

{ All rights reserved }

Printed by M. S. Sathé, at the Prajna Press, 315 Gangapur, Wai
&
Published by V. G. Joshi, for Prajna Pathashala Mandal,
Wai, Dist. Satara.

Price Rs. 35

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा
प्राज्ञपाठशालामण्डलग्रन्थमाला

मीमांसाकोषः

प्रथमो भागः

संपादकः
केवलानन्दसरस्वती

मार्गशीर्षः शुद्धः ४ शुक्रवासरः शकः १८७४.

अथ ऐतरेयाग्नयेः (१।१।१२) 'एतं होष बह्वृचा मह्ययुक्ते मीमांसन्ते, एतन्माष-
पर्वण, एतं महाजने छन्दोगाः' इति । बह्वृच ऋचः पठितव्या येषां ते बह्वृचा ऋग्वेदिनः महति
उक्ते दागे गृह्णीतस्तदात्मके एतं परमात्मानमेव मीमांसन्ते विचारयन्ति । अप्यपर्वणः यजुर्वेदिनः अग्नी
अग्निचपनगतमध्येयु परमात्मानं मीमांसन्ते 'युज्जने मन उन युज्जने धिय' इत्यादिषु । छन्दोगाः
छन्दसु गानवर्तीनाः सामवेदिनस्तु महाजने महाजनगतमध्येयु परमात्मानं मीमांसन्ते इति । अत्र
'मीमांसन्ते' इति साक्षान्मीमांसावाचकपदमेव प्रयुक्तम् ।

मीमांसा नाम संशयपूर्वकाद्विचायात् जायमानो निर्णयः । सोऽयमर्थः तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे उक्तः (२।१।२) यदा चित् पलाय्य गच्छन्तमग्निवरोद्धुं प्रजापतिः अग्नेः पृष्ठनः
अधावत् । न च अतिथेयन्तमग्निवरोद्धुं प्रजापतिरज्ञोत् । श्रान्तश्च प्रजापतिर्धर्मव्यासोऽ-
भूत् । ततः सः क विदुषविद्यं स्पष्टलाटात् स्वेदजलमुन्मृष्टवान् । तद्य जलं घृनरूपेण
प्रादुरभूत् । एतस्मिन्नन्तरे होमश्चलः प्राप्तः । आग्नेन च होमः कर्तव्यः, तदानी-
मन्यस्य द्रव्यस्थाभावात् । तेन तदाग्रं होतुं हस्ते गृहीतवान् प्रजापतिः । अपविब्र-
स्वेदजलजन्मत्वाच्च तस्य घृतस्य प्रजापतिः संदेहं प्राप्नोत् । तदुक्तं 'तद् व्यचिक्षिप्तत् । जुह्वानि,
मा होषमिति । तद्विचिक्षिप्तायै जन्म । य एवं विद्वान् विचिक्षिप्तसि । वसीय एव चेतपते' इति ।
अस्यापमर्षः— तद् स्वेदजन्म घृतं प्रति वि-अचिक्षिप्तत् विचिक्षिप्तां संशयं प्रापत् । कोऽसौ
संशयः तमाह, किं जुह्वानि अनेन घृनेन किं मया होम कर्तव्यः, अपवा मा होषं मया होमो न
कर्तव्यः अनेन घृनेन इति । होमयोग्यं न वा घृतमेतत् इति संशयः । तदेतत् विचिक्षिप्तायै
विचिक्षिप्तायाः जन्म । सोऽयमेतादृशः संशयः प्रजापतौ उत्पन्न इत्यर्थः । यः कश्चित् विद्वान्
एवं प्रजापतिवत् विचिक्षिप्तसि संशयं प्राप्य विचारयति, स वसीय एव श्रेष्ठतममेव चेतपते
जानाति, निर्णयं लभते । एतन्न संशयपूर्वविचारजन्यो निर्णयः इति स्पष्टमेव मीमांसास्वरूप-
मुक्तम् ।

गवामयनविवृतिरूपस्य उत्सर्गिणामयनस्य संवन्धि किं चिदहः परित्याज्यं, न वा
इति विचारितं (तैस्र. ७।५।७) ' उत्सृज्यं नोत्सृज्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः, तदाह्वस्तु-
ज्यमेवेति, अमावास्यायां च पौर्णमास्यां चोत्सृज्यमित्याहुः ' इति । अत्रापि ' मीमांसन्ते '
इति स्पष्टः शब्दः ।

बृहदारण्यकोपनिषदि (१।५।२१) ' अथातो ब्रतमीमांसा ' इत्यारम्भ
अप्यात्ममिन्द्रियाणां अधिदैवतं च देवतानां असाधारणं कर्म विचारितम् ।

छान्दोग्येऽपि (५।१।११) औपमन्यवादयः 'महाद्योत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः
को न आत्मा, किं ब्रह्मेति' इति मीमांसाशब्दः स्पष्टः । ' मीमांसाश्चक्रुः ' इत्येतावन्तः
क्रियापदस्य स्वीकारेऽपि न हानिः ।

Prājña Pāṭhashālā Māṇḍala Grantha Mālā

MĪMĀṂSĀKOŚAḤ

Part I

Edited by

Kevalānandasaraswatī

1952]

[Rs. 35

दर्शनरूपव्यवहारेणैव लिप्यादिज्ञानं विनैव पदपदार्थयोः वाक्यवाक्यार्थयोश्च संबन्धो बोध्यबोधकर-
रूपो व्यवहारेणैव जीवनपर्याप्तो ज्ञायते इत्यर्थः । ततोऽधिकज्ञानमिच्छंस्तु व्यवहारादितरानुपा-
यानवलम्ब्य भूयो ज्ञानं लभते । पदशक्तिग्रहोपायाश्च प्राचीनैरुक्ताः ‘ शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोशासक्त्याद् व्यवहारात् । वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सानिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’ वृद्धाः
एतेभ्य उपारिभ्यः शक्तिग्रहं वदन्ति । तत्र अशिक्षितस्य व्यवहारो मुख्य उपायः, इतरे के
विषयापार्ष के चिच्च नैव संभवन्ति । शिक्षमाणानां च प्रौढानां कोशो व्याकरणं च प्रधानम् ।
सुशिक्षितानां तु कोश एव मुख्यः उपायः भिन्नभाषाज्ञानादौ । विभक्त्येदिन्यादयः कोशाः प्राचीनाः
शब्दार्थसंबन्धज्ञानार्थमेव विरचितास्तदात्रे विद्वद्भिः । अमरत्रिकाण्डी तु सर्वेषामेव गीर्वाणवाणी-
संपन्नानामुत्तमणी । अत एव ‘रघुः लघुः (लघुःसौमुदी) अमरः’ इति त्रयी व्युत्पत्तिज्ञाने मातेबोप-
युज्यते इति प्रसिद्धिः । तत्तद्भाषाज्ञानोपकारिणश्च उच्चावचा नानाविधाः कोशाः कोशकारै-
र्विरचिताः । जागतिकज्ञानार्थं च ज्ञानकोशा अपि महान्तो महद्भिः प्रकटिताः । भूयान् हि
कोशग्रन्थानामुपकारः । यथा शब्दार्थकोशा भवन्ति, तथा तत्तच्छास्त्रीयविषयकोशा अपि अती-
वोपकारका भवन्ति । एकशास्त्राभ्यासरस्य इतरशास्त्रविषयकोशा यथा सहायका भवन्ति,
तथा स्वशास्त्रीयविषयकोशास्यापि भूयानुपकारः । एकैकस्मिन् हि शास्त्रे अनेके ग्रन्था भवन्ति,
न चैकेन ते सर्वे ग्रन्था अभ्यसितुं शक्यन्ते, तदा च अभ्यसनीयशास्त्रगतविषयकोशालाभ-
धेत् तदा श्रमं कालयापनं च विनैव इष्टविषयाज्ञानं सहसैव भवितुमर्हति । अस्माभिरिव
तावत् धर्मशास्त्रं, वेदान्तं चाम्यस्याद्भिः मीमांसाविषयकोशं विना भूयोभूयः स्खलनं कष्टं चानु-
भूतम् । तेनैव च हेतुना मीमांसाकोषनिर्माणबुद्धिरुपजा । अत एव १८५८ शक्यपौषशुद्ध-
चतुर्थीदिने मीमांसाकोषरचनां संरूप्य आरम्भः कृतः । एकदा कृतस्य कियतश्चित् लेखस्य
अन्यदा भवैव भूयानुपयोगः समभूत् ।

वेदोपाद्धानि चत्वारि पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि । तत्र पुराणानि ब्राह्मादी-
न्यष्टादश तावन्त्येवोपपुराणानि च रामायणमहाभारतसहितानि । न्यायः वैशेषिको गौतमीयः
कापिलो लौकिकश्च । धर्मशास्त्रं मन्वादयः स्मृतयः । मीमांसा च विश्वामित्रायाभिः प्राचीनत्वेन
द्वेधा विभक्ता योऽष्टश्लक्षणी चतुर्लक्षणी चेति । तत्र मीमांसा वाक्यशास्त्रत्वात् पदशास्त्रवत्
प्रमाणशास्त्रवच्च सर्वोपकारिणी । सर्वो वाग्यव्यवहारः उच्चारणरूपो लेख्यरूपश्च वाक्यात्मकः एव ।
वाक्यार्थश्च उद्देश्यविषयभावादिविचारं विना न ज्ञानुं शक्यते । वाक्यार्थनिर्णयश्च विना
मीमांसां न सिध्यति । ततश्च निर्णीतवाक्यार्थज्ञानाय वेदानुसारिणां मीमांसैकोपयुज्यते । न वेत्तुं
वेदानुसारिणामेव मित्रं तदितरेषामपि शब्दान्तरेण प्रश्नान्तरेण वा वाक्यमीमांसयेन वाक्यार्थ-
निर्णयो भवतीति न विवादः । यद्यपि जैमिनिमीमांसा धर्ममीमांसा । धर्मश्च वेदार्थ इति तत्तदधि-
धरणेषु वेदवाक्याभ्येव उदाहृत्य श्रुतिलिङ्गवाक्यादिभिर्दृग्दृष्ट्युक्ता प्राप्ताप्राप्तविशेषेन उद्देश्यविषय-

प्रकाशकस्य निवेदनम्

अस्मद्गुरुचरणैः श्रीमत्केवलानन्दसरस्वतीभिः पूर्वमीमांसाकोशः साङ्गः सपरिशिष्टो व्यरचि । तस्य स्वरूपं सविस्तरं तैः स्वयमेव प्रस्तावे विशदीकृतम् । अयं कोशः पट्सु भागेषु विभज्य प्रकाशयितव्योऽस्ति । अस्य संपादनं सर्वथा श्रीपूज्यपादकेवलानन्दस्वामिभिरेव सुदीर्घकालं जैमिनीयतन्त्रस्य तत्संगतानां भाष्य वार्तिकादिटीकातामन्त्रेषां च भीमांसानिवन्धानां, कल्पसूत्राणां, वेदचतुष्टयस्य च आलोचनं कृत्वा निर्वर्तितमस्ति । अत्र स्वयं विशेषो यत् ऐतिहासिकसरणिमनुसृत्य व्याख्याक्रम उपन्यस्तोऽस्ति । अस्य कोशस्यान्ते परिशिष्टत्रयमन्तर्भावितमस्ति, यत्र भाष्यवार्तिकादिपूढृतानां श्रुतिवाक्यानां मूलस्थलनिर्देशपूर्वकं विषमस्थलटिप्पणीसहिता अकारादिवर्णानुक्रमेण सूची, याज्ञिकपदार्थविवेचनकोशः, दर्शपूर्णमासान्निष्टोमादिप्रकृति-यागप्रयोगाश्च संगृह्यन्ते ।

बहुवित्तव्ययायाससाध्यमिदं प्रकाशनकर्म । ये खलु वैदिकविद्याप्रणयिनः उदारधियस्तैरेव स्वधनव्ययकरणेनानुपमः पुण्यसंदोहः समधिगन्तव्य इति सविनयं निवेदयामः ।

मुंबईराज्यस्य शिक्षाविभागेन दश सहस्राणि रूप्यकाणि दत्त्वा अस्य प्रकाशनव्ययस्य भारो लघुकृत इति तस्य शतशो धन्यवादान् वितरामः । किंच वर्तकोपाह्नेः महादेवतन्त्रैः केशवनामधेयैः पञ्च सहस्राणि रूप्यकाणि प्रकाशनव्ययार्थं दत्त्वा परमौदार्यं प्रकटीकृतमिति ते नितरां प्रशंसामर्हन्ति । पुण्यपत्तनविद्यापीठेन प्रथमभागमुद्रणार्थं रूप्यकाणां सहस्रं, मुंबईविद्यापीठेन च पञ्च शतानि रूप्यकाणि दत्त्वा प्रकाशनकार्यमुपकृतमिति तयोर्विद्यापीठयोरनुपमं नितराममिनन्दाहः ।

मार्गशीर्ष शुक्ल ४, }
शक १८७४. }

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः
अध्यक्ष प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

श्लोकरचरणः । एतान्ना भाष्यीयमधिकरणं समाप्यते । किंच आदिमे क्रियति चित् कोपांशे तत्सदुपाख्यवैधनायप्रणीतो न्यायनिन्दुरपि संगृहीतः, पश्चात् अन्यगौरवमयात् न्यायनिन्दुसंग्रह-
रूपकः । एतेषु भाष्यीयाधिकरणेषु भाष्य तन्त्रार्तिकं दुष्टदीक्षार्तिकं भाट्टदीपिका च एतत्
त्रयमक्षरशः सर्वं संगृहीतं, भाष्यार्तिप्रत्यो आन्तरप्रणत्वात् भाट्टदीपिकायाश्च नव्यपद्धत्या परि-
धृतानस्थत्वात् ।

सरूपक्राण्डीयानामधिकरणानामपि प्रारम्भे प्राचीनमुपलब्धं क चिन्निर्मितं वा
वर्णक्रमेण शीर्षकमुपन्यस्य ततो भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिकाऽपरपर्याया उपन्यस्ता ।

तौतातिरुमनतिलको नाम भवप्रसादापरपर्याय अधिकरणार्थप्रतिपादकः प्राय
प्रत्यधिकरणं प्राभाकरमतमनुच खण्डयन् भवदेवप्रणीतः शास्त्रदीपिकातः प्राचीनो ग्रन्थ । स च
यात्रति भाष्ये तन्त्रार्तिकं समस्ति तान्त्रानेन । अर्थात् प्रथमाध्यायद्वितीयचरणमारभ्य तृतीयाध्या-
यान्त एषायम् । तत्रापि द्वितीयाध्यायान्त एवास्माभिरुपलब्धो मुद्रित इति तान्त्रानेन संगृहीतः ।
तदेतत् द्वितीयविधमधिकरणम् । तत्र चाधिकरणस्यादिमं सूत्रं वर्णक्रमेणोपन्यस्य तत्रतत्र सोऽयं
ग्रन्थो निवेशितः ।

अयं सर्वेषां सूत्राणां शब्दशोऽर्थज्ञानार्थं नूतना वृत्तिरेवास्माभिः प्रणीता । सा
च अधिकरणशो निवेशिता । तत्र आदिमं सूत्रं वर्णक्रमेण प्रथमतः उपन्यस्य वृत्त्यधिकरणं
संगृहीतम् ।

तदेव कोपेऽस्मिन् वर्णक्रमोपबद्धशीर्षकानुसारेण भाष्यीयाण्यधिकरणानि सकर्षा-
धिकरणानि च उपलभ्येरन्, तौताधिकरणं वृत्त्यधिकरणं च वर्णक्रमोपबद्धतत्तदादिमसूत्रानु-
सारेणोपलभ्येनेति ज्ञेयम् । एतेषु चतुर्विधेष्वधिकरणेषु आदौ ह्येव डमरुचिह्नं निवेशितम् ।

अयं न्याया । अक्षाम्यज्ञनन्यायः, अग्निसमार्गन्यायः, अह्नगुणविरोधन्यायः इत्या-
दयो मीमांसाशास्त्रीया, के चित् उत्तरमीमांसाशास्त्रीया, के चिच्च व्याकरणशास्त्रीया परिभाषारूपा
अपि शेषादी न्यायशब्देन समोचिता, अन्ये च न्यायसुधाकारादिभिः कार्तिकाचनेकाजरग्रन्थस्या
श्लोकरूपा, ते सर्वे यथालभ्यमत्र संगृहीता । एते हि धर्मशास्त्रनिग्रन्थेषु च इतरनानाविधेषु
शास्त्रीयनिग्रन्थग्रन्थेषु साक्षात् मीमांसानिवन्धेषु च अर्थनिर्णयार्थं प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता । ततश्च
तेषां संग्रह आश्रयक एव । एतेषां मीमांसान्यायानां द्वित्रादीन्यपि नामधेयानि तत्रतत्रोपलभ्यन्ते
यथा पर्णतान्यायः पर्णमयीन्यायः पर्णमय्यधिकरण इत्यादि । तत्र एकं किं चिन्नामधेयं अधि-
करणं आदौ शीर्षकत्वेनोपन्यस्त, अवशिष्टं तु वर्णक्रमेण उपन्यस्तम् । किंच शास्त्रीयन्यायवत् लौकिका
अपि न्याया मीमांसान्येत्थेव अधिकरणार्थनिर्णयोपयोगिभ्यः उपन्यस्ता मूलाः । तेषु च
संगृहीतव्या एव । यदि च केचित्तौकिना न्याया कोपेऽयं निवेशनीया एव, तदा निम्नराक्षम-
शिष्टैः, इति लौकिकन्यायसाहस्रपादिग्रन्थेषूपलब्धा सर्वे लौकिका न्याया संगृहीता एवास्माभिः ।

अनुक्रमणिका

प्रकाशकस्य निवेदनम्

प्रस्तावः १- ७४

- १ मीमांसा प्राचीनैव पृ. १; २ मीमांसा नाम २; ३ मीमांसाकोषावश्यकता ३;
 ४ कोषस्य विषयः ५; ५ अस्मदीयो वर्णक्रमः संविशास्त्रं च ९;
 ६ ग्रन्थकाराः १०; ७ गृहीता ग्रन्थाः २२; ८ मीमांसायाः प्रयोजनम् २२;
 ९ मीमांसायाः गृहीतकृतम् २३; १० मीमांसायाः तर्कसंग्रहः २३;
 ११ मीमांसकमते देवताः सन्ति न वा २५; १२ सूत्राणां संहिताया पाठः २६;
 १३ कृत्तिकारस्य शाबरादिकृत उल्लेखः २७; १४ माध्यगताः पाठभेदाः २९;
 १५ वार्तिककारकृतं सूत्रभाष्यदूषणम् ३६; १६ भाट्टदीपिकाकारप्रदर्शितं सूत्र-
 भाष्यादिदूषणम् ४८; १७ याशिकास्तु ५८; १८ संक्षयकाण्डीयाध्यायादि-
 विवरणम् ६८; १९ संक्षयकाण्डस्य शाबरभाष्यादिकृता उल्लेखाः ६८;
 २० संक्षयभाट्टचन्द्रिकाकृतं भाष्यादिनिरसनम् ७२.

ग्रन्थसंक्षेपस्तद्विवरणं च ७५

शुद्धिपत्रकम् ८०

मीमांसाकोषः १- ६००

अङ्गानां तु प्रधानैरन्यपदेशः इति न्यायवित्समयः । (आपध. २।८।१३) इति सूत्रं अङ्गानां यत्पसूत्राणां प्रधानवाचिभिः शब्दैः 'छन्दः वेदः ब्राह्मणं' इत्यादिभिः व्यपदेशो न न्याय्यः इति न्याय्याय न्यायवित्समयः न्यायविदां सिद्धान्तः इति च व्याख्याय शंकरमगवत्सूत्र्यपादैः 'ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे (भा. १।३।६) स्पष्टं द्रष्टव्यौ' इत्युक्तम् । तेन अन्वयमीमांसाधिकरणेषु पूर्वपक्षसिद्धान्तसाधकानां बीजभूतानां च युक्तीनां न्यायशब्दवाच्यता ज्ञाप्यते । यथा 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुच्यते' इति आकृत्यधिकरणस्य बीजम् । यथा वा 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति कर्त्रधिकरणस्य बीजम् । इत्यादि ।

किंच 'तस्याश्च सर्वगामित्वं तन्न्यायत्वात् प्रतीयते । नैकेषामेव सा छास्ति, केयां चिद्वा न विद्यते ॥' इति वार्तिकम् (१।३।४।८ पृ. २१६) । तस्याः शब्दशक्तेरित्यर्थः । अत्र सुधा (पृ. २०७) 'तस्मिन् सर्वगामित्वे न्यायः युक्तिः यस्याः शक्तेरस्ति सा तन्न्याया, तद्भावः तन्न्यायत्वम् । यदीदृशो न्याय इत्यपेक्षायामाह—नैकेषामिति' इति । अत्र न्यायशब्दस्य युक्तिः इत्यर्थः कण्ठत एवोक्तः सुधाकरेण । मीमांसासूत्रेषु च अनेकवारं न्यायशब्दः प्रयुक्तः । तत्र च सर्वत्र युक्तिः युक्तं योग्यं इत्येवार्थः प्रायः प्रतीयते यथा 'अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ।' इति सूत्रम् (१।३।८।२६) । अत्र भाष्यं—न चैव न्यायः, यत् सदृशः शब्दाः एकमर्थमभिनिविशमानाः सर्वे अभिष्टिन्नपारंपर्या एवेति—इति । लौकिकन्यायसंग्रहकारश्चाह 'सर्वे लौकिका दृष्टान्ताः लौकिक्यः कथाश्च (योगवासिष्ठायुक्ताः दामव्यालकृताद्याः) न्यायत्वेन उदाहर्तुं शक्यन्ते' इति । सर्वेषां णि रीतिः पद्धतिः प्रकर युक्ति इत्यर्थेनालम्ब्यैव मीमांसाकोषे शास्त्रीया लौकिकज्ञश्च सर्वे न्यायाः संगृहीता इति निष्कर्षः ।

अथ कोषे तृतीयोऽंशो लघुसिद्धान्ता नाम । न चात्र लघुत्वं अन्यशब्दकत्वम् । के चिद्धि शब्दतो महान्तोऽपि भवन्ति । ततश्च अधिकरणभिन्नः सन् न्यायभिन्नश्च सन् अल्पो वा महान् वा मीमांसाप्रत्यक्षो भागः, इति पारिभाषिका लघुसिद्धान्तः इति । तेषामादौ च * इति ताराचिह्नं निवेशितम् । लघुसिद्धान्तवाक्यानां निवेशने चेयं रीतिः—किञ्चिच्छब्दार्थेषु सिद्धान्तवाक्येषु निवेशनार्थेषु तत्रत्यं मुख्यं पदं प्रथमं प्रथमाद्वितीयादिविभक्तिरूपेण, तत्रापि एकवचनादिरूपेण निवेशितम् । ततः तद्वर्तितानि सामासिकानि पदानि यथायोगं वर्णक्रममनुसृत्य निवेशितानि । क्वचित्तु सिद्धान्तवाक्यानां विषयभेदेन विभागं कृत्वा अर्थानुसारेण निवेशः कृतः, तत्रापि यथापयं वर्णक्रमो न ह्यपि । सिद्धान्ताद्यैरे नानामीमांसाशास्त्रीयग्रन्थेभ्य उद्धृताः । प्रायः अन्तरशो यथादृष्ट एव । भूयःस्थलेषु तु क्वचिदक्षरादिपरिवर्तनं कृत्वाऽपि । केचित् 'शार्ङ्गकल्प्या. केचित् तत्पर्योद्धारात्मका अपि भवन्ति । तेन सिद्धान्तप्रदर्शनप्रवणत्वात् यथा-दृष्टाक्षरात्मकप्राचीनग्रन्थस्यः फकिरीद्वारादर्शनेऽपि नाक्षेप्यः संपादकः ।

ॐ नमो गुरुभ्यः ।

निर्मम्य निगमसिन्धून् विविधन्यायाभिधानमन्यानैः ।

धर्मसुखामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

प्रस्तावः

मीमांसा प्राचीनैव—

मीमांसा किल बहोः कालात् प्रागेव याज्ञिकानुष्ठानेषु प्रवृत्तेति श्रूयते । ऐतरेय-
ब्राह्मणे तावत् अग्निष्टोमगतदीक्षणोपेष्टौ अग्नाविष्णुदेवताक एकादशकपालः पुरोडाश उक्तः ।
तस्य अग्निश्च विष्णुश्चेति द्वौ देवौ । तत्रेयमाशङ्क्य कैश्चित् ब्रह्मवादिभिरुपन्यस्ता 'तदाहुः,
यदेकादशकपालः पुरोडाशः, द्वावनाविष्णू, का एनयोस्तत्र क्लृप्तिः का विभक्तिः' इति । तत्र
अन्यैर्ब्रह्मवादिभिः प्रत्युक्तं, अष्टाकपालः आग्नेयः, त्रिकपालो वैष्णवः इति । तत्र आग्नेयस्य कय-
मष्टाकपालत्वनियमः इत्याकाङ्क्षायां 'अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्रमग्नेरुन्दः' इति युक्तिरुदा-
हृता । अयमर्थः, अग्नेः गायत्रोऽनुन्दसश्च प्रजापतेर्मुखात् समकालमुत्पन्नत्वेन संबद्धत्वात्, गायत्र्याश्च
प्रीतिचरणमष्टाक्षरत्वात् अग्नेरुपपुरोडाशस्यापि अष्टाकपालत्वमिति । अथ वैष्णवस्य कयं त्रिकपाल-
त्वमिति चेत्, तत्राह 'विर्होदं विष्णुर्व्यक्रमत्' यस्मात् विष्णुना सर्वं विश्वं त्रिभिः पादप्रक्रमै-
र्व्याप्तं, तस्मात् विश्वन्यापकपादप्रक्रमत्रित्वसंबन्धात् विष्णोः पुरोडाशस्य त्रिकपालत्वं युक्तमिति
(ऐत्रा. १।१।६-७) ।

तथा अग्नीषोमप्रणयने अघ्वर्युणा अनुवचनप्रैषे दत्ते 'सावीहिं देव प्रथमाय पित्रे इति
सावित्रीमन्वाह' इति विधिना होत्रा सवितृदेवताका 'सावीहिं देव' इत्यादिका ऋक् अनुवक्तव्या इत्यु-
क्तम् । तत्रेयमाशङ्क्य उद्भाविता 'तदाहुः यदग्नीषोमाम्यां प्रणीयमानाम्यां अनु वाचा आह अथ
कस्मात् सावित्रीमन्वाह' इति । अग्नीषोमप्रणयनार्थं अग्नीषोमदेवताका ऋक् अनुवक्तव्या, सवितृ-
देवताका कथं विधीयते इति । तत्रोत्तरमेवमुक्तम्— 'सविता वै प्रसवानामीशे तस्मात् सावित्री-
मन्वाह' इति । सर्वाणि हि कार्याणि सवितृसंगत्यैव भवन्ति, नहि सवितृप्रकाशं विना पदात्
पदमपि चक्षितुं काश्चित् शक्नोति । तस्मात् सर्वासां कार्यसंमतीनां सविता ईशे ईष्टे । तस्मात्
सत्संमतिप्राप्त्यर्थं प्रणयनारम्भे सवितृदेवताकैव ऋक् अनुवक्तव्या इति । अन्यान्यपि अनेकान्यु-
दाहरणानि शङ्क्यसमाधानात्मकमीमांसासूचनानि ब्राह्मणग्रन्थेषु दृष्टव्यानि ।

प्यत् । तत्रैव पुस्तके १३३ पृष्ठे — भिन्ने 'ऽपृञि' त्यादौ— इति मुद्रितम् । तत्र — भिन्ने 'अपृत्तु' इत्यादौ— इति मुद्रणे को मुद्रकस्य अमः । प्रायः सर्वत्रैव संधिशाखप्रवर्तने अवतरणचिह्नदाने च वाचकसुरउग्रहणविचारो वा सारासाराविवेको वा मुद्रणे नैव क्रियते इति महती विप्रेक्ष्यता । सर्वपाऽपि अस्माभिः कोपमुद्रणादौ संधिशाखशैथिल्यमेव वाचकसुखार्थं स्वीकृतम् ।

'मोऽनुस्वारः' इत्यादिविषये च किं चित् साहसं परिभाषारूपमेव स्वीकृतम् । 'प्रयोजनमिति' इति वा 'प्रयोजनम् इति' इति वा मुद्रितव्ये 'प्रयोजनं इति' इत्येव मुद्रितम् । 'ज्ञानमनुमितिः' इति वा 'ज्ञानम् अनुमितिः' इति वा निवेशनीये 'ज्ञानं अनुमितिः' इत्येव निवेशितम् । सेपमस्पर्शयोः परिभाषा वाचकसौख्यार्थमेव इति न शाखविद्विर्दूषणीया वयम् । सर्वपाऽपि संधिशाखशैथिल्यमेव स्वीकृतमस्माभिः गहने गभीरे विषये वाचकपान्थानां सुखेन प्रवेशनायेति ज्ञेयम् । क चित् कारणान्तरेण तथा कर्तुं नापारि इत्यपि सत्यम् ।

ग्रन्थकाराः—

येषां ग्रन्थाः कोपेऽस्मिन् संगृहीताः, येषां चापि संगृहीतमशक्याः, तेऽपि तेऽपि च प्रसङ्गसंगत्या विज्ञानार्थं निर्दिश्यन्ते, ये च तदीया ग्रन्थाः स्वीकृताः यथा च, तदपि निर्दिश्यते । तदीयः काळश्च प्राक् विद्वत्साधित एव अनुवृत्ते-यथाचार्यं, न स्वतन्त्रसंशोधनपूर्वकम् । तद्यथा—

मीमांसाचार्याः प्राचीनाः—आत्रेयः । 'फलमात्रेयो निर्देशात्' ४।३।१८, 'मुह्यानन्तर्यमात्रेयः' ५।२।१८, 'निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्र्याधेये ह्यसंबन्धः कृतपु ब्राह्मणश्रुतेरित्यात्रेयः' ६।१।२६ इति त्रिवारम् ।

आलेखनः । 'व्यूहभागम्यस्त्वालेखनः' ६।५।१७ इत्येकदैव ।

आदमरथ्यः । 'अनिरुतेऽभ्युदिते प्राकृतीन्म्यो निर्वपेदित्सादमरथ्यः' ६।५।१६ इत्येकदैव ।

ऐतिशायनः । 'सर्वेषां वैतन्मन्त्रमैतिशायनस्य' ३।२।४४, 'स्याद्वाऽस्य संयोगवत् फलेन संबन्धस्तस्मात् कर्मैतिशायनः' ३।३।२४, 'टिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः' ६।१।६ इति त्रिवारम् ।

कामुकायनः । 'तथा चान्यार्थदर्शने कामुकायनः' ११।१।५८, 'सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणविशेषात्' ११।१।६२ इति द्विवारम् ।

कार्णाजिनिः । 'क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत् कार्णाजिनिः' ४।३।१७, 'स कुलकस्य स्यादिति कार्णाजिनिरकस्मिन्नसंभवात्' ६।५।३५ इति द्विवारम् ।

अथातो-होत्राणामेव मीमांसा (सांश्री. १८।२४।३४) । अत्र होत्रनुष्ठान-
विचारानन्तरं होत्रकाणामेव विचारोऽवशिष्टः इति व्याख्यानं आनर्तीयमाप्ते ।

‘अथास्तमिते आदित्ये उदकं गृहीयात्, न गृहीयात् इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः’
(बौध. १।६।११) इत्यत्र पूर्वोत्तरपक्षपरिग्रहेण विचारो मीमांसापदार्थः स्पष्टः ।

‘शुचेरश्रद्धधानस्य श्रद्धधानस्य चाशुचेः । मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्प-
यन् ॥ ’ (बौध. १।१०।५) इत्यत्र गोविन्दस्वामिनां विवरणे ‘मीमांसित्वा विचार्य’ इति व्याख्या-
तम् । तेन विचारार्थको मीमांसाशब्दः ।

‘मौतमधर्मसूत्रे ‘तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् न कुर्यात्, इति मीमांसन्ते’ (१९।४)
इति संशयमुपन्यस्य ‘न कुर्यादित्याहुः’ (५) इति पूर्वपक्षप्रतिज्ञामुपन्यस्य ‘नहि कर्म
क्षीयते इति’ (६) इत्यनेन पूर्वपक्षे युक्तिरुपन्यस्ता । ‘कुर्यादित्यपरम्’ (७) इति सिद्धान्त-
प्रतिज्ञामुक्त्वा ‘पुनःस्तोमेनेष्ट्वा’ (८) इत्यादिभिः सूत्रैः तस्माधिकाः श्रुतय उदाहृताः ।
तेन पूर्वोत्तरपक्षपरिग्रहेण निर्णयान्तो विचारो मीमांसापदार्थः स्पष्टो भवति ।

‘तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् कुर्यादिति मीमांसन्ते । (बाध. २२।१) न कुर्यादित्याहुः
(३) । नहि कर्म क्षीयते इति (४) । कुर्यादित्येव तस्माच्छ्रुतिनिर्दर्शनात् (५) ।’
इति अत्रापि मीमांसापदस्य विशिष्टविचारपरत्वं स्पष्टम् ।

सर्वथाऽपि मानवोत्पत्तिमारम्भेव मीमांसाया अप्यारम्भः । नापि मानवा एव मीमां-
सन्ते पशुपक्षपादयस्तिर्यङ्गोऽपि भक्ष्यमिदमभक्ष्यं वेति मीमांसित्वैव भक्षयन्ति । शनचटकादयः
पक्षिणोऽपि प्रसूतिशाले प्राप्ते स्थानं मीमांसित्वा अनुकूले एव स्थाने अनुकूलचरनं कुलायं निर्दिशते ।
इति तिर्यक्षपि मीमांसा समस्त्येव । सेवे मीमांसा यथाप्रज्ञं वर्धमाना भूयसीतिव परिणतिं शालेन
प्राप्ता । तत्रेदं पण्डितबुद्धिप्रकर्षार्थान् वेदवाक्यार्थनिर्णायकं वाक्यार्थमीमांसाप्रवाहनिर्भररूपं
जैमिनिमीमांसादर्शनं ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इत्यारम्भ्य ‘यथा याज्यासंप्रैषो यथा याज्या-
संप्रैषः’ इत्यन्तं षोडशाध्यायमवस्यते ।

मीमांसाकोपावश्यकता—

मातुः कटिपार्श्वेऽवस्थितः पद्भ्यां रिक्तमाणो वा बालः मातापित्रादिभिरुच्चारितान्
शब्दान् शृण्वन् तत्कृत्याश्च क्रियाः पश्यन् क्रियत्या चित् कालरूढया अस्य वाक्यस्यायमर्थे
इत्यवगच्छति । एवमेव नानाविधान् शब्दान् शृण्वन् पश्यन् कर्माणि वाक्यावयवान् पदरूपान् तदर्था-
द्यापि भेदेनाकलयति । एवं पदानयवानपि प्रकृतिप्रत्ययरूपान् आपातनोऽवगच्छति । एवं पदानां
पदार्थानां चाप्यश्वाचरूपायं जानन् स्वयमपि तथा व्यवहरति । अशिक्षिता निरक्षया हाडिकाजा-
विपालादयोऽपि सर्वं व्यवहारं कुर्वन्तो दृश्यन्ते । सोऽयं व्यवहारात् साक्षिग्रह इत्युच्यते । श्रवण-

यानां जैमिनेरेव प्रणेता इति नैष्कर्म्यसिद्धिः । उभयमीमांसासूत्राणां प्रणेता जैमिन्वादेः कश्चित् शिष्यादिरिति नर्हानाः । एवं सत्येव उभयेत्र जैमिनिचादरायणपदनिवेशः संगच्छते, इति । शास्त्रदीपिकायाधीनया सिद्धान्तचन्द्रिकायां (तर्कपादे पृ. ४) ‘ गुरुवर्षक्रमात्मकस्य संवन्धो यथाऽप्येव कैश्चिदुक्तः । तद्यथा— व्रता प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच, सोऽग्निंन्द्राय, सोऽप्यग्नये, स च वसिष्ठाय, सोऽपि पराशराय, पराशरः कृष्णद्वैपायनाय, सोऽपि जैमिनये, स च स्थोपदेशादनन्तरं इमं न्यायं ग्रन्थे निबद्धवान् इति । कश्चित् व्रता महेश्वरो वा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच, प्रजापतिन्द्राय, इन्द्र आदित्याय (आदित्यो वसिष्ठाय) इत्येवमादि पाठान्तरम् ’ इत्युक्तम् । ‘ अत उपपन्नं जैमिनिवचनं आकृतिः शब्दार्थ इति ’ इति भाष्यकारेण निर्दिष्टोऽयं (भा. १।१।५ पृ. ५२) मीमांसासूत्रकारो जैमिनिः । एतद्व्यणीतानि द्वादराख्येऽप्याः सर्वाणि सूत्राणि संगृहीतान्यत्र कोपे ।

उपवर्षाचार्याः । पाणिनेर्व्याकरणकारस्य गुरुत्वमिति कपासिरिसागरः । पाणिनेः काळस्तु राजवाडेभतेन सनात् प्राचीनमष्टमं शतकम् । चित्राक्षशखिणस्तु ‘ राजवाडेभतेन पाणिनेः काळः १२००—२००, काळेभतेन च सनात् प्राक् ७०० ’ इति वदन्ति । भगवत उपवर्षस्य विंशत्यप्यायामकमीमांसायां वृत्तिरासीत् । शबरचार्यैर्बृत्तिकारपदेन उपवर्षपदेन चोद्धेयः कृतः परस्तादुदाहरिष्यते । शारीरकमध्ये भगवत्पुण्यादैः स्फोटवादे (१।१।२८ ब्रसू.) ‘ वर्णा एव तु शब्दः इति भगवानुपवर्षः ’ इति, ‘ एक आत्मनः शरीरे भावात् ’ (१।१।५३ ब्रसू.) इति सूत्रे च ‘ भगवता उपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तिन्याभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्यामः इत्युद्धारः कृतः ’ इति च उल्लेखः कृतः । एतेन च विंशतिखण्ड्यां उपवर्षवृत्तिरासीदिति सिध्यति ।

भर्तृमित्रादयः । शबरभाष्यात् प्राचीना वृत्तिकारा एते ‘ प्रायेणैव हि मीमांसा लोको लोकायतीकृता । तामास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मया ॥ ’ (श्लोका. १।१।११०) । ननु मीमांसायाश्चित्तनानि भर्तृमित्रादिरचितानि व्याख्यानानि विद्यन्ते, किमनेनाप्यत आह—प्रायेणेति । मीमांसा हि भर्तृमित्रादिभिः अलोकायतेव सती लोकायतीकृता ‘ नित्यनिपिद्धयोः इष्टाभिष्टफलं नास्ति ’ इत्यादिबह्वपसिद्धान्तपरिप्रेक्षेण, तामास्तिकपथे कर्तुं वार्तिकारम्भयत्नः कृतो भवेति । रत्नाकरः । कृतः कर्तुमारम्भः आदिकर्मणि क्तः । के.

तत्र भर्तृमित्राचार्यः मीमांसासूत्रभाष्यकार एव कश्चित् इति बहुसंमतम् । उदाहृत-श्लोकवार्तिकानु तत्र संशय उत्पद्यते, शबरभाष्यटीकाकारोऽयं प्राचीनः स्यादिति ततो माति । तज्जिर्णये ॥ न प्रवर्तमहे । शबरचार्यात् प्राचीनोऽयं सूत्रभाष्यकार इति मत्वा साधयामः ।

भवदासः । अयं शबरचार्यस्यः प्राचीनः सूत्रवृत्तिकारः । स च ‘ अपातः ’ इत्यैकपदं मन्यते । तथा चोक्तं श्रीकृष्णविके (१।१।१—६३) ‘ समुदायादवच्छिद्य भव-

भावं निर्णय इतरवाक्यविरोधेन वाक्यार्थं निर्णयति मीमांसा । वेदवाक्यार्थनिर्णयसाधकन्यायैरेव स्मृतिपुराणेतिहासकाव्यनाटकाख्यानकाव्यायिकाकाशास्रितिसामरदिकं - सफलमेव गीर्वाणवाणीगतं वाङ्मयं लोकभाषामयं चापि नानाविधं वाङ्मयं विचारणोचरीकर्तुं ज्ञातुं निर्णेतुं शक्यतेति नाश्चर्यम् ।

मीमांसा नाम च पूजितविचारः । 'मान पूजायां' इति पूजार्थकमानधातोः 'मान्बधदान्' इत्यादिस्त्रेण सन् प्रत्ययः । अस्य सन्-प्रत्ययस्य च 'मानेर्जिह्वासायां' इति वार्तिकात् जिह्वासाऽर्थकता । जिह्वासाशब्दस्य च ज्ञानेष्ट्यश्चक्रत्वेऽपि लक्षणया इच्छा-साम्यविचारार्थकता । तथा च मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारार्थकता । विचारस्य पूजितत्वं चात्र तर्कोपपत्त्यवधम् । तर्कश्च ऊहापोहरूपो न्यायरूपश्च । न्यायश्च लोकव्यवहारसिद्धा रीतिः, प्रायश्च पूर्वोत्तरपक्षसाधिका युक्तिः । सैव हि 'तदधिकरणन्यायेन, अदोऽधिकरणन्यायेन' इति न्याय-शब्देन भण्यते । लोकोक्तिश्च क्वचित् । अत एव क्षुतिविरुद्धस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणस्य 'अश्वैरपह्नं को हि गर्दभैः प्राप्नुमर्हति' इति आधारभूतं न्यायमाचक्षते ।

तस्या अस्या मीमांसाया अध्ययनाध्यापनादि नितान्तं त्नुतां गच्छति दिनेदिने, उपयोगस्तु भूयान् प्राचीनशास्त्राभ्यासकानां विदुषामाधुनिकानां च । न्यायालयगतानां च प्राचीनधर्मशास्त्रदिवाक्यार्थविचारकाले विना मीमांसां संस्मृतमवापतति । वेदान्तशास्त्रीयाणां विशेषतश्च धर्मशास्त्रीयाणां ग्रन्थानामभ्यासो विना मीमांसां पदेपदे एव प्रसूतवति । भूयिष्ठान् हि मीमांसासिद्धान्तानां श्रित्य आकरग्रन्थाः प्रवर्तन्ते । 'संयोगपृथक्त्वन्यायेन, ग्रहैकत्वन्यायेन, बला-बलाधिकरणन्यामेन' इत्यादिना हि मीमांसान्यायान् तत्रतत्रोदाहरन्ति । अत एवार्थं मीमांसा-कोपविरचनप्रयासः सफलः । इत्यलम् ।

कोपस्य विषयः—

मीमांसाकोपेऽस्मिन् सर्वाण्यधिकरणानि, शास्त्रीया वैकिकाश्च न्यायाः, लघुसिद्धान्ताश्चेति त्रितयस्य संग्रहः । तत्र द्वादशलक्षणीत्यानि भाष्यीयाणि, संस्मृतगण्डोयानि माह्-चन्द्रिकास्यानि, तौतातिक्रमवतिलकस्यानि, केवलानन्दीयवृत्त्यधिकरणानि चेति चतुर्विधान्यधि-करणानि । भाष्यीयाधिष्ठणेषु तावत् प्रथमं अधिकरणार्थबोधक प्राचीनसंशोधकसंपादित वा अस्म-जिमितं वा शीर्षकमुपगम्यते, ततः सूत्रं अध्याय-चरण-अधिसूत्र-सूत्रादिकसहितं, ततो भाष्यं, ततो वार्तिकं, ततः शास्त्रदीपिकास्याः श्लोकश्च क्वचित् गद्यमार्गश्च, ततः मयूखमायिकाऽ-परपर्यायसोमनाधीस्था संगतिः सूत्रार्थः क्वचित् कश्चित् शास्त्रार्थश्च, ततो वैमिनीयन्यायमाला-विस्तरस्यः श्लोकः श्लोकी श्लोका वा, ततो माह्दीपिका, ततो मण्डनाचार्यप्रणीतमीमांसाऽनुक्रमणि-कास्यः अधिसूत्रार्थप्रतिपादकः श्लोकाचरणः, ततः श्रीशंकरमठप्रणीतमीमांसासारसंग्रहस्यस्तादृशः

अत्र विधिनिवेकः (पृ. २७९) ' एवमनपेक्षतया ग्रामाण्यसिद्धे कार्यान्वयारहित-
भूतादिकमपि अगमपठितुमलभ्यानाय इति, असमञ्जसमेतत् यदि कार्यरूप एव वेदार्थः, कथं
तर्हि मन्त्रार्थवादा सोपनिषत्का । यस्मात् भूतादिकमर्थं चोदनैव गमयति, कथं कार्यमर्थमेवमन-
गमयन्ती भूतादिकमपि गमयति ' इति ।

एव इत्यादिना आम्नाय इत्यन्तेन ' चोदना हि भूत भवन्त भविष्यन्त '
इत्यादि चोदनासूत्रस्य माध्य व्याख्यातम् । अत्र कणिका — ' चोदना हि इति
भाष्यप्रत्ययस्य निबन्धनकृतो व्याख्यान असमञ्जस इत्याह—इत्यसमञ्जसमेतत् । सर्वनामपरामृष्ट
निबन्धनकृतो व्याख्यानमाह— " यदि कार्यरूप एव वेदार्थः, कथं तर्हि मन्त्रार्थवादा सोप-
निषत्का भूतार्थभिधायिन " इत्याशङ्क्य अवतारित चोदना हीति । तत्कार्यमाह— यस्मात्
भूतादिकमर्थं चोदनैव गमयति ' इत्यादि । अप अत्रत्यो बृहतीमण्य (पृ. १६, १८)
' चोदनेति क्रियाया प्रवर्तक वचनमाह इति कार्येऽपि वेदस्य ग्रामाण्य दर्शयति ।
तद्वृक्षणो धर्म इति वदन् (एतान्यक्षराणि माध्यमूले न विद्यन्ते) कार्यरूप एवेति
दर्शयति । चोदना हि भूतमिति । यदि कार्ये एव चार्थे वेदस्य ग्रामाण्य, कथं तर्हि भूता-
वर्थावगति मन्त्रार्थवादेषु । तेनापि हि कार्यार्थता द्वितीये पादे वक्ष्यति । तदुक्तं (भाष्ये)
शक्तोत्पन्नगमयितु इति ' ।

अत्र विचार्यम् । निबन्धनग्रन्थरतावत् नाद्याप्युपलब्ध । मण्डनाचार्योक्तस्तु
प्रकृतोपयोगि निबन्धनग्रन्थस्वरूप निश्चयम् । बृहती तु मुद्रिता उपलभ्यते । एव सति निबन्धन-
बृहत्सुस्तुलना यतीत्या । तत् निबन्धन च बृहती च एक एव वा नामभेदेन ग्रन्थः, भिन्नौ
वा ग्रन्थौ इति निश्चेतुं शक्यम् । कथं तु प्रतीतं निबन्धनबृहत्सो यद्यपि अर्थत एवेक्य, तथापि
अक्षरशो विचारे महान् भेदः । भिन्ना हि उभयत्र अक्षरपरिपाटी । ननु प्रभाकरगुरुमतप्रति-
पादिकाया निबन्धनाख्यटीकाया विद्यमानायां पुनर्बृहत्ताकारं कस्मात् टीकास्तत्परमरोत् इति ।
उच्यते । साधितं हि प्राक्, यत् गुरु, जरप्रामात्रा, नव्यप्रामात्राश्च भिन्ना इति । तेन
सन्ध्यामपि प्राचीनायां टीकाया स्थित प्रभाकरगुरुप्रणीतायां नव्यमतप्रतिपादनार्थं नव्यप्रामात्रेण
बृहती नाम अपर टीका प्राणायि इति न वक्षिहोष । यथा जैमिनिसूत्रवृत्तयो वा शाबरभाष्य-
टीका वा नामाकर्तृका मतभेदेन भवति तद्वत् । सर्वथाऽपि निबन्धनायना भाष्यव्याख्या
भिन्ना, सा साक्षात् गुरुप्रणीता स्यात्, बृहती नाम भाष्यव्याख्या च निबन्धनाद्विना
अन्येन केन चित् प्रणीता स्यात् । तस्मात् गुरुन्य, जरप्रामात्रो भिन्न, नव्यप्रामात्रो
बृहत्ताकारश्च ताभ्यां भिन्न इत्येव निश्चिनव्यम् । तत्र बृहती शाबरभाष्यस्य टीका तर्कवादीया
सर्वा अभिप्रेक्षणं समूहीता तावया एव लब्धत्वात् । सा च अर्थज्ञानोपयोगिनस्तस्य ननु
विमर्शसहिता ।

इमे सर्वे न्याया वर्णक्रमेण तत्रतत्र निवेशिताः । न्यायादौ च अधिकरणवत् डमरुचिह्नं निवेशितम् ।

एवं अधिकरणस्यादौ न्यायस्यादौ चैव केवलं डमरुचिह्नं निवेशनीयमिति दण्डकोऽस्माकम् । परंतु सोऽयं प्रथमत एवानिर्णीतत्वात् १८४ पृष्ठपर्यन्तं मुद्रणप्रणाली न प्रापत् । ततः परं तु सोऽयं दण्डक एव सर्वत्र स्वीकृतः ।

तत्र न्यायो नाम परार्थानुमानानामको वाक्यसमुदायः । स च द्वयवयो वा वीद्भवत्, स्वयवयो वा मीमांसकवत्, पञ्चावयो वा तार्किकवत् । प्राद्विवाकस्य निर्णयपत्रमपि न्याय एव । इयंस्तु विशेषः, यत् न्याये शरीरलाघवं सूत्रात्मकत्वं च, निर्णयपत्रे तु शरीरासौख्यं भाष्यात्मकत्वं चेति । परंतु न्यायः निर्णयः प्रतिज्ञादिपञ्चकं इति पर्यायाः । रीतिः प्रकारः पद्धतिः इत्ययमपि न्यायपदार्थः । तथाहि 'ताः प्रमाहं शंसति यथा वृषाकर्षि, वार्षाकर्षं हि, वृषाकपे-स्तन्यायमेति' इति ऐतरेयकं ब्राह्मणम् (३०।६।९) । अस्यार्थः— ताः नाराशंसीसंज्ञकान् मन्त्रान् प्रमाहं पादशः प्रगृह्यप्रगृह्य शंसति ब्राह्मणाच्छंसी । यथा वृषाकर्षि नाम सूक्तं पादशो निगृह्य शंसति तथा । हि यस्मात् कारणात् उदं शंसनं वार्षाकर्षं वृषाकपिसंबद्धं कर्तव्यम् । तत् तस्मात् वृषाकपेः नाम सूक्तस्य न्यायं प्रसारं विगृह्यशंसनरूपं एति प्राप्नोति—इति । अत्र सायणाचार्यैः न्यायशब्दस्य प्रकार इत्यर्थः कृतः ।

किंच "स होवाच शुनःशेषः (अजीगर्तं पितरं) 'यः सकृत् पापकं कुर्यात्, कुर्यादेनत् ततोऽपरम् । नापागाः शौद्रान्पापादसंशयं त्वया कृतम्" इति (ऐ. ३।१।५४) अत्र सायणः— शौद्रात् न्यायात् नीचजातिसंरन्धिनः कूरादाचरणात् न अपागाः अपगतो न भवसि इति । तथा च न्यायः आचरणं रीतिः पद्धतिः इत्यर्थः ।

'यद्यत् अल्पसंख्यं, तत्तत् पूर्वं कुर्याणाः तांतां संख्यां पूरयन्ति, याया संख्या पूरयितव्या' यथा प्रवेक्षितरात्रे पञ्चाहः पढ्ही द्वादशाहः इति सोदाहरणो न्याय एवोदा-हनः 'एतेन तांतां संख्या पूरयति' इति आहस्वायनश्रौतसूत्रेण (१३।१५।११) ।

'वर्णानामग्रमर्थं न्यायतोऽभिरक्षेत्' (गौ. १।१।९) इत्यत्र न्यायतः इति लोभ-शाखाविरुद्धेन मार्गेण इति व्याख्यानं मत्स्वरिभाष्ये । 'न्यायाधिगमे तर्कोऽप्युपायः' (२९) इत्यत्र 'अधिगमे अत्रारणे तर्कः अनुमानम्' इति मत्स्वरिभाष्यम् । तेन प्रतिज्ञादिपञ्चायपत्रं परार्थानुमानं न्यायपदार्थः इति व्यक्तम् ।

'आप्याभिज्ञानं योगाननुनिष्ठेत् न्यायसहितान्' इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्ररथं (१।२।१) न्यायसहितान् इति पदं 'उपपत्तिसमन्विताम्' इति शंभुभगवत्पूज्यपादा व्याचरयुः । तथा च न्यायः उपपत्तिः युक्तिः इत्यर्थः ।

अत्रत्यंप्रभास्त्रगुरुशब्देन बृहतीकारो ग्राहः मङ्गलश्लोकस्यात्वात् इति युक्तम् । परंतु मण्डनाचार्य-
वाचस्पतिमिश्रयोर्वचनात् स्वयं बृहतीविवरणवचनाच्च तथा ग्रहीतुं न शक्यते । तस्मात् शालिक-
नापोक्तिः बृहतीकारासंज्ञा वास्तविकनिबन्धकारप्रभास्त्रगुरुपरैव स्वीकार्यं गृह्यमात्रात् ।
अनेन श्रीशालिकुतायेन प्रकरणपञ्जिका अनेकप्रकरणघटिता, भीमांसाजीवरक्षा, वाक्यार्थमातृका-
वृत्तिश्चेत्यपि ग्रन्थाः प्रणीताः । तत्र भीमांसाजीवरक्षा वाक्यार्थमातृकावृत्तिश्चेति निश्चयौ शब्द-
सर्गौ, प्रभाकरविजयस्यप्रकरणानि वर्जयित्वा अवशिष्टानि प्रकरणपञ्जिकास्थानि प्रकरणानि च
संगृहीतानि अस्माभिः ।

नन्दीश्वरः प्रभाकरमतानुयायी । केरलप्राज्ञः । प्रभाकरविजय. नाम अनेक-
प्रकरणामेकः निबन्धग्रन्थोऽस्य । तत्र एकविंशतिः प्रकरणान्युपलब्धानि मुद्रितानि । तस्यादौ
इमौ श्लोकौ ' यदाराधनतामेव कृतं कर्माधेनुरिभिः । सकलं जायते काले तं वन्दे विष्णुमन्त्र-
यम् ॥१॥ नापद्वयात्तसारेऽस्मिन् शाखे मम परिश्रमः । शुक्तिप्रमायते सिन्धौ हरिणोद्धूतकौस्तुभे ॥'
इति । नापद्वयं भवनाथशालिनाथौ । सोऽयं प्रभास्त्रविजय. सर्वः संगृहीतः प्रकरणानि वर्ण-
क्रमेण भित्वा । (सन ५००-६००) ।

भाष्यव्याख्याकाराः भट्टपादेभ्यः प्राचीना अनेके आसन् । उक्तं च भट्टपादैः
३।४।९ सूत्रोत्तरं - ' अतः परं पट् सूत्राणि भाष्यरूपेण न लिखितानि । तत्र व्याख्यातरो
त्रिवदन्ते । के चिदाहुर्विस्तृताभिः, लिखितो ग्रन्थः प्रलय इत्यपरे, फलु बाहुपेक्षितानां ग्रन्थे,
अनार्पेयत्वात् इत्यपरे, बृहत्पन्तरकारैस्तु सर्वव्याख्यातानि ' इति । तत्र किमादेशब्दः चतुरो
व्याख्याकारान् निर्दिश्य पुनः ' बृहत्पन्तरकारैः सर्वैः ' इति बहुवचनेन सर्वशब्देन च निर्देशात्
भूयस्य एव सूत्रव्याख्याः भाष्यव्याख्याश्च प्राचीना आसन् इति स्पष्टं भवति ।

कुमारिलभट्टपादाः । (सन ६५०-७५०) शाबरभाष्ये धार्तिकं प्रणीतमेभिः ।
एतन्नाममाहात्म्येनैव भास्त्रप्रस्थान भास्त्रमतं इति प्रसिद्धः प्रवादः । भीमांसासंप्रदायप्रवर्तक आचार्यो-
ऽयम् । एभिः श्लोकवार्तिकं, तन्त्रवार्तिकं, टुष्टीका चेति धार्तिकत्रयं प्रणीतम् । तत्र तर्कपादे श्लोक-
वार्तिकम् । तत्रापि जिज्ञासासूत्रे श्लोका. १२८, चौदनासूत्रे २८६, निमित्तसूत्रे २, प्रत्यक्ष-
सूत्रे २५४, औत्पत्तिरसूत्रे तत्र च वृत्तिकारग्रन्थे २६, निरालम्बनवादे २०१, शून्यवादे
२६१, अनुमानपरिच्छेदे १८८, शब्दपरिच्छेदे १११, उपमानपरिच्छेदे ५४, अर्थापत्तिपरि-
च्छेदे ८८, अभाकराभाष्यवादे (अनुपलब्धिपरिच्छेदे) ५८, चित्राऽऽश्लेषवादे १५, संबन्धाश्लेषवादे
४६, स्फोटवादे १३७, अपोहवादे १७६, वनवादे ९७, संबन्धाश्लेषपरिहारे १४१, चित्राश्लेष-
परिहारे १४१, आत्मवादे १४८ (इत्यौत्पत्तिरसूत्रसमाप्तिः) । शब्दनित्यत्वाभिनरणे ४४४,
वाक्याधिकरणे ३६९, वेदनिलताऽभिनरणे १९ । संकलनया तर्कपादे धार्तिकश्लोकाः ३८४८ ।

अस्मेदीयो वर्णक्रमः संधिशास्त्रं च—

अ वा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ इति स्वराः त्रयोदश । ८, १: (अनुस्वारः विसर्गः) कर्माः चर्माः टर्माः तर्माः पवर्माः यवर्माः शवर्माः इति व्यञ्जनानि पञ्चत्रिंशत् । एवं ४८ वर्णाः, उक्तक्रमेणैव अनुसंधेयाः । ततश्च स्वरोत्तरं व्यञ्जनविचारावसरे आदौ अनुस्वारः, ततो विसर्गः, ततः ककारादिः इति क्रमः स्वीकृतोऽस्माभिः । सोऽयं क्रमो भस्तुतः तान्त्रिकसिद्धौ लोकासिद्ध एव च । अनुस्वारविसर्गयोर्व्यञ्जनमध्ये परिगणनमपि च न नवीनम् । उक्तं हि ऋक्-प्रातिशाख्ये 'अनुस्थारो व्यञ्जनं वा स्वरो वा (१।५)' इति 'सर्वः शेषो व्यञ्जनान्येष (१।६)' अनेन च सूत्रेण विसर्गस्य व्यञ्जनत्वमेवेति निश्चितं भवति । तत्र अनुस्वारस्य व्यवस्थितविकल्पेन व्यञ्जनत्वमेव स्वीक्रियते इति नापसिद्धान्तप्रसङ्गः । तत्रानुस्वारस्य सर्वत्रैव परसर्वणकरण-नियमं कार्याकालीघाटादिमुद्रणे स्वीकुर्वन्तः 'सन्नयतः' 'असन्नयतः' इत्येव मुद्रयन्ति । तत्र सन् + नयतः इति वा सत् + नयतः इति वा अथान्तरपदभेद इति संशय एव भवति । दर्शयौ सान्नाय्यं कुर्वन् संनयन् उच्यते, अकुर्वन्तु असंनयन्ति । न चात्र कैश्चिदपि 'सत्' इति अन्तर्गतं पद स्वीक्रियते, किंतु 'सम्' इत्युपसर्ग एव । तथा सति 'सन्नयतः' 'सान्नाय्य' इति मुद्रणं संधिगमेव पदं दर्शयति । एतादृशस्थले चास्माभिः सर्वत्र यथा सदेहो न स्यात् तथैव रीतिः समाश्रिता । यत्र बाष्पण्डपदैक्यं तत्र नकरस्य मकारस्य वा (लोकादृश्या अनुस्वारस्य) परसर्वणं एव कृतः, यत्र तु 'वा पदान्तस्य' इत्यादिर्विकल्प एव विहितः, तत्र नैव कृतः परसर्वणः । यथा संगतिः, संतर्दनं, संपादनं, सान्नाय्यं इति । पण्ट प्रसङ्गः, प्रसङ्गनं इत्यादौ परसर्वणं एव स्वीकृतः ।

विसर्गस्तु सर्वत्र विसर्ग एव निवेशितः, न तु शरं परं शर् कृतं, नापि खपरे शरं विसर्गलोपः कृतः । 'यस्तु, विसर्गस्तु' इत्यादौ तु शर् कृतो वा क चित्रं वा कृतः । 'य एव' इत्यादौ यत्र 'यः एयं' इति वा पदच्छेदः, 'ये एव' इति वा पदच्छेदः, तत्र संधिमकृत्या 'यः' इति वा 'ये' इति वा अर्थमनुसृत्य निवेशितम् । एवं इको मणचि, आद्गुणः, वृद्धिरेचि, अऊ सवर्णे दीर्घः, एङः पदान्तोदति, एचोऽपवायाय' इत्यादीनां विधीनां प्रवृत्तिः व्यक्तीकरणावश्यकताऽनुसारेण स्वीकृता न वेति ज्ञेयम् । संधिशास्त्रप्रवर्तनाऽऽप्रहित्वे कस्य वाचस्तुण्ठीभावप्रसङ्गः, तत् किं चिदुदाहिष्यते, तत्रैव च अन्तर्गच्छन्निवेशोऽपि द्रष्टव्यः । भूतिसहितपरिभाषेन्दुशेखरपुस्तके १४ पृष्ठे—अत ए 'बाणो-ऽप्रगृह्यस्ये' खेतदैक्याक्यताप 'नादसो मादि' त्येत—इति मुद्रितम् । एतद्वाचने सत्यं वाचकस्य तापो भवति । कयमेतादृशस्य मुद्रणस्य विद्वांसोऽपि साम्भुतां मन्यन्ते इति मादृशस्यापण्डितस्य खियते चेत्तः । यदि किञ्च तदेव शेखरवाक्यं—अत एव 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्येतदैक्याक्यताऽऽपन्न—'अदसो मात्' इत्येत— इति मुद्रितमभविष्यत् ततः वित्यती महती दानिरगवि-

दीपिकायत् । प्रायः प्रत्यधिकरणं च प्राभाकरमतमनूय खण्डयत्यसौ । आचार्यपार्षसारयेः सका-
शात् प्राचीनोऽयमाचार्यः, तेनास्य यं चित् खण्डनात् । ग्रन्थोऽयं सर्वैः संगृहीतः अधिकरणाः
तर्कयादयर्जं अध्यायद्वयात्मकः ।

पार्षसारथिः । यद्वात्मसूनुः वाचस्पतिमिश्रसमकालिक इति के चित् । न्यायरत्ना-
करः श्लोकवार्तिकस्य टीका, तन्त्ररत्नं दुष्टटीकायाः टीका, न्यायरत्नमाला च अनेकप्रकरणालम्बो
ग्रन्थः विशेषतः प्रामाण्यमतखण्डनपरः, शास्त्रदीपिका द्वादशलक्षणी एते ग्रन्थाः प्रणीता एतै-
राचार्यैः । तत्र न्यायरत्नाकरः अंशतः, तन्त्ररत्नस्या भूयांसोऽंशाः, न्यायरत्नमाला सर्वा, शास्त्र-
दीपिकास्याश्च तत्तदधिकरणस्थाः सर्वे संग्रहश्लोकाः, तर्कयादस्याः प्रायः सर्वे वादार्थाः
भूयांसश्च लघुसिद्धान्ताः संगृहीताः । एतत्प्रणीततन्त्ररत्नं विना दुष्टटीका परीक्षालयितुमशक्येति
नातिशयोक्तिः ।

सोमनाथः । मयूखमालिका (सोमनाथी) शास्त्रदीपिकायाः प्रथमाध्यायद्वितीय-
पादमारभ्य द्वादशाध्यायान्ता टीका एतत्प्रणीता । ‘ इति श्रीनिहिलकुलतिलकसूरभट्टमहो-
पाध्यायतन्त्रप्रवस्य वेङ्कटाद्रियश्वगुरुचरणानुजस्य सोमनाथसर्वतोमुखयाजिनः कृतौ मयूखमालि-
कायाम् ’ इति अन्ते उक्तिः । अत्रत्या संगतिः तत्तदधिकरणप्रथमसूत्रार्थैः भूयांसः शास्त्रार्थाश्च
संगृहीताः । खण्डदेवात् प्राचीनोऽयमिति चिन्नामिनः ।

माधवाचार्यः । एतत्प्रणीतः जैमिनीयन्यायमालावित्स्वः द्वादशलक्षणी । तत्राद्याः
सर्वे श्लोकाः गणग्रन्थश्च क्रियाश्चित् संगृहीतो न्यायाश्च । (सन १३५७-८९)

सोमेश्वरभट्टः भट्टमाधवात्मजः । एतत्प्रणीता न्यायसुधा नाम तन्त्रवार्तिकस्य
टीका राणकापरपर्याया । ग्रन्थतोऽर्धतश्च महान् ग्रन्थः । तन्त्रसारः नाम ग्रन्थोऽपि प्रणीतोऽनेन
‘ तन्त्रसारो अस्माभिः ’ (सु. पृ. ९६६, १५३९ इ.) इत्युक्तत्वात् । ॥ ॥ इदानीं नोपलभ्यते ।
सुधायाः ४७७०६ एतावान् ग्रन्थः सुदितः । पञ्चमपट्टपादौ ॥ अनुपलब्धत्वाच्च सुदितौ
चौखम्बायाम् । एवं तृतीयाध्यायप्रथमपादस्थानि १-१२ सूत्राणि न सुदितानि । ‘ इति
श्रीमत्त्रिकण्डमण्डनप्रतिस्मृतसोमयाजिमहामाधवात्मजभट्टसोमेश्वरविश्वविद्यायां तन्त्रवार्तिरुदीरुपायां
सर्वानवधारणार्थं न्यायसुधाख्यायां ’ इति प्रथमाध्यायान्ते समाप्तिवाक्यम् । अत्रत्याः
सर्वे सूत्रार्थाः न्यायाः भूयांसश्च लघुसिद्धान्ताः संगृहीताः । न्यायसुधाऽन्यासं विना तन्त्रवार्तिकं
सम्यक्तया ज्ञातुमशक्यम् ।

अप्ययदीक्षिताः । जगज्जदितितुत्र. द्विचिः । एतत्प्रणीतः उपक्रमपरक्रमः
विधिरसायनं च स्वकीयश्लोकन्याख्यानरूपम् । तत्र उपक्रमपरक्रमस्था भूयांसोऽंशाः रसायन-
स्याश्च केचिदेव संगृहीताः । (१५२०-१५९२) ।

वैस्तुभस्या सर्वे न्याया के चित् लघुसिद्धान्ताश्च गृहीता अस्माभिः । भाट्ट-
दीपिका च सर्वे गृहीता । अत्रत्या सर्वे न्याया लघुसिद्धान्ताश्च पृथक् कृत्वा गृहीता एव ।
भाट्टदीपिकाया आरम्भे 'विशेषश्च नमस्कृत्य खण्डदेव सतां मुदे । तनुते तत्प्रसादेन संक्षिप्ता
भाट्टदीपिकाम् ॥' इति मङ्गलश्लोकः । अते च 'जैमिनेर्मिलसूक्तिषु मग्नं शुद्धिमाप विमर्श
मम चेत् । प्रीतिमेतु नृहरे पदपद्मे येन जन्मनिवहो न पुन स्यात् ॥' इति श्लोकः ।
सैष भाट्टदीपिका अष्टादशसहस्रप्रयामिका इति काञ्ची-अनन्ताचार्याः ।

भाट्टाहस्य सर्वमेव संगृहीतम् । अयं प्रायः शाब्दबोधविचाररूपः । सोऽयं परि-
च्छेदचतुष्टयात्मकः इति वदन्ति । तत्र प्रथमपरिच्छेद एव चैत्रल काञ्ची-अनन्ताचार्यैर्मुद्रितः ।
रहस्येऽस्मिन् 'स्मृत्यास्मृत्या मुरारति तत्प्रसादावलम्बनात् । रहस्यं भाट्टतन्त्रस्य विशदीकर्तुमी-
दमे ॥' इति मङ्गलश्लोकः । अते च 'नदीनानां नानामननविशदानामपमहो सुयुक्तीनां पुञ्जै-
रिह विरचित कोऽपि जगति । महानर्कस्वर्कप्रथिततमसजाततमसा सुधाकू मीमांसामनुकुमुदभ्रात्य
जयतु ॥' इति उपाख्य श्लोकः । अत्र सुधाकूत् न्यायसुधाकूत् सोमेश्वर, पक्षे चन्द्रध ।

आपदेशमट्टा । (१७००-१७५०) । मीमांसान्यायप्रकाश एभिः प्रणीतः ।
अत्रया भूयांसोऽद्या संगृहीता लघुसिद्धान्तौ ।

अनन्तदेवः आपदेशमट्टम् । भाट्टाहस्ये नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका
अनेन प्रणीता । अत्रत्या के चिदशा संगृहीता । (१७२५-१८००)

वामुदेवदीक्षिताः । एतप्रणीता अश्वत्थीमाता-कुतूहलवृत्तिः । अस्या तृतीया
ध्यायचतुर्थपादान्त एव भागः बाणाविलासमुद्रणाख्ये मुद्रितः । शेषो ग्रन्थस्तु अद्यापुस्तकाल्ये
लिखितः सन्तते । तत्रापि द्वादशोऽध्यायः सप्तर्षिराण्डाया च वृत्तिर्नास्तेव । कुतूहलस्या सर्वे
न्याया के चिद्वादार्था लघुव्याख्या संगृहीता । कुतूहलवृत्ती शब्दे दुष्टेरोद्वेष्टात् (५ ७७)
नागेन्द्रात् (१७००-१७५०) अर्वाचीना । कुतूहलस्य प्रथमाध्यायात् 'इति श्रीमत्सत-
सुतन्यमानन्दयेन कूर्मप्रेषे दशरथचक्रात्तराद्यनेन गुणविराजमानमहासिधिलिखितप्रीतारामितमहा-
श्रीशहाजिशरमजितुल्लोजिमोसलचोलमहोदयद्रामायणपुराणस्य श्रीमन् आनन्दरायविद्वांस-
श्रीमस्य पञ्चपुरुषोपेय्येन तद्वर्णना वान्य एव तदयानिर्वातनापारमितमहासिधिविभूतिनराजपेयस-
पृष्टातोर्षादिवाहिसोममलसतर्पितशतमराप्रमुगवर्द्धिर्मुनेन श्रीमहादेवराजपेयपात्रिमुनेन अन्न
पूर्णार्गमजातेन अपरपदवाक्यप्रमाणपारागारपाटीणाप्रजमविशेषश्चराजपेयपात्रिनो लघुविद्वान-
येन वामुदेवदीक्षितविदुषा त्रित्तिचार्या जैमिनिसूत्रन्यास्यायां अ-वर्गमीमांसकुतूहलवृत्ती' इति
समाप्तिसकल्पः ।

दासेन कल्पितात्' इति । अत्र रत्नाकरः— नानार्थमपि पदद्वयमेकैकृत्य, आनन्तर्यमात्रार्थतया भवदासेन कल्पितं पृथक्कृत्य अत्रयवस्थैव अवशब्दस्य अष्टमाद्यावशब्दवत् आनन्तर्यार्थत्वम् । इति । 'वृत्त्यन्तरेषु केषां चित् लौकिकार्थव्यतिक्रमः । शब्दानां दृश्यते तेषामुपलम्भोऽय-
मुच्यते ॥' (श्लोका. ११११-३३) 'केषां चित् भवदासादीनां वृत्त्यन्तरेषु !' इति रत्नाकरः ।
उपलम्भः अयं— 'लोकैः येष्वर्थेषु' इत्यादिकं प्रारम्भभाष्यम् ।

शबराचार्याः— भीमांशमाष्यकाराः । माष्यं चेदं सहस्राधिकरणद्वादशलक्षण्या भीमांसायाः चतुर्विंशतिसहस्रम् । तदुपरि प्रस्थानद्वयं प्रामातुरं भाट्टं चेति । संसृप-रूपज्ञात्मरू-
चतुर्लक्षण्यामपि आचार्यभाष्यं विधत्ते एव । परंतु इदानीं कापि नोपलभ्यते इति वदन्ति ।
संसृप-रूपज्ञात्मरूचचन्द्रिकायां प्रदर्शितो भाष्यकारस्तु न शबराचार्यः किंतु देवस्वामी इति
चन्द्रिकाकारेणैव अनेकारं स्पष्टमुक्तत्वात् इति ज्ञेयम् । शबराचार्यप्रणीतं द्वादशलक्षणीभाष्यं
अक्षरशः सर्वं संगृहीतं अधिकरणशः पृथक् कृत्वा । 'काश्मीरकोऽयं दीपस्वामिनः पुनः । एत-
द्विषयकः परंपरागतः श्लोक इत्यं— प्राक्षण्यामभजद् ब्राह्मिहिरो ज्योतिर्विदामप्रणी राजा
भर्तृहरिश्च विक्रमनूपः क्षात्रात्मजायामभूत् । वैश्याया हरिचन्द्रवैद्यतिलको जातश्च शङ्कुः कृती
झुद्रायामभ, पंडेव शबरस्यामिद्विजस्यात्मजाः ॥ इति ।' इति चित्रावशाखिणः । अप्रमाणमिदमिति
के चित् ।

गुरुः बृहतीकारश्च । वाचस्पतिमिश्रः 'जरत्प्राभाकरमतमुपन्यस्यति' इति ग्रन्थेन मण्डना-
चार्यकृतविधिवैरूपङ्क्तिं अनतारयति न्यायरुणिकायाम् (पू. ९६) । तेन जरत्प्राभाकरः
कश्चित् मण्डनाचार्यात् प्राचीनः सिध्यति । 'जरत्प्राभाकरोच्चीतमर्थं गुरोर्वचसं संगच्छते इत्याह' इत्य-
नेन च पुनः जरत्प्राभाकर उदाहृतः (पु. १०९) अत्र विशेषस्तु जरत्प्राभाकरात् गुरुर्मित्रः यस्य
वचसोऽर्थं जरत्प्राभाकर उन्नयति इति स्पष्टम् । तेन गुरुस्य जरत्प्राभाकरस्यान्यः इति वाच-
स्पतिराह । १०९ पृष्ठे एव च नवीनास्तु उन्नयन्ति 'अनिरूपितनियोगन्यापास्त्य इदं चोचं'
इत्युपक्रम्य 'कर्तव्यताविषमो हि नियोगो न कर्तव्यतामाह' इति कणिकोक्ता नवीनप्राभाकर-
पङ्क्तिः बृहत्यां चोदनासूत्रे २९-३० पृष्ठे (चौखम्बा) उपलभ्यते । तेन नयप्राभाकरा
नाम बृहतीकार इति वाचस्पतिः प्रतिपादयति इति स्पष्टम् । एतावता गुरुस्य, जरत्प्राभाकरो
गुरोर्मित्रः, नवीनप्राभाकरश्च बृहतीकारः ताम्यां भिन्नः इति सिद्धं भवति । २८१ पृष्ठे विधि-
विनेतुः 'अलं वा गुरुमिर्विवादेन' इत्याह । अथ साक्षात् बृहत्यामेव १८१ पृष्ठे 'तदिद-
मनुपासिनगुरोश्चोचं' इत्युक्तम् । १०३ पृष्ठे च 'किमनया अनुपासिनगुरुस्यया निरुक्षि-
तया' इत्युक्तम् । एतेन बृहतीकारात् गुरुर्मित्र इति सिद्धमेव भवति । नहि स्वस्थेयाय गुरु-
पदेन विमर्श इति कल्पयितुमपि शक्यम् । एतावता गुरुः, जरत्प्राभाकरः, नवीनप्राभाकरश्च
बृहतीकारः परस्परमप्यन्तभिन्ना इति सिद्धम् ।

येयं ग्रन्थकारमाला प्रदर्शिता, अस्यां ये ग्रन्था निर्दिष्टास्ते केवलमस्माभिर्शतो वा सर्वतो वा संगृहीतास्त एवेति ज्ञेयं, न तु तेनतेन ग्रन्थकारेण तावन्त एव ग्रन्थाः प्रणीता इति भ्रमितव्यम् । अप्यध्यदक्षितानां ग्रन्थद्वयमेवास्माभिर्निर्दिष्टं, परंतु तैः नानाशास्त्रीयाः शताधिकाः ग्रन्थाः प्रणीता इति सुप्रसिद्धम् । एवमन्येषामपि । यद्य तत्तत्कालनिर्देशः कृतः सोऽपि नास्मत्संशोधितः, अस्माभिः कालसंशोधनस्याकृतत्वादेव । किंतु अन्यैर्विद्वद्भिर्वत् क चिदुक्तं, तदस्माभिः केवलमनूदितम् ।

शब्दशः संपूर्णा गृहीता ग्रन्थाः एते— अङ्गत्वनिरुक्तिः । दुप्टीका । तन्त्र-
वार्तिकम् । न्यापरत्नमाला । प्रभाकरविजयः । बृहती । माहचिन्तामणिः । माहदीपिका । माहदृश्यम् ।
भावनाविवेकः । भाष्यं शाबरम् । मीमांसाजीवरक्षा । मीमांसाबालप्रकाशः । मीमांसाऽनुक्रमणिका ।
मीमांसासारसंग्रहः । लौकिकन्यायसाहस्री । वाक्यार्थमातृकावृत्तिः । विधिविवेकः । संकर्षकण्डम् ।
सूत्राणि जैमिनीयानि ।

अंशभूयस्त्वेन गृहीता ग्रन्थाः— उपक्रमपराक्रमः । ऋजुविमला । कुतूहलवृत्तिः ।
जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः । तन्त्ररत्नम् । तौतातिक्रमतल्लङ्घः । न्यायकणिका । न्यायविन्दुः ।
न्यायसुधा । प्रकरणपञ्जिका । मीमांसाकोस्तुमः । मीमांसान्यायप्रकाशः । शास्त्रदीपिका ।
श्लोकवार्तिकम् । सोमनाथी ।

अन्येऽप्यनेके ग्रन्थाः येषां के चिदेवांशा गृहीता न्याया एव वा, तेषां परस्तात्
ग्रन्थसंक्षेपप्रदर्शनसमये निर्देशं करिष्यामः कांश्चित् कोपे एव निर्दिष्यामः ।

प्रामाकरीया ग्रन्थाः— बृहती । ऋजुविमला । प्रकरणपञ्जिका । मीमांसाजीवरक्षा ।
वाक्यार्थमातृकावृत्तिः । प्रभाकरविजयः ।

मीमांसायाः प्रयोजनम्— मीमांसाप्रयोजनं स्वयं सूत्रकार एव 'अयातो
धर्मजिज्ञासा' इति धर्मज्ञानमित्याह । **भाष्यकारश्च—** 'धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा,
सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा । स कथं जिज्ञासितव्यः ? को धर्मः, कथं लक्षणः,
कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति' इत्याह । 'धर्मं प्रति
हि विप्रतिपत्ता बहुविदाः, के चिदन्यं धर्ममाहुः, के चिदन्यम् । सोऽयमविचार्य प्रवर्तमानः
कं चिदेवोपाददानो विहन्येत, अनर्थं च ऋच्छेत् । तस्मात् धर्मो जिज्ञासितव्यः' इति
च । एतेन विचारपूर्वकं निर्णयार्थकं धर्मज्ञानं मीमांसायाः फलमिति ज्ञायते । श्लोकवार्तिके च
(११।१।१२७-१२८) 'स्थिते वेदप्रमाणत्वे पुनर्वाक्यार्थनिर्णये । मतिर्वद्विदा
पुंसां संशयाज्जोपजायते ॥ के चिदाह्वरसावर्षः के चिन्नासावर्षं विविति । तज्जिर्णयार्थमन्येत् परं
शास्त्रं प्रणीयते ॥' इत्युक्तम् । **तन्त्रवार्तिकेऽपि** (१।३।१३३ पृ. ३१०) 'मीमांसा चापि

टीकाकारः (प्रामाण्यः) । टीकाकारीयं मतमुपन्यस्यति — ‘ प्रमाणान्तरागोचरः शब्दमात्रालम्बनः नियुक्तोऽस्मीति प्रत्यात्मवेदनीयः सुखादिवत् अपरावृष्टकालत्रयः लिङादीनामर्थो विधिरिति ’ (वि. वि. पृ. ४८) कणिका. पृ. ४८ । विधिविवेकस्या उपन्यस्ता पङ्क्तिरियं बृहत्या तर्कपादे अग्रहितैर्गवेषयद्वापि नोपलब्धाऽस्माभिः । तथा च कोऽयं टीकाकारो नामेति विचार्यम् । ‘ टीकाकारः प्रयोजनं दर्शयति — लोके इत्यादिभाष्यस्येसादिना ’ इति बृहती अस्तारीता शाळिकृन्नायेन । ‘ तत्र टीकाकारः पृच्छति किमेनेत्यवधार्यते इति ’ (ऋजु. ३८) । ‘ तदाह भगवान् वार्तिककारः (प्रामाण्यः) ’ इत्युक्त्वा कानि चिद्वार्तिकानि विलिख्य ‘ तदेतत् टीकाकारो भगवान् न पृच्छति ’ इत्युक्त्वा ‘ यथा गुरुदर्शनं किं चिदुच्यते ’ इति - लिखन् शाळिकृन्नायः वार्तिककारं टीकाकारं गुरुं च भिन्नान् सूचयति (पृ. ९०) । टीका नाम शावरभाष्यस्य व्याख्या । सा च अनेकविधा मतभेदेन तत्तेनाचार्येण प्रणीता स्यात् । तत्र साक्षाद् गुरुणा प्रणीता निबन्धाख्या निबन्धनाख्या वा एका, अपरा जरप्रामाण्यप्रणीता, तृतीया च नवीन-प्रामाण्येण बृहती लब्धी चेति द्विविधा प्रणीता । तत्र बृहती नाम टीका शाळिकृन्नायः अनु-वदति । त्रयोऽपि च ते टीकाकार एव । तत्र शाळिकृन्नायः बृहतीटीकाकारं, टीकाकारशब्देन भाष्यभाषिते स्थीकोऽपि न कश्चित् विशेषः । नहि एतेनैव केन चित् टीकाकारेण भाष्यमिति दण्डको दण्डभारिभिरुपतः । तथा च वाचस्पत्युक्तं टीकाकारोऽयः स्यात् साक्षाद् गुरुः, शाळिकृन्नायेन च अन्यटीकाकारः उक्तो बृहतीकारः इति स्थीकोऽपि न कश्चिद्विशेषः ।

वार्तिककाराः प्रामाण्यप्रणीताः । उक्तं च ऋजुविमलायां (पृ. ७०) तदाह्वयवार्तिक-परमिश्राः ‘ गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् । शब्दान्तेर्निमित्तकया ॥ ध्वनोऽयं अलर्ततिरित् ॥ ’ इति । तदाह वार्तिककारः ‘ यान्श्चाप्यतिरेकित्वं स हंतेनापि शक्यते । विप्रस्य पुनस्तारत्वे हेतोर्गम्यतावत् ॥ ’ इति (ऋजु. पृ. ८४) । इमौ श्लोकी माह-वार्तिकेभ्यो नोपलभ्यते । तस्मात् प्रामाण्य एव कश्चित् वार्तिककारः स्यात् । नारयः किमपि क्षेत्रे संमर्शुं शक्यम् । कोऽयं नामनो वार्तिककारः इति च न शक्यते । शाळिकृन्नायेन च अनेका वार्तिककारा उदाहृताः । तत्संभवस्तु नास्माभिः यत्नं गम्यते ।

मरणायः नपविवेकस्य कर्ता । अथ व्याख्या नयशेसादयः । अयं प्रामाण्य-मतानुयायी इति प्रामाण्यविजयभूमिषः । एवं शाळिकृन्नायं चाश्रित्य नन्दीशरेण प्रामाण्यविजयः प्रणीतः ।

शाळिकृन्नायः नन्दीशरात् प्राचीनः । अनेन बृहत्या ‘ ऋजुविमला ’ नाम टीका कृता । तस्याः प्रारम्भे ‘ सुदृष्टाननिदानसिनिबन्धनपरामर्शम् उदात्ति-जगज्जाह्नं नमस्याम् प्रभावम् ॥ १ ॥ ’ सुर्वत्तं सूत्रपरसंघेनि द्वयः श्लोकः । ‘ प्रामाण्यगुरोर्भावे दिनगर्भास्माभिः । अत्रत्य व्यग्रदिप्यन्ती पञ्चस्य विषये मया ॥ ३ ॥ ’

अतिदेशप्रमाणानि । स्थानापत्ति ऊहे प्रमाणम् । प्रत्याभ्रानं, प्रतिषेध, अर्थलोप इति त्रीणि वाधे प्रमाणानि ।

पदार्थाः सप्त द्वय-गुण-कर्म-सामान्य-समवाय-दाकि-अभावरूपा । तत्र द्रव्याणि एकादश पृथिवी-अप्-तेजस्-वायु-आकाश-काळ-दिश-आत्मन्-मनस्-अन्ध-कार-शब्दरूपाणि । ‘अनादिहिं कालोऽस्माकम्’ । (टिप् ६।१।२।५ पृ. १३५६) ।

इन्द्रियाणि घ्राण-रसन-वक्षुस्-त्वच्-श्रोत्र-मनासि इति षट् । तत्र घ्राणरसन-वक्षुस्त्रय क्रमेण पृथिव्यप्तेजोवायुप्रकृतीनि । श्रोत्रं दिगात्मकम् । मन अणुपरिमाण अन्तरिन्द्रिय स्वातन्त्र्येण आत्मतद्योगगुणतद्गतजातिमात्रविषयकम् । बाह्यविषयेषु तस्य न स्वातन्त्र्यम् । संनिर्कर्मः (विषयेन्द्रिययो) संयोग, सयुक्तसमवाय, सयुक्तसमवेतसमवायश्चेति त्रिविध । गुणाः विंशति रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-परिमाण-संयोग-विभाग-परत्व-अपरत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-सत्कार-अदृष्ट-मुख-दुःख-इष्टा-द्वेष-यत्ना । संयोगजसंयोगो नाङ्गीक्रियते । संख्या पदार्थान्तरम् । कर्म चलनात्मक एकमेव । सामान्यं पदपररूपं द्वेधा । सामान्यस्य सामान्यता भेदाभेद । सामान्य जातिरूपम् । नित्यमेकमेव शानुगतम् । जातिव्यक्त्योः समवायसन्धाङ्गीकारेण अभेदसिद्धिः । भेदाभेदः सामान्यतद्गतो, अवयवावयविनो, गुण-गुणिनोः, क्रियाक्रियावतोश्च । समवाय एक । येन सत्त्वेन आधेय आधारस्य स्वानुरक्त-बुद्धिजनक स सन्ध, न तु अयुतसिद्धसन्ध । शक्तिः त्रिधा सहजा, आधेया, पदशक्ति-श्चेति । अमानः त्रिधा ध्वस, अत्यन्ताभाव, भेदश्चेति । ज्ञानानि सर्वाणि त्रिपुटीविषय-काणि । त्रिपुटी च ज्ञान-आत्म-विषयरूपा इति गुरव । ज्ञानस्य ग्रामार्ण्यं उत्पत्तिरिति ज्ञातित्व स्वत एव । प्रत्यक्षं ज्ञान निर्विकल्पक सविकल्पक चेति द्वेधा । तत्र निर्विकल्पक विशेषण-विशेष्यभावानापञ्चदशदशविधविषयकम् । सविकल्पक च विशेषण्यक सप्रकारक सप्तसर्गक वा । संविकल्पक च जाति-द्रव्य-गुण-क्रिया-नामविषयतया पञ्चधा, चाक्षुषादिभेदेन षोडश च । प्रत्यक्ष धर्मे न प्रमाणम् । स्वप्नज्ञानाना बाह्यविषयत्वम् । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिः अङ्गीक्रियते । एव सामान्यलक्षणाऽपि । तृतीया योगजधर्मप्रत्यासत्तिस्तु नाङ्गीक्रियते योगेषु मानाभावात् । न चेतिहासपुराणादि मान, तस्य अन्यतापर्यम्भात् । विषयता अतिरिक्ता । सृष्टिप्रलयौ स्वीक्रियेते । मोक्ष आत्यन्तिकदुःखामार । स च ज्ञानकर्मणो समुत्पत्तेन ज्ञानेनैव वा । पार्य-सारपिमिश्राश्च मोक्षरादे एवमाहुः — ‘सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकाल्मगुणोच्छेदो मोक्षः । सुख-दुःखोच्छेदश्च धर्माधर्मयोर्दुष्टेदात् । धर्माधर्मयोर्दुष्टेदश्च उत्पन्नानां धर्माधर्माणामुपभोगेन नित्यनैमित्तिककर्मनुष्ठानेन आमज्ञानेन च, विरोधात् । उत्पाद्याना च कम्पायुष्ठाननिमित्तानां धर्माणां तदनुष्ठानेनानुत्पादात् । विहितावरणप्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्तानां चाधर्माणां विहितानु-ष्ठानेन प्रतिषिद्धानुरणेन च परिहारात् । अस्ति शरीरारम्भे पूर्वशरीरनिपाते च अशरीर अपरितो

अथ द्वितीयवर्णनमारभ्य तृतीयाध्यायान्तं तन्त्रवार्तिकम् । चतुर्थाध्यायमारभ्य द्वादशाध्यायान्तं दुष्टटीकावार्तिकम् । प्रभाकरविजयभूमिकायामुक्तं—, भाष्ये भट्टाचार्याणां पञ्च व्याख्यानानि एका बृहद्दीका, द्वितीया मध्यमटीका, तृतीया दुष्-टीका, चतुर्थी कारिका (श्लोकाः), पञ्चमं तन्त्रवार्तिकम् । तत्र बृहन्मध्यमटीके संप्रति न वर्तते—इति ।

मुद्रा—एतदेवाभिप्रेत्य बृहद्दीकायामुक्तं 'अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याऽद्य-
मेधयोः । दृश्यते तादृगेवेदं विधानप्रतिषेधयोः ॥' इति । पृ. २०१ । 'लक्षणार्थत्वस्य बृहन्मध्यम-
टीकयोः दुष्टटीकायां च निषेधात्' पृ. ९३० । 'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्युर्वा दुष्ये-
युर्वा अपहरेयुर्वा आज्येन ता देवताः परिसंख्याय पजेत' इति वचनात् स्विष्टकृद्यागस्य आज्येन
करणेन बृहद्दीकायामुक्तेऽपि शेषकार्यान्तराणामवर्तनं पठे, वक्ष्यमाणं सिद्धं भवति—इति ।
पृ. १९१६.

श्लोकवार्तिकस्यानां तत्त्वप्रकरणवर्तिनः के चिदेव श्लोका उपयुक्तन्यायपरानाकर-
सहिताः संगृहीताः । तन्त्रवार्तिके सर्वम् । दुष्टटीका च उपयुक्ततन्त्रसंहिता सर्वा । दुष्टटीका
'च अरमदीयलिखितादेव' गृहीता न मुद्रिता । क्वचित्तु लिखितस्य त्रुटितस्यात् मुद्रितादपि
आनन्दाश्रमीयात् संग्रहः कृतः ।

मण्डनाचार्याः । एते सुरेश्वराचार्येभ्यो भिन्ना इति के चित्, न भिन्ना इत्य-
परे । अन्ययोः पक्षयोर्विस्तारः ब्रह्मसिद्धिभूमिकायां द्रष्टव्यः । एतद्वर्णातो भावनाधिवेकः सर्वः
भट्टोन्मेषप्रणीतटीकाशेषेतः, विधिविवेकः सर्वः भावस्पतिविरचितन्यायकणिकान्तसंहिता, भीमसा-
ऽनुक्रमणिका च प्रायः एकैकश्लोककरणेन एकैकाधिनयार्थप्रतिपादिका श्रृङ्गाभिका सर्वा
संगृहीता ।

उन्मेषकभट्टः । अयमेव भवभूतिः प्रसिद्धः कविः इति वदन्ति । तथा सति विद-
र्भायपदम्पुरनिरासी ज्ञाननिधिशिष्यः इति के चित् । कुमारिखभट्टशिष्योऽयमित्यन्ये इत्यादि
चरित्रकोशे चित्रावदाराणि । मण्डनाचार्यप्रणीतस्य भावनाधिवेकस्य टीका अनेन प्रणीता ।
सा च भावनाधिवेकज्ञानोपयोगिनी यावन्ती तावन्ती संगृहीता भावनाधिवेकेन सदैव । (सन
७००—७५०) ।

भावस्पतिमिश्राः । एतद्वर्णाता न्यायकणिकया विधिविवेकस्य टीका । एतद्वता
बट्टवोऽश्वा विधिविवेकज्ञानोपयोगिनः संगृहीताः, के चिद्दार्शान्ध, लघुसिद्धान्ताभ्याम् ।
(सन ८४१) । महामहामान एते सर्वेभ्यः शास्त्रेषु आचार्यत्वेन स्वीकृताः प्रमाणभूताः । मन्त्र-
सिद्धिपादौ च टीकाप्रणया अपि एतेः प्रणीताः ।

भारदेवः । अनेन लौकानिकप्रवर्तिट्टकः नाम भवप्रसादादपर्यायो ग्रन्थः
प्रागापि । स च यावन्ति तन्त्रवार्तिकं तावत्लेख भीमसाधनागे इति वदन्ति । रचना चाग्न्य शास्त्र-
५१

भाष्येण (मा. पृ. १९२८) शब्दसंबन्धितद्वयतिरिकाभिधानात् शब्दस्य देवत्वान्न निरस्त
भवति । इति ।

अथ कुतूहलस्यं किं चिदुदाहियते । “यत् नयमे ‘देवता वा प्रयोजयेत्’ (१।१।१६) इत्यधिकरणे देवत्वान्न निप्रहादिपञ्चक निराक्रियते, तत् प्रौढवादमात्रम् । ” ‘शब्द
एव देवता, न तु अर्थे तथा विप्रहादिपञ्चकरीहितोऽर्थे देवता इत्यपि प्रच्छन्नवैद्वप्रलपितमेव’
कर्ममीमांसका निरीक्षणादिन, तेषां देवतानिप्रहादिपञ्चक नास्ति इति प्रवादस्तु प्रच्छन्नवैद्व-
तदेकदेशिनिषय । ‘विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिप्रेतदिव्यचक्षुषे । श्रेय प्राप्तिनिमित्ताय नमः सौमर्ष-
धारणे ॥’ इति श्लोकगतिरिक्तारम्भे (कुमारल-) मद्याचार्ये ईश्वरस्वरूपाभिधानात् ।

शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्य द्वितीयपादे ‘लिट्प्रत्यय (३।२।७।१९) इत्यधि-
करणे मन्त्रार्थनादेतिहासपुराणादिषु स्वर्गाधीश्वरलोकापालनत्वासुरजेतृत्वादिरूपेण प्रतिपादिताया
कर्मणो ग्रहिरपि सद्भावावगमात् न प्राक्कल्पमिच्छात् इत्यास्ता तास्तु । इति ।

भाट्टदीपिकायां तु देवताधिपकरणे अपूर्वमङ्गीकृत्यैव देवताप्रसादस्य प्रयोजकत्वं
निराहृतम् । इह तु तदनङ्गीकृत्य देवताप्रसाद एव प्रयोजकोऽस्तु इत्याशङ्का प्रसङ्गात् निरा-
क्रियते इति प्रत्यक्ष ‘कथमपि न निप्रहादिस्वीकार किंतु शब्दमात्रं देवता, अर्थस्तु प्रातिपदि-
कानुगोधात् चेन्न न अचेतनो वा कश्चित् स्वीक्रियते, न तु विप्रहादिमान् । उपासनादौ पर
प्यानमानमाहायं तस्य इति जैमिनिमतनिष्कर्षः । मम तु एव वदतोऽपि बाणी दुष्यति इति
हारिस्मरणमेव शरण’ इति उपसंहृतम् ।

इदं तु चिन्तनीयं, न जैमिनिना देवत्वान्न निरस्त इव । ‘यज्ञकर्म प्रधानं
ह्यात् गुणत्वे देवतायुति’ इत्येतावदेव जैमिनिराह (९।१।१९) । फलदाने कर्मैव प्रधानं,
देवता तु गुणभूता इति भीमासाशास्त्रस्य गृहीतं सिद्धान्त इत्येव तु जैमिनितात्पर्यमिति ।

सूत्राणां मंहितया पाठः । सूत्राणां जैमिनिप्रणीतानां पाठं प्राक् सहितया
आसीत् पाणिनिमूलवत् इति निर्धीयते । अत एव ‘तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य इति वा समाप्ति,
तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य इत्येवमुपनम वा सूत्र’ इति वार्तिकोक्तिः संगच्छते (१।१।७), मुषा च
(पृ. ९९४) ‘सिष्यते समाप्तिवत्’ इति सूत्रसहितया (२।१।१९-२०) ‘अक्रूरप्रश्ने-
णापि विच्छेदसमय’ इति ।

सूत्राणां मूलसां श्लोकस्मृतेकपाददिरूपताऽपि दृश्यते यथा ‘प्रधानाद्यान्यसमुक्तात्
सर्गात्म्यान्निवर्तते’ (निवर्तते इति तु पश्चात् निगतिवर्तिनं ह्यात् । १।०।१५), ‘तस्यां तु
ह्यात् प्रयोजवत्’ १।०।१६, ‘स्वाणी तु देशमानवादिनिवृत्तिः प्रतीयते’ (प्रतीयते इति

शंकरभट्टाः मीमांसावाद्यप्रकाशकाराः । एभिरेव मीमांसासारसंमहो नाम श्लोकात्मनो ग्रन्थो विरचितः, यस्यायमाद्यः श्लोकः 'नत्वा गणेशवाग्रामगुर्वङ्गमीन् भट्टशंकरः । सहस्रं वक्ति सिद्धान्तान् सार्धश्लोकशतद्वयात् ॥' इति । अन्ते च 'आचार्यैरधिकरणान्युक्तानि सङ्क्षेपसंख्यानानि । तस्मिन्निद्वान् पादैः (श्लोकपादैः) तत्संख्यैर्मष्टशंकोऽवज्जनात् ॥' इति । एतावुभावपि ग्रन्थौ शब्दशः संगृहीतौ । (सन १५७५-१६२५) । एभिरेव शास्त्रदीपिकायां प्रकाशाख्या टीका कृता इति तत्कृतोल्लेखादेव ज्ञायते । सा तु अद्यापि नोपलब्धा । एतज्जिरासस्तत्रतत्र खण्डदेवैः कृतः परंतु एतान् खण्डदेवौ बहु मानयति ।

गागामहट्टाः (१६०३) । दिनकरभट्टपुत्रः । भाट्टचिन्तामणेः तर्कपादार्थप्रतिपादकग्रन्थस्य कर्ताऽयम् । शब्दशः सर्वोऽपि मणिः प्रकरणशो भित्त्वा संगृहीतः । गागामहट्टः सूत्रवृत्तिः कुसुमाञ्जलिर्नाम विरचिता । तदुक्तं (मणि. पृ. ८८) ' इदं गुरुमतं तु मद्धिहितसूत्रवृत्तौ मया विचार्य कुसुमाञ्जलौ बहु च भूषितं दूषितम् । अपेक्षितमयाप्युपेक्षितमिदं कठोरत्वतः शिशुप्रतिविम्बेभनार्थकृतभाट्टचिन्तामणौ ॥' इति ।

खण्डदेवः । नव्यमीमांसकः । जगन्नाथपण्डितराजपितुः मीमांसार्था गुरुः, रुद्रदेवस्य पुत्रः दिवाकरभट्टपुत्रविश्वेश्वरापरपर्यायगागामहट्टस्य शिष्यः (सने १६५७ विद्यमानः) । अन्ते संन्यस्य प्रसन्नभूय गतोऽयं १७२२ संवति प्रौष्ठपदां गुरुवासरे काश्याम् । कौस्तुभे शवरकुमारलिभवदेवार्थसागपिसोमनाथाप्ययदीक्षिताद्युक्तयो युक्तिपुक्ता न काश्चिदुपेक्षिताः, अयुक्तिसहाः न काश्चिदपि न समालोचिताः एभिः इत्युक्तं श्रीचिन्तामणिभिः कौस्तुभभूमिकायाम् । खण्डदेवेन ग्रन्थत्रयं ग्रणीतं मीमांसाकौस्तुभः, भाट्टदीपिका, भाट्टहस्यं चेति । तत्र मीमांसाकौस्तुभः अर्थवादाधिरुणमारम्य बलाबलाधिकरणान्त एव मुद्रितः । एतावानेवायं ग्रन्थ इति वदन्ति । भाट्टदीपिकायां तु १०५।१२ अधिकरणे 'निरूपितं चेतत् रथंतराचरणे कौस्तुभे' इत्युक्तम् । यदि यथाश्रुतार्थ एव सोऽयं दीपिकाग्रन्थः प्रमाणं तदा बलाबलाधिरुणणादुत्तरमपि रथंतराचरणान्तः (७२) द्वादशाध्यायान्त एव वा भाट्टदीपिकायाः प्रागेव विरचित इति स्वीकर्तव्यम् । बलाबलोत्तरस्य पश्चात् लुप्तः स्यात् । वस्तुतस्तु 'रथंतराचरणे' इत्यत्र 'रथंतराधिकरणे' इत्येव पाठः स्यात् १०५।१६ पृ. २६ इत्यत्रेव । काञ्ची-अनन्ताचार्यैः भाट्टहस्यभूमिकायामुक्तं- ग्रन्थकर्ताऽपि (खण्डदेवः) स्वप्रणतिषु ग्रन्थेषु भाट्टदीपिकाया एव स्यात् एव संपूर्णतां स्वयमेव वक्ति । तथा च भाट्टदीपिकोपक्रमस्यः श्लोकः 'इतः प्राशोऽग्निं प्राग्न्या न्यूनातादोषदूषिताः । इयमेकैव पूर्णाऽभूत् शास्त्रेऽस्मिन् भाट्टदीपिकया ॥' इति । परंतु अयं श्लोकः मैसूरुमुद्रितभाट्टदीपिकादौ वा नप्ये वा वा चिद् अन्ते वा नोपलभ्यते । ग्रन्थादौ च 'पूर्णा अभूत्' इति भूतनिर्देशो नोपपद्यते, अन्ते तु उपपद्यते । स तु अन्तेऽपि नास्तीति श्लोकोऽयं अन्यस्यैव कस्य चिद् स्यात्, न तु ग्रन्थकर्तुः इति कल्पयाम ।

अनुपङ्ग-प्रयोगिताः । सामर्थ्यं चेति मन्त्राणां विस्तरः प्रायिक्ये मनः ॥ ' इति । भार्ग्यं च 'तच्चैतत् वृत्तिकारेण उदाहरणापदेशेन आह्वयतम् । एतदपि प्रायिकमेव ' इति ।

२।१।८।३३ सूत्रे च भार्ग्यं ' मन्त्रलक्षणवचनेनैव (ब्राह्मणलक्षणं) सिद्धम् । यस्यैतत् लक्षणं न भवति तत् ब्राह्मणं, इति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम् । वृत्तिकारस्तु शिष्यद्वितीयं प्रपञ्चितवान् इतिकरणबहुलं, इत्याहोपनिबद्धं, आह्वयविकास्वरूपं, ' हेतु-निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकृत्यो व्यवधारणकल्पना ॥ उपमानं दर्शते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियतं विविलक्षणम् ॥ ' एतदपि प्रायिकम् । इति ।

२।२।१।२६ सूत्रे भार्ग्यं- ' जुहुयादिति शब्दस्य एतत् सामर्थ्यं, यत् होम-विशिष्टं प्रयत्नमाह । न तु अत्र होमः साधनत्वेन विधीयते, साध्यत्वेन विशिष्टस्तु प्रयत्नो वाक्येन दध्याश्रितोऽवगम्यते । अत एव च वृत्तिकारेण उक्तं होमाश्रितो गुणः फलं साधयिष्यति, यथा राजपुरुषो राजानमाश्रितो राजकर्म करोति इति । ' इति ।

२।३।६।१६ ' विशये प्रायदर्शनात् ' इति सूत्रम् । अत्र भार्ग्यं ' तदेतत् अगमकं सूत्रमेव तावत् अनर्थकम् । अथ काऽत्र प्रतिज्ञा, कश्च संदेह इति वक्तव्यम् । वृत्तिकार-वचनात् प्रतिज्ञां संशयं चावगच्छामः । अत्र भगवानाचार्यः इदमुदाहृत्य " वत्समालभेत वत्सनि-कान्ताः (वत्साः नितरं कान्ताः प्रिया येषां ते) हि पश्यतः " इति । इयं संशयमुपन्यस्यति स्म किं यजिमदभिधानः एष आलम्बितः, उत आलम्बवचनं इति । तत्र च पूर्वपक्षं प्रतिजानीते स्म यजिमदभिधानः इति इति । अत्र वार्तिकं— ' तदिह भगवान् उपवर्षः किल धेनुदोहाधिकारे शुनमिदं वाक्यमुदाहृतवान् वत्समालभेत इति ' इति ।

३।१।३।६ अत्र भार्ग्यं ' अवधारणा एषा द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं वादिरिमेने इति । अयेदानीमत्र भगवान् वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय । द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यजिं प्रति शेषभावः, आपेक्षिक इत्येताम् । यागस्य द्रव्यं प्रति प्रधानभावः, फलं प्रति गुणभावः । फलस्य यागं प्रति प्राधान्यं, पुरुषं प्रति गुणता । पुरुषस्य फलं प्रति प्रधानता, औदुम्बरीसमा-नादि प्रति गुणत्वम् । तस्मात् संमता अवधारणा । द्रव्यगुणसंस्काराः यागं प्रति निषेगतो गुण-भूता इति ' इति । अत्र वार्तिकं ' वृत्तिकारमतेन सूत्रचतुष्टयं अन्यथा व्याख्यास्यन्नाह—अप्यात्र भगवान् इति ' इति ।

७।१।१।६ ' शाखं चैवमनर्थकं स्यात् ' इति सूत्रं ' एवं च सति अतिदेशशाखं अनर्थकं स्यात्, अशक्यार्थत्वात् । तस्मात् शब्दस्यापि प्रदेशो युक्तः ' इति स्वमतेन व्याख्याय भार्ग्यकार आह ' वृत्तिकारस्तु मेने गानशाखं औक्थिक्यं अनर्थकं स्यादिति । तस्यापमभिप्रायः, सत्यां गती नैतावान् प्रयासः शिष्टानामफलः अम्युपगन्तुं न्यायः इति ' इति ।

वैद्यनाथः तत्संदुपोख्यः । एतकृतः न्यायचिन्तुः द्वादशाध्यायी लघुवृत्तिः । सोऽयं अधिकारार्थः संक्षिप्तेन ग्रन्थेन साधु निरूपयति । अत्रत्यानि भूयांस्यधिकारणानि संगृहीतानि परंतु न सर्वाणि ।

रामेश्वरसूत्रिः । अनेन सुबोधिनी नाम द्वादशलक्षणीसूत्रवृत्तिः । १७५९-१७६१ शकवर्षेण कारयं विरचिता । अल्पशः सेमं संगृहीता । (सन १८३७-१८४०)

मुरारिमिश्रः । एतद्वर्णीता अङ्गत्वनिरुक्तिः षट्प्रकरणामिका नव्यन्यायभाषा-मयी । तस्या अथमाद्यः श्लोकः 'नमामि तुलजां स्वयंकुलजाद्य(या)धिदेवताम् । सर्वामीष्टफलप्राप्तये ब्रह्मादिभिरमिष्टुताम् ॥' इति । समाप्तिसंकल्पश्च 'इति श्रीमन्न्यायमीमांसापाराधारापारीणमुरारि-मिश्रविरचिताङ्गत्वनिरुक्तौ षट्प्रमाणकमङ्गत्वनिरूपणं समाप्तम्' इति । अङ्गत्वनिरुक्तिकारोऽयं मुरारिमिश्रो न अनर्थराधवक्तो, निरुक्तिकारस्य खण्डदेवादपि अर्वाचीनत्वात् अनर्थराधवक्तुस्तु ९५० सनात् प्राचीनत्वात् । अङ्गत्वनिरुक्तौ च क चित् खण्डदेवः खण्डितः अनेकत्र चानुसृत इति स्पष्टम् । अङ्गत्वनिरुक्तिः प्रकरणशो वर्णक्रमेण भित्त्वा सर्वा संगृहीता । मुरारिमिश्रेण केन चित् गोभिलगृह्यसूत्रमपि व्याख्यातं इति गोभिलगृह्यसूत्रभूमिकायां म० म० मुकुन्दशर्मा । स तु अतीवावाचीनो नान्गत्वनिरुक्तिकारः इति भाति ।

वैद्यनाथाः । वैङ्कटपुरस्पर्शकरपाठशालायां मीमांसाशाखाध्यापकपदमलंकुर्वाणाः मीमांसाकण्ठीरवाः एते तर्कपादापभाष्यव्याख्यां प्रभातान्नीं प्राणेषुः । अत्रत्याः के चिदंशाः संगृहीताः । सेयं टीका आनन्दश्रमे भाष्येण सह मुद्रिता । (सन १८२५-५०)

भास्करभट्टः गम्भीराख्यविग्रस्य पुत्रः । संकर्षकाण्डं भाट्टदीपिकाया खण्डदेव-कृतया रहितमात्रोप्य तदानीमुपलब्धं देवत्वमिमाध्यम्यस्य भाट्टचन्द्रिकां नाम वृत्तिं प्रणि-नाय । उक्तं च तेनैव ग्रन्थान्ते 'खण्डदेवकृतभाट्टदीपिका लक्षणैः कतिपयैः संभूता । इत्युदीक्ष्य बुधभास्करोऽस्मिन्निदं भारतीं वरिभराम्भूव ताम् ॥ अद्यावधि कृतिरेयाऽऽद्यन्तविहीनेति दीपिका-ख्याऽऽसीत् । षोडशकलाभिमुना परिपूर्णा भाट्टचन्द्रिकात्वमगात् ॥' इति 'तां पूर्णमतनोत् श्रमेण महता गम्भीरजो भास्करः ।' इति च । सेयं भाट्टचन्द्रिका सर्वा अधिकरणशः संगृहीता । तेन सर्वं संकर्षकाण्डं संगृहीतमिति मन्यामहे सूत्रमाध्ययोरनुपलम्भात् चन्द्रिकायाश्च सर्वसंस्पर्-काण्डन्यापकत्वात् । भाट्टानुयायी सोऽयं खण्डदेवादवाचीनः । भाष्यं चादः न शम्बरं किन्तु देव-स्वामिकृतं, चन्द्रिकाकारेणैव अनेकत्र देवत्वमिमाध्यस्य स्पष्टमुल्लेखात् ।

रघुनाथशर्मा श्रीगुलाबरायवर्मात्मजः लैङ्गिकन्यायसंग्रहकर्ता ।

ठाकुरदत्तशर्मा सुल्ताननगरनिवासी । अनेन मुग्गनेशलैङ्गिकन्यायसाहस्री संपादिता । सा सर्वा संगृहीता । (सन १९०७)

‘ धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधिष्यति, परस्ताच्चानन्तर्यं प्रकरिष्यति । मिथे त हि तथा चाक्यम् ’ इति भा. (५१२), ‘ धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधति, परस्ताच्चानन्तर्यमुपदिशति मिथे त हि तदा चाक्यम् ’ इति बृ. (७१३) ।

‘ वेदानधीत्य इत्येकस्यां विधीयते अनूद्य आनन्तर्यं, विपरीतमन्यस्याम् ’ इति भा. (५१५), ‘ वेदानधीत्य इत्येकस्यां, विपरीतमेकस्याम् ’ इति बृ. (७१५) ।

‘ किंत्वधीते वेदे द्वयमापतति, गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यं वेदवाक्यानि च विचारयितव्यानि । तत्र गुरुकुलात् मा समावर्तिष्ट, कथं न वेदवाक्यानि विचारयेत् इत्येवमर्थोऽयमुप-
देशः ’ इति भा. (५१६), ‘ किं चाधीते वेदे द्वयमापतति गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यं, वेद-
वाक्यानि विचारयितव्यानि तत् मा समावर्तिष्ट कथं न वेदवाक्यानि विचारयेत् इत्येवमर्थ उप-
देशः ’ इति बृ. (८१५) ।

‘ न चाम्नायो नामातिक्रमितव्यः ’ इति भा. (५११), ‘ न चाम्नायोऽति-
क्रमितव्यः ’ इति बृ. (८१३) ।

‘ नहि अत्र आनन्तर्यस्य ’ इति भा. (६१५), ‘ नहि आनन्तर्यस्य ’ इति बृ. (१०१५) ।

‘ पूर्वकालतायां क्त्वा ’ इति भा. (६१५), ‘ पूर्वकालतायां हि क्त्वा ’ इति बृ. (१०१६) ।

‘ दृष्टार्गता वाऽध्ययनस्य ’ इति भा. (६१६), ‘ दृष्टार्गता चाध्ययनस्य ’ इति बृ. (१०१६) ।

‘ न वा इदं स्नानं अदृष्टार्थं ’ इति भा. (७११), ‘ न च इदं अदृष्टार्थं ’ इति बृ. (१११२) ।

‘ अन्यस्य कर्मणः ’ इति भा. (८११), ‘ अन्यस्य अपि कर्मणः ’ इति बृ. (१११०) ।

‘ कर्तव्येति । किंतु वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यम् ’ इति भा. (८१२), ‘ कर्तव्येति । वेदमधीत्य न त्वरितेन स्नातव्यम् ’ इति बृ. (११११) ।

‘ क्षेमसुमिक्षोऽयं अतः अहमस्मिन् देशे प्रतिवसामीति ’ इति भा. (८१४), ‘ क्षेमसुमिक्षोऽयं देशः अतः अहमस्मिन् देशे वसामीति ’ इति बृ. (१२१४) ।

‘ धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुं अनधीतवेदो न शक्नुयात् ’ इति भा. (८१७), ‘ धर्माय हि वेदवाक्यानि अनधीतवेदो विचारयितुं न शक्नुयात् ’ इति बृ. (१२१८) ।

वेदार्थतत्त्वनिर्णयकारणम् ।' इति । (१।४।१।१ पृ. ३२०) ' सर्वत्र हि एतत् विचार्यते किमिदं वाक्यं अस्त्यर्थस्य प्रमाणं, उतान्यस्येति ' इति च । मीमांसा हि वाक्यशास्त्रम् । यथा व्याकरणं पदशास्त्रं, न्यायः प्रमाणशास्त्रं तद्वत् । आसाप्रसविष्यैकेन उद्देश्यविधेयभावं विचार्य वेदवाक्यार्थ-निर्णयोऽस्मिन् शास्त्रे क्रियते । निर्णीते च वाक्यार्थे कर्तव्यकर्तव्यज्ञानं भवति । तदनया रीत्या कर्तव्यस्य धर्मस्य अकर्तव्यस्य चाधर्मस्य ज्ञानं मीमांसया भवति इति धर्मज्ञानमेव मीमांसायाः प्रयोजनम् ।

मीमांसाया गृहीतकृत्यं नाम मूलभूताः सिद्धान्ताः—जगतः पारमार्थिकत्वं मीमांसायाः गृहीतकृत्यम् । अन्धया स्वर्गपशुपुत्रार्थं धर्मानुष्ठानासंभवः । उक्तं च श्लोकवार्तिके निरालम्बनवादे ' प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे, पुण्यपापादि, तत्फलम् ।, विध्यर्थवादमन्त्रार्थनामधेयादि-कृतपना । १ ॥, सर्वेषु लक्षणेभ्योः स्वप्रमाणगणैः स्थितिः ।, वचनव्यक्तिभेदेन पूर्वसिद्धान्तप्रक्षेता । २ ॥, कर्मभ्यः फलसंबन्धः, पारलौक्यैहलौकिके । सर्वमित्याद्युक्तं, स्यादर्शशून्यास्तु बुद्धिषु । ३ ॥' इति । ' स्वप्नादिभोगवधापि योपभोगत्वकृतपना । तन्निवृत्त्यर्थमेवेह परमार्थं प्रयत्नते । ११ ॥ नहि स्वप्नसुखाद्यर्थं धर्मं कश्चित् प्रवर्तते । यादृच्छिकत्वात् स्वप्नस्य तूष्णीमास्थेत पण्डितैः । १२ ॥ परमार्थफलवाप्तिमिच्छद्भिस्तेन यत्नतः । प्रतिपत्तिर्विधातव्या युक्तिमिर्वाह्य-वस्तुषु । १३ ॥' इति च । गृहीतकारेणापि औत्पत्तिकसूत्रान्ते उक्तं ' यदुक्तं अहंकारममकारौ अनात्मनि आत्माभिमानौ ' इति मृदितकपायाणामेवेतत् कथनीयं, न कर्मसङ्गिनां इत्युपरम्यते । आह च 'मगवान् द्वैपायनः (गीता ३।२६) ' न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ' इति रहस्याधिकारे ॥ इति ।

किंच, शब्दस्य अर्थेन संबन्धः औत्पत्तिकः स्वाभाविकः अनादिः । जीवात्मा स्थूलदेहमित्रः परलोकागामी कर्ता मोक्षा निव्यः । शब्दो वर्णात्मकः । वर्णां नित्या व्यापका चनिव्यङ्म्याः । वाक्यं क्रियाप्रधानं अर्थबोधकम् । वेदराशिः अनादिर्निव्यो न केन चिदपि कृतः । वेदस्य स्वतः प्रामाण्यम् । इति मूलभूताः सिद्धान्ताः । ते च प्रथमे तर्कपादे सूत्रभाष्य-वार्तिककृतेः प्रतिपादिताः । तानाश्रित्य सर्वा मीमांसा प्रवर्तते ।

मीमांसायाः तर्कसंग्रहः लघीयान् । प्रमाणानि तावत् षट् लौकिकानि । प्रत्यक्षं, अनुमानं, उपमानं, शब्दः, अर्थोपपत्तिः, अनुपलब्धिः इति । विधिः, अपवादः, मन्त्रः, नामधेयं, स्मृतिः, शिष्टाचारश्च इति षट् धर्मैः प्रमाणानि । शब्दान्तरं, अभ्यासः, संख्या, संज्ञा, गुणः, प्रकरणान्तरं इति षट् धर्मभेदकानि प्रमाणानि । श्रुतिः, लिङ्गं, वाक्यं, प्रवरणं, स्थानं (क्रमः), समाख्या इति षट् धर्माह्वानोपपत्तयः (निनियोगे) प्रमाणानि । श्रुतिः, अर्थः, पाठः, स्थानं, मुख्यत्वं, प्रवृत्तिः इति षट् क्रमे प्रमाणानि । वचनं, नाम, लिङ्गं इति त्रीणि

‘यदा हि चक्षुरादिभिरुपहतं मनः’ इति भा. (२७१९), ‘यदि चक्षुरादिभि-
रुपहतं मनः’ इति वृ. (५२१७) ।

‘न शक्यते प्रत्ययत्वादयमन्यः इति वक्तुम्’ इति भा. (३०१२),
‘न शक्यते प्रत्ययादयमन्य इति वदितुम्’ इति वृ. (५६१७) ।

‘अन्यतस्तु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः’ इति भा. (३०१३), ‘अन्यतो
हि स्वप्नज्ञानस्य मिथ्याभावः’ इति वृ. (५७११) ।

‘अर्थविषया हि प्रत्यक्षबुद्धिः, न बुद्ध्यन्तरविषया’ इति भा. (३२११),
‘अर्थविषया हि प्रत्यक्षा बुद्धिः, न बुद्धिविषया’ इति वृ. (६३११) ।

‘यदुच्यते’ इति भा. (३२१३), ‘यद्युच्येत’ इति वृ. (६६१५) ।
‘ज्ञाते त्वनुमानात्’ इति भा. (३२१४) ‘ज्ञाते चानुमानात्’ इति वृ.
(६६११०) ।

‘अपिच’ नियतनिमित्त’ इति भा. (३५१४), ‘दृष्टश्च नियतनिमित्त’
इति वृ. (६९१४) ।

‘इतस्या तन्त्वादानेऽपि’ इति भा. (३५१५) ‘इतस्या हि तन्तूपादानेऽपि’
इति वृ. (६९१५) ।

‘जीवति देवदत्ते गृहभाष्यदर्शनेन’ इति भा. (३८१२), ‘जीवतो
देवदत्तस्य गृहभाष्यदर्शनेन’ इति वृ. (८११७) ।

‘ननु प्रत्यक्षादीनि अन्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि’ इति भा. (३२१३),
‘प्रत्यक्षादीनि अन्यानि भवन्तु प्रमाणानि’ इति वृ. (९५१४) ।

‘उपलम्भकानि’ इति भा. (३९१६), ‘उपलम्भनानि’ इति वृ. (९५१८) ।
‘दृष्टविरुद्धमपि भवति किं चिद्वचनम्’ इति भा. (४१११), ‘दृष्टविरुद्धं
च किं चिद् वैदिकं वचनम्’ इति वृ. (१००१४) ।

‘शरीरकं व्यपदिशति’ इति भा. (४११२), ‘शरीरं व्यपदिशति’ इति
वृ. (१००१६) ।

‘न च तत् स्वर्गं लोकं यातीति’ इति भा. (४११४), ‘न च तत् स्वर्गं
यातीति’ इति वृ. (१००१६) ।

‘एवजातीयकं प्रमाणविरुद्धं वचनं अप्रमाणम्’ इति भा. (४११५), ‘एव-
जातीयकं च प्रमाणविरुद्धं अप्रमाणम्’ इति वृ. (१००१८) ।

‘नैव शब्दस्यार्थेन संगन्धः’ इति भा. (४३११), ‘नैव शब्दस्यार्थेन अस्ति
संगन्धः’ इति वृ. (१०३१७) ।

सुक्तो भवति ' — इति । ब्रह्मविषयकसविलासाज्ञाननिवृत्तिर्गोक्ष इति भाट्टहस्त्ये खण्डदेव (पृ. ३) । इति संक्षेपः ।

मीमांसकमते देवताः सन्ति न वा । अत्र न्यायशुद्धात्वात्क्यमेव उदाह्रियते प्रथमतः । (सुभा. पृ. ६४३) देवतात्व शब्दमात्रस्य निरस्तम् । ननु शब्दमात्रस्य देवतात्वात् इन्द्रमहेन्द्र-शब्दयोश्च भेदात् कथं देवतैक्य इत्याशङ्क्याह — न चेति । (न च शब्दमात्र देवता इति नवम-दशमपौरभिधास्यते । भा. पृ. ४१७) नवमे ' अपिवा शब्दपूर्वत्वात् फलकर्म प्रधान स्याद् गुणत्वे देवताश्रुति ' इति सूत्रे (९।१।४।९) भूतभग्यसमुच्चारणन्यायेन देवताया याग प्रति गुणत्वे अभिहिते ' ननु कर्मणोऽपि ईप्सितादभिप्रेतत्वं देवताया गम्यते ' इत्याशङ्क्य ' नास्या अभि-प्रेततामपह्नुमहे । तद्धितशब्देन चतुर्थ्या वा सयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यादभिप्रेतता गम्यते ' (भा. पृ. १६५२) इति भाष्येण अनर्थरुवर्णममहस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितचतुर्थीसयोगा-योगात् तत्सयोगामिधानेन अर्थग्रहणेन (च) शब्दमात्रस्य देवतात्व निरस्तम् । दशमे च ' विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव स्यात् तेन चोदना ' (१०।४।१२।२३) इत्यत्र आवाहनादौ येनकेनचित् पक्षयोगेण देवताऽभिधानसिद्धे विधिगतामन्यादिशब्दानादर इति पूर्वपक्षयित्वा ' आनेयोऽष्टाक्षपाठ ' इतिविधिगतेन अग्निशब्देन देवताया हवि सवन्धविधानात् मन्त्रकार्ये देवतोद्देशे विधिगतस्यैव शब्दस्य उच्चारण कार्य इति सिद्धान्तिरे ' का पुनरिय देवता नाम ' इति पृष्ट्वा इन्द्रादीनां सूर्यानां वा, वेदे वा यत्र ' अग्निर्देवता, वातो देवता ' इत्यादि-देवताशब्द प्रयुक्तः, सा देवता इति परमतद्वय अहं शार्दूलादीनां अनुपसप्रह्वापत्ते निरस्य, स्वमतेन ' सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवता ' (भा. पृ. १९२७) इति भाष्येण ' अग्निर्देवस्य सूक्त ' ' अग्निर्देवस्य हवि ' इत्यादिप्रयोगात् ' आहुतिभाजो वा अन्या देवता अन्या स्तोम-भाजश्छन्दोभाज ' इति लिङ्गाच्च सूक्तस्तुल्यत्वस्य स्वयमानहविरुद्देश्यवस्य च देवतात्वाभिधानात् अर्थस्यैव स्तुत्यत्वेदेश्यत्वावगते, ' मूर्तानां अमूर्तानां चेतनानामचेतनानां च श्रुत्या कचिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सारूप्यनीधानां देवतात्व भविष्यति ' (भा. पृ. १९२७) इति च भाष्येण मूर्तीनां चेतनानां देवतात्वाभिधानात्, ' यस्य वाचनं शब्दमुद्दिश्य स्मृत्या वा हवि स्वस्यामि इति सारूप्य क्रियते सा (तत्र देवता) भवति ' (भा. पृ. १९२७) इति च भाष्येण उच्चारणा-र्थत्वात् दिशे उच्चार्यमाणेन शब्देन ' प्रजापतिं मनसा यजेत ' इत्यादिभिर्वा वा स्मर्यमाणेन वाच्यस्य देवतात्वाभिधानात्, ' ननु एव सति सुतए येनकेनचित् अग्ने शब्देन निर्देश करणीय ' इति चाशङ्क्य ' भवेदेतदेव, यदि अग्निशब्द अर्थप्रत्यायना-र्थमुच्चार्येत, अर्थोऽपि हवि सवन्धार्यं प्रत्याव्येत ' इत्युपक्रम्य (भा. पृ. १९२७) ' देवतायाश्च यज्ञसाधनमात्रो न रूपेण भवति । केन तर्हि ' सवन्धिना शब्देन ' इत्यादिना

‘अपरो ह्यसौ अन्येषुः’ इति भा. (६६।४), ‘अपरो ह्यसौ यो हि अन्येषुः’ इति नृ. (१६६।६) ।

‘तस्मात् तद्व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्ति’ इति भा. (६६।५), ‘तस्मान्न व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्ति’ इति वृ. (१६६।६) ।

‘नूनमसौ अनित्यानित्यं अवगच्छतीति’ इति भा. (६९।१२), ‘नूनमसौ अनित्यानित्यं पश्यतीति’ इति वृ. (१६६।९) ।

‘कामं विज्ञानमपह्नूयेत नार्याः’ इति भा. (७१।५), ‘यत्र विज्ञानमपह्नूयेत नार्यः’ इति वृ. (१८६।५) ।

‘नैतदेवं अप्राप्ताश्चेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्पोषकुर्युः, संनिवृष्टविप्रवृष्ट-देशस्थौ युगपत् शब्दमुपलभेयाताम्’ इति भा. (७९।१), ‘नैतदेवं अप्राप्ताश्चेत् उपकुर्यन्ति, संनिवृष्टविप्रवृष्टदेशस्थितौ युगपत् शब्दमुपलभेयाताम्’ इति वृ. (२१८।१) ।

‘उत्पादयन्ति यात्रद्वेगं’ इति भा. (७९।६), ‘उत्पादयन्तो यात्रद्वेगं’ इति वृ. (२२२।६) ।

‘यच्च एकदेशस्य सत’ इति भा. (८०।९), ‘यथैतत् एकस्य सतः’ इति वृ. (२२५।२) ।

‘कामं देशा एव भिन्नाः’ इति भा. (८२।५), ‘कामं देशा एव भिन्नाः स्युः’ इति वृ. (२३१।३) ।

‘अन्यत्वे सति सादृश्येन व्यामूढा’ इति भा. (८८।२), ‘अन्यत्वेऽपि सति सादृश्येन व्यामूढाः’ इति नृ. (२४४।४) ।

‘बुद्धिकर्मणी अपि ते’ इति भा. (८८।५), ‘बुद्धिकर्मणी अपि हि ते’ इति वृ. (२४५।५) ।

‘वायुरद्रत संयोगविभागे शब्दो भवति’ इति भा. (९०।१४), ‘वायु.... शब्दीभवति’ इति नृ. (२५२।९) ।

‘यद्यपि औपत्तिक’ इति भा. (९१।१०), ‘यदि औपत्तिक’ इति वृ. (२५४।८) । बृहत्यामेव २७७।४ इत्यत्र ‘यद्यपि औपत्तिकः’ इत्येव अनुवादः कृतः ।

‘पदानि अमूनि प्रयुक्तानि’ इति भा. (९२।५), ‘पदानि हि अमूनि प्रयुक्तानि’ इति वृ. (२७८।१) ।

‘कस्मिंश्चित् पदार्थे अवगते’ इति भा. (९३।३), ‘कस्मिंश्चित् अर्थे अवगते’ इति वृ. (२७९।४) ।

पश्चात्) १०११०, ' अपिवा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयते ' ११, ' तथाज्यभागाग्नि-
रपि ' १६ । इत्यादि । एवं च इमानि सूत्राणि सर्वाणि पञ्चरूपाण्येव, चम्पूवत् गद्यपद्यरूपाणि
वा अतिप्राचीने काले स्युः इति कल्पनातरङ्गोऽस्माकम् ।

उपवर्षाचार्यस्य वृत्तिकारस्य उल्लेखाः शबराचार्यकृता उदाह्रियन्ते । १११५
पृ. २५ भाष्यमाह—“ वृत्तिकारस्तु अन्येषां ग्रन्थं वर्णयामाकार ' तस्य निमित्तपरीष्टिः ' इत्येव-
मादिम् । ” इत्यारभ्य “ स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति ” इत्यन्तम् । सोऽयं वृत्तिग्रन्थः
कियान् इति विचार्यम् । आनन्दाश्रमीये मीमांसादर्शने पञ्चमसूत्रीयसर्वभाष्यान्ते पष्ठसूत्रीय-
भाष्यात् प्राक् ' वृत्तिकारमतानुवादः समाप्तः ' इति मुद्रितम् । तेन वृत्तिकारस्तु इत्यारभ्य पञ्चम-
सूत्रीयं सर्वं भाष्यं वृत्तिकारमतं इति स्पष्टं भवति । चौखम्बामुद्रिते श्लोकवार्तिके न निरा-
लम्बनवादात् प्राक् पङ्क्तिशब्दोक्तान्ते ' वृत्तिकारग्रन्थः समाप्तः ' इति, टीकाभागे च ' इति
न्यायरत्नाकरे वृत्तिकारमतम् ' इति मुद्रितम् । तेन आनन्दाश्रमीयात् अन्यथा सिध्यति ।

बृहत्यामपि निरालम्बनवादात् प्राक् ' अतः सिद्धं यस्य च दुष्टं कारणं यस्य च
मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्यः इति ' इत्युपसंहृतम् । ऋजुविमलायां च,
' अधिकरणार्थमुपसंहरति— अतः सिद्धमिति ' इत्यनेन बृहतीग्रन्थः अवतारितः । निरालम्बन-
वादान्ते च शून्यवादात् प्राक् ' दौर्बल्यं च कार्याक्षमत्वं, न कार्यान्तरोत्पत्तिसामर्थ्यं ' इत्युक्तं
वृत्तिकारग्रन्थे ' इत्युक्त्वात् निरालम्बनवादारम्भात् प्रागेव वृत्तिकारग्रन्थः समाप्त इति स्पष्टं
भवति । वृत्तिकारमताम्भे च ' वक्तव्यं च (निमित्तपरीक्षणं) निरालम्बनतानिराकरणार्थम् ।
तच्च नोक्तं वृत्तिकारेण । वक्तव्यं पुनः किमन्यदर्थान्तरं ? उच्यते, पूर्वोक्तस्य सूत्रत्रयार्थस्य
साधनभूतं अन्यदर्शान्तरमनेनोक्तं प्रदर्शयितुम् । तथा च तत्सर्वोर्व्यत्ययः लक्षणाभिधानं च
सर्वप्रमाणानाम् ' इति बृहतीग्रन्थः । ऋजुविमलायां च ' पूर्वोक्तव्याख्यानं हि (प्रत्यक्षसूत्रस्य)
न लक्षणपरता, किन्तु अनिमित्तपरता । अस्मिन्स्तु (वृत्तिकार—) व्याख्याने लक्षणपरत्वेन
तत्संप्रयोगसूत्रस्य प्रदर्शनार्थतया सर्वप्रमाणलक्षणाभिधानं सिध्यति । सर्वप्रमाणलक्षणोपयोगस्तु
अभ्यभिचारप्रदर्शनेन निरालम्बनत्वनिरासः ' इत्युक्तम् । एतेनापि निरालम्बनवादात् प्रागेव
वृत्तिकारग्रन्थसमाप्तेन कश्चिद्विरोधः । यदि पष्ठाधिकरणात् प्राकनः सर्वो वृत्तिग्रन्थः स्यात् तदा
शब्दपरिच्छेदे (पृ. ४५) ' गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः ' इति उल्लेखो न
संगच्छेत । तस्मात् निरालम्बनवादात् प्रागेव वृत्तिग्रन्थस्य समाप्तिरिति सिद्धम् । १११५
पृ. ४५ भाष्यं ' अथ गौरीत्यत्र कः शब्दः ? गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः ' इति ।
शबराचार्यः वृत्तिकारशब्देन सर्वत्र उपवर्षाचार्यस्यैव परामर्शः कृतः स्यात् इति मन्तव्यम् ।

२।१।७।३२ सूत्रे वार्तिकं ' वृत्तौ लक्षणमेतेषा- (मन्त्राणां) मत्पन्त-
त्वाऽन्तरूपता । आशिषः स्तुतिसंख्ये च प्रलप्ते परिदेष्टितम् ॥ ग्रैय-अन्वेषण-गृष्ट-आख्यान-

एवमत्र तर्कपादे बृहत्सामन्दिताख्ये भाष्यपङ्क्तिषु अशीतिरप्युपेय आनन्दाश्रमीय-
भाष्यात् पाठभेदः उपलब्धः । इतरभाष्ये तु कियन्तो वा कीदृशा वा पाठभेदाः स्युरिति
कल्पनीयमेव ।

वार्तिककारकृतं सूत्रभाष्यदूषणम्—

सूत्रेषु केषु चित् भाष्ये च वार्तिककारेण यत् तत्र तत्र दूषणं प्रदर्शयति, क्व चित्
अन्यथा च व्याख्यातं तत् सर्वं यद्यपि लब्धमत्र विचारकाणां कृते उपन्यस्यते । उपन्यासश्च पाठ-
क्रमेणैव भविष्यति । तदपि संक्षेपेणैव, विस्तरेणोपन्यासे तु ग्रन्थगौरवप्रसङ्गः । काचित्को वृत्ति-
कारानिरासोऽपि वार्तिककृतः अत्रैव स्यात् । यद्यपि वार्तिकप्रदर्शितसूत्रेष्वपि भिन्नेष्वपि सूत्रेषु केषु
चित् रचनादिदोषो दृश्यते, स च अत्र प्रस्तावे दोषप्रसङ्गात् प्रदर्शनीय एव तथापि न भारं
सूत्रविचारकेषु प्रक्षिप्य एकमेवोदाहरणमुपन्यस्य साधयामः । एकमुदाहरणं च यथा—‘ऋत्विक्फलं
करणेत्थर्ववरणात्’ ३।८।२६ इति सूत्रे भाष्येण किं ऋत्विक्फलमाशासितव्यं, उत यजमानस्य
इति संशयं प्रदर्श्य तस्मात् ऋत्विक्फलमाशासितव्य इति पूर्वपक्षं प्रदर्शितः । ‘स्वामिनो वा
तदर्पत्वात्’ २७ इति सूत्रे च ‘तस्मात् यजमानफलमाशासितव्यं’ इति सिद्धान्त उक्तः । अत्र
‘ऋत्विक्फलं—स्वामिनः’ इति पदार्था विप्रतिपत्तिर्न सिध्यति । ‘ऋत्विक् फलमाशांसीत
स्वामी फलमाशांसीत’ इति वा उभयत्र प्रथमा ‘ऋत्विजः फलं, स्वामिनः फलं’ इति वा
पष्ठयन्तं पठितुं युक्तम् । इति दिक् ।

तत्र तावत् ‘लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि यदानि, तानि सति संभवे तद-
र्थान्येव सूत्रेषु इत्यवगन्तव्यम् । नाध्याह्न्यादिभिरेषा (सूत्राणां) परिकल्पनोऽर्थः परिभाषितव्यो
वा’ इति शालास्मि भाष्यम् । तथापि अनेकेषु सूत्रेषु भाष्यकारैरेव अध्याह्न्यादिकं कृत्यैव
व्याख्या कृता । तदेतत् दिक्प्रदर्शनार्थं श्लोकावतिर्ने व्याख्यातम् । तद्यथा—‘दोषभाजा भवेद्धोप
इत्यध्याहारकल्पना’ (श्लोका. १।१।१।५४) ‘अपित्रा दोषभाजा स्यात् विशिष्टकारणत्वात्’
(६।१।३) इति सूत्रे ‘लोपः’ इति पदस्य अध्याहार विना ‘किं स्यात्’ इत्यस्या आका-
ङ्क्षायाः न शान्तिः, इत्यध्याहारः स्वीकृतः ।

अथ विपरिणामः । ‘विप्रकर्त्तात् पशोश्चेति विभक्तिः परिणम्यते ।’ (५५)
‘पशोश्च विप्रकर्त्तृलान्त्रमध्ये विधानात्’ (१२।२।३२) इति सूत्रे विप्रकर्त्तृशब्दः प्रथमान्तः सन्
पञ्चम्यन्तत्वेन, विधानशब्दश्च पञ्चम्यन्तः सन् प्रथमान्तत्वेन विपरिणम्यते अर्पसामोचोऽन्याय ।

अथ व्यवधानेन अन्वयः । ‘पदेन व्यवधानं तु लोके सन्निधमादिति ।’ (५५)
‘लोके सन्निधमात् प्रयोगसमिकर्षः स्यात्’ (१।१।२६) इति सूत्रे लोके इति पदस्य सन्निधमात्,
इत्यनेन अन्वयः । स च ‘संनिधमात् प्रयोगः’ इति पदार्था व्यरहितः । ‘सूत्रेण व्यवधानं तु
पानव्यापदि कल्पितम् ।’ (५६) ‘दोषात् त्रिष्टिर्लोकिके स्यात्’ (३।१।२८) ‘पानव्यापश्च

८।१।२।२ अत्र भाष्यं 'प्रतिपदाख्याने तु गौरवं परिहरन्निवृत्तिकारैः सर्व-
सामान्यः शब्दः परिगृहीतः (अतिदेशार्थः) प्रकृतिवत् इति ' इति ।

१०।४।१२।२४ अत्र भाष्यं 'तदुक्तं वृत्तिकारेण न वा शब्दपूर्वको ह्यर्पसंप्रत्ययः
तस्मादर्पनिष्पत्तिः इति ' इति ।

१०।५।१३।५३-५४ इदमधिकरणं भाष्ये द्वेधा व्याख्यातम् । तत्र पूर्वं
व्याख्यानं वृत्तिकारानुसारेण, द्वितीयं स्वमतेन । अत एव माट्टे 'अत्र वृत्तिकारेण पोड्युत्तरे
इत्ययं अपूर्वविधिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा... 'पोड्युत्तरे' इत्यनेन 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य' इत्यस्योप-
संहारात् द्विरात्रान्तरे पोड्युत्तरेणविकल्पस्य बाधः इति सिद्धान्तितम् " इत्युक्तम् । अत्र च
'भाष्यकारेण तु अन्यथा व्याख्यातम् । तस्यायमाशयः ' इत्यादि प्रतिपादितम् ।

१२।२।७-८।२२-२३ वृत्तिकारैः प्राचीनैः सूत्राम्यामिकाधिकरण्यं स्वीकृतम् ।
अत्र भाष्यं 'एकाधिकरण्यं तु एके मन्यन्ते' इति । वार्तिकं च 'भिन्ने एवैते अधिकरणे'
इत्याह । तन्त्ररत्नं च 'न्याययोर्विषयभेदात् भिन्ने एवैते अधिकरणे, न तु वाशब्दधरणमात्रेण
एकाधिकरण्यं वृत्तिकारान्तरवृत्तं सम्पगिति मन्तव्यम्' इति ।

भाष्यगताः पाठभेदाः । आनन्दाश्रमि भाष्ये ग्रामाकरीयबृहत्यामनूदिते
भाष्ये च ये पाठभेदा उपलब्धास्ते संगृह्यन्ते । तत्र बृहत्यां न सर्वमेव भाष्यमनूदितं, यत्तु याव-
त्तावदनूदितं, तत्रैव केचित् पाठभेदा दृश्यन्ते तेषामेतावत् विचारः । अत्र 'भा.' इत्यस्य आन-
न्दाश्रमीयभाष्यपाठः इत्यर्थः 'बृ.' इत्यस्य च बृहतीस्थभाष्यपाठः इत्यर्थः । तत्तदुपरि कंठे
मुद्रितस्य अङ्कद्वयस्य क्रमेण 'पृष्ठं । पङ्क्तिः' इत्यर्थो शेषः । येष्वक्षरेषु भेदः तान्यक्षराणि,
तत्राचीनं तत्पराचीनं चैकमेकमक्षरं स्थूलत्वेन निवेशितानि । विषयद्वयं च पाठभेदासंबद्धमपि
माट्टपाठप्रस्थानभेदज्ञानार्थमेव संगृहीतमिति त्र्येषं पदपक्षीविषयकं प्रथममेव, 'अमयमिह बोद-
नया दृश्यते' इति च अत्रप्राप्तिरूपे ।

'लोकं येष्वर्थेषु' इत्यादिभाष्यप्रथमस्य 'लोक इत्यादिभाष्यस्य पदवर्णं संप्र-
धाने ।' (श्लोका. १।१।१-२६) इत्यादिना वार्तिककारेण पूर्वभाष्यम्याख्याकारोक्ताः पदवर्ण-
परिधाः । इदानीमत्रेण नु एक एवार्थो यथाश्रुतः वर्यितः ।

'वेदकक्ष्यानां अनेकविधो विचार इह वर्तियते' इति मा. (४।२), 'वेद-
कक्ष्याये विचार इह वर्तियते' इति वृ. (७।८) ।

'अपि च तत्र ययमिह' इति मा. (४।३), 'अपि च एवं सति नैव ययमिह'
इति वृ. (७।११) ।

१।१।१।१२ अत्र भाष्ये 'अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा' 'मूर्ध्नो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा' इति मिथ्यलिङ्गमन्त्रयोः' इत्युक्तम् । 'तदुदाहरणं भ्रान्तिविरहितं' इति वार्तिके उक्तम् । अनयोर्धन्वयोर्मिथ्यलिङ्गस्यत्वात् । 'अग्निज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा' इत्यादिस्तु मिथ्यलिङ्गको मन्त्रः इति ।

१।३।१।३१ पृ. ३०२ यत्तु भाष्यकारः विपरीतार्थेन द्रव्यशब्देनैव तदाश्रयगुण-लक्षणया नञश्च असमर्थसमासमङ्गोक्त्य न द्रव्याश्रयवचनः शब्दो भवेत् आकृतिगदिनः इत्याह, तत् अतिश्लिष्टं व्यधिकरणनिर्दिष्टगुणप्रयोगार्हं च इत्युपेक्षितव्यम् ।

१।३।१।३३ पृ. ३११ भाष्यकारेण संशयकारणमुक्तं सामान्यप्रत्ययात् व्यक्तौ च क्रियासंभवात् इति । एतदयुक्तं, व्यक्तेरपि प्रतीयमानत्वात् कथं जातरेव प्रतीतिरुपन्यस्यते । यदि च व्यक्तिर्न संप्रतीयेत, ततः संशय एव न स्यात् किमभिधीयते अनेनेति । न च क्रियासंभवः अभिधेयत्वे कारणं, व्यक्त्यन्तराणामपि प्रसङ्गात् । तेन पूर्वोक्तमेव संशयव्यकरणं मन्तव्यम् ।

२।१।४।९-१२ अस्याधिकरणस्य प्रयोजनं भाष्यकारेण वरुणप्रवासीयशमी-मयल्लुक्षु, अश्वमेधे, तस्मयपुरोडाशेषु चेति उदाहरणत्रये उक्तम् । तत् वार्तिके 'प्रयोजनं तु अधिकरणस्य न सम्पगनुमन्यन्ते' इत्यादिना दूषितम् ।

२।३।१।३।२६ अत्र वार्तिकं 'वृत्त्यन्तरे तु चत्वार्येव भेदकारणानि शब्दान्तर-संज्ञागुणफलानि उदाहरणानि ।तत्तु अयुक्तमिव दृश्यते तस्मादैकशब्दश्च सत्येव...शब्दान्तरफलपनं भाष्यान्तरवृत्तः ।' इति वृत्त्यन्तरं दूषितम् ।

२।४।१।१ अत्र बहुवचनब्राह्मणे श्रूयते इति भाष्यम् । बहुवचनब्राह्मणे अध्वर्युब्राह्मणे वा श्रूयते इति नानाविधमिथेवेष्टव्यं इति वार्तिकम् । (भाष्यकारस्य प्रमाद इत्यर्थः) । 'याव-ज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति श्रुतिवाक्यविषये इदम् ।

३।१।४।७ इति तेषामर्थाभिप्राये पूर्णपक्षभाष्ये साधकतया "अत्रातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रूया" इति उक्तम् । तत् 'तच्च एतदयुक्तमिव' इत्यादिना दूषयित्वा 'तेन एवं व्याख्येयं' इत्यादिना प्रकाशान्तरेण पूर्णपक्षं साधितो वार्तिके । सविस्तरं प्रतिपादनं च निबन्धान्तरस्यैव विषयः ।

३।१।४।१४ पृ. ७१० यत्तु भाष्यकारेण निर्दोषपरिसंख्याविषयं प्रदर्शयता इष्टा-निष्टवचनव्यक्तिद्वयं प्रदर्शितं 'इत्येषाभिधानीमिति' 'नेत्यादत्ते इति' । 'मन्त्रस्य रूपादेव आदाने प्राप्तत्वात्' इति च कारणमुक्तम् । तदयुक्तम् ।

३।२।६।१६ 'श्रुतिलिङ्गप्रकरणानां अविरोधः इति सूत्रम् । तदिदानीं भाष्यकारे दूषयति' इति वार्तिकम् । अग्रे भाष्यकारेणोक्तं 'नहि एतदेकं वाक्यं, यः कृत्स्नः सूत्रवानः ।

‘धर्माय जिज्ञासा’ इति मा. (९।१) ‘धर्माय हि जिज्ञासा’ इति बृ. (१३।४) ।

‘एतासां प्रतिज्ञानम्’ इति मा. (९।६), ‘आसां प्रतिज्ञानम्’ इति बृ. (१४।६) ।

‘विप्रतिपिदमिदमुच्यते, ब्रवीति वितथं चेति’ इति मा. (१४।१), ‘विप्रतिपिद-
मिदमभिधीयते, ब्रवीति च वितथं चेति’ इति बृ. (२१।६) ।

‘उपदेशा हि व्यामोहादपि भवन्ति, असति व्यामोहे वेदादपि भवन्ति’ इति
मा. (१६।९), ‘उपदेशो हि व्यामोहादपि भवति, असति व्यामोहे वेदादपि भवति’
इति बृ. (२४।३) ।

‘विप्लवते हि खल्वपि’ इति मा. (१७।२), ‘विप्लवते खल्वपि’ इति बृ.
(२५।९) ।

‘प्रत्यक्षस्तु वेदवचनेन प्रत्ययः’ इति मा. (१७।८), ‘प्रत्यक्षस्तु वेदवचनात्
प्रत्ययः’ इति बृ. (२६।१२) ।

‘तस्मात् चोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करोः’ इति मा. (१७।९), ‘तस्मात्
श्रेयस्करो धर्मः’ इति बृ. (२७।३) ।

‘यो हि यागमनुतिष्ठति’ इति मा. (१७।१०), ‘यो यागमनुतिष्ठति’ इति
बृ. (२७।९) ।

‘उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चेति’ इति भाष्यम् (१८।९) । तदा-
क्षेपसमाधानाम्बु भूयो विचार्य ‘उभयादिको ग्रन्थः साध्यसाधनसंश्रितः’ (श्लो. २२०)
इत्युक्तम् । तत्र रत्नाकरः (श्लो. २२४) ‘भाष्यं चैवं योजनीयं उभयं चोदनया लक्ष्यते
साध्यं साधनं च, साध्यमपि द्विविधं अर्थोऽनर्थश्च’ इति । वृहत्सर्गं तु नायं प्रयासः स्वीकृतः ।
तत्र हि एवमुक्तं (२७।६) = अर्थशब्दस्य अन्वयप्रयोजनप्रदर्शनार्थं भाष्यकारेण ‘उभयमिह
चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चेति’ पुनरपि च प्रश्नपूर्वकमिदमुक्तं ‘कोऽर्थः? यो निःश्रेयसाय
उपोतिष्टोमादिः, कोऽनर्थः? यः प्रत्यक्षायाप श्चेनादिः’ इति निःश्रेयसप्रत्यक्षापलक्षणं धर्माधर्मव-
मुक्तम् । एवं चोपदर्शयता उभयं चोदनालक्षणमित्युक्तं भवति” इति । श्रुतुविमला च ‘भाष्य-
कारेण उभयमपि अर्थानर्थत्वेन चोदनालक्षणमित्युक्तम्’ इति, ‘भाष्याक्षरयोजना—उभयमिह चोद-
नया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चेति । अर्थः अनिषिद्धफलः, अनर्थश्च निषिद्धफलः । तत्र अनर्थो धर्म
उक्तो मा भूत् इत्येवमर्थ अर्थग्रहणम्’ इति च ।

‘नैव श्चेनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते’ इति मा. (१९।३), ‘नैव श्चेनादयः
कर्तव्यतया विज्ञायन्ते’ इति बृ. (२८।५) ।

“कथमथगम्यते” इति मा. (२७।७), ‘कथमिदमवगम्यते’ इति बृ.
(५. ४९।१०) ।

३।५।१।८।४६ 'प्रवृत्तत्वात् प्रकरस्यानपाय' इति सूत्रे प्रवृत्तत्वात् इति पदं प्रथमस्य होत्र्यं प्राक् प्रवृत्तत्वात् इत्यर्थकनया 'अतिशान्तो हि स कथमपनीयते होतु' इति भाष्येण व्याख्यातम् । वार्तिके ॥ सूत्रं यथाभाष्यं व्याख्याय 'इदं तु इह वक्तव्यं' इत्यादिना भाष्यमाक्षिप्य 'अत एव सूत्रं नेतव्यं' इत्युपक्रमस्य 'याज्यान्तराथं प्रवृत्तं गत' इत्यन्वया व्याख्यातम् ।

३।७।१।२ अत्र भाष्यकारेण 'प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोरुपसंहरका एव वेदिबर्हिर्धर्मा' इत्युक्तम् । तत्र वार्तिके 'यत्तु भाष्यकारेण अतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रकरणात् इत्युक्तम् । तत् उत्तरपरिचोदनाऽन्तराप्रसङ्गात् अतिस्वरितोक्त इत्युपेक्षणीयं तावत्' इति ।

३।७।१।२४ अत्र वार्तिके "यत्तु भाष्यकारेणोक्त 'तस्मादेवो वरणे सतीर्तनं, न विधि' इति तत् अविविहितकरणनियमप्राप्त्यभावात् अयुक्तम्" इति ।

३।७।१।८।३८ अत्र भाष्ये 'ब्रह्माणमेव ते (सदस्यत्वेन) रामामनन्ति । वणमपि चमसश्च ब्रह्मण एव । स हि सदसि भव' इति सदस्यस्य निराकरणमुक्तम् । वार्तिके तु- 'सदस्यं वृणीते' इत्युत्पत्तिसंयोगात्... उपहवादिषु ब्रह्मन्तन्व्यतिरेकेणास्य मन्त्रं पठ्यते (सदस्योपह्वयस्य इति) . सर्वे याज्ञिकाश्च भेदेन तं वृण्वते । तस्मादयुक्ता सदस्यनिराक्रिया । . . यत्तु भाष्यकारेण सदस्यनिराकरणपरमुक्तं तत् ऋत्विक्त्वनिराकरणपरस्य अतिरिक्तसंवचन इत्युपेक्षणीयम्' इत्युक्तम् ।

४।१।७।१८-२० अत्र भाष्ये उत्तमं प्रयाजं, पशुपुरोडाशं, स्विष्टकृत् इत्येते यागा उदाहरणमित्युक्तम् । तत्र वार्तिके 'अनुदाहरणं स्विष्टकृत् । मन्त्रस्तावत् इष्टदेवतासंकीर्तनत्वात् दृष्टार्थ' इत्यादिना अनुदाहरणत्वं साधितम् । 'समिदादयोऽपि नोदाहरणम् । तेषु द्रव्यदेवतस्य गुणभूतत्वात् क्रियेन प्रधानभूता । पशुपुरोडाशयागो देवतासंस्कारद्वारेणैवोपकरोति । षपायागस्य तु यागान्तर्गत्वे नास्ति प्रमाणम् । तस्मादेवोऽपि अनुदाहरणम् ।' इति भाष्योदाहरणानामनुदाहरणत्वमुक्त्वा 'यत्रावृत्तार्थं द्रव्यं, देवता तु इष्टा यक्ष्यमाणा वा कीर्यते यागान्तरं च, तदुदाहरणं' इति उक्तम् । पशुपुरोडाशस्य देवतोद्देशेन यं प्रक्षेपं तस्य अदृष्टादन्ते नान्यत् प्रयोजनमस्ति (तस्मात् स उदाहरणम्) इति स्पष्टीकृतम् ।

४।१।१५।४० 'प्रयाजानुयाजार्थस्य अयमेकदेश समानीयते इति पूर्वेण न्यायेन अप्रयोजकता' इति व्युक्तो (भाष्य-) ग्रन्थः । 'यदि प्रयाजानुयाजार्थमेतत्, प्रयाजा आत्मीयं द्रव्यं प्रयुज्यते एव । अतः पूर्वेण उक्तं न संवध्यते ।' इत्युक्तं वार्तिके । ततः पतत्रवेण भाष्य-योजना प्रदर्श्यं खण्डिता । अन्ते 'तस्मात् उत्तरप्रयानुतोच्चेन अन्यथा वर्ण्यते' इत्युक्तं वर्णितम् ।

४।२।१२-१३।२७-२८ "समुदाये कृतार्थत्वात् इति व्युक्तोऽयं (सूत्र-) ग्रन्थः । नहि यागशब्दो द्रव्यदेवताक्रियं त्रितयमपि गृहीति, किं तर्हि ? यजतिथातुर्भाष्यम् ।

‘अपौरुषेयता वा इति । कथम् ।’ इति भा. (४३११), ‘अपौरुषेयता वा । कथम् ।’ इति वृ. (१०३१८) ।

‘शब्दोच्चारणे मुखस्य’ इति भा. (४३१२), ‘शब्दोच्चारणात् मुखस्य’ इति वृ. (१०३१९) । बृहत्यां १०५, १०७ पृष्ठयोस्तु ‘शब्दोच्चारणे’ इत्येव भा-पाठः अनुदितः ।

‘संक्षेपलक्षणं संबन्धं’ इति भा. (४३१३), ‘संक्षेपसंबन्धं’ इति वृ. (१०३११०) ।

‘अभिप्रेत्योच्यते । कार्य’ इति भा. (४३१३), ‘अभिप्रेत्योच्येत भवता । कार्य’ इति वृ. (१०३११०) ।

‘०श्रयिभार्यादयस्तु संबन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एवेति’ इति भा. (४३१४), ‘०श्रयियौनादयः संबन्धाः [०श्रयिसंबन्धाः] इति वा] शब्दस्यार्थनानुपपन्ना एवेति’ इति वृ. (१०३१११) । बृहत्या १०७ पृष्ठे तु ‘यौनादयस्तु संबन्धाः’ इति पाठः अनुदितः ।

‘यो ह्यत्र’ इति भा. (४३१५), ‘योऽत्र’ इति वृ. (१०७५५) ।

‘सहासखिलक्षणः इति’ इति भा. (४३१६), ‘संज्ञासखिलक्षणः संबन्धः इति’ इति वृ. (१०७७०) ।

‘पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः अन्यो वर्णः प्रत्यायकः’ इति भा. (४६११), ‘पूर्ववर्णजनितविशेषसंस्कारसहितः अन्यो वर्णः वाचकः’ इति वृ. (११४१६) ।

‘असत्यपि अर्थान्तरे एवंजातीयको भवति प्रत्ययः’ इति भा. (५०१४), ‘असत्यपि अर्थान्तरे एवंजातीयके भवति प्रत्ययः’ इति वृ. (१२७६६) ।

‘वृक्षा अपि न सन्तीति’ इति भा. (५११३), ‘वृक्षा अपि नैव सन्तीति’ इति वृ. (१२८१७) ।

‘दुष्यतीति वनेऽपि असति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति’ इति भा. (५११५), ‘दुष्यति वनेऽपि ते असति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति’ इति वृ. (१३०१२) ।

‘किस्मिन्मुपपद्यते’ इति भा. (५५१२), ‘किस्मिन्मुपपद्यते’ इति वृ. (१३७११) ।

‘विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति’ इति भा. (५५१३), ‘विद्यमानस्याप्यनुपलम्भो भवतीति’ इति वृ. (१३७१२) ।

‘उच्यते’ इति भा. (६६१३), ‘अत्रोच्यते’ इति वृ. (१६६१४) ।

‘अन्येषु दृष्टे अपरेषुः अहमिदमदशं’ इति भा. (६६१३), ‘अन्येषु दृष्टः परेषुः अहमिदमदशं’ इति वृ. (१६६१४) ।

स्वीकृतः । यार्तिकेन तु 'आशीःशब्देन केशदमश्रुवपनादयः संस्कारा उच्यन्ते' इत्युक्त्वा स्त्रीणां आशीरधिकारः अपह्नुतः ।

६।१।७।२८ अत्र भाष्ये 'वार्हिद्विरं ब्राह्मणस्य साम कुर्यात्' इत्यायुक्तम् । तत्र यार्तिकं ' (इदं) विदेशपाठादनुदाहरणम्' इति । विदेशपाठात् भिन्ने देशे प्रकरणान्तरे पाठात् इत्यर्थः ।

६।१।१।४३ 'अध्याप्येयस्य हानं रयात्' इति सूत्रम् । 'यो न अध्याप्येयः स नाधिक्रियते' इति भाष्यम् । यार्तिकं तु 'त्रीणि आप्येयाणि यः संपादयितुं शक्नोति सोऽधिक्रियते' चतुराप्येयस्य त्रियसंपादने अस्ति सामर्थ्यम्' इत्याह । तथा च अध्याप्येयस्य पञ्चाप्येयस्यापि अधिकारः स्वीकृतः ।

६।१।८।२८-२९ अत्र भाष्ये ज्योतिष्टोमे द्वादशदीक्षापक्षः सिद्धान्तो वर्णितः । तत्र यार्तिकं 'अत्रायुक्तः सिद्धान्तो वर्णितः । तस्मादियमेवावधारणा दीक्षापरिमाणे यायाकामांति' इति । किंच भाष्ये सूत्रद्वयेन ऐकाधिकरण्यं स्वीकृतम् । यार्तिके तु अधिकरणद्वयम् । प्रथमाधिकरणे ज्योतिष्टोमे यायाकाम्यं, द्वितीये च द्वादशाहे द्वादशदीक्षानियमः इति ।

६।७।८।१४-१७ अत्र भाष्ये अष्टरात्रान्तर्गते विभजिति एकाहविभजिद्वत् सर्वस्य-दानं इति सिद्धान्त उक्तः । स च सूत्र एव । यार्तिके तु 'अस्मिन्नाधिकरणे सिद्धान्तदूषणं' इत्युक्त्वा 'द्वादशाहप्रकृतिश्चात् तदक्षिणा प्राप्नोति' इति सिद्धान्तितम् ।

७।१।१।१ 'पूर्वेण अध्यायपट्केन प्रत्यक्षविहितधर्माणां कर्मणां दर्शपूर्णमासादीनां इति कर्तव्यता चिन्तिता' इति भाष्यम् । तत्र यार्तिके 'एतदयुक्तं' इत्युक्त्वा कथं तर्हि वक्तव्यं इत्याकाङ्क्षायां 'प्रकृतौ विकृतौ च उपदेष्टाश्चिन्तितः । सप्तमेन विकृतानामतिदेशेन धर्मा भवन्तीति प्रतिपाद्यते' इत्यायुक्तम् ।

७।१।१।२ 'सर्वेष्वपूत्राणि यजिमन्ति इत्येवमादि.' 'स च यजिसंबन्धः सर्वा-पूर्वाणां तुल्यः' इत्येवमन्तः अपुक्तोऽय (भाष्य-) प्रत्ययः, यागः अपूर्वेण अविनाभूतः, न तु अपूर्वं यागेन । 'अपूर्वं चासंभवन्तो यागे क्रियन्ते' इत्यप्ययुक्तम् इति यार्तिकम् । तृतीये सूत्रे च 'एवमपि श्रुत्या सामान्यस्य भावना न चैतत् युगपत् भवति इति अयुक्तोऽयं ग्रन्थः' इत्युक्त्वा अयुक्तता दर्शिता । पुनश्च 'एवं तर्हि नैवात्र श्रुत्यर्थः परिगृह्यते, किं तर्हि वाक्यार्थः' इति भाष्यमनूय 'इत्यप्ययुक्तं भावार्थाधिकरणविपरीत-वात्' इति यार्तिकम् । चतुर्थ-सूत्रे च 'न च तत्र समवति, अनोऽसौ आश्रुतिः सहचारिपिण्डलक्षणायां' इति भाष्यमनूय 'अपुक्तमिदं' इत्युक्त्वा दूषणमुक्तं यार्तिके ।

७।१।२।१६ अत्र यार्तिकं 'अधिकार्ये इतरशब्दे वर्णमाने येऽपि अप्राकृतकार्याः कण्टकवितोदनादयः, तेषामपि अतिदेशः स्यात् भाष्यकारव्याख्याने यत् समानं तत् इतरत्

‘प्रथमश्रुतात् कुतश्चित् शुब्दात्’ इति भा. (९३।७), ‘प्रथमश्रुतात् कुतश्चन शुब्दात्’ इति वृ. (२८०।३)।

‘वाक्याद्भिः प्रथमावगतादपि प्रतिपन्तोऽर्थं दृश्यन्ते’ इति भा. (९३।९), ‘वाक्याद्भिः प्रथमश्रुतादपि प्रतिपन्तो दृश्यन्ते’ इति वृ. (२८०।६)। अत्र भाष्येऽपि अन्यत्राहितोत्तर-पङ्क्तौ ‘यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेयुः’ इति श्रुतशब्द एवानूदितः, न अवगतशब्दः। तेन प्रागपि श्रुतशब्द एव भाष्ये स्यादिति भाति।

‘ननु पदार्थविद्विषयि अवगच्छद्भिः अकृत एव वाक्यार्थसंबन्धो भविष्यति’ इति भा. (९४।२), ‘ननु च पदार्थविद्विषयि अवगच्छद्भिः अकृतक एव वाक्यार्थसंबन्धोऽवगतो भवति’ इति वृ. (२८१।६)।

‘पदार्थवेदेन हि संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा तमेव पदार्थं द्वितीयादिभ्रमणेनेति’ इति भा. (९४।३), ‘पदार्थवेदेन संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा तमेवार्थं द्वितीयादिभ्रमणेनेति’ इति वृ. (२८१।७)।

‘यदि वाक्येऽन्त्यो वर्णः—प्रत्याययति, उपकारस्तु तदा न पदार्थज्ञानादव-कल्पते’ इति भा. (९४।४), ‘यदि वाक्यान्त्यो वर्णः—प्रत्याययति, क उपकारस्तदानीं पदार्थज्ञानादवकल्पते’ इति वृ. (२८१।११)।

‘ननु एवं भविष्यति’ इति भा. (९४।८), ‘ननु एवं संभविष्यति’ इति वृ. (२८२।४)।

‘तन्न। कयमिव’ इति भा. (९४।१०), ‘नहि। कयमिव’ इति वृ. (२८२।९)।

‘मानसादप्याघातात्, यदुच्छास्तिभ्यः पदेभ्यः न पदार्था अत्रधार्यन्ते। तदानीं नियोगतो वाक्यार्थं नावगच्छेयुः, यदि अस्य अपार्थगर्प्यमभविष्यत्’ इति भा. (९४।८), ‘मानसादप्याघातात् उच्छास्तिभ्योऽपि पदेभ्यः न पदार्था अत्रधार्यन्ते, न तदानीं नियोगतो वाक्यार्थमवगच्छन्ति। न च नियोगतो वाक्यार्थं नावगच्छेयुः, यदि अस्य पार्थगर्प्यमभविष्यत्’ इति वृ. (२९२।९)।

‘अवगच्छत्येवासी शुक्लगुणकम्’ इति भा. (९८।९), ‘अवगच्छत्येवासी शुक्लगुणकं द्रव्यम्’ इति वृ. (२९४।८)।

‘नास्य पदसमुदायेन संबन्धः’ इति भा. (९८।३), ‘नास्य पदसमुदायेन सह संबन्धः’ इति वृ. (२०५।५)।

‘यत्तु श्रौतः’ इति भा. (९८।३), ‘यस्तु श्रौतः’ इति वृ. (२९५।७)।

‘सयमेव एवमेतत्’ इति भा. (९८।४), ‘सयमेवमेतत्’ इति वृ. (२९५।१०)।

८।२।२।३-५ 'सन्ति च तत्र चोदनया प्रवृत्तानि' इत्यादिभाष्यमनूय 'इत्येतदयुक्तं' इत्युक्त्वा प्रतिपादितम् । अन्ते च 'एवंवर्गीकृत्यमधिकरणं, यथा भाष्यकारेण वर्णितं, तथा बहवो दोषाः' इत्युक्त्वा दोषा वर्णिताः वार्तिके ।

९।२।१।१ 'त्रिविधस्योहः' इति भाष्यमनूय 'इत्येतदयुक्तम् । कथं ? ऊहो नाम वितर्कणा, सा चैकरूपा' इत्याद्युक्त्वा विषयभेदेन त्रैविध्यमुक्तं इति भाष्यमन्यथा व्याख्यातम् ।

९।२।१।०।३५ 'अथापि प्रथमं' इत्यादिभाष्यमनूय 'नैतद्युक्तं' इत्युक्त्वा 'कथं' इत्यादिना प्रपञ्चयित्वा प्रथमं वर्णकं दूषितं वार्तिके ।

९।२।१।१।३७ 'देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूणो हस्ताभ्यां अग्रये जुष्टं निर्वपामि' इति निर्वापमन्त्रः । हे हविर्देव्य त्वा त्वां प्रति अग्रये अग्न्यर्थं जुष्टं सेवितं मधिप्यति इत्यभिप्रायेण निर्वपामि शर्पे गृह्णामि । तच्च निर्वापकर्म सवितुर्देवस्य प्रसवे अनुज्ञायां सत्यां, सवित्रनुज्ञया इत्यर्थः । किञ्च अश्विनोर्देवयोर्बाहुभ्यां पूणो देवस्य च हस्ताभ्यां निर्वपामि, न मम मर्त्यस्य हस्तेन इति मन्त्रार्थः सरलः । भाष्यकारस्तु 'देवस्य सविनुः प्रसवे देवेन सवित्रा यजमानेन प्रमृते उदिते वा सवितार । अश्विनोर्बाहुभ्यां (अश्वयोः) परिक्रयमभिप्रेत्य (परिक्रेत्रोः) यजमानयोर्दपत्योः बाहुभ्याम् । अश्विनौ हि तौ अन्याधेये अश्वदानेन । अशितवन्तौ वा तत् यज्ञफलमश्नुयते । तद्बाहु इति त्वौ बाहु व्यपदिशति । देवताऽप्यश्वयोर्बा अश्विनोः एतौ बाहु इति । पूरणं तु यजमानमेव मन्यते पुष्पातेः ।' इति । अत्र भाष्ये द्रुत्यानाः काश्चिद्देवतास्तपक्ताश्च स्वीकृताश्चेत्युभयथा ।

९।२।१।१७ 'पादप्रगीतेषु पादे एव गानं कर्तव्यं' इत्यादिभाष्यमनूय 'एतदयुक्तं भाष्यम् । कथं ? ऋचि एवैते सामनी (गोष्ठ्यासिष्टसंज्ञके) उत्पन्ने, न पादे' इत्याद्युक्तं वार्तिके ।

९।२।१।२४ वर्णक २ 'एकविंशतिकृत्वः षोडशिनि अग्न्यस्यदाने त्रैशोकाभ्यास' इति ऐतार्य्याच्चेतिसूत्रस्य भाष्यमनूय 'एतदयुक्तं, नहि द्वादशाहे षोडशिनः एकविंशतिकृत्वः प्रयोगः किं तर्हि सङ्गदेव प्रयोगः, तस्मादन्वो वाक्यार्थः 'एकविंशः षोडशी' इति सर्वस्तोत्राणि षोडशिनि एकविंशानि भवन्ति, तत्र एकविंशतिष्वं संपद्यते' इत्युक्तं वार्तिके ।

९।२।१।३३ 'विरामं कृत्वा अनश्वरं गायिष्यते' इति भाष्यमनूय 'एतदयुक्तं ऋगष्टाकां साम संस्कारकं सप्तभिगतं योनौ । तत्र यदि अनश्वरं गीयते अथवाप्रवृत्तिर्न स्यात्, अदृष्टार्थं च स्यात् सर्वं नैनदन्त्याप्यम्' इत्याद्युक्तं वार्तिके ।

तद्वत्' (३।४।३२) इत्येते सूत्रे सूत्रत्रयेण व्यवहिते, तथापि 'तद्वत्' इति पदेन लौकिकपदं परामृश्यते ।

अथ अन्यथाकर्तव्यम् । 'पशुसामानविध्यादौ सूत्रमेवान्यथा-कृतम् ।' (५६) 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात्' (३।६।१८) इति सूत्रं सर्वपशूनां समानो विधिः इति आद्यपक्षस्य प्रतिपादकं सत् 'स्यानाञ्च पूर्वस्य' (१९) इत्यादिसूत्रासंगतिप्रसङ्गात् तत्संगतिसिद्धयर्थं आद्यपक्षमुत्तमं कृत्वा सवनीयस्य इत्यस्मिन् पक्षे अन्यथा कृत्वा योजितं 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः स्यात् यदि प्रकरणाविशेषो न भवेत्, अस्ति तु प्रकरणविशेषः' इति (भाष्येण) ।

अथ वाक्यभेदः । 'अग्नयश्च स्वकालत्वाद् देयधर्मापयातनम् । व्याख्यातं वाक्य-भेदेन ।' (५७) । 'ते सर्वाग्नीः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात्' (३।७।३९) इति सूत्रे वाक्यभेदमाश्लिष्य द्वे अधिकरणे व्याख्याते । किञ्च 'अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात् प्रवृत्तत्वात्' (२।४।४१) 'श्रुतोपदेशाच्च' (४२) इति सूत्रद्वयेन अभ्युदितेष्टौ दधिशृतयोः देयधर्माः कर्तव्याः इत्युक्त्वा 'अपनयो वाऽर्घान्तरे विधानात् चरुपयोवत्' (४३) 'लक्षणायां शृतश्रुतिः' (४४) इति सूत्रद्वयेन देयधर्माणामपयातनमुक्तम् । तदिदं पूर्वयोः सूत्रयोः, अनयोश्च वाक्यैक्यभावेन ऐकाधिकरणत्वात् अभ्युदितेष्टयावेव देयधर्मापयातनमुच्यते इति प्रतिभासमानमपि ततो भिन्ना अन्विकरणान्तरं पशुकामेष्टिविषयं (भाष्यकारेण) व्याख्यातम् ।

अथ गौणत्वस्वीकारः । 'गुणकल्पास्त्वमी कृताः ॥ (श्रौवा. ५७) औत्पत्तिकस्तु, गव्यस्य, तथोष्णिक्कुम्भोभिरिति । दर्शनाच्च विशेषस्य तथाऽभ्युदय इत्यपि ॥' (५८) 'औत्पत्तिकस्तु' इति औत्पत्तिकशब्दः स्वाभाविकः इत्यर्थको गौणः, 'गव्यस्य' इति पदं गोविकार-तदवयववाचि सत् गोसंबन्धमात्रेण गवामयनपरं गौणं, 'उष्णिक्कुम्भोभिरिति दर्शनात्' (५।३।६) इति कुम्भ-पदं त्रिष्टुप्-परं गौणं, 'दर्शनाद् विशेषस्य तथाऽभ्युदये' (१०।३।५५) अयं अभ्युदयशब्दः अभ्युदयसाधनभूते द्वादश्राहे गौणः स्वीकृतः ।

१।२।१।१० अत्र भाष्ये प्रजापतिवपोत्वेदनार्थवादस्य कश्चित् गौणोऽर्थो योजितः । तत्र 'एतस्मिन् प्रक्रमे सत्यं सालम्बनता किन्तु स्तुतिवमेव हीयते । अतः स्तुतिवा-त्यग्रेनेय स्वार्यसत्त्वात् वर्णयामः' इत्युपक्रम्य वार्तिके वर्णितम् ।

१।२।१।१० सूत्रे 'स्तुतिरग्न्याः स्तुक्तः क्रियां प्रोच्यमानाः अनुष्ठानाणामुपकारि-प्यन्ति क्रियायाः' इत्यादिभाष्यं यथाश्रुतादन्यथा व्याख्याय 'इदं तु व्याख्यानं नानुमन्यते । यदि हि प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात्' इत्यादिना वार्तिकेन भाष्योक्तस्य विधिप्रत्ययोत्पत्तिपक्षस्य निरासः कृतः ।

पक्षनिराकरणम् । यथ 'शब्दस्य धर्मोऽयं त्रयः । अर्थं प्रति शब्दो गुणभूतः . . तस्मात् पूर्वपक्ष-
निराकरणमनवश्यकम् । इत्ययथा वर्ण्यते' इति वार्तिकम् ।

१०२।३३ (३४) । ७५ अत्र भाष्ये धाना उदाहरणत्वेन गृहीता । वार्तिके तु
(उक्तं—'धाना इत्येतदनुदाहरणं, द्वेधाऽपि अनुपपद्यमानवात्' इत्युक्त्वा अनुपपत्तिं प्रसा-
' किं तर्हि उदाहरणं तत्रैव मध्य' इत्यादिना उदाहरणात्तर विवृतम् ।

१०३।११ अत्र भाष्ये चकार उदाहरणानि उपन्यस्तानि, तत्र 'अमृष्टस्ताव-
दनुदाहरणं' इत्युक्तवा अनुदाहरणत्वं साधितं वार्तिके ।

१०४।२२।४४ अत्र वार्तिक 'भाष्यकारेण यदिदं व्याख्यानं कृतं प्रस्ताभेदगी-
यादौ कण्ठरथतरशब्द इति, तदयुक्तं गीतिषु सामाख्या इति कण्ठरथतरशब्देन साम-
उच्यते, न ऋक्' इत्यादि ।

१०५।९।३७ अत्र वार्तिक 'नहीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकम् । किं तर्हि'
विद्वत्तौ उपदेशक इति । जायुत्तरम् । सर्वत्रैवेद उत्तरं घटते । अत इदमुत्तरं न्यायेन
विरुद्धम् । तस्मादसमञ्जसम् । कथं तर्हि अयं ग्रन्थः 'उपचयत्वेन' इति ।

१०५।२२।८५ अत्र वार्तिके '(गवामयने श्रयनीकाविभागनिरूपणे—) यदेतत्
व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतं, इदं नोपपद्यते' इति प्रतिज्ञाय अनुपपत्तिमुक्त्वा स्वमतेन विभागो-
क्तिरिति ।

१११।११ अत्र एवशब्दाभिसंयोगात् इति पदस्य व्याख्यानं भाष्ये कृतमनूय
दूषयिषा स्वयमन्यथा व्याख्यातम् । तत्र 'अत्र ग्रन्थः य एषो समुदितानामेकः शब्दो वाचकः,
तेन एतानि (आग्नेयादीनि) अभिधाय फलसंबन्धं कृतं दर्शपूर्णमासशब्देन इति' इति भाष्यमनूय
शब्दशो व्याख्याय 'तदयुक्तं, न दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायवचनः' इत्यादिना अपुक्तना
प्रदर्श्य 'तस्मात् समुदायवचनोऽयं' इत्युपसङ्गः 'एकशब्दाभिसंयोगात् इत्येतदयथा वर्ण्यते'
इति प्रतिज्ञाय 'भाष्येत्' इत्यादिना अयथा वर्णनं कृतं भाष्यानामवच्छेदसंयोगात् इति ।

१११।११ 'योऽयं (भाष्ये) नित्यानित्यविशेषो उक्तः, स नोपपद्यते' इति
प्रतिज्ञाय अनुपपत्तिमुक्त्वा 'तेन तर्हि अन्यथा वर्ण्यते' इत्यादिना अयथा वर्णितम् । अत्रैव
तृतीयसूत्रे 'अत्र ग्रन्थः विशिष्यमपि अत्रिधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्निधीयमानयोः परस्पर-
संबन्धो भवति इति । अपुक्तमिदं दूषणम् । अरुणादीनामपि अयं दूषणप्रकारः स्यात् यथा
भवता वर्णितम् ।' इति वार्तिकम् । पुनश्च तत्रैव 'अत्र ग्रन्थः— किं पुनरत्र विशेषणेन कार्यं,
यावता रूपवतामग्नेयादीनां सनिधौ अरूपः यजनिशब्दः समुदायवचनः— इति, तद-
युक्तम् । यथैव आग्नेयादीनां द्रव्यदेवतेन रूपवत्त्वं, एव प्रयाजादीनामपि, तत्र न वक्षित्वं रूपे

बहून्वेतानि वाक्यानि' इति । तत्र वार्तिकं 'इदमपि तु न युक्तमभिहितं, तन्त्रपदैर्बैधानर-
वाक्यवत् एकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वात् इत्यादिना अयुक्तता दर्शिता । अन्ते च 'भाष्येऽपि च
यावदेवं सूत्राकसंभवात् एकस्यापि बहुत्वमभिहितं इति द्रष्टव्यं' इति भाष्यतात्पर्यमुक्त्वा
'तथा सूत्रमपि उभे प्रति स्वदेवतापदसाहित्यमात्रेण कृत्स्नसूत्रवाक्यशब्दः प्रकरणाविभागात्
कल्पितः इत्येवमेव गमयितव्यं इति सर्वेभामित्रोषः' इत्युक्तम् ।

३।३।८।२२ 'यस्तु भाष्यकारेण वाक्यभेदो दर्शितः (अनपेक्ष्य च प्रकरणं दाशतमे
गन्त्रे विधीयमाने वाक्यं भिद्येत इति) स सर्वविशिष्टविधानेषु तुल्यः' इति भाष्यं दूयितं वार्तिके ।

३।३।३।१० सूत्रे भूयस्त्वेन इति पदम् । न तु एतत् भूयस्त्वव्याख्यानं
(भाष्यकृतं) युक्तम् । इति वार्तिकम् ।

३।३।८।१५ अहीनाधिकरणे पूर्वपक्षे 'यत्तु भाष्यकारेणोक्तं दक्षिण्या क्रतुकरणैर्वा
न हीयते (तेन ज्योतिष्टोमः अहीनः) इति, तदसंबद्धम्' इत्युक्त्वा असंबद्धता प्रतिपादिता
वार्तिकेन ।

३।४।१।३१ "भाष्यान्तरजनितत्रान्यपनपाथं ॥ पुनरारम्भः । इतरथा हि शक्य-
मिदं सूत्रद्वयं ('अचोदितं च कर्म भेदात्, सा छिद्वादाखिजे स्यात्' ३।४।१।३०-३१)
पूर्वाधिकरणेऽपि व्याख्यातम् ।" इति वार्तिकम् । भाष्यान्तरे सौत्राखिजशब्दात् (अश्वस्य)
प्रतिप्रहीतुः वारुणचतुष्कपाडेष्टिः इति सिद्धान्तितम् ।

३।५।५।१८ एतत् सूत्रं भाष्यकारेण अधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातम् । वार्तिकेन
तु तत् दूयित्वा पूर्वाधिकरणशेषतया व्याख्यातम् ।

३।५।५।१८ 'गबन्ति चेदशान्यधिकरणानि, येषां न्यायेन पूर्वपक्षं कृत्वा बचनेन
सिद्धान्तो भवति (यथा ३।५।५।१८ सूत्राधिकरणं भाष्यकारेण व्याख्यातम्) न त्वेतत् युक्तं,
संदेहाभावात् । ... तस्मान्नैवं वर्णनीयम् ।' इति वार्तिकम् ।

३।५।६।२० अत्र भाष्ये 'अन्यार्थं हि वचनं भक्षं दर्शयति सर्वतः परिहारमाश्रितं
भक्षयति' इत्याशुषम् । वार्तिके तु 'यदि अन्यार्थदर्शनानि भवेयुः, ततः अन्यत्रापि प्राप्तिः
स्यात् । वचनानि त्वेतानि । तस्मात् यथोपदेशं यथोऽयं, नान्यत्रेति' इत्युक्तम् ।

३।५।८।२३-२६ अत्र भाष्ये 'सौद्रात्रेण संबद्धाः चत्वारः (सुब्रह्मण्यासहिताः
उद्रातारः) उद्रातृचमसं भक्षयेयुः' इति सिद्धान्तितम् । सूत्रं च भाष्यपक्षमेव साधयति
'सर्वे तु वेदसंयोगात्' इति । वार्तिकेन तु 'न तु एतयुक्तं' इत्युक्त्वा अयुक्ततां प्रतिपाद्य
सूत्रं अपरथा व्याख्यातम् । सुब्रह्मण्यासहिताः त्रयः एवोद्गाताः उद्गातृचमसं भक्षयेयुः इति
सिद्धान्तः स्वीकृतः । यातिप्रमत्तमथासौ पक्षः । 'स्नोवक्रारिणां वा' (२५) इति सूत्रेण
प्रतिपादित एवार्थं पक्षः ।

१२।१।१२।२ अत्र भाष्ये अन्यन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थत्वमपि स्वीकृत्योक्तम् ।
वार्तिके ॥ 'न देवतापरिग्रहार्थमन्यन्वाधानं वस्तुतोऽवगम्यते, नापि शब्दतः' इत्याद्युक्तम् ।
किंच 'यदप्युक्तं दीक्षणीयया देवतापरिग्रहः कृतः इति एतदप्युक्तं' इत्युक्त्वा अयुक्तता
प्रतिपादिता ।

१२।२।७।२२ अत्र भाष्ये पञ्चदशरात्र उदाहरणमुक्तम् । तत्र वार्तिकेन 'अरिमन्
सूत्रे पञ्चदशरात्रस्तावत् अनुदाहरणं' इत्यादिना दूषयित्वा 'किं तर्हि अत्रोदाहरणं' इति
वृष्ट्वा 'यत्र पञ्च यागाः सह चोद्यन्ते फलं प्रति' इत्यादिना नामधेयादिविशेषराहित्येनैव
उदाहरणान्तरमुक्तम् । तन्त्राले तु 'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टारुपाळं निर्वपेत्, इन्द्राय प्रदात्रे
पुरोडाशमेकादशकपाळं पशुकामः दधि मधु घृतमापो धानाः (तत् संसृष्टं) प्राजापत्यं
इति सप्त यागाः' इत्यादिना उदाहरणं स्पष्टीकृतम् । तदेव च भाट्टदीपिकायामुक्तम् ।

१२।१।७।२० 'विशेषस्य च (कौण्डिन्यादेः) अन्यपरिच्छिन्नस्य (इतर-
ब्राह्मणावच्छिन्नस्य) एकावसायिनः तदसंभवे विषयामावप्रसङ्गात् मा भूत् इति (भाष्येण) एवं
बाधो वर्णितः, सोऽयुक्तः । यत् कारणं, शाखानुग्रहः कार्य इति नास्ति चोदना ।
यदि शाखानुग्रहमात्रं स्यात्, दधिदाने कृते अनुगृहीतं शाख इत्युभयत्र दधिदानम् । एतज्ज
नेष्यते । तस्मात् य एव बाधोऽस्माभिर्वर्णितः (१।१।१।२१ सूत्रे पुरुषार्थसमाप्ततेः इत्या-
दिना) नित्यनैमित्तिकयोः, स एव' इति वार्तिकम् ।

अथ भाट्टदीपिकाप्रकारेण सूत्रवृत्तिभाष्यवार्तिकेषु यत् दूषणादियसुगम्यस्तं तदु-
दाहियते । तच्च पाठकमेव । तत्र कश्चित् वार्तिकवृत्तानुवाद एव भाष्यदूषणालम्बनः ।
(अत्र भाट्टदीपिकामां सूत्रेषु पञ्च, वृत्तिकारविषये त्रयः, भाष्ये २७, वार्तिके २३, भाष्यवार्तिक-
मतभेदे ११, प्रभाकरमते २, भवदेवविषये १, सामान्यतः ७, मिश्रिष्य ८४ वा किं विदुक्तम्) ।

भाष्यकारः प्रत्यक्षश्रुतिवितेधे, तदभावेऽपि यत्र लोभादिदर्शनं, तत्र स्मृत्येप्रमाण्यं
मूलश्रुतिरूप्यनाऽभावात् इति सिद्धान्तितम् । वार्तिककारस्तु यावत्स्मृतिदर्शने अननुष्ठानलक्षण-
मप्रामाण्यं इत्यभिप्रायं सूत्रमिति ग्राह । भाट्ट. १।३।२,

भाष्यकारः स्मृतिपदं विद्मन्वर्णनाप्राप्तसंसृष्टसृष्टिपदमात्रस्य गौण्या अनुवाद
इत्याह । वार्तिककारस्तु भन्त्रविशिष्टोपधानमत्र विधीयते इत्यापाह । १।१।१७,

भाष्यकारेण 'अभिज्ञानं जुनोनि' इत्यत्र अनुगतस्यापि आग्यानगम्यस्य
सद्भावात् तद्वद्गौणं जुहोत्यन्वयोपपत्तेः प्रयाम्लोमङ्गलमेवेति सिद्धान्तितम् । तत्तु णसुक्रन्त्यास्य
पूर्वगल्लतादिसम्बन्धेन जुहोत्यन्वये नैगल्लङ्घ्यमाकावात् जुहोनेष प्रयाम्लोममात्रशक्तित्वे प्रमाणा-
भावात् अरुणाप्रियवर्णेन गनप्रायवाद्य वार्तिककारेण अन्यथा व्याख्यानम् । १।१।१०,

‘ जुहोतिरासेचनाधिकः ’ (२८) इत्येतदपि (सूत्रं) अयुक्तम् । पुष्टोदासद्रव्येभ्यश्चपि जुहोते-
र्विद्यमानत्वात् ‘ मारुतान् जुहोति ’ ‘ एककपालान् जुहोति ’ इति । ” एवं दूषयित्वा तदेव
अन्यथा वर्णितं वार्तिके ।

४।१।१५।३८ अत्र ‘ कथं रूपावचनं ? देवताऽभावात् ’ इति भाष्यमनूय
‘ अयुक्तमिदं ’ इत्युक्त्वा अयुक्ततां प्रतिपाद्य ‘ तस्मादन्यथा वर्ण्यते ’ इति प्रतिज्ञाय अन्यथा वर्णितं
वार्तिके ।

५।४।२।३ ‘ प्रदानोपक्रमा एते (दध्याग्नेयादिधर्माः) न पृथक्पदार्था इत्युक्तम् ’
इति भाष्यम् । अत्र वार्तिकं ‘ अग्रन्योऽयं, लिङ्गदर्शनं च इममेव न्यायं दर्शयति, यस्य पूर्वप्रवदानं
तस्य पूर्वमभिधारणं हेतुवन्निगदेनार्थवादेन ’ इति ।

५।४।३।६ अत्र तन्त्ररत्नं ‘ अग्न्याधेयस्य इति न ऋतुनक्षत्रातिक्रमभ्यतिरेकजनिता पृष्ठी,
किंतु अग्न्याधेयस्य प्रकरणे सोमस्य ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनात् इत्यर्थः । सोमकालबाधोऽयं नाधान-
कालबाध इत्युत्तराभिन्नरूपे स्थास्यति । भाष्यकारस्तु आधानस्यापि कालबाधे प्रस्तुताधिकरणसिद्धि-
मन्यमानः अनादरात् आधानकालबाधमेव दर्शितवान् ’ इति । वार्तिकं — ‘ पवमानेष्टिगात्र-
परग्नित्वेनापि कृत्वाऽपि सोमो दर्शपूर्णमासयोः प्राक् कर्तव्यः । यथा तु भाष्यकारेणोक्तं,
प्राक्ष्यपशुः सोमाङ्गत्वाद्भवति, पवमानेष्टयोऽपि अग्निसंस्कारत्वात् भवन्त्येव । अग्निशैत्रं तु नास्ति ’
इति ।

५।४।८।१५ अत्र भाष्ये ‘ स्तानाम्यविकारा अग्नीषोमीयविकाराश्चोदाहरणं ’ इत्यु-
क्तम् । वार्तिके तु ‘ अनुदाहरणमग्नीषोमीयः (पशुः) । तद्विकाराश्चानुदाहरणम् । केवलं आग्निका
अत्रोदाहरणं ’ इत्युक्तम् ।

६।१।२।४ ‘ न भृवादयः भृवादिभिः सगोत्राः ’ इति भाष्यम् । ‘ अयुक्तमिदम् ।
अनादिर्हि कालोऽस्माकम् ’ इति वार्तिकम् । भाष्योक्तमनादरणीयं इति ज्ञा. माहुः । ‘ न देवानां
देवतान्तरभावात् इति येषां शब्द एव देवता, तेषामपि अयुक्तोऽयं ग्रन्थः ’ इति वार्तिकम् ।

६।१।४।१७ अत्र भाष्ये ‘ आर्घ्यवानेव कुर्वन् अर्घ्युः यजतीत्येवमुच्यते ’
इत्यायुक्तम् । तत्र वार्तिकं ‘ अर्घ्यार्घ्यपुण्यासस्त्वयुक्तः । कथं ? व्यापारान्तरे अर्घ्यार्घ्यादीनां कर्तृ-
त्वात्, तत्र (यजेत इति—) एकवचनस्य नास्ति विधत्तः ’ इत्यादि । किंच ‘ अर्घ्यं च सह
पत्न्या यष्टव्यं ’ इत्यादि भाष्यम् । तत्र वार्तिकं ‘ इत्यादिस्तु अयुक्तो ग्रन्थः । कथं उद्गाहकाले
एव अनयोर्वचनेन द्रव्यसाधारण्यं प्रतिपादितं, धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या इति प्रति-
पादितत्वात् ’ इति ।

६।१।६।२४ अत्र भाष्यं ‘ यास्तु आशिषः, यच्च ब्रह्मचर्यं, तत् पुरुषं प्रति गुण-
भूतं, न तत्रान्यतरेण कृते सिध्यति ’ इति । तथा च सूत्रभाष्यकाराभ्यां स्त्रीणां आशीरधिकारः
प्र. ६

प्रतिग्रहनिमित्तस्य फलरूपनामायात् ऋवर्थे हिण्यधाराणादेरपि ऋवर्थत्वापत्ते तेन गतार्थ-
त्वाच्च उपेक्षितम् । ४।१।२,

यत्तु अत्र भाष्यकारादिभि लिङ्गमुक्त स्थावाङ्गारस्य द्वयवदानेन विमलत्वात्
पूर्वपक्षे पारिधानीये कर्मणि यज्ञपात्रकरणरूपादानुपपत्तिरिति, तत् पूर्वपक्षे उद्धनमाचर्यपात्राणा
पृथक् सत्त्वात् तेषां च यज्ञसाधनत्वाभावेऽपि आयुधशब्दाभावेन प्रयोजनतयैव यज्ञपात्रगोपपत्त्या
दाहोपपत्ते उपेक्षितम् । ४।१।३,

यत्तु भाष्यकारादिभि पूर्वपक्षे वाजिननाशे अमिक्षानाशे इव पुनर्दध्यानयनेन
वाजिनोपत्ति, सिद्धान्ते तु आचयेन समापनमिति प्रयोजनमुक्त, तत् पक्षे हविर्नाशादिनिमित्ते
आज्येन समापनस्य विधिवलेन वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वपक्षेऽपि तुल्यत्वात् उपेक्षितम् । ४।१।४,

सूत्रादौ (समानयन तु इत्यत्र) तु समानयनपद तत्कालीनप्रयानद्वयपर आज्य-
संस्कारस्य समानयनस्य आज्यप्रयोजनरूपसिद्धातानुपपत्ते । ४।१।५,

सूत्राणि च सुधीभि अस्मिन्नेवार्थे (स्वरु प्रोक्षणादेर्न प्रयोनक इत्यर्थे)
•पारयेयानि, न तु भाष्यकारोक्ते (स्वरु उपर्तेर्न प्रयोजन इत्यर्थे) । ४।२।१,

‘न च वैमृधवत् अस्य (आग्निमारुतशस्त्रस्य) अनुपत्तिवाक्यत्वात्, उत्पत्ति-
वाक्ये च फलपेक्षया प्रवर्णात् क्रूरङ्गमरूपना इति मूलेक युक्तम् । उत्पत्तिवाक्ये तदपे-
क्षायामपि इष्टसाधायस्य भाष्यमङ्गीकृत्य वाक्यातरेण विनियोगोपपत्तौ दुर्बलप्रमाणेन अङ्गत्वं
फलपनाऽनुपपत्ते । ४।२।२,

यत्तु भाष्यकारेण पौर्णमास्यामाधाने कृते अग्निमामागस्याया दशोष्ठ्यभागात् पूर्व
पक्षे अकरण इयुक्त, तत् द्वादशरात्रिषु पयमनेष्टिपक्षे आधानोत्तरदिने पौर्णमासशालाभावे च
बोध्यम् । ४।२।३,

तत्तत्पदार्थान्तर तत्तत्पदार्था इयेन अनेकपदार्थवृत्तिपौर्णपर्यसमुदायरूपविततिरेन
क्रम इति तु मूलेक पक्ष अशाब्दत्वात् विकृतो व चित् एकपदार्थलोये तानपदार्थवृत्ति
पौर्णपर्यसमुदायरूपसम्भवात् व्युत्क्रमेणानुष्ठानेऽपि वैगुण्यानापत्ते उपेक्षितम् । ५।१।१,

यत्तु मूले त्रितित्तिपत्रमपक्षमङ्गीकृत्य सर्वस्याप्यस्य एकवाक्यवमित्युक्त, तत्
अशाब्दाया विनतिरिथेयतायोगात् अनेकदीक्षादेशेन विधाने च वाक्यभेदापत्ते उल्लेखीयताया
वर्तुविधेरावश्यकत्वाच्च उपेक्षितम् । ५।१।२,

मूलेकश्रुतिरुमोदाहरणमनादरणीयम् । ५।१।३,

ऋष्यादीनां अनादिवात् ससारस्य प्रवर्णनादौ ऋष्यन्तरस्यापि स्यत्वात् अवि-
पारोऽस्येति भाष्योक्त अनधिनारप्रतिपादनमनादरणीयम् । ६।१।२,

इत्याश्रीयमाणे । (अस्मत्पक्षे पुनः इतरशब्दस्य संनिहितवाचित्वात् तेन व्यौतिष्ठोमिकानुद्दिश्य
इत्येनेन समानं इत्यनेन विकारमात्रं विधीयते इति न कण्टकवितोदनादिप्रोप्तिः इति विशेषः) ।
इति ।

७।३।८-९।१९-२५ अत्र भाष्ये प्रथमैश्वर्यमिः सूत्रैकमधिकरणं, उत्तरैस्त्रिभिः
सूत्रैर्द्वितीये इति विभागः । वार्तिके तु संसभिरपि सूत्रैकमेवाधिकरणं व्याख्यातम् । किञ्च
चातुर्मास्येषु अग्निप्रणयनं दार्शनिकं, न सौमिकं इति भाष्यमतम् । न दार्शनिकं न सौमिकं किंतु
अपूर्वमेव इति वार्तिकमतम् ।

७।३।१२।३०-३२ अत्र भाष्ये गर्गत्रिरात्रे स्तोत्रकाले उपनिधेयोऽग्निः नाहवनी-
यादिः, नापि धैष्याः, किंतु लौकिक इति सिद्धान्तितम् । वार्तिके तु व्याघरणोत्तरं धिष्यन्तां
लौकिकत्वात् उपनिधेयत्वं स्वीकृत्य 'लौकिकानयने प्रयत्नो न कर्तव्यः' इत्युक्तम् ।

७।४।२।५ वार्तिके सूत्रं भाष्यं चानूष 'अयुक्तमिदं' इत्युक्त्वा 'तस्मादन्यथा
सूत्रं वर्ण्यते' इति उक्त्वा वर्णितम् ।

७।४।३।१९ 'शवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहः इत्येवमादिः सुख्यं वा पूर्वचोदनात्
लोकवत् इत्येवमन्तः अयुक्तो ग्रन्थः' इत्युक्त्वा अयुक्ततां दर्शयित्वा 'तस्मादन्यथा वर्ण्यते'
इत्युक्त्वा सूत्रमन्यथा व्याख्यातं वार्तिके ।

८।१।१।११ 'किमेकारिभू कर्मणि सर्वकर्मसु धर्मातिदेशः' इति भाष्यं व्याख्याय
'एतस्मिन् ग्रन्थार्थे न्यायो न विरुध्यते परस्तु ग्रन्थो न संबन्धते इतरेण' इत्याद्युक्त्वा 'तस्मात्
सर्वधर्मातिदेशः इति निर्मूलोऽयं पक्षः । ईदृशः संशयो युक्तः, किमनियमेन यत्पक्षस्यचित्त
सकाशात् इतिकर्तव्यता प्रवर्तते, उत अस्ति कश्चिन्नियम इति' इत्युक्तं वार्तिके ।

८।१।२।२ "तस्यार्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशेषेण संयोगः अनुभूतपूर्वः, संयो-
गिनोऽन्यतरो दृश्यमानः इतमदृश्यमाने अनुमानात् बुद्धौ संनिधापयति' इत्ययुक्तोऽयं
(भाष्य-) ग्रन्थः । कथम्? यथा अग्निधूमयोः संबन्धे अवगते धूमे दृश्यमानः अग्निमवगम-
यति । एवं निर्वापादयः न शक्नुवन्ति अनुभापयितुं, न 'वामीषां प्रयाजादीनां च संबन्धोऽस्ति ।
प्रधानेनैव सह अग्नीषां संबन्धः । परस्परसंबन्धे नास्ति तेषां प्रमाणम् ।" इति वार्तिकम् ।

८।१।३।५ 'अत्र सूत्रं भाष्यं चोभयमप्ययुक्तं' इत्याद्युक्त्वा 'तस्मादन्यथा
वर्ण्यते' इत्यादिना वर्णितं वार्तिके ।

८।१।१।४।२५ 'तस्मिन् प्रवर्तमाने तदाग्निः कामोऽपि प्रवर्तते' इति भाष्यमनूय
'इत्येतदयुक्तं यत् ऋचयं तदतिदिश्यते' इत्यादि उक्तं वार्तिके ।

यत्तु मूले अतिदेशसिद्धयर्थं यजिप्रयुक्तत्वं वा घर्माणां, अपूर्वप्रयुक्तत्वं वा इति चिन्तान्तरं कृतं, तत् यजिप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकृतयजिप्रयुक्तत्वेऽपि, इतरथा अपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि तदनापत्तेः नात्रमिथैव पौनरुक्त्यापत्तेश्च उपेक्षितम् । ७१११,

इतरशब्दस्य संनिहितवाचित्ववत् पूर्वोक्तेतरतःसदृशवाचित्वमपि लोकासिद्धं, 'चैत्र-
मैत्रयोः कम्बलकौशेये प्रदेशे, इतरत् विष्णुमित्राय' इत्यत्र संनिहितपूर्वोक्तेतरतःसदृशवत्त्वादेरेव
प्रतीतिः । अतश्च वार्तिककारीया पूर्वोक्तसादृश्यस्य अवाध्यत्योक्तिः उपेक्षणीया । ७११२,

'पञ्चसंक्षेपे' इत्यधिकरणे (७११३।१७-२१) सूत्रकारभाष्यकारमोर्मत-
मुक्त्वा वस्तुतस्तु इत्यादिना तद्विरुद्धं किं चिदुक्त्वा अतो भाष्यमनादृत्य सूत्रमेवं व्याख्येयं इत्युप-
क्रम्य " अग्निमपनादिवाक्यानां औचित्येन अतिदेशविधित्वात्पर्यत्वात् 'नेतरार्थत्वात्' इति
सूत्रं विधायकातिरिक्तत्वावकत्वरूपप्रयोजनकथनार्थम् । तदेव च अतिदेशवाक्यस्याङ्गविधिपरत्वे
लिङ्गं इति लिङ्गदर्शनसूत्रस्यार्थः । " इत्युक्तम् । ७११३,

रयंतराधिकरणे 'अन्ये तु भाष्यस्थाः पक्षाः असंभवदुक्तिकत्वात् न लिखिताः'
इत्युक्तम् । ७११४,

'भाष्यकारः सप्तभिः सूत्रैः (७३।१९-२२ [२०-२३ के.], २३-२५
[२४-२६ के.]) अधिकरणद्वयेवं व्याचक्ष्यौ' इत्युपक्रम्य व्याख्याय अन्ते 'अतः भाष्य-
कारमनेऽपि न वार्तिकोक्तदूषणावकाशः' इत्युपसंहृतम् । पुनश्च 'वार्तिककारमतोपपत्तुदं तु'
इत्युपक्रम्य तदुपपादितम् । ७३।७,

यस्तुतरतु यूपकार्ये खलेवालीविधानात् यूपशब्दस्य न संस्कारादिशक्तत्वं, संस्का-
रातिदेशस्तु रथानापत्त्या इति सूत्रोक्तदूषणान्तोऽपि असंगत एव । ७३।९,

भाष्यस्रोतोक्तं अस्य (सौर्यं चरुं निर्वपेत्— प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति
इत्यस्य) वचनोदाहरणत्वमपि पञ्चमविधिप्रकारापत्तेः अयुक्तम् । ७४।१,

भाष्यकारस्य तु एतादृशविषये (गुणकामेषु) फलोन्पत्तिं मन्यमानस्य अभिप्रायं
न विदुमः । ८।१।५,

यत्तु पार्षसाग्निना वार्तिकस्वरस्यात् आग्नेयस्त्वमभ्युपगम्य (अग्निमर्शन—)
मन्त्रयोः दृष्टार्थत्वेन विख्यात् एकस्मिन् आग्नेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन प्रकृतौ - च्यवस्थाया-
मपि विवृतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणमात्रात् अन्यस्मिन्तथिस्त्वयो मन्त्रयोः इति सिद्धान्तितं, तत्
मन्त्रविकल्पाचिन्तायाः द्वादशो संगततया अतिदेशविचारामात्रेण अप्यापसंगत्यभावापत्तेः आग्नेय-
भेदस्य च स्थापितत्वेन ऐक्यानुपपत्तेः उपेक्षितम् । (वस्तुनोऽत्र वार्तिकस्तिरिक्तोऽपि अभिप्रेतः) ।

९।२।१०।३४ अत्र 'ऋक्स्तोमस्वरकाष्ठान्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचकः' इति भाष्यमनुच 'एतदयुक्तं गीतिषु सामाख्या' इत्युक्तत्वात् । तस्मात् (सूत्रं) अन्यथा वर्ण्यते ' इत्युक्त्वा वर्णितं वार्तिके ।

९।२।१६।४७ 'अर्थापत्तिः इह धर्मा भवन्ति न चोदकेन इति (भाष्यं) कार्यापत्तिमाह । तदेतदयुक्तम् । कथं ? बृहद्रथंतपोः अग्निष्टोमे समुच्चयः । यद्यपि अग्निष्टोमस्य बृहद्रथंतरे पृष्ठसाधनत्वेनावगते, तथापि तयोर्नैकस्विकत्वात् एकस्यैवेदं कण्ठरयंतरमापद्यते । एवं चेत् एकस्यैव धर्मान् ग्रहीष्यति इति ।' इति वार्तिकम् ।

९।२।१९।५६-५७ इदं सूत्रद्वयं अधिकरणान्तरत्वेन वर्णितं भाष्ये ' किमुमौ होमौ पौर्णमास्यामन्वावास्यायां च इति एतत् (भाष्यं) अयुक्तं.....तस्मादन्यथा वर्ण्यते । प्रयोजनसूत्रे एते ' इत्यादिना नाधिकरणान्तरं इत्युक्तं वार्तिके ।

९।३।३।९ 'यूणे वै यज्ञस्य दुरिष्टं, यद्येकं यूणमुपस्पृशेत्, इतिवाक्ययोः एक-
वाक्यतया अपवृक्ते हि, चोद्यते इत्यस्य सूत्रावयवस्य येयं भाष्यकारेण व्याख्या कृता सा न युक्ता तस्मादन्यथा वर्ण्यते ' इति वार्तिके उक्तम् ।

९।४।२।१७-२१ अत्र 'अश्वस्य' इत्यादिभिः पञ्चभिः सूत्रैः एकमधिकरणं भाष्यकारा व्याचक्षते । वार्तिककारास्तु 'अश्वस्य' इति सूत्रे 'अयं तावत् सिद्धान्त एव..... न चैतत् पूर्वपक्षसूत्रं समाम्नायस्य बलवत्त्वात्, तथा पक्षव्यावर्तकस्य तुशब्दस्य चोत्तरा-
भावात् ' इत्यनेन प्रथमसूत्रात्मकमेकमधिकरणं उत्तरैश्च चतुर्भिः सूत्रैः अन्यदधिकरणं इत्याहुः ।

१०।१।२।३३ (३५ के.) । ' इमे सूत्रभाष्ये अयुक्ते ' इत्युक्त्वा अयुक्तता प्रति-
पादिता वार्तिके ।

१०।१।२।४ 'अपि च दीक्षणीयैव ज्योतिष्टोमे आरम्भार्थः सिध्यति इति अयुक्तोऽयं (भाष्य-) ग्रन्थः । पुरुषसंस्कारद्वारेण उपकरोति दीक्षणीया, नारम्भार्थतया ' इति वार्तिकम् ।

१०।२।४।९ अत्र वार्तिकं 'यास्तौ चतुःसूत्री (मन्त्राणां तु प्रीत्यर्पत्वात् इत्यादिः १४-१७) सा अनेन न्यायेन विरुद्धा प्रत्याख्यातव्यैव ' इति ।

१०।२।१६।४७ 'अपि च परिक्रयार्थे सति दक्षिणाऽपनयः स्यात् । चोदकप्राप्तः
अन्याद्यर्थः अपनीयेत, तत्र चोदको वाच्येत इति अयुक्तोऽयं (भाष्य-) ग्रन्थः । कथं ?
पत्नीसियाजवेलायां अन्वाहार्यो दत्तः ' इत्यादि वार्तिकम् ।

१०।२।३।१७ 'न यूपस्य खलेऽश्लीवं, तथा अन्यवहितेन भवतिना संगन्धात्
प्रत्यक्षं वाक्यम् । इतरथा व्यपदिनेन भवतिना परोक्षं स्यात् इत्ययुक्तमिदं (भाष्यश्रुतं) पूर्व-

जीवसत्त्वे विकृतिष्वपि प्रसङ्गात् उपकारकत्वापत्तेः, असत्त्वे द्वितीयादिप्रयोगेऽपि उपकारकत्वा-
नापत्तेः उपेक्षितम् । ९।१।११,

यत्तु भाष्यकारेण (देवस्य त्वेत्पादिनिर्वापमन्त्रे) गौण्या अश्विशब्दः आधाने
अश्वदानकरणात् दंपतिपरः इत्यादिना निर्वापविशेषणत्वमुपपादितं, तत् वेदे आरोपकसुरभा-
भावात् आहार्यारोपाभावमभिप्रेत्य । ९।१।१२,

यत्तु भाष्यकारेण 'पश्चिच्छिष्टुभो माघ्यंदिनं सवनं' इति लिङ्गमपि प्रमथने एवो-
पपद्यते । अत्र हि न यथाश्रुतं सामानाधिकरण्यमुपपद्यते बाधात् । अतो जघन्यमाघ्यंदिनसवन-
पदे एव लक्षणासङ्गीकृत्य माघ्यंदिनसवनाङ्गभूता याः सामवेदे समाम्नाताः, ताः षष्टिः इत्यर्थावगातिः
इत्युक्तं, तत् लक्षणाया आवश्यकत्वे लाज्वात् माघ्यंदिनसवनस्तोत्रीयाणामेव लक्षणात् (दाशत-
मीम्यः) आनीतानामपि तत्त्वोपपत्तेः उपेक्षितम् । ९।२।६ वर्णकं २,

यत्तु भाष्यकारेण अन्ययोर्वा अनुष्टुभोः समानयनं प्रमथनं वा इति चिन्तितं, तत्
पौनरुक्त्यापत्तेः उपेक्षितम् । ९।२।६ वर्णकं ३,

भाष्यकारेण नौधसप्रहणं नौधसस्मारकब्रह्मणाच्छिस्तोत्रोपलक्षणार्थं, तस्य बृह-
त्सामरुष्ट्रत्वेन श्येनस्यैव प्रसक्तौ नौधसप्रसक्त्यभावात्, गवामपने अभीवर्तस्यैव ब्रह्मसामत्वेन
विशिष्य विहितत्वाच्च । ९।२।६ वर्णकं ४,

मूले तत्कार्यकारिण्यस्यां स्थानापत्तिमङ्गलस्य तस्याः पञ्चविधत्वमुक्तम् । यद्यपि
च सर्वत्र विशिष्ये स्थानापत्तौ वीजं, तथापि तत्सद्व्यवहारीणि पञ्च इति पञ्चविधत्वम् । ९।२।११,
मूलोक्तं स्थानापत्तयः निरस्य मूलोक्तोदाहरणानामपि अयुक्तत्वं प्रतिपाद्य " अतो मूलोक्तप्रकारा-
नुपपत्तेः एवं बाध्यं " इत्युक्त्वा प्रकारान्तरं उक्त उदाहरणानि च विवृतानि माहे । ९।२।११,

भाष्यकारेण कण्वरयंतरे बृहद्द्वयंतयोः अविरुद्धसंमीलनादिधर्मोणां समुच्चयः
विरुद्धोच्चैषादीनां तु विरुद्धः ' इति इष्टापत्त्यैव समाहितम् । वार्तिककारस्तु संमीलनादीनां
ऐच्छिको विकल्प एव (न समुच्चयः) इत्याह । ९।२।१५,

यत्तु मूले प्रकृतावेव नावशातस्य तत्त्वेन विधेयता, अपि तु अपूर्वसाधनविशेषो-
पायत्वेन इत्युक्तं, तन्न, तथाप्येव प्रकृतावेव ग्रीहिपर्यायाणां विदलनादेधानुष्ठाने धैगुणप्रापत्तेः ।
९।३।१,

यत्तु मूले एतत्पक्षसाधनार्थं (पड्विशतिरस्य बह्वयः इत्यत्र श्रुतपदस्यावृत्तिः
इति पक्षस्य) पड्विशतिसंख्यापशूयसंवन्धप्रधानमिदं बाध्यं प्रतिपद्य भेदेन तत्संवन्धं
प्रकाशयितुं अम्यसनीयं इति युक्तिरुपन्यस्ता, सा संवन्धस्य षष्ट्यर्थस्य गुणत्वेन
प्राधान्यशङ्काऽनुपपत्तेः, बाक्यार्थरूपस्य च अशाब्दत्वेन सुगमं तदनुपपत्तेः, प्राधान्येऽपि च तस्य
प्रतिपक्षहेनापि प्रकाशनोपपत्तेः अभ्यासे प्रमाणाभावात् उपेक्षितम् । ९।३।१,

विशेषो विद्यते, न च संनिधाने । तस्मात् प्रकृत्याविशेषात् सर्वेषामेव फले विधानं स्यात् ।
इति । पुनश्च 'यदपि च दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं इति संग्रहः इति, एतदपि भागार्था-
धिकरणे निराकृतम्' इति ।

११।१।२।६-९ अत्र वार्तिके षष्ठसूत्रस्य सप्तमसूत्रस्य च भाष्यमनूय तदुक्तं ।
पूर्वपक्षः सिद्धान्तपक्षश्च दूषितः । 'तस्मादेतानि सूत्राणि अन्यथा वर्णयन्ते' इत्युक्त्या
चत्वार्यपि सूत्राणि अन्यथा वर्णितानि ।

११।१।३।१-१९ "पूर्वस्मिन् अधिकरणे इदमग्रतः इतोत्तरयुक्तान्यङ्गानि न्त-
पकारं कुर्वन्ति इति । षष्ठे (६।३।१) निम्ने प्रयोगे एरुदेशोनाप्यधिक्रियते, (६।३।२)
काव्ये तु षट्क्षान्तिविस्तृत्यता य द्वाकोति कर्तुं, सौर्धधिक्रियते इति स्थितम् । एतेषु (त्रिषु)
अधिकरणेषु स्थितेषु केयं चिन्ता 'काव्येषु किं एरुदेशप्रयोग, उत सर्वाङ्गोपसंसारः' इति ।
तस्मादयुक्तोऽयं विचारः, गतार्थात् । तेन 'अङ्गानां तु शब्दभेदात्' (५) इत्यारभ्य पाषात्
'निधेरनेरुद्यतिरात्' (१६, अगशिष्ट सूत्रत्रयमपि १७-१९ तच्छेदनेनैव) इत्येतानां एरु-
मधिकरणं द्रष्टव्यम् ।" इति वार्तिकम् । तथा च भाष्ये ५-१० सूत्रे एकमधिकरणं,
११-१९ सूत्रेधापरम् । वार्तिके तु ५-१९ सूत्रैरेकमेवेति ।

११।१।७।३५ 'अत्र (भाष्य-) ग्रन्थः यदा प्रयाजा, न तदा प्रशानयति
अशूरां वा । यदा च यजिरपूर्वं च, न तदा प्रयाजा इति । एतदुक्तम् । कायं ! यस्मिन्नेव
क्षणे रम्यो भस्ने कर्तव्यं प्रतिपद्यते, तस्मिन्नेव वरणमपि भागस्त्वेन व्याप्रियते । इति-
कर्तव्यताऽपि तस्मिन्नेव (क्षणे) वरणमनुगृह्णाति । यदि अन्यस्मिन् क्षणे रम्यो भस्ने
कर्तव्यं प्रतिपद्यते, वरणमपि अन्यस्मिन् भागम्, तथा सति मान्यभागसमग्रश्च एव न भ्यात् ।
तस्मात् योगस्य स्वर्गपागयो, एवमेव वरगेतिर्कर्तव्यतयोः । तस्मादेषां तुल्यसाधना' इति
वार्तिकम् ।

यवानां भर्जने कृते धानात्वाव्याहतेः । अतो यथाप्रकृत्येव अवषातस्य भर्जनात् पूर्वमेव अनुष्ठानो-
पपत्तेः नात्र धाना उदाहरणं अपि तु मन्यः इति । १०।२।३३,

यत्तु अत्र भाष्यकारेण श्येने 'निधीता ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्याम्नातेन प्रयोगा-
द्भूतवर्तुसंस्कारकेण निधीतेन अतिदेहाप्राप्तस्य सर्वकर्मार्थत्वेन विहितस्य चोपवीतस्य बाधमाश-
ङ्क्य अष्टार्पाव्यात् समुच्चयः इति सिद्धान्तितं, तत् अस्याष्टार्थत्वे आम्नादावपि प्राचीनाधीतेन
सह उपवीतस्य समुच्चयापत्तेः यावज्जीवैरुत्तिसूत्रनयतन्तुययज्ञोपवीतधारणाश्रितप्रकारविशेषस्य
उपवीतत्वनिधीतत्वादेः तत्तत्कर्मानङ्ग्या विहितस्य समुच्चयासंभवात् उपेक्षितम् । यदपि
'संस्थिते षड्दे मन्वाशयेत्' इति विहितमध्वशनेन प्राकृतपयोव्रतस्य तस्मिन्निह निवृत्ति-
माशङ्क्य अष्टार्पाव्यादेव समुच्चय इत्युक्तं, तत् मन्वशनस्य देहवृत्त्यनर्हत्वेन पयोव्रतकार्यकारि-
त्वानुपपत्तेः पूर्वपक्षोत्थानाभावात् सुत्यायां पयोव्रताभावाच्च उपेक्षितम् । १०।४।१,

अङ्गिरसां द्विरात्रे 'वैखानसं पूर्वैऽहन् साम भवति, षोडश्युत्तरे' इत्यत्र वृत्तिकारेण
षोडश्युत्तरे इत्ययमपूर्वविधिः इति पूर्वपक्षं कृत्वा 'षोडश्युत्तरे' इत्यनेन 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य'
इत्यस्योपसंहारात् द्विरात्रान्तरे षोडशिग्रहणविकल्पस्य बाधः इति सिद्धान्तितम् । भाष्यकारेण तु
उपसंहारः इति पूर्वपक्षं कृत्वा स्तावकत्वं इति सिद्धान्तितम् । १०।५।१३,

यत्तु भाष्यकारेण औपदेशिकीं त्र्यनीकामनुक्तवैव आतिदेशिकीं द्वादशाहिकीं
नवाहःसंश्रित्यनीकां त्र्यनीकां गायामयनिकपूर्वपक्षासि प्राप्तामुदाहृत्य दण्डकलिनवदाकृत्या पूर्वपक्षं
कृत्वा स्वस्थानविद्वद्विसिद्धान्तो लिङ्गदर्शनं च व्याख्यातम् । तन्न द्वादशाहान्तर्गतद्वादशाहप्रवृ-
त्तेरेव सर्वविकृतिषु साधितत्वेन नवाहःसंश्रित्यनीकामात्रप्राप्तेः अयुक्तिसहत्वात् । अतः यथा-
धानिकं औपदेशिकीं त्र्यनीकामादायैव अधिकरणं योज्यम् । एतावत्तु वार्तिककारमतेऽपि चिन्त-
नीयं— यत्र प्रकृतौ न्यूनभागवृत्तिधर्मः, विकृतौ च स भागः अधिकदिनघटितः, अधिकानि च
दिनानि न प्राकृततद्भागप्रकृतिकानि यथा अत्रैव औपदेशिकत्र्यनीकाऽभावे कृत्वाचिन्तया, तत्र
तद्भागधर्मप्राप्तिः कथमिति । १०।५।२५,

यत्तु भाष्यकारेण (मन्वशनस्य) प्रकरणात् द्वादशाहान्तर्गतमित्युक्तं, तत् वैमृधेऽपि
तदापत्तेः उपेक्षितम् । यदपि तेन मन्वशनस्य यां च यावतीं च मात्रां तृप्तिजननात् तदुत्तर-
कर्तव्यपदार्थोपकारकत्वप्रतीतिः द्वादशाहान्तर्गतं इत्युक्तं, तदपि तथान्वे तादृशद्वित्रिपदार्थमात्रा-
ङ्गत्वापत्तेः उपेक्षितम् । १०।६।९,

सूत्राण्यपि अस्मिन्नेवार्थे योजनीयानि । १०।८।१०,

सूत्रभाष्ययोरपि अस्मिन्नेवार्थे (खाद्याकारवपत्कारयोर्व्यवस्थितविकल्पः इत्यर्थे)
योजना सुधीभिः इहोन्नेया । ११।१।३,

तत्) उक्त्वा धात्वर्थ एवात्र विधीयते, स्वित्प्रवृत्त्यस्तु अपित्रक्षिणार्थ इति प्रज्ञारान्तमुक्तं, तत् प्रौढिमात्रम् । १२।१।२,

यत्तु अत्र भाष्यकारेण सूयोंदयात् पूर्वं अग्निहोत्रहोमाकरणे प्रायश्चित्तद्वयान्नमुदाहृतं, तत् उदितहोमिना कालातिक्रमनिमित्तोपनिर्घातार्थत्वोपपत्ते इतरथा अनुदितहोमिनां सर्वदा प्रायश्चित्तप्रणयत्ते उपेक्षितम् । १२।१।६.

यदिदं शस्त्राचार्येण वृत्तिवृत्ता, वार्तिककारेण शस्त्राचार्यस्य भाष्यकारस्य, भाट्टदीपिकया च वार्तिककारस्यापि कियच्चिदन्यथाग्रणमुदाहृतं, न तत्र किं चिद्विस्मयानहम् । स्वभावा एव हि निसर्गस्वायम् । आ च मानयानामुपपत्ते आ च मानयानामन्तात् प्राचीनैः साकं नव्यानां कलहः सततमभूत् भवति भविष्यति च । नया हि प्राचीनमग्राह्यं तत्र काश्चित् विद्यमानानि त्रियमानानि वा दोषान् स्वसमन्युत्प्रेक्षितान्योपलभन्ते । तांश्च दोषान् परिहृत्य नवीनं कंचित् सिद्धान्तं नवीना वा का चित्रचनां संस्थापयन्ति पूर्वसिद्धान्तसाधिका वा युक्तं परिवर्तयन्ति । अनेनैव न्यायेन नास्तिका अस्तिकान् आस्तिका वा नास्तिकान् दूषयन्ति । नास्तिका अपि परस्परं कलहायन्ते एव, एवमास्तिका अपि । कापिलमतं काणमुनेभ्यो न रोचते, काणमुजमपि अक्षपादोद्येभ्यः सरांशे न रोचते, एतत् त्रितयमपि मीमांसकेभ्यो न रोचते । मीमांसकेष्वपि प्राचीनान् वृत्तिनान् भाष्यकारे न सहते, भाष्यकार वार्तिककार, वार्तिककार च नव्यमीमांसकं खण्डदेव । पुनश्च भवदेव पार्थसारथिं निरस्पति, पार्थसारथिं च खण्डदेव, खण्डदेव च केतु चिदशेषु अङ्गत्वनिरुक्तिनारो मुरारिभिश्च । सर्वेष्वेव हि शास्त्रेषु नव्यप्राचीनयोर्नित्य एव कलहः । न चेदं नव्यत्वं प्राचीनत्वं च किञ्चिदालावच्छेदेन राजमुदामुदितं निश्चितम् । ये अद्य नव्या, ते च प्राचीना भवन्ति । ये परारिसवसरे नव्या, ते परासवसरे प्राचीना, ये च परतु नव्या, ते ऐपमोऽन्दे प्राचीना सपद्यन्ते । कालचक्रं हि यथायथा परिवर्तते तथातया बुद्धयोऽपि परिवर्तन्ते एव । अत एव नात्र किं चिदाधर्थावहम् । आधर्म्यं तु एतावदेव, यत् परिमृष्टमदपि सर्वमिदं स्थिरं मन्यामहे इति । इत्यास्ता तान् । न न्यनव्यमीमांसकैः प्राचीनप्राचीनमीमांसकमतपरिवर्तनमुदाहृतमस्माकमप्येताभिप्रायो यत् मीमांसाऽपि शास्त्रान्तरातीति नातिक्रामतीति ।

याज्ञिकस्तु । यज्ञानुष्ठानादौ केचित् पदार्था मीमांसकैः अन्यथा प्रतिपाद्यन्ते याज्ञिकैस्तु अन्यथा । याज्ञिका नित्यं स्वस्वीयमल्पसूत्रानुसारेण किं चित् स्वन्त्रमेव निर्णयकं शास्त्रं निर्मिते, मीमांससिद्धान्ताश्च न तथा मन्यन्ते । तत्र कानि चित् स्थलानि भाष्यादी निदिष्टानि । तत्र भाट्टदीपिकान्तरेण अनेनयं याज्ञिकसिद्धान्ता दूषिताश्च कंचित् भूयिताश्च । तेषां समुद्देशं क्रियते । आदौ भाष्यस्थलेषु स्थल निदिष्टं ततो भाट्टदीपिकस्थानि । सर्वथा कण्ठोपमाञ्चन्द्रिनास्थान्यपि कानि चित् तत्र प्रवृत्ते निदिश्यते ।

यत्तु माथ्ये द्वादशशते पदपञ्चाशदेकेन अपरेणापि तावदेव इत्येवं विभागः कथितः, स द्वादशशतस्यैव विहितत्वात् तत्रापि उभयोः संसृष्टस्त्वोपपत्तेः उपेक्षितः । द्वादशशतद्वयनिवृत्तौ वा माप्यतात्पर्यम् । ६।१।४,

‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्याद्येकवचनश्रवणे मूले तावत् एकत्वमविवक्षितं स्वर्गकामपदस्य स्वर्गमात्रपत्वात् । अधिकारिपरत्वेऽपि वा तत्सोदेष्यत्वेन तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वात्... एको द्वौ बहवः कर्तारः इति पूर्वपक्षः कृतः, तत् फलोद्देश्यकस्य विजातीयस्य पुरुषप्रयत्नस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वेन तत्रतत्र स्थापितत्वात् तद्विशेषणस्य कर्त्रेकत्वस्य विवक्षोपपत्तेः स्वर्गकामपदे तदविवक्षायामपि तत्सामानाधिकरण्ये बाधकामावात् उपेक्षितम् । ६।२।२,

प्रतिनिधिविचारे कर्तव्ये मूले तावत् द्रव्यस्य क्रियातः अस्यन्तभेदानाभावात् द्रव्यभेदे कर्मभेदापत्तेः इत्यादिना पूर्वपक्षिते जगतीतल्यर्तिना एकैव कर्मव्याप्तिः अभिव्यक्तिमात्रं तु भिद्यते इत्यादिना सिद्धान्तितं, तत् द्रव्याश्रितत्वेऽपि क्रियायास्त्वद्भेदे वैजत्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् व्यक्त्यैक्यसिद्धान्ते च अपूर्वपह्नवापत्तेः, तस्याभिव्यक्तिजन्यत्वे यजिपदे तद्विशेषणाऽऽपत्तेः उपेक्षितम् । ६।३।३,

मूले उभयविधप्रतिनिधयोरपि अधिकरणद्वयं कृतं, तत्तु मया स्पष्टत्वादुपेक्षितम् । ६।३।३३,

एकदेशनाशादौ यदि बन्धदानग्रहणोत्तरं पात्रीस्थस्य कुम्भीस्थस्य वा नाशः, तदा भाष्यकारमने तावत् द्वयदानस्यैव हविष्ट्वात् शेषकार्याभावेऽपि तेनैव यागः । वार्तिककारमते तु यावन्निरुप्तव्रीहिपरिमितपुरोडाशस्य यावद्दुग्धं सांनाय्यस्य च हविष्ट्वात् हविर्नाशस्येन पात्रीस्थनाशोऽपि आज्येनैव यागः । ६।४।१,

यत्तु मूले क्रियान्तत्वपक्षे अधिकरणत्वेन दधिपयसोर्विधानात् लौकिकस्यैव असत्कृतस्य पद्मो ग्रहणापत्तेः दशार्घ्योत्पादितस्य प्रसक्त्यभावः इत्युक्तं, तत् ‘सह श्रयति’ इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तुत्यत्वेन हविष्ट्वेनैव विधानस्यावश्यकत्वात् उपेक्षितम् । ६।५।१,

यत्तु अत्र भाष्यकारेण पक्षान्तरमुक्तं ‘विभजेत्’ इत्यनेन मापनविधिः, किंतु पूर्वयागीयं हवि. वैकृतीभ्यो देवनाम्यो दद्यात् इति सामान्यतो विभागरूपं दानं उपांशुयाजीयाज्यसाधारण्येन विधीयते । अपनयस्तु पूर्वदेवनानामर्थात् । तत्र विशेषवचनात् द्रव्यान्तराणां व्यक्ताप्यामपि आज्यस्य सामान्यवाक्यादेव त्रिम्योऽपि दानं इति ’तत् अपनयविध्यभावे प्रकृत-हविर्ग्रहे प्रमाणाभावात् सामान्यपक्षपत्त्यापि कर्मान्तरविषयज्ञातान्वयविविधत्वापत्तेः उपेक्षितम् । ६।५।२,

तोमे दीक्षासंख्याविषये भाष्यकाराभिप्रायं वार्तिककाराशयं च पृथगुक्त्वा उभयस्यापि युक्तं सूचिता मोटे । ६।५।८,

याज्ञिकास्तु दर्शेष्टी अर्धनिरुप्ते चन्द्राम्बुदये पदार्थैरुद्देशस्यापि आर्थिकविधिविहित-
त्वमङ्गीकृत्य अशिश्टनिर्वर्प वैकृत्यैव एवानुतिष्ठन्ति । ६।५।५;

याज्ञिकाचारात् यत्र वरुणप्रघासेषु क्षुण्णन्तरोत्पत्तिप्रसक्तिः, तत्रैव हिरण्यमय-
शमीमयत्वादेः विष्योचित्येन दक्षिणीविहारे एव तन्निवेशात् ऐन्द्रान्नैककपालयोरपि न हिरण्यमया-
यतिदेशः । ७।१।५,

याज्ञिकास्तु पशुयन्धवत् (मध्यमपर्वणोरग्निप्रणयने) सौमिकानेव धर्माननु-
तिष्ठन्ति । उत्तरयेदिपरिमाणं परं शम्यामात्रं औपदेशिकं कुर्वन्ति । तस्मिन्ने ' प्रणयन्ति ' इति
बहुवचनमपि ब्रह्महोत्रादिसद्भावादुपपद्यते । ७।१।७,

याज्ञिकास्तु असाधारणानामेव (धर्माणां) अतिदेशः मन्यन्ते । (पूर्वग्रन्थस्तु
असाधारणधर्माणां साधारणधर्माणां च नवप्रयाजत्वप्रसूनमयत्वादीनां चातिदेशः इत्यादिः
चानुर्मास्यविषयको विचारः) । ७।१।८,

याज्ञिकास्तु आग्नेयेव प्रयाजहोमे कृष्णलप्रश्नेपमधिकं कुर्वन्ति । (सौम्ये शत-
कृष्णलचरौ) । ७।१।१,

राजत्वादेः कर्तृविशेषणत्वात्, तस्य च प्रकृतौ अङ्गत्वात् विकृतौ अतिदेशः ।
अधिकारी आर्थिकविधिवोच्य एवेति तत्र न शाब्दस्य राजत्वादेरन्वयसंभवः । याज्ञिकास्तु राज-
त्वादेः अधिकारविशेषणत्वमङ्गीकृत्य अनतिदेशं मन्यन्ते । ८।१।४,

याज्ञिकानां अग्न्याधानादिरूपे प्रथमपदार्थे दर्शपूर्णमासार्म्भत्वप्रसिद्धिः ।
९।१।११,

याज्ञिकानां केया चित् यवप्रयोगे ' मांहीणा मेव ' इति पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोग इष्ट
एव । ९।१।१६,

याज्ञिकानां ' ऋषभं वाजिनं ' ' अमात्रास्या सुभगा ' इतिमन्त्रगतपूर्णमासा-
माशस्याशब्दयोरिव त्यागवेलायामुद्देशः, न तु पर्वशब्दस्य (होमयोः पार्थिवशब्दबोध्यवेऽपि) ।
९।२।१७,

याज्ञिकानां केया चित् विकृतौ पार्थिवहोमाननुष्ठानम् । ९।२।१७,

याज्ञिकस्मृतः शासवृद्धौ एव ' प्रशसा वाह ' इत्यत्र ऊहः अनुसंधेयः ।
९।३।३(४) .

याज्ञिकाः कपालोपधानकाले तेनैव मन्त्रेण स्वाह्या उपधानं कुर्वन्ते । शा-
१०।१।१२.

जनकसतरात्रे ' चचारि त्रिवृत्त्यहानि ' इति श्रुत्यर्थनूय त्रिवृत्त्वविधानेन त्रिवृत्त्वस्य उत्पन्नशिशुत्वेन दुर्वलत्वात् गणत्वेनैव सप्तानामपि अह्नां द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतसप्ताह-
विकारत्वं इति भाष्यकाराभिप्रायः । वस्तुतस्तु अयमेव त्रिवृत्त्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिविधिः । ८।१।२,

यानि चात्र मूले अनेकानि वर्णकानि कृतानि, तानि पुनरुक्तत्वात् अनुपयुक्त-
त्वाच्च उपेक्षितानि । मूलकारैस्तु ग्रन्थस्याख्यागरसिक्तया कृतानि इति ध्येयम् । ९।१।१,

यत्तु भाष्यकारेण अश्वमेधे ' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इति वचनेन दीक्ष-
णीयाकार्ये यजमानसंस्कारे विहितायां त्रैधातवीयायां पूर्वपक्षे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु
प्रसिद्धत्रैधातवीयाया धर्मा एवेति प्रयोजनमुक्तं, तन्न, पूर्वपक्षवत् सिद्धान्तेऽपि स्थानापत्तौ
बाधनाभावात् । वस्तुनस्तु मेयं त्रैधातवीया प्रसिद्धत्रैधातवीयायाः कर्मान्तरम् । अतो धर्माकाङ्क्षा-
विरोधेन कं स्थानापत्यतिदेशप्रवृत्तिः ? । ९।१।२,

यत्तु भाष्यकारेण मास्ताग्निहोत्रे तद्भागारम्भके उपांशुत्वस्य ऊहः इति प्रयोजनमुक्तं,
तत् नामातिदेशमापितस्य विरुद्धस्याविरुद्धस्य वा स्वरस्य सत्त्वे चोदनालिङ्गातिदेशमापितोपांशु-
त्वप्राप्त्यनुपपत्तेः उपेक्षितम् । यदपि वार्तिकद्वौ ' पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति ' इत्यादौ
उपांशुत्वोहः इत्युक्तं, तदपि सौम्यमात्रपुरस्कारेण कल्पितस्यातिदेशस्य सामान्यविहितोपांशुत्वानि-
देशापेक्षया प्रावज्यादुपेक्षितम् । ९।१।६,

यत्तु मूले पूर्वपक्षे (यज्ञं तन्विष्यन्ती वाचं यच्छतः इति) यज्ञशब्दस्य विस्तार-
विशेषणत्वमनङ्गीकृत्य भागधर्मवमुक्तं, तत् यज्ञशब्दस्य विस्तारं विना अन्यत्रान्वयस्य दुरुपपाद-
त्वात् भागवाचकपदाश्रयणाच्च उपेक्षितम् । ९।१।७,

श्रुतिकारेण तावत् एवं सिद्धान्तितं—न अन्यव्याधानमारम्भपदार्थः, किंतु ' इदं
मया कर्तव्यं ' इति संज्ञान्यापपर्यायः अव्यवसायविशेषः । तदर्थं अन्वारम्भणीया अन्वाधान-
रहितामामपि विवृणौ सत्त्वात् कर्तव्यैव । प्रवृत्तौ च आपानोत्तरं सर्वपापज्जीविप्रयोगाणां सह-
देव संकल्पकरणत्वात् सहदेव अन्वारम्भणीया इति । तन्न, तत् कदाचिदस्थिततत्तज्जीवनाख्यनिमित्त-
यदोनं तत्तन्नीमित्तिसर्वपापज्जीविप्रयोगाणां सत्त्वमूले एवोपस्थितत्वेन अप्यवसायापत्तौ सर्व-
साधारणाध्यवसाये प्रमाणाभावात् । तस्मात् एवं भाष्यकारादिभिः सिद्धान्तितं— भाष्यवसायमाची
आरम्भदान्दः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमेव आरम्भः । तदर्थं अन्वारम्भणीया कर्तारमारम्भयोग्यं करोति,
इति दर्शपूर्णमासोद्देशप्रवृत्तप्रवर्तनविषयरूपप्रथमप्रयोगीयाधपदार्थाङ्गं आरम्भणीया । सा च
प्रवृत्त्यर्थं सहत्वा कर्मा इति । ९।१।११,

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगागमे द्वियमाणा आरम्भणीया सर्वप्रयोगागानुरक्तोति, अनः
प्रथमप्रयोगारम्भे श्रुतेः सर्वेऽनुगतरिक्ता इत्युक्तं, तत् अन्वारम्भणीयाजन्यस्योपकारस्य याव-

इत्यर्थः अविशेषात् । वक्ष्यति च 'पन्थभावे तेजादि लुप्यते' इति । कर्मचोदना अपि यज-
मानमेवाधिकुर्यन्ति, न पत्नी 'ब्राह्मणोऽग्निमादधाति' 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादयः । बह्वृच-
ब्राह्मणे चोक्तं 'तस्मादपनीकोऽपि अग्निहोत्रमाहरेत्' इति । किंच उद्घाटितमेतत् कल्पान्तर-
कारैः पन्थभावेऽपि अग्निभावं वदद्भिः । भरद्वाजस्तावत् 'अथ यथपनीकः स्यात्, उभाम्यां
तस्य संस्कारः औपासनाग्निहोत्राभ्याम्' इति । तथा तलवकारकले जैमिनिः 'आहिताग्नेश्चेत्
पूर्वं जाया धियेत, एनां निर्मन्थ्येन दहेत् संतपनेन वा' इति । तथा 'आहार्येण अनाहिताग्निं
पत्नीं च' इत्याद्यल्लापनः । किंच आचारेऽप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषां यथा कण्वविभाण्डक-
भीष्मादीनां, यथा च भगवतो दाशरथेः । किंच सहाधिकारेऽपि पत्न्याः यजमानसाम्यं तावन्ना-
स्त्येव ययोकं मीमांसकैः 'तस्या यावदुक्तमाशीर्षक्षचर्यमतुल्यत्वात्' इति (६।१।६।२४)
तस्मात् सिद्धं अभावेऽपि पत्न्याः, न कर्मणां निवृत्तिरिति । रुद्रदत्तः १।६ । (एतेन मीमांसा-
चार्त्तिककारैः विभाण्डकग्रामचन्द्रभीष्मादीनां वङ्गकरणे १।१।३ अधिकरणे सदाचारप्रामाण्य-
विचारे कृता चर्चा व्याख्याता ।)

आप्रयणेष्टी उपदिष्टवासोक्तसदक्षिण्या प्राकृतान्वाहार्यदक्षिण्यायाः बाधः मीमांसायां
(१०।३।७) प्रतिपादितः । बौधायनेन तु श्यामाकाप्रयणे 'अन्वाहार्यमासाद्य वासो
ददाति' इति, व्रीह्याप्रयणे च 'अन्वाहार्यमासाद्य प्रथमजं वरसं ददाति' इत्युक्त्वा यवाप्रयणे
'समानं कर्म यथा व्रीह्याप्रयणस्य' इति अतिदेशः कृतः । तेन वाससो वरसस्य च यथायथं
दक्षिणात्वेन सत्त्वेऽपि अन्वाहार्यदक्षिण्यायाः समुच्चय उक्तः । इति मीमांसायां भिन्नता । (बौध्नी.
३।१२) । 'दक्षिणासु समुच्चायते वास', श्यामाके' इति लिङ्गात् । रुद्रदत्तः ६।८.

आधारे धारायां चादिसंयोगः इति न प्रसर्तव्यम् । रुद्रदत्तः २।४ । मीमांसायां
तु आधारे १२।३।१२ अधिकरणे, धारायां च १२।३।११ अधिकरणे कर्मादिः मन्त्रादिश्च सनि-
पात्यः इति पूर्वपक्षः, कर्मादिर्मन्त्रान्तश्च सनिपात्यः इति सिद्धान्तः कृतः ।

आधानस्य सोमपूर्वत्वपक्षे 'यः सोमेन यक्ष्यमाणः अग्नीनादधीत, नर्तुं पृच्छेत् न
नक्षत्रम्' इति वचनात् सोमस्य कालबाधः इति 'स्वफाले स्यादविप्रतिषेधात्' (५।४।५।
१५-६) इत्यधिकरणे मीमांसकैः प्रतिपादितम् । रुद्रदत्तस्य आह— सोमफालस्य अनेन बाधं
मन्यन्ते तदयुक्तं, प्रकरणात् आधानकालस्यैव अनेन बाधाकामात्, नक्षत्रग्रहणाच्च । नहि
सोमस्य किंचित् नक्षत्रमुपदिष्टं येन तत् निषिध्येत । तस्मात् अयुक्तः सोमफालबाधः । ५।१.

आधानकालः 'वर्णासु रथकारस्य' । 'ये त्रयाणां वर्णानां एतत् कर्म कुर्वन्' तेषामेव
कालः । त्रिषु वर्णेषु अन्तर्भूता एव स्ववृत्तिकर्षिताः ये त्वं कुर्वन्ति तेषामेवमाधानकालः । रुद्र-
दत्तः ५।१ । मीमांसायां तु रथकाराधिकरणे (६।१।१२ । ४४-५०) रथकारो न त्रैवर्णिकः
किंतु जातिविशेषोऽयम् । 'माहिष्येण करणं तु रथकारः प्रजायते' इति याज्ञवल्क्यः ।

अत्र च (९।४।१७।२१ सूत्रेण) सूत्रव्याख्याऽनुरोधेन किञ्चिद्वैलक्षण्येन भाष्य-
कारेण ऐकाधिकरण्यं वार्तिककारेण च अधिकरणद्वयमाश्रितं, तत् प्रमेयमात्रलेखनप्रवृत्तेन मया
उपेक्षितम् । ९।४।२,

भाष्यकारादिभिरेव समाहितं (प्रशसा वाह इत्यत्र) प्रत्यक्षविहितस्वधितिसत्त्वे
मान्त्रवर्गिकशासविधिकल्पनायां गौरवात् प्रशसापदं प्रशस्तत्वपरमेव इति, तत्तु स्वयमेव ' दश
प्रयाजानिष्ट्वा आह शासमाह ' इति वाक्यस्य लिखितत्वात् शासस्यापि पशौ विहितत्वेन उपे-
क्षितम् । ९।४।४,

यत्तु मूले वर्णकान्तरेण ' प्राजापत्यं धृते चक्रे निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः '
दत्तुदाहृत्य कृष्णलेखु वितुनीभावरूपप्रयोजनाभावात् अवघातस्य बाधः श्च्युक्तं, तत् कृष्णलानां
प्रदेयचक्रप्रकृतित्वं कृत्वाचिन्तया । १०।१।१,

सौत्रामण्यां आश्विनादिदेवत्वस्य प्राकृतमेव कार्यं, ऐन्द्राग्रादिदेवत्वस्य तु अप्राकृत-
मिति सूत्रभाष्यकारबोधिमिप्रायः । वार्तिककारस्य तु गुणात् कर्मान्तरेण प्राकृतपशुपुरोडाशकार्यापन्नं
दर्शपूर्णमासप्रकृतिकं विधीयते इति । १०।१।९

यत्तु मूले यत्र यजमानस्य गुणत्वं, तत्र अरधनामेव शुक्रान्वात्ममादौ अचेतनानामपि
अन्वारम्भानुक्लास्थिमिष्टव्यापाराश्रयतया कर्तृत्वोपपत्तेः अस्थिभिरेव अन्वारम्भादि कार्यमित्युक्तं,
सत्रेदं बाध्यं, प्रकृतौ हि यजमानपदवाच्यो यागकर्ता जीवात्मैव कर्तृत्वेनोच्यते । शरीरस्य तु
न कर्तृत्वम् । आत्मनश्च कर्तृत्वं कृत्वाश्रयत्वेनैव, न च मृतस्य तादृशकर्तृत्वसंभवः । अतो य
प्रधाने एव अनुमतिद्वारकं मृतात्मकर्तृत्वमुपपाद्य अप्ययुगैव ते कर्त्तव्यः इति । १०।२।१८,

यत्तु मूले प्राकृतगुणकामानां मृताभिन्नारपक्षे अप्रवृत्तिरित्युक्तं, तत् अद्यमे एव
तेषां विकृतौ अप्रवृत्तिरित्युक्तत्वात्, कृत्वाचिन्तया कथमे प्रयोजनाभावात् उपेक्षितम् ।
१०।२।१९,

वाहृत्पत्ये सप्तदशरात्रे संख्यानुरोधात् सप्तादन्वतःशरावपरिमितं पात्रं वृत्ता
तेन चतुर्वारं निर्वापः इत्यर्थः भाष्यकारादिभिः कर्मादिभिश्च सर्वनिर्णीतः । मम तु प्रतिभाति
साक्षात्साधनीभूताग्निहोत्रदवण्याः सुधीनां च बाधापेक्षया संख्याया एवैकरुपाः मुष्टिपरिच्छेदद्वारा
निर्वापसाधनीभूतायाः बाध उचितः । वस्तुतस्तु न तस्या अपि बाधः । यागीययावद्द्रव्यसंस्का-
रकनिर्वापवृत्तिमुष्टिपरिच्छेदकत्वस्य बाधेऽपि अदोषत्वात् । तत्त्वं तु ईश्वरो वेत्ति । १०।२।२७,

लोके पूर्वं किं चिदबहूतानां यवानां मर्जनोत्तरं पुनरयघाते कृते एव धानात्यप्रसिद्धेः
प्रयोजनानुरोधेन प्राकृतकमेव बाधित्वाऽपि मर्जनोत्तरमपि प्राकृतं. राघवकः अवघातः कर्तव्यः इति
भाष्याभिप्रायः । वार्तिककारस्य तु द्विवारमबहूतानामेव धानारमम् । पूर्वमेव सम्पन् वितुनीवृत्तानां

संनयतोरुमयोः इति सिद्धान्तितम् । चन्द्राम्बुदितेष्टौ कृतायां " पुनारज्यायास्तु विकल्पः, तदुक्तं ' एकामेव यजेत, द्वे एव यजेत ' इति । " इत्युक्त्वा पुनराह रुद्रदत्तः " निरुतविषये त्रयोऽर्जा शाखान्तरकल्पा उक्ता भवन्ति यया प्रवृत्तिमेव अविकृतां कृत्वा तथैव पुनर्यजेत, अम्बुदितेष्टौ वा कृत्वा प्रकृत्या पुनर्यजेत, औपवसथ्यमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चात् यजेत इति । तदेतत् व्यक्तं बौधायनीये (द्वैषे) " इत्यादि ।

अप्यम्यकाणामभिधारणं ' तानभिधार्यान्भिधार्य वा ' इति विकल्पेनोक्तं आपस्तम्बीये । ८।५ । मीमांसाभाष्ये तु अभिधारणानभिधारणमीमांसावाक्यं अर्पवाद इत्युक्तम् । शास्त्रदोषिकायां च ' तस्मान्न विकल्पो निपतमेवाभिधारणं ' इति सिद्धान्तितम् ।

दाक्षायणयज्ञः । ' दक्षस्य इमे दाक्षाः, तेयामयन् दाक्षायणम् । कः पुनर्दक्षः ? य उत्साही । ' इति मीमांसाभाष्यकारः । (२।३।४।१०) । रुद्रदत्तस्तु दाक्षायणेन दृष्टो यज्ञो दाक्षायणयज्ञः, ' यज्ञो दाक्षायणस्य ' इति मानववचनात्, सार्वसेनियज्ञः बसिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञः इत्यादिभिर्गुरुभ्यायोगाच्च इत्याह । ३।५.

निपादस्वपतिः । ' एतयैवाष्टता निपादस्वपतिं याजयेत् ' (निपादो मृगवातकृत्वाचिः, स्वपतिर्महत्तरः, निपादश्चासौ स्वपतिश्च) । सा हि तस्येष्टिः (तदुद्देशेन विहिता । सैव च यावदयं अस्याग्निष्ठिषे अपि आक्षेप्यति । लौकिकाम्नो इष्टिः इत्येके । तत्र ' हविष्कृदाधावेति गृहस्य ' इत्यादि न प्रसर्तव्यम्) । रुद्रदत्तः ९।४.

पत्न्याः यावदुक्तमेव कर्म सर्वत्र इति त्यागप्रतिदः । (' तस्या यावदुक्तमाशीर्ग्लक्षचर्य-मनुत्पन्नात् ' ६।१।६।२५ इति मीमांसाऽधिकरणे ।) भरद्वाजेन तु उक्तं ' आत्मसंस्कारा वपन-वर्जं पत्न्याः ' इति । रुद्रदत्तः ४।१.

पश्वेकादशिन्यां ' प्रतिपशु बर्हीपि वपाश्रपण्य कुम्भ्य हृदयशूलाश्च ' इति (आपस्तम्ब—) सूत्रम् । तत्र रुद्रदत्त आह— ननु ' एकजातीये पशुगणे कुम्भ्यादीनां तन्त्रं, नानाजातीये भेदश्च परिभाषायामुक्तं, न्यायविद्विष्योक्तं ' पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रमु-त्वात् तन्त्रमात्रः स्यात् ' इति (१।१।४।८।३३ जै.) । तथा ' जालन्तेषु तु भेदः स्यात् पत्कि-वैपम्यात् ' (जै. १०।१।१०।४०) इति । तत् कोऽस्य विधेर्विषय इति वक्तव्यम् । उच्यते । यत्र एकजातीया अपि पशवः नानादेवता भवन्ति यया अन्ये सौम्यादयः ऐकादशिलाः, तत्रायं विधिः । यत्र ■ एकजातीयाः समानदेवताश्च भवन्ति यया सप्तदश प्राजापत्याः, तत्र तन्त्रं इति विवेकः । इति । (१।४।२) एतेन आपस्तम्बमीमांसयोः विषयभेदेन विरोधः परिहृतः ।

पुनराधाने पौनराधेयिस्तृभिर्दक्षिणाभिः अन्याधेयिवर्जनां दक्षिणानां बाधः इति मीमांसयां ' अन्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविक्रो ' इत्यधिकरणे (१०।३।५।३०-३३)

यत्तु भाष्यकारेण इदं 'सव्या वा एतर्हि वपा०' इति लिङ्ग अकर्मन्तरत्वे प्रयाज-
शेषस्य क्रतुपशुपाऽभिधारणेन रिक्तवात् अनभिघृतत्वं युज्यते, कर्मन्तरत्वे तु तदर्थं पुन
प्रयाजकरणत्वं तेनैव तदपाऽभिधारणोपपत्ते अनभिघृतत्वदर्शनं न युक्तमिति व्याख्यातं, तत्
कर्मन्तरत्वरूपेऽपि माष्यदिन-ज्ञातौनपशुपुरोडाशसम्बन्धीयहविषामिदं सन्नीयन्त्रमध्यपातित्वेन
प्रसङ्गितया प्रयाजपुनः करणानापत्ते उपेक्षितम् । ११।२।११,

भाष्यकारेण तान्त् अग्ने सर्गार्थत्वात् साङ्गप्रधानार्थं अग्नियोगं, अतः अग्नेर्विमोक्त
सन्तीति एव कार्यं इति पूर्वपक्षिते प्रधानान्ते एव विमोक्त इति सिद्धान्तितम् । नार्तिरुक्तोऽपि तु
भाष्यकारोक्तयुक्त्यैव प्रधानमात्रार्थत्वमग्नियोगस्य पूर्वपक्षीकृत्य साङ्गप्रधानार्थत्वसिद्धान्ते एव
सन्नामि व्याख्यातानि । ११।३।१२,

यत्तु चोदकप्रयोगविशेषोत्तमयो सन्तेऽपि प्रयोजनाभावात् (पशुपुरोडाशे
आग्न्यभागादीनां) नानुष्ठान इति प्राभाकरमतं, तत् विधिना विहितस्य गुणविशेषविशिष्टस्य
प्रयाजादेरनुष्ठानेन विहितगुणाभावेन प्रयोजनलभानुपपत्ते उपेक्षितम् । यत्तु अस्मिन्निधारेण
मूले प्रयोगविधिमाह्वय चोदकलोपेन पूर्वपक्षकरणं, चोदकाह्वयकारेण प्रयोगविधिमात्रलोपेन च
सिद्धान्तकरणं, तत् निर्युक्तिरत्रात् प्रयोजनाभावाच्च उपेक्षितम् । १२।१।२,

यत्तु अत्र सन्नामादिमि अह्नादृत्तौ दीक्षणीयाया प्रधानमात्रार्थत्वं प्रधानदेव-
ताया वैश्वदेवप्रदीपाया विश्वशब्दस्य सर्वगन्धित्वात् सर्वेषामेव देवानां देवनाचप्रतीति
अह्नदेवतानामपि तत्परिमलेण परिग्रहात् प्रसङ्गोपपत्ति इति समाहितं, तत् विश्वदेव-
शब्दस्य 'आदित्यविद्यमान' इति त्रिकाण्डीस्मरणेन गणविशेषे रूढव्यासगते दीक्षणीयाया
देवतापरिग्रहार्थव्यपक्षे प्रधानमात्रार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च उपेक्षितम् । १२।१।१२,

यत्तु भाष्यकारेण पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुति प्रथमाह भूयोऽनुप्रदाम ऐन्द्रा कार्या
इत्युक्तं, तत् सुनक्षत्राऽऽह्ननस्य देवताप्रकाशनार्थत्वात् एन्द्रप्रकाशेन च अग्निप्रकाशनरूपकार्य-
सिद्धेरभावात् भेदेनैव उभयदेवत्वसुमक्षत्राऽग्न्यागते उपेक्षितम् । १२।२।७,

श्रुतिप्रारम्भः भूयस्तु न मुत्पत्तत्वापवादकं, त्रितु पशुकांतेष्टपामेन भूपस्तेन
पूर्वपक्षमभिधाय मुत्पत्तेन सिद्धान्तयिष्या ऐकाग्रिस्थित्येन सूत्रद्वय व्याख्येयमित्युक्तं, तत् उक्ते
प्रथमं अत्रमुत्पत्तत्वापवादस्य दुर्गस्य पश्चादागमैरपि उद्बुभिरावदर्शनात् उपेक्षितम् । १२।२।८,

यत्तु भाष्यकारेण सोमान्ते 'संस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रहसति सत्यम्' इति पादुग-
स्थे प्रतिपत्तिदर्शनादपि सन्नीयपशुनन्त्रस्य किन्तु इत्युक्तं, तत् स्वरो पशुत्रयसाधारण्यदेव
अन्ते प्रतिपत्तिदर्शनापपत्ते नामासाधनं सन्नीयनन्त्रविनन्त्रे लिङ्ग इत्युपेक्षितम् । १२।२।१२,

यत्तु सूत्राण्येव एवम् (पशुपुरोडाशतन्त्रिणेन स्थित्युक्तिं निर्गुणस्थाने
प्राप्तां स्थित्युक्त्याऽऽप्रतिप्रसन्नार्थत्वेन 'अनये स्थित्युक्ते समवचति' इत्यस्य सार्धम् इति यदुक्तं

तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः ऊहं कुर्वन्ति 'अग्न आगच्छ रोहिताय बृहद्भानो धूमकेतो विचर्पणे' इति । भा. १।१।१५।४२-४४.

'इमे त्वा' इत्यादौ छिनद्मि इत्यादिकं पदं प्रयोगकाळे याज्ञिकैर्नानुष्ठीयते । केचित्तु अव्याहृतस्यापि उच्चारणमस्त्वैव, याज्ञिकानां तु तदननुष्ठानं अनास्यया इत्याहुः । सोम. २।१।१६.

याज्ञिकानुष्ठानं चेत् तर्हि तेन अस्तु सः । (सर्वत्रैव एकपात्रे कर्तृभेदे इव एक-वर्तरे कारणभेदेऽपि युक्तो मक्षणस्य पृथगनुष्ठानेन समुच्चयः । हारियोजने तु माऽस्तु समुच्चयः इति प्रागुक्तम्) । भाट्ट. ३।५।१०,

अन्तिमस्य चमसभक्षयितुः नानुज्ञाग्रहणं प्रयोजनाभावात्, याज्ञिकास्तु आचरन्ति । ३।५।१३,

याज्ञिकाचारसिद्धः समाख्याभक्षः । (मीमांसायां यद्यपि समाख्याभक्षो न निर्णीतः सदेहाभावात् तथापि न विरोधः । विस्तरे च ३।५।११ अधिकृत्य पूर्वपक्षायसरे उक्त एव) । ३।५।१६,

याज्ञिकास्तु दिग्वाद्मेव वदन्ति (दर्शे पलाशशाखाया आह्वरणं कर्तव्यं भवति । तत्र 'प्राचीमाह्वति' इति विशेषविधिः । तत्र वृक्षस्य प्राग्देशभवां प्राचीं शाखां आह्वति इत्यर्थः इति मीमांसा । विहारात् प्राच्यां दिशि यो वृक्षः, तस्य शाखां प्राचीं आह्वति इत्यर्थः इति याज्ञिका वदन्ति) । ४।२।२,

याज्ञिकास्तु चर्वांदावपि प्रणीताः कुर्यन्ति । (पुरोडाशप्रकृतिभूतभजितपिष्टसंयन-नार्यं प्रणीताः विशीकन्ते । चरुध्रुवगार्ग्यमपि प्रणीताः कर्तव्या इति याज्ञिका वदन्ति) । ४।२।५,

याज्ञिकास्तु यत्र सूर्यावर्तनात् प्राक् प्रतिपत् पञ्चदशी च, तद्विषयेन दिने निवृत्तय-कार्याः, न तु पूर्वदिने पञ्चदश्या इत्याहुः । सोम. ५।४।६ । याज्ञिकैः धूर्तस्वाम्यादिभिः आवर्तन-तत्पूर्वसन्ध्योः प्रष्टव्यनुष्ठानानन्तरं संधिदिने एव निरुच्यनुष्ठानं इत्याणुक्तम् । तत्र ५।४।७,

याज्ञिकानां मीमांस्यस्य सोमात् प्रागपि अनुष्ठानं यत्, तत् शास्त्रान्तरे मीमांस्यस्य अर्नीर्वाणयोः प्रागपि विधानादवगन्तव्यम् । ५।४।८,

याज्ञिकास्तु तां (मीमांस्यमर्वादां) न मन्यन्ते (अद्भुतपर्ययनारर्जनीयानिरिका-वपरनारो ॥ भगवत आग्नेन यागः । सैव मीमांस्यमर्वादा इति प्रागुक्तम्) । ६।१।१,

याज्ञिकेन तु 'यदि प्रचदेन्न' (हविः नदयेत्) आग्नेन शनं मन्थाययेत्' इत्याय-स्त्वयचनाव् अकथेयम् । ('यदि अमृदयेन्न' हविः म्याययेन, अन्यत् हविः तदेव निर्धेत् ' इति अदरवर्ग्येन प्राप्तं वाच्यम् । शनं म्थयन्त्यम्) । ६।१।२,

याज्ञिकास्तु आधानाङ्गसंभाराहरणकाले एव पात्राणामुत्पादनात् लाघवेन भाव्यमिहोत्रहवष्यैव पत्रमानेष्टिषु निर्वापादिकं कुर्वन्ति । मीमांसाजुसारेण तु केन चित् पात्रान्तरेण । भाट्ट. १०।२।२६,

याज्ञिकास्तु एवं न कुर्वन्ति, तत्र मूलं चिन्त्यम् । (पित्र्यादौ यत्र अग्निः कल्प-
वाहनः स्विष्टकृदेवता आवापिरुस्विष्टकृति, तत्र उत्तमानुयाजेऽपि 'देवो अग्निः कल्पवाहनः
स्विष्टकृत् सुद्रविणा मन्द्रः कविः' इत्यादिः मन्त्रे ऊहः, स्यागे च तदेवनोद्धेत् इति प्रागुक्तम् ।
तत् 'एवं' शब्देन ग्राह्यम्) । १०।४।२०,

याज्ञिकाचारस्तु एतद्वचनादर्शनमूलकः । (एतद्वचनं—भाष्यकारलिखितेन 'अग्निं
स्विष्टकृतं यजति' इति वचनेन उत्तमानुयाजे मान्त्रवर्णिकस्य देवस्य देवतात्वाकत्वात् इति
ग्रन्थोक्तं ज्ञेयम्) । १०।४।२०,

याज्ञिकास्तु वायव्यादिपशौ मनोतायां नैव ऋगन्तरोहमाचरन्ति । वस्तुतस्तु
इष्येते एष ऊहवाधौ । १०।४।२२,

(याज्ञिकानां) धूर्तस्वाभ्यादीनां तु वाक्यशेषस्य (क्लेशानं प्लीहानं पुरीतनं
इत्यस्य) उपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य अच्युज्या अनस्थित्वेन इन्द्रार्घ्यकृत्वात् प्राप्तायां तस्यां होतु-
नियममात्राङ्गीकरणेन इडामक्षावाधकत्वम् । १०।५।४,

याज्ञिकानां यदि तु तथा आचरणं (प्रतिप्रस्थातुर्भर्तृवहदयाद्यवदानभक्षे तस्य
भक्षः) तदा भक्षोत्तरकालीनः प्राकृतः कश्चित् पदार्थः अनुसंधेयः । १०।५।८,

याज्ञिकास्तु तूर्णीहोत्रेषु अग्निहोत्रघर्मातिदेशं मन्यन्ते । १०।८।५,

याज्ञिकानां दशे पूर्णमासे च पृथक् वरणानुष्ठानम् । ११।४।१,

याज्ञिकाश्च एवमेवानुतिष्ठन्ति । प्रथमोपसदि त्र्यह्ने (अतीते इत्यप्याहारः) सुत्यां
इति, द्वितीयायां ऋधे, तृतीयायां अः इति प्रयोक्तव्यम् । ११।४।७,

याज्ञिकास्तु तथा नानुतिष्ठन्ति (आप्रयणे नवप्रयाजत्वम्) । भाट्ट. १२।२।१५.

भाट्टदीपिकाकौः याज्ञिकमीमांसकमतभेदे वावानुपदर्शितः स उदाहरणः । अधुना
तु अस्माभिरेव आपस्तम्बादिश्रौतसूत्राणि तद्दृष्ट्यादिकं चालोच्य याज्ञिकमीमांसकविरोधा दृष्टा
निवेदयन्ते । तत्र च पुनरुक्तिर्षया न स्यात् तथा प्रायः प्रयतितम् । अत्रत्या विरोधाद्यर्थक्रमे-
णैवादाहनाः । दिक्प्रदर्शनार्थ एव चायं प्रयत्नो, न तु भूयान् इति ज्ञेयम् । वस्तुनस्तु सोऽयं
संशोधनस्य पृथगेव विषयः । तत्र सर्वेषां कल्पसूत्राणां परस्परं च मीमांसया च तुलना कर्तव्या
भवेत् । तत्तद्वाग्यवृत्त्यादिभिश्च अधिकतया निविष्टा विषया अपि संशोधनीयाः स्युः ।

अन्नहन्नादि । 'यजमानस्य पत्नी, सा अग्निद्रुत्यावहन्ति । यो वा कश्चिद्विद्य-
मानायाम् ।' अत्रियमानायां अनालभ्युक्त्यादिना निमित्तेन असंनिहितायां अमावे च तस्या.

संस्पर्षकाण्डे 'स्रस्तापादृतधामेति यथार्थविनिष्कर्षोऽर्थपृथक्त्वात्' (२।१।२६)
इति पूर्वपक्षयित्वा 'यथासमाम्नातं वा', इति सूत्रेण यथामन्त्रपाठमेव व्यतिपक्ततया पूर्व-
पूर्वमन्त्रस्य प्रयोगः 'ताम्यः स्याद्वा' इति सर्वनाम्नः पूर्वपूर्वमन्त्रव्यतिपक्तत्वाच्चरूपदान्तो-
परिचितमादाय आकाङ्क्षाशान्तेः इति सिद्धान्तगिष्पमाणत्वात् । कु. ३।३।८।१४.

संस्पर्षकाण्डे द्वितीयस्य चतुर्थे (१) 'देवतासंयोगेन चोद्यमाने प्रदान
आहुतिर्यथा लोके' इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते (हविः अग्नौ प्रक्षेपः कार्यः न स्वागमात्रं जुहो-
त्यर्थः इति) । कु. ३।१।९।४७.

संस्पर्षकाण्डीयभाट्टचन्द्रिकायां आलेखनादमरस्यज्ञार्णजिनीनां प्राचीनाचार्याणां
याज्ञिकानां चोद्धेख उपलब्धः । तत्र सामिधेनीप्रकरणे 'त्रींस्तृचाननुनूयात् राजन्यस्य'
इति श्रुतम् । ते च तृचाः गायत्रजागतानुष्टुभा उपादेयाः । वैश्यस्य गायत्रत्रैष्टुभानुष्टुभा भवन्ति ।
'ता वै गायत्र्यो भवन्ति' इति प्राकृतविधेः नैमित्तिकेन विकारेण बाधः इत्यालेखनो मन्यते ।
आश्मरथ्यस्तु 'अद्यावेतानि हवींषि भवन्ति, अद्याश्च गायत्री' इत्यादिवत् अर्थवादमात्रेण
छन्दोविशेषपरत्वेन नियमनस्य प्राकृतबाधस्य चायुक्तत्वात् पुनर्विधेः प्रकृतिप्राप्तं तृचान्तरपारि-
संख्यार्थत्वेन सार्थकत्वात् गायत्रा एव प्राकृतास्तृचा प्राज्ञा इत्याह । संस्पर्ष. १।२।१.

वाजपेये प्राजापल्यानामुत्सर्ग उक्तः । तत्र यूपानुमोचनमेव उत्सर्गपदार्थः इति
कार्ष्णाजिनेर्मनम् । संस्पर्ष. १।१।४.

'लोकं कृणुया उपधाय सूददोहसा अभिमर्शनं कर्तव्यम् ।' याज्ञिकास्तु
उभयोरेकमन्त्रत्वमिच्छन्ति । संस्पर्ष. २।१।४१.

संस्पर्षकाण्डीयभाट्टचन्द्रिकायां छत्रभाष्ययोर्षत् किञ्चित् निरसनादिकं
कृतं, तत् संगृह्यते । भाष्यमत्र देवस्वामिकृत् न तु शानरम् ।

गाय्ये तु चतुरभिः रत्नी इयं एकीकृत्य व्याख्याता । 'लिङ्गदर्शनाच्च' इति
चरमसूत्रं ॥ सूर्यसाधारण्याय 'श्रुतं हविः शमिनः' इति प्रैषे सति 'श्रुतमिति त्रिः प्राप्ताह' इति
लिङ्गं शाननश्रपणयोः समानवर्तकत्वां बोधयति इति व्याख्यातम् । श्रपणस्य प्रवृत्तौ अप्वर्षक-
कत्वादिनिश्चयात् इति तदाशयः । संस्पर्ष. १।१।१५.

'दक्षिणापकर्माः पशवो भवन्ति' इति आहव्यविधानेन ईशानाघानेयान्त-
क्रमेण पशुनियोजने सिद्धं तदङ्गेष्टु यूपेष्वपि प्रधानसंनिकर्षलाभेन तथैव संमाने प्रसक्ते प्रवर्तमानः
उदगपवर्गत्वविधिः (उदगपकर्मा यूपा भवन्ति) संगवत्संनिकर्षविरोधेनैव नेतव्यः । तथा च
पशुक्रमेणैव नव यूपा मीत्वा दशमस्य स्थानमतिक्रम्य वेद्यग्निव्रणे दशमं मीत्वा तदुदगभागे
एकादशं मितुयात् । एवं सति द्वयोरेव उत्तमोपोत्तमयोः क्रमोपरोधः स्यात् इति भाष्यकारः ।

.....आचार्यस्तु वाचनिकवाविशेषात् विरुद्ध एव प्रवृत्तौ स्वीकृतः । १।१।२३,

वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः, शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । सौधन्वनापरपर्यायः ऋमुशब्द-
वाच्यः रषफारः । तत्स्येदमाधानं विहितं इति प्रतिपादितम् ।

इष्टौ 'स्योनं ते सदनं करोमि' इत्यादिः अर्धर्चद्वयात्मको मन्त्रः पात्र्यां आग्ने-
पस्तरणाङ्गताया बौधायनेनोक्तः (१।१४) । आपस्तम्बसत्यापादौ तु (सत्या. १।२७।२१)
पूर्वाधमात्रेण उपस्तरणापरपर्यायं पुरोडाशस्य सदनकरणं, उत्तरार्धमात्रेण च पुरोडाशस्य तत्र
आसादनमाहतुः । **मीमांसायां** च बलाबलाधिकरणान्तर्गते लिङ्गवाक्याधिकरणे वाक्यात् लिङ्गस्य
बलायस्त्वेन आपस्तम्बवदेव सिद्धान्तितं न बौधायनवत् ।

उपांशुयाजः । 'आग्न्यहविरुपांशुयाजः पौर्णमास्यामेव भवति वैष्णवोऽग्नीषोमीयः
प्रजापत्यो वा' । बौधायनादिभिः अमावास्यायामपि उपांशुयाजविधानात् तन्निरासार्थः पौर्ण-
मास्यामेव इत्येवकारः । **रुद्रदत्तः** २।६ । इदं सर्वं 'धर्माद्वा स्यात् प्रजापतिः' इत्यधिकरणे
(१०।८।१७।५१-६१) प्रतिपादितं **मीमांसायाम्** । कौपीतकिन्नाक्षणे तु अमावास्यायामपि
उपांशुयाज उक्तः । आपस्तम्बवरूपे तु स न कर्तव्य इत्यन्यदेतत् ।

ऐक्ष्वयौ विधृती आतिष्यामाम् । ऐक्ष्वी इक्षुपर्णे, काशमूले इति के चित् इति
रुद्रदत्तः १।०।१० । 'इक्षुशलाके विधृती' इति सत्यापादः । ७।३।२५ । इक्षुशलाके
इक्षुन्वगात्मिके, इक्षुपत्रात्मिके इति के चित् इति ज्योत्स्ना । मीमांसावार्तिके तु 'ऐक्ष्वयौ विधृती
ये च ते इक्ष्वक्ष्यवात्मिके । लांके सिद्धे, तथा वेदे काशानामेव मूलके ॥' इति काशमूलत्वमेव सिद्धान-
न्तितम् । अत्र पुनर्थोत्सना (सत्या. ७।३।२५) वाक्यशेषस्य अत्राभावात् काशमूलपरत्वे प्रमाणा-
भावेन लौकिक एवार्थो ग्राह्यः इति सत्यापादमताशयः । आश्ववालस्य काशपरत्वे वाक्यशेषो यथा
स्पष्टोऽस्ति तथा ऐक्ष्वीशब्दस्य काशमूलपरत्वे वाक्यशेषो (यद्यपि) नास्ति, तथापि
अन्वेषणीयः इति मीमांसकमताशयः । इति ।

चतुर्होतृमन्त्राः । 'तेषां ये विहारसंयुक्ताः आहिताग्नेस्तान् प्रतीयात्, उभयो-
रितरान्' । तेषां चतुर्होतृणां मध्ये ये विहारसंयुक्ता भवन्ति यथा 'दर्शपूर्णमासावाहमानः
चतुर्होतारः' इत्यादयः, ते आहिताग्नेरेव भवन्ति । ये तु विहारेण असंयुक्ताः यथा 'यः कामयेत
प्रजायेयेति' इत्यादिषु दशहोत्रादयः, ते आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च भवन्ति । तत्र आहिताग्नेः
आहवनीये औपासने वा होमः । अनाहिताग्नेः औपासने । **रुद्रदत्तः** १।२।५ । **मीमांसायां** तु
(६।८।१।१२-१०) चतुर्होतृहोमेषु अनाहिताग्नेरेवाधिकारः इति सिद्धान्तितम् ।

चन्द्राम्युदितेष्टिः । नार्यं विधिरसंनयतः, सान्नाप्यसंयोगात् । आह चाश्वलायनः
सान्नाप्ये गुरस्ताच्चन्द्रमस्यम्युदिते इति । भरद्वाजस्त्वाह सोऽयं नासंनयतो विधते
इत्येकं, विधते इत्यपरं इति । **रुद्रदत्तः** ९।१ । **मीमांसायां** ६ (६।५।१।२१-२४)
'सान्नाप्यसंयोगात्सानयतः स्यात्' इति पूर्वपक्षयित्वा 'जौषधसंयोगाद्दोभयोः' इति संनयद-

सामिधेनीषु 'त्रिलगानमनूष्य' इति । भाग्नानिश्चिष्टभावनाऽन्तरविधानात्
न वाक्यभेद इति भाष्यकारः । त्रिरम्यासोद्देशेन अनवानमानगिधि इति तु युक्तम् । ४।१।५,

'अवाच्यत्वमेति चेत् स्यात् सयोगपृथक्त्वात्' इति (४।१।६ अविज्ञानस्य)
सूत्रम् । त्रेधा सयोगे पृथक्त्वव्याख्यानासम्भवेऽपि 'यदि एकैनामेव सत्तुयात्' इति विध्यन्तर-
सत्त्वात् इति यत्तु भाष्यकृतो व्याख्यान, तत् 'अवाच्यत्वात्' इत्याक्षेपनिरसनासमर्थत्वात्
उपेक्ष्यम् । ४।१।६,

यत्तु भाष्ये देवताऽऽबोद्धुं हव्यबोद्धुश्च एकत्वेन आग्रहनहव्यवहनाभ्यां स्थिष्टकृषाग-
सम्भवात् असति स्थिष्टकृति सर्गहते देवताऽऽवाहनस्यैव लोप इति, तच्च । तत्तदेवताऽऽवाहने
तत्तद्यागानामेव प्रयोजकत्वात्, स्थिष्टकृदेवताऽऽवाहने हव्यवहनस्यैव प्रयोजकत्वात् । स्थिष्टकृषाग-
लोपेऽपि तत्तत्प्रयोजकलोपाभावेन देवताऽऽवाहनलोपाभावात् । ४।२।९,

स्रुगादापनमन्त्रे शाखाभेदेन 'इमे वय' 'स्मो वय' इति पाठौ, तयो विकृतौ
विकल्पार्थत्वं इति भाष्ये । ४।२।१,

वपन्तूरे वापद् — वपन् — वीक्षाद् — पद् इति मन्त्रभेद । तेषां तुल्यवत् विकल्प
'ब्राह्मणस्य' इत्यादयस्तु अग्रध्यानुगदा इति घृत्तिकृतां मतम् । भाष्यकारस्तु आह—ब्राह्मणादि-
वाक्यानां वैयर्थ्यस्य अयुक्तत्वात् बृहस्पतिसव-राजसूय-वैश्यस्तोमेषु क्रमेण त एव शब्दा
नियता । नैमित्तिकैरन्येषां वाधात् नित्यस्य । अवशिष्टानां वपद्वाक्याणां च अयत्र तुल्यवदेव
विकल्प इति । ४।२।२,

अनुयाजेषु 'उत्तमेनावान्यात्' इति वाक्यस्य अनुवादवन्नेन विशेषविधित्वा-
भावात् नोपसहारावरम् । सूत्रेऽपि अनुवादपद अनुवर्तयितव्य इति भाष्यकार । ४।२।३,

'नामानि गृहीयात्' इत्यस्य एक वातिरिक्तसत्यापत्वेन सुव्याख्यत्वात् न यज्ञकाम-
पदे प्रमाण इति भाष्याशय । ४।२।२१

मीमांसाक्रोषस्य प्रथमे भागे भाष्यीयाधिकरणानि १६२, तौतात्क्राधि-
करणानि ७, सङ्कर्षाधिकरणानि १०८, वैत्रलानन्दीश्रुत्यधिकरणानि ६७, न्याया १९२,
लघुसिद्धान्ताश्च २३८० निवेशमलभन्त ।

इति संक्षेपः ।

प्रतिपादितम् । आपस्तम्बीये तु ' उभयीर्दक्षिणा ददाति अन्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च ' इति विहितम् । रुद्रदत्तः ५।८.

प्रस्तप्रहरणम् । ' अनुच्यमाने सूक्तवाक्ये मरुतां पुपतयः स्व इति सह शाखया प्रस्तरं आहवनीये प्रहरति ' । सूक्तवाक्यो नाम इष्टदेवनासंस्कार्तनार्थः ' इदं यावापृथिवी ' इत्यनुवाकः, तदनुपचनकाळे प्रस्तरं प्रहरति । ' न स्वाहा करोति ' मरुतां पुपतयः स्व इति मन्त्रे स्वाहाकारं न करोति । ननु अजुहोतिस्वादेव अप्राप्ते स्वाहाकारे किं प्रतिषेधेन ? सत्यं न प्राप्तः, तथापि परमनेन आशङ्कितः प्रतिपिप्यते । एतादृशं मतं जैमिनीयानां— अस्ति यागविधिः ' सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरति ' इति । तत्र याज्यास्थानीयः सूक्तवाक्यः, प्रस्तरो ब्रह्म, मान्त्रवर्णिक्यो देवताः, प्रहरतिश्च यजत्पर्यः इति । प्रस्तरप्रतिपत्तेस्तु कालविधिः इति सूत्रकृतः (आपस्तम्बस्य) अभिप्रायः । अत एवोक्तं ' अनुच्यमाने सूक्तवाक्ये ' इति । रुद्रदत्तः ३।२. मीमांसायां सूक्तवाक्यन्याये (३।२।५।११-१५) ' सूक्तवाक्ये च कालविधिः ' इत्यधिकरणे इदं मतमुक्तम् । आपस्तम्बमते च ' अनुच्यमाने शंसुवाके आहवनीये परिधीन् प्रहरति ' इत्यपि समानमुदाहरणम् । अत एवोक्तं रुद्रदत्तेन ' अनुच्यमाने ' इति पूर्ववत् । पूर्ववत् इति ' अनुच्यमाने सूक्तवाक्ये ' इत्यत्रैवेत्यर्थः ।

प्रवाप्रवरणे ' त्रीन् यपि मन्त्रकृतो वृणोति । अपिवा एकं द्वौ त्रीन् पञ्च ' अपिवा यथास्तंभं मन्त्रकृतो वृणोति, एकं एकार्षेयस्य, त्रीन् त्र्यार्षेयस्य, पञ्च पञ्चार्षेयस्येति । तथा चाश्वलायनः ' यजमानस्यार्षेयान् प्रवृणोति यावन्तः स्युः ' इति (१।३।१) । अन्ये तु पञ्चार्षेयानामपि प्रवाणामेव वरणं, एकार्षेयद्व्यार्षेययोस्तु कर्मणि अनधिकार एव, ' एकं वृणोति द्वौ वृणोति इति ■ त्रिविधेरेव अवयुत्यानुवादः इति मन्यन्ते । तथा च ' अत्र्यार्षेयस्य हानं स्यात् ' (६।१।१।४३) इति मीमांसकाः । (तच्च न युक्तं इत्यभिप्रायः) । रुद्रदत्तः २।५.

प्रस्तप्रहरणम् । सूक्ता ब्रूहि इति प्रैपमुक्त्वा ' तं (प्रस्तरं) उपरीव प्रहरति ' इति बौधायनेनेोक्तम् (१।१९) । तेन सूक्तवाक्यानुपचनकाळे प्रस्तप्रहरणं इति सिध्यति, न तु तयोर्ब्रूहिभावे तत्र किं चिद् प्रमाणम् । आपस्तम्बीयसंस्कृतशिक्षककृतभाष्यटीकायां तु प्रस्तर आहुतिः सूक्तवाक्यो याज्या इति श्रुतिरुदाहृता । शाखाप्रहरणस्य तु न सूक्तवाक्यं अङ्गं इति च प्रतिपादितम् । प्रस्तरशाखयोः प्रहरणं तु सहैवोक्तम् । रुद्रदत्तवृत्तौ तु एतादृशं मतं जैमिनीयानां " अस्ति यागविधिः ' सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरति ' इति । तत्र याज्यास्थानीयः सूक्तवाक्यः, प्रस्तरो ब्रह्म, मान्त्रवर्णिक्यो देवताः, प्रहरतिश्च यजत्पर्यः " इति । प्रस्तरप्रतिपत्तेस्तु कालविधिः इति सूत्रकृतः अभिप्रायः । अत एवोक्तं ' अनुच्यमाने सूक्तवाक्ये ' इति । (' सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरति ' इति कालविधिः इति आपस्तम्बस्याभिप्रायः) इत्युक्तम् । अत्र सत्यापाठः— ' सूक्ता ब्रूहि इति संप्रेष्यति, सूक्तवाक्यं होता प्रतिपद्यते (२।१।०।२०) । अन्वयः प्रस्तरं

जैत्रा— जैमिनिशास्त्रं सामवेदीयम् ।

दुष्— दुष्टटीका चतुर्थाध्यायादिद्वादशाध्यायान्तशावरभाष्यस्य विक्रणं भट्टपादप्रणीतम् ।
आनन्दाग्रमे १९३१ सने मुद्रितं सभाष्यम् । अध्यायः, पादः, अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।
तत्त्वप्रकाशिका— परिभाषेन्दुशेखरस्य या टीका मूर्तिर्नाम, तस्याः टीका । काशी ।
संस् २००१ ।

तत्त्वबोधिनी— सिद्धान्तमौमुद्याः टीका निर्णयसागरीया १९२९ सने मुद्रिता ।

ताण्ड्य— ताण्ड्यब्राह्मणं पञ्चविंशं नाम । अध्यायः, खण्डः, मूलं चेति अङ्कत्रयम् ।

ताण्ड्यसा— ताण्ड्यब्राह्मणस्य सायणप्रणीतं भाष्यम् ।

तैसं— तैत्तिरीयसंहिता । काण्डः, प्रपाठकः, अनुगारः ।

तैसंसा— तैत्तिरीयसंहितायाः सायणप्रणीतं भाष्यम् । आनन्दाग्रमे मुद्रितम् ।

प्रथमा आकृतिः ।

ताता— तौनातिक्रमतातिलकः भवप्रसादापरपर्यायः ग्रन्थः भवदेवप्रणीतः मीमांसाचार्य-
श्रीचित्रस्वामिभिः परिष्कृतः मुद्रितः ।

निरुक्त— याज्ञज्ज्ञाचार्यप्रणीतं निरुक्तम् । अध्यायः खण्डश्च ।

नृष्. भा.— नृसिंहपूर्वतापनीभाष्यं शाङ्करम् ।

न्यायनिर्णयः— शास्त्रशास्त्रीकभाष्यस्य आनन्दगिरिकृता टीका । अध्यायः, पादः, सूत्रं
इत्यङ्कत्रयम् ।

न्यायपरत्नमाला— पार्यसाराधिप्रणीता चौखम्बाया मुद्रिता ।

पं— पङ्क्तिः

पञ्जिका— प्रकरणपञ्जिका श्रीशालिकृतायप्रणीता प्रामाण्यमतानुसारीणी । अनेकप्र-
रणात्मको ग्रन्थः । चौखम्बाया मुद्रितः ।

पराक्रमः— उपक्रमपरक्रमः श्रीअप्पय्यदीक्षितप्रणीतः । लिखितः ब्राह्मपाठशास्त्रीय-
ग्रन्थाख्यङ्गः । पत्र, पृष्ठम् ।

परि— परिभाषा परिभाषेन्दुशेखरस्या । परिभाषाक्रमाङ्कः ।

परिमलः— भाष्यटीकास्वरूपकल्पतरुः टीका । अप्पय्यदीक्षितविरचितः । निर्णय-
सागरे १९१७ सने मुद्रितः ।

पा— पाणिनिः ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्रवि— प्रमाकतविजयः नन्दीश्वरविरचितः कालिकाताया १९२६ सने मुद्रितः ।

वैशेषिकास्तु पृथक्त्वेन, तथा च सति तन्त्राभावितात् अनूयाजानां उत्कर्षवचनाच्च तेषामुत्कर्षेण भवितव्यम् । उत्तरेषामपि कर्मणां उत्कर्ष एवावतिष्ठते, तदुच्चरकालं एषां प्रकृतिसिद्धमङ्गल्यं मा बाधेति । तस्मात् युक्तमुत्कर्षवचनमिति । **रुद्रदत्तः १२।७ ।** तथा च वापस्तम्बोक्तः उत्कर्षपक्षः **मीमांसाविरुद्धः ।**

ब्रह्मचार्यवक्त्रिणी । “ यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् स गर्दभं पशुमालभेत ’ । आहि-
तानेः ब्रह्मचर्यकाले स्त्रियमुपेयुषोऽयं त्रिविधः, आहिताग्न्यधिकारात् । अथवा प्रसिद्धब्रह्मचारीण
एव ग्रहणं रूढेर्बलीयस्त्वात् । तदुक्तं **भरद्वाजेन** यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयादिति, कस्याप्यं बादः ?
आहिताग्नेरित्येकं, अनाहिताग्नेरित्यपरम् । इति ” । **रुद्रदत्तः ९।४.**

यदीष्टया इत्यादिविधिना पर्वणि सुयानियमात् प्रधानत्वाच्च तदनुरोधेन एका-
दश्यादौ दीक्षा भवति । कल्पान्तरकारेस्तु पर्वणि दीक्षा इत्यपि श्रुतेः मुख्यजघन्यन्यायेन पर्वणि
दीक्षामिष्टया तदनुरोधेन अपर्वणि सुत्याऽपि अनुज्ञायते । **सत्यापाढस्तावत्** ‘ यदि त्वेका दीक्षा
तिष्ठत्तत्तत्रोऽपरिमिता वा, तत्रापर्वणि सुत्यमहः दीक्षा वा ’ इति (७।१।१०) । **भरद्वाजश्चाह**
‘ कथमेकापरेषु दीक्षान्कालेषु ? तत्र पर्वणि दीक्षा सुत्या वा, अपर्वणि वा दीक्षां पर्वण्येव सुत्यां
संगदयेत् ’ इति, तथा ‘ अमावास्याया दीक्षते नामावास्यायां सुत्यमहर्भवति ’ इति च ।
रुद्रदत्तः । कौपीतकिः— ‘ अमावास्यायां पौर्णमास्या वा सुत्यमहः दीक्षा वा, शुक्लपक्षे एव
वा ’ इति । **ऐतरेयके—** ‘ आमावास्यायेन वा हविषेष्ट्वा पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन्
वर्हिषि दीक्षेन एषो (एषा उ) एका दीक्षा ’ इति (१।१।१२) **वैजयन्ती ७।१।१०। मीमां-**
सायां तु (१२।२।९।२५) पर्वणि सुत्या कर्तव्या अपर्वणि दीक्षा इति सिद्धान्तः कृतः ।
तथा च विरोधः ।

यस्योभयं हविः । ‘ अत्र ब्राह्मणे कल्पातरेषु च अन्यतरदोहार्तो उभयार्तो च इत्या
(पञ्चशरावः) उक्ता । सूत्रकारस्तु उभयार्तो एव वक्ष्यति, तेन अन्यतरार्तो नेष्यते । **रुद्रदत्तः**
९।१ । मीमांसायां तु (६।४।६।२२) नोभयविशिष्टा आर्तिः निमित्तं, एकार्तावपि पञ्चशरावः
इति सिद्धान्तितम् ।

वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्ठोमे । वासिष्ठो वसिष्ठगोत्रजः । ‘ यो वा कश्चित् स्तोमभागान्
विधात् ’ एवं च ‘ उदिमसि क्षयाय त्वा ’ इत्यादीनि यजूषि सार्धं सविनियोगं च वेदं च ब्रह्मा
स्यादित्यर्थः । **रुद्रदत्तः । वासिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोः । ३।६ । मीमांसायां (६।६।४।२४)**
तु वासिष्ठो नाम स्तोमभागारूपमन्त्रविदेव न तु वसिष्ठगोत्रजः इति सिद्धान्तितम् । परंतु मीमांसा-
सिद्धान्तः सन्नविषयकः, याज्ञिकोक्तिस्तु दर्शपूर्णमासज्योतिष्ठोमविषया इति विषयमेदात् न महान्
विरोधः ।

वि— जैमिनीयन्यायमाहाविस्तरः आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः । द्वितीयावृत्तिः ।
अध्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कनयम् ।

त्रिवि— विधिविवेकः मण्डनाचार्यकृतः । काशी—मेडिकल्हॉल । १९०७ सने मुद्रितः ।

वृ— मीमांसासूत्रवृत्तिः सुबोधिनी काश्यां १९२३ सने मुद्रिता ।

वैजयन्ती— सत्यापाठश्रौतसूत्रस्य वृत्तिः आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता सम्पूरा ।

व्या.वा.—न्यायतर्णवार्तिकम् । अध्यायः, पादः, सूत्रम् । सोद्द्योतविवरणं महाभाष्यम् । काशी ।

शंकर— श्रीशंकरभट्टप्रणीतः मीमांसासारसंग्रहः काश्यां १९०४ सने मुद्रितः ।

शांभू— शाङ्खायनश्रौतसूत्रम् । अध्यायः, खण्डः, सूत्रं च । कलिकातायां १८८८
सने मुद्रितं समाप्यम् ।

शा— शाखदीपिका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता निर्णयसागरे १९१५ सने मुद्रिता ।
अत्र अध्यायः, पादः, अधिकरणं इति अङ्कनयम् ।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकोपनिषच्छांकरभाष्यगतवार्तिकस्य आनन्दगिरिकृता
टीका आनन्दाश्रमे मुद्रिता ।

शेखरः— परिभाषेन्दुशेखरः श्रीनागेशप्रणीतः काश्यां २००१ विक्रमसंवत्सरे मुद्रितः ।

श्रीकर— महासूत्रभाष्यकारः । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कनयम् ।

श्लोका— श्लोकवार्तिकं भट्टपादप्रणीतं तर्कपादस्य चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितम् ।

संक्षेप— संक्षेपभाण्डस्य भाट्टचन्द्रिका भास्करभट्टप्रणीता नाम वृत्तिः । काश्यां १८९४
सने मुद्रिता मेडिकल्हॉल ।

संग्रहः— लौकिकन्यायसंग्रहः । आनन्दाश्रमस्यः लिखितः ।

सत्यापाठः— तैत्तिरीयहिरण्यकेशिशाखीयकल्पसूत्रं आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सदसं— सर्वदर्शनसंग्रहः ।

समयमयूखः— श्री जगन्नाथ खुनाथ वापुरे इत्येतैः मुद्रितः ।

साम—सामवेदः पं० सातवजेनरमुद्रितः । तत्र ऋगुक्तमाङ्को मुद्रितः सोऽत्र अङ्कैः प्रदर्श्यते ।

साहस्री— सुवनेशलौकिकन्यायसाहस्री । मुंबई श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रिता शकः १८३० ।
साहस्रपां यां न्यायक्रमाङ्को निवेशितः स एवास्माभिः प्रदर्श्यते ।

सिद्धान्तकौमुदी— मटोजीदीक्षितप्रणीता निर्णयसागरे १९२९ सने मुद्रिता ।

सिद्धान्तचन्द्रिका— तर्कपादस्यशाखदीपिकायाः टीका रामकृष्णप्रणीता निर्णयसागरे
१९१५ सने शाखदीपिकया सह मुद्रिता ।

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठ	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	२	५	' धातू	* ' धातू
१५	"	२०	प्राज	* प्राज
"	"	३३	शाला	* शाला
१६	१	१२	' यूपस्या	* 'यूपस्या
"	"	३१	अग्ने	* अग्ने
१६	२	१८	- अग्नौ	* अग्नौ
"	"	२४	ताः पत्र	* ता पत्र
"	"	३३	' यस्य ' हि	' यस्य हि
३०	१	२१	क्रयन्ते	क्रयन्ते
३६	२	३	अग्नि	अग्नि
६४	"	३०	मन्त्रा	मन्त्रा
७५	"	२४	राज्य	राज
७७	१	२४	' उयोति	उयोति
८५	"	२५	क्षत ।,	क्षत ।
८८	२	११	सार्था	सार्था
९३	१	१९	३ ॥	३१ ॥
९४	"	७	९।४।८	९।४।९
"	"	२९	९।४।७	९।४।७ (८)
११२	२	१०	प्राग्बरो	प्राग्बरो
१४१	"	२	विशिष्टो	विशिष्टो-
१५३	१	२	तमान	तम्मान
१५८	"	८	कास्तुमे	कास्तुमे
१५९	२	१३	सन्ध	सन्ध
१६६	"	६	ताऽऽ	ताऽऽ

‘आवापस्विष्टकृतोर्द्वितीयं पञ्चावस्तिनः’ इति सूत्रे वासन्दिदेरंभावेन पूर्वपक्षनिरासे मानाभावात् एकैकामित्यस्याभावेऽपि द्वावपि शाखाभेदेन सिद्धान्तावेव । २।२।९,

‘मध्यादववति’ इति विधाय ‘यदुभयतोऽववेत्’ इत्यादिना पूर्वपक्षार्थयोः अवदानं विनिन्य ‘उत्तरार्धदेवोभे अववेत्’ इति स्पष्टं विधानात् सौविष्टकृतौ अवदानस्य लो-
देव द्वित्वदानेन हविषः त्रिवदानसिद्धिः इति तु भाष्याग्रायाः । २।२।९,

भाष्ये तु प्रस्तप्रहरणस्यापि केवलसंनिपातित्वमेव समर्थं पूर्वोपक्रमात् आरादुप-
कारकत्वं कृत्वाचिन्तया इत्युक्तम् । २।२।३,

यत्तु भाष्ये ‘पुण्याहे दैवानि कर्माणि’ ‘ते वा एते गृते मेत्ये अहनी यजनीधे’
‘उत्तरमहर्देवता यजेते’ इति श्रुतिषु अह्नमेव कीर्तनं इह हेतुकृतं, सत् तन्त्रप्रक्रममिप्रायेण
अहोरात्रपरत्वेन च ‘अन्वषासिद्धो रात्रिशब्दः’ इति वदतः सूत्रकृतः विरुद्धं अह्नाशब्देऽपि
तदुभयसंभवात् । ३।१।३,

भाष्यकृता तु ‘द्वाविंश्याकालौ’ (संस्कृत. ३।१।२ अवि०) इतिसूत्रेण ‘यदहोरेव
प्रास्ताच्च पश्चाच्च द्ययते, तदहोरूपवसेत्, शोभूते यजेत’ ‘या पूर्वा पूर्णमासी साऽस्तमतिः,
योऽस्त सा रात्रा’ इत्यादिवचनैः द्वावपि यागकालावेव इति पूर्वार्थं प्राप्य अनेन सूत्रेण (१५।
१।६ अधि० स्थेन) तेषां प्रत्यक्षतः कालद्वित्वबोधकताऽभावात् ‘द्वादश वै संवत्सरस्य पूर्णी-
मास्यः’ इत्यादिरिक्ताच्च एकैक एव कालः इति सिद्धान्तितम् । ३।१।६,

यत्तु भाष्ये वर्णकान्तरं, तत् अस्थिवाधिरूपणस्य पुनरपि वाक्यान्तरेण वर्णनं
सिद्धान्तसूत्रे पाठभेदप्रदर्शनेकफलकम् । ३।२।१२,

यत्तु भाष्ये अतिप्रादाणामपि ग्रहत्वात् ग्रहसमानधर्मताऽऽनयकृत्या सवप्रकार-
मेव एषां प्रदानं, न पुनर्द्विष्टोक्तत्वं इत्युक्तं, सत् दधिमहादिषु व्यभिचारितत्वात् उत्तराधिरूपान्ते
एव ‘प्राणाप एषा’ इत्यादिरूपस्य मन्त्रस्य होमे सूत्रकृतैः विनियोगरूपेण तद्विरोधाच्च चिन्त्यम् ।
३।३।७,

यत्तु भाष्यकारिः असंस्पर्धवादनिरासेन सेत्वाग्राम्नः सतः स्वरूपायना सकार्यवादे
समर्थं सोमस्य रयन्पतोऽपि सत्त्वेन तत्र मन्त्रस्य वरणनेन विधानायोगात् सोमप्रदादयं
मन्त्रः उच्यते इत्युक्तं, तत् सोमोत्पादने यागान्तरेऽपि विनियोगसंभवेन ‘सागर तरेत्’
इत्यादिविधेरेव अप्रामाण्याशङ्कत्वात् उपेक्षितम् । ३।३।२३,

भाष्यकारस्तु अभ्यर्षेयसूत्रे (६।१।७३ जै.) ग्रहन्सूत्रे च (संस्कृत. ३।१।३)
त्रिरदं पञ्चानामपि उपपन्नम् । ‘परिमाणाचिन्त्यास्ता’ इति त्रिपञ्चसंख्योपलब्धशब्दा इत्य-
र्थकं इति व्याख्येयम् । ३।३।३,

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्
३०३	१	३३	यते । अ
"	२	२६	न्वयः ।
३०६	१	१६	राशसे
३०७	"	८	' यथा पु
३०८	"	१४	युक्त
३१२	"	१०	कृतपु
३१६	२	३३	धर्माः
३२३	"	८	ध्ययन
"	"	१६	वश्य
३२४	१	१०	युक्तव
"	२	२२	दत्त
३२५	१	५	मय्य
३२७	"	१२	विधिवत्
"	"	"	संस्कार्य वि
३३३	"	२१	नधिका
३४१	"	१	वेत
३५१	"	९	हिष्यते ।
"	"	१२	तद्विशेष
"	"	२८	यत्रेद
३५२	२	१२	मननु
"	"	१५	सूत्राय
"	"	२६	वङ्क्री
"	"	२४	वान्वय ,
३५३	"	१२	भा. ११
३५४	"	२७	
३६०	१		

शुद्धम्
यते, अ
न्वयः,
राशसे
यथा ' पु
युक्तं
कृतपु
धर्माः
ध्ययन
वश्यं
युक्तव
दत्तः
मय्यय
विधिः
संस्कार्यतया वि
नाधिका
वेतं
हिष्यते
तद्विशेष-
यत्रेदं
मनु
सूत्रार्थ
वङ्क्री
वान्वय ,
११
अध्वयो पृषन् प्रतिप्रत्यात्रा
इत्यादिषु सिद्धान्त पद्य-
म्यन्ताध्वर्युपदाराध्वन्वात्
१ इपङ्क्यनन्तरं पठनीयः ।

ग्रन्थसंक्षेपः तद्विवरणं च ।

अद्वैत— अद्वैतसिद्धिः श्रीमधुसूदनसरस्वतीप्रणीता निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।
अत्र परिच्छेदः, प्रकरणं, सूत्रं इति अङ्कत्रयम् । सूत्रं नाम अत्र अवान्तरावयवं भाषान्तरोपयोगि ।

अद्वैतचं— अद्वैतसिद्धेः टीका लघुचन्द्रिका ब्रह्मानन्दी नाम ।

अद्वैतचतुर्ग्रन्थी— महामहोपाध्यायश्रीअनन्तकृष्णशास्त्रिभिः प्रणीता न्यायामृत—
अद्वैतसिद्धि-न्यायामृततरङ्गिणी— लघुचन्द्रिकाणां चतुर्णां ग्रन्थानां निष्कर्षरूपा ।

अलंकारः— भाट्टालंकारः नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता
चौखम्बायां १९२१ सने मुद्रितः ।

आपध— आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । प्रश्नः, कण्डिका, सूत्रं इति अङ्कत्रयम् ।

भ्रजु— ऋजुविमला शाबरभाष्यव्याख्यानरूपाया बृहत्याः टीका श्रीशालिकनाथप्रणीता ।
चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

भ्रसं— ऋग्वेदसंहिता पण्डितसातयत्वेकैः औन्धराजधान्यां १९४० सने मुद्रिता ।
मण्डलं, सूक्तं, ऋक् इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐत्रा— ऐतरेयब्राह्मणम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अभ्यायः,
खण्डः सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐत्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणप्रणीतं भाष्यम् । आनन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

फणिका— न्यायफणिका विधिविवेकस्य टीका वाचस्पतिमिश्रविरचिता । काशी-
मेडिकलहॉल । सन १९०७ ।

कल्पतरुः— शारिरिकशार्करभाष्यस्य भामत्याख्यटीकायाः टीका । निर्णयसागरे १९१७
सने मुद्रितः । अभ्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

कु— अथरमीमांसापुस्तकलघुसिः श्रीरंग-वाणीविलासे-मुद्रिता । अभ्यायः, पादः,
अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

के— केवलानन्दसंपादितं मीमांसादर्शनम् । केवलानन्दप्रणीता मीमांसासूत्रवृत्तिश्च ।

कैयटः— व्याकरणमहामाष्यस्य टीका प्रदीपः नाम । काश्यां मुद्रितः ।

कौ— माटकौस्तुभः छण्डदेवविरचितः चौखम्बायां १९३९ सने मुद्रितः । अभ्यायः,
पादः, अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयं पृष्ठाङ्कश्च ।

जै— जैमिनिस्मृत्यद्वादशलक्षणी । अभ्यायः, पादः, अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

सपत्तिपत्ताण्डम्

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६९	१	१७	तम् । तथा	तं, तथा
"	"	"	मपि, तत्रा	मपि । तत्रा
४९०	२	३३	न्यव्य	न्याव्य
५००	"	७	नाश्यशब्दाः	नाश्य शब्दाः
५०७	१	१४	विद्याभा	विद्याऽभा
५१७	"	१६	तत्रं	तत्र
५३३	"	२२	धम	धर्म
५६६	२	१५	पति०	पतिः ०
५७२	१	१०	पुनः श्रुति	पुनःश्रुति
५७५	२	१५	पद्यते, का	पद्यते का
५७७	"	११	विधयो	विधयः
५८७	"	४	‘ एवं	एवं
"	"	५	क्रियते’	क्रियते

वाल— मीमांसाबालप्रकाशः श्रीशंकरभट्टप्रणीतः चौखम्बायां १९०२ सने मुद्रितः ।

विन्दुः— न्यायविन्दुः तत्सद्गुणालयवैद्यनाथप्रणीतः मीमांसाधिकरणानां संक्षेपेणाथ-
प्रतिपादको ग्रन्थः मुंबई—गुजरातीमुद्रणालये १९१५ सने मुद्रितः ।

वृहती— शावरभाष्यस्य टीका नव्यप्रामाकरप्रणीता चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

बौध— बौधायनधर्मसूत्रं प्रश्नः पटलं सूत्रं च ।

ब्र.सू.— ब्रह्मसूत्रम्— उत्तरमीमांसासूत्राणि । अध्यायः, पादः, सूत्रं चेति अङ्क-
त्रयम् । अङ्कचतुष्टये तु तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

भगी— भगवद्गीता । अध्यायः श्लोकश्च ।

भा— भाष्यं शावरम् । पुण्यपत्तनस्यानन्दाश्रमीयम् । अध्यायः, पादः, अधिकरणं,
सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका खण्डदेवप्रणीता । अध्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

भायनाविवेकः— मण्डनाचार्यप्रणीतः काश्यां १९२३ सने मुद्रितः ।

भूतिः— परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका । काश्यां २००१ विक्रमसंवति मुद्रिता ।

भाणि— भाट्टचिन्तामणिः श्रीगामाभट्टप्रणीतः चौखम्बायां १९०० सने मुद्रितः । तर्कपादमात्रम् ।

मण्डन— मण्डनाचार्यप्रणीता मीमांसाऽनुक्रमणिक्ता चौखम्बायां १९२८ सने मुद्रिता ।

मीन्या— मीमांसाध्यायप्रकाशः श्रीआपदेवप्रणीतः चौखम्बायां १९२० सने मुद्रितः ।

मुरारि— मुरारिमिश्रकृता अङ्गत्वनिरुक्तिः आनन्दाश्रमे मीमांसादर्शनस्य तृतीयभागस्यान्ते
१९३१ सने मुद्रिता ।

रत्न— तन्त्ररत्नं नाम दुर्गटीकयाः टीका, पार्यसारिप्रणीतम् । छिद्रितं
प्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयस्यम् ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकरः श्लोकार्थवृत्तस्य टीका पार्यसारिमिश्रप्रणीता चौखम्बायां
१८९८ सने मुद्रिता ।

रसायनम्— त्रिभिरसायनं अप्यव्यदाक्षितप्रणीतं चौखम्बायां १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्यं— माह्यरहस्यं श्रीखण्डदेवविरचितम् । मीमांसादीत्या शान्दबोधस्य विचारेऽपि ।
काश्यां मुद्रितं द्वितीयं संस्करणम् ।

लाटया— लाटयायनश्रीतसूत्रं कलिकातायां १८७२ सने मुद्रितम् ।

वा— तन्त्रवार्तिकं आनन्दाश्रमे १९३१ सने मुद्रितं समाप्यम् । अध्यायः, पादः,
अधिकरणं, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

वाध— वासिष्ठधर्मसूत्रम् ।

सु— न्यायसुधा राणकापरपर्याया तन्त्रवार्तिकस्य टीका । अत्र पृष्ठाङ्का एव केवलमुपन्यस्ताः । यत्र च 'सु. ३।७ पृ.' इति स्यात् तत्र सुधायाः तृतीयाध्यायस्य सप्तमाष्टम-
पादात्मके भागे ग्रन्थान्ते मुद्रिते पृष्ठं अमुकं इत्यर्थः । तत्र भागे किल पृथगेव अङ्का मुद्रिता
आदित आरभ्य ।

सोम— सोमनाथी मयूखमालिङ्गा शास्त्रदीपिकायाटीका अर्थवादाधिकरणमारभ्य
द्वादशाध्यायान्ता । निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रदीपिकया सह मुद्रिता । अत्र
अध्यायः पादः अधिकरणं इति अङ्कत्रयम् ।

हरदत्त— पदमञ्जरीकारः । काशिकायाटीका पदमञ्जरी ।

चरति, उपादानमाश्वचक्रात् । न चैतं यागनामनी,
येन ते विन्याताम् । ग्रहणायामनाधिकरण्याद्धि तज्जाम-
स्त्वमनयोः । इत्यनेन एकास्माभिः अत्र ग्रहणमेदः । न च
साम्प्रता यागान्तरत्वं भवति । इत्यदेवतासंगोपेऽपि च एवं-
जातीयकानां यजिमत्वं निराकृतं 'अचोदकाश्च सस्मरतः'
(२।२।१।१८) इति । अथ पुनस्तदपि न विद्यते ।
योऽपि अदाम्यवाक्ये यजतिः, सोऽपि रेवतीचारवन्तीय-
पूर्वपक्षम्यानेन (२।२।१।२०) संक्रान्तिविधिस्तस्मिन्ना
प्रत्ययेन विधीयते । तस्मात् यागमन्त्र ग्रहणविधान-
मेवैतत् । अथोः कथं यागसंबन्ध इति चेत् ? यद्वाति-
सामान्योपस्थितेन ज्योतिष्टोमेन इति केचित् । अस्येव
तु अनयोः तैत्तिरीयाणां ज्योतिष्टोमप्रकरणे
(तैत्ति. ६।६।९-१०) पुनः श्रवणम् । तदन्यत्रप्रश्नोक्तत्वात्
कर्मविनियोगं करिष्यति । यथा सातद्वयस्य अनार-
भ्यवादेन सामिधेनीसंबन्धितया उपपत्तेः, प्रारुणिकैश्च
वचनैः विनियोगात् अव्यवच्छं, एवमिहापि दृश्यम् । तेन
'संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मग्रन्थ्यान्' (२।२।१।२२)
इत्ययमेव पक्षः ।

ज्ञा—किं ज्योतिष्टोमे ग्रहणविधिः उत आगा-
न्तरविधिः । तदर्थं च किं अष्टं अदाम्यं इति
यागनामनी ग्रहणनामनी भेति । तत्र ग्रहणस्य सत्प्र-
त्ययात् अवसादादिवत् नामधेयानर्हत्वात् यागनामस्य
'अदाम्यं यजेत' इति । नाम च ग्रहणादपि भेदकं
इत्युक्तं (भा. २।२।८।२२) किमुत अग्रहणादेव
ज्योतिष्टोमात् । अथौ तु यजति यजन्तिनं श्रुतं, तथापि
संग्रहेव तापत् कर्मान्तरं कथ्यते । तद्य यद्वातिचोदना-
सामान्यात् ज्योतिष्टोमप्रवृत्तिर्न इति तदपि विप्यन्तप्रतिः
इत्यदेवतासंगत्वात् यागो यजिष्यति । तस्मात् यागा-
न्तरे इति । उपपत्तेः । 'संस्काराणां न नामानि दार्पणे
राजप्रज्ञानात् । आनन्तर्यदत्तः स्थानं प्रहोरेव नामनी ॥
अंती तावच्चिन्तयेन श्रुतत्वात्ताम् श्रुतः । अदाम्यं
श्रुतमागोऽपि स्वस्थानात् नाममात्रं ॥ तदिह प्रहो-
रेव भेदो नामराशौ भवेत् । न तु यागस्य, तेनच
विधीयेत प्रहोराभौ ॥ तयोर्गुह्यप्राधान्यात् ज्योतिष्टो-
मेन संगतिः ॥ अथवा तैत्तिरीयान्मन्त्रोर्विनिर्गच्छन् ॥

अस्ति प्रकरणे वाक्यं तेन तदर्थमेतयोः ॥ अदाम्ये
श्रुतमागोऽपि गुणसंक्रान्तावकितना । विधिना न
विधातव्यो यागस्तेन न भिद्यते ॥ अंशौ लब्धुत एवेति
विधेयौ केवली ग्रहे ॥ '

सोम—अप्रकृतत्वोक्त्येन पूर्ववत् प्रत्याभिष्टाविरहान्
यागान्तरविधिः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थमु-
अद्वयत्वात् इत्यस्य तदुपलब्धितदेवतायाश्चात्मना केवले
यद्वातौ कर्मसंगः ज्योतिष्टोमकर्माद्विधिरिव स्यात्
इति ।

धि—'यददाम्यं गृहीत्येति गृह्णार्यंशुमिति इत्यम् ।
तथागो वा गुणो, यागः स्वाददाम्यंशुनामदः ॥, प्रह-
ोरेव नाम स्यादानन्तराद्विधेस्तयोः । गुणोऽतस्तस्य
वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिधातना ॥' इति ।

साहु—अनारभ्य श्रुतं 'एव ह वै इषिया हविर्वजति
सोऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय श्रोतेति, परा वा एतराशुः
प्राण एति सोऽंशुं यद्वाति' इति । अत्र हविः सोमः,
स एव देवता, ॥ एव इत्यमिति प्रथमस्यापरा-
स्वार्थः । प्राण आपुर्यस्यस्यमिववर्धते इति द्विती-
यस्वार्थः । तत्र न तावत् ग्रहणमेव ज्योतिष्टोमे विधी-
यते, संस्काररूपस्य ग्रहणस्य अवघातादिषु अंशुदाम्य-
नामकत्वात्पुष्पराः, द्वितीयान्तपोक्तयोः संस्काराङ्गनाम-
त्वाद्गोकारे तु अन्त्यमिवरितकृतुसंबन्धभाषात् न
हत्वमागोदेतेन प्रश्नविधिप्रसङ्गः । अतो इत्यदेवता-
विशिष्टयागान्तरविधानमेवेदम् । अदाम्यप्रदेन विहा-
नर्होमागान्तरव्यस्य, अंशुप्रदेन च निशाङ्गनामस्य अभि-
धातव्यं । द्वितीया बोधयन् मन्त्रवाक्येन (२।२।१।२२) ।
देयता तु एकस्य सोमः, अन्यत्र 'प्रहापतये स्यात्' ।
इतिमन्त्रराशौ प्रहापतिः । यद्वातिश्च अतो अनुशङ्कः,
द्वितीयं यागान्तरकः । तयोश्च यागयोः प्राक्प्रतिरेकन-
भावनानीयवैतिरित्यागाव्यावकाशेन ज्योतिष्टोमादप्युक्तं
इति प्राप्ते, यद्वातो नामग्रन्थगायां प्रहापनाभावात्,
आपराक्ये गुणवस्तुतयाविधौ विधिना प्रहणमेव
विधेयकारवत्ताया उभयत्रापि प्रहणमेव उक्तमर्थं
उक्तमन्त्रकव्यमन्त्रवाक्येन वा द्वितीयदे । एवं च
विनियोगमत्रोऽपि द्वितीयायाः न करिष्यते भवति ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७७	१	११	सुसु	मनु
१८६	२	२०	'वैकृतेषु	वैकृतेषु ,
१९९	१	२८	बन्धि वे	बन्धिले
२१३	२	६	अत्या	श्रुत्या
२३०	१	२९	तप्रा	तत्वा
२३८	"	३३	इत्य	इत्थं
२४५	२	२८	तेन	ते न
२५२	१	१	नाम	नाम्
"	"	२२	देशः	देशः ।
"	"	२३	सोमे । ८	सोम. ८
२५६	"	१५	रात्र	रात्रः
२६०	२	१२	नामब	नार्भव
२६१	"	४	पूरण	पूरणं
२७४	"	२०	अयातो	अयातो
२७८	"	७	ध्वसा	ध्वंसा
२८२	"	१४	हीन	हीनं
२८३	"	४	वश्य.	वैश्यः
२९०	१	३२	णात्त	णात्तु
२९१	"	८	रान	रात्तु
२९३	"	२	'यत्तु एषा	यत्तु ' एषा
"	२	३४	साधन	साधन
२९४	१	२४	क्षित	क्षितं
"	"	२७	कय	करं
"	"	३३	मुक्त	मुक्त
२९५	"	१८	पृष्ठ	पृष्ठ
२९६	"	२५	दिक्	दिक्
"	२	६	न	न,
३००	१	१२	साक्ष)	साक्ष) ।

अकामस्य क्रिया

‘अकामस्य क्रिया का चित् दृश्यते नेह कर्हि चित् । यदादि कुरुते जन्तुस्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥’ (मतुः २१४) इति न्यायः । अनेन पुनः सफलरत्नचरणसारणे स्यान्वर्तनीयं काम एवेति चोपि-
तमिति । योग्यत्वायोग्यत्वविचारमन्तरेण बलु दृष्टं भुवं
न कामयति पुनर्वसिति कामः । वैयर्थिणी प्रकल्पिता
अत्र कामरन्ध्रेनोच्यते । अत एवोक्तं मगवता—‘काम
एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः । महाबानो महापाप्मा
विद्रुपेनसिद्ध वैरिणम् ॥’ (भगी. ३।२७) इति ।
साहस्री. ५.२२.

अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात् ।
६।७।३।४ ॥

विश्वजिति यागे भूमिदानमिव अश्वदानमपि
न कर्तव्य इति चतुर्दश्याः । ततः गोमुक्थादिष्वनार-
पुनः अश्वदानस्य अनार्थत्वात् ‘न केसरिणो ददाति’
इति अन्तर्गन्धर्वविधानात् हेतोः विशेषः स्यात् ।
गन्धादिष्वनदानात् अश्वरूपमदानस्य निषिद्धत्वरूपो
विशेषः । तस्मात् विश्वजिति अश्वान न देया इति
सिद्धान्तः । के.

न अनार्थत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात् (६।७।
३।४) इत्यत्र सर्वस्वदानेऽपि विश्वजिति प्रतिषिद्ध-
त्वात् अश्वदीनामदान इति वक्ष्यति । या ३।१०।२८
पृ. ९६२.

अकाराले कृतमश्रुदे स्यात् इति न्यायं
चतुर्विंशत्यादौ विज्ञोष्यादनस्य निरर्थकत्वात् । वि
१०।११ यर्ण ३ । अकाराले अयोधे निरतिरे ना काले
कृतमपि कर्म निष्कृतं भवति, इति तत् अहमिति
स्यात् । यथा अहने न कर्त्तुं, तथा कृतेऽपि न कर्त्तुं
तद्वत् । के. * अकाराले प्रारम्भस्य दोषजनकत्वं सामान्य-
मुच्यते । माट्ट. ६।११. * अकारण्यमपि इति
प्रसिद्धिः । रसायनं. पृ. २०३.

अश्रुतः सोऽपि नास्तीति पुनः करण-
पाठ्यताम् । भुवनां भगवता करणेऽपि अवि-
शेषादेः पारमेश्वर ‘अहः सोऽपि’ इति न्यायेन

अर्थाधिताया धात्वर्थनिष्पादिकायां ईशितत्वात् प्राधान्यं
युक्तम् । सु. पृ. ६६४.

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः इति न्यायः ।
न कृतः विशिष्टः ऊहो वेस्ते, अकृतव्यूहाः । पाणिनीया
इति पदं उपलब्धगमनम् । बुद्धिमत्तः ऊहोऽहोरात्रः
पुरुषा निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न
कुर्वन्तीत्यर्थः । साहस्री. ३४४. * न कृतः विशिष्टः
ऊहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयः वैः इत्यर्थः । भावि-
निमित्तविनाशः इत्यप्याहारः । बहिरङ्गैश्च अन्तरङ्गैश्च
निमित्तविनाशो पश्चात् समाहिते अन्तरङ्गं नेति यावत् ।
कैयटस्तु न कृतः व्यूहः विशिष्टस्तः निमित्तसारण-
विनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो वैः इत्यर्थमभिप्रेति । निमि-
त्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपवादः इति यावत् । चोदर. पति.
५६. निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न
कुर्वन्ति इत्यर्थः (परिभाषायाः) इति सिद्धान्तकौमुदी-
परिभाषाप्रकरणान्ते । ऊहते तस्यन्ते इत्युच्यते । अहः
विशिष्टो य ऊहः विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यम् । अहः
व्यूहो वेस्ते अहन्त्यूहाः इति तत्त्वप्रबोधनी । पाणिनिना
प्रोक्तं व्याकरणं अधीयते विद्वन्ति वा पाणिनीयाः
वेद्यान्तराः इत्यर्थः । के.

अकृतप्रामाण्यस्य अभावप्रकरणपक्षेण
कृतप्रामाण्यस्यैव तत्त्वत्पत्तं चचितं इति न्यायः ।
साहस्री. ६२.

अकृतप्रामाण्यस्य कृतप्रामाण्यस्य लक्षणया बाध्यते ।
यथा ‘अग्निः प्राणदिति (पुराणे इति) देव इत्ये
यत्पुरेदे विश्वे मध्ये अहः । गामवेदेनात्मनये मरीचो
वेदेरयन्यभिभिरिति श्रुत्वा ॥’ इत्यत्र कर्मादिप्राज्ञाना
वेदपरा लक्षणं कृतम्, इति ‘उत्प्रेक्षता विप्ले’ इत्यत्र
कामादिश्रुत्या एव वेदपराः न वेदपदं कर्मादिश्रुत्या तद-
धत्ता अकृतम् । पाठ. पृ. १४२.

अथ केनमपु विन्देत् किमर्थं पश्यते प्रवेष्टुं ।
इष्टार्थस्य च संसिद्धो वो विद्वान् यत्तमाशरेत् ॥
अथ के यदन्ते । गृह्यसम्पत् । (अथ अथे इति च
पाठ.) । यदि निवर्तयते मासि विन्देत् तर्हि तद-
भानं पश्येत् प्रीतिं गमने न्यवेष्टुं । तथा स्वान्ति ब्रह्म

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६६	१	३५	शङ्का	शङ्का
३६७	२	३	गमत्व	गमकत्व
३७०	१	२३, २४	इति गौतममतस्य निरा	इति निरा
३७२	"	१०	अमन्त्र	मन्त्र
३७४	२	३४	क्षय	क्षुय
३७६	१	३०	सवा सा	सर्वा सा
३८७	२	३०) ननु)। ननु
३९७	१	८	व्याप्तं,	व्याप्तं
४०४	२	१७	पात्व	पात्वं
४०५	"	२	पेक्ष	पेक्षं
४०८	१	२६	विनष्टा या	विनष्टाया
४१८	"	२	व्यवस्था	व्यवस्था-
"	"	१४	नीय	नीय-
"	"	३३	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष-
४२४	२	१४	४।३।१५	४।३।१४
४२५	"	६	नम् इति। प्रा	नम् । इति प्रा
४२६	१	९	विधिः । 'त	विधिः, ' त
"	"	११	अनुव	अनुव
"	"	१२	'सोमयागे	सोमयागे
४२९	२	२७) तद) , तद
४३०	१	११	इन्द्र	इन्द्र
४३२	"	१५	छम्येन एका	छम्येत, एका
"	"	२५	यादृशा-	यादृगा-
४४०	२	१५	स्मृतिः,	स्मृतिः
४४६	१	१७	३।४।५	३।४।९
४५५	२	३२	सर्वत्र ग्रन्थे	सर्वत्र ग्रन्थे
४६५	"	२९	यत्तु	यत्तु

अक्षाधिकरणम्

उत्स, न लज्जावृत्तम् । तत्र च 'स्त्रुतीनां विष्पीन-
नादनुयादाश्च लज्जा । मुख्यान्तु विषेनांसावपिरो-
धाश्च कल्पन्ते ॥' विधीयमानं हि स्रोतस्वं, न तु
स्त्रुत्य विषेयं, अप्राप्तार्थश्च विधिः, इति न औत्तार्यात्
प्रच्यवते । यदपि तावत् अर्थपादोपक्रमालं भवेत्, ततः
प्रथमज्ञानानुरोधेन वद्वा चित् विधिः वशीभियेत, विष्पु-
पक्रम तु इव 'अत्ताः शर्कराः' इति । तस्मात् निर्दिष्ट-
सामान्ये यदि अर्थसदो न तादर्थ्यं प्रतिपद्यते, ततः अन-
र्थको भवति इत्यवकाशः स्वतन्त्रीभवितुं, विनाऽपि चाश्व-
देन विष्पुदेवाः समर्थत्वात् न युक्तः तद्वयः वनुर ।
अर्थपादसु अगतिगमात् विधिरथेन वर्तते, विशेषश्च
सामान्यं अप्रभिवारात् शनोति लज्जयितुं, न सामान्य
भ्यभिचारात् विशेषम् । तस्मात् धृतशब्दः स्नेहमान-
लज्जाार्थः । 'काम वा सोऽर्थपादोऽस्तु सामान्यस्यो
धृते विधिः । विना स्त्रुत्या विधानं तु स्नेहशब्दात्तरे
भवेत् ॥' यथा ऐन्द्रेणापि मन्त्रेण सोमो एवमागो न
वैरल तदर्थो भविष्यति, अन्यदेवत्वस्य अप्रत्यक्षशोभ-
पत्तेः, एव अन्यैरादक तैत्त्यवशोर्निधानम् । नूनं बाधो
स्मृतिर्हस्यते एतं विष्पुदेवस्य प्ररोचनासातिः अप-
गच्छति, अन्यम् तु अविहतावचित्ता विधानं, इति सर्व-
स्नेहमहणम् । उच्यते । 'सामान्यो विधिः कश्चित्
कदा चित्ताप्ररोधितः । धृते प्ररोचना दृष्ट्वा निश्चित-
ज्ञानुयायेत् ॥' यदपि तत्रात् विधिप्रक्रमे तैत्त्यवशो-
रन्पुयादानं, तथापि प्ररोचनातो विधिर्धृते दृश्यते, नत-
रसोः इत्यनुवादतये । वक्ष्यमिदं वा च तदपि
विदेः प्ररोचनायतिः, नृपस्य च धृते । तस्या च मत्या
वास्तनिनी यावत् भिन्नति । धृते च कस्या वृत्त-
इत्यत्र च वक्ष्यन् वैरुह्येणापि निधिर्भियते ।
तस्मात् विष्पुदेवोऽपि तैत्त्यमिदोऽर्थायते । यदपि
च सामान्यशब्दः स्यात्, तथापि न बहिर्दिशेताः ।
ततः सामान्यान्वयाऽनुपपत्त्या यत्र क चन अनु-
भूते विधेरे अपेक्षिते, बाधयदेवा धृते एव प्रत्य-
भवति । धृते च शब्दार्थे, यदि अन्वगोपेन अन्वत्त-
भुक्तौत्यदिलगः भिद्ये, किं विरुद्धो ! यदेवमात्रं हि
तत्र कश्चित्, न तु प्रमाणं किं चित् । जिज्ञासाप्रभव

चेद बोधित, न द्रव्यम् । तन न यात् किं किं
द्रव्यमाधिष्येत, यदि वशिष्ठेऽपि श्रुतिरोगे न स्वात् ।
भूतार्थसाददर्शनात् अनन्तरतन्वाया अश्रुतव्यविधि-
कल्पनाया, मान्यन प्रमाणमासी इत्यङ्गीकृत्य पुन-
श्चनशिर्धान्यते । तन ग्रन्थयुगप्रतैलघासादृशा निर्म-
लत्वात् कल्पमाना न द्रव्येत इत्यपिरोधः । तैलादि-
ग्रहणे च लक्षणानय स्वात् । नियमा द्रव्येण न
विशेषः, वृत्तग्रहणे च सामान्य लक्षयितन्यम् । तस्मात्
वृत्तग्रहण प्रमाणमिति सिद्धम् । युक्त्यन्तरे तु अनेन
मन्त्राणोऽप्युदाहृतः । तन तु प्रतेन किं करिष्ये इति
वक्तव्यम् ।

वचस्प ।
 सु— प्राणभृदादिशब्दानां लिङ्गसमवायात् तदि-
 ज्ञतलिङ्गेषु प्रवृत्तौ उक्त्या कृतशब्दस्यापि कृतशब्देषु
 लिङ्गसमवायात् प्रवृत्तिः प्राप्ता अभाष्यते इति
 अनन्तरसमिति । प्रतिपादितप्रामाण्योपपत्तिपादनात्
 अपि तद्विरोधोपपत्तिद्वारापन्तरप्रतिपादनात् पराध्या-
 समतिः । ... सद्विद्याधारणप्रामाण्यविरोधोपपत्ति-
 द्वापन्तरप्रतिपादनाच्च पार्श्वश्रवणमिति । पृ. ५२१,
 वचस्प ।

विष्णुदेवस्य अर्थाददृष्टप्रयोजना निना एतन्
 लानात्तमवेऽपि अर्थावादानयकपरिहायाय अर्थावैक-
 वाक्यत्वाभ्युपगमेऽपि विष्णुदेवस्य धर्मयत्वेन स्नेह-
 शास्त्रस्य अज्ञानाधनारनिश्चायत्वेन प्रयोजना निना पुनः
 प्रार्थनयितुमावश्यकत्वात्, अर्थावैक्यनिष्पी न अर्थावादा-
 नपेक्षस्य विष्णुदेवस्य प्रार्थनत्वाद्योगेन अर्थावादा-
 नुत्पात्त्यनिर्वाहप्रवृत्त्यात् पूर्वप्रस्ताभ्युपगमे उ दृष्टवैक-
 याधन निश्चयात्, प्रयोजना निना पर्वमानमभवा-
 तमरम्भदेहात् स्नेहाभागेन अन्तर्यामि, प्रार्थ, पुनरेव वा
 इति सदेहः समर्थः, इति परिहारोप विद्विः समानात् ।
 विष्णुदेवे अज्ञानाधनप्रवृत्त्यादुपादानात् अविधा-
 यैव्य दौर्न्यं वय उ युक्तं, न उ निश्चितार्थस्य । अनन्त-
 विकारपूर्णदेहे (ला० १३) विष्णुदेवाय उक्तमर्थं न
 नृणांस्मदेवार्थिनः । पृ. ११६८.

बर्द्धयन्मोषवर्धनः । पृ. १२६८.
 ज्ञात-ज्ञातवत्त्वेन प्राप्तान् अर्थान्मोषोऽयम् ।
 इदानीं सद्विचार्यनिर्णयः एषः यः किम् प्रमाणं प्रति-
 पाद्यते इति श्रव्यतिः । किं शून्यं गगनं न यन्मेव धेनू

मीमांसाकोषः

शबरकुमारिलसुरवो मण्डनभषदेवपायसारमयः ।

अन्ये च विश्वमान्या जयन्ति संत्रायमाणस्ते ॥

ॐ अंशांशिन्यायः— अंशांशिन्यायेन तयोः (जीवन्मयोः) मेधाभेदो युक्तः । श्रीकर. ३।२।२९. अंशः अययः, अशः अस्यास्तीति अंशी अययवी, तयोः न्यायः पद्धतिः रीतिः । घरीरस्य पटवययाः, शिरः हस्तौ पादौ मध्य चेति । तत्र शिरादिका अवयवाः, घरीर अययवि । अनयोः मेदेन अमेदेन चेति द्विविधोऽपि व्यग्रहो दृश्यते । युक्तिश्लेषयथापि समाना । तद्वदन्यथापि । के. ७ अंशांशिन्यायेन परमात्मनः सकलभूतान्तर्वासिबन्धमुच्यते । श्रीकर. ३।३।२५ वृ. ३७५.

ॐ अंशुग्रहः— 'परा वा एतस्यायुः प्राण एति, योऽयं गृह्णाति' अंशुं इत्यत्र यज्ञतेरभग्न्येऽपि नामप्रतिशेपरूपदेव अपूर्वयोगनिधिः इति प्राप्ते, ग्रहण्यैव निधिः । तस्मात् ज्योतिष्टोमे गुणयिधिः इति निदानः । वि. २।३।९. ७ अंशुग्रहः ज्योतिष्टोमे एव विधीयते, न तु यागान्तरम् । भा. २।३।१।२०. ७ अंशुग्रहे निहितं दिव्यं 'तन्न मनोऽवृत्तरादिनां वाक्' इत्यनेन लूपते । तत्र स्तेनमिति प्रच्छन्न रूप लक्ष्यते, अवृत्तरादिनां इति प्रायेण अवृत्तरदनस्वभावात् लक्ष्यते । मनः स्तेनरात्-प्रच्छन्नं, वाक् प्रायेण अवृत्तरदनशीलं, दिव्यं तु तदोपद्रवार्थित इति । कु. १।२।११।११.

॥ अंशदाभ्यप्रह्योः संयोगपृथक्त्वेन फलम्यत्वं नित्यत्वं च ॥ औगनुषाक्ये विहितपोषादभ्यप्रह्योऽभ्यप्रह्यानां न्यायानुषंगान्नापेक्षान्योन्योपपत्तिरपेक्षया 'आनुषाङ्गाऽन्ये प्रादौ सुसूयताऽपुः' इतिवचनेन वेतिमल्लदेरेव फल्यं शास्त्रियुक्तिर्नैः काम्यापेक्षैती मती

इति प्राप्ते, 'एष वै इतिहा इतिर्वचने योऽदाम्य गृहीत्वा सोमाय यजते, परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽयं गृह्णाति' इति वचनयोरेवप्यापत्तेः संयोग-पृथक्त्वेनोपपादयितम् । अग्निरोनस्येवोत्पत्तिविधिफल-विधिपरत्वेनोपपादयित्वेऽपि प्राकरगिकाम्या विधिभ्या क्रतुर्यक्रमनपोषमेव । संकल्प. ३।३।१५.

ॐ अंशदाभ्यप्रह्योः— अंशदाभ्यप्रह्योः उत्पत्ति-वाक्यस्य अनारम्भाधीतत्वेऽपि विनियोगकं वाक्यं ज्योतिष्टोमप्रकरणधीतम् । 'अंशुं गृह्णाति' 'अदाम्य गृह्णाति' इति । वि. ३।६।११. ७ अंशदाभ्यप्रह्यान्वा कोमे अपरौ ग्रहभ्यासौ विधीयते, न यागान्तरम् । भा. २।३।१।२०. ७ अंशदाभ्यो विधीयमानौ न कर्म भिन्तः । यस्मिन् कर्मणि मरतः तत्रापरी ग्रहभ्यासौ विधीयते, न कर्मान्तरे इति । भा. १।७।१२।३८. ७ अंशदाभ्यप्रह्यौ कतुसोपः, न तु सनसोपः इति आदौ सृष्टेर्ग्रहणी, न प्रतिष्ठानम् । भा. ५।३।६।१५-१६. ७ अंशदाभ्यप्रह्यानां येषामनारम्भाधीतानां प्राकरगिको विनियोगः, तत्रापि विधिषाठ्यत्वादेव अनुष्ठानसिद्धिः । अत एव न तयोरेव मरतः अपि तु प्रातःसर्गं एव चारुप्रदेह्यः पूर्वमेव । माट्ट. ५।३।६. ७ एकधना-सादनोत्तरं अज्युः दधि-अपु-अदाम्य-उपापु-अन्तरा-मग्रहैः कमात् प्रचरति । तत्रैव होता वाच नियम्य आग्ने । ऐमासा. ८।३।१.

ॐ अंशदाभ्यप्रह्योः दधिग्रहानन्तरं यागः ॥ औगनुषाक्यग्रहे च ग्रहणेऽभ्यप्रह्यारम्भाध्याना-विधिद्वय पठने, कर्मण्यौ कृत्यादियः पूर्वमाग्रातौ । तत्रानारम्भाधीतं सर्वप्रदानुगतिधनप्रतिशेऽपि द्विरा-

अत्राधिकरणम्

यन्निगोये । ५२।१. ० 'यदि हिरण्यं न विन्देत् दार्वरा
अत्ता उपदप्यात् तेजो धृतम्' । सावित्रचपने इदं वाक्यम्,
चतुर्दशचपने इति के चित् । के. ० वाक्यशेषस्य ध्रु-
विशेषोपस्थापकत्वेऽपि निषेधो सर्वविधव्यपक्रांतिः सदेहामा-
द्येन अन्ताधिरणन्यायामावात् न वाक्यशेषस्य विधि-
सन्निधौ चरन्त्यस्य नावसरः । भाट्ट. ५।३।१५, ० वाक्यशेषो
एकस्तोमसनामेष संकीर्तनात् तेषामेव अन्यशब्देन ग्रह-
णात् तत्रैव उत्तरबाल्यविधिः अन्ताधिरणन्यायेन
उचितः इति चेन्न, वाक्यशेषस्य अन्यथाप्युपपत्तेः ।
५।३।१५ ० 'सदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इत्यत्र
'अन्ताः शान्तरा उपदधाति' इत्युपपन्नमग्न सदिग्ध
अन्तपद वाक्यशेषगतौ न धृतपदेन निर्णीयते, न तु
वाप्यते इति चेन्न । अन प्रोचमानपेक्षामिष्यपर्यंतान्
दर्शितम् । विधौ सदिग्ध अर्थवादेन अग्रार्थते इति हि
एव व्युत्पन्न, न तु उत्तमो सदिग्ध उपसहारेण अवधा-
यते इति वाक्यशेषोपादानस्य अर्थवादमानपरत्वात् ।
पराक्रम, १०-११. ० सामान्यवचनेन त्रिदोषार्थेणा
उपपन्नो वाक्यस्य विशेषे निगमनपरोक्ष इति । सा.
१।४।११।२४ पृ. ३६०. ० 'सरस्वत मेघ' इत्यत्र 'वाग्वै
सरस्वती' इति वाक्यशेषात् सरस्वतीशब्दः प्रकृतिः, न
तु सरस्वच्छब्दः इत्यादिनिर्णयः अन्ताधिरणन्याय-
कर्म्यः । तोम. १।३।५

॥ अक्षः—अक्षः पादाभाषाः । नामधेय द्व द्वयोः
कर्मणोरैकम् । अक्षः पादाभाषा इति वयम् । (तथा
केचनो दर्शयः दर्शपूर्णमासैकदेशो दर्शः इति । दर्श इति
नामधेयैकम्, कर्मणो तु भिन्ने समानवर्त्मके) । भा.
५।४।१।३. ० अक्षणां अदेवतात्वेऽपि राजसूये
विनियुक्तत्वेन तत्तुतिः तच्छेषता । सु पृ. ६४०.
० अक्षजं ज्ञान न वासनानिश्चितम् । बृहती.
१।१५ पृ. ५४. ० अक्षत्रयं त्रिदोष-निमीतक-न्या-
(निष्ठापदक.) उपादाने हि यवयव्यैः प्रयुज्यते । तथापि
वाक्यस्य ज्ञाने शक्यताशङ्कः ॥ वा १।३।१।८.

॥ अक्षरसाम्येन निर्द्वात् (निरु. २।१.)
इति न्यायः । 'अग्न्यक्षरसाम्येन मग्नान् मदेक्षरः ।

यस्माद् भग्नं ज्ञानेन मज्जति अनुपपत्तिरिति च (इति
मग्नः) वाचं संयुज्जति विद्युज्जति च (इति वाणः), यः
समानं भावान् परित्यज्य आत्मज्ञानेन योगैर्धर्मैर्गमति
महीयते तस्मादुच्यते मग्नान् मदेक्षरः' इति । अथर्व-
शिरवपनिषत् (राण्डः ४) । अन उत्तिपद्मास्ये
मग्नान् मदेक्षरः इति शब्दद्वयस्य यन्निर्वचनं कृतं, तत्
अक्षरसाम्येन निर्द्वात् इत्यनेन न्यायेन । नाट्य-
तीर्थकृतव्याख्या. अथर्वशिरः. ४

॥ अक्षसूक्तं 'अक्षैर्मा दीव्यः' इति पन, तत्
सूक्तं (ऋग्व. १०।३।४।१-१४) । इदं राजसूये, तत्र
'अक्षैर्मा यति' इति विधानात् । के. ० अक्षमूलस्य
राजसूये अर्थवत्त्वम् । सु पृ. ६६७.

॥ अक्षाभ्यञ्जनम् — अक्षवृत्तासपादान-
त्वेन प्रयोजकं, न पास्तृत्तिलालनयोः । ब्राह्म. पृ.
१०७. ० अक्षाभ्यञ्जन एकरावलीनवनज्यमपि न
तस्य प्रयोजनम् । ब्राह्म. पृ. १०७. ० दीक्षितदण्डनामादी
'दण्डान्तराद्येपकस्य अक्षाभ्यञ्जनन्यायेन हृद्यते' । भाट्ट.
४।१।६. ० इतिवाचनशक्योपस्थस्य सोमन्यपण्याः सप्तम-
पदपातस्यानीयेः वाद्युगिः आख्यायैः निचते अङ्ग-
नम् । के

॥ अक्षाभ्यञ्जनन्यायः । पदकर्मन्यायः । पदस्यान ।
ज्योतिषोमे सोमन्यवणीनवन क्रमप्रयुक्तमेव, न पद-
प्रयुक्तम् ।

पदकर्मप्रयोजकं नयनस्य पदार्थत्वात् । ४।१।
१०।२५ ॥

आष्यं—ज्योतिषोमे भूयाने 'अरण्यपा विहृताया
एकहायन्या सोम प्रीणाति' इति । तदेतदपर भूयाने 'पद
पदान्यपु निष्कामति' इति । तथा 'सप्तमं पदं गृह्णाति'
इति । इदमपर, 'वर्हि हविर्धेने प्राची प्रतर्नयेतु', तर्हि तेना-
धनुषान्यात्' इति । तत्र उपदेहः, किं सोमन्यपन्नपदं
पदपातस्यैव उक्त भयान्युपनिमिति । किं प्राप्तम् ? नरना-
दुस्य निष्पद्यते इवः पद च । तस्मादुस्य प्रयोजकम् ।
नहि गम्यते विशेष इति । तद्वज्र 'एकनिष्पते हवि
उम स्वात्' (४।१।१।२२) इति । एवं प्राप्ते भूमः ।
पदकर्म अप्रयोजकं इति । पुनः ? यन्मात्रपन्नं न्यायम् ।

धीतमिति यावत्, तत् अंशदाभ्यग्रहद्वयं धर्मस्तत्तदं, नेषा संनिधानात् आरम्भाधीतग्रहेरेव संक्यादिति (हृत्तेः संनिधानात् इति सूत्रे पाठोऽत्र ।)

वि— 'ग्रहधर्मा अनारम्भोक्त्यांशदाभ्यग्रहे नहि । विद्यन्ते वा, प्रकरणादाहो, याक्याद्विशन्तिमः ॥' तस्मात् सन्ति तयोर्धर्माः ।

भाट्ट— ग्रहधर्माणां ग्रहस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ ग्रहपाप्मासापूर्वसाधनत्वमेव ग्रहपदेन कथ्यते दीर्घापी-यावाङ्मन्यमान्येन (१११२ वर्णकं २) न तु ज्योति-ष्टोमापूर्वसाधनत्वम् । अतश्च प्रकरणोपसिद्धापूर्वसाधनत्व-स्यैव लक्षणात् न अनारम्भाधीतश्रदाभ्यपाप्मासापूर्व-साधनत्वं धर्माणां इति प्राप्ते, प्रकरणादन्येयमिव अनु-ष्ठानत्वादेव्यात् अनारम्भाधीतानामपि उन्निहितैः चाक्षयलं-कोधे प्रमाणाभावादिव सर्वाधर्मवत् । अत एव प्रवृत्तिं दुर्ब-लेन वा प्रमाणेन साधनत्वेनागतानां सर्वयोगेषु हविषा येषाधिकमङ्गम् । वस्तुतस्तु अंशदाभ्यग्रहोः अनारम्भोप-पन्नयोरपि प्रान्तरणिकेन चाक्षयैवेव प्रवृत्तता इति तुल्यत्वमेव ।

न्यायविन्दुः— ग्रहधर्माः प्राकरणीयग्रहाणामेव इति प्राप्ते, यागताधनत्वाविशेषात् अनारम्भाधीतानामपि इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'अंशमहाद्वयं प्रतिलक्ष्यमर्माः ।'

शंकर— 'ग्रहधर्माश्च तयोर्धाः ।'

॥ अंशदाभ्याधिकरणम् । अंशदाभ्यग्रहयोः नारम्भाधीतयोर्ज्योतिष्टोमे एव विधानम् ।

अत्रुक्त्यात् कौटिल्ये कर्मशेषः स्यात् (२३।१५।२०)

भाष्यं— न कस्या विदपि प्रकरणे भूयते 'एष वै हविषा इर्विजते कोऽन्तर्गम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति । तथा 'परा वा एतन्मध्यः प्राग एति, कोऽंशं गृह्णाति' इति । तत्र शब्देऽहं, किं यागान्तरमेतत् प्रकरणं उत ज्योतिष्टोमकमेव ग्रहयिषि । इति । किं प्रागं ? यागान्तरमिति । पुनः ? अर्घ्यनामधेयसंयोगात् । न प्रवृत्तौ एतन्नामधेयसंयोगो यागोऽस्ति । न ग्रहः कश्चित् कोऽन्त्यस्येन । तस्मात् यागान्तरम् । ननु ह्यप्येदेवं न भूयते । मा भूत् प्रपदेवं, यागदेव पञ्चविंशत्यो विधे । तस्मात् कर्मा-

न्तरं अदाम्यसंशकं अंशसंशकं (च) यागं करोति इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते भूमः । अदाम्यदेवताके केवले नामधेये भूयमाणे भूमः, ज्योतिष्टोमे एव प्राम्यातविशेषाधिकारम्-इति । कुतः ? एतत्तावत् ग्रहस्य नामधेयं, न यागस्य, ग्रहणेन साक्षात् संन्यत्वात्, व्यवहितत्वाद्यामास्य । अंश-रिति च श्रुतसंशयमेव ग्रहनामधेयम् । न च ग्रहमेवे यागमेदो मयति । न च इत्येदेवं धूयते, यतो यज्ञातिः यविमद्वचनो भवेत् । यदप्युक्तं, साक्षादत्र यजतिद्यादौ विषयक इति, नैवं शक्यं कर्मान्तरं विधानम् । विहित-यागवचनो हि सः, विशेषाभावात् । तस्मात् यजतिना ज्योतिष्टोमः एवोच्यते । अंशदाभ्याभ्यामापि अपरी ग्रहभ्यावौ निधीयते इति सिद्धम् ।

वा— अनारम्भाधीतयोः अंशदाभ्यग्रहयोः आलम्भा-दिभूत् (२३।६।१६) नेषा शब्देऽहं । तद्वदेव च पक्ष-द्वयं निराकृत्य यजित्रीनां चोदना इति प्रतिपाद्यते । किंच 'ग्रहतादपि भूतत्वं नामधेये व्यवस्थितम् । किमुतामह-तेभ्योऽत्र, वन नैनाल्लपभेदधीः ॥' तथेतामधेयं प्रवृत्तौ फल्य चित् प्रसिद्धं, यस्य पुनः भूतिनामधेयत्वं द्विरन्यासः किमते । तस्मात् यज्ञातिचोदनासामान्येन ज्योतिष्टोम-प्रवृत्तिः (तिरुः) एकाहोऽस्य कोयने इति मन्यामहे । न च यत्तालम्पतुल्यत्वम् । एतन्न यजनेः प्रत्यक्षरान् अन्वन च अन्यभिचारिण्या संज्ञया अन्यत्वे कल्पिते, यज्ञातिना समस्तज्योतिष्टोमधर्मप्राप्तेः इत्येदेवंतत्तदन्व-विद्धिः । अतो यागान्तरत्वम् । इति प्राप्ते अभिधी-यते । 'ग्रहणं नामधेयं च केवलं यज गम्यते । यागान्-त्यमादपि न्यूनं तद्वद्व्यतयेत्ये ॥' देवता ताजन् दूरप्रदेन (मुष्ठा— 'सोमाय यजते' इत्यस्य अनुवाक-यागविशेषायोगात्, पश्चात् अनुवाक्य सोमाय दृष्टीत्या इत्यन्यथाप्राप्तेः 'यत्ते सोमादाभ्यं नाम जायति तस्यै ते सोम सोमय रज्ज्वा' इतिमन्त्राणाम्प्राप्तदेवतानुवाक्योप-पत्तेश्च देवताविधिवानुवाक्यात् दूरप्रदेता उक्तम्) । यत् पक्ष-मायं द्रव्यं, तदपि न केन चिदुपपत्तम् । नहि जात्या गुणेन च विना द्रव्यमुपपत्तयितुं शक्यम् । न च योगोऽ-प्रत्यक्षिते ज्योतिष्टोमप्राप्तोऽस्मिन्, येन योगमणमेतत् इति विज्ञायेत । न च यज्ञातिः ज्योतिष्टोमं न न्यभि-

भाट्ट— योमफ्राये एकहायनीं विधाय क्रयदेदो तत्र-
यने प्रियमाणे 'तस्याः पट्टं पदानि अनुनिष्णामि, सप्तम-
पद स्वयेन विदितमिति, हिरण्यमन्तर्धाय पदे जुरोति, ततः
सतमे पदं अप्ययुः अञ्जलिना यद्वापि, यदि हविर्धाने
प्राचीं प्रवर्तयेत्, तर्हि तेन अश्वमुशान्ज्यात्' इति श्रुतम् ।
तप अश्वान्यञ्जनमपि क्रयकृत् एकहायनीन्यमस्य प्रयोजनं,
जन्यजनत् अहमवस्थापि उगयस्य समस्तम् । अश्वान्य-
ञ्जने हि तच्छब्देनैव पदपाठवो निर्दिष्टाः इति ते तद-
ङ्गम् । पदस्य च एकहायनीनिरूपितत्वं तस्याः सप्तमं पदं
इत्यनुपपत्त्यात् शास्त्रान्तरत्रयस्य अवगत इति छाऽपि
तदङ्गम् । अतश्च भीयमानसरकार्यस्य नवन-
स्थापि उभयार्थत्वात् उभयप्रयोज्यत्वम् । न च प्रवर्तयदेव
एकहायनीनामात् तच्छब्दस्य अनुवादकत्वं, प्रवर्तयप्रो-
पूर्वप्रवर्तयद्वयीकरणेन प्रयोजनत्वफलकाङ्क्षितविशेषपक्षः ।
न च तथापि क्रयप्रयुक्तत्वविशिष्टैकहायन्या एव तच्छब्देन
परामर्शात् पुरोडाशकपालन्यायापत्तिः । तथाले कथ-
मावेन तच्छब्दवैयर्थ्यापत्तेः तस्य एकहायनीसरूपमान-
पदवाद्द्वयीकारात् । इति प्राप्ते, विधिवीरवप्रयो-
जकृत्तकल्पनागौरवत्वात् तच्छब्दस्य पूर्वपद-
मद्विरत्वनानेन उपगीम्यप्रवर्तयमातुनादानस्थानगतेश्च
एकहायन्याः क्रयमानाङ्गत्वात्साध्यात् तदङ्गभूत-
नवनस्थापि तन्मात्रार्थत्वप्रतीतेः अश्वान्यञ्जनं पदद्वैमा-
दिकं वा क्रयप्रयुक्तैकहायनीतत्रपनरभिनं चरितार्थं, न
एकहायन्याः तत्रवनस्य वा प्रयोजनम् । अतश्च एक-
हायन्यां नयामि भीयमानाया देवात् प्राप्तिं सप्तमपदपाठे
अश्वान्यञ्जनार्थं पुनर्न तदानयनम् । यथाशक्तिप्रयोगादी
क्रयलोपेऽपि वा नैकहायनीप्रयुक्तिः । अश्वान्यञ्जनायै तु
ये के चित् पातरो प्राप्ता एव, शुण्ठोपे मुक्कलोमानुप-
पत्तेः । होमस्तु आरादुष्कारकत्वात् प्राप्येन । यथा-
शक्तिप्रयोगे तु आहवनीये निरधिकरणकः एव वा इत्यन्य-
देतत् ।

स्यापदिन्दु— 'एकहायन्यां श्रीगणि' इत्युपक्रम्य
'पट्टं पदान्यलं निष्णामि, सप्तमं पदमप्युपपन्नञ्जलिना
यद्वापि, तेनाश्वमुशान्ज्यात्' इति च श्रुत्, तत्र अश्वान्य-
भ्यञ्जनयोर्द्वयोरपि एकहायनीनयनसाध्यात् तत्प्रयोजनम्

इति प्राप्ते, क्रयार्थत्वेन एकहायनीश्रमगात् तत्कर्तव्यं
नयनमपि क्रयार्थमेव, अश्वान्यञ्जनं ॥ यथायनीयमानैक-
हायनीपदपाठत्वं उपजीवति इति तदभावे यत्किंचित्ता-
मुभिः कार्यं इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'पदकर्माप्रयोजनम्' । १२.

शंकर— मण्डनम् । १३.

अक्षयपादः वग्धः पञ्चमर्गः । भा. ३।३।३८.
अक्षयपादः आवत्तः पञ्चमर्गः । वक्त्रं चान्
संयुक्तोक्तयोः स्वर्गरेया । यथा दशैः संहितः संहिता रजुः
वेद्या अक्षयया प्रवर्तये नैकतरोममरम्य पेशानकोपमि-
मुनम् । तद्वत् पञ्चमर्गमपि अक्षयः । तथा च सत्यां
पादः 'कृतस्य रजः देवहविः पादोनामे इति दक्षिणे
पूर्वपादे अर्धशिरसि च प्रतिमुहति' (४।३।८) इति ।
अन्यार्थेन 'कृतस्य' इत्यादिना मन्त्रेण पादो प्रति-
मुहति । कः पशोः दक्षिणे पूर्वपादे । पूर्वपादे द्वौ पादौ
अपरस्ये च द्वौ पादौ । तौ च दक्षिणश्च वामश्च । एन
दक्षिणे पूर्वपादे अर्धं च शिरसि पाशप्रतिमोक्तः । एवं-
रत्वा च पञ्चमर्गरे पाशप्रतिमोक्ते हुने अक्षयया कथ्यो
भवति । के.

अक्षयपादे मुद्रीदन्मोक्तं निवातवाप्या वेति
नित्यं द्रव्याखनं भोवनं न विक्रमेति । भा. १०।३।३२,
१०।३।३८

अक्षयपादवाक्यः अस्मिन्नाधनभूतेष्वकार्थम्, न तु
प्रथमविधिधर्माः । तस्मात् अस्मिन्नाधनभूतासु चिन्त्रिणा-
दीष्वप्यपि ते सन्ति । वि. ३।६।२२

अख्यातिवादः— मन्त्रिन् सर्वविज्ञानानां यथार्थं
प्रतिपादते । सर्वेषां यथार्थत्वे भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्था न
सिध्यतीति चेन्न । यथा भ्रान्ता शक्यत्वाविरोधेऽपि हि
विलम्बायै, किं विद्वद्वायै तथा यथार्थत्वेऽपि भ्रान्ता-
भ्रान्तव्यवस्थावैयर्थ्यः ।

कारणोपपत्तिवत्त्वात् व्यवस्थासिद्धिरिति चेत्,
तर्हि तेनैव भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्थाऽप्युत्तु । भ्रान्ता यथार्थत्वे
ज्ञानस्य त्रयो नास्तीति चेत्, सत्या वा ज्ञानव्यवस्थे
कथं वायोत्पत्तिः ? ज्ञानव्यवस्थेरेऽपि 'नेदं रजतम्'
इति ज्ञानोदयदर्शनात् कथ्यते इति चेत्, यथार्थत्वेऽपि

देवता तु सोमस्या आचाराक्ये ग्रहणे एवान्वेति,
इति देवताविशिष्ट ग्रहणमेव तत्र विधीयते । द्वितीये
तु " उपयामरुहीतोऽसि प्रजापतये त्वा शुष्टं शुद्धामि "
इतिमन्त्राणां अश्वमेधतया देवताप्रातिर्द्रष्टव्या ।
सोममन्त्रस्तु उत्तरभाविषागोपकस्वत्प्रमादाय नैयः ।
देवताविशिष्टग्रहणद्वये च प्राक्प्रणिस्तव्येन ज्योतिष्टोमा-
ज्ञत्तस्य तदुपपाद्यत्वस्य च बोधोपपत्तेः न कश्चिद्दि-
शोपः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे वायस्याज्ञत्वात् यथाशचि-
न्यायविपर्ययः, सिद्धान्ते प्रधातावाप्तेति ।

न्यायविदुः— ' योऽदाम्य गृहीत्वा सोमाय
यजते ' ' योऽशु शुद्धाति ' इति वाक्ययोः कर्मान्तरविधिः
संज्ञाभेदात् । ग्रहणसंस्कारविधौ तु तस्य नाममेवादर्थ-
नात् तदनुपपत्तिः । अशुनाक्ये यागमाश्रयेऽपि शुद्धाति-
छिन्नात् ज्योतिष्टोमातिदेशेन श्रवणदेवतामासौ याग-
शिद्धिः इति प्राप्ते, अश्वमेधग्रहणेन ज्योतिष्टोमे
निधानं, गन्धारस्यापि गन्धर्वले बाधनाभावात् । न तु
यागविधिः, गुणनामे निषिधापत्तात्, अशौ यागजन-
नामेति सिद्धान्तः ।

अग्रहण— ' अदाम्य, प्रवृत्ती आद्यः । '

शोकर— ' अश्वमेधो ग्रहणेन । '

● अश्वमेधपरिचरणम् । २।१।१६, ३।६।१३ इदं
द्वयमपि अश्वमेधपरिचरणमेव । तत्र पुनर्परिचरणे
अश्वमेधपरिचरणयोः अश्वमेधतया ज्योतिष्टोमादृशत्वं
साधितम् । उत्तरं तु तयोः प्रथममन्त्रं साधितं इति
भेदः । के. ● अश्वमेधपरिचरणे ' प्रवृत्तत्वं वाक्य
पठितम् । ' इत्यं वाक्यं न्याययेन स्वीकृतं भाष्ये । के.
● अश्वमेधपरिचरणेन अश्वमेधमन्त्रमन्त्रोपेक्षि नामन्त्रम् ।
सोम. पृ. ६७ ● ' अदाम्य ' इति कर्मशेषः स्यात् '
(२।१।१२०) इति अश्वमेधपरिचरणेन यागान्तर-
योगात् । ॥ पृ. ८८०.

● अश्वमेधपरिचरणम्—अश्वमेधः पाठः । ' यागान्-
तरमिच्छायां यागार्थं यत्र कर्ममाह । सर्वमेव यं याग
स्यात् पाठेयं परमं कर्मः ॥ ' आगन्तव्यपदो हि न
मिषमेन अनन्तरं वा इदं तर्हि वा कर्म निरूप्यते,
तेन आगन्तव्यं अभिधीयते । यन्निगम्यमानं

तु विविक्तवत्तत्त्वं व्यवमानसाक्षात्संनिधिकर्मव्यभिचारात्
सकर्मत्वम् । न तु यागान्तरविशेषणे कश्चित् विशेषः ।
वा. २।१।११ पृ. ३८५. ● अश्वमेधेन यातोः
फलसमानाधिकरणव्यापारत्वाच्चित्तम् । रदृश्य, पृ. ४९.

' धातुधातुफलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वा ' इति
वैभाषिकमतम् । पृ. ८९. ● अश्वमेधस्यापि यागानामपि
तत्—(करोति) सामानाधिकरण्यदर्शनात् ' किं करोति ?
आस्ते ' ' किं करोति ? सोमे ' इति सिद्धा एवमादिष्वपि
सकर्मत्वा भावना । तस्मात् सकर्मताकर्मत्वोपपत्तिश्चात्र
' आस्तेन भावयेत् ' इत्यपि प्रयोगसिद्धिः ।
वा. २।१।११ पृ. ३८५. ● धातुध्याप्यस्य
कर्मण अकर्मण्येव अभावात् न सर्वेषां सकर्मक-
त्वापत्तिः । भावनानिवृत्त्यस्य कर्मणः सकर्म भावात् न
अकर्मण्येवः भावनाऽनुपपत्तिः । सु. पृ. ५८५. ● पुरुष-
विष्ट्यापारवाचित्वेन कर्मान्तरादृशत्वात् अश्वमेधस्य
प्रत्ययम् । रदृश्य, पृ. ५९.

● अकर्म क्तुसंयुक्तं संयोगातिशयानुयायः
स्यात् । ३।६।१३१२ ॥

अश्वमेधस्य दर्शपूर्णमासप्रवृत्तत्वात् अश्वमेधं कर्माभावा-
प्रतिपादकं अश्वमेधविशेषकं ' नाश्रुतं वदेत् ' इति
वाक्यं, संयोगात् पुरुषपरवर्तुमानत्वात्तत्त्वमिच्छाहा-
रात् पुरुषार्थं स्यात्, न निषिद्धिः । यदि तु स्मृत्यैव
पुरुषार्थतया अश्वमेधं निषिद्धं इत्युच्येत तदा श्रीतोऽपि
निषेधः नित्यानुयायः स्यात्, इति पूर्वेः पठः ।

विधिविधौ संयोगान्तरात् । १३ ॥

पूर्वपक्षमेषां यागान्तरं यागान्तरं विधान-
माह । निषिद्धं नाश्रुतं, संयोगान्तरम् । निषिद्धा-
नेन पुरुषस्य स्वार्थं स्मरति । वदार्थमपि विधेन इदं
संयोगः पुरुषस्य । कथमन्त्रं भूयसां अन्यगन्तव्यं
मन्त्रिभिः । यं नाम अश्वमेधं भवति, य. अश्वमेध-
समानार्थेन अश्वमेधेन । निषिद्धिर्निषेधोऽपि पुरुष-
दर्शनेन । निषि. शेषमिदं, प्रविष्टः पात्र-
वर्तमानेति । तस्मात् अश्वमेधविशेषस्य निषिद्धिः,
इति सिद्धान्तः । के.

विज्ञाय ब्रह्मेतेता तदन्वेषणाय सीर्यादेषु न प्रयतते इति गायः । एवमन्यत्रापि यथ अत्याघातेन अगीतसिद्धिर्जायते, तत्र यद्वायासमाप्ये प्रेज्जात न प्रवृत्तिः इति प्रदर्शनाय अस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः । साहस्री. ६.

॥ अकाधिकरणम् ॥

संदिग्धेषु वाक्यशेषात् । १।४।१३।२४ ॥

आर्य— 'अत्ताः शर्करा उपदधाति, तेजो वै धृतम्' इति श्रूयते । तत्र सदेहः, किं धृततैल्वसानामन्यतमेन द्रव्येण- अञ्जनीयाः शर्करा उत धृतैर्नैवेति । कथं सदेहः ? अञ्जनसामान्येन वाक्यस्योपक्रमः, धृतेन विशेषेण निगमन, यथोपक्रमं निगमयितव्य एकस्मिन् वाक्ये । तत्र द्वादा सामान्यमादौ विशेषोपलक्ष्यार्थे नियक्ष्यते, यद्वा निगमने विशेषः सामान्यलक्ष्यार्थः, तदा आरम्भनिगमनयोः किं समञ्जस इति सहायः । एष सद्विधेषु उपक्रमे सामान्यवचने विशेषाभावात् न विशेषः परित्यक्तः । निगमने तु उपजातः सामान्यप्रत्ययः इति विशेषात् लक्ष्यार्थे धृतवचनम् । यथा सृष्टियु अ-सृष्टियु च सृष्टिस्तद्वत्, एवं धृतमृतं च धृतमित्युच्यते । संदिग्धेषु एवं प्राप्ते ब्रूमः । सामान्यवचनेन विशेषा-पेक्षिणा उपक्रमो वाक्यस्य विशेषे निगमनस्योऽनुरोधः । कुतः ? नहि सामान्यं विहितं, येन विशेषो निगमनस्य । कथम-विहितम् ? संदिग्धेषु विधानशब्दाभावात् । नहि विधान-शब्दोऽस्ति, 'अत्ताः शर्करा उपदधाति' इति वर्तमान-कालनिर्देशात् । नापि सामान्यस्य साक्षात् स्मृतिः । प्रत्यक्षं तु धृतस्य स्मरणम् । धृत्या धृतस्य स्मृतिः, स्म-रणया सामान्यस्य, श्रुतिश्च लज्जायां व्यावर्ची । तस्मात् धृतविधानम् ।

एव 'वातः परित्यजे, एतदे सर्वदेवत्व वल्लो वा शीमम्' इति । तथा 'इमा सृष्ट्योद्भव्येत्, इमा स्रौतुर्गर्ते विधा भूत-मुपजीवन्ति' इति ।

वा— 'विधिसुलो. सदा वृत्तिः समानविषये-प्यते । तस्मादेकत्र सद्विधिविरोधस्यापत्तिः ॥' किं पुन-रत्र सदेहपरत्र ? विधौ समान्यलक्षणं इति के चित् । तदनुक्तम् । तत्र तान्मात्रनिर्णयात् । स्थदेतत् । कथं निर्निर्ण सामान्य समरतीति ? धृतम् इति वदामः ।

तत्रापि च नवपुरुषगण्यन्माहिपादिसदेहस्तदवस्थः । तेन यथा अत्र धृतमाननिर्णयात् असदेहः, विशेषानभिधा-नेऽपि सर्वैः कार्यसिद्धिः, एवमिहापि स्नेहनसमर्थद्वय-मानग्रहणात् अपदेहः । तस्मात् अर्थवादे धृतधनणात् सहायः इत्यपरैः । तथापि न युक्तः, विशेषप्रतिपत्त्या निर्णीतत्वात् । नहि, 'गौणीयता युक्तः' इत्यत्र कैश्चित् सद्विधिते । विषयः लप्ययासः । कथं ? 'विधौ यदि विशेषः स्यात् सदेहः क्व वा भवेत् । स्मृतिसे स्थित-रस्यापि तुल्यैवैषा विचारणा ॥' यदि क्षेत्र भवेत् 'अत्ताः शर्करा उपदधाति धृतेन' इति, ततो नैव किं चित् विचार्येत । अथ तु अञ्जनवाक्यवत् इहापि एव ध्रूयेव 'यामानयं शुद्धं, प्रसक्तः' इति, ततोऽस्यैव सदेहपारण, इति एतदपि उदाहरणमेव स्यात् । अतः अन्यत्र सामा-न्य, अन्यत्र च विशेषः, इत्येवस्मात् एदेहः । के चिच्च सहायदर्शनादेव विधिसुलो. वाक्यान्तरत्वमाचरते । 'यदि देवः भवेद्वाक्यं विशेषे तत् समाप्यते । विशेषा-वगमाचनं न सदेहः प्रत्यज्यते ॥' वाक्यभेदे पुनः पूर्वे सामान्ये परिसमाप्तं, अन्यत् विशेषपर इति युक्तः सदेहः । यत्तु 'विधिना त्वेषवाक्यत्वात्' (१।२।१७) इति, तत् अङ्गप्रधानवाक्यानामिदं पश्चात् सन्त्यसद्वाताभिप्रायेण । तथाहि । 'स्वार्थरोधे समानानामङ्गाद्विवाद्यपेक्षया । वाक्यान्तरमेकवाक्यत्र पुनः सहस्य जायते ॥' न तु एतदुक्तमिदं । ये हि पदसहायाः पूर्वोपविधेषु अर्थेषु पर्यवसन्ति, तेषां नानावाक्यत्वं युक्तम् । न तु अर्थवादात्ता एकवाक्यत्वात् प्राक् प्रयोगन-लान्, इति प्रयमनेष एकाग्रवाक्यता । दुर्लभतरश्च सदेहः स्यात्, अन्योन्यनिरपेक्षयोः सामान्यविरोधयोः, इतरने-तरत्र च पर्यवसनात् । यदेव हि यतोपात्तं तदेव तत्रा-सद्विधेयं कथ्यते, सामान्यसमाप्त्यर्थे अत्र विधिः, पश्चात् विशेषः स्यात् । प्रत्यक्षवत् इति चेत्, एवमपि सद-धिकरणत्रिपक्षत्वात् (६।८।१०।३०) गौणवक्तव्य-श्रवणं । तस्मात् एकाग्रवाक्यतायामेव उपनमोऽसहाययोः सामान्यविरोधपरिपक्षवेन निमित्तिपरः, अत्रत्यमाप्येक-शोचरवाच्यं विमर्शनीया कस्य प्रवृत्तिः इति जायते सदेहः कस्य सामञ्जस्यमिति । यत् धृतवृत्तं तत् सम-

तस्यौ, निमाहवनीयादयः प्रकृत्यर्थः आहोसित् सर्गार्थो इति । तत्र 'तत् प्रकृत्यर्थे यथाऽन्येऽनारम्भरादाः' (३।६।१।१४) 'प्रकृतौ वा द्विरुचत्वात्' (३।६।१।१२) इत्येवं प्राप्ते, अभिधीयते । अयः सर्गार्थः प्रकृति-विहृत्यार्थः भवेत्तुः । कुतः ? स्वमात्मन् रक्तज्योत्पत्ति-वित्पत्तिः । तदेतत् वर्णितं 'सर्गार्थे वाऽऽधानस्य स्वना-ख्यात्' (३।६।१।१५) इत्यत्र । न तु एतत् सर्व-विपर्ययं सर्वार्थत्वमनन्यत्वे । 'द्वार येयु परार्थीन तेषु तद्व्याप्यवेधका । प्राप्नुवन्तीदृशा भया न स्वकृताः कथं चन ॥ शास्त्रेण चोदिता ये हि दर्शितोभाः स्वरूपतः । तेष्वेवाहवनीयाः स्वाध्यायव्यवचोदनात् ॥' 'यजुह्वति तदाहवनीये' इति श्रूयते । न यत् यजेरन् इति । तेन अन्यस्य आहवनीयचोदनाया तावत् प्रतीक्षितम्, यावत् 'चतुर्दशं जुहोति' 'यद् ब्रह्म जुहोति' 'यक्षमश्वं जुहोति' इति जानिदेवेन सञ्जगत् द्वार प्राप्तम् । 'तत्तद्वाहवनीयेन सहैवाश्वमिदेवतः । प्रकृतौ वा द्विरुचत्वादिष्वपि निश्चयो भवेत् ॥' तथा च 'तामामि, प्रकृतितः प्रयाजन्' (३।६।१।१६) इति निष्पन्नं प्रकृत्यर्थेन दर्शितम् । तथा वैद्वत्तत्वरूपेण-ज्ञाना प्रत्यक्षदर्शितः अपरविधानात् गार्हपत्यप्राप्तिद्वार नास्ति इत्यस्य सगार्हपत्यवेधक अपर प्रकृतितः प्राप्नुयन् अपेक्षितम् । अग्निषु पर्यवसितम्, ऋग्भिषु उत्तरम्भ आरम्भते । पृ ११०३-११०४

शा—(अन्तराग्निर्गो) अग्निषु चिन्त । ते हि अन्तराग्निरादेन 'अहवनीये जुहोति' 'होमविना होमार्थ-तया विहिता । ते हि प्रकृत्यर्थो उत वैद्वतामामि आमनरोमादीना साधारणाः इति, पर्णतादिवत् प्रकृत्यर्थे-मन्यमानन्योनस्म । अग्रमश्व 'सर्गार्थः' इत्युक्तं । तदुक्त्यर्थे च भगन्तरप्राप्तिरूपम् (सोम—'ते सर्गार्थः' इत्यर्थ 'अग्रः' इत्यर्थ मूलम् च नैस्तत्रैव कथम्) । स्वमात्मन् स्वतः प्रमाणात् अन्तराग्नीतयादिष्वर्थः । न चान द्विरुचिद्वारः, प्रकृति-ममात्मनेन विहृत्यार्थे उपदिष्टत्वं होमस्य । यत्र तु सागमात्रे चोदिता प्रकृतित एव 'चतुर्विंशं जुहोति' इत्येवमेवेनात् प्रत्यक्षं प्रतीक्षितम्, तत्र पर्ण-

मपीत्यायः (३।६।१।१-८) । उपदिष्टे ॥ वैद्वतेष्वेति होमेषु समानमेव अभिविधानम् ।

वि—'प्रकृत्यर्थोऽयं सर्गार्थो वहि, रावोऽस्त्यर्ग-यत् । पर्णन्याचोऽतिदिष्टे स्यादुपदिष्टे तु सर्वतः ॥' 'पथा 'वक्ष्य पर्णमर्था जुहोर्भगति, न ॥ पाप शोक शृणोति' इत्यसौ पर्णविधिः (पराग्रहविधिः) प्रकृत्यर्थः, एवं आधानमपि अन्तराग्नीतयात् आहितः आहवनीया-यमि, प्रकृत्यर्थः, इति चेत्, नैवम् । वैयत्यात् । पर्णक-क्यात् पर्णतया याजत्वरूपवेतो जुहोति । सा च दृष्टिः प्रकृत्यावेव विहिता विहृतिषु सर्वशक्तिरित्यते । आहवनी-याचमेव ननु प्रवेतो द्वार होमः । स च क्वचित् प्रकृत्यावेव विहितः सन् विद्वतो अनिदिश्यते, तद्वथा प्रयाजनादि-दिहोमाः । तादृशे विषये 'यदाहवनीये जुहोति' इति वाक्येन अग्निः प्रकृत्यावेव निधीयते, विद्वतो तु होमेन सह अपि-दिश्यते, उस्मात्तत्र पर्णन्यायः । यन्तु होमो विद्वतो उपदिश्यते तद्वथा तद्व्याप्यमिदौ आमनरोमाः ॥ द्वारभूतस्य होमस्य विद्वतो उपदिश्यमानतया द्वारिणोऽपि प्रकृत्यावेव वाक्येन विहृत्यार्थे विधिरित्विमुपगम्य । उस्मात् सर्गार्थो वहिः । ३।६।२०.

आहु—आहवनीयादयः अयः अन्तराग्नीतयादेन होमापनुकदेन विहिताः पर्णन्यायमेव प्रकृतिहोमापार्थ-यव । विद्वतो तु ये तावत् होमादयः अतिदेवेन प्राप्नुते, तेषु प्रतिकारैरप्यन्तः प्रत्यमेव दिक्पत्यम् । वेदमि आमनरोमादय अपरां, तेषामपि विद्वि-मन्त्रजोष्यरितरेषां अग्रमाहवनीयानुपवते; विद्वतेष्व-कृतोत्तराग्रमाहवनीये पुर्यमतिदेवाकृत्यन्तरावभावात् । तस्य च प्रकृतौ आहवनीयप्राप्तिमन्त्रेण अनुवर्ततेः नेष्वपि दिक्पत्यम् । अन्तर्गो नोदेतेन, प्राप्ति-मूलकमन्त्रावर्धवत् अतिदेवेन आहवनीयमिति । अतः अधिकम्भ निवेत ते इति प्राप्ते, नर अतिदेव-प्राप्तेषु आहवनीयानुपवतेः । अर्धेषु तु अग्र भग-मपीत्यायत् उपदिष्टेन प्रामिद्विगदा । अति अमा-होमदीनं विहृतिर्गर्भविना नान्तरावभावात्, उपदिष्टाये-इत्यमन्त्रस्य अन्तरावभावात् इति दान्तजोष्य परमप्राप्तम्

नहि नयनमन्तरेण विशिष्टे देवो क्रम उपपद्यते । तस्मात् त्रयेण तावत् नयन प्रयुक्त इति गम्यते । त्रयप्रयुक्त चेत्, न पदप्रयुक्तमपि भवितुमर्हति । अपि च एकहायन्याः पदपातनो गृहीतव्या इति नास्ति शब्दः । ननु प्रहता एकहायनी पदपातमहणवाक्येन सम्भवति । नेति श्रुत् । 'एकहायन्या क्रीणाति' इति विशिष्टेन वाक्येन नये उपदिष्टा एकहायनी प्रकृतत्वात् पातुनवाक्येन सम्भवति । प्रकरणाच्च वाक्य उत्तीकः । अयेदानीं एकहायनी त्रयगार्थे स्वीकृतिता सती स्मिहितत्वात् प्रवृत्तपुत्रीयता पदपातुवाक्येन सम्भवति, याऽसौ परार्था एतस्याः पद ग्राह्यमिति । तस्मात् त्रयप्रयुक्त नयन, अयोजक पदमिति ।

किं पुनश्चिन्तायाः प्रयोजनम् ? यदि उभय एकहायनीनयनस्य प्रयोजक, यदा एकहायन्याः सतम पद ग्राहणे निधीयते, तदा पुनरेकहायनी नीयेत सममाय पदाय । यदा पद न प्रयोजक, तदा नैकहायनी पुनः पद पदानि अनुमिषामवितया इति ।

उभू—अनेन न्यायेन पदकर्म पाम्त्र प्रयुङ्कते । ते च अक्षान्वयज्ञे विनिवृत्ताः तेन प्रयुज्यन्ते । आसत्तेऽपि आत्मसिद्धयर्थं नयन प्रयुङ्कते । त्रयोऽपि आत्मसिद्धयर्थं एकहायनीनयन प्रयुङ्कते । 'पदावनालगमात्' (४।१।१२।२७) इत्यपि अयमेव पूर्वग्रहः । एवं प्रप्ले आह, त्रये स्वराक्येनैव इत्यविशेषो निर्दिश्यते । इतरत्र स्वराक्येन इत्यपि योपादिर्गन्तु प्रवृत्त गृहीत्वा वाक्यतन्त्रम् । प्रयोजनस्य विशेषात् प्रयोजन काल-निरूप्य नाप्यते । तत् आह प्रकरणाच्च वाक्य क्लीयः (इति) । तस्मात् त्रयप्रयुक्ता सती प्रवृत्त पदपास-र्याऽपीति । अगाम्यज्ञान यद्यपि पाम्त्रा प्रयोजक, तथापि मतिचित् त्रयप्रयुक्ताय अगम्यज्ञानात् । पाम्त्र वाऽपि इत्ययमेव सिद्धान्तो न्याय्यः ।

शा — 'द्वयोर्नयनस्यैवाद् वाक्ये चाक्षर-णाद् यथा । सनिधानात् त्रयार्थे च तथैव पदोपता ॥' इति पूर्वग्रहः । नैव, तृतीया तावत् त्रयार्थेनैकहायनी । यदथा सा, तदर्थं तत्त्वस्यायमर्थो नयः । नयनस्य पर-

यत्वात् पदकर्माप्रयोजकम् । परार्थानुष्ठितं तत्तु पदकर्मो-पवीरति ॥' इति सिद्धान्तः ।

सोम— दृष्यानयनैरप्येण अन पूर्वपक्षोक्तानात् प्रत्युदाहरणमस्ति । प्रत्येकहायन्याः क्रयार्थायाः तदर्थ-त्वानादरेण स्वरूपेण विनियोगात् पातुप्रहणार्थत्वसमवेऽपि अभिप्रायिकरणन्यायेन पुरोडाशकपालस्य पुनोपवासत् पातुप्रहणमेकहायन्या एव न प्रयोजक, इति कथं तद्द्वारा नयनस्य प्रयोजकम् । न च शास्त्रान्तरे 'तस्याः सतम पद' इति श्रवणात् तत्र च 'तस्याः' इत्यनेन एकहा-यन्याः परामर्शात् एकहायन्याः सतमपदप्रहणार्थत्वे सति विनिगमनाविरहात् नयनस्योपयुक्त्यपि प्रयोजनमेवेति वाच्यम् । तथापि हि एकहायनी न स्वरूपेण प्रहता, किंतु 'एकहायन्या क्रीणाति' इति त्रयार्थत्वेनैव, इति परप्रयुक्तत्वेन निर्गताया एव विनियोगात्, इति विनि-गमनाविरहादिदेः । तस्मात्तत्र पूर्वपक्षो मन्द इति । याऽसौ त्रयार्था एकहायनी नयसिद्धयर्थं नीयते, तस्याः सतम पद गृह्णाति इति त्रयार्था एवैकहायन्या, हुडौ निपरित्यजमानायाः प्रमदृशात् पातुप्रहणोपकारत्वात्तन्मात्रेण सन्त्येऽपि सतमपदवाक्यनिरासात्तन्मात्रा तदर्थत्वादेदकप्र-माणभावात् कयार्था एकहायनी, न तु पदपातुप्रह-णार्था । प्रयोजनं पूर्वपक्षे, सतमपदस्य ग्राहणे प्रक्षेप तत्पातोपचारे च पुनर्नयन कार्यम् । सिद्धान्ते तु पास्तन्तरेण अक्षान्न कर्तव्यम् । तत्र च याजिनयानात् अक्षान्नस्य सिद्धान्ते लेख एव न्याय्य इति कथं पास्त-न्तरेणानुष्ठानमिति वाच्यम् । याजिनयानस्य परप्रयुक्त द्वयोर्पक्षोक्तिरात् सुक्तो लेखः । इह तु न त्रय पर-प्रयुक्त, किंतु पाम्त्रस्य इत्यस्य यः सत्कार एकहायनी-गसमपदनिधानात्मकः, त एव परप्रयुक्तः । सद्यः च तत्कारस्य परप्रयुक्तस्यालम्बेऽपि अस्मत्तरेरपि पातुभिः अक्षान्न कर्तव्यमिति वैयर्थ्यात् ।

वि—'सोमकयण्यनयने पदकर्म प्रयोजकम् । न वा, ऽऽयोऽक्षान्नग्राहि त्रयत् स्मिन्नेन ॥, तृतीया त्रयार्था योस्तद्व्याप नयनस्य च । तादर्थ्यात् तत्प्रयुक्त तत्र प्रयोजनस्य पदे ॥'

पृ. १३. (पूर्वापरोभावेनोदायोऽयम्) एवमन्यथापि
क चित्)

॥ अगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्न दृष्टा, न तु
अनभिहितविशेषणा । विशेषणविशिष्टस्य विशेष्यस्य
बुद्धिरानम् । यथा बुद्ध्या विशेषणं न गृहीतं न विप्रयो-
च्यते, सा बुद्धिः 'विशिष्टस्य' इति वस्तुमेव न शक्यते ।
बा. १।४।१।२ पृ. ३९६. * अगृहीतविशेषणे तदनुक्त
विशेष्यबुद्धिर्नोपजायते । तेन विशेषणेन अनुरक्ता,
विशेषणवियया इत्यर्थः । बा. ३।४।४।१३ पृ. ९९६.
(' नागृहीतविशेषणा ' इति किन्ही च द्रष्टव्यम् ।)

॥ अमयः—महाशयः पञ्च । पत्नीशालास्यविहार-
गताः प्रागहित-दक्षिणाग्नि-आहवनीयाः, आग्नीध्रीयश्च,
औत्तरवेदिकः आहवनीयश्चेति । सोमे इदम् । संकर्ष. ३।२।१६. * अमयः सर्वकर्माणां, अग्निप्रयुक्त चाधान
इति वत् उपायमिलुच्यते । भा. ३।६।१५. * अमयः
सर्वेऽपि सर्वेषां धारणीयाः इति पूर्वः पञ्चः (अजसपञ्चो-
ऽयम्) गतक्षीरनित्यस्यैव (श्रामणीः क्षुब्धान् राजन्यः)
अजस्र धारणीयाः सर्वे । इतरेषां तु गार्हपत्य एव
धारणीयो नेतरो (अयमुदरपञ्चः) । संकर्ष. ३।२।५.
* अग्निः, अन्वाहार्यपचनः । अमयेव दक्षिणाग्निः ।
अन्वाहार्यसहको दक्षिणाभूतश्चरन् पच्यते । मीन्या.
* आग्नीध्रीयः । ज्योतिष्टोमे चैवर्जनहोमादूर्ध्वं प्राचीनस-
ग्नौ वह्निः आग्नीध्रिये प्रतीयते । वि. ५।१।१४.
* आद्यसध्यः आद्यस्ये गृहे मयः । पञ्चान्यापादपक्षे
पृथगमयः । नेत्रापादपक्षे तु व्याह्वनीये पक्षोत्तरपादपः ।
अनैव सर्वो गृहगतः पावः । मीन्या. * आहवनीयः
' यदाहवनीये जुह्वति ' इति प्रज्यौ निधीयते, निह्नी तु
प्रवान-नारिद्रहोमादितिहितः अतिदिन्यते इति अग्निः
सर्वायः, न केवलं प्रहृत्ययः । स हि साह्रह्णा आमन-
होमाचर्योऽपि । वि. ३।७।२०. * उह्यः उग्राया
धृतधने । स च सप्तपेन जनयितव्यः । वृषाणां प्लवतो
वा आहृत्यः । आधत्स्वा वा वैनुताम् । भा. १२।
७।१७. * औपासनः पार्वत्यस्थानिपादयोना आयत-
नत्वेन निर्दिष्टः । ' लैपिकानां तु निर्दिष्टमायनं
औपासनेऽग्निः ' । भा. १२।४।१३. * गार्हपत्यः ।

' गार्हपत्ये हवींषि अच्यन्ते ' । दर्शादौ पश्चिमदेशगतः ।
ज्योतिष्टोमे च शालामुखीरोऽपि अग्निप्रयनोत्तर गार्हपत्यः
एव सपद्यते । वि. १२।१।६. * चिरनिर्मथितः अचि-
रनिर्मथितश्च । आधानमाले निर्गम्य ससृष्टो नित्यं
धृतोऽग्निः चिरनिर्मथितः । चयनमाले निर्गम्य उग्राया
धृतोऽग्निः अचिरनिर्मथितः । सद्य एव लौकिकमयनेन
जातोऽग्निः अचिरमथितश्च निर्मन्त्यः इत्युच्यते, तेनेष्टकाः
पच्यन्ते चयनार्थाः । वि. १।४।१०. * दक्षिणाग्निः ।
अमयेव अन्वाहार्यपचन इत्युच्यते । अन्वाहार्य-
नामको दक्षिणाभूतश्चः अयं पच्यते । निष्टलेप-
कग्रीम्भहोमौ चाग्नौ । मीन्या. * अग्निः देवतासु
मुख्यः, प्रजापतेर्मुंरुतः स्रष्टात् । वि. १।४।४.
* निर्मन्थ्यः । स च अमिवृत्ते इष्टकापाके प्रयुक्तः
' निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति ' इति । सोऽयं निर्मथनसाध्यो
लौकिकः अयमकः । आग्नीध्रीयौ पशौ ॥ धर्मयान्
निर्मन्थ्योऽग्निराप्नोतः । वि. ७।३।३. * अग्निः प्रदि-
दिनं अग्निहोत्रं हेतु गार्हपत्यात् उद्भूतस्य आहवनीये
प्रथिप्यते । (उदरणपक्षे इदम्) वि. ९।४।७. * अग्निः
प्रथमाव्यभारदेवतात्वर्यः, पुरोडागदेवतात्वर्यदर्पमिन्नः ।
वि. १०।१।८. श्राद्धहितः । प्राचीनसो एभिन्नसहोः
पूर्वप्रसिद्धमुत्सवगार्हपत्यस्य ' श्राद्धहितः ' इति पूर्वा-
चार्यसंज्ञा । वि. १२।१।६. * अग्निः फलोपेतः
न तु वितिः (अग्निचपनं चितिपञ्चस्रस्रुदायः
सपन्नं, न तु एवैका चितिः इत्यर्थः) । वि.
५।३।६. * अग्निः ब्राह्मणश्च उमी प्रजापतेर्मुंरा-
दुत्सवो । वि. ५।४।४. * मार्जारीयः ज्योतिष्टोमे
दक्षिणभागे । तत्क्षणीये पक्षिपतान्यशाल्मनादि त्रियते । के.
* अग्निः (चयनम्) मैत्रावणीयानां अन्वारोहेषु परि-
समाप्यते, न सर्वेषाम् । भा. २।४।२।२०. * अग्निः
वेदिकः आहवनीयादिः सर्वकर्मायं ज्यग्रतः । ' सान्यहं
कर्माणि करिष्ये, यैश्चास्यचिरतः ' इति । भा. ७।३।१।
३०. * श्रामिजः । अग्नीध्रीयविरिपुः अयं
श्रामिनेऽन्तो अच्यते । वि. १२।१।१. शालामुखीयः ।
प्राचीनस्याहवनादयः सुते पूर्वभागे मयः । शालामु-
खीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यं वंशच ' शालामु-

अभिचयनगतेन

‘प्रतिसमिन्नेत्’ इत्याह ननीयापारणभवगतने कथं
विदादनीयापारणयोगेनरसामान्यचनं हृदयमागम्य
पर्युदासं समर्थनीयम् । विकल्पापेक्षया क्लेनापि
पर्युदासवर्जनस्य ज्ञाप्यत्वादिति ध्येयम् ।

यि—‘धृतिर्विगच्छितोऽप्यस्य किंवा नैराश्रित धार-
णम् । निषेधात् फलव्यभिचितशालो, न प्राप्तवान्नात् ॥’

भाट्ट— नित्ये दृश्ये गतधीव्य निमित्तं आहृतं
 त्वादेय प्राप्तमपि अजस्तपारण 'न प्रतिमद्व्यात्'
 इत्यनेन पर्यंदस्तर्गात् न फर्तय्यमेव इत्यपि प्राख्यद्व्यमेव ।

न्यायविन्दुः—उत्पत्त्य विकल्पेन नित्यधारा न
प्रतिषदध्यात् इति धारणनिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन
आह्वनीयस्थाना- इति प्राप्ते, आह्वनीयस्थाना-

धारणविष्यनुमानात्, इति प्राप्तं, आह-तत्रापि
पक्षत्वात् तदत्र गतिभयो धारण उच्यतेऽपि प्राप्तमनेन
प्रतियोग्यते इति नाश्रुतविष्यनुमानं, तस्मादधायं एव

मण्डन—‘नाम्य स्वाक्षिप्यमाणम् ।’ (उदयस्य)
शंकर—‘गतधीमाण न च ।’

शंकर—'गतभीषाण न च ।
 अमिच्छयनगतेन जलदूषक्षमायाहूतेन
 कान्येनामिता स्वयस्याप्रेर्वाधः ॥
 निर्याममद्यो नियोगे कानदश

उत्सायां कान्यनित्यसमुच्चयो नियाग कनिदश
नात् ॥ १२४॥ ७१७ ॥

आपद्य—अस्ति अग्री उल्लोऽस्मि. क्वापनामि जव-
यति' इति । त प्रभृत् भूयते 'शृङ्गामन्वल्तो वक्ष-
स्वर्वाकामस्य आहृत्यावध्यात्, भ्रातृदत्ताकामस्य,
शैशुदाहृष्टिकामस्य' इति । तत्र विचार्यते, किं
कामस्य नित्यस्य वाऽग्रे. समुद्यप, अथवा नाम्नेन
नित्योऽस्मि. विविच्यो इति । तथोच्यते । उपास्य काम्य-
नित्योरन्त्यो. समुद्यप. कुत ? एव स्याद्भेदोदहारी
नित्योरन्त्यो. समुद्यप. ननु ? नैमित्तिक नु प्रहृतौ
प्रयोगवचनः अनुगृहीयते । ननु 'नैमित्तिक नु प्रहृतौ
सद्विकार. सद्योक्तविरोधात्' (३६।३।१०) इत्यनेन
न्यायेन काम्योऽस्मिन्नित्यस्य विचारो भविष्यति । न
भविष्यति । किं कारण ? नियोगे कामदन्नात् । अग्रे-
नियोजने अप काम. भूयते 'आहृत्यावध्यात् ज्ञातवर्त्त-
नामस्य' इति, न ज्ञातवर्त्तकामस्य अयमतिशयोक्त्यो
भवतीति । एव चेत् आहृत्यावध्यात् एव भविष्यति ।

होमस्तु यथाप्राप्तः उल्लेख एव । सनिपाताय अन्यो.
समुच्चयः ।

समुच्चयः ।
दुप— 'ब्रह्मात्मन्ततो ब्रह्मवर्चसकामम् आह्वय-
 नदध्यात्' इत्यत्र विचार्यते, किं उल्लेख्य वाचांशस्य व
 समुच्चयः, उत नाशोभेन उल्लेखो ग्राह्यते इति । समुच्चय
 उभयोः । कुतः ? नियोगे कामदर्शनात् । 'ब्रह्मवर्चसकाम-
 व्याह्वयानदध्यात्' इति अवधानात् काम श्रुते
 नाम्न्यन्तरात् । एव चेत् अवधानं कृत्वा कृतार्थः शब्द
 नाम्न्यन्तर निवर्तयितुं शक्नोति, वक्ष्यादवधानमात्रात्
 फलम् ।

असति चासंस्तुतेषु कर्म रथात् । १८ ॥
भाष्यं—यदि च काम्येन नित्योऽग्निर्निषेधः
त नैव स्यात् । तस्मिंश्चासति असंस्तुतेषु भाष्याणि कर्म
स्यात् । तथा आपानस्य वर्गमर्थे काम्येन । तस्मादपि
उच्यते ।

तस्य च देवतार्थत्वात् । १९ ॥
 आह—असि च अग्न्यन्वाधानेन देवतापरिमित
 कृतम् । यदि ओ३मि. उन्मुख्येत ततो देवता अपरिमिता
 भवेत् । अग्न्यन्वाधानेन अपरिमितं । तन्वतादमिषाणां
 देवतापरिमद ।

विकारो वा तदुत्पद्येत् । २० ॥
आप्य--विकारो वा नित्यस्याग्रे कान्येन । तदेतदु-
त्पद्येत् । (१६।१।१०)

सचेष्टं 'नैमित्तिकं तु ग्रहणो तदिकार' (१६११/१०)
इति । सामान्येण पतुमुक्तं, 'यदाहवन्ति तु इति' इति ।
'वृष्टिराग्रे वैमुक्तत्वं' इति विशेषः, तेन सामान्य
शायेत । नि कारणं स्वाभयेतु अभ्यावृत्तविषयस्य सामा
न्यस्य ततोऽप्यन्यत् इतिवत्तत्वात् । विशेषस्य सामान्य
विशेषस्य कथनयोगिनः सत्तायत्वे विरहाभावस्यद्वा
उत्पत्तिरित्येवं न भूत् इति । अत्र यदुक्तं निमित्तो काम-
दत्ततादिति, तत्र ब्रूमः । 'आद्याद्वयवद्वयत्वं' इति
नित्यस्यैव होमप्राप्त्याप्त्यन्य अत्र निमित्तप्राप्त्येव
आद्याद्वयवद्वयवद्वयत्वं । अत्राप्युक्तं इति पुनः
अति । यदि अत्राप्येव कामभूतिः स्यात्, अत्राप्येव निमित्त-
येन, निमित्तप्राप्त्येव कामस्य सत्तायत्वेन युज्यते । तस्मिन्
निमित्तप्राप्त्येव निमित्तप्राप्त्येव सत्ता, इत्येवमप्युक्तं सत्ता

अभिचयनप्रकरणे

विधीयते, येन गोदोहेनेन चमस्य प्रवृत्तिद्वारा
हृष्येत, अपघात्य निष्पन्नमिदं त्वामनेन आध
न्यानुपपत्ते । अतोऽनघानमेव अभिरिषिष्ट उपाधि
करणं फलोद्देशेन विधीयते । आहवनीयाभिधारणप्र
वृत्तौ पत्नीरक्ष्याच्य न वरि प्रयोग । उच्यते आहव
नीया अभ्यन्तरसंतर्गोऽपि च वाचनिक्या
हृष्यति । अतश्च फलार्थे अभ्यन्तरवधानमाप्तरणेऽपि
आहवनीयस्य नित्यस्योच्यते नानाभावात् अनेन
होमादीनि इति प्राप्ते, विष्पन्तरिहितं नमायेऽपि
होमाद्यनेन धारणाधितारणस्य व्यपगत्येन उपस्थित
त्वात् आधयनोपपत्ते, लघुत्वात् शुणक्तमप्यत्र एवाप,
इति नित्यस्योच्यते निवृत्त्या प्रवृत्तिरुपपत्तिः ।

न्यायविन्दु — अनौ (चयने) उपाया
स्थाप्यमभि प्रवृत्त्य श्रुतं 'ब्रह्माग्न्यान्तरो ब्रह्मवर्षतकामस्य
आहव्यादध्यात्, प्राणदप्राचरामस्य' इति । तत्र नित्यता
म्ययो समुच्चय, नित्यस्य होमार्थं नाहव्याम्य (च) अय
धानमानभवणेन होमवत्त्वाभावात् इति प्राप्ते, होमार्था
यधानमाधित्य अभ्यन्तरामन्यत्र फले विधि । अत
काम्येन नित्यस्य प्राप इति सिद्धम् ।

मण्डन — 'वार्ताभिर्गोवते दूम्यम् ।'

शुकर — 'अमाहुः चयनमाध्या ।'

अभिचयनप्रकरणे श्रुतस्य उच्यते प्रवृत्त्या
पाहवस्य काम्यमेव आहवनीयत्वं नास्ति ॥
स आहवनीय इत्याहुविधयोगात् । १११४।८।

२६ ॥

माध्य — यथाही वैहारोऽग्निं स आहवनीय
क्यात् । कुत ? आहुतिसंयोगात् । एव हृष्यते यस्मिन्
स आहवनीय । हृष्यते चास्मिन् नित्ये । तस्मादयमभि
आहवनीय ।

अन्यो योद्धृष्टाऽऽहरणात् । २७ ॥

भाष्य — अतो वा आहवनीयात् क्वात्, नायमा
हवनीय । क्वात् ? उद्धृत्य आहरणात् । लोत्तिनोऽय
उद्धृत्य आहिते 'प्राणदाहरेत्' 'प्रादायादाहरेत्'
इति । आहवनीयपदस्य सत्त्वमिति च सत्त्वरेषु तस्य
ज्ञात्वात्, अमाहुश्च प्राक् तेभ्य । यच्च आहुतिरुपयोग
दिति, सिद्धे आहवनीयत्वे आहुतयो विधीयन्ते 'यदाह्य

नीये जुहति' इति । सिद्धेन तेन व्यासा (आहुतीना)
विधानात् न तद्वत् सत्त्वमिति । तस्मादाहवनीय ।
प्रयोजन, आहवनीयधर्माभावात् ।

आ — सोऽय काम्योऽग्नि आहवनीयस्य दवाच्य
क्यात्, आहुतये अस्मिन्निति । तस्मादाहवनीयधर्मा गत
श्रीधारणादयं अयं कर्तव्य । नैन, आधानब्रह्म
संस्कारविशेषस्य वाचक अप आहवनीयस्य, नास्ति
तस्मिन् सत्त्वरे वर्तितुमर्हति । तस्मादाहवनीय
धर्मा ।

सोम — प्राणगिरी धमति । होमाधारतया आह
वनीयत्वे तु 'आहवनीये जुहोति' इत्याहवनीयस्य सतो
होमे विधि, होमाधारतया आहवनीयस्य, इति परस्पर
अप्यमन्त्रात्, होमाधारत्वेऽपि पक्षरिषु तत्प्रयोगाभावात्
रुद्ध एवायम् ।

वि — 'सोऽग्निराहवनीयो नो वा, ऽऽय आहुति
योगत । अन्येन्याधयतो नैव सत्त्वराच्येन सोऽय
हि ॥ '

भाट्ट — सोऽय काम्यसि आहवनीयपदवाच्यः क्वात्
होमसंयतनात् । अतएव आहवनीयधर्मा गतधीया
रणाया कार्यो इति मन्त्रमतेन आहव्यात् । आधान
जयसत्त्वकारविशेषवाचका आहवनीयदिशब्दा नास्ति
तस्मिन् सत्त्वरे वर्तितुमर्हति । तस्मादाहवनीयधारणा
दय । परंतु सत्त्व गतधीये निमित्ते आहवनीयधारणा
पुरुषार्थे, इति नास्ति तदर्थं वस्तुप्रवृत्त्याभावात्, स्वल्पे
आनयक्याद्य । इदं च सुहृद् भूतं प्रवृत्त्याहुतिरिष्यम् ।
एवमत्राऽपि ।

न्यायविन्दु — सोऽय काम्योऽग्नि आहवनीय,
आहुतये अस्मिन् इति 'युपचे' तेन आहवनीयधर्मा गत
श्रीधारणादयोऽयं कर्तव्य इति प्राप्ते, आधानव्याख्या
विशेषस्य आहवनीयधर्मात्वात् ताम तदर्थं इति
सिद्धम् ।

मण्डन — 'नाहवनीयस्य ।'

शुकर — 'काम्यो नाहवनीयस्य ।'

अभिचयनविशिष्टे कृतो एकादिरीक्षाध्याना
न चाप ॥ मातृदिक्षास्थलेन इत्यभिधानेन

तदनुवादेन आहवनीयविधानोपपत्तेः । अतस्तेऽपि सर्वाभ्याः । (इत्.पर 'स्वितादुत्तर' इत्यादि) ।

शंकर—'समानविविताऽऽम्वीनाम् ।' १९.

ॐ अग्निः औत्तरवेदिकः जालामुत्पीपत्य एक-
देश एव, न कृत्स्नः ॥ सोमे समान्नात 'प्राद्यमग्निं
प्रणयन्ति' इति प्रणयनमविशेषात् सर्वसमूहवनीयस्य
औत्तरवेदिकस्यैव इत् आरम्भाहवनीयत्वेन तस्यैव
सर्वशोभायिस्वरूपात् इति प्राप्ते, 'एतमाहवनीयमाह-
वनीयात् प्रणयन्ति' इति श्रुतौ आहवनीयस्योपादान-
स्वस्रजगात्, तस्य चान्यापाये भुवत्वेन अरुच्येवामिश्रोणः ।
अत एव 'पूर्वो यत् स्रजपरो भगसि' इति मन्त्रलिङ्ग
'पूर्वमग्निमभ्युदेति' इत्यादौ पूर्वपरगन्धेन जालामुत्पी-
माहवनीययोर्न्येहाराभ्य भगच्छते । संकल्प. ३।१।१९

ॐ अग्निः ज्योतिष्टोमे तद्वपर्वणं एव लौकिक.
इत्यान् न दीक्षणीयापथ्यं ॥ सोमे दीक्षणीयापथ्योत्तर
त्रियमनोऽप्याहवनीयादिरक्तान्वयेन लौकिक एव इति
प्राप्ते, 'देवता एवोभयतः परिश्रुतं यजमानोऽवश्ये'
इति वचनेन सोमयागीयस्य देवतापरिप्रक्षपमकारस्य
अनिवृत्ततात्पर्यमेव तदपममाश्लेषेदीक्षणीयमित्येव आ-
भन्त धार्यतः । सन्तुतो बौधायः लौकिकत्वेन तत्र प्रणयन-
स्यापि तदर्थेनात् सोमापथ्यं एव लौकिकत्वं, न दीक्षणीया-
यमाती । अत एव 'न वेदे धनीं वाचयन्ति नैत स्तुताव्य-
मशिन इव या अथ यतो कसौम्योऽप्यः' इति श्रुतिः.
सोमापथ्यं भागभजनद्वारा अग्नेरलौकिकत्वेन च्यनयति ।
अत्रमेताऽपि 'अपरेषादानीय मनमयाहुव्य प्रयच्छति'
इत्याहवनीयदर्शनं चोपपत्तेः । प्रायशोकादौ अमत्रमिदं
पुनः प्रणयनम् । संकल्प. ३।१।१९

ॐ अग्निः सिष्टदृष्टन् गार्हपत्याधिष्ठाता देवता-
विशेष एव ॥ न आहवनीयतद्वयेन निश्चिनो
देवतात्वा एव मभिधमिः स्यात् । सिष्टदृष्टे देवताया
एव गामर्थात् इति प्राप्ते, 'गार्हपत्यं सिष्टदृष्टयन्ति'
इति पञ्चासत्यादि कतिपयाहवनीययोगेन सिष्टदृष्ट-
मभगद्गार्हपत्यास्यधिष्ठानुदेवप्रतिशो एव सिष्टदृष्टः ।
संकल्प. ४।१।१९.

ॐ अग्निचयनम्—अग्निचयनस्य स्यून स्वरूप-
गुणाहिमत्वे । अग्निष्टोमादौ उत्तरवेदित्वेन इष्टमभिधन-
युर्वन्ति । तत्र षण्णौ वितत्य षतन् यः श्येनः, तदाकार
प्रायः युर्वन्ति । अन्येऽपि च भूयासः दूर्गायाकारः वेदे
उक्ताः । तत्र प्रथमे चयनप्रयोगे अनेकाभ्याः सहस्रमिष्टका
भगन्ति, जानुद्वया च वेदिः । तत्र पञ्च प्रस्ताराः प्रतिप्रस्त-
रोत्तर पुरीष इति पञ्च पुरीषाणि, इति पञ्चवित्तिक चयन
क्रियते । प्रतिप्रस्तारं द्यतद्वयमिष्टकाः उपधीयन्ते । द्वितीय-
चयनप्रयोगे सहस्रद्वयमिष्टकाः । प्रस्तारद्वय एक च पुरीष
इति एतन् वित्तिः, एषोराका पञ्चैव वित्तयः । एव च दश
प्रस्तारः पञ्च पुरीषाणि, नामिदं दश वेदिः । तृतीये द्व
प्रयोगे सहस्रमथ इष्टकाः, पञ्चदश प्रस्तारः, पञ्च पुरीषाणि,
आम्यदश वेदिः । चतुःप्रस्तार एक च पुरीष इति
एता वित्तिः, एव पञ्च वित्तयः । पुरीषान्ता वित्तिः इति
परिष्ठाया । ननु यथोऽपि प्रयोगा भगन्ति, तत्र इष्टका-
परिमाणं अधिवाधिराधिरमेव स्यात् ।

अथ आदौ ऋत्विजो वृत्ता स्वायिन्शोम इतरथा
काश्चिदाहुतीर्तुता अभिगादाय अथ गर्धभं च गृहीत्वा
मूर्धनमस्थाने गच्छन्ति । अभ्या मृदं तन्मिवा कृत्वाग्निने-
नावेष्टव गर्धभदृष्टे इष्टपथिवा आनयन्ति, अथस्तु
भूयात्ताक्रमार्थः । मृदि अग्नेरपारुदेष्टव्यद्वाराविचू-
र्णानि समिदस्य जलेनादौ वृत्ता विष्ट इष्टका अग्नि-
स्थापनार्थां चतुरथा उपा वृत्ता पचन्ति । ततः
पुरोषस्य अथस्य ऋषस्य देवस्य प्रत्यस्य चेति पञ्च
पञ्चपुत्रीयाणि मिज्जानि युर्वन्ति । सामिनेनीरतूष्य मुच्य-
माधारमाधारं दीक्षणीयमित्ति वृत्ता एव आप्तरीवा,
पद् आग्निर्वाधेति द्वादश दीक्षद्वतीर्तुती । ततः पूर्वोका-
यागुपाया मतापेन उच्यते नाम अग्नि उपाहृती । तत्र
मथिष आधाय शिकवे मग्निमुपा निदधाति । वराधि
वक्रम प्रातिष्ठस्य तद् विष्टिर्द्वि शिकर म्दगटे प्री-
युजति । निष्पुत्रादि इत्या धिक्व कथादुनुच्य
आगन्वा गादयन्ति । ततो दीक्षाः पद् । इदंता युर्वन्ति ।
निर्नम्येन पचन्ति । ततो गार्हपत्यमिति वृत्ता तदुत्तर
उच्यमथि मिज्जानि । ततो दूर नैर्जना दिधि नैर्जनीः
तिष्ठ इष्टका उपाहृती । तदुत्तरि रिष्टमिज्जानि

अग्निचयनाद्यद्भूताः

पश्येति यः अग्रेतरात्, न स्वल्पयापनमाप्नुय
तस्मात् तस्यापि यागमभिनिर्णय इति गम्यते ।

[illegible]

प्रति व्यापारः यदि मिहितः, तमेव इति
सममिच्छादेन व्यापार्येन प्रतिमिदं ततः
पञ्चाशत्तमेन वृत्त्यनितवशयोगानः तत्रयोगादि-
भोगं न तत्फलं लभते । यदि परं वादने
कृते कर्तव्यः सन् अतिव्यमाराधनाभावात् अनन्तमेव
नियेत, अस्ति तु अतिव्यमाराधनाभावात् । वन-
च पूर्ववत्त्वात् संप्रति नानन्तर्यं (वैयर्थ्यम्)
' संख्यायै चौरणमासी वैयर्थ्यम् निर्णयति ' इति आन-
न्तर्यं कृतवन्तः । तदानीमेव कर्तव्यमिति भावः
तस्मात् स्वकाले प्रयोगः । निर्णयमपि न वाच्येनापि
अनेनाहूतं बलम् नियते । ॥३११८॥

सोम—यैशान्तस्य आग्निदेशिककाल्यग्रहेऽपि इह
तद्वाचः इति प्रत्यख्यानत् समतिः । ' यया पौर्णिमास्य-
मावास्यापयोरोः समुद्रायरोः अन्योन्यसाहित्यं विना पत्य-
पूरुग्राधानत्वेऽपि ' पौर्णिमास्या पौर्णिमास्या यजेत,
अमावास्यापाममावास्या यजेत ' इति तृतीयसंमु-
द्रापापूर्वग्राधानव्ययम्, तथा वाजपेयस्यापि बृहस्पति-
सवाह्या विना परमापूर्वग्राधानत्वात् इहापि तृतीयसं-
मुद्रापापूर्वग्राधानव्ययेन योज्यते, तेन बृहस्पतिप्रमुद्रा-
नात् पूर्वं समुद्रापापूर्वमेव निष्पद्यते, परमापूर्वं तु इह-
त्वंतिप्रधानग्रहानन्तरमेव इति भट्टसोमैववर्तते।
एव ' अग्निं विष्वा सौनामया यजेत ' इत्यत्र च-
नैनं अग्निप्रस्तापिपत्यन्तरं विधानात् अग्निप्रस्तास्य
वर्षान्तिपञ्चम्यष्टिहले अग्निनिर्वाणरूपस्य स्वरूपेण
पुन्यन्त्यामावेन तत्फलत्वायाः शब्दपूर्वनिर्वाणरूप-
व्यापनादेः संकर्ये ' सौनामयाः शान्तिप्रज्ञात्वेन न
तु यजनात्त्वम्, न वा अम्यत्राप्यपि ' इति स्वर्वाधानात्,
शान्तिप्रज्ञात्वाद्ग्रहानन्तरं सौनामया अद्वेयत्वे इति
आग्निदेशिकप्रत्यख्यानस्य समतिः अनुदानं योज्यम्।
सुवार्थस्तु, अद्विगाना बृहस्पतिप्रवादीनां मयनेन एक-
कालापाभिमुख्य-पात् मुख्यकालस्य प्रधानद्यान्तरी इति
(पूर्वपक्षः) ।

(पूर्वपक्षः) ।
वि—‘अग्निं विद्म योन् सौमनस्येभ्यो-
ष्टिरोहरी । अग्निनाते स्वप्नते वा, न्यशादोऽन्वि-

४ अग्निचयनस्य फलदफलविचारः पूर्णमव्यवहार-
सिद्धः, प्राकृतवैवर्तविचारः अन्यतिश्राद्धाधिकरणसिद्धः,
नित्यवानित्यलविचारः मोहोद्वेगाधिकरणसिद्धः, उत्तर-
वेदिनिश्राद्धाधिकरणविचारस्तु स्वयं द्वितीयेऽध्याये
(२।१।२६) सिद्धः । तु पु. ९४९, ॥ अभिचयने
मात्रिनहोमाः दीक्षणीयायाः प्राक् कर्तव्याः । भा. ५।२।
११।२९. 'साविनहोमन्यायः' इति किन्दौ अधिहरणम् ।
॥ अभिचयने साविनहोमाः 'सावित्राणि क्षुरोति' इत्यनेन
निर्दिताः । वि. ५।२।११ ॥ अभिचयने
साविनहोमाः, उज्जसभरणादिफ, दीक्षणीया, यपनादयो
यजमानमत्काराः, ततो रुक्मभरण इति क्रमः प्रत्यक्ष-
पाठस्य प्राप्त्यात् । के. ॥ सुपग्राङ्गनिर्निषा न भवति ।
'दिव्य सुपर्ण वयसा बृहत्' । 'वयसा प्रतिमया'
इत्युभयमपि स्मृतिमानम् । संकषे. ०।१।३९, ॥ इयेना-
द्वृत्तिः चित्ते. कायैव । वाङ्मिकास्तु नित्या मन्यन्ते । तत्
परिभाषामानम् । २।१।४०, ॥ 'सशिरस्क एनामि-
श्वेत्यम्, 'वयसा वा एष प्रतिमया नीयते' इति भव-
यात् पश्चिमिरत् उपधान कार्ये इति पूर्वपक्षः, शिरः-
भुजिका इष्टवैय, न तु प्रत्यक्ष पश्चिमिर इति
सिद्धान्तः । २।१।३८, ॥ 'कङ्कचित् चिन्वीत' 'वायं-
चित् चिन्वीत, यः कायेत सुशोभां अस्मिन् लोने
उभयेय' इति । भा. १०।८।११।२६, ॥ 'साहस प्रथम
चित्यामिन्विनीत, दिपाहस द्वितीय, निपाहस तृतीय' इति
नैमित्तिकमेव, न नित्यम् । नित्यं तु अष्टादशमन्त्र-
गतोऽपि । नैमित्तिकस्य च नित्यप्रयोगे नान्वेति ।
॥ १।१।२४ ॥ 'ज्यापास चित्वा कनीयस न चिन्वीत'
दिपाहस चित्वा एकगाहस न चिन्वीत इत्यर्थः । एव-
मुत्तराणि । संकषे. २।१।११ ॥ अभिप्रयोगः प्रधानादी,
अभिप्रिमोक्ष प्रधानान्ते (इति भाष्यभारतमम्)
नाह्रप्रधानस्य आदौ अन्ते चेति वार्तिकारमतम् ।
'अग्निं युतग्निम्' इति मन्त्रेण होमः अभिप्रयोगः ।
'इमं स्नानं मधुमन्तं यथापा०' इति मन्त्रेण होमः अभि-
प्रिमोक्षः । वि. १।१।३९, ॥ उपासमरण एवैषि कर्त-
व्यम् । ४।२।१०, ॥ उपा निपाद्य तण्डुलपाया अभि-
प्रियन्ते । नित्योऽग्निः उल्बः नमः । १२।४।७

॥ उल्बः अग्निः । 'सतापेनाग्निं जनयति' । 'बृथा-
ग्राह्यवृत्तौ ब्रह्मवर्चसमामसाहत्याउपध्यात्, 'ग्राह्यदमाद्य-
नामस्य, वैयुताद् बृष्टिनामस्य ।' भा. १२।४।७।१७.
॥ काम्येऽग्नौ बृहन्नये ग्राह्ये वा आधानादिक नास्ति
पूर्वसिद्धत्वात् सत्कारानुपयोगात् । वि. १२।४।९,
॥ उल्बाग्निमरण अभिचयने सवल कर्तव्यम् । तदभावे
तु नैमित्तिकी वैधानरेभिः । शिक्येऽग्निमहितामुपा निपाद्य
तच्छिक्य स्वकण्ठे नृह्वा मवत्सरपर्यन्तं धारयेत् । ४।४।
९, ॥ उल्बो बहिर्मुखा., 'बृथाग्राह्यवृत्तौ ब्रह्मवर्च-
समामसाहत्याउपध्यात्' इति काम्यः । तन कामिनः
काम्यः, अनामिनो नित्य उल्बोऽग्निः इति व्यवस्थित-
विकल्पः, न तु नित्ये होमः, काम्यस्य तु धारणमान
इति समुच्चयः । १२।४।९, ॥ शिक्य पशुधाम् इत्यु-
क्तम् वा उपोषम्यापनार्थम् । ४।४।९, ॥ दीक्षणीया
उपासभरणोत्तरम् । ५।२।११ ॥ इष्टवन्ते एव दीक्षित-
वर्णाणां प्रवर्तनम् । सोम. ५।३।११. ॥ दीक्षित-
वत्काराः रुक्मप्रतिमोचनार्थः प्राक् कर्तव्याः । भा.
५।१।१२।३३. ॥ रुक्मभरण यपनादिमत्कारोत्तरम् ।
वि. ५।२।१२. ॥ अम्यादाने चतुर्णां मन्त्राणां, एतने
द्वयो, मृदाहरणे एणा व समुच्चयः । भा. १२।१।४।
३० ॥ 'निर्मन्व्येनेष्टाः पचन्ति' अत्र निर्मन्व्यशब्दः
न लब्धो न यौगिकः, किंतु योगलब्धः । वि. १।४।१०.
'निर्मन्व्येनेष्टा. पचन्ति' इति निर्मन्व्यशब्दो यौगिक
एव, न सस्कारनिमित्तकः, नापि वार्तिकनिमित्तकः । भा.
१।४।१।१२, ॥ 'निवेद्यनः सममनः' इत्येव्या गार्हपत्यो-
पस्थानं कर्तव्यम् । ३।२।१।३-४, ॥ 'व्याममानाणि यत-
पुच्छाणि भवन्ति' इति श्रुतो म्याम नममानस्यैव
नाप्यर्थः । संकषे. २।१।१०. ॥ उपसदा पश्य इष्ट-
कृत्तिमदाहृत्या न सपादनीय, किंतु स्वस्थानविशुद्धया सपा-
दनीयम् । वि. ५।३।२ ॥ उपसदा पश्यत्या सर्वसपाद्या,
न तु प्रलेकम् । भा. ५।३।१।१-२. ॥ 'नैरा वधमुप-
ध्याति' इत्यस्य शण्डिलस्मिर्तुर्योपयिष्यव्याधुनवरुषया
नविधानेन निरावदृष्टस्य 'नृहसत्येयो एतदक्ष यतीत्याः'
इति उपधानरूपयुक्तमन्यविदेवतासंग्रहप्रतिपादकना-
वसतोपासमरणे यथाविधायक्य नद्विगीक्रियते 'संयुक्त-

इतिश्रुतत्वा न नित्या, किंतु श्रुतिश्चऽभाननिमित्तेन नैमित्तिका । तथा च षड् चित्तयोः नित्याः, पट्टी च चित्ति-
रनित्या, इति षट्चित्तितोऽभिः कर्तव्याः । वि. ४४।७.

॥ अभिचयनं उपसद्दिनेष्वेव, न तु ततः पूर्वम् ॥

मन्त्राहागयोर्दोषोत्तरमेव न्ययनाद्यदुपसन्नः पूर्व-
मेनाभिधेत यः, इति ब्राह्मे, 'यदहर्हमि चेय्यमागस्तदहमय
समस्येत्' इत्यान्त्युत्तरैकादशिमप्राप्त्युपसन्नमासपिण्ड-
नादुपसद्दिने एवाभिधेत यः । संकल्पे. १।१।१७

॥ अभिचयनं त्रिवारमेव कर्तव्यमिति न
नियमः, चतुर्धासाहारसंभवात् ॥ त्रिवारमेवाभिधेत यो
नापिस्मर, 'आतुरप्र चिन्वीत' इत्यादिस्मर्यैस्त्रिवार-
माह्वयमाणानामेव स्मृतिस्मरणेमात्रेणसमाख्याना विधा-
नात्, इति ब्राह्मे, याथानाम्येन ननु रात्रात्तस्य कदाहारस्य
परिहृत्यार्थत्वे गौरवापत्तेः, प्रथमाद्याहारनिमित्तचतुर्गुणमान-
विधानपरत्वेनापि तेषां त्रिवीरानामुपपत्तेः, 'उत्तरमुत्तर
ज्यारत' इत्यस्य 'नाम्येन विना कर्त्तव्यं चिन्वीत'
इत्यस्य 'बृहत्तमपरिमित अर्ग्यंराम्यं चिन्वीत' इत्यस्य
चार्यरात्रय सन्ति चतुर्धासाहारः । संकल्पे २।१।३०.

॥ अभिचयनगतस्य षड्वारशाम्भे. नित्यं न
धारणम् ॥

नित्यधारणे विकल्पो नह्यस्मात् प्रतिषेधः
श्यात् । १३।४।१०।३० ॥

भाष्यं—तस्मिन्नेव उक्त्ये चिन्ता, किमत्र नित्यं धार्यो
न पा, अपरा नैव धार्येति । तयोर्व्यते । नित्यधारणे
विरम्य, धार्यो य न वा । पुनः ? नहि अस्मात्
प्रतिषेध. श्यात् । धारण्यतिशयस्य भवति । 'न
प्रतिनियेत्, यत् प्रतिनियेत्तु आतुरप्रममे बभूवति ।
(सदिष्टम्, समिष्टम् इत्येव समिष्टम् इति
पाठोऽप्यत्र) इति श्रुतिः । धारण्यद्वयं च यदि
प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति । यत्, 'न गतय, न
भोग्य' इति कति समाप्तद्वये भोग्यप्रत्यये च
भाति । न च प्रतिनित्येन प्रत्यय उक्तत्वे, इति
नित्यधारण्य विधिश्च श्रुतिस्मरणे, तदा प्रतिः,
प्रतिषेधेन निवृत्तिः । तस्मदिदम् ।

नित्यधारणाद् प्रतिषेधो गत्यधिकः । ३१ ॥

भाष्यं—यदि वदत तत् प्रत्यक्षया श्रुत्या
प्रसङ्गे न स्यात् तस्यान्वयऽनुमीयते । अस्तितु नित्यधारण्य
प्रसङ्गात् गत्यधिकः श्रुतिः 'धार्यो गत्यधिक आह्वनीयः'
इति । आह्वनीयस्यानापत्त्यात् उक्त्यस्यापि नित्यधारण्य
प्रसन्नम् । तत्रानिषेधार्थेन श्रुतिः । तस्मात् प्रत्यन्तरस्या-
नुमान भवति । अतो नित्यधारण्य अभिधानात्
कार्याभावाच्च अवारणमेव स्यात् ।

शा—सामान्यप्रियम् (प्रसन्नगत विचार) सामान्य
पुन. नित्ययोगाग्निमुपनम्य चिन्तयति, किमुपनम्य
नित्यवारण न वेति विवक्षा उक्ताधारण्यमेवेति । तन 'न
प्रतिनियेत्' इति धारण्यप्रतिषेधः असत्या प्राप्ती अनु-
पपन्नमान. प्रापर विधिमनुमापयति, तेन वास्तवितेन
विधिना प्रातिव, तत्रानिषेधेन च प्रतिषिद्ध धारण विकल्प-
मदति (सामान्यवचनस्मरणेनापि अपि प्राप्तेः निर्दोष-
मात्रास्मरणेनैव अत्यन्तव्याप्योक्तत्वात् तदानीमपि विनश्ये
दुर्गारः इति भावः) इति ब्राह्मे, अभिधीयते । सामान्ये-
नाह्वनीयधारण गत्यधिको विहित, उक्त्यक्षय आह्वनी-
यस्यानापत्तेः (आह्वनीयस्यानापत्त्येवोक्त्यस्य आह्वनी-
यधर्मो धारणमपि सामान्यवचनस्मरणेनापि प्राप्तेर्वी-
त्यर्थः । इदं च प्रोदितत्वेनोक्तम् । वस्तुतस्तु आह्वनीय
एवात्र उक्त्य, न तत्समाप्तः अन्योऽपि, ततश्च साध-
देव सामान्यवचनेन तस्य धारण प्राप्तेः इत्याशयेनाह—)
आह्वनीय एव हि सत्त्वापेन उक्त्य. सजातः, तस्य
धारण सामान्यवचनात् गत्यधिको धारण उक्त्य-
विषये ज्ञेयः प्रतिषिध्यते, इति ज्ञानेन अभुताग्न्य-
नुमान भवति । तस्मात् अत्रार्थ एवात्रोक्तम् । (न
च सामान्यवचनप्रत्ययविधारणेऽपि विनश्ये दुर्गार
इत्युक्तमिति वाच्यम् । सामान्यवचनात्तस्य पशुंदायः
इत्यद्विहारो दोषमाह ।) च तस्य उक्त्याग्निस्मरणे
अभिहितत्वाभावात् उक्त्याग्निस्मरणेनैव भवनात् 'न
प्रतिनियेत्' इत्यस्य न पशुंदायऽस्मरण इति वाच्यम् ।
आह्वनीयवचनात्तस्य अन्यत्र उक्त्योऽपि. इति वधे
उक्त्यस्य आह्वनीयवचनसामान्यवचनात्तस्य उक्त्याग्नि-
स्मरणेनाह्वनीयत्वेन तस्य संनिधित्वात् पशुंदाय-
समाप्तः । आह्वनीयः प्रोक्तः, न एव. इति वधेऽपि

अग्निचयने इष्टकाविशेष

न्येत्येष्टकाः पचन्ति । इति नियमार्थो विधिः । संकल्पः २१।१७.

ॐ अग्निचयने इष्टकाविशेष एव सशिरस्क एवाग्निश्चेतव्य इति शिरःशब्देन ग्राह्यः, न तु पक्षिशिरः ॥ 'सशिरस्क एवामिष्टेतव्यः' 'वपुषा वा एव प्रतिमया धीयते' इति पक्षितुल्यताभूतेः, 'अग्नेः शीघ्रोऽग्नेः शिर उदपाति' इति मन्त्रार्णात्, 'पक्षयोः सृजते' 'निष्ठता शिरसि सृजते' इत्यादि-विधिदर्शनाच्च इति प्राप्ते, इष्टकाविशेष एषाम शिरःशब्देनोच्यते । पक्षिप्रतिमतायाः किञ्चित्तादृशेनाप्युपपत्तेः स्वयमातृणाहमे 'एतादा अग्नेः शिरः' इत्यादिपुं शब्-वादेनापि मन्त्रगतशिरःशब्दोपपत्तेः । 'शिरसि सृजते' इति वैधेऽपि पदे शालविशितरितोऽभावोदय लक्षणात् । संकल्पः २१।१८.

ॐ अग्निचयने इष्टकाशब्दात् पूर्वदिषु नेष्टकाधर्मः ॥ इष्टकासंख्याणामिष्टकासंख्येत्येष्टासंख्येऽपि नियमविधेः पचनवत्तया चमसाधिकरणन्यत्वेनेष्टकात्वस्यावि-यत्ताऽभावाद् पूर्वोक्तदिश्यात्तरेरग्राहेन इष्टयात्वजातेरभा-वात् तेष्विष्टकाधर्मोः इति प्राप्ते, 'दूर्वाऽप्युदपाति' 'वृतेष्टका उपदधाति' इत्यादी इष्टकाशब्दप्रयोगस्य तद्वन्मन्त्राध्यैकफलमात्र 'वृतेष्टकमग्निं चिनुते' इति विशिष्टसंख्यापदफलमात्र भवेत्तुरन्त्यधीष्यपि । इष्टकाधर्मः । संकल्पः २१।१८.

ॐ अग्निचयने इष्टकासंख्यापूर्णे लोकप्रमाणः मन्त्रान्युत्तरे ॥ यस्मा जितो ये मन्त्राः प्रक्रान्तास्तैरेव मन्त्रैः पुनरुच्यते । एतां चितिः पूर्णया इति प्राप्ते, 'यदेवा-मन्त्रैः पुनरुच्यते' एतां चितिः पूर्णया इति वचनेन लोक-स्थेन यच्छिद तदेवैषा पूरयति' इति वचनेन लोक-प्रमाणा कृच एव न्यूनपूर्णे विनियोगात् प्रसन्नतनितस-स्वप्नमन्त्रमात्रोऽयं अवशिष्ट इष्टकाः लोकप्रमाणेनैवोप-पद्यते । पुनः पुनरुच्यते अत्र शिष्टा इष्टकाः लोकप्रमाणेनैवोप-पद्यते । इति कतिरूपवत् । संकल्पः २१।१९.

ॐ अग्निचयने इष्टकासु सर्वान् वर्णान् इति देवावाहः ॥ 'सर्वान् वर्णानिष्टकानां कुर्वात्' इति श्रुतो वर्णशब्दः खेतादिरूपपदः एव । अन्वयमानेतरूपणामन्त्र-कृत्युगसंख्यादेव तादृशान्तरूपयितुं पारोक्षिकद्विध्यते

आद्येष्टकस्यः । न तु वर्णशब्द एव तत्परः, 'शब्दस्योमात्' इति सूत्रस्वरथात् । देवतासामान्ये वर्णशब्दस्य शक्तिनिर-द्धोरथात् । 'वर्णं तु चाखरे' इति वीरोन ननुपल्लाप-तेभ इति प्राप्ते, 'रूपेस्ताः पश्चात् पुरस्तात्, व्यालि-निता मध्ये' इत्यन्तेन मानारेण्यतीनामिष्टकानां देशवि-शेषविधानोत्तरं सर्वान् वर्णानित्यस्य पाठेन सर्ववर्णशब्दस्य पूर्वप्रान्तविधिवारेण्यपल्लापकत्वात्, सति तत्पर्य-ग्राहे तदनुपपत्त्या लक्षणया अपि न्याय्यतया, यावद्दिशे-षामा विनियोगविधिरिव सर्वरेताऽश्वेषे सति तदनु-वादकं वाच्ये तस्य अदोषत्वाच्च, उक्तवदो वचारेण मुक्तिप्रदस्याप्यनुकर्णात् देवापर एव । संकल्पः २१।१९.

ॐ अग्निचयने इष्टकोषधाने प्राचीं प्रतीची इति कर्तुमुंजवाहः ॥ 'पश्चात् प्राचीमुत्तमानुपदधाति, कर्तुमुंजवाहः' इत्यादि पश्यन्वाहते' इत्याप्युक्तयाग्रेन तस्मात् पश्चात् प्राची पश्यन्वाहते' इत्याप्युक्तयाग्रेन रीतिवादे प्राप्ते, गणेषु तथा सम्यगेष्टकस्य तद्वन्वाह-वाच्यत्वेन कर्तुंवाहत्वेनैव विवरणवत् कर्तुंवाह मुंजवाहः । संकल्पः २१।१९.

ॐ अग्निचयने इष्टकोषधाने प्राचीरुपदधाति इति रीत्यवर्णवाहः । 'प्राचीरुपदधाति' 'प्रतीचीरु-पदधाति' इत्यादौ यत्नेष्टकसंख्यातयादेन प्रादुस्तत्वारिक विधीयते तन चतुरश्रेष्टकानु गुणभावात् प्रादुस्तुयकर्तुंये-मत्वेनैवेष्टकानां प्रादुस्तुयत्वात्पुष्कारा इति प्राप्ते, एकैकस्य इष्टकास्य सुखाद्यस्य भवेऽपि यद्वाग्निष्टकानामुपधाने प्रादु-सखाद्यादेरनियमेन प्राप्ते, प्रागप्यग्रा एवेवाग्निनियमां विधयः । अत एव 'प्रतीचीऽनुयाजान् वज्रति' इत्यस्य वाक्यस्योपे 'प्राग्मुत्तमान् सखाद्यवत्तुत्तमेना एव नु चमिनति' इत्यन प्रत्ययवर्णत्वे प्राप्ते प्रादुस्तुया आह-तीर्षिधानं चरमयेतयोऽनुसंभेदेनैव प्रत्ययवर्णनम् । संकल्पः २१।१८.

ॐ अग्निचयने इष्टकोषधाने मन्त्राधिक्ये चय-नान्तरप्रयोगे अवशिष्टमन्त्राणां उपयोगः ॥ 'लोक-प्रमाणेनैव' इति मन्त्रेण सहस्रसंख्यायां एतां इष्टका उपपेयाः, शिरितरेषा नानाविधमन्त्राणां कृत्यात् इति प्राप्ते, सर्वेषु मन्त्रैरुपेयाः । ये त्वपि मन्त्रास्ते

मिचेत् । तस्माच्च नियोगे कामभूतिः । किं तर्हि ? होमा-
वैवाय नित्यो नियोगः अभिविधोपविधानार्थमनूद्यते ।
यावदुक्तं स्यात्, वैद्युतमग्निं होमार्थं कुर्यादिति, तावदे-
वेदम् । एव चेत्, नैमित्तिकः तस्मिंस्तस्मिन् कार्ये नित्य-
मग्निं विकरोति इत्युपपन्नम् ।

दुप—‘स्वाभ्येषु अग्न्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य
सतोऽन्यथापि वृत्तिसम्भवात्’ इति (भाष्यम् । ‘ब्राह्मणे-
भ्यो वधि दीपता तत्र कौण्डिन्याम्’) स्वाभ्येषु ब्राह्मण-
विषयेषु अग्न्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य अपरिच्छिन्नविष-
यस्य विशेषाभेदात् ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसम्भवात् । तस्मात्
विरोधात् कौण्डिन्यात् अन्यत्रापि ब्राह्मणपिण्डेषु वृत्तिः
सम्भवयेत् । तस्मात् सामान्यस्यात्वं कृतार्थे अन्यस्मिन्
विषये । ‘विरोधस्य स्यात्वात्, परिच्छिन्नस्य तदपरायिनः
तदसम्भवे विषयाभावाप्रवृत्त्यात् उपदेशवैयर्थ्यं मा भूत्
इति’ (इति भाष्यम्) विरोधस्य पुनः कौण्डिन्यादेः
अन्येभ्यो ब्राह्मणपिण्डेभ्यः अपरिच्छिन्नस्य तदपरायिनः
तदसम्भवे तस्मिन्सम्भवे विषयाभावाप्रवृत्त्यात् उपदेश-
वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् तदपि विरोधस्यात् अनुग्रहीतयम् ।
एव शब्धो वर्णितः, सोऽमुक्तः । यत् कारणं, शास्त्रानुग्रहः
कार्यः इति नास्ति चोदना । यदि शास्त्रानुग्रहमात्रं स्यात्,
दधिदाने कृते अनुग्रहीतं शास्त्रं, इच्छुभयन दधिदानम् ।
एतज्जु नेत्यते । तस्मात् य एव शब्धोऽस्माभिर्वर्णितः
नित्यनैमित्तिकयो, स एव । अयं यद्गुह्यं, अग्न्याधानात्
परमिति, अपरोच्यते । ‘तानि द्वेष’ (११.१.१६)
इत्याग्राधानेन द्वेषं विधीर्यते । इह एव उत्पन्नोऽग्नेः ।
तस्मादादृष्टाद्ये इति सिद्धम् ।

यचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यात् । २१ ॥

भाष्यं—यद्येदमुक्तं, अस्ति चासंस्कृतेषु कर्म
स्यादिति, तत्र सूत्रम् । यचनात् अमंस्कृतेषु कर्म
स्यादिति । तस्मिन् यचनं न कुर्यात् । नास्ति यचन-
स्यातिभारः । यथा ‘यदे उहोति’ इति ।

संसर्गं चापि दोषः स्यात् । २२ ॥

भाष्यं—अपि च यदि समुच्चयः स्यात्, प्रादाभ्येन सह
संसर्गः स्यात् वैरागिक्यम् । तत्र तु दोषः भूयते ‘अग्रये
नो. को. ४

समुच्चयेऽष्टवर्षालं निर्वपेत्, यस्याग्निः प्रादाभ्येन सह
संस्पृज्यते, अग्नित्वर एव योऽग्निः प्रादाभ्यः’ (इति) ।

यचनादिति चेत् । २३ ॥

भाष्यं—आह, नैव दोषः । यचनात् संसर्गः । न
वाचनिके क्रियमाणे दोषः ।

उत्पत्तरस्मिन् । २४ ॥

भाष्यं—उच्यते । इतरस्मिन्नपि पक्षे वाचनिकः
असंस्कृतेषु होमः । एवमुभयं वाचनिकत्वात् होमामावे
सति नैमित्तिकत्वात् विकार आश्रित्यते, न समुच्चयः ।

उत्सर्गोऽपि कर्मणः कृतव्यात् । २५ ॥

भाष्यं—अयं यद्गुह्यं तस्य दैवतार्थत्वादिति, तत्र
द्वयम् । उत्सर्गोऽपि नित्यस्याग्नेर्देवतापरिमहो न विरुद्धः,
कर्मणः कृतव्यात् । अन्यन्वाधानेन देवताः परिपश्यते,
नाग्निना । एव भूयते ‘यः पूर्वैश्वराग्निं यद्वाति, स वै
श्वोभूते देवता अभिषजते’ इति । तच्च कृतमग्नेर्ग्रहणम् ।
तेन परिपृष्टीता देवताः । अन्यन्तरे यचनादुच्यते ।
तस्मादविरोधः ।

ज्ञा—चाप्येन नित्यस्य विवृत्तिः । चिकल्पसमुच्चय-
विचारे कृताते समुच्चयः, एवास्ति नास्ति इति चिन्त्यते
इति सगतिः ।

सोम—चापनीनामैकार्थत्वात् विषयेऽपि उच्यस्य
यार्थोपादेशं भिन्नकार्यत्वात् समुच्चयः इत्युचितः
सगतिः । सूत्रे नियोगशब्दोऽप्यधानार्थकः ।

वि—‘नित्योत्पन्नानौ काम्यनहिः समुज्येताथ
नापकः ।, कार्यभेदादादिमो, ऽन्यः कामेनान्यप्रवृत्तनात् ॥’

आह—अग्नौ उत्प्लोऽग्निः, ‘सतापेनान्नि जन-
यति’ इत्यनेन उपपन्नः । तत्र उग्रा आहवनीयाग्निधारण-
पात्र यजमानगले शिष्येन अन्दमान धियते । तस्मिन्
पात्रे त्रियमाणाहवनीयोऽग्निः सत्यः । तत्र दीधोत्तर-
कालत्वात् अग्निहोतरोमायकरुणेऽपि कर्त्तव्यं होमाः
क्रियन्ते । तं प्रहृत्य ‘शुभ्राग्रान्नरुतो ब्रह्मनर्चनामस्य
आहृत्यानद्व्यात्, आभ्युदकाग्रनामस्य’ इति भुवत् ।
तदिह काम्ययत्तोगे नित्यस्योत्पन्न आहवनीयादेः पात्र-
विधया प्रवृत्तसिद्धिरिति न वा इति चिन्त्याया, नात्र
उग्रापिन्नरुतानापात्राधिकतो आहूतारिभिः फलेदेतेन

॥ अग्निचयने कूर्मचित्री प्राश्रमिति कर्तुमुंय-
वाद् प्रत्यश्रमिति तु कूर्मवाद् ॥ कूर्मोयवान् प्रहृत्य
'प्राश्रमुपदधाति' 'पुरस्तात् प्रत्यश्रमुपदधाति' इति
श्रुतेः कर्तुरिय कर्मणोऽपि प्राश्रमुत्तरमवाद् अनियमेन
कूर्मः पतो या प्रत्यश्रमुः प्राश्रमुतो वा इति प्राप्ते,
निकेतस्यान्याय्यादेव प्राश्रमिति कर्तुमुंयवाद् । 'पुर-
स्तात्प्रत्यश्र' इति तु कूर्ममुपवाद् । संकल्प. २।१।२०.

॥ अग्निचयने 'धृतेष्टका वपदधाति' इति
धृतेष्टका वपदधाति ॥ 'धृतेष्टका उपदधाति' इत्या-
दावपि 'धृतं मिमिक्षिरे' इत्यादिमन्त्ररूपकान् कूर्मचि-
त्रात्मेव प्राश्रमुपवादेन (१।४।१२।२१) विधीयते
इति प्राप्ते धृतदन्त्यत्वैरोपपन्नान्, धृतेष्टका तत्त्वभवात् ।
पुष्करपर्णमेव तद्धितमन्त्राणां नमस्करणशेषभावात् ।
धृताभिरिव विरोधाभावाच्च । संकल्प. २।१।२४.

॥ अग्निचयने चतुरस्राणामिष्टवानामेव 'मण्ड-
लेष्टका वपदधाति' इति नामान्तरम् ॥ 'मण्डले-
ष्टका उपदधाति' इत्यादिना श्रुता मण्डलादीष्टका
नाम्नोऽन्वयकत्वात् परिमण्डलाग्रारात् भवेत्तु इति
प्राप्ते, चतुरस्ररावर्धिताविरोधात्तुल्याग्राभेदेनास्ति
नामानि । संकल्प. २।१।२५.

॥ अग्निचयने चतुर्थांशादारेषु त्रिपादसाधिका
संख्या स्यात् ॥ चतुर्थांशदिपादारेषु पुनः प्रथमवादित्रि-
वधया एकत्रिपादस्य एष्टका भवेत्तु । कनीयस्ते
त्रिपादाश्च त्रिपादस्यैव त्रिपादाः एकत्रिपादस्यैव त्रिपादाः
इति प्राप्ते, प्रहृतानां सख्यानां त्रैमिष्टिकानामितिस-
मन्त्रेण तदप्रवृत्तेः सख्यान्तरमेवाशङ्कणीयम् । संकल्प. २।१।२६.

॥ अग्निचयने चित्रिमाणेषु यजमानगतं अष्ट-
युगलं वा मारुतं प्राश्रम् ॥ 'यजमानाणि पञ्चपुच्छानि
भजन्ति' इत्यस्मै श्रुत्यम् । तत्र कर्मण्यप्यर्थः । प्रवृत्तत्वात्
अनियमाश्रयमस्य युक्तताञ्च तस्यैव भागो प्राश्रः ।
'श्रुयं श्रुतेति' इत्यत्र कर्माद्भ्रुयस्त्वैव प्रवृत्तत्वेनात्
इति प्राप्ते, यजमानस्यैव तत्त्व (अपत्तौ) योदित-
त्वात् अनियमः । श्रुयं तु तदर्थमेव ग्राह्यविधानादेष-
भ्यम् । संकल्प. १।४।२०.

॥ अग्निचयने चित्रिशिखरी न प्रस्तरपतः,
किंतु तदवयवपरः ॥ 'पञ्च चित्रयो भजन्ति. पञ्चभिः
पुरीषैरम्युहति' इत्यत्र कर्मणि कित्तन्तेन चित्रिशिखरी-
वैरः प्रस्तर उच्यते । प्राश्रदादौ स्वपतीनामेव चित्रिरप्य
मिदृतेति व्यग्रहार्हत्वेनात् । अत एव न चपनक्तिरुच्यते ।
तस्या एकपञ्चन 'अग्निं विनुते' इति विशेष्यभावात्-
भावात् प्रस्तरपञ्चविधानादेव पुष्करपर्णरूपमुपरात्त-
मानृणाणां क चन निवेदो प्रसक्तं तेषां पूर्वपूर्वोर्मुच्यते-
रविधानं याचनिकं स्याच्छेत्ते, इति तै. सह नव प्रस्तर.
इति प्राप्ते, चपनक्तिरपि एकपञ्चविधानादेव पुष्करपर्णरूपमुप-
भेदेन तदवयवतया पञ्चपाविमग्नमग्नरात् कर्मैव देवद-
भितिशिखरः । अत एव 'स्वमातुल्या च विष्णीं
चोत्तमे उपदधाति' इत्युक्त्वा 'नाम्नामिष्टकादुत्तरमुप-
दध्यात्' इत्यादिना सर्वोपरि इष्टकान्तरनिधानातिशेय-
व्यापत्तेः पुष्करपर्णादिवचनमुपपन्नं त्वनियमेन निवेदो प्रसक्तं
नियमाविशेषाद्यो विधिर्न विवक्ष्यते । संकल्प. २।१।२७.

॥ अग्निचयने चित्रिसमुदायस्यैव वेदिचर्मो,
न तु तदधारभूतेः ॥ चयनाधारभूतेः उत्तरवेदिचर्मोः
कारोः इति प्राप्ते, प्रहृतौ मध्यमोपचरि विहितया
उत्तरवेदे-स्थाने एव विहृतौ अग्निचयनेन तत्कार्याप-
न्नतया शरिणिव अग्रावेव उत्तरवेदिचर्मो, न तदधोमुखो
भवति । संकल्प. २।१।२८.

॥ अग्निचयने चित्रिण्यादीनामनाराध्यापीना-
नामिष्टकानां छोरं पूजात्. प्राश्रमुपधानम् ॥

प्राग् छोरं पूजायास्वरस्याः संपूर्णार्पित्वात् ।
५।३।८।२० ॥

आहव्यं—औषधानुवाक्ये काण्डे इष्टान्. समाम्नात् ।
'चित्रिणीरुपदधाति' 'चित्रिणीरुपदधाति' 'दूतेष्टका
उपदधाति' इति । तत्र इह समामिणत्, मध्यमारा
चितो उपपेया इति । तत्र यदेष्ट, किं प्राक् छोर-
पूजाया, उत पश्चादिति । किं प्राग् 'भन्ते उ
वाचयन्' इति (५।३।१।२९) । एवं प्राप्ते,
उच्यते । प्राक् छोरपूजायाः, तस्या, संपूर्णार्पणत्वात् ।
संपूर्णार्पणत्वात् तस्याः भूयान् 'यदेवास्त्येन, वस्त्रिद,
तदेतया पूजति, लोकं पूज, छिद्रं पूज' इति ।

भाष्य— नैव एतत् अन्त्याया चितौ । मय्यं तर्हि । मय्यमायाम् । नृत्त । ब्राह्मणवत् एता इवका, ताया मय्यमा चित्तराम्नायते । 'या वै का विद् ब्राह्मणस्वीमि हकामभिजानीयात्, ता मय्यमायां मितानुपदध्यात्' इति । ननु तर्था एव इवका ब्राह्मणवत् । नेत्याह । अपरं लिङ्ग क्रमात् समास्यानाय । तच्छब्देना नान्ते स्फुरिति ।

शा— स्थिने मनुद्विष्टाने कर्मक्षिप्तये । किं चित्रि ण्वादीना उक्तमत्तामुपपन्न उक्त मय्यमायागिति । 'कदम्ब मदा वृत्तायामन्तेऽनारम्यचोदिता । या का चिदिति वाक्य तु विषये न मन्वैत्यम् ॥' वचनम् । 'वचना म ध्यमाया स्तु प्रत्यक्षब्राह्मणोदिता । जानातिरमिपूर्वोऽय प्रत्यक्षे वर्तते यत् । वाक्य चापर्वदेव स्याद् वादमान 'वन धेकम् । चित्रिण्यादौर्निवेशोऽतो मय्यमाया चितौ भवेत् ॥'

सोम— अये आभिमुख्यार्थकत्वात् विषयाभिमुख्यस्य अन्यमासमरात् अभिपूर्वो जानाति प्रत्यक्षज्ञाना चक । अभिपूर्वस्य जानाते प्रत्यक्षे रुद्धि इत्यप्याह । वाक्य च इति (वा) एव च वाक्यव्यवस्थानये प्रत्यक्ष मानिस्विनराक्षगपरन्मेव वाच्यगिति भाग ।

वि— 'चित्रिण्यादेरुक्तमायामुपपन्न पुराऽध्या ।, अन्यमायादुक्तमाया, मय्यमाया तु वाक्यम् ॥'

भाट्ट— चित्रिण्यादीना तु 'या का चन ब्राह्मणस्वीमिष्कामभिजानीयात् ता मय्यमाया चितानुपदध्यात्' इति वचनेन मय्यमायाचितौ उपपन्नम् । अयं हि अभिपूर्वस्य जानाते प्रत्यक्षज्ञानाचितत्वात् वाक्यव्यवस्थानये प्रत्यक्षब्राह्मणविहितेनोद्देशेन मय्यमाचितिरूपदेवविधानम् । उपपन्न तु मरुणप्राप्त आश्रय । प्रत्यक्षब्राह्मणवत् इव काराचिभूतान्धविनिवृत्तमनोपेक्षव इत्युक्तमेव भूमा धिरगणे (१४।१० भाट्ट) । न च प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वस्य उद्देश्यविरोधता, नञ्छब्देन विशिष्टपरामर्शकेन विशिष्टोद्देशोपपत्ते । अतो मय्यमाचितौ उपपन्नम् । न चेदप्रारणविरयय, अपिरोपात् ।

न्यायविद्वत्— चित्रिण्यादीनामन्ते निवेश इति प्राप्ते, 'या वै का चन ब्राह्मणस्वीमिष्कामभिजानीयात् ता मय्यमाया चितौ' इति वचनात् मय्यमाया इति सिद्धान्त ।

मण्डन— 'चित्रिण्याया मय्यचितौ ।'

शङ्कर— 'चित्रिण्यायास्तु नान्तात् ।'

अभिचयने तिसृष्वन्वदान ब्राह्मणाय ॥ 'खो वा एष यदमि, तस्य तिस्र दार्या भवीची तिरभयन्वी, ताम्यो वा एष आह्वयते योऽमि चितुते, अमि तिला तिसृष्वन्वमाचित ब्राह्मणाय दशात्राय एव नमस्करेति, अयो ताम्य एतामान निष्कीर्णते' इति श्रुत तिसृष्वन्वदानमपि पूर्वन्वायेन वचन इति प्राप्ते, खण्डिलसैन वदत्वाचरीयशरण्याभिरमिवित आभक्षनमेवद्वानेन, ताम्य आभनो निष्पृग्नादश्वाश्च क्रियाकृत्वे एतेपपद्यते । न च समिपातिनोऽङ्गस्वज्ञान्तर विपतिनिष्ठ, दधतराङ्ग्य वर दानस्य दर्शनात् । सकर्षे ॥११६

अभिचयने धार्याभिनाशे ज्योतिष्मतीष्टे नांतुष्ठानम् ॥

धारये च परार्थत्वात् । १।४।१।२९ ॥

भाष्य— इदमात्रापत्ते 'धार्यो क्ताभिय आरणीय' इति । अस्ति (च) अमिहोन्स्वानुगमे प्रापक्षिभ 'अत्रये -रोक्षिभ्योऽशायवात् निर्वन्ते, यस्याप्रिद-द्वृतेऽहुवेऽग्निहोम उदायेत्' इति । तस्योऽर्थ साधयिक, यदा धार्योऽमि अतुमच्छति तन् निमित्त प्रापक्षिभ कर्तव्य मेति । किं प्राप्त कर्तव्यमिति । उपपन्नस्य हि निमित्तम् । एताव दिह निमित्त, अमि अमिहोन्सार्थ उद्गृह्ण अहन्प्रशोभन उदाति इति । तवेद सर्वं प्राप्तम् । तस्मात् कृत्य प्रापक्षिभमिति । ननु सर्वकर्मार्थमेतत्, न केवलप्राप्तिहोमस्य । उच्यते । यदि सर्वकर्मसमुदायार्थं तत् केवलस्थाने न भवतीत्युच्यते । यत्तु एवैतल्लै हत्येव सर्वं, तत् सर्वंभ्योऽपि प्रयुक्त अमिहोन्सार्थं प्रयुक्त भवति । न चेद सर्वकर्मसमुदायार्थं, समुदायस्य अयो दितत्वात्, साधनानि प्राप्ति आकाह्वाऽऽपार । एवैक तत्र कम उद्धारणमाकाह्वयति । तस्मात् सर्वार्थमपि सन् अमि होन्सार्थं भवति । एव चेत् अनुगमनप्रापक्षिभ प्राप्तौ रीति । यथा यत्तुयुक्त परिसमूहान् रूपापचय इत्येवमा दय पश्या धार्योऽमि अहन्वहमि विपत्ते, एव प्रापक्षिभमपि विपत्तेन एव प्राप्ते, भूमः । धारणे च ग-

अग्निचयने षष्ठैरुपविष्टे

उपविष्टेस्तादर्थं प्रतिपद्यते । उच्यते । यथा दीहणौ-
यादयः पुराणसंस्काराः कृत्यतिप्रदणयोग्यं पुरुष-
सुर्वन्तः यागकर्मं यतमानाः तदर्थः, एवमिहापि
उपविष्टेः अभिषाणं कार्यम् । एव च तद्व्यापार-
सुर्यन्तः तदर्थं प्रतिपद्यन्ते ।

शा— उपविष्टादिना तापदपूर्वं कर्म चोषते ।
पृथग्यन्तोऽपि तस्यैव विषये षष्ठ्युल्लेखः ॥
उच्यते । 'नपत्यइतिता पुच्छसन्देहोमयोः समा ।
उपतिष्ठतिषाष्टस्य समीपस्थितिवचनः ॥' तद्वचनार्थः
(पृष्ठैरुपविष्टे इत्यस्य) वृष्टसाधने रपत्तादिभिः
समीपे स्थित्वा अग्निं अभिषिञ्चति । तस्मात् अभि-
षाणबोधनैति सिद्धम् ।

सोम— अर्घ्यवाद्गतपुष्पादस्य अनतिदेशकत्वेऽपि
विद्युदेशगतपृष्ठान्दस्य अतिदेशकप्रमाणत्वं इत्युक्त्याना-
स्य गतिः ।

अत्र भाष्यादौ 'उपानमन्करणे' इति मन्त्रक-
णार्थे वर्तमानात् उपपूर्वात् तिष्ठते । आग्नेपदविधानात्
उपविष्टे इत्यात्मनेपदं पृष्ठसदृशकर्मनिधिः इति पूर्व-
पक्षे नोपपद्यते । तथा च तत्र 'म्यत्वो बहुल'
(पा० ३।१।८५) इति म्यत्वः अङ्गीकार्यः, स
कान्ताध्यः । न च 'अकर्मभावः' (पा० १।३।२६)
इत्यात्मनेपदं समवतीति शक्यम् । 'बृहद्रथतराभ्या
पथौ, यथायथेन पुच्छ' इत्यादौ अत्येव 'उपविष्टे'
इतिपदस्य अनुपपत्तौ नान्यत्वेन अकर्मत्वभावात् । इति
आग्नेपदस्य सर्वत्र पूर्वपक्षे अनुपपत्त्या तद्वत्त्वस्य पृष्ठ-
साधनमन्त्रकरणमभिधानविधिः इति सिद्धान्तितम् ।
तदनुपपन्नम्, पूर्वपक्षेऽपि पृष्ठसदृशकर्मणि लुतिरुमा-
ष्येयं अङ्गीकर्तव्यमिति, अन्यथा पृष्ठवाहस्यापमत्वात् ।
तथा च स्तुतीनां गुणिनिष्ठगुणमिषानरुपतया
तस्या मन्त्रकरणमभिधानेन तदर्थसमीपपरिग्रहितविषादस्य
उपविष्टेः सिद्धान्ते इव मन्त्रकणार्थे वृत्तिरूपेण आग्ने-
पददानपुष्पाभ्याम् । तस्मात् आत्मनेपदानुपपत्तिः, न
पूर्वपक्षे दोषः । इति मन्त्रा मन्त्राण्ये (शाकल्यीयसंस्कारेण)
आग्नेपदं अष्टावैयं पूर्वपक्षे चयनयोग्यप्रवृत्तः इत्य-
भिप्रायेण सिद्धान्तमुक्त्वा उपविष्टेः अभिषाणस्यापि

परिहृतं उपविष्टादिना अभिषाणमनुमीयते इति प्रतिपाद-
यितुं आग्नेपदप्रयोजितं, न तु आग्नेपदानुपपत्तिः
सिद्धान्तमुनिततया इति ध्येयम् । आद्यसूत्रार्थस्तु
पृष्ठान्दः कर्मणि स्यात् स्तोत्रमर्थमात्रकः पृष्ठान्दः स्यात्,
तथाभूतस्य 'रथतर पृष्ठ भरति' इत्यादौ स्तोत्र-
वाचकस्यापि उपदेशात् इति ।

वि— 'पृष्ठैरुपविष्टो स्तोत्रधर्माः सन्ति न वा, ऽग्निमः ।
अग्निहोत्रतया, — न्मेव मन्त्रोक्तेष्वान्तेपरात् ॥' तस्मात्
पृष्ठान्दो न स्तोत्रधर्मान् अतिदिशति ।

माह— अग्नौ 'पृष्ठैरुपविष्टे' इति श्रुतम् । तत्र
पृष्ठान्देन किं विधीयते इति चिन्ताया, पृष्ठान्दस्य
स्तोत्रविशेषवचनत्वात् तस्य च बहुत्वाभावेन चयनादङ्ग-
तया विधानानुपपत्तेः प्रत्ययमिश्रितमात्रान्तरात्म्येव पृष्ठ-
धर्मकाणि धातुपास्तसमीपवस्थानेतिकर्तव्यतायानि विधी-
यन्ते । पृष्ठधर्मकत्वाच्च तेषां स्तोत्ररूपतासिद्धिः । धातु-
त्वमपि च समीपानुरूपान् अकर्मत्वार्थत्वात् कर्मत्वस्य
ज्ञेयम् । अथवा पाञ्चाग्निकरणान्तेन (१।३।१५) वृ-
त्तचयनानुरोधेन पृष्ठप्रतिषेधके सौम्यद्वीकारस्य अनुप-
पत्त्यवचनेन एकत्वादि लक्ष्यित्वा चयनादङ्गतया ज्योति-
ष्टोमपृष्ठविधिरुपायम् । समीपस्थितित्वा पूर्ववत् पृष्ठ-
स्तोत्रस्यैव अङ्गम् । वस्तुतस्तु पृष्ठमप्युक्त्यापि ज्योति-
ष्टोमे साधितं गत् सर्वान्तेन पृष्ठस्तोत्राणि चय-
नादङ्गतया विधीयन्ते । न तु पृष्ठमन्त्रका रथतरादि-
वाप्रा वा विधानं, उपक्रमस्य पृष्ठपक्षे लक्ष्याप्रवृत्तम् ।
एव च नपत्य आग्नेपदमेव साहचर्यतया (पा० ३।
१।८५) साधुत्वाच्च व्याख्येयम् । इति प्राप्ते, पृष्ठ-
शब्दस्य शरीरान्वयेऽपि शब्दत्वेन तत्त्वकर्मतीव्रवर्ति-
तेरपि विविधभावेन स्तोत्रविधाने निषामताभावेन
सहिष्णुत्वात् निःसिद्धिवाग्नेपदानुपपत्त्येन पृष्ठपक्षेन
अन्यथा नेतुमुचितं गत् । तथाहि, 'उपानमन्करणे'
(पा० १।३।३५) इति स्मृत्या आग्नेपदमन्त्रं समीप-
वस्थाने मन्त्रस्य चरणवर्त्यतेः साक्षात् स्वप्नेन अभि-
षाणाग्निरिते व्याख्येये मन्त्रस्य करणत्वासंभवेऽपि स्तो-
त्रावस्थानप्रवृत्तौ मन्त्रमभिषाणद्वारा समीपवस्थानं गति-
करणं शरीराणां तदनुपपत्तेन पृष्ठान्दस्य मन्त्ररत्ना-

प्रयोगान्तरे उपशेषयन्ते 'चतुर्दशभिर्वपति' इत्यादिचत् ।
संक्षेपं. २।१।१५.

■ अग्निचयने उपसदां पदस्य तिसृणां स्वस्थानविबुद्धया संवादनीयम् ॥

स्वस्थानान्तु विषयैरेव कृतानुपूर्वत्वात् ।
५।३।१२।३ ॥

भाष्यं—उपसत्तु संदेहः । विद्यावृत्तिर्दण्डकलितव-
हुत स्वस्थानादिवर्धन्ते इति । किं तावज्ज्ञतम् । आधर्त-
नीयानामपानानेयैर्धर्मैर्बहुत दण्डकलितवत् । यो
सुच्यते, विस्तृतयाः पठ्यतामिति, स आदित आरभ्य
परितमाम् पुनरादित आरभते । तस्मादण्डकलितवदा-
वृत्तिः । दयं प्राप्ते, भूमः । स्वस्थानादिवर्धनुमर्हति ।
कृतः ? इत्यानुपूर्वत्वात् । कृतमानुपूर्वमुपसत्तु । प्रथमा
वृत्ता मध्यमा वर्तमाना, तत उत्तमेति । तत्र यदि दण्ड-
कलितवदावृत्तिः स्यात्, उत्तमा वृत्ता पुनरावृत्त्या
अन्त्यात् क्रियमाणे अवस्थाने सा विबुद्धिः कृता भवति ।
स्वस्थानविबुद्धौ नैव दोषः । तस्मात् स्वस्थाने विबुद्धि-
रिति ।

दुष्— यथा प्रथमा परिणाम्यामन्ना द्वितीयागुपस्था-
पयति, द्वितीया न तृतीया, एव तृतीयाऽपि कर्मान्तर-
मुपस्थापयति । तत्र दण्डकलितवदावृत्तौ तृतीययाऽनु-
पस्थापिता प्रथमा क्रियेत् । स्वस्थानविबुद्धौ तु नैव
दोषः । चोदको धनुमेपाधं प्रापयति ।

शा— 'अनः शब्दाः कृत्या कृत्वा पुन स्यादादितः
क्रिया । स्वस्थानान्तु विबुद्धयेव कर्मणोऽन्यथा
भवेत् ॥' तृतीया वृत्ता प्रथमाया क्रियमाणया कृत-
कर्मणाः स्यात् । (तृतीयानन्तरमुपस्थितप्रयोगोद्वेगनपरि-
श्लेगेन प्रथमानुगतं कर्मणः स्यात्) । अतस्मदन्वापय
मते स्वे स्थाने दिर्दिश्यसितान्वा ।

सोम— पूर्वोक्तमेव नितोपविनासां संगतिः ।
यथा संस्थाने क विष् कृन्तयेर मातदस्य निवेदय तद-
नन्तरदेवोऽपि तथैव कृन्त निवेदय धेवं योषेय, तथा
अगस्त्येणान प्रथमाः कृत्वा पश्चादपि तथैवतर्जनीय
(इति दण्डकलितवदावृत्तिः पूर्वायाः) । सुवार्थस्तु—
वृत्तानुपूर्वम् प्रयोगे कर्मणमन्तरं इति ।

वि— 'आवृत्तिरुपसत्तेषां सप्तस्यैकैवगाऽप्या ।,
निरप्यायं पठेत्सादाविति स्यात् समुदायगा ॥, प्रथमा मध्य-
माऽन्येति प्रवृत्तक्रमसिद्धये । एकैकस्या दिग्गन्थात्
पदस्यैवगाऽपि प्रसिध्यति ॥'

भाट्ट— तत्र प्रवृत्तैरादशानादिसत्त्वा स्वतंत्रतयै
स्वकल्पनतयावशिष्यन्ती चतुर्थोत्तमप्रयाजनातीकान्येवाशि-
ष्यति, तदङ्गभूतयोः प्राकृतवद्वदेवनाप्रनादाकयोरेपूर्वयोः
प्रेषयोर्मध्ये पणामन्येषामाहुतदेवत्यमन्त्राणा पद्यावा-
ज्ज्ञानात् । तद्यदि आपाना मन्त्राणामन्यावः स्यात्, ततो
मन्त्राणामपकर्षावृत्तिः, समिधागम्यत्वमुपसिद्धिः । अतः
तन्निधानाविरोधाच्चतुर्थोत्तमप्रयाजयोरेव चतुश्चतुर्मा-
हुतिः । उभयग्राम्यासमये च प्राकृतदेवतायायो लक्ष्यया
या तदेवताकाशनमित्यन्यदेतत् । परमनुवाजेव्यापि
मन्यलिङ्गवशादेव प्रथमानुवाजनस्याभावात्तो दशमम् ।
द्वितीयस्याष्टमपर्यन्तं पद्यमपस्तम्ब्यासः । नरैरादशौ
तृतीयस्येति । यत्र तु न हि विद्वम्भ, तत्र निगमप्रपा-
सत्त्वाकाले अरयवत्त्वस्या अपिराया आहुतेरन्ति-
मविपपत्तौ सर्वस्वप्राप्तिमविपपन्नमेवेत्यपि पश्यते ।
यत्र तु समस्तल्लक्ष्यैतऽऽहुतिः यथा तिस्रः उग्राः
पद्व्यध्वजने, तमेकैकस्या द्विष्टवृत्त्याऽपि पद्व्यध्वजौ
नास्तिमाया एव चतुरावृत्तिः, समुदाये विहितसामान्यथाऽ-
नुपस्था कल्पमानाया आहुतेः सर्वविषयवैविध्यात् ।
तत्र च 'विस्तृतयाः पठ्यताम्' इत्यादौ संपूर्णानुवाकस्या-
वृत्तिर्वातेन प्रवृत्तेऽप्युपलभ्यमेवपर कृत्वा पुन. कार्य-
मिति दण्डकलितवदावृत्तिः इति प्राप्ते, प्रथमद्वितीयैर्द्वौ
तृतीयौ पूर्व कर्म कर्म, तत्र दण्डकलितवदावृत्तौ
कायेतः । अतः प्रथमा द्वि कृत्वा, द्वितीया च दिव्यत्वात्,
तृतीयाऽपि तथैव कार्येति स्वस्थानविबुद्धिरेवो मिदम् ।

न्यायचिन्तु— विस्तृतवद्वदेवनाप्रनादाकयोरेव पुनरा-
दित. कर्तव्येति दण्डकलितवदावृत्तौ पद्व्यध्वजौऽपिः
इति प्राप्ते, तृतीयोत्तर प्रथमाया प्रवृत्तक्रमानुवाजोर्दे-
व्या द्विष्टवृत्तिरिति स्वस्थानविबुद्धिरेवो मिदम् ।

मण्डन— 'साम्येदेवगातः ॥'

शेकर— 'तत्र सत्यमवृत्तिः स्यात् ।' (तत्र प्र-
कारितुः)

अग्निचयने प्रणानादौ

तस्या एतापमर्थवादः (पाहूक्तो यशः इति), न तु अग्नियोगस्य । (येन तर्हि यागविधिरत आह-) अग्निं युजन्मि दास्य द्यतेनेति बुद्धेति इति धर्म उपपद्यते । उपपद्यमानं च कैमर्थाभिलाषि भवति । (न गुणविषय- वस्त्राया न दोषत्वपरमरे) तत्र यत् प्रकरणेन वाक्येन वा (प्रयोजन-) मध्यमे रोप्यते, तेन निरुमादृशी भवति । इह तु वाक्येनैवास्व प्रयोजन दीयते अग्नि- योगः । (अग्निमेव तत् युजति इति) । तस्मिन् वाक्ये यशसयोगो नास्ति (येन प्रणानार्थता स्यात्) । यद्यपि तु यशसयोगो भवेत् (उत्पत्तिवाक्ये एव), तथापि यश- शब्दो यागमानस्त्वन्ध्येतु अङ्गवागानपि वदति प्रपान- यागानपि । तत्राविशेषात् वागमानेन योगः (सङ्गः) ।

अयमर्थे च वदन् प्रणानार्थस्य प्रतिषेधोऽप-
वृत्तार्थत्वात् । २१ ॥

आह— एव च वृत्ता अवश्ये आप्यवरणस्य होतृवरणस्य च प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति । न होतार वृणीते, नाप्ये वृणीते' इति । यथा न्यायोऽपरिष्टः, ' होमापे हि होतृवरणं वृणाते वृणीते जगती तद् वृणीते' इति । एतस्मिन् न्याये असिनि, तदपि अह्य- प्रणानार्थे, इति अत्रभवेऽपि प्रसज्येत । तत्र वृत्तार्थत्वात् प्राकृत होतृवरण नैव प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधोऽनर्थकः । नहि तु एतस्मिन् न्याये तदपि प्रणानार्थमेव । तथापि हि यशसयोग ' यद्वृत्ता वयद् वुर्तुं, प्रातृव्य यशस्वादीर्गं च्छेत्, यद् वृत्ता वयद् वुर्तुं गति एका तत्रवमाने यश- स्वादीः प्रतिनिदिशति' इति । प्रणानार्थे चेत् तदप्यर्थे तत्कार्यमस्ति, इति अत्रभवे प्राकृत होतृवरण प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, उच्यते च । तस्मात् प्रणानार्थो योगः प्रणानापवर्गे विमोक्त इति ।

उप— अत्रभवे च तदत्र इत्येतदप्युक्तम् । तत्रापि यो यशसयोग (यद्वृत्ता वयद् वुर्तुं, प्रातृव्य यशस्वादीर्गं च्छेत् इति) अत्रमपि युगावस्थान्नाद- ' कृत्तिज्ञो वृणीते' इति, उत्पत्तिवाक्यस्य नाव रोप- (येन औमित्यमपि गृह्यप्रणानार्थमेव वरणम्) । यत्तावदादौ दृष्टमै वरणं तत् साङ्ग्यं ज्योतिषोमस्य, यत् द्वितीयं तद्वारुणाकारक, अत्रभवे अदृष्टमै प्रतिषिष्यते ।

तथापि चोदकाभावात् नित्यानुवाद एव । तस्मात् प्रति-
षेधो न (लिङ्गत्वेन) पठ्यते ।

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वात् । २२ ॥
आह— अहर्गणे च द्वादशारे प्रत्यहं योगविमोक्तौ दर्शयति । ' स वा अहरहर्दुनक्ति अहरहर्विमुञ्चति' इति । तदुपपद्यते, यदि प्रणानार्थो योगः । इतरथा आप्ये अहनि योगः स्यात् अन्ये विमोक्तः, तदा हि सर्व- पवर्गे इति ।

उप— स च (प्रतिषेधः) ' अहरहर्दुनक्ति, अहरह- र्विमुञ्चति' इति अन्नप्रणानार्थे योगं विमोक्ते च पठ्यते एव, यत् युजति तत् अहरहः इति गुणविधानम् ।

अ— अग्नियोगः किं प्रणानमात्रपवर्गे स्यात्, अन्न- साङ्गप्रणानापवर्गे इति । यदि प्रणानमात्रपवर्गे योगः, तद- यवर्गे विमोक्तः । साङ्गप्रणानार्थत्वे तु योगस्य, सर्वान्ते विमोक्तः । तत्र अग्नेः सर्वार्थत्वात् वस्तुत्कारो योगः सर्वार्थः । तस्मात् सर्वार्थपवर्गे विमोक्तः इति पूर्वपक्ष इत्य- ' पाहूक्तो यशः' इति वाक्यरोपेयं यशसयोगः । अतः प्रणानार्थमेव विमोक्तः इति भाष्यकारेण लिङ्ग- निमित्तम् । एव च औचित्यमपि वरणं ' यद्वृत्ता वयद् वुर्तुं, प्रातृव्यमेव यशस्वादीर्गं च्छेत्' इति यशसयोगात् अग्निचयनेन- (अग्नियोग-) उक्त्याप्ये केनचनप्रणानार्थे प्रयति । तत्रात्रभवे औपनिषेन वरणेन प्रत्याम्नात होतृ- वरण प्राप्नोति । तत्र ' न होतार वृणीते' इति प्रति- षेध अस्मत्प्रती भवति । इतरथा औमित्यस्य वरास्य साङ्गप्रणानार्थत्वात् अत्रभवे वृष्यवरणप्राप्त्यमानात् प्रति- षेधो न स्यात् इति च लिङ्गमुक्तम् । तथा द्वादशारे ' अह- रहर्दुनक्ति अहरहर्विमुञ्चति' इति प्रत्यहं योगविमोक्तद्वयं, इतरथा साङ्गप्रणानार्थत्वे आद्यतदयोरेव योगविमोक्तद्वयं स्यादिति । ननु प्रणानार्थमेवेऽपि वरणस्यापूर्वत्वात् अवश- यस्य ऐष्टिकारण्यमिति । (प्राभाकरसूतेनोच्यमाह-) तत्र वशिष्टाह, अपूर्वताया एतादर्थमर्थवानो होतृवरणार्थे साधन स्यादिति । स चाप्युर्वस्वरतो वरणप्राप्तौ नित्य- अस्मत्प्रत्ये, नान्यथेति । यद्ये तु नमः, यद्यपि अपूर्वोऽ- वश्यं, तथापि आद्यतदयोरेव वराप्राप्तौ होतृवर- णप्रणानार्थत्वात् तद्वरणमपि अन्नप्रणानार्थम् । नहि

अभिचयने रुक्मप्रतिमोचनादि

न दासतदीत्याः । तेषां प्ररूपपाठामावेनानुव्यात् ।
‘एतदा कृषीणाममेयं छन्दो यदाससेनीः’ इति वाक्य-
दोषेण विवरणाच्च, इति प्राप्ते, दासतस्याः ‘अग्निगीळे मधु-
चन्द्रा’ इत्यादिना छेदं येषां कृषीणां सरणात्तेषामेव
वाक्यदोषेण विवरणाच्च एतेषां । हिच ‘सूत्रेनोप-
दायात्मकत्वात्तच्छेदाच्च’ इति सूत्रस्यैव कारणेन विधा-
नात् सूत्रप्रतिदेश दासतयोतोऽन्यभावाच्च याससेन्यः
करणानि । संक्षेपे. २।१।३२.

॥ अभिचयने रुक्मप्रतिमोचनादि, दीक्षित-
संस्कारेभ्यः परस्तात् फलं भव्यम् ॥

संनिपातश्चेद् यद्येकमन्ते स्यात् ॥ ५।२।१२।२३॥

भाष्यं—अग्नी दीक्षणीयायाः पराः रुक्मप्रतिमो-
चनादि आह्वातम् । तस्मिन्नेव क्रमे चोदयेन दीक्षित-
सत्काराः प्राप्ताः । तत्र सदेहः, वि अनिमगः, उत पूर्वं

रुक्मप्रतिमोचनादि, उत दीक्षितसत्काराः इति । ति
प्राप्तः अनिमगः । अथवा यथा प्रत्यक्षपाठनमात्
दीक्षणीयायाः पुरतः उतासमरणदशः, एव रुक्मप्रति-
मोचनादीनि इति । एवं प्राप्ते भूमः । दीक्षितसत्काराः
पूर्वं पठेत्वा इति । उत ! दीक्षणीया प्रति यः
पाठनमः, यथा च चोदकः, तथा उभयेऽपि परस्तात्
दीक्षणीयायाः पार्श्वः । यस्तेषां परस्परपेक्षः नमः, तत्र
न वक्षित उतासमरणस्येव प्रत्यक्ष. पाठक्रमः पूर्वैव
साधयति । अग्निं तु सत्काराणां प्रवृत्तौ पूर्वं पाठः,
विवृत्तौ रुक्मप्रतिमोचनस्य उत्तरः । तेन यथोक्त एव
क्रमः स्यात्, अन्ते वैहृत इति । अथ विमर्श
संनिपातः आदाह्नयते, ननु अथ संनिपात एव व्यक्तः ।
असद्विषये सद्विषयजनमेतत् । यथा, ईशाना बहुविध-
सैर्गोत्राणां वेदपारणाः । आद्याणि केन प्रमाणं स्युः
प्रास्तास्ते परमा गतिम् ॥’ इति । तस्माच्च दोष इति ।

उप— दीक्षणीयानन्तरं प्रवृत्तौ दीक्षितसत्काराः
वृत्ताः, चोदयेन उभेयं प्राप्नुयन्ति । ननु रुक्मप्रति-
मोचनादयो दीक्षणीयायाः परे भूयन्ते, तेषां चोदकप्राप्तानु-
ष्ठानमपि तेषामपि परमं नैव काच्यते ।

आ— ‘तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीक्षणीयात्वनन्तरम् ।
रुक्मादिकमनुष्ठेवं पश्चाद्दीक्षितसत्कृतिः ॥’ उच्यते ।

‘दीक्षा दीक्षितसत्कारानुपस्थापयति क्रमात् । तेषांपु-
रितवता च नाश्रियावेतुरस्ति नः ॥’

सोम—पूर्वस्य प्रत्यक्षपाठः । (प्रत्यक्षोऽपि पाठो
न नियामकः इति) गगतिः । उक्त्वामोः शिष्ये अपत्य
कण्ठे धारणे त्रियमाणे उरःप्रदेशादाहमावाय व्यक्तपाठार्थं
‘रुक्ममनन्तरं प्रतिमुञ्चते’ इति विहितं एव विवृति-
निर्वापनौर्गोमरणविशेषपारणं रुक्मप्रतिमोचनद्वयार्थः ।
सत्काराः ‘एकविंशत्या दर्शेषिज्जुः पावयति’ इत्या-
दयः । सूत्रार्थस्तु सत्काराणां रुक्मप्रतिमोचनादेश
संनिपाते अन्ते वैहृत इति यथोक्तमेव स्यात् इति ।

वि— ‘चयने रुक्मधृत्यादिः पुरतो स्वाभिसत्कृतिः,
पाठादायो, ऽन्तिमः कथं क्रमात् पाठस्य न क्षतिः ॥’

आह—दीक्षणीयापुण्यवर्णोत्तरं रुक्मप्रतिमोचनादि
वर्णनात् भव्यम् । ज्योतिष्टोमप्रकरणे च सामान्यतो
दीक्षणीयोत्तरं दीक्षितसत्कारा दण्डदानादयः । तदानीं
विशेषपाठेन सामान्यपाठस्य बाधत्वात् दीक्षणीयोत्तरं रुक्म-
प्रतिमोचनादि कृत्वा ततो दीक्षितसत्काराः, इति प्राप्ते,
विशेषपाठस्य पश्चाद्दायमानोपेक्षेन अन्यथासिद्धस्य
अनर्जनीयतयाऽपि उत्पत्तौ दीक्षणीयाऽनन्तरं संनियामक-
त्वात्, सामान्यपाठेन कथं क्रमान् दीक्षितसत्कारानेव
दीक्षणीयाऽनन्तरं कृत्वा तदिदं कृत्वाते रुक्मप्रतिमोचना-
दिकं नार्थम् ।

न्याययिन्दुः—अग्नी दीक्षणीयाऽनन्तरं रुक्मप्रति-
मोचनादि आह्वातम् । प्रवृत्तौ तु दीक्षणीयाऽनन्तरं
दीक्षितसत्काराः । तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीक्षणीयाऽनन्तरं
रुक्मप्रतिमोचनादिकं, इति प्राप्ते, प्रवृत्तिक्रमक्रमबन्धेन
दीक्षणीयाऽनन्तरं दीक्षितसत्काराः, ततो रुक्मप्रतिमोच-
नादि । दीक्षणीयाऽनन्तरं पाठस्तु रुक्मादेः गान्धर्व-
पश्चादनुष्ठेऽपि न विरुध्यते । याविमहोमादेस्तु पश्चा-
दनुष्ठेने पूर्वपाठविशेष इति विशेषः इति सिद्धान्तः ।

गण्डन— ‘रुक्म पर दीक्षितसत्कृतेः स्यात् ।’

झंकर— ‘ततो दीक्षितसत्काराः ।’ ततः दीक्षणाः
परस्तात् ।

॥ अभिचयने लोकं गृह्यमन्त्रेण उपधानं सू-
दोहा मन्त्रेण च अभिमन्त्रणं, न तु द्वाभ्यां

सामान्यधर्माः हिंसादयः, विशेषधर्माः 'रथंतरे प्रसूय-
माने पृथिवीं मनसा प्याषेत्, वृष्टिं समुद्रं' इत्येवमा-
दयः । किं तावत् प्राप्तं ? तत् आह । एतन् तावत् परीक्ष्यं
रिमयं पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचकः, उक्त इत्यस्य इति । ननु
विद्वमेतत् । कर्मनामयेयं पृष्ठशब्द इति 'यस्मिन् गुणोप-
देशः प्रधानतोऽभिप्रेतः ।' (१।४।२।३) इत्यत्र ।
तास्मै चोदनासु एतदुक्तं 'सतदद्यानि पृष्ठानि' । 'वैष्णवं
पृष्ठं' । 'वैराज पृष्ठं' इति । इह इदानीं 'पृष्ठैरूपविष्टते'
इत्यस्मात् चिन्तयते । किं पुनरुक्तं ? तत् आह । कर्मणः
पृष्ठशब्दः स्वात्तथाभूतोपदेशात् । कर्मणो वाचकः पृष्ठशब्दः
स्यात् । कुतः ? तथाभूतोपदेशात् । तथाभूतः क उपदेशः,
यथायं पृष्ठशब्दः कर्मनाम अभिप्रेतः, तथाभूतोऽवमपि ।
किमस्य तथात्वं ? पृष्ठशब्दसामान्यम् । पृष्ठशब्दस्त्वन
कर्मवचनोऽभिप्रेतः, स एवायम् । तस्मात् इदमपि तद्व-
त्तनः एवावगत्यो विवेकोभावात् । यदि अत्र अन्वयः
फलयेत्, एतः शब्दः अनेकार्थः स्यात् । तत्र को दोषः ?
शब्दे उपरिते सहायः स्यात्, न अर्थप्रत्ययः । तत्र व्यहारे
न विषेत् । व्यहारेणैव शब्दप्रयोगः । कारणान्ता वा
प्रारणादि अपेक्षम् । एकार्थत्वे तु निरपेक्षः अर्थप्रत्ययः ।
तस्मात् अनेकार्थत्वमप्यसम्भवं । तस्मात् कर्मनाम पृष्ठ-
शब्दः । पदा कर्मनाम, तदा यदि तावत् तासि कर्मणि
इह उपरिपन्ते, तत्र उपविशेतामन्वयिका । अथ सा
भूत् एव दोषः इति एतदुपलक्षणं तत्र निश्चितं, तत्र इदं
प्रकरणं कथ्येत । तस्मात् सादृश्यविधिरक्षम् । दृष्टेय-
विष्टते, पृष्ठशब्दः कर्ममिदमपि विष्टते इति । तस्मादस्य
च कर्ममपि विष्टते । तस्मात् कर्मणो धर्मः इति ।

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद् द्रव्येषु
पृष्ठशब्दः इत्याह । ३६॥

माध्वम्— न चैतदेवं, कर्मणः पृष्ठशब्द इति । किं
तर्हि ? इत्येषु पृष्ठशब्दः स्यात् । कर्मण्येषु । 'असि
स्या शूरा नोद्युः' इत्येवमादीनां कृत्वा वाचकः । कुतः ?
अभिधानोपदेशात् । अभिधानोपदेशोऽयं 'पृष्ठैरूपविष्टते'
इति । पृष्ठैरूपविष्टते इत्यर्थः । अथ पुनरुक्त उपधानावसानः
अभिधानार्थः तदर्थो मिश्रणम् ? उच्यते । तद्वद्विज्ञे-
यम् । मन्त्रादौ टीकादौ आत्मनेपदं भवति ।

मन्त्रेषु अभिधानार्थं करणं, नोपलानस्य । उपलानं
शरीरेण क्रियते मनसा वा । तस्मादभिधानार्थः । स
एव विप्रतिषेधः । यदि पृष्ठशब्दः कर्मणो कथ्यते, आत्म-
नेपदं गच्छते । नहि तदा मन्त्रः वरुणं भवति । अथ
आत्मनेपदं अनुकथ्यते, उपलानविप्रतिषेधः । तदा
अभिधानार्थता आपत्तिः । तत्र आत्मनेपदानुरोधो न्यायः ।
पृष्ठशब्दो हि लक्षण्या पृष्ठमाचनं मन्त्रं भुवनं अर्थवान् ।
आत्मनेपदं तु मन्त्रकरणेनैव उपपद्यते । अतः, पृष्ठश-
ब्दे तु मन्त्रेण पृष्ठशब्दः । आह, नैतत् सुकम् । उप-
लानार्थता हि कृत्वा उपविष्टते, आत्मनेपदान् लिङ्-
गान् अभिधानार्थता । न च लिङ्गेन भुविर्वापितत्वा ।
उच्यते । नैराश भुविर्वाप्यते । स्वार्थमेव उपविष्टतिराह
समीपस्थानम् । तत् अभिधानात् । अभिधानं निर्धर्तयितुं
अग्निवर्णीये विष्टे इति निष्ठतिराह, आत्मनेपदान् । ततः
अविरोधः । आह, एवमपि अभिधानात् भयः करणं,
नोतिविष्टते, तत्र अर्थवत् एव उपलानस्य मन्त्रेण ।
तथा 'पृष्ठैरूपविष्टते' इति समुपायः अनर्थकं स्यात् ।
उच्यते । अभिधानं अभिनिर्दिष्टम् मन्त्रः उपलानस्य
वरुणं भवति, पतोऽस्य प्रयोजनं निरर्तयति । नहि निय-
योजनमनुवीर्यते । तस्मात् मन्त्रेणैव पृष्ठशब्दः । मन्त्रेण
चेत्, नास्ति धर्मता प्राप्तिः । नहि मन्त्राणां धर्माः,
अधर्मतास्तै इति ।

हु— इत्यत्रचनः पृष्ठशब्दः । कुतः ? आत्मनेपदं
मन्त्रकरणे सति । तत्र मन्त्रकरणं नाभिधानमन्त्रेण
समर्था इत्यभिधानात् भावः अनुमीयते परमाकारः ।
अतोऽत्र भुक्तानुमीतो दोषा । तत्र विष्टतिः सामान्य-
प्रातः अनुकथ्यते । उपलानार्थः अनुवादः, सामान्यस्य प्र-
योगः । सामान्यस्य क्रियते, तस्य मन्त्रेण एव भिन्ना
तु क्रियते, मान्यता । तस्मात् तद्वद्वत् पृष्ठशब्दः
सावधानं मन्त्रनिधायी । आह, उपलानावसानः कर्म
अभिधाने सति । पृष्ठशब्दोपदेशः, शोऽभिधानमन्त्र-
सम्बन्धं न विदधते । इत्यत्र आह, अभिधानात्
भावाः, नोतीर्यते । एवं चैव अभिधानार्थः न च

नित्यसातत्यविधेः अनाम्नात् अनासाधः, तदा अस्तु
तत् काम्यमेव । वैचित्र्यशालास्यं ' वसोर्धारां जुहोति '
इति सामान्यनवनं नु सामान्यतो द्वादशानां विधानार्थम् ।
तद्योजनं न अत्यन्तरमन्त्रसिद्धिद्वारा द्वादशानामपि
होमानां सातत्याध्यव्यसिद्धिः । तदिह सातत्यशब्दस्य
साहित्यवाचित्वात् मन्त्रकर्मणोः साहित्यप्रतीतिः नात्र
मन्त्रान्तेन कर्मोदिसन्निपातः, इति प्राप्ते, अविच्छेदेऽपि
सततशब्दस्य लोके प्रयोगात् कर्मणामेव अविच्छेदरूप-
साहित्यविधानोपपत्तेः न न्यायाद्ययमतमन्त्रान्तोत्तरशाल-
ताशाधकत्वेन अनुपस्थितमन्त्रसाहित्यविधायकत्वम् । न
चैवं नित्यप्रयोगे तत्साहित्यस्य प्रयोगविध्यमगतप्रयोग-
प्राप्त्याभावेनैव प्राप्तिः तद्विधिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ।
कल्पितविधिविहितनक्षत्रमिसकाशितप्राप्त्याश्रितविनि-
वृत्त्या वाजुर्देविकाश्रयेणमिसक्तप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं तद्वि-
धानात् ।

न्यायविन्दुः— ' सतता वसोर्धारां जुहोति ' इत्यत्र
साहित्यरूपसततत्वस्य मन्त्रमन्त्रमन्त्रिणां तनोर्धारापेक्षेन
प्रयोगः, इति प्राप्ते, सततशब्दस्य अविच्छेदरूपत्वात्
न साहित्यापेक्षा । तदपेक्षावामपि ' द्वादशानां जुहोति '
इति सत्यया कर्ममेवात् तेषामेव अविच्छेदः सतत
शब्दार्थः । ' जुहोति ' इति शब्दोपात्तत्वात्, मन्त्रस्य
अनुपादानाथ । अतः, अनापि पूर्ववदेव इति
सिद्धान्तः ।

मण्डन— ' चापयोगोऽन्येकमेव क्रमः स्यात् । '

शंकर— ' एतत् न वसोर्धारा । ' (' मन्त्रान्ते
आरभेत् ।)

ॐ अभिचयने वृषभमुपदधाति इति ' त्वाममे
वृषभे ' इति मन्त्रोपधेयेष्टपावरो वृषभशब्दः ।
' वृषभमुपदधाति ' इति श्रुतो वृषभशब्दः पशुपरः
कर्मोदित्वा तस्याप्युपधेयत्वमवात्, इति प्राप्ते, वित्या-
वित्या वदुपधानभक्तेन पशुस्य चित्तिपु वदुपधाने जानु-
दन्त्यवित्तिपात् ' त्वाममे वृषभे ' इति मन्त्रोपधेयेष्टपा-
वरोऽयं वृषभशब्दः । संकल्प. २।१।२२.

ॐ अभिचयने इत्येनाहृतिः काम्येव ॥ ' दिव्य
मुपगो ' इति मन्त्रस्य त्रिधापकत्वाभावेऽपि ' वयसा वे '

इति वाक्ये छेदः श्रृणात्तस्य ' इत्येनचिति विन्नीत
स्वर्गकामः ' इति विधिनोपसहारसंभवात् स्वर्गकामोप-
नन्धात् इत्येनाहृतिर्नित्यद्रव्या ऐन्द्राग्न्याग्न्यात्, इति
प्राप्ते, इत्येनकृत्वाहृतिविशेषार्थां सामान्यतोऽनुवाद-
मात्रेणाप्युपपत्तौ छेदत्वकल्पने मानानायात् केवलश्रामैव
इत्येनचितिः । नित्येवेति नु याज्ञिकानां परिभाषा-
मात्रम् । संकल्प. २।१।४०.

ॐ अभिचयने श्रुतस्य वृषभमुपदधाति इत्यस्य
काम्यामेः आधानादिसंस्कारार्थां लोपः ॥

तस्मिन् संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥ ११।४।१२८ ॥

आद्यं—तस्मिन् वैहारिकेऽग्नौ आश्रयिताः
संस्काराः कर्तव्याः, निश्चयत्वात् । सर्वकर्मांश्च हि वे,
आधानस्य सर्वोपात्तात् । यदि न क्रियेरन्, तत् कर्म
तेनाहृतेन हीनं अफलं स्यात् ।

स्थानानु परिबुध्येरन् ॥ २९ ॥

आद्यं—परिबुध्येरन् आधानिकाः संस्काराः ।
कस्मात् ? स्थानात् । तस्य संस्कृतश्रामैः स्थाने अभ्यस-
नसूतः श्रुतः । च वैशेषिकत्वात् तस्य निवर्तकः । स
चेतिवृत्तः, तस्मिन् संस्काराः कर्तव्यन्ते ? उत्तरतः स्यात्
श्रव्येयमर्थं वे नित्येत् । अग्निरहृतेन जानार्थः । तस्मात्
छप्येत् ।

शा—उत्तरागस्तम (भ्राष्ट्राद्यग्नी) आधानादिकाः
कर्तव्याः होमार्थेनात् संस्काराणां, अस्य चाग्नेहोमिवायन-
त्वात् । तस्य होमसाधनोऽयमग्निः, तथापि अलुप्त
एवाथ संस्कृतस्थानापन्न इति नाम संस्काराः कर्तव्याः । न
हि वृषादाहृतस्य अरण्यमन्थनादिजन्य संस्काराः श्रव्ये
आधानुम् । तस्माद्यत्र संस्काराः ।

सोम—काम्यामेः आदवनीयन्मप्यस्ति, यतश्ची-
धारणद्वयः संस्कारस्तत्रापि कर्तव्याः इति वृक्षेपात्
सत्यतिः । यद्यपि आधानमाहवनीयाथे, तथापि ' आदव-
नीये जुहोति ' इत्याहवनीयशब्दसंस्थानां आधानवयमान-
नन्वाहृतसंस्काराणां होमे विनियोगात्, संस्काराणां च
साध्यात् होमप्राप्त्यानुपपत्त्या होमप्राप्त्यानुपपत्त्या
गमात् काम्यस्यापि होमप्राप्त्यात् तद्विधि संस्काराः कर्तव्याः
इति पुनरुक्तः । यदि वाक्यान्तरेण प्रत होमप्राप्त्यादित्य

गतिः । अत एव समीपात्स्थानजन्याभिधानजनसम्पत्सर्वेण
मन्त्राणां समीपात्स्थानं प्रति करणत्वं, इति नाभिधान-
लक्षणाऽपि । वस्तुतस्तु ऐन्द्रधिकरणस्यार्थानुमोक्तत्वात्
(३।२।२) स्थानस्य अभिधानमेव प्रकृतार्थिकमेकं धातुना
विधीयते । तत्रैव वृष्टयस्यैव करणत्वं, समीपात्स्थानं
नर अत्र 'अभि रत्न' इत्यादिमन्त्रलिङ्गादेव प्राप्तं अन्-
यते । वृष्टयदेन तु आत्मनेपदानुरोधेन वृष्टस्तोत्रसाधनीभूता
मन्त्रा लक्ष्यन्ते । वस्तुतस्तु पाठद्वयेण रथैतरादियु पदसु
सामस्य वृष्टयान्दन्त्यान्यानां रथैवैवदयस्तोत्र निरुद्धलक्षणाः
विनाशितरण- (१।१।२) कोस्तुभे म्यग्रथापितत्वात्
तान्येव अभिधानं प्रति करणत्वेन विधीयन्ते । समरणि
च स्तोत्रे इह अभिधानं प्रति साक्षात् करणत्वं कदाचरुभि-
ष्यतिद्वारा । अत एव तदाधारवृत्तानां पौनिकचामपि
अभिधानाद्वाच, उत्तरयोस्तु 'एकं सामं वृषे क्रियते
स्तोमीर' इति स्तोत्रे एव विनियोगात् नाभियान्ताङ्ग्य-
प्रसक्तिः । अतश्च योन्त्यापात्करभतरादिपाठद्विरगामवि-
शिष्टाभिधानेनागम रथणिङ्गत्वात्परत्वेन विधीयते इति
सिद्धम् । सामाने उपदेशोऽपि अत्र अन्याङ्गस्य धूर्ता-
पगमनामेव इह चिन्तितः ।

न्यायविन्दुः—अग्नौ 'वृष्टेः पतितत्वे' इत्यत्र अग्नि-
समीपं पिबन् वृष्टयद्वयैः वर्गभिः कुर्यात् इति अपूर्वकमे-
विधानं, इति प्राप्तिः, वृष्टयद्वयैः रथतटादिभिः अभि-
न्यापि स्थिता तमभिदृष्ट्यात् इति अभिधानाभिधान
'उपान्यत्रारणे' इति श्रुतेः, इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'धर्मोदिदं न च वृष्टयद्वयः ।'

शंकर—'वृष्टेः साधनत्वात् ।'

॥ अग्निचयने प्रधानादौ अग्नियोगः प्रधानादौ
च अग्निविमोहः ॥

अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात् संस्पृ-
कर्मणः परेषु सादृश्यं तस्याः सर्वापवर्गं विमोहः
स्यात् । १।१।१।१५ ।

भाष्य—अग्नौ भूयते 'अग्निं पुनन्वि शरमा
दुर्गेति' उदेति 'अग्निमेतदुत्तमि' इति । पुनः
'इमं सारं मनुष्यं' धर्मात् इत्यग्निविमोह उदेति ।
इति । तत्र विमोहो विमद्व्यपन्नार्थो योगः, सर्वापवर्गं

विमोहः कर्तव्यः, उत प्रधानार्थो योगः प्रधानापर्यं
विमोह इति । किं प्राप्तं ? 'अग्नियोगः... स्यात्'
(सर्वं सत्) । अत्र प्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गं च
विमोहः स्यात् । किं कारणं ? अविरोधेन भूयते 'अग्निं
पुनन्वि शरमा दृतेनेति' उदेति अग्निमेतदुत्तमि' इति ।
न च भूयते तस्मै अस्मै वा कर्मणे इति । अविरोधात्
सर्वापवर्गः इति विज्ञायते । अपि च तस्मिन् युक्ते अग्नौ
अद्वावि प्रधानानि च क्रियन्ते । तस्मादपि सर्वापवर्गम् ।
तदुक्तं 'सर्वेषां वा सोपवत्त्वात् प्रमुक्तत्वात्' (३।१।११)
इति । सर्वापवर्गं चेत् सर्वापवर्गं विमोहः कर्तव्यः । तदा
हि योगसर्वमवसितं भवति । योगापवर्गापवर्गं विमोहः ।

उत्तर—(खितिवदुत्पादोऽत्र तन्मन्त्रेन वृत्तिः)
सर्वापवर्गं विमोहः कर्तव्यः । उक्तं ? 'अग्निमेतदुत्तमि'
इत्यनेन तावत् विशेषो न गम्यते 'प्रधानार्थो योगः,
नाद्वावि' इति । अग्नौ च (योगात्प्राप्तत्वात्सर्वमवसितं)
प्रधानं अद्वावि च क्रियन्ते । यथा 'येषां रथैर्विनामाद-
यति' इत्यङ्गहरिणा प्रधानहरिणा च येषामामादनं, न
प्रधानहरिर्भिर्विरोधते । यथा आद्वयनोमे विद्यमानः
समागौ न शक्यते वस्तु प्रधानस्य योऽग्निः तस्यापं
(समागौ) नाद्वागौ योऽग्निरिति । एतन्निहाय अग्ने-
रविरोधात् योगः सर्वापवर्गः, प्रदण्डस्य अविरोधस्य
इत्युक्तं (तथा च सर्वापवर्गं योगे तद्विमोहोऽपि सर्वापवर्गः) ।

प्रधानापवर्गं वा तदर्थत्वात् । २० ।

भाष्य—न वा सर्वापवर्गं विमोहः स्यात् । किं
तर्हि ? प्रधानापर्यं एव । प्रधानापर्ययोगेन हि भूयते 'पय-
मिर्बुनन्वि पादुक्तो यमः, याज्ञेयं यत्तन्मातरभते' इति ।
यज्ञमाप्यते पुनन्वि इति विज्ञायते । तस्मात् प्रधानार्थो
योगः । प्रधानार्थेभ्यः, तदपवर्गं योगसर्वमवसितं भवति,
तस्मात् तत्र विमोहः । अविरोधविधानं सर्वापवर्गेन विरो-
धेन पुनमानं विनियोगं भवति ।

उत्तर—प्रधानापर्यं विमोहः । पुनः ? 'पयमि-
मिर्बुनन्वि पादुक्तो यमः' इति भूतत्वात् यज्ञापर्ययोगेन ।
यज्ञमाप्यते प्रधानापर्यं, इति । नैराहुकम् । 'पयमि-
मिर्बुनन्वि' इति पुनन्विषयः । तत्र (तदेव यज्ञमाप्यते)
धर्मत्वात् एतन्मन्त्रादः (न योगात्) । अत्रान्यार्थं हि

अग्निचयने श्रुतानां

‘पृथ्वीदीक्षयति’ इति । होमप्रयोगवचनसु प्रदाना-
यान् स्वाहाकारान्तान् यामयैः सनिहितान् गृह्णाति ।
उभये च प्राहुता वैहृताश्च सनिहिताः । तस्माच्च विनि-
गमनाया देवुरस्ति, इमान् गृह्णाति इमांशेति । न च
प्रधानाहुतिरिह दोषो भवतीत्युक्तमेव । तस्मात् प्राहु-
ताना मन्त्रापामहानम् । अपि चान्यायः कृतेऽप्याहः ।
सकृदैहृता मन्त्राः पञ्चान्ते । तैर्दीक्षितः संपादयितव्य
इति । सकृत्संपादिते तैर्दीक्षिते, हृतेऽप्ये, पुनरप्याहो न
न्यायः । तस्मादपि प्राहुतानामहानमिति ।
पूर्वार्थं चान्यासे नोपपद्यते तैमित्तिकत्वात् ।

२७ ॥

आद्यं—अपि च पूर्वोपरचन्दौ भवतः । ‘पृ-
थ्वीं जुहोति’ ‘पृथुत्पत्नं जुहोति’ इति । न च
वैहृताना वैवक्ष्यतामन्यस्यमानाना पूर्वोपरतोऽप्युपपद्यते, तैमि-
त्तिकत्वात् । पूर्वमित्तिको भुक्तराजः, उत्तरमित्तिकश्च
दूर्वाजः । तस्मादपि प्राहुतानामहानमिति ।
सकृद्यकृत्वं च दर्शयति । २८ ॥

आद्यं—इत्यथ परवामो न निवृत्तिः, समुषश्च इति ।
धृतः । दाहानामाहुतीना प्रथमं दर्शयति । ‘उभयो-
र्जुहोति, आग्निरीक्षाऽऽपरिवीक्ष’ इति । यदुभयेषा
मन्त्राणा समुषपक्षान्तोपामाग्निः प्रादायपरिक्रम्य मन्-
त्रेण निर्देश । इतरथा तस्मै एताऽऽग्निः क्यो भवेत्तु ।
तत्र प्रथमं नोपपत्तेः । मरुति च प्रथमत्वम् । तस्मा-
दनिवृत्तिः, समुषश्च इति ।

न चाविशेषाभावादेव इत्यात् । २९ ॥

आद्यं—इत्यपि निवृत्तिः, समुषश्च इति । कुनः ।
म्यपदेरात् । म्यपदेयो भवति । ‘अप्यपरस्य पूर्वम-
धामेः, उगमि सेतकर्म यदभिकर्म’ इति । पूर्वमप्यपरस्य,
अपामोपति म्यपदेराः समुषयेऽवतरान्ते, नापति
विरोधे । तस्मात् समुषश्च इति ।

शा—‘तत्र प्रत्यङ्गुटेन प्रमत्तवचनेन च ।
वैहृता प्राहुता मन्त्रान् कापेलेककार्येण ॥’ इति प्राप्ते,
धूमः, ‘न प्रत्यङ्गे काप्येन होमार्थं वैहृताः श्रुताः ।
दीक्षार्थं तान्त्रं तेषां होमाह्वानं प्रकल्प्यते ॥ सकृदप्यो-
गमादथ सकृदप्युपपत्तेः । वैहृते प्राहुतानामहानम्

समुच्चयेना न बाधनम् ॥’ तस्मात् प्राहुत्ववैहृताना मन्त्रा
समुच्चयः ।

सोम—यद्यपि ‘अग्निज्योतिश्चोमनामयोः न प्रवृत्ति-
विकारभावः, तथापि आग्निरीक्षार्णोयेष्टः सोमिकरीक्षणी-
येष्टिविकारत्व, दीक्षाह्वयश्च उभयरीक्षणीयेष्टेरेव अह्नां
इत्यधिकरणप्रवृत्तिमुपपादयति । पूर्ववत् इहापि
प्राहुतबाधः शयुत्तिष्ठतेः सगतिः । (वैहृताना-
मेव प्रत्यक्षवचनविहिताना चोदयेन प्राप्तप्राहुत-
मन्त्राणेन होमाह्वानात् तैरेव अन्यस्यैः
ब्राह्मणं होतव्यः इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्राह—)
भवेदेव यदि प्रत्यक्षवचनेन आहृत्य प्राहुतमन्त्राणि
मन्त्रान्तरपिपात्रं स्यात्, न त्वेवदस्ति, वचनेन दीक्षार्थ-
त्वस्यैव बोधनात् । न च स्वाहान्तनन्त्राणा साक्षात्
दीक्षार्थत्वानुपपत्त्या ‘दीक्षयति’ इत्यस्य प्राहुतमन्त्राणां
होतृत्वमुक्तं इति बाध्यम् । ‘आहुतिश्चाराऽपि
दीक्षार्थस्य श्रुतत्वोपपत्तौ’ दीक्षयति’ इत्यस्य
कार्यत्वकत्वायोगात् । एव च आहृत्यवचनाभावे आग्नि-
कमेव आहृत्यर्पणं याच्य, तस्य आहुतिषु मन्त्रान्तर-
मामेनोपपन्न इति मन्त्राभ्यासे प्रमाणाभावात् आहुत-
म्यावरणेन समुच्चय एव न्यायः इति सिद्धान्तः ।
प्रथमतः शर्यस्तु, ‘पृथ्वीदीक्षयति’ इति दाहो माहुती-
नामाहुतीना मन्त्रविकाराः स्यात् श्रुत्या मन्त्रान्तरविधानात्
इति ।

त्रि—‘पृथ्वीदीक्षयती यमिमत प्राहुतप्रापयम् ।
समुच्चितं वा, वापः स्यात् कार्यकत्वात् तद वाक्यम् ॥,
अग्नौ होमाद्रातकन्दोरनिदिष्टेन तुल्यात् । विनाऽऽग्नि-
दाहत्वात् सिद्धये स्यात् समुच्चयः ॥’

प्राहु—सोमे ‘आद्यम्यात्वाः सुवेनोपपत्तौ दीक्षा-
हुतीर्जुहोति’ इति श्रुतम् । अथ च समुषवचनात्
सम्बन्धा कर्मभेदः । मन्त्रान्तराभावात् उक्तप्रापयेन
(११११११४७—२) कर्मपञ्चकारणेन । न इति-
अन्त्यधिकरणन्यायः (११११११४८—४६) । ईशा-
नुविगमाम्यया च एतां दीक्षाह्वानम् । वचन-
प्रकरणे च मन्त्रान्तराह्वानं पठित्वा ‘पृथ्वीदीक्षयति’
इत्यनेन तेषां दीक्षार्थं यस्मान्नामम् । मन्त्रान्तराह्वानं च

दार्ढिकं धरणं केवलप्रधानम्, यत्समयोगाभावात् । अतः
असत्यप्यनिदेशो हेतुनिरास्य आन्यभागापत्तया अस्त्ये-
वान्मूये प्राप्तिः, इति युक्तः प्रतिषेधः इति ।

तदिदं भाष्यकारिण्यं अधिकरणव्याख्यानं अनुपपन्नमिति मत्या वार्तिककारेण विपर्ययेण पूर्वोत्तरपक्षौ वर्णितौ । वाक्यरोगात् अरक्ष्यलिङ्गाच्च फेवत्प्रधानार्थो योगः इति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु अत्रोः सर्वार्थत्वात् तयोमोऽपि सर्वार्थः । न च वाक्यरोगवशात् विशेषः, योगोत्पत्तिविधौ वाक्यरोगाभावात् । तत्र तावत् सर्वार्थस्य गम्यते, पक्षस्तव्यागुणविधौ वाक्यरोगः श्रुतः, न चातौ उत्पत्तिवाक्यवागवत् सर्वार्थत्वं अलं निवर्तयितुम् । किञ्च यद्वशब्दो यागमात्रं ब्रवीति, न प्रधानयागमेव । अतो न तद्वशात् प्रधानार्थत्वम् । अवश्यं च हेतुवरणप्रतिषेधः अङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि लौकिकस्य परणलं पठते एव । लौकिकं हि वरणमानस्यमेव । प्रादुर्न तु हेतुवरणं प्रद्वैतं ह्येतत् फियममणमदृष्टमेव । अतस्तत् सर्वान् लोकेष्वपि कार्ये इति द्व्यदशे वक्ष्यति (१२।१।१८) । तस्मात् पुनस्तः प्रतिषेधः । द्व्यदशादे च मत्वहं योगविमोहद्वयं अस्मिन्नेन पक्षे पठते । विधानार्थे हि एतद्वचनं, नानुवादमात्रं, आगम्यत्वात् । तेन सर्वांशे सर्वान्ते च सर्वेषु योगनिमोहयोः न्यायतः प्राप्तयोर्वचनेन अहद्वययोगविमोहौ विधीयते । तस्मात् सर्वार्थो योगः, सर्वान्ते च विमोहः । (सोम—ननु योगकारे योऽविमोहः, ॥ सर्वान्ते च प्राप्त्यर्थे अनुष्ठिते तु सर्वान्ते विमोहः स्यात् इत्येवं आगम्येन सर्वार्थत्वपूर्वपक्षे कथ्यते ॥ 'प्रधानापदमेव वा तदर्थत्वात्' इति स्तिर्यग्पक्षेन वाक्येनैव पूर्वमयोग एव निरर्थं प्रधानन्ते विमोहः स्यात् सर्वार्थयोगेन अविमोहस्य प्रधानार्थत्वात् इति च प्रत्यक्षप्रधानार्थविधानतो कथ्यते । 'अवश्यं च योगार्थस्य वदाम्यस्य प्रतिषेधोऽङ्गप्रधानार्थत्वात्' इति गुणिकतेन अरक्ष्ये च योगार्थस्य दाम्यस्य अङ्गिद्वयस्य सर्वान्तेन प्रधानार्थत्वे अङ्गप्रधानार्थत्वं भाव्यं निरुक्तमवश्यमेव तत्र स्यादवश्यमेव ।

प्राप्ते प्रतिपिषो षट्ते इत्येव तत्रैव सिद्धान्तलिङ्ग
प्रदर्शयते ॥ 'अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वात्'
इति चतुर्थसूत्रेण वैकल्पप्रधानार्थत्वात् द्वादशाहे प्रत्यह
योगविमोक्तार्थनमुपपन्नं, इति तत्रैव लिङ्गान्तर प्रद-
र्यते । तेषां च सूत्राणां वार्तिककारण्ये असाहस्यं
स्यात् (इति चेत्, अत्रोक्तं तन्त्ररत्ने) । वार्तिक-
कारण्ये सिद्धान्तोपनयमिदमभिप्रेक्षणम् । तत्रैव प्रथम-
सूत्रे त्रयार्थेयसिद्धान्तेनोपक्रमः । द्वितीयसूत्रे वैकल्पप्रधा-
नार्थपूर्वपक्षप्रतिपादनार्थम् । तृतीयसूत्रे पूर्वपक्षे लिङ्ग-
प्रतिपादनार्थम् । चतुर्थसूत्रे तुद्वादार्थेन चशब्देन
पक्ष न्यायार्थं सूत्रे, केवलप्रधानार्थेन न्यायादेव प्रत्यह
प्राप्तेः 'अहर्गणं क्विप्, अहर्हरिमुदाहति' इति न
यक्तव्यं स्यात्, उक्तं च तत्, तस्मात् काङ्क्षप्रधानार्थे
तत् इति सिद्धान्तप्रतिपादनार्थम् ।)

सोम—यथा पूर्वत्र वीरोडाक्षिणपदार्थावैशुषाय
तदीयहनिष्कृद्धान्ने यस्मिन्पर्या, एतन्निद्रापि अन्नमभान-
धत्तैर्न प्रधानमाश्रयस्मानन्तर विमोचे तदुत्तरपदा-
र्थात्ता योगाभावात् वैशुष्य न्यात् इति तपस्विहारापि
सर्वान्ते विमोक्षः इत्युत्तिष्ठतेः (दृष्टन्त-) भयतिः ।

वि— 'निमिमोक्षः शान्ते सुख्यान्ते वा, ऽमिमो
 वतः । शोभे गार्धता, मेर सुख्यायैऽवै तदन्तिमः ॥'
 इति भाष्यमतेन । 'प्राग्वह्यी तापुमी पश्चादुपचाविने
 वतः । शार्धतैर गुणे भाति शान्तेऽन्ते निमोपनम् ॥'
 इति शार्धतैरुपनम् ।

साहू—अग्रे 'अग्निं युनक्ति यथा कुर्वेति' सुष्ठौति
अग्निर्वैतेन युनक्ति' इत्यभिधेयम्. धुन, यथाय होनः
नामदुपगमकतया चयनमात्राद्वय, अग्निं इति द्वितीयया
तयामात्रात्प्रामाण्यम् । अने एव चयनमात्राद्वयता-
नियोजनमुक्तः एतत्तः । अथेव उपलक्षणवैधानां ग्रीष्म-
होमाद्वयत्वेन द्वितीयोक्तम् तदर्थंनमस्ति तस्य इत्यवग-
म्य । अग्रे 'माद्वयप्रधानां च तदर्थं प्रधानमात्राद्वय-
ता इति क्व चिन्त्यतः, आद्येकारेण तावदेव । यत्तत्त-
त्तया कदाचनप्रधान्यः अभिव्योक्तः वैदिकधर्मव्यव-
(१०१११-८), आद्य 'इमं मनूयन्त्येन एतन्
इत्यागत्य कृते मां कुर्वेति, एव क्व अग्निर्वैतेन' ।

- भाट्ट—ये तु सख्यायुक्तवचनविनियुक्ताः, यथा 'ता चतुर्भिर्भिमादत्ते' इत्यादौ, तेषां समुच्चय इत्युक्तं मन्वाधिरण्येऽनुमे (११.४।३१-४५) । न च एतेन स्मृते पुनः प्रसन्नयानुपपत्तिः, स्मृतस्यापि संस्वार-दाहर्षाभ्यां पुनः सारणसंभवात् । अत एव वचनबलात् पूर्वेषां मन्वाणां सारणरक्षणं, अन्यस्य तु साक्षादेवा-नुज्ञानोत्प्रेषणः इति वैषम्यकल्पनेऽपि न दोषः ।

न्यायविन्दुः—'चतुर्भिर्भिमादत्ते' इत्यादौ सख्या-यानात् समुच्चयः, तेन विना कर्मोद्भवतुः सख्याया असं-भवात् । तत्र मन्वन्यस्य सखापक्षारेण वरणार्थं चरमस्य तु यासात्, इति वचनसमर्थ्यात् निश्चीयते इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'सख्योपेतान्ते समुच्चयः काच्याः ।'

शंकर—'सख्यायुक्तसमुच्चयः ।'

॥ अग्निचयने संवत्सरसमुच्चयधारणाभावे वैश्वानरैः ॥

वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यः समानसंख्यवात् ।
४।४।६।१२ ॥

भाष्य—अस्ति अग्निः 'य एष विद्वानग्निं चिनुते' इति । तत्र श्रूयते 'यो वै संवत्सरसुखमभू-त्वाऽग्निं चिनुते, यथा सामिगमो विपद्यते तद्वैव तदातिमान्तेन', वैश्वानर इदं यजमानं पुरस्ताद्विषेत्, संवत्सरो वा अग्निर्नैश्वानरः, यथा संवत्सरमाप्ता बाल आगतं हि जायते एवमेव संवत्सरमाप्ता बाल आगत-ऽग्निं चिनुते, नातिमान्तेन' इति । 'एषा वा अग्नेः मिषा तनुर्दैश्वानरः, मिषामेषास्य तनुमनरूपे' इति । तत्र सदेहः किं नित्यो वैश्वानरः, अयं नैमिचितः इति । किं प्रातः ? अत्रापि नित्य एवावयवादः 'अन्यस्य सन्वत्सरमरणेन कृतो दोषः, वैश्वानरेण विहन्यते' इति । नित्यैवास्या समानसंख्यत्वं भवति । 'त्रीत्येतां हि त्रीणि भवन्ति, त्रय इमे लोकाः, एषां लोकानां रोक्ष्य' इति । त्रीणानां द्विषां यामन्य नास्ति । यदि यथा लोका नित्यास्तयः, एवमिमानि त्रीणि नित्यानि त्रीणि, एवं लोकैः संवत्सरो ऋते । तस्मात् नित्यो वैश्वानर इति ।
पक्षे योत्पन्नसंयोगात् । १३ ॥

भाष्य—उत्पन्नस्य निमित्ते उत्पन्नमरणे निमित्तं संयोगः । न असमुक्तस्य उत्पन्नस्य दोषनिर्वातप्रयोजनता । तस्मादिह न दक्षिणहवत् विरोधोऽस्ति । तेन नार्थवादः, नैमित्तिक इति । अर्थं यदुक्तं, लोकैः समान-संख्यत्वं नित्यत्वे उत्पद्यते नान्यमेति, तत्र भूयः । त्रित्वात् लोकानां द्विषा च सामान्यार्थवादो भविष्य-तीति ।

सोम—'यो वै संवत्सर' इति यच्छब्दः नैवेद्य-समर्पकः, यः संवत्सरमभूत्वा अग्निं चिनुते, स आर्वि प्राप्नोति इत्येवमनित्यस्य यच्छब्दस्य उद्देश्यसमर्पकत्वापो-गात् इति पूर्वपक्षादयः । अत्रासम्भारमरणस्य अनुवाद-योगात् आत्म्यादिना प्रातस्य अमरणस्य अद्वैता इव-नेनानुवादे छति, यो न विमृशत् स निर्दोषेत् इत्यर्थपर्य-सानेन यच्छब्दस्य उद्देश्यसमर्पकस्य संभवति इति सिद्धान्तः । प्रथमसमुच्चयैस्तु, 'त्रीत्येतां हि त्रीणि भवन्ति, त्रय इमे लोकाः, एषां लोकानां रोक्ष्य' इति नित्यैर्लोकैः अत्रावैश्वानरादित्येवैश्वानराणां द्विषा समान-संख्यत्वेऽप्यत्र लोकादेव द्विषा नित्याग्राह्यमात् वैश्वान-रो नित्यः स्यात् इति ।

वि—'नित्यो नैमित्तिको वा स्याद् यतो वैश्वान-रपक्षितौ ।, नित्यः पुरेव यच्छब्दात्, अविरोधाच्च पक्षिमः ॥'

भाट्ट—अग्नौ 'यो वै संवत्सर'..... निर्दोषेत्' इति श्रुतौ यागस्तु आत्म्यादिना संवत्सरपर्यन्तं उत्प-धारणासमये प्रायश्चित्तसूत्रयो नैमित्तिक एव, कर्मयुक्तानां विकरणेन यच्छब्देन किंवा श्रुत्यर्थेन उद्देश्यचक्षणमात् निमित्तत्वापत्तिः । अतो भेदनाहोमादित्यत् अपं वरान्ति-श्रुतिनिमित्तोपपत्त्युक्तः ।

न्यायविन्दुः—अग्नौ श्रुतं 'यो वै..... निर्दो-षेत्' इति । तत्रापि पूर्वमात् अपवादमात्रं सन्वत्सरमण, इति नित्यत्वा मन्वते । यच्छब्दस्तु कर्तृमभित्यद्वैतो निमित्तत्वा सन्वत्सरमरणस्य प्रतिपादनं, इति नैमित्तिक-त्वेन स्थितः ।

मण्डन—'संवत्सरसम्यग्निवत् इतिः ।'

शंकर—'वैश्वानरो नित्येव स्यात् ।'

तस्मात् शास्त्रप्रधानापरमो निमोहः । एतत्तुल्यन्याये
उदाहरणान्तरे चाद्वयं पूर्वपक्षे प्रधानसमसादीनाद्वय
आह्वसिः, सिद्धान्ते तत्र इत्यव्यायोपयोगिता ।

न्यायविन्दुः—अथैव श्रुतम् । 'अग्निं बुद्धिं
 दायकां वृत्तेनेति ज्ञोतेति, अग्निमेव वस्तुवक्ति, बाह्यो
 यतः' इति, तथा 'इदं सप्तमूर्द्धस्वन्तं पथममि (पथका)
 इत्याश्रय्य पूर्णं लुप्तं ज्ञोतेति, एष वा अग्नेर्निर्मात्रः'
 इति । तन्नामैः सर्वाभ्यास्तत्त्वकारो योगोऽपि तथा । अतः
 एतावन्परं निर्मात्रः इति ज्ञाते, 'बाह्यो यतः' इति
 बाह्ययोपायज्ञातौ योगः । अतः प्रधानापर्यायौ निर्मात्रः
 इति । अत एव लौकिकमपि परमं 'प्रातृव्यमेव यत्तत्त्वा-
 र्थागच्छेत्' इति बाह्यरोगाशुल्क्यप्राप्तये चैवत्प्रधानार्थे,
 तेनान्तर्ध्ये वदमाकाक्षोद्वरणमज्ञातमिते ज्ञातमिति तज्जति-
 वेत्यन्य 'न होतारं वृणीते' इत्यान्य संज्ञाः । अन्वया
 लौकिकरगाम्यान्मात्रार्थान्ते होतृवर्णप्रत्ययमात्रप्रतिषेधानु-
 पातिः । द्वादशादे वा प्रत्यहं योगिनिर्मोदसर्वं
 सिद्धम् । नन्वेवमपि अन्वयमर्थपूर्वकाक्षोद्वरणमप्राप्ति-
 रेवेति चेत्, अत्राहुः, अपूर्वताया एषेयं स्मृतिः, न तु
 निषेध इति । वस्तुतस्तु अन्वयमर्थपूर्वकेऽप्यन्वयमात्रार्थ-
 त्वेन होतृत्वं मानेति साधनप्रधानार्थवादो युक्तः प्रति-
 रोध इति । तदेतद्वाच्यं योग्यान्तम् । धार्मिकं तु विपर्यतं,
 बाह्यरोगादिह्रास्य चैवत्प्रधानार्थौ योग इति पूर्वं वक्षः ।
 अग्नेः एतावन्वाच्ययोगोऽपि तर्थाथः, बाह्यरोगान्नु पक्ष-
 भिन्नुत्तरीयं श्रुतिषी श्रुतः । न चाग्रावृत्तितत्त्वाव्या-
 कलनार्थनिरन्तरिणाऽत्राः । किं यमागच्छो न प्रधान-
 भावतत्त्वः, किं यमागच्छतत्त्वः । अतो न चैवत्-
 प्रधानार्थत्वम् । अत्रार्थं च लौकिकपरमार्थेऽपि प्रयुते
 होतारं विनाशमदृष्टां तद्वर्णं ज्ञातोयेवेति युक्त्य-
 सिद्धेयः । द्वादशादे तु प्रत्यहं योगिरोहोर्वादिदेव, न
 त्वागच्छो चैवत्तर्जिति ।

सुष्ठुन—'आहम्यशयनात् योगिनी ।'

शंकर—‘साङ्गान्तेऽक्षिण्योरो ह ।’

॥ अत्रिष्यते 'प्राणभूत तदुद्धानि' इति प्राण-
नान्यपदितमन्त्रोपधेया इहका एष ॥

‘सत्यमेव जयते’ इत्यस्य अनुसंधानार्थमेव

शुद्धजीवानामुपपत्तिसंभवे, इति श्रामे, ' तद्वानासा-
मुपपत्तौ मन्त्रः ' (पा० ४।४।२७.) इति स्मृत्या
अणमृषदधित्वमन्त्ररत्नत्वयोपपत्तौ न प्राणिहिंसानिषेध-
संभोचो युक्त इति । संकल्प. ३।२।२३.

ॐ अग्निचयने भूतेष्टकोपघानं प्राकरणिक्.
मन्त्रैरेव ॥

राजसूये 'शुचियै स्वाहा' इत्यादौ मन्त्राः पठिताः । अग्निप्रसरणे तु 'शुचियसि जन्मना च सामिना शर्ममाध-
 चाम्' इत्यादौ मन्त्रा आभ्यताः । उभयेषामपि भूतेति-
 समाख्या 'भूतानामवेष्टयः' इत्यात्रापि, 'तत एवैनम-
 चयजति' इत्यादिवादिनो म्बनहारश्च तस्य एव । ततश्च
 'भूतेष्टा उदधाति' इत्यान्वयविधौ विनिगमना-
 दिराहुदभयेऽपि समुचिता विरूपेण बोधयेद्वा, इति प्राप्ते,
 कौटुम्बादिनामयनस्यै नैषमिणेः च बर्मेण्यमिहीनयदन्त्ये-
 ऽपि 'उचभ्रमसौ वा एव यदमिः' 'उचनयसौ वा
 एव यदमिहीमय' इत्यर्थादन्त्येऽपि परम्परान्तर-
 इदंननु श्ररणापठितात्ता 'विमिहीनयदधाति' इत्यादि-
 बन् विमिहीनान्तरादर्शनं गारादृष्टागतेनोनयाने मिनि-
 योमः । संक्षेपे, १७५३.

हृ क्षमिष्यते भूतेष्टकोपपानं राजसूयगत-
मन्त्रैरेवेति पक्षे यथाग्नातेरेय श्याहाकारान्नैः
कर्तव्यम् ॥

[illegible]

५ अग्निचयने 'चर्यागां' इति विधेः दान-
तपीभ्य आग्नेयमन्त्रा आदायोः ॥

‘यदीदंमामेव तेन वरं मांभूमि विनोति’ इति तिप्ता
ममिदंश मन्त्रः (भूमि देवता इति, न तु भूमि
कृति इति ।) यदीदंमामेव तेन वरं मांभूमि,

॥ अग्निचयने 'सांख्यसंस्कारिके' दाशतयीभ्य आनीतानामाग्नेयसूक्तानां चयनाविरिके उपस्था-
नादौ नोपयोगः ॥

विताहृतापेक्षया किञ्चित्तत्त्वाधिक्ये वा इष्टकानामे-
कविधायोऽशतविधत्वान्त्यतमपरिमाणधिक्ये वा ज्याय-
स्त्वसंभवात् सूक्तानां कतिपयानामभ्युपस्थाने विनिर्गोः
कार्यः, इति प्राप्ते, 'यहपीणाम्' इति वाक्ये 'तेन
चिन्वीत' इति चयनसंयोगात् चयनाविरिके न तेषामुप-
योगः । संकल्पः २।१।३६.

॥ अग्निचयने सांख्यसंस्कारिके दाशतयीभ्य
आनीतेः सूक्तैरेव प्रतिसूक्तमुपधानं न प्रत्युच्यम् ॥

सर्वेषां मन्त्राणामाग्नये सति तावत् इष्टका अप्यग्निचय-
नीयाः सामिधेनीविष्टदौ वाग्नमिष्टद्विदशनात् । इष्ट-
कास्तथैवऽपि मन्त्रभूषणव्याख्येन (संकल्पः १।२।४)
एकार्यत्वात् विरुद्धसम्भवः, इति प्राप्ते, 'सूतेनसूक्तेनोप-
दधाति' इति वचनेन प्रतिमन्त्रमुपधानत्वेन अभावात्
वायव्यसूक्तमेवेष्टकाः । सूक्तभ्योऽपीष्टकानामाधिक्ये तु
सौकट्याभिरुपधानम् । संकल्पः २।१।३५.

॥ अग्निचयने सांख्यसंस्कारिके दाशतयीभ्य
आहुताणां आग्नेयीनां याज्ञसेनीमिनिं समुचयः ॥

याज्ञसेनीनामपि 'यज्ञदा कपीणा' इति वाक्येना-
भ्युपिन्त्यविधानेन स्मृतितः प्राग्वत्यात् मनिहितत्वात्
करणत्वम् । न च मन्त्राणां यज्ञदाकृतियज्ञसिद्धय-
वात् । कर्मभूषणवाचिन्नरण्यायेन (१०।१२५।८३)
स्वस्थानविष्टदेवां आहुत्याऽपि यज्ञा कर्मणामभूतिरादा
तावन्मात्रायां दाशतयीत आगमः, इति प्राप्ते, 'विष्टदमि-
ष्टुम्' इत्याद्यानि प्रादुर्गम्य सर्वेषांपि मिष्टदेवसंख्यायात्
सर्वमन्त्राणां तावत्पक्षे तदप्राप्तवद्वायोगात्, उक्त-
वाक्येनोपस्य स्थापत्येन प्राग्वत्समायाय, न दाशतयी-
स्थाना दाज्ञसेनीमि. समुचयः । मूले ॥ पूर्वाधिक्य-
पूर्वमानस्यापामश्च न चिन्तितः विचार इत्युक्तम् । तत्
'इत्यम्य वा विचारः' इत्येतत्त्रिदशमस्य व्याख्य-
तिरोभादुपेक्षितम् । संकल्पः २।१।३३.

॥ अग्निचयने 'साहस्रं चिन्वीत' इति
साहस्रशब्दः इष्टकाश्च एव ॥

स्थण्डिलेऽपि यत् सहस्रत्वं तदपि, चयनदक्षिणाद्वि-
धौ । साध्यास्तस्यान्ये जनुदमन्त्रविरोधात्, उत्तरवेदिपरि-
मितत्वे स्थण्डिलग्रहणव्यवधानाच्च, इति प्राप्ते, सह-
स्रमन्त्रपरितेऽपि सहस्रमन्त्रपदप्रयोगात् अवयवावय-
विनोरमेष्टात्, अर्धमिष्ण्वीपदयोः सामानाधिकरण्यादर्श-
नात्, सहस्रेष्टैरेव सहस्रत्वम् । संकल्पः २।१।३४.

॥ अग्निचयने सुपर्णाकृतियोधकमन्त्रः अर्ध-
वाद् ॥

पक्षिसामान्यतुल्यतायां विशेषेण पूर्ववसानमन्त्रेणातु-
ष्टानुमशक्यत्वात् 'दिव्यं सुपर्णं धयसा बृहन्तम्'
इति मन्त्रयत्नेन बृहत्सुपर्णपरतया 'वक्त्रा प्रतिमया'
इत्यस्योपसहायत्वात्, मन्त्रस्य च नित्यवदङ्गत्वात् सुपर्णाकृति-
र्नित्या, इति प्राप्ते, सामान्यवाक्यस्य विशेषमन्त्रस्य च
विशिष्टाभावो नोपसहाय्योपसहारकभाषाभाषात् 'हिरण्य-
पक्षः शुक्रो मुत्तमः' इतिवदुभयमपि स्तुतिमात्रम् ।
संकल्पः २।१।३९.

॥ अग्निचयने स्वयमातृणोपधाने षट्दानं
अवश्यं कर्म ॥

वचनादितरेषां स्यात् । ३८।१।२ ॥

भाट्यं—तिमेव एतेष्वर्गः (स्तानी परिधीनीते
इति), नेत्युच्यते । वचनादितरेषां स्यात् । यत्र वचन-
मस्ति, तत्र वचनग्राम्यात् भवति परिहारः । 'य
एतामिष्टानमुपदधात् यं ग्रीन् वयम् इत्यात्' इति ।

द्या—उत्तरदधात् इति परस्मैपदात् अयाजमानस्य
अन्यधरिते वरदानं कर्तव्यम् । तन्निर्दिष्टं यत् तावत्
शास्त्रीयेण परिश्रमेण सम्पत्तिः, ततः अन्येन यज्ञमानस्य
कर्मत्वम् । अथ न सम्पत्तिः, ततो लौकिक उपायः इति ।

वयम्—यत्र तु वचनमस्ति तत्र कर्त्तव्यमपि स्यात्,
वचनस्य अतिग्राह्यत्वात् ।

सोम—'श्रीर्गोऽतिवरोऽस्य', 'वेनुर्गोऽतिवरोऽस्य',
अनह्मन् वरोऽतिवरोऽस्य' इति आपस्तम्बाचार्योक्तो
वरस्यार्थो दृश्यः । स्वयमातृणोपधानात् अनह्मन्वाद्य-
कस्य कर्त्तव्यतामस्यात् 'अनह्मन् होम देवः'
इत्यादिकमुदाहरणं कोप्यम् ।

मिलित्वा उपधानम् ॥ श्लोकश्रुतदोहः पदपठिते द्वे
ऋतौ पठयेते । ताम्यामावृत्ताभ्या द्वे द्वे उपधातव्ये
श्रव्येन करणत्वात् । ‘अथो नानावज्रपुत्रयोदश लोकपूणा
उपधाति, ता एकविंशतिः सधन्ते’ इति सख्यावि-
रोधाद्वा मन्त्रयोर्निरपेक्षकरणत्वेन विवक्ष्यः । वस्तुतस्तु
श्लोकश्रुतेष्टकामानमेत्येन सख्योक्तैरविरोधात् सूदोहो-
ष्टकानां पार्यक्येऽपि न दोषः । परं तु ‘अनुष्टुप् ऽनु-
क्वति’ इति विधौ अनुशब्दस्वरत्वेन ‘ता अख
सूदोहसः’ इति अनुष्टुप् ऽप्राप्त्याप्यवामाद् द्राम्यामपि
गन्ताभ्यामेकैकैवेष्टोपधातव्या, इति प्राप्ते, अनुक्त्वन्ति
पदेनैवोपधानोत्तरकालमन्त्रपाठावगतैकभयोः समुचित्य क-
ण्ठ्ये समप्राधान्येनानुक्त्वमहापक्षेभ्यः श्लोकपुण्योपधाप
सूदोहोऽपि ऽभिमतानं वर्तयम् । शास्त्रिकाल्मषोरेक-
मन्त्रत्वमिच्छन्ति (नेच्छन्ति इति शेषः) ।
संक्षेपं. २।१।४।

अग्निचयने वसोधारायां मन्त्रान्तेन कर्मादि-
संनिपातः ॥

संततवचनाद् धारायामादिसंयोगः । १२।१।११।

२६ ॥

भाष्यं— अग्नौ ध्रुवते ‘संतता वसोधारा जुहोति’
इति । अनपि पूर्वोक्तेन न्यायेन (मन्त्रान्तेन कर्मादि-
संनिपातः करणमन्त्रेषु इत्यनेन) तथैव प्राप्ते उच्यते ।
धारायामादिसंयोगः, कर्मादिः मन्त्रादिश्च संनिपात्यः ।
कस्मात् ? संततवचनात् । सप्त श्लोकीभाष्यः, तनोनि-
र्विहारे । इत्येत्येव सह तान भवति, तत्र संपूर्वतनो-
तिर्विहारे । इह कर्म च मन्त्रश्च संनिहितौ । तस्मात्
तनो. सह संततमुच्यते । तत्र आद्योः संनिपाते
भवति । तस्माददिसंयोगः ।

कर्मासंतानो या नानाकर्मत्वादितररसाक्षय-
त्वात् । २७ ॥

भाष्यं— कर्मज्ञा या सतानोऽप्यम् । ‘सतता
जुहोति’ इति हि होमस्य केवलस्य सतान उच्यते ।
नाम भगवन्कीर्तनमस्ति । ननु द्वयोः संयोगे सधन्तौ
भवति, एकस्य होमः । उच्यते । नैव दोषः ।
नानाकर्मत्वाद् । बहून्वेतामि कर्माणि । तेषामनुपक्रमेण

क्रियासंतानो भवति । कर्मनानात्व वचनात् ‘द्वादश
द्वादशानि जुहोति’ इति । ननु द्रव्यसख्येया । नेत्याह ।
नाम द्रव्यमपीर्तनमस्ति । होमोऽन संख्याया मुच्यते ।
‘द्वादश द्वादशानि जुहोति’ इति, एवसंख्या
होमान् करोतीति । किंच, इतरस्य च मन्त्रमर्णोः
सतानस्यावक्यत्वात् । शणिक कर्म न मन्त्रेण सह
तनितुं शक्यते । तस्मादत्रापि कर्मादिसंनिपात एव ।

अथ— ‘सतता वसोधारा जुहोति’ इत्यन सतत-
वचनात्, तस्य च साहित्यकवित्वात्, साहित्यस्य च
अनेकापेक्षित्वात् कर्ममन्त्रयोः साहित्यमिदमुच्यते ।
अतोऽन मन्त्रादेः कर्मादिश्च संनिपातः । स्यादेव यदि
एक कर्म स्यात्, मिथानि तु अत्र ‘द्वादश द्वादशानि
जुहोति’ इति सत्त्वया कर्माणि, तेषामपिच्छेदः
सततवन्देनोच्यते । जुहोतीति तेषामुपात्तत्वात् न
मन्त्रकर्मणो साहित्य, मन्त्रस्यानुपात्तत्वात् । अपिच्छेदेऽपि
सततवन्दो वर्तते, न केनलं साहित्ये । अतोऽन पूर्व
एव न्यायः । (मन्त्रान्तस्य कर्मादेश्च संनिपातः इति) ।

सोम— पूर्वैवैवम्येषोक्तत्वात् संगतिः ।

वि— ‘मन्त्रादौ हि वसोधारा मन्त्रान्ते वा,
ऽन सततेः । आग्नौ, होमेषु सतत्याद् द्वादशान्तेषु
तद्वृत्तिः ॥’ ‘द्वादश द्वादशानि जुहोति’ इति भुक्तम् ।
द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः सप्तानमेतमाहुतित्वरूप एक द्वाद-
शम् । तत्राया ‘वाजश्च मे, शतरश्च मे, प्रयतिश्च मे,
प्रसितिश्च मे, वीतिश्च मे, प्रतुश्च मे, सरश्च मे,
श्लोकश्च मे, आरश्च मे, श्रुतिश्च मे, ज्योतिश्च मे,
सुरश्च मे’ इत्येवैद्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः एवाऽऽहुतिर्हो-
तव्या । एव एकादश उत्तराहुतय । एतेषु च होमद्वाद-
शकेषु मध्येमध्ये विलम्बमात्रं शातव्यम् ।

साह— अग्नौ ‘द्वादश द्वादशानि जुहोति’ इति
मल्लभित्वा नि द्वादश कर्माणि वसोधारासप्तानि विहि-
तामि । तत्र च ‘सतता वसोधारा जुहोति’ इति
वचनेन भाष्यमात्रमुदाहृतेन सततय निर्दिष्टम् ।
वाग्ममपि तत्र मन्त्रसंक्षेपमभिहितं ‘म कामयेत
प्रागानम्यासाद्य संतनुषामिनि सतता त्वम् जुहोत्वा’
इति वचनेन निर्दिष्टम् । यदि ॥ तैत्तिरीयशाखायां

॥ अग्नियोगः सोमकाले तदर्धेत्वात् संस्कृत
कर्मणः परेषु साहस्यस्य तस्मात् सर्वापवर्गे विमोक्तः
स्यात् । ११।३।१।११ ॥

‘अग्निं युनिमन शक्यं कृतेन’ इति, मन्त्रेण होमः
अग्नियोगः । ‘इमं कान् मयुमन्तं पञ्चपा’ इति मन्त्रेण
होमः अग्निविमोक्तः । अग्निचयने सौ धुतौ । तत्र पूर्व-
पञ्चमाह । सोमकाले सोमसगो साक्षित्वे यः अग्नियोगः
क्रियते, न साहस्यस्य प्रधानस्य कृते स्यात् । तदर्थेत्वात्
साहस्यप्रधानार्थत्वात् । संस्कृतप्रमंणः अग्नियोगेन संस्का-
रेण संस्कृतस्य अप्रिकर्मणः सनाद्यात् परेषु कर्मसु
विशेषाभरणम् । नहि प्रधानादुत्तरेषा कर्मणा
कृते नायं अग्नियोगः, इति विशेषः भूयते ।
तस्मात् सर्वापवर्गे पूर्वाङ्गोत्तराङ्गवहितस्य प्रपा-
नस्य तमाप्तौ अग्निविमोक्तः स्यात् । सर्वादौ
अग्नियोगः, सर्वान्ते च अग्निविमोक्तः कर्तव्यः
इत्यर्थः । इदं भाष्यमते पूर्वपञ्चम्यं, पार्त्तिकमते
तु सिद्धान्तम्यं, प्रक्षारयन्तु स एवेति ज्ञेयम् ।
प्रधानापर्यगे वा तदर्धेत्वात् । २० ॥

सिद्धान्तमाह । न सर्वापवर्गे विमोक्तः, किंतु प्रधा-
नापर्यगे स्यात्, प्रधानादौ च योगः, योगविमो-
क्तयोः तदर्धेत्वात् प्रधानार्थत्वात् । ‘पञ्चभि-
र्भुनक्ति पाद्वक्तो यथो यावानेव यवसामाहमते’ इति
प्रधानस्योनेन योगस्य भवणम् । वाच्यम् । पूर्व-
पञ्चमाहृत्यर्थः ।

अवस्थे च वदन् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽ-
पवृत्तार्थत्वात् । २१ ॥

सिद्धान्तो विमोक्तकर्मार्थं सूत्रम् । अवश्यं च तद्वत्
पूर्वाधिकरणपूर्वपञ्चमत् । आपवृत्तस्य होतृवरणस्य च
प्रधानार्थत्वेन प्रतिषेधो युक्तो नविष्यति । प्रधानार्थस्य
होतृवरणस्य प्रधानापर्यगे अपवृत्तार्थत्वात् इत्यर्थत्वेन
समाप्तत्वात्, अपवृत्तः समाप्तः अर्थः प्रशोभनं यस्य
होतृवरणस्य तादृशत्वात् । अत्रभूये जोदन्प्राप्तस्य होतृव-
रणस्य प्रतिषेधः कर्तव्यो भवति, कृतवन्तौ ‘न होतार
वृणीते नार्पेय’ इति । तस्मात् प्रधानार्थो योगविमोक्तः ।
प्रधानादौ योगः, प्रधानान्ते च विमोक्तः कर्तव्यः ।

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्तदर्थत्वात् । २२ ॥

अहर्गणे द्वादशाहे प्रत्यहं योगो विमोक्तश्च स्यात् ।
तदर्धेत्वात् प्रधानार्थत्वात्तयोः । ‘स वा अहरहर्भुनक्ति
अहरहर्विभुञ्जति’ इति श्रुत्यत्वात् । तस्मात् अग्निचयने-
ऽपि योगविमोक्तो प्रधानार्थविव । तस्मात् प्रधानादौ योगः
प्रधानान्ते च विमोक्तः इति सिद्धान्तः । कै.

• अग्नियोगः सोमकाले० इत्यत्र अग्नेः साहस्य-
प्रधानार्थत्वेन अग्नियोगस्यापि तद्वद्वत् साहस्यप्रधानार्थत्वा-
वसायात् साहस्यप्रधानापर्यगे अग्निविमोक्त पूर्वपञ्चमिषा
‘प्रधानापर्यगे वा तदर्धेत्वात्’ इत्यनेन ‘पञ्चभिर्भुनक्ति
पाद्वक्तो यथः’ इति श्रुतेः यवसाम्बस्य च प्रधान-
यागवाचित्वावसायात् अग्नियोगस्य प्रधानयागमात्रार्थत्वा-
वसेः प्रधानप्रधानापर्यगे अग्निविमोक्त इति सिद्धान्तो भाष्ये
वक्ष्यते । सु. ट. १०६२.

॥ अग्निरुद्धृतः अपवृत्ते कर्मणि लौकिकः संप-
द्यते ॥

कर्मापरागोत्तरमपि अमेवैशान्तात् तस्य च मार्ह-
वत्पादुद्धृतत्वेन ‘सैन साऽनेः वततिः’ इति न्यायेन
वैदिकप्रधानपायात् संस्कारलक्षणानां गुणानां गुणिनाश-
मन्तरेष्वनपायात् तत्त्ववर्णस्याभावे कविपयपटिकोत्तर
तस्मिन् सति ‘स तर्हि गतः’ इति श्रुतेः उदरणश्रुते-
श्लोपपत्तेः यात्राशयपर्यवृत्तेऽपि कर्मणि लौकिकीयाऽप्यर्थो
इव विद्यमानो भवति, वैदिकमेव, इति प्राप्ते, अत्रागमा-
योगोत्तरं परिहृत्यमानस्यापि प्रत्यक्षमेव कर्मापवर्गेऽपि
तथाश्लोपपत्तेः, संस्काराणां कार्यावस्थेन यागवर्णमैव तद-
वस्थानस्य शास्त्रादवगमात्, ‘स तर्हि गतः’ इत्यनेन
होमाव्यवहितोत्तरस्यैव गमनश्रुतेः परिहृत्यमानोऽपि आय-
तनस्योऽपि ज्वलनः, संस्कारपायात् अपवृत्ते कर्मणि
लौकिकः संपद्यते । अत्र घट ‘सर्गोद्धृतोऽग्निरुद्धृतोऽग्निहोत्रे
उदायेत’ इत्यादिना ‘तान्येवावस्थापानि सतिवाप मन्त्रे’
इत्यनेन अग्निहोत्रहोमापवर्गात् प्राक् अपवृत्ताने एव
पुनर्मयुक्त्ववत् । तेन तदपर्यगे तदभावात् लौकिकत्वं
धर्मितम् । संक्षेप. ३।२।१.

॥ अग्निविमोक्त नाम होमविमोक्त । इम स्तन मधुमन्त पयायाः । इति मन्त्रेण तत्रिविले प्रतो प्रथा नाते (अद्वयमान्ते वा) उत । आ १११११११०

० अग्निविहरण ज्योतिष्टोमे । विविध हरण अस्या नामानामादृशाणां आग्नीमीयान्ते सहायत् पक्षी ताना अष्टु विष्ण्येषु रथापनम् । हेतु, मेशारवण्य, प्रादायाष्टसिन, नेतु, नेतु, अष्टायाकस्य इति पण्या मृत्विक्वा एत, आग्नीप्रस्य सतम, माज्जीय चाष्टम इत्येते विष्ण्यानि अग्ने स्थानानि एतुवेदिकारूपाणि, तदेद विहरणम् । के ० अग्निविहरणमेषे 'अग्नी दमीम् विहर' इति मन्त्र अन्वित, न उ उधाने । तथा च 'उत्तिष्ठन्त्याह' अन विषे कालशुभाया उधानादग्ने अग्निविहरणमेषे कर्तव्य, इति काले विधीयते । वि १११४

० अग्निविहरणादिमन्त्रविनियोगाधिकरणम् । 'उधानागुविहरणाधिकरण' इति विन्दी द्रष्टव्यम् । १११४११०

० अग्निशब्द 'अग्निं विजुते' इति श्रुत चिति पञ्चनल्पे इत्यादि कति, न तु इत्यत्राश्रयि । आ १११११२४-२० ० अग्निशब्द जातिमात्रमुपस्था पयन् लौकिकदृष्टिमानेन चरिताय, आहवनीयादि संस्कारापाचने विद्यमान विना न वैदिनोपस्थापको भवति । वि ११११२, ० अग्निशब्द कृत्वा वह्निमात्रे । ११११० ० अग्निशब्द सामान्यपदानां वि त्व 'अग्निं विजुते' इत्यन प्रकरणानात् चयनशब्देन बहो प्रवर्तते । वा ११११०१२२ ० अग्निशब्दस्य 'अग्नि र्वृणां जड्यन्' इति वैदिकस्य ब्रह्मदेनसमर्थ मशुगुणविभागम् । लौकिकपुत्रजातिशब्दकाव्यस्य च 'नन्दस्य तदसामर्थ्यात् अर्थात्तरे च अनुपपन्नस्यैव शक्त्यन्तरकाम्ये गौरवापत्ते, गन्धर्वस्य अग्निशब्दो 'अर्चनेनैव' (उगादि ४९९) इति सूत्रेण औगादिने मिश्रणवे श्रुते अग्निशब्दपुत्रत्वकारणात् न प्रवृत्तिमन्त्रशब्दाद्व्यनयेन 'अनुपपन्न' लौकिकत्वात् अग्निशब्दात् पुत्रत्वस्य वैदिकत्वान्विशब्दस्य रूपान्वया अभिवेदा । मु ष ३३४

॥ अग्निशिष्यान्वाय — यथा स्वमानत अग्निशिष्या ऊर्ध्वं गच्छति । माधवविनाऽप्युक्तम् — 'प्रसिद्धमूर्ध्वं गच्छत हर्मिर्गु' इति (११२) । तद्व्यासाऽपि चोर्ध्वं गच्छतीति आहंता । एव हि सर्वदर्शनसम्प्राहर्तदर्शने अभिहितम्, तथा हि — 'कुण्डलचक्रकृत् स्यपगततेपालादूना एरण्-रीववत् अग्निशिष्यावध इति' । अत एव पठति 'अग्निशब्द निवर्तन्ते चक्रमूर्धादयो ब्रह्म । अत्रापि न निवर्तन्ते त्रिलोकाकाशमागता ॥' इति । साहस्रो ७०६

॥ अग्निश्च सोमश्च देवता । इतरेतराग्रे तु व्यास वरुहविश्वम्बर्धे परस्परसाहित्येनान्वय, यथा अग्निश्च सोमश्च देवता इत्याग्रे (अग्नीगोमो) । भाट्ट ६११०

॥ अग्निमुत् । अग्निमेमस्य विष्टिरूप कश्चि देवाह । स च पृथक्स्वोने निष्टु स्तोममुत्ततया निष्टु-दितुच्यते । अग्निष्टोममन्त्रासुपत्यात् अग्निमेम इत्युच्यते । वि २१२१२ ० अग्निमुत् । 'निष्टुदग्नि मुदग्निमेम, तस्य वायुवासु (कपु) एवविश अग्निमेम साम कृत्या ब्रह्मवर्चसवागो यत्तेत, एतस्यैव देववीसु (कपु) वारवन्तीयमग्निमेमाम् कृत्वा पञ्चानां देवेन यत्तेत इति कर्मान्तरविधि, न तु वारवन्तीयदेव्याणां कृत्वा । आ २१२१२१२० ० अग्निमुत् नाम आग्नेयोनुरागप्रार्थनार्थ, स्तोत्रिवादिनाम्ना ऐन्दोमुदब्रह्मणा प्रवर्तनेन आप्यते पञ्चदशरात्रे । बाल ष १३२ ० अग्निमुत् पञ्चदशरात्रे प्रथममह एकादशितुतो विष्टिति । वि १२१२० ० अग्निमुत् पूर्णस्य विष्पन्त रेवत्यादिनागेषु उत्तरेषु प्रवर्तते, वायव्या साहसा इत्ये-वेन मन्वेन युवपदुषादामन्त्रशुभश्राव्यनिकषयता अग्निमुदात्ताना एकाहाना निवायिनामन्त्रात्तमान्येन शुभद्वार्यात् इति वक्ष्यते (८१११२११९ इत्यम्) ० अग्निमुत्ति 'आग्नेया ब्रह्म यजति' । तन प्राङ्गतयो स्तोमश्रव्यो यथादेवत उहो न कर्तव्य, तितु भविना एव । आ १०१४२४१११, ० अग्निमुत्ति प्रदेष्टु 'आग्नेया ब्रह्म यजन्ति' इति देवताविधानं यति । १०१४२४१ ० अग्निमुत्ति 'निष्टुदग्निष्टोम' इति निष्टुद श्रुते । यत्राग्नि निष्टुद्वद्व अययमसिद्वया गेने अगुण्य म्ते, तथापि वेदे कृत्वा स्तोमरात्री । तस्मात्

परिहृतमेवेति । एवं चान्यमतानां संख्यानामभिप्रेतौ चोदकानुग्रहो भविष्यतीति ।

श्री—यत्र 'विद्वदभिप्रेतः' इत्यादौ वाक्यरोषात् अयं चित्तोपो नायगम्यते, तत्र विचार्यते (यद्यपीह अस्तादिवन् वाक्यरोषात् न विरोपतात्पर्यमात्रमिच्छते, किंतु स्तोमीयानवकल्पनायान्तरे शक्तिरेव शक्त्यरोषानुगुणेन कल्प्यते, कल्पिताया च तस्या वाक्यरोषमात्रवशेऽपि तस्या अनपायात् वाक्यरोषाभावः आकस्मिकः, तथापि त्रैगुण्ये स्तोमीयानवक च शक्त्यरोषरोषात् वाक्यरोषाभावावशेऽपि स्तोमीयानवकरूपार्थक्यसिद्धयर्थे न्यायान्तरस्युत्पादनव्यावश्यकत्वात् न अन्ताधिकरणेन [१४११३] गण्यत्वम्) । किं नैगुण्यवचनं सन् सर्वेषां ऋतुसमपगमा सख्याधिकारः, उत स्तोमीयानवकचनः सन् स्तोमस्यैव विकारः इति । तत्र शास्त्रस्य महाविषयक्यलिप्त्वा सर्वद्रव्याणां (प्रवृत्तौ यानि द्रव्याणि सख्यालुप्तानि, तेषां सर्वेषामित्यर्थः) त्रैगुण्यविधिः (रुदिरपि महाविषयलिप्त्वा स्यात्), इति प्राप्ते, प्रमः । त्रैगुण्यं सती भुवनं अयमविविधता भूमात्, रुदया च स्तोमीयानवक, रा च बलीयसी (तथा च शब्दशक्त्यनुसारेण प्रयोजनकरणत्वात्, इति रुदेः प्रायस्यानुसारेण अल्पविषयकमपि न दोषः) तस्मात् स्तोमीयासख्याविषयः सिद्धत्वम् ।

स्तोम—पूर्ववैषम्येणोपायात् सवतिः ।

वि—'विद्वदभिप्रेतित्येन सर्वत्र स्तोम एव या, आश्रयैगुण्यराधित्या, दन्त्य स्तोमेऽस्य रुदितः ।'

भट्ट—विद्वच्छब्दस्य परिष्वगमने कृचव्यानुक्रमगात् 'अश्रयैगुण्यराधित्या' स्तोमेन सवतिः । इत्याद्यंवादाच्च स्तोमीयानवकवाचित्यसाधनेऽपि लोके वेदे च 'विद्वद्वन्तुः' इत्यादौ निवृत्तिरिति सत्त्वात् 'विद्वदभिप्रेतः' इत्यादौ अभिप्रेतस्य अन्वयेन श्रुतस्य विद्वच्छब्दस्य, शास्त्रस्य महाविषयक्यसिद्धयर्थे तदीयादनुसृष्टिप्राकृतसंख्याकार्ये निरपेक्षप्रतीतेः प्रवृत्तसंख्याकारणेन सर्वत्रापि निगुण्यतायां कल्पनीयता, इति प्राप्ते, विद्वच्छब्दस्य त्रैगुण्ये पौष्टिकत्वात् स्तोमीयानवक च रुदत्वेन प्रवृत्ते योग्यत्वेन रुदर्थसंज्ञाकारणे, अभिप्रेतस्य दृग्भूतस्तोमस्य स्तोमनाश्रयेन विद्वस्तोमविधिः ।

न्यायविन्दुः—'विद्वदभिप्रेतः' इत्यत्र विद्वच्छब्दस्य त्रैगुण्यस्तोमीयानवकसंख्याकारणस्य वाक्यरोषाभावे निरोपामहणात् त्रैगुण्यार्थवे शास्त्रस्य महाविषयत्वसंभवेन सर्वद्रव्याणां त्रैगुण्यविधिः, इति प्राप्ते, योगाद्वेदेवलीयत्वात् स्तोमस्यैव विधिरिति सिद्धान्तः ।

गण्डन—'स्तोमस्यैव विद्वत्त्वं स्यात् ।'

शङ्कर—'विद्वच्छब्दो नवकार्यः ।'

ॐ अभिप्रेति सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवृत्तादिपदानां नोदः ॥

असंयोगवृत्तयैषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत । १११ । १६।४२ ॥ वर्णकं १.

भाष्यं—अस्मि ज्योतिष्टोमः । तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः समाज्ञातः, 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेमेव' इत्येवमादिः । अभिप्रेति च धूपते 'आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति' इति । तमेन्द्रशब्दस्य स्थाने ऊहः क्रियते । अवेदानीं 'हरिव आगच्छ' इत्येवमादिषु तदप्यः ऊहितव्यं, वेति । किं प्राप्तम् ? तद्विशिष्टं प्रतीयेत तेन विशिष्टम् । इन्द्रपदस्थाने ऊहः । एतेन विरोधेन विशिष्टमभिप्रेतयेव वचनं प्रतीयेत । कुतः ? असंयोगवृत्तयैषु । नैवा शब्दना तेष्वर्थेषु संयोगः, हरिवृत्तादिषु । न हरिवृत्तादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणाः, प्रमाणाभावात् । अविद्यमानानस्तोम्यन्ते । एव भूत्याऽप्येः प्रविशती भवति । इतरथा लक्ष्यं स्यात् । न हरिवृत्तादय उच्येरन् । हरिवृत्तादिभिः शोऽस्य गुणो लभ्यते । अथासमवेतत्वात् तस्यां भूत्यायां एव भविष्यन्ति । आत्मीय गुण न लभ्यन्ति तन्मुच्येत, तथाऽस्तपः एव । तस्माददृष्टाये गुण उच्यन्ते, इत्यविकारेण प्रयोगः स्यात् । तत्रैव वचनव्यतिरेकतः, 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ' इति हरिवृत्तादीन् अस्म्य गुणानाश्रयेति । हरिवृत्तादिभिः सन्त्यमान इन्द्रेऽस्त्युदवर्गा मरतीति । शक्यते चाभिप्रेति तैः सन्त्ययितुम् । तस्मादविकारेण गुणानां प्रयोगः । अयोच्यते । अस्मादेव समानाधिवरत्तवगान् । इन्द्रे एते गुण विद्यन्ते इति । तत्र । अविद्यमानं च विद्यमानं स्यात् । समानाधिकरण्यवचनमुपपद्येत । यथा, 'इन्द्रे वृहस्पतिर्देवताः' इति ।

वि — 'इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्मदुर्वर्जितः',
स्वामिनः पूर्वव, नैयमप्रश्नोर्वचनादयम् ॥ ३।८।२

भाट्ट — यत्र च चन, यथा 'य एतामिष्टकमुप-
स्थात् स ग्रीन् वजन् दद्यात्' इत्यादी, तत्र व्यञ्ज्यादी-
नामपि दानकर्तृत्वम् । तत्र हि स्वामिकर्तृत्वे उपधानस्य
सामानाधिकरण्यात् तत्समानकर्तृकत्वावगतेः तस्यापि
तत्कर्तृत्वे 'उपस्थात्' इति परस्मैपदानुपपत्तिः ।
तस्य कृत्वन्तरत्वेन उपधाप्रतिष्ठापनाधिक्रियाफलकत्वा-
वगतेः । यदि तु क्रियाफलस्य अन्यथादिगतत्वात् परस्मै-
पदोपपत्तिः इत्यादिह कथ्यते, ततः प्रातोपधानानुवादेन
दानस्य तत्कर्तृत्वस्य च विधौ वाक्यमेवापत्तेः, य
इत्यनेन कर्तृप्राप्तिप्रतीतेः उपधानस्य अप्युक्तकर्तृकत्वाव-
सायात् तत्समानकर्तृकस्य दानस्यापि तत्कर्तृकत्वसिद्धिः ।

(अत्र तैत्तिरीयसंहितायां स्वयमातृष्णाप्रकरणे 'अन्ना-
ग्निक्षेतस्य इत्याहुः, एष वा अग्निर्विधानतो यद् ब्राह्मणं,
तस्मै प्रथमामिष्टकां यजुष्कृतां प्रयच्छेत्, तां ब्राह्मणश्च
उपदध्यातां अन्नावेच तदग्निं चिनुते' इत्येव वा एष
आर्तिमातोर्वीडविधान इष्टकमुपदधाति, ग्रीन् वजन्
दद्यात्... ब्राह्मणं देवी... एक एष देवः...' इत्यु-
क्तम् । सस्यापादश्रीतस्ते तु 'इन्द्राग्नी अव्ययमाना
इति स्वयमातृष्णामग्निमुदव, अथेनापप्राप्त्य, विधकर्मा
त्वा वादयन्तरिणस्य दृष्टे भ्यवस्वतीमिति मध्येऽग्नेः
अविदुषा ब्राह्मणेन सह उपदधाति शुच इति चैतना
स्यादह्या । १३।१।९। किञ्चिं कुशेभि इति स्वयमातृ-
ष्णायां कृत्वा अन्तु म्यमिति, अग्निद्वान् वारुण्ये नरं
ददाति । १० ।' इति । एवं तति वरदानस्य कर्त्ता
अप्युक्तो होता वा इति यत् प्राचैमैरुक्तं तत्र मूलं
शुभम् । के.)

मण्डन — 'वाक्येन स (परिक्रमः) स्यात् क
चिदप्यकर्म ।'

शंकर — 'वचनात् स (परिक्रमः) कृत्वित्वाम् ।'
(यद्यपि इदमपिक्रमं भाष्यादौ न दृश्यते, तथापि
विस्तरे वृत्त्योः स्वीकृतम् । इति अस्मादिभिर्भाष्या-
न्तान् एतदधिकरणोपसृक्तं प्रवक्तुं कृत्वा अत्र निविष्टाः ।
मण्डनशंकराभ्यामपि वृत्त्योः स्वीकृतम् । के.)

■ अग्निचितः केवलसोमयागे एव एकविंशति
लोकंप्रणामिच्छतिः इति गुणविधिः ॥

एकविंशतीत्येकं प्रणामिदं पुनश्चिच्छतिः ताम्निचित्य-
कृत्यत्वेन स्यात्तत्त्वकरणे पाठात्, इति प्राप्ते, अनग्निचि-
त्यत्वेन व्यपदेशविरोधात् 'अग्निं चित्वा यजते' इत्यनुक्त्या
'अग्निचित् सन् यः सोमेन यजते' इत्युक्त्या सोमे
अनग्निचित्यत्वस्यैव भावात् । 'विश्वजिति सर्वपूरे प्रहीतव्याः'
'अप्यग्निष्टोमे प्रहीतव्याः' इत्यत्र व्यपदेशमेवेनैव विश्वजि-
तोऽग्निष्टोमेतत्संस्मृत्य ग्रहणात् । किञ्च 'प्र वा, एषोऽस्मा-
ल्लोकात् व्यपते योऽग्निं चिनुते, न वा एतस्यानिष्टकादुक्ति-
स्वरूपत्वे, यां वा एषोऽग्निष्टकमाहुतिं शुश्रेमि सवति यै
सा, तां सवतीं यशोऽनु वरामवति, वरं यश्मानुः,
यत्पुनश्चित् चिनुते आहुतीनां प्रतिष्ठिते' इति वाक्य-
सोपेऽनिष्टकादुक्तेरेव स्ववर्णनार्थात् अनग्निचित्यानामेवा-
निष्टकत्वेनोपस्थितेः अग्निचितः केवलसोमयागे एवायं
गुणविधिः । इयं पुनश्चित्प्रत्यक्षेणोक्त्युच्यते, या तु हृ-
द्वर्षा पुनश्चित्, सा पुनश्चाग्न्यन्तः वेति विकल्पः
इत्याकरे रिपतम् । संकर्म. १।१।१२.

■ अग्निचित्कर्तृकसोमे लोकंप्रणारूपगुणान्तर-
विधिः ॥

'यदीष्ट्या यदि यजुना यदि सोमेन यजेत
तत्रैवास्व पूर्वोऽतिक्षितः स्यात्तत्त्वपरमन्ववधाव यजेत'
इति श्रुते तत्त्वपरमित्यनेन पुराणादिद्वयसमीपदेशो
लभ्यते । पूर्वोऽतिक्षित्या यजनीयदेशस्यापरप्रागे भवेत्,
तादृशे देशे यजेतेत्यर्थात्, नदीमन्ववधितो तेनेत्यादौ
नदीसमीपदेशमहन्तात् । अथवा तं पुराणादिदेशमेवाव्य-
धाभावित्य अपरं यजेत पुनर्यजेतेत्यर्थः । पुराणसंग्रहस्य
तत्रैव सत्त्वेन तदुपर्येव यजेतेति यावत् । यचनात् पुन-
र्निमित्तयोगे व्याहृत्योक्त्यादेरिव निरिष्टिकत्वाभावात्, नद्याः
सबलत्वेन तेनाश्रयत्वाद्योग्यत्वेन तत्र तीरस्थणादामपि
प्रवृत्ते तदभावात् । कांश्चसनकयसनयोरायनान्वात्रिंशो-
ऽपि योग्यत्वैव भोज्यभोज्यतृपारणे व्यत्यस्यैव निमित्तयोग-
दर्शनात्, इति प्राप्ते, अग्निचित्कर्तृकसोमे लोकंप्रणारूप-
गुणान्तरविधिः अयमेव, अन्यः सर्वोऽपि असौम्यादयः ।
इतिपञ्चम्यदौ च सोमप्रयोगानन्तरं तेषामुपमायस्यो, इति न

शा—‘पूर्वपक्षपरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरो’ इत्यादिभिः एते गुण इन्द्रे सन्तीति वस्यते । अन्ति चेत्, स्वगुणगरेण इन्द्रमेव प्रशंसयितुं अभीष्टमुच्चारण इष्टार्थं भवति । तेन अग्निरसि स्वगुणद्वारेण प्रशंस्यते इति हरिषदादिपदभ्यान् अपोदपुत्र्य रोहितवददिशब्दाः ऊहित्व्याः, इति प्राप्ते, ब्रूमः । ‘सत्वेतेषु गुणेष्वेवं, तत्तद्भावे तु न. प्रमा । कथयतोपाख्यदुक्ता ये स्तुतिमानपठ हि ते ॥’ इति । तस्मादृष्टार्थमेव अविवर्तनैरेव गुणैः समन्धी इन्द्रः प्रशंस्यते, इति अग्निरसि तैरेव गुणैः सगच्छन् इति अन्तः ।

सोम—यममानस्यदत्त इहापि ऊहः हयुरित्यतेः एगतिः । अथ सत्त्वरत्ने न्यायेन अन्तरेऽपि अग्निटुति हरिरदादिपदयुक्तनियमदन्तरपाठकत्वात् तथैवानुग्रह, न प्राङ्मुखत्वादिदत्तत्वं इति इदमपि परम न्याय्युपादनपर इत्युक्तम् । सूयार्थस्तु—हरिवदादिशब्दानां तदर्थेषु हरिरदादिषु अवयोगात् तेषामवमनेतार्थत्वात् इति याचन् । तद्विशिष्ट हरिवदादिभिर्मिश्रमेव प्रतीयेत, न तु ऊहित्व्यगति ।

दि—‘हरिषच्छब्द ऊहाः स्यादौ वे. ज्ञे समस्त-चायत । ऊहो, मैव स्वप्नरत्नादगता स्तुतिमभवत् ॥’

माह—ज्योतिर्दोमेऽस्ति सुब्रह्मण्यानिगदः ‘इन्द्र आवाच्य हरिव आगच्छ’ इत्यादिन्द्रप्रशंसायः । इन्द्र-देवजस्य वागमागतौ दसभिः श्रमैः, यद् युक्तमग्निहोत्राभ्यां क्रियमाणं सनमुखीपसृजनं । तस्माद्भग्नमेव तु सुब्रह्मण्यानिगदः सिद्ध्यति, न तन्मन्त्रेवस्त्वामाह्वयः, ‘दीक्षीण मेघ’ इतिम् । अग्निष्टयाये च ‘आग्नेया प्रष्टा मरुति’ इति वचनात् प्राङ्मनस्यी यदेवतागणेनाग्निदेवताविभाक्तं यवनमुखीचेऽप्यन्वि-यता । ततश्च तदन्तर्भूता सुब्रह्मण्या इन्द्रप्रस्थानेऽग्नि-पदनिधेयेणोद्यते एव । न चैव न्यायादेवोद्दिष्टी ‘आग्नेयी सुब्रह्मण्या’ इति वचनत्रैपय्यापि । प्रष्टुमी सनमुखीपसृजं सन्धीपक्षत्रिधामपीन्द्रदेवत्वान् वेदि-वर्द्धनानि (३।३।१) सुब्रह्मण्यानिगदस्योभयार्थत्व-मवती विवृणोति यदर्थं मेदेनाग्रेदेन याऽह्वितमनुब्रह्म-ण्यानिगदपाठमन्त्रैः, ‘आग्नेय्येन सुब्रह्मण्या वार्ध्या’

इति तत्फलस्याह्वीकरणेन वचनसार्थकत्वात् । अत एव-तद्वचनरूपसत्त्वार्थमाह्वानुरोधेन प्रवृत्तावपि न सनमीप-हविरपेक्षं, अपि तु सनमुखीपमुच्चारमग्निप्रचारार्थत्व-मेव सुब्रह्मण्यानिगदस्येत्यापि पर एवेवम् ।

के चित्तु सनमुखीये चमत्तैरेव होमः इन्द्रदेवताय, न तत्राग्निमिति अग्निदेवताकत्व, महेष्टेय-तद्विधानात् । अतश्च न्यायैनाप्राप्तः एव सुब्रह्मण्योहः । यच-नेन तु अग्निदेवत्वप्रवृत्त्यागम्यात्तत्वा आग्नेयी सुब्रह्मण्या सवनमुखीपदार्थव्युत्पत्तिं विधायते इत्याहुः । तत्र, सनमुखीपहोमस्यापि शुक्रामन्त्रिप्रवृत्तरक्षणत्वेन सकल-याज्ञिहोत्रस्यदत्तत्वात्, वचनेन अग्निदेवत्वप्रवृत्त्यागम्यात्ते औपदेशिकसुब्रह्मण्याविधानेऽपि सवनमुखीये आग्निदे-शिनैः सुब्रह्मण्यापक्षे प्रमाणाभावाच्च, सुब्रह्मण्यायास्तनो-पदेशिकत्वे ऊहात् हरिवारस्यसगतापत्तैश्च । अतोऽस-ङ्गप्रसर एव भेषान् ।

इदं तु चिन्त्यते—किमिन्द्रदेव इव हरिरदादिपदेऽ-प्यहो मरुयुव नेति । तत्र देवताविमर्शविमर्शे एव मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यत्वात् हरिवदादिगुणानामपी-न्द्रसमन्वेतत्वात् अग्निमुनि अग्निगुणप्रशंसनार्थं रोहिताश्वदि-पदानामहः, इति प्राप्ते, देवताविमर्शस्याप्येव (१।२।८) मन्त्रादीनां तत्परत्वे प्रमाणाभावात् हरिवदादिपदानामस-मन्वेतार्थत्वेन आह्वयार्थेयेष्टेष्टव्युत्पत्तिवत् अश्रित्येष्टेष्ट-पपत्तेर्नोहः । तदेतदेवताविमर्शस्य प्रयोजनमवस्य-नार्थम् । प्रयोजनमपि चेदन्तर्होमत्त्वात् वाच्यत्वात् । यदा तु छन्दोगतुष्टेऽग्निमिति ‘अम आगच्छ रोहि-ताश्च वृहतामे धृतेरनो जातवेदे विचरंणे’ इत्यु-तत्वेन पाठ उभास्ततः, तदाऽप्यहो स्मृतेरग्नौरेवन्ताऽप्यु-क्तत्वाभावेनाश्रित्युत्पत्तिवत् युतिवृत्तान्तरवभागात्, तथा चैतदधिकरन्वायन्यामासीकरणावृत्तिपाठ एव युक्तः । यदा च यमन्तरस्यदेवताविमर्शेपगत्येवमिदमपि करण इत्यन्वयम् । अत एव यदेन न्यायेनस्यालङ्घनीया स्मृतिस्येन युतिवृत्त-न्यायेनयास्तनोपदेशार्थः सीमा-स्यान्मन्त्राविरोधे आगत्य स्मृतौरेव्युक्तः कथंवाग्नि-करणे (१।३।६) ।

१८ विष्णुयामिषु त्वनद्वये सोमेन, तृतीयं चने तु
व्याज्येन व्यापारयम् । १९ विष्णुयामिषु परिप्रवया
सोमस्य व्यापारयम् । २० वैश्वदेवादिर्विहीमेषु आच्य-
मेय इति । २१ ययैव विष्णयः । इत्यादिभुतो
प्राजहितनादः । २२ निरुद्वपवादी शालामुखीषोऽपि
रुवादेव । २३ पशौ प्रथमं हि पक्षे ऐष्टिकोऽग्निः आ अन्तं
पार्यः । २४ पशौ शालामुखीषो न औत्तरवेष्टिके ।
दैवात् कर्मण उक्तं तु सत्या प्रसती तनैन, करणं इति
कल्पः । २५ पशौ अग्निहोत्रहविःपाकः प्राजहिते एव । २६
पशुपुरोडाशस्य अग्नौ शालामुखीषे एव । २७ पशुः सधस्ता-
लः । २८ पशौ शालामुखीषः अस्ति । वरुणप्रयासेषु आप-
स्तम्भयते शालामुखीषः नास्ति, धौघाचयनमते तु अस्ति ।
२९ सोमापयर्गे प्राजहितत्वेन समारोपः । ३० सोमापयर्गे
अजस्रपक्षे शालामुखीषस्यापि समारोपः । ३१ दौघाग्निर्मो-
कात् पूर्वं प्रगते समारोप्यैव अग्निर्नैव । ३२ अग्निभेदेऽपि
नारिभेदेः । अजस्रपक्षे वा अग्निभेदः । ३३ उल्ब्यग्निः
न समारोपः । ३४ गार्हपत्यादेस्तु समारोप्येन नयनम् ।
३५ आत्मनि अरण्योश्च समारोपे निषण्णः । ३६
आमृतमारोपयसेऽपि अरण्योऽयं मय्यरोक्ष मन्थनम् ।
इति । * अग्निप्रणयनं (गार्हपत्यादाहर्षनीयं प्रति)
दर्शपूर्णमासयोः अथमं कम् । भा. ७।३।८।१९,
* अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येषु मन्थनमवर्धयोः पर्वणोः, न
प्रथमचतुर्वर्णोः । ७।३।९।२३-२५. * अग्निप्रणयनं
चातुर्मास्येषु मन्थनपर्वणोः लौकिकमेव, तत्र दर्शपूर्णमास-
नौदकप्रातः । न न तत्र लौकिकमग्निप्रणयनमर्थमिदम् ।
वि. ७।३।८ * अग्निप्रणयनं कालेन वाच्यते
सातपथीनोक्त्यै । बाट. ४ १३२. * अग्नि-
प्रणयनं सोमे धर्मम्, दर्शपूर्णमासयोश्च
अथमं कम् । भा. ७।३।८।१९ * अग्निप्रणयनं सोमे न
सर्वस्वेगाहर्षनीयम्, किंतु एषदेवत्यैः । सऊष. ३।२।१३
* अग्निप्रणयनादिकेव अग्निहोत्रमिदं नैव इत्युच्यते ।
पा २।१।१।२६ ४ ५५० * अग्निप्रयुक्तं आपानं,
न पर्मयपुत्रम् । तवैरर्मांशास्तु अयम्, इति सर्वं
इत्युच्यते । भा. ३।६।१-१७, * अग्निप्रयुक्तः पयसादेष्टि-
यंस्तारः, न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तः । ३।२।१।१७.

* अग्निभेदेऽपि अरणिभेदो नावश्यकः ॥
अग्निभेदेन अरणिभेद आनयकः, * एकमारोपे
ससर्गापत्तेः, 'सहाराणिमिस्तरन्ति' इति नदीतरणविधौ
अरणिबहुत्वव्यवसायः । * अरणिभ्या सह तरन्ति' इति
शाणान्तगच्छु द्वित्वबहुत्वयोर्विकल्पः, इति प्राप्ते, 'रथा-
ङ्गेन तरन्ति' इत्यादाविव नदीतरणेऽरणिषादित्यमात्रवि-
धानेन द्वित्वबहुत्वयोश्च सत्परारणिभेदाभिप्रायेणानुवाद-
मानम् । अजस्रपक्षमग्निप्रणयेन वा तदुपपत्तिः । संकर्म.
३।२।३२.

* अग्निमय आवह' इति संबोध्योऽग्निः आहव-
नीयः ॥

'अग्निमय आवह' इत्यत्र वाहत्वा वाहकत्वं चैक-
स्यैव प्रतीयते, उभयोर्अग्निपदेन व्यपदेशात् । युक्तं चैतत्,
'स्व महिमानमावह' इति स्वाभिप्रास स्वमहिम्नः स्थेनैव
वहनप्रतीतिः । च चोमवात्मनोऽग्निः आग्नेयाग्नमागदेव-
तात्त्व. एव । 'यदग्निमय आग्नेयाह तदग्नेयाग्नमागा-
याग्निमावाहति' इति भुते, इति प्राप्ते, वहनरतुर्म-
त्परोरेकस्मिन् विरोधान् स्वमहिमपदस्यापि कौपीतके
वातुपरत्वेन व्याख्यातात् 'वाहिषेनेतिभिरिष्टाऽग्निप्रयुक्तं
अग्निमय आवह' इति अग्नेयाहवर्णायकत्व. प्रयोगोऽग्नि-
रेव आनोदा । तेनाहवनीयभेदेऽप्याहितत्वेनाह आना-
धिकद्वित्वव्याप्योच्चरतया आपानितो एव नोद्भास्येऽपि
अवश्ये 'अग्निमाय आवहत' इत्यादिरुहः । सऊष.
५।२।८

* अग्निमय होतारमवृणीत ॥ पशोऽपि वि-
धर्मन्त आन्नात् तृणतश्चैवः 'अग्निमय' इति ।
आ १।२।१।२।३१. वा—दार्ढ्यः दृढाचारमेवः
अग्नीयोगीये पशौ 'अग्निमय होतारमवृणीत' इत्येव
विरुद्धः । पुन उरनीये पशौ विहिते 'अग्निमय
होतारमवृणीत' इत्यत्र यथाज्ञानं. सुतामुर्ग' इति । यदि वीरो-
दाशिक तत्र स्थलं, न तत्र निवारदान्मानं पश्चिद शुन
स्थलं । तस्मात् आन्मन्त्रणमर्पात् निगमनो प्रसक्तम् ।
तत्र च मेधापरस्मै कर्त्तव्यमात्मनः पशोः मारुगुप्त
भारति । (नाथ पातुः तत्र पुष्टेर्दर्शपु मन्थनो, न
विद्वत्सः) ।

अग्निष्टोमः

मण्डन— 'स्तोत्रे यज्ञे रिपते न' ।
शंकर— 'नेहः स्तोत्रे च यज्ञे वा ।'

ॐ अग्निष्टोमः— अग्निष्टोम आश्रयः । भा. ३।६।

७।१८. ॐ अग्निष्टोमः उपप्रावृत्तसत्यायु अन्तर्भवत्येव ।

वि. ३।६।१६. ॐ अग्निष्टोमः एष सोमयायेयु प्रथमयष्टः ।
अत्यग्निष्टोमः, उपप्रावृत्तः, योऽसौ, अतिरामः, अतोयामः,
याजयेयधेति पदं कस्याः आगन्तुवापावविशेषाः ।

५।३।१३. ॐ अग्निष्टोमः ज्योतिष्टोमापावृत्तस्यारूपः ।

१०।५।९. ॐ अग्निष्टोमः दर्वपूरणमासेष्टयनुष्ठानात् प्रागापि
कृतं शक्यते । इष्टिहोमयोः पौर्वापर्ये न निवतम् । अतः
एष सोमपूर्वकमाधानम् । के. ५।४।३. ॐ अग्निष्टोमः

नित्यः । अत्यग्निष्टोमादयस्य सत्याः काम्याः । (नित्य-
मिदम् । गौतमधर्मसूत्रे अत्यग्निष्टोमादीनामपि सत्त्वोरुप

नित्यत्वेन परिगणनात् । इति वैयसः) वि. ५।३।१३.

ॐ अग्निष्टोमः नित्यः काम्यश्च सयोगवृत्तस्यात् दृष्ट्या-
दिवत् । के. ॐ अग्निष्टोमः स उच्यते, यस्मिन् रतौ

अग्निष्टोमस्याः स्तुतिप्रधानाः के. निम्नं स्तोमः सन्ति ।
ॐ अग्निष्टोमः ता, को हि अग्निष्टोमस्तोत्रे (यज्ञा-
यष्टीये) समाप्यते । भा. ३।६।१६।४२ पृ. १०६२.

ॐ अग्निष्टोमः सर्वरामस्यारम्भायः क्रियते । ॐ अग्निष्टो-
ममग्ने ज्योतिष्टोममादरति । इति यचनात् । वि. १०।१।३.

ॐ अहि सर्वस्वारः ऋतुः शुभः कर्णोऽग्निष्टोमः । 'मरण-
कामो ज्ञेतेन यजेत, यः यमयेत अनामयः स्वर्गं

लोकमिषामिति' । भा. १०।२।३१।५. ॐ अग्निष्टोमं
अपेक्ष्य उपप्राविपु सखायु श्रृंगलोमः, अग्निष्टोमस्य

न दीर्घलोमः । ३।३।११।२८. ॐ अग्निष्टोम
सप्तमीर्वा यजमानः योऽदधानागृत्विषा सखाय्येनानु-

सप्तमीर्वा यजमानः योऽदधानागृत्विषा सखाय्येनानु-

सप्तमीर्वा यजमानः योऽदधानागृत्विषा सखाय्येनानु-

सप्तमीर्वा यजमानः योऽदधानागृत्विषा सखाय्येनानु-

सप्तमीर्वा यजमानः योऽदधानागृत्विषा सखाय्येनानु-

सप्तमीर्वा यजमानः योऽदधानागृत्विषा सखाय्येनानु-

सप्तमीर्वा यजमानः योऽदधानागृत्विषा सखाय्येनानु-

सप्तमीर्वा यजमानः योऽदधानागृत्विषा सखाय्येनानु-

दित्यन्ते । ३।६।१६. ॐ अग्निष्टोमस्य पञ्चकृतोऽभ्यासेन

जायमानो यगः पञ्चाग्निष्टोमो नाम । तत्र द्वादशाहस्य

विष्यन्तः । स्तोत्राणि तु ज्योतिष्टोमादेव प्राधान्येन,

न द्वादशाहस्य । ८।३।४-५. ॐ अग्निष्टोमस्य समाप्तिः

पुनरास्तमयात् प्रायेण । ६।२।१५. ॐ अग्निष्टोमस्य

'सौम्यम्भारस्य यज्ञकृतोः सप्तदश ऋत्विजः' इति

कर्तृणां नियमावधिः, न तु अनुवादः । भा. ५।३।१।२१-

२४. ॐ 'तस्य (अग्निष्टोमस्य) एकयत्नं प्रयाजानुवाकः,

न च समिष्टयज्ञेति ज्ञेयते, प्रहस्य परिधीयुः ज्ञेयते

हारिषोऽनमम्' इति । ११।१।३।५ पृ. २११९.

ॐ 'तस्य (अग्निष्टोमस्य) नवतिरातं (१००)

स्तोत्रीयाः' इति श्रूयते । अग्निष्टोमस्य हि भवन्ति

नवतिरातं स्तोत्रीयाः । कथं ? निवृत्तं बहिष्पयमानं,

पञ्चदशान्याग्यानि, तानि चत्वारि, सा एकोनवतिरातः । सप्त-

पञ्चदशो माध्वयिनः पयमानः, तेन चतुरश्रतिरातः । सप्त-

दशानि पृथानि, तानि चत्वारि, सा अष्टपष्टिः । चतु-

श्रीत्या सह द्विपञ्चाशच्छतं (१५२) सप्तदश

आर्भवः पयमानः, तेन पष्टपष्टिकं यत्नं नव च । एक-

विंशं यज्ञावलीय इति तदेतन्नवतिरातं भगिनष्टोमस्य ।

५।३।१३।३८. ॐ अग्निष्टोमे अग्निष्टोमस्तोत्रं नाम

यज्ञायज्ञीयस्यारम्भं द्वादशं स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेणार्थं

प्रकृतिरूपो यज्ञः सतिष्ठते । वि. २०।१।५. ॐ अग्नि-

ष्टोमे अधिरात्रयस्यकर्मतर्दनस्य शपः श्रूयते 'हव्यं वा

एते यमस्य, यदधिपयजे, न मनुष्यति, अमनुष्ये हि

हव्यं' इति । ३।३।१६. ॐ अग्निष्टोमे एष 'विशमिति

सर्वशुद्धे प्रहीतव्या अज्यतिष्टोमे' इति यजनेन अति-

प्राज्ञा विधीयते । संकल्पे. ३।३।२. ॐ अग्निष्टोमे चयनं

कृतं शक्यते 'अथतोऽग्निमग्निष्टोमेनेरातु यजति' इति

यचनात् । भा. १०।२।३।३८. ॐ अग्निष्टोमे तुषीयमयने

आर्भरयजमानस्तोत्रे परि यज्ञायज्ञीयं साम शीयते । तेन

याम्ना अग्निष्टोमस्य समाप्तिः । अत एव यज्ञायज्ञीयं साम

'अग्निष्टोमस्य' इत्युच्यते । वि. २।३।२२. ॐ अग्नि-

ष्टोमे विवृतादयश्चकारः स्तोमा विदन्ते, विवृ-

पञ्चदशः सप्तदशः एकविंशधेति । ५।३।१५. ॐ

अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि प्रातःपुन्ये, बहिष्पय-

- 'अग्निर्व्योतिर्व्योतिः सूर्यः स्वाहेति सार्धं ब्रूतेति, सूर्यो व्योतिर्व्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातर्ब्रूतेति' इति निम्नलिङ्गमन्त्रविधिपरिष्कारे कथितम् । ॥ ५. ४३६.

॥ 'अग्निर्व्योतिर्व्योतिः' इत्युक्ते ज्वलनसमप्रत्ययः । भा. ३।२।१११ पृ. ७४६.

॥ 'अग्निर्देवो होता देवान् यक्षन्' इति आह्वनीयवाद् ॥

अध्वर्युपरमिगदे 'अग्निर्देवो होता देवान् यक्षन्' इत्यत्र होतृत्वयष्टृत्वयोर्वभयसाधारण्यादभयमे प्राप्ते, उत्तर-रत्न 'यक्षन्' इति वाक्ये 'यक्षन्' इत्याद्योदत्तलिङ्गादाह्वनीय-वाद् एव । संकषे. ४।२।१८.

॥ अग्निर्माणिक्यः इति तु न अग्निस्त्वाविनाभाभवेन भागवत्क. प्रतीयते । किं तर्हि ? 'यद्विज्वलमितादयोद-यत् त्वैवैस्त्वादि गम्यते । तेन भागवत्के बुद्धिः सादृश्या-दुपपातयेत् ।' वा. १।४।१२।२३ (१) पृ. २५४. ॥ गुणा-वेप वादः स्वाध्यायिभाजनेन । भा. १।४।१२।२३ (१), ॥ अग्निर्माणिक्यः इति शब्दे एवोच्चारिते भागवत्के समप्रत्ययः, अग्निराह्वन् एव भागवत्कस्याभिधाना इति । अनोपपत्तेः । भागवत्को नाग्निशब्दात् प्रतीयते । अनादत्तैव भागवत्कप्रत्यय ज्वलन अग्निराह्वन् प्रतीयन्ती दृश्यते । न तु अनादत्त ज्वलनप्रत्यय भागवत्क अग्निशब्दात् प्रतिपत्तिः । कुत एतत् ? योषोऽग्निमहन्तो विषयते तमप्यत्र अग्निशब्दो नियत इति । अत एव नियतशब्द-इत्यत्र तु अप्यत्र न दृश्यते । -अतः अग्निशब्दप्रत्ययस्य प्रवृत्तौ निमित्तम् । न च ज्वलने अप्रतीयते तत्सादृश्यं प्रतीयते । तस्मात् ज्वलनस्य अग्निशब्दो निमित्तः, न भागवत्कस्य । तस्मात् ज्वलने मुख्यं, न भागवत्के । ३।२।१११. ॥ अग्निर्माणिक्यः इत्यत्र अग्निर्माणिक्यो अत्यन्तप्रवृत्तः सादृश्येन शब्दः प्रत्ययान्तर-प्रवृत्तौ नाभिधात इति सर्वत्र ज्ञायते । वा. ३।२।१६।१२ पृ. ६८३. ॥ अग्निर्माणिक्यः । यत्र हि गुणद्वयमि-धानम् । भा. ३।२।२४. ॥ अग्निर्माणिक्यः । तत्प्रा-प्त्या भागवत्कसामानाधिकरण्यात् तत्र सादृश्ये अग्नि-धानात्, अतस्ति ज्ञानमिधानात्, अन्यत्र असादृश्य-यति इति दर्शनात् अतस्ति वादश्रयान्, विरोधश्रयान्

अवश्यभाविप्रथमप्रत्ययान्ते सादृश्यमेव प्रथमं प्रत्यापयित-व्यम् । न चानवगत्योऽसौ तत् प्रतीयते इति प्रथमतस्तमे-रभिधानम् । ततश्च तत्सम्बन्धादेव शेषप्रतीतिः । वा. ३।२।१११ पृ. ७४८.

॥ अग्निर्होता वेत्तु इति सुगादापननिगदे आह्वनीयवाद् ॥

सुगादापननिगदे 'अग्निर्होता वेत्तु' इत्याद्यापननियमे प्राप्ते, 'अग्निर्देवित्याहमिदं देवानां होता तं वृणीते' इत्युक्त्वा - 'योऽग्निः' होतारमवृथा इत्याह्वनीय पुनर्वृणीते' इति अथवा पुनरित्यनेन पूर्ववृत्तस्य होतु-रभेदाह्वनीयत्व गम्यते । ज्वलनस्य देवतायाश्च परस्पर-भेदेन बहुशो न्यवहारदर्शनात् । संकषे. ४।२।१९.

॥ अग्निर्होत्रेणेदं हविर्जुषत इति गार्हपत्यवाद् ॥

सूक्तवाके 'अग्ने त्वं सूक्तनागसि' इति यजोपनस्य स्वाग्निमुपाह्वनीयवस्तमेन सूक्तपात्रासीति सूक्तं उचनसंजन्वेन 'होतृताप्यवतायात्', 'अग्निर्होत्रेणेदं हविर्जुषत' इत्यत्र सद्यमेतुतीयया होतृकर्मसादृश्यात् प्रा-प्रतीतिः, तापन्मात्रस्य च 'तूर्णिर्होत्राद्' इत्यादानिवौ-पचारिकोत्ते, आह्वनीयेऽपि सभारादग्निर्होत्रेणैत्यदि तस्यैव वादः, इति प्राप्ते, इत्यभूतलक्षणवृत्तीयया स्थानाद्गार्हपत्यस्यैव वादः । सूक्तवचनसंज्ञकस्याह्वनीय-परत्वेऽपि हविर्होत्रप्रत्ययपठितस्य गार्हपत्यपरत्वावश्य-भावात् । संकषे. ४।२।२६.

॥ अग्निर्वत् । अग्नीनां यथा प्रयोगात् बहिः आधनेन संस्तुतानां पुनः प्रयोगस्यैव संस्तुते न विद्यते वदतः । के. १।२।२५. ॥ अग्निर्वत् । यथा 'अग्-निर्होत्रेण अग्निर्होत्रेणैतानां यजति, तदुच्यते, तमति-शब्देन, तं चतुराग्रेण, तं पञ्चराग्रेण, तं सप्तराग्रेण, तमष्ट-राग्रेण, तं नवराग्रेण, तं दशराग्रेण, तमेकादशराग्रेण' एतेषु चतस्रः कर्तुं यजयते वदतः । अथ अग्निराह्वन्स्य चपनमित्यर्थः । भा. १।४।१२।२७, ॥ अग्निर्वत् । यथा अग्नेः वृत्तः आधनेन संस्तुत्य न पुनः कर्मणि सत्स्यार एकरयं क्रियते, वदतः । १।२।११।१२५.

न चान सद्यस्यः संमृति । संस्थितस्य संस्थानस्य-
योगात् । तत्र चत्वर्येषां अग्निष्टोमसंस्थायां पुदपार्थाना-
मुत्पत्त्यादिसंस्थानां ऐच्छितो विवक्ष्यः । षाळ. ४. १६३.

● अग्निष्टोमसंस्था चाम्य (ज्योतिष्टोमस्य) निबन्धम् ।
धा. ३।६।१६।१ ४. १०६१, ● अग्निष्टोमसंस्था
ज्योतिष्टोमस्याविनाभूता । यदा ज्योतिष्टोमाभ्यास्तदा
अवस्थमागता । ५।३।१३।३७. ● अग्निष्टोमसंस्थां
अग्निष्टोमस्यैव सकलप्रमेरिधानम् । आह. ५।३।१३. ●
अग्निष्टोमसंस्थायास्तद्विषयि अग्निष्टोमसंस्था इत्येव उच्यते
यद्यपः कथाः । ५।३।१३. ● अग्निष्टोमसंस्थायां एव
ज्योतिष्टोमे नवनिघातं स्तोत्रीयाः न संस्थात्तरयुक्ते ।
५।३।१३. ● अग्निष्टोमसंस्थे उच्यते च षोडशी
श्रौतस्य इति 'अग्निष्टोमे राजन्वस्य श्रौतस्य अप्युच्यते'
इति वचनेनोच्यते । आ. १०।५।१२।४९. ● अग्निष्टोम-
संस्थे ज्योतिष्टोमे अयः पशव आह्वताः अग्नीषोमीयः,
सर्वायाः, अनुसंस्थेन । धा. ३।६।३।८. ● अग्नि-
ष्टोमसंस्था प्रत्य 'षिष्ण्वन् ज्योतिष्मत्. कुप्यान्' इति
विधेः चतुर्विधरूपसिद्धिः । संकर्म. ३।२।१६.
● अग्निष्टोमास्तुष्टानां षाड् एकस्तोमस्य अनेकस्तो-
मस्य वा सोमविहितरूपा. त्रयसो नास्तुष्टा उच्यन्ते ।
धि. ५।३।१५.

॥ अग्निष्टोमविकाराणां अग्निष्टोमोत्तरकाष्टमनु-
ष्ठानम् ॥

अद्यान्येनेति संस्थानां यादः संनिधानात् ।

५।३।१४।३९ ॥

भाष्यं— 'अद्यान्येन' इति किं संस्थानां यादः,
अथ ज्योतिष्टोमविकाराणामेव एकादशीनां इति (संदेहः) ।
किं तान्तरात् ? संस्थानामिति । कुत ? संनिधानात् ।
संनिहिताः तस्मिन् प्रवक्ष्ये संस्थाः । तस्यां याद-
प्रस्थानानुप्रदाय ।

तुप्— अद्यान्येनेति संस्थाः । पूर्वप्रस्तादन्वत्
यत् संनिहितं, तदभिधीयते सर्वनाम्ना । अग्निष्टोमस्य च
उत्पत्त्यादयः संनिहिताः । तस्यात् अग्निष्टोमसंस्थे
ज्योतिष्टोमं कृत्वा उत्पत्त्यादयः प्रत्यन्याः । यत्रादीनाम-
निषमः ।

सत्यकृतेर्वाऽऽपत्तिविहारो हि न तुल्येपू-
वपद्येते । ४० ॥

भाष्यं— तत्प्राप्तयोर्वा यत्रादीनां स्यात् । आपत्ति-
विहारो हि प्रकृतिविकारमात्रेषु उपपद्येते, न तुल्य-
सन्देहेष्वेव ज्योतिष्टोमसंस्थेन । नैवमभिधान्यः त्रिषते,
'अद्यान्येन ज्योतिष्टोमसंस्थेन' इति । कथं तर्हि ?
अन्येन इति प्रकृतत्वं इतरत्वं भवति । न च ज्योतिष्टोमेन
विशिष्यते । नहि शब्दस्यार्थः समीपयतेन कृतप्रयोजनेन
एकदेशे अवस्थापितस्यो भवति । नहि वाक्येन
भूतिरूप्यते । अथ ज्योतिष्टोमादन्त्येन इत्यभिधान्यते,
ततो नतया संस्थायादः । कथं पुनरापत्तिविहारो ?
'प्रनापत्तिर्वा अग्निष्टोमः, स उत्तराग्नेनाहान्मन्त्रतः । ते
सुष्टासमवृत्तम् । न वै स्वेनात्मना प्रभवाः इति । तैम्यः
स्वस्तस्यैव प्राप्यन् । तथा च ते प्राप्यन् । तथा वा
इदमग्नेर्वातादन्त्येऽप्यो विहितं, एव वा एतस्मादन्त्यादन्त्ये
यस्यकृतो विहितः । यो वै विहितस्य यस्तनुमापद्यते, स
न सौवर्षी । यः यज्जय स त, यः खारय स न, य
एवविषय स तम् । इत्येवमादौरेकं यत् इति । एते वै
सर्वे ज्योतिष्टोमा भवन्ति' इति । एव वैज्ञाना
रानीर्तनात् तेषामेव याद इति गम्यते । कथं ?
'अद्यान्येन' इति योऽसाध्यः, तत्र प्राकृतान् धर्मान्
विहृतान् दर्शयति । अतो मन्यामहे यन् यतो विहृतिः,
तेजान्येन इति ।

तुप्— अन्यथायः प्रस्तादन्वत्वाच्च । सत्यं न
विशेषो गम्यते, किमुत्पत्त्यादय उक्ता, उन गथादय
इति । अतो विशेषान्तरमात्रं सर्वानभिधेयः विशेष-
भाषो वा ज्योतिष्टोमो नान्येनोत्पत्त्यादिना इति विशेष्यते ।
तथाय 'य एतेन' इत्यस्मिन् विरकादृशीभूतः इतप्रत्यो-
जनः किमर्थं अन्यमन्यामहेप्रत्ययार्थेन ? यद्यपि विशेषात्वेन
उच्यते, तथापि ज्योतिष्टोमादन्त्येन इत्यन्ययोगे पञ्चमी
व्युत् । ज्योतिष्टोमाध्याये गतादयः । यदि ज्योतिष्टोमाद-
ग्निष्टोमसंस्थादित्युच्येत, वाक्यं गिनेत, ज्योतिष्टोमादन्त्येन
तत्र अग्निष्टोमसंस्थादिति । अत उच्यतादयो गतादयश्च
अन्यमन्त्राधिकेणः ।

स्तोत्रीयाणां नयानामुक्ता अनुक्रमेण स्तोमविषयमेव 'त्रिष्टु-
त्त्वम् । वि. १०।६।७. ७ अग्निष्टुति पञ्चदशरात्रस्य
प्रथमादे उपसत्काव्येन शुक्लहव्या नोदकप्रासाऽपि आग्नेयी
न कार्ये, किंतु चतुर्नामनुग्रहाय ऐन्द्री एव कर्तव्या ।
द्वितीयादिचतुर्दशसु अहःसु ऐन्द्री एवेति (वस्तुतस्तु
प्रथमादे उभे अपि सुग्रहाण्ये पठितव्ये, उपयोः
प्रसादानं कर्तव्यं इति भाट्ट - भाष्यटीकयोः उच्यते ।) ।
१।२।१७. ७ अग्निष्टुति पञ्चरात्रेन देववीपु कस्तु
अग्निष्टोमसाम एकविंशस्तोमपुक्तं यातयम् । सा. २।२।
१।२।१७. ७ अग्निष्टुति पञ्चस्तोत्रेन त्रिष्टुत्तोमकम् ।
वि. २।२।१२. ७ अग्निष्टुति ब्रह्मचर्यसंकाशेन वार-
ण्यासु कस्तु अग्निष्टोमसाम एकविंशस्तोमपुक्तं यातयम् ।
अग्निष्टोमे तु तत् आग्नेयीपु कस्तु गीयते । सा. २।२।
१।२।१७. ७ अग्निष्टुति सुग्रहाण्ये आग्नेयी भवति, तेन
हव्यस्य हव्येन अग्निहव्यस्य ऊहः 'अग्न आगच्छ'
इति नर्तयः । 'इतिपि आगच्छ' इत्यादी तु गोहा,
किंतु यथाश्रुत एव सुग्रहाण्यऽऽह्वानमन्त्रो ग्राहः ।
अविद्यमानगुणैरपि स्तुतिभिरिति । याज्ञिकस्य 'अग्न
आगच्छ रोहिताक्ष हव्यज्ञानो धूमपेतो जातनेरो विष-
पंगे' इति ऊहं वृत्तमिति । १।२।१६।१२-४४. ७
अग्निष्टुति स्तोत्राणि आग्निदेशिगानि । वा. २।२।१२।२७
ट. ५५.१.

॥ अग्निष्टुति श्रुतस्य त्रिवृत्स्य स्तोत्रीयानवक-
ल्पस्य स्तोत्रान्तरागतस्तोममात्रयापकत्वम् ॥

त्रिष्टुति संख्यात्वेन सर्वसंख्याविकारः स्यात् ।

१०।६।७।२२ ॥

भाट्ट्यं— एव भवते, 'त्रिष्टुमिष्टोमः' इति । तत्र
यथायः, 'त्रि' त्रिवृत्स्याऽग्निष्टोमस्य साधनमप्ये, उक्त
स्तोमत्रिपदा निरूप्यते इति । 'त्रि' प्राप्तम् । त्रिष्टुत्त्वमीति
भूतनागे सान्नामात्रिकाः स्यान् । कुतः ? त्रिष्टुत्त्वो
लोने त्रिवर्गवदे प्रयुक्तः, यथा 'त्रिष्टुत्त्वः' । 'त्रिष्टु-
त्त्वमिति' इति । इहापि 'त्रिष्टुमिष्टोमः' इति त्रिवृत्-
पदोऽग्निष्टोमः कार्यः इत्युच्यते । तत्र त्रिवृत्तमिष्टोम-
साधनपरिच्छेदोऽग्रे तत्पञ्चमसिपुक्तं भवति, न पाशान्,
शुक्लान् सान्नामाः । न चेह संख्याविज्ञेयः कश्चित्तीय

उपादीयते । तद्विज्ञेयमाद् यावान् कश्चिदग्निष्टोमसंख्यः
संख्या परिच्छेद्यः, सर्वे परिवर्चसीत । 'संख्यात्वेन
सामान्येन तत्संख्या विदुर्वात् । यथा 'द्विष्टुत्त्वमिति' देव-
दत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तकृत् यष्टदत्तस्तेन 'इत्युच्यते
स्नेहनसामान्यापेक्षं स्नेहनकार्ये एव निमित्तमुच्यते, नौदन-
कार्ये इति । एव संख्याऽपि संख्याकार्ये एव निमित्तमुच्यते ।

स्तोमस्य वा तद्विज्ञेयत्वात् । २३ ॥

भाट्ट्यं— न चैतदस्ति, सर्वसंख्याविकार इति । किं
तर्हि ? स्तोमगतमेव संख्या विदुर्वात् । कथम् ? स्तोमविषये
त्रिष्टुत्त्वस्य सान्नामा न दर्शनात् । यथा, 'त्रिष्टुत्त्वमिति' यामानः
इत्यत्र स्तोमविषयता परिच्छिन्ना, एवं 'त्रिष्टुमिष्टोमः'
इत्यत्रापि च एव शब्द उपरितः तमेव सन्निधनमनु-
मानात् बुद्धौ सनिधापयते । अतः स्तोमलिङ्गत्वात्
तद्गतामेव संख्या विदुर्वात् । अत्राभिधीयते । नैतदु-
क्तम् । संख्याशब्दाः सनिधत्तुचये भवन्ति । ते हि
देवदेन संख्यान्ते संख्येयेन, तंत परिवर्चयते । तथा
चोपदर्शितमेव त्रिष्टुत्त्वमिति स्तोमपरिच्छेदः, अन्यत्रापि
यौषः परिवर्चयतयो भविष्यति, तंत परिवर्चयत्यतीति ।
अतः स्तोमलिङ्गत्वमप्यहेतुर्नियमस्येति । अत्राभिधीयते ।
अपमिह त्रिष्टुत्त्वोऽतीत्य लौकिकमपि निदिष्टसंख्येये
आचरितः, यथा, 'त्रिष्टुत्त्वमिति' इति स्तोमविष-
यिणा नयनस्यायाम् । 'त्रिष्टुत्त्वमिति' इत्यभिधाप-
नर स्तोत्रीयाः उच्यन्ते, तेन तासु पठते इति गम्यते ।
तथा परस्मिन्पठे इत्येते 'प्रथमपरिच्छेदमिति' स्तोमेन
उच्यते । इति गवामा नयालता त्रिष्टुत्वा स्तोमेन समानं
यद् त्रिष्टुत्त्वस्य तत्र प्रसिद्धिं दर्शयतीति । अतः
प्रसिद्धदत्तकमप्यत्र, सामानाधिकरण्यादर्थन्यायमप्यर्थ
इति निश्चयते । लोकेऽपि सामानाधिकरण्यापेक्षादा-
कारासंख्यासंख्यानां गानि, यथा 'अप देवदत्तः'
इति । तस्मादर्थं त्रिष्टुत्त्वो निदिष्टसंख्यामप्येव विदुर्वा-
न्त्यत्र दृष्टः, इतीहापि प्रयुक्तमन्त्रो यत्र दृष्टमन्त्रेन त्रिष्टुत्
बुद्धौ सनिधापयति, इत्यत्रः स्तोमविषयो निपादते ।
यदुक्तं, सान्नामा सनिधत्तुचये सर्वत्र संख्याभूतमिति,
एतत् आपराधमिति शब्दात् तदुदाहरणं दृष्टव्यम्

दुपू— (लिखितस्यम्) नैव सन्तीन्द्रे गुणाः प्रमाणाभावात् । ऊहं चेच्छता सन्तीन्द्रे गुणा इत्यभ्युपगमनीयं, नेन्द्रसंयन्त्रमात्रम् । इन्द्रस्य आत्मरियाः (गुणाः) इति चाभ्युपगमे लक्षणा स्यात् अनेनांतेन प्रज्ञास्त्वमानेषु । अथोच्येत, असमवेता एते (गुणाः) इन्द्रे, न चात्मरियास्तं लक्षयिष्यन्ति । द्वौ अपि दोषौ परिहरिष्यामः । इन्द्रो हरिवद्गुणविशिष्टः, उच्चार्यमाणः अभ्युदयकारी भवतीति । अनेरसि इत्यत्रां एतैरेव विशिष्टस्याभ्युदयकारित्वम् ।

कर्माभावादेवमिति चेत् । ४३ ॥

भाष्यं— इति चेन्नान् पश्यति, अविचारेण हरिवदादीनां वचनमिति । कर्माभावादेवं स्यात्, यद्येते गुणा इन्द्रे न भवेयुः, कर्माभावात् एते गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते । ' हरिश्च आगच्छेति, पूर्वपक्षपरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां क्षेत्रं सर्वं हरतीति । मेधातिथेर्मैव इति, मेधातिथि हि क्षात्रायनं मेयो भूत्वा ब्रह्मर । कृष्णधस्य मेनका नाम इतिहा बभूव, तामिन्द्रधकने । गौरपक्ष्मिन् इति, गौरमृगो भूत्वाऽरण्याद्ब्रह्मजानं सोमं पिबति ' इतिवचनैरिमे गुणा इन्द्रस्याभ्यावन्ते । तस्मात् समवेतवचना हरिवदादयः शब्दाः । तथा यतीन्द्रप्रत्ययामोच्यन्ते इति नाष्टकस्य न भविष्यति । तत्रैवं वचनमप्युक्तिः । ' इन्द्र आगच्छ हरिश्च आगच्छ ' इति, हरिश्चत्तदिगुणवान् यत्नं, स आगच्छेति । एतद्गता चाष्टकस्याप्यत्रा व्यायसी । तस्माद्ब्रह्मण्या हरिवदादयः शब्दा इति ।

न परार्थस्यान् । ४४ ॥

भाष्यं—नेत्रदेवम् । पृथगां हि हरिवदादयः शब्दा इन्द्रस्यार्थाः । सुतोवे हरिवदादिनरूपोऽस्य क्रियते । तत्पुण्यादेशोऽस्मिन्तम् । सुतोवे चाग्नेरसि एतैरभिधेयैः शक्यते कर्मम् । यत्किं, समवेता गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते, ' पूर्वपक्षपरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ' इत्येवमादिभिर्मन्त्रैरयमाणा इति । तत्र । न हीमानि वचनादीन्द्रस्य यन्त्रपिणो हरी विदुषति । नष्टेयमभिधेयं कृत्वा, सार्वतो पूर्वपक्षपरपक्षौ तामिन्द्रस्य हरी इति । नान हि हेतुपरिहरे । ' ताभ्यां क्षेत्रं सर्वं हरति ' इति ।

नहीदं प्रविद्धं, ताभ्यामिन्द्रः सर्वं हरतीति । सिद्धो हि हेतुर्मवति, न प्रक्षायः । यथा तु इमौ हतौ प्रसिद्धौ, कालेन सर्वमपक्षयते इति, तथा नेन्द्रस्यानेन कश्चिद्विरोधः । तत्र एमिरमिधानमग्नेः प्राप्नोत्येव । अथ इन्द्रस्य हतुर्वचं विधीयते इत्युच्यते, तथा च वाक्यं मियेत । इन्द्रस्यैवो हरो इत्येवमपि विधातव्यम् । अथैतन्न विधीयते, तथा स एव दोषः, नास्त्यनेरिन्द्रस्य वा विरोधः इति । अथ पूर्वपक्षपरपक्षामिन्द्रस्येति विधीयते, तौ च हरी, तस्मादिन्द्रो हरिप्राप्तिनि, तथा हेत्वप्रसिद्धादिः स एव दोषः । न च विधीयमाने वैशब्धो भवति । प्रविद्धवचनो दोष इष्टः । ' न वै क्षेत्रानि तत्त्वानि सन्ति ' इति यथा । तथा, मेधातिथेर्मैव इत्येवमादि इतिहासवचनमपि प्रतिपाति । इतिहासे च विधीयते, आदिमहादोषो वेदस्य प्रवर्ज्येत । अस्तिपि चेत्, तथा सति तस्मात्प्रामाण्यात् मेधातिथेर्हि ताभ्यामप्यनस्य येषः इत्यप्रसिद्धिः । सर्वत्र च निगदविधानम् । ' तत्त्वपरमिन्द्रं विधीयमाने वाक्यमेतदप्रवृत्तः । तस्मादेते गुणा इन्द्रे विद्यन्ते, इत्यसमवेतवचनत्वादविचार्य प्रयोगः इति । तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः । ऊहं कुर्वन्ति । ' अथ आगच्छ यैदित्वाद्य दृष्टान्तो भूमकेतो जातवेदो विनपंगे ' इति ।

दुपू— ' पूर्वपक्षपरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां क्षेत्रं सर्वं हरति ' इति यदुक्तं, तत्र अन्य यावेतो करणभूती (यवो) ताभ्यामिन्द्रो हरति, गान्यः इत्यर्थो न । ताभ्यां क्षेत्रं सर्वं हरतीति हेतुरयम् । हेतुश्च प्रसिद्धे संबन्धे भवति । न चेत्तस्य हतुर्वचं प्रमाणान्तरेणापिणं, येन हेतुः स्यात् । न यैतो इन्द्रस्य करणत्वेन प्रसिद्धौ । अथेवोः करणत्वं इन्द्रस्य च हतुर्वचं विधीयते, तथा वाक्यमेतदः । अथ पूर्वपक्षपरपक्षौ इन्द्रस्य विधीयते, तयोश्च हतुर्वचं, तस्मादिन्द्रो हरितुः प्रसिद्धिर्हि, एवमपि हतुर्वचमिन्द्रस्य प्रमाणान्तरेणानागतं, येन हेतुः समर्थितो भविष्यति । पूर्वपक्षपरपक्षौ हेतुर्वचं विधीयमानं कथमिन्द्रस्य स्यात्, वाक्यमेतद्विरोधश्च शिव एव । तस्मात् सर्वेषां सुनिश्चारेण एकतावयव ।

आ— इत्यन्तराणां नास्ति प्रमानियम् । इति स्थितम् । के चिदन्तर्गतात् पौर्णस्य भवति (इत्युच्यते) ' तथापिरोपतः सर्वस्योऽग्नेन (य एतेन इति सर्वनाम्ना) विमुच्यते । ' (इति पूर्वपक्षः) । ' अग्निष्टोमस्य निर्ययान् सखा हागन्तरो यतः ॥ ' ज्योतिष्टोमस्य हि अग्निष्टोमसखा नैत्र रूप इति सादृश्यं प्रतीयते, न सखान्तरपुक्तं, तेषामाम्बुगात् । अपि च ' एतेन ' इति करणनिर्देशात् ज्योतिष्टोमकरणिका भावना इत्या इति सम्भेदेन पश्यते । (ननु सखा तु आश्रयमात्रस्थिति ज्योतिष्टोमस्य रूपरूपमात्रात्करण्यं न रंयते, सर्वं पश्यपुक्तस्य प्रमाणं, चाप्यमुमेतु व्यासपत्वात् । तथा च तस्मान्तरयोगेऽपि न करणनिर्देशानुपपत्तिः इत्यत आह—) न च सखानां प्रनुभावनान्तर्भावः करणत्वात् । अग्निष्टोमसखा तु प्रनुभावनान्तर्गता इति तत्त्वस्थस्यैव परामर्शः (श्रुतिकर्तव्यतामुक्तस्य करणत्वात् यत्सखा इतिर्त्तव्यकान्तर्गतं, तत्प्रस्थस्यैव परणनिर्देशः प्रहणं व्याप्यमिति भावः ।)

सोम— एतच्छब्दार्थविचारस्य पूर्वपक्षसद्व्यवस्थानपर्यवसानात् सगति । सूत्रार्थस्तु— एतेनेति अग्निष्टोमसखा निर्दिष्टपते तासखापुक्तस्यैव प्रारणित्वात् इति ।

वि— ' एतेनातिपद्येति सर्वस्योऽग्निष्टोम एव वा ।, अविरोधात् सर्वस्यो ज्योतिष्टोमोऽत्र सर्व्वताम् ॥, अग्निष्टोमप्रतिपादम तस्य प्रथमयुगत । तेनैव्वाऽन्येन यद्व्य सखा भागान्तरोऽपरा ॥ '

भाट्ट— स्थिति मितप्रयोगपरिच्छिन्नाता प्रमानियमे, क्व चिन् वचनात् पौर्णस्ये, यथा ' एष यत्र गर्वमत्ययं तद्वति ' इति । तत्र एतच्छब्दो यद्यपि ज्योतिष्टोमसम्पत्प्रतीति, तथापि न सर्वस्यस्य दृष्टं, अपि तु अग्निष्टोमसखास्यैव, सखान्तराणां अन्यच्छब्देनाभिधानस्य अग्निभाषिणो वक्ष्यमाणत्वेन तासपि ज्योतिष्टोमोत्तरस्थस्य आवश्यकत्वात्, परिरोधादेव अग्निष्टोमसखस्य पूर्वं करणसिद्धे । अत एव अतिरामप्रस्तावस्य ' अतिराममेके प्रथममादरन्ति ' इति वचनादेव प्रथमं प्रमाणम् । अतु वा अग्निष्टोमसखान्तरोतिष्टोमपथमार्थकत्वमेव एतच्छब्दस्य अग्निष्टोमसखमभिप्रेयैव ज्योतिष्टोमे सख्यर्थमिति-

धानात् । अत एव ' तस्य नचतिगतं स्तोत्रीयाः ' इत्युपपत्ते । अग्निष्टोमसखाज्योतिष्टोमे एव हि तावत् स्तोत्रीयाः, न संस्तान्तरपुत्रे । एव च अतिरामप्रथमाश्रोतरमपि अग्निष्टोमसखा इवैव उद्भिदादयः वार्थाः इति दृष्टव्यम् ।

व्यापविन्दुः— ' एष वाच, अन्येन यजेत ' इत्ययं एतच्छब्देन सर्वस्यज्योतिष्टोममन्तर्यमविरोधात्, इति प्राप्ते, अग्निष्टोमसखायाः निर्ययान् तत्त्वस्थस्यैव परामर्श इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— ' अग्निष्टोमसखैतदर्थः । ' एतदर्थः ' एतेन ' इति एतत्तदर्थः ।

शंकर— ' अग्निष्टोमविहितः पर । ' अग्निष्टोमात् परा परधानं कृतं वा ।

हु अग्निष्टोमे पशुत्रयार्थः स्वरुतम् ॥

स्वरुतत्रायवर्गः स्वादस्वकावत्वात् । ११।३। ५।८ ॥

भाष्य— अस्ति स्वर ' यूपस्य स्वर करोति ' इति श्रुतः । स हि सर्वपशूनां तस्य भेदेन वेति । किं प्रथमम् ? स्वरः यत्तु तस्यैवोऽपहृज्येत्, अस्वकावत्वात् । नास्य स्वरः काचः उपसौ । कर्मफलोऽयमुपादीयते, ' स्वरणा तपतिना वा पशु उमनसि ' इति । यस्य पशो समञ्जनकाले उपपन्नस्योऽज्ञानमिति शङ्कते विरोधः । तस्माद्भेदः । ननु ' यूपस्य स्वर करोति ' इति स्वनलेरास्थोत्पत्तिः । न गत्वेनाऽपि अन्तः प्रयोगेन । अपि च वार्यवचनोऽन स्वरस्य । स्वर करोति, स्वरमार्थं करोतीति । कनारय, स्वरं शयते, स्वरकार्यं ॥ शयते पशोरञ्जनम् । ननु जन्तुनै स्वरं प्रतिपत्तिर्होयते, ' सविभते नोमे प्रस्तर प्रहरति, स्वर चाप्यश्ववैद्यस्य ' इति । सत्यमस्ति दर्शनं, तत्तु साधकमप्य, न स्वरविरोधस्य । तन्नागीशोमीये उपात्तस्य तत्रतत्र प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्ते स्यात् । अपरा चोदनाप्राप्तस्यानुपपन्नकालस्येति शङ्कते, किं न्याय्यं, यदनुपपन्नकालस्य दर्शनं भवेत् । न तत्रतत्रा प्रवृत्तस्येति । इतः ? यत उक्तो न्यायः स्वरुतत्रायवर्गः स्वादस्वकावत्वादिभिः । न च दर्शनं केवलं शङ्कं भवति । यथापमं तु दर्शनं कल्पितम् । तदेवं यथा प्रस्तरस्यानुपपन्नकालस्य दर्शनं, तदनु स्वरस्यैव मविष्मति ।

मानमेक, आत्यस्तोमणि च चत्वारि । माध्य-
दिने माध्यदिनपरमानः नाम एक, पृष्ठस्तोमणि
च चत्वारि । तृतीयसकने आर्भयवमानः नाम एक,
यशमशीवमानसाध्य अग्निष्टोमस्तोत्रे द्वितीयम् । सकलनेन
द्वादश । ८।१।०. * अग्निष्टोमे 'पञ्चदशाज्यानि मन्त्रि,
पञ्चदशो माध्यदिनः परमानः, सतदशानि पृष्ठानि, सत-
दश आर्भयः, एकविंशमग्निष्टोमसाम' । जैमा. १।२।१.
* अग्निष्टोमे पञ्चनपस्य तन्त्रभूतो यूपः अग्नीयोनीयपञ्च-
यत्वेन पूर्वेण, समितो भवति । संकषे. १।५।१९ (१०).
* अग्निष्टोमे पञ्चधर्माः उपारण, उपानयन, अक्षया
द्वयः, यूपे नियोजन, नयन, सगुणन, विद्वत्सत
क्ष्वेनमादयः औपत्यस्येऽहनि पठित्वा. अग्नीयोनीयस्यैव ।
सगनीये अनुपन्थाया च अतिदेतोम स्युः । भा. १।६।
७।१८-२३ * अग्निष्टोमे ऋतौ प्रातःसन्ने वहिष्य-
मानस्य अविद्वद्वस्तोमो भवति । वि. १०।५।३.
* अग्निष्टोमे प्रथमोदितस्य ऐन्द्रजायस्य, पश्चात्
उक्तानां मैत्रावरुणादीनां च समुधयः । १०।४।३.
* अग्निष्टोमे 'प्रदस्य परिधीन् जुहोति हारिजोत्र' ।
एतस्मिन् ऋते इति लक्षण परिधिपरहरणम् । भा.
१।१।१५।४८. * अग्निष्टोमे वहिष्यवमाने स्तोम-
विद्वदो न तामान्तपणमः, त्रिगु कणायम पर । वि.
१०।१२०. * अग्निष्टोमे माध्यदिने सन्ने पञ्च
स्तोमणि । एक माध्यदिन परमानः, चत्वारि पृष्ठस्तोमणि
चेति । ८।१।०. * अग्निष्टोमे माध्यदिनपरमानस्य
मररूपाः । गार्गीउच्छर 'उष्य ते आत' इति ।
बृहतीउच्छर. 'पुनानः सोम' इति । त्रिष्टुप्-उच्छ-
रः 'प्र तु हन' इति । 'मिच्छन्ता आरापो
माध्यदिनः परमानः' । १०।१२. * अग्निष्टोमे
'पानर्धर्मान्तो पानं जुहोति' इति भुतम् । तेन
सपानायाः पूर्वार्धर्मान्तो वना हुता भवति । भा.
१।१।१।१३ * अग्निष्टोमे राजन्यस्य, द्वितीयो न
(सर्वेण) षोडशी प्रातः । वि. ११।५।०.
* अग्निष्टोमे षोडशी व्रतस्यद्वितीयेर आमपन्थाया
प्रमः । १०।१।१०. * अग्निष्टोमे षोडशी मरो
द्वितीयेर गन्धमग्नयुन पर । तेन पूर्वैरुपवसतिः

अन्यसत्यायं च अम्युपेत्यम् । १०।५।१२. * अग्निष्टोमे
षोडशी राजन्यस्य तृतीयसन्ने एव प्रातो न तु प्रातर्म-
ध्यदिनसकनयोः । १०।५।११. * अग्निष्टोमे सवनीयः
ऋतुपञ्चः एक एव 'आग्नेयः पञ्चदशिष्टोमे आत्म्यः'
इत्युक्तत्वात् । भा. ३।६।०।१८. * अग्निष्टोमे सवनी-
यपस्वद्वयचारः आर्भयवमानकाले । 'ऋतौ आर्भय-
काले प्रचारी हुतः' । ११।३।१५।४६.
* अग्निष्टोमे स्तोत्रोपाकरणम् । 'उपारतस्य इति
वर्हिष्यो स्तोत्रमुपास्तेति' । स्तोत्र माहेन्द्रम् । 'उपा-
सतस्य' इति मन्त्रः । उपारणस्य प्राग्भस्वत्वा । वि.
१०।४।२ धर्षक २. * अग्निष्टोमे होतृपरण 'अग्नि-
होता स मे होता होतस्य मे होताऽसि इति होता
होतृवे' इत्युक्तम् । भा. १२।१।१८।१५. * ताननेन
हि तन (सत्यायु) सोमः 'दध मुष्टीर्मिमीते' इति
यननात्, याजनेवाग्निष्टोमे सोमः, ताननेन उक्थ्यादि-
ष्वपि सत्यायु । उक्थ्यादिष्वपि दधनुष्टिरेव सोमो ऋही-
तस्य । मित्रा इति च पूर्वपक्षप्रातिपत्त्या न शक्यो
बहुपरां ऋहीनुम् । विप्रदृष्टपरां (दीर्घपरां) ऋहीष्यते ।
असि च तृतीये सन्ने अष्टोरोऽमिदस्यते, तमनेनपरां
खल्यपरां च ऋहीष्यति । ३।३।१।२८, ३०-३१.
* निद्विष्टोमे निद्वु सोमः हुत्वेन कर्तो भवति । १०।
३।६।१५. * 'यन् अग्निदधनुज् (वराहरीये) साऽस्य
अग्निष्टोमता' । जैमा. १।२।४०. * वयोतिष्टोमप्रक-
रणं अग्निष्टोमाभाषण, मोक्षद्विधाकारणम् । वि.
१।६।१६. * अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे अन्नयानप्रतिरि-
क्तवर्धे प्रार्थस्य निषेध । १।१।१२०. * 'अग्नि-
ष्टोममुध्यानि' इति वयुर्गु अर मु आरायैरन्धेन
अग्निष्टोमस्य विधीयते जननगाद्यये । ८।१।२.
* अग्निष्टोमज्ञानदः आसिमापन्नप्राग् पूर्वभादिन्तो-
मिष्टोमे (पूर्वमागामके मोक्षमिष्टोमे) वर्धने ।
कु. १।६।१६।४२. * अग्निष्टोमरात्रस्य सन्ध्यायामेव
मुन्यन्तु प्रयोगसत्यानमुत्तमम् । सोम. १।१।१२.
* अग्निष्टोमसंस्थं ज्योतिष्टोमं ऋतौ दीक्षागीजस्यो
धर्माः उपा, न सानेयम् । भा. १।१।१।१४.
* अग्निष्टोमसंस्थेय मित्रा कलोऽप्य अन्तः साम्ना ।

(अथ सत्सुचभाष्यं अधिकरणान्तरम्)
 'य एतेनानिष्टाऽथान्येन', इति द्वापदीमौ पदार्थौ
 विचारितौ । इदानीं वाक्यार्थो विचार्यते । किम-
 मिष्टोमस्य प्राथम्यं नाम भग्नौ विधीयते, उत उत्तरेण
 प्राथम्यप्रतिषेधः, अथवा अन्यः प्रकारः । किं तान्
 प्राप्त । ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यं विधीयते प्रकरणात्, इत-
 रेण न प्राथम्यप्रतिषेधः । तत्र । एष हि ज्योतिष्टोमस्य
 द्वितीयादौ प्रयोगे प्राथम्याभावात् अपहृता प्रसज्येत ।
 नापि अन्येषां प्राथम्यप्रतिषेधः । तदाचक्यम् शब्दस्य-
 भावात् । तस्मादन्यः प्रकारः । कः पुनरगौ ? 'य एते-
 नानिष्टा' इति कत्यादाव्यस्य पूर्वकारणात्तत्त्वात् पूर्वमग्नि-
 ष्टोमस्य कर्तव्यतामाह, पश्चात् गणादीनाम् । तेन तत्प्रा-
 थम्यं गणादीनामङ्गं अनेन वाक्येन चोच्यते, वाक्यान्तरेण
 स्वर्गः, अतो द्वितीयादिप्रयोगे कर्तं नविविधीयत्यदोषः
 इति ।

प्रशंसा वा विहरणमाभावात् । ४१ ।

भाष्यं—यत्र न तर्हि तद्विहरणा चादः । तत्र
 न विहारो नापत्तिः । प्रकरणादिभिः ते धर्मा ज्योतिष्टो-
 मस्य । यदि ते गणादिषु विहितेयन्, प्रकरणादीनि चाध्ये-
 रन् । तदा आपत्तिः प्रत्यक्षविकल्पा । प्रसजा तेषां
 आपत्तिविहरणमाभावात् ।

विधिप्रत्ययाद्वा नष्टकस्मान् प्रशंसा स्यात् । ४२ ।

भाष्यं—अन्योन्ये । यत्रपि आपत्तिविहारो न
 विधीयते तथापि बोधयेन विधीयते । ये प्रज्ञौ कर्त-
 व्यास्ते बोधनउच्यन्ता मित्राण्यपि कर्माणां गम्यन्ते ।
 तदा आपत्तिविहारविषयं कथं भवति, तेनान्येन इति
 गम्यन्ते । गहि अत्रत्यात् प्रशंसा स्यात् । योऽनायन्यः
 स कथमनया प्रसज्या लभ्येत, इत्येवमर्थो प्रसजा ।

शा—'यस्या एतान्यशब्देन कथ्यन्ते प्रज्ञा द्वितीया'

(यत्रपि सस्यानां स्वाध्वज्योतिष्टोमप्रकारविषयमाभावात्
 प्रज्ञादौ प्रकरणं, न सस्यानां, तथापि क्षमितिष्वध्वज्येनायं
 प्रकरणं पूर्वपक्षिणोऽभिमतं, सत्यैव 'अनेन' इति सर्व-
 नाम्ना परमार्थे प्रयोगात् । यत्र 'य एतेन'
 इति पूर्वपक्षमिष्टोमस्य उक्त्यादय एव समिहितः,
 न अन्यन्तराणि, इति पूर्वपक्षमादिनरन् यन् समिहितं,

तदापिना अन्यशब्देन सस्यानामेव निर्देशः इति पूर्व-
 पक्षः । सिद्धान्तमाह—'न त्वेवं स्यात् सस्याना-
 मस्ति प्रकरणं यतः ॥ ज्योतिष्टोमाधिकारोऽयं वाक्यशेषे
 च विधीयते । यस्यानामिति शब्देन सर्वे समिहिता
 हि ते ॥' (ननु ज्योतिष्टोमशब्देन अन्यशब्दान्वये
 अग्निष्टोमान्येन ज्योतिष्टोमेन इत्येवं उक्त्यादिसंख्यज्योति-
 ष्टोमस्यैव निर्देशः स्यात्, न तु कल्पन्तराणां इत्यत आह—
 ज्योतिष्टोमेति । अयं भावः, ज्योतिष्टोमशब्दोऽयं एते-
 नेत्यनान्येन निराकारात्सत्यात् नान्यशब्देन सज्यते, येन
 उक्तरीत्या विशेषविशेषमात्रः स्यात्, किंतु यस्याद-
 न्येन ? इत्येषायां प्रज्ञाज्योतिष्टोमादन्येन इत्येवं समि-
 हितो ज्योतिष्टोमः प्रतियोगितया सज्यते । ततश्च अग्नि-
 ष्टोमस्यप्राथम्यज्योतिष्टोमात् अन्यत्वं सर्वेणामस्ति इति सर्व-
 निर्देश एवायं इति । न त्वेवं सति सस्यानां प्रागल्भ्यामात्रात्
 यजिसमस्याविज्ञेतेनान्यशब्देन कथं निर्देशः इति वाच्यम् ।
 सस्यावद्विज्ञेतेनान्येनान्यत्वं यजिसमस्यानाधिपत्योपपत्तेः ।
 अत एवोक्तं तन्त्ररत्ने 'यस्यानामग्निष्टोमोऽन्यथाऽद-
 रितयाप्येतोऽप्यमहीनतन्त्राणां मध्ये एव प्रथमः प्रयो-
 ज्यः' इति । इदञ्च 'प्रज्ञापतिर्पञ्चानन्दजन' 'पञ्च
 व्याख्यासामः' इत्यादि श्रुतिकल्पसूत्रयोः संस्थापना-
 रणो यज्ञशब्दप्रयोगः इति । अत्र आचार्यैः (वार्तिक-
 कारैः) किमनेन अग्निष्टोमस्य प्राथम्यं विधीयते, उत
 यज्ञान्तराणां अग्निष्टोमोत्तर एव इति सद्विज्ञा प्रकरणादुपहाय
 अग्निष्टोमप्राथम्यविधिं प्राप्य 'तस्मादेतेनेष्टा अन्येन
 यजेत' इति यजिरप्रत्ययेन एतच्छब्दायां अग्निष्टोमे प्राथ-
 म्यविधौ अन्यत्वं वाक्यं स्यात्, यज्ञान्तराणां अग्निष्टोमो-
 त्तरनाल्लगविधौ तु प्राथम्यविधेः श्रुत्यनुसृतः । तस्मात्
 प्रकरणानादरेण अग्निष्टोमानन्तर्ये इत्येवोक्तिः विधीयते । न
 च प्रकरणान्तरन्यायात्, (२।३।११) यज्ञान्तराणां वि-
 कारविधिर्न भवति इति श्रुत्यर्थः, यज्ञानां इति शब्देन
 यज्ञान्तराणामपि विधिरित्येवमनेन अतिरिक्तमनान-
 त्र्यमवसरान्तरस्याभावात्, इति तन्त्रमार्थं अधिक-
 यान्तरं वार्तिकं, तद्विज्ञापयमाह—(तस्मात् ज्योतिष्टोमा-
 न्यत्वादिशेषात् संस्थापनां, एवमहीनतन्त्राणां प्राथम्य-

देव ब्राह्मणपरित्यागेन इति वेदितव्यम् । मित्रयेऽपि वा ब्राह्मणपरित्यागेन उरध्वहारः इति श्रूयम् । अथु या तेनैव चर्षां प्रयत्नस्य गोदधियाणाभ्यासस्य 'नामिषये पोद-
शिनं' इत्यनेन विख्यातः । ब्राह्मणवाक्ये तु तन्निष्पत्तये पुनः श्रवणं 'उत्तरेऽहन् द्विरास्य पृथगे' इत्यादाविव, इत्यन्येन विचारः ।

न्यायपिन्दुः— 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात्' इति विहितः पोदशी स्तोत्रसम्पन्नः कार्यः, अन्यथा पोदशिसंस्थापचो अग्निष्टोमः इत्येतद्गोवात् अग्नि-
ष्टोमादिपदानां तत्तत्स्तोत्रसंस्थापनमिति स्यात्, इति प्राप्ते, अग्निष्टोमे प्राप्ते राजन्यस्य न तत्प्राप्त्य, किंतु पोदशि-
संस्था इति वचनायः । तस्मात् स्तोत्रसंस्थापित एव कार्यं इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'स्तोत्रास्तः ऋतु पोदशी स्यात् ।'

शंकर— '■ वा सत्युत्तमः ।'

॥ अग्निष्टे द्वाभ्यां द्वाभ्यामेव रक्षणाभ्यां क्रमेण परिहृयाणम् ॥

नामिदमस्त्ये सत्यां वा परिहृयाणमप्येन एकामेव तत्र परिधीय अन्वामिषं वाऽप्यत्र परिहृयाणम् । अथवा प्रवृत्तापि रक्षणादप्यत्र परिहृयाणापि अथर्थातः एव नामिदमन्नामः, इति तं देशमन्तर्भागेन परिधीयते । अतो विवृतापि सर्वाभिर्मुग्गपदेव नामिदम् परितः परि-
हृयाणं, इति प्राप्ते, एकादशमिः रक्षणाद्युग्गपत्परिहृयाणे साक्षा युगव्यादानेनैव युगपदेव मोक्षप्रसङ्गः । तथा च पञ्चमूपपरिहृयाणार्थरक्षणादानक्रमलोपापत्तिः । 'अग्निष्टात्
हेते रगने आदामैवैकं पञ्चमूप द्वाभ्यां द्वाभ्या परिहृयति' इति प्रथममिष्टापादननोपादानश्रुतेः । तस्मात् द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकादशगोऽग्निष्टः परिधीयते । संकल्पः १।१।१३.

॥ अग्निष्टे रक्षता वासयति' इति रजस-
संस्कारः ॥

युगेवादमित्या श्रुतं 'अग्निष्टे एकादशिनो रक्षताः परिधीय वासयति' इति । अत्र रक्षताभिः परिहृयाणे-
नामिसमीपस्थं यूपं कर्तुमर्हतिर्यम्, प्रवृत्तौ 'त्रिवृता यूपं परिधीय' इति भवणम् । अत एव वैश्वदेवस्य द्वितीयासताम्नौ 'यकन्त्' इतिवत् 'तत्र वचना' इति-

यथ युगव्यादानतपरे । परिधीयति च प्रवृत्तिर्द्रव्ययोगात् प्राकृतपरिहृयाणनिवृत्तिः, 'परिधी यत्तु नियुज्यते' इति वचनेन यूपनिवृत्तेर्दर्शनात्, इति प्राप्ते, 'परिधीय वासयति' इति अथवाद्विष्टाभिपरिहृयेन परिहृयाणकरणेन वासयेन रक्षताः सन्तुष्टादित्येवार्थः । विमर्शितव्यासस्य वासयतिपदवैधर्म्यस्य चायुक्तत्वात्, 'अथ यदग्निष्टादि-
रक्षणा विवृयन्ते, तेन सर्वेऽग्निष्टाः' इति वचने अग्नि-
ष्टापासमन्तररक्षणागन्धेन पञ्चमूपानामप्यग्निष्टासंपत्ति-
कथनेन रक्षनामन्तररक्षणागन्धः । रक्षनासंस्कारके वास्ते युगविधायकस्य परिधीयेत्यस्य धर्मप्रशङ्गासमवायेन काल-
भेदेन च प्राकृतपरिहृयाणनिवृत्तेः । संकल्पः १।१।१२.

॥ अग्निसंमार्गन्यायः । १।१।११-१२.

उपस्थणादीनां अग्निसंमार्गन्यायेन उपस्थमूप-
संस्कारकम् । भाट्ट. १।१।१२. 'संमार्गाधिपरणं' इति विन्दौ अयं न्याये द्रष्टव्यः ।

॥ अग्निसंस्कारार्थाः पयमानेष्टयः इत्युक्तम् ।

(१।१।११-१२) भा. १।१।११.

॥ अग्निसंमिथनं प्रथमपत्न्यः (कचः) 'सामि-
धेन्यः' इत्युच्यन्ते । वा. १।१।११।२२ पृ. ७३५.
* अग्निसंमिथनप्रकाशकस्य विना सामिधेनीत्वं न संभवति, अग्रेः ऋतुप्रयुक्तां विना च (सामिधेनीभिः) सामि-
धेनीयत्वं न सम्भरति । सु. पृ. १०५८. * अग्निसंमिथ-
नार्थः इत्यम् । भा. १।१।११।२८.

॥ अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात् क्रतुगण्डः प्रतीयेत ।
१।१।१०।२१ ॥

अस्त्यभिः 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इति । एवं विधाया श्रूयते 'अथतोऽग्निमिष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन, तमस्तिरामेण, तं पोदशिनः' इत्येवमादि । अत्र मदेहः, विप्रमिदाद्यो वायवचनो ज्योतिष्टोमादिभ्यः कर्मान्तरं 'चिनुते' इत्याख्यातेन विधीयते, उत इत्य-
वचनो ज्योतिष्टोमादिषु शुभविधानमेवम् इति । पूर्वमं-
धदाभ्युपयोगविधिविनिर्वाचनेन युगविधानं प्रतिपाद्य इदानीं 'अग्निं चिनुते' इत्यादि प्रसङ्गेन प्रतिपाद्यते ।

अथायं पूर्ववदितोऽग्निविधिः । यद्यपि 'अग्निं चिनुते' इत्यत्र यागो न भूयते, तथापि उत्तरवाक्ये अग्निष्टोमो-

निवृत्तादयः पश्चात् फल्ग्वरे अनुग्रीयमाना अभ्यस्त-
न्वात् फल्ग्वन्तरे दीपयन्ति प्रकाशयन्ति, इतरथा
कल्पन्तरे एव निवृत्तादीनां प्रथमानुग्रहापत्त्या अनुभ्यस्त-
न्वात् क्लेशेन अनुष्ठेयैस्तैः फल्ग्वन्तरेदीपितं स्यात् । एवं
ज्योतिष्टोमप्राथम्यस्तुत्यये प्रवृत्ते वाक्यरोपे निवृत्तादीनां
फल्ग्वन्तरेदीपकां ज्योतिष्टोमे अभ्यस्तत्वनिबन्धनं कीर्त्यते,
न तु आलोकरत् प्रकाशकत्वम् । ततश्च एकदेशसवन्धि-
नामपि इतरेषां ज्योतिष्टोमान्यस्तान्विशेषोपात् स्वसवन्धि-
क्रान्तरेदीपकावमुपपद्यते इति वाक्यरोपस्य सर्वसाधा-
र्येनोपपत्तेः, न ततो विशेषणपरत्वं इत्याह—) 'वाक्य-
रोपस्य सयोगामाशेषेणोपपद्यते ॥' 'यो वै जिहृत् अन्य
यश्चक्रतुमापद्यते स त दीपयति' इति विनाऽपि व्याख्या
सयोगामाशेषे जिहृदादीनां अनेनस्तोमपेक्षया दीपनस्य
समवति इत्यपिरोपात् सर्ववाद इति रिक्तम् ।

सोम—सूते ऋतसयोगात् एकत्वेन जिहृदादेः
वाक्यरोपे क्रतुसयोगादित्यर्थः ।

वि—'एकस्तोमेऽन्यथाद्यः स्याद् बहुस्तोमेऽपि वा,
ऽभिः । जिहृद्व्येत्यर्थवादत्, नान्यमात्रस्य सम्भवात् ॥'

भाट्ट—ननु 'यो वै जिहृदस्य यश्चक्रतुमापद्यते स
त दीपयति.....' इति वाक्यरोपे एकस्तोमभानामेव
संकीर्तनात् तेषामेवाम्यसाम्भवेन ग्रहणात् तत्रैतत्सकालव्य-
विधिः अक्षाधिकरणव्यायेनोचितः, इति चेन्न, वाक्यरो-
पस्यान्यथाप्युपपत्तेः । यो हि जिहृत् स्तोमः प्रवृत्तौ
भटुष्ठितः सोदकेनार्थं यश्चक्रतुमापद्यते प्राप्नोति, स
स्तोमः, त यश्चक्रतु अन्यस्तात्वात् दीपयति इति
सार्थाः । समनति च स्तोमान्तरसत्वेऽपि जिहृदादेशपि
साधात् अनेकस्तोमश्चक्रतुदीपकस्य, धुषान्तरसत्वेऽपि
एकस्य गुणवत्त्वविशेषा जिहृदीपकत्वात् । चक्रतुस्तु
गुणविशेषस्य प्रवृत्ते अनिवार्यमानत्वात् विष्णवादिमास्यस्तोम-
कपतौ च जिहृदादेशमायेन दीपनत्वमुपपत्तेः, वाक्यरो-
पस्य चक्रतुविशेषोपस्थापनत्वेऽपि, विषयो प्रतिप्रधानावृत्ति-
न्यायेन सर्वविषयव्यवर्तिते. सदेहाम्यवेन भवाभिन्न-
स्याप्यमाणात् (११५१९ भाट्ट) न वाक्यरोपस्य निधि-
संनो रक्ष्यवचनात् इत्यहः । अतः जिहृदादिमह्यं कुतो-
ष्टोमीपादमाशेषोपस्थानं, सदाग्रमात्रस्य तदिहृदौ अभ्य-

स्तत्वेन तद्विकृतिदीपकत्वात् तदुत्तरकालवस्तुमुपपत्तेः ।
अत एव अन्यपदेन न सौयदिग्रहणं, तत्र सौमिकाद्वा-
भ्यासाभावात् । अतः तद्विकृतिमानस्य तदुत्तरकालता
इति सिद्धम् ।

न्यायविन्दुः—न सर्वयस्यग्रहणं, किंतु जिहृदादे-
कैकस्तोमभानामेव 'यो वै जिहृदस्य यश्चक्रतुमापद्यते'
इत्यादिवाक्यरोपात्, इति प्राप्ते, 'यो वै जिहृत्' इत्यादेः
अनेकस्तोमेवपि समवात् सर्ववाद एवेति सिद्धान्ताः ।

मण्डन—'॥ वैमानेकशःस्तोमः ।'

शंकर—'नैकस्तोमश्चोऽन्यं च ।'

ह्नु अग्निष्टोमस्य यज्ञेषु प्राथम्यम् ॥

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् । ५।३।१।३।७ ॥

आद्यं—ज्योतिष्टोमे भूपते 'एष मास प्रथमो

यज्ञो वसन्ता यज्योतिष्टोमः, य एतेनानिहृत्वाऽथान्येन
यजेत, गर्वयजनेन सज्जायते, प्र वा मीयते' इति ।
तत्र सपेहः, 'य एतेन' इति कस्यार्थं वादः इति ।
प्रभेनेनोपनयः । उच्यते । 'य एतेन' इत्यग्निष्टोमस्य
वादः । कुतः ? प्रस्मृणात् । तस्य हि प्रस्मरे भवयेतत्
वचनम् । प्रस्तात्वाति च सर्वनामानि भवन्ति ।

दुष्—(लिखितात्) 'य एतेनानिहृत्वा' इति
सर्वनासा प्रवृत्तेः परामृश्यते । प्रवृत्तश्च ज्योतिष्टोमः ।
तस्य चाविनाभूता अग्निष्टोमसत्ता, यदा ज्योतिष्टोमाभ्यासः
तदा सा अवश्यभाविनी । उक्त्यादयः काम्याः । ततो
नित्यादादिष्टोमः परामृश्यते ।

लिङ्गाद्यः । ३८ ॥

आद्यं—लिङ्गमपि भवति । तत्र धृत्यते 'तस्य
नग्नियत स्तोमीयाः' इति । अग्निष्टोमस्य हि भवन्ति
नग्नियत स्तोमीयाः । कथं ? जिहृदं तद्विषयमानं, पञ्च-
दशानि आग्नानि, तानि चत्वारि, सा एकोनवसतिः ।
पञ्चदशो मास्यदिनः परामानः, तेन चतुरदीपितः ।
सप्तदशानि दृष्टानि, तानि चत्वारि, सा अष्टवसतिः,
चतुरदीपितस्य सप्त द्विपञ्चमस्यतम् (१५१) । गतदश
आयमः परामानः, तेन षट्पदिकं दशं नय च (१६०),
एकविंश परावशीपमिति । तदेव नग्नियत (१५०)
अग्निष्टोमस्य । तस्मादपि अग्निष्टोमः ।

वपायते इति । ननु चायं नाग्निस्त्वारः, य-यथाग्निर्निर्णी-
यते, तथाप्युत्तरवाक्ये 'अग्निमनुपजति' इत्यत्र कर्म-
प्रत्ययान्वयित्वायाः श्रित्यन्तरादेशत्वात् संनिधेश्च यजन-
नियम संरक्ष्यते । तेनायमर्थः, चयनसंस्कृतमग्निमतु
अग्निष्टोमादिमिषंजनम् । एवं च कति चयनस्य कर्म-
त्वात् 'अग्निं चितुते' इत्येषापि कृत्यत्वादाहवनीय-
विपपरमं चयनस्य निश्चीयते । 'अग्नेः स्तोत्र' 'अग्नेः
शालम्' इत्यादिवाक्येष्वग्निशब्दस्य श्रवणपरानुपपत्तेर-
क्षणया यागपरवमेध, न चायं वाक्यद्वयेऽप्यग्निशब्दस्य
सामान्यत्वेष्वपि वा चिदनुपपत्तिरस्तीति न यागविधानं,
किन्तु प्रकृतिनिष्ठत्वोद्वागेन चयनसंस्कारगुणविधानमिति ।
न च वाक्य 'प्रकृतावेध सम्कारो विधीयताम्',
अतिदेशतन्तु विवृत्तौ प्रसिद्धविध्यनीति व्यर्थे निवृत्तौ
विधानमिति । यतो निर्दिष्टाश्चयस्य कृत्रमाचनत्वाभावाद्यं
चयनसंस्कृतो गुणात् प्रकृतमस्याप्रवृत्तिः, उपदेशे तु
प्रवृत्तिरिति युक्तमुभयम् विधानार्थवचनम् । प्रयोजनं
पूर्वपक्षे 'अग्निनामाप्युत्तरवाक्यान्तरानुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु
प्रकृतिविधौ चयनसंस्कारमात्रानुष्ठानमिति । सुष्ठु तु—
वाक्यद्वयेऽपि द्वयमेवाग्निशब्दार्थो भवेत् । चयनचोद-
नायास्तदर्थत्वात् अन्यर्थत्वादित्यर्थः । इति दशम
चयनविपरणम् । सौदा.

॥ अमिसु लिङ्गदर्शनात् क्रतुवाच्यः प्रतीयते ।
२।३।१०।२१ ॥

'य एव सिद्धानां चितुते' इति विधाय श्रुते
'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुपजति तमुच्येन, तमतिष्ठाने,
स योऽशिनः' इत्येवमार्त्ति । विषयमग्निशब्दः यागजननः
ज्योतिष्टोमादित्य. कर्मोन्तर 'चितुते' इत्यनेन विधी-
कृते, उत इत्यवचनः ज्योतिष्टोमादितु गुण विषये, इति
विचार पूर्वपक्षमाह । तुमन्द्. पञ्चासत्यगृह्यस्यः ।
'अग्निं चितुते' इत्यग्निः अग्निवाच्यः क्रतुवाच्यः क्रतोः
यागस्य वाचकः शब्दः प्रतीयते । लिङ्गस्य दर्शनात् ।
लिङ्गं हि दृश्यते । 'अग्नेः शालम्' 'अग्नेः स्तोत्र'
'पशुपदोऽग्नेभित्तम्' इति । यस्य नाम्न लोप उत्तरशब्द
भवन्ति, तस्य वाचनोऽप्युच्यते इति शक्यते । यागस्य च
एतत् सर्वम् । तस्मात् अग्निर्लिङ्गशब्दः क्रतोर्वाचकः स्यात् ।

'द्रव्यं वा स्यादोदनायास्तदर्थत्वात् । २२ ॥
वाचन्देन पूर्वपक्षं व्यापयन् सिद्धान्तमाह । अग्निः
इति द्रव्यं स्यात् न यागः । चोदनायाः 'अग्निं चितुते'
इति विधेः तदर्थत्वात् सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तददनायात् ।
जलनामकं अग्निद्रव्यमुद्दिश्य स्पष्टिदलाधारत्वंकल्पेन
चयनरूपसंस्कारोविपरत्वात् । 'अग्निं चितुते' इत्यस्य
चयनेन अग्निं संस्तुहते, चितौ स्थापयति इत्यर्थः । 'अग्निं
अग्निष्टोमेन अनु यजति' इत्यस्य च अग्निं अनु चयना-
त्मकमग्निस्त्वारोत्तर अग्निष्टोमेन यागेन यजति इत्यर्थः ।
तस्मात् 'चितुते' इति न कर्मोन्तरविधिः । किन्तु अग्नि-
शब्दो द्रव्यवाचकः, अग्निष्टोमादितु गुणविधायनं वाक्यं
इति ।

तत्संयोगात् क्रतुसुदाक्यः स्यात् तेन धर्म-
विधानानि । २३ ॥

'अग्निं चितुते' इत्यत्र अग्निवाच्यः क्रतुवाचकः
इतिपूर्वपक्षे यत् लिङ्गमुच्यते, तस्योत्तरमाह सिद्धान्ती ।
'अग्नेः स्तोत्र, अग्नेः शालम्, पशुपदोऽग्नेभित्तम्
भवन्ति' इत्यत्र तत्संयोगात्, तेन मुख्यविधया अग्नि-
शब्दाद्येन जलनेन चयनरूपकृतेन संयोगात् क्रतोः स-
न्धात् क्रतुः यागः तदाक्यः सा आख्या यस्य
स तदाक्यः अग्निवाच्यस्य. स्यात् । तेन कारणेन
च अग्निपुनःक्रतोरेव कानि 'अग्नेः शालम्'
इत्यादीनि वाचयानि धर्मविधानानि शाब्दादिधर्माणां विधा-
नानि विधायकानि भवन्ति । विधीयन्ते धर्माः एभिः
इति विधानानि । प्रकृते तु अग्निवाच्यः ज्वलनवाचक
एव । तस्मात् 'अग्निं चितुते' इत्यत्र अग्नेः चयना-
क्यस्य सम्कारो विधीयते इति । तस्मात् अग्निष्टोमादौ
गुणविधि इति सिद्धान्तः । के

॥ अग्निहोत्रम् । पवमानेष्टिदित आधान इत्या
आहितमग्निः आद्यं च प्रकृत्य होमं कुर्वते । तत्र साय
अग्निश्च प्रकृत्यविश्वं देवते । प्रकृत्य मयंश्च प्रजा-
पतिश्च देवते । 'अग्निर्गोविज्योतिरग्निः स्वाहा' 'प्रजा-
पतये स्वाहा' इति सायहोमो मन्त्री, 'सूर्यो ज्योतिर्व्योतिः
सुयंः स्वाहा' 'प्रजापतये स्वाहा' इति मातृहोममन्त्री ।
पयः इत्यादीनि दश द्रव्याणि विकल्पेनान भवन्ति । के.

साधारणो वाऽनुविष्यत्तिस्तस्य साधारण-
त्वात् ॥ ९ ॥

भाष्यं—नैतदस्ति, प्रतिनन्त्न स्वरूपेद इति । किं
तर्हि ? साधारणः स्वयत् । कुतः ? यतोऽयमनुविष्य-
यते । यूपः साधारणः सर्वपशूनाम् । तस्य साधारण-
त्वादयमपि साधारण एव न्याय्यः । यथैक एव यूपः
सर्वपशूनां साधारणः, एवमयमपि अष्टमाणां विशेषत्वात्
साधारणो भविष्यति । नैतदुक्तम् । अङ्गप्रतिकर्षवच-
नात् अष्टमाणां विशेषत्वात् यूपस्य साधारण्यमुपपद्यते, न
तु स्वरोः प्रतिरूपं किं चन वचनामस्ति, यतोऽष्टमाणां
विशेषत्वादस्यापि साधारण्यमुपपद्यते । यदेतत्, 'यूपस्य
स्वयं करोति' इति, तदन्तःप्रयोगस्यैव स्वरूपमङ्गजन
कर्तुं, यमुपादेते तं यूपमिति । न चान्यस्य साधारण्येनास्य
साधारण्यं युक्तम् । सभवंति लोकस्यापि बहु- ताकल
इति । चोदकप्रयोगवचनाच्च भिद्यमाना अन्तःप्रयोग-
स्यैव अष्टमाणां प्रतिनन्त्न प्रापयन्ति, अष्टमाणां विशेष-
त्वादित्यतो येद एव युक्तं इति । तत्रोच्यते । यद्यप्यस्य
नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षं, न चान्यस्मिन् प्रति-
कृत्यमाणोऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति, नैतदुक्तम् । अस्यैव-
योर्हि तदेव मयति, न स्यदयोः । अयं च शक्यो
यूपमनुविष्यते । तदस्य यूपप्रतिषेधवैव सिद्धः प्रति-
कर्षः । अतो यन यूपमनायमपि । यथ, यूपस्य स्वयं
करोतीत्यन्तःप्रयोगस्यैव शुनिरिति, तदपि नैवम् । द्वौ
हि कालौ द्वयम् । एक उपादानकालः, एक उपास्य
प्रयोगकालः । यदि उपादातय नदि वदनुपादाय कश्चित्
प्रयोगमारभते । नस्तनुपादाय गौहीनं, पशुस्य प्रयोगं,
गौहीनं मृगयति । यद्युक्तोऽन्यं प्रयोगं यत्र न भवति ।
अयं च यूप किंमानमनुविष्यते । अतो यत्र छेद-
नमायमपि । यदपि एकस्यापि यूपस्य नद्वयं स्वर-
यमवतीति, स्यादेव, यदि प्रायश्चित्तविशिष्टस्य नोपादान-
मनेत् । विशिष्टस्य उपादानमुक्तं, 'ततो य. प्रथमः वानरः
परपतेत् स स्वयः कार्यः' इति वचनात् । यदूना च
प्रायश्चित्तमावात् बहुवचनं न सम्पन्ति । तस्मादेक एव
साधारण स्वरूपिणि ।

सोमान्ते च प्रतिषेधदर्शनात् ॥ १० ॥

श्री. श्री. १०

भाष्यं—सोमान्ते चास्य प्रतिषेधदर्शनात् । 'यस्यैव
ष्टोमे प्रस्तरं प्रहरति, स्वयं चायश्चैवैवसाय' इति । तत्
साधारण्ये एवोपपद्यते । तस्मात्परमं ह्यग्नीषोमीयान्ते एव
स्यात् । तस्मादपि साधारणः ।

तत्कालो वा प्रस्तरयत् ॥ ११ ॥

भाष्यं—इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ।

न धोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेष्टात् प्रस्तरे तथा ।
१२ ॥

भाष्यं—नास्यानुपस्थाकादस्य स्वरोः प्रहरणम् । किं
चारणम् ? इदमेव प्रहरणस्योपस्थाकाव्य, 'सोमान्ते
प्रस्तरं प्रहरति, स्वयं चायश्चैवैवसाय' इति । अनेन
कमादग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते । स यदि साधा-
रणः, तत् सर्वपशूनां कृताये कर्मणि अस्त्योत्सर्गविशे-
षस्याग्नी प्रहरणस्य दर्शनमुपपद्यते । अथतु वृषन् स्यात्,
ततोऽग्नीषोमीयत्वात् एव दृश्यते । अथ वचनमिदं
कस्माच्च भरति, अग्नीषोमीयान्ते प्राप्तस्य सोमान्ते वच-
नात् । नैतदेवम् । वचनेन द्वावुत्सर्गस्य विशेषो ज्ञे-
यत्वा, अग्नी च प्रहरणं, सोमान्ते च । तथा च पाक-
मेदः स्यात् । तस्मात्तद्वचनम् । यत्तु प्रस्तरपरिति,
प्रदेष्टात् प्रस्तरे तथा । प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रहरण-
मुक्तं, 'आशीर्वातः प्रस्तरं प्रहरति' इति । चोदनेन
प्रतिषेधं प्राप्यते । तथानुपस्थानालस्य दर्शनं गुण्यते, न
स्वरप्रहरणमैतदस्ति । तस्मादपि नोपपन्नम् ।

शा—प्रहरणस्यानुपात्तत्वात् शक्यमावापेन प्राप्यम्,
इत्येकस्मिन् यूपे एक एव प्रथमः शक्यः, इति तत्त्वम् ।
यूपन्धेदनादित एव चास्य स्वात्मोद्भिदस्यैव नानुपादा-
परिहारायै नोपादानं कर्तव्यं इत्यष्टमाणां विशेषत्वादि
तन्त्वम् ।

सोम—यूपस्यैवमावात् न एवावपत् तन्मा
इत्युच्यते । मयति । सूत्रार्थे 'तु-यश्च' अग्नीषोमी-
यत्नानुपपत्त्यैव स्यात् स्वसन्तत्वाभावादिति ।

वि—'स्वमिषोऽयश्चैव' स्या, दस्तान्तरतो सिद्धा,
प्रायश्चित्तमेककाले तत्र स्यादतिशेपः ॥

माह—यूपस्य स्वरूपे सर्वपशूनामर्थे तत्रेति ।
न च तदुपादाने दीक्षाकालस्यानुपस्थादेधानुपस्थाने

‘मघान् पूजयामास दिः अत्रायि’ इति न्तु अविवक्षित-
 गुणार्थं कार्यन्तेन अग्निप्राप्त्यन्त्येकवर्त्तु प्रवर्तते ।
 ततश्च अग्रेः प्राक्तन्यं एकवर्त्तु न गुणभाजः इत्यादि
 पूर्ववदेव शोचनीयम् । वृषाणि इत्येतदपि ऋष्यवचनं अग्नि-
 धक्षितमिति ध्येयम् । वा. ३।१।३।४ पृ. ७२२-२६.
 * अग्निहोत्रे अग्न्युद्धरणमन्त्रः ‘वाचा त्वा होमा,
 प्राणेनोद्गामा, चक्षुराऽप्ययुषा, मनसा ब्रह्मणा, ओषेया-
 मीषा, एतैस्तु पन्चभिर्देवैर्होत्रमिच्छामि’ इति ।
 अयं मन्त्रः दशपूर्णमासार्थं बहुल्लङ्घने न पठितव्यः ।
 वि. १।४।१, * अग्निहोत्रे उद्धरणे अस्मत्पञ्चले वा
 आहवनीयगार्हपत्यरूपमिद्वचनात् एव पुनराधानं कर्तव्यं,
 न तु एकनाशेऽपि । ६।४।८, * अग्निहोत्रे गार्हपत्ये
 श्रपणं विहितं, मासाग्निहोत्रे न प्राजहिते श्रपणम् ।
 १२।१।६, * अग्निहोत्रे अर्तिलादिवाक्यं पणोविधे-
 र्यवादः । अर्तिलग्न्यग्न्यायः । १०।८।४,
 * अग्निहोत्रे ‘दधेन्द्रियवामस्य जुहुवात्’ इत्यत्र विहितं
 कान्यं दधि नित्यप्रयोगे न प्रादुर्भवति चेन्न । ‘दध्ना
 जुहोति’ इत्यस्मिन् वाक्यान्तरे वामनयोगमनुपन्यास
 नित्यहोमप्रयोगेन दधिवाचनात् । तस्मात् एकस्यैव दध्नः
 नित्यत्वं कान्यत्वं चाविद्वद्म् । ४।३।३, * अग्नि-
 होत्रे दशप्रत्यविकल्पः । अथ अव्ययस्थितौ विकल्पः ।
 ब्राह्म. पृ. १५८, * अग्निहोत्रे दश प्रमाणि । ‘दध्यम्
 दधने पक्षे तद्धोमस्य विशेषणम्’ । वा. २।२।१।२५ पृ.
 ५४१, ‘पक्षे दधि वसाम्भं कर्षितेनतण्डुलाः । सोमो
 नाम तथा तैल्मापस्तानि दसौ तु ॥’ सु पृ. ८६७.
 * अग्निहोत्रे नैयमित्ये उपसदः स्वाध्यायः परार्थो वा न
 विद्यन्ते । वा. २।१।१।२४ पृ. ६१४, * अग्निहोत्रे
 ‘वायवजीवमग्निहोम जुहोति’ इति गृह्यब्राह्मणे
 (कौषीतके) । जीवमग्निमिच्छकः प्रयोगमेवेदोऽय,
 इति नित्याग्निहोत्रविधिरयम् । ‘वायवजीविकाधिकरण’
 इति विन्दो द्रष्टव्यम् । वि. २।४।१, * (अग्निहोत्रे)
 सार्वजन्यस्य प्रधानस्य त्वत्काराद्भ्रम्येतेषामनुपन्यासकालानि
 वैयुष्णात् । एवं प्रातस्तमन्यवर्षाणि आकर्तन्ते । वा.
 २।२।५।१६ पृ. ५०८, * प्रत्यक्षजमानाग्निहोत्रेषु
 अग्न्युपसानार्थं श्रोतव्यम् ~ आसीमेत्यर्थं (‘अमनं

वोऽमनं मेऽस्तु’ इति) दर्शयति । ३।८।६।१६.
 * गालपनीयामप्ये अग्निहोत्रकरणे सातपनीयावदार्थानां
 वक्ष्यि व्रमहानिरस्ति, तथापि अग्निहोत्रस्य यथा प्रत्ययन-
 पदार्थलोपप्रवृत्तः, तथा पदार्थवैयुष्यं नास्ति ।
 सोम. ५।१।१७, * अग्निहोत्रदशपूर्णमासमात्रं कथं
 विदधिमिच्छति, अक्षतो नाधीते कर्त्तव्यं, तथापि
 न तस्य तत्र अनधिगताः । वा. ३।८।८।८, * अग्नि-
 होत्रदशपूर्णमासादीनि कर्माणि गार्हपत्याहवनी-
 यान्नाहवस्येवनादित्यो विना न सिध्यन्ति । मा. २।३।३।४
 पृ. ५५०, * अग्निहोत्रदोहाधिकारे ‘धन्वासासमेत’ इदं न
 कर्मान्तरं किन्तु स्वर्गमानरूपः संस्कारः । ‘वत्तालम्भा-
 धिकरणं’ इत्यत्र द्रष्टव्यम् । २।३।१।११-१७, * अग्नि-
 होत्रद्रव्यस्य चतुस्त्रयसंस्तुतस्यैव प्रधानहोमार्थत्वम् ।
 के. * अग्निहोत्रद्रव्यस्य चारः (वैवादिना पशोरुत्तरे
 द्वितीयदिने मिलिते) प्राजहिते एव । संकल्प. ३।२।२५.
 * अग्निहोत्रमात्मना कौण्डपयिनामपनगतमासाग्निहोत्रे
 यमातिदेशः । मासाग्निहोत्रस्यायः । मा. ७।३।१।१-४,
 * अग्निहोत्रप्रकरणे ‘दध्ना जुहोति’ इत्यादिना न
 कर्मान्तरं विधीयते किन्तु अग्निहोत्रे एव गुणविधिः
 वैकल्पिकः । २।२।१०।२४, * अग्निहोत्रप्रकरणे भूते
 ‘दध्ना जुहोति’ इत्यादौ अक्षिपारूपं दधि इत्यत्र त्रिषा-
 न्नितोपगं सत् विधीयते ‘दधिसाधनं होम
 कुर्यात्’ इति । वि. ५।३।१ वर्णक २,
 * अग्निहोत्रप्रयोगौ नित्यकाम्यरूपौ विन्तौ ।
 ‘वायवजीविकाधिकरण’ इति विन्दो द्रष्टव्यम् । २।४।१,
 * अग्निहोत्रप्रवृत्तः उद्धरणं तत्र अधिहृत्यैव काले,
 प्रातश्च आविःमयै काले विहितम् । १।४।१,
 * अग्निहोत्राद्भ्रमः त्रिषास्य, न द्रव्यस्य । १।४।४,
 * धामान्तरे ‘द्वे आहवनीये, चतस्रो गार्हपत्ये,
 चतस्रोऽन्वाहार्थवचने, दश उपवन्ते, दशशत विराट्,
 य एव विद्वान् त्रिरष्ट-संयममग्निहोत्रं जुहोति’ इति सर्व-
 होमविधयन्तेन अग्निहोत्रान्द्रप्रयोगात् सर्वविधप्रत्येय
 अग्निहोत्रशब्दस्य निश्चीयते । सु. ४. ७८१, * आहवनीये
 होमो नापरयोः इति गार्हपत्यान्वाहार्थवचनवोदोऽनित्ये-
 यत्, गृह्यब्राह्मणे ‘सद्यं च जगानि विद्यतिश्च

दुष्—‘अग्निप्रोमे राजन्यस्य गृहीयात्’ इति सति अग्निप्रोमे षोडशिमहणम् । यदि सस्तोत्रपञ्चः क्रियेत, अग्निप्रोमसत्या न स्यात् । अस्त्यां च (अग्निप्रोमसंख्यायां निमित्ताभावात्) षोडशिमहणमेव न प्राप्नोति । तस्मात् स्तोमराज यम निमित्तविधातो न, तद्विषयम् । इह तु निमित्तविधातय स्यादिति । कथं च राज्ञोमयागो भवेत्, यदाग्निप्रोमस्तोमस्य षोडशी अङ्गत्वेन विधीयते । तथा सति प्रधानस्याङ्गेनाभ्यवधानात् क्रियेत स्तोमराजम् । न चापमग्निप्रोमस्तोमस्य अङ्गत्वेन विधीयते, षोडशियागाभ्यासस्य कल्पनात् । न च निष्कर्मसाधिव्या स्तोमराज्ये प्रति ।

सस्तुतदागो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥

भाट्ट—सस्तुतदागो वा षोडशी । नुतः । तदङ्गत्वात् । यागस्य हि गतोमयागे अङ्गभूते ग्रहमहणमिति । कथम् । ‘मह वा गृहीत्वा चमस योजीव स्तोमदुपाकरोति’ इत्युपसर्गते निमित्ते भवितव्य नैमित्तिकेन । तस्मान् सस्तुतदागः षोडशी स्यात् ।

दुष्—कर्तव्ये स्तोमराज्ये तदङ्गत्वात् । षोडशियागः कल्प्यात् । कल्पस्यात् अङ्गान्यपेक्षते । यदि (अङ्गानि) न क्रियेरन् (तथा सति षोडशी) स्वकर्मैवैव साधयेत् । तस्मात् क्रियेत स्तोमराजम् । क्रियमाणे तु अग्निप्रोमसत्या न स्यात् । अस्त्या चाग्निप्रोमसत्या (क्रियेतैव) । तस्मात् सस्तोमराजः । [लिखितपाठोऽयं, कलस्य तु तत्परजनसम् ।]

लिङ्गद्वन्द्वेनाथ ॥ ५१ ॥

भाट्ट—लिङ्गमप्येतमर्थे दर्शयति, सस्तुतदागः षोडशीति । कथम् । ‘उज्यो ना अन्ये यत्कृतः सति ह्यते तिर्यङ्गोऽन्ये, ये होतव्यमभिधत्तव्ये च कथ्ये, ये वाऽन्यायाकृते तिर्यङ्गः’ । कथं इत्येतद्विदुः । एतद्वच्च भवति । इये एव यत्कृतो भवति, ये होतव्यमभिधत्तव्ये, ये चाप्यन्यायाकृते । यदि सस्तोमपञ्चः षोडशीति, तत्र एतम् । अन्यथाऽयं षोडशी अपूर्णमपि सतिष्ठेत् । तस्मादपि सस्तोमपञ्चः षोडशी ।

यचनत् सत्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥

भाट्ट—अथ यदुक्ते, सति हि सत्थान्यत्वमिति । यचनदेवं मतिप्यति । अग्निप्रोमान्तं यदुक्तं, तस्य वचनादयं अन्योऽन्तो विधीयते । इमिन् वचनं न कुर्यात् । तस्मादपि सस्तोमपञ्च इति ।

शा—षोडशयेव यदा ‘अप्याग्निप्रोमे राजन्यस्य गृहीयात् अप्युक्त्ये वादाः’ इत्यादिवचनात् अग्निप्रोमोक्त्योर्गृह्यते । तदा किं अस्तुतदागः स्यात्, उत तदाऽपि सस्तुतदागः, इति संशये, ‘उक्त्याग्निप्रोमसंयोगे नास्य स्तोत्रादिकं भवेत् । षोडशिस्तोत्रसंख्यायां नोक्त्याग्निप्रोमत्वा भवेत् । अग्निप्रोमद्विचिन्ता हि स्तोत्रसंभानिधित्वम् । षोडशिस्तोत्रसंख्यायां नाग्निप्रोमः कर्तुमर्हेत् ॥’ इति अग्निप्रोमे प्राह । इत्येतदेव विवक्ष्यते । तस्मादस्तुतदागः स्यात् । (अथ लिङ्गान्तः) ‘सत्यं सत्थान्यत्वाऽऽपत्तिर्वचनात् न दुष्यति । पूर्ववत्संयोगमर्देन सत्थैवान्ता विधीयते । उक्त्यस्यस्यो हि यः प्राप्तस्तथाऽग्निप्रोमसंभितिः । राजन्यस्य तथा नानौ विदुः षोडशिसंभितिः । इत्येव वचनस्यार्थस्तस्मात् सस्तुतदागः । तदङ्गत्वेन हि स्तोत्रं दाक्ष चादित्य चोचितम् ॥’ ‘एकविंश स्तोत्रं भवति प्रतिदिन्यै हरिवच्छस्यते’ इति विहितं सस्तुतदागं, असति विरोधे किं उक्त्याग्निप्रोमसत्थस्य न क्रियते ? तस्मात् सस्तुतदागः ।

सोम—षोडशिमहणं वाधप्रवृत्त्या तद्वत्स्तोत्रं यत्कृतवत्तयो चिन्त्येते इति वञ्चनम् । इह अग्निप्रोमादिसत्या निमित्तताया उपपादय षोडशिसत्या न विधीयते, किन्तु यः कर्तुः अग्निप्रोममस्याः उक्त्यसत्सत्त्वकश्च विहितः, स कर्तुः राजन्यस्य न तत्पलायः, किन्तु षोडशिसत्सत्त्वकः कर्तव्यः इति राजन्यस्यैव निमित्तीत्यस्य पूर्वसंयोगमर्देन सत्थान्तरं विधीयते । सूत्रे सति स्तोमराज्ये सत्थान्तरं स्यादित्यर्थः ।

वि—‘अग्निप्रोमोक्त्यस्य षोडशिसस्तुतदागः । तदुक्तो नाऽपिमाः प्राप्तस्तुतदागसमन्वितम् ।, स्तोत्रं भवत्येवमिति हरिवच्छस्यते तत्र । (इतिवत् हरिचन्द्रसुक्तम्) । इत्येते दान्यसत्थान् सस्तुतदागमुत्पन्नतः ॥’

भाट्ट—‘षोडशिनो वैद्वत्त्व’ (१०.१.१३४) इत्ययं षोडशिसंख्यायाः प्रकृत्यङ्गत्वं ‘अप्याग्निप्रोमे राजन्यस्य

कारयेत् । ' शास्त्रकथयिष्यते ' इति सिन्धो इष्टम् ।
 १।७।११८-२०. ० अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानकाला-
 यधिः । जोगत्सवि सप्तयोगाग्नेन अनुष्ठानं
 यक्ष्य जीनानाधिः कालः, अग्राह्यस्य अग्राह्यः,
 प्रविप्रविशोः श्रियद्वर्णपरिमितः इति जीनानादिकालानां
 यज्ञपरिधत्तविकल्पान् अन्यन्तविरक्तस्य द्वापरे प्रविप्रविशोः
 मासोऽपि वा स्यादपिपरिधत्तविकल्पान् यक्ष्यः । सु.
 ४. ५. ०. ० अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणि धृतद्रव्यापचारे
 प्रतिनिधिना समारम्भयामि । भा. ६।१।११२-१०,
 ० अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणां यथाद्रव्यनुष्ठानम् ।
 ' यथाद्रव्यकथयिष्यते ' इति सिन्धो इष्टम् । ६।१।११२-३.
 ० अग्निहोत्रादिपदानि द्रव्यभूतानिद्रव्यस्वायोगार्था-
 मियापीनि । वा. २।६।१२।२४ ४. ६१६. अग्निहोत्रा-
 द्यावज्जीवकर्मणां स्वकाले एतानुष्ठानं न सात-
 त्वेन । अग्निहोत्रन्यायः । भा. ६।२।७।२४-२०.
 ० अग्निहोत्रादिविधयः नैर्मर्गितु विद्वान् लब्धेयु
 चतुर्वर्गस्य विद्या नाधिगम्यते । आ. तर्कादे ४. ६.
 ० दक्षितस्य अन्त्येन गगने प्रयत्ने अग्निहोत्रा-
 भावेऽपि सनतोच्चैव अग्निनेतव्यः । संकरं,
 ६।२।३१. ० अग्निहोत्रार्थं उद्भूतवैद्यमिः उद्भूते
 न्येतिभ्योऽपिः प्रायश्चित्तं, न तु दृष्टाभ्योद्भूतम् । वि.
 १।६।३. ० अग्निहोत्रेति कर्तव्यया अग्निप्रयत्नादिष्वेव ।
 वा. २।२।११।२६ ४. ५५०. ० अग्निहोत्रेष्टिगोमयमांसा
 अपूर्णस्य च हविषाः कर्तव्यः । वि. १।१।११ १. १.

॥ अग्निहोत्रनामन्यायः । (७।३।११-४)

द्रव्यशब्दे प्रथमस्य ह- प्रायणीय इति नाम तथा
 गगानयनेऽपि । तत्र अग्निहोत्रनामन्यायेन अर्चयेत्, इति
 चेत् नैवम् । मासाग्निहोत्रन्याय एवायम् । ७।३।११-४

॥ अग्निहोत्रन्यायः । अग्निहोत्रादिकर्मणां
 निश्चितकालकर्तव्यत्वम् ॥

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वान् पुरुषार्थो विधीयते ।
 ६।२।७।२३ ॥

भाष्य—इदमामन्त्रित, ' यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति '
 ' यावज्जीवं दशपूर्णमाशान् यजेत ' इति । पुरुषार्थोऽयं
 यगो विधीयते । नायमभ्यासः कर्मोप इत्युक्तम् (२।

१।१।१-३) । इदानीं सदित्येन, किं सातयेन होतव्यं
 उच्य असातयेनेति । किं ग्रामम् ? पुरुषं प्रति दण्डिद्वयान्
 सातयेन । अयं पुरुषः, इति सातयेनानुष्ठानम् । ननु
 ' प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं ' ' पुरुषायाः प्रातः ' इति भूयते
 ' योगमास्या योगमास्य यजेत ' ' अनाशम्यायामनाशम्या
 यजेत ' इति । नैव सर्वाङ्गोपसंहारिनः प्रयोगः । अतः
 कालान्ते हीने न होतः ।

तस्मिन्संभवमर्थान् । २४ ॥

भाष्य—नैवदक्षि, यत् जुहुयितुं यत्नेन होतव्यं
 निवि । यथा सज्जेति, तथा जुहुयादित्युच्यते । न च
 सातयेन मन्त्रयेन । अत्रयमन्त्रेन आहारादिगाराः
 कर्तव्याः । तन्मात्रार्थाविरुद्धेषु कालेषु सततं होतव्यमिति ।
 न कालेभ्य उपदिश्यन्ते । २५ ॥

भाष्य— न नैवदक्षि, यत् जुहुयितुं यत्नेन होतव्यं
 सततं होतव्यमिति । काल एव भूयते ' प्रदोषमग्नि-
 होत्रं होतव्यं ' ' पुरुषायाः प्रातः ' इति । तथा ' योगमास्या
 योगमास्य यजेत ' ' अनाशम्यायामनाशम्या यजेत ' इति ।
 तस्मात् सातव्यमिति । आह, ननु विष्णुगम्यापि
 प्रयोगात् काल आदर्शनीय इति । अत्रोच्यते । न काले
 युगः । मिलितं देनदित्युक्तम् । तस्माद्व्येयु कालत्र-
 तिहित्वान् इत्यन्यत्रेण स्यात् । तस्मादाभिनवात्स्य
 यावज्जीवं प्रयोग इति ।

दशेनान् काललिङ्गानां कालपिपातम् । २६ ॥

भाष्य—लिङ्गं च भानि, " अथ वा एव स्वर्गा-
 लोकादिभ्यो यो दण्डपूर्णमाशयोः सन् योगमासीममा-
 शस्य वाऽनित्यत्वम् " इति । यदि तस्मिन् काले
 होमस्य कक्षाविशतिः स्यात् ? तस्मादपि न सततम-
 भ्यासः ।

शा— ' यावज्जीवं ' इति भूयते । तत्र सदायः किं
 सातयेनानुष्ठानं उच्य सातयेनानुष्ठानं, योगमास्यमास्य-
 योश्च दण्डपूर्णमाशौ इति । तत्र जीने निमित्ते कर्मविधा-
 नात्, नैमित्तिके च अवमावितानुष्ठानेऽपि अनेगु-
 ष्यात्, कालस्य बाधत्वात्, तदुपेन सततानुष्ठानं
 न्यायम् । इति प्राप्ते श्रुम् । ' अत्रवेऽपि च कालस्य
 न स्यादोऽन्याद्वयम्, नूनः ? । अनुवादव्युत्पत्त्या तस्मिन्

गृहीयात्' 'अप्युक्त्ये' इति वाक्याभ्या इत्यु-
क्तम् । तदिहाक्षिपते । नहि अत्र राजन्ये निमित्ते
पोडशिरस्यायाः अग्निष्टोमाङ्गत्वेन विधिः । अग्निष्टोमादि-
पदवाच्या संस्थेन उद्देश्या भवेत् तदिशिष्टो ज्योतिष्टोमो
वा । नोभयथाऽपि संभवः, एकस्मिन्वाया अपरसंस्थाऽ-
समयात् । संस्था हि तत्तत्तोत्रोत्तरं तस्मिन् ऋतुप्रयोगे
सौत्रान्तरमात्रः । न च अग्निष्टोमस्तोत्रादेरन्तिमत्वे
पोडशिस्तोत्रस्य अन्तिमत्वा सम्यग् । अत्र एव पूर्वपूर्व-
संस्थोपमर्देन संस्थान्तरविधिः इति सिद्धान्तोऽपि अस्ति-
रातः । उपमर्दस्य अरम्भार्थत्वेन उद्देश्यविधेयभावेन
वाक्यार्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । पूर्वसंस्थोपमर्दोऽपि
पोडशिनि उक्त्यपरमन्त्रविधानात्, अग्निष्टोमाभ्यास्तोत्र-
सिद्धान्तसिद्धिप्राप्तये च । नापि अग्निष्टोमादिपदेः
शुद्धं ज्योतिष्टोमं लभ्यमित्या तदुद्देशेन पोडशिरस्याविधिः,
वाक्यद्वयैवर्थापत्तेः । अतो जपन्ये अनुपपत्तेः पोडशिरादे-
ष्टुप मह्यगामं पोडशिरस्याङ्गभूतं लभ्येत्या तदेव अग्नि-
ष्टोमादिसंस्थोद्देशेन तदिष्टिष्टकरोद्देशेन वा विधीयते ।
तत्र च देयतासंयोगात् यागान्वालोऽपि आर्थिकः । न
च एतावता तदङ्गभूतसौत्रस्यापि करणम् । तस्य प्रधान-
भूताग्निष्टोमादिसंस्थोपमर्दस्यैवा प्राप्तात्, इति प्राप्ते, न
तापत् संस्थाविशिष्टज्योतिष्टोमोद्देशेन मह्यगविधिः । अग्नि-
ष्टोमादिपदेऽपि लक्षणाऽऽपत्तेः । नापि संस्थामानेद्देशेन
संस्थाङ्गस्य, प्ररणादप्राप्ततया प्रतिप्रत्ययार्थरूपिण्यनु-
पपत्तेः । नापि गत्याया निमित्तभूताया 'ज्योतिष्टोमा-
ङ्गत्वेन विधिः, राजन्यग्राप्ति निमित्तत्वेन उद्देश्यत्वेनान्ता-
पत्तेः । अतः प्रथमोपरिपदेऽपि अग्निष्टोमादिपदे एव
सौत्रग्राह्या तदभ्यासग्राह्यं च । नन्वी च उचितमपी ।
तथा च अग्निष्टोमाभ्यासे कृते तत्र त्र्ययणाद्विधत्वात्
तदभ्यासोत्तरपाल्नामिदिष्टोष्टमिद्यमर्थे राजन्ये निमित्ते
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधीयते । अथवा तस्य निज्या
अग्निष्टोमगत्या, वाक्या च उक्त्यवस्था निरन्ते ।
वाक्या तु पोडशिगत्य गच्छेत्तमेन इति विनोदः । अत
एव 'त पयममुक्त्येन्य' इति उक्त्यपरमन्त्रोऽपि
पोडशिनि, वाक्यसंयोगे अविद्यमानत्वात् च इत्यपि
सोध्यम् ।

इयं ह्यत्र स्थितिः प्रामाणिक्यै, अग्निष्टोमसंस्थाया न
अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तर उक्त्यादि किं चित् । उक्त्यपरस्यापि
तु वदुत्तरं उक्त्यस्तोत्राणि, न तु तस्याप्युत्तरं पोडश्यादि ।
पोडशिसंस्थाया तु वदुत्तरं पोडशिस्तोत्रं, न तु तस्यापि
उत्तराभिरावादि । अतिरामगत्या तु तेनैव समाप्तिः
इति । तदिह काम्याया पोडशिसंस्थाया अतिरामान्तर्गत-
पोडश्याभासे च यथास्थित एव उक्त्यपरमायः । अग्नि-
ष्टोमसंस्थोपमर्दे तु अग्निष्टोमाभ्यास्तोत्रात्पक्षे वाचनिक-
त्वात् उक्त्यस्तोत्राणां लोप एव । एतस्यैव च 'अत्यग्नि-
ष्टोमः' इति संज्ञा, 'अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृही-
यात्' इति शागव्यरचननात् । उक्त्यपरसंस्थोपमर्दे तु
तत्र उक्त्यस्तोत्राग्राह्यं प्रतिप्रत्ययत्वात्, न तत्र उक्त्यग्रा-
ह्येः । उक्त्यपरस्याप्याथ काम्यायाः एव प्राप्तेः तदुपमर्दं
राजन्यस्य तांशुवृत्तिः । अन्यथा 'अप्युक्त्ये' इत्येत-
द्वाक्यस्यैवर्थापत्तेः । साऽस्तु वा काम्योक्त्यपरसंस्थायाः
निवृत्तिः । निरुक्तिं चैतत् विस्तरणं रथतरवर्गणे
(७१२) कौस्तुभे । अतः संस्तुतत्वात् एव पोडश्या
संस्थास्यः उक्त्याग्निष्टोमसंस्थोपमर्देन राजन्यस्य स्यात्
इति सिद्धम् ।

यानि तु 'अतिरात्रे मास्यस्य गृहीयात्' इत्या-
दीनि वचनानि, तेषु न पूर्वसंस्थोपमर्देन सत्तान्तर-
विधिः, प्रतिप्रत्ययार्थरूपिण्यभ्यासेन अग्निष्टोमादिसंस्था-
वैलक्षण्यप्रतीतिः । अनुपपत्तिरिति उक्त्यग्राह्ये तपाद-
नैवर्थापत्तेः । प्रथमोपरिपत्तितत्त्वमस्य सौत्रग्राह्यत्वे
प्रमाणमात्राद्यः । अतश्च त्रयमनुपपत्तं पोडशिसंस्थेन
तस्याग्राह्यमन्यत्रम् । तस्य च अतिराममन्त्रोद्देशेन
तत्तत्तादृशोत्तराभिरावादिना वा विधानं, संस्थायाः साह-
चर्यादेव निरुद्धास्तुम् । तस्य च पादात् अतिराम-
स्तोत्रपूर्वत्वान्नान्यसिद्धिः । अत्र एव सादागम्यं त्रिव्य-
वत् तत्र तस्य प्राप्तेः 'नतिरात्रे पोडशिरं गृह्णाति'
इत्यनेन वाधित्वमपिद्वयं प्रतिषेधः । अतश्च सादागम्यं
विशेषः, अन्येषां श्रवणमात्रमात्रादेरन्यत्र नैव इति
भवेन्न ।

यत्तु 'अतिरात्रे पोडशिरं गृह्णाति' इति क
चित् दिव्येन वचनं, तत् 'अतिरात्रे सामागम्य' इत्ये-

● 'अग्निहोत्रवणी च ह्येवं च' इति यशायुपरितोषः निर्वा-
पवाधत्तं पाठपानम् । इदं सद्राजन्तर्गतं चेयम् । 'अग्नि-
होत्रदहत्या हवींषि निर्वपति' 'यशायुधानि भभरति' । के.
● अग्निहोत्रदहणी प्रहृतौ धनान् भवति । दुप्.
१०।२।२।१६३. ● अद्रं प्रधानेन धाव्यते । यथा पय-
मानेष्टिषु अग्निहोत्रदहणी निषिषिण धाव्यते । बाल.
पृ. १३२. ■ यथा अग्निहोत्रं हुतं स अग्निहोत्रदहणी ।
शा. १०।२।२५. ● अग्निहोत्रदहण्यस्योऽपि आधाने
पयमानेष्टिषु कृपनान्तरेण निर्वाहः कर्तव्य एव । भा.
१०।२।२।१६३. ● 'अग्निहोत्रदहत्या हवींषि निर्वपति'
दर्शादीषी । भाट्ट. १०।२।२६.

ॐ अग्निहोत्रश्रोमः सायंतनः पशुवागादिनेऽपि
नौत्तरवेदिषे, देवात् पशुकर्मणः उत्कर्षं तु औत्तर-
वेदिषे, एव ॥

पशौ पूर्वपुरुषं प्रणयन (इत्यादिचिन्ता) तद्विनीयं
सायनमग्निहोत्रनौत्तरवेदिषे एव स्यात् । तस्यैव मुख्यदहणी-
यात्, इति प्राप्ते, (पशोः सप्तस्वाध्वनी-
यात्, इति प्राप्ते, (पशोः सप्तस्वाध्वनी) उत्तर-
वेद्या नामिहोत्रस्य कारणमस्ति । वैराज्यं कर्मण उत्कर्षं
तु तस्या प्रकृतौ तत्रैव कारणमिति कारणः । संकष्य.
१।२।२४.

ॐ अग्निहोत्रादिकर्मणां निमित्तान्तरोधेन
कारुतिः ॥

तेषामौत्तरवेदिषवादागमेन प्रयतते । ६।२।१८॥

भाष्यं— 'प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं, ध्युवाया प्रातः'
इति । तथा 'वीर्यमास्यां वीर्यमास्या यजेत' 'अमारा-
स्यायाममास्याया यजेत' इति । तत्र सदेहः, किं सज्ज
प्रदोषे होतव्यं उत प्रदोषप्रदोषे इति । तथा सज्जं ध्युवाया
प्रातः, उत ध्युवायाध्युवायामिति । तथा किं सज्जं वीर्य-
मास्याममास्याया वा, उत आगतेऽगगते काले इति । किं
प्रातः सज्जं हुत्वा इत्यर्थः शब्दः, न नियमः वीर्यपुन्ये
इति । एवं प्राप्ते धूमः । आगमेन प्रयतते । आगतेऽगगते
काले प्रयोगः कर्तव्य इति । पुनः ? तेषामौत्तरवेदिषत्वात् ।
उपस्थमानं धर्मं कालमनुक्रमेण उपश्रवणे । तद्वक्तुं 'निमि-
त्ताः कारुत्तरः' इति । निमित्ते च संपाते नैमित्ति-

कोऽर्थः कर्तव्यो भवति । तस्मात् आगतेऽगगते काले
प्रयोगः कर्तव्यः ।

तथाहि लिङ्गदर्शनम् । २८ ॥

भाष्यं— 'अथ वा एष स्वर्गादौत्तरवेदिषे यो
दग्गंयुगमस्तत्राजी सन् वीर्यमासीममास्यां वाऽग्निपात-
वेत्' इति आगतेऽगगते काले प्रयोगं दर्शयति ।

शा— यदि कालग्राह्यान्तरोधेन निमित्तमनोचः, ततः
कालग्राह्यस्य सज्जदनुष्ठानेन संपादितत्वात् सज्जमेन सज्जदेव
सायंप्रातःकालयोः वीर्यमास्यायास्ययोश्च कृतः शास्त्रार्थः,
इति न पुनः पुनरनुष्ठानं स्यात् । मैसम् । नहि कालग्राह्यात्
जीवनस्य निमित्तत्वं हीयते, किंतु तत्कालीनमेव जीवनं
निमित्तं, न कालान्तरीयं इत्येतद्वत् । ततश्च तादृशस्यैव
जीवनस्य पुनः पुनरनुष्ठानं, शास्त्रमपि पुनः पुनः नैमित्ति-
केषु पुरुषं नियुङ्क्ते । अतो निमित्ताज्जुचौ आशुचिर्नैमि-
त्तिकावात् ।

सोम— पश्चिमदिशि दिव्यातःकालस्य दर्शादिवाग्राह्य-
त्वात् तत्कालस्यातः जीवनमेकमेव, न तु नाना, तद्विषयं
च निमित्तं, न तु दर्शाद्यवपरिवाहं, एकस्मिन्
दर्शादिकाले तद्विषयनिमित्ताद्व्युत्पत्त्यात् न पुनः पुनरनुष्ठा-
नमिति विद्वान् । सूत्रार्थस्तु—नेत्या कालानां औत्तरवे-
दिषत्वात् कर्मोपनिमित्तत्वात् कालस्य पुनः पुनरागमेन
कर्मोपि प्रयतते इति ।

वि—'सज्जद्विषयत्वाऽऽशुचिर्दर्शादिः, धाव्यत्वात् ।'
तद्वत् स्यात्, कालमुपवृत्तजीवनानुष्ठानेऽन्तिमम् । ।'

भाट्ट— कालग्राह्येन निमित्तकालस्य सज्जदेऽपि यदा
कालार्थच्छिन्नस्य निमित्तस्य पुनः सनिपाद्यः, तत्र नैमि-
त्तिकाज्जुचिः । इतरथा स्वोत्तरी अत्रयानुष्ठानरूपरूपनि-
मित्तकालानुपपत्तेः । अत एव यदा तस्मिन्नेन निमित्ते काल-
मात्रस्याज्जुचिः, तत्र न नैमित्तिकसज्जुचिः, यथा एतस्मिन्नेन
वसन्ते वराज्जुचौ (न श्रेयाज्जुचिः) । अथ च पूर्वपशु-
स्याविरुद्धत्वात् सुहृदं युत्वा उद्देश इति मतव्यम् ।

न्यायविन्दुः— सज्जदनुष्ठानेन कृतार्थत्वात् नाशुचिः,
इति प्राप्ते, कालमन्तरव्यावृत्तत्वात् तात्कालिकजीवनरूपनि-
मित्ताज्जुचिः नैमित्तिकज्जुचिः इति विद्वान् ।

मण्डन— 'दर्शादिकाले च पुनः पुनः स्यात् ।'

न्ययोऽद्वयतिरान्तस्याविधिपरे 'अथातोऽग्निमग्नि-
मेनैवानुयजति' इत्याग्निशब्दस्य यजितसामानाधिकरन्धे-
नानुवाददर्शनात् 'अग्निं चिनुते' इत्यापि अग्नि-
शब्दस्य यागनामत्यमिति निश्चीयते । नामधेयकरणे च
तत्पर्यव्याप्येनैव (१।१।१४), 'आहवनीये जुहोति'
इति शस्त्रेणाहवनीयमाते । तेनाय वाक्यार्थः अग्नि-
शब्दक यागं कुर्यादिति । यत्तनात् 'इष्टकाभिरग्निं चिनुते'
इत्यत्र प्राप्त प्रत्ययप्रयोगाद्येन नूयते । अत्यन्त-चोदनात्वे-
नास्य ज्योतिष्टोमप्रकारत्वात् इष्टवदेवतमात्रम् । फलं च
'श्रुप्तोत्वेव' इत्यर्थवादावगतं कश्चिदपेक्षम् । 'एष
वायु प्रथमो यज्ञो मशाना यज्यतेतिष्टोमः' इत्यनेन
प्राप्तस्य ज्योतिष्टोमपञ्चादयस्य अग्निष्टोमादिकावक्यस्य-
नानुवादमनानुवादः । भवतु वा पञ्चभिरन्योऽयमाग्निष्टोम-
शब्दाः, तथाप्यग्निशब्दोऽयं यागसाधनम् । एव हि
तस्मात् वाक्यार्थः, अग्निष्टोमेनाग्निमनुयजतीति । न चाप्ये-
रवावाप्ये अग्निष्टोमादिभिर्लुप्यजनमुपपद्यते, तुल्यरूपाणा-
मेव पौर्वापर्ययोगोपपत्तेः । यथा गच्छति देवदत्तं देव-
दत्तमनुगच्छतीति । तदन सामानाधिकरन्धपक्षे अग्नि-
नामधेययोगे अग्निष्टोमादिकावक्यैरिष्टोमसंख्यादिरूपगुण-
विधानं, एषो यावः । नैयधिकरणपक्षे तु 'अग्नि-
ष्टोमेनाग्निमनुयजति' इति यजतिसमानाधिकरणेन
अग्निष्टोमादिपदेन अग्निष्टोमादिनामसंख्यातिगुणपञ्च-
बहुपातज्योतिष्टोमादेरभिज्ञा सह अनुशब्देन पौर्वापर्य-
विधानात् फलत्वनिमित्तात्वेन अव्याप्त्यसामर्थ्यं तदङ्गत्व-
मेव । ऋग्वेदीति फलभूतिर्यथा तदपेक्षितं विवेक्तव्यम् ।
अथवा 'अथैव ज्योतिः' इति वाक्यप्रवृत्तिवैलक्षण्यम-
निरूपितार्थत्वात् 'य एष विद्वानग्निं चिनुते' इत्यत्रै-
तदनुवादेन गुणविधानं वा अग्निष्टोमादीन् अनुशब्दात् ।
विनियोगमहस्यं च गत्यन्तरे सति अभ्यगात् संमन-
सायोगोपपत्त्याम् ।

ननु इत्यारब्धेऽप्यग्निशब्दे द्वितीयाभ्युत्पत्त्यसंसार-
चयनविधानमेव शुक्तम् । न, अलौकिकान्तरागतोपयो-
गस्य संस्मृत्यतिषेधित्वं, अनारम्भाधीनत्वेन च प्रव-
रण्यमाणात् । पण्योऽर्थादित्युक्तं मन्त्रव्यभिचारमाणात् ।
अस्याप्यत्र शामान्तरेऽपि मन्त्रे पुनः सङ्गीतानु-

पलभ्येअ न मन्त्रव्यभिचारमाणात् । न च कश्चिरूप-
फले एष गुणविधानं, अनारम्भश्रुतत्वेन प्रवृत्तागिरूपा-
भ्यामाणात् । अनेनेतोमयसंस्मरणे वाक्यमेद-
वज्ञात् । तेनोक्त्याप्येनाग्निशब्दशब्दचिह्ननामाविधिरेवायम् ।
एव च त्रुतिः 'अग्नेः स्तोत्रं, अग्नेः शस्त्रं, पशुपदोऽ-
ग्नेः शिख्यस्य भगवति' इति यागायमिचारितिलिङ्गदर्शनात्
उपपत्त्यन्ते इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते,

इदं वा स्यात्तुोदनायास्तदर्थत्वात् । २९ ।

अयमभिप्रायः । अथेदेन, यदि 'अग्निं चिनुते' इत्यत्र
ज्योत्स्न परित्यज्यायमग्निशब्दः कथं विदपि, यागनामवर्थं
भवेत् । तथाहि, रुदो ह्ययमग्निशब्दो ज्योत्स्ने । न चास्य
मन्त्रपरिज्ञातादोषभवेन नामधेयत्व, निरुद्धार्थस्योत्तर-
परत्वे 'सोमेन यजेत' इतिवत् मन्त्रपरिज्ञाताया
अदोषत्वात् । नापि रुदस्येऽपि वाक्यभेदादीनामन्यतम
नामधेयसारणमस्ति । यत्तु तत्पर्यव्याप्यत्वात्, तत्र,
विधिविहितगुणप्राप्तिशान्तरसङ्गादे हि तत्पर्यव्याप्यो
भवति । न चानाग्निर्विधेयत्वेन प्रतीयते । हि तर्हि ?
द्वितीयाभ्युत्पत्त्योपायनसंस्मरणत्वेन । न चोत्तरवाक्ये यजि-
सामानाधिकरन्धेनाग्निपदस्य नामधेयत्वनिर्णयः, अर्था-
न्तरप्रसिद्धस्य यजितसमानाधिकरणस्य भवत्वात् । न च यैव-
धिरन्येऽपि अग्निमनु यजतीत्यनुवादस्य सनातीपक्रिया-
सापेक्षत्वादगिर्यस्य यागनामधेयत्वम् । 'आहवनी-
युद्धे' इति विद्वत्प्राप्तिप्रापेक्षायामप्यनुवाददर्शनात् ।
यत्र यनुपात्त क्रियाविशेषः 'देवदत्तमनुगच्छति'
इत्यादी, तत्र सजातीयविशेषा एव बुद्धिरतिपाणात् तत्त्व-
स्यमेवोचितम् । इह ॥ अग्निमनुद्वयव्यवक्रियाया एव
बुद्धिरप्युक्तत्वात् सजातीयक्रियाकल्पनेति विषयम् । अत
एवार्थान्तरप्रसिद्धस्य यजितसमानाधिकरणस्य भवत्वात्
'अथैव ज्योतिः' इतिवत् पूर्वशब्दोपपत्त्यव्यति-
समातिरित्येतदपि निरस्तं चेदित्यर्थः । तदुक्तम् 'अत्य-
न्तशब्दत्वाद्वाक्यभेदादिभिर्निर्णयः । ज्योत्स्न न परित्यज्य
यतुर्गमिः प्रतीयते ॥' इति । (वा. १।१।१।२२ दृ.
६।१.) तस्मादग्निपदस्य प्रसिद्धार्थप्राप्तितात् विने-
तेषां यागाभिधानाद्येदेन्येदेनतामाणात् द्वितीयाऽनुशे-
षाच अग्निं चयनेन संस्मरतीत्येतादौ चोम्नार्थोऽ-

वाक्येनैव वृत्त्यादिभित्त्यायेन (४।३।१।५-१६) । परिनेपादितिकर्तव्यत्वमकार्थम् । यथा 'अप्यर्गुणद्वयं' इति न दीक्षा विधीयते । नागौ यजमानस्य, न साऽप्यर्गुः कर्ता (रिधीयते), गर्वस्य चोदयेन प्राप्तव्यात् । किं तर्हि ? योमानसोऽभिपमेन प्राप्तः सन् नियम्यते । एवमप्यपि यागमनुष्य धर्मा विधीयन्ते । उदिष्यमानस्य च विद्योपगमनिश्चितम् । तस्मात्तागमाग्ने (धर्मः) प्रातिरित्यभिप्रायः ।

'अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविद्योपे विधीयमाना अन्य-
सिद्धिपति तदीयविद्योपपत्ते मयिष्यन्ति । तस्मात्तदोहः सिद्धो
भवति' इति । कोऽभिप्रायः ? भाष्यमानेन करणेति कर्तव्यते
आकाङ्क्षिते । तस्मात् द्वयोरापि भाष्यमानेन सन्धः
आनाङ्क्षितत्वात्, भाष्यं चापूर्वम् । न च याग इति
कर्तव्यत्वा विना न सिध्यति, निर्गतोपायत्वात् (यागस्य
लौके । तेन विविधो भाष्यो विविधेन करणेन भाष्यते
इति न धर्माणां करणेन सन्धः) अर्थाधिकरणन्यायेन
उ (३।१।१।१२) (करणेनिकर्तव्यतया) सन्धः ।
तस्मात् ये दशपूर्णमासप्रकरणे तदपूर्वपरिगृहीता धर्माः,
न ते अन्यत्र (मन्त्रि, प्रसाशाभावात्) । तत्र विद्वद्वि
प्रपथं भाव्य (मन्त्ररचनं) । तस्य प्रथमनामकविहित-
मेव करणम् । भाष्यमानं च धर्मानावाङ्क्षितं करणानु-
ग्रहद्वारेण । तत् तावद्विषये, तन्निष्ठये धर्माः । न च
संनिधाने (धर्माः सन्ति) । तस्मात् (चोदनासामा-
न्यात्) आग्नेयधर्माः सौम्ये अतिदिद्विषये (सामा-
द्विषयस्य) । इह पुनः ईदृशोऽतिदिद्विषयः, यथा
आग्नेयेन (उरुहृत) एव सौम्येणापि इति । आग्नेये
च 'अग्रये जुष्ट' इति (मन्त्रेण) भाष्य-
मानमभिधीयते । देवता प्रसाशिता, इहापि तथैव प्रसाश-
यितव्या । न चोदरतेन शक्यते प्रसाशयितुं (तस्माद्दूहः
कर्तव्यः) इत्यभिप्रायः । ननु एतन् सममेव यत्नम् ।
उच्यते ! 'यत्नममं प्रधानं तदि चोदनाभूत्' इत्यनेनाव-
यवेन अपूर्वार्थाः (धर्माः) इति अन्या इत्यमरकारः
(मीमांसि इत्य, आगतादिभ्यः संस्कारः) तदीयराश्या-
यत्नं धर्मान् लभ्यते, न स्वर्गपथे (स्वर्गं नु अपि-

धितं) इत्यर्थं उपदिश्यते । 'तस्य द्रव्येषु संस्कारः'
इत्यनेन (मृच्छागमेन ।)

अथवा सप्तमे अपूर्वे प्रयोजनमित्युक्तम् । इह ॥ एत-
च्चिन्त्यते, तत् (अपूर्वे) किं स्वार्यमेव (प्रयुक्तं
यमान्), उच्यते यथैव 'भिन्ने जुहोति' इति मन्त्रः । यथा
निमित्तस्य (मन्दनस्य) प्रयोजनान्ते (सत्यपि) न
भेदनाथो होमः (किन्तु) मन्त्रार्थः । एवमिहापि, अपूर्वे
(तु) प्रयोजकं, यगापांशु धर्माः, अनेनापि प्रकरणेन
सप्तमे प्रतिप्रकरणं नियता धर्मा इति सिद्धम् । ऊहलु
अपूर्वार्थतामन्तरेण न सिध्यति ।

अत्र चोद्यते । ये दशपूर्णमासायां (धर्माः) ते
सौम्ये न सन्ति, तस्मात् तत्र अप्रयुक्तितरेव (धर्माणां
प्राप्नोति) । उच्यते, यैदृशत्वे (चाक्यस्य साक्षाद्भावात्)
अतिदेनेन वा अनुपपन्नस्य वा यागाधर्तव्यत्वेऽपि प्राद्वी-
रुह्यैः सिध्यति सन्धः (तस्मादिदं अपूर्वार्थता प्रति-
पाद्या ऊहमिदये, न तु सप्तमे) ।

(व्याख्यानान्तरमार्हः—) अथवा सप्तमे अपूर्वार्थाः
(धर्माः) इति (सामान्येन) स्थितम् । इह तु संनिपा-
तिनामादार्ढ्यमाशङ्क्य तादर्थ्यं (प्रतिपाद्यते) । तेषां
धर्माणामपूर्वार्थता प्रकरणात् (स्यात्), तत्र (प्रकरणे)
अमनुष्यानां माह्वम् । ये तु (क्षुण्णिलिङ्गमाक्यैः)
समुक्ताः (संनिपातिनः) तान् न यच्छति । दशपूर्णमा-
साधिकारे च पात्रात् मयुक्तातामपि प्रकरणे एव
निवेशः । (अचमुपानामपि इति क्व चित् पाठः । तत्र
अपूर्वांशुयुक्तानामपि इति व्याख्या) । ऊहे तु यदि अपूर्वार्थं
(श्रेष्ठं) न भवति (किन्तु मीथिल्यकार्थं) तथा
सति नीचारेण (तत्) न प्राप्नोति । तस्मात् संनिपा-
त्योत्तरकाः (ये धर्मास्तेऽपि) अपूर्वार्थाः इति नमः
(प्रतिपादने ऊहमिदमर्थम्) ।

आप्यं—अथवा, अन्यायेन चित्तामिह वर्तयि-
ष्यामः । किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उता-
पूर्वमितिना अपूर्वप्रयुक्तार्थेति (सप्तमे स्थितम्) ।
इदानीं तु, यजिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वा इति
चिन्त्यते । किं तावत्तत्तम् ? यजिप्रयुक्ता इति । कुतः ?
यजिप्रदेनेति कर्तव्यत्वाया अमिष्यन्त्यात् । एवं यागं

वाक्येनैव ह्यग्निहोत्रादिभिरन्यथा (१११॥३१॥-१६) । परिणेतारितिकर्तव्यत्वात्पार्थक्यम् । यथा 'अपूर्यगुह्यति' इति न दीक्षा विधीयते । नास्ती यजमानस्य, न साऽपूर्य कर्ता (विधीयते), गर्भस्य चोदयेन प्रसूयते । किं तर्हि ? दीक्षाप्रभोऽनियमेन प्राप्त सन् नियम्यते । एवमपि यामानृत्य धर्मा विधीयते । उदित्यमानस्य च विशेषणमविश्रितम् । तस्मात्प्रामाण्ये (धर्मः) प्रातिरिचयिष्यति ।

'अपूर्यप्रयुक्तये तु तदीयविशेषे विधीयमाना अन्य-सिद्धयि तदीयविशेषाद्यधे भविष्यति । तस्मात्तयोह सिद्धो भवति' इति । कोऽभिप्रायः ? भाष्यमालेन करणेनिकर्तव्यते आह्वयक्षिते । तस्मात् द्वयोरपि भागमानेन सच च आह्वयक्षितयात्, भाग्य चापूर्यम् । न च याग इति कर्तव्यता निना न सिध्यति, निर्गतोत्राया यात् (यागस्य स्तुते) तेन निमित्ते भाव्यो निमित्तेन करणेन भायते इति न धर्माया करणेन मन्त्र (अह्वायिष्यत्वात्वेन तु (११॥३१॥२) (करणेनिकर्तव्यते) मन्त्र । तस्मात् ये दक्षपूर्णमागप्रकरणे तदपूर्वपरिगृहीता धर्मा, न ते अन्यत्वा (सन्ति, प्रमाणाभावात्) । तत्र विद्वदौ प्रत्यक्ष भाव्य (प्रहस्वचं) । तस्य प्रपक्षवाक्यविहित मेव करणम् । भावमान च धर्मानाभावादि करणानु ग्रहद्वारेण । तत् तादृशते, तन्निष्ठमे धर्मा । न च सन्निधानं (धर्मा सन्ति) । तस्मात् (चोदनासामान्यात्) आमेवधर्मा सौर्वे अतिरिचयते (साराह्वा क्षात्राक्षय्यम्) । इह पुन ईदृशोऽतिवेद्य, यथा अग्रयेन (उपरुत) एव सौर्वेणापि इति । आमेवे च 'अग्रये जु' इति (मन्त्रेण) भाष्य मानमपिधनी देयता प्रसारिणा, इहापि तथैव प्रकाशयितया । न चोरादते चकने प्रकाशयितु (तस्माद्दुह कर्त्तव्य) इत्यभिप्रायः । ननु एतत् समेन सवन् । उच्यते । 'यद्यस्मै प्रकान तदि चोदनाभूत्' इत्यनेनानयेन अपूर्वायां (धर्मा) इति अपूर्य इत्यप्रकार (नीत्यादि इत्य, अवयवादिभ्य सकार) तदीयवापा-पत्र धर्मान् सभवे, न सत्त्वेन (स्वल्प तु अवि-

शित) इत्यर्थे उपरिचयते । 'तस्य द्रव्येषु सस्तरा' इत्यनेन (यथासत्त्वेन) ।

अथवा समेन अपूर्वे प्रयोजनमित्युक्तम् । इह तु पव-चिन्त्यते, तत् (अपूर्वे) हि स्यादर्थमेव (प्रयुक्तते धर्मात्), उत पयस्य 'भिमे जुशति' इतिवत् । यथा निमित्तस्य (भेदनस्य) प्रयोजकत्वे (सत्यपि) न भेदनायो होम (विनु) मन्त्र्यम् । एवमिहापि, अपूर्वे (तु) प्रयोजक, यामापांश धर्मा, अनन्तापि प्रकारेण सत्त्वे प्रत्येकरूप निवत्त धर्मा इति मिश्रम् । ऊह्यतु अपूर्वायतामन्त्रेण न सिध्यति ।

अन चोच्यते । ये दक्षपूर्णमासायां (धर्मा) ते सौर्वे न सन्ति, तस्मात् तत्र अप्रवृत्तये (धर्माणा प्राप्ति) । उच्यते, वैजन्त्य (सत्यस्य साक्षाद्भावात्) अनिदेहेन वा अनुपपन्नेन वा यागायत्त्ववच्छेदपि प्राद्वृत्त्यै सिध्यति मन्त्र (तस्मादिदं अपूर्वायता प्रति-पात्ता ऊहसिद्धये, न तु समेने) ।

(व्याख्यानान्तरप्राह-) अथवा सत्त्वे अपूर्वायां (धर्मा) इति (सामान्येन) स्थितम् । इह तु सन्निपा-तिनामतादर्थ्यमाद्यद्वय तादर्थ्ये (प्रतिपाद्यते) । तेन धर्माणामपूर्वायैवा प्रपणान् (स्यात्), तत्र (प्रकरण) अभ्युक्ताना प्राद्वक्ष्यम् । ये तु (शुनिदिनाकायै) ययुक्ता (सन्निपातिन) तान् न एखाति । दक्षपूर्णमा-साधिकार च पाठान् ययुक्तानामपि प्रकरणे एव निवेद्य । (अभ्युक्तानामपि इति क्व चित् पाठ । तत्र अपूर्वाययुक्तानामपि इति व्याख्या) । ऊहे तु यदि अपूर्वायै (प्रोच्य) न भवति (किन्तु श्रीहस्वराधे) तथा सति नीशरेषु (तत्) न प्राप्ति । तस्मात् सन्निप त्योक्तवत्ता (ये धर्मन्तेऽपि) अपूर्वायां इति मन्त्रे (प्रतिपाद्यते उद्दिश्यर्थम्) ।

याच्य-अथवा, अन्यामेव चिन्ताविह कर्तव्य-त्वात् । किं यद्विनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ता, उदा-पूर्वमितिना अपूर्वप्रयुक्ताश्चेति (सत्त्वे स्थितम्) । इदानीं तु, यमिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वा इति चिन्त्यते । किं तावत्प्रत्यम् ? यमिप्रयुक्ता इति । कुत ? यमिप्रयुक्तेनैतिकर्तव्यताया अमिध्वच-पात् । एव याग

सर्वस्वरे सायमाहुत्यः, सप्त च वानानि विंशतिश्च सप्तस्वरे प्रातराहुतयः, सावस्वोऽग्नेर्यजुष्मात् इष्टाः, सर्वस्वरेण हास्याग्निना चित्येनेष्ट भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' इत्याहवनीयाद्भुतिसत्त्वयेन अग्निहोत्रस्य स्तुतत्वात् प्रातर्होमे च आहवनीये अग्निदेवस्यहोमामावात् तस्यक्षा-श्रयणेन उक्तम् । 'हे आहवनीये जुहोति, चमसो गार्ह-पत्ये, चतस्रोऽप्याहार्यपचने' इति तु दशाद्भुतिषष्टे, 'हे आहवनीये, हे गार्हपत्ये, हे अन्नाहार्यपचने' इति पञ्चा-दुतिषष्टे वा प्रातर्होमिऽपि गार्हपत्यान्याहार्यपचनयोः 'अमये यद्वपतये स्वाहा, अमये सवेसपतये स्वाहा' इत्या-विमानवर्णिकाग्निरेवत्तहोमसम्प्रायात् अग्निहोत्रशब्द-प्रवृत्तिः स्तुता दुन्यते । पृ. ४३९, * विराड्वाक्यालोचनेन दशद्वयः, पद्वयः, द्विर्द्वौ एकैकस्मिन् काले अन्यहास्य (होमस्य) अग्निहोत्रशब्दवाच्यत्वम् । पृ. ७८७. * अग्निहोत्रहोमः दत्तस्य उपसस्ये सायद्रोहस्य सर्व-स्यैव सानाप्पार्थमुपयोगस्य विहितत्वात् यथायथेय कर्तव्यः इष्टुक्तम् । भा. ११।१।१५।१. * अग्निहोत्रहोमः दैवात् सातपनीयेष्टेः सायमारम्भे सति इष्टिमये एव कर्तव्यः, न तु इष्टिसमाप्यनन्तरम् । तदा हि होमस्यापि कालव्रणः स्यात् । वि. ७।१।१७, * अग्निहोत्रहोमे सायकालीने प्रातःकालीने वा अपराधदतिपातिते लोपसत्कथा कालान्तरे प्रतिहोमाः नियन्ते । प्रतिहोमा नाम अतिरान्तहोमाः । ३।१।१२. * अग्निहोत्रहोममीमांसा 'होमयमाग्निहोत्रं, न होतव्यमिति मीमांसते ब्रह्मगर्दिन' इति, तूष्णींहोमप्रम-सार्था । भा. १०।८।५।८, * अग्निहोत्रहोमलोपे प्रति-होमा अग्निहोत्रहोमप्रमेणैव कर्तव्याः । प्रातर्होमलोपे प्रातर्होममारम्य, सायहोमलोपे तु सायहोममारम्येति । ६।१।१२-१४।४३-४४. * अग्निहोत्रहोमलोपे ये प्रति-होमा नियन्ते, ते ज्योतिष्टोमे अत्रप्रयोगेण दीक्षोक्तं सति निषेधादेव न कर्तव्याः । वि. ६।५।१२. * अग्नि-होत्रहोमानुष्ठानं आपत्तेन पर्यायेतिष्ठिमिष्य सख्येवमिष्यु कर्तव्यं, न केवलेनापत्तेन सख्येव । भा. ५।३।५।२१-२५. * अग्निहोत्रहोमारम्यः सायवसुत्रे पौर्णमासोत्तर विहितः । भाट्ट. १०।२।२६. * अग्निहोत्रादीनि कर्माणि इतिनेण यचितेन वा अग्निना नष्टातन्त्रमि

इति गम्यते । तेन अङ्गिम एव केवलोऽग्निस्तेषां सायक इति निश्चीयते । भा. २।१।३।४ पृ. ५.९३, * अग्निहोत्रादीनि नियतानि वेद्वान्मादीनि च अनियतानि कर्माणि परमाग्नेष्टीः इत्या सख्येवोपु अग्निपु कर्तव्यानि । ५।३।५।२१-२५. * अग्निहोत्रादेः निषिद्धाचरणजन्य-दोषनाशार्थस्याप्युपगमे अनाचरितनिषिद्धस्य अकर्तव्यता-पक्षेः नावश्यकत्वसिद्धिः । प्रायश्चित्तत्वेन चादिधानाद् नोपात्तदुरितक्षयार्थत्वे नि चित् प्रमाणमस्ति । द्विरूपेण च उपात्तदुरितक्षयार्थता तन्त्रसारे अस्माभिर्निरुता । उपात्तदुरितक्षयार्थोदोषस्तु विहितान्तरणजन्येय दुरितं निहितकालस्मीपे प्राप्तत्वात् आहपूर्वस्य ददातेः यद्वा-स्ययानित्येन ग्रहणफलप्राप्तित्वात्ततोपपत्तेः उपात्तदुरित-मग्निमेव न्यास्येयः । 'अक्षरे दोषमसक्तः' इति हेत्व-मिधानात् (या. २।५।११६ पृ. ६२३) अयमेव वार्तिक-होतोऽभिप्रायी सस्यते । 'पूर्वो यस्या कपन् विमो नैमनेनो यपोहति' इत्यादिस्मृतिषु निशातमिहितकर्मनानुष्ठान-जन्यमेवो नैव इत्येव व्याख्येया । 'यद्राच्या पापमकार्षे भनता वाचा हृत्ताम्या पद्भ्यामुदुरेण शिभा' इत्यादि-मन्त्ररणोऽपि मनःप्रवृत्तीना अत्यातत्तत्वात् रायन्तमि-हितकर्मनानुष्ठानेन यत् पापमकार्षे इत्येव व्याख्येयः । 'यज्योपासनमानादि सर्वपापस्ये कति । अग्निहोत्रानुष्ठाने कः प्रवर्तते बुद्धिमान् ॥ कस्य तु समता कस्ये-('अस्य तु समता नाभ्ये' इति पाठस्तु युक्त) त्यवगन्तु न शक्यते । अतो मनुक्तरीत्यैव पापनाशायवेतिता ॥' शालेयः तु अक्षरजन्यदोषामावायैव अग्निहोत्रादेः कर्तव्यमन्यते । सु. पृ. ९६६. * अग्निहोत्रादीनामप्युत्पत्तेः दीक्षोक्तं । भा. ६।५।१०।३८, * अग्निहोत्रादीनां कर्माणां सर्वदोषोप-सहारेण प्रयोगः । ११।१।१।१२-१९, * अग्निहोत्रादिषु शब्देनैव कार्यकरणमवकथ्य उच्यते । तस्मात्तत्र तत्काले अहव्यमानेऽपि फले बालान्तरे फल मविन्यति इति गम्यते । ५।३।१।२, * अग्निहोत्रादिकर्मणां निषिद्धादुरोपेना-वृत्तिः । तेषामोवृत्तित्वाधिकरणम् । ६।२।८।२८-२९, * अग्निहोत्रादिकर्मणि देवता ऋषीणां तिरश्चा च नाधिकारः । तेषु मनुष्याणामेताधिकारः । ६।१।२।४-५, * अग्निहोत्रादिकर्मसु उत्तरमै स्वयं युवात् रोपमन्वेन

नुनादिनि । यगे सति अपूर्वस्योपपत्त्याणि ,
अवति अनुपपत्त्यापत्तनीति । तस्मादभिनिमित्तं ,
अपूर्वं तु प्रयोजकमिति । एवं प्राप्ते
भूमि । यगर्हमं प्रधानं, यज्ञोः कार्यम् । तद्धि फल-
नोऽप्ये । तथैवेतु द्रव्येषु यजती च यः संस्कारः, सोऽपूर्व-
प्रयुक्तः । तदर्थान्ते इति श्रुत्या नियन्ते, न द्रव्येन
तेषामभिनिमित्तं यः । प्रयोगान्तेनैव प्रत्ययार्थेन स-
ध्यन्ते । य इति साराङ्गम्, न धातुव्यं । एसादपूर्व-
प्रयुक्ता अपूर्वमिति तात्पर्यम् । यदुक्तं, अपूर्वस्य प्रयोजकस्य
निमित्तमात्रं योऽप्युच्यते, यच्चनप्यतिशेदादिति । तथो-
च्यते । प्रयोजकस्य यजनिर्कं, निमित्तमात्रं नैव यजना-
न्तर्निष्कृतीति । यज्ञि केन प्रयुज्यते, भवति तत्तस्य नि-
मित्तम् । यथा, आरामपोषणस्य आरामो वेतनदाने
प्रयोजको निमित्तं च । आरामे सति तस्यैवेतन दीयते ।
वेतनेन समर्थो भवत्यारामं दत्तुम् । तस्मादन्त्याम-
पूर्वमेव प्रयोजकं निमित्तं वेति ।

‘दुष्— अयमपि अपूर्वायां (यमां) इति स्थितं
सन्निधौकारका आरुपकारकाश्च । तत्र (प्रकरणे)
‘अनये शुद्ध निर्व्यापि’ इति तत्र आह्वयते । आह-
नतामर्थ्यान् (तेन) अवश्यमुपकर्तव्यं (प्रकरणेन) ।
तत्र कथं तस्य उपकर्तव्यतीति (विनोपाकाद्व्याप्यते),
विशुद्धात्मनोऽपि, उत प्रकाशनद्वारेणैति । (तत्र मन्त्र-
विकरणन्यायेन ॥२॥४) अपूर्वदेवताप्रकाशनमप-
क्षितम् । धर्मोति चायं (मन्त्र) तत् कर्तुम् (न च ह्ये
सति अहं कर्तव्यम्) । तस्मात् प्राधान्यद्वारे-
णैव उपरुतेति । तेन अग्निं प्रयोजकम् उपरुतेति, इति
निश्चीयते । निमित्तेन चाप्य भवितव्यम् । तत्र अग्निनि-
मित्तमस्य (अग्निस्वरूपं निमित्तं अपूर्वं वेति सदेह । तत्र
यमार्थात् अग्निनिमित्तमस्येति शक्यते । नहि असति
अग्नी अग्निप्रकाशनसमर्थस्य मन्त्रस्य प्रकाशनद्वारेण अपू-
र्यायता घटते । न चाग्निम् पक्षे कस्य कित् शब्दस्य
वैरूप्यं सामर्थ्यव्यवहारविषयम्) । लोके चाग्निनामि ।
तत्र निमित्ताभावात् मन्त्रस्य निवृत्तिः, यथा भेदना-
भावात् होमस्य निवृत्तिः (दर्शपूर्णमासयोः), इति

(पूर्व. पक्षः । सिद्धान्तस्य अपूर्वमेव निमित्तं, नान्या-
दित्येव इति) ।

श्रु— अपूर्वस्य ग्राह्यत्वं तन्निमित्तता न युक्ता ।
तस्मादग्निरेव निमित्तम् । तत्तुल्यस्यावगाय अवगात्रादी-
नामपि ग्रीह्यादित्येवमेव निमित्तं, इति तदभावात्
नीयारहितं न स्यात्, इति प्राप्ते भूमिः । ‘यजेत्यादि-
मित्तरं न केन चिदिहोच्यते । अपूर्वस्यापि तत्रोक्तमर्थ-
स्य निमित्तता ॥’ तस्मात् अपूर्वायां धर्माभिनिमित्ताश्च ।
मिथुनपूर्वमपि तेषां धर्माणां निवेदनेन साध्यमन्तरं,
तथाचनीभूतनीयारुप्येन अनघातादीनुपपत्त्यति
इति सिध्यति ऊहः ।

सोम— अग्निदेवसिद्धयन्तरं अनिदिष्टपदार्थविप-
यत्वा तत्प्रापेय ऊहो हेतुहेतुमद्भाससंगत्या चिन्त्यते ।
सूत्रार्थस्तु— यजमं यजनिवार्थं अपूर्वं इत्यर्थः ।
तत् प्रधानं, तत्र धर्मास्तथा इत्यर्थः । हि
यस्मात् तदेव चोच्यते, तदपूर्वस्य द्रव्येषु सत्कारः अ-
घातादि । तदप्युक्तं अपूर्वप्रयुक्तः अपूर्वायां स्यात् इति ।
अपूर्वप्रयुक्तान् स्मरते इति पक्षे द्रव्यसत्कारप्रदं सर्व-
धर्मोपलक्षणम् । एव द्वितीयवर्गकद्वितीयव्याख्या-
नेऽपि । प्रथमव्याख्याने तदप्युक्तं अपूर्वताचनत्वप्रयुक्तः
तदर्थेनात् इत्यर्थः । सूत्रेण चाप्यनेन तु यथाभूतमेव ।
‘अथान्या’ इत्याद्यान्तिवपक्षे तदप्युक्तं तन्निमित्तः
इति ध्येयम् ।

विस्तरवर्णनानि तु अन्यत्र सहीतवान् अत्र न
सगहीतानि । के

आह— तदेव सिद्धेऽतिदेशे तद्व्यापितरदाश्विप
ऊहक्षिन्त्यते । निविषक्षोऽपि विरच्यते । मन्त्रोह,
सामोह, सत्कारोहश्च । तत्र ऊहो नाम प्रहृती अन्यथा-
द्वयं विहृती अथवाभावात् । तत्र च येन सन्त्येन
यद्व्यापित्वं विहृतिवत् तस्य प्रहृती भुव, तस्य तेन
सन्त्येन विहृती तद्व्यापित्वं विहृतिवत् । अस्ति
चेद देवस्यव्यापित्वेन प्रोक्षणादिमन्त्रेषु च । मन्त्रार्था
दि सत्कारान्तराभ्यामप्यव्यापित्वं विहृतिवत् भुव
प्रहृती । विहृती च तैरैव सन्त्येन तद्व्यापित्वं विहृति-
सत्कारादिव्यापत्ता । एव प्रोक्षणादिपदादीनामपि सत्कार-

कर्मनिधिर्यतः ॥ 'यदि प्रयोगविधिवशादुपादेयं तदि 'यथाशक्ति' इति उपरन्व्यते । कालस्य पुनः अनुपादेयत्वात् । एषा हि तत्र वचनयक्तिः, अस्मिन् काले प्राप्ते कर्म कर्तव्यमिति । ततश्च अर्थात् तत्कालमेव जीवनं निमित्तं भवति इति न काल-तरे अनुष्ठानमिति । एतेन अग्निविधे स्थाप्यते । तयोरापि अच्य-यनाधानविधिसिद्धयोः स्वीकरणात्, प्रयोगविधिना अननुष्ठाप्यत्वात् । एषा वचनयक्तिः, अस्मिन्नात् विद्वाश्च अधिक्रियेते इति । प्रत्यक्षेणैव च विद्यापत्तः अभिरार-भण 'य एनं विद्वानग्निहोत्रे' इत्येवं सर्वेन भवणात् । तस्मात् तत्काले प्राप्ते विदुषः अग्निमतश्च अद्धान्तर्गमि यथासमन उपमह्व्य अनुष्ठानम् ।

सोम—स्मृतिरन्यात् उपनीताधिकारिवरन् यार-जीरन्धुनेः मततानुष्ठानं इति प्रत्यक्षानात् समातिः । इदमपि रूपं न कालमात्रविषय, किन्तु प्रयोगविध्युपादेयाहममात्रविषयम् । न प्रयोग-विधिविधेयतामानेय यथाशक्त्युपपन्धः, किन्तु प्रयोग-विधिना यत् कर्तव्यतया बोध्यते तमेव । कर्मन्तं हि यथाशक्ति कुर्यात् इति वक्तुं शक्यते, नाकर्तव्यम् । ततश्च प्रयोगविधिना यत् पुरुषवर्गव्यतया बोध्यते, तमेव यथाशक्त्युपपन्धात् कालस्य चातव्यात् न तत्र यथा-शक्त्युपपन्धः । सूक्ष्मार्थस्तु—वाच्यो नियमे । नाशम-भ्यासः अकर्मतोऽप्यन्तः, किन्तु नियमः पुरुषार्थः । ततश्च सातत्येन अनुष्ठानं इति (पूर्वपक्षः) ।

वि—'यान्भीषेति सातत्यं न्यासे वा, निमित्ततः ।, काम्याहोत्रपादयः स्या, दैवध्यात्मनोऽस्मिन्मः ॥'

भाट्ट—जीरनादिनिमित्तसमिहोत्रोदो निमित्तस्य प्रतिपद्य भेदात् प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमुक्त्या सतत्वानु-ष्ठानप्रति, वस्तुतोयेन च अयस्याहत्यागस्य वदमाग-रान्, कालस्यापि चाहत्यागस्यागोपयेः, काम्यागपत्त्येन तस्य सार्धक्याप, सातत्यानुष्ठानम् । अत एव सोमे व-न्तस्य निमित्तयात् तत्र एवेकस्मिन् बह्वक्षरप्रतीतेः अमात्राभ्यादिसत्त्वानुपदेऽपि न शक्तिः । इति प्राप्ते, आहत्यागपदनुरोधेन निमित्तधनेः आरम्भं संकोचीय-त्वात् अग्निविद्याममिन् कायेनापि सा संकोच्यते ।

नहि कालस्याहृत्येऽपि यथाशक्त्युपपत्तिविषयं, यथैव हि प्रयोगविधिप्रयोगत्वेन शक्ती अनुष्ठानप्रवृत्तिः, तस्यैव अशक्तौ निमित्तभूयानुरोधेन त्यागः । ततश्च यथैव अग्निविद्ययोः विध्यन्तस्तत्त्वानुपपत्तिरनन्तत्वेन प्रयोग-विध्यप्रयोगव्यात् न तत्, तथा कालस्यापि स्वल्पेण अननुपेयस्य प्रयोगविध्यप्रयोगव्यात् यथाशक्त्युपपत्तिवि-यानुपपत्तेः । कालविधिनाऽपि निमित्तधुनिसत्त्वोवात् न सातत्येनानुष्ठानम् । अत एव 'यो दर्शपूर्णमाशयो-क्तं ब्रह्माश्रया वा दीर्घमार्गं वाऽतिपादेय' इति काले नैमित्तिकसमिन्ने एव प्रायश्चित्तम् ।

न्यायविन्दु—'यान्जीरममिहोत्रं शोभेति' इत्या-दिजीरन्निमित्तं सायंप्रातर्दृष्टपूर्वमासादिनाले विनाऽपि कार्यं, नैमित्तिके अग्रक्याहत्यागो अवैशुग्यात्, अतः सतत्वानुष्ठानं, इति प्राप्ते, अद्धान्तस्य कृत्याम्यथेन यथाशक्त्युपादिवचनात् तत्काल्येन जीवनं निमित्तं भवति, इति न सतत्वानुष्ठानं इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'दर्शारिषयः सतत् न सार्थः ।'

शंकर—नाशकत्वा कालहान्यम् ।'

ॐ अग्निहोत्रन्यायः । न च कालनिधौ सति नामधेयं नामधेयत्वे च मति तदनुष्ठानेन कालविधिः इति इत्यन्तराश्रयापत्तिः (दीर्घमाश्रया दीर्घमाश्रया इत्यादौ) अग्निहोत्रन्यायेन पूर्वं नामानागिरण्येन नामधेयाने अश्रयिते वशात् वस्तुमाश्रयितानामागोमेन प्रवृत्तिनिमित्तारधारोपपत्तेः । साह. १११२.

ॐ अग्निहोत्रहृषणीन्यायः । आनेत्येदो नरनरादे भूतो वैश्वानरादः शब्दव्यापत्तेः वैश्वानरे शिखराले अग्नि-होत्रहृषणं नररूपान्धमानं अतिदिशति इति पूर्व-पक्षः । वि. अ३१६, ७ अग्निहोत्रहृषणीन्यायः । (अपमेव अग्निहोत्रन्यायः अग्निहोत्रहृषणीन्यायः ।) 'पुष्टेराति-श्वने' इति पुष्टाश्वः अग्निहोत्रहृषणीन्यायानपमेति प्रमुप-मानः अग्निहोत्रहृषणीन्यायेन पुष्टोत्तोप्रप्रमानं उपपत्तेः अनिदिशति । इति पूर्वपक्षः । अ३११८.

ॐ अग्निहोत्रहृषणीन्यायः । (१०११२१६८). शब्दव्यापत्ताभावेऽपि अग्निहोत्रहृषणीन्यायेन प्रमान-नररूपान्धमानानुरतेः । अनेव युगपेराश्वानः ।

वच्छिद्रस्य प्रोक्तदिव्यविरहेण वायमानत्वे प्रमाणा-
भान् । नहि आमेव सावित्रे प्रति प्रोक्तगपटिता
या चित्तामश्री वदनादस्ति, येन तन्मन्त्रयनी आश्रेय-
सामित्यभिधेयत् । प्रोक्तगदेरेव तु निषान्तेन
वन्नामश्री नात्, तद्विरहेण तदुपपत्तौ प्रमाणाभावेन, न
यागवर्णयते । आनर्थक्यं प्रोक्तगदीनाम् । अत
एवागुपनारत्ताणामपि यागस्वर्णयतेनानर्थक्य, इति
प्राप्ते, यन्त्रि तावत् विज्ञातीययागसाधनत्वमेव
प्रोक्तगदीनामुदेयताऽऽपेक्षक, तथापि अपूर्वसापनत्वे
इव वक्ष्यमागरीत्या न तत्र प्रीतिव्यादिक प्रविष्टमिति
इत्याभावेऽपि तत्तत्तद्गृहसिद्धिरिति शयै । यस्तुतलु,
न निवातीययागसाधनत्वं उदेयताऽऽपेक्षक, विज्ञानी-
ययागव्यक्तीनामपि व्यापकीभूतयागप्राप्तिऽऽपेक्षकत्व-
गतत्वात् तदवच्छिन्नं प्रति इत्यनयावच्छिद्रस्य शेषव
एव कारणात्प्राप्तेः, सामग्रीयमेव प्रीतिविरह्य विनाऽपि
द्रव्यान्तरेण वदा चित् निवातीययाग कतीनामुपपत्तौ
वाच्यमाभावेन आनर्थक्यस्य तदवस्थात्वात् ।
न च सामान्यसामान्या विरोधकारणतमग्निरावा
एव कार्यजनकप्रतिपक्षः, अन्यत्र तथापिऽपि ग्रहे
तथावस्थनाया प्रमाणाभावात्, 'तवैव यादृक् तादृक् च
इति यम्' इति हि ज्ञानुपपत्तेश्च । अत एव अन्यत्र
इति यम्' इति हि ज्ञानुपपत्तेश्च । अत एव अन्यत्र
रीत्या पञ्चमितिगुणस्य फलतो नियमनिमित्तं प्रीतिविरह्य-
नामुपप्राप्ते, प्रतिनिधिश्च । अतो द्रव्यतत्त्वावधारिण्य-
नामुपप्राप्ते, प्रतिनिधिश्च । अतो द्रव्यतत्त्वावधारिण्य-
सर्वे अपूर्वसाधनीभूतविषया एव । व्यापकीभूतापूर्वसाव-
च्छिन्नं प्रति दिव्यत्वादिना कारणेन लोकत अकल्लत्वेन
निवृत्तप्रतिपक्षन्यत्वे । अगुपनारत्ताणामप्यन्यत्र
रीत्या अपूर्वजननप्राप्त्युपयोग्यतासमादत्तत्वं द्रष्टव्य, न तु
यागार्थत्वं, आनर्थक्यप्राप्तेः । यागादिनिष्ठयोग्यता-
समादत्तत्वात्, न प्राधान्यापत्तिः अज्ञत्वविषयो वेत्यादि
शुण्यौचित्ये ।

यस्तु प्रीतिविरह्यच्छिन्नोदेयेन प्रोक्तगदिविधि-
वाग्न्योपेक्षयागप्राप्त्या, पञ्चानु निरादृष्टप्रति-
न्यमेन (६।१।१३) प्रोक्तगदिविधिप्रतीक्षा यागव्यक्त-
वस्थनाया अपूर्वार्थत्वस्थानमित्युक्तं, तत् प्रोक्तगदेव-
न्यादृष्टत्वात् प्रीतिविरह्यच्छिन्नमाव्यक्तत्वे अयोग्यताभि-
धेयः ।

यस्य प्रीतिविरह्यच्छिन्नोदेयेन प्रोक्तगदिविधि-
वाग्न्योपेक्षयागप्राप्त्या, पञ्चानु निरादृष्टप्रति-
न्यमेन (६।१।१३) प्रोक्तगदिविधिप्रतीक्षा यागव्यक्त-
वस्थनाया अपूर्वार्थत्वस्थानमित्युक्तं, तत् प्रोक्तगदेव-
न्यादृष्टत्वात् प्रीतिविरह्यच्छिन्नमाव्यक्तत्वे अयोग्यताभि-
धेयः ।

यानि चान मूले अनेरानि वर्णयानि इतानि,
तानि पुनश्चत्तातुपयुक्त्वाचोपेक्षितानि । मूलकारेण
ग्रन्थयाग्यव्यवस्थितव्या इतानि इति ज्ञेयम् ।

न्यायविदुः—अनयागदीनां प्रीतिविरहा अपूर्वार्थ-
त्वात् इत्यभावेन नीचावधिपु नोह, इति प्राप्ते, अपूर्व-
साधनत्वेनैव प्रीतिविरहा इत्यभावात्पूर्वसाधनत्वस्य च निवृत्तौ
नीचावधिप्राप्ते सत्त्वात् तद्व्याप्य प्रतीतिविरह्योपेक्षकत्व-
स्थातिदेहासावत्यादृष्टसिद्धिः । एव 'प्रीतिविरह्योपेक्षक-
त्वमुत्तरान्यामरहन्ति' इति प्रोक्तगस्य न्यतमिर्भिन्नवरी
नलेषुः । एव 'अग्नय सुव' इत्यादिस्वरूपप्रकाशप्रत्य-
क्षान्यकण्या विज्ञातो ऊह इति सिद्धान्तः ।

सम्यहन्—'अतिदेवोऽग्नेऽप्येव स्यात् समतो, नये
पुन । अनिदिष्टपदार्थानामुदाहरणविरागा ॥' ऊहस्तु
'प्रादुर्भावापत्तिरप्यन्यतरावर्तते । ऊहः प्रयोगो विदुः
ऊहप्रमत्ततयोदित ॥'

शंकर—'सामान्यार्थसंख्य । १ । प्रीतिविरह्यविरहि-
तम् । २ । अन्यर्थतन्निर्गतो वा । ३ । अनिर्वातितु चान
सः । ४ । निमित्ततोऽप्यपूर्वस्य । ५ । अनिर्वातितु वा
वया । ६ ॥'

अभिहोत्राधिकार्यम् (१।१।१४) । एतेन
इदंते गुणे अप्रमाणे विधियवितः संपा-

‘ शंकर— ‘जीवनेजीवने कर्म ।’

ॐ अग्निहोत्रादीनां धर्मो अपूर्वप्रयुक्ताः ॥

यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तद्वस्तुकरतदर्थस्यात् । ११११११ ॥

भाष्य—अष्टमेऽध्याये निरोपातिदितलक्षणं ब्रुचम् ।

इदानीमूहल्लग्नं वर्तयिष्यामः । त्रिविधश्चोदः । मन्त्र-
सामसंस्कारविषयः । स इह प्राधान्येन यक्ष्यते । अन्य-
दपि विविदुषोदघातेन प्रवृत्त्येन च । आदित्तु अय-
मर्थश्चिन्त्यते लक्षणसिद्धयर्थम् । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ
परोक्षिदोमश्चोदाहरणम् ; तत्र पृथक्प्रमाणः समाम्नाताः ।
तेषु सद्यः, किं तेषूपूर्वप्रयुक्ताः, उत यजिप्रयुक्ता इति ।
अपूर्वप्रयुक्तेषु सत्त्वः सिध्यति । यजिप्रयुक्तेषु तु सक्तो
धर्माणाम् । कथमिव ? सर्वे हि ते यज्ञतयः । यज्ञति-
क्षामान्ये यज्ञतिक्षाम्यान्वे धर्मा विधीयमानाः सर्वेय
भविष्यन्ति । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयपिशोषे विधी-
यमाना अन्यस्मिन्नपि तदीयपिशोषात्ते मयिप्रयुज्यते ।
तस्माच्चोदः सिद्धो भवति । नन्वेतच्छरे सप्तमे विना-
रित्तं निर्णतं च । उच्यते । पुनस्तदेष स्तार्थी, उत्तर-
यित्ताविषयधरा । अथवा, तत्र योऽर्थो नोक्तः, तद्विषय-
वेदयुज्यते । कथानी ? ‘ तस्य द्वयेषु सस्कारस्तप्रयु-
क्तस्तार्थ्यात् (११११११) ’ इति । एतेन चेह प्रयो-
जनमूहो निरक्षितः । एत दि न सिध्यति । तन्नैतच्छो-
क्तं, नैतेन तत्र प्रयोजनमिति । तत्र द्वैतात्मी चिन्ता, ति
प्रतिप्रकरणं निजता धर्माः, उत सर्वे सर्वमेति । तदपूर्व-
प्रयुक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे न सिध्यति, न इत्यन्तरात्ता-
दूर्ध्वमेति । तस्मिन् सिद्धम् । तस्मात्पूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ
स्वरहारायमनुवितमुदाहर्यते । तस्मादपुनरुचम् ।

दुष्—ननु दशमपान्नमूर्हश्चिन्त्यितुं युक्तः । पुनः ?
उक्तानिदेते (सति) ऊहः (अत्रत्यते) ।
शान्तिनिदेते (गति) ऊहमात्रः । यथा, प्रवृत्तौ अन्य-
न्यापानादपि आशान्तिगान्ति एतत्ता कथमेतान्यु-
पारित्यन्तीति (अपेक्षायां तस्या) तत्र कानि
विदादुराहस्तानी, कानि चित् संतिरचोराहस्तानी ।
एत शान्तिनिदेते, यौर्वे वेण प्रवृत्तः । तत् यजि प्रवृत्तौ
इत्यर्थं, तथानि शान्तिगतिविद्यं तत् अहं उदाहर्य-
कन्-

नीयः वेणस्य, प्रयाजादीनामिव । एवमेव ‘ अन्ये जुष्टं
निर्वपामि ’ इति । (यथा शाखातिदेवपक्षे यौर्वेवौ
अतिविष्टास्त्रास्यस्य वेणस्य उपवायान्तरत्वनया
वाधो न स्यात्, एवमेव ‘ अन्ये जुष्टं ’ इति मन्त्रस्य
वाच्यतायां यौर्वे अदृष्टव्योपकारान्तरत्वनयात् ऊहोऽपि
न स्यात्) तस्मादष्टमानन्तरं दशमश्चिन्त्यनीय । यद्ये
कार्यापत्त्यर्थं लोपादिभिः स्थिते, ततो नमन्यापारो युक्तः ।
सत्यम् । (चित्) सप्तमेऽतिदेवसद्भावा उक्तः । आशे-
यात् यौर्वे इति स्मर्यता (मयति) इति अष्टमे (विरोपा-
तिदेवः) । नमने यौर्वे इति स्मर्यताया (प्राताया)
निमविष्टा प्रबोक्तय उत निरारोऽपि कश्चित्, इत्यनेन
(प्रवृत्त्येन) नमो दशमयापारमतुमन्यमान एवोत्ति-
ष्ठति । ‘ निर्वे, प्रवृत्त्यान्तरम् ’ इति मन् (१०१११११)
नमसाद्येवेनैतऽऽस्त्यते । तस्मात्तन्मदशमयो, ‘ अति
चाऽभिधानस्य लोपाद्यम् ’ (१०१११११) इत्यनेन
सद्भावा । तैनाष्टमानन्तरं नमः (आस्त्यते) ।

त्रिविधश्चोद इत्येतद्वच्यम् । कथम् ? ऊहो नाम
वितरंथा । ना चैरुत्पा मन्त्रमामनस्तारेषु त्रियमात्रा, न
तस्याः कश्चिद्विरोधः । सामप्रवृत्तानपेक्षं च । मुन्नप्रह-
मेन मस्कारप्रवृत्तेन चोपात्तत्वात् ।

अथ वर्णनमिति । नैर वयनमूहमेद प्रतिजानीम् ।
चित् निपयमस्य निरूपयामः । एषु चित् वक्ष्यमाणेषु
(सः) भविष्यतीति । तस्मादिपयमेद (प्रदस्यते, न
मूहमेद) । ‘ यज्ञतिक्षामान्ये यज्ञतिक्षामान्ये विधीयमानाः
सर्वेय यजिप्रयुज्यन्ति ’ इति । कोऽभिधायाः ?
वरणानुवाहिणीति स्मर्यता तेन व्यापेक्षिता । तस्मात् वरय-
मुदितर तदेतिरन्यत्ता विधीयते । उदित्यमानस्य च
निरोधमविरक्षितम् । तस्मात्तावमात्रे विधानं चास्त्येन ।

अथ परिच्छेदने । यथाः पक्षे विधीयमानत्वादु-
पादेयः, इतिरन्यत्तां यति चोदित्यमानः । चट्टुपादिते
चोदित्यमानयोदेवने न सम्भवतः, निरभावेदात् ।
तस्मादास्त्येनेति स्मर्यतास्त्यो न यदते । उच्यते ।
‘ दर्शपूर्णमास्यां यजेत ’ इत्यादं यामोयति न विद-
धाति, ‘ यज्ञमेषोऽहं यजामि मयति ’ इत्येनामिभिः
यामोयतेऽतिर्यतात् । कथंयचमयि न यमोयि, उच्यति-

पश्य उद्धरणविधेः अधिरामावदक्षायाम् मन्त्रानुष्ठान-
कृतसंभवेन अत्रत्ये यन्त्रयोगाप्रसक्तेः । एतं च दर्श-
योद्धरणदेव प्रतद्भात् अग्निहोत्रमिदं प्रणयनलोपोऽपि न
दोषः इति ध्येयम् । सूत्रार्थस्तु—परायैमुत्पत्ते यस्याग्निहो-
त्रस्य नोदना, तत्र मन्त्रो न स्यात्, अत्रातत्राल्पादिति ।
यि—‘दर्शयोद्धरणे याचेत्यादिर्नो वा, समन्वयम् ।
कृतं स्या, स निमित्तस्य कालस्यान विवर्जनात् ॥’ १।४।८

भाट्ट—यदा दर्शयैमप्रिप्रणयन क्रियते, तदा तस्मि-
न्नेवामी सायमात्र-त्रियमाणाग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं तन्मन्त्र-
‘वावा त्वा होत्रा’ इत्यादिः पठनीयो न वेति चिन्तया, दर्शयै
प्रणीतस्यापि अग्नेः अग्निहोत्राङ्गात् तत्सत्कारकमुद्धरणं
तद्भूतस्य मन्त्रः प्रयोगस्तथात्वं मन्त्रयेव । न च प्रणयनस्य
प्रातःकालीनत्वात् उद्धरणे अत्रातत्राल्पादित्यमात्रः,
प्रधानाङ्गभूतोद्धरणायप्युदयेन तद्भूतकालस्य समया-
व्यपितरालात् अत्रातत्राल्पादित्यमात्रः । यस्तु ननु उद्धरणस्या-
मेव अग्निहोत्राङ्गात्मावेऽपि प्रणयनाभिधार्थोद्धरणस्य
तत्त्ववृत्तामेव अग्निहोत्रोपपत्तयस्य तावत् मन्त्रात्
तावदेव इत्यर्थोदोद्दिष्टविषयो । प्रणीताधर्मयत् मन्त्रप्राप्ति-
पत्तिः, इति प्राप्ते, प्रातःकालत्रियमात्रदर्शयोद्दिष्ट-
यनवेत्या अग्निहोत्रस्य निमित्तायमावेन अतुपक्षितत्वात्
तद्भूतोद्धरणस्य कालभावेन सुतपामनुपस्थितेः, न मन्त्रस्य
तदानीं समावधानं । न च अग्निहोत्रेणैव स्ववैशुष्यपरिहारार्थं
अत्रत्येऽपि तदाक्षेपः, तस्य प्रमद्वसिदाग्निगमेन, तदु-
द्धरणमिदमश्रावकार्यस्य लभेन नोद्धरणस्यैव अत्रत्ये
तन्मन्त्रादेः सुतपामनाक्षेपात् । अतः प्रणयना पञ्चपुरो-
डादि अन्यत्रावत् उद्धरणतन्मन्त्रादेरपि तस्मिन् अग्नि-
होत्रमन्त्रेण सुतपामन्त्राभावादेव न तत्रावे वैशुष्यवृद्धः ।
अतो न मन्त्रस्य कालान्तरप्रयुक्तान्यथाकात्म्यो भावः
कुरुः, अपि तु तत्र एवेति सिद्धम् । १।४।९

न्यायचिन्तुः—दर्शयोद्धरणस्यापि अग्निहोत्रोपपत्त-
कयात् तद्भूतोद्धरणमन्त्रो ‘वावा त्वा होत्रा’
इत्यादिः प्रयोगस्य साधननिवेशित्वदर्शनात्, कालमा-
त्रेऽपि च न मन्त्रस्य लोचः । अथवा उद्धरणमप्येतत्
अग्निहोत्रस्यापि, अत्रातत्रालेऽपि त्रियमात्रं, अन्यथा
अग्निहोत्रस्य प्रणयनलोकात् वैशुष्यपत्ते, इति प्राप्ते,

अनुपादेयत्वेन कालत्यागायोगात् अत्रातत्राल्पाद-
न्यात् नग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं तन्मन्त्रो वा इति सिद्धान्तः ।
१।४।९.

मण्डन—‘मन्त्रो दर्शयोद्धृते न च ।’

शंकर—‘नेष्टिवादिमन्त्रिनः ।’

अग्निहोत्रे षमयाग्निनामो पुनराधानं प्राय-
चित्तम् ॥

पुनराधेयमोदनयत् । ६।४।८।९६ ॥

भाट्ट—अग्निहोत्रे श्रूते ‘यस्योमावामी अनुगतौ
अग्निमिभोवेत्, यस्य वाऽम्युदित्यात् पुनराधेयमेव तस्य
प्रायश्चित्तिः’ इति । तत्र सदेहः, किं अन्यतरानुगमने
पुनराधेयं, उत उभयानुगमने इति । किं प्रातः पुनराधेयं
ओदनस्तु स्यात् । यथा पञ्चमग्नः (६।४।९।२२-२३)
अन्यतरस्य आर्तौ मरति, एव पुनराधेयं अन्यतरानुगमने
भवितुमर्हति चाक्यभेदप्रवृत्त्यापि । यथा ‘इह यक्षे’
‘इह मुहुत करिष्यामि’ इत्येवमेकमिच्छन् इति ।

बुध्—यस्योमावतगतौ इत्यनुगमने अग्निं प्राप्नुवत्
निमित्तम् । तस्य कर्त्तव्यत्वं यदातदागत्वा वा विरोधः,
तत् अत्रिस्थितमित्युक्तम् (मण्डिकाधिरूपे ३।१।७)
हविरात्थविच्छरणे च ६।४।९) । इहापि स एव
मन्त्रः । ‘इह यक्षे’ ‘इह मुहुत करिष्यामि’
इत्यभिदवर्जनात् सिद्धान्तप्रसङ्गः ।
(‘इह यक्षे’ इति वाक्यं अग्निहोत्रोपपत्तयकं, ‘इह
मुहुत करिष्यामि’ इति वाक्यं च गार्हपत्यविषयम् ।
तथा च अग्निम् वाक्यद्वये अग्निद्वय इत्यनेन । तस्मात्
अग्निद्वयानो एव पुनराधेयं इति उक्तवाक्यद्वयोद्विह-
वपरिग्राहार्थः । तथा च ‘यथा इह यक्षे’
इत्यादि अन्तिम भागं सिद्धान्तप्रसङ्गः, न पूर्वपञ्चमः
इति नार्तिकम् आह । ‘प्रायश्चित्तोपपत्तेः अत्र
लिखितं’ इति नोपसंहृतं तन्मन्त्रेण । के.)

द्रव्योत्पत्तिर्वैमयोः स्यात् । २७ ॥

भाट्ट—द्रव्ये त्रिष्टे तस्यैव द्रव्यस्योपपत्तिः अत्र
प्रायश्चित्तम् । तस्य दृष्टं प्रयोगेन कथं द्रव्यं भवेत् इति
पुनराधानं क्रियते । तत्र एव धर्मः, द्वात्रिंशोऽप्येते
न पृथक्त्वेन । तत्र अन्यतरानुगमने न वाक्ये एक

कुर्यादिति । एवं प्राप्ते धूमः । यन्त्यर्थस्य यत् कार्यं तत् प्रधानम् । यदि कर्तव्यतया चोद्यते । यथ कर्तव्यता, तत्रैवेति कर्तव्यता । अथ यदुक्तं, यजतिशब्देनाग्निसेयोगो धर्माणामिति, तदुच्यते । तस्य द्रव्येषु यजतो च यः संस्कारः, स तद्व्युक्तः अपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थत्वात् । यजतेद्रव्याणां च सदीयत्वेन धर्मैर्मिसङ्गः, न खेनाऽऽत्मना । नहि धात्वर्थस्य च धर्माणां च परस्परयाऽऽकाङ्क्षा निघते । प्रत्ययार्थेन हीति कर्तव्यता आकाङ्क्षते, कर्तव्यं कथमिति, न यजिः कीदृश इति । तस्मादाकर्तव्य, तस्यैवेति कर्तव्यतया सङ्गः । अपूर्वं न तत् । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्त इति ।

हुप—अथवा अन्यामेव चिन्ता वर्तयिष्यामः । अपूर्वार्था धर्मा इति विधत्ते सप्तमे, नष्टमे निमित्त परीक्ष्यते किमपूर्वं निमित्त, उक्त याग इति । न नानिमित्ता (अस्ति) प्रवृत्तिः । येन विचारः (एव) न स्यात् । (पूर्वपक्षमाह—) तत्र भाष्यमात्रत्वात् दर्शपूर्णमासपूर्वं निमित्तं न, अन्येनैव प्रकारेण (आव्ययेनैव) फलमपि (न) निमित्तम् । पारितोष्यात् यागो निमित्तं निष्पन्नत्वात् (निष्पन्नत्वात्, यागोऽपि बलवृत्त्या न निष्पन्नः, तथापि शब्देन तत्रात् आभ्यतया नोच्यते इति भवति निमित्तम्) । ननु यागस्य फले कण्ठतया उपादीयमानत्वात् निमित्तत्वेलाया च उद्दिश्यमानत्वात् विश्वामभेदः (स्यात्) । उच्यते । दर्शपूर्णमासादिनामपद निमित्तं प्रतिपादयति अग्निविलम्बत्वात् (प्रयोजनान्तरभावात्) प्रवृत्ता हि यागाः फले विधीयन्ते एव गणिना, (तेन यदि एतन्नामपदं कण्ठता वा निमित्तता या न प्रतिपद्येत, अनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् नामधेयं निमित्तं, यजिस्तु कण्ठ इति नास्त्येव शब्देनैव) । ननु सप्तम्यन्तं निमित्तम् (भवति, कृत्यान्त चेदम्) । उच्यते । 'निमित्तफलहेतुं सर्वथा प्रायदर्शनं, इति दृष्टव्यं (नृत्तिरान्तव्यम्) । अपि च उद्दिश्यमानत्वादिमित्तस्य कण्ठपरिधिरपि निमित्तं (नहि उद्दिश्यमानेषु विमन्तव्यादयः । यस्यादेव यजतिर्न निमित्तं प्रतिपादयति, तत्तु दर्शपूर्णमासपद—) तस्मात् (यद्यपि) विवृत्तौ अपूर्वं (अस्ति) तथापि दर्शपूर्णमासयागो निमित्तभूतो

नास्ति, तदभावाद्धर्माभावः (यथा भेदनाभावे होमाभावः) सौर्वे च साक्षाद्सत्त्वात् (अपूर्वस्य) अतिदेशेन वा अनुपपन्नेन वा प्रावृत्तेः (अहोः) अत्रवान् (सौर्वयागः सिध्यति) । ऊह्यमानस्तु (भवति) पूर्वपक्षव्याख्यानं दूषयति—अत्रोच्यते । अयं दोषोऽस्मिन् व्याख्याने, आख्यायागादीनामापि फलसङ्गः (स्यात् प्रवृत्तत्वात्, यजेः दर्शपूर्णमासपदेन वा अविशेषणत्वात्) अपि च दर्शपूर्णमासशब्दो लोके कालवचनः (प्रसिद्धः, न यागस्य वाचकः) सामानाधिकरण्यात् यागवाचकः (भवेत्) । न च निमित्तावमिच्छतः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । (यदि हि प्रवृत्तान् यागान् यजिष्यतिशब्दान् विशेषयेत्, तदा सामानाधिकरण्यात् यागवचनो भवेत् । अस्तु तर्हि विशेषणत्वेनैव सामानाधिकरण्यं, अत आह—) न नैकस्मिन्कारणे सामानाधिकरण्यं निमित्ताच्च चोपपद्यते वैरूप्यापत्तात् । (पश्चान्तरमाहङ्कते—) अधोष्येत यागपदं निमित्तं (भूत्वात्) दर्शपूर्णमासपदं इति । (दूषयति—) तत्र (उद्दिश्यमानत्वात्) यागस्य अविधितविशेषणत्वात् यागमानोद्देशः (प्राप्नोति) । तत्र प्रवृत्तौ (विवृत्तौ) च निमित्तत्वेन यागजामान्य (अतश्च साधारण धर्माः स्युः) न च (निमित्ते नत्यपि) प्रयोजनाभावात् (विवृत्तौ) अप्रवृत्तिः । (यतः) अपूर्वं च सौर्वे विद्यते, तस्मादनेन (यदिनिमित्तव्याख्यानेन) प्रवृत्तिविहृत्योः साधारण धर्माः (प्राप्तुवन्ति तत्रातिदेशाभावात्, न चैकलभ्याभावात्) तस्मादयमपि फलो दुःश्रुतिः ।

भाष्यं—एव वा । एतेष्वेवोदाहरणेभ्यो चिन्त्यते, किं यजिनिमित्तं धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उतापूर्वं प्रयोजकं निमित्तं चेति । किं प्रातः ? यजिनिमित्तं, अपूर्वं प्रयोजनमिति । युताः ? नैमस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावोक्तपद्यते । यदर्थं हि किमन्ते धर्मास्त्ययोऽयम् । अस्मिन् सति ज्ञिगन्ते, तद्विधितम् । न चैरिमन् शब्दे अपूर्वार्था एते, अपूर्वं च सति भवन्तीति शक्यं वदितुम् । अन्या हि वचनं यजिपूर्वेषु, अन्या चापूर्वं सतीति । यजिनिमित्तत्वे तु शब्दोऽवस्थ्यते, एव यागेन

प्राप्ते, मुलाह्वनीयन्तं मुख्यगार्हपत्यलाभे अनुष्णाधीतम्
मध्यविधगार्हपत्यसदृशे मानाभवात् स्वीयगार्हपत्यलाभे
परस्वीयगार्हपत्यसदृशस्यानुचितं तस्य प्राबलिते एव अय-
णम् । संकल्पः ३।२।२५.

॥ अग्नीतृ मन्त्राः पुरुषः । तृतीयवर्गस्योऽयम् । अयं
तृतीयो तृतीयोऽयमाहुः, चतस्रो गाः समते सोमे । वि. ३।७।
१७, * 'अग्नीदग्नीतृ विहर' इति मन्त्रः अग्निविहरण-
प्राप्ते अन्वितः, न तु जयाने ज्योतिष्टोमे । ३।२।४,
* 'अग्नीधं नेष्टा दौक्षयति' सवे । ३।२।७.
* अग्नीधः माहृतवृत्तेऽयमस्य पतिवृत्ता निवृत्तिः अग्नी-
षोमीये पत्नी । वनिधुः-अपिहरणम् । भा. १०।७।५।१७.
* अग्नीच्छब्दस्य 'अग्नि इत्ये' इति ध्रुत्वितिः । के.
* दशदी सर्वम भौतकणेषु अन्यतमः ऋत्विक् अग्नीध्
नाम । अन्येव आग्नीध्रः इत्यप्युच्यते । * 'संस्थिते-
संस्थिते अह्नि अग्नीदग्नीध्राचारं प्रविश्य सुव्रतस्य
सुप्रसन्नामाह्वय इति प्रैष्यति' । 'संस्थितेसंस्थिते'
इति रीत्यावचनात् सुप्रसन्नाऽभेद दशमति । भा.
१।१४।६।२५.

॥ अग्नीधस्य वनिधुरभ्युष्नीयम् । १०।७।५।१७।
अतिदेशकस्यम् । अग्नीषोमीये पत्नी 'वनिधुरभीये
हरन्ति' इति श्रुते । सोऽय वनिधुः अग्नीधः इडामध-
विकारः । अग्नीधे वनिधुरेव नान्यत् । अय्युष्नीयत्
यथा अय्युष्नी होतुरिडामधविकारः तद्वत्, इति
विद्वान्तः । के.

॥ अग्नीनां लौकिकवैदिकसर्वार्थत्वविरासत्याय-
द्वादशे वक्ष्यमाणः 'निर्देशाद् वैदिकानां स्यात्'
(१।२।१।३) इति । सु. ३।७ प्र. ४०.

॥ अग्नीधरुणयोः अग्नये 'अग्नीधरौ सिष्टन्तौ
आपरे' इत्यादि सविष्टकृच्छ्रद्वयं जमिधानं कर्तव्यम् ।
भा. १०।४।१।३३-३५.

॥ अग्नीषोमी देवता शनिवत् । यथा अग्नीषोमयो-
न्मातृव्यइति देवतात्वं एकमेव, अत एव देवता इत्येक-
वचनं, तद्वत् द्वययोः यागकर्तृव्यं व्याकृत्युक्तिः, अतश्च
यज्ञेव शपेत्स्वचनम् । मिन्दुः ६।१।४. * अग्नीषोमी विष्णुः
प्रयोगतिः इति उपाध्यायवदेवता विद्वत्सेन । वि. १०।८।

१७. * अग्नीषोमयोः उपाध्याये प्राधान्यप्रतिदिः 'तय-
मूतामग्नीषोमी' इत्यत्र पीतं नात् । सु. प्र. ७।५.
* अग्नीषोमयोः देवतात्वस्य व्यासङ्गित्वात् अग्नीषोमीयं
इतिः आग्नेयसंज्ञेन न व्यापदिरस्यते । इत्याकरः १।१।८
को. का. ८. * अग्नीषोमयोः परस्परसापेक्षयोरेव देवतात्वम् ।
'अग्नीषोमी देवता' इत्युक्तं नात् । शा. ६।१।४.
* अग्नीषोमयोर्न खल्वप्यारब्धं देवतात्वं, किं तु यदुः चतु-
र्व्यन्तनिर्देशरूपम् । न च निर्देशः तयोरेकः इति युक्तं
तत्र देवतात्वस्यैक्यम् । सोम. * अग्नीषोमप्रणयनं ज्योति-
ष्टोमे औपवसत्येऽहनि । वि. ५।१।१४. * अग्नीषोम-
प्रणयनवत् । यथा अग्नीषोमप्रणयनयूपच्छेदनयोः
प्रयोगभेदः, तथा वेदिविहरिवाचनयोः
प्रयोगभेदो नास्ति । सोम. ५।१।१६.
* अग्नीषोमप्रणयनादनन्तरं पयोः कालः ।
तत्र हि तस्य चोदना । भा. १।२।१।११. * अग्नीषोमप्र-
णयनोत्तरं पठितस्यापि यूपच्छेदस्य दौक्षान्तित्वात् अपरार्थः ।
प्रणयनस्य तु नापरार्थः । प्रणयनच्छेदनयोः प्रमाणपेक्ष-
त्वात् । अग्नीषोमप्रणयनस्य सोमाद्रित्वात् यूपच्छेदस्य च
परवृत्तत्वात् । वि. ५।१।१४. * अग्नीषोमप्रणयनोत्तर-
कालं यूपस्य च्छेदनादयः पठयमानाः वक्ष्यतेनापकृत्यमाणाः
लौकिकप्रापकपठितः । कुतः ? मिश्रप्रयोगानवचनपरिपक्षी-
तत्वात् । अमिश्रप्रयोगपरवचनपरिपक्षीतु हि क्रम आना-
दस्यते । नमस्य पूर्वः पदार्थ उत्तरमुदापयति । तस्मात्
पूर्वः पदार्थो योऽवकृत्यते, सोऽव्यवधानं पठति । पाठव्याय
अनदस्यत्वात् । वा. ५।१।१।२७.

॥ अग्नीषोमीयः । अग्निश्च सोमश्च मिलित्वा एवो
देवः । वीणमासेषो अग्नीषोमीयः पुरोडासो भवति,
ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयः पञ्चमवर्णा । के.
* अग्नीषोमीयः पुरोडासः वीणमास्याम् । वि. ५।१।८.
* न खानिष्ट्य अग्नीषोमीयेण, सोमेन यजन्ते ।
भा. १।२।१।४. * अग्नीषोमीयस्य पुरोडासस्य
सोमार्थत्वं उक्तं पः इत्युक्तम् । वि. ५।२।६,
* अग्नीषोमीये पुरोडासो एकमितेव ब्राह्मण्य
सोमपूर्वकव्यविक्रमः इत्यत्र खानियेयस्योपि अस्यापि
इति पूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विषयस्येते । ५।४।४.

कुर्वादिभिः । एवं प्राप्ते ब्रूयः । यत्तत्पर्यस्य यत् कार्यं तत् प्रथानम् । तदिदं कर्तव्यतया चोच्यते । 'यन् कर्तव्यता, तत्रैवतिक्तव्यता । अथ यदुक्तं, यजतिशब्देनाभिसंयोगो धर्माभासमिति, तदुच्यते । तस्य द्रव्येषु यजतौ च यः सम्कारः, स तत्प्रयुक्तः अपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थत्वात् । यजतेर्द्रव्याणां च तदीयत्वेन धर्मैरभितरणः, न स्वनाऽऽत्मना । नहि धात्वर्थस्य च धर्मणां च परस्वरेणाऽऽकाङ्क्षा विद्यते । प्रत्ययार्थेन हीतिकर्तव्यता आकाङ्क्ष्यते, कर्तव्ये कथमिति, न यजिः कीदृश इति । तस्माद्यत्कर्तव्यं, तस्यैवेतिप्रत्ययतया सन्त्यः । अपूर्वं च तत् । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता इति ।

उप—अथवा अन्यमेव चिन्तां धर्तव्यध्यामः । अपूर्वार्था धर्मा इति श्रित्ये सप्तमे, नवमे निमित्तं परीक्ष्यते किमपूर्वं निमित्तं, उत याग इति । न चाग्निमिना (अस्ति) प्रवृत्तिः । येन विचारः (एव) न स्यात् । (पूर्वपक्षमाह—) तत्र भाव्यमानत्वात् दर्शपूर्णमासापूर्वं निमित्तं न, अनेनैव प्रकारेण (भाव्यत्वेनैव) फलमपि (न) निमित्तम् । पारिशेष्यात् यागो निमित्तं निष्पन्नत्वात् (निष्पन्नरूपात्, बाह्योऽपि यत्तुल्यत्वात् न निष्पन्नः, तथापि शब्देन तावत् भाव्यतया नोच्यते इति भवति निमित्तम्) । ननु यागस्य फले करणतया उपाधीयमानत्वात् निमित्तत्वेनापि च उद्दिश्यमानत्वात् विवक्षाभेदः (स्यात्) । उच्यते । दर्शपूर्णमासादिनामपद निमित्तं प्रतिपादयति अकिञ्चिद्व्याप्तात् (प्रमेयान्तराभावात्) प्रकृता हि यागाः षडे विधीयन्ते एष बजिना, (तेन यदि पल्लवामर्षं कारयन्त या निमित्तता या न प्रतिपद्यते, अतर्पकमेव स्यात् । तस्मात् नामधेयं निमित्तं, यजितुं करणं इति नास्त्येव शब्दवैरूप्यम्) । ननु सतमन्त्रं निमित्तम् (भवति, तृतीयान्तं वेदम्) । उच्यते । ' निमित्तकर्मदेतुः शरासां प्रपददानं, इति द्रष्टव्यं (तृतीयान्तम्) । अपि च उद्दिश्यमानत्वात् निमित्तस्य करणविधिकारविधीति (नहि उद्दिश्यमानेषु विभक्त्यर्थदत्तः । यत्प्रादेनं यजतिर्न निमित्तं प्रतिपादयति, किन्तु दर्शपूर्णमासपद—) तस्मात् (यजति) विद्वौ अपूर्वं (अस्ति) तथापि दर्शपूर्णमासयोगो निमित्तभूतो

नास्ति, तदभावाद्दर्शमात्रः (यथा मेदनाभावे होत्राभावः) सौर्वै च यागदृष्टत्वात् (अपूर्वस्य) अतिदेनेन वा अनुपकरणे वा प्राकृतैः (अद्वीः) अद्रवान् (सौर्वैयागः सिध्यति) । उद्गमावस्तु (भवति । पूर्वापस्त्याख्यानां दूययति—) अत्रोच्यते । अयं दोषोऽस्मिन् व्याख्याने, आन्ध्रभागादीनामपि फलप्रवन्धः (स्यात् प्रकृतत्वात्, यजेः दर्शपूर्णमासपदेन वा अविशेषणात्) अपि च दर्शपूर्णमासशब्दो लोके कालवचनः (प्रसिद्धः, न यागस्य वाचकः) सामानाधिकरण्यात् यागवाचकः (भवेत्) । न च निमित्तत्वमिच्छतः सामानाधिकरण्यात्प्रपद्यते । (यदि हि प्रकृतान् यागान् यजिप्रतिपाद्यान् विशेषयेत्, तदा सामानाधिकरण्यात् यागवचनो भवेत् । अतः तर्हि विशेषणत्वेनैव सामानाधिकरण्यं, अत आह—) न चैकस्मिन्नुद्गारे सामानाधिकरण्यं निमित्तत्वं चोपपद्यते वैरूप्याभावात् । (पक्षान्तरमाशङ्कते—) अथोच्यते यागपदं निमित्तं (ब्रूयात्) दर्शपूर्णमासवत् इति । (दूययति—) तत्र (उद्दिश्यमानत्वात्) यागस्य अविवक्षितविशेषणत्वात् यागमाशेदशः (प्राप्नोति) । तत्र प्रवृत्तौ (विद्वौ) च निमित्तत्वं यागसामान्यं (अतश्च साधारणा धर्माः स्युः) न च (निमित्ते त्वपि) प्रमेयनामाभावात् (विद्वौ) अप्रवृत्तिः । (यतः) अपूर्वं च लोपे विद्यते, तस्मादेन (यजिनिमित्तत्वव्याख्यानेन) प्रवृत्तिविरहोः साधारणा धर्माः (प्राप्नुयन्ति तन्मतिदेनाभावात्, न केवलमुद्गमाभावः) तस्मादयमपि फलो दुःश्रुतः ।

माह—एवं वा । एतेष्वेवोदाहरणेभ्यो चिन्त्यते, किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उतापूर्वं प्रयोजकं निमित्तं चेति । किं प्राप्तम् ? यजिर्निमित्तं, अपूर्वं प्रयोजकमिति । उक्तः । नैस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावव्योपपद्यते । यदर्थं हि किमन्ते धर्मात्प्रयोजकम् । यजिभ्य रति मिकते, तन्निमित्तम् । न चैकस्मिन् शब्दे अपूर्वार्था एते, अपूर्वं न सति भवतीति शक्यं यदि-तम् । अन्य हि वचनव्याप्तिरपूर्वार्थेषु, अन्वा व्याप्यं सतीति । यजिनिमित्तत्वे तु शब्दोऽकल्प्यते, एवं यागेन

तमापि भूषते 'जापन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति ।
 सा भुविः विकल्पे श्रुते नियन्तार्या भवति । यथाग्राम-
 बोधे नियमः । शुणभूता च प्रास्ता । तस्मात् आग्नीषो-
 मीये शुणभूता जापनी, वर्म प्रथमम् । ततश्च तत्र
 जापनी अर्थवर्मे, न प्रतिपत्तिः । १२१४६।१०,
 * पत्नी पाशैकत्वपानभुक्तमिषाविनोर्मन्त्रयोः प्रहृतौ
 समुद्ययः । पाशाधिरणम् । ११३१२।१५-२०. * पत्नी
 प्रतिप्रस्थातुः नास्ति भराः इति भाष्यादिमतम् ।
 प्रतिप्रस्थापनरानपक्षे तस्यस्ति मन्त्रः । अथर्वव्यवधानपक्षे
 तु नास्ति मन्त्रः इति पार्थसारथिमतम् । भाट्ट. १०।३।८.
 * पत्नी 'तिष्ठन्ते पशुं प्रयजन्ति' इति भुवः, तत्र प्रया-
 जात्ताङ्गमूहस्य अपकर्षः न तु प्रयजमानस्य । न च
 जीनत्येव पत्नी । भा. ५।१।१२।२३. * पत्नी प्रयाजा-
 दीति कर्तव्यता अतिदेशिण्या एव । वि. १०।३।१.
 * पत्नी प्रयाजानुयाजा एवाजैसाददा । तत्र प्राहृते-
 निवर्तयता प्राप्यते । प्रास्ताया एवाद्वयानुगुणविधिः । भा.
 १०।३।१।१-१२, * पत्नी प्रयाजानुयाजानां एवाद्वय-
 सत्या सर्वसपायाः । प्रयाजैसाददात्यन्यावः । ५।३।१।१२-२,
 * पत्नी प्रैयानुवचनयोः समुद्यितयोः मैत्रवदनः कर्तौ ।
 प्रैयानुवचनाधिकरणम् । ३।३।२।१३-४५, * पत्नी
 श्रोक्ष्णं पुरोडाशधर्मः चोदकप्राप्तः । तत्र 'अज्यवस्त्वौ-
 पथीभ्यो जुष्ट श्रोत्रमि' इति मन्त्रः । ८।१।२।११,
 * पत्नी बर्हिः साधारणवृष्येन । यदानीष्यात्ता त्रिषीयते
 तत्तैवोपसदा अग्नीषोमीयस्य च विधीयते । अग्निसिद्धान्ता
 बर्हिषा संयोगः एवेन सर्वेषाम् । ४।२।१।४।३०, * पत्नी
 बर्हिषः आतिथ्यादेशात् अग्नीषोमीयदेशे नयनवाले सज-
 हनमन्त्रस्य दशनमन्त्रस्य च नावृत्तिः । सनदनदशन-
 मन्त्राधिकरणम् । १२।१।२।१४६-४७, * पत्नी बर्हिषः
 श्रोक्ष्णादि आतिथ्यागर्ह्येति वृत्तेन प्रमद्वगमिदः,
 द्युक् न पर्वथम् । १२।१।२।१४२-४३, * पत्नी
 मनोतामन्त्र 'त एव प्रथमो मनोता०' इति
 सूक्तम् । १०।४।२।१४२, * पत्नी मनोतायां आधि-
 शब्धः प्ररणात् समासस्यः प्रतीयमानः । छाहृन्त्यात्
 सोममग्निं प्रतिपादयन् समुदाचार्यो विज्ञाप्यते । वा. २।१।
 ५।२१, 'मनोताच्छ्वसुत्तस्योऽग्निशब्धः अग्नीषोम-

समास्तत्राग्निप्रभासतया अगम्यमानः सहचरितक्षोभ-
 तश्चकन्त्यान् समुदाचार्यं प्रपाशनं करोति । सु. वृ. ६५६.
 * पत्नी यूपः गार्दिरः वीर्यममस्य । भा. ४।३।१।५-७,
 * पत्नी यूपे गार्दिरत्वं निवृत्त नैमित्तिकं च ययोग-
 प्रयक्येन । ४।३।१।५-७, * पत्नी, यूपे गार्दिरे पत्नीः
 नियोजनं भूयते । १०।३।८।६३, * पत्नी यूपः
 मैत्र्यः ब्रह्मरर्चसपामेन कर्तव्यः । ३।६।३।१०.
 * पत्नी यूपच्छेदः दिनप्रभात् पूर्णस्निग्ध-
 दीक्षावाले अदृष्टः 'दीक्षासु यूपं छिनत्ति' इति तदि-
 यानात् । वि. ५।३।१४. * पत्नी यूपच्छेदनं दीक्षासु
 आहृष्यमाणः अग्नीषोममग्न्यादीनि नापकर्षति । यूप-
 वर्मन्यायः । भा. ५।३।१।४२७, * पत्नी यूपपरिख्याणे
 अप्वर्गो. 'परिवीरसि०' इति वरणमन्त्रः । होतृश्च निय-
 माणानुसारी 'युगं युवावा.' इति मन्त्रः प्येतिष्ठोमे ।
 ३।८।१०।२३, * पत्नी यूपमार्तं 'वज्रो मे यूपो यदन्त-
 र्वेदि मितुयात् तविवेदेद्, यद् बहिर्वेदि अनगरदः
 स्यात्, अर्धमन्तर्वेदि मिनीति अर्थे बहिर्वेदि, अननन्दो
 (नानयकदो) मयनि न निर्वेदिति' इति । अत्र देशमान
 वेदिशब्देन लक्ष्यते । वस्तुदेहालक्षणा । ३।३।६।
 १३-१४, * पत्नी यूपवदस्तरणार्हिनः, यूपज्जाना
 च लौकिकम् । यूपवदस्तरणार्हिन्यावः । ३।८।१६।३१,
 * पत्नी यूपानुतिः । 'यूपमच्छेद्यता होतव्यं, न हि
 दीक्षितस्यार्हो जुहोति । आग्न्यं नाग्निं वादाय यूपस्या-
 न्तिनेऽग्निं सधित्वा यूपानुतिं जुहोति' इति । १०।१।१५९,
 * पत्नी दशनमन्त्रा अग्नीषोमीयसवर्गीयोमम-
 साधारणः । रघनाधिरणम् । ३।१६।१०।३१,
 * पत्नी वनिष्ठुः अग्नीधः । श्वाभशविभारः ।
 वनिष्ठु-अधिरणम् । १०।३।१।२७, * पत्नी
 वसाहोमः 'वाज्यार्पणांते वसा जुहोति' इति
 विहितः । ११।२।१।२४, * पत्नी शङ्कु-
 क्षोद्वितनिरुदने प्रतिपत्तिः । शङ्कुलोद्विताधिरणम् ।
 ४।१।२।२२७, * पत्नी संक्षसदोमः 'यत् पशुर्मायु-
 म्भूत०' इति मन्त्रेण विहितः । स च मन्त्रवेत्तया
 पशुना अह्नेऽग्निं सन्दे कर्तव्यः । वि. ६।८।७.
 * पत्नी 'ससिधते यजमानस्य एहे अशितव्यम्' ।

तासन्धनेन वीहिल्याद्यवच्छिन्नवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विवृतौ च तेनैव सन्धनेन तद्धर्मोऽच्छिन्नमिच्छन्त्यामात्रादिवृत्तित्वात् । एव साम्नामसि आग्नीभावादिरूपाणां येन सन्धनेन यस्यानगतकारुत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विवृतौ तेषां तेनैव सन्धनेन तस्यानमिच्छन्त्यानगतेऽकारुत्तित्वाद्दूहः । अनं भुतत्वं तात्पर्यमनपेक्ष्य प्रतीयमानत्वं, तेनेतैकारुत्तित्वस्य दृष्टादप्रतीतावपि न क्षतिः । अनं च सन्धनैक्याविवर्त्या भुतप्रभुपुरोडाशयोगोद्देशास्य प्रकृतौ स्मारकत्व-रक्षणपेक्षादीनामपेक्षया तद्विषयानुपयुक्तत्वं देवताविधानेन आराहुपकारस्य सन्धनान्तरेण कर्मपकारवृत्तित्वात् अतिप्रसङ्गावकाशं सन्धनैक्यविवक्षणम् । प्रकृष्टावेषं भुतव्रीहिल्यावच्छिन्नवृत्तित्वेन भुतानामवयवातादीनां तन्निर्धन्यनादिवृत्तित्वात् तद्वारणाय प्रवृत्तिविवृतिपदोपादानम् । प्रवृत्तिस्त्रीहिष्यकत्वपेक्षया सौर्वाद्रिवृत्तिस्त्रीहिष्यकीनां भेदात् आतिदेशिकव्रीहिल्यादीनामवयवातादीनामवयवाण्ये यद्धर्मोऽवच्छिद्यतेति विशेषणं, सौर्वाद्रिवृत्तिस्तत्रवृत्तिव्यावच्छिन्नप्रतिपोगिताकाव्रीहिभेदतत्त्वेऽपि वीहिल्यावच्छिन्नप्रतिपोगिताकत्वभेदाभावात् । यकमाप्यविवृतौ तु ऊहाङ्गीकारोऽप्यदोषः । प्रकृतौ प्रोक्षणादीनां तात्पर्यगत्या अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव विवक्षितत्वेन विवृतावपि तेनैव रूपेण इयामाकारुत्तित्वादसंगतः । अपूर्वसाधनत्वं पूर्णपूजासीपवादिना भेदविवक्षायां तु सौर्वाद्रिवृत्तिव्याप्तिमात्रादवयव भुतपदं निवृत्तप्रतीकममानत्वादेकं, अपूर्वसाधनत्वस्य तात्पर्यज्ञानाधीनत्वेन निवृत्तभुतत्वाभावात् । अनं चाग्निपदस्थाने सूर्यादिपदप्रक्षेपेऽप्यनशिष्टमन्त्रस्य प्राज्ञत्वानुपायान् लक्षणे तत्वेति शब्दलुपवृत्तिः । एव च यत्र प्राज्ञतत्त्वस्थाने क्रमन्तरास्वीहः, तत्रोद्देश्यो भक्त इति ध्येयम् । अथवाऽलु तदनुतोषेन तत्वेति पद प्राज्ञतत्त्वकार्योपपन्नान्तरासंगतिं सधेयम् ।

य चोदः प्राज्ञतत्त्वदर्शनां प्रकृतौ यद्धर्मोऽवच्छिन्नोद्देश्य-रन्ध्रित्वेन विधानं, तद्व्यावच्छिन्नसंगतिव्यवहारेणातिदेशो विवृत्तः, न तु स्वस्थेनैवातिदेशो, तथाप्येवमग्निपदस्थैवातिदेशेन सौर्वाद्रिवृत्तौ तस्यैव तद्व्यावच्छिन्नप्रतीकममानत्वादेकं प्रती-
मोन्तौ ऊहाङ्गीकारः । अत एवोपपन्नपदभावेन पदार्थानां

विवृतावतिदेशः, प्रकृतौ निरूपितरूपाभावेन वा विवृतावतिदेश इति दर्शने वक्ष्यते ।

तदिह ऊहोपोदातक्या किं प्रोक्षणावयवातादीनां 'अग्नये जुष्टं निर्वपासि' इत्यादी अम्याविपदानां च प्रकृतौ वीहि-
त्यामिच्छन्त्यावच्छिन्नोद्देशेन विधानं, ततश्च व्रीहिसन्ध्यादिप्र-
युक्तास्ते, अथवाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेन, ततश्चापूर्व-
प्रयुक्ता इति निश्चयते । व्रीह्यादिप्रयुक्तत्वे, इयामाये चरो सौर्वाद्रिवृत्तिः वा व्रीह्यादीनामवयवात् प्रोक्षणादीनां लोप एव, न तूहः । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु इयामावयवादीनामपि तद्व्याव-
च्छिन्नत्वात् सिध्यत्यूहः । ततः, यनापि आराहुपकारक-
त्वेन न भुतमुद्देश्यताऽवच्छेदकं, तथापि करणानुमाहक-
त्वाऽऽह्वाररूपेतिवर्त्यताऽऽह्वाररूपेण कर्मरूपेण यागाङ्ग-
तयैव प्रयागादिविधानात् यागाङ्गमेवोद्देश्यताऽवच्छेदकं,
न त्वपूर्वसाधनत्व समप्राधान्याऽऽपत्तेः । न चैतावता
पारिप्रवत्वाऽऽपत्तिः, अनुवाक्यस्य सति सगवे सन्निहित-
तामिवेन आग्नेयादित्वस्योद्देश्यताऽवच्छेदकत्वात् । न
वा अग्निदेवोच्छेदः, अपूर्वविशेषापर्यन्ते इव अग्नेयाद्यर्थ-
त्वेऽपि तद्वत् कुर्मात् इत्यतिदेशेन आग्नेयस्यानपेक्षे
सौर्वाद्रिवृत्तिदेवोपपत्तेः । अतस्ते यागप्रयुक्ता एव ।
तदा किमु वक्तव्यं यत् व्रीह्यादिसंयोगेनैव प्रोक्षणादि-
अवयवात् वीहिल्यादिव्यवहारेणोद्देश्यताऽवच्छेदकमिति । न च
वीहियागादित्वरूपपर्यन्ते धर्मोपमानार्थक्यः, तेषामप्य-
श्रित्वं कर्मत्वेन तदभावात् । न चाम्नादीनामात्रानयति-
रेकेणोपपत्तौ प्रमाणभावेन तदभावेऽपि व्रीह्यादीनां
प्रोक्षणादित्वस्यैवेति वाक्यम् । तादृशानपेक्षपरिहाराय
प्रोक्षणादित्वस्यैव व्रीह्यादीनामेव कल्पितत्वात्प्राप्त्या यागाङ्ग-
त्वस्यापूर्वापर्यन्तत्वेन वा लोचोपपत्तौ निपादमन्त्रतत्त्वात्वेन
(६।१।१३) व्रीहिपदे अवादिताधारण्येनापूर्वसाधन-
रक्षणस्या प्रमाणभावात् । अलु या व्रीहिपदे लक्षणा,
तथापि लक्षणादुपस्थितत्वात् विवृतावयवातासाधन-
व्रीहिल्यादित्वमेव लक्ष्यते, न त्वपूर्वसाधनत्वम् । न च
यागाङ्गस्य निवृत्तावयवात्वेन प्रोक्षणादित्वस्यैवेति वापि
जायमानत्वादानर्थक्यापत्तिः, यागाङ्गावच्छिन्नत्वापूर्वसाध-
नवृत्तस्य वा जायमानत्वेऽपि विवृतावयवातासाधन-

० अग्नीषोमीयवार्थः पशुपशवः । तस्मिन्निदृते तच्छेषः प्रणिशब्दादर्थः । तस्मात् गुदस्य प्रणितिनियमोऽयं दर्शयः । १२।१।१।८, ० अग्नीषोमीयसवननियमानुबन्ध्याः पशो ज्योतिष्टोमे । तेषां यूपः सवनम् । ११।३।३।३-४. ० अग्नीषोमीयादिपशवो ज्योतिष्टोमाद्रम् । प्रपानं तु सोमयाग एव । वि. ३।३।२. ० अग्नीषोमीयाया इतिकर्तृपता द्वादशदि द्वादशानां यामाणा अष्टयामागवि-
शेषाणां तन्नेन कर्तव्या । अत्रभूयादीन्यपि तन्नेनैव । या. १।१।८।३२, ० अग्नीषोमीयार्थत्वेन अनुष्ठानदेश-
प्रयोऽपि पशुपर्यागं भविष्यति । ३।३।१।१२

तु अग्नीषोमीयः पशुः पयोविकारः ॥

दधन् । ह्यान्मूर्तिसामान्यात् । ८।१।३।१५ ॥

भाष्यं— सामान्यनिराशेऽपि दध्नो विकारः स्यात् पशुः, न पयः । कुतः ? मूर्तिसामान्यात् । घनत्व मूर्तिः ।

पयो वा कालसामान्यात् । १६ ॥

भाष्यं— पयो वा पशुः विपुलात् न दधि । सद्यस्कारः पशुः, पयोऽपि सद्यस्कारम् । दधि तु शयकाल पयोऽन्तरितं तद् दधिरद्रम् ।

पश्चान्नवर्थात् । १७ ॥

भाष्यं— पशोश्च पयोऽनन्तरं, तत्पश्चात्तत्र, न दधि ।

द्रवत्वं चाविशिष्टम् । १८ ॥

भाष्यं— द्रवत्वं पशुपशवोः सामानं, पशुरपि द्रवति पयोऽपि । तस्मात् पयोविकारः पशुः ।

श्री— तथापि (अतएवेऽपि) दध्नो विकारः स्यात् घनत्वसामान्यात् । पशवो वा । तद्धि साध्यात् पशुप्रभवः, दधि तु तद्यपेक्षम् । पशुर्हि साध्यात् पशुप्रभवा । गतिमत्त्वं च पशुपशवोर्गुणत्वं तदधिकं दधितं पयसः ।

सोम— पूर्वोक्तगन्तव्यविकारत्वे एव विशेषविव-
नान् संगतिः । पशुप्रभवत्वस्य मुख्यत्वात् घनत्वस्य चाधिकत्वात् दधिविविधत्वं इति पूर्वपक्षः । दध्नो घनत्व-
भावः, पयस्तु काष्ठान् पशुप्रभवत्वं गतिमत्त्वं नोभयं,
इति पयोविविधत्वाः स्यात् इति सिद्धान्तः ।

त्रि— 'दध्नोऽयं पशवो वा, ऽऽद्यो घनत्वस्य सम-
त्वतः ।, दध्नस्यचित्तान्तेभ्यो धर्मः स्यात् पयसः
पशो ॥ '

भाट्ट— तथापि दधिविकारः पयोविकारो वेति
चिन्तायां घनत्वस्य दधित्वस्य दधित्वस्यैव । न च
साधारण्यं पशुप्रभवत्वस्यैव पयोविकारत्वस्यैव । कार-
णस्य स्वातिरूपवत्ता अतीन्द्रियस्य अनुमानितत्वेन
प्रत्यक्षगम्यपनानुपेक्षया दौर्गन्धात् । इति प्राप्ते, दध्या-
दीनां पयसश्च एतद्विद्वान्तराजानां निवारदर्शनात् एक-
दिनस्याधिक्यमाहस्य सतोऽपि पशुप्रभवस्य च प्रत्यक्ष-
गम्यमेव, इति तत्तत्कृतत्वेन साधारण्यप्रभवादेन एतस्य
घनत्वस्यैव साध्यात् पयोविकारत्वमेव ।

न्यायविन्दु— घनत्वाद्धनः, इति प्राप्ते, साधा-
र्यप्रभवत्वत्वात् एतत् एवेति सिद्धान्तः ।

अण्डन— 'पयोधर्मा ॥ तु भवेत् ।' व पशुः ।

शंकर— 'तथापि पयस्यैव मतः ।' सामान्येऽपि
पशु पशवो विकारो मत् ।

तु अग्नीषोमीयः पशुः सांज्ञायविकारः ॥

पशुः पुरोडाशविकारः । श्याद्देवतासामान्यात् ।
८।१।१।१० ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुपशोमीयः 'यो
दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमागमते' इति । तत्र दधेदः, किं
पशुः पुरोडाशविकारः उत सान्नायविकारः इति । किं
प्रातः पशुः पुरोडाशविकारः स्यात् । कुतः ॥ देवतासा-
मान्यात् । अग्नीषोमीयः पशुः, पुरोडाशोऽपि
तदेव एव ।

प्रोक्षणाच्च । ११ ॥

भाष्यं— प्रोक्षणं पुरोडाशवर्धनं, पशो दीक्षिते 'अद्वय-
स्वी' गयीभ्यो जुष्टं प्रोक्षणं इति पशुः प्रोक्षति ' इति ।

पर्यैमिकरणाच्च । १२ ॥

भाष्यं— पर्यैमिकरणमपि पुरोडाशवर्धनं, तदपि
पशो दधेदः । 'आद्वयनीयादुत्सरेण पशुः पर्यैमिकं करोति'
इति । तस्मात् पुरोडाशविकारः ।

सांज्ञायव्यं वा तत्प्रभवत्वात् । १३ ॥

भाष्यं— सामान्यं वा पशुर्बहुधात् न पुरोडाशम् ।

मति इति अग्निहोत्रेऽभिहितम् । वा. २।२।६।१७
पृ. ५१०. सत्या गतौ एतन्नैव विधिश्चक्षुषमस्य
न्याय्यत्वात् शुणे विधिशब्धितः सकामति इति
अग्निहोत्राधिकरणे अभिहितमित्यर्थः । सु. ४. ७१०.
इदमेव आधाराग्निहोत्राधिकरणम् ।

॥ अग्निहोत्राभावेऽपि दीक्षितस्य अन्यत्र गमने
प्रसक्ते समारोप्य अग्निर्नैतव्यः ॥

वीथानिमोक्तत्वं पूर्वं प्रमाणप्रतप्तौ अमीना फान्नान्द्रे
स्थापनेन सह नयन स्यात् समारोपः, 'प्रातरग्निहोत्रं
हुत्वा समारोपयेत्' इति विधिना समारोपस्य सौनाम-
प्यमित्यायेन (४।३।१२) अग्निहोत्राहुत्वात् । वीक्षितस्य
चाग्निहोत्राभावेन तदयोगात्, इति प्राप्ते, समारोपमस्या-
ग्निनयनोपायत्वेन आनन्तर्यमात्रेण चाष्टोप्यौषहोमस्येव
अग्निहोत्राहुत्वे प्रमाणमावाच्य अग्निहोत्राभावेऽपि
समारोप्यैवाग्निर्नैतव्यः । सकर्ष. ३।१।३१

॥ अग्निहोत्रार्थोद्धारणमन्त्रस्य दशोर्षमासायौ-
द्धारणकाले नाहुषावम् ॥

न तूपन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तस्तत्कालम् ।
१।४।८।३ ॥

भाष्य— अस्त्वग्निहोत्रे उद्धारणमन्त्र 'वावा त्वा
होत्रा, प्राणेनोद्धारत्रा' इत्येवमादिः । तत्रावमर्थः साध-
यिक, यत् दशोर्षमासाधेनोद्धारणं क्रियते, किं तत्रैव
मन्त्रं कर्तव्यं नेति । किं प्राप्ते । दशोर्षमासाधेनमपि
उद्धृतेऽग्नौ अग्निहोत्रं हुयते एव । तत्र चेन्मन्त्रो न
क्रियते, अमन्त्रोद्धृते अग्निहोत्रं प्रवर्तते । तस्मान्मन्त्रेण
तदुद्धारणं कर्तव्यम् । अथोच्यते, कालमात्रेण विगुणत्वात्
उद्धारणं, नाग्निहोत्रेणेति । तत्र । कालमात्रेण अपगतम् ।
उद्धारणं तु विगुणमपि अग्निहोत्रस्य भविष्यतीति । एत चेत्
समन्त्रक कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूम । परार्थमुपपन्ने-
ऽग्नौ यस्याग्निहोत्रं प्रवर्तते— चोदनेति कर्म ब्रूम — न तत्र
मन्त्रं कर्तव्य इति । न तदग्निहोत्रस्योद्धारणम् । अतः
परस्मै उद्धारणे न कर्तव्यमिति । उच्यते, ननु तत्र विगु-
णमुद्धारणं अग्निहोत्रस्यैव भविष्यति, न गुणमात्रेण प्रकाना-
भावेऽपीति । व्यज्यते । न गुणः कालः, निमित्त-

मणौ भवतीत्येतदुक्तम् । अतो निमित्ताभावे क्रियमाणं
अश्रुतं कृतं भाति । तस्मात् तदुद्धारणं अग्निहोत्रेणेति ।
न चेत्तदुद्धारणमग्निहोत्रस्य, तस्मादन मन्त्रो न कर्तव्यः ।
कृतोऽपि ह्यसौ अनर्थकः इति ।

आ— दशोर्षमन्त्रे अन्यमुद्धारणे क्रियमाणे किं अग्नि-
होत्राद्भूतः उद्धारणमन्त्रः 'वावा त्वा होत्रा' इत्यादिः
प्रयोज्यो नेति सत्यम् । तत्र 'दशोर्षेऽप्युद्धृते ब्रह्मप-
ग्निहोत्रं प्रवर्तते । साधनाग्रप्रयुक्तस्य धर्मो नाज्ञमपेक्षते ॥'
तेन अग्निहोत्रानाहुतेऽप्युद्धारणे तदुपकारकत्वमात्रेण
यागायैयोर्द्विविधयोः प्रणीताधर्मा इव कर्तव्य एव मन्त्रः
कालमनादृत्य । कालस्य गुणत्वेनासमवेदोऽपि मन्त्रस्य
ल्येवोऽन्यायः । (एतमुद्धारणस्थानाहुत्वेऽपि उपकारकता-
मात्रेण मन्त्रप्रतिरिक्तत्वं । इदानीं अज्ञानेवोद्धारण इति
स्वीकार्यम् । तथा च सुवरा मन्त्रः प्रयोज्यः इति पञ्चान्तर-
प्राह—) अथवा उद्धारणमप्येतत् अग्निहोत्रस्याप्यङ्ग
अगालेऽपि नियमाणं, अन्यथा अग्निहोत्रस्य प्रणयनलो-
पात् वैगुण्यं स्यात्, इति प्राप्तेऽभिधीयते, 'काले
स्वस्वमुपादेवे प्राप्ते कर्म विधीयते । वाज्ञं, तस्मात्तु कारणात्
प्राक् नाधिसरोऽस्ति कर्मणि ॥' अनधिकारिणा च
क्रियमाणं निष्कृतं स्यात् । तस्मात् नाप्राप्ते काले अग्नि-
होत्राद्भूतमुद्धारणं मन्त्रो वा कर्तव्यः । १।४।९.

सोम— अन्यार्थोद्धृताग्निनाशे प्रायश्चित्ताभावेऽपि
अन्यार्थोद्धारणे मन्त्रः स्यात् इत्युच्यते (प्रजुवाहरण—)
सप्ततिः । कालस्य याग्यहत्व, तथापि नाज्ञान्तराप्य-
विधिराहुषाधेयत्वम् । तत्र च काले प्राप्ते तत्प्रयोगिन
पुष्टप्रभित्वं कर्म चोद्यते । कर्मचोदनया चाज्ञानि
प्रयुज्यन्ते, इति कालात् प्रायश्चित्ताभावात् अनधिकारि-
णा क्रियमाणमनर्थकं, इति अप्राप्ते काले क्रियमाणस्या-
हुत्राभावात् उद्धारणस्य अत्रत्वमादाय मन्त्रादप्युपपादनी
दित्यर्षोर्षप्रकारोऽनुपपन्नः । तथा च अज्ञानाभावेन
उपकारकतामात्रेण साधननिवेशी मन्त्रः प्राप्यते,
इति प्रथमपक्षोऽपि अनुपपन्नः । उद्धारणस्याहु-
त्राभावेऽपि मन्त्रः उद्धारणाहुत्रादेव प्रयोक्तव्यः ।
कालमात्रे च उद्धारणे इव उद्धारणमन्त्रेऽपि
अधिसत्ताभावात् अधिकारिण प्रति अज्ञानमन्त्रानुज्ञा-

नगमात् प्रसन्नाभावेऽपि प्राकृतस्य पशुभक्षणस्य पुरो-
डाशभक्षणस्य च कार्यभेदाभावेन शामिषस्य च प्राकृत-
कार्यभवेन दृष्टसामर्थ्यात् अस्ति प्रसन्नः इति प्रयोगादङ्गा-
निराकरणार्थमिदं अधिस्तरण इति संगतिः । सूत्रे इतरस्य
गार्हपत्यस्य पौरोडाशिनविधिना प्रयुक्तत्वात् इत्यर्थः ।

चि—‘अन्यः पशुपुरोडाशः शामिषेऽप्रायश्चोदिते ।
छात्रमुत्तीर्णनाम्ना, ५५४ः पशुवन्मन्त्रवत्ततः ॥, अथ
विहित गार्हपत्ये सोऽन प्रयुज्यते । प्राग्गन्धपूर्वमाणे च
होमनैर्गुण्यहानये ॥’

• भाट्ट—‘हैसे ‘शामिषे भवति’ इति विहितः
पशुपाने शामिषोऽग्निः पूर्ववदेव (पशु-) पुरोडाशभाके
न प्रवृत्ते, किन्तु आतिदेशिकगार्हपत्यकार्ये ‘छात्रा-
मुखीय एवात ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति’ इति वचनेन
विहितः छात्रामुखीय एव । न चास्य सामान्यवचनत्वात्
अङ्गप्रधानसाम्यभक्षणानुवादेन विहितशामिषेण छात्रा-
मुखीयनाशोपपत्तिः, शामिन्यान्वस्य शमनसामान्यमि-
वाचित्वात् अथवा स्य शमनसामान्यवचनोः, तस्य च पशु-
पाने सामानाधिकरन्धेन सत्त्वात् पशुभक्षणेदेवेनैव शामिष-
विधिप्रतीतिः ।

• न्यायविन्दुः—‘पशो शामिषोऽग्निः पशुभक्षणस्यः ।
अतः पुरोडाशोऽपि तत्रैव भक्षणस्य, पशुभक्षणस्योप-
पत्त्या, इति शङ्काया, पशुभक्षणेन पुरोडाशस्योपकार-
णमात् दृष्ट्वा अथैव कार्यं, गार्हपत्ये एव तत् कार्यं,
अन्यथा वैगुण्यात् इति विज्ञाय ।

मण्डन—‘शामिषमग्नी पचिरीषस्य नो ।’

शंकर—‘शामिषो न पुरोडाशो ।’

॥ अग्नीषोमीयपञ्चपुरोडाशस्विष्टकृति त्यागे
निगमेषु च स्विष्टकृच्छन्दलोपः ॥

सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात् ।
१०४११८१३६ ॥

भाष्य—‘अन्ति सोमे पञ्चप्रीयोमीयः । तत्र अयने
‘अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य अग्नीषोमीय पञ्चपुरोडाश-
मनु निर्वपति’ इति । तत्र स्विष्टकृति गुणलोपः भूयते
‘अग्निं यजति’ इति । तदर्थं प्रमाणं, किं यागे एव स्विष्ट-
कृतः गुणलोपः अस्ति तेषु निगमेषु यथाप्रवृत्तिमात्रः,

उत सर्वत्रैव गुणलोप इति । किं प्राप्त ! स्विष्टकृतोऽग्नेः
सगुणस्य गुणलोपे धृयमाणे नृमः । यत्रैरोच्यते गुणलोपः,
तत्रैव स्थात् । यागे चोच्यते अग्निं यजतीति । यागे
गुणलोपे उच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणलोपोऽप्य-
सीयेत्, अभुतं कल्पेत् । यावाश्च भुतस्त्वोत्तमो दोषः,
तावान् अभुतवत्त्वनायाम् । तस्मात् यागे एव लोपः
स्यात्, न सर्वेषु निगमेष्वपि ।

सर्वस्य वैकल्प्यत्वात् । ३७ ॥

• भाष्य—‘सर्वस्य वा निगमस्यस्यापि स्विष्टकृतोऽग्नि-
शब्दस्य गुणो लुप्येत । कुतः ? ऐक्यकर्मत्वात् । नैप स्विष्ट-
कृत्वागे एव गुणो लुप्येत । किं तर्हि ? यागप्रयोगे ।
कथं ? ‘अग्निं यजति’ इति प्रयोगवचनः एव शब्दः ।
सर्वसिन् स्विष्टकृत्वागप्रयोगे लुप्येत । अन्येऽपि हि
स्विष्टकृत्वागदा, स्विष्टकृत्वागे एव । तस्मात् सर्वेन लोपः
इति ।

आ—‘अग्नीषोमीये पशो पञ्चपुरोडाशः । तत्र चोद-
कप्राप्तस्य स्विष्टकृतो गुणलोपः भुतः ‘अग्निं यजति’
इति । किमयं प्रधानमग्ने गुणलोपः उत सर्वेषु निगमे-
ष्वपि । प्रधानमग्ने यजतीति लोपभ्रमत्वात् अवाशिष्टेषु
निगमेषु प्रवृत्तिरस्ति स्विष्टकृत्वागप्रयोगे निमित्तान्, (इति
प्राप्ते, उच्यते) प्रयोगे एव निगुर्वागधिः इति सर्वत्र
गुणलोपः । १०४११९ ॥

सोम—‘पूर्व स्विष्टकृच्छन्दऋतेऽपि इह अस्विष्ट-
कृच्छन्दस्य निगमेऽभिधानं इत्युच्यते : संरातिः । न
च ‘तथोचरस्य ततोः’ (१०४११९१२५) इत्यत्र
पश्चत्पूर्वादिशब्दस्य प्रयोगान्वयमुच्यते सर्वनिगमेषु यजत-
व्यस्योक्तत्वात् इहापि प्रयोगावन्तस्य सत एव सिद्धत्वात्
कथं प्रधानमग्नेयस्योत्तरा इति वाक्यम् । मानान्य-
यतो हि प्रयोगान्वयस्योत्तरा, इह च भावान्वयस्यो-
त्तरा मानान्वयस्योत्तराभिधाने । अतः अत्यन्तगार्हपत्य-
ज्ञात् भावधानादेनैव अग्निविधिस्तथा । इति पूर्व-
प्रयोगान्वयम् । शाल्यैरुक्तं च सति आनयकपान् पारा-
प्यमपि अहशीत्य मानामुदितैर्न विधानं न्यायान्तरं
इत्यागधेन सिद्ध्यति । सूत्रार्थस्तु—‘प्रवृत्तिः सगुणस्य
विज्ञाने गुणलोपे निगमेषु ग्रन्थे यावदुक्तं यत्रैव प्रयाने

नियमः पदार्थप्रयुक्तः इत्युक्ते (१।१।२ वर्णोक्तं २) एव-
मिहानि । श्रुतिनिर्देशात् इति । भुक्तेन वाक्येन संन-
यमभिप्रेत्य श्रुतिमाह । अथवा पदार्थापूर्वेण संप्रत्य-
यमानो लक्षणया, परमापूर्वेण तु लक्षितलक्षणया संन्यते ।
प्रथमं पदार्थैः (स्थापूर्वाणि लक्षणीयानि) तैः (लक्षितैः
स्थापूर्वैः) अपूर्वाणि, तैः परमापूर्वमिति । एवं च
लक्षितलक्षणया अभिप्रेत्य लक्षणया श्रुतिमाह । अथवा
अग्नीषोमीयः पदार्थः, च उपरितः प्राग्भागाभिः पदा-
र्थान् भुक्ते उपलक्षयति, न यजमानम् । तमभिप्रेत्य
श्रुतिमाह ।

यज्ञस्य वा तत्संबन्धोऽस्मात् (२१)

भाष्यं—वाद्यन्तर्गतो पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति ।
तदेतानां धर्म इति । कस्य तर्हि । परमापूर्वस्येति ।
भुक्तः । तत्तदयोगात् । तत्संबन्धो भवति यजस्य सन्धेयः ।
' सत्ता वा एतन् यज्ञस्य यत् प्राचीनमग्नीषोमीयात् '
इति । यजस्य यत् प्राचीनं इति सन्धेयः, न ' सत्ता वा
यजस्य ' इति । भुक्तः । प्राचीनं विधिपूर्वम् ' यजस्य '
इति शब्दो विधिपरदेशो भवति । ततः प्रवृत्तिविधेय-
करो भविष्यति, इतरथा अर्थवाददेशः सन् अनर्थकः
स्यात्, ' वादमात्रं धर्मार्थं (१।१।२।१९) ' इति ।
' प्राचीनं ' इति च यज्ञभागं भुक्ता वदति, लभयति
च तद्वत्तात् पदार्थान् । भुक्तिलक्षणाविशेषे च श्रुति-
न्याय्या स्यात् । तस्मात् प्राग्देशस्यैव धर्मः । तेनास्य
भुक्ता संदेशः, न प्राग्देशगतानां पदार्थानां, तैस्य लक्ष-
णया संन्यतः स्यात् । अथापि अर्थवादपरदेशः यजस्य
इति स्यात्, तथापि प्राग्देशः भुक्ता धर्मेषु संन्यते ।
प्राग्देशगताः पदार्थाः लक्षणया, इति यजस्यभुक्तेन
स्यात् । अपि च प्रत्यक्ष उपरितः परमापूर्वस्य लभ्यते ।
यत् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तदुपाश्रित्यैव शिथिलप्रारनः
प्रवरत् अश्विचः मुखं वदन्तानां मीयमाहः निर्वस्यति ।
तस्मात् परमापूर्वप्रयुक्तं उपाश्रित्यमिति ।

दुष्—न यजस्यः यज्ञाशब्देन संन्यते अपाश्रित-
विरोधकरत्वात् । यस्मात् प्राचीनयज्ञेन न यजमानः
प्रवृत्तिविधेयकरो भवति । तेन यजस्य यः प्राग्भागाः,
तस्याय धर्म उपाश्रित्य विधीयते । न च प्राचीनयज्ञः

पदार्थान् संन्यतेति वदितुम् । भुक्ता भगवत्तन् एव प्रती-
यते । अश्वरोचात्प्राग्भागेनैव प्राग्भागायाह । इतरम् लक्ष-
णया, पदार्थान् यदि लभ्येत ।

अथ ग्रन्थः ' अथापि अर्थवादपरदेशोऽयं यजस्य
इति स्यात् तथापि प्राग्देशगतां भुक्ता धर्मेषु संन्यते '
इति (माध्यम्) । कोऽर्थः । प्राचीनयज्ञमुद्दिश्य उपा-
श्रित्य विधीयते । तन् यदि अग्नीषोमीययाज्ञेन विरोध्येत
प्राचीनयज्ञः, ततो वाक्यं भिन्नैव, तस्मात् विरोध्यते ।
कस्य तर्हि प्राग्भागाः । विपरिवर्तनोक्तिरोक्तस्येति ।

अनुवादश्च तदर्थयत् (२२)

भाष्यं—अनुवादश्च तदेवपदार्थस्यैव भवति ।
' सत्ता वा एतन् यजस्य यत् प्राचीनमग्नीषोमीयात् ' इति ।
तत्ता नाम छत्रगतिः । यथा शत्रुनिर्वाहकस्य शत्रुनि
विधुञ्जतः छद्मना गतिर्भवति । अतः पदव्यासः, छष्टि-
प्रणिधानं, अशब्दकरणं च । कथमन्यथमुद्रः शत्रुनिर्गन्धे-
तेति । एवमिहापि अननुदमितं प्रतीतुं यत् प्रच्छन्न-
गतिः उपाश्रित्य नाम । यथा शत्रुनिर्वाहकस्य यस्मिन् देशे
छन्ने पदव्यासः, न स तदेवायः, अपि तु तदेवाभि-
गतस्य शत्रुनेत्रस्यैव किञ्चित् । एवमिहापि उपाश्रित्य न तदे-
वान्ता पदार्थानां अर्थेन नियते, तदेवाभिगतस्य पक्षस्या-
र्थेन गम्यते । यत् तत्ताशब्दं यज्ञविरोधं मन्यते तत्ता
मुनयमर्थवादः परमापूर्वप्रयुक्ततां दर्शयति । यज्ञस्यैव
सत्तेति । यथा शत्रुनेः सत्ता एवं यज्ञस्येति ।

प्रणीतादि तथेति चेत् (२३)

भाष्यं—इति यदुक्तं (२० सूत्रे) तत् परिहर्त-
व्यम् ।

दुष्—प्रणीतादि तथेति चेत् इति प्रत्यनुमापन-
मन्यम् ।

न यज्ञस्याश्रितित्वात् (२४)

भाष्यं—नैतदेवम् । तदेवपदार्थप्रयुक्ततैव स्यात्, न
परमापूर्वप्रयुक्ततैव । नाम पदार्थानां यज्ञभागाविरोधता
वाक्यमर्थस्यैव तावत् गम्यते, यजस्यभुक्तिन्यात् । नाम
संन्यतो यज्ञाशब्दः भूयते ।

दुष्—' न यजस्यभुक्तिन्यात् ' इति परिहारात्मकम् ।

॥ अग्नीषोमीयपुरोडाशधर्माणां आश्रवैष्णवादी द्विदैवत्ये
अतिदेशः द्विदैवत्यात्सामान्यात् । भा. ८।१।११-२, ॥
॥ अग्नीषोमीयपुरोडाशविक्रार अपि सोमादूर्ध्वं मणि-
तुलहन्ति । ५।४।८।२५. ॥ अग्नीषोमीयपुरोडाशविक्र-
ारित्वं आश्रवैष्णवस्य दानापृथिव्यस्य च पञ्चाशत्स-
ामान्यात् । सोमेन्द्रचरोः सोमचरोश्च सोमपुत्रायात् ।
बाल. ४. १२०. ॥ अग्नीषोमीयवत् । यथा
अग्नीषोमीयपुरोडाशः सोमादूर्ध्वं तथा सत्ताम्यमपि
सोमादूर्ध्वम् । भाट्ट. ५।४।८.

॥ अग्नीषोमीयः पशुः अग्निप्रोमे । के. ॥ अग्नी-
षोमीयः पशुः उत्तरवेदा क्रियते । बि. १।२।१२०.
॥ अग्नीषोमीयः पशुः कृष्णसारङ्गः 'कृष्णसारङ्गोऽग्नीषो-
मीयः' इति विधानात् । मीन्या. ॥ अग्नीषोमीयः पशुः
छाग एव । छागपशुन्यायः । भा. ६।८।१०।३०-४३,
॥ अग्नीषोमीयः पशुः दैवः इत्युच्यते दीक्षासम्बन्धात् ।
८।१।६।१३. ॥ अग्नीषोमीयः पशुः द्यौर्मातु सोमरूप-
समीपे समान्यायते । छा. ३।६।७।१८. ॥ अग्नीषोमीयः
पशुः व्यक्तचोदनः, सोमस्तु अव्यक्तचोदनः । व्यक्तं च
द्रव्यदैवत्यापत्ता । 'अग्नीषोमीय पशुः' 'सोमेन यजेत' इति ।
भा. ८।१।५।१२, ॥ अग्नीषोमीयः पशुः सप्तशालः,
न तु द्व्यष्टशालः । ८।२।३।१६. ॥ अग्नीषोमीयः पशुः
तपनीयादिपञ्चज्ञा प्रकृतिः इति अष्टमेऽप्युक्तम् (८।१।६) ।
बि. ९।१।१७. ॥ अग्नीषोमीयः पशुः सौत्यादहनः
प्राचीने औपपत्त्येऽहनि अग्नेः सोमस्य च मधुपर्कयो-
रिजते । के. ॥ 'अग्नीषोमीयं पशुः' इति एकस्य
विषयितम् । पदवेकत्वाभिन्नरूपम् । भा. ५।१।५।११-१६,
॥ अग्नीषोमीयं पशु इति लिङ्गं विषयितम् । लिङ्ग-
धिकरणम् । ५।१।६।१७. ॥ 'अग्नीषोमीयं पशुमात्यते'
'सोमेन यजेत' इति आलम्बनयागौ अपूर्वं कर्म
विधीयते । पशुनोमाभिनरणम् । २।२।६।१७-२०. ॥ अग्नी-
षोमीयस्य पशोः अञ्जनं गृणानुनिष्यप्रथममरुल्लरूप-
स्वरुपादी येन केन चित् पाठेन कर्तव्यम् । तेन प्रोक्तगदे-
स्तवैर्वैद्यं प्रमाणमावात् न स्वः तेषां प्रयोगः । भाट्ट.
४।२।१. ॥ पशोः अञ्जनं, 'सुच्यमाचार्यं जुह्वा पशुमा-
नक्ति' इत्युक्तम् । बि. ८।१।८. ॥ पशोः अञ्जनं स्वस्वा

स्वधिताना वा क्रियते । के. ॥ पशोः धर्माः सन्नीया-
दिषु अतिदेष्टव्याः । दैवत्यायः । भा. ८।१।६।१३,
॥ पशोः विचारणे 'स ते नानुतिन गच्छताः'
इत्यादौ नानुपद्वेणे मन्त्रव्यतिः । २।१।१७।४९,
॥ 'पशोः स्थाने अग्नीषोमीयः पुरोडाशः', अनुप-
न्यायाः स्थाने मैत्रारुणी पयसा' इति स्थाने पुनर्वच-
नम् । तत् द्वे स्थाने ह्यने दर्शयति । ३।८।२।१।३९.
॥ पशोः हिंसायाः क्रत्वङ्गत्वेन क्रतुफलस्वरूपव्यतिरेकेण
फलान्तरमावात् नानर्थक्यम् । बि. १।१।२. ॥ पशौ
अच्युध्नी होतुः कृत्स्नेडाविकारः । भा. १०।७।४।१२-१६.
॥ पशौ अधिगुप्रेयः । एतद्विषयकं सर्वं अधिगुप्रेयविन्दौ
द्रव्यम् । के., ॥ पशौ अनुयाजाः एकादश ।
ते च पश्चिद्वाश्रमोत्तरं परिश्रमिस्तमार्गान्तरम् । के.
॥ पशौ अनुयाजार्थेण पृषदाज्यस्य धारणार्थं पात्रं मिथम् ।
पानमेदन्त्यायः । भाट्ट. ५।२।८।१६. ॥ पशौ 'दैवतान्य-
वदाय न तावत्येव होतव्यं, सौविष्टतान्यवदायति । सौवि-
ष्टतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं' दैवतान्यवदायति' इति
वचनान् प्रधानदेवतार्थानि, मिष्टहृदार्थानि इष्टामक्षणा-
र्थानि चेति त्रिविधानि अवधानानि तेनैव क्रमेणानुदीयन्ते ।
बि. ५।२।६. ॥ पशौ आधारः 'सुच्यमाचार्यं जुह्वा पशु-
मनक्ति' इत्युक्तः । ८।१।८. ॥ पशौ आलम्ब्यमन्त्राः
'स ते प्राणो वावेन गच्छतां, समङ्गानि यजत्रैः, स यज-
पतिराशिषा' इति । अत्र द्वितीयमन्त्रे अभ्याहृतेन
'गच्छन्ता' इति पदेन व्यर्थतानात् तृतीयमन्त्रे प्रथम-
मन्त्रस्य 'गच्छता' इति पदं नानुपपन्नं । व्यवायाधि-
करणम् । भा. २।१।७।४९. ॥ पशौ उपयाजाः (उपय-
ज्जोमाः) । आग्नीषेण क्षाप्तिमिरेरुत्तरपु उन्नरन्त्या वेदि-
श्रोण्या वदि-क्ष्वापितेषु पशोः मुदकण्डस्य एकादशपण्डात्
प्रतिपस्यात्वा एकेन अनुयाजेन सह एकेन इति रीत्या
मन्त्रैर्होति वसहोमहक्या हस्तेन वा । के. ॥ पशौ उप-
याजाः । गुदेन उपयजनमाज्ञातं 'गुदेनोपयजति, प्राणो वै
गुदः' इति । प्रतिपत्तिरिय उपयुक्तमपत्तात् । उपयाज-
यमुच्यन्त्यायः । भा. १।२।४।४।८. ॥ पशौ एकादशमिरेय
अग्नेर्गर्गः । १०।७।२।३. ॥ पशौ दर्शपूर्णमासाभ्यां चोदनेन
आचम्याः आचनेन सह पत्नीसमाजेषु विजलः प्रातः ।

निरोपयतिः नास्ति वाच्यसाधनम् । तस्मात् दीध-
णीवादिषु प्रधानेषु पितृभ्यः प्राप्नोति । उच्यते । दीध-
णीवादिभिः वर्गोक्तमेव प्रधानम् । यत्किञ्चित्छब्दे न
कश्चिदर्थोक्तः । अपे च, वर्गोक्तेन अर्थोपातो
वाच्यते । ' उच्येः प्रयोगे ' इति करणविभक्तिनिर्दे-
शात् साहचर्य उच्यते । ' उपाद्युपसन्तु ' इति
धीविलेने निस्तानुवादोऽयम् ।

यदेतन् प्रयोजनं कर्तितं, देशप्रयुक्तत्वे अन्तोपाद्य-
स्य मागमिशोनादिषु प्राप्तिरिति । तत्र । तेषा नाम्ना
अन्तः स्वः प्राप्नोति, चोदयेनोपाद्युक्तम् । चोदकाय
नामधेयं वदन् । तस्मादप्यत्र प्रयोजनं अनामयुक्तम् ।
' पुरस्तादुपवदा सौम्येन प्रचरन्ति, अन्तर्ग राशेष, उप-
रिष्टाद् वैष्णवेन ' इति ।

ज्ञा— विविदशुभागुनं सौमयागस्य वाः श्रावमागः
तदर्थः सन् परमापूर्वप्रयुक्तं, ततश्च विरूतिषु तद्भावात्-
रम्भे अप्राकृतेऽपि पदार्थे कथितम्, उत अग्नीषोमी-
यान् पदार्थः ये प्राचीनाः पदार्थाः दीक्षणीवादयः, तेषा
धर्मः तद्वान्तरापूर्वप्रयुक्तं, ततश्च अप्राकृते पदार्थे युपा-
यतलक्षणार्थिर्धर्मस्तन् मोक्षितम् इति मध्य । अग्नीषो-
मीयात् प्राचीनानामप्राधान्या उपाद्युक्त इति सिद्धान्तः ।

सोम— सन्निपादिना अपूर्वप्रयुक्तत्वे न्यरस्यापिते
तत्प्रमत्तात् सन्निपादिविरोधे अतन्तरापूर्वप्रयुक्त-
पूर्वविरोधप्रयुक्तस्य न्यरस्याप्यन्ते इति संगतिः ।
सुत्रार्थस्तु—श्रावमागपदमेव तद्वदुपाद्युक्तं तद्भावात्तिपदा-
धाना धर्मः स्यात् भूतिनिर्देसात् । अपमर्षे, प्राचीन-
शब्दः साक्षात्सुत्रात् अत्रय निराकाङ्क्षीकृतम् । तत्र
यतनान्तेन भूतेन निराकाङ्क्षीकरणेन सम्भाति, तदा-
शब्दस्तन्निघत्ताचस्य । ततश्च अभूतः अग्नौ यज्ञशब्दः,
कल्पनीयः । तस्मात् भूतेन अग्नीषोमीयशब्देन निरा-
काङ्क्षीकृतम् । नतश्च अग्नीषोमीयस्य अनवयवित्वेन
प्राचीनशब्दस्य अमयशब्दप्रमाणपरराशयभावात् माग-
मर्तिपदार्थपरराशयभावात् तदर्थं उपलब्ध तदपूर्व-
प्रयुक्तं तत्सापूर्वस्य वेदु मागशब्दविषयार्थेयु भावात् इति ।

यि— ' प्राचीनोपाद्युक्तपूर्व पश्येऽशान्तरेऽपि
वा । यज्ञोपादादिभ्योऽत्यो देवस्यभुक्तवतः ॥ '

माह— योमे " तदा वा एषा यज्ञस्य तस्मात्
यन्निचित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपाद्युक्तं वरितम् " इति
श्रुतम् । तत्र उपाद्युक्तं किं ज्योतिष्टोममन्वयमग्नीषोमीय-
श्रावमागधर्मः सन् तदीयपरमापूर्वप्रयुक्तं, उत अग्नीषोमीय-
श्रावमागर्तिततत्पदार्थधर्मः सन् तत्तत्तन्मागान्तरापूर्व-
प्रयुक्त इति चिन्ताया, विषये उपाद्युक्ते उद्देश्यमर्थ-
स्तावत् तच्छब्दः इत्यविशदम् । ' ' च पूर्वप्रमानाग्नीषो-
मीयश्रावमागमेव परमयुक्ति, न तु परार्थान्, प्राचीन-
शब्दस्य आहृत्यधिकरणव्याप्तेन (११:१९) श्रावमाग-
मागमचित्वात्, एवमवचनप्रयोगेण भागवत्यैव तदुक्तस्य
तच्छब्देन परमार्थः । अत एव एतन्नेव तच्छब्देन
उद्देश्यमर्थान्तरा पूर्वपक्षे सिद्धान्ते वा अग्नीषोमीयपदेर्नि-
रोपणत्वेऽपि न विधिर्दोषः । तत्र च भागं प्रति
अग्नीषोमीय-अवधित्वेन विशेषणं, यतश्च प्रयोगशाला
सन्निधौ । अत एव यज्ञपदं न तदाराधविशेषणं,
अप्राकृतविरोधपरलक्षणम् । अस्तु वा तस्मात्तदेन व्यर-
धानात् यज्ञस्य छत्रगतिः इत्येवमर्थाङ्गीकारेण तदा-
गन्तव्यस्य विशेषणं यज्ञशब्दः । तथापि प्रकृतत्वात्
भागो यज्ञमन्वयी एव । आरम्भक चेद सिद्धान्तिनो-
ऽपि, अग्नीषोमीयापितृयज्ञश्रावमागर्तितपदार्थत्वस्यैव
तन्मते उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वात् । तत्र च पदार्थाना-
मनुकेः लघुशब्दं अग्नीषोमीयापितृयज्ञश्रावमागत्यमेव
उद्देश्यताऽवच्छेदकं, तदवच्छिन्नोद्देशेन उपाद्युक्तविधिः ।
मागे च उपाद्युक्तस्य साक्षात् अवच्छेदात्, तदारम्भक-
पदार्थान्तरमन्वाद्य इत्यत्र शोक्तारम्भकत्वम् । उद्देश्यस्य च
भागस्य स्वरूपे आन्तर्येक्ये प्रवर्तते, भागमन्वापूर्वसन्नाये
प्रमाणभावात् दीक्षणीयश्रावमन्विषयमन्वायासमेव (११:१२
वर्णे २) मागमन्विषयवत्तन्मागपूर्वतायन्तरेमेव भाग-
मिदं लभ्यते इति परमापूर्वप्रयुक्तमुपाद्युक्तम् । एव च उपा-
द्युक्तस्य दृष्टार्थत्वं मप्यते । अग्नीषोमीयापि उपाद्यु-
क्तरूपे अन्वायासेन सौम्येऽस्ति ननु तन्मन्वापदार्थता आवि-
शेषेण करणात् । एव च तत्तत्पदार्थधर्मताभावात् तद्भा-
वारम्भने निरुद्धौ अपूर्वैऽपि पदार्थे दक्षिणोद्देशे उपाद्यु-
क्तस्योद्देशः । इत्यत्र तत्तत्पदार्थान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे अप्रा-

अथ सामान्यरूपः पशुंदासविषयकः न्यावृत्तविषयः
अम्ननुज्ञविधिः । वाल. पृ. १७. * पशौ
'सुरिथो यजमानस्य गृहे अशितव्य' इत्यनेन 'श्रीतएकको
भोजनः' इति विद्वद्भ्यः । तत् प्रमाणं कर्तुं सामान्यात्
इत्येव प्राप्ते द्युमः । द्युमः सामान्याः के चिन् श्रीतराजकस्य
भोजनमापदि कृतान्तः । तत एषां स्मृतिरित्यगम्यते ।
अतो न सा प्रमाणम् । भा. १।१।१।३-४.
* पशौ सूक्तवाक्यैः दार्ष्टिकः 'अग्निमय होता-
रमृणीत' इत्येव विकृतः, पुनः चरनीये पशौ विक्रियते
'अग्निमय होता रमृणीताय यजमानः सुतसुता' इति ।
दुप. १।२।१।२।१९. * पशौ स्थान्याहुतिः 'स्थानी
स्थान्याहुतिं जुहोति' इति अथैव (स्थानुः स्त्रि-
वृक्षस्य भूमी अपशिष्टं मूलम्) । भा. १०।१।६।१०.
* पशौ स्वरः उदैश्च अवान्तपर्य्ययुक्तः 'उदै-
शोमीय' इति वचनात् । बि. १।१।२ वर्णक २.
* पशौ वरानविभागस्वरणैश्च 'मन्द्रया आय-
मानात्' इत्यादिप्राकृतस्यप्रतिप्रचनः । वरानविभाग-
तुल्य वा साङ्ग प्रयोगं जेदा विप्रज्य मन्द्र-मध्यम-
सप्तमेऽक्षरस्यपादनं कर्तव्यम् । वा. १।१।२।१९ पृ.
८१२. * पशौ स्वरः छेदनादेनं प्रयोजकः । भा.
४।१।१।१. * पशौ स्वरः पञ्चदश, न व्याहृतम् ।
४।१।१।२५. * पशौ स्वरः द्युमनुमिष्यतो गृहीतव्यः ।
४।१।१।१९. * पशौ स्वरः पशुन्याये तन्नेष
प्रवृत्तस्य होमान्ते प्रदत्तम् । १।१।१।२।८-१२. * पशौ
'हृदयस्याग्नेऽवगति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसः'
इति हृदयस्याग्नेऽवगति पदशतम्भवत् श्रोत्रम् । बि.
४।१।१२. * पशौ 'हृदयस्याग्नेऽवगति, अथ जिह्वायाः,
अथ वक्षसः' इत्यत्र आलम्भिः अपर्व्वक्ष कर्मणो विधा-
यकः, न तु अरयतिचोदिताना कर्मणा समुद्रायस्थानु-
वादकः । वा. २।२।६।१७-२०. * पशौ 'हृदयस्या-
ग्नेऽवगति' इत्यवगतिना पशुगोचस्यो विधीयते ।
२।२।६।१७-२०. * पशौ हृदयादीनामेव अवगतिना
न्याया भूयमागता इत्येतेन तदितराव्यगता ह-
ृत्परिमिता । हृदयादिन्यायः । १०।१।२।३-९,
* पशुगवनिर्मध्यः एकः, अग्निवचनगतेऽष्टमाश्वश्च

निर्मध्यः अपरः, अतयोः प्रकृतिविकारभावे
नास्ति, न च घर्षणामतिदेशः । अग्नीषो-
मीयपशुगतः स्वर्गकः, अग्निवचनगतस्तु शास्त्रीयधर्म-
रहितः । (अयं पशुगोचरोत्तरम्) ७।१।७।१८.
* पशुधर्मा अवान्तपर्य्ययुक्ता एव, न तु
अयोतिष्ठोपरमापूर्व्वयुक्ताः । के. * पशुपाशमो-
चने एकरचनान्तबहुवचनान्तपाशरान्दशदितौ मन्वी
द्विपशुक्राया विक्रितौ दिवन्नान्तेन कृतितयौ ।
भा. १।१।४।१०-१४. * पशुपाशमोचने मन्वी
शास्त्रमेवेन मित्रौ एकरचनान्तबहुवचनान्तौ प्रातौ,
तयोर्विस्मयेन प्ररुणम् । बहुवचनेन तु प्रधानव्यगतनहुत्वं
मन्त्रया प्राकम् । बहुवचनान्तस्य प्ररुणाहुत्वं न-
कार्यं । बि. १।३।५. * पशुपुरोडाशेन
सर्वनीपादिपशुपुरोडाशस्य प्रवृत्तिविधिर्न भवति ।
पृथगेव स कर्तव्यः । भा. १।२।२।२।८-१०.
* पशुपुरोडाशस्य पौर्णमासगतप्रातरीमोमीयपुरो-
डाशविहितः इति धूर्तस्वाम्यादेवैकः उपेक्षा ।
वाल. पृ. १२१. * पशुपुरोडाशे आभ्यभागी
पर्वनी । पौरोडाशिकाज्यमात्रव्यापः । भा. १।१।१।१७,
* पशुपुरोडाशे वायुक्रमेव तर्जं प्रतप्यते ।
पशुपुरोडाशाविरुणम् । १।२।१।१।१-६, * पशुपुरो-
डाशतर्जं अग्निवचने अनुनिर्वायेयु देवसुवाहविः
भवति । १।२।१।२।३-८, * पशुपुरो-
डाशयागाः पशुदेवतामस्तारकः । पशुपुरोडाशान्यायः ।
१०।१।१।१९-२३. * पशुप्रयाजादिभिः
पशुपुरोडाशस्योपश्रयः । बि. १।३।१।१.
* पशुविहाराः श्वरे पञ्च । अग्नीषोमीय-
पशुस्य दर्शपूर्णमासविशारः । * यो हि प्रकृतिभूत,
पशुस्य स दर्शपूर्णमासविशारो भवति । इतरे तु प्राति-
श्रवन्वसामान्यात् तद्विशारः । वा. १।६।१।१९,
* पशुविशारः निम्नपञ्चदशः । १।१।१।१९, * पशुविका-
रेषु वपन-पयोस्त-तस्या अगमनं, विद्वान्ते प्रयोगजनम् ।
१।१।२।६. * पशुधर्माः पशुधर्माः । पशुधर्माधिरुणम् ।
भा. १।६।१।१८-२०. पञ्चमांशानि पशुपुरोडाशेऽपि
तपसुर्निति इति न पृथक् कर्तव्यानि । १।१।१।१।१-१६.

अतिदेदान्मनेन प्रवृत्तिराहित्यरूपापूर्वत्वस्य अरम्ये सिद्धान्तेऽपि इधमग्नौ जातु, नोदाहरणं प्रवृत्ताधिरक्षणम् । दिशाना च (अग्नीषोमीयादीनां प्रवृत्तेन) विष्पन्तेन (वायव्येनोपतया वृत्तिरूपेण) धर्माः प्राप्नुवन्ति । यथे गद्यः ? उच्यते । यत् प्रवृत्तमङ्गं निरुतौ श्रूयते, तदेव निरुतिः निराकाङ्क्षायात् न्वीनोति । यथा गृहमेधीये आग्नेयगन्धर्वाणाम् । श्रूयते चाम् प्रवृत्तमङ्गं 'नर प्रयाजाः' इति । तस्मात् तेनैव अथ निराकाङ्क्षायां गृहमेधीयवत् । अधि-
कानामुपसिः (सूत्रे) इति, प्रवृत्तानां निरुतिः इत्य-
भिप्रायः पक्षोपस्तुत्यः ।

प्रवृत्तिवत्त्वस्य चानुपरोधः । २ ॥

भाष्यं—एव न जोषरोधो भविष्यति । क उ-
परोधः ? प्रवृत्तिवत् इति कल्पना । स चोदकशब्दो न दूरे
सर्वादिमा अनेकाशकमग्राहिता प्रवृत्ति अव्येक्षित्यते ।
तस्मात् कर्मान्तराणि श्रौतान्ते । प्रशास्त्रागान् परोधि,
नर करोति । अपातर करोति, हिरण्यगर्भः समन्ततममे
इति करोति, इति ।

चोदनाप्रमुखाया । ३ ॥

भाष्यं—एव परितोदनीयत्वं सूच्यम् । ननु यथा
कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति ? नैतस्मात्
वाक्यात् इदमग्नयेन वाग करोतीति । यथ तर्हि ?
यामे एकादशमग्न्या करोतीति । यामे गुणसत्ता भ्रान-
यति इति, गुणशब्दभ्रान्त्यन्तः । वागमनाया मायमानाया
गुणशब्दभ्रान्त्यन्तः स्यात् । तस्मात् गुणविविक्तत्वा
एते शब्दा इति । अत्रोच्यते, अस्ति एतेषां चोदना-
प्रमुखे सामर्थ्यम् । भ्रान्त्यन्तः एते कर्म चोदयितुम् ।
कुतः ? आख्यातशब्दादो हेतुः । आख्यातशब्दाश्च कर्मज-
शब्दाः समपिगतः । 'आख्यातः कर्मशब्दः' (२।१।
१।१) इति । ते एते समुच्चयं कर्म चोदयिष्यन्ति, वाग-
कर्तव्यः एकादशमग्न्या येति । एव सर्वत्र । तस्मात् कर्मज-
शब्दा एते शब्दाः । इतिवर्तमानं न प्राप्नोतीति ।

प्रधानं त्वद्गुणसंयुक्तं तथामृतमपूर्वं स्यात्, तस्य
विष्णुपलक्षणान्, सर्वो हि पूर्ववान् विधिरविरो-
धात् प्रवर्तितः । ४ ॥

भाष्यं—न चेतदस्ति इतिवर्तयता न प्राप्यते,
कर्मन्तराणीति । प्रधानं प्रवृत्तमङ्गसंयुक्तं, तथामृतमप-
ूर्वमपि वैद्वन् स्यात् । उक्तमेतत् 'विष्पन्तो वा प्रवृत्तिव-
चोदनाया प्रवृत्ते तयाहि विद्वद्भिरनं' (अ।१।१०)
इति । तस्य प्रवृत्तस्य कर्मणो विविधे वैद्वतेषु कर्मसु केषु
विद्वद्वच्यते । तस्मात् सर्वो वैद्वतो विधिः पूर्ववान् प्रवृ-
त्तिपूर्वः अनिरोधात् प्रवृत्तिः चोदनादवगम्यते ।
तस्मादिहापि प्रवृत्ती इतिवर्तयता प्राप्यते ।
यदुच्यते प्रजाकारिभिः निराकाङ्क्षायात् प्राकृती इति-
वर्तयता न प्राप्यते इति, स्यादेतदेवं यदि यागो विधी-
यते । यामे हि विधीयमाने 'एकादश' 'नर' 'हिर-
ण्यगर्भः' समन्ततममे' इत्येतानि पदानि अनर्थकानि
गवेषुः । न च शक्यते यस्मिन् एकादशादीनि अनुवृत्तानि
इति । अपूर्वमपि हि तानि अररवं विधातव्यानि । तानि
च वाक्येन वागे । अथ यामो विधीयते, यामे च शब्दा,
तथा वाक्यं भिद्येत । तस्मात् इतिवर्तयताया प्राप्ताया
गुणविषय एते इति ।

न चाहगविधिरनङ्गो स्यात् । ५ ॥

भाष्यं—इतश्च गुणविषय इति । नहि अनङ्गो
कर्मणि अङ्गस्य विरोधविधिः स्यात् । भवति च विरो-
धविधिः 'आश्वत्थः प्रवृत्तः' इति । नहि असति
प्रवृत्ते प्रवृत्ताधिरूपः शिष्येत । यथा वाक्यं नास्ति पुनः,
न तस्य पुनश्च क्रीडनमिति शिष्यते । एवमिहापि प्रवृ-
त्त्यश्च आश्वत्थत्वा न विधीयते । तस्मात् गुणविषय इति ।
कर्मजशब्दकशब्दान् सन्निधाने विधेराख्या
संयोगो गुणेन तद्विधिरः स्याच्छब्दद्वयं विधिगा
मित्वाद् गुणस्य चोपदेशवत्त्वात् । ६ ॥

भाष्यं—अप त्वपरो विरोधः, प्रजाकर्तृणो गुण-
कर्तृणश्च ऐक्यत्वात् । प्रयोगवच्येन हि एतेन शब्देन
अङ्गप्रधानानि उच्यन्ते । तस्मात् प्रधानवच्येन सन्निहि-
तानि व्यङ्ग्यानि । तेषु सन्निहितेषु गुणविधेनां गृहीता
अभिरुच्यो मन्ति । यः प्रजाकर्तृको यागः, तत्र गुण
इति । एव सर्वत्र यामे गुणेन तद्विधिरः स्यात् ।
अथवा मन्त्रेण न सत्यान्तरं मन्त्रान्तरं च विनियेत ।
प्रजाकारिविधिगामी हि वाक्यः । गुणशब्दोदेष्यः ।

वृतः । तत्रमवत्वात् । पशुतः सानाय्यं प्रभवति पशुश्च । तन्मिथः प्रत्यासन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम् । (न्यायन्तु-) हविःसामान्यं च देवतासामान्यात् वक्ष्यः इत्युक्तम् (८।१।१७) ।

तस्य च पात्रदर्शनात् । १४ ॥

भाष्यं— तस्य च सानाय्यस्य यत् पात्रं उपा, सा पशौ दृश्यते 'यदि पशुरुताका पचेत्' इति ।

ज्ञा— देवतासामान्यात् अग्नीषोमीये पुरोडाशः प्रवर्तते । हविःसामान्यमपि पुरोडाशेनैव विद्यते, द्वयोरपि घनत्वात् । सानाय्यं वा प्रवर्तते हविःसामान्यात् । सानाय्यं हि पशुतः प्रभवति, पशुरपि पशुप्रभवः । सन्निवित्वाद्य पशुसामान्ययोः पशुः प्रतीतः सानाय्य-सुपस्थापयति । सानाय्यपानं चोता पशौ दृश्यमाना तन्महतिष्य सूचयति ।

सोम— वाजितस्य सानाय्यविकारत्वेऽपि पशोर्न तद्विकारस्य । किंतु सुराग्रहवत् औपधविकारस्य, इत्यु-स्थानात् संगतिः । हविःसामान्यं तुल्यं, देवतासामान्यं च तुल्यं हविरेतत्तद्विकारं चापिकम् । यद्यपि कन्यजनन-भावेन सवन्धाय सहजवयस्कम्भाभावात् न लिङ्गं, तथापि प्रकृतिविक्षोभस्फारकतया विष्यन्तनिशामनम् ।

वि— 'पुरोडाशस्य सानाय्यस्य वा धर्मः, पशौ यतः । देवैक्यमाद्यस्तासां, यो हविर्जन्मादिस्त्वामृतः ॥'

भाट्ट— दैवः पशुः दर्शपूर्णमासविकार इत्युक्तम् । तत्रापि हि अग्नीषोमीयपुरोडाशविकारः, उत सानाय्य-विकार इति निश्चया, घनत्वसादृश्यत्वात् पुरोडाशविकारः । न च पशुप्रभवत्वाद्दृश्यस्य द्रव्यगतस्य सानाय्ये सत्त्वात् निवामनरामदः, घनत्वस्य विज्ञोपपन्नत्वात् । 'अन्वय-रूपीयधीन्योऽग्नीषोमाम्ना न्या सुष्ट प्रोक्षणीयति पशु प्रोक्षति' इति हि प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः । तथा 'पशुं पश्यति करोति' इति पर्याश्रयणं पुरोडाशविकारत्वे लिङ्गम् । न च पशुप्रभवत्वाद्दृश्यस्यापि उपादर्शनस्य-लिङ्गोपपन्नत्वाद्विषयमकामकः । तथापिऽपि देवतासादृ-श्यस्यैव अग्नीषोमीयविकारत्वे निवामनरामत् । इति प्राप्ते, देवतासामान्योपपन्नत्वात् द्रव्यादृश्यस्य

वा यथासिद्धलिङ्गोपपन्नत्वेन अनन्यथासिद्धलिङ्गोपपन्न-द्रव्यादृश्यस्यैव योर्नित्यात् सानाय्यविकार एव पशुः । तथाहि, नान प्रोक्षणानुवादेन मन्यो विधीयते, येनेदं लिङ्गं भवेत् । तस्य तु लिङ्गादेव प्राप्तत्वात् प्रोक्षण-भावनेव अत्र अपूर्वा विधीयते, इति विपरीतसाध-क्यम् । पर्याश्रयणं तु प्रदेशपुरोडाशधर्मत्वेन प्रकृतौ क्लृप्तं, नेह प्रदेशप्रकृतिभूतपशुसंस्कारकतया दृश्यमानं प्राप्तत्वं, अपि तु अपूर्वमेव, इति न तदपि लिङ्गम् । अतो घनत्वसादृश्यं न लिङ्गोपपन्नम् । 'यदि पशु-रतायां पच्यमानः स्फुटेत्' इत्युपादर्शनं ॥ अन्वय-मानत्वात् अनन्यथासिद्धं लिङ्गम् । अतस्तदुपपन्नं पशु-प्रभवत्वमेव वक्ष्यः ।

न्यायविन्दुः— देवतासामान्यात् अग्नीषोमीयपुरोडाश-विष्यन्ताप्राप्तौ पशुप्रभवत्वात्साध्याविक्यात् सानाय्यवि-ष्यन्तः इति सिद्धान्तः ।

ग्रणहन्— 'पशुः सानाय्यधर्मकः ।'

शंकर— 'पशौ सानाय्यतस्माद्यौ ।' अतौ चोदकः ।

ऋ अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशप्रपणं शालामुखीये न तु क्षामिन्ने ॥

शामिन्ने च पशुपुरोडाशो न स्वादितरस्य प्रमु-क्तत्वात् । १२।१।५।१२ ॥

भाष्यं— पुरोडाशो एव विन्त्य, किमेतस्य शामिन्ने-ऽग्नौ प्रपणं कर्तव्यं, उत शालामुखीये इति । तत्र स एव न्यायः, 'इतरस्य प्रमुक्तत्वात्' इति । गार्हपत्ये च हविषा प्रपणं श्रुतम् । स च प्रमुक्तो विद्यते 'शाला-मुखीय एषोऽत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति' इति । तस्मात् तत्र प्रपणं कर्तव्यम् ।

ज्ञा— अग्नीषोमीये पशौ शामिन्नेऽग्निः हविःप्रप-णार्थः श्रुतः । पशुतन्त्रोपगम्यीति न पुरोडाशः इति स्थितम् । अतः सोऽपि तत्रैव प्रपणितव्यः इति मन्यते । न पशुप्रपणेन पुरोडाशः अपि यो भवति । तेन वृष्यं प्रपणितव्यः । पुरोडाशश्रौद्धयमाते गार्हपत्ये प्रपणितव्यः अत्रैव श्रुत्यात् ।

सोम— सोमाहुतेः ऐष्टिकारुतेश्च भिन्नकार्यत्वात् सोमाहुतगोत्रां चामसादीनां ऐष्टिककार्यार्थादुत्तरास्य-

न्याय्यं विशिष्टविधौ रयम् । वाक्यान्विधिपदेष्वप्यस्यः पञ्चोद्देशोः ॥'

सोम—पूर्वपदद्वये वाच्यं प्रधान्येन न्युपादितः । इदं तु विद्वन्मोक्षेन प्रकृतस्याप्यस्य प्रधान्येन न्युपायते इति वादान्तरस्य आनन्तर्यं चेत्तदुक्तम् । यत् अत्राहुतगुणयुक्तं प्रकृतं श्रूयते तदेवेदाहरणं, न तु प्रामाण्यरतोऽप्यस्यैवदेविनाह्वयत् वैद्वन्मात्रम् । प्रथम-सुधार्यस्तु—विद्वन्मोक्षेन प्रथममात्रस्य शब्दवत्त्वात् अत्राहुत-गुणानां प्रयाजादीनां अपिरोत्यपि, सत्यन्तवद्वि-शिष्टतया कल्पति, न केवलगुणविधिः, सन्निधानात् सन्निहितैस्तेष्वपि विद्वन्मात्रादृक्षात्मानोः नानिदेश इति ।

वि— 'प्रयाजैरादृक्षादिविद्वोपविधिभिर्भुक्ते । पश्चादौ सानिधेन्यादिविष्यन्तो नाल्लुपतास्त्यसौ ॥, विशिष्टादृक्षादिषो नानिधे चोदकस्यप्रवृत्तिः, एवमाह गुणमानस्य विषये, सोऽस्यतिदेशतः ॥'

भाट्ट—यस्या विद्वन्मोक्षेन प्रकृतादृक्षयन्त्रेण अपूर्वा-ङ्गभरणं यथा 'एवाद्वाद प्रयाजान् यजति' इत्यादी, तस्य अतिदेशेन अह्वाना सामान्यस्येनैव प्राप्तेः, विशिष्टं प्रयाजादिरात्रिवैष्य उपस्थित्यभावात् तदवच्छिन्नो-द्देशेन एकादशापविधानागतेः, एकादशव्यतिशिष्ट-प्रयाजविषयस्येवमात्रम्, तदा च यस्मैभीषान्यभागवत्यामेन (१०/११९) वद्वन्मोक्षप्रयाजपुनर्विधानात् तस्मै पदार्थाभावात् नित्याकाङ्क्षात् अतिदेशान्नवनेन अपूर्वत्वावगते न प्रयाजादिरात्रिवैष्य इति प्राप्तेः, 'मद्वदे चान्यसमुद्दिष्टं, साधुर्गो मुद्देश' इत्यादौ एतान्यवर्गपुरस्कारेण प्रातस्य पञ्चमस्य सकन्धविषया उपसितविद्वोपधर्मपुरस्कारेणापि प्राप्युपपत्तौ । प्रयाज-पदेन प्रयाजवरूपेणाहुतादे वाधराभावात्, तृतीयविधि-प्रसारणस्या प्रयाजोद्देशेन एकादशव्यतिशिष्टात्तद्विधानेन अतिदेशोपनिवृत्तत्वात् तदाधक्यानुपपत्तेः नैवगृह्य-निवृत्तिः ।

न्यायविद्वन्—यसौ 'एवाद्वाद प्रयाजान् यजति' इति ॥ प्रयाजानुसारेण सत्यन्तवद्वि, तेन प्रकृतो पदस्यत्वान् । विद्वन्मोक्षेन विद्वन्मात्रविधिः । एव च वद्वन्मोक्षप्रयाजान् अतिदेशमात्रं, इति

प्राप्ते, विशिष्टविधौ रयम् पञ्चानामपि आहुत्या एकादशपञ्चमकात् नानिदेशमात्रः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'पञ्च प्रयाजेषु विविर्गुणम् ।'

शंकर—'पश्चादौ चोदकोऽस्ति च ।'

॥ अग्नीषोमीयपुरोडाशविचाराणां सान्नाय्य-विचाराणां च सोमोत्तरकाण्डम् ॥

सान्नाय्याग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात् प्रकृतिष्वन् । ५।४।८।९ ॥

भाट्ट्यं—इह सान्नाय्यविकाराश्च अग्नीषोमीयविका-राश्चोदाहरणम् । सान्नाय्यविकारस्तथा च यथा आनिष्टा पशुरिति । अग्नीषोमीयविकाराः 'अग्नीषोमीयमेवादृक्षकपाट निर्धेयं स्यामात्रं ब्रह्मणे वचन्ते ब्रह्मरचंत्तमम्, 'इत्येवमाह । तत्र सदेहः, रिमेते प्राण्यं च सोमात्, उन ऊर्ध्वं इति । किं प्रातः । प्राण्यं च, विरोधान-गमात् । एव प्राप्ते ब्रह्म, ऊर्ध्वं सोमात् स्युरिति । प्रकृतिष्वेण ऊर्ध्वं सोमात् । नोदरेन एवमपि ऊर्ध्वं सोमात्प्रवितम् । सान्नाय्यस्य ऊर्ध्वं सोमाद्वचनं 'नामो-मवान्न मनयेत्' इति । अग्नीषोमीयविकारा 'आग्नेयो वै ब्रह्मणे वेदयत्, स सोमेनेद्वा अग्नीषोमीयो गवति, यदेवाद् धौगमास एव ।, वचाहँ अनुनिर्धेय इति, तर्हि च उभयपदेभ्यो भवति' इति । तद्विद्वत्तरि सोमात् ऊर्ध्वं भवितुमर्हति ।

द्वय—अनुवादश्रममग्नीषोमीय । तस्य हि वचनेन चोदकप्रातः कालो ज्ञायते । तद्विद्वत्तत्वात्तदाहरणम् । न तेन प्रकृत्या सोमादूर्ध्वकालोऽनुभूतः । वेदरा आनिष्टा अत्रोदाहरणम् ।

शा—'नामोमवान्न मनयेत्' 'आग्नेयो वै ब्रह्मणः' इति उभयपक्षा सान्नाय्यविधौ चोमोत्तरकाण्डे तद्विद्वत्तत्वात्तदाहरणम् अतिदेशान् तावत्तत्वात् इति मुहूर्त्तं भूया उपदिष्टवान् ।

सोम—सान्नाय्यविकाराणां 'य कप्पना गृहीत स्यात्, तस्या एता मैत्रावरुणी पक्ष्या निर्वेपेत्' इत्यादीनां, अग्नीषोमीयविकाराणां 'अग्नीषोमीयमेवादृक्षकपाट निर्धेयं वेदयन्ते ब्रह्मरचंत्तमम्' इत्यादीनां च सोमोत्तरकाण्डे विचार्यते । अत्र प्राप्ते सान्नाय्यविकारत्वेन पशुराहुतः,

गुणलोप तत्रैव स्यात्, न तु सर्वेषु इति (पूर्वपक्ष) ।

वि—' स्निग्धलक्षणेषु लोपो याग एवास्तिरेषु वा । यन्त्यन्त्याग एव, प्रयोगान्वयतोऽस्ति ॥ ' यनति शब्दस्य प्रयोगजननवात् अस्तिरेषु निगमप्रयोगेषु असौ लोपः ।

भाट्ट—दैते षण्णुरोत्तमान्तराप्ररणे ' अग्निं यजति ' इति श्रुतम् । स न मेदकप्रमाणमात्रे यागात् यादेन दैवतामात्रविधौ आवश्यकं, न तावत् प्रकृत तदङ्गयागमानोद्देशेन विधानं, आग्नेयाग्यमाने तस्या प्राप्त्या सौम्ये तस्या विधौ अपूर्वविधिगण्यते । तद् वरं शुगमानपरिसत्त्वात्प्राप्त्यमानाग्निविधिरपि रिप्रकृत्याग्रे लाघवादवसीयते । सोऽपि च देवताया द्रव्यवत् उदायन्त्यतिनात् यद्यपि यागे एव, न तु निगमेष्वपि, तेषु तस्य सत्कार्यतया गुणजन विध्ययोगात्, तथापि यागे एव विहिततामात्रेण प्राज्ञतरायापत्रतया निगुतावपि स्मर्तव्यत्वात् निगुत्तलैराग्निसमिधानम् । यद्यपि च प्रज्ञौ आपाहनादिनिगमेषु निगुत्तलैराग्निसमिधानं तथापि आगर्प्यवपु हीनगर्पि च या याया आदौ समुग्न्यैवासमिधानात्, इह तु तथापि निगुत्तलैराग्निसमिधानम् । सिद्ध एव चायमपि शिष्यादितायै उक्त इति वेदितव्यम् । १०।४।१९

न्यायविदुः—षण्णुरोत्तमे स्निग्धद्रव्यलोप श्रुत ' अग्निं यजति ' इति । तत्र यागमात्रे तन्त्रेण, न तु निगमेषु इति प्राप्ते, प्रयोगे एव निगुगर्पिषे तत्र न गुणलोप इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' गुणगण्यतां सार्जम् । '

शर—' तन्त्रेण प्रयोगे । '

अग्नीषोमीयब्रह्मसूत्रभाष्येनार्जितपदार्थधर्म उपां गुण्य तत्त्वपदार्थवत्ताया तत्पदार्थप्रयुक्तम् ॥
देशसरस्वदुपायान् य तेषां श्याव्यतिनिर्देशात् तस्य च तत्र भावात् । १०।१६।२० ॥

भाष्य—' जेतितोमं समाम्रायते ' यत् य एव यद्यप्य, तस्मात् सन्ति विदुः प्राचीनमग्नीषोमीयान् वेदोपां यजति ' इति । तत्र एवोप यागार्थः, किं अग्नौ गोमीयान् यति धर्मस्य तत्रयुक्तमुपाय, ता यना

पूर्वप्रयुक्तमिति । किं प्राप्तः । प्रागाग्नीषोमीयान् यानि अह्ना-पूराणि आरुद्रपरास्तामि, यत्र प्रधानद्रव्यसत्कारक, तत्र-युक्तोऽयं धर्मः, सोऽयं देशमवद । कुत एतत् ? अतिनिर्देशात् । मार्गदया देयलक्षिता ये पदार्थाः, ते श्रुत्या एतेन धर्मेण संबद्धा । ये एतस्मिन् देशे पदार्थाः, तैरेवायं वरन्तीति । न तु वाक्येनैव धर्मो विनियुक्तः, न श्रुत्या । न श्रुतौ न वाक्येनेति । किं तर्हि ? श्रुतेन अत्येकताकन्ता, न प्रकृतेन लक्षितेन कल्पितेन वेति । उच्यते । पृथ्वीम एतदङ्गापूर्वागामय धम इति, न तु प्रधानद्रव्यस्य सत्कारकं यदपूर्वं, तस्यापीति । कतमं तत् ? यत्र प्रधानद्रव्यसत्कारकं पूर्वस्मिन् देशे स्तीति । उच्यते । तस्य च तत्र भावात् । तस्य एवना वीयन्त्य पूर्वस्मिन् देशे भावात् । अग्निं हि सोमप्रथ हवीष नाम सूक्तं (भद्रादभि० इति पृष्ठा ११।१।१-२) । तस्मात् देशधर्मो भविष्यतीति । यथा ' प्रणीता प्रणोयन् वाच वन्द्यति वा वद्विष्टतां वितुनति ' इति । अस्मिन् देशे ये पदार्थाः तेषां धर्मो वाच्यः, न प्रधानापूर्वस्य । एवमिदमपि उपायान्मिति ।

उप—आश्रित्ये अधिकरणं समुदायप्रयुक्तमिममशान इत्युक्तम् । समुदायप्रयुक्त्येन अन्यो य समुदाय एव लक्ष्यते ध्रुव-यज्ज्यतसमुदाय इति, तत्र विचार्यते किं तत्रयुक्तं (ज्योतिषोमापूर्वप्रयुक्तं) उपाह्वानं, उत तत्रयुक्तप्रयुक्तं (अग्नीषोमीयब्रह्मसूत्रभाष्येनार्जितपदार्थधर्म पूर्वप्रयुक्तं) इति । अयत् सत्कारोद्देशे विचार्यते प्रज्ञौ विद्वतो निगुताय (इति सम्यक्) । अग्नीषोमीयान् ब्रह्मसूत्रभाष्या विना यथायामुपायान् श्रुत्या भावति । न तु वाक्येनैव धर्मो विनियुक्तः । न च तृतीयाया विमर्शितः । उच्यते । तत्र, इति प्राज्ञान्त्रेण यत्र निरुद्धस्तीति । तत्र यदि सोमयागन सत्तत्र विद्यते प्रकरणज्ञानमिति तत्र सत्त्वात् । यदि अग्नीषोमीयस्य संबन्धे, श्रुतेन संबन्धनान् अग्नीषोमीयान् च प्राज्ञान्त्रेण यथा, ते सर्वैरेवप्राज्ञान्त्रेण त्वात् सत्त्वते । तस्य च तत्र भावात् ' इति धृत् वरनेन अपूर्वत्वे च पदार्थ इति प्रतीतिः । तेषु यो धर्मो विधीयते नान्यो अनवक । यथा दीधीयागस्त-

ॐ अग्नीषोमीये पशौ आतिथ्यार्थीयः स्तरण-
फाले स्तरणमन्त्रप्राप्तः ॥

देशप्रथमत्वात्मान्मन्त्रोऽभ्यासते । १२।१२८।४५॥

भाष्य— तत्रैव स्तरणमन्त्राभ्यासे । विप्रसोमीये
भेदेन कर्तव्यः, अथवा आतिथ्याय प्रयुक्तः स एव प्र-
जग्ने इति । उपासने चार्हति प्रयोगात् पूर्वमेव न्यायेन
प्रसङ्गे प्राप्ते, दृश्यते, मन्त्रोऽभ्यासने, भेदेन कर्तव्यः
इति । इतः । देशप्रथमत्वात् । पृथगेनौ देशौ उत्तर-
वेदिमनीयं प्राग्गतम् । देशभेदात् स्तरणमन्त्रेण । स्तर-
णाद्या च मन्त्रः । 'ऊर्गाम्रदयं त्वा स्तुगामि' इति ।
स्तरणावृत्तौ मन्त्रस्यावृत्तिर्न्याया, प्रयानतन्त्रवाद् शुभा-
नाम् । अपि च स्तरणं देशमस्वरूपम् । तेन आति-
थ्याया प्राग्गद्देशः सङ्कृतो भोक्तृत्वेदिदेशः । तत्र यदि
मन्त्रो न प्रयुज्येत, विगुणस्तस्य सत्कारः स्यात् ।
तस्मादावृत्तिः स्तरणमन्त्रस्य ।

सौम—अत्र प्राट्स्तरणावृत्तापि मन्त्रस्य जावृत्तिः,
किन्तु आतिथ्यानाले प्रयुक्त एव मन्त्रः प्रमन्त्रावृत्तिर-
न्वति इत्येवं पूर्वः पक्षः इति न अत्र. कर्तव्यः, करण-
मन्त्रस्य स्तरणावृत्तौ आवृत्तेरवर्जनीयत्वात् । तस्मात् स्तर-
णस्य चार्हः सत्कारस्यात् समन्त्रक स्तरणमेव प्रयुज्यते ।
अपरंशोत्तरपेदिं अग्नीषोमीयार्थेन त्रियभागानु स्तरण सौ-
र्गमि लौकिकमन्त्रवेध, इति न तद्वत्त्वात् मन्त्रावृत्तिप्रसक्तिः.
इत्येव पूर्वः पक्षः । एव च मन्त्रमुत्वेन स्तरणस्यैव प्र-
मन्त्रावृत्तौ विचार्यते इति ध्येयम् । यद्यपि वस्तुतो देश-
क्येऽपि 'यदातिथ्याया' इत्यादिवात् देशमाधारण्यविध्य-
भावात् सत्कारावृत्तावृत्त्या भवितव्य, अन्यथा प्रायगी-
माऽऽतिथ्ययोरपि वस्तुतः एकदेशत्वात् वैदिकस्तरणमा-
मावृत्तिर्न स्यात्, तथापि एकदेशयै प्रसङ्गः संभाव्येत,
न चात्रैवदेशत्वमपि । एव च चार्हत्वे स्तरणे त्रिय-
भागे वेदिर्दार्शिके. आर्षकर्मवत्करण्यभावेन द्वितीय-
तृतीये । प्रवृत्तौ मन्त्रेण स्तरणं हविषसादानार्थं, नाट-
टार्थं, इदं चाग्न्यास्तीर्णार्थं चार्हति इतिउत्पादने तस्य
वेदपूर्णं स्यात् ।

वि—'यदास्तरणमन्त्रस्य प्रवृत्तौ यदि न मिदं ।
आद्यः प्रोक्षणं, नैव देशस्तरणभेदः ॥'

भाट्ट—तदेव चार्हः आतिथ्योत्तरपेदिं प्राग्गरी 'ऊर्गा-
म्रदयं त्वा' इति मन्त्रेण वेद्यामावृत्तं पुनरग्नीषोमीयार्थं
अनुरोक्तवेदिं स्तुतिं, देशभेदेन तत्तत्सम्बन्धस्य
तदाचार्यमानाहविषापरभूतार्हः, सत्कारकस्य वा आस्तरणस्य
आवृत्तेः प्रयोगानुसारेण आस्तरणत्वात् । अतः प्राट्-
वस्य स्तरणस्यावृत्तौ तद्वत्त्वात् मन्त्रोऽपि आसते इति
न तत्र प्रसङ्गस्तन्नं वा, आतिथ्यापालनमित्यवश्य-
म्वृत्तेः अग्नीषोमीयस्तीर्णस्तरणत्वात् अविवक्षितम् ।
सिद्धयेन चेदं सिध्यतितायमुक्तम् ।

न्यायविन्दुः—आतिथ्यार्थं प्राग्गरी स्तुतिं तत्र
आनीय अनुरोक्तवेदिं पुनरग्नीषोमीयार्थं चार्हः
स्तुतिं । तत्र 'ऊर्गाम्रदयं त्वा स्तुगामि' इति स्तरणमन्त्रः
पूर्ववृत्त एव प्रयुज्यते चार्हः, अथारण्यात्, इति प्राप्ते,
स्तरणस्य 'चार्हिया वेदिं स्तुगामि' इति वेद्यत्वात्
तस्याश्च भेदात् मन्त्रावृत्तिः । चार्हत्वेऽपि स्तरणावृत्तेः
तद्वत्प्रमन्त्रावृत्तिः, अन्यथा तद्विगुणापत्तेः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'वेद्या तु मन्त्राद् (मन्त्र) स्तरणे पुनः
पठेत् ।'

शंकर—'देशभेदे विदा मयोः ।' मनो. स्तरण-
मन्त्रस्य ।

ॐ अग्नीषोमीये पशौ दार्शिके विध्यन्तः ॥

पशौ च लिङ्गदर्शनात् । ८।११।११२ ॥

भाष्य—पशौ दार्शिकेति विद्यन्ते किं दार्शिके-
मागिनो विध्यन्त, उत सौमिकः इति । किं प्राप्तम् ?
तथैव पुनं पठत । तत्रोत्तरमभिधीयते । पशौ च लिङ्ग-
दर्शनात् । पशौ च दार्शिकेतिमागिनो एव विध्यन्तः ।
इतः । लिङ्गदर्शनात् 'एषादस्य प्रमाणं यवति'
'एषादशानुवादात्' इति । तथा 'सौचमापारमायं
पुत्रा पशुमन्त्रि' इति । ननु लिङ्गमरविष्ट, पुत्रः
प्राप्तिः । सोदनात्तमान्यात् । किं सामान्यं ? स्वतःचोद-
नात्तम् । का न्यक्तिः ? इत्येवमेतत्तत् 'अग्नीषोमीयं पशु'
इति । इतरत् 'येन पशुः' इति । अन्यतःचोदनस्य
सौमः ।

आ—पशौ अग्नीषोमीये वदितेन देवतानिर्देशः
आत्माविद्यं दार्शिकेतिमागिनोऽप्यम् । इष्टौ अपि आत्मावि-

कृतकार्यापने वेदान्तरीये स्वरातिदेशरहिते च तस्मिन्
उपाश्रुत्वस्य कथमपि अप्राप्ते ।

यत्तु भाष्यकारेण 'मासाभिहोने तद्भागारम्भके
उपाश्रुत्वस्य ऊहः इति प्रयोजनमुक्तं, ऊहं नामातिदेश-
प्रापितस्य निरुद्धस्याविरुद्धस्य वा स्वरस्य सत्ये चोदना-
लिङ्गातिदेशप्रापितोपाश्रुत्वाप्यनुपपत्तेः उपेक्षितम् । यदपि
वार्तिकज्ञादौ 'पुरस्तादुपसदा सौम्येन प्रचरन्ति' इत्यादौ
उपाश्रुतोहः इत्युक्तं, तदपि सौम्यमानपुरस्कारेण कल्पित-
स्यातिदेशस्य सामान्यमिहितोपाश्रुतातिदेशापेक्षया प्रा-
प्त्यादुपेक्षितम् । न च उपाश्रुतातिदेशस्य प्रधानस्वरनि-
वृत्त्या प्राप्तेः, आधानतामादायैव प्रधानस्वरनिवृत्त्यस्य
अङ्गेषु स्वरप्राप्तौ दौर्गन्ध्याप्रयोजकत्वात् । इतरथा मासाभि-
होनेऽपि तदापस्या भाष्यकारमतवृत्तानुपपत्तेः । न चैव
प्रकृतापेय दौर्गन्ध्याप्राप्तेः तदनापत्तिः, औपदेशिकत्वेन
तत्र उपाश्रुत्वस्य प्राप्त्यात् । इतरथा प्रकृतापेय
नामातिदेशविषये उपाश्रुत्वस्य प्रापकानुपपत्तेः । अतः
पूर्वोक्तविषये एव उपाश्रुत्वप्राप्तिः, प्रयोजनम् ।
इति प्राप्ते, यत्किञ्चिच्छब्दस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेण उक्तं
तत्तत्प्रतिषेधमपुरस्कारेण अनुत्तेषु बुद्धपदार्थेष्वेव प्रयोगात्
नृपसकनिर्देशाच्च अग्नीषोमीयावधिकयज्ञभागभागार्ति-
कमेत्येवैव तत्तत्पदार्थानां उद्देश्यता । अन्वया भागास्य
पुलिङ्गत्वात् नृपसकनिर्देशः, 'यथापीन' इत्येतावतैव
सिद्धेः । यत्किञ्चिच्छब्दस्य व्यर्थं स्यात् । एकस्मिन् न
सामान्याभिप्रायेण बहुललक्षणाधर्मम् । अतश्च तत्तत्पदा-
र्थानामेव उद्देश्यत्वात् तत्स्वरूपे आनयकप्रवृत्तौ तत्तद्व्या-
न्तरापूर्वसाधनानामेव लक्षणोद्देश्यता । इतरथा पदार्थसमु-
दायकप्रभागस्य साक्षात् वृत्तापूर्वसाधनत्वे प्रमाणाभावात्
पदार्थद्वारा तदावश्ये त्वयनाऽवच्छेदके गौरवम् । पुनश्च
उपाश्रुत्वस्य साक्षात् मागे अनन्वयात् पदार्थमन्त्राणां
द्वारत्वरूपेण इत्यतिगौरवम् । अतस्तत्तत्पदार्थधर्म एव
उपाश्रुत्वम् । अतश्च विद्वतौ तद्भागारम्भने अपूर्वे न
वत्स्योहः । इदं चोपाश्रुत विदोषविहितनिरु-
द्धास्वरान्तरावच्छेदप्रापणोपादिपदार्थाविरक्तपदार्थविषय
इति स्वरचर्चायां कौस्तुभे व्यक्तम् ।

न्यायविन्दुः— यद्वचनस्य स्वराशब्दविशेषणत्वं, न
तु प्राचीनमित्यस्य, व्यवधानात् । 'यत् किं चित्'
इत्यस्य अनेकार्थत्वाच्च अग्नीषोमीयाशब्दनिर्माणमङ्गानामेव
उपाश्रुत धर्मः । तेन विद्वतौ अप्राकृते पदार्थे नोहितव्य
इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'उपाश्रुता प्रच्ययन्निप्रयुक्ता ।'

शंकर— 'उपाश्रुत पदार्थगम् ।'

॥ अग्नीषोमीयपञ्चमभाग प्रयोजनविषु एकादश-
त्वादिगुणविधिः ॥

विद्वतौ शब्दवत्त्वात् प्रधानस्य गुणानामधिको-
त्पत्तिः सन्निधानात् । १०।३।११ ॥

भाष्य— अस्ति खेमे पञ्चदशीषोमीयः 'यो दीक्षितो
यदग्नीषोमीय पञ्चमालम्भते' इति । तत्रैव तन्माणा-
यते 'एकादश प्रधाजान् यजति, एकादशानुयाजान्
यजति' इति । तथा चातुर्मास्थानि 'चातुर्मास्यै,
स्वर्गनामो यजेत' इति । तन्नाम्नाभावे
'न न प्रधाजान् यजति, ननुयाजान्' इति । तथा
'वायव्यं श्वेतमालम्भेत श्रुतिकाम' इति । तन्नाम्नाभा-
वे 'दृष्टिष्वस्य समनर्तताये इत्याधारमाचारयति'
(इति) । तथा अवभृथे श्रूयते 'अन्नु तृण
प्रास्य आचारमाचारयति' इति । तद्वैतेषु सहायः, किं
प्राकृतेतिवर्तकता न प्राप्यते अप्राप्तायाः कर्मान्तराभ्येतानि
चोन्नन्ते, अथवा प्राप्यते प्रस्तारा गुणविधय इति । किं
प्रातः न प्राप्यते इति । विद्वतौ तस्यातस्या शब्दवत्
प्रधानं, नाङ्गानि । तस्मात् अग्नीषोमीयादिषु गुणमङ्गा-
नधिक्रान्ता उपपत्तिः । यजति, आचारमाचारयति इति च
कर्मान्तराणि एतानि विधीयन्ते । तथा हि भुतिरनुष्टुप्ता
मरति । वैदेव च तानि नाङ्गानि जायते । तस्मात्
प्राकृती इतिवर्तयता न प्राप्यते । सन्निधाना हि सा
प्रकृती, न प्रकृति सन्निधाना अविक्रियवृत्तिः ।

उप— अवश्यमस्तत्तदनुदाहरणं, अपूर्वत्वात् ।
(ज्योतिषोमे 'वाद्येनैकप्रकारेणानुदाहरणं सन्ति' इत्यनेन
अवभृथसङ्केते विषयः श्रूयते 'अन्नुमन्तावाग्नभागी
यजति' इति । तथा यत्नेन कृतोपकारस्योः, प्राकृत-
वैदेव आज्यमाग्नयोर्विधानेन ताम्रमाग्नयेनैकप्राकृत्यत्वात्,

पशोर्मे विधीतो, 'विद्याया अग्रगति' इत्येवादपक्ष, तथा तर्हि अग्रगन्तोऽनुगतः स्यात् । यथ ? अग्रमन्तर्मे (अग्रमपराधः आनन्तर्मे) वन्ति । यदा च पूर्वोत्तरी पदार्थो अग्रगतो, तदा आनन्तर्मेम् । यदा तु तौ न सन्तः, सन्तानन्तरे ब्रूयात् । अग्रगतौ चेत्, पाठादेशात्तथाः प्रम, तथाप्यग्नौऽनुगतः । न च भवता पशव्यं विधानविधाने, येन अग्रगन्तः अग्रगच्छ अनुगतौ स्याताम् । तस्मात् हृदयादिनिष्ठः अग्रगतिनिर्णीयते । एतं विद्वादिष्यति । एतं च यस्मात् प्रजापददीपने तदन्तिर्गतिः । यथा 'ऐन्द्रयाग्रं यज्ञानि' इति वाक्यैः इयं प्रथमं कल्पते, तदेव मुख्यं हविः, एतानिहाति । न चेत् एतादृशं अग्रगतयः अष्टाध्यायः । पशोरेव सग्राह्यान् द्वयपदानात् याग इति । आग्निंस्तु पशो अष्टाध्यायमेव बोधः । एतेषु यागाद्येषु न हि विद्वद्वत् । पशुचोदना-ऽपि एतन्मन्त्राणां हृदयादीनि लभ्यन्ती अग्नीषोमाभ्यां गृह मन्त्रयते । एतं च वेद्यामृगानामग्रगतिः श्रूयते, तान्येन यागवाधानि, नाग्यान्तराणि । कुतः ? पशु-पाशोऽयं हृदयादीनि वाक्यानि दृष्ट्वा ततो लक्षणावस्था कल्पितः । यानि दृष्ट्या कथितानि, तान्येन लक्षयति । अन्येषामभूतमात्राणां च प्रत्यक्षः, येन तानि हविर्गतेन लभ्येत ।

श्री— 'तदित्तेन पशोरेव देवताऽन्वयबोधनात् । समस्तस्य पशोर्जनमेन्द्रस्य पशवो यथा ॥' (सोम— हविर्देव देवतोद्देशेन त्वन्मानसत्वात् याग्य देवता सयोगः तस्यैव वचनं युक्तं, 'माऽस्य देवता' इति सूक्तहविर्गोरेव देवतासिद्धिर्निर्वाणान् । अत एव 'सोमेन यजेत' इति उपवी धृताया अपि स्वाध्या न हविर्ग्य, किंतु 'ऐन्द्रयाग्रं यज्ञानि' इत्यादिवाक्येषु देवतासयोगस्य सोमस्ये अग्रगत् तस्यैव हविर्ग्यम् । तथा च देवतासयोगात् पशोरेव कृतस्य देवतोद्देशेन त्यागः । यथा 'ऐन्द्र पशोऽमात्रास्यका' इति देवता-सयोगात् श्रुतस्य पशुस्यत्याग, न धान्यदानमात्रस्य तदन्तः इति पूर्व पक्षः ।) इति श्रौतं सूत्रम् । पशुचोदनादपि हि हृदयादिषु दृश्यते । तस्मात् तद्वदित्तेन देवतासयोगि-पशोः ॥' हृदयादिचन्द्रा हि माघविशेषवचनाः, न

युक्तं वा एतद्विद्वत्प्रत्यक्षार्थता नीयन्ते, हृदयादीनामेव अग्रगतोत्पत्तेः । अग्रदानं च प्रकृतौ हविःसद्वत्तत्वे, इति इहापि अग्रदानं हविष एव युक्तं, तच्च हृदयादिषु दृश्यते, इति हृदयादीनामेव हविर्ग्यं निश्चयते । न च उपसिद्ध्यवशिष्टपशुविशेषः, तस्य हृदयादि-प्रकृतित्वेन यागभावनं ज्ञेयानि देवतासयोगोत्पत्तेः । (सोम— तथा च सूक्तहविर्गोरेति ग्राह्यलक्षणावृत्तौ हविःसद्वं हविर्ग्यप्रकृतिसाधारणं स्वायत्ततया च व्याप्य-यम् ।) यदि हि प्रमादया प्रमाणं न स्यात्, ततः पशोरेव ग्राह्यहीयेत । अस्ति तु प्रमाणं हृदयादिषु अग्रदाननवचनं विश्वमनवचनं च । तस्मात् हृदयादीनि हविर्ग्यं देवतास्येति चेन्न, तेन एव च धान्यदानं गृहीतम् हूयते, तद्वद्विद्वत् पशुः ।

सोम— सोमकाग्निरियत्तत्र युक्तान्नागन्तरं नद्वत्-भूतेषु पशुसिद्धिषु मध्यपूर्वाध्याययो विचार्यते इति पादान्तरत्वं आनन्तर्ग्यं चेत्तथा । पशोर्हविर्ग्य-मात्रात् 'पशुर्हविषं करोतु मे' इति वाक्षिकानां उहप्रसार-क्षित्य । सूत्रार्थस्तु— पशो कृतस्यैव देवताम-नविक्रमेन चोदितात् त एव एकं हविः, इति पूर्वः पक्षः ।

वि— 'पशुः दृष्टो हविः किंवा प्रत्यक्षं हवि-रन्वता ।, भाग्यक्षोदनया, मैत्रमग्नान्द्रूपकृतः ॥' तस्मात् प्रत्यक्षं हविर्मेतः ।

भाट्ट— 'अग्नीषोमीये पशुमात्रमेत' इत्यनं यद्यपि उपसिद्ध्यवशिष्टं पशोरेव प्रुजापदस्य देवतासयोगित्वेन हविर्ग्यप्रतीतिः । अतश्च तेनैव आग्नेयस्योत्पत्तेः इत्यामानं, तथापि 'पशुं दिशास्ति, लेहितं निरन्वयं, शङ्खं मयविध्वंसि, वषासुद्वरति, कुम्भ्यामृह्णाति पचति, हृदयस्यैव हृदयं (पचति)' इत्यादिसंस्कारावश्यक-लोक्यता सोमस्यैव स्वाध्यायस्य साधनं दृश्यसीयते । युक्तं च वाच्येना ज्ञान्यादौरेव यति तावत्पशोः प्रमाणे परपरस्य साधनत्वम् । व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्ध-मात्रम् । नहि विश्वमनो पशुः प्रथमिकायते, येन तन्त्र्येऽपि तस्यैव साधनं कल्प्येत । यथादिप्रत्यक्षेणापि पशुसंविधानुमानस्यम् । अन्यथा विनष्टं पशु इति

नानर्थकं पुनर्बचनम् । तस्मात् इतिकर्तव्यता प्राप्यते ।
प्राप्ताया गुणविधय इति ।

अकार्यत्वाच्च नाम्नः । ७ ॥

भाष्यं— न च शक्यते वदितुं नामनामिसक्योऽयं
विधीयते इति । अस्या हि वचनस्युक्तिः शब्दार्थसंबन्धे
विधीयमाने भवति, 'एकादश यागान् करोति, ते च
प्रयान्नायुक्तसंख्या भवन्ति' इति । यावत् हि अस्यां
वचनस्युक्तौ भिद्येत । अथ पुनरेषां प्रसिद्धनामकानां
उच्चारणं गुणविधानार्थम् । तस्मादपि इतिकर्तव्यता
प्राप्यते, गुणविधयश्चैते इति ।

तुल्या च प्रमुता गुणे । ८ ॥

भाष्यं— इदं पदस्यः कैष्यश्चिदुक्तं सूत्रम् । कालि
तानि पदानि ? यदुक्तं प्रयाजानुयाजा असनिहिताः, न
शक्यते तेषां गुणो विधानमिति । तत् परिहर्तव्यम् ।
अनोच्यते । तुल्या हि एषा प्रमुता गुणान् प्रति चोद-
कस्य, प्राकृतान् गुणान् इह प्रापयिष्यति । ते च प्राप्ता
गुणविधानपरे वाक्ये इह सकीर्यन्ते । यद्वा उक्तस्य
प्रापयिष्यति, ते गुणरचनेन संभनस्यन्ते इति । तत्र
उपपन्नानां प्राप्तिर्लघीयसी । प्राकृतान् प्राप्य कृतार्थः
शब्दो नापूर्तान् उक्तादयिषुं शक्नोति । इदमधुनातनं
वचनमुत्पादकं इति चेत्, नैतदेवम् । गुणरचनार्थमेव
तत्, गुणरचनस्य श्रवणात् । तस्मादपि प्रसिद्धे गुणवि-
धय इति । अथ यदुक्तं आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधा-
यकाः 'भावार्थाः कर्मशब्दास्तैश्च क्रिया प्रतीयेत'
इति । तुल्या एषा प्रमुता आख्यातशब्दप्रज्ञा । ये हि
शक्नुवन्ति गुणवचनरहिताः गुणं कर्म च विधातुं, शक्नु-
वन्तितया ते केनलं गुणं विधातुम् । यो हि पापाणान्
भवयति, दैत्यकरास्तस्य मुहुराप्नुव्यः इति । तस्मादपि
गुणविधय इति ।

सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् । ९ ॥

भाष्यं— उति चेत् पश्यति, आख्यातशब्दोऽयं गुणं
विधास्यतीति । एवं सति सर्वं प्रधानं, आख्यातशब्द-
वाच्यत्वादिति ।

तथाभूतेन संयोगाद्यर्थविधयः स्युः । १० ॥

भाष्यं— नहि आख्यातशब्दमिधानेन प्रधानभूतो
गुणभूतो वाऽर्थो भवति । यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः,
नास्तौ आख्यातशब्दमिधानेन प्रधानभूतो भवति ।
तथाभूतेन संयोगे सति आख्यातशब्दभूतेन यथार्थ-
विधयो भवेयुः । यत् प्रधानं तत् प्रधानमेव, यत् गुण-
भूतं तत् गुणभूतमेवेति ।

विधित्वं चाविशिष्टमेवं प्राकृतानां वैकृतैः
कर्मणा योगात्, तस्मात् सर्वं प्रधानार्थम् । ११ ॥

भाष्यं— इतश्च पश्यामो गुणविधय इति । कुतः ?
विधित्वं चाविशिष्टम् । प्राकृतानां वैकृतैः अर्थवादकर्मणा
योगो न विशिष्यते । 'अग्निं स्विष्टकृतं यजति यस्तस्य प्रति-
ष्ठित्ये' इति प्रकृतौ य एव, स एव विहृतौ अर्थवादो
भवति । 'अग्निं स्विष्टकृतं यजति, यजनेऽयं प्रतिष्ठापयति'
इति । तथा 'चक्षुषी वा एते यस्तस्य यदाज्यमासी' इति
प्रकृतौ, 'आज्यमासी यजति, चक्षुषी एव नान्त-
रेति' इति विहृतौ । तस्मात् सर्वमेवंजातीयकं प्रधानार्थं
विहृतौ गुणभूतमिति ।

समस्याश्च तदुत्पत्तेः संस्काररधिकारः स्यात् । १२ ॥

भाष्यं— इतश्च पश्यामो न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थ-
मपि किं विदस्तीति । समा द्युत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुया-
जानाम् । तेनैव क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां सस्का-
रणमधिकारः, तेनैव क्रमेण विहृतौ दृश्यते । कथं ?
'प्रजापतिर्विग्रहस्तुवत, स आज्यं पुरस्तादस्तुवत, पशुं
मप्यतः, वृषदास्यं पश्चादिति, तस्मादाज्येन पुरस्तात्
प्रयाजा वर्तन्ते, पशुना मप्यतः, वृषदाज्येन पश्चादनु-
याजा वर्तन्ते' इति प्रयाजानुयाजानां स्वरूपप्राप्ता इदं
प्रधानार्थत्वे सति उपपद्यते, न प्रधानत्वे । तस्मात् न सर्वं
प्रधानं, प्रधानार्थमपि किं विदस्तीति ।

शा— किं तत्र चोदकेन प्राकृतौ इतिकर्तव्यता प्राप्यते
न वेति । तदर्थमिदं विवक्ष्यते किमेतैः गुणविशिष्टप्रत्या-
जादिविधिः, उत प्रयाजाद्यनुवादेन गुणमात्रविधिरिति ।
तस्मात् संख्यादिविशिष्टाः प्रयाजादयः एवात्र विधीयन्ते,
न प्राकृतौ इतिकर्तव्यता अतिदिश्यते, इति प्राप्ते
ब्रूमः, 'प्रजापदापतः प्रातेरपिदेकेन कर्मणाम् । तान्यनूय
गुणः शक्यो विधानमिति तद्विधिः । न च सर्वान् गतौ

मण्डन—‘अस्तेन मैत्रावरुणस्य भयः ।’

शंकर—‘इष्टाभयः प्रशान्तुः स्यात् ।’ प्रशान्तुः मैत्रावरुणस्य ।

■ अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्यैकः एव भागः ॥

द्विभागः स्याद् द्विषर्मत्यात् ॥ १०॥अ॥२०॥

भाष्यं—अपेधानीं मैत्रावरुणस्य प्रति भयं सदेहः, नि द्विभागो मैत्रावरुणः, उत एवभाग इति । नि प्राप्तं द्विभागः स्यात् । अप्यनुविचारत्वात् अप्यनुभाग प्राप्नोति, हेतुविचारत्वात् हेतुभाग प्राप्नोति । तस्मात् द्विभागः स्यादिति ।

परत्वाद्वैकभागः स्याद्, भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ।

२१ ॥

भाष्यं—याराब्दः पशं च्याजतयति । न द्विभागः स्यात्, एकभागो भवेदिति । कुतः । भागस्वश्रुतिभूत-
स्यादिति । नेहान्वयुभागे मैत्रावरुणस्य श्रूयते, नापि हेतुभागः । यदि हि उभौ श्रूयेयाता, एकेन भागेन कृते-
ऽपि शस्त्रे हेतुर्नोऽपि यजनसमाप्न्यात् स्यात् । चोद-
केन तयोः प्रातिर्गम्यते । तत्र एकत्वाभ्युपगम्य एक-
मेव भागेन वापसी प्राङ्नी घञि, सा कृता, इति द्विती-
यभागे चोदको न प्रापयति । तस्माद्वैकभागः स्यादिति ।

शा—विमप मैत्रावरुणः द्वौ भागौ भक्षयेत्, उत एकमिति । इधोः फर्मं पुनर्न द्वौ लभेत, इति प्राप्ते
ब्रूमः, ‘अप्यनुविचार्य तृतिर्होतृत्विश्वं यावती । तन्नेष
तावती तृतिर्मांसेनैव लभ्यते ॥’ तस्माद्वैकभागः स्यात् ।

सोम—पूर्वोक्तोपजीग्मेन अत्र विधेयस्तिन्नात्
संगतिः । सत्कारो हि तृत्विष्ठ एव, नान्य । तृत्विश्व
एकेनापि भागेन प्राङ्नी जायते, इत्येकानपि भागेन
सत्कारोदिते, न भागद्वये प्रमाणमस्ति ।

वि—‘दिभाग एकभागो वा, द्विभाग स्यात्
द्विकर्मतः । एकः पुनैनयो नो वेद् वैषम्यं श्रुता-
वपि ॥’

भाट्ट—तत्रापि उभयसमर्थवत्त्वात् भागद्वयं प्राप्नु-
यात्, इति प्राप्ते, तत्तत्कारोऽनुभागास्तृप्ते. तन्नेषो-
पपत्तेः, प्रकृतौ च यावत्कृता समविभागस्यैव सत्त्वेन
इहापि तथैव प्राप्तेः एक एव भागः ।

न्यायसिन्धुः—मैत्रावरुणस्य द्वौ भागौ, इति प्राप्ते,
तन्नेव अप्यनुवेतृत्विहेतोरेकस्यैव भागस्य भक्षार्थं दानं
इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—‘एकम्पु मैत्रावरुणस्य भागः ।’

शंकर—‘भागस्यैक एव च ।’ तस्य प्रशान्तुः ।

■ अग्नीषोमीये पशौ यागसमाप्प्युत्तरं लौकिके
यूपस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ॥

लौकिके यूपसंयोगमप्युत्तरं हि चोद्यते निमि-
त्तेन, प्रकृतौ स्याद्भागित्वात् ॥ ११॥अ॥१॥

भाष्यं—अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र अग्नीषोमीये
पशौ आम्नायते ‘यत्रैकं यूपमुपसृष्टोत् एत ते वापो
इति ब्रूयात्, यदि द्वौ एतौ ते वाप् इति, यदि बहून्
एते ते वापः इति’ (इति) । तत्रैवोऽर्थः साधयितुः
लौकिके वैदिके च यूपोपसर्गने प्रायश्चित्तं, उत वैदिके,
अथवा लौकिके इति । किं प्राप्ते ? लौकिके वैदिके वा
अभिययः इति । कथं ? विरोधानाश्रयणात् । नहि
विशेष आभीयते लौकिके वैदिके वेति । तस्मादभिययम
इति । वैदिके वा । तथा हि अस्य मन्त्रस्य समीपगतोऽत्र
प्रयोगनामिकरूपो भविष्यति । इतरथा दूरगतेन अत्र-
वृत्तेन परोक्षं सम्बन्धः स्यात् । तस्मात् वैदिके यूपोप-
सर्गने इदं प्रायश्चित्तमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । लौकिके
उपसर्गने भवितुमर्हति, न वैदिके । कुतः । दोगसमुक्त
हि ध्रुवते इदं प्रायश्चित्तं ‘यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमाशु-
श्रुते, यूपमुपसृष्टोत् यज्ञस्य दुरिष्टमाशुश्रुते, तस्माद्यूपो
नोपसृष्टव्यः’ इत्याभिप्रायः ‘यत्रैकं यूपमुपसृष्टोत्’ इति
समाप्न्यायं । तस्मात् यत्र दोषः, तत्र प्रायश्चित्तमिति ।
लौकिके च दोषः, न वैदिके । वैदिके हि अङ्गनमुच्छ्रय
च सर्वसमुत्तम् । न तत्पक्षेण सत् अत्रैव भविष्यति ।
सावकाशं चोपसर्गनेप्रतिषेधायनं लौकिके अविरुद्धं
भविष्यति । अपि च अप्युत्तरं कथं चोद्यते निमित्तेन ।
कथं ? ‘यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमाशुश्रुते’ इति । यत्
निरा सते दुरिष्टं तत् यूपे आशुश्रुते, यत् दुरिष्टं तत्र-
वमने इति । सर्वमिदं प्रशस्यं, न विविपदान्तेण
सम्बन्धते । इदंशब्द एव एको विधिरितः । मन्त्रमुपैति,
प्रशशापदैरपि संबध्यमानः इदं समिहितो भवति ।

तत्तु पुष्टीकायां दूयितम् । तथाहि, प्रकृतिभूतोऽग्नीषोमीयः पशुस्तपसोदाहरणं, तस्य सोमाद्भूतया सोम-प्रयोगस्यैव 'न एष उपवसथीयऽद्धि दिदेवस्यः पशु-रालम्बते' इति विहिततन्त्रविरोधेन सोमोत्तरफलपक्ष-चोदकतः सिद्धान्तयितुमशक्यत्वात् । नापि तदिकारानिरूपकपक्षोदयः, तेनैव प्रकृतिभूताग्नीषोमीयपक्षौ अवि-द्यमानस्य सोमोत्तरफलपक्षस्य चोदकप्रपञ्चमत्वात् । तस्मादिह पशुर्नोदाहरणमिति । विकृतिकालनिरूपणप्रस्ता-वात् सानान्यादिद्वित्रितिकाणं मुहूर्त्तायेन उक्ततान् इति नान पूर्णपक्षे यतः कार्यः ।

वि--'आमिसादेरनियतिः स्वात् सोमादूर्ध्वमेव वा ।, अविरोधादग्निने, ऽन्यो नासोमेति विरोधतः ॥ '

भाट्ट--'नातोमयाजी सनयेत्' इति असोमया-जिनः सानान्यपशुदासः । तेन तस्यापि अग्नीषोमीयवत् सोमोत्तरत्वमेव । अतस्तदुभयविधारेण्यपि तदेवत्येषु अन्य-देवत्येषु वा सोमोत्तरत्वमेव । नहि अत्र असोमयाजिनः अभिस्त्रापशुदासः, येन विरुद्धौ नातिदिव्येत । कर्तु-सानानाधिकरण्यत्वात् यागकर्तृत्वपशुदास एव । अतश्च युक्तोऽतिदेशः । अत्र च दैवस्य नोदाहरणम्, औपदे-शिनोमप्राकाशविधानात् । तदिकाराणां च प्रकृतौ अनङ्गत्वात् न सोमोत्तरत्वनिषेधः । न च अन्याहार्य-स्येन प्रकृतौ अभावेऽपि प्रकृतिप्रकृतितो ब्रह्मणमिति वाक्यम् । अपेक्षितमिषये एव तथाग्रहेण सोमोत्तर-त्वस्यानपेक्षितत्वात् । यस्तुतस्तु अपेक्षायाम् उपायान्त-रेणपि निवृत्त्युपपत्तेः न अन्याहार्योदोऽपि ग्रहणम् । अन्यथा तत्तुमेधविज्ञेरी हेतुवरणस्यापि अविदेशपत्तेः । न चैवं दैवविकाराणां अनिर्दिष्टफलविरोधाणां औपय-स्यकादस्त्वपत्तिः, तस्य अङ्गत्वनिश्चयतया तदभावे अपातेः । अतस्तद्विधविकाराणां सोमोत्तरत्वमेव । यत्तु याज्ञिकानां प्रागप्यनुग्रह, तच्छास्त्रान्तरे सानान्याग्नीषो-मीययोः प्रागपि विधानादशक्यत्वम् । एवं ऐन्द्राग्रविकार-णामपि सोमप्राकाशत्वमेवेति तस्य तस्याप्युपलक्षण-मिति चे चित् । यस्तुतस्तु अग्रनयतः इत्यस्य पक्ष-न्तस्य कर्तृत्वानामाधिकरण्यभावात् अभिनामिषोपपत्त्य-

स्यैव प्राधान्यावयतेः तस्य चानतिदेशात् युक्तं तदिका-रणा अनियतफलत्वम् ।

न्यायविन्दुः--सानान्याग्नीषोमीययोः विरुद्धीनामपि अतिदेशात् सोमोत्तरत्वं, 'नातोमयाजी सनयेत्' इत्यादिवचनात् ।

मण्डन--'सोमोर्ध्वं सानान्यधर्मा विकारः । '

शंकर--'सोमोर्ध्वं दोहवैकृतम् । '

ह्ये अग्नीषोमीयवाक्यन्यायेन इहापि 'सौमारीदं चव निर्वपेत्' इति प्रकृत्य 'परिक्षिते याजयेत्' इत्यत्र यजिष्यन्मन्त्रविधायिविनिर्दिष्टः । सु. ट. १३१.

ह्ये अग्नीषोमीयादिपशुग्रन्थाः शूक्तसम्प्रदायः ॥

'त नाग्नीषोमीये करोति न वरनीये, अनुबन्धया तु करोति' इति हृदयशूक्तप्रकृत्य भूयते । तत्र अग्नीषोमीये पूर्ण विधाय पुनः प्रतिषेधात् हृदयधर्मे शूलस्य विकल्पः । वरनीये च पशतः प्राप्ते एव तदभाजो नियम्यते । अनु-बन्धया तु उज्ज्वलनियमः, इति प्राप्ते, नशानामपि पशन्त्या शूल तत्र शयुक्त्वस्यापि सिद्धार्थत्वादाकृत्ये समवाति अष्टदशयुद्धो विकल्पो न युक्तः । स्वर्वाधायार्थानुव्यूतक्रिया-सामान्यताजी करोतिः इह उज्ज्वलनक्रियापरः । तन्मन्वा-देव तर्गन्ते एव उज्ज्वलन, न पूर्वयोरिति । 'यते गानाद-भिता पच्यमानादमिश्राल निहितस्यमिश्रानि । मा तद् भूयामासिपन्त्या तृणेषु देवैश्चलतुघ्नघ्नो रातगन्तु ॥' इति मन्वे हृदयशूलस्य भूयश्चेराभाजकधनमपि अत्रैव लिङ्गम् । अन्यान्यपि लिङ्गादर्शनाति इह भाष्यतोऽवय-न्तयानि । संकल्प. २।२।१

ह्ये 'अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासी' इति न प्रकृतानुवादः ॥

'अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासीममावास्यामभिरात्र' इति ग्रन्थभाष्ये प्रकृतः एवाग्नीषोमीयो यागः अवेष्टितत्वं पुत्रकृत्य फलत्र निधीयते दीतीयविधिप्रसरे उत्तीव रात्रात् । तथा च ऐन्द्राग्रयामत्रात् नित्यता-स्योऽयं, इति प्राप्ते, समुदायवाचिपौर्णमासीयद्वैवर्थापत्तेः उक्तरीत्या चतुर्थ एव निधिप्रयोगे युक्तः । संकल्प. १।२।२०.

माघद्वयेत, ततो निषेधस्यापि ऋतुमध्यस्थकालगमनाया-
नादिप्रयुक्तपूषस्यश्रितिवशेन 'नक्षत्रं यदेव' 'न विषमुपे-
यात्' इत्यादिना वषायागयोगने- स्थानस्य ऋतुगुण्या
पादकन्यासकालात् तत्राप्रक्षिप्तत्वेन अपि प्रक्षिप्तिः प्रत्ययं
एव । एव च धूमानेक्ये न्यायादेर 'एतौ ते' इत्याग्नौ
मन्त्रादिद्वयं पुनः पठ्यते । न चैवमपि ऊहितमन्त्रा-
ठमासस्य प्रयोगनालभ्येति 'यदि द्वौ' इत्यादिविनियोगप्र-
योजनाभावात्, देशमतिपिपठितानां नयागमेया
पामाधिकारव्याप्येन (१.१.५.१५-२०)
तत्रैव विरह्यप्रसक्तौ उपपठितव्यत्वात् ।
इति प्राप्ते, वस्तुतो यज्ञस्य पाषाणपरपर्यायदु-
रिहमन्त्राभावेऽपि निन्दार्थपादे प्रक्षप्रयोगजन्यस्युपनिष्ठ
दुरिहस्य यूपस्यश्रितत्वेन सवागच्छतीत्येन अस्य निषेधस्य
यज्ञप्रयोगममाप्नुयुत्तरकालीनं वागमात्रं पुरुषार्थं वाचयते ।
अस्यापि तदोपनिषादर्थस्य प्राप्रक्षिप्तस्य निन्देन
प्रकरणं नाशित्वा पुरुषार्थंमेव । अत एव ह्यनमाप्य-
स्वारस्यात् यूपस्यार्थवर्गोत्तरैरेव प्राप्रक्षिप्तं, न तु
आतिर्काक्षित्वास्वात् ननुमप्यतर्कैरिक्तस्येति इति
प्रेषम् । अत एव यज्ञस्यैव यूपनिष्ठोपवनकालात् पश्चात्
पूर्व कारणाभावेन अनुपस्थितपरपर्यायदोषाभावात् ऋतु-
मध्यगमनैरिक्तस्येति न दोषः । अत एव 'यूपसि
त्वायुपस्यार्थेन स्वायात्' इति स्मृतमपि प्राप्रक्षिप्तं नहि
ननुविषयमेव, निषेधस्य दूरान्तरान्वयनात् । अस्तु वा
तस्य सामान्यनियमत्वात् अन्य कठगतगैरिक्तविषयव-
मपि । ननु तु कश्चिद्वृत्तौ निहितोऽपि स्वर्गं द्यामि
श्रद्धं निषेधविषय एव । तमतिप्रम्य प्रवृत्तस्य आधि-
पतिप्रधानोपपत्तेः । सर्वथा यूपस्यार्थवर्गे एवाव पुरुषार्थो
मन्त्राष्टः । अत एव निषेधवाक्यप्राप्तयूपमनूय मन्त्र-
त्रयमिदं स्वतन्त्रमेव तत्तत्सत्यनपरोक्षे विधिते तद्व्यवरोध
निर्वातायै निर्णीयते, न तु कश्चित्कस्य विवृद्ध इति सिद्धम् ।

न्यायसिद्धि — 'यज्ञेन यूपमुपस्येत्येत एव ते वायो
इति न्यात्' इति यूपस्यार्थप्राप्रक्षिप्तं लौकिकं वैदिकं
चाविरोपात्, प्रकरणेन वैदिके एव कालकल्पना-
मयात्, इति प्राप्ते, स्वर्गनिषेधस्य लौकिकविषयत्वात्
तदोपपत्तिरूपं प्राप्रक्षिप्तमपि तत्रैव सिद्धान्तः ।

गण्डन — 'स्युर्गैति' स्थानं एव मन्त्रः ।

शंकर — 'लोकं यूपस्युत्तरी दोषः' ।

॥ अग्नीषोमीये पक्षौ वषायागमिव सर्वेऽङ्गोत्तेषु
पञ्चाप्युत्तरम् ॥

यथाश्रुतीति चेत् । १०।७।२०।२२ ॥

भाष्य — अस्ति चोदिष्टोऽयं वषायागमिव 'यो
दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमात्मते' इति । तत्रैवमात्म-
यते 'यस्य चतुरस्यती यजमानः पञ्चावचैव वषा काया'
इति । तत्र एषोऽयं माघसिद्धिर्हि वषाया धूपमाग
पञ्चावच अङ्गापूर्वे चतुरस्रं निर्वर्तयति, उत नति ।
किं प्राप्तं इति चेत् सप्तमं, नेति । कुत ? यस्मिन् धूपे
पञ्चावच तत्रैव चतुरस्रं निर्वर्तयति, नात्यत्र । यथा
नक्तरे न निर्वर्तयति, एवमङ्गापूर्वेणपि
पञ्चावचभूतिर्न निर्वर्तयितुमर्हति ।

उप — 'पञ्चावचैव वषा काया' इति । निमन
विधीयते तत्रैव, येन अङ्गोत्तरी मन्त्रेण नहि अपि
अवधानोद्देशेन मन्त्रं विधीयते, किन्तु यदोद्देशेन पञ्चा-
वचम् । उद्देशविरोधस्य चाविषया उक्तं, नोद्देश्य
स्यापि । इतरथा ग्रहस्यापि अविनाशितत्वात् नमस्तेत्यसि
समाम् स्यात् । तस्मात् वषायागपूर्वप्रयुक्तमिदम् ।

न चोद्देशकस्यात् । ७३ ॥

भाष्य — नैवदेवम् । एषा शेषा चोदना
'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमात्मते'
इति । तत्र प्रकरणं पञ्चावच भुजम् । अतः
प्रकरणम् अङ्गापूर्वे भविष्यति । आह, ननु वाक्यात्
वषाया भावतुमर्हतीति । नेत्युच्यते । यथा हि द्रष्टव्यम् ।
न तन्मन्त्रे प्रयोगमनुवीति । उच्यते । पञ्चावचता वषा-
प्रयोगजन्य उपमहरिष्यति । तथा न दोषो भविष्यतीति ।
अनेच्यते । एव सत्यपि अङ्गापूर्वे पञ्चावच विद्येत् । यथा
एषा हि सा चोदना अङ्गापूर्वो वषायागश्च । तेन चेत्
पञ्चावच सप्तम्यते, तदा अङ्गोत्तरी भवितुमर्हति । ननु
न वषायागपञ्चावचैव पञ्चावचता, नाङ्गातीति । उच्यते ।
नैवदेव वचनं वषैर पञ्चावचेति । कथं तर्हि ? पञ्चाव-
चैर वपति । यत् एवमङ्गावच ततोऽन्यत्रावचम् ।
न चाविरोधेण सा पञ्चावचताऽऽपि सा नृक्या वषा-

विद्यते 'ईषामात्मेत' इति । इत्येते च पशोरात्मनान्दिदृष्टायां हि सद्यो अनिदेशापेक्षा । तस्मान्नरपेक्षो विष्यन्तः ।

सोम— ननु शुक्लमिष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरिति लिङ्गशब्दात्, पशौ तु लिङ्गाशब्दात् नैष्टिकविष्यन्तप्राप्तिः । न च तद्विधेन देवतानिर्देश इष्टिलिङ्ग, उपान्यासे भवतस्तस्य इष्टिलिङ्गत्वयोस्तात् । नापि आलभति । दर्शपूर्णमासयोस्तददर्शनात् । इति शङ्कया उच्यते स्मरति । यथाय पशुकल्पः ऋक्समिषौ, न तत्र धर्मा आम्नाताः, किन्तु औपवस्येऽहनि । ततोत्पत्तौ इति कर्तव्यताकाङ्क्षायाः प्रदेष्टान्तराम्नातैर्धर्मैरन्तान्ते, तदर्थं ऐष्टिकविष्यन्तप्रवृत्तिः अप्रवृत्ता । **सूत्रार्थम्**— 'सूच्यमाधाय जुहा पशु समनक्ति' इत्यादिलिङ्गदर्शनोपोद्भूतितात्त्विकोद्भातिज्ञात् ऐष्टिकविष्यन्तः इति ।

वि— 'न पशवैष्टिकः स्वाहा, न कपराद्यमावतः ।, स्वाह स्वत इत्येवमव्याजमुच्यसाम्यतः ॥' 'अग्नीषोमीय पशु' इति इत्येवदेवते, 'एकादश प्रवाजान् यजति' इति प्रयाजत्व, 'सूच्यमाधाय जुहा पशुमनक्ति' इत्याधाराङ्गने आलम्ब्य इति लिङ्गानि ।

भाट्ट— (एकादशमारभ्य एकोनविंशतिसूत्र्यन्त नयमिः सूत्रैस्तृतीयमधिनयनमेवान्) तत्रत्य तु प्रहृत्यधिकरणविषयकमृदुल्य एत्यतेऽन) एवं पशवमि अग्नीषोमीये वैश्वसहने तद्विधेन पशुविहितदेवताकृत्यादेव (दर्शपूर्णमासविकारत्वम्) । न च तत्र यूपदिनहुतश्चर्मविधानादेव निराकाङ्क्षादनतिदेशः । तथापि आनाहनातदननुम्यादिप्रतुलरदृष्टार्थधर्मान्मान्ते तासाङ्कत्वात् । निच क्रमनिधौ आम्नातो निर्धर्मको दैवप्रथम तान्दतिदेश कल्पयेत् । तत्तत्र श्रौतैर्धर्मिण्यकाङ्क्षम् 'त एष औपवस्येऽहनि' इत्येन औपवस्येऽहनि अनुग्रहेऽन्यते अनुग्रहसादेवत्त उग्रोमन्यायेन (५।२।१) यूपदिप्रदृष्टेऽपि नातिदेशात्त्वनाप्रतिश्रम् । 'एकादश प्रवाजान् यजति' 'औपवस्येऽहनि' पशुमनक्ति' इत्यादिलिङ्गमपि एषश्चरचते ।

मण्डन — 'इष्टेर्निर्देशप्रवृत्तिरारः ।'

श्री. को. १५

शंकर— 'सोऽग्नीषोमीय इष्टेः स्वात् ।' सः विष्यन्तः ।

हू अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रस्थातुर्भक्षो नारितः । प्रतिप्रस्थातुश्च चपाश्रपणान् । १।०।७।८।२२ ॥
आप्यं— अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम ऋषिक भूयते । तं प्रति सदेहः, किं तस्य शेषभक्षो भवेदेति । किं प्राप्य ? भवेदिति । कुतः ? यथा हि अपयन् आप्ययुक्तं करोति 'प्रतिप्रस्थाता यथा अपयति' इति । तस्मात् स्वादस्य भक्ष इति ।

अयसो वा कर्मभेदात्, तस्याः सर्वप्रदानत्वात् । २३ ॥

भाट्ट— अयसः स्वात् प्रतिप्रस्थाता । कुतः ? यस्मिन् यागे असौ अप्ययुक्तः, तस्य इत्यपशो नास्ति । यथामसौ अपयति, तस्मात् सर्वप्रदानत्वम् । तत्र शेषाम्नात् किं भवेत् । यत्र शेषोऽस्ति हृदयादिष्विष्टेषु, न तत्रासौ अप्ययुक्तः । अन्यदि यथाऽहं अग्रपूर्वत् । नोदनेन च यस्यापूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते, तस्य कर्मनारे मक्षः । एष हि तस्योपकारको भवतीति । अन्यनर्मनरे भवयति तदुपकारभावात् भवइ स्वात् । तस्मात् नान्यकर्मणि मक्षश्चोदकः प्रापयतीति । ननु अत्रैवति प्रतिप्रस्थाता अप्ययुक्तः, स हि भवदान करोति 'इष्टिगतो निधाय प्रतिप्रस्थाता अपयति' इति । यस्या श्रान्त्यामेतत्प्राप्ति, तत्रैव विचारणा । अथवा अन्यकार्यमेतददान अन्यकार्यक प्राप्तिम् । तत्र प्रवृत्तौ यजतिशब्देन प्रदानारम्भे भवदने ऋषीते द्विस्रष्टा केवल भूयते, नान्यत्सर्वः । इह पुन प्रतिप्रस्थातुः भवदान चोद्यते, नारम्भ । यदन्तान्तरं भविष्यति, स प्रदानारम्भः । तत्र प्रवृत्तौ प्रदाने प्रसिद्धिर्ति अर्थादप्ययुक्तोदितः अत्रदान निर्धर्नयति । तेन वा अन्येन वा तत् कर्तव्यम् । तन्निधानात् अप्ययुक्तेव करोति, न नियोगतः तत्र तत्र अप्ययुक्तम् । यन्वार्थान् कृत, न तत्र चोदकः प्रापयति । अर्थादेन तदिह अप्ययुक्ता अन्येन वा कर्तव्य, प्रतिप्रस्थातुर्वचन निराकार्यम् । तस्मात् न अत्रयजति प्रामाण्याता अयसुर्मयि कर्तव्ये, इति नाम्ब अत्रेणु मक्ष. स्वात् ।

अद्वेये तु प्रत्यक्षमप्येव 'तामि द्विर्दिवयति' इति यावत्-
रत्रैव भेदाभावेऽपि, तत्परिहास्ये यामप्रत्यक्षस्यैव एकस्य
प्रत्यक्षविमोक्षेत्प्राप्त्यर्थे इति यावच्चम् । यामप्रत्यक्षो-
पपन्नान् तन्मतेष्वपि अद्वेयेषु जगदभ्यन्तरेषु पञ्चायदान-
प्रसक्तैः तन्पादादकृपाया प्राप्तमिष्यजपेन द्विर्दिवयिष्युमतेः
वैपरीत्याभावात् । इति प्राप्ते, पञ्चायदानादकृपे
एव प्रत्यक्षमप्यपरिहास्ये पञ्चत्वमिति शान्तशान्ततरस्य
प्राकृतसारांशप्रसर योदेदोतान विधान, अनिर्देशप्रसृष्टेः
पूर्वप्रवृत्तार्थान्तरिणं वा माहृतानदानस्यैव पञ्चत्वमिति-
श्रव्य योदेदोतान विधानम् । अत एव द्वितीयपक्षे पञ्च-
त्वानो नित्यव्यतिष्ठत्यर्थे विधिः, अनशानानो च हवि-
ष्टसिद्धयर्थे एकप्रसरतामप्यपरिहास्ये चेति द्रष्टव्यम् ।
उभयथाऽपि अत्रशान्तानो अतिदेयप्रतिक्रियात् उपसित-
तनाच्च हृदयादिवाक्येषु व्यपसरतामस्यैव तदानमस्य हृद-
यादुद्देशो न निधिः । न च वैपरीत्यमेव हि न स्यादिति
यावच्चम् । अनशानानुपादेन पञ्चत्वविधौ एकप्रसरता-
मप्योदेतान निधानमभावात् । न च उपसितसिद्धिप्रसक्त्या-
परोक्षे सत्तासार्ग्यन्तरस्य निवेद्यास्येक, गोमसत्कारणस्यैव
अभिपरायमाद्यैः पूर्वाश्रयचमनाद्यर्थव्याप्य प्रधानभूत-
सत्तासार्ग्यन्तपुत्रोदेतान निवियोगान्तरवर्जने जगताभावात् ।
सत्तासार्थस्य उपत्यक्तत्वविधिवेन कर्मभेदाभावाच्चक्रवात् ।
अतश्च पञ्चायदानादशान्तशान्तस्यैव हृदयादुद्देशो न विधानात्,
तस्य च पञ्चत्वविधिप्रतिपत्त्या, हृदयादिवाक्ये नित्य पञ्चा-
यदानमिति । तद्वशातः परं तन्तनं व्यवस्थितम् ।
प्रसरतोपेयकज्ञाप्येषु पञ्चायितसद्वृत्त्योदेदोतानेव तत्प्रकार-
विधानात् अशान्तमस्य च प्रसरप्रसात्पञ्चायदानात् इति
कीर्तुमेव विचारः । १०७१८.

भ्यायविदुः— वस्रीगोमेरी पञ्चै श्रुत 'यस्मि
चतुरस्री पञ्चमनः, पञ्चावसै वषा काशं' इति । तत्र
वषाषामेव पञ्चावदान न इदमवहङ्गुनु चमक्षपिरन-
न्यायेन (३११८) प्रातिपदिकाधेयं निवक्षितं सत्
वषाऽयमेवेदान्तः, इति श्रुते, अन्तर्गत्य प्रातःप्रातः तदु-
द्देशेन पञ्चसंख्याविधिः, उद्देशविशिष्टेनवात् वषा न
वितरितः, तेन वषाप्रद्वयमुपलभ्यम् । यद्यपि 'पञ्चा-
वत्ता' इति समसौनपदेन उद्देशविशेषमात्रः अनुक्तः,

इति मन्त्र्यादिशिष्टाश्रममेव विधिः, वामादङ्ग च एव-
मपेक्षतु भवति दृष्टादिभ्यामर्तनात्, तथापि एवं सति
'एषष्टन वै पञ्चोत्तरदानानि, वामिर्दिक्षिरेवसि' इति
वचनं धर्येभ्यः, प्रवृत्ति एव प्राप्तेः, पञ्चावस्य वपा-
माश्रयपवात् । सर्वत्रियण्ये तु पञ्चतन्त्रस्यासिद्धये
हविष्येऽपि व्यरदाने प्राप्ते द्वाभ्यमङ्गमपेक्षतु । तस्मात्
अन्यत्रचनानिरेक्यान् वामादङ्गमुपलक्षणं इत्येव युक्तम् ।
अतः अङ्गेन द्वयदानवचनात् उपसर्गाद्विबुद्धया अभि-
वादनविबुद्धया वा पञ्चावदानमपत्तिः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'पञ्चागदान दद्यादपि ।'

शंकर—^६ पञ्चाङ्गः पशुः सरैः । '

ॐ अग्नीशोमीये पशौ याग्विसर्गः पौरोडाशिक-
कर्मार्थे हविरुदाहाने कर्तव्यः ॥

यज्ञौ च सपुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ।

५५३।८।२८ ॥

आप्यं—अशीरोमीये पशी पशुः पुरोडाशश्च । तयोः
पाशुन पौरोडाशसि च तन्म । अनापि सैव (पूर्वापिन्-
बन्द्) चिन्ता, किं पाशुनकर्मणं हविष्युदाहानमात्रे
वर्तितव्यं; कर्तव्यः, उत पौरोडाशसिन्मयं इति ।
तथैव पूर्वोत्तरपक्षौ रोष्यौ । अपमपि अधिनरग्रवेष्ट
एव । ननु नैव पशी हविष्युदस्ति, ओपध्यर्थात् ।
तर्थाय इत्येव कृत्वा चिन्तयते । ह्युक्तान्तेपम् ।

दा— अग्नीषोमीये पथी एतुपुरोडाशः । तत्र ताप-
 दस्ति हविष्कदाहान, पथी अग्नि अस्तीति इत्य-
 धिन्वेते, कि प्रथमे एतुडाशे वाग्विसर्गः पुरोडाश-
 काले वेति । प्रसङ्गिकवान् एतुपुरोडाशस्य पाठवेनैव
 वाग्वयेन कर्णशिष्टेः न वाग्वयेन कार्यम् । तस्मात् एतु-
 काले वाग्विसर्गः, इति मन्वानस्य उत्तरम् । वाग्वोऽयं
 आरादुपकारकः । कर्णसंस्कारस्त्वयै । अतो विष्टृष्टावा
 त्रियन्माणा. पुरोडाशविधाः त्रिगुणा भवेयुः । तस्मात्
 पुरोडाशकाले विसर्गः ।

सोम— पापुमेनेन कार्यमिदौ पीतेलादिकपदायांना
 यमेलोराभनात् पूर्वम् देह नान्ते वाग्निसमं, इत्युत्पा-
 नात् सगतिः । इविष्टराहानम्य वाग्नयनावधिभूतकालो-
 षत्पञ्चगव्यैश्चान् समष्ट्यागमयेऽपि उपलक्ष्यमानावप्यस्येन

पक्षे तस्य भक्षामिषान् निर्मूल्येव । यदि तु याज्ञिकानां तथा आचरणं, तदा भक्षोत्तरकालीनः प्राकृतः कश्चिद् पदार्थोऽनुमधेयः । अस्य चाधिकरणत्रयस्य यजमानपञ्चमत्ववाधस्तथा वाधोपयोगः ।

न्यायविन्दुः— वपाश्चरणस्य अर्धवृत्तार्थस्य कर्णात् प्रतिप्रसातुः इष्टाभक्षः स्यात्, इति प्राप्ते, नस्य यदपूर्वकर्तव्यं तस्य तच्छेदप्रमक्षणम् । तत्र प्रतिप्रसातुः पपाया नि शेषोमात् न भक्षप्रसक्तिः । स च 'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रसाताऽवयति' इति वचनात् हृदयावयवदानादित्येन तद्वक्षः स्वादिति धारयम् । इष्टापत्तेः । एतदधिकरणं तु यच्छ्रमणाया अव्ययोरैव भवदानं तद्विषयमिति शेषम् । तेन अव्ययोरैव भवदानं कर्तव्यं पक्षे न प्रतिप्रसातुरिष्टाभक्षः, इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'प्रस्थातृभूय न पशौ वदन्ति ।'

शंकर— 'प्रतिप्रसातुर्न भक्षः (पशौ) ।'

ॐ अग्नीषोमीये पशौ प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ॥

पशोरेकहविर्भेदं समस्तचोदितत्वात् । १०।७।

११ । ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः 'यो दीपितो यदग्नीषोमीयं पशुमात्मते' इति । तत्र सद्यः, किं कृत्वा, पशुरेक इति, उव प्रत्यङ्गं हविर्भेद इति । नि मात ? कृत्वाः पशुरेक हविरिति । कुतः ? समान्य चोक्तित्वात् । समानो हि पशुः अग्नीषोमी प्रति चोदते, न पृथग्गङ्गानां अग्नीषोमीयत । तस्मात् पश्चाद्वृत्तिना दयादयदया अग्नीषोमन्त्या दातयम् । अङ्गविभये पशुपदे लक्षणा स्यात् । तस्मात् कृत्वाः पशुरेक इति । तच्च दर्शयति 'अथो पत्न्याष्टुः कापेया दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्पूर्वस्य पशोरवत् भवति' इति, 'अथो गत्वाहुर्योशयना दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्पूर्वस्य पशोरवत् भवति' इति कृत्वा पशोरवदानं दर्शयति । तस्मादपि कृत्वाः पशुरेक इति ।

तुम्— दित्तदिष्ण्ये (१।२।१।१०) 'हृदयस्या- भेदवयति' इत्येवमादीनि न याग चोदयन्ति इति

स्थितम् । इयं यागचोदना 'अग्नीषोमीयं पशु' इति । किं हृदयादीनि हवींषि, उव पश्चाद्वृत्तिलक्षिता व्यक्तिः हविरिति । तत्र पूर्वपक्षः, पशोः अग्नीषोमसम्बन्धः श्रूयते, न हृदयादीनाम् । तेषामग्नीषोमसम्बन्धे लक्षित- लक्षणा स्यात् । तस्य सान्नाय्यात् विध्यन्तः । तेन मयात् पूर्वार्थाच्च अवदाने प्राप्ते हृदयादिदेशा विधीयन्ते । तेषां च विकल्प इति ।

प्रत्यङ्गं वा प्रहवद्वङ्गानां पृथक्प्रकरणत्वात् । २॥

भाष्यं— यागस्य पक्षं न्यायवर्तयति । नैतदस्ति कृत्वाः

पशुः एक हविः इति । किं तर्हि ? प्रत्यङ्गं हविर्भेदः । कुतः ? पृथक्प्रकरणत्वात् । पृथग्गङ्गाणि प्ररूपन्ते 'हृदयस्याभेदवयति (अथ) निधाय अवयति, (अथ) पशोऽवयति, दोषोरवयति, पार्श्वोरवयति, शुद्धस्यावयति' । हृदयाकृतिवादिभ्योऽवदानं श्रूयते । नैतदस्ति सति पशौ सम्भवति । तस्मात् हृदयावयनेन विशिष्टवत्, पशुः । तस्मिन् विश्वसमाने पश्चाद्वृत्तिर्न भवति । तदेवमावयति । पश्चाद्वृत्त्या यागस्य क्रियमागस्यो- पजुयात् । सा पश्चाद्वृत्तिमन्तर्वाप्य न न शक्यते साक्षात् यागस्य परिच्छेत्तुम् । तस्मात् प्रणाख्या ॥ अङ्गविभ- क्त्यमर्हति इति पश्चाद्वृत्तिवत् त्रयस्य हृदयादीनि यानि, तानि हवींषि । तेषोऽवदानं प्रदातव्यमिति । प्रहवत्, यथा सोमे 'येन्द्रायाय यज्ञाति' 'मैत्रययण यज्ञाति' 'आधिन यज्ञाति' इति पृथक्प्रकरणत्वात् सोमरसो हि न सोमलता, एवमत्रापि द्रव्यम् । समस्तचोदना तु अङ्ग- हविर्भेदोऽपि प्रणाख्या अत्ररूपते एव । अथ यत् दर्श- नमुक्तं, तत् तत्र अनेकहविर्भेदे उपपद्यते । न च ? कृत्वा पशोरवदानं अन्तेनातुविधुर्न न कृत्वा पशोरव- दीयते इति दर्शयति ।

तुम्— एतत्तावदयमेव दोषो लक्षणया हृदयादिदेशात् इति । निरूप्यदोषः । यस्य पशुवृत्तिर्हविरिति, तस्य तस्या एव न्यक्ते समानात् यागदानं प्राप्नोति, न हृदया- दिस्य । अथ अत्रातिरुतगद इति तत्र, यदि अत्रातिरुत- नृच हृदयादीनि विधीयेरन्, ततः अत्रातिरुतप्रदादौ अन- यन्ती स्याताम् । विधानं तावत् शक्यते यागमेवमप्यन् । न चात्रोदते, अप्राप्त्यात् । यदि च हृदयावयनिविष्टः

अग्नीदोमीये पशौ स्थितकृत

यो' इत्येति विधिरियेकस्यापि गगनमेवेन वेद्यं तु
दक्षिणाङ्गनोऽन्यत्र प्रगमनविधिर्येषां द्वाहीहृत्तम् । संकल्पः ।

314120.

३।१।१०.
इ अमोघोमीये पञ्चो त्रिष्टकम् अनिज्याशेषो-
क्तिमिरदोः पर्वतव्यः ॥
निज्याशेषोऽपि प्रकृतियत् ॥ १०

७३।१० ॥

७/११/१० ॥
भाष्यं — अस्ति पणेतितोये पणुखीरोमीयः । 'यो
दीपितो यदमीरोमीयं पणुमात्येत' इति । अस्ति तत्र
चोदय्यातः रिपट्टन । ईदृशं अयं 'म्यद्वीः स्विट-
डनं यमति' इति । तत्र सद्यः, किं इत्यातोप्यः
त्रिभोऽद्वोयः रिपट्टन यत्वं, अ अनित्यातोप्यः
इति । किं प्रातः ? इत्यातोप्यः इति । कुतः ? एन
मन्त्रिरपट्टनपुट्टो भविष्यति । नीयद्वानि यानि
इत्यातोप्यः, तेष्व इत्याता क्रियमाणाया निराद्योऽपि
अनुपरीतो भवति ।

उपस्थितो भवति ।
उपस्थितो भवति ।

५४५३ श्री शारदध्वजः स्वयत् ।
भाष्य—अनिव्यातोपैः श्वद्वैरोः इत्येत, एष वि-
वाध स्यात्, न मीनि यानि यानि विद्वानि । यदि
नै. कैश्चिन्निमित्तद्वैरोः इत्या कर्त्तवा इत्यनुपपत्त्येत,
तन अद्वैरोः इति न विधीयेत प्राप्तत्वादेः । निन्वायै
विधान स्यात् त्रिमिरिज्येत इति । तत्र मिशब्दः अद्व-
शब्देन अद्यमर्थ एष स्यात् । अतामर्थं समाखे नोप-
पद्येत । अपि च अतया वाताममद्वाना एतस्या माया-
रण्या क्रियाया एकमिन्त्र वा शुणे, निवृत्त्यस्य अद्व-
शब्देन विशेषमिन्त्रोपपन्नवायायात् सामर्थ्यं न विद्यते,
यानि श्रीयद्वानि निवृत्त्यद्वानि तानि श्वद्वानि इति ।
अयति विशेषे व्ययवातामावात् साक्षाद्वा याति, कच-
मानि श्वद्वानैति । तत्पक्षेऽपि कच । अनुज्यते । समाहारो
एष समासः । येषा समाहार उक्त, एतस्मिन्नुप-
सन्नो वा, तानि श्वद्वानि । एषा च समाहार उच्यते
'करोणः पूर्वापदप्रत्ये सम्यगति, सुतरा मय्यतः
श्रोण्या जयनतः' इति । सम्यगति समाहारः एषेना-
मिना शुणेन संकषेः, एकया च सम्यगतिविषयः,
तत्पक्षेऽपि श्वद्वानि । एतानि च अनिव्यातोपानि ।

अतो मन्त्रप्रामाण्यात् अनिग्रहादेरैः श्रद्धाः स्मिन्मन्त्र-
हन्तेति । मन्त्रान्, यथा ' शस्त्रमयं बर्हिः ' इति पयन-
प्रामाण्यान् नरैः पुत्रा बाध्यन्ते, एवमिहापि इन्द्रा-
देवता बाध्यन्ते इति ।

आह इज्यारोषाया प्रीतिरेषा । न च अनेन
 इत्याया निषयायाया एतत् प्रतिपादितं भवति । तस्मात्
 इज्यारोषाया कावे अनेनमानानि, मेज्यारोषायाभूतानि
 भवितुमर्हन्ति । अत्रोच्यते । यद्यपि प्रतिपाद्यते,
 तथापि नान्यथा । तस्या निरुद्धौ इज्यारोषः कृतं याया
 अनिज्यारोषाणि निर्धायते, एतानि त्वं प्रतिपादयित-
 व्यानि । एतान्यपि हि वृत्तशान्तिं प्रतिपादयित्वा नान्येव ।
 यानि तु दोषभूतानि, तानीह प्रतिविधानं यथारामं
 अन्यत्र प्रतिपादयिष्यते इति ।

अत्रापि प्रतिपाद्यमप्यन्त इति ।
उपर्यु- एषादयानां तावत् मध्ये ध्वनिं नास्ति,
यत् निर्णीयते । सख्या हि केन चित् एषेनापावत्-
स्मरणयोगेन प्रवर्तते । न च केया विदेककर्मसंयोगोऽ-
स्ति, येन एषादयस्योऽवच्छिद्यते त्रित्वम् । समाप्तानुप-
पत्तिश्च स्यात् । अत्रयन्तो यदि जित्वेन सच्येत ततो
न सिद्धकृता, यदि सिद्धकृता न जित्वेन । दोषादीनि
(भुवगाश्च प्रवेष्टो दो) एषका समनुरतिरूपिण्या
नुकानि भवन्ति अग्रिण्ययोगेन । तत्र समाप्तार्थः, पिरो-
पगपिरोप्यपावश्च घटते तेषु यद्विभागेषु । अत्र बोधते,
प्रवृत्तौ यागद्वन्द्वस्योपपत्त्यारोको दृष्टः सिद्धकृत् नैतदोप-
दिभिर्भाष्य इत्, येन प्रतिपाद्येन । तस्मात् सिद्ध-
कृत् प्रतिकल्पकं यागान्तरमेवेत् । अप्रावृत्तपावे विधीयते ।
हृदयादिभिः बोधकप्रकारैः सिद्धकृत् केन वान्ति ।
अत्रोच्यते । यदि सिद्धकृदुत्पत्तेरनेन न्यूनानि विधीयन्त,
न्यूनानिश्चेष्टा वा सिद्धकृत्, ततोऽप्रावृत्तकार्यं स्यात् ।
इह तु न्यूनानि प्रति सिद्धकृत् विधीयते, तावन्पि
प्रतिपादनयोगोपायानि उपपन्नान् । वा तु दृष्टापात्रिमिषः,
या अर्थेपात्रिगन्तव्ये । हृदयादीनि तु येन केन चिदु-
पायेन प्रतिपाद्यन्ते, न सिद्धकृत्यामेन । यदि, 'यत् अर्थः
सिद्धकृत्यं वान्ति, तत् निमित्तः' इति तस्य अत्रान्वयः
सिद्धकृत्येनोपपत्तिरनुपायवति, पिरोपग च न वर्मयोगि,
विरोप्यश्च सिद्धकृत्, तस्य विरण्याः प्राप्नोति । न च

विशेषद्विषयार्थमुच्यते, विशेषद्विषयः प्राप्नोति । न च
विशेषद्विषयः स्विकृत्य, तस्य विशेषद्विषयः प्राप्नोति । न च

प्रत्ययानुपपत्तेः । अतोऽन विशलनादिवाक्यानुसोधात्
पतोः प्रदेसप्रवृत्तिर्भवेत्, न तु साध्याददेस्त, तत् स्वावय-
वादीनामेव, इति त एव पयोनाशकाः । तेष्वेव पयोधर्माः ।

न्यायविन्दुः— 'अग्नीषोमीयं पशु' इत्यत्र तद्वित्तेन पशोरेव देवतान्त्रयशोभनात् समस्तस्य पशोः पुरोडाशवत् त्यागः, 'हवमस्यामेऽवस्यति' इत्यादीनि एकवच्य अवदानस्थानानि मध्यपूर्वार्धवत् । तस्मात् पशुरेक हविः, इति प्राप्ते, अग्नीषोमनाम्नात् हव्यवकीर्णमेव हविर्ग्रम् । अवदानं हि हविष एव सत्कारः । पशुस्तु हव्यवधिप्रकृतित्वेन देवतान्त्रयी । तस्मात् हव्यवशीर्षेय देवतयै देवानि, तेष्व एव द्वयदानग्रहण इति सिद्धान्तः ।

मण्डन-- 'पशौ हविः स्यात् पृथग्गमम् ।'

शंकर— ' हृदयादि पशौ हविः । '

॥ अग्नीषोमीये पशौ प्लक्षशाखाया निवेशः ॥

अग्नीषोमीये पर्वौ । प्राश्नुत्तर बर्हिर्मजति समेषस्यैव
पयोरेव्यति । इति भुत प्रश्नशास्त्राय वर्यः । अग्निहिते
सन्नीयवशौ ऽहृष्येत उत्तरपदविद्येणेन सन्नीयपदोऽग्ने-
योगस्थिते, 'यदातिष्ठावर्हिस्तदग्नीषोमीयम्' इति वाक्य-
स्यान्तरप्रश्नशास्त्रीकृतनाम् । पञ्चासत्तान्त्रके जामदग्न्य-
प्रयोगे अतममर्हिरेवास्य आकरणिकस्यापि चतुरवत्तस्यैव
रक्तपदसंज्ञात्, इति प्राप्ते, उत्तरसद्वत्तोरत्तरपदज्ञे लक्ष-
णापत्तेः उत्तरवाक्ये एव सत्त्वापदानाधारत्वेन विनिर्णय-
विधानात् । भिन्नार्थसौमैर्ध्यराकृभवाभावाद्बलुत्पत्त्यः ।
संक्षेप. ११११४.

॥ अग्नीषोमीये षण्णो मैत्रायणस्यारित् भक्षः ॥

अप्राकृतस्याभैत्रावरुणस्याभक्षत्रम् । १०।७।

६१९८ ॥

भाष्य—अतः ज्योतिषो वे पशुपतीयोगीकः 'को
 दक्षितो यदग्नीयोगीकं पशुपालमते' इति । अतः तत्र
 भैरवश्च । अत्रिश्च । तत्राति भवेद्देहः, हि तस्य ज्योति-
 श्चात् । दीपमयोऽग्निर्नेति । हि प्राण एव अयातुलोऽग्नौ, न
 तस्य भवेत् विषमत्वे प्रवृत्तिश्च इति यद्वति । तस्याश्च
 अयातुं तत्र भैरवश्च तस्य अभयम् ।

स्याद्वा द्वोऽप्ययुष्मिन्नाह्वानं तयोः कर्माभि-
संयन्धान् । १९ ॥

भाष्यं— स्याद्वा मैत्रावरुणस्य भक्षः । मैत्रेयु हि
 यमौ अर्घ्याधिकारः, अनुवक्त्रेणु होतुः, ‘तृहानौ-
 नावरुणः प्रेष्यति चानु चाह’ इति । अतस्तस्य तयोः
 कर्मामिसन्नायद् अर्घ्यापत्त्या (सः) भक्षं लभते । तस्मात्
 लभ्यः स्यात् इति ।

ज्ञा-— अर्घ्यं होतृसरायार्थं त्वद्भक्ष्यं मैत्रावरुणो
 प्रियकरणात् अर्घ्यं नार्थं, अनुगन्धनं रराणाच्च होतृकार्यं
 जुगुप्से अस्ति भक्ष्यमिति ।

सोम— यथा वनिद्रुमा भवीषः इदमभ्यगाथः एवं
मैत्रावरुणस्यापि इदमभ्यगाथः, इत्युच्यते; संगतिः । यद्यपि
‘वनिद्रुमभीवे’ इति द्वितीयाश्रयोगात् हनिष्मतिपत्यर्थं
भक्ष्यं, तथापि तत्र अपत्यस्यैविकृतुं निवर्त्तमानत्वात्
निवमसो तत्संस्कारार्थमपि भवति, यथा ‘प्रयाजोदयेप
हवींष्यभिषाचयति’ इत्यभिषारणस्य प्रयाजोदयेपमतिपत्त्यर्थ-
स्यापि हविषाचरातनियमात् हविःसंस्कारार्थेयं तद्वत् ।
एव च यथा हविःसंस्कारे मा विलोपि इति समिहितसर्व-
हविःषु अभिषारणं, न तु एहस्मिन्, एवमिहापि कान्ध-
स्कारो मा विलोपि इति मैत्रावरुणस्यापि भक्षणम् ।

वि— 'मैत्राण्यनाम्नोऽय भक्षो नास्त्यस्ति वा,
नहि । अप्राकृतानां, दध्यर्गुहोऽन्तर्भास्ति सः ॥'
सः भक्षः ।

साह— प्रहरी इक्ष्वाकुनाथ, रोपभक्षाः क्षीरियया
 रोपप्रतिपत्त्यर्थी अपि प्राज्ञाक्षीरामिषाण्यनायेन
 (४११२४१३-३९) कर्तुमर्थास्यार्थं अपि इत्युक्त
 पठे (६१२३) । कर्तुंश्च तत्तत्प्राप्त्यर्थेनाथ-
 नयेन उदेत्येव, न तु अथर्थादित्यर्थेन । अतश्च परी
 यैवाकर्णोऽपि प्राज्ञनर्थास्यार्थत्वात् भक्षयेदेव । न हि
 एतन्तुंशैवायुचनप्रज्ञायां ' होतुं पञ्च ' इत्यादिप्राणां
 प्राज्ञताप्यन्तुंशैवत्येवमित्येवप्राणापन्नतायां अपर्युक्तार्था-
 पत्तः । अत्रयमायायुजप्रज्ञायानां च होतुंशैवायुं यैवा-
 कर्ण्येन पाठत् होतुंशैवायुजोऽपि । अतः कर्षायांनत्वात्
 होऽपि भक्षयेव ।

न्यायविन्दुः— षष्ठी मैत्रानुसङ्गम्यापूरुषार् नैदा-
मगः, इति प्राप्ते, प्रैशानुसन्तनरुपाध्युपेक्षोपाय-
वारित्वान् कृत्यस्वाद्यर्थो भवो भवति विद्वान् ।

रिष्टदुष्टदोषेन 'भ्यङ्गोः' इति यावदे विधानम् । तेषां च रिष्टदुष्टाणां प्रति गुणत्वेन विधानेऽपि प्रज्ञौ प्रधानहरि-
त्तराभ्यस्येति त्वाग प्रति गुणत्वात् तत्र तत्र च गगान-
विषयान् वाधकान् गुणभेदेन । प्रक्षेपाद्य प्रति प्रज्ञौ
तस्य सत्तास्यैवमपि च, अथात् तद्विषयेतत्त्वेन प्रक्षेप-
पनास्यपि सत्तात् समानविषय प्रोपत्तेः उपदेष्टेन अति-
दिष्टस्य गणः । यन्तुनस्तु इहापि प्रक्षेपस्य उपपुक्तगन्ध-
त्वात्तत्त्वेऽपि निदत्तस्यद्राणां परनुनिपत्तत्वेन आरि-
णैरन्तरात् लोटितलिनगनादिषु तन्त्रसारस्योपपत्तेः
तदोऽपि समानविषयत्वेनैव गणः । प्रज्ञाविन इहापि
अप्रमानविधिना त्वागाद्यं प्रति गुणत्वेन द्रव्यविधानेऽपि
आधिनेन विधिना प्रक्षेपाद्यं प्रति द्रव्यस्य प्राधान्योपपत्तेः
न तुलीयाया लक्षणाऽपि । ननु (इति चेत् इत्यन्त यद्वा)
यवमपि रिष्टदुष्टदोषाद्याम् प्रज्ञौ द्रव्यन्तरसत्तास्यत्वेन
विनियुक्तस्य इह द्रव्यान्तरसत्तास्यत्वेन विनियोगेऽपि
प्रत्युद्देश्यमाह्वयता तन्त्रेण वा सत्तास्योपपत्तेः । नोदरिष्येन
अतिदिष्टस्य जाधयति । नहि अयं ऐन्द्रीमन्त्रस्य
भुत्वा गार्हपत्याह्वयेन विनियुक्तस्य प्रयोक्तृत्वाद्भाषाशान्तेः
हन्नाह्वयोपपत्तयुक्तस्य इह रिष्टदुष्टा अनित्या-
दोपसत्काराद्यत्वेन निरावाह्यस्य इत्यादोषार्थत्वत्वन
एति यत्तु वाक्यम् । इत्यादोषार्थत्वत्वेन प्रज्ञास्यैव
कृतत्वेन इह अकृत्यत्वात्, प्रदेष्टोत्तरार्थप्रतिपत्ति-
कृतोपपत्तय इहानिदिष्टे कारणाभावेन तदुद्देश्यात्वेन
तज्जननीभूतारिष्टदुष्टप्रक्षेपाद्यत्वादिदेरी गणन्यभावाच्च ।
न च तज्जननत्वेन प्राप्तस्य इह द्रव्यन्तरसत्तास्यत्वेन
विनियोगे प्राकृतप्रकारस्य गणः इत्यत्र प्रमाणमस्ति,
तन्त्रेणोपपत्तयस्योपपत्तेः अपिरोधात् । नहि अयं
प्राकृतसत्तास्यत्वं प्रतिपत्त्येषांशान्तिः, येन तज्जननत्वेन
प्रक्षेपो नानुशीयेत । न चैव लौकिकस्या पशुपुरोडाशे
देवतान्तरविधानेन अप्राकृतसत्तास्यत्वेऽपि प्राकृतकार्-
स्यापि अनिदेष्टात् पुनः पशुपुरोडाशवाक्यवशात्पत्तिः,
प्राकृतसत्तास्यत्वं सुपदिष्टस्यकर्मन्तरजन्यविधानेन
जनकान्तराद्भावात् । प्रज्ञे तु तत्तास्यजन्यत्वादिद-
त्वात् पुनः तन्त्रेण रिष्टदुष्टदोषप्रकरण इति चेत्,
सत्यम् । इहापि तत्रप्रतिपत्तेः हरिःशेषमक्षणेनैव सिद्धेः ।

प्रज्ञौ हि 'हरिःशेषात् मध्यमन्ति' इति हरिः-
शेषमक्षणे अवशिष्टेण श्रुतमपि उत्तरार्थद्विगार्थादौ
स्विष्टदुष्टदिष्टादिप्रतिपत्त्यन्तराभावात् सतुचितम् । प्रज्ञे
च रिष्टदुष्टात् कार्यान्तरसत्तत्वेन प्रयोक्तृतावाह्यत्वात्
तत्त्वज्ञोक्तभावेन शेषमक्षणरूपप्रतिपत्तयैव प्रदेष्टोत्तर-
ार्थसत्तास्यत्वेन न स्विष्टदुष्टदोषाक्षेपराक्षम् । अतः
सिद्ध अनित्यादोषागामेव स्विष्टदुष्ट इति । यद्यपि च
सुदस्य इत्यादोषत्वमस्ति, तथापि न तन्मध्यमागस्य
स्विष्टदुष्टान् अविदेष्टतः प्राप्यते, अपि तु सुदुर्लभोत्तर-
ार्थस्यैव, इति तत्रापि सत्तास्यत्वात् ।

न्यायविन्दुः— रिष्टदुष्टप्रकरणे हृदयादिभ्य एव
कार्याः, 'भ्यङ्गोः रिष्टदुष्टं यवन्ति' इति यवन्तं तु
तेषामेव नियमित्यर्थः, इति प्राप्ते, एतद्वत्तत्वाभावेन
अङ्गानुवादेन भिन्नविषययोभात् 'शो.पू.प्रा.पंथ',
सुदमप्यतः, 'योगिउपपत्तयः' इति वाक्यदोषे अन्वेषा
कारिनात् तैरेन विधिः रिष्टदुष्टादयः । आरिणैकत्वेन
तत्त्वतिपत्त्यर्थं यत्त्वेन स्विष्टदुष्टविनियोगात् हृदयादिवाधः
इति सिद्ध्यति ।

प्रश्नः— 'भ्यङ्गोपपत्तेनेति न वाद्योपः ।' याग-
युक्तेः इति वा वादः ।

संकरः— 'तदन्वय रिष्टदुष्टं विधिः ।'

अमे रिष्टदुष्टत आवाहनं हृदयवद्वन्त-
मेवेति तत्रैव आदि होत्रायेति निगदः ॥

स चोक्तमानो होमार्थमेव अग्निः । होमशब्दस्य
होमपरत्वात्, कतिपयहोमधिकरणत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्,
'यस्मिन्मैवैतदस्यवाहुतयो हूयन्ते' इत्यादिना होमार्थत्व-
वश्याच्च, इति प्राप्ते, होत्रः कर्म होत, तस्य ह्ययप्रपणम् ।
'हव्या वह वाविष्ट या वे अय' 'यथा वो येन यथा
हव्यामो वो बहानि' इत्यादिमन्त्रलिङ्गेन तद्वर्णनंयात्,
होत्रायेति तादर्थ्यमनुष्ठी न हव्यवहनप्रयोक्तृत्वमस्तीति ।
अतः शय्यकृतसु पत्नीस्यवाक्यभावेऽपि मयेदेवाग्र
होत्रायेति निगदः । संकल्पः ॥१४११॥

अमेरातमसमारोपेऽपि अरण्योरेव प्रत्यक्षोद्वा
मयनं कार्यम् ॥

आत्मसमारोपेण विधेयत्वेऽपि संकराभावरूपत्वेन
आत्मन्यरण्योऽव समापेनो समुपनिषेवाच्च, इति प्राप्ते,

सनिहितत्वाच्च पदान्तरेः सचष्यते । यथा 'दृष्ट्वो मनोहरो रमणीयश्च, प्रहर दीर्घ' इति रमणीयमनोहरसंज्ञेष्वेऽपि सति सनिहितत्वात् 'प्रहर दीर्घ' इत्येतैः पदैः सचष्यते । एवमिष्टाग्न्योऽपि सनिहितत्वात् सचष्यते । इष्टे यदि यूपमुपहृतोऽप्य एव ते वाच्ये इत्येवमादि द्रवादिति । सोऽयं इष्टः इति अपवर्गस्य वक्ता शब्दः । अपवृत्ते चेत् उपसर्जनं मन्यन्म निमित्तं, व्यक्तं न वैदिकम् । तस्मात् लौकिके यूपोपसर्जने प्रायश्चित्तं, न प्रवृत्तौ वैदिके । अभासितत्वात् प्रतिपेक्षस्य अपवर्गस्य च, वैदिके न संभवातीति । ॥

दुष्—येयं सूत्रायगत्यास्या 'अपवृत्ते हि कोयते' इति 'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टं' 'यत्रैकमुपहृते' इति वाक्ययोः एकवाक्यतया, सा न युक्ता । अर्थैकत्वादेव वाक्यत्वं इति हि उक्तम् (२।१।१४।१६) । अर्थभेदान् मित्रे एते वाक्ये । स्मृतिसुत्यभेदाभ्यामर्थभेदः । यूपो वै यज्ञस्य इत्येतस्या नित्यया प्रतिषेधः सचष्यते 'तस्मात्प्रोपहृत्यः' इति । यत्रेकं इति अस्य अपरा स्मृतिः । न च दुरिष्टिद्वयः समातिशयकः । दृष्टवान्नेन सा उच्येत वा न वा । दोषपदस्य समुदाहरणसिद्धया पापघननः । दुरिष्टं पापं इवर्षः । यथा दुष्कृतम् । न च उपसर्जनं निमित्तत्वेनानुत्पन्नं दुरिष्टेन उपसर्जनं निमित्तमित्वाच्च आर्तिन् । तद्वदन्वया चर्ष्यते । अपवृत्ते हि प्रतिषेधे गति कोयते मन्त्र उपसर्जनं निमित्तम् । प्रतिषेधो हि उपसर्गः अनित्यत्वव्यतिरिक्तत्वरूपः, न प्रयोगात् । यच्च इतिवृत्त्यन्तरं, तत् प्रसङ्गेन दृश्यते । प्रयोगस्य पुनरागः । न हि स्वयमात् विचरन् पदा चिदुपसर्गोदयि कर्मोपपन्नो वा । तत्र प्रतिषिद्धते नोपसर्गोदयि । तत्र हि पापमात्रमिति । यस्य च प्रतिषेधः, तस्य निमित्ते प्रायश्चित्तं ब्रह्मणः इव । तत्र एव दयनमकिर्ममति, यत्रैकमुपहृतोऽप्य एव द्रवादिति । प्रसङ्गात् यूपं इत्यनुवादः । न च चक्षुषा गम्या उपसर्ग इत्यगोचरं नूतनवादः । यूपस्य निमित्तभूतो व्यसक्तः गम्यता विशेषितुं प्रवृत्तः । इत्येवास्याः श्रुतेर्मते 'यूपविनापुनरागते न्नागत्' इति । ननु प्रतिषेधोऽपि प्रारम्भः कर्मागमं, 'अग्नौ यदेव' इति इति चेत्,

सचष्यते, दिसाधने के वमपि वीहिमरं संकल्प्य यमयो न पेयः इत्युक्तम् । इह तु न द्वौ प्रयोगौ, सोपसर्जनकः अनुपसर्जनकश्च, यत्र अनुपसर्जनके यत्रोपतिषेधः अग्नं स्वात् । यत्तु तद्व्याप्युपसर्जनं, तद्व्यापनिकं तद्व्यापितरिति च ।

इदमधिकरणं उदाहरणप्रसङ्गेन । पूर्वं श्रोतः प्रातिपदिकविषयः । इतः प्रवृत्ति यचनविषय एव । पापं पाप्मी पापान् इतिवत् ।

ज्ञा—प्रायश्चित्तं वैदिके एव इति प्राप्ते उच्यते, 'दोषनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं विधीयते । दोषश्च प्रातिपदिके स्वात् प्रतिषेधश्च लौकिके ॥' तस्मात् लौकिके प्रायश्चित्तम् । मासहिकमिदमधिकरणम् ।

सोम—प्रायश्चित्तं पूर्वेपद्यदिदृग्दर्शनेन 'यत्रेकं' इत्यादिकायं प्रसृतं तद्व्यवहारात् इदमधिकरणम् । सूत्रार्थस्तु—लौकिके उपसर्जनं अयं विधिः स्यात् दोषमनोयात् । कथं दोषमनोयाः ? हि यस्मात् अपवृत्ते प्रातिपदिके स्पर्शने तेन निमित्तेन विधीयते मन्त्रः प्रवृत्तं यत्तौ प्रातिपेक्षयाभातिव्यात् । तस्मात् दोषनिर्घातार्थेनात् लौकिके एव स्वात् इति ।

वि—यूपसर्गं वैदिके वा लौकिके मन्त्रनीतिम्, आपः प्रसर्गः, स्मैरं लौकिके प्रातिपेक्षः ॥

आह—देशे पक्षौ 'यूपो वै यज्ञस्य' नोपहृत्यः यत्रेकं यूपं वायनः' इति भुक्तम् । तत्र यूपस्य प्रसर्गादिना प्राप्तत्वात् तत्काल्यास्यस्यैव एवेदं मन्त्रनिर्धानं इत्यनिवादम् । न्यासः पर विहितः अविहितो वा इति चिन्ताया, प्रसर्गादिना अध्यायीमर्धेष्टिन्यासेन (१।१।१४ आह.) च विहितस्वार्थगतया तत्प्रतिषिद्धतया वा नैमित्तिकविदं कर्मागमता निर्णीयते । नहीरं दोषनिर्घातार्थं, येन विहिते तदभावात्प्रवृत्तिः, यज्ञस्य विहितत्वेन दुरिष्टजननात्मकमेव अर्थमात्रमात्रम् । यदि तु अत्र स्वार्थनिर्घातिकात् यदिदृग्दर्शनादनाया अध्यायीमर्धेष्टिन्यास्यमागहृदयेन, ततोऽप्युपसर्गं विहितत्वेन यूपान्वाग्मादेः मन्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् प्रातिपदिकस्योपसर्गो निषेधः । तावत् तत्प्रसर्गो अयं मन्त्रवादः अग्नं इति यदिदृग्दर्शितोपः । यदि तु अत्र दोषदुर्दृष्टित्यभिन्न निषेधस्य सम्प्रदायात्प्रवृत्तिरप्यत्र

इति । तथा 'उपहृन्नेना एतद्वत्त्वं यदतिप्राज्ञम्' इति । तत्र गदेहः, इति अन्यतिप्राज्ञा विवृतौ चोदकः प्रापयति, उन नेति । इति प्रातः ? अन्यतिप्राज्ञस्य विवृतौ अप्रवृत्तिः इति । अतिथ अतिप्राज्ञस्य अन्यतिप्राज्ञम् । तत् विवृतौ न प्रवर्तते । युक्तः ? विवृतौ उपदेष्टात् । विवृतौ हि तदुपदिश्यते 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु पयति, तमुक्थ्येन, तमतिष्ठयेन, त चतुरायेन, त पञ्चरात्रेण, त षड्वरात्रेण, तं सतरात्रेण, तमहरात्रेण, त नगरात्रेण, त द्यारात्रेण' इति । तथा 'यत् पृथ्वेऽतिप्रह्वीयात् प्राज्ञ यत् पूजानि सपृथ्वीयुः, यदुक्थ्येऽतिप्रह्वीयात्' इति । न मूल अन्यतिप्राज्ञा चोदकः प्रापयति, यत् साध्यात् वक्ष्या चित् विवृतौ चोदते इति ।

मासिमहण च तद्वत् । २४ ॥

भाष्यं—इदं चाप्रापते 'मासिमासि अनिप्राज्ञा एवमेत' इति । यदि चोदकः प्रापयेत्, न 'मासिमास्य-तिप्रज्ञते' इत्युपदेशः स्यात् ।

महणं च मुख्यत्वात् । २५ ॥

भाष्यं—एवमेतं वा चोदकेन अन्यतिप्राज्ञम् । नहि अस्य अन्यैरुद्देशैस्तु विशेषः । अन्यान्यद्वापि यद्वाति, एतन् एवमेत, इति नैतदवग्रह्यते ।

लिङ्गदर्शनात् । २६ ॥

भाष्यं—लिङ्गं गत्वपि हृदयते 'ब्रह्मचित् चिन्वीत' 'सर्वचित् चिन्वीत', य काममेतं गुणीयां अस्मिन् लोके समवेष्ट' इति । तथा 'पक्षी प्रानतिप्राज्ञान् गृह्णाति' इति । यद्वाकारता देन्द्रता च विशेषः मुख्यः अन्यतिप्राज्ञस्य विवृतौ प्राति दर्शयति ।

ग्रहणं समानविधानं स्यात् । २७ ॥

भाष्यं—अथ यदुक्तं विवृतौ उपदिश्यते इति, तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । यस्या विवृतौ उपदिश्यते तस्या, प्रवृत्तौ च समानं स विधिः । अत्राधिक्यं विवृत्यु चोदकं प्रापयतीति ।

उप—यत् 'समानविधाने गुणकामानां प्रवृत्तिः' तत्रोपपत्त्ये । कथं ? प्रवृत्तौ वैकल्पिकोऽपि । उचरतेचां निधातव्यं स्पष्टं वा । स चोदकेन वैकल्पिक एव प्राप्नोति । तत्र पुनर्वचनं नियमागं भविष्यति । यथा

परित्यादिपुनर्वचनं नियमागम् । यदि अग्निः द्विराग्नादीनां प्राप्ते आम्नायेत अग्निरस्य कर्तव्यं इति, एव नियमगतं स्यात्, यथा 'स्मरितो यूपो भवति' इति । अत्र तु अग्निः अनास्य सेतिसर्तयतासो विहितः । तत्रिषाय एभिर्वाक्यैः तस्य वतुष्वन्यः विनियते । एतानि च वाक्यानि अस्मिन्नेव प्रकरणे । तत्र च द्विराग्नादीनां प्रकरणं न विपरिवर्तते, येन द्विराग्नादिषु चोदकेन प्रातस्य नियमानां हि स्युः । तेन द्विराग्नादीनां चोदकेन वैकल्पिक एवमिति । पुनर्वचनं तु यदा अग्निः, तथा गुणसामानां प्रवृत्तिरिति ।

मासिमहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् । २८ ॥

भाष्यं—अथ मासिमहणं कथमिति । तदभ्यासप्रतिषेधार्थम् । न अहन्वदिति यद्वाप्ये, मासिमासि गुह्यन्ते इति ।

ज्ञा—सोऽयमाग्निः यामु विवृत्यु वाक्येन नोपविष्टं यथा पौष्टसिषु वाक्ये च, तत्र किं चोदकप्रापया कर्तव्यो नेति सद्यः । तथा अतिप्राज्ञाः नाम ग्रहाः प्रवृत्तौ भुता, विवृत्युष्वपि कस्य चित् उपदिष्टा 'उक्थ्ये गृह्वीयात्, पृथ्वे गृह्वीयात्, विश्वेति प्रह्वीयात्' इति । तेऽपि विवृत्युचोऽपि प्राज्ञा नेति सद्यः । तत्र 'चोदकेनान्यतिप्राज्ञा विवृतौ न प्रविश्यते । कस्य चिच्छ्रूय तस्य तथाहि स्यादनर्थकम् ॥ तस्मात् तदर्थगतायां प्रवेशो नेति वस्यते । तेन यथोद्देशोऽस्य तत्रैवाऽन्यत्र न त्रिया ॥' उच्यते, 'अद्वान्तरवदस्यापि प्रातिभोदकतो भुजः । चोदकार्थस्य ह्यन्यत्र कस्य चिच्छ्रूय पुनः ॥ तामानविष्यसिद्धयर्थं नातिदेन निवारयेत् ॥ योऽर्थः सामानविष्ये चेद् गुणकामप्रवर्तनम् ॥' यामु विवृत्यु विधीयते तामु, प्रवृत्तौ च समानं विधानं भवति । विवृत्युचोऽपि न चोदकतः प्राति । इति न प्रवृत्तितुल्य विधानम् । समानविधानं च यथोक्तं अन्वयप्रधानां गुणकामानां विवृत्यु प्रवृत्तिः । यामु विधानंस्ति, तामु न गुणकामां प्रवर्तते 'विवृत्तिर्गर्भं कर्मभेदात्' इति न्यायात् (८११११२४) । तत्रैव गुणकामप्रवृत्त्ये विवृत्यु कस्य चिच्छ्रूय इति न तद्वत् अतिदेशात्मा शक्यते कल्पयितुं, तस्मादतिशयं प्रतिषेधः ।

सन्त्येन नियतयितुम् । निवर्तकस्य शब्दस्यागवात् । तस्मादङ्गेषु न चतुरवचम् । अपि च एवजार्त्तवेषु अङ्गेषु पञ्चारते शते ततोऽप्यत्र चोदना 'तानि द्विर्द्वैव-
वति' इति । वषाग्रज्यं तत्र हविल्लक्षणार्थं प्रायश्चादव-
सप्राप्तं श्रूयते । विधित्तिरेव हि तस्मिन् वाक्यमेव प्रसङ्गः ।
तस्मात् अङ्गेष्वपि पञ्चानन्तमेवेति ।

दुष्—उच्यते । अयत्तेत्यनेन निश्रान्तेन द्रव्यमरदानस-
मुक्तं स्त्रीलिङ्ग एकमव्यासुक्तं चोच्यते । तस्मान्ना पञ्च-
सप्तया विधीयते । तस्य चान्यमानस्य यदि लिङ्गस्य
विवक्षेत, वषाया च निश्रियेत, वाक्यमेव, स्यात् प्रदाधि-
करणान्वायेन (३११७) । तस्मादवदानप्रातिपदिकस्य
पञ्चसप्तया विधीयते । सा च विधीयमाना प्रवर्णात्
योगेन गृह्यते । तच्च प्रवर्णाभिधानात् सर्गादनेषु
निविशते । मनु एवमारभ्यणात् अन्यनिवृत्तिर्गम्यते, न
पञ्चमव्याविधानम् । यथा 'पङ्क्तिविधित्वेन श्रूयत्'
इति चतुस्त्रिंशद्वाहृत्यर्थे, न पङ्क्तिविधित्विधानार्थे,
एवमिहापि चतुरवदाननियतं निर्दिष्टं, न पञ्चानन्त-
विधापरम् । तस्मात् पञ्चावदानमपि न प्राप्नोति,
अन्तरत्वात् वाक्यस्य । उच्यते । पञ्चावदानेनाम
विधीयते (पञ्चानन्तं प्रापयमाणेन अनुगदासभगात्
तद्-प्रहणं प्रमादपठितं स्यादितरथा) तस्या च विधीय-
मानाया चोदकशोभो नैव भवति इत्यवधिचकारार्थो
लभ्यते, षोडशुदाः । यत्र तु द्वे सप्तमे प्राप्नुतः, तत्र
एतद्वारः अन्तरत्वात् निवर्तयेत् । तत्र एतद्वारः परि-
ण्यते । इह तज्जगिति ।

शा—(लीङ्गान्तश्लोके) 'यथाश्रुद्विष्य चोदयति' इति
पञ्चावदानता । स्यादेवमरदाने तु पञ्चमव्याऽत्र
नियते ॥ 'तस्मात् सर्वमपि पञ्चन', तप्य अङ्गेषु
एतद्वानवचनत् उक्तमप्यनिवृत्तं अभिप्रायविशुद्ध्या
या एव प्रते । तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावदानम् ।

सोम—यानां योपेति हृदयादिषु न चतुरवदान-
ता, ह्युपेति संगतिः । यत्तस्मात्तत्र द्विर्द्वैवत्वेन
अत्रापदानं पञ्चन इति पञ्चानन्तुक्तं तज्जगत्वे । (न
च यतोदेनेन अरानस्य गम्यन्नाथ विधाने वाक्यमेव-
प्रसङ्गः, विधिपदार्थं स्मिन् सम्यादेव संस्पृशन्न-

वैशिष्ट्यसिद्धौ विध्यादृष्टिलक्षणस्य मेदानवकाशात् ।)
चतुरवत्तु नान पञ्चसप्तयाविशिष्टावदानान्तरविधिः, किन्तु
वयोदेनेन शब्दतः पञ्चसप्तयाविशिष्टावदानविधिप्रतीकारपि
प्राप्ताप्राप्तविषयेन पञ्चसप्तयामात्रे विधेः पर्यवसानं, यथा
'लोहितोष्णीपाः' इत्यादौ । अन्यथा तत्रापि समानत्वात्
लौहित्यमानविधिर्न स्यात् । एव च तात्पर्यगत्या अवदाने
सप्तयाविधिपर्यवसानंऽपि शब्दतः, तथापिभावात् न
प्रत्ययेदापत्तिः । उक्तरीत्या च 'तानि द्विर्द्वैवति' इति
वाक्यान्वयक्यप्रसङ्गात्, वषाग्रहणस्य पाठानुवर्तिमानोपलक्ष-
णार्थत्वात् हृदयादिषु पञ्चावदाननिवेधे । सूत्रार्थपरतु-
यग्यधुति यत्र पञ्चावचनं श्रूयते वषाया, तत्रैव माहृतं
चतुरवचनं नियतयति, नात्यन्त इति पूर्वं पक्षः ।

वि—'वषायामेव विसाऽन्येष्वपि पञ्चावदानता',
वषोर्देशादात्रपशौऽवदानोद्देशतोऽस्तिमा ॥ 'एवेषा
चममाना चतुरवचित्त्व पञ्चावचित्त्व च गोममेदेन स्पृति-
कारः पठते 'जामदग्न्या वसविदा यार्हियेणाश्वे त्र मयः ।
पञ्चानन्तिन एषान्ये सर्वे पशुरवतिनः ॥' इति ।
('जामदग्न्या वसविदा यार्हियेणाश्वे च ।
मरांराभ्यन्त औसाः पञ्चानन्तिन ईरिता ॥' इति
गोमिल्लगम्यमात्रेण समुपलभ्यते ।)

माहृ—देशे पशौ 'यथा चतुरवत्ती गजमानः
पञ्चावत्तेव वषा कर्मा' इति भूत पञ्चावदानं वषाया-
मेव, उत अङ्गेष्वपि इति चिन्तया, नात्र अवदानानुग-
देन पञ्चसप्तविधिः । तथापि हृदयादिप्राक्ते, तेषामेव-
दानप्रत्ययेन हविर्गता, यत्तत्र, इवपङ्कगता तदभावेन
अवदानप्राप्ते, कदाचनगम्य अनुगदाव्यानुपपत्तेः । एक-
स्मिन् पदे उद्देशविधिप्रागाङ्गीकारे एकप्रवृत्ता-
भ्यन्तत्वेऽथ । अतोऽत्र अवदानमेव हृदयादिप्राक्ते इव
वयोदेनेन हविर्गताद्वयं विधीयते, पञ्चानन्तु जाम-
दग्न्यादीनां अदिदेनेन प्राप्ताया पाशिनानुगदः ।
चतुर्वत्तु एतद्वारवचनं यद्यपि 'चतुरवत्ती' इत्यनु-
वादनां जामदग्न्यादानद्वयप्राप्यत्वेन नियमित्वयं
पञ्चमव्यापि विधिप्रतीतिरिति विधिप्रतीतिः, तथापि यग-
याधिरत्वात्वेन (३११८/१६-१७) वषायापूर्वमाप-
नयनेन स्पृशत् माहृषु पञ्चावदानमपि । न च

प्राप्तरीतिरिति 'उत्तरागमनं न एतन्नयम्, यद्विप्राप्य' इति चरनेन ज्योतिषेमात्रेण विधिः । एतं विधेयं वातु चित् विद्वत्तु अयं विप्राप्यो 'उत्तरागमनं, तद्विप्राप्ये' 'उत्तरेण गृहीतत्वा' इत्यदिना पुनः भरणं न तत्रान् आगममागमनस्य अपूर्णत्वात् प्रतिपत्तयामागमनस्य विधानस्य कर्मोपपत्तयामागमनेन चोदयपरिणामानुपपत्तेः, अग्निगोमास्ये अतिदेशस्याप्यवकाशः । अतो विद्वत्पक्षे अन्यविमर्शस्य विधानस्यार्थमेव इदम् । इति प्राप्ते अस्या विद्वत्तौ तद्विधानेन विद्वत्पक्षे एतद्विधेयं अतिदेशपरिणामानुपपत्तेः प्राप्तारिमत्तया वाच्यम् । सा च विदो देव । न च वैदिकविमर्श एतस्य तत्त्वार्थमाह्वयमप्युक्तं विद्वत्पक्षे एतद्विधेयं तद्विधेयस्य संकल्पन इति वाच्यम् । एतद्विधेयस्य विधानस्य अन्तर्गतमेव दूरस्थानिदेगम्य एतद्विधेयस्य विधानस्य अन्तर्गतं वरिमत्तया च अनुपपत्तेः । तथाहि मृदुवापि विद्वत्पक्षे वातु चित् उच्यते पक्षेन अन्त्यादिभिरान्यादिभिरन्येन विद्वत्पक्षे 'अग्निगोमास्ये' इत्येवमादिना द्येनावागमनस्य अनुपपत्तेः तानु विद्वत्पक्षे प्रवृत्त्यर्थम् । अन्यथा हि मृदु यद्विद्वत्पक्षे भूतवचनस्यैव तदा भव्यतापक्षे आगमिकत्वापेक्षेन (१५) तत्र विधानप्राप्तेः । एतत्तु अस्मिन् विधौ मृदुत्वपूर्वसाधनीभूतवचनस्यैव तद्विद्वत्पक्षे मृदुत्वपूर्वसाधनीभूतवचनस्यैव आगमिकत्वापेक्षेन अनुपपत्तेः । एतत्तु च वचनस्य प्रवृत्तौ वैकल्पिकत्वात् तत्र विधानेऽपि प्रयोजनम् । यद्यपि हि 'उत्तरदेशादग्निगोमास्ये' इति वचनात् अन्त्युत्तरदेशो समुच्चयः सकर्षे वचने (१५।२६) । तथापि यद्यपि वैष्णवमात्रा भवति 'अग्निगोमास्ये' चेच्छतम्' इति श्रुतिकल्पस्य अनुपपत्तेः नया अग्रे भ्यामागमप्रतियोगिको विग्रह इति एव । अत एव उत्तरदेशिमात्रेण विद्वत्पक्षेऽपि 'अतिदेशपरिणामयोग' 'उत्तरदेशागमि निदृष्टाति' इति वचनात् इति । अतश्च विद्वत्पक्षे तत्रैव प्राप्तेः समुच्चयः पुनः अयं विमर्शमर्थमपि उपपत्तेः । नहि अयं अतिदेशमात्रमुत्तरदेशादग्निगोमास्ये निमित्तम्, येन प्रवृत्तिगमनस्य अतिदेशात् पूर्वप्रवृत्तत्वात् अप्रमत्त आगमिकत्वे । पूर्वेण ॥ प्रवृत्तेन विद्वत्पक्षे च विहिते

वचने पश्चादपि प्रवृत्तस्यातिदेशस्य तद्विधेयताफलवत्तया तदमागमिकत्वापेक्षया अस्मत्पक्षे । अत एव एतद्विहित-गुणसामप्रवृत्तिरूपप्रयोजनस्यमेव दूरस्थानिदेगम्यस्य पेशवापि साधनीभूतप्रयोजनस्य अनुपपत्तेः इत्युक्तम् । उत्तरप्रयोजनस्यनस्यापि अतिदेशाप्रवृत्तिपरिणाम-प्रवृत्तिपरिणामस्यैव अतिदेशापरिणामस्य अनुपपत्तेः । अतो अनुपपत्तयोजनस्य अन्तर्गते, न गुरुभूतपरिणामस्य अनुपपत्तेः इति नार । अत एव विद्वत्पक्षे इयं गमनपनादिरूपस्यैव प्रवृत्तिरिति अतिप्राप्यप्राप्तेः 'मात्रिमपि अतिप्राप्य' इति विद्वत्पक्षे विग्रहपक्षे । विद्वत्पक्षे च कश्चिद्विद्वत्पक्षे विधानं 'पक्षेनान्तिप्राप्यम्' इत्युक्तम् । इत्यादि च विद्वत्पक्षे विधानमपि उपपत्तेः । तस्मात् विद्वत्पक्षे अतिप्राप्यं वाच्यं । सादृशं सारस्वतमेव च परमपक्षे च विहितम् ।

न्यायविन्दुः—अनारम्भ विहित इत्युक्तं रूपोऽपि 'अप्राप्तोऽपि विद्वत्पक्षे मेनानु यजति, तदुच्यते, न विद्वत्पक्षे' इत्यादिना प्रवृत्तौ विद्वत्तौ च कश्चित् विनि-युक्तः । तथा अतिप्राप्यं नाम प्रवृत्तिगोमास्ये विद्वत्पक्षे कश्चित्पक्षे 'उच्यते' इत्युक्तम् । 'विद्वत्पक्षे' इति । तदिदं अन्यविमर्शस्य यत्तु नोपदेशस्तत्र नाति-विद्यते । अन्यथा कश्चित् विद्वत्तौ उत्तरदेशस्यानर्थक्या-पक्षे । इति प्राप्ते, कश्चित् पुनः अयस्य विधानात् अन्त्यादिना अतिदेशानिवृत्तिः, गुणसामप्रवृत्त्यर्थं च समान-विधानम् । 'अन्त्यादिभिरान्यादिभिरन्येन विद्वत्पक्षे' इत्यादिना अन्त्यादिभिरान्यादिभिरन्येन विद्वत्पक्षे तत्र विद्वत्पक्षे विधानात् तत्र विधानप्राप्तिः । अन्यथा तद्विद्वत्पक्षे आगमिकत्वापेक्षया अतिप्राप्यं तत्र विद्वत्पक्षे अतिप्राप्यं इति विद्वत्पक्षे । तत्र सादृशं सारस्वतमेव च तत्रैव अप्रमत्तम् न च वचनं, वाच्यपक्षे तु गमनीयं चेत् ।

मण्डनः—'विद्वत्पक्षे विधानम् ।' (अग्निविमर्श)

अकरः—'अन्यविमर्शस्य अतिदेशम् ।'

इह अन्यविमर्शपरिचयः । अग्निविमर्श अग्रे संस्कारः ॥

अग्निविमर्शस्य अतिदेशात् क्रतुशब्दः प्रतीयते ।

॥१॥॥॥

असत्यपि हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गसम्पन्नात् न विन्ताऽनु-
पपत्तिः । सूत्रार्थस्तु— पञ्चौ पुरोडाशे च सम्पन्नतन्त्रा
स्यात्, पाशुनो वाग्वयः पौरोडाशिकाह्वानसर्गन्तमुत्तरीयः
इति यावत् ।

वि— 'पशुशाले पुरोडाशशाले वा वाग्विसर्जनम् ।,
तन्त्रित्वादादिगो, ऽन्यः स्याद् वाग्व्यमात् कर्तृसङ्कतिः ॥'

भाट्ट— पञ्चौ अग्नीषोमीये पशुपुरोडाशः श्रुतः ।
पञ्चौ च प्रणीताप्रपन्नहविष्कृदाह्वानयोरभावोऽपि तदुप-
लक्षितकालावधिस्थस्य च सम्भवेन, कथं विदुस्सम्भवेऽपि वा
वाग्व्यमस्य प्रकृतौ विशिष्य तत्तत्पदार्थमस्मात्, कतिपय-
तद्वर्णा च पञ्चौ सत्त्वेन तद्वर्मावाग्व्यमोपपत्तिः ।
अस्ति च वृद्धवासात्पादित्यत्तं वज्रयोमादिपदार्थजालं प्रणी-
ताप्रपन्नहविष्कृदाह्वानमप्यहविसिक्तानामप्याह्रमपि प्रकृतौ ।
अतश्च तस्य पञ्चावपि अग्निदेशात् शुक्र एव तद्वर्मा-
व्यममतिदेशः । नहि प्रकृतौ तस्य हविष्कृदाह्वानमप्यहवि-
त्त्वेन वरेदयता, येन पञ्चौ हविष्कृदाह्वानामागत्य वाग्व्यमा-
तिदेशो न भवेत् । तत्त्वैरेव तु वरेद्व्यक्त्वात् तदतिदेशो
निर्वापः । तेन पञ्चौ हविष्कृदाह्वानद्वारावचितोक्तः मूले
मुच्यैव । अतश्च पाशुनकाम्यमेवैव प्रजात्रादिषु कार्यसिद्धेः
पशुपुरोडाशे न पृथक् वाग्व्यममुद्गमम् । यदि तु प्रपन्न-
मपिमा पूर्णपक्षारणे अप्यावासगतिः इत्यावाहृमेत
रावोऽस्तु पशुपुरोडाशे तन्त्रतद्वर्णावचित्या अयं विचारः ।
सर्वथा न वाग्व्यमस्य पृथगुद्गमः, इति प्राप्ते, मनःप्रणि-
धानद्वारा वाग्व्यमस्य दृष्टोपपन्नत्वे सम्भति प्रजात्रादि-
षु आरादुपकारकस्य अन्वयस्येति, पूर्णपक्षारण-
प्रणिधानस्य च कारित्वगोचरत्रिपक्षमाणपौरोडाशिकत्व-
दायेषु अनुपयोगात् न तन्न प्रसङ्गो वा ।

न्यायविन्दुः— हविष्कृदाह्वानं पञ्चावपि अस्तीति
श्रुत्या चिन्त्यते । पुरोडाशस्य प्राक्कृतिरन्यात् पाशुनैरेव
वाग्व्यमेन कार्यसिद्धेः पशुशाले एव वाग्विसर्गः, इति
शङ्कायां, वाग्व्यमस्य कर्तृसङ्काशत्वात् त्रिपक्षमात्रा क्रिय-
माणा, पौरोडाशिका त्रिगुणाः स्तु, अतः पुरोडाशशाले
वाग्विसर्ग इति सिद्धान्तः ।

भट्टन— पौरोडाशो वाग्विसर्गः पञ्चौ चेत् ।'

शंकर— 'पशुशाले स नात्र भिन्नः ।' स वाग्विसर्गः ।

ह्यु अग्नीषोमीये पञ्चौ 'सप्त वृणीते' इति वपद्-
कर्तृणामेव वरणम् ॥

देशे श्रुत 'देव च मानुषं च होतरी वृत्ता थावप्रधायां
लौकिकामृत्विजो वृणीते' इति । यदिदमविग्वरणं कर्म-
मध्ये विद्धितं तत् ऋत्विक्संस्कारकत्वादविशेषात् सर्वार्थम् ।
'सप्त वृणीते' इति तु 'दश गृह्यन्ते' इति च दयमुल-
वादः, इति प्राप्ते, 'यद्वृत्ता वपद्कृत्युर्भ्रातृव्यं यज्ञस्या-
शीर्गच्छेदय यद्येते वृत्ता वपद्कृत्युर्न्येयकथैव यज्ञमानं यज्ञ-
स्याशीर्गच्छति' इति यचनेनाहुतानां वपद्कारिनिन्दया
वपद्कर्तृणामेव वरणं निपश्यते । अत एव 'ऋत्विजो
वृणीते' इत्युक्त्वा 'इति च्छादस्येव वृणीते यद्येतां
वृणीते, यदाग्नीप्रमतिच्छन्दसं तत्' इत्यादिना
'वाच तद् वृणीते' इत्यन्तेन कतिपयानामेव गणनं
सम्यच्यते, वपद्कृत्युत्वेन प्रयत्नो 'नाम्यवाक् वृणीते'
इति निषेधोऽपि । संकल्पः १।१।११.

ह्यु अग्नीषोमीये पञ्चौ 'सप्त वृणीते' इति वपद्-
कर्तृणामेव न वरणान्तरम् ॥

'तिस्रो शुरोति' इत्यादाविव 'सप्त वृणीते' इत्यन-
वात्यर्थे एव सख्यान्वयः, ऋत्विजा वृत्त्येन सप्तपरस्य
सख्येयपरख्यायोगात्, 'अग्निर्देवीनाम्' इत्यनेन यज्ञमा-
नस्यापि वरणोक्तेश्च । अतश्च वपद्कृत्युत्वेन वरणमिति
नियमेन पूर्वोक्तवरणस्य कर्तृसंस्कारार्थत्वेऽपि एतद्वचनविहि-
तारणान्तराणां प्रादुर्भावात् तदतिरेकात् क्रयिजः
परिशेषात् कर्मकारकत्वाऽन्येरेव, इति प्राप्ते, पूर्वोक्त-
वरणे यज्ञमानेतेरेवामात्रा मध्ये अप्यनुप्रतिप्रसाधैरे-
वेन मन्त्रेण दिव्यवतन्तेन वरणादिप्रायेण 'सप्तर्षिजो
वृणीते' इत्यनुसद्गमनम् । संकल्पः १।१।१२.

ह्यु अग्नीषोमीये पञ्चौ सप्तानामपि वरणं लौकि-
कया वाचा ॥

दशपूर्णमासयोः 'अग्निर्देवो होत' इति मन्त्रस्य
होत्रारणे समाम्नातस्य चोदकतः प्राप्तत्वात् होत्रयेप्राय-
श्चर्योर्देविकया वाचा, अन्येषां लौकिकया परममिति
द्रव्योर्देव पशुधर्मः, इतरत् लोमधर्मः, इति प्राप्ते, सर्वेऽपि
लौकिकैरेव निषेधन् । 'सप्त वृणीते' इत्येवमिधिरिति एक-
स्मिन् कर्मणि वैभ्यायोगात् । 'वृज्यविधानात् वपद्-

उच्यते । ' अनाहारीनमपि यमिच्छाद् प्रीत्यपि ।
अनुगन्धधने तेनामुपुञ्जं पदिष्यति ॥ ' यदि हि अय-
मभिषाद् समापिचरणं स्यात् तौ तृण नीयेत, यदि
यैषा चर्चणि द्वितीया स्यात् । अथ नु व्यभिचरणं, यमम
वचनीययुते द्वितीया । अथयममं, अभिषयनमात्रं अपि
होमादिभिर्घट्टय इति । अभिगन्धधं सामाचरयतोऽपि
ननु अथ प्ररयनमात्रं यथासक्ये वन्दनीं प्ररते । ययन
सरयतेतररात्रयय्य इत्यर्थः । तेन प्ररद्गमायेनयनय-
येनैर एतानि चरनानि । चोदयेनैर प्रस्तानां विह्वितुषु
पुन धुति किमर्थेति चेत् । दशमे वक्ष्यते ' प्ररयनं समा
नयिषानं स्यात् ' (१०८१११२३) इति । न
चरयय तुल्यपातीमरीयेष वीर्यांषवे भवति, अनुल्य
पातीययोरपि वीर्यांषवे भवति यथा ' काकमल भुङ्क्ते '
इत्यविरोधोपपत्तेः । यत्तु ' देवदत्तो यक्षदत्तमल गच्छति '
इत्येतत् तुल्यस्मरं भव्यते इति, युक्तं तत्र कर्तुमात्रो
पादाने सति क्रियावराजुपादानात् । इह पुन अग्नि
सहस्रोरात्र चयनक्रमेण विद्यते इत्यनमानम् ।

तत्तयोगात् कतुस्तदाह्य स्यात्, तेन धर्म-
विधानान्ति । २३ ॥

भाष्य—वत्तु लिङ्गदर्शनमुक्तं यावदात्र अयि
शब्द इति । तत् तेभ्यश्च लिङ्गसमुत्पत्तेषु पञ्चनेषु न
सर्वेषु, तेषु हित्यामिश्रयोगान् वागे लक्षणशब्दः । तेन
श्रुतपञ्चनानि तद्व्यभिचानानि इत्यदोषः ।

दा—‘अमे स्तोत्र’ इत्यादिषु अगत्या आश्रय
 जम् । वदन्तेन सप्रदं स्वप्न लक्षणेन, नापि वदन्
 क्रतु । न चैकत्र लक्षणाऽऽश्रयमिति सर्वत्रैव वा आश्र
 यितयेति । तस्मात् सत्यं शनौ द्रव्यजन्यमेव युक्तम् ।
 यस्तु औपम्यिकस्थले आश्रयकारण-तरेण अमे पदप्र
 ण-ग्राह्यतरेणैव प्रतीयमानित्येनोक्तत्वेति विचारविचारव
 विचार कृत, न उदाहरणान्तरेण अधिकरणान्तरमिदं
 दृश्यान्तरेणैव स्मरणमाश्रयवैकल्यात् इत्युपेक्षितम् ।
 तस्मात् नैव स्वादिपयो यतो येदक इति सिद्धम् ।

सुधा— फलपदविचार फलमयविचारसिद्ध
(४११) । प्राकृतवैकृतविचारम् अस्मिन्नेदोदरणे
अन्यविशदधिकरणसिद्ध (१०८११) । मित्य-

नित्य खिन्नार मोदोद्गमोद्गारेण तृतीयाधिपकरणसिद्ध
(३।६१) । उत्तरवेदिभिन्नाखिकरत्नविचारस्तु सकलै
द्वितीयः पञ्चाये (२।१२६) सिद्ध १५ ९९

गङ्गा— नि 'अग्निं चिनुते' इति यागविधिः, उक्तं अग्निमध्वरमात्रं स्वतन्त्रं विधीयते, किं ज्योतिष्टोमादिषु गुणो विधीयते । तदर्थं च नि 'अग्निराब्दं यागनामेष्वेव, उक्तं द्रव्यरचन इति उच्यते । तत्र यागविधायां स्यात्, इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'अग्ने क्षयत्परारमात्रमत्र विधीयते । तस्मात्पातोऽग्निमित्यादिवाक्ये स्यात् क्रतुमगति । बहो हवोऽग्निश्चन्द्रोऽयं नहि यागस्य वाचकः ॥' तस्मादपि ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधिः ।

सोम — पूर्ववैपश्येण प्रत्यस्तानात् समष्टि ।
 सिद्धान्ते 'न्यातोऽग्निमग्निमेवानु यजन्ति' इत्या-
 दीनि शक्यानि अग्निविनिशेषाणि । तत्राग्निमेवसत्याया
 नन्वथ यात् अग्नेस्तादृशसम्भवात् अग्निमेवसत्येव
 यागेन इति तत्रैव यागलक्षणा । उक्त्यादिशक्येयु नु
 उक्त्यादिशक्यशान्मुक्त्यादिशक्यामापरत्रमेव न तु
 तत्पुनरावापणत्र, तागमेव सत्यानां फलप्राप्तन अग्नि
 प्रति शेषित्वमभ्यासिषि ध्येयम् । सूर्यार्पणु- अग्नि
 अग्निपद् यागनाम प्रतीयत 'अग्ने स्तोत्र अग्न
 शम्य' इति श्लोत्राख्यपुस्तकना निर्वचकल्पितश्रद्धावान्
 स्तोत्रालक्षणे वचकस्याधिवात् इति स्तोत्रालक्षणादये
 अद्वयपरिनिष्ठा लक्षणया अग्निराग्न्यस्य तत्पुनस्तत्पुनराव
 मायेण निश्चिदाग्नये (य एव विज्ञानमि विनृते इत्यम्)
 यागनामवप्रतिगन्ध्यस्य नाम्नायेव इति सिद्धाताया ।

वि— अग्निं विभुत इत्यत्र यावो वा सृष्टति, यंवि ।
 दिद्मेन यागनामादा यजिना यानुनादत ॥
 रुद्धा द्रव्यस्य नापैतद् यत्तेरयानवस्थिति । सृष्टार
 सृष्टे यद्धारप्रिष्टोभो विधीयते ॥ तस्मात्
 सृष्टारविधि ।

आह—अनारस्यैव श्रुत 'य एव विश्रानामि
चिनुते' इति । तत्र चिनोतिना नामसिप्काण्येन
चपनविधिः, अपि तु अग्निवत्कस्य यागरस्यैव विधिः ।
'अग्नौऽक्षिपामिरोपेनानु यजन्ति, स्युःक्येन,

एकादशानां मध्ये त्रिमव्या विद्यते क्रियायोगगुणयोगा-
भावात् । यच्च एकादशानां मध्ये त्रीणि गृह्णीयात्, तेन
अपेक्षारप्रत्ययः कर्तव्यः । योऽपि अधिकृतानां त्रयाणां
ग्रहणं करोति, तेनापि समाहारप्रत्ययः कर्तव्यः । यस्तु
दोरादीनि गृह्णाति, तस्य उभयपक्षोऽभावात्, प्रमाणान्तरेण
समाहारापोद्धारयोः कृतत्वात् । ननु यामद्रव्यशेषस्य
अप्रतिपादनात् अप्राकृतकार्यमापद्येत, तस्मात् द्विरव्यासः
स्विष्टकृत् प्राप्नोति । एवं वर्ण्यमाने उच्यते । स्विष्टकृदप्य
अन्वयं विधीयते प्राज्ञतात् कार्यात् आच्छिद्य इति ।

ब्रह्म— पशवेयं चोदकप्रातः स्विष्टकृत्प्रातः किं प्रधान-
त्रिविधो हृदयादिभ्य उत्तरार्धे गृहीत्वा कर्तव्यः, उत
अङ्गान्तरेभ्य इति सहाये, प्रधानशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात् प्रकृतौ
पशवपि प्रधानशेषेभ्यः कर्तव्यः । 'न्यग्गोः स्विष्टकृत्
यजति' इति वचनं चोदकप्रत्यये तु सर्वेषु प्रधानहविषु
त्रिविधविधानार्थम् (पर्यवसितार्थक्यनमेतत् । शब्दतस्तु
त्रिविधिशिष्टाङ्गानामेव स्विष्टकृति विधानम् । तत्र इत्याशो-
षाणामङ्गानां प्राप्तत्वात् प्राप्ताप्राप्तविधेरेव त्रिविधौ
पर्यवसानम् । एतच्च शब्देन विशिष्टवेणैव विषयत्वात्
समाप्ते एतेनापोन उद्दिश्य अपरेणापेन विधानतद्गी-
तात् न सामर्थ्यविधातनियन्त्रसमासातुपपत्तिदोष-
सङ्गाः) । तेन तेषामेष मध्ये त्रिभिः स्विष्टकृद्विध्याः ।
इति प्राप्ते ब्रूमः । (त्रिविधिशिष्टाङ्गविधौ अनिव्या-
धेयैः स्विष्टकृत्, अङ्गेषु त्रिविधौ तु इत्याशेयै इत्य-
नुमानमेवैव शब्दतौ विशिष्टनिपयतया प्रतीयमानस्य अङ्गा-
न्तरविधायकत्वोपपत्त्या हृदयादिषु त्रिविधेः पर्यवसान-
मात्रकम् । तथा चेह त्रिविधिमिच्छतां प्रपञ्चान्तरास-
भवात् अङ्गानुगतेन त्रिवि शब्दगुणैर विधीयते इति
वक्तव्यम् । तथा सति अक्षमर्थ्यात् समासातुपपत्ति-
व्यादेव इत्याशयेनाह—) 'त्रिवि नान्नानुगतेन विधातु
शक्यते तथा । तस्य प्रत्ययेनेन सामर्थ्यं हि विद्यते ॥'
एक हीन समापद न्यग्गोः इति । तदेकप्रवरं युक्तं
सकृत्पुद्गेयक उपादायक वा, (हृदयादीनां—) उत्तरार्धे
तु उद्दिश्य पूर्णैर्विधीयमाने प्रत्ययेनात् सामर्थ्यविधा-
तात् समाशो न शक्यत् । (ननु चोदकप्रत्ययेणापेक्षमात्रेण
असमर्थतमाद्यमपि स्वीकृत्य त्रिविधिपरिवेय युक्तः इत्यस्य-

रसादाह—) अपि च 'दोः पूर्वपक्ष, गुद मध्यतः,
ओषि ज्वनार्धस्य' इति वाक्यशेषे अनिव्याशेषाणां
कीर्तनात् स्विष्टं अनिव्याशेषाणां विधानं, तैश्च प्रत्याम्ना-
नात् इत्याशेषाणां नाशः । ननु अनिव्याशेषाणां अङ्ग-
त्वेन विधानात्, इत्याशेषाणां च चोदकेन प्रतिपाद्यत्वेन
प्रधानतया प्राप्तानां विषयभेदादयुक्तो नाशः ।
(उच्यते—) प्रधानभूतानामपि निर्देयत्वात्
तस्मिन्नाशे अनिव्याशेषाणां विधानात् आर्थिकमस्येव
तुल्यविषयम् । नहि अनिव्याशेषैः नियमागो-
यागः तेषां प्रतिपत्तये अलं भवति । तेन गुण-
भूतैरपि युक्तः प्रधाननाशः । किंच अनिव्याशेषाणामपि
हृदयाद्यर्थालम्ब्यपदानुनिष्पन्नानां आक्षेपकारणां प्रतिपत्त्य-
पेक्षानात् चोदकेन इत्याशेषप्रतिपत्त्यर्थतया प्रातः स्विष्ट-
कृत्प्रातःस्वयत्तयेव वचनेन विनियुज्यते, यत् स्विष्ट-
कृत्वा प्रतिपाद्यं, तत् स्याद्वानि, न हृदयादीनि, (इति)
तस्माद्युक्तो नाशः ।

सोम— यदि हृदयादीनां हविष्वं, तर्हि तेभ्य एव
स्विष्टकृत्, इत्युचितैः संगतिः ।

वि— 'इत्याशेषैरशेषैर्गोः न्यग्गोः स्विष्टकृत् इति ।,
आद्यैः प्रकृतिव, नैव पूर्वपक्षस्तुतिशेषः ॥' तस्मात्
अनिव्याशेषैरङ्गैः स्विष्टकृदोषः ।

माह— पशौ एकादश 'हृदय, जिह्वा, वक्त्रः,
सोमिन्द्र, वृक्षद्रव्य, सव्यं दोः, दक्षिणं पार्श्वं, सव्यं पार्श्वं,
दक्षिणा ओषिः, गुद तृतीयं' इत्येवमिषानि हवींषि । तेषा-
मेव चोदकार्थत्वं स्विष्टकृत् अतिदेशेन प्राप्तः । तनेदमपरं
वचनं 'न्यग्गोः स्विष्टकृत् यजति' इति । तत्र यद्यपि
स्विष्टकृत्प्रातःपशनीभूतानुगतेन त्रिविधविधाने विधिदो-
हेनः एकप्रवरत्वाप्रत्युपपत्तिः, तथापि स्विष्टकृदनुवादेन
अतिदेशतः पूर्वपक्षस्वीकारेण त्रिविधिशिष्टाङ्गानामेव
प्रकृतानामाद्यानां हृदयादीनां विधानम् । यद्यपि तेषां
प्रतिपाद्यं त्रिवि न शुण्डव, तथापि त्रयाणां प्रति शुण्डनात्
विधानोपपत्तिः । अतश्च स इत्याशेषाणामेव, इति प्रातः,
'दोषो दक्षिणस्य पूर्वार्धद्वये समन्वयति, सव्यं ओषि-
र्देवतन्, गुद मध्यस्य' इति वचनान्तरेण अन्येयामनि-
व्याशेषाणामेव अवश्यत्वेन स्वीकृत्या तेषामेव व्यवधाना

देवता यत् च तदुभयतः परिष्ठा दीयते' इति । येन देवतापरिमद्वार्यां, प्रवृत्ता ऐष्टिना वापि साधयिष्यतीति ।

उ३ — (अग्न्याधानस्य देवतापरिमद्वार्यान्मय्युपेत्यादि शीघ्रणीयया प्रवृत्तः साधितः । यन्तुतः अग्न्याधानस्य देवतापरिमद्वार्यान् न हि चित् प्रथमं इति परमार्थमाह—) न देवतापरिमद्वार्यान्मय्युपेत्यादि यत्तुतोऽयमर्थः । 'मन्मो धनो निद्वेष्यतु' इति पूर्वमिति परिष्ठाति, देवता एव पूर्वशुद्धीया शीघ्रोति यजते' इत्यर्थं शब्दो देवतापरिमद्वार्यान्मय्युपेत्यादि । न च ईदृशेन शब्देन देवतापरिमद्वार्यान् प्रतिपादयितुं शक्यते, अर्थादादादस्य वाक्यस्य । अग्न्याधानमेव अनेन सूच्यते । एवं च अहङ्कल्पना न भविष्यति । मन्मोऽपि स्वतामर्थेन अग्निमिदधाति, नाम्ना किं चित् । यदप्युक्तं, शीघ्रणीयया देवतापरिमद्वार्याः कृतः इति, एतदप्युक्तम् । कथं ? 'दीक्षिष्यमाणः' इति शान्तं कर्ता अभिधीयते, कृता भविष्यत्कालः । शीघ्राग्नयेन मुञ्चनयनारिमस्कारो लभ्यते । तेन तद्विषयः समस्यः । तस्मादीदृशः संस्कारो विधीयते आग्नौष्यमभ्युत् । अग्नौ दीक्षा स्याद्विदुम् । तस्य विधीयमानस्य 'सर्वाक्षेय देवताः परिष्ठाति' इत्यर्थमाहोऽयं आग्नौष्यमस्य स्तुत्यर्थः । न चेदृशेन देवतापरिमद्वार्यां वाक्यो विधातुम् । देवतापरिमद्वार्यां वाक्यं च सत्या पुरुषसत्कारिका, देवतापरिमद्वार्या, इति वाक्यभेदः स्यात् । द्विरदृष्टव्यम् च ।

द्वोपवदिति चेत् । २५ ॥

आह्वं— उच्यते, न सिध्यति । शीघ्रणीया प्रचानार्था । सा प्रचानदेवतापरिमद्वार्यां वर्तते । दोषास्तु अज्ञाना देवता अपरिष्ठाता । तत्परिमद्वार्यां दान्तोर्गमासिर्न ऐष्टिनेषु कर्तव्या ।

न वैश्वदेवो हि । २६ ॥

आह्वं— न कर्तव्यम् । शीघ्रणीयैरेव प्रवृत्ता देवतापरिमद्वार्याः सेव्यता । ननु प्रचानदेवतापरिमद्वार्यां शीघ्रणीया इत्युक्तम् । प्रचानदेवतायां खरी अद्भुदेवता यथा । कथं ? वैश्वदेवो हि । अस्ति सोमो वैश्वदेवो प्रवृत्तिः । तत्र सर्वदेवता इत्यन्ते । तन्मन्त्रे च अद्भु-

देवता अपि । तस्मात् ताः परिष्ठाताः । अनेन तत्परिमद्वार्यां ऐष्टिनेन अग्न्याधानेन नार्थः ।

स्याद्वा ऋषदेवता । २७ ॥

आह्वं— रसाद्वा अर्थः ऐष्टिनेन अग्न्याधानेन । नाद्भुदेवतापरिमद्वार्याम् । ननु रिशे देवा इत्यन्ते इति परिष्ठाताः । न तत्र सार्वा देवता इत्यन्ते । किं तर्हि ? रिशेदेवतायाः । यथा साध्या यवो दद्या इति । कथं शक्यते ? ऋषदेवता । ऋषदेवता भवति । अग्निर्गुप्तिः, सोमो द्रव्यः, इन्द्रो मन्त्रिः, वरुण आदित्यैः, बृहस्पतिर्हिंस्रैः' इति यस्मादित्यर्थः अर्थात्तरभूतात् विश्वदेवता दमयति । यदि च सर्वे देवा उच्येरन्, विश्वदेवशब्देन तोम्योऽर्थात्तरभूता न स्युः । तस्मात् विश्वदेवशब्दो गमयन् एव । एवं चेत् अपरिष्ठाता अद्भुदेवताः । तदर्थं ऐष्टिकमग्न्याधानं कर्तव्यम् ।

न गुणार्थत्वात् । २८ ॥

आह्वं— नैतदेवम् । कस्मात् ? गुणार्थत्वात् । नास्तेन ऋषदेवेन गतो वैश्वदेवः वाक्यं कल्पयितुम् । गुणार्थोऽयं व्यपदेशो बृहस्पतिप्रवृत्तार्थः । अग्न्याधानो यस्मादिति केचनैः उच्यते, बृहस्पतिस्तु सर्वैर्देवैः तैश्चान्येभ्यः । यथा सेनापतिर्मृत्युरलेन सहायतं समाहर्ता निजेन मलेन, राजा तु सर्वैर्गणैः तैश्चान्येभ्यः । अपि च वैश्वदेवो गणः कल्प्यः, तर्हि ॥ देवाः मन्त्रादेरापगम्यन्ते । तथा च शीघ्रणीयया अद्भुदेवतापरिमद्वार्यां प्रवृत्तात् सिध्यतीति न कर्तव्यं दान्तोर्गमासिर्न ऐष्टिनेषु अग्न्याधानम् ।

आह्वं— यद्यपि (अग्न्याधानं) देवतापरिमद्वार्यां, तथापि प्राक्शुद्धीयन् न कर्तव्यम् । शीघ्रणीयाया अपि हि वाक्यशेषे देवतापरिमद्वार्यां भूयते । यद्यपि 'दीक्षा सोमस्य' इति वचनात् प्रचानार्थां शीघ्रणीया प्रचानदेवता एव परिष्ठाति, तथापि वैश्वदेवमिदं सर्वदेवतातमनायात् सपरिमद्वार्यां शुद्धी शीघ्रणीया प्रवृत्तात् अद्भुतमदेवता अपि यथा । नहि विश्वदेवशब्दः कस्य चिदेवतागतस्य वाच्यः प्रसिद्धावधारणस्य समुदायस्य वाक्यन्तरकल्पनायां प्रमत्तायाः । तस्मात् सर्वदेवतातमनायात् तत्परिमद्वार्यां च दान्तोर्गमासिर्न ऐष्टिनेषु देवतापरिमद्वार्यां प्रवृत्तः परिष्ठात् अर्तव्यः ।

अग्नेर्नयनोपायशेरेकार्यत्वेन समुच्चयायोगादिकल्पः, अल्प-
समातोरस्य सरारसमन्वे च मानामायात् । संक्षर्पः
३।२।३५.

ॐ अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् । ३।६।१२।३५ ॥

एतन्मात्राक्रमविस्तरणम् । सिद्धान्तसूत्रं चेदम् ।
अप्रत्यये चयनप्रत्ययमिन्ने स्थले समाप्ताताभिनिष्ठा-
दयः इष्टाः अग्न्यङ्ग अग्नेः पञ्चचितिसमुदायरूपवेदेः
अङ्गमेव स्यात् । तद्वत् पूर्वोक्तिरणोक्तमहवत् ।
अनारम्य पठिता, उदाहरदाम्यादयो ग्रहा यथा ज्योतिषो-
मात्रं, तथा इष्टा असि अग्न्यङ्गमिति । के.

ॐ अग्न्यतिप्राज्ञस्य विद्वत्तानुपदेशादप्रवृत्तिः
स्यात् । १०।८।११।२३ ॥

अग्निः अग्निचयनं च अतिप्राज्ञाश्च तेषां समाहारः
अग्न्यतिप्राज्ञम् । तस्य कस्यां विदेव विद्वतो द्विराग्राज्ञौ
उपदेशात् वनस्या विद्वतो अप्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्न
स्यात् । यनोपदेशाच्चैव स्यात्, नान्यत्रेति पूर्वं; पथः ।

मासिप्रहणं च तद्वत् । २४ ॥

तद्वत् अग्न्यतिप्राज्ञस्य विद्वतो उपदेशात् 'मासि-
मास्यतिप्राज्ञा गृह्यते' इत्यम मासि इतिप्रहणमपि
नोदशमाने साधनम् । इति पूर्वपक्षी आह । चरन्तो
हेत्यन्तरसमुच्चयार्थः । मासि इति ग्रहणं मासिप्रहणं इति
संभ्रान्तपूर्वपदः पूर्वपक्षः ।

प्रहणं वा तुल्यताया । २५ ॥

मिद्वान्तामाह । विद्वत्पु अग्निचयनस्य अतिप्राज्ञाया
च नोदशेन प्रहणं स्यात्, अग्न्यतिप्राज्ञे इत्येषु चाद्वयेषु
नोदशर तुल्यताया । यागजः पूर्वपक्षमिद्वान्तायाः ।

लिहृगदशेनाप । २६ ॥

'कहृपित चिन्वीत' 'शीर्षमिव चिन्वीत' वाच-
येदे 'पशोऽन्तर्निप्राज्ञात् यजानि' इति लिहृदशेनात्
अग्न्यतिप्राज्ञस्य विद्वत्पु नोदशेन प्राप्तिर्भाष्ये । इति
मिद्वान्ते रोचनारम् । रोचनारम् एव चगन्धः ।

प्रहणं समानविधानेन स्यात् । २७ ॥

अग्निचयनं अतिप्राज्ञाश्च कस्यां विद्वतो उदाहरन्ते
तस्यां विद्वतो प्रज्ञी च तेषां प्रज्ञा समानविधाने
स्यात् । एतेनैव विद्वान् उदाहरति विधानम् । अगति-

छासु च विद्वत्पु नोदशेन प्राप्तिः अग्न्यतिप्राज्ञाणाम् ।
अनेन पूर्वपक्षे 'विद्वतो उपदेशात्' (सू. २३) इति
यदुक्तं तत् परिहृतम् ।

मासिप्रहणमभ्यासप्रतिपेधार्थम् । २८ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'मासिप्रहणं' (सू. २४) इति,
तदाह । 'मासिमास्यतिप्राज्ञा गृह्यते' इति गन्तमयने
मासिप्रदोच्चारणं अहम्यहमि अभ्यासस्य प्रतिपेधार्थं,
न नोदशमास्यतापक्रमम् । तस्मात् अग्निचयनस्य अति-
प्राज्ञाणां च विद्वत्पु नोदशेन प्रवृत्तिः इति सिद्धान्तः । के.

ॐ अग्न्यतिप्राज्ञस्य विद्वत्तानुपदेशादप्रवृत्तिः
स्यात् ।

'य एष विद्वानग्निं विनुते' इतिचाप्यविहितं अग्निं,
'उपष्टग्मानं वा एतद्यज्ञस्य वदतिप्राज्ञाः' इति चाप्य-
विहितान् अतिप्राज्ञाश्च उदाहरन् अग्न्यतिप्राज्ञा विद्वतो
अतिदिश्यते न वा इति मदिश्ये, अग्नेः 'तमुच्येत'
इत्यादिना, अतिप्राज्ञायां च 'शदुक्त्वयेऽतिप्राज्ञीयात्'
इत्यादिना कानु चित् विद्वत्पु उपदेशात् अतिपेधार्थ-
इति पूर्वपक्षविषया, निर्देशस्य अपराधप्रवृत्ते सार्द्धं
तुल्यताया अग्न्यतिप्राज्ञायापि प्रहणं 'प्रहणं वा
तुल्यताया' (सू. २५) इत्यनेन मिद्वान्तिरे, 'विद्वतो
तर्हि उपदेशः पिमयेः' इत्याद्यङ्कस्य अतिपेधार्थता-
स्यापि कालु विद्वत्पु उपदेशेन ग्रहणे गुणरत्नमह-
त्यर्थं समानविधानेन प्रयोजन इति 'ग्रहणे समानविधाने
स्यात्' इत्यनेन वक्ष्यते । सु. पु. १५८ ॐ 'अग्न्य-
तिप्राज्ञस्य विद्वत्तानुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् ।' ज्योतिषो-
भादिचेनैव नयविद्वत्पु चयनमासिन् द्विराना-
दिष्वपि प्राप्तिमिद्वान्तिरे तेषु पुनरनयनं चयनविधा-
नगुणसामाना 'ज्येनचित् चिन्वीत नयगमः' इत्यादीना
प्राप्त्यर्थे इति दृग्मेन वक्ष्यते । के. २।३।१०।२२.
ॐ अग्न्यतिप्राज्ञस्य विद्वत्तानुपदेशादप्रवृत्तिः' इत्यपिहरणे
नयस्य ज्योतिषोमेति सत्तारः समर्थताः । पराक्रमः,
ॐ अग्न्यतिप्राज्ञाधिकरणम् । अग्न्यतिप्राज्ञाणां
विद्वतो अतिदेशः ॥
अग्न्यतिप्राज्ञस्य विद्वत्तानुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् ।
१०।८।११।२३ ॥
मास्यं— प्रहणान्नो 'य एवं विद्वानग्निं विनुते'

अन के बिदाहुः— अनारम्भाधीतोऽग्निः प्राकरणिक्चोचरेदिविरोधात् प्रहृतौ न लभते निवेश्य । अप्राकृतश्च न विहृतिषु अतिदिश्यते, तेन उपदेशेनेव अल्प विहृतिषु प्राप्तिः, इति अनुपदेशतः षोडशिराजपैययोः नारिणश्चेत्य इति । (अग्निराकयेनैव ऋतुसन्धानमात्रत् युक्तः प्रहृतौ निवेशः इत्याह—) तदयुक्तम् । अग्नि-
शोमवाक्येन प्रहृतावपि विधानात् । न तु विहृत्यग्निष्टो-
माभिप्रायं तत् भविष्यति, प्रहृतौ प्राकरणिक्चोचरेदिवि-
रोधात् । गहि प्रकरणेन वाक्यपक्षोचो युक्तः । किंच
प्रहृतेरप्राग्निभूत अन्त्यापेक्ष, विहृतीना तु अतिदेशा-
पेक्ष इति प्रहृतिरेवानेनाभिधीयते । अग्निष्टोमशब्दस्तु
न तुमैवाभिषेते इति तत्पक्षो वाक्यवृत्त इति न
प्रकरणेन बाधमस्ति । तस्मादग्निः प्रहृतौ अग्निः, इति
विहृतिष्वपि अतिदिश्यते । तत्र साधक्ये (एकस्मिन्-
साध्यत्वात्) सारस्तेषु च रूपेषु (प्रधानमग्न्या अनुदिनं
अन्त्यापेक्षया प्राप्तपदेशेषु कर्तव्यत्वात्) अस्वक्यारम्भ
काममिदं नीयता, षोडशिराजपैययोस्तु चेत्तयः ।

सोम—साहानरस्योरसस्तदाभावेन पुनः भग्नरहित-
दर्शिन्येव बाधामर्थेऽपि अग्नेः पुनः भग्नरहितविहृ-
तिषु वाच्यः इत्युच्यते; संगतिः । बहुल विधिरसा-
द्यमे 'यदि अन्त्याभितृणुप्रविधिप्रहृतेः पूर्ण
अग्निप्रकरणे तत्पक्षतुप्रकरणेषु वा उपदेशोनातिदेशेन
वा प्रान्त्यपितेन सिद्ध एवाग्निः स्वैनापृत्यादि-
गुणकर्मणिषु आभयत्वेन अनुवाच्यः स्यात्, तदा
प्रथमं शुद्धपुषारुदे ओरदेशिते एवमाग्नि आभयत्वे-
नाग्निते चरम्प्रातितादिदेशिनाम्ने. आभयत्वात् न
मनेन, इति तस्यापि तदाभयत्वेनाभयत्वे पुन पुनरुपदेशः
सकृदः स्यात्, न त्वेव अग्निष्टोमादिशक्यै. मन्त्रव्य-
करणत्वात् प्रागेव 'य एव विद्वन्' इत्युपसम्प्य शुद्धमाग्नेः
आभयत्वेनानुवादोपदेशेन कर्तव्यमित एव आश्रयत्वे
प्रमाणमागार, शुद्धस्य नाम्नेः आभयत्वेनान्वयानन्तर
अग्नेः ऋतुसंरूपे सति अगारं कर्तव्यतोऽग्निः आभय
इति पर्वरूपति । आर्थिः चार्थान्तराभयवत् ।
येषु अग्नेः औददेशिनाग्निर्यत्र, तेषु चातिदेशाधीनं,
तेषु गर्भेति अनित्येति सिध्यति । तस्मात् शुभसामान्य-

पक्षार्थं सामान्यविध्यम्' इति । तच्चित्त्यम् । भवेदेव यदि
शुद्धस्याग्नेः आश्रयत्वायोग्यता स्यात्, न त्वेव, शुद्धस्य
सिद्धरूपत्वेन क्रियानुपदेशं विना आश्रयत्वायोग्यता ।
उक्तं च तत्रैवं सन्वर्तने (४।३।१।१) 'औदासीन्य-
प्रच्यारणे आश्रयः, क्रिया च तथा, न ह्यम्' इति । अग्नेः सिद्धरूपत्वं च विधिरसाद्यने एव 'पशु-
कामाश्विनीत' इत्यादिना पक्षार्थत्वेनापगतव्यागोः आश्रया-
र्याति 'अपातोऽग्निमग्निष्टोमेन' इत्यादिवाक्यानि इति
प्रतिपादनापत्तेर आश्रयम् । एव न यथा सिद्धरूपस्य स्वतः-
कृताधनत्वात्समनेन तदर्थमाभयपेक्षा, तथा सिद्धरूपस्य
आश्रयत्वात्समनेन तदर्थं ऋतुप्रवेदापेक्षाया अग्निष्टो-
मादिराक्यैः कृत्यन्वितो योऽग्निः, स एवाभयः स्वी-
कार्यः, न तु शुद्धः इति शुभसामान्यः पुनः भग्नप्रयो-
जनमुपपन्नते इति । नहि उत्तरवेद्या सह विस्मृत-
स्यातोः नियमार्थतया वागु विद्विहृतिषु पुनः भग्नप्रयोप-
न शुभसामान्यः तत्पक्षोक्तमिति वाच्यम् ।
द्विरादितत्तद्विहृतिचोदकपक्षालेखनात्प्रोचरवेदिप्राप्त्य-
पेक्षामिनिषमापेक्षया अग्निप्रकरणगतवदाभितृणुसामान्य-
प्राप्तेः अनिहिततया तस्या एव प्रयोजनव्योचिनात् ।
यत्र तु अनिहितप्रयोक्तात्समः, यथा षोडशिराजपि-
निषये 'उत्तरेऽहन् द्विरानस्य शुद्धते' इत्यादी, तत्र
तत्तत्तदोदकाधीनप्राप्तिमापेक्षोऽपि निषयः परम अगत्या
स्वीयिते । इह तु अनिहितप्रयोजनलाभात् न नियमः
प्रयोजनमिति ।

नि—'नातिदेशोऽतिदेशो वा यदुपतिप्राप्त्यो, नं वः ।
विहृतौ पुनरुक्तानुपदेशोऽज्ञानारब्ध भवेत् ॥, प्रहृतेर्-
हृतीना च सामान्य स्यात् पुनरुपः । नाम्ने च
शुभसामान्य प्रहृतिः प्रहृताग्निः ॥' ततश्च
पुनर्निधाननैयत्याभावात् अस्ति अतिदेशः ।

साह—'य एव विद्वानग्निं चिनुते' इत्यनेन उप-
सम्प्य चवनरूपमाग्ने. 'अपातोऽग्निमग्निष्टोमेनागु यन्ति'
इति अनारम्भाधीतेन प्रोतिष्टोमशब्देन विधिः इति
सिद्ध द्वितीय (२।३।१०।१२-१३) । अत्रवाग्निष्टोम-
शब्दस्य प्रोतिष्टोमरूपतया पीतुषु अन्त्यापितेन नार ।
तथा अनारम्भाधीतानेन आग्राह्यशब्दानां अग्रा

एकपदादिगोरूपाणां प्राकृतीनां दक्षिणायां शिष्टत्वात्
विहितत्वात् । तस्मात् समुच्चयः ।

विकारस्त्वप्रकरणे हि साम्यानि । ३२ ॥

पूर्वपक्षे सृष्ट्या प्राप्तं तुशब्देन व्यावर्तयन्
सिद्धान्तमाह । यदि 'पुनस्तुष्टो रणो दक्षिणा,
पुनस्तुष्टं वातः, पुनस्तुष्टोऽनङ्गवान्' इति पुनस्तुष्ट-
घाघानं आधानप्रकरणे भवेत्, ततः तत् आधान-
दक्षिणा न वापेत । अप्रकरणे तु आधानप्रकरणान्ता-
भावे तु यत् पुनराधाने पुनस्तुष्टादि विधीयते, तत्
काम्याग्रानं ग्राह्यं नित्यं वाच्यमानमेव निविशते ।
तस्मात् काम्यनेमितिकाधानदक्षिणांस्तान् विकारः
आधानदक्षिणायाः । एवं च पुनराधानदक्षिणया
आधानदक्षिणायाः वाच्यः, न समुच्चयः । निरुद्धः,
अप्रकरणे हि यस्मात् काम्यानि पठितानि इति सूत्र-
पदान्वयः । आधानदक्षिणायाः पुनराधानदक्षिणा विकारः
वाचिका । हि यस्मात् काम्यानि पुनराधानदक्षिणा-
द्वयाणि अप्रकरणे आधानप्रकरणादन्वयं पुनराधान-
प्रकरणे पठितानि इति अन्वितपदार्थः ।

शङ्कते च निपुतेरुभयस्य हि श्रूयते । ३३ ॥

सिद्धान्तं हेत्यन्तरेण साधयति । वतः निवृत्तेः
शङ्कते । ग्राह्यदक्षिणायां स्वरूपतः फलतश्च निवृत्तेः
शङ्का मनसि इत्यादि यस्मात् उभयत्र भूयते । एक-
स्यैव दक्षिणया उभयमिदं दर्शयति धृतिः 'यदेकस्मिन्
देवति दक्षिणाः, उभयोऽपि तेन दक्षिणा प्रज्ञा
भवन्ति' इति । यदि उभयोऽपि दक्षिणा स्वरूपेण
एव दत्ताः विनशिताः, ततः 'उभयोऽपि प्रज्ञा
भवन्ति' इति नाशङ्क्यम् । तस्मात् पुनरुपेवदक्षिणाभि
आधानदक्षिणा वाच्यते इति सिद्धान्तः । के.

● अग्न्याधेयस्य ग्राह्यासकच्यैरग्न्यां प्रापनां
अग्न्यानि । तेन दक्ष्यं नञ् नापिकारः । या २११११८
७९५, ● अग्न्याधेयस्य सोमार्द्रं वरये सौमिकपुनश्चा-
निरुद्धो वरनात् । ७४११९७-१९८, ● अग्न्याधेये इष्टि-
पूर्वेण सोमार्द्रं वा विनश्येत् । ७४११९७-९८, ● अग्न्या-
धेये एक एव पुमान् स्वीमादिवीच्यः अपि सती, न तु द्वौ
पुमानौ । ६१११२२-२३, ● अग्न्याधेये एकरुद्रादग्न्या-

दिगोदक्षिणा विकल्पः । १२४१५१९, ● अग्न्याधेये
'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽस्मीनादधीत' इत्यनेन अष्टाचत्वारिं-
शद्वर्षाणि वेदव्रतानवचरणं विरुध्यते । ११३१
२१३, अर्गुस्तं प्रच्छादयन्तः अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेद-
व्रतचर्यं चरितवन्तः । तत एव स्मृतिरित्यगम्यते ।
११३१२४, ● अग्न्याधेये प्रयाणा निर्देशो भवति 'यमन्ते
ब्राह्मणोऽस्मीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः'
इति । छत्रव्याधने धुतिर्नास्ति इति अनग्निः शत्रुः
असमर्थः अग्निहोनादि निर्वर्तयितुम् । ६१११७२६,
● अग्न्याधेये परमानेष्टिषु परमानपात्रमनुविदेरत्नाकाश
तन्त्रभेदः । स च भान् एवं स्यात्, प्रथमाया भेदः,
उत्तरयोस्तनम् । ब्रह्मरर्चयशामस्य तु तिसृषामपि
सहप्रयोगः । ११११४१११-१४, ● अग्न्याधेये
परमानेष्टिषु 'बुधन्वासांशेः कार्यः, पात्रमन्त्रं सौम्यः'
इत्यादिवाक्ययोः निर्गुणावेव अग्निश्च सौम्यश्च प्राप्नोति ।
बुधन्वान् पात्रकराश्च मन्त्रावेष । २०४११५१०-११,
● अग्न्याधेये ब्राह्मणस्य इष्टिपूर्वस्य सौम्यं वा इष्टुमी
पठौ । अग्नीषोमीयइतिर्मात्रं तु गोमन्त्रं परस्तात् उक्त-
व्यम् । ७४१४११०-१४, १०-१८, ● अग्न्याधेये
सामगानमुत्तमं, आधानस्य याजुर्देविकत्वात् । १११११९,
● अग्न्याधेयगतानि वैरुद्रकान्तीनि पामाणि सर्व-
वाग्नेषु दक्ष्यूर्णपात्रमग्निषु निविशन्ते, न तु परमान-
इति तु एतत् । ११११२१२०, ● अग्न्याधेयगतानां दक्षि-
णायां पुनराधाने निवृत्तिः, न समुच्चयः । १०४१०१०-११,
● अग्न्याधेयगतपराधानेष्टयः न परमानेष्टि-
गन्धनेऽग्नी, तैत्ति आधानमात्रपरान्ते कान्याः । ३११
६११६-१७, ● अग्न्याधेयप्रकरणे गताग्रानामपि
परमान्त्वमिति वाक्येन प्रकरणं चापित्वा अग्नेरेव गुणभू-
तस्यैव वरन्ति । ११११२४२२, ● अग्न्याधेयमष्टुष्टि
यमराजदां चाग्न्यं निरन । ११११२४१२-१९.

● अग्न्यायनग्न्यायः । अग्निहोत्रायां इयुषो
काष्ठदिक्मणि आनीयते । संघट्टः । यथा 'अग्निहो-
त्राया' इयुषो अग्नेरिष्टमपि यजमानेन अग्न्यायने
अग्न्यायनी इति, तथा प्रहृतेऽपि । सादृशी. १०१.

भाष्यं—अन्वयमिः 'य एव विद्वानमिं चिनुते' इति । एव विधाय भूक्ते 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानु यजति, समुपचयेन, तमतिरागेण, त पोडशिना' इत्येवमादि । तत्र सदेहः, हिमयमग्निश्चन्दो यागवचनं ज्योतिष्टोमादिष्व कर्मान्तरं चिनुते इत्याख्यातेन विधीयते, उत द्रव्यवचनः ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधानमिति । किं प्राप्तं ? यागवचनः इति । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गा हि दृश्यते, 'अग्ने, सोम' 'अग्नेः राज्ञ' इति । तस्मात् 'गृहपसदोऽग्नेक्षित्यस्य भवन्ति' इति । यस्य सोमस्य उपसदश्च, तस्य अग्निशब्दो वाचक इति गम्यते । यागस्य एतत् सर्वम् । तस्मात् यागवचन इति । ननु लिङ्गमसाधकं, प्राप्तिरूपता इति । अनोच्यते । 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानु यजति' इति यागमभिनिर्वर्तयति इत्युच्यते । त अग्निमिति विशिनष्टि । तस्मादग्निस्तत्र इति गम्यते । अनुशब्दोऽपि उपसर्गो यजतेर्विशेषकः एवमुपपद्यते, यदि अग्निर्वागः । तस्मात् अनुशब्दः प्रतीयते ।

वा—'अग्निं चिनुते' इत्यत्रापि शेषैव सदेहः । किं अपूर्वशागविधिः, उत चयनप्रानविधानं, उत प्रकृति विद्वत्पुत्र गुणविधान इति । तत्र अश्वशाम्यन्त प्रकरणे पुनस्तर्कानात् उत्तरानामास्य च फलस्य प्रयोजनासम्भवात् सशेषैव नन्वन्तरं कल्प्यते । तथा च पञ्चश्रवणं 'ऋणोत्थेय' इति । न च गुणात् फलमिति शक्यं वक्तुं, प्रज्ञाभ्यामुपपत्तेः । तथा च ऐवान्तिष्ठोत्तमयागविद्वांसि उपसर्गादपि उभयत्र सन्धानमिभूयते । तथा इमानि वचनानि 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानु यजति' इति । तत्र 'अग्निं यजति' इति 'अग्निं यजति' इति—'तत्राप्यन्वयस्यास्य' इत्येव सिद्धान्तमपेयवित्तिप्रयोगविधानं विज्ञायते । तस्यैव च अग्निष्टोमादिष्वन्वयं विशेषणम् । द्वितीयदशमं सारविशेषा विकल्प्यते । अथवा सप्तमिपिरे वाक्ये यन्वयानुवादः एवमन्वयते, यदि उपसर्गाचये किनोति । यजिमद्रचनः । तस्मादुत्तराल्लेखेन यजतिशामानाधिकरण्येन आशयेव अग्निशब्दः ऋतुनामपेयमिति निश्चीयते । अनुशब्दश्च 'य एतेनानिष्ट्वा' इत्यनेन प्राप्त

ज्योतिष्टोमात् पश्चात्तावमनुवदति । यद्वा अग्निं अग्निष्टोमादिसूत्रे, वागे, अनु यजति इत्युक्ते यदि अग्निर्वागः, एवमसौ अनुयष्टुं शक्यते । सर्वं हि तुल्यरूपाणां तुल्यधर्माणां विभागे धर्मापर्यं भवति । तथाया देवदत्तमनु गच्छति इति । यदि देवदत्तोऽपि गच्छति, एवमनुगमनमवकल्पते । तथा अनुयजनमपि । तस्मात् धृतानुमितेनिकर्तव्यतावत्कृतविधानं एतत् इति । पक्षिणे तु ग्याख्याने अग्निष्टोमादिष्वः पश्चात् क्रियमाणोऽयं तद्वत्त्वेन भजति इति फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् । पूर्वैव तु स्वतन्त्रत्वात् 'फलमात्रेण निर्देशात्' (४१३/८१८) इति फलवैधित्यात् पुरुषार्थमिति विशेषः ।

द्रव्यं वा स्याद्योदनायास्तदर्थस्यात् । २२ ॥

भाष्यं—द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्यते । फलमत्र द्रव्यं ? यदेतत् ज्वलनः । अनं शेषं प्रतिद्वयः । चिनुते इत्येषा हि चोदना चयनार्था, न यत्तदर्थं शक्नोति वदिगुम् । चयनेन एव सत्कृत्वे, चितौ स्यामति इति । अनुशब्दश्च पश्चादर्थो भविष्यति, चयने निर्द्वैते पश्चात् अग्निष्टोमेन यागेन यजति इति ।

वा—'अत्यन्तरुदितश्चत्वाद् वाक्यमेवादिमिर्विना । ज्वलनं न परित्यज्य ननुयमिः प्रतीयते ॥' नहि अग्निशब्द उद्भिदापिबत्तौगिकः । नापि वाक्यमेवदत्तवत्तत्त्वव्यपदेशैर्भुक्तः, येन कर्मनामपेयत्वं विशदयते । यत्तु तद्व्याख्यमस्तीत्युक्तं, यवेत्तत्, यदि ज्वलनत्वेन अग्निर्विधीयते । स तु प्राप्तकृतज्ञातः एव चयनसंस्कारतया भूयते । न च तद्रूपेण वृत्तिश्च प्राप्तः, इति तद्व्याख्यान्यताख्यन्तप्रधानं । तस्मात् द्रव्यमेवापिप्रति । 'कतमद् द्रव्य' इति (भाष्ये)—'चयनसामानाधिकरण्यविशेषादिप्रायेण प्रश्नः । सिद्धान्तमयी तु 'प्रीहीनवद्वन्ति' इतिवत् वैषधिरूपेणैव संस्कार्यसंस्कारमन्वयवत्पत्तेर्विशेषः मन्वाऽऽह—'यदेतत् ज्वलनः' इति । तस्मात् अग्निशब्दस्य प्रतिद्वैतप्रारित्यात् विनोतेऽयं यागाभिधानाद्येः अन्यवैयतनामायाश्च, अग्निं चयनेन सत्करोति इत्येतादनेन चोदनायोऽयथायते । तथा च द्वितीया समर्थता भजति । कर्मनामपेयत्वे तु अग्निशब्दोऽवलेखः स्यात् । अनुयजति इति शब्दः कथमिति चेत्,

दुर्येनापि तेन (प्रहरणेन) प्रत्यर्थनं सादिरसादेर्लभ्यते । इह तु ऐन्द्रनाथसादिदेयतादिशिष्टप्रहंस्वरूपस्य अग्रे ईन्द्रदेयतापठिततया सादिरसादित्वं लोभप्रसिद्धागमात्तेन तत्पररूपज्ञानार्थेणाद्वादशाहप्रकरणे व्युद्धान्मानस्येन प्रहरणामानन्तर्यवर्तनेन आनर्थक्यमात्रात् न तन्मात्रेण प्रत्यर्थनस्यापि स्वाम् इति वाच्यम् । एवमपि 'ऐन्द्रनाथः' इत्यादिद्वितीयाद्ययोगात् कार्यावश्यकत्वात्तत्प्राप्त्यनेन तद्व्याप्ये प्रत्यर्थनेऽपि तद्व्याप्यस्यैव तात्पर्यस्त्वनौचित्यात् । केवलस्वरूपज्ञानार्थेण तु व्युद्धान्मानान् स्वप्राधान्येनैव प्रहणामान्मानं स्यात्, न तु तत्पर्यवश्यकत्वात् । तस्मादिह चरितपरामानन्तरात् ऐन्द्रनाथसादिप्रातिस्विन्नविधीना नन्वर्थतात्पर्येण प्रवृत्तानां प्रसङ्गात् स्वरूपज्ञानद्वारा कामसंयोगमात्रवेऽपि उपपन्नत्वमात्रं, न तु एतावता कामार्थत्वमेवेति । किञ्च 'वार्ध' इत्यादिशामान्यविधायिनां न साक्षात् प्रत्युत्पत्तिः, किं प्रातिस्विन्नविधिद्विद्वानां पुनरामानानर्थक्यमन्तरात् कदापीत्यर्थः । तन् वर सत्कारकान्तरात् प्रत्यर्थनस्त्वन, पुनरामानमपि च उत्कृतीत्या उपपन्नतांमयोः काम्य-गुणाप्रवादिषु प्रति आभयकल्पान्तमेव भवेन्नयेव, इति कथं तदानर्थक्यम् । तस्मात् प्रत्योक्तमेव प्रयोजनम् । सूत्रार्थस्तु— ऐन्द्रनाथत्वं गुरुरेव उपपन्नतया-मयोक्त्यर्थं शुक्रादेरप्यर्थः स्यात् धाराप्रहापिकरिण तास्यैव काम्याप्रतावेगत्वेन वृत्तात् इति ।

धि— स सर्वादावेन्द्रनाथादौ वा, ऽनादिदेयतः । सर्वादानाभ्यां, ऐन्द्रनाथस्येति धृतेरपि ॥ स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः, सर्वादी उपपत्तिरपि पुरस्तात्, ऐन्द्रनाथादौ वा स्यात् इति सत्यम् । अत्र अविशेषतः सर्वादी इति पूर्वपक्षः । धाराप्रहाभाभवात् 'धारेवमुक्त' इति धृतेः उक्तत्वाच्च ऐन्द्रनाथादौ प्रतिकर्ष इति सिद्धान्तः ।

भाट्ट— प्रतिकर्षोऽपि श्रष्टृपक्षेनेव प्रमाणमात्रात् महाप्रहरणेन सर्वप्रहणमेवाभ्यक्षणेनोपपत्तेः, 'वाक्य एषा' इत्यस्य च प्रयोजनान्तरसम्बन्धेन महाप्रहरणाभ्यक्षणादुपपत्तेः सर्वादित उक्तश्रुतार्थमात्रमुपैष्यति । इति प्राप्ते, सप्रवृत्ताद्युक्तप्रयोजनस्य दूषितत्वेन प्रयोजनान्तरस्यापि अगन्तव्यपरिणामादन्तरात् प्रयोजनमात्रं, तत्प्राप्तये च

तेन धाराप्रहाप्येवाभ्यक्षणेनोपपत्तेरप्येव पूर्व गुणादेः प्रतिकर्षः ।

न्यायविन्दुः— अविशेषात्सर्वादितः गुरुरप्यहः, इति प्राप्ते, ऐन्द्रनाथसादिधाराप्रहाभा प्रवृत्ततात्तदाप्रतिश्रुतेर्युगाप्रतापत्तेः निर्णायते इति न सर्वादितः प्रतिकर्षः । इदमेव चक्ष्यमाणानां 'ऐन्द्रवायव्यामां प्रहा भवन्ते' इति वीर्तनस्य प्रयोजनं यत्तद्व्याप्यत्वमप्येव इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'काम्येऽपि न स्यात् सकलमेवेत्यर्थः ।' प्रतिकर्षणम् ।

शंकर— 'सा तु धाराप्रहाभ्यां ।' सा अमरा ।

॥ अमरा — (सू. १०।१।६२) अग्रे आदौ इत्यर्थः । ज्योतिषोमादौ वे धाराप्रहा गृह्यन्ते, तेषु को प्रह आदौ प्राक्कः इत्यत्र सामभेदेन भेद उक्तः । यदि रथ-तरणमा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायव्यामां प्रहा गृह्यायात्, यदि बृहत्तामा गुणमात्रं, यदि जगतामा आप्रवगा-श्रवत् इत्यादिना । बृहत्तामावे गुरुप्रहः आदौ गृह्यते ततः ऐन्द्रवायव्यामां परं सर्वम् । तद्विद अमराभाष्येन गृह्यते । के. ॥ अमराभाष्या एषा देशो निश्चिताः, यत् उपपन्नतांमनोव्यामूर्त्यै पुरस्ताच्चैन्द्रवायव्यस्य । भा. १०।१।२०।००. ॥ अमराभाष्यविधिः द्वादशाहस्य समुद्रस्य स्पष्टीकृत्या भवेत्प्रतिकर्षः । रथतरणमावेऽपि ऐन्द्रवायव्यामां, बृहदभावेऽपि गुणमात्रं इति । यथा गर्गविष्णवे बृहत्तामाभ्यामावेऽपि गुणमात्रम् । वि १०।१।२१

॥ अत्रमेव तात्पराच्छेदनत्वेः प्रयोजकः, न मूलम् । भा. १०।१।२१।८-९.

॥ अमराभाष्याऽनपराधः स्यात् । १०।१।२१।२. अत्र पूर्वपक्षस्य पूर्वपक्षः शेषरूपाद्यन्तरपरामर्शार्थेन अन्तर्गमनीयः । गृ. पु. १।४८.

॥ अमियवती प्रतिपत्तिं प्राप्तीं नैमित्तिकीं अप्रविशते एतादेः नापुष्टेयं, किं अन्त्येन प्राप्य । भा. १०।१।२१।२-६। ॥ अमियवती बृहत्पक्षस्य प्रतिपत्तिं कुर्यात् । अमियवतीप्रवृत्तां 'प्रयुगे वाचो अमिकः' इत्येताम् । भा. सोम. १०।१।२९.

तमतिराजे, तं द्विराजे' इत्याचुस्त्रवाक्येषु
अग्निष्टोमादियज्ञानां अभ्यन्वयजनत्वरूपगुणज्ञानात् । नहि
अभ्यन्वयजनत्वं अप्रेरयागवे अवकल्पते, 'देवदत्त-
मनुगच्छति यज्ञदत्तः' इत्यादौ तुल्यक्रियायोगे एव
अनुशब्ददर्शनात् । अतश्च अग्निसंज्ञकस्य यागस्य
सम्बन्धेव विधौ यौरवात्, विद्वद्वाक्ये एव चिनोतिना
रक्षणया तद्विधानम् । स च अभ्यक्तात्वात् ज्योतिष्टोम-
विकारः । उत्तरवाक्यैश्च तस्य ऋत्यङ्गत्वसिद्धिः ।
'इदमग्निमिदं चिनोति' इत्यनेन च चयनस्य प्राप्तत्वात्
चिनोतिः निर्णयति यत् अनुवादश्चयनस्य । इति प्राप्ते,
'पाकमनु भुङ्क्ते' इत्यादौ तुल्यक्रियायोगाभावेऽपि
अनुशब्ददर्शनात् न तदनुचोदेन अग्निशब्दस्य चयन-
शब्दस्य च यागपरत्वं कल्पना युक्ता । अतो विद्वद्वाक्ये
चयनमेव अग्निसंस्कारार्थं विधीयते । अग्निशब्देन च
यद्यपि वाक्या प्वहनः एवाभिधीयते, तथापि
सदर्थत्वे वैयर्थ्यापत्तेः त्रिकलक्षणया आहवनीयारिपर-
त्वावसायात् तदुद्देशेनैव चयनं संस्कारकतया विधीयते ।
परस्परं च सामान्यात् चयननिष्पादितत्वाङ्गित्वापन्नरूपः ।
स्थापितस्याग्निः उपयोगावेशात् 'अथातः' इति वाक्येन
सह ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधानम् । तन हि अग्निशब्देन
चयननिष्पादितत्वाङ्गित्वास्थापितः अग्निः चयनमेव वा
रक्षणया अभिधीयते । अग्निष्टोमशब्दश्च जातिन्यायेन
संसारचनोऽपि ध्यतिष्ठान्वाचेन ज्योतिष्टोममेव प्रचुरप्रयो-
गादिमन्त्रे, पार्थशब्द इवाङ्गुलम् । अतश्च ज्योतिष्टोम-
तमेव द्वाष्ट्यात् उद्देश्यताऽवच्छेदक, न तु अग्निष्टोम-
संज्ञाकल्पमपि । यद्यपि चयनस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगमन्त्र-
त्वात् अनुष्ठानसादेष्टयादेव तदङ्गत्वसिद्धिः, तथापि
'पशुनामभिवन्ती' इत्यादियान्यैः अग्नेः
काष्ठतायागमात् ऋत्यङ्गत्वप्रतिप्रसक्तं तत्र निरूप्यते ।
अपं चाग्निः प्रवृत्तिः । अग्नेः सोमगच्छेत्तत्वात् इत्यादि-
वचनाद् वैरागिः । अग्निपक्षे च 'उत्तरवेद्यां
ह्यभिधीयते' इति वचनात् उत्तरवेद्यां समुत्थः ।
तदभावे चोत्तरवेदिमन्त्रं 'उत्तरवेद्यामग्निं निदधाति'
इति वचनात् । अतश्च 'समुत्थयेन' इत्यादिवाक्यानि
वैकल्पिकत्वात् विवृतिविशेषे तत्तियमन्त्रार्थं चयनाभित-

वयेनाकारतादिफलार्थगुणानां प्राप्त्यर्थकानि च इति
दत्तमे (१०।८।११।१३-२८) वक्ष्यते ।

न्यायविन्दुः—'य एवं विद्वानग्निं चिनुते'
इत्यत्र अग्निसंज्ञकयागविधिः, चिनोतिस्तु 'इदमग्निमिदं
चिनुते' इति वाक्यप्राप्त्यनुवाद्यो निर्णयति यत् । अग्नि-
शब्दस्य यागनामत्वं च 'अथातोऽग्निमिष्टोमेनानु
यजन्ति' इति वाक्ये यदग्निं यजति तदग्निष्टोमेन
इत्यग्निसंज्ञकस्यागानुवादेन अग्निष्टोमसंज्ञायविधानादवगम्यते ।
एवमनुयजन्ति इत्यपि गमकं, अग्रेयांगरूपताभावे तमनु
यागान्तरयोऽवसंभवात्, 'देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्तः'
इत्यादिवत् एकनातिपयोरेव तथा स्व्यपदेशात् । इति प्राप्ते,
अग्नेः चयनसंस्कारमात्रमेवान् विधीयते । तस्य 'अथा-
तोऽग्निं' इत्यादियाक्यैः कृतसंयन्त्रः क्रियते, न तु
अग्निशब्दः अभ्युत्पादनागमपेक्षम् । अनुयजति इति तु
चयनानन्तर्येणापि उपपद्यते, 'पाकमनु भुङ्क्ते' इति
विज्ञातृत्वेऽपि प्रयोगात् । इति सिद्धान्तः ।

अणुहन्—'नाग्निना नाग्निं वदेत् ।'

शंकर—'अग्निर्गुणो न यन्मिमतः ।'

॥ अभ्यन्वाधानं ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयारिदु
देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम् ॥

प्रहार्थं च पूर्वविष्टेस्तदर्थत्वात् । ११।१।१२।१४ ॥

प्राच्य—पूर्वोक्तं अभ्यन्वाधानं सौमिकं प्रसङ्गात् ऐधि-
केयु कार्यं साधयतीत्युक्तम् (१४।१।१०।१९) । तद्विद्वाना-
माभिप्रेते । धारणार्थत्वात् तस्य प्रसङ्ग उक्तः । न च
तत् केवलं धारणार्थम् । किं तर्हि ? धारणार्थं च देवतापरि-
ग्रहार्थं च । एवं हि दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'ममग्ने
वचो विह्वेष्यस्तु इति पूर्ववर्ति यज्ञाति, देवता एव
तत् पूर्वचुर्यदीताः श्रोतृन् यजते' इति । तत्र यद्यपि
धारणार्थं सौमिकेन प्रसङ्गात् सिध्यति, (तथापि) देव-
तापरिग्रहार्थं तत् दर्शपूर्णमासिकं ऐधिकेयु कर्मयु कर्त-
व्यम् । आह, नैतत् युक्तम् । देवतापरिग्रहार्थमपि प्रसङ्गा-
देव सिध्यति । ननु ? इष्टेस्तदर्थत्वात् । सोमेऽपि
दीक्षणीयेष्टिः देवतापरिग्रहार्थं श्रूयते 'आग्नेयेज्यामेकाद-
शङ्गालं निर्वपेत् दीक्षिष्यमाणः, अग्निः ममनो देवतानां,
विष्णुः परमा, यदाग्नावैज्यमेकादशङ्गालं निर्वपति,

वयमम् । तदुपकारार्थं च तदुपकारप्रयोजकवत् । तेन
प्रधानाद्वाह्यामिदमभादेः प्रथमोपकारजनकत्वेऽपि
नाम्यासिः ।

अत्रेदं बोध्यम् । पुरुषार्थवत्त्वलक्षणेऽपि काम्यकाले
उपनयनाद्याधितपञ्चमर्पादौ, काम्यजातौ च दधित्वादि-
रूपायामप्यासिः, तथैव ननु पठेयत्वात् । अतएव त्वलक्षणे
पूर्वोदाहृतगोदोहनादावप्यासिः । किंच आधानाध्ययन-
योऽभ्यसिद्धत्वेन तन्मरणोक्तेः तत्र न त्वर्थत्वलक्षणाति-
व्यासिः । एतैर्नेतिकर्तव्यत्वात्वेनान्वितत्वं अन्वर्थत्व,
तद्विधाय पुरुषार्थत्वमिति शास्त्रदीपिकोक्तमपि परा-
क्तम् । आधानाध्ययनयोः पुरुषार्थत्वस्यातिव्याप्तौ ।
सिद्धपदार्थस्य होमादेरिति कर्तव्यत्वात्वेनान्वितत्वाभावात्
तत्र लक्षणद्वये न मेधाति-आध्वव्यापकापेक्षेयम् । तस्यापि
व्यापारावित्स इतिकर्तव्यतात्वमिति यदि विभाष्यते,
तदा इदम् उभयार्थत्वात् तत्र तद्विधत्वाभावात्
पुरुषार्थत्वलक्षणस्याप्यासिरिति ध्येयम् ।

(आहूतविक्रान्तपदार्थाव्यवस्थामनूय दूषयति -) के-
चित्तु स्वयमार्थितत्वात्तदुद्देश्यतानि कृतिविधेयतायास्तत्त्वं
पुरुषार्थत्वं, स्वयमार्थितमित्यनुद्देश्यतानि कृतिविधेय-
तायास्तत्त्वं अन्वर्थत्वम् । अत्र स्वयमार्थितत्वं पूर्ववत् ।
उद्देश्यताविधेयत्वं च स्वरूपसम्बन्धरूपे, न तु साध्या-
नुष्ठेयताविधेयम् । एतेन कालादावनुष्ठेयत्वाभावेऽपि
नाम्यासिः । न वा पुरुषार्थेण अन्वर्थताविधिषु दोषाभावे
दूदेतेन तत्तद्विधानविधानेऽप्यप्यासिः । आधानाध्ययन-
योस्तु स्वयमार्थितमित्यन्वर्थकान्तेदोशन विधानात् नान्य-
र्थत्वस्वीकारेऽपि न दोषः । 'कश्च पुरुषार्थत्वात्'
(१।१।१५) इत्यत्र तु पठे पुरुषार्थत्वप्रकारे आह्वय-
व्यापारवद्वाच्य इत्याहुः । तदपि यथाश्रुतं न तापीय ।
'अयम्' इति प्रत्ययस्य लिङ्गकल्पितभूत्या स्वयमार्थित-
स्वगोदेतेन विधानात् तत्र पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्तेः ।
अत एव स्वयमार्थितमित्यनुद्देश्यतानि कृतिविधेयता-
त्वाभावात् अन्वर्थत्वलक्षणस्य तत्त्वतोऽपि । किंच 'हीपिति
वृष्टिकामाय निधनं कुर्वाणः' इत्यादौ वृष्टवानुद्देशेन
स्वयमार्थित्वोभरीयनिधनाधारवत्त्वधेन विधीयमानेषु
हीपादिषु लक्षणस्यातिव्याप्यत्वात् (पुरुषार्थत्वलक्षण-

स्यातिव्याप्तिः, अन्वर्थत्वलक्षणस्याप्यासिः शेषार्थः) । नहि
तेषां पुरुषार्थत्वमिदम् । चाप्यामेदेन होमरीयनिधनाधा-
रतया विदिताना हीपादीनामनियमेन वृष्टपदं होमरीय-
निधनाधारवत्प्रती 'हीम्' इति वृष्टिकामाय निधनं कुर्वाणः
'अर्थित्वान्नायामाय' 'ऊ' इति स्वर्गनामाय' इत्यादि-
वाक्यैः तत्तत्पदार्थोभरीयनिधने हीपादीनां नियममात्र-
करणम् । अत एवोक्तसमर्थेन वृष्टवानुद्देशेन हीपादेरपि
वस्तुतः तत्तत्पदार्थोभरीयनिधने आधारतया हीपादिनि-
धने एव तत्तद्विधितत्वरूपम् । न चैवमपि वृष्टिकामादिपदेन
वृष्ट्यादिस्वाधनोभरीयलक्षणया तद्वीयनिधनाधारवत्त्वमर्थेन
हीपादिविधिरलु । तथा चोद्देश्योभरीय स्वयमार्थित-
त्वाभावात् नाप्याप्यनिधनासी इति वाच्यम् । औत्तर-
कालिकनियमविधिपरान्तरोधेन गुणधर्मवच्छिन्ने लक्ष-
णाया अन्याय्यत्वात्, तदपेक्षया अपूर्वविधित्वादायस्य
होमराधिरलूपवैयर्थ्यमित्यस्य (१।२।१३) फलान्तरोद्दे-
शेन हीपादिविधेरेव वृत्तत्वेन तद्विधिरलुकिद्वानुप-
पत्तेः । अतो नियमविधिपरम् तद्व्यतिदान्तस्कोतप्रकारे
एव कालार्थमिति त्वेवैव उपपन्नमेव प्रतिपादितम् ।
अतः कथं स्वैकस्मिन्लक्षणरूपेण युज्यते । अत एव
तदुक्तरीत्या तद्विधानविधानम् । वस्तुतः 'हीपिति वृष्टि-
कामाय निधनं कुर्वाणः' इत्यादौ न वृष्टवानुद्देशेन निरुक्त-
स्वयमेव हीपादिविधिः, तथापि वृष्टिकामाय निधनप्राप्तया
श्रुतत्वा वृष्टेर्दूष्यतया अन्वयायोगात्, वृष्टिकामपदे वृष्टि-
लक्षणपदेऽप्युक्त्या । कर्मत्वलक्षणाऽऽपत्तेः । अतो लक्षणा-
द्वयपक्षेनद्वेषेण प्रसिद्धिभेदपक्षे वृष्टिशेन निधन-
लक्षणया तद्देशेनैव हीपादिविधिर्बुद्धः । निधनरीतर-
द्वितीयया कर्मव्यवस्था शक्यतेऽनेन तत्त्वलक्षणाप्रसङ्गे ।
न चास्मन्मते वृष्टिकामादिपदे कर्मधारयान्तीनामत्र
लक्षणाप्रसङ्गमिति वाच्यम् । तथापि वस्तुतः
अन्वयवत्तावच्छेदनात्मनश्चिन्तनार्थं लक्षणपक्षेण निधन-
पदेनैव स्वयमार्थित्वान्तेदोशमिच्छित्तिनिधनलक्षणाया
उचितत्वात्, विधिसिद्धिर्निगम्य पदरोदोदयमपेक्षये
अन्येन विग्रहप्रदत्तं तत्त्वत्वान्नोपायः । अति च मर-
मते निधनपदानुगतो निधनोऽन्यः । न च पुरुष-
तापस्यैवैव तदुपयोगः, निधनार्थविधनानुपपत्ति-

मन्वाधानम् । यद्वा तन्मन्त्रपथमपश्ये दीक्षणीयाया कर्तव्यमेवान्वाधानं ततः परं तु न कर्तव्यम् ।

सोम—यतोऽवतवैलक्ष्ण्यात् संगतिः । देवतापरिग्रहादृष्ट्वादेऽपि देवतासंस्कारकृत्वात् सच्छ्रुताया एव तस्याः कर्मोपयोगेन पञ्चपुरोडाशे मान्यनृणाञ्चाद्यष्टोपनायोरजीरनत् भाव्युपजीरनासमवात् दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहार्थमन्यन्वाधानं कर्तव्यम् । सूत्रार्थस्तु—पूर्वमन्वाधानं प्रह्वार्यमपि निवर्तेत दीक्षणीयाया अपि तदर्थमेवादिति ।

वि—‘परिग्रहाय देवतामन्वाधानं भवेन्न यः । अतिद्वान्प्रवे, नैर्न वैश्वदेवेन सिद्धितः ॥’

भट्ट—यदुक्त अन्यन्वाधानस्य धारणार्थेनान्तं सोमाङ्गेष्ट्यादिषु अन्यन्वाधानं न विद्यते इति, तद्वसिष्ठा समाधीपने । नान्वाधानं अग्निधारणार्थं, अपि तु ‘देवता एव पूर्वैर्गुणैर्वा शोभते यजते’ इत्यर्थवादवशात् देवतापरिग्रहार्थम् । अत एव ‘ममाग्रे वर्च इति पूर्वमग्निं परिग्रहति’ इत्यत्रापि ‘इध्याना,’ इति मन्त्रवर्णाश्रयात् परिग्रहक्षितान्यन्वाधानेन प्रथमं अग्निदेवतोपलक्षिताः सर्वाः प्राहुता देवताः सञ्चुर्यात् इत्यर्थः । अतश्च आनुपक्रिये अग्निधारणे जायमानेऽपि तदर्थत्वाभावात् सोमाङ्गेष्ट्यादिषु देवतापरिग्रहार्थं पठित्वमेव अन्यन्वाधानम् । इति प्राप्ते, यद्यपि ‘देवतापरिग्रहार्थं तत्, तथापि तनुज्यन्त्यामयता ‘अग्राज्येनमेवादृष्टरूपेण निर्वपेत् दीक्षिन्मयाग, अगिरामो देवताना निष्णुः परमः देवता एव तदुभयतः परिग्रह्य कैशितः’ इति दीक्षणीयानाक्षरीपे तस्या अपि देवतापरिग्रहार्थत्वावगतेः युक्तमेव प्रवृत्तः । ‘दीक्षिन्मयाग,’ इत्यत्र च उत्तराश्वत्थमास विरक्षितः, न जन्त्य इति तथापि कथं चित् शाल्वाश्वत्थोपलक्षितः । अत्र च ‘दीक्षाः सोमस्य’ इति वचनात् तस्याः प्रधानमाश्वत्थत्वावगतेः तदेवतापरिग्रहमात्रेण नाद्वेयतापरिग्रहः प्रसज्यते, इति वाच्यम् । दीक्षायाः प्रधानमाश्वत्थत्वेऽपि तदज्यदीक्षुर्न दीक्षणीयायाः आश्वत्थदिक्षेदेवतापदसंज्ञेये प्रमाणमात्रेण अद्वयप्रधानसाधारण्यदेवतापरिग्रहार्थत्वावगतात् । यन्तु अत्र सूत्राण्यदिभिः अग्नीहोत्रे दीक्षणीयायाः प्रधानमाश्वत्थं प्रधानदेवतायां

वैश्वदेवप्रदीक्षाया विश्वशब्दस्य सर्ववाचित्वात् सर्वेषामेव देवताना देवतात्वाप्रतीतिः अत्रदेवतानामपि तत्पारिग्रहेण परिग्रहात् प्रसङ्गोपपत्तिः इति समाहितं, तत् विश्वदेवशब्दस्य ‘आदित्य-विश्वसवः’ इति त्रिकाण्डीत्यारणेन गणविशेषे रुढत्वावगतेः दीक्षणीयायाः देवतापरिग्रहार्थत्वावगतेः प्रधानमन्त्रार्थत्वे प्रमाणमाश्वत्थ उपेक्षितम् । अतो देवतापरिग्रहार्थत्वावगतेऽपि युक्त एव प्रायणीयादिषु प्रवृत्तः । दीक्षणीयाया तु तस्यामश्वत्थया देवतापरिग्रहस्य अजातत्वात् कर्तव्यमेव तदेवतापरिग्रहार्थं प्रादुर्गतमन्वाधानम् । यस्तुतच्च दारिकान्वाधानवचने अग्निपदस्योपलक्षणाश्वत्थे प्रमाणमाश्वत्थं लिङ्गोपलक्ष्यभुक्त्वा अन्वाधानस्याग्निधारणमाश्वत्थप्रतीतिः, दीक्षणीयायाश्च तदुभया दीक्षायाद-क्त्वावगतेः नोभयोरपि देवतापरिग्रहार्थत्वं । अर्थवादस्तु उभयत्रापि एवकारोपपन्नत्वात् अङ्गकणेन न प्रधानदेवतायाः सन्धावप्यन्यत्वात् तमेव परिग्रहतोऽप्येवमस्तुतिमात्रम् । अतश्च सोमार्थमिधारणेनैव दीक्षणीयायामपि प्रवृत्तसिद्धेः तस्यामपि नान्यन्वाधानम् ।

न्यायविन्दुः—अन्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि ‘ममाग्रे वर्च इति पूर्वमग्निं गृह्णाति देवता एव तत् पूर्वैर्गुणैर्वा शोभते यजते’ इति भुक्तेः । अतः प्रायणीयादिष्वपि तदर्थमन्यन्वाधानं कार्यं इत्युक्तान्ते प्राप्ते, अग्निधारणरूपदृष्टकसमवे सति अद्वेयदेवतापरिग्रहार्थत्वावगते अर्थवादत्वात् कल्पनाया असमत्वात्, समवेऽपि वा दीक्षणीयत्वे सति सिद्धिः । ‘अग्निस्त्वतो देवानां, विष्णुः परमः, देवता एव तदुभयतः परिग्रह्य दीक्षते’ इति तदर्थवादवशात् । यद्यपि ‘दीक्षा सोमस्य’ इति वचनात् सोममाश्वत्थं दीक्षणीया प्रधानदेवता एव गृह्णाति, तथापि तत्र विश्वदेवदेवतासत्त्वात् अत्रदेवता अपि गृह्णाति । अस्मिन् पक्षे दीक्षणीयाया पठित्वमेव अन्यन्वाधानं स्वदेवतापरिग्रहार्थं, ततः परं तु न कार्यं इति विशेष इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—‘अन्वाधानमप्या न च देवतापरम् ।’

शंकर—‘दीक्षोर्ध्वाऽन्वादिनिर्न न ।’

अग्निधारणात् देवतापरिमहः । १२।४।७।१९, अग्न्य-
न्यापनेन देवताः परिष्कृन्ते, नाजिना । एवं ध्रुवते
'यः पूर्वेषुः अग्निं पृच्छति स वै श्रोभूते देवता अभि-
यन्ते' इति । १२।४।७।२५, * अग्न्यन्वाधानस्य
देवतापरिग्रहार्था वाक्यस्येति श्रूयते । ममाग्रे वर्वो
विहवेष्मस्तु इति पूर्वमग्निं परिष्कृति देवता एव तत्
पूर्वेषुः परिगृहीताः, श्रोभूते यन्ते' इति । तत् परि-
ग्राह्यमपि अग्निधारणायै भवत्येव । १२।२।४।१८,
* अग्न्यन्वाधानादिरूपे प्रथमपदार्थे याजिन्ना
दर्शपूर्णमासास्मत्स्य प्रसिद्धिः । भाट्ट. १।१।११,
* अग्न्यन्वाधानादीनां परिष्कृमाणं प्रधानं निमित्तं,
स्त्रिष्टुवादीनां तु कृतम् । अग्न्यन्वाधानादि प्राणुनावर-
णात् साधारणं सर्वेषां सृष्टं कृतम् । दुष्. ५।१।५।८.
॥ 'अग्न्यादयो पञ्चारीनां प्रसिद्धा ये प्रकाशनाः ।
न ते मरात्वरूपा हि मरात्वरूपनपेक्षणात् ॥' ऋजु.
८. २२९.

॥ अग्न्यादिदेवतापदप्रयोगेऽपि न सप्तदश-
प्रज्ञापतिर्यभक्तः ॥

'अग्रेऽनुमुदि' इत्यादाविव 'अग्निं यज' 'ये
दनामहेऽग्निं' इति सप्तदेवतानाम्ना योगे सप्तदाक्षरत्व-
मङ्गापत्तेः नियमादग्रिरोभात् अभुतत्वेने भानामात्रात्
आफाङ्धितस्यैवपदस्य 'छिनद्मि' इत्यादिवत् अर्धा-
धाहर्णाणि उपपत्तेः अग्निपदस्याप्याहारऽपि तस्य
भेदादौ प्रतिवचनान्ते एवैव नियमेऽपि मानगमात्
ह्रस्वसप्तदाक्षरायेन तौ प्रयोगौ, इति प्राप्ते, सर्वदेवता-
पदसाधारणग्रामादापि सप्तदाक्षरत्वोपपत्तेः अर्धा-
ध्याहारस्य निरुक्तत्वाच्च देवताविशेषपदमन्त्रेण याग-
रिपोऽपिपक्षेतरमात्रेण अनन्तपथिरणसिद्धाशयैरग्रमङ्गा-
पत्तेः देवतानामाप्तदेवताः । अत एव शास्त्रान्तरे
'अनुष्मा अनुमूर्ति' 'अनु यज' इत्यादिवचनैः
देवताचामपितीगोऽग्रः अदःशब्दः श्रूयते ।
'अगामेदि' 'अग्निष्मन्नु' 'इदमहमनुय' इत्यादिवचनैः
देवतापदस्योर्गर्भस्यपिपक्षोऽपि पक्षान्तेऽपि ।
यत् 'विद्मर्गनुयन्ते' मूले "यत् त्वनुयन्ते यज इत्ये-
वमेति म्यास्यानि स्यात् यजपदेत्येव नृणां

'मास्तसावयन् मरुद्भ्योऽनुवृत्तीसाधाय मस्तो
यजेति ब्रूयात्' इत्यादिशास्त्रात् अन्यत्रापि देवता-
पदार्थाः " इति तत् शास्त्रान्तरे 'तृणपातं यज'
इत्येव पात्रात् तस्मिन्धार्मिकत्वेन पूर्वस्य, इतरस्य
तु विधिरूपत्वेनापि उपपत्तेः विपरीतसाधकं इति
तद्वैरोक्तम् । संक्षेप. २।३।२.

॥ अग्न्याधेयम् । अग्नीनां आधानं स्थापनमेव ।
सपत्नीकस्य सपुत्रस्य गृहस्थस्य अग्निहोत्रहोमदर्शपूर्ण-
मासेष्टिस्रोतिष्टोमादित्सर्वश्रौतकर्मोपनानार्थं प्रथमं नयः
पञ्च वा अग्रय विधिना स्थापनीयाः अग्निम् कर्मणि ।
अनेन कर्मणा सृष्टेतेषु आहवनीयाद्यग्निषु श्रौतानि
कर्मणि भवन्ति । इदमेव आधानं, अग्न्याधानं, अग्न्या-
धेय इति शब्दैरुच्यते । के. * अग्न्याधेय अग्निप्रयुक्तं न
कर्मप्रयुक्तम् । सर्वकर्माण्यास्तु अग्रयः । इति सर्वार्थमित्यु-
च्यते । भा. १।६।५।१५, * अग्न्याधेय न पत्रमानेष्टयमे
किन्तु पत्रमानेष्टय एव अग्न्यर्थाः । १।६।५।१२.

॥ अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके शुण्विकादे
दक्षिणादानमधिकं स्याद् वाक्यसंयोगात् ।
१।३।५।३० ॥

आधाने 'एष देवा, पञ्च देवाः, द्वादश देवाभ्युर्वि-
शतिर्देवाः, शव देय, सवस देय, अपरिमित देय'
इति दक्षिणा भूता । अयं 'येऽग्नीनापाय भाग्यग्यानि
पुनर्ग्यानि वा जीवेत स पुनरपदोत' (मानिः हानिः
नाशः) इति नैमित्तिक पुनराग्न्याधेय भूतम् । तत्र
नैमित्तिके पुनराधेये शुण्वस्य प्राट्टदक्षिणायाः 'पुन-
र्विपृत्तो रथो दक्षिणा' 'पुनरुन्मूत मरतो दक्षिणा',
पुनर्ययुषोऽनृद्वान्' इति वाक्येन विपारे वापे
प्राप्तेऽपि, दक्षिणारानं अविशं ज्ञात् वाक्यसंयोगात्
'उपयोर्दत्तानि अग्न्याधेयिरीश्व पुनराधेयिरीश्व' इति ।
तस्मात् पुनराधाने प्रथमाग्न्याधेयिकया, पुनराधेयिकया-
श्वेति उपयोर्दक्षिणयोः समुच्चयः, न तु अग्न्याधेयिकया.
पुनराधेयिकया वाच. इति पूर्वपक्षः ।

शिष्टरग्न्येतरासां यथास्थानम् । ३१ ॥

पूर्वपक्षे साध्यान्तरमाह । यथास्थानं स्थानं प्रथम-
निक्रम्य कर्मानुसरित्व इत्युक्ता वैजुनीयो निधानं

प्रयोगसिर्भूतत्वावगमात् काजयेत्यस्यै इव तज्जन्मरामाभू-
 र्यत्वेरपेऽपि आनधंभ्यान् प्रकृतप्रवृत्तिवशात्केन, वैमृष-
 न्यायेन (४।३।११) वा ब्रह्मस्यतिगम्य नापूर्वसाधनीगू-
 णाजयेयोद्देशेन विधानं, अपि तु स्वाश्रयभूतकृताधनी-
 भूतराजयेयोद्देशेन । तत्र च मिश्रितोद्देशेन विधानेऽपि
 विशेषोद्देशेन विधानस्य आश्रयनस्यातु स्वाश्रयो-
 द्देशेनोपि ब्रह्मस्यतिगमिविधिरिति सर्वोपेय स्वयंप्रापित-
 कृत्तुद्देश्यतामदित्यस्येतेषु ब्रह्मस्यतत्त्वे न योक्तव्योपादि-
 स्थानीयमनरे हीणादौ चातिश्रुतिः । अपूर्वसंश्लिप्तप्रवृत्ति-
 तन्त्रार्थानलक्षणे चास्मिन्निति मूलमनीश्वर्ये तत्रा पुरुषा-
 र्थानलक्षणे स्वीद्देश्यताऽनन्यच्छेदकस्य स्वयंप्रापितविरोध-
 णम् । स्वार्थं पुरुषार्थत्वेन प्रमितवत्तम् । स्वाश्रयतादेस्तु
 पात्रजयेयादिनिवृत्तिवृत्तिवशात्तुद्देश्यताऽनन्यच्छेदकग्राह्यति-
 स्यातिः । स्वयंप्रापितमिष्टपुरुषोद्देश्यतातिरूपितविधेय-
 तावत्तत्र च कल्पधर्मम् । अतो ग्राह्यतातिः । ‘अनन्य’
 इत्यस्य च अपूर्वस्योद्देशेन विधौ अपूर्वोद्देशेन
 विधेयत्वात्तुद्देश्यतामादाय सर्वमनन्य-
 त्वम् ।

तद्योगविधमन्त्रद्वयं प्रत्येक द्विविधम् । सिद्धरूपं
 किरारूपं चेति । तत्र श्रीपादिकं सिद्धरूपं कर्त्तव्यम् ।
 किरारूपं कर्त्तव्यं प्रयाजावगादादि । एष सिद्धरूपं पुरुषार्थं
 दक्षिणोद्गतादि । किरारूपं पुरुषार्थं ज्योतिर्भ्रातृवर्णपूर्णा-
 मागादि । किरारूपकर्त्तव्यं च द्विविधं सन्निपातोन्मत्तक,
 आरुह्युपहारकं चेति । तत्र द्रव्येतादन्त्यतरनिशोद्देशकता-
 निरूपितविषयतासाधितं उक्तं सन्निपातोन्मत्तकम् । यथा
 प्रोक्तश्रुतभासापुत्रोद्गतादि । 'अग्नीलोभस्य वयस्य
 प्रवर्धमातीनोप वयस्युत्प्रेक्षागमेनादरावकायं निर्वपेत्' इत्य-
 नेनोक्तः । पशुपुत्रोद्गतायागो हि स्त्रीतोद्देशेन वय-
 साग्राह्येतासत्कार्यं कथञ्च ददाते (२०११) । अथ
 'यस्य पण्यंयोपि शुद्धमिति' इत्यादौ पण्यंताटेः सिद्धरूप-
 कर्त्तव्यं द्रव्यनिशोद्देशकानिर्गन्तविषयतासाधितानि-
 रूपाविरतः कर्मजोपायम् । यत्तु द्रव्येतादन्त्यकार-
 रारक्तं कर्म मन्त्रिजोन्मत्तकमिति । तत्र । य-
 मानान्तरजगतादिस्वयंष्टयावृत्तचक्राष्टावृत्तयाग्राह्यवि-
 मेरारानवस्य एवम्यामवेन तद्विज्ञान्यासयवृत्त

के चित्तु द्रव्यदेस्ताऽन्यत्रानि ग्रापूर्वसाधनत्वावच्छिन्न-
 द्देश्यतामिरूपितविषयतायाऽकारिणं सन्निपत्योपपत्तयाम् ।
 अन्यथा पुरुषोद्देशेन विधीयमानदीक्षणोपादेरेव स्वर्ग-
 कामपुरुषानुद्देशेन विधीयमानज्योतिष्टोमादेरेपि सन्नि-
 पत्योपपत्तयोरित्याहुः । तत्र । व्याप्युद्देशेन
 विधीयमानच्छेदनादौ अकारोः । तस्याहउपपत्त्यादि-
 स्वरूपे आनर्थक्यभावेनापूर्वावयवेनानुद्देश्यताम् ।
 ज्योतिष्टोमादेस्तु पुरुषोद्देशेन विधीयमानत्वमसिद्धम् ।
 भावनाया भाग्यानाहङ्गाया सिद्धरूपस्य भावनायोगेन
 स्वर्गसमाधिपदस्य लक्षणस्य स्वर्गोदितरताम् । यथा तु
 उन्निर्वादेः पदमसिद्धयौद्देशेन विधानात्तस्मात्तस्मात्तिरिति
 विभायते, तदा अस्तु श्रुतलक्षणस्य नवार्थत्वनिवेशः ।
 अस्तु वा असदुक्तरीत्या अपूर्वावच्छिन्नत्वनिवेशः ।
 तत्पूर्वीयतामिच्छन्नस्वोद्देश्यताया निशेषणमिति
 श्येयम् । निष्कर्णनिपत्योपपत्तयोरित्यर्थनिरास्यते
 आसदुपपत्तयाम् । सन्निपत्योपपत्तये अतिप्राप्ति
 वारणाय भिन्नान्तम् । पुरसायैत्योतिष्टोमादिन्यायामति-
 व्याप्तेः कल्पयैति । सिद्धरूपकल्पवारणाय निरास्यो-
 पपत्तयाम् । एतेषां लक्षणानामन्येतत्तत्तत्प्रत्ययानुगमन-
 यती मुषीमिर्विजायतीत्ये इत्यत्र परविवेकः । सुरारि-
 ११५४-११६२ ।
 नार्थं सुरारि तृतीयस्य पथः प्रमेता । किं तदह-
 देतादनि अर्वाचीनो न्यायप्रद्वयवातो भीमावकपरेषः ।
 पार्थसारथेरेव माट्टरीपिपाया अवि अनूय गच्छितत्वात् ।
 अन्नरनिदचित्तयाम्बस्तु निरन्त्योऽस्य विदग्धमोहारी ।
 के.

[illegible]

अभ्युपस्थानं क विद् कर्मविशेषे प्रणीतयेव क्त्वा 'अयं सदस्मान्मनः (सम. ४५८) इत्येतया, आह्वनीयमुपतिष्ठते' न तु अप्रणीतया । वि. १।२।८ वर्णकं २. ॥ अभ्युपादानं न काष्ठम् । संकर्म. १।२।७.

अमृतायाः काम्याया विधौ शुक्रादिग्रहस्य ऐन्द्र-
वायव्यग्रहापेक्षया पूर्वं प्रतिकर्षः, न तूर्पांशोः प्राक् ॥

पुरस्तादैन्द्रवायव्यप्रस्थ कुनदेशत्वात् । १०।
५।२०।७० ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिषोक्तः । तत्र ऐन्द्रवायवात्
परे ग्रहाः कामाय भ्रूयन्ते, 'आभिनामान् यक्षीयादा-
मपाविनः, शुक्राग्रानभिवरत', मन्थमानभिवर्यमाणस्य
इति । नैषा स्वतन्त्राणां ग्रहण, प्रतिकर्ष इति
समधिगतमेतत् । अयेदानीमिदं सद्विद्यते किं सर्वदितः
प्रतिकर्षः, मतः कुतश्चिद्वा, उदैन्द्रवायव्यस्य पुरस्तात्
प्रतिकर्ष इति । किं प्राच्यम् ? निधमरुणः शास्त्रस्या-
भावादनियम इति । एवं प्राप्ते भूमः । पुरस्तादैन्द्रवाय-
व्यस्य प्रतिकर्ष इति । कुतः ? अभ्रम्य इतोदेष्टात् ।
एतोऽभ्रस्य देवो निशतो यदुधारन्तर्षामान्मामूर्ध्वं, पुर-
स्ताच्चैन्द्रवायव्यस्य । कथमिदं कृता ? पूर्वेण वचनेनैन्द्र-
वायव्याया ग्रहाः प्रवृत्तः 'यदि रथंतरस्ताया सोमः सप्तदै-
न्द्रवायव्याग्रन् ग्रहान् यक्षीयात्' इति । तत्रैन्द्रवायव्या-
गुरित्य तेषां ग्रहणं निश्चितम् । तत्रैव निहितस्याप्य पुन-
रुदितमेषु शुभापेक्षु मन्थ्येषु च ग्रहणं विधीयते ।
अतो वाक्येन तदत्रा विधीयते । सा पुरैन्द्रवायवा-
ग्रणा, प्रवृत्तत्वात् । अभिवरतः शुक्रग्रहन् किं युयर्थः ?
ग्रहणीयादिभिः प्रवृत्तेनाभिगच्छन्त्ये । शुक्राग्रन् ग्रहानिति
गोस्ति रथन्धः, ग्रहान्ताग्रहान् । केन तर्हि धनन्धः ?
प्रवृत्तेनैन्द्रवायव्याग्रान्देन, शुक्राग्रन् यक्षीयात् ऐन्द्रवा-
यवाग्रमिति । के तं ग्रहा इति, तत्रोक्तम् । तन्मादैन्द्र-
वायव्यस्य पुरस्तात्प्रतिकर्ष इति ।

सुन्यवर्षमस्याय । ७१ ॥

भाष्यं— सुन्यवर्षांश्च ते ऐन्द्रवायव्ये । तत्र धारा-
तेजोमो दृश्यते । तन्मादाग्रमहानुरितिरैन्द्रवाया विधीयते ।

समा च सिद्धदर्शनम् । ७२ ॥

भाष्यं— 'धारयेयुस्तं, यं कामाय यक्षीयुः । ऐन्द्र-
वायवं यक्षीयात् सादयेत् । अथ तं सादयेत्, यं कामाय
यक्षीयुः' इति काम्यस्य धारणानन्तरमेन्द्रवायव्यस्य ग्रहण
दर्शयति । तस्मादैन्द्रवायव्यस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ।

शा— इदमेव वक्ष्यमाणानां ग्रहणां साधारणोपक्रम-
प्रयोजनं, कथं नाम सर्वे एव वक्ष्यमाणा ग्रहाः काम्यानां
शुणानामाश्रयणं प्रतिपद्येत् इति ।

सोम— पूर्वमेव विशेषनिचारात् संगतिः । अस्त्य-
स्मिन् धाराग्रहणां सामान्येनोपक्रमे अवितोषादुपास्यन्त-
र्यामदोरेषि शुक्राग्रतादिशुभं प्रति आश्रयता स्यात् । सति
त्वस्मिन् सतिहितानां धाराग्रहणामेव आश्रयणं लभ्यते,
इतीदमेवायं सामान्यरिधेः प्रयोजनम् । न च एतदि-
ध्यभाष्येऽपि 'अप्य धारया यक्षति' इति धाराग्रहा-
धिकारादेव उपरान्तपर्यामयोः आश्रयणव्यावृत्तिसिद्धेः
नेदं प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'अप्य धारया' इति
वाक्ये न ग्रहणविधिः, किंतु ग्रहणे शुणमात्रविधिः ।
तत्र च ऐन्द्रवायव्यस्य सामान्येनोपक्रममात्रे 'ऐन्द्रवायवं
यक्षति' 'मैनावरणं यक्षति' इति प्रातिष्ठिकविधीनां
वक्ष्यमाणानां शुणवाक्यविधिरिति विधाटमात्रेण ऐन्द्रवा-
यवारिप्तेन अप्य शुणो विधीयते इत्यत्र प्रमाणाभावेन
धारारूपवत्तद्व्यतिरिक्तं सर्वग्रहानुरादेन शुणविधिप्रयत्ने
सति सर्वेषां धाराग्रहत्वापत्त्या 'अप्य धारया' इति
वाक्यस्य ऐन्द्रवायव्यस्य धाराग्रणविधयोरप्य त्वनिधिरिति तो-
क्तगामान्यविधित्वेन 'अप्य धारया' इति वाक्यविधिरा-
मात्रेण उपरान्तपर्यामयोः आश्रयणव्यावृत्तेरभावात् ।

सन्ध्यास्तनादीः शुक्राग्रान्तिष्ठत्यस्य ऐन्द्रवायव्यस्यै-
व्यपमानां ग्रहणां प्रारम्भविधिरुपस्थापनेन 'ऐन्द्रवाय-
वाग्रान् यक्षीयात् यः कामयेव यथापूर्वं ग्रहाः कर्षेत्' इति
काम्ययुक्तस्य वचनेन पुरस्तात्पर्येण ग्रहणोक्तिर्ह्य
प्रत्यक्षप्रतिप्रयत्नार्थं सामान्यरिधेः इति प्रयोजनान्तर-
मुक्ता, तच्चिन्त्यम् । एव तर्हि धाराग्रहादेरपि कर्षण-
न शब्दः, तद्विधेः 'धारयेयुस्तं' इति वाक्ये
मूर्धन्यप्राप्तौ च आश्रयेन कर्षणव्याप्यं प्रारम्भव्य-
तया तद्व्यतिरिक्तं 'धारयेयुस्तं' इति वाक्येन
केन युक्तार्थं तद्व्याप्यं । न च प्रारम्भव्याप्यं न विधिः

० हएमेर ॥ अथे अङ्गानि कुर्वन्ति प्रधानस्य नृणां चाम् ।
भा. १११।७।१५, ० न आधारः कृतमात्र एव
प्रधानेऽप्यस्येति । यत् कारणं तस्मिन् कारे प्रधानस्ये
न सन्ति । यदा तु सर्वोपपत्तिरिति ज्ञानि, तदा तन्मा-
त्राणि संप्रत्य प्रधानेऽप्युपपत्तिरिति । १११।१०।५७.
० पौर्णमास्यां अथात्र कालमयोगात् तन्मेगाङ्गानि
(एतन्मनास्वयमादि) । तुप्. ११।४।४।११. ० प्रधा-
नाथेन हि अङ्गानि उपदिश्यन्ते । अङ्गवन्ति प्रधानानि
कथं स्युः इति । भा. १११।१०।५४. ० मुनिस्त्रिङ्गादि-
पट्टमदितेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुक्त्य 'दर्श-
पूर्णमास्या वाजेत' इत्येवमप्येव यानि विनियुज्यन्ते
तान्यङ्गानि । तानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि त्रिविरूपाणि
चेति । तम सिद्धानि जानिद्रयमस्यादीनि । तानि च
दशार्थस्येव । त्रिविरूपाणि च द्विविधानि गुणकर्मणि
प्रधानकर्मणि चेति । एतान्येव सनिपत्योपकारकाणि
आरादुपकारकाणि चेति । तत्र कर्माङ्गद्वयानुद्देशेन
निधीयमानं कर्म सनिपत्योपकारकम् । यथा अथातप्रो-
क्षणादि । तच्च दशार्थमदशार्थं च । दशार्थमात्रादि ।
अदशार्थं प्रोक्षणादि । दशार्थार्थं पञ्चपुरोडाशकागादि ।
तदि द्रव्यस्यागादोनादय, देवतोद्देशेन च देवतासंज्ञा इत्यं
करोति । इदमेव च आश्रयिकं श्रमुष्यते । तच्च सनि-
पत्योपकारकं द्विविध उपकीक्ष्यमाणार्थमुपयुक्तार्थं चेति ।
ज्ञानाप्तप्रोक्षणादि उपकीक्ष्यमाणार्थं, मीहीना याजे उप-
कीक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिपत्तिकर्म इडाभक्षणात्पुपुक्तपुरोडाश-
संस्कारकम् । उपयुक्तस्वार्थार्थतानिवर्तकं कर्म प्रतिपत्ति-
कर्म । उपयुक्तसंस्कारार्थं च उपकीक्ष्यमाणसंस्कारार्थं
हर्तुम् । उपयुक्तपेक्षका उपकीक्ष्यमाणे अत्यादरात् ।
अत एव 'प्रयणीयनिपाते उदयनीयमनुनिर्वपति'
इत्यत्र निष्पत्त्य निर्वपार्थेव, न तु तस्य तदर्थेव,
निष्पत्त्योत्पत्त्युक्तत्वात् श्रुतमेतदस्ये (१११।१६) ।
तच्च सनिपत्योपकारकमात्रादुपकारकात् क्लीयः । ननु
अथातारादि भगव क्लीय तस्य दशार्थत्वात्, आरा-
दुपकारक्य चाप्यर्थत्वात्, इत्येवमत्रादृश्यान्वाक्य-
त्वात् । प्रोक्षणादि सनिपत्योपकारकं तु कथं क्लीयः,
उपपोददशार्थमविशेषात् । किंच आरादुपकारक

मात्रादुपकारकं तस्यान्योद्देशेनाविधानात्, सनिपत्यो-
पकारकं तु अङ्गादय कर्माङ्गीत्यानुद्देशेन विधानात् ।
अङ्गादुपकारका च तस्यादृश्यान्वाक्ये, 'अङ्गानुविशेषे
च तादर्थ्यात्' इति न्यागात् । अत एव 'य इष्टया
पञ्चना सोमेन यजेत सोऽमास्याया पौर्णमास्या वा
यजेत' इति अविशेषविधानेऽपि पूर्वानुग्रहः सोमयाग-
स्यैव क्रियते, न तु रीक्षणीयादेः । अतः कथं सनि-
पत्योपकारकस्य क्लीयस्यम् ? इत्यने । सत्यप्यदृश्या-
विशेषे सनिपत्योपकारकमात्रादुपकारकात् क्लीयः ।
सनिपत्योपकारके हि कर्मणि उपकार्योपकारकयोर्निहिदोश-
णयोः सन्नयो वाक्यकल्पः । उपकारमार्थं तु कल्प्यम् ।
आरादुपकारकस्य तु दर्शपूर्णमासगोः प्रयानानुयाजयोः
सन्नयः कल्प्यः, उपकारोऽपि । किंच आरादुपकारक-
स्येव प्रत्यय विनियोजकः, इतरत्र तु 'मीहीन्
प्रोक्षति' इति वाक्यमेव मीहिपदेनापूर्वसाधनलक्षणा
इत्मा क्लीय विनियोजकमिति उनीयस्यम् । यद्युक्तं
'अङ्गगुणविशेषे च तादर्थ्यात्' इति न्यागेन दुर्गतत्वमिति ।
तद्वन्तः । नहि मीहीनानुद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणादि
तदर्थं प्रयति, तत्स्वरूपे आनयं कथात्, किन्तु तत्स्वरूपा-
द्वारा कल्पयंसेव । सनिपत्योपकारकागुपत्युपयुक्त-
त्वस्य च कथमागतात् । अत उभयविधमप्य-
ङ्गात् कल्पयंसेवेति नाङ्गगुणविशेषमात्रायाधत्तः ।
रीक्षणीयादेः पूर्वानुग्रहस्य रीक्षणीयावर्थ
एव, तस्य तदपूर्वप्रयुक्तत्वात् । अतो युक्तं साक्षात्
प्रधानाङ्गोऽन प्रगानपर्वानुग्रहेण स कल्प्यते इति ।
तत् सिद्धं सनिपत्योपकारकान्वारादुपकारकात् क्लीय-
रकम् । अत एव लक्षणौ 'स्याङ्गादृति शुद्धेति' इति
विहिता स्वाङ्गादृतिः शून्यश्वस्यापुदारा यूपसंस्कारार्थं,
देवदत्तधारितत्वाः सजः शुचिदेशनिधानमिव देवदत्त-
राशयस्यम् । न तु स्वाङ्गादृतिरागदुपकारिके युक्त
दशमे (१०।१६) इति दिक् । द्रव्याद्यनुद्दिश्य वेवर्त-
निधीयमानं कर्म आरादुपकारकम् । यथा प्रयानादि ।
तदेव निरूपितं द्विविधमप्यङ्गात् । तच्च न यागादि-
स्वरूपयुक्तं, स्वरूपे आनयं कथात्, तदन्तरेणापि
तन्निर्देशः, हि तदपूर्वप्रयुक्तमेव । नहि तदन्तरेणापूर्व

॥ अध्यायः । (ब्रह्म. ४।१।१।१३) 'तदविमम उत्तरपूर्वाचरोरशेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इत्यमर-
न्यायः । अयं पार्थ तस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशः । पुण्यस्यापि
अशेषविनाशायो अकल्याणो निर्दिष्टः । तदविममं ब्रह्म-
प्राप्तौ सत्या उत्तरस्य अपस्य अशेषः स्यामान्, पूर्वस्य
चापस्य विनाशो भवति, तद्व्यपदेशात् तयोः अशेष-
विनाशयोः भूत्वा व्यपदेशात् इति न्यायसूत्रार्थः । के.

॥ अङ्ग नाम तत्, यत् प्रधानं फलवत् करोति ।
भा. १।२।३।१।१६, * इतिकर्तव्यतायाङ्गस्य सन्निधौ
श्रवमाण इति फलवत्ताविशेषणत्वेन परिपूर्णकर्मणं यत्,
तत् अङ्गं भवितुमर्हति । ४।४।१।१।१४, * तद्धि अङ्ग,
यत् प्रधानव्योपकरोति, न यदप्यपदे वर्तते । ६।३।२०।४१,
* प्रधानस्य फलनिकर्ममङ्गम् । १।१।१।०।३३, * यद्धि
येन रूपेण पुत्रस्य सन्निहितं भवति, तेन रूपेण वदन्तु
तत्समीहानिमित्तपुरुषस्यापारमोचरभूतेन येन मलुना
माधयेत, तत् तस्य अङ्गं इत्युच्यते । इदमेव च परो-
द्देशप्रवृत्तित्वमित्याप्यवस्थाप्यात् पारम्यं इत्युच्यते ।
सोम. २।१।४ पृ. १०९, * 'अङ्गमाकृत्यमाणं तु
नाङ्गान्तरमसंगते ।' (आकृत्यमाणमङ्गं अङ्गान्तरं
नापकर्षति, अङ्गस्य अङ्गान्तरेण सम्प्रामाणात् इत्यर्थः) ।
षा २।२।१।१ पृ ४८६, * अङ्गं गुणनत् नियते,
प्रधानं गुणं स्यादिति । तच्चेदङ्गे गुणगतिं क्रिय-
माणे प्रधानं नियुक्तमापद्येत, कोऽर्थोऽङ्गेन गुणवता
वृत्तेन ॥ भा १।२।१।१२५ * अङ्गं द्विविधं,
ऋणं पुरुषार्थं चेति । आद्यं प्रयागादि । द्वितीयं
ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमाहादि । अयं किं नाम ऋण्यं
पुरुषार्थं वा । नहि ऋणपराकारं ऋण्यत्वं,
पुरुषोपकारकत्वं पुरुषार्थत्वमिति युक्तम् । पुरुषार्थेणोदो-
दनादेरपि प्रणयनद्वारा ननुपकारनत्वेन ऋण्यं यापयते ।
प्रयागादेरपि प्रणयनद्वारा पुरुषोपकारनत्वेन पुरुषार्थत्वा-
पत्तेश्च । उचल्लग्नयोरेव ऋण्यमुपकारकत्वादिसम्भवाया
नृमयायर्द्धादावङ्गते, नानाविधोपकारकत्वाधारणा-
पत्तेश्च, उपपराकारकत्वाभावेन उद्वष्टितल्लग्नो-
दोमाद्यः । नापि ननुद्देशेन विधीयमानत्वं ऋण्यत्वं,
पुरुषोद्देशेन विधीयमानत्वं पुरुषार्थं नम् । कर्मणोऽप्यप्राप्तौ

ननुद्देशेन विधीयमानत्वाभावात् ऋण्यत्वलक्षणात्प्राप्तौ ।
नसांप्राप्तादेः ननुद्देशेन विधानं प्रमाणवत् । विशिष्टो
द्देशेन विधाने विधेयप्राप्तेर्द्देशोऽपि विधेयवश्यकत्वे,
अपूर्वोक्तविशिष्टस्योद्देशकत्वात् अस्तु अपूर्वोद्देशोनाप्यप्राप्ता-
देर्निधानम् । न तु व्यापारनृत्तकननुद्देशोनापि,
मानाभावात् । पुरुषोद्देशेन विधीयमानदीप्तगीयादौ
पुरुषार्थनल्लग्नस्यैव व्यापारपत्तेश्च । ज्योतिष्टोमादेः
स्वर्गाद्युद्देशेनैव विधीयमानत्वात् पुरुषार्थत्वल्लग्नस्या-
व्याप्यपत्तेरपि इति चेत् ।

अन तन्त्ररत्ने पार्थसारथिः स्वयंप्रार्थितत्वाध्याधी-
नानुग्रहः पुरुषार्थं, तदुपपन्नार्थं ऋण्यं इति तयो-
र्लक्षणे आह । तत्र स्वयंप्रार्थितत्वाध्याधीनानुग्रहनर्थं
स्वयंप्रार्थितत्वाध्याज्यप्रवृत्तिजन्यत्वम् । अस्ति चेदं
ज्योतिष्टोमादौ । फलेच्छाया उपायेच्छा प्रति कारणत्वेन
स्वयंप्रार्थितस्वर्गोच्छाजन्यज्योतिष्टोमादौच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्य-
त्वस्य तत्र उच्यते । स्वयंप्रार्थितत्वं च शास्त्राधीनताभन-
ताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वम् । यागादयो हि न शास्त्राधी-
नेऽसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयाः । तद्धि लोकावगतेष्ट-
साधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वाद्वा भवेत्, इष्टसाधनताज्ञा-
नानवीनेच्छाविषयत्वाद्वा भवेत् । न चोभयमपि यागादौ
संभवति, तत्र लोकाद्विष्टसाधनत्वानवगते, इष्टसाधनता-
ज्ञानं विना सुखत्वादिपरावकाज्ञानादेव सुखादायिव याग
न्यपरावकाज्ञानेऽपि इच्छाया अनुत्पत्तेश्च । अतो न
यागादौ स्वयंप्रार्थितत्वम् । स्वर्गादेस्तु स्वयन्दनवनिगाद्य
धिमन्त्राधीनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वात् तस्य लोकत एवेष्टसाधन-
तात्वगतेः, सुखाविशेषस्वत्वे तु स्वर्गादिपरावकाज्ञानादेवे-
च्छोत्पत्तेश्च तद्विषय स्वयंप्रार्थितत्वम् । पश्चादिके फले
सुखासाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वाभावादप्युच्यते, अतः
शास्त्राधीनेति । पश्चादौ तु लोकेऽप्येष्टसाधनताज्ञानादेव
इच्छोत्पत्तेर्न दोषः । इच्छात्वेनेच्छासुपादाने ॥ शास्त्रा-
धीनेष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वमप्यपरावकाज्ञानविषयत्वात्
यागादेः स्वयंप्रार्थितत्वापत्तिः । अतस्तदुपादानम् । इत्य-
च शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वाध्याज्य-
प्रवृत्तिजन्यं निश्चितेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाजन्यप्रवृत्ति-
जन्यत्वं वा पार्थसारथिभूते उपपन्नं नल्लग्नं पार्थ-

यानि चिदङ्गानि समुच्चयेन अनुप्रेष्यामि इति द्वितीयः पक्षः । सर्वान्यङ्गानि संभूय एकोपकारजननेन करणसादृशां पुरयन्ति इति सर्वान्येव अङ्गानि समुच्चयेन अनुप्रेष्यामि इति सिद्धान्तः । वि. ११।१।२. ७ अङ्गानां कालस्य एकादशान्यायेन (११।२।२।३-१०) प्रयोगान्तरः । सोम. ५।१।१७. ७ अङ्गानां वेगां चित् वचनादव्यक्तत्वं सर्वार्थानामपि । यथा ' अग्निमास्तु कूर्चं मनुष्यजैश्चरन्ति ' इति । भा. ११।१।४।६.

अङ्गानां तु शब्दभेदात् कतुवत् स्यात् फलान्तरम् । ११।१।२।५ ॥

तुमप्यः पूर्वपक्षकार्यः । यथा दशपूर्णमासयो प्रधानानां समवेतानां फलं नैमदङ्गानाम् । अङ्गानां तु फलान्तरम् । अङ्गस्याङ्गस्य पृथक् फलं स्यात् । शब्दभेदात् ' समिधो यजति ' ' तन्मनुपात यजति ' इति चोदनाभेदात् । प्रत्यङ्गं हि ' पृथक् चोदना भवति इति फलस्यापि पृथक्त्वम् । कतुवत्, यथा सौर्यः ऐन्द्रागः इत्यादिषु पृथक्चोदनाचोदिनेषु कतुषु पृथगेव फलसम्बन्ध इत्यत इति पूर्व पक्षः ।

अर्थभेदस्तु तत्राद्यहेतुकार्थवैकल्यंम् । ६ ॥

आह सिद्धान्ती । तत्र सौमदी नतो अर्थभेदः । फलभेदो मुक्तः, भेदेन विधानात् । इह प्रजाकादिषु तु अङ्गेषु ऐक्यात् प्रधानोपकाररूपप्रयोजनैक्यत्वात् ऐक्यकार्थे एककार्तव्य सम्बन्धकार्यस्वरूपमेव मुक्तम् । तस्मात् अङ्गानां न भिन्न फलम् । एकः अर्थो येषामङ्गानां तानि एकार्थानि, तेया भावः, ऐकार्थं, तस्मात् । अर्थ प्रधानोपकारः । एकं कर्म येषां तानि एककर्मणि, तेया भावः ऐक्यकार्थं प्रजातैः परस्परं च संभूय एव फलजनकत्वम् ।

शब्दभेदात्तेति चेत् । ७ ॥

शब्दभेदात् ' समिधो यजति ' इत्यादिचोदनाभेदात् न अङ्गानां पक्षेय इति चेत् अङ्गा स्यात् ।

कर्माभिप्रेत्यात् प्रयोगे ताच्छब्दार्थं स्यात् तदर्थत्वात् ।

८ ॥

तत्राह सिद्धान्ती । प्रधानानां प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि प्रयोगस्य ताच्छब्दस्य स्यात् । तेनैव प्रधान-

प्रयोगाच्चपेन शब्देन अङ्गानामपि प्रयोग उच्येत । तस्य प्रधानप्रयोगस्य शब्द एव शब्दे यस्य अङ्गप्रयोगस्य च ताच्छब्दः । तस्य भावः ताच्छब्दम् । कर्माभिप्रेत्यात् क्रियापेक्षात् फलजननाभिप्रेत्यात् दशपूर्णमासयोः, तदर्थत्वात् दशपूर्णमासार्थत्वाच्च अङ्गानाम् । इति कर्तव्यता-उहितस्य हि कर्मणः प्रयोगाक्षेपते । तस्मात् यथा प्रधानानां एकशब्दाभिरुपयोगात् पक्षेयं एवमङ्गानामपि । कर्तुं विधेर्नानार्थत्वाद् गुणप्रधानेषु । ९ ॥

अत्राह पूर्वपक्षी । कर्तुं प्रधाने विधिः ' दशपूर्णमासांसा यजेत ' इति, यथा अङ्गेषु विधिः ' साङ्गाम्सा ' इति, तस्य कर्तुर्विधेः तयोः निष्ठोः इत्यर्थः, गुणप्रधानेषु नानार्थस्य प्रवृत्तये । ' प्रधानविधिः फलार्थः, अङ्गविधिः प्रधानार्थः । तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधातयानि, अङ्गानि प्रति अनुप्राप्ति इति प्रधानेषु निरुद्धगुणनिपातः । न च विध्यनुप्राप्ते गुणस्य सम्भवनं । तस्मात् नैवेन वाक्येन प्रधानानि तेषां चेति कर्तव्यता शक्या निपातुम् । अतो न प्रधानचोदनादरीकृत्याङ्गानि । ' इति भाष्यम् ।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् । १० ॥

प्रधानप्रयोगजननेनैव अङ्गानामपि प्रयोगो विधीयते । आरम्भस्य व्यापारस्य क्रियायाः ' यजेत ' इति शब्दपूर्वत्वात् । यजेत इति शब्दात् भाग्यकरणेति पूर्वसत्ताः सौम-पत्रेन दर्शयन्ते । तथा च अङ्गानामपि यजेतेति शब्दप्रमाण-त्वात् प्रधानमपि अङ्गजातमपि प्रयुज्येत । तेन न प्रधानेषु निरुद्धगुणनिपातप्रसङ्गः । के.

७ अङ्गानां तु शब्दभेदात् (११।१।२।५-१९) इत्यादिपञ्चदशसूत्रे द्वितीयेऽधिरूपणे प्रधानानुप्रापनादीनामङ्गानां विषयः, अङ्गसूपरत्वं फलभूतत्वं वा इति पूर्वपक्षद्वय निरस्य एकप्रयोगमिति विधेयत्वात् समुपपन्नम् । बाल. ५ १६६. ७ प्रयोगस्य एतद्वशाधिकरणत्वायेन (अङ्गानां तु शब्दभेदात्) साङ्गताकात् प्रधानविषयत्वात् अङ्गानां हितस्य प्रधानमन्त्रपरस्परताहितस्य च विधेयविरोधजननेन विच-क्षितं यत् एकस्मिन् काले युगपत् साङ्गप्रधानप्रकर्तव्यता-विद्धिः । को. २।४।३।१५-१७०. ७ अङ्गानां पृथगनुप्राप-नकरणप्रधानेषु दधिगिरिदारे क्रियमाणमाल्लार्थम् । भा. ११।२।५।३५-४३. ७ अङ्गानां प्रधानदेशकालव्यनियमः ।

आविद्याया उद्देश्यता । कश्चिद्व्याख्या वाक्यान्तरकल्पना न दोषः । अतो नोक्तलक्षणद्वयेऽव्याप्त्यतिव्याप्ति-
यताऽपीति ।

मन्वाहयनीयत्वयुपपत्त्यादेरपि आधानच्छेदनादिजन्य-
विजातीयपूर्वविशिष्टत्वरूपत्वात् तदवच्छिन्नोद्देश्यतायाः
अपि अपूर्वायत्नवच्छिन्नत्वात् पुरुषार्थलक्षणे
आधानादिधारकत्वं प्रार्थितवृत्तिवत्त्वं, क्लृप्त्यर्थलक्षणे
अपूर्वायत्नवच्छिन्नत्वाभावाभावात् निषेधद्वयार्थतायां
गौरवेणापूर्वमित्यावच्छिन्नत्वमात्रस्यैवोद्देश्यताविशेषणत्वेनो-
पपत्तौ उभयमात्रस्य च नैवार्थमिति
चेन्न । आहवनीयादिनिष्ठाधानाद्युद्देश्यतायाः
आधारतासंभवेन विजातीयपूर्वकत्वाहवनीयत्वावच्छिन्न-
त्वेन अपूर्वस्य निधायकत्वापूर्वायत्नवच्छिन्नत्वात्, उक्त-
स्यान्यतिव्याप्तिधारणाय लक्षणद्वयेऽप्युक्तविशेषणार्थ-
कत्वात् । न चैवं स्वर्गनिष्ठमन्त्रोद्देश्यतायाः अपि लक्षणात्
साध्यतासंभवेनापूर्वावच्छेदस्यापत्तेः अपूर्वायत्नवच्छिन्न-
त्वेन आद्यलक्षणे 'आगम्य' इति मन्त्रोऽतिव्याप्तिः,
क्लृप्त्यर्थलक्षणे अनामिति ह्युच्यते वाच्यम् । साध्यत्वादेः
संशयश्चेद्मानामयेन अपूर्वस्य तेन संपन्नेन तत्रवच्छेद-
कत्वानुपपत्तेः अपूर्वसाध्यत्वेनैव स्वर्गस्थोद्देश्यत्वात् । अतः
एव साधनतासंभवेन अपूर्वविशिष्टे लक्षणमपह्नव्यं कीदृश-
दिपदे अपूर्वतापन्नविशिष्टे एव लक्षणा अङ्गीकृता
तेषामर्थधिररणादौ (११/४) । आधारतायास्तु
संशयश्चेदविशदात् तत्संभवेन अपूर्वस्यैव आहवनीय-
युपादिनिष्ठोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वामोक्तविशेषणवैयर्थ्यम् । न
चैवमपि अपूर्वायत्नस्य साध्यवतापन्नत्वादिरूपत्वेनाप्त-
गतत्वात् तद्वद्विच्छिन्नलक्षणद्वयोः । अपूर्वसाध्यत्वसाध-
नत्वयोरेतत्पूर्वपटितवर्त्मनोनागमत्वात् । अपूर्वपटितत्वं च
नापूर्वाविषयकप्रतीत्यविषयकम् । अपूर्वस्यापि तत्रेव
उक्तलक्षणद्वये उक्तरीत्या विशेषणद्वयवैयर्थ्यात्तेः ।
नापि स्वाविषयकप्रतीतिविषयपूर्वाविषयप्रतीत्यविषय-
रसम्, स्वाविषयकप्रतीतिविषयकविशेषणम् अपूर्व-
वाच्यत्वा लक्षणद्वये अतिव्याप्यव्याप्ती सहाय्य-
तद्धारणस्वर्गप्रार्थितवृत्तिनिमित्तोपमायाविशेषणद्वय-
प्रधानादि पदस्य इतिव्याप्यपराहकत्वात्,

गौरवाच्च । किन्तु निरुक्तिवत्त्वं नैवोपपूर्वमिति सिद्धम् । तत्रा-
पूर्वत्वाद्युच्यते । अतो नोक्तविशेषणद्वयवैयर्थ्यम् । न चा-
पूर्वाविषयकप्रतीत्यविषयकत्वापूर्वसाधारणापूर्वपटितत्व-
पटितलक्षणेनैव सामञ्जस्ये किमित्यपूर्वत्वावृत्तापूर्वपटित-
त्वपटनस्य उक्तविशेषणद्वयोपपादनमिति वाच्यम् । तस्य
लक्षणान्तरत्वात् । अपूर्वायत्नीमुद्देश्यतावशात्तत्रविधौ
अपूर्वोद्देश्यतायां तद्विधेतावत्त्वं नैव अपूर्वाविषयप्रती-
त्यविषयवर्मानवच्छिन्नत्वापूर्वमिच्छेद्देश्यतानि कृतिविशेष्यता-
वत्त्वात् अत्रवृत्तायामुद्देश्यतायातिवारणाय तल्लक्षणेऽपि
स्वर्गप्रार्थितवृत्तित्वविशेषणवश्यकत्वाच्च ।

यस्तु तस्य अपूर्वतापन्नत्वावच्छिन्नतायाः अपूर्वावच्छि-
न्नायाः अपूर्वनिष्ठतायाश्च फलार्थाङ्गीयोद्देश्यतायाः स्वर्ग-
प्रार्थितवृत्तित्वविशेषणत्वेनैव वाच्यत्वात्, 'आगम्य' इति-
मन्त्रोद्देश्यतायाः स्वर्गनिष्ठतायाः वाच्यत्वात् अपूर्वसाध्यत्वा-
नवच्छिन्नत्वमेव उद्देश्यताविशेषणम् । अतो नापूर्वपटि-
तत्वनिर्वनताय सति यम् । अस्मिन् एव अपूर्वसाध्य-
त्वावच्छिन्नत्वस्वर्गप्रार्थितवृत्तित्वोपमावाच्यपटितकत्वार्थत्व-
लक्षणे अपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्वानामावयमात्रौ 'आगम्य'
इत्यादिफलद्वयकत्वार्थविरिक्तकत्वार्थेण व्याप्तिः । अतः
स्वर्गप्रार्थितवृत्तित्वपटितोपमावाच्यतायापन्नतायम् ।

परमाथस्तु पुरुषार्थत्वलक्षणे अपूर्वावच्छिन्नत्वमे-
वोद्देश्यताविशेषणम् । विशिष्टपक्षावच्छेदकतायाः पर्वा-
तिसंभवेन विशिष्टे इव स्वरूपसंभवेन विशिष्टपक्षोभूत-
विशेषणत्वात् विद्यते । अपूर्वनिष्ठवच्छेदकत्वानिष्पन्नकत्वका-
पूर्वार्थवच्छिन्नत्वस्य स्वर्गनिष्ठमन्त्रोद्देश्यतायामूर्वसाध्य-
रूपविशिष्टपक्षावच्छिन्नतायामावेन तद्वारण्यसंभवात् ।
अपूर्वनिष्ठारणानामुद्देश्यतायावृत्तये स्वर्गप्रार्थितवृत्तौवि-
शेषणम् । कृतार्थत्वञ्चैव च अपूर्वावच्छिन्नत्वमेवो-
द्देश्यताया विवेकानीयमिति नोभवाभावरतनाश्रयतोऽपि ।
सर्वेयामेव कृतार्थानामुद्देश्यताया मुख्यविशेष्यतया उद्दे-
श्यतत्वावच्छेदकपटनता वा अपूर्वसाध्यवच्छेदकत्वमिति
नायमिति । अपूर्वनिष्ठारण्यतत्वात् उद्देश्यतायामूर्वसाध्यतावच्छे-
दकत्वेऽपि सुवर्तनीयादिनिष्ठोद्देश्यतायापक्षेनाश्रयतादिपु-
ल्लेख्यतामन्त्यः इति दिक् । यदि तु 'सावयेनेत्या-
वृत्त्यतिवयेन यजेत' इत्येव वृत्त्यतिवयेन वाच्येय-

अपूर्वप्रयुक्त भवति । सादृश्यं च विद्वत्तौ अर्थान्तरे
तत्कार्यार्थयोः कृतिवत्त्वं भवति । यत्र पुनः स्वरूपमङ्गस्य
धर्मसम्बन्धे कारणं भवति, तत् स्वरूपप्रयुक्तम् । तत्र
यद्यपि तेन धर्मवत्त्वं अपूर्वे साध्यते तत्र साध्यमानमपूर्वे
न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तु प्रयोजकम् ।
तस्य स्वरूपं विद्यते इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विद्वत्तौ
अर्थान्तरे तद्व्यापकात् ऊहो नावश्यकते । १।१।२।२
पृ. १६४२-४३. * अविवक्षितस्यानङ्गत्वात् अनङ्गस्य
च प्रयोगानवनेनाग्रहणात् । वक्ष्यति हि (१।१।२।३)
न चाविवक्षितमङ्गं भवति इति । वा. १।१।२।९,
* उत्पत्तिप्राप्तमपि विध्यनुपपत्त्यदीनं नैवाङ्गं भवति ।
१।६।१।१० पृ. १०३६. * नहि व्युत्पन्नत्वं किं
चिदपि अङ्गं कस्य चित् भवेत् । के. * नहि प्रधानं
प्रधानेन अङ्गमङ्गौ न सङ्गं वाति । भा. १०।८।१७।९९,
* अङ्गानि अव्येष्टिषु न तन्त्रं, राजसूये । भा.
१।१।२।८-१०. * अङ्गानि इतरेतरयुक्तानि न रूप
कारं कुर्वन्ति इति पूर्वसिद्धाधिकरणे (१।१।२।१५-१०)
अग्रगतम् । दुप. १।१।२।११. * अङ्गानि करण-
पौण्ड्रसमादकानि । वि. १।८।२०. * अङ्गानि तानि
चित् आरादुपकाराणि, कानि चित् कनिषत्पुनरा-
काणि । दुप. १।१।२।११ पृ. १६३५.

* अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनैव-
विद्येरन् । (१।१।२।८) इति अङ्गाना-
मपि प्रधानविधिविहितत्वं वक्ष्यते । कु. १।१।२।८.
* 'अङ्गानि तु विधानत्वात्' इति अन्तरागमिणीन्याये
अङ्गानां प्रधानत्वात् । दु. ५. ७३३. * 'अङ्गानि
तु' इति एकादशाधिनिरूपयिष्याते य एव प्रधाने देश-
कालकारणैः, ॥ एकादशेषु इति यत् अङ्गमध्येषु
कर्तृत्वमभिधानं, तत् दक्षिणाया. सार्धत्वे सति
उपपत्स्यते नान्यथा । (इदं पूर्वपक्षे) १।७ पृ.
१०. * 'अङ्गानि तु विधानत्वात्' (१।१।२।८)
इति न्यायस्य स्वरूपं-विशेषितस्य हि वक्षिन् काले
वर्तमान्य इति कालपेक्षा । कर्मवर्तमान्य कर्मसाम्यीभूत-
साधनप्रधानेनैवः कर्मवर्तमान्यो व्यापार एव विधी-
र्षिणी न प्रधानमङ्ग, अङ्गानुप्रधानायाः कल्पनिष्पत्तेः ।

अतः आङ्गद्वयावशात् साङ्गप्रधानत्वेन कालसम्बन्धो न
प्रधानमानस्य अनाकाङ्क्षितत्वात्' इति । सोम. ४।३।
१८ पृ. ३९३. * ननु यावन्मात्रमाधानस्य यदुद्दे-
विहितं तन्मानस्यैवोपाश्रुत्यमित्यवगमात् नैव साम-
ानस्य प्राप्नोति, प्रधानमात्रं च अङ्गान्तराणि च
यादुर्देहिकानि, तेन तेषां केवलमुपाश्रुत्यमिति । नैव-
देहम् । वक्ष्यति हि 'अङ्गानि तु' इति । वा. १।३।
२।९ पृ. ८९०. * समवायिपक्षक्यापातमप्रयोगे एव
कर्तृत्वसङ्घः इति 'अङ्गानि तु' इत्यधिकरणे
व्यस्तापयिष्यते । कु. १।१।२।१९. * अङ्गानि
त्रिसुक्तयोर्देशोः न तन्त्रं, राजसूये । भा. १।१।४।
१।१-३. * अङ्गानि द्विविधानि आरादुपकार-
काणि सामवायिगानि च । आरादुपकारकेभ्यः सामवा-
यिकानि गरीयाणि । तत्र हि साक्षादङ्गम् । आरादुप-
कारेषु तु प्रवृत्तेन परीक्षेण एकावयवता स्यात् ।
१०।४।१९।३८. * अङ्गानि न तन्त्रं राजसूयगतप्रा-
द्वैण्यादीनां घृयगुदक्षिणायुनानाम् । १।१।४।१।१-३,
* अङ्गानि प्रवृत्तौ सक्षेपेण निक्षेपेण चोच्यन्ते ।
'पञ्च प्रधानान् यजेत' इति सक्षेपेण, 'समिधो यजेत'
इत्येवमादिना निक्षेपेण । १।६।१।१६. * अङ्गानि
प्रधानवेदव्यपदेशं लभन्ते इति शुण्मुल्ययतिप्रते
(१।३।२।९) इत्यत्र व्याख्यतम् । वा. ३।७।२।१५०.
* अङ्गानि प्रधानसम्बन्धितानि, यत्र प्रधानं तत्र
विद्यते । यदथ प्रधानं तस्य अङ्गानामङ्गानि, यत्
अः तस्य अःकालानि । भा. १।१।४।१२३. * अङ्गानि
प्रधानानि च कर्तृत्वमुल्यानि 'दशपूर्णमासयोः अङ्ग-
श्रवितः' इति । देशतमुल्यानि 'सन्ने दशपूर्ण-
मासाम्ना यजेत' इति । कर्तृत्वमुल्यानि 'वीर्यमास्या
वीर्यमास्या यजेत' 'अमास्यायामामास्यायाम्ना यजेत'
इति । १।१।२।१०।५६. * अङ्गानि प्रधानेन कृतविद्दी
उपदिश्यमानेन सह उपदिश्यन्ते । १।१।२।२।८.
* अङ्गानि प्रधानाङ्गमागदीनि करणे मितानुप्रकारान्
संवादवन्तीति पूर्वपक्षः । द्वारपेदेऽपि द्वारवारः एक
एव इति सिद्धान्तः । तदनुसृत्यादौ द्वारपेदेऽपि
ओदननिष्पादनपक्षेण प्रधानाङ्गवैयर्थ्येव । वि. १।१।१९.

धानादि भूयते । तस्मिन् आसत्तित्वात् सन्धिषा
नाच्च एतत् भवति, अपमर्शिनं व्यापार, येन याग
स्वर्गे कर्तोति । तस्मिन् विधीयमाने, नासि वाक्यभेदः ।

अथवा प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानां च प्रधानाणि
प्रति विभिरविरुद्धः । कथं वृत्ताः ? दशपूर्वमाहात्म्या स्वर्गं
साधनमपूर्वमुच्यते । तस्य सविशेषस्य उच्यते प्रयुज्यते । यथा
'एतदेवै रेषाणी कारवन्तीयमभिष्टोममाम इत्यादि पञ्च
कर्मो ह्येतत् यत्नेत' इति । तस्मात् प्रधानप्रयोगवचने
नैव अङ्गानां प्रयोगो विधीयते इति ।

द्वि—नैवान् यागमनुष्ठ इति स्तोत्रं विधीयते ।
किं तर्हि ? भाग्यनैव इति कर्तव्यतासङ्गः । यथा ?
'यत्नेत' इत्यस्मिन् भाग्यनवचने उपचरिते तिल
आराद्धता जायते । तत्र विद्यते भाग्यो न पुरुषाय,
स उपनिषत्तः । द्वितीयस्या कारणम् । तृतीयस्या इति
कर्तव्यता । एतादृशेषां भौगवदेव सङ्गच्छते । क्रमेण
रथाप्यते । यथा 'अरुणाय श्रीगति' इति यस्मिन्नेव
छन्दे एतद्वाक्यं भवत्यते तस्मिन्नेव छन्दे अरुणाऽपि,
न च भेदेन । एतद्विहाय एवभौगवदेव विधानमस्मात् ।
प्रयोगश्च (उपासकस्य) प्रयोग्यं प्रति (उपास
प्रति) यो व्यापार, स 'भाग्य' इत्युच्यते । यदुक्तं
'क्षीरं इति कर्तव्यं यत् न प्राप्तमिति' इति । उच्यते । भाग्य
नया सङ्गच्छमानेन इति स्तोत्रं यत्ता कारणमनुष्ठानी सङ्ग
च्छते । यथा अरुण एतद्वाक्यं गिरिच्छेदरेण क्रमेण
सङ्गच्छते । एतस्मिन् इति कर्तव्यता वीणमासीमागु
भागतने, अन्ताराध्यायसु च । तस्मात् आनेयानां
फलं साधयता अङ्गमिति कर्तव्यता । क्षीरं वि यत्ता
यति (सति) इति कर्तव्यता सङ्गच्छते । अत्र न्याय
स्तात् वर्तते एव (मायाया इति कर्तव्यता सङ्गच्छते
इति न्याय भाव्ये नरमात्रे वर्तते) । यत्तायत्नेन किं
इति कर्तव्यता सङ्गच्छते न यात्ने, यात्तायत्ने पञ्चमीयू
हीत्यायत्ता यत्ता, न निष्पद्यते । यत्ता पञ्चमाय
यिदं तदा नामार्थे वर्तते । तच्च द्वयोः भावो सङ्गच्छे
ऽस्ति ।

शा—अत्र प्रथमं भाग्यं नृदेवमाधित्वेन
(७-१०) 'एतेनानि समर्प्यते' इति प्रथमं ।

नवमि सूत्रे (११-१२) अधिष्ठाणात्तार भाग्यरात्रेण
व्याख्यात इति प्रतिपाद्यते । तत्र च पूर्वोच्यते अङ्गानां
कार्यभेदे पूर्वोपधीयते एकस्यैव सिद्धान्तितम् ।
उपनिषद्विच्छेदे तु तस्मिन् एकस्मिन् कार्ये विच्छेदमात्राद्वय
समुच्चयं प्रतिपाद्यते इति व्यापारे (प्राभाकरः) ।
तदिदं चार्तितरात्रे नानुमेने । तस्मादेवमेवेदं
पञ्चदशमून् समुच्चयप्रतिपादनायमधिकरणम् ।

यथोक्तं पञ्चा, एकं अङ्गानां इतरेतरनिरेषणायां
नृपरात्रस्तथा विच्छेदः, उच्यते एकैकं भाग्यं बहुभिश्च
उपरात्रसिद्धि उपरात्रभूयताया च नृभूयताया, उच्यते
समुच्चितानामेव उपरात्रवत् इति । तदयमिदं विचार्यते,
किं अङ्गानां आनीयैर्विधिभिः प्रयोगो विधीयते, विधा
प्रधानविधिभिः इति । तत्र प्रधानानि एतेन भाग्येन
तन्नेगामिदितानि युज्यते कथं निमित्तयुक्तानि, युक्तं यत्
कथं तदुपधीयते । अङ्गानि तु पृथक्-पृथक्नामिदितानि
पृथगेव विहितानि कथमेवमागानि अन्योन्यनिरेषणाभ्येन
नृपरात्रपयतया विमिषुणाति विच्छेदितुमर्हति । तेषां
हि स्वार्थं विधानम् । अतः विधाने अङ्गानां
नृपरात्रे । उच्यते 'तथा विहितमनुष्ठानम् भवति' इति
(भा ११/११) । स्वार्थकस्मिन् च तेषां एतन्मेव
विधिर्भवति इति युक्तं समुच्चयः । नहि कथिच्छेदोऽस्ति,
येन एतेषां सदितानामनुष्ठानमुच्यते । तस्मात् यथा
तथैव पञ्चमून् विमोक्षितानां पृथग्विधानात्
अनुष्ठानं तथा अङ्गानामपि इति प्रथमं पञ्च ।
यत्ता निरेषणायां नृपरात्रं सङ्गच्छते, तस्यापि पञ्चमून्
नामार्थं विच्छेदः च अथाप्यतात् तेषामेकमपि
प्रयुचीत तथा द्व, कृत्वि । अङ्गभूयताया च उपरात्र
भूयताया च नृभूयताया इति द्वितीयः । मिद्वानुष्ठानं,
युक्तं विच्छेदना निरेषणाया । तेषु हि प्रतिपाद्यते भेदेन
कामार्थं भूयते । नृदेवमाधित्वे तु यत्ता प्रतिपाद्यते
विच्छेदनायां कथमेव उपरात्रे, कथं तु त
प्रतिपाद्यते भूयते । प्रधानमात्रेण हि एतेषां पञ्चमून्
कथमात्रेणैव नृदेवमाधित्वेन तत्तत् । ता च
नृदेवमाधित्वेन नृदेवमाधित्वेन अङ्गभूयताया च उपरात्रं
प्रतिपाद्यता विच्छेदः इति सिद्धं समुच्चयः । यत्ता च

मनोत्पन्न किञ्चित् प्रमाणमस्ति, तस्यादृष्टत्वात् । न चैवं प्राधान्यात् अदृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । फलभावनायां कारणैव कारणत्वात् अद्वानां च कारणानुपादयत्वात्तदर्थेव बुद्धे, तत्र चानर्थक्य-प्रवृत्तौ तेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्यते सन्निकर्षात्, दीर्घ-णीयादिशब्देनैव तदपूर्वे, न तु फलमुपस्थाप्यते विप्र-कर्षात्, अतो न तद्व्युक्तमद्वानाम् । अत एव 'अगन्ता मुनः मुक्तराजम्' इति मन्यो विद्वत्तौ ऊहि-स्यः इत्युक्तं नमस्ते 'फलदेवतयोश्च' इत्यन (१।१। ३।४) । फलप्रयुक्तत्वे तु सौशीरिदिष्टिनिषु स्वर्गव्य-फलाभावाच्चान्नो न प्रवर्तते, नतरा चोहितव्यः स्यादिति । तत्तिष्ठेदं अद्वानामन्यप्रयुक्तानुपपत्तेरपूर्वप्रयुक्तत्वम् । तथापि सन्निपत्तोपकारकाणां द्रव्यदेवताविसम्भारद्वारा यागस्वरूपोपयोगात् उत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । अत एवोप-धर्मागपातादीनामात्रे अप्रवृत्तिः, तेषामात्रेणापूर्वप्रयुक्त-त्वात्, आन्यस्य च तदर्थत्वाभावादित्युक्तं द्वितीये (तृतीये ३।१।४) आरुद्रुपकारकाणां तु स्वरूपे अनुप-योगात् परमापूर्वार्थत्वम् । तत्रोत्पत्त्यपूर्वमेव यागस्वरूपत्वात् अत्रानन्तरमेवोपयमानत्वात् सन्निपत्तोपकारकाणां पूर्वा-द्वानां तदुत्पत्ताप्रवर्गेण, उत्पत्ताद्वानां तेषां च तस्मिन्तौ उपयोगः । परमापूर्वस्य तु साधप्रयोगानुष्ठानानन्तरमेवो-त्पद्यमानत्वात् सर्वेषामारुद्रपकारकाणां तदुत्पत्तौ, प्रयोग-सङ्गिर्भूतस्य तु तत्स्थितौ उपयोगः । यथा बृहन्तिसूत्रस्य 'वाग्देवेनेष्टरा बृहन्निगयेन यजेत' इति त्रिदि-त्तस्य वाग्देवेनेष्टरालम्बनेन विदितस्य वाग्देवापूर्व-स्थितौ उपयोगः, तस्य प्रयोगेनप्रयोगादित्युक्तं चतुर्थे (४।१।१७) । तत् सिद्धं सर्वथा अद्वानामपूर्वार्थत्वम् । मीमांसा. पृ. २०५-२२०.

० अद्वानेन एवेन अर्धरात्र्यां अथ उपरात्रौ बहु-भिर्मन्त्रात् । भा. १।१।१।१५. ० अद्वानेन ब्रह्मविप्रदानस्य प्रवृत्तौ यथा वाक्वाग्भूतभूतभादेन नित्यामाश्रय-भादस्य । याज्ञ. पृ. १५०. ० अद्वानेन विद्वत्प्रधा-नस्य प्रवृत्तौ यथा वाक्वाग्भूतभूतभादेन नित्यामाश्रय-प्राप्तिसिद्धिः । पृ. १५०. ० अद्वेः अनिगतात्प्रेक्ष्यभिः सिद्धावागो ज्योतिरमे अदीतोमीये पत्नी । भा. १०।

७।१।१०-१२, ० सवनीयपशोस्तन्नस्य विप्रकर्षः श्रुतः, 'यथा प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यदिने, अद्वैतुत्पीयस्वने' इति । १।२।१।२।३२. ० अद्वयस्य अद्विगितजन्माधेक्षा । सु. पृ. ५२५. ० अद्वयस्य अद्वैतुत्पीयस्वस्य अतिवर्गे प्रायश्चित्त-विधिर्युक्तः । पृ. १९६. ० अद्वयस्य एतद्धि सामर्थ्यं, यत् प्रधानेन एककर्तृकं सत् उपकार शक्नोति कर्तुं, न भिन्नकर्तृकम् । भा. १।४।१।१।११ पृ. १६५. ० अद्वयस्य पुनः उत्कर्षपरिमाणं फल प्रधानानां फलवत्त्व-संपादनम् । भा. १।१।१।७।३२ ० अद्वयस्य ब्रह्मविप्रधानेन प्रवृत्तिसिद्धिः यथा, काम्येनामागमस्यभादेन यागवाग्भूत-भादस्य प्रवृत्तिसिद्धिः । याज्ञ. पृ. १५०. ० अद्वयस्य प्रत्यखोरकारिणः प्रतिप्रधानमावृत्तिः । भा. १।१।१।१०।५९. ० अद्वयस्य यदुपकारकं भवति प्रगाढ्याऽपि, तत् क्रियाया अपि उत्तरात्तरम् । दुष्पृ. ४।१।५।११. ० अद्वयस्य विद्वत्प्रधानेन प्रवृत्तिसिद्धिर्गथा, काम्यमर-ण्यदिभादेन यागवाग्भूतभादस्य । याज्ञ. पृ. १५०. ० अद्वानां अशातशालनां प्रधानराजस्य वक्षते (१।१। ३।१।१ इत्यन) । भा. ३।६।७।२२ पृ. १०४७. ० अद्वानां, अपरराजस्यभादं प्रादरादिवाग्भूतदेनानुगीयमानानां प्रधा-नाप्रवृत्तिसमये भेदेनानुष्ठानं, न त्वम् । भा. १।१।३।४। १९-२३. ० अद्वानां अपि हि संभूतप्रातिव्युक्त 'अयेदे-वाग्धीदेवकर्म' (१।१।१।२।६) इति । १।१।१।१०।५७. ० अद्वानां आधारादीनां तद्वेग अनुष्ठानं द्वां दर्शनमा-स्यो । १।१।१।१०।५४-६७. ० अद्वानां आवृत्तिः द्वां दर्शन-मासपञ्चमास्यवत्कर्मणु तत्तद्व्याप्यप्रयोगानुपरोधेन । १। २।१।११-१८. ० अद्वानां आवृत्तिः कालभेदेन मया-नुष्ठानभेदे, यथा द्वां पूर्णमासे च । तत्र यथा मासानां द्वौ अशान्तरमंशौ, दर्शनं पूर्णमास इति । तयोश्च काल-भेदः । त्रि. १।१।२।३. ० अद्वानां एकवारं देवावर्थात् । भा. १।१।१।२।६. ० अद्वानां पररात्रोपकारार्थप्रधा-पेक्षा । सु. पृ. ५२५. ० अद्वानां पररात्रप्रमाणानां कारणत्वं इति नित्याऽऽकाङ्क्षोपरातिः । पृ. १०५३. ० अद्वानां करणे योऽवमुपकारः, स तेन निदेयेनानेन विद्वत्पेन स्यात् इति एतः पक्षः । पञ्चभूतानां च इत्यथा

संकर्ष ३।१।४. * अङ्गानां प्रधानप्रयोगविधिप्रयो-
ज्यत्वेन वेदान्तोक्तप्रमाणमपि प्रधानप्रयोगवेदप्रयोज्यत्वम् ।
सु. पु. ११७७. * अङ्गानां प्रधानादीनां एकस्मिन्
प्रयोगे सहृदयानाम् । भा. १।१।१।७२९. अङ्गानां
प्रात्यात्मिकमिदं व्यापारद्वारा सदस्य एकोपसारसाधनत्वम् ।
सु. पु. १२०७.

॥ अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् यथोक्तमुक्त्यै
स्थान् । ५।१।१।७२२ ॥

दशोदौ द्विषि वेद्यामासादिते प्रधाना इत्यन्ते ।
अभीषोमीये पशौ अपि पशुसंज्ञानादूर्ध्वं द्विषि आसा-
दिते पशवेन बोधनेन प्रधानाः प्राप्ताः । ते चान
'तिष्ठन्त पशु प्रयञ्जन्ति' इति वचनान् जीन्येव पशौ
अपञ्चयन्ते । सोऽय अपकर्षः । तथा सजनीयपशौ
'आमिमास्तापूर्वमनुष्यान्ैश्चरन्ति' इति वचनेन
अनुयाजानामुत्तरं. श्रुत. । तत्र प्रधानमानस्य अपकर्षः.
उत प्रधानादिरुग्णसाष्टस्य अपकर्षः, एव अनुयाजमानस्य
उत्कर्षः. उत अनुयाजादिरुग्णसाष्टस्य उत्कर्षः. इति विचारे
प्रधानमानस्यपकर्षः, अनुयाजमानस्य चोत्कर्षः. इति
पूर्वपक्षमाह इदं सूत्रम् । मुख्यस्य प्रधानस्य काल एव
कालो वेद्या तानि मुख्यकालानि अङ्गानि । उत्कर्षे कर्तव्ये
सति अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् हेतोः यथोक्त उत्क्रमनति-
क्रम्य प्रधानमानमेव श्रुत उत्कृष्येत न प्रधानादि ।
उत्कर्षशब्दः अपकर्षस्याप्युत्कर्षः । एव अपकर्षे कर्तव्ये
सति अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् यथोक्त अनुयाजमानस्य
चोत्कर्षः । अन्यथा वेद्या विद्वद्गानां प्रधान-
विपकर्षः स्यात् । तस्मात् प्रधानमात्र अपञ्चय्य, अतु-
याजमानं च उत्कर्षय्यम् ।

तदादि वाऽभिसयन्यात्, तदन्तमपकर्षे स्यात् ।
२४ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण मात वाच्यत्वेन निरस्य सिद्धान्तमाह ।
न प्रधानमात्र अपकर्षणीयं न वा अनुयाजमान उत्कर्ष-
णीयः, किन्तु तदादि अनुयाजादिरुग्णसाष्ट उत्कर्षे कर्तव्ये
उत्कर्षणीयः स्यात्, तदन्त प्रधानान्तं च अपकर्षे कर्तव्ये
अपकर्षणीयः स्यात् । अमिदं प्रकृतौ सूत्रवाचाना-
मनुषानोत्तरात्प्रयुक्त्यात् । प्रयोगविधिप्रकरणम् इति

वा । यदनुयाजानां परस्तात् सम्प्राप्तमपते तत् प्रधानादन-
न्तरं प्रयोगवचनेन प्राप्तं बाधित्वा पाठसामर्थ्यात् अनुया-
जैर्म्यः परस्तात् म्रियते, यस्ततः परः, स ततः परस्तात् ।
एमेकं लक्ष्यमात्रं. सर्वं शुभसाष्टकत्वेन । तथा
अपञ्चय्यमाणः अपञ्चयतीति । तस्मात् तदादि उत्कर्षः,
तदन्तमपकर्षे च स्यात् । अनुयाजादि उत्कृष्यते प्रया-
जान्तं चापञ्चयते इति सिद्धान्तः । अस्मिन् सूत्रेऽपि
अपकर्षवाचनेन उत्कर्ष उत्कृषणीयः । के,

॥ अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वचनादन्व-
कालत्वम् । १।३।१।१४ ॥

कालशब्द उपलक्षणं देवाकर्षोः । अङ्गानां मुख्यकाल-
देवाकर्षकत्वात्, वचनात् वचनानाम् अन्यकालदेवा-
कर्षकत्वमपि ह्यं चित् स्यात् । यथा 'पूर्वपुरमावास्याया
वेदिं करोति' 'अभ्यु अग्नयेन नरन्ति' चयते हीना-
मण्या च दक्षिणामेदात् अन्यकर्षकत्वम् । के

* 'अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वाक्यादस्माद् विनाऽप्यथम् ।
कालोऽस्वेवेति नैतस्य वचनोऽपि निमित्तात् ॥' ('वैर्ग-
मास्या वैर्गमास्या यजेत' इत्यादिचयतः) उच्यते 'मुख्य-
कारणमङ्गानां न स्थित मान्यार्णिकम् । इदमेव हि तदाक्य
यद्गलेनैतदुच्यते ॥' वा. १।१।१।१४ पु. ४८२. ननु फलं
मशद् प्रापयेत् अनेन इत्थ इति प्रयोगविधिना अङ्ग-
प्रधानयोर्गुणवदनुष्ठानविधानात् प्रयोगविधिर्नदेति अङ्गानां
प्रधानमाल्लसिङ्गेः एतद्व्याख्यानयैक इत्यावायेनाहङ्गा । सु.
पु. ७३३ * अङ्गानां वेद्यादीनां मुख्यमुख्यरागोभयार्थत्वेन
सर्वार्थता । मुख्यानि दर्शपूर्णमासयोरामेयपुरोडाशादीनि,
अनुष्ठानानि प्रधानादीनि । वेद्यादीनि तु स्वधर्म-
वर्धितानि मुख्यामुख्योभयार्थानि । वि. ३।७।१,
* अङ्गानां सतिपुरोषवारिणा आरादुषवारिणा च सामा-
न्येन अनुष्ठानप्रवृत्तयः सप्तमस्य प्रथमेऽधिनत्ये वर्धितम् ।
१।१।१. अङ्गानां समूहं कार्यं 'निषेत्स्वेकमुक्तिनात्' ।
(१।१।१।१४) इत्यनेन न्यायेन । भा. १।१।१।१४.८.
॥ अङ्गानां समुच्चितानामेव प्रधानोपकार-
कत्वं काल्येषु ॥
एकेनापि समाप्येत् कृतावस्थाद्, यथा प्रत्य-
न्तरेषु प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् । १।१।१।१४ ॥

न करणस्य 'येन कुर्यात्' इति, तस्य निर्दिष्टत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । तस्मात् समिदादीनां पत्नेन संयोगः । यदि च समुत्प्रेरन्, समानि आवेषादिभिः स्थुः । सनत्वाद्य अगुणत्वम् । तत्र यदुच्यते, एक-देगाङ्गमुक्तानामपि प्रयोग इति, तदेव नास्ति ।

ऐकस्म्यदिति चेत् ॥ १४ ॥ (ननुहितः पाठः)

भाष्य— ये तु 'ऐकस्म्यात्' इति सूत्रं पठन्ति तेषामयमर्थः । इति चेत् परमसि प्रधानानां अङ्गत्वतया अङ्गानि निगन्ते इति । तस्मात् ऐकस्म्यं भवति, एकमेवाङ्गं प्रयुज्यता एकेनापि प्रधाने अङ्गत्वं भवति ।

नार्थवृथक्त्वात्, समत्वाद्गुणत्वम् ॥ १५ ॥

भाष्य— नैतदेवम् । कस्मात् ? अर्थवृथक्त्वात् । अर्थवृथक्त्वं भवति, उपस्तरवृथक्त्वम् । एकेनाङ्गेन अर्थवृत्त्या अल्पः उपकारः, बहुभिर्महत् । कथं ज्ञापते ? यत्र चादगुणत्वम् । यदि एतेन गृहमिथं सम उपकारः स्यात्, तत एतस्मैनाङ्गत्वं भवेत्, अन्येषाम-गुणान् त्याज्य, अनङ्गत्वमित्यर्थः । ननु गृहमात्राण-मनर्थकं स्यात् । न चेया विग्रह्य इत्युक्तं 'विधेस्त्वेक-श्रुतिवात्' इत्यत्र (१६) । तस्मात् अङ्गभूतत्वे परमभूतमिति ।

विधेस्त्वेकश्रुतिस्त्वादर्थाविधानमित्यवच्छ्रुत भूतमित्यवच्छादयेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं स्व-शरीरे निवीतवत् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥

भाष्य— न तु एतदेव एकदेशेनानि आङ्गानां प्रयोग इति । कथं तर्हि ? सर्वाङ्गोपमहारेण । कुतः ? विधेः एकश्रुतिवात् । एतेन शब्देन अङ्गानां प्रयोगो विधीयते दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति सर्वापेक्षया इत्युक्तम् । सा त्वपेक्षा कुन्ते वा अमन्याधानादिन्यापारे तदेकदेशे वा । तत्र एकदेशापेक्षा न युक्ता । कस्मात् ? अपर्यायविधानात् । इत्याह्यङ्गानि न पर्यायेण विधीयन्ते कदा चिद् समिधो यजति, कदा चिद् तण्डुलावमिति । कथं तर्हि ? मिथ्यन् यथाभूतानि च श्रुतानि, तथाभूतानि अपेक्षया अभिसम्पन्ते । अगोच्येत, नित्यनच्छ्रुतानामपि यथा एकदेशोऽपेक्षिष्यते इति,

नैतद्युक्तम् । कुतः ? अपेक्षेन युगपत्प्राप्तेः । अपेक्षेन प्रयानोपसारेण पत्येक्योक्तवत् युगपत् यनिपतन्ति अङ्गानि । तत्र न यद्यपि विशेषः इदं प्राप्यते, इदं नेति । अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते । यथाप्राप्तं च स्वराब्धार्थो निवीतवत् । यथा 'निवीतः ऋदिनः प्रनृति' इति ऋत्विग्विशेषामावात्, सर्वेषां च समिधानात्, सर्वे ऋत्विजो निवीता भवन्ति, एवमिहापि सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ।

तथा कर्मोपदेशः स्यात् ॥ १७ ॥

भाष्य— तथा च कृत्वा 'वदुर्दशं वीर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रपेक्षदशमायस्याका' इति आरुहिसक्यस्य पाक्षिकं न भविष्यति ।

कृत्यन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥

भाष्य— तत्र यदुक्तं 'यथा कृत्यन्तरेषु' (नू. ११) इति, युक्तं तथा कृत्यन्तरेषु पार्थक्यम् । 'तौर्धं चरु निर्वपेद् ब्रह्मवर्तकामः' इत्युक्त्वा पुनरुच्यते 'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् मन्त्राक्रमः' इति । निमतः ? अतस्तेषां परस्परानपेक्षणां कार्यं, न सम्भूय, इति गम्यते । परिसमाप्ते हि पूर्वस्य विधाने उत्तरः वृथक्त्वेन विधीयते । अथैह 'विधेस्त्वेकश्रुति-त्वात्' (नू. १६) इत्यनेन न्यायेन सम्भूय कार्यमङ्गानां युज्यम् । तस्मात् वैपश्य द्रष्टुमिः ।

उत्तरारम्भश्रुतित्वाद् विशेषवाणां कृत्वार्थत्वात् स्वदोहे यथाकामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥

भाष्य— 'प्रातेषु चोत्तरारम्भे स्यात्' इति श्रुतः, युक्तं यत् उत्तरारम्भे यत्स्व दोहनं, अभूतित्वात् । नानो-त्तराणां दोहनं विधीयते । न तर्हि ? अनुपपत्तेः । न कारणं ? कृत्यार्थत्वात् विशेषवाणां, रात्रिस्तर्गादीनां विधानेन कृत्यार्थे तद्वत्त्वं नोत्तराणां दोहनं विधातुमुक्तते । विधीयमाने अर्थद्वये विधेयं शान्तम् । अनुवादस्य प्रसङ्गापेक्षं भवति, अग्रांश्च यत्स्वत्वं दोहनं प्राप्तम् । अर्थात् अस्मा न दोष्टाः । स्यात् सर्वोः कथं दोष्टाः ? उपरिष्ठापितवत् वक्ष्यमः 'तथा पदःप्रतिषेधः कुमारणा' इत्यत्र (१११८१८२) । तस्मात् यथानामि प्रतीयेत । (यत्) यान्यो यानः स यान्तीदोहयति ।

तस्मादेतानि स्राणि अन्त्या वर्ण्यन्ते । 'अर्थ-
भेदस्तु तत्रायेहैकार्थ्यार्थैककार्यम्' (६) इत्य-
नेन स्तेषु सर्वेषामङ्गानां इतरेत्युक्तानां कर्तृकार-
निर्गुत्तिः फलं कथ्यते । कथमावाक्यद्वयामुक्त्याया
अङ्गसम्बन्धः । ॥ कथंभागे यस्मिन्नेव क्षणे प्रयोजान्
पृच्छाति, तस्मिन्नेव अनुयाजोक्त्यापि । न च मिलाः कथ-
मावः, येन मिलाति सञ्चयेत् । तस्मात् सर्वेषां इतरे-
त्युक्तानां कर्तृकारनिर्गुत्तिः फलम् ।

शब्दभेदादिति चेत् । ७ ॥

भाष्य—अथ यदुक्तं चोदनाभेदात् अङ्गानामर्थ-
भेदे न्याय्य इति, तत् परिहृतव्यम् । परिहृतं तदेकार्य-
त्वेन । न परिहृत्यते, सर्गाणि च प्रधानस्योपकुर्युः, मिलाति
च कार्याणि कुर्युः । तद्यथा कारकाणि कर्मा-
दीनि सर्गाणि तावत् क्रियाया उपकुर्यन्ति, अथ च
प्रतिकारक कार्यभेदः । इदं तर्हि परिहृत्यते, यदि तस्मि-
दादिभिर्नार्थैः अङ्गानां प्रयोग उच्यते तन्मिथ्याभिः
प्रयोगकथ्यः, तन्मनसाद्यपि प्रयोगकथ्यः इति, ततः स्यात्
प्रयोजनकाङ्क्षा । सा च भवन्ती भेदेन स्यात् । न तु
अथ प्रयोग उच्यते । किं तर्हि ? रूपमात्रमाकुर्यते, एव-
लक्षणेन चाग इह भवतीति । तत् कस्य हेतोः ।
प्रयोगनचनस्य प्रादयस्याभावात् । अन्येन च प्रयोगस्योक्त-
त्वात् । अमुन्तरेण प्रयोग उक्तः । उक्तस्तेन दर्शयिष्यामः ।
न चेदन् प्रयोगनकाङ्क्षा, कुतः प्रयोगन, कुतो भेदः ।

दुष्—'शब्दभेदादिति चेत्' इति प्रत्यनुभाषण-
सूत्रम् ।

कर्तार्यत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात् तदर्थ-
स्यात् । ८ ॥

भाष्य—प्रधानानां प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि
ताच्छब्दं स्यात् प्रयोगस्य । तेनैव प्रधानप्रयोगनचनेनैव
शब्देन अङ्गानामपि प्रयोग उच्यते 'दर्शपूर्णमासाभ्या
यजेत' इति । कुतः ? कर्तार्यत्वात्, विचार्यत्वादि-
त्यर्थः । फलस्य फिकार्यं दर्शपूर्णमासी भूयते दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात् इति । तान आसाङ्गा भवति
कथमिति । सा सविदादिमिश्रोदनाभिर्निगम्यते 'तपिषो
यजति' 'तन्मसात् यजति' इत्येवमिति । तत् कस्य

हेतोः ? तदर्थत्वात् । तदर्थं एताः समिदादिचोदनाः,
तेनाकाङ्क्षितत्वात् अफलत्वात् फलास्तुतिधानाश्च ।
तेषां दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयतोः इतिकर्तव्यता । न
च इतिकर्तव्यतामन्तरेण कर्मचोदना अर्थवती भवति ।
तस्मात् सेतिकर्तव्यताकस्य कर्मस्य प्रयोगश्चोदते ।
तथा च सिद्धमेतत् प्रधानप्रयोगवचनेनैव
शब्देन अङ्गानां प्रयोगश्चोदते इति । एव च तस्मिन्
एकशब्दचोदितान्येवाङ्गानि । तत्र यथा प्रधानानां एक-
शब्दाभिसंयोगात् फलैक्यं, एवमाङ्गानामपि ।

दुष्—'कर्तार्यत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात्
तदर्थत्वात्' इति प्रत्यनुभाषणपरिहारः ।

कर्तृविषयानार्थत्वात् गुणप्रधानेऽपि । ९ ॥

भाष्य—अथाह, नैतद्युक्तम् । कुतः ? कर्तुः पक्ष
प्रधाने विधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति, यश्च
अङ्गेषु साङ्गभ्या इति, तयोर्नानार्थैरम् । प्रधानविधिः
फलार्थः, अङ्गविधिः प्रधानार्थः । तन् प्रधानानि फलं
प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रति अनुधाणि । न च
विध्यनुवादो गुणपत् समरसः । तस्मात् तैकेन वाक्येन
प्रधानानि तेषां सेतिकर्तव्यता शक्या विधातुम् । अतो
न प्रधानचोदनाच्छीतानि अङ्गानि ।

दुष्—'कर्तृविषयानार्थत्वात् गुणप्रधानेऽपि' इति
पुनः पूर्वपक्षः । यथापि यापः फलं प्रति विधीयते, इति-
कर्तव्यता प्रति अनूतेन । तर्हि सङ्कटुकरितः उभयाभ्यां
कल्प्यते । आहुती च वाक्यभेदः । अगोच्येत, न वाग-
मन्य सङ्गं करिष्यति, किं तर्हि भावनया सर्वेषां
सङ्ग इति, तथा तस्मिन् इतिकर्तव्यता न दर्शपूर्णमासाङ्ग
स्यात् (तस्मिन् फलभावनसङ्गत्वात् परस्परं फलद्वयेन
स्यात्) । तन् को दोषः ? सीते अमेयविध्यतो न
स्यात्, आमेयस्य इति तत्तं यत्तदङ्गमात्रम् ।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् । १० ॥

भाष्य—तथाह नैतदनुसृतं, सुस्मृतं । कुतः ?
आरम्भो व्यापारः क्रिया इत्यनवर्तनम् (न अयान्त-
रम्) । वागेनेह स्वर्गस्य निषेच्यते यजेत — वागेन
स्वर्गं कुर्यात् — स्वर्गार्थं व्याधियेत द्यवर्षः । इदं तु न
जायते, कोऽसौ व्यापार इति । तस्मिन्नेव च आरम्भ-
व्यापारः ।

अङ्गभेदस्यैव परपददुपरिषते, कथं कर्मकारकभेदरूपस्या-
ङ्गभेदस्य ततः प्रतीतिरिति वाच्यम् । समानगन्तित्व-
वेद्यताया अङ्गभेदस्य तस्मादुपरिषतिः सभात् । नहि
स्वभित्तस्यगोदेवकृतिपारकत्वरूपं लक्षणं सम्भवति ।
स्वत्वानुगुणेनाङ्गभेदेन लक्षणभेदप्रसङ्गात् । अत उभयेभे-
दस्य स्वपदतात्पर्यम् ।

ननु किंपात्रव्यपशक्तिरूपकर्मत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक्रमेदन्निवेदो गौरवात् कर्मरस्या-
राष्ट्रबोधाधिरूपत्वेऽपि च सामान्यतः कर्मत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताक्रमेदस्य प्रजावधिवरणकृतिरुपसर्गदर्शपूर्णमासा-
दापि अभावेन स्वर्गोद्देशककृतिकर्मत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताक्रमेदन्निवेदो गौरवाद्भावेन स्वर्गप्राप्त्यवच्छिन्न-
प्रतियोगितान्रभेदस्यैव स्वर्गाङ्गत्वलक्षणे निषेधोऽन्यु ।
उद्देश्यभेदेन लक्षणभेदस्योक्तत्वादिति चेन्न । ' सर्वेभ्यो
ज्योतिष्टोमः ' इत्यादिवाक्योपासकगना पश्चादीना
स्वर्गाङ्गत्वापत्तेः, स्वर्गोपावच्छिन्नमिष्टत्वे कति उक्तकृति-
पारकत्वस्य पश्चादौ सत्त्वात् । न च ' सर्वेभ्यो ज्योति-
ष्टोमः ' इति वाक्ये प्रतियोग्येन नानामन्यत्रियकानुरो-
द्देश्यताऽवच्छेदकत्वान्न पश्चादौ दर्शपूर्णमाश्विजोद्देश्यताक-
कृतिकारकत्वस्याभावात्तदोप इति वाच्यम् । एत-
द्वाक्ये स्वर्गत्वोद्देश्यताऽनवच्छेदकत्वेऽपि ' ज्योतिष्टो-
मेन स्वर्गकामो यजेत ' इति वाक्ये तत्त्वोद्देश्यताऽवच्छे-
दकत्वेन तदवच्छिजोद्देश्यताकृतिकारकत्वस्य पश्चादौ
सत्त्वात् । वाक्यभेदेन कृतिभेदे प्रमाणाभावात् । अत-
एव पश्चपमनुश्रीमानप्रयोगान् स्वर्गस्याध्वुसचिर्पेग-
सिद्धयधिरूपोता (४।१।९) संगच्छते । अतश्च
स्तोत्रातिरूपकर्मत्वस्वीकारे स्वर्गोद्देशककृतिकर्मत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमेदपठितमेव लक्षणमन्यीक्यार्थम् ।
पशुतस्तु स्वावच्छिजोद्देश्यतानिरूपककृतितिरूपितोद्देश्य-
तात्त्वस्यभेदेन स्वर्गत्ववच्छिन्न प्रकृतलक्षणे निवेद्यम् ।
स्वर्गपश्चादेष तेन सम्भवेन स्वर्गत्वत्वावच्छिन्नतामिति । न
चैवमपि दर्शपूर्णमासादौ स्वर्गावज्जत्वानापत्तिः, ' ग्रीहि-
भिर्यजेत ' इत्यादिवाक्येप्ये स्वर्गोद्देश्यताकदर्शपूर्णमासा-
धनुःकृतावेव दर्शपूर्णमासोद्देश्यत्वेन स्वावच्छिन्नो-
द्देश्यतानिरूपककृतितिरूपितोद्देश्यत्वस्यभेदेन स्वर्गत्व-

वत्तस्य दर्शपूर्णमासादौ सत्तादिति वाच्यम् । स्वा-
वच्छिजोद्देश्यतानिरूपकताऽवच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितो-
द्देश्यताकत्वस्यभेदेन स्वर्गत्ववच्छिन्नत्वस्य विवक्षित-
त्वात् । ' दर्शपूर्णमासकरणकृतौ स्वर्गोद्देश्यता ' इत्यादिप्रतीत्या हि दर्शपूर्णमासकरणकृतित्वे स्वर्गत्वाव-
च्छिजोद्देश्यतानिरूपकताऽवच्छेदकः सिध्यतीति तद-
वच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वस्यभेदेन स्वर्गत्वस्य स्वर्ग-
वागे तद्विधायमिति लक्षणसम्बन्धः । नष्टैव स्वर्गत्वाव-
च्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकताऽवच्छेदकत्व ग्रीहिकरणकृति-
त्वेऽस्ति, येन तदवच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वस्यभेदेन
स्वर्गत्वस्य वागे सम्भाव्यते । ग्रीहिकरणकृतौ स्वर्गोद्देश्य-
कत्वमिति प्रतीतेरभावात् । कुप्यनियामरसनधस्यान्यन्ता-
भावप्रतियोगिनाऽनवच्छेदकत्वेऽपि मेदप्रतियोगिताऽ-
वच्छेदकताऽवच्छेदकत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वाच्च न
सिद्धान्तविरोधः । सूत्रमपि ईहभेदपरतयैव व्याक्येय-
मिति तत्त्वम् ।

नन्वेवं सोमादेरपि स्वर्गावज्जत्वं स्यात् ।
नवीनमने भवत्तल्लक्षणाऽन्यत्राकरेण वागस्येव सीम-
स्यापि स्वर्गोद्देश्यककृतितिरूपकत्वात् । न च कारत्वं
वक्ष्यमाणरीत्या किंपात्रव्यपशक्तिरूपकत्वमाव्यतिर्य-
तम् । तत्र क्रियाऽन्वितत्वं कारकत्वपरपठितसङ्ग-
निवेद्यम् । तथा च सोमस्वरूपस्य स्वनिरूपकगगन-
गन्तव्यस्यचैवैव माननाऽन्वयात् उत्तमस्यभेदेन क्रियाऽ-
न्वितकर्तृत्वाच्चन्वयताम्यिकत्वाभावात् सोमे लक्षणातिप्रसङ्ग-
इति वाच्यम् । तथात्वे यज्ञकरणत्वादपि स्वनिरूपक-
ोद्देश्यत्वादिरूपकर्मकारकपठितसङ्गभेदेन माननाऽन्वयेना-
समापत्ते । अथोपातिव्यतिरिक्तस्याय प्रकृतकृतिकरण-
पठितस्यभेदेन क्रियाऽन्वितत्वं प्रकृतसङ्ग-
निवेद्यम् । ' यमिषो यजति ' इत्यादौ प्रजावधिवरणकत्वस्यैव कृत्यस्वर-
करणीभूतदर्शपूर्णमासादिरूपमाव्यपठितस्यभेदेन माय-
नाऽन्वयाव्याप्तिरतः प्रकृतेति । ' दर्शपूर्णमासाणां स्वर्ग-
कामो यजेत ' इत्यादिकव्यपशक्तिरूपकत्वात्तदौ दर्शपूर्ण-
मासयोः करणत्वेऽपि ' तमिषो यजति ' इतिगणकपट-
कास्मातोपावकमिष्टास्तुनृत्तौ तयोदभवादिदिशि-
ष्टयोर्भा इत्येवेति नाम्नाति । ' सोमेन यजेत '

पूर्वपक्षे प्राप्ते, चक्रगे तुयब्दस्थानीयेन पूर्वपक्ष-
निरासे सूचयत् सिद्धान्तमाह । अङ्गगुणेन प्रधानगुणस्य
विरोधे सति अङ्गस्य प्रधानार्थत्वात् । प्रधानसादगुण्य-
सिद्धयर्थे हि अङ्ग भिद्यते । तस्मात् पूर्वणि सुत्या अप-
वर्णि दीक्षा वर्तया इति सिद्धान्तः । अङ्गस्य गुणः
अङ्गगुणः । अङ्गगुणान्दात् प्रधानगुणपद स्मर्यते । तत्र
विरोधपदानुसारात् तृतीयान्ताम् । तथा च प्रधानगुणेन
अङ्गगुणस्य विरोधे सति इयधरसोचना । के.

॥ अङ्गगुणविरोधे च इति न्यायेन प्रधानगुणस्य प्रवृत्त-
त्वम् । सोम. ६।३।२१, ॥ अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्
इति न्यायः । अङ्गगुणन्यायः । अङ्गगुणविरोधाधि-
करणन्यायः । इति सर्वसिद्धयेकमेव । ॥ अङ्ग-
गुणविरोधे च तादर्थ्यात् इदं न्यायप्रतिपादकं
सूत्रम् । अत्र न्यायस्य स्वरूपं तु 'धर्मधर्मिणिविरोधे च
धर्मिणो वल्लभः' इति । वा. १।३।३।५. 'प्रधान-
सादगुण्यार्थत्वात् अङ्गानुष्ठानस्य प्रधानत्वेन पूर्वकार-
तादि ।' इति च । सु. पु. १७५. अङ्गाप्रापेक्षया
साध्यादं वदीयः इति न्यायार्थः । शीम्या. ॥ अङ्गगुण-
विरोधे च तादर्थ्यात् इति श्रवणं वल्लभम् । (सत्रे)
यत्तु कायधर्मं पुरुषार्थस्याविप्रतिषेध. तत्तु (सर्वं यजमानः)
स्याथै वरिष्मन्ति । विप्रतिषेधे तु परधीय क्रत्वर्थम् ।
नन्वर्थे हि अनियमाने नतुरेव न सपद्यते । पुरुषार्थे
तु हीने पुरुषो विगुणः । भा. १।२।४।४।३९. ॥ अङ्ग
गुणविरोधे च तादर्थ्यात् इत्यत्र अत्रतादगुणानुष्ठानस्य
प्रधानसादगुण्याप्रताया धर्मधर्माणाम् विरोधग-
विरोधगस्य प्रमाणान्वयः । सु. पु. ८६७.
॥ अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इत्यधिकरणे मुख्य-
त्वापि दीक्षाप्राप्त्यस्य पूर्वमेव यद्व्याप्यायकप्रवृत्तस्य
एकरीक्षापक्षे प्रधानमुख्यकालेन पूर्णा भागो वस्यते ।
कु. १।३।१।१. ॥ अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इत्य-
त्रेन अङ्गत्वात् प्रेक्ष्य कर्तृलोके युक्तो न प्रधानस्य । वा.
१।८।१२।१२. ॥ अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इत्यनेन
न्यायेन विरोधभावे निष्पुद्गेशाश्चादविरोधे निष्पुद्-
गस्य अर्थवाद प्रति प्राधान्यात् अतीत्यस्यास्यते निष्पु-
द्गस्वरूपसंसारस्यप्राप्तिभूतिवर्तीकस्यात् तदनुरोधेन

अर्थवादरूपोपक्रमस्या वेदश्रुतिव्याख्याया । सु. पु. १।१६७.
॥ यदि शुभमुख्यव्यतिक्रमः अङ्गप्रधानधर्मविरोधो व्या-
ख्यायते, ततः 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इत्यनेन
सह अपौनरुक्त्यं समाधारीयम् । वा. ३।३।२।१५. ८१४.
॥ तदिदं मायकासीयमाधिकरणं (गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणं
३।३।२।८) अङ्गवेदस्वरूपापि उच्चैस्त्वस्य प्रधाने श्रुतस्य
अङ्गद्वारा प्रधानोपकारतया तद्व्यापि प्रधानवैगुण्यस्य
दुर्बारात्तात् 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इति द्वारवाधि-
करणेन शक्त्याकृतात् प्रधानविप्राश्रितस्य प्रधाने श्रुतस्य
अङ्गेषु अनुष्ठानकल्पनस्य गुणत्वात् । कु. ३।३।२।८.
॥ 'नृत् प्रतीक्षेत' इत्यादिना आधानप्रकरणत्वात् तस्यैव कालः
प्रतिपिप्यते न सोमस्य, अप्रकृतत्वात् । एव च अङ्ग-
गुणन्यायस्य अविरोधो भवति । सोमाद्वा हि अमयः,
वेदामपि अङ्गभाषानं इति तस्यैव पाठ्यायो युक्तः ।
(पूर्वपक्षे) रत्न. ५।४।५. ॥ अङ्गगुणन्यायविरो-
धादपि लिङ्गस्य प्रातिपदिकत्वात्प्रवृत्तमभ्युपेयं जातेर्वाच्य-
न्वितिराधो न युक्तः । सु. पु. १४१४. ॥ तिलुपामपि
एतासा (प्रयोग-विनियोग-उपलक्षणा) सामरूपान्न-
विषयत्वात् नाङ्गगुणविरोधन्यायोऽपि । नहि प्रधान-
भूते आधाने अस्माभिरुपायुल्य वाप्यते, येन ॥ आप-
येत । कै. ३।३।२।१५. पु. ३२०. ॥ न च अङ्गगुण-
विरोधन्यायः । उभयो. (करणक्रियमाणानुवादमन्योः)
अङ्गत्वाविरोधात् । दुप्. ३।८।१०।२१.

॥ (अर्थ न्यायस्य विषयानिप्रयोग) यानि प्रयोग-
विधिः उपादेयत्वेनाङ्गानि विषये तन्मात्रविषय. अङ्गगुण-
विरोधन्यायः । यानि विषयान्यप्युक्तानि स्वयत्तिङ्गानि वा
अङ्गत्वेन वरिष्मन्ति प्रयोगविधिः, तानि तु स्वस्वत एव
अधिभारिविरोधगता प्रतिषयन्ते, न तु तम अङ्गगुण-
विरोधन्यायः । नतपि सर्वव्यस्त्यापिरन्यायः (६।३।२)
अन्यथा निर्वाणधिरन्ये (६।३।२) अङ्गानुष्ठाने प्रधान-
वाक्यसञ्ज्ञोनाश्रयण अर्थात् स्यात् । कु. ३।४।२।३।३२.
॥ अङ्गगुणविरोधन्यायेन अङ्गसुधेयं माह्वजानिवा-
चस्य युक्तत्वात् । सु. पु. ६३५. ॥ अङ्गगुणविरोधन्यायेन
अर्गवादस्य असमञ्जसत्वं न्यायम् । वा. ३।४।१।३२०.
॥ अङ्गगुणविरोधन्यायेन आद्यन्वीयवागवृद्धा तु

अङ्गत्वं

तिदेशेन सन्निधायति । विधेयमाना तु ततः प्रागेव
स्वाधान् यद्वाणि । तस्यां वेलायामुपदेशेनातिदेशेन
वा अर्थवादस्यासन्निधानात् तुमुषासन्निहितकृत्मात्
स्वर्गमेव यद्वातीति न स्वर्ग-न्यायनाथः ।' (४११९)
इति । यदा तु योग्यताजनं विनाऽपि अयोग्यता-
निश्चयाभावात्तत्रैव शाब्दयोग्यस्य आनुभाक्त्वात् 'एकस्य
द्वय' इति रीत्या युगपदेव भावनाविरोधपणानामन्यत्र,
समानाभिधानादिरूपप्रत्यासत्त्यनुपपत्तेर वा प्रथम प्रवर्तना-
दीनामेव तत्तान्यवशत इतरवारकान्यत्र, भाग्यभूतार्थमात्र-
नाया कारकान्यत्वात् पूर्वं भाव्यविरोधापेक्षाङ्गाकृत्यित्वेन
प्रवर्तनायाः विस्पष्टमिति कर्तव्यताऽऽतङ्गाऽनुमानात्
नार्थयाशतिदेशः, इति न विश्वसिति आप्यादिकृत्य
कल्पनाऽऽप्रतिरिक्तुष्येत । तदा पूर्वोक्तनिर्यचनानुपपत्ते-
रप्यनाथ प्रवर्तनारूपविधिविषयाकमेव विहितमप्यम् । अत्र
च विशिष्टमवधानाया प्रवर्तनाविषयत्वात् तद्विरोधमेव
प्रवर्तनाविषयकमिति नोपपन्नम् ।
(४१२०) 'यत्तत्तं पदेत्' इत्यादिनिषेधे

[illegible]

जनकत्रियाविषयनिवर्तनात् न नश्येत्त्वम् । निवर्तनत्व-
निवेत्ताद्वृत्तरन्दादिज्ञानादी नाति यासिः । यदि प्रवृत्त्य-
भावः, तदा तस्मिन्नुक्तत्रियाप्रतियोगिकत्वम् । न न
'नातिरामे पोडशिन् गृह्णाति' इत्यादिविध्युक्तनिषेधे
निषेधस्य त्रुतिगुण्याबन्धनत्वादप्यसिः, त्रुतिगुण्यनु-
सङ्गसुगुण्यन्तरजननत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च
प्रवृत्त्यभा निषेधपरये प्रयाजकियाऽभावादातिव्याप्तिः,
उक्तत्रियाप्रतियोगिन्ये सति वैदिकनियन्ताविषयवत्त्व
विवक्षितत्वत् । एवं 'न कृत्स्न भक्षयेत्' इत्यादौ पुरुष-
निष्पन्नराजजनकत्रियाविषयत्वात्, उक्तत्रियाप्रतियोगिकत्वं
न पुरुषार्थत्वम् । अत एव गौडमुख्यदाषाण्येतादृशत्वं
तृतीयाध्यायाय इति न कर्त्तव्यमस्मादौ अस्याबाधगतिरिति
ष्येयम् । एव 'कृत्स्न च पुरुषार्थत्वात्' (११।१।५)
इत्यनेन कृत्स्नस्य पुरुषार्थत्व भातुमिव ।
एवमेव च यागादेर्भास्या प्रति, प्रतिपदिपर्यस्य
च कारक प्रति, स्मिन्प्रत्ययादेश्च प्रतिपदिकायं प्रति,
करण आदेश भास्या प्रति, सा प्रयेव च ह्यम्भाषनादेः
आन्वत्यवहस्ये गौणे विशेषणत्वमानीयवत्त्वा द्रष्टव्यम् ।
उक्तविधाद्रूपोक्त्येव चात्रत्वपङ्क्तिभूतोद्देशकतायाः
स्वरूपमहित्वमर्थसिद्धम् । अतः सम्यक्ता न पृथगुक्त्य-
स्ताम् । न वा तृतीयाध्यायायः । अथ चात्र उपपत्तिभूत-
कारकत्वनिविष्टवर्तमानत्वमनिरूपितत्वमिति नम् । अस्ति
च त्वयादी यागादिदृष्टिकृत्यत्वादिनिरूपकम् ।
अतस्तस्य यागादिदृष्टिरिति न भ्रमिनय, तथाचै-
स्वर्गादिदृष्टिकर्मपारितोषिकपरत्वेन भावनायाः स्वर्गादि-
त्वापत्ते, उन्नापेक्षया तस्य गुरुत्वात् । अत एव अङ्ग-
त्वपङ्क्तिभूतभेदप्रतियोगि रमन्ति नम् । स्वर्गादिरूपकर्म-
कारकादिभेदस्य पूर्व विशेषित्वस्य स्वर्गादेः रूपकत्वम-
न्य इत्यपि न, तादात्म्यस्य अन्वयस्य त्रुतिगुण्यनु-
सङ्गस्य भेदप्रतियोगेन गुणवान्, कर्त्तव्यत्वमनिरूपक-
भेदप्रतियोगित्वादायानिव्याप्तपरत्वेनैव संशयः ।
इदं चात्र प्रचीनोक्तपदेर्द्वयप्रवृत्तिरूपकत्वमेव
परिपूर्येत्त्वम् । समुत्तरेण रूपकत्वात्, यद्विच्छेदेनान-
निरूपितविषयतायाः यत्, तत् तदम् । सर्वतोभावेन
द्रव्यां भूतैर्वाच्यैश्च विधिभिः सम्प्रदानोद्देशेन

निम्नलिखितपद्यांशानि यत्, तत् तद्वन् ।
 द्रव्वा ध्रुवार्थिनेषां विधिनि स्वप्नप्रधानोद्देशेन

श्यतिः । अपि च भवत्येते तृतीयादेरङ्गप्रमाणत्वान्न-
 पत्तिः । अङ्गत्ववर्धनाभूतस्मरणत्वादिरोगकत्वेन हि तृती-
 यादेरङ्गानुप्रमाणत्वमित्युक्तम् । भगवदुक्तलक्षणस्य तु तद-
 धर्तृत्वात्तदनापत्तिः । अन्ये तु परोद्देशकपृथक्त्वमङ्गत्वम् ।
 प्रवृत्तिरिति चेतनचेतनकर्तृकव्यापारमङ्गमपिधीयते ।
 अस्ति च सर्वकारणानां स्वस्वव्यापारे कर्तृत्वम् । स भवति
 चौद्देश्यताऽऽभिप्राय विषयता, तथापि प्रयोजनानां 'यानास्य
 साधनमिच्छन्ति' 'आम्नास्य जलं प्रसज्यते' इति
 न्यग्रहात् । न्यग्रहारे चाचेतनशब्दरतुर्वैकर्म्याभ्यापारे
 व्यक्तीनामुद्देश्यत्व इति भाष्येन, पृथक्त्वकर्तृकव्यापारे च
 प्रपञ्चोद्देश्यकथ्य इति कपिलः । तदथ यदुद्देशेन
 यत् व्यापिषते, तत्तदङ्गमित्याहुः । तदपि च यागायु-
 द्देश्यकव्यापारकर्तृकं श्रद्धादायमि यागाग्नत्वापत्तेः,
 विहितानविषेयोऽपि च तस्यापि स्वरूपतत्तात्कालिकमङ्ग-
 विहितानाहुः कोपेतादवस्थ्यात् । यदुद्देश्यरव्यापारवर्तु-
 त्वेन यदिहितं तत्तदङ्गमित्युक्ता च, दध्यादिषु रन्तुः
 होमायुद्देश्यरव्यापारवर्तुत्वमपि तत्वेन विहितत्वाभावा
 कर्त्तात्वेनैव स्थितम् । विधिष्वेव न प्रमानिययदुद्देश्यक
 व्यापारकर्तृत्वं यत्, तत्र तदङ्गत्वमित्युक्ता तु न कोऽपि
 दोषः । प्रतीयते हि दध्यादेनां कर्णवादिना विधानेऽपि
 यागायुद्देश्यरव्यापारवर्तुत्वम् । परं ह्यस्यदुक्तलक्षणपे-
 क्षया गुह्यतात्तदुद्देश्येति ध्येयम् । इदं च परमंत्वमङ्गत्व-
 स्वरूपं, नाङ्गस्य लक्षणम् । गुराणिः पृ. ११४८-११४९

४ यदेव हि अङ्गलक्षणं तदेव शेषपदसम्बन्ध-
 ५ ष्यच्छेदकं, गन्तुम् । तत्राङ्गत्वं नाम पापार्थं, तत्र
 ६ मनुद्देश्यमृच्छतिभारवन्नेन विहितं यत्, तत्र तदङ्ग-
 ७ त्वम् । स्वर्गोद्देश्यमृच्छतुपुत्रतौ यागतुङ्ग्या यागस्य
 ८ भारवन्नेन विध्यन्त्यात् सागे तत्प्रयत्नस्य च । प्रयानो-
 ९ द्देश्यमृच्छतुपुत्रतौ भ्राजानातुङ्ग्या प्रयानोदे नारक-
 १० त्वेन विध्यन्त्यात् प्रयानादौपि यः । इत्युक्तमन्त्रो-
 ११ द्देशादौ च यागानुद्देश्यकयागानुत्तृप्तौ करणवन्मन्त्रो-
 १२ त्वापिउत्तरादिवारयत्वेन विधेयत्वात् यागान्गत्या-
 १३ विधातः । पट्टीस्येव च सन्प्रसामान्यप्रिकान्नेऽपि क्वा-
 १४ क्त्वेन एव पर्यवसानात्तायसिचः । निमित्तस्य च त्रियाव्यभि-
 १५ चोऽपि कारस्त्वमाकाशं नाङ्गस्यचि निमित्तस्यनुग्रह-

कथास्योद्देशेनैव ऽपि ईषितव्यास्योद्देश्यताभावाच्च न
 यावत्त्व निमित्ताङ्गत्वं, लक्षणे तादस्याः एषोद्देश्यताया
 विवक्षिततात् । उद्देश्यतापदेनैव च कर्मकारकताभाति
 कारभेद तदतिरिक्तम् । कृपादेरपि यागकृति-
 कारक्यात् अङ्गत्वमप्येव विधेयत्वात्तम् । यथा चारय
 न बाध्यताप्यतित्याप्ती तथा कोष्ठभूते विस्तरः । एव
 च यदेनैव लक्ष्यं यथा यागादेर्यानादिकं प्रति, तद
 भात्तोऽङ्गत्वमप्यस्त्वत्वात् छात्रे । पथि च नेष्टमङ्गत्वं
 श्रुत्यादिप्रमाणकं, नारकमङ्गानामिषाविषात् तृतीयादेः,
 तथापि यस्यार्थः स्मार्गादिपदात्, तदुद्देश्यकत्वं सर्वार्गा-
 दिना, हविशाल्पतात्, कारकत्वं तृतीयादेः, विष्वन्व-
 यित्वं विषिपदमभिमन्याराणत् । विषिर्हि विशिष्टावधाना
 विदुषदर्थत्वं विरोपयान्यपि विषये, इति तत्प्रेषोद्देश्य-
 त्वेन विधेयत्वेन वा विष्वन्वयः । अत एव अङ्गत्व-
 ष्टरीभूतपदार्थान्तरणा प्रमाणान्तरेण प्रविष्टापि तद्-
 पट्टकारकत्वस्य श्रुत्यादिगम्यत्वात् तेषामङ्गत्वप्रामाण्य-
 व्यस्यत् । भाट्ट ३।११२.

* अह्नवर्षं, प्रधानवर्षेण वाप्यते । प्रधानयोऽथ ।
 यथा दीक्षणीयाया वर्षकालस्य मुल्यावर्षकालेन । बालः,
 इ १२२, * अह्नवर्षं, प्रधाननि न सप्तमिति । पा.
 १११।११७ ८११. * अह्नवर्षप्रधानवर्षयोर्विरोधे
 प्रधानवर्षस्यैवानुपपत्तिः । अह्नवर्षविरोधस्याप्यस्य स्वरूप-
 सिद्धम् । भा १२३।११२. * 'अह्नवर्षमनुष्ठानस्य
 प्रधानवानुष्ठानार्थत्वात् प्रधानद्वारपरमार्थेनोपेन स्वरूपनि-
 र्वाचनवर्षमतिवर्तमानमो न्यायः ।' इति गुणमुल्लेखनिर्वाहमाधि-
 करणस्याप्यस्य स्वरूपम् । सु इ ११७.

ॐ अङ्गनिर्णयः । 'अद्वैतस्वरूपप्रमाणं सप्ररो-
खम् । यदुक्तं वार्तिके नम्यत् तत् सद्योपेयं कथ्यते ॥ १॥'
यद्वैतस्वरूपं यथाविधं च, यद्येकं तस्य प्रधानेन सप्ररो-
खं च, यद्येकं तस्य प्रधानं यथा च तत्प्रमाणं भवति, तत्
सर्वं यथावार्तिकमनुसंधायम् ।

तत्र "दृष्टादृष्टोभयार्थं चात् तेषां दृष्ट्यानि प्रवक्ष्यते ।
दृष्टार्थानि चतुर्धा भुज्जानि द्रव्यगुणधिया ॥ २ ॥ अदृष्ट-
ार्थं द्विधा कर्म, दृष्टार्थं त्रिधा तत्तत् । दृष्टार्थेष्वपि त्रयो-
नियतादृष्टिष्वप्येते ॥ ३ ॥" निविचमदृष्ट्यात् दृष्टार्थमदृष्टा-

शराकाङ्क्षन्म् । यजेतेत्याख्यातामिहितसख्याया भागनाऽ-
ङ्गत्व समानाभिधानश्रुतेः, एकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम् । न
चागूर्तापस्तस्याः कथं यागाङ्गत्वमिति वाच्यम् । कर्तुं-
परिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः । मीन्या. पृ. १२६-१२७.
॥ अङ्गत्वं शेषत्वम् । तच्च पारार्थ्यम् । के चित् त्रिल-
येन विना यत्र भरति बीजादिना इव अद्विकुरादिः,
बीजादिः तस्याद्विकुरादेः शेष इत्याहुः । तद्वयुक्तम्
ल्लरसादीना अप्रेषादीना च मिश्रः अविनाभावत्वेन शेष-
त्वावृत्तेः । प्रपौनवत् शेषत्वं इत्येतदपि पुरोडाशकृताश-
रिपु अश्रयोभ्येभ्यसि शेषत्वसम्भवात् अन्त्यापकम् । अन्ये
स्तु यत् यत्तदधिकं विधीयते, स तस्य शेष इत्याहुः ।
तदतिमद्गम् । अङ्गप्रधानानां परस्परधिक्यत्वात् । अन्ये
विष्ण्वन्तिवैदित्व शेषत्वमाहुः, तदपि विष्वादिविहिताना-
मपि शास्त्राछेदनादीना अङ्गत्वदर्शनात् अयुक्तम् ।
तस्मादुपकारकत्वेनैव शेषत्व इत्यन्ये । तदव्ययुक्तम् ।
प्रधानान्यपि अङ्गानामनुग्रहानुरोधं कुर्वन्ति शेषत्व-
गच्छेयुः । ' तस्मात् पारार्थ्यमेवैकं ब्रुवते शैरक्षगणम् ।
परोदेशप्रवृत्तिश्च पारार्थ्यमभिधीयते ॥ ' ब्रा. ३।१।२,
परोदेशप्रवृत्तपुरुषयासखीचरस्य पारार्थ्यम् । तथा च
प्रधानस्य अहोरेक्ष्यकपक्षगोचरत्वात् नातिप्रसङ्गः ।
कर्तुरपि यागाद्युद्देशप्रवृत्तसमीमावादिव्यापारविषयत्वात्
नात्यानिः । तथा कालस्य मतीक्षणयापारविषयत्वात्,
देशस्य मान्यतुक्लृप्तापारविषयत्वात् नायातिः । यद्वा
देशकालयोः व्यापारान्तरभावेऽपि प्रधाननिकायाः तन्ना-
नुग्रहानात् तमेव व्यापारमादय्य लक्षणगमनम् । कस्यस्यापि
पुरुषेण स्वीनमोक्षवत्ता उत्पाद्यमाना तस्यापि पुरुषशेष-
त्वोपपत्तिः । सोम. ७ अङ्गत्वं शेषत्वम् । ' शेषः पर-
ार्थत्वात् ' ३।१।२ । इत्यनुग्रहसंस्कारेण (शेषत्व इति)
कारितः । ३ । वर्मान्यपि (शेषः इति)
जैमिनिः कस्यार्थत्वात् । ४ । क्व च (शेषः) पुरुषार्थ-
त्वात् । ५ । पुरुषश्च (शेषः) कार्यार्थत्वात् । ६ ।
तेषां (इत्यादिपुरुषान्तानां) अर्थेन (प्रयोजनेन)
मन्वन्तः । ७ । जैमिनिस्तद्व्याख्येयानि । ७ पारार्थ्यमेव हि
अङ्गत्वमुच्यते । परस्परवृत्तौ कार्यं वा कर्तुं अनुग्रहस्य
वर्तते, तत् परार्थमित्युच्यते । तदेव याङ्गम् । तस्मात्

विश्वयोगप्रयोगाङ्गत्वं, न प्रयुक्तिरुक्तम् । बृहती. पृ. ३.
॥ स्वरूपे कार्यं च उपयोगिनः अङ्गत्वमवधीयते । सु. पृ.
१०५.७ अङ्गत्वनिर्मुक्तिः । 'नमामि तु त्वा स्त्रीयकुलना-
थपदेवताम् । सर्गमीष्टकृष्णायै प्रसादिभिरभिपुताम् ॥
मुगारिषत्तेनमुद्रबुद्धिः कुमारिलषोकमतानुसारी । मुग-
रिद्रव्यनिर्घटकेयता करोति संयुक्तिरग्रेस्पेताम् ॥' तत्रा-
ङ्गत्वं न तावज्जातिः, तत्साम्यमाभावात्, क्रियात्वादिजात्या
साम्याच्च, ज्ञानादिस्थाणाङ्गत्वस्य जातित्वायोगाच्च,
'भ्रीदिभिर्यजेत' इत्यादौ श्रीदेवद्वन्द्वस्याभावादेवम् अप-
पत्तिच्छेदद्वारा बागाङ्गत्वस्य सिद्धान्तादिद्वारात् अङ्गत्वस्य
सन्निरूपकत्वेन ज्ञानित्वायोगाच्च । एकताङ्गत्वाधारभानु-
गतपारस्पर्येतिरेवमाद्येव नान्यद्वैवाधिक्यम् । अतः 'द्वयः
परार्थत्वात्' इति श्लेष परार्थत्वेनाङ्गत्वं जैमिनिराह ।
न च सृष्टे शेषत्वापरपर्यायाङ्गत्वे साध्ये परार्थत्व
पञ्चम्या हेतुत्वत्वेः, हेतोः साध्याभिन्नत्वात् कथमङ्गत्वस्य
परार्थत्वरूपत्वमिति वाच्यम् । तत्र शेषपदवाच्यत्वस्य
वाच्यतात् । अत एव शेषपदवाच्यत्वानुमाने, इतरमेद-
साध्यकानुमाने इव पञ्चताऽवच्छेदकमेतदेव । अन्वयमते
साध्याद्व्यावृत्तिलक्षणसाध्यमानानाधिस्वरूपापठितं याति-
ज्ञानस्यैवानुमितिरहेतुवदा पञ्चताऽवच्छेदकद्वैतैरेकैरेव
सिद्धासाधनभरात्, प्रवृत्तानुमानस्य भ्यतिरेकप्रमान-
त्वेन साध्याभावव्यपरीभूताभाप्रतिपोगित्वरूपव्यतिरेक-
व्यातिहानस्यानुमितिरहेतुत्वेन तदभावाच्च । यद्युक्तौ
व्यापकतामानाधिस्वरूपस्यातिसान्नेभ्य अनुमितिरहेतुत्वेन
पञ्चताऽवच्छेदकद्वैतैरेकैरेव सिद्धासाधन, पञ्चताऽ-
वच्छेदकरूपहेतौ साध्यमानाधिकरूपग्रहकाहेतुत्व-
विनिवेशवदा साध्ये पञ्चताऽवच्छेदकादिकरगृहीतत्व-
मानेऽपि पञ्चताऽवच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकाव्यवहा-
निरर्थाभावात् । अत एव श्रुतिप्राप्त्यादेरपि श्रुत्यादि-
रूपानुप्रमुक्त तादृकैरित्यप्येदेत् । शेषपदग्रन्थता-
ऽवच्छेदकमप्येवेव, अन्यानिश्चोः । अत एव
तेनानस्य वक्ष्यमाशयात् नानात्वेन तदपद नानार्थक
वोच्यम् ।

अयं किं नाम परार्थत्वम् ? न तन्न। प्रयोगा-
वन्तम् । सद्धि यत्तदुपकारकं तत्तद्वन्निति विशिष्य निरा-

न्यन्तरेऽतिदेशप्रतिज्ञायां प्रकृतिसंश्लिष्टेन विहृत्युप-
कारकत्वेनदिहाऽऽप्यभागेर्दशपूर्णमाससंश्लिष्टेन एव-
मेधीयोपकारकत्वं, येनान्यप्रयुक्तत्वावच्छेदकदर्शपूर्णमास-
संश्लिष्टत्वरूपग्रहमेधीयोपकारकताऽवच्छेदकरूपवत्तात्
आप्यभागेर्ग्रहमेधीयाद्भवेत्, 'आप्यभागी यजति'
इति ग्रहमेधीयपरकृत्यस्यप्रत्यभ्यन्तरेन आप्यभागात्वेनै-
वाऽऽप्यभागाविधानात् । वस्तुतो दर्शपूर्णमाससंश्लिष्ट-
रथमपि विहृत्युत्पाप्रयुक्तत्वावच्छेदक भवत्येवेति सत्यपि
तस्य ग्रहमेधीयोपकारकताऽवच्छेदकत्वे नाऽऽप्यभागे-
स्तदङ्गत्वनिर्वाहः । अत एव प्राकृताज्ञाना विज्रत्यङ्गत्वा-
नापत्तिरपि पूर्वोक्ता तदवस्थैव, तत्तद्विकृतिभेदेन एवज
भेदादेकविंशत्युपकारताऽवच्छेदकदर्शपूर्णमाससंश्लिष्टत्वा-
देरपि विहृत्यन्तरप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वात् ।

नापि परोद्देश्यकृतिविषयत्वं परार्थत्वं इत्यविष्ये
कालादप्युच्यते । अत एव नोक्तचित्समवायिनमपि, कस्मिं-
लक्षणवत्त्वेऽपि प्रयाजाद्यान्यते । अथ समवायाप्यत्व-
कालिनान्यमसंश्लिष्टेन सादृश्यादृतिमात्रम् । प्रयाजादौ
साप्यत्वसंश्लिष्टेन सादृश्यादृतिमात्रसंश्लिष्टेनाप्याति । इति
चेन्न । जाल्वादिकृतिऽन्वतमसंश्लिष्टेनाप्युक्तकृतेरभावाद-
प्युच्यते । येन केनापि संश्लिष्टेनोक्तकृतिप्रश्लिष्टलौकिकी
निमित्तादावतिव्याप्तिरिति दुर्धनं परार्थत्वमिति चेत् ।

अनं ब्रूमः । निरुपकरणसंश्लिष्टेन यन्निष्ठोद्देश्यतावि-
शिष्टकृतिकारकत्वेन विहितं यद्, तत्तत्तदङ्गत्वम् । यथा
दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिप्रकार-
कत्वं दर्शपूर्णमासयोः । अतस्तयोसादृश्यत्वम् । एव
'तन्मयो यजति' इत्यादिकान्येवप्रसिद्धदर्शपूर्णमासयोर्-
वोद्देश्यत्वेनान्यथा दर्शपूर्णमासोद्देश्यताविशिष्टकृतिकार-
कत्वं प्रयाजादीनामवस्थेया तदङ्गत्वम् । एव इत्युक्त्यालया-
दीनां कारणेन, कर्तुंश्च कर्तृत्वेन, कालादेरधिपत्यत्वे-
नान्यथायं कथय्यमाति । अनं यत्तत्सादेरनुगमात्
स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वं स्वर्गाङ्ग-
त्वमित्येवरीत्या उद्देश्यताऽवच्छेदकभेदेन एवजभेदो
द्योषः । न तत्रान्यवच्छेदकभेदेन, सत्य एवजभेदो
द्योषः । अत एव स्वर्गाङ्गसंश्लिष्टाकारणमेवमङ्गत्वं, न तु
आग्नेयकामीशमीयत्वादिभेदेन एवजभेदः इति ज्ञेयम् ।

प्रकारतया निरुपकरणनिवेधे गौरवात् (निरुपकत्वस्य
प्रकारतया प्रवेदो प्रकारताऽवच्छेदकसंश्लिष्टमपि प्रवेदनीय-
तया गौरवम् । संश्लिष्टविषया प्रवेदो तु संश्लिष्टसंश्लिष्ट-
न्तरानपेक्षणात् एवम्) निरुपकत्वसंश्लिष्टेनोक्तोद्दे-
श्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वमित्येव संश्लिष्टविषया
तन्निवेधः । तत्त्वयोर्ज्ञं तु स्वाध्यायप्रयोगसंश्लिष्टसंश्लिष्टेन,
अन्तत एवज्ञानविषयत्वादिसंश्लिष्टेन च स्वर्गनिष्ठोद्देश्यता-
विशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृतिकारकत्वस्य प्रयाजादौ सत्त्वा-
दित्यासिधारणम् । अनं शुद्धकृतिकारकत्वं — उद्देश्यतावि-
शिष्टकृतिकारकत्वं — निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वानां
प्रयाजादौ स्वर्गाङ्गसंश्लिष्टप्रधानं च सत्त्वादित्यासिधारितो विशि-
ष्टसुपाद्यम् । उद्देश्यतात्वेनोद्देश्यताऽनुपादानेन तु निरुपकत्व-
संश्लिष्टेन स्वर्गनिष्ठप्रयोगताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृतिकार-
कत्वं प्रयाजादीनामस्तत्सुपादानम् । कृतीति स्वस्वरूपकथ-
नं, तन्निवेधे प्रयोगतयाभावात् । न च 'स्वर्गोद्देश्यतो
यावत्' इत्यादिप्रतीत्या स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारक-
दर्शपूर्णमासादायमि सत्त्वात्, तत्कारकत्वस्य च तत्तत्तत्तत्-
द्रव्यादावपि सत्त्वात्, तनातिव्याप्तिवारणमेव तत्प्रयोजनमिति
चाच्यम् । असंश्लिष्टे कारकत्वस्य भावमैरनिरूपितत्वेन
पालार्थयागाद्विनिरूपितत्वात् । स्वर्गनिष्ठत्वं च देशिकका-
लिकविदोपस्थातिरित्तत्त्वरूपसंश्लिष्टेन, इतरथा कालिक-
संश्लिष्टेन प्रयाजादिकरणकृत्युद्देश्यताया अपि स्वर्गकृति-
त्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतः स्वर्गनिष्ठत्वं विषयवीर-
त्वरूपसंश्लिष्टेन । इत्थं बोद्देश्यतात्वेनोद्देश्यतायानुपादाने-
ऽपि न कृतिः, प्रयाजादिकरणकृत्युद्देश्यताया विषय-
वीर्यत्वरूपसंश्लिष्टेन स्वर्गविष्टयाभावात् । निमित्तादावति-
व्याप्तिवारणाय संश्लिष्टविषया कारकत्वनिवेधः ।
निमित्तस्य वक्ष्यमाणरीत्या अकारकत्वादोषः ।
अत एव निमित्तकार्यकत्वस्या उपपदवि-
मर्शित्वमुच्यते तत्तत्तत् । दृष्ट्यादानतिव्याप्तिवारणाय
निहितेति । न चोक्तकृतिकारकत्वस्य स्वर्गेऽपि यत्तात्
तस्य सादृश्यापत्तिरिति चाच्यम् । कर्मवारद्विज-
कारकत्वत्वेन एवजभेदो निवेद्यात् । एतदर्थमेव
सूत्रे निजार्थकं कथयम् । न च सूत्रे 'देवदत्तोऽयं
परोद्देश्यः' इत्यादिकृतीकार्यकत्वप्रतीतिरित्युच्यते ।

वि— 'वेद्यादिमुख्यकाले स्यात् स्वकाले वे, तदङ्ग-
वत् । मुख्यकाले, न पूर्ववृत्तित्याद्युक्तेः स्वकालः ॥'

भाट्ट— अङ्गानां प्रधानानां च एकप्रयोगविधिवरि-
यहीताना एववेद्यातात्पर्यवत् इत्युक्तम् । क चिद् वचने
सति अन्यकालदेशकर्तृकत्वमपि । यथा 'पूर्ववृत्तमावासायां
वेदिं करोति' 'अयु अवसृजेन चरन्ति' 'यडवा
दक्षिणा' इति । अयं च कालाद्यन्त्यं द्वेषा । क चित्
महाप्रयोगान्तात्प्राप्तेऽपि प्रवर्तमानप्रयोगान्ते, क चित्
प्रयोगवर्तिभावेनैव, यथाप्रमाणान्तरम् । आन्यद्वलौना-
मण्यदौ च दक्षिणामेदात् कर्तृभेदो वक्ष्यते (११।४।१।
१-३) । इदं च सिद्धमेव मुहुर्द् भूत्वा उत्तरविवक्षार्थं
स्थाप्यते ।

मण्डन— 'पाकपाद्रे देशकालादिभेदः ।'

शंकर— 'अङ्गादिभिः कालभेदः ।'

॥ अङ्गप्रधानानां एकदेशकालकर्तृकत्वमवावः ।
(११।१।१६।२२) यदा हि अश्वप्रतिग्रहपतः कर्मणः
पाक्षीणिः अश्वमेधेयप्रकारिनः, तदा अङ्गप्रधानानां
न्यायत्वं यः एव प्रतीतेः, ततो, तैवेव इवमपि कर्तव्या ।
यथ मनोः कर्ता, न अश्वस्य दाता । मन्मादमरिष्येव
दायिष्य मरिष्यम् । धा. १।१।१।३३ पु १६५.

● अङ्गप्रधानानां प्रयोगः अभिप्रेतः इत्युक्तं 'अङ्गानि
तु विधानात् प्रकथनोपरिष्येयम्' (११।१।२४)
इति । भा. १।१।१।८।३२, ● अङ्गप्रधानार्थं अभिप्रेतं न
प्रयत्नार्थमेव । १।१।४।८, ● अङ्गप्रधानार्थे हि हिंसा-
मार्गः, वेदिः वेदिप्रमाणं, न चैव प्रधानार्थं दर्शयितुमा-
सौः । १।१।१।१०, ● अङ्गप्रधानार्थां गौहिने
वेदिः । १।१।१।१०, ● अङ्गप्रधानार्थप्रयोगः प्रयत्नः
योदा । तथा, औरदेशिनेन ह्येन औरदेशिभ्यश्च
प्रत्ययः । तत्र हि तैमिषिनेन निवृत्तं यथा— तैमिषि-
नित्यमादयेन निवृत्तं पादप्रत्ययः । तथा कायेन
निवृत्तं तैमिषिभ्यश्च यथा ह्यिदयेन कर्तृनिमित्त-
त्वेन पादप्रत्ययः निवृत्तः, तैमिषिनिमित्तं च पाद-
प्रत्ययः । औरदेशिनेन औरदेशिभ्यश्च यथा ह्यिदयेन
प्रत्ययदिना निवृत्तप्रत्ययः प्रत्ययः । औरदेशिनेन
औरदेशिभ्यश्च यथा ह्यिदयेन प्रत्ययदिना निवृत्तप्रत्ययः

यस्य प्रयाजादेः । आतिदेशिनेन औपदेशिभ्यश्च यथा
'एवविद्यतिमनुब्रूयात् इतिशक्तमरय' इति वाम्ने अनु-
वचनान्तरे नित्यानुवचनप्रवृत्तिरेव अतिदिशामिः सतिपि-
नीभिः प्राकृत्यापिपेनीकार्यस्य अतिशक्तिप्रत्ययस्य प्रत्ययः
सिद्धेः तासां वाचः । धा. ४ १३३. ● अङ्गप्रधानाः
स्वाङ्गपरिपूर्णाः परमप्रधानायां सन्त्यन्ते, न तदधीन-
त्वेन तासां स्वयमेव निवृत्तिः । धा. १।१।१।२।१ पु. ३३२.
● अङ्गभूतं चोदयेन गृह्यते । भा. १।१।१।१७,
● अङ्गभूतस्य च प्रधानात्प्रत्ययैव सिद्धिरित्युक्तम् । १।१।१।
४।३, ● अङ्गभूतस्य च प्रधानात्प्रत्ययम् । १।१।१।१५,
● अङ्गभेदः कर्तृभेदात्, कर्तृभेदश्च दक्षिणामेदात् ।
१।१।१।१२, ● अङ्गभेदः कालभेदात् । 'तथा चोर्ण-
मासकालान्यङ्गानि कालभेदात् न दर्शयोरुपपन्ति ।'
१।१।१।१२.

॥ अङ्गवत् कर्तृनामानुपूर्व्यम् । ५।१।१।३२ ॥
इतिरूपाः पण्युपाः शोभरूपाश्च ये भवन्, तेषामनु-
ष्ठाने आनुपूर्व्यं अनुपूर्वम् अनुपमः पाठादनुगुणं भवि-
तुमर्हति । वेदेयु येन क्रमेण वाग्याः उक्तप्रकारः पठिताः,
तैरेव वयेन वे अनुवृत्तयाः । अत्रान् प्रहृती अङ्गानां
अनुष्ठानक्रमो यथा पाठक्रमेणैव भवति तद्वत् । अङ्गानामिव
प्रवृत्तिर् इति पठ्यन्तारं यतिः । इति पूर्वाः पराः ।

न चाऽऽसंभवात् । ३३ ॥

पूर्ववत् सूत्रेण प्राप्तं पाठभेदेन निवृत्तं सिद्धातमाह ।
न पाठक्रमेण अनुगुण्यत्वात्, अतएवपण्यं तेषां परस्पर-
पठनपारमार्थ्यम् । नहि तानि कर्मणि परस्परगोचरा-
द्यानि तन्मन्त्रं तत्र पाठक्रमः प्रमाणम् । तद्वत् यथावाम-
मनुष्ठानम् ।

वाग्यमवाच । ३४ ॥

सिद्धान्ते द्वापञ्चन शब्दः । तेषां कर्मणः काव-
रन्तु वाग्यनिमित्तं तद्वत्, कर्मणश्च अतिदेशिनाम् यदा
वाग्यं तदा तद्वत् कर्म इत्युक्तं अनुष्ठेयं, न तु पाठक्रमेण ।
चकार गन्तुमे ।

आनयक्यमेति येन । ३५ ॥

युक्तं द्वापञ्चने । द्वापञ्चनेन आनयक्यं आनयक्य-
प्रकारं न अनुष्ठाने कर्मणश्च, तद्वत् पाठक्रमेण
अनुष्ठेयं इति चेत् ।

अङ्गाकर्षणन्यायः

अतिदेशः क्रियते । चराब्दः पूर्वोक्तद्व्यह्वीनद्व्यह्वीनार्थः । अङ्गहीनः अङ्गविकलोऽपि चेत् प्रतिग्रहापेक्षैकत्व-
वान्, तदा स तदमां, द्व्यह्वीनपमां । द्व्यह्वीनस्य पूर्व-
पक्षे यो धर्मः कर्माधिभारवत्त्वं, यत्र सिद्धान्ते धर्मः
धैर्यवत्त्व प्रतिग्रमापेक्षत्वेन कर्माधिभारवत्त्वं तौ द्व्य-
ह्वीनस्य धर्मौ एव धर्मौ यस्य सः अङ्गहीनः तदमां
स्यात् । तथा च पूर्वपक्षे कर्माधिभारमात्रः, सिद्धान्ते च
कर्माधिभारवत्त्वं इत्यर्थः । तदमां इत्यत्र 'धर्मादनिच्
केनलात्' इति अनिच् प्रत्ययः समासान्तः ।

अत्र मुधा. (पृ. ५३१) । यः शक्तुयात् स
श्रूयात् इति वक्तव्ये प्रतिग्रमापेक्षाद्वैकल्ये सति तिमिरा-
द्यपनयनेन आपादितस्यापि अधिरारस्य उद्भाव 'अङ्ग-
हीनश्च तदमां' इत्यत्र पञ्चाधिक्ये एव वक्ष्यमाणं
स्वयितु यथा शक्तुयात् तथा श्रूयात् इत्युक्तम् । इति ।
के.

॥ अङ्गाकर्षणन्यायः । 'प्रधानं मीयमानं हि तनाङ्ग-
न्यवर्पति' इति तस्य स्वरूपम् । यदा हि भावना अन्यतः
प्राप्ता भवति, तदा तस्याः पिष्टपेषणम् प्रतिहतशक्ति-
विशेषः, ता अनिदधान, न तस्यगताधोनेनविधिव्यापार-
प्रसवोत्पत्तिं प्रतिपद्यते । निशिष्टविधाने तु अर्थापत्त्या
विज्यन्तवति कल्पन्ते । बा. २।२।३६ पृ ४८६.

॥ अङ्गाङ्गमपि किनाऽपि तादर्थ्येन, प्रधानोत्तरादि इति
विज्ञाप्यते । बा. १।७।१४ ॥ अङ्गाङ्गपेक्षया साक्षादङ्ग-
यलीयः । 'य इदया पशुना लोमेन य जनेन लोऽमा-
वास्याया वर्णमास्या या जनेन' इति अतिरोपरिधानेऽपि
प्राप्तप्रसङ्गः लोमयागत्वेन क्रियते, न तु दीर्घावादेः ।
मीन्या. ॥ अङ्गाङ्गिभावः आपातग्रन्थमात्रप्रसङ्गानुसार-
द्वयः कालसंयोगमन्तरेण आत्मता, आग्निवादय पट्ट-
यागात् कालसंयोगेन कोदितः । ते सर्वे न समप्रधानाः,
क्रि तु पट्ट यागा एव मुख्यः पञ्चगव्यान् । आद्यवाद-
यन्तु रीशः मिश्रव्यान् । वि. ४।७।११, ॥ अङ्गाङ्गि-
भावः प्रसरवान् । 'दर्शपूर्णमासाश्च सत्यंयामौ चोत-
' 'तामिषो यजति' इत्यदीना वाक्यैरुक्तवत्त्वरूपप्र-
पन्न प्रजापतीनां दर्शपूर्णमासाङ्गम् । १।३।४.
॥ अङ्गाङ्गिभावे विमति मित्रेयानिषीयमने निषेधोक्त-

त्वमपवादः, न तु प्रयोजनसदृशत्वेन अङ्गादित्य, इति
विवेकः । बा. २।१।१२ पृ. ४१३, ॥ अङ्गाङ्गिसंय-
न्धः श्रुत्यर्थमात्रमदृष्टात् स्यात् । २।२।२।२० पृ. ५६२.

॥ अङ्गाधिक्यत्वात् फल्यधिक्यं इति न्यायः ।
स्वधार्थः । (यथा प्रभूतवासनारणे गौः प्रभूतं दुग्धं
ददाति, प्रभूतेषु वा नाष्टेषु अन्वाहितेषु प्रमिश्रितौ वर्धते
तद्वत् ।) कल्पतरुः ३।१।४२ पृ. ४३१.

॥ अङ्गानुष्ठानं गिते यथाशक्ति । वि. ६।३।१,
॥ अङ्गापूर्व, प्रधानपूर्व, समुदायापूर्व, परमापूर्व इति अपृ-
थक्स्य अरान्तपेदाः । २।१।२, ॥ यत् प्रधानाद्यङ्गागतं,
तत् अङ्गापूर्व इत्युच्यते । प्रोक्तगात्रजन्मानि अङ्गापूर्वा-
ण्येव । तत्र सनिपत्तोपरारकाङ्गजन्मानि उत्तरापूर्वनिपत्तौ
व्याप्रियन्ते । आण्डुपरारकाङ्गजन्मानि तु पलापूर्वनिपत्तौ
व्याप्रियन्ते इति विदोषः । २।१।२, ॥ अङ्गापूर्वाणि ।
यदा तु सर्वेणि अङ्गानि वृत्तानि, तदा तच्चन्मापूर्वाणि
समूह प्रधानोत्पत्तिंति । भा. १।१।१।१०।५०, ॥ अङ्गा-
पूर्वमयुक्त एव 'यान्या वाचा वामयेत तावत्या
दीर्घवीयाया' इत्यादि. स्वरः, न तु परमापूर्वमयुक्तः ।
१।१।२।३ वर्णक २.

॥ अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् । अपूर्वाधिकरण इष्ट-
व्यम् । भा. २।१।२५.

॥ अङ्गाङ्गमेव प्रधानव्याख्यायम् । बा. ४।१।२४.

॥ अङ्गावतारन्यायः । (१।१।१।१८) 'उगात्र यत्-
वेदेन क्रियते' इति वस्तुवत् । (उगात्र १।१।२५)
उगात्रय शब्दधर्म इति वृत्तेर्द्विहितवर्तने अनेनान्य-
वृत्तेर्द्विहितवर्तनेषु मन्वेतु उगात्रय परमव्यति-
अङ्गावतारन्यायान् । वैजयन्ती ॥ ननु प्रसरणगत-
प्रधानाद्यन्वय श्रुतीरूपदेः अङ्गावतारन्यायान्
अङ्गाङ्गान्ये सति एतद्व्यावृत्तमात्रेण प्रसरणान्तरात्परवत्-
परिहारत् अनेनैवनेषु अन्तरात्प्रवृत्तानुपवर्ते. अन-
नर्तनैरोत्तरय विदोषारवालोपवर्ते. आनेद्व्यतिमात्रे
अनतरावतारान् । सिद्धान्तमितिः स्यात् इत्यमर-
मु पृ. १०००, ॥ अङ्गावतारन्यायस्य (आलपेक्ष-
यत्तद्व्यावृत्तय ३।१।२) अनेन न प्रसिद्धः । पृ.
१०००, ॥ अनेनैवैव व्यावृत्तान् व्यावृत्तान् नोते

विधानात् सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसमन्वये, न तु साध्यालानुपेक्षयात्मिके । तेनोक्तविधेयत्वाभाववति कालादौ उक्तोद्देश्यत्वाभाववन्नरकाभयोद्देशेन विधायमानविवाहार्थानुवदनादौ च नञ्वाप्तिः । न वा तयोर्निरूपणनिरूपक्रमे मानामावेन लक्षणासमनः । एवविधाङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वादेव च स्वप्राथित्यस्य उद्देश्यतानिरूपितविधेयत्वं— स्वप्राथित्यमिन्द्रियस्य उद्देश्यतानिरूपितविधेयत्वरूपयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोरङ्गत्वविशेषत्वेन मूले तृतीयसिद्धत्वोक्तिः । पूर्वोक्ताङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वे तु विधेयत्वस्योः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोर्निरुक्तकारकत्वादिरूपाङ्गत्वस्योपलब्धत्वाच्च तृतीयसिद्धत्वमिति चतुर्थे निरूप्यत्वापत्तिः । न च निरुक्तकारकत्वादिरूपाङ्गत्वस्य पुरुषार्थत्वान्तरस्य तृतीयसिद्धतामिति वाच्यम् । तयात्वे आभिधानोक्त्यस्य आभिधानाङ्गत्वापत्त्यात् तृतीयसिद्धत्वेन चतुर्थे प्रतिपाद्यत्वानापत्तेः । यदि निरुक्तोद्देश्यतानिरूपककृतिकारकत्वस्य क्रत्वर्थत्व पुरुषार्थत्व च निरूप्य पूर्वोक्ताङ्गत्वविशेषेन तयोः समर्थते, तदा 'अमान्यायामपचक्षे पिण्डमित्पञ्चैव चरन्ति' इत्यादौ स्वर्गादिनिर्गोद्देश्यतानिरूपककृतिकारकत्वेन पिण्डमित्पञ्चैव कालादेरपि पुरुषार्थत्वापत्तिः । असम्भवे तु कालादौ स्वर्गादिनिर्गोद्देश्यतानिरूपितविधेयतायाः स्वरूपसमन्वयस्याभावेन गोत्रापत्तिः । कारत्वादिपञ्चमाया गौरव तु स्युद्देशेन । अतोऽसदुक्तान्तस्तीर्तारणैव निरुक्तविधेयत्वरूपयोः प्रत्यर्थत्वपुरुषार्थत्वयोस्तद्विशेषत्वं समष्टते । त्वनस्यपुरुषार्थत्वस्याप्यपमेव निरूप्यः । न चैवं श्रुत्यादिनामङ्गत्वेन देशगोपनस्याप्यमानात् अङ्गत्वप्रमाणं गानापत्तिः । स्वर्गसमन्वयस्योद्देश्यतया एव लक्षणपटङ्गात् द्वितीयाया अपि तदमात्रादिति वाच्यम् । अद्वयस्य तृतीयविधेयतोद्देश्यताऽन्यतप्रयोः नञ्मैवपरलक्षणाप्यन्तमगोचरत्वेन अङ्गत्वप्रमाणोपपत्तेः । कर्मगोद्देश्यतेनैवाव्यात् कर्मस्योद्देश्यप्रयोजनम् । कलादीनां तु विधेयतेनान्यत्वात् करान्तादिक विधेयप्रयोजनम् । तत्र श्रुतेर्निरुक्तान्यतमापत्तेर्न निरुक्तान्नप्रमाणम् । द्वितीया तु

साक्षात्परम्परया वा निरुक्तान्यतमवाचकश्रुतिकल्पकत्वेन तत्त्वमिति विशेषः । निरुक्ताङ्गत्वोक्त्यैव च अङ्गत्वपटङ्गीभूतोद्देश्यतायालित्वरूपमङ्गित्वमर्थसिद्धमेव । अतो न सृष्टे तदुक्तं, न वाऽध्यायार्थः । न च विनिगमनाविरहः । यन्निग्रविधेयतानिरूपितोद्देश्यतायालित्वं यत्, तत् तदङ्गि । निरुक्तान्नित्यपटङ्गविधेयतायालित्वरूपमङ्गित्वमर्थसिद्धमित्यस्यापि सुवचत्वादिति वाच्यम् । यत्तत्त्वार्थदेरनुगमाद्विशिष्यैव लक्षणानां निर्वक्तव्यत्वात् प्रधानोपेक्षयाऽङ्गानां बहुत्वात् तत्तद्व्यतिरिक्तोक्तौ गौरवात्पक्षेरेव विनिगमनत्वादिति नवीनः पन्थाः ।

के चित्तु परोद्देश्यमनुवृत्तित्वस्याप्यत्वमङ्गत्वमिति प्राचीनोक्तलक्षणमेवं व्याकुर्वन्ति । अत्र परोद्देश्यमनुवृत्तत्वं परोद्देश्योपपादितत्वम् । तत्र कृतित्वस्याप्यस्य विशेषणम् । व्याप्यत्वस्यैव चोद्देश्यत्वानुद्देश्यताभारणमित्यत्यमुच्यते । ततश्च विधेयत्वस्याङ्गत्वमिति पक्षेऽप्यनुपपत्तिर्योद्देश्यरूपत्वेन परिहिष्यते, तत् तस्याङ्गं तदर्थं चैत्युक्तमिति । प्रसिद्धं खेतम् प्रेक्षासङ्ख्यौ अपुरुषार्थविषयत्वं तत्तत्त्वपुरुषोद्देश्यरूपत्वमन्वेषणानुपपन्नमिति । भवति च भवनादिविषयत्वानुपपत्तिपरिहारः पुरुषोद्देश्यकत्वेन, तदुद्देश्यकत्वात्तदनुपपत्तिपरिहारश्च प्रत्यर्थोद्देश्यकत्वेनेति वपत्तपुरुषतोः पुरुषत्वमङ्गत्वसिद्धिः । इयं वाग्लग्नयोः स्वार्थपुरुषी प्रति शेषत्वमूढम् । भवति हि 'याराः निमर्थं कर्तव्यः' इत्याधेये स्वर्गायेति समाधिः । 'स्वर्गः निमर्थमुत्पाद्यः' इत्याधेये पुरुषार्थमिति समाधिरिति । अत्र त्विदं विधानवीर्यम् । कथमेतदङ्गं कालादिश्रुत्योन्नतीयं, नहि विधेयत्वविहितवृत्तिकारणादितावत्प्रत्यक्षप्रसिद्धमस्ति, येन तदनुपपत्तिर्गोद्देश्यरूपत्वेन परिहिष्येत । विनिग्रा हि इतिविषयता साध्या, उपादानता, उद्देश्यता चेति । तदथा 'स्वर्गमुद्देश्यतायां साध्यात्तदनुपपत्तिः, स्वर्गं उद्देश्यताऽऽप्या, हविषाऽनुपादानताऽऽप्या । न च कालादीनां अन्यामविषयताऽप्यस्ति, वन निरुक्तप्रतीतिरमात्रात् । अनुपादेयपञ्चशयापारोद्देश्यता न इतिविषयता, अन्यथा निमित्तस्त्विति इतिविषयतापत्तेः । अत्रः वाग्लग्न-

अन्ययो षाऽनारम्यविधानात् ॥ ५४ ॥

भाष्य—अन्यो वा षोडशिनोऽपि अस्मिन् भवौ । पतिर्गन्धर्वादिभ्यो भ्रमं 'वेतानस्य साम पूर्व्युर्भगतिः, षोडशुत्तरे' इति । कथमन्यः ? अनारम्य विधानात् । यत्तमोऽनारम्यविधिः ? 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृहते' इति । तेन प्राप्ते उपसहारः नियते । यदेतत् द्विरात्रस्य उत्तरे गृहते इति, एतत् अङ्गिरसा द्विरात्रस्य गृहते नान्येनेति ।

(अथ भाष्यकारः स्वमतं रचयति—) अथवा एवं प्राप्तम् । 'अभाषाद्विरात्रेषु गृहते' इति । यदेतत् प्राप्तं अतिरात्रेषु षोडशिमग्रहणं, वैकल्पिकं तत् । विरुद्धेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं नियमेन 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृहते' इति । तत्त्वोपसहारे कृते अन्यद्विरात्रेषु अभावः । अभावात् अङ्गिरसा द्विरात्रे नियते गृहते 'षोडशुत्तरे' इति । 'अन्ययो षाऽनारम्यविधानात्' । अन्वितानि षोडशिना सर्वद्विरात्रेषु उत्तरा-प्यहानि, प्रत्यक्षधन्यात्, 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृहते' इत्यनारम्यविधानेन । ननु उपसहारः परिसरस्या वा 'षोडशुत्तरे' इति । उच्यते । न राक्ष्य प्रत्यक्षधन्य परिसर्यात् किरोपपत्तयेन । नचोप-अस्मार्पणं, परार्थकल्पना, प्राप्तगोपथं । न चोप-सहारः, भिन्नानात् यावयोः । किमर्थं तर्हि 'षोड-शुत्तरे' इति ? नैवैवादिधानं षोडशिनः । किं तर्हि ? वैतानस्य साम्नः । वैतानस्य तत् साम पूर्व्युर्भगति इति विधीयते, उत्तरे षोडशी इत्यनारम्यविधानेन प्राप्तयात् । तस्मात् प्राप्तस्य षोडशिनो ग्रहणमिति ।

दुष्—'षोडशुत्तरे' इति प्रकरणात् अस्मिन् द्विरात्रे इति गम्यते । द्विरात्रमात्रे श्रुत्यैव विधानम् । तस्मात् अङ्गिरसा द्विरात्रे अनेन प्रथमं प्राप्तिः, पश्चात् प्रकरणात् । किमर्थं तर्हि प्रकरणात्मानं ? परिसर्यार्थम् । नाऽन परिसर्या ? अङ्गिरसा द्विरात्रे एव षोडशी, नान्येषु द्विरात्रेषु । न पदार्थपरिसर्या (षोडशेन, नान्ये पदार्था इति) यदि नह्यः पदार्था द्विरात्रेषु श्रूयन्त, तथा सति यत्नः (वचनं) पदार्थपरिसर्या कुमात् । न न पदार्थाः श्रूयन्ते । तस्मात् षडुपरिसर्या ।

शा—पुनरन्तरापर्याख्यानां अधिकरणस्यानुपपत्ति इति गम्यानेन भाष्यकारेण व्याख्यानान्तरमारम्भम् । तत्र यः पूर्व्येतिगन् व्याख्याने सिद्धान्तः स एव पूर्वपक्षः परिसर्येति । सिद्धान्तस्तु परिसर्यायाः निरोधत्वात् वैतानस्यविधौषोऽयं, न विधिः परिसर्या वा । तस्मात् सर्वद्विरात्रेषु उत्तरेपामहा नियत एव षोडशी, सामान्य-वचनेन प्राप्तयात्, वचनान्तरेण अपरिसर्यातयात् ।

सोम—स्त्वोनरास्त्राघनत् द्विरात्रान्तरे षोडशिनोऽप्यत्राघः परिसर्याया अभावादिदुष्यितेः संगतिः । नहि सामान्यशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रेण दुर्गन्धं, किन्तु मन्यप्रभृतिरुपपत्तिः । इह तु सामान्यशास्त्रमेव शीघ्रप्र-सिद्धं, न विशेषाद्यात् इति सिद्धान्तः । सूर्यावर्त-अङ्गिरसा द्विरात्रे षोडशिनः प्राप्यभावात् अप्रातिवि-धानाच्च परिसर्या । ततश्च तद्विरात्रेनैव गृहते इति वृत्तिप्रकारपक्षे, भाष्यकारपक्षे तु द्विरात्रान्तरे परिसर्यातयेन षोडशिनियमत्सामानात् अङ्गिरसा द्विरात्रे एव नियमेन षोडशी गृहते इति ।

बि—'द्विरात्रेऽङ्गिरसा षोडशयताः किं विधीयते । परिसर्यायते या, षोडशोदकाच्छीप्रमुदितः ॥, अनारम्य विधेः प्राप्ते परिसर्याऽतिदेशतः । विकल्पोऽन्य-द्विरात्रेषु प्रोक्त इति कृतो मतम् ॥' अथ भाष्यकारमतम्—'परिसर्या पूर्वपक्षो न स युक्त निरोधतः । अप्रात-स्यार्थभादेन विधेयः स न गम्यते ॥'

भाष्य—अङ्गिरसा द्विरात्रे 'वैतानस्य पूर्व्युर्भग साम भवति षोडशुत्तरे' इति भुतम् । तत्र वृत्तिकारेण षोडशुत्तरे इत्येव अपूर्वविधिः इति पूर्वपक्ष इत्या 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृहते' इति अनारम्यविधिना उत्तरस्मिन्नहनि अतिरात्रस्यसम्भवात् सर्वद्विरात्रेषु विर-त्येन अतिदेशतः प्राप्तस्य षोडशिनो नियमविधानिना उपसहारगोः । न च अनारम्याधीतविधेः अतिदेशतः प्राप्तस्य षोडशिनः अनेमितिकल्पा-श्रुत्येनापि उपपत्तेः नावश्य नियमार्थ इति धारयम् । तथात्वे अस्यापि अनेमितिकल्पायैवाङ्गीकारेण उप-सहारोपपत्तेः नियमकल्पने समरति अपूर्वकल्पत्वस्या-न्याय्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु उपदेशेन षोडशिविधौ निमित्त-

र्यमुपपाद्येति । दृष्टार्थमपि जानिद्वयगुणक्रियात्मकम् ।
 नन जतिगुणौ 'पशुना यजेत' 'अकृणवा क्रीणाति' इति
 क्रियासाधनत्वेन विनिर्मुक्तौ तत्साधनद्रव्यावच्छेदेन दृष्टे-
 नैवोपकारेण तस्याः शेषभासमनुमतः । कथं पुनर्द्रव्य
 परिच्छेदान् क्रियासाधनत्वमिति चेत् । उच्यते । विशि-
 दस्य क्रियासाधनत्वात् तस्य च विशेषणाधीनप्रतिपत्ति-
 स्वादप्रतिपत्तस्य च साधनभावासम्भवात् तत्प्रतिपत्त्युपायभूत-
 योक्तित्वाद्युपयोक्तद्वारेण भवति क्रियासाधनत्वम् । गुणस्य
 तु साधनत्वं भूतं यमोक्तेन प्रकारेणोपपादयितुं तद्विशि-
 दस्य द्रव्यसाधनत्व कल्प्यते । तदेव जतिगुणयोर्दृष्टार्थत्व,
 द्रव्यस्य तु साक्षादेव । क्रियाऽपि चक्षुषावादिदृष्टार्थम्,
 या सनिपत्योपकारकमाचक्षते । अदृष्टार्थत्वं तु क्रियाया
 एव । सा च द्वेषा सनिपत्योपकाररूपा प्रोक्षणादि,
 आरादुपकाररूपा प्रयाजादि, सनिपत्योपकाराणि च
 दृष्टार्थाणि कर्माणि स्वतन्त्राणां कर्मादीनामुपपत्तिं प्राप्तिं
 विना न बाधुर्नन्ति सन्ति, तत्साधनत्वं प्रधानस्योपपत्तिर्भवति ।
 यथा सधनं पिष्टस्वोपपत्तिं, दोहनं ययसः प्राप्तिं, अव-
 चातो ग्रीहिनिवारम् । अदृष्टार्थं तु सनिधानिसंस्कार
 स्वभावस्य दुर्घटं प्रज्ञानोपपत्तिं भवति । तदेवमुख-
 स्वादिताभ्यमेदात् सनिधाति चक्षुर्पि भवति । तच्च
 कर्मादीनामन्यतमे कारके यथायथमुत्तरादि करोति ।
 तदथा कर्मण्यवधातः, यतीरं प्रन, वरणे प्रयागदो-
 पामिषाण, सम्राने पशुपुरोडाशयाग, अपादाने
 'अग्नेस्तृणान्यवचिनोति' इति, अधिकरणे दधानयनम् ।
 आरादुपकारकं तु न परिक्रम्य, अपूर्वद्वारं तु तत्
 प्रधानत्वोत्तरति । दृष्टादृष्टाणं च नि वित् कर्म यदा-
 भविष्यद्गमिषानीयकं भवते, यथा पशुपुरोडाशयागः ।
 य हि त्यागातोनादृष्ट, उद्देशात्वेन च दृष्टं देवतास्तरण
 करोतांस्तुमयार्थः । 'एकं वा वेदसैन्यम्' (४।३।१४)
 इत्येतेन निष्ठुपपत्तेः प्रयोजनस्य न युक्तमिति चेन्न,
 दृष्टादेरं तावत् प्रयोजनोपेक्षायां प्रथमं करणं स्वीरि-
 यते । स्वीरेण च तस्मिन् त्यागाद्यस्य तन्मोयोगमन्यत-
 पुनरपेक्षा बाधने, या चादृष्टात्वेनैव निरुते । तेनैव
 जतिपदमुपपाद्यम् । यस्तु यागस्य आश्रयं दृष्टोपपत्ति-
 त्वाभावात्, तद्वत्पुनरुपपत्तेः समन्यतोर्दृष्टं पुनोत्तमे

अधिकारानुप्रविष्टे तत्र विनियोगासम्भवात्, तस्य चापूर्व-
 मन्तरेण तदनुपपत्तेरसम्भवाददृष्टार्थत्वं, अदृष्टाद्वारेण च
 दृष्टार्थत्वेत्युपपाद्यत्वं स्विष्टकृदादीनामाह, तस्य पशुपुरो-
 डाशयागः । पूर्वमेवाद्वयसंज्ञात् दृष्टं दुर्घटं
 नोपपाद्यं स्यात् । तेन यथोच्यते न्यायेनोपपाद्यत्वम् ।
 अनेनैव च न्यायेन सर्वेषु दृष्टार्थेषु नियमादनुपपत्तेयम् ।
 यदि तु दृष्टमेव तुषविमोचनमवहनस्य प्रयोजनं स्यात्,
 ततस्तस्यान्यतोऽपि उपपत्तेर्नानुपपत्तौऽप्युच्येत,
 तन्नास्य विविक्कयत्येत । तेनययतेन अदृष्टादुपपत्त-
 ण्डुला निष्पाद्यते इति कल्प्यते । क्रियानिष्पाद्यमपि
 चादृष्टं नियमस्य प्रयोजनोपेक्षायां तत्फलत्वेन कल्प्यमानं
 नियमादनुपपत्तिमुच्यते इति ।

किं पुनरेवमुक्तं, किं न तत्र
 प्रमाणम् ? तदुच्यते 'कर्तुः समीहितं येन
 विद्वत्तत्त्वात् तदुच्यते । प्रमाणं च विविक्तान्न
 भुक्तिरिन्द्रादिसमुत्तः ॥ ४ ॥ ' समीहितसाधनत्वं तावद-
 दृष्टत्वं, यथा समीहितं पुरुषस्य, तत्तथा येन तत्स-
 मीहानिमित्तपुरुषव्यापारोचरीभूतेन साध्यते, तत्तस्य
 समीहितत्वादुपपत्त्युच्यते । इदमेव च पारम्यम् । यमोक्तं
 'उद्देशेन हि तदर्थं विविच्यते' इति । उद्देशः
 समीहाऽभिसन्धिश्चेति पर्यायाः । तेन समीहितं
 साधनमद्वयव्यधेन शेषगुणादिपर्यायेणामिधीयते । तत्र च
 निधिः प्रमाणम् । य हि येनप्रवर्तनात्मकः । न चापी
 समीहितसाधनत्वस्य प्रवर्तयितुं शक्यते । तेन विविधेषु
 स्वात्म्या मा माजीति स्वविषयस्य समीहितसाधनत्वमप्यस्य
 यत् अद्वयत्वे प्रमाणम् । यदा तु भवेत् साधनत्वमेव निधि-
 रित्याभीरते, तदा भीतमेवाद्वयत्वम् । तदेषा निधिवाद्यं
 एव भुत्वा अथांश्च अद्वयं बोधयति । यथा तर्हि भुत्वा-
 दीनि विनियोगात्तराणि ? तदर्थमेव निवियोगः, तपो-
 दिवित, न भुत्वादीनां वसरणत्वमुत्तरते । अत उक्तं
 भुक्तिरिन्द्रादिसमुत्त इति । निधिर्हि भावतयाः ग्रामात्मनः
 भवेत् साधनं बोधयत् तदिदोपपत्त्यर्थमन्वदपेक्षते । नहि
 ग्रीवादिभूमिन्तरेणान्नतादिभ्यस्तया ग्रीवापयं
 निधिति, यदीहान्नमत्र यथा च निद्रागतौ । एतादर्थं,
 यागस्य वा स्वर्गद्वारादिपदमभिप्राष्टव्यं तत्र

॥ अचिकित्साङ्गवैकल्यस्य काम्येषु नाधिकारः ।
नित्यानां तु तत्पुनराकम्पनात् ईदृशद्रोषं सोद्वाऽपि
अधिरारो भवति । वि. ६।१।१०.

॥ 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण
साधयेत्' इति न्यायः ।

ये भावा जगज्जन्मोपादाननिमित्तपरिमाणधर्माऽधर्मा-
दयः पदार्थाः चिन्तयितुमयोग्यास्तान् तर्केण साधयेदिति ।
नहि ते तर्केण साधयितुं शक्यन्ते, तर्कादौरेण तेषां वाच-
यमानात् । साहस्री. ७५५.

॥ अचेतनान् चेतनोपचिन्तयन्ति नास्ति इति विज्ञा-
दाख्यदीकृतनिदानात् । ऋजु. ४. १५५.

॥ अचेतनेष्वपि चेतनमवदुपचारे दृश्यते इति
न्यायः ।

देशान्तरप्रतिपक्षकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि त्रियाप्यव-
हारः 'अयमस्य कोणोऽभिनिःसृतः, अयमभिनिविष्टः'
इति । 'अभिनिष्पामति द्वयम्' (पा० ४।३।८६)
इति मूलमहामान्योक्तोऽयं न्यायः । साहस्री. ८४१.

॥ 'अचोदकाश्च संस्काराः' । (२।२।६।१८)
इत्येवमेतावदुपेति च परावर्तयमाना यन्निमित्त-
निराकृतं 'अचोदकाश्च' इति । भा. २।३।१।२० पृ.
६०९-६१०. 'एन्द्राश्च गृह्णाति' इत्यादौ इत्य-
देवताभरणेऽपि यन्निमित्तस्य निरस्तत्वात् । सु. ४.
१४४. सूत्रार्थेषु — चराद्यो युक्त्यन्तरतनुष्ये ।
हृदयवैद्यव्यापरादिशब्दमर्माः अचोदकाः वागानां
विधायकाः न भवन्ति । किंतु मत्साराः अगदानप्रण-
विधायिनः एते । कु

॥ अचोदितं च कर्म भेदात् । ३।१।१।३० ॥
कारणचतुष्कारेणः अशस्य प्रतिप्रतीत्यनुयां इति
विचारे पूर्वपक्षमाह । कारणचतुष्कारस्य कर्म अश-
दानवर्तुः यत्रमानस्य अचोदितं, न चोदितं, न विरहितम् ।
भेदात् दानप्रतिप्रत्ययमौः भेदात् 'कर्मतोऽश्चात् प्रतिप्रती-
यात्' इति पक्षे न प्रतिप्रत्ययैव कृत्विज्येण उच्यते ।
चदानः तु उपसर्गः सिद्धान्तराजस्य व्यापकः ।

अथवा यत्रमानं चतुष्कारवर्तुः अचोदितं विज्ञा-
नीयं, इत्यर्थः । किंवा चतुष्कारवर्तुः कर्म कारणतोः निनि-

तत्वेन अचोदितं इत्यर्थः । अचोदितपदस्य नेषां सत्यः,
अक्षरावर्तुः एक एव । अत्र कर्मभेदात् इत्येवमवश्यं
दानप्रतिप्रत्यययोः कर्मणोः भेदात् इत्यर्थः । कर्म अचो-
दितं भेदात् इति पदभेदपक्षे अन्यथः । तस्मादियमितिः
प्रतिप्रतीया कृत्विजा कर्तव्या इति पूर्वपक्षः ।

सा लिङ्गादाविति ज्ञेयात् । ३१ ॥

सिद्धान्तमाह । सा इष्टिः न प्रतिप्रत्ययवर्तुः, किं तर्हि
हेतुवर्तुः प्रतिप्रत्ययवर्तुः दातृवर्तुः मानस्य स्यात् । आर्विजे
कृत्विजः प्रेरके यत्रमाने दातृरिति इष्टिः स्यात् । कुतः ।
लिङ्गात् 'प्रज्ञापयितुं यथाशक्तमनसत्' इत्यादिपुन्ये
दातुः पीडाभवत्वात् । उपक्रमानुसारेण 'यावतोऽश्चात्
प्रतिगृहीयात्' इति वाक्यशेषे प्रतिग्राहयेत् इति निग-
प्याहारेण अर्थरूपस्यानवयवत्वात् । तस्मात् दातुरितिः
इति सिद्ध्यति । यद्यपि मैत्रायणीयशास्त्राणां स्यान्नुसारेण
प्रतिप्रतीत्युपेतिः इति सिध्यति तथापि शास्त्रान्तरावकाशानु-
सारेण दातुरितिः इति स्वीकर्तव्यमेवेति इह साधितं इति
न दोषः । के.

॥ अचोदितं च कर्म भेदात् । येन कारणेन
अर्थरदातुरूपेण विभिन्नं भवति, तेन कारणेन
प्रतिप्रतिनिमित्तत्वेन भुत इदमाख्य कर्म दातुरचोदितम् ।
सु पृ. १४५५.

॥ अचोदकाश्चः हेतुः पुनर्यत् । तृतीयसंक्षेपः
यम् । अप तृतीयं तृतीयपदमाह । चतस्रो वा हन्ते ।
'अचोदकाश्च नैवा दीपयति' । वि. ३।१।१०. ॥ अचोद-
काख्यं नाम रेत विप्रविष्टिं चन्द्रे । भा. १।१।१।१४,
॥ अचोदकाश्च शास्त्रं वृष्टिं निमित्तं । ३।३।१।८.

॥ अजं पशुं मुन्यं, प्रवातेर्मुपतः पशुनात् ।
वि. ३।१।१४. ॥ अजस्य चत्वारः दन्तः । 'दन्तः सप्त
पशु' इति तु अमरः । भा. ३।१।१।१. ४. १२०.
॥ अजद्रूपस्य प्राकृतस्य वापः, वातद्रूपस्य वै-
कल्य-कारणमन्तोः दिग्गोदयेन । भा. १।१।२।१६८,
॥ अजद्रूपस्य प्राकृतस्य वातस्य दन्तः दन्ति-
भेदमुपेतं न वापः । १।१।२।१६९. ॥ अजमांसात्
अदम्यमाना च विप्रमः वातः । वातस्य कर्मण आग्नि-
पच्यते, तावत्ता अविशन्ति निद्रान्ते । १।१।२।१७३.

तन्मात्राणामेव अग्री कालादयः, नाङ्गानां प्रधानदेशकाल-
कर्तृत्वम् । तानि तु यामं कालान्तरादिव्यपि कर्तव्यानि ।
इति प्रष्टे अभिधीयते । --- यदा चैवं प्रयोगवाक्यशेषत्वं
कालादीनां, तदङ्गानामपि तत्कालत्वं सिध्यति । तथाहि,
साध्यसाधनशयुक्ता अस्मत्ता भावना कथमेति इत्यंभाव
मपेक्षते । भारनागतस्वरूपविशेषः इत्यंभावाः । प्रकृत-
रूपा च भारना कालादीनपेक्षते । तेन प्रत्यक्षपेक्षया
भारनाया तत्परत्वेन प्रयाजादिव्य अरगतेषु सामस्य-
रूपेण भावनास्ये व्यापारे प्रयोगपरपरिणमे आगते सच्छे-
पत्वेन कालादयो विधीयन्ते इति अङ्गानामपि त एव
देशादयो भवन्ति । इत्यदेवतं तु पुनरं समस्तप्रयोगम-
विधीयते विधीयते, अनपेक्षितत्वात् अयोग्यताया । नहि
आन्यन्वाधानार्थः स्वरूपानुसक्तस्य प्रयोगस्य इत्यदेव-
तादपेक्षा । नापि तद्विपर्ययो इत्यदेवतं समर्थं, किंतु कल-
भायनाऽवयवयोगरूपनिष्पादनेन इत्यदेवतं अपेक्षितत्वात्
योग्यत्वाच्च संभव्यते । तस्माच्च प्रधानसंरन्धि इत्यदेवतं
अङ्गानां भवति । कालादयस्तु आग्नेयादिपरिणमया फल-
मानसया समप्रकृतया मन्व्यमानाः तदन्तर्गतानामङ्गानां
मपि भवन्ति इति विशेषः ।

सोम—अथ माय्ये अङ्गेषु किं समादिदेशकाल-
कर्तारः, उत अनियमः इति अन्तराचिन्तन्तरम् । यथापि
अमास्यादिशाब्दानां प्रधानमात्रावसन्निविष्टिः 'अङ्गाना-
स्यया यजेत' इत्यादिपूर्वायानिर्देशेन तत्करणाभावना-
प्राप्तिः तद्विधानां देशादीनां 'उच्येः प्रत्ययेन'
'अप्यु अनभ्येन' इत्यादीनामिन् अङ्गप्रधानार्थत्वमवल-
सिद्धं, यथापि यम देशादिप्रधानेन नृपायका प्रधान-
निर्देशः, तथापि देशादीनां साङ्गप्रधानार्थत्वाभावात्
अन्तराचिन्तार आवश्यक इति ध्येयम् ।

वि—'अद्रे ये वेऽपि देशायाः किं वे, दे-
तादिभ्यः । अन्तरायात् वेऽपि, येन प्रयोगेण परि-
हृतम् ।'

मण्डन—'तदेवाङ्गेषु नो गृहम् ।'

शंकर—'अङ्गेषु च तदङ्गमिति । अन्तर्-
नन्तम् ।'

श्री. बो. २१

॥ अङ्गप्रधानयोः वचनं तत्र अन्यकालत्वमपि
भवति यथा 'पूर्वोत्तरमावास्या वेदिं करोति' इति ।
भा. ११।१।१।

॥ अङ्गप्रधानयोः वचनवलात् मित्रदेशकाल-
कर्तृत्वत्वमपि ॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् यथानादयकालत्वम् ।
११।१।१।१ ॥

भाष्यं—अङ्गानां मुख्यकालत्वं मुख्यदेशतः मुख्य-
कर्तृत्वं लोक्तम् (११।१।२८) । एवं च सर्वत्र प्राप्तम् ।
यचनादन्वयकालत्वम् । यन वचनं तत्र अन्यकालत्व
अन्यदेशत्व अन्यकर्तृत्वमपि भवति । यथा 'पूर्वोत्तर-
मावास्या वेदिं करोति' 'अप्यु अनभ्येन चरन्ति' ।
अग्री सौमण्या दक्षिणामेवादन्वकर्तृत्वं विज्ञायते ।
'चक्षुषा दक्षिणा' इति ।

ज्ञा—प्रधानसमानदेशतः प्रधानसमानकालत्वं चाङ्गा-
नामुक्तम् । यन तु आहत्य अङ्गस्य मित्रदेशकालत्व
वचनेनैवेदोक्तं तत्र तथा भवति, इति सुबद्धं भूविषयः वा ।
नञ् निरन्तरत्वमिति ।

सोम—पूर्वोत्तरं वादे कालादीनामङ्गप्रधानेषु तन्मता
प्राधान्येन निरूपिता । इत्यादीं तद्वयवादाया क चिदङ्गप्रधान-
योर्भिन्नकालत्वं प्रसूतत्वं मित्रदेशकालानामङ्गानां तन्मन
न्युत्पाद्यते इति पाश्चात्स्वरत्त्वमानन्तर्यं च । 'अप्यव-
भ्येन चरन्ति' इत्यादी मित्रदेशतः, 'पूर्वोत्तरमावा-
स्या वेदिं करोति' इत्यादी मित्रकालत्व, अग्री सौमा-
ण्या च 'यद्यथा दक्षिणा' इति दक्षिणामेवादत्वं मित्र-
कर्तृत्वं च द्रष्टव्यम् । 'अङ्गानां प्रधानदेशकालत्वं प्रयोग-
विधिर्विहितं, मित्रदेशकालत्वमपि अनुगृह्यतमननिर्दिष्टं,
इत्युक्तोक्तिरित्यः, इति पूर्वपक्ष इत्या मस्याङ्गस्य प्राति-
रिक्तपक्षेन कालविधिभिः, न तस्य कारणत्वात्पक्षे
इति उदतिरिक्तपक्षेणैव प्रयोगविधिः इति प्रातिरा-
नार्थमिदं' इत्युक्तं आभाषीते, तदुक्तं, विशेषेण
सामान्यपक्षस्य प्रागेव व्याख्यापितं तत् । न च सामान्य-
पक्षस्य विशेषपक्षेन कथयिदाति सामान्यपक्षस्यार्थ-
यथावत्पक्षेतिर्नैवेदताभूत्तामस्य साध्यात्प्रादन्तमिदं इति
युक्तं, यचनावधिं व्यापरावधौ वैतदित्यन्यथिदित्यन् ।
सूत्रे चाङ्गप्रधानं देशकर्तृत्वमुक्तं तत्र ।

ॐ अञ्जल्युपायः । अचः स्वराः । हलो न्यञ्जनानि । अयं शोभेन विवृतः । तथाहि—‘एनाक्लिनेऽपि राजन्ते सारसत्वाः स्वरा इव । व्यञ्जनानीय निःसत्त्वाः परेषामनु-गायिनः ॥’ इति । साहस्री. ९३४.

● अज्ञातशक्तिकस्य स्थापकत्वायोगः । सु. ५. १२१०.

● अज्ञानस्य ‘शतयुधाय’ इति पद्य मन्त्राः प्राणमुल्लासयेन (१।४।१२।३-६) । संकषे.

● अञ्जनं अग्नीषोमीयपयोः । ‘सुच्यमापार्य जुहा पञ्चमनक्ति’ स्वस्था स्वयितीना वा । वि. ८।१।५.

● अञ्जनं चक्षुषोः संस्कारः पयोविष्टोमे ऋत्विजः पञ्च-मानार्थे, नास्ती पञ्चप्रयुक्तः । तत्र पञ्चभूतिरयंवादः । ४।३।१. ● अञ्जन जुहा परिधिचर्मैः । ‘वसुरसि’ इत्यादिस्त्रिय मन्त्रः । भा. १२।२।१०।२६. ● अञ्जन

सूयसक्तारो धृतेन । ११।३।४।५. ● अञ्जनं शर्कराणां धृतेन, न तैलादिना । वि. १।४।१९. ● अञ्जनं हवि-

धानमन्त्राक्षस्य सोमरूपवर्णीपदरजोभिः घृताक्तैः । ४।१।१०. ● अञ्जनस्य (‘अक्ताः शर्करा उपदधाति’

‘तेजो वै घृतम्’) इत्यसामान्येन परागसमवेन, प्रवृत्ते वैदोषिकविपर्ययत्वेन सामान्यस्य विदोषे पर्यामानाय

धाक्यरोपायस्य कृतम् (स च ‘तेजो वै घृत’ इति) । पराक्रमः. ● अञ्जनस्य स्वर्गं प्रगोत्रकः । अग्नीषो-

मीये पत्नी यूपानुतिथ्यप्राप्तयमपकल्पादो येन येन चित् पात्रेन अञ्जनं पयोः । माट्ट. ४।२।९. ● अञ्जन-

अभ्यञ्जनं-वपन-पायनानां त्रिविधविधि एव. पदार्थः, इति यदुक्तमनवेतु अदीनादिषु तादृगेन

पदार्थेन अनुवपनम्. । मा. ५।२।३।४-५. ● अञ्जनस्य-नादि यजमाने गुह्यमृतम् । ४।३।१।१. ● अञ्जनाभ्ये

पञ्चगव्यपूजनंभिनि दक्षैर्गुणैरुत्तमात्मनाम्यत्ता धर्मांवा नानिदेयाः । ७।३।७।८. ● अञ्जनादीनां भोवयस-

पातिव्य संस्काराधिकरणमुत्पादम् (३।८।२।३-८) । सु. ३।७. ५. ५६. ● ‘अञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो

सूय नापसजेत्’ इति वचनेन यजमानस्य सूयपायनि-

पेक्षः सूयैकादशिन्या अञ्जनारिक्ताऽप्यनुक्रम्ये कति उच-पत्ये न पदार्थानुक्रम्ये । वि. ५।२।५. ● अञ्जनादि-

परिव्याणान्तमाष्टस्य यूपगणे अनुसमयः । ‘सूयस घृते-नाञ्जनं, उच्छृण्वं, अवटस्य समुद्गं, यूपमुच्छस्य परिवर्द्धयं, मध्ये रक्षन्वा परिव्याणं’ इति । तत्रे तु येन येनासि यजमानेन चारणसमयात् पदार्थानुक्रमेण एव । ५।२।५.

● अञ्जनाद्याः यजमानसंस्काराः सत्रे सर्वेगानेव, न तु गृहपतेरेव । वि. १२।४।१४. ● दीक्षितो दक्षिणं नयनं

प्रयसमद्भुक्ते ‘सम्यं हि मनुष्याः पूर्वमञ्जते निवृत्तैः’ । वा. १।३।४।५. २२१. ● ‘यदाद्भुक्ते चक्षुरेव भ्रातृमस्य

द्भुक्ते’ इति विहितं नत्वयं, ननुमन्त्रवध प्रकरणेन । पञ्चमयं च अयंवादः । वि. ४।३।९.

ॐ अञ्जनाभ्यञ्जने सत्रे गौगुलयादिना नय-नीतस्य समुष्णः ॥

संस्कारे चाग्न्यसंयोगात् । १०।४।६।१० ॥

भाष्यं— अस्ति अञ्जनाभ्यञ्जने नाम एकोनपञ्चा-

शदायः । तत्रेदं सामान्यायते ‘गौगुल्वेन प्रातःसवने समञ्जने, अभि वाऽञ्जते, वैश्वदेवस्येन प्रातर्विने सवने, गौगुल्वेन घृतीमसवने’

इति । अस्ति तु प्रहृती नयनीतेन अभ्यञ्जनम् । तदिह बोद्धेन प्राप्तम् । तत्र सदायः ति स्र वैहृतेन माप्यते,

उत नेति । किं प्राप्तं ? प्रत्यक्षभुतत्वात्, ‘वैहृतेषु अञ्जने अभि वाऽञ्जते’ इति च प्रहृतिनिर्दिष्टयोगात्

माप्यते इति । आह, ननु मुन्याश्ल अञ्जनं अभ्यञ्जनं च तत्रे, दीक्षानां वासीतेनाभ्यञ्जनं प्रहृती, अन्यारा-

त्वात् प्रयोक्तव्येनान्तरे पतते इति साधो न स्यात् । सचपते । प्रयाजान् अन्यत्रालम्पि तन्वायमेव द्रव्यम् । कात-

मायमन्त्रात्, पदार्थेभ्यु स एव । यथा ‘निवृत्तं पञ्च प्रचक्षिनि’ इति निवृत्ति पञ्चो प्रागाव वयंमाणाः प्राहृत-

कार्यका एव भवन्ति, एवमिहारा द्रव्यम् । एवं प्राप्ति

भूमः । संस्कारे अचने अभ्यञ्जने च प्राहृतेन सह अनु-

स्यः स्थान् । कुतः ? अन्यस्ययोगात् । अन्यपारिभिर्दं कार्यन्तरे वर्तते । एव चोदकोऽनुपदीप्यते । तन्मात्रं समुष्णं इति ।

प्रयाजवदिति चेत् । ११ ॥

भाष्यं— इति यदुक्तं स्र परिवर्द्धयन् ।

अत शब्द धृतस्थापदेशो हेतुः । यथा
'क्षेममुभयोऽयं, अत अहमस्मि देते प्रतिनिवतामि'
इति । एव अपीतो वेदे धर्मविज्ञातया हेतुर्ज्ञातः ।
अनन्तर धर्मो जिज्ञासितः इति अत शब्दस्य
सामर्थ्यम् । भा १।१।११ पृ ८

अतर्क्या कुट्टनीकुटरचना हि विधेरपि
इति न्यायः । परतारो परपुत्रा योवयिनी 'कुट्टनी' इति
प्रसिद्धा । 'कुट्टनी सभरी समे' इत्यमरः । तथा दू-
रचना, कपटरचनेत्ययः । साहस्रो ९४७

अतस्मिन्स इत्येकवचन इति न्यायः । अप
'पुत्रोपादाख्यायाम्' (पा ४।१।४८) इति वृत्तमहा
भाष्येऽभिहितः । तथाहि—'चतुर्भिः प्रकारैस्तस्मिन्स इये
तस्मरति—ता स्यात्, तादृम्यात्, तसामीप्यात्, तसाह-
चर्यात् इति । ता स्यात्ताम्यात्—'मन्त्रा इत्यन्ति' 'तिरि-
देष्टते' । मन्त्रा इत्यन्ति इत्यत्र चालेषु मन्त्रत्वरोपा मन्त्र
शब्दमवृत्तिः इत्यन्तीतिपदातरप्रशेणादिसायते इति
कैयटः । तादृम्यात्—'जटिनं भान्तं मन्त्रत्वं इत्याह'
मन्त्रदत्ते यानि कार्याणि, जटिन्याणि तानि मियन्ते इत्यतो
जयो ब्रह्मदत्त इत्युच्यते । नल्यामीप्यात्—'गन्त्या योप'
'धूये गर्गजुलम्' । तसाहचर्यात्—'धुन्ताम् प्रवक्ष्य'
'मयी प्रवेशय' इति । इयेष वय विवक्ष्यते, तस्याय
प्रवर्तते । साहस्री ६२९

अतिक्रमाधिकरणम् । अतिरमगाधिकरणम् ।
कर्मोपपत्तिधिकरणम् । कर्ममन्त्राद्य कर्मोपयोगि
फल क्रतुविगामि ॥

कर्माथं तु फलं तेषां स्वामिनः प्रत्यर्थयस्वात् ।
श्री०।१।१२९ ॥

भाष्य—इदं समभिगतं, कर्तव्येन मयेन स्वामिनः
फलमाप्तिव्यतिरिक्तं । निर्येय एकोन्यं । वेत्याह । य
विद्यविज्ञासति फलमाप्तिव्यतिरिक्तं, यत्र कर्मोप-
पत्त्यम् । यथा 'अप्यवधिष्यन् वा मन्त्रकर्मणि विविधार्था
मा मा संतामम्' इति । अतस्ततोऽप्यर्थं यत्र शक्नोति
कर्तुम् । कर्मविधिर्नयमन्त्रोपपत्तिरिति, क्रतुविक्र-
मादावित्यमयेति ।

वा—यत्तु असत्तापादि फल कर्मप्रयोगे एवोपयुज्यते,
तत्रयमानेनापि तपेभ्यः एवेति नाऽऽमनेपदेन
विरुध्यते ।

व्यपदेशाच्च । ३० ॥

साध्य—यत्र च व्यपदेशो भवति, तस्मादऽप्येवम् ।
दक्षिणस्य इविधानस्यापसाद्यवार उपरका प्रादेशमुक्तं
प्रादेशान्तराला । तत्र हस्तौ प्रवेशाभ्यर्च्ययजमानमाह,
निमनेति । स आह, मद्रमिति । तसौ सहेत्यभ्यर्च्य
प्रत्याह इति व्यपदेशो भगवत्पथोर्ध्वयजमानस्य च । तसौ
सहे युमवोर्ध्वयजमानस्य । तस्मादऽप्युक्तमादा-
वित्यमनेति ।

वा—'व्यपदेशादितरेणाम्' (३।८।११४) इत्यत्र
ब्राह्मणगतमुदाहृतमिह तु प्रस्तावपरोन मनगतम् । तद्धि
कलेनेन कल्पयमानं कदा विदुर्मयोर्न शक्यते कल्पयितुं
मित्याहङ्गा स्यात् । कल्पनाहेतुस्तु युगपद्ब्रह्मेतिविशिष्ट
इति न किं चिन्नोपपत्त्यम् । अथ कस्तानोभावेन प्रवृत्तते ।
यदेकेनापि प्रयुज्यमानं शक्नोत्येवोभयगामि फलं प्रकाश-
यितुं, तदा सिद्धेऽयं न किं विदुर्भयकर्तृकथेन मयोमन-
मन्तीत्यव्युत्पन्नम् ।

वा—'मा मा संतात' इति असत्तापनादिक फल
कर्मोपपत्तिरिति यजमानस्य आसीदरमाविपातार्थं
क्रतुविगामि इति युक्तम् ।

सोम—पूर्वव्यावात् यजमानयामित्य फलस्य इयु-
क्तान्तरं सगतिः ।

वि—मा मा संताममियेतत् कर्मिणः, स्वामिनि
पूर्वम् । अप्यपरास्तु तत् तेन स्वामिनिमोपयोगः ॥

आह—यत्र तु 'मा मा संतात' इत्यादी इतिकरण
विनियुक्तं एव आसत्तापनादिरूप फलं क्रतुविगामि वेदति
मनुनियोजिततापनिर्गतकनका तदुपयोगि, तत्र 'यत्र
मानस्य सा' इति पक्षपा परपरपक्षेति उपरपक्षे निद्रा
धनुरोक्तम् क्रतुविगामेति ।

न्यायविदुः—'मा मा संतामम्' इति फलं
तु क्रतुविगामिपेनानुज्ञानोपयोगितया यजमानस्येति
क्रतुविगाम्यं युक्तम् ।

मण्डन—'न न्यायिनोऽप्येतत्तत्र फलं न्यायः' । १५.

शङ्कर—'असत्तापनादिकं तु ।' १७

अवतारो न सम्भवति इति परिहर्तुं 'यो हि प्रथानोप-
कारित्वेन भूयते स तदङ्गेऽपि स्थितः उपभूतेति इत्येवं
कल्प्यते' इत्यौदुम्बरधिकरणवार्तिकेन (वा. पु. १.३६)
अङ्गावतारस्याप्यस्य अङ्गानुविषयकत्वं साधयति । पु.
८५५, * ननु यागभावनाविनेयणत्वेऽपि साक्षात् तदन्व-
यायोगात् अङ्गत्वेन च अङ्गावतारस्याप्यविषयत्वात्
सदङ्गावतारावगतेः । इत्याद्याद्युक्तम् । पु. ८६५, * या-
वन्तीमस्य अङ्गस्यैवैकतामकत्वेन यागसिद्ध्यवकाशात् न
साक्षात् प्रकृतयागान्वयोऽस्ति अङ्गावतारस्याप्यविषय-
त्वाच्च तौमद्वादाऽपि पुरुषार्थत्वपक्षे नास्ति, कल्पयत्वपक्षे
द्वि अङ्गावतारस्याप्यविषयत्वात् अस्ति, इति वैषम्यम् । पु.
८६१, * अङ्गावतारस्याप्योदाहरणे समदशरत्नित्वे
बाजपेयाङ्गत्वं दर्शयति । पु. ८५५, * अङ्गाभितं
अङ्गकर्मा कर्तव्य इति वक्तुंस्पर्शनायव । परिमलः
१।५।१३।४ वक्षः.

॥ अङ्गानां (वेदाङ्गानां) धर्मसूत्राणां च स्मृति-
त्वमविशिष्टम् । 'अथापि स्मृतिराज्जेन नादानाम-
भिधेयता । तथाप्येषा न शास्त्रप्रमाणमनिराकिया ॥'
आ. १।३।८।२७ पु. २८५. * अङ्गानां (धर्माणां)
वेदोपकारकत्वम् । तच्च शिक्षायाः स्वरादिनिधायद्वारा,
कल्पस्य शास्त्रान्तस्सद्धिर्विष्णुपुस्तकारद्वारा न्यायलक्ष्मण-
सायननिर्णयद्वारा च, व्याकरणस्य वैदिकोद्दिष्टानुसारात्,
(निरुक्तस्य वैदिकशब्दमुत्पत्त्यर्थनिर्णयद्वारा), छन्दस्य
वैदिकशब्दपरिमाणनिर्णयद्वारा, ज्योतिषस्य वैदिककर्म-
प्रयोगोपयोगितिभ्याम्विद्विज्ञानद्वारा । अणि. पु. ५.
* अङ्गविद्यानां नियमनिरुक्तव्याकरणादीनां उपदेशः
वाच्यनिरुक्तमेवार्थः अर्थः । ऋजु पु. २००. * अङ्ग-
विद्यायामपि (पञ्चङ्ग) कल्पव्युत्पत्त्यर्थप्रतिपादन
लोकेनैवपूर्वकत्वेन विवेकन्यम् । वा. १।३।१।२ पु.
१६०, * वेदाङ्गान्यपि वेदशब्दव्याप्यानि स्पर्शन्ते 'अथ
ब्राह्मणयोर्देव इति नामधेयं पञ्चङ्गमेकं' इति । 'तस्मात्
तान्यपि वेदा वा, प्रमाणानि स्वतोऽप्यगम । प्रतिमान्तीति
वर्तन्यमानत्वात् प्रतिपादनम् ॥' १।३।६।११ पु. २३०.
* व्याकरणद्वाराऽप्यनविधानं पुनः न कस्या चिच्छासत्वा
भूयते । (पूर्वपक्षे इदम्) १।३।८।२४ पु. २६४.

॥ अङ्गावतारः । यथा अङ्गावतः उच्यस्तापयुक्त-
श्चेत् हस्तं दहति, उच्येऽङ्गावतः गृहीते हस्तो दग्धो भवति
इत्यर्थः । शीतलश्चेत् स हस्तं मलिनिकरोति च, एवम-
ङ्गावतस्यावतारो दुष्टवतोऽपि । अत एव तत्सर्गो न कुर्या-
दिति विषये अस्मै प्रवृत्तिः इति । साइक्षी. ६४०.

* 'अङ्गारिर्द्धं सवने विहरन्ति' इत्यादिना निर्दिष्टं
धिष्ण्यानां विहरणं आग्नीषीमादेव । संकष्ये. १।२।१५.
* अङ्गाराणां मसूना सह अप्यारोपस्य बाधः तेषां
चर्यै । भा. १०।१।१८।५६, * न शक्यते एषस्याङ्गा-
रापोहनेन सर्वेषां पाकः कर्तुं इति प्रतिप्रधानमाहुः ।
१।१।११।१०।५९, * अङ्गारापोहनादीनि सर्वशादीनि च
प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते दर्शपूर्णमासयोः । १।१।१।१०।५९.

॥ अङ्गि मुखं, अङ्गं गुणः । वि. १।१।२, * अङ्गी
अङ्गैरुपवृत्तः फलं साधयति । तथा सति अङ्गिनः अङ्ग
कृते उपकारे साधादपेक्षा । उपकारादपि अङ्गे पु.
१०।१।१ वर्णिकं १. * अङ्गिनः अङ्गसम्बन्धोपासा ।
सु. पु. ५.२२५.

॥ अङ्गिरसां द्वित्रे पोद्दिष्टप्रहस्योपसंहारः ॥
अभाषावतिरात्रे पु गृह्यते । १०।५।१३।५३ ॥

भाष्यं— (वृत्तिकारमतेन) अस्ति अङ्गिरसा
द्वित्रयः । तत्रेदमात्मन्यते 'वैरागस्य पूर्वेषुः साम भवति,
पोद्द्व्युत्तरे' इति । तत्रापमयः सत्रापिक्तः किमत्र पोद्-
दिष्टो विधानः, उत प्रातस्य परिसरलान इति । किं प्रातः ?
अमातस्य विधानम् । आनुमानिकश्लोदकः । स विहिते न
प्रापयति । विहितश्च 'उत्तरेऽह्ने द्वित्रयस्य द्युत्तरे'
इत्यनेन वचनेन । तस्मात् चौदको न प्रापयति, इत्य-
प्रातस्य विधानमिति गम्यते ।

दुष्— ननु 'उत्तरेऽह्ने द्वित्रयस्य द्युत्तरे' इति
(अनेन वचनेन) प्राप्नोत्येव । तस्मात् नियमेन 'पोद्-
द्व्युत्तरे' इति । सच्यते । द्वित्रयस्यानं वर्णोपात्तः, द्वित्रय-
विशेषः (अङ्गिरसा द्वित्रयः) नोपात्तः । द्वित्रयवि-
शेषो वर्णैरुच्यते, तस्मादेतद्विधानम् । ननु सामान्यवचने-
नापि लभ्यते एवेतत् । सर्वं लभ्यते । किं तर्हि ?
प्रमाणवेत्याया चेत् शीघ्रं प्रतीयते इति प्रमाणव्यक्ति
निरूपणमपि न विधीयमानमर्थम् ।

अतिप्राधान्यां माहेन्द्र

म्यते समानानुरोधेनैव वैरागादिपालनियमनात्, 'उप-
सामन्नं वा अतिप्राज्ञाभक्ते पृथगि' इति पृथगुक्त्यस्यो-
गात्, वैराजतामस्तोमेरतिप्राधान्यां सामन्बल्येन सावनाथ ।
संक्षेप. ३।३।८.

॥ अतिप्राधान्यां माहेन्द्रप्रधानन्तरमेव होमः,
न तु सह ॥

अतिप्राधान्येन प्रकृत्य 'माहेन्द्रमनुहन्ते' इति
श्रुतौ अनुपपद्यः सहत्ययचनः, गामनु बलभरतीति पाहि-
त्येऽपि प्रयोगदर्शनात् । तदभ्यपदिष्टोत्तरकालस्यानुयागव-
चनात् वाचनिकत्वादेव अभ्यदेयत्वाऽपि माहेन्द्रमह-
त्याम्पैव ते ह्येवन् । इति प्राप्ते, 'अग्रे तेजस्विन्'
इत्यादीनां मन्त्राणां होमकरणत्वेनाभ्यानेन करणान्तरण-
कादृशतायां माहेन्द्रयागाव्यवहितोत्तरकालपर एवानुसन्द-
धः, अनुपयजतीति विधेयितरतामेषु लब्धायपाशत्वेन प्रकृते
आनन्तर्गते बाधस्य युक्तत्वात् । तेन माहेन्द्रेणैव अति-
प्राधान्यं कृत्वा अनुपपद्य युक्तं । यत्तु भाष्ये अतिप्राज्ञा-
णामपि ग्रहत्वात् ग्रहसमानधर्मताऽऽप्यस्यकतया सवपट्ट-
कारमेवैषा प्रदानं, न पुनर्दक्षिणमालिगुलम् । तत्
दक्षिणहस्तिपुत्र्यमिचरितत्वात्तुत्तराधिकरणान्ते एव
'प्राजाय त्वा' इत्यादिस्मरणं मन्त्रस्य होमे सप्तहृत्यैव
विनियोगरूपेण तद्विरोधाच्च कित्यम् । संक्षेप.

३।३।७.
॥ अतिप्राधान्यां विद्वत्पुत्रे अतिदेशः 'यत्
पृथगेऽतिगृहीयात् प्राज्ञं यत् पृथगि गृहीयुः'
'यत्तु कस्येऽतिगृहीयात्' इति । भा. १०।८।१।१२३.

॥ अतिप्राधान्यां समानविधिरूपम् ॥
आग्नेय देवः सौम्येति प्रकोऽतिप्राधान्यायां ग्रहा-

स्तोपा समानविधिं पूर्वमुच्यते सारित धर्मिष्ठानामर्थम् ।
संक्षेप. ३।३।८.

॥ अतिप्राधान्यनिषेधः पार्थिवोक्त्येव एव ॥

'यत्तु कस्येऽतिगृहीयात् प्राज्ञं यत् पृथगि सत्तृणीपुर्वद-
न्ये गृहीयात् प्रत्यक्षं यत्तु पृथगि सत्तृणीपुः' इति
निन्दार्यवादप्रसङ्गः उच्यते । अतिप्राधान्यनिषेध-
रक्तानामेव प्रकृतिग्रन्थेव । इति प्राप्ते, 'यत्तु कस्ये'
इत्युपप्रयोगोक्त्येव पार्थिवोक्त्येव निषेधोपलभ्यते । पार्थिवो-

क्त्ये एतत्वं निषेधः । न च विशिष्टोद्देशः, अनुमित-
वाक्ये तस्यादोषत्वात्, समासपदस्यैवानुमेयत्वात् ।
संक्षेप. ३।३।३.

॥ अतिप्राज्ञाधिकरणम् । इदं 'अभ्यन्तिकाद्याधि-
करणं' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । अतिप्राज्ञा नाम प्रज्ञः प्रकृतौ
धृताः । तेऽपि विद्वत्पुत्रेण प्राज्ञा न या इति सद्यो
प्राज्ञा इति सिद्धान्तः । भा. १०।८।१।१२३-२८.

॥ अतिविजगती । पादेषु अध्वर्यावे १२।१२।१२।८।८.

उदा० 'प्र वो महे मतवो' (कस्य ५।८।७।१) ।

॥ अतिविजगती । पादेषु अध्वर्यावे १२।१२।१२।८।८.

॥ अतिविजगती । 'देवता वा प्रयोगेऽपि अतिविज-
गतीत्यस्य त्वयत्वात्' यातो नाम देवताभूता, तस्मात्
यातो देवताप्रयुक्तः । तदेतदतिविजगती द्रष्टव्यम् । यथा
वाच्यं किञ्चिदतिविजगतीः परितः सर्वं तदतिविजगती,
एवमिदमपि । भा. १२।१।१।१६.

॥ अतिविद्वत्पुत्रे सान्निताऽऽपदकः । भा. १२।१।१६.

॥ अतिविद्वत्पुत्रे अभावस्य उपदिष्टेन अभावेन वैकल्पिको

वाधः । य उ न समग्रति (इति नोदाहरणम्) । बाल.

पृ. १३३. ॥ अतिविद्वत्पुत्रे अभावस्य उपदिष्टेन भावेन

वैकल्पिको वाधः । स च यत् प्रकृतौ किञ्चित्प्रयमेन

निषिद्धं, विद्वत्पुत्रे वैकल्पिकतया विधीयते । उदा-

हरणं मृग्यम् । पृ. १३३. ॥ अतिविद्वत्पुत्रे भावस्य

उपदिष्टेन भावेन वाधः । यथा पशो आश्वनागौ अति-

देवताः प्राप्ते 'न तौ पशौ करोति' इति निषेधात्

वाक्येते । पृ. १३३. ॥ अतिविद्वत्पुत्रे उपदिष्टेन भावेन

वाधः । भा. १०।१।१।१-२ वर्ग २.
॥ अतिविद्वत्पुत्रे अभावस्य उपदिष्टेन भावेन
वैकल्पिको वाधः । स च यत् प्रकृतौ किञ्चित्प्रयमेन
निषिद्धं, विद्वत्पुत्रे वैकल्पिकतया विधीयते । उदा-

हरणं मृग्यम् । पृ. १४८.

॥ अतिदेशः । (स्वरूपं—) अतिदेशो नाम वे
पुत्रं विहितं धर्माः समस्तस्य अन्यत्र तेना देवाः । यथा
देवदत्तस्य मोक्षनिधिं कृत्वा 'वालिपुत्रमात्मापूजयेदन्तु
मोक्षयितव्यः' इति, तमेव विधिं यदन्ते अतिदेशाति

सदन्वस्येव अमानपक्षस्यापि अनतिदेशात् फलद्वयस्यापि सिद्धिः इति फलसाक्यमेवानु युक्तम् । 'चतुर्मेचतुर्थेऽहन्वहीनस्य' इत्यत्र चतुर्थीतिरिक्ताहन्तरेषु अतिरान-
स्यसाक्ये तत्र षोडशिपरिसंख्यायैवात् फलत्रयसाक्यमसि ।
अत्र च प्राचा मते गृहीस्थले परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्
द्विरानस्यचतुस्तराहस्यैव उद्देश्यत्वेऽपि न विधिदोषः ।
यदा तु पृथीस्थलेऽपि प्युत्पन्नतरफल्परान्तरपरिहारार्थं
तस्या अपि त्रिषाऽन्यस्यः एवाङ्गीक्रियते तदा द्विरानाधु-
हैरौनैव षोडशिग्रहणनियमविधिः । तस्य च उत्तरेऽहन्-
न्येन अतिरानस्यसाक्येन पक्षप्रप्तेः उत्तरेऽहनीत्यनुवादः ।
अथवा अस्तु द्विरानाधुदोशेन उत्तराष्ट्रहरधिकरणरूपोऽ-
शिग्रहणविधिः । अत एव 'मन्वसेऽहङ्गिरास्य' इत्यादौ त्रिचानभ्यमस्य क्व चित् अतिरानस्यसाक्यमापे-
ऽपि तदधिकरणस्य अपूर्वस्यैव षोडशिने विधानात् न
क्षतिः । अतश्च 'षोडश्युत्तरे' इत्यनेन 'उत्तरेऽहन्
द्विरानस्य' इत्यस्योपसंहारात् द्विरान्तरे षोडशिग्रहण-
विकल्पस्य बाधः इति सिद्धान्तितम् ।

भाष्यकारेण तु अन्यथा व्याख्यातम् । तस्यायमा-
शयः । न तात् पूर्वपक्षो युज्यते । मन्वरेणापि अतिदे-
शेन विरुद्धस्य, मन्वरेणापि च क्षमान्तराक्येन षोडशि-
ग्रहणनियमस्य प्राप्समानतया विधिवैयर्थ्यात् । नापि
सिद्धान्ताः, क्षमान्तराक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेन उपसंहारमु-
पपत्तेः । 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यादौ हि क्षात्ता-
न्तरावाध वैयर्थ्यम् । 'सप्तदश सामिषेनीः' इत्यादावपि
एकेन द्वारसन्त्यः, अपरेण ननुसन्त्यः इति न वैयर्थ्यम् ।
एवमन्यनापि तत्रतत्र सार्थक्यं द्रष्टव्यम् । प्रवृत्ते तु कथ-
मपि सार्थक्यासम्भवात् शोषसंहारः । किञ्च वैतानप्रविधि-
शेषस्यास्य तत्सत्तावकत्वेनोपपत्तौ न विध्यन्तराक्यनया
उपसंहारस्य युक्तम् । अतः उपसंहारः इति पूर्वपक्ष-
रुद्धा स्थापक्य इति सिद्धान्तः कार्यः, इत्येवमिदं प्रज-
रचना कार्येति ।

न्यायविन्दुः—अङ्गिरास द्विरात्रे 'वैतानस्य पूर्वेऽ-
हन्व सामागति, षोडश्युत्तरे' इति षोडशिनिधिः ।
न च 'उत्तरेऽहन् द्विरानस्य गच्छति' इति सामान्यस-
न्नात् प्राप्तिः, अथ विदोषवचनत्वेन शीघ्रगृह्या निधि-

सम्भवात् । इति प्राप्ते, प्रयोगनामावात् शीघ्रप्रवृत्तेः
द्विरानान्तरपरिसंख्यैव षोडशिनिधिमस्य क्रियते । तेन
अङ्गिरसा द्विरात्रे एव नियमः, द्विरानान्तरे तु प्रकृति-
यत् विकल्प एव इति वृत्तिरुक्त । भाष्यकारास्तु परि-
संख्याया नैवोप्यात् वैतानप्रविध्यर्थवादस्यमेव इत्याहुः ।

मण्डन—'प्रातस्य तस्य अर्घ्यं द्विरात्रे ।'

शंकर—'द्विरात्रेऽहङ्गिरास नित्यः ।' १३, 'सोऽ-
न्येष्वसि मतान्तरे ।' १४.

ॐ अङ्गुलीगुणा ग्लानिर्न दोषाय इति न्यायः ।
सोमपात्रं हि लोके वमनस्यैव प्रयोगनाम क्रियते ।
वमने हि अनर्गतदोषनिःकारणेन धातुसाम्यं जायते ।
ततश्च धात्वप्रलिकेन्द्रियवर्षावबोराभ्युपगमेनैव लोके वमन-
प्रवृत्ते. 'अङ्गुलीगुणा ग्लानिर्न दोषाय' इतिन्यायेन लौकिक-
सोमवमने दोषो नास्ति । कु. ३।४।१६।३९.

ॐ अङ्गुलम् । 'तियं यन्मोदराज्यं धातुध्वं वा ग्रीह-
वक्ष्यः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तम् ।' सु. ४. १२८.

ॐ अङ्गुलीदीपिका ध्वान्तर्ध्यसविधिः इति
न्यायः ।

अङ्गुल्या धर्तिता दीपिका अङ्गुलीदीपिका । अनया
ध्वान्तस्य अन्वहारस्य ध्वंसविधिः क्रियमाणः नो स-
क्यता प्राप्नोति । यत्र महाकर्मनिष्पत्तये स्वल्प अर्थात्
तनासमर्थत्वात् कारणं प्रयुज्यते, तनाय सचरति इति ।
साहस्री. ८७७.

ॐ अङ्गुलस्ये करिणां शर्तं इति न्यायः ।

यत्र अभ्रदेशतोपन्यासः विरक्ष्यते, तत्रापि अचरति
इति । साहस्री. ८७८.

ॐ अङ्गुष्ठमात्रं देवतानामवयति । या.
३।२।२४. * अङ्गुष्ठमात्रं प्रायत आदानधर्मेः पुरो-
डाशादौ । वि. ३।४।१८. * प्रमाणवेलायां यावद्विराङ्गु-
ष्ठमात्रेण लक्षितः (पुरोडाशादिः) स यागतापनम् ।
या. ६।४।१२.

ॐ 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चरयेच्छात् यमः' इति
यदि द्वैषयनेनेन, तदपि काव्यस्योपायं विष्णुस्मृत्यु-
व्याहाराप्रसन्नार्थं च धर्तव्यताप्रसङ्गरे यक्ये प्रजापति-
वपोत्सेदनादिनृ दृष्टव्यम् । या. ३।१।२४. पृ. ४०३.

सादस्यं शब्दघटितमर्थपदितं च । भाट्ट. ८।१।१.

• (स एकरस्य एकरमात्) अतिदेशः एरसिन् क्रमणि एकरमादेव कर्मणः न तु सर्वकर्मण्यः । भा. ८।१।१।२.

• (त पदार्थानामेव, क चिच्छास्त्रय) अतिदेशः पदार्थानाम् । 'दशमायाधिकरण-न्यायेन उपसारात्मनैव पदार्थानामतिदेशो न स्वरूपेण । ततश्च अखिलपदार्थविशिष्टाऽण्डोपपारातिदेशो उपपा-रात् दशम्यायेन पदार्थानां स्वातन्त्र्येण अनुपस्थितत्वात् नियोजनस्य स्वरूपेण सुदौ विपरिवृत्तिनास्ति । सोम. १।१।२ पु. ११. • उपकारस्य तत्पुत्र्यावेन पदार्थाना-मेवातिदेशः, न ॥ पदार्थबोधकशास्त्राणाम् । तथापि इह (एतद्ब्राह्मणान्येन इत्यन) शास्त्रस्यैवातिदेशः । यत्पुत्र्यान् अत्रापि अर्थस्यैवातिदेशः । भाट्ट. ७।१।२, • (तस्य विभागः) अतिदेशः द्विविधः । वचना-तिदेशः नामातिदेशश्चेति । आद्योऽपि द्विविधः प्रत्यक्ष-वचनातिदेशः अनुमितवचनातिदेशश्चेति । अनुमित वचनातिदेशोऽपि निविधः साहचर्यपरित्यक्तवचनातिदेशः, स्थानापरित्यक्तवचनातिदेशः, आश्रयव्यतिरिक्तवचन-वचनातिदेशश्चेति । ७।१।२. • अतिदेशः निविधः प्रत्यक्षवचनात् नामपेयात् चोदनालिङ्गानुमितवचना-न्येति । तत्र प्रत्यक्षवचनात् तावच्चिन्त्यते । (इषी, पञ्चकचरेण, वैश्वदेवे कथे एकरपठे ऐन्द्राग्रे द्वादश-कपाले च, हाफमेधीनि, कत्वादिषु चेति) । शा. ७।१।२ पु. ५.२७,

इदानीं नामातिदेशः प्रवृत्तेः । (अभि-होतं, प्रायणीय (न), सर्वपूजः, अन्वयः, वेध्याः (न), निर्मन्थः (न), प्रयजन (न), स्वरसामा) ७।१।२,

कर्मनामपेयानां अग्निहोत्रादिशब्दानां उत्तम-तिदेशकत्वम् । यौगिन्द्रायां प्रायणीयादिशब्दानां गुण-विधीनां च वेध्यादिशब्दानां गुणविधित्वात् लिङ्गविशेष-रूप्यानां नास्ति अतिदेशनिमित्तकवस्तुत्वम् । कर्मनाम-पदेन संस्कारानाम्नां गुणविधौ शिद्धमेव अतिदेशकत्वम् । ७।१।२,

गतो नामातिदेशः, इदानीं आनुमानि-येन वचनेन अतिदेश उच्यते । ७।१।२.

• चोदनालिङ्गानुमितवचनेन अतिदेशो विचार्यते सौर्वे चरी । (प्रथमे पादे प्रत्यक्षवचनात्, नामपेयात् तृतीये पादे, अनुमितवचनात् चतुर्थे पादे) सोम. • अतिदेशः प्रत्यक्षवचनात् 'समानमितरव्यवहेन' इति इषी । वि. ७।१।२, 'एतद्ब्राह्मणान्येन पञ्च हवीषि' इति वचनप्रवासेषु । ७।१।२, 'एतद्ब्राह्मण ऐन्द्रा एतद्-ब्राह्मण एककपालः' इति साधनेषु । ७।१।४. • आनुमा-निकवचनातिदेशोऽपि अर्थव्याप्तिविशेषादिकः । भाट्ट. ७।१।२. • अतिदेशः लिङ्गानुमितवचनात् सौर्वे चरी । वि. ७।१।२, स च वैदिके एव । ७।४।२, ज्योतिः सौः आयुः एतेषु ब्रह्मादशाहिको नास्ति, किंतु ऐराहिरः । ७।४।२. • प्रत्यक्षवचनातिदेशः ७।१-२, कर्मनामा-तिदेशः ७।१।२-७, चोदनालिङ्गानुमितवचनात् ७।१।८, संस्कारनामातिदेशः ७।१।९-१२, कश्चित्तवचनातिदेशः ७।४।२, नामातिदेशसत्त्वे न चोदनालिङ्गानुमितवचनात् ७।४।२ इति भेदः सप्तमेऽध्याये । के. • वाचनिततिदेशस्य मित्राकपविधौ प्रमाणं यात् । उपलिङ्गाकमे इति कर्तव्य-तात्पर्यान्वायेण आवश्यक एव । साट्ट. ७।१।२ पु. २.४४. • स पुनः विभक्तविभागेन समाविष्टः । प्रथमं वानत् नामातिदेशो वचनातिदेशश्च इति द्वेधा । तत्र नाम निविधे अतिदेशक कर्मनाम, संस्कारनाम, यौगिक चेति । वचनं पुनर्द्विविधं प्रत्यक्षभूत आनुमानिकं चेति । आनुमानिकमपि त्रिविधं चोदनात्मानाम्नातिदेशः, आश्रयानुमितवचनातिदेशश्चेति । तत्र यद्यपि अन्यो द्वौ भेदौ सप्तमाध्याये नोक्तौ तथापि तयोस्तत्र इन्द्रियकामाधिकरणे (४।१।२।१-३) निरूपितः । सुदौ विपरिवर्तमानः आश्रयः एव हि तत्र क्षेत्रितैव-तायाः 'आश्रयन्' इति कल्पनया प्राप्यते भवति, न चोदनात्प्रमाणम् । स्थानापरित्यक्तवचनोऽपि पञ्चव-साधिकरणे (३।४।२९) निरूपितः । न च 'सोमं यजयति' इति चोदनात्प्रमाणमिह भवत्युपेत्येति याच्यम् । इन्द्रियकामाश्रये जुरोनेति नारिद्रादिशब्दा-रूपेण, भयव्यापि इन्द्रादिमन्त्राधारव्येन चोदनात्प्रमाण-

॥ अजगरवृत्तिन्यायः । अजगो यथा एकदा मुखा बहू वारान् भोजनं विनैव आस्ते । किंच स्त्रूलशरीरत्वात् गमनादिष्वपहारं भन्यमन्दं करोति तद्वत् । साहस्री. १५७.

॥ अजस्रपक्षः नाम अजस्रं निरन्तरं ज्वोऽप्यन्याः पृथग्भावा इति । उदरणपक्षे ॥ गार्हपत्यः एव निरन्तरं भवति, होमकाले तु गार्हपत्यायतनत्वं किंवाभिदधिः आहवनीयायतने दक्षिगाम्नायतने च स्थाप्यते । होमोत्तरं तु तौ निर्वाती स्थाताम् । इदानीं तु प्रायः सर्वैः अजस्रपक्ष एव स्वीक्रियते, उदरणपक्षे प्रायश्चित्ताधिक्याप्रज्ञात् । के. ॥ अजस्रपक्षे अमेवद्वाने प्रायश्चित्तं न करोति पत्नीतिः, किंतु मनस्वतीहोमाद्येव । आह. १।४।६. ॥ अजस्रपक्षे अरणिमयं, उदरणपक्षे तु एकैवाग्निः । उत्तराश्वमेदेन तु यैदः । संकथं. ३।२।१२. ॥ अजस्रपक्षे आहवनीयस्य तदा प्रदीपनं अग्निर्वा सदा धारणोपायः । ३।२।६. ॥ अजस्रपक्षे होमान्ते शाल्यमुखीयस्याग्निं समातोपः । ३।२।१०.

॥ अजहस्त्यार्था कोऽप्यती, मुख्यार्थस्य तात्पर्यात् अन्यथा । जहस्त्यार्था तु दुर्बला, अनन्यथात् । बाल. पृ. १४२. ॥ अजहस्त्यार्था लक्षणा यत्र शक्यलक्ष्ययोः समोश्च मिश्रार्थः 'कावेभ्यो दधि रक्षता' इत्यादी, तत्रैव इति सौतमीयाः । तत्तु पारिभाषिकम् । पृ. १४२.

॥ अजहस्त्यार्था वृत्तिः इति न्यायः । यथा एवं हि दृश्यते लोके, मिथुकोऽयं द्वितीया मिश्रा समासात् पूर्वा नो जहाति, स्वयमेव प्रवर्तते । किंच, यत्र द्रव्यार्थस्य अर्थान्तरकः, सः अजहस्त्यार्था वृत्तिर्भवति । तथा 'छत्रिणो गच्छन्ति' 'वाकेभ्यो दधि रक्षता' इत्यादि । अत्र छत्रिपदमेकतार्थताहितेन 'छत्र्यच्छत्रिपरमिति' प्राप्नोति शेषम् । साहस्री. ४३६. ॥ अजहस्त्यार्थाः सर्वा वृत्तयः इति तस्मिन्निदृश्ये उक्तम् । सु. प्र. १०८०.

॥ अजहस्त्यार्थाः सर्वाः शब्दप्रवृत्तयः, पूर्वशक्यलक्षणास्यैव शक्यन्तरकल्पने प्रमाणमात्रात् । वा. १।४।१।२३-१४. ३५६. न जहाति उच्यते स्वमये यस्तु वृत्तिषु इति विग्रहः । सु. पृ. ४५८. ॥ अजह-

स्त्यार्था जहस्त्यार्था ज्ञाप्यते, ते उभे अपि प्रकृतिगते, यथा 'सुतपत्राकेन प्रसारं प्रहरति' । अत्र 'सुतपत्रा' शब्दवृत्तानां संयोगे कल्पिते तदुपपत्त्यर्थं प्रक्षेपविशेषको गगः प्रहरतिना लक्ष्यते इति । बाल. पृ. १४२. ॥ अजहस्त्यार्था जहस्त्यार्था ज्ञाप्यते प्रकृतिप्रत्ययगते उभे अपि । यथा 'प्रोक्षतां' इत्यत्र उदात्तातिपठिकं उद्गीयास्तृतीयसामप्रकेयान्तुः एकस्यैवाभिधायकम् । तत्र उदात्तादिपुरुषन्यलक्षणा अजहस्त्यार्था । बहुवचने तु एकत्वलक्षणा जहस्त्यार्था, सा पूर्वया ज्ञाप्यते इत्युक्तं तृतीये । प्र. १४२. ॥ अजहस्त्यार्थलक्षणाया केवलविशेषप्रातिपरत्वं अर्थवादानां, न स्वार्थपरत्वं इति प्रच्छन्नबोद्धाः के पिन्नीमांशकमन्याः (प्राभाकराः) संशयन्ते । वैदिकश्रुतिगणयो बार्तिककृतस्तु सर्वेऽपि अर्थवादवाक्येषु अवयवार्थान्तिकमेवैव अजहस्त्यार्थलक्षणाया प्रादास्त्यपरत्वं (धरिन्ते) । कु. १।२।१।८ पृ. १०. ॥ अजहस्त्यार्था शक्यलक्ष्योपपत्त्य क्रियान्व- ' किले इति संप्रदायः । स्वशक्यार्थविशेषान्वयशेष- प्रयोगिका अजहस्त्यार्था । यथा ' यष्टीः प्रवेक्ष्य ' इत्यादी, शक्यार्थस्यापि क्रियाऽन्यथा । इयमेव उपदानलक्षणा इति आलंकारिकाः । मणि. पृ. ७५.

॥ अजाकृपाणीन्यायः । अजाकृपाणपदार्थां तदा- गमनपतने लक्ष्यते । अजागमनमिव कृपाणपतनमिव अजाकृपाणं, ततः अजाकृपाणमिव अजाकृपाणीवमिति । एवमागच्छन्त्या अजायाः कृपाणपतनाद्यथा वयः, तत्कदम्बं मरणमिति कल्पितोऽर्थः । साहस्री. ५६.

॥ अजागलस्तन्यायः । यथा अजायाः छायाः गले कण्ठे सन्ती सनाकारो मांसविहारी निष्पयोनी सः, तथा प्रकृतेऽपि । उक्तं च बलिश्वलितान्ते 'वत्संस्कृतसिंघावोः सकृदो यः मुखकमः । अजागलस्तन इव गच्छिन्नान्विचक्षते ॥' इति । साहस्री. ५८२.

॥ अजातपुत्रनामोक्तैतन्न्यायः । भाग्यसंज्ञया निर्दिष्टो विवक्षितोऽत्र । साहस्री. १६७.

॥ अजावशाशब्देन बोधिते कर्मणि छायाशब्देन जानिषु निगमा भवति । सा. १।४।१।४२७.

अतिदेशः

मयनगतगोतिरिषु । ७।४।१।२२ २०, * ऐष्टिकधर्माणां पशुधर्माणां पशुगणेषु । ८।१।८।१५, * ऐष्टिकधर्माणां यात्रिनयामे सुप्रदे च । ८।१।१।२०-२१, * गवामयन-
गतस्वरागमधर्माणां 'वृद्धय' षडशो द्वौ स्वरसाम्यानी
इत्यम । ७।१।१०।२६ २७, * गवामयनधर्माणां सवस्वर
रुनेषु । ८।१।१।२।८, * चातुर्मास्यवस्वरगतगतकर्मैक-
कपालधर्माणां सारमेयीषवैधर्म्यैककपाले । ७।१।१।२३,
* चातुर्मास्यवैधर्म्यैककपाले पञ्चमप्राप्तगतपात्रावृत्तिनैककपाले
गतगतावृत्तिनैककपाले पञ्चमप्राप्तगतपात्रावृत्तिनैककपाले
च । ७।१।१०।२६-२७, * चातुर्मास्यवैधर्म्यैककपाले
मिश्राविषयन्तस्य मैत्राज्यामिश्रायाम् । ७।१।१०।२६ २७,
* दशपूर्वमासधर्माणां अग्नीषोमीये पशौ । ८।१।१।२२,
* दशपूर्वमासधर्माणां ऐष्टिकादिपशुषु । ८।१।४।११,
* द्वादशमास्य सन्नामकस्य धर्माणां पञ्चदशरात्रे कुण्ड-
पाथिनामयने च । ८।१।६।२९-३२, * द्वादशाहस्य सन्ना-
मीनोमया मरुस्य धर्माणां सन्नेषु अष्टीनेषु च व्यन्त्रस्य ।
८।१।१।२४-२८, * द्वादशाहधर्माणां अहर्गणेषु द्विरुत्ता
८।१।१।२४-२८, * द्वादशाहधर्माणां पञ्चोक्त्य-
द्योक्त्य-यतादिप्रमेय-यतादिपशुषु । परं तु व्यन्त्र-
सत्त्वसत्ता । ८।१।४।८-९, * द्वादशाहिकानां कृतानां
महा जनकतत्तरात्रे । ८।१।२।३-५, * धर्माणामिति
देव साहस्यमिच्छेण निराप्रकृतित । ८।१।२।२,
* पयोधर्माणां अग्नीषोमीये पशौ । ८।१।१।२५-२८
* यजमानन-यागा दशपूर्वमासविरिषु । सूरुषे २।२।
४ * कोनिसास्त्रोक्तानां उत्तरयोक्तयोः । भा १।२।१०।
३३-३७, * रथवत्तरनोनिगौते रथवत्तर उत्तरयोः । ७।२।
१।१-२।१ * वाचिनयागस्य आभिषाविषारे, अनु
नियन्त्रातिरिचिचान् । माट्ट ७।१।१९ * सान्नायाया
सिक्कायनद्विविधिराण्डस्य साधमेयीषे त्रयोदशपालयो ।
भा ७।१।४।२२ * वैधर्म्यगतगतेषु पञ्चसु हविषु । माट्ट ७।१।३
* रथेनविशेषधर्माणां द्वौ यामे । भा ७।१।२।३-२६,
* पट्टद्वगतद्वयानां विधिविति । ७।२।१।६ १२, * पट्टद्व-
धर्माणां पञ्चविंशत्ये । ८।१।२।६-७, * सन्नीयनपु-
धर्माणां ऐकादशिन्ये पशुषु । ८।१।३।४, * सान-

व्यधर्माणां अग्नीषोमीये पशौ । ८।१।२।१०-१४, * सान-
व्यधर्माणां 'आग्नेय पय' इत्यन । ८।१।१।७।३२-३४,
* सानायापयोधर्माणां वैधर्म्येयमिश्रायाम् । ८।१।४।१९-
२३, * साहस्य-सायनयोः पूर्वयोधर्माणां उत्तरेषु साहस्य
सायनयोः । ८।१।२।२९, * सौमिकधर्माणां उद्दिष्टा
दिषु अग्न्यतगणेषु । ८।१।१।२६, * सौमिकधर्माणां
(येषां चित्) वस्वरपात्रगतताभूये । ७।२।४।२२-२५,
* स्तोत्राणां अग्निषोमीयादीनां यताभिज्ञेनादिषु । ८।१।
५।१०

* (अतिदेशो न यस्य यस्मिन्) अतिदेशो न
अग्नीषोमीयनिर्णयधर्माणां यजनगतनिर्मन्त्र्ये । भा
७।१।७।१८, * न ऐष्टिकधर्माणां सौमे । ८।१।१।३ १०,
* न दशपूर्वमासगतनिर्धर्म्याणां पशुगतपूषावृत्तिविधौ धर्म-
नान्ता । ७।१।७।१८, * न दशपूर्वमासगततायधर्माणां
पशुगतपूषावृत्त्याजे । ७।२।७।१८, * न दशपूर्वमासगि-
कस्य फलनिष्पन्नकृतुत्वमुदायस्य सौम्यदिषु । ८।१।१।३
२०-२२, * न द्वादशाहगतपयमात्रधर्माणां प्रायणीय
नाम्ना गवामयनयते प्रथमेऽहनि । ७।२।१।१०, * न
पयमानेयीनां पयमानेदिषु । २।६।१।२६-२७, * न
पार्थशेसयोः विकृतौ । १।२।१।८।२१ १६ * न प्रवृत्ति-
धर्माणां क चिद् विकृतौ । वि ५।१।२१ * न प्राह-
तानां गोरोदनादीनां साम्यगुणानां, विकृतौ । भा.
८।१।१।४।२६ २०, * न पूषधर्माणां धर्म्यकाणां वरण्ये
भूये । ७।२।१।३।३२ ३४, * न सौमिकपुत्र
वस्वरपात्रगतताभूये । ७।२।१।२६, * न सौमिकपुत्र-
धर्माणां अग्निपयनगतयुष्टेः । अग्नी पृष्टावृत्त्य मन्त्र
वाचिचान् । ७।२।२।२१-२६, * न सौमिकमिश्रयन-
धर्माणां चातुर्मास्यगतमिश्रयने, किन्तु दशपूर्वमासगत-
मिश्रयनधर्माणाम् । इति मायमन्त्रम् । न दार्शिक न
सौमिक, किन्तु अपूर्वसिद्ध अग्निप्रयन इति वातिक-
मन्त्रम् । इदं च प्रयन मायमन्त्रेण पश्यते । ७।१।
५।२३ २० के * न सौमिकमिच्छेद्येतिगतवैधर्म्यधर्माणां
यजमनेषु पूर्वनिष्पन्नतयजनिषु वैधर्म्यगन्धेन । भा.
७।२।६।१७.

नार्थान्यत्वात् । १२ ॥

भाष्यं— न च प्रकाशस्तु भवितुमर्हतीति । कुतः ? अर्थान्यत्वात् । स्नेहनाथं आदौ नवनीतं सुप्रचाराय । प्रदत्ते कार्ये सुत्याकांठे गौगुल्फेन अभ्यञ्जनं विरूढी कर्तव्यम् । प्रत्यक्षं कार्यन्तरं कर्तव्यं, इति न प्राकृतं निवर्तयितुमर्हति ।

सोम— पूर्वन भिन्नकार्यत्वात् अनिवृत्तावपि इहैक-
कार्यत्वात् निवृत्तिः इत्युच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु—
सक्तारे अभ्यञ्जने (गौगुल्फादीनां नवनीतेन) समु-
च्चयः भिन्नकार्यसयोगात् इति । [यत् सोमनाथेन गौगु-
ल्फेन 'यन्नाधुरावसपादितगुगुल्फरूपेणैव' इत्युक्तं
तत्र, गौगुल्फादिहृदयवनेषु तत्तत्तैलानामेव विवक्षित-
त्वात् इति ध्येयम् । के.]

सि— 'अभ्यङ्गो नावनीतः किं बाष्पो गौगुल्फा-
दिभिः । न वा, ऽऽद्यो लेपवैकल्या, स ह्येतन्नेहमेदत् ॥'

भाट्ट— अञ्जनाभ्यञ्जनाख्ये शब्दे 'गौगुल्फेन प्रातः-
सन्नेऽभ्यञ्जते' इति श्रुतम् । तत्र प्रकृतिप्रास्ताभ्यञ्जना-
नुवादेन कालद्वयरूपानेकगुणविधाने वाक्यमेतत् अत्रस्य
विशालत्वेन अभ्यञ्जनान्तरेण प्राशस्त्यार्थवृत्तान्तम् (१०)
११७१६१-६४) प्राकृतस्मृतिमिच्छे, प्राकृताभ्यञ्जनस्य
तदीयकालस्यबोधः बाधः । इति प्राप्ते, यदि तत्र
प्रकृतौ अभ्यञ्जनस्य दीक्षाऽङ्गत्वात् दीक्षायां पलाशान-
द्योपतासपथतुक्कलच्छन्नकालेन अभ्यञ्जनस्यापि अदृष्टा-
र्थत्व, तदा उपशोभन्यायेन (५१२११७-२०) एत-
दभ्यञ्जनस्य तत्कार्यापत्तये नैव विधिः प्रमाणम् । अथ
तु अस्य दीक्षारूपत्वेऽपि शरीररूपणीकरणद्वारा कर्तुं-
सत्कारकस्य अभ्युपगमात् एकफलैवमुच्येत, ततो नव-
नीतेन प्रकृतौ रूक्षणीभावनरूपेणैव गौगुल्फेन रूक्षी-
करणात् तस्य तत्कार्यापत्तयम् । अथ वा तत्,
तथापि कर्तुंसत्कारकस्य तदुत्तरभाविनिष्पन्नभावनसर्वपदार्थो-
पकारकत्वात् प्रातःसन्नेपूर्वभाविपदार्थे नवनीताभ्यञ्जने
भावनभावात् युक्त एव समुच्चयः ।

न्यायविन्दुः— अञ्जनाभ्यञ्जने सन्ने 'गौगुल्फेन
प्रातःसन्नेऽभ्यञ्जते' इति गौगुल्फाभ्यञ्जनं प्राकृतन-
नीताभ्यञ्जनस्य निवर्तयम् । इति प्राप्ते, नवनीताभ्यञ्ज-

नस्य स्नेहनाथत्वेन, गौगुल्फादेस्तु चन्दनारित्यत् रूक्षी-
करणार्थत्वेन भिन्नार्थत्वात् समुच्चयः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'तथा गौगुल्फाञ्जनम् ।' ८.

शंकर— 'नवनीतं च गुगुल्फे; १' भाष्यं न । ८,

* अञ्जलिः द्विहस्तसमोऽङ्गुलः स्यात् । अर्धो-
क्तं स्यात् । तथा हि शक्यते होमो निर्वर्तयितुम् । भा.
१।४।१४।२५. देवताप्रसादाभयप्रार्थनादौ सहतद्वत्-
सयोगमात्रमञ्जलिः । 'नञ्जलिना वारि पिबेत्' इत्यादौ
न्यायोक्तः । वा. * 'अञ्जलिना शक्यन् प्रवाय (प्रवाये इति
भाष्ये पाठः) शक्यत् ।' अथ अञ्जलिः सक्तप्रहण-
शक्तत्वात् प्रस्तोः प्राज्ञः, न नमस्कारकालीन इव । शक्तिरप्य-
नियामिका । वि. १।४।२०. * अञ्जलीं प्रत्यङ्मूर्तो
दक्षिणस्य फलेः सत्यः पाणिः । तेन विना अञ्जलिरेव न
भवति । नहि द्वाभ्यां दक्षिणभ्यां अञ्जलिः इत्युच्यते ।
भा. ६।१२।१५.

* अणिमाद्यैश्च 'स सर्वोऽथ लोकानाजोति-
सर्वोऽथ कामात्' 'तस्मिन् शोकमात्रमवित्' 'स यदि
पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्मात् पितरः समुत्पन्नान्ति
तेन पितृलोकेन सप्तमो भवति' इत्यादिना मोगबन्धाभि-
गाद्यष्टगुणैर्धर्मफलानि वर्णितानि । वा १।१।१।२७
ट. १८८.

* अणुरपि विशेषोऽप्यवसायकः इति न्यायः ।
इदमिदमेवेति विषयपरिच्छेदोऽप्यवसायः । अप्यव-
सानमप्यवसायः । सहस्री. २४९.

* नच पट्यादिकप्रदाय विनिगमनाविरहः
'अणुरपि.' इति न्यायेन सम्राट्कृतत्वा
सत्त्वात् समुच्चयैव विनिगमनत्वात् । अथानर्था-
प्रकाशे उपाधी । * यत्र तु 'ः सि धु' इत्यादौ
उपयोग्यचारितार्थं, तत्र 'तस्यैव' इति सूत्रपेक्षया
'तस्यादितुस्तस्य' इत्यस्य परत्वात् तेनैव न्यवस्था ।
(श्लेशः) विप्रतिषेधाभावेन 'विप्रतिषेधे' इति सूत्र-
विषयभावेऽपि 'अणुरपि विनेषः' इति न्यायेन
'तस्मात्' इति सूत्रस्यैवान् प्रवृत्तिविधिः । मृतिः
ट. २६० पारं ७६.

* अष्टाङ्गककुटीन्यायः । अर्थनस्तीत्यायवत्
अस्माभ्यः । साहस्री. २१८.

* अतिक्रमे अवश्यं कर्तव्ये अन्यतरधर्मातिक्रमे गुण-
धर्मः अतिक्रमिताः । वा. ३।३।१९ पृ. ८१०.

* अतिगते निषेधस्य, पुरुषः प्रत्यवैति ।
भा. ६।२।५।१९-२०.

॥ अतिक्रान्तवेक्षणन्यायः । सिंहावलोकनन्याय-
समानार्थक एवायम् । सूतपूर्वस्य पुनर्विवार इति
तदर्थः । के. । 'वाच्यात् भविष्यति' इति वाक्ये 'किं
भविष्यति' इत्यपेक्षाया अतिगन्तावेक्षणेन गुणगतस्य
व्यापारस्य विषेगलपदीतिः इत्यनगमः । सु. पृ. ७७५.

॥ अतिप्राज्ञः पृष्ठे पठहे 'वैराजस्तोत्राय
आमयो गृह्यते' इत्यत्र देयताविधिः ॥

'वैराजस्य स्तोत्रायामेवो गृह्यते' इति वचनेन वैराज-
स्तोत्राण्यदेयताकार्याविधिः । आग्नेय इत्यस्योपास्वा-
दिवधामयेत्येव देवतातद्विद्वत्कार्यमात्रं, वस्तुर्था आन-
र्थक्यप्रतिहतवाच्यः । इति प्रामे, मान्यवर्णिकदेवता
सामेन हतप्रत्यन्यायेनैव नामत्वेन देवताऽनाकाङ्क्षात्
सम्बन्धसामान्यायं पृष्टीकृते चतुर्थी । न च
तादर्थ्यचतुर्थ्या ग्रहाणां स्तोत्राङ्गत्वं निनिर्णयमग्नेन
वैपरीत्यं वा बाधकम्, 'ये वा अग्नी वैराजस्य स्तोत्रा-
स्तैरवैते सामन्वन्तः' इति भूत्या सतोन्नम्रग्रहान्तरसाम्यं
संपिपादयिष्या गौणसामवत्त्वोपपादनस्वारस्यविरोधात् ।
'प्रातःसमयेऽतिप्राज्ञा गृह्यते' इतिपदान्तरकाल-
चारी वा सप्तमीकल्पनमेति द्रष्टव्यम् । संकल्प. ३।३।९.

* अतिप्राज्ञाः (१०।८।२३ त्) अदीनस्य ऐन्द्र-
बायवादीन् गृह्यन्ते इति अतिप्राज्ञाः नाम ग्रहविशेषाः,
अग्निष्टोमे माध्यन्दिने खने आग्नेयः ऐन्द्रः सौर्यः
इति त्रयः । के * 'मासिमासतिप्राज्ञा गृह्यन्ते' खने ।
भा. १०।८।१।२४.

॥ अतिप्राज्ञाः प्रकृतौ अग्निष्टोमेऽपि, न विश्व-
जित्येव ॥

तानेव प्रकृत्य 'विश्वजिति सर्वष्टे अहीतन्मा अप्य-
ग्निष्टोमे' इति अतोऽग्निष्टोमशब्दः प्रकरणदग्निष्टोमस्य-
विश्वजित्प्रमाणः । इति प्रामे, 'अप्यग्निष्टोमे' इति
अपिवाद्यात् द्वितीयवाक्यत्वेन निश्चितेऽपि विश्वजित्वा-
नुवृत्तौ विशिष्टोद्देशापरत्वेन प्रकरणवादादग्निष्टोम-

संस्थत्वेन वागस्योद्देश्यत्वात् प्रकृतौ वेति न्यायेन (३।६।
१२) प्रकृत्यग्निष्टोमे एवैव विधिः । संकल्प. ३।३।२.

* अतिप्राज्ञं चमनं च विकृतिषु चोदकः प्रापवति ।
भा. १०।८।१।२४.

* 'पञ्च ऐन्द्रान् अतिप्राज्ञान् गृह्णाति' । क विद्
विकृतौ । भा. १०।८।१।२६.

॥ अतिप्राज्ञाणां पार्थिवोक्त्येषु विकल्पः, न
पर्युदासः ॥

प्रवृत्तितः प्राताना प्रतिषेधे पाठ्यकाव्यभागन्यायेन
(१०।८।२) विकल्पापत्तेः पर्युदासस्य एवाश्रयणीयः,
अनुवित्वाक्ये लक्षणाया अप्यभावात् । इति प्रामे, पृष्ठ-
पठप्रकरणे एव 'वैराजस्य स्तोत्रायामेवो गृह्यते, शाक-
राणामेन्द्रे, रैवताना सौर्यः' इति विचार्य 'पृष्ठानि वा
एतानि पृष्ठवाच्यवाक्यनिव, यदैव पृष्ठानि सुच्येस्तेषु
तेऽतिप्राज्ञाः' इति पुनर्विचिदन्नेन ग्रहणाग्रहणद्विकल्प
एव । पार्थिवोक्त्येतत्कृत्यनामनुपस्थितत्वेन पर्युदासस्या-
शुचत्वात् । संकल्प. ३।३।४.

॥ अतिप्राज्ञाणां पूर्वज्ञेये उत्तरज्ञेये च व्यव-
स्थितविकल्पः ॥

यद्यप्यधिकृत्य तुल्यवद्विकल्पस्य अद्वयोदुष्टत्वात्
व्यवस्थितविकल्प एव युक्तः । नानादृष्टये पठहे अति-
प्राज्ञा भवेत्, बृहद्रथऽपृष्ठये तु नेति वैराजस्तोत्रादिकाले
एव तेषां विधानात् । तथापि पृष्ठपदसामान्ये प्राताना
ग्रहाणामङ्गभूतवैराजादिसौमनुसरिणं सर्वोच्चायोमात् सर्व-
श्रेष्ठिको विकल्पः । न च ग्रहाणां पृष्ठपदस्युतिहेतुत्व-
कथनसङ्गत्येव एव पूर्ववसानात् प्रधानपृष्ठानुसरिणाङ्गभूता
ग्रहा नियन्तु युक्ता इति वाच्यम् । 'यदा सौमनायुष-
यन्ति तदा ग्रहाः' इत्येनं समानकालिकत्वमात्रबोधन-
फलरूपेणापि तदप्रच्युतिहेतुत्वमिति संभ्रमात् । अतस्तुल्यव-
द्विकल्पः । इति प्रामे, 'तान् वै पूर्वसिंहिन्मदे पृष्टी-
यात्' 'उत्तरसिंहिन्मदे ग्रहीतव्याः' इति वचनद्वय-
वशात् व्यवस्थित एव विकल्पः । अपहृदयेऽपि ग्रहार्हं
जहाणाभ्यामा ग्रहे पृष्ठविधिनैव तत्सिद्धौ अपरोपैक-
व्यापत्तयेव ग्रहद्वयेकैक एव ग्रहो ग्राह्य इत्याकारहृत्मात्-
विधायकत्वेनैव कार्यकपाल वक्तव्यत्वात्, उत्तरसिंह

शा—सत्यं इतरत्—ग्रन्थः समिहितं अभिषत्ते न तु तन्मात्रम् । किंतु पूर्वनिर्दिष्टस्य समिहितं च यत् इयं, तदभिषत्ते । तदिह यत् समिहितं ज्योतिष्टोमिकं, न तत् पूर्वोक्तस्य, अप्राकृतानां सप्तशतीनां पूर्वमुक्तत्वात् । यत् अप्राकृतं लोहितोष्णीपादि इयेनवैशेषिकं, तत् यद्यपि असमिहितं तथापि सादृश्यमस्ति, इति अनर्थं हातये अन्यतरस्मिन्, यचनार्थं यत्रापि समिधिं हित्वा सादृश्यपरिप्रेक्षेण इयेनवैशेषिकाया वादः । (इति माध्य-मतम्) । यदा चोदकमाप्तानां विद्युत्वादीनां विचारः 'इयं विद्युति' इत्यादिना पूर्वं विहितं, तत् इतरत् चोदक-माप्तं इतरच्छब्देन उद्दिश्य, तस्य लोहितोष्णीपादि-विचारः इयेनात् अतिदिश्यते । एष च समिहितनच-नत्वं अर्थस्य च यचनास्य भविष्यति (इति वार्तिक-मतम्) ।

सोम—किंचिदमपुरस्कारेण मुद्रितमप्येव धर्मात्मन् उपपुत्रो तदपशिष्टं यत्, तत् इतरच्छब्दप्राप्त्यम् । तस्य च नवमपुरस्कारेण प्रथमं मुद्रितत्वात्, तदममादाय सादृश्यं समिहितत्वं च अस्ति इति । इत्थं इतरशब्दस्य समिहितसदृशापरत्वं लोकस्तिदम् । आप्यकादेणापि अनुमेयार्थमङ्गीकृत्य सप्तशतीन् विरोपान् अनुक्रम्य 'इतरत्' इति प्रयोगात् वैशेषिकतायां सदृशेन समिहितेन च भवितव्यम् । तत्र च उभयार्थमवात् अन्यतरपरि-प्रेक्षे यचनापेक्षया सादृश्यं परिपश्यते 'इत्युक्तम् । वार्तिककारमतो ॥ चोदकमाप्तमप्येव विपुल्यदे. विचार-विधानार्थं उपपुत्रत्वेन तत् इतरत् यत् ज्योतिष्टो-मिकं, तत् इयेनेन समानं कर्तव्यं, इयेने वाह्यः । विचारपुत्रं सादृशविचारपुत्रं कर्तव्यं, इति समि-हितसदृशयचनापेक्षे. समिहितत्वं न परित्याज्यं इति । सूत्रार्थस्तु—समानं समितरत्' इति वाक्ये उभयार्थविचारः चोदकापननिर्देशः स्यात् । कुत ? पूर्ववत्त्वात् इयौ ज्योतिष्टोमश्च ग्रन्थमिदमप्येवमिति ।

बि—'इयौ समानमितरच्छब्देनेत्यनुवादम् । इयेनवैशेषिकायां वासतिदेशोऽज्ञानवादकः ॥ ज्योति-ष्टोमविचारत्वात् तदममोदकत्वं यथाः । इयेनवैशेषिक-लोकिरिपुवैशेषिकं प्रति ॥, इयौ वैशेषिकानुसंधितत्वात्

इयेनयं स्फुरेत् । वैशेषिकं लोहितोष्णीपादि तेनाति-दिश्यते ॥'

माह—प्रत्यक्षवचनातिदेशो निरूप्यते (सतमस प्रथमे पादे) । इयुर्नाम एकाहः ज्योतिष्टोमविचारः । तत्र प्राकृते सामिने ययुर्नामनिधनमाभ्यात, प्राकृतवि-द्युतौ च इत्याकारस्य, स्तोत्रे प्राकृते सप्ताहार्यं सामं (सप्त इति पाठः भा. वा.) । सप्तः 'समानमितर-च्छब्देनेन' इति भुवत् । तत् किं अनुवादः, तत् अति-देशविधिः इति चिन्ताया इतरशब्दस्य समिहितनचन-त्वेन लोके प्रसिद्धत्वात् नास्य असमिहितइयेनवैशेषिक-धर्मकाचित्त्वं, तेषामसमिहिततात् । अपि तु ये ज्योति-ष्टोमातिदेशेन समिहिताः, तत्परममेव । तेषां च इयेने-ऽपि अतिदेशमात्रत्वेन इयेनसादृश्योपपत्तेः अनुवादः यथा, इति न इयेनवैशेषिकायां वचनातिदेशः । इति ब्राह्मे, इतरशब्दस्य समिहितसामिहितत्वं पूर्वोक्ततरस्य-इयराचिरमपि लोकस्तिदम् । 'चैत्रमनयोः कम्बल-कीलेषु प्रदेये इतरत् विष्णुमित्राय' इत्यस्य सति-रितपूर्वोक्ततरस्य इयराचिरस्य प्रतीतिः । अतश्च वार्ति-ककारायां पूर्वोक्तसादृश्यस्य अत्राप्यलोकितं । उपेक्ष-णीयैव । ततश्च यत् समिहितं प्राकृतं, न तत् पूर्वोक्त-सदृशं अप्राकृतानां सप्तशतीनां पूर्वोक्तत्वात् । यच्च सदृशं इयेनवैशेषिकं अप्राकृतसदृशमप्येव, न तत् समिहितम् । ततश्च अनर्थहातये अन्यतरस्मिन्, यच-नस्य अर्थसत्त्वात्, समिहितं हित्वा सादृश्यपरिप्रेक्षेण इयेनवैशेषिकायां इतरशब्देन प्रथमम् । नहि अन्यथा विषयन्तरादौ भूतस्य अनुवादस्य अर्थस्य सममतिः । ततश्च इयेनसादृश्यवत् यत् पूर्वोक्तसदृशं यत् पूर्वोक्त-भिन्नं, तत् इयौ कुर्वत इति वाक्यार्थः । इयेनसादृश्यं च इयेनमिश्रान्नृचिधर्मसमानजालीयधर्मस्यम् । भवति हि इयेनमिश्रान्नृचिधर्मसमानजालीयधर्मस्यम् । य एव, तदस्य कण्ठविरोदनादौ । अत एव इयेनपदं इयेनाज्ञाप, न तु यथाश्रुतम् । नहि इयेनमिश्रान्नृचिधर्मसमानजालीयधर्मस्यम् । अतश्च कण्ठ इयेनयमा एव पूर्वोक्तसदृशः पूर्वोक्तमिश्रस्य नामा इति पर्यन्तिती-

‘देवदत्तान् यज्ञदत्तो भोजयितव्यः’ इति । भा. ७।१।१।२. * अन्यत्रविहितानां धर्माणां तत्सम्बन्धापरित्यागेन अन्यसम्बन्धप्राप्तिफलं शास्त्रम् । मीन्या. * ‘अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंज्ञाः । अन्यत्र स्मर्यतेः प्रसिद्धिदेशोऽभिधीयते ॥’ वि. प्रस्तावे ७।१।२. * अन्यधर्मेनेनावगतानां तत्सम्बन्धादपि अन्यत्र प्रदेसो प्राप्य येन व्यापारेण भवति, सोऽतिदेशो नाम । तथा चोक्तं ‘प्राहतात् कर्मणो यस्यात् तत्सामान्येषु कर्मसु । धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृतः ॥’ इति । अयमन्वयः, प्राहतात् कर्मणः धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेशः । क धर्मप्रदेशो इत्यपेक्षावाह—कस्यात् तत्सामान्येषु इति । यस्यात् प्राहतात् आमेयादेर्धर्माः प्रविश्यन्ते तत्सामान्येषु सौर्वादिषु कर्मसु इति । शा. ७।१।२ पृ ५२६. सोम— अतीत्य देशः अतिदेशः । व्यापारस्यातिदेशत्वे तद्वन्तः शास्त्रस्य कर्णस्युत्पत्त्या ग्राह्ये अतिदेशत्वव्यवहार इति द्रष्टव्यम् । ... अन्यधर्माणामन्यत्र प्रापकस्यापारः अतिदेशः इत्येष लक्षणम् । तत्सामान्येषु इति तु प्राप्तिफलरूपकथनम् । * यः पदार्थो पादशोषकारद्वारा मद्भूत्वेन अनधारितः, तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धित्वेन रूपेण तादशोपकारद्वारेण अन्यत्राद्यपेक्षक प्रमाणम् (अतिदेशः) । भवति हि ‘प्रकृतिना विवृतिः कर्तव्या’ इत्येवमादिक वाक्यप्रमाणादिपदार्थानां पादशोषकारद्वारा आमेयाद्वत्त्वेन अवधारितानां आमेयादिसम्बन्धित्वेन रूपेण, तादशोपकारद्वारा सौर्वाद्यज्ञानत्वज्ञोपक्रमम् । ‘एतद्वाक्षाणान्वेन पञ्च हवींषि’ इत्यादि च तदीयवाक्षगन्धव्यशयनद्वारा तदीयधर्माणां वाक्षगन्धभूतानां उत्पत्तिरित्यत्र विवृत्यल्लक्षणोपक्रमम् । मासमन्त्रिणेन इति नाम्नापि तदीयधर्मवत्त्वल्लक्षणया सौर्वायेन वा उत्पत्तिपादशोषोपक्रमम् । एष स्वनापत्त्यतिदेशो आश्रयतो धर्मातिदेशोऽपि च लक्षणसमन्वयो बोध्यः । अत्र च दर्शपूर्णमाशादीनां स्वर्गाद्यज्ञत्वेन अवधारितानां तेनैव दारेण पापक्षयाद्यज्ञताञ्चोक्तं यावन्जीवादिकावक्ये अतिप्रसङ्गवारणाय तत्सम्बन्धिरूपेण इति विदोषणम् । नहि दशदिः स्वर्गसम्बन्धित्वेन रूपेण पापक्षयार्थता प्रमाणाभावात्, अति तु दर्शव्यादिनैव।प्राहते तु प्रमाणादीनां

आमेयेतिकर्तव्यतात्वेनैव अनुगमात् तदेव विवृतिसम्बन्धिताऽवच्छेदकम् । पुरोडाशकपालादेश्च पुरोडाशसञ्चिद्यत्वेन अवधारितस्य तेनैव रूपेण तुषोपवापाङ्गत्वात् तदोषकत्राक्ये अतिप्रसङ्गवारणार्थं तादशोपकारद्वारा इति विशेषणम् । पुरोडाशो स्मरणोक्तमभूतधर्माधिकरणत्वेन, तुषोपवापे स्वाम्योक्तमभूतधर्माधिकरणत्वेन इति तत्र द्वारमेवात् । के चित्तु सादृश्यकल्पितत्वाकृत्यं अतिदेशकत्वं इत्याहुः । तन् अतिदेशान्तरेण अयापकत्वात् उपेक्षितम् । भाट्ट. ७।१।२.

* (स कदा भवति, न भवति च) अतिदेशः उपदेशसमये भवति । वा. ३।६।२६।४९ पृ. २०६९, * अतिदेशः पञ्चविधोपदेशप्रत्यक्षमात्रेण कल्प्यते । ३।६।७।९. * अतिदेशः कल्पसन्धोत्तरकालः । मीन्या. * अतिदेशः उपदेशानुवर्तते न प्रवर्तते । वा. ३।९।२।५ पृ. ३९०, * अतिदेशः कथमापे भवति न प्रवर्तते । ३।९।७।२९ पृ. ५२५.

* (अतिदेशः कौटम्बः क कथ्यते) सतमादि- (अथवा-) पट्टकः उपदेशपूर्वकतिदेशविपर्ययः । वा. ३।९।१।९ पृ. ६५९, * अतिदेशलक्षण सामान्यतः सप्तमेनाप्यापेक्षोक्तम् । भा. ८।९।१।९. * तदेवं त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः । तत्रापि प्रत्यक्षवचननामातिदेशयोः कारुण्येन चिन्ता हुता । चोदनादिजातिदेशस्य तु सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थं अष्टम आरम्भते । भाट्ट. ८।९।९. * अतिदेशः विशेषतः प्रतिपाद्यो अष्टमाध्याये । भा. ८।९।१।९

* (तस्य निषामकम्) अतिदेशाश्रयः एकस्यशयोः प्रयोक्तव्यतररहितः । भाट्ट. ८।९।३ पृ. ५, * अतिदेशप्रमाणानि वचन-नाम-लिङ्गानि त्रीणि । मयि. पृ. १३. * नहि अतिदेशस्य त्रिविधः कारणं सात्त्विकप्रभत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् (सतमाध्याये) । अथ कार्यवत्या, तत्रापि कारणान्तरं निराहृतम् । ... ‘य च सात्त्विकमेवैकमतिदेशस्य कारणम् ।’ यथा ‘दत्तेन्द्रियमामस्य’ इत्यत्र व्याख्यातम् (३।६।२।३६ पृ. ३६) । वा. ३।६।२६।४९ पृ. २०६८. * यद्येव सादृश्यविशेषेण शीघोपरिचयितः, तत्र एव धर्मातिदेशः । तस्य

(न च विशेषनिशामनाभावेऽपि दर्विहोमसदपूर्वत्वं किं न स्यादिति याच्यम् । दर्विहोमानामपूर्वत्वेऽपि वाच-
निरक्षय्येन तत्तदभावेन समरति शाल्यपर्यगणानम् । इह
तु 'यजेत' इत्येतान्मानां भूयते यागश्च इत्यदेवता-
निर्वाहः । तथा च वृत्तमित् प्रहृतेः इत्यदेवतपोरत्नामे-
वागनिर्वाहमात्रात् शास्त्रमप्यंशस्त्वं स्यात् इति तात्पर्या-
वसानाय अनियमस्यैव युक्तत्वात् इति भावः), उच्यते,
सौमिकः स्यात् अत्यक्तव्यतामान्यात् । केयमन्यक्तता ?
स्यार्थतया विनियुक्तरूपताविरहः । (सोमयागे च न
स्वार्थतया विनियुक्ता देवता ' ऐन्द्रवायवं यज्जाति' इति
ग्रहणार्थत्वेन विनियोगात् । ननु इदमनुक्तं ग्रहणार्थं
अपि देवतायां यागापेक्षा वर्तते, यागादप्यन्य देवताया-
असमत्वात्, ' सोमेन यजेत' इति यागावस्थापि देवता-
पेक्षा विद्यते, तयोश्च नष्टाश्चर्यपर्यवत् परस्परसन्धा-
पक्ष्यभावात् इत्यत आह—) यन तद्धितचतुर्थमन्त्रणैः
यागार्थतयैव देवता विनियुक्ता तत् स्वका, इत्यतः
अन्यक्तम् । (अत्र एककौशेन प्राथम्यं कृत्यते । तथा
च तद्धितादिभिर्भाष्यतया प्रथम देवताविनियो-
गादित्य अन्यक्तत्वं, तच्च सोमयागेऽप्यस्येव ।
ययकारमदृष्ट्वा दृष्टकृते—) ननु । ऐन्द्रवायव
यज्जाति' इति तद्धितेनैव देवताऽपि सोमे विहिता ।
(ययकार गृहीत्वा उत्तरमाह—) न यागे देवता अनेन
(प्रथम उत्पत्तिवाक्ये) विधीयते, किंतु ग्रहणे । तद्वता-
यास्तु पश्चात् आर्येनो यागसम्पन्नः, न प्रथममेव यागा-
न्ये इति अन्यक्तम् । (के विष्णु ग्रहणार्थां देव-
तायाः प्रसङ्गात् यागे उपपत्त्यत्वं न तादर्थ्यं इत्याहुः ।
सह । तथा कति गोदोहनादिवत् विवृतिषु अतिदेशा-
भावप्रसङ्गात्) ।

सोम— इतिषु ग्रहतिविन्नामन्तर स्वाङ्गदीक्षणीया-
दिषु तदपेक्षया जन्मस्य सोमस्य विवृतिपरपर्यन्तं
इति पेटिकासंगतिः । पूर्ववत् विशेषनिशामनाभावात्
अनिशमः इत्युच्यते । अत्रान्तरसंगतिरित्याहुः । सूत्रे
गोदनामिप्रयेण अन्यत्वात् इति सीदित्वादिदेव ।
वि— 'इदोः सोमस्य वा यमो विषजिह्वसोऽपिह ।
अविशेषादतिदेशः सः, सोमस्यवाचिसाम्यः ॥ '

माह— उद्दिष्टादिषु तु अव्यक्तत्वात् तद्वत्तत्त्वो-
द्योगविकारत्वम् । अव्यक्तत्वं च स्वादृशता अविहितेन-
ताकृत्यम् । ग्रहणाद्भूतया ऐन्द्रवायवदिदेवतायाः
प्रसङ्गेन सोमयागोपकारकत्वेऽपि योपेक्षितोमात्रत्वाभावात् ।
अतश्च अव्यक्तत्वेन तदतिदेशो सिद्धे आतिदेशिकग्रहणा-
वद्भूतदेवताया उद्दिष्टावुपसारात्कल्पकत्वेन अपरापः
सुलभः । अत एव इत्येनं दीक्षणीयादिप्राप्तौ ' दीक्षणी-
याया द्वादशमान हिरण्यं दक्षिणा, चतुर्विंशतिमानं प्राय-
णीयाया' इति दक्षिणादानविधिः संगच्छते । (८।१।३
स्य मिरन गृहीतमिदम्)

मण्डन— ' अव्यक्तयागेषु तु सोमधर्माः । '

वाङ्कर— ' अव्यक्तनोदिते सोमात् । '

॥ अतिदेशः ऐकादशिनेषु पशुषु सप्तमीय-
पशुधर्माणाम् ॥

ऐकादशिनेषु सौत्यस्य डैरशम्यस्य दर्शनात् ।
८।१।७।१४ ॥

माह— ऐकादशिना. पशव उदाहरण ' कृष्ण-
शीर्षं आग्नेय' इत्याख्य आम्नाताः । अन्येषां च
(शालिना) ' आग्नेयेन वायवति, मिथुन शरस्य वा
(कपोति, प्रबनवति रोम्येन' इति । तेषु सदेहः किं
अग्नीषोमीयविष्यन्त, उत सप्तमीयविष्यन्त इति । किं
प्राप्तः । पूर्वोक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य । इति प्राप्ते
वृत्त्यते । ऐकादशिनेषु सौत्यस्य । सोय इति शुचापाक
त्वात् सप्तमीयमाहुः । तयोरो विष्यन्त. ऐकादशिनेषु ।
कुत ? द्वैतान्यस्य दर्शनात् । ' अग्निद्रात् द्वेदे रघने
आदाय दाम्या रघनाम्या एकैकं मूप परिगमति' इति ।
अग्नीषोमीयपशुतिल्ले एवैकरघम्य स्यात् । अथ यचन-
मिदं कस्माच्च भवति ' अग्निद्रात् द्वेदे रघने आदाय'
इत्येतत् । अत्र विधीयते । यदि रघनाक्षिणमपि रिषी-
यते, उदा चावय विद्यते । तस्मात् अन्वयते । ननु
लिङ्गमपदिष्टं, सुच. प्राप्तिः । उच्यते । समाने पशुषु
मुयाकात्वाय वैदिके लिङ्गम् । सप्त. प्राप्तिः ।

सोम— ननु ऐकादशिनेषु देशस्य विष्यन्त,
न सप्तमीयस्य, तस्य स्वयमपमेकत्वात् इत्युच्यतेः
संगतिः । मुयाकात्वायामन्यायिकया रग्नीय

अविदेशः ऐन्द्रे

इति, जगन्निर्मात्रितं हविः, तयोर्विरोधे गुल्मानुग्रहे
न्यायः, मुख्यस्याधिकदमप्रवृत्तिवात्, जवन्यस्य तु गुल्मेन
विकटा प्रवृत्तिः । तस्मात् देवतासामान्यं बलीयः । इति
प्राप्ते ब्रूमः । विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत । विप्रतिपत्तौ
एतस्या हविर्देवतयोः हविषा निष्यन्तो नियम्येत ।
युतः ? कर्मणस्तु प्राप्स्यन्तान् । कर्म देवता प्रति द्रव्यस्य
उत्सर्गः, न च हविषु उपाख्यायते उल्लङ्घ्यते इत्यर्थः ।
हविः त्यज्यमान इत्यर्थः । किमतः ? अतो हविः कर्मणः
प्रत्यातन्मम् । प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम् । ननु देवताऽपि
योगेन सगन्ता, न तथा विना योगो भवति । उच्यते ।
सत्य सगन्ता । आपदुपकारिणो तु सा । नासौ त्यज्यते ।
तस्मात् पक्षिणम् । अतो हविःसामान्य बलीयः ।

तेन च कर्मसंयोगात् । ३३ ॥

भाष्यं— तेन च हविषा सञ्चय कर्म चोद्यते ।
ऐन्द्र आमेप इति हवि प्रधानः सङ्घः । किमतः ? अतो
हविस्तु बुद्धौ सनिहित, तत् लिङ्गं भवति । यथा भूमी
सुद्विषिपयतामापन्न ओषधिलिङ्गं, न विद्यमानः ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः । ३४ ॥

भाष्यं— ननु देवताऽपि अन भूयते ऐन्द्र आमेप
इति । उच्यते । निरोपणत्वेन देवता भूयते, हविः
विरोधत्वेन । विरोधश्च बुद्धौ सनिहित भवति, न
निरोपणम् । तत् विरोधश्च विरोधश्च निवर्तते । कश्च
ज्ञायते ! विरोधानुपपत्त्ययोगात् । अथा 'राजपुरुषः
पुरुषः' इत्युक्ते पुरुषः पुरुषो गच्छते, न राजा ।
एवमिहापि । ऐन्द्र पय इत्युक्ते हविः बुद्धौ सनिधीयते,
न देवता । यथा बुद्धौ सनिहिते, तत् लिङ्गं इत्युक्तम् ।
तस्मात् हविःसामान्य बलीयः । अतः ऐन्द्रे पुरोडाशो
आमेपश्च निष्यन्तः । आमेपे च वसति सान्नात्यत्येति ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः श्लोतस्य अपरा न्यायः ।
इदं पदोत्तर सूत्रम् । यदुक्तं हवि सामान्य बलीय इति,
नैतदुक्तम् । देवतासामान्य बलीय इति । युतः ?
सर्वोऽय प्रयाचः । देवतासामान्यः एव । सा अस्य प्रयाचा
फलं ददाति । एवं भूयते 'तूत एवैनमिन्द्रः प्रयाचं पशु-
भिरार्पयति' इति । यश्च इन्द्रस्य प्रयाचोपायः इति शब्दः,
पुनरपि इन्द्रे प्रयाचसिद्धये स एव आत्येयो भवति । तस्मात्

देवतासामान्यं बलीय इति । अत्र ब्रूमः । स्वादेतदेवं यदि
देवताः पशु स्यात् । यागास्तु पशु 'स्वर्गपात्रो यजेत' इति
श्रूयते । यत् 'तूत एवैनमिन्द्रः' इति, तदेदमुच्यते,
गुणत्वेन देवताश्रुतिः । यामे गुणभूता देवता । तस्या
दातृत्वं सत्या उच्यते । यथा 'अमात्येन मे ग्रामो दत्तः'
'सेनापतिना मे ग्रामो दत्तः' इति । न च अमायः
सेनापतिर्ग्रामस्य प्रभवति । राजैव प्रभवति । इतरस्मिन्
गुणभूते स्तुत्या दातृत्ववादः । तस्मात् यद्योक्तेनैव
न्यायेन हविःसामान्यमेव बलीय इति ।

शा— मुख्यत्वप्राधान्याया देवतायाः प्राचर्यं मन्वा-
नस्य उत्तर 'हविषस्त्यज्यमानत्वात् प्रत्यासत्तिर्ह कर्मणि ।
उद्देशमानस्यत्वाद् देवताऽऽपदुपस्थिता ॥'

सोम— यदि सौर्वर्दी देवतासामान्यात् आमेप-
विष्यन्ता, तदा ऐन्द्रपुरोडाशादौ अपि हविष्यतेः
संगतिः । सूत्रार्थस्तु— देवतासामान्यहविःसामान्य-
बलजलप्रतिपत्तौ हविषः सामान्येन विष्यन्तो नियम्येत
कर्मणो हविष्यास्य त्यज्यमानहविर्निरूप्यलादिति ।
वि— 'देवो बली हविर्वैन्द्रे पुरोडाशे, अग्निमो पतः ।
देवो मुख्यो, उन्तरज तद् हविः कर्मण्यतो बलि ॥'

भाट्ट— एव सादृश्यस्य भिन्नाशब्दे निरूपिते
अधुना तयोर्विरोधे बलजल चित्तयते । तत्रापि द्रव्यपटित-
देवताश्रुतिग्राह्ययोगो यत्र विप्रतिपत्तिः यथा 'ऐन्द्रः
पुरोडाशः' 'आमेप पयः' इत्यादौ, तत्र वक्ष्य यत्-
त्वात् प्रधानत्वाच्च तत्सादृश्यमेव जल्यत् । 'तूत एवैन-
मिन्द्रः प्रयाचं पशुभिरार्पयति' इत्यादिपदवाक्यशास्त्रे हि
योगो देवताऽऽपदुपस्थितः । अत्रापि तत् सा फलं ददाति
इति तस्याः प्रधानत्वम् । देवतासादृश्यं च यद्यपि निरुक्ते-
कदेवताश्रुत्यरूपः (८।१।३ भाट्ट.) द्रव्यसादृश्याविरोधि,
तथापि प्रधानाद्वयार्थकत्वरूप तद्विरोधि इति तस्य बल-
वत्तरम् । इति प्राप्ते, प्रयोजनस्थित्येऽपि कर्मविधियुक्त-
काल अविदेशकत्वनान्न, तदा च द्रव्यस्यैव प्रयागप्रत्येन
शीघ्रोपरिधत्ते, तत्सादृश्यमेव कर्तव्यम् । वागो हि वृद्ध-
व्यवहारान् देवतोदेश्यसिद्धिद्रव्यसादृश्यः । तत्र द्रव्यस्य
प्रधानभूते सत्ये विरोधवत्, देवताप्राप्त्य विरोधणीभूते

। * (प्रकीर्णकम्) अतिदेशविषयाः प्रवृत्ति-आण्ड-
मुख्यकृमाः प्रधानभूताः पदार्थाः । वा. ५।१।१।१ पृ.
१२८७. * अतिदेशस्यलेऽपि वैद्यशब्देनैव देवताभिषा-
नम् । वि. १०।१।१५. * उत्पत्तिश्च सर्वत्र उपदेशेन
गम्यते, नातिदेशेन । वा. २।१।७।२१ पृ. ८९५.
* व्यवहृतातिदेशश्च 'पानप्यापस तद्वत्' (१।४।२२)
इत्यादिषु आश्रिताः । १।४।१।९।१ पृ. ८९५.

॥ अतिदेशः अध्वरकस्यागताग्रावैष्णवादी
अग्नीषोमीयाविपुलाक्षधर्माणाम् ॥

हर्षिर्गणेषु परमुत्तरस्य देशसामान्यात् । ८।३।१।१॥

भाष्यं—इह हर्षिर्गणा उदाहरण 'आग्रावैष्णवे-
कादशकपालं निर्घपेत् सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुम्'
'अग्नये पाचकाय, अग्नये द्युचये' इत्येवमादयः । तत्र
चिन्त्यते किं द्युचिदेवतस्य अग्नीषोमीयविध्यन्तः आग्रा-
वैष्णवस्यापि आग्नेयविध्यन्तः, उत विपर्ययः इति । किं
प्राप्तं ? हर्षिर्गणे पर द्युचिदेवतं उत्तरस्य अग्नीषोमीयस्य
विकारः, पूर्वमपि आग्रावैष्णवं पूर्वस्याग्नेयस्य विकारः ।
कृतः ? देशसामान्यात् । क्रमसामान्यादित्यर्थः । इह
द्युचिदेवतो द्वितीयः, प्रवृत्तौ अपि अग्नीषोमीयो द्वितीयः ।
इतराणि आग्रावैष्णवः प्रथमः, प्रवृत्ताणि आग्नेयः
प्रथमः । देशसामान्येन लिङ्गेन पर उत्तरस्य, पूर्वं पूर्वस्य
विकारः ।

देवतया या निचम्येत कन्दर्पवादितरस्याश्रुति-
स्यात् । ९ ॥

भाष्यं—न वा वेद्येन नियमः स्यात् । किं तर्हि ?
देवतया, देवतासामान्यात् । कुतः ? वाच्यतौ देवता
आग्रावैष्णवं, अग्नये द्युचये, इति । इतरस्य देशस्य अभु-
तिवात् । वेद्यो न भूयते । किं तर्हि प्रचयात् गम्यते ।
रिमन् । एतदतो भवति, देवताप्रत्ययः वर्षचोदनाया
अनन्तरत्वान्मुन्यः । इतरस्तु पौर्वाण्यपेक्षया उत्पद्यते,
तस्मात्प्रत्ययः । मुख्यानुप्रदक्ष न्याय्यः । अतः द्युचिदेवते
आग्नेयस्य निष्पन्ताः, आग्रावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य ।

सोम—अध्वरकस्यायामयं विनामः । प्रथमद्वितीय-
भावस्य इतरनिरूप्यत्वेन विलम्बितत्वात्, निरपेक्षतयो-
त्पत्तिवेद्यायामेव प्रथमप्रवृत्तिदेवतासामान्यं प्रकृतं, इति

देवतासामान्यात् प्रथमस्थानेऽपि आग्रावैष्णवे तृतीय-
स्थानाग्रावैष्णवीयविध्यन्तः, तृतीयस्थानेऽपि बार्हस्पत्ये प्रथ-
मस्थानाग्रावैष्णवीयविध्यन्तः । सुत्रार्थस्तु—हर्षिर्गणे परं हविः
उत्तरस्य हविषो विकारः स्यादेवसामान्यादिति ।

वि—'आग्रावैष्णवं आग्नेयविकृतिः द्युचिदेवकः । अग्नी-
षोमीयविकृतिरयथा न्यूलयो हयोः ॥, प्रथमत्वं द्वितीयत्वं
साम्यादाव्यो, ऽन्तिमो भवेत् । द्विदेवतौ देवत्वसाम्यस्य
भूतिमन्त्रतः ॥' द्विदेवत्वसाम्यस्य भूदभाषात्वेन
अर्थसिद्ध्यन्ततो बलीयस्त्वात् ।

भाट्ट—'आग्रावैष्णवमेकादशकपालं, सारस्वतं
चरुं, बार्हस्पत्यं चरु' इत्यादिहर्षिर्गणे क्रमसामान्यात्
प्रथमतृतीययोः आग्रावैष्णवबार्हस्पत्ययोः आग्नेयसाम्यो-
मीयविकारत्वम् । इति प्राप्ते, क्रमसामान्यस्य अद्यावदस्य
अन्यथापेक्षत्वेन विनामोपस्थितिकत्वात् उत्पत्तिवाक्यगत-
देवतासादृश्यस्य अनन्यापेक्षत्वेन वाग्यरूपपरिचयक-
त्वेन च शीघ्रोपस्थितिकस्य बलवत्त्वात् । तेन आग्रा-
वैष्णवस्य अग्नीषोमीयविकारस्य बार्हस्पत्यस्य च आग्नेय-
विकारत्वम् ।

न्यायविशुद्धिः—'आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्घ-
पेदमिचरन्, सारस्वत्यान्धभाग, बार्हस्पत्यं चरुम्'
इत्यत्र प्रथमे प्रथमस्याग्नेयस्य तृतीयेऽग्नीषोमीयस्य स्थान-
ताम्यात् अतिदेशप्राप्तौ, एवानेकदेवतानाम्वा प्रथम-
तृतीययोः तृतीयप्रथमविध्यन्तः इति सिद्धान्तः । स्थान-
स्यस्य बहिरङ्गात्वेन दुरन्तत्वात् ।

मण्डन—'हर्षिर्गणे देवतयाऽतिदेशः ।'

शंकर—'स्थानसाम्याच्चोदकः ।'

॥ अतिदेशः अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्माणाम् ॥
गणेषु द्वादशाहस्य । ८।१।१०।१७ ॥

भाष्यं—इह अहर्गण उदाहरण द्वादशाहस्य शत-
रूपपर्यन्ताः । तेषु सवेदः किं श्वेतिष्ठोमिनो निष्पन्तः,
उत द्वादशाहिकः इति । पूर्वेण न्यायेन सीमिते प्राप्ते
उच्यते । गणेषु द्वादशाहिनो निष्पन्तः इति । कुतः ?
चोदनासामान्यात् । 'द्वादशाहेन यजेत' 'द्वादशाहेन
यजेत' इति । अदन्त्येऽपि अश्वेद्यजमानः, यद्वि-
धान्येऽपि । एतन् द्यन्तं लिङ्गम् । अयंगतमपि

सोम— यदि धर्मोपाधप्रसङ्गात् न ऐदुपुरोडासो
यान्मयविध्यन्त, तर्हि कृष्णलक्षणात् तत् एव नीपध-
विध्यन्त इत्युच्यते सगतिः । चरदन्त्यस्य ओदन
गतत्वेन प्रथमोऽस्तित्वात् तदुपोद्धृतिरेव विदधत्वेन
प्रथम औपधविध्यते निमित्ते पश्चाद्वाविधर्मोऽग्नौ न्याय
प्राप्तत्वाददोषः । विदध विभक्तावयव इति 'मन्वेण
मिध्रीमर' (पा० २।१।३०) इत्यत्र ह्रस्वः ।

वि— 'कृष्णलेपु धनस्योत मीहेत्, तेजोपुतेर्मनेत् ।
वृत्तस्य, मैत्र वैद्यग्रायश्चान्दधुतेस्तथा ॥ '

भाट्ट— द्रव्यनिष्ठासाहचर्यो परस्परचितोतेषु देवता
साहचर्योपपन्नस्यापि द्रव्यसाहचर्यस्य औत्तलिङ्गोपपन्न
द्रव्यसाहचर्योपपन्नत्वात् दुर्गन्धम् । यथा 'प्राजापय वृते
चव निर्वैषेत् शतकृष्णान्मालुपनाम' इत्यत्र कृष्णलक्षणा
दीप्तिमरालक्षणेऽस्ति यथाहृदयस्य प्रजापतिदेवताक वसा
हृदयोपपन्नस्यापि कठिन गणपर्यायविद्यादत्तसाहचर्योपपन्नत्वात्
दुर्गन्धम् । तेन नान्यं यथा तेजस्विचसाहचर्यात् उपागु
याकविकारः । अपि तु कठिनवसाहचर्यात् आग्नेयविकार
एव, चरदन्त्यप्रयोगात्, 'वृते धपवति' इति अपण
विधानाच्च । यद्यपि नान्यं विक्रित्यभावेन मुख्यश्चरद
, तथापि अन्यरी चरदन्त्यानुवाद चरधर्मयोगादुपपद्यते
इति औपधधर्मप्रापक भवति लिङ्गम् । न च आग्नेये चरो
रभागात् आग्नेयधर्माणां चरगतवामावेन कश्च वरणाद्
वन औपधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । लोचनयो आग्नेय
विज्ञातत्वेन आग्नेयधर्माणामपि चरगतत्वात् चरदन्त्यस्य
तप्रापकचरमभावात् । एवं अपणवाक्येऽपि । यद्यपि न अप
गानुगदेन धृतविधिः, अपणस्य आग्नेयविकारचेऽपि
विक्रितिरूपप्रयोगान्मावेन गत्वात्, धृतस्योपनिताक्ये
प्राज्ञागध, तथापि अग्निमयोगान्मावेन अपण राववा
लक्षणा वा प्रतिप्रसवविधया विधीयते । तच्च धृतविधिश्च
शुद्ध वा इत्यपदेतत्, कं विशिष्टविधिः इत्यत्र नियाम
कामात्रात् । उपधिराक्ये कृष्ण परपराग्रपेन वाचात्वये
तस्य विश्वोपसिद्धिवात् अत्रैव विशिष्टविधि इति
तु युक्तमुत्तरम् । यद्यपि च अपणस्य उपागुपात्र
विज्ञातत्वेऽपि प्रतिप्रसवविधिः युज्यते एव, आग्नेयेऽपि
अग्निधर्मोपपन्नत्वात्, तथापि द्रव्यान्तरसंयोगस्य

अत्यन्ताप्राप्तस्य उपागुपात्रविकारवे विधेयत्वात्ते,
आग्नेयविकारवे द्रव्यान्तरस्य जल्प्य प्राप्ते तत्र धृतविधाने
राघव इति लिङ्गोपपत्तिः । एतदस्वरत्तेनैव वा भाष्यगणेन
'तर्हिश्च अपणधुते' इति सूत्रस्य (१९) धृत
द्रव्यरुचसाहचर्यात् उपागुपात्रविकारगमाशङ्क्य धृतस्य
अधिभरणलक्षणे प्रदेनाभावात् इति व्याख्यानात्तर
कृतम् । सर्वथा औत्तलिङ्गोपपन्नस्य साहचर्यस्य द्रव्यत्वात्
हिरण्यत्वात् औपधविकार एव । एव च यत्र हिरण्यत्वात्
न्तरे लिङ्गमात्रं तत्र देवतासाहचर्यात्, तदभावेऽपि
वा आग्नेयधर्माणां भूयसामनुमहात् तेजस्वित्वसाहचर्येन
आग्नेयविकारमेव । नृशब्दस्य वा खालीपुलान्न्यायेन
(७।४।२।१२) गमनत्वात् औपधविकारव कृष्ण-
लेखविकारः वा । ८।२।१९

न्यायविन्दु— कृष्णत्वे चरी दीप्तिमत्त्वद्वार्यात्
आग्नेयतिदेशे प्राप्ते, विविक्तवचनवाद् चरदन्त्या
औपधातिदेशे इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'चरी हिरण्ये विधिरौपय स्यात् ।'

शङ्कर— 'कृष्णत्वे च सवमता ।' १९

अतिदेश गमामयनगतगोविधिरुपि
एवाहकाण्डपर्यन्तगोतिरादिधर्माणाम् ॥

द्वादशाहिकमहर्गणे वरप्रकृतित्वादेकाहिकमधि
कागमान् तद्वारस्य स्यादेकाहपत् । ७।४।३।१३ ॥

भाट्ट— 'प्रवाकामा गमामयनदुपेय' इति तत्र
विधाय आन्नायते 'ज्योतिर्गोतरे' इति । गमामयने
द्वादशाहिको विध्यत इति वक्ष्यते । तत्रेण द्वादशा
हस्य' इति (८।२।१०।१०) । तत्र सोदयेन द्वादशा
हिका धर्मा प्राप्यन्ते । एवाहानामपि पचास्य नामनि
प्रातिस्विका । ये तत्र द्वादशाहिका ऐकाहिके अपि
हृदा, ते यथाप्राप्त त्रियते । विष्टेयु गदाय नि
द्वादशाहिको धर्मं वर्तय, उत ऐकाहिक इति । नि
प्राप्तः । तत्र सुतेनौपधधर्म द्वादशाहिकमहर्गणे वरप्रकृ-
तिगन् । द्वादशाहपहनिगन् विध्यतेनैव प्राप्यन्ते ।
ननु एवं नामधेयं वाच्यते । न वाच्यते नामधेय
ज्योतिरादि । अधिराममात्रं भविष्यति । ये ज्योतिषो
मित्रेभ्य अधिरा स्तोत्राद्विकारः, तदागमात् ।

सर्वाधारणाः यन्तः स्थेनस्यापि भवन्ति इत्युक्तं तदो
युज्यते । तस्मात् ज्योतिष्टोमिनामात्रेण अनुवादः ।

अपि वा यद्यप्युक्तं तदधिकार्यं ज्योतिष्टोमि-
नादित्येव तद्व्यापकं समानं स्यात् । १६ ॥

. भाष्यं— अथेति पक्षान्तरपरिग्रहे । विधिर्यं
स्थेनयैरोपिनामा, न ज्योतिष्टोमिनामा अनुवादः । कुतः ?
अपूर्वत्वात्, एवं अपूर्वं अर्थे विधास्यति । तथा
प्रवृत्तिविशेषो भविष्यति । अनुवादः सन् अप्रवृत्ति-
विशेषोऽनर्थकः स्यात् । ननु इतराद्येऽपि सनिहिते
भवति । उच्यते । इतरादधिकार्यं । समानमितरत् सम-
ानमधिकं इत्यर्थः । ननु सनिहितरचनोऽपि नाधिसार्थ-
यचनः इति । उच्यते । न केवलं अयं सनिहितरचनः
एव, पूर्वोक्ततद्वत्तमसिहितमपि भूते, अशिशिं च ।
यदा हि यजमानि अनुक्रम्य इतराद्यन्तः प्रयुज्यते 'देन-
दत्ताय वयम्नो दीपता, विष्णुमिश्राय वीरोधं, यशस्त्याय
वीर्यं, इतरत् वीर्याय' इति तदा यजमानेन मदीकते, न
हिरण्यं रजतं वा । इह ज्योतिष्टोमिनेभ्यः अधिराज्
रोहिण्योपादीन् धामान् अनुक्रम्य इतराद्यन्तः प्रयुक्तः,
तेन अस्यापि अयिकतेन यस्तुमर्हति, तथा अधिरु-
पयनो भवति । अथ ज्योतिष्टोमिराज् भूते, तथा सनि-
हितरचनः । तत्र अनर्थक्यं अन्यतरत् हेतुम् । यदि अधि-
कार्यतां हिता सनिहितायैता आभीरते, अनुवादमात्रं
अनर्थकं भवति । स्थेनशब्दश्च अधिरुक्तिार्थः । अथ
सनिहितायैता हिता अधिरुक्तिरुच्यते, न यश्चित्
दोषो भवति । तस्मात् सूत्रकारः अहं 'इतरादधिकार्यं'
इति । अतो ज्योतिष्टोमिराज् रिषेः अधिराजः स्थेनरोहि-
णिकः ये, ते इह अतिदिश्यन्ते । तद्वचनं समान-
स्यात्, समानरचनः स्यादित्यर्थः । भवति स्थेनशब्दश्च
नियमितः ।

दुष्— (भाष्यतस्तद्व्यापकमिति—) इतराद्यन्ते
नाधिकारे कोऽपि प्रविष्टः (साद्यत् सादरयमस्य न वाच्य-
मित्यर्थः) । किं तर्हि ? उक्तुं कर्तारं वा इतरत् मन्दि-
ति तत्र (प्रविष्टः) । न च एवम् (शब्दस्य)
कारणं । तस्मात् (मुन्यन्त्येवमात्रं 'ज्योतिष्टोमिनामो-
द्वेन' इति उक्तं तत्रोक्तं यजमानः) इति वाङ्मय-

निधनविधुत्तित्तर्हं भवति इत्युक्त्वा समानमितरत्
स्थेनेन इति । (पूर्वोक्तस्य 'वाङ्मयनिधनं भवति, इयं
विधुत्ति करोति, तद्वत् भवति' इत्यत्र प्राप्ते साभि-
वपङ्कारनिबन्धनं, चोदकृताया विधुत्तेः इत्याकारत्वं,
तद्वत्त्वं च साम स्तोनस्य विहितम् । तत्र—) ज्योतिष्टोमात्
चोदकेन यत् प्राप्तं, तत् इतराद्यन्ते परमृश्य (स्थेन-
सन्धी—) विद्यते विधीयते । यत् इतरत् ज्योतिष्टोमात्
प्राप्तं, तत् स्थेनेन समानम् । तस्मात् लेहितोष्णीपा-
दिमात्रमतिदिश्यते । (सूत्रार्थमाह—) इतरादधिकार्यं,
रिक्तं इत्यर्थः । (इत्ये इतरत् इति 'समानमितरत्
स्थेनेन' इति वचनं निर्दिश्यते । 'अपि वा यदि'
इति यत्रापि इति विषयस्य पक्षमाहूयैव व्याख्येयम् ।
तद्वचनार्थः— 'यदि अपूर्वार्थविधिराभावात् 'समानमित-
रत्' इति वचनं ज्योतिष्टोमिराज् चोदकप्राप्तादिव्येः
अधिकविधाविधानार्थं, तदा तद्वचनं समानपदं स्यात्
ज्योतिष्टोमिराज् अतिदेशप्राप्तत्वात् स्थेनरत् विनाशः
कर्तव्यः' इति) अथवा (अधिरुक्तिः प्रयोजनम्, अर्थ-
शब्दः प्रयोजनतानी । इतरत् इति न पदनिर्देशः । तेना-
मर्थः— 'इतरत् इति पदेन विनाशविषयविधानार्थं
ज्योतिष्टोमिराज् अतिदिश्यते, तस्य च विनाशस्य समानपदं
विधायक' इति । एवं च चोदकप्राप्तत्वात् ज्योति-
ष्टोमिराज् एव इयं, न स्थेनरितारः । विनाशमात्रं तु
स्थेनरतिदिश्यते यजमानेन । भाष्यस्यैवमात्रं अस्मिन्
पक्षे अनुज्ञापनविशेषो दृश्यते—) अधिरुक्तिः (अधिरु-
क्तायि) इतराद्यन्ते यजमाने येऽपि अस्माद्वत्तमात्राः
(पदार्थाः स्थेने निहिताः) कण्ठरजिनीनादयः
तेषामपि अतिदेशः स्यात् भाष्यस्यैवमात्राद्यन्ते यत्
(स्थेनेन) समानं तत् इतरत् इत्यर्थमात्रेण । (अस्मा-
त्पक्षे पुनः इतराद्यन्त्येव संनिहितमपि च तेन ज्योति-
ष्टोमिराज् इत्येव स्थेनेन समानं इत्यनेन विनाशमात्रं
विधीयते इति न कण्ठरजिनीनादियामिति इति विज्ञेयः ।
यत्तु स्तुत्यर्थमिति तथाह—) इतिरिति नोक्तं यत् । (यत्)
प्रदेशान्तरे (वाक्यान्तरे) इति रितः । प्रदेशान्तरे वा
'वाक्येन (इतरत्)' इति (यजमाने) । तस्मात्
अनर्थक्यमात्रं वाक्यस्य पूर्वोक्तमात्रमपि नित्यं भवति ।

‘अभिनामात् तदाख्य स्यादेकाहवत्’ इत्येतस्य द्वितीयव्याख्यापरिहारः, गौणः सन् अनुवादप्रामाण्यक स्यात् । तस्मात् पूर्वोक्तेन न्यायेन नामधेयं धर्माणां धारकमिति ।

दुपू—उत्पद्यमानमेव कर्म आकाङ्क्षावितयसम्बन्ध-
स्वयते । तत्र अस्मिन् (उत्पत्ति-) वाक्ये नामधेय
भूयमाण लक्षणाया शक्नोति इति कर्तव्यप्रामाण्यमस्मिन्
आत्मीयाम् । चोदकस्तु उपमितलक्षितपाषणेन (इति-
कर्तव्यता) अवगमयति । तत्र न किञ्चित् प्रत्यक्षम् ।
यागसामानाधिकरण्याच्च यागनामधेयविदः, न धर्माणाम् ।
यदपि अधिकनामान्वात् इति, तत्र किञ्चित् (अनु-
वादप्रामाण्यकयात्) । पञ्चल्लक्षणा दोषः ।

लिङ्गं संपातधर्मः स्यात्, तदर्थोपचोद्रेण्यवत् ।
१६ ॥

भाष्य—अथ यल्लिङ्गमुपदिष्ट द्वादशोपसत्त्वदर्शनं,
तस्य कः परिहारः ? उच्यते । लिङ्गं संपातधर्मः
स्यात् । द्वादशाहः अहःसंपातः । स फलम् चोदते,
‘द्वादशाहमुद्रिकाया उपेयुः’ इति । गवामयनमपि
अहःसंपातान्तरं, तस्मिन्नेव कार्ये फलसिद्धौ विधीयते ।
तस्य तत्कार्यापत्त्या द्वादशाहधर्मात् शक्नोति, न चोदनेन ।
द्रव्यवत् । यथा द्रव्ये ग्रीही धर्मा भूताः, ते जलायाः ।
पथेषु नीयतेषु प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यन्ते, न चोदनेन,
तद्वत् ।

न चाध्वधर्मत्वात्, संपातस्य गुणत्वात् । १७ ॥

भाष्य—नेतयुक्तम् । कुतः ? अध्वधर्मत्वात् अपूर्व-
धर्मत्वादित्यर्थः । अपूर्वधर्मो द्वादशोपसत्त्वः, न संपात-
धर्मः । कस्मात् ? संपातस्य गुणत्वात् । अहानि अत्र
प्रधानानि, द्वादशाहेन इति द्वादशत्वं तेषां युक्तं, विरो-
धमन्वित्यर्थः । विरोधे एव कार्ये प्रतीयते, न विरोधे
यथा “राजपुरुष आनीयता” इत्युक्ते पुरुष आनीयते
न राजः । यथा च “मृष्टं मुह्यते देवदत्तः” इत्युक्ते
न दत्तः स्रोतो वा प्रतीयते । यदेव प्रधानं, तत् प्रतीयते ।
विमतः । अतः अहानि फलान्ति, न संपातः ।
फलवत्तत्वं धर्मोः । तस्मात् द्वादशोपसत्त्वः संपातधर्मः ।
एव चेत् न गवामयने कार्यापत्तिरिति धर्माः प्राप्यन्ते ।
अतः अपरिहायेऽप्यम् ।

अर्थोपचोद्रेण्येषु धर्मलाभः स्यात् । १८ ॥

भाष्य—यच्चोक्तं इत्यपि दिति, युक्तं द्रव्येषु । तत्र
हि ग्रीहीसार्यापत्त्या नीयताः कार्यापत्तिः तदर्थान्
लभन्ते । इह पुनः द्वादशोपसत्त्वं नैव संपातधर्मः इत्य-
पदिष्टो हेतुः । तस्मात् अट्टान्तो द्रव्यमिति ।

प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् । १९ ॥

भाष्य—आह, कथं तर्हि लिङ्गदर्शनम् ? अत्रो-
च्यते । गवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहः प्रायणीयोऽपि-
रान । मध्यं धर्मो द्वादशोपसत्त्वम् । तदुपादाने मुख्य-
स्यानुग्रहः । गृहपत्न्योपादाने जपस्याना ज्योतिष्मदीना
मुख्यस्य प्राप्तस्य अनुग्रहः अतिरुमिति विविक्तं कारणं
नास्ति । अतः तदनुग्रहार्थं द्वादशोपसत्त्वं भवति ।
तस्मात् मुख्यस्या प्रवृत्त्या निवृत्तस्य एतदर्थान्, न
चोदकप्राप्त्या । यस्मात् चोदने नामधेयात् अन्तः ।
यस्यपि च “विप्रतिपिद्धधर्माणां समराये भूयसा स्यात्
उपसत्त्वम्” (१९।१।१९) “मुख्यं वा पूर्वचोदना-
लोकम्” इति (१९।१।२३) ।

दुपू—‘गवामयने द्वादशाहिकं’ इत्येवमिति, ‘मुख्यं वा
पूर्वचोदनात् लोकम्’ इत्येवमन्तः अनुक्ते भाष्यः ।
(भाष्य) । प्रायणीयस्य चोदने गौरीकत्वात् नातिदेशकः
(इत्युक्तं अ१।२।१) । तस्मात् कुतोऽपि द्वादशोपसत्त्वा-
प्राप्तिः । अतः प्रायणीयाविरागे (द्वादशाहगवामयनयोः)
उभयोरपि व्योतिर्निर्व्यन्तः (व्योतिर्लोमिको विध्यन्ते,) ।
‘भूयसा स्यात् उपसत्त्वम्’ इति नेदः पूर्ववत्सम्यक् । किं
तर्हि ? यत्र नूतना अलाना च चर्माविवेधः, तत्र भूयोऽ-
नुग्रहः । यत्र तुल्यसम्यक्, तत्र “मुख्यं वा पूर्वचोदना-
लोकम्” इति । नहि न्यूनमध्यं मुख्यत्वेन कारणेन
भूयासि समये नापिनुम् । तस्मादन्यथा यज्जने । भूयसा-
मत्र द्वादशाहिको विध्यन्ते (प्राप्नोति) । अन्याना-
मैकहिकः । तत्र भूयसा रक्षतनुग्रहः इति अधिकप्रवृत्त्या
(नियतस्य द्वादशाहिकोपसत्त्वस्य) निन्दनं सिद्धम् ।

विहारदर्शने विविष्टस्यानारम्यवादानां प्रवृत्त्य-
वैतान् । २० ॥

भाष्य—अथ यत् द्वितीयं निन्दनं दूषणं, एव-
मन्यो विहारदर्शनम् । तत्रोच्यते । अनारम्यं यथा-

ऽयं । पूर्वोक्तसादृश्यं च अप्राकृतत्वेन, प्राकृताङ्गमुद्दिश्य विहितत्वेन वा । तेन द्येने ये अपूर्वा धर्माः कण्टक-वितोदनादयः ते इहापि अतिदिश्यन्ते, ये वा द्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहिताः लोहितोष्णीपादयः, त एव अतिदिश्यन्ते ।

यत्तु अस्मिन् पक्षे नैतेषामेव नियमः इति तद्व-रसोक्तं, तत् अचान्तरसादृश्यत्वागे प्रमाणाभावात् उ-पेक्षितम् । अस्मिन् पक्षे इयुयागोद्देशेन अनेक्यदाय-विधानयोगात् पदद्वयेन लक्षणाया द्येनीयप्राकृताङ्गसन्धि-विकारनामस्य इत्युद्देशेन विधानम् ।

यद्वा इतरपदे सनिहितत्वस्यागे प्रमाणाभावात्, प्राकृताङ्गानामपि च उद्देश्यत्वात् पूर्वोक्तत्वात्, पूर्वोक्त-प्राकृताङ्गमित्तत्वात् प्राकृताङ्गानुरागमेव इतरपदेन प्र-क्षेपम् । तेषामतिदेशेन सनिहितत्वात् तादृशप्राकृताङ्गो-द्देशेनैव च द्येनसादृश्यविधिः । सादृश्यं च अस्मिन् पक्षे द्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिधर्मसमानधर्मपरम् । त च धर्मः द्येनप्राकृताङ्गानुवादेन विहितो विनाशो लोहितोष्णी-पादिः । अत एव सादृश्यं न द्येननिरूपितं, अपि तु द्येनीयप्राकृताङ्गनिरूपितमेव । उपमानाऽऽच्छेदकस-न्धेन द्येनवृत्तिधर्मस्य लोहितोष्णीपादेः तेनैव सन्धेन प्राकृताङ्गेषु अभावात् उपादानतऽवच्छेदकमन्धेन उपमेयवृत्तित्वे एव उपमानिकत्वात् । अत एव अस्मिन् पक्षे द्येनपदं द्येनीयप्राकृताङ्गरम् । ततश्च कृत्वा, तादृशधर्मा एव इत्युपसंख्यानभूततादृशप्राकृ-ताङ्गोद्देशेन निर्णीयते । अत एव नियेषामभ्यान्तरोधेन द्येने यो निराशो यथाङ्गताङ्गे विहितः, तत्प्राकृताङ्गे एव सोऽन विधीयते । इतरथा अप्राकृतार्थसंख्याऽऽपत्तेः । अत अस्मिन् पक्षे विधितव्यत्वा इत्युपसंख्येनैव तादृशस्येनीयपरिवादिभिः । न चैव अस्मादिदेशस्य कल्पितचामायात् आनुमानिकरचनातिदेशापेक्षया प्रा-त्येऽपि द्येनेन समान इति पदद्वये तादृशविशाल-त्वायाश्च आत्यन्तर्यत्वात् नामातिदेशापेक्षया प्रात्ये माना भावः, नामातिदेशस्य अपि द्येनपदेन अनभिहितनामेव धर्माणां लक्षणा, धर्मानिदिशे तु समानपदेन उपादानमेव तादृशधर्माणां विधेयताऽवच्छेदकीभूतद्येनीयप्राकृताङ्ग-

वृत्तिकारत्वाच्चिद्वत्त्वविद्यमर्थे लक्षणा इति तस्य तद-पेक्षया प्राक्तन्यात् ।

न्यायविन्दुः— इत्युपसंख्ये एकस्मिन् "समानमितर-च्छेदेन" इति श्रुतम् । तत्र ज्योतिषोपमधर्माणामति-देशात् द्येने इव इहापि प्राप्ते. अनुवादोऽयम् । इति प्राप्ते, इतरपदस्य सनिहितत्वस्य परत्वात् ज्योतिषोप-माना संनिहितत्वेऽपि पूर्वोक्तप्राकृताङ्गादस्यात् तत्सा-दृश्यं च लोहितोष्णीपादेः द्येनवैरोपि नस्य अनभिहित-त्वेऽपि वचनायैव नस्य सादृश्यमाननिरपेक्षेण द्येनवैरो-पि नस्य विधिः । यद्वा इतरसन्धेन अतिदेशात्समुद्दिश्य तस्य लोहितोष्णीपादिविकारः द्येनादतिदिश्यते । सोऽयं प्रत्यक्षरचनानिदिशः इति सिद्धान्तः ।

सण्डन— "इयं द्येनसमी निधिः ।"

शंकर— "वचनाच्चानिदेशतम् ।"

तु अतिदेशः उक्तिवादिषु अन्यतयागो-सौमिकधर्माणाम् ॥

अव्यक्तसु ॥ सोमस्य । ८।१।९।१६ ॥

भाष्ये—इह श्रूयते 'अभिजिता यजेत' 'विश्व-विता यजेत' इति । एतस्मात्तथा यज्ञतयः । तेषु रिप्यन्तचिन्ता किं एषु सौमिको रिप्यन्तः, उत दार्श-णीयमासिकः इति । अभिज्ञेतात् अनियमे प्राप्ते वक्ष्यते । अव्यक्तानु तु सोमस्य । का अव्यक्ताः इत्येवमेव-मात्रः । इत्येवमेव हि वागोऽभिप्यग्यते । एताश्च अव्य-क्ताश्चोदनाः 'अभिजिता यजेत' इति । एतासु अव्य-क्तानु सौमिको रिप्यन्तः स्यात् । कुतः । अनन्तरात्मा-न्यात् । सौमिकोऽपि अव्यक्तचोदना 'ज्योतिषोमेन यजेत' इति । ननु 'सोमेन यजेत' इत्येव व्यक्तचोदना । तथापि देवतया अप्राकृतं अव्यक्तता । तथा च 'द्येनेन यजेत' इति अव्यक्तचोदिते दीक्षणीयार्थेन सोमाग्रानि दर्शयति 'दीक्षणीयायां द्वादशमान दिश्य दग्धिना, चतुर्विंशतिमान प्रायणीयायां' इति । तस्मात् तानु सौमिको रिप्यन्तः ।

शा—'विश्वविता यजेत' इत्यादिषु एतारेषु द्वादशारे च किं दार्शणीयमासिको रिप्यन्तः, उत सौमिकः इति संशये निरोधमात्रात् अनियमे प्राप्ते

आहुः कुर्वीत्, यदेते ब्राह्मणन्तः नव पञ्चन आह-
म्यन्ते नायिनं ब्राह्मण्यमतिरिच्यते, न वनीय आहुः
कुर्वीत' इति । गगामन्ते हि सपूर्णाददशिन्या इति-
द्वारमात्रतौ द्विपञ्चाशदधिकशतस्य अहानि पूर्यन्ते, अव-
शिष्टानि नष्ट, तत्र पुनरेवादशिनीकरणे अतिरिक्तः समासो
वा अपचयेत् । अतो ब्राह्मणस्ता तेषु विधानम् । तत्
यदि चोदनादिज्ञानिदेसेन ज्योतिषादिसुत्यास्त्वपि विहारः
प्राप्यते, तत्र एव तस्मिन्नुपपद्यते । यदि तु नामातिदेश-
प्रारम्भः, तदा तद्वलेन ज्योतिषादिमुत्थासु संपूर्णाया एका-
दशिन्या एव प्रभतेः विहारदर्शनानुपपत्तिः । इति चैव,
एकादशिनीविहारस्य अनारम्भान्मातस्य भगवन्मने औप-
देशित्वेन तद्वदे नामातिदेशबाधात् । तथाहि, 'यथा हि
प्रभवः पशवः स्तुः तानेतान् अनुचीनान्मन्त्रभेदेन, आग्नेयमेव
प्रथमेऽस्यान्त्रभेदेन, स्वास्तुतौ मेरी द्वितीये, चौम्य
चतुर्तुतीये, वास्तुतुततः, अथ पुनर्ज्योतिरादीना पर्या-
यतेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि' इत्यादि अनारम्भाधीतस्य
एकादशिनीविहारस्य प्रभृती ज्योतिष्टोमे, द्वादशाहे वा
ज्योतिषादः समूहाभावेन निषेधानुपपत्तेः तृतीयप्रहृतौ
गगामने निषेधः । अन्तत एकादसेऽहनि । अतश्च
औपदेशिकानां नामातिदेशः तदो एव बाधेत इत्युप-
पन्नं सिद्धम् । ७।४।२.

न्यायविन्दुः—भगवन्मने ज्योतिः गौः इत्यादिसहस्र-
पाणेषु 'गणेषु द्वादशाहस्य' इति द्वादशाहेनिकर्तव्यत्वात्,
नाम्ना ज्योतिषादेकाहगता च अविरोधे क्रियते ।
विरोधे तु आनुमानिकातिदेशो वग्नम्, प्रयोगवाक्य-
गतत्वात् । तेन हि कर्मवक्रमादितिसर्गव्यताऽऽकाङ्क्षा,
न च तत्र नाम भूयते । इति प्रप्ते, नाम्ना भव्यत्वात्
न तद्विरोधेऽनुमानम् । प्रयोगवाक्यं च उपनिषद्वक्त्या-
लोचनेनैव प्रवर्तते, इति तद्वतनाम्ना उपस्थितेति कर्तव्यतेः
वग्नती इति सिद्ध्यति ।

मण्डन—'उपेयसाधनेनाम् ।' सन्ते ये एकादशः,
तेषामत्र मण्डनम् ।

शंकर—'चोदनाद् वग्नप्राम ।'

॥ अतिदेशः चित्रेष्टौ मधूदकयोः सपांशुयान-
धर्मणाम् ॥

मधूदके द्रवसामान्यात् पयोविहारः स्यात् ।
८।१।१।१।४० ॥

भाष्यं—चित्रायाविष्टौ भूयते 'दधि मधु कृतं पयो
धाना उदकं तण्डुला. तत् ससृष्टं प्राजापत्यं भवति'
इति । तत्र मधूदके पयोविहारः स्यात् । कुतः ? द्रव-
सामान्यात् । द्रवे च मधूदके, पयोऽपि द्रवम् ।

टिप्—प्रथमपादान्ते । ('तत् ससृष्टं' इत्यत्र—)
तद्विहितं सर्वनाम्ना एव्यवचनान्तेन यत् परामृश्यते तत्
देवतासंज्ञितम् । न च तेन धानादीनि परामृश्यन्ते ।
यदि हि पण्डितैरेव तर्जनीति बहुवचनं स्यात् । यत्र
तच्च इति वीच्यानिर्देशः (स्यात्) । तस्मात् धानादीनां
परामर्शः । यदि चैतानि पण्डितैः (तच्छब्देन) देव-
तायां सक्त्वेरेत् (तत्) । प्राजापत्यानि इति बहुवचनं
ममविष्यत् । अतः सर्वनाम्ना एव्यवचनान्तेन ससृष्टं
इति परामृश्य (तस्य) देवतासंज्ञितम् । (नियते । एव
चैते याम् । पञ्चान्तरमाह—) तत्र (केचित्) एवं
वर्णयन्ति । 'सर्वनाम निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्दिष्टकम्' ।
इत्यर्थः च निर्दिष्टानि, न संसर्गः । (तस्मात् इत्यागा
परामर्शः) । तर्हि बहुवचनभाजनः कथं ? (उत्तरम्—)
प्रातिपदिकविरोधात् अविवक्षितं वाच्यम् । अस्मात् शुभ-
त्वात् (शुभवचनं इति त्वर्थः) । सर्वनाम—) पद्यं पण-
्डितानि तदपि लिङ्गं सख्या (च) भजते । (तर्हि
बहुवचनं स्यात्, तथाह—) तथा चैकैकस्य (धानादि-
द्रवस्य) परामर्शात् एकरचनमविष्यत् । (ननु तर्हि
वीच्या स्यात्, अत्र आह—) अतस्मात्पि वीच्याया
वीच्यासर्वे वर्तते (सर्वनामपदान्दः) । एव (च कति)
ससृष्टमिति ध्वजप्रदानं भवति भवति । (यत् प्राजापत्य-
शब्दो बहुवचनात् । न्यायिनि, तथाह—) प्राजापत्यमिति
एकदेवतामिष्यदेकरचनम् । (एकरचनान्त् ससृष्टं
एकीभूतं प्रतीयते इति तद्विधानपदेनैव भवति इति ।
तस्मात् बह्वचनं यथाः । इति पुनः
प्रथमपञ्चादिनः आहुः) इत्यत्र (दर्शनं) अरो-
पनम् । यदि संनिहितस्य निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्दिष्टकं

विकारत्वम् । सुयाकात्वं च 'प्रतुपशरः ऐकादशिनश्च विकल्पन्ते' इति विकल्पविधानात् व्यवगम्यते । सवनीये 'त्रिष्टुता यूपं परिधीय' इत्येका रक्षता, देशविकारत्वाच्चापरा इति द्वैरक्षान्यम् । ह्यपि 'द्वेदे रक्षते यूपमृच्छतः' इति द्वैरक्षयद्वयोनात् सवनीयविध्यन्तः । ततश्च 'आग्नीषीये सवनीयस्यान्पानि यद्धति' इत्यादिधर्मप्राप्तिः ।

धि— 'स्यादेकादशिनो दैशात् तौत्वया, ऽऽयोऽस्तु पूर्वपत् ।, रक्षताद्वयतौत्वययितोपास्तित्वतोऽन्तिमः ॥'

आह— ऐकादशिनो तु सुयादिनित्यत्वस्य आधिक्यात् प्रचारविप्रकर्षादिरूपधर्माधिक्याच्च सवनीयप्रतु-विकारत्वम् । 'अभिष्टात् द्वेदे रक्षते आदाय द्वाभ्याम्भ्या रक्षानाम्यामैकैकं यूपं परिध्यपति' इत्येतदपि द्वैरक्षनिरूप-सवनीयधर्मापवादकमुपपद्यते । नहि अपं पिधिः, 'अभि-ष्टात् द्वेदे' इत्यस्य निवेद्यत्वात्, विध्यन्तरेकत्वाक्यत्वाद्वा लिङ्गत्वोपपत्तेः । (८।१।३ मध्यखं भित्ता यद्धीतमिदम्)

मण्डन— 'सौत्यस्य वैकादशिनोऽपु धर्माः ।'

शंकर— 'सौत्यादेकादशिन्या स्यात् ।' अतिदेशः ।

अतिदेशः ऐन्द्राग्रादिविकृती दार्शपौर्ण-मासिकधर्मोपानम् ॥

इष्टिपु दशपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् । ८।१।४।११ ॥

भाष्य— इष्टय उदाहरण 'ऐन्द्राग्रमेकादश-कपाल निर्वपेत् प्रजाकामः' इत्येवमाद्याः । तत्र सदैहः किं दार्शपौर्णमासिको वा सौमित्रो वा विध्यन्तः, उत दार्शपौर्णमासिक एवेति । किं प्रातः ? अग्नियमः । दश-पूर्णमासयोपि विध्यन्तोऽस्ति, सोमोऽग्निः । इमाश्च ऋषयो विध्यन्तपेशाः । एतेन च विध्यन्तेन भवितव्यमित्यु-क्तम् (८।१।४।११) । न च यद्यते अन्यतरानियमे विशेषः । तस्मादग्नियमः । एवं प्राप्ते उच्यते । इष्टिपु दशपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः । हेतुर्नोक्तः, प्रशत इति । कः पुनरसौ ? सोदनाया प्रवृत्तिलिङ्गसंयोगः । किं पुनस्तत् प्रवृत्तिलिङ्गं ? तद्विहिते देवतोदेवः, कपालवत्त्वात्, निर्व-पतिरादश्च 'ऐन्द्राग्रमेकादशकपाल निर्वपेत्' इति । इतरत्रापि तथैव 'ऐन्द्राग्रो द्वादशकपालः' इति । निर्वपति-

रपि 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति' इति । प्रवृत्तिलिङ्गेन च विध्यन्तविशेष उक्तः । 'यस्य लिङ्गाग्रं-सवोयाम्' (८।१।२।२) इति । तस्मात् दार्शपौर्ण-मासिकः तासु विध्यन्तः । तच्च दर्शयति 'प्रयागेप्रयागे कृष्णं जुहोति' इति । अलिङ्गास्यपि स्यालीपुलाक-वत् सिद्धिः ।

आ -- 'सौर्यं चरं निर्वपेत्' इत्यादिपु इष्टिपु निर्वपत्वादिसामान्येन दर्शपूर्णमासविध्यन्तोपस्थानात् तस्यातिदेशः । इयं च 'यस्य लिङ्ग' (८।१।२।२) इत्यस्य प्रपञ्चः, इति नस्तीत्यपूर्वपक्षे यतितव्यम् । एव-मुत्तरत्रापि सर्वत्र ।

सोम—प्रपञ्चादेव संगतिः ।

धि— 'ऐन्द्राग्रादी सौमिकः स्यादैष्टिको वा, द्वयो-रिह । सभवादैष्टिकोऽन्त्योऽन स्यात् कपालादि-लिङ्गवत् ॥'

आह—सौर्यादिपु इष्टिसामान्यातेषु इष्टिसामान्यातव-सामान्यात्, निर्वपतिशानुमदाकस्य दर्शत्वात्, तद्विहित-पदविहितदेवताकत्वाच्च दर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अत एव 'प्रयागेप्रयागे कृष्णं जुहोति' इति लिङ्गम् । (८।१।३ स्यम्)

मण्डन— 'दर्शोष्टिधर्मः सकलेष्टिगामी ।'

शंकर— 'दर्शोष्टिधर्मो मरुः ।' दर्शात् इष्टिपु अत्रैव अतिदेशः मतः ।

अतिदेशः ऐन्द्रे पुरोडाशो आग्नेयपुरोडाश-धर्मोपानम् ॥

विप्रतिपत्तौ हविषा निवस्येत, कर्मणस्तदुपाख्य-त्वात् । ८।१।१।३२ ॥

भाष्य— इदं श्रूयते 'ऐन्द्रमेकादशकपाल निर्वपेत्' इति । तथा 'आग्नेय पक्' इति । तत्र सदैहः किं देव-तत्त्वसामान्यात् ऐन्द्रपुरोडाशो सानाम्यस्य विध्यन्तः, आग्नेये च पक्वि औपचस्य, देवतासामान्यं चरन्तः, अथ हविःसामान्यात् उत्तरत्र सानाम्यस्य, पूर्वाञ्च औपचस्य, हविःसामान्यं कवीयः इति । किं प्रातः ? उच्यते । देवतासामान्यं कवीय इति । जुतः ? मुख्यत्वात् । मुख्यनिमित्तता देवता ऐन्द्र, आग्नेय

उद्देशे । अतो द्रव्यं यागे प्रत्याप्तम् । यद्यपि च देव-
ताप्रसादस्यैव अयंवादवशात् यागस्य फलसाधनत्वे द्वारत्वं
कल्प्यते , तथापि देवतायाः शब्दशेषे याग प्रति द्रव्य
प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात् । प्रस्तुत द्रव्यस्यैव पार्थि-
कान्त्ये विशेषत्वेन प्राधान्यापगतौ न देवतासामान्यस्य
बलवत्त्वादाह । यस्तुतस्तु ' न देवताप्रसादस्य द्वारत्वं '
इति जैमिनिमतं वक्ष्यते एव (१।१।४।६-१०) ।
अतः अन्तरङ्गव्यवसादेव द्रव्यसादृश्यस्य बलवत्त्वम् ।
एवं धर्मानुग्रहोऽपि आज्ञस्येन सगच्छते । इतरथा
पुरोडाशो शास्त्राच्छेदनादीना बाधपत्तेः । एवमन्यनापि
अन्तरङ्गत्वादिना सर्वत्र सादृश्ययोः कलाबल इष्टव्यम् ।
यन तु न्यायेन अन्यादृशं बलमल, कल्पसूत्रवाचि-
काकाराद्य अन्त्यादृशाः, तत्र तन्मूलभूतभूतिरूपय-
नानिदेशेन न्यायकल्यातिदेशस्य बाधः इत्येवं इष्टव्यम् ।
अत एव ' सौम्यशब्दः ' इत्यादौ शब्दार्थगतसमानक-
रूपसादृश्यस्य निवृत्तैकदेवताकृत्यरूपसादृश्यापेक्षया अन्त-
रङ्गत्वेऽपि न अग्नीषोमीयविकारत्वं, अपि तु आगोपविका-
रत्वमेव । एवं ' आग्नेयमेकादशकण्ठल ' इत्यादौ देव-
तासामान्यस्य कपालशक्यासादृश्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि
नाग्नेयविकारत्वं, अपि तु अग्नीषोमीयविकारत्वमेव ।
के चिन्तु एतादृशविषये कपालैकादशत्वादीना द्रव्यनिष्ठ
साधनताऽवच्छेदकरोटिप्रविष्टत्वात् द्रव्यसादृश्यफल-
मेव इति अग्नीषोमीयविकारत्व समर्थयन्ते । ८।१।८.

न्यायविन्दुः—ऐन्द्रेपुरोडाशे आग्नेये च पयसि
मुख्यरप्राधान्याभ्यां देवतासादृश्यात् सान्त्वय्यस्य औप-
पक्ष्यं चातिदेशः । इति प्राप्ते, सत्यमानत्वेन हविषः
कर्मप्रत्यासत्तेः तत्सादृश्यादेवातिदेशः । देवता तु प्राति-
पदिकार्यतया मुख्याऽपि बहिर्दृश्यम् । प्राधान्यं तु नास्त्येव
यागगुणत्वात्, औपपे सान्त्वय्यधर्माणां सान्त्वय्ये औपध-
धर्माणामधमवाच्य । अतो हविषाभ्यं बलवत् इति
सिद्धान्तः ।

मण्डन—' भवेद्वह्नीयो हविषः सहकत्वम् । '

शंकर—' देवतातो बलि हविः । ' १८.

अतिदेशः कृष्णलचरो आग्नेयधर्माणाम् ॥

हिरण्यमान्यधर्मं तेजस्त्वात् । ८।१।१८।३५ ॥

भाष्यं—' प्राजापत्यं वृते चरं निर्वपेत् शतकृष्ण-
लमायुष्कामः ' इति श्रूयते । तत् हिरण्यं आन्यधर्मं
स्यात् उपाधुयानविध्यन्तस्तत्र भवेत् । कुतः ? तेजस्त्व-
सामान्यात् । तेजस्त्वं सामान्यम् । हिरण्यमप्यमना तेजः,
आन्यमपि गवा, शर इत्यर्थः । अथवा हिरण्यमपि
तेजस्वितादुज्ज्वलं, आन्यमपि रिनगन्त्वादुज्ज्वलमेव ।
तस्मात् सामान्यात् उपाधुयानधर्मा शतकृष्णलक्षः ।

धर्मानुग्रहाच्च । ३६ ॥

भाष्यं—हिरण्ये च बहव आन्यधर्मा अनुग्रह्यन्ते
अयेक्षणादयः । औपधधर्मास्तु हीयेरन् अवहन्त्यादयः ।
तस्मादपि आन्यधर्माः ।

औपधं वा विशदस्त्वात् । ३७ ॥

भाष्यं—अथवा औपधस्य हिरण्ये विध्यन्तः ।
कुतः ? विशदत्वात् । हिरण्यमपि विशद, औपधमपि
विशदम् । कः पुननयोः सामान्ययोर्विशेषः ? न यत्
कश्चित् । किन्तु विशदत्वस्य कारणद्वयं (विशदत्व चकत्व
चेति) लघोऽलक्षम् । तेजस्वितायाः तज्जमानुग्रह एकः ।

चरुशब्दाच्च । ३८ ॥

भाष्यं—चरुशब्दश्चान भवति ' प्राजापत्यं चरु '
इति । चरुशब्दश्च औपधस्य वक्ता । तत् ब्रह्मदोष-
धस्य लिङ्गम् ।

तस्मिंश्च अथगभ्रुतेः । ३९ ॥

भाष्यं—तस्मिंश्चान्ये अथग श्रूयते ' वृते अ-
यति ' इति । किमतः ? अत एतद्वचति, औपधविध्य-
न्तेन अथग प्राप्यते, तत्र चरुलभ्यस्य विधायिष्यते ।
आगवविध्यन्ते तु अथगमात्रं च विधीयेयाताम् ।
तथा जाक्य भियेत ।

' तस्मिंश्च अथगभ्रुतेः ' इत्येतत्स्वापरा व्याख्या ।
आह, साक्षादेव आन्यं श्रूयते, तस्मात् तस्य विध्यन्त
इति । तत्र उत्तरमिदं तस्मिंश्च अथगभ्रुतेः (इति)
दार्ढ्यपूर्णालोकं अथग तस्मिंश्चान्ये श्रूयते । गुणगवं
तत् सामान्यं, हविर्गतं तु वैशद्यं चरुशब्दश्च । तस्मात्
बलवती ।

च पूर्वस्य उच्यते प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः ? निनायित्व-
रामान्यात् । सादृश्या सादृश्यमान्यात्, सादृश्याणां
सादृश्यमान्यात् । एवं सर्वत्र । पूर्वस्मिन् सादृश्ये
सदृश दक्षिण आम्नाय उत्तरस्मिन् दर्शयति । यावदस्य
सादृश्य उच्यते गौः समाहिता भवति, तावदस्माद्वेनात्
अतो लोकः । इति । तथा पूर्वस्मिन् सादृश्ये 'साण्डसि-
सनम्' सोमऋयः स्पर्धमाना । इत्याम्नाय उत्तर-
स्मिन् तत्रैव दर्शयति 'स्त्री गौः सोमऋयः, व्यावृत्ता
क्षेत्रा स्पर्धिता । इति । तस्मात् पूर्वत्र उच्यते यथाः ।
सोम—पूर्वयन् विरोधनियामनामायात्
त्वेन सोमिक्विप्यन्त एव इति उच्यते. संगतिः ।
वि—'सायस्के सोमिनः पूर्वपर्वो वा, इत्यक-
भाषत । सोमिनः स्या, देवनामैव सपराज्यतोऽन्तिमः ॥'

माह—ये तु सादृशाः सायस्काः इत्येव एकस्य-
योगिनो यागाः, ते सघातकृत्विषययोगात् निनायिन
उच्यन्ते । तेषां य एव एको धर्मवान्, तस्य अधर्मेषु
प्रवृत्तिः, एकस्ययोगिणोऽप्यस्यात् । न नाना नाम्नैव अति-
देशः, सर्वेषां मुख्यत्वेन तदसम्भवात् । एवम् मुख्यस्य
हि नाम्नः अपरत्र योगत्वे नामातिदेशः, न तु सर्वत्र
प्रवृत्तिर्निमित्तत्वेन मुख्यत्वेऽपि । न चैव प्रायणीयस्येऽपि
एकस्ययोगात् अतिदेशापत्तिः, तस्य प्रायस्यसिद्धयर्थत्वेन
प्रादुर्भासिद्वितीयाधर्ममर्दान्ते चानतिदेशकत्वात् । अत
एव प्रयोजनान्तरहितः एव एकस्ययोगः अति-
देशात्पक्षः । अतः च य एव धर्मवान्, तस्य अधर्मेषु
प्रवृत्तिः । य पूर्वो वा उत्तरो वा बुक्तिसाम्यात् । प्रायशः
पूर्वं एव तादृश इति सूत्रादौ सगोचिः । अत एव पूर्व-
पूर्वस्य क्विचिद्विचिदधिकपर्यायत्वे उत्तरोत्तरेषु प्रवृत्तिः ।
अत एव पूर्वस्मिन् सादृश्ये सदृशं दक्षिण । समाहिता
उत्तरस्मिन् । यावदस्य सदृश्य उच्यते गौः समाहिता
भवति, तावदस्माद्वेनादौ लोकः । इति सदृश दक्षिणा
दर्शयति । सायस्के च पूर्वस्मिन् साण्ड सोमऋयः
विषय उत्तरस्मिन् तज्जाली । स्त्री गौः सोमऋयः,
व्यावृत्ता क्षेत्रा स्पर्धिता । इत्यनेन द्वयोः विधान स्पर्धिता-
व्यावृत्त्यनुवादः । उच्यते । ८११।३।१-१९. (अस्य
एकदेशो गृहीतोऽयं)

न्यायविन्दुः—सादृशाः सायस्काः इत्येव नाम्ना
सुप्रसिद्धाः पञ्चदशरात्रे विहिता यागा निनायिनः ।
तेषु एकसमूहः कतिपय एव नाम्नं च अन्तराष्ट्रमन्त्रि-
इति पूर्वस्य उच्यते विषयः, न तु सोमस्येति ।
मण्डन—'निनायिनां पूर्ववदुच्यते ।'
शंकर—'निनायिनां परेषु स. ।' विषयः ।

१३.

अतिदेशः पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने
च सत्रात्मकद्वादशरात्रहर्षमाणाम् ॥
अन्यत्रतोऽतिरात्रत्वात् पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं
कुण्डपायिनामयनस्य च, तद्भूतेन हीनत्वरस्य
दर्शनात् । ८११।६।१९ ॥

भाष्यं—पञ्चदशरात्रं कुण्डपायिनामयनं च उभाव-
प्यहीनौ । कस्मात् ? अन्यत्रतोऽतिरात्रत्वात् । उभा-
चपि एतौ अन्यत्रतोऽतिरात्रौ, तेन अहीनौ इति ।
पञ्चदशरात्रस्याहर्षमाणाम् । 'निदमिदुदमिदोऽपि', निरायः, दश-
रात्रः, उदयनीचोऽतिरात्रः । इति । कुण्डपायिनामयनमपि
'प्रायस्यसिद्धौ भूते' इत्याख्य याग्य 'दशरात्रः,
महाव्रत, उदयनीचोऽतिरात्रः' इति । यस्यान्यत्रतोऽ-
तिरात्रः सोऽहीनः । कथं ज्ञायते ? 'तद्भूतेन अहीनत्वं
दर्शनात्' । तद्भूतेन अन्यत्रतोऽतिरात्रभूतेन अहीनत्वं
भूयते 'यदन्यत्रतोऽतिरात्रत्वेनाहीनः' इति ।

द्वय—द्वितीये अल्प (अधिकरात्र व्याख्याते) ।
यत्र अतिरात्रोऽन्ते (हरयते) सोऽहीनः । (यथा
द्विरागः) अतः च (पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने च)
अतिरात्रोऽन्ते (हरयते, नाही) । तस्मात् तत्त्वम् (अती-
नत्वम्) । एव चेत् अहीनविषयतोऽयम् ।

अहीनवचनार्थः ३० ॥

भाष्यं—अहीन इति वाय पञ्चदशरात्र. प्रायसमुक्तः ।
'यदन्यत्रतोऽतिरात्रत्वेनाहीनः' इति । सत्ताप्यहीन
इति ।

सत्रे योपायिचोदनात् । ३१ ॥

भाष्यं—सत्रे वेदे, नाहीनौ । कुतः ? उदयिचोद-
नात् । ये एव भूतिकार्यमिच्छन्ते एते पञ्चदशरात्र-
मुपेतुः । कुण्डपायिनामयनेऽपि भूतिकार्यं उपेतुः ।

एकाहवत् । यथा तस्मिन्नेव ज्योतिषि एकाहे ज्योतिः-
शब्दः अधिरागमात् भवति, सन्तु ज्योतिष्टोमिकेषु
ज्योतिष्टोमे अभावात् अधिकधर्माणोऽयं शब्दः । न
च अधिरागाद् द्वादशाहिकैर्विरोधोऽस्ति । तस्मात् द्वाद-
शाहिक धर्मजातं विरुद्धं कर्तव्यं इति ।

‘अधिकरागमात् तदाख्यं स्यात् एकाहवत्’ इत्ये-
तस्य अपरा व्याख्या । ये द्वादशाहे अधिका एकाहे-
केन्यः के चिन् धर्मो उच्यन्ते ‘अभिप्रायः अन्यहं
भवति’ ‘गौरिजीतं अन्यहं भवति’ इति, तेषां अधि-
कानां आगमात् तदाख्यं स्यात् एतत् द्वादशाहिकं
शब्दः ज्योतिराख्यं आयुराख्यं वा । कथं ? एकाहवत् ।
यथा तस्मिन्नेव एकाहे अर्धं ज्योतिरादिशब्दः ज्योति-
ष्टोमिकेष्वोऽपिषेपु वैशेषिकेषु धर्मेषु आगतेषु भवति,
एवमिहापि अधिकरागमात्तस्मात् गौणो भविष्यति ।
यथा पादहिवाणा दृष्टान्ता भावात् एकाहः विधजित्
पदहः इत्युक्तं ‘एतेकाहं पदहं इत्याचक्षते’ इति ।
एवमिहापि । गौणत्वेन प्रायशः । तस्मात् नास्ति नाम-
धेयात् धर्मप्राप्तिरिति ।

दुः—चौदकनामधेययोः बलानलं चिन्मते । तत्र
चौदको जलयात् नामधेयात् । कुतः ? फले विधीयमाने
इतिकर्तृयतामाकाङ्क्षति । गणश्च फले विधीयते । (अतो)
गणत्वसामान्यात् द्वादशाहिको विध्यन्तः । अथवा चौदक-
प्राप्त्यो यत् अधिकं ज्योतिष्टोमादधर्मजातं (स्तोत्रश्रद्धादि)
आम्नायते, तदपेक्ष्य गौः आयुः इत्येवमाद्याः (सहाः)
प्रवृत्ताः । इहापि नामधेय धूयमाणं तान् विधिषाण्
धर्मान् अतिदिशति । अथवा तत्र (सुखे ज्योतिरुदौ)
अधिकधर्मागमात् नामधेयं प्रवृत्तम् । इहापि (गवामयने)
अधिकरागमेनैव नामधेयं भविष्यति । अस्मिन् पक्षे
नामधेयं नातिदेशकम् ।

लिङ्गात् । १४ ॥

भाष्यं— लिङ्गाच्च एतज्जायते यथा द्वादशाहिकं
कर्तव्यमिति । किं लिङ्गं भवति ? ‘द्राम्या लोमं अययति,
द्राम्यां स्वच, द्राम्यामखकु, द्राम्यां गतम्’ (द्राम्या-
मस्ति, द्राम्या मयानं) इत्येवं षट् दिक्च
अनुक्रम्य आह ‘यद् द्वादशोत्पन्नो भवति आत्मा-

नमेतन्निरवदधते’ इति द्वादशाहिकं धर्मं द्वादशोत्पन्नं
दर्शयति, तदुपपद्यते यदि द्वादशाहिकं धर्मजातं विरोध
कर्तुं नम् । इतरथा च ऐकाहिकं व्युत्पत्त्यं स्यात् ।
तस्मात् पश्यामो द्वादशाहिकं कर्तव्यं इति । तथा इदम-
परं लिङ्गम् । ‘यस्यातिरिक्तमेवादशित्यामालभेत्
अग्निं भ्रातृव्यमतिरिच्येत । अयं यत् द्वौदौ पशू सम-
स्येयुः, कनीय आयुः कुर्वीत । यत्रैते ब्राह्मणान्तः
पण्य आलभ्यन्ते नाग्निं भ्रातृव्यमतिरिच्येत, न कनीय
आयुः कुर्वते’ इति एकादशित्या मिहार् द्वादशाहिकं
धर्मं दर्शयति । कथं ? विहारो सति अतिरिक्तः पशूना
आपणते । अतिरिक्तगवाश्च द्वयोर्द्वौः समातः । एका-
हचर्मप्राप्तौ विहारो न स्यात् । तत्र एतद्वर्जनं न युज्यते ।
तस्मात् द्वादशाहिकं कार्यम् ।

न वा कृत्यमिधानाद् अधिकानामशब्दस्यम् । १५ ॥

भाष्यं— न वा द्वादशाहिकं कार्यं, किं तर्हि ? ऐका-
हिकम् । किं कारणं ? चौदकेन द्वादशाहिकं प्राप्नोति,
नामधेयेन एकाहिकं, नामधेयं च चौदकात् बलीयः ।
कृतः ? प्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षं नामधेयं, चौदकं तु
आनुमानिकम् । ननु विध्यन्तोऽपि प्रत्यक्षः । सत्यं,
प्रवृत्तौ प्रत्यक्षो विध्यन्तः, विवृत्तौ तु आनुमानिकः ।
नामधेयं पुनः विवृत्तौ अपि प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षं च अनु-
मानात् बलीयः । तस्मात् ऐकाहिकं कार्यम् । ननु अधि-
कार्यं नामधेयं इत्युक्तम् । अशोच्यते । अधिकानां अशब्द-
त्वम् । अधिरागाद् द्वादशो नास्ति । इमे ज्योतिरुदयः
शब्दाः कर्मनामधेयानि इत्युक्तं ‘अपिवा नामधेयं स्याद्
यदुत्पत्तायपूर्वमविधायनत्वात्’ इति (११।१।२) । यत्
‘अधिकरागमात् तदाख्यं स्यात्’ (१३ द्) इति,
तत्र नूनम् । यत्रनात् अधिकरागमः, न नामधेयेन । यत्
तेषु अश्वसु द्वादश्यामाणात् इति, तैते यदा चित् आयुषा-
दिषु न सन्ति । कथं ? तेषामगारे द्वादश्या-
मावो दृष्टः । यत् ज्योतिष्टोमे नास्ति ज्योतिरादिः शब्द
इति, कर्मान्तरत्वात् ज्योतिष्टोमे आयुषादिः शब्दो
नास्ति, न धर्माभावात् । तस्मात् ऐकाहिकं विरुद्धं धर्म-
जातं कर्तव्यमिति ।

समानोऽयं 'ब्राह्मण' इति शब्दः विधीना अथवादाना च । यथा अर्थवादान् शङ्काति, एव विधीनसि । शङ्काति चेत्, तानसि अतिदिशति । यत्तु विधीना हविर्भिः सन्तो नास्तीति, विधेयविधायकसन्तो नास्ति, उपकारलक्षणः सन्तो भविष्यति । क उपकारः ? यदेया अन्नानि विदधति । अस्ति चेत् सन्धः, ब्राह्मणशब्द-श्रुत्या सर्वातिदेशो न्याय्य इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १९ ॥

भाष्य— लिङ्गं च विधीनामतिदेश दर्शयति । किं लिङ्गं ? वरुणप्रधासेषु श्रूयते, 'निशवाकृतयो हूयेरन्, चागिनो यजन्ति आहुतीना सप्तै निशत्वाय' इति । वरुणप्रधासेषु निशत आहुतीर्दर्शयति । यदि विधयो नातिदिरयेरन्, ता न स्युः । तस्मादतिदिरयन्ते ।

विहितान्मानाभेति चेत् । २० ॥

भाष्य— विहितान्मानात् इति यदुक्तं तस्य क परिहारः । इति आभाषात् सूत्रम् ।

नेतरार्थत्वात् । २१ ॥

भाष्य— अत्रोच्यते । विष्पतिदेशेऽपि सति, न अग्निमन्थनादीना आम्नान अनर्थकम् । इत्यस्य हविषोऽऽर्पेण भविष्यति, दक्षिणवैहारिकस्य आख्यायिकस्य । तस्मात् न एतत् शापकं विधीना अनतिदेशस्य भविष्यति ।

शा— 'पूर्वेषां ब्राह्मण यत्, तदुत्तरेष्वतिदिरयते । चोपते येन वाक्येन, तत् तेषां ब्राह्मणं मतम् ॥ यत्पुन्यं ह्ययतिभिर्हविषा न विधेयम् । तथाप्युक्तेन सन्ध-स्तस्यन्यद्भवोदनात् ॥' तस्मात् सर्वेषामतिदेशः ।

सौम— दूर्गाधिरुगे भावनया साक्षादपेक्षितधर्म-शोचरः अतिदेशो निरूपितः । इदानीं ततो जगत्तः धर्मेभोपक्रमादपि अतिदेशो निवार्यते इति समतिः । वैश्वदेवे पर्वणि 'आग्नेयमग्न्यायात् निर्वपति, सौम्यं च, सापित्रं द्वादशकपालं, सारस्वतं च, पीणं च, मारुतं सप्तकपालं, वैश्वदेवीमाशिक्षा, याराहुशिर्यजेक-कृतान्' इति अदो हरीषि आम्न्यायानि । तथा वरुणप्र-धासेषु । तेषामप्यानि पञ्च हवीषि आम्नान् तेषु 'एत-द्ब्राह्मणान्येन पञ्च हवीषि यद्-ब्राह्मणानि इत्यपि ।

इत्यनेन इत्यपि वैश्वदेविकानि यद्-ब्राह्मणानि, एतद्-ब्राह्मणान्येन वरुणप्रधासिकानि पञ्च हवीषि इति ब्राह्मण-मतिदिष्टम् । अर्थवादानामपि न साक्षात् विधायकत्वं, किन्तु विधेयकत्वतया । सा च अन्नविधीनामपि अवि-शिष्टा । सूत्रार्थस्तु— आग्नेयादीनि पञ्च हवीषि सर्वेषु पर्वण्यु सचरन्ति इति पञ्चसचयपि, तेषु अर्थवादातिदेशः हविर्विष्पन्तर्गततया हविः सन्निधानादिति ।

वि— 'वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमात्राः । सवादात्रविषयस्य वा, हविर्विष्पन्त्याद्भवेत् ॥ अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ, मैवमात्रविधेरपि । समानः सोऽन्योऽङ्गानां विधिरप्यतिदिरयताम् ॥'

भाट्ट— यद्युक्त्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आद्यानि पञ्च हवीषि सधर्मैकापि विधाय वरुणप्रधासेषु विहितानि । तेषां च विनियामनाविरेहेण अभ्यासात् क्रमान्तरत्वम् । वरुणप्रधासस्यहविः सन्निधौ च 'एतद्-ब्राह्मणान्येन पञ्च हवीषि, यद्ब्राह्मणानीत्यपि' इति श्रुतम् । इत्यपि वैश्वदेविकानि इत्यपि । अत्र च ब्राह्मणस्यैवातिदेशः । यद्यपि च अन्यत्र उपकारस्य तत्पुत्रभावेन पदार्थाना-मेवातिदेशः, न तु पदार्थानां भेदव्याख्याना, प्रयोजनभावात् । तथापि इह लक्षणायां प्रमाणभावात् शास्त्रस्यैवातिदेशः । न च शास्त्रातिदेशो तदोचितपदार्थानां भाट्टोपकारभावे उपकारान्तरकत्वात् ऊहाराणुपपत्तिः, शास्त्रस्यापि विजातीयोपकारत्वं कविजातीयमपवादमतिपादयतया निर-पितरूपस्येन अतिदेशात् उपकारान्तरकत्वात्ऽनुपपत्त्या ऊहनाधोपपत्तेः । यत्तु तस्य ब्राह्मणत्वेन अर्थविधायक-त्वस्य उक्तत्वात् व्यपत्त्या अपेक्षितत्वाच्च अत्रापि अर्थस्यैवातिदेशः । अत एव अतिदेशलक्षणायां नाद्य-ताम् । तदिह अर्थविधायकत्वस्यैव एतद्ब्राह्मणत्वेन उक्तत्वात् सर्वार्थवादकत्वेन विधायकत्वात् आगच्छाऽ-भावेन प्रयानातिदेशाभावेऽपि स्तुतिमान्स्यातिदेशः, न तु अङ्गानाम् । एतेषां स्वस्वद्विधिरितिपेक्षत्वेन हविर्वि-धिरेवमात्रात् । अत एव वरुणप्रधासेषु 'अग्निं कृषति' 'प्रदुष्टो भवति' इत्यादिशिवोऽपि उप-पद्यन्ते । अन्यथा अतिदेशादेव प्राप्तयेन वैषम्यवर्तेते । इति प्राप्ते, अन्नविधीनामपि एतद्विधिवन्त्यन्नविधायक-

दक्षिण्या विहारः शिष्टः । 'यथा हि प्रभवः पशवः स्युः । तानेव अन्वीनानहरह आळमेरन्, आग्नेयेव प्रभयेऽहनि आळमेरन्, सारस्वतीं मेयीं द्वितीये, सौम्यं वसुं तृतीये... वारुणमन्तः (एकदशेऽहनि) । अथ पुनः ज्योतिरादीना पर्यावर्तेषु आग्नेयमेव प्रभयेऽहन्वा-लमेरन्, सारस्वतीं मेयीं द्वितीये, सौम्यं वसुं तृतीये... वारुणमन्तः ' इति । तदनारम्यवादानां प्रहृष्यर्थत्वात् ज्योतिष्टोमं प्रविष्टं, तत्र अह्ना बहुल्यसाभावात् अम-भवात् अपरा प्रकृतिं द्वादशाह आगतम् । तत्रापि पुनः ज्योतिरादीना पर्यावर्तेषु इति एतन्न युज्यते, इति तृतीया प्रकृतिं गवामयनं (आगतम्) । एवं आगतस्य घट-दर्शनं इति ।

श्रा—चोदको वलीयान्, इति प्राप्ते अभिधी-यते । 'प्रत्यथ भूयते नाम चोदकस्मानुमानिकः । न प्रत्यथविचक्षाधमनुमानं प्रकृतिः । '

सोम—चोदकनामपेययोः अतिदेशाभावात्परिहृ-पणानन्तरं प्राप्तावसरतया तथोक्तान्नञ्च निवृत्ते इति सूत्रमिति । अत्र किं द्वादशाहिकाः कर्तव्याः, उत ऐका-हिकाः इति फलमनयः; किं चोदको वलीयान्, उत नामपेयं इति अधिकरणान्नक्षयश्च द्रष्टव्यः । तस्मात् विचोदः, नामपेयपुत्रेषु अहःसु अमिषदाः द्वयेऽपि कर्तव्याः, विचक्षाषु नामप्राप्तिताः । विचक्षा अपि अनुत्पाफारा ये सर्वेषामह्ना तन्नेगानुष्ठेया धर्माः, ते भूयोऽनुग्रहस्यामेव चोदकप्राप्ता एव नर्तव्याः, न नामप्राप्तिता इति । सूत्रार्थस्तु—अहर्गणे गवामयने द्वादशाहिकमेव धर्मशास्त्रं प्राप्पते, अहर्गणस्य द्वादशाहप्रकृ-तिकृतात् । ऐकाहिकज्योतिरादिनाम् तु ज्योतिष्टोमादधि-क्षान्ता धर्माणां सद्भावात् मुख्ये ज्योतिराद्यौ प्रवृत्त, इहापि द्वादशाहिका अप्रकिताः सन्ति, इत्येवाहवर्षिनाममहास्म-न्यादनुवादः, नातिदेशिकमिति ।

वि—' गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी । ऐकाहिकी वा, ऽनुमानादयो, ऽन्यो नामगणनात् ॥ '

भाट्ट—उदेव निरूपितः जिबिचोऽतिदेशः । तत्र प्रत्यक्षजननातिदेशस्य द्विविधादपि अनिदेवात् प्राक्कल पर्याणामुक्तानां वाक्यानिपर्यावेष्ट पूर्वमेव प्रगङ्गा-

दुपपादितम् । अतः तादृशविषये चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना । नाम्नस्तु यदि समानविपर्ययं, तदा प्रत्य-थवचनोपादितसिद्धसादृश्यमाक्षयैव नाम्नो गौगत्वापत्ते-नातिदेशाशङ्कम् । यदि तु भिन्नावयवत्वेन न सादृश्यप-त्तिः, तदा नाम्नोऽपि, अविच्छेदधर्मातिदेशकत्वम-वश्यम् । एवं नामातिदेशसत्त्वेऽपि समाने अवमाने वा विषये चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना, नाम्नः प्रत्यक्षत्वेन तेनैव इति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाघातेः । अत एव गवामयने 'ज्योतिर्गौरासुः' इत्येवमादिषु अहःसु एकाहकाण्डपठितज्योतिरादिपरिधानां नाम्ना प्राप्तिः, न तु गणत्वसादृश्यात् द्वादशाहपरिधानां । न च अहरन्त-यर्थे अनवयवकल्पेन गणत्वसादृश्यात् गवामयननिर्वादा-दशाहिनातिदेशो नैव तद्वर्गमतिरेव आशङ्क्यः, तत्तद-क्षयसिचकाक्षयेष्वेव भावनया इति नर्तन्यताऽऽकाङ्क्षाया गणान्तर्गतत्वसादृश्येन चातुर्मासान्तर्गततामेवाविवक्ष्य प्रत्ये-कमेव अतिवेशकल्पनेन ज्योतिरादिनामातिदेशसत्त्वेन चोदनालिङ्गातिदेशस्यैव अकल्पनात् । न च एवमपात्तं गवामयने एव एवातिवेशः, गवामयनत्वस्य प्रत्येकवृत्ति-त्वेन प्रत्येकमेव कण्ठकृपात्, साधनानां समुच्चयेऽपि तच्च-त्वावतानां प्रत्येकमेव इति नर्तन्यताऽऽकाङ्क्षाया प्रत्येकमेव कल्पनात् । अतो ज्योतिरादौ नैव चोदनालिङ्गातिदेशः । न च एव तेषु भुवपत्तत्त्वस्यैव प्राप्तेः 'द्राम्या लोमाय-यति द्राम्या मास' इत्यादि पट्टं द्विषान् अनुक्रम्य 'यद् द्वादशोमवदो मरन्ति' इति द्वादशाहिकद्वादशोपठस्य-दर्शानुपपत्तिः, तस्य भूयोऽहरन्तज्योतिरेव नामातिदेश-प्रापितत्रिविधप्रकृत्योपपत्तेः, द्वादशसु तिष्ठणामपि उप-कारकत्वोपपत्तेः । तस्मात् तत्तत्पुत्राकाङ्क्षीनाङ्गानां अन्ये-षामपि वा निवृत्ततिरिक्तानामेव नामातिदेश इति सिद्धम् ।

ननु एवमपि एकादशिन्या विहारदर्शानुपपत्तिः । तथाहि, ज्योतिष्टोमे चौल्येऽहनि वैकल्पिकी एकादशिनी सम्मानात् । तस्याश्च द्वादशोदे विहारः भुवः । तस्या-तिदेशेन गवामयने एकादश्याविषयजनयमुत्पत्त्यापत्तेः प्राप्ते इदं भुव 'यस्मात्तिरिचमेरादक्षिन्मालमेरन् अभिनं ज्ञातुमशक्तिरिन्मेव, यदि द्रौढौ पशु समस्त्येऽपि कनीय

प्रकृतेरिति चेत् ॥ १४ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं 'दार्शयौर्णमासिके अवभृथे गुणगिषिषेव' इति, तस्य कः परिहारः ? इत्याभाषान्तं सप्तम् ।

न भवितृत्वात् ॥ १५ ॥

भाष्यं— नैतदुक्ताम् । कुतः ? यतो नास्ति दर्श-
पूर्णमासयोरवभृथः । ननु 'एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः'
इति भूयते, सत्यं भूयते, न त्वेव अवभृथत्वमस्य भवति ।
कथं ? उच्यते । 'एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः'
इत्येतस्य वाक्यस्य द्वयी वचनव्यतिः, निर्णोतावभृथ-
त्वस्य वा पदार्थस्य दर्शपूर्णमासघटनस्य उच्यते, यथा
'देवदत्तो यशदत्तस्य पुत्रः' इति निर्णोतपुत्रत्वस्य
एवदत्तस्य यशदत्ततन्त्रस्य उच्यते । निर्णोततन्त्रत्वस्य वा
अनिर्णोतावभृथत्वस्यावभृथत्वं, यथा 'अयमाग्नौ यशदत्तस्य
पुत्रः' इति निर्णोतयशदत्ततन्त्रस्य आग्न्युत्पत्त्युच्यते ।
तदस्य अपा व्युत्पत्त्यस्य दर्शपूर्णमासघटनस्यः प्रत्यक्षाभि-
र्ज्ञातः, नावभृथान्न, अतोऽस्यावभृथत्वमुच्यते, न चाप-
भयभृथः । ननु अपमपि अवभृथो भवतु । नैतदुक्तं,
अन्याप्यो हनेनाप्येवम् । कथं तर्हि शब्दप्रयोगः ? साह-
स्यत् । किं साहस्य ? अन्वु घटनस्य । य एष भवत्या
प्रयासावाहः अपा व्युत्पत्त्यस्य, अवभृथ इत्यपमिति,
यथा आग्ने पुनरादः । तस्माद्भासितं दर्शपूर्णमासयो-
रवभृथः । अतो नाम गुणगिषिः ।

लिङ्गवर्शनाथ ॥ १६ ॥

भाष्यं— लिङ्गं चेतमयं दर्शयति । किं लिङ्गं
भवति ? एतमाह 'नायुरीं जुदेति, न काम मायति,
न वा समनमन्त्रं भवति' इति सौमित्रवभृथधर्मिणां
प्रतिषेधं नुक्तं तदर्थमिति दर्शयति । तस्मात् सौमित्रा-
दवभृथात् धर्मप्रदेश इति ।

शा— अपा व्युत्पत्त्यस्य अवभृथस्य प्रयोगात् तदनु-
वादः । ननु तत्र गोमोऽवभृथस्य, न चेह गौमग्रहण
न्याय्यम् । तुल्यमिदं वार्ता गौमन्यम् । अरि च
ममापुनरे गोः, तत्र १ विधौ, तन्मदस्य व्युत्पत्ते
गुणगिषिः । (इति प्राप्ते श्रमः) 'कस्य ममापि
पुनरागमिष उतु प्रमाणम् । अन्त्येन्द्रे यदुक्तम्,

भवतस्तत्प्रमाणवत् ॥ गौणत्वं नहि शब्दस्य स्वरसादव-
गम्यते । अन्त्येन्द्रे प्रयोगे तु निश्चिते गौणता भवेत् ॥'
न चेह अपा व्युत्पत्तेरुपलब्धे अवभृथस्य प्रमाणमस्ति ।
'यन्ति' इत्यनेन तु प्रकरणान्तरन्यायेन (२।३।११)
कर्मान्तरं विधीयते । तत्र प्रयुज्यमानोऽवभृथस्यः
मुख्यावभृथसाहस्यं विदपत् तदर्थमिति दिशति इति
न्याय्यम् ।

सोम— गौणत्वाविद्येतेऽपि 'तात्पर्याद्विं वृष्टिः, न
वृष्टेस्तात्पर्यं' इति कर्षान्तरविधिपक्षे सामानाधिकर-
ण्येन तत्परत्वमिथ्यात्वं सिद्धान्ते गौणत्वं सम्भवति, पूर्व-
पक्षे तु अपा व्युत्पत्तेरुपलब्धे प्रमाणान्तराभावात्
गौणत्वं न सम्भवति । सूत्रार्थस्तु— यथा सर्वद्वयस्यः
पात्रद्विक्रतिदेशकः, तथाऽवभृथस्योऽपि सौमित्राव-
भृथधर्मानिति दिशति इति ।

वि— 'लिङ्गात्तेन तृपैश्चारभृथ यन्तीत्युच्यते ।
जीरोत्तेकः कर्मणो वा विधिः सौमित्रधर्मगः ॥, यो दर्श-
पूर्णमासाभ्यां वाक्प्राप्ता चोद्दिशतः । व्युत्पत्तेरुद्भूतात्तमेव,
मेव कर्मणि सौमिके ॥ सुप्तावभृथस्यो दत्तसाहस्य-
विषयता । धर्मानिति दिशन् कर्म विधये धर्मेत्युच्यते ॥'

आट्ट— यद्यप्यप्राप्तेषु 'वाक्प्राप्ता लिङ्गात्तेन तृपै-
श्चारभृथ यन्ति' इति भूतम् । तत्र दार्शपूर्णमासिक
अपा व्युत्पत्तेरुपलब्धे अवभृथस्येनादौ लपतात् गुणगिष्यौ
विधीयते (वाक्प्राप्ता इति) पक्षीरत्वात् (तृपैश्च इति)
चयस्य निषातत्वाच्च परस्परान्यपक्षं व्युत्पत्त्येन
न विधेयानेकता दोषात् । अस्ति च अपा व्युत्पत्तेरुपलब्धे
अवभृथस्य प्रयोगः 'एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः' इत्या-
दी । अतो नाम विधिपक्षान्तरविधिः, न वा अवभृथ-
स्यस्य विधौ गौणत्वमस्तीत्यस्य नामाविदेशकत्वम् ।
इति प्राप्ते, अनेककर्मित्वकल्पनाभिस अपा व्युत्पत्तेरुपलब्धे
वाक्प्राप्तवभृथस्य परस्परान्यपक्षेनादौ लपतात् गुणगिष्यौ
विधीयतेति निरुक्तम् । अतश्च गुणगिष्यौ प्रकरणान्तराभावात्
विधिपक्षेनादौ लपतात् । अतश्च गुणगिष्यौ प्रकरणान्तराभावात्
कर्मप्रदेशः । तत्रापि निरुक्तम् (२।३।११)

सर्वनाम, (ततः) अन्तरत्वात् तण्डुलानामेव तत् परा-
गर्तकम् । किञ्च तत् इति नपुंसकलिङ्गप्रतिपदिकस्य-
वान्तरकम् । अतो यत् (नपुंसक-) लिङ्गं (विद्यते)
तदनेन परामृश्यते (दधि मधु कृतं उदकं च), धानानां
तण्डुलानां च नपुंसकलिङ्गवासावात् अवयवः परामर्शः
(विलिङ्गत्वात्) । अयं च न्यायः अन्यत्राप्यभिहितः
' लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वप्राप्ता सारस्वती
स्त्रीत्वात् ' (१।१।१७।४५) इति (सूत्रकारेण),
पुलिङ्गं मेघां न संवप्यते स्त्रीत्वात् (इति) । अतः
ससृष्टशब्देन नपुंसकलिङ्गेन अस्य (तण्डुलस्य)
सम्बन्धः (लिङ्गानुगुण्यत्वात्) । तस्य च (ससृष्टस्य)
एकत्वात् एकदेशतासम्बन्धे (सति) एकवचनं न वि-
ध्यते । अत एको गणः ।

(प्रासङ्गिकं परिसमाप्य अधिकरणमनुसंधे-) मधू-
दके द्रवसामान्यात् इति । विशेषे धर्माणां भूयसत्वेन धर्म-
नियमं वक्ष्यति (विप्रतिपिद्धधर्माणां • १।२।४।२२
इत्यत्र) । तेन सिद्धेन इदं (अभिप्रायः) अस्म्यन्ते
निमात्यात् धर्मप्राप्तिः (मधूदकयोः), उत सान्नाभ्या-
दिति ।

आद्यं वा वर्णसामान्यात् । ४१ ॥

आद्यं— आद्यं वा इमे, विकुर्याताम् । उपाशु-
माशस्य तयोर्विध्यन्तः स्यात् । कुतः ? वर्णसामान्यात् ।
समानवर्णे मधूदके भाज्येन ।

धर्मानुग्रहात् । ४२ ॥

आद्यं— आश्वयज्यं यज्ञो मधूदकयोः शक्याः
कृते उच्यन्तावधः, न तु पयोधर्मां दोहनादयः ।

पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् । ४३ ॥

आद्यं— यत् पूर्वं कारणमुक्तं द्रवत्वसामान्यं, तद-
विशिष्टम् । आश्वयज्ये अग्निसंयोगात् इतीमवति ।
तस्मात् उपाशुमाशविध्यन्तो मधूदकयोरिति ।

शा— ' वर्णसाम्यस्य नाधिकयाद् द्रवत्वस्याविशे-
षतः । अनुग्रहाच्च धर्माणामाश्वयज्यं मधूदकम् ॥ ' इति
सिद्धान्तः ।

सोम— शिरण्यक्तं मधूदकयोरपि नाश्वयज्यमृष्टिः
इत्युच्यतेः संगतिः । न च यो गुण ऊपयौ दृश्यते,

त तस्य स्वाभाविकः यथा घटस्य स्वाभता, तथा
आश्वयज्यस्य द्रवत्वं स्वाभाविकमेवेति वाच्यम् । कृता-
कृष्टिन्यादौ व्यभिचार्यत् । इतिरन्यथाया हि साम्यमपे-
क्षितं, विलीनान्वयाऽऽपद्यमेव च इति, इति तदभावात्
द्रवत्वस्य सद्भावात् स्वाभाविकत्वकृतो विशेषः अकि-
ञ्चित्करः ।

वि— रीरसाश्वयस्य वा नीरे मधुन्यप्य, श्रियो
यतः । द्रवत्वं, न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद् वर्णस्य सम्भवात् ॥

भाट्ट— चित्रेष्टो अनेके गणाः इत्युक्तं विभाषि-
करणे (१।१।३) कौस्तुभे । तत्र दधिघृतपयोधामा-
तण्डुलयागानां निर्णीतैश्च प्रकृतिः । मधूदकश्रोत्रं वर्ण-
साम्यात् उपाशुमानविधारत्वं प्रकृतौदाहरणे देयतासामा-
न्यस्य आधिक्याच्च, न तु स्वाभाविकद्रवत्वसादृश्यात्
पयोधामाश्विकत्वात् । तस्यपि सादृश्यद्वये लिङ्गविशेषस्य
निर्गोपकत्वाभावे बहुतरङ्गधर्मानुग्रहस्यैव नियामकत्वात् ।
नैमित्तिकद्रवत्वस्य आन्येऽपि सत्त्वाच्च । अतश्च सर्वसामान्या
एककल्पकत्वेन एकतन्त्रत्वात् भूयसामनुग्रहाय नपणा
मधुघृतोदकयागानां उपाशुकाधर्माः तत्रानुदीयमानविद्वद्-
धर्मविषये कर्षाः । आहृत्य अनुदीयमानद्रव्यस्पर्शकार-
विषये तु सत्त्वगामीधर्माः सत्त्वद्रव्येऽपि कर्षाः । ८।१।१०.

न्यायविन्मुः— चित्रेष्टौ मधूदकयोः सामाविक-
द्रवत्वात् पयोविध्यन्तप्राप्तौ वर्णसामान्याधिक्यात् आश्व-
विध्यन्तः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— ' आश्वस्य पणो मधुनीरयोः स्यात् । '

शङ्कर— ' आश्वानमधूदके वातौ । ' विध्यन्तः । २०.

अतिदेशः धर्माणां सादृश्यविशेषेण नियत-
प्रकृतित्वः ॥

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् । ८।१।१२ ॥

आद्यं— यस्य वैदिकस्य विध्यन्तस्य लिङ्ग
निमित्तं सञ्जगत् अर्थगत वा वैकल्या कर्मनोदनाया तद्-
गुणराग्ये वा दृश्यते, तेन न विध्यन्तः स्यात् । कुतः ?
अर्थसंयोगात् । तस्य अर्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशे-
षणेन संयोगः अनुभूतपूर्वः । सद्योभिन्नोद्य अन्यतरो दृश्य-
मानः इतर अदृश्यमानमपि अनुग्रहानु तद्धौ सनिधाय-
यति । अभिधानवत् । यथा ' अग्निर्दोष ' इत्यभिधानं

दशिनानां प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात् । कुतः ? प्रतिपशु-
यूपदत्तनात् । 'यत् त्रिषु यूपेष्वालभेत बहिर्धाऽस्मादि-
न्द्रियं वीर्यं दृष्ट्वात्', अत्रत्यमस्य जनयेत्, एकयूप
आलभेत' इति यूपनिबन्धं प्रतिपिब्य एकं यूपं सौम्यमप्या
विदधाति । तदुपपद्यते, यदि ऐनादग्निनिष्यन्तः । तत्र
हि प्रतिपशु यूपः । अग्नीषोमीयग्रहृतिस्ते एक एव यूपः
स्यात् । तत्र एतन्नोपपद्यते । तस्मादेकदशिनानां
विष्यन्तः पशुगणेषु ।

द्या—सौनामण्याविषु पशुगणेषु गणत्वसामान्या-
तिरेकात् ऐकादग्निनिष्यन्तः ।

सौम—ननु सौनामण्यादिपशुगणेषु अग्नीषोमीय-
विष्यन्त एव युक्तः । न च गणत्वसामान्यात् ऐकादग्नि-
मातिरेकि वारुणम् । प्रत्येकमेव पशूना इति कृत्यत्वाऽऽ-
वाहत्वात्, प्रत्येकं गणत्वाभावात् । अतो मूलग्रहृति
तथा अग्नीषोमीयविष्यन्त एवेत्युच्यतेः संगतिपूर्वपक्षौ ।
सूत्रार्थास्तु—पशुगणेषु ऐकादशिनविष्यन्तमृचिः स्यात्
सौनामण्या त्रिषुमासा 'यत् त्रिषु यूपेष्वालभेत बहिर्धाऽ-
स्मादिन्द्रियं वीर्यं दृष्ट्वात्' इति यूपप्रतिपिब्यत्वेन प्रति-
पशुयूपमाप्स्यरगमात् ऐकादशिनेषु पशुभेदेन यूपभेद-
संज्ञायात् इति ।

वि—'ल्लामादिगणे दैधादेकादशिनतोऽथवा ।
आद्यो विशेषादिह्य, न गणत्वविशेषतः ॥'

भाट्ट—पशुगणेषु तु सौम्येषु अग्रेत्येव वा पशुगणा-
न्तर्गतत्वसादृश्यात् गणधर्माधिक्यत्वभावात् ऐकादशिन-
विशेषत्वात् । अत एव सौम्येषु प्रनारविष्ठाकांशप्रज्ञासौ
अपि गणधर्मान्तरप्राप्तिरपि कदा । अत एव सौम्यमप्य-
प्रतिपशु वैरितिकं यूपभेदेनैव प्राप्ते तत् प्रतिपिब्य यूप-
कृत्यनिधमविधिः 'एतयूप आलभेत' इत्यनुपपद्यते ।
८।१।१।१-१२. (एकदेशो यहीतोऽनृत्)

मण्डन—'यणेषु वैसादशिनमप्य धर्माः ।'

शङ्कर—'तस्याः पशुगणेषु स. ।' तस्याः एकाद-
शिन्याः, सः त्रिपन्तः ।

अतिदेशः वरुणप्रपासगतपञ्चसंचरेषु वैध-
देविकसार्धवादाविधिपञ्चकण्डस्य ॥

पञ्चसंचरेष्वर्धवादातिदेशः, सन्निधानात् ।

७।१।३।१७ ॥

भाट्ट्य—जातुर्मास्यना वैधदेवे पर्वणि आग्नेयादीनि
हवींषि सार्धवादान्तर्येर्हितानि । धर्माश्च तेषामुक्ताः ।
वरुणप्रपासेषु केवलानि हवींषि आह्राप यत् वैश्वदेवि-
वाना ज्ञाह्रां, तत् तेषामतिदिनरते 'एतद्-ज्ञाह्राग-
न्येव पञ्चहवींषि, यद्वासागनीतराणि' इति । तत्र किं
अर्धवादान्तर्य अयमतिदेशः, उत सार्धवादकस्य हवि-
षिकस्य कृत्यस्य वाण्डस्य इति । कथं पुनः अर्धवाद-
मानस्य अतिदेशो भवति ? यथा 'यस्मादुल्लापप्रति-
माश्च वृषाः' इति । के पुनर्विषयः, के अर्धवादाः ?
'येषां सनद बहिर्धमवति, तेषां सनद इष्यः' 'नव
प्रयज्ञा इष्यन्ते, नवानुवाजाः' इत्येवमादयो विषयः ।
'चार्मन्तानि वा एतानि हवींषि' इत्यर्धवादाः । तत्रेद-
मुच्यते । पञ्चसंचरेष्वर्धवादातिदेशः सन्निधानात् । पञ्च
एतानि हवींषि सर्वपशुं सचरन्ति इति पञ्चसंचराणि
इत्युच्यन्ते । तेषु पञ्चसंचरेषु अर्धवादमात्रस्य अतिदेश
इति । कुतः ? सन्निधानात् । इतिषा सन्निहिता अर्ध-
वादाः इविर्विधिभिः एतन्नामसंचरत्वात्, न धर्म-
विषयः । किमतः ? अत एवज्ञपयति, यत् पूर्वोपा ज्ञाह्रा-
मिति अर्धदेशो पुन्यते । तदि तेषां ज्ञाह्रा वेन सनदः,
अन्यत्र विशेषविधावरुणभावात् । अर्धवादश्च एतानि
विधांशान्ते, न धर्मविधिभिः । धर्मविधिभिस्तु पानि
विधीयन्ते, न तानि हवींषि । तस्मात् अर्धवादानामति-
देशः, न धर्मविधीनाम् । अपि च वरुणप्रपासेष्वर्धवे
विद् वैश्वदेविका धर्मा विधीयन्ते, यथा 'अग्निं मज्जति'
'धनुवो भवन्ति' इति । तेषां अतिदेशेन शिष्टतानां
पुनरुपमान अनर्थकं स्यात्, यदि विषयः अतिरिक्त-
रत् । तस्मात् अर्धवादतिदेश इति ।
मण्डस्य वैकृत्यन्त्यात् ॥ १८ ॥

भाट्ट्य—नैतदेव अर्धवादमात्रस्य अतिदेश इति ।
अविधिपञ्च सार्धवादस्य इत्यत्र चण्डालातिदेश
इति । कुतः ? ऐकादशिन्यात् सन्निधानात् इत्यर्थः ।

आ—‘दधि क्षीरं च ससृष्टमभिधेत्यभिधीयते । उभयोश्च रसस्तस्यां दृश्यतेऽतो द्वायामिका ॥ विशेषा-
प्रशङ्गात् तस्मादुभयोर्विकृतिर्भवेत् । ततोपयसिवाक्ये तु
धस्य गुणतः पयः ॥ दधि द्वितीयानिर्दिष्टात् प्रधानं,
तेन सा—पयम् । दध्नेन प्रतिनिर्दिश्य तेन चञ्चाति देव-
ताम् ॥ दध्नेरातो हविस्तस्मात् सायदोहविकारता ।
(इति प्राप्ते उच्यते) पयसस्तु प्रधानत्वं तत्र कर्म-
समाहितः ॥ दधा हि नीचमानेन तदेव व्याप्यते पयः ।
कर्त्तव्येऽपि प्रधानतः तस्य स्यात् संप्रदानवत् । सर्वनाम्ना
परामर्शस्तत्त्वैरातोऽवयवस्ते । तदेव दधिपयोगाद् धनी-
भूतमतो हनिः ॥ तत्त्वैव देवतायोग आभिधाऽपि तदेव
नः । प्रातर्दोहविरारचमामिधायास्ततः स्थितम् ॥’

सोम— पयोर्विविधकारत्वाभावेऽपि आमिधायाः
दधिविशारद्वं स्यात् इत्युपस्थितेः संगतिः । चतुर्थे (४।
१।१।२२-२४) दध्न् प्राधान्येऽपि आमिधेन दधान्य-
न्यतप्रयोगिना, न वागिन इति सिद्धे, पयःप्राधान्यं भगव-
नेव वस्तुनातिमनुसृत्य न्यङ्कृतं, इहैव विरोधातिदेश-
वित्यर्थं पयःप्राधान्यं साधनीय इत्युपनयनः ।

वि—‘द्रवोर्द्वौऽथ पयस आभिधाया, द्विजागतः ।
द्रवोर्द्वौ पनावेन, प्राधान्यात् पयसो भवेत् ॥’

भाट्ट—आमिधा तावच्चार्वाकान्तर, अथ तु दधिपयोऽ-
न्यतरूप इति वाचितं चतुर्थे (४।१।२) । अतश्च
तदन्त्यतःपश्चर इति तावदपि गदम् । तत्रापि तु विरोध-
विन्तायां ‘तते पयसि’ इत्यत्र द्वितीयानिर्दिष्टदध्न्ः
पयः ‘हा वैश्वदेवी’ इति तच्छब्देन परामर्शः, न तु
सप्तम्यन्तरनिर्दिष्टस्य पयसः, गुणभूतस्य । न च
‘आनयति’ इति द्विकर्मस्वरूपं पयसो व्याप्यमानत्वेन
दध्नेऽप्यपि प्राधान्यासंगतिः, द्विकर्मकथास्तुल्ये
अपिहरणविशारद्व्यन्तरविशारदां सप्तम्यभाविशारदा
च संव्यवशामन्ये पक्षीप्रती ‘अकथितं च’
इति मतेन (पा० १।१।२) धर्मसंज्ञास्वरूपं
द्वितीयविधानागम्यारवि प्राधान्ये प्रज्ञागम्यत्वं,
प्रज्ञे सततधीमतेन अपिहरणविशारद्व्यन्तः
द्वितीयकर्मसंज्ञकसंज्ञाया । अत्रापि दधिपयस-
प्राभिधायाः दधिविशारद्व्यन्तरेण ही लौकिकस्य पयसः

अपिहरणत्वम् । इति प्राप्ते, मधुररसभूतत्वात् दध-
भावेऽपि च अमृशब्दोपेक्षया आमिधासंपत्तेः अन्यव्यति-
रेक्यम्या, ‘कुर्वता युज्यं पयः’ इति मन्त्रवर्णाच पयस एव
अवस्थाविरोधापन्नस्य आमिधस्यपदवाच्यत्वावगतः तदुत्तरो-
धेन तच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तरनिर्दिष्टपयःपरामर्शवत्त्वैव
अवगतः पय एव आमिधा । अतश्च तस्याविवेचनत्वेन ।
एवं च ‘तते पयसि’ इत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा,
द्वितीयस्य च उक्त्यानेन (२।१।४।१२) करणत्वलक्षणा
इत्यपि ज्ञेयम् । अवस्थाविरोधरूप्या आमिधा च न तां
विना, इति न तत्त्वमपि विन्या । यदि तु ताप विनाऽपि
आमिधा लोके सम्भाव्यते तदा न सप्तम्या प्राधान्य-
लक्षणाऽपि । ततपयोऽपि करणव्यविशिष्टदधान्यनयत्त्वैव
अवस्थाविरोधविशिष्टपयोकर्यामिधोद्देशेन विधेयत्वात्
उद्देश्यतावत्तद्वत्त्वान्यथ च वाक्यार्थपूर्तिः । तस्यैव च
तच्छब्देन परामर्शात् सुतरां तिगोपपत्तिः । अपिहरण-
त्वस्यैव च दधान्यनयनं प्रवि अकृत्वेऽपि पयसो नाङ्गत्वं,
कृतप्रयोगजन्यत्वात् इति ज्ञेयम् । अत आमिधायाः
अवस्थाविरोधविशिष्टपयोकरत्वात् पयोगाविवेकारणम् ।
तेन पयस्यैव प्रातर्दोहादिधर्माः । दधि तु लौकिकमेव
संस्कारम् ।

न्यायसिन्धुः—आमिधा उभयजन्यत्वाद्भगवद्विधाराः ।
पनत्वाद्वा दधिदिग्गमः । इति प्राप्ते, ‘तते पयसि’
इति वाक्ये पयस एव प्राधान्यात् तवेनामिधा । अतः
पयोविवेकारणमेवेति विदमन्तः ।

अण्डन—‘आमिधायां पयसोऽर्थः । धर्माः ।

शङ्कर—‘आमिधायां पयसोऽर्थः ।’ निष्पन्ताः ।

अविदेशः शतकोष्यादिसंख्यागणेषु द्वादश-
द्विकर्मभाषणम् ॥

संख्यागणेषु वद्व्यगस्यः प्रतीयेत, कृतवृत्तपद-
भावात् । ८।१।४।८ ॥

आप्य—इह संख्यागण उदाहरणं ‘अमिधोमः,
पयोऽन्यः, शतमिधोमः नारी, पञ्चमिधोमः भारी’
इत्येवमादयः । अत्र विन्यसे ॥ न्येत्येतोमप्यन्यमन्यः,
उत एतस्यन्यानां संख्याविशिष्टनामभूतां वाद इति । ॥
अतः १ संख्यागणो वद्व्यगस्यः प्रतीयेत । तस्यैव वद्व्यगस्य

त्वेन एतद्-ब्राह्मणलोपपत्तेः शास्त्रस्य महाविषयत्व-
विद्यमयं अज्ञानां स्तुतेश्चातिदेशः । न च अपेक्षारुमे-
षेय सर्वज्ञान्यत् अर्थभावनायाः इतिकर्तव्यताऽपेक्षायां
अज्ञातिदेशो अवगते पश्चात्
तद्विशिष्टार्थभावनायाः विधिसकभावगमोत्तरं तस्य
स्तुत्यपेक्षायां स्तुत्यतिदेशः इति विरम्य-
भ्यापारापत्तिः, इष्टसामान्यवत् इतिकर्तव्यतासामान्याक्षेपा-
देव तद्विशिष्टभावनाविधिसिद्धेः स्तुत्यपेक्षाष्वेत्यमेव
अतिदेशप्रवृत्तेः । अत एव अनुमानिकवचनातिदेशोऽपि
अर्थवादातिदेशसिद्धिः । या तु एवं उति विवक्षितेति
आतिदेशिकार्थमादिकफलकस्याप्रसक्तिः, सा कौस्तुभे
एव निरुक्ता । वस्तुस्तु वाचनिकातिदेशस्य मिश्रवाक्य-
विधया प्रमाणत्वात् उत्पत्तिश्चाप्ये इतिरतम्पतासामान्या-
क्षेपः आवश्यक एव । न च प्राशस्त्यातिदेशो तस्य
निष्काराङ्गवत्तत्वे प्रमाणाभावात् अतिदेशलक्षणस्य
अव्याप्तिः, लक्षणे अङ्गत्वपक्षेन भावनेतिर्गन्तरात्वेन
अन्वितस्य विवक्षितवत्तत् । अतश्च अर्थयान्तेतिरन्व-
तावस्य तत्करोपरिगतरजनकत्वस्य शब्दभानेति-
कर्तव्यतास्य च वक्षिरूपतत्करोपरिगतरजनकत्वान्तरिम-
स्याप्यस्य द्विविधस्यापि उभयः । अन्वितपक्षेऽप्राप्त्याप्त्य-
भार्षिके प्राशस्तिके वा उपगतरजनकेऽपि नातिदेशः,
तस्य प्रवृत्तिभान्तात्तन्वितवत्तत् । तस्मादुभयानिदेशः ।
अस्मिन्मनसादीनां तु दक्षिणरिहारे प्राशस्त्यभावात् युक्तः
तदपि पुनरिति । अत एव नमस्तवाक्य-उद्देशेतिदेशात्
'वाञ्छितो वञ्छित' आहूतानां मन्त्रो प्रियत्वात् । इति
लिङ्गमपि उपपत्ते । इतरथा प्रियत्वनुपपत्तेः इति
सूत्रकारभाष्यकारौ । वस्तुस्तु मास्वत्यागव्यापि वैश्व-
देविरामिधारागमविश्रवात् नमस्तवाक्य-उद्देशेन अस्मि-
न्मनसादीनामपि प्राप्तिसम्भवात् नारं वैश्वर्यरिहारे,
आमिषैककालानुरोधेनैव च नमस्तवाक्य-उद्देशः
प्रियत्वात्तत्तत् उपपत्तिः । न च भूपूर्वा दण्डपूर्वप्रभ
निरासत्वात् तदुत्पत्तेन पञ्चमप्रपास, पञ्चमोदायान्
नकारावगति पञ्चमतिरोपेक्षत् । अतो भाष्यमज्ञात-
स्तमेव भ्यास्येवं, अस्मिन्मनसादिदृष्ट्यानां औचित्येन
अतिदेशविधिरुत्तरं न च नेज्यमन्त्रात् इति सूत्रं (२९)

विधायकत्वातिरोक्तावक्यरूपप्रयोजनकृत्यार्थं, तदेव च
अतिदेशकत्वस्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गं इति लिङ्गदर्शन-
स्तत्कार्यः (१९) । अतः सिद्धं अज्ञानामपि अति-
देश इति । न च आमिषैककालागानुरोधेनैव वैश्व-
देविकधर्मप्राप्तिसिद्धेः अतिदेशविधानपर्यन्तं, यत्र भाष्या-
विश्रवादिर्विद्वत्तन्नामधर्मविषये मुख्यत्वभूयस्त्वाभ्यां
दार्ष्टिकधर्मप्रसक्तिः, तद्विषये वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन
सार्थक्यत् ।

न्यायचिन्तुः— 'वानुमानेभ्यो 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
हवीपि' इति वैश्वदेववर्षरगतानामाद्यानां पञ्चानां इति
यत् ब्राह्मणं, तत् वाक्यप्रदासिधेयौ पञ्चम् अतिदिष्टम् ।
तत्र ब्राह्मणग्रन्थेन विधायकं वाक्यमुच्यते । तत्र प्रधान-
वाक्यस्य अतिदेशानुपयोगात् अङ्गविधीना च प्रधान-
विधायकत्वाभावात् प्रधानविध्यर्थवाद एवातिदिष्टयते ।
इति प्राप्ते, अङ्गविधीनामपि प्रधानसंन्यवङ्गविधायकत्वेन
प्रवृत्तभवत् तेषामपि अतिदेश इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'अतिवेशो विधेयः ।'

हंकर— 'स्यत् पञ्चमचरोत्येवम् ।'

अतिदेशः चरुणप्रपासावभूये अवभृथनाम्ना
सौमिकावभृथधर्माणाम् ॥

वधाऽवभृथः सोमात् । ७३।४।१३ ॥

आख्ये— पञ्चमप्रपासे भूयत् 'वाक्यस्य निष्कलेन
तुष्ट्याभयं यति' इति । यत्र उद्देशः इति दण्डपूर्व-
माश्रिके अत्रां भुवेके तुपनिधाय शिषीरते, उत गीमि-
श्रदन्मृषात् पञ्चमिदेश इति । इति युक्तं । दण्डपूर्व-
माश्रिके शुनरिषिः, एवं धर्महितप्रत्ययोऽनुपपत्तेः,
धर्महितो ह्यो ज्ञेयः इति । ननु नामो भव-
भूयः । उच्यते, अस्ति तस्मादभ्युपगन्त इति 'एव मे दण्ड-
पूर्वमाश्रिकेऽवभृथः' इति । एवं प्राप्ते, इदमाह 'वधा-
ऽवभृथः सोमात्' । यथा पदवत् पञ्चमार्तिदेशः, एवं
गीमिश्रदन्मृषात् इह पञ्चमिदेशः । युताः । अस्मि-
हितो न्यायः 'उक्तं किञ्चनियानं वक्ष्यमाणं विधि-
मद्देशः स्यात्' इति (७३।१।१३) ।

वादः, किंतु सत्त्वास्तस्योभयविशिष्टापूर्वकर्मविधिः प्रकृत्यन्तरात् । अतो गणरूपत्वात् द्वादशाहविध्यन्तः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—‘सत्यादिनां ग्रहणं दिनेभ्यः ।’

शंकर—‘द्वादशाहान्तोक्त्ये सः ।’ सः चोदकः ।

ॐ अतिदेशः शतोक्त्यादौ ज्योतिष्टोमिकोक्त्याद्विस्तोत्राणाम् ॥

गणादुपचयसम्प्रकृतिस्त्वात् । ८।३।५।१० ॥

भाष्य—‘शतोक्त्यं भवति’ ‘शतातिराम भवति’ इति श्रूयते । वन द्वादशाहिकानि अहानि प्रयन्त्ये । तानि च प्रायेण उक्त्यसत्त्वानि, द्वौ अभिष्टोमौ । ‘शतोक्त्यं भवति’ इत्युक्ते अभिष्टोमयोः उक्त्यस्तोत्रोपचयः प्राप्तः, ‘शतातिराम भवति’ इति सर्वेषु रात्रिपर्यायोपचयः । वन विन्यते किं द्वादशाहान् उपचयः कर्तव्यः, उत ज्योतिष्टोमात् इति । किं प्राप्तः ? गणादुपचयः । कुतः ? तत्प्रकृतिस्त्वात् । द्वादशाहमहर्तयः एते अहर्गणाः, येषु द्वादशाहिकौ विध्यन्तः प्राप्यते । यदि द्वादशाहदुपचयः, सद्य चोदकानुग्रहे भविष्यति । तस्मात् गणादुपचयः ।

एकाहान् तेषां समस्तान् स्यात् । ११ ॥

भाष्य—‘एकाहान् ज्योतिष्टोमसमुपचयः’, न द्वादशाहान् । कस्मात् ? तेषां समत्वात् । द्वादशाहिकानामहाना इत्येतेषुः समस्य भवति । तान्यपि अन्यतः एषा आभाह्वयति, इमान्यपि । न च भिक्षुका भिक्षुकादाह्वयति, एति अन्यस्मिन् प्रसवसमये अगिष्ठाके । किमेतदुक्तं भवति ? द्वादशाहे सत्त्वानि आम्नातानि, इत्यतः यन्मातानि ता आकाङ्क्षन्ति, वैकुण्ठेषु अहं तु तानि नाप्नातानीति । तस्मात् वैकुण्ठानि अहानि यत्र निहितानि, तत् एव अकाङ्क्षितमस्ति । ज्योतिष्टोमे च तानि आम्नातानि । तस्मात् ज्योतिष्टोमादुपचयः ।

सौम—यदि शतोक्त्यादौ गणे द्वादशाहविध्यन्तः, तर्हि उक्त्यस्तोत्राण्यपि तद्विधेः उक्त्यस्तोत्रविकाराः श्रूयन्तिते । संगतिः । यद्यपि पूर्वन द्वादशाहविध्यन्तः इत्येतावन्मन्त्रमुक्तं, तथापि दसमिक्रियायेन (१०।५।४। १२-१३) तदीयो दसम एव प्रवर्तते । स च सत्त्वा-

पूरणार्थः शतोक्त्यादौ भावर्तनीयः । दशराने च अभिष्टोमौ अभिष्टोमौ, मध्ये ज्योतिः उक्त्या । केन चित् शतोक्त्या, तृतीयः षोडशी । तथा च शतोक्त्यादौ विश्वतिरविष्टोमः, ते चोक्त्यसत्त्वस्या वक्ष्येतिष्यः । पञ्चान्तरे च षोडशिनः उक्त्यसत्त्वोपचये कर्तव्येऽपि द्वादशाहस्यैव षोडशितोत्रपरितस्य प्रवृत्तिः, न तु ज्योतिष्टोमिकस्य । सूत्रार्थस्तु—गणात् द्वादशाहदुपचय उक्त्यस्तोत्रादीनाम् । कुतः ? द्वादशाहविकृतिस्त्वात् सर्वेषामहर्गणानाम् । ततः सतिशानादुक्त्यस्तोत्रोपचयोऽपि तत् एव प्रवृत्तिः इति ।

वि—‘शतोक्त्यादौ स्तोत्रविगर्गणादेकाहतोऽपवा’, आचो गणविकारत्वा, इत्येव स्तोत्रजन्यतः ॥’

भाट्ट—शतातिष्टोमादौ द्वादशाहगतदशसम्प्रकृतिः श्रूयते । द्वादशाहे च प्रथमोत्तमौ अतिरानसत्त्वौ । दशरात्रप्रभोचनौ च अभिष्टोमसत्त्वौ । मध्यगतानि च ज्योतिः उक्त्यसत्त्वानि । केन चित् सप्त उक्त्यसत्त्वानि, एकः षोडशी । तदिह शतातिष्टोमे तान् अतिदेशप्राप्तानां उक्त्यादीनां बाधात् अभिष्टोमसत्त्वान्ये न काऽपि श्रुतिः । उक्त्यादिरानगोचरेषु अतिदेशेनैव उक्त्यस्तोत्रादि प्राप्तः, तेष्वपि न का चित् शङ्का । येषु तु अभिष्टोमसत्त्वान्यपि, तेषु वचनादेव उक्त्येव कर्तव्येषु द्वादशाहिकान्येव उक्त्यादिरानस्तोत्राणि उपस्थितत्वात् कर्तव्यानि । इति प्राप्ते, न तावत् अतिदेशेन तेषामुपस्थितिः । प्रथमस्य प्रथम इत्येव नमेण प्रत्येकमेव तत्तदहं-तु तत्तदहना अतिदेशेन यानि अहानि उक्त्यसत्त्वान्युक्त्याहर्विकाराणि, तेषु तदीयोक्त्यप्राप्तानामपि अभिष्टोमसत्त्वान्युक्त्याहर्विकारेषु तद्वती प्रमाणभावात्, प्रथमोत्तमोदयेव अतिरानसत्त्वान्येन एवौ । वापि अनतिदेशेन रात्रिपर्यायो मुतरामप्राप्तेऽथ । अतः शतोक्त्यादौ तेषुतेषु अहं-तु वाचनिकानि स्तोत्राणि, ‘नहि भिक्षुनो भिक्षुगन्तरं याचते’ इति न्यायेन ज्योतिष्टोमसत्त्वान्येव वाच्येति । अथ च नातिदेशः, अपि तु कर्मोत्तरात् प्रमाणमभावात् यत्र उक्त्यप्रतिदिः, तदस्यापि वचनेन विधीयते । किंच स्तोत्राभावात्प्रति, ज्योतिष्टोमे एव । द्वादशाहे तु अतिदेशप्रसक्तोक्त्यानुसन्धेन धर्मविष्टोप-

परान्तरकल्पनया संस्कार्यत्वात् एकादशे वक्ष्यमाण-
मर्थमर्थत्वं परं तुषारो इत्युक्तं प्रकरणान्तराधिकरणे
कौस्तुभे (१।१।११ पृ. ८५) । अतश्च तत्रावभृथ-
नाम्ना सौमित्रारम्भमर्मातिदेशः । अत एव 'नयुर्दो
शुद्धेति, न काम गायति, न गमनमन्त्रं अपति' इत्यादि-
निषेधोऽपि संगच्छते । अतिदेशोऽपि च न तदीय-
द्रव्यस्य एककपालस्यातिदेशः, औपदेशित्वेन विशेष-
विहितेन च तुषणिकसदृशयेन लाघविकस्य सामान्य-
विहितस्यातिदेशप्राप्तस्य द्रव्यस्य बाधात् ।

न्यायविन्दुः— वरुणप्रपासेषु 'वारुण्या निष्कासेन
गुरेश्वारमृथ यन्ति' इत्यवभृथशब्देन अपा स्युत्तेकं
दर्शपूर्णमासातिदेशप्राप्तमन्त्रं तत्र तुषणिकाविधिः ।
इति प्राप्तिः, अवभृथशब्दस्य तत्परत्वे मानाभावात्
'यन्ति' इतिविहितकर्मण्यन्ते अरम्भशब्दो गौणः,
इति मुख्यवभृथमर्मातिदेशः, इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'धर्मांश्च सोमामभृथात् प्रपासे ।'

शंकर— 'तुषण्यवभृथं भित् ।' भित् भित्तं
किम् ।

अतिदेशः वाजिनसुराग्रहयोः ऐष्टिकपर्वो-
णाम् ॥

वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु
साकल्यत्वात् । ८।१।११ ॥

भाष्यं— चात्रामध्येषु वाजिनेभ्यः भृता 'वाजिन्यो
वाजिन' इति । सौत्रामण्यां च सुराग्रहाः 'आश्विन
ग्रह गृह्णाति सात्स्वत ऐन्द्र' इति । तत्र सद्यः किं
उभयोः सौमित्रो विध्यन्ते, उत दार्शनीर्गमाधिक इति ।
तदुच्यते । वाजिने, सौत्रामण्यां च ग्रहेषु सोमपूर्वत्वं,
सौमित्रो विध्यन्ते । कुतः ? साकल्यत्वात्, सोमसन्ध-
लात् । सोमसन्धस्य अयं भूयते 'सोमो वै वाजिनः,
सुरा सोमः' इति । न साकल्यं वाजिनं सोमः, न सुरा ।
न च तयोः सोमेन सादृश्यमस्ति । सादृश्यस्य परावन्दः
परं प्रवर्तते । तस्मात् सादृश्यमत्र विधीयते । सादृश्य-
ज्ञानं सोमधर्मकृत्यं यत्नं विचार्य, ज्ञानम् । स एष
नाम्ना धर्मातिदेशः, न विध्यन्तेन । यथा वीर्यवादि-
नामनेन अग्निहोत्रे ।

अनुवपदकाराच्च । २ ॥

भाष्यं— अनुवपदकार च सोमधर्मे दर्शयति 'वाजि-
नस्य अग्ने वीहि इत्यनुवपद कथेति' । सुरायाः वीहि
इत्यनुवपद कथेति' इति ।

समुपहृत्य मक्षणाच्च । ३ ॥

भाष्यं— समुपहृत्य मक्षनं च सोमधर्मः तत्र दृश्यते
'क्षेपं समं विभज्य समुपहृत्य मक्षयन्ति' इति ।

क्षयणभयणपुरोरुगुणयामग्रहणासादनवासोप-
नहनं च उक्तम् । ४ ॥ (क्षयण च, भयण च, पुरो-
रुक् च, उपयामग्रहणं च, आसादनं च, वासोपनहनं
वासेन वाससा उपनहनं च, तेषां समाहारः)

भाष्यं— क्षयणादींश्च सोमधर्मान् सुराया दर्शयति
'सोतेन नवीचात् क्रम्या' 'कुवञ्जकुभिराशिनं
श्रीयाति' इति । 'एषा पुरोदक्, एका नाम्ना ।'
'उपयामग्रहीतोऽस्यच्छिद्राव राऽच्छिद्रेणाशिनं ग्रहं
गृह्णाति इति गृह्णाति, गृह्णीषा सादयति । मिदानं संज्ञा
यवन्ति । सोमे वाससि उपनहन्ति तोक्तमस्ति शण्याभि
(च) भवन्ति' इति । विधौ सति अनेनार्थान्ति
वाक्यानि स्युः । कृतादीन् शीघ्रवादींश्च विदधति ।
तस्मात् उभयोः सौमित्रो विध्यन्ते ।

हविषा वा नियम्येव, तद्विस्तरत्वात् । ५ ॥

भाष्यं— हविःसामध्येन वा अत्र दाद्योर्गमाधिक्ये
विध्यन्ते नियम्येव । कुतः ? तद्विस्तरत्वात् । दाद्योर्गेण-
माहितस्य हविषो विचारः सुरावाजिने । औपधविहृतिः
सुरा, धानाम्यविकृतं यजिनम् ।

प्रदोसा सोमशब्दः । ६ ॥

भाष्यं— अप यदुक्तं साकल्यत्वात् इति । तत्र ब्रूमः ।
प्रदायाद्यैः सोमशब्दः, न विध्यर्थः, विचार्यसक-
यात्वात् । 'सोमो वै वाजिनः, सुरा सोमः' इति ग्रह-
कृतज्ञानं सोमस्य तस्मादेव सुरावाजिनयोः प्रदाया,
यथा 'सिहो देवदत्तः' इति पुरवत्त्वं । तत्कृत्वा
नाम्ना धर्मातिदेशः ।

हर्वाचकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायित्वेन नामत्वाभावात्, नामत्वेऽपि वा यौगिकत्वेन उक्तविधायित्वाक्षतेः नामातिदेशकत्वयोगाच्च । नापि प्राकृतपडहन्तुनादेन संख्याविधिः, द्वादशाहत्वनुपपत्त्या तस्य अनतिदेशात् । अतः कर्मान्तराभ्येव संख्यया चतुर्विंशतिर्विधीयन्ते, न तु पडहस्य चतुरावृत्तिः । तथात्वे चतुः पडहो भवति इति किंवाऽभ्यावृत्तिविहितमुच्चमलयापचिः । 'चत्वारो भवन्ति' इति श्रवणात् पृथक्त्वविधेयिण्या संख्यया भेद एव । अतश्च गणत्वसामान्यात् दशाहं द्विगम्यस्य अपरिधिषु चतुर्षु दशाहायानां चतुर्णां प्रवृत्तिः । इति प्राप्ते, यद्यपि तन्मन्त्ररत्नोक्ता चतुर्विंशतिरेत्यादि कर्माणि तथापि पडहस्यद्वयत्वाद्दशेन तस्यैव चतुर्वारं प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु नाम तावन्ति कर्माणि, चतुर्विंशति-संख्याया अभवन्त्यात् । पट्टसंख्यायाश्चतुःसंख्यायाश्च 'एकत्र द्वयं' इति ग्रायेन कर्मान्वयमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मदशानुपपत्तेः, पट्टसंख्यायाः समात्मगतत्वेन तथाऽन्व-यानुपपत्तेश्च । अतः 'एकविंशतिः अपरैविंशतिष्वं' इति न्यायेनैव पट्टसंख्याविशिष्टे चतुःसंख्यान्ययो वाच्यः । अतश्च सर्वपि एकत्रान्वये प्रणवैकादशकान्वयायेन (५। १। १) निर्गतसंख्यत्वात् चतुःसंख्या आहृत्यापारिकैव । वस्तुतस्तु पृथगाख्यातश्रवणात् अत्रापि भिन्नवाक्यत्वमेव । तेन पणानेव कर्मणां चतुर्वारमावृत्तिः । मुच्चमलया-भावेऽपि च प्रणानान्तरेण आहृत्तिरुत्तरे न संभविता । अतः सूत्रभाष्यकारस्येन गणानेव आहृतेः पट्टसंख्यत्वाद्दश्यादिना पडहस्यैव वारचतुष्टयं धर्माः ।

भ्यागयिन्दुः—पट्टिच्छिन्नत्रे 'पडहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति' इति चतुर्विंशतिरहानि विधीयन्ते । तत्र च गणत्वसामान्यात् द्वादशाहगतदशरूपविध्यन्तप्राप्तौ चतुर्विंशतिरगम्य अशान्दरात्, पडहानां च ग्रन्थश्रुतेः, तद्विध्यन्तः एवेति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'अग्न्यस्य धर्मः पडहस्य धर्मः ।' चतुर्वारमग्न्यस्य धर्मः ।

शंकर—'पडहेव गणत्वतः ।'

इति अतिदेशः संवत्सरसत्रेषु गवामयनधर्मा-
णाम् ॥

गन्धस्य च तदादिषु । ८।१।११।१८ ॥

भाष्यं—इह संवत्सरसत्राणि उदाहरणं आदित्याना-
मयनप्रकृतीनि । तेषु निम्ना हि द्वादशाहिको विध्यन्तः,
उत गवामयनिक इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन द्वादशाहिके
प्राप्ते अमिधीयते । 'गन्धस्य च तदादिषु' । गन्ध-
मिति गवामयनं धूमः, गोसंख्यात् 'गावो वा एतत्
समासत' इति । तस्य विध्यन्तः तदादिषु संवत्सरसत्रेषु
स्थात् । कुतः ? संवत्सरसामान्यात् । 'पानय उपमा-
यन्ति' इति च माहात्म्यकं धर्मं संवत्सरसत्रे दर्शयति,
'ऋषिज उपगायन्ति' इति च सहस्रसंवत्सरे ।

इति—संवत्सरसत्रेषु आदित्यानामयनप्रकृतिषु संवत्सर-
सन्त्वसामान्यात् गवामयनविध्यन्तः ।

सोम—वन आदित्यानामयनविध्यन्ति गणत्वसामा-
न्यात् द्वादशाहविध्यन्त एव युक्तः । न च अयनत्वात्
गवामयनविध्यन्त इति वाच्यम् । द्वादशाहविध्यन्तस्यापि
प्रवृत्तात् इति सगतिपूर्वपक्षः । गन्धस्यो यद्यपि
'गोपयसोयत्' (पा० ४।१।१६०) इति पयोभ्यति-
रिक्तविकारावपययोग्यत्वज्ञः, तथापि 'गावो वा एतत्
समासत' इत्येवमादावागतयोसंबन्धमात्रेण उपचारात्
सूत्रे गवामयने प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् ।

वि—'द्वादशाहस्य गन्धस्य वाऽऽदित्याहृक्किता-
यने ।, पुरेषाद्यो, गन्धधर्मा वत्सरत्वादिति हतः ॥'

आहृ—सत्रेष्वपि यानि संवत्सरसत्राणि सत्राणि,
तेषु संवत्सरसन्त्वसामान्यात् अयनशब्दयस्यसामान्याश्च
संवत्सरनियमादिधर्मैराभाव गवामयनस्य विध्यन्तः ।
अत एव गवामयनान्तर्वर्तितद्वादशवर्तिकं 'पानय उप-
गायन्ति' इति धर्मं विध्यन्तस्त्वत्यर्थं संवत्सरयान्तरे
अनुवदति । ८।१।१८. (एकदेशस्योदाहरोऽयम् ।)

मण्डन—'गन्धस्य शाकवतिरपि विकाराः ।'

शंकर—'यस्यात् तदादिषु ।' १२.

औपचयिकत्वलिङ्गप्रतिदेशसिद्धयर्थं, एतद्व्यतिरेकसिद्धयर्थं पञ्चपुरोडाशस्य दशपूर्णमासविभक्त्यसिद्धेः इति ध्येयम् ।
न्यायविन्दुः— वाजिने सौममशीप्रदेशे च सोमाति-
देशः 'सोमो वै वाजिनं, सुरा ज्येष्ठः' इति सौम-
प्रयोगात् । इति प्रामे, अर्थवादस्याविचारकत्वात् वाजिने
प्रयोगेऽप्यन्तः, सुराग्रहेषु च औपचयिकान्तः इति
सिद्धान्तः ।

सप्रहृत— 'न वाजिने सौमप्रमः' ।

शंकर— 'प्रमो वाजिने च वः' । विध्यन्तः ।

अतिदेशः विश्वजिति पञ्चहृतपृष्ठानाम् ॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वाच्चैतिष्ठोमि-
कानि पृष्ठान्यस्ति च पृष्ठशब्दः । ५।३।३।७ ॥

भाष्यं— 'विश्वजि' सर्वपृष्ठो भवति' इति
श्रूयते । तत्र विचार्यते किमयमनुवादो विधिरिति । किं
मात । अनुवाद इति । कुतः ? यो हि असर्वपृष्ठः, तस्य
सर्वपृष्ठता विधेया । यस्तु सर्वपृष्ठ एव, तस्य तथा किं
विहितया । अयं च सर्वपृष्ठ एव । कथं ? तत्पूर्वकत्वात्
ज्योतिषोमपूर्वकत्वात् ज्योतिषोमिष्टानि सोमणि अत्र
प्राप्यन्ते । तेषु माहेन्द्रसोमदीनि चत्वारि सन्ति, तानि
स्मरण्यम् । तैर्यं सर्वपृष्ठो भवति । ननु न तानि
पृष्ठानि । उच्यते । अस्ति च पृष्ठशब्दः, तेष्वस्ति
पृष्ठशब्दः 'सप्तदशानि पृष्ठानि' इति । तस्मादनुवादः ।

पञ्चहृता, तत्र हि चोदनाः । ८ ॥

भाष्यं—नायमनुवादः । किं तर्हि ? विधिः । अनु-
वादः अग्रहृत्विरोधकः अन्यर्थकः स्यात् । अथि च
ज्योतिषोमे न पृष्ठमूलमस्ति, यस्यायमनुवादः स्यात् ।
पञ्चे तु पदस्ति । तत्र हि चोदनाः पृष्ठानां 'रथतं
पृष्ठं भवति' इत्येवमाद्याः । तस्मात् पादद्विकानां
आतिदेशिष्ठे विधिरिति ।

द्वयु—ज्योतिषोमे 'रथतं पृष्ठं भवति' (किमनु-
वादमायं सर्वपृष्ठशब्दः, उत विनित्यप्राप्तोर्हृदप्यन्तः
सामक्यविधानं, आदेशिकं पादद्विकानां सर्वेषां पृष्ठानां
मतिदेशः इति चिन्त्यते । तत्र प्रथमं पञ्चं दूषयति—
इत्येकस्य पृष्ठस्य विहितत्वात् (बहुत्वापेक्षिणः) सर्व-
शब्दस्याभिव्यक्तिप्राप्तात् वाक्यान्वयस्य (प्रकृत्येव) ।

पञ्चे तु शायं प्रकृत्य त्वाणि पृष्ठानि (कार्याणि) इति
विहितं, तत्र सर्वपृष्ठशब्दार्थवत्ता । ज्योतिषोमे (८)
उजिन्यायेन पृष्ठशब्दस्य (माहेन्द्रादिषु) प्रयोगात् लक्षणा ।
'सप्तदशानि' इति च उक्त्यथा विधीयते, न पृष्ठता ।
(चरान्दो हेतोः । द्वितीयं पञ्चं दूषयति) न च
नित्यप्राप्तयोः समुच्चयेनार्थवत्ता, व्यर्थत्वादेव सर्व-
शब्दस्य (बहुपेक्षत्वात्) । सर्वपृष्ठ इति
समाख्येयम् । समासेन च विदधतो नानैकगुणविधानं
दुष्करम् । (मायोक्तं परिहरमाह—) अथवा पृष्ठगता
सर्वता साध्यात् विधीयते । (न चाविधानं पृष्ठानि तत्पूर्वता
शक्या विचारम्) । तस्मात् (अर्थापत्त्या) पृष्ठानां विधा-
नम् । तस्मात् पादद्विकानि सर्वपृष्ठानि विधीयन्ते ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ५ ॥

भाष्यं—लिङ्गं च एतदर्थं दर्शयति 'पवमाने रथतं
करोति, आग्नें बृहत्, मध्ये इतराणि, वैरुषं होतुः
साम, वैराजं मैत्रावरुणस्य, रथतं ब्राह्मणाञ्जितिनः,
याकरमञ्जवाकस्य' इति विनिर्दिष्टपरे वाक्ये
पादद्विकानि पृष्ठानि दर्शयति ।

द्वयु—(लिङ्गदर्शनायेति सूत्रार्थमाह—) एवं च क्रम-
विधिपरं वाक्यं ('पवमाने रथतं, आग्नें बृहत्'
इत्यादि) उपपत्त्यते तस्मिन् (विश्वजिति) ।

उत्पन्नाधिकारो ज्योतिषोमः । १० ॥

भाष्यं—अयं पदुक्तं, अस्ति च पृष्ठशब्द इति,
तत्र द्वयुः । न तु तत्र औपचयिकः पृष्ठशब्दः । उत्पन्नानां
स्तोत्रागमसौ अपिचरतं यानि एतानि पृष्ठानीति ।
श्रुते च तेषां पृष्ठत्वे तदुपपत्त्यते, न च तत्र शतम् । कथं
तर्हि अयमनुवादः ? लिङ्गसमतात्वात् । एवं तत्र माहेन्द्र-
शब्दोऽस्ति । पादद्विकानां पुनः पृष्ठत्वं शतम् । कथं ॥
तत्र हि चोदना इत्युक्तम् । तेषां वादे श्रीतः पृष्ठशब्द-
स्मरणः परिगृहीतो भवति । इतराणां व्यत्ययः । तस्मात्
पादद्विकानां प्रत्यय इति ।

द्वयोर्विधिरिति चेत् । ११ ॥

भाष्यं—पादद्विकानां पृष्ठानां विधिरिति, नैकगु-
णम् । किं कारणं ? दिष्ट एव सर्वपृष्ठशब्दोऽभ्युपगम्यते
भवति पृष्ठानि च विदधाति, तेषां च सर्वम् । अयम्

भाट्टः—अहर्गणेपुद्वाद्वाहस्य प्रवृत्तिः श्रुत्युक्तम् । द्वाद-
शाहं चास्ति सनत्समीहीनत्वं चेति धर्मद्वयम् । तत्र आसी-
रन्, उपेयः इत्यादिचोदनाचोदिते सनत्वं अपण्डोपाधिः,
अनियतस्वामिके यजतिचोदनाचोदिते च अहीनत्वं अप-
ण्डोपाधिः, बृहत्पयसाहवत् । तत्तद्वर्गकत्वं निमित्ते च तत्त-
द्वर्गविशेषा विहिताः । तथा अन्येऽपि सनत्सञ्चाराः अही-
नसञ्चाराश्च अहर्गणा अधर्मव्याः समाम्नाताः । तत्र द्विवि-
धेष्वपि द्वादशाहस्य एकस्य धर्मप्रवृत्तिः । अतः अवि-
रुद्धाः समुचीयन्ते, निरुद्धाश्च विकल्पन्ते । नहि अत्र
द्वादशाहभेदोऽस्ति, येन अपान्तरसामान्यात् 'वत्तद्-द्वाद-
शाहवत्' इत्यतिदेशाक्यं कल्प्येत । भेदे प्रमाण-
भावाच्च 'द्वादशाहवत्' इत्येव अतिदेशाक्यरूपेण
अन्यत्रैव युक्ता इति । एवं प्राप्ते, तस्यपि द्वादशाह-
त्वेनैव अतिदेशो, सनत्स्वनिमित्ताभावात् समैमित्तिक-
धर्माः नाहीने, अहीनपरूपमिति सामान्यात् समैमित्तिका
धर्मा न समे प्रवर्तन्ते, इति कथ्यते धर्मविधौ प्रवृत्ति-
सामान्येपु अहर्गणेषु समामकस्य द्वादशाहस्य, अहीनाम-
केपु अहीनामकस्य इति । द्विराध्याहारस्य आ एकादश-
रात्रान्तं अहीनाः, द्वादशाहः उभयत्रात्रा, त्रयोदशरात्रादा-
रन्त्यं च त्रयोदशरात्रा एव, त्रयोदशरात्रसत्त्वात्, बृह-
त्पयसाहवत् । अतस्तेषु तत्रैव सनत्पयसा द्वादशाहस्य
प्रवृत्तिः ।

न्यायविद्गुः—कथं ज्ञेयमहर्गणेषु समस्य द्वादशाहा-
विदेशः, अहीनेषु अहीनस्य इति विद्वान्तः ।

मण्डनः—'धर्मो मयस्वकाऽहो स्यात् ।'

शंकरः—'कदाहीनेषु जाह्नवात् ।' कदाहीनात्मनात्
द्वादशाहत् ।

३ अविदेशः साकमेधीयैककपाले पाक्य-
प्रासासिकेककपालधर्मणाम् ॥

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रवृत्तिराप्रणये सर्व-
होमापरिवृत्तिदर्शनादप्यभ्युपेयं च सकृद्-द्वयदानस्य
यचनात् । ५१।५।२३ ॥

भाट्टः—साकमेधे (पे) भवति 'एतद्-आद्यं
एतद्वत् ।' इति । तत्र मित्तरे वैश्वदेविकस्य एक-
कपालस्य इदं दानं, उत्र पाक्यप्रवृत्तिरप्येति । किं

प्रातः ? वैश्वदेविकस्येति श्रुतः । किं कारणं ? तस्य
विहिता धर्माः 'अलंकृत्य अमिपूर्वं उपायु यष्टव्यः,
आविःपुष्टः, नार्यः' इत्येवमादयः । पाक्यप्रसासिकस्य
अधर्मकः । यस्य विहिताः धर्मास्तेनैतमुच्यते वक्तुं तद-
दिदं कर्तव्यमिति । तस्मात् वैश्वदेविकस्य मह्यम् । ननु
ऐन्द्रमयमुच्चारणात् एककपालोऽपि पाक्यप्रसासिक एव
स्यात्, नावश्यं एकवर्षणोरेन समुच्चारणेन भवितुम्,
नानावर्षणोरेपि समुच्चारणमविच्छेद्यम् । तस्मात् वैश्वदेवि-
कस्य मह्यम् । इति प्राप्ते उच्यते । पाक्यप्रसासिकस्य
एककपालस्य प्रवृत्तिमिति । कुतः ? यत्र एककपालानां
वैश्वदेविकः प्रवृत्तिः । कथं ज्ञायते ? आप्रणये सर्वहोमा-
परिवृत्तिदर्शनात् । आप्रणये पावावृत्तिविषयस्य एककपालस्य
सर्वहोमं अपर्णावृत्तिं च दर्शयति 'क' सर्वहोमं करोति सा
त्वेना परिवृत्ता, हुतोऽहुतः पयसवर्तते सा द्वितीया, आप्य-
त्वेन पावावृत्तिर्यो यजेत' इति आग्रयणविधिपरं पाक्ये
एककपालस्य सर्वहोमं अपर्णावृत्तिं च प्राप्तां दर्श-
यति । एतस्मात् दर्शनात्, अप्यभ्युपेयं च सकृद्-द्वयदान-
स्य यचनात् । अतस्तेषु च अत्राधारं भवति 'इदमेव
एककपालस्य द्विरवृत्तिः' इति । तेन ज्ञायते नूनमन्यत्र
न द्विरवृत्तिरिति । तस्य एतत्तर्कं वैश्वदेविके एककपाले
विहितम् । तस्मात् एककपालानां वैश्वदेविकः प्रवृत्तिः ।
किमतः ? साकमेधिकेऽपि एककपाले वैश्वदेविका धर्माः
प्राप्ताः, तेषामतिदेशः अनर्थकः । पाक्यप्रसासिकस्य
ये धर्माः वैश्वदेविका भवन्ताः, तेषामतिदेशः अर्थशून्यः ।
तस्मात् पाक्यप्रसासिकस्य एककपालस्य इदं प्रवृत्तिमिति ।
उच्यते, लिङ्गमेतत्, कुतः प्राप्तिः ? इति । प्रातिमुत्तरं
नक्तमः 'स्वरसामैतन्नामविधौ च' (५१।११।२६)
इत्यत्र । के पुनस्ते धर्माः ? 'द्विरवृत्त्यः मुचो भवति,
धामीमय्यो वा' इत्येवमादयः ।

सोमः—यथा 'एतद्-आद्यं ज्ञायते यत्र हवीणि'
इत्यत्र तत्रान्यं चतुर्विधं रूपं भागं साद्विविधस्य साध-
नद्वयं कृत्स्नस्य चतुर्विधस्य अतिदेशः, एवमप्यत्र
चतुर्विधं रूपं भागं वैश्वदेविकविशेषः इत्युच्यते, पुन-
रुक्तमन्यत्र विद्वान् कृत्स्नस्य अतिदेशं विशेषविश-
याय संतापिः ।

इति सन्निवेशमात्रविधिरूपतापर्याग्राहकमलेन । सर्वपृष्ठ-
शब्दस्य निरुद्धलक्षणम् पाङ्क्तिवत्परतरादिसामप्रस्तावयतेः
तेषामेव विधिः । निरुद्धितश्च पृष्ठशब्दस्य निरुद्धलक्षणा-
ऽन्यामन्यानाधेः अर्धवादः कौस्तुभे । अत एव सर्वपदेन
अतिदेशप्राप्तयोः वैकल्पिकयोः बृहद्रथतरयोः समुच्चयविधिः
द्वयपास्तम् । हेतुः पृष्ठे वैरूपस्य औपदेशिकत्वेन तयो-
र्भावात्, सर्वशब्दस्य बहुवाक्येखत्वेन द्वयोरेकमप्याह । अतः
पाङ्क्तिज्ञाना विधिः । यस्मते तु एवमेव प्रकृतौ पृष्ठलोचन
पृष्ठद्वयं वा तन्मते प्राप्तत्वादपि जानुवादः ।

अथ च यपि न नामातिदेशः सर्वपृष्ठशब्दस्य पङ्क्ति-
वाचित्वाभावात्, विश्वजित् बहुभीहित्वेन प्रवृत्तेः गौणत्वा-
भावाच्च । न वा अयं वचनातिदेशः, यद्गमेधीये 'आन्व-
भागी यजति' इतिवदेव पङ्क्तिवाक्यस्य विधेयत्वाऽनवच्छे-
दकत्वात् । तथापि उपदेश एवायं रथतरादीनाम् । अत
एव न पङ्क्तिवदन्तराणां इह कलनं अन्यकर्मोद्भावस्य
एतद्वान्यमद्भुतेः पूर्वार्थमसम्भवात् । परमं समाप्ताधि-
करणपदस्यान्यत्वसाम्याच्च सप्तमे नामातिदेशप्रस्तावे
समारम्भः । 'प्रधानं गीयमानं' इति न्यायेनैव च
रथतरादिधर्माणां आपरक्यप्रकृतोभादीनां पञ्चमानादिसाम्या-
न्तरेषो गिरथतरादिसाम्यकत्वेनापि प्रातिरिक्त्वा ।

न्यायदिशुः— 'विश्वजित् सर्वपृष्ठः' इति
प्रेतिटोमातिदेशप्रस्तावोद्देशादिरितेन वतुष्टवानुगदं, तेषु
'सप्तदशानि पृष्ठानि' इति पृष्ठशब्दप्रयोगात् । अथवा
बृहद्रथतरलोमरोरेव पृष्ठशब्दः, अन्यत्र गौणः । तेन
विकल्पेन प्राप्तयोः सर्वस्य समुपयो विधीयते । इति
प्राप्ते, नक्षत्रसर्वशब्दस्य द्वयोरेकभावात् पाङ्क्तिज्ञाना पञ्चा
पृष्ठानां वचनादतिदेशः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'सप्त पृष्ठे पङ्क्तिवत्पृष्ठम् ।'

शंकर— 'सर्वपृष्ठेऽतिदेशः स्मृतः ।'

अतिदेशः वैश्वदेव्यामिक्षायां सांनान्यपयो-
धमाणाम् ।

आमिक्षोभयमाग्यत्वादुभयविकारः स्यात् ।
८।२।१।१९ ॥

भाष्य— वैश्वदेव्यामिक्षा उभयोर्दक्षिणपयोर्विकारः
स्यात् । उभयभोग्यत्वात् । उमान्या हि या माग्यते ।

तत्र न गृह्यते विशेषः अक्षेय, नेतरस्येति । तस्मादु-
भयोः ।

एकं वा चोदनैकत्वात् । २० ॥

भाष्य— एकं वा विकुर्यात्, दधि पयो वा, नेमे ।
चोदनैकत्वात् । एकैषा चोदना 'वैश्वदेव्यामिक्षा'
इति । सा एकैव विध्यन्तेन निरुद्धाङ्गीक्रियते । तस्मादेकं
विकुर्यात् ।

दधि संघावसामान्यात् । २१ ॥

भाष्य— वज्रु न गृह्यते विशेष इति, तत्रोपपत्तेः ।
सहज दधि, आमिक्षाऽपि सहजा, पयो द्वयम् । एष
विशेषः । तस्मात् दध्नो विचारः इति ।

पयो वा, तत्प्रधानत्वाद्भोक्तव्यं, दध्नस्तदर्थत्वात् ।
२२ ॥

भाष्य— पयो वा आमिक्षया विक्रियते, न दधि ।
पयःप्रधानत्वात् अस्य सार्यत्वं । किं प्राधान्यं पयसः ।
भूयस्त्वम् । प्रभूतं तत्र पयः, अस्य दधि । दध्नश्च तद-
भवात् । दधि च तत्र पयो धनीभावविजुं उपदीयते ।
लोक्तवत् । लोकेऽपि पय एव धनीभावविजुं दधि उपा-
दीयते । कथं ? दध्नभावे अन्येनास्तेनापि काञ्जिपादिना
क्रियते । तत्रापि च आमिक्षाशब्दो भवति । दधिमियमो
अस्ते हि अदृशार्थः । तस्मात् पय एव अन्तःसयोगेन
धनीभूत आमिक्षा इत्युच्यते । पयश्चेदामिक्षा, पयस एव
विचारो न्यायः ।

धर्मानुग्रहाच्च । २३ ॥

भाष्य— सप्तकालात्तदा धर्मः पयोविचारयेन अनु-
ग्रहीष्यते, वैश्वदेवस्य सप्तकालत्वात् । दधिविक्रयत्वे
वाच्येत् । वैश्वदेवोऽपि न्यायकालः क्रियेत, तथा नस्य
धर्मो वाच्येत् ।

सद्योर्मात्रं च दर्शयति । २४ ॥

भाष्य— 'जुगन्ता जुग्यं पयः' इति । यदि दध्नो
विक्रयः स्यात् तथा पङ्क्तिवत्प्रधाने दातव्यं, न कथं वन
पयः स्यात्, तत्र एतदर्थं नो गम्यते । तस्मात् पयो-
विक्रय आमिक्षा, दध्नःप्रधानं स्यात् ।

‘एतद्-प्राक्षण एककपालो यद्-प्राक्षण इतरः’ इति चाक्याभ्यां सार्धपादिकसाङ्गविधिवान्द्वय अतिदेशः श्रुततरविपक्षदा स्मार्यते ।

न्यायविन्दुः—वैश्वदेवे चावापथिभ्य एककपालः, वक्ष्यप्रयातेषु क्वाय एककपालः ऐन्द्राक्षो द्वादशकपालश्च । तेषामातिदेशः तत्सदृशेषु एककपालादिषु ।

मण्डन—‘तद्देवककपालके ।’

शंकर—‘ऐन्द्राक्षैककपालोः ।’ अतिदेशनम् ।

॥ अतिदेशः सौर्यादेर इति कर्तव्यतायाः ॥

इतिकर्तव्यताऽविधेयजतेः पूर्ववच्चम् । अ१४

१११ ॥

भाष्यं—अनारभ्य किञ्चित् भूयते ‘सौर्यं चर निर्वपेद् प्रसवर्चसकामः’ इति । तत्र एतेऽप्येः समाधि गतः, यागेऽय चोच्यते इति ‘यजतिस्तु इत्यमलभोक्तु-सयोगादेतेषां कर्मचरणान्’ इति (२।१।१४) । तथा इदमप्युक्त कर्मण्ययोः सन्ध्ये कर्म शुभतः, फल प्रदानतः इति ‘प्रत्ययं चाभिसयोगात् कर्मतेऽष्टाभिस-व्यसत्सात् कर्मोदेवः स्यात्’ इति (१।१।१३) । इदमपि चोक्त यजिः अपूर्वं साधयति, ततश्च अपूर्वात् कालान्तरे फल भवति इति ‘चोदना पुनरारम्भः’ इत्यत्र (२।१।१५) । एतमेतस्मिन् सति ‘सौर्यं चर निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः’ इत्यत्र सौर्यायोगेन अपूर्वं कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामः इत्यत्र निश्चयते । आह, यत्र तृतीयायुको यजि, तत्र पुनो गुणभावाभ्युपगमः यथा ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति । इह तु अथवा तृतीयाया कथं तृतीयाथो गम्यते इति । उच्यते । किमत्र तृतीयातिदेशेन यजिना कार्यं, यदा स्वभावासिद्धः कर्मणा फलं प्रति गुणभावः । यत्राप्यसौ श्रुतः, तत्रापि अकिञ्चित्कर एव, गतायैवात् । तथा यत्रापि द्वितीया श्रुतिः यथा ‘अग्निरो न जुहुयात्’ इति, तत्रापि विधिक-मूल्यो वा ईप्सिततममवस्थ वा अविवक्षा । कथं वा शान्त्येव स्यात्, न तु कथं चिदपि कर्मणः प्रति गुणभावः यदयः अपरद्वेतुम् । तस्मात् यागेन अपूर्व-साधन अत्रोच्यते । तत्र यागो विज्ञापितः, लौकिकोऽस्ती पदार्थः । तेन तु कथं अपूर्वं साध्यते इत्येतत् विज्ञायते ।

इह तु यागेन अपूर्वं साधयेत् इत्येतावदेवोक्तम् । कथं साधयेत् इति इतिकर्तव्यता नोक्ता । येषां चार्थानां ज्ञापते एव इतिकर्तव्यता, तेषां कर्तव्यत्वमान उपदिश्यते यथा ‘ओदनं पचेत्’ इति । येषां तु न ज्ञापते, ते सह इतिकर्तव्यतयैव उपदिश्यन्ते यथा दत्तपूर्णापामो । एवं चेत् नूनं ज्ञापते, यागेन अपूर्वनिर्दिष्टो इतिकर्तव्यता यस्मादोक्ता तस्मात् नूनं अत्रो अस्तीति । आह, यदि अस्ति लोके ततो ज्ञाप्येते, अथ नास्त्येव कथं यस्यां शान्ति इति । उच्यते । नादमस्ति लौकिकी वैदिकी च । लौकिकी तावत् पार्वण-स्थाटीपादादिषु, वैदिकी दत्तपूर्णापादादिषु । यदि तत्पूर्वा एताभ्योदनाः तदपेक्षा. सौर्यायोगेन अपूर्वं साधयेत् यथा-ज्ञातया इतिकर्तव्यतया इति, ततो युक्त इतिकर्तव्य-ताया अविधिः । न च विधीयते । अतः इतिकर्तव्य-ताया अविधिः यद्वतेः पूर्ववच्च विहितेति कर्तव्यताकृत्यं इति । अथ ये आहुः, यजेत यागं कुर्यात् इति, जुहु-यात् होमं कुर्यात् इति, तेषां किं नैव धर्मानाहङ्गा भवति ? भवतीति ब्रूमः । यद्यपि प्रशान्तेतिकर्तव्य-ताको यजिः दम्य देवता प्रति उल्लङ्घ्यते इति, तथापि यदा फलार्थः क्रियते, यदा धर्मानाहङ्गा इति । नहि अध-र्मकृत् फलं भवति । कथं ज्ञापते ? यो हि असेष्य इत्य, उच्छिद्यते । उवाचः ब्रौह्मपादो वा, वागेन हस्तेन वा पादेन वा, यथाकथञ्चित् देवतायै उल्लङ्घति, तस्य फलं न भाषि इति शिष्टाः स्मरन्ति । यस्तु नेत्य द्रव्य, शुची वेद्यो, प्रयत्नः, आह्वयः, दक्षिणेन हस्तेन, सग्राहितमना-गन्धस्त् नियमवच्च देवतायै उल्लङ्घति, तस्य फलं भवति इति स्मरन्ति । तस्मात् वाचा न यजतिः फलाय आत्मायते, स सर्वो धर्मानाहङ्गा इति । अत-स्तेषामपि अस्ति धर्मानाहङ्गा । कथामाहङ्गाया यजिर्द्विधर्मैः अविधेयविधिः सन्त्य-प्रकृती, विकृती तु आनुमानिकैः ।

उपु—नाम्ना अतिदेशोऽभिहितः । इदानीमा-नुमानिकेन (वचनेन) अतिदेश उच्यते । ‘किमत्र तृतीयया कार्यं ? यदा स्वभावासिद्धः (एव) कर्मणः फलं प्रति गुणभावः’ (इति भाष्योक्त आशेषवदाधान

ज्योतिष्टोमस्य अयमभ्यासः । कुतः ? कुतश्चणमह-
पात् । तस्य एतत् कुतं लक्षणं अग्निष्टोमः, उक्त्यः,
पोइशी, अतिरात्रः इति । तत्संयोगेन एताः संस्थाः
उत्पन्नाः । स ताभिः शक्यते लब्धयितुम् । स च लब्ध-
यित्वा संस्था केनल्य निष्पास्यति । नानाऽऽह्ना तु नादे
संस्था संस्था च उभयं विधीयते, 'उक्त्यसंस्था भवन्ति,
ते च पञ्च भवन्ति' इति, तथा यावत् मितयते ।
तस्मात् ज्योतिष्टोमाभ्यासः ।

अधिकाराद्वा प्रकृतिस्ताद्विशिष्टा स्थावमिधानस्य
समिचित्वात् । १ ॥

भाष्यं— नैतदेवं ज्योतिष्टोमाभ्यास इति । कथं
तर्हि ? प्रकृतिः तद्विशिष्टा स्यात् । द्वादशाहिकानि
अहानि संस्थाविशिष्टानि स्युः । तस्मात् ? अधिपारात् ।
तानि अन चोदयेन अधिकृतानि । एव चोदधनुग्गो
मपिष्यति । ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमः अग्निष्टोमा-
दिभिः शब्दैः । नेत्याह । कथं ? अमिधानस्य तद्विमित्त-
त्वात् । अमिष्टोमाद्यभिधानं संस्थानिमित्तं, न ज्योतिष्टो-
ममिधानकम् । तत्तत्संस्थं ऋतुं यदितुं शक्नोति, न
ज्योतिष्टोममेव । वस्तु अनेकार्थत्वमिति, नानेकार्थत्वं
भविष्यति । गणबोदनया प्राक्तना अह्ना पञ्चानां
संस्थामानं विधापिष्यते । शताग्निष्टोम इत्यपि समासः
वभ्यविशेषणविशिष्टं गणमाह । स एक एवार्थः, यथा
'लोहितोष्णीया ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति । वृथकल्पनिये-
हिनी च एव संस्था अनुग्रहीता भविष्यति, तस्मात्
द्वादशाहिकानां नानाऽह्ना वादः ।

शा— 'संस्थानिमित्तात्त्वेन ते न ऋतोः कस्यासि
यावत्काः । समिध्यमायतः संस्थाविशिष्टगणबोदना ॥'
तस्मात् द्वादशाहविध्यतः ।

उक्तं— पूर्वन पञ्चश्रुतिः न प्रविदपटसार्थं, इह
तु प्रविदज्योतिष्टोमार्थं हस्तुषितेः संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु—ज्योत्स्नादिषु संस्थगणेषु ज्योतिष्टोमाभ्यासः
प्रतीयेत, उक्त्यादिभिः कृत्वल्लक्षणस्य नूतनसंस्थस्य
ज्योतिष्टोमस्य प्रधानतुवाद इति ।

वि— 'ज्योत्स्ने ज्योतिषो यदा द्वादशाहस्य,
नामसः । आसः, समातिनामैकं सप्तत्वादन्तिभ्यो भवेत् ॥'

भाह— अनारभ्य 'शताग्निष्टोमं भवति, शतोभ्यं,
शतातिरात्रं' इति श्रुतम् । तत्र अग्निष्टोमादिशब्दानां
ज्योतिष्टोमे एव प्रवृत्तप्रयोगात् तदनुवादेन शतसंस्था
अभ्यासापादिना विधीयते । नहि अग्निष्टोमादिशब्दानां
संस्थाविशिष्टऋतुसामान्यवाचित्वं, तथाते 'अथातोऽग्नि-
मग्निष्टोमेन' इत्यादौ प्राकराग्निकोत्तरवेद्यवरोधेन चपनस्य
विकृतौ निवेद्यापचेः । अतो ज्योतिष्टोमत्वात् तान् द्वाद-
शाहप्रश्रुतिः । अथवा अग्निष्टोमादिशब्दानां नापृष्टव-
विशेषणान्यायेन संस्थामानवाचित्वात्, ज्योतिष्टोमे निरुद्ध-
लक्षणाङ्गीकरोऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणमाभावात्, नित्य-
काम्यसंस्थाऽनुवादेनैव शताहृतिविधिः । अस्मिन्नापि पक्षे
ज्योतिष्टोमत्वैव आश्रयत्वादिना सत्त्वात् गणातिदेशः ।
अस्तु वा इदं कर्मान्तरं, तथापि अन्यपदार्थस्य
एकवचनान्तत्वात् एकमेव तत् । शतसंस्थावाध
संस्थामतत्वेन अमेदकत्वात् । अतः शतसंस्थानां अभ्यस्त
एकं कर्म ज्योतिष्टोमविकारः, इति न गणातिदेशः । इति
प्राप्ते, एकप्रस्तावभङ्गापत्तेः न शब्दात् ज्योतिष्टोमोद्देशेन
संस्तोद्देशेन वा संस्थाविधिः । अतः वपट्कर्तृमध्यपदेव
कर्मान्तरम् । तदपि नैकम् । तथाप्येव एकस्य कर्मणः अनेक-
संस्थाकत्वस्य अभ्यासमन्तरेण अनुपपत्तेः । अक्षुत्तुल्या-
ऽभ्यासकल्पनाऽऽपत्तेः । अतः अग्निष्टोमोक्त्यादिपदानां
'निवृद्धमिदुदमिष्टोमः' 'उक्त्यो वैकृत्यगमा' इत्यादौ
विज्ञातिरुक्तसामानाधिकरण्यानां क्वचित्प्रत्ययेण सामप्र-
तिषेधगत्या तत्तत्संस्थकल्पनात्तरपरत्वे अङ्गीकृत्य शतसंस्था-
मिश्रताव्यवहविधिरेतावम् । एव च अन्यपदार्थः न कर्म,
अपि तु शत उक्त्यसंस्थायाः यथाः करणं यस्मिन् इति
श्रुत्यपत्त्या कर्ममेव इति ज्ञेयम् । तदपि च नोदित्य
यथाविधिः, एकप्रस्तावभङ्गापत्तेरवस्थापत्तेः । अपि तु
तात्पर्यगत्या अक्षुत्तुल्यविशिष्टतावद्वाचनानिधिरेव इति युक्तं
यस्यैव अतिदेशात् शतरात्रमाहृतिः । दिगुत्तमात्वादा
न नञितोषः । कर्मरूपेऽपि वा आहृतेऽप्यवश्यमेव
मुल्यायकत्वनापायशब्दं द्वादशभ्यासविशेषः ।

न्यायविदुः— 'शतोभ्यं भवति' इत्यादौ
उक्त्यादिशब्दानां ज्योतिष्टोमनामानात् तदनुवादेन शता-
हृतिविधिः । इति प्राप्ते, संस्थानावत्त्वात् न कल्पनु-

कङ्क्षा, न तु प्रयोगविशेषस्य । अतश्च एकजातीयस्य सौर्वस्य वैयक्तिकोभयमात्मकत्वात् वैयक्तिकोभयविकार-
त्वावगतौ । अव्यवस्थयैव तत्तद्भाग्यप्रभृतिष्व मन्त्रणा
चाव्यवस्था इति सिद्धम् ।

यत्तु पार्थसारथिना चार्तिकस्वरस्यात् आग्नेयैकत्व-
मभ्युपगम्य मन्त्रघोर्हृष्टांशेन विकल्पात् एवमित्यत्र
आग्नेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन प्रकृतौ स्थित्यायामपि
विकृतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावात् अव्यवस्थित-
विकल्पो मन्त्रयोः इति सिद्धान्तित, तत् मन्त्रविकल्प-
चिन्तायाः द्वादशे समस्तया अविदेशविचारभावेन
अभ्यासपरात्म्यभावापत्तेः आग्नेयभेदस्य च स्थापितत्वेन
देव्यानुपपत्तेः उपेक्षितम् ।

व्याधिष्वन्तु.— आग्नेयविकारे सौर्वे 'चतुर्होम
दीर्गमासीमभिमुखौत् पञ्चहोमऽमावास्याया' इति प्रकृति-
वत् व्यवस्था । इति प्राप्ते, हविरन्तरानुरोधेन प्रकृतौ
आर्थेहि स्थित्या, न तु शास्त्रार्थः । समुदायद्वयेऽपि
आग्नेयसत्त्वेन समुदायकृतन्यवस्थायाः शास्त्रीयाया अस्-
त्त्वात् । तस्मात् विहृतौ अव्यवस्थैव इति सिद्धान्तः ।

सम्यक्त्वम्.— 'सौर्वे विकल्पादभिर्भागमन्त्रः ।'

शङ्कर— 'सौर्वे मन्त्रयवस्था न ।'

ॐ अविदेशः सौर्वे चरौ आग्नेयस्यैव धर्माणाम् ॥

लिङ्गसाधारण्याद् विकल्पः स्यात् । ८।१।१६।

२७ ॥

भाष्यं—सौर्वे कर्मणि दार्शपौर्णमासिके विध्यन्तः
इत्युक्तं 'हविषु दशपौर्णमासयोः प्रवृत्तिः' (८।१।४।११)
इति । सन्ति तु तत्र नर्माणि आग्नेयादीनि । तत्र विचार
किं यस्य नस्य पितृ दार्शपौर्णमासिद्वयस्य नर्माणः सौर्वे
विध्यन्तः, उत आग्नेयस्येति । किं प्राप्तः ? विकल्पः ।
कुलः । लिङ्गसाधारण्यात् । सौर्वे दार्शपौर्णमासिक-
विध्यन्तमात्रौ यत् लिङ्गमुपदिष्टं 'प्रयायेपराजे कृणुत
जुरोमि' इति, तत् साधारण सर्वेषां विध्यन्ते समवति ।
न च समुपपन्नः । तस्मात् विकल्पः ।

ऐकाग्र्याद्वा नियम्येत, पूर्ववत्त्वाद् विकारो हि ।

२८ ॥

भाष्यं— आग्नेयस्य विध्यन्तो नियम्येत । कुतः ?
ऐकाग्र्यात्, एकदेवतत्वादित्यर्थः । आग्नेय एकदेवतः,
सौर्वोऽपि । तेन एकदेवतत्वेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो
नियम्येत । पूर्ववत्त्वात् । पूर्ववानय सौर्वः, पूर्वनामिहित
विध्यन्तमपेक्षते । विकारो हि, विकृतिरेषा । सर्वाश्च
विकृतयः पूर्ववत् । चोदनावाक्यानामसमाप्तायात् । तत्र
लिङ्गेन विध्यन्तानियमो भवतीत्युक्तम् (८।१।२) ।
अस्ति च एकदेवतस्य लिङ्गम् । तेन आग्नेयविध्यन्तः ।

अश्रुतत्वाच्चेति चेत् । २९ ॥

भाष्यं— अनाह, स्वादेवदेव यदि अन एतस्य
भूयेत । न तु भूयेत । कथं ? तद्विज्ञेनाय निर्देशः
सौर्वमिति, तथा आग्नेयमिति । तत्र वचनव्यक्तिर्न ज्ञायते
किं सूर्यो देवता अथ, उत सूर्यो न सूर्योऽमेति । तथा
आग्नेयेऽपि ।

श्चाङ्गिर्भावात् । ३० ॥

भाष्यं— स्यात् व्यवस्थितिरित्यस्य । कुत । लिङ्ग-
भावात् । लिङ्गमनास्ति । किं ? वाच्यतोपे एकत्व
भूयेत । सौर्वे तावत्, 'अमुमेवादित्यं स्वेन भागपेयेनोप-
धानति स एनैव ब्रह्मरुचं गमयति' इति ।
आग्नेयेऽपि 'अत्रिरसो वा इत उचामा स्वर्गं लोकमायत्,
ते यजवास्तु अभ्यायन्, ते पुरोडाशं कूर्मं भूत्वा
प्रतर्पन्तमपश्यन्, तमनुवत् इन्द्राय ध्रियस्व बृहस्पतये
ध्रियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति, स तानाह न
ध्रिये, तमनुवत् अग्रे ध्रियस्वेति, सोऽग्रवीद् ध्रियेऽहम् ।
यदाग्नेवोऽणनपालोऽम्रावस्ताया पूर्णमास्या नाच्युनो
भजति, अग्निमेव स्नेन भागपेयेन समर्पयति' इति ।

तथा चाग्न्यर्थदर्शनम् । ३१ ॥

भाष्यं— अनुगतस्यैवैक्यधारण (च लिङ्गम्)
'अग्निर्मुपां दिव' इत्याग्नेये 'उदु न जातरेदध' इति
सौर्वे । ननु पुनश्चक्रेवत् लिङ्गस्योपदर्शनमिति, तदु-
च्यते । नैवत् पुनश्चक्रेवत् । एतस्य चोदनागत, एत-
स्यगतम् । चोदनागतं प्रापकं, मन्त्रगतं मातस्य द्योत-
कमिति ।

सोम— सौर्वस्य आग्नेयविकारस्य सिद्धत्वात् पूर्वं
विचारः प्रसक्तिः, तदेवेदानीं विन्यसे इति समदि ।

धर्माः ते सर्वकर्मसु विदिता भवन्ति, तत्सर्वैव धर्मैः ऐन्द्राद्वाद्योऽपि धर्मयन्त उक्ताः, तथा कर्तव्याश्चेति नार्थ उत्तरेण पट्टकेन । अथ ये यस्य प्रकरणे उच्यन्ते ते तत्रै-
वोक्ता भवन्ति ततः अधर्मैकापि ऐन्द्राग्न्यादीनि, इति
तेषु विन्ता भवति क्रिया धर्माः सन्ति, उत नेति ।
यदा न सन्ति तदा के क्रियन्ते वा कथं चानुश्रुतव्या
इति । तदर्थं उत्तरः पट्टकः प्रस्तवीयः । तत्र सत्यमेव
तावत् सन्ति धर्मा इत्युच्यते । अद्यमेव च इमे अस्येति ।
इत्थं प्रयोगाख्या इति नवमेन । दशमैकदशद्वयोः
एतावन्तः प्रयोगाख्या नातोऽपिच इति ।

तत्रेदं विचार्यते किं यजिप्रयुक्ता एते धर्माः कथं यजिः
शुभायां स्वात् इत्येवमर्थे आम्नायन्ते, अग्नोस्ति
अपूर्वप्रयुक्ताः कथमपूर्वं स्वापिति । यवि यजिप्रयुक्ता,
सता वरायाः । अथ अपूर्वप्रयुक्तः, ततो यथा-
प्रकरणं प्रवर्तितुम् । किं पुनरत्र सुक्तं ! अपूर्व-
प्रयुक्ता इति । अपूर्वं हि कर्तव्यं, अकरो यजिः ।
कर्तव्यं च प्रदायी विषयमानोऽयं यजिः भवति । तस्मात्
अपूर्वप्रयुक्ताः धर्मा इति । अतः पर आचार्यस्य सूत्रो-
क्त्याः 'धृतिप्रमाणत्वात् शेषाणां सुखभेदे यथाऽधि-
कारं भावः स्यात्' इति । सुखानि अपूर्वाणि । तानि
हि कर्तव्यात् प्रधानानि । प्रधाने च सुखग्रहः । तेषां
भेद उक्तः शब्दान्तरादिभिर्देवैः । तस्मिन् सुख-
भेदे उचि यथाऽधिकारं भावः स्वात् शेषाणां । ये यस्य
अपूर्वस्वाधिकारे प्रकरणे शिष्यन्ते ते तस्यैव भवेयुः,
धृतिप्रमाणत्वात् । अयमस्य अपूर्वस्य शेषः अयमस्य,
इत्यत्र धृतिरेव प्रमाणं कर्मते, न प्रत्यक्षदीनान्तरवदम् ।
भूला च ये यस्य प्रकरणे धनन्ते, ते तस्यैव भविष्य-
मिति । न च अन्त्योक्तोऽयं अन्त्यस्य भावः । नहि
यत् देवदत्तस्य ग्राह्यत्वाद्वादि, तत् यदवस्य भावः ।
तस्मात् यथाप्रकरणं भवता धर्माणाम् ।

द्वय— 'प्रत्यक्षमिदं धर्मार्थं दण्डपूर्णमाशदीना
इति कर्तव्यं विन्ता' इति एतत् (मात्रं) अनुक्तम् ।
तत्रेदं यथा किं बहुदुस्तरार्थं स्थित्येव अत्रेयं, उत
भेदेन इति विन्ता (२१५।१६) । तथा 'इति-
नर्तनान्तरा भावः' इत्येवमपि प्रत्यक्षमन्तराति

विन्ता वृत्ता । अत एव वाच्यम् । प्रहृतौ विहृतौ च
उपदेशविन्तः (पूर्वपट्टके) । 'उतदथ प्राजापत्यान्'
इत्येवमादिषु प्रत्यक्ष एवोपदेशः । सर्वश्रुतादिषु आनुमा-
निकवचनोपदिष्टानां उपदेश एव विन्तः ।

सत्यमेव विहृतीनां अतिदेशेन धर्मा भवन्ति इति
प्रतिपाद्यते । अद्यमेव विशेषातिदेशः । नमो विशेषा-
तिदेशप्रसङ्गेन आरभ्यते, किं मन्त्रः अमित्ररूपप्र-
शान्त्यनुष्ठायते, उत अमित्ररूपं अविचलितं तस्मात्
इत्य प्रयोगकल्प, इति अतिदेशप्रकार एव
विन्त्यते । स दशमस्यापारमत्रुमन्त्रमात्र एव आत्मानं
उच्यते । इत्येव यथायुक्तानुविधानि शेषेष्व-
विन्ता । इत्यत्राप्रसङ्गेन च एतादृशः प्रयोगेष्वविचा-
र्यमारभ्यते । तन्नाशनेन ईदृश्या इत्यस्या प्राजाया
सदपराज्येन द्वादशः आरभ्यते । अन्यादयो इत्यत्रा प्र-
सङ्गेन भवति । यद्यपि तन्नाशकप्रसङ्गाः उभयत्र (उपदेशे
अतिदेशे च) अवशिष्टाः, तथापि पूर्वपट्टके नैषामन्तरः ।
यान् भेदो नानश्रुतः तत्राच्छेषशेषिका नास्ति । प्रयोग-
नश्रुतस्य च शेषशेषिकाहते (नास्ति) । तथा
नमः प्रयोगनश्रुतस्य च शेषिकाहते (नास्ति) । ततः ईदृश्याः
(भेदाभेदशेषशेषप्रयोगनश्रुतस्य नैवैकमनुक्तैः) कर्मभिः
योऽधिक्रियते इत्यधिकारलक्षणमापतति । न च
पठ्यवृत्तमोर्मध्ये तन्नाशकप्रसङ्गान्तरः । (कथं ?)
अधिकारान्तर इदं विपरिवर्तते, किं धर्मः यानोऽधि-
क्रियते (उत) न (किं अर्थः) इति, अनेन
प्रसङ्गेन आद्य (सत्यमेव) आरभ्यते । अथवा
वीर्यद्वयः प्राज्ञैर्यथैवधिक्रियते अतिदेशेन (प्रमाणेन,
किं) न इत्यनेन प्रसङ्गेन सत्यमेव (अन्त्या आ-
रभ्यते । तत्रेव च विशेषातिदेशोऽत्राप्यन्तर्भावः । परि-
श्रुतत्वाद्वा—) पराज्योपाश्रित्या च दशमानन्तरं तन्ना-
शकप्रसङ्गः प्रसङ्गः । 'धृतिप्रमाणत्वात्' उक्त्या मुक्त्यभेदे
यथाऽधिकारं भावः स्यात् (एवं) इति । इत्य-
इति कर्तव्यं नामाद-विशेषा भवता विधीयते ।
तत्र परा अस्यां रज इति कर्तव्यं च, तत् अन्त्या न
भवति, कर्मान्तरत्वात् (यानान्तरत्वात्) । गन्तान्ते
र्यभेदः (२१५।१८.) इत्युक्तम् । इति कर्तव्यं च

वि—‘किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशम् । साकमेधेषु वरुणप्रपादास्तदुक्तं, ऽग्निमः ॥ प्रकृतार्थमाहुः, दन्तिमः सन्निधानतः । ऐन्द्राग्रसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिक्यतः ॥’

भाट्ट—एककपालस्य प्रकृतिभूत एककपालः वारुण-प्रपासिक एव, न तु धर्मभूयस्त्वेऽपि वैश्वदेविकः, वक्ष्य-माणात् सर्वैककपालेषु चोदनालिङ्गातिदेशादेव वैश्वदेविकधर्ममाप्तिरिति । अन्त्यलभ्यकतिपयधर्मप्राप्त्यर्थं वारुण-प्रपासिक एव । एवं च ऐन्द्राग्रप्रपादादपि उपपद्यते । तत्र हि न दार्ष्टेयैन्द्राग्रतिदेशविधिः, चोदनालिङ्गाति-देशादेव सिद्धेः । नापि ऐन्द्राग्रान्तराणां, अनुपदिष्टत-त्वात् । अत एव चातुर्मास्यप्रकरणसत्त्वेन उपस्थित-त्वात्, वैश्वदेवे च ऐन्द्राग्रभावात् वारुणप्रपासिकस्यैव । अतः तत्प्रापपादादपि साकमेधैककपालस्य वारुणप्रपासि-कैककपालप्रकृतकत्वम् । धर्माश्च ‘हिरण्यम्यः शुचो भवन्ति’ इत्यादयः सामान्यविहिताः इति भाष्यकारः । चतुस्तसु साकमेधस्य षड्वक्त्रेषु अतिदेशविधिरिति, न वा ? अन्ये दशवृणमासविकारावापत्तेः भूयैऽनुग्रहाय न हिरण्यपरादिप्रसक्तितः । आयेऽपि एतदधिकरण-न्यायस्य अन्त्यलभ्यस्य अभावात् धर्मभूयस्त्वलाभाय वैश्वदेवियग्यसम्बन्धरागायैव धर्मातिदेशात् तथैव वारुण-प्रपासिकहिरण्यपराव्यपत्तिः ।

चतुस्तसु पात्रिकाचमस्य च वरुणप्रपातेषु ह्युत्तराश्वविप्रसक्तिः, तत्रैव हिरण्यपरावृत्तौ प्रपादादे-र्विधौचित्येन वक्षिणदिशरे एव तत्रिवेद्यात् ऐन्द्राग्रैक-कपालोपपि न हिरण्यपरावृत्तिदेशः । अस्तु वा सः, तथापि यदि ऐन्द्राग्रवृत्तिदेशविधिरप्यस्मिन्मैव भूयसा अनुग्रहमपि अनङ्गीकृत्य हिरण्यपरावृत्त्यनुज्ञानं शस्यते, ततः ऐन्द्राग्रैककपालोपपत्तेः अन्त्यलभ्यतिदेशेनैव तत्राप्ति-सिद्धेः इत्यप्येकम् । अतोऽदस्य तत्तद्विरोधविहितधर्म-प्रतिविधयर्थमेव इदं अतिदेशद्वयम् । वक्षिणदिहिक-धर्माश्च ऐन्द्राग्रे याज्यादयः । एककपालेऽपि के चित् मातान्तरेषु अनुपपद्येते इति ज्ञेयम् ।

न्यायविन्मुः—साकमेधेषु वैश्वकर्मणः एककपालः, ऐन्द्राग्र एकादशकपालः । तत्र ‘एतद्ब्राह्मण एककपालः’

इत्यतिदेशः वैश्वदेविकयोरेव, तत्र अङ्गमाहुःत्वात् । इति प्राप्ते, अल्पपानात् वचनार्थवत्त्वाय वारुणप्रपासिक-योरेव इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—‘प्राधासिकातिदेशः स्यात् ।’

झंकर—‘द्वितीयपर्यन्तच्छब्दम् ।’

ऊ अतिदेशः साकमेधीयेन्द्राग्रैककपालयोः वारुणप्रपासिकसार्थत्वादिधिक्यकण्डस्य ॥

एककपालेन्द्राग्रौ च तद्वत् ॥ ७१।४।२॥

भाष्यं—वैश्वदेवे एककपाल आम्नातः ‘द्यामा-पृथिव्य एककपालः’ इति । वरुणप्रपासिकस्य ‘व्यय एक-कपालः’ इति । तत्रापरः ‘ऐन्द्राग्रो द्वादशकपालः, मास्यप्राप्तिश्च’ इति । तथा साकमेधेष्वपि एककपाले-न्द्राग्रौ आम्नातौ ‘ऐन्द्राग्र एकादशकपालः, ह्यश्वं धृत्वे चक्षुः, वैश्वकर्मण एककपालः’ इति । तदेन्द्राग्रान्तं ‘एतद्-ब्राह्मण ऐन्द्राग्रः, एतद्-ब्राह्मण एककपालो, यद्-ब्राह्मण इतर इतरश्च’ इति । तदेदमुच्यते । ‘एक-कपालेन्द्राग्रौ च तद्वत् ।’ यद्वत् पक्षसंवरणि । अत्रापि सविधिरस्य सार्थत्वादस्य वाण्डव्यातिदेशः तेनैव न्यायेनेति । आसिद्धमेतत् उत्तरविन्यासम् ।

सोम—ननु अनुत्तररूपे न्यायातिदेशो युक्तः, न तु तुल्यरूपे उदाहरणान्तरे, न्यायप्राप्तेः स्वताः सिद्धत्वात्, इति चेत्, तस्येति । नाम शृङ्गस्तेऽतिदेशे न्यायः, शृङ्ग उत्तरविषयमा प्राप्तिमात्रे । च य एककपाले एव न्याय-मुत्पादनं नियतां, तथा च सूत्रहृतः उत्तरविषयमा प्राप्त्यर्थं यन्तान्तरमपि न भवेदिति वाच्यम् । वैश्वदेवे ‘मिशत् सपद्यन्ते’ इत्याहुतीनां मिशत्तमुक्तं, वरुण-प्राप्तेः ‘वाग्निने वज्रति आहुतीनां धर्माः निषत्तया’ इत्याहुतिनिषत्तयादिद्वन्द्वेन शृङ्गस्य पञ्चसंवरण्येन न्यायमुत्पादनस्य युक्तत्वम् ।

वि—‘भूतमेककपालश्चत्वारिंशदतिदेशम् । तद् दूरं तत् कौन्दाग्र एतद्ब्राह्मण इत्यादि ॥’ दूरं-न्यायस्य विषयत्वात्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्य स्मरणाय वीक्ष्ययनम् ।

भाट्ट—एव साकमेधेषु भूतयोः ऐन्द्राग्रैककपालयो-रपि ‘एतद्-ब्राह्मण ऐन्द्राग्रः, यद्-ब्राह्मण इतरः’,

सात्त्विकात् । तृतीया च अलस्य अर्धकृत गुणभाग-
मालेन्य उपपद्यते । तथा चेत् सर्वे धर्माः उर्गाणां
भवन्ति ।

दुष्—यजिप्रयुक्ता धर्माः (उत्तथ पारिप्लवा इति) ।
कथं ! तन के चित् (भाष्यमनादृत्य पूर्वपक्ष) वर्ण-
यन्ति । प्रकरयाम्नातानुमितेन वाक्येन (धर्माणां यजिना)
सम्बन्धः (इति) । एतत् (व्याख्यान) अपरे
(भाष्यानुसारीणः) दूषयन्ति । यः फले चोपते स
कथमावासाद्धी सन् न धर्मः संप्रपद्यते । स च
विशेषः वाक्याद्धः । तस्मात् अन्यस्मिन् (विशेषा-
न्तरे) कुतो धर्मप्राप्तिः । अत्र यजिविशेषः श्रुत्या
वाक्येन प्रकरणेन च (धर्मः) संप्रपद्यते (तस्मान् पारि-
प्लवत्वम्) । तन (तस्मिन् पक्षे दूषिते पुनः
पारिप्लवविशेषे पक्षान्तरं दर्शयन्तः) प्रयोगवाक्य
(दर्शपूर्णमासाभ्यां वनेषु इति) धर्मसम्बन्धत्वेन
उदाहरयन्ति (अतो न पागमुद्दिश्य धर्माः
विधीयन्ते । कथं ?) यागोपरतिः (वाक्) नानेन
क्रियते, वाक्यान्तरीः (‘यदाग्रेषोऽष्टाकपालो मरति’
इत्यादिभिः) उपपद्यताम् । कन्सकृषध (नानेन
क्रियते) विश्वदिन्यायेन प्राप्तत्वात् । परितोषात् इति-
फलैक्यतासम्बन्धार्थमिदम् । यथा ‘अभ्यर्चयं दपति दीध-
यित्वा’ (ब्रह्मण दीधयति) इति दीधकृमर वाक्यं उद-
यम् (धर्मविधानार्थम्) । तत्र उद्दिश्यमानत्वात् वामस्य
स्वरद्वय (मैस्वरार्) पदन्तरद्वय वा (इदिकमर-
द्वय) विशेषणविरहितम् । तस्मात् (अविशेषितेन
त्रयिणा आग्नेयादिचर्यागोदेषात्) सर्वयोगेषु धर्मो
(विधीयते) । न च दर्शपूर्णमासवादेन संप्रपद्यते
(धर्माः) अन्यत्सम्बन्धात् । काये विधीयमानेषु
(धर्मेषु) पातये हि विधिधानात् धृतिः (कंडिला
म्हत् । सोऽत्र भाष्यप्रवीरः पक्षः । वनिदमीं प्रपन्न-
पथगदिनो दूषयन्ति—) एवदप्युक्तम् । प्रज्ञावादी-
नामपि अनेन (विश्वविद्—) नानेन (सर्वस्वर—)
कर्मपक्षः स्वार्थः । तत्र (अद्वैताभावात्) कृते
धर्मोभित्तये । विश्वविदि (३) अन्यथाऽनुसृतता
कर्मत्वेना । इह उ वाक्त्वात् कन्स्य अन्तराऽनु-
-

पत्तिः धीया । तस्मात् (विश्वदिन्यायेन फलकल्पनाऽ-
भावात् ‘प्रयोगवाक्येन कन्सम्बन्धपरं, न धर्मपरं’ इति)
प्रथममेव व्याख्यानं (युक्तम्) । प्रस्थाप्यमानातुमितेन वाक्येन
धर्मसम्बन्धः इति । तदेवं देहा पूर्वं पक्षः प्रयोगवाक्येनैव
धर्मसम्बन्धः, प्रस्थाप्यमानातुमितेन वाक्येन वेति । यत्तु
अस्मिन् पक्षे पारिप्लवसिद्धिः आग्नेयादिवागविशेष-
स्वैर फले विधानात् तेनैव धर्माणां सम्बन्धात् शयुक्तं तनाह-
सम्बन्ध—) यः फले चोपते स इति कर्तव्यतया (संप्रपद्यते ।
स तु) संप्रपन्नः इति कर्तव्यता प्रति प्रधानम् । प्रधा-
नस्य च उद्दिश्यमानस्य विशेषणमविरक्षितम् । प्रकरणा-
म्नाननुमितेऽपि वाक्ये स्वचकस्या सर्वयोगानां धर्म-
सम्बन्धः । (तदेवं देहाऽपि यजिप्रयुक्तत्वे पारिप्लवत्वं
[सर्वगतम्] धर्माणां प्रतिपाद्य, इदानीं यजिप्रयुक्तत्वे
तुलितं पक्षद्वयपाचार्या द्योतयति—) उपपत्तिस्तु—कस्यानु-
प्रादिष्टी इति कर्तव्यता (लेखे) दृष्टा, इहापि तथैव
भवितुमर्हति ।

‘यर्गाग्रपूर्णाणि यजिमन्ति’ इत्येवमादिः ‘स य
यजिप्रयुक्तः सर्वयोगपूर्णाणां तुलः’ इत्यल. अयुक्तः
(भाष्य—) ग्रन्थः (पृ. १९२८ प १-८) । (कथं ?)
यागः अपूर्णं अग्निभूतः, न तु अपूर्णं यागेन (अविना-
भूत, होमादिषु अपूर्वसंस्कारात्) तस्मादयुक्तं सर्वा-
गूर्णाणां यजिप्रयुक्तः इति । यय भाष्यसारेण ‘उपसौ
त्रिष्यभावात्’ इति सप्तमे सूत्रे ‘वेदा यजो भूयन्ते
किन्ते च, वेदास्तत्र तदर्थं भवन्ति’ इत्यादि वक्तुं
[पृ. १९३२ प. ७-१०] उदयते. पंडिता आधि-
पति—) ‘अपूर्णे वायमस्तो यागे किन्ते’ इत्यपि अयु-
क्तम् । (पृ. ३) अन्यत्र (अपूर्णे) भूताः अन्यत्र
(यागे) भूताः स्युः । (न चैवं युक्तमिति । प्रपन्ना-
थेन समापद्ये—) अविनाशमात्रादीह्य ‘यर्गाग्रपूर्णाणि
यजिमन्ति’ इति त्रयिभिः (यानि यजिप्रियाग्निं अपूर्णाणि
वाग्नाग्निभूतानि तदभिप्रायमिदं भाष्यं, न तूर्गाग्नाग्नि-
प्रत्ययः । द्वितीया समापद्ये—) अपूर्णे वायमस्तः । इति
(अपि युक्तं) यागस्यैव यजिप्रपूर्वविधिः । यजिमन्ति
(अने) क्रियन्ताः नाभूने ह्यपि नाग्निः (यदि-
प्रतिद्वन्द्वोः अस्तमेवैवाग्नाग्निः) ।

अतिदेशः सौर्यादी

आशिषि-) एतदपुनरुक्तम् । (कुत ?) साध्यसाधन-
संनयस्य वैदिकत्वात् । (तेन) यथा धृतं, तथा भवति ।
(ततः किं तदाह-) न चाध्वने तृतीयायाः, (फल-)
साधनता (यागः) प्रतिपद्यते । न च सामान्यतोदृष्टे,
लौकिक कर्म गुणभूत (दृष्टम्), अनेनापि (नर्मत्वात्)
गुणभूतेन भवितव्यम् (इति, सामान्यतोदृष्टस्य एव-
जातीयकेषु अप्रमाणत्वात्) । अतः क (अस्य भाष्य-)
ग्रन्थान्तरम् । (समाधत्ते-) यजेत इत्युच्यते (भावना-
ऽगमात्) तिष्ठ आषाढ्या (समुपपद्यते । तन)
किमिति (आषाढ्याया) नित्यमेव पुरुषार्थ आशि-
ष्यते साक्षात् पारपर्येण वा माय्यतया । धनुस्तु करणी-
भवति पुरुषार्थस्य कर्मभूतात् । अत आह (भाष्य-
कार) स्वभावसिद्धिः, कर्मणा गुणभाव (इति । पुरुषार्थ-
भाष्यत्वात् माननया सन्नयमान कर्म स्वयमपुरुषार्थ-
स्वभावत्वात् परमपत्त्येनैव सन्नयते इति भाष्याय)
अथवा स्वर्गं प्राथयमानस्य करणमभिलषत तृतीयाया
करण निर्दिश्यते । (तन यथा) ईदृश्या (करण)
विषयताया दृष्टपूर्णासादादिनि (तृतीयान्तराणि) निर्दि-
श्यते, स्वर्गं प्राथयमान केनाभ्युपगमेन कुर्वन्तु । तन
(उपायत्वेन) याग कुर्वन्ति । (तथा) ईदृश्यामेव
विनयाया (अतृतीयपक्षा अपि) सौर्यादौ विधीयन्ते
(तस्मात् वेद्यामपि फलं प्रति गुणस्य स्वभावसिद्धम्
इति भाष्यार्थम्) । भवति हि द्विपकारस्य
(अपि ल्येने) अपेक्षा (साध्यस्य साधनस्य च) ।
तस्मादविरोध (भाष्यस्य) ।

“ वेद्या चार्थानां श्रवते एवेतिकर्तव्यता (वेद्या)
कर्तव्यतामात्रमुपदिश्यते, यथा ‘ ओदन पचेत् ’ इति ”
(इदं भाष्याधिपति) अनुपमिदम् । ओदन पचेत्
इत्यनपि तिष्ठ आषाढ्या विद्यते । एव चेत् (किं
चेन कर्ममिति) आषाढ्याया (घत्वा) इतिनव्यताऽ
पि यज्यते । प्रत्यक्षादिना तत्र (पाके इतिनव्यता)
निर्दिश्यते । इदं उ (दृष्टपूर्णासादादी) शास्त्रेण निर्दि-
श्यते । आषाढ्यामात्रं तुल्यम् । (अतः) ओदन
पचेत् इत्यत्र केचन (पाक) न निर्दिश्यते । (आधेन
यमाधत्ते-) फलेन तु वाच्य (योजनित्यम्) ।

(तन् योजयति-) यन (सौर्यादी इतिनव्यता)
समीपे नाम्नावते वन कलषापि कर्तव्यतया भवितव्यं
(कलषावराणादृष्टत्वात्) यथा विश्वजिति फलमनु-
पपद्यते (अप्याह्विते इत्यर्थे) । एवमिहापि (सौर्यादी
इतिकर्तव्यता आहर्तव्या) इति । इदं तु उत्तरविषयार्थम्,
न्यायादेवेतत् ज्ञायते ।

शा- यागेन भवयेत् प्रसन्नचैव इति भावना इति-
कर्तव्यताऽपेक्षामुपदिश्य भृत्याद्युपदेशेन तस्या इतिकर्तव्य-
ताया अद्यमपेक्षात् नूनं अन्यत् । सिद्धा इतिकर्तव्यता
अन शास्त्रेण अङ्गीकृता इति निश्चीयते । अस्मि चान्यत्र
लौकिके (सप्तर्षे) पार्षणस्य लीलातदा, वैदिके दृष्टं
पूर्णमासादौ । तपोरन्यत्रतत् इह प्रतिपिश्यते ।

सोम — प्रत्यक्षध्वननिमित्तातिदेशविचारानन्तरं
कल्प्यभूतिक्रियाया ततो विरहितनामधेयनिमित्तातिदेश
विचार्य अनन्तरं कल्पस्य वचनस्यैव कल्प्यतया नामा-
येक्षयाऽपि विरहितेन चोदनालिङ्गानुमितशब्देनातिदेशो
विचार्यते इति पादभेद आनन्तर्यं च ।

वि — ‘ सोमं चरो न धर्मां स्तु स्तुर्वा, मानवियर्ज-
नात् । न स्तु, स्तु कण्य यागोऽपेक्षते सुपकारिणः ”

भाष्ये प्रथममधिकरण एकसूत्रात्मकमेव । द्वितीया-
दिहोदयान्ते द्वितीयमधिकरणम् । आहोदौ तु प्रधानादि
शब्दद्वयमि एते एतन्मेवाधिकरणं स्वीकृतं तदेवम्
उद्धरियते । के

आह- तदेव तत्रगङ्गा नामातिदेशो निरूपित ।
इदानीं कल्पितवचनातिदेशो निरूप्यते । यम वा उद्धिरी-
यादी नैर इतिनव्यता आहर्तव्यता, यम वा इत्येवरोतोप-
होमादिकृष्या यमाहर्तव्याऽपि न निराहर्तव्यता एतन्मार्गः,
तत्र भावनासाधनत्वेन तस्या करणतुल्यकृत्यापारूपपति-
कर्तव्यताऽऽपेक्षया वक्ष्यमाणत्वात्तद्वेन मरुतिभारानोप-
स्थितो तद्वचनस्यमपि उपस्थिते, तत्र च फलनरूपतो
अनपेक्षिततादिना अतिदेशस्य निगुणरूप्यमाणत्वात्
इतिनव्यतयेव प्रकृतिपदं इत्येव वचनितेन विद्वत्तिपाक्ष-
रोपमात्रातिदेशेन विद्वत्प्रवचनं निधीयते । न च प्रव-
चनमेवेन प्रवचनतया अत्रगतत्वा कथं विद्वत्प्रवचनं इति
वाच्यम् । प्रवचनस्य विद्वत्तिपाक्षे इतिनव्यताऽऽपेक्षा

निर्दिष्टं ब्रह्मरचंस्कामं' इति । तत्र अविभागो भवति । उभौ अपि (मन्त्री) अभिमर्शने प्राप्नोते । तयोरेकार्यत्वात् समुद्यो न समरति, तस्मात् विवक्ष्य । यत्तु प्रकृतौ व्यवसेति, नासौ कालकृता, किं तर्हि ? समुद्योवृत्ता । न च सौर्वे तौ समुदायौ सः । यदि एव, अभिमर्शनमेव तर्हि न प्राप्नोति, तयोः समुदाययोरेकार्यत्वादिति । अत्रोच्यते । न प्राप्नोति, यदि समुदाययोरेकार्यमर्शनमुच्येत । तयोस्तु अगमिप्रदग्गत्वात्, समुदायिना तदुच्यते लक्षणा । समुदायविकारश्च सौर्वे । तस्मात् तत्रापि चोदकं प्रापयति तत् ।

तृष्— सौर्वे आग्नेयात् उपमितलक्षितप्रापणेन इति स्मर्यतां वृद्धति (इत्युचरे अधिकरणे वक्ष्याम) । आग्नेयस्य च पौर्णमास्या अमावास्याया च विद्यमानत्वात् अद्यक्यमवधारयितुं किं पौर्णमासिस्त्वस्य सम्यग्गी इति स्मर्यतां प्रवर्तते, उत आमावास्यायेति । तस्मात् अवधारणायितोः फलम् विफलम् । ' अष्टत्रयि ह्योषि अभिमृशति ' इति हविरभिमर्शने मन्त्रस्य करणत्वात् विफलं प्राप्ते, यद्यपि कालकृता व्यवस्था (हविरन्तरवशेन प्रवृत्तौ भाता, तथापि विवृत्तौ अवस्था व्यवस्था) कर्तुं न शक्यते सौर्वे कतरस्य आग्नेयस्य धर्मा प्रवर्तते इति । तस्मात् आग्नेयाविशेषात् विवक्ष्य ।

शा— ' न्यवस्था प्रवृत्तौ दृष्टा प्राप्नोते विवृत्तापि । प्रवृत्तावधिनी तेषां विवृत्तौ नातिदिश्यते ॥ ' (पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षे सिद्धान्तः) ।

सोम— गोशेहनादीनां अनतिदेशेऽपि व्यवस्थान्न अतिदेश इत्युच्यतां संगतिः । व्यवस्था आभिर्गन्तात् शास्त्रगम्यत्वाभावात् नातिदेश इति सिद्धान्तः । अत्र केचित् पौर्णमास्याममात्रास्याया च आग्नेयो विधिते अवसरं दिशस्वसमुच्चयत्वात् । तथाहि, ' यदभ्येत्तेऽष्टावगलेऽमात्रास्याया च पौर्णमास्या चान्युतो भवति ' इत्यादिमोपविधाने अमात्रास्यापौर्णमासीत्यष्टावगलं न समुच्चय अवसरान्, नापि विवक्ष्य चरान्दितोऽप्यात् । तस्मात् विवृत्तगुणग्रामेण्युद्गच्छयन्नात् कथमदः । तथा च पौर्णमास्यानुपलब्धयेत्युच्यते चरान्दितो यद्वा, अमात्रास्यानुपलब्धये पदशेषः, इति व्यवस्था व्याप्यदेन कथ-

मेदात् शास्त्रीय, न तु हविरन्तरावितोऽपमसकत्वादायिनी । एव च सौर्वेस्य रथतराधिकरणव्यायेन (२१३१) आग्नेयद्वयविनाशत्वात् मन्त्रद्वयप्रपञ्चा अभिमर्शने निरपेक्षायामन्यौ समुच्चाराभवेन विकल्पादप्यवस्था सिध्यति इतीदमधिकरणं प्रपञ्चायमित्याहुः । अन्ये तु एकस्मिन्नेन कर्मणि कालद्वयसमन्वयमात्रेण चरान्दितोपपत्तेः एक एवाग्नेयः, तत्र मन्त्रद्वयस्य कालभेदेन व्यवस्थायां शास्त्रीयत्वे सौर्वेऽपि न्यवरपैव प्राप्नोति, अतोऽत्राधिकरणे व्यवस्थाया आभिर्गन्तव्यं प्रतिशदनीयम् । आग्नेयस्य पौर्णमास्यामावास्यायोः रूपज्ञ उभयसङ्गः, तेन चतुर्धा पदशेषो न च तस्य कालद्वयेऽभिर्मर्शनं इत्यादिप्रत्यक्षतादायि एतत्त्वमेव प्रतीयते इत्याहुः । सूर्यायुष्म-एककर्मणि सौर्वे चोदनेन चरान्दितोऽपि आग्नेयवत् व्यवस्थाहेतुकर्मभेदाभाव इति ।

वि— ' सूर्यद्वयं व्यवस्थाप्य विकल्प्य वा, व्यवस्थितिः । प्रवृत्ताविर, नो तत्र तस्यां द्यामन्ववर्जनात् ॥ '

भाट्ट— सौर्वेऽपि औपचर्यकपदैकदेयताकल्पात् आग्नेयविकार इति वक्ष्यते (अन्यवर्हितोत्तराधिकरणे) । आग्नेयरात्रये च आग्नेयद्वयं पौर्णमास्यामावास्यायां ह्युक्तं पौर्णमास्यधिकरणे (२१३१) कौस्तुभे । सौर्वेऽपि विविगमनाविरहात् उभयविकार इत्यप्यविवादम् । सौर्वे च ' य इष्टा ' इति वचनात् वैकल्पिकं पौर्णमास्यामावास्यायात् । तत्र आग्नेयोऽपि पौर्णमासी-क्षरान्मौर्वेययोः पौर्णमासीरात्रीनामेवस्य, अमात्रास्या-कालीनसौर्वेययोः च अमात्रास्यारात्रीनस्य व्यवस्थितं प्रवृत्तिर, उत अन्यवस्थितं विवक्ष्येति इति विवृत्तायां, तच्चत्वात्तरात्रास्तरात्रादयः व्यवस्थितम् । एव च ' चतुर्धा पौर्णमासीमभिर्गन्तुं, पदशेषा अमात्रास्या ' इति विवृत्तचरद्वयमन्त्रोपविचारः । अथ इति पौर्णमास्यादिसङ्गच्छमानसर्वत्र विवृतेन पौर्णमास्यादिपदेन लक्ष्यिना तदुद्देशेन मन्त्रमात्रविधिः । अभिमर्शने तु ' पाठजानि ह्योषि अभिमृशति ' इति नामवाच्यं प्रातः जाधरादेन अनुवर्तते इति लक्षितं तृतीये (२१३१) । अनर्थं मन्त्रोपविचारोपपत्तेः प्रवृत्तिर (विवृत्तिः) व्यवस्था इति प्राप्तिः, भारताया विवा-लीरात्रायास्तरात्रायाः वा अनुपपन्नत्वात् सिद्धान्तः ।

अङ्गनामैकवास्यताऽऽपन्नप्रधानविधिना तद्विशिष्टापूर्व-
भावनाविधानोत्तरा अङ्गप्रधानयोः पार्थिवसन्ध्यात्
नाङ्गानामुपदेशतः कर्मान्तरसम्बन्धः, किंतु अतिदेशादेव
इति सिद्धान्तः । अतिदेशश्च क चित्पुष्टिदाना कर्मान्तरे
सादृश्यात् 'तद्वत् कर्तव्य' इति निधिः । स च क चित्
प्रत्यक्षवचनात्, तथा नामपेयात्, आनुमानिकवचनाद्वा
इति निधिः ।

मण्डन— 'एवमस्या स्यात् प्रजापादौ ।'

शंकर— 'पारिप्लवा न धर्माः स्युः ।'

॥ अतिदेशन्यायः । तद्वत्प्रणमतिदेशः । यत्र
तस्यानापत्ते तदमरोर्योऽतिदिरयते, तन्नायमवतरतीति ।
सादृशी. ६१५.

॥ अतिदेशपारायणम् । 'किन्तु ये पदार्थानामति-
देश न मन्वते । करणस्योपदेश च तेषामुत्तरमुच्यते ॥१॥
प्राक्तनोपकारेण पदार्थैश्चैव वैकृत । प्रयोगविधिना
स्वेन विधित्वेन च उच्यते ॥२॥ यद्यदात्मकित्ति योग्य सन्नि-
धान प्रपद्यते । तेनान्वितो हि विध्यर्थः स्वयन्देनेन
मण्यते ॥ १ ॥ साध्यभूतश्च विध्यर्थ उपकारमपेक्षते ।
तिसाविधिः प्राकृतश्च योऽर्थः सन्निधाप्यते ॥४॥ अन्य-
थाऽनवगम्यत्वात् पदार्थानामुत्तरः । उपकारः प्राकृतो-
ऽसौ विहृतौ सन्निधाप्यते ॥५॥ तथाप्यपेक्षितत्वेन प्रसार
प्रथम विधिः । स्वीकरोति पदार्थान् प्रतीतानप्यपेक्षते
॥ ६ ॥ पश्चात् तैरपि पुनरुपकारमपेक्षते । अपेक्षित-
स्वरूपेण प्रतिरन्वयमुच्यते ॥ ७ ॥ गुणप्रधानभावेन
सर्वत्रैवान्वयो मतः । प्रधानं च विधिधर्मं गुणस्य प्रति
समताः ॥ ८ ॥ अनित्यताभिधानं च न शब्दोपस्थितै-
परम् । दर्शनात् पितृपुत्रादौ कल्पेनाप्यधिकारिणा ॥९॥
सबन्धिना न सर्वेण सहसैकान्विताऽभिधा । सबन्धिना
सन्निधानक्रमेण तु यथावयम् ॥१०॥ प्रकृतौ तु स्वयन्द-
त्वात् पदार्थानां पुरोऽन्वयः । उपनारस्य कल्पस्य पश्चा-
दिति पर मित्वा ॥११॥ म्युक्तमेणोपपद्यते पदार्थैश्चैव
वैकृत । प्राकृतैर्विचिन्त्येति शोऽतिदेशश्च समतः ॥१२॥
मस्य देहे विधिर्गोसिद्धयोऽप्यप्रापि पठति । अतिदेशः
प्रसारस्य धर्माणां चैव युज्यते ॥ १३ ॥ अन्यनयो
मथाऽन्यत्र प्रसारोऽन्यमनुच्यते । तथा धर्मा अपाप्यन्ते

तेषामप्यतिदेश्यता ॥ १४ ॥ नन्वेवं दशमादेन विरो-
धस्ते प्रसज्यते । नैव कार्यनपेक्षोऽसावतिदेशो निवारितः
॥ १५ ॥ तद्वत्प्रधानेन सन्धयो धर्माणामेव चेद्वेत् ।
अनपेक्षप्रकारत्वात् वदा नोभो न सिध्यति ॥ १६ ॥ प्रकृतौ
हि पदार्थानां सन्धयेऽवगते यथा । द्वार दृष्टमदृष्ट वा
सन्ध्यार्थं प्रकल्प्यते ॥ १७ ॥ कार्यनपेक्षसन्धये तथैवावगते
वति । द्वार दृष्टमदृष्ट वा कल्पे (स्य) स्याद् विहृतावपि
॥ १८ ॥ यतो न वदते बाधः कार्यलोपनिबन्धनः ।
दृष्टाभावेऽप्यदृष्टस्य द्वारस्य सत्तु समवायः ॥ १९ ॥
कार्यपेक्षा यदा धर्मा विहृतौ यान्ति सगतीम् । वदा कार्य-
कलोपेन तेषां नाधः प्रसिध्यति ॥ २० ॥ प्राप्नुवन्तो हि
कार्येण धर्मा द्वारसमन्विताः । प्राप्नुवन्तीति न द्वारकल्प-
नाऽवसरस्तदा ॥ २१ ॥ कल्पद्वारावलोपेन तेषां नाधः
प्रमाणवान् । अतिदेशेन धर्माणां प्राप्तानामपि सिध्यति
॥२२॥ कार्यनपेक्षसन्धयो धर्माणामुच्यते यदि । दश-
मावतिरोपः स्यात्तदानीं, न च तत्तथा ॥ २३ ॥ तद्वत्-
त्वेन न किं धर्माः प्रसारो वाऽपि गच्छते । इत्येता दश-
मादे हि चिन्ता बाधप्रतिद्वये ॥ २४ ॥ पूर्वपक्षी च
तद्वत् पदार्थानां परिग्रहम् । नोपकारे हि धर्मैर्म्यो विना
शक्य निरूपयम् ॥ २५ ॥ यद्यप्याकाङ्क्षति विधिः
प्रसार प्रथम स्वयम् । तथापि तस्य प्रकृतानपि नैव स्वल्-
पतः ॥ २६ ॥ परिधानं, किंतु यथाश्रुतैर्धर्मैश्चैव हि ।
तस्मात् पदार्थपूर्वैव वदा तस्या निरयता ॥ २७ ॥ अतः
पूर्वप्रतीतत्वात् पदार्थेन वैकृत । विधिः स्वयन्धर्मादेव
ताम् गृहीत्वा तु स स्वयम् ॥ २८ ॥ उपनार प्रकृतित्व-
कल्पयत्वाप्यसिद्धये । अतश्च प्राकृते द्वारे एते नाधः तु
नार्हति ॥ २९ ॥ राक्ष्मन्ती तु वदत्वेन तस्य धर्माः पुर-
सारः । तथापि तेन गृह्यन्ते वदानामनपेक्षणात् ॥ ३० ॥
प्रसार हि पुनः साध्यरूपो विधिरपेक्षते । न पदार्थानिति
हि तात् प्रतीतेनाप्युपेक्षते ॥ ३१ ॥ प्रसारैरेव सन्धये
प्रथमं प्रतिपद्यते । प्रसारकालितैः पश्चात् पदार्थैरिति
दर्शितम् ॥ ३२ ॥ धर्मप्रधानमन्दीयानां कथमन्यत्र
सगमः । इति नेदुपकारोऽपि गुणमेवदोषोच्यते ॥ ३३ ॥
नोपनारस्य सन्धय इति हास्यनिर्दं नचः । यद्यपि
नान्वयीयः स्यात् कथं तस्मादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

दानीं वृत्तात् सामान्यातिदेशलक्षणात् अनन्तरं विशेष-
लक्षणं बध्नामः । तदुच्यमानं यथाश्रुतं बोद्धव्यं इति ।

उच्य — 'कर्मैकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मसु धर्माति-
देशः' इति (अस्मात्प्रत्ययस्य षवि तावदधर्म्यः—)
एकस्मिन् कर्मणि (दर्शपूर्णमासादौ) ये धर्माः समा-
न्ताताः ते सर्वकर्मसु (इष्टिपशुसन्धसोमादिषु) अति-
दिश्यन्ते, उताहो नैकस्मात् सर्वकर्मसु अतिदेशः (इति
सोऽयमयुक्तः । कथं ?) एतस्मिन् ग्रन्थार्थे (यद्यपि)
न्यायो न विरुध्यते । परसु ग्रन्थो (एकेन निरुद्धो
इत्यादिः) न सचप्यते इत्येव (सद्ययवनेन) । यदि
एकस्या विरुद्धो सर्वधर्मा अतिदिश्यन्ते इत्ययं पक्ष
आश्रितः स्यात्, तत इदमुक्तं युज्यते, एकेन विध्यन्तेन
निराकाङ्क्षीकृतो (कर्मणि) द्वितीयस्य प्राप्तिसंज्ञा (इति,
मान्यथा) । अप (एवं चप्यते) एकस्मिन् कर्मणि
सर्वधर्मातिदेशः (सर्वकर्मसु ये धर्माः तेषामति-
देशः), उताहो न (एवं, किन्तु) एकस्मात्
(एव एकस्मिन् कर्मणि अतिदेशः) इति ।
(तथापि न युक्तम्) सर्वकर्मधर्मातिदेशः इत्ययं
पक्षो निरुद्धः (विध्यन्ताधिकरणे ७।४।२ । तत्र
हि—) अथ कस्मात् उभे (अपि) इति कर्तव्यते
(लौकिकी वैदिकी च सह) न प्रवर्तते (इत्याद्यङ्क्य)
'विधौ विमतिरेकात्' इति सूत्रेण (७।४।६) निरुद्धो-
ऽयं पक्षः । एका निरुद्धाङ्क्षीकृतो द्वितीयान् प्रवर्तते,
प्रमाणान्नात् । तस्मात् सर्वधर्मातिदेशः इति निर्मूलोऽयं
पक्षः । (इत्ययुक्तोऽयं भाष्यकारस्यः सङ्गः । तस्मात्)
इदं सः संशयो दुस्तः किं अनियमेन यस्य कस्य
चित् सङ्गात् इति कर्तव्यता प्रवर्तते, उताहित कश्चित्
नियमः इति । तत्र अनियमः इति पूर्वः पक्षः । उच-
रत्सु नियतैः (एष इति कर्तव्यता प्रवर्तते । न्याय-
माह—) 'अथ विशेषलक्षणम्' इति एकस्मात्प्रियता प्रवर्तते
इत्यर्थः । (कथमयमर्थः इति चेदह—) विशेषः कृ-
पाधारणमुच्यते । यदि कानियमेन (प्रवर्तते) ततः
असाधारणं न (स्यात्) । असाधारणाभावश्च विशेषो
न (स्यात्) । अथवा अन्यः सूत्रार्थः । विशेषात्
विशेषस्य धर्माः प्रवर्तन्ते (इति सिद्धम् । उप) कतर-

स्मात् (विशेषात्) कतरस्य इत्यत्र आह 'यस्य लिङ्ग-
मर्थसंयोगात्' इति । संशयसु नैव कार्योऽस्मिन् पक्षे ।
(अस्मिन् पक्षे प्रथमद्वितीयसूत्रद्वयामरूपिकरणं
द्रष्टव्यम्) ।

आ—विध्यन्ताधिकरणे (७।४।२) सौर्यादिषु आनु-
मानिकवचनेन वैदिकी इति कर्तव्यता अस्तीत्युक्तम् ।
तत्त्वेदानीं विशेष उच्यते कस्य विध्यन्तः कः प्रवर्तते
इति ।

सोम—सामान्यतोऽतिदेशनिरूपणानन्तरं विशेषा-
तिदेशो निरूप्यते इत्यध्याययोः समाप्तिः । 'सामान्याति-
देशलक्षणानन्तरं विशेषलक्षणं बध्नामः' इति भाष्ये
सूत्रं न्यास्यताम् । चार्तिके तु विशेषासङ्गस्य अणुशर-
णार्थतामङ्गीकृत्य एकैवेति कर्तव्यता प्रवर्तते इत्यर्थं
व्याख्याताम् ।

वि — 'कस्माच्चिदतिदिश्यते निवृत्तात् कर्मणोऽ-
यथा ।, अविशेषादादिसो, अन्यः शास्त्रार्थस्य भयः
स्थितः ॥'

आह—तदेवं निविधोऽतिदेशो निरुपितः । तत्रापि
प्रत्यक्षनञननामातिदेशयोः काल्पन्येन चिन्ता कृता । चोद-
नालिङ्गातिदेशस्य तु सामान्यतो निरुपितस्य प्रकृतिवि-
शेषनिरूपणार्थं अग्रमः आरभ्यते । तत्र एकस्मिन् सौर्यादी
एकविध्यन्तेनैव निरासाङ्क्षत्वात् सर्वविध्यन्तसमुच्चययोगे-
ऽपि नियामकाभावात् अनियमेन अनेकप्रकृतिविध्यन्त-
माप्तिः । इति प्राप्ते, अष्टदोषदुष्टविकल्पावसेः यस्यैव
सादृश्यविशेषेण शीघ्रोपरिधतिः, तत्र एव धर्मोतिदेशः ।
तत्र सादृश्यं शब्दपठितं अर्थपठितं च उत्तरत्र प्रसङ्ग-
विष्यते । अत्र एव यत्र कथमपि न सादृश्यस्य नियाम-
कता, यथा साधारण्येनैककपाले, तत्र अमीतोर्मवै-
न्द्राद्योर्विकल्पेनैव प्रकृतिरूपम् ।

न्यायविन्दुः—एकस्मिन् कर्मणि अतिदेशाद्यनेका-
तिदेशात् तत्तदिति कर्तव्यताया विरुद्धे प्राप्ते, निषेधेन
एकस्यैव एकेन इति कर्तव्यता, अन्यथा अन्यस्याऽऽपत्तेः
इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'सौर्ये चपयप्रविशेष इयः ।'

शंकर—'अटमार्यस्य प्रतिभृतिः ।' १. (२६

अविदेशन्यायः

पोदनाशेषभावाद्वा तद्वेदाद् व्यवतिष्ठेरन्तु-
त्यचेरुणभूतत्वात् । ३ ॥

तत्चेरुणभूतत्वात् । ३ ॥
 भावः—कर्मचोदनाया शेषभूतो घर्मसमाभावः एव-
 देशभूत इत्यर्थः । दर्शपूर्णमासस्या वजेत अनया अन्य-
 न्वाधानादिकया इति कर्तव्यतया इति । तस्या चोदनाया
 यजेतुं भावः भूयते दर्शपूर्णमासाया इति । दर्शपूर्ण-
 मासराज्यो हि यजिषचनः । कृत्तमासोऽन वजेः भूयते
 दर्शपूर्णमासाख्येन यागसमुपायेन अन्यत् कुर्यात् इति ।
 यत् ततोऽन्यत्, तत् कर्तव्यतया चोपेतं, न यजिः ।
 अपूर्वं च तत् । ननु फलमन वाक्ये भूयते, न तु तय
 यजेत इति, तत् कर्तव्यं स्यात् । सत्य भूयते, न तु तय
 जिना क्रियते, विनष्टे यजो तद्वयति । अपूर्वं तु तय
 क्रियते । तस्मात् तस्य कर्तव्यता उच्यते । यस्य कर्त-
 व्यता, तत् इति कर्तव्यतया सन्यक्ते । तस्मादपूर्वा-
 भर्माः । तेया चापूर्वाणा भेद उक्तः । अतः तदेव
 यथाप्रकरण व्यवहितेन भर्मा इति ।

अथ एतस्मिन् पक्षे षड् दर्शपूर्णमासबन्धने यागो
विशेष्यते । उच्यते । नैवान् यागो विशेष्यते । किं तर्हि,
अपूर्वमासैव उभयपदविशिष्टा उच्यते । यथा 'अहव्या
पित्राह्या एषाहव्या सोमं नीजति' इति । विषम
उच्यतातः । तत्र हि अन्यत् इत्य अन्यो गुणः । तेन
तत्र उभयविशेषणत्वं युज्यते । इह पुनरपि एव ही दर्श-
पूर्णमासौ, तेन इह उभयपदविशेषणत्वं न युज्यते ।
पूर्णमासौ, तेन इह उभयपदविशेषणत्वं न युज्यते ।
उच्यते । इहापि यजेत इति सामान्य, दर्शपूर्णमासौ इति
विशेषः । अन्यच्च सामान्य अनौ विशेषः । एतस्मिन्
श्रुत्या सामान्यस्य भावना, वाक्यात् विशेषस्य । न चैतत्
युगपद्वयतीति ।

एवं तर्हि नैकान् श्रुत्यैः परिच्छिन्ने । किं तर्हि
 पान्थः । किं वारणः । श्रुत्यैः परिग्रहमाणे दस्यपूर्ण-
 माद्यशब्दोऽनर्थको भवति, यद्यति धानुवादः, यजत्यात्म-
 कत्वात् दस्यपूर्णमाश्रयोः, यजतिष्ठामापापिकरण्याच्च
 दस्यपूर्णमाद्यशब्दश्च ।

दर्शपूर्णमासशब्दस्य ।
 दुष्—चोदनान्नोपमावात् भावः कृतोपमानविरहः ।
 तन्नेरात् म्यातिग्रेय [अप लिखिते मुद्रिते च
 विद्यमानोऽपि दुष्-ग्रन्थः कनरत्ने न दृश्यः ।] इत्यसौ ।

(उत्पद्यते अनेनापूर्व इत्युत्पत्तिर्वाङ्मयः । तस्य भावना प्रति-) गुणभूतत्वात् । यतो हि तस्याः (भावनायाः) करणत्वेन गुणभूतः । (तस्मात्) न स धर्मः स्वयत्येव । सनध्यमाने च स्वाध्यायपर्यन्तं च (ननु) हेतोः गन्ध-मेधादिदोषश्च (स्यात्) । उत्पद्यते- अतः सर्वविधोपपन्नविशिष्टा भावना विधीयते । अर्थात् (देहात्मात्) परस्परनियमः (उपकारोपकारकलक्षणः) ।

परस्परनियमः (उपधावोपधापरस्परनियमः) ।
 'एवमपि भूत्या सामान्यस्य भावना, वाक्यात् विरो-
 दस्य । न चैतत् युगपत् सम्भवति' इत्युक्तोऽयं (भाष्य-)
 ग्रन्थः (घृ. १५२९) (तत्र उप-क्षेपलक्षणया (विरोध-)
 विरोध्यभावाभावाप्रतिपादिकाया पद-) भूत्या भावना
 सन्नवः (भाषनानायाः) द्वीयया तादर्थ्येन (कथ्यमानेन)
 दृष्टपूर्णाभासयोः (भावनाऽव्ययः) । तत्र उप-क्षेप-
 लक्षणया तादर्थ्ये (अव्ययस्यैव) कथ्यम् (द्वीयया
 तु उक्तं, अतो विपरिते कथ्यवत्म् । किञ्च अविरोधा-
 दपि न भूत्या वाक्यस्य बाधो युक्त इत्याह—) यदि
 दृष्टपूर्णाभावि भावकया शरण्यामानौ यागान् भाव्यस्य
 (भावकानायाः—) वरण्या प्रतिपद्येता, ततः विरोधे
 (सति भुविः परिरन्त्येव) भूत्या (या) वाक्य
 बाध्येत । इह च विरोध एव नक्षि (इतिरुक्त्यतात्-
 संभावात्) । यदि च ईदृशः (वाक्यविरोधिन्य-)
 भूतः (एव वाक्य वाचिता) परिरण्यते, ततः
 ('ओमेन वनेत' 'दसापविनेष प्रह समार्ति' इत्यादी
 सर्वान्) नामपदाना असम्भवाः (यनपाठः) । सन्धा-
 भारात् इति उभयतुपादः) केरालान्यास्यतानि अत्र-
 तिष्ठेत् । (एव शोषणस्यमाधिव्य परिरामाभ्यमपि
 भाषितम्—) 'एतं तर्हि वैतान भुत्यैः परिरण्यते,
 किं तर्हि ? वाक्यायः' इति (एतदपि—) अयुक्तः,
 भावार्थप्रतिपत्तिपरितोषात् । (तत्र हि धातुर्थ एव
 पञ्चभाननाया करणं यवति, न नामार्थः इत्युक्तम्) ।
 किञ्च यागसामानाधिकरण्यात् यागत्रयनम् (दृष्टपूर्-
 नास्यद्वयं सन्वति) । तत्र (सामानाधिकरण्यं) वाग्राह-
 योऽप्ये (सति) भवति । (तदर्थमेव गुणनिधिभेद-
 स्यात्) तस्मात् न शक्यते किमन्येनोच्यते इति ।
 अपि च फले निधायमानस्य आश्रयो देवः किञ्च । ता

प्रायः । इह तु शुलभं एव समवति । गुणार्थ एव द्रव्यः । गुणेन क्रियायोगेन तस्मिन् कर्मणि शुल्वैव प्रयुज्यते । प्रान्ति अनेन इति प्रायणीय, प्रवर्तते अनेन यने इति ।

वाक्यसोपास । ६ ॥

भाष्य— वाक्यसोपास एतमेवार्थमाह 'ज्योतिरेव पुरस्ताद्भाति' इति । येन ज्योतिः प्रायणीय भवति, तेन ज्योतिः पुरस्तात् क्रियते इत्यर्थो 'ज्योतिरेव पुरस्ताद्भाति' इति । तस्मात्प्रायमतिदेशः ।

द्वय— (पूर्वाधिकरणपदान् आरभ्यते । तेनैव न्यायेन पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह—) प्रयन्ति (आरभन्ते) अनेन इति प्रायणीय इत्यनेन योनेन द्वादशाहे (प्रत्ययेऽहनि) इव तदा प्रवृत्ता । गङ्गावयने वा (प्रत्ययेऽहनि) भय योगो विद्यते एव । तस्मात् (कृत्ययोगस्येन मुख्य-योगपक्षे गौणत्वात्) पर्मातिदेशो नास्ति । यत्र तु पक्षमाः पक्षो वा प्रायणीय, तस्य योगभागात् अनुदाहरण-त्वम् । (तत्र पूर्वाधिकरण्यायेन भवेत्प्रातिदेशः) । तस्मात् तादृशो न पूर्वोपिपरणापवादः ।

शङ्का— भतिदेशो प्राप्तेऽभिधीयते 'प्रायणीयवद् येन निमित्तेन प्रवर्तते । प्राथम्येन तद्वयने गङ्गावयवनिरे-
ऽपि नः ॥ तस्मात् सिद्धनिमित्तेन भुत्वा नाप्रवृत्तभावात् । न गौणत्वेन पर्माणामतिदेशोऽप्युक्त्यते ॥'

साम्प्र— आपरादिना समतिः । प्रयन्ति आरभन्ते अनेन इति प्रायणीयः । चातुल्यत्वं कणे अनियत-
प्रत्ययः, प्रायणनारम्भः, तत्र भयः इति वा प्रायणीयः । गदादिषु वेणुस्त्रोदरादृशेभ्यो गत् एव । तथा च प्राथम्य-
प्रायणीयवद्व्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा द्वादशादृश्या-
गमयनिकोत्पत्त्य इति उभयत्रापि नाप्येव, इति न गौ-
णत्वेन पर्मातिदेशात् । एव च यत्र चतुर्थे पक्षेन वा
अहनि प्रायणीयवद्व्य, तत्र प्राथम्यरूपप्रवृत्तिनिमित्त-
त्वात् गौणत्वं द्रव्य पर्मातिदेशात् प्रवृत्त्युक्तम् । एतेन
'चतुर्दिशः प्रायणीयो भवति' इति चतुर्विधत्वेन
क्षितीयेऽहनि प्रयुक्तस्य प्रायणीयवद्व्यस्य विधायकत्व-
हात्तत्त्वगतमात्रेणैव प्रायणीयवद्व्यस्य प्रवृत्त्युक्तम् । अति-
देशात् इति वेदभाष्ये माधवोक्तं चिन्तम् । उभयपक्ष-
प्रयम्ये एव प्रायणीयवद्व्यस्य मुख्यत्वं, मातादिक्रि-
दपेक्षया तु प्राथम्ये गौणत्वमेव । तथा च अवयवभाविनि
गौणत्वे धर्मविधिलिप्सया अतिदेशात्कल्पस्यैव युक्तत्वात् ।
सूत्रार्थस्तु— सन्दर्भेण गङ्गावयने एया भुक्तिः
प्रायणीयवद्व्यः गुणार्थः अवयवयोगार्थं स्पष्टयति ।

वि— 'गङ्गावयन आयेऽहनि प्रायणीयेति नाम
यत् । तद् द्वादशादृश्यादहनी धर्मानतिदेशो वा ॥',
पूर्वस्यायेनातिदेशो, मेव प्रथमतः द्वयोः । अहनीस्तुल्येति
मुख्यत्वं तु नातिदेशोक्तं ॥'

भाट्ट— द्वादशाहे प्रथममहः प्रायणीय सधर्मकं
विधाय गङ्गावयने 'वैश्वानरो ज्योतिर्गौमः प्रायणीयमह-
भवति' इति ध्रुवम् । तदेते द्वे कर्मणी विनिगमना-
विरहात् इति निर्णीतं प्रत्ययान्तराविरहणे (२।३।२)
कौलुभे । तदन गङ्गावयनिक प्रायणीयवद् पूर्वस्यायेनैव
द्वादशादृश्यावयवपर्यमतिदेशार्थम् । न च चोदना-
लिङ्गातिदेशादेव तत्रातिदेशः । नामातिदेशवैयर्थ्यं, गङ्गा-
साम्येऽपि द्वादशाहान्तर्मातृद्वयस्यैव चोदनालिङ्गाति-
देशेन धर्मप्राप्तेर्वैयर्थ्यमात्रम् । इति प्राप्ते, येनैव, प्रथम-
यन्ति अनेन इति प्युपरादा प्राथम्यगुणयोगेन द्वादशाहिके
अहनि प्रवृत्तिः, तेनैव गङ्गावयवनिरेऽपि इति प्राथम्य-
योगेन उभयत्रापि मुख्यतरेण प्रवृत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभारः ।
न तत्र पूर्ववत् द्वादशाहिके प्रवृत्तरसमयोगः, येन तस्यैव
रुद्धिः निरुद्धलक्षणा वा, अन्यत्र गौणी इत्यधीयेत । अतो-
ऽह न नामातिदेशः प्रायणीयवदे । वैश्वानरवद् तु प्रत्यये
वैश्वानरप्रार्थितत्वात् न तस्यैवार्थेन नामपेक्षया वैश्व-
ानरगङ्गावयव कर्मांतरस्य अप्रतिषेधः । नैरातिदेशकम् ।
ज्योतिर्गौमवद् तु ज्योतिर्गौमधर्मप्रतिप्रत्ययार्थं यत् भव वेव
अतिदेशम् । तेन एतन्मुखाया विरोधे न भयन-
साधनत्वात् द्वादशाहिक्रिती गङ्गावयव, अपि तु ज्योति-
र्योमिधः । साधनत्वात् नृतेऽनुपरादा द्वादशाहिक एव ।

इह चाधिकरण गङ्गावयनिके प्रथमेऽहनि प्रायणीय-
वद्व्यस्य माप्यस्यरुद्धि—त्वात् अस्मत्तत्त्वम् । यदा तु उदो-
गङ्गावयवयोगे प्रायणीयवद्व्यस्य गङ्गावयनिके क्षितीये
चतुर्दिशेऽहनि प्रयोगः, तदा अतिदेशो भावेति ध्येयम् ।

शा— 'तन प्रकृतिसकृन्नात् विकृतावतिदेशानम् ।
प्रयोज्यादिवदेतेषामिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ प्रकृत्यैव
निवृत्त्याद् विकृत्या सह नान्वयः । न चातिदेशतः
प्रातिरिक्तभाषान्वाहते ॥'

सोम— अत्रयत् फलदीनमपि अतिदेशः इति
उच्यतेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— कर्मणः करणस्य
विकृतौ अप्रवृत्तेः फलदीना तन्निवृत्तसकृन्नादप्रवृत्तिरिति ।
यि— फलं च नियमः कर्ता सधः सौधे न वा,
ऽप्रिमः । प्रयाजव, ध विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः ॥'

भाट्ट— एवं प्रकृतिविशेषे निरूपिते फलनियमसर्व-
समुदायादे तेषां न प्रकृतिव, यत्सोपायमतिदेशः ।
तथाहि, प्रकृतिफलं तत्रत् प्रकृतेरनतिदेशादेन नाति-
दिश्यते । नहि प्रकृतिरपि अतिदेशे शक्या, विकृतिभाष-
नाया विकृतिकरणेनैव निराकाङ्क्षात् । न च सौध-
विषयके द्रव्यदेवतामानयिस्त्रिधाभाषनाविधौ कृते साह-
चर्येण माहृतभाषनोपविधौ तत्तदभिव्यक्त्यर्थे प्रयोज्या-
दिवत् अतिदेशोपपत्तिः इति वाच्यम् । अनुमिततामन्या
श्रवणत्वेन स्यादतिदेशतया भाषानुमानस्यापि आक-
र्यकस्यां शान्दकोषे विज्ञातीयकागस्यापि भाषनाविशेष-
तया विशेषरावयकत्वेन करणकङ्क्षाऽभावात् अतिदेशा-
नुपपत्तौ । न च तथापि तदेषाथे आश्रयत्वमेदकत्वेन
गौरवात् तथाने आश्रयत्वापत्तिः, विनिगमनानिरवह-
कृतयिधिपुनःभरणेन वैवाल्याना भेदसिद्धिः, अन्यथा
आश्रयेऽपि सौध्यापत्तौ सौध्यादीना कङ्क्षापत्तेश्च ।
अतः सौध्यादीना भिन्नानमेव करणानां व्यक्तात् न तेषां
मतिदेश इति सिद्धम् । अतश्च तदभावात् न तन्व-
फलातिदेशः । न च तदभावेऽपि अत्रयत् विकृतेः फल-
काङ्क्षाऽस्ति तत्रावयवसादिभुतफलेनैव निष्पन्नत्वात् ।
यथापि विश्वजिदादी न फलभयं वनापि न तदतिदेशः ।
स हि अत्रातिदेशकेन प्रकृतिवच्छन्देन भवेत् भिन्नेन वा ?
नाथः, एकेनैव 'प्रकृतिवद्विधितिः कार्य' इति वाक्येन
विकृत्युद्देशेन अत्रविधानं, फलोद्देशेन च विकृतिविधानं,
इति वैकल्यापत्तेः । तथापि च प्रकृतिवच्छन्दमानस्य
विकृतिविधिरावयवस्योपलक्षणस्यापि अमान्यविशिष्टविकृति-
भाषनाविधानेन अदौक्य इत्याद्यहंकेव, तथापि एक-

स्यैव प्रकृतिवच्छन्दस्य अत्रासौ विधेयसमर्पकान्, फलसौ
च उद्देश्यसमर्पकत्वं इति वैकल्यापत्तिः तदवस्थैव ।
नान्वयः, स्वविध्युपस्थापितविधिरन्यायेनैव (४।३।५)
फलकत्वनोपपत्तौ अतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात् ।
अतो न फलस्यातिदेशः । नियमो निमित्तम् । तस्य
विकृतिभाषनया अनपेक्षितत्वादेव अनतिदेशः । न हि
निमित्तमात्रं, येन प्रयोज्यादिवत् अतिदेशो भवेत्,
प्रमाणाभावात् । कारकत्वाभावाच्च न तस्याङ्गत्वम् ।
एवं सत्यपि यदि प्रकृतिवद्विधि स्थित, ततो भेदनयत्
विकृतावेव निमित्तसन्निपाते नैमित्तिक विकृत्यङ्गताया
प्रकृत्यनुष्ठान प्रयज्येव भेदनहोमातुष्टानयत्, न त्वेतदस्ति ।
सर्वथा न निमित्तातिदेशो नैमित्तिकत्वं वा विद्वतेः ।
कर्ता अधिकारी, तस्यापि प्रकृतौ अनुष्ठानात् तद्वि-
शेषणानां स्वर्गप्रमत्याहितमिवादीना अनतिदेशः । अत
एव स्थपतीत्यादौ आहिताग्निवत् अनतिदेशः । राज-
त्वादेस्तु कर्तृविशेषणत्वात् तस्य च प्रकृतौ अङ्गत्वात्
विकृतौ अतिदेश इष्ट एव । नहि तत्र प्रकृतौ अधि-
कारिविशेषण, अधिकारिणः शान्दविधिरोप्यत्वपक्षे उद्देश्य-
विशेषणस्य राजत्वादेः अविस्थाऽऽपत्तेः । यत्तुतस्तु
प्रथमापेक्षितत्वेन स्वाराव्यकामपदस्य फलपरात्वात् अधि-
कारिपरत्वातुपपत्तेः अधिकारी आर्थिकविधिनोऽप्य एव
इति तन न शान्दस्य राजत्वादेः अन्वयसम्भनः इति
राजत्वादेः कर्तृविशेषणत्वमेव । अत एव आहिताग्नि-
त्वादेः यौक्तिकस्य आर्थिके अधिकारिविशिष्टो विशेषणत्व-
कल्पनम् । याज्ञिकस्तु राजत्वादेः अधिकारिविशेषणत्व-
मङ्गीकृत्य अनतिदेशं मन्यन्ते । समुदायः आश्रयोमीया-
दिप्रधानान्तराहित्यम् । तस्य प्रकृतौ अत्रवेऽपि
परप्रयुक्तमीयोमीयादिप्रतिनोपिक्तत्वात् तदभावे विकृतौ
नातिदेशः । ८।१।४.

न्यायविन्दुः—सर्व-यावज्जीव-स्वर्गकाम-आश्रया-
दिप्रधानानां प्रधानत्वेन कर्मानुष्ठानात् न विकृतावति-
देश इति सिद्धान्तः ।

अपह्नन—'फलदोऽप्यन न चातिदेशः ।'

शंकर—'फलदोऽतिदेशः स्यात् ।'

अन्य ग्रन्थदीपस्य देशोऽतिदेश उच्यते । तद्वत्त्वावेन तत्प्राप्तौ विरोधश्च विद्यते ॥३५॥ तद्वत्त्वाद्योपपत्त्यर्थं पदार्थैश्चि तत् समम् । प्रतिपत्तिविरोधोऽयमन्यदीयान्यसंगमे ॥ ३६ ॥ मुग्धान्वरेण सन्त्ये स च नास्ति कथं नम । ये तु नेच्छन्ति धर्माणां धर्मस्य वैकृतैः सह ॥३७॥ अपूर्वे प्राकृतान्नाम ग्रन्थस्तेषां विरुध्यते । सत्तमाष्टमयोस्तयोः प्रकारप्रतिविन्तनम् ॥३८॥ न युक्तं, तन चिन्ता हि पदकेऽस्मिन् कार्यकथना । नियोगोऽप्यथ कथं चेत् तदर्थमपि चिन्त्यते ॥३९॥ चतुर्थार्थावचिन्ताऽपि पदकेऽस्मिन्नास्तेषां । कार्यतो ह्युपदेशायाद् विध्यर्थोऽर्थ प्रतीयते ॥४०॥ यथा तस्योपदिष्टत्वं तथाऽप्युपदेशं वक्ष्यते । तेन विध्यर्थमुक्तस्य कार्यमन्त्या समाश्रितम् ॥ ४१ ॥ द्वारभूतमित्य चिन्ता कार्यपदके विधीयते । अतिदेश, पदार्थानां तेन पदकेऽन चिन्तितः ॥ ४२ ॥ तस्यैव हेतुभूतः ॥ उपकारोऽपि दार्ष्टिकः । पदमिदं विद्यतां त्वन प्राकृतानां च वैकृतः ॥ ४३ ॥ अद्वयतेनान्नाम वाच्यैव प्रत्ययते । प्रधाननोपकारात्पदकारप्रसिद्धये ॥४४॥ नैव प्रयुक्तिमात्रेण कियते प्राकृत पुनः । अत्र कार्यातिदेशोऽयं समतत्त्वोपदेशिकः ॥४५॥ उपदेशमभेदेन विध्यर्थेनोपकथितः । प्राकृतोपकारस्य यदपूर्वेण कथ्यता ॥ ४६ ॥ नियोगस्य च बुद्धानामुपदेशेन संगतः । उपदेशो हि नामात्र प्रत्यक्षदर्श उच्यते ॥ ४७ ॥ स न प्रमाण निष्कर्षे कार्यरूपेऽवधारितः । योऽर्थः प्रतीयते यस्मात् स पर नोपदेशिकः ॥ ४८ ॥ विध्यर्थः स्वप्रतीत्यर्थं यमाक्षिपति तोऽपि च । अपर्यवसन् निष्कर्षोऽयं प्रत्यक्षयितुं क्षमः ॥ ४९ ॥ औपदेशिका बुद्ध्या तस्याप्युपदेशोऽप्युक्तः । उपकारविशेषं च विधिः कथयितुं क्षमः ॥५०॥ न पदार्थविशेष तु वैकृतः प्राकृतो यथा । उपकारविशेषस्य कथनार्थाद्योऽपि यत् ॥५१॥ प्रहर्षेण यद्वाति व्याप्य तत्र अस्मात् । कदाचित्प्रत्यक्षविशेषे हि लघुः कदाचित्प्रसिद्धः ॥५२॥ स्वार्थक्यानामलिङ्गेन कदाचित्प्रतीति संनिधायते । पदार्थमेवमिति लोच्यते किं न मेव ॥ ५३ ॥ तस्याते कार्यलक्षणेनाप्रत्यक्षोपदेशः । निष्कृतोऽर्थतोऽर्थानां प्रहर्षोऽप्युक्तः ॥५४॥ उपदिष्टोऽपि वैतस्मिन्प्रतिदेशपदाभिधत् । निष्कर्षोऽपि तस्यार्थे देशोऽन्त्य

निष्कर्ष विधेः ॥५५॥ उपदिष्टातिदिष्टत्वं न त्वेकस्य विरुध्यते । नोपदेशातिदेशौ हि प्रमाणे इति समते ॥५६॥ उपदेशातिदेशौ हि प्रमाणे भवतो यदि । तदा विरोधो ज्ञेयः न चैवमिति समतम् ॥५७॥ तेनोपदेशमेवलादुपदेशत्वमिष्यते । अन्यस्मिन्प्रत्यक्षतत्त्वादातिदेशोऽपि युज्यते ॥५८॥ उपदेशः कार्यरूपप्रमाणद्वयस्य भवौ । पदार्थानामौ नोपदेशमतिदेशं च संश्रितौ ॥ ५९ ॥ अतिदेशाभवादे हि वापि तन्ने च भूयसी । उपदिष्टार्थविषया चिन्ता नैवोपपद्यते ॥ ६० ॥ द्वारकार्यार्थं यत्वे तु सर्वाङ्गमुपपन्नम् । चिन्तानामिति चिन्तेन बुद्ध्या कार्यरूपमाश्रयः ॥ ६१ ॥ नन्वेवमुपदिष्टत्वं पदार्थानां प्रत्ययते । कार्यवचैरपि कृतो विध्यर्थोऽप्युक्त उच्यते ॥ ६२ ॥ उच्यते शाब्दतैर स्वोपदेशप्रमेयता । प्रमाणद्वयमेवोऽप्युपपत्तान्ननिष्पन्नः ॥ ६३ ॥ उपदेशोपस्थितो यो वाक्यार्थान्ययमुच्यति । स औपदेशिको हेतुः स च द्वैधनुस्स्थितः ॥६४॥ प्रत्येनोपस्थितश्चैव विध्यर्थोपरिचयस्तथा । यथोपकारः प्रकृतो विरोधो वा भूतो यथा ॥ ६५ ॥ प्रकाशोपस्थितो यश्च द्वैध नास्त्युपस्थितः । तेनोपदेशिको नास्तीति कार्यरूपान्न । ६६ ॥ पूर्वनिश्चयनिष्पन्नमनेन सम्यगीहमानेन । शालिकनाथेन कृतं कृतानामानन्दो यत्नः ॥ ६७ ॥ (इति शालिकनाथप्रणीतार्थप्रकरणपञ्चिख्यं अतिदेशपारायणम्) पञ्चिका.

पृ. १२६-२३९

अतिदेशविशेषप्रतिपादनप्रतिज्ञा ॥

अथ विशेषलक्षणम् ॥ ८१॥११॥

आशयः— एतं तावत् साधनोपाधयेन सामान्यतोऽतिदेशलक्षणमुक्तम् । अविविधवर्षकेषु ऐन्द्राप्रदिषु कर्मसु विहितवर्षमेवो वर्षवर्षमात्राविशेषो धर्मा अतिरिच्यन्ते इति । तत्र चिन्ता भवति, किं एतस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मसु (सर्ववर्षमेव) धर्मोऽतिदेशः उत एवमात् इति । अविशेषात् सर्वमेव इति प्राकृतम् । एतेन तु निगमार्थोऽस्ति इति धर्मनिश्चयपरमप्राप्तौ किं चित् कारण नास्ति । तत्र, तदेतं न च तावते धर्मस्य कर्मस्येति । तदर्थं विशेषलक्षणं दत्तम् अस्ति अथ इति । तदिदं धर्मा नास्तीति प्राकृतम् । अथ विशेषलक्षणम् इति । अथे-

* अतिनिचूत् गायत्री । पादेषु अक्षराणि ३६।७
उदा० 'पुरुषतम पुरुषा' (ऋग्वे. ६।४।१२९) ।
बाल. पृ. ६६, फे.

॥ अतिपातस्य अनारम्भरूपत्वे प्रमाणाभावात्
यागामरणस्य अथमावसथैर अतिपातन्याङ्गीकरणे तद-
र्थात्तत्पत्तिः । अनारम्भरूपत्वेऽपि या इत्याजैनस्य
प्रयोगरहितमङ्गनाङ्गीकरणे प्रयोगान्तरपत्तेऽपि भूति-
वननप्रमाणादियदेव प्रतिप्रयोगावृत्त्याङ्गीकरणे अतिपात
दर्शने न का विवक्षुपत्तिः । भाट्ट. ४११ वृ. ८१.

* अतिरात्रः अदीनेषु आदितः अन्ततो वा भवति ।

‘सर्व एनाहीन, अन्यतरतोऽतियन.’ । भा ८।२।६।३१,

* अतिरानः कश्चिन् सहस्रमहानि । 'अतिरानेण सहस्र

साधेन यमेन । १ १०।६।११।३७. ७ अतिरात्रः काम्यः

॥ अनिरात्रे एकविंशदौ काम्ये अधिकसख्या-
पूरणमप्राकृतानां सामान्यमागमेन कर्तव्यम् ॥

स्तोमविद्वद्भ्यो प्राकृतानामभ्यामेन संख्यापूरण-
मधिकारान्, संख्यायां गुणशब्दत्वादन्यथ
चाश्रुतित्यान् । १०।१६।१५ ॥

भाष्य— इह विद्वदस्त्वाम्ना कृतम् उदाहरण
 'एकशिरोनातिदानेन प्रजासाम यानयेत्, त्रिनेत्रेनो-
 स्वाम्, त्र्यक्षिरोन प्रतियुक्तम्' इति । तत्राप सत्यम्, किं
 प्राकृतानां सामान्यम्यासेन सख्या पूरयितव्या, उक्त भग-
 वतानामागमेनेति । किं प्राप्तम् ? अनिष्टम् अवशिष्टात् ।
 इति प्राप्तिं श्रुम् । सोमविद्वदावगतासेन तैत्तिरीया
 पूर्यते । एन हि प्रकृतमर्थम्, इत्यत्रा अप्रजनकियेति ।
 सख्या हि प्राकृतानां प्रयत्नभूतानां सामान्यं
 गुणभावेनोच्यते, न प्राधान्येन । न चात्राप सामान्यं
 श्रुत्या विधीयते । याथाश्च ध्रुवम्यापेक्षी मां
 दोऽप्राप्तानभूतकल्पनायाम् । तस्यादभ्यसितकामि
 प्राकृतानि सामानि यथा पुरि सामानानि ।

दुष्प — एवंप्रसन्न, प्राहृत्य सत्पात्रिणम् (प्रज्ञे-
ज्वर सत्पात्रिणम्) संख्येयस्यानितं तत् (नहि
केन चित् शब्देन संख्येयानां साक्षा निरुतिर्गम्यते) ।
दुष्प्राप्तं हेतुमित्यत्र (संख्येयानां सत्त्वज्ञानप्रत्ययस्यम्)
यथा प्रशालानां धकादयः के विधीयमाने नाशः- (मास)
निघाल संख्येयानां स एव (अनिरुद्धे वनी) ।

आगमेन वाऽङ्गान्नस्याधुतिरित्यतः । १६ ॥

आध्व - यादवः पञ्च द्वावर्तयति । अत्राह्वयः
 तन्मात्रमग्निं तन्मा पुरयति चेति । पुनः । अत्राग्निं
 भूयते । एताम् भूयते, एतांतिहानियते प्रजा-
 न्मा वावर्तयति इति । यादवः भूयते मयि दीपान्मात्र-
 तन्मात्रमात्रम् । अत्राग्निं न भूयते । उच्यते ।
 पुरयितुम् अत्राग्निं अत्राग्निं न्यायः । एताम्मात्र-
 तन्मात्रमात्रम् अत्राग्निं । इत्यत्र अत्राग्निं
 तन्मात्रमात्रम् । तन्मात्रमात्रम् पुरयति चेति ।

दृष्ट- विज्ञानम् प्रवर्तयितुं गच्छन्
(यत्र वनं नास्ति) (यत्र नृणां वृत्तिः
न भवेत्) 'आवृत्तं पश्यन्' इति।) यत्र

अतिदेशो न उपशये

चौनमधिकरण प्रथमम्) ' एकस्मिन्नेकविधन्तः । ' २.
(इदं भाष्यगतं द्वितीयमधिकरणम्) ।

ॐ अतिदेशो न उपशये यूपसत्काराणाम् ॥

संस्कृतं स्यात् सच्छब्दत्वात् ॥ ७।३।१३।३३ ॥

भाष्ये— एकादशिन्या भूयते ' उपशयो यूपो भवति ' इति । तत्र सदरेः किं एतदुपशयद्रव्यं सत्त्वं, जोषणादयः सत्कारा व्यन कर्तव्याः, उत नेति । किं युक्तं ? सत्त्वं स्यात् । कर्तव्या अत्र जोषणादयः सत्काराः । कुतः ? तच्छब्दत्वात् । अयं यूपशब्दः सत्कारनिमित्तः, स एषः असत्त्वं सत्कारेषु नोपपद्यते । तस्मात् ते कार्या इति ।

भक्त्या वाऽयच्छोपत्याह, गुणानामभिधान-
त्वात् ॥ २४ ॥

भाष्ये— न वा कर्तव्याः । कुतः ? अवशरो-
त्वात् । एते सत्काराः अस्मिन् काष्ठे नियन्ते, एतेन
द्वारेण यनतिना सम्भस्यते, इत्थं सत्कृते काष्ठे नियु-
क्तेन पशुना यनिः क्रियमाणः अपूर्वं निर्वर्तयति इति ।
अस्मिन् उपशये न पशुर्नियुज्यते, एतं वृत्ताः सत्काराः
अनर्थकाः स्युः । ननु वचनसामर्थ्यात् अट्टाणां भवि-
ष्यन्ति । उच्यते । नान्न वचनं, यूपः कर्तव्य इति । वत-
मानापदेशोऽयम् । ननु वर्तमानापदेशोऽपि न पठ्यते
सत्काराणामभावे । उच्यते । भक्त्या भविष्यति, यथा
' यजमानो वै यूपः ' इति । आह, तत्र छादस्यात्,
इह पुनः कथमिति ? उच्यते । गुणानामभिधानत्वात् ।
यूपगुणानां यूपसत्काराणां अभिधानत्वात् । यूपसत्कारा-
ज्ञानं के चित् अर्थप्राप्तारच्छेदनादयः तूर्णोद्भूता सन्ति ।
तैत्तरीयमिधीनते यूप इति अयुः सन् । यथा ज्ञाता
कन्या अनन्तकृता मालागुणेनापि अल्लुता इति । एव
एकदेशेनापि सत्काराणां संस्कृतः इति स्तुता अभि-
धीयते ।

श— ' उपशयो यूपो भवति ' इति अनुशासोऽत्र
उपशयस्युच्यते, न सच्छब्दनिर्देशेति । उक्त्वा लौकिकः,
यूपशब्दो, के चित् छेदनादयः उपशये वचनादनुज्ञाने,
तेन निमित्तेन गोचरोऽत्र नास्ति ।

सोमः— सत्कारानाम् अतिदेशश्च उक्तं क
चिदप्युच्यते इति संगतिः । यथैषा यूपानां रक्षितः उप-
शये इति उपशयः सत्कारविशेषः स यूपः । न धर्मातिदेश-
कत्वं यूपशब्दस्य इति सिद्धान्तः । सुवार्थस्तु— उपशय-
द्रव्यं सत्कृतं यूपशब्दाभिधेयसत्काराणां स्यात् सत्कार-
वाचकयूपशब्दश्चरणादिति ।

वि— ' सत्कारः स्यादुपशये न वा, यूपोचितोऽ-
भिमः ।, न स्याद्विषयानामभावात् तूर्णोद्भवेन यूपता ॥ '

माह— यूपैकादशिन्या यूपसमीपे एक वाटं स्थाप-
नीयं इति विधाय ' उपशयो यूपो भवति ' इति भवत् ।
तत्र उपशये काष्ठे यूपशब्दोऽत्र यूपसमीपं जोषणादीन्
सत्कारानिमित्तत्वात् भवत्यसि स्थानावस्थातिदेशो नामाभि-
देशविषया भवतिदितौ । इति प्राप्ते, अस्य गोप्या
शक्त्यैव वा धर्मविधायित्वे वाक्यभेदापत्ते, उपशय-
स्तुत्यर्थत्वेन तद्विधेयसत्कारावयस्य अस्य वृषभं विधि-
स्तुत्यानुपपत्तेः, अर्थप्राप्तकृतिपृच्छेदनादिपरमयोगेन गोप्या
इत्यानुपपत्तेः, अर्थप्राप्तकृतिपृच्छेदनादिपरमयोगेन गोप्या
इत्यानुपपत्तेः, उपशयस्युच्यते इदं, न तु नामातिदेशस्यम् ।
७।३।१३.

श्यायविन्दुः— ' उपशयो यूपो भवति ' इत्युपशयः
छेदनादिनिमित्तः, न तु आतिदेशिकः इति सिद्धान्तः ।
मण्डन— ' यूपस्य नैरोपशयेऽङ्गत्वात् । '
शङ्कर— ' स्तुतिस्तुत्ययो यूपः । '
ॐ अतिदेशो न प्रायणीयनाम्ना ॥
अपिवा सप्रक्रमेणि गुणार्थेयं भुति ' इत्यात् ।
७।३।१३।५ ॥

भाष्य— किं एष एतेषां वा कर्मेनाम अल्प
भूयमाणं धर्माणां साहक्यमिति । एव ननु प्राम्दम् ।
एव यान् इदमाच्यते । यतनयने भूयो ' वैधा-
नरो ज्ञेयोऽहोमः प्रयोगोऽन्तर्हर्षः ' इति । अति उ
द्वेष्टादेः प्रथममहः प्रत्ययः नास्ति । प्रयोगोऽन्ति-
यम् ' इति । उत्रेनात्र वेदैः न्यवेन निरः ' प्रर
पान्तरं प्रत्येकान्यत्र ' इति (७।३।११।१-४) तत्र नर
प्रत्ययस्य परमाभि भूयमाने न धर्माणां प्ररः ।
किं तर्हः ? गुणार्थं एव भुतिः । एव ? यथा नर-
वेर धर्माणां प्ररः इत्युच्यते । अत्र न भूयमेव उपशयो

अतिरात्रे कान्यस्तोम-माध्यं

इहमन्यानुकूलानन्तर्यम् पश्यति त्रयै प्रमाणाभावात्, समा-
ख्यायाभ्यः प्रकृतौ पाठप्राप्तान्तिमस्यानङ्गानुवादकत्वेन
शाननिधिस्त्वकन्याभावात् अन्ते एषावगन्ता निवेशः ।
प्रादगादि पाठिके द्वितीयोऽहनि तु वाननिर्गं वृषणतो-
स्तुत्रयोः प्रादगर्थात्तदनुग्रहम् । तदपि त्रयोरेव । तदि-
त्योऽन्त्येवागममसन्तरे एष ।

न्यायविद्युः—यदिष्यमाने स्तोत्रीयेऽनुकूपः पञ्च-
 श्रेति प्रपञ्चत्वा विवृद्धस्तोमकेषु ननु अतिदेशप्रज्ञाः ।
 तनागन्तान्मृत्वा पर्यासात् प्राक् निवेशः । ह्यदशाहे
 वृषप्यतीना पर्यासात् प्राक् पाठदशनात्, तनापि
 तथाऽनुमानात् पर्यासादस्य चान्तरचनप्रसिद्धिः ।
 इति प्राप्ते, अनुमानासाम्प्रामाण्यवादान्ते निवेश एव
 न्यायविति सिद्धान्तः ।

यादिति सिद्धान्तः ।
 स्तोमेष्वागन्तृचोऽन्तः ।”

मण्डित—‘स्वामिन्वागन्तुं ह्येवम्’
‘आगन्तुं चोऽन्ते पर्यासात् ।’

शंकर — आगन्तुकोऽन्तः परितो ।
 अतिरात्रे काम्यस्तोममिवृद्धौ संहवापूर्णायां
 माभ्यंदिनाभयपवमानयोरागमितानां साम्नां
 गायत्रीतुन्दरे कृचे आवापः ॥
 ५१३/५१३ ॥

अन्ते सुत्तरयोर्द्वयात् । ५।३।५।१३ ॥

आद्यं—इति विद्युत्स्रोतोज्ञः जनय उद्गरणम् ।
 तत्रोत्पत्तये, एवमाख्याः सामानागम इति वक्ष्यते (१०१
 पृ. ३१२६) । तत्र आगम्यमाने तु सामान्य इति । किं
 तेषामन्ते निवेशः, उच मापनीयत्वमुपपन्नम् इति । किं
 प्राप्तम् ? अन्ते, उत्तरवर्द्ध्यात् । उक्तोऽत्र न्यायः,
 'अन्ते तु कार्यरथः' इति । तस्मादन्ते निवेश इति ।

अपिषा गायत्रीनृहत्तनुष्टुप्पु यच्चनात् । १४ ॥

भाष्य— गायत्रीरुह्यनुष्ठानं निवेद्यः । कस्मात् ?
यचनात् । ' श्रीणि ह वै यस्मोऽपि गायत्री ब्रह्मनु-
ष्ठितिः, अन् दोऽऽवपन्ति, अत एवोदपन्ति' इति
यन्ने नाम्नुवाच्यम् । तस्माद्यपामन्ने निवेद्य इति ।

शा—अथवा नैवान विद्या पूर्वोक्तद्विष्यमानप्रद-
प्रमुखाद्वरम्भादिदम् । चक्षिष्यमाने एतान्ते निवेष्ट-
कपरमोस्तु (पक्वमानयोः) ग्राह्यम्भविष्ये निवेष्टो
वचनादिति ।

सोम— पूर्ववत् अन्ते विवेश इति प्रत्ययस्यानात् संगतिः । दशमे 'परमाने स्यात् सप्तित्वापोदान् दर्शनात्' (१०।४।१।२१-२२) इत्यधिकरणे अथ यवनस्य (अत्र सोमपरमिति इत्यादिः) विधिव स्थापयिष्यते, एवं च पूर्वपश्चामात्रात् नेदमधिकरणं युक्तम् ।
चि— आर्मेवे साम्ना आगन्तोन्ते मध्येऽग्न्या, अथैवे साम्ना आगन्तोन्ते मध्ये निवेशे

विष्णवे, एवं च पूर्वपञ्चामासत् पूर्वपञ्चमस्य
 वि—‘आभवे साम्ना आगतोऽस्ते मयेऽधरा,
 ऽग्निमः । पूर्ववत्, नीषि यज्ञयेत्युत्तमा मये निवे-
 दनम् ॥’ ‘उक्त्वा ते जातगन्धः’ इति मार्यादिन-
 वरमानन्त्र आये मायमे रुषे, ‘स्वादिष्ट्या’ इति
 आभेनवरमानन्त्र आये ग्राधे रुषे च आक्षपनीमम् ।
 वि—‘विदस्वोमकेत्येव क्रतुः वस्त-

माहृ — यत् तं विदुस्तस्मात्कल्पेयं कः३३
 शोभाप्यदिनार्थं गगनमानयोर्वधपमायः सान्नागमः, तत्तु
 नान्ते, अनारण्याकीलेन 'नीति ह वै यदुल्लोदराणि
 मायसी धृतलनुरुप, अग्नौ सावपन्ति अतः प्रयोद्भवन्ति'
 इति यचनेव अप्राप्तिरल्लभ्यविशिष्टापीनेन गायत्यादिख्येव
 रामागपविधानात् । अतो नान्ते इति प्रकुदाहरणमात्र-
 सिद्धम् ।

विदम् ।
ग्यायविन्दुः — निवृद्धस्तोमदेवेष्ट्य ग्रथिष्यमानोत्त-
 योर्माष्यदिनाभरणमानयो स्तमागमो वष्यमानोऽन्ते
 वृष्टे । इति ध्याते । श्रीति ह वै यत्स्थोदपति गायत्री
 दहत्यनुपू न, अत्र सो गायपति अन्त एवोदपति । इति
 वचनात् परमानगतायान्यादित्येव निषेध इति
 सिद्धान्तः ।

मण्डन—‘गायन्त्यादावृगावापः ।’ नृगावापः ।

तदध्युदतामावापः ।

संस्मर—'गायत्र्याणि सामसु ।'
 ... आमेय, ऐन्द्राः,

० अतिराने प्रनुपयनः नवतारः आमेव, ऐन्द्रायाः,
ऐन्द्रो वृष्णिः, सास्वती मेथी येनि । भा ११।१।११५,
० अनिराये गृह्णाति पौडसिनं इति विषय (नानिराने
पौडसिन गृह्णाति इति) प्रतिषेधार्थं स्वात् १।१।८।
६।१, ० 'अनिराने गृह्णाति पौडसिन' इति मिहित पौडसी
'नानिराने गृह्णाति पौडसिन' इति प्रतिषिद्धः । तेन
'पडो द्योः स्तेनीययो अतिरेव, पडो निष्ठाया । तस्य-
पडो द्योः । वयं पुनरयं द्योनिष्ठाया या अतिरेवः ?
(तच्छेते) विदुर्हिण्यमान, वपान्तरकम् । पडदयानि

द्वयोरः । वयं पुनरयं द्वयेन्निष्ठाया आतिरिक्तः ।
(उच्यते-) त्रिद्विष्टिप्रमाण, वृत्तान्तम् । पञ्चदशानि

संख्येयानुरादेन सख्याविधानं, यथा 'एकादश प्रयाजाः' इति । (तत्र हि प्रयाजा चाकचैनोपाचाः) तत्र संख्याऽभ्यस्तये (अभ्यासेन सख्या पूर्णते) । उपात्तत्वात् संप्रत्येकम् । इह तु नोपात्तं राक्षस्यै (जानयेन), यथा प्रयाजेषु । तस्मादत्र पृथक्करणमेष एव, (नाम्नातः) ।

संख्यायाश्च पृथक्करणमेषात् । १७ ॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽशमेनेति । कुतः ? पृथक्करणमेषेति हि सत्या यथा अष्टौ षड इति । अभ्यासेनापृक् स्यात् । तस्मादाशमेन पूरयितव्येति ।

पराशक्तत्वात् । १८ ॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽशमेनेति । कुतः ? पराशक्त्येव हि भवति । 'परम् बहिष्करणमेन मृगन्ति' इति । स चानभ्यासस्य वाचकः । यथा, 'परावीः सामिषेनी-रन्वाह' इति, अनाभ्यासा इति गम्यते । तस्मादभ्यासम् ।

वक्तानिनाशः । १९ ॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽशमम् । एवमुक्तम्याविकारो भवति । त्रिभिर्द अनिनाश इति । अपुनर्वचनम् । तत्र वामितारो न भविष्यति । अभ्यासे हि स स्यात् । 'जामि वा एतत्तस्य नियते यदेकं भूय' नियते' इति ।

अस्तुतिदशमेति चेत् । २० ॥

भाष्यं—इति चेत्, इति पुनर्वचनमाशमोऽपि नैव भूयते इति । तत्परितोषम् ।

इयार्धचोदिताना परिमाणशालम् । २१ ॥

भाष्यं—अथैनं सामानि चोदन्ते । वनमेनाथेन ? 'एतस्मिन्नातिरात्रेण प्रयागम् याजयेत्' इत्येवमादीनां वाक्यानामर्थेनेति । नृप्रयागमर्थानेषु सामेषु एता शय्या सामप्रत्येन समान्ति । तस्मादर्थचोदितानामिदं परिमाणगतान् वृत्ता कृतार्थः शब्दः 'एतस्मिन्नाति-रात्रेण प्रयागम् याजयेत्' इति अर्थज्ञातव्यम् न शक्नोति यापयितुम् । तस्मादाशमेन पूरयितुम् ।

आयापयपत्रं प्राश्यासे नोपपद्यते । २२ ॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽशमम् इति परन्तुः । आशय-यवनं हि भारः । 'श्रीणि' इ ये यष्ट्येदराणि ग्रापनी

ब्रह्मनुष्ठु । अत्र होवाऽऽवपन्ति, अत एवोदपन्ति' इति । एतदभ्यासे नावकल्पते । तस्मादभ्यागम् इति ।

साम्नां चोत्पत्तिमाश्रयत्वात् । २३ ॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽशमः । कुतः ? साम्नां होवमुप-तिर्यन्ती भवति 'दृष्टं समग्रदराणि शतानि च वदुर्दृष्टं । साद्राणि सरहस्यानि यानि ग्रापन्ति सामनाम् ॥ अशीतिशतमाशमे पामानां चतुःशतम् । ऐन्द्र स्यात् सप्तविंशानि यानि ग्रापन्ति सामनाः ॥' इति । इतरथा एषा साम्नामुत्पत्तिरनर्गिका स्यात् । तस्मादभ्यागम् इति । ध्रुवैरपि चेत् । २४ ॥

भाष्यं—अथ यदुपपत्तिर्वै, यथा धुरि सामस्विति । तत्परितोषम् ।

नाऽऽवृत्तधर्मत्वात् । २५ ॥

भाष्यं—नैवदेव, पुनरुपि सामसु, आशुतिधर्मकाणि हि तानि, यवनप्रामाण्यात् । इदं तत्र यवनं 'आशुत्त धूर्णं मृगते' 'पुनराशुत्त पृथैवपतिष्ठते' इति । यवनानां चतुःशतम् । तद्विद्वद् यवनं नास्ति । तस्माद्विषममेतदुपपत्तिर्नम् । अत्राऽऽशमेन संख्या पूरयितव्येति हर्म्य-मेवदिति ।

सोमम्—यूपम् यथा 'सप्तमिराधुनेति' इत्यादेः सख्यामात्रविधायकत्वं, एवमिराधे एकविंशेन इत्यादीनां सख्यामात्रविधायकत्वात् अभ्यासः । इत्युपस्थितेः समातिः । ननु अथ नियतो न तावत् परमात्रविषयः, तत्र 'श्रीणि इ ये यष्ट्येदराणि' इत्यावापयवने जामि अभ्यासेन सख्यापूरयति पूर्वपक्षमुपस्थितेः । नास्ति ह्योपागतर-विषयः, स्तोत्रान्तरेषु सिद्धान्तेऽपि अभ्यासेनैव संख्या-पूरयामुपपत्त्यात् । तस्माद्विषयविपर्ययमनर्थक इति चेन्न । नहि 'श्रीणि' इति यवनमपूर्वविधिः, हिन्दु परिमन्वाविधिः । तथा च अगस्त्यमिश्रविद्वद्वेन यत्र शतौ प्राहुनेऽऽपि छानि सामानि, यत्र पठितानां सामां पाठकानां यत्र च चिद्व्यासे प्राप्ते 'पयमानेवैर, नेत-रेत्' इत्येव वरिष्ण्याव 'श्रीणि इ ये' इत्यस्य वरि-त्तार्थवार् । यत्र विद्वद्वेनोक्तं न वेतोषितमामाद-तत्र कथं 'यजमानेयमान, इतरभ्यासात्' इति एतस्या-व्याह, आगमनापकरणमात्राणां न्यायानुपपत्त्या-

वक्ष्यते (१०।५।७।२६) । अयं बहिष्यवमाने वैकृते-
ष्वानीयमानेषु भवति संशयः किं वैकृतानामन्ते निवेशः,
उत प्राक् पर्यासादिति । किं प्राप्तम् । पुरस्तात् पर्यासा-
दागन्तवः स्युः, तथा हि दृष्टं द्वादशाहे । ' स्तोनीयानु-
रूपौ तृचौ भवतः । वृषण्यन्तस्तृचा भवन्ति । तृच
उत्तमः पर्यासः ' इति । इदमपि प्राक् पर्यासादागन्तुभि-
र्मन्वितव्यम् ।

दृप्— बहिष्यमानस्य अन्त्यतृचात् पूर्वमागन्तवः
(तृचाः) स्युः (नागन्तवः) । कुतः ? ज्योतिष्टोमे
बहिष्यवमाने प्रसक्तृचा अभूत् स्तोनीय अनु रूपः पर्या-
सश्चेति (एनसक्तृचाः) । द्वादशाहस्य षाहदिके द्वितीये-
ऽहनि स्तोनीयानुरूपौ (प्राट्टौ) पठित्वा (ततः परे)
अपूर्वस्तृचाः (वृषण्यन्तः) पठन्त्यते । तत उत्तरः
(प्राट्ट एव) पर्यासः पठितः । तस्मात् (द्वादशाहे)
पर्यासात् पूर्व (आगन्तृचा) निवेद्यो दृष्टः । इदमपि
(विद्वद्वस्तोमेषु नृकन्तरेष्वपि) तथैव भवितुमर्हति ।
पर्यास इति चाप्रस्ताऽऽहया । ८ ॥

भाष्यं— पर्यासशब्दश्च अन्तर्गच्छते लोके दृश्यते,
यथा ' क्षेत्रपर्यासः, नदीपर्यासः ' इति । एष पर्यासः
अन्ते कृतो भवितव्यः ।

दृप्— पर्यास इति चान्त उच्यते । तस्य (पर्या-
सस्य) उपरि यदि अन्ये (आगन्तवस्तृचाः) क्रियेरन्तु,
ततः (तस्य) अन्तात् व्याह्रन्ते ।

अन्ते वा, तदुक्तम् । ९ ॥

भाष्यं— अन्ते वा एतन्नातीत्यैकै वैजन्त स्यात् ।
उक्त ' अन्ते तु नादरागणः ' इति (५।२।१।१९) ।

दृप्— (अन्ते तु नादरागणः इति—) न्यायात्
अन्ते एवैते निवेद्याः । द्वादशाहे तु प्रत्यक्षप्राडात् वृष-
ण्यता मध्ये निवेशः । द्वादशहप्राट्टतिरेष्वपि (सनाही-
नेषु) विविधानामेव (वृषण्यता) तृचानां (चोदक-
बलात्) मध्ये निवेशः । नहि अप्रमथपूर्वाणां (पर्यासात्
प्राग्भावित-) मर्मोपवयः स्यात् ।

वचनानु द्वादशाहे । १० ॥

भाष्यं— अयं यदुक्तं ' तथा हि दृष्टं द्वादशाहे ' इति,
तत्परिदत्तव्यम् । अश्वेच्यते । वचनात् द्वादशाहे

भवति । ' स्तोनीयानुरूपौ तृचौ भवतः, वृषण्यन्तस्तृचा
भवन्ति, तृच उत्तमः पर्यासः ' इति । नहि वचनस्याति-
प्रायेऽस्ति ।

अतद्विकारश्च । ११ ॥

भाष्यं— न चायं तद्विकारः, यत्ततो धर्मात् गृही-
यादिति ।

तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् । १२ ॥

भाष्यं— योऽपि तद्विकारः, तत्राप्यन्ते एव निवेशः ।
कुतः ? अपूर्वत्वात् वृषण्यता तृचानाम् । वृषण्यतावेव
प्राक् पर्यासात् ' यावद्वचनं याचनिकं, न तद्वानुपसक्त-
मिति ' ।

शा— ' तत्र अत्यधपाटेन द्वादशाहे वृषण्यताम् ।
प्राक् पर्यासात्विषयत्वादित्यन्ताप्यनुमीयते (पर्यासात् प्रा-
ग् निवेशः) ॥ ' उच्यते, ' नेदृशेनानुमानेन शास्त्रार्थोऽ-
प्यवसीयते । समाख्या प्रष्टातवेव चरिताम्येति
साऽप्यतः ॥ अन्ते निवेशमागन्तोन्म्याग्रामा न राधते ।
द्वादशाहविकारेऽपि वेचनानां वृषण्यताम् ॥ प्राक् पर्यासा-
त्निवेशः स्यादिति देशविशेषेण । अन्ये स्वामन्तयोऽन्ते
स्युर्गादरागणदर्शनात् ॥ '

सोम— पूर्वेन धाम्नाशब्दजत् इदं पर्यासशब्दोऽस्ति
इति प्रत्ययस्यानात् संगतिः ।

वि— ' सोमहृदौ विमथान्तोर्मथ्येऽन्ते वा, ऽस्तु
मथ्यतः । द्वादशाहव, दन्त्येन मथ्यानुवर्तेन मथ्यतः ॥ '
तस्मादागन्तुतामन्ते निवेशः । एकान्तोऽतिरात्रे तदुपरागव
नृपरास्तृचा आगमयितृचाः । निगन्तोमपूरणाव पद्
तृचाः । नृपक्षिस्तोमपूरणाव अष्टौ तृचाः ।

भाट्ट— प्रष्टौ बहिष्यवमाने प्रत्यस्तृचाः स्तोनीयोऽ-
नुरूपः पर्यासश्चेत्येनसक्तृचाः । विद्वद्वस्तोमजया विद्वती
बहिष्यवमाने ऋगामयो वक्ष्यते । तत्रामन्तानामानुष्टु-
प्राक्पर्यासात्निवेशः । पर्यासशब्दस्य ' तृचोपर्यासः, क्षेत्रपर्यासः '
इत्यादी अन्तवचनत्वेन प्रसिद्धेः समाख्येयैरातिमस्यान-
त्वागन्तेः तदरागार्थे प्राक्पर्यासादागन्तान् निवेश-
कल्पनात् । अत एव द्वादशाहे पार्थिके द्वितीयेऽहनि
पञ्चदशस्तोमेने स्तोनीयानुरूपौ नदिरा वृषण्यतो गृचौ
समाख्याय पश्चात् पर्यासः पठितः । इति प्राप्ते, महनि-

आश्वानि, तानि ताराग्रारि, तेन सा पथिः । पञ्चदशो माघ्यदिनः परमानः । तथा पञ्चदशसंख्या सह पूर्वया च नवसंख्या चतुरशीतिः । (९+६०+१५=८४) । सत- दशानि घटानि चत्वारि, सतदश आभयः परमानः । पञ्च सतदशानि तानि इति पञ्चाशीतिः । पूर्वया चतुरशीत्या सह एकोनशतमित्यतम् । एकविंशं यज्ञायज्ञीयं, तथा एकविंशत्या सह तस्य 'नवतिष्ठतं (१९०) स्तोत्रीयाः ' इति ब्राह्मणवादः अग्निष्टोममात्रमभिधेयं उच्यते । सा विरट् संपूर्णा । विरट् इति दशमाख्या । (१९०-१० अयश्चिदं न किमपि इति विरट् संपूर्णा) ।

अथ एकविंशता उक्त्यर्थमात्राः, सा विरटिः, एक- विंशः षोडशी, तथा एकविंशत्या सह चतुरशीतिः । पञ्चदशानां समिपयोगात् । तस्य एकैकपर्यायः चतु- स्तोमः । तत् अतीतिष्ठतं, संपूर्णा विरट् (१८०-१० पूर्णम्) ।

विश्वं रथं तं पञ्चसाम तमप्रक्रमम् । ततः चतुरशीतिः एकं तमक्रमागच्छति । (अग्निष्टोमोत्तरं षोडशयन्ता या चतुरशीतिः तस्याः एकं नवरु अयं अगच्छति । अय- मर्थः—अग्निष्टोमात् १९० स्तोत्रीयाः । ततः षोडशयन्तं ८४, ततः समिपयोगात् १८०, रथं तं ९, मिलित्वा ४६३ स्तोत्रीया भवन्ति । ततः दशमिमांशदशे तिस्रः अतिरिच्यन्ते इति । तदाह—) तथा तिस्रः सल्लुतानां रिक्तानां अतिरिच्यन्ते । यदा षोडशी न पश्यते, तदा एकविंशत्या दिना (४६३-२१६=४४७ इयमिमांशे) द्वे गैराग्नानां विरात्रं अतिरिच्यते । २।४।१।२०, ० अतिरात्रे ययनं कर्तुं शक्यते । ' तमिषायेव ' तं अग्निं अतीरात्रेयं अनुव्रजति इति । १।०।४।२१।३८, ० अतिरात्रे तावन्तं (षोडशः उत्तरः) द्वादश स्तोत्रा- म्नाः अतो रात्रिरांशः आधिनयोव ज । सा अति- रात्रमन्ता । (अत एकोनविंशत् स्तोत्राणि) साट्ट, ३।६।१६, ० अतिरात्रे यद्विचरमये । यद्विचरमन्तमये द्रव्यम् । वि. ० ' अतिरात्रे द्वादशयन्तं यदीरात् ' अतः ३ पूर्णमप्येतन्मन्तं संश्रयति । अन्त्यां रिक्तानां, अतोऽतः प्रत्ययमन्तमन्तरेण ३ वैर, इति शेषः । (यदीरात् षोडशिनं नम भोक्तव्यम्) साट्ट. १०।

५।१२, ० अतिरात्रे माघ्यदिनामवपमानयोः चोदकप्राप्तौ पञ्चदशसमदशस्तोमौ वाधितुं एकविंशतिः विपुलस्तोमः यचनादनुशीयते । ततः कथिष्यमानवत् क्रमागमनं न भवति, किंतु सामागमेन स्तोमपूर्ण इति दशमे वक्ष्यते । ततः ' उच्यते ते जातमन्त्रसः ' इत्येव माघ्यदिनपरमा- नस्य आद्यस्तुतः । ' स्वादिष्टा ' इत्येव आभयपद- मानस्य । तदुभौ चापनीन्दस्वी, तपोरागः । न ॥ त्रिपुष्पगतीछन्दस्त्वोत्तुचयोः साम आगपनीयम् । वि. ५।१।२, ० अतिरात्रे ' यदि बृहत्सामाऽतिरात्रः स्यात्, सौमरमुक्त्यानां ब्रह्मसाम कार्यम् ' इति नैमित्तिकं घोमरमुक्तम् । फी. २।२।१।२० पृ. २९३.

॥ अतिरात्रे रात्रिपरांशेषु प्रह्वचमसानां समुच्चयः ॥

रात्रिरांशेष्वनामनामोमानि स्तुतयामाणि सन्ति । तेषु सोमाग्राह्याणां ' मयं वा गृहीत्वा चगतं घोमीय स्तोममुपायुयन् ' इति वचनाद् द्वौ वा चमयो वा निर- ख्येन प्राप्तेः । प्रदोषा वचनात्ततः प्रातवेन तदोऽस्य पथनत्वनुवादमात्रयेन चमयेऽभिधानवरात्वात् चमय एव । इति प्राप्ते, क चिकेऽन्यप्रदोषां वैरलचमयानां च, क चित् समुच्चयानां च तत्तत्रागाम्यामगमिहितवचनैरेव यथावय प्रकृतेन तेषु स्तोत्रागमोपयन्तु स्तोमोपयत्वे विरहितताद्वयमविधानार्थं द्रष्टेऽस्मिन्वाक्ये ' स्तुत- गच्छन्तः क्षोभनाह ' इत्येवैर लयमगवचनमात्रम् । रात्रि- परांशेषु तु प्रत्ययमन्तानां सपुत्र एव, तममुच्चयद्वयमा- त्रिपरात्वात् । संकषे. ३।१।१६.

० अतिरात्रे ' मय्यता षोडशिनं संयति ' इति मय्यागः श्रीः क्रमः षोडशिनप्रयोगे । भा. ५।१।४।३, ० अतिरात्रे यद् सोमाः विहृ, यमस्याः, रात्रदशः, षड्विंशः, विरसः (२३), नवदिनः इति । अतः षोडशी द्वौ भवति । फे. ० ' अतीरात्रे षोडशिनं दृष्ट्वा ' । अमरवेऽपि मय्यजद्वयमात्रं यत्ने कथ्यते । भाट्ट. १।१।१५, ० ' अतिरात्रे षोडशिनं दृष्ट्वा ' इति, ' नतीरात्रे षोडशिनं दृष्ट्वा ' इति च भवते । अतः अनुकूलविषयानुसारीत्येव निबन्धनोक्त्यात्वात् यान्तागमनात् रिक्तोऽनुपदेः । वि. १०।८।१६.

अध्ययनमात्रादेव स्यात्ते शास्त्रार्थे गुरुवाहूत् समानर्तित-
न्यत् । इति ग्रामे अभिधीयते । 'उत्पन्नाने कले
द्वे नाट्यपरिवर्तना । निषेध नियमार्यन्त्राद्यनर्थक्यं
भविष्यति ॥' तेन अर्थज्ञानावसानं अध्ययनं अध्ययन-
विधिना विधीयते इति, विचारमन्तरेण तदनुपपत्तेः,
अध्ययनविधिरेव विचारमाश्रित्य तद्विरुद्धं स्मार्तं ज्ञानं
वाधते इति, सिद्धं अध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा वर्तय्या
इति । सूत्रे धर्मप्रदण्युपलक्षणार्थे, अपर्यवसायि हानाप
विहास्यत्वात् । अत्रात्मस्थेति वा सूत्रं अपरमजिज्ञासाया-
मपि व्याख्येयम् ।

यि — 'स्याध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयु-
क्तिरतः । विचारमात्रं नारम्भ्यमात्रं वेति सहायः ॥ ,
अर्थधीहेतुताऽधीतेर्लोकविद्याऽप्रपातत्वात् । नियामक
नचैवातो वैचारमभो न समीचीनः ॥ , दर्शापूर्ववद-
स्त्यत्र कृतपूर्वं नियामकम् । अर्थनिर्माणकं शास्त्र-
मत्र आरम्भ्यता विधेः ॥' गुरुमतेन तु —
'अथवाऽध्यायानात् सिद्धेर्नैवात्यर्थक्ये विधिः । तेन
पूर्वोच्यते (१४) प्रत्यापनप्रवृत्तिभिः ॥ विधेयाध्यायन
सिद्धेर्वाक्यार्थविधौ विना । तेन निर्विषयं वाक्यं
निष्कर्षं बोधुरेव्यताम् ॥, स्वतः प्रत्यक्षयोगस्य विवक्षा-
नपनोदनात् । विषयादि सुवर्णादं शास्त्रप्रामाण्ये ततः ॥'
'अथपि आद्यप्रवृत्तिप्रवृत्ति, तमप्यापयति' इत्यध्यायन
विहितम् । न चान निरोग्यमात्रः, आचार्यत्वप्रामिने
नियोग्यत्वात् । 'उपनयीत' इत्यनेन आचार्यकरणे
'समानानोऽसमानानां परमज्ञानमृतिविगणनव्ययेषु नियः'
(अथ हिं कौमुदी—अथ उत्पन्नज्ञान-ज्ञान-विगणन-व्ययाः
नवतेर्वाप्याः । इतरे प्रयोगोवाच्यः । तथाहि, 'शास्त्रे
नयते' शास्त्रस्य सिद्धावन्ति शिष्येभ्यः प्रापयति
इत्यर्थः । तेन च शिष्यसंमाननं फलितम् ।
उत्पन्नाने 'दण्डमुदायते' उत्पन्नपरीत्यर्थः । 'मात्र-
नकमुदायते' विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ।
उपनयनपूर्वकेषाध्यायनेन हि उपनेतरि आचार्यत्व
क्रियते । ज्ञाने 'रात्रं नयते' निश्चिनोति इत्यर्थः ।
'कर्मकारानुपनयते' श्रुतिदानेन स्वसमीपं प्रापयती-
त्यर्थः । विगणनं ऋणदोर्निर्वातनम् । 'परं विनयते'

उभे देवं मायं परिचोषयतीत्यर्थः । 'रातं विनयते'
धर्माय विनियुक्ते इत्यर्थः । इति । इति पाणिनि-
सूत्रेण (१।३।२६) विहितेन आत्मनेवदेन नियोग्य-
विशेषणं आचार्यत्वं प्रतीयते । उपनयने यो निरोग्यः स
एवाध्यायनेऽपि, तयोरेकप्रयोजनत्वात् । एवं सति
आचार्यकर्तुं अध्ययनं मायनकमृतेणाध्ययनेन विना
न विध्यति, इति अध्यायनविधिप्रयुक्त्यैव अध्ययनानुष्ठान-
निधेः न पृथक् अध्ययने निधिरभ्युपगन्तव्यः । भूय-
मायं विधिशक्यं नित्यानुवादत्वेनापि उपपद्यते ।

विचारमात्रं विषयः अपैव वैधं वेति सहायः । वन
वैधत्वरादी प्रवृत्त्यः, विधेयं आचार्यकर्तुंमप्यापनं किं
माणनकस्य अर्थज्ञानमपि प्रयुज्यते, किंवा पाठमानम् ।
नायः, अन्तरेणापि अर्थज्ञानं अध्यापनसिद्धेः । पाठमानं
तु विचारस्य विषयो न भवति । आपाततः प्रवीरः
सद्विषयोऽयं विषयः, तथा सति यम अर्थप्रतीतिरेव
नास्ति, तम सद्विषय का कथा । निर्णयो विचारस्य फल,
ओऽपि नियमवत् दूरापेक्षः । अतो विषयप्रयोजना-
भावात् विचारमात्रं नारम्भणीयम् । इति पूर्वः
पक्षः । अत्रोच्यते । मा नाम अध्यायनेन अर्थवि-
शेषः प्रयुज्यताम् । तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निगम
निरुक्त्यावरणैः व्युत्पन्नरूपं वैकल्पिकमर्थेति च वेदेऽपि
अर्थविशेषः स्वत एव श्रमेति । ननु यथा 'वि
भुङ्क्व' इत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न निश्चितः, तथा
वेदार्थस्यापि विवक्षातामावस्तदवस्य इति चेत् न ।
विरहाया अपनोदितुमशक्यत्वात् । विप्रमोहनशक्यस्य
आत्मप्रतीतिवत्त्वेन वाच्यं मा भूत् इति सुस्पष्टप्रमाणं परि-
त्यक्तं, वेदे तु कुतो न विरहितार्थत्वम् ? विरहिते
च वेदार्थे यवयव प्रवृत्त्यस्य सद्विषयः, स सर्वोऽपि विचार-
मात्रस्य विषयः । तत्परिणयः प्रयोजनम् । ततः अध्या-
यनविधिप्रयुक्तेन अध्ययनेन सुस्पष्टमानव्याप्यस्य विचार-
त्वात् विचारमात्रस्य वैधत्वं सिद्धम् ।

माह — 'विशेषतः नमस्तुभ्यं सन्धेदेवः सतां
मुदे । तनुते तत्रनादेन सञ्चिता माहोपनिषत् ॥' ॥
रत्न निखिलपुष्पार्णपङ्कजधनी धर्माधर्मौ साङ्गोशास्त्रवेदा-
ध्ययनमपि यमौ । तय विचारमन्तरेण न साम्यायात्,

इति प्रत्यक्षारणं धृतम् । तत्र अथाप्येवस्य यो न
ध्यायेयः विप्रारण्यितः तस्य आप्येवकरणे अर्थात् याये
कर्मणि हानं त्यागः स्यात् । तस्य न कर्माधिकार इति
सिद्धान्तः ।

अत्र यथाभूतसूत्रमाध्याय्या एवार्पेयस्य द्यार्पेयस्य
पञ्चाप्येवस्य च नास्ति कर्माधिकार इति भाति । परंतु
द्यार्निरूपकार एवमाद् 'श्रीणि आप्येयानि यः सपादयितुं
शक्नोति सोऽधिक्रियते । चतुरप्येवस्य त्रित्यसंपादने
अस्ति सामर्थ्यम् । मनुस्मृत्येव तु यस्याप्येवो यस्यापि
पञ्च, तस्यापि सक्तेवोधारणं मनुवत् इति' इति ।
आप्येयं प्रत्यक्षः । श्रीणि आप्येयानि यस्य स ध्यायेयः । तथा
यो भवति एकाप्येवो वा द्व्याप्येवो वा पञ्चाप्येवो वा, सः
अध्याप्येयः । तस्य यथाधिकारो नास्तीति ज्ञेयमिदम् ।
तस्यापि अस्ति इति इतरेषा कपीणा मतम् । इत्यादि
'अधिकारः ध्यायेयस्यैव' इति विन्वो भाट्टे द्रष्टव्यम् । के.

ॐ अथर्ववेदः 'कौतुह्यजनकमोष्याप्रजकर्म चाथर्ववे-
दिकम् । न च तस्याप्रमाणत्वे किंचिदप्यस्ति कारणम् ॥
यदि यशोवोनिर्गत् मेहास्तयावर्षणभुतेः । अथान्तरप्रमा-
णं येनास्थाः प्रतिदृश्यते ॥ (अथान्तरमेवाद-)
द्यान्तिपुष्टपनिचाराणां धेनवस्तानिग्राहिताः । मिक्षास्तथा
प्रमोयन्तेऽथाप्येयाऽऽन्यीयगोचराः ॥ न चागमनि यथा-
ह्नविभिः शान्तादिशास्त्रजम् । अतोऽप्यसि प्रमाणत्वं
पुरुषार्थे न धार्यते ॥' वा. १।१।१।४ पु. १८९.
ॐ अथर्ववेदोक्तं कर्म यथा गोर्षं तथा काय्यं इत्येव
नोप्या इति तावु प्रपाने उपायम् । वि. ३।८।२०.

ॐ अथ विशेषलक्षणम् । ८।१।१।१ ॥

अथ सामान्यानिदेष्टप्रतिपादनान्तर विशेषस्य
अतिदेष्टविशेषस्य लक्षणं उच्यते । इति अष्टमाध्याया-
र्थस्य प्रतिज्ञा । के.

ॐ अथशब्दः आनन्तर्ये वर्तते । यथा च पूर्वोक्तो
वशपो आगतो एता आनन्तर्यम् । यदा तु सो न स्तः,
कस्य आनन्तर्यं मूकम् ('अथ विद्याया अप्य
पश्य' इत्यत्र । दुपू. १०।१।११ पु. २०२२. ॐ अथ-
शब्दः वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियायां दृष्टः । ...तत्तु वेदाप्य-
यनम् । तस्मिन् दि मणि वा (विद्याया) अग्रहण्यते ।

नौ. को. २४

भा. १।१।१।१ पु. २-३, तदर्थी तु धर्मविज्ञातामधि-
कृत्य अथशब्दं प्रयुक्तप्रामाण्यः, या वेदाप्ययनमन्तरेण
न समवति । कथम् ? वेदाकाश्यानामनेगविधो विचारः
इह वर्तियते । पु. ४, वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यं,
अनन्तर धर्मो विज्ञासितय इति अथशब्दस्यार्थः । पु. ८,
ॐ अथशब्दः वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियायांऽयम् । यावद्य
पूर्वोच्यपदार्थो नानुभूतो तावतास्ति । तौ वेदकथनौ
पाठादेव नमः सिध्यति । धृतिरपीयं शपेधत्वात्
दुर्वला 'इदमस्यायेऽवचति अथ विद्यायाः' इत्यादौ ।
यत्र तु प्रमाणान्तरेण अवधूतः कर्तव्यः पदार्थः, अपरः
अन्वेन, तत्र अथशब्दः आनन्तर्ये वर्तते । दुपू.
५।१।१।१ पु. १९८९. ॐ अथशब्दस्य आनन्तर्य-
वाचिनं मकथैः । भाट्ट. ५।१।१ पु. १९४.

ॐ अथातः कथंयंपुरुषार्थयोर्निज्ञाता ॥ १।१।१।१ ॥

अथ शेषोपनिष्करणानन्तरम् । अतः शेषोपनि-
मानस्य प्रयोजनस्याप्रयोजननिर्णयहेतुत्वात् इदानीं कथ-
येस्य पुरुषार्थस्य च विज्ञाता विचारः, प्रमूयते इति
शेषः । कः कथार्यः, कः पुरुषार्थः, कः प्रयोजनः, कथं
न प्रयोजनः, अर्थात् कः प्रयोज्य, कथं न प्रयोज्यः इति
चतुर्थाध्याये विचार्यते । के.

ॐ अथातः शेषलक्षणम् । ३।१।१।१ ॥

अथशब्दस्य आनन्तर्यार्थत्वे धर्मप्रमाणमेदमिदं निरूपणान-
न्तर इत्यर्थः । अधिदारायां वा अथशब्दोऽयम् । अतः-
शब्दः समतिमूचनायै, हेतोर्निरूपणानन्तरं हेतुमतो
निरूपणं युक्त इत्यर्थः । तस्मात् शेषस्य लक्षणं आर-
भ्यते । शेषश्च शेषपदस्य तात्पर्येदं, भुत्वादीनि पद-
प्रमाणानि, तेषां विशेषेण कथंयत्र, विशेषः द्याति क-
नास्ति, इत्यादि, तस्य लक्षणं निरूपण आरभ्यते इति । के.

ॐ 'अथातः शेषलक्षणं' इति सूत्रेण
'द्वितीय्याः परं शिष्टं यार्थनिचयं लक्षणम् । तत् सर्वं
नक्तुमारब्धमाथातः शेषलक्षणम् ॥' "यत्तु शेषः
पराधेयादित्यनन्तरलक्षणम् । तद्वद्वचस्य वाच्यत्वादादौ
तमात्रयोचरम् ॥" बहुधा हि स्मृत्यर्थेन विविधोऽपि
कथारम्भः पश्यत इति स्मृत्यर्थेन शेष एतत्तदानीं
पराधेयत्वोक्तः प्रतिपाद्यते । एतावत्तदानीं

तादृशेष्टाधनतानजन्म च । तादृशानजान च धर्म-
ज्ञानत्वस्यानान्यत्रगम्याद्यस्या इति । तेन च अपीव-
वेदोऽपि तदौ प्रदीयते । इदं च सूत्रं स्मृतिरूपं स्वसूचित-
न्यायानुशास्त्रप्रमाणत्वापेक्षं च इति अध्ययनविधिभूतम् ।
तेनानि वेदाध्ययनानन्तरं तदर्थज्ञानाय विचारविधानात् ।
.....अधीतवेदस्य श्रयोजनवत्स्य चेत्यमनतेयम् । विधीनां
प्रवृत्तिजनकप्रवर्तनात्मानं, अर्थवादानां प्राप्तास्तृप्तानं,
सम्प्राणां विशिष्टार्थसम्प्राप्ते, नात्रा कर्मभेदो गुण-
फलोपपन्नः सकलपलाय च, साम्ना अक्षरामित्यभिः,
सौमना सामकालपूर्तिः, उत्तरिपदा पारलौकिकफलक-
कर्मप्रवृत्तिजनकशरीरव्यतिरिक्तजीवात्मज्ञानं कर्मज्ञानादि
च यथेष्टमहनीयम् ।

अधिष्ठाणं च पञ्चाङ्गं विषयः सत्ययथैव पूर्वपक्ष-
स्तयोत्तरः । प्रयोगेन च पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरण
स्मृतम् ॥ 'समितिभेति क चित् पाठः । तथेत्यम् ।
अध्ययनविधिर्विषयः वेदाध्ययनोत्तरं धर्मार्थज्ञानफलक-
विचारविधानकः, न वा इति सद्यः । अध्ययनस्य
शुद्धशोभायापूर्वकोधारणकत्वात् तस्य विधजिदत्
स्वार्थत्वात् 'अधीत्य स्नायात्' इति स्नानविधिना न
कर्तव्य इति पूर्वपक्षः । उत्तरयुक्त्या अध्ययनविधे
अपेक्षानपर्यन्ततया तस्य विचारमन्तरेण असम्भवात्
कर्तव्यः । स्मृतिस्तु अध्ययनकरकमावनीत्तरपाठं स्नान
इति न्याय्येया, श्रुत्यनुशीपात् इति सिद्धान्तः ।
प्रयोगेन स्पष्टम् (निर्णायकत्वम्) । तथा च सिद्ध
धर्मज्ञानाय शास्त्रमात्रमधीय इति । तस्मान्न च स्वस्व-
प्रमाणत्वावप्यश्रयोजनविचारद्वारेण इति तथिन्ता ।

एव सूत्रे अकारणकेणेन अवर्धमन्तिताया अपि धात्रे
पिपयत्वमुक्तम् ।

अन जैमिनेः विष्णुभाष्यनिश्चयात् ग्रन्थादौ न
मङ्गलचरणे प्रशुतः इति जीर्णः । वस्तुस्तु अतः पदेन
अप्यग्रनेहेतुकेने आनन्तर्यस्यापि अपेक्षाज्ञानात् अथ-
शान्तार्थकपापया अथशान्तो मङ्गलायकः । मणि, पृ १-६.

॥ अथातो धर्मजिज्ञासा इति सूत्रं 'वेदमधीत्य'
इति स्मृतेः अपन्यायमूलता कथयितुं प्रवृत्तम् । यदि
स्मृतेः 'वेदमधीत्य स्नायात्' इति वेदाध्ययनोत्तरकाल-

ताविशिष्टज्ञानमात्रविधायकत्वं स्यात्, ततः स्मृतेरपि
मूलान्तरं कल्प्यं स्यात् । यदा तु अध्ययनानन्तरं
अग्नानादिनियमनिवृत्त्यपेक्षा भवेत्, ततः पूर्वपक्षस्याप-
मूल्यत्वात् नादृष्टमूलान्तरालुमानं स्यात् । तत्र अदृष्ट-
कल्पनाया असम्भवात् दृष्टे पूर्वपक्षन्याये सति तन्मूलमेव
न्याय्यं स्मृतेः । तन्मूलवे च अस्ति विरोधः । पूर्वपक्षे
हि अनुवचनान्त एव आचार्यकरणविषयः । तस्मिन्
निवृत्ते तथयुक्ताः सर्वेऽपि अस्नानादयो नियमाः
निवर्तन्ते इति वेदाध्ययनानन्तरमेव शुक्लशुद्धिं निवृत्तिः ।
अतः अपन्यायमूलता स्मृतेः कथयितुं सूत्रं इति
सिद्धम् । ऋजु पृ. १०-११.

॥ (अथातो धर्मजिज्ञासा इति सूत्रस्योः 'अप,
अतः' इति शब्दयोः व्याख्यानम्) अतो वेदाध्ययनात्
देतो, धर्मजिज्ञासा अध्ययनानन्तरमेव कर्तव्या । हेतोः
सिद्धत्वात् विलम्बानुपपत्तेः । कथयध्ययनदानानन्तरमेव ।
यस्यात् अध्ययनानन्तरं अर्थावगोचः, तस्मादध्ययनं
हेतुरिति । तदिदमेत्युक्तम् । हेतुनदानान्तरं हेतुत्वाव-
गमाय इति हेतुमता विना हेतुत्वावगमासिद्धेः हेतु-
मध्यशब्दव्याख्यानं युक्तम् । ऋजु पृ. १२.

अथातो धर्मजिज्ञासा । धर्मशब्देन गौतमीया-
दिषु नापूर्वमुच्यते । किंतु तत्त्वाधन पागाद्येषु । तदुक्तं
श्रेयस्वरमात्रे 'धर्मश्च फलस्यैव कर्मं सायादि
वर्तते' इति । अपरादत्तवा चात्र अधर्मोऽपि जिज्ञास्यः
द्वितीयलक्षणे मेधापचादनेन अभेदवत्, इति न शास्त्रस्य
विषयनाभावः शङ्क्यम् । इह च धर्मजिज्ञासापदं न
विचारं लक्षयति । औपनिषदानां ॥ ब्रह्मजिज्ञासापदं
तल्लक्षक इति वैयर्थ्यम् । 'धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेत्'
(भा पृ ८), 'तस्मादधर्मो जिज्ञासितव्यः' (गा. पृ. ११)
इत्यादिमात्रे 'संबन्ध विचयोर्लोपं नूते शास्त्राय ते
पृथक्' इत्यादिवाति, तस्याप्यत्रोपे न्यायवलाङ्गरे च
'अध्ययनजिज्ञासाविषयो. स्वयं अध्ययनो नूते, ते न
शास्त्रादज्ञानमिहे, नहि जिज्ञासादन्तो यीमातापराय' इति
औतार्थपरत्वयोक्तोपे । तथा 'आनन्तर्यप्रयोगादि-
राश्रितेनात्र शब्दे' (श्रीन. प्रतिलिप्ये ८६) इति पार्थिवे
अथशब्दः आनन्तर्यार्थो नापिज्ञासार्थः स्तुत्यम् । जिज्ञासा-

रथवादः स्यात्' (४।३।१) इत्येवादिता वक्ष्यति । न च अभीतवेदस्य स्नानानन्तर्यं एतत् विधीयते । नहि अत्र आनन्तर्यस्य यत्ना कश्चित् शब्दोऽस्ति । पूर्वपाठ-
ताया मत्वा स्मर्यते, नानन्तर्ये । दृष्टार्थता वा अध्ययनस्य
आनन्तर्यं व्याह्रयेत् । तद्वश्यात् तु एषोऽर्थः स्यात् । न
वा इदं स्नानं अदृष्टार्थं विधीयते । किन्तु तद्वश्यात् अस्ना-
नादिनियमस्य पर्वपक्षानं वेदाध्ययनसमालम्भाद् : ' वेद-
मधीत्य ज्ञायत् ' । ' सुककुलाम्ना समावर्तिष्ट ' इति
अदृष्टार्थतापरिहारयैव । तस्मात् वेदाध्ययनमेव पूर्वम-
भिविधीयते अनन्तर धर्मो जिज्ञासितयः । इति अयशब्दस्य
सामर्थ्यम् । न च भूमः, अन्यस्य कर्मण अनन्तर
धर्मजिज्ञासा न कर्तव्येति । किन्तु वेदमधीत्य त्वरितेन न
स्नातव्यं, अनन्तर धर्मो जिज्ञासितयः । इति अयशब्द-
व्यार्थः ।

अतःशब्दो दृष्टत्वापदेशात् हेत्वर्थः । यथा ' सौम-
मुभिषोऽन भतोऽश्मसिन् देवो प्रतिवसाभि ' इति ।
एवमधीतो वेदो धर्मजिज्ञासाया हेतुर्भावः (अत्र) अनन्तर
धर्मो जिज्ञासितयः । इति अत्र शब्दस्य सामर्थ्यम् । धर्माप-
दि वेदाश्रयानि विचारयितुं अनधीतोवेदो न शक्नुयात्,
अतः एतस्मात् कारणात् अनन्तर धर्मो जिज्ञा-
सितुमिच्छेत् इति अतःशब्दस्यार्थः ।

धर्माप जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातु-
मिच्छा । स कर्म जिज्ञासितयः । यो धर्मः, कथलक्षणं,
वानि अन्य साधनानि, वानि साधनाभासानि, दि-
परक्षेति । तत्र यो धर्मः, कथलक्षणः इत्येवम त्वेन
व्याख्यात ' वेदनाश्रयणोऽर्थो धर्मः ' इति । वानि
अस्य साधनानि वानि साधनाभासानि, किंपरश्च (कि
कम्.) इति शेषलक्षणेन व्याख्यानम् । यं पुरुषपरस्य,
कं न पुरुषो गुणभूतः । इत्येतत्वा प्रतिज्ञाना पिष्टस्य
एतत् रूपं ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' इति ।

धर्मः प्रसिद्धो वा अज्ञातप्रसिद्धो वा । स चेत् प्रसिद्धः,
न जिज्ञासितव्यः । अत्र अप्रसिद्धः, ननयम् । वदेतदन-
र्थकं धर्मजिज्ञासाप्रारम्भम् । अपवा अर्थम् । धर्मो प्रति
हि निर्दिष्टता बहुविधः, के विद्वन् धर्ममाहुः, के विद्व-
न्यम् । सोऽयमभिचार्य प्रार्थमानः । न विदेव उपादानो

विद्वन्नेत, अनर्थं च शक्नुन् । तस्मादर्थो जिज्ञासितव्यः
इति ।

श्लोका— ' विद्युदग्निदेहाय निवेदोदित्यन्-
क्षुरे । धेयः प्रातिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे । १ ॥
अभिवन्धुः सुकनादौ धिष्यधीपदमिनीरत्नीन् । तयसादात्
करिष्येऽहं मीमांसाहोकार्तिस्मृम् । २ ॥ तदिदं सोऽनु-
युजन्तु वित्तश्रीनैः प्रसादिभिः । सत्यः प्रणयिषाक्यानि
युजन्ति ह्यनमूयवः । ३ ॥ न चाश्वतीर कर्तव्यं दोषदष्टि-
पर मनः । दोषो ह्यविश्रामोऽपि तच्चिन्ताना प्रकाशते ।
४ ॥ कुतो वा यजते दोषं सूर्यो मदिधौचित्यु । नैष्यते
यः परस्योऽपि स सत्यं यजते कथम् । ५ ॥ निर्दोषत्वे-
कनाकस्य कं वा शौरसा दृश्यते । सापगदा यतः के
चित्त्वोद्यत्सर्गावपि प्रति ॥ ६ ॥ आगमप्रणयश्चाहं नाप-
वाचः स्वल्पप्रति । नहि यद्व्यंता यच्छन् स्तन्त्रित्व-
प्योयते । ७ ॥ यथाकथविदारव्या नवीमार्गानुसारिणी ।
वाग्नुचितस्वतापऽपि श्रद्धावानस्य सोमते । ८ ॥ मीमा-
नाश्रमन्तेजोभिर्निधेयोऽन्तर्गृह्यं । वेदार्थज्ञानरत्ने मे
तूपाऽतीनं विबुधमते । ९ ॥ प्रावेनैव हि मीमांसा
लोकं लेशयतीहता । ताम्नास्तिरूपये कर्तुमयं यान् कुतो
मया । १० ॥ (रत्नाकर-अर्थमिश्रादिभिः ' नित्य-
निषिद्धयो इष्टानिष्ट फलं नास्ति ' इत्यादिबहुप-
सिद्धान्तपरिग्रहेण मीमांसा लेशयतीहता नास्तिरूपये
नीता । ताम्नास्तिरूपये कर्तुं यार्तिकारम्भय नः इति)

अथातो धर्मजिज्ञासा सूत्रमात्रमिदं दृष्टम् । धर्माप्य
विषयं यत्तु मीमांसायाः प्रयोजनम् । ११ ॥ तर्करूपेन
हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्य चित् । शब्दत् प्रयो-
जनं नोक्तं तावत् शब्दं केन यजते । १२ ॥ मीमांसाक्या
तु विषये बहुविधान्तराभिता । न ह्यभूयस्मिन् शक्या भ्रात-
नुक्ता प्रयोजनम् । १३ ॥ विचारंतेषु ना (वा) प्येतद्
यथमीष्ट प्रयोजनम् । अनर्थशाप्यं तावत् तेभ्यो नादादृश्यते
कं चित् । १४ ॥ मीमांसाया निराश्रयते दुर्ज्ञेते वाऽवि-
वेक्ये । न्यायमार्गे मद्वात् दोष इति बलोरचर्यता
। १५ ॥ तस्मात् प्रयोजनं पूर्वमुक्तं एतद्वता स्वयम् । यत्
रवेज्ञोतं यदेवमुक्तं भाष्यनाश्रयः कथम् । १६ ॥ सिद्धार्थं
ज्ञातयन्त्रं श्रोतुं श्रोता प्रार्थते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः

वित् । अतः स्थापनपूर्वपरिणामसमर्थं पदद्वयं भवनाः
भाष्यस्य आह— 'लोके वेधेषु प्रसिद्धानि पदाणि,
स्तानि सति सभवे तदर्थन्येव सूत्रेण इत्यन्वयत्वं, नाप्य-
हारादिभिः एषा कल्पनीयोऽ (परिकल्प्य इति शब्दे) यः
परिमापितव्यो या, इति । किंच न केवलमस्य अलौकिका-
यांसाङ्कनिरासोऽवगम्यते परिभाषादिव्यवहारस्वरूपात् ।

'तत्र लोके अयं अध्यायः वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रि-
यायां दृष्टः । न चेह किं वित् वृत्तमुपलभ्यते ' इति
(भाष्य) अलौकिकार्यासाङ्का प्रकटयति । ' मन्त्रित य-
नु तेन ' इति न्यायानपेक्षत्वं आशाङ्कायाः कथयति ।
श्रुतसिद्धयर्थे हि प्रकरणदि अन्वेष्टव्यम् । श्रुतस्य हि अय-
थार्थत्वे न भुतत्वमेव कारणम् । तत्र प्रवरणादिक सर्वम-
नास्तीति 'तत्तु वेदाध्ययनं' इत्युक्तं 'तस्मिन् हि सति साऽ-
वकच्यते' इति । इदानीं अविबक्षितार्थस्वाध्यायाध्ययनवादी
आह, यदि तावत् भगवान् सफलतन्त्रार्थपर्यालोचनया
वेदाध्ययनस्य वृत्तत्वं मन्यते, तदुक्तम् । स्वाध्यायाध्यय-
नविधेः आचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वात् अविबक्षितस्वार्थतैव
अवगम्यते । अथ अष्टाध्याय्येनैदं सूत्रं वेदमधीत्य अनन्तर
धर्मजिज्ञासा इति, एवं तर्हि अर्थद्वयविधानं प्राप्नोति
'वेदमधीत्य, अनन्तर च' इति । यदि च 'वेदमधीत्य'
श्रुत्यन्ते, भ्रमस्यापि कर्मणः अनन्तर धर्मजिज्ञासा
अवकच्यते । अथ आनन्तर्यं विधीयते, प्रागपि वेदाध्ययनात्
प्राप्नोति । न च अष्टाध्याय्यस्य वाक्यस्य अर्थद्वयविधानं द्विधा
शक्यते । उच्यते । नैरेदं अष्टाध्याय्यं सूत्रं, वेदाधीत्यस्यैव
इदमारभ्यते । कुतः ? 'तादृशी तु धर्मजिज्ञासामपि कृत्य
अथारम्भं प्रयुक्तयानाचार्यः, या वेदाध्ययनमन्तरेण न शक्य-
वति वेदवाक्याथे विचार इह वर्तयते । ननु (न तु
इति युक्तं पठितुम्) अविबक्षितस्वार्थं वेदाध्ययनमित्युक्त-
वान् । विनाशिते वा किं वेदाध्ययनपूर्वपेक्ष आनन्तर्यं विधा-
नेन, स्वयः प्राप्तेः । 'अपि च एव सति नैव शक्यं वेदा-
ध्ययनात् पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं क्षिप्यः (क्षिप्यः)
परस्ताव आनन्तर्यम् । नहि एतदेकं वाक्यं पुरस्तात्
(च) वेदाध्ययनात् धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधयति (येधि
प्यति) परस्ताव आनन्तर्यं उपदिशति (प्ररिप्यति) ।
मिथेव हि तदा (तथा) वाक्यम् । वेदानधीत्य इति

एकस्या, विपरीतमेकस्याम् । अर्थैकत्वाच्च एकवाक्यतां
वक्ष्यति । अत एव अष्टाध्याय्यादौ नैव सूत्रे कर्तव्यम् ।
किमर्थं तर्हि सूत्रं ? स्वाध्यायाध्ययनविधेः आचार्य-
करणत्वं शुद्धलुपिनिवृत्तिरेव अनन्तरं माति । अनङ्गत्वानु-
स्वार्थपरतैव न्याय्या, नाविबक्षितार्थता इति सूत्रस्य प्रयो-
जनम् । तदिदमाह ' किंच अधीते वेदे इयमापतति
शुद्धलुपिण्यं समागर्तित्वं वेदवाक्यानि (च) विचार-
यितव्यानि । तस्या ममावर्तिदं, कथं तु वेदवाक्यानि
विचारयेत् इत्येवमर्थं उपदेष्टुः । सचेव, न तर्हि वेदा-
ध्ययनं पूर्वं ' अनन्तरं धर्मजिज्ञासायाः (धर्मजिज्ञासायाः
पूर्वं स्यादपि वेदाध्ययनं, आनन्तर्यं तु नास्ति, इति
भाष्यं पुरयति अनन्तरशब्दं प्रक्षिपन् । ऋग्वे.) । अविब-
क्षितस्वार्थता वेदाध्ययनस्य स्मृतिस्मरते मन्यते ' वेदमधीत्य
स्वाध्यात् ' इति । न वेदमन्याय्यं स्मृतियन्तं स्वाध्याया-
ध्ययनविधेः विनियुक्तविषयत्वात्, तत्पूर्वकत्वाच्च स्वाध्या-
यगतैः । तस्मादविबक्षितार्थतैव न्याय्या वेदादवगम्यते ।
'न चाम्नायोऽति कृमि त यः ' तदुच्यते । अतिकृमिभ्याम्
इममाग्नाय, अनतिकृमिभ्याम् वेदमध्यान्तं सन्तमनयैकं
कल्पयेम आचार्यकरणविधेः अध्ययनमात्राच्च नार्थयोध-
प्रत्यर्थितं सभक्षति । ननु च स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजन-
द्वयासम्भवात् अविषयैव । (उत्तर—) केन चोक्तं स्वाध्या-
याध्ययनविधेः प्रयोजनं एतत् (आचार्यकरणविधिः)
इति । (किं तर्हि प्रयोजनं ?) ' दृष्टो हि तत्कार्यः
कर्माथयोधना नाम ' । उक्तं च अशेषत्वं स्वाध्यायाध्यय-
नस्य, तत्कार्यविचारभवात् । तदिदमाह ' न च तस्या-
ध्ययनमात्रात् तन्मन्यन्ते शाक्तिकाः कल समामनन्ति ।
यदपि च समामनन्ती तन्मपि ' इत्येतत्कारकम् परा-
र्थत्वात् कलशुतिरर्थवादः स्यात् ' (४१.११) इत्यर्थवा-
दता वक्ष्यति ' इति । ननु नैव विरोधो विद्यते, किं विरोध-
निराकरणाय सूत्रेण ? कथमतिरोधः ? ' न वाधीत-
वेदस्य स्मृतामन्तरेणैव विधीयते । नहि आनन्तर्यस्य
वस्तु कश्चित् दायोऽस्ति । पूर्वकालाद्या हि मन्त्रा
सर्वे नानन्तर्ये । दृष्टार्थता च अध्ययनस्य आनन्तर्ये
व्याह्रयेत ' । स्यादेतदेवं यदि अस्याः स्मृतेर्मूल-
ान्वयसि । आचार्यकरणविषयपरिणामातिरेकं अस्या

कपालमिहोमनिमित्तकैश्चानेहौ। मा. १०।१।१६।४७.
 * अष्टाष्टयं सनियसोपकारकं त्रिविधं यूपोपयोग-
 संस्कारार्थं भाव्युपयोगसंस्कारार्थं उपयोगसमकालं चेति ।
 तानां यथा हुतवर्दिहः शिष्टाचारकल्पविधिप्रसृतः ।
 भाव्युपयोगद्रव्यसंस्कारार्थमपि द्विविधम् । साक्षादग्निमुत्त-
 संस्कारार्थं साक्षादग्निमुत्तस्य यदुपकारकं, तसंस्कारार्थं
 चेति । तत्रायं यथा 'अग्नीन् प्रोक्षति' इति । द्वितीयं यथा
 स्वाग्नाहुतिः । तृतीयं यथा एककपालं 'अपशोवर्तयन्
 जुहोति' इति । बाल. पृ. ८२-८३. * अष्टाष्टयं सार-
 स्वते सने कामेष्टी दक्षिणादानम् । मा. १०।१।१५।४५-
 ४६. * अष्टाष्टार्थानि अङ्गानि फलयोग्यतामपि (कर्तुं)
 कुर्वन्ति, नाङ्गत्वात् प्रपञ्चन्ते च । बा. १।१।१६ पृ. १०७८. * अष्टाष्टार्थानि । एतद्विषयको विलसः 'विधिः
 द्विविधः' इति धित्वात् काण्डप्रसङ्गे द्रष्टव्यः । के. * अष्ट-
 ष्ठाष्टार्थान् गच्छद्विषयः (लक्षणा) लक्ष्मीपती (मुक्ता, बल-
 वती इत्यर्थः) । मा. १०।१।१५।४५, * अष्टाष्टार्थस्य
 चयने सर्वोपचारपातस्य अनन्यता । १०।१।१६।२८.
 * अष्टाष्टार्थस्य प्रतिनिध्यात्वात् । मीन्या * अष्टाष्ट-
 र्थयोः ऋतुयाग्यारणहिरण्ययोः अनुष्ठानं कार्यं दादशा-
 द्वादी सत्रैः । मा. १०।१।१६।२९, * अष्टाष्टार्थानां
 उपकारकत्वात् अस्वीयनी न्याय्या । १०।१।१७ पृ. ४६२.
 * अष्टाष्टार्थानां समुच्चय इति चेत् । प्रतुष्टागम्यत्वे
 लोके दृष्टार्थं सन् । ननुमि वादष्टार्थत्वे निरूपे
 क्षाणा गलन्तरे सति समुच्चयानामभयम् । बा. १।१।१७
 १२ * अष्टाष्टार्थेषु कार्यमेवाह वैतुनेन प्राञ्जल्यम् न
 बाधः । वि. १०।१।१७ * 'अपशोवर्तयन्' इति धित्वात्
 रत्नहृष्टार्थेषु कर्मसु । * बा. १।१।१७ पृ. २६९,
 * अष्टाष्टार्थस्य नियमादष्टार्थेन बाधेन । अष्टाष्टार्थः ।
 १।१।१७ पृ. ८६०, * अष्टाष्टार्थया दृष्टार्थं मूर्ति-
 बाधेन । अष्टाष्टार्थोऽयम् । १०।१।१७ पृ. ८६० * अष्ट-
 ष्ठाष्टार्थानां आभितोषयोगम् । मा. १०।१।१८-२०
 * यावत्तद्विद्वदष्टाष्टार्थः न वैदिकविधिप्रतिषेधकत्वादेव
 लक्षणः । बा. १।१।१८ पृ. २८२.

ह्ये 'अदोपनिर्घातार्थं अनियतनिमित्तकं वैदिकं कर्म
 यथा ' भित्ते जुहोति ' इत्यादि । बाल. पृ. ८५.
 * अदोपनिर्घातार्थानां श्राव्यभित्तानां समुच्चयः । मा.
 १०।१।१८ पृ. २८३.

* अदोपनिर्घातार्थं अनियतनिमित्तकं वैदिकं कर्म
 यथा ' भित्ते जुहोति ' इत्यादि । बाल. पृ. ८५.
 * अदोपनिर्घातार्थानां श्राव्यभित्तानां समुच्चयः । मा.
 १०।१।१८ पृ. २८३.
 * अथ ह्युक्ते श्रुतः परस्मै वा इति नोक्तो भवति ।
 मा. १०।१।१८ पृ. २८३. * अद्यतनत्वं वर्तमानाहोप-
 दृष्टिश्राव्यभावध्वन्यात्वात्प्रतिषेधकत्वम् । तद्विप्रत्ययं
 अनद्यतनत्वम् । मणि. पृ. २२६. ' अनीताया रात्रेः
 पश्चात्तन् आगामिन्याः पूर्वार्धेन च संहितो विवर्तः
 अद्यतनः ' इति भट्टोजीदीक्षिताः कालोपवर्जने च तुल्यं
 इत्यत्र । के.

ह्ये अद्वयत्वात् केवले कर्मक्षेत्रेः स्यात् ।
 १०।१।१८ पृ. ११

न कस्य विददति प्रकरणे भूयते ' एव वै हविषा
 हविर्बन्धते, योऽदाम्य शरीत्वा सोमाय यजते । ' ' एव
 वा एतस्यायुः प्राण एति योऽयं यज्ञाति ' इति । अत्र
 सदेहः ' हि ' यागान्तरेतद्गुणश्च, उत ' ज्योतिष्टोमे कपो
 गुणविधिः इति । पूर्वे ' पर्याप्तं चालीनतमुत्तुजति ' इत्यत्र
 यजिमदमिधानं निरूप्य इदानीं प्राज्ञदक्षता-
 म्यावयवोपरि यजिमदमिधानं निरूपयते । अथार
 पूर्वपक्षिणोऽभिगच्छति । मृग्या तारुप्र विधिः, कर्मनीयः ।
 अथदाम्यराक्ये तावन् प्राधान्यं याग एव कर्म-
 विमुक्तिः, अथारभ्यापीतनेन तदनुवादेन प्राज्ञविरोध-
 रहितमहर्ष्यमनुवादितायामगमम् । शोमापेति वतुर्वा
 मयो देवता, इत्यमरि ' हविषा हरिर्बन्धते ' इत्यु-
 वादात् । तत्रैव हविषा हविर्बन्धते, यदि गोमदपेक्ष
 शोममेव देवता यजते । अथारभ्यापेति तारापेति, अथार-
 ध्यं प्राधान्यागम्येन गुणविरोधेन तदनुवादिता, न
 दृष्टार्थस्य द्रष्टव्यं, मया रित्तार्थेन तत्र पराशरामेवमात् ।
 शोमद्वयसत्त्वं ज्योतिष्टोमविशेषोऽयम् । ननु च मदी
 द्रष्टव्यमिति द्रष्टुमशक्यं इति । तेन अथारभ्यापेति
 तदनु शोमद्वयस्य शोमदेवस्य च कर्म विधीयते, इति
 निश्चयनं नानुपपन्नम् । तत्र च द्रष्टव्यं भाष्ये ' तेन शो-
 मदेवस्य शोमदेवस्य च कर्म विधीयते ' इति ।
 कते अत्र कुर्वतेति । अत्र मृग्यापेति । अथारभ्यापेति च

अविवक्षितोऽर्थः । अविवक्षितश्च न निर्णेतव्यः, प्रयोजना-
भावात् । अकृत्ये च निर्णये न विनाशः कृत्यैः इति
तदामर्शं गीमासाद्यात्मनयैकत्वात् अनारम्भणीयमिति ।
कथमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमप्यवन न स्वविधिप्रयुक्तम् ?
उच्यते । 'न स्वाध्यायविधारासि नियोगस्तत्र चासौ ।
न प्रयोजनता युक्ता प्रयाजादिनियोगात् ॥' नहि अनधि-
कारस्य विधेः विधानानुष्ठानकत्वं सम्भवति प्रयाजादिनियो-
गान् । न च स्वाध्यायाध्ययनविधौ अधिप्राप्ता भूयते ।
तस्माद्वाच्यं प्रयोजकत्वं संभवति । 'न च कल्पयितुं
शक्यो नियोगः पितृपक्ष्यत् । अकल्पितेऽपि यत् तस्मिन्-
घनुग्रानं हि सिध्यति ॥' अथममाणोऽपि नियोगः
पितृपक्षादिवत् कल्प्यते इति, तत्र । अकल्पितेऽपि
नियोग्ये यस्मादनुग्रानं सिध्यति । सिद्धे तस्मिन् नाथौ
कल्पयितुं शक्यते, अनुपपत्त्यभावात् । अनुग्रानाधीन-
विरिद्धिर्हि नियोगः तत्सिद्धयर्थे अनुग्रहात्प्राप्तिश्च अनधि-
कारिणि अनुग्रहात्त्वात्संभवात्, अनियोगस्य च अधिक्या-
समवायत् नियोग्ये कल्पयति । यदा तु विध्यन्तरानुग्राहिते-
नैव विषयेण स्वात्मलाभं प्रयति, तदा अनुपपत्त्य-
भावात् न नियोग्यं कल्पयति प्रयाजादिनियोगात् ।
सम्भवति चेह आचार्यकरणविधिनुग्राहितेनैव आत्मविष-
येण अप्यनियोगसिद्धिः इति न नियोग्यकल्पना-
सम्भवः । कथं पुनः आचार्यकरणविधिः अध्ययनं प्रयुक्ते ?
तदुच्यते । उपनीय अप्यापनात् आचार्यकं भवति । न
च अध्ययनं अध्ययनमन्तरेण सम्भवति, इति तदाधि-
पतिः । उपनयनमपि कथमाध्ययनेन अप्यापनसमानाकारकं
अवगम्यमानं तदङ्गमेव विज्ञापते । इत्यं च द्वायपेक्षाया
उपनेयाएतरेष्व द्वार द्विद्वाद्वयमप्यते । उपनेयोऽपि
माकित्विन्तरं अहं, इति तद्व्यापारापेक्षाया उपनयनं
प्रक्रम्य अधीतमध्ययनं अप्यापनोपकारित्वेन तद्व्यापार-
त्वेन अप्यवसीयते । एवं च वेदाध्ययनं कुर्वन् माणरुः
अप्यापनस्य उपकरोति इत्यत्रमगात् तद्विषयमेव अध्य-
यनं आचार्यकमाधन इति तद्व्यापारे सर्वस्य अप्यवनाइस्य
प्रतादेः तत एव अनुग्रानसिद्धिः । तस्मात् आचार्य-
करणविधिसिद्धिप्रयोजनत्वात् अध्ययनस्य अतिरिक्त-
स्वार्थतायां वेदस्य, न तदर्थनिर्णयार्थं गीमासाद्यात्मन-
आत्मन्य इति । (पूर्ववद्धः)

सिद्धान्तस्तु । सत्यं, आचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्य-
यनं, न तु तत्सिद्धिरेव अस्य प्रयोजनं, बहिरङ्गत्वात् ।
कर्तृगामित्वेन अन्तरङ्गत्वात् अर्थज्ञानं प्रयोजनत्वेन
स्वीक्रियते । ननु प्रबन्धावयवत्वेन प्रयोजनतापेक्षं अध्ययनं
आचार्यक्रमेण तावत् स्वीकरोति, स्वीकृते च तस्मिन्
अपेक्षाऽभावात् पश्चादवगतमर्थज्ञानं अन्तरङ्गमपि न
प्रयोजनं भवितुमर्हति । सैवम् । प्रथमं आचार्यकस्य प्रयो-
जनत्वापरिस्त्वभावात् । यदि अकल्पिते तस्मिन् अध्यय-
नस्य अनुग्रानं न सिध्येत् तर्हि तत् कल्प्येत । न तत्त-
दस्ति । अकल्पितेऽपि तस्मिन् अनुग्रानलाभात् । अनु-
ग्रहे तु अध्ययने प्रयोजनतापेक्षायां अन्तरङ्गत्वात् अर्थज्ञान-
मेव अङ्गीक्रियते । ननु नियोग एव शब्दावगतः प्रयोजनं
स्यात्, नार्थज्ञानम् । न । अर्थज्ञानस्यापि प्रतीय-
मानस्य स्वाभावोभावात् । तेन उपयोऽपि प्रयोजनानं युक्तं,
अवगतत्वात् अर्थज्ञानस्य नियोगस्य च । तत्र अर्थज्ञान-
रूपं प्रयोजनं न विचारमन्तरेण अध्ययनेन संपादयितुं
शक्यते इति अध्ययनविधिरेव तत्सिद्धयर्थं विचारमा-
क्षिपति इति तदामर्शं शास्त्रमारम्भयामि । पृ. १-४.

शा— अनेन सूत्रेण प्रारिखितस्य शास्त्रस्य श्रोतृम-
नुषितिसिद्धये धर्मज्ञानं प्रयोजनं कथ्यते । ... य एवायं
प्रयोजनेन सह शास्त्रस्य साध्याधायनत्वसम्बन्धः स एव
शास्त्रस्य प्रस्तावको नात्यः । भवति हि साधनत्वमेव
साध्यार्थिनः साधने प्रवृत्तिहेतुः ... ।

अनेन चिन्तयते किं अध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासाया
गुरुहेऽवस्थातावत्, उत गुरुगृहात् समारंभितव्यमिति ।
यदि हि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्मज्ञानार्थे अध्ययनं
स्वर्थावयवेन विधीयते, ततस्तत्प्रमानेनैव शास्त्रार्थस्य समाप्ति-
त्वात् 'अधीत्य स्यात्' इति स्मृतिप्रचनत्वेन च
समाचारितव्य इति । अथ अक्षरप्रमाणदिएपरमयमान-
नाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते, ततस्तस्य विचारमन्त-
रेण असम्भवात् अध्ययनविधिनेन अर्थात् विचारो
विहितः, इति गुरुहे एव अस्थाय विचारविग्नो
धर्मः । तत्र 'विनाऽपि विभिन्नं ज्ञानलाभादिति तद-
मंता । कल्प्यत्विधिप्रयोजनत्वात् स्वार्थं विधिविदार्-
यत् ॥' ... तस्मात् अदृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनं इति

[illegible]

इति तद्वर्धनाय परमवारुणिको भगवान् जैमिनिवाचः ।
तत्त्वविद्योपवाराणीं धर्ममीमांसां 'अथातो धर्मजिज्ञासा'
इत्याख्यं 'विद्यते वाऽन्यथास्त्वन्वात् यथा याज्याद्यग्नौ
यथा याज्याद्यग्नौः' इत्यन्तेः स्तुतेः बहुविधवर्णनाभिता
षोडशश्रृंगी अर्थाहंता विद्या प्रवृत्तिकारः ।

अधिकरणं तु वेदवत् पञ्चमम् । यदाहुः 'विषयो
विद्यमश्चेन पूर्ववत्स्तथोत्तरम् । प्रयोगेन सगतिश्च
मार्गोऽधिकरणं विदुः ॥' इति । सगतिस्तु प्रवृत्ति-
मैदान् बहुविधा । तदेदमाद्यमधिकरणम् ।

अथातो धर्मजिज्ञासा । अत्र 'स्वाध्यायोऽप्येतत्त्वः'
इत्यध्ययनविधिराद्यं विषयः । वेदाध्ययनानन्तरं वेदाध्य-
विचारः कर्तव्यो वा न वा इति खदेहः । तत्र पूर्वैः
मन्त्रः— 'अधीत्य स्नायात्' इति स्मृत्या अध्ययनान-
न्तरमेव गुरुकुलात् परावर्तनविधानमिरोधात् न कर्तव्यः ।
न न अध्ययनविधित एव अर्थज्ञानमाध्यकत्वावयवात्
तत्तिदिः, अर्थज्ञानजनकत्वेन अध्ययनस्य लौक्यसिद्धत्वेन
अविधेयत्वात्, तद्विषयस्य च अर्थज्ञाने अनुपयोगात्,
अयमिवरितननुसङ्गाभावेन ननु यावत् उपयोग-
कल्पनाऽनुपपत्तेश्च न विधेयत्वम् । अतः स्वार्थपरमेव
अध्ययनं विधीयते । खेरुतः पूर्वं प्रवृत्त्यङ्गीकारेण
यथाभूतार्थज्ञानार्थे वा अध्ययनमेव वा भावनाभात्म्यम् ।
न चेत् इदमायत्तत्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, 'अन-
धीयानां प्रात्या भ्रमन्ति' इति पञ्चनेन अकरणे
प्रत्यसाधोचनेनापि प्रवृत्तिरिति । तस्मात् नार्थविचा-
रार्थं गुरुकुले अवलोकनं इति । सिद्धान्तस्तु, न
स्वाध्यायविधिः स्वार्थार्थं अध्ययनं विधत्ते, हृदे
सुभवति भट्टव्याख्यानात् । नपि यथाभूतार्थ-
ज्ञानार्थम् । तथापि प्रात्यात्मोपपत्त्यावयेन अध्ययनस्या-
वश्यकत्वात्, गृहीतपदपदार्थसमातिष्ठस्य 'हाणुरय
भारदारः निरामृद्वीत्य वेदं न विजानाति योऽयम्'
आदिपद्यवगाथा ज्ञानस्याध्यायव्यवस्थेन यथाभूतार्थज्ञानस्य
आनुपपत्तिरतयाऽपि सिद्धेः स्वाध्यायविधिपैरर्थप्रयत्नात् ।
एतेन अध्ययनमाध्ययनपञ्चोऽपि निरतः । अतो
वेदवर्धनसिद्धाये प्रयोजनवर्धनानुद्देशेन स्वाध्याया-
ध्ययनं तावदप्यनेन लक्षणा विधीयते, प्रयोजनवर्ध-

ज्ञानादित्यधीनभूतस्वाध्यायोद्देशेन वा अध्ययनमानं,
तन्व्यप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य कर्माविधानात् । अतश्च गुरुप-
रुदन-अध्ययन-अध्यायवर्ति-तदर्थज्ञान-साधनीभूत-
स्वाध्याय-धर्मनुष्ठान-पुनस्तर्ग-निविदिषास्तु उत्तरोत्तरस्य
पूर्वपूर्वमाप्यतायाः श्रुत्यादिसिद्धत्वात् न यावदर्थज्ञानं
गुरुकुलात् परावृत्तिः । अतः सिद्धः अर्थविचारः ।
उक्तं च 'अतो नित्यः ऋतुविचारः नैर्गर्हितमात्रस्य'
इति । स्मृतौ कथाप्रवयस्तु उत्तरकालमात्रपरः इति ।

उपोद्घातः संगतिः । प्रयोजनं तु ११११११ । वेदा-
ध्ययनानन्तरं अर्थविचारः धर्माधर्मज्ञानाय उपनतिः
कर्तव्यः सहायिनिगात् इति स्तुतिर्नशात् अनुगन्ध-
चतुष्कसिद्धिः । एवं प्रत्यधिकरणं अध्यायवेद्यानि ।

न्यायविन्दुः— अध्ययनस्य स्वार्थार्थत्वात् कर्त-
व्यान्तराभावात् तदनन्तरमेव गुरुकुलात् समावर्तितव्यम् ।
इति प्राप्ते, अर्थज्ञानरूपदृष्टपक्षे समरति अदृष्टकल्पनाऽ-
योगात् अर्थज्ञानस्य च विचारं विना अर्थमानात् तं
कृत्वा समरति इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'अथा धर्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय प्रमाणतः ।
आदौ.....' ।

शंकर— 'अधीतिरप्यदृष्टार्थः ।'

अथातो धर्मजिज्ञासा । अनेन तुल्येण नियमयो-
जनकधनदास शास्त्ररम्भकर्तृपता प्रतिपाद्यते । कर्तव्य-
पदाध्याहारेण जिज्ञासापदे विचारलक्षणा च वेदाध्ययनान-
न्तरं वेदाध्ययनहेतुकः धर्मज्ञानेच्छाप्रयोज्यः धर्मप्रमाणादौ
विचारः कर्तव्यः इति सूत्रार्थः । तेन विचारहेतुलक्षणं
दावरूपप्राप्त्यर्थं धर्मज्ञानप्रयोजनरता धर्मविषयता बोद्धा ।
सम्प्रभोऽपि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । वेदाध्ययनहेतुक्ता
साधीतवेदस्य 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादिशब्देभ्यः,
सामान्यतो धर्मज्ञानस्य विरोधधर्मप्रसररक्षणेच्छाहेतुः नात् ।
तथाहि, 'धर्मं' इतिशब्देन सामान्यतो धर्मज्ञाने
तदुत्तरं तदुत्तरमायै धर्मज्ञानव्यवस्थामप्यवधारता
सकल्पनज्ञानज्ञानं, घटलघान्नामप्यवधारता नीलपट्टादि-
ज्ञानम् । वा. तद्विषयवेच्छा, इति क्रमेण सामान्य-
धर्मप्रसारज्ञानस्य निमित्तधर्मप्रसारवेच्छाप्रयोजकम् ।
ता चेच्छा 'सामान्यधर्मज्ञानं ज्ञायते' इत्याद्यादिशब्दा,

७ अधिकरणं हि (कारकं) कार्यदीनि धारयति ।
तानि अपार्यमाणाणि न शक्नुवन्ति क्रियामभिनियंत्रयि-
षुम् । भा. ३।१।१२ पृ. ६९६. * अधिकरणस्य
आपेक्षान्तरार्थत्वेन 'अगारं गान्ते वास्यन्ता' इत्यादी
प्राधान्यदर्शनात् स्थण्णया अधिकरणात्तिन्याः सप्तमाः
प्राधान्याभेदा युक्ता । सु. पृ. ७२२. * अधिकरणे
पक्षी सारदविगवित्तरूपा विनियोजनी भुक्तिः यथा 'पञ्च-
हृत्वादी दिग्भि' अहो सुडुक्ते' । बाल. पृ. ४९,
* अधिकरणे सप्तमी धारस्त्वित्तरूपा विनियोजनी
भुक्तिः यथा 'समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' । पृ. ४६.

॥ अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात् कांश्य-
भोजितदमुख्येऽपि । १२।२।१५।३५ ॥

अमुक्ये अपि नेमितिपेऽपि आपवणगतत्वाद्यपि न-
रविर्नरेषि अधिष्ठः शुभः ऐन्द्राग्रवैश्वदेवर्नरेष्वध्या-
मथिष्ठः शुभः सपुण्यत्वं स्यात् । ऐन्द्राग्रवैश्वदेवयोः सपु-
ण्यत्वासपुण्यत्वविशिष्टे बर्हिषि साधारणे सति सपुण्यत्वस्य
अविरोधात् । काश्वभोजनित् । तद्यथा निष्यस्य काश्व-
भोजित्वनियमः, उपाण्यास्य च न निषमः । यदि तयोः
एकस्मिन् पात्रे भोजनमाचष्टे, तदा अमुक्यस्यापि
शिष्यस्य दूते उपाध्यायेनापि कश्चनान्येन प्रादात् । तथा
सति शिष्यस्य निषमो न व्याहृतः स्यात्, उपाण्या-
स्यस्यापि कांश्चनान्येन न विरोधः आपद्येत, तद्वत् अत्रापि ।

अन एव स्थितिः । आश्रयणे यागप्रवृत्तिः एक-
कपाल, तत्र प्रवृत्ते सत्तामात्रं संपुण्यं वर्धते । ग्रामम् । तत्र
ऐन्द्राग्रप्रवृत्तेऽर्हतिपि अपि प्रवृत्तम् । न च तत्रैव संपुण्य-
त्वेऽपि विरोधः, तद्वर्धितः संपुण्यप्रवृत्तयोर्यो साधारण
स्वात् । यागप्रवृत्तये तु एक्यकाले श्रीदशप्रज्ञा संपुण्य-
मैव नियतम् । यत्रपि यागप्रवृत्तिः अन्तिमं गतमुपपन्नं,
तथापि सर्वस्मिन् आश्रयणे संपुण्यमैव वर्धितमप्यम् । तेन
अमुपपन्नं नियमः, केनचित् सुरक्ष्यं च न विरोधः
इति । तस्मात् आश्रयणे अमुपपन्नानुपेक्षेनापि संपुण्यं वर्ध-
नीय इति सिद्धान्तः । हेतुः

० 'अथिक्थं मुक्थं, माध्याग्नेऽग्निरोष्णं वास्यमोहि-
सदृशमेवेति' इत्यत्र आध्याग्ने वा नागृथिवीरूपैश्च सत्त्व-
रैश्च देवैश्च सत्त्वप्रवृत्तिर्येन प्रयत्नवर्हिर्निस्सत्त्वं अनिरत-

वर्हिषो मुख्यस्यापि ऐन्द्राग्निदे । अमुष्यानुतोषेनापि प्रपन्न-
वर्हिर्निर्ममो वक्षते । सू. पु. ६३३. ॥ अथिवरय
न्यूनत्वे लक्षणा इत्यग्नौदाहरण 'चतुरवत्तं जुहोति'
इति । अत्र जुहोतिदेवतोद्देश्यागमविशिष्टपक्षेऽपवचनस्य
आग्नेयविशोदयनैव इतरयोर्दण्डयोः प्राप्नोति प्रत्येकमात्र-
परत्वेन न्यूनत्वे लक्षणा । शास्त्र. पु. ४, ७ अथिक्त्वा
सतो न्यूनत्वे चाकचभेदः इत्यग्नौदाहरण 'वषट्कृत्यः प्रपन्न-
मयः' इति । अत्र हि प्रायश्चम्यमानविषौ भक्षानुदाहार
प्रायश्चम्यस्य च विधानात् एकपदे च उभयवाच्यमात्रात् याक्य
भेदः । पु. ४.

अङ्गहीनश्च तद्धर्मा । ६।१।९।४१।।

अथर्व—अभिदोशदिधेन अश्वहीन प्रति सदेः
निमसौ अधिनिपते, उत नेति । तमापि अधिक्काति-
देन । अममथ इति कुक्का पूर्वः पक्षः । शोणैर्यना-
नगात् (अलि अधिमात्रः) इति उत्तरः पक्षः ।
तद्विदमपि शोने अश्वहीनथ तदमं इति । शिभमं !
अद्वन्द्वमेति (अद्वयवत्य इत्यर्थः) ।

भा— अद्वैततोऽपि द्रव्यहीनत्वं प्रतिव्यपमानेन
 च कुर्यात् । द्रव्यहानिः परिहृत्य अभिचार एवो दीर्घः
 अद्वैतमिदं अन्तरं विवर्णति इति विदोवादाह ।
 नहि द्रव्यहानेरङ्गदानेव प्रतिव्यपमानमनपेक्षं प्राप्ता-
 न्तरत्वं अस्मिन्ननुग्रहमनियते । अत एव अन्तरद्रव्या-
 न्विन्तरत्वं व्यपमिनपरितोपादाह -) अथवा अत्र य-
 द्द्रव्यहीनत्वं सिद्धमेवाभिचार उत्तरपरिग्रहा (अद्वैत-
 मन्पेक्षानुग्रहस्यैवोत्तरं प्रत्ययिष्ये) । अनुग्रही-
 त्वोन्वयवत् ।

ओम — मूत्रे तद्वर्मां श्रयस्तिष्ठन्तर्मां तज्जुह्य इति ।

वि— 'अप्लीनीन इरुने वनां धा, नाशम

यत् । , समाधाशङ्कैरस्य कगेति द्रव्यटीतम् ॥

माह - चतुर्मासानीति आश्विमासः

मैत्रि शुद्धिमाधव चतुर्गुण्य अविशिष्टः ।

व्यायसिन्दुः - अक्षयिनोऽपि तत्रान्वयाधानेन

अधिकार आर्विषये

कर्तृत्वेन विधानात् । वैश्वदेवेन अपूर्वतत्त्वविधौ पात्रदत्तप्राप्तये । 'वासिष्ठानां' इत्यत्र तु न्यवस्था-
न्मात्रं तथाऽद्वीक्षण इति विरोधः । अतश्च वैश्यकर्तृ-
त्वात् सातदश्यानुत्तरेण तस्यैव तासु अधिकारः । इति प्राप्ते,
साभिषेकीतापनीभूतसातदश्यादेहेन विधिषोदेहापत्तेः,
सातदश्यामाधेहेन च विद्वन्पूर्वसापनीभूतसाभिषेकी-
नामेव विधिष्य उरस्थापराभावेन अनुग्राहयोगात् यूप-
सातदश्यादायापि विधानापत्तेः प्रत्यक्षानुसङ्गाच्च, वैश्वदेवे-
नैव तदधिनास्त्वदंशपूर्णमासमर्थपन्थाभिषेकीवृत्ति-
संरचनेन सातदश्य विधीयते, अथाद्य वैश्वदेव निमित्त-
त्वम् । विवृतौ च अनेमित्तिकापार्थे पुन अवग इति
सार्धधिकारः ।

न्यायविश्वम् — 'सातदश वैश्वदेव' इति दशप्रक-
रणात्मकाभ्येन साभिषेकीसातदश्यादेवेन वैश्य कर्ता
निधीयते । तेन यथाभ्यस्तत्त्वादी सातदश्य, तत्र वैश्यस्यै-
व अधिकारः । इति प्राप्ते, प्रकरणे एव वैश्वानुग्राहेन
सातदश्यविध्युपपत्तौ उत्पत्त्ययोगात् प्रवृत्तौ वैश्यनिमित्तक-
सातदश्यम् । अथर्वकल्पादी तु स्वाभाविक, इति यथाशब्द-
गोच्यधिकार इति सिद्धान्तः ।

मण्डन — 'भवेद् विधामेव न सातदश्यम् ।'
शबर — 'वैश्यस्यैव न पदसिद्धिः ।' (अत्र पदसिद्धि-
इति न समञ्जते । इति तत्र किं स्यादिति न जायते । के)

४४ अधिकार आर्विषये ब्राह्मणस्यैव ॥
प्रभृत्याशास्त्रिय सर्ववर्णानां स्यात् । १०॥४१६५॥

४२ ॥

भाष्य — ऋषिस्तु सर्ववर्णानां ब्राह्मणपुत्रान्
वैश्वानाम् स्यात् । इतः प्रभृत्यात् । प्रभृति सर्वे यान्
वन्ति कर्तुम् । सर्वे अप्यपनवन् विद्वामश्च । नहि
अविद्वान् मिहितोऽस्ति । ३॥८८॥८८॥ । कृत्वाभारण
सर्वा परम् । प्रदर्शनार्थं ब्राह्मणस्यैव इत्युक्तम् । ६॥१२१॥
१॥१२१॥ ।

स्मृतेषां कदाचिद् ब्राह्मणानाम् । ४३ ॥

भाष्य — ब्राह्मणानामेव आर्विष्यं स्यात्, जनस्यो-
पपन्नो । इतः स्मृते, एतं सिद्धं स्मरन्ति 'सात-
नापापप्रतिपन्ना ब्राह्मणस्यैव वृत्तुपायः' इति ।

स्मृतिश्च प्रमाणमियुक्तं 'अपिना सारणाग्रहेण प्र-
चानि प्रतीयेत्' (१॥११३०) [इति] । तस्मात्
ब्राह्मणा एव याजयेयुः ।

फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् । ४४ ॥

भाष्य — इतरेषा राजन्यवैश्यानां फलचमसो विधी-
यते । 'स यदि राजन्य वैश्य वा याजयेत्, स यदि
सोम विमलविषितं, न्यमोचस्त्रिभिनीराद्धत्वा ता सपिण्ड-
दपनि तन्मृच तमसै मथ प्ररुष्टेन सोमः' इति ।
यथा यदि धीरि लिप्यति वरु दीयते, तत्र यदि वा
धीराभागे विहायते, यदि वा भोक्तुरन्तरिमोक्षितम् ।
इहापि सोमे विमलविषिते फल्गुनि दीयते, तथापि
सोमागानो वा, यदि वा भोक्तुरसोमपल विहायते । तत्र
सोमस्तासु स्मरितः । तस्मात् न सोमभारः ।
भोक्तुस्तु अनौमत्स्यं विहायते । न वासोमपान्ता
शक्त्यते आर्विष्यं कर्तुं, निषमलं सोममलस्य । तस्मात्
न राजन्यवैश्ययोर्भाष्यम् ।

सानास्येऽप्येव प्रतिषेधोऽसोमपीयहेतुना ।

४५ ॥

भाष्य — अपि च सानास्ये भन् राजन्यवैश्यो
प्रतिषेधन् असोमपीयत् हेतुनाह । 'न राजन्यो न वैश्यो वा
सनास्यं पिबेत् असोमपीयो होपः' इत्येव मुन्यन् सोमरी-
यामार सन्त्यनेशाना दर्शयति ।

चतुर्धोरणे च निर्देशात् । ४६ ॥

भाष्य — दर्शपूर्णमासयोश्च पुरोडाशस्य चतुर्धोरणे
ब्राह्मणा एव निर्दिश्यते । 'ब्राह्मणानामिदं इति सोम्यानां
सोमरीयिनां, नेष्टव्यास्तस्यसिद्धिः' इति । सोममलस्य
चतुर्धोरण इत्युक्तं (१॥१२३०) । सोममलस्य
ऋत्विजाम् । यदि राजन्यवैश्योऽपि आर्विष्यमस्ति,
न ब्राह्मणानामेव इदं इति स्यात् । राजन्यवैश्योऽपि यो
स्यात् । तत्र इदमन्वयान्न असमर्थं मेने ।

अन्वाहायै च दर्शनात् । ४७ ॥

भाष्य — दर्शपूर्णमासिकयोः च अन्वाहारदर्शनात्
ब्राह्मणा एव स्यात् । 'त एने वै देशं अनुगतो यद्
ब्राह्मणा यन्नाहारं न्मादन्ति तागे तन मीन्ति'
इति । दर्शना च ऋत्विज्यो दीयते । तस्मात् ब्राह्मण

अदर्शनादहृदयः । अदर्शनात् दर्शनाभावान् अहृदं अज्ञातं नास्ति इति गम्यते तद्वत् । सप्रदायस्य चौरपेयत्वेन मूलप्रमाणपेक्षत्वात्, प्रदीक्षादिविवक्षा- विषयभूतस्य च प्रमाणान्तरस्य अदर्शनादहृदयमूलव- सम्भवे च अहृदमूलान्तरकल्पनाऽयोगात् न्यायमूलकाव- गतिः, न्यायाविरोधे सप्रदायात् वेदाचार्यवर्गमपि विरोधे न्यायावगम्यविधिगद्गत्तयनुसारेणैव याचिकैरपि व्याख्ये- यत्वात् तद-न्यायचिन्तायां चिन्तयितुं युक्तं । सु- ट्ट १००७.

• अक्षाक्षिप्य-सर्वस्वशिक्षण्ययोर्विकल्पः अप- न्धेद्वीगपये । वि ६।५।१८.

• अदाभ्यः ग्रहः काम्यो नित्यश्च । 'साम्प्रत्यवता- ऽदाम्यो ग्रहाः ' 'एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाम्य- गृहोऽसौ सोमस्य यजते' इति वचनयोरेवर्थापत्तेः. सयोगवृत्तत्वेन उभयावयत्वात् । सकर्ष. ३।३।१५. • अदाभ्यः ग्रहः ' देवा वै यद् यथेऽद्वर्तत तदसुरा- अद्वर्तत, ते देवा अदाभ्ये छन्दांसि सयनानि समयसा- पयन्' इति वचनात् ग्रहणाद्ग्रहम् । सोम. २।३।९. • अदाम्यः नाम ग्रहः ऋतुरोषः, न तु सवन- रोगः । तेन तस्य सकृन् ग्रहणं भवति सवने पाठग्रहेभ्यः पूर्वमेव, न तु प्रतिस्वनम् । के. • अदाम्यश्च अगु- र्भेति ग्रही ज्योतिषोमे एव विहितौ न तु तत् यागा- न्तरम् । भा. २।३।१२०, • 'अदाभ्य गृह्णाति' अयं ग्रहः प्राग्गणिकैर्मन्त्रैः समुधीयते ज्योतिषोमे । १०। ५।२।३. • 'अदाम्यं यद्वर्तते' इति अनारम्य भूतम् । तत्पादान्तरस्य सादनसंमार्गादयो ग्रहधर्माः सन्ति । वि ३।६।११, • अदाभ्यग्रहस्य विनियोजकं वाक्यं तैत्तिरीयाणां षड्गण्डे षष्ठे प्रपाठके प्राग्गणिकं द्रष्टव्यम् । २।३।९.

• 'अदितिः पाशं प्रमुनोक्तेव' इति दैशे एव ए- पाठप्रमोचने अनुमन्त्रमन्त्रः । भाट्ट. १।३।४, • 'अदितिः पाशान् प्रमुनोक्तेवान्' इति दैशे षडु- पाठप्रमोचने कृत्रचनान्तो मन्त्र आम्नातः । (मेघ. ५।२।१०८, ऋषि. २०।४.) भाट्ट. १।३।४.

• अहृदः उपकारः शाखादेव बोध्यः । वि. १।१ १।७. • 'अहृदो योऽभूतो वाऽयो स नास्तीत्यगम्यते । तस्मिन्वसति हृदयेच्छ्रुतो वा न विरप्यते ॥ विरप्य- माने कल्प्य-स्यञ्जयते तेन सोऽर्थवान् । विशेषश्चेन्न गम्येत ततो नैरोऽपि कल्प्यते ॥' भा. २।२।१।१ ट्ट ४६२. • यो हि यस्य कल्प्य फलवतो वा रोपत्वेन अवधारितो भवति, स यथ तस्य उपरिप्यति इत्यपेक्षिते खति हृदमुपकारमपश्यन्निः तस्मात् अहृद परिकल्प्यते । भा. ३।१।१।२ ट्ट ६५७, • आम्नातान्यथाऽनुपपत्त्या हि अहृदं कल्प्यते । तस्य आम्नात (यन्) अन्यथैव हृदार्थतया उपपन्न (तन्) अर्थापत्तेरसंभवनः । ३।१।५।१० ट्ट. ६६८. • अहृदयात् हृदकार्यं वलीय. । भा. २०।१।१।२३, • अहृदकल्पनायां लक्षणा ज्ञायसी प्रमाणादि सा भवति । ३।२।१।५।३७. • सर्वदेन च अहृदकल्पनायां तादृश कल्पयितव्यं, यत् हृद न विरु- ण्दि, न वा अहृदान्तरमावृजयति । भा. ३।३।१।२. ट्ट १६३, • प्रमाणवशाच्च अनेकाहृदकल्पनाऽपि निर्दोषा । ३।३।१।२१ ट्ट. ५२६. • अहृदकलमौजिनो यजमानस्य अहृदरूपः शास्त्रीयः संस्कारः । वि ३।७।२. • प्रतिप्रयोगे अहृदधेवात् कर्मनानात्वं भवेत् । भा. ३।१।१।६।४९. • 'अहृदशतभागोऽपि न कल्प्यो ह्यप्रमाणकः ।' भा. ३।१।२।५ ट्ट. ३९९. • यः पश्य अहृदार्थं, ततः अपूर्वम् । भा. ५।१।१।१९. • अहृदार्थो साध्यान्विशेषविषयी यथा उदाहृतो आहवनीयपदविषयी । प्रतिप्रत्ययविधिस्तु द्विविधोऽपि अहृदार्थे एव । उपसंहारविधिः पुराणयोः पूर्वोक्तः अहृदार्थः । व्यवस्थाविधिस्तु प्रागुक्तः ततोऽपि अहृदार्थे एव । पूर्वोदासविधिस्तु प्रागुक्तो द्विविधोऽपि पुराणयोः अहृदार्थे एव । अमात्रविधिः पुराणार्थः अहृदार्थः । बाल. ट्ट. २१, वेत्याहृदार्थः नियमविधियथा प्रकृतौ वैकल्पिकयोः वृद्धयत्परपृथग्योः अहृदार्थयोः अपरस्परं च चित् मिश्रौ नियमं श्रूयते इति । ट्ट. २४, परिउत्पन्नाया इत्यभिप्रेत्यः सर्वत्रापि अहृदार्थे एव । अहृदार्थोदाहरणं तु पृथगेपीये मन्त्रमेव पठे इति । ट्ट २६. • अहृदार्थं देव्याव दानं दास्योर्गणसिद्धिर्वाणीरुपागत-

शा—पुरुषार्थोत्तदध्ययनात् समात् नदयस्य
तदर्थं वदुमिराद्युत्तरे । अतो विदुषामिह द्रव्यस्य
मधिकारः । नैतत् तुल्यम् । विद्या हि प्रत्यक्षमधिकारि-
मप्या, इति तेन उपपन्ना कतर, न दृष्ट-
(विद्या) आधिगन्ति इति युक्तम् । (ननु विष्णु-
भावेऽपि भोक्तृत्वमुपात्त यस्मै द्रव्यमस्ति, उत एव
कुरुग्राहकसिद्धेः अद्रव्यस्य न वदुमिर्द्रव्याद्येव इत्यत
आह—) द्रव्यार्जनं तु सर्वपुरुषाणां द्रव्यस्यैव
आधेत्यम् । तन्मात्रेणोपात्त भोजनादिवत् नूतनामपि
तदाधेयत्वं न कार्यते । (भवेदेव यदि ' भोक्तृत्वमिर-
द्रव्यमाधेयं, न ननुमि ' इति नियमे किं चित् प्रमाण-
स्यात् । भोजनादयोऽपि हि द्रव्यार्थत्वात् द्रव्यमाधिपन्ति
इत्येतावमानम् । तथा सति क्रतोरपि द्रव्यस्यैवाधिकारेण
भोजनादिवत्त्वतया द्रव्याद्येव न अपरंभीयम् । न चैतन्नत
अर्जननिषेधस्य प्रत्ययः कदापि, भूषाद्यमात्रात् अर्जनस्य
ननुमिमिदाराद्ये) अतः अद्रव्योऽपि द्रव्यमधिकारः कुर्यात् ।

वि—'अन्वेयं क्रतोर्द्रव्योऽपि, अन्वेयं विधिसम्भृतः',
अन्वेयोऽधिकृतो द्रव्यमाधिपेद् अस्ति यत् ननु ॥ ' अनी
द्रव्यत्वात् एव कर्ता उत अन्वेयोऽपि इति सहायः ।
साध्यतः साधकत्वात् ।

भाट्ट—अतिविधयोरेव द्रव्यस्यापि प्रतिग्रहादि
पुरुषार्थोपायविधिरादेशे एव तदा ननुमि विमिराद्ये
पात् परमुक्तसिद्धद्रव्यवत् धनाधिकारः न तु अगिह
द्रव्यस्य तदधिकारः । इति श्रोत्रे प्रतिग्रहानुपायवधारे
अनुमाविधिमार्गस्य स्थापितत्वात् (४।१२. वणक १)
द्रव्यस्य स्वतन्त्रविधियुक्तत्वाभावेन ' भोजनादिकार्येण
ननुनाऽपि तदाधेयौपपत्तेः प्रतिग्रहादिरपि संयोगादुपपन्न-
न्यायेन (४।१३।१) ननुमि कस्य स्थापितत्वात् प्रया-
जादिवत् वदुनाऽपि तदाधेयोपपत्तेः अद्रव्योऽपि द्रव्य-
मधिकारोऽपि अधिकृत्यते एव ।

न्यायविन्दु—एतन्मतेन, सिद्धद्रव्यान्मोकाधिरासः,
कुरुमिर्द्रव्यार्जनमाधेये गौरमात् । इति प्राप्तः, द्रव्यस्य
प्रयोजनसंयोगार्थं भोजनादिवत् कर्तृत्वमपि तदाध-
कृतमविवक्ष्यम् । विना तु न रागप्रसादः, किनुप्रत्ययविधि-
सिद्धेय एवमेव इति मेद इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' अद्रव्योऽधिकारमात् । '

शंकर—' प्रतीकारेऽद्रव्यस्य । ' आदौ अद्रव्यतोऽ-
पि अद्रव्यस्य प्रतीकारे कृते सति सागानुग्रानाधिकार-
सम्भवीत्यर्थः ।

॥ अधिकारः कुलपयज्ञे मित्ररत्नयोरपि ॥
वचनाच्च द्विसंयोगसम्पादेकस्य पाणिपत् ॥
६।६।२।१२ ॥

भाट्ट—' एतेन राजपुत्रेही-
सायुयकमौ वैयाता ' इति । तत्र सदेहं किं एते
द्वौ पुत्रेहीतौ वैयाता, उत राजा च पुत्रेहीतौ ।
किं प्राप्तः एते द्वौ पुत्रेहीतौ इति । कुतः ? पुत्रेहीत-
राज्यात् पर द्विराचनं भूयते, तत् शब्दवाच्यस्य द्विर-
राजोतिरिति युक्तम् । पुत्रेहीतश्च तच्छब्दवाच्यः भूयः,
न राजा । पुत्रेहीतश्च पुत्रेहीतश्च । एतद्वया
पुत्रादधिकरणवचनतायां हि तत्रवति । ननु एतस्य द्वौ
पुत्रेहीतौ न सः । ' पुत्रेहीतं वृणीते ' इति हि उपाय-
मानस्य विनिश्चितमेवमिति । उक्तम् । वचनादेतत्
मपिप्यति । किं हि वचनात् न कार्यम् । एतेनैव कारण-
द्वौ भविष्यतः । यथा वचनम् ' अस्मिन्ना पुत्रेति ' इति
एवस्यैव द्वौ पाणी भवतः, यद्यपि सद्यः अप्राप्त-
संभाषीति ।

दुप—अगिरत्नयोरनाधिकार इति प्रथमं स्थितम् ।
इह राजपुत्रेहीतौ इति मित्ररत्नयोरधिकार इति प्रति-
पादयितुं अधिकरणम् । (राजपुत्रेहीतौ इति) निम-
परीतं पुत्रेहीतौ, उत कृतेऽपि उतरपदेन वदुस्य,
उत समानाधिकरणस्योप, उत द्वय इति सहायः । तत्र
न तावत् कृतमात्रस्य एवमेव राजाज्जन्यवचनात् ।
राज एव हि स भवति । न च कृतौ एतेन उतरपदेन
इति (पक्षे) भाष्य एतेनम् (उतरम्) । न सम-
नाधिकरणस्योप, राह अयुतेहीतं नत् । द्वयोऽपि
इति सिद्धान्तः । मित्ररत्नयो इह अधिकारः ।

अर्थाभावाच्च नैव स्यात् ॥ १३ ॥

भाट्ट—' तदाज्जन्तं कृते विपरिवर्तने नै-
स्यात् द्वौ पुत्रेहीतौ इति । कुतः ? यथाभावात् ।
नैवमप्यर्थोऽस्ति, द्वौ पुत्रेहीतौ इति । एतस्य राज-

प्रातविषयत्वात् ग्रहणलिङ्गेनैव ग्रहणत्वमस्योच्यते, न ज्योतिशोमगततिदिष्टद्रव्यदेवतासम्बन्धात् । यागरूपैव अंशु-
सहिका क्रिया विधीयते इति यथाकथञ्चिदत्र पूर्वपक्ष-
गमनिकेति । तस्मादश्वदाम्यशक्त्योरपि यजिमदभिधान-
मिति । एवं प्राप्ते अभिधीयते । मन्वेदेव, यदि ग्रहणस्य-
स्वस्वरमानपर्यवसितोऽयं विधिर्मवेत् । तस्मात् न ताव-
द्न विधिः श्रूयते, किंतु स्वस्वनायाऽसौ । यदि विशिष्ट-
यागविषयोऽसौ कल्प्येत, तदासीमंशुविशेषणविधि-
कल्पनं, अतिदेवकल्पनं, फलकल्पनं चेति कल्पनागौरव-
भापयेत् । ग्रहणत्वकल्पस्वरूपविधिरूप्यनाया तु न
कल्पनागौरवमिति तद्विधिरिव कल्प्येत, यागश्चातृयते । स
च सोमद्रव्यश्रुतैः सोमयागो निर्णीयते । ननु सोमावेति नार्यं
द्रव्यनिर्देशः । किं तर्हि ? देवतानिर्देशोऽप्यविलुक्तम् । मैत्र
विधौ लक्षणाप्रसङ्गात् । किंतु अनुशासनवशादिव तावदर्थे
ननु धीं द्रव्यनिर्देशार्थं । तेनायं सत्यः, सोमार्थमदाम्य-
सहकग्रहणं कुर्यादिति । सामानाधिकरण्याददाम्यस्य ग्रहण-
नामधेयत्वमेव । न च संसारे नामधेयानुपयोगः ।
'प्राधातवीया दशशण्णो भवति' इत्यादिषु प्राधातवीया-
नामादन्धिप्रसूतैरसंस्कारस्य दशशण्णोऽदिवार्यं विधानोप-
योगदर्शनात् । तेनायं सोमस्य देवतात्वाभावात् 'इमिया
हविर्पजने' इत्यर्पकादापि न सोमद्रव्यदेवतासंबन्ध-
प्राप्तिरिति न यागाद्वास्तवः । तस्माददाम्ये तावन्न याग-
विधानम् । किंतु ज्योतिशोमागुवादेन अदाम्यसहकग्रहणा-
न्तरविधानमेवेति । अथौ यजिरान्द्राभ्यात् द्रव्यदेवता-
सक्त्याभावात् निषिद्धनीममानः अग्न्यग्रहणविषयः एवा-
स्तिष्ठते । ज्योतिशोमशब्दश्च वैदिकगृह्योक्तिमानान्येन
ज्योतिशोमस्यैवोपस्थितिरिति भीयते ।

तदुक्तं 'ग्रहणं नमधेयं च केचलं नम गच्छते । बल्ल-
ल्लमदग्निं न्यूनं तदद्रव्यत्वेण्यते ॥' इति (वा. पु. ६.०.९.)

एतत्तु अंशुपगमनादेनोच्यम् । यस्तु तस्य भीमतेतिरीय-
द्यागाया ज्योतिशोमप्रकरणे एषानुषोषात्तन्मिति स्फुटं
ज्योतिशोमे एव ग्रहणविधानम् । तथा च सति यथा
'यतदा सानिषेनीस्तुम्यात्' इत्यनारम्यरादेन सानि-
षेनीवातद्वययोग्यः मित्रिन्दाध्वरहत्यायां प्रहरणाधो-
तेन रिनिशोः, तथा अत्रापि अनारम्यभूत्वा उपपादकः,

आरम्य श्रुतस्य च विनियोगकत्वमिति विवेकः यम् ।
अतोऽत्रापि गुणविधायकत्वं, न तु यागविधायकत्व-
मिति सिद्धम् । प्रयोजनं पूर्णपक्षे ज्योतिशोमधर्मनं
यामान्तरप्रमुखेयम् । सिद्धान्ते तु ज्योतिशोमे एव ग्रहणा-
न्तरानुष्ठानमिति । सूत्रं तु अद्रव्यत्वात् देवतासंबन्धितया-
भावात् केचले ग्रहणे श्रुते फलवतो ज्योतिशोमस्यैव
ग्रहणं शेषो भवेदिति । तैत्ति.

■ अद्रव्यदेवताकत्वात् केचले कर्मशेषः
स्यात् । २।३।१।१० ॥

अनारम्य श्रूयते 'एष वै इमिया हविर्पजने योऽ-
दाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति, 'परा वा एत-
स्यायुः प्राण एति, योऽतु गृह्णाति' इति च । अपरं किं याया-
न्तरमेतत्, उत ज्योतिशोमे ग्रहविधिः इति विचारे, अदा-
म्यसहक अंशुसहकं च यागात्तरं स्यात् अतूर्वनामधेय-
सयोगात् इति उक्त्ये पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । केचले
द्रव्यदेवतात्वेन नामधेये भूयमाणे सति कर्मशेषः ज्योति-
शोमधर्मणः शेषः स्यात् । ग्रहाम्यासविधीयनिधानं
स्वादित्यर्थः । उक्त्या याक्याम्नां अंशुसहकः अदाम्य-
सहकमेति द्वौ भ्रौ भागधर्मस्य भ्रूः कर्तव्यौ विहितौ ।
भुतः । अद्रव्यदेवताकत्वात् अंशुसहकयोः । नरे वाक्येन
द्रव्य देवता वा विहिता । तस्मात्त यामान्तरं समरति ।
द्रव्यं च देवता च द्रव्यदेवते । अविद्यमाने द्रव्यदेवते
यस्यो तौ अस्वदाभ्यां अद्रव्यदेवताकौ तादात्वात् ।
इति । तुवाच्यः पूर्वपक्षस्याह्वयः । के.

● अद्रव्यत्वात् केचले कर्मशेषः स्यात् । इत्यपि-
करणे यजतिना जुहोतिना वा अन्येन वा शब्देन यागो
यम बोधते देवतोदेव्यद्रव्यत्वागात्मकः, तम किं द्रव्यं, वा
देवता इति विरोधावच्छायायां मन्त्रार्णत्वात् द्रव्यविशेष
देवताविशेष च समर्थयति । न तु अत्रायामपि यागबो-
दनायां वस्यितुं प्रययति इति श्रुतौ यत् तृतीये अशो-
काय । कु. २।२।२।२२.

● अद्विचरत्वं वा श्रुतिसंयोगविशेषात् (२।३।
२।१६) इत्यत्र श्रुते अनेकेषामपि नानायागस्य राक्यानां
एकवर्गीकरणेऽपि अपेक्षयुक्त्यभावेन अत्रातगमन-
कर्मोत्तरित्वं ययति । की. २।२।२।२२.

चदप्याहुः, अज्ञानम-यः प्रपञ्चः ज्ञानेन विनाशयते, मृगतोयसत् स्वप्रपञ्चश्चेति । तदप्ययुक्तम् । यदि कुलालादित्यापारम्भानीयेन अज्ञानेन घटप्रदुष्यः प्रपञ्चः मृगतस्यानीयेन ज्ञानेन नाशयते, तथापि न असत्त्वं प्रपञ्चस्य स्यात्, उत्पत्तिविनाशयोगात् अनित्यत्वमान् स्यात्, नात्यन्तान्तरः । केन च ज्ञानेन नाशः ? नात्म-ज्ञानेन, विरोधाभासात् । निःप्रपञ्चत्वज्ञानेन इति चेत् न । तत्र आत्मज्ञानास्यन अविरोधात् । निःप्रपञ्चत्वज्ञानं विनाशमिति परिशेषात् आपन्नम् । प्रपञ्चाभावात् निःप्रपञ्चस्य, न च विद्यमाने प्रपञ्चे तदभावात्तत्र उत्पत्तिरिति । ज्ञानेन हि उपदेन प्रपञ्चो नाशितः, प्राक् च ज्ञानात् सद्य एव प्रपञ्चः, तस्मिन् सद्यैव उपदिष्टे कथं तदभावादिप्रपञ्च ज्ञानस्योपत्तिः । तत्र ज्ञानोपलौ गत्यां प्रपञ्चस्य नाशः, तदिदानीं च सति तदभावा-दिप्रपञ्चानोपत्तिः इति इतरेतच्च अपादयम् । एतेन मृग-मृगिणसामर्थ्यस्य ज्ञानविनाशश्च प्रयुज्यम् । नहि तज्ज्ञात मत् पक्षान् नाशयते । प्रागपि हि तत्र नैव ज्ञानम् । अज्ञानमेव हि स्वमप्रज्ञासमूहं भ्रान्त्या ज्ञातव्या अप-गतं, पश्चात् तदप्येन यथाविधिरूपं आगम्यते, इत्य-लमनेन ज्ञानव्यतिरेकः । (इत्यद्वैतमतनिरासः) शा. १।१।१५. सर्वपादे पृ. ११०-१११. ७ अद्वैत धार्मिनां सर्वोपमेकैवैकान्तप्रतिपादनम् । सु. पृ. १३१.

७ अधर्मः । धर्मोपमं नि. भेदप्रत्ययपल्लवम् । बृहती. पृ. २३. ७ अधर्मः यमकालस्य प्रवृत्तयो भवति, अभेदस्यो हि यः । तस्मिन् सति न भेदो भविष्यतीति । भा. १।८।११. ७ अधर्मैर्वै निर्वर्त-वेदसकचोपिनामिदमाधनता स्यात् । कु. १।१।१०।

७ अधर्मः निषेधोपिनामिदमाधनता स्यात् । सु. पृ. १. ७ अधर्मः प्रत्ययपल्लवोऽनेनोक्तः अन्ये-त्येन चोदनाप्ययुक्तम् । श्रु. पृ. २३. ७ अधर्म-फलं दुःखम् । भा. १।८।११.

७ अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः, स्तोम-शब्दस्यात् । १।२।११।३८॥

स्तोमशब्दस्य प्रपञ्चात् । अधिकं कथं विवर्णं, विवर्णं कथं विवर्णं । अधिकं कथं च विवर्णं

तादृशस्य अक्षरस्य अक्षरस्मृदायस्य वा स्तोमप्रदार्पणं जैमिनिराचार्यो मन्यते । अत्र तादृशस्यैव स्तोमशब्दस्यात् स्तोमशब्दवाच्यत्वस्य प्रसिद्धत्वात् 'देवदत्तेन सभाया पर प्रपत्ता बहुस्तोमं कथितं' इत्यादौ । भवति हि हि विविधं, न विवर्णं यथा 'आदिः आदिः' इति अभ्यासः । तथा हि चित् विवर्णं नाधिकं यथा विवर्णः 'ओम् ई' इति । तस्मात् अधिकस्य सति विवर्णस्य स्तोमत्वमप्यम् । के.

७ अधिकं तु प्रविष्टं न तद्वानिः इति न्यायः । यत्राधिकप्रवेदोऽपि प्रवृत्त्य न हानिस्तत्रात्र प्रवर्तते इति । साहस्री. ५.११. ७ अधिकं प्रविष्टं न तु तद्वानिः इति न्यायः । सर्वेषु कार्त्तुषु अत्रमहतस्य मुक्तस्य एतत्तदपि तदाहन्दे सर्वानन्दानामन्तर्भागात् स एव तस्मिन्निष्ठानन्दे बन्धन्ये परामुदयते । तत्तद्विन्द्रादिसाम्येन तस्य सर्वत्राभि-धानोपपत्तेः 'अधिकं प्रविष्टं न तु तद्वानिः' इति न्यायात् । अद्वैत. ४।१।१२-७४.

७ 'अधिकं नैव दोषाय' इति लौकिक-न्यायेन तृतीयनयेन पञ्चशेनः, न तु यथाप्य न्यूनत-मुदया । वेदान्त. ७।११.

७ अधिकरणम् । वस्य विषयः, संवेदः, संगतिः, पूर्वपक्षः, विज्ञानाधेति पञ्चस्यनाः । मि (प्रज्ञानापादम्) ओ. ७-८ ७ अधिकरणं पञ्चद्वयम् । 'विषयः गन्धश्चैव पूर्वपक्षयोक्तारः । प्रवेदनं च पञ्चद्वयं ज्ञानेऽधिकरणं स्मृतम् ॥' संगतिश्चेति च चित् पाठः । मणि. ७. ५. 'विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षयोक्तारः । संगतिश्चेति पञ्चद्वयं ज्ञानेऽधिकरणं विदुः ॥' इति अन्य पाठः । तथापि 'संगतिश्च' इत्यत्र 'पञ्चद्वयः' इति पाठः । के. ७ अधिकरणं ज्ञानादधिकरणं न विद्यते । न्यायि-पर्यवेत्त तु अधिकरणानां वस्तु एव अधिकरणस्य हेतुः । भा. १।२।१०।११ पृ. ११०, ७ यानि चेतनान्यानि अधिकरणानि येषां न्यायेन पूर्वपक्ष इति वक्तव्येन सिद्ध्यते भवति । न येषामुदात्तः । १।१।१।१८. ७ अधिकरणे एवमित्यन्तं विनाशकं न युक्तम् । 'प्रवेद-योदनाप्ययुक्तं यथाविधिरूपं' (१।१।१०) इत्य-नुक्तो विवर्णत्वम् । सु. पृ. ३३०.

कथा प्रति । स्मार्ते च भुतिविरुद्ध विग्रह नानुमन्यन्ते । तस्मान् अविकृतोऽयं इति ।

स्वव्रत्तामपि दर्शयति । १६ ॥

भाष्यं — 'पत्नी वै पारिणयस्थेष्टे पत्न्यै रानमनुमत् प्रियते' । तथा 'जायन्त्या पत्नीः सवाजयन्ति, भनदीर्गा हि पत्नयः, भसदा या एता' परग्रहाणा-मैश्वर्यमरुन्धते' इति ।

श्रीनरवाचु भक्त्या चामिरमुच्यते । १९ ॥

भाष्यं — श्रितादुच्यते । उपरब्धः पक्ष व्यापयति । नैतदस्ति, यदुच्यते स्वयं जीति । प्रीति हि सा, दृष्टार्थस्यात् अतिरिक्तदानस्य । अतो यदस्या स्वाभिरमुच्यते, तत् सक्त्या । यथा 'पूर्णो-ऽस्माकं नलीर्दानमीष्टे' इति । एव पत्नी अपि पारिणयस्थेष्टे इति ।

फलार्थिष्वपि स्वामिरवेनाभिसंधयति । २० ॥

भाष्यं — नैतदस्ति नयो मुख्यः, गौण व्यामिश्रितः । फलार्थिनी हि सा, स्मृतिर्नोऽऽदिष्यते । स्मृचतुरोवात् अस्या स्यात् । स्वयं जीति भुत्तुतुरोवात् ।

फलव्रत्तां च दर्शयति । २१ ॥

भाष्यं — 'स पत्नी पत्या मुकुतेन गच्छता यज्ञस्य पुत्रां युक्तावभूताम् । संजामानो निजहीता-मरातीर्हि ज्योतिरजरमरमेताम् ॥' इति द्रव्योः १४ इति । तस्मादपि उभौ अधिकृतौ इति सिद्धम् ।

भा० — 'तम पुलिन्मिर्देशात् पुत्र एवाभिप्रायिता । प्रत्यर्थनया लिङ्ग सन्धारमादिशति ।' उच्यते, 'प्रत्यर्थोऽपि गृह्यते दुर्देशस्य विरोधम् । मुख्यया तुपत्नीतिरास विप्रा प्राप्ते ॥' न च अष्टम्यमस्या, कर्तृत्वादिभिरन्येनंमपान्, विप्रादिदत्तमपान्, दद्यादिसन्तस्य । 'पुत्राभावे दुहितः' इत्यादिस्मरणान्, पत्न्या अभिगतस्य सोमयसाधारणत्वात् 'धर्मो नाथे च कामे च नातिरिक्तस्या' । 'पारिणयश्चात्र सदा यमस्य तथा पुत्रपत्न्योऽप्यगतिप्रदे' च 'इत्यादिचत्तान् ।' 'ये यतर्त्तां वर्धन्' इत्यादिमन्त्रागेष्वथ स्वयं श्रिया अधिपारः, पत्नीशब्दस्य स्वाभिरुचनत्वात् ।

सोमः — यथा अन्त्यादिकं प्रति नतीरविधानात् तस्य अनधिकारः, एवं श्रिया अपि, इति प्रत्यक्षस्यानन्त संगतिः । सूत्रार्थं तु — स्वतोर्ध्वतः आन्त्यावेध-पान्धारम्भादिनचनादेककर्म्यं सहप्रयोगः स्यादिति ।

वि० — 'श्रिया न सोऽस्त्यस्ति वा, नो पुलिन्नेन तर्दागात् । प्रत्यर्थतया लिङ्ग सन्धारमादिशति ।' अन्त्युद्देशगतत्वेन मुख्यया सदृशतः । पदिमविशिष्टा-रादेशस्य प्रवृत्तेर्न तु ॥ "

भाट्टः — ननु पुत्र एवाधिकारः, उत श्रिया अपि इति चिन्ताया 'स्वयं मम' इति पुलिन्मन्त्रात् पक्ष एव । नदीद अधिपारिविरोधेन कर्तुं ममानाधिपत्यात्वेन तद्वि-रोधस्य अथ अधुनाधिपारिविरोधोपपत्त्यानुपपत्तेः । अतश्च आस्थातोस्तैकव्यवदेव पुत्रस्यापि अस्म विप्रा नानुपपत्ता । किंच अत्र यत्रापि श्रिया नाधिकारः 'नाथं पुत्रस्य दातव्यं यत्र एवापवा स्मृताः । यत् समपिगच्छन्ति पत्न्यैते तस्य तदनम् ॥' इति यव-नात् । 'यतमतीरथ दुहितृमते ब्रूयात्, आप्येवविवाहे गोमिथुनम्' इत्यादिना श्रिया भर्ते गौत्रेण दानस्य विधीयते । अत्र एव 'गर्भेणाविशते' इति भूषणः । इति यतसाधनपुत्रमर्शनशङ्का भूषणपदस्य पक्षान्तरालिङ्गं अत्राप्युच्यते । अन्यथा स्त्रीनेन निशतेऽपि यद्विद्वत्तानिगोपात् अविज्ञातत्वं अनर्थकं स्यात् । तथा 'आभेरी इत्या भूषणः' इति लिङ्गम् । आभेरी सयर्भा । अतः पुत्रादेव अधि-पिन्यते । इति प्राप्ते, यत्रापि कर्तुं विरोधेन पुत्रः, तथापि प्रमाणान्तरेण श्रिया अधिपारस्य गते विप्रापरागु-रोधेन मातृशर्मा आधुनानुवाद पर पुत्रस्य, यदा 'गमन्ते प्राणा' इत्यादी । प्रपते तु अनपेक्षितान् जाय कर्तुं विरोधेन, अपि तु योग्यस्य अधिपारि-विरोधेनामेव । तन्मथ तस्य कश्च प्रत्यति प्राधान्यात् उद्देश्येन तद्विरोधेनाविरुद्धः । यन्तुतन् प्रमाणेनित-त्वात् स्वयं कामादिपदस्य कर्तृत्वमेव इति व पुत्रस्य विप्रापरापति । न चात्र कर्तृत्वादिभिरन्येनंमपान्, विप्रादिभिरप दायस्य वा स्मृतिरुचनस्य, 'धर्मो नाथे च कामे च नातिरिक्तस्या' इति स्मृत्या पत्न्या अभिप-

मण्डन-- 'अङ्गहीनोऽप्यधिकृतः ।'

मोक्ष-- 'अङ्गाभाववत्तत्त्वात् ।' प्रतीतरे कृते ।

॥ अधिकारः अध्वरकल्पादिषु श्रवसाभिधेनी-
सातदस्यासु विष्कृतिषु वर्षत्रयस्यापि ॥

पुरुषकल्पेन वा त्रिकृतौ कर्तृनियमः स्याद्,
यज्ञस्य तद्गुणस्यादभावादितरात् प्रत्येकस्मिन्नधि-
कारः स्यात् । ६।६।७३६ ॥

भाष्य-- अध्वरकल्पा उदाहरणम् । आग्रवणेतिः
पञ्चः श्येनस्यगमनि कर्माणि, येन सतदस्य क्षामिषेभ्यः,
तेषु चदेहः किं नवाणामपि वर्णाना एभिः कर्मभिरधि-
कारः, उत वैदस्यैवेति । नि प्राप्त । एतस्या त्रिकृतौ
पुरुषकल्पेन कर्ता निवर्त्येत । कुतः । यत्तस्य छद्गुणत्वात् ।
यतोऽयं अध्वरकल्पतिः एतन्मख्यगुणकः । इयं च
न कथा वैदस्योक्ता 'एतदस्यानुव्याद् वैदस्य' इति ।
तेन वैदस्य एव एतत् कर्म कृत्स्नं कर्तुं समर्थः । एतदस्य
गुणमेतत् कर्म । तस्य सातदस्य अत्रैव नियमाण-
मनाधु । इतरान् प्रति हि तत्र चोच्यते । तेन 'यजेत'
इति असामर्थ्यात् ब्राह्मणसंनिधानं नाधिकारिष्यतीति ।

हृत्-- 'एतदस्य वैदस्यानुव्याद्' इति सात-
दस्यस्य वैदस्यः कर्ता विधीयते इति पूर्वेणशान्नाभिप्रायः ।
तद्वन्ति अध्वरकल्पादीनि नाम्न्यः शनोति कर्तुमिति ।

लिङ्गाच्चेष्ट्याविशेषवत् । ३७ ॥

भाष्य-- लिङ्गस्य च भवति यथा वैदस्यस्य सातदस्य-
मिति 'सातदस्यो वै वैदस्य' इति । तेन नारीष्वस्य सात-
दस्यम् । अतो वैदस्यस्य एतज्जर्तपसमनि कर्माणि । यथा
इत्यादिशेनो वैदस्यस्य भवति 'वैदस्यो वैदस्यस्तोमेन यजेत'
इति वैदस्यमन्त्रात्, एतं सातदस्यं तथैवेति ।

न वा सयोगपुत्रकल्पाद्, गुणस्येष्ट्याप्रधान-
त्वादसंयुक्ता हि चोदना । ३८ ॥

भाष्य-- न चैतदस्ति । श्रवणेनो श्रवणेन । एकं वाक्यं
'सातदस्य वैदस्यानुव्याद्' इति, वाचनान्तरं अध्वरकल्पा-
दिषु 'एतदस्यानुव्याद्' इति । न च गुण इत्याश्रयानो
मात्रे, न इत्यस्य गुणार्थः । श्रवणेन यजेत ? यजेता
तत्र तद्गुणेन भरितः, न यम गुणः तमेवयथा,
वैदस्यस्य गुणानुरोधेन इत्यादि । यथागो यानाभिप्रायः ।

सा तत्र गुणमाकर्षतीति । अपि च इत्यागुणभूतस्य
अपरा चोदना, न सा वैदस्यसंयुक्ता । सा तु अत्रैदस्यं
गुणं प्रत्याययति । प्रथमं सदैवकमिति चेन्न, वैदस्यस्य
प्रधानत्वात् । प्रधानभूतस्तत्र वक्ष्यते तस्मात् सर्वा-
धिनारः ।

हृत्-- वैदस्यस्य सातदस्यमुपकारस्य विधीयते इति
सिद्धान्तः ।

इत्यायां तद्गुणत्वाद् विशेषेण नियम्येत । ३९ ॥

भाष्य-- अथ यदुक्तं वैदस्यस्तोमे यथा, तथा इहा-
पीति, युक्तं तत्र, इत्या वैदस्यस्य श्रूयते, तत्र वाच-
नितेनैव विशेषेण नियम्येत । तस्मात् तत्र अदोष इति ।

शा-- 'प्रवृत्तौ हि श्रुवं वाक्यं ततो नोत्तर्यमर्हति ।
तस्मात् वैदस्यानुवादेन सातदस्यं विधीयते । तस्य वैदस्य-
निमित्तग्राह्यं पाश्चादस्यस्य वाच्यम् । वैदृतैर्वचनैः सात-
दस्यं नरयज्ञमुच्यते ॥ तद्वैदमित्युक्त्वात्वेन यथागो न
विशिष्यते । तस्मादध्वरकल्पादौ नवाणामधिकारिता ॥'
इति सिद्धान्तः ।

सोम - एते अनाहिताग्निस्तु ब्राह्मण-
क्षत्रियवर्णोऽध्वरकल्पादौ अधिकार इति प्रत्ययस्यानात्
संशयः । स्थिते वाग्मिन् प्रकरणान् वैदस्यस्योदस्यने
भरण्यानुवादात् नारायणसंस्तुत्येन वसिष्ठविधिः इत्या-
नृत्तानिगरनरार्थं यादस्य इत्यनुव्यादा इति तस्य
रश्मेः । सूर्यार्थस्य-पुत्राविशेषानुव्यादेन आम्नातगत
वक्ष्यकृतेन त्रिकृतौ अध्वरकल्पादौ वर्तुमिव, स्यात्,
यत्राध्वरकल्पादौ सातदस्यगुणान्, इतरान् ब्राह्मण-
दीन् प्रति तदभावात् सातदस्यानुवादानात्, एतस्मिन् वैदस्ये
एव विधीयन्त्यान् अनुवेद्यमानस्यात्, 'सातदस्यो वैदस्य'
इति लिङ्गाच्च वैदस्यस्तोमस्तु वैदस्यधिनार इति ।

वि-- 'क्षामिषेनीसातदस्य वैदस्य वैदस्याभ्युत ।
वर्णवर्णस्य वा, ऽऽतोऽस्तु वैदस्यं विधानतः ॥,
प्रवृत्तौ पाश्चादस्यस्य वापरं वैदस्यं इतिवत् । त्रिकृतौ प्रत्येक
वाक्यं ततोऽतोऽप्यधिकारिणः ॥'

साह-- यद्यु त्रिकृतौ 'सातदस्य क्षामिषेनीस्तुन्याय'
इति श्रुत्वा, एतत् वैदस्यस्य अधिकारः, प्रवृत्तौ 'सातदस्य
वैदस्य' इत्यनेन तत्तद्विधितस्यातदस्यानुवादेन वैदस्य

नामाऽर्त्विज्यम् । यस्मादित्थं स्मृतिः । ता च एतानि दर्श-
नानि उपोद्बल्यन्ति । तस्मादार्त्विज्यं ब्राह्मणानामेव स्यात्
नेतरयोर्वर्णयोरिति ।

श्री— 'विप्रतिपेधे पर' इति सूत्रे (१२।४।१५।
३९) 'वाजमानाऽर्त्विज्योऽर्त्विज्यं करीषः' इति
सिद्धम् । तद्यमद्वात् आर्त्विज्ये कर्तारभिनयन्ते । दर्श-
पूर्णमास्योतिथोमादिषु किं निमित्तरपि द्विजातिभिः
आर्त्विज्यं कारयितव्यं, उत ब्राह्मणैरेव इति सद्यः । तत्र
'श्रवोऽप्यार्त्विज्यमहन्ति विद्वत्पात्, स्मरणं पुनः ।
पुरुषार्थमतः कर्मरेगुण्य नास्ति किं चन ॥' इति प्राप्ते-
ऽभिधीयते 'द्विजोत्तमानामार्त्विज्यं न तु अन्य-
वैज्ययोः । ब्राह्मणार्त्विज्यनियमः कर्मरथेनापि हि स्मृतः ॥'

सोम— वाजननियमाश्चात्मन्य निवर्णार्थं प्रवृत्तस्य
भक्तुविधिष्वपि उपकारेण तच्छास्त्रस्य प्रसङ्गविचारपर्यव-
सानात् आन्वयिकरणस्य साक्षादपि संगतिः सम्भवति ।

वि— 'आर्त्विज्यं हि निरणयस्य निप्रयोगेन वा,
ऽभिपः । नियोगस्य, स तत्पुत्रं ब्राह्मणस्यैव तन्मृते ॥'

भाहू— प्रसङ्गात् ब्राह्मणस्यैवार्त्विज्यं, उत त्रयाणामपि
वर्णानां इति चिन्ताया विद्वत्प्रश्नोपात्तं त्रयाणामपि ।
यसु 'पण्णा तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका'
इत्यनेन ब्राह्मणस्यैव वाजनमुक्तं तत् पुरुषार्थम् । अतश्च
अन्यैरेवयोः प्रत्ययाय सोदूनाऽपि आर्त्विज्यकरणे न
ऋतुरेगुण्यम् । इति प्राप्ते, 'यस्य व्याख्यायामः'
इत्युपक्रम्य 'ब्राह्मणं कश्चिजः' इति वस्त्वस्त्वकारैः
कात्यायनादिभिः आर्त्विज्योद्देशेन ब्राह्मण्यविधानात्
मन्त्रार्थवादेतिहासादी तत्तत्प्रमत्तत्वाच्च ब्राह्मणस्यैव
आर्त्विज्यं इति सिद्धम् । तदेव निरूपितो ब्राह्मणमिरण्यस्यैः
धर्माधर्मौ । 'जैमिनेर्निरूपयितुं मन्त्रं छान्दिनाप विमल-
मम चेत्तः । प्रीतिनेष्टु नृदोः पदपञ्चे वेन वन्मनिवशे
न पुनः स्यात् ॥' १२।४।१४.

न्यायविन्दु— आर्त्विज्यं त्रयाणामपि वर्णानां
विद्वत्ताविशेषात् । 'वाजनं ब्राह्मणस्यैव' इति
स्मृतुस्तस्य नियमः पुरुषार्थः इति न तदतिरमे प्रवृ-
त्तरेगुण्यम् । इति प्राप्ते, 'यस्य व्याख्यायामः' इत्युपक्रम्य
'ब्राह्मणानामार्त्विज्यं' इति यजुस्मृत्युक्तस्मरणं प्रत्यय-

त्वेनैव नियमबोधक्रमः । अत एव शमायणे 'अनियो
याजरो यस्य ऋणालस्य मित्रोपतः । कथं सदसि भोक्तारो
हविस्तस्य गुरपयः ॥' इति । सुराः देवताभूताः, ऋष-
यश्च ऋत्विज्यभूताः इत्यर्थः । देवताया अभोक्तृत्वात्
ऋतुरेगुण्ये एव तात्पर्यम् । तथा 'वाजमानाऽप्याज्यस्य
निनश्यति यथा हविः' इत्यपि वचनं ऋतुरेगुण्यबोधक-
मेव । एवं वैदिकलिङ्गान्यापि 'ब्राह्मणानामिदं हविः'
इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । तस्मात् ब्राह्मणानामेव आर्त्विज्यं
इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'आर्त्विज्यं ब्राह्मणस्यैव ।'

शंकर— 'विप्रणामेन तस्य नः ।' तत् आर्त्विज्यम् ।

नः अस्माकं भतेन ।

॥ अधिकारः कर्मसु द्रव्यरहितस्यापि ॥

त्रयाणां द्रव्यसंपन्नं, कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ।

६।१।८।३९॥

भाष्यं— अग्निहोनादिवैव सदेहः किं अद्रव्यस्या-
धिकारो नेति । उच्यते । त्रयाणां (अस्त्वस्त्वमिहा) द्रव्य-
संपन्नोऽग्निरित्येत, नादस्यः । कुतः ? न हि शक्नोति अद्रव्यः
द्रव्ययुक्तं कर्मानुष्ठानम् । तस्मात् अद्रव्यस्यानधिकारः ।

अनित्यत्वात् नैवं स्यादर्थोऽपि द्रव्यसंयोगः ।

५० ॥

भाष्यं— नैव स्यात्, यदुक्तं अद्रव्यस्यानधिकार-
इति । कुतः ? अनित्यत्वात् । अनित्यः अद्रव्यसंयोगः ।
न हि कश्चित् जात्या (वन्मना) अद्रव्यं एव पुरुषः ।
अन्तुपायो वेन द्रव्यज्ञानं धनति । य. शक्नोति यदु,
तस्य 'यजेत' इति याजरो भरति । यो न कथं
चिदपि शक्नोति यागमभिविर्बलं विदुः तं नापि शक्नोति
'यजेत' इति शब्दः । वस्तु वेन यितुं प्रसारेण
शक्नोति, न तु वनेतिहा प्रसरेत् । अर्थाच्च इत्यर्थोरो
यविष्णति । जीरिष्यति विना घनेन, इत्येतत् विप्रति-
पिद्धम् । तद्विदं अभिधीयते । तस्मात् अर्थादेव
द्रव्यसंयोगः । अधिकारः अद्रव्यस्यापि इति ।

टिप्— न च जात्या कश्चित् अद्रव्यो नाम,
वेन इतरे अधिकारित्वेत् । तस्मात् द्रव्यस्वरस्य अन-
वित्यत्वात् कारकस्य, सर्वे अधिकारित्वेत् ।

सख्या । (एव) 'यनेत' इत्यापि यदि अविवक्षितेन, तत सामानाधिकरण्यपक्षे (एवार्थवृत्तिवात्) । एकत्र (तु आख्याते) विवक्षिता सख्या, न (तु) इतरत्र (स्वर्गसामर्थ्ये) इति (अम्पुसमप्रमाने) नास्ति सामानाधिकरण्यम् । किंच सर्व 'कर्मज्ञाह' व्याप्तेषु 'इयेषमर्थे' वृत्ते । (कथं तर्हि अनुमान-सिद्धिः । अत आह—) तत्रैतस्या (यदि नानुमिति, तत 'कर्मज्ञाह' नाप्युच्यते) इत्यर्थान् यामनुमितिश्च । एष चेत् अनोदितज्ञात् प्रथमे (पुरुषस्य) कथं तस्य सख्या विवक्ष्यते । 'प्रयोगे अपुरुषश्रुते' (सूत्र) प्रयोगे पुरुषस्य अभिज्ञादित्यर्थः । अथवा प्रयोगे पुरुषश्रुते प्रयोगे पुरुष आश्रयिषा कृताय शब्दः । 'तेन याग कर्त्तव्यः' इति यदि ईदृश उपदेशो भवेत् ततो निर्वर्तकत्वेन (गुणभावात्) विवक्षिता संख्या स्यात् । न च ईदृश उपदेशोऽस्ति ।

प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् । ४ ॥

भाष्य— इति चेत्, एव चेत् भवति पदवति अविवक्षितमेतदिति । प्रत्यर्थं श्रुतिभावात् स्यात्, यागमभिनिर्वर्तयेत् ततश्च भूत प्राप्नुयात् इति । कुत ? एतदुभय हि एतस्मादुभयस्यैव । कर्मदत्तं जरीम इति नाभ्युपगम्य । तस्मादुभयमपि प्रयत्ने कम् । आह तत्तु अनेकाधपक्षता न न्याय्या इति । उच्यते । चतुर्गम्यते तत् न्याय्यम् । उभय एव प्रतीयते । तस्मादुभयपक्षतस्तत्र न्याय्यता । याग इति च गुणभावात् विवक्षित एव नवनम् ।

द्वय— (यदुह) कर्त्तव्यं स्यात्प्रमाणस्य नानार्थापरुषात् यागे गुणभावा इति । एतन्नोपपत्तेः । कथं ? स्वर्गं साध्य, याग कर्मणम् । तत्र साध्यभावसंशयो विधीयते । नहि (विधिभक्तत्वेन) यथायत्नं साधनं (साधनं) प्राप्नोति । अतो विधीयमानं (कथं) निर्वर्तकं कर्त्तव्यमप्युच्यते, तत्रविच्छेदिका न भवति । तस्मात् (अपेक्षाभावात्) अस्मिन् (आख्याते—) पदे विवक्षिता संख्या । (यत् अविवक्षितं ननु, तदह—) परंपर्यादात् कथं कथं च तदुच्यते । (सामानाधिकरण्ये) पदवत्यस्यैव तद्वत् एव ।

रेण (काम—) पदेन संशयते । (कथं सामानाधिकरण्यमन आह—) तस्मात् यद्यपि स्वर्गसामर्थ्येन अनियता सख्या प्राप्ता, तथापि अतया आप्ताविवक्षितविशेषविशेषतया (आख्यातेन सह या विशेषविशेष-पक्षता नियता अवश्यमाविनी, तथा) सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । (कर्त्तव्यविशेषादुच्यते, आख्यातेन सह कर्त्तव्यस्य अर्थाधिकारिणमसिद्धमिति इति विशेषविशेषविशेषेन एकाग्रवृत्तिज्ञात् युक्त सामानाधिकरण्यम्) । अथवा उपाशीयमानवात् (' उपाशीयमानस्य विशेषविशेषतात् ' इति तु तत्राने पाठ) विवक्षिता संख्या । (कामपदेन तु) व्यापमानत्वात् अविवक्षिता । न चाय (सख्या—) युक्तेन विवक्षितो याग एव साधयति इति विवक्षिता स्यात् आख्याते सख्या । न च यागपदेन दोषः । यत्र कर्त्तव्यवृत्ति (सत्ये) द्वे अर्थे (विवक्षितता विवक्षितत्वे) गन्त, तत्र कर्त्तव्यभेद (शेष स्यात्), इदं तु विवक्षितोपाशात् विवक्षितविशेषविशेषो नास्ति (कामपदे हि अभिज्ञा, आप्ताविवक्षितत्वे च विवक्षिते) । यदुह न याग कर्त्तव्य उपदिश्यते, यागेन वा कर्त्तव्यं (कथं) इति (नोपदिश्यते) । उच्यते । ' यागं युगात् ' इति नय नोपदिश्यते । यदि यागेन (कथं) युगात् इति नोपदिश्यते, तत्र साध्यपक्षतं विवक्षितत्वात् कथं न स्यात् । ततश्च मर्त्येन (कथं) नोपदिश्यते (आ-धक स्यात् । कथमापकथमन आह—) न मर्त्येन इति विधीयते । यस्मिन् क्षीतिः । इति नये कर्त्तव्ये यागेन मर्त्येन स्यात् । तस्मात् (कथं) अतएव याग स्यात् । तस्मात् (कथं) विशेषतः । तस्मिन् विवक्षितं स्यात् ।

सिद्धातमपि न युज्यते । (११ इति पाठ पूर्वकं विवक्षितमुच्यते) ।

नान्यथैव गुणार्थता, अनुपपत्त्यात्, कर्त्तव्यप्रधानमूलत्वात् । ५ ॥

भाष्य— नोदरे स्यात् कर्त्तव्यं प्रमाणं नान्यथैव गुणार्थता, अनुपपत्त्यात्, कर्त्तव्यप्रधानमूलत्वात् । अतएव नान्यथैव गुणार्थता, अनुपपत्त्यात्, कर्त्तव्यप्रधानमूलत्वात् । अतएव नान्यथैव गुणार्थता, अनुपपत्त्यात्, कर्त्तव्यप्रधानमूलत्वात् ।

एक एव पुरोहितः उपादेयत्वेन श्रूयते 'पुरोहितं करोति' इति। एकत्वं निश्चितम्। ननु वचनादित्युक्तम्। उच्यते। न तु वचनादेकं शक्यं, सख्यारमिणित्वात् पुरोहितशब्दस्य। किमभागेऽपि न पुरोहितः स्यात्।

अर्यानां च विमक्तवान्न तच्छ्रुतेन सवन्धः।

१४॥

भाष्य—अर्गना च विमक्तव श्रूयते 'तेजः-
मस्तसो ब्राह्मणस्य' 'वीर्यसस्तसो राजन्यस्य' इत्याद्या
वर्णाभ्यां तेनतेन पठेन सवन्धोऽनूचते। तस्मादपि न
द्वौ पुरोहितौ एकस्य सश इति।

पाणेः प्रत्यङ्गभावात्संख्येयः प्रतीयेत। १५॥

भाष्य—अथ यदुक्त एतस्मादेन कारणान् एकस्यैव
पुत्रपरय द्वौ पाणी भवत इति। युक्तं तन, पाणेः प्रत्यङ्ग-
भूतत्वात्। अङ्गत्वं प्रत्यङ्गभूतं, दक्षिणस्य पाणेः तस्य,
पाणिः। तेन विना अङ्गत्विदेः न भवति। नहि द्वाभ्यां
दक्षिणान्मा अङ्गत्विदित्युच्यते। तस्मात् राजा च पुरो-
हितश्च स्यात्। ननु तन राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च
राजपुरोहितौ भवेयाता इति। उच्यते। न तौ सायुज्य-
कामौ भवतः। स राजा पुरोहितेन सह एकपार्श्वौ
भवति, न तु पुरोहितः पुरोहितेन। उभावपि तौ हि
राजानमपि चरन्तौ पुरोहितौ इत्युच्येते, नहि तमि-
च्छन्तौ, सत्काराभ्यो हि पुरोहित इति। ननु लक्षणं
भवति भवत्येते। उच्यते। श्रुत्यभावे लक्षणयाऽपि
प्राशङ्गो भवति, यथा 'अग्ने तिष्ठति' 'अग्ने तिष्ठति'
इति। तस्मात् राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहितौ इति।

शा—राज, पुरोहितस्य चाप (कुलाययज्ञे) भिन्न-
रूपसोरेव सतीर्षयनात् अधिकारः।

सोम—पूर्वापराभात् संगतिः। यद्यपि प्रयागादिषु
तुल्यः सख्यो राजपुरोहितनोरपि संगतिः, तथापि 'द्वि-
ष्टदागदीति राजन्यस्य' 'समधौ प्रथमं प्रथच्छेत्'
इत्येव बहुषो राजन्यस्य कल्याणतत्त्वमानेन राजन्यपुरो-
हितयोः एकैकप्रयोगस्य अत्यन्तमशुभमितत्वात् भिन्न-
कल्याणमनर्जनीयम्।

वि—'सायुज्यकामौ यज्ञोऽनेन राजपुरोहितौ।
राज, पुरोहितौ सखीतौ न सख्यमरायुधौ॥ द्वयोर्द्व-

समासौ वा, तुल्यतायाभिधौ द्वयोः। सिद्धयै द्वितीयो
राजोक्तिधायित्वाय तृतीयकः॥, अयाह्यै चतुर्थः स्याद्
वचनाप्रतिष्ठकत्वात्। तन्नृपराजरायणौ विकल्प्येते सम-
न्वतः॥'

भाट्ट—'एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजे-
याता' इत्यत्रापि न भिन्नरूपयोरधिकारः। द्रष्टव्यं
युगपदधिकरणरचनत्वेन पदद्वयेऽपि लक्षणावृत्तत्वात्, तद-
नङ्गीकारेऽपि वा साहित्ययोषार्थं पदद्वये लक्षणाया आद-
व्यकत्वाच्च। अन्यथा देनतात्वादेः व्यासव्यवृत्तिः स्यादु-
पपत्तेः। अतः तत्पुत्रा एव, बहुतरा च प्रकतोः। अतश्च
समासादुपपन्नं द्विवचनं तदर्थस्यैव द्विवचनम्। तस्यैव
राजद्वयपदविधौ द्वौ पुरोहितौ समानकारणाय भवेयाता,
इत्याद्याः पक्षः। द्विवचनस्य विशेषणव्यतिरेक्युपपत्तेः
संख्याधिकरणे (२।२।७।२१) श्रुत्यादितत्वात् एकस्य
अनेकस्य वा सखी द्वौ पुरोहितौ, इत्यपरः। अथवा
एकत्रोप कृत्वैव तत्पुत्रा कार्यं, इतरथा पदद्वयावृत्ति-
प्रसङ्गात् रावपदोपर्यपसङ्गाच्च। अत एव एकस्यैव सखी
द्वौ पुरोहितौ इत्यन्यः। पूर्वरूपे लक्षणाया प्रमाणाभावात्
'पुरोहित इणीते' इत्युपादेयतादशाया एकत्वस्य
निवर्णितत्वेन एकस्य राज, पुरोहितस्याभावाच्च कर्मधारय
एवम् (इति चतुर्थः पक्षः)। इति प्राप्ते, ब्राह्मणा-
नामेन पुरोहितव्यवहारात् कर्मधारयानुपपत्तेः द्वौ एवा-
यम्। न च तन पदद्वये लक्षणां, युगपदधिकरणरचन-
त्वस्य निश्चयकत्वात् (६।१।१५)। न च साहित्यप्रदीपस्य
लक्षणां, तत्प्रतीतेरानुमानिकमेवापि उपपत्तौ लक्षणाया
प्रमाणाभावात्। समाहारे पर एकात्म्यवार्थं पदद्वयेऽपि
समुदायलक्षण इति विदोयः। चतुस्तन इतरेतरद्वयेऽपि
व्याप्त्यभावेन साहित्यप्रतीतेः आनुमानिकतायोगात्
अन्य प्रतीयमानस्य तस्य यद्यपि लाघविकरमाश्रयक-
मेव, तथापि तद्व्यवहारात् एतद्वयेऽपि समानत्वेन सर्व-
पक्षेषु आश्रयकत्वात् पूर्वीवयुक्त्या द्वययोगपत्तिः।
अतश्च राज पुरोहितस्य च भिन्नरूपयोरपि अधिकारः।
पुरोहितोऽपि तस्यैव राज, पुरोहितस्य समानव्यवहारेण
राजप्रतिवेगित्वावश्यभावे हेतुर्नैक एवराजप्रतिवेग-
सायुज्यकत्वस्य अन्यश्रुतपत्तेः। अन्यथा अन्यव्यापि।

अन्यस्य रगादिति चेत् । ८ ॥

भाष्य— इति चेन्नान् पश्यति एवं सति यदि स्वर्गनामः अन्यस्यापि स्वर्गे कामयमानो भवति, अन्यस्य स्वर्गे कामयमानोऽपि अन्यो यजेत (इति), तत्र पूर्वोचो न्यायः प्रत्युद्भूतो भवति 'स्वर्गप्रत्यक्षेण' इति (१।१।८।१८) ।

दुप— यदि स्वर्गकाममगच्छः परस्य आत्मनो वा यः स्वर्गे कामयते तत्र अविशेषेण वर्तते, एव चेत् (अनुवादपक्षेऽपि) परस्यापि स्वर्गमिच्छन् यजेत इति । (अयं मुद्रितपाठः । लिखिते तु 'यः स्वर्गे' इत्यादि सर्वं वर्तते, तत्र प्राक्कन तु नास्ति)

अन्यार्थे नामिसवन्ध । ९ ॥

भाष्य— न परस्य स्वर्गकामो न, इत्येव न यजेत, नापि अन्यस्य स्वर्गकामस्यो न वाचक इति । किं तर्हि ? फलमयी न प्राप्नोति इति । कथं पुनः फलस्याप्राप्तिः ? उपपन्नविशेषभरणान् यजेत इति । यद्वा आचाने 'प्राप्त्यगो वसतेऽग्निमादधीत' इति । तदा तु कामभूतो उपपन्नः, अनुवाद एव ।

दुप— आत्मनेपदान् कर्तुंगामि निष्पादयाम् । तस्मात् यो न कर्ता तस्य (निष्पा-) फल नास्ति । शौर्यवीना तु आपानगतामनेपदेन आपानकर्तुं । फलं भवति । ननु आपानस्य अग्न्युपचिदेव (अग्निगताह-) होवत्तितिर्यक्त्यः) फलं उच्यते । जलनपचनप्रज्ञाया नादीनि आपानुश्च (अनाधातुश्च) तुल्यानि इति (हेतो) न तत् फलं (स्वर्गादिना आत्मनेपदेन कर्तुं) निष्पन्नं शक्यम् । तस्मात् अह्नवर्षायेन यानि साधयन्ते अपूर्वाणि (कर्तृपूर्वाणि) तदभिप्रायमात्मनेपदम् । दर्शपूर्णमास-) व्योतिहोमादिषु फलं आहवनीयस्याश्च (प्रधानफलं गुणं फलं वा) तत्र अनुवादेन आत्मनेपदम् । यानि तु अन-) मिताप्यानि (अह्नवप्यानि) 'गोत्रेहमेव पशुकामस्य' इत्यादीनि तदर्थम् (प्रधानमात्रक्यवत्मात्मनेपदम्) ।

फलकामो निमित्तार्थमिति चेत् । १० ॥

भाष्य— एव चेत् भग्नं मन्यते, न स्वर्गकाम-) शब्दो न वाचक इति अन्यो न यजेत, फलमात्रात् नास्ति वाग इति, सूत्रं तत्र फलार्थे तर्हि योग्यं, 'आवागतेऽयं वज-

मानः आनुषाङ्गस्ते' इति प्रयोगविपरीत निर्दिश्यति शोता । फलनिषिद्धं 'एवमप्येव प्रवृत्तं प्रवृत्ति' इति विषा-) नम् । यदि फलविशिष्टं, मान्यार्थिनी देवता । तत्र सूत्रवाजेन प्रवृत्तः प्रवृत्तो भवति । इतरथा अष्टं कल्प्येत । तस्मात् आनुषाङ्गिकफलार्थे अन्यस्य स्वर्गकामः) अन्यो यजेतेति ।

न नित्यत्वान् । ११ ॥

भाष्य— नैतदस्ति । यत्नैव प्रधानमप्यत्र तस्यैव) आनुषाङ्गिकमपि भविष्युमर्हति । एव त्वापेन आपानं कृतं भवति । नहि आपानस्य स्वायत्तायामसि विशेषः । प्रधानफलं वा आनुषाङ्गिकं वा सर्वमेव आपातारि समवे) तुमर्हति । नित्यतामप्यत्र च विरुध्यते । यदि आपातवि-) कामो यजेत, न तर्हि नित्यम् । यदि नित्यं, न आधुनादि-) कामः । तस्मात्तदतिथितो न्यायः प्रत्युद्भूयते । न च पुनश्च प्रधानभूतश्रेयसे । गुणमात्रानु अस्य विवक्षितमेव-) त्वम् । तस्मादेव एव यजेत ।

कर्म तथेति चेत् । १२ ॥

भाष्य— अथ बहुलं द्योर्गृह्णातु च याग दर्शयति) 'युव हि त्वं स्वर्गं' इति द्योर्गर्जमानशोः । प्रतिपदं) कुर्वातु एते असुप्रमिदयः इति बहुवचो यजमानेनाः प्रतिपदं कुर्वातु' इति द्वियजमानकेऽनुयजमानके च) कर्मणि प्रतिपद्विशेषे कर्मं तथायुक्तं स्यात् इति । तत् परिहर्तव्यम् ।

न, मयवागान् । १३ ॥

भाष्य— नैतदेवम् । समवेतं हि कर्म विघ्ने) द्वाभ्यां यजमानाभ्यां बहुभिश्च यजमानैर्वचनेन । यथा अर्हता । तेषु प्रतिपद्विधानं अर्थेण मयिष्यति । तस्मात् एवो यजेतेति ।

ज्ञा— 'फलार्थिनं तदुद्दिश्य कर्ममातुपदेनामात्रं ।) उद्देश्यमाभिनी सख्या प्रदक्ष्य विरजितः ॥' इत्याम-) तम् । यद्यपि कर्मप्रदक्षता सख्या उद्देश्यगतत्वात् उद्देश-) लिङ्गवत् प्रदक्षकस्य अविशेषः, तथापि आत्म्यादौ-) पात्ता सख्या विधीयमाननिष्पादयिष्युमर्हन्तु-) यामित्यात् विरजितेति । तद्वन्म । अविशेषत्वात् विषयाः । यागेन स्वर्गमाप्नुयात् इत्येवार्थमुच्यते, ननु-

त्यात् । तस्मात् स्त्री अपि प्रतीयेत, चात्यर्थस्य
अविशिष्टत्वात् ।

चोदितस्वाश्रयाश्रुति । ९ ॥

भाष्य— अथ यदुक्तं ‘पशुमालमेत’ इति
पुनरुक्तमित्येते पुल्लिङ्गवचनतामर्थ्यात्, एवमिहापि
पुल्लिङ्गवचनतामर्थ्यात् पुमानभिहिते यागयज्ञेनेति,
तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । नान् जातिः द्रव्य
लक्षणत्वेन श्रूयते । यदि हि लक्षणत्वेन श्रूयते, ततः
स्त्रिया अपि याग उक्तो न पुनश्चनेन निवर्त्येत । इदं तु
पशुव्य यागस्य निरक्षणत्वेन श्रूयते । तत्र पशुव्यस्य
यागस्य च सम्यक्, न इत्यथाशयोः । यथा
पशुत्र यागयज्ञश्च, एतत् पुत्रं एतत् च । ततोऽयं
अनैरुपनिषत्प्राप्तिक्रियायां यागः श्रूयते । स यथाश्रुति एव
कर्तव्यः, उपादेयत्वेन चोदितत्वात् । यथा दीपप्रति-
रविशक्ते गम्ये ह्येते आग्नेया न पुनश्चत्वेनेति, तत्
परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । अत्रिक्ततेन गम्येन इत्यनुवाद-
प्रसङ्गार्थः । आग्नेयी च न हन्त वेति, इत्य गम्ये न
हन्त यः, यदव्यक्तेनापि एतस्वी भवति । पुल्लिङ्गविभक्तिः
श्रवणाया न द्योतेति स्त्रिय निवर्तयितुं, निमग्न पुनः
अविशतगम्यवचनं लिङ्गम् । तथा गौत्रप्रशसार्थं आग्नेया
अवधनचर्तव्यम् । न च आपश्चमया आग्नेयी,
गोत्र द्योतत् । नहि अस्मत्पदान् अग्नं तद्विदित उच्यते ।
समर्थानां हि तद्विदित उच्यते । न च अत्रावदव्य
सामर्थ्यमस्ति ।

द्रव्यमवस्थातु पुंसां इत्याद् द्रव्यसंयुक्त, कृत्रवि-
क्रयाश्चानद्रव्यवत् स्त्रीणां, द्रव्यं समानयोगित्वात् ।
१० ॥

भाष्य— पुंसां तु स्त्र्या अधिकारः द्रव्यत्वात् ।
द्रव्यत्वात् हि पुंसाः, न स्त्रियाः । द्रव्यसंयुक्तं चैतत्
कर्तुं ‘प्रीहिमिर्वज्रेत’ ‘यैर्वज्रेत’ इत्येवमादि । कथं
अद्रव्यत्वं स्त्रीणां ? कथं कथितव्यम् । क्रयविक्रयसंयुक्ता
हि स्त्रियः । पित्रा विक्रीयन्ते, यन्त्रा नीयन्ते । विक्रीतत्वाच्च
पितृपुत्रानां अनीयितव्यः, श्रीतराच्च मर्तृपुत्रानाम् ।
विक्रयो हि श्रूयते । ‘शतमतिरथ दुहितुर्मते दद्यात्,
आप्ये गोमिथुन’ इति । न चैतत् दृष्टार्थं सति

आनमने, अदृष्टार्थं भवितुमर्हति । एवं द्रव्यैः
समानयोगिनं स्त्रीणाम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनेनम् । ११ ॥

भाष्य— ‘या पत्या नीता सती अपान्यैश्चरति’
इति नीतता दर्शयति ।

सादृश्यात् कर्मतादृश्याम् । १२ ॥

भाष्य— आह, यदनया भक्तौलपणेन वा कर्तनेन
वा धनमुक्ताविति, तेन वक्ष्यते इति । उच्यते । तदपि
अस्याः न स्वम् । नदा हि सा अन्यस्य स्वभूता, तदा
यत् तदीय, तदपि तस्यैव । अपि च स्वामिनः तया
कर्म कर्तव्यम् । न तत् परित्यज्य स्वकर्म अर्हति कर्तुम् ।
यत् तथा अन्येन प्रसरेण उपायते, तत् पत्युरेव त्वं
भवितुमर्हति इति । एवं स्मरति ‘भार्या दातव्यं पुनश्च
निर्धनाः सर्व एव वे । यत् ते समभिगच्छन्ति स्य ते
तस्य तद् धनम् ॥’ इति ।

फलोत्साहाविश्लेषात् । १३ ॥

भाष्य— तुद्यम्दः पक्षः व्यावर्तयति । न चैतदस्ति
‘निर्धना स्त्री’ इति । इत्यवती हि सा फलोत्साहा-
मित्रीयात् । स्मृतिप्रामाण्यात् अस्यया तथा भवितव्यं
फलार्थिन्याऽपि । श्रुतिविशेषात् फलार्थिन्या यद्ययम् ।
यदि स्मृतिमनुकूटयमाना परतया निर्धना च स्यात्
यजेत इत्युक्ते सति न यजेत, तत्र स्मृत्या श्रुतिर्गोचरेत ।
न चैतन्व्यायम् । तस्मात् फलार्थिनी सती स्मृति
अप्रामाणीकृत्य द्रव्य परित्यज्यात् यजेत चेति ।

अर्थन च समवेतत्वात् । १४ ॥

भाष्य— अर्थेन च अस्याः समवेतत्वं भवति ।
एतद् दानकाले सदा- क्रियते ‘धर्मे साधे च
नामे च नातिचरितव्या’ इति । यत्तत्पते भार्यावो
निर्धना इति, स्वयंभाष्यमपि निर्धनानं अन्याप्यमेव
श्रुतिविशेषात् । तस्मात् अस्मात्कस्य अनेन प्रसरेण
उच्यते सर्वत्राहस्यसिद्धवर्षम् ।

कथं धर्ममात्रव्यम् । १५ ॥

भाष्य— यत्तु कथं श्रूयते, धर्ममात्रं तु तत्,
नामैव न इति । यत्रो हि उच्यते परस्परपणे मरति,
निकृत्तं तु इदं दानं शतमतिरथ शोभनं अशोभनं च

અધિકાર: વિશ્વસુજ્ઞા

यागमात्रपिधानेन तस्या अनुगृह्यत्वात् तद्विरोधस्य
तत्कर्मविरोधस्य एवमस्य अविनाश इति एवो द्वौ वद्वो
(या) कर्तारः इति पूर्वः पक्षः कृतः । तत् कर्मादेशस्य
विजातीयस्य पुरुषप्रमाणस्य अप्राप्तत्वेन विधेयत्वेन धनत्र
स्थापितत्वात् तद्विरोधस्य कर्मैक्यस्य विश्वोपपत्तेः
स्वर्गानामप्येव तद्विषयतायामपि तत्त्वमानापि सत्ये प्राप-
कामायात् उपेक्षितम् ।

कामाभात् उपेक्षितम् ।
 अन्यथा पूर्वपक्षो रच्यते । आस्वातोपायैकस्य
 विज्ञापामपि अनेकेषां कर्तव्यम् । तदिदं कर्तव्यं कथमेति
 न तु तदाश्रये, अन्यथा वृत्त्योः स्वातन्त्र्यविस्तृतानु-
 पपत्तेः । अतश्च तदाश्रयाणां अनेकत्वस्य पलीतदाय-
 आनस्यैवैव पुरुषानुदाय तत्परणे वाप्यगमाभात् अनेके-
 पामपि कर्तव्यम् । इति प्राप्ते, भवति निनेपमाहक-
 प्रमाणे तदाश्रयस्यापि प्रथमातिशये कारणभावात् एवमेव
 प्रतीतिः आनुमानिनी । अत एव सञ्ज्ञाबन्धनभादादौ
 एकस्यैवाधिकारः । तत्र 'धमे च' इत्यादिनाकस्यैव
 प्रमाणान्तरादिद्वयव्यतिहारकर्मनानविषययोः पत्त्या अपि
 प्रदूषे प्रमाणभावे पुरुषान्तत्वं अप्रसक्तं । यत्र तु
 पत्नीमाहकप्रमाणकस्यापि, तत्र तत्पि तादा कर्तव्याविज्ञा-
 नत्वे पुरुषस्य एवमेव तत्, प्रथमातिशये कारणभावात्,
 'स्वर्गकामो ज्ञेयः, यजमानः केशधमश्च यपते, सेतव्यो
 यजमानः' इत्यादौ विना कारणं सुवृत्तान्तत्वं पाक्षिका
 सुवादयानुपपत्तेः । अतः पुरुष एक एवाधिकारी ।
 'स्वर्गकामो ज्ञेयः' इति स्वर्गो

न्यायगिरिपुत्रः— 'स्वर्गसमो ब्रूते' इति स्वर्ग-
कामरूप उद्देश्यत्वेन तद्वर्तकस्वभावविहितत्वात् एते दो
मद्वारे वा ब्रूतेषु । न न आप्त्यतोपासकत्वात् क्रिया-
ऽऽतिशयवृत्तियोगेण, कल्पयेद पक्षमाग्नायाः समप्राप्त-
त्वात् । इति प्राप्ते, षष्ठेऽध्यायाः प्राप्तेऽपि भावनाया
आप्तमात्रात् तदपक्षिते कर्तारि निवृत्तियमेवेत्यन्वयः । नहि
प्रवृत्तत्वेन फले इति लोचने निर्णीते । तस्मात् एक एव
वृत्तंति शिद्ध्यतः ।

मण्डन-- 'दर्शयाने यवमान एकः ।'
'विश्वं सर्वमन्या ।'

ॐ अविहारः विश्वसृजामयने मनुष्याणामेव,
संयत्सरश्चन्द्रस्य दिवसपत्न्यात् ॥

सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु । ६।७।
६।३१ ॥

१३३१ ॥
भाष्ये— सति सहस्रवत्सरा सत्रं विश्वज्ञानमर्न
(नाम), ' पञ्चपञ्चान्तस्मिन्वृत्तः सत्सराः, पञ्चपञ्चा-
दातः पञ्चदशः, पञ्चपञ्चाशतः सत्सराः, पञ्चपञ्चा-
शत एतद्विंशतिः, विश्वज्ञानमर्न सहस्रवत्सरा' इति ।
तत्र सदेहः किं ये सहस्रायुषः तेषामनेन श्रित्तारः,
उत मनुष्याणामिति । यदाऽपि मनुष्याणां, तदाऽपि
नक्षो विवक्ष्य यत्प्रमाणः, अथवा दिवसेषु सत्सरा-
शब्दः इति । किं प्रातः ? सहस्रायुषः भवितुमर्हति ।
कुतः ? असमानानुष्येषु । न मनुष्याणां एतादृश-
विश्वे । गन्धार्दयन् एतादृशायुषः इति मरति स्मृतिः ।
उत्तारोऽन्यार्थदर्शनं च ' प्रजापतिं नै प्रजाः सृजमानं
पाम्ना मृगपुमिन्वृत्तान्, स तपोऽतप्यत सहस्रवत्सरा-
पाम्ना विनिहासन् ' इति । विषये चेद सहस्रवत्सरा-
म । तस्मात् मनुष्याणामिति ।

रम् । तस्मात् मनुष्याग्रमिति ।
अविषा तदधिकारमनुष्यधर्मः स्यात् । इ ॥
प्राथम्यं— अविषेति पन्थावृत्तिः । न मन्थर्वादी-
नाम् । मनुष्याणामेवाधिकार इति । कुतः । तदविषा-
रात् । मनुष्याधिकारश्च शास्त्रे समधिगतमिति । ते हि
यन्मुनिरिति कात्स्न्येन यथोक्तिरविधिनुरक्तमिति । आह,
यन् नैतावदासुरो मनुष्यः । उच्यते, रक्षायाम् आगु-
होपै प्राप्स्यन्तीति ।

नासामध्यात् । ३३ ॥

नातामधर्थात् । ३३ ॥
 भाष्य— न रथापनानेन एतावत् लाभस्य ह्य, येन
 महत्सगन्धर्वः जेतुः । एषानि हि आनयतेपानि, यदी-
 षड्विंशत्ये नामासनि, स्वर्गप्रेमप्राप्तकानि, मेधाजननानि ।
 नैतावन्मुपुपे दातुमि हृदये । ननु स्वर्गप्रेमप्राप्तद्विरन-
 नादेव ज्योत्स्नीनमपि अनुमास्यते । मेति धूमः । युवाः ।
 'शतायुरे पुत्र्यः' इत्यनुवादः, स एव ज्योत्स्नीने
 नावहस्यते । अत्रोच्यते । नतानि आयुष्य इति विप्र-
 वीष्याम । नैन सस्वप्नचमना समस्त इत्येते । न प-
 गमनामि भवन्ति । द्विचनयमुच्यनान्यानां अथमास
 इति च अगिमुच्यनानां ।
 सूत्र— 'सहस्रसंख्यं सत्सु सप्तसप्तमं पनुयेत्' ।

दृष्टुं—‘सहस्रमंथर तद्वपुःशस्त्रममममनुजेषु’।

न्यस्य विहितत्वात् इतरहोमवदेव आहिताग्निमात्राधिकार-
कत्वम् । 'यत् एषा वै अनाहिताग्नेरितिः' इति चतु-
र्होतुसनिधौ वचनं, तत् येवं अनाहिताग्नेः क्रिया अप्राप्ति-
रूपा सा इष्टित्वया इत्येवं इष्टिताद्व्यपमानानुगदेन अपा-
मिप्रापकतया नानुपपन्ना । यद्दि तु विध्यन्तरदोषस्या-
भावेन अयंवादात्तानुपपत्तेः तपै इष्टिताद्व्यस्य कथमपि
अनुपपत्तेश्च 'येय स्यागधदितत्पसाद्व्यथा चतुर्होम-
रूपा इष्टिः सा अनाहिताग्नेः' इत्यर्थाङ्गीकारेण विधिः
इत्याश्रयित, तथापि अस्य आहिताग्निपरिस्वरार्थत्वे
प्रमाणान्नात् पिण्डपितृश्रमन् उभयाधिकारिकत्वम् ।
इति प्राप्ते, प्रत्यक्षवचनेन अनाहिताग्नेः कर्तृत्वविधौ तत्
एव स्मार्तान्यधिकारव्यवस्थामग्रे आह्वनीयाधिकरणक-
त्वस्य असम्भवादेन नाथात् परिस्वरत्वात्तानागते अनाहि-
ताग्नेरेव अधिकारः । पिण्डपितृश्रमे तु 'एतमनाहिताग्नेः'
इति वचने अनाहिताग्नेरपि अन्वयस्तान्नात् उभयाधि-
कारः इति विशेषः ।

श्रावविन्दुः—'चतुर्होतार प्रयुञ्जीत' 'चतु-
र्होता प्रसागो जुहुयात्' इति चतुर्होतृसंक्रमनैः
जगोमा. भुताः । तत्र होमो अहिताग्नेरेव । 'एषा
ह वा अनाहिताग्नेरितिः' इति तु जगतिपचम् । तपे
एष स्तुत्यर्पमिष्टिगच्छः । इति प्राप्ते, वचनतापस्याप्य
अनाहिताग्नेरधिकारो वचनार्थ इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'चतुर्होतिः सन्निविष्टाग्निगारी ।'

शंकर—'चतुर्होतादि लीनिके । १ । होमा नैव
नतोद्वम् ।' २ ।

अयं आदिमैस्त्रिभिः सृष्टैरुभयिष्ठमम् । चतुर्धादि-
भिर्दंगमानैर्द्वितीय इति श्रीयस्करमन्त्राभिप्रायः ।

ॐ अधिकारः दशपूर्णमामादी एवमेव कर्तुं
श्रोतद्वितीयम् ॥

प्रयोगे पुरुषकृत्येयव्यासमी प्रयोगे स्थत् ।
६।२।३।३। (प्रयोगेऽपुरुषभुते. इति वा वार्तिरेपाऽ)

भाष्य—'दशपूर्णमामास्या स्वर्गसमो यजेत'
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गसमो यजेत' इति श्रूयते । अयं
मुदेरः किं अनियमेन एषो द्वौ चरयो वा यजेत,
अथवा एक एव यजेत इति । ननु तृतीये उक्त

'शस्त्रफलं प्रयोक्तारि' इति (३।७।८।१८) । यदा
प्रयोक्तारि तदा वित्तहितमेकत्वं यथा, तथा वक्ष्यामः ।
इत् तु तदेव आशिष्यते, पुनश्च निर्णयते इति । किं
प्रातः ? यथानामी प्रयोगे स्थत् । कुतः ? पुरुषभुते ।
पुरुष भूयते । पुरुषे यामं श्रावयित्वा कृतार्थः शब्दः
एकस्य द्वयो मूहना वा याग न धारयति । नासौ
पुरुषो यागे भूयते, याममभिनिर्णयतेत् यागेन वा
काममभिनिर्णयतेत् इति । कथं तर्हि ? यागेन पठं
प्राप्नुयात् इति । यागस्य वा फलनिर्णयार्थं नाम पुरुषः ।
यदि हि अहममविष्यत् यागे फलनिर्णयौ वा, तदा
सख्या गुणभूता तद्वद्ग पुरुष परिशिष्यन्तात् । अथ
पुनरङ्गभूत प्रकाशकत्वं शस्त्रफलमेवैव पुरुषशब्दः सम्यक्ते,
न गुणवचनतया, तत्र आविरक्षितं शब्दान्वचनम् ।
यागनर्था समर्थश्च, तानन्तं सर्वं अधिहृत्य एतदु-
प्यमानं न शक्यते एतेन वचनेन निरोपयितुम् ।
यथा च पुरुषप्राधान्यं ? न फलोपस्था किं चित्
प्रयोजनमस्ति, न यागोपस्था । अगमा तु फलसंज्ञः
सर्वस्येष्टः । तदर्थं कार्यं कर्तव्यम् । इतरथा उप्यमान-
मपि न ज्ञेयम् । तत्र वचनात्पर्यस्य स्यात् । तस्मात्
यागसाम्यं स्यात् एषो द्वौ यद्वयो वा यजेरिति ।
तथा च दर्शयति 'युग्मं हि स स्वर्गती इति द्वयोर्द्वज-
मानयोः प्रतिपदं कुर्यात्' इति । तथा 'एते
असुप्रमिन्दयः इति ब्रह्मो यजमानेभ्यः' इति
द्वयोर्होता च याग प्रदर्शयति ।

हुप्—ननु यागनिर्णयस्येन उपादीयमानत्वात् विव-
क्षिता सत्या, जुत सप्रयः ? उच्यते । कतेन व्याप्य-
मानत्वात् कर्ता प्रधानभूत । प्रधानभूतस्य च अनिश्चिता
सम्भवा । तत्रातो नान्तरीयस्त्वत्वात् यागमनुतिष्ठति । तस्या
(प्रधानतः)-विशेषाशो अविवक्षिता मय्या । अथवा
यागप्रयोगनिर्णयकेन कर्ता उपादिश्रूयते (उपादीयते) ।
उपादीयत्वं निश्चिन्ता सम्भवा । किं प्रातः ? अनिश्चिता
(सख्या) । 'यजेत स्वर्गसमः' इति (पदद्वयस्य)
सामानाधिकरण्यम् । स्वर्गेन (च) कर्ता व्याप्यते ।
अस्मिन् व्याख्यामानस्य (स्वर्गे, तत्तापच य प्रति) प्रधान-
भूत । तत्र. अस्मिन् (स्वर्गसमः)-पदे अनिश्चिता

ररकल्पते । (तन्मन्त्रे तु 'तादर्थ्यात्पुणार्थता नानुक्तेऽ-
यन्तरत्वात् कर्तुः प्रधानभूतत्वात्' इति सूत्राधारपाठः)

दुष्— फलेन व्याप्यमानत्वात् प्रधानभूतः (पुरुषः) ।
प्रधानभूतश्चेत् अविवक्षिता सख्या । ततो 'यजेन'
इति (आख्यातगता) या सख्या प्रतीयते, सा गुण-
भूतागेन विवक्षिता इत्येतत् । (कुतः) अनुक्ते (हि)
न्याये स्यात् (विरक्षा) । उक्तञ्च (अस्माभिः अवि-
वक्षितत्वे) न्यायः । व्याप्यमानगता (कामपदस्था)
सख्या (तावत्) अविवक्षिता । (अतः) तद्विरोधान्
इतरदपि (आख्यातगतं) अविवक्षितम् (एकव्यम्) ।

चोदनैकत्वम् । ६ ॥

भाष्य— एता हि विधायिना बोदना । सा यदि
फलोपलब्धिं प्राप्नोष्यति वा विषये तदा कर्ता न स्वायें,
यदा पुनः स्वायें तदा प्राप्ताः फलं वा तादर्थ्येन । न
चैतन् यौगपद्येन भवति । स्वायें एकः, तदर्थं इतरः,
वैपरीत्येन वेति । यथा 'उभाम्या बाहुभ्या इत्युपपत्तिः'
देवदत्त इति गम्यते, न च यौगपद्येन । यदा दक्षिणे-
नास्त्विति, तदा तथेन धनुर्वृष्ट नमस्कृति, न तेनापि
अस्त्विति इति गम्यते, तत्र व्याप्यमानत्वात् । एव यदा
पुरुषप्राधान्यं, तदा यागस्य फलस्य वा गुणमात्रो गम्यते,
तत्र व्याप्यमानत्वात्, न तयोः प्राधान्यमपि गम्यते ।
तस्मात् यागे फले वा पुरुषस्य गुणभावः । अतो
यागाकार्यं स्यात्, एषो ही बहवो वा यजेरिति ।

अपिवा कामसंयोगे संश्रम्यान् प्रयोगयोगोप-
दिश्येत, प्रत्यर्थं हि विधिभूतिर्विधायावत् । ७ ॥

भाष्य— अपिचेति एकवाक्येति । प्रयोगाय
उपदिश्येत कर्ता न स्वायें । कथं यजेत इत्यस्य अर्थ-
यागं युक्तं यामेन वा युक्तं इति सत्ताऽभिधायिमात्रं
गम्यते, न फलस्य कर्ता आधारता वा । स्वयंकाम-
शब्दश्च स्वयंकाममात्रे वर्तते, न विशेषमस्त्विति
आत्मनः परस्य वेति । शब्दप्रमाणशब्दं यदा ईदृशेषु
अर्थेषु । यथा तर्हि । कामस्य आत्मप्राप्त्योऽवगम्यते
सम्प्रदात् । फलकामः अनुक्तेऽपि रन्देन आत्मनः
एव फलं नामयते, न परस्य । यत्र तु उभारयो
यत्तस्यो मन्त्रः, प्रत्यर्थं तत्र विधिः श्रूयते, यथा

'कृष्णविषाणया कण्डूयति' 'चात्वाले कृष्णविषाणां
प्राप्स्यति' इति । यत्र एवं द्वे श्रुती विधायी भवतः,
तत्र गुणगात्रं प्राधान्यं च गम्यते । न तु अत्र एवं द्वे
विधायिके श्रुती विद्येते । गुणभूतस्य पुरुषः श्रूयते
आग्नेदिति । तत्र वच्यर्थः करणं कर्म वा । सम्प्रदात्
पुरुषप्राधान्यं, न कस्य चित् सुखेन लयधेन
प्रयोजनम् । सुन्दररन्देन आत्मनस्तु कृत्यम् । तस्मात्
सम्प्रदात् पुरुषप्राधान्यं गम्यते, न श्रूयते । अतो
गुणभूतस्य पुरुषस्य सख्या विवक्षितेति ।

दुष्— फलेन व्याप्यमानस्य (पुरुषस्य प्रधान-
भूतस्य) एकव्यवविषया । सा च अर्थात् (स्वारस्यात्)
फलेन व्याप्तिमात्मनः इच्छति । (तेन) या अत्र
(काम-)पदे (कृष्णमिति प्रति प्राधान्य-) विवक्षा,
सा न शास्त्रात्, किं तर्हि अर्थात् स्वयंकामरागदेन
अनुवृत्ते । अत्र आत्मार्थत्वा (फलस्य) सिध्यति ।
यजेत इत्येकव्यवविषया तु शास्त्रात् (कर्तृसंख्याविषयाऽपि
उपलक्ष्यते) । तत्र यदि शास्त्रात् द्वे अपि (गुण-
प्राधान्ये) विवक्षिते स्याता, ततः अर्थान्तरत्वात्
(अर्थमेवात् वाक्यभेद-)दोषो भवेत् (न त्वेवमस्मि ।
यस्मात् स्वायेंमेव फलं गम्यते-) तस्मात् या स्वयं
प्राप्यमानः आत्मप्राप्त्यर्थतया आत्मनः इच्छति,
तस्य यागोऽभ्युपायः इत्यर्थविवादावगम्यते । तस्मात्
विवक्षितमेतत्त्वम् ।

अथवा यजेत इति भावना प्रतीयते कालोपमह-
निमित्तादिविशिष्टा (दर्शयित्वा कालेन, कर्तृवासिस्मर-
रूपेण उपमहेन आत्मनोपदेन, जीवनेन च निमित्तेन,
आदिपदाद्य प्रयोजनविशिष्टे, स्वयंविषयेन, तत्रोप-
शान्तपुरुषेण, निर्वर्तनेन च गुणभूतेन प्रज्ञां विविक्षा
यागना अवगम्यते) । तत्र सत्या (उपमा) पुरु-
षस्य पुरुषस्य (कर्तृरूपस्य) परिच्छेदविषया (अथ-
गम्यमाना) येनाऽप्येन व्याप्यते (पुरुषः) तेन
(अनेन विषया) अतिरक्षित, (कर्तृसंख्यानेन न
रिच्छितेन) । तदुपममपि (गुणार्थं सम्प्रदात् वा)
अनर्थ- (प्रमाण-) गम्यमाना श्रूयते । ११ (तदर्थं)
विवक्षितम् ।

अधिकार सत्रे वैश्वा

श्रवणपदे एव तन्मात्रे स्थित्या यजमानसंस्काराद्यवेन
 तत् विधीयते, यच्छब्दस्यायम्याया यजमानस्य उद्
 श्वसप्रतीति । अत एव षष्ठ्युपवात् अपाहृतमर्थे
 कल्पनाऽपि न दोषः । एवं क्रद्धिनामत्वानिवेषात्
 प्रयाणामपि दार्ढ्याना आर्ज्यसंस्कार्यवानगते प्रयाणामपि
 तन्मे अधिकारः । अत एव द्वादशशब्दे 'कार्दगिरि ब्राह्म
 णस्य' इत्यादिस्तिद्धमपि उपपद्यते । एवं च यजमानसत्त्वा
 रक्षैव क्रत्तिकुपदाभि प्राञ्जलनूपसरत्वापि सिद्धे न
 तदभि परिनयारिभि क्रत्तियुत्तरसंपादन इत्यपि द्रष्ट
 व्यम् । इति प्राप्ते, शापकस्त्रे प्यरहितान्यव्यल्पनस्य
 शाब्दनोधत्वं लोके दृष्टमात्र इह अपूर्वमपि गृह्यरूपा
 प्राञ्जलनूपसरत्वादिदोषनिमित्ता यच्छब्दस्य प्यरहितान्यवेन
 स्वरूपप्राप्तिमानसूत्रेण वा क्रत्तिकस्यैव उद्देश्य
 महीन्द्रस्य यजमाना नर्तते निषीकते । न च एतारता
 अन्तुनिकर्तृकं च शापक्य, यजमानानामभि श्रविकस्य
 राक्षितं वात् । यस्यादियच्छुज्जीत यजमानमिन न पर
 कतिदिशमात उन्नेषेतेन बाध्यते । न नु एतारता
 अन्नाभ्यनर्तक्यमपि, इति तदनुग्रहं ब्राह्मणानामवा
 चिनारः । कार्दगिरिदिद्वयं न अहीनाभिप्रायेण ।
 न्यायवस्तु -- तन्ने प्रयाणामप्यधिकार

न्यायार्थस्तु -- तेन प्रमाणमिदं न्यायः
यजमानान्न जनित्र , कृति यजमाने सस्वारत्वेन
आर्च्यत्वविधि , गुणभूतकर्मपरिच्छेदकताया ब्राह्मण्य
आर्विषाह्वम् । अत्र तु वक्तव्याभ्यान्वा द्वारलेपात्
प्राप्तये । इष्टि प्राप्ते , सस्वारत्वेन आर्चयविधौ
अप्राप्तिकामे वासते तदुद्देशेनैव यजमानत्वविधि । तेन
अन्यदर्थं च प्राप्तं । साक्षात्कर्तृत्वस्य (क वक्ष्य) उक्त
बाधकमिति । अतो ब्राह्मणानामेव शब्द इति सिद्धान्तः ।
(अत्राप्यनुवादविहितं चेत्)

मण्डन— 'अत्राक्षयस्याधिष्ठानं' इति ।
 'अत्राक्षयस्याधिष्ठानं' इति ।

शबर— 'सन्नेऽपि नारी विप्र स्यात् ।
 न पणिकार सन्ने' पश्चामित्रतत्समानकल्या

नामेष ॥

नामैव ॥
 वासिष्ठानां वा, ब्रह्मरत्नियमान् ॥ ६१॥१४२४॥
 भाष्य — एतन् सम्यग्ज्ञानं ब्राह्मणानामेव सत्यं, न
 राजन्यपुत्रानामिति ॥ अथेदानीमिदं सदसिन्धुं किं सर्वं
 ब्राह्मणानां, उत वासिष्ठानां च, उत मृग्युक्तगणितज्ञानं

वर्जयिष्या अन्येषामिति । किं प्रातः सर्वेषामविशेषात् ।
नहि कश्चित् प्रवेशेन आशीष्यते अमीषा ब्राह्मणानां सन्,
अमीषा नृति । तस्मात् सर्वेषामिति । एव प्राप्ते ब्रूम ।
वासिष्ठानां ब्रह्म नश्य नियमस्तु वासिष्ठानां सन् स्मृत,
नान्येषाम् । कुतः ? ब्रह्मचर्य नियमो भवति 'वासिष्ठो
ब्रह्मा भवति' इति । अतो वासिष्ठानां तस्मान्न
कल्याणा च सन् स्मरिति ।

सर्धपा वा, प्रतिप्रसवान् । २५ ॥

सर्धेया वा, प्रसिप्रसयान् । २५ ॥
 आर्य—सर्धेया वा स्तन स्यात् अविगीयात् । ननु
 वासिष्ठो ब्रह्मा इत्युच्यते । ननु गृह । पुनः प्रसिप्रसयते 'य
 एव कश्चन स्तोमभागमधीयते स एव प्रज्ञा भवेत्' इति ।
 वासिष्ठोपदेश इदानीं किमर्थ इति चेत्, स्तोमभागप्राप्त
 सत्य । स्तोमभागान् अधीयान् अवाप्सिष्ठोऽपि वासिष्ठ
 कार्यं समर्थः कर्तुमिति ।

कार्ये समर्थः कृतमिति ।
 वैश्वामित्रस्य शौन्यनिष्पादः, भृगुशुनकवशिष्टा
 नामनधिकारः । २६ ॥

नामनधिकार । २६ ॥
 भाष्य—सूत्रार्थान्न अनधिकार स्यात् । पुनः
 वैशाखिनस्य हीन नियम्यते । विश्वामित्रो होता भवति
 इति । तस्मात् वैशाखिनाणां वैश्व समानरहस्यानां
 अधिकार इति ।

सोम—पूषनैव विष्णोर्विचारात् सगतिः ।

श्रीम— एतन्नैरिनिपनिचारारु संज्ञाति ।
नि— 'विश्वस्य तत्र राज्यस्य यासिप्रत्यैर वा भवेत् ।' । ब्रह्म-
धामनिर्वाणैर वा ऽऽप्य कदाचित्पुनश्च गच्छन् ।
तत्र त्वरागिष्ठे ब्रह्मणा स्तोममागत । वैश्वामिप्रभमाज्ञा-
न होतृरसिद्धये । ' रत्निरसि धापय त्वा ' इत्या-
नो प्रभ्या स्तोममया नाम । तादृशमान स्वपन-
तामिदोऽपि यासिष्ठ एव ।

वासिष्ठोऽपि वारिष्ठ एव ।
 भाट्ट— प्रत्युक्तै 'वासिष्ठो ब्रह्मा, वैश्वामित्रो देवा'
 इति ब्रह्मसूत्रानुसारेण वासिष्ठानिधिधनान् तयोश्च निवृद्ध
 कल्पन्वान् उच्ये विवरण । इति प्राप्ते 'य
 एव कश्चित् स्तोममागमनीने स एव वारिष्ठ'
 इत्यवगादेन 'येनपत्ययेव विविधसमाहितान्मन्य लज्जता
 स्तोममागम्यत्प्रमाथयत् राक्षसायान्' उपपत्त्यैव्यभिचारेण
 वैश्वामित्रमगमकल्पानामेव अपि कार । भाट्ट तु 'य
 एव कश्चित् स्तोममागमनीने स एव ब्रह्मा भवेत्' इति

प्रयानः, तन्नूनादिरिष्याम् ।' एवं के चित् नारासं-
कल्पाः, के चित् तन्नूनसंकल्पाः । तत्र किं तावत्
प्राप्तं ? संनिपाते यद्वनो यजमानानां ये एव वृक्षाः, ते
एव सह स्रमसीरन् । कुतः ? अविगुण्यात् । इतरथा
यस्य कस्यो नोपसंहियेत तस्य वैगुण्यं स्यात् । यथा
प्रकृतयेव विना सादगुण्येन कत्रमायः एवमिहापि इति ।

तुम्— सिद्धान्तोत्क्रममिदमपि करणम् । (इयं पट्ट-
कितः मुद्रिते लिखिते चास्ति, परंतु तन्मरने नास्ति) ।
भिन्नवृक्षानामधिकारः (अस्ति) इति पूर्वं पक्षः ।
(कुतः ?) एवंचामाः नम्यासीरन् इति सामान्यवचन-
प्राप्तेः । वसिष्ठानां कर्तृणां नारासंख्ये द्वितीयः प्रयानः ।
इति पूर्वसाधभिप्रायः । तत्र (वसिष्ठानामितरेषां च कर्तृत्व-)
संनिपाते (सति) अतत्कर्तृत्वात् (अरसिष्ठकर्तृत्वात्,
कृतौ) निमित्तविषयात् अन्तर्गता नारासंख्येः । (पक्षान्तर-
माह—) तत्कर्तृत्वाद् (नारासंख्येर्वा) वसिष्ठानां,
तेरपि क्रियमाणेन नारासंख्येन इतरेषां कल्पसिद्धिः
(कार्यसिद्धिः) इति पूर्वं पक्षः । (वसिष्ठ इति कर्तारो
नारासंख्येः साह, इतरे तु तन्नूनपक्षम् । उभयकर्तृसंनिपाते
तु द्वयोरपि कारक्येन कर्तृत्वात् नारासंख्येऽपि तावत्
वासिष्ठेन क्रियते एव इति नास्ति वैगुण्यम् । एव तन्नूनया-
दपि अविगुण एव इति येन केनापि सगुणः कृतः सर्वेषां
फलसाधनमिति । सिद्धान्तम् — वसिष्ठानामिति (पट्टी)
स्वामिच्छागर्था, (अतः) येषां स्वं नारासंख्ये, तेषामेव
कर्मसिद्धिं करोति, नेतरेषाम् ।

अनप्राप्यपि अनेककर्तृकाणि उदाहरणमेव (तुल्य-
न्यायत्वात् । प्रदार्शनार्थे तु आप्ये समग्रदणम्) ।

वचनान्नाहो शिरोवन् रथान् । २ ॥

आर्यं — वादान्तरं पक्षो विपरिवर्तते । न चैत-
दस्ति भिन्नवृक्षानामधिकार इति । तेऽप्याधिक्रियेयम् ।
कुतः ? अविरोधात् । अत्रितोयेन सर्वेषां यजमानानां
प्राप्तिः । न च भिन्नवृक्षानां प्रतिषेधः । ननु वैगुण्यं
भिन्नवृक्षानाम् । अपोच्यते । वचनात्, सामान्यवचनेन
भिन्नवृक्षा अपि एकीकाः । तत्र शिरोवन् वाचः स्यात् । यथा
'पुनरसीरन्मुद्रधाति' इति वचनसामर्थ्यात् साधिरमां
सामनं स्मृतिविप्रतिषिद्धमपि क्रियते एवमिहापि । अथवा

आशिरवत् । यथा ऋतपैवे 'वृत्तमनो भवति' इति
वचनात् प्रवृद्धिं निवृत्तायां अन्यामाशिरे गां कल्पयति ।
एवमेतदपि वचनात् भविष्यति ।

न वाऽनामभ्यवादत्वात् । ३ ॥

आर्यं— नैतदस्ति, यदुक्तं भिन्नवृक्षानामपि अवि-
कार इति । समानकल्पा एव अधिक्रियेयम् । कुतः ?
अविगुण्यात् । अथ यदुक्तं वचनात् वैगुण्येनापि तेत्स-
तीति, तत्र, अनारभ्यवादत्वात् । सद्धिं वचनात् प्रक-
ल्प्यते, वसिष्ठ अकल्प्यमाने यजनमनर्थकं भवति । यदि
हि आरभ्य भिन्नवृक्षान् एतदुच्येत, ततो वचनमनर्थकं
भवति, इति भिन्नवृक्षानामपि सममभ्युपगम्येन, न तु
आरभ्य भिन्नवृक्षान् एतदुच्येत । समानकल्पेषु अर्थवत्तां
अस्य वचनस्य भविष्यति । तस्मात् भिन्नवृक्षानामपि-
कार इति ।

स्वाहा, यज्ञार्थं स्वाहा नृभ्यसीरन् । ४ ॥

आर्यं— स्वाहा भिन्नवृक्षानामधिकारः । कुतः ?
यज्ञार्थत्वात् कल्पम् । वसिष्ठवृक्षानां नारासंख्येऽपि बहस्य
साधकः । स च यज्ञः सर्वेषां साधारणः परकल्पेनापि
सिद्धः सिद्धो भवति । यथा 'यजमानेन समितामीन्द्रा
परिवातयति' इति वक्ष्य कस्य चित् परिमाणेन
सिद्धो वरुः अन्येषामपि सिद्धो भवति । उच्यते । ननु
यथावक्ष्य वाक्येन पुरपरवन्धः । स च प्रकरणप्रार्थ-
नागर्था साधिष्यते इति । नेति ब्रूमः । फलं हि तदा
कल्पयितव्यम् । ननु इतरथाऽपि अरहं अवश्यं बल-
नीयम् । तत्रोच्यते । मार्गं कल्पनीयं, प्रमाणेन तु
प्रयोगवचनेकाक्येन । द्वितीये तु पक्षे सत्यविषया उच्यं
तेन एकवाक्यत्वा स्यात् । अपोच्यते । के चित् समा-
न्यातेन सह एकवाक्यता भविष्यति, तथापि अग्रजनेन
व्यवहितेन च कल्प्यमाना प्रवृत्तकल्पनायाः सुस्तरा स्यात् ।

न, तत्प्रधानत्वात् । ५ ॥

आर्यं— नैतदेवं तत्प्रधानत्वात् । पुरप्राप्तौ शेष
कल्पः । कथं ? वसिष्ठवृक्षानां नारासंख्ये यज्ञादिति ।
यस्य यम्य यज्ञात्, तेन सह फलं कर्म तस्य भवति ।
तेन आरम्भियुक्त्यः क्रियते, वसिष्ठवृक्षानां नारासंख्ये
सहितं कर्म फलं भवति ।

शतान्याशुरस्य इति विश्वहीष्यामः, इति (चोत्रे) उक्ते
'नेन सख्यादायानां समाप्त इष्यते' इति (उत्तरमुक्तं
भाष्ये । तस्मात्तः—) यौ द्विवचननहुवचनान्तौ एख्या-
दायौ, ताभ्यां न समाप्त इष्यते । कया उपपत्त्या ? द्विव-
चननहुवचनान्तयोः प्रमाणाभावात् । राजपुरुष इत्युक्ते न
राजदाय्यात् परं द्विवचनं बहुवचनं वा भूयते । ननु
एकत्वेऽपि प्रमाणं नास्ति, तेन वा कथं विग्रहः ? उच्यते ।
एकानं ज्ञातृत्वेऽपि छिद्रं अर्थेऽप्रत्यक्षकल्पेणम् । तस्मादेक-
वचनात्तेन अन्वतमलिङ्गयुक्तेन विग्रहे भवति । चिन्ताः
इति विश्वा गावो यस्य इति (बहुवचनान्तेन) विग्रहे
प्रयोगः स्मृतिः प्रमाणम् । भूमादिष्वप्येव मनुवादयः
इति (सत्पणात्) । मावर्धे हि बहुनीहिः, भूमिं च मनुप्
स्मर्यते, इति बहुनीहिरेव भूमान गमयति, इति युक्तौ
बहुवचनेन विग्रहः) ।

सप्तधादर्शनात् । ३४ ॥

भाष्यं— नहि एतामदायुषां रक्षयमानां सन्धौ
दृष्टव्यः । न च सप्तधादर्शने अनुमानमस्ति । ननु
सामान्यतोऽहं भविष्यति । दृश्यन्ते तावत् अल्पस्य स्थिर-
भासस्य कारणाणि । एवमस्यैवमानानि दीर्घरक्तमानि
स्थिररसरीरता उपादयिष्यन्ति । सत्तायुः पुत्राः इति स्वस्य
यत्ने अधिकं जीवनं दृश्यते एवेति । अत्रोच्यते । मावने-
यान्तः । कदा चित् वा च मावती च शरीरस्थिरता
उपादयेयुः, न शक्तिद्वारात् । यथा प्रमाणतोऽभ्यासात्
मनमाणा दृष्टेः वा च यातीति न मात्रा यन्तुगति, न तु
अभ्यस्यन्तः पुरुषादुपेक्षाभि, योजनमात्रं प्रक्रमेयुः । एवमि-
हापि संश्रवणाभावात् तदसाद्युत्तरं प्राप्नुयुर्न वेति संदि-
ग्धम् । सदर्थं चेत् सामान्यतोऽहं न प्रमाणम् । न च
अदृष्टोऽर्थः प्रमाणमन्तरेण शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्माद्-
श्रवणं नैतारदमयुः एतन्नि । पुरुषजनने चोक्तम् ।

स कुलदृष्टः स्वादिति कार्पाणिनिरेकस्मिन्-
संभवात् । ३५ ॥

भाष्यं— कथं तर्हि ? स यत्पुत्रपितरस्ये
कुलस्यो भविष्यति इत्येवं कार्पाणिनिसखायौ मन्यन्ते
म् । पुत्राः । एवमिन् अर्थमयम् । पुरुषाणां निश्चय-
शायनम् । न चैतदेकः शक्योऽपि पापिनाम् । यथा

शक्यते तथा पारयितव्यं इति गर्भमाने बहवः
शक्तवन्तः प्रवर्तन्ते । अन्येऽपि ताकुलीनाः अन्येन
आरब्धं समापयेयुः इति ।

अपिवा कृत्तसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् ।
३६ ॥

भाष्यं— शास्त्रार्थं हि प्रयोक्तार इति समधि-
गतम् । यश्च शास्त्रार्थेन विधिमुपसहर्तुं समर्थः, स
प्राधिकृत्यते इति । तस्मात् कुलस्योऽप्यस्मर्यते । कथं
तर्हि ? सप्रदायमात्रेण धर्म इत्यप्यनसीयते । एवं
भूयते 'स्वाध्यायोऽप्येतव्यः' इति । एवं तर्हि एतदप्य-
सेवं, वचनप्रमाणात् एतत् कथं द्रव्यता आनुपपद्यते
इति । तथा न, प्रमाणाभावात् । नहि एतस्मिन्धर्मं
वाक्यं अन्यदा प्रमाणमस्ति । ननु अर्थापत्तिः,
अन्यथा आनर्थक्यं भविष्यतीति । उच्यते । नानर्थ-
क्यम् । अध्ययनादेव हि अदृष्टं भविष्यति । तथाहि
सामान्येन अदृष्टं कल्पयितुं लघीयः, न तु कर्मणा
आयुर्धर्षते इति विशेषादहरस्याना । अथवा आनर्थ-
क्यमेव अभ्युपगम्यते काम, न अनुक्तिः कश्चिद्वचनम् ।
अथोच्यते, अर्थवृत्तीयानि सत्तामि (२५०) दीक्षिष्यन्ते,
चतुर्भिर्वर्षैः समाप्यते इति । एवमपि नियतपरिमाणं
हीयते 'चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशानयः द्वायमासीन्'
इति । यत्रत्यं तु आनर्थक्यपरिहाराय परिमाणं
हापयिष्यते इति चेत्, तदनुक्तम् । अध्ययनात्
कथमस्ति तस्माद्रेषां कल्पनेति ।

विप्रतिषेधपातुं शुण्णश्चरः स्वादिति ङादु-
कायनः । ३७ ॥

भाष्यं— कथं तर्हि ? एवं, अन्यतोऽन गीगः
शब्दः स्यात् । यदि वा अतारथरे वरत्तराशब्दः, यदि
वा पञ्चपञ्चाशतः इति शब्दो गीग इति । कुत एतत् ?
विप्रतिषेधम्, विप्रतिषेधो हि मरति उभयस्मिन् निहिते ।
कथं ? कथं हि भिद्येन । यदि पञ्चपञ्चाशतः
विद्वतः, न संरस्यः, अथ संरस्यः विद्वतः, न
पञ्चपञ्चाशतः । तस्मात् रिषेधार्थं अन्यथा वचनं गीगं
इति श्रुतमात्रेण अत्रान्तो मन्यते स्म । आनर्थक्यं
पुत्राये नास्तीति प्रमादिविषयम् ।

सम्बन्ध— 'स्नेऽधिकारी न भवेत्तद्विधिः ।'

शकर— 'आधानाधिकृतः स्नेः ।' अधिकारी ।

ॐ अधिकारः स्मार्तादिकर्मसु उपनीतस्यैव ॥

तस्मिन्सु शिक्ष्यमाणानि जननेन प्रवर्तन् ।

६।२।६।२९ ॥

भाष्य— इह स्मार्ताः पदार्था उदाहरणं प्रयुज्यन्त-
नियमाश्चाऽऽकाराः । 'शुक्लसुगन्तव्योऽभिरादितव्यश्च'
'बृहद्वयाः प्रयुज्येयः समन्तव्यश्च' इति । तत्र सदैहः
किं जातमानाणामिमे पदार्थाः, उतोपनीतानामिति । किं
प्राप्तम् ? अविरोधोपदेशाच्चातमानाणाम् । कुतः ? पुरुषे
ते शिष्यन्ते, जातमात्रं पुरुषो भवति । तस्माच्चतुर्मात्र-
णामिमे पदार्था इति ।

अविद्या, वेदतुल्यत्वाद्वाप्येन प्रवर्तन् । २३ ॥

भाष्य— एव प्राप्ते भूमः । अविदेति पञ्चका-
द्वृत्तिः । उपायेन प्रवर्तन् । उपनयनेन सह प्रवर्तन्,
वेदतुल्यत्वात् । वेदतुल्यत्वा हि स्मृतिः । वैदिका एव
पदाद्याः सार्वन्ते इत्युक्तम् । वैदिकाश्च पदार्था उपनयनो-
त्तरकाले समागताः । स्मार्ताश्चैते वैदिका एव । तस्मादु-
पनयनोत्तरकाल एते इति ।

दुष्— (अत्र भाष्यकारेण सामान्योद्वेगं सिद्धान्त-
वर्धित, तन्नाक्षिपति—) न सामान्योद्वेगं शास्त्रे व्यहृत्वा
(युक्तः) येन उपनयनोत्तरकाले वैदिकानि कर्माणि
(दद्यान्ति, दद्यात्) इवमपि (वैदिकार्यपरिपक्वात्)
उपनयनोत्तरकाले (एत) प्रवर्तन्ते स्मृतिः (इत्यनुमान-
मुक्तम्), तस्मात् तेन सामान्योद्वेगं (सिद्धान्त-
अवधारितं) कथं तर्हि ? 'शुभं न वेद्यं' 'आत्मनो न
हन्तव्यं' इत्यादौ जातमात्रेण न वर्तमानं । (तथैव
शिष्टैः स्मरणात्) । अस्यात्र (सामान्ये प्राविष्टान्ते)
प्रागुपनयनात् कामनायादभवात् इति (प्राविष्टान्ते)
अपक्षिपित्वात् (अनुवर्तते) । विवर्तते । (तथा)
उपनयनोत्तरकाले अभिरादितव्यं युक्तमादौ न उत्तरि-
क्यते । (एवमेव दर्शनी—) स्मार्ताऽपि तत्रात्र
एव (उपनयनोत्तरकाले उत्तरिक्यते) अतः (वेदाध्य-
यनकाले उपदेशात्) वेदतुल्यत्वात् (वेदाप्येवद्वे-
षात्वात्) इति (उच्यते) । अपरा विदितकाले

एव एते सार्वन्ते । स्मृतीनां वेदमूलत्वात् वेदतुल्यत्वात् ।
(वेदमूलत्वात् स्मृतीनां, यस्तु च उपनयनोत्तरकालमेव
अभिरादितव्यं उपदेशात् उपनयनेन सह एव प्रवृत्तिः
इति सूच्यते) ।

सोम— पूर्वोक्ताधिकारिविरोधविचारत् संगतिः ।

तत्र च 'उपनयनादिनिषेधः' इति स्मरणे जायते कथं
पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सिद्धान्तोऽपि हि 'नाश्रमो
न हन्तव्यः' 'न सुप्तं पिबेत्' इत्यादीनां दान्तमार्ग-
धिकारित्वमिष्यते, तद्वद्व्येयामपि तथात्वमिष्यता इति
प्रतिपत्त्या दृष्टावन्तिश्च वा तद्वृत्ते । 'न कर्त्तव्यं भञ्ज-
येत्' इत्यादीनां तु उपनीतधिकारित्वमेव । द्वितीय-
सूत्रे 'तस्मिन्' पुरुषे इत्यर्थः ।

रि— 'प्रादुर्भावादिनिषेध उपनीतेः पुत्रोऽप्युत् ।

ऊर्णं, मन्त्राग्न्यष्टाण्यन्तारादौ, इत्योऽस्य तथा
स्मृतेः ।'

भाट्ट— भीतेषु स्मृतिषु च निषेधेषु, तथा साते-
ष्वेव अनश्रिगाप्येषु अमन्त्राप्येषु विधिषु उपनयनात्
पूर्वमपि श्रवणाधिकार्यं, स्मार्तादिषु उपनयनादिनिषेधे
प्रमाणभावात्, उपनयनस्य वेदमार्गाप्यन्तारात् ।
निषेधेषु तु वाततात्पर्याधिकारः । 'प्राधान्ये न सुप्तं
पिबेत्' इतिवत् परमेष्ठारिज्याया अपि अश्रादि
भाष्याणां निषेधात्, तत्र च श्रुत्याप्युपनयनात्पुनरी-
गात् । इति प्राप्ते, श्रुत्याप्युपनयनात् । 'प्राधान्येन
पहङ्गो वेदोऽप्येते वेदश्च' इति श्रुत्या उपनयनाद्वा-
नश्रिगाप्येषु स्मार्तादिष्वेव उपनीतधिकार्यं पण ।
निषेधेषु तु 'प्रागुपनयनात् कामनायादभवात्'
मार्गा इति श्रुत्यैवमप्युपनयनात् उपनयनोत्तरकाले
अत्र एव दर्शयन्त्येव अश्रवणात् श्रुत्याप्युपनयनात् निषे-
धनात् कामनादिविरोधित्वमेव श्रुतिमिदं । चेन्न तु
दर्शनीनां उपनयनमप्यत्र वेदं विदितकाले, अन्य एव-
नचेन विचार्यते ।

व्यासवल्मुकि— प्रादुर्भावे सुश्रुति, इत्यत्र 'मार्गा'
कर्मं प्रागुपनयनात् प्राप्तेन भाष्येन 'प्रागुपनयनात्'
इति प्राप्ते, 'उपनयनादिनिषेधः' इति 'प्रागुपनयनात्'
कामनायाः' इति च श्रुत्यैवमप्युपनयनात् विदितकाले ।

कथं ? नानैषा वचनवक्तिः, ये यजमाना इति उद्देश्यवद्
ऋत्विजः इति विधेयपदम् । तथाहि सति आर्त्विज्यमङ्गं
यजमानसंस्कारकं विधीयेत्, न यजमानाः आर्त्विज्यस्य
अङ्गम् । तत्र आहूतार्थता नैषामार्त्विज्यानां स्यात् ।
संस्कारश्च अष्टद्वयः कल्प्येत ॥ च यजमानविधेय इति
पुनरष्टद्वयम् । तस्मात् यजमानानां सत्त्वमार्त्विज्याः
पदार्था विधीयन्ते । किं तर्हि ? आर्त्विजानां पदार्थानां
अनन्यकर्तृत्वात् । एषा च वचनवक्तिः, ऋत्विज इति
उद्देश्यवद्, ते इति विधीयन्ते, ये यजमानाः त एव
ऋत्विजो भवन्ति नान्ये, इति आर्त्विजेषु पदार्थेषु
यजमानाः कर्तारो विधीयन्ते । प्रत्याम्नात् अन्ये
निरन्ये । एष सति प्राकृतप्रयोजना एव आर्त्विजाः
पदार्थाः, न यजमानसंस्कारः अष्टद्वयो विधीयते इति ।
यजमानान्तर्गुण्यनापामपि एषामष्टद्वय इति यदि कल्प्येत,
तत्र द्वयः । इतरेकितरेषु पक्षे यजमानविधेयः सोऽष्टद्वयः
संस्कारः इत्यनर्थं कल्पनीयम् । यक्षोभयो पक्षयोर्दोषो
न तमेकयोत्रो भवति ।

गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधत्वात् । २१ ॥

भाष्य — गार्हपते पदार्थे राजन्यविश्वौ गविष्यतः ।
न च तत्र आर्त्विजेन प्रयोजनम् । तस्मादविप्रतिषेधस्तेषा-
मिति ।

न वा, कल्पयिरोपात्तः । २२ ॥

भाष्य — न वैतदस्ति गार्हपते वा पदार्थे
राजन्यविश्वौ इति । कल्पयिरोपो हि स्यात् । यजमान-
व्यस्य, सोमस्यः एषेषा, कल्प्यमममप एषेषाम् ।
तथा ब्रह्मताम नार्हद्गिरि ब्राह्मणानां, पार्थुरस्य राजयानां,
सोमोत्तमीय वैश्यानाम् । तस्मात् गार्हपते निवेश
इत्येतदपि नास्ति ।

स्वामिरवादिनरेषामदीने छिद्गदसौगम् । २३ ॥

भाष्य — अथ मृदुलं छिद्गदसौगदिनि, तत् परि-
हर्तव्यम् । अत्रोच्यते । अदीनेनैव मयउन्देन वक्ष्यते ।
याः स्वामिरामुन्निवा विधीयन्ते । अत्र ऋत्विजो
स्वामिन्नात् राजन्यविश्वना नत्र नक्षत्रवन्ते इति ।
तस्मात् अदीने छिद्गदसौगम् ।

शा — 'सत्राणि सर्वपात्राणां भवेयुरविरोधतः ।
ऋत्विजामादिषाक्येषु विरोधः भूयते नहि ॥ प्रातेषु त्रिषु
वर्णेषु वच्छन्देनोपनयनात् । संस्कारार्थतया तेषामार्त्वि-
ज्यमुपयुज्यते ॥' एवं प्राप्ते ब्रूमः । 'नार्त्विज्य यज-
मानानां संस्कारत्वेन चोच्यते । तेषां व्याकृतं कार्यमार्त्वि-
ज्यस्य प्रसज्यते ॥ तेन यच्छन्दयोगेऽपि नोद्देशः
स्वामिनामिह । आर्त्विज्यमेव कृद्ध्य यजमानविधिर्भ-
वेत् ॥' तस्मात् ब्राह्मण एव सत्रमासीत् ।

सोम — पूर्ववदिहापि सौख्येऽधिकारः इति प्रत्यव-
स्यानात् संसतिः । यजमानऋत्विज्यशब्दयोः भिन्नार्थयोः
श्रुत्या सामानाधिकरण्याभावात् एकस्य त्वाशब्दे, ज्ञान्यस्य
ऋत्विज्यशब्दस्य तत्कार्यपदार्थलक्षणाभावाच्च तेषु यजमानाः
कर्तृत्वेन विधीयन्ते । न च ऋत्विज्यशब्दः कर्तृयजननिमित्तः
इति मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं समन्तीति दावयम् ।
वस्तुतः ऋत्विज्यशब्दस्य कर्तृयजननिमित्तत्वमेव ऽपि अस्ति
पाक्ये तत्पक्षे यजमानानां तत्पक्षेन विप्यनर्हत्वा
पाकपानर्थक्यपक्षेः । ये परार्थं कर्तौ यजन्ति तत्पक्षे
मुख्यतासामानाधिकरण्याभावात् । एव च कर्तृयजननि-
मित्तेन ऋत्विजमेव यजमानानां ऋत्विगिरिस्तोत्रार्थेषु
पराशेषेषु विधिः ।

वि — 'सत्रं वर्णभयत्वेन विप्रवैराग्य-विशेषतः ।
प्रत्यम्, गैर स्वाधिन्य रिद्ध्यामृतिना तत्ताम् ॥'

भाट्ट — अत्रेऽपि 'ये यजमानास्त ऋत्विज' इति
श्रुतम् । तत्र न तावत् यजमानानां कर्तृयजनान्तर्-
गुण्यश्रुत्युक्तित्वात् आदाय द्वयोः प्रधानतयोः सामाना-
धिकरण्यान्वाय । 'स्वामित्ववद्वा ।' इति त्वापेन
(३१.११.८३८) प्रातस्तथा वाक्योपपत्त्यर्थेः । अत्रो-
च्य ऋत्विजशब्दं परिक्लृप्तीति चकारम् । तेनापि च न
यजमानशब्दस्य वाक्यार्थमिति । इदं सामानाधिकरण्या-
न्वाय, स्वामिनि परिक्लृप्तापेक्षेन पात्रात् । न च
ऋत्विज्यवदेन मृदुलो कर्तृयजे ये परिक्लृप्तीति । तत्रा-
कर्तृयं अपिपात्र तेन गत् यजमानशब्दस्य अमेराशब्दः,
मुख्यतो वत्सलशब्दस्य अप्युत्पत्तिः, रिद्धिरा-
लक्षणादेव तत्रातिशयोक्त्या एव ऋत्विजशब्दे न्य-
यस्य । अत्र 'ये होत्र गेऽप्युत्पत्तिः' इति च न

'सकृन् जुहोति' इतिवत् सूतीपाथी इति । मीमंसा.
 पु. २३६-२३७. ० वर्णग्रन्थस्य श्रुतसामिधेनीमात-
 ददयात् अप्यन्यस्यादिषु । भा. ६।६।७।३६-३९,
 * विहितानां जीविनः अग्निदोषादिर्यसु । ६।२।७।
 २३-२६, * वैशाखितन्ममानस्यानामेव सवे ।
 ६।६।४।२४-२६, * समानकल्पानामेव उने ।
 (कल्पशब्दोऽयं प्रयोगविषयकः, न तु कल्पसूत-
 निषयकः) । ६।३।१।१-१६, * सर्गोद्गोसहारमयस्यैव
 काम्येयु । ६।३।२।८-१०, * साधारणप्राधान्यमेव सवे ।
 ६।६।६।३३-३४, * क्षिप्रं अपि कृत्यु । ६।२।३।६-२६.
 ननु एवं क्षिप्रा अधिकारो न स्यात् तस्या अन्व-
 यनप्रतिषेधे तद्विधितद्विज्ञानाभावात् । न च नारत्येवेति
 वाच्यम् । 'प्रजेत स्वर्गनामः' इत्यादौ स्वर्गनामपदस्य उद्दे-
 श्यसमर्थकत्वेन पुनरस्य उद्देश्यविरोधोपपन्नत्वात् ग्रहेकरम्
 अव्यक्तित्वेन क्षिप्रा अधिकारस्य साधितत्वात् इति
 चेन्न, सर्वं अधिकारः साधित, न स्वातन्त्र्येण 'न
 स्वी स्वातन्त्र्यमर्हति' इत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात्,
 स्वातन्त्र्येण कर्तव्ये प्रयोगद्वयस्यापि वैगुण्यपक्षे । यव-
 मानप्रयोगे पत्नीकृतं नाशयित्वादिप्रयोगप्रसङ्गात्, पत्नीप्र-
 योगे च यवमानकृतं नाशयित्वादिप्रयोगात् । अतो दण्डो.
 सहाधिकारः । सहाधिकारत्वेन यवमानविवैव पत्न्या
 अपि कार्यसिद्धेर्न जान विना तस्या अधिकारानुपपत्तिः ।
 'पाणिग्रहाणां तु सहा सर्वैकमसु तथा पुष्पफलेषु' इति
 वचनेन क्षिप्रा अतिरिक्तनिर्णयः । मीमंसा. पु. २३७-
 २३९. ० (यस्य न यज्ञ) अधिकारः न अन्यरद्भु-
 यधिरसूत्रानां निरक्षा वा वैदिके कर्मणि । वि. ६।१।२।
 ४-५. ० अधिकारः न अप्रतिग्रहपक्षेऽन्यैकत्वस्य कर्मसु ।
 भा. ६।१।१०।४२. ० अधिकारः न द्वादशशतयून-
 यनस्य विधिमिते । भा. ६।७।१।१८-२०.
 ० अधिकारः न शुद्धस्य यागादौ । तस्य अन्वयननिषि-
 द्धिरज्ञानाभावात्, आपाननिषिद्धावपमात् । अन्वयनस्य
 उन्नीकधिकारत्वात्, उन्नयनस्य च 'उत्तरं द्वापान-
 मुपनयीत' इत्यादिना वैशिष्ट्याधिकारत्वात्, आपान-
 स्यापि 'यन्त्ये द्वापानोऽमीनादधीत' इत्यादिना वैशिष्ट्य-
 अधिकारत्वात् । मीमंसा. पु. २३६. ० अधिकारः न शुद्धस्य

वैदिके कर्मणि । भा. ६।१।७।२५-२८. ० प्रेषापूर्व-
 कारिणा फलोद्देशे विना अधिकारयोगः । सु. पु. १३८।
 ६६ अधिकारन्यायः (६।१।१।१-३) अत्र स्वर्गं
 प्रपानत, कर्म गुणतः इति, स्वर्गनाममभिहितं 'प्रजेत'
 इति वचनं, इत्यधिकारलक्षणमिदं सिद्धं भवति, 'यु-
 तम्' । इदमेव स्वर्गनामाधिकारम् । स्वागदिच्छुभ्रस्यैव
 काम्ये कर्मणि अधिकारः इति न्यायार्थः । के. ० अधिकारः
 लक्षणस्य प्रकरणस्य विनियोजनत्वं नाम्युपगमते ।
 सु. पु. २१९२. ० अधिकारविधिः फलसम्बन्धोक्तो
 विधिः । यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गनामः' इति ।
 मणि. पु. १९. ० फलसम्बन्धोक्तो विधिरधिकारविधिः ।
 फलसम्बन्धं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । त न 'यजेत
 स्वर्गनामः' इत्येतेषु । अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यार्गं
 विदधता स्वर्गनामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते ।
 'यस्याहिताग्निमिर्षंशुत् ददेत्, सोऽग्रेव क्षामतेऽष्ट-
 कपालं निर्वपेत्' इत्यादिभिस्तु अग्निदाहादौ निमित्ते
 कर्म विदधतिः निमित्तरतः कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं
 स्वास्य प्रतिपाद्यते । तत्र फलत्वात् तस्यैव, योऽधिकारि-
 विरोधोपनिषिद्धः । मीमंसा. पु. २३९-२६. ० अधि-
 कारविधिविषयकं 'विधिः द्विविधः' इति विदौ
 बालप्रसादो द्रष्टव्यम् । के. ० अधिकारविधेः एव
 'कर्मै शतेऽधिकारः स्यात्' इत्यनेन न्यायेन प्रयोग-
 विधिप्रत्येक्यमस्ताद्वावधारणपूर्वस्यैव प्रयोगविध्युत्प्रेष-
 इति न न्यायम् । सु. पु. ५३२. ० अधिकार-
 हेतुः । वसु उपादानहेतुता (अनुदानहेतुता) मीमंसे
 तत् अधिकृतो कारणम् । वृद्धौ पु. ३०. ० अधि-
 कारमकस्य प्रकरणस्य ग्रहणप्राप्तावेति तत्
 नामत्वानां च ग्रहणकारिणोक्तं वृत्तस्य प्रशङ्गात्
 न अगन्तराद्वाधिकारयो वृत्तान्तविरोधोऽस्ति । सु.
 पु. १११.

० अधिकारी आग्निभूतमग्निरणतमस्य, नाद्रा-
 मध्याग्निभूते अधिकारान् । कणिका. पु. ३४०. ० अधि-
 कारी इति कर्मणा उपरिमानेनावस्थित, न्यामी इत्यर्थः ।
 या. ६।१।१।३. पु. २३५. ० अधिकारी कर्मसु कियता
 पुनर्निश्चयेन विद्वान् अधिक्रियते । पापता निश्चयेन

स्यात् । फलता अर्धेऽन्तर्गतं अनन्वयात् । नहि क्व-
चिदन्विता उपस्थानमात्रेण फल्यते । हि यस्यात् उप-
स्थानं अपूर्वातिरिक्तेन फल्यते फल्युक्तं न भवति ।
तस्मात् प्रकृतौ आग्नेयी ऋक् प्राज्ञा इति सिद्धान्तः ।

अत्र ह्युपा — प्रत्येकान्वित्वेऽपि आग्नीध्यानां
उपस्थानस्य तत्स्वरूपान्वयिष्यमानेन तद्व्यवस्थान्वया-
योगात् आग्नीध्यादिशब्दानां च सत्त्वादिनिमित्तत्वा-
भावेन आह्वनीयादिष्वपि स्वस्वरूपान्वयेण सत्त्वादिनपे-
क्षायात् नैकत्वस्यापत्तेः उपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः सत्त्वा-
प्रत्यय फल्यत्वात्तत्त्वात्तेः अनर्थकः स्यात् इति फल्यता
इत्यन्तस्तार्थः स्पष्ट इति ।

सर्वेषां चोदयिष्यत्वात् । २४ ॥

‘आग्नेयाऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते’ इति विहित्वा आग्नेयी
ऋक् प्रकरणस्यैव प्राज्ञा इति सिद्धान्त उक्तः । ननु
प्रकरणश्रुतानां आग्नेयीनां स्तोत्रादिप्रयोजनान्तरस्य-
त्वेन निरासहस्यतायां प्रयोजनकाट्याणां अप्रवृत्तानामेव
ग्रहणं युक्तं इति चेत् तत्राह । सर्वेषां च सर्वेषामेव
मन्त्राणां वाचःस्तोमसोऽपदिष्टत्वात् प्रयोजनान्तरस्यत्वेन
निरासहस्यत्वमपिशिष्टं प्रवृत्तानामप्रवृत्तानां च । तस्मात्
प्रवृत्तप्रवृत्तमेव युक्तं इति सिद्धान्तः । के-

॥ अधिकारो नास्ति कर्मणि अप्रतिसमाधेया-
ङ्गवै १३२२ ॥

उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् । ६।१।१०।४२ ॥

आर्थं — यस्य तु अप्रतिसमाधेयं अङ्गवैकल्यं स
प्रति विचारः किं अधिक्रियते चेति । पूर्याधिकरणेन
अधिक्रियते । इति प्राप्ते ब्रूमः नाधिक्रियते इति ।
कुतः ? यत्फलमात्रात् । नातो येन चिदपि प्रकरेण
शक्नोति यद् । तस्मात् न स्यादधिक्रियते न यम्यते । ननु
वच्छक्नोति, तदाधिक्रियते इति । ननुर्विकले विना
आज्यावेक्षण्येन, विना विष्णुर्गमे पद्भ्यां, विना
शेषादिधागेन च नशिरः । एतान् पदार्थान् प्रति
व्युत्पत्तिरूपेणां अनभिगमः इति । नेत्युच्यते ।
नाज्यावेक्षण्यादि पुरुषा प्रति निर्दिश्यते । यदि हि स
प्रति निर्दिश्येत, ततो विकल्पेऽपि अधिक्रियेत । यत्
प्रति एवमुपदेशः परस्परविरोधात् । पुरुषस्य च

आख्यातेन अनभिधानादिभिः । उन्मतेत् । ‘विशिष्टं
संयोगान्तरम्’ (३।४।४।१३) इत्यत्र । तैश्च विना
विष्णुं कर्म प्रयुक्तमपि न क्व चाप्येत् । तस्मात्समा-
नधिकारः ।

आ — यस्य तु अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं, स न
कथं चित् प्रवृत्तिं कर्तुं इति न काम्येऽधिक्रियते ।
नित्येषु तु आदितामिधेयं यथाशक्ति कर्तुं न अधिक्रियते
एव ।

सोम — सूत्रार्थस्तु — उत्पत्तावेव वेपामत्रैक-
स्यं जायन्त्यादीनां, इदमुत्पत्तयं सर्वेषामप्रतिसमाधेयाङ्ग-
वैकल्यानां, ते नाधिक्रियन्ते आख्यावेक्षण्यादिभिः
वृत्तैर्नित्यसंयोगादिति ।

वि — ‘अप्रतिसमाधेयवैकल्ये कथं, काम्येऽधिक्रियते ।
नित्येषु साहित्यामिधेयं यथाशक्ति करोति हि ॥’

आह — अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्ये तु काम्ये नाधि-
क्रियते । नित्ये तु यथाशक्तित्वत्वात् (६।१।१।१-३)
अधिक्रियते एव । यत्तु शब्दात्तदधिकारः ‘आदितामिधेयं
नित्ये अधिक्रियते’ इत्युक्तं तत् आख्यानव्यापि नित्यवे-
नोपेक्षितम् ।

अत्र विचार्यम् — आधानात् प्राक् अप्रतिसमाधेयाङ्ग-
वैकल्ये प्राप्ते आधानादिनित्यकर्मस्यैव तस्याधिकारो न
स्यात् । आधानोच्चर तादृशे वैकल्ये प्राप्ते तु इत्यन्त-
नित्यकर्मणि यथाशक्तित्वत्वात् अप्रतिसमाधेयं न निरस्येत ।
एतदभिप्राया एव माध्यादयो प्रकृतः स्तुः । तथा न
पार्थकार्यव्युक्तिरपि एतदभिप्राया युक्तैवेति । के-
न्यायविन्तु — यस्य तु अप्रतिसमाधेयं अङ्गवैकल्यं,
स, असमर्थः स न काम्येषु अधिक्रियते, नित्येषु तु
आदितामिधेयं यथाशक्ति कर्तुं न अधिक्रियते एव ।

महन् — ‘न एतत्तादृशीनाम् ।’

शंकर — ‘नाश्रमायाप्रीकरो ।’

॥ अधिकारो नास्ति विश्वजिदि द्वायशब्द
न्यूनपदानां ॥

विचारः सन्तुमययोऽत्रिणेयात् । ६।१०।१८ ॥

मापत्तं — विश्वजिदि ‘सर्वत्र ददाति’ इति । एव
एवोऽर्थं तदधिकारः किं यन्म द्वादशधर्मा अधिक्रियन्त वा

औदुम्बर्या परार्थत्वात्, कणालवत् । ६ ॥

भाष्य—अथ यदुपवर्णितं यथा औदुम्बरी तथा इहेति । परार्थत्वादौदुम्बरी । यजमानो मुष्णवेन धूपते । ननु तत्रापि प्रयोगमन्त्रः पुरुषप्राधान्यं कुर्वत् । नैष दोषः । एकेनापि यजमानेन संमिता चेयं सर्वेषां यजमान समिता भवति । न तु इह एकस्य कल्पे सद्यहीते प्रयेया सद्यहीतो भवति । तस्मात् औदुम्बर्याः पारार्थ्यं फणालवत् । ‘यथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवर्षति’ इति पारार्थ्यकपालेन तुषा उपरक्तया इति उपादीयते, एवमेतदपीति ।

अग्नेनापीति चेत् । ७ ॥

भाष्य—एव चेद्वान् पश्यति, यजमानेन समानं तत्प्रयोजनं, न स्वेन अन्येन वा यजमानेनेति, तथा प्रयो गन्तरे यो यजमानः, तेनापि समानं प्राप्नोति ।

नैरुत्थात्, तस्य चानधिकारात्तुष्टस्य चाविभक्तत्वात् । ८ ॥

भाष्य—अत्रोच्यते । न प्रयोगान्तरस्य यजमानः प्रत्यवर्षते । न तु यजमानशब्दे कश्चित् विरोधः, यतो यजमानशब्दात् स्वस्या स्यात् । किं तर्हि । एतस्य विरहितत्वात्, न इत्या याजमानानि कर्तव्यानि इति नान्य आनीयते । आदः, अन्य एव तर्हि सर्वेषां यजमानेषु मरतु । नैरम् । सामिन् हि अधिरूपं साहस्य यागस्य पचनम् । यजमानशब्दश्च अभिभक्त इह औदुम्बर्याः समाने । तस्मात्प्राप्तो मरिष्यति ।

सनिपाताच्च निमित्तविधात स्याद्, बृहद्रथेतर-
पद् विभक्तशिष्टादसिद्धिर्निर्वर्त्ये । ९ ॥

भाष्य—गुणः पञ्च व्यावर्तयति । गन्तुं यज-
मानेन संमितात् निमित्तविधात स्यात् । कुतः ? विभक्तशिष्टत्वात् । वसिष्ठनिर्णये प्रयोजे जगत्स्य नैमि-
त्तिकः, अन्यस्मिन् तद्वत्तत्वात् नैमित्तिकः । यत्र इदानीं उभये पतारः सद्यश्चेन, तत्र निर्वृतिर्न वेद्येन । तस्मात् केवलः कर्ता । न चेत् कश्चित् केन । कर्ता, तर्हि तस्मिन् तत्र न कर्तव्यं, न चेत्तस्मिन् तत्र । उभयो-
रपि अन्येन विधात । बृहद्रथेतरम् । तत्रापि ‘बृहद्रथेतरं ह्य मरति’ इति न बृहद्रथेतरम्, न तथ-

तरथापन्नम् इति नैव तत्र बृहत् निमित्तं भवति, न रथेतरं वा । एवमिहापीति ।

अभिवा कृतस्नसंयोगादविधातः प्रतीयेत, स्वाभि-
त्वेनाभिसंयन्धात् । १० ॥

भाष्य—अपि वेति पञ्च व्यावर्तयति । कृतस्नं प्रति केवलस्य कर्तृत्वेन सयोगो भवति । तस्मादविधातो नैमि-
त्तिमानाम् । यत्र पुनः कालस्य कर्तृत्वं । स्वाभित्वेन अभिसंयन्धात् । यस्मै प्रति स्वाभित्वेन केवलानां वसि-
ष्ठादीना अभिसंयन्धो भवति । कर्म पुरुषाणामुपकारकम् । तदिह एतस्य शत्रोति फलं निर्वर्तयितुम् । तस्मादेतैः कृतस्नस्य कर्ता इति तस्मैमित्तिकं सर्वं प्राप्नोति । यथा गुणमाने दीयता इति । यद्यपि सा तुष्टादपि तथ्योर्माता, तथापि तस्यै दीयते । कालस्येन हि तस्य सा माता भवति, नहि स्वाकृत्यते भातव्यम् । तदिहापि ब्रह्मणम् । तस्मात् अतस्मान्नस्नानामनपि सारः ।

साधनोः कर्मवृद्धवैरुद्देशेन सयोगो गुणमानेना-
भिसंयन्धवत्त्वमात्रं तत्र विधातः स्यात् । ११ ॥

भाष्य—अथ यदुक्तं बृहद्रथेतरम् इति, तत् परि-
हरणीयम् । बृहद्रथेतरस्य साम्नो नैमित्तिककर्मवृद्धया एकदेशेन सयोगो भवति । तत्र हि उभयो साधनम्, नैरम् । स्तोत्रेन्द्रेण तु तत्र साम्नो तत्रम्, न कृत्स्नेन स्तोत्रेण । गुणानेन हि तत्र सामं धूपते, स्तोत्रं प्राधान्येन । तस्मात् तत्र विधातः स्यात् ।

सोम—न ॥ ‘राजन्याविरथ्यंश्चैर्यशुनरातां
वपराद्वयस्यवृत्तिसावा नारागो द्वितीयः प्रयाजः,
तत्तुनयद्वेभ्यो’ इति वाक्ये सातेरित्यमात्रात् कथं धान्य-
विधानमुच्यते इति ध्यायम् । अत्र अत्रापि विधिप्रत्यय-
स्य कर्तव्यतायां, तस्य च प्रवृत्तिं विना अनुपपत्त्यां
प्रवृत्तेरपि कल्पनायां ‘एतेनां नारागं द्वितीयं प्रयजेत्’
इत्येतेन संयमं ज्ञाप्य, इति धारण्यविधानोपरते ।
‘द्वितीयं प्रयाजः कर्षेः’ इति धन्यनायासमिति धृतिनामान्य-
धारण्यं प्रकरो एव कर्षणमात्रं धारण्यविधिप्रकरणम् ।

के—पूर्वापादम् मङ्गीः ।

वि—‘भिक्षयाज्जिह्वानां अग्निं गन्धेऽपि सा-
दितम् । तुनराणां एव वा, उभयो वसिष्ठविधिना-

इत्यम शाक्यानामयने दृष्टि पेरणाव मांसमायवन्
'मातमसि धिनुदि देवान्' इति ऊहेत् । वि. १।१।१३
धर्मेकं २.

● अधिष्मयणादि-अभिवाचनान्तेन काण्डेन
वाक्यवत्पुनरावृत्तौ अनुसमयः कर्तव्यः । वि.
५।१।२.

● अधिष्मयणकालके अग्रमृषदेने नेतव्ये । एतन्
प्रतिनितिकर्तुं । भा. ४।१।८।२०-२२. ● अधिष्मय-
ककयोः (सोमामिषाणां भूतकामककयोः) उक्त्वा-
विपु विवृतिपु सत्वेन नाम दृढ संस्मरणः कार्यः ।
वि. ३।१।११. ● अधिष्मयणककयोः सतदेन
उक्त्वादिस्वराणां अधीनादिपु च निविद्यते, योविद्योमात्
तु नोक्तयः, न च अग्निष्टोमे निवेद्यः । भा. १।१।
११।२४-३१.

● अधिष्मनैक्येऽपि व्यपदेशमेव । 'सत्यपि
द्वैक्ये सगुणनिर्गुणभ्रमणैरन्तान्तरव्यम् (इन्द्रो महेन्द्रः
इति) । आह न 'आचार्यो मातुलमेति द्वै-
क्येऽपि दृश्यते । अपेक्षाहेतुमेवेन व्यपहारः पृथक्त्वम् ॥'
भा. १।१।५।१० पृ. ४२४. अत्र सुधा- आचार्य-
द्वन्द्वार्थस्य शिष्यमेव प्रति सङ्गमेन शिष्यपिष्यत्वात् अवे-
क्षणीयभावेन चापेक्षाऽनुपपत्तेः अपेक्षणीयः शिष्यः प्रति-
संन्यासार्थस्य शिष्यापेक्षायां हेतुः । मातुलस्य च
मातृपेक्षायां मातृपेक्षायां हेतुः । तद्वदेन द्वैक्येऽपि
पृथक्त्वेन व्यपहारो दृश्यते इति दृढश्लोकार्थः ।
पृ. ६५३-५४.

● अधीतेऽपि वेदे धर्मेविनाशाय गुप्तकृते एवापि
वातः कर्तव्यः । वि. १।१।११. ● अधीतवेदो हि
निदिष्टवेदार्थं वेदायैव अधिषिष्यते । शास्त्रीवेदार्थं शास्त्री
यस्य सामर्थ्यस्य अपेक्षितत्वात् । के.

● अधीतेः गुरुमुनोरुत्तरात्पुनरावृत्तिर्ना अर्थः ।
मणि. पृ. १४०.

● 'अधीत स्नायान्' इति स्मृत्यं अध्ययन-
न्तमेव गुरुकुलं परावर्तनीयम् । वेदाध्ययनान्तर्गतं
वेदार्थवेदाः न कर्तव्यः इति पूर्वशः । स्मृतौ
कथमपराः उत्तरावृत्तिः न तु अध्ययनपरः ।

तस्मात् वेदार्थविचारः कर्तव्य इति सिद्धान्तः । भाट्ट.
१।१।१.

● अध्ययनं अनात्मविधानात् विपर्येयं साध्यत्वात् ।
प्रधानकर्मैवम् । ऋजु. पृ. १०. ● अध्ययनं जपपर-
पारायणक्रतुज्ञानसिद्धिप्रयोजनम् । रत्नमाला. पृ. २८.

● अध्ययनं दृष्टे सति नादृष्टम् । भा. १।१।१।१३.

● अध्ययनं दृष्टार्थज्ञानार्थम् । भा. तर्क. पृ. ६.

● अध्ययनं न क्रतुर्थं न पुराणं इष्टकृतं तत्त्वज्ञे
द्रवार्जनपर्यन्ते (४।१।२ धर्मेकं २) । बाल. पृ. ८१.

● अध्ययनं नित्यं कृत्यनुष्ठानस्य नित्यत्वात् । वि. ६।

२।११. ● अध्ययनं निर्यं तत्त्वस्य कर्माधिकारस्य
आवश्यकत्वात् । अतस्मिन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन

प्रत्ययापात् । सर्वस्यपि वेदसाध्ययनं आवश्यकतात्-
पणाद्युपयोक्तिवादावश्यकमेव । रत्नमाला. पृ. २८.

● अध्ययनं नियमापूर्वकमेव । ऋजुशान्ताध्याने सत्

असौपकृत्यपूर्वजनकं भवति । वि. १।१।१.

● अध्ययनं शिष्याः नास्ति । 'अध्ययनरहितस्य
श्रिया तन् (उत्तराणादि) अनुष्ठानमनाश्रयात्' ।

६।१।६. ● यत्नात् उपाध्याय शिष्यमनियौ अधीते,
तन् (अध्ययनं) मङ्गलार्थम् । कर्. शिष्यः, दृढा-

रणार्थम् । मङ्गलार्थे प्रयोगार्थे । भा. १।१।२।११.

● यमनियमादिभिः अध्ययनं पुराणार्थमेव अग्रगण्यं ।

वा ६।१।३३०. ● अध्ययनमष्ट, कर्मणां निवृत्तयः
पञ्चो निवृत्तयः । मणि. पृ. ४. ● अध्ययनस्य

ज्योतिष्टोमत्वर्थेनाभावेऽपि तद्विद्वान्त्वार्थेनाप्यनुष्ठान-
तम् । भाट्ट ४।१।० पृ. ८२. ● अध्ययनस्य तु न स्वार्थः

तन्, दृष्टप्रयोजनस्य अनुष्ठानविधानात् संभावात् । वि. १।

२।११. ● अध्ययनस्य दृष्टार्थम् । भा. १।१।१।११. पृ. १.

● अध्ययनस्य निवृत्तिरिति 'आ तन् विद्वान्' इति

वाक्येन 'अनन्तरात् कथं भवति' इति निश्चयः ।

मणि. पृ. ४-५. ● अध्ययने अध्ययने कान्त्यात् ।

न तु निवृत्तिरिति न स्यात् । वि. १।१।१।११. पृ. १.

● अध्ययनधर्मो वेदार्थः, यतो नान्येव,
नास्ति नो नान्येव इत्यत्र । नैवे कर्मणि प्रयोगार्थः ।
भा. १।१।१।१८-१९. ● अध्ययनपरं धर्ममेव अध्ययनं

कुल ! निहारस्य प्रयुक्तात् । प्रमथति हि परीयोऽपि विहारः सर्वपासुराकुम् । कृपयौ हि तेन सिध्यति । स यदीयेन तदीयेन वा सिद्धिमुपैति । तस्मादनग्रीनामपि भविष्यमर्हति इति ।

सारस्वते च दर्शनात् । २८ ॥

भाष्यं— सारस्वते च सने मरति दर्शनम् । ‘पर-रथैर्मा एते स्वर्गे लोकं यन्ति, येऽनाहिताग्रयः सनमायते’ इति अनाहिताग्नीनां सन दर्शयति । तस्मादपि सर्वपापम् ।

प्रायश्चित्तविधानाच्च । २९ ॥

भाष्यं— प्रायश्चित्त विधीयते ‘अग्नये विविचयेऽ-ष्टाकालं पुरोडाशं निर्वपेत्, यस्याहिताग्रेत्यैरग्निमिर-मयः ससृज्येत्’ इति सप्तमं अग्नीनां प्रायश्चित्तं दर्श-यति । स (ममर्गः) एव स्यात् अनाहितैः, नान्यथा । तस्मादपि अनग्नीनां सनागोपि ।

माग्नीनां वेष्टिपूर्वकत्वात् । ३० ॥

भाष्यं— माग्नीनां वा सनागि नानग्नीनाम् । कस्मात् ? इष्टिपूर्वकत्वात् । इष्टिपूर्वकं सोमाना-माग्नातम् । ‘दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या सोमेन यजेत’ इति ऽप्येति शेषस्य इष्टिपूर्वकम् । तच्चोदकप्रवरया सनागि प्रति प्रातम् । तस्मात् नानग्नीनां तानि भवेयुरिति ।

स्वाधेन च प्रयुक्तत्वात् । ३१ ॥

भाष्यं— स्वाधेन च अग्नयः प्रयुक्ताः । कथं ? उपग्रहनिर्देशात् । उपग्रहनिर्देशो हि भवति ‘अग्नी-नादधीत’ इति । तस्मात् अन्यस्याग्निभिः अन्यस्य न सिद्धिः, यत्रापि श्रद्धया अग्नयः इति ।

सन्निवाप च दर्शयति । ३२ ॥

भाष्यं— ‘सन्निवापि होष्यन्तः सन्निपेयन्’ इति । तेनापि साग्र्यं सनागि उपासते इति गम्यते ।

प्रायश्चित्तमापदि स्यात् । ३५ ॥

भाष्यं— एव लिङ्गविहायसिद्धेऽपि श्रवणे अन्यत् चिन्तते । ... अयेदग्नीं पूर्णोक्त्य (२९ सूत्रे) लिङ्गस्य परिहार उच्यते । प्रायश्चित्तमस्यखेऽपि अत्र लिख्यते । कथं ? अरभ्ये कान्तरे यच्छास्त्रं लिखन्ना वा दण्डमुपयन् श्वारदमयात्रां गमे जले, दागमिना वा ससृज्येत् मिथो वा, न विपत्रं प्रायश्चित्तस्य भविष्यति इति ।

ज्ञा— ‘तथाग्नीनां पठयन्नाद् यस्य कस्य चिदग्निपु । साधितं कर्म सर्वेषां कृत् साधयति ध्रुवम् ॥’ नैरम् । ‘इष्टिपूर्वकतां सोमविष्ठापणामवस्थिता । इष्टौ चानगि-ताग्नीनां न कर्म चिदधिक्रिया ॥ आधातुरमयः कार्यं नान्येषां साधयन्ति च । उपग्रहविशेषेण कर्तुरेव फलान्-यस्तु ॥’

सोम— पूर्वैरेव विष्टोपविचारान् संगतिः । यच्च-नात् सारस्वतवने अनग्नीनामपि श्रोत्रेऽपि नान्यथाधिनारः प्रमाणान् । सूत्रार्थस्तु— विष्टारस्माग्नीनां अन्यदीयाना-मपि अन्योपकारे प्रमुत्पादनाहिताग्नीनामपि सन स्वादिति ।

वि— ‘अनाधातुश्च तत् किंवाऽऽधातुरेवा, यिमो यत. । एषस्याग्निपु तत्तिद्धि, न स्नागिप्यात्मनेपदात् ॥’

भाट्ट— सारस्वतवने ‘पररथैर्मा एते स्वर्गे लोकं यन्ति, येऽनाहिताग्रयः सनमायते’ इति विधौ सप्तग्रह-णस्य प्रवरणेन सरोचे प्रमाणभावात् सर्वतत्रेषु अनाहि-ताग्नीनामपि आहिताग्निसहितानां अधिकारः इति मन्यते । अत एव सारस्वतवनत्रये इतरसर्वसमम्यतिरिक्तविषय-मेव आधानसत्तागमनेपदम् । इष्टिसोमोत्तरकालता तु श्रृङ्खलात् एकं च सिद् तादृश इष्टिसोममर्तार अपेक्षयो-पक्षैः । नहि तत्र इष्टिसोमसमानार्त्तस्यमपि विधीयते, वाक्यभेदप्रमहात् । इति प्राप्ते, ‘दर्शपूर्णमासाभ्यामि-ष्ट्या सोमेन यजेत, च एतेनानिष्ठा उत्तरेण यजेत गतै-पत्यमेन तद् भवति’ इति वाक्येभ्यः अतिदेशात् एक-कस्यादोषादानेन वाक्यभेदाभावात् इष्टिसोमसमानकर्तृ-कत्वागतेः । तत्र च आधानसत्तागमनेपदानुसारेण अहि-ताग्निमात्रकर्तृकस्यागतेः, सारस्वतसप्तग्रहाणस्यविधिगम्ये च त्रीणादिवत् तत्रैव अनाहिताग्नेः अप्यनुज्ञानात् आगमनेपदानुसारेण इतरत्रेषु अहिताग्नीनामेव अधि-कारः ।

श्यायिन्दुः— अनाहिताग्रेऽपि, यस्य विदग्निभिः कार्यसिद्धे तेन तद् सन्निविध्यते । इति प्राप्ते, भोम-निगम्य इष्टिपूर्वकत्वात् अनाहिताग्रे इष्टयमारान् नाधिकारः । ‘आदधीत’ इत्यात्मनेपदात् आधातुरेवा-ग्रयं कर्मसाधनं, अतोऽपि नानग्नीनामधिकारः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'स्मार्ताश्च धर्मा उचनीतमार्थाः ।'

ऊरु— 'निपता उचनीतपूर्वम् ।'

● अधिकारः (स्वरूपलक्षणम्) पुरुषस्य ऐश्वर्यं कर्मणि (अयं अनुष्ठाने प्रत्येकपुरुषः) । ऋजु. पृ. १५. ● अधिकारः फलमोक्तृतया स्वामित्वम् (इत आरभ्य अधिकारः पद्याप्यायविषय एव) । बि. ६।१।१.

■ अधिकारः साक्षाद्भुविनिपतिवृत्तिः (अयं अनुष्ठितरूपः प्रकृतमार्गः) । कौ. ३।३।५।२३ पृ. ३३०.

● (क निरूपितः) अधिकारः कर्तृसमीहितसाधनाभिराधा. कर्तृयत्तायाः विधेयः इति षडे निरूप्यते । कणिका. पृ. ४३०. ● अधिकारः कर्मस्वरूपे अवधारिते तद्योग्यतया शक्ये निरूपयितु इति षड्विंशति लक्षणानि (अध्यायान्) प्रतीयते (पद्याप्यायार्थः) । भा. २।१।१।१ पृ. ३०२. ● अधिकारः यद्यपिद्विस्मानुष्ठानगामर्थेन कर्तृरनुष्ठाने इति मन्त्रियमप्यन्तोपदेशज्ञानोत्तरमाल आरभ्यते । ३।१।१।१ पृ. ६५९. ● अधिकारः पद्याप्यायार्थः । के.

(कस्य क) अधिकारः अनाहिताग्नेरेव वतुर्होमेभ्यः । मा. ६।८।१।१-१०, ● आहिताग्नीनामेव तत्स्वतन्त्रित्वेभ्यः । ६।६।५।२०-३२, ३५, ● उचनीतस्यैव स्मार्ताधिकर्मम् । ६।२।६।२१-२२, ● एकस्यैव पुत्रः स्त्रीद्वितीयस्य दर्शपूर्णमासौ । ६।५।२।३-१२, ● एकस्यैव पुरुषस्य स्त्रीद्वितीयस्य, न तु द्वयोः पुरुषयोः, आपाने । ६।१।५।२२-२३. ● अधिकारः तत्तत्कृतप्रतिपादकस्वाध्यायपयनयत एव तत्तत्कृतौ इति वार्तिककथः । तथाहि 'यदापि दर्शपूर्णमासौ कुर्वाणस्य ज्यौतिषोमिहमन्त्रमादाय न क चिदुपयुज्यते इति अथपि नाधिकारः प्यातर्तयति इष्टिदेवेन योग्यतायाः सिद्धत्वात् । तेन तयाजिनः ताजानेन स्वाध्यायः ।' भा. ३।८।८।२८. ● व्याप्यस्यैव दर्शपूर्णमासयोः । 'श्रीणि औपश्रिणि यः पयद्विदुः यजेते सोऽपि श्रियते ।' दुष्. ६।१।१।५२. ● दपत्योः यद, कर्मम् । मा. ६।१।५।२०-२१, ● द्यवद्विद्वत्प्रापि कर्मम् । ६।१।८।३९-४०, ● निपादस्वतः अय-

यनविधिसिद्धज्ञानविरहिणोऽपि 'एतथा निपादस्वतः प्राप्येत्' इति यचनात् निपादेष्टव्यम् । निपादस्वतः शब्दे हि निपादश्चागौ स्वतः श्रुति कर्मधारयः, न तु निपादाना स्मृतिः इति पञ्चानुक्तम्, पद्यार्थे लक्षणाऽऽपत्तेः । एतारास्तु विधेयः, निपादस्य अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेन एतस्यैव विधे. तत्कर्माप्येकज्ञानाद्येकत्वम् । मीमंसा. २।१९-४०. ● निपादस्वतः रौद्रे चपै । मा. ६।१।१।२।२-५२, ● पुंश्च एव उभयानादियु, विद्यास्तु यानुक्त आसीन्लक्षणम् । ६।१।६।२४. ● प्रत्युपधामेन न मन्त्रविद्या, स्वगन्धिधेय-गानगतिहेतुक्रान्तेयत्तागतिपूर्वस्तरानुष्ठानस्य वैदिकेन कर्मसु अधिकारतत्त्वेन विप्रवित्तत्वात् । सु. पृ. १३८१. ● प्रतिषमपेक्षावैक्यस्यापि कर्मसु । भा. ६।१।१।२।१, ● प्रत्येक कृत्स्नपञ्चमोक्तव्या सते । ६।२।१।१-२, ● पञ्चमस्यैव तत्तत्कृतप्राप्तयेन कर्मम् । ६।१।१।१-३, ● गच्छागस्यैव आर्चिन्ने । १२।४।५।४३-४७, ● ब्राह्मणानामेव सते । ६।६।३।१६-२३, ● मित्रस्वरूपोरपि कुलावयते । ६।६।३।२-१५, ● मनुष्याणामेव विश्वस्तुत्रामयने, सत्यस्तरात्रस्य दिवसपरत्वात् । ६।७।१।३।१-४०, ● यथाकृत्यज्ञानुष्ठानरपि नित्ये कर्मणि । ६।३।१।१-७, ● रथकारस्य लौक्यनागरस्यैवस्य आधाने । ६।१।१।२।४४-५०, यद्यपि च 'वर्षासु रथगरोऽग्नीनादधीत' इत्यनेन रथकारस्य लौक्यनागरस्यैवस्य आधानं विहितं योगात् रुद्रेर्लौक्यत्वात्, तथापि नास्य उत्तरकर्मसु अधिकारः, अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् । न च तदभावे आधानेऽपि कथमधिकार इति वाच्यम् । तस्य अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेऽपि 'वर्षासु रथगरोऽग्नीनादधीत' इत्यनेन विधिना अध्ययनयोग्यविवक्षानापेक्षणात्, अन्यथा एतदोर विधेरनुपपत्तेः । अतश्च रथकारस्य आधानमात्रे अधिकारोऽपि नोत्तरकर्मसु अधिकारस्यो निगडमायात् । एव च यदाधानं नातिप्रकारार्थं संहृतानामग्नीनां उत्तरपौरयोगमायात्, त्रिनु तदाधानं लौक्यनादियुक्तं विप्रवित्तत्वादेन स्वर्गं च स्वर्गमेव प्रकृतमर्थं विधीयते । अग्नीन् इति च द्वितीया

प्रागपि सम्भवति, तथापि अप्यवनकालनिमित्तमभवत्
पश्चादेव करिष्यते । तदस्मत्तिदूरात् । सिद्धं तान्द्वयं
ज्ञानकामुत्पाद्यननियोग्यवृत्तिः । प्रवृत्ताध्यापने एव
नियोग्यो न सम्भवति, आचार्यैरुच्य सामान्यतोऽपि
प्रागस्माद्वचनादवगममादिति अनन्तरमेव चेद्वक्ष्यते ।

अथानियोगजन्यत्वाभियोव्यस्य विशेषणम् ।

त युक्तमर्थविज्ञान तुल्यमाचार्यवेऽपि तत् ॥१४॥

यदेव हि नियोगकः तदेव कायमानतया नियोज्य
 भवेच्छेनुमूलं त्वप्रविमोक्षदिवत् । ज्ञानं तु विषयभूत-
 ध्यानकम्, न नियोगजयमिति न तवामस्य नित्येयव-
 सम्पत्तीति चेत्, तर्ह्यनेनैव हेतुना आचार्यकामपि न
 नियोज्यविशेषणं स्यात्, तस्मात् विषयकत्वात् । किंच,
 प्रमाणान्तरविहाते कामनोत्पद्यते श्रिये ।

आर्षायक तु न ज्ञात मानेनाभ्येन केन
चित् । १५ ॥

आह्वनीयादिद्वैतैः कर्माचार्यैः प्रमात्रान्तरैः शान्त-
गत अध्यापनविधायकैः न कल्पनेनायामभ्यते, इति भगवता
दर्शनम् । न चान्यगते कामना सम्भवतीति न तत्त्वप्रत्य-
नियोग्यवत्प्रथम । अनेनैतत्तु यत्नेन ज्ञाया काम्यते
इत्याभीष्टमाने परस्परभयदोषाणि ।

सिद्ध तत्त्वानुमदिश्य विधिरेष प्रवर्तते ।

विधायस्मिन् प्रकृते च तत्कामस्य निरूप
यम् । १६ ॥

ह्यादेतन्—

अधिकारादनुष्ठान विनृते न स्विहापि च ।

असत्यपि नियोज्यन्ते तद्धि साक्षान् साध
नम् । १७ ॥

नियोग इति हि नियोगत्वा, नमो साक्षाद्विषयान्
 द्वासाधनं, किंतु नियोग्यत्वेन संबद्धस्य पुनरपि नियोग
 कर्मव्यो भवति । ॥ एव हि नियोग्य, सो नियोग
 समेदं शर्ममिति पुष्पते । एव च नियोग वर्तमान्यस्य
 च तत्साधने कर्मव्यधिकारो भवति, स्वकार्यसाधनत्वात्,
 अधिकारप्राप्त्यनुगमम् । दय वान्तेरेणापि नियोग्यत्वं
 पित्तरो भवत्यगता, तेष तन एवानुगमनिदे हि
 नियोग्यत्वेन । विद्येते साध्यापने अधिकार, आचार्य-

साधनवान् । आचार्यकृताधनवेनाध्यापने यत्ननेन प्रति-
पादिते तदर्थिनस्तत्र अन्वर्थिन इत्याधाने अनुष्ठानसिद्धि ।
तदधितानुष्ठाननेनाध्ययनेन लब्धाम् अभ्यसनियोगो
न नियोग परिकल्पयतीति । एव तर्हि—

अधिकारानुष्ठानसिद्धराध्यनस्य च ।

अध्यापनप्रयुक्तदशावोयुक्तिरनर्थिका । १८ ॥

विनापि विनियोगश्च अर्थज्ञानसाधने अत्यन्तं ता-
 धिकास्तदेव तर्हि तदर्थं अनुष्ठानसिद्धेरप्यापन्नप्रयुक्त-
 त्वानुपपत्तिः । भग्निरपि चेत्त्यते एवाध्ययनेऽधिकारः ।
 नियोग्य उपाय तु नेष्यते । न तावता परप्रयुक्तत्वमु-
 ष्ठाने संपादति, स्वविषयदेशविकारादनुष्ठानकाम्नात् ।
 सत्यपि न नियोग्ये कल्याणने कर्मणि तत एवानुष्ठानं,
 न निचोगात् वामाधिकारवत् । कल जातस्यपि निरोद्धे
 साधनानुष्ठानं शोकेन क्षममिति हि नियोग्यत्वसम्भाव-
 विचारेण । यत् तु निरोद्धाद्यनैव कल्याणमिति
 विशिष्टादादौ, तत्र भग्नौ नियोग्यरूपेण, अत्र तु अन्त-
 र्देशापि नियोग्यमर्थज्ञानसाधनेनाध्ययनमगम्यते इति
 तत एवानुष्ठानसिद्धेर्नाप्यवस्थाप्यानप्रयुक्त इत्येव ।

अप्रयोज्यता तुल्या निषेधभाष्यतो द्वयोः ।

अधिकारान् प्रयाकृतस्य सप्तानुभयोरपि । ९४

यदि नियोज्यसम्प्रादप्रयोक्तृरमध्यवर्तिरिति, ततोऽ-

प्रायतनपिरेरि तन्मात्रद्वयोद्वय भवति । अथा
पिकारमद्वयान् तस्य प्रयोद्वय, अन्वयान्पिरेरि तदि
तन्मात्रान् प्रयोद्वयं युक्तमित्युभयोरपि युक्त्या
नोपपत्तिरिति युक्त्याप्यनयनं संभवि ।

विचारस्य प्रयुक्तिय नावागंदविधानतः ।

स्वेनैव स्वधिकारेण सद्दृश्यमानस्य सा ॥ २० ॥

[illegible]

मिश्रते तस्यापि विश्वजिति अधिकारः, उत यस्य सकलं अधिकं वा तस्यैवेति । किं प्राप्त ? विकारः सन्नुभयतो-
ऽविरोधान् । न विरोधः कश्चिदधीयते । यस्य द्वादश-
दशतं अधिममून् वा अस्तीति । तस्मात् सर्वस्य विश्व-
जिति अधिकार इति ।

अधिकं वा, प्रतिप्रमयात् । १९ ॥

भाष्यं— न नैतदस्ति सर्वस्य विश्वजिति अधिकार
इति । कस्य तर्हि ? यस्य द्वादशदशतमस्ति अधिकं चेति ।
कुतः ? प्रतिप्रमयात् । प्रतिप्रसंगे हि ज्योतिष्टोमे सर्व-
स्वस्य उच्यते । द्वादशदशतं विधाय आह ' एतावता
वा न कस्मिन्, आनेस्य अधिवा सर्वस्येन ' इति । यदि
एतावता नैच्छेद्युः सर्वस्वेनापि आनमपितम्या इति ।
तद्युधि द्वादशेन दशेन नैच्छन्ति नैच्छन्तिता एतौ
न्यूनतः । तस्मात् द्वादशदशतं ज्योतिष्टोमे, यदा सर्वस्वम् ।
होदिह उभयमपि प्राप्तम् । तत्र एकः पक्षो नियम्यते,
सर्वस्य देवमिति । स एव न त्रिभिः, प्राप्तत्वात् । अनि-
यतप्राप्तमनु नियम्यते । स चेति नियम्यते यादृशालम्,
वाद्य एवेह । तत्र च द्वादशदशतं अधिकं वा सर्वस्व,
इहापि तद्वदेव । तस्मात् न्यूनगणनस्य अधिकार इति ।

अनुमदाच्च पादमत् । २० ॥

भाष्यं— चदन्तेन अन्वाचकः । इतश्च अधिक
सर्वस्यम् । अधिकं हि दीयमाने तदन्तर्गतत्वात् द्वादश-
दशतमपि दत्तं भवति । पादमत् । यथा कार्याण्ये दीय-
माने पादोऽपि दत्तो भवति, एवमिहापीति ।

द्वा— ' तत्र न्यूनोऽपि च पादं सर्वमन्तोपपत्तितः ।
उभयोरेधिकारः स्थान न्यूनपरिदक्षितोः ॥ इदं तु
प्राप्तेः प्राप्त सर्वदान नियम्यते । तत्र चानतिविद्वत्स्य-
मधिकं सर्वमीरितम् ॥ '

सोम— यथा सर्वविश्वजितामविरोधः, एव सर्वस्व-
दाने रभ्यंयुक्त्यामविरोधः इति प्रत्यक्षज्ञानात् संगतिः ।
सुधाश्रयतु— सर्वस्वधर्मः प्रवृत्तिप्रियाः सन् उभयतो
न्यूनोऽपि च स्वदक्षिणोऽपि ।

वि— ' न्यूनोऽनुवृत्ततात् किं स्वान् सर्वदाऽधिक
एव वा ।, यमसारमिमो, उच्यते अतएव सर्वेज-
नान् ॥ '

आह— प्रवृत्तिभूते विश्वजिति द्वादशदशतान्यून-
धनस्यापि सर्वस्वपदान्वयलोपपत्तेः तदतोऽन्वयधिकारः ।
इति प्राप्ते, प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे ' यदि एतावता कस्मिन्
जानमेतुः अपि ॥ सर्वस्वेन ' इत्यनेन द्वादशदशतवाच्या-
यामानतौ सर्वस्वविधानात् तत्र च तदधिकस्यैव योग्य-
तया प्राप्तेः, तददशस्यैवाय पक्षप्राप्तस्य नियममानकरणान्
द्वादशदशतविधानत एव विश्वजिति अधिकारः ।

न्यायविन्दुः— सर्वस्वं द्वादशदशतानुमपि देयम् ।
इति प्राप्ते, प्रवृत्तौ यो विदितस्य सर्वस्य इह नियम-
मानविधानान्, तत्र च ' यतोऽतावता न नमेद्युपि सर्व-
स्वेन ' इति द्वादशदशतदधिस्यैवोक्तोः, तद्दानमेवेति
विद्वान्तः ।

मण्डन— ' तद् द्वादशदशतदूर्ध्वम् । ' तत् सर्व-
स्वम् ।

शंकर— ' सर्वस्व शङ्कताधिरम् । ' ११.

ह्यु अधिपपनकाऽपि सप्तम्रक एष विभागः ॥
चक्रपुरोडाशाः । यत्र सर्वस्य पुरोडाशाश्च च प्रीति-
निर्वापदितपुष्टीरुपान्तरिषा वृत्ता, तत्र तेषां तन्नेना-
धिरपनस्यार्कभरातस्मिन्नेर काले विभागः प्रत्यक्षः । स
चामन्त्रक एव कार्यः, प्राङ्मन्त्रात् भिक्षानाल्येन
मन्त्रप्रवृत्तेः । सान्प्रसाप्यैवे कुम्भीतो दास्यामेव दोहाना
महदज्ञायामरदानधर्मोणामन्यसाललादेव प्रवृत्त्यभावात् ।
इति प्राप्ते, अवदानादिप्रदानान्तेरुपदायप्रथमायवरूप-
हविर्गृहणस्याभिक्रमगादितः पूर्वकालिकस्य कुम्भीमीदेव
वृत्तत्वात्, दास्यप्राप्तां होमपराधनविशोदकस्य प्रवृत्तान्त-
रन्वयाप्राङ्मन्त्रेन चतुरस्रानुरूपस्याभावात्, तत्तद्वपनोर
कारणादेष्टवृत्ततापि हविर्निर्वापस्य समर्पणत्वेन प्राप्तेन
वरूपेऽपि प्राङ्मन्त्राज्ञानात् तद्वपनस्यापि च प्रवृत्तानु-
गारित्वात्तद्वपनात्, यद्युपपन्नानामन्यसालत्वेऽपि
तन्मन्त्रागमिन प्रवृत्तिः । संदर्भ. ॥११२१.

० अधिवापः दर्शपूर्णमासयोः । ' अधि च वरते ' ।

भा. ३।८।५।१९. अथ सत्यापादः— ' एपदि तद्वृत्त-
नयितरपि १।५।८२ । विप्रंयुग, तृती चतुर्थम् ८३ ।
सिन्धु ८४ । ' देवतायं एपदि तद्वृत्तत्वेन अधिवापः ।
दे. ० अधिवापमन्त्रे ' चान्यमपि धिनुदि देवान् '

कारीचास्याध्ययनादौ । वि. २।४।२, * अध्ययननिय-
मात्रयस्यापूर्वस्य अतोपक्रतुजन्यमापूर्वं कल्पकम् । १।१।१.
* अध्ययनप्रकरणपठितस्यापि अध्यायानध्यायविधिर्म-
जातस्य स्वरूपे कार्ये च अनुयोगात् अध्य-
यनेनैव फलवत्त्वमांशोषे भावयेत् इति अध्ययननियमस्य
अनारभ्यविहितस्यापि अध्ययनजनितज्ञानोपस्थापितहेय-
कर्माद्गतया सामर्थ्यापवृद्धितेन संनिधित्वा अवधारणात्
तद्द्वारा कर्माद्भव्यवगतिः अमावास्यादौ कर्माद्भूत-
यान्यानुवाक्यादिर्मन्त्रोच्चारणे न कार्ये इति 'मन्त्राणां कर्म-
संयोगे स्वधर्मेण प्रयोगः स्यात् धर्मस्य तन्निमित्तत्वात्'
(२३३।३।८) इति सूत्रेण पूर्वप्रवियत्वा प्रकरणेन
अध्ययनाद्गतया अवधारितस्य अन्यायेन प्रमाणाभावात्
अविज्ञपरितप्तस्यार्थेन तदुपयोगसमरात् कर्माद्भव्य-
भावेन कर्मकाले अध्यायानध्यायविधिर्मानादरेण अमा-
वास्यादावपि कर्माद्भव्योच्चारणे कार्ये इति 'विद्या प्रति-
विधानाद् सर्वकाले प्रयोगः स्यात् कर्माद्यत्वात् प्रयोगस्य'
(१९) इति सूत्रेण सिद्धान्तयिष्यते । सु. पृ. ५२.
* न च तस्य (वेदस्य) अध्ययनमात्रात् तन्मयन्ती
पाशिकाः फलं समामनन्ति । यदपि समामनन्तीषु
सत्राणि 'प्रयत्नकारकमेव' (४।१।१।१) इत्यर्थेन तद्वा
नश्यति । भा. १।१।१।१ पृ. ६. * अध्ययनविधिः
अपूर्वविधिः दृष्टार्थश्च । बाल. पृ. २२. * अध्ययनविधिः
एव सर्वस्य पुण्यायैवैवकायिले प्रमाण इति स्वमतेन
वार्तिककारः प्रतिपादयति । सु. पृ. २१. वार्तिक
चोक्तम् । " सकलस्य तावत् वेदस्य 'स्वाध्यापोऽप्ये-
तद्व्यः' इति अध्ययनमायना विधीयते । तत्र किं भावयेत्
इत्येषांवा अध्ययन इत्यागवमपि पुण्यप्रवर्तकाचिकुक्तेन
विधायकेन अपुण्यायैवताप्या भावनाया प्रवर्तमानादित-
प्रसवतेः तदशात् निराक्रियते । तत्र च अध्ययनेन इत्यवि-
शेषात् संनिधेश्च करणादौ तिष्ठति । 'तेन किं' इत्ये-
तिते 'यत् शक्यते' इत्युपक्रान्तात् अक्षरपदेन इत्यापत्तिः ।
तस्यापि अपुण्यायैवतात् 'तेन किं' इति पदार्थधारणं
इत्युपतिष्ठते । तेनापि पदार्थज्ञानं, तेन वाक्यार्थज्ञानं, तेन
च अनुमानं, अनुमानेन स्वार्थिचिन्तनमिति इत्येतावति प्राप्ते
निराकाङ्क्षीमिति ।" इति । धा. १।१।१।७ पृ. ११३.

* अध्ययनविधिः कर्तृसाधेशः कार्योपेक्षान् उपनीतानेन
कर्तुं यद्वाति इति अध्ययनविधिप्रयुक्ताध्ययनत्रयार्थज्ञानं
त्रैविर्गिज्ञानमेव सिध्यति । मणि, पृ. ४. * अध्ययनविधिः
त्रैविर्गिज्ञानमेव न दृष्टव्यः । वि. ६।१।७. * अध्ययन-
विधिः प्रतिप्रदादिनियमरात् अध्ययननियमार्थः । तस्य
निषेधेषु अध्ययनेनैव निषेधार्थमज्ञानम् प्रत्येयात् इति
फलनात् साफल्यम् । इति पितृव्रणा । मणि, पृ. ३.
* अध्ययनविधिः स्वार्थः निश्चिन्तन्यायेन इति
जिज्ञासाधिकरणे पूर्वपक्षः । इष्टे समवति अदृष्टकल्-
नाऽनरकाशात् फलवद्वाक्यवैक्यरूपदृष्टार्थः इति सिद्धान्तः ।
बाल. पृ. २. * अध्ययनविधिः 'स्वाध्यापोऽप्येतत्' ;
इति अक्षरप्रहणान्नप्रवर्तकापी इति के चिन्मन्यन्ते ।
अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोगवैक्येदगाध्ययनं विधीयते । अर्थज्ञानं
च विचारमन्तरेण न समवति । ततो विधिः विचार-
नास्त्वस्य प्रयोजकः इति सिद्धान्तः । वि. १।१।१.
* अध्ययनविधिना अध्ययनेनैव वेदोपादाननियम
उक्तः । सु. पृ. ६९०. * अध्ययनविधेः प्रयोगवदार्थ-
वशेषन दृष्टं प्रयोगवत् । अक्षरप्रहणार्थेन तु अदृष्टार्थेता
स्यात् । कणिका, पृ. २७१. * अध्ययनविधेः फलं
अर्थज्ञानवर्धनं गुणसुलभायः विचारकरणं च । मणि,
पृ. ४. * कोऽयं अभिज्ञोनापि अपीतवेदानां
त्रैविर्गिज्ञानमेव अधिकारः न अनधीतवेदानां दृष्टार्थः
इति अधिकारनियमः, स प्रयोगजनं अध्ययनविधेः ।
शा. पृ. ६. * अध्ययनविधौ स्वाध्याय इति द्वितीयया
गुणरूपेण लक्ष्यते अन्यथा स्वाध्याये वाङ्मयेयार्थे इव
वागे गुणविधौ वैरूप्यापत्तेः इति भयदेशः । तत्र
'श्रुतान्तस्य वाक्यस्य न्यूनाधिरविकल्पने । लक्षणा-
वाक्यमेवादित्येनो जानुमिते वक्तो ॥' इति वार्तिकोक्त-
न्यायेन परिहृतम् । बाल. पृ. २.

* अध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनं नाध्यायनविधि-
प्रयुक्तम् ॥ आचार्यविरचितविधिप्रयुक्तस्य हि स्वाध्यायाध्य-
यनस्य प्रयोगानुपेक्षायाम् पुण्यान्तरागमित्येन वक्षिर्द्वयमपि
प्रयोजनमन्तरेण सतिद्विरेकस्य प्रयोगेन युक्तं, न त्वर्थज्ञानं
पश्चाद्गमिताम् । तेन अन्यायलक्ष्येदगाध्ययनस्य अविन-
शितोऽर्थः । अविनशितश्च न निर्गतव्यः, प्रयोगनामागन्तः ।

अथाचार्यककामस्य नियोज्यत्वं प्रकल्प्यते ।

ज्ञानज्ञानस्य किं नैवमन्यथापि प्रकल्प्यते ।

१२ ॥

यदि स्थापनविधावाचार्यककाम अश्रुतो नियोज्य कल्प्यते, तद्व्यपनविधायि अथज्ञानकामस्य कल्पना तुल्यैः । ननु गार्ग्यज्ञानकाम उभयत्र यो निवृज्यते । ज्ञात स्थावदर्थो ज्ञात रादेव न ज्ञातमिष्यते, नाप्यज्ञातेऽयं ज्ञानेच्छा समपत्तिः । कथं हि बुद्धयनासृढ 'अहमिह जिज्ञासेव' इति ज्ञातुमाशक्षी । तस्मान्नार्थज्ञानकामस्य नियोज्यता समपत्तीति । तदुच्यते । अहो उत भवान् आमानं शिष्यान् सकलं च लोभमनसिधायिमुच्यते । कथं हि दुर्गं बभूवामिह दस्तुतरीसुपद्वयकल्याणप्रवृत्तिरादित्य-दसद्भाविज्ञातया तत्तत्र दृष्टिं चालयन्तमाप्यनं वदा धनुमुत्पला या आमानमुपपातत शिष्यान् प्रियादित्य-द्भाविज्ञातया तत्तमप्यपर्यादिदेवामनोऽरुपमानं राज्ञः भरणपुस्तकनिर्दिष्टावित्ति च तत्तदप्यज्ञानार्थं कथमात्रं सफलं च लोभमनसिधायि ज्ञानेच्छापुष्टं प्रकल्पते कर्तुम् । अथवा अस्य नेदयो निह्नो विस्मयपदम् । अयं इहो पात्रं सर्वलोकाप्रसिद्धं दिव्यद्रादिज्ञानं धर्माधर्मानुष्ठानस्य चार्थानर्पेहेतुः निह्नोते । तावत् नु वयं शोचाम, ये एव वेदाध्ययनस्योपपातन्तो धनुसा नाम नास्तीति खल्वोत्तरिपरीतमभिधानं न निहति । सूत्रसरस्य कथं हि निहाय तुल्यं सद्गीतिज्ञाता कर्त्तव्येन प्रतिपादयति, माध्यारेणपि नैवा प्रसिद्धा अप्रसिद्धा नैवातिष्य समादिता । कथं पुनः समाधानम् ? उच्यते । यद्यपि नात्यन्तारिज्ञातोऽर्थो ज्ञातुमिष्यते, नापि सर्गमना ज्ञात तथापि केन चिदात्मना ज्ञात, केन चिदात्मना जिज्ञास्यते, तथा दर्शनम् । यद्येद्विद्रादिषु शुभकामान्यत्वादिभिर्वापि वेदावगतं ज्ञानेनैव जिज्ञास्यते । यद्यं च लोके मुह्यति तद्विहिते देवो हावातन्मादिना वस्तुमत्ता मातृपुत्रगण्य गताधादिविशेषं जिज्ञास्यते तथा धर्माधर्मो वर्णानर्पेहेतुः समाग्रेण हृदेन विनादित्योऽवगम्य ज्ञानेनैव गतिरिति पुनर्नैव 'ज्ञानकामस्य नियोजनं, धर्माधर्मानुष्ठानकामं रक्षणकामोपैति' इति ।

यस्तु धदति न वयं ज्ञानेच्छामपहतुमहे, तस्याः सर्वलोकाप्रसिद्धत्वेनाशक्यमिह उच्यते । इहानिष्टातिपरिहाय रोपायज्ञानं हि सर्वं प्रार्थयते कस्तत्र विपत्तिपयते । वेदार्थज्ञाने तु नास्ति धामने युच्यते । यदि हि सकलस्य वेदार्थस्वेण निगमप्रतिपरिहायहेतुता भवेत्, ततस्तज्ज्ञानं पुत्रोपाधेयं । न त्वसावस्ति, नैमित्तिकनिषेधाधिसार-योर्विध्यनुष्ठानमात्रपरिनिष्ठितं ज्ञात । तस्मान्नार्थज्ञानकामस्य नियोज्यत्वमिति । न यच्छब्दं किमिदानीं नैमित्तिकं वाक्याय ज्ञानमनपेक्षितमेव । यदेव, तर्हि पित्रद्वयवाक्य-द्वयविमर्शवद्वयं किं सर्वं यच्चैः प्रवृत्तिं स्यात् अपि वाऽप्येकदेशे, तथा च कालमपि विमनादस्य मन्त्रस्येव यदस्य उत फले एव, मुखाभावे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधेयं उत न, तथा राहणमवद्वयमित्यादि न कर्त्तव्यं स्यात् । निगमार्थं याद्विगर्शस्य, तदस्य चानिर्गनीयतात् । अतोऽन्यमस्यपि फले विध्यर्थानुष्ठानसिद्धयर्थमेव तद्वाक्यार्थज्ञानमपेक्षितं यदित्यभ्युपगन्तव्यमिति शुचम् यथाज्ञानकामस्य नियोज्यत्वमिति । यदेव तर्हि प्रागेव वेदाध्ययनमभिविज्ञासीनादात् 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनुप-पन्नं स्यात्, न विज्ञासाभेदात् । यथा,

जिज्ञासेकोपनीतस्य द्वितीया पठितधृते ।

ज्ञातवेदाङ्गकस्या या वा भीमान्मापुर सरः १३ ॥

इति ।

प्रथमं तादृशमर्थं ज्ञातव्यमिति हृदेन धुवा तच्छ्रुमिच्छन् स्थाप्यावाप्यनतिविना तादर्थ्येन निहि तमध्ययनमपि वेद्य एतावत्तार्थं भवति वेद, तत आशु त्वस्य अव्योतादपि वेदादर्थज्ञानानुदयात् किमनेनोच्यते इति पुरान्यादृशी जिज्ञासा आरते, तद्वतो च म्युष्यं चुपाये निगमनिरुक्तं यद्विद्वद्विषये यतते, ततश्च पदावज्ञानाद्वक्तव्यं प्रतीकमानो न्यायनकारणात् रंश-यितो मन्त्रे, तत पुनर्गन्तव्यविशेषजिज्ञासा भवति, तदिदं यथाज्ञानं जिज्ञासाद्वयमभिधेयं अथातो धर्मजिज्ञा-सेतुताम् । यद्येव माध्यसरेण न जिज्ञासामागमिनाये वेदमुच्यते, निजं 'तादृशीं धर्मजिज्ञासामपि ह्यावमप-यान्द्रं प्रयुज्जानातार्थं, च वेदाध्ययनमत्रेण गमयति' इति । यामग्न्यायामागमजिज्ञासा नु वयपि वेदाध्ययनात्

अध्ययनविधिप्रयुक्त

मृतनियमादीति मृतं यतोपेताध्ययनमुपादितज्ञानरतमेवोत्तर
कर्तव्यत्वमिति । तथा सत्यपि नाध्ययनस्य कश्चन प्रसिद्धिः ।
इदं तादृकैकदेशिनाममात्रं च ब्रुव्यमेव । अथान्न
स्वविधिप्रयुक्तमाचार्यं कुरुणविधिप्रयुक्तं वैद्यज्ञ विनाद ।
तेनाप्रकृत्यपीतं वाचापूर्वविज्ञानाभावात्तथाऽध्ययनविधानं येन
क्रतुर्वै स्वात्, किं 'अध्ययनापादितं ज्ञानं कुरुते' इति ।
अथान्न स्वविधिप्रयुक्तमाचार्यं कुरुणविधिप्रयुक्तं वैद्यज्ञ विनाद ।

तत्सिद्धं नियमार्थत्वाज्ज्ञानार्थक्यविधेर्भवेन ।

नैन ह्यपार्थक्याभादर्थज्ञानार्थता म्मिता । २९॥

कथमिदानीमनन्धकानां हुण्डादीनामध्यपनमर्यज्ञानाय
फथ च धनियाराधिनाराधमेपाद्विप्रतिपादनस्य वेदभागाव

ब्राह्मणादिभिर्ग्रन्थैश्चानामध्वयनम् । यद्यपि कथं विदुः
ब्राह्मणस्य याज्ञनोपदेशिनामध्वयनं समायेत तपान्ति
हृदिग्रन्थेनैव । वैयस्यब्राह्मणेनाप्ययमनयकमेव गण्यते
वा । कथं विदुषाकथयेत् नानुरोधेन ह्यगत् इत्यादिषु

नियमवर्णनम् । यदि तादृश्यवशापादितज्ञानत एव
गौरवानुज्ञान प्रपञ्चशेखर नात्ययेति कल्प्यते तथा

सति अनिष्टफलं यमैर्नाध्ययनस्य स्यात् । को हि नाम
प्रत्यवायफलकं निषेधकव्याप्यैर्ज्ञानमिच्छेद्, यत्तन्मम
न्यायमननिषेधेत् । अथ निषेधे अननुज्ञानस्य नास्त्वर्थ

स्वात्तद्विषय एवाय नियम इति अध्ययनपूर्वकज्ञानात्
प्राप्तप्राप्त मत्प्रत्यापत्तिहावाय भवति इत्येया वननुष्ठाने

अपि नैषादो परिहितोऽपि इति तथा नति अनधीतम्
नामन्तुशाने प्रत्ययवस्थानम् अङ्गद अनुशानेऽपि तस्य

तावत्तत्त्वात् यथाकाम निषिद्धानुष्ठानं स्यात् । न चैतन्निष्ठ
अहिंसादीनां सर्ववर्णनाधारणत्वात् । तस्माच्च तत्र नियमः । नहि

मोक्षपति । कथं च द्वाध्यायाध्ययनसंक्रमे नियमः । नहि
तदर्थानुष्ठानं तदध्ययनपूर्वकं सम्भविष्यति अध्ययनमरं हि

आमाश्रयोऽस्मद्भान् । अथैमाणि अहण्यमण्यन
नि भूयैष्यात् सर्वथैव तया प्रमथ्येत ।

तथा सति भवैरुप्यात् स्वयं । तदा
तस्मात्तापशानायमप्ययनमिति । अत्रामिधीयते —
— तेष्वर्थविज्ञाननिष्ठिरस्य प्रयोजनम् ।

अपेक्षित दृश्यते यत् सर्वं तत्फलमिदम् । ४ ।
एति दृष्टयनस्य फलमर्थगान प्रयोजनमस्मिन्

यदि द्रव्यमनस्य यत्नमेव
व्यते, ततो ययोदाहृतेषु तदसंभवादुपायम् स्थातु

न तु फेरल तत् प्रबोधनम् । यदेव हि विध्यन्तोरगोप
प्रेक्षितमध्ययनं साध्यमान दृश्यते, तत् सर्वमस्य प्रबो

नम् । तेन युया क्रतुविधिर्ममस्तज्ज्ञानमपक्षितमिह तत्
एवमेव एह नित्यनैमित्तिकव्ययवृत्तपारायणादिनिधिमि

प्रयोत्रन, एद नित्यनामात्तकवर्षेहानि
‘अहरद स्वाध्यायोऽध्येतय’ ‘वाजयिया प्रतिष्ठावान्
भविस्वाध्याय वदमधीयीन्’ इत्यादिभिर्वेदरूपानधारण-

मपभितयमिति, तदपि प्रयोजनम् । तेनाध्ययनोक्तस्य

नियमनणानां उच्यते। प्रमादित्वाप्यनार्जितनैव वेदेन
नियमनणानां उच्यते। प्रमादित्वाप्यनार्जितनैव वेदेन

विराट ननु फल साधयतात नाना
 ध्यवनोपात्तम न ह्यवम स्वरणमनुज्ञानमिति । हुमादिपु
 ण्यमनोपात्तैरेव गीतिरलोपात्तम भवतीति शेषात्

अप्यनोक्तैरेव गीतबलिना च तदुपायैरेव स्तोत्रादि वाद्यमिति ।
जपमात्रेणोपायैरेव च तदुपायैरेव स्तोत्रादि वाद्यमिति ।
विष्णुसंज्ञे च ब्राह्मणादीनां चाश्रमेधादिषु जपयज्ञादि ।

मानोपयोगिषु अभ्यसनोपसत्तरेव उपपन्थादि कृतं परिमिति ।
यत्र च यत्र तावद् गुह्यतनाशादभ्यसने विचारस्तत्र

आह न यत्र तावद् शुभतत्त्वानि कश्चि-
 साधारणजपयजनपुष्टानसिद्धिनिरापाङ्कशान्ति-
 नान्तररूपान्तर इति । अभ्ययनविधौ तु तद्विधेय-
 योऽयमप्युक्तः ।

स्वाध्यायनस्य करुणागाध्ययनपूर्वकं समा माश्रययोगप्रदानं
संभ्रतीति तद्विधेयस्यैव विचारस्य इति कर्तव्यताभूतस्य

भरति तत्पूर्वैरुपनिषत् । अप्यप्यनोक्तैर्वाध्ययनसिधेय
विचारस्य कर्त्तव्यताप्रसङ्गस्य विचारो नुदात्तः प इति ।

अत एवाध्ययनविधिद्वय विचारस्य कर्तव्यता विद्यते
नुष्ठानात् प्राप्तेऽप्यगन्तुं नास्तीति अध्ययनविधिनाशाय

निवार हन् । अथगदेभ्यश्चनोत्तरायिष्यामि ।
चित् कर्मानुष्ठानमिति । उपनिषदमु द्याति ऋतूपयोगे

इति, वस्तुभूतद्रुपागमनपात्राणि यदेतानि नारदशिक्षितोऽभोगोप
देव भूतभौतिकद्रुपातानि विषयान्तरादिपक्षेण भोगोप
देव भूतभौतिकद्रुपातानि विषयान्तरादिपक्षेण भोगोप

मायायुक्तं कुरुते इति हतं ।
मयत्रिपादं अन्त्यामायाहृतं । निजरो विमृष्टं
इत्येवमादिनि तेपु नाना स्वमेव गर्भोऽप्यमायातोति ।

न त पुनरावर्ते इत्यादिप्रतिपाद्यमानं शेषवत्

४ ।
मिरि
स्तान् ।
दयनि शेरवपुः भवतीति निरुप । सर्वं भाग्यनिर्णयः ।
एव सत्यं, ननु वाक्यार्थ एवति दृश्यम् । न नैव नात्

संज्ञा, | संज्ञा, --

विधिरेव विचारस्यापि प्रयोजकः, स हि विशिष्टप्रयोजनान्ध्ययनगोचरमप्यापनं विदधत् तत्सिद्धयर्थं तादृशमप्ययनं प्रयुङ्क्ते, तादृशस्य चाप्यपनस्य विचारस्तरेणानुपपन्नमिति तेनैवसौ आक्षिप्यते इति ।

तदयुक्तं विशिष्टस्य यशस्यअध्ययनस्य सः ।

अनुज्ञानं प्रयुङ्क्ते न ज्ञानस्थानमङ्गभाषितः । २१॥

यद्यपि उपनयनद्वारेणाप्ययनं प्रयुक्तमनोऽप्यापनविधिः

उपनयनप्रक्रममाधौतस्वाध्यायोऽप्येतद्व्यत्येतदाक्यविहितदृश्यशान्त्यर्थमप्ययनं, तस्यैवगुणानां प्रयुङ्क्ते, तथापि तत्स्वरूपमात्मनोपकारकतायां प्रयुङ्क्ते, न त्वर्थज्ञानानुज्ञानं अनुपकारकतात् । यदि तु अर्थज्ञानमप्ययनान्न भवेत्ततोऽप्ययनप्रयोजनेन विधिना तद्द्वारेण प्रयुज्येत ज्योतिष्टोमविधिनेष वीक्षणीयाद्वारेण चाग्निपमः । न तज्ज्ञानमप्ययनान्न, अध्ययनमेव तु तद्वर्णं, न चाग्नद्वारेण प्रथानं प्रयोक्तुं शक्यम् । यश्च शानं न प्रयुङ्क्ते, नासौ तत्सिद्धयर्थं विचारं प्रयोजनुमति । ननु यद्यपि न ज्ञानमङ्गं विचारस्वरूपमेव, सत्यं, न तदप्ययनान्नस्यापि तद्द्वारेणाप्यापनेन प्रयुक्तिसमर्थः ।

यदि तेन विना न स्यात्प्रधानस्यस्यसंभवः ।

• प्रयोजकस्य चासिद्धिस्तनस्तेन प्रयुज्यते । २२॥

अभ्यथाऽपि तु नल्लभे स्वामसल्लभे च सिध्यति ।

तैव वार्थोन्तराङ्गस्य प्रयुक्तितेन सिध्यति । २३॥

- अप्यापनं क्षापयनमन्तरेणानुपपद्यमानं तत्स्वरूपमानमेव तावत् क्षाप्यप्रयुङ्क्ते, न तु तद्वन्नम् । यदि स्वज्ञेन विना प्रधानभूतमप्ययनमेव न समवेत्, ततस्तद्द्वारेणाग्नमपि प्रयुज्जीत षत्त्वर्णमिदं वृषद्वारेण छेदनादीन् । यदि नाङ्गश्रुत्येनाभ्यनेनाप्यापनं न सिध्येत् यन्निश्चितराज्ञोपेतनेवाप्ययनमप्यापनोपकारि स्यात्, ततोऽप्यापनविधिनेनाप्ययनान्न प्रयुज्येत ज्योतिष्टोमेनेन चाग्निपमः । न त्वेतदुभयमप्ययनं, विनाऽप्यत्रेनाप्ययनस्यसिद्धिः, अप्यापनस्य तत्तत्स्वरूपमानेनाप्ययनमात् । तेन पदप्ययनस्यरिसमाप्ययनोपेतितया अध्ययनस्यस्योपेक्षिना व्रतादीनां सत्त्ववेदाप्यापनतियेणान्तर्गत्यत्रविधिना अविज्ञपरिसमाप्ययाकादृष्टिना प्रयुक्तिसमर्थः, तथापि न विचारस्तेनाक्षिप्यते, वार्थान्तराङ्गतात् । अर्थज्ञानाद्यं हि

कार्यान्तरं साधयतोऽप्ययनस्य विचारोऽङ्गं, नाप्यापनोपकारिणः । तेन नाक्षयप्यापनविधिना प्रयुज्यते, किंतु अध्ययनजन्येनाविचारेण । ततश्च—

तद्वदध्ययनस्यापि तत एव प्रयुक्तितः ।

नाप्यापनविधानेन प्रयुक्तिरूपपद्यते ॥ २४ ॥

अथ मन्यसे सत्यमप्ययनेऽस्येति अधिकारः किंतु—

अधीयानेन बालत्वात्तदा त्वेव न मन्यते ।

न चाविज्ञायमानेन प्रयुक्तिरूपपद्यते । २५ ॥

समाप्ताभ्ययनेनासौ ऋत्युत्पन्नेनावगम्यते ।

ज्ञातेन च तदा तेन विचारोऽपि प्रयुज्यते । २६॥

ज्ञायमानो ह्यधिकारः प्रयोजको भवति, न स्वाध्ययनास्तथा बालेन मागवरेण असाधवगन्तुं शक्यते । अतो नाप्यन्यं स्वाधिकास्त्युक्तं, विद्वदधिकाराप्यापनस्यो नैवानुष्ठितेऽप्ययने साङ्गे घृत्यतेन मागवकेन वेदार्थावगमात् । अप्ययने त्वामनो नासौ अवगन्तुं शक्यते, वेदाभांवगमप्रादाध्ययने स्वाधिकागोऽवगम्यते, अगतेन च तेन विचारः प्रयुज्यते इति, तदयुक्तम् ।

हितकारिभिरैवासौ ह्यायमानः प्रवर्तकः ।

कर्तोऽविज्ञायमानोऽपि नैव स्याद्वमोजकः ।

२७ ॥

यथैवातृतीयं विषयवर्द्धितकारिभिरप्यथैवाकल-
येभिः आगुरापेक्षितकृत्तन्तप्रतिपादनेन तत्फलप्रदर्श-
नेन वा सामना वा उपपद्येनानुपपद्यमानस्यैवषल्य स्वाधि-
वात् एव प्रयोजकः तदभिधिमिद्वत्तत्तात् । औपयकत्वेव
ह्यारोप्यमभिधाय विषयतत्त्वमानुपपद्यन्ति, तथा
अनाप्यप्ययनस्यस्वाधिकागरमगच्छद्विहितकारिभिः वि-
गादिगिरानुपपद्यमानस्याप्ययनस्य तदप्रयुक्तिता उपपद्यते ।
यदि चाग्न्ययनानुज्ञानं प्रयोजको जातय, ततोऽप्यापन-
विधिरपि गलेन वेनाहापमानः प्रयोजको न स्यात् ।
अतो यथा तस्य ब्राह्मणवगत्तस्य प्रयोजकः, एवमप्य-
यनस्यस्यापि अधिनास्य मविध्यति, इति नाप्यापन-
विधिप्रयुक्तमप्ययनम् । यदि च तदप्रयुक्तं स्वात्ततो नार्थ-
ज्ञानार्थता सिध्येत्, नहि प्रतिपत्त्यनुपपद्यन्तं प्रयोजनान-
पेक्षा समरित, यदन्तराङ्गतादर्थज्ञानस्य प्रयोजनस्य स्यात् ।
ननु अधिनारथ्यंसाधिनः सर्वे विषय इति अध्ययन-

शक्यते कर्तुं तस्यै एष समस्त्यागते, शक्यते चानेन पदार्थोऽभिप्रायं, शक्यते च क्रियाशब्दे प्रतिपत्तुम् । तस्माद्देदः पदार्थश्च सादृश्यादेयाः क्रियाशब्दे च प्रतिपत्तुम् । न च गम्यते विरोधो विपत्तुमय समान्यागते न प्रतिपत्तुमिति । अनवगम्यमाने निरोधे उभयार्थमुपादेय इति गम्यते । तत्र प्रतिपत्तुं चानेन कमेणं शक्यते नानेन, इति । (बह्वः पाठभेदोऽयम्) यत् तु मन्यो विद्यते, तत्र सत्यान्वयार्थः यात् । विधायकस्य तु विधानेनावि वृत्तार्थस्यान्वयस्यैव स्मारकत्वम् । अत एव तत्र मन्वकमेवैव पदार्थानुधानं न विधिकमेव, तत्र ब्राह्मणकमेव अप्यशब्दाप्युच्यते, तथा कृत्वन्तरप्रतिपादकानामपीत्यलमति-विस्तरण । तत्सिद्धं दृष्टार्थैवेऽपि अध्ययनविधेर्नियमार्थत्वादानर्थक्याभावादर्थज्ञानार्थमध्ययनम् । न चायं नियमो यत् क्रात्रयैरेव नियमविधिरिति, पुरुषार्थेष्वपि द्रवार्जनादिषु नियमविध्यस्तुपगमात् । तेन तद्विधियमविधिरर्थज्ञानेन । कृत्व एव तु पूर्वोक्तनीत्या नियमं न्यायिदेशे वदन्ति । तस्मात्प्रत्ययनाराधयकपुत्रासिद्धिप्रयोजनमध्ययनम् । अत एव नित्यम् । तत्कल्प्य कर्मभिर्ज्ञातव्यत्वात् । असति तस्मिन्निमित्तेनैकितान्त्वज्ञानेन मयरायात् । सर्व-स्यापि वेदस्याध्ययनमावश्यकतायानुपयोगि ज्ञात् आन-व्यक्रमेण । तथा ज्ञानधीतयेदस्यानभिप्रायत् शूद्रवर्जान-हमरन्ति 'योऽनधीत्य द्विषो वेदान्त्यम् तुहने भ्रमम् । स कीमन्नेन शूद्राः प्राप्य गच्छति गान्धर्वम् ॥' 'त दूदेण सम-स्तान्प्रापदेवे न जायते ।' इत्यादिभिः । तस्मादर्थज्ञानार्थत्वाध्ययनस्य, तस्य च विचारमन्तरेणसमग्रावदनन्तर-वर्गविकासो कर्तव्येति सिद्धम् ।

आचार्यमतमाश्रित्य श्रीमद्ब्राह्मसंमुत्तना ।

पार्थमारथिमिधेण प्रयुक्तितिरुक् कृतः । ४३५

३ अध्ययनविधिविचारः । अथाग्रमन्त्रादिपरपरो-

पदार्थमानसकृपाधेज्ञानार्थमध्ययनं गीष्मते । तत्र सत्य विचारमन्तरेणसमग्रात् अध्ययनविधियेव अर्थ-विचारो विहितः, इति मुख्यदे एतादृशस्य विचारवित्तये-वर्गः । तत्र 'विनापि विविधं ज्ञानप्रमाणं हि तद्वेदम् । कल्पेन विधिनामार्गं स्वर्गो विधिजिह्वारिक् ॥' स्ताप्यारसैरग्राह्येणध्ययनस्यार्थज्ञानेन विधेय विधिना

प्रमाणान्तरेण सिद्धमेवेति तादर्थ्ये निष्ठानर्थक्यम् । न चा-वपातादिविधिरनियमार्थत्वम् । अत्रातो हि दस्यपूर्णमाश-पूर्ते नियम्यते अनयातानियमैरेव तद्वृत्तेरपूरे स्थितिति, न तद्वृत्तरूपे, प्रमाणान्तरविरोधात् । तद्विद्विषी-ज्ञानस्याप्यन्यमन्तरेणापि दर्शनात् सत्यरूपे नियमकम-चात् कृतपूर्वत्वेनैव अध्ययननियमो विपातयः, अधीतैरेव वेदैरगतापि कार्याणि कर्तव्यानीति । नचैवं युक्तम् । अथान-र्थत्वादध्ययनस्य, अनारम्भाधीतत्वात् धृत्वाद्यमात्राणाव-यवत्वम् । तस्माद्वद्व्याप्यमेव स्वाध्यापाध्ययन, इत्यध्ययनमात्र-देव समते द्वावार्थे मुख्यशब्दात् समायतित्वम् । इति प्राप्ते-ऽभिधीयते— 'सम्यमाने फले दृष्टे नाह्वयप्रा-रब्धना । विषेक्ष नियमार्थत्वाज्ञानवैयर्थ्यं भविष्यति ॥'

यदुक्त—ज्ञानस्वरूपे कृत्यपूर्वे वा न नियमः समन्तीति, तमाभिधीयते । नोभयथाऽपि ब्रूमः । कथं तादृ, योऽयमिति शोभादिषु व्यधीतवेदाना श्रैर्वर्षिकानामेनाधिकारो नानधीत-वेदाना द्वाद्यामित्यपि हारनियमः, स प्रयोजनमध्ययन-विधिः । तथाहि अवसति अध्ययनविधौ अभिदोनादिशालाणि विद्यालयस्यमानानि भविष्यत्समेष्वधिकृत्य विद्यामन्तरेण तुष्टानासभ्रमादिष्वप्यतिविविधं अवित्तोपाद्युपो वर्णानधि-तुर्गुः । त्वति स्वध्ययनविधौ श्रेणिर्ज्ञानमेव विदुषामपि-कारो भवति न तुष्टीपादेः । तथाहि 'वमन्ते ब्राह्मण-पनवीत, धीमे रात्र्य, अरुदि वेद्य' इति द्वितीया-निर्देशात् तत्रनवनवदृष्टाधैर्गोसा 'स्मिन्नापिः वर्ग' इत्येवमेतन् । तद्यन्त्रिषो पाठ्यनमतिनिर्दिष्टवर्गं विधीयमान-वर्गान्मयेवस्ते । तत्रैवैवमिति विधेय-श्रेणं विज्ञास्ते 'श्रे-र्गिर्श्रेतोमन्तिः अग्रमन्त्रेणाध्ययनादिपरपरया अर्थज्ञान-वर्ग' इति । एतच्च कृत्यरूपस्यार्थभूतमात्राणां वर्ग-रात्रात् उक्तयनमध्ययनाद्, अध्ययनमपि दृष्टार्थानार्थं, अर्थज्ञानं तु अज्ञानीरपिचरात् प्रविष्टव्यवमेदेति सर्वो-क्त्यन्तम् । एतच्च वैशिष्ट्यं सिद्धं तु लब्धेन नाभिदोश-विशिष्टधनुषार्णवस्य विद्यामतिरिति, किं श्रेणिर्ज्ञानेन विदुषोऽधिकृत्यति । शोऽयमधिकारिणामः अग्रमन्त्र-विद्यते (६।१।३०-२८) मध्यमज्ञानेऽध्ययनविधि-मध्यमस्य इति चर्चमेव विधिः । नैवार्थज्ञानप्राप्त-मध्ययनमध्ययनविधिना गीष्मते इति विचारमन्तरेण

यथैव 'एतदाज्ञाद्यज्ञात्मा वाजयेत्' इति याजयतेः पर. भूयमाणोऽपि विधि. यागविधिपर एव प्रयोजक-भाषापरः शब्दो द्रवार्जनोपात्तकल्पित्वापारम्पराद इति स्यात्स्वति, तथा 'अप्यावयेत्' इत्यप्यवनेविधिपर. एव, नाप्यापनविधिपर, द्रवार्जनोपायनयैव प्रस्तायात् । अपनयनपपपयनाङ्गमेव अप्येतदुपरकारणात् । एतेनैव "अष्टयैव द्वाहायसुरनयैव तमप्यापयैव" इति उच्यते इत्युक्तम् । ननु ततोऽपनयनस्यापनेपदधत्वात् आचार्य-कार्यकर्ममगम्यते । न, अकर्तृमिषावकाशयते तस्मिन्नेव विधानस्य । अन्यथा 'स्वस्ति' इत्यनेनैवाचार्यक साधनेऽप्यर्थे वर्तमानात्ययेतामनेव सिध्यतीति समानेतिद्वयमनर्थक स्यात् । तथा चाहुः "अनर्गमि-प्राचार्य, पुनरारम्भ." इति । तस्मादप्येतत्कारणद्वाराप्य-यनाङ्गैरोपनयन अनुवद्वात - वागिनमिगमिगार्थं दध्यापन आचार्यक साधयति, न तु तदर्थम् । तस्मात्तस्मात्कार्यतया अप्यापनस्य विधायक वचनमस्ति । किंच, न वाजीकिरुमाचार्यक, उपनीय वेदाप्यापयितुराचार्य-शब्दो वाचक पाठकालिहत् । उपनीय तु य क्षिप्य मित्यपि शब्दार्थप्रतिपादनपरमेव । तेनाविद्यमानत्वादप्या-पनविधेर्न तत्प्रयुक्तमप्ययनम् । अथापि 'विद्यादानेन शुभतिर्दक्षानेके महीपते' इत्यादिभिर्विद्यादानात्मन-का-दध्यापनमपि फलान्तरसोपतया विहित भवेत्, तथापि तत्र सर्वत्र निरोप्याभ्यासादधिकारमात्रस्य वाप्ययनेऽपि सद्भानात्, विचारस्याप्येवमप्रसङ्गत्वात्वापनविधिप्रयुक्त-मप्ययनम् ।

कश्चित् पुनरिह, वप्यप्ययनस्य स्वाधिकारेण प्रयुक्तिः सम्भति, तथापि नाम्नाभिमित्युच्यते । तस्माद्, ज्ञानं नाप्यापनस्य स्थानं स्वमहिम्ना प्रयोजकम् । तत्साध्यमभिदोनादि तद्द्वारेण प्रयोजकम् ॥९॥ न कार्यज्ञान स्वयमपुनरार्थव्यवस्थयन्त्यस्य प्रयोजक भवितुमर्हति । ज्ञानग्राह्यानि तु अभिदोनायापूर्वाणि तद्-द्वारेण प्रयोजकानि भवन्ति, न तु तेषां ज्ञानमङ्ग किन् पकारकमात्रम् । आचार्यकस्य तु अप्यापनमङ्गमेव अतस्मात्स्वाङ्गद्वारेणापि प्रयोजकत्वं लभते, अभिदोनायापूर्वाणि उपकारकद्वारेण । न चाभिशाब्दद्वारेणापि प्रयोजकत्वं

लभे यति उपकारकद्वारेण वागिनत्वं प्रयोजकत्वं युक्त-मङ्गीकृतं, तस्मादप्यापनविधिप्रयुक्तमप्ययनमिति । तद-युक्तम् । यद्यपि हि,

न ज्ञानं कर्मण्यमङ्गं ज्ञानरस्याध्ययनं मतम् ।

अङ्गं नाध्यापनस्यैतन्न तेनातः प्रयुज्यते । ३० ॥

यद्यपि न कर्माङ्गं ज्ञान, अध्ययनं तु ज्ञानाङ्गमेव, तेन प्रयुज्यमानमप्ययनं शेषिप्रयुक्तमेव भवति, न त्वप्य-यनमङ्ग, अतस्तेन प्रयुक्तमप्ययनं उपकार्यमात्रप्रयुक्तं स्यात्, न शेषिप्रयुक्तम् । तेन शेषिप्रयुक्तत्वे सम्भति उपकार्य-मात्रप्रयुक्तत्वमप्युक्तमिति सुतरां स्वाधिकाप्रयुक्तमप्ययनं नाप्यापनप्रयुक्तम् । यद्यपि ज्ञान स्वरूपेणापुनर्यायं, तथापि कर्मानुष्ठानीयविकल्पात् पुनरैवार्थे एवेति पुरुषार्थ-त्वाद्यप्ययनस्य प्रयोजकत्वं सम्यक्साधार्यं स्यात् । तदपि हि स्वरूपेणानिमित्तवित्तं दक्षिणालभसिद्धयर्थेणैव पुरुषार्थ-व्यति । अतो यथा तस्य प्रयोजकत्वं, एव ज्ञानस्यापि । नन्वाप्यस्य स्वरूपेणाप्यर्थितं प्रयोजकमिति नियमं समरित, तुल्यसाधनपञ्चपुनरिहत् फलान्तरसाधनतया अभितस्य प्रयोजकत्वातिरोधात् । यद्यपि चाभिदोनायापूर्वमेव ज्ञान-द्वारेण प्रयोजक, तथापि तदेव युक्तं नाप्यापन, पुरुषा-न्तरागमि जात् । अप्येतद्गाम्येव तु ज्ञानं वा तत्साध्यं वा अभिदोनादि प्रयोजकमप्ययनस्य युक्तम् । योऽपि अङ्ग-द्वारेणाध्यापनविधे प्रयोजकत्वमुपकारकद्वारेणाभिदोना-दीनामिति विशेषोऽपि सिद्धिः । योऽपि नास्ति । द्वयोर्द्वय-द्वयमुपकारकत्वं च द्वयमेव । तथाहि । अभिदोनायापूर्वकार-कत्वात् ज्ञानं तदङ्गात्साध्ययनं प्रयुज्यते । आचार्यकं तु अङ्गवादप्यापनं तदुपकारकत्वात्साध्ययनं प्रयुज्यते इति नप्येदमाशङ्कम् । नैतावता कश्चिद्विशेषं समानपुरुषगामि-त्वादभिदोनादीनामेव प्रयोजकत्वं नाप्यापनविधेरिति । न चाभिदोनादि प्रयोजक, ज्ञानमेव तु प्रयोजनमप्ययनम् । अतस्तद्विरुद्धा प्रयुज्यन्ते । कथं चाचार्यमपि पुरु-षान्तरगामी पुरुषान्तरमनुक्रमप्ययनं प्रयुज्यते । समान-पुरुषगामिणी हि दर्शपूर्णमासविधिव्यक्तं सत्यं प्रतीत-माना युक्ता तस्यैव पुरुषस्य स्वगामिण्यु प्रयोजनमपि स्वविद्वयमनुष्ठानं प्रयुज्यते । अन्यथाप्य तु नाप्ययनस्य

अध्याहारः

व्यवहारस्य पारमार्थिकानुपर अध्यारोपदृष्ट्या उपन्यस्तम् । अन्तः पद्यः अन्वयाददृष्ट्या व्यवहारपरत्वेन । सनत्सु-
जातीयं नीलकण्ठः २।३६. * मितत्वप्रतिपत्त्यन्तं भेदः,
ततो नदीसमुद्रवत् जीवनदणोरभेदेन विरोधः । अध्यारोप-
प्रयोज्यते इति न्यायातिशयणे ज्ञानोपलब्धमात्रेण मुक्त्य-
भावप्रसङ्गात् । श्रीकरः २।१८ वसु.

* अध्याहारः अभिमतस्य मुद्रिमनिधानम् । शा.
१।१५ पृ. ८२. * अध्याहारः अभुतपदान्तरकल्पनम् ।
वैद्यनाथः १।१।११ पृ. ३. * अध्याहारः अनुपपन्नेन
वाच्यते । यथा 'या ते अग्ने रजामया' इत्यादौ । बाल.

पृ. १४४. * अध्याहारः वाक्यदोषः । या. १।४।११
पृ. ३२९. * अध्याहारः । 'विश्रमिता वृजेत' इत्यन-
स्वर्गनामः इति वा स्वर्गार्थमिति वा, 'सौम्यं चर्चं निर्व-
येत् ब्रह्मचर्यसनामः' इत्यादौ प्रास्तान्यन्याधानादीति-
कृतव्युत्पादावाचकस्य आश्रयेण इति पदस्य, 'प्रतिष्ठितेति ह
वा य एता रानीक्षयन्ति' 'सर्वेभ्यो दर्शनपूर्णमासी'
इत्यादौ विधिपदस्य, सौम्यविभक्तौ आतिदेशिकमन्त्रे
अर्थलोपेन निवृत्ताभिपदेने सुवर्गदिपदस्य च अध्याहारात्
इति व्याख्याताम् । स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुत्पन्नमावृत्तिः ।
नेदीय स्थानान्तरस्थस्य अनुत्पन्नान् अनुवृत्तिः । इवीय स्था-
नान्तरस्थस्य अनुत्पन्नान् अनुवृत्तिः । सा च विहाव
लोपित-मङ्गलकण्ठि-गङ्गाहोतोवविति त्रिधा । आहू-
त्स्वतुपपन्नानुवृत्ताधारणलक्षण भुवपदस्यानुत्पन्नम् ।

अभुतपदस्यानुत्पन्नान् अध्याहारः । स च
सवधिधमा जघन्य इति । मणि पृ. ७१.

* अध्याहारः 'स ते प्राणो वातेन' इत्यादौ एकनाम्य-

त्वाधे, न तु अनुपपन्न, ध्वेतत्वात् । वि २।१।१८

* 'अध्याहारोऽभुतक्षेपो व्यत्यसो व्यतिषि पदे । सतो

विपरिधानोऽसौ प्रकृतिप्रत्ययान्वया । वाक्यान्वयान्तरण

विपरिधानोऽसौ प्रकृतिप्रत्ययान्वया ॥' तत्र अध्याहारोदाहरणं यथा 'विश्र-

म्यपारणकल्पना ॥' तत्र अध्याहारोदाहरणं यथा 'विश्र-

म्यपारणकल्पना ॥' तत्र अध्याहारोदाहरणं यथा 'विश्र-

म्यपारणकल्पना ॥' तत्र अध्याहारोदाहरणं यथा 'विश्र-

मा. ४।१।४११. अध्याहारात् वरमुपपन्नः । वि.

२।१।१६. * अष्टाहासात् व्याहितस्त्वना व्यापवी ।

अध्याहारे हि अभुतः शब्दः कल्पेत, इतरन भुतेन

सम्पन्नः । मा. ७।४।१०. * परिस्वागात् वर अध्या-

हस्य पूरणम् । अध्याहारादपि स्वपदवृत्तिरेव व्याहित-

कल्पनया तपोषवी, वर्तमानमाधात् । या. २।१।११

पृ. ५७३. * अध्याहारे यः समवेतार्थः, सः अध्याहि

यते । १।१।४।३२८. * अध्याहारोप न्यूनस्य

अभिप्रेत्यविषयकं यथा- 'विश्रमिता वृजेत' । अन

स्वर्गकल्पना अधिगता । सा च अगत्या स्वीक्रियते ।

बाल पृ. २.

* अध्याहारन्यायः 'अनुपपन्नधिकरण' इति

विन्दो द्रष्टव्यः । मा. २।१।१६।४८.

* अध्याहारानुपपन्नन्यायः 'अनुपपन्नधिकरण',

इति विन्दो द्रष्टव्यः ।

* अध्याहारपेक्षया लक्षणाया लघुत्वम् । मणि.

पृ. ११०. * अध्याहारोदाहरणं सूत्रे 'सोपमा

भवेत्स्य इत्याहाराकल्पना' । श्लोका. १।१।१५.

अत्र न्यायस्वरूपः- दर्शनपूर्णमास्यो प्रधानार्थस्य

अवदानस्य नाशदोषाहारेण सानु सोपादवदान पूर्वपक्षीकृत

हविरन्तरोपादाने सिद्धान्तिरेव सोपकार्यं दृष्टीतत्वादा-

नस्य नाशदौ सति नि कर्तव्यमित्येवमाया सन् 'असिवा

सोपमाया स्यात्' (६।४।३ सू.) इति । अत्र नि

स्यात् इत्यत्र अनिर्देशात् अनन्तरोत्प हविरन्तरोत्पादन

संबध्यते, तथायुक्तं, नहि प्रतिपत्तिर्नयः प्रवृत्तते । अप

तद्-व्यावृत्तिसमर्थत्वं असिवात्मादात् तत्रत्यपूर्वसोप

सोपावदानं सम्पद्येत, तदव्ययकम् । सोपस्य प्रतिपत्तन्त-

गुणीतस्य नगवदगुर्वप्रतिपत्तिरन्यथानाम्नात् । तस्मात्

सोप-पद्य अस्यां दमाया युज्यते इति सोपदाध्याहार

कल्पयिष्यते । इति । * न शक्य परिपूर्णं वाक्ये अद्या-

हसुम् । मा. ४।१।११०

* अध्यानी तु होतुस्तद्व्यपदिष्टामक्षविमारा

स्यात् । १०।४।११२ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । तुल्य- सवधनिराधार्य । अती-

योगीने पञ्चो नेपमखे अध्यानी विभक्त एव दोः

प्रयोजनादीहरणात् वैरूप्यमध्ययनविधेर्मन्त्र्य, स्वाध्याय
सकारभूतेनाध्ययनेन यच्छक्यतेऽपेक्षितं सपादयितुं
तत् कुर्वादित्येकैव वचनमध्यक्षा सर्वांगलाभेन वैरूप्या
भावात् । यदि अध्ययन स्वाध्यायद्वयं कदा चित् स्यात्
प्रधानं कर्म, कदा चित् स्वाध्यायसंस्कारः तदा 'स्वाध्या
योऽप्येतत्' इति पदद्वयार्थगोष्ठ्युपचयानुभावादस्य
स्यात् । न त्वेतदस्ति, सर्वयैवाध्ययनस्य स्वाध्यायप्रधान
त्वात् । अस्मिन्नाहं न संस्कारमध्ययनस्योपपन्नते, स्वा
ध्यायस्य भूतभाष्ययोगाभावात् । नहि तस्यायत्ताने
विनियोजकं किंचिदस्ति । न चाध्ययनविधिरेवायं
विनियोजक इति युक्तं, संस्कारविधिः स्यात् । सकृत्संस्कार
होमविधित् (यथा) सकृत् संस्कारं विनियुङ्क्तं ।
तेन नाध्ययनसंस्कारार्थं समारम्भः ।

तदेतन्नाश्वर्यार्तिरूपिभ्रमांशुपुत्राध्यायविधौऽतमिह
तिरस्त्रविधेः स्यात् । मीमांसायायमौष्ठ्यानाभिज्ञस्य अनु
पासितगुणे मातुः प्रियस्य यन्किंचिद्विप्रलितम् । तथाहि,
स्वाध्यायमात्रपर्यं ने विनियोगो भवत्यम् ।
दोषा, उद्देशानपर्यं ते सति सामादिव्यङ्ग्येन । ४१ ॥

यदि हि अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारमात्रपर्यं
विनियोगः स्यात्, तदाऽयं दोषः स्यात् । यदा तु अध्य
यनस्यासंस्कारादिपरंपराऽर्थज्ञानवृत्तस्य हृष्ट्यामर्था
नुसारेण तत्पर्यंत एव विनियोगः, तदाऽनन्यत्र विधिना
स्वाध्यायस्यपर्यंताने विनियोगो गच्छते । तत्संस्कार
द्वारेण तस्याध्यायनानुसारात् विधिति पुनस्तमाने
पर्यंतमिति । तत्तदपि द्वारोऽयं ज्ञानवृत्तं फलं वा
वाच्यं गच्छति, न अत्र एव सिद्धं तत् ज्ञानस्य फलं
वाच्यं तदनुष्ठानाद्वयं सामादिव्यं नियमेन सिद्धं, इति न
तत्र स्वाध्यायविधेर्नियमेन स्वाध्यायः । अध्ययनादि तु
ज्ञानपर्यंतं न नियमस्तु सिद्धमिति भवति तत्र विधेः
यत् । तेन ज्ञानप्रवृत्तमध्ययनात् । न तु प्रवृत्तमिति
तेनाध्ययनेन यथाहृष्ट्यामर्थाध्यायनं कुर्वन्ति युक्तं अत्र
मध्यगोचरे 'अपीडेन स्वाध्यायेनार्थं जानीयात्' इति ।
अतः प्रार्थमानं प्रति उगदेव तथा स्वाध्यायस्य संस्कार्य
परिभाषा गताः सति हि तस्मिन् । तद्व्याख्या तस्मिन्
स्वतन्त्रे विनियोगादि स्वाध्यायविधेरुपपत्त्या न हीयते

तद्वारेणैव स्तुतिपाठनं स्यात्, नहि तत्र ऋचां वाक्या
न्तरेण स्तुती विनियोगोऽस्ति, अथ न तत्संस्कारः
मेव सामो भवति, तथा स्वाध्यायान्ते अविविक्तोऽपि
नरो 'चक्षुष्यपादिति' इत्यनेनैव चक्षुष्याने स्वाध्यायतया
विनियुक्ते तस्य स्वयं स्वाध्यायवर्तमानभावात् उचितेन
चक्षुष्या तजिर्हृदिदर्शनात् तद्वारेण चक्षुष्याने स्वाधि
यने समारम्भः आराधुपसंस्कारकृताऽऽशौगात् । ततो
स्वाध्याय उपपन्नस्य । तत्संस्कारः भवति । अतः
एवञ्चतैव स्वभावात् संस्काररूपमपि पूर्णविनियुक्तं
संस्कारोद्देशेनाविधानात् । कदा चिदर्थकर्माभिधानमपि
उच्यते । अनेनैवाभिधानेनोक्तं 'अथार्थमपि नोपधानं
प्रति प्राधान्यमस्ये' इति (वा २१।१।८ ॥
६०) । न तु परमार्थतोऽध्यायः सामान्यः । अतः
संस्कारमर्थः । संस्कारं तु अनन्यत्र विनियुक्तं कार्यस्याहं
मिति । एतेन ऋचां स्तुती अविविक्तयोगादननुभविद-
धाना उपेक्षणीया । तत् सिद्धं नाध्ययनविधेरूपमिति ।
नन्वैवमपि वैरूप्ये नानाप्रयोगनवस्यनमपुनः । एकं वा
चोद्देशेन स्यात् (२१।१।१४) इति न्यायात् । न्यादेतत्
यदि वक्ष्यन्तीत्यर्थः, कथमेव तु तत् । यद्येकं बहु
प्रयोजनसाधनमध्ययनस्य स्वभावात्, तत्संस्कारपदेन
स्वाध्यायद्वारं यदपेक्षितं गच्छते सपादयितुं तत् सपादये
दित्येवमप्यनेनैव सर्वार्थं ज्ञानमात्रं किं चित् गौरव वैरूप्य
या । अतः एव विधायतानामपि नमिदादिष्वकृपायां
संस्कारयद्वयपदपदेन यत्तं मायं सारको न नियते,
गच्छते हि विधायकैरपि सर्वार्थज्ञाननिमित्तं स्वरूप
सपादयितुम् । अर्थमन्त्रे स्वाध्यायविधिद्विदस्य वाक्य-
क्रमस्य एकमपिरेव वाक्ये पञ्चां स्मर्या इति ।
अदि विधी तेषां ज्ञानेन कार्यमस्ति स्मरणं । दुष्टतापेषां
क्रम स्मरणे वममाध्याय स्मरणं तदनुष्ठानं वमपिरी
मायद्वयम् ।

तदेतत् सूत्रसारेण पञ्चमे स्वधीतिरनुम् ।

अस्वेकत्वे परार्थव्यात् तस्याद्वयमाप्युक्तं १२५

। ४२ ॥

'अस्वेकत्वे परार्थव्यात्' (१२।१६) इत्येतन्म
स्वाध्यायान्ते भावस्यो रतन्त्रे परार्थं हि वेद पदेन

अध्युध्नीन्यायः

तां होत्रे, नान्यस्मै" इति । होत्रे तु अन्य मयं कुर्व-
न्तीति । अत्र च 'होत्रे इदमिति' इति आनन्तयोरिद-
वाक्यता प्रपञ्चा । इत्यस्मिन् षष्ठे 'अप्यूर्ध्वं इदमिति'
इति च होतृगणध्वन्यानाम् स्तुतिरित्या भवेत् ।
तस्मात् मागे नियमो दृश्यते । यथा 'यजुर्वृकं रय-
मश्वपेदे ददाति' इति रयस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तवान्
अश्वपशानाच अश्वयुग्माने नियमः । एवमिदमिति होतृमागे
नियम इति ।

अशक्यत्वात् नैवं स्यात् । १४ ॥

अशास्त्रानु नैव स्यात् । १४ ॥
 भाष्यं—तुगच्छः पञ्च व्याकृत्यति । न माने नियमः,
 इहामश्विकार इति । धृत्वा ! नास्ति शास्त्र येन इहामश्वे
 अप्यूजी स्यात् । ननु इत्युक्तं 'अनस्तिमिष्टिडा चर्वपन्ति'
 इति । उच्यते । अनुवादस्वरूपत्वादस्य, प्राप्त्याद्य
 भनस्तिपकाना यवनान्तरेण 'अथ यन्त्र परिसिम्पते
 तन् समवचयान्मानयति, यद् इदं प्रशस्ति, विहा,
 वहः, सानिम, तस्या बनिधुं' इति अनुवाद इति गम्यते ।
 न चात्र अप्यूजी कीर्तिते । तस्मादमता, अग्रता नैव
 होतुराग्निरुपेय विधीयते । यत्तु व्यपचयान् अग्रतेव
 एवगद्यता वस्यति तया इति, अग्रतेनादप्यूज्याः
 अनुवादामवे अनर्थक्यविहाय कल्पयिष्यामः । एव
 न स्वदग्दत इहं विहितं मविष्मन्ति । इतरथा तु
 होत्रप्यूजीसमन्वये विधीयते, न स्वदग्दत इहान् । तस्मा
 इति नञ्विकारः । अतः एव—संश्लेषद्वानिम

अभिना दानमात्रं ह्यहं, मञ्जुशब्दानमि-
संयोगात् । १५ ॥

संयोगात् । १५ ॥
 भाष्यं—अत्रितेति पक्षव्यवृत्तिः । यत्वेन, न वचना-
 न्तोऽत्र इष्टमन्त्रे अप्सूपी प्राक्, वा अप्सूपं हर्त्तव्यं
 विधीयते, न तर्हि मध्यविकारः । दाम्नमन्त्रेण 'इति
 अप्सूपी हरन्ति' इति । नान्न मध्यव्ययेन अभिज्ञानेति
 विधीयते । वल्लज मध्यविकार इति ।

दातुस्त्वविद्यमानत्वादित्थमिहोपदिष्टम् ।
प्रत्यविशिष्टव्यान् । १६ ॥

मायम्—तुज्जः पञ्च भवन्ति दाननामकः
न भवन्ति इति । नैतद्वन् दाननामकः । एतद्
एव संज्ञितः यम पदोपेक्षा नान्यत् स्वयमेव अनेन

कार्यमिति । तेन स्वाम्यमावात् दानं नास्ति । कथं
 स्वाम्यमावाः ? शेषं प्रति अविशिष्टत्वात् । शेषं प्रति
 यथा वज्रमानस्तापा होता । उमावति न प्रमत्तो
 द्रव्यस्य, इति नास्ति दानम् । अथ कथं मनुजान्दानमित-
 योगे मनुजः ? चतुर्थीभ्रवत्वात् । चतुर्थी तत्पर्यं भवति,
 होतृणां अप्युष्नी, तत्र होता अभिषेचते, सा होतृव्य-
 करोति । सा मनुवमाणा सामर्थ्यजननस्य दृष्टस्य त्वमाय-
 करोति । सा यावत्सा च मात्रात्र उदाहरणी भवति । तत्र
 यथा च यावत्सा च मात्रात्र उदाहरणी भवति । तत्र
 चतुर्थीभ्रवितरुण्यते । इतरमा न अद्वयमाने उपपन्न-
 चतुर्थीभ्रवितरुण्यते । इतरमा न अद्वयमाने उपपन्न-

चतुर्थीभूतिर्वाप्यते । वल्लादिडामश्विकार इति ।
शा—यन् होने हरन्ति वदप्यन्ती इति प्राकृतं हो-
मपदानक हरणं अप्यभीनतिपादने विनिमुच्यते । वल्ला
डामश्विकारः ।

इष्टमयविचारः ।
 सोम—यत्रैरिन्द्रादेः इन्द्रादीनामिन्द्रादेः
 नपेऽपि अनिन्द्रादेरभूताप्यस्य न तेषां मायः इदु-
 त्पितवः सगतिः । (अप्सूमी इत्यादिभ्योऽन्तरङ्गं इति
 केचित् । अतश्चिरकालात् सिन्धुना अप्सूमी इत्ये-
 'अप्सूमिन्द्रादेः माय' इति धृष्टस्वामी । स्वार्थानु-
 अप्सूमी हेतुमयविचारः स्यात् । यथा व्यङ्ग्यानामिन्द्रादे-
 विचारत्वं उददिष्टम् ।

वि—“होतुर्नैव गच्छेत्पुत्री किं वेदा विभ्येति वा ।
अनसिधमिति प्रता होतुः पक्षे निवस्यते ॥ अनु-
वादोऽनसिधवाक्य आदिक परिशिष्टः । मातुर्गौ वप-
नोदो भोजनं विधेयं वप ॥”

[illegible]

तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव निजानुमाक्षिपन् तद्विद्वद्
स्मर्ते ज्ञान बाधते इति सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मविज्ञासा
कर्तव्येति । श. १।१।१९ पृ. ५-७.

३ अध्ययनविधिबिचारः । 'स्वाध्यायोऽप्येतयः'
इति वेदार्थज्ञानाय अध्ययनविधिः । अत्र हि विधौ
कर्तव्ये तन्प्रत्ययः । उत्पाद्यन् आप्यन् सत्कार्यत्वं
वा कर्मत्वं यथा 'घटं करोति' 'ग्रामं गच्छति'
'श्रीहन् प्रोक्षति' इति । अध्ययनं च मावायाधिकरण-
न्यायेन (२।१।१९ वर्णकं २) भावनायां कर्णत्वेन
अन्वेति । स्वाध्यायस्य च तेन उत्पाद्यत्वाद्यभावात्
आप्यन् सत्कार्यत्वं वा कर्मत्वं भवति । ततश्च
'अध्ययनेन स्वाध्यायं प्राप्नुयात्' इति वचनन्यायिः,
'अध्ययनेन स्वाध्यायं सत्कुप्यात्' इति वा । तत्र अध्ययनेन
अनाराध्यं सत्कुप्यत्वं वा स्वाध्यायस्य स्वतः अनुकुर्यात्-
त्वात् फलाभावात् । अथोक्तैर्द्वयन्यधर्मावशेषस्य दृष्टस्य
स्वर्गादित्यनन्तरं च फलान्, तस्मिन् च समये अदृष्ट-
वस्तुनाऽयोगात् तमेव प्रयोजनमदर्शयशेषोपापरमात्रमेव
अधीतस्वाध्यायः फलमेव गृह्णाति, अनाराध्याधीतस्यापि
अध्ययनस्य सामर्थ्यादेव ऋतुमिच्छाक्षितार्थज्ञाने उपयोग-
संभवात् । ततश्च, 'अधीतेन स्वाध्यायेन अर्थान्नोप-
मायेत्' इति पर्यवस्येति । तत्र अर्थज्ञानो वाच्य-
विषया धर्ममवितिनयनसक्यभावेऽपि इत्यनस्य वेदस्य
प्रयोजनमदर्शयशेषसंज्ञानं योषयत्वा अध्ययनविधिरेव
विध्यैक्षितमात्रस्य तापस्योपपन्नमुत्तेन उत्पादितलक्ष्य
विषया त्वयतिपादनद्वारा विमुक्षयोगात् धर्मग्रामान्यनुप-
पद्यते इति वार्तितादिप्रतीत्यु दिवसम् । वस्तुतस्तु
स्वाध्यायविधिः अध्ययनपूर्वपरारवर्णमहाराधः । अर्थान्
योषस्तु गृहीतमदर्शयशेषसंज्ञानं स्वतः एव भवति, न
तु तत्र अध्ययनविधिर्यागः, पर्यायशेषान्तरे अध्यय-
नाकार्यमर्थज्ञानम् । आराधयस्य राजमहाराधमार्गेण तन्मन्त्र-
मात्रमाध्ययनस्य स्थग्यत्वात् । त्रिं च अग्निहोत्रदिलक्षण-
वेदार्थस्य अध्ययनात् श्रुत्वा श्रोतव्यमन्त्रं शिष्टानुपदेशतो
ज्ञाने मती शतत्यादेव तदन्वेषस्य वाच्यत्वाभावात्
फलानुपपत्तिः । ततः श्रुत्वा तदर्थान् तु न च कर्ममन्त्रि-
दास्यः । शाने एव इत्यनियमात् । अथ सामान्यतो ज्ञाते,

निश्चिन्ना अज्ञाते तद्विच्छा सम्भवति । पित्राद्युपदेशतो विशि-
ष्यत्वयोऽपि औपदेशिकज्ञानस्य ग्रामाभ्यानि ध्याय पुनर्वी-
धनामना च युक्ता इति चेन्न । अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानाना
हि न तावत् एकमुद्रया विशेषावारेण उद्देशः, अनन्तरत्वात् ।
सामान्याज्ञारेण उद्देशो च सामान्यज्ञानमेव विधिफक्तं स्यात्,
न तु विशेषज्ञानम् । अतः अर्थान्वयोवस्य उद्देश्यत्वा-
योगात् न फल्यम् । न च अध्ययनविधेः अर्थान्वयोवस्य
त्याभावे वेदस्य कथं स्वार्थे तात्पर्यागमः इति शङ्कम् ।
उपकमादिशङ्कितशब्दस्यैव तत्त्वभावात् । तस्मात्
अध्ययनविधिः अश्रयप्रज्ञमानकम् एव । तथा च पुरु-
षार्थानुज्ञानमनुज्ञाणि वेदमात्रोदाहृतानि 'योषान्तवे-
ऽध्ययनात्कृत्यम्' । 'सोऽकाम्यः प्रागोष्पमाना-
भानयो.' 'उद्देशोभावात्' इत्यादीनि । एवं च व्याक-
रणमहाभावे पश्यराहिते 'मात्रायेन निष्प्राणो वेदः
पङ्कतोऽप्येवो येषश्च' इत्युदाहृताया भुवो 'येषश्च'
इति पृथक् ज्ञानविधिः अर्थवान् भवति । अध्ययनविधिः
योषान्तवे तु तदार्थक्य स्वधमेन । निष्कारणः- कार्यते
अनेन इति कारणं कम् । दृष्टप्रयोजननिरेषधः विधा-
न्यान्तरादिपङ्कतसहितो वेदः अध्ययनेन प्रायाः तदर्थश्च
प्रतिपत्त्यः । सोऽय धर्मो न दृष्टम्, नित्य इति
यान् । तदभावे हि प्रत्ययस्य स्वर्गते 'स्वाध्यायं मार-
हारः निरभूदधीत्य वेदं न विज्ञानाति योऽर्थम्'
इत्यादिः । न च गृहीतमदर्शयशेषसंज्ञानस्य स्वतः एव
ज्ञानसंभवात् तद्विपर्यय इति शङ्कम् । नहि
अत्रस्य गृहीतमदर्शयशेषसंज्ञानेन भाष्य इति लौकिको
लभ्य, अनुपपन्नमपि वस्तुमुपपन्नम्, पदपदार्थ-
संज्ञानमर्थज्ञानमर्थवेऽपि अतिशयन्येदाधर्मानस्य न्याय-
विचारमन्त्रा अनुपपत्तेः । अतः पदपदार्थसंज्ञानि-
मधिकम् न्यायपरिज्ञानतो यथान् वेदार्थज्ञानमात्रं निय-
तया विधीयते । तदपि स्वम्यपिनादिकमात्रवेद-
मात्रमात्रमात्रस्य, नेतरस्य वेदभागस्य, स्वाध्यायिणो
स्वरादानयेरमात्रात् । तथा च स्वशांताया अध्ययनअर्थ-
ज्ञानं च नित्यम् । इतरमात्रा तु अपरान् अर्थज्ञानं
च कर्तुमिच्छियुक्तं आर्थिकमेव, न च तत्र तात्पर्यपरिधे-
र्यः । एव च स्वशांतायामपि स्वाध्यायनर्तकविधि-

• नास्त्येन उद्धरणं कथं स्थायित्वेवमर्थः । 'गार्गसाय-
मस्यानूनं वृणुतात्' इति वचनात् । १४।५।२७,
अप्रिणुतैः प्रातःसवने । ११।१।२०।५४, ३ अत्रिणु-

पृ. २६४. माता इत्यादीनि ज्ञातव्यमानाः ।
 इत्याद्याः उपमाः । चक्षुः सूक्ष्म इत्यादीनि इन्द्रियाणि ।
 अन्यैः ऊहविशेषैरेव गम्यात् नोह गच्छन्ति । सु. पृ. २८४.
 (अभिप्रायैव गतानां विचार्यपदानां पाठमनौषे च उत्तरे
 इति ज्ञातव्यम् । के.)

॥ आयाताना मेघपतिव्या मेघ ॥ इत्यम मेघपतिजनको
देवतापरः । तथा च एक-दि-नरुदेवतानुसारेण मेघ-
पतये मेघपतिव्या मेघपतिव्याः इत्येवं यथायथ ऊह-
यते ।

नीयः । ऐतरेयब्राह्मणे तादृशाहस्य भवेत्तत् । के. १।१।११।२-
पर स्वीकृत्यैव स्पष्टमेव निधानम् । के. १।१।११।२-
४०. * ऐकादशितेन पशुपु मेघपतिशब्दः एकपत्तिमदः
निवर्तते, द्विपत्तिमदस्य * मेघपतिभ्यो मेघं * इति कथितम्
निवर्तते, द्विपत्तिमदस्य * मेघपतिभ्यो मेघं * इति कथितम्

एष देवतायुधकव्यता गणतामोहः ।
 बहुदेवताके पदौ देवार्ना गगनवे सपि 'मेघपनिम्नो
 मेघ' इत्यनेन सह 'मेघभक्तये मेघ' इत्येक-
 यचनात्तोऽपि मन्त्रो विकल्पते एकचनेन गन्तव्योप
 नात् यथा 'अविं यदामप्रतिवेत्य कामगालमेत
 अधिगम्यै मेघपनिम्नः

श्वान । वि. ११११११. * अभिगुप्ते मयमानः
युद्धेयते पत्नी दिवप्रिगदः ऊहेन, एवप्रिगदः
अविहृतः इत्युपयोगिकः । भो. ११११११११-४२.

● यत्तु तु देवतानां गणवं नास्ति त्रितु इत्येवम् ।
देवत्वं यथा ऐकाग्रिण्येन, यत्तु 'मेषधनियो मेघ' इति
यत्तु नान्यत्वेनैव ऊहनीयं, न तु विवक्ष्यते । वि.
१११।४. ● 'प्रास्ये' इत्यस्य विविधाः यदा अग्नी-
तोनीयः सन्तीत्याद्य समानविधानाः । या. १११।८.२२.
प्रास्ये' इत्यस्य विविधाः यदा अग्नी-

ॐ अत्रिप्रपन्नसत्सनीयपुत्रपुत्रद्वयविषये 'प्रपन्न' इत्यत्र
पुत्रपुत्रत्वेनोद्देशो न वर्तन्यः । वृत्तान्तिनियमः । वस्तुतस्तु
उद्देशः वर्तन्यः । वि. १२३८. ० अत्रिपुत्रपुत्र लीलायाम्

विषये 'प्राप्तै' इत्यत्र दिव्यवचनान्तत्वेन ऊहो न कर्तव्यः ।
 कृत्वाचित्तेष्व, वस्तुतस्तु कर्त्तव्य एव । वि. ११/१८
 * षोडशितमथ जनीयवमुपयविषये 'प्राप्तै' इत्यस्य
 बहुवचनत्वेनोद्देशो न कर्त्तव्यः । कृत्वाचित्तेष्वम् । ११/१८.
 'कर्त्तव्यं जनीयमयत्नान्' इत्यादौ दिव्यदुपगमयोगे तु हट-

॥ 'हर्ष' चतुर्थोपपत्तौ । इत्यत्र ।
 त्रिदशयानकचक्रपुरादिशब्दज्ञानं गोप्यकविविधाभावात् ।
 द्विचक्रुरज्ज्वान्तत्वेन कृते न तर्क्यः । आ. १।३।९०
 २३-३८. * 'एकधा' इत्यस्य प्रतिपद्य अर्थात् ।
 ॥ एकधा सङ्ख्ययनेन इत्यर्थः । तत्र द्विपद्य-

कर्त्तव्य । एषा सहायकः ।
 कन्वे एकैकधाऽनयोस्त्ववाच्यता इति, बहुने ३
 एवैकैकधाऽनयोस्त्ववाच्यता इत्युहः । के. १।१।
 ११२९-३२. ० । एका अस्त्ववाच्यता
 'अस्त्व' इति पद पञ्चमये यथायथं दिग्गुणः । १।१।२९

[illegible]

यथा ह्येवमहं वक्षः न वक्षसि तथा सोऽवकाशः ।
 शीघ्रं श्यथः, न तु वक्षः, ह्येवमहोपादानम् ।
 एव शला-कचय-कच-लेकपत्रेषु काल्पितेषु
 प्रतिपाद्यते न तु आकारविरोधेऽद्वयम् । वि. १४।१६.
 इति लक्षणाग्रहणस्य अर्थः इति नाम्नेः

७- 'प्रयत्ना बाहू' इति प्रशस्मान्द्वयं प्रयत्नाज्जगत्
 तितु प्रयत्नी इत्यर्थः । तथा दिग्बहुरूपे प्रयत्नाज्जगत्
 दिग्बहुरन्वयान्तेन अः कर्त्तव्यः प्रयत्नी बाहू इति
 वा प्रयत्नी बाहू इति वा । अथवा प्रयत्नाज्जगत् स्वपि-
 त्तु प्रयत्नी इति वा । तथा च यस्मिन्महत्तमम् (स्वपिति) इति

[illegible]

सिद्धि | १०३

अधिगुणैषावस्य मेव

मण्डन— 'नोक्षोऽभिगौ तुल्यविधानपक्षे ।'
 'नोक्षोऽभिगौ तुल्यविधानपक्षे ।' नोक्षः

शंकर— 'नोक्ष्यादाभिगुस्तथा ।' नात्र ।
 'नोक्ष्यादाभिगुस्तथा ।' नोक्ष्यादाभिगुस्तथा ।

नृत्तस्य एकादशिन्यामूहः ॥

अथान्तरं विचारः स्यादेवतापुत्रकृतान्तराभि-
सम्बाधान् स्यात् ॥ ५३१४४४ ॥
अथान्तरं विचारः स्यादेवतापुत्रकृतान्तराभि-

समवायान् इत्यात् । (१३१)
भाष्यं— अत्येकादशिनी 'प्रेक्षऽमेन वायपति,
मिधुं तास्यस्या कतोति, देव. सोम्येन दधाति, प्रजन-
यति वौष्णेन' इत्येवमादि । अस्ति च प्रकृत्याभिगुणैरे-
कान्तिसिगदो द्विवर्णिमाद्वयं मेघपातितावन् । तस्यैव चोदक-
प्रातिश्रित्यन्वते । द्विवर्णिमाद ऊहितय एन । अथैक-
वर्णिमादः निमविकारेण प्रवर्तेत, उत निवर्तेतेति । किं
प्रातम ? 'विरुहो वा प्रवृत्तिवन्' इति (पूर्वाधिकरण-
न्यायेन) । एवं प्राप्ते ब्रूमः । विनार एकादशिन्या,
न विरुह्यः । तत एवैकवचनात्तेन निमित्तियम् । कुत ?
देवतादृष्टकरणात् । पृथग्य देवता अन्यस्य पशोरस्या
देवता, अन्यस्यान्त्येवम् । नाम गणो देवतात्वेन । स्व-
भावान् सृष्टीर्नमसि नास्ति । प्रवृत्तौ चैतत् इय कारण-
एकवचनान्तस्य निषेधे । न वदमानादिहास्ति प्रवृत्तिः ।
यद्योक्त, 'एकत्वेऽपि गुणानपायात्' इति (१३१)
(१३४०), परपक्षमन्यदस्य तद्वचन, न स्वपक्षः ।
वस्मादप्येव इति ।

२३४७/१
वस्त्राद्येव इति ।
श्री— गणामिष्येण पूर्वमदनुह मन्वातलोत्तर 'देव-
तात्मन एकाद्याद्विकारः पुरोदितः । तद्रूपस्य तु मित्रत्वे
यो नामोद्दिष्टो भिन्नः ॥'
नैराश्रयत्वात् देवतानामस्वैक्यात्

सोम—बहुना देवतात्मात् देवतानामस्वैक्यात्
पूर्वउदहः श्रुत्यपितोः संगतिः । सूत्रार्थस्तु—अप्यन्तर
पेक्षादशिनौ देवताकारकमेदादिभारः स्यात् प्रत्येकमेव
तद्विदादिस्मरणायत् प्रत्येकमेव देवता स्वादिति ।

वि—'कृष्णप्रीतिदि के नोइ ऊहो वा, इय न पूव
यत्, देवत् न गगस्थत ऊहो वहुमिपित्तया।'

माहृ— यद्य तु देवतानि अनप्राप्तानि जायन्ते ।
एकमेकं वा त्व (अभिप्रायः पतंगे पतनिगच्छन्)
एकचत्वारस्तस्यि अहः । यथा ' त्वाहं पानीनतं '
' अथैव पायकाय पशुमात्मनेत ' आनेषः वृषमीरः

सात्स्वयी मेयी, वधुः सौम्यः । इत्यादी । अथ तत्प-
पत्नीगतोः अग्निमान्छोभ्य अग्निमान्छोभ्येऽपि तद्वि-
चतुर्थमिदम् देवतात्वमेतद । तृतीयोदहरणे तु उभयभेदः ।
अतस्तत्र उभयोरपि मन्त्रयोः वक्तव्यस्यातो न ऊहः ।
न च मन्त्रयोर्मन्त्रयोः अयं दयारत्नातो न ऊहानीहारे
प्रवृत्तो विज्ञेयः या देवतात्वंतद्विग्रहस्यायमेतद् सद्यु-
च्यगपत्तिरिति याचकम् । उभयोरपि उभयप्रतिपाद-
कत्वेन विरुद्धोपपत्तेः । एकत्रचान्तो हि देवतात्वे
परंपरासम्बन्धेन मेधागतिर वदन् परंपरासम्बन्धदृष्ट-
वया अग्निमानमपि उक्तव्यापयति । अग्नीनामग्निना
तदुपदिष्टमित्यु मेधागतिप्रदात् अयम्यैव । द्विरवतान्तोऽपि
अग्निमेतन्नेपायति वदन् स्वीरासम्बन्धकमस्य देवता-
त्वाधीनव्यात् देवतात्वमपि उक्तव्यापयति इति सत्यपि
विपत्ताभेदे उभयोरपि उभयोरप्युक्तव्यात् विरुद्धो-
पपत्तिः ।

न्यायविन्दुः— पशुगणे तु मन्थामिषाणैरुच्यमानां
मन्थानस्योच्च देवतारूपमिदं कुरु पर, तदैक्ष्ये परं
नानुह इति सिद्धान्तः ।

मण्डन-- 'एकादश्याः' विरुद्धः ।
 मेघपतिनाम्ने विरुद्धः विकारः ऊहः ।
 शम्भू-- 'देवताभेदः ऊहः स्यात् ।' भेदे ऊहः । १५.
 मेघपतिनाम्ने विरुद्धः विकारः ऊहः ।

शान्तः—(देवताभेद उक्तः स्यात्) । न
 ॐ अभिगुह्यैषागतस्य मेधपतिशब्दस्यैकवचना-
 न्नेवमेव पशौ द्विवचनात्तेन विरह्यः ॥

नित्यं बहुदेवस्ये पशौ द्विचक्रान्तम ॥ १॥ १॥ १॥ १॥
नियमो बहुदेवते विहारः स्यात् ॥ १॥ १॥ १॥ १॥
आद्य—अति बहुदेवस्यः पशुः ॥ १॥ १॥ १॥ १॥
अति बहुदेवस्ये ॥ इति ॥ १॥ १॥ १॥ १॥

भाष्य—अस्ति बहुधा ॥ इति । तथा । यथा-
पञ्चादित्येभ्यः कामायाऽऽत्मने । इति । तथा । यथा-
देव भूषणालम्भेन ॥ इति । अस्ति तु प्रह्लादाजीवीनीये
दिप्रियदा एकस्मिन्नाम मेघप्रतिपदः । अयं चोक्तः
प्राप्तः सदिष्टते किं दिप्रियदा ऊहितम् । एकस्मिन्नाम
निर्गतेन, उनीयानि परारेण मिश्रणमानी मिश्री-
यातिमिति । किं तज्जगन्मयः । दिप्रियदाः समवेतादि-
यातिमिदूहितः । एतस्मिन्नामः अपरस्मिन्नामिदू-
मित्येतादृश दग्नेन निर्गते । एष नियमः । आह ।
ननु प्रह्लादी दिव्यस्वायिष्ठिदायविशेषेण प्रयोगः
प्राप्नोतीति । उच्यते । अविशेषवन्मय दिव्य, न तु सम-

‘यन् करोति’ इति वैदिकस्मृत्यामान्यमुद्दिश्य विद्या-
पदलक्षितार्थानविशेषनियमायैः सन् अज्ञताशेषकः
श्रीदिविधिवत्, तथापि न कृतपूर्वार्थज्ञानजनकत्वेनैव
उद्देश्यता, येन अध्ययनस्य अज्ञता स्यात्,
स्याद्य प्रकरणोपेक्षा । स्वाध्यायस्योद्देश्यत्वादेव
सद्वर्तकत्वाविषयता ‘वेदान्तवीथ्य’ इत्यादिश्रुतेः
एतन्मूलकत्वे न तन्मूलभूत-तरकस्यानागीरयम् । तेन
अर्थनविधिपत् अर्थज्ञानजनकत्वेनैव उद्देश्यता इति
अर्थज्ञानफलरूपिधिः विचारकतत्त्वताऽऽसेपक इत्याहुः ।
तेन अर्थज्ञानपर्यन्तं सुबुल्लग्नसो विचारकरणं च
अध्ययनविधेः कर्तृ, कल्पविचारनियमाद्य । तथाहि
‘वसन्तो ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि
वैश्यं’ इत्यादियाक्यैः ब्राह्मणायज्ञत्वेन उपनयनं विधीयते ।
‘अथर्वे ब्राह्मणमुपनयीत’ इत्यादिवाक्येयुः ब्राह्मणयुद्धोऽन
अथर्वपंथादिभिः । तत्संनिधिपठितस्य अध्ययनविधिः
कर्त्तृपापेक्षः कायपिशात् उपनीतानेव कर्त्तृ
गृह्णाति, इति अध्ययनविधिसुखाध्ययनजन्यार्थज्ञाने
गैरार्थिज्ञानमेव सिद्धे । कृतविषयोऽपि अर्थज्ञा-
नोपायाक्षेपकस्यामान्यजनसहकृताः ब्राह्मणादिवराः एव
भवन्ति, इति धर्मादेः उपनीतकर्त्तृकाध्ययनजन्यार्थज्ञान-
रूपाङ्गसंज्ञासमर्थस्य नषिकारः । ‘तमप्यापयीत’ इति
संनिधिसिद्धोपनीतकर्त्तृकानुवादः, यद्वा उपनयनाप्या-
पनराकपयोः प्रयोक्तृत्वापारविषयता उपगमनाध्ययन-
विधि, ‘अथर्वो ब्राह्मण उपगच्छेत् योऽपीयीत’ इति ।
चात्तान्तरादत्वेन स्वाध्ययविधेर्नार्थिक्यम् । कर्मणा
नित्यता उपनयनाध्ययनयोः फलतो नित्यत्वम् । यद्वा
‘ब्रह्मज्ञानविना काल औपनायिकः परः । अत ऊर्ध्वं
पतन्त्येते’ इतिवाक्येन ‘अनधीयाना ज्ञात्या भवन्ति’
इति निषेधेन च नित्यत्वसिद्धिः । अणि. पृ २-५५
* अध्ययनविधिसामर्थ्यलक्षणं हेतुना सर्वस्य वेदस्य
व्यंशत्वावधारणम् । सु. पृ. १९४. * अध्ययनादिनियमे
ओते उपनीतस्याधिकारो नानुपनीतस्य । वि. ६।२।६.
* अध्ययनाधानयोः निर्यातैर्नार्थिक्यकृतत्वात् तदधीन-
सिद्धौना कर्मणा आर्यमाधुन्यध्यायनोपेक्षे सति अप-
श्रुद्विपत्त्ययोग्यतयिष्ठते (तथा च दृष्टस्यधिकृतो

नास्ति) । वा. २।३।२।३ पृ. ५७९. * अध्ययनानन्तरं
गीर्माणा कर्तव्या न वा इति संशये धर्मज्ञानार्थे
कर्तव्या इति सिद्धान्तः । भा. १।१।१।१.

* अध्ययनम् । याजनाथ्यापनमतिमहाः ब्राह्मणस्यैव
श्रुत्युपायाः स्मृत्युक्ताः । भा. १।४।१५।४३. * अध्या-
पने प्रहारायै ‘धर्मणि नाभ्येवं’ इति निषेधः । वि. १२।३।७.
* अध्ययनविधिप्रयुक्तेन अध्ययनेन प्रयुक्तं धर्मविचार-
दार्ढ्यं इति आभाकरः । साक्षात् अध्ययनविधिप्रयुक्तमेव
वत् इति भाट्टाः । १।१।१. * अध्यापनादि अपि मित्रा-
चारान्वितवैश्यमतिशयोक्तात् संदिग्धम् । सर्वं च दुष्टद्वेषेण
संभाव्यमानत्वात् अनिश्चितम् । वा. १।२।१।२ पृ. १०८.

* अध्याये दशमे वाध उच्यते । ‘निष्ठसिन्ध्यादि-
प्रकृतौ दशमे वाध उच्यते ।’ वि. दशमाध्यायप्रस्तावना-
याम्. * अध्यायनामानि अध्यायार्थमतिपादकानि-
‘प्रमाण-भेद-शेषत्व-युक्तिक-कमसंज्ञकाः । अधिकृतो,
ऽतिदेशश्च सामान्येन, विरोधत्वः । ऊहो, वाधश्च,
तन्त्रं च प्रवृत्तश्रुतिताः क्रमात् ॥’ वि. प्रस्तावनायां
छो. ११-१२. * अध्यायादिसंबन्धो हि अर्थद्वारः,
न मन्त्रस्वरूपाधयः । वा. ३।१।१।१ पृ. ६५९.

* अध्यारोपापवादन्यायः । विवेकिनां दुर्बि
आत्मनि अवतारयितुं विशेषणविशेषादिप्रत्यक्षकल्पना
यथाप्रवीति सत्तामादाय क्रियते अप्यारोपापवादस्यापेन ।
उपदेशसहाह्वो पर्व. रामतीर्थः १८।१९५. * अध्या-
रोपापवादाम्या निष्पन्नं प्रवृत्तम् । ननु ब्रह्मणो निर्वि-
शेषत्वात् आनन्दप्रदायकत्वं अनुपपद्ये, अप्यारोपाप-
वद्विदं इति पूर्वोक्तार्थोक्त्यापगतुल्य प्रवृत्तस्य स्वयहा-
मानकत्वत्वाद्गीतरात् इति चेन्न । श्रीकृष्णः १।१।१९ वत्.
* अप्यारोपापवादाम्या निष्पन्नं प्रवृत्तम् इति न्यायः ।
वस्तुन्यवस्तारोपोऽप्यारोपः । यथा-अप्यारोपापवादो
रूपरोपः, अरबतभूताया सुखी रजतारोपश्चेति वेदान्तिनः ।
अपवादो नाम रज्जुविकृतस्य स्वस्य रज्जुभाप्रवदस्त्विव-
र्तसाधुनोऽज्ञानादेः प्रवृत्तस्य रज्जुभाप्रवदस्त्विव-
मप्यारोपापवादाम्या निष्पन्नं सच्चिदानन्दमन्यादयं वस्तु
प्रवृत्त्यते, निस्त्यते इति भावः । साहचर्यो. ५७.
* अप्यारोपापवादाम्यां. इति न्यायेन वाच्यं पञ्चगुणं

तिवचनं गम्यते, यथा 'अमी पिप्रिण्डा विहा
मियन्ता' इति, 'अनुनवदस मेमाल दियत्ता'
इति विहाद्विप्रिण्डा मेमालऽऽहतिवचनं च गम्यते। एष
द्वेताह्नि यस्य कथं च, शन्नाह्नी दोगणी, कयसह्नी
अघी, कयसह्नी ऊरु, कयसह्नी अघीवन्तो
इति।

कात्स्न्यं वा स्यात् तथाभावात् । २६ ॥

[illegible]

अधिगोश्च तदर्थत्वात् । २७ ॥

अग्निगुह्यं तदर्थं वात् । २७ ॥
 भाष्य—अग्निगुह्यं अज्ञानमुदरणार्थं, अज्ञाना
 का त्वेनेन्दुराण वयं व्याधित्वेनगव । वयं, एव हि
 भवति पचन, 'गमनागमस्वानुनं वृणुनात्' इति ।
 तस्मादपि ह्येनादिति वृत्तेन्दुराण गम्यते इति । प्रयी
 जन पक्षेत्तम् ।

शा—वक्ष उद्धृत्य कर्तव्यानुयायेन पञ्चवर्णयन् व्याधि
 रूपादेनेन दयेनसंस्थान कथम् (इति पूर्व पक्ष) ।
 नैतनुक्त अटण्यतामरुद्धान्, कर्तव्ये च वक्षो वैक्लान्
 इतिर्विनाश स्यात् । तस्मात् तावत्प्यग्न विधीयते
 (इति सिद्धान्त) । १०।१६

(इति सिद्धान्तः) । १४।६
 सोम—प्रसतामन्त्रस्य प्रसतामन्त्रस्य वै आनयैवयान्
 तन्मुखेन सात्वत्यपरवैऽपि स्थेनादिशब्दानां साधनं
 मानाख्योपपत्तेरिति तन्मुखेन सात्वत्यपरल इत्युच्यते
 सगतिः । नाला दोषणी इत्यत्र "दोषणी युवती, नाला
 शब्दकोशमहादौ "अतितु शब्दसंग्रहेऽपि शब्दो
 शब्दल शब्द" इत्यमरकोशान् नालाशब्दो इति भट्ट
 भास्करः । अथो वयस्ये कच्छो इव इति साधय ।
 कुरु कया कयाशब्दो इति भट्टभास्करः । १५।१

सद्यो हत्ये । अग्रीकृतौ कृतौ पूर्वमागौ । श्रु-
तममाप्ये माघतोऽप्येवमाह । सेनपतां परावरण-
सदस्यौ । उक्तमपदयो इति भट्टमाह्वर । सूत्रार्थमु-
द्वेनादिवाहतिचन वरुचरणवयमहरमाभिधान
स्वात् प्रसिद्धस्य द्वेनादे सनिधाने सदाहरेण सति
प्रति इति । द्वेनादिक्या विधि

वि- "साहस्यनुत साकस्य द्येनागुन्या विदधि
प्रतिपत्तिपेराय, सप्तसन्नादखिलेदृष्टि ॥"

५१४६

१।४।६
भाट्ट—तत्रैव (अभिगु) यैरे श्वेनमस्य वक्ष इत्यु-
क्तम् इति श्रुतम् । तत्र श्वेनमस्य इवद्यद्यनुपपन्नैकं वक्षम्
उत्तमार्थे इत्यविकारम् । इवद्यद्यर्थस्य सादृश्य इत्यभि । वक्ष
उत्तरार्थम् समर्थे कतिपयवर्षम् अन्याप्यत्वात् अस्या
विशेषेण । अतश्च वक्ष उक्तव्यं वर्तमानिना प्रेना
कारत्वा सप्रायः यत्र इति । यत्रैवेतिष्ठत् पण्यम् यत्रै-
तिचेन । इति श्रौतम्, अवदानभाष्येऽपि 'अयं वक्षः'
इति भगवत् सत्येव हविर्गुण्यतेति न कर्त्तव्यमिति
तस्मात् यत्रा कल्पयितुम् । तेन सादृश्यमिति अत्र
कनौदरगवेन जायते इति अतिक्रमेद्वयं प्रकाशयितुं
सादृश्यमुक्तं दृष्टार्थम् । इतरथा यदेनाकारत्वात्
मात्रमनिक्या विधाने गौरव अरण्यता वा आनयेत् ।
एष 'यत्ना दोरणी, कन्येयता, कन्योक्त, लोकरण'
ऽपीत्यन्ता' इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । यत्रा शब्देति ।
कन्यया इव कन्यो इव । यत्रा गतिगणनाद्यादिना
सदृशे । लोकपण्यं कन्येयता इति । अपीत्यन्ता अत्र
सुषुप्ति । अत्र पूरणे निमित्ते च 'यदेना' उक्तम्
स्वस्य आनयनत्वात् तत्रापि च इत्यर्थम् अत्राने । मिहो
देवदत्तः इति च यौगन्धरायान् मिह इत्येते द्वौ
इति च यौगन्धरायान् अत्रापि यदेनानेन उक्तम् इति
अत्र एव यदेनापि यदेना अत्रापि च कन्येयता इति
तथेति । यत्रा इत्यर्थम् अत्रानेन यदेनापि यदेना
प्रकाशयितुम् ।

न्यायविदुः — 'येनमस्य वस वसुमान्' इति
 ह्येतमदशमिन्यर्थः । तेन वर्तमानमुपपेदेन 'येनाइति वस
 वायेन्' । इति प्राप्ते, एत सति अदशमपदान्तरपदे

स्यात् न संययः । अध्यूषी इडामधविकारः स्पष्ट-
हरस्य इडामधस्य विकारः स्यात् । अध्यूषी-
मित्रा इडा होतुनांस्तीत्यर्थः । ध्यवत् । यथा अनिष्ठा-
शेषेः त्रिमिरिद्वैः इत्याशेषाणि अङ्गानि बाध्यन्ते तद्वत् ।
अध्यूषी नाम शिभरूपो भाग इति के चित् । ऊभसः
उपरि वर्तमानाः स्तनभावरूपा इत्यन्ये । यद्यपि पुस्त्यस्यो-
ऊभसः स्तनस्यापि चाभावात् तथापि तत्स्थानीये माध-
विण्डे तात्पर्यम् ।

शेषे वा समवैति, तस्माद्रूपवन्निवमः स्यात् । १३ ॥

याशब्दः पक्ष व्यावर्तयति । अध्यूषी न इडामध-
विकारः । सा शेषे समवैति 'अनस्त्रिमिरिडा वर्ध-
यन्ति' इति तस्या इडाया हरणं प्राप्तम् । तस्मात् होतु-
भागे तस्या नियमः स्यात् होने एव हरन्ति नाम्यस्त्रे,
होत्रे अन्य भक्ष कुक्ष्यन्त्ये इति । रयवत् । यथा,
'यतुर्बुक् रयम्भयैव ददाति' इति रयस्य अव्ययभागे
नियमः तद्वत् । इति पूर्वाः पक्षः ।

अशास्त्राद्युक्तं मेवं स्यात् । १४ ॥

तुगन्धः नियमपूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । एव न स्यात्
अध्यूष्याः होतुभागे नियमो न स्यात् । अशास्त्रत्वात्
तारुण्यं शास्त्रस्य त्रमावात् । अध्यूषी इडायामप्रस्ता
'अथ यद्वत् परिशिष्यते तत्त्वमस्तुषाम्यामानमिति,
यद् हृदयं प्राप्सति, जिह्वा, कणः, स्तनिम, वनिर्बु' इत्यत्र
अध्यूष्याः कीर्तनाभावात् । तस्मात् सा होतुहरणमुद्दिश्य
विधीयते अध्यूषीमेव होने हरति नान्यत् इति । तत्र
इडामधविकारः इति सिद्धान्तः ।

अपिवा दानमार्गं स्याद्, भक्षकान्नानभिरस्यो-
गात् । १५ ॥

अपिवा इति सिद्धान्तस्य व्यावृत्तिः । अध्यूषी न
इडामधविकारः त्रिभु तस्याः होने दानमार्गं स्यात् । भक्ष-
घन्दानभिरयोगात् । भक्षकान्नं भक्षणं तस्याः अभि-
संयोगस्य धन्यस्य अभावात् । सा हि अपूर्वा विधीयते
न भक्षार्थं । भक्षकान्नभिरयोगात् भक्षकान्नभिरस्यो-
गस्य अभावात् । तस्मात् भक्षविकारः, नापि नियमः इति
तत्त्वमस्तु ।

दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडामधविकारः स्याच्छेषे
प्रत्यविशिष्टत्वात् । १६ ॥

तुगन्धः दानशब्दा व्यावृत्त्यर्थः । अध्यूष्याः न दानम् ।
दातुः अवियमानत्वात् । यजमानेन आदातेन अग्नीषो-
माभ्या पशुः सकल्पितः । तत्र श्रद्धां प्रति यजमानस्य
होत्रा अविशिष्टत्वम् । यथा होतु न प्रभुः तथा यजमा-
नोऽपि । अप्रभुत्वमिदानीं अविशिष्टम् । शेषं प्रति अवि-
शिष्टत्वात् दातुः अवियमानत्वं, तस्मात् अध्यूषी होतुः
इडामधविकारः स्यात् । होने अध्यूषी एव, नान्यत्
इडागतं किं चित् । इति सिद्धान्तः । के,

अध्यूषीन्यायः । अग्नीषोमीये पशौ अध्यूष्या
होतुः कृत्स्नेडामधस्य निवृत्तिः ।।

अध्यूषी तु होतुस्त्वयज्ञयदिडामधविकारः
स्यात् । १०/अष्टा १२ ॥

शास्त्रं— अस्ति ज्योतिषोमे पशुस्त्रीयोमीयः 'शो-
दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते' इति । तत्रेदमा-
न्यायते 'अध्यूषी होने हरन्ति' इति । तत्रायमर्थः
साधविकारः किमध्यूषी होतुभक्षस्य विकारः उक्तविकारः,
होतुर्निवृत्तते इति । कथं विकारः स्यात्, कथं नियम्यते
इति ? यदि अध्यूषी विधीयते 'होमे हरन्ति' इत्ये-
तदन्वत्, ततो विकारः । अथ अध्यूषीमुद्दिश्य होने
हरन्ति इति विधीयते, ततो नियमः । किं प्राप्तं ? होतुः
भक्षस्य विकारः स्यात् । कुलः ? अपूर्वा अध्यूषी अद्वैता-
लोकात् इडामधस्ये न प्राप्तः, सा न शक्याऽनुनदितुम् ।
अतो विधीयते होतुभावहरणे । अध्यूषी भजन्ती होतु-
हरणे प्रत्यक्षा अनुमानिकमिडामध निरवर्तयतीति ।
अत्र स्यात् । यथा अनिष्ठाशेषेऽप्यत्रैः इत्याशेषाणि निष-
र्वन्ते तद्वत् ।

शेषे वा समवैति, तस्माद्रूपवन्निवमः स्यात् ।
१३ ॥

याशब्दः— याशब्दः पक्ष व्यावर्तयति, इडामध-
विकार इति । कथं स्यादिडामधविकारः, यजमानं
अध्यूषी स्यात् । सा हीदाया समवेति । यथा 'अन-
स्त्रिमिरिडा वर्धयन्ति' इति तस्या हरणं प्राप्तं, होतुर्बुक्
न प्राप्तः, ए विधीयते, 'यदिमो अध्यूषी हरन्ति',

॥ 'कश्यपेवांसा' इति । पशुबहुल्येऽपि कश्यपाशब्दे
 नोदः, तस्य कार्त्तव्यसंपादनपरत्वात् । अंता=अंतो ।
 कश्यपा इव कच्छागविव इति माधनः । १।४।६,
 ॥ कश्यपोरु इत्यत्र पशुबहुल्येऽपि कस्याशब्दे नोदः
 तस्य कार्त्तव्यपरत्वात् । ऊरु वनपा कगटपटसौ इति
 मृदुभास्करः । गतिगाधनाश्वाधियान्मदसौ इति माह-
 दीपिका । यद्व्यासदसौ इत्यप्ये । के १।४।१।२५-२७,
 ॥ 'सैकपर्णाऽधीनता' । पशुबहुल्येऽपि सैकपर्णाशब्दे
 नोदः, तस्य कार्त्तव्यसंपादनपरत्वात् । अधीनन्तो ऊरौ
 पूर्वभावी । सैकपर्णा-कखीरपनमदसौ । शुक्रपक्षसदसौ
 इति मृदुभास्करः । अधीनन्तो अस्थिसुक्तौ इति माह-
 दीपिका । १।४।१।२५-२७ ॥ अथमेवे 'पञ्चविंशतिरस्य
 वद्भ्यः' इत्यस्य स्थाने अथार्थे 'चतुर्विंशतिरस्य
 देवभ्यो' (कसं. १।१६२।१८) इति कसं पठित्वा,
 तूपगोमुगधोरथे 'द्विपञ्चाशदनयोर्वद्भ्यः' इति पठि-
 तव्यम् । किंवा 'पञ्चविंशतिरेषा वद्भ्यः' इति समस्य
 वचन कर्तव्यम् । भा. १।४।१।२७-२९, ॥ 'पञ्च-
 विंशतिरस्य वद्भ्यः' ता अनुप्रयोग्यव्यवस्थात्' इत्यत्र
 'द्विपञ्चाशदनयोर्वद्भ्यः', अथसतिरेषा वद्भ्यः' इत्यत्र
 पशुसंख्यादुत्तरेण सुख्याना वग्गौश्व सग्याऽयनार्थे दि-
 ष्णुपशुवाग्नेषु वषावप समस्य वचन कर्तव्यम् । १।४।१।२-
 २६, ॥ 'यत्तिष्ठमस्य मा एषिह उरुक मन्यमाना' इति ।
 अत्र वरून्सदस्य वषा इत्यर्थः । तथा च अनेनप्राप्त
 मिहियु एनरचनान्तोरुकाशब्दः दिव्दुनरचनान्तेन वषावथ
 ऊरनीय । तत्र दिव्ये 'उरणी वे मन्यमाना' इति
 पदसंश्लेषे 'उरुके मन्यमानाः' इति पदैस्त्वपे
 वक्तव्यम् । वृत्तये च 'उरुणि कानि मन्यमानाः' इति वा
 'उरुणाणि मन्यमानाः' इति वा वक्तव्यम् । १।४।१।२७-२८

॥ अग्निगुप्तेपगतस्य प्राग्मे इति पदस्य अग्नी-
 पोमीयमयनीययोः समानविधितरपक्षे न विचारः ॥

अग्निगो सपनीयेषु तद्वत्, समानविधानाश्वेन ।
 १।३।१।३३ ॥

भाष्य— अग्निं तोने पशुप्रीयोनीय. 'यो दीधितो
 यमीयोमीन पशुनामधने' इति । तत्र अग्निगो
 इव समानापरे 'प्राग्मे अग्निं भवत, एगुति वरिः

अन्येन माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता' इत्येव-
 मादि । यदा तु अग्नीपोमीय. सपनीयाश्च समान-
 विधानाः, तत्रैव निचार्यते किमग्निगो 'प्राग्मे' इत्येव-
 मादि पद ऊहितव्य, उच नेति । किं प्राग्मे ? ततोऽतिदेशः
 नियते । अग्निगो तद्वत् इति । तत्र यः पत्न्यधिकरणे
 (१।३।३) पूर्वपक्षः स इह पूर्वपक्षः । य. सिद्धान्त स इह
 सिद्धान्तः । ऊहः इति पूर्वपक्षः । अविकार इति
 सिद्धान्तः ।

आ — तृतीयेऽध्याये सप्तापशवः समानविधानाः
 इति पूर्वपक्षे (३।६।१६।४१-४७) समान-
 विधानस्य यदुच, तस्यैव प्रयोजन पूर्वाधिकरणेन सिद्ध
 अनेन मूलेन कथ्यते । यदा समानविधानाः, तदा
 उरुव्यपोऽदयदिदिगुपशुकेऽपि सपनीयगणे प्रवर्तमानः
 प्राग्मे इत्यग्निगुप्तेपगतेकरचनान्तः शब्दः पत्नीशब्दवदेव
 नोदितव्य, विकारपक्षे तु ऊहितव्यः ।

यि— 'अग्नीपोमीयसवनस्यानुज्यनिषयो यदि ।
 प्राग्मे इति तदा मन्यो पत्नीन्यायेन नोदतम् ॥' परमा-
 र्थतस्तु सपनीयपशूना अग्नीपोमीयनिष्ठिताः नात् अतयेव
 लिङ्गवचनयोः पाठान्पाठेन ऊहः ।

आह— एव कृतपशूना समानविधानस्यपूर्वपक्षे
 'प्राग्मे' इत्यग्निगुप्तेरे एकवचनान्त एव तेषु प्रयोजन-
 पत्नीशब्दवत् । न तु एकवचनानुसारेण एकपशुने एव
 दैशादौ । एनरचनस्य प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेण गणेऽपि
 श्रुत्येव सम्यक् । अत एव वस्य पुल्लिङ्गस्य भुषा क्री-
 पुमगणे असमन्, तत्र वचनानिपिदलक्षणया प्रमाणा-
 मानात् मेयोवने पुपशुव्येव सरेव इति वक्ष्यम् ।
 असमानविधानसिद्धाते तु प्राग्मे इत्य वचने लिङ्गे च
 'प्रेम्यो अग्न्या अग्निं भवत' इत्येवमूहितव्य एव । तदे-
 तत् तानीयस्य समानविधानविविचारस्य प्रयोजनमान-
 कथनम् ।

न्यायविन्दु — संभाव्यता सामानरिच्यपूर्वकते
 दिव्दुपशुं सपनीयगणे 'प्राग्मे' इत्यग्निगुप्तेपगतस्य
 वचन पत्नीशब्दवदेव नोदितव्य इति प्रयोजन, सिद्धाते
 तु ऊहः इति प्रवृत्तादुच्यम् । प्राग्मे इति पुत्रिङ्ग तु
 आवन्तानुसरणे न ग्राह्यतां प्रवर्तते इति वैयर्थ्यम् ।

सम्प्राप्तानेन दानेन एकप्रकृत्या पठते । ननु द्रव्य-
वाचिना गुणपदेषु वा चित्तं दृष्टं, अत आह—) दृश्यते च
प्रयोगः यथा इन्द्राग्नी देवता इति । यदा देवतात्वेन
गणः (मनुदायः) विवक्षितो भवति न च प्रधानभूतः,
तदाऽपि निवैव पठ्या सामानाधिकरण्यां दृश्यते यथा
देवदत्तशिष्णुमित्रपुत्रादत्ताः पर्यदिति । अयं पर्यवृ-
द्धश्च प्रधानभूतः, इतरे देवदत्तादयः सन्नाहः तदितोपग-
मेन, तथा वेदेऽपि पञ्चपञ्चागारसिद्धेः संपासरा-
इति । अयं (पञ्चागारः) संख्या प्रधानभूतः, तथापि
निवैव पठ्या (मिहृत्सवतारसंख्यायां सत्येववाचिण्या)
सामानाधिकरण्याम् । ननु (अयं) संख्या सवतारविरो-
पगार्थः । (नैयाह—) तथा सति पञ्चागारः अतिनि-
श्चरो भवति, पञ्चागारश्च दृष्टं तु (सख्याप्रधानं) विने-
यम् अप्रधानं (भवति । उक्तहरति—) तस्मात्
संख्या प्रधानभूतः ।

सख्या प्रधानभूता ।
(अथ) चतुर्थः पद्यः । वदन्निशब्दः अस्त्वप-
विरोधार्थं, संख्या च (तदर्थैव विशेषप्रश्नः) । ननु अस्त्वप्यब्दः
पद्यार्थपर्यायः, (तः) कथं प्राधान्यं प्रतिपद्यते ।
(उक्तं) आह, 'यथा इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रबो-
धन्व इति' (पुरोऽनुनामिकाया) इन्द्रे पृथी नास्ति,
न च (तावता) परमार्थः । (सोमपथ्ये तु हि गुण-
वचनस्यैव प्रधानत्वम् वीर्यविरोधप्रामाण्यः, पुरोऽनु-
नामिकाया तु स देवताभूतं प्रकाशयितव्यः । अत्र
आह इत्युक्त्या माध्यपत्किर्त्तनाभिप्रेतं नार्तिहरास्य,
सा च प्रस्तावितश्चरे नास्ति, पद्ये २१११-१२४ सूत्रे
'अथ हि भूतिस्त्रयो गो भवति पृथ्वीप्रभितस्त्रयो गोः, त्वं
इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रबोधन् इति । तेन देवताप्यब्दः स्वार्थ-
संकेतार्थः इत्युच्यते' इति माध्यपत्किर्त्तित्वे, तैवै-
व अभिप्रेतं स्यात् इति ध्येयम् ।) नेत्रे च यथा 'विष्णु-
व्यानीपता' इत्युक्ते पृथ्वीर्दिशेऽपि (विग्रहे पुनश्च
समानवेलायां) प्रधानम् । एषामिहापि (पद्ये हिरोप-
भूतोऽपि पद्यः तावद्वैश्वस्या प्रधानं भवति । तेन-
यत्र द्वौ पद्यं विवेकते, तत्र द्वयोः प्रसंगजनं पर्याय्य-
तय (अन्यथेत्येन) अस्त्वप्यब्देन न द्विपते (तस्य
अस्त्वप्यब्दः अप्रसिद्धः) । कथं पद्यः प्रधानं, यथा-

(अनुग्रहाय) ।
 सिद्धान्तसु (पञ्चमः पलः । अस्मान्नेन पद-
 विंशतिशब्देन च) उपमाया वङ्गीपता परिशिष्टते
 एतान्न्योऽस्य वङ्गपः इति अन्त्यगन्दस्य पञ्चमन्तान्त
 सस्यागन्दस्य (न एवविंशतिशब्दस्य) सत्येयमाथा
 न्यात् । (ततः किं एतद्-) तन् यत्तु द्वौ पदौ
 (विद्येते), तत्तु वङ्गीपतापरिच्छेदः शब्दः
 उच्चारयितव्यः । न च समापमन्तरेण (तत्तु) इत्य-
 शब्दयोरेवितुम् । (तस्मात् समस्य वचनं) द्विपञ्चा-
 शदनवैश्वरूपः । इत्यादि स्वतन्त्रम् ।
 (तस्मात् समस्य वचनं) द्विपञ्चा-

[illegible]

अग्निगुपेये

निर्दिश्यते । तदिह 'पट्विंशतिरस्य वट्प्रत्ययः' इति
चट्प्रतीको प्रतिनिर्देशः यागार्थः । तस्मात्तादा प्राधान्यमिति ।

अपित्वसंनिपातित्वात् पत्नीवदाभातेनाभि-
धानं स्यात् । ९ ॥

भाष्यं — अपित्विति पञ्चम्यावृत्तिः । नैतदेवं,
समसितम्या वट्प्रत्यय इति । किं तर्हि ? अपिश्रुतः पट्विं-
शतिशब्दः प्रयोक्तव्यः । कुतः ? असन्निपातित्वात् ।
असन्निपाती ह्यग्निगुः न कर्णत्वेन निर्दिश्यते । यदि हि
कर्णत्वेन निर्दिश्येत, ततोऽनेन प्रमाशितं कर्तव्यं न
भ्यानादिनैति मन्त्रान्तेन कर्मसन्निपातः स्यात् । तत्राद्यक्य-
मविश्रुतेन यौगपथ्यं कर्तुमिति विक्रियेत, अन्यन्त्येत या ।
अथ पुनरेतद्वक्तव्यं नियमाणां नृपदि नयनसालग्रमिगु-
वचनमनेकस्मिन् पक्षौ चोदयेनात्र निपतितम् । तत्रैषा
स्वतस्यापत्नीवद्विनीरभिपदिगुमसक विप्रक्षिपप्रत्ययं तत् ।
तस्मात् तद्विनीरगमिपत्ता वदितव्या । किं तर्हि ? पट्विं-
शतिसंख्यायाः सङ्गन्धः कर्तव्यः । यथा, द्विपत्नीके
बहुपत्नीके वा प्रयोगे पत्नीशब्दः एकवचनान्तो न सख्यया
पत्नीः परिच्छिन्नमिति । किं तर्हि ? एकत्वेन संप्राप्तिः,
एकानिगुपे । तस्माद्विपत्निगुपे प्रयोगः । एवमवितारे,
आर्यमनुग्रहीष्यते इति ।

दुष् — (सूत्रार्थमाह —) अकरणेन अग्निगुणा
प्रकरणे यमाम्नात्वात् प्रकरणिनः उपकरणम्यम् । तत् कथं
(इत्यपेक्षायां) यथा वट्प्रत्ययः (इति उपपद्यते) किं
च शान्तिलयं (कर्तुं ?) इति (अपेक्षायां) निषा-
धानेन (अनेन मन्त्रेण) यथासामान्यतैः पदैः अभि-
धानं (नियमान्नाद्यं कर्तुम्) ततः निमित्तत
आह — अत्र वट्विपत्विंशत्यभिधानात् अष्ट यथा
प्रहृतौ, तथा विहृतौ इति ।

विकारस्तु, प्रदेष्टव्याद्यत्रमानवत् । १० ॥

भाष्यं — वृत्तान्तात् पक्षो विपरिवर्तते । नातिवारः,
ऊदः कर्तव्य इति । यत् यत्सत्त्वेय आहृत्य त सख्योक्तानि,
तत्र वचनप्रामाण्यात् निष्प्रतिपक्षसंख्याक्रमेण शब्दस्य प्रसु-
त्तमानस्यादोऽप्योऽन्युपगम्यते । यथा, प्रहृतौ पत्नी-
वद्वचनं । न त्विह आहृत्य पट्विंशतियुद्धः अनेकस्मिन्
पक्षौ प्रयुज्यते । किं चोदयेनेह प्राहृतवचनं प्राप्यते ।

तत्र यत् न्याय्यं तथोदकः प्रापयिष्यति, न आहृत्य पट्विं-
शतियुद्धम् । किं तन्म्यायम् । यत् प्रहृतौ विप-
क्षितम् । प्रहृतौ च वट्विनीरगमिपत्ता कथिता । तस्मा
दिह सा प्रदिश्यते । नन्वेतदुक्तं नाग्निगोः कर्णत्वेन
निर्देशः इति । यदा च न कर्णं, तदा कथमयं वट्विनी-
वत्तापचनः, श्रुत्या वट्विंशतिसंख्यावचनः एव भवितु-
मर्हतीति । उच्यते । यद्यपि नास्य वृत्तीयथा निर्देशः,
तथापि प्रयोगवचनेनोपहृतिः साधने भवत् कर्मण हट-
मुपकारं करिष्यति अन्यतः अवदानप्रकाशनम् । अत्रो-
च्यते । नास्यावदानैरभिपन्नं, प्रहृतयान्प्रयोगवचनो
यागेन संप्राप्तिः । तत्र च हविःसंकीर्तनं हटं प्रोजेनम् ।
पट्विंशतियुद्धोऽपि वस्तुतये भविष्यतीति । नैतदेवमिति
सूत्रम् । प्रहृत्यात् यागमात्रेण अभिपन्नं एतत् कथितम्
प्रेषः इति गम्यते । विश्वास्तु यमिदमेवमेवमप्युपस्थाप्यम् ।
तथास्तुपि ह्ययं वाक्यानि, 'दैव्याः शमितार उत मनुष्या
आरमय' इति । तथा, 'पट्विंशतिरस्य वट्प्रत्ययः अनु-
पयोक्तव्यवत्तात्' इति । तदप्यद्विनीरगमिपत्तावचनं एतत्, न
पट्विंशतिसंख्यावचनं । यथा, यत्रमानवादे एकवचनं
मानवाचित्वेन स्वसंख्यावचनं प्रदेष्टावृत्तं द्रियते, एव-
मिहापीति ।

दुष् — उच्यते । यदि वट्विपट्विंशत्यो-
(शब्दयोः प्रहृतौ) समवेतार्थत्वात् नामविषयः, ततः
अष्टाष्टतमात्रसंख्येयम् । अस्ति तु उच्यतेः अवदान-
वद्वचनं । (तेन वट्विपट्विंशत्यनु समवे-
तार्थः) । व च (वट्विपट्विंशत्यनु) स्वभावात् (प्रहृतौ)
पट्विंशत्येव परिच्छिन्नः (तेन सख्यावचनोऽपि समवे-
तार्थः) । तस्य (च वट्विपट्विंशत्यनु) अवदानः (शान्तिः)
वचनं दृष्टव्यमेव प्रसराम् । (अन्यथा विसृज्य
विरल उद्धरेत् । तस्मात् वट्विनी) प्रमाशितं प्रहृतौ
(अग्निगुपवचनम्), वट्विंशति (विहृतौ) अपीति (समस-
वचनं कर्तव्यम्) ।

अप्युक्त्यादाया पत्न्याम् । ११ ॥

भाष्यं — वट्विपत्नीरिति । कुतः पत्न्या, न तत्रै-
वपत्नीके यत्रमाने पत्नीशब्दः समाश्रितः, द्विपत्नीके

उरुकशब्देन वपाऽभिधानं स्यात् वनिष्टुसन्निधानात् ।
वनिष्टुसन्निधानइतं कामोद्विषयत्वेन दृष्टव्यत्वादिभिः ।

वि— 'पक्षी वपाऽयथोरुष्णे, रलयोरविरोधतः ।
पक्षी, वपा सन्निधानाद् भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥ ' अनेन-
वपाया विवृतिरु उरुपरान्द उद्गीर्णः ।

भाट्ट— अभिगुप्रेष एव ' वनिष्टुमस्य मा राविष्ट
उरुक मन्थमानाः ' इति श्रुतम् । तत्र उरुकशब्देन किं
उद्गृह्यमाणं, किं वपाया इति चिन्ताया, वपाया
उरुकशब्दप्रयोगाभावात्, अन्यत्र वेदे उरुपरान्ते रैषदस्य-
नात् लोकेऽपि च रोमाणि लोमानि इत्यादौ रल्पटित-
पदयोः समानवृत्तिकशब्दसंज्ञात्, उरुकशब्देन उद्गृह्यमाणं,
ततश्च उद्गृह्यमाणं वनिष्टु मा र्छिन्दत इति मन्थयः ।
ततश्च वपाऽनेकत्वे (अपि) न उरुकशब्दस्योद्देशः ।
इति प्राप्ते, न तावत् वनिष्टो. सर्वथैव एवम निषिध्यते,
हृदयाविषयत्वं तस्य हविष्ट्वेन एतन्निषेधप्रकारात् । नापि
उद्गृह्यमाणस्य दुःखे एवमस्ति निषिध्यते, अदृष्टव्यत्वा-
पत्तेः । अतः उरुकशब्देन अरयययोगेन वपाऽभिधान-
मेव । यथोद्गृह्यमाणं वपा मन्थमानाः भ्रान्त्या वनिष्टु मा
र्छिन्दत इत्यर्थः । वनिष्टो, वपायागोचरपाल एतित-
त्वात् । अतः तस्य पूर्वं एतन्निषेधप्रवचनं दृष्टव्यं
भवति । अरयययोगश्च उरुकशब्दे निशीर्णवाची, दीर्घ-
दृष्टान्त्यः, वपायादौ मेशोवाची, नामैरदेशे नामग्रह-
णत्वं क-वापदोऽपि तद्वचन एव, ततश्च पदद्वयमिदं
समाधौ वा । निशीर्णं मेदो वपाऽऽप्येव च तदर्थः । न च
रुदया योगाद्यः, रैषदस्य पदस्य उद्गृहेऽपि रुदय-
भावात् । अतश्च वपाऽनेकत्वे उरुणि वनिष्ट इति शब्द-
पक्षे, उरुणापि इति समासपक्षे ऊहः कार्यः ।

व्यापयिष्टुः— ' वनिष्टुमस्य मा राविष्टोऽयं मन्थ-
माना. ' इत्यत्र उरुकशब्देन रलयोरवस्थात् उद्गृह्यमा-
नानां तत्कारण्यमुक्तं वनिष्टो. अरययविरोधस्य एत-
द्विषयः । इति प्राप्ते, उद्गृह्यमाणं, क मास इति
वपाऽभिधानम् । यथोद्गृह्यमाणं उद्गृह्यमाणं भ्रान्त्या
वनिष्टोऽनेन प्राप्ते निषिध्यते । वपाया वपाविष्टो उहः
इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— ' वनिष्टुमात्रो मोदके । '

शंकर— ' अभिगो च यथोरुकम् । '

॥ अभिगुप्रेषगतेन प्रशसाशब्देन बाहोः
प्रशंसा ॥

प्रशसाऽस्यभिधानम् । १।४।४।२३ ॥

भाट्ट— तस्मिन्नेवाभिगो आस्रायते ' प्रशसा बाहू '
इति । तत्र संदेहः किं प्रशसा बाहू कृणुतात्, प्रशसा इति
वृत्तीयान्तः प्रशसा बाहू प्रहीतव्यौ इति, उत प्रशसा इति
द्विवचन आकारे विभक्तेः इते प्रशस्तौ बाहू कर्तव्यौ
इति । किं प्रातः ? प्रशसा अस्यभिधानम् । अथौ हि
शब्दस्य प्रसिद्धः । तथाहि तमनुपदति, ' दया मना-
निष्टुया आह शब्दमाह ' इति । ' अस्ति वै शालमाचक्षते '
इति । अतर्पिणा च बाहोः स्तुतिः । स्तुतौ बाहू किमपि
अदृष्टं कुर्वतः इति मान्यार्थिकं तथोद्देशतात्वं कश्चितं
स्यात् । तथायुक्तं अन्यस्मिन् पक्षे एति । तथा धीन-
शेषे भवति दर्शनं ' अवस्थापयिष्ये शब्दस्य शास्त्रेन विदा-
नत्वात् श्रुत्युच्छेदे ' इति । तस्मात् अस्मिन् प्रशसा इति
व्यवृत्ते ।

बाहुप्रशंसा वा । २४ ॥

भाट्ट— अपत्र बाहुप्रशसा एषा । प्रशसा बाहू
कृणुतात्, प्रशस्तौ बाहू छेत्तव्यविति । तथा प्रशसा-
शब्दस्य दृष्टव्यत्वं भविष्यतीति । का.स्येन हि
बाहोः प्रशस्ता । कृष्णी बाहू उदरत इत्यर्थः ।
कृष्णी च बाहू उद्गीर्ण्यौ इति । इतरस्मिन् पक्षे स्व-
स्तिमा विराजतं त्रियते, अस्तिश्च कश्चनः शब्द उदाहर्यते ।
यदि वा मान्यार्थिकं इत्यं विधीयते, अस्तिना बाहू
छेत्तव्यौ इति, तथायुक्तं विधिविहिते स्वस्तिं वति ।
न च न प्रशस्तौ बाहू, तथाया वगृहीतं व्यञ्जति । अत्रन्य
च शम्भरीर (शम्भरीरे इति पाठः) भवति ।
तस्मात् बाहुप्रशसा । किं भवति प्रयोक्तव्यं ? अथमेवे
एतं तत्त्वतः इतिनिरूप्यते. व्यञ्जः । तत्र अनिरर उद्गो-
भवति वपा पूर्वः पठः । यथा तर्हि विद्वान्, तथा
बाहुप्रेष उद्गो भवितव्यम् ।

ज्ञा— बाहुविष्टो उहः ।

श्रीम— यथा उरुकशब्दस्य पक्षविधाने निषेधो-
नत्वा प्रयोक्तव्यत्वं वपाऽभिधानात्, तथा प्रशसा-

तासामेव प्राधान्यम् । संख्या तु तद्विरोधगत्वेन उपात्ता-
ऽपि सायस्वत्पूषिणा इति नादृष्टार्थेताऽऽपत्तिः । एवं च
पशून्सतिपदगतैकजनस्य बहुतरङ्गार्थत्वेन असम-
वेतार्थत्वात् नैव ऊहसंभ्रान्तः । अपि तु पशून्सतिप्राति-
पदिके एव समवेतार्थगताः ऊहः । अतश्च द्विपञ्चाशदनयो-
र्बहुत्रयः इति समस्य सवनमेव युक्तम् । किंच प्रकृतानपि
एतेनस्मिन् पार्श्वे प्रयोगेदशमोदश बहुत्रयः समस्यैव
पशून्सतिपदेन उक्ताः इति इहापि समस्यैव उपाः प्रस-
रयितयाः इति सम्पत्तेः । यद्यपि च न्यायविद्वदपि द्वं
समासवचनं 'एकधा पशून्सतिरिति द्विहूना (द्विर्वि-
हूना इति सोमः । द्विर्विहूना इत्येव न आश्रयावनः ३।४।
३ । द्विहूना पशूना संवेधेनौ एतौ शब्दौ द्विः भूयात्
इति गार्ग्यवृत्तिः) इत्याश्रयनसूनमूलमूलभूत्या मुनस्यप्या-
ऽनूहयन् आभासीरन्तुमुचितं, तथापि 'पशून्सतिरिति
समासेनैव' इति साक्यायनमूलमूलभूतभूत्या मुनस्यप्यापे
समासस्यापि अभ्युत्तानान् न विरोधः । (वस्तुतस्तु 'एकै-
कधा पशून्सतिः पशून्सतिरिति, समासेन वा ' इत्येव
साक्यायनभौतमुपे ३।१।९० पाठः । 'एव शोभनतरः
पशोऽमिमेत आचार्यस्य' इति तद्वत्त्वं समासपञ्चा-
मिप्रायेण-के.) । अत एव धर्मे अग्नौऽपि विचार-
येव, न तु सान्त्वयः । एकपाशब्देऽप्येव इत्यन्वयः ।
वीक्ष्यैव चाप्यग्नौ एकपश्वन्वच्छेदप्रत्यनिर्णयोपपत्तेः ।

मण्डन—' सपत्न्यौ नान्धाः ।'

शंकर—' समागोदश्च पशून्सि ।'

अग्निगी सपत्नीयेषु तद्वत्, समासविधानाश्चेत् ।

५।३।८।२३ ॥

अग्नीषोमीये एतौ अग्निग्रीपे ' प्रासा अग्नि भरत '
इत्येवमादि समास्यापत्तेः । यदा च अग्नीषोमीयः पशुः
सपत्नीयाश्च पशवः समासविधानाः इति पक्षः स्वीकृत्यते
तदा प्रासे इत्यादिष्वर्द्ध ऊहित्वं न वेति विचारे सिद्धान्ता-
न्ताह अविदेशेन । समासविधानाश्चेत् अग्नीषोमीयेण
पशूना सपत्नीयाः पशवः, तदा सपत्नीयेषु पशून् अग्निगी
अग्निग्रीपे तद्वत् पूजार्थविरोधोत्पत्तिरिति युक्तम् ।
पत्नीयान्दे यथा नोदः, तथा प्रासे इत्याद्यपि नोदः
इति । के.

• अध्वरकल्पा नाम इष्टिः । ' आग्नावैष्णवं
प्रातरष्टास्पादं निर्वपेत्, सारस्वतं चरुं, शार्हस्पत्यं चक्षुम् ।
आग्नावैष्णवमेवादशकृणालं माघ्यंदिने, सारस्वतं चरुं,
शार्हस्पत्यं चक्षुम् । आग्नावैष्णवं द्वारशक्यात्मपरुहे,
सारस्वतं चरुं, शार्हस्पत्यं चक्षुम् ' इति । (औपे
अपरे यथा सवननरं तथा अस्यामर्षादौ सवनमपे वाग-
निषवर्षं इति अध्वरस्याभ्यात् अध्वरकल्पा । ईषत्
न्यूनः अध्वरः अध्वरकल्पा । ' ईषद्वत्साली कल्प-
देव-देशीरः ' इति पाणिनिस्मृतौ शब्दसिद्धिः ।
के.) मा. १।१।४।१९, • ' सप्तमेवैतया प्राप्नोति '
अध्वरकल्पाया इष्टेः इदं कृतम् । १।२।२।४।१९, •
' यस्य भ्रातृ नः सोऽनेन यजेत ' । मा. १।१।२।४।१९, अनेन
अध्वरकल्पायाः सपत्नीयाः फल इति ज्ञापते । • अध्वर-
कल्पायां आग्नावैष्णवे अग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः ।
८।३।१।१-२. • अध्वरकल्पादौ तामिपेतीतातरदस्य
सत्त्वेऽपि वर्णनव्यापिकाः । वि. ६।६।७, • पशु-मित्र-
विन्द्याऽध्वरकल्पादौ सातदस्यं प्रकरणविहितं, तास्वैव तद्
अतिदेश्यतात्तत्त्वद्वयनयेन निविद्यते । तथा च सामि-
धेनीतामद्वयमत्र । वा. ३।६।२।९ पु. १०३१. • ' उत-
दश सामिधेनौ भवन्ति ' इति अध्वरकल्पादिषु वाक्य-
शेषः । मा. १०।३।१।३२, • यथाग मित्राणां
' कालमेदात् अह्यानां गृह्यते विरोधः । वसाद्धेदः । '
तथा च अह्यानां न तन्त्रम् । १।१।२।४।२१. • ' पुष्ट
वाचः प्रदितोर्निर्वपेत् ' इति विहितो निगमः इति
' प्रथमस्य कालचनम् ' । प्रथमस्य वागधिकस्यैव अयं
निर्गच्छत् । न माघ्यदिनीवापराह्मिणोः । तयोस्तु
न्यस्तगते एव । के. १।१।२।४।२२, • यद्यपि अयं
त्रयस्त्रिणां, तथापि ' एकैकपात् ' ' सोऽनेन यजेत ' इति
द्विष्टोक्तः एकवचनान्तः शब्दः युक्त एव । तस्मान्
मित्रिः त्रिः एतौ वागः । १।१।२।४।२३.

• अध्वरकल्पा नाम इष्टिः । (इयमनेन)
' आग्नावैष्णवमेवादशकृणालं निर्वपेत्, सारस्वतायामाग-
स्यात्, शार्हस्पत्यं चक्षुः ' इति । मा. ७।१।१०।१९.
• अध्वरकल्पायां आग्नावैष्णवद्वारशक्यात्मपरुहेऽप्या-
विनास्त्वान् आग्नावैष्णवत्वेन सारस्वत्यां आग्नायायां

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमे पञ्चमीयोगीयः, 'यो दीक्षितो वदमीयोगीयं पञ्चमाह्वते' इति । तत्राधिरुपैये इदमाह्वते 'पङ्क्तिशतितरस्य वङ्कय' इति । तत्रोदयेन द्विपश्चादीन् पञ्चगणान् संग्राह्य, 'नैव चेतमाह्वते, चाह्वं कृष्णमेषा चोपमीना च सप्तावन्नकामः' इत्येवमादिपु । अयमर्थः सप्ताविक्र, किं पङ्क्तिशतितरस्योऽभ्यस्तित्वः, रिमविकारेण प्रयोज्यम्, किं वचनमानमूहितय, अथवा अस्वपदाभ्यासः, उत समस्य वचनमिति । किं प्राप्तम् । पङ्क्तिशतितरस्योऽभ्यस्तित्वो द्विपश्चादिपु पञ्चगणेषु । किं कारणम् । पङ्क्त्येकस्य पञ्चोः पङ्क्तिशतितरस्य ऊर्ध्वः । इह यं गुणः प्रविभक्तः । पञ्चोपमौ पङ्क्तिशतितरस्य इति । तत्र यद्यविकारेण प्रयुज्येत, न ह्यस्या पङ्क्तीरमिषदेत् । अयं समस्य वचनं कियते, तथा पङ्क्तिशतितरस्यो निवर्तेत, तदाऽऽयं पाठितं स्यात् । न च सर्वाभिर्वङ्निमिः पञ्चोः सवन्वोऽस्ति । पञ्चदशस्य तामिः सप्तमः । न च पञ्चदश पञ्च । ननु पञ्चोः कार्यं यः पञ्चोः स्थाने, स वङ्निमिः सवन्वयितयः, तथा हि प्रकृतौ वचनकृतम् । समस्ताभिर्वङ्निमिः पञ्चदशस्य सप्तमे कृते एकैकस्य पङ्क्तिशतितरस्य सप्तमः प्रत्यायित स्यात् । अत्रोक्तयते । नैव प्रकृतौ कृतम् । प्रकृतौ च साप्तात् पङ्क्तिशतितरस्य पञ्चमस्य । इह परमस्यया सप्तमे नियमाणे परोक्षया अवयवसंख्यया सप्तम्य अनुमानिकः स्यात् । न । निचोगत पङ्क्तिशतितरस्य एकैकस्य सप्तमः प्रत्यायित, स्यात् । पङ्क्तिशतितरस्य सप्तमिगतिरेकस्योऽहमिति तत्र गम्यते । न चैव प्रकृतवमिधानं कृतम् । तस्मादभ्यस्तित्व इति ।

द्विपु— अस्मिन्नाधिकरणे पञ्च पञ्चाः । (पङ्क्तिशतितरस्य इत्यस्य इति पदयोरेवमस्य इति प्रथमः । अविकारः इति द्वितीयः । पङ्क्तिशतितरस्य वचनोदः इति तृतीयः । अस्व-पदस्य ऊर्ध्वः इति चतुर्थः । सप्तावः इति पञ्चमः । तत्र—) पञ्चस्य वचनव्यतिः (चापयं) निरूप्यते । पङ्क्तिशतितरस्य (अस्व वङ्कय) इति त्रिपद वाक्यम् । तत्र एकः पञ्चः सप्तम्यवधानः । (कः सप्तमः इत्युच्यते—) ' पङ्क्तिशतितरस्य ' अविकारः

(पदयोः) यः सप्तमः (सोऽन मन्वे प्रधानम् । एनं च प्रथमः पञ्चः सिध्यति ।) तस्य (स सप्तम्यस्य) शब्दो वचनो नास्ति, येन जैवो उच्येत । यः (च) प्रधानः, सोऽवस्य प्रकृत्यः । तत्र अर्थात् समन्विता अभ्यस्त्येते (पङ्क्तिशतितरस्य पङ्क्तिशतितरस्य वङ्कयः इति । अस्त्योपपत्तिमाह—) एनं (सप्तम्यप्रमाणे अभ्यासमायं) अस्व विवृतं मविष्यतीति । (तर्हि वङ्निशब्दस्य सप्तम्यवचनम् । अत आह—) वङ्निशब्दश्च पङ्क्तिशतितरस्यः (पङ्क्तिशतितरस्यविशेषणार्थः), प्रथमः ।

(अथ) द्वितीयः पञ्चः । अविकारोऽयं मन्वः प्रमाणान्तरेण प्रकाशितमर्थं प्रकाशयति । न (च प्रमाणान्तरेण) प्रकाशितस्य प्रकाशने प्रयोजनमस्ति (इत्यहोरात्रोऽयम्) । एव च यत् प्रकृतौ क्व, तत् विवृतौ भवति, (इति) न किं चित् प्रकाशितम् (तस्मादविकारः इति) ।

(अथ) तृतीयः पञ्चः । पङ्क्तिशतितरस्यः उभाम्बा (अस्व वङ्कयिदाम्बा) विशेष्यते । सोऽन प्रधानभूतः । (एनं च तृतीयः पञ्चः सिध्यतीत्याह—) द्वयोः (पञ्चोः) पङ्क्तिशतितरस्ये प्रकाशयते । ते च अविकृतेन पङ्क्तिशतितरस्येन अविकार्ये प्रतिपादयित्वा, तस्मात् वचनोदः (पङ्क्तिशतितरस्य इति । उपपत्तिमाह—) एवमस्य विवृतं मविष्यति । (अस्मात्तास्तु इति द्वादशे सूत्रे ' ननु पङ्क्तिशतितरस्यमिधाने ' इत्यादिभाष्ये अर्थतोऽनुभाष्ये व्याचष्टे—) ननु पङ्क्तिशतितरस्यप्रमाणे वङ्कयिणा प्रथमा न प्रयोगी इति । कोऽभिप्रायः ? द्वेषा हि संख्यावाच्यः (प्राक् विज्ञते, सत्येयप्रधाना, द्वौ त्रयः कृत्वाद्यः) ऊर्ध्वं (तु) विज्ञते, उभयप्रधाना । तत्र यदा सत्या आग्रमानमुपसर्जनीत्यस्य सत्येये वर्तते, तदा विना पञ्चया सामानाधिकरण्यं भवति यथा 'विशतिर्गोवः' इति । यदा (पुनः) सत्या प्रधानभूता (सत्येयं न सृजति) तदा पञ्चमन्तरेण सत्येयसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यं नास्ति 'विशतिर्गोवः' इति यथा । इह च सत्या प्रधानभूता (त्वन्ते) वङ्कयश्च प्रथमान्ताः । (तत्) क्व विना पञ्चया सामानाधिकरण्यं इत्यभिप्रायः परिज्ञेद्यतम् । अत्र (उत्तरमाह भाष्यकारः १२ सूत्रे) लक्षणाया सामानाधिकरण्यं वाक्येन इत्यर्थः (नहि अन्यथा

(च) प्रातिनांस्ति, न तानदङ्गत्वं । अङ्गत्वे चाव-
पृते (पश्चात् प्रयोगवचनेन) समीपस्थस्य (अङ्गस्य)
संग्रहः (प्रयोगः) । तस्मात् प्रयोगवचनस्य पश्चात्तली
नयान् तदाभयो यः क्रमः, स आशयस्य (प्रयोग-
वचनस्य) दौर्बल्यात् (प्रत्यक्षोदकाभितात्) दुर्बलः ।
अत आह (भाष्यकारः) उत्तरकालः (प्रयोग-
वचनः) पूर्वकालप्राप्तं (चोदक) न याधितुमर्हति
प्रत्यक्षोऽपि सन् घटिरङ्गत्वात् (पाश्चात्तयात्) ।

शा—‘ आग्राह्यत्वमेकादशकपाल निर्वपेदभिवर्त्तु,
सरस्वत्यान्वभागा स्यात्, गार्हस्पत्यश्वः ’ इति । तत्र
उपानुवाक्यमेव विद्वद्भ्योः आग्राह्यत्वस्य लोकोः कस्य धर्मा-
प्रथममनुप्रेयाः । किं प्रयोगचोदिताङ्गप्रधानप्रत्यक्षत्व-
मुपदान् मुख्यक्रमेणात्यधर्माणां प्रथममनुप्राप्तं, उत चोद-
कवादादाग्रप्रमेयः पूर्वं गार्हस्पत्यस्योपपधर्माः कर्तव्या
इति । ‘ तनौपदेशिकत्वेन प्रयोगवचनाभय । मुख्यनयो-
ऽतिदेशेन प्राप्तं नाप्येते नमः ॥ ’ नैवम् । ‘ प्राताना
हि पदार्थानां विहृती नमचित्तनम् । ते च तनमका
एव प्राप्यन्ते चोदकादिह ॥ ’ नैराङ्गान्तात् नमस्तेषां, न
भूयोऽन्यः प्रकल्प्यते । शरत्वा प्रातप्राप्तोऽत्र कल्प्यथा
सोपपद्यते ॥ ’

सोम—औपदेशिकक्रमोर्बलान्निवारणस्तत्र औप-
देशिकरातिदेशिकयोः तद्विचारार्थं संगतिः । ननु प्रयोग-
वचनश्लोदकापेक्षया दुर्बल इति द्वादशे ‘ जैमिने
परतन्त्रन्यापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् । ’ (११।१।१७)
इत्यधिकरणे पश्यते । ननु कथमिह प्रयोगवचनप्रत्ययेन
पूर्वपक्ष इति चेत्, सत्यं, अन्यत्र प्रयोगविधि-
दुर्बलं, क्रमविषये ॥ स एव ग्रन्थः, सर्वत्र नमबलने-
प्रयोगविध्यधीनत्वात् इति पूर्वपक्षस्याद्यः । पदार्थप्राप्त्य-
धीनत्वात् प्रयोगविधेः, तत्प्राप्तेऽश्लोदकाधीनत्वात् चोदको-
पनीवित्ताया प्रयोगविधिर्दुर्बल इति सिद्धान्तपञ्चमिश्रणः ।
एव च स्ववचनमाऽशक्तस्यापि प्रयोगविधेः कल्पना-
मलोच्छेदात् न प्रमान्तरकल्पकत्वं इति क्रमविषयेऽपि
प्रयोगविधिर्दुर्बलः । सूत्रार्थस्तु—विज्ञो यथाप्रधान क्रम-
स्यात्, पदार्थानां यथाप्रधानक्रमवचनप्रयोगविधिकत्वात्
इति ।

वि—‘ सारस्वताज्ये पूर्वतः गार्हस्पत्यव्यवृत्तः । धर्मा-
णामान्यविज्ञानां प्राथम्यमुपदेशतः ॥, सक्रमाणां
पदार्थानां चोदकप्राप्तिरित्यतः । प्राथम्यमन्तरङ्गत्वादिमेव
विहृती चरते ॥ ’

माह— इदानीमातिदेशिकपाठप्रमाणपेक्षया विहृती
मुख्यक्रमस्य प्रत्यक्षं चिन्त्यते । अध्वरकल्पाया ‘ आग्रा-
ह्येण समेकादशकपाल निर्वपेत्, सरस्वत्यान्वभागा स्यात्,
गार्हस्पत्यश्वः ’ इति श्रुतम् । अत्र त्वमपि वाक्य-
मयेण यागप्रविधाने ‘ एतस्यैव यजेताभिचर्माणां ’
इति वाक्यान्वयेण अभिचारनिर्वाह्यपक्षोदे-
नेन सहितानां विधानात् यथापामसि एकप्रयोग-
विधिपरिग्रहः । अत्र आग्राह्यं शालस्य शिदेवत्यत्वं-
औपचद्रव्यत्वात् ऐन्द्राश्वमीयोमीपायतरविध्यन्तः ।
के चित् समानाधरताद्विधान्तपदत्वतादृश्यात् अमी-
योमीवत्त्वैवेति वदन्ति । (११।१।२३ इत्यत्र तु द्विती-
याध्वरकत्वात्तादृश्यात्वेन अग्रेयविकारावमुक्तम् ।) द्विती-
यास्य आग्राह्यत्वात् उपाधुप्राजविध्यन्तः । तृतीये
एकदेवताकत्वात् औपचद्रव्यत्वात् आग्नेयविधिः । एवं
आग्राह्यत्वात्क्यागधर्मापेक्षया आग्राह्येणैव धर्माः
आतिदेशिकपाठमुख्यक्रमोपदेशिकवादेव प्रथमतः कार्याः ।
गार्हस्पत्यस्य तु मुख्यक्रमत्वात् पश्चात् कार्याः, उत
आतिदेशिकपाठकत्वात् पूर्वं इति चिन्त्यतां, मुख्य-
क्रमस्य औपदेशिकप्रयोगविध्यधीनत्वेन औपदेशिकत्वात्
तत्पि अतिदेशोक्तकारकत्वे स्यादित्यत्र वाच्योपपदे-
भूम्यक्रमस्य बलवत्त्वम् । इति प्राप्ते, प्रयोगविधे औपदे-
शिकत्वेऽपि स्वत्वेन मुख्यक्रमस्य कल्पनात् कार्यापानु-
वर्त्तते, कल्पनायां सारपेक्षामूलत्वेन प्रयोगविध्यधीन-
प्राथम्यमातिदेशप्राप्तिपाठप्रमेयैः आग्राह्यताया उच्छेदात्
नयेनादी आतिदेशिकप्रधानाकृतिरित्यदिपदेव आतिदेशि-
कपाठक्रमप्रतिपत्तिरुपपद्यते बलीयस्त्वम् । तदेतत् सिद्धमपि
चोदकस्य प्रयोगविध्यपेक्षया कल्पतरस्वरतीररागर्थे प्रम-
लक्षणे पुनरुच्यते इति मन्तव्यम् । न चैवं आग्राह्येण-
गार्हस्पत्यपमाणापि माहृतकत्वनममेव अनुप्राप्तपक्षेः
यादिरानां वैद्वन्मुख्यगानुपेक्षेन आग्राह्यत्वस्य
प्रथमं निर्वाणसनुप्राप्तं विरूप्येतेति वाच्यम् । प्रती

तस्यां दृष्टार्पतापाम् । (प्रथमपक्षं दूषयति—) न च संन्यस्यो वचनेन (मन्त्राक्षयेन) चोदितः (निहितः) यः प्रसादयते । (अथापि नाम शक्यते प्रसादयितुं, तथापि—) अदृष्टार्थता अवस्थितैर । (तत्रापि च पक्षे—) प्राकृतवाक्यप्रथम (अस्त्येन, अस्यास्तथ्यणात् । दूषणा-न्तरमपि द्वितीयपक्षे इतरेषु पक्षेषु दर्शयति—) 'ता अनु-द्वेषोऽप्यावयतात्' इति च सर्वनामस्य चट्टनीयता-प्रत्ययमरीकः । (तत्र) यदि (पशुप्राधान्यमाश्रित्य) अस्त्वपदस्याप्यासः (कियते यथा चतुर्थपक्षे, ततः पशोः पुंसिङ्गत्वात् 'तौ' (तान्) इति प्राप्नोति । (ततश्च तत्पदेऽपि आर्यवाक्यः । प्रकृते च पशोरेकत्वात् पुंसत्वञ्च 'सं' इति प्राप्नोति) । यदि सख्यायाः (प्राधान्यं यथा तृतीयः पक्षः, तथा सति एकत्वात् सख्यायाः 'तौ' इति (प्राप्नोति । प्रथमपक्षे तु संन्यसे प्रथमे तस्यैकत्वात् पुंसत्वाच्च 'सं' इति प्राप्नोति । तेन 'तः' इति निर्देशात् वट्टनीय प्राधान्यं गम्यते) ।

अग्र्यासेऽपि तथेति चेत् । २ ॥

आर्यं— इति चेन्नान् पश्यति, समासवचने अग्रकृतः शब्द उच्यते भजतीति । अस्यासेऽपि अन-भ्यस्तं प्रकृतौ वचनम् । इह साम्यासमप्राकृतं स्यात् ।

न, गुणादर्थक्यमस्यावयव । ३ ॥

आर्यं— नैव दोषः । गुण एव शब्दस्याप्यासो नाम । स मन्त्रो अग्रकृतः, तत्पक्षे पुनः शब्द एव । 'अह-गुणवितोषे न तत्तत्पक्षात्' (१२२।१२०) इत्युक्तम् । अर्याच्च मन्त्रैतदधुनामुपादीयते, प्रथमक गुणं वचनम् । यच्च भुजविनीयक अशुभं कियते, इत्येते एव तद-स्माभिः । तस्माददोषः ।

समामेऽपि तथेति चेत् । ४ ॥

आर्यं— इति चेन्नवयमि, अस्यास्तथ्यने चोदकोऽ-नुदृष्टौ मतिव्यति । आर्येन वट्टनीयो वरजते इति । समामेऽपि चोदकानुमत्तः आर्येन वट्टनीयमभिधानम् । अत्र च समासवचने वैयाकरणवचनात् प्रयोगवचनः अनु-गृहीतो भविष्यति । सस्यात् वाच्यित्वा मट्टक्यः इति ।

नासंभवात् । ५ ॥

आर्यं— नैवदेवम् । मम चोदकोऽनुदृष्टौ, पट्ट-विंशतिशब्दप्रयोगात् । तत्र प्रयोगवचनः, समस्य वचनात् । न च संभ्रमति चोदके प्रयोगवचनं प्रति आदर्तन्यम् । वट्टनीयान् हि चोदकः । स हि धर्मागामुत्पादकः प्रापकश्च । प्रयोगवचनः प्रातानामुपसमाहकः । स उत्तरकालः अर्य-विप्रकर्षात् कुर्वलः । तस्मादभ्यसितव्यं वचनमिति ।

स्वामिश्र वचनं प्रकृतौ, तथेह स्यात् । ६ ॥

आर्यं— स्वामिश्र वट्टनिमिः पट्टरूपलक्षितः प्रकृतौ, इहापि तथेति श्रुत्यपेक्षया, सोऽभासरचने शक्यते । समासवचने हि परतत्तया समुदायश्लोका भवति, तथा न स्वाभिः पक्ष्य उपलक्षिता भवति । तस्मादसदेवतम् ।

वट्टनीयतां तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं स्यात्, प्राधान्यमभिगोस्तदर्थत्वात् । ७ ॥

आर्यं— तुल्यम् पक्षं ग्यारतमिति । नैतदेवं अभ्य-सितव्यः पट्टविंशतिशब्द इति । किं तर्हि ? एतस्य चरितव्या वट्टक्य इति । कुतः ? तत्र वट्टनीयं प्रधानत्वात् । प्राधान्यं हि तासाम् । प्रकृतौ पट्टविं-शतिरेवा वट्टक्य इत्यभिगम्यस्त्वपेक्षितः । पट्टविं-शतिरेवेति वट्टक्यो गणिताः । न तामिगणितानिः पशु-रूपलक्षितः । किं कारणम् ? वट्टनिगणितानिर्हृष्टं प्रयोगवचनं, कृत्ये वार्थमुद्धरिष्यते इति । न तु वट्टनिमि-र्यणितानिः पशो उपलक्ष्यमाणे किं चित् दृष्टमभ्यधिक भवति । तस्यास्य पशुवचनो विरहितः । एव प्राधान्य वट्टनीयताम् । अभिगोः वट्टनपक्ष्यत्वात् तस्य संन्यसपट्ट-सम्पत्तः प्रयोगवचनम् । तस्मात् तस्य वचनं वर्त्यमम् । एतावत्तं प्रकृतानुक्रममिति निर्हृष्टौ एवमतेन वक्तव्येति । तस्मात् समस्य वचनं वर्त्यममिति (सिद्धान्तः) ।

तासां च वट्टक्यवचनाम् । ८ ॥

आर्यं— तासां च वट्टनीयमिदं वार्थमुद्धरिष्यते, न वट्टनीयम् । 'ता अनुदोऽप्यावयताम्' इति, पट्टि-जतिर्हृष्टवत्तताः प्रथमेनोद्धर्तव्या इति । इतरथा पट्टि-जतिरस्य वट्टक्यत्वं प्रथमेन विविधं वट्टनिगणितमभि-संन्यस्यो भवेत् । यदि तत्राने, तर्हि काव्यकथायै प्रति-

दुप- (विद्वान्तपाद-) कालमेदात् एकैकस्य
इतिपठ्यमाता आधृति । किञ्च यस्यापराह्णे (द्वादश
कपालादिनिर्तापस्य) वरण प्राप्त (प्रधानकालवात्)
तस्य न प्रातः कामाय (भ्रातः) नापि प्रातर्विधेय ।
यस्य न पर्याह्णे वरण (प्रातः) तस्य प्रातर्विधेयमात्र
विधीयते, सामान्य प्राप्तमेव । तस्मात् वयसौ विधीयते,
न गृहीतव्य ।

प्रथमस्य वा कालवचनम् । २३ ॥

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २२ ॥
भाष्य — यत् विशेषस्य एककालवात् इति, तत्र
द्रष्टुम् । प्रथमस्य कर्मणो यो निर्वाणः, तस्यैतत् कालवचन-
‘सुत वाचः प्रवदितो निर्वाणैव’ इति । ननु प्रकरणत्वं सर्वेषां
प्राप्तेति । न प्रकरणं धर्माणां विशेषकम् । किं तर्हि ?
विनियोजकम् । ‘इदमत्र भवति’ इत्येतत् प्रकरणस्य साम-
र्थ्यम् । न ‘अस्येदं तस्येदं’ इति । यस्यां वा निर्वाणपादा-
जन्मप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञातते । तस्मात् नास्ति विशेषस्य
एककालवचनम् । कर्मणो वा तत्प्रेक्षेदं कालभेदात् इति ।
विनिर्वाणैव तत्प्रेक्षेदं ॥ २३ ॥

फलैकश्यादिद्विशब्दो, यथाऽन्यत्र । २४ ॥

भाष्य—यत्तु इष्टिरिति, मित्रानामपि कमणामक
फलानां फलस्यैक्यमपेक्ष्य एवमवचनं भवति, फलान्तर्वा
दीहाया । तथा सर्वगृष्टेष्टि, मृगारोष्टि सुमना नामेष्टि
इति ।

शा— तत्र (अध्वरवस्याय) निमज्जानि तत्र, उत
 त्वागमपि मिश्रागमर्षेण निमज्जानि भावतर्तनीयान्तीति ।
 तदपिदि चिन्त्यते "पुरा वाच प्रप्रदितोर्निर्वैषेत्" इति
 त्वयैर्निर्वापस्यापय उत प्रातः कालीनस्यैवेति ।
 (तत्र) प्रवरणादिशेषात् त्वयैर्निर्वापपत्रम् । अतश्च
 नवापि यागा तत्रोपश्रान्ता भवन्ति । यथोपनयनं च
 तमापन इति उत्तरागमपि अज्ञाना तन्मू । (इति
 प्राप्ते उच्यते) "सादेव यदि निर्वाप सर्वेषामनृष्यते ।
 प्रातः कालिकमापय तद्विशेषोऽयं नोपते ॥" तस्मात्
 प्रातर्न्यध्दिनापराह्णवर्तिना प्रयजाना अज्ञान्या तत्र
 निमज्जन्ति इति तन्मेव । ११११११

सोम—“इन्द्रिय वै वीर्यं बृहत् आगुण्यो यजमानः,
यजमानस्य अप्यवत्स्य प्रति निवपेत् आगुण्ये यजमाने,
नास्येन्द्रिय वीर्यं बृहत्” इति यजुषा क्रियमाणयागप्रति

विधानायां अध्वरकल्या । इह सत्यं मित्रप्रत्यक्षं काल-
भेदे नाङ्गानुष्ठानादुचि इयुषि ते सगति । सूर्यार्थमु-
अध्वरकल्याया पञ्चमत् अङ्गानुष्ठानत् प्रता स्यात् विरो
पस्य निर्गता तत्कलापस्य एककालं वचनानात् इति ।

वि- 'अद्वायधरकस्याया प्रातः कालाधिकर्तिषु ।
 त्रिषु सचेतु तत्रेण स्थुर्भेदेनाशया, ऽग्निम ॥ उपस्य
 रोपनिर्वाणात् सद्-द्वारा ऽद्वायकृपात् । प्रातर्निर्वाणैरे
 प्यामुष्यकालाय भिजता ॥'

प्रादु—अध्वरकल्पया 'आम्रावैज्य प्रातरुत्थाकारं
 सोऽनेन यजेत' इति श्रुतम् । अथ न 'यस्य प्रातुष्य
 सोऽनेन' इति वाक्येन नयनामसि गमनात् फले विनि
 योमात् आख्यातयेदन्तुं कत् तापत् दृष्टमवाक्यम् । पूर्वं न
 यदि एज्येय वाक्य स्यात्, तदा नयसि द्रव्यदेवतापत्रभै
 नयसु बागेषु कस्यितेषु तत्तद्-द्रव्यदेवताविशिष्टतायाग
 विधानं कृते पार्श्विकान्वयरेखाया द्रव्यान्तरे देवतान्तर
 सवधस्यासि आपत्ते मिथान्वेय एतासि उल्लापिमास्यानि
 नन् । प्रातरुत्थाकारपत्रपञ्चास्य मय प्रयोगविधय ।
 तत्तत्कालीनप्रयोगविधिश्च न आम्रावैज्यनामाश्रय, तथापि
 वारखतर्गाहस्यस्यो त्रि पाठदेव्यापत्ते । अपि तु मिह
 विष्क एवैव । न च प्रातरुत्थाकारनामि श्रिमि अनुपद्वान्
 एवैकस्मिन् काले एवैकविष्कप्रयोगप्रयच्छता, उच्यते
 विधौव प्रयोगाविताव्यस्य अनुपद्वस्य च कल्पता
 वेद्यता निर्वेदादतिपदानुपद्वेन 'प्रातर्निर्घेत्', इत्यस्य
 वाक्यान्तरकल्पनाया एवोचितताम् । अत एव तेन
 आन तर्गात् त्रिविष्क एव प्रयोगो विधीयते । तदेव
 स्थिते 'पुरा वाच प्रादितोर्निर्घेत्', इत्यतिदेशात्ते
 निवाप कावविशेष भू । स हि प्रात कालीन
 हविषामव, अत्र सर्वेषां इति चिन्तना, अविशेषात् सर्वे
 पोमेव । न च प्रात कालीनहविषा पक्ष तत्कालीन
 निवापप्रसूते नियममात्रस्यो लक्षणत्वात् माध्याह्निकवाप
 मुक्तिरहविर्निर्वापस्य च पक्षेऽपि एककाल्युक्तकलगावेन
 तत्र तद्विधानं अपूर्वविधित्वापत्ते लक्षणानुपेक्षेन प्रात
 कालीनहविर्निवापस्यैव अथ कालविशेषविधि इति
 वाच्यम् । प्रात कालस्य उदयोत्तरकालीनस्य तत्कालीन
 हविर्निर्वापस्यानि वाक्यवदनात् पूर्वं अप्रपञ्चतान्,

बहुपत्नीके च प्रदेशाद्भवति । यथा, एकस्या पत्न्या स्वसख्यावचनं, एव द्वयोर्द्वौ न च स्वसख्यावचनः इति । तस्मादप्यम पत्न्याम् ।

आम्नातस्त्वधिकारात् संख्यासु सवेगामि-
स्थानम् । १२ ॥

भाष्य— तुशब्दोऽन्य पञ्चमयतोऽपत्ति, न समस्य वचनं, सत्त्वोहः स्यादिति । यथासमाज्ञातपट्विंशति-
प्रातिपदिक प्रयोक्तव्यम् । एवमविकारे, आपांनुग्रहो भविष्यति । प्रविमक्तं शुभमभिपदिषु वचनमूह्यते । पट्विंशती यतनोर्वद्भूय इति । ननु पट्विंशती इत्य-
भिधाने वद्भूतीणां प्रथमा न प्राप्नोति । उच्यते । यदा पट्विंशतिगुणं प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्विशेष-
णार्थे सख्येयमुच्चार्यते, तदा प्रथमान्तेनापि लक्षणा सख्या विनोच्यते । यथा, इन्द्राग्नी देवतेति । यदा द्विचरैरवर्ध-
कर्मणोऽर्षीं गुणो विवक्षितो भवति, तदैकवचनान्तं द्विच-
नान्तं प्रवेन्द्राग्नी इति शब्दो लक्षणया विवक्षितः । तथा च प्रयोगो दृश्यते, 'पञ्चपञ्चाशत्तस्मिन् सवत्सराः, पञ्च-
पञ्चाशत्, पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशत्, समदशाः, पञ्चपञ्चा-
शत् प्रवर्धिता' इति सख्यावचनः शब्दस्मिन् इत्यनेन लक्षणया विनोच्यते । यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमिश्रः
पर्यदिति । यत्र पट्विंशती वद्भूय इति । एवमविकार-
रक्ष भविष्यति, सर्ववर्द्धिगामी च पट्विंशतिसंख्यो भविष्यतीति ।

दुष्— (द्वितीयः पक्षः । तत्र भाष्यकारेण सख्यासख-
गुणप्रधानोऽयं तस्मात् उच्यते इत्युक्ता बोधितः)
ननु पट्विंशती इत्यभिधाने वद्भूतीणां प्रथमा न प्राप्नोति
(इति । तस्य) कोऽर्थः ? (कथं सख्यायां प्राधान्यं,
यतो चोत्र इति प्रसङ्गः । उत्तर—) शुभवचनो हि
कश्चित् द्रव्यसङ्गुणवचनो भवति यथा दुष्कृतं पट
इति । कश्चित् (तु) निष्कृष्टगुणवचनं । (भवति)
यथा शीतल्य पटस्य इति । तत्र (सख्यासंख्येयु रे)
प्राक्तं विवक्षिते । (ते) सङ्गुणवचनानां (एव यथा)
'पञ्च गान्धे, दश गान्धे' इति । विजयादयस्तु उभय-
वचनाः । (तत्र) यदि इह द्रव्य प्रधानं (ततः)
'वद्भूय' इति प्रथमावद्भूयवचननिर्देशात् पट्विंशति-

शब्देनापि (समानाधिकरणेन) बहुवचनान्तेन भवितव्यं
'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति (सर-
णात्) । दुष्परिहरश्चायं (प्रसङ्गः), अतोऽन्यः पक्ष
आग्नीवते । निष्कृष्टो गुणः प्रधानभूतः पट्विंशतिरित्यभि-
धीयते । ननु एव वद्भूय इति प्रथमा न प्राप्नोति,
पट्वा भवितव्यम् । (उत्तर—) शब्दपरिहारं तु
इदं चोच्यम् । सत् (च) परिहृतं भाष्यकारेण (लक्ष-
णया सामानाधिकरण्यमिति, विवृतं वास्तुभिः प्रागेव
प्रथमसूत्रे) ।

संख्या त्वेवं प्रधानं स्याद्, वद्भूय पुनः
प्रधानम् । १३ ॥

भाष्य— सत्यमुपपद्यते एव वचनं, पट्विंशती
वद्भूय इति । सख्याप्रधानस्तु एव निर्देशः कृतो
भवति । पट्विंशतिगुणं प्राधान्येन विवक्षितं । तद्विशेष-
णत्वेन वद्भूतीणां उच्चारणम् । वद्भूय पुनः प्रवृत्तौ
प्रधानं, न सख्या । तदुक्तं, 'प्राधान्यमभिगोसदर्थत्वात्'
(१५।१।७) । 'संख्या च वद्भूयवचनात्' (८)
इति । तदेव न प्रवृत्तिरभिधानं कृतं भवेत्, तत्र
बोद्धव्यं एव भाष्येति । तस्मात् समसितममेव पञ्चन-
गिति ।

दुष्— 'सख्या त्वेव प्रधानं स्यात् वद्भूयः पुनः
प्रधानम्' इति उच्यते (इति सत् निगदस्याख्यातम् ।
पूर्वोक्तं चोत्रमनुभाष्यते—) ननु एव सति पट्विंशती
बहुवचनं प्राप्नोति (अन्यथा वदन्तिभिः सामानाधिकर-
ण्ययोगात्) । उच्यते । उभयपत्र (वदन्तिष्वेव पट्विं-
शतिपदे च यथाक्रमं) प्रथमेन प्रातिपदिकेन (च)
उभयत्र बहुवचनं (सामान्यं) तद्विशेष-
णत्वं (वद्भूयवचनम्) । तत्र वद्भूय इति यत् तद्वत् (प्रत्ययगतं सामान्य-
रूपं) उद्भूय यत्र पट्विंशतिप्रातिपदिकत्वात् विशेषरूपं,
तयोः (सङ्घितयोः) एकं वदन्तिद्वयमधिकरणम् । अतः
(तयोः सामानाधिकरण्यात्) विशेष्यविशेषणमात्रः
(युक्तः) । यत्तु पट्विंशती एकरचनं, तत् विशेष-
णस्य एकरचनम् । स्वभागेऽर्षी विजयादीनां यदेते स्वाभि-
धेयार्थिनीं सख्या भजन्ते, न तु द्रव्यसख्याम् । तत्राया
'विंशतिगान्धे गच्छन्ति' इति (सख्याविशिष्टाः)

वह्मिप्रसादानाये 'पह्निशतिरस्य' इति पदद्वयमुच्यते । अत एव प्राकृतपदार्थे प्रमाणभावात् न क विदपि एकरचनोऽहः, 'अदितिः पाश' 'मेघपत्नये मेघ' इत्यादावपि अन्वयसैनैः सर्वपाञ्चादिप्रसाशनोपपत्तेः, अश्रुतद्विवचनाप्याहारविषया अश्रुतसैवान्वासकस्त्वने श्वपत्राञ्च, अन्वया द्वाया त्रिधा त्रिधा इत्येव ऊरेवेव प्रकाशनोपपत्तौ एकपापद्वयापि अन्वयानापत्तेः । न च एकपापानां प्रकृतौ एकाग्रत्वादिना अनुदेस्यतात् अपूर्व-छापनीभूतसत्त्वात्वेन प्रसाशने च विज्ञातपि पञ्चवह्म-त्वादेः अपूर्वछापनीभूतस्य प्रकाशनार्थे बहुवचनादिप्रये-पावचम्पारः इति वाच्यम् । 'आग्नेयं कृष्णमीनं, सौम्यं दध्नुं' इत्यादौ पर्येकत्वस्यैव तत्तदपूर्वछापनत्वेन बहुत्व-स्याविहिततात्, 'प्राजापत्यान्' इत्यादावपि यामप्रहुत्वा-र्थमेव बहुवचनोपादानेन अतिदेवप्राप्तस्य परवे-कत्वस्यैव तत्तदपूर्वछापनत्वात् । अतश्च तत्प्राधान्यापि आश्रित्यैव भुतपदस्य युक्तं, न तु सूत्रादिपदवत् प्रधानत-प्रत्येयः । यद्यु मूले एतत्पञ्चछापनापि पह्निशतिसंख्या-पञ्चभवनन्प्रधाननिदं वाच्यं प्रतिपद्यु मेवेन तत्तन्प्र-प्रकाशयितु अभ्यननीय इति मुक्तिरूपमन्ता, सा संनन्वस्य पञ्चपदस्य शुगलेन प्राधान्यरक्षाऽनुपपत्तेः, वाक्यार्थरूपस्य च अग्राह्यत्वेन सुतय तदनुपपत्तेः, प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपत्तौ ऊरेनापि प्रसाशनोपपत्तेः अन्वयते प्रमाणभावात् उच्यते । अत उक्तयुक्त्यैव पदद्वयाभ्याम् । प्रसाप्यते इति प्रथमः पक्षः । द्विती-यस्तु, पद्यागमे एकप्रयोगविधिपरिच्छेदितानां अनेकेषां मानानां यावानां योग्यतायुगलेः अर्थप्रसाशनार्थस्यापि योग्यतापक्षमात्रं तदनुपपत्तेन युगपदेनैव प्रसाशनपदप्रत्ये-पस्य आरम्भतात् न क चित् भूयमागलैरभ्यासः । 'अदितिः पाश' इत्यादौ तु शुगलुत्वेन प्रसाशनप्राति-पक्षित्वं अन्वयते प्रमाणभावादपि गच्छी, अपि तु बहु-वचनाप्यु एव । यद्यपि च बहुत्व न कस्य विद्वद्, तथापि प्राजाप्रातिपक्षित्वेन अनेकप्राप्तोपादाने वाप्युत्पत्तिं तदर्थेन-पि न आरम्भतात् । न च एकवचनान्वयान्तीक्यवत् प्रत्येक्यकस्यमिग्रायेन एकवचनप्रयोगः, तस्य चाशे-रत्नैरवयवैरननप्रवशा निर्गाराभावात् प्रकृतिर-

ज्ञावराधप्रसङ्गेन अग्रयोक्तृत्वात् । अत एव 'दिधा अनयोत्तचौ आच्छपतात्' इत्यादौ प्राज्ञीररेऽपि एकैक्यचि प्रबलद्वयसाध्यच्छेदनकृत्यरक्षाजनकतया निर्णायकत्वाभावादेव अगत्या एकपापदे अन्वयताज्ञीर-रन्म । प्रकृते तु विवक्षितार्थविषये साराजनकत्वाभावात् योग्यपक्षतपचये कदाङ्गीकरणमेव युक्तम् । तत्रापि पह्-निशतिप्रातिपक्षित्वे अन्वयतत्वे प्रमाणभावात् पह्निशती पह्निशतयः इत्येवं चकने एव ऊहः । एकपापान-त्वाच्च अस्य वाक्यस्यावयवयो निर्णीते । तथाहि सर्वत्र द्वौ त्रयः इत्यादयः संख्याशब्दाः एकैक्यप्रधाना एव । विदित्याद्यान् सप्तप्राधान्याः । दृष्टार्थता च तत्राधान्ये 'अन्यूनयोः पार्श्वयोरेवार्थः' इति वचनात् साकस्या-वयमेन तद्व्यञ्जनस्य व्यङ्ग्यत्वात् । अतः प्रधानभूत-पह्निशतिप्रातिपक्षित्वे नान्यथाभावः । न चैव 'निश-तिगया' इतिरत्त वह्नीया शुगले वह्नि-शब्दस्य पञ्चपत्तत्वापत्तिः, एकपापप्राधान्येऽपि 'देव-द्व्यादयः पद्' 'पञ्चप्राशतकिभूतः सचनयः' इत्यादौ लक्षणायां सत्येयसद्व्यस्य सत्त्वात्प्राधान्याधिकरन्-दर्शनेन वह्निमल्लक्षणायां वह्निशब्दस्यापि सामानाधि-करणोपपत्तेः । न च लक्षणाभिन्नं सत्येयवह्निप्राधान्य 'विमतिर्गया' इतिरत्त इति वाच्यम् । तथापि-ऽपि पह्निशतिसाध्यस्य एकैक्यप्राधान्याधिकरणत्वचये तल्लक्षणाङ्गीकारस्यावश्यकतात् । 'नामापेयो. पात्रिहान्यद-वेत्यायामपि अमेदेनेरान्वयः, इति निप्रमानङ्गीरते तु ममापि वह्नीया सत्येयत्वसत्येन सत्त्वात्प्राधान्योपपत्तेः न लक्षणा । न च वह्निमल्लक्षणा वह्निमल्लक्षणा सत्त्वाविशेषणत्वे तस्या एतत्वेन एकवचनापत्तिः, बहु-वचनस्य स्वसत्त्वावयवसमयवृत्तिव्यतिरिक्तपक्षेन एकत्र-त्वात्पत्तौ, तत्र मतेऽपि सत्येयप्राधान्ये पह्निशति. इत्ये-कचकनेन स्वचकत्वावयवसमयवृत्तिव्यतिरिक्तपक्षेन बहु-लक्षणायां आरम्भतायाम् । न चैव विमिगमनारिरः, वह्निदेव जन्यचकत्वेन निषामकत्वात् । अतश्च प्रधान-भूतपह्निशतिदेव अन्वयतामातुरपत्तेः 'पह्निशती अनयोरेव' इत्येव वचनोह एव । इति प्राप्ते, 'ता अनुपमा उन्म्यायतात्' इति वह्नीयमेव परामर्शः

या—एवं कर्तुं भेद प्रतिपाद्यदानीं समाख्याविनियोगस्त
पूर्वपक्षं रचयति स्म । तत्र 'ते सर्वार्थाः' इति न
ज्ञायते हि प्रत्ययपुरुषार्थविभागात् तत्र त्रत्ययसर्वार्थविभागात्
तत्रापि हि बाह्यसंयुक्तसर्वार्थाः, उदात्तयुक्तसर्वार्थाः ।
यदि तावत् पुरुषार्था अपील्यविभागाः, स चरणप्रत्ययोः
प्रकरणाज्ञातेन प्रत्ययपेक्षाद्युक्तः । उक्तं हि 'प्रन्तरविदो-
पादाद्युक्तस्य सङ्गोरो द्रव्यम्' (३।४।५४५) इत्या-
दिषु । तथा द्वयोः वक्ष्यति 'निर्देशादा वैदिकानां स्मात्'
(१२।१।१३) इति । तस्मादेव तान् सर्वार्थ-
त्वम् । नापि उक्तेषु 'तान् पुरोऽप्यर्थविभक्ति' इत्यादि-
श्रुत्वानामन्येषामवगमनमस्तीति । यानि एतद्युक्तानि
कार्याणि, तानि यत्र तत्र वेदे पठितानि येन केन
चित् कर्त्रा यथावामर्थ्यं कर्तव्यानीति सर्वार्थाः । प्रयुक्त-
विति—सर्वानि हि कार्याणि चक्षुर्गन्ति तान् प्रयोजुम् ।
वया तेऽपि कार्याणि (अनुग्रह्य चक्षुर्गन्ति) । सर्वे
पुरुषकार्यमिति यत्र कमेति पुरुषे. प्राग्वचनविशेषात्
स्ववामर्थ्येन चक्ष्यते तत्तन् इत्येव मुख्येन, न पुरुषार्थवि-
भागेन ।

तत्संयोगात् कर्मणो व्यवस्था स्यात्, संयोग-
स्यार्थवचनात् ॥ ४० ॥

स्याद्यध्वत्तान् ॥ ४० ॥
 भाष्यं—तस्ययोगान् निधिपुष्टपक्षयोगान् व्यतिरेकं ।
 ये येन पुष्टयेन सम्मल्लयन्ते, ते तेन कर्तव्याः । एव
 तेषां पुष्टपक्षयोगोऽर्धवान् भविष्यति । आध्वयं
 मन्त्रार्पणं, होतॄन् होतॄन्, औत्राणामुत्राणेति ।

मध्यर्तुग, होतं होना, अतिशुभ्रतत्त्व ।
 या— समाख्यसयोगादयवत्वा मनेत् । नहि होय-
 मनुर्वतो होतुमस्यत्वा अथर्वती भवति । नापि येनाक्रि-
 नागस्य होयत्पदेयोऽङ्कयते । तस्यादन्त्ययऽनुपपत्त्या
 कलितया भुत्वा विनियोग । तन के विदाहुः । अन्योन्य-
 निरपेक्षयोरेव कृदित्थेन कर्तुं संभवात्स्योः प्रसिद्धयो
 गच्छतास्योयोगोविद्यमानयोर्विनियोजकत्वमिति । कुत ।
 'सयोगः पूर्वतो हि निमित्तत्वं प्रपद्यते । न चेद-
 प्राक्षुप्तमाख्येयत्वं किञ्चित् सयोगाधारम् ॥' होतु-
 म्प्रसूतस्तान् होयनिमित्त इति रात्रयान्द्वयेन प्रपद्य-
 लेनप्रातिपदिकप्रत्ययत्वे । अस्मिन्नादवगम्येतत् । न च
 रात्रयान्दादिव सन्पचन्दो होतुयान्दत् होयचन्दः नवच-

कल्पयितुम् । नहि यथा तत्र मन्वादिभिः क्षत्रिय-
स्वर्गं निर्दितं तत् राक्षसमन्वेन ज्ञापमानं प्रत्यक्षं प्रति-
पद्यते, तथैह केन चिन् रामनिष्यन्दुवनचान्देहीतृष्णमन्त्रं
प्रसिद्धं, यत्रिमिक्षा समाख्या स्यात् । न वै वरति
समाख्या विनियोगकीयराखीये । कथं तर्हि असत्या-
भरणयुक्तती विनियोगः ? उक्तमेव उक्तसारूप्यमात्र-
दिति । न त्वेवमुक्तम् । यदि होतुः कर्म हीनमित्येवं
न ग्युयाद्यते, ततः अन्तरेणेन कर्मकर्तृत्वं कदा
सारूप्यसमाख्ययोस्तदभावात् नाशायति, भ्रुति पश्येत ।
नहि यजोतामान्मात्रेण शालामालयोः कश्चित् संज्ञाः ।
तथा च वक्ष्यति (१०।४।२३।४६) नहि कृष्णपादौ
स्थतलजन्यः कश्चिदस्तीति । यदपि च घृते एवः कर्म-
एकमेव राज्यचन्द्रा प्रवर्तते इति । तदुक्तम् । संग्रह्यस्य
आदिमन्त्रस्य हात् । तस्मात्तथैव तत्र नित्यतोरेव दग्ध-
रीयोनिषे एव सङ्घने शास्त्रतः प्रतीयमाने साधुपति-
पवित्रेलाया राज्ञोऽर्थमन्यासाया राज्यारब्दोऽन्वाद्याप-
मानो योगिकः तस्मिन्निष्ठोऽप्यमानोऽपि नित्यनित्य-
स्यात् न आदिमन्त्र प्रविष्टयते, तथैवान्न हीनमिति द्वि-
दर्शनोद्बोधकात् ‘ तस्येदं कर्म ’ इत्येवमन्यासान्निति
गम्यते । केन तु तच्छस कर्मावासमाहे । समारम्भ-
दर्शनान्तं तदेव तादृश यवनमनुमास्यामहे । ननु इतर-
तथाभव प्राप्तेति समारम्भतत्त्वद्वयत्, तेन कस्ये संयोगे
समारम्भास्तिसिद्धिरिति । नैष दोषः । समाख्या तावत्
समारम्भास्तिसिद्धिरिति । नैष दोषः । समाख्या तावत्
प्रतीतिकल्पेन प्रपञ्चा । सा तु केन निमित्तं प्रवृत्तेति
पूर्वप्रवृत्तयैव निमित्तमेवसेतुः । न च वदस्ति । तस्मा-
न्नूनपीदानीं भूतिरस्ति, यथा होता वर्तमानेति ।
वर्तुष एव लिङ्गादिषु पर्यमेतद्रव्यतीति व्याख्यातम् (बल्-
व्याप्तिकल्पे) । अतो नेनेताराभाववक्ति । ननु चेदं
‘ आप्त्यस्य चेदं वर्तयतात् ’ (३।१।५।१३) इत्यनेन
वाधिधारणेन सिद्धम् । सत्यं सिद्धं न तु तत्र विचारो-
पोषी विचारितो । इदं तु योग्यप्रपञ्चविरोधात् सर्वार्थ-
तत्त्वसक्या विरोधभावाद्वैव परिहरति, उत्तरविषयता या
अनुनदीवीलपुरुषस्यम् ।

शा—'नानाकार्येषु विद्येषु समस्तं ज्ञानं
 विज्ञानं वाचं किं वाच्यमस्ति ॥'

म्यवस्थितं तेषां कार्यं किञ्च न्यवस्थितं

प्राप्तं पौर्णमासतन्त्रं बाध्यते । बाल. पु. १४१. * अध्वर-
कल्पाया एतपि यामन्यविधाने ' एतयैव यजेत-
भिचर्यमाणः ' इति वाक्यान्तरेण अभिचारनिरस्तस्य-
फलोद्देशेन सहितानां विधानात् उपाधामपि एकप्रयोग-
विधिपरिग्रहः । माह. ५।१।१०. * अत्र पूर्वं नार्हस्यस्य
धर्माः, तत आग्न्यस्य, चोदको हि प्रयोगवचनात् बल-
वत्तरः । भा. ५।१।१०।१७-१८ * ' आग्नौष्ण्य-
मेकादशकपाल निर्वपेत्, सरस्वतीमाग्न्यस्य यजेत ' इत्यत्र
आग्न्यभागयो. पुरोऽमुनाक्ये वृषत्यसौ एव, न तु वानंभ्यौ
अविरोधे प्रथमस्य प्रबलत्वात् । के. * अप्रावैष्ण्यस्य
प्रथम निरापाद्यनुष्ठानं, ततो नार्हस्यस्य चरोः वैद्वत-
मुख्यक्रमानुसंधात्, तत. सरस्वतस्याग्न्यस्य । के.

॥ अध्वरकल्पान्यायः । (एकः) औपदेशिक-
मुख्यक्रमपैक्षयाऽऽसिदेशिकाष्टमस्य बलवत्त्वम् ॥

तद्वचनाद्विद्वती यथाप्रधानं स्यात् । ५।१
१०।१७ ॥

भाष्यं—अस्यध्वरकल्पा नामेहि, ' आग्नौष्ण्य-
मेकादशकपाल निर्वपेत्, सरस्वत्याग्न्यायां स्यात्, नार्ह-
स्यस्यध्वः ' इति । तत्र सदेहः निमग्नेयविधिरस्य नार्ह-
स्यस्यस्य पूर्वं धर्माः कार्यः चोदको बलवत्तरः प्रयोगानु-
वनात्, उतोपाद्युपायविधिरस्य प्रयोगानुक्रमो बलवत्तरश्चो-
दकादिति । किं प्राप्तम् ? विद्वती अस्या यथाप्रधानं स्यात्,
तद्वचनान् । तेषां साक्षाद्वचनक्रमो विद्वती । तेन सति
हितानामग्नानामुपसंहारक. प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः, तद्व-
सांया चऽऽनुमानिकः । चोदकेन हि न प्राप्तः ।
तस्मात् प्रत्यक्ष. प्रयोगवचनो बलवत्तरः । तेन चोदक
आनुमानिको बाध्यते ।

दुष्—तृतीयः (नार्हस्यस्य. एकदेवत्वस्यात् औपय-
क्ष्यकत्वात्) आग्नेयविकारः । द्वितीयः (सरस्वत.
आग्नेयविद्वात्) उमाग्न्याविकारः । प्रथमः (तु
आग्नौष्ण्यः द्विदेवत्वस्यात् औपयक्ष्यकत्वात्) अग्नीषो
मीय विकरोति । (तत्र आग्नौष्ण्यवधर्मणां प्रथममनुष्ठान-
मवशिष्यम् । इतरेषु चिन्ता) किं प्रथम आग्नेय-
विकारस्य (नार्हस्यस्य) धर्माः कार्यः चोदकसाम-
प्यान्, उत उपाद्युपायविकारस्य (सरस्वतस्य धर्माः)

प्रयोगानुचनस्य (वैद्वतस्य) सामर्थ्यात् । किं प्राप्तं ?
प्रधानानामत्र प्रत्यक्षत्वात् मुख्यक्रमो बलीयान् । इतरः
चोदकप्राप्तत्वात् अनुमानिकः । तस्मात् (आनुमानिक-
त्वात्) प्रत्यक्षेण प्रयोगवचनेन परिच्छेदितः क्रमो बली-
यान् ।

विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्यथावाद्यप्रकृति । १८ ॥

भाष्यं—मुख्याङ्गनमविप्रतिपत्तौ वा, यथा प्रकृतौ
तथैव विद्वती भवितुमर्हतीति । कुतः ? प्रकृत्यन्यथात् ।
वाह्या. प्रकृतौ धर्मास्तादृशा एव विद्वती भवितुमर्हतीति
मुख्यनमेष नियमाणां न प्रवृत्तिवत्त्वात्. स्युः । चोदको
हि प्रयोगवचनाद्वत्तरः । स ह्युत्तरदयति प्रापयति च ।
प्राप्तितानमिदमीक्ष्य प्रयोगवचनः उपसहति । ॥ प्राप्ते-
पूर्वस्य प्रातिनिधिकत्वं उत्तरकाल पूर्वप्राप्तं न नाधितुम-
र्हति चोदक प्रत्यक्षोऽपि सन्, नहिद्वत्त्वात् । यथाप्राप्ता-
नैवोपसहतिष्यति । तस्मात् पूर्वं नार्हस्यस्य धर्माः,
तत आग्न्यस्येति ।

दुष्—मुख्यप्रावृत्तिः (क्रमो) प्रयोगानुवना-
धिकत्वात् दुर्बलै, भ्रूलक्षणादकाण्डानां (तु)
चोदकाश्रयत्वात् बलीयस्त्वम् । किं कारणं ? कथमित्या-
काङ्क्षाया (विवृतिभावनाया) उत्पत्त्या (सत्या) वा
(प्रावृत्त-) पदार्थालोचना अथ (अग्न्यन्याधानादि-
पदार्थं.) इति, वा उपसिद्धिर् उदत्ति. (प्रथमाऽव-
यतिः इत्युपचर्यते), तादृशान् अवधृत्वात् (पदार्थान्)
प्रापयति (विद्वतौ विनिवृत्ते) । तत उत्तरकाल
प्रयोगानुचन. (उत्पत्त्यान् विनिवृत्तिः) समीक्ष्य
(प्रावृत्तान्) कृत्वात् उपसङ्गृह्णाति (अनुव्रामयति ।
ग्रहते निमात्रात् तदाह—) उपसङ्गृह्णत् (च)
वाह्याश्रयेन प्राप्तितः, वाह्यानुवृत्तेऽपि गति (नाम्ना-
द्वयात्) । तेन (चोदकेन च यथाग्रहति) विशिष्ट
क्रमका एव प्राप्यन्ते । अतः प्रत्यक्षस्यापि (प्रयोगवच-
नस्य आनुमानिकत्वात्) चोदकादेव उत्तरकाल आग्न्य
लभात् दुर्बलत्वम् । (कथं दुर्बलं तदाह—) यथा
यस्य सङ्गृह्णात् आत्मानं लभते स तमसमर्थो बाधितम् ।
(तदधीनत्वमालम्बमाह—) बाधदुल्लिखितं न तावत्
प्रातिः । (नहि अनुवचनस्य विनियोगो वर्तते) बाधत्

हि यन् पाठादिप्रमाणकं क्रमः, तन् 'तत्पदार्थानन्तरं तत्पदार्थः कार्यः' इति विशिष्टैव वाक्यकल्पनं, मुख्य-
धर्मस्तु लाघवात् धर्मिग्राहकप्रमाणन्याय 'आद्यप्रधान-
धर्मानन्तरं उत्तरप्रधानवर्गमां अलुपेयः' इत्येव कल्पनं, न
तु विशिष्य, न वा आग्नेयत्वादिप्रवेशः । अत एव विद्वत्तौ
अपूर्वाङ्गप्रवेशोऽपि न वाक्यान्तरकल्पनं इत्यपि लाघवम् ।
एवं प्रवृत्तिर्नमेऽपि 'चलत्प्रमत्तवाङ्मयचिन्तनेण इतरे
पदार्थाः कर्तव्याः' इत्येकत्राक्यनल्पनम् । अतश्च विरु-
तावपि 'आद्यप्रधानधर्मानुष्ठानोत्तरमेव द्वितीयप्रधान-
धर्मानुष्ठान' इति आग्नेयत्वान्नल्प प्रथम निर्गणः, पश्चात्
वाहस्पत्यस्य । एष साधारणे स्थानगम्यनमनोषाकरणस्य
वाचनिकातिदेशान्न्यायक्या चिद्विद्वत्तौ वाचनिकोपा-
करणमन्त्येव व्यत्यस्तोपकरणप्रवृत्त्यैव नियोजनादिनमः ।
एव च केनां चित् एतादृशविषयद्वयेऽपि याजिकाचारे
मूलं चिन्त्य इति प्रकृतिवस्तुक्रमेणैव सिद्धान्तकरण
मूलन्योक्तत्वादुपेक्ष्यम् । अत आतिदेशिकपाठविरोधे
एव मुख्यनमादेर्निरूप्य इति स्थितम् ।

मण्डन— 'वदवांश्चोदकमः ।' १२.

शंकर— 'कमाम्नौष्याय चोदकः ।' बली ।

मीमांसा मुख्यत्वात् । १२.

• अध्वरकल्पान्यायः । अग्नीन्नेमीवपूषच्छेदन-
स्यै दीक्षाकालविधिः । विद्वोस्तद्ध अध्वरकल्पा-
न्यायेन तत्त्वज्ञेयस्थितत्वात् तथैव दीक्षाकाले अपकर्षः ।
भाट्ट १।१।११.

• अध्वरकल्पान्यायः, (द्वितीयः) । संघग्रये
अज्ञानां भेदेनानुष्ठानम् ॥

तथा स्वाध्वरकल्पायां, विशेषपर्यैककालत्वात् ।
१।१।१।१२० ॥

भाट्ट— इदं धृत्ये (अध्वरकल्पेद्ये) 'आग्ने-
यत्वात् प्रातराशकालं निर्ययेत्, सारस्वत चर्चं, वाह-
स्पत्य चर्चम् । आग्नेयत्वात् प्रातराशकालं प्राण्यदिदं
सारस्वत चर्चं, वाहस्पत्यं चर्चम् । आग्नेयत्वात् द्वादश-
कालमराराह्णे, सारस्वत चर्चं, वाहस्पत्यं चर्चम् । यत्
'आत्मानं, सोऽनेन वजेत' इति । तत्र चिन्त्यते किं त्रिषु
कार्तेषु प्रयुज्यमानानामेतेषां कर्मसमुदायानां तत्रेण अग्रज्जा

क्रिया, उत भेदेनेति । किं प्राप्त ? तथा स्वाध्वरकल्पायां
यथा पत्नी तन्मन्त्रज्ञानां प्रयोगः । कुतः ? विशेषस्य एक-
कालत्वात् । अङ्गविशेषः कश्चिदेवा मित्रकालानां तमु-
दायानां एककालः धृत्ये 'युता वाचः प्रवदितोर्निर्ययेत्'
इति । कस्य पुनस्तथैव सर्वेषां निर्गणानां अयं कालविधि-
रिति । (उच्यते) सर्वेषां हि एषा एककालादेकं
प्रकरणम् । तेषां अध्वरकल्पेष्टिः, 'यहमेवैतथा प्राप्नोति'
इति च एकेन शब्देन युगपत् फलं प्रति विधानात् । तस्मि-
न्नेव काले क्रियमाणः उत्तरकालयोः समुदाययोः निर्गणः
प्रतिरुध्यते । ॥ प्रतिरुध्यमाणः ततः प्राग्भावविनाशना
प्रतिफलं वर्तते 'तदादि वाऽमिन्नस्यात् तदन्तमपकर्षं
स्यात्' (५।१।१२।२४) इति । तानि प्रतिरुद्धानि
सर्वेषां तन्मन्त्रं भवन्ति । तेषु तन्त्रेषु उत्तरेषामपि तन्म-
न्त्रानो युक्तः । कुतः ? यदि सर्वाणि तन्मन्त्राणि, तास्मि-
न्मन्त्रावेव क्रममेवः । अथ तु मेदः, ततः पूर्वस्य चर्चं
शुभं कालं अपवृत्त्य उत्तरस्योपकरणे भवितव्यम् । तथा
निर्गणान्तेषु प्रतिरुध्यमाणेषु क्रमभेदो भवति । न तान्तु
पूर्वस्य शोक्षणादीनि क्रियन्ते, यादुचरस्य नियमोपात्तानि
न हतानि । अपि च सहोपक्रमे युगपश्चिकीर्षा । तस्या
च सत्या वचत् आपतति, तत्तत् अपरद्वारागविशेषानात्
साधारणं भवति ।

इतिरिति चैकवच्यकृतिः । २१ ॥

भाट्ट— तेषां अध्वरकल्पेष्टिः इति चैकवच्यं भजनम् ।
तत्र तान्देकैरेष्टिः । यद्य एते यागाः । पदि तु सह
क्रियन्ते, ततः चर्चतमासी यतीभाषः पर्यवसितो भवति
इति एकादुपनार उपपद्यते । तस्मात् तन्मन्त्रं ।

अपिवा कर्मपृथक्त्वान्, तेषां च तन्मन्त्रविधानान्,
साङ्गानामुपदेशः स्यात् । २२ ॥

भाट्ट— नैतदेवं तन्मन्त्रज्ञानीति । किं तर्हि ?
भेदेन । कुतः ? कर्माणि तादेतानि आग्नेयत्वादेरिति
पृथग्भूतानि । तेषां तन्त्रविधानं नानाकारेण प्राप्तमर्थ-
विनेऽपराह्णे इति । तेषां साङ्गानामुपदेशः स्यात् ।
अतः कालभेदान् अज्ञानां वृत्तते विशेषः । तस्मान्
मेदः ।

अनन्यलभ्यः शास्त्रार्थः

न लभ्यते 'अनन्यलभ्यः' इति न्यायात् ।
अत एव गन्धपदस्य स्वीकृत्यम् । लक्षणस्य तत्र प्रतिपत्तिः-

सुभाषादिगुणं गीमाद्यान्यायप्रसङ्गे । साहस्री. ७१२.

● निपत्तः शक्तिप्रसङ्गे शब्दे अस्य न्यायस्य
अप्रसूतिः । अन्यथा वङ्गादिपदे पदस्य लक्ष्यमा
प्रतीतिमन्नात् अगच्छता स्थत् । बाल. ५ ९४.

● अनन्यलभ्यो हि शास्त्रार्थः इति न्यायः ॥
कु अनन्यलभ्यः शास्त्रार्थः इति न्यायः ॥

शास्त्रस्वरूपमुक्तं रक्षादे- 'नृपयुः' शम्पायर्गं च भारतं
पाश्चात्यमन्त्रम् । मूलमायन्य चैव शास्त्रमेत्यभिधीयते ।

यथागुर्वन्नेतस्य तद्य शास्त्रं प्रतीतिम् । अतोऽन्यः
शास्त्रविस्तारो नैव शास्त्रं युक्तं तत् ॥' इति । तदनेनाऽ-

नन्यलभ्यः शास्त्रार्थः इति न्यायेन वेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र
न तात्पर्यं, किन्तु तदेव एव वेदमन्त्राणां तात्पर्यमिति पूर्वा-

प्रतीति उत्तमिति । साहस्री. ७१२.

● अनन्यलभ्यो वाच्यः, अन्यलभ्यो गन्धः
इति न्यायस्य सामान्यविषयत्वात् कदा अन्यलभ्योऽपि
वाच्यः इति विरोधविषयेन आगमैर्न वाच्योपपत्तिमा-

शङ्क्य तानान्यविषयस्यापि न्यायस्य, न्यायविषयत्वेन मन्त्र-
यात् वैषयेयागमात् दीप्य प्रसूतिः । सु ५. १४१८.

● 'अनेन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान्'
इति न्यायः । अनेन्योऽपि सन् आत्मा यथा अन्यशब्दे-

नैव्यते, तथा एव सन् गुरुत्ववान् इत्युच्यते इत्यर्थः ।
न्यायामुदाहरितसिद्धी भूमिका ५ ४.

● अनपायश्च कालस्य लक्षणे हि पुरोडाशी
इति न्यायः (१०८१११६९) । अनपायश्च इति

गुणसूत्रेण 'उपशुकाद्यमन्त्रा यवति' इत्यन्तरालेन
लक्षणपुरोडाशपदवर्णान्तराभावात् 'गात्रोपशुकादिनो

लक्षणपुरोडाशपदवर्णान्तराभावात् 'गात्रोपशुकादिनो
विद्यते' इति अशोभ
माहात्म्यामीशोमीय पुरोडाशो विद्यते' इति अशोभ

शुभाशोऽस्ति इति स्वयमप्यभिप्रेतम् । कु ३११२६.
● अनपायश्च इति न्यायेन एकपुरोडाशस्या पुरो-

डाशद्वयोपलक्षितत्वात्तरात्वात् उच्यते उच्येयं
उच्येयं उपलक्षितत्वात्तरात्वात् नात्र योऽस्तिः अनुक्त-
रूपेण कालवाचः इति शङ्का । धोम. ५१११८.

● अनपायश्च कालस्य इति न्यायेन एकपुरोडाशाया
वैर्गमास्यामि अमाशस्यामि तत्रागुपानेयपनिः

वैर्गमासीविषयमात्रे वैर्गमासीशब्देन सूचिता । सु. ६.
७०७, ● अनपायो हि इति न्यायेन कालेन होम-

लक्षणस्या एकशब्दलक्षितहोमस्य कालान्तरेऽपि अन-

पायात् अग्नीषोमलक्षितोपायमात्रे विधीयमानस्य वैर्ग-
मासीनालस्य देवतान्तरसूत्रेऽपि प्राप्तिः । ५. ७८१,

● अनपेक्षितविधिः अपेक्षितविधिना वाच्यते ।
यथा होमयमनेष्टिः वैदिरहोमस्य यमने, न तु होमि-

कस्य इति । बाल. ५. १४४.

● अनभिहितत्वम् अभिहितत्वाभावः । तत्र अभि-
हितत्वं न सिद्धादिवाच्यत्वं तत्रातिपाद्यत्वमात्रं वा । तत्रापि

'पाचकेन गम्यते' 'चैत्रेण मुक्त्वा गम्यते' इत्यादौ
तत्रातिपाद्यत्वमात्रेः कृत्रयनेन कर्तृत्वात्तरात् कृत्रय-
नेन समानकर्तृत्वोपपत्त्या कर्तृत्वादात्तात् । नापि अभि-

हितत्वस्याकल्य, 'चैत्रेण पक्व' इति वत् 'चैत्रेण पाचकः'
इति प्रयोगापत्तेः, सूत्रे लक्षणाऽऽपत्तेः, 'विपश्चो-

ऽपि स्वयं स्वयं चैत्रमुपायत' इति निमित्तेन 'मुच्यते'
इति क्रियाभिधायकेन सत्त्वानुपपत्तिना कृत्रयमिति द्वितीया-

ऽऽपत्तेः । अपि तु यद्वृत्तिरुत्तरकल्य स्वान्वयिक्रिया-
प्रतिपादकेन पदेन इत्या प्रतिपाद्यते तत्रम् । अन्ति चेदं

'चैत्र. पचति, ओदनः पच्यते' इत्यादौ चैत्रादिद्विचि-
कर्तृत्वमन्त्यादेः निवृत्तपदेन प्रतिपादनात् । 'पाचकेन

गम्यते' इत्यादौ चैत्रपाचकस्य पुरुषस्य गमनान्वयेन
अन्वयिनी, न तु पाचकिया, तस्या एव तस्मिन्पच्यत्वात् ।

तद्वृत्तिश्च चैत्रपाचकस्य न कर्मोपपत्तिर्न अभिहित, इति
युक्तं तत्र तृतीया । एवं चैत्रेण इत्यस्य मुक्तिर्याया-

मन्त्रत्वात् यमन्त्रनिपायमेवान्वयाङ्गीकारात् तृतीयो-
पपत्तिः । 'प्रयत्नं पचन्मा मयैव मुच्यते' इत्यत्र ॥ पचन्मा

इत्यनेन कर्तृत्वमात्रत्वात् न कर्मिणः 'मम' इत्यादितृतीया,
अपि तु 'आत्मानमायना वेत्ति' 'अनेनेन जीवेना

यनाऽनुप्रविश नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादिवत्
कर्त्रे, इति न क्व चिदनुपपत्तिः । 'पचन्मा ओदो

मुच्यते' इत्यादौ तु पचपाचो. पचाङ्गाद्व्या द्वितीया-
न्यौदनपदाभ्यामप्यहोमस्य कर्त्रयुक्तम् । नहि प्रधानक्रियाया-

अत्रत्ययागानां चतुरशरदेवतावत्त्वेन पौर्णमासीविक्रान्तया उदयोत्तरमेव सर्वनिर्गमस्य अतिदेशप्रसक्त्या च । अतश्च सुर्गनिर्गमपक्षे तदन्तापक्षेनान्येन (५।१।१२४) ' निर्वाणान्तापक्षाणां सर्वप्रयोगीयाणां तन्नेण कृण्व, यथो-पक्रमं च समापनं' इति नियमाद्विकारे च उच्यते इति ।
इति प्राप्ते, देवतागतैकव्यवस्थायामेव सादृशरसात्-चतुरस्रस्य आन्तरङ्गताभावात् सारस्वताहस्यत्वयो-स्तावत् आग्नेयविकृत्यमेव । आग्नेयैष्यवेऽपि अष्टा-ध्यातव्यस्य स्वागतरक्ष्यत्वकपालत्वकल्याणत्वस्य स्वाग-ङ्गभूतोद्देवतादेवतातद्विधाप्रकारतात्त्विकस्वास्वत्तत्त्वप्रका-पेक्षया आन्तरङ्गत्वात् आग्नेयविकारत्वमेव । अतश्च प्राप्त-काशीनयागनयस्य आग्नेयविकारत्वात् तस्य च पौर्ण-मास्यायास्यासाधारणत्वेन ' उदित आदित्ये पौर्णमास्या-काले प्रथमपति, अगुदपादमाकाश्यापः' इति सूचन-विहितस्य उदयमाकाशीनयास्यापि शिवपि पञ्चमसत्वात् तत्रैव धान्यप्रदमपूर्वकालीनरात्रिमयोपपत्तेः अपूर्वविधि-नियमविधिगहनवैकल्पपरिहास्य प्रातःकालीनस्यैव निर्वा-णान्तापक्षः । न च आदित्ये विकृत्य उदयमाकाशीनस्य औपदेशिनेन प्राप्तकालेन याथाज्ञेयतापि पञ्चाप्यपञ्चाधः, 'एष प्रातश्चोदय ध्रुपति उदिते वा' इति आश्रयान-सूत्रानुसारेण (आश्व. २।४।२३-२४) उदयात् पूर्वमपि प्रातःकालसत्वात् । अतश्च गांध्यादृष्टिकोपयुक्ति-कयोः निर्वाणपक्षसमाप्तं न तन्नेणाङ्गानि । यदाऽपि ' सरस्वत्यागभगा' इति शान्तिप्रवचनान्त मध्यमस्वो-पाध्यायविकारत्वं, तदाऽपि लग्नयाजस्य बह्वृचब्राह्मणे (कौपीनिके,) अमावास्यायामपि विधानेन साधा-रण्यमुपपाद्य सिद्धान्तः समर्पनीयः । १।१।२३.

मण्डन—'अङ्गम्यागोऽध्वराभिर्' ।

शंकर—'अध्वरकस्याऽपि तद्विधा ।' अङ्ग-मेववती ।

० अध्वर्युः उक्तवेद्या शिल्पा प्रेषति, मैत्रावरुणस्तु रुदति शिल्पा प्रेषति । संकर्ष. २।३।१२. ० अध्वर्युः एतेन प्रतापितमनुष्ठायामीति (आग्न्यमह्यादिमन्त्र-पठेत्), यजमानस्तु न प्रमदित्वागच्छति । भा. ३।८।१।२०.

० अध्वर्युः एष स्यात् यत्कौ चमवेत्सुहृदात् । ब्रह्मोमन्या-

पृतत्वेन कदा विद्वत्कौ चमसाध्वर्युः जुहुयुः । वि. ३।७।२२, ० 'अध्वर्युर्हृपति दीक्षयित्वा' इत्यादिदीक्षा-वाक्ये निर्दिष्टा अध्वर्युप्रभृतयः कृत्विज. षोडश, न तु नमसाध्वर्याः इति निश्चयो द्रष्टव्यः । ३।७।१०, ० 'अध्वर्यु-र्हृपति दीक्षयित्वा' इत्यादिना सने तत्तत्संस्कारकरीक्षो-त्तरकालवविधानात् बाणानुगम्य एव सने ।

भाट्ट. ५।२।३. ० 'अध्वर्युर्हृपति दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयति' इति ग दीक्षा विधीयते । नाची यजमानस्य, न याऽध्वर्युः कर्ता, सर्वैश्च चोदनेन प्राप्तवान् । किं तर्हि ? दीक्षाक्रमः अनिय-मेन प्राप्तः सन् नियमते । वा. १।१।१।११ पृ. १९३६.

॥ 'अध्वर्युर्हृपति दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयति तत उत्रातात्' इत्यादिना ब्रह्मोद्गातादित्याग्न्यासयोगदीक्षासंयो-गयोः आर्चिभ्यश्चावसानोत्तरयोः प्रतिमानात् सने यज-माना एव कृत्विज. । वि. १।०।१।१५, ० अध्वर्युः द्रष्टव्यं-मासादीना कर्मणा साक्षात् कर्ता । भा. ३।४।८।२२.

० 'अध्वर्युः पुरो विप्रजते' इत्यन एकत्वभूतेः 'अध्वर्यु-भूति' इत्यन एकत्वविधोपपत्तिः । भाट्ट. ३।७।११.

० अध्वर्युः यजुर्वेदोक्त करोति । तत्र पुत्राख्यः प्रति-प्रस्ताता मेधा उक्तेता चेति । अयं प्रथममग्नयः । अयं पूर्णं दक्षिणा द्वादशगोरुपा लभते क्षेमे । वि. ३।७।१७.

० 'अथै अध्वर्युः कुरारे विहारे हवींष्यात्तदयति' चातुर्मास्य-यववर्णप्रवासेत् । भा. १।१।१।१२५, ४१, ० 'आशि-नमध्वर्युः, सारस्वत ब्रह्मा, ऐन्द्र प्रतिप्रस्ताता' ब्रह्म आदिते लोभामग्न्याम् । ३।५।३।१५, ० कृष्णविद्यायां वासासि विस्त्रयति । ततोऽध्वर्युः परिषते । १।७।१।१५,

० दक्षीतानध्वर्युः प्रातःकाले ब्रह्मण्यह्मति (स्तोत्रिष्टोमे) । २।५।६।१७ पृ. ५११, ० योऽध्वर्युः युजति सोऽध्वर्यु-रिहामिष्टेत् । १।०।१।१।७६३, ० अध्वर्युः प्रतिप्रस्ताता दीक्षयित्वा अर्धिनो दीक्षयति सने । ३।७।१।७३०.

० 'अध्वर्युः यजमानोऽन्यारभते, यजमान पत्नी, पत्नीमिन्द्रे पुत्राह्वार । तान् अद्वेन यास्य सप्रव्याय नागवोऽन्ते सुदृग्दृग्गुणियम्य प्रचरण्य नैवर्त्तनानि जुहोति' इति वल्गुत्वम् । 'वेदजनीयं जालोऽध्वर्यु-र्गृह्णाति' इति स्पृष्टिः स्नेहमूलकत्वममरात् न प्रमाणम् ।

परिप्रेक्ष्यति, तदा तद् व्रतं त्रियमाणमनयेकं स्यात् । अजीर्णं यजमानो रुग्णः स्यात् । तस्मात् तदा अनर्थकं व्रतं अतित्वं स्यात् । न भवेत् । जराश्रमतायां तु भवेत् । पूर्वाभिररणे भद्रादनिर्वाणमुक्तं, अप्रानित्यमुच्यते इति पूर्ववैलक्षण्यार्थः तुल्यः । के.

● अनर्थकश्रोतदेहाः स्याद्वचनमात्रं फलवत्, ननुपस्थानं फलवत् । १।१।८।१३ । आग्नीध्रतदोहविधानानां कथैवाग्निध्रतयात् तत्फलप्राप्त्यपेक्षानिवारणेऽपि अश्रुतिप्रादितत्वेन फलवन्त्यसिद्धेः वाक्यमेदपरिहाराद्धानिगतायै नृमम् । कथैवाग्निध्रतयेऽपि आग्नीध्रतया उपस्थापनस्य तत्फलप्राप्त्यपेक्षानिवारणे तद्द्वारा फलवन्त्यसिद्धेः आग्नीध्रतयाऽपि च उत्तरानिमित्तत्वाभावेन आहवनीयादिवत् स्वल्पनिष्पत्त्यै संस्कारान्मेषणात् नैकस्यापक्षेः उपस्थानस्वल्पमन्त्रोपदेहाः उन्मात्रस्य फलवत्त्वं नृमपक्षेः अनर्थकः स्यात् इति फलवत्ता इत्यन्तस्य सूत्रावयवार्थाः । नहि इत्यादिसूत्रावयवः आग्नीध्रतया उपस्थापनस्य फलवन्त्यसिद्धेऽपि प्रकरणात् फलवत्त्वं भविष्यति इत्याद्यहानिरागार्थः । प्रकरणात् नृमपक्षेः प्रतीकमनोऽपि अविधीयमानः अननुष्ठानस्य निष्पत्तये इति सामान्यान्वयस्यापि निषेधलात्, गौरवे कति अपरिहार्यत्वापक्षेः प्रत्यग्भवेत् उपस्थानं न फलवत् इति सूत्रावयवेन दाहानिगमः । सु. ट. ११३१

● अनर्थगतमपेक्षितं च विष्णुदेशात् श्रवते । पटाक्ष. पृ. ११२.

● अनर्थवयं शास्त्रार्थसंग्रहः इति न्यायः । सिद्धं धर्मोपदेशेऽनर्थविधिगतात्, यथा लौकिकनैतिके भवति । सिद्धमेतत् । कथम् । धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम् । धर्मोपदेशनेऽस्मिन् शास्त्रे अनर्थवयं शास्त्रार्थः स्थतीयते । यथा लौकिकनैतिकेषु न शृणोते । रोते तादा, शास्त्रो न हन्त्यस्य, सुरा न पेयेति, शास्त्रमज्ञानं न हन्त्यते, सुपमानं न पीयते । यदि चात्रयत्वेन शास्त्रार्थसंग्रहः स्यात्, एकं च शास्त्रमपेक्षया एकं सुपमानं अन्यत्र धामचारः स्यात् । तथा पूर्ववत् शास्त्रः प्रयुज्येत । इति पूर्वसंज्ञानं प्राप्तुं पीयते यदि चात्रयत्वेन शास्त्रार्थसंग्रहः स्यात्, एकं पूर्ववत् संज्ञानं प्राप्तुं पीयते । यथा धामचारः स्यात् ।

तथा धेदे गत्यपि 'वहते' ब्राह्मणेऽग्निश्रोमादिभिः क्रतुमिष्येते' इति अन्वयान्नितिर्न यत्नेरुत्ते इगते । यदि चात्रयत्वेन शास्त्रार्थसंग्रहः स्यात्, तद्दिष्ट्या पुनरिजायां न प्रवर्तते, एवं प्रवृत्तेऽपि । साहस्री. ६२१.

● अनर्थवयान्यायः । उपस्थापनपादकयोर्विधानि रिति भीमाश्रयः । अनर्थवयत्तपरपटोपाधिना अनिष्टप्रवृत्त्यस्य इत्यर्थः । 'चातोः' (१।१।११) इति सूत्रमहमात्रे तु 'आ कुतोऽयं घातयित्वा' । किं प्राग् लोकादहो स्विदाद्वीमाध्यायपरिसमाप्तेः' इति वृत्त्या संमीमास्य 'ननु चोक्तमहन् न अपुनत् इत्यादि प्राप्नोति । नैप दोषः । रोपे हृते न भविष्यति । नाम रोपः प्राप्नोति । किं कारणम् ? इत्येव चाप्यते । नाम ईत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ? अन्तिमावेन चाप्यते । नामान्तिमारः प्राप्नोति । किं कारणम् ? उन्मात्रावेन चाप्यते । नाम उन्मात्रः प्राप्नोति । किं कारणम् ? रोपेन चाप्यते । रोप इत्येव । ईत्वमन्तिमावेन । अन्तिमावेन उन्मात्रावेन । उन्मात्रावे रोपेनेति चक्रमनवस्था च प्रवर्त्येत' इत्यादिसंक्षिप्तं विस्तृतः । किंच यद्दशीमन्त्रस्य उत्तरविशेषसंग्रहमपेक्षितं - 'विक्रयो निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत् । आद्ये व्याहृतिरन्यथाऽनर्थवत्त्वाऽऽलोभयादयः ।' इत्यत्र आत्माभयाऽन्योन्याभयवत्ताऽनर्थवत्ताश्चकार एतेकताः । साहस्री. ६१२ ● अनर्थवयं यथा आरम्भणीयायां आरम्भणीया कर्तव्या इति पक्षे । ननु तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया न व्यवतिष्ठेत । अनर्थवत्ता तु सर्वसंग्रहं समर्थयेन व्यवस्था भविष्यति । सा. १०।१।१६. ● अनर्थवयान्या सामर्थ्येन व्यवस्थानात् । यावत्सो हि अग्निश्रोतं पूर्णमास्यमावासादिकं नातिनामनि तावत्संक्षिप्यन्ते । वा १।६।११६.

● 'अनर्थवानं यजति' इति याज्ञवल्क्यकारणे. मध्ये आहनिषेधेन तयोरेककर्तृत्वमसंगम्यते । वि. १।५।८.

तेषां कृष्णलक्षरौ ब्रह्मसम्प्रभो विधीयते । तस्मात् अन्येषां
मक्षणं वाच्यते । वि. १.०।२५. ॥ अध्वर्युपवरः पश्चात्,
होतृपरः पूर्वः दशादी । संकर्म. ४।२।६, ॥ अध्वर्यु
प्रवरपे 'कध्वर्युपवरं चक्ष्मात्' इत्यादिना तद्वि-
विनिर्मुक्तप्रातिपदिविना वक्ष्यन्तान्तां प्रातिलेखने पाठो
विहितः । १।४।४, ॥ अध्वर्युप्रवरनिगदे 'अग्निहोता
देवान् यक्षत्' इति आहवनीयनाद एव । ४।२।१८.
॥ अध्वर्युब्राह्मणे 'यान्जीवमग्निहोतं ज्ञोति' इति
जीवन निमिनीकृत्य निष्पेक्षिहोत्रप्रयोगो विधीयते,
न तु कश्चिन्मै फलरूपमभः । वि. २।४।१. ॥ अध्वर्यु-
भागमात्रस्य प्राहृतस्य अक्षमेपगतप्रान्त्याभ्या वाचः ।
भा. १.०।३।१७।६३-६४. ॥ अध्वर्युयजमानोभय-
गामि ज्योतिष्टोमे उतरवेपु 'भद्रं' इतिमन्त्रोक्तं फलम् ।
वि. २।८।१६, ॥ अध्वर्युयजमानोभययोग्यः 'यानस्य
मा' इति मन्त्रः दर्शपूर्णमासयोः वाण्डद्वयेऽपि
पठितत्वात् । ३।८।८. अध्वर्युविकारः मैत्रावरुणः
मैत्रेयु । भा. १.०।७।११. ॥ अध्वर्युव्यापारे च
'अम्यनक्ति' इति परस्मैपदेन निर्दिष्टात् 'अभ्यहस्ते'
इति आत्मनेपदपुक्तो विधियजमानस्य इति गम्यते ।
वा. २।८।१४, ॥ अध्वर्युशास्त्रासु सत्रंशु दर्शपूर्णमास-
ज्योतिष्टोमादीनि समस्तस्रपदेयत्वादिपुक्तावात् अन्यो-
न्यनिरपेक्षानि विधीयन्ते, इति वेदापह्ना सङ्गते । न
त्येव वेदान्तेऽपि । तत्र हि द्रव्यदेवतारहितं कर्ममात्रं
प्रस्तुत्य ततोम-दत्त-वाक्यानुगुण्यदिमात्रं विधीयते । न
च तारता अस्य नैराहारस्य भवति । दृष्टार्थानामेव
द्रव्यदेवतातत्पर्यापणमयमात्रम् । २।४।२।८ पू. ६११.

॥ अध्वर्युरनु दर्शनात् ॥ ३।८।१२।२४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'मैत्रावरुणस्य इत्यर्वाहिस्यप्रादय'
इत्यारिः प्रेयो यत्कथाः । मैत्रावरुणं केन किन् कर्तव्यः ।
'निर्वृजं सप्त भारमेत, यदन्त्यं भारमेत, चक्ष्रेणाभ्यु-
धिनीत' इति त्रिषंभारणं विषयं तच्छेषोऽर्थवादः
स्वमन्यं भारं तान् आग्नीधः नियमिनः च न अध्वर्युं
धिनीतं हिंसत इति यदन् आग्नीधं स्वयन्तं प्रेरकं
दर्शयति । अर्थात् प्रेरकसंज्ञां अध्वर्युं इति धिष्यति ।
ततश्च आग्नीधः प्रेरकान्तरं दर्शनात् अध्वर्योभ्य मैत्रार्थ-

कर्तुंत्वस्य दर्शनात् अध्वर्युः प्रेयार्थकर्ता प्रेयः इति पूर्वः
पक्षः । तु-शब्दः समागन्ताभ्याम् । एवं संभारति इत्यर्थः ।

गौणो वा, कर्मसामान्यात् । २५ ॥

सिद्धान्त्यति । वा-शब्दः पूर्वपक्षवाक्यार्थः । कर्म-
सामान्यात् यत्रुंस्विहितकर्मवार्तितसामान्यात् 'अध्वर्युं
धिष्यति' इति अध्वर्युबन्धः आग्नीध्रे गौणः स्यात् ।
आध्वर्युसमास्यया तु अध्वर्युस्य अध्वर्युशब्दस्य
सुबन्धोऽर्थः । अध्वर्युवेदोक्तकतिपयकर्मकारित्वगुणेन च
आग्नीध्रे गौणः अध्वर्युबन्धः । तस्मात् अध्वर्युरेव प्रेरकः
प्रेयकर्ता । आग्नीध्रश्च प्रेयः प्रेयार्थकर्ता इति सिद्धान्तः ।

तैत्तिरीयके स्वयंवरणं अध्वर्योरेव कर्म । तेन
स्वयंवरणं तृप्तं चैवेनेऽपि अध्वर्युं तृप्तं एवेति आग्नीध्र-
स्यैव मेव्यन्तं सिध्यति । अधिकरणं तु द्वितीयांताध्वर्यु-
पदमटितभाषात्तत्परास्वयंवरणमपेक्षैव बोध्यम् । के.

॥ अध्वर्युहोत्रादयो 'मध्यतः कारिणः' । वि. ३।७।१०,
॥ अध्वर्युहोत्रादयो नानाविधाः कर्तारः प्रत्यक्षोदकप्रादा
भट्टादिव स्तोमवाक्यैरादिष्यति स्वस्वभूमिषु स्मरतिष्ठन्तो,
न तु स्तेनः उद्धमेन, वाक्येभ्योऽप्यनुगुणं इति पणवति ।
३।७।२३. ॥ अध्वर्यादिभिः (निरन्तरैः) अन्य-
तर पक्षं परिग्रह्यः इत्युक्तं न शास्त्रादिवचनेन पुन-
र्निवर्तितव्यम् । (नावृत्तं यदेतं इति निषेधात्) वा.
३।७।४।२३ पू. १४३, ॥ अध्वर्यादीनां दक्षिणा
परिक्रमार्थं, कर्मपयोगात् । ३।१।६।१२ पू. ६१७.

॥ अध्वर्यादीनां समादपवा नियतपदार्थ-
कर्तृत्वम् ॥

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वाद्दमयस्य स्वकारित्वात् ।
३।७।१५।३९ ॥

आद्यं— स्वामित्वाद्दक्ष ज्योतिष्टोमस्य ऋग्भिः
तमधिगताः । अनेशानीमय संदेहः किं सर्वं पुण्यमभ्यं
नैः कर्म, अग्निभिश्च गार्हपत्यारिभिरग्निहोत्रे, वा वा
विद्वज्जन्तैः । किं तारमन्यम् । ते सर्वार्थाः प्रयुक्त-
त्वादमयस्य स्वकारित्वात् । ते ब्रूताः सर्वान् पुण्यकारान्
स्तुः । अमयस्याभिप्रायः । नुतः । ३। ३। ३। ३। ३। ३।
तान् । अग्निं प्रयमेयतापवादः । स्वकारित्वम-
यस्य सर्वार्था इति समधिगामेतात् ।

राणा अप्रामाण्यमुक्तम् (गौ. १।३-४) । आह—‘यदि वेदविरोधः स्यादित्येतेषां प्रामाण्यता । स्मृतिरास्माय-
 शब्देन न तु वेदवदुच्यते ॥’ न त्वेतदपि युक्तं,
 स्मृतिप्रत्येऽपि आम्नायशब्दप्रयोगात् । स्मार्तेष्वर्थाधिकारे
 हि शङ्कल्लिखिताभ्यां उक्तम् ‘आम्नायः स्मृतिधारकः’
 इति । प्रणयकारगतायाः स्मृतेस्तद्वत्प्रणयान्नायः स्मृति-
 प्रणयान्नायिना स्मृतिपरणयार्थेनोक्तः । ततश्च मन्वादि-
 याकथ्यतिपिद्धाचाराणां प्रामाण्यप्रसङ्गमनुपपन्नम् ।
 आपस्तम्बवचनं तु (आप. २।३।१०-९) बौधायनेन
 स्मृतिविरुद्धद्वयाचारोदाहरणान्येषां प्रयच्छता निरु-
 त्तम् । वृषश्चानादिहेतुस्तदर्थानां न विरुद्धाचारगामाप-
 स्तम्बवचनस्य वा भूतिमूल्योत्पत्तिः । आह, येन या
 शब्दशेषाणां मुद्रपानं प्रतिषिद्धम् । उच्यते । ‘वस्माद्वा-
 द्यपण्यो वैदयश्च न मुद्र पिबेत्’ इत्यनेन । वा.
 ४. २।०-११. ‘पशूनां विपनिषिर्दंष्ट्रिणः—
 धनुर्नितेन भार्यया च खड्गभोजनं, पशुपिष्टभोजनं,
 उच्छिष्टभोजनं, पितृपशुमात्रादुद्दिष्टपशुपिष्टभोजनमिति ।
 तपोस्तरतः पशूनां-ऊर्णाविश्रयाः, वीरुपानं, उमयतोदग्नि-
 र्व्यवहारः, आगुनीयक, सवृष्टयानमिति’ (गौ. १।०।१-
 ५) इति बौधायनेन स्मृतिविरुद्धाचारोदाहरणानि दत्त्वा
 ‘इतर इतरमित्त्वं पुनर्न दुष्यति नेतरमिन्’ इति हेतु-
 प्रामाण्यप्रसङ्गस्या प्रामाण्य उक्तम् । ‘मिथ्येति गौतमः,
 उभयं चेतस्मादित्येन, शिष्टस्मृतिविरोधान्’ इति गौतम-
 मतस्य निरुद्धत्वात् आरसाभ्यामपि मन्वादिष्वर्थाग्रयन-
 वक्तृत्वात् वाहकत्वेन स्मरणान् तद्वचनस्य मिथ्या तात्पर्ये-
 ऽपि गर्ह्यमित्यत्रमात्रतया वदुः प्रामाण्येन इत्यर्थः ।
 मनुष्येन तु ‘तेन कथम् कदा मां’ इति विरोधान्
 अतिरुद्धपुनर्मविश्रयत्वेन अतिरुद्धम् । सु. ५.
 १९९. ० अनाचारः = दुरितगमनम् । अप्रणयमनम् ।
 परदारभितोः । अन्वयेऽस्मात् अन्वयः । च-
 दा-
 याजनम् । नैतिकप्रवृत्तिः आचर्यमाणम् । आचम-
 यन्वैयक्तिकेन संपन्नम् । अरनीयस्य वस्तुप्रयोगः । अन्
 चिह्नमिति । अचल्य धनकम् । कर्मिणोऽन्यतोत्पत्ति-
 यन्वयेन । कर्तव्येऽनैतिकप्रवृत्तिरिति । अचर्य-
 मन्वयेन च मन्वयेन । अन्वयेन । अन्वयेन ।

मुद्रपानम् । वेत्तरिणः, अश्वस्य, अश्वतरस्य, ररस्य,
 उरस्य, उमयतोदत्तश्च दानं प्रतिग्रहो विनयश्च । भार्या-
 पत्यभिप्रेतः खड्गभोजनं (एकपादे) । आस्त्योद्यमभोज-
 नम् । मित्रस्वजनानामुच्छिष्टभोजनम् । मित्रस्वजनानां
 उच्छिष्टभोजनम् । सर्ववर्णपरम्परस्युद्धात्मादनम् ।
 तांभूलभक्षणोत्तरमनाचमनम् । निर्गन्धभौतगर्दभाक-
 वस्त्रपरिधानम् । महापातककारिणः (ब्रह्महत्यातिरिक्तस्य)
 अपरिहृत्यं इत्यादयः । वा. १।१।१।३ पृ. २०३-२०४.

॥ अनादिनिधनं संसारे दुर्गारे भ्रष्टरभ्यजे ।
 कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना ॥ इति
 न्यायः । (संसारलोकवदनादिः अतिदीर्घकालिकः । मन्त्र-
 पत्रः काम, स्त्रीकामाभ्यामेन्द्र दुर्गारा दुर्गया । दुर्गपरपरा
 च सर्वथा फासिनीमूलेन । तेन स्रष्टर एव संसारमते ।
 मुद्रजातिविरोधकल्पना तु स्वार्थं इत्यर्थः) । सनातन.
 प्रकाशः पृ. २५५.

० अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं व्यथितम् ।
 दिवर्ततेऽपेक्षानेन प्रथिता जगतो यता ॥ (हरिः १।१.
 व्यथित इत्यत्र यद्वत् इति मूले पाठः) इति-
 यद्वत्तिः शब्दब्रह्मादिभिः शब्दव्यतिरिक्तार्थेनिरुक्ता ।
 सु. ५. १०११.

० अनादिनिधना वेदशास्त्रादृशं स्वयंभुवा
 इत्यादिपुनः (वेदस्य) नित्ये एवोपपत्तेः ।
 आह. १।१।३ पृ. १४.

॥ अनादिन्यायः । न्यायि च न्यायस्य यदि
 मन्त्रस्य लोकियो वा पुनः न्यायः, तत्तन्तोः प्रसिद्धाति-
 तान् नैव दुर्गताका भवेत्, ततोऽनेन, एव सन्तुष्टं ब्रह्मोति
 इति अनादिन्यायेन ज्ञानिरव्यपेक्षः । वा. १।१।१।३.

० अनादेर्यो आत्मा हविः । संवत्. १।१।२०.

॥ अनादेर्यो प्रकृतिः प्रत्येकदा इति न्यायात्
 विधेः धनुर्गता इति चोद्य-परस्त्री-मिनीकाडी-
 वत्ते यत् पुष्टोद्यः । मत्तावाद्भौतमूत्रं. वदित्वा.
 २३।५३-५४.

॥ अनादिन्यायेष्वमन्त्रत्वात्मानानेषु हि विभागः
 इत्यत्र ४।२।१।३।३४

सोम—'शास्त्रकृते प्रयोवतरि' (१।७।१८) इत्यादिना प्रवृत्तयोपेक्षातस्य तदप्रवृत्तानुप्रवृत्तस्य च समाख्या प्रातःपरादयं विचारः । (तथा चावसः संगतिः) । सूत्रे प्रयुक्तत्वात् ऋत्विजां सर्वपदार्थकरणशक्त्या पदार्थैः सर्वेषां प्रयुक्तत्वात् इत्यर्थः ।

वि—'न कार्यं नियतं तेषां निष्पत्तं वा, ऽग्निमो यतः । शक्ताः, केन किसित्यत्र नियतिः स्यात् समाख्या ॥ ' तेषामुक्तिनाम् ।

आहु—तत्तत्कृत्यु प्रमितयानां तेषामेतां कर्तृणा अभ्यवस्यैव असति विशेषविधौ तिङ्प्रकरणान्मां तत्तत्पदार्थकर्मण्यं, न तु तथा दुर्गत्या आध्वर्यवादिसमाख्याया शक्यः । (रिपतं तावदर्थवसितम् । स्थिता-दुत्तरं) नाम समाख्याया तिङ्प्रकरणयोर्भाषा, किंतु साम्यामभ्यवस्यया प्राप्तानां कर्तृणा व्यवसायानामपेक्षितं क्रियते । अतश्च दौलसमाख्यातः पदार्थाः होत्रा कर्तव्याः, आध्वर्यवसमाख्याताश्च अध्वर्युणा, औद्गात्र-समाख्याता उद्गात्रा । सर्वेषु हि ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदेषु ये पदार्था विहिताः, तेषामेताः क्रमेण समाख्याः साहिकानां प्रसिद्धाः । यौगिकाश्च एते शब्दाः न पदार्थानामध्वर्यादिसम्बन्धयतिरेकेण सम्भवन्ति इति तेषु तेषां यौग्यत्वात् कर्तृत्वसिद्धिः ।

मण्डन—'तेषां समाख्यया कर्म ।'

शंकर—'समाख्या पुंनिष्पत्तिः ।' २०.

• अध्वर्यादिवत् कर्मकत्वेन परिसीतस्य स्वामित्वात्प्रथमः । सोम. ६।१।४. • अध्वर्यादिवत्—पत्नी पुमांश्च, यजमानश्च स्त्रियं अध्वर्यादिवत् स्वस्यागो परिक्रम्यतीति चेत् । रत्न. ६।१।४. • अध्वर्यादिवत्—पत्न्या न प्रामाण्यमत इव अनुमतिमात्रेण कर्तव्यं, अनुमतेर्यजिषात्वर्यत्वाभावेन अनुमत्या तदनु-कूलाचरणेऽपि अध्वर्यादिवत् आगम्यत्वात्तुपपत्तेः । अतो न केवलं यजमानेनैव देवतोद्देशेन इत्यत्यागः कर्तव्यः, किंतु पत्न्या अपि, इति व्यासक्तमेव तयोः कर्तव्यम् । सोम. ६।१।४. • अध्वर्यादिसमाख्या-नुत्पेने ज्योतिष्टोमे द्रव्यसप्तदशिकाया विभागः । भा. १०।१।१।१-५५. • अध्वर्याध्वर्यवशब्दौ

प्रकृतिविकारत्वात् (वस्तुतः) अन्योन्यामपेक्षौ नित्यं च अर्थाभिप्रायौ, तथापि शब्दस्य अर्थे प्रयोगाख्यायाः प्रकृतेः कृत्यनित्यत्वाभावात्, नित्यस्य च नैमित्तिकत्वेऽपि अवितोषात् आध्वर्यवशब्दप्रकृते वाच्यात्वेन अध्वर्युशब्दार्थान्यस्य निमित्तत्वात् अध्वर्युशब्दस्य आध्वर्यवशब्दं प्रति निमित्ततामुपचर्य प्रकृतिविकार-त्वान्वाक्यानम् । सु. पृ. १२०१.

• 'अनङ्गवाहौ पुनक्ति' अत्र द्वित्वस्य कारक-त्वात् क्रियाऽन्वयः । पश्चाच्च द्वित्वस्य कारकावच्छेदक-त्वम् । तथा च द्वयोरेव योजनं, नैकस्य बहुतां वा । वि. ४।१।५. • 'अनङ्गवाहौ पुनक्ति' इत्यत्र पुणं इतिवत् द्वित्वस्य विवक्षितत्वं दृष्टव्यम् । ४।१।५.

• अचतिदृश्यं वेद्यादेः स्वरणं पुरुषार्थमेव । 'अनतिदृश्यं स्थापति' । (यथा केचला वेदिः न द्रष्टुं शक्येत तथा वर्धेराज्ज्वलं अवतिदृश्यं स्तरणम् । न अतिदृश्यं अनतिदृश्यम्) । भा. ४।१।२।२. वर्धेकं २.

• अनधिकृतक्रिया अनाचारः (यस्मिन् कर्मणि स्वाधिकारोऽस्ति तत् स्वापेक्षया अधिकृतं कर्म । न अधिकृतं अनधिकृतं स्वाधिकाराविषयभूतं कर्म अनधिकृतं, तस्य क्रिया करणम् । कर्तृपरं वा अनधिकृतपदम् । अनधिकृतेन क्रिया अनधिकृतक्रिया । यथा कश्चित् स्या राज्ञे स्वाभिप्रायहरणं कुर्वन् सौरमागतं दृष्ट्वाऽपि न बभूवे । कुत एतदिति गर्दमेन दृष्टः कुक्कुटो बभूवे अहमनाधिकृतः त्वया नान किं चिद्वक्तव्यमिति । तथायुक्तं मन्वमानो गर्दमः स्वामिनं जागर-यामीति ब्रूयाद्यथैः कणंकड् रराट । स्वामिनः सवा-शाश्च लघुद्वयहारणं लेभे इति । कै.) । भा. १।३।१।७ पृ. २०४.

• अनधिगतार्थकत्वं स्वसमानाधिकरण-स्वाभ्यव-हितपूर्वक्षपञ्चसिद्धान्तविषयविषयकत्वम् । (न अधि-गतो जातोऽर्थः यस्य, तन् अनधिगतार्थकं पदादि-ज्ञानम् । तस्य भावः अनधिगतार्थकत्वम् । स्वं ज्ञानं, स्वसमानाधिकरणं स्वाधिकरणं आत्मा, तदधिकरणकं, स्वाभ्यवहितपूर्वक्षणदृष्टि स्वाधिकरणक्षणाप्यहितपूर्वक्षण-दृष्टि च यन् ज्ञानं तस्य विषयो न भवति यः, सादृशो

भाट्ट— अध्यायानध्यायपरिपालनादयः अध्ययन-धर्माः कर्मकारीनमन्त्रप्रयोगरूपाध्ययने एव स्युः, ग्रह-णाध्ययनस्य धाराणाध्ययनस्य वा दृष्टार्थत्वेन तत्र स्वरूपे कार्ये वा अदृष्टार्थमर्थवित्तियैक्यार्थात् । इति प्राप्ते, अध्ययनपदार्थस्य गुणगुणोच्चारणादुच्चारणरूपस्य प्रयोगश्रद्धे अभावात्, तत्प्राप्तमात्रस्यापि च प्रदर्शनायभावेन अनु-काशीनस्यैवानुसंधितेः । प्रकरणात्, 'तपोविशेषै-र्विविधैर्भैक्ष्य भुतिचोदितैः । वेदः कृत्स्नोऽविगन्तव्यः सत्सुखो द्विजन्मना ॥' इति स्मृतेश्च धर्माणां अध्ययनमात्रादुत्पत्त्यावगतेः । अनादृष्टार्थके ब्रह्मशक्त्याध्ययनेऽपि ते न धर्माः, ततः कः प्रसङ्गः कर्मप्रयोगमध्ये धर्माणां । न चाध्ययने तत्कार्ये एव साधनरूपे धर्माणामनुपयोगः, निर्विनाशसमाप्त्यर्थत्वेनोपयोगसम्भवात् । विविधत्वेन धर्माणामुपकरणे अध्ययने निमग्नत्वात् । न चैतावता प्रपञ्चादीनामपि निर्विप्रयोगप्रयोगसमाप्त्यर्थत्वाकल्पन, करणनिष्ठन्योयताया जनकाकादृशाया क्रतुपकारजनकत्वस्यैव तत्र कल्पयितुं युक्तत्वात्, प्रपञ्चादीनां प्रयोगादुत्पत्त्या । न चात्रापि अध्ययननिमग्न-दृष्टे एव धर्माणामुपयोगः, अध्ययननिमग्नदृष्टस्य क विदित्यनुपयोगेन अकल्पनीयत्वात्, कल्पनायां प्रपञ्चा-भावाच्च । इदं शायिकरणं प्रसङ्गानुपयोग्यमपि करिष्य-माणमन्त्रविचारोपरिपत्तमन्त्रप्रसङ्गानुसन्धितिं प्रष्टव्यम् ।

मण्डल— 'पाठयोऽनन्यत्वेऽपि मनोऽध्वरादौ ।'

शंकर— 'कर्मध्यर्धमैवा मन्त्राः ।'

॥ अनध्यायानियमानां स्वस्मकार्योत्पत्त्य-योगात् अध्ययनादुत्पत्त्यनुपपत्तिः इति चैव । कार्योप-योगमात्रेऽपि विघ्ननिवारणार्थत्वेन स्वस्मोपयोगितात् नियमापूर्वं उपयोगाच्च । अग्नि. पृ. २.

॥ अननुपपन्नाधिकरणम् । 'व्यवेताननुपपन्नाधि-करणं' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । २।१।१७।५६.

॥ अननुपपन्नलक्षणमप्राप्त्यर्थं भुतिविद्वद्भ्यां स्मृतीनाम् (वार्तिकमते) । १।१।१।४ वर्षकं २.

॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायः । (परिभाषेणु. ६२) । 'अपरे तु पुनश्चमन्त्रिणोः क्रमे' प्रयुक्ति इति उक्तापादशून्यं (८।१।

२३), तत्र अन्यवहितस्य आश्रितस्य अपरः प्रवेशो ग्राह्यः 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् इति ज्योत्स्ना । ॥ प्रथमोपरिपत्तमूलिकैवेव परिभाषा । मन्त्रेऽपवाद-न्यायापेक्षया अनन्तरस्येति न्यायः प्रवृत्तः इति कैयटः । प्रत्यासक्तिमूलकोऽयम् । लक्ष्यानुसंधाच्च स्वयस्या इत्यपि पक्षान्तरम् । तत्रैव क चित् स्मरितत्त्वप्रतिष्ठासामर्थ्येन वा बाध्यतेऽयं न्यायः । यथा टिड्ढेति सूत्रेण ङापा स्ववहितस्यापि दीर्घो विधिः । 'न पट्' इत्यादिना द्वयोःपि टाप्दीर्घोः प्रतिषेधः । इयं च 'शि सर्वनामस्थानं' इत्यादौ भाष्ये स्पष्टा । प. श्रौतः. ॥ इन्तेः अपूर्वस्यैव नस्य पत्वं नान्यस्य । प्रयन्ति । योगविभागसामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (विधिः प्रतिषेधो वा समीपस्य-स्यैव भवति न दूरस्यस्य इत्यर्थः) इति न्यायमपि नाशित्वा एकत्रुत्पत्तये इति कथमपि निवार्यते । सिद्धान्तकौमुदी इन्तेः इति सूते.

॥ 'अनन्तरेण संबन्धः स्यात् परस्माद्व्यन-न्तरः । वदार्हः पुनः पश्चात् तद्वानन्तर्यम-श्नुते ॥' (वा. २।१।१६।४८ पृ. ४५५) इत्यनु-पपन्नाधिकरणन्यायेन अज्ञानान्तरव्यापकत्वाभावात् । ('तवः पुनश्चदार्हः' इति वार्तिके तृतीयचरणे पाठः) सु. पृ. १०६६.

॥ अनन्यथासिद्धत्वं अन्यथासिद्धवैविध्यराहित्यम् । श्रौतीसंस्कृतमन्त्रव्यवहारेकानुविधानावच्छेदकमनैवं आ-द्यम् । अन्यनिरूपितपूर्ववर्तित्यप्रदेहेतुकामपूर्ववर्तित्यग्रह-विषयत्व इतिरित्यम् । कल्पमन्त्रव्यवहारेकानुविधानसहित्वं तृतीयम् । अत्र अकल्पतामन्त्रव्यवहारेकानु-विधायिनः इति विवक्षणीयम् । तेन न कारणान्तरस्य अन्यथासिद्धिः, ईश्वरज्ञानादिर्ग्रह्य । तस्य उपादान-प्रत्यक्षतया स्वतन्त्रावस्थानव्यवहारेकानुविधानात् । मणि. पृ. ४५५.

॥ अनन्यलभ्य शब्दार्थः इति कर्मधिकरण-न्यायः ॥ (२।१।४) पाठ. पृ. १३.

॥ अनन्यलभ्यः शब्दार्थः । धिवि, पृ. २२, मणि. पृ. ११४. ॥ त एव हि शब्दस्यार्थः यः प्रत्यगन्तरेण

प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् । २ ॥

भाष्य—प्रकृतौ वा निविशेरन् अनारभ्याधीतानि पात्राणि । पुन ! अद्विरुक्तत्वात्, एव अद्विरुक्त भविष्यतीति । द्विरुक्तताया नो दोषः । असम्भव इति ब्रूम । यदि प्रकृतौ विकृतौ च भवति अस्ति तत् प्रकृतौ । प्रकृतौ चेदस्ति, चोदनेनैव विवृतिं प्राप्नोति । ततो न अनारभ्यविधिमाकाङ्क्षति । तस्मात् अनाकाङ्क्षितयान् अनारभ्यविधिं न तत्र विदधाति । तेन ब्रूम प्रकृत्यर्थं एवेति ।

वा—सर्वविधीना अग्रतस्तत्त्वविषयान् वन प्रमाणान्तरेण प्राप्तिर्नास्ति, वन ग्राहिरयात्पदेन । प्रकृतौ च न द्रवश्चित् प्राप्ति । विकृतितु अहङ्गान्तरार्थे अवश्यनस्तनीयेन अतिदेशेन ग्राहिरयापि प्राप्नोति, इति नोपदेशमपेक्षते । तेन द्विरुक्तस्य असम्भव इत्याह । तत्र द्विरुक्तत्वात्, अद्विरुक्तवादा मम इति सूत्रम् । तद्वज्रं तु वचनप्राप्ते । ३ ॥

भाष्य—अप्रकरणत्वात् प्रवृत्तिविशेषमेव हयुच्यते । यत्तु चोदयेन प्राप्नोतीति, अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चोदकमाकाङ्क्षति । तस्मात् अनारभ्यविधिर्न चोदक प्रापयिष्यति । अनारभ्यविधिराक्येन प्रत्यक्षेण युक्ते ग्राहिरता, चोदकभावेन आनुमानिकेन मित्रतौ । आनुमानिकस्य प्रत्यक्षं शून्यम् । तस्मात् प्रवृत्तिविशेषस्य अनारभ्यविधिः ।

वा—(तद्वज्रं तु वचनप्राप्ते) प्राप्ते इति वा पाठः । तस्य द्विरुक्तमन्यस्य, तत्र कुत एतत् अतिदेशप्राप्तत्वात् उदरेणो विद्वन्ते, न पुन उपदेशसिद्धिं आविदेय एव प्रापयेदिति । युक्तं च वक्ष्येतिवचनान्तं अतिदेशो न स्यात्, संनिवृत्तान् पूर्वोक्तप्रवृत्तौपदेशाध्ययनम् । अथोच्यते सामान्यविषयान् उपदेशो दुर्बल इति, तत् अतिदेशेऽपि सर्वोद्देशविषयान् अपरिणिष्ठम् । तस्मात् सर्वार्थं अनारभ्यसद इति ।

दशेनादिति चेत् । ४ ॥

भाष्य—अपि अनारभ्यविधिं चोदकान् कर्तव्यम्, अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चोदकमाकाङ्क्षति । निराकाङ्क्षे वैते सर्वे चोदको ज्ञेयः प्राप्नोति । तत्र प्रमा-

नादीना दर्शनं नैव उपपद्येत । दृश्यन्ते च प्रमाणादयं व चित् 'प्रकाशेप्रकाशे कृष्णलं बुधोति' इति । अथ चोदको ज्ञेयस्य तत्र एतदर्थनमुपपद्यते । तस्मात् प्रकृत्यर्थं अनारभ्यविधिः ।

वा—स्थिताया प्रतिज्ञाया चोदयति । यदि अतिदेशादुपदेशो बलवान्, एव सति तेनैव उपदेशेन अवश्यत्वात् अतिदेशो नैव स्यात् । कुत ॥ शक्नोति हि प्रवृत्तिविकृतिसाधारण ग्राहिरत्वं प्रकृतोरकारणत्वेन दृष्टयचित्त्वात् विवृतिं निराकारदृष्टिर्गुम् । ततश्च प्रमाणादिदर्शनं विरुध्यते । तस्मात् अतिदेशविनिर्गुणताया प्रकृतयेव निवेशो युक्त इति ।

न, चोदनेकाध्यात् । ५ ॥

भाष्य—न प्रकृत्यर्थं, सर्वार्थं इति ब्रूम, अप्रकरणे सम्प्रामाणात् । युद्धक अनारभ्यविधिना निराकारस्य न चोदक इति, तत्रोपपद्यते । नहि अनारभ्यविधिं चोदना निराकारदृष्टिर्गुम् । प्राप्ते हि चोदनेन युक्ते, ग्राहिरता अनारभ्यविधिना शक्या विद्या गुम् । असति चोदने अनारभ्यविधिर्न प्राप्ति । न च अनारभ्यविधिं पुन प्रापयति, तस्य च ग्राहिरताम् । युक्तं चोदनेनैकाध्यात् । एकार्था हि चोदना 'यस्य ग्राहिर दृष्टो भवति' इति । न चामं पुन ग्राहिरता च उभय विधीयते । तस्यैव सत ग्राहिरता एव शब्द आह, न च चोदनेन प्राप्ते । तस्मात् अस्ति चोदक । स हि अनारभ्यविधिवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वात् त सर्वार्थेन अन्य प्रापयति । तस्मात् प्रवृत्तिविशेषं अनारभ्यविधिः ।

वा—नैतारवा शक्य सर्वार्थं ग्राह्यविशेषम् । यदि एवमित्येव अतिदेशो वापि त सर्वत्रैव वापि न भवति । तत्रैव चैव नुचोत्ति निर्मितेनैव न प्रमाणादयो निर्गन्ते । समानविषयमात्रे हि प्राप्ते रिहायते । तेन ग्राहिरतादिप्राप्त्वचमामात् अतिदेशो निवर्तते । न च ग्राहिरत्वं अधिकामकाङ्क्षां शक्नोति मित्रिणि निराकारदृष्टिर्गुम् । युगवच प्रवृत्तिविशेषे प्रवर्तमाना अकारण प्रकृतोरकारत्वेन निरूपयितुम् । काकाहं तु तत् सुव्याप्यमाकारः । न न अतिदेशान्वयशामन्तरेण युगमेति संभवति । न नैतत् काकं सुव्याप्यं विहाय,

सुकस्य कारकस्य गुणभूतक्रियायामपि उक्तिः इति नियमे प्रमाणमस्ति, येन अप्याहारं विनाऽपि वाक्यं सम-
र्थ्येत । तथात्वे 'ओदनं सुक्या खात्वं पश्यते'
"भुत्वाऽप्यर्थं नानुमतस्तेन सोऽर्थः कुतश्चिन्ता" इत्यादि-
द्वितीयाप्रयोगानुपपत्तेः । यदि तु उक्तप्रयोगेण अना-
श्रुतः, 'मयैव एकदा मयैव सुक्यते' इत्यत्र च कर्तरि
एव आधा तृतीया, 'पक्त्वा ओदनो मुच्यते' इत्यत्र
नाप्याहारप्राप्तिरूपं, तथा उक्तनियममङ्गीकृत्य कस्याप्य-
वस्थायि च भावे एव शक्तिमद्भिरूप्य तदर्थस्य भावस्य
पूर्वकालपरमाण्वकृत्यकारणसंगणं उक्तक्रियायां अन्व-
योऽङ्गीक्रियते, तदा अस्तु यद्-वृत्तिस्फारकत्वं स्वान्वयि-
प्रधानक्रियाप्रतिपादकेन वदेन कृत्वा प्रतिपाद्यते तत्त्वं
अभिहितत्वं, तदमाद्यः अनभिहितत्वं, तत्र तृतीया इति
संशेषः ।

अत्र यदस्ति । एवं सति 'लः' इति पठ्यन्तं
विप्राप्तमितं शब्दं, प्रथमान्तस्य अन्त्यवादात् । अतश्च
लस्य इति सूत्रमैव पर्याप्तमिति, लोपेऽसंभूतगानादयः कर्त्त-
व्याविधानुपपत्तिश्च । न च 'पर्वणि कृत्' इत्यनेन
तद्विहितं, तथात्वेऽपि पर्वणि भावे वाक्यमन्त्रेभ्यः
सम्प्राप्तेः ह्यन्ताराविषयत्वात् । अत एव परिहर्तव्यं, लः
इति प्रथमान्तं कर्त्तव्यं एतन्वेति । न तु एतत्तत्र तस्य
वाच्यत्वम् । लपदेन कृत्वा तद्रूपत्वस्यैव शास्त्रतात्पर्य-
विप्राप्तयेन शक्यते तद्व्यापारत्वनात् । सा तु प्राधान्यं
विनेव सिध्यति इति सिद्धमाप्त्याते कर्त्तादेरवाच्यत्वं,
ज्ञानादौ च वाच्यत्वं इति । 'लस्य' इति सूत्रस्य
च विनाशनां लोपेऽसंभूतगानादयः न वैपर्थ्यम् ।
भाट्ट. १।१।८ पृ. १२२-२४. • अनभिहित-
शब्दः एव (अनभिहिते इति पाणिनिप्रो-
वादाः) ह्यस्य विनोदात्मना अनवगतात्वे
पर्वणि । पर्वणिपच्यतेऽस्यार्थो न संख्यासंख्यादरात्
विनोदरूपेण कर्त्तृकर्मणि गच्छते । तस्मात् उक्तद्विभक्ति-
नीत्यस्य । कारकान्तराणि न कदा विदेरं विनोदरूपेण
प्राप्नुते इति निमित्तीक्यादयन्ति । कारकान्तरविरोधः
न यथा कर्त्तृकर्मणोऽपि विनोदप्राप्तिः संख्यासंख्यादरा-
धीति तथोक्तम् । यस्तु आरोग्यप्रदायकस्यैव अभिचारः

'नेह पच्यते, नेह मुच्यते' इत्यादिषु पचिमानविश्रया
कर्त्तृकर्मणोऽनाश्रयत्वात् पातर्क्यमात्रमोहादुच्यते ततश्चा-
गमकमिति । तत्रोच्यते 'तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि स
दोषः अचङ्गीकृतः । वाचकस्याप्यनेकान्तो गमक-
स्येव नेह्यते ॥ ' यथैवात्र किंवाप्य अत्रैकान्तिकत्वात्
अन्यत्रागमकप्रमाणपक्षे तथैव शब्दस्यापि कर्त्तृकर्मणि-
त्वात्, 'ओदनः पच्यते' इत्यत्रापि अनभिधानुपप-
त्तिः । अयं व्यभिचार्यपक्षो केन विदनुच्छिद्यते । सन्
अभिधास्यति, तथा समासि तदर्थो गमयिष्यतीति अत्रि-
क्षेपः । नञ् सर्वत्र सङ्केतनान्नैकपर्यायिकरूपेणैतद्वि-
पदविशेषज्ञानात् अभिधातृत्वात् गमकं विविच्यते
इत्यनुगालम्भः । इतरथा तेषां च भावनात्तु
विशेषि दर्शनं यतेऽवश्यं व्यभिचरणात्तत्रैव यदु-
च्यते-व्यङ्ग्यप्रत्यये च अवशिष्टोः इति अत्यन्तसंशयहेतु-
त्वेन अभिधानपक्षेऽपि स्यात् । तस्मात् तद्वृत्ताधिकरणो-
क्तेनेन अन्यव्यतिरेकबहुपरिहासेन पक्षद्वयमपि समर्प-
नीयम् । ततश्च विशेषहेतुभिः शक्यो गमकप्रत्ययो
निर्गन्तुम् । वा. १।१।११ पृ. १२८-११९.

• 'अनभ्यासो वा प्रयोगव्यवचनैकस्यान्' इति
न्यायः (१।१।१७।१९) । प्रथमापदानां परस्परं
प्रयोगे अभ्यासो न कर्त्तव्यः, प्रयोगव्यवचनैकत्वात् । अत्रानां
प्रथमानां च प्रयोगव्यवचनस्य एकरत्वात् इति न्यायाधारायः ।
'अनभ्यासस्तु अत्रानां यथोक्तं न्यायेन' । भा.
१।१।१७।१७.

• अनर्थः कोऽनर्थः ? यः प्रत्ययस्य द्येनः, यत्र,
इत्येवमादिः । कश्च पुनरसौ भवत्यर्थः ? हिता हि क,
हिता च प्रतिपिदेति । कश्च पुनरनर्थः ? कर्त्तव्यतया-
दिरत्यर्थः ? उच्यते, नैव द्येनादयः कर्त्तव्यतया रिक्तवन्ते ।
यो हि हिंसादिभिः-हेतुं तस्यायमभ्युत्थय, इति हि तेषा-
मुपदेशः । 'द्येनेनाभिरत्यर्थं यथेत' इति हि समामनन्ति,
न अभिनवित्यमिति । भा. १।१।१३ पृ. १८.

• अनर्थकं त्यजितं स्यात् । ६।८।१।२९ ॥
ज्योतिषे 'मथारिने अमर्याये च म्र म्रनरि'
इति धृत्ते । विहितं यथादि मरं मथारि इति
म्र म्रनरि इत्यमरः । यदि तु मथारि न म्रनरि

सिद्धयर्थं युगपदेव प्रसाज्जातपूर्वाणि गृह्यन्ते । तैश्च प्रसाजा-
दयः । प्रसाजादिविरपि स्वराक्षाणि । तेन प्रकृतिस्त-
द्व्येवपस्य अतिदेशस्य यन्त्यात् सर्वत्रेव अवशिष्टस्य
सर्वत्र प्रकृतिः अप्रकृत्या, नैकदेशेषु । अपिच कुशाः
प्राप्ता एव बाध्यन्ते इत्युक्तं बलाकल्पधिकरणे (१३/७।
१४) । तत् यदि तावत् अनारभ्यवादानुरोधेन स्वादिर-
त्वादिविषये अतिदेशः परित्यज्यते, तत एव अज्ञान-
रूपेण, इति सर्वत्रिष्टयप्रसङ्गः । तत्र चोक्तम् (अनेन
पञ्चमसूत्रे) । अथ केना चित् प्राकृतानामनुरोधेन तदि-
ष्यः अतिदेशः प्रमाणं कियते, ततः स्वादिरत्वादिमात्रे
रपि अवशिष्टा इति स्पष्टं द्विरवयवमप्युच्यते । यामगत-
व्यापारोपेक्षित्वाच्च स्वप्रकरणान्तर्गतमपि अतिदेश-
विह्वलः प्राकृतं तावत् गृह्यन्ति इति सर्वत्र स्वापि-
प्यामः । तेनापि अनारभ्यवादात् अतिदेशप्राप्तेः प्रा-
प्त्यम् । अथर्वं च मट्टिविषयं सुनादिविषयं अपेक्षितव्या ।
यावता च यत्र न सुनादयः प्राप्नुयन्ति, तावता स्वादिर-
त्वादयोऽपि, इति बोधदेष्टव्यमप्यत्र घटते । न चेना
चतुस्रवचो निरस्य । सोऽपि अन्यथाऽनुपपत्त्या सुवादि
द्वारेण कथयितव्यः । सर्वत्रैवतादी च प्रकृतिर्मन्त्र तावत्
अभ्युपगच्छति । तेन च परिहृते आमर्त्यकये, विहृति-
धन्ये निप्रमाणकः । प्रमाणगतये हि अतिदेशो न कृ-
तवचः । केना तु चतुस्रवच एव प्रयत्नः, ते अनारभ्य
वादा अपि तावता एव तथा ' एव वै नतदयः प्रसा
पतिर्नमन्तावचः ' इत्येवमादयः । तस्मात् स्वादिरत्वादि
प्रकृत्यर्थं इति सिद्धम् ।

आ— अनारभ्यवादविचारप्रसाजागतरोपेक्षितपथ-
निवारणमात्रं इदानीं तमेव अनारभ्यवादं अनुमप्ये ।
' जुहूषादिप्राप्तिमात्रं हि वर्णतादरेपेक्षितम् । या
चोपदेशिकी प्राप्तिः प्राप्तिर्यथा चातिदेशिकी ॥
सचा सा प्राप्तिरूपेण तुल्या तदनुवादतः ।
विधीयमानं वर्णत्वं सर्वार्थमिति गम्यते ॥ ननु
येनातिदेशो विहृती प्राप्यते जुहुः । तेनेव वर्णं
राऽपीति रूपं तदुपदेशनम् ॥ नैव प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वात् वर्णत्वं नानुमानतः । चोदकात् प्राप्यते,
समाप्त्युत्तरार्थः वर्णतादयः ॥ नैव द्विरतिदेशः

स्यात् प्राप्तिर्यथा हि पुनर्विधिः । वृथक्त्वेन पदार्थानां
मन्त्रेष्वोदकस्ततः ॥ तद्वत् युज्यते प्राप्तिः प्रका-
रस्तत्तिदिश्यते । पदार्थानां खलु प्राप्तिस्तद्विषय-
भावतः ॥ समुचितत्वाच्च ते सर्वे प्रकृतौ तद्विषय-
पथम् । तेन यावच्चतुहप्राप्तिर्विकृतौ तावदेव च ॥
प्राप्तिवर्णताऽपीति व्यर्थस्तस्य पुनर्विधिः । अवश्यं
च जुहुप्राप्तिः प्रदीक्ष्या वर्णताविधेः ॥ तथा सहेव
वर्णत्वं प्राप्तं, न विधीयते । प्रकृतावेव वर्णत्व-
विधिस्तेन व्यवस्थितः ॥

सोम— यन्मन्त्रादयस्त्वेव आतिदेशिकपदार्थानपे-
क्षितं, तत्र प्रयत्नस्य शीघ्रप्राप्तेः प्रकृतिविहृतिताधारण्य-
मेव । यथा ' आश्रयवेति चतुरक्षर, अस्तु औरडिति चतु-
रक्षर, यजेति द्व्यक्षर, येनयमह इति पञ्चाक्षर, इत्येव
व्यङ्कारः, एव वै सतदमाः प्रजापतिर्व्यवस्थापकः '
इत्यादी, तत्र विहृतिरूपवत्त्वं आतिदेशितत्वाभावात्
इति स्पष्टम् । प्रयोजनं यन्मन्त्रादयस्त्वेव विहितवशाभिज्ञता
गुणाः सन्ति, तत्र गुणसामानादिकृतिषु प्रकृतिः
पूर्वगते, सिद्धान्ते तु आतिदेशिकत्वेन (८१/१३१२०)
अप्रकृतिरिति । सूत्रार्थस्तु— वर्णतादिकं सर्वार्थं कस्य
चित् प्रकरणे अनारभ्यवादेन नार्थवन्मन्त्राणां प्राप्तिः ।

वि— ' प्रकृतौ विहृती वा स्यात् यस्य वर्णपथौ
विधिः । प्रकृत्या न, तुल्याद्वचनादुपरोधे ॥, जुहु-
माभिश्च वर्णत्वविधिः प्रकृतिमन्त्राय । चोदयेनोमप-
प्राप्तेर्निहृती विधिनाऽत्र निम्नम् ॥

आह— अनारभ्य भूतेन ' यन्त्र वर्णपथौ जुहु-
मर्चय ' इत्यादिना अप्रतिविहितकृतुर्गतिप्रकृत्युद्देशेन
विधीयमाना वर्णता तदुद्देशेन जुहुताप्येव चतुः, इति
मिथे मा हि प्रकृतिविहृतिगतायां, उत प्रहरेव
इति चिन्तायां, अतिशयान् वर्णपथमिति । न च
विहृती अनतिदेशोपि प्रत्ये द्विरवयवमपि, ता-
देनेन प्रकृत्येव अतिदेशस्य युगविरचनाकल्पनम्
वर्णविषयताकल्पनात् । न च विहृती जुहुमने-
अतिदेशवत्त्वात् तस्य च प्रकृत्यः सर्वार्थवत्त्वोत्तर-
वर्णित्वेन वर्णपथे प्रथमं प्रकृतिविषयताप्रत्ये-
वन च चतुरक्षरे पुनर्विधिविषये तत्तत्प्रकरणेन

• अनशनरूपं तपः याजमानं ज्योतिष्टोमे । ' सर्वे ऋत्विज उपवसन्ति ' इत्यादिबन्धनात् क्व चित् ऋत्विजामपि । मा. ३।२।३१-२२.

• अनागतावेक्षणन्यायः । यथा अनागतं न आगतं भविष्यत् कार्ये आदावेव अवैक्यते विचार्यते तद्वत् । के. • तेन शब्दोत्कर्षहेतवेन तच्छेषाणामपि निरूप्य प्रयोगः इति भाष्यावयवानुपह्वेण परिहारायै ' तेन ' इत्यादि भाष्यं (घ. ८५३ पं. २८) ' क्लृप्त-क्षेपैः ' (क्लृप्तप्रयोगक्षेपैः घा. घ. ८५४ पं. १०) इति वार्तिकेन अनागतावेक्षणन्यायेन अर्पणो व्याख्यातम् । सु. घ. १२६३. • नियमविधिप्रकारश्च सर्वोऽपि अनागतावेक्षणन्यायेन अत्र (४।२।९) कौस्तुभे च मन्त्राधिरण्ये (१।२।४) एव प्रदर्शितः । मातृ. ४।२।९. • प्रसिद्ध-संभवो हि शाक्योतिष्ठमितुं इति ज्यनत्यभाष्योक्ता उपपत्तिः अनागतावेक्षणन्यायेन ' विशेषणं हि प्रसिद्धं भवति, न च विधीयमानावस्थः क्रयः प्रसिद्धः ' इति अक्षराधिकरणवार्तिकेन उक्ता । सु. घ. १०२०. • ग्रामाण्यस्य स्वतन्त्र अवधार्यताऽभावेन उभयं ' अन्तेपेक्षत्वात् ' (१।१।५।५) इति सूत्रप्रयोगोक्तत्वात् तद्व्याख्यानावसरे काव्यमपि अनागतावेक्षणेन वक्ष्यमाणस्यैव बोधनात्मे एव वार्तिककृता उक्तम् । बाल. घृ. ६. • वक्ष्यमाणः इति अचतनी विभक्तिः इत्ययमर्थः वक्ष्यमाणेन अनागतावेक्षणेन अत्रापि वाक्ये तुल्यः इति भूत्वा भाष्यसंज्ञेन दर्शितः । रत्न. ५।४।३।५-९. • यस्मिन् आनुमानिकवचनग्रामाण्यं विशेष्यतिदैवानिरूपणं रिता न पर्यवसति इति तदनन्तरमेव बलानुबन्धित्वा मुक्ता, तथापि अनागतावेक्षणन्यायेन भाविपर्यवसानमाश्रित इह (७।५।२४) क्रियते । सोम. ७।४।२. • यागविधिप्रकारश्च अन्नाग्निः अनागतावेक्षणन्यायेन आग्नेयाधिरण्ये (२।३।१४) एव प्रदर्शितः । कौ. २।३।५।४. • वाक्योऽयम् अक्षरान्पूर्ववत्तुल्यवत् प्रति-ग्रहीतुमिष्टयत्वेऽपि तत्रागते दानविधयेतिरिचिन्तामर्थयोग-यद्वाग्निरावायै ' इदं श्रुत्वे ' इत्यादि (भा. घ. ९६५ पं. ३) ' नियमेत् ' इत्यन्तं भाष्यं (घ. ९६६ पं. १) ' अत इह यवमि ' इत्यादिना (घा. घ. ९६३ पं. २२)

' दत्तुरिष्टिर्विश्रयते ' (दत्तुरिति विश्रयते) इत्यन्तेन वार्तिकेन (घृ. ९६४ पं. १०) अनागतावेक्षणेन संदे-होपादानवैयर्थ्यं अवयवयो व्याख्यातम् । सु. घृ. १४९९. • सन्ति तावत् अकान्तपूर्वार्थे । तदेतत् अपूर्वाधिकरणे एव अनागतावेक्षणेन प्रतिपादितम् । शा. ३।१।४. • सप्तमद्वितीयपादे वक्ष्यमाणस्यैव गीति-नामवर्णनस्य (सप्तमध्वने) इह लक्षणधर्मनाय अनागतावेक्षणन्यायेन भाष्यकृता उक्तत्वात् अत्रोक्त-कृतम् । सु. घ. ६७८.

• अनाचाराः । अक्षरार्थेऽपि अहिच्छन्मधुरा-निवासिनाहणीनां मुरापानम् । कैसर्यक्षाभतरणरौद्रोभय-तौदहनप्रतिप्रदविक्रयव्यवहारभावापत्यमिहभोजनानि उदीप्यानाम् । मानुलुद्विमुद्राहासन्दीप्तभोजनानि दाक्षिणात्यानाम् । मिनस्त्रजोऽष्टिष्टष्टभोजनं उर्ध्ववर्ण-परस्परष्टुष्टाभ्यामुदायनतद्वक्षानादायमननिर्गणकधौतगर्द-भारुदवल्परिधानव्रह्महत्यातिरिक्त्वमहापातकसर्पपरिहृ-णादीनि उन्मेषाम् । अतिस्त्रुल्लभि प्रतिपुष्टजाति-कुलवस्थिवत्सृक्षमस्त्रपर्मव्यतिक्रमाणि तु भनन्मवेदानीं सर्वत्र विमानहेतुदर्शनानि च प्रायेणैव संभवन्ति इति नैर्गन्तवीयस्मिन्भक्तवत्तत्वात्पर्मोपाप्यरसानसंभारः । घा. १।३।३। घृ. २०४, यत्तु अद्यतनाना आहिच्छन्मक-माधुर्यादगणिनां मुरापानादि, दाक्षिणात्यानां मानुलुद्विमु-द्राहादि स्मृतिविरुद्धमुपन्यस्तम् । तत्र के चित्तावदाहुः । स्मृत्याचारयोः हतरेतरनिरूपेणैवमूल्येन तुल्यवत्त्वात् विहितप्रतिपिदविक्रयानुग्रहनाभयणात् अक्षरे इति । तत्तु वक्ष्यमाणबलानुबन्धित्वा अनुक्तम् । धन्ये तु एवमाहुः ' सर्वेषामेवमादीनां प्रतिदेशं व्यव-स्थया । आपस्तम्बेन संहृत्य दृष्टादुष्टव्यमाभितम् ॥ सेपां परमराश्याः पूर्वैर्जेरप्यनुष्ठिताः । त एव तेन दुष्ट्येयुष्टाचरितेनरे जनाः ॥ ' नया मनुनाऽ-प्युक्तं ' येनायं मितते याना नयाः रितामहाः । तेन यायान् मतां मायं तेन गन्धय दुष्यति ॥ ' सेपां तु यः यिनानिमिरेव अपो नाचरितः स्मृत्यवत्प्रतिपि-दय, ते न परिहृत्येव । अगिहृत्यो या मन्त्रादिभिः परिहृक्ते । मनु गीतमेन आम्नायविरुद्धानां आचा-

प्राकरिणिकेन बाध्यते । यथा अनारभ्याधीतं सातदशं पात्रदशयेन । बाल. घृ. १४१. * अनारभ्याधीतं 'पस्य पर्णमयी जुहुर्भवति' इतीदं पर्णमयत्वं कत्वर्थे, तस्य वाक्येन क्रतुसंन्यसः, फलश्रवणं तु अर्थवादः । वि. ४।२।१. * अनारभ्याधीतं 'सत-दश सासिधेनीरनुनूयात्' इति सामिधेनीसातदशं वैश्व-धाध्वरकस्यादौ उपलक्षितम् । भा. १०।८।१।१७-१९, * अनारभ्याधीतं सामिधेनीसातदशं विज्ञेयवैश्व । ३।६।२। ९. * अनारभ्याधीतानि यथापामाणि आपानमारम्यैव आग्रजं धार्याणि, न केवलं यौगंध्यासीमारम्य । वि. ११। ३।१४. * अनारभ्याधीतयोः अंदवहाभयोः न सर्वमहन्ते भतुष्ठानं, किंतु प्रातःसवने एव धारामेवेत्यः पूर्वमेव, येषां प्राकरिणिको विनियोगः तेषां विधिवत्सद्वेव अनुष्ठान-सिद्धेः । भाट्ट ५।३।६. * अनारभ्याधीतयोः अंदवहाभयोः वाक्यात् कत्वर्थेव संन्याधात् लोमेन संन्याः, न सवनेन इति प्रतिष्ठानं नाह्वतिः । वि. ५।३।६. * अनारभ्याधीतयोः 'वायुकरणेन वा स्वाहाकारेण वा देव्योऽप्रातः प्रदीपते' इति स्वाहाकारपट्टकारयोः 'पृथिव्यै स्वाहा' इत्यादौ दर्शितेन नोपलक्षारः । भा. १०।८।१।२०-२२. * अनारभ्याधीतानां विप्रियाधीनमिहकानां अग्निना संन्याः, न तु विल्या । तेन प्रवेष्टं चिनी नाह्वतिः, किंतु मय्यमचित्तवैश्व । वि. ५।३।६. * 'अनारभ्याधी-तानां प्रवृत्तिगामित्वं' इति न्यायेन (प्रथमाप्यावगत-मप्राणां द्वितीयतृतीयाप्यावगतविजुकीनां च अनारभ्या-भ्यन्तानां) प्रवृत्तमग्रमान् । साण्ड्यध्या. पृ. २. * अनारभ्याधीतानां यत्र नोदगाप्रवृत्तिः तत्र निवेशः, यथा पर्णता दद्यादौ गृहमेधीये च । सातदशं तु अनारभ्या-धीतमपि विहितेष्वेव प्रत्यक्षभुक्तसातदशकमु मित्रनिन्दा-दिषु गच्छति उपलक्ष्यतु । श्रीम्या. * अनारभ्याधीतानां हिरण्यमरण- (३।५।१२) जकारि- (३।५।१३) अधप्रतिप्रवेष्टि- (३।५।१४ १५) पानन्वाधतीनां (३।५। १६) विचारे प्रलुते यमनस्य हविःनोपविपन्नान् तत्रप्रद्वामदशवि रोपविषयविचारमहात्मी पुनरारभ्य-विचार एव विषयः नृतीयपथ पठे । सोम. ३।६।१. * अनारभ्याधीतौ प्रथम्यानेन प्रवृत्तं बाध्यते ।

बाल. पृ. १३१. * अनारभ्याधीतं सर्व-
क्रतूनां अविशेषेण उपलक्षितः । संकर्ष. ३।३।१४.
* अनारभ्याधीतप्रवेष्टकानां क्ववन्निरोपता । प्रवेष्ट-
काधिकरणम् । भा. ५।३।६।१९-१६. * अनारभ्याधी-
तत्वात् 'येन्द्रामेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः'
इत्यादि कर्मान्वरविद्यु । वि. २।३।१२. * अना-
रभ्याधीतत्वात् 'चतुर्गुहीतं जुहोति' इति चतु-
र्गुहीतत्वं सर्वहोमेषु स्यात् । भा. ४।३।१।७।८.
* अनारभ्याधीतन्यायः (३।६।१।१-८) ।
(स्वरूपं—) 'वस्यक्रतुसंन्यसे अनारभ्याधीतं कृत-
क्रतुसंन्यात् प्रकरणधीतत्वात् कुर्वन् क्रतुसंन्यसविप्रन्यात्'
इत्येवरूपः कत्वप्रविषयः । सु. घृ. १६१. * चतुभि-
र्गिकिमनैः ध्वरचानात् प्रकरणनिच्छेदीपपत्तेः उत्तराग्रस्य
अनारभ्याधीतन्यायेन सामिधेन्यन्तोपपत्तेः नोपवीत-
विधौ प्रकरणानुवृत्तिः । कौ. ३।१।१।२१ घृ. २०९,
* यत्र तु यद्व्यवहानि पठित्या दूरे क चित् दाननिवा-
हाम्भान, तत्र अल्पातुपेयेन वह्निं विच्छेदकानि अग-
नीय प्रकरणानुवृत्तिरुत्पन्नाऽप्योग्यात् अन्यत्रैव अनारभ्या-
धीतन्यायेन अन्यत्रः परिकल्प्यते । अत एव तापूर्व-
मावसंयुक्तस्य विश्वविददेः स्वर्गफलकल्पनं, अन्यथा
प्रकरणान् दद्याद्गन्तापत्तेः । ३।१।१।२१ घृ. २००.
* आमशानस्य न कर्मप्रकरणसंन्योऽस्ति, येन प्रयोगवि-
धिना परिगृह्येत । नापि अनारभ्याधीतन्यायावावर्तादी-
ऽस्ति । पर्णताया जुहुयत् आत्मशानस्य इह दार-
भावात् तस्य जुहुयत् अन्विचारभावात् । संक्षेपशारी-
रके समग्रीयेः ५।३१. * अनारभ्याभ्यन्तं सामिधेनी-
कामदस्य प्रवृत्तौ सातदशयेन बाधितं सर्वविजुगीरुप्रार्तं
कामु चित् विजुविषु पुनः भूयते । वाक्यसोपोऽयं वैश्व-
धादिषु अन्तरम्यविधानस्य वैश्वेये, अपरकल्याणां, पथौ,
चानुर्मन्थ्ये, निवकिदायां, शेषातप्यायां, आग्रजोष्टयां
इत्येषामु विहितेषु सातदशं इत्युपलक्ष्यतु । भा. १०।८।१।
१०-१९. * अनारभ्योक्ताः (पर्णमयीत्वं—अञ्जन-
यथाकारित्वेन च) अग्रयुना एव, न फन्ययुक्ता उग्र-
प्रयुक्ता च । इति चक्रामनयमक्यामति अनुष्ठेताः ।

विशेषार्था पुन श्रुतिः । ८ ॥

सदृश प्रत्ययव धेति उभयथा परिक्रये प्राप्ते
'नामने दक्षिण' 'अयुतं ददाति' इत्यादिः उत्तरद्वये
पुनःश्रुतिः परिक्रयविशेषार्था । अवयवे दक्षिणादान
अदृष्टाये इति गावः । तस्मात् राजसूयकृत्तमे वृत्तानामेव
कृत्विना राजसूयसमाप्तिपर्यन्तं नियमः इति सिद्धान्तः ।
के.

* अनियमेन उपसंहारस्य उपसंहारविषये प्राप्ते
उपसंहारस्यः प्रतिषेधः यथा- 'यत्तुमुक्तं रथमभ्यवे
ददाति' इति । बाल. पृ. १७, * अनियमेन तत्र
चान्यत्र च प्राप्ते परिक्रम्याविधिः । यथा स्मार्ते 'पञ्च
पञ्चनद्याः मत्स्याः' इति । पृ. २६.

॥ अनियमन्यायः । (१११) १८११ म. न.)
अनियमन्यायस्य प्रतीत्यर्थितिरिक्तैष्यति उपासनेषु उप-
पत्तेः । शांभा. ४११।६।१५. 'अनियमः सर्वसामवि-
शेषः शब्दानुमानाभ्याम्' इति सूत्रम् । देवपानगतिः
यासु उपासनासु भूयते तथैव ज्ञातव्या, उत यासु श्राष्टि-
क्यविधादिषु न भूयते तत्रापि श्राव्या इति विचारो
सर्वथा उपासनाया एवा गतिर्भवेति इति चेन्नम् । एव
अनियमो गतेः । यास्वेषु भूयते उपसंहारविधादिषु
यास्वेष्वेति न नियमः । कुत एतत् । 'तथे इत्य विदुः
ये चेमे अरम्ये भद्रा तत्र इत्युपासते' इति चन्देन
भुत्वा, अनुगानेन 'शृङ्गकृत्वे गत्वा' इति मृश्या च तथा
अनियमः सिध्यति इति न्यायसङ्गर्भः । अनेन न्यायेन
प्रतीकोपासनाभिप्रासु सर्वाणु अर्च्योपासनासु देवपानगतिः
अनियमेन ज्ञातव्यमुक्तम् । के. * यत्तु अनियमन्यायात्
अविशेषेण सर्वेषां विकारालम्बनाना एषा गतिरिति, तत्
वृत्तपति (माध्यकारः) । न्यायसि ४१३।१५ म. न. *
सर्वेषु उपासनेषु अनियमन्यायात् विकारालम्बनेषु विशेषा-
सिद्धिः पूर्वपक्षे । ४१३।६।१५ म. न. * प्रतीकालम्बनान् न
नयति, विकारालम्बनासु नयति इति उभययोग्यामे कति
'अनियमः सर्वेषां' इति न्यायस्य न कश्चिद्विशेषः ।
सर्वचन्दस्य प्रतीकालम्बनातिरिक्तविषयसिद्धिः । ४१३।
६।१५ म. न., * अनियमाधिकरणन्यायं शुभोपसं-
रस्य हेतुत्वेन स्थापयति (माध्यकारः) । ४१३।

६।१५ म. न. (अयमेव अनियमन्यायः प्रस-
मीमासालः) ।

॥ अनियमोऽन्यत्र । ५।१३।३१ ॥

क्रमः क चिद्विषयमकः । अन्यत्र तु क चित् क्रमस्य
अनियमः न नियमः । यथा दर्शपूर्णमासयोः याज-
मानानां प्रपन्नानुमन्त्रणादीनां कानाशासकसाम्प्रदायानां
मन्त्राणाम् । सिद्धान्तसूत्रमेवेदम् । के.

॥ अनियमोऽविशेषात् । ६।५।११।२३ ॥

आधाने दक्षिणा एका गौः, प२, द्वादश, शतं,
सहस्र अपरिमितं वा गावः इत्युक्तम् । तत्र अपरिमित-
पदेन का चित् संख्या प्राप्या इति पूर्वाधिकरणे साधि-
तम् । सा तु संख्या सहस्रात् न्यूना अधिका वा का
चित् प्राप्या इति अनियमः स्यात् अविशेषात् विशेषस्य
अनुकत्वात् । इति पूर्वं पक्षः ।

अधिकं वा स्यात्, बहुवर्त्यत्वादितरैः संनिधा-
नात् । २४ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाच्यन्देन निरस्यन् सिद्धान्त-
माह । 'सहस्रं देयं, अपरिमितं देयं' इत्यत्र अपरि-
मितचन्देन सहस्रात् न्यूनं सप्त वा न प्राप्य, किंतु
अधिकमेव प्राप्य, बहुवर्त्यत्वात् अपरिमितचन्दस्य ।
अपरिमितचन्दस्यावत् बहुवर्त्यार्थकः । श्रुत्यं च सापेक्षं
पूर्वापेक्षया प्राप्तम् । तत्र इतरैः एकत्वादिभिः सहस्रान्तैः
संख्याविशेषैः संनिधानात् सहस्रापेक्षं बहुत्वं प्राप्तम् ।
तस्मात् 'अपरिमितं देयं' इत्यनेन सहस्राधिकं देयं
इत्यर्थो प्राप्त इति सिद्धान्तः ।

अर्थवादस्य तदर्थवत् । २५ ॥

आधाने दक्षिणासु 'सहस्रं देयं अपरिमितं
देयं' इति अपरिमितचन्दः सहस्राधिकत्वाच्ची
इति सिद्धान्ते अर्थवादस्य कर्मरूपहेत्वन्त्यतिपादानार्थे
मूलम् । चरान्तः हेतुसमुच्चयवाची । अपरिमितचन्दस्य
अत्र सहस्राधिकसंख्याज्ञातव्यत्वे इति तच्छब्दार्थः ।
'उक्तं वै अपरिमितं' इति अपरिमितत्वस्य सहस्रात्
उक्तवत्ता सूत्रं अभ्येष्टाः, 'यपिण्यं वै परिमितं'
इति च सहस्रान्तस्य यपिण्यत्वं मुखप्रपञ्चादः अर्थवत्
आधाने नृसङ्क, अर्थवान् सङ्कः । तस्मात् अत्र

सयोगेन अद्वयं विषये, लिङ्गेन वा केन विद्वन्मि
चारिणः । या. ३।५।८।२४, * अनारभ्यवादा अपि
येषां ननु स्वल्प एव प्रत्यक्षः, ते सर्वार्थ एव । यथा
'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्वैश्वानरायः' इत्येवमा-
दयः । ३।६।१।८, * अनारभ्यवादेन आहवनीयः
सर्वहोमार्थः इति तद्वदितकर्मन्तरमात्रात् आहवनीयैरधि-
कारः (कर्मन्तरं) । ३।२।१६।३९, * अनारभ्यवादेन
यजतिषु येवमामहः प्राप्तः, अनुपाजेषु च 'नानुपा-
जेषु' इति निषेधः । तत्र अनुपाजवर्जितेषु यजतिषु
इति पञ्चदशः । भा. ३।०।८।१।१-४, * अनारभ्य-
वादेनापि योऽर्थः न्यायादेन प्राप्त्यमाणाः, एव प्राप्त्यते ।
या. ४।१।१७।४८, * अनारभ्यवादादस्य प्रत्यय्यताया
विद्याया 'अग्निहोमे प्रवृत्तिः' इत्येतस्य अनन्यप्रयोजन-
त्वात् प्रतिपिष्यप्रतिपद्यार्थतः गम्यते । ३।१।२३।३६, ८.
८७९-८०, * अनारभ्यवादादस्य यत्र आग्निदेशिकपदार्था-
नपेक्षत्वं तत्र प्रत्यक्षस्य तस्य शीघ्रप्रवृत्तिः प्रवृत्तिमिदृतिताया
रूपमेव यथा 'अग्निहोमे प्रवृत्तिः' इत्यादौ । कु ३।६।
३।८, * अनारभ्यवादानां यदिदं प्रत्यक्षमेव अभिप्रास्यते
नैतत् वाचनिक, कथं तर्हि, द्वात्रिंशत्पञ्चपुनरुक्तिविर-
त्तम् । या. २।३।५।१३, * अनारभ्यवादादप्याद्येन
(३।६।१) आपानवदेन पूर्वोत्तरपक्षौ रचयितव्यौ
किं आहवनीयादयः प्रत्यक्षार्थाः आहोस्वित् सर्वार्थाः
इति । ३।७।१९।१९, पु. ११०३, * अनारभ्य-
विधिः प्रवृत्तायेव निवर्तितः । पि. ३।६।१९, * अना-
रभ्यविधिः यदि चोदकात् षडौपात् तत्र प्रजावादीनां
दर्शनं नैवोपपद्यते । दृश्यते च प्रजावाद्यः क्व चित्
'प्रजाजेषु प्रजाजेषु' इत्यत्र उच्यते । इति । अथ चोदको
षडौपात् तत्र एतदर्थनमुपपद्यते । भा. ३।६।१।४.
* अनारभ्यविधिः सामान्यविधिः, निमित्तविद्यादिविद्वत्-
रूपम् । निमित्तविधिः । मीमांसा, * अनारभ्यविहित-
पदार्थाभितव्युताः यत्र सन्ति तत्र गुणसामानां विद्व-
त्तिषु न प्रवृत्तिः । यन्म अनारभ्यवादादग्निदेशिकपदार्था-
नपेक्षितं तत्र प्रवृत्तिविद्वत्प्रजापरमेयम् । यथा—
'आभायवेति चतुरार्षः' इत्यादौ, तत्र विद्वत्प्र-
वृत्तिदेशान्तरमात्रात् । सोम. ३।६।१.

३ अनारभ्याधिकरणम् । अनारभ्यन्यायः,
अनारभ्यवादन्यायः, अनारभ्यवादाधिकरण, अनारभ्या-
धीतन्यायः, इति वा । सुवाधिरूपः, पर्यायन्यायः, पर्य-
मणीन्यायः, द्विरुक्तन्यायः इत्यपि ।

सर्वार्थमप्रकरणम् । ३।६।१।१ ॥

भाष्यम्—अनारभ्य किं विद्वद्यते 'यस्य पारितः
सुबो भवति स चान्दस्यमेव रतेनावयति, सरसा
अस्याहुतवो भवन्ति' 'यस्य पर्यायणी हुतव्येति न स
पापं क्लृप्तं वृणोति' इत्येवमादि । तत्र सदेहः किं
रादिरता सुबो, पालायात जुहा प्रवृत्तौ निवर्तते, उत
प्रवृत्तौ विवृत्तौ चेति । किं प्राप्तः ? सर्वार्थे अप्रकरणम् ।
प्रवृत्तिविरूप्यर्थे एतन्वासीयकम् । कुतः ? अप्रकरणम् ।
न कस्य चित् प्रकरणे भूयन्ते । तानि वाक्येन सर्वार्थं
भवेत्पूरिति ।

वा—इदानीमनारभ्याधीतानां प्रवृत्तिविरूप्युक्तानां
प्रकरणसंबन्धे सति किं प्रवृत्तिप्रकरणसंबन्धः, उत सर्वार्थ-
त्वं इति विचारः । तत्र भुत्वादिपद्व्याख्यायैऽपि अस्म-
प्रतिप्रेषितवत् 'तत्र सर्वार्थो बोधयितव्यः । सुवाधिरूपेण
हि अत्र रादिरत्वादीनि विधीयन्ते । ते च सुवादयः
'सुवेणावयति' 'सुवेणापायमाधारयति' 'सुवेण
पार्यणी वृणोति' 'जुहा वृणोति' इत्यादिभिर्वाक्यैः
कर्माङ्गत्वेन प्रतिपदिताः । तत्संबन्धित्वेन च उपनीत-
प्रागप्येव पारितरादीनि सुरार्थस्यैव प्रवृत्त्यन्वायेन
एवमेव । नहि वेपामन्मात् पञ्चमिति इति वदन्ते
(४।३।१।१) यवसामाः न च निर्व्यापरात् जातिविरोधात्
कर्मत्वविरूप्यन्ते । न च व्यापारसंबन्धजननार्थां वा चित्
क्रिया प्रवृत्ता दृश्यते । नापि वाक्योपात्ता । न चान
सुवाधिरूपीयत्वे, वाक्यमेवद्वयम् । अतः सुवाधु
वादेन विधीयमानानां पारितरादीनां सदादिसंख्ये
अन्यथाऽपि उपपद्यमाने अनर्थकं विधान इति तदुप-
प्रमितकर्मसंबन्धे विज्ञापने । तत्र अनारभ्यवादवादेन
सुवाधिरूपस्य प्रवृत्तिविरूपिणो अविरोधात् सर्वार्थत्वं
इति पूर्वः पद्यः ।

• अनिषिद्धसंभवे च निषिद्धोपादानाद्येषः ।
सु. ३।७ पृ. ३४.

• अनिष्टप्राप्तिः प्रतिषिद्धवर्णमनुष्ठाने सति
भवति । वि. ६।२।५

• अनिष्टाप्रयणस्य ग्राम्यधान्यमक्षणनिषेधः ॥

‘तस्मात्तानिष्टुक्ताऽऽमरणेन नक्षत्राशितव्यम्’ इति
निषेधः फाल्गुणस्याग्न्येष, न ग्रीह्यवाग्नस्य ‘याः
फल्लहृष्टास्तामिवोरेण’ इति वाक्यस्योपे फाल्गुहृष्टकीर्तनेन
विशेषे व्यरस्यापनात् । तस्मात् फाल्गुहृष्टातिरिक्तानां
ग्राम्याणां मध्यम नियमः । इति प्राप्ते, अतस्तस्य द्रव्यसामा-
न्येन कर्णासप्तभवेन प्रवृत्तेर्विशेषविषयकत्वेन साधान्यस्य
विशेषे पूर्ववक्ष्याय वाक्यस्योपाध्यायकत्वेऽपि निवृत्तेर्नव-
धान्यसामान्याशनविषयकत्वात्पक्षेराभावेन यवानाकाङ्-
क्षितस्य वाक्यस्योपेगासमर्पणात् फाल्गुहृष्टार्थवादः छनितव्य-
त्यङ्गया स्तावकस्यमिति सर्वग्राम्याणामेव मध्यमप्रति-
षेधः । संकल्प. ३।१११०.

• अनिष्टाप्रयणस्यापि क्षत्रीयधान्यानां न
निषेधः ॥

मुद्रादिक्षत्रीयधान्यानामपि पशून्निषेधविशेषेण निषेधे
प्राप्ते, तेषामप्यगोप्यत्वादेव न निषेधः । संकल्प. ३।१११२

• अनिष्टाप्रयणस्यापि क्षाकापकौषधीनां मक्षणं
यथाकामम् ॥

‘सस्य नाभीनाद्’ इति वचनात्परेण क्षाकाक्षी-
नामसि मक्षणनिषेधे प्राप्ते, तेषां पाणवोप्यल्पा-
भावेन ‘देवा ओषधीषु पक्षास्त्वानिमीयुस्तानिन्द्राभी प्रथम-
मुदञ्जयताम्’ इत्युपक्रम्य नक्षत्रमनिषेधेन देवेष्वभी दातुं
योग्यानां धान्यानां पक्षीनामेव तैस्तैर्मोऽनिष्टुका मक्षणस्य
निन्दया पक्षशाकानां हरितवृक्षादीनां मक्षणे याथा-
कामम् । संकल्प. ३।११११.

• क्षत्रीयकयती इष्टि चतुर्मास्यगतवानमेधावयन-
भूता प्रातः सर्वस्यां सवस्कास्य । ‘अग्नयेऽनीकृते प्रातः-
सवस्वापात्’ इति विहित । आ. ५।१।११।१९-२२.

• क्षत्रीयशुणसकृत्प्रादीनि प्रजापतिजनानि पुष्टा-
र्थाणि । आ. ५।१।१३-६.

• क्षत्रीयपितृत्वं कर्तुं चतुर्विधम् । ‘द्वितीया’ इति
विन्दौ भगौ द्रष्टव्यम् । • क्षत्रीयपितृत्वस्य द्वितीया-
वाच्यत्वं सक्त्यधिनरणे (५।१।१।१-१२) निषिद्धम् ।
सु. ५. १०८७.

• अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति’ इति
न्यायः । ‘यथा लेके य एवमसौ ददाति, य एवमसौ
यजते, य एवमसावधीते’ इति तस्मात्तुल्यत्वं दद्यात्
यजेत चाधीतीति च सोऽभ्युदयेन युज्यते’ इति
‘कण्ट्’ सूत्रमसामान्ये सुविस्तारः इति । साहस्री. १९७.

• अनुकर्षः परस्य पुरस्तात् भवति । के.

• अनुष्ठानमप्युहति पण्डितो जनः, इति न्यायः ।
विचक्षणो जनः अक्षयितमपि विषयमनुभवतीति
विषयेऽस्य प्रकारः । उक्तं च ‘उदीरितोऽर्थः पशुनाऽपि
गृह्यते इत्याश्च नागाश्च वरन्ति चोदिताः । अनुष्ठानमप्युहति
पण्डितो जनः परेऽनुष्ठानकल्पा हि बुद्धयः ॥’ इति ।
साहस्री. ६४९.

• अनुक्रमेणापच्छेदे उत्तरपच्छेदनिमित्तकं माय-
मित्तं कर्तव्यम् । वि. ६।५।१९.

• अनुष्ठानं इत्यारीना ‘गुरुगुणान्तव्यः अग्नि-
वाद्यितव्यश्च’ ‘यूद्धव्या. प्रवृत्तेय. समन्तव्यश्च’
इति विहितानां निमित्तादृत्तौ आहूतिः । आ. ९।२।
१०।३०,

• अनुज्ञा च ‘उपह्वस्य’ इति मन्त्रेण । ‘उप-
हूत’ इति मन्त्रेण च अनुष्ठानम् । आ. ३।५।१६।१२,

• अनुज्ञा च सोममन्त्रेण न्यूनापिस्वरोपरिहरणेषु एक-
प्राप्तामेव । ३।५।१७।४३, • अनुज्ञा च सोममन्त्रेण
वैदिकमन्त्रेण न तु लौकिकोक्त्या । ३।५।१९।४२.

• अनुज्ञातमक्षणम् । अग्निरोमे चमसस्य सोम-
द्रव्यां सप्तसि मक्षयन्ति । तत्र एकैकममवा बहुमिर्कलि-
मिर्मक्षयते । न च तेन उच्छिद्य सन्ति, तथा विधा-
नान् । मक्षणकाले च स चमसो यस्य होत्रादेर्भवति तस्या-
नुज्ञा कृते ‘होत्राह्वयस्य’ इत्यादिम जेग, सोऽपि च
‘उत्तमृत्’ इति मन्त्रेण अनुज्ञां ददाति । तद्विद अनु-
ज्ञातममक्षय नाम । के.

हसिन्. स्थाने तद्वन्नि क्रियेत् पञ्चपुरोडाशाह्नि
अन्यस्थानानि भवेयुः । तेषां संस्थाननाय पञ्चपुरोडाशस्य
तन्ने कर्तव्यम् ।

स्विष्टकृच्छ्रपणामेति चेत् । ६ ॥

भार्य्यं—इति पटुकं तत् परिहर्तव्यम् ।

विकारः पचमानवत् । ७ ॥

भार्य्यं—अशेष्यते । एवं च पञ्चपुरोडाशस्य
तन्नेन अनिरुक्ते स्विष्टकृति प्राप्ते विकारो पचनात् भवि-
ष्यति । 'अग्नये स्विष्टकृते समवचति' स्विष्टकृच्छ्रकं
वचनं कर्तव्यमिति । यथा 'अग्नये पचमानाय निर्वपति'
इति पचनात् पचमानादन्धको निर्वाणः क्रियते एवमि-
हापि ।

अधिकारो वा, प्रकृतिपञ्चोद्गनां प्रति
भाषाच्च । ८ ॥

भार्य्यं—व्यवहारः अस्विष्टकृच्छ्रकं वचनं
कर्तव्यं प्रकृतिवत् अतिदेवान् । यत् वचनादिति, नात्र
विकारो विधीयते । किं तर्हि समवदानं देविषाद्विषया
'अग्नये स्विष्टकृते समवचति' इति । तत्र विकारे
अन्यसिन् विधीयमाने चाक्यं निश्चितं (मिश्रितं) ।
कथं तर्हि स्विष्टकृच्छ्रकं ? चोदनां प्रति भाषाया ।
दशपूर्णाभासदोः वा अस्ति स्विष्टकृच्छ्रोदना, सा
स्विष्टकृच्छ्रमिदका, सा प्रति एतद्वचनं तदुपपन्न-
भाषा । तस्मादग्नये कोऽसौ कोपभाक् इति यागवृत्त-
कालः, तान् अग्नये स्विष्टकृते इति । यथा 'शरभ्यं
वर्हिर्मयति' इति 'नग्नीतमाभ्यं' इति प्राकृतं कार्यं
कथ्यते प्रकृतिलिङ्गेन द्रव्यसन्धेन, एवमिहापि स्विष्टकृच्छ्र-
ब्देन प्राकृती लक्षणया देवता अनुसृते ।

शा—अनुनिर्वाण्याणां स्वाधर्म्यं पुरोडाशस्य प्रवर्तित्वं
विपरीतं वा इति संशये भूयस्त्वात् अनुनिर्वाण्याणाम् ।
इति प्राप्ति उच्यते । नहि तेषां खद चोदना, नापि
सहोपक्रमः । किन्तु पञ्चपुरोडाशतन्ने प्रकान्ते अनुनि-
र्वाण्याणां तन्ममध्ये विधानात् विषयः प्रवर्तित्वं इतरस्य
च तन्मध्यं, तन्निमग्नं प्रवर्तित्वं उन्नीतनीयः इति
पञ्चपुरोडाशस्य स्वाधर्म्यम् ।

सोम—पूर्वत्र विरोधाभावात् भूयस्त्वस्य अकिंचि-
त्कारत्वेऽपि इह भूयस्त्वेन व्यसत्या इत्युचितेः संगतिः ।
अथ अनुनिर्वाण्याणां तन्मध्यं, उत पुरोडाशस्य इत्येवं न
विचार्यते । नहूनामपि तन्मध्यपथातेन प्रवर्तित्वस्य अवि-
चारितसिद्धत्वात् । किन्तु पुरोडाशस्यैव तन्मध्यं अनु-
निर्वाण्याणां प्रवर्तित्वं इति सिद्धं कृत्यैव धर्मविप्रतिषेधे
किं भूयसां प्रवर्तित्वानां धर्मो ब्राह्म, उत एकस्यापि
तन्निमगे धर्मः इत्येवं विचार्यते इति ध्येयम् । प्रवर्तित्वविधेः
तन्मध्यपथवचनेन प्रवृत्त्या तन्निमग्नः प्राबल्यात् तद्वर्त-
न एव ब्राह्म इति । पयोः पुरोडाशस्य अनुनिर्वाण्याणां च
धर्मविप्रतिषेधे पयोः स्वाधर्म्यम् । पुरोडाशस्य अनुनिर्वा-
ण्याणां च धर्मविप्रतिषेधे पुरोडाशस्य स्वाधर्म्यं इति
योज्यम् ।

वि—'स्वाधर्म्यमनुनिर्वाण्येति नो वा, बहु-
ल्यतः । अस्ति, मैवं तन्ममध्ये विहितत्वात् प्र-
वर्तित्वम् ॥'

आहु—यथावती अग्नीषोमीयपुरोडाशानन्तरं
'अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनु वैरुधा हवींषि निर्वपति'
तथैव अनुचन्पादौ 'देविषाद्वींषि निर्वपति' इति च
श्रुतम् । तदेवा अनुनिर्वाण्याणां हविषा बहुत्वात् तन्मध्यं
पुरोडाशस्यैव तु पश्चपेक्षया कृतप्रवर्तित्वस्य प्रवर्तित्वम् ।
यदि तु अनुसन्दयोगात् 'वैश्वस्यमनुनिर्वपति' इतिवत्
उत्तरकालत्वप्रतीतिः तस्य च प्रयोगान्वयित्वात् पञ्चपुरो-
डाशप्रयोगविधिविहितान्नेष्वपञ्चपुरोडाशानन्तरं अनुनिर्वा-
ण्याणां स्वाहोपेतानां प्रयोगविधिः इति विधान्यते, तदा
अत्र वैश्वस्यत्वं प्रयोगभेद एव इति मानयोर्मिथः तन्म-
प्रवर्तित्वम् । अतश्च यथैव यथायोगोचरे पञ्चपुरोडाश-
प्रयोगविधानात् अन्यतः अलम्बोपकाराणां निर्वापस्विष्ट-
कृदादीनां पञ्चपुरोडाशप्रयोगविधिविधेशानां यथायोगोत्तर-
मेव करणं, तथैव देविषाद्विषयामपि स्वप्रयोगविधि-
विधेयनिर्वापस्विष्टकृदाद्यहोपेतानां चापञ्चपुरोडाशोत्तर-
मध्यमेव करणं इति न मिथः प्रवर्तित्वम् । उच्यतेऽपि तु पञ्च-
तन्ममध्ये पाठात् पाठाद्वा तदीयप्रयत्नादिप्रवर्तित्वम् । इति
प्राप्ते नाम पञ्चपुरोडाशवत् प्रयोगविधिः । तथाप्ये तद-
देव स्विष्टकृच्छ्रेदापत्वा घातपथे पञ्चपुरोडाशयामभि-

पशुपुरोडाशाह्नानि अन्यस्नानानि भवेयुः । स्वस्नान-
न्याय प्रारम्भम् । तस्मात् तेषां स्वस्नानवलाभाय पशु-
पुरोडाशस्य तत्र कर्तव्य इति सिद्धान्तः ।

स्विष्टकृच्छ्ररूपेति चेत् । ६ ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । स्विष्टकृच्छ्रद्वयं स्विष्टकृते वचन-
पशुपुरोडाशस्य देविश्राद्धिया च भूयते ' अग्नये स्विष्ट-
कृते समरयति ' इति । तन् अनुनिर्वाणेषां तन्ने उप-
पद्यते । यदा तु पशुपुरोडाशतत्पन्न, तदा अस्विष्टकृच्छ्र-
द्वयं स्यात् । तस्मात् अनुनिर्वाण्यतत्रस्य नियमः, न
पशुपुरोडाशस्य । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

विश्राट्, पवमानम् । ७ ॥

उच्यते । पशुपुरोडाशस्य तन्नेन अनिरुद्धे स्विष्टकृति
प्रति ' अग्नये स्विष्टकृते समरयति ' इति वचनान्
विश्राट् स्यात् अस्विष्टकृच्छ्रद्वयं वचनं स्यात् । पर-
मानम् यथा ' अग्नये परमानाय निर्वाण ' इति वचनात्
परमानायद्वये निर्वाणं क्रियते तद्वत् । अन्त्याद्यं वचन-
मिदं, न तु सिद्धान्तः ।

अत्रिश्राटो वा प्रकृतिरुच्योदनां प्रति
भाराच्च । ८ ॥

अग्निवचने देविश्राद्धिषु ' अग्नये स्विष्टकृते सम-
रयति ' इति भूयते । तत्र विश्राट् कर्तव्यं अस्विष्टकृ-
च्छ्रद्वयं वचनं कर्तव्य इति पूर्वप्रणिश्रुतम् । तत्र
सिद्धान्ती स्यात् । अत्रिश्राट्, न विश्राट् कर्तव्यं, अस्वि-
ष्टकृच्छ्रद्वयं वचनं कर्तव्य इति । वा-यद्व- पूर्वप्र-
णिश्रुताय । पथ तर्हि अग्नये स्विष्टकृते इति श्रागः ।
तत्राह चोदना प्रीतिमायाच्च इति । दग्धार्चनार्चयित्वा
स्विष्टकृच्छ्रोस्त, वा स्विष्टकृच्छ्रिवा, वा प्रीतिं अग्नये
स्विष्टकृते इति अग्नयस्य भागं तदुपगच्छति । अग्नय-
मार्गः । दग्धार्चनार्चयो स्विष्टकृच्छ्रो कर्तव्य इति
दग्धार्चन एतच्छ्रुतम् । न तु देविश्राद्धिषु स्विष्ट-
कृच्छ्रविधानार्थम् । वचने अनुनिर्वाणेषु देविश्राद्धिषु
पशुपुरोडाशतत्र अस्विष्टकृच्छ्रद्वयं च वचनं कर्तव्य
इति सिद्धान्तः । के.

३ अनुपलट्टि सन् कथं शक्यं विज्ञानम्, असह्य
कथं शक्यं प्रतिपन्नं इति न्यायः ।

स्थाषाँड्यं प्रत्याहारहिने । (तत्र नेदं लभ्यते) ।
साहस्री. ८२९

* अनुपनीतस्य " ऋद्धमुरोडाशानि भुञ्जीत '
इत्यादिस्मार्तेषु कर्मसु नाधिराट् किन्तु उपनीतस्यैव ।
मा. ६।२।६।२१-२२.

* अनुपपत्तिश्च प्रमाणान्तरविरोधः । ऋजु. ४.
८६. * अनुपपत्तिप्रमाणक अपूर्वम् । या. २।।१।१
४. ३७४.

* अनुपलट्टिपः अभावप्रादिक मानान्तरम् । न च
अभावस्य केवलधिरूपणमतया प्रत्यक्षेण प्रारः इति
वाच्यम् । तस्य अधिरूपणतत्पत्तये भूतत्वे घटाभावः
इति आधाराधेयभावाप्रतीत्यनुपपत्तेः । किंच ' घटो नास्ति,
नाथ घट ' इत्यादिस्य तद्वत् सद्ये प्रसङ्गात् न भूतत्वमात्र
विषयः । घटविविक्तस्य विषयस्य अभावानिर्विचल्य विवे-
कस्य असंभवात् सिद्धमाभावेन । तद्वत्प्रादिक च योग्यानु-
पपत्तिर्मानान्तरम् । तथापि, अभासो नैवविषयप्रादिक,
संनिर्वाणमात्रम् । न च विरोधरादिः संनिर्वाणः, तस्य
प्रत्यक्षविषया दमपत्तिरुच्योदनां संनिर्वाणमात्रम् ।
न च तत्र अभावत्वस्य, पूर्वे तदनुपपत्तिर्मात्रम् । एव च
तस्य अनुपपत्तिरुपपत्तिर्मात्रान्तरान्तरम् । योग्यानुप-
पत्तिश्च दर्शनयोग्यस्य अदर्शन दर्शनाभावा इति पातत् ।
तेन पदभावादित्यत्र दर्शनाभावेन प्रतियोगितत्त्वप्रसङ्गान-
प्रसङ्गितप्रतियोगितत्वे ' यदि घटः स्यादथा इत्येत ' इत्यादि-
रूपेण घटमात्रेण ज्ञायते । योग्यता च योग्यप्रतियो-
गितत्त्वस्य अधिरूपणतत्पत्तये तदनुपपत्तिर्मात्रेण ज्ञायते ।
अतः सिद्ध अभावप्रादिक अनुपपत्तिरुपपत्तिर्मात्रम् ।
अतः प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावः कथं, अनुपपत्तिः । अभावान्तर-
स्यापार, अभावान्तरं कथम् । अर्थान्तरं तु ज्ञान वरत्तं,
अनुपपत्तिरुपपत्तिः अन्तराधिरूपणं, उपपत्तिरुपपत्तिः
इत्यनेनोपेक्षमात्रम् । अतः एव प्रमाणानि । वस्तुतः
अपत्तिरनुपपत्तिरुपपत्तिः अर्थान्तरं अनुपपत्तिरुपपत्तिः
अपत्तिः । अग्नि ४. ६१-६२ * अनुपपत्तिः, अभावः
(घटो नास्ति) प्रमाणान्तरं, ना च सत्ताभावेन इति प्रत्यक्षं
मानमेव वा गन्तव्यम् । रत्नाकरः अनुमानं, अर्थे,
१६८. (अनुपपत्तिरुपपत्तिः किं चिन् अभावविरो

तत्फलवाक्यानामर्थवादत्वं तु औदुम्बराधिकरणे साधितम् । भाट्ट. ४।३।१.

‘अनार्यसंगमाद्वरं विरोधोऽपि समं गृह्य-
स्मिन्’ इति न्यायः । मातृविः (११८) । अनार्याणां
खलवनात् मित्रत्वात् एवाद्यात् महात्मभिः सह विरो-
धोऽपि भेदस्वरः इति शब्दायः । साहस्यी. १६२.

● अनार्यशङ्किते आद्यद्वितरन्वनं यथा-‘शास्त्राणि चेत्
प्रमाणं स्युर्गतास्ते परमा गतिम् ।’ इति । आ. १०।८।
१४।४२.

● अनाहिताग्नेः आहिताग्निश्च पितृयज्ञः ‘अप्य-
नाहिताग्निना कार्यः’ इति वचनात् । आ. ६।८।११८.

● अनाहिताग्नेः इष्टयो न विद्यन्ते । न हि अनाहिताग्नेः
क्रान्तः सन्ति । ६।८।११५. ● अनाहिताग्नेरेव चतु-
र्होत्रहोमाधिकारः । ६।८।११६-१०. ● अनाहिताग्नीनां

उभे नाधिकारः । वि. ६।६।५. ● अनाहितेऽग्नीं अ-
कीर्णपशुम् । (लौकिकेऽग्नीं इत्यर्थः) । आ. ६।८।४२२.

● अनाहितेऽग्नीं उपनमनोहोमः । ६।८।१११-१९.

● अनाहितेऽग्नीं चतुर्होत्रहोमाः । ६।८।१११-१०.

● अनाहितेऽग्नीं सप्तवीहिः । ६।८।११२०-२१.

● अनाहिताग्निना उपपातकत्वेन स्वयते । सु. ८. ११५.

● ‘अनाहुतिर्नैव कर्तव्या’ इति कर्तव्यत्वात्
होमद्रव्यत्वेन निषेधः । आ. १०।८।४७.

● अनित्यग्राह्यैः निमित्तैः विषयग्राह्यानुष्ठान
अमीगोमीने पचो ज्योतिषोमे । आ. १०।७।११०.

● अनित्यस्य नित्येन न शङ्क्यः- ‘न चानित्यस्य
कामस्य नित्यैरन्यथाधिकर्मभिः । कथं चिदपि
संपन्नः साध्यतापन्नरूपतः ॥ ’ वा. २।३।१२।२५.

● अनित्यप्रादुर्भावकर्मणः नित्यकर्मणश्च श्रुतद्रव्या-
पचारे प्रतिनिधिना समापनम् । वि. ६।१।४.

● अनित्यसंयोगपरिहारन्यायः । न्याकरणात् न तु
वैधेयं प्रत्याधीनत्वात्, अन्वयसादृशानित्यसंयोग-
परिहारन्यायेन अन्वयविधेयव्यवस्थेन नारण्यमिति । वा.
१।३।८।५४ ८. २५७. मन्वयसादृशानित्यसंयोगस्य
परिहारे चो न्यायः ‘नित्यानित्यसंयोगविरोधरूपः’ तेने-

त्यर्थः । सु. ८. २६९. ‘युधाया न्यायस्य स्वरूप-
मुक्तं, यार्तिकं तु विनियोग उक्तः । के.

● अनियतनिमित्तकः नैमित्तिकपुरुषार्थाधिकार-
विधिः ‘यस्याहिताग्नेरभिर्मुहान् दहेत्, अग्नये कामवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्’ इति । बाळ. ८. १४.

● अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकं वैदिकं कर्म द्विविधं
दोषनिर्घातार्थं अदोषनिर्घातार्थं चेति । आद्यं यथा
‘योऽमावास्या पौर्णमासी वाऽतिपातयेत्’ अग्नये पवि-
कृतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्’ इति, ‘योऽमावास्या पौर्ण-
मासी वाऽतिपातयेत् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्’

इति च । दोषनिर्घातार्थत्वादेव एकार्थत्वादनयोर्विकल्पो
द्वादशे (१२।३।५।१६) ‘प्रायश्चित्तेषु नैकाध्यात्’
इत्यधिकरणे गच्छते । द्वितीयं यथा ‘भिसे नुहोति’
इति द्वादशे एव ‘समुषयस्य दोषनिर्घातार्थे’ (१२।३।
६।१७) इति पूर्वापवादार्थेऽधिकरणे प्रतिपादितम् ।

८. ८५. ● अनियतफलकं कार्यं वैदिकं कर्म यथा-
‘चिन्वा यजेत पशुकामः’ इत्यादि । पू. ८६.

● अनियमः भेदस्य भिन्नकर्मसु वैद्यक्यैः । वा.
१।१।१२।३२.

● अनियमः स्यादिति चेत् । १।१।१।३४ ॥

राजसूयोपक्रमे ये ऋत्विजः, त एव समातिपर्वन्तं
इति अनियमः न नियमः स्यात् । उत्तरोत्तरे कर्मणि
अन्येऽपि स्युः इति चेत् ।

नोपरिदृष्टत्वात् । ५ ॥

सिद्धान्तमाह । न अनियमः । किन्तु ये एव उर-
जये, ते एव आ वपातेः स्युः, उपदिष्टत्वात् । आदायेव
वरणशाले यजमानेन कृत्विक्कमुपदिष्टं ‘अनेन मां राज-
सूतवेज्जनेन कर्मसमुदायेन यावपत’ इति । तस्मात्
नियमः ।

लापयत्पत्तिश्च । ६ ॥

कर्तृनियमे न्यायस्य आपत्तिः शक्तिः सिद्धिमिति ।

प्रतिकर्म भेदोपादाने तु गोचरं भवति । समाननियमः ।

प्रयोजनैकत्वात् । ७ ॥

आगतित्वात् स्यादित्यादि प्रयोजनस्य एकत्वात् अन्-
वयान्त्या समुदायकनितिः सिध्यति । तस्मात् त एव
कर्मणः स्युः ।

चैवं पशुत्यादिनातिः पश्येकवाचसि च अनुपादेयं स्यात् । न । तस्य पशुत्वकृद्भावा कृतिव्याप्यत्वेन उपादेयत्वात् । यवमानन्येकेषु खड्गव्याप्यत्वात् तद्द्वाराऽपि न तदीयैकत्वज्ञात्यादि तत्कृतिव्याप्यं इति अनुपादेयमेव । आह्वनीयविवयोस्तु कृतिव्याप्यत्वेन उपादेययोरापि सतोः विध्यन्तरसिद्धयेरेव उपादानात् प्रयोगविषयननुशाप्यत्वमात्रेण यथाशक्तित्वव्यापिपयत्वम् । अत एव 'यदाह्वनीये जुहोति' इत्यस्य 'अनुपादेय-सम्बन्धविशेषः असन्निधिः प्रवृत्तान्तर' इत्येतन्व्यायाविप-यता इष्यते । ननु यवमानस्य आत्मीयमेव ब्रह्मण्यदि-जातिश्च अनुपादेया चेत् तत्सम्बन्धविशेषानां असन्निधिना प्रवृत्तान्तरत्वात् भेदः स्यात्, तत्र आद्योदाहरणं 'यदाह्वनीये जुहोति' इत्येव । जायुदाहरणमपि भूयं इति चेत् न । कालाभात् । जुहोतिर्द्विधाधारः, न कं चिद्व्यतिरेकेण नियमेनोपस्थापयति, यदीया इतिरूपेणता अतिदिश्यते । अत एव 'दर्शनामा अनुपादः' इत्युक्तमने (८१११) । उपदेयस्तु नाल्लेव । अना-द्व्यापीते तु 'ब्राह्मणे यजेत' इत्यादिध्वजे 'विश्व-जिता यजेत' इत्यादिस्तु अत्यन्तनोदितत्वेन अति-देशतो रूपगमसंभवात् प्रवृत्तान्तरतः कर्म-भेदः इष्ट एव । अतो न पश्येव अनुपादे-यानि इति सिद्धम् । बाळ. पृ. १७-१८, * अनुपादेयेन उपादेयं कथ्यते । यथा शाकनीयो-क्तौ अतिप्रगयनं कालेन कथ्यते । पृ. ११२ * अनु-पादेयानां कर्मभेदत्वं न भवति । भा. २।१।११।२९. * अनुपादेयानां पञ्चानामपि सन्निधौ प्रयुदाहरणानि (अत्र सप्त 'सन्निधौ व्यतिभागात् कथ्यते पुनः धृतिः २।१।११।१६ ') दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'गौर्गमास्या गौर्गमास्या यजेत' 'समे दर्शपूर्णमासमास्या यजेत' 'याग्यीर्गं दर्शपूर्णमासमास्या यजेत' 'दर्शपूर्ण-मासमास्या स्यात्प्रभातो यजेत' इति चतुर्णाम् । सिद्धं तत् प्रत्य 'दीपात् सिद्धं यजति' इति दीपप्रसङ्गात् । अत्र सर्वत्र सन्निधानात् स्वमिषव-द्विधिविषयकप्रतिष्ठायां प्रत्यक्षैव धर्मैः चल्देशवि-शिष्टप्रयोगमात्रे विधिप्रवृत्तयः अनुभव्यन्ते, न तु कर्मोप-

तिमपि विधत्ते । यत्र तु प्रयोगोऽपि प्रातः 'य इत्या' इत्यदी, तत्र प्रातःप्रयोगानुगदेन कात्यादिमात्रविधिः संभ-वति । देशकालयोः उपादेयत्वात्सम्बन्धेऽपि यागाद्वत्वेन विनियोगविधिः । निमित्तस्थले तु मिथो निमित्तानैमित्ति-कयोः अङ्गाङ्गित्वार्थमवात् प्रातस्मापि कर्मणो निमित्त-संख्यानुमितपापध्वार्यत्वेन विनियोगविधिः इति वक्ष्यते । कालस्वार्थयोस्तु तदुद्देशेन पातकमविनियोग-विधिः स्पष्ट एव । अतो न सन्निधिरुच्येऽपि अनुपादेय-जुषयोगेऽपि कर्मान्तरम् । माह, २।१।११. * अनु-पादेयपञ्चकं देय-काल-निमित्त-फल-सत्प्राप्त्यर्थम् । वा. १।१।१० पृ. २।२, १।१।११।२५ पृ. ६।५.

* अनुप्रसर्पिणः । अनु प्र सरति समीपं गच्छन्ति मद्यगारे इति अनुप्रसर्पिणः । राजसूयान्तर्गते दश-पेये नाम सोमपागविशेषे दत्तं ब्राह्मणः दश सोमघम-गात् मद्यगच्छति । तत्र दशदश ब्राह्मणः एकैकं चर्मसं अनुप्रसर्पेयुः इति अनुप्रसर्पिणा दत्तवत्त्वा उक्ता । तत्र राजसूयचर्मलोऽपि ब्राह्मणैरेव यज्यते । मद्यगं नाम सोमपानम् । के.

३. अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् । ३।५।२।५२ ॥ पूर्वपक्षसूत्रम् । राजसूयान्तर्गते दशपेये सोमे 'दत्तं ब्राह्मणः सोमान् मद्यगच्छति' इत्युक्तम् । तत्र प्रतिवचमसं दशदश इति दत्तम् । तत्र कविरुचमसेषु ब्राह्मणा एव स्युः । यवमानचर्मसं तु ये अनुप्रसर्पिणः चर्मम-मद्यगः, तेषु सामान्यात् यवानीयवान् क्षमिया एव स्युः । नृपसत्तात् युधियन्त्येन (१।५।१।२।२५.) ब्राह्मणदम् । इति पूर्वः पक्षः ।

ब्राह्मणा वा, तुल्यशब्दत्वात् । ५३ ॥ पूर्वपक्षनिरासार्थं याग्यन्दः । राजसूयचर्ममद्यि ब्राह्मणा एव अनुप्रसर्पेयुः न राजसूयः । तुल्यशब्दत्वात् 'ना ब्राह्मणाः सोमान् मद्यगच्छति' इति वचने तुल्येन ब्राह्मणचर्मदेन सर्वचर्मसेषु ब्राह्मणानां प्रतिपादनात् । तुल्यः ब्राह्मणचर्मः देशां राजसूयचर्ममद्यदितानां दशाना-मपि चर्मयानां ते तुल्यचर्मदः । तेषां मायसूयचर्मद्वय-तस्यान् राजसूयचर्ममद्यि ब्राह्मणा एव प्रसर्पेयुः इति सिद्धान्तः । के.

विधिनिगमभेदो लक्षणया । श्रुतिरक्षणविशेषे च श्रुति-
न्याय्या, न लक्षणा । तस्मात् येन केन विदधिमिषानम् ।
आन्मानसामर्थ्याद्वाद्याभ्यन्ते । तथा, पृथग्जन्ते देवताया
यो विधिष्यन् उक्तः, तेन क्वनं कर्तव्यम् । विधिनिगम-
विप्रतिपत्तिर्न चोच्यते । तस्मात् वनस्पतिग्रन्थेन निर्देशः
कर्तव्य इति ।

दुष्— विद्वान्तस्तु समान इति कृत्वा वनस्पतिरुदा-
हृतः ।

सोम— यदि चोदकानुग्रहाय मन्त्रविशेषणत्वाश्रयणं
तद्विहाय तदनुग्रहाय केन केन विदधिमिषानं इत्युत्पिषोः
संगतिः । आपस्तम्बाचार्यैस्तु “मित्रवरुणस्या गोर्व-
पाया मेदसोऽनुग्रहे” “मित्रवरुणस्या गोर्वपाया मेदसः
प्रेम्य इति संगीति” इति गोवाचनियम एवोक्तः ।
स न शास्त्रान्तरे तथापाठपरिकल्पनाया कथं विदुष-
पादनीयः । अथ विधिनिगमग्रन्थभेदस्यापेक्षया न
चोदक्यादिरित्येव सिद्ध्यति, उदाहर्यकलेन चानियमे
निरति उदाहर्यनियमो वनस्पतिग्रन्थनियमश्च पाठ-
वशाद्विधिवन्त्याद्य न्यायान्तरदेव स्थिति इति नेतद-
धिकरणमुक्तम् ; तत्तत्प्रयोगाहरणद्वयेऽपि सिद्धान्तै-
रुक्त्यात् अधिकरणैक्यमिति तन्मन्त्रेण । १०।४।१७.

यि— “किं गौरनस्पती केनाप्युतोऽस्मानिधियन्तः ।
वक्तव्यी, निगमाद्वेदो विषेष्टलक्षादग्निमः ॥, स मेद
आर्षिकस्तु प्रापयेदोदो नहि । उक्ता मन्त्राभ्याना-
द्वैपात्तेन वनस्पतिः ॥” १०।४।१८.

आह—यत्र प्रकृतयेव इत्यत्रावचनपद मीक्षित्यादि-
कर्म भूत, तत्र तस्य कर्मणि इत्यविधायकत्वेन चरितार्थ-
त्वात् न देवतापदवत्त्वमिषाभ्यन्तः । अत्र एव त्याग-
काले चतुर्थ्यन्तदेवतापदान्दशोपपन्नसंज्ञानाम् प्रत्यय-
निर्दिष्टा सा व्यतिरिक्तदेवैव वक्तव्येया, न तु विधि-
गतपुरोडाशादिवदेत्यपि स्यक्त, पुरोडाशत्वावच्छि-
न्नस्य त्यागार्थमगात् । निगमेषु तु यत्र यः पठितः, स
एव तत्रेयपि निर्दिष्टमेव । यथा ‘मीहीया मेघ’
‘छागस्य वपाया मेदसः’ इत्यादौ । विज्ञातवति मीहि-
न्त्यादिशब्दे स एवेत्यपि तथा । यत्र तु ‘गौख-
सुत्या’ इत्यादौ माहवदन्यकायेन ग्रन्थान्तरविधिः तत्र छाग-

पदलोपेन पदान्तरप्रयोगे प्राप्ते, न तावद्विषयभेदेन नियतं
शक्यं, गोपदस्य विधिलस्य इत्यविधानेन चरितार्थत्वात् ।
न चोपस्थितत्वात् विधिगतस्यैव पदस्य नियमः, अपर्यो-
रितया तद्वाचकपदमात्रोपरिपठे, विधिगतपदस्यैव
प्रयोगे विध्यन्तरवत्त्वमागौरवात् । अतश्च गोशब्दोऽन्यो
वा यः कश्चित्प्राची प्रयोगकृत्य इति प्राप्तम् । न च
प्रकृतौ विधियतपदपदपेक्षया अन्यस्यैव छागशब्दस्य
निगमेषु दर्शनात् विधिनिगमभेदप्रतीतिरिहापि तद्वशेन
गोपदमित्येव पदं प्रयोगकृत्यमिति वाच्यं, विधिनिगम-
भेदस्य प्रकृतौ आर्षिकत्वेन इहानतिदेशात् । नहि प्रकृतौ
विधियतपदमित्यत्र पदं प्रयोगकृत्यमिति विवक्षा, अत्रादि-
पदप्रयोगे वैगुण्यनापत्तेः । अपि च छागपदस्यैव, इति
तद्विधौ विधिनिगमभेद आर्षिकः प्रकृतौ, इति विज्ञातौ
तल्लोपे तस्यापि लोपः । एवं न यत्र पदविशेषणमात्रा-
भावः, तन्नामिष एव । यत्र तु क्व, यथा अनुबन्धना-
यमेव ‘उदाहरे वपाये मेदसः’ इति मन्त्रपाठः, तत्र नैव,
पदान्तरप्रयोगे इति सिद्धम् । एवं प्रकृतौ सिद्धमिति
अग्निः सिद्धमिति, निगमेषु च वैदक्याग्रेय विधान,
न सिद्धमिति । पशौ च वनस्पतिगायः समानात्,
स च सिद्धमिति वाविकार इति संकर्षे वक्ष्यते । तथापि
विधिनिगमभेदस्य प्रकृतौ आर्षिकत्वाभेदानिदेशः । पशु-
तस्तु तत्र गुणत्वात्स्य निगमेष्वप्यसामान विदोष्यभूतोऽ-
ग्निस्तु विधिवत्तद्व्यतिरिक्त एवेति विज्ञातवति वनस्पति-
विधिगतग्रन्थेनैव मन्त्रगतीयः । १७.

मण्डन— ‘छागशब्दोऽनुबन्धनायाम् ।’ १९.

शङ्कर— ‘उत्पत्तेरनुकृत्ये वा ।’ १९.

• अनुबन्धनप्राप्तिं कथयन्त्याविधिः यथा चतुर्थोऽ-
प्यहोतृमन्त्रोः, तयोः प्रकरणे अवाम्नाताम् । यथा
य ‘वदन्नेव च प्रजापतये च सायं जुहोति, मृषां च
प्रजापतये च शतः’ इति मादयेन देवताविधिपठे
अग्निमृषांशोऽप्युच्यते । याज्ञ. पू. १८.

• अनुबन्धः । न गतः अनुबन्धः दृष्टान्तमपेक्षते ।
मा भूत् मृषाया अगाधत्वात्तद्व्यापिगुणानुगमनम् ।
कनिका. पू. १६४. • अनुबन्धत्वं ‘अनुमनामि’
इति प्रतीतिरितिः याज्ञाचार्यमुनिपुराणविद्वान्द्रोच-

* अनुज्ञापनम् । एकपदे सोमो साधारणे संस्कर्तव्ये 'समं स्यादशुतत्वात्' (१०।३।१३।१३) इतिन्यायेन समो विभागः प्रमाति । तत्र अविभक्त्यं पीयमाने कदा चित् अन्येन पातव्यं अन्यः पिवेत् । तत्र अनुज्ञापनं संभवति । त्वयार्थे पातव्यं मयार्थे, कदा चिदहं अन्यधिकं न्यूतं वा पिवेयं तत् अनुज्ञातुमर्हति' इति । 'एकपामेन त्वया सह आचरन् अहं तव चित्तप्रसादनं न्याहन्वा' इति संभवत्यनुज्ञा । मा. ३।१।१७।४३, * अनुज्ञापनस्य च एतद्रूपं, यत्र अन्येन कर्तव्यं अन्यधिकीयेत् सः 'अनुमन्यत्स' इति ब्रूते । सहसोमनादि वा आचरितुकामः निचे अन्यस्य अनुकूलयति । ३।१।१७।४३.

* अनुज्ञापयेव एकपदे अन्यैकैः सोमो भक्षयितव्यः । मा. ३।१।१४।४०.

॥ अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्, प्रयोजनेन संबन्धात् । ४।३।१४।३६ ॥

ज्योतिरोमे 'प्रहृत्य परिधीन् ज्ञोति हरियोजनम्' इति पठितम् । अत्र परिधिप्रहरं हरियोजनहोमाङ्गत्वेन विधीयते, किञ्च परिधिप्रहरणोत्तरं हरियोजनहोमः इति होमकालो विधीयते इति चिन्ताया सिद्धान्तमाह । सन तावत्तदनुत्पत्तिपाक्यं, अन्यतः सिद्धत्वात् । तथा च अनुत्पत्तौ उत्पत्तिपाक्यमिष्टे असिन्धु वाक्ये कालः स्यात्, कालस्यैव विधानमेतत् । प्रहरणहोमयोः प्रयोजनेन ज्योतिः होमापूर्णे फलेन सह संबन्धात् परस्परं संबन्धो नास्ति । तस्मात् काल एव तेन वाक्येन उच्यते । पूर्वोक्तोक्तोत्पत्तिपक्षगम्यार्थः दुःसाध्यः । के.

* 'अनुत्पत्त्या सुतं मोहाम्भोक्षमिच्छन् पत्न्यथः' इत्यविरक्तस्य प्रत्ययापयवणात् प्रयोज्यादनं नित्यम् । माट्ट. ६।२।११. * 'अनुत्पत्त्या सुतान् न लोकं गच्छति' इति प्रयोज्यादनं वाग्यमिति चेत्, मैवम् । 'अनुत्पत्त्या सुत मोहाम्भोक्षमिच्छन् पत्न्यथः' इति स्मृत्यैः प्रयोज्यादनमपि सोमवत् विद्यापन्नं नित्यम् । वि. ६।२।११.

* अनुदिश्यापि क्रियमाणानि प्रकृतिवत् कृतानि भवन्ति । मा. ३।१।११।१४. ३२११.

* अनुनिर्वाण्याः आगन्तव्यः । मा. १२।३।२४.

* अनुनिर्वाण्याः कस्य चित् वागस्य समाप्युत्तरं अन्ये के चित् वागमा निदिष्टा भवन्ति । तयोश्च उपकार्योपकारकभावो भवति । तथापि परमापूर्वं एव स उपकारः । यथा 'अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशः पशु देवसुवां हवींषि निर्वपति' इति । यथा वा अनुमन्याया पशौ देविकाहवींषि अनुनिर्वाण्याणि । निर्वप्युं निर्वापं कर्तुं योम्यानि कर्माणि निर्वाप्याणि । क चित् वागमनु निर्वाप्याणि अनुनिर्वाण्याणि । यन् 'अनु निर्वपेत्' 'अनु निर्वपति' इति विधानं स्यात् तानि अनुनिर्वाण्याणि । के.

॥ अनुनिर्वाण्याधिकरणम् । अग्निचयने देवः सुवा हविःपु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रवृत्तः ॥

अनुनिर्वाण्येषु भूयस्त्वेन वज्रनियमः स्यात् । १२।३।२।३ ॥

भाष्य—अग्नी भूयते 'अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनु देवसुवा हवींषि निर्वपति' इति । अनुमन्यायामपि देविकाहवींषि । तत्र भूयस्त्वेन तत्र नियमदे, अनुनिर्वाण्याणां बह्वन्तात् । तत्रान्न पशुपुरोडाशो प्रवृत्त्येत । किञ्च यत् सिद्धकृच्छ्रकं सिद्धकृतो वचनं दृश्यते पशुपुरोडाशस्य देविकाहविषा च 'अग्नये सिद्धकृतो समवयाति' इति, तत् अनुनिर्वाण्याणां तन्ने उपपद्यते । यदा तु पशुपुरोडाशतन्त्रं, तदा अस्तिदृक्कृच्छ्रकं स्यात् । तस्मादनिर्वाण्यं स्यात् ।

आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रुतिविशेषादितरस्य च मुख्यत्वात् । ४ ॥

भाष्य—आगन्तव्योऽनुनिर्वाण्याः भुतिविशेषात् । एत हि भूयते 'पशुपुरोडाशमनु निर्वपति' इति । एवं भूयते पूर्वं पशुपुरोडाशः, पश्चादनुनिर्वाण्या भवन्तीति स मुख्यः, इतरे तु गणन्याः । अतस्तेषामगन्तुकत्वात् इतरस्य च मुख्यत्वात् पशुपुरोडाशः स्वधर्मा स्यात् ।

स्वस्थानत्वात् । ५ ॥

भाष्य—अपि च पशुपुरोडाशस्यानं यत् वनाग्रवात् परतः, अद्वैतस्य तस्य तस्यानेरेव भवितव्यं प्रधानदेवत्वात् तेनाम् । यदि अनुनिर्वाण्याणां तन्त्रं स्यात्, तदाः

अनुमानं

विशिष्टार्थप्रतीतो रयान् संबन्धो नान्तरीयकः ।
३३ ॥ विशेषणविशेष्यसमापन्नो (धर्मधर्मिणी)
द्वाविमायतः । गम्यो... । ३४ ॥ तस्मादर्थविशिष्टस्य
धर्मिणः रयान् प्रमेयता । ३५ ॥ सा देशस्याप्रि-
त्यस्य... । ३६ ॥ प्रमाणकले तयोश्च विपर्ययत्वं
इत्येति — ' धूमवत्ज्ञानसंबन्धस्य प्रतिप्रासाप्य-
कल्पने । ५१ ॥ फलेन विपर्ययत्वं तज्यापारान्
पुरोदिहम् । प्रमेयधीप्रमाणत्वं भाष्यकारस्तु मन्वते
। ५२ ॥ ' धूमवत्ज्ञानादीनां प्रमाणानां, प्रमेयज्ञान फलं,
तज्यामान्ये तु हानादुद्दिष्टः फलं, व्यापारतः समानविय-
यन् प्रत्यक्षकम् इहापि वेदितव्यं सर्वेषां धूमादीनां प्रमेय-
ज्ञाने व्यापारतः स्वयमनुमितानां परस्यापि अनुमानबुद्धिः
येन यावत्वेन उपपद्यते, तदाक्यं साधनं इत्युच्यते । तच्च
यावत् प्रतिज्ञाहेतुद्वयतैः साधनमद्वैतव्यं प्रतिज्ञा
घोषयति । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा । साध्यश्च पक्षः । स
धर्मविशिष्टो धर्मो । स स्वयं अनुमितार्थस्य अनुमा-
नेन प्रतिपादनं परमे यावच्छता प्रथमं यत्नम् ।
इत्याह — ' अनुमानगृहीतस्य तेनैव प्रतिपाद-
नम् । ५३ ॥ परेभ्यो यावच्छता यावत् पूर्ववक्षो
(पूर्वमुक्तं पक्षः प्रतिज्ञा) ययोदितः । तत्र धर्मिण
बुद्धिश्च साध्यधर्मो विधीयते । ५४ ॥ नियमल
दिपक्षात् कल्प्यते, नाधिरोगिनः ॥ ' निष्पन्नः
व्यावृत्तिः । अतिरोगिनः धूमवत्त्वम् ।

अतः परं प्रतिज्ञाऽऽभावात् उच्यते । भाष्योक्तप्रश्न
गतस्य अर्थनिश्चयस्य व्याख्यानमाह — ' असनिहृष्ट
बाधा च द्वयमत्र जिह्ममितम् । ५५ ॥ तादृशेण
परिच्छिन्नसिद्धिपरिपक्षतोऽपि च । ' येन रूपेण अनु
मानविद्यते, तेनैव रूपेण तद्विपर्ययेन वा रूपेण
नौप्रमाणेन परिच्छिन्नो यो धर्मो, स निश्चितः । तत्र
पक्षेण व्याख्यानं अर्थनिश्चयम् । ' प्रतिज्ञाश्च
प्रमाणं हि नापेक्षा जायते पुनः । ५६ ॥ तादृशेण
परिच्छिन्ने प्रमाणं निष्पद्यते परम् । वेषगतिवति
चित्तमे नावकाशः परस्परं तु । ५७ ॥ मूले तस्य
कृत्यस्य पूर्वैव विषयो ह्यतः । ' निश्चितं न नि-
सर्गनादिकं अनुमानस्य मूलं, तद्वत् नैव निश्चयः,

तावदेव अनुमानविषयः अपहृतः । अनुमानावगम्यरूप-
विपरीतरूपेण परिच्छिन्ने तद्विपर्ययरूपेण न प्रमाणपेक्षा ।
न केवलमनुमानविषयमेवेदं मन्यरस्य वाच्यतां, किन्तु
पक्षाभासपि प्रत्यक्षादीनां मध्ये येनैव शीघ्रप्रवृत्तिना प्रथमं
धर्मैः अन्वयितो भवति, तेनैव उत्तरकालस्य मन्वत्स्य
उत्पत्तिरित्येव पक्षयोः काव्यो भवति इत्याह — ' प्रत्यक्ष-
द्वेष्ट पक्षस्य येनैवायंऽऽवधारितः । ५८ ॥ तेनैवो-
त्तरसाधः रसाद् विकल्पादेरसंभवात् । ' प्रत्यक्ष-
विरोधोदाहरणमाह — ' अमाहाता तु शुद्धादौः मन्व-
क्षेण विरुध्यते । ५९ ॥ ' अनुमानविरोधमाह —
' तेषामन्वयत्वादि विरुद्धमनुमानतः । नहि साध-
नत्वा नाम प्रत्यक्षेणावगम्यते । ६० ॥ साऽप्यव-
स्थाविकायां गम्यते यथारदिषु । ' तत्र ' साध्यः
अवधारणः गुणवान् रूपवान् ' इत्यनुमानस्य अनुमानेनैव
यावत् । शब्दविरोधमाह — ' प्रिध शब्दविरोधः रसात्
प्रतिज्ञादि विभागात् । ६१ ॥ प्रतिज्ञा-पूर्वसंज्ञस्य-
सर्वलोकप्रसिद्धितः । ' उदाहरणमपि प्रतिज्ञा-
विरोधमाह — ' यावच्छिन्नमहं मौनीगुणिसाम्रेण
यावद्यते । ६२ ॥ ' धर्मोक्त्यं प्रतिज्ञाविरोधमाह —
' सर्वेषां कथमृषावते तु धर्मोक्त्येवावधारणम् । ' ' तत्रैव
रूपवान् । ' धर्मोक्त्याऽहं यतो जातः सा
वन्ध्या जननी मम । ६३ ॥ ' जननी इति
पर्युक्त्या प्रतिज्ञाविरोधः । पूर्ववत्प्रमाणविरोधमाह —
' योद्धव्यं तद्वन्वित्यत्वं पूर्वोक्तेन वाच्यते । ' ' सर्व-
लोकप्रसिद्धि विरोधमाह — ' ६४ ॥ स सर्व-
लोकाभिज्ञेन चन्द्रशेखरेण प्रति । ' साधये
धर्मम् — ' साधयेव वाच्यतां परम् । ' साधये-
द्विहम् । ६५ ॥ न साधयेवमाह तस्य साधो-
पमाननः । ' उदाहरणं साधये । अर्थान्तरित्ये-
व तस्य उदाहरणं साधये, दृष्टान्तविरोधः —
' गेहावधनमस्मिन्ने जीवन्मित्रो यदा बहिः ।
६६ ॥ नास्तीति साधये । साधयेवमाह साधये, तद्वत् साधनि-

• अनुबन्धः । ज्योतिष्टोमे पञ्चः अग्नीयोमीयसव-
नीयानुष्ठाः । तेषां भूपः तन्वम् । भा. १.११।३।३-४.
• अनुबन्धः पशुः अरुभृषादूर्ध्वमात्मन्वते । सावधो
तु यथाग्रमपि पशुना सहालम्बन्वत्वात् सग्रीयानन्तरमेव
अनुबन्धः कर्तव्यः । वि. ५।१।६. • अनुबन्ध्या
गोः ज्योतिष्टोमे । तत्र निगमेषु गोरभिधानं उक्ताशब्देनैव
कर्तव्यं, 'उत्तापै यपापै मेदवोऽनुबुद्धि' इति । भा.
१.०।४।१६।१२-३३. • अनुबन्ध्यायाः स्थाने विकल्पेन
कर्तव्या मैत्रावरुणमिक्षा चतुर्मास्यदेवदित्स्मैत्रावरुण्य-
मिक्षाविकारः इति तदमतिदेशः । के. • अनुबन्ध्यायां
गोयामस्य विहितत्वात् । भा. २।१।६।३१. • अनु-
बन्ध्यायां चनननिमागनुत्वं छात्रं प्रयोक्तं येषां विमज्य
मन्त्रमप्यमोषमोषारणं कार्यं अग्नीयोमीयवत् । ज्योति-
ष्टोमे । धा. ३।३।२।९ ट. ११२. • अनुबन्ध्यातन्त्रस्य
अनुनिर्वायेषु देविनाद्विषु प्रवृत्तः न तु पैरित्यम् ।
भा. १.२।३।१-८. • अनुबन्ध्यादिसाम्नां परितामा-
ख्यानां स्वरूपतः प्राप्नो यपावेदस्यो मुक्तः । सु.
ट. १.१८३.

■ अनुबन्ध्यायनस्यविधायगोर्निगमेषु विधि-
गतोक्तायनस्यविशदशब्दाभ्यामेव द्रव्यदेवतयोरभिधा-
नम् ॥

विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ, तत्प्रकृतित्वाद् विष्णु-
त्वापि भेदः स्यात् । १.०।४।१६।३२ ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र भूयते, 'गो-
रुबन्धः' 'अत्रोऽग्नीयोमीयः' इति । सन्ति तु गो-
रभिधानि—उत्ता, तद्विषा, अदी, मदी, अदिगिः, इत्य-
इति । तत्र संशयः हि निगमेषु येन विदेव शब्देन
गोरभिधानं कर्तव्यं, अथवा विधिगन्धेन कर्तव्यमिति ।
तथा, 'तृपदाग्रेन यनराति यजति' इति । सन्ति
यनस्तेरभिधानानि, श्रुतः पादयो द्रुमो नग इति ।
तत्र संशयः हि निगमेषु येन विदेव शब्देन यनस्तेर-
भिधानं कर्तव्यं, अथवा विधिगन्धेनेति । हि प्राग्वत् ।
येन विदेवेति । कुतः । विधिनिगमभेदात्, प्रकृतौ विधि-
निगमभेदः इतः । 'यो दीपितो यदग्नीरोमीयं यजुना-
नयते' इति विधौ, यन्त्रे 'एवमथ यनाया मेदवोऽनु-

बुद्धि' इति । इहापि चोदकेन यत् प्राकृतं, तत् प्राप्यते ।
विधिनिगमभेदश्च प्रकृत्यवस्थितिः । उक्तात् ए प्राप्यते ।
उगच्छन्दः प्रकृतौ कृतः, स न यजन्ते गवि कर्तुम् ।
विधिनिगमभेदस्य शक्यते । तस्मादुक्त्यादीनामन्यतमेन
वाचिषु वचनं कर्तव्यम् । तथा, 'अग्निं स्थिष्टुतं
यजति' इति विधौ, निगमेऽपि 'पिपीहि देवां उत्ततो
यविष्ठ विद्वं कर्तुं कृतुपते यजेद् । ये देवाः कृत्विजस्ते-
मिष्टो स्वं ह्वेत्तामस्यवायविष्ठः' इति । विधिनिगमभेदः
प्रकृतौ कृतः । स्थिष्टुद्विकारश्च यनरातिरिति संकर्ष-
यक्यते । तस्मात्तन्त्रमपि विधिनिगमभेदः कर्तव्यः । अतो
येन येन चिद्वनरायमभिधानेन निर्देशः कर्तव्यः, तत्प्र-
तिपत्तिरिति ।

टुप्— ननु 'उत्तापै यपापै मेदवः' इति मन्त्रा-
ज्ञानादनिषमो नैव प्राप्नोति, विधिगन्धो वा । उच्यते ।
सत्यम् । समीपे मन्त्रः श्रूयते, न यन्त्रेन कर्तव्यमिति
विधीयते । चोदकस्य विधिगन्धादन्त्येनं प्रसादनं प्राप-
यति । तस्मात्तन्त्रमपि । नन्वनुबन्ध्यायां भवेदपि । यन-
रस्यो तु विधिगन्ध एव प्राप्नोति उक्तेन न्ययेन
(१.०।४।१५।११) । उच्यते । स्थिष्टुद्विकारो यन-
रस्यतिः । स्थिष्टुद्वि न विधिगन्धादन्त्येनं प्रसादनं,
विष्टुद्वि (चोदकेन) उपैर प्राप्नोति । न चेह गुणनैरः ।
निर्मुक्तत्वाद्मानसम् । अन्यथा कर्तव्यं विधिगन्धात् ।
तत्र यथायथमप्यमन्त्रः ।

यथोक्तं वा, विप्रतिपत्तेन चोदना ॥ ३३ ॥

भाष्यं— यथोक्तं वा शब्देन वचनं कर्तव्यं, गोः
उत्तायन्त्रेन । स हि तस्याऽऽन्तानः उत्तापै यपापै
मेदवोऽनुबुद्धिः । आह । मन्त्रमन्त्रमेवार्, न यवन-
मस्ति अन्तेन कर्तव्यमिति । वचनं तुनभोदयो विधि-
भिन्नेन वक्तव्यमिति । नैवेदयत् । न विधीयति चोदकः
प्रसङ्गः । नहि यत् प्रकृत्यवस्थिति, यत् स्थिष्टुद्वि कर्तव्य-
मिति चेन विद्याप्यते । किं यत् प्रकृतौ निर्दिष्टैव
शब्देनाभिहितं नापार्थक्यं, तथोदकः प्रसङ्गः । न च
प्रकृतौ विधिनिगमभेदो विधीयते । 'एवमथ यनाया
मेदवोऽनुबुद्धि' इत्याहवायविधिः विधीयते । तत्पादो
विधिनिगमभेदो कृतः । उगच्छन्विधानं भूना श्रूयते,

प्राधान्यः स्मृतिव्यावृत्तौ जातिविशेषः । न तु अप्रहीत-
प्राहितं, धाराप्राहितं अन्त्यान्तेः इति तार्किकः । तदेत-
दयुक्तं, 'अनुभवमि' इति प्रतीतिविधानमवश्यं
साक्षात्कारे एव सत्त्वेन अनुभवाद्यौ अन्त्यान्तेः । 'स्वर्ग-
मनुभवमि' 'वर्तेत यद्विमुक्तमिति' इति प्रतीत्य-
भावेन अनुभवाद्यौ तत्त्वत्वे मानामावात् । तस्मात्
अन्तर्धनतापेयान्तरमेव अनुभवमिति । न च धाराप्राहिते
अन्त्यान्तेः, तत्त्वगतविशिष्टपञ्चादेः पूर्वपूर्वशान्तादृहीतस्यैव
वत्तत्त्वोत्पत्तिरिति पालात् । 'इदानीं स्मृतिमि' 'इदानीं
पदमि' इत्यादिप्रतीत्या कृतस्यापि पठिन्निर्वाच-
त्वात् । कालान्यद्व्यवसायस्यैव रूपसर्वताऽन्यच्छेद-
कत्वात्, अनुभवानुसारेण कार्यकारणभावकत्वात् ।
अन्यथा साधारणत्वात् साधुयत्नस्यैव कार्यताऽन्यच्छेद-
कत्वात्तः । न च कालः अतिसूक्ष्मत्वात् कथं
प्रत्यक्षप्राप्त इति वाच्यम् । ज्ञानधाराया हि उपरतायां
'किमत्र पदोऽवशिष्टः' इति पृष्ठः सन् कथयति
'अस्मिन् क्षणे मनोपलम्बः' इति 'प्रातरत्यस्य एता-
दन्तं कालं मनोपलम्बः' इति च । कालमेवे तु अ-
द्वैते कथमेवं भवेत् ? 'उत्पन्नमप्यस्यैव मया नूत्नं युग-
पत् मित्र' इति तु स्वच्छालिपयकम् । वस्तुतस्तु
धाराप्राहितकत्वे तात्कालिकमपि नैकैः ज्ञानमपि,
कारणमेशमावात् तद्वेदकत्वे मानामावात्, योग्यविमु-
क्तिरप्युपानादि प्रत्यक्षप्राप्तमित्येव परिमाणमावत्त्वात् ।
वस्तुतस्तु स्वसमानमिपयज्ञानानपेक्षोत्पत्तिरज्ञानत्वमेव
अनपि तात्पर्यान्तरम् । अतः कालमेव हि तद्वि-
वेचनमावेऽपि न शक्तिः । दिनान्तरे पर्वतस्य पञ्चादे-
दिनान्तरे पुनस्तानमपि प्रमेय । कु. १११।१।५.
● अनुभवानां प्रकृतमात्रादिति वैयाकरणः । मणि.
पृ. ८१, ● अनुभवानां स्मृतिमिपयज्ञानम् । स्मृति-
जनकताऽन्यच्छेदकतामिति नैकैः वा । न च स्मृतिं विध-
यन्तः ज्ञानत्वेन वा जनयन्त इति वाच्यम् । गौरात् ।
न च स्मृतिरिति स्मृतिजनकम् । नानुभवत्वेन स्मृति-
हेतुता इति वाच्यम् । प्रमाणमनुभवानां संज्ञाधारा
तत्र हेतुता । अतः अनुभवत्वेन स्मृतिजनकता ।
संज्ञायां प्रति तु उपेक्षानिश्चयः । संज्ञायां संज्ञाया-

जननात् निश्चयेति । समानप्रकारकस्मृतेरेव संज्ञाधारा-
कृतकत्वात् सप्रमाणानुसारेण न एकैक्योत्पत्तिमि-
पयज्ञानानुसारेण, उद्देशकमनुभवानस्यैव तत्त्वमृतिजनक-
त्वात् । अनुभवत्वं जातिः । वस्तुतः संज्ञायां प्रति
उपेक्षान्यसंज्ञायाऽननुभवत्वेन स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वेन जन-
कता । नातः पण्डितसंज्ञाकृत्येति युक्तम् । एवं च
संज्ञाजनकताऽन्यच्छेदकता अनुभवानुजातिविधिः ।
पृ. १२

● अनुभवानां यथा अनुपपन्न इति न कल्पते,
तथा वैदिकमपि वचनम् । भा. १।३।३।१ पृ. १७४.

● 'अनुभवस्य पुरोडाशप्रमाणत्वं निरूपितं' इत्यादयः
इत्यः राजसूये श्रुताः । तासां फलस्यैव हि त्वम् । विदे-
वनादिकं तु अवागस्त्य अद्रम् । वि. ४।४।१, ● अनु-
भवस्यैव दक्षपूर्णमासेष्विष्टितयो राजसूये विदिताः ।
तस्य आरम्भणीयाऽस्ति न वा इति संशयः । दीपणीया-
दिनां अनुभवादीनां अन्त्यान्तरागतानां योग्यतायां
सर्वज्ञानमिपयज्ञानानुसारेण तद्विज्ञाने आरम्भ-
णीया अस्ति इति पूर्वः पक्षः । यत्र हि अर्थाभूता अनु-
भवस्यैव, तथापि एकैकला इष्टे पृथगात्मनो नास्ति ।
न च सद्यः दक्षपूर्णमासेष्विष्टितयो । राजसूयात्मनोत्पत्ति-
र्यथाश्च अविष्टिते पञ्चादातः । तस्मात् आरम्भणीया
लोपात् (अनुभवाद्यर्थे) आरम्भणीया न भवेत् ।
१०।१।३.

● अनुभवतत्त्व अविमल्य उपस्थितिः जपस्य
नाम- 'मन्त्रमुपास्यते' मन्त्रात्त्वेन सारात् । रोपिण
तन्मन्त्रा भूया व्यादेवदुपमन्त्रम् ॥ उद्देश्यामिपयज्ञाने ॥
व्यासदेवमिपयज्ञानम् । उपस्थितिस्तु योः स्यात् योपान्ते-
शरण जपः ॥ कु. १।३।३।१ पृ. ४६. अनुभवतत्त्व-
स्यैव हि न मन्त्रायां विज्ञानं यमन्तवेत्तत्त्वस्यैव
शक्तता तद्विपयान्तां प्राप्ति, तद्विपयान्तां । यथा मन्त्रा-
त्त्वेन ही न मन्त्रायां प्राप्तिरिति इत्यर्थः, यमन्तवेत्तत्त्व-
स्यैव हि न मन्त्रायां प्राप्तिरिति इत्यर्थः । यत्र च 'मन्त्र-
मुपास्यते' इति श्रुत्यर्थो यमन्तवेत्तत्त्वः समर्थो मन्त्रः ।

पत्तिनिरासार्थमुक्तम्) । अदृष्टस्वल्क्षणविषयमनुमानमस्ति विचारिणः (विचार्यता शक्ती च) । कथं पुनः अदृष्टव्यं (जगोः) सारम्भि (न्य) दर्शनम् ! । उच्यते । (स्व-) पश्य दशनात् इत्युपादितमप्यस्य अस्माभिः दृश्यवादे । अतः सामान्यमानपर्यवसायि अनुमानमस्ति । दर्शितं च (भाष्ये) 'देवदत्तस्य गतिपूर्विका' इति ।

(लक्षणाभिधानप्रयोजनं दृष्टव्यं) क. पुनरनुमाने न्यभिचारः ॥ यथा प्रत्यक्षे श्रुतिपादिषु । ननु इदानीमेव द्विविधं यत् देवं प्रदर्शितम् । ननु आनुमानिकेति आनुमानिकं निरस्तनीयं, न पुनः आनुमानिकस्य उदाहरो वक्तव्यः । कश्चन विरोधः । नेऽपि हि आनुमानिकं अनानुमनिरभिचारमिति चेऽपि अनुमानं न्यभिचारयन्त्येव । तस्मादत्रापि न्यभिचारमिति चेत् तस्य लक्षणाभिधानं प्रयोजनम् । किञ्च प्रमेयेऽपि सत्यः (अविषेयः) अस्ति सोऽपि लक्षणेन निवर्त्यते । न महानसादिषु दृष्टो भूयः पर्वतलमिति प्रतिपादयितुं शक्यं इति केचित् । निशेषा एतावदगमन्ते इत्यपदे । स्मृतिमानमित्यस्ये । (सारम्भिन्यातिप्रार्थनं दृष्टव्यमात्रम् । यस्मादेव सत्योऽस्ति —) तस्मात् 'जातमग्रपश्य एकदेवदशनात् एकदेवान्तरं ज्ञानं असनिद्वये' इति विनिश्चितम् । किमनेन निराहृतं । स्मरणं तावदिरस्य सन्निहितं इति वचनात् । अप्रतिपत्तिरपि निरस्तैव बुद्धयुपादवचनात् । यद्यन्यायगमात् इति विरोधस्यातिरिपि निरस्तैव । ननु च न बुद्धयुपादान्तरमनात् प्रमाणता शक्यते वक्तुं, पुनिकादिषु न्यभिचारात् । प्रसक्तस्य तु दर्शनं सर्वथाभिधानादेव प्रयुक्तम् । सारम्भगमने च पूर्वानुमयो दुर्मिचारः । अहो अयमविवेचिनो महान् प्रमादः । त्वं पूर्वदृष्टस्य अनुभवो न संभवति । अनुभूतिश्च न प्रमाणम् । अन्यथा च स्मृतिः, अन्योऽनुमा । (तदेवाह-) सत्यं सत्यं च दर्शनादि स्मृतिः (भूमेऽभिचारमिषयः) सत्यन्तरे तु (अग्नी) अनुभव एव । तत्र च असत्यं पुनः पुनर्दृश्यमानं दृश्यते एव इति लौकिका व्यादिशन्ति, न सत्यं इति । किञ्च अनुमानादिषु प्रमाणत्वमनुभूते । किं तर्हि असनिद्वये इति । सारम्भिन्यातिप्रार्थनं

इत्यर्थः । सन्निद्वयमर्थे हि स्मरणमेव मन्त्यते । ननु च स्मृतिप्रमोषोऽनुभवता एव प्रमोषोति । न । कारणान्तरस्य विद्यमानत्वात् लिङ्गादेः । (पूर्वानुमयोऽपि विज्ञानं स्मरणम् । तच्च तदुपजीवितं प्रतिभासतो वा 'स पटः' इत्यादौ अनुभूतत्वस्य विद्यमानत्वात्, कार्यते वा रसतादि प्रतीतेरन्यथाभावात् । अनुमानस्य लिङ्गादेव कारणमस्ति इति पूर्वानुमयोऽपि विद्यमानमस्ति । अतः प्रमाणमेवेदं, न स्मरणम्) । नस्तत्र पूर्वानुभूतिरेव कारणम् । तत्र हि प्रमोषः स्मृतिविपर्यये हेतुः । इह तु लिङ्गादि प्रत्यक्षं कारणमस्ति इति सिद्धं प्राप्ताभ्यम् । तस्मादनापि यत् प्रमाणं न तत् न्यभिचारः इति वक्तव्यं, उक्तं च । इह उपमानादिष्वपि योग्यम् । ए. ६९-८१. क अनुमानं ज्ञायमानं लिङ्गं इति केचित् । भूतभावि लिङ्गाभ्यां अनुमित्यजननापत्तेः तस्मान्न इति युक्तम् । त्वानुमानं द्विविधं स्वार्थे परार्थे च । परामर्शेन स्वस्वैव (पुरुषस्य ज्ञानं) साध्यज्ञानजनकं स्वार्थम् । यतिज्ञानजनकयोगेण परस्य साध्यज्ञानजनकं परार्थम् । अवयवश्च न अनुमानाकार्यैव देशायम् । ते च प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपपन्ननिगमनरूपाः पञ्च । साध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकसाक्यस्य प्रतिज्ञानं, यथा 'पर्वतो वह्निमान्' इति । नृवीयास्तपश्चत्तान्तरानुमितप्रयोगश्चाक्यस्य हेतुश्च, यथा 'धूमरात्' इति । सद्यज्ञानं यातिप्रतिज्ञादकसाक्यस्य उदाहरणं यथा 'यो धूमरात् गोऽग्निमान् यथा महानः' इति । व्यातिविशिष्टैरिष्टावकाशादिपक्षप्रतिज्ञादकसाक्यस्य उपपन्नं, यथा 'तथा चाप' इति । व्यातिविशिष्टैरिष्टावकाशादिपक्षप्रतिज्ञादकसाक्यस्य निगमनं, यथा 'यद्व्याप्यमनन्त्यात् वह्निमान्' इति । उदाहरणं साध्यज्ञानजनकं येषाम्योऽहम् 'चेति द्विविधम् । हेतुमदुद्देशेन साध्यमदुपादानं आभ्यम् । साध्याभावरुद्देशेन हेत्वभावरुद्धानं द्विविधम् । तत्र एतेनैव गतायान् न द्वयोः सम्पन्नतेति । एव च अवयवकारणैः अवान्तरसाक्यज्ञाने ज्ञानेति 'धूमरात्तपश्चत्तान्तरानुमितप्रतिज्ञादकसाक्यस्य महान्तराक्यस्य' इति महान्तराक्यज्ञानात् परः

शेषदेशिनः अग्निहोत्रो नियमाख्यो ज्ञातः, तस्य यो धूमाख्यः एकदेशः, तस्य पूर्ववादी दर्शनात् तत्रैव एकदेशान्तरे अग्निहोत्रः इति वा पञ्चम्यं बहुव्रीहिः इत्याह—एकदेशीति । अन्तः कर्मधारयसमासोऽयम् । एकदेश-ज्ञानाख्या च सन्निधौ रमिषानम् । सन्धः सन्निधौ-व्यास्य वर्तमानः एकदेशी, एकदेशी च सन्निधौ । ज्ञातव्यासौ सन्धश्च, तस्य यः एकदेशः सन्धौ धूमः, तस्य दर्शनात् सन्धयन्तरे बुद्धिः इत्याह— कर्मधार-येति । (रस्ताकरसंघेन) । 'द्वयं वा ज्ञातसंघममुप-लब्धं परस्परम् । तत्रैकदेशज्ञानाख्यामुच्यते समु-दायिनी ॥ ३ ॥' ज्ञातसन्धः लिङ्गलिङ्गसुदायः । तस्य एकदेशो समुदायिनी । तन एकस्य समुदायिनः दर्शनात् अन्यस्य सन्ध्यायिनो बुद्धिः इति बहुव्रीहौ एव अर्थान्तरमाह—इतिमिति । 'संघमो व्याप्तिरिष्टाञ्च लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना । व्याप्यस्य गमकत्वं च, व्यापकं गम्यमिदमेतत् । ४ ॥ यो यस्य देशका-लार्थो नमो न्यूनोऽपि वा भवेत् । स व्याप्यो, व्यापकस्तान् समो चाऽव्यपिक्तोऽपि वा । ५ ॥' नेन व्याप्ये गृहीतेऽप्ये व्यापकस्तस्य गृहाते । नञ्जन्यथा भवत्येवा व्याप्यव्यापकता तयोः । ६ ॥ व्यापक-रतगृहीतस्तु व्याप्यो यद्यपि वस्तुतः । आधिक्येऽ-प्यविम्वदत्वाद् व्याप्यं न प्रतिपादयेत् । ७ ॥ विस्मष्टं दृष्टमेतथ गोविपाणिनयोर्मतिः । व्याप्य-त्वाद् रमिका गानो, व्यापिका न विपाणिता । ८ ॥ तेन यथाप्युभौ धर्मौ व्याप्यव्यापकसंभवौ । तत्रापि व्याप्यतैव स्वादृक्, न व्यापिता, भित्ते । (अनु-मितेः) । ९ ॥ तेन धर्म्यन्तरेष्वेवा यस्य येनैव यादृशी । देशे यावति काले वा व्याप्यता ग्राह-निरूपिता । १० ॥ तस्य तादृति तादृक् स दृष्टो धर्म्य-न्तरे पुनः । व्याप्यार्थो व्यापकार्थाय तत्रैव प्रति-पादकः । ११ ॥ 'भूयोदर्शनमप्य च व्याप्तिः साधान्य-धर्मयोः (व्यभिचारे अनवगते) । ज्ञायते भेद-ज्ञानेन, 'क चिपापि विशेषयोः । १२ ॥ कृत्तिको-दयमालक्ष्य रोहिण्यासत्तिरुत्तिष्ठत् ।' 'न्यातेश्च ह्रस्वमाणायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः । १३ ॥ अस्मिन्

सत्यमुना भाष्यमिति शक्या निरूप्यते । अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः । १४ ॥ तैर्दृष्टै-रपि नैवेष्टा व्यापकशावधारणा । १५ ॥' ननु हिंसाया अग्नीयोगीयादिहिंसाया अधर्मत्वमनुमापयेत्, अस्ति तस्य अधर्मत्वेन व्याप्तिः ब्रह्मदायादौ अत आह-व्याप्तिरिति । सर्वं अस्ति हिंसात्वस्य व्याप्तिः, तथापि न अधर्मत्वयातेस्तत् प्रयोजकम् । यदेव निषिद्धात् अस्मिन् अधर्मत्वे सति अन्यस्य निषिद्धत्वस्य भवितुं शक्तिः इति निरूप्यते, तदेव प्रयोजकम् । अन्ये तु हिंसात्वादयः परेण निषिद्धत्वेन प्रयुक्ता व्याप्तिं उपजीवन्ति । अतः स्वामपि व्याप्तौ तैर्दृष्टैरपि व्यापकधर्मत्वं नावधारयितुं शक्यम् । कः पुनः प्रयोजकः ? यस्य धर्मान्तरविरहेणापि साध्यान्वयो दृष्टः, स प्रयोजकः । यस्य तु अन्यसहितस्यैव साध्यान्वयः, स तदभावे निश्चिते तद्विहितो न प्रयोजकः । निषिद्धत्वस्य च हिंसात्वविरहेणापि सुखानादौ अधर्मान्त्यो दृष्टः, इति तदेव अधर्मत्वव्याप्तेः प्रयोजकम् । हिंसात्वस्य तु निषिद्धत्वविरहेण न क चित् अधर्मान्त्यो दृष्टः इति तत् प्रयोजकम् । यन तु द्वयोः सहितयोरेव साध्यान्वयः, तन द्वयोरेपि प्रत्येकं अधर्मत्ववस्तु महतिव्याप्तेषानु-मानं, नैवेनेति । अधर्मत्वस्य उदाहरणतो वर्यपति पञ्चमिः— 'निषिद्धत्वेन हिंसाना-धर्मस्य प्रयुज्यते । १७ ॥ तदभावे न तत्तिष्ठति हिंसात्वादप्रयोजकम् । हेतुद्वये प्रयुक्ते च सिद्ध्यत्येव सत्यमुद्विष्टम् । १८ ॥ ज्ञानत्वात्पत्तिमत्त्वादि-साधको नामप्रयोजकः । त्रैपर्यिकप्रयुक्ता च यागादेः स्वार्गहेतुका (का) । १९ ॥ न सत्यव्यवमात्रेण शूद्रस्येन प्रयुज्यते । कृतसायकस्त्यादिप्रयुक्ता च विनाशिता । २० ॥ प्रयत्नान्तरवशाज्ज्ञानमदर्शनं प्रयुज्यते । अस्तिवस्तुनिष्ठत्वत्वादि यत्सुसन्मात्र-धन्यम् । २१ ॥ शब्दानित्यत्वमिदमर्थं को वदेष्यो न तार्किकः । तस्मात् एव कस्याप्यो दृष्टः साधन-अक्षितः । २२ ॥ स एव शक्यस्तस्य न प्रसङ्गा-न्वितोऽपि यः । २३ ॥' प्रमेयविषये आह— 'वस्मादर्थगृहीतव्यमनुवृत्त्यर्थं गम्यता । २४ ॥ न स्वातन्त्र्येण मन्त्रव्या यथा दृष्ट्यादिदृष्टः ।

अनुमाने

प्रथमं तावत् तद्वतिशेषात्मनैव प्रतीयते । तदालम्-
कस्य तु साध्यादानुगमाभावात् सामान्यमात्रे विवक्षि-
तमिति दृष्टान्तप्रयोगवैलम्बनमेव अनुषण्यते । १।२।३।२०
पृ. १४२. * अनुमानं लोके व्याप्यविरोधेन सामान्य-
रूपस्यैव धूनादेः हेतुत्वावगमात् । वेदे तु हेत्यन्यथा-
ऽनुपपत्तिकल्पस्य दृष्टान्तसकपस्य सामान्यव्याप्तिविषय-
तायोगात् न तदनुरोधेन हेतोः सामान्यरूपताऽऽपत्तिः ।
सु. पृ. ११. * अनुमानं लौकिकं प्रमाणम् । यणि.
पृ. १३. * अनुमानं ध्वनिगच्छेत् सामान्यतोदृष्ट न प्रमा-
णम् । भा. ६।१।२।३।४. * अनुमानं सर्वत्र दृष्टा-
नुसारि । सामान्यतोदृष्टमपि न दृष्टोपपत्तेन क्व चित्
वर्तते । ऋतु. पृ. १४६. * दृष्टानुगुणं चानुमानं न
दृष्टविरुद्धि । बृहती. पृ. २०२. * न च अनुमानं
प्रत्यक्षविरोधि प्रमाणं भवति । भा. १।१।२।२ पृ. १७.
* न च प्रत्यक्षविरोधे अनुमानं समरुति । १।२।१।१४
पृ. ८५३. * प्रत्यक्षेण अनुमानं काप्यते मृगतृण्यदि-
प्रत्यक्षाश्च । भा. १।२।१।१४ पृ. ८५९. * सभावित-
भ्रममिति प्रत्यक्षमेव दुर्बलं मन्यामहे । अन्येव प्रकृष्टि-
ताम्रकटितभ्रमकारणतया उक्तं न्यायविशिष्टः ' भवति वै
प्रत्यक्षादपि अनुमानं क्लीप्तम् ।' इति । बृहती. पृ.
२०४. * सर्वत्रैव च वस्तुवत्तागोपाय अनुमानं अपर्याप्तं
इति उक्तं शास्त्रं (प्रत्यक्षस्यैव श्लोकार्थिकं) । भा. २।१।
५।२ पृ. ३९०. * अनुमानेन अनुमानाभासो वाप्यते ।
बाल. पृ. १११. * अनुमानात् इतिकर्तव्यतासङ्काश
उक्तः । ए च आप्रमात् प्रवर्तते इति नैतद्विषयमनुमानम् ।
अधोम्यतो, येन एकदेवत्वस्य कृत्वापयत. अन्यन्याथा-
नादि दृष्ट, अथमपि च एकदेवत्वः (लौकिकः) तस्यात्
अस्य भवितव्यं अन्वयान्वाक्यादिमिति । तत् । देव-
दत्तस्य प्रयोगेन साधयतः शुक्ले वाससी ज्ञाते, यद्वन्-
स्यापि प्रयोगेन साधयतः ते एव प्राप्नुतः स्वदीयेन ।
विच फलवतोऽङ्ग प्रयत्ना दृष्टाः, अभिशोषस्यापि पञ्च-
वत्तात् तस्य स्युः । तस्मात् अनुमानेन इतिकर्तव्यं
ताया यद् अथमज्ञम् । अत उपमानेन धर्मप्राप्तिः ।
उप. ८।१।२।२ पृ. १७८. * अनुमानात् प्रत्यक्ष
कारणं वस्तुमयत् । भा. ३।४।८।२३. * अनुमानात्

प्रत्यक्षं वलीय इति त्रैवयिकाः । बृहती. पृ. २०४.
* अनुमानात् प्रयोगो वस्तुम् । यन्मस्य कारा ' शब्दा'
इत्यनुमिनीमहे, क्षणिते तु प्रत्यक्षे (उच्यते) प्रत्य-
क्षानुपपत्तमाहरे । भा. २।१।२।३ पृ. ५८५.
* अनुमानात् वास्तवी कर्मापत्तिः । ' मत्प्राप्ततामा
वदः ' इति । अवहननस्य तुपगणविमोः फलं दृष्ट्वा
अनुमानं भवति, पूर्वं उच्यते सफलतायै नत्ता वर्तते
इति । उप. १।२।१।२।४ पृ. १७३. * प्रत्यक्षं चानु-
मानात् वलीय । दुर्बलस्य च बाधो न्यायो न च
वलीयसः । भा. १।१।२।३ पृ. २२२३. * सयो-
मिनोः अन्यतरो हृदयमानः इतर अहृदयमानमपि
अनुमानात् वृद्धौ एतियापयति । भा. ८।१।२।२.
* अनुमानस्य देशकालाधिक्यात् युक्तं अदृष्टि-
प्राप्तित्वम् । रत्नाकर. पृ. ३६३. अनुमानस्य प्रत्य-
क्षस्य च अविषयो धर्मः । बि. १।१।२. * अनुमा-
नस्य प्रत्यक्षेण उतचित्प्रतिपत्त्यलक्षणे जायो भवति । सु.
पृ. १३७. * अनुमानस्य मानसप्रयत्नापितविषयता ।
कणिशा. पृ. ४६. * अतद्वत् दृष्टस्यो हि अनु-
मानस्य हेतुः अतनातीवपात्रित्यपेक्षम् (अत-
जातीयेष्व् अतन्निष्प. वा धूमस्य व्यावृद्धिः तत्पेक्षम्) ।
बृहती. पृ. ८१. * पराध्यानुमानस्य तार्किकापि
न पर्याप्तताय, किंतु त्रय एव । तदुक्तं ' तत्तु पञ्चतय
वे चिद् द्रव्यमप्ये वयं वषम् । उदाहरणपर्यन्तं यदोदाह-
रणादिकम् ।' इति । बाल. पृ. ८. * अनुमानेऽपि
प्रान्तिरविशिष्टा । न नम् अनुमानेऽपि प्रान्तिर्वासीति,
किंतु अयं मेरादृष्टात् तत्पुद्धिः अतस्मिन् भवति ।
बृहती. पृ. २०४. * अनुमाने निश्चितं गतम् । भा.
१।१।२ पृ. ७७. * प्रत्यक्षं तद्विषयं तु यो मयति इत्येवमादि-
विस्तार, ध्वस्य परस्वा. मुच. इति संक्षेपः । परस्वः
प्रष्टवौ निश्चितः, अथमप्येनस्याः, तस्मात् प्राहृतः
इति सामान्यतोदृष्टानुमानम् । भा. १।१।२।६.
* वेददेवतां न सामान्यामना साधयतव्योऽवगतो न
मिनोपायमा, लोऽपुनेन अर्थातरया वरनीयः । तत्र
निजेपम्योसादानात् सामान्यापदिदेव तन्मरित्यगमिनि.
तस्य अर्थमयत् उतचित्प्रतिपत्त्यलक्षणे जायो भवति । सु.

धायके, । ६७ ॥ श्रोत्रादिनास्तितयां च, अन्दा
नित्यत्वसाधने ॥ ' दृश्यादर्शनावगतग्रहमावकल्पि-
तस्य बहिर्भावस्य अभावप्रतिज्ञा अभावपूर्विकया अर्थ-
पत्त्या गच्छते । २- प्रत्यक्षापगतदाहप्रलितवत्तच्छब्दोः
अदाहकनं अतच्छब्दित्वं प्रत्यक्षपूर्विकया, ३- चेदनुमित-
ज्ञानकल्पितामिधानशक्त्यनुमानं अनुमानपूर्विकया, ४-
शब्दज्ञानकारणत्वेनानुमितस्य कर्णशब्दव्यवच्छिन्नस्य
दिगाकाशाङ्काराणामन्यतमस्य सामर्थ्यं कल्पिते तदभावा-
नुमानस्य अनुमानपूर्विकया अर्थापत्त्या बाधः, ५- अर्था-
पत्तिविदामिधानशक्त्यनुमानपूर्विकत्ववच्छिन्नत्व-
विपरीतानित्यवपक्षस्य अर्थापत्तिपूर्विकया । अता-
र्थपत्तिविशेषमाह— ' श्रुताध्यापत्तिबाधोऽत्र यदा-
ऽऽस्तोक्तिनिवारिते । ६८ ॥ दिवाभुजौ निषिध्येत
हेतुना रात्रिभोजनम् । ' अनुपलब्धिविशेषमाह—
' शशशृङ्गादिसङ्कापविरोधोऽनुपलब्धतः । १.९॥ '
' एवं च धर्मसंघन्यथापस्तावदुदाहृतः । धर्मधर्म्यु-
भयेषां च स्वरूपस्य विशेषयोः । ७० ॥ श्रुत्याध्याप-
त्तिर्वाक्ये वाच्यः सर्वप्रमाणकः । ' तत्र धर्मविशेष-
बोधमाह— ' शृणादिनिक्रियाहेतोरभिमतमसा-
धने । ७१ ॥ प्रत्यक्षायमातच्छब्दात् तद्विशेषोप-
स्थापनम् । ' अग्निः तण्डुलज्वालाः स्वयापकगुणरमा-
क्षिपेत् । तस्य च प्रत्यक्षायगतेन शैत्येन बाधात् तद्
न्यात. अभिरपि बाधितो भवति । धर्मस्वरूपतद्विशेष-
बाधमुदाहरति— ' अथर्मा विहितो दुःखं करो-
त्यलमितिह तु । ७२ ॥ विदितत्वाद्धर्मस्य
स्वरूपस्यैव बाधनम् । तथा दुःखनिमित्तत्वं विशेष-
तस्य वाच्यते । ७३ ॥ ' आगमेनाप बाधः । उभय-
स्वरूपतद्विशेषबाधमुदाहरति— ' अथार्था धियाः
सर्पा इत्युक्ते द्वयबाधनम् । स्वरूपस्य विशेषाभ्यां,
तद्धीमिच्छात्वात्साधनान् । ७४ ॥ क्षणिकाल्यन्तमि-
च्छात्वे विशेषो च द्वयोरेह । ' ज्ञानस्वरूपस्य
तद्विशेषस्य च क्षणिकत्वस्य, अथवायत्नस्य तद्विशेषस्य च
आलम्बित्वत्वस्य बाधः, तद्व्याप्तिर्नामपि धिया मिथ्या-
त्वात् । एत. भाष्यव्यामिश्रमिच्छाव्यतिरेकः प्रतिपा-
दः । प्रसिद्धः । अतएव हेतुमात्राः अविज्ञानैक-

निकविरुद्धाः प्रपञ्च्यन्ते । तत्र एकदेशदर्शनात् इत्यनेन
दर्शनशब्देन निश्चयावाचिना निरस्तं असिद्धं दर्शयति—
' दर्शनादेकदेशवेत्यनेनैतद् व्युत्पद्यते । ७५ ॥
यत्रैकस्योभयोर्याऽपि संशयधीविपर्ययाः । ' वादि-
प्रतिवादिनोः एकस्य द्वयोर्वा सशयश्च, अथोः अज्ञानं च,
विपर्ययश्च यस्मिन् सः अनिश्चितत्वात् असिद्धः । द्वयोर्वि-
पर्ययासिद्धिमाह— ' श्रौत्यान् दाहको यद्वि, ब्राह्म-
पत्यादित्यता । ७६ ॥ सन्दृश्येत्येवमाह । तु द्वयोः
सिद्धौ विपर्ययः । ' अन्यतस्य विपर्ययासिद्धिमाह—
' कृतकत्वगुणत्वाद्वा परोक्षे याज्ञिकं प्रति । ७७ ॥
सोक्षे चैवंप्रकारे स्वादिसिद्धोऽन्यतरस्य तु । '
शब्दानित्यत्वे यदेव सीमावर्तं प्रति वैरोपनिदिभिः कृत-
कत्वगुणत्वादिक हेतुत्वेनोच्यमानं प्रतिवादिनः असिद्ध,
तदेव सीमावर्तेनोच्यमानं वाच्यसिद्धमिति । संदिग्धप्रसि-
द्धिमाह— ' बाध्यादिभावसंदिग्धो द्वयोरन्यतरस्य
वा । ७८ ॥ धूमस्त्रिधाऽप्यसिद्धः शयदेवं तावत्
स्वरूपतः (इय स्वरूपासिद्धिरुक्ता) । ' एत एव
प्रकाराः स्युराश्रयासिद्धिरुच्यन्ते । ७९ ॥ ज्ञातेऽपि
हि स्वरूपेण नाऽतद्वर्मेऽस्ति हेतुता । सर्वत्र दृष्ट-
कार्यत्वादात्मा सर्ववर्तस्त्विति । ८० ॥ धौर्ध्वं प्रत्या-
श्रयासिद्धौ लौकिकादेस्तु संशयः । ८१ ॥ ' शीतस्य
आत्माभावनिश्चयात् विपर्ययासिद्धिः । पृथग्गतानां देहाति-
रिक्ते पुंसि सशयान् सद्विज्ञाभयानिदिभिः । अनेकान्तर-
निरुद्धौ भाष्यसंज्ञातसंघन्यथापत्तिर्वाती सशयविपर्यय-
हेतु दर्शयति— ' संदेहविपरीतत्वहेतु बाध निरा-
कृतौ । ८३ ॥ ज्ञातसंघन्यवचनान्, त्रयः संशय-
हेतवः । सत्ताम्ये तदभावे वा दृग्भावा व्यावृत्त
एव च । ८४ ॥ द्वौ विरुद्धार्थसंघर्षौ यावेकत्रैक-
देशिनि । ' साध्यतदभावयोः तपश्चविपर्ययोः वय-
मानः भाषारणनैवातिकः । ताभ्या तपश्चविपर्यया
व्यावृत्तः केवल्येक एव वर्तमानः अक्षयारण. । धर्म्यन्त-
रेषु विरुद्धार्थसंघर्ष हेतुश्च एकत्र एकदेशिनि दृश्यमानं
निरुद्धाभयमितारि । बाधारणमुदाहरति— ' प्रमेयादि-
सत्ताऽमूर्तिधर्माः साधारणा द्वयोः । ८५ ॥ नित्या-
व्यतोत्यव्यतोत्याऽनित्येषु द्विरनित्यतः । ' अनि-

अनुमानपरिच्छेदः

[illegible]

जनयति तादात्म्येत्वनुमानेन रसाद्वयहेतोः प्रवृत्तसाम-
र्थ्यस्यानुमानम् । प्रवृत्तसामर्थ्याच्च कारणान् कार्यमूलस्य
रूपस्यानुमानमिति । तन्न । लोहस्येवमप्रतीतिः । रूप-
मेव रसाद्वयं प्रतिपद्यते । लौकिकी च प्रतीतिः परी-
क्षयेत्प्यनुसर्णीया । यत् तु कारणान् कार्यानुमानं, न
तत् हेतोः कार्यं, नापि तादात्म्यमिति नाविनाभावः
स्यात् । अपि च चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्धपनुमाने कृत्तिको
दयाच्च रोदिण्यास्यनुमाने नैषादपि कल्पना संभवति ।
तादात्म्ये च चदानुमानं, तदपि न तावीक्ष्य । सिद्ध हि
लिङ्गं, साध्यं लैङ्गिकम् । न सिद्धस्य साध्यस्य च तादा-
त्म्यमुपपद्यते । परमाश्रितो वृक्षपश्चिंशपात्रयोर्मैत्री नास्तीति
चेत् । न । यत्प्रभृतसामान्यनादिना भेदाभ्युपगमात् ।
कल्पनिकगदिना त्रयैशे नास्ति, भेदाभेदयोरेव विप-
क्यात् । अपि च कालविरमेर धर्मैर्धर्मविनाशमाश्रित्य
अनुमानानुमेयव्यवहारः, तत् कल्पनाशान्नेर एव
वृक्षपश्चिंशपात्रयोः । अथ भेदेऽपि शिगनामाभानुवन्धि-
त्वात् वृक्षस्य शिंशपात्रस्य वृक्षपश्चिंशपात्राभावि । एव तर्हि
साधनपरमैमाभानुसन्धिवैनेन तदविनाशाविनाशम् । तदा कार्यस्य
अतदात्मनोऽपि यदि संभवति, तदा तत्प्रापि
गमनरामनुपपन्नम् । समगति च अन्यस्यापि तत्
इति इदं वक्ष्यामः । एतेनैव त्रयान्वयेऽपि कार्यकारण-
भावसंयोगधर्मस्यैवैवमप्राप्तयेवमप्राप्तये विरोधि
‘अत्येद कारणं कार्यं वान्धि एकार्यं समगति विरोधि
वेति लौकिकः’ (‘अत्येद कार्यं कारणं वान्धि विरोधि
समगति वेति लैङ्गिकम्’ इति तु सूत्रे पाठः । वैशे-
॥ ३१३१) इत्यनुमानहारगमालोऽपि निगह्यता ।
समुद्रवृद्धपात्रो यद्येदित्तत्त्वपात्रावेऽप्यनुमानवर्जनात् ।
तत्रोक्तसमगतिरस्यैवमप्राप्तया नानुमानोपपत्तिं कारणम् ।
नहि कथमन्तुला छात्रानुमानं, भाषि रसादे, दृष्टिभ्यान्
नुमानं, नद्वि रसाद्विनाशानमिति । यद्यपि वृद्धपात्रानु-
मानं वेदाहारणं, यत् कार्यरमं भूतस्य वाद्यरत्नयोपेक्ष
नुमापन्नम् । तस्य अनुमतं वदपरमं भूतस्य वाद्यरत्न-
मनेगम्यानुमानमिति । समुद्रपुपपन्नम् । भागानुपपन्न-
गम्यमपकता । न च तत्रोक्तैरीशोऽपि । निरमानुमा-
न्यादिषुपात्रानु संवत्सा एवमनुपपन्ना, निरगम्यं स्यात्

‘इह प्रत्ययहेतुत्वाद् द्रव्यादेर्व्यतिरिच्यते । १०० ॥ समवायो यथेहाऽयं घट इत्यादिसंगतिः ।’ संगति-
संयोगः । तत्र स्वरूपज्ञापं दर्शयति— ‘अत्राप्यसम-
वायत्वं संयोगस्यैव सिध्यति । १०१ ॥ तेन धर्मि-
स्वरूपस्य वैपरीत्याद् विरुद्धता ।’ अयं विशेष-
विरोध दर्शयति— ‘यच्च सत्तावदेकत्वं समवा-
यस्य कल्पितम् । १०२ ॥ तत्र संयोगवद्भेदात् स्या-
द्विशेषविरुद्धता ।’ सयोगे हि प्रतिद्वन्द्वं भेदेन व्यक्तं,
इह प्रत्ययहेतुत्वं समवायस्यापि भेदभावादयत् तस्मै विशेष-
सत्तानत् एकत्वं वैशिष्ट्याभिमतं चापेक्षितम् । उभयस्वरूप-
बाधमुदाहरति— ‘नित्यमात्मस्तित्वा कैश्चिद्यथा
सौत्रान्तिकं प्रति । १०३ ॥ साध्यतेऽवयवाभावाद्
व्योमवद् द्वयवाचनम् ।’ सौत्रान्तिकस्य आचरण-
माचननं न्योम, अग्रावस्य तुच्छत्वात् स्वरूपमेव नास्ति
नवरा नित्यम् । अतस्तेनैव दृष्टान्तेन आत्मनोऽपि
स्वरूपं नित्यता च अनवयवस्य चापेक्षितम् । उभयविरोध-
बाधमुदाहरति— ‘तदोभयविरोधस्य बाधो-
ऽयं साध्यते यदा । १०४ ॥ पारार्थ्यं चक्षुरादीनां
सघाताच्छयनादिवत् ।’ यदा चक्षुरादीनां यमना-
दिनत् सघातात् पारार्थ्यं साध्यते, तदा अयं उभय-
विरोधस्य बाधः इत्यन्वयः । साध्यानां प्रत्युत्तिरिक्त-
पुमान् साधयता अयं प्रयोगः । शिद्धे पारार्थ्ये नोऽसौ
परः, स पुमान् इत्यभिप्रायः । सघातात् सरत्नस्रम-
आत्मकात् । तत्र विरोधविरोधं दर्शयति— ‘ज्ञयने
संघपारार्थ्यं भौतिकव्याप्तहेतुके । १०५ ॥ आत्मज्ञानं
प्रति पारार्थ्यमस्तिदमिति बाधनम् । असंहत-
पारार्थ्यत्वे दृष्टे संहतताऽपि च । १०६ ॥ अनर्ह-
कारिकत्वं च चक्षुरादेः प्रसज्यते ।’ बाधनादिषु
सघातात्मकपारार्थ्येन भौतिकत्वेन च व्याप्तः संहत-
त्वहेतुः दृष्टः, इति न चक्षुरादीनामपि संहततात्पर्यं
राधयता इदं अपेक्षितं प्राप्नोति । मत्परवदाभिमतिः अत-
द्वृत्तं विमोक्षस्य आत्मानं प्रति पारार्थ्यं धर्मविरोध-
धर्मिमात्रं चक्षुरादीनां धर्मविरोध आहंकारिणं
चापेक्षितम् । हेताभावात् दर्शितः । इदानीं भाष्यलक्षणवर्त्यन्ध-
पदग्नानाविद्याः दृष्टान्तद्वारा दर्शयिष्यामः । - तयादी

दृष्टान्तवचनं प्रतीति— ‘गमकस्यैकदेशस्य व्याप्ति-
गम्येति भाषितुम् । १०७ ॥ साध्यसाधर्म्यवैधर्म्य-
दृष्टान्तः प्रतिपाद्यते । तत्र हेतुत्वमुद्दिश्य साधो-
पादानमिष्यते । १०८ ॥ उद्देश्यो व्याप्यते धर्मो
व्यापकश्चेतरो मतः । यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्या-
हुद्देश्यलक्षणम् । १०९ ॥ तद्वृत्तमेवकारश्च स्याद्-
पादेयलक्षणम् । यद्वृत्तं स्वशक्त्या च शब्दो
वृत्तनपेक्षया । ११० ॥ साध्यहेतुत्वमर्थानां
व्याप्तिप्रसक्त्यनुरोधतः ।’ तस्मादादर्शयो वाक्ये
रचनाविशेषः । रचनादोषमाह— ‘तत्राज्ञानाद्यदा
वक्ता सहचारिवक्षया । १११ ॥ विपर्य-
येण वा हेतोर्न व्याप्तत्वं विवक्ष्यते । विव-
क्ष्यपि वा शब्दं तद्योग्यं न पदेदयि । ११२ ॥
घटे कुवकनाशित्वे, नाशिव्याप्तं ह्यनेन वा । न
सदेष्टव्यं हेतुत्वं स्यादनिष्टस्य वैधत्तम् । ११३ ॥
तस्माद् व्याप्यस्वरूपेण वाच्यो हेतुत्वसंमतः ।
यदा सध्यः प्रयुज्यतेऽपि वाक्येऽर्थो न तथा
भवेत् । ११४ ॥ साध्यहेतुत्वमव्याप्तिद्वयशान्
परमार्थतः । नित्यो ध्वनिरमूर्तत्वात् फलं भवत् पर-
माणुम् । ११५ ॥ घटवद् व्योमवद्यापि, तद-
सद्भाविने प्रति । धर्मसिद्धावपि शब्दं दृष्टान्ता-
भासता भवेत् । ११६ ॥’ व्योमरदिति च तद-
भावादिनं सौत्रान्तिकं प्रति धर्मसिद्धयाऽपि तत्राभासता
स्यात् । साधर्म्यैधर्म्यव्याप्तिविषये आह— ‘व्याप्या
साधर्म्यं वक्तुं च न वैधर्म्यमपेक्ष्यते । सहमाश्रित-
दृष्ट्या तु यदा व्याप्ति न लक्ष्यते । ११८ ॥ पर-
साधर्म्यदृष्टान्तात्, तं च नापेक्ष्यते यदा । यथा वा
सहभावित्वं शुद्धं तेन पदेद्यत् । ११९ ॥ विपरी-
तान्वयं वाऽपि तत्तत्साधितया तदा । पूर्वज्ञानोप-
मर्देन वैधर्म्येणैव साधनम् । १२० ॥ व्याप्यव्यापक-
भारो हि भावयोर्यदतिगम्यते । १२१ ॥ तयोरेमा-
वयोरुत्तमाद् विपरीतः प्रतीयते । १२२ ॥ तस्मा-
दुमेन नाप्यत्वमपेक्ष्यते पारार्थ्यते यदा । १२५ ॥ तदा-
ऽनभिप्रेत्येन व्याप्तो वाच्यो न चान्यथा । १२६ ॥
के चित् साधर्म्यदृष्टान्ते व्याप्याऽपि कथिते

वर्गफलसङ्गः ' इति । अवश्यमविता च प्रत्यक्षवद्वग-
मस्याप्यनुसङ्गोऽयः । उपमानवाधस्तु ' न गौर्यवयसद्वयः '
इति । अर्थोपपत्त्या चानुमानविषयवद्वाये यथा ' जीवन्
देवदत्तो येरमन्यविद्यमानो वहिरपि नास्ति ' इति ।
के चित्तु पाठितविषयत्वमिव असाधितविषयत्वमपि
अनुमानकारणमाहुः । प्रमाणान्तरसिद्धेऽपि विषये,
नानुमानं वर्तते यथा प्रत्यक्षवापयते वदनेरौष्ये । तत्
प्रमाणरतानुसारिणे नानुमन्यते । सिद्धविषयमेवानुमान-
मित्युक्तम् । तद्यथा स्वल्पनियमावधारणसिद्धविषय
विमिति नोत्पद्यते । प्रमातरस्तु निवृत्तमविद्या । तत्र
संबन्धनियमानुसंधानं प्रवृत्तिं नादियते इति नानुमानमु-
च्यते । यदि च अनुसंहितसंबन्धनियमेकदेशदर्शनेऽपि
विषयविदो नानुमानमुपपद्यते, ततो भवेदेव भसाधित-
विषयत्वमपि अनुमानकारणम् । नैवमस्ति । तस्मात् पूर्णं
निदं अनुमानकारणपरिग्रहम् नियतसङ्गैर्भेदशङ्कान्,
संबन्धनियमसमूहान् च, अत्रापि च, असाधितनियमत्व
चेति । यदि असाधितविषयत्वमपि अनुमानकारण,
कथं तर्हि बालमेदप्रादिणः अनुमानस्वीदयः । प्रत्य
क्षेण हि संवेद्य ज्ञास्त्वमेदे प्रतीतेऽपि हृदोदरदिबर्ति-
प्रमाणजलद्वान्भेदोऽनुमीयते । प्रमापिततिर्हि तेनोपवन
वितरणमन्तरेण नोपपद्यते । अवयववितरणे चावयविनो
नियतो विनाशः । दृष्टो हि तत्त्वविभागान् पटविनाशः ।
तेन विनष्टायां ज्वालायां दहयमाना ज्वाला ततो मित्रा-
ऽनुमीयते । यथा पटे विनष्टे दहयमानानुसृतो
मिचते । ' पूर्णज्वाला विनष्टा मिश्रीर्गोपयन्वात् पटपत्,
दहयमाना ज्वाला, विनष्टा या मित्रा तस्या विनष्टायामुप-
लम्ब्यमानत्वात्, पटविनाशो पटान्तरम् ' इति । इच्छयते ।
साधितविषयः यत्र निमित्तं तत्रानुमानं नोपपद्यते, यत्र तु
विषयवशां सदृश्या तत्रानुमानमुपपद्यते एव । इह तु
मेवेव ज्ञानेति प्रतीतिं जातव्यमस्ति बाह्यं अवतरत्येव ।
सादृश्येन दृष्टिकारकयोर्भेदावकाशात् एवमिहा प्रतीतिः
मेदेऽपि दृष्टा । तेन हि मेदेऽपि सादृश्यवरीन मेदामह
भादेयविषया प्रतीतिः उक्तमेदेनैवेति सादृश्येदस्यान् साधित-
विषयत्वं संदिग्धमिति नानुमानोपपत्तिप्रतिषेधः । अत्र
एव समानवर्तिभाववर्तिनीपु बाह्यं ज्ञात्यनु ज्ञातव्यं सामा-

न्य नाभीयते, मेदामहणेनापि प्रतीतिरुपपन्नत्वात् । वदुनो तु
उष्णत्वप्रतीतिरित्यत्रा संभारयितुमशक्येति निमित्तं साधित-
विषयत्व, अतस्तत्र युक्त एवानुमानविरोधः । अन्ये
युनः असञ्चितविषयत्वमपि अनुमानकारणमाहुः । यमो
दितलक्षणोऽपि हेतुर्वायोदितोऽवन्तरप्रतिपदो नानुमान
जनयति, किंतु संशयम् । यथा 'अग्रयथो वायुर्दृष्ट्याने सति
अरुणत्वात् ' इत्यनेन हेत्वन्तरेण प्रतिपदः ' प्रत्यक्षो वायु-
र्मेहत्वे सति स्पर्शवत्त्वात् ' इत्यत्र हेतुर्वायो प्रत्यक्षत्वा-
प्रत्यक्षत्वसंशयमावापयति, न त्वनुमानं जनयितुमस्मिति ।
तदनुपपन्नम् । यथोदितलक्षणयोर्द्वैलौकिकं समवाया-
मायात्, मयैवा वस्तुनो नियतव्यवस्थितधर्मस्यापत्तेः । तथा
हि, अरुणत्वादित्यत्र हेतुः स्पर्शोदित्यान्वयव्यतिरेकानुविधा-
यितया वायुप्रतीतिरनुमानसाधितविषयः । इह च अनु-
मानं यथा जीवभावि, तथोदितमेव प्राप्तम् । प्रत्यक्षं हि
निगेषता क विदुश्च प्रत्यक्षत्वमङ्गीकरोषी, इन्द्रियान्वय
व्यतिरेकानुविधाये प्रत्यक्षत्वमनुपपद्यम् । ननु न स्पर्शमेत
वायु प्रतीयते, किंतु स्पर्शमात्रमेव । नैतुष्यते । स्पर्श-
न्तरप्रत्ययेऽपि दृश्यप्रत्यक्षमिच्छत्वात् । यदि स्पर्शमात्रमेव
स्वातंत्र्यं भवेत्, तदा स्पर्शमेदेऽपि किं प्रत्यक्षमिच्छेत ।
ननु बायोः स्पर्शमेदो न संभरति, अनुपपन्नानैकस्पर्श
एव वायुः । वक्ष्ये तु तोषमपकर्तुं तद्वतः स्वीतस्पर्शः
प्रतिभाति । एतत्तेज संयोगादुपपन्नम् इति । उच्यते ।
सत्यं साधोऽनुपपन्नं एतत् स्पर्शं, तोषतेजोपत्ती च
शीतोष्णस्पर्शो, तथापि साम्यामभिभूते स्पर्शे शीतोष्ण-
स्पर्शांश्च प्रतीकत, अन्यविधिं प्रतिपत्ति । सा च स्पर्श-
मात्रप्रत्यये नोपपद्यते इति यदामः । तस्मात्तुमानसाधित
विषयत्वाद् अरुणत्वारिणि अग्रयथो नोपपन्नस्यति ।
यथोदितत्वादित्येदेव नियतविषयमनुमानं जायति ।
तस्मात्तथोदितत्वान्न तत्र एतत्तत्प्रतिपत्ति इति मेदं पृथ-
गुच्यम् ।

‘ प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टसदृशम् । प्रत्यक्ष-
वशं कर्मवशां प्रमाणकलक्षणम् ॥ ’ इतिपवनमा-
नस्य प्रमेयम् । किं चिद् दृष्टव्यं यथा वक्ष्यादिकम् ।
किं विषाददृष्टव्यं यथा वक्ष्यादिकम् । कथं
पुनर्यस्य स्वच्छान्नं न प्रतीकं तदनुमानं शक्यते । येन हि

दृष्टः, इति कथं वेगात्मा सस्कारः शरत्त्वोपादेन तेजोऽवयवैः स्तिमितैश्च वायुभिः सह संयोगविग्रहो आरभ्यते, इति न शक्यमाश्रित्यम् । कर्मरेवभिमतदेव विभागसंयोगो दृश्यते इति युक्तमेव कर्मानुमानम् । न च कर्मणः प्रत्यक्षद्वयवर्तितापारम्भानियमोऽवधारितः, तस्य कार्यागम्यत्वात् । यदि च तस्याप्यसं नियमः स्यात्, तदा कर्मरेव नोपपद्येत । तस्य कर्म सर्वमेव विभागपूर्वकं संयोगमारभ्यते, किञ्चित् वेगाद्यं सस्कारमपि । संयोगात् तत्सोरपत्तिः, मूर्तब्रह्मण च तस्य आश्रयभूतानीत्यादि प्रमेयस्वरूपेण प्रख्यतिम् ।

सर्वमानानां च शक्तिः अदृष्टत्वलक्षणमिति नार्थानुमीयते । अग्रेयया भूतादेव दाहो दृष्टः, तथा भूतादेव मन्त्रौपधिप्रतिपाद्ये कार्यं न दृश्यते । न तत्र दृष्टमेव रूपं धारयम् । तस्याजनकारत्वातो विलक्षणतामात्रात् कार्यानुदयप्रसङ्गात् । यद्य एतत् अजनकदृष्टातो निरतिशयं, ततः कार्यं नोत्पद्यते कुल्यदिव कुत्रापि । यदा तु तत् एव कार्यं दृश्यते, तदा तदवस्थातोऽस्त्येव वैलक्षण्यं, तीक्ष्णत्वमिव । अग्रे च कार्यानुदयदृष्टातो विलक्षणं न कार्योदयवसमे प्रत्यक्षदृष्टत्वं रूपमुपपलभ्यते । अस्मिन्नाद्यं च वैलक्षण्येन, अन्यथा कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् इति कार्योदयेऽतीन्द्रियं किं चिद्वृत्तं वहेरनुमीयते । तस्य मन्त्रौपधिप्रयोगे विनायात् कार्यं नोत्पद्यते । न च साध्यं मन्त्रौपधिविभक्तौभिरूपं रूपं न किं चिद्विनाश्यते, किन्तु मन्त्रौपधिविस्तारानेनैव कारणत्वः इति, कारणानुदये कार्योदयविधातृत्वमत्रात् । अथोच्येत मन्त्राद्यप्रयोगोऽपि कार्योत्पत्तिमिति, साध्याग्रे वाप्रयोगो निवर्तते इत्यस्ति कारणानुदयमिति । तत्र । अप्रयोगस्य प्रयोगाभावरूपत्वात् रूपमात्रात् च भावशरणाविकल्पदर्शनात् । अत्रान्यथा चिदपि कार्यं जनकत्वाभरणानुत्पद्यते । यद्य अतीन्द्रियमग्रेः रूपं तच्छक्तिसामर्थ्यादिशक्यतया लोके प्रतीतं, तस्य च वाचांनुत्पत्तौ द्रवी गति, अस्मिन्नेव वा विनाशो वा । यद्य कदा चिदपि पुनः कार्यं न दृश्यते, तत्र विनाश एव वस्तुनः । यद्य पुनः प्रतीत्यारवरोन कार्योदयः, तन्नाभिगमाप्रसङ्गः । तस्य चैव महत्प्रतिप्रसिद्धस्य कर्मावेषु कार्योदयानुत्पत्त्यं धर्मोपादकानु-

मानेन परिकल्पनीयम् । तस्य च मित्वाध्याश्रितस्य मित्यत्वं, अनित्वाध्याश्रितस्य तदुत्पत्तिकारणादेवोत्पत्तिः । नरमात्राच्च अस्याप्येव विवेचोः । सस्कारो हि नाम निलेघनियः, अनिलेषु च कारणात्तरपक्षः इति । प्रत्यक्षस्वास्यापि प्रमाणपर्यवर्णना कर्तव्या । यदा अनुमितिर्नुमानमिति प्रामितिः प्रमाणमिति वाच्यतीयते, तदा अन्यादिविषया लिङ्गदर्शनरूपेणादात्मनः सन्निकर्षादुत्पत्त्या अधिवतिरेवानुमानं प्रमाणं, कृतं चोपादानादिक्रिया । यदा च अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानं, प्रतीयते चानेनेति प्रमाणमिति करणाभयं तदा आत्मनः सन्निकर्षोऽनुमानं, सन्निकर्षनियमस्वरूपेऽप्येव दर्शनं चेति कर्तव्यता, कृतं च लोकेऽपि विषया अनुमितिः । साधकतमस्य वा करणाभयत्वात्, तत्रार्थस्य चातिशयरूपात्, प्यवहितोपेक्षया च सन्निकर्षितत्वातिशययोगात्, लिङ्गदर्शनानीना प्रमाणत्वम् ।

‘ परप्रत्यायनेच्छानामनुमीयसाधनम् । यद्यनं रूपोः सार्धमर्थोदितेन सार्धितम् ॥ ’ इति अनुमानमुपपद्यते । स्वमनुमतिरवा वा अनुमानोपादासामप्या परमुक्तत्वात् चोपेक्षया वा । तदनुमानोपपत्तिः सामग्रीप्रतिपादनेनैव तद्विधात्कृत्यत्वरूपमपि सूचितमेव । तत्र अत्रापि इति प्रतिज्ञा, शास्त्रकथनस्य मन्त्रेणैव दृष्टान्तरान्न, एकदेवदर्शनादिति हेतामितिधानं, तदेव व्यवहरणमत्रम् । साध्यनिर्देशा प्रतिज्ञा यथा ‘ शब्दो नित्यः ’ इति । अनेन चानुमानस्य विषयो निर्दिश्यते । निर्दिष्टं च विषये तस्याश्रित्यं शक्यतेऽनगन्तुमिति । तथा ‘ एकदेशाच्छब्दे ’ इत्यनेनपि एकदेशान्तरभूतस्य अनुमानमनुक्तम् । तदपि प्रतिज्ञावचनेन सम्पद्यते । तेन साधनप्रयोगे प्रथमं साध्यनिर्देशा प्रतिज्ञाभावः इत्युक्तं भवति । दर्शयामि प्रत्यक्षदिशो दादृशामि । एकदेशस्य च साध्यं दृष्टं विना सिद्धार्थमनुदित्यं साध्यविधिदर्शयितव्यं इत्यपि विवक्षितोऽर्थः पञ्चमाश्रयः (यथा) ‘ सर्वज्ञो वीरराजः ’ इति । प्रतिज्ञाऽऽभावात् ‘ ज्ञाता मे वचना ’ इति । तद्विषयं हि मातृ न वचनं च विधातुं शक्यते, तस्या अन्तराश्रयत्वेन अश्वितमिषयस्तत्परमम् । ‘ यावज्जीवमहं मौनी ’

अनुमानपरिच्छेदः

स्पीक्षन्तु वीक्षाऽवधारणजनयोः प्रयोगः क्रियते । योषो
भूतान् सखोऽग्निमानेवेति । तस्मात् सख्यस्यार्थ-
दृष्टान्तप्रयोगेन सङ्गनियमावयतेः अन्यैक वैधर्म्य-
दृष्टान्तोपादानमिति । अथोच्यते । मा भूत् दृष्टान्तद्वयो-
दानं किन्तु विकल्पोऽस्तु । वैधर्म्यदृष्टान्तेनापि हि साध्य-
धर्मविरहिणुदिरस्य साधनधर्मविरहविधौ ह्यते सर्वसाध्य-
विरहिणा साधनधर्मविरहस्याप्यवगमादन्यत्र साधनधर्मो-
ऽवकाशमसम्भवात् साध्यधर्मवत्येव वतते इति साध्यधर्म-
सङ्गननियमावयतेः वैधर्म्यदृष्टान्तेनापि हेतुर्न समर्थित-
मेव भवतीति तुल्यस्यतया साध्यधर्मवैधर्म्यदृष्टान्तयो-
र्विकल्पो न्याय्य इति । तदुक्तम् । कनुमार्गेणार्थ-
सिद्धौ न यत्प्रामाण्यमाधत्ते यतः, साधर्म्यदृष्टान्तश्च साध्य-
सङ्गननियमावयतीति कनुमार्गः, वैधर्म्यदृष्टान्तो यत्न-
इति न विरुद्धो युक्तः, अनुस्यूतादुपायमानसः ।
इत्यामसः, यथा साध्यसङ्गननियमाभावः अनुमानमार्गः,
तथा तदमात्रात् न्याय्यत्वमपि । तस्य वैधर्म्यदृष्टान्तो-
च्यते, इति विकल्पाशङ्कामिति । तन्न । न्याय्यत्वमा-
रूपायाः क चिदपि कारणज्ञानमग्रात् । सर्वज्ञायापि
भाषाधनानीत्युक्तम् । न च विषयवाचिः दायतेऽ-
यान्तम् । विषयज्ञानमन्तवात् साध्यधर्मसङ्गननियमि-
कारणत्वं सङ्गननियमो यथाऽप्यगन्तु गुह्यत्वोदितमेव ।
तस्मात् सर्वत्र साधर्म्यदृष्टान्त एव केनः प्रोक्तव्य इति
रिक्तम् । यत् एवविषय समानं, अतो दूषणमपि पक्षस्य
सिद्धयमेकदेशाभिधानं अक्षपारणत्वं साधारणं साध-
क्यं चेति । दृष्टान्तस्य च साध्यविकल्पात्, साधनविकल्पात्,
सङ्गननियमनिरासात्, निगमद्वयता, निरतीतनिवयता ।
अतिशयोक्त्यापत्तत्वात् अप्रयोगेति । प्रतिशामान्यस्य
प्रतिशान्तिरितिमेव । संज्ञानोऽपि दूषणान्तरपूर्वकाराद-
दूषणमेव । दूषितस्यो हि वाच्ये प्रतिशामान्यतन्तु । अत-
एव च प्रतिशान्तरूपमि पृथग् दोषो न भवति, दूषि-
पूर्वप्रतिशयेन प्रतिशान्तत्वात्पन्नत्वात् । हेतुप्रतिशान्तिर्यो-
ऽपि न दूषणान्तरम् । अप्रतिशान्ते हेतोः सिद्धतेन दोषः,
सिद्धते वा तद्वद्भाष्यमात्रजघात् पक्षस्य दोषः । अप्रति-
शान्तिर्यथा तु अदृष्टत्वस्यावस्थापुन्यान्त दोषः । इति

प्रकरणपञ्चिकायां प्रमाणसारायणे अनुमानपरि-
च्छेदः ।

* अनुमानवादः (शा.) । प्रत्यक्षस्य सत्प्र-
योगनन्वत्त्वज्ञेन लोकसिद्धेन अविभिनयमुक्त्वा
इदानीं अनुमानादपि अविभिनयस्य लोकसिद्धमेव
दृष्टव्यमाह- (साध्यकारः) । " अनुमानं सातसङ्गस्य
एकदेशदर्शनात् एवदेशान्तरे अर्चमिहृते अर्थे बुद्धिः "
(इति) । यस्य यादृशस्य, येन यादृशेन सह, साक्षाद्
प्रत्यक्षं वा कदृशः सङ्गः, समस्य, एका
स्यसमायाः, कार्यकारणत्वं, अन्यो वा दृष्टान्तधर्मो-
निष्ठो जातः, तं तादृश साध्यधर्मो दृष्टव्यः तस्मिन्
तादृशो तादृशसङ्गस्यसन्निवि- प्रत्येन प्रमाणेन तादृश्य
तद्विपर्ययाया अपरिच्छिन्ने वा बुद्धिः, वा अनुमानम् ।
यथा धूमस्य अनुपगतोऽर्थसामानस्य अग्निताहित्वं मदानसा-
दिपु नियतमुत्पन्नपरतः परंते तद्वत्त्वात् अग्निज्ञानम् ।
ननु नियमान्तराध्यायीनये कथं तादृशेन अपरिच्छिन्ने
प्रवृत्तिः ? । ईदृशो हि निबन्धः " यद्यपि धूमः,
प्रवृत्तिः ? । ईदृशो रसः, तस्य रूपम् " इति ।
एवं चेत् यावद्भूम अग्निज्ञानात् अग्नय एव इति
नापरिच्छिन्नविषयत्वं अनुमानस्य समरति इति । अत-
एव बोधार्थं विन्यत, के चिन्त अग्निदृष्टप्रत्यक्ष एव
नाभिमाननिरासायै स्वावयते गृहीतप्रतिशयेन अनुमा-
नस्य स्वीकृतांशः । तथापि नामाभावं, नहि अगृहीत-
प्रत्यक्षं प्रमाणत्वं, अनुभूतिर्हि तद्वत्त्वम् । अनुमानं
च गृहीतप्रतिशयेन प्रयुज्यमानं दूषणत्वं च येन संसार-
मात्रजन्यताभावात् अनुभूतिरेव इति तुल्यस्य प्रामा-
ण्यम् । अथ स्मृतिप्रयोगः कस्मात्ताधीयते ? प्रयुज्य-
कारणत्वात् । सम्प्रतिशान्तिरिति कारणत्वादेन हि
' इव रजत ' इत्यत्र अनुभूतिरूपस्थानी रजतज्ञानस्य
वन्तु स्मृतिरूपमाधिय प्रयोगः अदृशीहृत् । अतः ॥
इन्द्रिय अनुभूतिरूपस्य कदाचित् अनुभूतिः प्रतीति-
विषय अनुभूतिरूपस्य अदृश्येन स्मृतिप्रयोगाद्विराज-
मिति । लोऽप्येतेषां अस्वरूपः जातः । तथाहि, यदि
हि वायव्यप्यग्न्यावकप्रकाश अस्वरूपः स्यात्, ततो
गृहीतप्रतिशयेन आगृह्यतेति, न तु एवमिति । महा-

संबन्धस्य । अग्न्यादीनां च धूमादीन् प्रति अनुगमननियम-
नग्यापनक्रियाऽसम्भवात् । तस्मात् कार्यकारणमावादय
एव सन्त्या यस्य येन निवृत्ता अयमिचारिणः, स हेतु
रिति दर्शयितुं शतसंबन्धनियमलोच्यते । धूमस्य हि
कार्यकारणसंबन्धो निवृत्तः, अग्रेष्वनियतः । तथा रसस्य
रूपेण सर्वकार्यसमावृत्तक्षणः संबन्धो नियतः, न रूपस्य
रसेन । गन्धस्य पृथिव्या सह सम्भाव्यत्वनः संबन्धो
नियतः, न रसादीनामिति । अनया विज्ञा सर्वदेवेषु
सम्बन्धे नियमोऽनुवर्तणीयः ।

किं पुनः संबन्धनियमावयवे प्रमाणं ? न तावत्
प्रत्यक्ष, संनिहितदेवसंज्ञमानरूपस्तुविषयनियमात् ।
येन हि प्रमाणेन सर्वदेवेषु सर्वत्रास्तेषु च धूमादीनाम-
ग्न्यादिसंबन्धोऽवगम्यते, तेन तेषां संबन्धनियमोऽनु-
वर्तते । न च प्रत्यक्ष तत्र सम्भवं । कतिपयदेवसंज्ञा
गतसन्भाव्यगममात्रेण च नियमो नावगम्यते । अत्रेति
संबन्धनियमप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानेन सन्धनियमावयव,
अनरस्यावश्यात् । छात्रात् पूर्वकार्यविषयनियत-
प्रामाण्यं, अत्र दाहोऽपि नास्ति । तथोपमानमपि सादृश्य-
मात्रविषय नाम प्रमाणम् । अर्थास्तितरपि संबन्ध-
नियमसाधेया अनरस्यावश्यादेव नानुमानात् प्रमाणम् ।
संबन्धनियमस्वरूपता च विना कस्यन्युपपत्तिः । धूमा-
दीनामग्न्यादिसंबन्धस्य इति चेत् । न । यद्विराजस्यपि
धूमस्याग्न्यादिसंबन्धस्य इति चेत् । न । दृश्यते तावदन्वयस्यता
इति चेत् । अस्य । तथापि दहानिगच्छन्महाकवम् ।
कारणभेदे कार्यभेदात् एवमात्रेकस्यान् भ्रमो गोरपद्यते
इति चेत् । न । यत्र हि विन् कार्णभेदे कार्यभेदे
दृश्यते, तथापि न सर्वत्रैव तथेति शक्यमवधारयितुम् ।
अतोऽग्निराग्न्यापि धूमस्य देशान्तरे वागन्तरे वा
कारणानुपपत्तिं घनतायाद्दृष्ट्या न संबन्धनियमावयवान्
तुल्यम् । शतशोऽपि धूमसंज्ञं गतवशानमपि धूमादर्थं
संबन्धनियमन्तरेण गोरपद्यते इति युज्यते । तत्र ।
यत्र ह्यत्र च दर्शयन्तरेण वा, सत्र तत्रा नैव संबन्ध-
भावाभावात् तदुपपत्तिर्देशान्तरे वागन्तरे च भावा-
भावाभिप्राययोगादिति नाप्यनुमानं संबन्धनियममिति ।

कश्चित् मानसं प्रत्यक्षमत्र प्रमाणमित्याह । तदनुप-
पन्नम् । मनश्चेद्विहितेप्ये कारणान्तरनिरपेक्षं प्रवर्तते, तदा
सर्वः सर्वदर्शी स्यादविरोधात् । अथ भूयोदर्शनसंस्कार-
संचितं यद्विरपि प्रवर्तते इत्युच्यते । तत्र, सत्कारस्य सृष्टि-
मात्रदेवतादधिकार्यपरिच्छेदासम्भवात् । रिचं यद्यपि
सर्वप्रमाणासाधारणं मनः, तथापि न सर्वं मानसं प्रत्यक्ष,
किं त्वसाधारणशास्त्रानुमतेरेतन् प्रमाणान्तरव्यवहारः ।
एव चेदसाधारणभूयोदर्शनसत्त्वापनुमतेरेतत् प्रमाणान्तर-
मात्रमेव । अपि च भूयोदर्शनापेक्षाविरोधात् अत्रापि
संबन्धनियमज्ञानं किं न स्यात् ? तथाभूतमपि तद्विनि-
चरति ततो नानुमानमिति चेत् । धूमोऽपि तर्हि न
व्यभिचरिष्यतीति किं प्रमाणम् ? अपि च अवस्था गतौ
मानसं प्रत्यक्षमित्याभीकते, अस्ति चान्या गतिरिति
वक्ष्यामः । अग्रेष्वन्ये । यद्विधूमादीनां तावत् संयोगादि-
संबन्धः प्रत्यक्षादिभिरवलीयते । तद्विधौ विशेषो विदो-
पपन्नेन, गुणादीनां द्रव्यपरतत्त्वस्वभावत्वात्, विदोष्य
तथा च स्वतन्त्रभूतं द्रव्यं प्रकथ्यते । देशकालावपि
विशेषणत्वेनैव संभवात् । सन्निहितदेवसंज्ञमानरूपता
दीदृष्टता, सा च विशेषणमेव । एव च देशकालान्या
संयोगादितरन्त्येन च विशिष्टो द्रव्यभूमी यद्विधूमी अर-
ग्यते, न पुनर्देशकालायां संबन्धस्य विशिष्टत्वावगतिः ।
तथापि, 'समुच्चारायिमी' इति प्रतिपत्तिः, न पुनः 'अयमनयो-
मयोग' इति । देशकालान्यनुपपत्तिः । प्रथममग्निधूमयो-
मयोगस्तत्र । सन्धो द्वयोरवगम्यते । तथापि कदा चिदग्ने-
धूमसंयुक्तस्याप्यवगम्यात् संयोगावयवयोगोऽथ परस्पर-
विरोधात् कार्यभेदादित्यारोपितो कल्प्यते । तेनाग्रे
धूमसंयुक्तस्य कालान्तरेऽनुपपत्तिरिति । पूर्वपक्षे तु कदा
चिदप्यग्निमयोगादित्यवगम्यते नास्ति । यत्रपि च यदा
दिशतीं धूमो विनाऽप्यग्निमयोगं यतते, तथापि यादृश-
ज्ञानरहितोदस्य गमनाद्विज्ञाने निश्चिन्तयिते,
यादृशतर नास्येव तद्विषययोगनिरहितो दर्शनमिति तत्प्राप्ति-
संयोगो देशकालान्यनुपपत्तिः धूममात्रानुपपत्तिः निवृत्ताः इति
निश्चीनी । तथा च यदि धूमसंज्ञे देशान्तरे कालांतरे
वा प्रमाणमवगच्छते, न तु तस्यां संभाव्यमयोगः । तस्य
धूममात्रानुपपत्तिर्वेनात्मना । नन्वपि अथपुनश्चापि

भासत्यमुक्तं यथा 'धूमोऽपि न हेतुः स्वभात्, कृत्स्न-
पर्यवसायस्याभावात् । येषाम् । तत्रायवी पर्वत एकः
तस्यैकदेश एव धूमः । इह तु न वैदावपरी एकः, इति
पुनः भाषासिद्धिरम् । दर्शनप्रक्षेपेन स्वकृपासिद्धिं देवा-
भर्तृ दर्शयति यथा 'बुद्धो धर्माधर्मौ प्रत्यक्षयोश्चते सर्व-
ज्ञत्वात्' इति । नहि बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं केन विद्वि प्रमा-
णेनापवर्ण्यं चक्षते इत्युक्तम् । तथा विद्यमानस्याप्येक-
देशस्य वारदर्शनं नास्ति तावदेतन्न यथा अन्धकारं
धूमस्य । 'एकदेशान्तरे' इति स्वतन्त्रस्य अग्न्यादेः
गम्यत्वं निराकरोति । अन्तरप्रक्षेपेन च भिन्नाधारयोग्य-
गमकभावो निराकृतः । ननु चन्द्रोदयात् समुद्रहृदयमु-
माने वृत्तिर्दोषाद्यपि रोहिणीरनिधानरूपेण यथा समानाध-
यत्यम् । अत्रोच्यते । एकसार्वभौतं चन्द्रोदयसमुद-
नृद्धयोः संन्याः, तत्र कालः एवैक आशयः इति । तथा,
वृत्तिर्दोषपरोक्षसाधोऽपि एकाहोरात्रार्तिवेन संन्याः,
तेन वृत्तिर्दोषादहोरात्रक एव आहोरात्रोऽनुमी-
यते । एतेन मध्यगतनक्षत्रदर्शनात् अष्टमनक्षत्रास्तमयौद-
यानुमानमुक्तम् । अथैतद्विषयौपरिष्कारानुमानमप्येवमेव
यथादिश्यात् । एका हि नदी तन्माध्याधयः इति ।
मिथो नु प्रासंगिकता यद्युपपन्नं ब्राह्मणानुमानं के विदि-
च्यति, तत्र प्राभाकरा नानुभवन्ते । ब्राह्मणभूताभ्यां
दि दिगुष्णानुमितौ ब्राह्मणता, नान्या । तेन ब्राह्मण-
शब्दात्पक्षीमुपपन्नं शब्दस्य ब्राह्मण्यं नास्तीति नाप्यनु-
मानाभेयमात्रम् । 'अवाधिते' इत्यनेन प्रमाणांतरवा-
धिते विषये नानुमानमुपपत्ति इति दर्शयति यथा 'वह्नि-
गुप्ते शयनम्' इति । ननु दूरस्थगुणत्वेन सह
सम्पत्तः एव नास्ति, वाद्येन अक्षयगुणत्वे इत्यन्यथा
दर्शनम् । तेन संबन्धनियमाभ्यन्तरेऽनुमानानुदयः, न
पुनरपि नहि । उच्यते । यदि कश्चिदपि ननुः

मानमुत्पद्यते, तदा द्रव्यस्य संबन्धनियमाभावात् एव न
यवेत्, बहोऽप्यनुमानेनैव अनुष्णत्वस्य सिद्धत्वात् । सर्व-
ज्ञानुमाने अनुमितितविषयनिरपेक्षत्वेन संबन्धनधारणमुप-
योगि । द्रव्यस्य च कश्चिन्निरपेक्ष सर्वज्ञानुष्णात्वेन सह
संबन्धनियमावधारणं जातमिति तद्वलेनानुमानोदये पाश्चा-
त्योऽपि संबन्धनियममज्ञो नास्मान् लभते । तस्मात्
वाधितविषयादेवानुमानानुदयात् संबन्धनियमोऽपि
मध्यते इत्यारंभितविषयत्वमनुमानस्य कारणम् । अतो
इत्यत्र बहो प्रत्यक्षवाधितविषयं नानुमानगुत्वादयति ।
अनुमानवाधोदाहरणम् । 'शब्दः श्रोत्राग्नौ न मजति
गुणित्वात्' इत्यनुमानस्य विषयोऽनुमानेन वाधितः ।
यदि यथा हि यज्जीतिः वक्त्राणिका, तदिन्द्रियं तस्य
ग्राहकमुच्यते । शब्दविषयायाश्च भ्रष्टेः अन्वयव्यतिरे-
काभ्यां श्रोत्रगणकमवगम्यते । अनुपपत्ते हि श्रोत्रे
शब्दप्रतीतिरूपजायते, उपपत्ते च नीरजायते, इति
श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुसारिणी शब्दप्रतीतिः श्रोत्रगणिका ।
वदन्त्यपि विरेकागुविधाधित्वं हि वक्त्रगणके निपतसंबन्ध-
रम् । अतः 'शब्दप्रतीतिः श्रोत्रगणिका श्रोत्रान्वय-
व्यतिरेकानुविधाधित्वात्' इत्यनुमानेन श्रोत्रग्राहकमनु-
भूतं सत्, यो वादी नास्तीत्यारं तस्मानुमानमनुमानेन
वाप्यते । ननु संबन्धनियमब्रह्मणस्तत्परोक्षदेशदर्शनवापे-
क्षस्य अर्थान्तराशयमनिरपेक्षोपपत्तिः प्रत्यक्षं शीघ्रगम-
तया, अन्तरसंभावितया च विषयदानादुत्पत्तिं प्रति-
बध्नाति, अनुमानेन त्वनुमानस्य कथमुपपत्तिरित्यत्रः इति
वक्ष्यामः । उच्यते । येन नाम श्रोत्राग्राहकं शब्दस्य
निरासत्वं, तेनानन्तरं शब्दग्राहकपक्षस्य प्रथममनु-
गम्यत्वं, अन्यथा निषेधान्निरासनात् । अपरागोपेयं यत्तु
विषयान्तरे प्रतिरिप्यते, न तु सर्वथा अनवगतमेव ।
तेनानन्तरं ग्राहकग्राहकस्य धर्मस्वरूपस्य आदौत्या-
तात् अन्वयव्यतिरेकानुविधाधित्वं इत्यनुमानस्य
प्रतीतिरिति दीर्घमान्यपुमान अनुमानान्तरस्य विषयमनु-
दयः कथं इति प्रीत्यते । यथा अनुमानपूर्वकानुमानात्
मध्यमपूर्वकमानुमानं प्रथममिति, तथा प्रतीतिपूर्वकमानु-
मानं प्रमाणादनुमानानुमानात् प्रतीतिरिति विरिप्यते ।
शब्देन वानुमानस्य विषयवादात् यथा 'नहि

देव प्राक् अस्वरूपार्थं तेनैव हेतुना प्रत्यजेत । स्वरूप
प्रतिपादने च प्रतिष्ठे अर्थप्रतिपादनमपि तद्धर्मस्वरूप
वाच्यतेमेव । नहि प्राक् स्वभद्रभावात् अर्थात्प्रतिपत्ति
शक्यते यत्, प्रतीतिविरोधादेव । सर्वत्र यो हेतु यादृग्वि
शेषविशिष्टेन साधनेन दृष्टातथार्थसु नियत , स यादृग्वि
शेषविशिष्टस्य साध्यस्य धर्मसिद्धि प्रमाणात्तविरोधात्
साधनासम्भवेन विपरीत विशेष नियमनत्वात् स्वयमेव
साधमानो निर्दिशेद्यस्य च साध्यस्य असम्भवात् साध्यमेव न
साध्ययति । यथा शरीररिचेतनरन्तकत्वेन घनद्रियु प्यात
मुपदिश्यते वेदाङ्कुरादीनां चेतनवत्त्ववसाधनान्येषामान
शरीरिणचेतनस्य अनुपलब्धिविरोधेन साधयितुमशक्य
त्वात् अशरीरस्य तेनैव हेतुना पट्यादिष्व निर्धारणात्
त्वात् आश्रयान्तस्य चेतनस्य असम्भवात् चेतनरन्तकत्वेमेव
अङ्कुरादीनां न साध्ययति, तेन धर्मविशेषविरोधो हेतो
साध्यसिद्धिमेव निच्छादति इति भवति दृष्टान्तः । धर्मवि
शेषविरोधोपलब्ध साध्याविरोधित्वात् न दृष्टव्यं, प्रयुक्त सिद्धा
न्तात्तरदूषणत्वात् प्रतिपादिन एव निमग्नहस्तान्भावात् दूषण
त्वात् भवति, न यादिन । यस्तु दृष्टान्तपरिदृष्टसाध्यविशेष
विरोधसम्भवेऽपि तद्वद्विद्य साध्यमान हेतु साधक्येन,
शब्द विशेषात्तरमाश्रित्य सिध्यति इति वदति, तस्य
उपगमिनिगद्य लुप्तविशिष्टादिने इत्यमान शैलप्रतप
विरोधात् औपम्यसम्भवेऽपि अनुपम्येयार्थि साध्ययति ।
एकत्वात् धर्मविशेषविरोधवत्साधनत्व हेतोः अनुपम्येव ।

उदाहरण द्विभिन्न साधर्म्योदाहरण वैषम्योदाहरण च ।
 साधर्म्ये लिङ्गसुदृष्टिश्च लिङ्गिन्न उपादानं 'योगो धूमः
 यान् महालासति, स सर्वोऽस्मिन्न' इष्ट' इति । सम्प
 शुकं च साधर्म्ये न वैषम्ये वक्ष्यते, सत्यंवात । यदा
 यच्चन्मात्रवति, तदा हिङ्गमासुदृष्टिश्च लिङ्गाभासे
 पादानं 'यस्मात्तिनासति, तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा
 तोषादिषु' इति । यत्र भावेन मानं साध्यते, तत्रैव
 विधिरूप साधर्म्ये, तत्रतिपेक्षरूप च वैषम्यम् । यत्र तु
 मेधाभावादिना वृष्टपाथवच्च साध्यते, तत्र साधर्म्यमेव
 प्रतिपेक्षरूप यथा 'यदा यत्र मेघोत्पत्तिनास्ति, तदा तत्र
 वृष्टिर्नास्ति' इति । वैषम्यं तु विधिरूप 'यत्र वृष्टि-
 र्नास्ति, तत्र मेघोत्पत्तिरस्ति' इति । तेन यन् भिन्नुणा

उक्त 'प्रत्यग्रप्रतिषेपाभासमेव वैषम्यं' इति तदनादर
णीयम् । साध्याभासाश्च साध्यविरलवादयः, वैषम्यां
भासाश्च साध्याभाववैरल्यादयः चार्थिके एव द्रष्टव्या
इति । 'तत्तु द्विविध' इति (भाष्य पृ ३६)
'हृष्टस्वरक्षणविषयबोधानुमान' इति मन्वानान् निरा
कृतं अहृष्टस्वरक्षणविषयमपि अनुमानं क्रियारिविषय
मस्ति, इति दर्शयितुं द्वैविध्याभिधानम् । नहि दिया-
स्वरक्षणं प्रत्यक्षेण कदा चित् गृह्यते, पूर्वोत्तरदेशसंयोगे
विभागमात्रेण प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । साध्यमेव आगन्तु
काम्या आगन्तुक कारणमनुमीयते, तथा त्रियेलुप्यते ।
ननु द्रवमेव कारणं ज्ञातुं, न, तस्य प्रागापि सद्भावात् ।
ननु क्षणान्तरे अन्यत् द्रव सर्वस्वकारणा क्षमि
कत्वात्, सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानम् । तन् यदा समान-
देशे पूर्वपूर्वं उत्पत्तेश्चरामभवे, तदा तिष्ठतीति लभ्यते ।
यदा तु अन्तर्वदेष्टे पूर्वपूर्वं उत्पत्तेश्चरामभवे, तदा
गच्छतीति लभ्यते । दीपगमनत्तु साध्यगमनस्य सदृशा
परापरशुभानां उत्पत्तेश्चदेष्टाप्रारब्धानां समानाभास
निमित्तात्वात् इति निर्यात् । किंच अनुपपन्नस्य क्षणस्य
त्रियाभ्यवसायोभावात्, उपपन्नस्य च विनाशप्रलयात् कथं
त्रियाभ्यवसायकस्याप्या आह 'क्षयिका सर्वसंस्कारा
जगिष्यदण्णा कुतश्चि' इति । तदिदं शब्दादि
वर्णने निरतिरिच्यमा । तत स्थितये सति तन्मात्रेण
अनुपपत्ते निराऽनुमानं युक्तमिति । न युक्तम् । सर्वे
हि कारणमाश्रयेणोत्पत्ते, तच्चेह हृष्टमाशित । प्रयत्न
विशोधानन्तरं हि चरितरे देशसंयोगविभागस्य कथं व्यय
मानं उत्पद्यते, तत एव एव निमित्तम् । तद
दाम्भान्तरसंयोगस्य अष्टमशयि, शरीरं च समवायि,
इति विभक्त्य अहृष्टात्वात्मानाने । ननु अष्टमशयि
कारणभूतस्य संयोगस्य स्वाधेये स्वाभ्यवसायवैते वा पात्रं,
नाप्यन तन्संयोगान्नायिन न्याधयेत् तन्नुप पात्रं, तन्नु
होतृसंयोगस्य वा पन्तुरीसंयोगः । प्रान्नरसा मयसंयोगस्तु
अनेतिधेये न्योमि कथं संयोगमारमन्ते ? अतः कारण
न्तरं कर्त्तव्य इति चेत्, न । तन्नुपसंयोग न्याधये
एव पन्मरमन्ते, पटस्य बहुलतुल्यादिवात्, संयोगानां
न इत्येतेष्वेव इति । किंच 'उत्तरासंयोगात्

सह हेतोः सन्त्यः प्रतिपन्नः, स तस्मादेतोरनुमातु
शक्यते । न चाहट्स्वल्क्षणणेन सह सन्त्यविशेषावधारण
कस्य चित् संप्रतीतिं चाहट्स्वल्क्षणमनुमातु शक्यते ।
उच्यते । सामान्यतोऽपि सन्त्यविशेषावधारणो भवत्येया-
नुमानोपपत्तौ निमित्तम् । यथा 'यत् कदाचित्क तत्
आगन्तुकाज्जयमानं, यथा तन्तुसवोगेभ्यः पद्मः, कदा-
चित्कौ न द्रव्यस्य सवोगविभागी, इति ताभ्यामागन्तुक
वस्तु प्रतीयते । न च द्रव्यमेवागन्तुक, तस्य प्रत्यभि-
ज्ञानेन स्थिरावधारणमात्रम् । न च शक्यते वस्तु भिन्ना-
न्येव द्वयाणि अत्यन्तसादृश्येनाप्रतीयमानभेदानि तत्प्रत्यय-
विषयाणीव भावन्ते ष्वालादिप्रतीति, द्रव्यभेदे प्रमाणा-
भावात् । ष्वालादिप्रमाणमुपपत्त्यस्यैव । विभागसयोगादि-
पार्थोपपत्तिस्तु यथा प्रतीते द्रव्यस्यैव सत्यपि आगन्तुक-
कर्माभ्युपगमेनाभ्युपगच्छते, इति न द्रव्यभेदे प्रमाणमस्ति ।
अथ कश्चिद्वदाह । न कर्म अहट्स्वल्क्षणं प्रत्यक्षत्वात्
कर्मणः । तद्वदाह भगवान् पादयन्. (कणाद.)
' सद्यः, परिमाणानि पृथक्च सयोगविभागौ परस्वाप-
रमे कर्म च रूपद्रव्यसमाधायकशुभाणि ' (VI १११)
इति । तथाहि । गच्छत्यभिप्रेति प्रतीतिः । इन्द्रियान्ध-
म्यतिरेकानुकारिणी । तदेव च प्रत्यक्षत्वे कारणम् । न च
वाच्यं कर्मफलभूतविभागसयोगविशेषपत्तेनैव प्रतीति-
रिति । तस्मिन् भगवन्ते खणावपि एषप्रत्ययेनपिपुत्रे श्मेना-
न्तरसमुक्ते चापत्ते, चरित्वा स्थितेऽपि न चलीति
वर्तमानावधारणप्रसङ्गे, विभागसयोगपार्थोपपत्तिरनुमातु ।
अतीन्द्रियेण च श्मोम्ना सयोगविभागपारस्परिकव्याप-
ततति पतन्निगि चलीति प्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न
चानुमातुमपि कर्म शक्यते । तदि न नित्यं, विभाग-
सयोगयोः सदोदयप्रसङ्गे । अनित्यत्वे तस्यापि अतस्मादवि-
धारणमवधारणमाशङ्क्यम् । तद्वद विभागसयोगपार्थोप-
पत्तिरिति न कर्मानुमाने द्विविदपि लिङ्गं समर्थम् । तदुक्तं
' निरुद्धे च सदा जन्म स्यात् सयोगविषयाद्योः ।
अनित्यत्वेऽस्य यो हेतुस्ततोरेयास्तु तेन किम् ॥ '
तदिदमस्मात् । प्रत्ययेन हि गच्छति द्रव्ये
विभागसयोगातिरिक्तनित्येनानुपपत्त्ये । यत्स्वयं गच्छतीति
प्रत्ययः, स विभागसयोगानुमितिकयाऽऽलम्बनः । सा

च क्रिया न स्वाणी अनुमीयते । उत्पत्तः द्येनस्य यो
देशान्तरसयोगः, तस्य ततो निष्पत्त्यनकल्पनात् ।
तद्वत्कर्मान्तरानुमानप्रसङ्गात्, निपत्ततश्च द्येनान्तरस्य
प्रत्येनविभागोत्पत्त्ये कर्मान्तराश्रयणापत्तेश्च । द्येनोस्तु
कर्माणोरनुमितिसयोगस्येते सयोगदेशान्तरसयोगविभागी ।
तस्मात् स्वाणौ चलीति न युज्यते । यत्किञ्च स्थित-
स्यापि च देशान्तरसयोगेन किञ्चाविगतात् वर्तमान-
विभागप्रत्ययानुवादः । अतीन्द्रियत्वेऽपि च श्मोम्नौ
वियति वित्वालोऽन्यस्यसयोगविभागनिष्पत्त्या पतति
पतन्निगि विधिप्रसङ्गः, तद्वलेन च क्रियाऽनुमानमपि
सुकरमेव । न च कर्मान्तरकल्पनमपि दोषः, कर्महेतोः
सयोगविभागोत्पत्त्यस्येव । तथाहि । शरीरे तावत्
प्रयत्नापेक्षाद्वत्प्रसयोगात् कर्माणोत्पत्तिरपश्यते । सयोगो
हि स्वाभये स्वाभयस्यगते च द्रव्यान्तरे कार्यकारमेते
इति निपत्तम् । यथा तन्तुसयोगास्तन्तुपु पटमारभन्ते,
प्रचयाक्यश्च सयोगः अवयवेषु समवेत स्वाभयस्यमेते
अवयवैर्नि महत्त जनयति । योऽपि सयोगः सयोगं जन्त-
यति, योऽपि तस्य स्वाभयस्वाभयस्यमेतेतयोर्बेनकः । तन्तु-
तुरीसयोगो हि पटतुरीसयोगस्य जनयिता इत्येते । तस्य तुरी
तावदाश्रय एव । एतेऽपि तन्वाश्रयत्वात् स्वाभयस्यम-
वेतः । आत्मशरीरसयोगश्चात्मनि शरीरे च सम-
वेतः, स कथं देहे कार्यकारमेतं स्वाभयस्यमेतं, तेन सह
एकाग्रसमाधायभावाच्च । कर्म तु स्वाभये शरीरे जन-
यितुं शक्नुमिदमेति कर्महेतोर्विभागसयोगावनुपाधमाती
ततोऽन्यत् कारणं कल्पयन्तौ कर्म अनुभाषयतः । एतेन
नोदनामिषातात्मनो कर्महेतु सयोगविभागो व्याकथ्यते ।
नोदनाक्यो हि शरणाश्रयसयोगः सयोगात्ममेते वा कार्य-
माविर्भावयितुमर्हति न तत शरीराकारगतौ सयोग-
विभागानुपपत्तिरुपेयात् । तथा श्रमिषातात्मनोऽपि
वेगान्मुखापेक्षास्यमेतं कथमुत्पत्तः कथं सुगन्ध-
वातादराद्यं च सयोगविभागो आरमेतः । यथ वेगागन्ध-
सहकारं कर्महेतुविपत्ते, ततोऽपि सयोगविभागो अनु-
पपत्तौ । सहकारस्य स्वाभये एव कार्यकारम-
निष्पत्तम् । मातृनाक्यो हि सहकार आत्म-
समेतः आगन्तेन स्वरूपस्य कर्म जनयन्

अनुमानव्ययस्थानत्

कारणं, देशान्तरगतप्राप्यविबुधनितानामपि होमश्र-
व्याचारदर्शनात् । नापि प्राच्यादिदेशनिगमो व्यस-
कारणं, अन्यदेशीयानां तद्देशविश्रुतिनामपि तद्दर्शनात् ।
अत एव कृष्णमूर्तिः सदेशीयत्वं लोहितधनार्द्रकं वा न
व्यस्यन्नाग्नौ, सर्वेषामेव स्थगिचारदर्शनात् । उच्यते ।
एकेकशः सर्वेषां स्थगिचारेऽपि, प्राच्यारिसमाख्या तावत्
यकृष्णमुद्रात्तापशीलं समरितं । सैव व्यस्यन्नाग्नौ भवि-
ष्यति । तेन समाख्याया एव तावत् व्यवस्थितानुमानहेतु-
त्वात् समाख्यामुक्तपुण्यविशेषविषयमेव प्रमाणं स्यादिति ।
एव प्रोते अभिवीर्यते ।

एव प्राप्ते अभिवीर्यते ।
अदिषा सर्वधर्मः श्यातु, तन्वायत्वादिषा-
नस्य । १६ ॥

नरय । १६ ॥
अथमभिप्राय । अनेदेव, यदि प्राच्यारितसामाख्या अन
व्यनक्षानास्य भवेत् । सा हि प्रवर्तमाना पाणिनीय
स्मृत्यनुसारेण चतुर्णां प्रवर्तते । तथाहि तत्संरणम्-
'सोऽस्य निगठ' । (११३१८९) 'तन प्रग' । (२६) 'तन
जात' । (२५) 'तत आगत' । (७४)
इति । उदयनस्यै, प्राचि वदति, प्राचि तिष्ठति,
प्राचि जात, प्राच आगत प्राच्य इत्युच्यते । तदुक्त-
'सप्तधैर्यं दुर्मिर्द्विंशममाख्या हि प्रवर्तते । निवास-
भयजातवत्सदागमनहेतुभिः ॥' इति । (वा १।
१।० पृ २४४) । न चेन्मृत्तुपि समाख्या व्यवस्था
कारण, प्राचि दाधिगात्यननितस्य प्राग्देश्यनिगठिनोऽपि
होणकायपुत्रानादयन्ता । तथैव दाधिगात्यसमाख्या
निमित्तसामाखेऽपि आहीनैरुपरायपुत्रानदयन्ता । अथ न
व्याकरणस्मृतिमिन्प्रथा समाख्या निमित्त, किन्तु
उच्छृङ्खलैव लक्षिणी समाख्या निमित्तमित्युच्यते, तथा
एति दाधिगात्यस्यापि सारतिप्रत्यप्पदिनाम्नो होण-
कायपुत्रानयपुत्र । अतो व्यनक्षानाकारकामात्र प्राच्यारि-
पदयुक्त धुतिमच्यते गौरवस्यप्राप्य अतिरेकेणैव होणस्मृति-
कर्तव्यप्रातिपादिक्य प्रुष्टितनुनीये । यन् केनां विदस्ता-
फनेवैतदुपेयमिति वृथा अस्यानुग्रह अन्येया चाननुग्रह,
तत् आन्तिमिष्यमेव । एव चैतत् सामान्येन प्रपद्य
धुतिस्मृतिविहितेऽपि कर्मणि केनां विदनुग्रह अननुग्रहं
वाच्येनाम् । यथा साकारप्रतिपादोऽपि दुर्गोचरे एव यथा-

अथो जगत्कालीनमुद्रां, वज्रमन्त्राणां तु वैश्वकुल-
वतुर्दशमेवेति न किं चिदनुपपन्नमिति । प्रयोजनं, पूर्व-
पक्षे प्राच्यादिभिरेव होलनामुद्रां, सिद्धान्ते तु सर्व-
देवेति । सूर्यं तु—होल्वादिभ्यं यणोपादेशः 'धर्मः'
स्यात् । होल्वादिभ्यंविधानस्य सर्वधर्मताप्रतिपादन-
न्यायस्यैवमिति । सौवा. प्रमाणं

॥ अनुमानव्यवस्थानात् तत्संयुक्तं प्रमाणं
स्यात् ॥ १३३॥ १५ ॥

स्वात् । १३।३।१५ ॥
 देशाचारः प्राच्याना होलादयः दाक्षिणात्याना
 आहीनेतुकादयः, उदीच्याना उद्धरणमहादयः । ते किं
 तेपातेपातेन धर्माः उत सर्वेण इति विचारे पूर्वपक्षमाह ।
 अनुमानस्य अनुमतिमितारणीभूतत्वेन लिङ्गभूतस्य
 आचारस्य स्वस्थानात् देशभेदेन स्वरसिद्धतात्,
 प्रमाण आचारेणानुमित भुक्तिः तत्समुक्त तत्तरेवाचक-
 पदसमुक्तमेव स्यात् । 'होशका प्राच्याः दुर्ग' । 'आही-
 नेतुक दाक्षिणात्या दुर्ग' इत्यादिरूपे धुतिरनुमेया
 इत्यर्थः ।

अपिवा सर्वधर्मं स्थातुं सन्ध्यायस्याव
विधानस्य । १६ ॥

विधानस्य । १६ ॥
 पूर्वपक्षनिराकरणः अविवाशब्दः । होलाकारिः सर्व-
 धर्मः सर्वदिक्काला जलानां धर्मः स्यात् विधानस्य
 तन्मन्त्रस्यात् । विधीयते अनेन इति विधानं शब्दः ।
 तस्य सर्वधर्मत्वस्य उदाहरणं न्यायः । 'विधिः सर्वविध-
 मन्त्र' यस्मिन् कस्ये विधाने विधायाको वाक्येऽस्ति
 तत् तन्मन्त्रः, तस्य भावः तन्मन्त्रात्परम् । विधानस्य
 तन्मन्त्रात् विधायाकवाक्यस्य सर्वविधस्यात् द्वेग-
 कारिः सर्वधर्मः स्यात् इत्यर्थः ।

दर्शनाद्विनियोग स्यात् । १७ ॥

दृष्टोद्दिष्टिनियोग इत्यादि । तत्र
ननु यथा शिवाग्रतो व्यग्रवियनः के चिन् शिवाग्रा,
के चिन् पञ्चशिवा, तथा शेषाग्रद्वयोऽप्युत्पादाः तत्र
द्विद्विष्टानामेव कुत्रो न स्युः इति चेत् । गोचरप्र-
त्यक्षत्वात् शिवाग्रव्यवस्थायाः प्रथमवर्गविरत उक्तत्वात् ।
तदर्थेनान्यत् शिवाग्रव्यवस्था विनियोगः स्यात् विशेषेण
व्यग्रवस्था नियोगः स्यात् । 'यन् यागाः घोरानि
मुमास विशिवा इव' इति शिवाग्रव्यवस्थायाः 'दशदि-

इत्यनुमानवाध एव, न स्ववचनवाधः । शब्दश्रवणादि
कार्याच्छब्दोच्चारयितुमनुमीयते, शब्दानुस्मरणं च
मौनित्वं इत्यनुमानवाध एव । स्ववचनं तु मौनित्वा-
भाह, न पुनरमौनित्वमिति न तेन वाधः । मयैक-
देशान्तरमन्वयनियमश्च गमनैकदेशस्य दर्शनीयः परस्येति
तदर्थे दृष्टान्तवचनं प्रयोक्तव्यम् । यावदि कस्मिंश्चिदमिति
एकदेशस्यैकदेशान्तरेण प्रमाणसिद्धः संकल्पनियमो न
प्रदर्श्यते, तावदनुमानमेवोक्त्यादयितुं न शक्यते । यत्र घटमिति
संकल्पनियमो दृश्यते, स दृष्टान्तो महान्वादिः । ॥ चोर्थं
दर्शयितव्यम्, 'पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिशय योसो धूमवान्
छरोऽग्निमान् यथा महान्वादिः' इति । यस्तु साध्य-
विकलः, साधनविकलः, तदुभयविकलः, संकल्पनियमनि-
कलश्च स दृष्टान्ताभासः । यथा 'शब्दः प्रत्येत्यः,
तदन्तरमुत्पलब्धेः, मनोमोदवादिक्तः' इति । मनोमोदवा-
दिषु प्रधानोपलब्धं नास्तीति तत्संज्ञनियमो हेतोलभ्य
दर्शयितुमशक्यः । 'शब्दः नित्यः अमूर्तत्वाद घटयत्' इति
घटव्यापनैव नास्तीति तस्य नित्यत्वेन संकल्पनियमो
दर्शयितुं न शक्यते । तथा 'शब्दः अनित्यः फलरत्नात्
गगनरत्नम्' इति, गगने अनित्यत्वं फलरत्नं च नास्तीति
न तत्र संकल्पनियमः शक्यो दर्शयितुम् । तथा 'शब्दः
अनित्यः प्रमेयत्वात् द्रव्यम्' इति, किंचिद् द्रव्यं
नित्यं परमाण्वाकाशात्ममनोदिक्कालादिरूपं, किंचित् चा-
नित्यं द्रव्यमुदादि, तत्र प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेन सह संकल्प-
नियमो नास्तीत्युक्तमप्येव दर्शयितुम् । येन च वचनेन
तत्रापि साध्यवचनयोः संकल्पनियमो नास्तीत्येते, तद-
व्याभानेव । तद् द्विविधं अप्रमर्शितसंकल्पनियमे निपतित-
संकल्पनियमं च । यथा 'पर्वतः अग्निमान् धूमवान्
महान्वादि' इति, यत्रापि महान्ते बहिष्पथौ सः,
तथापि यावत् धूमस्माग्निना सह संकल्पो नोच्यते तादृश-
मह एव । तथा तस्मिन्नेव प्रयोगे यदेवमुच्यते 'यो-
ऽग्निमान् स धूमवान्' इति, तादृशपि गमनभिमित्तस्य
धूमरस्य गमनभिमित्तोनाग्निना सह संकल्पनियमस्य अदृष्टि-
तत्वात् धूमस्य न समर्थितं गमनकल्पमिति साधन-
भावनम् । संकल्पनियमं स्मरतेः एकदेशदर्शनादनुमान-
मुपपद्ये इत्येकदेशस्य हेतुवचनं प्रयोक्तव्यम् । यथा

अग्निमत्त्वे साध्ये धूमवांश्चापमिति । तेन यस्यैकदेशस्य
नास्ति, तत्राभासत्वं बुध्यमेव । येन वचनेन तदपि दर्श-
यितुं न शक्यते, तदव्याभासतमेव । यथा अवाचन-
शब्दप्रयोगादयः । अवाधाराणादयश्च हेत्याभासाः सर्वे
एवान्वापि योगयितव्याः । दृष्टान्तहेतुवचनयोश्च प्रयोगो
क्रमनियमो नादरणीयः । एवमेषादर्शनपूर्वकादपि संकल्प-
नियमस्मरणानन्तरं शब्दसाध्यज्ञानं जायते । तथा संकल्प-
नियमस्मरणपूर्वकमपि एकदेशदर्शनं अनुमानसुखादयत्येव ।
तत्रैकदेशदर्शनपूर्वकसंकल्पनियमस्मरणं कुर्वती प्रतिज्ञा-
नन्तरं हेतुवचनं प्रयोक्तव्यं पर्वतोऽग्निमान् धूमवान्वा-
दिति । दृष्टान्तमुपशरे तु प्रयोगो प्रतिशयमुपलभ्य योसो
धूमवान् सरोऽग्निमान् महान्वादिवदिति चाभिधाय
धूमवांश्चापमिति हेतुवचनं वक्तव्यम् । अन्ये तु प्रतिज्ञा-
नन्तरं धूमवत्त्वादिति हेतुमभिधाय दृष्टान्तवचनं ततोऽ-
प्यनन्तरमुपनयं प्रयुज्यते धूमवांश्चापमिति । तत्र हेतु-
नययोरन्यतदपयोगेणापि साध्यसिद्धेरवयवोपादानमनर्थक-
मिति सीमासंकाः । तस्माद्गमनरस्यदमग्निमानिति
निगमनमप्यनर्थकमेव, यद्येतिहेतुत्वरूपसिद्धायादर्थस्य ।
वैधर्म्यदृष्टान्तोपादानं च के चिन् साधनवाक्ये कुर्वन्ति
यथा 'अग्निर्नास्ति यत्र, तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा
जलहृदे' इति । तदनुपपन्नम् । साध्यधर्मसंकल्पयतेन
हेतौर्गमनत्वम् । तत्र साध्यम्यदृष्टान्तेनैव समर्थितम् ।
अथोच्यते साध्यम्यदृष्टान्तमात्रेण साध्यधर्मवति
हेतौर्निरवगम्यते, न तद्विरहिणो निवृत्तिः । न
च तथा विना हेतुः साध्यधर्मरूपत्विकमोऽवश्यते,
अतस्तदर्थे वैधर्म्यदृष्टान्तोऽनुपादयेय इति । तत्र ।
नहि साध्यधर्मवति हेतौर्निरवगम्यते साध्यम्यदृष्टान्तोऽवश्यते,
किं तु निवृत्त एव साध्यधर्मं संकल्पो दृश्यते । तथाहि
साधनधर्मोद्देशेन साध्यधर्ममितिः साध्यम्यदृष्टान्तेन कियते ।
तत्र धूमवचनोत्पलब्धेन सर्वधूमवत्तामुद्दिष्टत्वात्, प्र-
देशस्य वाक्यपरिग्रहमात्रेण, सर्वेषां धूमवत्तामभिप्रेत्या विरि-
तेति नास्ति संभावना त्रिनाप्यग्निना धूमो भवेदिति । उदे-
त्यता च प्रथमप्रयोगेनागममप्येव धूमवचनमभिप्रेत्याति ।
॥ विधाय यच्छब्दप्रयोगेन गोऽग्निमान् यो धूमरानिति ।
प्रयुदेरपि धूमवचनेन सिद्धं व्याप्तिमप्यनो निवृत्तिश्च

रूपधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानम् । नैवापि तास्तु स्थाप-
यात् न्यभिचारसीविरोधिनीविषयधर्मप्रकाररूपधर्मता-
ज्ञानजन्यज्ञानमनुमितिरेति वदन्ति । तत्र परामर्शान्ते
निराकरणेति । मणि. पृ. २०-२१, ० अनुमितिः संज्ञा-
कारा न इति अशङ्क्यः । संज्ञाकारा अनुमितिरस्ति
इत्यन्ये (२ नोपपत्त्याः) । पृ. ४२, ० यदि पञ्चविशेषकः
परामर्शः तदा तदितोविषयैः अनुमितिः । हेतु-
विशेषके तु साधनविशेषिका इति मणिकृत् । उभय-
विशेषाणि पञ्चविशेषिकैः इति नयाः । पृ. ३७,
० धूमलिङ्गकारैकज्ञकविशेषेयानुमितिं प्रति धूम
परामर्शस्य हेतुत्वम् । पृ. ३७, ० अनुमितेरपि
बहिर्विशिष्टः पर्वतो विषयः इति अनपिगतायैव गृह-
रूपं प्रामाण्यम् । कु. १११/१५. ० यदन्याद्यनुमितौ
बहिष्कृत्याप्यलोकाणां पर्वतः इत्यादिविशिष्टरामरंभेन
हेतुत्वं, न तु आलोको बहिर्व्याप्य. आलोकाणां पर्वतः
इति ज्ञानद्वयस्य, गौराणां । यत्र च ज्ञानद्वयानुमितिः
तत्र विशिष्टज्ञानरूपाणां न न्यभिचारः इति शीत-
मीयाः । मीमांसकास्तु बहिर्व्याप्यधूमान् पर्वतः इति-
विशिष्टपरामर्शस्य हेतुत्वमिति न्यायस्य निश्चयस्य
निवेद्य धूमोऽपि निश्चयस्य निवेद्यनीयम् । तथा
च निश्चयस्य तदभावाप्रकारकत्वात्तदुपपत्त्यायैव वि-
शेषेन तेषां परस्परविरोधविशेषभावे विनिगमना-
विरहेण कार्यकारणभारग्राह्यम् । ज्ञानद्वयमिति नये
॥ ज्ञानस्य विनिरासा निश्चयव्यवहारोऽपि न मिथो विनि-
गमनाविरहः, तत्र व्यवहार इत्याहुः । मणि. पृ. ३८,
० अनुमितिः सामान्या. — अन्यत्र सामान्येष्वपि वर-
णानाम् । भाट्ट. ८१/४.

० 'अनुमितौ' इत्यत्र पञ्चषष्ठिमान विषयताऽऽप्य-
विरयताफलमिति एवेति निश्चयः । कु. १११/५५ पृ. ६.

० अनुमेयानां कार्यगम्यत्वम् । बृहती. पृ.
२४७.

० अनुयाजाः दर्शपूर्णमासयोः स्त्रीषः सिद्धदेवता-
संस्कारकृता समिग्लोकादयः । भा. १०/८१/१३८.

॥ अनुयाजाः दशमः बर्हिर्विकारः ॥

उक्त्यायेन दशमानुयाजस्य सिद्धदेवतास्ये प्राप्ते,
देवतासामान्यस्य उपसिद्धमात्रायास्तस्य प्रयोगकाल
पयवक्रमात् चत्वार्येन प्रथमविद्यमानेन । सं. २१/५.

० अनुयाजाः अग्नीधोमीये पत्नी एकादशेन, न तु
अन्यनुयाज एकादशमदत्तः । एन दशमा एकादशेन ।
एन चतुर्मास्येषु प्रथमा अनुयाजाश्च नवनयेन । भा.
५/३/११२-२. ० अनुयाजाः अग्नीधोमीये पत्नी
पुण्डरीकेन यज्याः 'पुण्डरीकेनानुयाजान् दशति'
इति तद्विधानम् । वि. ५/२८. ० अनुयाजाः आति-
व्याप्यं न सन्ति । 'इदं आतिव्याप्यं सतिव्ये नानुया-
जान् पशति' । भा. १०/३१२/३८. ० अनुयाजाः
उपसक्तु न सन्ति । 'अननुयाजास्तः' इति विदे-
धार् । १०/३१/५४१. ० अनुयाजा औनर्मास्यमते-
जकाः दर्शपूर्णमासयोः । वि. ५/११२. ० अनुयाजाः
कल्पार्थाः । तत्र कल्पधन्य तु अर्पकः । ५/११२,
० अनुयाजाः ऋषिष्टोमे सतीपरागृहता परब्रह्मम् ।
५/११२. ० अनुयाजाः दर्शपूर्णमासयोः अह्न, न
प्रधानम् । ५/५११. ० अनुयाजाः दर्शपूर्ण-
मासयोः अग्रयणकाः । भा. ११/११२. ० अनु-
याजाः दर्शपूर्णमासयोः यथा, चतुर्मास्येषु नव,
पत्नी एकादश, अश्वये हो एव बर्हिर्विकारी ।
आतिव्याप्यमस्तु च नैकोऽपि । के. ० अनुयाजाः
दर्शपूर्णमासयोः प्रादिकारिभक्तोत्तमिग्नये । के.
० अनुयाजाः पत्नी एकादशवर्त्तव्याः त्रिमित्युपायैः पुरो-
डास्य कार्यम् । तथा पुण्डरीकेनानुयाजाः पत्नीरित्यन्ते,
वेदेष्वन्येन च पुरोडास्यस्यः । भा. ११/११२.
० अनुयाजा पत्नी 'देव बर्हि' इत्यादिभिः पातु-
रीकगृह्यरहितैः एकादशमिग्नैः कल्प्य रोमाः ।
ते च परब्रह्म नाग्निवाज्जगन्तुम् । वि. ५/११२.

॥ अनुयाजाः पातुराः आहुतस्य साधारणस्य
प्रथमस्य प्रेक्षस्य विकाराः ॥

पत्नी अग्राजेष्वेकदश प्रेक्षाः मैत्र्यवसानं सः
सन्ति । ते सर्वे अग्रजतोः यन्मृत्तुपूर्य्येतेति ईदृशः,

नसादिभ्ये हि दृष्टान्तवर्षिषु प्रागनुमानात् धूमस्य अवि-
साहित्यमवगतं, न सर्वत्र, प्रमाणावपवात् । यथा चाचं-
भत्तः, तथा न्यायमालयागमेन प्रपञ्चितम् । दृष्टान्त-
वर्षिष्वेव बहुधाः अग्निसाहित्यसुखलक्षणवत्, अनग्नौ च क-
चिदपि प्रयत्नेनाग्नियमाणे धूमं अदृष्टवतः साध्यवर्षिषु
अग्निमत्तामानं उत्पद्यते । आह च 'साहित्ये मितदेश-
त्वात् प्रसिद्धे बहुधूमयोः । व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गम-
कायं प्रकल्प्यते ॥' इति (श्लो. अर्थापत्तौ ४२) । 'सम-
स्वदृष्टिमात्रेण रामकः सहचारिणः' इति च (४०) ।
ततश्च अनुमितता न सर्वेषां धूमवत्ता अग्निमत्ता अव-
गन्तव्या, नापि सर्वत्र अनग्नौ धूमस्याभावः । सूरौऽ-
ग्निसाहित्यं व्यभिचारादर्शने इत्येतावदेव अनुमानार्थिभिः
अभ्यर्पनीयं, नाधिक किं नित् । वस्तु इदं 'यनयन
धूमः, तनतनाग्निः' इति ज्ञानं, तत् अनुमानमेव इति
तत्रैवेत्येतम् (न्यायमालयायम्) । ननु एवमपि
अनैनैव सामान्यानुमानेन सर्वधूमगता अग्निमत्ता अव-
गता इति वत् पुनः पर्याप्तदिदेशविशेषेषु धूमदर्शनात्
अभ्यनुमानं, तस्य यद्विप्रसिद्धं तदवस्यमेव स्यात् ।
सैधम् । सामान्यविशेषमेदात् । सामान्येन हि धूमगता
अग्निमत्ता अवगता, पर्यवदेस्तु देशविशेषस्य स्वरूप-
मपि प्रागवगतं, नवरा अग्निमत्तम् । ननु अवगत
मेवेति मन्यते, तेन पर्यवत्स्वरूपमेव तावदप्राप्तं पर्यव-
समीपवत्; केन प्रमाणेनावगत इति वक्तव्यम् । न प्रत्य-
क्षेण, नान्येन प्रमाणेन । न च अनवगतपर्यवत्; तस्य-
ग्निमत्ता अवगतापि तु मूलम् । यच्च च इदानीतनं पर्यव-
त्त्वादिस्य प्रतीत्यावगतं स्यात्, ततः अभ्यर्थी विनैव
धूमदर्शनेन अत्रैव पर्यवगतेरेदं । नहि अभ्यर्थिनः
अवगतेऽग्नौ, धूमदर्शनेन अर्थः कश्चित् । किंच धूमो
पलक्षितस्य पर्यवतदिदेशविशेषस्य अग्निमत्तयोऽवगतः
इति वदता धूममत्तयोऽपि अवगत इति वक्तव्यम् । नहि
अशतसंख्यमुपलक्षणं सपर्यवमुपलक्षयितुं क्षमम् । अथ
देशमाश्रय धूमेनोपलक्ष्य, न देशविशेषस्य, ततः व्यभि-
मत्तमपि तन्मात्रस्यावकाशः, न देशविशेषस्य, अतो छिन्न-
छिन्निनोः अपिशेषात् 'छिन्नस्यैव देशकालभिर्रेकः, न
छिन्नितः' इति प्रत्यापयामम् । अपि च 'यथ अग्नी-

न्यनसयोगः, तत्र धूमः' इत्यनेन धूमोऽपि अवगत
एव, इति न किं चिदपि अवगतन्यमवशिष्यते धूम-
ज्ञानेन, इत्येवं बालवसिष्ठेन । यदि च अवगतमेव अनु-
मानेनावगम्यते, ततः स्मरणमेव प्रमुषिततद्भाव अनु-
मानज्ञानं स्यात् । न च प्रत्यक्षवक्राकरणत्वात् अस्मृतिवत्,
तदसिद्धेः । संतुष्टिदर्शनेन हि सदृशदर्शनवत् स्मरण-
शुद्धोपयेत्, क्लृप्तं हि तत्र तस्य कारणत्वम् । सत्का-
रश्च उद्देश्यवितः स्मृतिं जनयति इत्यविवादम् । स्मृतेऽ
प्रमोयः श्रुतिकारकतादिवेदनेषु क्लृप्त एव । तदेवं
क्लृप्तेनैव मार्गेण धूमादग्निज्ञानोपत्तौ को नाम अक्लृप्तं
छिन्नस्य छिद्विज्ञानहेतुवत् कल्पयेत् । कल्पनाया
वा श्रुक्तापि तत्रावगत्तव्यं अनुमानरूपत्वात् तदुपपत्तये
दोषस्यैव अनुभवहेतुरात्र कल्पनीयम् । अक्लृप्तेन तु
अनापि स्मृतिप्रमोयात् अप्राप्तप्राप्त्यमेव स्यात् । तस्मात्
अवश्यं अगृहीतप्राप्तिश्च अङ्गीकृतव्यम् । ननु अविशिष्टोपस्य
अगृहीतसम्बन्धस्य अननुमेयत्वात् सामान्यमेव अनुमेय,
तच्च प्रागवगतमेव इति कथं अगृहीतप्राप्तिरित्यम् । यथा आहुः
'विशेषेऽनुमेयमात्रावः सामान्ये सिद्धताव्यवृत्ता ।
अनुमाभङ्गपक्षेऽस्मिन् निमग्नौ वादिद्विमतः ॥'
इति । नैव दोषः । अत्रावगत्तव्यं सामान्यस्य देशा-
न्तरकालान्तरसम्बन्धस्य अगृहीतस्य प्रवृत्तात् उपपन्नं प्रमे-
यत्वम् । इदं चापर एकदेशिना वक्तव्यं, केन प्रमाणेन
धूमदर्शनस्य अग्निज्ञानहेतुरवगतावगते इति । तदा-
नन्तर्वात् इति चेन्न । तस्य सत्कारकद्वारेणापि उपपत्तेः ।
अनुपपन्नत्वमुपपन्नं इति चेन्न । स्मरणस्यापि तत्रावगत्त-
प्रमोयेषु अनुमाभङ्गमिमानोपपत्तेः । वस्तुतः अनुमतत्वं ॥
असिद्धमेव प्रमाणाभावात् । नहि अग्निज्ञानस्य अनु-
भवात् प्रत्यक्षमन्त्रा प्रवाणवति, अस्ति तु स्मृति-
प्रमोयत्वे । अथ स्मृतिप्रमोयत्वे बाधः स्यात्, न च
अग्निज्ञानस्य तदस्ति, इत्यतो न स्मृतिप्रमोयः इति
चेन्न । स्मृतिप्रमोयस्यापि अत्रावगत्तनात् । प्रमिप्रमा-
दर्शनेन मणितुदिस्तावत् स्मृतिप्रमोय एव, अन्यथा
विपर्ययतव्यातिप्रसङ्गात्, अपच प्रवृत्तस्य मणितयनात्
न बाधः स्यात् । तस्मात् स्मृतेरेव अनुमानं इति अभा-
साव्यापत्तिः । यच्च च यदीत्यादिप्रमनुमानस्य, अत्यन्ता-

यावत् । तथा च प्रवरगविलियोव्यादारुपुष्कारकत् तस्य
व्यापसत्वादिति ।

वि— 'अनुयाजोऽन्तिमो योऽद्यै किमाणुप-
कारकः । स्थिरकृतस्फुटित्वां, ऽऽद्योऽनुयाजान्तराभ्यतः॥,
स्थिरकृत्युगस्यामेः प्रत्यभिज्ञाऽप्येवमवतः । दृष्टार्थस्याय
संस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत् ॥'

भाट्ट— दृष्टार्थमास्योरनूयाजेषु तृतीयोऽनूयाजः
अभिविद्युद्देवत्वः । उ किं शेषप्रतिपत्त्यर्थस्य आचारिक-
स्थिरकृत्यास्य देवतासंस्कारार्थः, उत अनुयाजान्तर-
वत् आराधुपकारक इति चिन्तायां, उभयोः प्रकरणेन
दर्शादन्त्यावगमात् न परस्परकृत्वे प्रमाणमस्ति इति
आराधुपकारक एव । इति प्राप्तौ, दृष्टे संभवति अट्ट-
स्थान्याप्यत्वात् तदीयदेवतासंस्कारार्थमेव । न च
विनिगमनाद्विरहः, प्रक्षेपस्य वाक्यादेन शेषप्रतिपत्त्यर्थ-
त्वेन कृतापेक्षत्वं, त्यागांशस्वाभि प्रधानप्रयुक्तद्रव्योप-
जावितेन प्रधानाद्व्यत्यय प्रसरणं विनैव अवगमसंभवात् ।
अतु शास्त्रदीपिकायां तस्य इददेवतासंस्काराद्यनेन कृद्ध्य-
त्यमुक्तं, तन्मन्त्रस्य इददेवतासंस्काराद्यनेऽपि कार्ये अपू-
र्वाया एव अभिविद्युद्देवताया विधानात्, उद्देशावश्य-
इददेवतासंस्कारार्थस्याभावात् उपेक्षितम् । न च एवमपि
उक्तमानुषाजं मान्यार्थिकस्य देवस्यापि देवतावर्गातिः,
तस्य च आचारिकविरहकृति देवतायामावात् कथं
तदीयदेवतासंस्कारार्थमेवमिति वाच्यम् । भाट्टाद्विरहि-
तेन 'अग्निं गिरहन् यजति' इति वचनेन 'विष्णु
यजति' इतिपु देवताविधानेन मान्यार्थिकस्य देवस्य
देवतायाश्चरणात् । याज्ञिककाराणां एतद्वचनादसं-
मूलकः । उक्तं ब्रह्मदेवत्वमनाद्ये न द्वितीयायाः मन्त्र-
ग्रन्थेऽपि दोषां बौमुमे । तस्मात् उक्तमानुषाजस्य
आचारिकविरहदेवतासंस्कारार्थत्वात् स्पष्टवचनान्न
द्विरक्षेपो आचारिकविरहदेवतः, तत्र उक्तमानुषाजस्यापि
लोपः । यथा किंवाचो अग्निः कथं चरन् विरह-
देवता आचारिकविरह इति, तत्र उक्तमानुषाजोऽपि 'देवो
अग्निः कथं चरन् विरह इति भुविने मन्त्रः कथः'
इत्यपिः मन्त्रे उक्तः, तस्य च उद्देश्येनेन । याज्ञि-
कानाम् एवं न बुद्धेः, उक्तमप्येव विलम्बम् । १०॥१२०॥

मण्डन— 'अनुयाजः स्थिरकृत्यागः ।' २२.

शंकर— 'अनुयाजोऽन्त्यस्य संस्कारा ।' २२.

॥ अनुयाजानां 'आग्निमाहतादूर्ध्वं कर्तव्याः'
इति काष्ठे विधीयते ॥

अनुत्पत्तौ तु कथलः स्यात्, प्रयोजनेन
संबन्धात् ॥ ४।३।१४।३६ ॥

भाट्ट— ज्योतिष्ठोमे भूयते 'आग्निमाहतादूर्ध्वमनु-
याजैश्चरन्ति, महत्त्वं परिधीन् भुरोति हारिबोवनम्'
इति । तत्र संदेहः किमर्थं विधीयते, उत काल इति ।
अन्नविधाने भुतिः, काटविधाने लक्ष्मणा । तस्मादन्न-
विधानम् । इति प्राप्तौ, मन्त्रः । अनुत्पत्तिरूपे काटः
स्यात् । आग्निमार्गं लोकार्गं, अनुयाजाः पञ्चमम् । तत्र
न तयोः परस्परं सङ्गः । तथा परिधरः परपदं,
हारिबोवनमन्यदेव प्रधानम् । अनुयाजा आग्निमार्गं च
मार्गं, आन्नवर्गस्य तयोर्न मार्गं, तद्विधीयते, तस्मा
हारिबोवनस्य परिधिमारगस्य च । एवं च मति न हारि-
बोवनस्य परिधिमारगं कश्चिदुपकारः कियते, हारि-
बोवनेन वा परिधिमारगस्य । अतु परिधिमारगस्य उ-
द्देशात्तानेन तन्मन्त्रविधेति । उच्यते । नहि उद्दे-
शार्थं परिधिमारगमनुतेवम् । विधेने एतेन परस्परम् ।
तस्मिन्मन्त्रे तन्मन्त्रविधाने विधाने एवेति । तस्मात्
वचनार्थः मन्त्रश्च इति ।

मोम — पूर्ववत् दृष्टाति अन्नविधानस्य इति मन्त्र-
वचनात् संशयः । प्रयोजनं प्रमाणद्वयं (कथं चर-
न्तिरूपे) आग्निमार्गतासंस्कारात्तानां अन्नं वा मन्त्र-
वीर्यवर्धनकालः मन्त्रादे कर्तव्यः । द्वितीयद्वयं
(अन्नमन्त्रवर्धनकथं विधीयते) मन्त्रवीर्यवर्धनं वा
कथनमन्त्रवर्धनं तत्र अपि उक्त आग्निमार्गस्य ।
इत्यत्र विधानम् मन्त्रवीर्यवर्धनं अनुत्पत्तिमार्गं वि-
धिम् अनुत्पत्तिमार्गः । द्वितीये तु (कथं चरन्तिरूपे)
मन्त्रवीर्यवर्धनमेव आग्निमार्गमन्त्रवर्धनम् ।
नान् न मन्त्रादे एवमन्त्रवर्धनमनुत्पत्तिम्, न वा मन्त्र-
विधिम् अनुत्पत्तिमार्गः, विधि कथनः मन्त्र इति ।
मन्त्रार्थम् — कथं चरन्तिरूपे आग्निमार्गवर्धनं कथं

स्पर्शानानुमानं तु अविच्छेदं प्रवृत्तं इति न द्वयोस्तुल्य-
चलत्वं, अतो नान्ति सप्रतिषाधनो हेतुः इति । (दूष-
यति -) ॥ वक्तव्यः, सव्यभिचारोऽपि तर्हि न सद्य-
हेतुः स्यात् नित्यसद्यव्यतिप्रसङ्गादेव । सद्यपि तस्य
सद्यहेतुत्वे प्रमाणान्तरेण निर्णयसम्भवात् न नित्यसद्य-
व्यतिः, इति चेत्, तर्हि इहापि प्रमाणान्तरेण निर्णय
सम्भवादयोः । तथा सति यत् प्रमाणान्तरविच्छेदः, तस्य
दुर्बलत्वात् इतरस्य फलीयत्वात् अनुत्पन्नत्वं इति चेत्,
मेव चोक्तं उभयं तुल्यफलमिति, किंतु अगृह्यमाणफल-
फल्यमानम् । तथाहि, यः स्थापय पुष्पाय वा नाप-
धारयति तस्य ऊर्ध्वतय सद्यहेतुर्भवति, निर्णयितुं
अन्यतरस्मिन् रूपे सद्यो निवर्तते । तथा यो यतोः
अपरोक्षाभासं नाकारितवान्, तस्य वृषिभ्यादपि
अत्यश्वत्थमात्रं स्वर्ग्यत्वं, श्लोमादपि अमृत्यय
व्यपासं अरुण्य पायो उपलभमानस्य भवत्येव सद्यः ।
स तु प्रमाणान्तरेण निर्णये सति निवर्तते । इत्यास्ता
तावत् । तस्मात् सप्रतिषाधनमपि सव्यभिचारवत् सद्य-
हेतुः । तथा च भाष्यकारः 'यत् कर्म तत् फलम्, होमोऽ-
पि कर्म, तेनापि फलना मवितव्यं' इत्यस्य 'उपरते कर्मणि
द्रव्याणां तत्त्वयोगानां च द्रव्यान्तरं फलं दृष्टं, इति द्रव्य
नपि फलवत् स्यात्' इति प्रतिषाधनं भूयन् सप्रतिषाध-
नत्वमपि दूषण इति दर्शयति । तस्मात् सोऽपि सद्य-
हेतुः । अत्राधारणं तु गन्धस्पर्शं वृषिगन्धं दृष्टं न क
चिदपि बुद्धिमादधाति, इति न सद्यमहेतुः । साधारणं
हि होमो, साध्यतद्भास्योर्दृष्टत्वात् उभयभाषि अनवस्थया
बुद्धिमादधत् सद्यहेतुः इति युक्तम् । तथा विरुद्धार्थ-
व्याप्तमपि हेतुद्वयं एकत्र दृश्यमानं स्वभाषण एकस्मिन्
धर्मिणि उपसहस्य एकस्य विरुद्धोपकरणधर्मत्वात्सम-
वात् संशय जनयति । न च एवमात्रं अत्राधारणस्य
संभवति, इति नाप संशयहेतुः । तथा बाधको नाम
हेत्वाभासः, यो विरुद्धः इति तार्किकैर्मिधीयते । स च
पटविष इति के चित् धर्मधर्ममयेवा स्वरूपस्य विरो-
पस्य च नाभात् । चतुर्णां इति के चित्, उभयस्यप्य
धर्मधर्मिधातुसंज्ञात् । एवञ्च इति अपदे, सर्वथा-
समीहितधर्मविपर्ययसाधनत्वात् । इदमेव युक्तं, अवान्तर

मेदस्य अनुपयोगात् । यदि अवश्यमानान्तरमेदो वक्तव्यः,
तर्हि दैवित्यमेव वक्तव्यं धर्मस्वरूपबाधनं, तद्दिशोपपादनं
चेति । नहि धर्मिस्तद्विरोधवाचकत्वं नाम हेतोर्गुणं सम्-
भवति इति स्वयमेव वार्तिककारेण 'धर्मिस्वरूपबाधेन
विरुद्धो योऽस्मिधीयते' इत्यादिना दर्शितम् । (योना
दिभेदाः श्लोकाप्रतीति १६ श्लोकारम्य वर्णिताः । 'धर्मि-
स्वरूपबाधेन' इत्यादि तु नोपलभ्यते वार्तिके) ।
तथाहि 'द्रव्यातिरिक्तः समवायः इहप्रत्ययहेतुनात्
सद्योयत्' इति । अत्र इहप्रत्ययहेतुत्वं असमवायत्वेन
भेदेन च पृथक्त सद्योमे दृष्टं समवायस्य अतमानायां
भेदं च आपादयत् समवायधर्मिस्वरूपं तद्विरोधं च
एकत्र बाधते इत्युदाहृतम् । सद्युक्तम् । इहप्रत्ययहेतुत्वं
हि समवाये धर्मिणि दृष्टं, न वा । यदि आद्ये, तदा
असिद्धत्वात् न कस्य चिदपि साधकं बाधकं वा भवति ।
यदि दृष्टं, तत् कथं तत्रैव इदममानं, तस्यैव बाधनं
कुर्यात् । विरोधे हि सति जायते । न च तदर्थं तत्र इदम-
मानस्य कस्यचिदपि तेन विरोधः संभवति । ननु समवा-
यस्य बाधते इत्युक्तम् । यदि समवायः नाम समवाय-
धर्मिणः अतिरिक्तः, बाधकेऽपि न धर्मिस्वरूपं बाधितं
स्यात् । अथ धर्म्येन, तदा तस्य बाधनं सम्भवीत्युक्तम् ।
तस्मात् न धर्मिस्वरूपमन्यं नाम हेतुद्वयोः ॥ चित्
सम्भवति, सर्वत्र अदृश्यमाणस्य अदृश्यात्, दृश्यमानस्य
चान्वितेभ्यः । धर्मिविरोधणस्यैकत्रस्य कामं सम्भवति बाधः,
न तु एतत् दूषणम् । यदि राज्ञे इहप्रत्ययहेतुत्वं समवा-
यस्य एकस्य विरुद्धत्वात्, ततो द्रव्यातिरेकं साधयत् किं
हीयते । नहि द्रव्यातिरेकसाधनवत् एकत्वसाधनं, यत्-
सास्य दूषणत्वेन सम्भाव्यते । तस्मात् धर्मस्वरूपस्य तद्दि-
शोपस्य च बाधनात् द्विविधमेव बाधकम् । तत्र 'नित्यः
शब्दः, कृतकत्वात्' इति कृतकत्वं, अनित्यत्वेन व्याप्त-
त्वात् नित्यस्वरूपमेव बाधते । यस्तु स्वरूपमेव बाधना
मभिधेयं, नान्यतरं, इत्येतमर्थं प्रतिपिपादयितुः तस्मिन्
शब्दे एव प्रवृत्त्यै 'अवहीतसंज्ञावाच्योऽपि शब्दः
स्याभिधेयमर्थं प्रतिपादयति, विमलितमत्वात्, गृहीत-
संज्ञकत्वात्' इति, सद्यस्य धर्मिविरोधविपर्ययसाधनो हेतुः ।
एवादि समवायस्यान् असम्भवतितादनं दृष्टं इति तद-

॥ अनुयाजेपु 'देवान् यज' इति प्रैषः त्रितय-
साधारण एव ॥

अनुयाजेपु 'देवान् यज' इति प्रैष आम्नातः,
स च बर्हिषांविषयक एव । नरायंस्विष्टकृतोः
'यज यज' इति प्रैषान्तराग्न्यामात् । यदुपचनं चवि-
क्षितार्थम् । उपरमन्नेषु तथा दर्शनात् । सर्गोपने संनि-
पातिनोः प्रैषयोः एवमुक्तयोर्मेव विरुद्धापत्तेः । इति प्राप्ते,
मितयत्साधारण एवायं प्रैषः । उपरमन्नाद्या करणत्वेन
प्रत्युपरमावृत्तेः एकैकस्मिन्नुपरवे बहुप्राप्तभवेन अवि-
वक्षितार्थक वेऽपि प्रवृत्ते समस्तो बहुपचनस्य तदयोगादि-
ग्नौ नमराधात् । तृणारणिमणिग्न्यायेन सनिपातिनामपि
एवमुक्तवत्साविरोधात् । 'आग्रह देवान् यजमानाव' इति
छात्रान्येनाभिधाय 'अग्निमत्र आग्रह' इत्यादिविरोधा-
भिधानमित्यस्य षोडशे वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव भुव्य-
न्तरे 'देवान् यजेत्युक्त्याऽऽह, छन्दावि वै देवाः,
छन्दाभ्येन तज्जति, यज्रर्हिषंजति गावर्हि तज्जति,
यज्ररायनं विष्टुमं तत्, यदग्निं विष्टुमं जगतीं तत्'
इत्युपपद्यते । तेन 'अपराधितान्वाजो यजति' इत्यव-
श्येष्टी बर्हिषांवाजाभावेन 'देवो यजयज' इत्युक्तमुच-
याम्या तज्जति प्रैषः कालि । संकर्षे, २।१।१.

● अनुयाजेपु देवज्ञानस्य निषेधः पशुदातेन ।
'नानुयाजेपु देवज्ञानमहं करोति' 'यजतिपु देवज्ञानमहं
करोति' इत्युक्तयोरेकत्राक्षरतया 'अनुयाजमग्निरिच्छेपु
यजतिपु देवज्ञानमहं करोत्याः' इति पशुदामेनानुज्ञान-
मिति । वि. २०।८।२.

॥ अनुयाजेपु सर्वदेवानाकाशमयं, नोत्तमे एव ॥

अनुयाजान् पश्यन् 'अनगान यजति' इति श्रुतम् ।
छान्दोग्ये च 'उत्तमेनाग्न्यामात्' इति श्रुते । तत्र
अनुयाजमवसामान्येन प्राप्तस्य अनगतरप उत्तमे उ-
च्यते । इति प्राप्ते, उत्तमेनेतिशङ्कया अनुवादकत्वेन
त्रितयविधियाभावात् नोत्तमप्राप्तत्वम् । अनेनपि अनु-
वाददरं अनुवर्तिष्यत इति सात्त्वकादः । बर्हिर्नरायण-
याभ्ययोः अलग्नात्वेन तत्र च भावे अग्नानगस्य कदा-
चित्त्वेन प्राप्ते अनगतोत्तरान् निरव्यक्ते । निर-
व्यक्तप्राप्तवत्तयाऽपि अग्निर्देवज्ञानं मये अवाचनं

मित्यनेन प्रवक्तुं, अवसत्य प्रतिषेधः । तेन अनगोर्मे-
विषयत्वात् विधिप्रतिषेधरूपत्वाच्च नैवेन अन्यस्योक्तत्वाच्च ।
एवं सत्यपि प्राणाम्पासमादिनः दीर्घायाश्चापामपि कदा-
चित् अग्नानस्य अग्रातिरिपर्यस्त इत्येतास्मान्मादेण
पाक्षिकैः प्राप्तिमादाय 'परिषौ पशु निपुञ्जीत' इति
विधेरित् निषमविधिन्वं तृतीयानूक्त्यादेऽपि सभवात् न
निरसितुं शक्यम् । अत एव 'सृष्टदग्न्यात् एतस्य-
नगानं' इति न्यायसिद्धौ न गौगानगानस्य, कष्टतः
अनुवादेन 'अनगान यजति' इति विधितानानगपद-
गौमुत्पत्त्याधारण्येन व्याख्याणा भुक्तिः अनुवाक्यव-
विषयक्य विधेरनुमन्ते । अतः तेनैव सिद्धौ, प्रति-
षेधः अनुवादत्वात् नोत्तरात्तमः इत्यादाय । संकर्षे,
४।१।१५.

● अनुयाजदेवतास्त्राशानायां चतुर्मास्येषु माहृत्या-
हनमन्तर अतिकरेणैव प्रयोषः । आ. १०।४।२५।
५०-५९.

● अनुयाजगवादेन (संकर्षे, २।१।४) दशमाह-
शस्य सिष्टदृष्टिरावे प्राप्ते, देवतासामान्यस्य उपसि-
सममपरागतस्य प्रयोषस्तारागतस्यमात्रं पश्यात्वेन प्रथम-
विशरण्यमेव । संकर्षे, २।१।५. ● अनुयाजहवींस्वाह-
दाशधारणार्थं, प्रशावहवींस्वाशधारणार्थं च वाजभेदः
कर्तव्यः अग्नीशोमीये पशौ । आ. ५।२।८।१६. ● इष्टपूर्ण-
मासयोः उत्तमश शवा अनुवाजादि । (अनुवाजानास्य
उपेः स्वरेण अनुवाजम्) । पा. १।१।२।५८. ८११.

● अनुवाजाधुनकर्मप्रशास्त्राभ्यां पश्चादधिकारणम् । वरा-
हितइत्यन्यथ. इति वि द्वौ दृश्यम् । आ. ५।१।१।२।१-
२४. ● अनुवाजोदहोत्पत्तये तुल्यगणे वरणीयदेवतातां
उत्तरं एतद्व्याख्या. ११।१।१।१-२-५४. ● वाजुर्मास्येषु
'तृपदान्येनानुवाजम् यजति' इति तृपदागौ विधीयमान-
प्रत्यनुवाजं नियते । १०।६।१।५६४. ● पशौ 'तृपदादे-
नानुवाजम् यजति' इति विधीयमानः तृपदगुण-
प्रत्यनुवाजं नियते । १०।६।१०।६४. ● पशौ प्रशजानु-
वाजाः कर्माग्निराः । उप. १२।१।१।२. ● दश-
पूर्णमासोः शौभ्यवत्तया प्रत्यनुवाजाप्येता । आ.
४।१।१६।४०-८५.

अनुपपदकार्यागविधिः

निधीयते इति संकर्षणान्धे प्रथमाधिकरणे वक्ष्यते । पु-

३।२।१६।३५..

४ अनुषपट्कारणविधिः ॥

४ अनुषपटकारयागविधिः ॥
यतोतिष्ठेने 'सोमस्यो वीहीत्यनुवर्जति' इति अने
शक्ये सोमनागोदेहो न मन्वविधिः । इति यन्देन कृण
स्यस्य अनुषपटेन पश्चाद्विनिः कर्षस्य चोक्तिः ।
यागोत्तरमतुमन्मग्य या विधीयते । इति प्राप्ते, यजिभूयो-
पस्थितस्य यागान्तरस्यैव सोमयागोत्तरकालविधिग्रह्य
विधिः । 'तस्मादनुषपट्कृत्य देवतानां तृप्ये' इति
तृप्येर्विधायकस्यान्यथा अनुषपतेः । संकर्ष. १।१।१.
तृप्येर्विधायकस्यान्यथा अनुषपतेः । संकर्ष. १।१।१.
तृप्येर्विधायकस्यान्यथा अनुषपतेः । संकर्ष. १।१।१.

अनुवपट्टकाराध्य कर्तव्यत् । शरादिपरिहृत ॥
'सोमपात्रे सोमस्याग्रे धीहि इति अनुवपट्टकले उद्गते'
सोमपात्रमन्त्रे अनुवपट्टकारदेव-

'सोमयागे सोमशब्दो वीरि इति अनुपपद्यते' इति
 इति विहितम् । तस्मात् सोमशब्दमन्ये अनुपपद्यत्कारदेव-
 तायाः अमेवपत्तयं कर्तव्यं इति उच्यते प्राप्ते विद्वान्त-
 माह । 'अनुपपद्यन्ते नैनं स्यात्' इति सूत्रम् 'न'
 इत्यनुवर्तते । अनुपपत्त्यस्य अनुपपत्त्यकारदेवता अग्नि-
 रसि सोमशब्दमन्ये तोषत्यधिकः । नैव तदेवतायाः प्राकृत-
 प्रमाणकारोपपत्त्यमाह । कर्णपत्तयं यथा अर्घ्ययुगां पाने
 क्रियमाने पूर्वं होत्रा पीतोऽपि न होतृपीतव्य इति पूर्वं-
 पानकर्ता उपपन्नते तस्मात् । के,

पानकता उपलब्धते तद्वत् । फ.
॥ अनुषण्डकाराधिकरणम् । अनुषण्डकार-
देयताया अनुपलक्षणं सोममहामन्त्रे ॥
३॥११६॥३८ ॥

यपदकारश्च कर्तुं वत् । शिरीषारिः ।

पद्मकारश्च कर्तुं वत् । शैविः शैवः । सोमस्वामी
भाष्य — अस्मत्पुत्रपुत्रादेवता 'सोमस्वामी
वीहीत्यनुपाङ्गं करोति' इति । तत्र सदैवः किमनुपप-
त्तादेवेतत्पक्षमिदानीं न वेति । किं प्राप्तम् । उपल-
ब्धिमेति । न तत्र पापार्थं किंचित् पूर्वपुत्रपक्षस्यै
तस्मादुपलक्ष्यित्वेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अनुपप-
त्तादेवता नोपलक्ष्यितव्या । कर्तुं वत् । यथा कर्ता नोप-
लक्ष्यते होतृपुत्रस्यानुपपत्तीति चेत्, एतदेवानुपपत्ता-
देवता इति । नहि सा प्रकृति उपलक्षिता । यच्च ना-
प्रकृति उपलक्ष्यते, तद्वै च प्रकृति उपलक्षिता ।
वा — अनुपपत्तादेवताया मोक्षनया मन्त्रार्पण-
देवतात्वमेवमिति कथं । तस्मादुपलक्षणीयते इति ।
प्राप्तेऽभिधीयते । 'यथा यथाचनः पाठा पूर्वप-

पलक्षणम् । अप्राकृतं न कुर्वीत तथैनामपि देव-
ताम् ॥ नहोया प्रकृत्युपलक्षिता । न चेह प्राकृत-
तामपि । तस्माच्चोपलक्षितत्वेति ।

पात्रार्पण । तस्मात्प्रोक्तस्यैतद्व्यति ।
 सोम — पूर्वपक्षेण संगतिः । ' सोमस्यपि
 वीहीत्यनुयजति ' इत्यनेन विहितस्मानुवपद्व्यापगस्य
 देवताऽपेक्षया मन्त्रवर्णनः अग्रेदेवतात्म्यम् । अन के
 चित् अनुवपद्व्यहरे अग्रेदेवतात्वेनोपलक्षणयोग्यतामा-
 नेन पूर्वपक्षकृष्णं मन्त्रमिति मन्त्राना अनुवपद्व्यापगः
 क्रियते इमे, उव गुणकर्म इति तदर्थचिन्तां कल्पयित्वा
 अर्थकर्मत्वात् प्रकृतिर्वाग्विधिः इति पूर्वपक्षं कृत्वा गुण-
 कर्मत्वेन प्राकृत्यार्थपत्यभाजनं सिद्धान्तयन्ति । तत्र
 अर्थकर्मत्वेऽपि अङ्गत्वविरोधेन तदेवतात्वा । प्रधानदेवता-
 कर्त्तारपत्त्यवभावात् । न च अर्थकर्मत्वपक्षे प्रधानत्वाति-
 र्गुचितलक्षणकर्त्तारपत्यभावेऽपि प्रधानदेवतात्वं अनुवपद्व-
 कारदेवतात्वा अपि अनुवपद्व्यहरेण गुणत्वेन निर्वर्तक-
 त्वमिति इति तन्मात्रेण कर्त्तारविधिः संभवति, प्रतिपक्षि-
 त्वपक्षे तु प्रतिपादयस्य प्रधानत्वेन प्रधानदेवतात्वेऽप्यङ्ग-
 कर्त्तारविधिरिति याच्यम् । प्रतिपादयस्य प्रधानत्वेऽपि
 भक्तुते निर्वर्तकत्वमिति इति तन्मात्रेण वनापि कर्त्तारो-
 पत्तिर्भवत्वात् । वश्यते च मयमे अम्युदयेऽपि दक्षिणायो-
 रार्थिकप्रणीताऽर्थापसिगात्रेण प्रणीताधर्ममागूरेन प्रातिः ।
 तस्मादर्थकर्मत्वं पूर्वपक्षे, गुणकर्मत्वं सिद्धान्ते च प्रये-
 जकमिति वृथा तदर्थचिन्तान्तरकलानादये । सूत्रा-
 र्थस्तु — अनुवपद्व्यहरेदेवताऽपि मोक्षलक्षणीया होम-
 धर्मादिप्रसूनिदिति ।

वि— : सोमस्याग्र इति प्रोक्ताऽनुग्रहकारदेवता ।
विग्रहिलक्षणा ॥, प्रहृती

विद्या न वा, देवतात्यादयः मिश्रविलक्षणा ॥ प्रवृत्ति
विद्यमानोऽस्मिन्नुद्देशादलक्षितः । उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽस्ती
विद्वत्तावमि वचना ॥' सम्पादप्रिर्नोपनयः ।

विहृतावपि वसणा ॥' कम्पादाप्रिनीतवपः । अग्नेर्देवतात्प
माह— अनुवपद्वाश्वावादेवकाया अग्नेर्देवतात्प
निधमिद्विगल्बलपुलङ्गजम् मन्वते । प्रहृती ॥ अथो
विवामानऽपि नोपस्थिता अनुवपद्वाश्वावादेव
यागात् कर्मान्तररूपस्य पूर्वप्रागीयोमन्त्राविभूतस्य
इत्सविधान्वेनाग्निदेवात्पुलङ्गजान्मातु, उपदेष्टोम कपे
चिरुद्राप्रमातुपि 'मीशीमा मेप' इत्यादिवद्ग्रन्थस्य

शिष्या निदधाति ' इति स्मृतेश्च दर्शनात् विनियोगः ।
विप्रसराः शिलावने, पञ्चप्रसराश्च शिलापञ्चकं निदधति
इति युक्तम् । शोलाकादौ तु नास्ति तादृक् किं चित्
प्रमाणं इति सर्वधर्ममेव ।

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य । १८ ॥

ननु बृहत्-स्यामत्व-लोहिताक्षत्वादि तत्तद्देशस्य-
कर्तृलिङ्ग आचाराणां नियतदेशत्वात् व्यवस्थापयिष्यति
इति चेन्न । नित्यस्य देशभेदेन व्यवस्थितस्य कर्तृलिङ्गस्य
अभावात् । बृहत्त्वस्यामत्वादीन्यपि न देशनियतानि ।
नित्यस्य लिङ्गस्य सामान्यात् शोलाकादयो न व्यवस्थिताः,
किंतु सर्वधर्माः ।

आख्या हि देशसंयोगात् । १९ ॥

ननु दक्षिणात्या उदीच्याः इत्यादिः समाख्या
शोलाकादीन् आचारान् देशभेदेन व्यवस्थापयिष्यति
इति चेन्न । हि यस्मान् दक्षिणात्यादिः आख्या समाख्या
देशसंयोगात् भवति । पुनश्च दक्षिणात्याः दक्षिण-
देशादिर्गतः प्रायु वा उदङ्ग वा गता स्थिते भवति ।
स च आङ्गीनेवुक्तं करोत्येव । तस्मान्न समाख्याऽपि
आचारव्यवस्था । किंतु शोलाकाया अचाराः सर्वधर्मा
एवेति सिद्धान्तः ।

न स्याद्देशान्तरेष्वपि चेत् । २० ॥

दक्षिणात्यादिशाखा देशसंयोगात्कृत्यतीत्युक्तं सिद्धान्त-
मिदं तत्र युक्तमिव । यदि देशसंयोगात् आख्या
स्यात् देशान्तरेषु तस्मिन् कर्तारि गते सा आख्या न
स्यात् । भवति तु देशान्तरस्थायि मधुरा अर्जुन-
स्यापि माधुर इति आख्या । तस्मान्न देशसंयोगादस्या
इति चेत् पूर्वपक्षी भूयात् ।

स्याद् योगाख्या हि माधुर्यत् । २१ ॥

उत्तरमाह सिद्धान्तः । हि यस्मात् प्राच्यादिशमाख्या
योगाख्या योगमात्रापेक्षा स्यात्, न मूलतत्प्रानमविषयसं-
ख्यापेक्षा । ' संवत्यैर्बहुभिर्देवममाख्या हि प्रवर्तते ।
निरास-भर-जातव-तदाभाभवेदुमिः ॥ ' ' सोऽस्य
निवातः ' ' तन मवः ' ' तन जातः ' ' तव आगतः '
इत्येवमादिरित्याशेन न कदाचित् प्राच्यादिशमाख्या
वर्तते । माधुर्यम् यथा मधुर निवातोऽस्य मधुर्या

वा मवः, मधुरया वा जातः, मधुरयाः सकाशादागतो
वा माधुर स्यात् । तद्वत् । तस्माच्च समाख्याया व्यवस्था
आचाराणाम् ।

कर्मधर्मो वा, प्रवणवत् । २२ ॥

आह पूर्वपक्षी । शोलाकायाचारव्यवस्थार्थं कर्मधर्मः
देशो निमित्तं स्यात् । यः कृष्णमृत्तिकाप्रायोदेशः ॥
आङ्गीनेवुक्तस्य इत्यादि । प्रवणवत् यथा ' प्राचीनप्रणणे
वैश्वदेवेन यजेत ' इति प्राचीनप्रणणे देशः वैश्वदेव-
कर्मार्हं तद्वत् ।

तुल्यं तु कर्तृधर्मेण । २३ ॥

सिद्धान्ती आह । बृहत्त्वस्यामत्वादिना पूर्वोक्तेन कर्तृ-
धर्मेण कर्तृधर्मेण तुल्यमेतत् देशस्य कर्मधर्मत्वं, न व्यव-
स्थापनम् । तद्देशनिवासिभिः तद्व्यवस्थायात्, ततो
निर्मितैश्च तदाचराणां । तस्मात् शोलाकायाचारः सर्वधर्मः
इति सिद्धान्तः । तत्र शोलाका प्रसिद्धा । आङ्गीनेवुक्तं
ब्रूयाचारगतवतिषिष्टसूत्रा । उद्बृहत्प्रमत्तः बृहत्प्रमाण
पूर्वाग्रहप्रयुक्तस्यः कृतीतैः नियमानाः । (वेदाः,
वैतृ इति भाषा) । के.

॥ अनुमितवाक्ये लक्षणया अभावाः । संकर्म.

३।१४, ॥ अनुमितवाक्ये विधिदोषस्य अदोषत्वात्,
समासपदस्यैव अनुमेयत्वात् । ३।११. ॥ अनुमित-
शब्देन कार्यावतिर्यथा- ' न गिरागिरिरेति ब्रूयात् ऐर
कृत्वोद्देशम् । ' अत्र प्रतिषिद्धे गिरापदे ताकार्ये साधना-
मिलापि लक्ष्यते । तत्र च लक्षितेरापदस्य साधनामिलापिणो
विधिः । शास्त्र. पृ. १३०, ॥ अनुमितानुमानलक्षणशब्देन
कार्यावतिर्यथा- ' ब्रूयात् वा एतर्हि वागभवति यदि ब्रूयः
पदहः सतिष्ठते ' इति । अत्र संशयस्य प्रतिषेधो लक्ष्यते,
नहि संशितः कर्तव्यो भवतीति । प्रतिषेधेन च कार्यं
लक्ष्यते, तस्मिन् लक्षिते मध्यखनकृत्याने विधीयते ।
एवमत्र लक्षितलक्षणस्य स्वतन्त्रः । पृ. १३०.

॥ अनुमितिः ज्ञानस्वरूपिणः । मणि. पृ. १९.

॥ अनुमितिः स्वाशिसमृति-पञ्चधर्मज्ञानजन्यं ज्ञानम् ।
वैराभाषः. १।१५-१६. ॥ ३६. ॥ अनुमितिः स्वाप्यताऽव-
च्छेदक-प्रत्यक्षपदार्थमतिशयजन्यं ज्ञानम् । स्वाप्यतु-
मने तु स्वमिचारादीनिरोषिणीतिवचनाऽवच्छेदकप्रमदंश-

इति गानाधनगुणे विधीयेयात् । वि. १०।४।२२.
 * यास्यानुयाक्यायुगलद्वयस्य ऐन्द्राबाह्वस्यत्ये
 नमंति रिक्ताः । ' इदं वायान्ने हरि-प्रियमिन्द्रावृद्ध-
 स्वरी इत्येकं ' अयं वा परिपिप्लते-तोम इन्द्रावृद्ध-
 रवा इत्यपरम् । भा. १२।४।२३-४. * अनु-
 याक्याधिकरणम् । ३।१।२३।२३. वारणाधिरण्यपोरि-
 त्तस्य अङ्गायतात्स्य अनुसक्त्यापिररणेन उन्मीरनात्
 वाक्यनिरोधः प्रमस्य परिहृतः । ('वार्मणी-अधि-
 कारणं ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।) सु. पु. १०७२. * अनु-
 याक्योच्छ्रान्तं वायवाप्यन्ते हेतुर्वायवसम् । ' वायवा
 चानुयाक्यां चान्तर न म्यष (व) ररेत् ' । संकपे.
 ४।३।९.

* अनुयातं दूरदुपलम्पते शब्दः । भा. १।१।
 ६।१२ पु. ८०.

* अनुवादः अग्रवृत्तिविरोधकरः अनर्थकः स्यात् ।
 भा. ७।३।३।७, ८।४।५।२२, १२।२।१५।६४. * अनु-
 वादः असत्या गतौ आधीयते । वा. १२।२।१५।६४.
 * अनुवादः शास्त्रस्य कथनं शब्दोपाधिको धर्मः । वि.
 १।४।६. * अनुवादः शानपूर्वकः शब्दो वादः कणिका.
 पु. २७२. * अनुवादः दर्शपूर्णमासयोः असौमवासिनः
 पुरोडाशद्वयभक्षणम् । भा. १०।८।१४।३५-४६. * अनु-
 वादः नित्यप्राप्तस्य यथा ' नान्तरिक्षे न दिव्यमिक्षे-
 तव्यः ' इति । न सत्या गतौ नित्यमुत्पन्नः । १०।७।
 १२।३९, ४०. * अनुवादः यदागुपयत्यक्षं दर्शपूर्ण-
 मासयोः । ४।१।४।७-१०. * अनुवादः यथाविज्ञा-
 तस्य भवति । वा. १।२।३।२९ पु. १४१. * अनु-
 वादः ' वै पुरोदसो दर्भास्तान् दक्षिणाम्रास्तुगीवात् ' इति
 तच्छब्दोपेक्षितोद्देश्यविरोधसमर्पकः प्रेताग्निहोत्रे । भाट्ट
 ३।४।४-१. * अनुवादः लक्ष्यया उपपद्यते । विदि-
 तस्य स भवति । भा. १२।१।२।०।६४. * अनुवादः
 ' सत्रादुदरक्षाय शुद्धशमनीयेन गवेरन् ' इति बहुवच-
 नम् । ' अनुवाद एव बहुवचस्य भवितुमर्हति ' ।
 १०।२।२।४।३. * ' अनुवादोऽवधारिते ' इत्यस्यो-
 दाहरण ' अग्निर्हिमस्य मेघस्य ' इति नृसिंहा-
 भर्मरक, तत्र । ' बभूवे वेणिश देवता ' इत्याद्येव

' अनुवादोऽवधारिते ' इत्यशोदाहरणम् । वाङ.
 पु. ४८. * अनुवादेन विधिर्न बाध्यते । यथा अव-
 भूये ' अग्नीरग्नी स्विष्टकृतौ यजति ' इत्यत्र यजतिना
 प्राहुनस्विष्टकृत्याभ्येन उद्दिश्य अग्नीरग्नीरग्नीरग्नी
 विरोधोपस्थानावधिरेव, इत्योः इति विरोधोऽपि प्राप्तमेव
 अमृत्ये इत्युक्तं दशमे । पु. १४३. * अनु-
 वादस्य सति संभवे न निहितानामित्यनियमात् । भाट्ट.
 ७।१।१ पु. ३३९. * अनुवादे गौणीवृत्तिर्न दोषाय ।
 संकपे. १।१।८. * अनुवादे प्रमाणान्तरानुसारित्वात्
 प्रसक्तप्रमाणोऽपि लक्षणा न दोषः । सु. पु. ४।३.
 * अनुवादे हि उद्योग न्याय्या, न विधौ । भा. ४।४।
 ८।२९. * अनुवादकं न ' उपायुक्तमन्तरा यजति ' इति
 यजतिपदं, किंतु विध्यवचनम् । के. * अनुवादकं
 विद्वद्वाक्य ' य एव विद्वान् वीर्यवाली यजते ' इत्यादि
 दर्शपूर्णमासयोः । विन्दु. १।४।३. * अनुवादस्त्वे
 समवति, विशिष्टविधानानुपपत्तेः । वा. ३।४।१।३९.
 * अनुवादपक्षे न लक्षणाया दोषः । भा. १।४।१।२।
 २३-५. * अनुवादमात्रमनर्थकम् । ४।१।१।२४.
 * अनुवादमात्रस्य यजताये भ्रान्ति लोके ।
 यथा-अस्मिन् पदे वै मादृशास्ते अग्नीकृता, देव-
 दत्तो यजदत्तो विष्णुमित्र इति । १०।७।८।२४. * अनु-
 वादरूपत्वं सति संभवे न बाधितव्यम् । (परिभाषा)
 १२।४।३।७. * अनुवादवचनं धर्मापेक्षं भविष्यति ।
 यथा- ' एतस्यैव देवतीयं वाक्कन्तीयमग्निहोममग्नौ कृत्वा ' इति ।
 १०।८।१।४।३६. * अनुवादवाक्यानां स्वतन्त्राभाधिरण्यस्याप्यनहितपूर्वकस्य रतितानामपि यपिपस्य
 यत्वरूपागृहीतप्राप्तिलेन प्राप्तव्यम् । अग्नि. पु. १३.
 * अनुवादसाहाय्यं वै-शब्दमयोपात्तः । ' एतानि वै दश
 यज्ञानुपानि ' । वा. ३।१।४।२१ पु. ६७२. * अग्रतस्य
 अनुवादायोगः । सु. पु. १३८०. * ' त (होम) वै
 दशभिः क्रीणानि ' क्रीणान्यनुवादोऽयम् । अनेनाग्रवादं न
 विधिः नरुद्धं विज्ञायेत । यथापि अनुवादस्य कोष्यते ।
 तच्च सति संभवे न बाधितव्यम् । भा. १२।४।३।७.
 * तन्नाम अन्तः श्रुतमनुवर्तते यत् शाब्दोऽयं
 भात प्रत्यभिज्ञायते । वा. ३।६।७।२१ पु. १०४६.

येन अनुपपद्येत । यस्तु वाक्यभेदप्रसक्त्यर्थमेव अनु-
पपन्नमित्येवैतत् पुनरिति यः । तत्र तु पुनःपुनः 'चरित्या'
इत्येतस्य पिपानात् वाच्यदुपपन्नं उपसदात्मनुष्ठानं प्राप्नोति ।
अनिष्टं चैतत् वेदाभ्यनुष्ठानाभावात् । अथ अग्निहोत्र
स्यैव पुरस्तात् वृत्ताभिः सर्वाणुपपन्नार्थसंपादन इत्युच्येत,
तथा सति सान्दोषारणमपि एषमेवावशिष्टं अग्निहोत्रा-
दीनां पाटफमानुष्ठेपेन उपपरिष्कार इति नार्थोऽ-
नुपपत्तेः । पा. २।३।१।२।४ पृ. ६२४-६२५.
● अनुपपन्नः कान्दन्त्येऽप्युक्तो मन्वाधिकरणे । 'अम्यत्
सा त इदं' इत्युक्ते उपरितन्त्रासुचि 'त्वं तू न
इदं' 'त रयि दाः' इति श्रुत्ये तदेवानुपपत्तेः द्रष्टव्य
इति पुरस्तादनुपपन्नोऽयम् । बाळ. पृ. ६०. ● अनुपपन्नः
द्विविधः अनुपपन्नः अनुकर्तव्येति । पूर्वस्य परस्तादनुपपन्नः,
परस्य पुरस्तादनुकर्तव्यः । के. ● अनुपपन्नः नेरीय-
स्थानान्तरस्थस्य अनुसंधानम् । बाणि. पृ. ७१. ● अनुपपन्नः
व्यवेतस्य नास्ति । 'स ते प्राणो यत्नेन गच्छता, सम-
न्तानि यत्नेन, स यत्परित्यजति' अत्र मध्यममन्त्रे बहु-
वचनात्तेन 'अग्राणि' इत्यनेन अन्वेतुमवश्यत्वात्
तदुच्यवायेन बुद्धिसान्निध्यमाभावात् नास्त्यनुपपन्नः । वि.
२।१।१८. ● अनुपपन्नः शेषाकाङ्क्षायां शेषाकाङ्क्षाया
येति प्रकारान्तरेण द्विविधः । 'अपाचया राजाया
हराया' इत्यन्नायः । 'चित्रितस्त्र्या पुनरात्पिच्छेन
प्रविशेत्' इत्यादौ द्वितीयः । के. ● अनुपपन्नः सङ्-
तङ्गितस्यापि व्याख्यानवैलक्ष्या उपाधारणानुवृत्तिः । सु. पृ.
१७९. ● अनेषु शब्दाङ्गेषु एकस्मिन् शेषान्वयेन
निराकाङ्क्षीकृतोऽपि इतरनैरपकाङ्क्षाया अनुपपन्नो युक्तः ।
पृ. ६९५. ● अनुपपत्तेः अपाचया नाप्यते । यथा 'या
ते अग्ने राजाया' इत्यादौ । बाळ. पृ. १४४.
● अनुपपत्तेः विविधविधः । पुरस्तादनुपपन्नं, परस्ताद-
नुपपन्नम् । तत्र आद्यो यथा 'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्ह-
स्पत्य मन्त्रे निषाद्य आहुतिमाहुतिं दुन्ना समिधकार-
येत्, यदि रामन्य ऐन्द्र, यदि वैश्वो वैश्वरेणम्' इति ।
अत्र ऐन्द्र वैश्वदेव इत्यत्र पर 'मन्त्रे निषाद्य' इत्यादि
अनुपपन्त्ये । द्वितीयो यथा, 'अथैव ज्योतिः' 'अथैव
विश्वज्योतिः', 'अथैव सर्वज्योतिः' 'एतेन सहस-

दधिनेन यजेत' इति । अत्र 'एतेन' इत्यादि पूर्व-
वाक्यस्येव अनुपपन्त्ये । पृ. २७. ● अनुपपन्नस्य सत्या
गती अन्याव्यत्वात् । बा. १०।३।१५।१७.

॥ अनुपपन्नाधिकरणम् । अप्पाहारन्यायः । अप्पा-
हारानुपपन्नन्यायः ॥

अनुपपन्नो वाक्यसमाप्तिः, सर्वेषु ह्रस्वयोगि-
त्वात् । २।१।१५।१८ ॥

भाष्यं— 'या ते अग्नेऽयाया तन्वर्षिष्ठा गृह-
रक्षोर्धं यज्ञो अपाचयां ज्येव यज्ञो अपाचयां स्वाहा, या
ते अग्ने राजाया, या ते अग्ने हराया' इति ।
अत्र सदेहः तन्वर्षिष्ठा इति किं सर्वेषु अनुपपन्नस्य,
आहोस्त्रित् लौकिको वाक्यस्योपः कर्तव्य इति । किं प्राप्तः ?
'या ते अग्ने राजाया' इत्येतस्य तन्वर्षिष्ठा इति न
वाक्यस्येव । नहि अयं अस्मात् परं प्रमुच्यते । एवं
प्राप्ते मूनः । अनुपपन्नो वाक्यसमाप्तिः स्यात् तन्वर्षिष्ठा
इति । यथैव हि अयं 'या ते अग्नेऽयाया' इत्येतस्या-
नन्तरं, एष 'या ते अग्ने राजाया, या ते अग्ने हराया'
इत्येतयोरेव । हराया इत्येतस्य व्यवहित इति चेत्,
तत्र, समुदायस्य अन्वेषेणानात् । अन्वेषेणैव राजाया
इति समुदायः । समुदायेन च वाक्यस्योपस्य संपन्ना-
भावात् समुदायिण्या सवः । समुदायिसंबन्धे न न
गम्यते निशेपः । तस्मात् सर्वानुपपन्नः । अपि च
साकाङ्क्षस्य सनिधौ परस्तात् पुरस्ताद् परिपूर्णसमर्थः
श्रूयमाणो वाक्यस्योपो भवति । विद्यासु कालः सनिधिः
इति । उच्यते । यावत् शक्नोति उभौ अपि अपेक्षितम् ।
कथासौ । आन्तर्यं सर्वम्पिपदस्यमाणो वा । तावत् हि
शक्नोति उभावपि अपेक्षितम् । संबन्धिपदस्यभावे हि
सम्पन्नादेव पूर्वसंस्कारो नापैति । यथापि अपरेण साका-
ङ्क्षेण न्यवाप्य, तथापि नास्ति सन्त्यः । द्वयोरपि दि-
वाप्यं वक्तव्य इति परं पूर्वमपेक्षते । अनपेक्षमाणे
अन्यतरं प्रमादपाटः स्यात् । सन्त्येते वागौ अपेक्षि-
तम् । तस्मात् यथैवायं एकस्य सनिधौ, एवमवस्थ ।
द्वयोरपि अवबद्धेः 'दे' अन्यवहितत्वात्, द्वयोरपि
आभावात्सावत्वात् । एतत्तथा वाक्यस्योपस्य च कारणं,

एव स्यात्, अनुयाजानां प्रयोजनान्तरसंस्थानामभिप्राय-
तार्थतया विध्ययोगादिति ।

ब्रि—‘निमित्तादिनादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेदिति । अर्घ्यं
कालोऽध्याग, ऽह्न रथादतिपाराधर्म्यमवशा ॥, पुराऽऽ-
दिमास्तस्यास्य जगता सोमार्थता तथा । अनुयाजाश्च
परार्थाः सयोगः कालसिद्ध्ये ॥’

कै— उपोत्तिष्ठोमे सवनीपरदवधानामनुयाजानां
आभिप्रायतत्त्वोत्तरत्वं विहितं, तथापि विचारः ।

भाट्ट—‘लोमे’ प्रहृत्य परिधीन् हारिवोजनं जुहोति’
‘आभिप्रायतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेत्’ इति श्रुतम् । तत्र
प्रहरणं तावत् द्वितीयया परिधिपरिष्कारकं, परिचरश्च
यद्यपि न सोमयागाह, तथापि तद्वत्सवनीयायाहृत्येन
प्राता एवेति तेषां फलपरम् । अतश्च हारिवोजनस्यापि
यद्यपि नेदमुपसिद्ध्यर्थं, तथापि तदुपसिद्ध्यर्थे फल-
अत्रानात् तस्य परिधिप्रहरणाद्गन्धम् । यद्यपि त्वयं सोम-
यागाम्नाह एव, तथापि एतदवशास्य परिधिप्रहरणाद्गन्धं
अभ्यासान्तराणां स्वर्गाद्यर्थेऽपि उद्गातृपञ्चैदमित्युच्यते-
प्रयोगस्येन न सिद्धयते । एवं द्वितीययाहये अनुयाजा
यद्यपि न सोमयागे प्रहृताः, तथापि तद्वत्सवनीयायाह-
ृत्येन तन्वयेन फलप्राप्तिः । आभिप्रायतत्त्वस्य तु यावत्
प्रहरणात् फलप्राप्तं कल्प्यते, तावत् वाक्येनैवानुयाजा
हृतम् । न चात्र येनैवपञ्च पञ्चान्तरफलप्राप्तिः, अह्न-
भूतशालिनीययागैरीसाह्नोपपत्तेः । न च येनैवपञ्चानु-
पसिद्ध्यर्थेनाह, उपसिद्ध्यर्थे च फलप्राप्त्या प्रह-
णात् फलप्राप्त्यर्थेनेति मूलैकं युक्तं, उपसिद्ध्यर्थे
तदर्थेधावामि इहामागमस्य गन्धपराधर्मादित्य वाक्या-
न्तरेण नियोगोपपत्तौ दुर्बलमात्रेण अह्नत्वकल्पनाऽनु-
पपत्तेः । इति प्राप्ते, हारिवोजनस्य तावत् उपोत्तिष्ठोमेनेन
अर्घ्यादिनास्य फलस्य कल्पनात् न येनैवपञ्चयेन पदा-
न्तरकल्पनस्य प्रहरणाद्गन्धं प्रमाणमिति । आभिप्रायतत्त्वस्य तु
यद्यपि न सिद्धिर्वाक्येन फलप्राप्तिः, तथापि ‘हारा-
तान्तेऽदिशोः’ इत्याद्यनवयवादिद्विज्ञेयवृत्त्यद्वारा-
यतोऽह्न फलप्राप्त्यर्थे वाक्येनाह्नारकल्पनाऽयोगः । यन्तु-
राऽनुपसिद्ध्यर्थेनेनैव फलप्राप्त्यर्थे आभिप्रायतत्त्वस्य न सिद्धि-
वाक्येनेत्यर्थः, परास्त्वन्वितादिनां फलप्राप्तिरिति-

पणविधिकल्पनागौरवापत्तेः नानेन वाक्येन आभिप्राय-
तत्त्वानुयाजाहृत्येन विधानम् । अत एव ‘आभिप्रायतादूर्ध्व-
इत्यत्र पदद्वयेन लक्षणया तत्त्वतिलोमिकोर्ध्वजालः, एवानु-
याजोद्देशेन विधीयते । ‘दूर्ध्वपूर्णमासाम्यामिपूना’ इत्यादी
तु तृतीयान्तस्य इष्टम् इत्येवमवधानं लक्षणेति ध्येयम् ।
यस्तुतस्तु न प्रकृतेऽपि लक्षणा, “ तां चतुर्भिः ” इतिवत्
निश्चितभावनामोदेऽपि “ ऊर्ध्वत्वमात्रनिश्चितकृतया
विधेयान्नैराभावात् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सवनीयविकारे
सोमयागानां हारिवोजनानामास्तवयोः कारणम् । सिद्धान्ते
नेति । ४१।१२.

मण्डन—‘ परिष्पुकिः स्वरूपायां । ’ १५.

शंकर—‘ वालः स्वादाभिप्रायते । ’ १५.

७ अनुयाजानां आतिथेयिकानां सामर्थ्येनैव उपदिष्टैः
आमनहमैः समुच्चयः । भा. १०।४।४७, ७ अनु-
याजानां उक्तं अनुयाजादिकाण्यस्य उक्तं ॥ ५।१।११।
२३-२४. ७ अनुयाजानां सवनीयपरार्थाननेन आभि-
प्रायतत्त्वोत्तरात्तरविधानात् न स्वकाले पृथगनुधानं, ॥
या सवनीयपरिहृतिषु अनुयाजामात्रः । सोम. ४।३।१५.
७ अनुयाजेषु अनवानां विधानं उच्यतेऽनुरागे नोप-
संहर्तव्यं मितवशावापरात् । संकल्प. ४।३।१५.

८ अनुयाजेषु एकादशसु चत्वारो बर्हिषो
यिकाराः, चत्वारो नरासंस्थ, नवम एकादशश्च
विष्टकृतः ॥

‘ एकादशानुयाजान् यजति ’ इति प्रयोग-
यामिनी संक्षेपेयुक्तम् । तेष्वेकादशसु प्रत्येकं माहृत्येवप-
नर्माणां विध्यन्येन प्राप्तिः, आग्नेयविकारे तथा दर्शनात् ।
इति प्राप्ते, ‘ यम रथात् ’ इतिवाक्येन (१०।१।१३।
५३) विमग्नं प्रवृत्तिरित्यर्थः । मरितयाने दि-
व्यविधायामाग्ये मेरीहृत्य निरेदीहृत्य या यजोपसि-
दिमात्र उक्तं, नद्वयं निरेदीहृत्येऽपि त्वयं तेषां विधाय-
नमात्रं मेरीहृत्येन ननुमुपसिद्ध्यर्थे चत्वारोपपत्ते-
बर्हिषेऽप्युपसिद्ध्यर्थे, आदिताः विष्टकृतः इति
तदनुपपत्त्यर्थमात्रेण तावन्तैरेव । संकल्प. ४।३।१५.

अनुपज्ञाधिकरणम्

तद्-न्यायारविमोक्षश्च सफलान्वेषणक्षये ॥ ' वैदिकस्य चाक्षयस्य वैदिक एव शेषः पूरणशमो न लौकिकः, बोधनाल्लक्षणपरमनियमात् । यदा तु चेदः सार्वात्मना अभिव्यक्तमोऽपि त्यक्तव्यापारो दृश्यते, तदा लौकिकमपि अनुजानाति । सा चान्येषणा यमास्तनिकम् प्रवर्तते । तत्र ' अदृष्टः प्रकृतावयवः प्रत्ययेऽभिध-
व्यते पुनः । पदे स्मरिमप्रलब्धस्तु प्रार्थनीयः पदा-
न्तरे ॥ स्मरिन् वाक्येऽपि न स्वायेन्मूढ्यो
वाक्यान्तरे वरः । वाक्यान्तरेऽपि न स्वायेन्मूढ्यः
प्रकरणान्तरे ॥ ' एकस्मिन्नेष साकाङ्क्षे अमिहिते
प्रत्यया प्रत्ययेन फ, तत्तन्मध्यमर्थे अर्थान्तर यदि या
तत्रैव दृश्यते ततो रमणीयम् । अथ न दृश्यते, ततः
प्रमादाल्लये परित्यज्य प्रवृत्ते प्रत्यये चान्येष्टव्यः । तयो-
रपि चेन्न दृश्यते, ततः परस्तात् पुरस्तात् वा अनन्तरो-
चरिते पदान्तरे । न चेदन्तरेऽप्येत्यत एवान्तराद्यन्त-
रादिव्यतिगते । यदि तु स्वान्वये न लभ्येत, ततस्तेनैव
त्रेणैव प्रवृत्ते चान्वयान्तरे । चान्वयान्तरेऽपि तु अलम्ब-
मानो यमोपस्थाप्यमानानुसारेण प्रकरणात्तरे । यदा तु
तनापि न लभ्येत, यदा लोके । लोकेऽपि चेन्नोपलभ्येत ततो
नास्तीत्येवमप्यर्थ आकाङ्क्षापुद्धि भ्रान्तित्वेन परिकल्प्य
निरुक्ताङ्गीकृतमम् । सर्वत्र च ' संनिष्ठो न लब्ध-
श्रेष्ठ विप्रकृष्टोऽपि वैदिकः । स एषावैदिकस्तु
श्रेष्ठ विप्रकृष्टोऽपि वैदिकः । स एषावैदिकस्तु
स्यात् प्राप्तः संनिष्ठो यदा ॥ ' तदिह रक्षाध्या-
हरणवाचाकमयोः शेषः स्वपदलक्षणाधोः अलम्बमान-
त्वात् वाक्यान्तरे नूनं इत्युपलक्ष्यते । न च वादवा-
काङ्क्षितः तादृगेव एकान्तर पुरस्तादुपलभ्यते, अन्यस्य
भ्यविहितः । यद्यपि चातो प्रथमप्रत्यये शृङ्गात्तत्वात् न लौ-
काकाङ्क्षित, तौ तु तेन विना व्यनुपपन्नमौ आत्म
समीपे अन्यस्य अनप्राप्तात् एवं पुरुष प्रमुञ्चते, ' सर्व-
समीपे सङ्गं पठितुमशक्यः प्रमाणान्तराल्प्यन्तात् पुनः,
पुनराविरोधोऽयं आवयोरपि अर्थेन अप्राप्तः शेषः,
नैकस्यैव संनिधिविशेषोपनिमित्तप्रान्या कल्पयितव्यः' इति ।
यद्यपि न पुरस्तादाङ्गात्वे, तथापि यज्जदेववर्तित्वेन
ताम्या काङ्क्षितः, तत्रैव विनिर्मुच्यते । युक्तः ' प्रतीति-
मात्रलक्ष्यार्थं तत्प्रदेशे स पठ्यते । योग्यत्वात्

संनिवेशस्तु पूर्वमन्त्रवद्विष्यते ॥ ' स हि सहास्य-
मानः सर्वेषामपीष्यते प्रदेशो न चक्ष्य आग्रात् इत्येकस्य
यथाक्रममाज्ञातः, इतरयोश्च यावत् बुद्धिविषयता-
मापद्यते, ततश्च गृहीतः सन् स्वयमपि प्रदेशान्तरे सप्तम
समर्थः, ताम्यामपि च अन्यवृत्तित्वेन आगाह्यतः, पूर्वम
च परस्तादावितया दृष्टसामर्थ्यः परस्तादेव निवेश्यते ।
आप्यकारेण तु प्रथमद्वितीययोर्मध्ये पाठात् अथ
मागवितेषः शेषः उपयोषि आनन्तरीयं सप्तमं
इत्युक्त्या तृतीयस्य व्यचचानात् असन्धमाद्यद्वयं अर्थ
व्याविरोधात् उभयोः समुदायापादनेन अन्यपथां
साधिते, समुदायरोपलभने तर्हि प्रमेति इत्याद्यङ्क
तस्य अपयोगार्हत्वात् प्रयोगार्हसमुदायिवचनाः, तनापि
तयोः प्राधान्यात्, अन्यथा च नैरुक्ताङ्क्षानुपपत्तेः,
प्रत्येकं सन्धरोपलब्धसिद्धिः इत्यभिप्रायं पुनर्यास्या-
न्तरमाश्रयन् । अथ च साकाङ्क्षस्य संनिधौ इति
(सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् इति सूत्रावधारस्य सर्वेषु शेषेषु
तुल्यरोपानन्तरोपयोगित्वात् इति पूर्वव्याख्यानं, तुल्याना-
न्तरोपनिधिव्यपयोगित्वात् इत्येवं व्याख्यान्तरम् इति ।
मुखा. ५. ६१३) । स नैकित्वं व्याख्यानाधिक्यं एव
इत्याश्रितम् । (समतमाह-) अपरे तु वदन्ति,
पूर्वेन अपरितोपात् उत्तर इतम् । किं कारणं ' न
वावत् समुदायस्य केन चिन्निमित्तं तयोः । पुनः
प्रत्येकनिर्माणे न च हेतुः प्रतीयते ॥ ' समुदायत्वं
हि एककार्यत्वेन एकव्यवहारदानेन वा भवेत्, न चाप
एकमप्यस्ति । ननु इदं एककार्यत्वं एकव्यवहारोपेक्षण
नाम । अहो नु उक्तं मन्त्राणां कार्यं (प्रत्यग्रमन्त्राणां)
विशतम् । अथैषा हि तत्र उपयोः स्यात् । कथं तत्
कार्यामिति, उच्यते । शेषाद्यो तयोः, न तद्विशेष
समुदायत्वात्तत्त्वत्ता । पश्चादपि सा समुदायिभ्योमेव
तस्य शेषविरिहा इति आदित एव समुदायत्वं न लभ्यते ।
यदि न समुदायत्वमात्रेण ततः पुनः प्रत्येकं स्वव्यवहारः,
इति रजैरपुष्पक्रीडा आपद्यते (एकपुष्पक्रीडा अन्तर्-
त्वेन शिष्टव्यामनिगमणात्, राजनीत्यनेन च अन्यैरनि-
गमणात् अन्यन्ता अन्यथा यथा कीडा तथा
इय इति मुखा. ५. ६११) पुरस्तादेव च

॥ अनुराजकभेदः अनुराजकभेदमाधिपति, मा-
नाया पात्ययायच्छेदं विना भापनाऽन्तरात् व्यावृत्त्यप्रतिवेः
एकभावनाऽवच्छेदकत्वविरोधप्रवृत्तेन एकस्या भावनाया
अनेनानुराजकभेदमाधेययोगात् । सु. ५. ७०४.

॥ अनुरूपो नाम वृचो ज्योतिष्ये बहिष्पन्मने
'द्विष्टुत्ता कचा' । इत्यादिर्द्वितीयस्तुवः । प्रथमस्तु
प्रतिपद नाम वृतीयस्तु वृचः पर्यायो नाम । वि.
५।३।४.

॥ 'अनुवचनानि होतानि' इति शास्त्रिकमाम्ना ।
तत्र व्यस्तानि अनुरचनानि होतानि, समस्त प्रैषाव-
धनं तु प्रैषावधनम् । वि. ३।७।२१. ॥ अनुवचनानां
सर्वेषा होतसमाख्यानम् । वा. ३।७।२१।४३. ॥ अनु-
वचनेषु प्रैषान्तेष्वेव प्रैषावधनस्य कर्तृता । भा. ३।७।
२१।४३-४५. ॥ अनुवचनेषु प्रैषावधनो होतुर्विचारः ।
१०।७।११. ॥ अनुवचनार्थः दधिगृहविधानदेशः ।
३।७।१५-१७.

॥ अनुवपट्कारः । सोमस्य होम यदा अर्च्युः
करोति तदा होता याग्या पठति याग्यान्ते वपट्कार
उच्यते । वतः सद्य एव होता 'सोमस्यामे वीहि'
इति मन्त्र पठति अर्च्युश्च तदा पुनरपि अग्निं सोम
यजति । सोऽर्थं मन्त्रः अनुवपट्कारो नाम । के.
॥ अनुवपट्कारस्य देवः अग्निः । वि. ३।२।१६.

॥ अनुवपट्कारस्य द्रव्यं पूर्वोष्टोप एव ।।

सोऽयमनुवपट्कारो श्रेणरत्नस्यष्टमेण यष्टव्यः, तस्य
भोग्यमपत् सर्वायत्तात् श्रेणरत्नस्य प्रकृत्य 'एषा वा
एतेषां योनिः' इति भुजे, 'न सर्वं कुरोति' इति
वचनमप्यस्य सोमसामग्र्ययोपस्य अग्रशर्षट्पाऽप्युप-
पत्तेः । इति प्राप्ते, भगवदनुवपट्कारस्यापि पूर्वोष्टोप एव
द्रव्यम् । 'संस्था वा एषा यदनुवपट्कारः संस्था भयः'
इति पूर्वद्रव्यसमाख्यानमुक्तविशेषात् 'अ एष सोमस्य
रिशट्क्रमाः' इति भुक्त्वा अनुवपट्कारस्य रिशट्क्रमाख्यानं
प्रतिपत्तिनादास्यमागम्य । एतेन सावित्रे 'नानुवप-
करोति न भगवति' इति रिशट्क्रमावधनम् । संकर्म. १।१२.

मी. खे. ५४

॥ अनुवपट्कारस्य द्विदेवव्यक्तुयाजादिषु निषेधः ।
संकर्म. १।११२.

॥ अनुवपट्कारस्य प्रतिशेषमावृत्तिः न तु
पूर्वयागेन तन्त्रम् । तस्यार्थमादत्तवृत्तमन्त्रजगत्समर्पि-
तामिति रिशट्क्रमावधनं तथा दार्शयिकमाधिकसिद्धिद्वये
तन्त्रेणानुष्ठानम् इति । प्राप्ते, अनुवपट्कारे तत्तदभ्यासोत्तर
कालविधानेन तस्य चाप्यगृहितस्यैव स्वरसणः प्रतीतोऽ-
वृत्तिः । न च शृणुशब्दस्य पादान्तरे श्वापन, एषदेवा-
द्व्यक्तुयाजाप्रयोजनत्वात् । एतेन द्विदेवव्यक्तुयाजादिषु
अनुवपट्कारनिषेधोऽप्युपपन्नः । एवमेव अक्षानामप्य-
वृत्तिरपवादनीया । संकर्म. १।११३.

॥ अनुवपट्कारे आश्रावणादीनां प्रतिषेधः ।।
अनुवपट्कारयागेऽपि 'यद्येवदेऽन्वायतः' इति
वीक्ष्या आश्रावणादप्ये भवेयुः । यस्तु घातान्तरे
'नाश्रावयति' इति प्रतिषेधः, सोऽपि च प्रातिपूर्वक
एव । इति प्राप्ते, अनुवपट्कारस्य विप्रप्रार्थनाभावोक्तौर्वृत्ता-
नामाश्रावणादीनामनुवाद एव प्रतिषेधः । संकर्म. २।१।१५.

॥ अनुवपट्कारे 'सोमस्यामे वीहि' इति याग्या-
मन्त्रः । वि. ३।२।१६. ॥ 'वाग्निनस्य अग्ने वीहि'
इत्यनुवपट्करोति । सा. ८।२।११२. ॥ 'मुरायाः
वीहि' इत्यनुवपट्करोति चौकमण्यात् । ८।२।११२.

॥ अनुवपट्कारयागः पूर्वोपसरोपादेव कार्यः,
सकृद्वदनादि न कार्यम् । अनुवपट्कारस्य यौमि-
कानुवपट्कारस्य स्विष्टकृदिकारत्वात् प्रकृतिः, प्रातः
सकृद्वदनादि कर्तव्यम् । इति प्राप्ते, अनुवपट्कारे अम्य-
हितपूर्वस्य प्रतीतेः वपट्कार अनु अन्यो वपट्कारः
इत्यर्थस्य अवदानादिना विप्रप्रार्थनां बाधार्थः, अरदानादि-
विशिष्टमित्रयागद्वये द्वितीयस्य अनुवपट्कारः इति-
व्यवहारभावात् पूर्वोपसरोपादेव यागः कार्यः । अत एव
'नयथा इति' रिशट्कृते न समरदति' इति न्याय-
प्राप्त्यनुवादः । नयथा इत्यस्य सोम-नार्तिन-पर्याया-
भित्तये, वेधामेवोक्तम्यात् । संकर्म. १।११३.

॥ अनुवपट्कारयागः 'सोमस्यामे वीहीत्यनुवपट्' इति
यागशान्तरादिदिवत्तात् कर्मान्तरं होमयागप्राप्ता

वाक्ययुगादानात् तसमानवापरः चित्तिनि-
यतंते, नैवं अचिद्वस्तुविशेषनियोगिभरणान्तराधगमसि-
त्वेन एतदित्येते । न च कर्तृप्रयुक्तं कर्तृत्वं, यतः
तद्वेदात् स्वीयते । कारणेणा क्रियावित्तत्वेन पर-
स्परसंबन्धमात्रात् । ननु एवमपि मन्त्रान्तरगतानां
पुनानु-शब्देन अपि एतन्वः स्यात् । नैष दोषः । दर्श-
पूर्णमासार्हार्थमवत् स्वरस्यासिद्धिः । (यथा बहि-
र्धर्माणां प्रकरणात् दर्शपूर्णमासार्हैर्यत्वावगतेः न विण्ड-
पितृयशार्हिति प्रवृत्तिः, तथा अन्वस्य शेषस्य प्रकरण-
पठितपुनानु-शब्देकारकतया तादर्थ्यावगतेः न मन्त्रा-
न्तरगतपुनानु-शब्दावगमनक्तिः । सुभा. पृ. ६९६) इह
प्रकृत्य पुनानु शब्दस्य यत् कार्यं तत्प्रयुक्त अचिद्वस्तुवि-
निरोपण मन्त्रशेषेऽपि तदेकं, इति प्रत्यक्षमवगच्छामः,
न मन्त्रान्तरे, कर्मान्तरात्तद्व्यन्तरसंस्कारायेत्यात् ।
ननु एवं सति एकार्थत्वात् मन्त्रविकलनः प्रसज्येत,
(विभागमन्त्रत्वं युक्त एव अत्रापि विकल्पः इति परि-
हृतिः—) दुतो वा एवमादीनां सख्यायुक्ताविधानात्
अन्ते समुच्चयः । (अर्धब्रह्मपदवाचादिषु न मन्त्रान्तरेषु
प्रवृत्तिः इत्याह—) सर्वेषु विपश्चिन्तिमङ्गसमिति-
सम्प्रायेत, न मन्त्रान्तरेषु इति विशेषः । ' तस्मात्
पुनानुशब्दोऽयं सर्वमन्त्रगतोऽपि सन् । अचिद्वस्तुवि-
हृतः सर्वैः पुनस्तद्वानुपेक्षते ॥ ' तर्कान्तात्मावि-
हितेन अचिद्वस्तुविहृतिना अनन्यगतिकत्वात् तदा पुनानु
शब्दः स्वीकृत, तदा ' पुनानुशब्दोऽयं ' इत्येव कल्पिते
सन्त्येव एव अनन्तरः पुनानुशब्दः, स एव पूर्वो
रपि इति कारणसंबन्धप्रदर्शनवेलायां अव्येति । क्रियाः
पदार्थाः सन्त तामपेक्षामात्रां उपकरणमित्येव आवाह-
यति इति सर्वशत्रुरङ्गः । एव वा अनुपपन्ने प्रयोजन्ये
वे तन्नेन प्रयुज्यते, तेषां तदात्मकतामात्रम् । पुरस्तात् पर-
स्तादा वाक्यशेषस्य अनुपपन्नकविशेषे सति यत् पुरस्ता-
द्यनुपपन्नं अन्वीयते इति कैश्चिदुच्यते तत् विशेषप्रसिद्धि-
मात्र इति द्रष्टव्यम् ।

ज्ञा— अत्रापि यत्तु परिमाणमेव चिन्त्यते (इति
एकविपर्यय संयतिः) । ' एकत्रैव निबद्धो हि
स्वाम्नायेन वैदिकः । शेषोऽप्यत्र न नेवको

लौकिकस्तन्निबन्धनः ॥ ' इति प्राप्ते, ' यथापेक्षित-
रूपे हि वाक्यशेषे समर्पिते । वेदेन, लौकिकः
शेषो न मृग्यो निधनमात्रकः ॥ '

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे मन्त्रशेषमात्रमधि-
कारः । विद्वान्ते तु तस्योद्धारः । यद्वा अप्या
हृतस्य लौकिकस्य शेषस्य अमन्यत्वात् पूर्वपक्षे प्रयोग-
काले उच्चारणं नानुपपन्नं, बुद्धौ प्रतिषिद्धाद्यन्तरेणापि अर्थ-
प्रत्यक्षत्वमवभावात् । अत एव इये त्वा इत्यादीं छिन-
द्वि इत्यादिर्न च प्रयोगकाले वागितैरानुपेक्षते ।
अनुपपन्ने तु मन्त्रत्वात् प्रयोगकाले उच्चारणमपि कर्तव्यं
इति । केचित्तु अप्राकृत्यस्यापि उच्चारणमन्त्रत्वेन, वागि-
कत्वा तु तदननुपपन्नं अनास्त्या इत्याहुः । सूत्रार्थशत्रु-
अनुपपन्ने इत्यनुपपन्नः, सः वाक्यपरिरुमातिः वाक्यपरि-
समापकः सर्वेषु शेषेषु वाक्यशेषस्य योग्यत्वेनान्यथात्
इति ।

वि— ' या ते अग्ने रजस्येत्वाहापो यद्वाऽनुपप-
न्नम् । तत्रातिरन्त्येवोपरादाह्याहातोऽयं लौकिकः ॥, वेदा-
काह्या पूरणीया वेदेनेत्यनुपपन्नम् । अन्वशेषोऽपि
बुद्धिर्यो लौकिकस्तु न तादृशः ॥ ' २।१।१।४८.
' नानुपपन्नोऽनुपपन्नो वाऽचिद्वस्तुविहृतस्य, शेषिणी ।
चित्तिरस्येत्येत्वाकाह्यावतो (काह्यो अतो) नामानु-
पपन्ते ॥, कारणं क्रियाऽऽपेक्ष क्रिया चैका पुनान्विति ।
मन्त्रशेषेऽतस्तद्व्याप्य सर्वशेषोऽनुपपन्ते ॥ ' २।१।१।४८.

आहु— यत् नृणां शेषापेक्षिणा आवास्य अमन्तर
शेषः समास्मातः यथा ' या ते अग्ने अपाशया ' इत्यस्यानन्तर ' तत्सर्वैर्यज्ञ ' इत्यादिः शेषः । उत्तरो
मन्त्रो ' या ते अग्ने रजस्येत्वा, या ते अग्ने हरादाया ' इति । तत्र उत्तरयो शेषापेक्षिणोः अर्धमेव शेषः अनु-
पपन्ते, न तु लौकिकः अप्याह्वित्वेन अकृतत्वात् ।
न चासौ एतज्ज निरद्वयः अन्वज्ज नेतु न शक्यः, सर्व-
पात्रेन आस्मात्वात् । न च आवास्य अनन्तर अपेक्षित-
देशे पठितत्वात् तद्वर्णमात्रान् शब्दकम् । आका-
ह्याशेषतयोः अविशिष्टत्वात् । अतस्तेरपि अशरित-
पदाम्बन्धनरूपायाः सर्वत्र अविशिष्टत्वात् । नहि
आनन्तरमेव उपपन्नमपि, तदभावेऽपि शब्दशेषस्य

प्राप्यनुपपत्तेः । अतश्च विद्वतावपि प्रधानदेवतैव तत्कार्यार्थमा ब्रह्मण्यीया, नानुपपत्कारदेवता ।

मण्डन— 'सा नोपलक्ष्या तु नपट्टकृत्या ।'

शंकर— 'देवशानुपपत्कारे ।' नोतेत.

● अनुवाकवत्— यो ह्युच्यते 'त्रितुनाकः पञ्चता' इति, स अतितः आरम्भ परितमाप्य पुनरा-
वितः आरभते इति दण्डकलितवत् आहृतिः । आ.
५।१।२।३.

● अनुवाक्या पुरोऽनुवाक्या अनुपचन इति पर्यायाः । अथर्तुर्ददा हविर्बुद्धा यद्वाति तदा 'अनुब्रूहि' इति प्रैषं ददाति, तदा होता क विन्मेनाउरुणे वा मन्त्र मन्थी वा पठति, स तौ वा मन्थी अनुवाक्या नाम । के.

● अनुवाक्या उपादेशत्वेन चोक्ते तत्र एकर विच-
क्षितम् । आ. १।१।१।१।२३ पृ. ७४०, ● अनुवाक्या
दर्शपूर्णमासयोः आग्नेये पुरोडासो 'अग्निर्मूर्धा दिपः' इति । ८।१।१।६।१२, ● अनुवाक्या देवोपलक्षणार्थाः ।
५।१।१।२, ● अनुवाक्या गौर्वै चरी 'उदु त्य जात-
येद' इति । ८।१।१।६।१२, 'दे तावन्नानुवाक्ये
स्तः कर्मरुपे कर्षं वन ।' या. १।१।१।१।२३ पृ ७३९,

● 'यामेन्ती पौर्णमास्काभनूच्येते बृधन्वती अमावास्याया'
आम्यभागपौर्णमास्यानुवाक्ये । २।१।१।२ पृ. ४७५,
यामेन्ती पौर्णमासीत्युपलक्षणमागयो, बृधन्वती अमावा-
स्यात्ययोः । पृ. ४७८, ('अग्निर्मूर्धा ब्रून्त' इति
वाग्मनी । 'अग्निः प्रजेन जमना' इति बृधन्वती ।)

● नदि एकर कर्मकः अनेरफ देवता अनेनफ (ब)
अनुवाक्यया कार्यमिति । २।१।१।२ पृ ४७५,

● अनुवाक्याभ्या विधः गह द्राम्या न प्रधानस्य
कार्यमिति । मेक्य कामल् द्राम्यामनुवाक्याभ्या प्रयो-
जनम् । आ १।१।१।१।२३, ● अनुवाक्याया-
याग्याश्च चोदितदेवताम्यमर्गाकारः एष्ट प्रयोजनम् ।
पि. १०।८।२२, ● काम्यायाऽनुवाक्यानां काम्य-
माणाद्वा । १।२।३.

● अनुवाक्यासु वाग्यासु च गाधप्रीत्यपुर-
स्तादहमत्यादिधर्मार्थां विद्वती यथावप समुचयः ।

दर्शनमप्यदरण्ये 'गायत्री पुष्टेनुवाक्या भवति,

त्रिष्टुप् शान्ता', 'त्रिषदा पुरोऽनुवाक्या भवति, चतुष्पदा
यान्या' 'पुरस्ताद्विष्ठा पुरोऽनुवाक्या भवति, उपरिष्ठा-
छन्मा यान्या ।' 'मूर्धन्वती पुरोऽनुवाक्या भवति, निषु-
त्वती यान्या' इत्येवमादीवसानि बहुनि वाक्यानि
श्रूयन्ते । 'अग्निर्मूर्धा' इत्येव कङ्क त्रिषदा गायत्री ।
प्रथमादे एव देवतापदवती मूर्धपदवती च । 'सुबो
यस्य' इति तु चतुष्पदा त्रिष्टुप् उत्तरार्धे देवतापदवती
निषुषदवती च । एवमन्या अपि कचः यथासंभव
यवन्ते । तेन एनयोरैव प्रमप्रकरणार्थां प्राप्ताद्वाक्यो-
क्तचो. स्वायकानि नित्यानुवादस्यानि वाक्यानि इमानि ।
इति प्राप्ते, जमादिना तत्तद्व्यक्तित्वस्याद्वात्ताऽवच्छेदक-
त्वेन बोधितस्य बाधेन वाक्यीत्यादिधर्मार्था अद्वात्ताऽ-
वच्छेदकदशोपनेन कार्यकयसमवे न केनचित् नित्यानु-
वादः । तेन आनवास्यस्यैव विवक्षिततया आधिक्या-
भावेन बोद्धव्यः वेपामपि अतिदेवो वस्या विद्वती एत-
द्विददा कच आद्वात्ताः, तत्र उपदेशेनैव अतिदेवमाधः ।
वास्तु अनाद्वात्तायामनुवाक्यानां निवृत्तयः, तत्र सति
समवे आनीयमाना कचः चोदकातिविष्टधर्मना एव
आनेयः इति सिध्यति, तेन धर्माणां विद्वती संमद-
ल्लुचयो यथावप बोधः । संकर्ष. ५।१।१।१.

● अनुवाक्यावत्. पूर्वं वाग्यवहारवादः अनु-
वाक्योत्तरं वाग्यमनर्थोऽर्थः ॥

'वाग्या नानुवाक्यां नान्तरा न स्याददेव यदा-
वदेत् वर विच्छिन्त्यान् पुरोऽनुच्य वक्ष्य संतये' इति
अतौ पुरोऽनुवाक्यातः पूर्वं वाग्यवहारी वक्षततिपत्रको
नियम्यते । इति प्राप्ते, उत्तरकाले वाग्यमनस्य निदित-
स्यान् तद्वाग्यमाहव तर्थात्तयोऽव वादः । संकर्ष.
५।१।८.

● अनुवाक्याद्वयं विधेयौ 'देदे अदुवाक्ये'
इति विधिवत् । सु. पृ. १०६४. ● अनुवाक्याद्वि-
त्यस्य आत्ममाग्योर्निधेयः, न प्रपदे । आत्ममाग्योरेति
एरेडमिर् एरेरेव । 'यामेन्ती पौर्णमास्यामनूच्येते,
बृधन्वती अमावास्यायाम्' । या. १।१।१।१।२३. ● अनु-
वाक्यापाठः आग्नीनेन कार्यं, वाग्यपाठश्च त्रिदश
कार्यः । 'विद्वन् वाग्यमाहव, आग्नीनेः पुरोऽनुवाक्या'

तत्र प्रथमाया इहेः 'या ते अग्नेऽवासाया' इत्ययं मन्त्रः संपूर्णतद्विराजदृष्टः । द्वितीयायास्तृतीयायाद्येष्टेः 'या ते अग्ने रवाशया, या ते अग्ने हराशया' इत्येक-चदसपूर्णत्वात् आकाङ्क्षी । तन्मन्त्रं एवेह, किं प्रथममन्त्र-समासात्तस्य 'तन्वर्विंशः' इत्यादिवाक्यशेषस्य द्वितीय-तृतीयमन्त्रयोरनुपद्मः, अथवा लौकिकस्याध्याहार इति । पूर्वमनुपपन्नेन यत्तु परिमाणे निरूपिते सति इदानीमनु-प्रवृत्त्येनैव असपूर्णं यत्तुः तिमिश्राहारेण पूरणं, उतातुपपन्नेनेति । अत्राप्यं पूर्वपक्षिणोऽभिप्रेतः— न तावत् 'या ते अग्नेऽवासाया' इत्येतच्छेदभूतस्य 'तन्वर्विंशः' इत्यादेः 'या ते अग्नेऽशया या ते अग्ने हराशया' इत्येतच्छेषभावः सम्भवति, पूर्ववाक्यशेष-त्वेनैवाप्यनविधिना अन्वयवित्यात् । यथा आह्वनी-यस्य होमशेषत्वात् वेदावगतस्य 'अग्निमुपनिधाय स्तुवीत' इत्यत्र न होमशेषत्वेनोपनिधानं, किं तर्हि ? लौकिकस्यैवाग्नेः सर्वार्थस्य, तथा लौकिकस्यैव वाक्य-शेषस्योपरमन्त्रयोरेकाद्वय इति । तदुक्तं 'नान्यद्गोस्तद्वदे-गन्तुं वैदिकं संनिधमन्त्रम् । यथेष्टविनियोगं तु सर्वार्थं वस्तु लौकिकम् ॥' इति (वा. पृ. ४.५.३) । तस्मात् वैदिकः शेषः, किं तु लौकिक, इवेति । यस्य प्राप्ते अभिधीयते । भवेदेव, यदि वाक्यगत आकाङ्क्षा सति समये अवैदिकेनापि पूर्वेत । तथाहि— वैदिकस्य वाक्यस्य वैदिक एव शेषः पूरणधर्मः । तत्र वेदगते गन्तेपणोचिता । तदुक्तं 'अष्टप्रः प्रकृताश्रयः प्रत्ययेऽन्विष्यते पुनः । पदे स्वरिमिश्रलक्ष्यश्चेत् प्राग्गम्य पदाम्बरे ॥ स्वरिमन्त्र वाक्येऽपि न स्याद्येन्मात्र प्रकरणे ततः । यदि प्रकरणे न स्थानमग्नः प्रकरणान्तरे ॥' इति । (वा. पृ. ४.५.३) । चोदनालक्ष्यधर्मनियमान् इह तु वैदिकस्यैव तन्वर्विंश्यादेः सर्वार्थत्वमत्राद्यं लौकिकावसरे स्थितः । तदुक्तं 'विमुक्तज्याश्रुतौ वेदे लौकिनावसरस्थितिः । तद्व्यापारविधौ-चक्ष्य सकलान्वेषणश्च ॥' इति (वा. पृ. ४.५.३.) । यत्तु वाक्यान्तरशेषत्वेनैव नविधिना अन्वयवित्तत्वात् न वाक्यान्तरशेषत्व सम्यगीत्युक्तं,

तदुक्तं सर्वशेषेनैकस्यैव वाक्यशेषत्वात्प्यनविधिना अन्वयवित्तत्वात् । न च आनन्त्यविशेषात्प्यनन्त्योनापि पूर्ववाक्यशेषमेवास्तेनेत्युक्तं, न तु सर्वशेषत्वमिति वाच्यम् । यत् आकाङ्क्षाशेषतासंनिधौ हि संस्था-द्विकारणम् । संनिधिश्च बुद्धिपरितुष्टिर्नाशान्तरम् । ते वाक्यदृष्टादशस्यैव मन्त्रेणविशिष्टा इति सर्वार्थ-वेदाज्ञात्वस्य । सर्वथाऽऽज्ञात्वस्य आनन्त्यकताप्यनन्त्येन भवितव्यमिति नान्तरीयकमानन्त्यविशिष्टोपादानम् । तदुक्तं 'आकाङ्क्षा संनिधानं च योग्यता चेति तत् प्रथम् । सर्वव्यापारणत्वेन कष्टं नानन्तर-श्रुतिः ॥' इति (वा. पृ. ४.५.५) । न च रवाशयेत्येवैव प्यश्वानात् हराशयेत्येवैव सह न संस्था, सर्वविशेषवद्विस्तारान्तरितत्वादेव । 'अन-न्तरेण संस्था स्यात् परस्थाप्यनन्तरः । ततः पुनस्त-दाख्यः परानन्त्यमदनुते ॥' इति । (वा. पृ. ४.५.५) । प्रयोजनं—पूर्वपक्षे लौकिकाणां नान्तरस्याप्यनन्तरात् मन्त्र-नाशानिमित्तं प्राप्यवित्तम् । सिद्धान्ते एतदुक्तपदाना मन्त्रत्वात् मन्त्रनाशानिमित्तं प्राप्यवित्तमिति । सूत्रं तु— अनुपपन्ने इत्यनुपद्मो वाक्यशेषः वाक्यपरिसमाप्तिरनेनेति शेष वाक्यपरिसमाप्तिः । सर्वेषु ह्यस्योक्त्यानुपपन्नान्वा-दित्यर्थः । अथेह कथं भवितव्यम् ? यत् निराकाङ्क्षायां संनिधौ परिपूर्णसम्बन्धः श्रूयते । यथा 'वित्तवित्तदा पुनातु, वाक्यवित्तदा पुनातु, देवस्तदा सविता पुनातु, अग्निदेव परितेज सतो, सूर्यस्य रश्मिभिः' इति । एतं वाक्यादौपु रोषितु प्रतीयमानाकाङ्क्षस्य शेषस्यानुपपन्नं प्रतिपाद्य, इदानीमपनीयमानाकाङ्क्षेण रोषितु गात्रा-दृष्टस्य शेषस्यानेनैव शेषेणानुपपन्नः प्रतिपाद्यते । अत्राप्यं पूर्वापक्षिणोऽभिप्रेतः—रोषिण्यन्वयविशेषादृष्टान्तरशेष-सम्बन्धेनैव पूरिताः । अस्ते नाप्यनुपपन्नं श्रूयन्वित्त । तदुक्तं 'अनन्तरेण संस्था शेषस्य च श्रुतार्थता । रोषिणश्च निराकाङ्क्षाः किंनिमित्ताऽनुपपन्नी ।' (वा. पृ. ४.५.७) । तेन 'देवस्तदा सविता पुनातु' इत्यनेनानन्तरितेन सह 'अग्निदेव परितेज' इत्यस्य वाक्यशेषस्य सम्बन्धः, न तु 'वित्तवित्तदा पुनातु' इत्येतान्त्वान्नमिति । एवं प्राप्ते अभिधीयते ; भवेदेव,

॥ न च योगस्यैव विध्यनुवादो संभवः । भा. २।१।१।४ पृ. ३८९. ॥ नहि अस्य यदेव सर्वत्र प्राप्तं तदेवानुसंहितं, सर्वानुवादानां यथायथा प्राप्त्यपेक्षयात् । वा. ३।१।१।३१ पृ. १००६, ॥ नहि विधिभवे समस्तानुवादानुवादत्वं युक्तम् । ३।१।२।०।५३ पृ. १०२८. ॥ नित्यानुवादमात्रं अपर्येकम् । यथा 'इन्द्रेण देवेन वृष्टं' 'इदंता आतिथ्या सतिष्ठते नानु-यानान् वजति' इति । भा. १।१।१।१३ पृ. २१०२. ॥ पुरोवादानुवादयोः पुरोवाद्यस्य प्रादास्यम् । पराक्रम. पृ. ४३. ॥ पूर्वमान् अनुवादो भवति । भा. ३।४।१।३, ७।१।१।२. ॥ 'प्रवृत्त-प्रत्यभिज्ञानं वाक्ये यत्रोपलब्धते । तत्र स्वादनु-वादस्य' । वा. २।२।१।१७ पृ. ५६२. ॥ प्रतिषेधः नित्यानुवादः अवती प्रवृत्ते । भा. १।१।१।१८, ॥ प्रयो-जनस्वभावात् नानुवादः । ३।७।१।२४, ॥ प्रते वचन न विधिरिति गम्यते । प्राप्त्यानुवाद्यो भवितुमर्हति । ६।१।१।१।३१, ॥ यदि अज्ञातः, ततो विधिः । यदि ज्ञातः, ततो अनुवादः । १।४।१।८, ॥ यादमात्रं धर्म-कम् । तत्र विधिर्याम्यः अपूर्वत्वात् । १०।६।१।३ पृ. १९८५, ॥ विध्यनुवादयोः विधिर्याम्यः । यत्र तु यदन्त-रात् अर्थादा प्राप्तिरयमभ्यते अपर्येकः, तत्र प्राप्त्यान्तर-प्राप्तिर्याम्यः शब्द उच्यते अनुवादः इत्यत्राभ्यते । स्वार्थप्रत्यया पुरुषस्य दर्शनमिति । नापञ्च पुरुषः क्रियासु स्यापार उच्यते अनुवृत्ते इति अपर्येकते विधि-प्रत्ययोऽपि अनुवादः इत्यत्राभ्यते । १०।६।१।३ पृ. १९८६-८७, ॥ निधिरानुवाद्यो न वाक्यं भिनत्ति । वा. २।२।१।२।७ पृ. ५५७, ॥ र्गनिष्ठानुवादाद्यर्थमेव । विप्रवृत्त्यानुवादेऽपि आधीरते । यथाजल्पपेक्षो हि उ-भयौ । ३।४।१।१-२, ॥ स नामानुवाद्यो भवति यः अन्यन्तगमनार्थमेव अवधारयते । ३।६।१।३ पृ. १११, ॥ 'यथायथातत्पदे भूषणानि पदान्तराः । विधि-रक्षणागमनान्ते स्यादनुवादात्ता ॥' यथायथा विधेः नानुवादादपि लक्षणा इव पूर्वमेव अनेकजलि-कल्पनामन्तः आशङ्क्यते भा. १।४।

२।३ पृ. ३२८. ॥ सर्वदा यत् प्राप्नोति तदनुवृत्ते । टुप्. ४।२।१।२४.

॥ अनुवृत्तिः द्वीयः स्थानान्तरसास्य अनुसंधा-नम् । सा च सिद्धावलोक्ति-मण्युत्पत्ति-गङ्गाद्यतो-वत् इति त्रिधा । आहूतपुत्रपुत्रपुत्रसिद्धायाण लक्षणं श्रुतपदस्यानुसंधानम् । मणि. पृ. ७१.

॥ अनुवृत्तिन्यायः । अनुवृत्तिः सेवा, अभ्यास इति यावत् । यथाभ्यासप्राप्त्यविवक्षा सन्नाऽयं प्रवर्तते । तत्रा- 'सिद्धो ज्ञी द्विरदक्षः क्र-माद्यभोवा सवत्तरेण कुर्वते रतिमिकारम् । पारावतः पुरोहितकामोऽनोऽपि कामीति नित्यमनु-वृत्तिरहापि हेतुः ॥' इति । साहस्री. ५५३.

॥ अनुवृत्तवसाये ज्ञानस्य विषयत्वेन हेतुत्वम् । मणि. पृ. १०.

॥ अनुवृत्तेः सान्नाः पश्चात् तदस्य स्मृते महामते । १०।८।८।१६.

॥ अनुपद्मः अन्विष्टेनैवादेः ज्योतिष्टोमवीधाम-करणे 'विप्रसिद्धा पुत्रानु' इत्यादौ, दोषस्य आधा-इच्छात्वात् । वि. २।१।१७, ॥ अनुपद्मः अप्याहारान् धरम् । २।१।१६, ॥ अनुपद्मः अपर्यादः 'यदस्तेन कर्तव्यं धामनमावुराः प्रजाः स्युः, यत् स्मर्येत नममावुराः, कृष्णविषाणस्य कर्तव्यं, अनिष्टस्य स्रवते' इत्यत्र 'प्रजा. स्युः' इत्यनुपद्मः । बाल. पृ. ५०. ॥ अनुपद्मः । 'तत्राद्विधिरिति मासमहिषेण पुरोति, मास दसंपूर्णमावास्यां वजते' इति । तत्रेव स्यात्, इहापि तत्राद्विधिरिति इत्यनुपद्मत्वं अभिधेयमन्वयं (दसंपूर्णमावास्यायेऽपि) तदनुपद्मम् । कुतः ? 'विना यथानुपद्मेण मध्येऽनुवृत्तिरतिरिक्ता । तत्रैव प्रकृतार्थ-नामनुपद्मो न चेद सः ॥' यथानुपद्मो युक्तो न तेन विना न हि विदुः भवति । यथा अत्र 'मास वैश्वदेवेन' इत्यादि यावत् 'वजते' इति नानुपदाते, तत्र न हि विदुः इत्यवयवमनुपद्मम् । इदं पुनः दसंपूर्णमावास्यायां यावत् सप्तदशेन निवृत्तपृथी-भूयति । 'तत्राद्विधिरिति' इत्यवयवि पूर्वमेव परि-लक्ष्यम् न हि निदेष्यते । तत्र न कश्चिदपि हेतुः, ॥

१०।२।२।५-५६. * अनुष्ठानस्य विध्यधीनत्वात्
मिषि निना अनुपपत्तिः । सु. पृ. ३३४. * 'अनुष्ठाने
पञ्चार्थानामवश्यंभाविनी स्मृतिः । अतन्वसाध-
नानन्वसाधैर्भेदैः प्रसाध्यते ॥' न तावत् अनुष्ठान-
वेत्तानां अस्मृतः कश्चित्पदार्थः शक्यः यत्तु इत्यवश्यं-
भाविन्या स्मृत्या योग्यसाधनमात्रापेक्षणात् यत्किञ्चित्
मासपरदार्थानुष्ठानं वा पूर्वपदार्थप्रत्येक्षणं वा सूत्रग्रन्थो
वा आर्त्थीयप्रदेशाक्यानि वा उपद्रष्टृदि वा साधनं ग्रहीत-
मारभ्यते । तत्र अनन्वयप्रयोजनान् यन्वान् प्रकरणे पठ्य-
मानान् सामान्येन 'विमिषि एभिः कर्तव्यं' इत्येव
प्रयोगचक्षणेन यद्यमागानुषङ्गस्य यादृशेन वाक्येन स्मृतिः
कर्ममात्रादृश्यते तद्व्या प्यते इति विदिता लिङ्गप्रत्ययानु-
मिवया भुत्वा विनियोगे कति अभिधानायेता विभाव्यते ।
ततश्च उपपत्त्यादि अप्रामाण्यत्वात् निवर्तते । निर्या-
दष्टसिद्धिर्भेदोऽन्येन स्मृत्या कृतकर्म अस्मद्व्यसक्तिरिति
इत्यनर्थापत्तेः । वा. २।१।६।२१ पृ. ५३२. * अनुष्ठान-
काले विधिभूलपीनः पुण्य. । उ हि तन तथा प्रवर्त्यते,
तत्र अभिहिते अनभिहिते वा निमित्तके अविनिमित्तके वा
तुल्यवत् प्रवर्तते । ३।१।७।१३ पृ. ७००. * अनुष्ठानकर्मो
नियतः । वि. ५।१।११ वर्णक १. * अनुष्ठानदेशकर्मोऽपि
पशुमर्माणा अमीषोमीयार्थत्वेन भविष्यति । वा. ३।३।१।१२
पृ. ८२०. * अनुष्ठानदेशकर्मोऽपि कैमः विनियोगेऽपि
पशुमर्माभिप्राये (३।६।१) नमस्य प्रकरणविरोधपरि-
हारेण पशुमर्माणां देशकर्मैव वक्ष्यते । सु. पृ. १२००
* अनुष्ठानसाधेयव्या प्य पशुमर्माणां अमीषोमीयार्थत्वं,
औपवस्येऽङ्गि अमीषोमीय. पशुवृद्धीत्येते तस्मिन्नेव च
दिने ते धर्मः पठ्यन्ते इति । अतस्तेषां वैमर्ष्याका-
दृशाया अनुष्ठेयत्वेनोपस्थित पशुवर्णत्वेन आत्मत्वेन
सम्पद्यते । मीम्व्या. २०८-२०९. * अनुष्ठानसाधेय-
लक्षणस्य च धर्मस्य प्रकरणदिकल्पनद्राग विनियो-
जकत्वम् । सु. पृ. १०६७. * अनुष्ठानसाधारण्यविधि-
र्था- उपदेशेन अमीषोमीये, अतिदेशेन च सन्धीया-
नुषङ्गयोगः । अङ्गमूलस्य मूलस्य अनुष्ठानसाधारण्यार्थः
'दीक्षातु मूलं तिनष्टि' इत्यपकर्षविधिः । भाट्ट. पृ. २१.

* अनुष्ठेयस्वरूपं द्वितीयादित्रिभिरप्यार्थैर्निश्चितम् ।
पञ्चमे तु अनुष्ठानकर्ममित्येव । वि. ५।१।१ उपोद्वाते.
* अनुष्ठेयार्थस्मारका मन्त्रा. भा. १।२।४।१-५३.
* अनुष्ठमयः अञ्जनादिपरित्यागान्तेन यूपयोगे ।
(व्यतिरिक्ते इति भाट्ट.) भा. ५।२।५।७-९,
* अधिपथगाद्यभिवास्तनान्तेन काण्डेन वाद्यवचन-
पालपुरोडाशेषु । ५।२।२।३. * अन्नदानादिप्रदानान्तेन
आग्नेयादौ दक्षपूर्णमाद्ययोः । भाट्ट. ५।२।४. * एक-
त्रिंशतिवर्षमिन्द्रसमुद्रयेन वाक्ये । भा. ५।२।३।४-५,
* कपालाष्टादिसमुद्रयेन कपालोरधाने । ५।२।३।४-५,
* कृष्णाजिनास्तरणादिवृत्तुलप्रक्षालननिययान्तेन नाना-
वीजेषु । ५।२।३।१३-१५, * कंघटमक्षुसमुद्रयेन वपने ।
५।२।३।४-५, * निचेन अञ्जने अन्वञ्जने च । ५।२।३।
४-५, * दैवतारदानादिप्रदानान्तेन, विभिन्नदेवतापक्षके
असन्निधयदार्थान्तरस्यवधानेऽपि पञ्चावस्तुमसमादक-
त्वेन, दैवतावदानस्यापि प्रदानावयवत्वोपपत्तेः । एकदेश-
तापे तु पदार्थावयवत्वमेव अनुष्ठमयः । भाट्ट. ५।२।६,
* द्विरुपदानेन सानाम्ये । ५।२।३, * नेन-
द्वयाञ्जनेन साद्रेन अञ्जने अहीने । ५।२।३, * मध्य-
गूर्वावस्तुदायेन दक्षवदानेन अवदाने । भा. ५।२।३।
८-९, * मुष्टिचतुष्टयममुद्रायेन निवापे । ५।२।३।
४-५, * काण्डानुसमयः अनेकव्यतिरिक्तस्यैव वाद्य-
वचनकपालेषु एकैकस्य एकदा तथैवमनुष्ठाने । वि.
५।२।३, * पदार्थानुसमयः अमीषोमीये पशो दैवता-
वयवदानेषु । ५।२।६, * पदार्थानुसमयः वाङ्मयेयपशुता-
सर्वेषां एकदा उपाङ्गणादिपार्श्वानामनुष्ठाने । ५।२।१

* हि नाम अनुष्ठमेयपदार्थानां पदार्थेयम् ।
अत्र 'कृष्णाजिनास्तरण-वाप.' इति भाष्यीयादिवरणे
'भाट्ट' प्रपञ्चे द्रष्टव्यम् ।

* 'अनुष्ठानः' (-प्रवचने सङ्केतश्रीयां गुरोस्तु य. 'ह्यमर.) । 'वा'मे तु योऽनुष्ठानः भोजिपः स्यात्,
तस्य प्रवृत्त्यात् 'इत्यनुष्ठानमेषां ब्राह्मणस्य अनुष्ठान-
सम्पत्त्यात् सन्निधौऽपि निवृत्त्येव भविष्यति । (विद्वत्सु
प्रवृत्त्याधिकरणे द्रव्यम्) । वा. ३।३।१।२३ पृ. ८८८.
* अनुष्ठानव्यतिरिक्तकर्मणि अग्निहोमप्रयोगे एवम्

नानन्तर्यम् । अय्यस्याने विच्छेदेऽपि याति सन्धः ।
तस्मादनुपपन्नः ।

अथेह कथं भवितुम्, यत्र निराकाराणां सन्निधौ
परिपूर्णसमयः श्रूयते, यथा 'चित्पतिसत्त्वा पुनातु, वाक्य-
विस्मया पुनातु, देवस्य सविता पुनातु अच्छिद्रेण पवि-
त्रेण यतोः सूर्यस्य रश्मिभिः' इति । अत्र हि पुनात्व-
न्तानि परिपूर्णानि, न विविदादाह्वयन्ति । ननु अच्छि-
द्रेण इत्येतदाहाह्वयति । सत्यमानाह्वयति, आनाह्वयति
एतत् एकमाहाह्वयत्, एकेनैव तत् निराकारं संपद्यते
इति । एकेन हि निराकाराह्वयतो नेतरी आवाहयति ।
अनर्थक्यादाहाह्वयति, एकेन च सन्धे नानर्थको
भवति । तस्मात् नेतरी आनाह्वयति । इतरावपि परिपूर्ण-
स्यात् न तमानाह्वयतः । ननु एतस्य वाक्यरूपस्य एक-
मपि आनाह्वयतो न गम्यते विशेषः, येन निराकाराह्वी-
क्रियते केन वा नेति, तेन अनन्तर्यमपाने विशेषे
सर्वैः सह संभवस्यते । आह, नेतदेवम् । येन अस्य
प्रत्यक्षमानन्तर्यमुपलभामहे, तेन सह संभवस्यते इति
गम्यते विशेषः, तस्मात् तेन अनन्तर्येण सह संभवस्यते
इति नास्ति सर्वमानुष्य इति । आह, नेतदेवम् । पुनातु-
शब्देन अस्य प्रत्यक्षमानन्तर्यं उपलभामहे, पुनातु-
शब्दस्यापि चित्तनिम्ब्या इत्येवमादिभिः । एकश्चातो
पुनातु-शब्दः पुनःपुनरुच्यते । तेनात्रगच्छामो यत्र
पुनातु-शब्दः प्रयुज्यते, तत्र तेन एकाक्यत्वात् अच्छि-
द्रेण इत्येवमपि प्रयोजक्यः । तथा च यदि चित्त-
निम्ब्या इत्येवमादयो निना पुनातु-शब्देन आवाह्याः ।
ते च पुनातु-शब्दं आह्वयन्ति, स च पुनातु-
शब्दः अच्छिद्रेण इत्येवमपि विविधः । तेन पुनातु-
शब्देन सानुपपन्नेन नियोगः सर्वे निराकाराह्वयन्त्याः ।
तस्मात् सर्वेषु कल्पप्रयोगः इति वाक्यपरिचयमाति-
रनुपपत्तेः ।

वा—स्तेऽहोमे ियुज्यन्ति उपपन्नं आदौ आद्येपी
विदिता 'अभिनीर्क' इति । तत्र प्रथमपाः श्रमे 'वा
ते अमेऽपराश' इति निराकारो भव आत्मानो ।
उपरतोऽनुपपत्तौ 'वा ते अमे रवाश' 'वा ते
अमे इत्युपपत्तौ' इति । एव ही-इत्युपपत्तिरिति

स्वीयदायेन केन विदिता परिपूर्णता नास्ति । न
च अपरिपूर्णेन व्यवहृतेऽवस्थते । तत्र
तदन्यथाऽनुपपत्त्या अपरस्य परिपूर्णतमसौ वाक्य-
रूपः कल्पनीयः । कुतः ? 'न्यूनवाक्यप्रयोगो हि
वेदे नैव समाश्रितः । कश्चित् कापि स्थितः शेषः
सोऽन्वेष्टव्यः प्रयत्नतः ॥' नहि वैदिकनाम्नामा
प्रत्यक्षमेव एकं प्रमाणम् । तद्वदेव हि अनुमानादीन्यपि
प्रमाणानि । सर्वप्रमाणप्रत्यक्षतमये च पठेन अभावः
परिच्छिद्यते । तदिह प्रत्यक्षानुपपत्त्ये वाक्यरूपे न
तात्पत्रेण उपपत्त्यम् । यदि अनुमानादीन्यपि निवर्ति-
ष्यन्ते, तत एतावानेतां प्रत्यक्षः इति कल्पयिष्यामः ।
अथ तु तैः कश्चिदप्यगम्यते, ततः तत्परितोऽयं गम्यः
उक्तः, प्राक् तस्मादूनः, इत्यप्यवस्थामः । तदिह अपा-
पत्त्या तावत् सामान्यतः कश्चित् भवति शेषः इत्यप्य-
वस्थेयम् । ततश्च अमात्रस्य अन्तरवशात्, ऊनमिदं
वाक्यं न प्रयोगार्हं, तत्र विशेषाहाह्वया लौकिकः
कल्पनीयः, उत्र वैदिक एव पूर्वमन्यथाः तद्वैर्पिष्टा
इत्यादिरनुपपत्त्यः इति यद्यपि लौकिक इत्याह । तथाहि,
'नाम्यप्रोक्तसहते गत्तुं वैदिकं संनिष्पन्नतम् ।
यथेष्टविनियोगे तु सर्वार्थं वस्तु लौकिकम् ॥'
यथैव आह्वयनीयादयो वैदिकाः तन्निर्दिष्टार्थपर्यतिरेकेण
न प्रयत्नन्ते, तथैव वैदिकः शेषः, यत्र वाक्ये सामान्या-
येन विनियुक्तः, स तन्निष्पन्नतया नाम्यत्र प्रयोग
यमते । लौकिकः पुनः अनिबद्धत्वात् सर्वार्थः सर्व-
त्राह्वयपूजायाति नियुग्यमानो न विरुप्यते । तस्मात्
लौकिकः । तत्र यदि वैदिकमपि स्थितम् एतदु-
पपत्तेः रचयितव्यम् अभिदिकान् लौकिकानामा मन्वानः
यदुक्ते, न केन चित् कार्यते, वैदिकराशुद्विगु तत्र
न कर्तव्या । तथाहि, 'तानेव वैदिकान् यजान्
भारतादिनिवेदिशान् । एतावताप्यनियमं दिता
लोकपुत्राया प्रयुज्यते ॥' यदि तु मानवनिवेदि-
ता रजस्य इत्येवमपि सर्वत्रोऽप्युपपत्त्ये ताते
यथाविधेय प्रयोगे पुराणादेवाप्य प्रयोगः कल्प्यते ।
तन्मादयि न वैदिकः शेषः । इति मन्त्रे वचने ।
'विमुक्तकषातुते वेदे लौकिकापसरतिपतिः ।

कृत्यर्थे एगिणो यजति, उत पुरुषार्थे इति ।
 तथा हि कृत्यर्थे (अनृतं) वदेत्, उत पुरुषार्थ-
 मिति । यदर्थे च यदनं तदर्थस्यैव अनृतपदं
 निरोपणम् । प्रतिषेधलेखां च तदर्थे विधिः, इति
 तेषां अथपारितोषिकं अनुपदिश्यम् । तत्र एकत्र
 (छिद्रो निरोपपरत्वे) एवं पक्षो व्यवहृत्यते 'यत्
 पुरुषार्थमनुवदन्, तत्र पुनश्च' (इति) । अप-
 रत्र (गमो निरोपपरत्वे) तु एवं 'यत् कृत्यर्थ-
 मन्वतं वदेत्, तत्र' इति । ततश्च एतस्य सर्वस्य
 आप्तातिरूपप्राप्तत्वात् तद्वतोऽयं विचारो भविष्यति
 क्रियाख्यातैर्न कर्ता अभिधीयते, नेति । (इति आरभ्य
 'अभिधानानभिधानविचारः' इत्यनो धर्तृस्त्वर्थः
 (पृ. १०८ पं. ७) प्रसिद्धा धर्तृधिरूपे निवेदितः) ।
 किं प्रातः ? प्रायेण यावत् अष्टम्यादिनीत्यात् यत् पुरु-
 षस्य आगमार्थे यदने अनृतं प्रसक्तं, तस्यैव प्रतिषेधः
 पुरुषार्थां प्रत्ययपरिहासार्थं विधीयते इति । कुतः ?
 'यदेवेति ध्रुवेऽत्र पुरुषः संमरीयते । विधिरत्य-
 र्थानेयं, कृत्यर्थेऽनर्थको भवेत् ॥' समानपदो-
 पात्तेन हि कर्ता रज्ज्वः औतवात् प्रत्यये नास्ते ।
 योऽपि विधिष्यमात्रः, सोऽपि पुरुषार्थपर्यवसे अत्यन्ता-
 प्रातो, विधीयमानः अर्थवान् । कृत्यर्थपर्यवसे तु प्रयोगवचने-
 नैव उपनीतमात्रात्पर्यवधानात् प्रात्यागिको विधिः
 अनर्थकः स्यात् । तत् दर्शयति (भाष्य-) ' इतरथा
 यदनं भवति इत्येतत्पर्यवसे' सन्तुक्तं तन्निषेधं च यत्
 'यदनमनुतिष्ठेत्' इत्येवंरूपं अनर्थकं स्यात् । तस्मात्
 विधयस्तावत् पुरुषार्थाः । ततश्च प्रतिषेधानामपि तदनु-
 सारित्वात् पुरुषार्थत्वसिद्धिः । ततः आत्मोपनायस्य
 'पुरुषो नाश्रितं वदेत्' इति शास्त्रार्थोऽवधार्यते ।
 सूत्रमिदानीं बोधयति (भाष्यकारः) 'तत्राप्यर्थः पुरु-
 षस्य प्रागेव दर्शपूर्णमासधिकारात् उपनयनसमकालमेव
 स्मृतिः प्रातः, तेन पुरुषस्य संयोगात् ऋतुसंयुक्तवदनं
 नित्यमुपगच्छेत् । कथं पुनः पुरुषार्थेतायां ऋतुसंयुक्तपद-
 उच्यते । 'सिद्धान्ते ऋतुसंयुक्तं समागम्येन बोध्यते ।
 यथा प्रहरणप्राप्त्या संयुक्तं नागगोचरः ॥' यदेतत्
 ऋतुसंयुक्तमभिधेयं, ऋतुसंयुक्तं वा समागम्येन, प्र-

रणादा याऋतुसंयुक्तं प्रातः, तत् पुरुषार्थंभूतत्वात् नित्यनु-
 वादः स्मरिति । 'ननु एषा भूतिः तस्याः स्मृतेर्मूलं'
 इति (भाष्यम्) । 'सर्वा तावत् स्मृतिरिति
 भूतिमूलप्रमाणिका । तेन स्मृत्यर्थवाचित्वात्तावत्
 चादौ भवेदसौ ॥' यदि तु स्मृतेः स्वात्म्येण
 प्रामाण्यं भवेत्, ततः तद्वतो भूतिः नित्यानु-
 वादो भवेदपि । तस्मात् मूलभूता भूतिः अवश्यं
 कल्पनीया । तत् किमन्यां कां पितृ कलापित्वा इयं अनु-
 वादीक्रियतां, उत इत्येव मूलं भवतु इति, अस्यां प्रत्यक्षे-
 णोपलम्ब्यमानायां नान्यस्याः कल्पनायां प्रमाणमस्ति ।
 इयं हि तथा नियमावकमाभिधेयं, भूतपरित्यागाभ्या-
 कल्पनाऽऽप्युपगमात् । तस्मात् नित्यानुवादो नेति ।

यत्तु अभोचरं (भाष्ये उक्तं) 'दर्शपूर्णमासवैरिति
 हि सूर्येव, उपनयनकाले एव चास्मिन्वेष्टारो भवति ।
 अपि च पुरुषार्थस्य ह्युपदिष्टानि । तस्मादेषा स्मृतिः,
 अतः भूतेः इति ।' यदेतत् पौर्णमेव सद्यं दृश्यते ।
 तथाहि । 'यदि प्रकरणं तत्स्य पुरुषार्थेऽभिधेयते ।
 ततः स्मृतिसमानार्थां नेष्टा मूलं कथं भूतिः ॥'
 यदि हि कृत्यार्थं सती भूतिः मूलत्वेनाभ्युपगम्यते, तत
 उभयोर्मूलगुणिनोः ऐकरूप्यस्य भाष्यात्, अस्याश्च अत-
 द्भूतत्वात् मूलत्वं न स्यात् । इयं तु यतः प्रनर्गं बाधिता
 ह्युपत्तात् मूलत्वं न स्यात् । तेन उपनयनसमकालमेव
 पुरुषार्थपर्यवसेन स्थापिता, तेन उपनयनसमकालमेव
 प्राप्नुवती विधिति भूतिः स्मृतेर्मूलं न भविष्यति,
 किमिति वा दर्शपूर्णमासवैरिति सूर्येव, का च उपनयन-
 कालपुरुषार्थत्वोपदेशोर्बिहता । तेन अयुक्तं मूलत्व-
 कालपुरुषार्थत्वोपदेशोर्बिहता । तेन अयुक्तं मूलत्व-
 निराकरणमिति । (आद्येन निरस्तम्) नैव दोषः ।
 कथं ? 'पूर्वपक्षाख्यो ह्यत्र भाष्यकारस्य संसर्गः ।
 पूर्वसिग्नं मूलमस्ति, परयोस्त्यनुवादो ॥'
 यदि अत्र केवलपुरुषपर्यवसेन पूर्ववशः स्यात्, ततोऽयं
 असंयुक्तो ग्रन्थो भवेत् । इदं तु एतदग्रप्राप्त्याऽऽप्युपगमेन
 नवः पक्षाः क्रमवन्तो हृदये वृत्तिकारस्य विपरिवर्तमाना
 गम्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत् सूत्रनिषेधः केवलपुरुषार्थ-
 व्यवस्थाः । तस्मिन् नैव स्मृतिव्यवस्थते । यदि तु
 आरभ्यस्युपनयनित्वा, ततो मूलनिर्माणाभ्युपगमेन
 नेतव्या । तस्मिन् विधयुगादधिकाररहिते परिपटीते

प्रयोगः प्राप्नोति, तथाभूतेन समुदायान्तर्भावत् ।
 न वा अख्यमाणविशेषत्वं देशमेदिमिच्छन्नश्रमेदान् ।
 प्रथमस्य हि अर्थो यथाऽऽकाङ्क्षिते देशे स्थिते नोत्त-
 रयोः । तस्मादिदमेव व्याख्यानम् । (किं तत् इति,
 आह—) ' आकाङ्क्षा संनिधानं च योग्यता चेति
 च श्रयम् । संबन्धकारणत्वेन बल्लहं नानन्तर-
 भुक्तिः ॥ ' यो हि बल्लहा संनिधित्वेन सकृदाम्नायते
 तस्य अवश्यंभावि एफेनानन्तर्ये इति न तदेव तदा
 सन्बन्धकारणत्वेन आधीयते, तत्रापि अस्मादेव कारण-
 श्रयात् संबन्धसिद्धेः । संनिधिविशेषात् तदाश्रयप्रति-
 पत्त्या भवति धारितः । सा तु साक्षाद्व्यवस्थितं निहित-
 संप्रपञ्चवत्तर्जनात् निवर्तते । यथा चात्वर्थादिषु विधि-
 बुद्धिः गुणानुपादानसामर्थ्यात् । एवं हि तत्र तावते,
 सर्वाद्योऽयं आम्नायमानः सर्वसाधारणानन्तर्यामयवान्
 वाक्यैकत्वाच्च कस्य चित् एकस्य समीपे पठ्यते । तस्मा-
 दकारण आनन्तर्यमिति । संनिधिरिति (माध्यपद)
 बुद्धौ विपरिवृत्तिः (इति तदर्थः । विरोपणविरोधेषु
 बुद्धयनुवृत्तिं विना सर्वविरोपणविशिष्टैकबुद्धयुत्पत्त्यसम्भवात्
 विशिष्टबुद्धयुत्पत्तिं यावत् विरोपणविरोधमुत्पत्तिर्ना अनु-
 वृत्तिरित्यते विरोपणविरोधव्यापकस्य अपेक्षाऽपीनवत्
 इति युक्ता, पु. १६४) । सा च आनन्तर्यं समग्रपद-
 श्रयाये च भवति । समग्रपदव्यवधारिणि आनन्तर्यप्रसार
 एव । कथं ? ' अनन्तर्येण संघट्टः स्वात् परस्या-
 प्यनन्तरः । ततः पुनरुत्तारुद्धः परानन्तर्यश्च
 हनुते ॥ ' ' या ते अग्रे राजाशया ' इत्यनेन अपेक्षितः
 शेषः परस्तादलम्बमानः पुरस्तात् परावृत्त्य आलोच्य
 मानः सम्पत्ते तत्पूर्वार्थिना इति । यदा च तन्मस्त्व, तदा
 इरादाया इत्यस्य अनन्तरीभूतः पुनरेवमेव तुल्येनानि
 शब्द संघट्टते । ततः परं तु अन्यस्य अनाम्नाया ताव-
 तोऽप्यङ्गीयते । सर्वत्रैवमपेक्षा पुरस्तात् परस्ताच्च प्रत्युता
 एकत्र आरम्भ इतरेषां अनन्तरीमन्ती तावदपेक्ष्यमाणा
 निरुद्ध्यति, यावत् ति विन् न योग्यमस्ति त्रयोम्यं
 चोरन्त्यम् । ततः सर्वमालोचित उपग्रहस्य निवर्तते ।
 यदापि च श्रमेनोच्चारणात् संनिधिरितिप्रकारो प्रतीयते,
 तथापि निराकारेण अन्तरं दूरस्थे च सुगतर-

पेक्षा सन्नपक्ष इति पश्चादवगमात् न प्राप्ताप्ये
 कश्चिद्विशेषः । एवं वाक्ये पदानां, प्रकरणे च
 वाक्यानां सन्बन्धो यावत् साक्षाद्व्यवस्थेन तत्सन्बन्धेन
 परस्यापि अनन्तरीकर्तुं समर्थेन व्यवधानम् । ' अय-
 नाने विच्छेदेऽपि ' (इति मार्थं) विरोधिना पदेन
 अव्यवधाने विप्रवृत्त्यै भवति संगम इत्यर्थः । तस्मा-
 दनुपपन्नः समाप्तिः । अनुपपन्नते इत्यनुपपन्नः । स एव
 समाप्यते तेन इति समाप्तिः ।

यत्र तावत् शेषिणः साक्षाद्व्यवस्थेन तत्रैवम् । यत्र नैराका-
 ङ्क्ष्य, सर्वेषु शेषिषु एकः शेषः साक्षाद्व्यवस्थेन पठ्यते, यथा
 ' चित्तवित्त्या पुनात् ' इत्येतेषामन्ते ' अचिच्छेण ' इत्यादिः, तत्र कथमिति । किं प्रातः ? ' अनन्तर्येण
 संवध्य शेषस्येष्टा कृतार्थता । शेषिणश्च निराकाङ्क्षाः
 किंनिमित्ताऽनुपपन्नाः ॥ ' उच्यते । ' अनन्तरस्य
 वाक्यस्य यदि शेषो भवेदवयम् । तत एव भवेदेव
 त्वाव्यवस्थेन सर्वमाकाङ्क्षा ॥ ' (ततः एव भवेत्,
 एष तु) आनन्तर्यविशेषेण हि अर्थं ' पुनात् ' इत्येतेन
 संप्रपठते । स च एक एव त्रिविधं वाक्येयम् ।
 तदेकत्वाच्च अर्थस्याप्येकत्वम् । न च कारणमेवात् तस्य
 भेदो भवति, येन नित्यत्वादिसदृशात् अस्य अनन्तर्य
 विज्ञायते । न च अचिच्छेण इत्येवमर्थं श्रिया, येन
 सहाकल्पनेन सत्तुल्येत् । ' तस्माद्व्यवस्थेन क्रियायत्वाद्
 शब्देषां प्रमुञ्चते । तावदेव प्रयोगित्वं काष्ठानां
 पचने यथा ॥ ' अथोच्यते एकत्वेऽपि अस्माः बलवत्-
 विविधस्याव्यवस्थेन यः कारणवन्धः भवति, तद्विशिष्टेन
 तेन शोभयितुम् । यथा एकस्यापि ज्योतिशोमस्य गैश-
 वदणप्रहाम्नासविशिष्टस्य पक्वा भवति चोदितं नाति-
 प्रवृत्तते, यथा च अत्रैव चित्तव्यवस्थेन न सर्वं सर्वं
 भवति । उच्यते । ' श्रयणात्तं व्यवस्था हि मित्राऽ-
 पूर्वप्रयुक्तितः । कर्तृव्यराशौमाच शिरस्योदे-
 र्शः ॥ ' ऐन्द्राव्यवस्थेन मित्राणां अहोरात्र्यात्
 तदेतेन भवगव्यवस्था युक्ता । नहि तथा त्रिविधं कारण-
 मस्ति, कारणस्य विधौ प्रति उपयुक्तत्वात् । कारणस्य
 दानदारेण शैव किं पुनः प्रकाशयते । सा च
 तमेव अनिच्छितात् प्रकाशयन्मेवते । यथा च

अनृतयदन

कृतः ! संयोगान्तरदेय । स नामानुवादो भवति, यः
अत्यन्तसमानार्थत्वेनाप्यर्थावते । अस्ति च विधिप्रतिषे-
धनोः फलभेदादर्थभेदः । कथम् ? विधिः प्रवर्तमानो
हि श्रेयसिद्धये प्रवर्तते । प्रतिषेधः पुनः पापा-
श्रित्यैव तिष्ठेद्भेदः ॥ "सर्वं ब्रूयात्" इत्याद्या हि
आप्तनामो प्रयोजनाभावाद्वा सर्वविधीनां पुरुषार्थफलत्वात्
स्यादादिना निषर्तते । तेन एषोऽर्थः "सर्वे वचनबन्धनेन
व्यवहारे स्वयञ्चनेन व्यवहरन् अन्युद्यमेन संबध्यते"
इति । तत्र सर्वं ब्रूयादस्य स्वर्गो भवति । अनुरागादिनष्ट
न गुणः, न दोषः । तथा "नानुवं ददेत्" इत्येताभि-
प्रतिषेधेन अनुवदनमात्रं नरकप्राप्तिर्भवति, स्वयंबन्धनु-
न दोषः, न गुणः । तस्मात् अर्थभेदात् उभयोरेषां अनु-
वक्तव्या विधिष्वपि । आह, भवेदेष्टु संयोगान्तर,
यदि स्मृतौ "सर्वं ब्रूयात्" इत्येतान्नमात्रमेव उच्येत ।
तस्या तु स्वयंबन्धनिषिक्तं अनुगतविधेयोऽपि भेदेन
स्मर्यते । तस्मात् न संयोगान्तरमिति । उच्यते । "मज्जा
पतिप्रतस्थत्वात् तन्नानीक्षणमुक्तिः । पर्युदासेन
सत्यस्य विधिरीक्षणायत्वते ॥" "अनर्थं हि ददेत्"
इत्येव हि तन्नाम नियम्यते । तत्तच्च अस्यैव संयोगा-
न्तरम् । नहि दार्षिकीनामधिकं कश्चित् पर्युदाहेनुरतिर-
हतवन्द्यसंयोग, विकल्पप्रतिकर्ता । शास्त्रादाप्रतिषेधेपु
हि विकल्पो नास्तीति पूर्वेषु इति वक्ष्यति (२०/६।
१४) । तस्मात् विधिप्रति । (केनानुपपत्त्यर्थत्वपक्षे
माध्यस्तपरिवोगान्तरव्याख्याप्यपूर्वैक सत्यं श्रुत्युक्त-
पुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरव्याख्या प्रतिज्ञानीते -) यदा
तु एवं प्रत्यवस्थाप्यते "यथा प्रवापतिवत्तद्वति-
देकेणापि एवमादयः प्रतिषेधाः स्मृतिषु क्वचीति "
यदा एवं संयोगान्तर व्याख्यातव्यं "स्मार्तैः पुरुष-
मात्रस्य संयोगः स्वायत्तिसिद्धये । अथ तु श्रुतुंसंगुह-
पुरुषार्थः कलान्तरे ॥" ननु एतेनेन हेतुना सामान्य-
प्राप्त्येष्टया विशेषसाधुतादर्थं युज्यम् । नेनदक्षि ।
पूर्ववदेन फलभेदात् । यो हि स्मार्तः अनुगतविधेयः,
तेन एतान्तरद्वयत् "आत्मयोगपरिरहाय पुरुषेण नानुवं
वदितव्यं" इति । तत्र यदा दर्शनयोगमात्रस्योऽपि तदति-
क्रमं करोति, तदा साक्षात्तिमन्त्र आद्य स्वयं प्रत्यवाय-

मात्रं स्यात्, न कर्मप्रत्ययविशेषः । नहि शुद्धपुरुष-
धर्मातिक्रमेः क्वचन प्रत्ययवृत्तिः । तथाहि ः यो नाम
अनुमत्प्रत्ययः कलङ्कादीनि भक्षयेत् । 'न क्तो-
त्तत्र वैगुण्यं ययाचोदितसिद्धितः ॥' अतो हि
स्वसंबन्धिर्नो विधिप्रतिषेधौ अपेक्षमाणाः तदतिक्रमे सति
विगुणा भवन्ति । ये पुरुषगता विधिप्रतिषेधाः, ते
न्यस्तगता इव अस्य सदृशप्रत्ययोः अविशिष्टाः ।
नहि चेत्तु गुणवृद्धिरप्या, येन अतिक्रमे वैगुण्यवृद्धिः
स्यात् । त्वेन दर्शपूर्णमासयोः अनन्तं वदन् नरकं च मानु-
ष्यात्, दर्शपूर्णमासकल चाविश्रुत्तमं आप्नुयात् इति च
स्मृत्यर्थः । औक्तः पुनः प्रकरणपुरुषप्रथमः इति (इत्या-
न्न (औक्ते निषेधे) एतेऽर्थे विहायते 'बन्तितादतवचन-
त्वेन पुरोधे कृतौ दर्शपूर्णमासौ कल साधयतः' इति ।
प्रकरणवामप्यादि पुरुषगतं अपूर्वतापहन्तं लक्षयित्वा
अमृत प्रतिषिद्धः, अतः तदतिक्रमे दर्शपूर्णमासापूर्वमेव
वैगुण्यात् न स्यात्, न तु पुरुषस्यैव कश्चित् प्रत्ययः ।
नहि तदानीं प्रत्ययः कस्यस्यन । सततपुरुषसंज्ञित्वेन
व्यतिष्ठेद्यप्येव । तस्मादस्ति (कद्रुद्रकद्रुपयर्मल-
पथे) संयोगान्तरम् । इति विधिः । एषं दृष्टान्तप्रमे-
षेऽपि कद्रुद्रपमलपथविक्षेपात् संयोगान्तरं ध्याये-
यत् । (कल्पवर्षपथेऽपि अर्थनिषेधातिक्रमे क्तो-
न्विगुण्यप्रत्ययपरिवारः कर्षं संमनतीति) । तेन
विशुद्धप्रत्ययपरिवारिहारः कर्षं संमनतीति । तेन
निस्तुग्रादसत्तात् न माति । यत्तु कद्रुधर्मलपथ-
पुरुषधर्मत्वयोर्विशिष्टा (कल्पविधेयः) तदुपरिग्राह्य
वक्ष्यामः । (अधिकरणान्ते 'विधोऽपि हि' ए.
१४३ इति वार्तिके) । उभयपक्षाऽपि विविचिताः इदानीं
नोपपुनरते इति नोच्यते । परमज्ञाहं 'यहीम एतत्
विभिरिति' । पूर्वोक्तेन कारणेन पुरुषधर्म इति यदाम ।
तमाधिदानीं पूर्वपथो आगते यश्च पुरुषमात्रधर्म एष
सत्यविधेः संयोगान्तरत्वेन, यश्च कद्रुद्रपुरुषधर्म
इति । तत्राप्युक्तम् । (इतः परं 'संयोगात्वेत्तु कर्णां'
इत्यादिवार्तिकं ए. १४३ आत्म्यं 'तस्मात्प्रतिषेधः'
कर्णं' ए. १४० इत्यन्तं कर्णविच्छेदे द्रष्टव्यम्) ।
साधनं — (ए. १४०) तस्मात् औक्तः (कारक-
प्राकारः) । न चेत् औक्तः, न प्रकरणं प्राप्यते ।

साप्त्वं—(पृ. १४०) वसाम्न भीतः (कारक-
व्यापारः) । न चेद्भीतः, न मद्भयं यदि भवेत् ।

असंरुद्धिपदव्यवधानाभावे आनुषंगिकत्वात् । सर्वाव्य-
धानस्य सट्ट्यादेः अत्रकथयता आसाद्भाविभ्येभ्यश्च
सर्वाधिकृतानोपपत्तेः, आनुचितपाठस्य सान्तापाठस्य च
आपादयितुमनस्यत्वात् । अपेक्षितदेवपाठस्य च
लिङ्गेभ्यश्च शातुं शक्यत्वात् आम्नानस्य सर्वाधिकृत्यवगतेः
अनुपङ्ग एव । न चैवं अव्यवधानस्य असंरुद्धये पद-
भ्रष्टा यागस्यैव करणव्यापारपत्तिः, तस्य अकारणत्वेऽपि
सदेहे नियामकमन्त्राद्भावीनास्तु । प्रकृते तु आसा-
द्भाविभ्यश्च सर्वाधिकृत्यैव प्रतीतेः नियामकाद्भावा-
भावेन अनुपङ्ग एव युक्तः । अतश्च तद्-क्षेपेऽपि
यजुर्ज्ञेय-प्रायश्चित्तस्येव ।

यत्र निरासाद्भावाभावेन शेषिणा नूतना भन्ते सापेक्षः
शेषः समान्तातः यथा 'चित्पतित्वा पुनस्तु, वाक्प-
तित्वा पुनस्तु, वैश्वत्वा श्रुतिता पुनस्तु' इत्येतेषामन्ते
'अश्विभ्योऽपि पतिभ्यश्च' इति, तन्नामि शेषिभ्योऽपि
त्ययोः अपिशेषात् सर्वमानुषङ्गः । न च उक्ताप्य-
काद्भावा एवमन्येभ्यश्च चरितार्थत्वात् आनन्तर्यस्य
नियामकावरोपपत्तिः, शेषासाद्भावा आसाद्भावापत्तेऽपि
प्रधानत्वात् शेषिणा विनिर्गमनादपिरेण सर्वेषामेव शेष-
प्रादुर्भावापत्तेः, आनन्तर्यस्य अनिष्टाप्रसङ्गात् । अत
एव अनेकविष्कविद्वत्सन्निधिपठितोपशोभाना सर्वा-
त्यमेव । अतश्च सुजनामिगुरुप्रदेवपाठानां धेयु एतेषु
मन्त्रेषु शेषोऽपि अनुपङ्गव्यते, प्रतिप्रधानाद्वृत्तिन्यायात् ।

मण्डन—'रजातयादिक्रानुपङ्ग्यं पूर्तिः ।'

शंकर—'अनुपङ्गोऽथ वर्तितः ।'

● अनुपङ्गाधिकरणव्याप्यस्वरूप तु 'अनन्तर्येण
संदष्टः स्यात् परस्परव्यवहारः । तदारूढः पुनः
पश्चात् तदानन्तर्यमनन्तु ॥' इति । सु. ४. १०६९।
२।१।१६।४८ गृह्यसूत्रे तु "तत् पुनस्तदस्तुः"
इति सूत्रोपपादः पठ्यते । हे.

(● अनुपङ्गाधिकरणे) अनुपङ्गस्य आम्नानस्य
सर्वाधिकृत्येन शापयित्वागन्तव्यं अनुपङ्गस्य आम्नात-
त्वेन मन्त्रस्य यजुस्तस्यापि उच्यतेः पूर्वस्य यजु-
परिमाणवित्तात्मकम् ।... वैदिकस्यैव सर्वमानुषङ्गः ।
आकाङ्क्षासोपपत्तयश्चिपयश्च कारणम् । मन्त्रेण अनु-

पर्वतक्षेपे यजुर्भेषिभ्योऽपि चक्रायश्चित्तप्रतिः । ... एवं
तावत् अनेकेषां उल्लिखिताद्भावाणां सनिधौ आम्नायमानः
शेषः सर्वमानुषङ्गते इत्युक्त (प्रथमवर्णने) । उक्ता-
प्याकाङ्क्षाणां अनेकेषां सनिधौ आम्नायमानः शेषः
सर्वमानुषङ्गते (इत्युक्त द्वितीयवर्णने) । अत्र अश-
वन्निधपदाव्यवधानेऽपि अनुपङ्गः साधितः । अस्य मन्त्र-
दाहरणं तु व्यग्रयाधिकरणम् । की. २।१।१८।४९-५०.
● प्रधानकर्षभावास्तु अभितः अत्यन्तव्यवधानं उक्त्वा
याजदन्त गच्छति इति अनुपङ्गाधिकरणे व्याख्यातम् ।
या. ३।१।१४।३४ पृ. ७८१. ● वृद्धिनिवृत्तेः (वृद्धि-
वृत्तेः) सनिधिरनेन अनुपङ्गाधिकरणे अभिहितत्वात् ।
सु. ४. १११२, ● मन्त्रशेषार्थः एकमन्त्रावयवसाम्प्रित-
शेषप्रकाशितत्वेन निराकाङ्क्षीभूतोऽपि मन्त्रान्तरावयवानां
सासाद्भावात् पुनस्तत्सासाद्भावाः सन् पुनश्चास्तिपूर्व-
मन्त्रशेषप्रकारावयव प्रतिपद्यते इति अनुपङ्गाधिकरणे
साधितम् । पृ. १२२८. ● वाच्यं पदानि नमिर्क-
विप्रकर्षत्वात्, तानि सर्वाणि अनुपङ्गाधिकरणोक्तेन
मात्रेण अनादृत्य सनिधिरपिप्रकर्षं युगात् सनिधत्ति ।
ततः सन्निधिशेषविशिष्टा अनुपङ्गनयोप्या मायामासाद्य
विधिः समाप्तः । स च एतेनैव प्रयत्नेन ता विशिष्टा
विदधाति इति न अनेकशक्तिकल्पना शेषः । या. २।२।
३।६ पृ. ४८१. ● अनुपङ्गाधिकरणप्रत्युदाहरणं
व्यग्रयाधिकरणम् । व्यवस्थानुपङ्गाधिकरण इत्यत्र
द्रष्टव्यम् । भा. २।१।१।७५.

● अनुपङ्गो वाक्यसमाप्तिः, सर्वेषु तुल्य-
योगित्वात् । २।१।४८ ॥

'या ते अग्नेऽवायया तूर्वेरिग्ना गह्वरीशं पवी
अपारधीत्येव यवो अवारधीत्यग्राह । या ते अग्ने
इजायया, या ते अग्ने हययाया' इति । तत्र संदेहः ।
किं 'तूर्वेरिग्ना' इति सर्वस्युत्तरस्य, आहोरीन्
लौकिको वाक्पराय- कर्मण इति । अत्रैव निपयमुद्भिः,
ज्योतिष्टोमे 'विष एव साहस्योत्तरः' शार्वाः 'इतुयग
शामानि श्रीभि कर्मणि भूयन्ते । तेषां चाप्रभूकरितत
इदोऽमिद्वेत्ता । 'अग्निमनीरम्' इत्येवमारितकर-
विश्रिताः सन्ति । आहो यमे यवो गजा, गमाग्रजाः ।

अनृतपदन

पक्षे संस्कारां गताः । ते सर्वे याजमानाः स्युः । ईश्वारसंस्कारयोगवत् ॥' एवं हि समिदादयः ब्रध्नन्तराः स्तोत्राश्चक्रपादयश्च पूर्वपक्षमदिनः पुरुषतत्त्वात् । ते च 'याजमानास्तप्रधानं नात् कर्मवत्' (१८/१४) इत्यनेनाधिकरणेन याजमानाः स्युः । तत्र समिदादीनां यागागमकत्वात् द्रव्यत्वाद्यप्यपारेण दीक्षणीपादिवत् उभयथाऽपि पात्रमानत्वात् तददेव च यजमानविद्वद्वापि तत्रेव प्रयोग इति न कश्चित् विशेषो दृश्यते । ये तु स्तोमशालयपादयः, ते गुणभूतनृत्तमनियमसमर्थे प्रधाननियमानादिभूता प्रधानोद्गातादिसमाख्या पाचिषा दन्तधावनानादिवत् यजमाननृत्तमभेदः । यजमानविद्वद्वे च साधारणद्रव्यस्यागम्यायेन तत्तत्त्वं न सम्भवति इति प्रतिपद्यमान भिद्वेरन् । प्रतिपेक्षेऽपि च यदा निष्पन्न एवमवधारितः 'प्रत्युक्तपुरुषोपकारि अनृतनिष्पन्न' इति, तदा अत्येव अनृतविशिष्टप्रतिपेक्षाददत्तं' इति, तदा अत्येव अनृतविशिष्टप्रतिपेक्षादयमर्थो भवति 'यजमानेन आत्मसंस्कारार्थे आचार्यप्रयोगादिषु यदुच्यते, तत्र नैकस्मिन्नावधारणे स्वरूपेभ्यो वा मृत्वात् न कर्तव्यं, अन्यत्र तु अन्येषां च आचारे वा मृत्वात् न कर्तव्यं, अन्यत्र तु अन्येषां च यथेष्टादिव' इति । दृष्टान्तमुपमप्रतिपेक्षे तु 'यावद्व्यती किं चिददत्तं' (तत्र) यजमानस्य ऋत्विजा वा अदत्तं प्रसज्यते तत् सर्वं न कर्तव्यं' (इत्यर्थः) ननु संन्यासिष्यावितोषात् । अतश्च यथेन यजमानेन भीक्षिण्यसंकल्प्य न यवमयो दातव्यः, तथैव अल्पज्वादिमिरसि 'अन्यतर पक्षे करिष्यमानः' इत्युक्त्वा न लाघवादिबोधेन पुनर्विस्तारदितम् । यदपि च पुनः सत्कारार्थं किं चित्, तदपि ऋत्विगोपशेनैव वर्तयितव्यम् । ननु च प्रतिपेक्षां गुणभूतः पुरुषः, तत आचार्यसमाख्या निपादिका, इति ऋत्विगप्रशकनादिवत् अपर्युक्तैः अवलम्बितप्रमाणसम्बेत, सत्यमवलम्बेत, यदि प्रतिपेक्षार्थः अनुपेक्षो भवेत् । अथ तु अष्टाश्रयाभावात्कल्पात् न कर्तव्यविशेषमभेदः । युवेव (निपेक्षपदसाहचर्यवत्त्वज्ञा) च प्रतिपेक्षः प्राप्य (निपेक्षाप्राप्य) संनद्धः । सः (निपेक्षः) यत्र प्राप्तः, तत्र स्वसामर्थ्येन गच्छन् न दृश्यते समाख्यया पारिविषम् । ननु 'चदेत्' ह्ये-

तावत् विषयमात्रमालोच्यमानं समाख्या निर्यस्यति,
ततश्च प्रतिषेधोऽपि तदनुकारिण्यात् नित्यतो भविष्यति ।
नैवेदेवम् । पर्यवसिते हि शास्त्रार्थे तत्कर्तुं प्रेक्ष्या सत्त्वां
समाख्या व्यतरति । न च 'यदेत्' इत्येतावतः
शास्त्रार्थत्वं विज्ञाप्यते । प्रतिषेधसंन्याह हि तन्न अनु-
वादत्वेन रियताम् । न च अनुमानस्य धृतमपि विरो-
धज्ञं भवति इति ब्रह्मसिद्धान्ते (११।१०) ताक्षितम् ।
विमूढ समाख्यया विषयमानानुसारेण कर्तुं विरोधसम्बन्धमात्रे
एव व्याप्तिरिति । 'तस्मादनुचमानस्यान्तः सधनं न विरो-
धवते । प्रतिषेधोऽपि तस्मात् विरोधेनैव भव्यते ॥'
तस्मादस्ति सर्वत्र प्रयोजन, अतः सम्पत् विचारितं
इति सिद्धम् ।

इति विदम् ।
शा — ततो पुनरेव च अर्थात् प्रवर्तते परार्थे प्रतिवे-
धनतः कतुपकरणगतः प्रतिवेधाः श्लोकार्णम् । दर्थ-
पूर्णमासपोर्हि 'नानुत्तं वदेत्' इति श्रूयते । तत्र उच्यते
किंयां पुनरपमं विधिः, उत कतुपुनक्तपुनरपमं
अनुनादः, किंवा कतुपुनक्तपुनरपमं विधिः, उत शुद्ध-
कतुपमं अनुनादः, अथवा शुद्धकतुपमं विधिः
इति (सोम—किमपं विधिः, उत अनुनादः । विधि-
पक्षे हि शुद्धपुनरपमं किंवा कतुपुनक्तपुनरपमं उत
शुद्धकतुपमं । तथा अनुनादपक्षेऽपि किं ननुपुनक्त-
पुनरपमं उत शुद्धकतुपमं इति संशयनिर्णयः) तदर्थं
च प्रतिविध्यमाना किंवा निवारयितव्या किमर्थां सती
प्रतिविध्यते, किं श्रवर्थां किंवा पुनरपमं इति ।
ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यं किमस्यात् कर्तारम-
भिपक्षे, न वेति । तत्र 'प्रतीतेः, श्रमणत्वात्,
कर्तृविशेषैरवश्यकभूते । कर्तृवाचित्वाभावात्तदस-
म्भवाच्चसीयते ॥' वदेत् इत्याभ्यासात् कर्तुः
प्रतीतेः । 'कर्तार इव, कः समेति च'
इति स्मरणम् । पक्षवि देवदत्तः इत्यादिनृविशेषवचनैः
देवदत्तादिपक्षेः आवश्यक भूतेः सधर्मयोगात् सामानाधि-
कारण्यात् । तदपमं, यत् पुनरुक्तोच्चारिता प्रवृत्तं
वदनं तत्र तथा, किं अत्रात्रमिच्छा वापयति । तेन
भुक्त प्रकरण वाचिण्या पुनरापमं प्रतिवेधः । यन्तु स्मार्तः
प्रतिवेधः, तस्याप्येतदेव मूल इत्येकः पक्षः । अति-

यदि 'देवस्त्वा सविता पुनातु' इत्येतस्यैव वाक्यस्य अन्विष्टेण इत्यत्र शेषो भवेत् । किन्तु करणत्वेन त्रियासाहास्यप्रत्ययान्तरादितया पुनातिक्रियायाः सम्भवेत् । सा च निष्पत्तिः नाक्येषु एवैवेति युगपदेवायम् मन्त्रप्रयोगेष्वप्यम् । न च एतन्नेऽपि त्रिजगता, कर्तृभेदेन भिन्न-इन्द्रादमन्तरितसन्निवृत्तं पुनातिक्रियासम्बन्ध एवास्त्वोचित इति । स्वादेव, यदि एविव्यादिकर्तृभेदोऽस्य वास्तवो भवेत् । किन्तु दर्भपुगलेन पूराप्रपञ्चा आन्वेषोत्पत्तेरप्येतादृश्या त्रियानागे मन्त्रोऽयं पठ्यते । तत्र चैव एतादृश्याः परमायं कर्ता, चित्तव्यापुषन्त्यास' मूलस्य एवेति न कर्तृभेदान् पुनातर्यभेदः । तदुच्यते 'अनन्तरस्य वाक्यस्य यदि शेषो भवेद्वचम् । तत एव भवेदेव स्वाख्यातार्थेन सर्वभाक् ॥' इति (वा. प्र. ४. ४. ५०) । न चैव सति प्रकरणात्तरीयपुनात्वर्थेनास्य संजन्धः घट्टनीय, प्रकृतपूर्वपक्षीतत्वेन अस्य दर्शपूर्णमासवार्हर्षिभ्यो यत् अन्यसंज्ञासमभगात् । न च अभेदेऽपि ज्योति-ष्टोमस्य मया 'मैश्रावरुज भीषाति' इत्यन्यासापूर्वभेदा-देव भवणचरस्या, तथा अत्रापि पुनातर्यस्यैकत्वेऽपि मित्रापूर्वाभ्यासदेशेनैव स्मरत्येति वाच्यम् । तत्र मित्राभ्यासापूर्वप्रयुक्तत्वेन धर्मस्मरणोपपत्तेः । न चाप तपेति वैषम्यम् । नाप्येति त्रियान्वयित्वेन चित्त-त्वादिसंज्ञासमि सर्वसोपल, कर्मन्तरासद्वत्वेन कर्मन्तर-प्रयोगासमभगात् । तदुच्यते 'कराजानां व्यवस्था हि मित्रापूर्वाप्रयुक्तिः । कर्मन्तरावरोधाच्च चित्तव्या-देरसंकरः ॥' इति (वा. प्र. ४. ५. ८) । अतः सर्व-शेषात्पतेव वाक्यस्येति छिद्रम् । प्रयोजन पूर्वाभिरव-यदेव । सूत्रं तु ग्याम्यातमेन । तौ वा.

॥ अनुपद्मो वाक्यसमाम्नि, सर्वेषु तुल्य योगित्यात् ॥ २।१।६।४८ ॥

'या ते अमे इन्द्राया, या ते अमे रवाशया, या ते अमे इन्द्राया' इत्यत्र प्रत्येक 'तन्पूर्वींशः गङ्गरेखाः' इत्यादिवाक्यस्य अनुपद्मः कर्तव्यः । तेनानुपद्मेन तत्त-द्रूपस्य समाप्तिः भ्यात् । वाक्यस्य समाप्तिः येन स यावत्पममिति । अनुपद्मः वाक्यसमाप्तिः वाक्यसमा-पयः । कुतः । तन्पूर्वींशः इत्यादेः सर्वेषु पूर्ववाक्येषु

तुल्ययोगित्यात् तुल्यं युज्यते इति तुल्ययोगि, तादृशत्वात् तुल्यसमन्त्यात् । तस्मात् स्ववाक्ये विविधितामोपरिसमातो पूर्वतः परतो वा अनुपद्मः कर्तव्यः । तेन मन्त्रैकत्वं सेव्यसि । एत 'चित्तविरुद्धा पुनातु, वाक्मण्डित्वा पुनातु, देवस्त्वा सविता पुनातु' इत्यात्र प्रत्येक 'अन्विष्टेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रदिमभिः' इत्यस्यानुपद्मो ज्ञातव्यः । पूर्वस्य नियतादृशत्वेऽपि उत्तरस्य सारसदृशत्वात् । के.

● अनुपद्मः । यस्मिन् मन्त्रे अष्टाष्टराः चत्वारः पादा मयन्ति, तस्य मन्त्रस्य छन्दः अनुपुष नाम । 'रामो हरिः करी भूभूत', 'वसु ज्ञानदयासिन्धो', 'चरितं रघुनाथस्य' इत्यादयः श्लोका अनुपुष्छन्दसा एव । के. ● अनुपुष्यायनीद्वयप्रपञ्चनेन सपादिते आनु-ष्टुमे तुल्ये इत्याशान्धौगवसाज्जीगानम् । भा. १।२।६। २५-२८ शर्णकं ३, ● गायत्रीद्वयलक्ष्मणस्य एव आगम्य-मानानां सामा निवेद्याः विद्वद्भक्तोमेषु कतुषु माथ्य-दिनाभरणयमानयोः । ५।३।५।११-१४.

● अनुष्ठानं इष्टमर्थे प्रति भवति । भा. ६।१।१३ प्र. १३५४, ● अनुष्ठानं अत्रातस्य धनान्तरं महारितुयरे । १०।२।३।५४, ● अनुष्ठानं कष्टुवाभ्यावरणहिरण्य-दानयोः अष्टाष्टरयोः द्वादशाहादीं श्रे । १०।२।२५।१२, ● तत्त्वार्थानां अतिशयेन मृतवत्कृत्यपक्षे । १०।२।११।१०, ● निर्वापस्य अग्निहोत्रद्वयलोचनेऽपि आधाने पयमाने-ष्टिपु । १०।२।२७।६३, ● पर्यङ्गलोचनानीनां सायस्के रतेनात्स्यात् । १०।२।३३।०३, ● वाक्त्रयं ज्ञातृत्वाञ्च-वरी । १०।२।१।१-२, ● प्रतिक्षेपानां सामगमि-क्षेपमभिति । ६।१।३३।४३, ● ब्राह्मणान्तराभ्यासयोगां आश्रयणगतसोऽष्टाष्टराः । १०।२।३।३५, ● अनुष्ठानं यथावाचि यः करोति, तस्य नित्येऽपि सारः । ६।३।१। १-३, ● सूत्रवाक्यान्तरात्-आनुप्रासाधनादेः धर्मस्यो जीवदशायां त्रियमागमप्रपञ्चीयते । १०।२।२।५६०-६१, ● हिरण्यप्रदानस्य अष्टाष्टरस्य अभेदाय श्रे । १०।२। २६।६२, ● अनुष्ठानं न भवति शुभसमानीं अतिशयस्य मृतवत्कृत्यपक्षे । १०।२।१०।१९, ● अनुष्ठानं न भवति प्रतिक्षेपानां उदयनार्थीयोऽपि । ६।१।२।४२, ● अनु-ष्ठानं नामि होत्रसमानीं अतिशयस्य मृतवत्कृत्यपक्षे ।

तथापि भावनया आशितस्य आख्यातेन च स्थितस्य च तत्त्ववैरोधितत्वात् तदर्थलक्ष्येन न दोषः । अतश्च वैमृशयत् (१४१११) प्रकरणभाषेन शुद्धपुरुषधर्मत्वा वृत्तिः । उदा च अनृतवदनप्रतिषेधस्य उपनयन-
प्रभृति प्रष्टवे. स्मार्तानृतवदप्रतिषेधस्यापि इदमेव मूलं
इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु, कदापि पुरुषप्राप्ता-
न्यायवगेन स्वर्गप्रत्यनवादिनल्पनापेक्षया ऋतुगतवृत्त-
धानयोग्यत्वायोग्यवत्करणसंस्कारस्यैव प्रकरणवगतस्य
भूत्वपेक्षितस्य कल्पनं युक्तम् । अतश्च जङ्गम्यमान-
मन्यत (१४१११) एषा ऋतुशुद्धपुरुषधर्मस्य ।
तदा च ' पियं च नानृत ब्रूयादेय धर्मः कनातनः ' इति
स्मृतैः कनातनप्रदेशेन सार्वकालिकविषयत्वावगतेरेतन्मूल-
कावासमवेन मूलान्तरस्य आवश्यकत्वात् सर्वदा च
अनृतं वर्जयतः ऋतो अनृतप्रकृत्यमायात् अनुवाद एषा-
यम् । (तृतीयस्तु) अस्तु या पुरुषार्थप्रतिषेधेन पुरुष-
स्यानृतवदेन प्रत्ययार्थवोधेऽपि ऋतुगैमृशयापत्तौ प्रमाण-
भावात् यः प्रत्ययार्थं छोदयति ऋतु मरुण कर्तुमिच्छेत्,
तस्य ' धीहिमिर्यैवे ' इत्युक्त्वा समकालेव वयैर्योगे अनृत-
प्रवृत्तिः इति ऋतुप्रकरणतत्त्वापि निषेधस्य विषय-
कथम् । अतश्च एतदतिप्रमे भौतप्राप्यभित्तप्राप्तिश्च
फलम् । इति प्राप्ति, सत्य नानुवादः, ऋतुशुद्धपुरुषधर्मत्वे
तत् न किञ्चित् प्रमाणमस्ति । यद्यपि तावत् कर्ता वाच्य
क्यात्, तथापि तस्य वक्ष्यमाश्रयात् शुभ-वेनैर्योगादस्यात्
न तावत् चाद्यत् एष प्रमाणम् । नापि पदान्तर-
वृत्त्यनया वैमृशयित्वा कर्तुः प्रयोजनत्वसिद्धयर्थं अत्रय
प्रकरणलोचने त्रियमाणे ऋतोदप्रस्थितयेन तदा
दृग्यनृतगुणपरिहारयोरेव प्रात्यन्यायेन (१४११२)
कश्चित्पु उपपत्त्यात् । अत एव यत्र पुरुषोदाहादौ नवे
शाश्वस्य दृष्टविषया देवतासंस्कारजात् नादोक्तार-
कल्पना, तत्र समिन्त्योपकारात्त्वमाय परपराङ्गी
करणमप्यदोषः । जङ्गम्यमानमत्रे तु वरते
(१४१११) । प्रष्टवे तु समिदादेः प्रष्टापूर्वं
साधनीभूतपुण्योदेतेन प्रष्टतपत्रुकापानयोग्यत्वव्य-
दत्तया विधाने गौरवावचे. शयका प्रष्टापूर्वसंभवन-
प्रष्टगतवादादुपसंभवाद्व्यपेक्ष समिदादीनम् । अनृत

वचनस्य च तद्वतैरगुण्यसपादकत्वम् । अतः 'सिद्धश्रु-
तर्पातमेव कर्तव्यत्वत्पक्षेऽपि युक्तम् । वस्तुतस्तु
न तस्य वाच्यत्वं, प्रतीतेरन्यथाऽपि उपपत्तेः ।
तथाहि, व्याख्यातात् तावत् कर्ता कृतिः एकत्वादिक च
प्रतीत्येते इत्यविवादम् । तत्र अनेकाम्येवोपपत्तेः सर्वत्रैव
एवम शक्तिः, अपरत्र आक्षेपादि इत्यपि तथैव । इत-
रथा अनेकशक्तिफलनाऽऽपत्तेः । तत्र च नियाम-
कापेक्षाया प्रधानेन गुणभूतस्य श्लोके आक्षेपद्वन्तात्
प्राधान्य तावन्नियामरूपम् । तत्र यथा 'उक्तप्रधानानि
नामानि' इत्यनया स्मृत्या बृहन्तादिनामसु सत्स्वरूपस्य
कर्तुरेव प्राधान्यावगमात् वाच्यत्वं न द्वैतेः, लक्षण-
दिनाऽपि तत्रतीत्युपपत्तेः । एव आख्याते 'भावं-
प्रधानमाख्यात' इति स्मृत्या भावनाया एव प्राधा-
न्यात् वाच्यत्व नाश्रयस्य कर्तृकर्मादेः, लक्षणयाऽपि
सज्जतीतेः । अत एव यत्र न किं चित् प्राधान्यनियाम-
कं तत्रैव घटव्यादी नाश्रयविविदीषणान्याय. इत्यादि
कौमुदे स्पष्टम् । यत्र तु न एकत्वादी व्यभिचारदा-
त्येव, तत्र अतिविरलैव शक्तिः न तु कर्मादी । या तु
स्मृतिः, यत्र आश्रयः । 'द्वैतकर्मोद्भवचैकपक्षने-
' बहुषु बहुवचन' इति संख्यासाक्षेपः 'तः कर्मणि-
हृत्वादेरेकवाक्यता । अत्र हि द्वैतकर्मोः इत्यत्र भाव-
प्रधानो निदेशः, द्वितैकत्वयोरेतर्यः । अन्यथा
द्वैतेषु हि द्विरुचनारत्तेः । तथा च कर्त्रोर् धर्त-
मानेषु एकनाशियु लक्षणादेस्तृतीयापेक्षयवधानाशीति
भवन्ति इति सूत्रद्वयापे, न ॥ कर्त्रोर् लक्षणा वक्षत
इति । न चैव कर्मादेशविहितत्वात् तत्र तृतीयाप्यापत्तिः ।
उक्त्या अनुमिधानेऽपि लक्षणया अधिष्ठानादिनि ।
'अभानुमितिर्ब' इत्यदिः । न पैक्ये' इत्यनो
प्रायः 'अनभिहित' इति सिद्धो प्रथित्य
यदीव । (एव च) कर्तृरान्यत्वात् वाच्यत्वेऽपि वा
प्राधान्यस्य दृष्टान्तत्वात् न वस्तुपुत्रपुत्रपरिवर्तनम् ।
एतेन लक्षणया तन्मोक्षरक्षणवादेव लक्षणया श्चि
निरूप्यते । प्रयोजनं ॥ आश्रये स्मृते प्राप्यित्वम् ।
कनुपुत्रपरिवर्तने वृत्तिरन्तरत्वात् यवनानेनैव विविचि-
पेयार्थेयवदन, न त समान्यस्य अर्थान्निषयः । दृष्ट-

न प्रथमपक्षे प्रत्येक्यात् इति निषेधः । वि. ३।३।१७.

अनृतमानस्य न श्रुतमपि विशेषणं भवति इति
ब्रह्मसिद्धये (३।१।३) उपाधितम् । वा. ३।४।१।३३
पृ. १४३.

अनृताणि सामानि पञ्चनिष्ठा । अर्कशीर
एकम् । पञ्चानुगानमप्ये सामन्यम् । हाउदोस साम
एकम् । हाउराह सामानि शीणि । नाचोने द्वे । वष-
स्वर्धि एकम् । परमेष्ठिताम एकम् । आह्निरस्वजतं
एकम् । इलान्द एकम् । खषस्य एकम् । देनताति
शीणि । मत्तपमीनं एकम् । प्रजापतेर्द्वेदय एकम् ।
वनहुद्वमतं एकम् । महादिनाहील्लं निज न । वत्ता
भूत एकम् । आदित्यात्म एकम् । इन्द्रोचनं एकम् ।
इलाना सधारः एकम् । इति । बाल. पृ. ७२-७३.

अनृतम् । 'दधेत खेतेन' इति श्राम्येण
अनृतस्य दधये प्रातिः । सु. पृ. १३१३. अनृते
प्राप्यभित्तं 'गापशीमहते जपेत्' इति यथाज्ञानपेक्षस्य
निषेधातिक्रमस्य प्राप्यभित्तम् । पृ. १४६२. अनृत-
निषेधस्य प्रत्युपपन्नपदार्थस्य यथाज्ञानेन अनृत वर्जनीय,
प्रत्युपपन्नस्य तु यथाज्ञानेन कतिपयभित्त इति प्रयोजन-
विशेषः । पृ. १३१५. अनृतमापणं आचार्यात्मन-
स्यार्थं भगवत्तः । वा. १।३।१।७ पृ. २०५. अनृत-
वदनात् गरजप्रतिभङ्गः । अ।४।४।१३ पृ. १११.
अनृतवदननिषेधः स्मार्तः पुराणैः । तत्र स्मार्ते
प्राप्यभित्तम् । यागाङ्गवत्तरदन्प्रतिपेक्षु उतो भिन्नः, तत्र
प्रत्युपपन्नस्य प्राप्यभित्तम् । वि. ३।४।८. अनृतवदन-
निषेधस्य प्रत्युपपन्ना, दक्षपूर्णमासयोः । १।४।८.

अनृतवदननिषेधेदमर्थव्यापारणव्यायः ।
अनृतवदनव्यायः । अनृतवदनप्रतिपेक्षव्यायः । अनृत-
वदनवर्जनव्यायः । अनृतवदननिषेधो दक्षपूर्णमासः
मध्यमः ।

अहर्मे प्रत्युपपन्नं संयोगसिद्धानुवादः इत्याह ।
३।४।४।१२ ।

मास्यं—दक्षपूर्णमासयोगात् 'मास्यं पदेत्'
इति । तत्र भेदेः त्रिमं प्रतिपेक्षो दक्षपूर्णमासि ह्यत्र
प्रत्युपपन्न, प्रकरणे एव निषेधः, अथ इत्येव प्रत्युप-

क्रमेणः पुराणं प्रति प्रतिषेधः, पुराणधर्मोऽयमिति । किं
प्राप्तम् ? पुराणधर्मः स्यात् । पुराणस्याननुपदिश्यते, न दक्ष-
पूर्णमासयोः । उतः ? पुराणप्रत्युपपन्नस्य श्रगात् ववेदिति ।
वदनमनुपदिष्टेति श्रुत्या मम्यते, तस्य पुराणधर्मः
श्रुत्यै, कर्मसम्बन्धः प्रकण्ठात्, श्रुतिश्च प्रकरणादली-
यसी । इतरथा वदनं मरतीत्येतारति अपेक्षं वदनमनुपदिष्टे-
दित्यविशेषितत्वायः परार्थो विध्यर्थो भवेत् । पुराणस्यो-
दयो पुनर्विशेषितत्वायः एव शब्दः । तस्मात् पुराणस्यो-
पदेशः । यस्य कोपदेशस्तथायं प्रतिषेधः । स चायमर्थ
उपनयनकाले एव पुराणस्य प्रतिषिद्धः, तेन धर्मयोगेनायं
नित्यानुवादः । नन्येषां श्रुतिप्रस्थाः स्मृत्यर्थे । नैषा
तस्या मूलं भवितुमर्हति । यदि इयं तन्मूलिका भवेत्,
दक्षपूर्णमासयोरिति स्मर्येत । उपनयनकाले एव चास्यो-
पदेशो भवति । अपि न पुराणधर्मं ह्युपदिशति ।
तस्यापेक्षा स्मृतितः भवेदिति ।

वा—तेनैव श्रुत्यादिमन्त्रस्य प्रकरणेन सह विशेषा-
विशेषविचारप्रस्तावेन दक्षपूर्णमासादिप्रकरणमताः पूर्वमन-
वधारितफलस्यैव पुराणधर्मपदार्थनिषेधः । 'नादृत वदेत्' इत्ये-
वमद्वयः प्रतिषेधः सामान्यप्रस्ताववत्तरदानीति प्रतिषे-
धस्तः उदाहरणम् । तेषु द्वेदहः किं कलशाः, पुराणार्थो
इति । ततः सर्वप्रतिषेधानां प्रश्लेषविपर्ययात् तदन्वया-
गापीनो निर्णयः, इति शेषः (प्रश्लेषः) प्रथम विचार-
यितव्या निमर्षा वती प्रतिविष्यते इति । परार्थं यातो
निर्णयविष्यते, तदर्थः प्रतिषेधो निहाय्यते । नहि अन्वा-
य्याः प्रतिषेधः अन्वार्थो भवति, अनाह्लादित-
त्वात् । सर्व एव यो वदयेत्प्रश्लेषः सन् निरासते,
तदर्थमेव प्रतिषिद्धो भवति इत्यत्रावर्ते । तस्मात् प्रश्लेष-
नैमर्षाचिन्ता । प्रश्लेषात्तन्मात्रे अभिप्रायप्रत्युपपन्नो-
पदेशमर्थं निरूप्यते, इति आत्म्यावत्तन्मात्राभित्तावितव्याः
निमर्षाः पुनः प्रश्लेषात्तन्मात्रं वदन्नुपपत्तिः इति ।
तत्रापि प्रतिषेधप्रदानात्, यावत् आत्म्यावत्तन्मात्रं न
जातः । तेन एतदुक्तं भवति, 'ने पुराणधर्मोऽन्यत्रा-
वर्तमानः प्रकरणमत्र विधत्ते, ते त्रिमर्षं मास्यमभि-
दधति' इति । तत्रापि एतस्मिन् काले 'तस्मिन् पत्रवि'
तन्नुत्तरात् यत्र' इत्येवमर्थोऽपि सर्व उदाहरणं हि

- ० अनेकविधौ च वाक्यभेदात् । वा. ३।३।१।२७.
- ० अनेकशब्दत्वं एकशब्दत्वेन वाच्यते । यथा व्याकरणशिकरणे (१।३।८) । याळ. पृ. १४०.
- ० अनेकशब्दाद्यर्थत्वं एकशब्दार्थत्वेन वाच्यते । अप्राप्तबाधः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.
- ० अनेकस्तोमकानां एकस्तोमकानां वा सर्वेषामेव अभिष्टोमविकाराणां अभिष्टोमोत्तरकालता । मा. ५।३। १५।४३-४४.

० अनेकार्थता तर्हि दोषो भवति । नचौ अपूर्वकर्म-चौदनाया दोषः । यथा- 'एतत्सर्वं रेवतीपु नारवन्तीय-मभिष्टोमसाम कृत्वा पशुसामो ह्येतेन यजेत' इति । मा. १।३।१५।६४, ० अनेकार्थत्वं (शब्दस्य) अन्याय । अन्यायश्च अनेकार्थस्य । ३।३।११ पृ. ७४८.

० अनेकार्थत्वं एकार्थत्वेन वाच्यते । यथा- आहूत्यधि-करणे द्वितीयवर्णवे (१।३।९) । याळ. पृ. १४०.

० अनेकार्थविधानं अल्यार्थविधानेन वाच्यते । यथा 'दन्वा शुशेति' इत्यादौ विशिष्टविधिः । गुणविधिना । पृ. १४०. ० अनेकार्थविधानं एकार्थविधानेन वाच्यते । अप्राप्तबाधः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०, ० अने-कार्थविधानं प्रधानकर्मविधाने इति उपपद्यते । १।३। ३।९ पृ. ३२९, ० अनेकार्थविधानात् वैकल्पिकगो-वाक्यभेदः स्यात् । यदि जाप्यपुरोहितेन च कर्म विधीयते, पल्यश्चास्य विधीयते ततः । ३।३।१०।२१ पृ. ८७०

० अनेकार्थविधाने वाक्यभेदः । पुष्यौ प्राप्ते कीर्णपु, पदाय फल, विभो गुण. इति न वाक्यभेदेन वाक्येन विधातुम् । मा. १।३।३।३ पृ. ३२९. एकगुणविधानं विधानम् । अर्थापत्त्यभावे औत्तमिकविधि-गुणान्तरानुरोधेनात् । पुन पुनरुक्ता प्रत्ययस्य कर्तव्य-व्यापारकल्पनाया पुन पुनरुक्ता प्रत्ययस्य कर्तव्य इति वाक्यभेदः स्यात् । आह च- 'अर्थापत्त्यभावे विधापयति मावन्त । विनोयविधिरुक्त्यन्तं रहणाति विनोयम् ॥' इति । वा.

० 'अनेकाभितवेऽपि योगस्य (द्वाधायत्वे-ऽपि) मयस्यन्यतराश्वो न्यपदेशः' इति न्यायः ॥ दधिदोममशपस द्वाभितत्वेन द्वयमाभितत्वाभावात् द्वयसंश्रय(वि)त्स्य अतिदलनाद्यद्वय 'अनेका' इत्यनेन न्यायेन एकशब्दत्वाविरोधसूचनायै. तच्छब्दः ।

सु. पृ. ७४९.

० 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यत्र करणे वृत्तया । भाट्ट. ३।४।८.

० अनेन (एतेन इत्यपि पाठः) 'राजपुरोहितौ यजेयाताम्' इति कुलमयस्य प्रत्ययान्तम् । तत्र राजः पुरोहितौ इति समास के चित् वदन्ति । राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च इत्यस्मिन्नर्थे कृतकरोपत्वात् उभयोः राजोः पुरोहितौ इत्यनेन । राजानो च तौ पुरोहितौ च इति कर्मधारयमपरे । राजलपुत्रोहितत्वमर्थे भिन्नवातिरतिनी एकस्मिन् व्याहृतौ । तस्मात् राजश्च पुरोहितश्च इति द्वयमात्र एवात्र । तत्र वचनबलात् भिन्नकल्पयोरपि सहाधिकारः । उभयोः समप्रधानत्वात् नारायणतनून-पातौ विकल्प्येते । वि. ६।६।२.

० अनेकात्मिकं साध्यसद्वहनको हेतुः । सर्वे-जनस्य च साध्यसद्वहनकोऽन्यत्वात् न सत्यतिपक्ष-तत्वेन च । यथा नित्यः शब्दः, अमूर्तत्वात् इति । अत्र अमूर्तस्य अनित्यनिवारिधाधारणत्वात् साध्यसद्वेद जनपति । सणि. पृ. ४१.

० अनेनान्नां प्रहारां विहितत्वत् सन्नयममे इन्द्र-उपलक्षणीय इति श्रेष्ठ, अनेनैव अम प्रक्रमेय भक्षणम् । नास्ति च प्रवृत्तिविहितभावः । कृत्वाचिन्ता । वि. ३।२।३०

० अनेनान्नाधिकरणम् । ३।३।१।३८-३९, ३९, ४४ । यमुमद्रादिशब्दानां प्रातः सर्वनादिशब्दानामा-धिकरणं अनेनान्नाधिकरणे न्युपादयिष्यते । इमेन इदानीमाधिकरणम् । सु. पृ. १११४.

० 'अनो ददाति' । जातिशब्दोऽयम् । नाय तद्यगादिभिर्यामतिरिचति । सिद्धमेव अनो देवम् । वि. ७।३।१८. ० अनोवदुर्लभं दत्तमेव 'अनाति प्ररन्-वन्ति' इति । तस्मादपि अनोऽन्तर उदादेशे ज्योतिष्टोमे षड्पुरोहितादिनिर्गणयम् । मा. १२।३।३।८-१६

० अनोवासः प्रवृत्तिशब्दात् आहूतिनिमित्तता । मा. ७।३।१।३८-३९.

सुखपदामितं पश्यन् अनुवादलसमर्थेनार्थे अतुष्टकपुरुष-
धर्मपक्षं हृदि कृत्वा 'स चायमर्थ उपनयनकाले एव
प्रतिपिबद्' इति प्रवीति । तत्र परः तमेव केवलपुरुषा-
र्थत्वपक्षमङ्गीकृत्य मूलत्वप्रतिपत्त्या अनुवादलमाश्रित्यति ।
सिद्धान्तगदी तु 'नैया तस्या मूल' इति सुकुर इमं पक्षं
परिग्रह्णाति । नैव केवलपुरुषार्थमेव यथा अङ्गीकृत्य,
किं तर्हि 'प्रकरणविशेषाद्वा तत्पुरुषस्य तत्संस्कारो ह्यव्ययः'
(३।४।५।१५) इत्यनेन अतुष्टकपुरुषधर्मः अभिन्नमणवत्
विहायते, न सर्वनिश्चः । एवं भूतिः प्रकरणं च सम-
मपि अनुगृहीयते । तत्तच्च स्मृतिः अविशेषेण प्रवृत्ता
न विशेषस्तथा श्रुत्या मूलतो निराकाङ्क्षीकर्तुं शक्यते
ह्यव्ययस्य आत्मागुरूपश्रुत्यन्तर मूल कल्पयति । तस्मिन्
कल्पिते तदर्थक्यैदान्तर्गतत्वात् 'दर्शपूर्णमासव्यसिः
प्रतिपेधः अनुवादो भवति । यो हि उपनयनकारण्य अनृत
वर्जयति, वर्जयति तत्प्रमथो दर्शपूर्णमासस्यः । तस्मात्
उपनयनमरणान्तरालवर्तित्वात् 'दर्शपूर्णमासमो' नित्य
प्रात एव पुरुषस्य अनृतवदनप्रतिपेधः अनृतत्वे, न
मूलत्वम् । 'अपि च पुरुषधर्मः इत्युपदिशति' इत्ये-
तदपि (भाष्य) केवलपुरुषधर्मोपदेशित्वेन स्मृतोः
पूर्वर्णैव (अतुष्टकपुरुषधर्मोपदेशेणैव) योजयितव्यम् ।

अथवा अनेनैव पक्षान्तर (सुखपुरुषधर्मकतुष्टकपुरुष-
धर्मपक्षस्या अन्यत्) परिग्रहति । नैत्रात्र करण्यपुरुषा-
र्थोपन्यासः श्रियते, किं तर्हि ? दर्शपूर्णमासयोः अनृत-
वदनप्रतिपेधः भूयते, स किं अग्रप्रतिपिः, उत ऋतानुवाद
इति । किं प्रातः स्मृतिहृत्वात् संयोगात् नित्यानुवाद इति ।
ननु च अन्य एव स्तवः संयोगः पुरुषार्थः, अन्यस्यैव
कल्प्ये इति । सद्व्यवस्थे, तस्यापि नित्यानुवादः । कुतः ?
'पुरुषं हि परिहृत्य नानृतं प्राप्स्यते ऋतौ ।
पुरुषे तन्निपिबद् वेतिपिबद् तत् ऋतावपि ॥'
यद्यपि पुरुषार्थात् प्रतिपेधात् कल्प्यः प्रतिपेधो विपक्ष-
न्तर भवति, तथापि प्रवृत्तौपनयनार्थत्वात् न विधि-
प्रतिपद्यते । नहि पुरुषः स्वार्थं चानृतं वर्जयिष्यति,
कल्प्यं च नश्यति, इति संभवति । तस्मात् पुरुषार्थप्रति-
पेधान्तरालवर्तित्वात् ऋतोरपि अस्त्येव प्रतिपेधः इति

नित्यानुवादता । न च एतस्मिन् पक्षे मूलमूक्तिभाषा-
वह्ना, स्मृतौ पुरुषधर्मोपदेशात् ।

अथवा आदित एवारभ्य ('नैया तस्या मूल'
इत्यादि समस्तमेव भाष्य) 'दर्शपूर्णमासयोः इति हि
स्मर्येव' इत्यादि समस्तमेवोचरम् । ('अतुष्टकपुरुषधर्म-
त्वाद्यनेन अनुवादत्वे 'स चाय' इति भाष्येणोक्ते तदा-
श्रयाज्ञानात् 'ननु' इति भाष्योक्त्यायाः शङ्कायाः
पूर्वपक्षानुपनिवारणेन परिहाराय 'नैया' इति
भाष्ये कल्प्येत्वाश्रयायोगमप्राप्त्युक्त्योऽर्थो 'नानृतं
वदेत्' इत्यनेन भूतिहृत्वात् प्रकरणं बाधित्वा
पुंशो निगम्यः, स स्मृत्यैव निपिबद्, तेन पुंश
पार्थेन निपेधस्योमेन क्रतावपि प्रवृत्तात् निपेधस्योमा
सिद्धे । नानुवादोऽयमिति— सुखा. पृ. १३८७) । अतो
मूलान्तर्गम्यमस्त्युक्त्यानुवादमाश्रयेव ऋतुप्रवृत्तयाम् ।
अन्यार्थप्रसङ्गैरपि एवमादिभिः अतुष्टक्यमानो बह्वहत्वेन
प्रपञ्चः प्रतिभाति, इत्यर्थवादत् ।

विधिर्वा, संयोगान्तरम् । १३ ॥

भाष्यं—विधिर्वा अप दर्शपूर्णमासयोः 'नानृतं वदेत्'
इति, नानुवादः । कुतः ? संयोगान्तरात् । नित्यानुवा-
नेन पुरुषस्य सन्धः स्मर्यते, पदार्थप्रतिपेधेन इह संयोगः
पुरुषस्य । कथमन्यत् श्रवमाणं अन्यस्यानुवादो भवि-
ष्यति । तस्मात् विधिः प्रतिपेधस्यापम् । आह—यद्गीम
एतत् विधिरिति, पुरुषधर्मः इति तु गृहीतः, पुरुष-
प्रत्यक्षं भूतत्वात् । अत्र ब्रूमः । (इतः परं कर्मणि
करणेन पुरुषं कृत्वा 'कर्मविनश्य' इति विन्दो निवेशितम् ।
तत् तथैव द्रव्यम् । तत्र भा. पृ. १११ आरभ्य
भाष्यम् ।)

वा—केवलपुरुषार्थत्वपक्षे तत्रापि भाष्यस्याः संयोगा-
न्तर वर्णयति । स्मृतौ हि 'सत्यं मूलात्' इति धर्मोप
सत्यनियमः श्रव्यते । 'नानृतं वदेत्' इति तु अनृतप्रति-
पेधः । मिथो चैतौ व्यर्थे । ॥ चाप्यत्र श्रवमाण
अन्यस्य श्रवमाणस्यानुवादो भवति । तस्मात् विधिः ।
ननु दधी एव पुरुषस्य धारणयवृत्तिः उत्पन्नचन अनृत-
वदन च । तत्र यदा कल्पं नियतं, तदा अपादेव अनृत
प्रतिपिबद् भाति, इत्यनुवादस्य प्रतीत्येव । नैतदेवम् ।

अनो वासश्च देवम् । निर्मेत्यस्यदत्तु यौगिक इति युक्तं तस्य मन्थनक्रियाविधायकम् । यूपसन्दे ॥ निशान्त्योत्तरं प्रवेगेऽपि तज्जन्मादृष्टविशिष्टमाह्वयवित्वात् न छन्द-
जातिवाचित्वे, इति युक्त एव तत्र संस्कारादिदेशः । वस्तु-
तस्तु यूपकारेण यत्नेनाग्निविधानात् यूपस्यदत्तु न संस्का-
रादिवाच्यत्वम् । संस्कारादिदेशस्तु स्वान्नापत्त्या, इति
सूक्तोक्तयूपददृष्टान्तोऽपि अक्षयत् एव ।

मण्डन— 'नोपादेवेद् यत्नमन्य वते ।'

शंकर— 'वाहोऽनलोर्न क्रियाऽङ्गम् ।'

● अनोपासोऽधिकरणन्यायेन वयुपुष्टोऽतो लोक-
विद्वैकादशकपालस्यैव ग्रहणात् न प्रयोगाम्ये तत्त्वणा-
वपकता इति पूर्वपक्षः । आह. ११।१२. ● अनो-
पासोन्यायेन ग्रहतो पुष्टोऽसामानविधिर्योलेचने
विनेष्टो लौकिकस्यैव पुष्टोऽसामान्य ग्रहणात् । १०।१।
३०. ● यत्नं विद्वत्पुष्टोऽतो ग्रहेत्यनेन अग्रमग्रतिः,
पुष्टोऽसामान्यविधिर्योलेचने विद्वत्पुष्टोऽतो ग्रहेत्यनेन
तदभावे वैपक्षवत् लेपोविख्यात्, तत्र अनोपासो-
न्यायेन सिद्धत्वेन विद्वत् उदाहरणम् । औ. १।१।४-१०
पृ. १५१. ● 'यथाङ्गं चित्'—सन्देन विद्वत्पुष्टोऽतो वि-
मकारानियमात्मानं 'चेतनेन चित्' इत्यनेन च जवा-
नुपादानप्रकारादिदमाभारमुक्तं अनोपासोन्यायेन उपसाद-
यितुं 'रूपं वा' इति वसमाधिकरणसिद्धिजन्यमेष पठितम् ।
सु. पृ. १२०१.

● अन्तरङ्गत्वाच्च कार्यत्वचक्षुर्भिरादयः पूर्वं-
भावितः, पश्चात् सारम्वत्तान्त्र्ययोः, अन्तरङ्गन्यायाम् ।
प्रथमभावितः आमेवस्य हि विदितिर्योलेचनस्य, पश्चा-
द्भाविनश्च साक्षात्प्राप्त्यप्यप्य विद्वतिः सारम्वत्तान्त्र्य इति ।
वि. ५।१।२०.

● अन्तरङ्गवदिरङ्गयोश्च अन्तरङ्गं वलीयः
इति न्यायः ॥ तत् कस्य हेतोः ? अत्र हि पूर्वः प्रत्ययो
भवेत् । ये धर्मा अपूर्वयोः, ते साक्षात् अपूर्वेषु अर्ध-
वपमानाः वरत्रेऽपि विद्यन्ते । अतस्त्वं बुद्धिः अपूर्व-
समयेन निवर्तमाना अहोरेण प्रवर्तमाना अन्तरङ्गे
वास्तव्यति । ततो न्यवर्तिते वदिरङ्गे । यत् न पूर्वः

मापत्तिव तथैव तिष्ठति, तदतिक्रमे कारणाभावात् ।
मा. ११।२।११।२७.

● अन्तरङ्गानपि विधीन् वदिरङ्गो ह्युप वाधते
इति न्यायः ॥ (पृ. २००, ५२ परि.) अत्र
च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रं शापकम् । त्वत्तं
इत्यादौ ह्यपेक्षया अन्तरङ्गत्वात् विमक्तिनिमित्तत्वेन
'त्वमावेकचने' इत्यनेन सिद्धे इदं व्यर्थं सत् तस्या-
परम् । इयं 'मुपो धातुः' इति ह्युपविषयैव इति कै-
चित् । 'एहृहृत्वात् सङ्गुदेः' 'न यावयोः' इति सूत्र-
स्याकारणान्यायेन ह्युपविषयः । अनेन न्यायेन अन्त-
रङ्गनिमित्तविधानात्कलुषः तत्त्वयोर्वक्तव्यमावादीनां च प्राप्त्यर्थं
कोप्यते । अन्तरङ्गानपि विधीन् इत्यादेरपि अस्मादेव
(अहृत्यहृपरिमाणायां) अन्तर्भावः । शौचर.

अन्तरङ्गन्यायः नित्येन्यः परेन्यश्च कार्येन्यः क्लृ-
वलीयान् इति न्यायार्थः । 'तनु सञ्जायिष्ये पयोदेरा-
स्यैव (पक्षस्य) स्त्रीकारे' 'यजन्तु-अम्, पुत्रान्तु'
इत्यवस्थायां पूर्वं भवत्याया अलोपासतिः । न च अन्त-
रङ्गानपि इति न्यायेन अलोपो नैति वाच्यम् । पयोदेरा-
स्यैव 'अलोपोऽनः' इत्यथ 'यदि मे' इत्यस्य अनुन-
दिधायां (मुपो धातुप्रातिपदिकयोः) इति ह्युप-
सामि भवत्यायाः सत्त्वेन लोकाग्रतेः ह्यः अन्तरङ्गनिमित्त-
विधानात्तत्त्वमाभावात्' इत्युक्तं भूमी । सङ्गान्तरे च
'अन्तरङ्गानपि इति न्यायेन भवत्यायाः पूर्वमवस्थायां
दोषाभावात्' इत्युक्तम् । मुनश्च '॥ च संजायिष्ये
अन्तरङ्गानपि इति न्यायाप्राप्तिः । अत्र एव 'जित्परे
पत्यमन्त्रमन्त्रिपेधः' इति वार्तिकं संवच्छिन्ने । अन्यथा
गर्भाः इत्यादौ इत्युक्तायाः प्रागेव उक्तन्यायेन लुपि
त्वरापत्त्या वार्तिगम्यतिः इति वाच्यम् । इत्युक्तायां
उक्तन्यायाप्राप्तिर्योलेचने सञ्जायते अग्रजित्परीपरे
प्रजागमासत्' इत्युक्तम् । भूति.. ● इत्यप्यनीयुतः
इत्यत्र अन्तरङ्गानपि इति न्यायेन विमक्तिरिति प्रत्य-
यस्यान्यायेन नादेशास्तेः । तत्त्वप्रकाशिका पृ. ३३.
● अन्तरागर्भिणीन्यायः । 'देवपुत्रं'
(१।१।६।२०) इति सूत्रमारभ्य 'वदेऽनां' (१।१।
६।२५) इति सूत्रपर्यन्तं परमधिकरणम् । तत्र 'प्रगी-

यत्तु पुनरप्यन्यः अनर्थो भवति, कर्मकर्मपक्षे प्रयोग
यत्नेन कर्मयोगवचनादिति, तदुच्यते । अहं सत्
प्रकरणेन यक्षेत । न च अविहितमहं भवति । तस्मात्-
द्वन्द्वस्य विद्यतव्यं अस्मिन्नपि पक्षे । अतो मन्वाग्रे
प्राकरणीयस्यायं निषेध इति । तस्मात् अन्नं यद्वदत्, तत्
न प्राप्यमिति । तेन यत् संकल्पितं, तदन्नं, तदेव कर्म-
व्यम् । हीहिमयं सकल्प्य, न यवमयः (पुरोडाशः)
प्रदेयः । आह— यदा उभयोपि पक्षयोः नान्तं वदि-
त्यर्थं, तदा को विचारेणार्थ इति । उच्यते । पूर्वस्मिन्
पक्षे पुनरप्यर्थः, तत्र त्रयो स्यात् प्रावक्षितम् । सिद्धान्ते
दस्यपूर्णमासकर्मः, तत्र त्रयो याजुर्देविकं प्रावक्षितम् ।

वा—ततश्च (५. १४०) ११ः आल्पात्मिवेवत्वा-
भावात्, वारकम्भावारस्य—) औत्सर्ग्यभावात् न प्रकरण
प्राप्यते । यत्तु कर्मकर्मपक्षे दस्यपूर्णमासविधिनेन विहित-
त्वात् प्रात्याभिनेन निश्चिन्तयैवः स्यात्, तस्मात् पुनरर्थ-
हेति, तत्र भूतः 'वायव्यं विधिसंस्पर्शोऽप्यस्त्य
प्रयोजनम् । पिना च तेन प्राप्त्यर्थं न करवहं
प्रतीयते ॥' विधिरहितो हि प्रात्यर्थः स्वयमेव साधता
प्रतिपद्यमानः, अतएवितप्रयोजनत्वत् न चाप्यते दस्यपूर्ण-
मासकर्ममायेन प्रतीयम् । न च तेनागृहीतः प्रयोगजन-
नेन विधानं धारयते । तस्मादवदत् प्रात्याभिनेन
विभिन्नं साक्षात् प्राप्त्यर्थं वा पुनरप्यकारिणं बोधयित्वा
प्रावर्धं करणीकृत्य सदतिरिक्तप्रयोजनसाध्यायेत्याया
स्यात्। अनिहितदस्यपूर्णमासोपनयसंकेतं तथा अङ्गारं कल्प-
यितव्यं, अन्यथा च इतरेतराभय स्यात्, अङ्गत्वात् त्रिभिः
विशेषाङ्गत्वमिति । तस्मादर्थवान् अङ्गविधिः । अतश्च
'वदेत्' इत्यनेन एतान्द्वयगतं 'दस्यपूर्णमासोपनय-
वदनेन साधयेत्' इति । ततः अन्तरादन्तराभ्याम्
एव भवति । यत् वदनेन नृणां, तत् अनुनेन । इति ।
पुनश्च ननुसंयत्तात् 'यत् अन्तरादन्तेनानुनात्, तत्र'
इति पचनं स्पष्टते । तस्मात् दस्यपूर्णमासोपनय-
पदतो यत् अनुना प्रत्यगते, तत्रविशेषो विधीयते ।
ततश्च यावत् (यावत्) कर्मार्थः संवादः, तत्र तत्र
अनृणं पञ्चमीयम् । ते 'वायव्यः पुनोऽयः कर्मव्यः'
इत्येवं आरी अभ्यर्चयित्वा 'उपवर्धये मे यज्ञं मदि-

प्यन्ति', तस्मात्, हीहिमयः कियता' इत्येवं न विध-
वदितव्यम् । 'सकल्प्य' इति च तत्पूर्वत्वात् वदनेमेव
प्रतिपद्यते । अथवा स्वेन वदनेन अभ्यर्चयेव संकल्प्यं
कारयित्वा इति दिग्विक्तत्वं स्पष्टं द्रष्टव्यम् । आह—
यदा स्मृतिप्राप्तित्यागुवादे, तयोपान्तराच विधौ 'नाद्यत्
वदितव्यं' इत्ययमंशस्तुत्यः, किं तदा चिन्तायाः प्रयो-
जनमिति । तदुच्यते 'स्मृतिप्राप्त्यानुवादे हि स्यात्
नैमित्तिकं भवेत् । विधिपक्षे यजुर्वेदविधेस्तद्वैपक्ष-
क्रिया ॥' स्मृतौ च यत् अनृतवदनमिति प्राप-
क्षिच तदेव (शास्त्रीमनूते ज्ञेयं इति) कर्तव्यं, यदि
अनुवादः । विधौ पुनः अस्मिन् याजुर्देविकत्वात् श्रेयसः,
यजुर्देवो यज्ञो विनष्टः इति अन्वाहार्थपक्षे 'युनः स्वाहा'
इति होतव्यम् । स्मृतेस्तु अन्तरमूलानुवादाभावात् न
वेदश्रेयसमितिप्रवक्षितत्वाभावात् स्यात् । एवं मूलमूलि-
भावाभ्युपगमेऽपि स्मृत्यैव (नानृतं मृत्वा इत्यनया) तदर्थः
(निषेधाथः) तदतिरिक्तं अनुवृत्तं, इति तदीयमेव प्राप-
क्षिचम् । ननु तत्रापि याजुर्देविकत्वान्नात् तदेव
प्रापक्षितमेव भवेत् । नेतदस्ति । एतद्वि आह-
यनीयारिविषयत्वात् आहितान्यधिकारमवलम्ब्यते, अनृत-
प्रतिषेधश्च पुनरप्ययमंस्वात् अनाहितान्तरपि अव्यतिष्ठतः,
तेन अस्मिन् सावत् अन्तरं स्यात् प्रापक्षितमपेक्षणीयम् ।
तच्चेदपेक्षितं, एकत्वाभिहितस्य आहितान्तरपि तदेव
युक्तं, इति वैदिकप्रावक्षितत्वाभावः । त्रिच 'यज्ञेऽ-
न्यतमवेदाङ्गे भूते नैमित्तिकं क्षुत्तम् । अयहाङ्ग-
विनाशो तु न वरायासरो भवेत् ॥' 'यदि कर्त्तुं
यज्ञं आर्तिमियात्' इति हि सर्वे श्रेयाः परवर्धयितुं
निमित्तत्वेन भूयन्ते । ज्योतिष्टोमसंयन्तिनश्च प्रकरण-
साम् । तत्र 'वेदसंयोगात् प्रकरणेन साधयेत्' (१।१।
१।८) इत्यनेन व्याजेन कार्यपञ्चमिपक्ष्यात् प्रकरणं ता-
दृशिकमेव, न तु यज्ञसंयन्तारित्याये हेतुरिति । तस्मात्
अवगतवेदविशेषमप्यपि पुनरप्यपि न तन्निमित्तं प्राप-
क्षिचं कर्तव्यम् । यदा तु पञ्चम्यनामभावात् प्रकरणाय
यजुर्पुनःपुनरप्यपि मरुति एतज्जीरय इति पूर्वः पद्यः,
यजुर्पुनःपुनः च सिद्धान्तः, तदा तत्रयपि याजु-
वेदिकारभ्येतिमित्तमेव प्रावक्षिच इति प्रयोजनान्तरं

शब्दान्यां उपाय्या मयवेनो लक्षते, न अङ्गाङ्गिमात्रो विधीयते । वा. ३।७६।१४.

■ अन्तर्वेद्यः इति लक्षणया देशविधिः ॥

सामिषेनीरेव ग्रहस्य 'अन्तर्वेद्यः पादो भवति बहिर्वेद्यः' इति भुतं, तत्र 'अधोमन्तर्वेदि' इत्यादाविव न स्थानविशेषलक्षणा वाक्यद्वयेन सम्भवति । तादृश-स्थानस्थैक्येन तनैकः पादोऽन्यस्याः पाद इति कथन-स्वारस्यविरोधापत्तेः । तस्मादेवेत्यन्तर्भवदिव 'प्र यो वाजा अभियदः' इति पादो वक्तव्यः, यद्विदुषविष्य 'हविष्मत्तो वृषाणां' इति, पुनस्तदन्तर्भवविष्य 'देवान् जिगाति मुत्रपुः' इत्यादिनां सामिषेनीरेनुपपादित्यने-नैकवाक्यत्वया सिध्यति । इति प्राप्ते, 'विदुषन्वाह' इति विधेः स्थानविशेषाकाङ्क्षात्वेन तत्त्वमप्यन्तर्वेक-वाक्यत्वे सम्भति वाक्यभेदायोगात्, तादृशत्वात् स्थित-यतोऽर्थाचदवयवभेदेन हेतुः पादद्वयस्यावसानेनान्यः पाद इत्यस्यानुवादावयवभावात्, अन्यपादमाहेत्युपाधौ कर्मत्वेना-निर्देशात्, पादद्वयस्य ऋक्पादपठ्यायोगात्, स्थानविशेष-लक्षणया तत्र होता स्थित्वाऽनुपादादित्यर्थः । संकर्ष. ४।१३.

● 'अन्तर्वेद्यः पादो भवति, बहिर्वेद्यः'

इति देशविशेषलक्षणया सार्धपत्युपोभास्यैव विधानम् । आह. १।१।१. ● 'अन्तर्वेद्यः पादो हेतु-र्भवति बहिर्वेद्यः' अत्र न हेतुः पादो वेदेककार्प-त्वेन उपदिश्यते । किं तर्हि । देशमात्रमेतत् विधीयते । तस्मिन् देशे होमः स्यात्वेन, यस्मान्न एकः पादः अन्त-र्वेदि भवति, बहिर्वेदि अन्यः इति । नाम उभयोर्विधि-एकवाक्यत्वात् । भा. १।१।१.०।८. ● 'अन्तर्वेद्यः पादो भवति बहिर्वेद्यः' इति दग्धगुणमात्रयोः भुतम् । तत्र हविष्ठाद्यानां भागः सार्धैक्याः भेदे एकपादोद्देशेन विधौ एकत्वस्य उद्देशविशेषात् अविशेषाऽऽपत्तेः, बहिर्वेदः इत्यस्य अनुवादायोगात् विधाने वाक्यभेदा-पत्तेः, अगत्या देशविशेष एव लक्षणया शेषस्थानोद्देशेन विधीयते । आह. ३।७६.

■ अन्ताहोपो शुद्धिर्वा इति न्यायेन अष्टा-वत्यारिंशत् आहूतान् त्रयोदशानि छन्दोमन्त्रां चतु-शंसान् पूज्यां । वैश्वसा. ०।३।३.

■ अन्ते तु वादरायणः इति वा, अन्ते निवेशः इति वा, आगन्तुन्यायः इति वा, आगन्तुसनामन्ते निवेशः इति वा, आगन्तूना न्यायः इति वा, आगन्तूनामन्ते निवेशः इति वा, न्यायः । अत्र तु आद्यवेदोद्देशेन निवेशः कियते ।

● अन्ते ॥ वादरायणः इति न्यायस्य निष्कृष्टं स्वरूपं तु 'आगन्तूना अन्ते निवेशः' इति । भाष्यपदिकर्णं तु (५।२।१।१७-२०) 'नारिकेल्याय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

● अन्ते तु वादरायणः इत्यस्य अपवादः, दशमं एव दशं च इत्यधिकरणद्वयम् । इत्यत्र. ५।२।१०-११. ● साम्नां आगम्यमानानां उत्तरयोः परस्मानयोः अन्ते निवेशाः,

'उक्तोऽत्र न्यायः अन्ते तु वादरायणः' इति पूर्वः पक्षः । भा. ५।३।५।१३, ● सामिषेनीनां काम्यविद्वदौ अतन्तूनामन्ते निवेशः अन्ते तु वादरायणः इत्यनेन न्यायेन इति प्राप्ते । ५।३।१४. ● अर्धदशम्योः औषा-नुवाक्यकण्ठे एव ऋक्मन्त्रमङ्गशा परत एव मिषेरी

अन्ते तु वादरायणः इति न्यायात् प्राप्ते । संकर्ष. ३।३।१४. ● यजुष्ये अभिषेकनीयमप्ये माद्वेस्तोमरात्रे अभिषेकस्यैवार्पणं अन्ते तु विदेकनादयः 'अन्ते तु वाद-रायणः' इति न्यायात् अभिषेकनीयतकमप्राज्ञाप्रोत्तर-वात्रे वर्तव्याः इति प्राप्ते । भा. ५।३।१५. ● विद्वद-स्तोमेषु त्रतुषु आगन्तः स्तोमः अन्ते एव निवेशाः

अन्ते तु वादरायणः इति न्यायात् । इत्यत्र. ५।३।१५. ● सवित्रहोमोदीनां वैद्वानामन्ते प्रयोगः अन्ते तु वादरायणः इति न्यायात् । भा. ५।३।१६।२२.

● दीपणीपाठोनामिह प्रत्युपादेन वैतन्तूनामि-कन्तामावात् नात्र 'अन्ते तु वादरायणः' इति न्यायप्र-वृत्ति इत्यत्र आह पूर्वरात्री । मोम. ५।३।१०.

● लोमहोमयोः छिद्रपूर्वस्य चित्तोऽत्रिंशत्वारिंश-त्वात् न चित्त्वादीनां अन्ते निवेशस्याप्यस्य निर-वाधस्य चापः पूर्वरात्रे । आह. ५।३।८.

■ अन्ते तूत्तरयोर्द्व्याह. ५।३।१।१३ ॥ विद्वदस्तोमेषु त्रतुषु आगम्यमानानि काम्यणि उत्तरयोः परस्मानयोः भाष्यदिनामन्त्रयोः अन्ते इत्याह इति पूर्वः पक्षः । तु चन्द्रः विद्वद्व्याहृतिपूर्वकः ।

यपिवा भाष्योद्देशस्तु पुष्पं यजमानम् । १४ ॥

प्रकरणयोर्विरोधात् ऋतुयुक्तपुरुषधर्मोऽयं, 'धर्मं कर्म-
णस्य अनृतं वर्जयितव्यं' इति । धोऽयं स्मृतिभाष्य-
वादः इति द्वितीयः पक्षः । अत्रापि एव
आरादुपपत्तकः प्रतिपेक्षः, सोऽपि तु अनुवाद एव
इति तृतीयः पक्षः । अत्रापि धीयते 'कृत्यर्थत्वे-
ऽपि यत् तावदनुवादत्वमीरितम् । तत्र संयोग-
भेदेन विधिरिव हि गम्यते ।' इदानीं ऋतुयुक्तस्य
पुरुषस्य वा धर्मः, उत दृष्टानुधर्मः इत्येतावदवशि-
ष्यते । अत्रोच्यते 'आख्यातप्रत्ययाः सर्वे क्रियाया
अभिधायकाः । तत एव प्रतीदस्य न कर्तुरभिधे-
यता ॥ न स्मृतिः कर्तुर्वाचित्वे संख्यावाचित्य-
योचरा । सामानाधिकरण्याच्च संख्यावाच्य-
यत् ॥' तथा च श्रुतिविरोधाभावात् नत्वर्थः एवायं
प्रतिपेक्षः । ॥ च संयोगान्तत्वात् नानुवादः (नत्वर्थः
संयोगः एकः, पुरुषार्थश्च संयोगः भिन्नः) इति ।
१।४।८.

सोम— पूर्वोक्तानुवादापवादात् संगतिः । सूत्र-
ार्थस्तु— ऋतुप्रकरणाधीनं अकर्म अनृतवदनप्रकरण
नित्योनुवादः स्यात्, तस्य स्मृत्या उपनयनप्रभृति पुरुष-
संयोगात् इति ।

वि— 'अनृतं न वदेत् येषः पुंषमौ नाऽनुवाद-
मीः । वचनौ पुंसि शुद्धे वा प्रती यत्र विधिः ऋतौ ॥
अनुतोक्तः पुमर्थत्वात् तन्निषेधसामर्थ्ये' । सार्वाणुवादः
पुंस्त्वयोः श्रुतिप्रतियोगोऽयम् । नाप्यतो पुरुषानुक्तिः
व्रतायेव प्रयोजनम् ।, सत्योपि निवमानस्य संयोगोऽतः
ऋतौ विधिः ॥' कैषः विहितः प्रतिपेक्षः पुंषमः पुरुषार्थः
इत्येकः पक्षः । सनौ पुंसि वचनपुंस्वरूपमः प्रतिपेक्षः
यावत् तु अनुवादमीः इति द्वितीयः । शुद्धे प्रती शुद्ध-
वचनमः, चाक्यं तु अनुवादः इति तृतीयः पक्षः
सिद्धान्तः । १।४।८.

भाट्ट— तत्तत्तत्प्रकरणस्यः विधिनिषेधविरोधः
'समिधो यजति' 'ज्ञानं वदेत्' इत्यादयः किं
दृष्टपुरुषधर्मः, उत वचनपुंस्वरूपधर्मः, उत शुद्ध-
वचनमः इति विचारः । यद्यपि च प्रतिपेक्षस्य
परोक्षेयानुवृत्तिभारकत्वेन विधेयत्वरूपं अङ्गनमेव

दुर्बलम् । प्रतिपेक्षपदार्थस्य निवर्तनायाः वदनानु-
वृत्त्यल्लभावात् वा चकन्धान्तरेण कृत्यनवित्वेऽपि निवि-
द्यादिवत् कृतिभारकत्वाभावात्, उपकारनल्लभ्याप्यस्य
अङ्गत्वस्य व्यापकभावे असंगतत्वाच्च । प्रतिपेक्षवदनादेस्तु
कृत्यल्लभ्यपुरुषार्थस्येति अवहित्ताभावेन कृत्वादिवत् दूरा-
वास्ते । अतः अङ्गत्वासम्भवादेव तद्विरोधविचारसंभवः,
अथापि प्रतिपेक्षस्य पुरुषार्थत्वं नाम पुरुषनिष्ठप्रत्ययव-
चनकनियमविषयत्वम् । ऋतुयुक्तपुरुषधर्मस्य च वचनसं-
न्धिपुरुषगन्तव्यतासंपादकक्रियाविषयत्वम् । शुद्धवचन-
धर्मस्य तु ननुगतविशेषादकनियमविषयत्वम् । इदं च
यन न प्रतिपेक्षनियमा विशिष्य शालेन विहिता यथा
प्रत्यूषादहरेः । यन तु सा विशिष्य विहिता यथा योद्धि-
प्रवृत्तादी, तन प्रतिपेक्षयोद्धिप्रवृत्ताभावेऽपि व्रतोः
फलजनकत्वं इत्यस्यैव निषेधेन आख्यात उक्तविधायानु-
भावरूपवैतन्यं प्रतिपेक्षस्य त्वत्प्रवृत्त इति व्येयम् । अत एव
योगमुख्यसाधारण्येन अङ्गत्वमेव अपवादार्थः इति न
लक्षणासंगतिः ।

तत्र सत्यरि भावार्थोपिधर्मोक्तव्याप्येन भावना-
वाचित्वे आख्यातस्य प्रतीऽपि धात्वः एतत्वादिवत् तत्-
त्तत्त्वापि प्रतीतेः । 'कर्तुरि कृत्' (पा० १।४।७)
इत्येतस्यैवकर्तुरित्येतदनुपपेक्षार्थचक्रादुक्तेन 'सः
कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (पा० १।४।६९)
इत्यनेन कर्तृकर्मधारानामपि आख्यातार्थेनान्वीयते ।
'चैत्र- पचति' इति चैत्रादिपदसामानाधिकरण्याच्च
एवम् । ॥ च 'आग्रयणमास्त्यते' इति स्मृत्या एक-
त्वादिरादेन यत्रापि भावना प्रति विरोधण्येनान्वीयते,
तथापि उदाहृतं नात् तदन्तरूपदान्तरमयमरूपनया तदु-
पपन्नस्यैव भावनायां भाव्यत्वेन अन्यतः न तु धर्मगा,
विनियतप्रतीतिकत्वात् । इत्यते च शुभात्वेन प्रतीव-
त्वादि प्रयोजनमाहृतायां प्राप्यत्वं यथा वचनपुंस्वरूपमी
देवतादेः (१०।१।९) । विधिनिषेधाव्याप्यमपि स्वविधये
तद्विरोधनिवृत्तापनमाद्येण एतदेव युक्तम् । अतश्च
विधिसत्वे सर्वं, निषेधस्यत्वे च प्रत्ययस्य एव क्रियाकर्तृ
सामानाधिकरण्यविधिभिरन्यां, न तु कर्तृभारकः प्रत्य-
यान् । एतच्च यद्यपि आख्यातवेन कृतं नाभिधीयते,

यवति' इति । विना वचनेन अन्यलोप एव व्याप्यः ।
१०।५।२।६ ।

ॐ अन्यलोपाधिकरणम् । एकत्रिके कतौ माध्य-
दिनपवमानस्तोत्रे, आद्ये एव तृचे गानम् ॥

एकत्रिके तृचादिषु माध्यदिने छन्दसां ध्रुवि-
भूतत्वात् । १०।५।२।७ ॥

भाष्यं—अलयेकत्रिकः प्रभुः, 'अथैष एकत्रिकः,
तस्यैतस्या दक्षिणपमान, तिस्रषु होतृष्वप्य, एकस्या
मैत्रायणस्य, तिस्रषु प्राक्षणाच्छसिनः, एकस्यामच्छना-
कस्य, तिस्रषु माध्यदिनः पवमानः' इति । तदत्र
माध्यदिने पवमाने संशयः किं तृचाद्यासु गानं कर्तव्यं,
उक्त्याऽऽद्ये तृचे इति । किं प्राप्तम् ? एकत्रिके कतौ
माध्यदिने पवमाने तृचाद्यासु स्तोत्रियासु गानं स्यात् ।
कृतः । छन्दसा भुविभूतत्वात् । भुविभूतानि हि
त्रीणि छन्दांसि प्रकृतौ, 'त्रिच्छन्दा आवापो माध्य-
दिनः पवमानः पञ्चपामा' इति । तानीह चोदयेनैव
प्राप्तानि । तान्येवमुपसहते गन्धर्वे, यदि तृचाद्यासु
गानम् । तस्मात्तृचायास्त्विति ।

आदित्रो वा सन्ध्यायस्यादितरस्यानुमानि-
कत्वात् । ८ ॥

भाष्यं—जाग्रन् पथं व्यावर्तयति । आद्ये तृचे
गानं कर्तव्यम् । एष हि व्याव, क्रम एकमनुगृहीतो
भवति । इतरस्य छन्दोऽनुग्रहस्य प्राकृतत्वादित्वा
नुमानिकस्य भवति । आह । ननु त्रयोऽपि प्राकृत-
त्वादित्वाऽनुमानिकः । उच्यते । उभयोऽनुमानिकयो
त्रयानुग्रहो यथाप्य भवति । कथम् ? तत्र हि प्रथमे
शापने छन्दसमितिर्नृचे द्वितीया स्तोत्रीया प्राख्या ।
प्रथमास्तोत्रे हि पदार्थः त्रियप्राग उत्तर पदार्थमभि-
नियच्छति । अग्रतृचे कस्मिन्पदार्थे छन्दे वैकल्पिकं
प्राप्नोति, न प्रवृत्ते । प्रवृत्ते हि ततोऽन्यद्व्यावर्तयत्युक्तम् ।
प्राग्व्यस्य च किञ्च प्राप्तम् । तस्यामवस्थायासुप्रथ-
माप्यभवादिनिरवः । अत्र किं तदेव प्राग्व्य परि-
समाप्यतामशान्यदप्राप्तमारम्यतामिति । तन् परिसमापयन्
भुक्तं करोति, परिसम्यन् भुक्तं जहातीति प्राग्व्य परिसमाप
नीय गन्धर्वे । अथेदानीं तस्मिन्निर्भूते वैकल्पिकं कृतव्यं-

व्यावर्तयत्युक्तम् । तस्मात् क्रममनुग्रहो व्याप्यो, न छन्दोनुग्रह
इति । तत्राऽऽह । ननु गन्धर्वस्य छन्दा पूर्व क्रियमाणे,
नोचरकाले नैरुभयानुपपन्नान्तं भवति । उच्यते । सत्यनु-
पपन्नान्तं भवति, न तु द्वितीयां तृतीयामहत्या । अथ
तयोः कृतयोः पूर्णे तृचे नैव छन्दसा प्रयोगनम् ।
तस्मात् प्रत्यक्षत्वात् पूर्वका स्तोत्रीयमोत्तरयोः स्तोत्रीययोः
क्रमस्य, क्रमानुग्रहो व्यस्यन्, न छन्दोऽनुग्रह इति ।

दृष्टं—ननु प्रकृतौ क्रम आनुमानिकः । त्रिच्छ-
न्दस्त्व तु ('त्रिच्छन्दा आवापो माध्यदिनः पवमानः'
इति) वचनेन प्रतीकते । चोदयेन प्रकृतौ । तस्मात्
(आनुमानिकत्वात्) क्रमस्य वाच्यद्वन्द्वसामनुग्रह इति ।
उच्यते । युक्तं प्रकृतौ बलात्त्वम् । तत्र प्रत्यक्षाणि
शास्त्राणि । इह पुनरप्यत्र अतिदिश्यते, न शास्त्राणि ।
तेन विवृती भुविप्राप्तस्य समालम्बाप्राप्तस्य च बलात्त्व-
शब्देन नास्ति, अनाम्नानात् । असत्या बलात्त्वशब्दा-
यामुपय कर्तव्यं, यदि विरोधो नास्ति । इह तु विरोधः ।
तत्र छन्दसामनुग्रहः किमुत क्रमस्येति । क्रमस्येति
समः । अत्र (भाष्य—) प्रथमः 'अग्रतृचे करि-
मन्धित् पदार्थे सर्वे वैकल्पिक प्राप्नोति, न प्रवृत्ते' ।
वैकल्पिकानां (हि) सर्वेषां युगवत् प्राप्तिः । याव-
द्व्यस्ताऽप्यपरायो न भवति, तावत् (सर्वेषां) शुल्का
(प्राप्तिः), इवे (अप्युपगाने) तदेवातुष्टेय (इत-
रेषां निवृत्तिः । तदुक्तं 'निर्देशात् विवक्ष्ये यन्
प्रवृत्तम्' । ६।१।२।२८ इति) प्रवृत्ते च ततोऽन्यत्र
भवति अग्रतृचात् । अथ च (तावत् श्लोकारम्भात्)
पूर्वेण सन्ध्यास्तोत्रेण (उभ्यां ते जात इत्यादिना स्तोत्रादि-
भूता प्रथमा) गन्धर्वी प्राप्नोते (प्राग्व्यते इत्यर्थः)
इयुपयसिद्धम् । सा च गन्धर्वीयेव (द्वितीयां) पद-
पराययति (इति तेव कर्तव्यम्) न (तु) द्वितीया
छन्दः (प्राग्व्यस्य, प्रमुपग्यावर्तयताम्) । तस्मात्
त्रयमनुग्रह इति (आद्ये तृचे गानमिति) ।

यथानिवेशं च प्रकृतिष्वन्, सक्त्यामत्राधिकार-
त्वात् । ९ ॥

भाष्यं—इत्युक्ते तृचे गेयमिति । कृतः ।
यथाशिवेण प्रवृत्तिवच्छन्देन प्राग्व्यसु स्तोत्रीयपथ, 'नियु-

स्तुतवर्तने तु विविधुः सति संभवे तथा नियमः ।
निषेधे तु तस्याः निषमकत्वसंभवात् । कर्तृभावेन
वर्जयितव्यं इति । ३।४।८.

मण्डनः— कृत्यप्रमाणेऽनुतवदणः ।

अकर— विधिर्नानुतवित्ययम् । १०

अनुतवदननिषेधेऽप्युपधारणन्यायः ।

उदक्यासंवादनिषेधस्य चाध्यात् । क्रतुपुस्तकपुराणस्य
प्रमाणाभावेऽपि । प्रियासंवादस्य आनन्दजननसामर्थ्यात् ।
केन लिखितं क्रतु—अक्रतुपुस्तकसर्वपुरुषार्थत्यागवृत्तिसंन्यात्
सर्वप्रतिषेधानां । प्रवृत्तिविषयत्वात् । तद्व्यपारणाधीनो
निर्णयः इत्यादिक्रमधिकरणवार्तिकमिद्विजेन अनुतवदने-
दमर्थ्यावधारणाधीनतत्प्रतिषेधेऽप्युपधारणन्यायेन उदक्या-
संवादनिषेधस्यापि क्रतुपुस्तकसर्वपुरुषार्थत्यागवृत्तिसंन्यासः ।

सु. ट. १४४. * अनुतवदनन्यायः ।

मल्ल-
द्रावसा न संवदेत् इति प्रतिषेधः अनुतवदनन्यायेन

क्रतुस्य एव इति पूर्वः पक्षः । कु. ३।४।१।२४.

* अनुतवदनप्रतिषेधन्यायेन क्रतुस्यैव अव-

शोणस्य प्रसम्मानस्य प्रतिषेधः (इदं पूर्वपक्षे उक्तम्) ।

वा. ३।४।१।३ ट. १४५. * मल्लद्रावः संवदक-

क्रतो पुरुषे च अधिशेषप्रवृत्तेः अमिहितेन अनुतवदन-

प्रतिषेधन्यायेन । पक्षि बन्धेप ते त्रिः । इत्यादिः

क्रतुस्यैव संवादस्य प्रतिषेधः इति प्राप्ते । ३।४।

७।८. * अनुतवदनवर्जनन्यायः । उपर्यन्ते च क्रतुस्यै-

तया प्रसक्तस्य अवगोरणार्थः प्रतिषेधोऽपि अनुतवदन-

वर्जनन्यायेन क्रतुस्यैव इति वक्तुं पूर्वपक्षे । कु. ३।४।

१०।११.

* अनेककर्तृकाख्यावरूपपुण्यकल्पकल्पः तत्रा-
ख्यानासंवादकल्पः अर्पणकल्पः विधिः वशा
'तावन्नामासीदानी आन्मस्यैव नी उपां पौर्णमास्यां
यजन्' इति । वा. ट. १२.

* अनेकगुणविधानं अगुणविधिरे वामने

मरति इत्युक्तं 'वदगुणस्तु विधीयन्ते' (३।४।

१।९) इत्यत्र । मा. २।१।१।४ ट. ५९३.

* अनेकगुणविधानं समासेन विदधती न दुष्करम् ।

प्रथमपक्षः इत्यत्र । ३।४।१।३।८. * अनेकगुण-

विधानं 'सर्वदृष्टः' इति समासेन विदधती गानेकगुण-
विधानं दुष्करम् । दुष्. ७।१।१०. * अनेकगुणवि-
धानात् वाक्यं भवेत् । मा. ३।४।७।२१.

अनेकदेहादानन्यायः । के चित् पतिते पूर्व-

देहे देहान्तरमाददते, के चित् स्थिते एव तस्मिन् ऐश्वर्य-

वशात् अनेकदेहादानन्यायेन (देहान्तरमाददते) ।

मा. ३।४।१।१।३२. तत्. । एकस्यैव भावादिनो युग-

पदनेत्रदेहादानदृष्ट्यान् अनेकदेहादानन्यायः । न्याय-

निर्णयः । अनेकेषां देहानां युगपत् आदानं, तस्य या

योगधर्माया पद्धतिः प्रकृत्यापुण्डिका, अत्रापि चतुर्थे

वक्यमाया च, सा पद्धतिः अनेकदेहादानन्यायः । के-

* अनेकनिमित्तसंनिधिते नैमित्तिकसाहित्यं युक्तम् ।

यथा युगपदनेत्रपुण्ड्रद्वयद्विषयार्थं नैमित्तिकस्य तन्मेष

वक्तुमुग्रानम् । यथा सा अनेकपददाहादौ । भाट्ट-

५।२।२.

अनेकपितृकायां । पितृदो भागकस्वरना

(वा. ट. २।१२०) इति न्यायः । यदा अग्ने पुत्रा

मृताः, पौत्रा एव च मृतास्त, तदा अग्ने पौत्रा एव स्वादान्

लभन्ते 'अनेक' इत्यनेन न्यायेन, 'भूयां पितामहोभावा'

(११९) इत्यनेन च न्यायेन । धर्मकोशे व्यवहार-

काण्डे मदनपरिजातः ट. ६६०-६६२.

* अनेकप्रधानेषु संनिपातिनां पदार्थानुसमयः ।

मा. ५।२।१।१-२.

* अनेकप्राप्तौ निषमविधिरूपत्वात् । वि. ६।१।१३.

* अनेकप्रमाणानकप्रतिपदः प्रमाणविरोधादुत्कर्षः ।

'युवं हि सः स्वर्गती इति इत्येवममानयोः प्रविष्टं

युवात् । एतं अगृह्णामिन् इति वृत्त्यो यजमानेभ्यः ।

मुत्सवपक्षे यजमानद्विषयामाकर्तं सवेत्तु च यजमान-

नहुन्तम् । स्तोत्रोक्तये पठनीया कङ्क प्रतिपत् । वि.

३।३।२४.

* अनेकलक्षणा पदलक्षणा यन्मते । यथा, दधमे

(१०।४।१।१ वर्षकं) रथयोनेय इत्यत्र समाहारद्वन्द्वः

इति पूर्वपक्षे पदद्वयत्रयस्य स्यात्, तपुने द्व पूर्वपदे

एवेति च एव युक्तः इति सिद्धान्तवत् । पा. ट. १४३.

भाष्य—अग्री ॥ आधूनार्था मन्त्रः 'येवीनां
 त्वा पत्माधाधुनोमि' इत्येवमादयः । तत्र प्रकृत्य सूचते
 'सतमिधपूनेति' इति । तथा अग्री (वीन-) वप
 नार्था मन्त्रः 'वा ओपवीः' इत्येवमादयः । तत्रापि
 प्रकृत्य धृत्य 'चतुर्दशमिर्वपति' इति । तत्र सहायः
 किं आचोपादानं, उत अनियम इति । किं प्राप्तः ।
 आचोपादानम् । 'आदितो वा तन्वायत्यात्' (११।
 ५।१।८) इति । एवं प्राप्ते भूमः । अपूर्वास्तु तु सत्पातु
 रूपप्रतिपूर्विकास्तु भूमापास्तु प्रगः । विकल्पः स्यात् ।
 एवं सर्वासा सत्पत्न्या अव्ययस्य भविष्यति । आचो-
 पादाने हि देवा विन्मन्त्राणा उत्पत्तिर्नार्थिकैव स्यात् ।
 गम्यते च तामिर्वपन् प्रकरणात् । वा हि प्रकृतिपूर्विका
 भवन्ति, हासा भाकृतप्रयोगेण अव्ययता । आनर्त्यकयेन
 च कारणेन सत्पत्तिक्रमः सत्पायाः ।

दृष्टु— (सिद्धान्ताद्—) प्रकरणे मन्त्र आह-
 यन्ते, ते च (प्रकरणात्) सर्वे प्रयोक्तव्याः । भूत्या
 (च) चतुर्दशाना प्रयोग उच्यते । उ च (प्रयोगः)
 अनियमेनापि पठते । प्रमो नियतप्रमाणेव प्राप-
 यति, प्रकरणेन तु सर्वे प्रयोक्तव्याः । ननु क्रमोऽपि नैव
 प्रकरण बाधते, प्रकृतप्रहणात् । उच्यते । सर्वमिपयथा
 प्रकरणेनावगता (क्रमो) बाधते । सा च (सर्व-
 विषयता) क्रमात्पदे न पठते । तस्मात् प्रकरणानुग्रहः ।
 अतो विकल्पः ।

श्री— प्राश्नाना बहुनामेकदेशप्रहणे सति आचो-
 पादानं अन्यलोपः इति स्थितम् (१०५।१११-६) ।
 यत्र तु प्रकरणपठिताना मन्त्राणामेकदेशप्रहणं तत्रापि
 किं आचोपादानं, उतानियम इति सहाये क्रमात्पदेनात्
 आचोपादाने प्राप्ते, वलीयमा प्रकरणेन सर्वेषामङ्गत्वाच्च
 गमात् संख्याभूतेश्च अनियमेन तत्संख्यापादानेऽपि
 अविरोधात् क्रमबाधेन आदितो मन्वतोऽन्ततो वा सप्ताना
 चतुर्दशाना चोपादानम् ।

सोम—द्विषादी द्वादशद्विचानामहो आचोपा-
 दानाभावेऽपि इह आचोपादानं इत्युचित्येः संगतिः ।
 पूर्वन्त्येनान्य आचोपादाननियमः इति सिद्धान्तमीक-
 योप्यतिदिष्टविषयः पूर्वन्त्यायः । अयं तु निवारः

उपदिष्टविषयः इति विषयमेदः । उदाहृताने यदाधूनं,
 तदर्थं मन्त्र आधूननार्थाः । (वस्तुतस्तु अदाम्प्रदहमरणे
 सोमाधूना जले यत् परिष्कारं तत् आधूननं नाम, तदर्थं
 एते मन्त्राः । द्रष्टव्यमेतत् सत्यापादीये श्रीतस्य ८।६।१७-
 ३९ सूत्रेण । के.) कृते अग्निश्रेजे मानादीजानामावपनार्था
 मन्त्राः आवपनार्थाः । ननु प्रवलेन प्ररणेन सर्वेषामङ्ग-
 त्वावगमात् कथं बुर्वलेन क्रमेण आचोपादानं इति पूर्वपक्षः
 इति चेत् नाम सर्वेषामङ्गत्वप्रवरः 'सतमिधपूनेति'
 इति भूत्या तन्मात्रमपि वलीयसा सप्तानामेव विनियोगात् ।
 अथ 'के सत' इत्यपेक्षाया निष्पत्त्यादिवत् क्रमाद-
 त्पराधितिः, नमस्य भूत्यपेक्षितवितोपसमर्पकत्वमात्रेण
 आचोपादाननियामकत्वमुच्यते इति पूर्वपक्षः, न तु
 विनियोजकत्वमात्रेण, येनोक्तदोषः स्यात् । सतमिः
 इति वाक्यं न मन्त्रविनियोजकं किंतु लिङ्गप्रकरणाम्या
 अङ्गत्वेनापगतेषु मन्त्रेषु शब्दात् केवलं सत्पात्राम-
 विधापकम् । ततश्च औतविनियोगाभावे आचोपादान-
 निष्कृता क्रमस्य विनियोजकत्वमात्रेण तदुपपादनीयं,
 नमस्य च नाम विनियोजकत्वसमनो दुर्बलत्वात् । लिङ्ग-
 प्रकरणाम्या सर्वेषामङ्गत्वे निमित्ते संख्याभूतिः अनि-
 क्तेन चक्षिचिन्मात्रोदात्तेऽपि उपपत्ता विकल्पनेवा-
 पादयति, न तु प्रासवयव सर्वेषामङ्गत्वमपि विहन्ति,
 इति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु—अपूर्वास्तु सत्पातु सतीषु
 विकल्पः स्यात् आदितो मन्वतोऽन्ततो वा वाः सत-
 चतुर्दशत्वादिसत्पत्त्याः, तासां सर्वेषामव्ययत्वात् इति ।

वि— धूनेन वपने चामो सत कोक्ताभ्युदय ।
 विभाज्यमन्त्रमपि किं वाऽऽत्तमो निनेच्छया ॥
 कर्मावत् क्रमः प्राप्तः, ये चिन् प्ररणोदिताः ।
 मन्त्राः, स्युस्तेन मन्त्राणामागमोऽयं विकल्पितः ॥'

माट्ट— प्राश्नानामेकदेशप्रहणे आचोपादानमन्त्र-
 लोपश्चेति स्थितम् । यत्र तु औपदेशिका बहो
 मन्त्रः ऋतुप्रकरणे समाम्नाताः, एवदेतेन च विनि-
 युक्ताः, यथा अन्यदा आधूननार्था वपनार्था मन्त्राः
 'सतमिधपूनेति' 'चतुर्दशमिर्वपति' इति न्यून-
 संख्यायुक्ताः, तत्र नियमेन आचोपादाने अपरशिष्टानां
 वैषम्यार्थेः अनियम एव । न च वाच.सोमादी देवा

॥ अन्धदर्पणन्यायः ॥ अन्धस्य दर्पणे दर्शनं न्ययम् । साहस्री. ३०२.

॥ अन्धन्यायः ॥ 'इमामगुणान्' इति मन्त्रस्य अदृष्टार्थत्वे तु अन्धन्यायेन यवैव नीयेत तत्रैव वर्तिष्यते । भा. १।१।४।३१-२२ पृ. १४६.

॥ अन्धपद्गुन्यायः ॥ यथा बन्धिन् चक्षुष्मान् पुमान् पद्गुः अन्यमप्य नरमाभित्य प्रवर्तयति किं चित् कन्धुदिव्य, तथा चेतनः पुरुषः स्वयमप्रवर्तमानः ब्रह्मविदादिमदचेतन प्रधानं प्रवर्तयति इति सायणा. । उक्तं च 'पुरुषस्य दर्शनार्थं वैश्वस्यापे' तथा प्रधानस्य । पद्गुणश्चन्द्रमयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्वः ॥' इति । साहस्री. १७९.

॥ अन्धपरंपरा । अन्धपरंपरादोषः । अन्धपरंपरान्यायः । अन्धपरंपरावचनन्यायः । जालन्धरपरंपरा । जालन्धराकथयत् । ॥ अन्धपरंपरा अतीन्द्रियेऽप्ये स्यात् । सु. पृ. १।१३७. ॥ सर्वत्रानुपपत्तिस्त्वामात् अन्धपरंपरा । कल्पतरुः. २।२।७।३७ ब्र. सू. ॥ यथा केन चिद्वचने 'स पठो रक्तः' इत्युक्ते 'ब्रुवः १६ ब्रुत' इति परस्मादाद्वाया स यदि अन्धमन्त्रं तदुपदेष्टारं भूयात्, सौऽपि अनुवृत्तः अन्यमन्त्रं, सौऽपि अपरमन्त्रं, न कं चिदपि स्तोपदेष्टारं चक्षुष्मान् ब्रूयात् । अनया अन्धपरंपरायां प्रातः पठ रक्तिमा रक्षेत्प्राप्तागिक, एव इयंमपि कर्मेश्वरयोः प्रकल्पयन्कमापपरंपरा । परिमलः. २।२।७।२७ ब्र. सू. ॥ पूर्वं कर्म कथं ईश्वरप्रवर्तित ईश्वरप्रवर्तनस्त्वय मायै करोति । तत्रापि प्रवर्तित ईश्वरेण पूर्वतनप्रवर्तितेन इत्येव अन्धपरंपरादोषः । मामती २।२।७।२७ न. मू. ॥ अन्धपरंपरान्यायः । यथा अपेन नीपमाना अन्धाः पतन्ति तथा प्रवृत्तेऽपि । अयं अनयस्यासौ एवेष्टोदहियते । साहस्री. २४. ॥ न चाप्य मयातुवास्मन्दे अन्धपरंपरान्यायः, अभिधानाभिधेययोः सर्वप्रत्ययश्चात् । नहि अभिदोषमवगच्छिष्यामिष्येपयोः सर्वप्रत्ययश्चात् । अनो मयातुवाकस्यान्धान्योऽयं इत्येव तावत् प्रमायम् । भा. १।२।१।२५, ॥ ननु (व्याकरणस्य) पुंसाक्यमूलत्वे

अन्धपरंपरान्यायः स्यात् इत्यादाह्कसाह । १।१।८।२७ पृ. २८६, ॥ यत्तु इह (अदृष्टात्) स्वार्गद्विषयसाधनसम्बन्धः सत्येति नास्ती पुष्टान्तेषु उच्यमानः वैधित् इत्युक्ते इति अन्धपरंपरान्यायेन अप्रमाणता । 'योषो महीता जालन्धर स स्वयं नीपलन्धरान्' । स्वाव न्येष्टापूर्वति च प्रामाण्यं नातिष्ठते ॥' १।१।१।१ पृ. १६२, ॥ यदि हि अक्षरानुपाधोऽपि अर्थः असद्विभिरेव कल्प्यते, तथा सति आत्मचेष्टितचरोन प्रामाण्यमनुभव्यत स्यात् । अयं पुष्टान्तरधारणमुच्येत, एवमपि तद्वरोन वैरम्येव अन्धरोन इति अनादिने सति अन्धपरंपरान्यायेन सर्वेषां परम्परायात् न कं चित् प्रामाण्यान्वायम् । १।२।१।७ पृ. १२३, ॥ 'यथैव हि प्रत्य. समवायाद्विच्छिन्नः अस्तित्वं भवते, तनु अपूर्णः' अन्धपरंपरान्यायादेव । या हि चोदना न कदा चिदुच्यते तस्याः सर्वपुष्टाप्रत्ययविप्रसंगभावात् । दुर्लभतरमस्तित्वम् । १।२।१।२ पृ. १६४, ॥ समानवेद्यान्तान् प्रकरणार्थं पदानां परस्परसमिधिं सवचं वा न वेदो वदति । किं तर्हि । पुरुषेषु आमनन्तु तथा दृश्यते । तैत्तिरीयमन्त्रेभ्यो दृष्ट इत्यनादिनेऽपि सर्वेषां दर्शनमभावात् अन्धपरंपरान्याये निहते भवति प्रमाणम् । २।२।७।२४ पृ. ८५८. ॥ ननु व्याकरणानुगतस्युच्यन्तान्तर प्रत्यक्षेन अर्चनीयतां पुनर्दर्शने मा भूत् अन्धपरंपरान्यायापत्तिः । संकीर्णस्य तु सप्तमस्य पूर्वदृष्टस्य व्याकरणमात्रात् विवेकज्ञाने तदपत्ति अपरिहार्क इत्यादाह्य आह-मायानिति । अयं सायनः, न तावत् अदृष्टावचनकल्पकप्रत्ययविभेदे अन्धपरंपरान्यायापत्ति, विधिविवेकमूलत्वात् । अविनष्टरूपस्य विवेकेऽपि न तदपत्तिः, वेदादिविद्यास्तान् प्रयोगमूलत्वात् । सु. पृ. १।१७, ॥ ननु विधिविवेकप्रत्ययविमूलनपेक्षारूपमन्त्रेण साध्यापुनिरिष्टविदेः विधिविवेकमिवकरण अनर्थक, मूलभूतपेक्षायांमरि वा साध्यापुनिरात्मना मन्त्रत्वेन व्याकरणस्य साधुविधिमात्रेणैव त्वात् असाधुविधेयमिवकरण अनर्थक इति चेत्, मिमूलत्वे अन्धपरंपरान्यायापत्तेः न साध्यापुनिरिवेकमिदि- इति । पृ. २६४. ॥ यौत्तिरीयमात्रागमपरंपरायति तदनुगतस्युच्यन्तान्तरदर्शनम्, पूर्णदृ-

तादि तथेति चेत् ' (२३), 'न यश्चाभुतिवात् ' (२४) इति सूत्रस्यात्मकं अधिकरणान्तरं लक्षाधि-
करणस्य अन्तरा वर्तते, तथाह शास्त्रदीपिका—
'अथवा अनेन सूत्रद्वयेन अधिकरणान्तरं प्रस्तुताधि-
करणसिद्धान्तस्य दृष्टान्तसिद्धयर्थं तदीयपूर्वपक्षन्यायेन च
पूर्वपक्षं वक्तुं अन्तरागमिणी-न्यायेन विचार्यते ' इति ।
गमिणीधरीरमण्ये यथा गर्भशरीरं तथा एकाधिकरणमण्ये
अपराधिकरणम् । एकं शरीर, अन्तरा अपरं शरीरम् ।
के. * तस्य एषं अन्तरागमिणीन्यायो भवति इति
अन्यथा सृष्टे वर्यते । आ. १०।३।१६।६०-६१.
(मीमांसाया अन्तरागमिणीरूपाणि अधिकरणानि यद्विनि-
वर्तन्ते । के.)

ह्र 'अन्तराऽनूच्यं' इति मध्यमस्य स्वरस्य
विधिः ॥

'अन्तराऽनूच्यं सदैवयाव' इति भुत्तौ अन्तरे-
त्त्वेन 'यशोवृत्त्याद्विषयमभागे यामिपेनीषाडविधानेन
पाठकमादिशायः । न च अन्तराशब्दः सम्पत्त्यव्यव-
त्त्वेन बोधायिषु मसिद्धः, 'उच्येकैवा नियते' इत्या-
दिना स्वस्य प्राप्तत्वेन उदनेषणात् । इति प्राप्ते,
'यत् शौचमन्याह आहूतं तत्, यन्मन्त्रं मातुषं तत्,
यदन्तरा तत् सदैव' इति भुत्त्वन्तरगतान्तरावयवेन तार-
मन्त्रोपममध्यमभूमिकात्वेन स्वरविशेषं निर्दिष्ट्य अन्तरा-
ऽनूच्यमिति विधाने तत्सर्वोपरित्येनं तस्य प्रमविधायक
त्वम् । संक्षेप. ४।१।२.

● 'अन्तराऽनूच्यं' इत्यादीनां वस्तुतन्त्रं न सामिपेनी-
मनोदेशेन विधानं, प्रमाणाभावात् । अपि तु अनुवचन-
सामान्योद्देशेन । भाट्ट. ३।१।११, ● 'अन्तराऽनूच्यं सदै-
वयाव' इत्यत्र सामिपेनीगुणा उक्ताः । ३।१।११.

● 'अन्तर्वेदिषे न बहवः प्राणिनो कतमिमिते ।
धमन्ति रुग्मिः सधेदेदेसूयाचनुमदात् ॥ ' या.
३।१।१३ पु. ७-८.

■ 'अन्तरीयोत्तरीये दि योषितामिन् कतसी ।'
या. १।३।१४ पु. १८८.

ह्र अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तायां
गम्यते इति श्यायः ॥ अयं न्यायः 'दिव्यंनेऽपि'

(पा० १।१।५६) इति सूत्रे महामाष्ये अमिहितः ।
साहस्री. १९०. 'तद्यथा दधिनपुत्रं प्रत्यक्षो ज्वरः,
ज्वरनिमित्तं इति गम्यते । नहुक्लोदकं पादरोगः, पाद-
रोगनिमित्तं इति गम्यते । आयुर्धृतं, आयुरो निमित्त-
मिति गम्यते ' इति भाष्यम् । दधिनपुत्रं इति समा-
हारशब्दः कर्मधारयो वा । दध्नेव विशिष्टावस्थायुक्तं यपुत्र
इत्युच्यते इति कैचटः ।

● 'अन्तर्देशाद्वात् स्यात् चेत् पुनर्मरणवन्मनी ।
तावत् स्यादन्विर्विज्ञो यावत् तत् स्यादनिर्देशम् ॥ '
इति पूर्वांशोचाराभासो अशौचान्तरनिमित्तसन्निपाते
पूर्वांशोचाराभासेण मनुना दृष्टिसकता ' निमित्तद्वयो
नैमित्तिसाशौचानाहुतिः अन्वय्या ' इत्याद्यद्वादिना
करणार्थं पूर्वांशोचपरिच्छेदाद्यर्थेप्रवृत्तेन दशाहादिना
प्रसङ्गेन अन्तःपतितस्य अशौचान्तरस्यापि परिच्छेत्तु
शक्यत्वात् अशौचानाहुतेः न्यायत्वं ' न यथैवैवा-
हानि ' इत्यनेनोक्तम् । सु. पु. १६३.

ह्र अन्तर्देशिकान्यायः ॥ अयं मुख्योपनिषदीय-
शक्तिरभाष्ये । तथाहि 'यत्वेन सम्पत्त्यवयवो ध्येय
आत्मा सम्पत्त्यनेन ब्रह्मवर्षेण नित्यम्' इति । नित्य
उवा, नित्यं यत्वेन, नित्यं तत्पक्ष, नित्य सम्पत्त्यनेनेति
उपपत्तिः नित्यगन्तोऽन्तर्देशिकान्यायानुपपत्त्य इति ।
साहस्री. ६५९.

● अन्तर्धामप्रहः द्वितीयो मन्त्रवाङ्मविधि-
वाङ्मयोः । वि. १०।५।१७, ● अन्तर्धामप्रहः प्रातः-
सन्ने द्वितीयः । उपाधन्तर्धामयोश्च न यद्वाङ्महीम-
विम् । सोम. २।२।६.

● 'अन्तर्वेदि विद्वन् यमिमांश्चि ज्ञोते' इति
वेदिदत्तं न नास्तिहोमविशारदत्वात्, हि द्वयो-
लक्षगतयाऽपि उक्तवत् । भाट्ट. ८।५।२. ● 'अन्त-
र्वेदि शक्नोत विनयति' द्वितीयवा संश्रयत्वात्तारममात्
विनयनं प्रतिपत्तिरूपः संश्रय इति न प्रत्यक्षं प्रशो-
जकम् । वि. ४।२।५. ● अन्तर्वेदिद्विर्दिष्टाऽपि तदे-
विशेष्यं यूपमानाद्वा 'अर्धमर्तर्वेदि विनोत्तर्प वेदिर्वेदि'
इति । मा. ३।१।६।१-२४. ● अन्तर्वेदिद्विर्दि-

इति अमागोस्यायां पूर्वपूर्वेतिररणे व्यत्यस्यिते अर्थात्
हविरभियासतोत्तरं वेदिकस्य षौण्मास्यां व्यतिथत्
भनति । याळ. ट. १९.

॥ अन्यतरतोऽतिरात्रत्या पञ्चदशरात्रस्या-
हीनत्वं कुण्डपायिनामयनस्य च तद्भूतेऽहीन-
त्वस्य दर्शनात् । ८।१।६।३० ॥

पञ्चदशरात्रः कुण्डपायिनामयन च एवौ अहीनभूतौ
सनभूतौ वेति विप्रतिपक्षोक्तिचारे पूर्वपक्षमाह । पञ्चदश-
रात्रस्य पञ्चदशभिर्होरात्रे साम्यस्य यागविशेषस्य, कुण्ड-
पायिनामयनस्य एतन्नामकस्य च यागविशेषस्य अहीनत्वं
स्यात्, न सप्तमम् । अन्यतरतोऽतिरात्रत्या । अन्यतरतः,
आदौ वा अन्ते वा यस्य अतिरात्रयोगो भवति तादृश-
स्यात् । अन्यतरतोऽतिरात्र च अहीनस्य रक्षणम् ।
तद्यामयोर्भवति इति अहीनत्वम् । 'यदन्यतरतोऽति-
रात्रतोऽहीनः' इति भूतौ तद्भूतौ अन्यतरतोऽतिरात्र-
भूतेषु अहीनत्वस्य दर्शनात् ।

अहीनवचनाच्च । ३१ ॥

पञ्चदशरात्रः अहीनः अहःसमूहसाम्यत्रविशेषः,
न तु सप्त इति पूर्वपक्षे ऐतन्तरमाह । चप्रः समुच्च-
यार्थः । 'यदन्यतरतोऽतिरात्रतोऽहीनः' इति वचनेन
प्रत्यक्षमेव पञ्चदशरात्रस्य अहीनत्वमुक्तम् । एव अहीन
वचनात् पञ्चदशरात्र अहीनः इति पूर्वः पक्षः ।

सत्रे घोषाधिकोदनात् । ३२ ॥

सिद्धान्तमाह । याच्यः पूर्वपक्षं व्याजतयति । पञ्च-
दशरात्रः कुण्डपायिनामयन च इमे द्वे अपि सत्रे स्यातां,
न अहीनौ । उपाविचोदनात् । 'य एव भूतिचार्य-
मिच्छन्तस्त एन पञ्चदशरात्रमुपेयु' इति, कुण्डपायिनाम-
यने च 'भूतिनामा उपेयु' इति, उपोपगृष्टेन इत्युक्तौ इति
भाट्टना चोदिते एते । तस्मात् त्रै उभे सत्रे एव । 'यद-
न्यतरतोऽतिरात्रतोऽहीनः' इति नैतद्वचनं विषयकं,
किंतु अनुवादोऽयं स्वतः । अत्रान्न नित्येन अहीन
लिंगेन अन्यतरतोऽतिरात्रमेव अहीनस्य नोपपद्यते ।
यतः सर्व एवाहीनः अन्यतरतोऽतिरात्रः । सप्तस्य तु
उपपद्यते । अन्यतरतोऽतिरात्रपञ्चदश अहीनः, स्वरूपेण

तु सत्रं, इति उभयस्यात्मनश्चात् श्रेष्ठोऽयं इति । तस्मात्
पञ्चदशरात्रः सप्तमेव ।

सनल्लिङ्गं च दर्शयति । ३३ ॥

कुण्डपायिनामयने 'गृहपतिर्गृहपतिः, सुनक्षत्रः
सुनक्षत्रः' इति सप्तस्य लिङ्गं दर्शयति । गृहपतिर्हि
सत्रे आम्नातः प्रत्ययान् याचमानान् कर्तुम् । तस्मात्
कुण्डपायिनामयनं सप्तम् । एव पञ्चदशरात्रोऽपि सप्तम् ।
उभयोः सप्तमेव नाहीनत्वं इति सिद्धान्तः । के.

॥ अन्यतरात्रात् एवसाविधिर्षया- 'वाशिष्ठना
नायकसो द्वितीयः प्रजापतिः, तनुरात्रं अन्येषां' इति ।
अन हि विप्रिवाकनमात् तनुरात्रादेव द्वितीयो प्राप्नो न
नराशय । यथा वा- 'यदि रथन्तरात्मा सोमः स्यात्
ऐन्द्रायादयानं ब्रह्मन् गृहीरात्, यदि बृहत्कामां शुक्रा-
न्नात्' इति । अथापि पाठतः ऐन्द्रायादयानेवैव प्राप्ता, न
शुक्राया इति । याळ. ट. १८.

॥ अन्यतरानाङ्क्षातः उभयानाहुतं बलैववी ।
जीन्या. ट. १७२.

॥ अन्यत्र कृतार्थं अन्यत्र प्रतिपाद्यते इत्येष
हि न्यायः ॥ (लोमलितानां द्रव्याणां अवच्ये नवनं
प्रतिपत्तिः इत्यादिविषये) । भा. ४।१।८।२२.

॥ 'अन्यत् साम्यमहर्षेव यागादीननु-
तिष्ठतः । धार्मिकत्वसमाख्याने तद्योगाविधि
गम्यते ॥' (श्रुतेषां चोदनात् १९२) इत्यनेन
न्यायेन यागादिरूपस्यैव धर्म्य इत्यापन्नम् । सन्ना-
तनधर्मप्रदीपे प्राज्ञाण्यप्रकरणे पृ. ७१.

॥ अन्यत् सामान्यं अन्यो विशेषः । 'यैत
इति सामान्यं, 'दर्शपूर्वमहासाम्या' इति विशेषः । भा.
४।१।१३.

॥ अन्यथाकरणं भूत्रे यथा- 'पशुसामान्य-
विष्णोरी मृगमेधान्याहृतम्' (श्रुतेषां १।१।१५)
न्योतिष्ठते पशुधर्मविधिः किं ब्रह्मादयि पशूनां साया-
रणं, अथवा सप्तमीयस्यैव, अथवा अमीनोमीयस्यैव-
यने, उत अमीनोमीयस्यैव इति सत्ये । 'गृह्य. १११
पशुविधिं प्रकरणादित्यात्' (१।६।१।२८) इति
सूत्रम् । तदिदं सर्वमन्यथा समानो विधिः इति आप-

सिद्धान्तकथनार्थे सूत्रम् । अपिवा इति पूर्वपक्ष-
निरासः । 'अन होवावपि अथ एवोद्वपन्ति' इति
चचनात् आगम्यमानानां साम्ना गायत्री-ब्रह्मी-अनु-
ष्टुप् एव निवेशः, न अन्ते इति । तत्रापि गायत्री-
छन्दस्के तुल्ये एव निवेशः । के.

॥ अन्ते निवेशन्यायः । उपहीमन्यायः इति
विन्दी द्रष्टव्यम् । ५।२।१।१७-२०.

॥ अन्ते मतिः सा गतिः इति न्यायः । यथा-
'यं वाऽपि सारम् भावं त्यजन्ते कलेवरम् । त्वमे-
वेति कौन्तेय सदा तद्वायभाविताः ॥' इति श्रीभगव-
द्वाक्यादुक्तोऽयं न्याय इति । साहस्री. १६६.

॥ अन्ते यूपानुतिस्तद्वत् । १।१।२।७।२७ ॥

अन्ते यूपस्यान्तिके वा यूपानुतिः, सा यूपेन्द्रादित्या
मेदेन स्यात् । तद्वत् यथा भिन्नदेवतेषु पशुषु महाहोमः
स्वल्पाभ्यावर्चनोऽपि मेदेन क्रियते, तद्वत् प्रतियूपं यूप-
ानुतिः पृथक् कार्या, न कर्त्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।

इतरप्रतिपक्षो वा । २८ ॥

सिद्धान्तमाह । यूपेन्द्रादित्या यूपानुतिः नैव मेदेन
कर्त्तव्या इति याज्ञवल्क्यः । किं तर्हि ? तन्न स्यात् । इत-
रस्य मयितामेत्यस्य आहवनीयस्य प्रतिपक्षोऽयं 'यूपस्या-
न्तिकेऽपि मयित्वा यूपानुतिं जुहोति' इति । तस्मात्
मन्थन विधीयते नातिक्रमम् । तस्मात् एकस्मिन् मयिते-
ऽपि यूपानुतिः तन्नेन यूपेन्द्रादित्या इति सिद्धान्तः ।
अनुवादमात्रमन्तिकरम् । २९ ॥

सौकर्यन्यायप्राप्तस्य अन्तिकस्य 'यूपस्यान्तिके
जुहोति' इत्यनुवादमात्रम् । सहामिना यूपान्वेषण
दुष्करं, यूपान्तिके तु अग्निं मयित्वा जुहोति होमः इति
न्यायमात्रमन्तिकम् । एव सति अन्तिके होमेऽपि न
दोषः । तस्मात् यूपेन्द्रादित्या तस्य यूपानुतिः ।
'अवाक्यत्वाच्च देवानाम्' । ३० ॥

अविपमानं शब्दं चाश्वनं येषां ते देवाः अवाक्याः,
तेषां मावः अवाक्यम् । 'यूपस्यान्तिके' इत्युक्त-
मन्तिकत्वं सपेक्षम् । देवानां अन्तिकदेवानां अवाक्य-
त्वात् अवाक्यार्थत्वात्, अन्तिकरूपस्य अन्तिकत्वस्य
चाश्वनं ॥ शस्वते वर्ज्यम् । तस्मात् अन्तिकत्वमविवक्षि-

तम् । यावत् अन्तरे मयितुं शक्यं, यत्र च अग्नी
प्रदीपे सति यूपश्रवस उपदाहो न स्यात्, तत्र मयित्वा
तन्नेन यूपानुतिः कर्त्तव्या । इति सिद्धान्तः । के.

॥ अन्ते रण्डाविवाहश्चेदादावेव कुतो न
सः इति न्यायः । ऋतुमातेषु स्थित्योऽर्थस्य वक्षेण
वाचनं व्यर्थम् । संमहः.

॥ अन्ते स्युरव्यवायात् । ५।३।७।१७ ॥

अग्निचवने विनिष्पन्नः वज्रिण्यः इत्यादयः इष्टकाः
अन्ते पञ्चम्या चितौ उपवेशाः स्युः । वज्रकनागा इत-
रावामिष्टकानां अग्न्यवायात् स्ववत्याभावात् स्युरधाना-
भावात् । मध्यमाया उपधाने तु व्यवधानं स्यात् ।
तस्मादन्ते स्युः । इति पूर्वः पक्षः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १८ ॥

पूर्वपक्षे हेतुनिरूपणं सूत्रम् । चकारः समुचये ।
'आवपनं वा उत्तरा चितिः, अन्याभन्या इष्टका उप-
स्थाति' इति लिङ्गस्य दर्शनात् विनिष्पादनीया उत्त-
रमाया पञ्चम्यां चितौ उपधानं स्थितिः ।

मध्यमायां तु वज्रनाड् ब्राह्मणवत्यः । १९ ॥

विनिष्पादप इष्टकाः पञ्चम्या चितौ उपवेशा इति
पूर्वपक्षं सूत्रम्या प्राप्तं तुशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह ।
विनिष्पादय इष्टकाः न पञ्चम्या चितौ उपवेशा, किंतु
मध्यमाया चितौ । यतः वा ब्राह्मणवत्यः तासां विधापकं
ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणत्वात् वा मध्यमायामेवोपधातव्याः ।
'वा वै कां चिद् ब्राह्मणस्तीमिष्टकामभिजानीयात् ता
मध्यमाया चिता उपस्थात्' इति ब्राह्मणम् । शालु
लिङ्गक्रमस्यः समारम्भात्पक्षः, ता न मध्यमायामेव । के.

॥ अन्त्यविने एव अहर्गणे कृष्णविपाणायाः प्राच-
नम् । भा. १।३।१।१३-१४.

॥ अन्त्यवीजस्य वज्रिण्यस्य विष्टकाह्वननाले एव वाय्वि-
तर्गो एवस्ये नानावीजेष्टी । भा. १।३।१।१५.

॥ अन्त्यलोपः आदितो ग्रहस्य वार्यस्य
विष्टवी एकदेवाग्रणे होमोरादानप्रसङ्गे । भा. १०।१।१।
१-६, ॥ अन्त्यलोपे न्यायेन प्राप्ते यत्र चवर्त्तनं
भवति, तत्र ध्वनीय मध्यममिति विधिर्मरति । यथा-
'अपवर्हिषः प्रवाशन् यजति' । 'अवर्हिषात्प्राची

स्यामाकादिकं च वृत्तप्रमेय । एतेनापि वृत्तिर्वाङ्मन
स्तादेव । न तत्र उभयप्रसुतयोरपेक्षा । तस्मान् प्रकृतस्य
आख्यायानस्य निवृत्तिरिति सिद्धान्तः । के

● 'अन्याअन्या ऋचो भवन्ति' । न च एक
वृत्तं पठित्वा अन्त्यामृचं पुनरुच्चार्य अग्रिमकण्ठद्वयापाठ
इत्येवं कक्षप्रपन्नमेव किं न स्मरिति वाच्यम् । अन्या-
अन्या इति वचनं तन्निशङ्कम् । अतः पादप्रपन्नमेव
प्रायेथु । भाट्ट ११२६ वणक ४ पृ १११

॥ अन्यायस्थानेकार्थत्वम् (इति न्यायः) ॥
कुतः । आह—यस्या अभिधानविधाया गोचर्यं करण
तस्यां साक्षादिमान् कर्म, यस्यां चासौ कर्म तस्या
गोचर्यं करणम् । एष नियमे अगते यदि प्रमागान्तरेण
एकस्यैव शब्दस्य अर्थान्तरमभिव्येय, अपस्य सा शब्दान्तरं
अभिधायकं गम्यते, तत्र अगतोऽपि नियमो वाच्यते ।
एष अवगतनियमवाच्यप्रसङ्ग इति । इत्याह—संनचा
लोपवादे सौ १३ पृ ७०१ ● 'अन्यायस्थानेक-
शब्दत्वम्' (११३८१२६) न चैव न्यायः यत् उच्यते
शब्दा एकमपममिति विचारमात्रा सर्वे अविच्छिन्नपारपर्या
एवेति । तस्माद्गोपा एक अनादि, अन्येऽप्यप्रदा ।
इत्तं कर पाणि इवेवमादिषु तु अभियुक्तोऽनदेयान्
अनादि अनीया अर्थेन संनच इति । भा ११३८१२६
● यथा अनेकार्थ्यं एकस्य शब्दस्य अन्याय, एव
एकस्य अर्थस्य अन्याय्य अनकण्ठद्वय इत्यपि
न्यायः । ततो 'योतिष्ठोमज्जीति शब्दौ' नैकस्य कमगो
वाचनौ । कल्पवृक्ष ११३१११ नन् अन्यायस्थाने
शब्दत्व इति न्यायः प्रकृते उदाहृत्य । परिमल

॥ अन्यायस्थानेकार्थत्वम् (इति न्यायः) ॥ भा
पृ. ३०१, ४१०, ७४८, १३४०, १२६६, १५५०
● अन्यायस्थानेकशब्दत्व इति सूत्रं प्राथम्येन अन्याय
स्थानेकार्थत्व इति ऊहित्वा पठितम् । ॥ पृ ३०६
● अन्यायस्थानेकार्थत्व इत्यस्य शीघ्र अनवस्थितप्रवच
प्रसङ्ग, अनेकार्थत्ववाचकशक्तिरन्यत्राप्रसङ्ग, विकल्पयोग
प्रसङ्ग इति शिक्तम् । उच्यते कार्त्तिक 'न्यायन द्वि स्थित
एकस्य शब्दस्याप्येक्य अनवस्थितप्रवचनशब्दवाचक-
शक्तिरन्यत्राप्रसङ्ग' इति । वा ११३११

३० पृ. ३०१. ● अन्यायस्थानेकार्थत्व इति एकत्रैव
मुल्लेख, नोभयन । सोम ७३१२. ● एक शब्द अन
कार्यं स्यात्, तत्र चो दोष । शब्दे उच्यते सदा
स्यात्, नाप्यन्यत्र । तत्र व्यवहारो न सिध्येत् । न्वर
हाराप्यत्र शब्दप्रयोग । कारणांतरं वा प्रकरणादि अन-
वयम् । एकत्रैव ॥ निरपेक्षोऽप्यप्रसङ्ग । तस्मान् अनका
थाच अन्याय्यम् । भा ७३११४१० पृ. १५३३-३४,
● कर्मान्तरस्य एतत् (पीगमास इति पद) वाचक इति
प्रमागामाच । प्रकृतस्य वर्णनो वाचक इति प्रत्यक्षम् ।
यथा सप्रमागकं तन् प्रादात् । अन्यायस्थानेकार्थत्वम् ।
५१४११४ पृ ३४०, ● मागत्रको नामिशब्दात् प्रती
यते । कथमवगम्यते । उक्तः अन्यायस्थानेकार्थत्व इति ।
११३१११ पृ ७४८ ● यथायमेवेन वृत्त्युक् शक्तिरन्यत्र
तत्रैव अन्त्यायस्थानेकार्थत्व इति न्यायः, नैकशक्तिरपि यथाय
मेदमप्येव । सोम ७३१२ ● कथा गतौ साकारण
शब्दोऽपि अनुक्तः । अन्यायस्थानेकार्थत्वमिति । वा
५१४११४, ● अन्यायो धनेकार्थत्व इत्यनेन न्यायेन
(वाडकारिनात्यवेयाना) प्रवचनानामेव कति कर्मणि
लक्षणयेन प्रयोगोपपत्तः । ११४१२१० ● धनिकावपि पूर्वा
उदाहारे सत्त्वान्तरं प्रतीवमान अन्यायस्थानेकार्थत्व इति
न्यायात् उच्यते अर्थान्तरपक्षान्तरं पूर्ववृद्धिं प्रयच्छि
नचि अर्थवृद्धिं च प्रमते इति लोकादिम् । भासती
११३१११ न सू ● अन्यायो धनेकार्थत्वम् । भा
७३११४१४, ● अन्यायो धनकार्यभावः । १०१११०
१०, ● अन्यायस्थानेकार्थत्वम् । १०१११०४२
● 'न च एकस्य शब्दस्य द्वारथो' । तुप् ७११११६
पृ १५३६

॥ अन्यायस्थानेकार्थत्वेनादृष्टपदविधावित्वादिपि
लोपाच्च तेनास्य । ११३१११० ॥

अमीगोमीये पदो पादमत्र तैत्तिरीये एकवचना
न्तराष्टपदपठित पठित 'अदिति पाद प्रमनो
कच' इति, मीयागामे कार्त्तिके न बहुवचनान्तराष्ट
पदपठित पठित 'अदिति पादप्र प्रमनोक्तेनात्' इति ।
दिपुत्रे तु बगे बहुवचनान्तराष्टपदपठितस्य
ममस्य अविचारण दिवचनान्तेह्मपविकार विना प्रमा

माध्यदिन ' इति शेषस्यापामस्य प्रयाग्रापो न क्रमस्य ।
आह । ननु यथा नमस्य न प्रयागाप एव छन्दसामिति ।
उच्यते । सत्यमेवेतत् । मुख्यस्तु प्रमानुग्रहः, यथन्य
ग्रहद्वयम् । तस्मादप्येव नृचे माध्यमिति ।

शा— प्रह्वो इय भुति, अथ पाठ इति ज्ञातव्यं
चिन्त्यम् । विह्वो तु सर्वस्य प्रह्वतितो एवामनस्य
प्राप्तस्य न घटस्य कश्चित् कलत्रलपिरोष । किं तु यत्
निह्वतायेव शीममुपतिष्ठते, तदुपादेय, अतः प्रम एवाम
बलीयान् । प्रथमा हि गायत्री समाम्यमानैव द्वितीया
गायत्रीमुपस्थापयति, सोपरिष्ठा उपरान्तं तैव भवति इति
नान्यस्यावसरः । तस्मादाद्ये नृचे माध्यदिन पवमान
स्तोत्रस्य ।

सोम—आद्योपादाने म्युपादिते कीदृशमाद्यमुपादेय
इति विचारणात् सति । सूत्रार्थस्तु— एवमिने प्रह्वो
माध्यदिन पवमान प्रयागा विनाशमायासु (ऋषि)
तेय स्यात् ' विच्छन्दा आवापो माध्यदिन पवमान ' इति
प्रयागामपि च्छन्दां भुतवादिति ।

वि— ' वृत्ताशसु नृचे वाऽऽपे, निमुधियुच्येऽ-
ग्रिम ।, विच्छन्दास्तु प्राहन् तत् प्रमादन् नृचोऽ-
ग्रिम ॥ ' प्रह्वो माध्यदिनस्य पवमानस्य प्रयस्युवा
' उपा वे जात ' इत्ययं प्रथमो गायत्रीच्छन्दस्क ।
' पुनान सोम ' इत्ययं द्वितीयो बृहतीच्छन्दस्क । ' प्र
जु प्र ' इत्ययं तृतीय विष्णुच्छन्दस्क ।

आह— अस्त्येवमिने नाम ऋषि ' हवैरन्वा
(लोवीरवा) परिष्कृतमानेन लुनीय त्रिपुत्रोपादेय,
एवम् । मैत्रारस्य, त्रिपुत्र ब्राह्मण्यस्तित्ति, एवम् ।
मच्छातारस्य, त्रिपुत्र माध्यदिन पवमान ' इत्येव आ
अन्तादेका तित्तिथः लोनीय स्मृतिग्रेह भूयते । अतश्च
उक्तलोपीपागमन्तलोनेषु माप वृत्ताधिकारमिति
उच्यते एव । मध्यदिनपवमाने तु प्रह्वो नवावृत्त
समाप्ताया गायत्र प्रथमो कार्यो द्वितीयोऽग्रिमपुत्रीय ।
तद्वि एवमिने त्रिपुत्र गीयमाने त्रिः शर्मा वृत्ताग्रमाया
नव उपागम्या, उत आद्यपुत्रा वृत्तौ माप इति
संदेहे, तत्र वृत्ताधिकार-वायेन आद्यस्य उक्तस्य
नृचस्य प्रह्वो, तस्मिन् ' विच्छन्दा आवापो माध्यदिन

पवमान ' इति भुतिविहितविच्छन्दावेवापापते, तद-
नुपेयेन पाठनस्यस्य क्रमस्यैव वाच्यमित्याह । न च
प्रह्वो कच्छन्दास्यैव रूपकालप्रत्ययेऽपि विरोधमावेन
वाधामादाद्विह्वो चातिदेशेन युगपत्प्राप्तयोर्विरोधेऽपि
कच्छन्दास्यैव रूपकालप्रत्यये कथं विच्छन्दास्वेन
क्रमस्य इति वाच्यं, तन्नायेऽपि शिष्टानोपाधिकरण-
वायेन (१।११) पदार्थभूतेन विच्छन्दास्वेन तद्वत्स्य
क्रमस्य वाच्येव । न च नमप्रकरणपाठादेव ऋक्-
प्राप्त्या विच्छन्दास्यैव सिद्धात् अतिपेयेन तेन यथ
क्रमस्य इति वाच्यं, ननानामृवा पाठेऽपि पञ्चदशस्तोत्र
कत्वानुपेयेन अन्यासाभाग्यमानानामृवा अन्यच्छन्द-
स्यैव सत्त्वो विच्छन्दास्त्वविष्णुपपत्ते । अत एवागम्यमाना
कच्छोऽपि गायत्रीबृहतीविष्णुत्रयमच्छन्दस्य एवेति
विच्छन्दास्त्वस्यापि विषयेवेन पदार्थत्वात् तद्वत्क्रमस्यैव
युग एव । इति प्राप्ते, विच्छन्दास्यैव मानगतच्छन्द-
स्त्वित्यामकस्य अद्वाग्वेन भन्नाद्वाभूतक्रमस्यैव
नृपपत्ति । यत्तु ननु विच्छन्दास्यैव प्रह्वो नैव विषये,
विच्छन्दास्त्वैव नृचमन्तानादेय प्राप्तत्वात् । न च स्तोमसं-
पत्यस्यैवमानमन्तानां अन्यच्छन्दस्यैव यथैव तद्विषय-
वस्यत्वात्, ' पराहृ पद्विधमन्तानेन लुनते ' इत्याभ्यास-
वचनेन पराहृयन्तेन सवन् स्तोममपे न्यायप्राप्तस्य
क्रमागमस्य स्तोमन्तरे ॥ माध्यदिनपवमानेऽपि परि-
संख्यातत्वात् । अत एव पद्विधमन्तानातिरिक्त्येव
अप्यस्यैव न कस्यैवप्राप्तस्य वस्यते । अप्यस्योऽपि च
माध्यदिनपवमाने आप्योऽनुचरोरेव, ' गायत्रमदीयवे
माप्ये नृचे भवत ' इत्यादिना सत्येन सद्युपितहा-
द्विषिषान्तात् । अतश्च विच्छन्दास्यैव पाठादेन मातो
अतिपेयेवेन पदार्थ-ज्ञानाया वयवाप । अत आद्ये
एव नृचे मानम् । १०१।२.

ग्रहन्— ' एवमिने मन्त्र गृह्णापयेत् । '

ग्रहन्— ' एवमिने नृचेऽप्येव । ' अन्ययो
पवमानयो । मानं तु सर्वमप्येव माध्यदिने एवोक्तम् ।

॥ अन्यलोपाधिकरणम् ॥

अपूर्वम् ॥ संख्यासु विह्वन् रथात्, मर्धा-
सामर्थवत्त्वात् । १०१।५।१४ ॥

अत्राति इति । तदिदं प्रयाजादीनामज्ञत्वे अन्यार्थ-
दर्शनम् । एवमन्यथापि । के. * अन्यार्थदर्शनानि
यानि अनन्यगतीनि, तेषामपि लिङ्गत्वमभिधास्यते ।
पा. ३।३।३।४ पृ. ८४१. * अन्यार्थदर्शनरूपं लिङ्गं
साहचर्येण संकल्पेन कस्य विदर्पस्य आप्तम् । तच्च
सत्येव मूलभूते प्रमाणान्तरे कस्यैवकारि भवति, न तु
स्वयमेव कस्य विदर्पस्य निश्चयमादाविति । आभरणं.
३।३।२९।५. अतः. * अन्यार्थदर्शनरूपस्य लिङ्गस्य
स्वतो निश्चायकत्वं तान्निषाणां अद्यप्रतिपत्तम् । सोम.
५।३।१०.

॥ अन्यार्थसंनिधानस्य आकाङ्क्षावशात्
विशेषकत्वं इति न्यायः अपरिमिताभिन्नव्यतिपादितः
(६।३।१०) । पराक्रमः पत्र २०/२.

॥ * अन्यतयोः पार्श्वयोरवधिति ' इति वचनम्
पयोः साकल्यावगमः । आह. १।४।११.

॥ अन्येन चाऽन्यस्य विशिष्टत्वतीति न्यायः ॥
तदप्या देवदत्तसमाप्तं शरीरवेदानेन च यद्वत्तः प्रति-
विधत्ते, तथा संश्रम हस्त्यश्वरपदादिभिः इति । 'येन
विधिस्तदन्तः' (पा० १।१।३२) इति मूलनाल्ये
रुक्ता । समारो भोजनम् । साहस्री. ६०५.

॥ अन्ये स्युर्भक्तिजः प्रकृतिवत् । १०।६।
१५।५१ ॥

समे हतदशम्यो यजमानेभ्यः अन्ये कृत्विजः स्युः ।
प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतौ ज्योतिषोमे यजमानाद्व्ये
कृत्विजो भवन्ति तद्वत् इति पूर्वः पद्यः ।

अपिवा यजमानाः स्युर्भक्तिजानमिधानसं-
योगात् तेषां स्वाद्यजमानत्वम् । ५२ ॥

न यजमानेभ्योऽन्ये समे कृत्विजः इति अपिवा-
द्यस्वार्थः । किन्तु यजमाना एव कृत्विजः स्युः । कृत्विजा
अभिधानसंयोगात् 'अथर्ववेदपति दीक्षयित्वा ब्रह्मण
दीक्षयति' इत्यादौ दीक्षासक्ये कृत्विजा यानि अभि-
धानानि तेषां यजमानेषु संयोगात् संकल्पन् संकल्पार्थ-
नात् । तस्मात् तेषां कृत्विजामेव यजमानत्वं सन्तु यज-
मानतामेव च आर्चिन्ये सन्तु ।

; कर्तुंसंस्कारो यजनादाधातुवदिति चेत् । ५३ ॥

समे न यजमाना एव कृत्विजः । 'अथर्ववेदपति
दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयति' इति वचनात् कर्तुंसंस्कारः
कर्तुणा कृत्विजामेव दीक्षारूपः सरारः स्यात् । कर्तुन्
आत्मौपमिः सञ्जाभिः उपपत्त्यै यजनात्मन्यात् तेषां
दीक्षासंस्कारो विधीयते । आधातुवत् । यथा आधाने
'यस्तं श्वेदमिमाधासन् स्यात् स एवा एनि व्रत
चरेत्' 'न मातमश्नीयात्, न स्त्रियमुपेयात्' इति
वचनात् आधातुः अर्च्योः नियमो विधीयते, यथा पा
ज्योतिषोमे 'सर्वस्विं उपवसन्ति' इति कृत्विजामुप-
वासो विधीयते, तद्वत् । इति चेत् पूर्वपक्षी भूयात् ।
स्याद्विज्ञेयं तन्मयावत्वात्, प्रकृतिवत् । ५४ ॥

आधातुवत् इति पूर्वपक्षिणा उक्तं दृष्टान्तं वैपक्षेण
परित्यजति । स्यात् आधातुः व्रत, वचनेन अपूर्वविधा-
नात् । परन्तु विशेषे समे यजमाना एव कृत्विजो न वा
इति संशये तन्मयावत्वात् 'अमिवा यजमानाः स्युर्भक्ति-
जानमिधानयोगात्' (१०।६।१५।५२) इति
न्यायात् यजमाना एव कृत्विजः इति युक्तम् । तन्मया
तेषां ते तन्मया यजमानाः, तेषां मानः तन्मयाकार्यं,
साहचर्यात् इति विग्रहः । प्रकृतिवत् यथा प्रकृतौ
ज्योतिषोमे दीक्षासक्ये यजमानसंस्कारः, तद्वत् समेऽपि
'यद्वपति दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयति' इति यजमाना-
नामेव दीक्षासरार उक्तः स्यात् । यत्तु कृत्विजाभ्यावा-
विधान आधातुर्नवविधानं च, तन् वचनात् अविष्मर्षी
इति विधमो दृष्टान्तः । तस्मात् समे यजमाना एव
कृत्विजः इति सिद्धान्तः ।

इत्याम्याख्याः स्युर्भक्तिवतिवदिति चेत् । ५५ ॥

'अथर्ववेदपति दीक्षयित्वा' इति दीक्षासक्ये
अथर्वुः ब्रह्मा इत्याद्या आख्याः स्वाम्यग्न्याः स्वाभिना-
माप्याः स्युः । स्वामिन् एव ते गर्भे, कृत्विजस्य अन्ये
एव स्युः । गृहपतिवत् यथा गृहपतिः इति आत्मा
स्वामिन् एव न कृत्विजः तद्वत् । इति चेत् पूर्वपक्षी
भूयात् ।

न, प्रसिद्धप्रहणत्वाद्संयुक्तस्य तद्वदेव । ५६ ॥

दीक्षासक्ये अथर्ववेदपतिवदिति स्वाभ्यासाः इति

सायंस्म, एतन्ननुप्रकरणपाठस्य तथापि वैयर्थ्यात् । न च
प्राप्तुमन्मग्नवत् तद्वेषेऽपि अवोधः, तत्र लिङ्गेन तद्वेषेऽपि
प्रकृते नमानुरोधेन बाधानुपपत्तेः ।

मण्डन—‘ नाद्यादरः स्याद् वपनादिमन्त्रे । ’

शंकर—‘ विकल्पोऽपूर्वसंख्यायुः । ’

—७ अन्धस्य धनवत्त्वं अनाचारः । भा. १।३।७।
१४ प्र. २०४. ७ अन्धस्य निरक्षत्वेन धर्मोपायात्
यातासमयः । सु. प्र. १८५.

अन्धस्येयामलमस्य विनिपातः पदेवदे
इति न्यायः । यथा अन्धानुशायिनोऽन्धस्य प्रतिपद विनि-
पातो भवति, तथा नृत्तानुशायिमुत्तस्य नामीदृश्विदिः,
निन्वनयेतिरेव मन्तव्यं मायः । साहस्री. ३४१.

अन्धगजन्यायः । यत्र तत्त्वमभिज्ञमूर्गाणां पर
स्पर्कलहसामयमवतरति । अन्धैर्नोपारितो गजोऽन्ध-
गजस्तस्य न्यायः इति मध्यमपदलोपरामः पशोक्तपुरुषः ।
यथा हि लोके भूयते— जन्मान्ना बहवः कं चिदन्ध
पुरुषमुत्तुस्मान् गज इत्येति, स च गजशालाया
ताक्षीया तत्र गजावपयं तेनेतेन प्राद्वित्वा चोडाच अप
गज इति, ते च तत्तमवपयमेव गजायैव निश्चित्य स्वस्थान-
मागताः परस्परं क्त्वा चतुः । चार्पणको गज इति
कर्मस्पर्धी, महासर्पसदृश इति छण्डाग्राही, स्तम्भस्य
इति अट्टामदीता, पुच्छग्राहकश्च स्फूर्जन्गजस्यो गज
इत्युपायेति । तथा वेदशास्त्राभिप्रायानमिहा आर्षामात्र-
वायिनोऽपि फानि चित् तुरुदभ्रुतिमभृतिवाचयानि स्वस्वा-
मीष्टमदानीय परमताः इतराणि तु पदवन्तोऽप्यपश्यन्त इव
तत्त्वमदान्नोऽन्योय निरन्तरे इत्येवः । साहस्री. ७६.

अन्धकयर्तकीयन्यायः । अन्ध एव अन्धकः ।
स्वार्थे कः । मेघनिहीन इत्यर्थः । यतिहा पक्षिविरोधः, यन्-
चटप इति प्रसिद्धा । देवभाषायां तु ‘ बटेस्य ’ इति प्रसिद्धा ।
अन्धकश्च यतिश्च चाऽन्योः सम्यक्ताः अन्धकान्नैकम् ।

‘ स नपुंसकम् ’ (पा० ३।४।१७) इति नपुंसकत्वम् ।
अन्धकाराग्निरान्यधरातीक्ष्णम् ‘ एतन्नायं तदिषयात् ’
(पा० ५।३।१०) इति स्तुतेन व्यत्ययः । एव्यं इयः ।
अयं न्यायः बाह्यतादीप्त्यापन्नविश्वेष्टिग्रामे अनिष्ट-
लाभे धारयति । यथा कश्चिद्वचः पुनश्च कदापि

कर ताडयन् वर्तते, तस्य हस्तद्वयमध्ये वर्तिका पक्षि-
विरोधो देवात् समापाति, उ ॥ दुर्लभः । तथा मानुष-
जन्मनि सदा सद्रोऽतिदुर्लभः । अत एवोक्तं ‘ संसारसागर-
मिम प्रमत्ता नितातं जीवेन मानवमयः समवापि
देवात् । तथापि यद् भुवनमानुषकुले प्रसूतिः ससद्गतिश्च
तदिहान्धक्यवर्तकीयम् ॥ ’ इति । किंच यथाऽन्धस्य पुरुः
पाद्व्यागोऽवर्तिवो यतिश्चख्यविहगोपरि पतेत् तथा
तत्सदृशमन्धक्यवर्तकीयमिति । साहस्री. ६५५.

अन्धकारो द्रव्यं इति मीमांसकाः । तेनः-
सामान्याभावे इति नैयायिकाः । ‘ द्रव्याणि ’ इत्यत्र
द्रव्यम् । माणि. प्र. २१.

अन्धपूरपतन्यायः ॥ अनेन पथा गन्तव्य-
मिति सत्पुरुषेणोपदिष्टस्त पन्थानं सुखसन्धो यथा मृगे
पतति, एवं वेदानुपदिष्टमार्गं परित्यक्तस्यो नरकादिदुःखेषु
पततीत्यस्य न्यायस्य तत्र मनुचिरिति । साहस्री. ४९३.

अन्धगोलाद्गुल्फन्यायः ॥ कश्चित् किल
द्विष्टाया महारण्यमार्गे पतितमन्धं स्वन्धुपुरे निगमिषु-
याच विमग्न तस्या दुःखितेन स्वीयते इति । स चान्धः
कर्णामृतं वचनमाकर्ण्य तमात मत्या वमापि ‘ अहो
मज्जागेष्वेय यवम मा वीन स्वामीष्टं पुत्रं प्राप्नुमसमर्थं
भूये ’ इति । स च विप्रतिपुर्दुष्टं तेषुगानमानीय तदीय-
लाद्गुल्फमन्धं ग्राहयामाव उपदिदेश च एव गोबुधा त्या
स्वपुरं नेष्यति मा त्यव एतस्य लाद्गुल्फमिति । स चान्धः
भद्रधानतया तदत्यन्तं स्वामीष्टं पुत्रमाप्य अन्यपरपरा
छत्रगम् इति । तथा अन्धस्य मुमुक्षोः यदि अहपाण्डि-
रूपमतात्मानं आत्मेत्युपादिरोत् शब्दः, स च भद्रधान-
तया अन्धगोलाद्गुल्फन्यायेन तदात्मदष्टिं न परित्यज्य
तद्-म्यतिक्रिच चाश्रमं न प्रतिपद्येत, तथा सति पुरुषा-
र्थात् विरुध्येत अन्ये च प्राप्नुयान् । संमदः.

अन्धचटकन्यायः ॥ यथा सारसद्वयस्य हस्ते
पतितश्चटकोऽन्धेन धृतिर इति लोके प्रतिक्षिप्यतावथा
देवाख्ये स्वामीष्टं स्नेहदेवनेनामितेनरादत्त मन्तते
इत्यर्थः । पुनस्तत्तावतिपये द्वाभ्यां मनुचिरिति ।
साहस्री. ८३.

विवेकज्ञानमानपरत्वात् वा न अन्धपरंपरावचनन्याय-
प्रसङ्गः । वा. १।३।८।२७ पृ. २८२. * तद्यथा
कश्चित् ज्ञानमो वेदेत् 'साम्प्रद्यं अस्व रूपविशेषः'
इति । कुतस्ते पूर्वविक्रानं इति च पर्यनुवृत्तौ अस्वममेव
अपरं निर्दिशेत् । तस्य कुतः ? जाल्पन्यान्तरत् । एवं
ज्ञानमपरेपरायामपि तत्त्वां नैव ज्ञातुं चित् सप्रतीतु-
र्निर्दिष्टः सम्प्रदर्शनमेवविति । भा. १।३।१।१ पृ. १६२.
* 'असमाधितमूलं हि पौरुषेयं यदुच्यते । मूले तस्या-
प्रतिष्ठत्वं रूपं ज्ञानमध्याक्ययत् ॥' इह तु समूल-
त्वात् (व्याकरणे) एकाग्रतारितप्रामाण्यसिद्धिः । वा. १।
३।८।२७ पृ. २८६.

* अन्धधधिरमूकपृङ्गवादीनां आम्बावेक्षण-
चक्ष्णादुपानाशक्तत्वात् न यागाधिकारः । भा. ६।१।
२।४-५.

॥ अन्धसंस्थान्यायः ॥ अन्धस्य संस्थापालज्ञानं नास्ति
तद्वत् । प्रगाईनस्य प्रधानस्य अन्धसंस्थान्यायवत् काल-
ज्ञानायोगात् न कदा विदधि अजागरणस्य उपपन्नते ।
श्रीकरा. २।२।३ मत्.

॥ अम्बाऽनन्धन्यायः ॥ यथाऽन्धः सज्जनस्यो
मनसि, तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा यदा 'अहं ब्रह्मास्मि'
इति वाक्योपपत्त्या धिया आम्बानं योगी पश्यति, तदाऽन्धोऽ-
प्यनस्यो मनसि । तथा च भ्रुतिः 'तं क्व घटं सेतु
दीर्घाऽन्धः सज्जनस्यो मनसि' इति । सेतुं मर्मादा-
विधारकं परमेश्वरं दीर्घां प्राप्येति भ्रुतिकद्वयोरपि इति
भीष्मपदनि नीलकण्ठः । साहस्री. १.१२.

* अन्नकामस्य एकविंशतिमनुवृत्त्या लामिनेनीः
दार्पणमावयोः । भा. १.०।५।८।२७.

* 'अन्नमेव तद्विगतौ दधाति, तस्मादधिगेन
इत्येन पुत्रोऽस्तमसि' । वा. १।३।४।९ पृ. २२१,
* 'अन्नमेवोभयतो दधाति, तन्मदुग्माभ्यां इत्युग्मां पति
एव पुत्रोऽस्तमसि' । १।३।४।९ पृ. २२१, * अन्न-
विहारसुखाग्रयव भैरगिहानां प्रतिषेधः । १।३।३।७ पृ.
२०९. * अन्नाद्यकामः शरीरिणेन उरुप्यानां प्रस-
त्याग्नि योगे ऊर्ध्वं इति निषेधं कुर्वन् । * ऊर्ध्व-
प्रायस्मान्' । भा. २।३।१।२८, * भैरव भैरवः

मेव वारुणं कृत्यं अपा 'चौपचीनां च संधौ अन्नाद्य-
कामः' । ८।१।८।१५, * 'संनयमेन यजेतान्नाद्य-
कामः' । २।३।४।९, * अन्नाद्यकामं दिशामवेष्टया
याजयेत् । ' एतथैवान्नाद्यकामं याजयेत् ।'
१।३।३।८, * अन्नाद्यकामस्य वैश्वो गुप्तः इति
पञ्चविधिः । ' वैश्वमन्नाद्यकामस्य ' । ४।३।१।३.
* अन्नाद्यकामस्य सतदजातिराजः । (फाटीये)
यात्. पृ. ३४. * आष्टात् आहूत्यापदध्यात् उरुप-
ममि चयने । ' आष्टादन्नाद्यकामस्य ' । भा. १.२।४।
७।१७.

* अन्यगामिकले कर्षेणि अन्यस्य देवणाऽनुप-
पत्तेः । पराक्रमः, पृ. १२.

॥ अन्यगेहस्थिताद्भूमास्य गेहान्तरमग्निमदिति
न्यायः ॥ यत्र साधनीयोऽर्थः संदेहविपरीभूतो भवति, स
पक्षः । यथा-पर्वतो बहिमान् इत्यमी ताप्ये पर्वतः । तत्र
चेद्वेदनं वर्तेते, तन्मन्मप्रीतासौ स्यात्, तेन च यदि
साधनीयोऽर्थः साधयितुमिष्येत तदा 'अन्यगेहस्थिताद्भूमास्य
गेहान्तरमग्निमत्' इत्येव न्यायः प्रोक्तः । यथा विद्वत्तमो
देवदत्तो भूषिष्ठे ह्यध्वपते निष्पुदत्तस्येति । अत्र विद्वत्त-
मन्त्राचनमध्वपनभूषिष्ठत्वं देवदत्तपक्षमिहे निष्पुदत्ते
एव वर्तते इति । साहस्री. ८८०.

॥ 'अन्धसः प्रातान्धप्रातानि समीक्ष्य प्रयोग-
विधिर्निधत्ते' इति न्यायेन प्रयोगविधिः यथाप्राप्तयेन
अज्ञानां प्रयोगप्राप्त्यसत्तिविधायकत्वम् । कु. ५।१।८।१५.

॥ 'अन्धतः प्राते कर्तुं कर्मणोरपाक्यता' इति
लौकिकन्यायायानुगती ' इत्येकयोः ' इत्यादिगुणार्थो
भवति । सु. पृ. १४२६.

* अन्यतरकोटिरन्यवस्थया कोट्यन्तरस्य आधिरा-
ध्यस्या भवति । ता पुनः भागविषया भागविषया
च । तत्र आया यथा 'अग्नेये भै नाग्नौ देयताया,
स कोमेनेद्वा अग्नीशोमीये भवति, यदेवाः शीर्षेनाग
हविः, तज्जहि यनुमिर्वयेत्, तर्हि स उमपदेवतो भवति'
इति अग्नीशोमीरयुतोऽस्ते शीर्षेनागस्य उमपदेव
भारत्यासिते अर्वात् तदभाजः आशुलोमस्य उमपदेन
प्यसिचतो भवति । ' पूर्वोत्तरमन्त्राणां वेदिं करोति '

न कार्यमाग्रये । १०।३।१।३७, • अन्वाहार्यस्याना-
पन्नयोः वासोवसयोः अभिचारणस्य वाचः आग्रये ।
१०।३।१०।३८.

इत्थं अन्याहेति च शक्यत्वं कर्म स्यात्, चोदना-
न्तरात् । १०।४।२०।३९. ॥

दशपूर्णमासयोः 'पुरोनुवाक्यमन्वाह' 'वाच्या-
मन्वाह' इति 'अन्वाह'शब्देन उक्तं अनुवचनं
कर्म प्रधानकर्म स्यात् । वाच्यानुवाक्ययोः समाख्यैव
प्राप्तयोरेव अन्वाह इति चोदान्तरात् पुनर्बिधानात् ।
शक्यम् । होमे यथा वाच्यानुवचनं प्रधानं कर्म तद्वत् ।
इति पूर्वः पक्षः ।

संस्कारो वा, चोदितस्य शब्दस्य वचनायैवात् ।
४० ॥

वाशब्देन पूर्वपक्षं ध्यातव्यम् सिद्धान्तमाह । अन्वा-
हेति शब्दोक्तं अनुवचनं संस्कारः स्यात्, न प्रधानम् ।
चोदितस्य समाख्यप्राप्त्यर्थस्य वाचको य. ध्वजः
'अन्वाह' इति, तस्य वचनायैवात् अनुवचनार्थक-
त्वात् । तथा च समाख्यया बहुक्तं, सर्वत्राये अन्वाह
इति शब्देन अनुवादः । अथवा चोदितस्य समाख्य-
प्राप्तस्य ध्वजवचनार्थकत्वात् मन्वाहशब्दस्य यत् वचनं सदर्श-
कत्वात् अन्वाहशब्दस्यापि च स एवार्थः इत्यनुवादः ।
तस्मान् वाच्याऽनुवाक्याऽनुवचनं देवतासंस्कारः, इति
सिद्धान्तः ।

अथाक्यत्वेनेति चेत् । ४१ ॥

पूर्वपक्षी शङ्के । न अनुवागे मुक्तौ निरर्थकत्वात् ।
अमाख्याया प्राप्तवान् पुनः अन्वाह इत्यस्य अवाच्यत्वात् ।
पुनर्न वक्तव्यं निरर्थकमाह । इति चेत् पूर्वपक्षी शृणु ।
इत्याह, गुणार्थत्वात् । ४२ ॥

समाख्याप्राप्तस्यैव वाच्याऽनुवाक्याऽनुवचनस्य 'पुरो-
ऽनुवाक्यमन्वाह' 'वाच्यामन्वाह' इति वचनं स्यात्
सकलम् । गुणार्थत्वात् 'विद्वत् वाच्यामन्वाह' 'अग्नीनः
पुरोऽनुवाक्यमन्वाह' इति समाख्यकल्पमुन्विधानार्थं
उपपन्नत्वात् । तस्मात् वाच्याऽनुवाक्यानुवचनं देवता-
संस्कारः, न प्रधानकर्म इति सिद्धान्तः । के.

• अन्विताभिधानम् । आकाङ्क्षायोग्यतासंनि-
पानानि ग्राहकप्रवृत्त्याये अन्विताभिधाने प्रयोजकानि,
न तु शब्दोक्तत्वमपि । तथाचैव शब्दानामिदित्य ग्राह-
तोपक्रमस्य वृत्ताविधिना अन्विताभिधानाभासप्रवृत्ता ।
उक्तं च शास्त्रिकनाथेन 'ग्राहतेनोपकारेण पदार्थमेव
वैद्वतः ! प्रयोगवैधिनाऽन्वेति निश्चिन्त्यत उच्यते ॥
यद्यप्युक्तमित्यं योग्यं अनियानं प्रवर्तते । तेनतेनान्वितः
स्वार्थः स्वशब्देनैव भग्यते ॥ साधकप्रवृत्त्यै विषये उप-
कारमपेक्षते । वाक्यमितिः प्राकृतप्रवृत्त्यै योग्यः सतिचा-
प्यते ॥' इति । 'अन्विताभिधानं च न शब्दोपदिष्टं
परम् । दर्शनात् पितृवकादी कल्पेनाप्यधिकारिणा ॥'
इति च । यदि च क्रमस्य अनुवचनमप्यनुवचनार्थ-
कत्वात्पत्वेन प्रयनवाच्यत्वाभावात् न विषयेत्वं, तदा
उक्तप्रीत्यं सार्वाप्यन्यस्य विषयेत्वं विद्वेत् । तस्य
पौरुषार्थत्वस्य शब्दाभिधानमस्ति । वाचनित्यं तु
विशेषित्वमप्यस्य नास्ति शब्दाभिधानं इति वैद्व्यं
च उक्तरीत्या अन्विताभिधाने शब्दाभिधानस्य अप-
योग्यत्वात् अतिविशेषम् । इह च व्यापारम-
मालायां प्राप्तिवत् । सोम. पृ. ४०६. • अन्विताभि-
धानमपि अवकाशत्वेन ऊनत्वे परवैक्यापि हरणे,
व्यापारमालाया अङ्गनिर्गमे लोकतम् । बाल. पृ. ४२.
• अन्विताभिधानस्य ध्वजे प्रवृत्तिप्रयत्नोरेति निराल-
त्वात् इत्यनुवचनेन स्यात् प्रयत्नोपदिष्टम् । पृ. ३०८.
• अन्विताभिधानवाद्ग्रहणं वाक्यार्थनिर्णयमाह ।
तत्र चानिदितान्त्रोऽपि साधितः । वाक्यार्थसंविदो
मूढं बहुधा वादिनो विदुः । तत्र चार्थिककारीये-
न्याय्यो मार्गः प्रवर्तयते । १ ॥ तत्र के बिलान-
विमामेव शक्यं व्यञ्जकधर्मिभेदात् तेनतेन चान्तर-
विशेषात्मनो अग्रगण्यमेव तत्पत्त्यै वाक्यार्थस्य प्रति-
पादकमिति मन्यते । अग्रे त्वेवविषयेन ज्ञानं वाक्य,
तन्मन्त्रं वाक्येव विदुः प्राकृतप्रवृत्तिवत् विमामेव
वाक्यार्थं, वाक्यधर्माग्रं इह च वाक्यवाक्यार्थयोः
संबन्ध इति प्रतिज्ञाते । उपपत्तिमपि यत्वा वाक्य-
निर्णयः पदार्थकवाक्यविशेषात् । अत्रेव तु पद-
वत् वाक्यमपि पूर्वपूर्वार्थकत्वात्विषयः भवत्येव यत्

पक्षस्य प्रतिपादकं सन् 'स्थानाच्च पूर्वस्य' (३।६।७।१९)
इत्यादिपदाद्यवतिप्रसङ्गात् तत्संयतिविद्वत्पर्यं आपद्यत्वं
उत्पन्नं कृत्वा सारनीयस्य इत्येतरिभ्यः पक्षे अन्यथा युक्त्या
योजितं, तुल्यं सर्वेषां पक्षविधिः स्यात् यदि प्रारब्ध-
विशेषो न भवेत्, अस्ति तु प्रारब्धविशेष इति ।

ॐ अन्यथाकरणे चास्य बहुभ्यः स्यान्निवारणं
इति न्यायः ॥ आधुरं दे वेदिकधाम्निहोत्रिकधाम्निहोत्र-
तगोत्रपदानहोमायुपदेशस्यो भागः अप्रमाण इति चेत्
(नौबद्धेयम्) न, तुल्ययोगेयमात्रम् । (चित्तिता-
भागेऽपि अप्रमाण स्यादित्यर्थः) एतदेवास्ति प्रवेष्ट-
स्यापि संभवात् इति चेत् । अन्येष्टप्यापवितुष्टप्रदाया-
निच्छेदात् अयथाकरणे ० इति न्यायात् । सनातनधर्म-
प्रदीपे प्रमाणप्रसारे पृ. २४६.

ॐ अन्यथाख्यातिः । स्वप्ने दिवसानुभूतदेवान्तर-
गताः शिरच्छेदादयो विधयाः अदोषोऽपि तत्संसारवशात्
स्वर्गमाणा निद्राकृतदोषवशेन आत्मनिष्ठतया भासन्ते ।
एव च अन्यसंयतिभ्येन अगमज्ञानं अन्यसंयतिभ्येन
मानं दृष्टिरवतत्तानवत् । इत्येव च अन्यथाख्यातिः ।
न च बाह्यविधयेषु मनसः तदानीमसंयत्यात् कथं मान-
मिति वाच्यम् । ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यक्षत्वेरङ्गीकारात्
प्रमुहृतवानस्मरणाङ्गीकारात् न दोषः । मणि. पृ. २६,
० अन्यथाख्यातिरूपरक्षणवतिविशिष्टज्ञानस्यैव प्रदे प्रह-
न्यादिरेवता युक्तम् । पृ. २७.

० अन्यथात्वकल्पने निषर्गागमयोगः, स्वरहित-
कल्पनादौषः, स्वरभारजन्मनादौषः । तत्र प्रथमोदाहरण
आशेषभावयम् । द्वितीये, प्रतिनिष्ठान्ति इत्यत्र प्रतिनिष्ठान्-
मिति, यदीत्येषु इत्यन्यथात्वे वस्तित्वे ये इत्यत्र यत्किम-
भिप्राय इत्यस्य प्रतिनिष्ठान्ति इति स्वस्तिवचना ।
तृतीये तु 'कारणेऽस्मात् प्रतिपक्षीयत् कारणे पाषाणम्
चयुष्मन्तान् निर्मयेत्' इति । पाठ. पृ. ४.

० अन्यथाऽनुपपत्तिः । नहि अन्यथाऽनुपपत्तिः
प्रारब्धभविष्यत् । कर्तव्यमिवावगमविषयता हि सा ।
आत्मनिवारणं अत्राहुरङ्गनृपकः । पृष्टी पृ. ८५.
० अन्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणम् । सा च परादेर हेतु-
मुरातं, वा. अविच्छेदनायै न प्रयत्नी । वा. १।४।

४।३० पृ. १४२, ० अन्यथाऽनुपपत्तिः सर्वप्रमाणवत्त-
मने गमति । १।२।१।७ पृ. ११५, ० अन्यथाऽनुप-
पत्त्या विश्वजिते कल्पन्मया । ७।१।१।२ पृ. १५२६,
० तत्र (अयुर्) अनुपपत्तिप्रमाणम् । तत्र एतादृश-
कल्पनया उपपत्तेर् नादृष्टान्तरात्मनाप्रमाणमस्ति । यो हि
अनेकान्यपूर्वाणि कल्पयति, कल्पयत्यस्यैवम् । तथैव
कल्पितं, अर्थवत्तत् वाक्यस्य क्षीणा अन्यथाऽनुपपत्तिः
नापूर्वान्तरस्य प्रमाणं भवति । २।१।१।१ पृ. १७४.

० अन्यथासिद्धिरिति विषयः । शरीरलक्षणान्वयमप्यति-
रेषाननुविधानात्तच्छेदकधर्मत्व आद्यम् । अन्यत्वरूपित-
पूर्वार्तलक्षणहेतुकार्यपूर्वार्तलक्षणहेतुविषयत्व द्वितीयम् ।
कल्पनान्वयमप्यतिरेकानुविधानादपि तृतीयम् । अत्र
अकल्पनान्वयमप्यतिरेकानु (वानु !) विधाविनः इति
विचक्षणाय, तेन न कारणान्तरात्मन्यथासिद्धिः, ईश्वर-
ज्ञानादिसम्बन्धः । तस्योपादानप्रत्ययवत्या स्वतन्त्रान्वय-
मप्यतिरेकानुविधानात् । मणि. पृ. ४५.

ॐ अन्यत् मुक्तमन्यद्वान्तमिति न्यायः ॥ यथा
विष्णुविष्णुताय इतं मन्त्रं शिष्यशिक्षायै निरप्राप्तीत्यत्र
विष्णुत्वं प्रति मन्त्रस्य कारणता अस्मिन्निष्ठा सिद्धा-
मिह । तत्र वादिनां तु, ननु मन्त्रं न विष्णुत्वं प्रति
न वा समाप्तिं प्रति कारणं, निनाऽपि मन्त्रं नास्तिरा-
दीनां ग्रन्थे निर्दिष्टास्तिरुमातिर्दृष्टानादियुक्तम् । अत्र
वादिमते अमुक्तवान्तापत्तिदोषः प्रवृत्त्यापत्तः अपादि,
न वा समाप्तिं प्रतीयुत्वेति । साहस्री. २३१.

० अन्यत्पूर्वकं अभीष्टितं कर्म यथा विषयानु-
गुण्यति, अस्मिन्नु वक्ष्ये इति । मणि पृ. ११०.

ॐ अन्यत्प्रत्ययं 'एकजगतां प्रथमेतिहः
प्रति.' (अ।१।१२) इत्यधिकृत्यायः । 'एव-
धिकृत्यायस्य अन्यत्प्रत्ययः' । माट्ट. ७।१।५.

ॐ अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि
वृत्तवर्धम् । २२।१।१।४।३० ॥

तेन अन्यस्य भोजनप्रत्ययः 'परो मन ब्रह्मन्त्य,
वशात् सत्यस्य, आमिषा चैतस्य' इति पक्षेनो
विधानात्, दण्डेरेतिमिहं शोद्धतान् अत्यस्य
रसामाशये. भोजनं न स्यात् । उभयं हि कल्पानुगुणिकं

पदत्वं यन् विष्णुपदार्थमात्रं बोधयतीति शब्दतत्त्वविदः
प्रतिपत्ताः ।

अत्रोच्यते । व्यञ्जकानिधर्मस्य वर्णोच्चारो-
पितस्य च । क्रमस्थायांभिधाऽङ्गत्वं द्वेषादिव
संमतम् ॥ ३॥ तेषु यत्तात्त्विकेण स्मरणेन युगपदनुमानं
संभूयपरित्यागम इति मते, वदस्व, युगपदेव त्वं सर्वं
स्मरणमर्थान्तरविरुद्धं यदादिपुनरुक्तं भूतेष्वपि भवति ।
यत्वेव व्युत्पत्तेऽपि अर्थावगतिः स्यादिति, तदुक्तं नय-
स्याप्यङ्गत्वात् । यत्रपि स्मरणस्यापि युगपज्जननः क्रमो
नास्ति, वर्णेषु विद्युतु नित्येषु वक्ष्यमाणानामो नास्ति,
तथापि व्यञ्जकानां ध्वनीनां क्रमवर्तित्वात् तैर्वर्णेष्वभि-
व्यञ्ज्यमानेषु तदीयकानो व्यङ्ग्येषु वर्णेषु दीर्घादिभिर्
व्यादांस्त्वानुवहने इव मुले समारोपितः प्रतीयते, ततश्च
स्मरणमपि पञ्चाक्षरमात्रं विशिष्टमुपलब्धमालिङ्गित-
व्यतिरेकेण वर्णां बोधयतीति श्रममेदात् पदभेदः । एष-
मनुष्मरितावस्थापामसि स्मृत्याह्वयेन क्रमविरोधेन ज-
गत्तत्त्वयोः भिन्नपदत्वमिति । तेन च्यविषयमात्रेण
दीर्घादिक्रमादीनां वर्णेषु समारोपितानां स्मृत्याह्वान-
मर्थाभिधानाङ्गत्वात् न क्विदनुपपन्नम् । आह च-
तद्वद्वेन च वर्णानां व्यापित्वेऽपि क्रमग्रहः । एवं
ध्यनिष्ठान् सर्वान् नित्यत्वेन व्यवसिष्यता ॥ वर्णां
अनुपतन्तः स्मृर्यभेदावबोधकाः ॥ इति । तद्विद-
न वर्णादितिरिक्तमवयव पदमस्तीति ।

भाषावगमादेव वाक्यमपि नानाशयं सिध्यति । कथं
तर्हि वाक्यार्थावगतिः । पदार्थवदिति स्मृत् । यथा
वर्णैर्मय एव सदित्यस्य पदार्थोऽवगम्यते, तथा तद्वय
एव वाक्यार्थोऽस्ति । तद्वर्णान्येकत्रयवस्थायां यद्वेदोऽपि
वर्णा एवैकं वाक्यमित्युच्यते । आह-अपेक्षते न वा
वाक्यं स्वायत्तं तद्विदम् । परस्मिन् सर्वसंविदि-
पूर्वमिदं तु वाक्यं चिन्त ॥ इति । यदि तादृशदीर्घ-
संज्ञकमेव वाक्यं वाक्यार्थमभिधेयम्, तत्र
सर्वेषामपि वाक्यमभिधानं वाक्यार्थवदिति स्मृत् ।
न वागुपपन्नपदपदार्थवत्तत्वात् आदौ । अथ तु पदम्
वाक्यमपि स्थाप्येन वदद्विदमपेक्षते, तत्र अपूर्वगण-
नवने न कस्य विदपि वाक्यार्थवदिति स्मृत् । अथ

पदपदार्थवत्त्वमिति वाक्यार्थवत्त्वमिति स्मृत्, तदुच्यते,
यदि हि वाक्यान्तराणः पूर्वपूर्ववर्णजनित-
संस्कारादिति स्मृत्याहता वा वर्णाः पदार्थेभ्यः अपा-
न्तरमभिधेयति, तर्हि पदपदार्थवत्त्वं तत्र कथमवगच्छ-
कुर्यात् । पदार्थज्ञानमिति चेन्न, तेनाप्युपकारादर्शनात् ।
नहि वाक्यार्थवत्त्वमिति पदपदार्थज्ञानेन कश्चि-
दुपकारः । कोऽपि नानं कल्पते इति चेत् तर्हि अदृष्टकल्प-
नैव दोषः । किंच अतरेव पदपदार्थज्ञानमेवेन बह्वि-
वाक्यादीह रच्यते, तत्र सर्वेषामेव शक्तिं कल्पयतो
मरान् कथेयः । न च वाक्यार्थप्रतिपत्तेरुपपत्तिः, यत्र
इमा वेदानामनुपपत्तेः, लोकसिद्धार्थाभिधायिभिः पदरेव
तदुपपत्तेः । कथं पुनस्तैर्वाक्यार्थावगतिः । तत्र टीका-
कारस्तावदाह-पदार्था एव वाक्यार्थे भिद्यः संगति-
शक्तिः । आचक्षतेऽभिधीयन्ते पदरेते च तथा-
विद्या ॥ पदार्था एव तावत् परस्परान्विता वाक्यार्थे
इत्युच्यते, ते च तथाभूता एव स्थादेरभिधीयन्ते ।
तेन पदरेव वाक्यार्थस्य प्रमाणमिति । न चार्थस्वरूपेण
पदार्थेषु संगतिमिति वाच्यम् । पदान्तरजाता हि
संविद्विद्यव्यतिरेका । अन्विद्यार्थाभिधायित्वं पदा-
नामुपकल्पयेत् ॥ ४ ॥ विविद्यार्थवियदत्तेन हि
व्यवहारमात्रस्य विविद्यवियवेव व्युत्पत्तिमुक्तं तद्विदुर्नायते,
ता च पदभेदादन्तरं जायमाना तत्कारणित्वेन निश्चिरे ।
यत्रपि च पदभेदात्तत्त्वमन्तरं विशिष्टज्ञानं जायते,
तथापि न संज्ञाज्ञानेन वाक्यं वाक्यार्थस्याभि-
धायकम् । अवयवव्यतिरेकाभ्यां भागशरत्वेन
वाचकम् ॥ ५ ॥ गानानां ध्वनानां इत्यादि गवारिपदार्थादि
गतादिपदार्थावगतिं तदुच्यते बोधायनं वाक्यमात्रानामेव
वाक्यार्थमात्रावगतिं तावदगतिं न संज्ञानाम् वाचकं
वाच्यं वा संभवति, स्थितिवाक्यं यत्र पदार्थसंज्ञायाः ।
आनन्त्याद्वैकवाक्यार्थानां न संज्ञावगतिः संभवति ।
अवयवेषु वा कथमनन्त्यानां कथं पदार्थवत्त्वं । अन्वि-
द्यवियवे हि पद, अवयव गताविद्याज्ञानवत्त्वं अन्वि-
द्यवियवमपि, तत्त्वमपि न संज्ञावगतिमिति वा ।
तदुच्यते- अन्विद्यवियवव्यतिरेकवत्त्वमिति वा ।
आनन्त्येऽप्यन्विद्यवार्तां स्यात् संज्ञावगतिं मम ॥

अन्यायः न्यायसूत्रम् । एतं एकवचनान्तपादपदप्रतिष्ठापि
मन्त्रस्य शेषम् । तत्र एकवचनान्तस्य प्रकृतौ एकमुक्तया
अदृष्टप्रतिष्ठापितम् । नास्य एकस्मिन् पादो प्रवर्तमानस्य
मन्त्रस्य दृष्टः प्रतिपादः विरोधः । अथ अदृष्टप्रतिपात-
शब्दात् माधर्मादौ शेषः । अदृष्टप्रतिष्ठापकत्वात् इति वा
पाठः स्वीकार्यः, तदा च बहुव्रीहिः । अथ पाठके
मैत्रायणीये च एकपद्युक्ते एव एकपादाद्ये अग्नीषोमीये
पञ्चौ बहुवचनान्तपादपदप्रतिष्ठो मन्यो विहितः । स च
यद्यपि अन्यायपरं न्यः एकरिकम् पादो बहुवचनस्य
न्यायमहन्त्यात्, तथापि विभिन्नत्वात् पादस्य अवयविनः
एकत्वेऽपि तदवयवानां बहुत्वं अभिप्रेत्य, बहुवचनस्योप-
पत्तिर्वक्तव्या । तथा च तत्रापि अदृष्टप्रतिष्ठापितत्वं ज्ञातुं
शक्यते । एतं प्रकृतौ एकपद्युक्ताया एकपादिकाया स्थिते,
द्विपद्युक्ते यागे विचारः कस्य प्रवृत्तिः, यस्य निवृत्तिः,
कस्मिन्नुद्देशः कस्मिन्प्रोद्देशः इति । तत्र पादौक्याभिधावी
मन्त्रः द्विपद्युक्ते द्विपादोऽपि प्रयोगे दृष्टप्रतिष्ठापकत्वात् न
प्रवर्तते । अन्यस्तु मन्त्रः यथा एकपादाद्ये अविवरणेन
प्रमुच्यते, तथा द्विपादाद्येऽपि प्रयोगेन शक्यत्वात् स
प्रवर्तते अगुह्येन इति प्रथमः पक्षः ।

विपारो या, तदर्थत्वात् । ११ ॥

यदुक्त प्रथमपक्षे, तन् व्यापनं प्रति वाच्यम् । विकारो
नेति यदुक्तं तत्र, विकारः कर्तव्यः, मन्त्रस्य तदर्थत्वात्
पादौक्योपपन्नमप्युपपन्नम् । स तु विचारः पादौक्या-
भिधापिपत्तेरप्यत्र 'अदितिः पादौ प्रमुक्तोक्तेवौ' इति
कर्तव्यः । अन्यस्तु मन्त्रः, सङ्ख्याभिधानप्रकारेण विन्यासि-
यानमन्याय इति अविधायित्वमन्यायवाक्यमात्रप्रमाणेन
अमममाभिधानात्प्रवर्तते इति द्वितीयः पक्षः ।

अपित्यन्यायसंघटनान् प्रकृतिवत् परेण्यपि
यथार्थं श्यात् । १२ ॥

द्वितीयं च 'मयि' इति परं स्वरान्वयि । अन्याय-
मन्त्राणां अन्वयस्य पादमन्त्राभिधापितो मन्त्रस्य मन्त्राणां
मः अविधारेण प्रवर्तते प्रकृतिवत् । प्रकृतौ यथा अवयव-
बहुत्वं अवयविनि उपवर्षं प्रवर्तते, तथा परेण्यपि प्रकृ-
तिवत्तेरपि निवृत्तिप्रयोगेण यथायं प्रकृतिवत्प्रमाणम् ।

विकृत्य पादबहुत्वाभिधावी मन्त्रः अगुह्येन स्यात् ।
पादौक्याभिधापौ तु ऊहेन प्रवर्तते इति तृतीयः पक्षः ।

यथार्थं तु, अन्यायस्यान्योदितत्वात् । १३ ॥

सिद्धान्तमाह । तुल्यत्वेन पूर्वसूक्तोक्ततृतीयपञ्चमिधायः ।
यथायं अर्थमन्त्रिकस्य पादौक्यपादानुहत्याभिधापिनो-
मन्यवोद्देशोरपि द्विवचनोद्देशः कर्तव्यः । अन्यायस्य प्रकृति-
वदनुहितपादस्य अचोदितत्वात् तस्मादुभयोर्द्वेन प्रयोगः
इति सिद्धान्तः ।

छन्दसि तु यथादृष्टम् । १४ ॥

ननु यथा प्रकृतौ एकरिकमपि पादो पादबहुत्वाभि-
धावी मन्त्रः प्रवर्तते अन्यायमन्त्रोऽपि, तथा द्विपद्यु-
क्तायां विकृतायपि प्रवर्तता इति । तत्राह सिद्धान्तौ ।
बहुवचनान्तपादपदप्रतिष्ठो मन्त्रः प्रकृतौ पादौक्येऽपि
यचनेनैव विहितः इति छन्दसि दृष्टमन्त्रिकस्य यथादृष्टं
स्वीकर्तव्यम् । पादौक्योत्पन्नं तत्र कर्तव्यम् । नैकत्वेन बहु-
त्वेन वा तत्र प्रयोजनम् । द्विपद्युक्तायां तु निवृत्तौ न तथा
साधात् विधानम् । तत्र न्यायानुवारेणैव कर्तव्यम् ।
तस्मात् विकृतौ ऊहः कर्तव्यः । के.

॥ अन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं मयतीति न्यायः ॥

तत्रया—वात्स्येयं बुद्ध्याः प्रयोज्यते, ताम्यस्य पानीयं पीयते,
उपस्थुयते च, शालयश्च माप्यते, तथा प्रवर्ततेऽपि । 'बुद्ध्या-
दस्या हृदिमां सरित्' इत्यमरः । 'यदुक्तमनुवृत्तिं सज्जता'
(पा० १।१।२३) इति सूत्रमहमाम्ये । साहस्री. ५२७.

● अन्यार्थेनापि विन्यासोपपत्तौ भवति यथा पञ्चमः

प्रकाशदिभिः वपुषोऽन्वयः । वि. १।१।१९.
● अन्यार्थदर्शनं अन्यत्र विधानं प्रकृतौ पादयुगे अन्य-
स्मिन्नर्थे लिङ्गदर्शनम् । तु १।१।२८ ४ २११ ● अन्या-
यं दर्शनम् । किं चिन् पादत्रयं प्रमाणम् अपरं
अर्थं प्रतीयद्वयं, परं तत्रैव अपायेन पादयुगे
द्वेन प्रवर्तते पादयुगेऽपि न विदुःप्रयोगो भवति । अन्यायेन
प्रवर्तते किञ्चिदुपलब्धौ । पादस्य पादस्य यदर्थं
तत् अन्यार्थदर्शनं मानं । यथा 'वायुंशं पीनंमांसं'
आहृतो हृदये, नरोदस्य अनासत्पात्' इति पादत्रयं
द्वेन पीनंमांसं च क्वी अहृतः इति प्रतीयद्वयं । तत्र
य हावने द्युःपीनो अत्रेचयमि द्युःपात्तिं प्रात्रद्वयम्

विपर्ययः, अश्वान्ये गोपदस्यान्वाद्यश्चानुपरमात् । ननु तस्यापि प्रत्यक्षाद्यवगताभिः स्वितादिस्मिरेष क्रियाभिराकादशा निरयेत्, तेन प्रमाणात्तरेण स्विता अथे च संनिहिते, गौरानीयतामित्युक्ते 'गोस्तिष्ठति, आनीयतामश्वः' इति वाक्यद्वये प्रतीयेत्, तत्र, एकत्राक्यत्वावगमात् । यावन्ति हि पदानि संहत्य प्रयुज्यन्ते, तावतां सति समवे संहत्यैकस्तिष्ठत्यर्थमतिवक्तिपरत्वं लोके दृश्यम् । उच्यते भूतयोरेवान्ये निर्बहति, अन्यथा धाप्येत् । किंच एकेनैवान्येनोमपोरपाङ्क्षोपक्रमसंभवे अनेकाक्यत्वस्वनमयुक्तं गौरवात् । तस्मात्पदान्येवाभिव्यक्ताभिधानां वाक्यार्थस्य प्रमाणमिति ।

अत्राभिधीयते, नैतन्मत्वमप्युपपत्तिर्मते । अष्टकल्पनैतस्मिन् मते हि स्याद्गौरवसि । १० ॥ दृष्टवाचप्रसङ्गश्च तस्माद्भिहितमश्वः । दृष्टानुगुण्यं तत्र स्यात् कल्पना च लघीयसी । ११ ॥ अभिव्यक्त्याभिधानयि हि पदानामवयवेषु विशेषणभूतोऽप्यन्वयोऽभिधातव्यः । अन्यथा अन्वितप्रतीतेः उत्पत्त्ययोगात् । ततश्च अन्यथान्वितवक्तृव्यकल्पनादष्टकल्पना शुद्धता स्यात् । ननु कं न प्रथमन्ये शक्तिः कल्प्यते, एवैव हि ता अभिव्यक्तपदेषु कल्प्यते इति । तदुक्तम् । शशयेकया कथं हि स्यादुभयोरभिधेयता । एक एव विधिष्टोऽर्थः सलमन्यद्विदोषणम् । १२ ॥ यद्यपि हि विशिष्टरूपोऽर्थः एक एव, तथापि विशिष्टाद्विशेषणमन्वयेन, तस्मिन् अपरहिते न तद्विशिष्टं विशेषणं प्रतीतुं शक्यते । न च तस्य प्रमाणान्तरं प्रादुक्तमासीति शब्देनैव तदभिधानपुरःसरं विशिष्टमभिधातव्यमिति वक्तृव्यकल्पनाद्गौरवं स्यात् । तस्मात्स्वरूपमभिधातव्यमिति युक्तम् । न चेवं वाक्यार्थमयस्यानुपपत्तिः, यतः स्यात् स्वरूपाभिधानेऽपि यीर्विशिष्टार्थयोचरा । विशेषणीर्हि सामान्यादनायासेन सिध्यति । १३ ॥ शांतिपरासामान्यात्मनि पदार्थस्वरूपे पदेनाभिहिते तत एव अभिव्यक्तरूपविशेषाद्विशिष्टमिति चेन्न तदभिधातव्यकल्पयितुं शक्यते ।

यद्यपि सति गौरानीयतामित्यत्र कारकत्रयिया च क्रियाप्राप्तमात्राद्योपाय नियमेन गौरः आनयनेन, आनयनं

गताऽन्वयं लभेतेत्युक्तं, तत्रोच्यते- तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि न दोषः शब्दगोचरः । यत्तु तत्रैकवाक्यत्वं पदार्थेष्वपि तत् समम् । १४ ॥ योऽप्याभिधानिकप्रत्ययमेच्छति, तस्यापि तुल्योऽयं दोषः । प्रमाणात्तरेण क्रियान्तरे स्वितादिके कारकान्तरे वाश्वान्तरे संनिहिते सति गौरानीयतामित्येतत् पदद्वयमुच्चारितं सन्निध्यपेक्षाद्योपपत्त्यानामविशेषात् स्वितास्विता गां, आनयनं वाश्वान्वितप्रतिपदध्यात्, न नियमेन गतानयनान्वयसिद्धिरिति, तत्र बहुसंख्यं तथा लघुसंख्यत्वं वाच्येतेति, तदपदार्थेष्वपि समानम् । यद्यपि गोपदार्थेन क्रियाप्राप्त्यान्वय आक्षिप्यते, आनयत्वेत्येतादृशकारकमाश्वान्वयः, तथापि तदभिधानादयोः पदयोरेव विशिष्टार्थप्रतीतिपरत्वैकलक्षणैकवाक्यत्वावगमात् तस्मात् वाचीति भूतयोरेव परस्परनियमः । यत एव चारं नियमः पदान्तरसममिध्याहारात्मकाश्चाक्यादेव सिध्यति न पदार्थसामर्थ्यमात्रात्, अत एव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वं, अन्यथा अनुमानं स्यात् । तेन पदार्थसामर्थ्यादनिर्णयनेनैकवाक्यार्थगोचरत्वे सत्यपि, अस्तस्यापि वाक्यार्थविशेषणमिति परस्परसममिध्याहारादेव विशिष्टवाक्यार्थगतिरिति सिद्धिः । आह च- तत्रानेकान्तिकानेकवाक्यार्थोपपत्तये सति । अन्योऽप्यन्वयवच्छेदादेव श्यायते सतिः ॥ अतोऽन्यथारितरेकाभ्यामनुमाने यद्विध्यते । एकाधिकमधिकत्वं तदन्यथैवात्र लभ्यते ॥ इति । पदनुमाने म्यातेः पदयोरेकापेक्षितव्युत्पत्तिः, तदप्राप्यत एव पदान्तरसममिध्याहारात्प्राप्ताक्यात् सिध्यतीत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति, उभयोरपि कारिणोरेकवाक्यार्थान्वितप्रतिपदकृपासिः एकत्राक्यत्वा विधौ नियम्यते इत्येताः पदस्य कल्पनीयम् । तत्र प्रमाणात्तरेण क्रियान्तरे तन्निहिते पदान्तरेण आनयने गोपदमात्रादप्यविशेषात् दुर्गमत्वान्नोपपत्तिरित्यतस्तदन्वयस्येति आनयनेन वाक्यवत्तया तदन्वितमेव व्याप्यमभिधेयं इति वक्तव्यं, मम तु गोपदार्थः स्वमात्रादेव येन येन विद्वन्निर्णयस्वमापानं प्रतीपादयितुं समर्थः पदान्तरेनैकवाक्यवत्तया तदर्थान्वितमेकमात्रानं प्रतिपादयतीति वक्तव्यं, इत्येतादवयोस्तु वक्तव्यं । पदस्य तु भगवत् विधिरेव सति भवति, यत्

पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तत्र, प्रसिद्धग्रहणत्वात् व्याप्यैरादि कर्म युगांगानां कृत्विजा कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धाना आख्यानां ग्रहणत्वात् प्रहणात् । व्यग्रत्ययः स्वार्थिकः । तस्मात् ताः स्वाभ्याख्याः । ग्रहपतिः इति आख्या तु तदभेदं कृत्विज्यभेदं अयमुक्तस्य स्वामिन एव इति यजमानाभिषेयता उपपद्यते । प्रकृतावपि अयं ग्रहपति-शब्दः "ग्रहपतिर्यजेत" इति स्वामिनि प्रयुक्तः । तस्मात् एवे यजमाना एव कृत्विजः, कृत्विज एव च यजमाना इति सिद्धान्तः ।

बहूनामिति च तुल्येषु विशेषपचनं नोपपद्यते ।

५७ ॥

सन्ने कृत्विषु कृत्विज्यस्येन केचन यजमान-त्वेन तुल्येषु सक्तु 'यो वै बहूना यजमानानां ग्रहपतिः सनस्य भवेता, स हि भूषिष्टामृद्धिमाप्नोति' इति बहूना इति विशेषपचनं नोपपद्यते । एकस्मिन् ग्रह-पतिरिति विशेषपचनं सतदर्थानां ग्रहपतिना अनुस्यत्वे एति उपपद्यते, न तुल्यत्वे । यदि सर्वे कृत्विज्यस्येन-ग्रहपतिकर्मं कुर्युः न कर्मान्तरं, ततो विदोषाभावात् ग्रह-पतो विशेषपचनानुपपत्तिः । अस्मात् विशेषपचनान्ता एवे कृत्विज एव यजमाना इति गम्यते ।

दीक्षितादीक्षितव्यवदेसाश्च नोपपद्यतेऽर्थयो-
नित्यमाधित्वात् । ५८ ॥

'दीक्षिताः समैर्वेनन्ते, अदीक्षिता अहीनैर्वेनन्ति' इति दीक्षिताश्च अदीक्षिताश्च इति व्यपदेशः निर्देष्ट-समाग्रा स्वयंकर्तृकत्वाभावे नोपपद्यते । अर्थयोः स्वार्थ-यजनसमर्पणनलक्षणयोः यजमाने कृत्विजि च नित्य-माधित्वात् । यजमाने स्वार्थयजनस्य, कृत्विजि परार्थ-यजनस्य च नित्यं वर्तमानत्वात् । तस्मात् दीक्षिता-दीक्षिताभ्यपदेशात् एवे स्वयंकर्तृकत्वं इति सिद्धान्तः ।

अदक्षिणस्यास्य । ५९ ॥

'अदक्षिणानि सप्तगीर्वाणानि, नष्टान गीर्वाणेषु त्रि-वालो न क्षिरस्य' इति सप्तम्य अदक्षिणस्यात् अविस-मानदक्षिणकृत्वात् दक्षिणायत्यस्यात् सप्तानि स्वयंकर्तृ-काणि । कृत्विजा भिक्षन्ते तु अदक्षिणात्वं न संभवति । तस्मात् एवे ये यजमानास्तैः कृत्विजः इति सिद्धान्तः । के.

मी. को. ५५

* अन्योन्यान्गपेक्षुद्धिजन्मविषयत्वं 'वीर्यं पर्वदौर्बल्य' इति न्यायस्य (६५.१.११५.४) । सु. पु. १२२०.

* अन्योन्याभावः 'गवि योऽश्वमावस्तु योऽन्योन्याभाव इत्येते' । श्रौतवा. अभावपरिच्छेदे ३. * अन्योन्याभावस्य न्याय्यवृत्तित्वं इति जीर्णाः । तस्यापि अन्याप्यवृत्तित्वं इति नव्याः । मणि. पु. १४. * अन्यो-न्याभावश्च तदागम्यसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्, सादाम्यारोपजन्यप्रतीतिविषयमावत्वं, प्रतियोग्यपरिच्छेदक-देहाकारवच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावत्वं वा । पु. १५५. * अन्योन्याभावस्य समानविधिकप्रतियोग्यतु-योग्याचक्षकमभिव्याहृतानन्यदभ्यनुद्धि विषयत्वम् । इत्याहुः । पु. १५८. * अन्योन्याभावयोः । नन्वपमधिप्याहाराभावे यादृशप्रतियोग्यतुयोग्याचक्षकपदयोः विरुद्धनिमित्तसमर्थानयवदयोः अमेदात्मकयुगपत्तिः, तत्सम-मित्याहृततया अन्योन्याभावयोः । पु. १५८.

॥ अन्योन्याश्रयन्यायः ॥ स्वप्नइरापेक्षग्रहपेक्ष-आहकृत्प इति सार्धैः । परस्पररक्षानघोषछानानाशय-रूप इति सार्धाः । यथा अन्योन्याभ्यामपि कार्यणि घाते न प्रयत्ने, यथा नौर्नादि यद्धा नेतरस्याय भव-तीति महारभ्यन्ते बुद्धिरादेरादिननुसृज्याप्यनानयवरेऽ-भिहितम् । तथा चाऽन्यत्रोक्तम्—'इत्यन्यम्' । आदि-रूपेण सहेता' इत्येतयोर्मयो हलिच्छाद्यनोपाय अन्योन्याश्रय आगत इति । इति संक्षेपः । साहस्री. ६१०.

॥ अन्योपसर्जनं अन्येन नाभेति इति न्यायः ॥ एकस्य यत् उपसर्जनं विशेषणं, तत् अन्येन साकं अन्यं नातुमर्हति इत्यर्थः । के.

यस्य न्यायस्तु धाम्न्यस्तारत्वात् प्रातिपदिकेन अर्थ-नाचिन्नऽपि उदेयमान्ययायं पदविशिष्टावर्तकता आहो-कृत्य तत्र तद्विस्तारपदवैकल्याद्वाहीहृत्तु सद्यो-हितायो देवता इति प्रतीकते, सन् पदनिष्ठे अग्रे उपाय-त्वात्सोद्देश्यं तस्य आभात् विशेषणोत्पदान्तरपक्षं च अन्योप० इति न्यायेन मध्युत्पत्त्यात् उपपत्तिरियम् । बी. २११।१६६.

तस्य स्वाभावित्वात् । स्यादेतत्, यथा सञ्चान्तरमावे-
ऽपि वाच्यत्व, एव सारकत्वमपि भविष्यति । तत्रैवं,
स्वाभाविकत्वादायकत्वस्य । प्रत्यायनं हि वाच्यत्वं,
तत्र स्यादावश्यकताऽप्युपपन्नं चतुर्दशीनामिव रूपादिषु ।
ननु तथापि सयोगसमुच्चयसमवायतत्समप्रत्ययलक्षणः
संश्लेषो विषये एव । सत्यम् । स तु रसादिसाधारणः ।
शक्तिरेव तु असाधारण प्रत्यायकत्वे निमित्तम् । तद-
च्छब्दस्यापि स्वाभाविकत्वेन उक्त्या प्रतिपादकत्वं भवि-
ष्यति, सारकत्वं तु सत्कारोदयेन । न च सत्कल्प-
र्यान्तरादर्शनमेव अत्रोद्घोषयितुं शक्यते, न विदुष्य-
दर्शनात् । ननु प्रत्यायकत्वमपि अवगन्विनो नैव
दृष्टं स्वाभाविकशक्तिसाक्षिनामपि चतुर्दशीनां सव-
पैव प्रतिपादकत्वात्, अन्यथा दक्षिणानामपि ग्रहणस-
ङ्गात् । शब्दस्य तु न कश्चिदर्थेन संन्योऽस्ति । तत्क-
थमस्य प्रत्यायकत्वम् । अध्यात्मनादृष्टमपि तद्विषय-
कल्प्यते, तर्हि सारकत्वमेव निमित्तं न कल्प्यते ।
वक्तव्यो वा विरोधः । स ज्ञायते । सर्वथा तादृश्यता
संन्यधन, आदृष्टमपि सारकत्वं प्रत्यायकत्वं वा शब्दस्य
कल्प्यम् । तत्र प्रत्यायकत्वकल्पनमेव न्यायः । चन्दान-
न्तरमर्थप्रत्ययदर्शनात् तस्यैव तत्र कार्यत्वं कल्पयितुं
शक्यं, न तु शब्दात् सत्कारोद्घोषः, तत्त्वार्थप्रतीतिरिति
शुक्तं, प्रत्याय्या प्रमाणाभावात् । तस्मादभिधापकमेव पद-
न सारकमिति । गृहीतवाहिन्यात् सत्यमेव पदबन्धित-
विज्ञानमिति चेत्, तदसत्, अतल्लक्षणत्वात् । न गृहीत-
वाहित्वल्लक्षण सारकम्, किन्तु सत्कारमात्रजन्यत्वम् । प्रत्य-
यस्वरसाराजनितं तु यत् गृहीतमाहि हन्यं, तदनुग-
च्छेत्, न स्मृतिरिति । कथं तर्हि कार्तिरुपपन्नं, तस्य पट्यते
एव, अनुवादस्यापि गृहीतवाहिन्यात् सत्कारादवशिष्टत्वात् ।
'भारतावचनस्तथा सारपरिचि लोकरत्' (श्लोका वाक्या-
धिकरणे २४८) इत्यादिष्वौचित्यकारिकः स्वरजस्यग्राहः ।
तथा च 'पदमप्यधिकभावात् सारकाव निशिष्यते' इत्याह
(श्लोकः शब्दपरिच्छेदे १००), न तु सारकमिति
दर्शयति । तेनार्थस्वरूपमावेऽपि वाक्ये अभिधापकत्वं
पदस्य युक्तमिति । प्राथम्यं कारणं यत्तु तद्विपर्यय-
साधनम् । ये वाच्यार्थोऽभिधापकत्वे तेऽप्यनैकान्वि-

वीकृते । १५ ॥ इति समग्रदोषः । किं यदभिधानम्
एकान्वितप्रतीतिः कथं तर्हि [गद्गाद्या घोष इत्यादिषु
लाघविकस्य तीव्रदेव्योपान्वितस्य प्रतिपत्तिः । नहि
तत्त्वस्वरूपमपि गद्गाद्यान्त्यभिधेयं प्रागेवान्वितम् ।
अथोच्येत] (अथ ग्रन्थः कश्चिन्नास्ति,
आयस्यकस्य) गद्गाद्यान्त्येन निमित्तभूतेऽर्थस्वरूपे स्मारिते
सति तेन यत्सञ्चान्तरात् स्मारितं तीव्रस्वरूपं, तेनान्वितं स्वार्थं
कोपशब्दोऽभिधेयं, गद्गाद्यान्त्येन तीव्रस्वरूपमात्रोद्घोषाति ।
यत्र तर्हि सर्वपदानामेव लाघविकार्थत्वं न कस्य विदुषि
मुक्तोऽर्थो विद्यते, तत्र कथमन्वितमपि विधिः । अस्ति वा
तादृशं वाक्यं सत्यं यत्र न विद्यते । कार्यं तद-
न्वितं याऽपि यथा गच्छति भूमिपः । १६ ॥ सर्व-
धामेव पदना कार्यं तद्वन्वितं वा अभिधेयम् । सिद्धा-
दीनां कार्यमन्वेषा तु तदन्वितम् । पदं लोके कुतश्चरन्
प्रतिवचनस्वरूपं, सिद्धार्थविवरणं, शब्दमन्वेषः कार्यमन्वेषो
दृश्यते यथा 'श्रीऽयं गच्छति, भूमिरो गच्छति' इत्यादिः
कवीनां गार्थविशेषवर्णनात्पुनः यथा— नीलोत्पलवने-
ष्वथा चरन्तश्चाकुरुस्वराः । रागाः कीदृशेष्वंभीताः
कादम्बा इव शोभनाः ॥ इत्यादिः, स लाघविक इति
हि मन्वां शब्दः । तथापि नान्वितस्य विदुष्यत्वेन ।
न चात्रो पदेरेवमुपपत्तिः, तेषामन्तर्भिधापकत्वात् ।
नहि भूमिपस्य च कार्योन्वितत्वात्पदानभिधापिकात्
आद्यगद्गादिष्वपि लाघविकत्वात् गच्छत्यर्थोऽन्यत्वात् स्मारितो-
भिधेयं, तथा गच्छतेति तदन्वितः अन्तर्भिधेय एवेति न
पदनिमित्तान्वयप्रतीतिर्भवेत् । तेनावश्यं पदस्मारितमिति च-
तुर्थमर्थस्वरूपमात्रेण आद्यगद्गादिष्वप्येवैकान्वितत्वात्पदानां
इवमन्वितप्रतिपत्तिरुपपत्त्यादप्यति इत्यर्थेनाप्यनुज्ञातव्यम् ।
तत्त्वार्थं सर्वदेव तस्योऽप्यु किमन्वितमिधापकत्वमप्य-
अथ तत्रानुधानेन सविदन्वितवगोचरा । जायते, न
पदेनापि पदार्थेति विदुष्यते । १७ ॥ यथा सिद्धार्थे
न पदनिमित्तं वाक्यार्थविवरणं, तथा पदार्थनिमित्तोऽपि
न भवति, किन्तु नुमाननिमित्तं । कार्यरचना हि
पौरुषेण विविधार्थविवरणार्थं तात्पर्यमावयति । ता-
व सत्कारमन्वितं विविधविवरणं, तेन च विपर्ययभूतार्थ-
नुमानसिद्धौ न सर्वपदानामन्वितप्रतिपत्तिरनुमानमन्व-

दर्शपूर्णमासयोः । वि. ३।८।१४. * अन्वाधान-
प्रधानयोर्मध्ये इष्टकतरमिषेयः नैमित्तिकासु इष्टिषु
शालेष्टयादिषु, न तु कृत्स्नभूतासु । संकल्प. ३।१।७.
* अन्वाधानमन्त्रस्य (श्वे यत्ताय इतिपदप्रतिवात्)
स्यसत्त्वप्रकृतौ लोपः । स्यसत्त्वविभक्तौ तु 'अव
यत्ताय' इत्युदेन प्रयुज्यते एव । वाल. घ. १२७.
* अन्वाधानमन्त्रादीनां यजुर्वेदे विधानम् । सु.
घ. १।७८.

* अन्वारम्भणीया । 'आम्राण्येण्यमेवाद्वयकपालं
निर्वपेत्, सत्सत्ये चरं, सत्सत्ये ह्यदशकपाल, अग्रये
भगिनेऽष्टकपाल निर्वपेत् यः वाप्रयेतस्यादः स्तामिति ।
नित्यश्रदेके भगिनमाभनन्ति' इति विहितम् । भा.
१।१।१०।३४, * (अन्वारम्भणीया आरम्भणीया इष्टिय
एकेन) अन्वारम्भणीयार्थे अन्वारम्भणीया न कर्तव्या ।
१०।१।४।६-८, दर्शपूर्णमासवृत्तावपि तदर्थं अन्वार-
म्भणीया आदौ सङ्ख्येय कर्मा । १।१।१।३४-३५, इव
ज्योतिष्टोमाद्भूतदीक्षणीयायार्थे न कर्मा । १०।१।२।४,
इवं दर्शपूर्णमासवृत्तिषु दीक्षादिषु कर्तव्या । १२।२।६।
१९-२१. * अन्वारम्भणीया कर्तुं संस्कारद्वारा दर्श-
पूर्णमासान्न इति स्मृतम् (१।१।१०।३४-३५) । भाट्ट.
१०।१।९. * अन्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासप्रारम्भे सङ्कृत
कर्मा, न प्रतिप्रयोगम् । भा. १।१।१०।३४-३५. वर्णकं
१. * आरम्भश्च सर्वप्रयोगवाचाराणः इति प्रकृतौ प्रति-
प्रयोग आरम्भणीयाऽभावेऽपि प्रवृत्तिमित्र्योत्तरारम्भेदात्
विद्वन्निषु आरम्भणीया कर्तव्या इति ह्यदत्ते (१२।२।
६।१९-२१) वक्ष्यते । सोम. १०।१।२, * अन्वार-
म्भणीयायाः पुष्टासंस्कारकलं न साधत्, किंतु 'आम्रा-
ण्येण्यमेवाद्वयकपाल निर्वपेत् दर्शपूर्णमासप्रारम्भमात्रम्,
इत्यारम्भसंयोगात् आरम्भश्चाह इत्युक्तं नरमे (१।१।
१०।३४-३५) । १०।१।२. * अन्वारम्भणीयायाः
वायः राजन्ये अनुमत्यादौ । भा. १०।१।३।९.

* अन्वारोहाः नाम अग्नियज्ञे स्यारोहणमन्त्राः ।
के. * अन्वारोहेषु मेघफणीचनामभिः परिव्रज्यन्ते,
न सर्वेणाम् । भा. २।४।२०.

* अन्वारोहणे ॥ पुनः स्वर्गिणैव मातुः सपिण्ड्यं
कुर्यात् । आसुरादिविनाशोत्पन्नः सुविज्ञपुत्रश्च माता-
महेन । ब्राह्मादिविनाशोत्पन्नः पिता मातामहेन पिता-
महा वा विकल्पेन कुर्यात् । वाल. घ. १६४.

* अन्वाहार्यः । दर्शपूर्णमासयोः कर्मानुष्ठानमनु यः
अन्वाहार्ये दीयते ऋत्विग्यः दक्षिणात्वेन, सः चरः
अन्वाहार्यः । के. * अन्वाहार्यं चरं दक्षिणाग्री
पचन्ति । वि. १२।२।१. अन्वाहार्यस्य महापितृरपि-
मित्तस्यापि सवृद्धमूर्त्तिकृतप्रत्ययार्पणतत्वात् आनत्य-
यक्ति । सु. घ. १४७२. * अन्वाहार्यं ओदनं
अभिधारण स्वादिभ्ये क्षियते । स्वादिमा हि ओदनस्य
परिक्रमे उपनरोति । भा. १०।३।१०।३८. * अन्वा-
हार्यचक्ररूपा दक्षिणा यजुर्वेदे उन्नाम्नाता । वि.
१।८।१. * अन्वाहार्येदक्षिणायाः दार्णिश्याः सोमा-
न्नीयणीयाविषु यौमिकदक्षिणा प्रवृत्तसिद्धिः । भा.
१२।१।१६।३२, * अन्वाहार्यदक्षिणायाः प्राज्जतायाः
आमक्योपविष्टमणोत्तरदक्षिणा वायः । १०।३।१६।३४,
* अन्वाहार्यदक्षिणायां दार्शपूर्णमासिकया प्राज्ञाया
एव द्रव्यन्ते, 'य एते वै देवा भूततो यद् प्राज्ञाया
यदन्वाहार्यमाहर्न्ति तानेन तेन प्रीणाति' इति । १२।
४।१५।४७. * अन्वाहार्यदानाभ्यावाधिकरणं 'यौमि-
नदक्षिणान्याय.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । १२।१।१६।३२.
* अन्वाहार्येद्विद्वद्वादिदानं कर्मसंयुक्त्यः अभिधा-
नात् 'परिक्रमायं वा कर्मसंयोगात्' (१०।३।८।२३)
इति द्रव्ये वक्ष्यते । या. १।७।८।२०. * अन्वाहार्य-
घर्षाः । "दक्षिणस्युन्य तदहरे" इति संश्लेष्यति ।
ये प्राज्ञाया उत्तरवृत्तान् यतमान आह 'दक्षिणा एत'
इति । तेभ्योऽन्वाहार्ये दद्याति । 'प्राज्ञाया अयं वा
ओदनः । प्रतिष्ठात । उत्तरतः परेत' इति धृमे-
त्यति" (कर्मवृत्तिमम्) प्रतिग्रहमन्त्र पठित्वा ऋत्वि-
जश्च स्वीरुपति । पाशोऽपि अन्वाहार्यधर्मः । वि.
१०।३।७. * अन्वाहार्यधर्मोत्प्लुतानं आम्राण्यारोहो-
वक्ष्यते कर्तव्यम् । भा. १०।३।३।३५, * अन्वाहार्य-
स्थानाप्रदेशेऽपि वक्षे वाहयजुर्न न कर्तव्यम् । १०।३।
८।३६, * अन्वाहार्यधर्मानुष्ठाने वाहयि वाहयजुर्न

फलपति, अतिप्रसङ्गात् । यद्यपि च तस्यामरस्याप्य-
मन्वन्तानवधारणाय चान्वयार्थोऽप्यन्वय-
अनगम्य शब्दस्य शक्तिर्भ्रान्त्या अनगम्यते, तथापि यथा
दत्तजन्यत्वमवगत्य तज्जन्यचक्रात्त्वौ मिष्टत्वाया तत्रि-
मिता शक्तिर्भ्रान्तिरपि निरसिष्यते एवेति धूमायमान-
धूममहिषजनितधूमश्च विज्ञानवत् । तद्वि स्वरूपेणावापि-
तमपि लिङ्गवायादेव निरन्ते । तथा शब्दस्यापि वाच-
क्यकल्पना कार्यरपातज्जन्यत्वावधारणात् निरतिशुभहति ।
नन्वनुमितमप्यप्ये पश्चादनुपदश्रवणं वाचक शक्त स्यात् ।
तत्र, अनुगदकाले प्रमाणभावात् । ननु अनुगदकालमन्तरेण
किं चिदनुपपन्नं, यत्तत्कल्प्येत । उपपत्त्यादनुगद-
कारमिति चेत्, तदितरेतपश्रयं वाक्तेरनुगदस्तत्र
वाक्यिरिति । तस्मात् वाचकत्वं सिध्यति । यदि परार्थं
विशेषविषयवानुमानसिद्धयर्थं पुनर्गोचरमस्याप्येन,
तच्चान्तरेणापि वाचकं शब्दविशेषस्य ज्ञानविशेषेभ्यः
व्याप्तिप्रसङ्गमवादानुपपन्नं, तस्माच्छब्दवाचकानुमानत्वेन
प्रमाणवाङ्मयि पदानां वाचकत्वायोगादप्रतिपादकत्वेना-
प्रामाण्यं वेदस्य स्यादिति तस्याप्रामाण्यसिद्धयर्थं
लोकेऽपि शब्दानां शब्दत्वमेव प्रामाण्यमनुप-
पन्नमम् । ननु भा भूतस्य प्रामाण्यं, न तु जातस्य
प्रमाणमन्तरेण वाचकत्वं कल्प्येत, नहि किं चिन्
प्रमाणमस्ति यतः शब्दस्य वाचकत्वं कल्प्येत । तद-
भावेऽपि यद्येतेन न्यवेदानुमानत एव लोके शब्दानन्त-
रमार्थमवसभवत् । स्वादेतदेवं, यथात्रगव्यभ्रनयादे-
कार्यदुर्देहं स्यात् । जन्म सुस्थं तु सुखीनामाज्ञानात्-
गिरां श्रुतौ । न चानासोक्तिकाया धीर्लिङ्गादुत्पत्तु-
मर्हति । २४ ॥ शब्दशक्तिरः कल्पा तदुत्पत्ति-
प्रसिद्धये । ये त्वनासोक्तिको मुदेरनुत्पत्तिं प्रचक्षते
। २५ ॥ लिङ्गात् पातशक्यस्य तेषामेव तु दूषणम् ।
एतावानेव भेदः स्वादाज्ञानात्प्रसिद्धं यतः । २६ ॥
यत्रानासोक्तिकावायाः प्रामाण्यं स्यात्ते धियः ।
यद्गोपेण दुष्टस्यादातोर्केषां तु जायते । २७ ॥
प्रामाण्यं स्यात्ते तस्या वक्तृधीदेतुसंभवात् ।
दुष्टजन्मोभयत्रापि विद्यतेऽतो न दूषणम् । २८ ॥
अन्यमनस्त्वाना सिधितान्ताप्रमा वक्तृधीविशेष, यत्र

चाज्ञानात्तत्त्वमनाकल्पनामेव यतः कुतश्चिदुत्पत्तिरिति
पदानि सत्यैव पविदमर्गोचरमुपादयन्तीति
यद्वैजनीनमेतत् । न च तत्रानुमान संभवतीति शब्दानामेव
वाचकत्वशक्तिरवश्यं कल्पनीया, तेन नास्माकं किं चिन्
दूषणम् । ये तु सर्वजनसिद्धमप्येतदपहृत्य अनुमानकमेव
लौकिकस्वचरा समिरन्ते, तेषामेव वेदाप्रमाणमापद्यते ।
नदातदुत्पत्त्याद्वान्वयविज्ञानात् शब्दस्याभिप्रायश्च कल्प-
यितुं शक्यते प्रायेणातिशयमिधमित्य, अस्तिद्वयादन्वित-
प्रतीतेः । नहि शब्दश्रवणानन्तरं प्रत्येकशब्दस्यान्वितवचि-
दुदेयं किं चन प्रमाणमस्ति, यदन्वितार्थविषयत शब्दस्य
सिध्येत । प्रमाणमनुमानं चेन्न, उद्धोतरवर्तनात् ।
अथ प्रवृत्तिलिङ्गात् सन्नानेकान्तिना हि सा । २९ ॥
स्वादेतद् अनुमानेन प्रत्येकशब्दस्यान्वितप्रतीतिरवगम्यते
इति । तत्र, अनुमानस्य लिङ्गादर्शनात् । ननु प्रवृत्तिरेव लिङ्गं,
सा हि विशिष्टरसतिर्युक्तिं तात्पर्यमापयतीति । तत्र,
अनेवातिशयं वा प्रवृत्तेः । सा हि मरन्ते श्रुतिकार्यामि-
रजत्रयिणे विवेकाश्रयादपि सिध्यति । तेन गामानये-
त्यत्र गोप्रातिपदिकेन, द्वितीयका, पात्रना, विप्रिप्रययेन च
चतुर्थैर्धै स्वस्वकार्येणाभिहिते तु अनभिहितेऽप्यन्वये
अनन्वयाग्रहादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्नान्वितप्रतीतिः कल्पयितुं
शक्यते । यो हि रजत्रयिदमिति पुनरित्यत्रानुगोचरां
यदिदमुदीयममा वाद्यान्तुर्गोऽपि कल्पनात्प्रातुरवगम्या
अपहृत्य अन्यशब्दमपि भेदाग्रहादेव प्रवृत्तिहेतुर्न
अदृष्टकल्पनाऽविशेषेऽपि शेषतद्विद्वेदिकादेवकार्यज्ञान-
जनकमरगचतुर्कारि व्यक्षयित्वा कल्पयति, स यथै-
कद्वयप्रवृत्तिहेतुमात्रभेदाग्रहादपि सिध्यन्त्या प्रवृत्त्या औ-
क्तिकया अन्वितवचिदं परस्यानुमाद्य तत्कारणत्वेन
चान्दनाकल्पमपि शब्दस्य तापस्ये कल्पयत एवमेव ।
यद्युच्यते भेदाग्रहानिरवनस्य म्वाशरस्य विद्यमशे-
मयति, यथा तमेव श्रुतिकार्या रजत्रयश्रवणं, न च
गामानयेत्यादिषु विद्यमदः समस्ति, तस्मात्प्रामाण्यमि-
क्यम् इति । तदुक्तं, अग्रहमनिरवनस्यापि यतः कल्प-
म्याशरस्य तज्जन्यत्वात् शब्दस्य वाचकत्वदर्शनात् । तथा,
विषयभाषागोदशादुक्तं वाच्यं विदोषयन् ।
अप्रिसत्ताऽभिमानेन प्रवृत्ते न विदुष्यते । ३० ॥

वाचक इत्यादिना प्रमाणं सावयवमेव प्रतिष्ठासंबन्धमा-
यवभूतपदजनितपदार्थसंविदुपायं वाक्यार्थस्य वाचकं
संशिरन्ते । पदान्येव पदार्थान्तरान्वितं स्वायम्भिमिदधतीति
टीकाकारपादाः । पदैरभिहिताः पदार्था एव वाक्यार्थ-
प्रतिपादन्याचार्याः । तत्र ज्ञानात्मकतावशात्वाय-
वास्तवत्वं स्वामि क्रियाविरोधाद्विरवमासाद्य शून्य-
वादे एव निरस्ताः । पदपदार्थव्यतिरेकविषयस्यापि
अनेकान्तवादाभ्युपगमेन परिहातः । वाक्यं हि नाम एकवि-
दिप्राथम्यप्रतिपादनपरमपि पदान्येव । वाक्यार्थोऽपि पदार्थ-
एवैकाग्र्यान्तरमपि पक्षात्मा इति यद्यपि नात्यन्तस्मिन्ने-
मेदो वा शक्यतेऽभिधानं, तथापि अत्यन्तसिद्ध्युप-
पत्तेर्न बहिर्भूतौ तौ शक्येते अपह्नोयुम् । निर्भागवाक्य-
वाद्योऽपि भागावगमादेवापाताः पदवदिति चेन्न, अवि-
द्व्याहृतः । तत्रैतत्कात्, यथैव वर्णात्मकमागवगमे सत्येऽपि
एकवचनवासादर्थप्रतिपक्षेण वर्णस्यः अनुपपत्तेर्मागव-
गमस्य मिथ्यात्वान्निरवयवमेव पदं पदार्थस्य वाचकमा-
धितम् । तथा वाक्यमपि, तत्रापि हि एकमिदं वाक्य-
मिति परामर्शोऽस्तीति स एव नानात्वं प्रतिक्षिपति,
नानावैकल्यवैर्विरोधात् । वाक्यार्थप्रतिपत्तिश्चानन्योपाया-
वाक्यमेव निर्भागं कल्पयतीति, तत्रैव दृष्टान्तसिद्धेः ।
नहि नो वर्णातिरेकेणानवयवः पदार्था पिपद्यते । यत्तत्वेक-
पदमिति परामर्शः, स बहुनामन्येकार्थप्रतिपक्षि-
मिच्छाः । भवति हि बहुनामपि एककार्यनिनयनमेकत्वं,
यथा सेनेति, यथा वा राजसूय इति । अत एव अर्थक-
त्वमज्ञानता नात्येकपदवादमर्थाः । प्रत्यक्षेण तु पदस्वरूप-
मेकं अनौपाधिकं सहितपाठमग्रेण व्युत्पन्नानामिदंवा-
च अनुपपत्तेर्निवृत्त्यागमनिरोधेण प्रकरोत्, तत्र तावदेक-
पदादभावात् वर्णातिरेकपदसिद्धिः, प्रत्युतासल्येव नश्य-
योग्यानुपलब्ध्या निश्चीयते । न चार्थप्रतिपक्ष्याऽपि
पदमन्यत् प्रसिध्यति । वर्णानन्तरजारा हि सा
तत्कारणिकैव नः । २ ॥ यदा वर्णा एवावयवोच्यते
नान्यदिनि रिगतं, तदा वर्णानन्तरजायमाना अर्थप्रतिपत्तिः
तन्निमित्तैव विज्ञायते । तत्त्वान्तरस्य तु प्रत्यक्षानुपलम्भ-
निरस्तसद्भावनस्य दूषास्तमेव वाचकत्वं, नान्यथाऽनुप-
पत्त्याऽपि कल्पयितुं शक्यते । तेन वर्णानमेव एकवच-

चाराणापादितनैरन्तर्याणां स्वरविशेषभाजां सहतानामानु-
पूर्वीविशेषशाष्टिनां अनन्तरमर्थावगमदर्शनात् तादृशाना-
मेवावयवविधायकत्वं निश्चीयते । कथं पुनः कमर्थातिनां
साहित्यम् ? अवान्तरस्यापारवशादिति ब्रूमः । पूर्वपूर्वो
हि वर्ण उपलभ्यमानः संस्कारापरनामधेयं अवान्तरस्यापारं
जनयति । तत्तद्विद्वान्त्वो वर्णः अर्थप्रतिपत्तिं जनयति ।
एवं तर्हि प्रतिवर्णं संस्कारा बहवः कल्पनीयाः
स्युः, तद्वैरमेकमेव वास्तवत्वं कल्पितम् । नैयाह ।
न एतद्वा प्रत्यक्षानुपलम्भनिरस्तस्यैव तत्सं सद्भाव-
स्त्वयाऽभ्युपेयः, संस्कारस्तु दृष्टोपपत्तेर्ये कल्प्यमानो
नातीव उज्जामावहति, अनेकमपि दृष्टोपकारं कल्पनीयं,
दृष्टविकल्पं तु न किञ्चिदपि । यद्वा नामाकृतसंस्कारा-
न्तरपरिकल्पना, कदापि एव स्मृतिदेतनः संस्काराः, स
एव चैतेऽपि । यदनुमरमाविताः तदैव स्मृतिं वात-
यति, न स्वान्तरप्रतिपक्षिमिति चेत्, नैनं तेषां स्मृति-
भ्योऽन्यत्र व्यापारोऽभ्युपेयते, तावैव तु स्मृतिं जनयन्तः
अर्थप्रतिपत्तौ अपि उपगामीभवन्ति स्मृतानामेव वर्णानां
वाचकत्वात् । नन्वनुभवतः स्मृतयोऽपि वर्णेषु क्रमेण
जायमाना न समरन्ति अवैतिरिचौ । अथ नरेषामनु-
भूतानामपि युगदेव स्मृते, ततो स्मृक्रमेणापि उच्चा-
रिता वाचकाः स्युः, तत्रापि स्मृतिदेतुमस्कारजननात् ।
अममनादस्य स्वरणस्य च सर्वेषु युगानुवृत्तेः । अथ
तत्स्वरणक्रमोऽपि अस्मिन्प्रतिपत्ते, तथा सति तैरादृक्कल्पना ।
संस्कारोऽपि हि स्मृतिदेतुः कृतान्तरदेऽपि जायते एव,
तन्निमित्तं च स्वरणम् । तत्र किमपरं क्रमविरोधेण कार्य-
मदृक्कल्पनात् । न चादृष्टमपि कल्पयितुं शक्यते, अन्त-
रेणाप्युच्चारणं तत्क्रमं च स्मृत्याकृत्या जराजरावृत्त्या
नामाम्भरातरुपाभ्यां अवयवविशेषावगमात् । यदि वर्णा
एव पदं, ततो राजजरावृत्त्योर्वैषम्येद्रामावात् अनुचारिता-
वस्थायां चोच्चारणतन्त्रानुपपन्नमयोः अविद्यमानत्वात्,
स्वरणस्य वैकल्येव युगदेवेकवर्णयोः नस्त्योत्पद्यमानस्य
अनपन्नान् वृत्तः पदमेवावयवः, पुनस्तदा चार्थमेवाव-
गमः । न च वर्णाः स्वरूपेण नित्या विमलो देवफालो-
पाधिकं क्रम मजन्ते, यदेवावयवमेवः स्यात् । तदन्यदेव

अयेदानं पदार्था अभिहिताः सन्तो वाक्यार्थमग्नोच-
यन्ति' इत्याह । यस्वस्य व्याख्यानं क्रियते 'व्यतिपक्ता-
भिधापि पदं, न व्यतिपक्ताभिधापि, व्यतिपक्ततः अव-
गतेर्यतिपदस्य' इति । तस्य तादयमर्थः, यथैव आहृत्या
शब्देनाभिधीयमानया सह प्रतीयमाना व्यक्तिः शब्दश्च
प्रतीविगोचराऽपि आहृतिगम्येत्युच्यते, तत्र आहृतिप्रयवो
हि व्यक्तिप्रत्ययस्य निमित्तमिति, नहि तत्राकृतिमानं
शब्देनारगम्यते, तथा व्यतिरपीति युक्तं, केरलवा
जातेः प्रत्येनमवाक्यत्वात् । स्वभावात् एतच्चैव आहृतेर्य-
दसौ नात्रोपेक्ष्य व्यक्तिप्रतीतिमोक्षेणैव खपते, रूपं हि सा
व्यतिः । न च रूपिण्या रूपे बुद्धिरस्ति, यदि स्यात्
रूपितैव न स्यात् । तस्मात् सह व्यत्ययेन जातिः प्रती-
यते, अत्र आहृतिप्रत्ययो व्यतिप्रत्ययस्य निमित्तमित्यु-
च्यते । तात्त्विक हेतोः । शब्दो हि स्वयन्त्या जाति-
मेवाभिधत्ते, तस्मात् व्यतिप्रतीतिरेव प्रत्याययितुमशक्य-
त्वात् व्यक्तिमपि प्रत्याययति । तेन स्वाभाविक शब्दस्या-
हृतिप्रत्यायकत्वं, तन्निमित्तं तु शब्दितप्रत्यायकत्वमिति
आहृतिप्रत्ययो व्यतिप्रत्ययस्य निमित्तमित्युच्यते,
न तु शब्देन प्रथममग्नया आहृतिः पश्चादाति-
भववोधपर्ययति । तथा अन्विताभिधानिना शब्देन
अन्वयमन्तरेणान्वितस्य बोधयितुमशक्यत्वात् अन्वयोऽ-
वशोप्यमानः पदार्थनिमित्तक इत्युच्यते, भाष्ये च पदार्थ-
शब्देनान्वित इत्युच्यते, वाक्यार्थशब्देनान्वयः, पदार्था-
वाक्यार्थमग्नोचयन्ति अन्विता अन्वयमग्नोचयन्तीत्यर्थः ।
अन्वितप्रतिपादकानि निमित्तमन्वयप्रतिपादकत्वमिति वाच-
यति । सेयं क्लिष्टेन मार्गेण ग्रन्थव्याख्या न
शोभते । पदार्थानां हि वाक्यार्थं स्पष्टोक्ताऽत्र
निमित्तता । ३३ ॥ यत्र अन्विताभिधायित्वं पदानां
युक्तिर्भेदः । क्लिष्टेनापि प्रकारेण ग्रन्थव्याख्या
ततो भवेत् । ३४ ॥ पदेरभिहिताः स्वार्थाः वाक्या-
र्थस्यापवोधका । प्रसाधिता यदा युक्त्या तदा
नोपपद्यते । ३५ ॥ अन्वितप्रतिपक्षेऽत्र निमित्तं
पूर्वपक्षिणा । जातिस्तं तेन तन्मूलं भाष्येणानेन
कथ्यते । ३६ ॥ अन्वयेत्यादिना मूलं यदि
स्यात्पूर्वपक्षिणा । आश्रितप्रत्यये मूलं समापीयेत ।

तत्त्वतः । ३७ ॥ न त्वेतदस्ति तेनेदं व्याख्यानं
नोपपद्यते । यत्तु व्यक्तियदित्युक्तं तदयुक्तं न
शब्दतः । ३८ ॥ व्यक्तियतीतिरस्माकं जातिरेव
तु शब्दतः । प्रथमायगत्य पश्चाद्व्यक्तिं यां कां
चिदाक्षिपेत् । ३९ ॥ ज्ञानमिमांसी हि शब्दः तामे-
वोचयति न व्यक्तिं, तन्नाहमर्थत्वात् । असमर्थाच्च कार्यो-
त्तयो अतिप्रसङ्गात् । ज्ञानमगतेरपि अत्रगर्भादेत्यपि
संभवत् । अथ व्यचारसि शब्दस्य सामर्थ्यमस्तीत्युच्यते
तर्हि साऽप्यभिधेया स्यात् । यदि तु यत्र स्वाभाविकी
शक्तिसादृशमिष्यं, जातिश्च तथा, तदभिधायननिमित्ता
च व्यपौ शक्तिरस्ति, ततो नासागमिष्येत्युच्यते, तद-
युक्तं, प्रमाणाभावात् । यदि तस्मात्पूर्वयेऽपि शक्तिर्भव-
शब्दस्य कश्चित्, ततः केन प्रमाणेनावगमनान्तरविभागः
अगम्यते स्वाभाविक्यामाहृती शक्तिः, व्यपौ तु तद्वि-
वर्धनेति । अथ न व्यक्ती शब्दस्य शक्तिः किं ज्ञातवेन,
सा तु शब्देनैव प्रतीयमाना यत्तुस्वभावात् व्यक्त्या सह
प्रतीयते इत्युच्यते तत्र, व्यक्तिप्रतीतिः कारणभावात् ।
अप्रतीयमानया च तथा सह जातेः प्रत्येनमवाक्यत्वात् ।
यथैव व्यक्तिप्रतीतिः कारणं नास्तीति । उच्यते, शब्दस्या-
शक्तत्वेनाकारणत्वात्, जातिप्रतीतिश्च तत्र, पूर्वमनिरूप-
त्वेन तत्कारणत्वापेक्षायात् । तेन पूर्वोक्तगतिरिति चेन्न ।
अन्वयो न केरल प्रत्येनं शक्यते, एते तर्हि अस्या अन्-
वीक्षिः प्रसज्येत । व्यतिस्तत्राप्यत्रावकाशात् प्रतीतिरे-
तस्यां चाप्रतीतिमानाया न तथा सह जातिः प्रत्येन-
शक्यते, केरल च न प्रतीतिरेव इत्यपीतिरेव जातिः
स्यादिति । तस्मात्प्रतीतिरेव शब्दत्वात् प्रतीतिरेव शब्दप्रती-
त्यत् । रूपिण्या च रूपेषु बुद्धिरस्ति एवमपि ।
हिमवतिनि हेमन्ते शैलसंविद्यमिति श्रूयाम् । ४० ॥
तथा गन्धवति द्वये ज्ञासाऽममथितोद्वि । न द्वये
जायते संविद् गन्ध एव तु जायते । ४१ ॥ तासा-
म्नातमिधायित्वाऽऽहृत्यस्मिन् बोधयेत् । सा तु
शब्देन विज्ञाता पश्चाद् व्यक्तिं प्रबोधयेत् । ४२ ॥ अत्र
न जातिमानमिधायनमस्ति शब्देनैव प्रतीतिमानेन
अवगम्यमाना व्यतिनि वृष्य शब्दमिति प्रसङ्गादिति । न
चिदपि, एवमपि न तत्रैव अन्वयमस्ति मन्वयः । जातिरिति

निपद्यमपि । न विदन्ति ये समग्रं कृपया तदनुग्रहः
क्रियते ॥ 'तत्र कार्यान्वयः एव भागं भावनाम-
पूर्वं च वाक्यार्थान् प्रतिजानीते । तत्रापूर्वमेव वाक्यार्थः
इति साधनीयम् । तस्य मूलं पदानामपि तथाविधापितेति
सामेव तावदादौ परिशोधयति । अत्र ये प्रत्यक्षमितपद-
विभाग वाक्यमेव वाक्यार्थस्य वाचकमित्याचक्षते, ये च
वाक्यान्वयार्थः एवेति, ये च पदैरभिहिताः पदार्थाः
परपरान्वय आत्मनोऽपगमयन्ति इति, तद्विरुद्धाय
प्रतिजानीते—'पदैश्च एव वाक्यार्थप्रत्ययो जायते
यथा । तथा वयं नियमनीयः प्रभाकरशुभेन तम् ॥'
पदैश्च एव न वाक्यात्, जात्यन्वयवागात्, नापि पदार्थेभ्यः
इत्यर्थः । त प्रसारं वक्तुमुपक्रमते—'पदैरेवाभिव्यक्त-
स्वार्थमात्रोपक्षिणशक्तिभिः । स्वार्थोऽप्येव बोधिता
बुद्धौ वाक्यार्थोऽपि तथा सति ॥' वाक्यार्थप्रतिपत्तौ हि
पदानामनुपायत्वे तदन्यथाऽनुपपत्त्या वाक्यमोक्षं तदुपायभूतं
मत्स्यते । यद्यपि मनुष्यमनवेद्यात् दृष्टार्थो नावगम्यते,
यद्यपि चानन्त्यात् वाक्यात् तदर्थानां च वैदिकस्य
चार्यस्य नित्योपायकात् व्युत्पत्तिरप्युपाय, तथापि भाग-
निकपदपदार्थव्युत्पत्तिरप्युपाय वाक्यात् वाक्यमनगच्छ-
तीत्याधीयते । यदि वा वाक्यमिदमेव पदपदार्थानां प्रमाण
भावादेवैकजर्णोपाये । अर्थाजनशोभात् क्रमोच्चारिताः च
गुणपञ्चमणोरुपकारं पूर्वरर्णोऽस्मिन्तत्परापरवहितोऽन्त्यो
वर्णः प्रत्यायकः । तस्य च पारमार्थिकपदपदार्थव्युत्पत्ति-
सहकारिणीति पक्षः स्वीक्रियते, यदि वा पदैः सुहर-
न्युत्पत्त्यः अनन्तिताः एव स्वार्थान् व्यभिहिता वाक्यार्थमात्र-
बोधयतीत्यधीक्रियते । यदि तु पदादेव अभिव्यक्तान्
स्वार्थानभिदधतीति शक्यते साधयितुं, तदा शब्दशर्मरन्-
धबुद्ध्यान् नैवा भवत्यत्र आगमनं सम्भवेति । कथं पुन
पदानामप्युत्पत्त्यापेक्षाप्रसङ्गोपायं वाक्यार्थान्वयति सिद्ध्यति-
त्याह—'मधानगुणभावेन दृष्ट्याभ्योन्वयसमन्वयान् ।
पदार्थानेव वाक्यार्थं संगिरन्ते विपश्चितः ॥'
ननु तेषां भूयःकारं भूयःतो वाक्यार्थो वाक्यानि च स्फुरि-
त्याह—'भूयःमो यद्यपि स्वार्थः, पदानां ते वृष-
पृथक् । प्रयोजनतया त्वेकवाक्यार्थं संग्रहयते ॥
सर्वप्रतीत्येकधार्येवाद्वाक्यमप्येकमुच्यते ।' कथं पुन

रेषस्य प्रयोजनत्वमित्याह—'प्रतिपत्तिगुणानां हि
प्रधानैकप्रयोजनम् ॥' यदि प्रधानभूतं तदेव कथं
नाम विशिष्टं श्रूयते इत्येवमर्थं गुणानां प्रतिपादनम् ।
तेन तत्रैव वाक्यार्थम् । तदेव प्रमेयम् । तात्पर्यविषये एव
शब्दस्य श्रमाभ्यास्युपगमात्, तस्य तत्तावत्स्य प्रति-
पत्तिर्नैकपदनिष्पन्नमेति वाक्यमेव तत्र प्रमाणम् ।
अत एव च यदाचै 'न पदं नाम किं चन
वाक्ये, न पदार्थो नाम ये चन वाक्यार्थे' इत्यु-
क्तम् । पृथग्भूतं पदं नाम न किं चन प्रमाणमस्ति,
पृथग्भूताश्च पदार्थाः न प्रमेयाः सन्तीत्यर्थः । एतच्च
तमेव स्पष्टमुक्तम् । संप्रति वाक्यमेव वाक्यं वाक्यार्थ-
त्वेति ये वृषते, ये च वाक्यान्वयार्थं एवेति, तस्मिन्-
करणात्—'व्यवहारेषु वृक्षानां वाक्यव्यवगमभाविषु ।
आवापोद्धारमेवेन पदानां शक्तिनिष्पत्तिः ॥' यद्यपि
वृक्षव्यवहारपूर्वकैश्च तर्का व्युत्पत्तिः, वाक्यैरेव च पद-
हारः, तथापि वाक्यवाक्ये वक्ष्यतेभावात्प्रायः मनुजो-
क्तोद्धारः, तस्मिन्तदर्थे तस्यैव वाक्यशक्तिरवश्यतीति । न च
तथा वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्नोपपद्यते, यद्यप्युत्पत्त्यात् न्यायस्य ।
ये कार्यजनेन वाक्यमेकं प्रत्यक्षपरिदृष्टमात्रावर्णमेवदा-
ह्येन कल्पेत् । किंच 'शिष्यो गामानव' 'शिष्यो गामानव'
'शारङ्ग गामानव' 'शारङ्ग गामानव' 'अर्भक गामानव'
'अर्भक गामानव' 'दिग्भ गामानव' 'दिग्भ गामानव'
इत्येतां वाक्यानामष्टौ वाक्यवृत्तयः कल्प्याः । पदवा-
दिनस्य एतानां वाक्यानां सत एतच्चः इति । अनन्तरं दिक्षा
शुद्धमितित्ववशेनैव वाक्यवृत्तिना भवत्यपरा कल्प्या ।
पदवादिनस्य एतेन । अत्रासाधयेनैव पदविभागे
निर्माभित्ता व्युत्पत्तिरप्युत्पत्त्युत्पत्तीति विवर्तनीयम् । ये तु
वाक्यव्यवगमस्य शब्दार्थमात्रम्, तामोऽपि वाक्य-
पदार्थविभागस्य परमार्थस्य च पदैरेव व्युत्पत्तिः । ननु
वाक्यव्यवगमस्य पदार्थस्य व्युत्पत्तिरित्युच्यते । न च
वाक्यान्वयार्थवाक्यवृत्तिना पदं पदार्थस्य भावः ।
अतस्तस्मिन्तस्मिन् निर्विषये व्युत्पत्तिः । तत्पक्षे । न
निर्विषयः, निर्विषयैर्निर्गम्यवाक्यव्युत्पत्त्यात् ।
ये पदवादिनस्य मिथ्याता । नैव दोषः । परमार्थ-
व्यवगमस्येव व्युत्पत्तिः तस्यैव पदवाक्यव्युत्पत्तिः ।

॥ स्वल्पमने, इति महत्त्वं निरोधः । अपेक्षामानादयोप इति चेन्न । सत्यामपि अवशंगात् । स्यादेवेत्, न वर्ष साधारणो पदसत्तिरेक्यवयवतया नियम्यते इति कल्पयामः । कथं तर्हि अर्थान्तरेणान्विताभिधानं न भवति, अपेक्षाऽभावात् । सा ह्यन्विताभिधानोपलक्षणम् । न च प्रमाणान्तरप्रतीतयोः क्रियाकारकयोरपेक्षा विद्यते, ध्रुवयोस्तवपेक्षा, सा च परस्परलक्षणादपि निवर्तते, इति नार्थः । तत्परान्वयसङ्ग इति । तत्रैवम् । सत्यामप्यपेक्षायामन्वयाऽदर्शनात् । भवति हि कदा चिदियमवस्था, यदैकसिन् दैरो हेतादिघातान्नाशमनुमाय तस्य क्रियाविशेषो निश्चयते, किमशो गच्छति तिष्ठति धेति । प्रदेष्टान्तरे च पदनिषेधशब्देन यतिमनुमाय वारकविशेषं निश्चयते, किमशो गच्छति तिष्ठति, तत्त्वामन्वयार्थं गौतमितीति पदद्वय कश्चिदुच्चारयति, तन यतोऽवयवत्वं नियामकं नेम्यते, ततो हेतादिघातानुमितस्वाश्वस्य क्रियाविशेषापेक्षत्वात् तिष्ठतीति पदानुगतायाः निवायाः कारण-निरोधपेक्षत्वात् परस्परान्वयः स्वस्य तिष्ठत्यश्व इति । तथा पदविशेषशब्दाद्युमितस्य यमनरप्य धारकापेक्षत्वात् गो-पदावगताश्च गोः क्रियापेक्षावाप्योपान्वयः स्यात् गौ-रौघटीति । न नियमेन गौस्तिष्ठतीत्यन्वयः सिध्येत्, संनिष्पेक्षायोपपत्त्यामविशेषात् । न चैवं दृश्यते । न च पदसामर्थ्यमेव पदान्तरस्मारितान्वितस्वापेक्षिपयावरोचनाय ध्यारपापरमिति वक्ष्यम् । अत्रादरैरपि अन्विताभिधानस्यैवत्वात् । तस्मान् पदसामर्थ्याज्जियमसिद्धिः । अत एक-वाक्यतैर धारणमपीत्या नियतैकान्ययोपपन्नय पदैरप्यन्विताभिधापिमिः, ता च पदार्थैरपि स्वभावसिद्धान्वययोपपन्न सामर्थ्यसन्निधमापेक्षितुं शक्यते इति कृतमन्विताभिधान-परिकल्पनमन्वयते । किञ्च घनरादिरै इत्यादिपुं युगपदधि-कारणे इह, इत्यमुपपत्त्यात् वाचनान्धुपममाथ अवश्य एतदितो द्विपचान्नयस्य सतितीयमात्मन लभयति नाभिपत्ते, येन तेनापि सतितीयस्य तद्व्ययोगपक्षो हिमिति ध्रुवसिद्धिपेक्षायाम्ना शक्यति । तदैकवाक्य-तामिति चेत्, तर्हि तदैव सर्वत्र पदार्थानामप्यन्विता-मन्वयार्थां कारण भवतीति । कदा चिदप्यन्वितव्य-नम् । तुल्येय शक्तिरूपता स्यात् तथापि पदार्था एव

नाकथार्थं प्रमाणं युक्तमद्वीकृतं, न पदानि आनन्तर्यव्या-धानाम्याम् । अन्विताभिधानवादेऽपि हि पदैः पदार्थ-प्यवयवेषु पश्चाद्व्यवस्थानां जायते, अन्यथा सन्निधेर्दुर्ल-भात्वात् । ते तु तैरभिहिताः स्मारिता वेत्यन निवादः । सर्वथा सान्त् पदग्रहणानन्तर पदार्थेषु प्रतीतेषु वाक्या-यावयवतिरित्यविवादम् । एतश्च अनन्तरानुभूतपदार्थाति-क्रमेण व्यतिहितानि पदानि न युक्तं दृष्टाव्यार्थावगतेः कारणं भवतीति कल्पयितुम् । न च पुनः पदानुस-धनमस्तीति किं चन प्रमाणमस्ति । किञ्च दीर्घतमेपु वाक्येष्ववयवमनेमानुसधानम् । असत्यपि च तस्मिन् पदार्थानुसधानमात्रेण वाक्यार्थः प्रतीयते इति सर्व-जननीनेत् । तेन दृष्टानुगुण्यादपि पदार्थनिमित्तक एव वाक्यार्थः, न पदनिमित्तो दृष्टानुसधानमात्रः । तदाह-पदा-र्थानां च सामर्थ्यं गम्यमानमपदद्वयम् । आनन्तर्याद्वि-वाक्यार्थस्तत्वेत्याशं न शुद्ध्यति ॥ इति । एतेन यवश-नामेवाव्यति शमर्थमित्यन कारणमुक्त शब्दादिति, तद्विपयं साधनमिति वेदितव्यम् । यत् तावदात्तं पदाना-मेव साक्षादन्वितप्रतिपादकत्वं युक्तमित्युक्तं, तत् साक्षाना-मन्वेषितत्वाल्लाना वाक्यान्तरं अन्वेषादीनां वातस्मि-तावान्तरव्यापाराः परमकार्यतापनत्वमापदेत् । अथ तत्रायेयादिसवरूपे तिरोहितेषु ज्ञायमान परमायुर्वे न तै-साक्षाज्जनयितुं शक्यते, तावत्ये चावान्तरव्यापारद्वारेणापि साधयतामविक्रममिमुच्यते, तद्व्यापि समानम् । अत्रापि हि तिरोहितेष्वेव पदैषु पदार्थानुसधानानन्तरमगम्य मानस्य वाक्यार्थस्य पदार्था एव साक्षात्तापन, पदानि तु तद्वादेनैव साधनं न साक्षादिति । नन्वेवमभिधानपर-पदानां न स्यात्, पदार्थस्यैवतावगतेः स्मरणमिति सिद्धान्त-स्मरणमेवैवैव नमभिधावरत्यम् । भवत्वेरिति केचित् । तथा च-साधनवाचनस्तावत् तां स्मारयति लोकेवत् । पदमप्यधिकाभावात् स्मारकात् विशि-ष्यते ॥ तेऽपि नैवास्तुता यस्माद्व्यवस्थार्थं गमयति नः । सत्यान्तरत्सरेणैव संगतेषु प्रमाणाता ॥ इत्यारुः । अन्ये तादृः । मन्वावतिमिति स्मारक-न च पदपदार्थयोः संयोगमप्यवतिरुभूता प्रत्यवति-रिति, यतः स्मारकवै स्यात् । वाचनपरिति चेत्,

विकरणे श्येता. २२९) पदार्थप्रतिपादनं च वाक्यार्थप्रतिपत्तये प्रयुक्तानां पदानामयान्तरव्यापारः, इति च तेषामेव व्यवहारः 'वाक्यार्थमित्येतेषां प्रयुक्तौ नान्तरीयकम् । एते चालेख काष्ठानां पदानां प्रतिपादनम्' ॥ (३४३) इति ।

एतामात्राद्युपेक्षैव तावत् दोषात्तर परिहरति—'आकाङ्क्षासन्निधिमात्रयोग्यार्थान्तरसमवायः । स्वार्था नाह्नु पदानतीति द्युत्यति सञ्चिता मया ॥ आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां तथा दोषो न कञ्चन ॥' इत्यादि वदुक्तं, आनन्त्याच्छब्दव्यवहारानुपपत्तिः, अद्वितीयशक्तेश्च वाचकत्वे व्यभिचारप्रसङ्ग इति । तदनुपपन्नम् । उपलक्षणाभयणेनाऽपि सन्धयोपलोक्यता । आकाङ्क्षितेन योग्येन सन्निहितेन चान्वितं स्वार्थं पदं यत्ति इति द्युत्यतिराधीयते । तेन 'यद्यदाकाङ्क्षित योग्य सन्निधानं प्रपद्यते । तदन्विता पदेषामेव स्वकीय प्रतिपाद्यते ॥' उक्तार्थं श्येता । का पुनरियमाकाङ्क्षा ? प्रतिपत्तिरिच्छाया । किञ्चिदपि पुनरुक्तौ । अविना भवन्निर्गन्धेति केचित् । श्रिया हि वरकाविनामा विनीति ता प्रतीत्य कारकं निश्चासते । एव कारकमपि बुद्ध्या क्रियागिति । तदनुक्रमिति मयते । निश्चासा तथा । तदीयजननस्य यतत्तत्कारणान्तर्गमिनिश्चासाऽप्यापाद्यते । अथ प्रयोजनाभावात् कारागतिरिचमन्त्यव निश्चास्यते, तर्हि श्रियामात्रावगमेऽपि यत्र कारकज्ञानेन प्रयोजनं नास्ति, तत्र निश्चासा न स्यात् । अनुष्ठेयतया हि श्रियामात्रमगतायां फलकप्रत्ययेन तदनुष्ठानानुष्ठाने कारकाणां प्रयोजनम् । वर्तमानापदेशादीं स्वनुष्ठेयतया नास्ति कारकज्ञानेन प्रयोजनम् । अथ च तत्रास्ति वाक्यमन्तरिपूर्णं मन्त्रे, साक्षात्तावमिच्छाविकल्पादपि पूर्णता, अथ एव च तन्नापाहारमति कुर्वन्ति । वनमिच्छानुष्ठेयक्रियाऽवगम, तत्रास्ति न निरूपयकारकनिश्चासा स्यात् । तथा, देवदत्तं गामन्त्येति करणानुष्ठानाभावापरिपूर्णा ज्ञाता स्यात् । अथेकरकज्ञानेनापि तावदनुष्ठानोपपत्तेर्न कारात्मात्रनिश्चासा, तर्हि 'देवदत्तं गामान्नं दग्धेन इति प्रयुक्तेऽपि दण्डशब्दे तद्वत्तादृशं न स्यात् । तद्वत्तादृशमादृशितवान् तस्य तदन्त्येन न स्यात् वाक्यार्थः । अथ

दण्डपदोच्चारणात् तनाकाङ्क्षा परिकल्प्यते, अपदार्थस्या नन्त्ये तत्पदोच्चारणमन्तर्यकं स्यादिति, एवमपि 'अरण्यैक हायन्ता मित्राक्षया सोमं क्रीणाति' इत्यनन्त्यप्रसङ्गः । नहि वेदपदोच्चारणेनामन्तर्येन भवितव्यमिति किं चन प्रमाणमस्ति । अतो न तन्नाकाङ्क्षोदये किं चित् कारणमस्तीति सोमं क्रीणादीत्यदोऽधिकस्यानन्त्यता स्यात् । अपि च लौकिकं वात् त्रिवाक्यरकशेषैकचित्क्रियानारकोपादानेऽपि तद्विदेरपि विष्वात्तादीन् विरोधनिश्चासा घटते । अथावे हि ज्ञानेच्छा घटते, न पुनरन्तेऽपि । अत्रोक्तव्यते, अभिधानापर्यवसानमभिधेयपर्यवसानं च निश्चासोदय निश्चयनम् । एकपदप्रयोगे हि द्वारमित्यभिधानमेव न पर्यवस्यति । नतनुष्ठारिते प्रतियोगिसन्निधायिनि पदे अन्विताभिधानं शक्यते । बुद्धपरारण्येन अन्वितापर्यप्रतिपादनपक्षे पदानामवधारितेति तदर्थं युक्तैव प्रति-योगिनिश्चासा । यस्याप्यभिहितान्वय इति शङ्कान्तः, तस्मिन्नेऽपि पदार्थस्य पदार्थान्तरेणाप्यवगममप्यात् तदुपपत्तये युक्तैव प्रतिपाद्यता । तथा च सत्यामपरिपूर्णवाक्यपरिपूरकतया लोके भ्रमहारस्य विहितं वात् प्रकरणादिवरोन योग्यप्रतियोग्यप्राप्ताहारं क्रियते । 'अमावास्या' नामपक्षे निष्पत्तिरुक्तैव चरन्ति' इत्यादिपु अनेनपदप्रयोगात् अन्विताभिधानेऽप्यभिहितस्य कार्यस्यापूर्वामन अनुष्ठानं विना कार्यत्वात्पुनरपि । यत्रां च विना तदुपपत्तया, अधिकारादये च तद्वत्तादृशं, निरोग्यमन्त्रेण च तस्यानन्तरपत्त्या, तदुपपत्तये युक्तैव निरोग्यनिश्चासा । तथा सत्यामपरिपूर्णवाक्यमात्रं लोकादृशोदये वरन्त्ये अन्त्यप्रत्यये परिपूरकज्ञानाद्येनो मा कश्चित्प्रेतेति तदपि त्यागेन फलमनिरोग्यनिष्ठेनोपेन स्थिते तद्वत्तामिच्छाद्वयानि स्वगतैव निरोग्यनिष्ठेनोपेनोपपत्तयः स्वगतैवो निरोग्येऽप्याद्विधते । तथा वाक्यपदनिधौ अन्यप्रयुक्तानुष्ठान निरधिकार्यमात्रे निरोग्यो नाप्याद्विधते । अदीशिकता चापुनरुक्तौ निरोग्यस्याप्याहारमन्त्राकाङ्क्षा निरन्तरं । अतीतिक्रान्देव च, 'श्रीर्न' 'यत्तिर्विषयं सदा रंजकम्' इत्यादी चरणोत्तरमन्त्रेण चिन्ते विद्वत्तमन्त्रं तद्विश्वासा, तन्मन्त्रादर्थनिश्चासा च । अथ एव तदमपे मन्त्रप्रत्यये वाक्यानां 'युननाम' 'प्रत्यय' शब्दोत्तरात् ।

मुपनस्यति शक्यते इति । यद्येवम्— यत्रापि कार्यसं-
वित्तिरत्राप्येवं प्रसज्यते । पदानामपि सामर्थ्यम-
न्वितेऽतो न सिध्यति । १८॥ गामानयेत्वादिष्वपि त्वदु-
क्त्यैव नीत्या अनुमानपरपरया विशिष्टकार्यावयवसिद्धिर्ने-
पदानामपि अम्बितामिधाविव सुस्पष्टम् । अत्रोच्यते ।
यदर्थविषयं वाक्यं तेनासाधनुमीयते । नान्यस्ते-
नाम्विते सिध्येत पदानां शक्तिनिर्णयः । १९॥
विशिष्टार्थविषयव्यवहारदर्शनेन हि व्यवहारमाणस्य तद्वि-
षयमेव विशानमुत्पन्नमित्यवयवज्ञातं यम् । न च तद्व-
क्त्यमानात् सिध्यति, किन्तु विशिष्टवाक्यावयवमात्रम् । तस्य
चार्थमिधामित्वमेव विशेषः । विशिष्टवाक्यावयवप्रतिपाद-
नेन हि वाक्येन तद्विषयविषयो वक्तुं ननुमाय ततो विधि-
ष्टार्थविषयविज्ञानानुमानद्वारमर्थविशेषमनुमाय प्रयोऽप्युद्धो-
विशिष्टार्थव्यवहाराय घटते नावयवा । तेनावयवं विशिष्टार्थ-
प्रतिपादकत्वं वाक्यस्याभ्युपगन्तव्यम् । तथाच यत्र यतिरेका-
भ्यान्वयवशक्त्यावेषेति सिद्धं पदानामम्बितामिधाविव-
मिति । यद्येवं-सिद्धार्थेभ्योऽपि वाक्येभ्यो विशिष्टार्थां
व्यवधानात् । पदानां चासम्बन्धत्वात् पदार्थानां निमि-
त्तत्वात् । २०॥ सिद्धार्थेभ्योऽपि हि वाक्येभ्यः पार्थिवो गच्छ
तीत्यादिभ्यो राजगमनादिरूपविशिष्टार्थविषयमेव विज्ञान-
मुपजायते, तस्य वक्तुं विशिष्टज्ञानानुमानात् । विशिष्टज्ञान-
रचनया च तादृशज्ञानानुमानम् । वाक्यस्य च विशेषस्त-
दर्थप्रतिपादकतया स्यात् नान्यथा । तेन विशिष्टार्थप्रति-
पादकत्वं वाक्यस्याभ्युपगन्तव्यम् । तत्र च पदानां पार्था-
वित्तिस्तार्थमिधामित्वाभावात्तादृशे सामर्थ्याभावात् पदार्थ-
ज्ञानेनैव विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वमभ्युपेतव्यम् । यद्युक्त्येव
नावयवमन्वितप्रतिपादनेन वाक्येन तद्विषयविज्ञानानु-
मानं, अप्यविशेषसम्बन्धदर्शनादविशेषादेव विशिष्टा-
नुमानतामात्रम् । तथाहि ईदृशी व्याप्तिस्तिष्ठति 'यो वेदां
पदार्थानामितरेतरान्यवयवोपानां प्रतिपादकानि पदान्यस्त-
द्युपगच्छति, तस्य तेनामन्वये ज्ञानमस्ति' इति । एवं च
अन्तरेणपि पदार्थानामन्वितप्रतिपादकत्वं पदविशेषरचन-
नेन ज्ञानानुमानद्वारेण सिद्धार्थेषु विशिष्टज्ञानकार्यानुमान-
सम्भवात् न पदार्थनिमित्तत्वं वाक्यार्थस्य सिध्यतीति । एवं
तर्हि-पदार्थेभ्योऽपि वाक्येभ्य एवमेव प्रसिध्यति ।

वाक्यार्थवेदनं तेन न सिध्येदम्बितार्थतः । २१॥
गामानयेत्वादिवाक्येष्वपि पदानां पदार्थस्वरूपाभिधाय-
कत्वमनेनापि विशिष्टज्ञानानुमानपुरःसरं विशिष्टवाक्या-
र्यानुमानसंभवात्प्रतिपादकत्वमिधामित्वं सिध्येत् । विनाऽप्य-
म्बितामिधावित्वं स्वरूपाभिधायकत्वमनेनापि 'येना पदार्थ-
स्वरूपाणामन्वयवोपानांमिधायनानि पदानि तेनातेनो-
च्चारितानि, स तदन्वयवित्' इतीदृशैव व्याख्या विशिष्ट-
ज्ञानानुमानसम्भवात् । किंच स्वरूपमात्रमपि नामिधायं,
पदविशेषस्यैव वाचकत्ववत् विशिष्टार्थविषयमेव विशानेन
व्याप्तिग्रहणसम्भवात् । यथा हि वाचकत्वं प्रतिपदनै-
विशेषं प्रति गृह्यते गोवर्दं सारनादिमतो वाचकं अश्वपदं
वाजिवाचकमिति, तथा तदम्बितार्थविषयविज्ञानव्याप्तिः
सत्यतस्तस्य पदस्य ग्राह्यत्वं शक्यते 'आतस्य गोवर्द-
रचना आकाङ्क्षितसमिहितवोपान्तगुणितसारनादि-
मद्विज्ञानपूर्विका' इति । ततश्च पदानां अर्थस्वरूप-
वाचित्वमपि नैव प्रसिध्यति । अत्रोपान्वितवाचि-
त्वमतो वेदाप्रमाणता । २२॥ नञ्नीलवेषस्य
वक्तुं ज्ञानानुमानद्वारं वाक्यार्थप्रतिपादकत्वं वेदवाक्यस्य
संभवतीत्यप्रमाणं स्यात् ।

इयादेतन्, शब्दध्वन्यसमन्तरभाविनी प्रयो-
द्धस्य चेष्टाप्रपञ्चस्य विशिष्टार्थविषया प्रतीतिस्तस्य
कल्प्यते । सा च शब्दानन्तर्यात् तत्कारणित्वेति शब्दस्य
तद्व्यवस्थायाः कल्प्यते, यस्मात्तु स्य चित् अत्र
धार्मिकप्रवृत्तयामुपलब्धस्य कथं व्यभिचारिणो वाक्यात्
प्रयोज्यतुद्धृत्यातिशयः संज्ञात इति निमित्तिनस्य एत-
न्मत्सारवति, 'नूनमनेनैवाव श्वेवयवधारितः, नापग-
नन्मितापि पदानि प्रयुक्ते, तेन नूनमेतेनैवामन्वये
ज्ञातः इति ज्ञानानुमानपुरःसरमर्थ निमित्तात्मा' इति
कल्पयति । पूर्वोक्तं तु वाचकत्वं न सिद्धा मन्वते,
तस्मादस्ति वाचकत्वमिति । नैतरसाम् । नहि कार्यो-
दत्तवज्ज्याच्छक्तिः शब्दस्य कल्प्यते । इत्युक्तं तज्ज-
न्मत्सारान्तेभ्योऽपि सा च श्वेवयववति । २३॥ नहि
प्रयोऽप्युद्धृत्य शब्दानन्तरभाविनी प्रतीतिः शब्दजन्म-
यतस्य शक्ति कल्प्येत्, शब्दानुमितवक्तुगुणनिर्दि-
जन्मत् । न चान्यतो निमित्तं कार्यमन्वयस्य शक्ति

च प्रकृतपदार्थैः अशब्दोपस्थापितोरपि सिद्धमन्विताभिधानम् । आकाङ्क्षायाश्च सन्निधावपि सन्निधापकक्रमेणैव श्रमो वेदितव्यः । तदनुसारेण चान्विताभिधानमपि तथैवेति । 'सन्निधिः शब्दजन्यैव व्युत्पत्तौ नोपलक्षणम् । अप्याहूतेनाप्यर्थेन लोके संबन्धदर्शनात् ॥ सहसैव च सर्वेषां सन्निधिप्रतियोगिनाम् । सन्निधापकसामग्रीकमेण क्रमवान्वी ॥ यथायथा सन्निधानं जायते प्रतियोगिनाम् । तथातथा क्रमेणैव शब्दैरग्निबोधनम् ॥' इति समग्रश्लोकाः । तौ यथोक्तौ आकाङ्क्षासन्निधौ प्राप्तमाकाङ्क्षितं सन्निहितं योग्यं च यत् पदार्थान्तरं, तेन संगतमित्यर्थः ।

किं पुनरिदं योग्यत्वं नाम ? यत् सङ्गबाह्वत्वं । संबन्धाहमिति कथमवगम्यते ? सङ्गन्वित्वेन दृष्टत्वात् । नन्वेवं तर्हि कथमपूर्वं कार्येऽन्विताभिधानं वेदे, तेन सह वक्ष्यन्ति संगन्वादर्शनात् । उच्यते । सामान्यतो योग्यताऽप्यथान्य विरोधमतिपथी तथा इत्युच्यते । यदपि तदपूर्वं, तदपि कार्यमेवेति दृष्टचकार्यसम्बन्धं यत्, सन् योग्यमित्युच्यते । 'सामान्येनैव योग्यार्थं लोके यदप्यधारितम् । सङ्गिनाभिधानस्य व्युत्पत्त्यानुपलक्षणम् ॥' अन्ये तु यदयोग्यतया नाप्यधारितं तत् योग्यं, तेन प्रमाणान्तराप्रतीतेनापि विष्णुर्नान्विताभिधानं विष्णुर्नीत्याहुः । तदिदं सारम् । यथा प्रमाणान्तरादेवे यदुक्तिं वक्ष्यन्ति योग्यताऽप्यधारयितुं न शक्यते, तथैव योग्यताऽधीति स्वयं सर्वत्र प्रकारेण तस्मिन्मन्त्र्यः स्यात् । भावार्थस्यैव विषयतेनान्वयोऽनुयादेयविरोधाविशिष्टस्यैव नियोग्यतया अन्यथा इति नियमो नोपपद्यते इत्यन्तरप्रवृत्तेन । नन्वान्विताभिधानपक्षे व्युत्पत्तौ उत्पन्नशक्यमेव गौरवमित्याहुः— 'पदार्थेष्वपि सर्वेषां सामान्यव्यवधिमोक्षिनी ॥' यस्यापि मते पदार्था एवाऽन्योन्यान्वयमवगमयति, तेनापि प्रतिनियतान्वययोग्यविद्वदर्थसिद्धसाधयणीयमेव 'आकाङ्क्षाप्रतिषिद्धोपपत्तः एव पदार्था अन्यत्र बोधयन्ति, नान्ये' इति । एतदेव कथमिति पर्यनुचेन श्रद्धागहारे तथा दर्शनादिति परिहारे शक्यः । तस्मादुत्तरादुत्तरात्प्राप्त्यभिर्दूषणम् ।

नन्वेवमपि केन विरोधेनाभिहितान्वयं परित्यज्यान्विताभिधानमाभिमतमिति । अत्राहुः— 'किंतु तेषामदृष्टेया शक्तिर्मानान्तरोद्भवौ । कल्प्या विशिष्टार्थपरपदसंस्पृशभाविता ॥' पदार्थानां हि शब्दादन्वयः प्रमाणात् प्रतीयमानानां अन्योन्यान्वयबोधकत्वं न प्रतीतमिति शब्दाभिधेयानां तदवगमशक्तिः कल्पयितव्या । तस्याऽप्युक्तौ शब्दसंस्पृश एव हेतुरित्याशयणीयम् । शब्दो हि विशिष्टार्थप्रतिपक्षिपक्षतया श्लेष्मन्वहारेषु प्रमुग्धमानो दृष्टः । न चात्र साक्षादाकार्यप्रतिपादनं समर्थं, इति पदार्थान् अगान्तरत्वापारिकरोति । ते च यदि अन्योन्यान्वयबोधने समर्थाः स्युः, तदा तेषामवगन्तरत्वापारता स्यात् नान्यथा, इति विशिष्टार्थान्वयश्लेष्मन्वहारेषु संस्पृशदेव तेषामेवाशक्तिरविर्भवतीति शब्दस्यापि पदार्थसाक्ष्यतापानशक्तिराशयणीक । स्पष्टदेवं, यदि मानान्तराप्रतिपक्षानां पदार्थानामन्योन्यान्वयप्राप्तये सामर्थ्यं न स्यादिति । अस्ति तु स्पष्टत्वात् नवधारिताश्रयविरोधस्य प्रात्यक्षदृष्ट्याश्रयस्य अस्तिप्राप्त्युग्विरोधस्य च प्रत्यक्षहेतुप्राप्त्याश्रयस्य यदनिर्दिष्टप्राप्त्युग्विरोधस्य वास्तवतः कर्तुंभेदस्य धारनस्य श्वेतोऽश्वो धावतीत्यन्वयबोधकत्वदर्शनात् । यदाहुर्वर्णिकारपराः— 'यत्पतः श्वेतमारुहं हेमशब्दं च शृण्वतः । सुरनिषेधशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ दृष्टा शक्यवित्तिमुक्ता' इति (श्लो. शक्याधिकरणे ३५८-५९) । आरुहं अत्यक्षरूपमित्यर्थः । तेन गृहिणोदो ॥ पदप्रथमस्थितये इत्यर्थः । अत्रोच्यते— किं येनैव पुराणं श्रुत्वा समाभासौ हेतुप्राप्त्यनुपपत्तिरिति अत्रासीत्, तस्यैव श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः, उर वक्ष्याप्राप्तानन्वयव्याप्यं, तस्मादपि । किमत्र । यदि तावदप्यशक्तिरहेतुप्राप्त्यनुपपत्तिरिति शक्यं । न शक्यं उच्यते, तथा प्रतीतिरिति शक्यः । स ह्येव प्रतिपादने, भवितुमर्हति । देहो नूनमभेदः, भवितव्यं च तेन विद्वद्यतेति । अथाश्रयस्यभेदमेव सुस्पष्टद्वारास्त्वमवगम्यतामस्मैति, तदाऽग्रीमश्रयार्तिनीमेव वेगवती गतिमनुमिनोदीति । न पुनः चेत्तन्मतेऽगम्यं तन्मन्त्रान्वयं पदार्थानामर्थेन अरुण्यते । योऽपि तस्मिन्नेवेन नान्यत्रोद्भादिनि निमित्त्यपरितोष्यदर्शनाप्यवगत्येति हेतुशक्यः श्रेयशमना-

इति । अत्रापरे भुवते । नेयं लक्षणा, स्वार्थपरित्यागात् । स्वार्थपरित्यागेन हि गङ्गाऽऽदिषु लक्षणा दृष्टेति । ते तु भीमाणात् प्रातः पातयैः प्रत्येवमाहुः । लक्षणीयवोन हि क्व चित् स्वार्थस्य त्यागः संशयो वा । ‘ लक्षणीयपक्षेति ’ इति लक्षणस्यापि स्वीकारे गुणिना लक्ष्यमाणत्वात् तदतः गतं यावत् सृष्टयर्थस्य । तथा ‘ यौगमाती यजते ’ इत्येक वचनात्पुनरप्या यौगमातीशब्दो यागवचनो यागसमुदायलक्षणार्थः । न च समुदायपरिग्रहे समुदायित्यागः, तदाभ्यवृत्तात् तस्य । तथैतरेतरद्वन्द्वे द्विवचनबहुवचनादुपपत्तेरन्तर्भावसहितस्य लक्षणा आभीयते । न चापस्या वयपरित्यागः । तस्या निपादस्य वधिकरणपूर्वपक्षे षट्त्वर्थलक्षणा स्यादित्युच्यते, न तेन प्रत्ययस्य त्यागोऽप्यापद्यते । तथा रथयोरैक्यस्य रथस्यापरित्यागः । तथा मेधमित्येकवचनान्तरस्य गणलक्षणा मनस्य-प्रकृतौ निषेधः । न च राशिगोमरीगोमयोस्तत्र हानमिति सर्वार्थपरित्यागेऽपि युक्तैव लक्षणा । अत्रोक्त्यते । कथं पुनरियं लक्षणा । ‘ वाक्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सङ्ग्राहोपपत्तिः । सङ्ग्राहस्य सङ्ग्राहस्यान्वयवाङ्मूलोच्यते ॥ ’ इत्युत्तरस्योक्तः । ‘ गङ्गावा घोष ’ इत्यादिषु औत्तस्य गङ्गाऽर्थस्य वाक्यार्थेऽन्वयार्थभवात् त परि त्यस्य तत्तत्वात् लक्ष्यपुद्गलनिषेध इत्यस्य वाक्यार्थो न्ययिता अप्यवलीङ्गते । अत एवाहुः — ‘ अनुपपत्त्या संपत्तेन च लक्षणा भवति ’ इति । इह च सामान्ये त्वादौ न औत्तस्यार्थवाक्यार्थोपपत्त्यः, नापि अन्विता वक्ष्यमानपदघनभाङ्गता, अन्वितायैस्यान्वयात्तरासम्भवात् । अथ सा भूदेषा लक्षणा, किंतु क्रिया भवमता कारकान्वयिनीमात्रेणो दशमवगममिति अविनाभावा दिति । उच्यते । शब्दश्च तदादि वमरस्तुतमन्वयान् गमस्य, किंतु सामान्योदशानुमानगोचरता अमुपगता भवति । तथा विविधान्नयवगति अनुपपत्त्याना निर्मूल-मापद्यते । अथ विशेषान्वय विना अन्वयलक्षणवत्त्वमात्रादनर्थक्य शब्दोच्चारणमिति तदाशङ्क्य, एवमपि श्रेष्ठा पूर्वकारिणा स्वार्थकथनप्रमाणयोगिणा वचनात् विनोद्यन्वयगमः । वेदे त्वानर्थक्येन च भवितुमिति प्रमाणाभावात् शक्यते विनोद्योऽवगम्यम् । न च लेखेऽप्य

नर्थक्यमापद्यते इत्येतत्वात् करणेन उपाधादिनापि विरोधान्नयव्यवसानं युक्तम् । नहि दग्धुनामस्य उदोपादानमनर्थकमिति ज्ञस्य दाहशक्तिरातिर्भवति । काममानर्थक्य, न पुनः सामान्योदशस्य विरोधादसंयिता । अथ आकाङ्क्षितवैनिहितसौम्यकथमपरा वृद्धत्वाहारे पदानामवगतेति प्युत्पन्नपुकारेण विशेषान्वयवगमः । तत्र । तत्र वृद्धत्वाहारे एव तत्परता पदानां वा पदार्थानां वा उपायमात्रेण कथं नाम निर्दिष्टेति । विन्ता सा हि पदानां वा पदार्थानां वा शक्तिवर्तनी विना अनुपपत्तेति ग्रन्थामहे । सा च पदानामेवैत्याह — ‘ प्राधान्यादभिधातृत्वात् तत्त्वपर्यायगमादपि । पदानामेव सा शक्तिवर्तनमुपपन्नताम् ॥ ’ प्रथमभाषीनि पदान्यतिरुद्ध्य नार्थेषु शक्यार्थवैरोधनशक्तिराभ्युत्थुक्ता । किंच, पदानि तावदभिधायमानाति निर्दिष्टादम् । तेन वेपामभिधानशक्ति संपत्तिपदैवेति तस्या प्रधान्यपर्यन्तता कल्पयितुं युक्तम् । पदार्थानां तु बोधनशक्तिरेव कल्प्या । तेन धर्मिकल्पनातो वर धर्मकल्पना इत्युच्यते । अभिधानशक्ति पदानामेव कल्पयितुमुचिता । किंच पदानि अभिधायकानीत्युच्यते, तत्र यदि स्वरूपमात्रविरया मेव पदार्थबुद्धिमादस्य, तदाऽप्यभिधायकता हीयेत, तस्या बुद्धेः प्रथमप्रवृत्तसमयवत्तत्त्वपर्यायपदार्थोपपत्तेश्चोत्पत्तेः प्रथमत्वात् । अवश्यं हि संवधसंस्तरसिद्धयर्थं तन्निधौ त्वार्थस्वरूपवत्तत्त्वोत्पत्तेऽङ्गीकरणाय । तस्मात् सन्वधसंस्तरमप्याधितान्नितायैप्रतिपादनाभ्युपगमे एव शब्दानामभिधायकतेति सामान्यवृत्तता पदानामिति ताभिधायकता आश्रयणीया । यस्तु ‘ पदमन्वयिकप्रभावात् स्मारकत्वं विधिष्यते इति, तदा प्रभावात्तत्त्ववत्तावत्तां स्मारयति । लेखयति च आचार्यवचनदर्शनात् स्मारकतामेव पदानामभिधायकत्वमाह ॥ प्रत्याह । त्वारं यावदगमादपि । येनपि वादिता पदानां स्मारकत्वेन पदार्थेन्द्रियवृत्तवर्णीय, खेऽपि वाक्यार्थप्रतिपत्तिपरता पदानामभ्युत्थेन, अन्यथा वाक्यार्थस्याशङ्क्यवगमः । एव चेत् पदानामेव साक्षाद्वाक्यार्थवैरोधनशक्तिरेव, किं परस्परव्यवहारः । तेन पदार्थेषु पदानां स्मारकत्वान्तिरिक्तं वेऽभिधायकत्वात्, तेषां शक्तिवत्त्वता । एषा तावत्

च्यक्तेरपान्तरूपा, युक्तं यत्तस्यामभिधीयमानास्यामपि न
न्यक्तेरभिधानमुपविन्यतीति । नहि च्यक्तिमत्तैव जातेः
स्वयं, येनाभिधेयानुपवेष्टात् च्यक्तेरप्यभिधेयत्वं स्यात् ।
अन्वितस्य चान्वयवृत्तैव रूपमिति तस्मिन्चभिधीयमाने
अन्वयस्याभिधानानुपवेष्टाः स्वदेव । तदन्तर्गतापि शक्तिः
कल्पनीया । अयान्वितशब्देन पदार्थानां स्वरूपमुपल-
भ्यते, तन्नामभिधाय अन्वयमभिधातुं शक्यते इत्युच्यते,
न तर्हि शब्देनान्वयप्रतीतिरिति । नहि जातिवत्
व्यक्तिं अन्यमन्तरेण पदार्थस्वरूपमनिरूप्यं, येन तद-
पर्यवसानाच्छब्देन प्रत्याख्येत । ननु यथा जातिर्न क-
चिदपि व्यक्तिविकल्पा अवगता, तथा पदार्था अपि न
व्यतिपन्नविकल्पाः क चिदप्युपलभ्यन्ते, अन्ततः अस्त्यर्थे-
नापि सर्वत्र सर्वपदार्थानामन्यतन्म । तस्यापि अज-
पर्यवसानादेव सिद्धेनाभिधेयत्वमिति । सर्वत्र, अन्वयमान-
मपर्यवसानात् सम्मते, तद्विशेषस्तु नान्तरेणाभिधानं
शब्दोऽपि प्रतीतिमगरोहति, तस्यादन्विताभिधायित्वे शब्दस्य
शक्तिरन्वयनागौरवात् स्वकल्पमानमभिधेयम् । कथं तर्हि
आप्यकारेण 'प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयाविभक्तिः
प्रातिपदिकार्यो विशेषकः इत्याह' (१।१।७।२५
पृ. ९९) इति प्रत्ययस्यान्विताभिधायित्वं उच्यते ।
मयमते वा कथं सर्वशब्दानामन्विताभिधायित्वे
सति विशेषेण तत्प्रत्ययस्य कथ्यते । तेन
अथाप्युपपन्नच्छब्दान्तराणां स्वरूपगताभिधायित्वं, प्रत्य-
यस्य चान्विताभिधायित्वमिति व्यवहारावन् । यदा अने-
नापि अन्विताभिधायित्वं प्रत्ययस्य नोच्यते, किं तर्हि ।
प्रत्ययेन वार्धोऽभिधीयमानः प्रथमावयवप्रत्ययार्थ-
रक्त एवावगम्यते इति तन्मन्वयव्यतिरेकस्या प्रकृतेः
प्रत्ययस्य च स्वस्वेऽर्थे, अनुगम्यते च प्रकृतिप्रत्यय-
समभिव्याहारस्यैव पदार्थान्तरानुगमिमित्तत्वं विवि-
च्यते । यथा ग्रहणस्मरणानि प्रत्यभिज्ञाने ग्रहणारब्धे
न्द्रिपनिमित्तत्वं, स्मरणारब्धस्य च संस्कारनिमित्तत्वं, यथा
च वस्तुतन्त्रमावविशिष्टे कल्पन्तरे ग्रहणप्राये विशेष्यस्य
भानाशस्य प्रत्यक्षादिविषयत्वं, विशेषणस्य चाभावात्
स्याभावविषयत्वं विविच्यते, तथा अनाप्यनुगम्याशस्य
प्रतिपत्यवयवमभिव्याहारस्यैव प्रतीतिसिद्धेन प्रत्ययस्य

तदभिधायित्वं, अ वा स्वार्थमेवाभिधायते । आह च
(हरिः) 'प्रकृतिप्रत्ययो द्वयः प्रत्ययार्थं सहेति यत् ।
येदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येन तदुच्यते ॥ पाकं हि
पश्चिरेवाह कर्तार प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनः कर्ता
वाच्यो नैकस्य कस्य चित् ॥' इति । मूलार्थास्तु विशिष्ट-
मेवाभिधायते । नहि तोषा वाक्यान्तरं निरूप्यते । 'हिरण्य-
मालिनं कृत्यिजः' इत्यत्र विशेषणभूता हिरण्यमाला
तावत् प्रकृत्यैवाभिहिता, कृत्यिजोऽपि हि विशेष्याः
स्वपदेनैव, मूलार्थाः किमभिदध्यादप्यहिशिष्टात्,
तदसौ विशिष्टाभिधायकः । अन्येषामपि तु येषां युग-
पदनेकार्थाभिधायित्वं विभक्तैरिव लिङ्गसंख्याकारकार्था,
तेषामप्यन्विताभिधायित्वम् । एतच्च सर्वं अङ्गनिर्णये
एव वक्ष्याम इति । इतरेषां तु शब्दानां स्वार्थरूपमेवा-
भिधेयं अन्वितस्मस्तु वाक्यार्थः पदार्थगम्य इति । अत
एव 'वाक्यार्थो लक्षणीकः' इति मीमांसकः, अग्नि-
हित्वायंस्वन्वाद्भिरगम्यमानत्वात् । नन्वविनाभावमिति च
लक्षणा, न च पदार्था वाक्यार्थविशेषेणाविनाभूता
इति स कथं लक्ष्यते । नावश्यमविनाभावमिति च
लक्षणा, एकवाक्यताऽपि तत्र निमित्तम् । अत एव
असत्यप्यविनाभावे मीहीनवहन्तीत्यत्र दशपूर्वमासैक-
वाक्यतया लक्षावयवत्वलक्षणोपपत्तिः । एकवाक्यता च
क चित् प्रत्यया यथा लोकेन यजेतेति, क चित्
मरणाद्यनुमेयं यथा दशपूर्वमासस्या यजेत समिधो
यजतीत्यनयोः समिदुपेता दशपूर्वमासभावना कर्तव्या
इत्येवरूपेकराजनता कल्पते, एवमन्यत्रापि दृश्यम् ।
तस्माच्च वाक्यं न पदानि साक्षाद् वाक्यार्थमुद्धि-
जतयन्ति, किंतु । पदस्वरूपाभिहितैः पदार्थैः
संलक्ष्यतेऽसाविति सिद्धमेतत् । ४३ ॥ पार्थ-
सारथिमिश्रेण निर्णयोऽभिहितान्वये । यथागामं
यथाप्रज्ञं वार्तिकोक्तः प्रदर्शितः । ४४ ॥
इति न्यायपरमालाख्यं वाक्यार्थनिर्णयः पृ. ७२-१०२.

॥ अन्विताभिधानवाद्वाक्यार्थेन ॥ (वाक्यार्थमात्रम्)
इति तु प्रवृत्ततुल्यमभिधानम् । एतदुक्तप्रकरणे च
'लोकावभूतं अन्विताभिधानं प्रताप्य' इत्युक्तमाश्रये ।
तेन विशेषः । के.) 'गम्भीरवित्तमर्थं वाचा संक्षिप्तया

स्वरदातुत्वरसिभिन्नाविर्भावत् 'इदं विधेयमिदमन्वयं, इदं प्रमाणमिदं गुणभूतं, इदं विवक्षितमिदमविवक्षितं' इत्यादि न रस्यार्थेति, तावच्च कश्चिदेववाक्यार्थमनवृष्यते । तदुक्तं धार्मिककारपादैः 'तावदेष हि संदेहो वेदान्तस्ये, श्रुते भवेत् । यावच्च वचनन्यक्तिरस्य स्पष्टाऽप्यप्यति ॥ शब्दा च वचनन्यक्तिः मीमांसाध्याय-कातराः । प्रलीयन्ते समस्ताश्च वेदवाक्यार्थसंशयाः ॥' इति । अत एव मीमांसकाश्च वेदवाक्यप्रतिपत्तौ इतिकर्तव्यता-यम् । तदुक्तं तैत्तिरेय 'यमे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणा-त्मना । इतिकर्तव्यतामात्रं मीमांसा पूर्तिप्यति ॥' ननु लोके द्रागेव वाक्यार्थविवर्तितेर्वर्ता रामश्रीमपेक्षते । तस्यैव । अन्यन्ताभ्यस्तेषु वाक्येषु स्वादेवम् । अदृष्टपूर्वेषु स्मृत्यादिवक्तव्येषु लोकेऽपि नानाविधविवादोऽप्यनात् कुतो द्रागेवार्थनिरूपणः । अथ च वारणाभावेनापि लोकस्यार्थं विवेकौ नास्ति । तदुक्तं— 'युज्जातिगुणद्वयवर्गमभेदान-रुचिः । प्रत्ययान् सहासा माता शेकलाधनिकायमान् । न लोकः वारणाभावाग्निर्वायुमिच्छति । अन्वयव्यति-सिद्धयर्थं पाकपक्वत्वं विविक्षते ॥' इति ।

यथैवं सर्वपदानामभिव्यक्तिमिधानमुच्यते, तत् सर्वेषु भीतार्थेषु पदेषु । एतद्विषयमिदं प्रमाणं तु यदेव भीतार्थे पदं तदेवाऽस्मिन्निमित्ताभावात् । इतरत् पदं प्रति-योतिर्निमित्ताभावात् । तत्र वाच्यवचनानुवधारणत्वात् स्वायं-स्यापि तत् तदानीमवधारणं, अन्यथाऽपेक्ष्यताम् । किन्तु तदर्थेन स्मृतेन यत् स्वर्थवर्तिनः सद्यः वा स्वयमन्वय-मौल्यमुपस्थाप्यते, तेनाभिव्यक्तिर्भीतार्थमेव पदं स्वायंमभि-धत्ते इति दर्शनसहस्यमिदम् । न च सर्वपदान्तेव खल्व-मिहानि गौणानि वा वाक्ये संभवन्तीति निरवयम् । कश्चिदभिव्यक्ति-निमित्तं कश्चिदभिहितोऽर्थः इति च यदुक्तं तन्मन्त्रोपस्थापिततां दर्शयितुं गौणमभिहितत्वमवयम् ।

कथं पुराणमिहाभिधानं पदेन स्वरूपमात्रेण स्थापितं यत्प्रमाणम्— 'अन्वितस्याभिधानोऽपि स्वरूपं विधत्ते सदा । तेन स्वरूपमात्रेऽपि शब्दो जनयति स्मृतिम् ॥' एवं धर्मव्यवहारानुवर्त-स्वरूपमात्रमनुवर्त-स्वरूपमात्रमनुवर्त-पदादेव ज्ञानुपपन्नमिहाह 'यथाऽर्थेनाप्रमाणेन

स्वरूपं स्थाप्यते कश्चित् । पदेनाप्यप्रमाणेन यथाऽर्थः स्थापयिष्यते ॥' नहि यत् प्रमाणं तत् स्वरूपमात्रमेव, प्रमाणं तत् । यस्य तु येन चैव कदाचित् प्रत्ययवर्तिः प्रतीतपूर्वः, सा तत्र संशयोप-क्षरेण दमोत्येव स्मृतिः जनयितुम् । अस्ति वा स्वरूप-स्थापि तदभिधेयत्वमर्थस्य शब्देन प्रत्यालक्षितेति दामोति-तनापि शब्दस्मृतिः जनयितुमर्हति । यथा निर्निवृत्त्य-दशाप्रतीतमर्थस्वरूपमात्रं अत्रभिधेयमपि शब्दं स्थापयति, तथा शब्दोऽप्यर्थमिति सिद्धयुक्तं, एतेन पदोपस्था-नन्तरं पदार्थस्वरूपप्रतीतिः प्रदत्तिता । अभिव्यक्तिमिधान-वादिनोऽपि सा न प्रमाणं, अन्यथास्मृतिपरिच्छेदा-भावात्, अनविवर्तितमर्थमात्रं प्रमाणमिति सिद्धान्ताभ्यु-पगमात् । तदुक्तम्— 'उपस्थाऽनुपस्थेऽपि प्रमाणं स्मृतिरन्यथा' (स्तो, वा, प्रत्ययसूत्रे ११) इति । यदि पुनः स्मृतिरेव नानुपस्थेति, तदा प्रमाणस्मृतिरसं-विधयैवेत्यः प्रतिपत्त्यन्तराभ्युपगमात् 'पदान् स्वरुपाप-प्रतीतिः कान्तमार्गतामिति वाच्यम् । अत एवामिहि-तान्वयवादेऽपि स्मारकत्वमेकस्मयं शेषते । इतरेतत्-अभिव्यक्तिर्ना पारितति—' स्मृतिर्निमित्तं हि तैत्तिरेयमर्थ-तत्त्वात्मा । अर्थमाह यत् सर्वमिति तावदेव-संभवम् ॥' स्वार्थस्वरूपमात्रस्येति हि न पदं पदान्त-रमपेक्षते । स्मृतिर्निमित्तमपीह भवत्येव निमित्तम् । नास्ति तेनैतरेतराभयत्वम् । ननु ब्रह्मव्यवहारेण श्रुत्यतिः । अन्वितमिति विनिर्णयनं च व्यवहारः । अतहाहोरात्रि-तपतिपचिदेवात्मानं धनम् । न त्वन्वितपदार्थमात्रस्य-भयम् । सकलमेव । स्वरुपाऽनुमितान्वितमिति वक्तव्यमाऽनु-पविरेव अनन्वितस्वार्थस्वरूपसंभवे प्रमाणम् । दर्शित-लोकाः । 'नान्वितमिति विनिर्णयनमिति तपतिपचिदेव पदे' इति । अत्र कश्चिदाह—यदि स्मृतिर्निमित्तमभिधेय-अन्वितमिहाह पदेः मिथे, तदा स्वरूपस्य प्रत्यालक्षि-निकथनत्वादन्येनां चार्थानां प्रत्यालक्षितमर्थमात्रं तेषु स्मृतिर्निमित्तेषु अशुद्धप्रमाणविशेषतात् 'उपायां पचति' इति नेत्रा पचत्यर्थान्वितेन वेदनाऽभिधीयते । सा च हि निवर्तनादन्वितोऽपि प्रतिपत्त्येति स्वरूप-तदन्विताऽप्युक्तं अभिव्यक्तिः । तथा पचत्यर्थोऽपि

प्रतीयते, तत् पदं तस्यार्थस्यावाचकमपि भवति निमित्तम् । किंतु तन्मतेऽपि शक्तिरन्वयताम्यौष्यं पूर्वोक्तन्यायेन । तत्त्वमेव । येऽप्याहुः वाक्यमेव स्मृत्याहुः वाक्यार्थे प्रतिपादयतीति, तेषामपि प्राच्य कल्याणगौरवद्वयमवयवपरिहारम् । आच्यकाराख्येन च 'दूर्यवर्गजनितासंस्कारतद्विहितोऽन्यो वर्णः प्रत्यावरुः' (१११५ प्र. ४६) इति निर्निग्रहम् । अत्रक्यं च महाशयस्य यद्वत् स्वरूपम् । तस्मात् पदानामेव वाचकशक्तिसंभवयोः ।

अत्र के चिन्वोदयन्ति—ननु ब्रह्मव्यवहारप्रवृत्ते वाक्ये पदानां वाचकशक्त्यवधारणमेव नोपपद्यते, पुरुषवाक्यानामर्थं प्रति लिङ्गाभावेन प्रमाणवाच्युपलभम् । वाक्यादि कार्यभूताय मत्प्रवित्तस्य वस्तुसादृश्यविषयं पूर्वविकृतं कारणभूतमनुमीयते । तस्य च ज्ञानस्य श्रेयस्मधिकारित्वात् श्रेयभूतायैति श्रवणं, इति न वाचकशक्त्यवधारणः । वदयते । न गूढं भगवन् नीतिप्रयोजकमर्थं (नीतिप्रयास्य-प्ररक्षणार्थं) छम्प्याकलयति । योऽहं हि तत्वेदम् । पालो हि मृत्युमग्नः प्रत्येकदृष्टस्य शब्दभवनस्य मन्त्ररत्नाविनी निषिद्धिश्चातुमितामर्थं प्रतीतिं शब्दकारणिकामवगच्छति । य तथा मृत्युसः वदन्ति कस्य चिदन्वितायैपदवर्तनं वाचकप्रारम्भते । तथोपलम्भमानस्य चैव विमर्शो जायते, 'संभाम्भवावालावित्तायैपदवर्तनमिदं वाक्यं वर्षं ब्रह्मसा-ऽयैति श्रवणं हृतम् । ब्रह्मस्यै प्रयामये वाक्ये अन-न्तरार्थवर्तनमगच्छा मये संभगति' इति । तस्यै विविचितादौये पुनरेव निश्चये जायते 'वृत्तमेतत्वं श्रोतवत्वा इत्यमरपरितः अन्वितायैत्येव वदन्तं प्रमुद्गोः इति तयातिपरदमोमनियमश्चापानुपगम्येऽन्ये गौरवयते' इत्येवमन्योऽर्थं अनुमिमानेनान्यत्रे निधीयते, मिथिते चान्ये वाक्यमेतदनु-पुनरावृत्तमर्थमेति । एषं वेदनुशङ्कतस्य सम्बन्धस्य उदाहरणं वाक्यमेतेति पूर्ववाचकशक्तिकानं, नावधार-मिति मन्यो, यदि परं वा प्रयुक्तमनुपगम्येऽर्थ-मिधनोऽप्येति नावगतं, याऽपि चेत्येवमिति मिथिते अन्यो विविचिताऽनुशङ्कतम्, याऽपि पदानां स्वस्व-भानस्यमदेव नोपपद्यते, किं विविचितायैतत् । न च

शक्तेरन्यः पदानां विशेषोऽवगम्यते । ततो मयेव अने-नापि अभीप्रां पदानां वाचकशक्तिरवधारिता, तेन विशि-ष्टान्वयवाचकपदप्रयोगात् तद्विषयं वक्तुः पूर्वोक्तमनुमित-वान् । इति गम्भीरोऽयं नीतिमहाह्वः ।

अत्र के चिदाचक्षते—भवतु पदानां पदार्थेषु शक्तिकानं, तथाप्यन्विताभिधानं न सिध्यतीति । तथाहि, प्रतिषेधोक्तिरानन्तरत्वा अन्वयानन्तरात्, तदानन्त्ये चान्वि-तामन्वयानन्तरात् संवन्धग्रहणं दुष्करम् । अग्रहीत-संवन्धस्य च वदस्य न वाचकत्वं, एकस्मात्तन्वात् तदा-यैमतीतिप्रवृत्त्यात् । सामान्यान्वयाभिधानं च नाग्राह-नीयमेव, वाक्येभ्यो विशेषान्वयावगमात् । स्वल्पमात्र-मिधानेनपि च वाक्यार्थप्रतिपत्तौ अन्विताभिधानाधपणे शक्तिकल्याणगौरवात् । तथा पदेन अन्वितायैऽभि-धीयमाना किमभिहितेन पदार्थान्तरेण अन्विताऽभि-धीयते । उक्तमभिहितेनेति विकल्पनीयम् । अनभिहितेन चेत् पदार्थान्तरप्रयोगैरप्यर्थं, एकस्मात् पदार्थस्य स्वार्थेऽप्यतीतिप्रवृत्त्यात् । अभिहितेन चेत्, तदपि तर्हि पदं अन्विताभिधावित्ता पदार्थान्तरोपमर्षाभिधानम-वेद्यते, इतीतरेतराश्रयं प्रपद्यते । तस्मात् पदानन्तराभि-धानानपेक्षस्वरूपमाभिधानमेवार्थानां पदैः सिध्यते । ते च तथाभूताः पदैरर्था अभिहितता आकाङ्क्षासंनिधि-सिध्यतान्तो वाक्यार्थमवगमयन्ति । न तेषां संघर्षग्रहणा-पेक्षा गृह्णीया । यतः पदधर्मोऽयं, नावमर्थधर्मः । तदाह आच्यकारः—'पदाति हि स्वरमर्थमभिधाय निवृत्तमाकाराणि, अपेक्षायां पदार्था अभिहितः' 'एतौ वाक्यार्थमवगमयन्ति' (१११५ प्र. ४६) इति, उदेतसिधार्थं प्रवृत्तमेति—'ओष्यन्ते बोद्धव्यन्ते च स्वाधी अन्वयवाचकः । अपिपठेय्येव सामर्थ्यं पदानां तेन गच्छते ॥' अत्राह, अन्वयान्तरादा-पिपठयेव आवाकोदारी, तथाप्यन्विताभिधानमवगमम् । पार्थपर्यायि वदुष्यते । तथाहि, पदैरन्विताऽभिहितो-ऽर्थः अन्वितायैत्येतिमिति भावोऽपि पदानां पार्थपर्याय-मितिपति हेतुम् । तदाहुर्वाचिधरतारा—'न विमुक्त्यै सामर्थ्यं वाक्यार्थोऽपि पदमि नः । तन्वाच्य-कथितेनेति पदार्थेन च गच्छते ॥' इति (पदवा-

स्याथे हि सर्वे पद नियमेन संबधसमर्था स्मारयति, नार्यान्तरम् । ततश्च तेनैव पदान्तरस्यान्वितत्वायैवोपक-
तेति न कश्चिदोप । किंच यदि अमिहितेनैवान्वित
स्वरार्थोपनाभ्युपगमे प्रतिनियता वयनोपो षण्टे नान्यथा,
तर्हि कल्प्यता पदानामन्विताभिधानवाचिरपि । द्विरभि-
धानमेवावयते इति चेदापद्यता, न कश्चिदोप । पूर्वं
केवल पदमनन्वितस्वरार्थमभिप्रेते, प्रतियोगिकपदान्तरमि-
हितवस्तुत्तरसहाय्यापत्ता तु तत्तदन्वितमयमाह, इति न
कश्चिदोप । इधमपि चास्मत्ते शक्तिरूपवत्तात्पच-
मस्ति पदार्थगता वयनोपनशक्त्याधानशक्तिरूपनात्माया ।
तुल्यायामपि शक्तिरूपवताया पदानामेवान्वितोपनशक्ति-
राश्रयित्वमुचित, न पदार्थाना प्रथमानगतत्वात् वाक्यार्थ-
स्य तात्पर्यस्यवगतत्वादिति ।

कथं तर्हिद भाष्य, पदानि हीत्यादि (५ १६।८) ।
तत्राह 'अन्वितेषु पदेष्वेव बोध्यमानेषु शक्तिमि ।
अन्यपार्थगृहीतत्वाद्भावा शक्तिमपेक्षते ॥' आद्य
शक्तितत्त्वमिदं भाष्यम् । निराशङ्कितम् । वक्ष्यता
मिथायीनि पदानि, तर्हि नान्वयमिथायीनि । तन्नि-
क्षेप्ये पदाना शक्त्यन्तर कल्पयमिति । अग्रदुत्तरम् ।
यपदमन्विताभिधायक, अन्यथाऽचित एवासी नामि-
हित स्यादित्यन्वितरूपेणार्थेनान्वय स्थीरुत्, तं विना
तदर्थमवाप्ति भाषरा सन्निपया पदाना शक्ति रप्य-
नीया । कथं पुनरुक्तव्यपदीत इत्याह— 'प्रतीवधन्वय
यस्मात् प्रतीयादभिव्यक्तं मुमात् । व्यक्तिर्नोविमि-
धार्थोऽसाविति उपरिक्लीर्यते ॥' अन्यपदानेन
हान्वित । सोऽन्यथाप्रतीती न प्रतीत एव स्यात्, किं
स्वरूपमात्रमेव । न च तद्विनामुच्यते । वस्तुत् तदन्वय
प्रतिपद्यमानोऽन्वित त प्रतिपद्यते । यथा व्यक्ति प्रति-
पद्यमानो जातिम् । अथ तु विशेष, अन्यपदानेनान्वित
उच्यते, इत्यन्वयोऽप्यभिधानानुप्रविष्ट । व्यक्तिरूपेव
जातिस्वरूप न भवति, किंतु व्यक्तेरकारमुता जातिसनो
मिना, छा चेदादृति शब्दमिधेयम्, न चनित्यनिरमि-
धानानुप्रवेशिनी, किंतु आभारभूता जातिवतिरिक्ताऽपि
वस्तुत्वभावेन व्यक्तिमन्त्रेण प्रतीतिमनुभवति । एतावता
च शाब्देन, दृष्टान्तो न सर्वां मना । ननु एवमिहाना

रूढा कथं व्यक्तिरनभिधेयम्, शब्दो भाषितवितानविषयता
द्वमभिधेयता, अस्ति च व्यक्तेरपि तथा भाव इति कथं
मनभिधेयतेति । श्रूयतामवधानेन सर्वत्र प्राभाकरा-
णाम् । स्वयमेकस्यविति विषयता जातिव्यक्तयो, तथापि
चिन्तनीयमिदं, कथमेवा सवितिकथमवविषया जायते
इति । विमल्योमवविषयवे शब्दमात्रस्यैव स्यात्तर,
उत जातिमात्रविषयत्वे शब्दस्वरूपमात्रेण व्यभिप्रेते ।
व्यक्तिविषयवे चात्यभिधायकतया जातेरप्यथा बोधयितुं
मन्त्रक्यगदिति सावत् अनन्तरम् व्यक्तिषु संघर्षमहणा
शक्ते, आहृयुपलक्षितास्तु च वक्ष्यमि संबधमहणं मुकर,
तथापि तद्व्यपेनैव शब्दरूपस्वरूपमन्त्र, उपलक्ष्यवे
कारणाभावात्, चिह्नमार्थेन च नित्याऽन्यथासमवादा
वृत्तिविषयत्व तात्पर्यच्छब्दस्वरूपनिवचनम् । एव चेत्
तद्विषयव्यक्त्यैव व्यक्तिविषयवे शब्दस्यापार इति निश्ची-
यते । तेनादृतिर्न व्यक्ति रमयति, किंतु शब्द एव
तदभिधायकत्वेति आश्रितितो व्यक्तिरुच्यते । अतो न्विता
भिधानायाव्यपक्ष्मापद्यतेवात् असावव्यक्तो नामिधी
यते । तेन व्यतिपक्षमिधानं यत्तु अवतिपक्षमिधानं,
निष्कृतमिधानं न भवति । 'वतिपक्ष'तोऽन्यत्वे व्यतिपक्षस्य
व्यतिपक्ष विना अभिधानानुपपत्ते । भाष्याश्रयागमय
मर्थं, पदानि व्यमितमभिधाय लिङ्गत्तयाशरणि
वाच्यस्य वृथामिदपति । अथेदानीमन्विता प्रतिपत्ता
अवयवपि प्रतीत सपादयन्तीति । शब्दे च पदार्थानां
संबधमहणममेव एव विरितत्वात्, वाक्यान्तरे चान्य
वान्तरस्यैव प्रतिपद्यतात्, तत्परेव शक्त्येवति ।
वाक्यार्थशब्देन भाष्यकारो व्यवसाह । वेदे 'वर्ष्यवत्तात्
वाक्यार्थ इति वक्ष्याम । तस्य न स्वरूपमन्त्रनपयत्,
इति अन्यत्रस्यैव वाक्यार्थत्वात् । एवमुत्तेन 'वायेन
विशेषैकान्वितामिधानं समर्थितम् । ये अन्विताभिधाने
एवमाहुः—हृदयवशादे प्रसिद्धसंबध शब्दोऽन्यस्य
वाचक । अन्यव्यतिरेकायां च संशयधारशरणम् । न च
विशेषाव्यविषयो यौ संमन्त्र । विषयपद हि कारक
सामान्यपमिधिरिण्या क्रियया सह अन्यपदवतिरेकी
भवते, विशेषात्तरान्यव्यतिरेकियारात् । एव कारकपदेऽपि
यो गतिमि । तन्निश्रुत्यायाह— 'सामान्येनापि व

ननु एवं तर्हि यत्र पदत्रयं प्रयुज्यते, 'गामानय
शुद्धा' इति लोके, तत्र हि कारकद्रव्यासंमन्त्रावाट्छा-
ऽस्तीति कथमन्विताभिधानं, गामानयेत्येतावतैव परि-
पूर्णगामानयस्य । सत्यम् । पदान्तरानुचारेणैवम् ।
उच्यते ॥ तस्मिन् तस्याप्यानयतिभिधानादेकगामयस्या-
वगमात् आनयत्यन्वितायाभिधायित्वात् आवाट्छा-
विना च तदर्थप्रयादानवतरेकाहृष्टा परिकल्प्यते । तथा
चोक्तं भाष्यकारेण ' भवति च रक्तं प्रति जाकाहृष्टा '
इति । तेनात्रान्विताभिधानविद्वच्चयमेवाकाहृष्टा । यदि
परमं विद्वदो, द्वारमित्यादौ तस्यैव पदस्यान्विताभिधा-
नायकाहृष्टा, ' गामानय शुद्धा ' इति तु पदार्थान्तर-
स्येति । ' अन्विताभिधानार्थमुक्तार्थचटनाय वा ।
प्रतियोगिनि जिज्ञासा या साऽऽकाहृष्टेति
इत्येते ॥ ' इति उपरालोकः ।

सा चेयमाकाहृष्टा भवन्ती ध्युपगतौ उपलक्षणमाधीयते ।
निमित्तं पुनः संनिधियोग्यत्वे एव नाधीयते । साकाहृष्टे-
णान्विताभिधानादर्शनात् । ' अथैवेति पुनो रक्तः पुरुषोऽ-
यमपनीयता ' इति पुनरुपलक्षणमिराकाहृष्टो राज्ञः न पुन-
रपेक्षान्वीयते । कस्मात् पुनरनयोः पुनरुपलक्षणयोः संनिधि-
योग्यत्वादित्येतेऽपि पुनरैव रक्तः सकृद्यो, न पुरुषेण ।
उच्यते । न्यायसाधकत्वात् मान्यसाधकप्रतिपत्तेः नित्यसाध-
केण पुनरैव राजा समप्यते, तत्संनिधितिराहाहृष्टश्च न
पुरुषसंन्यममनुभवतीति । आकाहृष्टाऽपि ध्युपगतुल्यग-
माधीयते । ' परिपूर्णं योग्यस्य समीपस्थाप्यमन्यव-
ह्युत्पत्तौ तेन शब्दानामाकाहृष्टाऽप्युपलक्षणम् ॥ '
इति उपरालोकः ।

सा चेयमाकाहृष्टा प्रतियोगिषु सर्वेषु न सहसंयोग-
जायते, हिंदु कारोपनिषातक्रमेण । तथाहि, नियममन्त्र-
रेणापूर्वं कार्यं प्रवेष्टुमेव न कथ्यते, इति प्रतिपत्त्यनु-
संधाभूतविषयापेक्षा प्रथमं विधेः । अथ प्रतिपत्ते विषय-
संबन्धनि नियमं नियोज्यन्तरेण तत्सिद्धवर्धनवाधि-
योग्याकाहृष्टा । तथा नियमीयते च मापार्थ-
प्रत्यक्षेणैवैतादृशानां कारोपनिषादहृष्टा । एवञ्च च
तस्मिन्तद्वर्धनकारदापार्थाहृष्टेति । तथा बाहुः- ' प्रतियो-
गिषु सर्वेषु नाहृष्टोदेति उच्यते । कारोपनिषातनु-

पूर्वेण तु मयावयम् ॥ ' तत्क्रमेणान्विताभिधानमपि
क्रमेणैव । श्लोकश्च मनसि- ' जिज्ञासा- जायते बोद्धः,
तद्विषयु यथावया । तथास्यैव शब्दानामन्विताया-
भिधायिता ॥ ' अथ यथा संनिधिकथनं, तथा शुद्धौ
विपरिवृत्तिः । सा च न शब्दनिबन्धनैव केवलान्विताभि-
धानव्युत्पत्तौ उपलक्षणं, अथाहृष्टेनापि लोके अन्विताभि-
धानदर्शनात् । न च धाव्य शब्द एवाध्याहित्वे स
चायंमुपलक्षणवतीति, अनुपयोग्यप्रमाणकत्वाच्च । मय्य-
यापिप्रमाणकोऽप्यहृष्टा, तथापि शब्दकल्पनमनु-
पपन्नम् । येन हि विनाऽनुपपत्तिः, हृष्टेयार्थापत्तिप्रमे-
यम् । न चाध्याना शब्दमन्तरेणानुपपत्तिः । स्वायमत्वम् ।
अर्थकल्पनावैवाध्यापत्तिः प्रवर्तमाना तस्मात्सर्व सविकल्प-
कथानवेकावत्, सविकल्पकथानाना च शब्दपुरःसर-
त्वात्, पुनरिति शब्दे एव सर्ववस्तुतीति । तदुक्तम् ।
यथैव शब्दपुरःसरं सविकल्पकथाने लिङ्गस्वेन्द्र-
याया च निर्दिष्टपदज्ञापनार्थे एषानुभूतिप्रतिपत्त्या
शब्दमपि सर्ववस्तुन, तथा हृष्टार्थापत्तौ साक्षादुपपादये-
ऽयं एवाध्यापत्तेः प्रामाण्यमुपगमात्, श्रुतार्थापत्तावपि
तत्रैव तस्यः प्रामाण्यं युक्तं, न शब्दे, तस्य साक्षादनु-
पपत्तिरामनासमर्थत्वात् । किंच सर्वत्र सविकल्पकथाने
शब्दस्मरणविपरिवर्ति न प्रमेयता प्रतिपत्तुमर्हति । सवि-
कल्पकथाने तु पूर्वप्रतीपमानता च शब्दस्य नातीन प्रमाण-
वती, किंचयंप्रतीतावेव । समानशब्द शब्दस्मरणमिति
प्रतीत्याहृष्ट, तेन श्रुतार्थापत्तिः शब्दविषया । न च
शब्दानुपपत्ता शब्दकल्पनेनोचिता, तस्य हृष्टोऽनुप-
पत्तमावत् । अन्विताभिधानानुपपत्ता तु कल्पना प्रवर्तन्ती
योग्यवित्तियोग्यविषयावतिवृत्ते, तस्यैवाकाहृष्टितरात्
द्वयमात्रमन्यत्वेन वदम्यन्तु पूर्वप्रतीतस्यापि शब्दार्थोपे-
क्षणीयत्वात् । न च द्वारमिति यथाभ्याहारः, तथाप्या-
मिगता संनिधितमिति वा क्वचित्पुनरुपपत्तेः प्रत्यक्षेणानु-
साधान्यकल्पनप्रमाणदेव वात् । तस्मादपरिपूर्णपरिपूर्ण-
तया श्लोकतः प्रमाणहारात् अनुपपत्तिः । तत्र योग्य-
तया प्रकृष्टादिष्वेव च विवेचनप्रकारार्थः एव च
परिपूर्णः इत्यनुपपत्तौ शब्दमप्यहृष्टा । अतो विश-
विनादी नियोज्येन च, सर्वत्र च कारोपनिषादेव, निरतिशु-

इति, तथा 'भावप्रधानमाख्यातं' इति । अन्विताभिधानवादाने तु मत्वर्थीयान्तेष्वपि अन्विताभिधानमुक्तम् । 'भावाधीना अपि विशिष्टमेवाभिदधति, नहि तेषां चाप्यान्तरं निरूप्यते' 'हिरण्यमस्मिन् कश्चिन्' इत्यत्र विशेषणीभूता हिरण्यमाला तावत् प्रकृत्यैवोक्ता, अस्मिन्नोऽपि विशेष्याः स्वयान्तेन, मत्वपुं तु निगमिदध्यात् अन्यत् विशिष्टात्' इति । तत्रैव पदेऽपि अन्विताभिधानं न वा इति मतद्वयमुक्तम् । तत्र हि कथं तर्हि भाष्यकारेण (१११७२५ छ. ९९) प्रातिपदिकादुत्तराद्वत्ती द्वितीया विभक्तिः, 'प्रातिपदिकार्यो विशेषक इत्याह' इति प्रत्ययस्य अन्विताभिधानविबुध्यते इति शुभमेव दाहयित्वा देहा समहितम् । 'अथस्तौ वा कथं त्वर्थशब्दानां अपि ताभिधानयित्वे सति विशेषेण प्रत्ययस्य तत् कथ्येत, तेन ग्रन्थानुशुष्यात् शब्दान्तराणां स्वरूपमानाभिधानि, प्रत्ययस्य तु अन्विताभिधानयित्वे इति भवत्यप्याह । यदा अनेनपि अन्विताभिधानयित्वे प्रत्ययस्य लोच्यते, किं तर्हि प्रत्ययेन स्वार्थोऽभिधीयमानः प्रथमायागतप्रत्ययार्थानुरक्त एवावधार्यते इति तत्रान्वयव्यतिरेकान्मा प्रवृत्तेः प्रत्ययस्य च स्वार्थे अनुगतासौ च पृथगप्रत्ययसमभिव्याहारस्यैव पदान्तरसमभिव्याहारस्यैव पदार्थानुरागे निमित्तत्वं विविच्यते । अतः अनुगतायास्य समभिव्याहारस्यैव प्रतीतिलिखेः न प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः । अतु स्वार्थमात्रमेवाभिधेते । तदुक्तं शब्दे 'प्रकृतिप्रत्ययो ब्रूतः प्रत्ययार्थं सहेति यत् । भेदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येनैतदुच्यते । नान्मावाचयशक्तिव्यक्त्यां शक्तिः का चित् पदार्थया । विद्यते यत् एकस्माद् विशिष्टार्थमतिर्भवेत् ॥ नित्यं विशिष्ट एवार्थं प्रत्ययो यत् प्रवर्तते । तत् पूर्ववरविज्ञातप्रकृत्यर्थविशेषणात् ॥' इति । अत्र द्वितीयपक्ष एव पाठ्या धिक् इत्येवपराया चान्दन्वयव्यतिरेकः—(११११११)—विज्ञानान्तर्गतं भट्टसोमेश्वरेण व्याख्यातम् । यस्मात्तु पञ्चनिप्रत्यययोः स्वार्थभिधाने स्मृत्युत्तराचार्य नित्य विवक्षितमन्त्रेन पूर्वप्रयुक्तप्रकृत्यर्थानुरागेण प्रातिपत्तुं प्रत्ययाः संनिपतन्तः तद्वतानुरूपधनेव स्वार्थं वदन्ति, तस्मान् न

कदा चित् प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते । यथोक्तं 'प्रातिपदिकादुत्तराद्वत्ती द्वितीया विभक्तिः प्रातिपदिकार्यो विशेषक इत्याह' इति । इति सोऽयं गुणवतिदन्तरयोः उक्तः प्रसारः पाचसहितदन्तेऽप्युक्तः । 'पाकं तु पचिरेवाह फर्तारं प्रत्ययोऽप्युक्तः । पाकयुक्तः पुनः कर्त्ता वाच्यो वैकस्य कस्य चित् ॥' (फेनारोनाभिधीयते इति चतुर्थचरणपाठः वाच्यपदीये) । अपमेव प्रकाशे देवतातदिते मत्वर्थीयास्तत्रैव च संमणति । अतः 'पदश्रुतेर्दीर्घस्य विविधयुक्ता हि भाषणा । अथरुद्धा न यागादिभाष्यमात्रमन्त्रितुं श्रमा ॥' इत्यादिः (घा.) स्वार्थान्माधिकरणदौ मिश्रादीनां पदे श्रुतित्वात्तरादौ नान्विताभिधाननिवन्धनः । न च विशेष्याभिधानं विना कथं विशिष्टाभिधानं इति वाच्यम् । 'विशिष्टमहर्णं नेष्टमगृहीतविशेषणम् । अभिधाऽनभिधाने तु न केन चिद्विज्ञाभिते ॥' इति कर्त्तृधिकरण—(१११५) यार्तिकोत्तरात्वा तदुपपत्तेः । ननु 'यदेत पशुना' इत्यादिपद विशिष्टाभिधानमात्रात् चेत् भूतिः, ततः समाख्याया अपि तत्रोत्थात् श्रुतित्वापत्तिः, तेन तदधिकरणे तस्याः श्रुतित्वाभावात् 'पाकं तु पचिरेवाह' इति हरिकरकोपन्यासेन अन्ययानभिधानात् श्रुतित्वाभावोक्तिरुपपत्ता । सत्यम् । अन्युक्तपदव्यतिरेकेण स्रोक्ता । या तु हवः पर तप सुस्तिरुक्ता, 'अथापि समाख्या संनन्धमभिदध्यात् तदापि न या वन प्रमाण' इति, सैन श्रुतित्वनिरासेतुर्मुक्तः । किंच पाठार्थमन्त्रे अभिहितं 'न भुत्वाद्य. पाठार्थमभिदधति इति श्रुतः, किं तर्हि विधित्तद्विः यत्तार्थं येषवति' (घा. १११२) इत्यादि । तेन रिच्यमात्रादपि न उमाप्यायाः श्रुतित्व इति समञ्जसं वर्धम् । बाल पु. ४२ ४४.

● अन्वेतवै—अथ तौ—प्रत्ययः कृत्यायः विशेष । अन्वेतव्य इत्यर्थः । बाल ४ ४०

● 'अन्वेतेन माता मन्त्रता' इत्यभिगुप्ते यागादित्यन्तेप्रतिषेधोऽपि 'न माता वधते न पिता' इत्यादिरूपः । आह. ११११.

● अन्वेषणमन्त्रः—'कोऽपि वक्रनोऽपि कस्यापि

धिकरणमश्वत्थमप्यध्यवस्यति, तथापि गृहभावे इव
नहिभावावगतौ अर्थापत्तिः 'शोऽयं श्वेतः, श
एषोऽश्वः' इत्यत्र प्रमाणम् । यत्तु श्वेतसमा-
नाधिकरणौ हेतापत्तिखुरपुष्ट्यङ्कारौ अप्यवस्यति,
तस्याप्यश्वत्थे वेगवति च गमने श्वेतवर्तिन्येवानुमानं,
न स्वतन्त्रशरीरिति प्रमाणान्तरेणासंन्यायमात्माना
पदार्थानां क्व चिदप्योन्मेषकमश्वशब्दकल्पमनुमानार्थापत्ति-
व्यतिरेकेण प्रतीतम् । अपि च यदि पदार्था-
वगतिमात्रादेवान्वयापवागमः, तदा कस्मिन् प्रमाणे कस्या
न्तर्भावः इति वाच्यम् । न तावच्छब्दे, शब्दाभावात् ।
पदार्थामिधानान्तरस्यापारेण हि यच्छब्दादन्वयज्ञानं तत्
शब्दमित्येव यो शब्दान्तः । कस्मात्तावत् शब्देऽन्तर्भावः ।
प्रमाणान्तराभ्युपगमे तु शब्दस्योच्छेदः । शब्दावगत-
पदार्थविरुद्धेऽपि तस्यैव प्रामाण्यप्रमादात् । तस्माच्छब्दा-
मिहितानां पदार्थानामन्यथाहादर्थे वाक्यार्थबोधनसामर्थ्ये
कल्पयितव्यम् । तद्विधानाच्च किं अशब्दानामपीति कल्पना-
लाघराच्छब्दानामेवान्वितस्वाध्यायबोधनसक्तिप्रमाणे कल्प-
यितुं न्याय्यम् । तेन पारपर्येण पदानामन्वितेषु सामर्थ्य-
मिति निरस्तम् ।

ननु अनन्तप्रतियोग्यन्वितस्वार्थबोधनविषया अनन्ता
एव शब्दस्य शक्तयः कल्पयितव्याः स्युः । अमिहितान्वय-
वादे त्वेकस्मिन् अर्थे एकस्य शब्दस्यैकैव शक्तिरिति ।
तत्र । एकस्यैव वाक्याङ्कितसंनिहितयोग्यन्वितस्वाध्या-
मिधानशक्त्या प्रतियोगिमेदेन कार्यमेदोषपत्तेरभ्युपगमना-
मिष । पथेन एकया दर्शनशक्त्या अभ्युपगमप्रतियोगि-
शब्दापेक्षात् ज्ञानानि मिथानि जनयति, तथा शब्दो
ऽपि प्रतियोगिमेदादिति मन्तव्यम् । किंच पदार्थे
प्यपि ह्रस्वमेतदिति न किञ्चिदेतत् । अन्ये त्वादुः—
आराह्णशास्त्रनिधेयोरन्तःपदार्था वाक्यार्थौ
भगन्ति, न पुनर्वाक्यार्थमेव बोधयन्तीति, तदि-
दमतिमन्दम् । वाक्यार्थानुगतेः कारणाभावात्प्रमादात् ।
अनुमानमेव हि पदानामन्वयप्रतीती पदार्था अपि चेष्ट
कारणं, अग्राणीवै तावदेव । स्वान्वयतम् । त्रियापदेन
कारणदेन वा वाक्याङ्केऽर्थेऽभिहिते यदेव पदान्तरेण
योग्यमपीयोगिनपदार्थान्तरं संनिधायते, तदेव तन्मा संनिध-

त्वेनावतिष्ठते इति । सत्यमेवम् । अयमांतिस्तु तत्सं-
न्यस्य किंनिम्नवनेति वाच्यम् । अत्र पूर्वपदार्थे छात्राङ्के
यत् पदान्तरमुपाचितं, तत् संनिधितयैव स्वार्थमुपनयति
प्रत्ययवत् । यथा प्रकृत्यर्थे पूर्वप्रतीते प्रत्ययः स्वार्थमात्रः
स्वार्थं तद्विशिष्टमेवाभिधत्ते, तथा पदान्तरमपि । तदुक्तं,
'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः' इति । प्रकृतिः
स्वार्थं प्रत्ययार्थं विरोधपण्येनोपनयतीति प्रत्ययेन सह तदर्थ-
माहेत्यर्थः । च चोक्तसिद्धयर्थे विशिष्टे एवार्थे प्रत्ययौ पत्
प्रयुज्यते तत् पूर्वतरविज्ञानप्रत्ययार्थविरोधपणादिति, अन्ती-
कृतं तर्हि द्वितीयस्य पदस्यान्विततामिधानम् । प्रथमस्य
तथापि नास्तीति चेष्ट, वाक्ये पदानां प्रयोगक्रमनियमाभा-
वात् । यदेव कदा चित् प्रथमं, तदेव कदा चित् द्वितीय-
मिति सर्वपदानामेवाप्यन्वितामिधानमापतितम् । अमिहिता-
न्वयवादी च प्रकृतिप्रत्यययोरपि अन्वयव्यतिरेकानुधारित-
व्यतिरिक्तप्राप्तिकयोर्मिहितान्वयमेव पदव्यतिष्ठति ।
तथा च 'प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्रत्ययार्थं सहति
यत् । मेदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येन तयोभ्यते ॥
वाक्ये हि पश्चिरेवाद कर्तार प्रत्ययोऽप्यङ्कः । पाक-
मुक्तः पुनः कर्ता वाक्यो नैकस्य कस्य चित् ॥' इत्याह ।
किंच प्रत्ययभेदन्वितामिधायी, तदा तद्विरोधात्
पदानामप्यन्वितामिधायापिता किमिति नान्युपेयते । तिनर्थ
वैरासेन । यदि प्रकृतिप्रत्यययोरप्यन्वितामिधानमस्ति, न
तर्हि द्वारमित्यन्वितामिधानानुपपत्तिनिष्पन्नाकाङ्क्षा
विमिषता समिषता वेत्तव्याद्वारः । कथ्यते । द्वारमिति
प्रथमेन प्रातिपदिकादतिरिक्तार्थमिधायापिनी । तेनात्र वेत्त
यदेवत्वान्वितस्वामिधानम् । व्यतिरिक्तार्थे प्रत्यये प्रविरो-
त्तादौ शोऽप्याहम्, शोऽभिहितार्थानुपपत्तिरिति विवक्षिता-
दिवदिति न दोषः । यार्तिरन्तरपदादौ लाघगिकान्
सर्ववाक्यार्थानिच्छन्तः पदार्थानामन्वयवाक्योपपत्तिकल्पना
निराकुर्वन्तः अनविशारस्यो हि पदार्थोऽभिहितः अन्वि-
तारस्य स्वसंनिधिनो लक्षयति । अथस्तान्ते हि संन्या-
दवसायव्यभिहिते प्रत्ययेवावस्थाऽद्वयेऽपि बुद्धिप्रा । सर्वत्र
च संनिधिनो ह्ये संन्ययन्तरे बुद्धिर्मयतीति रुद्धमेव ।
तेन नास्ति पदार्थानामन्वितबोधने शक्तिरन्वयेति ।
तदाह. 'वाक्यार्थो लक्ष्यमात्रो हि तद्वैर हि लक्ष्ये'

॥ अपचितौ (नाम यामे) उमे बृहद्रथंते
कुर्यात् । वन परिष्पवमाने प्रथिवत् न उपवती, न अग्नि-
यवती, किंतु अन्यैव । (उक्तमै गायत इत्युपवती,
प्रयुक्तो याचो अग्निः इत्यभिप्रायः) । सा. १०५।१६।
५९-६१, ॥ अपचितौ एकाहे बृहद्रथंतेयोः हेतोः पूठे एव
समुच्चित्य निवेद्याः । १०६।८।१४-२६, ॥ अप-
चितौ एकाहे रथंतेरपिपर्याणां प्रकृतिवत् व्यवस्था ।
१।२।१७।५९-५०, ॥ अपचितौ एकाहे भूयते 'उमे
बृहद्रथंते कुर्यात्' इति । तत् समुच्चये सति न स्यात् ।
तस्मादपि विन्यस्यः । १२।६।४।११, ॥ अपचितौ बृह-
द्रथंते कुर्यात् । एकाहत्वात् विभागसम्भवात् समस्ते
सामनी । १०६।८।१४-२६..

॥ अपच्छेदः । वन आये प्रयोगे केवलमुद्राता
अपच्छिन्नः तन्निमित्ते तु द्वितीये प्रयोगे केवलं प्रतिहर्ता
अपच्छिन्नः, तम आद्यप्रयोगात् द्वादशरातदक्षिणा
उद्गम्यच्छेदात् द्वितीयप्रयोगे प्राप्ता 'क्त् पूर्वमिन्
दाखन् स्यात्' इति । सा द्वितीयप्रयोगात्प्रतिहर्त्यच्छेद-
निमित्तेन सर्ववेदनेन बाध्यते । ननु द्वितीयः प्रत्यक्षित-
रूपत्वेन आद्यप्रयोगाद्गम्य । 'यनुद्राता अन्यः स्यात्'
इत्यम केदमुक्त पूर्वप्रयोगाद्गम्यैव दक्षिणा उत्तरप्रयोगे
सङ्गृह्यते, न तु आद्यप्रयोगे अद्राक्षिणं विधीयते इति ।
ततश्च द्वादशरातदक्षिणा आद्यप्रयोगाद्गम्यात् नैमित्तिक-
सदीयाद्द्वितीयप्रयोगाद्गम्यं प्रतिहर्त्यच्छेदनिमित्तं सर्व-
वेदनेनैव बाधते अद्राक्षिणविरोधव्याप्य इति चेन्न ।
एवमुक्त्यर्थविषयेः अद्राक्षिणं प्रसज्यते । नहि उत्तरप्रयोग-
गताया दक्षिणा पूर्वप्रयोगेनानिर्वर्णा अप्रवर्तिः विद्यते ।
किंच पूर्वप्रयोगाद्गम्यैव अवगता दक्षिणा तत अपच्छिद्य
उत्तरप्रयोगाद्गम्येन इह विधीयते अद्राक्षिणप्राकट्योप-
पत्त्या । न निरापिरेतिराकट्योद्देशेन विरापदल्लापवि-
शेषदक्ष । ननु आच्छिद्यविधानं चतुर्थे निरस्तं 'यदा
तिष्ठायां बहिः' इत्यादौ । न । तत्र हि आतिष्ठ्यपराधने
प्रधानं बहिर्विहित वाक्यरूपकटे वैषम्यं पठेः आतिष्ठ्याद्र-
मेवावयवम् । ततश्च तस्य निर्विषयताऽऽपत्तेः तावद्वि-
गम्यच्छिद्यविधानं न युक्तमित्युक्तम् । इदं तु आच्छिद्यवि-
धानं पठते एव नैमित्तिकत्वात् । निमित्तानामेव च तस्याः

दक्षिणायाः पूर्वप्रयोगाद्गम्योपपत्तेरिति । किंच द्वितीय-
प्रयोगाद्गम्यं तन्निमित्तसिद्धयर्थं इयं दक्षिणा तत्प्रयोगाद्गम्यैव
इत्युचितं नाद्यप्रयोगाद्गम्यतेति । आद्यप्रयोगाद्गम्यं तन्नि-
मित्तसिद्धयर्थं त्वामावात् । अन्यप्रयोगस्य हि कृत्विजः
(द्वितीयेयं) सङ्करोति (दक्षिणा, कर्ता) अन्यप्रयो-
गस्य चादौ इत्यपूर्वा मुक्तिः । ततश्च तदक्षिणात्वेन
प्रावक्षितमपि द्वितीयप्रयोगाद्गम्येव, नाद्यप्रयोगाद्ग-
म्यमिति । तस्मात् आद्यप्रयोगात्तद्गम्यच्छेदनिमित्तके
द्वितीयप्रयोगेन उद्गम्या द्वादशरातदक्षिणा द्वितीयप्रयोगात्
प्रतिहर्त्यच्छेदनिमित्तकसर्ववेददक्षिणायात् द्वितीयप्रयो-
गाद्गम्येव नाद्यप्रयोगाद्गम्यं, इति अद्राक्षिणव्यापिप-
त्त्यात् न पूर्वका उत्तरा बाध्यते, किंतु अनन्योदितेन पौर्वा-
पर्यव्यायेन पूर्वैव उत्तराय बाध्यते इति सूक्ष्मम् । इति आद्य-
प्रयोगे केवलमुद्रात्प्रच्छेदे, द्वितीयप्रयोगे च केवलप्रतिहर्ते-
पच्छेदे पौर्वापर्यव्याप्यवृत्तिरनुक्तम् । बाळ. प्र. ११६-
११७, ॥ अपच्छेदेन उद्गातृकर्तृभेद विविहस्यैवाहः
आहृतिरहर्गणे, न तु सर्वव्याहर्गणस्य । भा. ६।५।२१।
५९, ॥ अपच्छेदेदस्य उद्गातृकर्तृकस्य परत्वे तन्निमित्तक-
पुन प्रयोगे सर्वस्यदानम् । ६।५।२०।५५, ॥ अप-
च्छेदे उद्गातृकपत्त्ये विचारः । 'यनुद्राता काप्यः स्यात्
पुनर्यत्वे सर्ववेदयं दद्यात् सर्वतरस्मिन्' (६।५।२०।५५)
इत्यधिरण्ये वक्तं, पौर्वापर्यं पूर्वदोर्गत्ये स्थिते विन्यसे,
यदि प्रतिहर्त्यच्छेदे जाते पश्चात् उद्गाता अपच्छिद्यते
तदा पुनर्यत्वे सर्ववेदयं देयं, उत द्वादशरातमिति ।
तदपि 'यनुद्राताऽपच्छिद्यते अदक्षिणे परः परिसमाप्यते'
इति अदक्षिणा विधीयते, अन्यत्वे वेति (विन्तनीयम्) ।
तत्र 'क्त् पूर्वमिन् दाम्यन्' इति वृत्तसामान्यात्
द्वादशरातमेव देयं प्रतीयते । न च तस्य प्रतिहर्त्यच्छेद-
निमित्तकसर्ववेदनेन बाध्यात् सर्ववेदमेव दास्यन् आदीन्
इति उद्गाताच्छेदे तदेव पुनः प्रयोगे देय इति पाच्यम् ।
तस्यापि उद्गाताच्छेदे विहितेन अदक्षिण्येन बाध्या
इति प्राप्तम् । सिद्धान्तस्तु । नात्र अदक्षिण्यं विधीयते
आकर्म्येदात् । किंतु पूर्वमिन् प्रयोगे दातव्या सर्वा
दक्षिणा तत्र उद्गम्य सङ्कटप्रयोगे प्रविश्यते, तेन
'अदक्षिणे परः' इत्युत्तरादः । पूर्वप्रयोगे च उद्गात-

पदानामभिधायकशक्तिः, अपरा च पदार्थगत्वा अन्यवशो-
धनशक्त्याधानशक्तिः, पदार्थानां चाभिव्यञ्जानशक्तिरिति ।
स्मारकत्वयादिनस्तदभिधानशक्तिः हिला शक्तिरूपस्य नाल्प
बाहुकेनेव न्यायेन पदानामेव शक्तिरूपस्या न्याय्यो ।

उचितत्वादनिवृत्ताभिधायिनी पदानीति स्थापिवम् ।
संप्रति पूर्वोक्तमितरेतराश्रयदोषं परिहर्तुं यथा पदेभ्यो
वाक्यार्थप्रतिपत्तिरुपाय दर्शयति— 'पदजातं श्रुतं सर्वं
स्मारितवाननिवृत्तार्थकम् । न्यायसंपादितव्यमपि पञ्चा-
ह्वाक्यार्थयोधकम् ॥' यथापदद्वयैतत्सम्बन्धः, यस्य च
संबन्धप्रवृत्तकारो नोत्पन्नः प्रपञ्चो वा, स वाक्यार्थप्रति-
पत्तौ नाभिहित्यते । यस्तत्त्वव्यवस्थान्तरप्रवृत्तकारः,
स पद श्रुत्या नूनं तावदेव स्मरति, इदमिदमस्याकाङ्क्षित
समिहितयोग्यप्रतियोग्यत्वितस्य वाचकमिति । एव च
स्मरता स्मृतमेव अनन्वितमपि स्मरुषमन्वयमानम् । न
चैतदपदभ्रष्टे वाक्यार्थोपगतिरिति किञ्चिन्मन्यते । अभि-
हितावयवगतिरित्येति हि भावत् पदान्तरमप्यन्तर मोपस्था-
पयति, तापदन्वयावयवो नास्ति, पदार्थस्यान्वयावयवोपनि-
पदार्थान्तरपेक्षावात्, प्रतियोगिसाम्येकत्वादन्वयस्य । अत-
स्तन्मतेऽपि 'सर्वपदैरनिवृत्तार्था अभिधीयमानाः
पञ्चात् तैस्म सर्वेभ्यः स्मृत्यारूढेभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्ति-
रद्वर्गणीया । तदाहुर्वैति ककारपादाः— 'तेऽपि
नैवास्मृता यस्माद् वाक्यार्थं गमयन्ति नः । तस्मात्
वास्तव्येभ्यः सहतेषु प्रमाण्या ॥' इति । अत एव
सममपत आचार्यस्य वाक्यरक्षणं 'सहस्य अभिधेयमपि
पदानि वाक्य' इति । ननु अनिवृत्ताभिधानवादिना कथं
वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । श्रवमाणेन हि पदेन योऽर्थो नाव-
बोधितः, स कथमन्तर्हितेन तस्मिन्मवभासेत । उच्यते ।
अभिहितान्वयवादिनोऽपि नाथ नियमः, श्रव-
माण एव पूर्ववर्गमस्मृतसंस्कारादितोऽन्त्यो वर्णः पदार्थं
प्रतिपदक इति, वाक्यद्वयाऽपीतत्वात् प्रायनयवृत्तात्
अवपरिधानसंस्कारात् पञ्चात् स्मृतापि वेदार्थागमदर्श-
नात् । तेन स्मृत्यारूढस्य अवगमनत्वमदोषः । श्रव-
माणेन हि पदेन प्रतियोगिसाम्येकत्वादनिवृत्ताभिधानस्य
प्राक् स्रवकारिविरादणो नाभिहितः । पञ्चादभिधीयते
इति विमनुष्यप्रम् । येऽपि वादिनः एवमाहुः— एक-

मेव पदमनिवृत्ताभिधायकमस्तु, इतरपि च पदानि प्रति-
धोमिसेभिधानमनेन एव व्याप्येयतां, न वा गृहभाषा-
विशेषता, प्रायभ्येन प्रधानपदत्वेन वा विशेषप्रवृत्तात् ।
अत एवमाहुः, 'प्रधानं पद वाक्य' (आद्यं पदं
वाक्य' इति, साम् प्रत्याह । सर्वमिति । प्रथमस्यैव
स्यात् वाक्यता, यदि सर्वपदार्थानां प्रथमपदार्थमितता
स्यात् । न चायं नियमः, 'अहमैकहायन्या पित्राह्या
सोमं क्रीणाति' इति क्रयमानान्वयित्वादावप्यस्य । किंच
वाक्ये पदानामनुपूर्वनिबन्धमावत् कदा चित् तदेव
प्रथम पदनिवृत्ताभिधायकं, अन्यदा नैति न युक्तम् ।
तथा प्रधानपदस्यापि वाक्यत्वमयुक्तम् । सोमपदेन सह
सर्वेषामनन्वयात् । यद्यन्यवृत्तादीनां सर्वेषां सोमं प्रति
ऐहमप्यस्मरति, तथाप्यस्मिन् वाक्ये कवे एवाक्यवादीना-
मिदमर्थेन निपातारकभावेन वाक्यः, न पदारेण तु सोमं
प्रति ऐहमर्थमाश्रय । अथ यद्यतिपादनपरं वाक्यं, तत्
प्रधानमित्युच्यते, इह तु कथं एव कथं कथं कथं वा-
च्यतेः प्रतिपाद्यते । तेन प्रीणातीत्येव प्रधानं पदं, तद-
न्वयिता च सर्वेषामवृत्तादीनामिति । अत्रोच्यते ।
वाक्यस्य वत् तावत् तावत्, तत्र व्यवस्थितम् । क
चिदाख्यातपरस्यैव 'अभिहीनं जुहोति' इति, क चित्
गुणविधिपरस्य 'दद्या जुहोति' इति । तेन प्रधान-
पदत्वस्यापि सर्वेषां पदानां संभवात् सर्वेषामेव पदानाम्
निवृत्ताभिधानशक्तिराश्रयणीया । तथा च सति यथापि
गुणपरत्वं, तत्रापि कृद्गतशक्तिरुपाय अनिवृत्ताभिधायकत्व-
मविरुद्धम् । पदार्थेभ्यः चैतत् तुल्यमेव । नन्वेवं
'गामानय' इत्यादी परस्परपर्यायत्वा सर्वेषाम्नां स्यात् ।
यथा गामित्वेनानिवृत्ताभिधानं, तथा आनयेत्येवनापि ।
उच्यते । द्वौ एतावर्थौ, यद्वनवताञ्चितं गोकं, गराञ्चितं
वाजसन्तमिति । तेन एवैवेन एकैकस्यार्थस्याभिधानात्
कुतः पर्यायत्वप्रसङ्गः । पदार्थेभ्यः चैतत् समानम् ।
ननु त्रीणात्यर्थस्य कश्चाद्येनानिवृत्ताभिधानादावसिद्धयो
वाक्यभेदः स्यात् । न । यत्रोच्चारणात् । वैरुथे च
ऊनताऽनुपपत्तेर्वैरुथभेदः स्यात् । न्यायसंपादितव्यमपि
इति निमित्तं, यावन्मायेन वचनवन्तिः संपाद्यते,
तावत् पदजातं वाक्यार्थस्याऽवबोधकं न भवति । एत-

त्वात् अविद्वत्त्वात् अज्ञाप्यम् । इह - एतच्छब्दः
श्रुतिलिङ्गादिविरोधे प्रमाणानुपपत्तिश्चोक्तः । उपक्रम-
करोन उपसंहारशब्दार्थकत्वात् कृष्णापरिमेषेण शब्दार्थ-
विज्ञानस्य धर्मवाच्यः । नित्यनैमित्तिकयोः नित्यकाम्ययोः
प्राकृतवैकृतयोश्च पौर्वापर्यनैमित्तिकन्यायेन पूर्ववाच्यः ।
सामान्यविशेषेषु सामान्याभ्यस्त विरोधलक्षणया कार्य-
प्राप्तिः । विशेषाभ्यस्त तु अत्या । अत्या च लक्षणाप्राप्तं
वाच्यते, तत्र साम्यसंबन्धविज्ञानवाच्यः । वैकटिकयोस्तु
एकनिमित्ताभ्यगतात् । अपूर्वे हि धर्माणां प्रयोजकं निमित्तं
च इति पौर्वापर्याभावात् इतरेतरावनम् । इह तु पूर्वदौ-
र्बल्यमिति ।

सोम— पूर्वविद्वद्वापि विकल्प इति प्रत्यवस्थानान्
संगतिः । माभाकरास्तु— स्वादेतदेवं यदि कर्मज्ञापक-
शास्त्रवत् इदं तद्वदेव बोधकं स्यात् । नैवं, किंतु नैमि-
त्तिकशास्त्रं निमित्तोपबन्धने प्रवर्तमानं निमित्तस्याधिकारि-
विशेषणत्वात् अधिकारिद्वारकं स्तु प्रयोगशास्त्रमिति प्रति-
प्रयोगमाहृत्वेव बोधकमिति प्रयोगमोदाश्रितेन पौर्वापर्येण
संभवति वाच्यः इत्याहुः । तत्र प्रतिप्रयोगं शास्त्रमहृत्तौ
प्रतिप्रयोगं एकैकशास्त्रव्यक्तिः संबन्ध इति तत्त्वप्रयोग-
महृत्तुशास्त्रव्यक्तिनिर्देयकाश्रयता मुक्ता कापारमव इति
दूषणम् । सुधे प्रकृतिस्तु यथा प्राकृतस्य कृत्वादेः वैद्वत्-
शास्त्रापेक्षया दीर्घत्वं तद्वदित्यर्थः ।

धि— 'अपरच्छेदकमे पूर्वं प्रयोगः स्वयुक्तोत्तरः । ,
असंज्ञातविरोधित्वात् पूर्वज्ञोत्तरवाच्यम् ॥, निरोधोत्तराणां
जायते पूर्ववाच्यः । न वाचकान्तरं तस्य तेन प्रवृत्तमुत्तरम् ॥'

माह— यदा क्रमेण निमित्तद्वयसंनिपातः, तदा
असंज्ञातविरोधित्वात् आद्यनिमित्तकमेव नैमित्तिकम् ।
अथवा नाम शास्त्रद्वयस्य सामान्यविरोधादिरूपकता कथा
यत्नम् । नापि प्रमाणतश्चास्वरूपकता, उभयोरपि समतरेव
प्रमाणत्वात् । अनुप्राप्तवेलायां पौर्वापर्यं ॥ न शास्त्रा-
र्यावधारणाय अन्तम् । अतो विकल्प एव । इति प्राप्ते,
यथैव निमित्तं द्वादशदानं नैमित्तिकेन सर्वस्वेन वाच्यते पर-
त्वात्, तद्वदेव च द्वादशदानविषये निमित्तकद्वयप्रयोगवि-
षयत्वकल्पनं, तथैव परेणापि नैमित्तिकेन पूर्वस्य
नैमित्तिकस्यापि परत्वाविरोधदेव वाच्यः । पूर्वनैमित्तिक-

विषयेष्व परनिमित्तकद्वयप्रयोगविषयत्वकल्पना, तद्वदेव च
अनुप्राप्तवेलायामेव पौर्वापर्यं शास्त्रार्थविधारणवेलायां
पूर्वमेव आलोच्य व्यवस्थितविषयत्वकल्पना, इति न
प्रतिवृत्तिः विरोधः । न च संज्ञातविरोधित्वेन, इह परवि-
ज्ञानस्य अनुपपत्तिः, ज्ञापकस्य प्रमाणत्वं कल्पित्वेन तद-
योगात् । नहि अत्र उत्तरं प्रमाणं पूर्वप्रमाणेन एकवाक्य-
तया स्वरूपबोधजनकं, येन तदुपजीवित्वेन तदनुगुण्येन
यत्तेत । अतः उत्तरमेव निरोधतया स्वयमामां पूर्वप्रमा-
णास्य परनिमित्तकत्वबोधोपविषयकास्ते सिध्दात्वं कल्पयति ।
न च पूर्वमेव विज्ञानं परप्रमाणस्य पूर्वनिमित्तकत्वबोधा-
विषयत्वमिति सिध्दात्वं किमिति न कल्पयेत् । नहि अत्र
नित्यापेक्षया नैमित्तिके इव निरवकाशावमस्ति, उभयो-
रपि एकैकनिमित्तकत्वपेक्षेयावकाशत्वात् इति धार्यम् ।
पूर्वनिमित्तोपनिपातवेलायां परप्रमाणजन्यज्ञानस्य नियमेन
उपचित्यभावेन धर्मिज्ञानाभावात् तद्वत्तस्य पूर्वनिमित्त-
कत्वबोधोपविषयत्वास्ते सिध्दात्वास्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ।
परनिमित्तोपनिपातवेलायां तु पूर्वविज्ञानस्य विकीर्णत-
विषयत्वेन पुनःसूचितृत्वात् धर्मिज्ञानत्वेन तद्वत्तस्य सिध्दा-
त्वकल्पने न किंचित् वाच्यम् । यदि तु परनिमित्तोप-
निपातोत्तरमेव पूर्वेण सिध्दात्त्वकल्पनामिन्यादाकथेत,
तथापि यदा परनिमित्तोपनिपातोत्तरं पूर्वप्रमाणविसरणं
तदा तेन उत्तरस्य सिध्दात्त्वकल्पनाऽनुपपत्तेः अवसरं भव-
त्यते पूर्वप्रमाणविसरणं कल्प्यम् । मन्यते तु यदा 'देव-
कथात् पूर्वप्रमाणविसरणं, तदा तस्य सिध्दात्त्वकल्पनेऽपि
विस्मरणे परनैमित्तिकत्वेन अनुपपत्तिः न किंचित्
कल्प्यम् । तथा च अवयव क्रमः । परनिमित्तोपनिपात-
ततो नैमित्तिकवाक्यार्थज्ञानं पूर्वविज्ञानमग्नये च, ततः पर-
ज्ञानस्य तेन सह विरोधकार्यं, ततः तेन अपेक्षावद्प्रमाण-
त्वेन निरवकाशत्वेन अनुपपत्तेः पूर्वविज्ञानस्य भागित्व-
कल्पना, विरोधज्ञानदशाया तदुत्तरं वा परनैमित्तिक-
वाक्यार्थविसरणम् वा इति न विरोधः । अतः सिद्धं परेण
पूर्वस्य वाच्य इति ।

मण्डन— 'परं पूर्वस्य वाच्यम् ।' २०.

चन्द्र— 'कमे पूर्वं तु वाच्यम् ।' २१.

पास्त्रदिमुपोऽयत् इति तत्स्मरणेनौदनान्विताऽभिधीयेत ।
अभिहितान्वयवादे तु नाय दोषः । एवैकस्यायंसाभिधेय-
त्वादिति । अत्रोक्तं यत् । पदात् तावत् पदार्थप्रतीतिः
स्मरणात् भिन्ना वदितु न शक्यते, तेन स्मृतानामेवा-
न्यवबोधनमित्याश्रयणीयम् । तथा च तुल्यो दोषः ।
अथ शब्दैः स्मारितानामन्ययोरपेक्षत्वात् बृहद्व्यवहारे
तथा दर्शनाददोषः, मतान्तरेऽपि तुल्यमेतत् । न
चायमेकान्तः, बृहद्व्यवहारे अप्याह्वेनाप्यर्थेन अन्विता-
भिधानदर्शनादित्युक्तम् । अथ शब्दैर्बोधोऽर्थः सार्यन्ते,
किन्तु तेषां कतमेनाप्यवशेषोपकल्पमिति, अभिहितान्वयवादे
तु अभिहितेनान्वयवशेषकत्वं युक्तमेवेत् । तदसम् ।
स्मारकत्वातिरेकिणी का अन्वा अभिधायकता,
पा चमत्तानिबन्धनम् । अशोच्येत । स्मारकत्वं नाम
प्रत्यासत्तिनिबन्धनम् । तेन तदतिरेकिणी अभिधेयाभिधा-
यकतारुल्लेखना प्रत्यासत्तिरङ्गीकरणीयेति । नतदेयम् ।
स्मारकत्वेनैव बृहद्व्यवहारे दर्शनात् स्मारकत्वोपपत्तेः ।
प्रत्यायनता हि वाच्यशब्दकत्वं, सा च यद्यपि अभिधूमादीनां
संज्ञाभन्तरापुरिका दृष्टा, तथापि शब्दे तथा नाधीयते ।
किन्तु शब्दकारानामादिव वाचकत्वम् । एव स्मारकत्वात्
समादेव स्मारकत्वमिति, किं प्रत्यासत्तन्तराभ्युपगमः । अस्मि
च अन्वितार्थवादिन एवेदं प्रतिनियतान्वयवमुपपद्यते, यत्
पदार्थान्तरान्विताभिधायकतया स्मारयति । तदन्वितत्वेन
बृहद्व्यवहारानभ्यर्थत्वदर्शनात् । यन्मध्यव्याहार, तत्रापि
सन्निधापकरोत्ते विशेषान्विताभिधानलभ इति श्रेष्ठ
एव हातमिति न कश्चिद् दोषः । ज्ञात वाच्येवद्,
यदेव पदेऽन्वितो वाक्यार्थः इति । यद्यन्येवापि
अन्विताभिधानं स्यात्, तदा वाक्यभेदो भवेत् ।
न चातो एकवाक्यत्वसमये न्यायः । तदुक्तम्- 'संभ-
पत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नैव्यते' इति । अत एव
यथाकर्मविदेकवाक्यत्वोपपत्तौ 'वाक्यभेदस्याप्याप्यराज्
लोके लक्षणा गोणी च वृत्तिरित्यभेदादेव । अन्यथा वाक्य-
मिन्ना निमित्त्वयाहृत्य योग्यमर्थितत्वं सर्वत्रान्येन मुक्ता-
र्थानि नाधीयते । वदेऽपि एव शक्यत्वान्तरादेवार्थगतेषु
मुद्रासदाभयने निमित्तमित्यन्यवर्जनं, औद्भवाधिरूपेण वा
क्या भिन्ना पदसमन्वय, चित्तऽधिकरणे रुदिरित्याद्येन

'पञ्चदशान्यान्यानि यमन्ति' इतिवत् कथं चित्ताभेदयत्वा-
भयार्थं, वाच्येयाधिकरणे च वाक्यभेदमयादेव नामधेयत्वा-
भयार्थं, गौणमासाधिकरणे चानेकमुपाधिधाने वाक्यभेदा-
पत्तेः समुदास्यनुवादकत्वसिद्धिः, प्रकरणान्तःपक्षिकरणे
च वाक्यभेददोषादेवाभिहितोऽप्यद्वय गौणत्ववर्णनं, प्रशसि-
करणे चैकत्वस्याविवक्षितत्वं, 'अर्थमन्तवेदि मिनोऽर्थ-
वहिर्वेदि' इत्यनं देशरक्षणवाच्यं, धौमाधिकरणे च
पुंल्लवविधानान्नं, आर्यधिकरणे चोभयपदस्याविवक्षा,
वाक्या निष्कासेन तुयैवेत्यनं निरपेक्षत्वत्यागाः, पर्युदासधि-
करणे च नञर्थस्य लक्षणाकत्वं इत्यादि बहुतरा इत्यते ।
तत्र यदि अभ्याहियमागम्य पदस्याभिधेय परित्यग्या-
न्येन सहान्वयो लक्ष्यते, तदाप्येकवाक्यता हीयेत । तदर्थ-
मेवेत्तमुक्तं, न्यायसंवादितव्यमिति । एकवाक्यत्वं हि
नाम महान्वय । तदनुवासेन योऽर्थः, योऽपि वाक्यस्या-
भ्यगणीयः । बृहद्व्यवहारान्वयत्वमिति तया शब्दाधिवर्गी
ये न्याया बृहद्व्यवहारे वाक्याधिवर्गवतिहेतुतया विदिताः,
तानपरिहृता वाक्यार्था बोद्धव्याः इति सन्निधानेयानु-
पपत्तीनामनवराधः । भवतु तर्हि पदार्थान्तरेण ताप-
दन्विताभिधानं एकवाक्यत्वान्नत्वं । तस्मादितेन स्वयं
स्मारितेन च तदेकवाक्यत्वानुगुणेनार्थान्तरेणानि निमि-
त्यन्विताभिधानं न भवति । उच्यते । पदद्वयेनैवाभ्य-
ताभिधानसिद्धेराह्लादलोच्यते । अथ नोपशान्ता आक्रा-
ह्या, तर्हि को नाम तदन्विताभिधानं यारयेत् । अत
एवेकपदोच्चारणे तदर्थव्यवस्थितेन बहुव्यपि स्मृतिसिद्धि-
तेषु मत्ताभयं केन चित् प्रसारेण विशेषो यस्मते, तेनै
यन्विताभिधानम् । अथवापि तु विशेषेण अनप्यशयाद्
प्रतीतिरेव । अत एव त्रिकुटिपु तनाद्वयेन वरपरं स्वर्गमाग
स्वोपकारं स्मारयति, तस्मिन्नेतेन प्रसारेण परिपूर्णम् । अतो
यत्र बहुतरमपेक्षाधारम्यनिबन्धनं सादृश्यमप्यर्थोद्भूतं, तस्यैव
शीर्षं स्मृत्तुपपत्तेः तद्विषयसदृशपरिपदः एव । दर्शितेनेषु
तु सर्वोपागम्यविशेषात् विशेषतो अश्रुमयस्य- इत्यन-
व्यासाय एव प्रवृत्तव्योपपत्तयेति तद्विषयकारकताऽपि ।
यथाबृहद्व्यवहारोपपन्नं वाक्यार्थाशेषः, तत्र यदेव
पदेन अनवप्रत्यक्षपक्षव्यवहारस्य पुनरप्यनं नियमेन
सार्थते, तेनैवाभ्यन्विताभिधानं यदन्वयस्य इत्यते, नान्येन ।

स्मिन् प्रयोगे एकः कल्पः, अन्यस्मिन्नपरो भविष्यति ।
एवमविरोधः । तस्मादुभयं प्रायश्चित्तमिति ।

न चैकसंयोगात् । ५३ ॥

भाष्यं— न चैतदेवम् । पुनः । एवसंयोगात् । स
एव यागः पुनः क्रियेत । यदि अन्यतरेण विना वेगुण्य
इत्यपार्षते, सर्वत्रेण क्रियमाणे अदक्षिण्याभावात्
विगुणः स्यात् । ॥ अन्यस्मिन् प्रयोगे क्रियमाणे अन्यः
प्रयोगः अनुपपद्यते । न च अदाक्षिण्यस्य सर्वस्वदानस्य
च भाषान्यम् । गुणवत्ता प्रयोगेण कर्म सङ्गव्यवित्तस्यम् ।
तस्माद्विकल्पः ।

शा— एकस्मिन्नेव प्रयोगे द्वयमापन्नति तदशक्यं
समुपेतु इति विकल्पः ।

सोम— पूर्वोपनीवनात् संगतिः ।

वि— ‘ समुद्ययो विरुद्धो वा प्रायश्चित्तद्वये,
ऽस्मिन् । अदक्षिणात् पूर्वस्मिन् प्रयोगेऽन्यस्तु
पश्चिमे ॥, प्रयोगे पश्चिमे नास्ति निमित्तं तेन तद्
द्वयम् । प्रातर्नक्षत्रप्रयोगेऽतो विरुद्धायाद् विकल्प्यते ॥ ’

भाष्यं— योगपद्ये प्रायश्चित्तद्वयं अविरोधात् समुद्य-
येनैव । प्रतिद्वयप्रच्छेदनिमित्तं सर्वस्वदानं उद्गातव्यप्रच्छेद-
निमित्ते पुनः प्रयोगेऽपि शक्यते एव कर्तुम् ।
अथवा दक्षिणोत्कर्षविशिष्टपुनः प्रयोगमात्रं तत्रैकचित्तिक
पुनः अदाक्षिण्यमपि, सप्त अर्धप्रमात्रेण अनुप्राप्तत्वात् ।
अतः पूर्वप्रयोगेऽपि सर्वस्वदानं न कश्चित् विरोधः ।
इति प्राप्ते, न तावत् पूर्वप्रयोगे एव सर्वस्वदानं, अद-
क्ष्यस्य अदाक्षिण्यस्य नैमित्तिकत्वे दक्षिणोत्कर्षत्वे च पूर्व-
प्रयोगे सर्वस्वदाने अनुपपद्यते । नापि पुनः प्रयोगे
सर्वस्वदानं, प्रतिद्वयप्रच्छेदवति प्रयोगे एव तद्विधानात् ।
अन्याया एवस्मिन् प्रयोगे प्रतिद्वयप्रच्छेदे वयोः उद्गाता-
विरोधात् तदुत्तरसर्वप्रयोगेण सर्वस्वदानमापत्तिः । निमित्त-
वति प्रयोगे नैमित्तिकस्य देवादकरणे प्रयोगान्तरेऽपि
वदापत्तिः । अतो विरोधात् अदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्य
योर्विकल्प एव । पुनः प्रयोगमात्रं च अविरोधात् अ-
त्येव । तेनापि विकल्प के विधिच्छेदितः ।

प्रणहन— ‘ नैमित्तिकविरुद्धोऽन्यः । १९. अन्य
अपच्छेदयोगपद्ये ।

शंकर— ‘ योगपद्ये विकल्पः स्यात् । ’

इदं अपच्छेदयोगपद्येऽपि प्रायश्चित्तम् ॥

विभागाश्रुतेः प्रायश्चित्तं योगपद्ये न विद्यते ।

६।५।१।७।४९ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे प्रस्तोतुद्गामोः उद्गातृप्रतिहर्गोर्ना

यनं युगपदपच्छेदः किं तत्र प्रायश्चित्तं स्यादिति भवति
संशयः । किं तावत् प्रातः । प्रायश्चित्तं योगपद्ये न विद्यते ।
कुतः । विभागाश्रुतेः । विमतेः अपच्छेदे प्रायश्चित्तमात्रं
नस्ति । अपच्छेदश्चायं विभागः । स इमांश्च साध्यते । इह
चैकेन साध्यमाने भूयते प्रायश्चित्तं उद्गाता प्रतिहर्गो वा ।
न च यदपरेण सह क्रियते, तत् केवलं कृतं भवति ।
यदि हि केवलं कृतं स्यात्, तेन कृते अपरः किं
कुप्यात् । तस्मात् न युगपदपच्छिन्नयोः प्रायश्चित्तमिति ।
स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात् कालमात्रमेकम् । ५० ॥

भाष्यं— स्याद्वा प्रायश्चित्तं योगपद्येऽपि । प्राप्तं हि
निमित्तं अपच्छेद उद्गातोः प्रतिहर्गो वा । यत्र हि द्वयोरपच्छेदः
तत्र द्वयवि अपच्छिन्नौ, एवोऽपि, अपरोऽपि । युगफलस्य
हि युगमात्रः अपच्छेदः । स च उभयतरोऽपि । एष-
नापि तत्र च्छेदः क्रियते अनपेक्ष्य अपर, अपरेणपि ।
कालमात्रं तु तत्रैकम् । न च कालिक्यात् अपच्छेदयोर्वैक्यं
भवति । तस्मात् प्रायश्चित्तं युगपदपच्छेदेऽपि ।

शा— (विद्वान्.) ‘ स्यादेवं यदि कर्तुं
सापेक्षमुभयोर्यदेव । एकैकरवत् । यत्नेन निरपे-
क्षेण जायते ॥ विच्छेदस्तेन कर्तव्यं द्वयोः प्रायेक-
मस्ति न । कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमत्रो
भवत्येव ॥ ’

सोम— पूर्वस्य शब्दाधिसंस्मरणमात्राद् न तेन
संगतिः । पूर्वतरेण तु यथा ‘ भिमे लुहोति ’ इति प्राय-
श्चित्तं न सर्वत्र, एष अपच्छेदनिमित्तमपि न योगपद्ये,
इति अन्यवत्तानात् संगतिः । ‘ अपच्छेदं प्रयोगा संतु-
यात्, प्रश्नोत्तरमुद्गाता, उद्गाता प्रतिहर्गो, प्रतिहर्गो
अन्ता, ब्रह्मा यजमानः, यजमानं प्रशान्ता ’ एवमेव
परस्परमन्त्रारम्भं दक्षिण्यमानाद्यं गच्छन्ति । द्वायार्थानु-
विभागाश्रुतेः विमतेः प्रत्येककर्तृत्वेऽपच्छेदे प्रायश्चित्त-
श्रुतेरित्यर्थः ।

वाच्यं पदानां ये प्रचक्षते । नियतेन विशेषेण
तेषां स्यादन्यथः कथम् ॥' दर्शितमिदं विशेषा-
न्वयेऽपि आकाङ्क्षासंनिधियोग्यतोपाधिविद्येन संबन्धपूर्णं
सुकरमिति, तदभिप्रायकत्वेन युक्तं पदानाम् । यदि चासौ
नेपथ्ये, तदा वाक्यार्थप्रतिपत्तिरेव नोपपद्यते विशेषान्वय-
स्तथावाक्यार्थस्य । ननु च सामान्यान्वयोऽभिहितो विशेषो-
पान्वयमाशेष्यतीति निर्दिशेत्स सामान्यस्य प्रत्ये-
तुमशक्नोति विशेषोपान्वयप्रतिपत्तिरूपस्यैवेति, अत्राह—
'यद्यप्याक्षिप्यते नाम विशेषो न्यक्तिजातिवत् ।
निर्धारितविशेषस्तु तद्वदेव न गम्यते ॥' यथा जाति-
व्यक्तिमाक्षिप्यति न प्रतिनियतं विशेषमाक्षिपति, तथाऽ-
त्रापि प्रतिनियतविशेषाभावात् नियतविशेषाव्यवकाशार्थ-
प्रतिपत्तिरुपपद्यते । अथ विशेषमाशेषेऽपि आकाङ्-
क्षितसंनिहितोपान्वय विधेयः पदान्तरेण समर्थ्यते, स
एव एवमेत, तदतिरिक्तो प्रमाणप्राप्तादित्याह—'यद्यप्या-
काङ्क्षितो योग्यो विशेषः संनिधौ भुतः । सं-
बन्धशोभकाभावात् एवमेत न तथाप्यसौ ॥' सामान्या-
न्विताभिधानादिना मते पदानि तावत् तन्मात्रे एव
पर्यवसितशक्तीनि, पदार्थानामपि अन्यत्रोपनतकिर्ता-
ङ्गीनियते । न च सामान्यावेषोऽपि नियतविशेषमाक-
न्दति । तेनाकाङ्क्षितेऽपि योग्ये च निधौ पदार्था-
न्तरेण संनिधापितेऽपि नदन्वयशोभकप्रमाणभावात्
तदन्वये न प्रदीयेत । अत आकाङ्क्षासंनिधिविरोध-
त्वादीनि अनुपयोगीन्ते । विशेषान्वयपदानि मते
संबन्धपूर्णं प्रति उपधिबेन प्रविष्टानि वाक्यार्थप्रतिपत्ती
उपपद्यन्ते । तदाह—'संबन्धशोभकमुल्लेखोपाधिवत्त्वे
समाविद्येत । विशेषान्वयपदास्तु योग्यत्वदुष्कर-
कम् ॥' 'पदानां पदार्थान्तरसंबन्धः स्वार्थो बोध्यः ।
इत्यस्यां म्युपलब्धोपधिबेन योग्यत्वादिकमनुपरिच्येत ।
विशेषान्वितविधानादिषु उपपत्तिरङ्गं, न सामान्या-
न्विताभिधाने इति दर्शितं प्राह—'दूषणान्तरं चाह—'किंच
यस्तुपदेनैव सिद्धे सामान्यसंगमे । तथा वाच्य-
त्वमिच्छाङ्गीर्या दृष्टः प्रवेक्षितः ॥' विग्रहार्थ-
स्वभावात्तेष्वपि च कालक्रमेण क्रियाक्रमेण चान्य-
कारणविशेषां सामान्यान्वयविधानप्रकारात् दृष्टव्या-

ङ्गीक्रियते इति । 'वाक्यमेकं न निर्माणं वाक्यान्त्योऽ-
वयवोऽपि वा । पदद्वन्द्वं स्मृतिस्थं वा प्रथमं पद-
मेव वा ॥' आख्यातपदमर्थं वा पदार्थं वाऽप्यन-
न्विताः । सामान्यान्वयवेषो यो हेतुर्वाक्यार्थ-
बोधने ॥ पदान्वयेव समर्थानि वाक्यार्थरथावबो-
धने । विशेषोपान्वयवादीनि भागशो भागशालिनः ॥'
इति संप्रह-लोकाः । तथा चोक्तम् । अस्ति वा पदस्यार्थः ।
चादमस्ति । कथं तर्हि वाक्यवाक्याप्येत्यौपचित्यक्रमः ।
बुद्धयवशात् । सत्यम् । स त्वययव इत्युक्तम् ।
इत्यन्विताभिधानवादः क्षालिकनाधीयः ।

३ अन्विताभिधानविचारः । कर्मेकत्वादित्यस्या
भावनया विनियुज्यते ध्रुवा । अथ च तौताविक्रमते
अभिहितान्वयः सत्यः । तदपवादस्तु अनेनार्थकप्रत्यये
कर्मेकत्वविधिष्यां अन्विताया भावनयाः तिष्ठि गुपि च
'प्रयुजा' इत्यादौ एकव्यक्तिज्ञान्यां अनित्यस्य करणादि-
कारकस्य, देवतातदिते च देवतया अन्विताया इत्यस्य
अभिधानाङ्गीकारात् । तदुक्तं तन्मात्रेण पञ्चेकत्वाधि-
करणे (४११११११-१६) 'किंच एतेनाभिधानेन
गुणपदमिषीयमाने सत्त्वाधारके विध्यः अन्विता एवाभि-
धीयते, अन्यथा गुणपदमभिधानयोगात् अत्राविशब्दे-
वर्धनात् । अतः अभिधानादेव करकत्वा प्रतीयमानस्यै-
क्यस्य क्रियार्थत्वं भौतमेवेति । न्यायरत्नमालायां च
अङ्गनिर्णये उक्तं 'तद्यन अनेनार्थमभिधानं एकेन
शब्देन गुणपदमिति विषयक्येन लिङ्गसंख्याकारणात्,
तम तेषां अन्वितानामेवमभिधानम् । अन्वितानां अनेके-
षामर्थानां एकेन शब्देन गुणपदमभिधानस्य एकतोपमन्त-
रेणासंगतत्वं अशब्दसन्देशेन विवेचनीयम् । अन्यथा
'यामानय' इतिवत् 'वा क्यं वित्' इतिमिदमभिधानं
इति नियुक्तो विवेचनादीनामन्वयस्य अत्यन्तं न संदि-
हीत, संदिग्धे च 'किमरेऽयं प्रयुक्तः' इति । तस्मात्
अन्विताभिधानम् । तथापि प्रतीतिमतेन धारकं प्रधानं,
लिङ्गसंख्ये युक्तः गुपि । तिष्ठि अपि भावना प्रधानं,
कर्तृमंज्यादि गुणभूतम् । देवतातदिते इत्थं प्रधानं,
देवता गुणभूता इत्यादि । तथा चोक्तमपिदुः 'यदा
कर्मादौ विभक्त्यर्थः, तदा एकादशो विशेषणवेन'

योदशशतं सर्वमतयेषु । इति श्रौते श्रूमः । 'अनुम-
न्तावाङ्मयागो यदति' इति परिसंख्यानात् यावदुक्त-
मेवातुल्यं, न सर्वम् । वि. १०।७।१५. * 'अपभ्रंश-
श्चुरः प्रयाजान् यदति' * 'अपभ्रंशो द्वावृषाजो'
इत्यनेन शैमिके अपभ्रंशे प्रयाजचतुष्टयस्य अनुयाज-
ष्टयस्य च वस्तुतो बर्हिःप्रयाजान्वाज्यवतिरिक्तस्य विधानं,
विशिष्टविधिन्यायेन वा पूर्वदासविशिष्टप्रयाजान्वाज्य-
विधिः, न तु बर्हिःप्रयाजान्वाज्यचतुष्टयमात्रम् । भाट्ट.
१०।७।१६.

* अपभ्रंशः— अविनष्टैः शब्दैर्मापमाणस्य स्वर्ग-
यकोपकारो भवतः । यावे च कर्मणि अपचन्दैर्भाष-
माणस्य अनृतमिव वदतः प्रतिपिद्धाचरणनिमित्तकतु-
रैगुण्यसङ्गः । यथोक्तम्— 'कायमेविद् दुष्पति
व्यापशब्दैः ।' इति । वा. १।१।८।२७ पृ. २८१,
* असाधुशब्दभूयिष्ठः शास्त्रवेत्तागमादयः । अतस्मिन्-
नावाच शास्त्राय न प्रतीयते ॥' मागवदशियाय-
त्तपभ्रंशप्रयाजासाधुशब्दनिष्पन्ना हि ते । 'मम वि हि
मित्रान्ये कर्म कचहृषी सवे ।' तथा 'उच्छित्ते
होहमि ऊवे अगि कारण, पडणे नयि कारणम्' ।
'अनुभवे कारण इमे सङ्कटा धर्मा समवन्ति सकारणा,
अकारणा विगच्छन्ति ।' 'बाधुप्यचिहारणम्' इत्येव
मादयः । ('मम अवि हि मित्राने कर्म वतते सर्वम्' । 'उत्-
क्षिते लोष्टे ऊर्व्ये अस्ति कारणम् । वतने नास्ति कारणम्'
'अनुभवे कारण इमे सङ्कटा धर्माः समवन्ति सकारणाः,
अकारणा विनश्यन्ति' । 'अनुपचिहारणम्' इति
सङ्कतम्) । 'तत् श्रावस्त्यशब्देषु सुवस्तुत्वेत्यर्थस्य ता ।
दृष्टापभ्रंशेषु कथं वा ख्यदनादिता ॥'
१।१।८।२७ पृ. २३७, * अपभ्रंशः । एक एवायं
शब्दः (गौः इत्यादिः) पुनरावृत्तिप्रमाद-
कारणादिभेदात् तर्जा वर्णन्युक्ततिरेककामन्याग्राहकस्य
अनुपलब्धतेन अपभ्रंशरूपेण व्यग्रमाणः समेशये प्रति-
पादयति, इति न पर्यायत्वमेषा वाचस्पत्यन्तरत्वेका-
न्तरादिः । किंच— 'देवदत्तादिनामानि निःसंदि-
ग्धानि यानि च । काष्ठेस्त्वचादिरूपेण नाशयन्ते
तैश्च संशयः ॥' तत्तादिशब्दादपि हि काष्ठपुनरावृ-

त्तदनुकारिकोऽपि प्रयुक्ताद्वा देवदत्ताद्यैर्मन्यवमुपलभ-
मानः कथमिव प्रयोगान्यवदत्ताभ्यामेव वाचकत्वमाप्नु-
यत्वेत् । 'अपभ्रंशश्च ये के चिद्बुद्धा गाव्यादयो
जने । तेऽपि गाव्यादिरूपेण नाशयन्ते व्यभिचा-
रिवाः ॥' कतिपु चिदेव गाव्यादिषु विरपभ्रंशत्वात्
रुदयाद्यद्वाया साधुत्वमस्तिमेवेत् । ये तु संशयेन अह-
श्रयश्चानकरणैः अमिनवगाव्यादिरूपेण विनाश्यमाणाः
प्रयुज्यमानाः प्रकृत्यनुसरणद्वारेण वा अये प्रत्यापयन्ताः
उपलभ्यन्ते, तेष्वपि प्रयोगस्यवद्वर्गमस्ति इति अनेका-
न्तराः । 'ततश्च त्वत्प्रयुक्तोऽयं हेतुरप्यवराध-
माह । अनेकान्तरिकातादोषात् न ह्यसौ साधन-
क्षमः ॥ अन्यथोच्चार्यमाणश्च शब्दोऽपभ्रंशयते
यथा ॥' १।१।८।२५ पृ. २७६-७७, * अपभ्रंशः
गाव्यादयः सास्नादिमति अर्थे न प्रमाणम् । एकः शब्दः
अतिच्छिन्नप्रापर्यैः अर्थाभिधायी इतरे अपभ्रंशाः । भा.
१।१।८।२५, * एकमर्थमभिनित्तिविद्यमानानां शब्दानां
ममोपा एषोऽनादिः अन्ये अपभ्रंशाः । १।१।८।२६,
* गोशब्दमुच्चारयितुकामेन येन चित् अशक्या गावी
इति उच्चारितम् । अपरेण शब्दे सास्नादिमान् अस्म
विकथितः, तदर्थे गौः इति उच्चारयितुकामः गावी इत्यु-
च्चारयति । ततः सिधित्वा अपरेऽपि सास्नादिमति दिग्-
क्षिते गावी इति उच्चारयति । तेन गाव्यादिभ्यः सास्ना-
दिमान् अवगम्यते । अनुरूपे हि गाव्यादि, गोशब्दस्य ।
१।१।८।२८, * गोशब्दस्य गाव्यादयः अपभ्रंशाः इति एव-
विदः गौरविदः । तेषां नैव गाव्यादिभ्योऽपि अर्थकानुप-
चते गोशब्दादेव अर्थे प्रतिपद्यते इत्युक्तं व्याख्यातृभिः ।
बृहती. पृ. २३७, सर्वेऽप्येते अपभ्रंशा आदिमन्तः ।
तत्र येन चित् बृहतेन गोशब्दमुच्चारयितुकामेन प्रमादात्
गावी इत्युच्चारितम् । तत्राप्येव बृहः अर्थप्रसरणादिपदेन
तदीया त्रित्वाभावस्य 'गोशब्दमुच्चारयितुकामः गावी
इत्युच्चारितम्' इति व्यभिचारविधित्वात् गोशब्दादेव
गत्राप्ये प्रतिपद्यते, न पुनः गावीशब्दात् । श्रुतु. पृ.
२३८, * देवदत्तापभ्रंशपदानि हि विष्णुतिष्ठिजानि
न शक्यन्ते विवेकम् । वा. १।१।१।१० पृ. २२६,
* शब्दापभ्रंशः, अर्थापभ्रंशः, प्रमादजः, अशुचितः ।

की नामासि यस्य ते नामामन्महि यं वा लोनेन्नादी-
तृणम्' इति । पाठ. पृ. ५९.

* अन्वेपणरूपः अर्थवादः—'इह वा स इह
सः' इति । पाठ. पृ. ५०.

* 'अपाः प्रणयति' इति प्रकृत्य श्रुते 'मृन्म-
येन प्रतिष्ठाकामस्य' इति । इदं मृन्मयत्वं काम्यं नित्य-
प्रयोगे नान्वेति, किंतु 'अपाः प्रणयति' इति विधानात्
अन्यत् किं चित् पार्श्वं प्राप्तम् । कृत्वाचित्तेषु 'चमसे-
नापः प्रणयेत्' इत्यनेन नित्यात्वेन विहितश्रमस्य एव
नित्यप्रयोगे प्रादुर्भावः । वि. ४।३।२, * 'अपाः प्रणयति'
'प्रणीतामिहर्षीधि संयौति' 'अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति'
अत्र प्रणीतानामर्षा हविःसंयजनमेव प्रयोजनं, अन्तर्वेदि
निनयनं तु प्रतिपत्तिः । प्रणीतानां संयजनमेव प्रयोजकं,
निनयनं न प्रयोजकम् । ४।२।५, * अपां प्रणयनं
'चमसेनापः प्रणयेत्' इति विहितमाश्रित्य गोदोहन
विधीयते । तस्य पशवः फलम् । १।४।२, * अपा प्रण-
यन् पशुकामस्य गोदोहनेन दशपूर्णमासयोः । आ.
३।१।३।१०. * अपां प्रणयने मृगयादेः काम्यात्
नित्यार्थेनन्यत् उदादेशम् । न तु तदैव काम्यं सत्
नित्यार्थेऽपि । शा. ४।३।२.

* अपां याताः पशुकामेष्टौ सप्तयामगतः उवाच
याजस्र विष्कृतिः । वि. १२।२।७ वर्षक २.

* अर्षां ऋगुक्तेकस्य दशपूर्णमाससंयन्तः प्रकरणा-
तिश्रान्ते नान्यभूयन्त्यम् । कम तर्हि (अगम्य) शब्द-
प्रयोगः । साहचर्यात् । किं साहचर्यं ? अभ्यु सन्त्यः ।
स एव भक्त्या प्रसक्तप्रदः अपा भ्युक्तेकस्य अवयुष्य
इवापमिति । आ. ७।३।५।१४.

* अपकर्षः अग्नीषोमीये पयौ प्रधाजाना जीपत्येव
पयौ श्रुतः । स च प्राजाजन्तस्य दशसमूहस्य । वि. ५।१।
१२, * अपकर्षः अग्नीषोमीकस्य पूरच्छेदस्य 'दीक्षासु यूप-
छिनत्ति' इतिवचनात् दितप्रयात् पूर्वस्मिन् दीक्षा-
काले । ५।१।१४, * अपकर्षः अग्निषेवेण सह विदेवना-
दीना राजस्ये । दुष्. ५।४।१०।२१, * अपकर्षः अग्नि
षेकस्य राजस्ये अग्निषेवनीयाद्भूतमादेन्द्रस्तेन छले ।

५।२।१०।२१, * अपकर्षः द्वादशोपसत्तायाः । 'अप-
कृष्येत द्वादशोपसत्ता अपर्षोमात् ऋषीतिष्टोमेन, अग्नी-
नैकनान्यत्यस्य प्रत्यक्षत्वात्' । आ. ३।३।८।१६,
* अपकर्षः मसमन्तस्थानां केषां चिद्राक्षकानां
प्रक्षणयाख्यात् प्राक् 'रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो भवेत् केषा
चिदत्र' । ३।२।१।२६.

* अपकर्षः न अग्नीषोमप्रणयनादेः सौमि-
कस्य, 'दीक्षासु यूपकर्षापकर्षेऽपि । आ. ५।१।१४.
* अपकर्षः न अमावास्याया पूर्वयुर्वेदेरपकर्षेऽपि हवि-
रग्निवासनान्तस्य समूहस्य प्रमाणाभावात् । वेदिविपये
तु सामान्यावबोधस्य 'पूर्वमुदमावास्याया वेदिं करोति'
इति विशेषचननेन बाधः । 'वेदिरपहृत्यमाणा हविर-
ग्निवासनं नापकर्षति । सामान्यावबोधो विशेषेण बाधते ।'
आ. ५।१।१६।२९, * अपकर्षः न प्रदानस्य,
आश्विनादिग्रहग्रहणस्य आमशान्ताचार्य अपकर्षेऽपि ।
आ. १०।२।२।७।५-७६.

* अपकर्षविधिः उपदेशेन अग्नीषोमीये,
अतिदेशेन च सतीयावुक्तव्ययोः अत्रभूतस्य यूपस्य
अनुष्ठानसंस्कारणार्थः 'दीक्षासु यूपं छिनत्ति' इति ।
पाठ. पु. २१.

* अपचयः इदानीं (त्रयोऽधिकरणे) चिन्तते ।
अपचयः पूर्वाधिकरणे चिन्तितः । आ. ८।३।१।१२.

* अपचारेऽपि देवता-अग्नि-शब्द-क्रियाणां न
प्रतिनिधिः । (अपचारेः विनाशः अलभ्यो वा) ।
आ. ६।३।५।१८-२९, * अपचारे प्रतिनिधिः, श्रुतद्वय-
सदृशमेव अन्यत् प्रादुर्भावः, न तु प्रतिनिधिः प्रतिनिधिः । ६।३।
१४।३२, * अपचारे मुखस्य, पुनर्मुख्यमासी मुख्यस्यैव
उपादानम् । ६।३।१६।१५, * अपचारे मीमांसेः श्रुत-
द्वयस्य, वैकल्पिक यथाद्विद्वयं प्रतिनिधित्वेन नोपादेशम् ।
६।३।१३।२८-३०, * अपचारे श्रुतद्वयस्य, तत्सदृश
एव प्रतिनिधिराद्यं । ६।३।१२।२७, * अपचारे श्रुत-
द्वयस्य, नित्यकर्मणः प्रादुर्भावकाम्प्रकर्मणश्च प्रतिनिधिना
समापनम् । ६।३।५।१३-२७, * अपचारे श्रुतप्रतिनिधिः,
मुख्यद्वयसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वं, न तु प्रतिनिधिसदृशस्य ।
६।३।१५।३३-३४.

यस्य या संख्या, छा प्रतिविष्यते । कुतः ? तच्छ्रुति-
त्वात् । परिमितशब्दश्चयाद्गतिप्रयगम्यते । तच्चैक-
दिकम् । तस्य नानन्देन प्रतिषेधः क्रियते । तम
भुतोऽर्थः कृतो भवति । इतरथा अपरिमितशब्दे प्रसिद्धि-
रूपमेत । लक्ष्यया बहुत्वप्रत्ययः कल्प्येत । तस्मात्
परिमितस्य प्रतिषेधः इति ।

कल्पान्तरं वा, तुल्यपरमसंख्यानाम् । २२ ॥

भाष्यं— कल्पान्तरं वा श्वात् । अपरो दानकल्पो
विधीयते । यथा एकं देवेभिः दानविधिकल्पः, एवमेवो
ऽपि दानविधिकल्प एव श्वात् । तुल्यपरमसंख्यानाम् ।
तेन हि पूर्वेण तुल्यमेवेदं प्रसंख्यायते । काऽस्य पूर्वेण
द्वयता ? प्रतिज्ञातस्यार्थस्यावगमिका श्रुतिरस्तीति ।
पूर्वमपि हि देयशब्दश्रुत्या दानं विधीयते इति, इहापि देय-
शब्दश्रुतिः । सा श्रुत्यायां दानोक्तिं दानं विधानम् ।
प्रतिषेधे हि विधीयमाने वाक्यस्य व्यापारः । तस्य
दुर्वलं भुतिं प्रति । तस्मात् कल्पान्तरम् । यथापरिमित-
शब्दे प्रसिद्धिर्वाप्यते इति, समुदायप्रसिद्धिरव्ययप्रसिद्धे
वैधिकाय समधिगता । ननु नाम प्रसिद्धिः, लक्षणमम् ।
यद्बुद्धिः, तत्र शक्यं परिच्छेदम् । तस्मादपरिमितत्वेन
रूप्यते बहुत्वमिति । तस्य न, अनेकस्मिन् अवस्थपरि-
माणे सति बहुषु कृदः । अपरिमितमात्रं धनं, गच्छति
गम्यते यथा कुशलः प्रवीण इति । बहुषु कुशलां
लक्षणेषु तेषु निपुणतायामेव पुनरलक्ष्यप्रयोगाद्बुद्धि-
शब्द एव भवति । बहुषु च वीणावादस्य श्रुतेषु सत्सु,
निपुण एव प्रवीणपदो वर्तमानो कृद इत्युच्यते ।
तस्मात् सत्यमि लक्षणत्वे भुतिसामर्थ्यात् रोहति शब्दः ।
(कलिकातापुस्तकेऽपि ' रोहतिशब्दः ' इत्येव पाठः ।
परतु ' रोहति शब्दः ' इति भिन्ना मुद्रितम् । तेन
भुतिसामर्थ्यात् अपरिमितशब्दः पूर्वसम्प्रदाय कल्पान्त-
कल्पान्तरं रोहति आरोहति प्रतिपादयति इत्यर्थो
मात्रः । तस्मात् समुदायप्रसिद्ध्या अपरिमितशब्दे
अवयवप्रसिद्धिर्वाप्यते अवश्यकशब्दवत् । अतः कल्पा-
न्तरमिति ।

भा— निर्वातपरिमाणेष्वपि बहुत्वमात्रेणापरिमित-
शब्दप्रयोगः । तस्मादवयवमपि संख्यान्तरविशिष्टो दानविधिः ।

सोम—यथा सर्वस्य ददाति इति नापूर्वविधिः,
एवमिदं न संख्यान्तरविधिः इति प्रत्यक्षस्यानात् संगतिः ।
सूत्रार्थस्तु— अपरिमाणे भूयमाणे शिष्टस्यैकदेः या
संख्या एकतादिका, तदातिषेधः स्यादिति ।

वि— ' देवैका पट्टं शब्दं काऽपरिमितं स्थिति वार-
येत् । एकविंशं पूर्वसंख्या यद्वा सप्त्यान्तरं विधिः ॥
नन्—प्रयोगातिषेधः स्याद् व्युत्पत्त्या मानस्यता ।
कृदया बहुत्व नैकादिनिषेधोऽन्यविधिस्ततः ॥ '

भाट्ट—आवाते 'एका देवा, पट्टं देवाः, द्वादश देवा
श्चात्रैवातिदेवाः, शत देव, सदृश देयमपरिमितं देयम्'
इति श्रुतम् । तम अपरिमितशब्दः परिमाणशून्यं अवयव-
व्युत्पत्त्या व्यभिचरे । न च परिमाणशून्यस्य दानं संभ-
वति । इत्यतः प्रकृतपरिमाणशून्यत्वमर्थः । तेन प्रकृत-
परिमाणप्रतिषेध एवावयवम् । इति भाते, ज्ञातपरिमाणे-
ऽपि बाहुल्यमात्रेण लोके अपरिमितशब्दप्रयोगात् बाहुल्ये
वाचिः । ततश्च अवशङ्कादिबद् कृदया योग्यतायां
नाय पूर्वपरिमाणप्रतिषेधः, अपरिमितशब्दस्य नञ्समा-
सत्वेन तदन्तर्गतस्य नञः कियन्त्यपुनरवयवावेन निषेधा-
योग्यत्वं, प्रकृतपरिमाणस्य अनेकत्वत्वेनैव विकल्पप्रति-
निषेधयोग्यत्वाच्च । प्रकृतपरिमाणातिरिक्ता नियतपरिमाणक-
दामान्तरविधिरङ्गीकारे च लक्षणायापत्तेः परं बहुत्वा-
वच्छिन्नशून्यकदानान्तरविधिरवयवम् । बहुत्वस्य च आपेक्षि-
कत्वेन पूर्वग्रहणतदवस्थापिकत्वमपि अत्रात् तदर्थेयथा
अधिकत्वेन अपरिमितम् ।

मण्डन— ' देय कल्पान्तरं बहु । '

जोकर— ' संख्याऽऽस्य चापरिमितम् । ' १२

• अपरिमिताधिकरणप्रतिपादितः स्यात्
'अन्यार्थसंविधानस्य आकाङ्क्षावशात् विरोधकत्वं' इति ।
वराकम् २३१२, • भुतिरिति शिष्टस्य यस्य स्वमेव
आकाङ्क्षितः संनोच, न तस्य तन्मो शय, यथा
अपरिमिताधिकरणे स्थानानुकारेण भुतिरुच्यते ।
२११२.

• अपरिमिते शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधपरवच्छ्रुति-
त्वात् । ६।७।१०।२१ ॥

पच्छेदे सति द्वादशशतं बाधित्वा सर्ववेदसमेव दातव्यमासीत्, अतस्तदेव पुनःप्रयोगे देयमिति । यत्र विशिष्टं नैमित्तिकं, तत्र विरोधभावे विशिष्टमेव बाध्यम् । अतः प्रकृतेऽपि सर्वस्वदानेन पुनःप्रयोगविरोधेन पूर्वप्रयोगदेयदक्षिणादाने बाधिते पूर्वमुत्पन्न नैमित्तिकं दानं विशिष्टपुनःप्रयोगविषय कृत्स्नमेव बाध्यते इत्येव न्याय्यम् । घाळ. वृ. ११५, ७ अपच्छेदे प्रतिहर्तुं नृपन्याये विचार्यते यदि प्रतिहर्ता जपन्यः स्यात् किं भवतीति । प्रतिहर्तृपच्छेदसति प्रयोगे विहितेन सर्ववेदसेन पूर्वजातोद्गामपच्छेदे निमित्ते प्राप्तं नैमित्तिकं बाध्य इति वीरार्थन्यायेन सिध्ते, किं पुनःप्रयोगोऽपि बाध्यते, उत उत्कर्षविपर्यसिद्धं भद्राधिगम्यमिति । तत्र विरोधनिमित्तको राधः, न च पुनःप्रयोगात्तेन सह विरोधोऽस्ति सर्वस्वदानस्य, किंतु दक्षिणोत्पन्नैश्च पूर्वप्रयोगादाधिस्यद्वाह इति तावदेव बाध्यते । उच्यते । यत्र विशिष्टं नैमित्तिकं तत्र विरोधभावे विशिष्टमेव बाध्यमित्यतः सृष्टेऽपि सर्वस्वदानेन पुनःप्रयोगविरोधेन पूर्वप्रयोगदेयदक्षिणादाने बाधिते पूर्वमुत्पन्न नैमित्तिकं दानं विशिष्टपुनःप्रयोगविषय कृत्स्नमेव बाध्यते इत्येव न्याय्यम् । तेन अवमम वाच्यार्थः, प्रस्तौतुमितिहर्मपच्छेदे दानविहारमात्र, उद्गामपच्छेदे तु पुनःप्रयोगोऽपि इति । ततश्च नेतरत्वे. पुनःप्रयोग इति गम्यते । अन्यथा वीरार्थेऽपि 'तत्र निमित्तपेक्षत् विनश्यः' (६१५१८) इत्यधिरणकोनो रिक्तत्वेऽपि उच्छिद्येत, पूर्वपक्षे एव तु उद्युक्तः सिद्धः स्यात् । तस्मात् हि विरोधेनैव उह सर्ववेदस्य विरोधात् दिक्त्वः स्यात् पुनःप्रयोगश्च न्यायेन । पूर्वप्रयोगे च उक्तमेव सर्ववेदं दीयते इति वीरार्थेऽपि उद्युक्तं एव स्यात्, न विरुद्धः इति तदधिरणोच्छेदपक्षिः । तस्मात् विरोधभावात् सर्ववेदोक्तं नद्वय उपेक्षणीयः एव ह्युपगम्यते । ४. ११६, ११७

३ अपच्छेदन्यायः । पञ्चानन्यायः । पूर्वोदीरन्यायः । वीरार्थन्यायः । वीरार्थन्यायवर्त्यन्यायः । ज्योतिर्गोत्रं जनेतापच्छेदे उत्तरधर्मीनापच्छेदनिमित्तकं क्षात्रभिनः कर्त्तव्यम् ॥

वीरार्थमेव पूर्वोदीरन्यायं प्रकृतिष्यत् । ६१५११५४॥

भाष्यं— यत्र आनुपूर्व्येण भवति अपच्छेदः तत्र किं पूर्वनिमित्तं प्रायश्चित्तं, उत उत्तरनिमित्तं इति भवति संशयः । किं प्राप्तः ? पूर्वस्य बलीयस्त्वम् । पूर्वोपच्छेदे यत् नैमित्तिकं प्राप्तं, तस्मिन् एति तद्विरुद्धं न शक्यं कर्तुम् । न चाव्यक्तमुपदेसाहं भवति । पूर्वविरुद्धं प्रातमिति न संशयः । तस्मात् तदविरोधेन अन्यत् कार्यं, न विरुद्धम् । का तर्हि तत् स्यात् ? यत्र केवलं निमित्तम् । तस्मात् पूर्वविरुद्धं बलवत् । एवं प्राप्ते भूमः । वीरार्थमेव पूर्वोदीरन्यायः स्यात् । कुतः ? आत्मनातेन हि योऽर्थः कर्त्तव्य इत्युच्यते, तत्र एतदुक्तं ' यथा शक्यते तथा ' इति । तत् पूर्वविरुद्धभावेन शक्यते, नाप्यथा । तेन पूर्वविरुद्धं बाधित्वा इदं कर्त्तव्य इति भवति भाष्यार्थः । ननु पूर्वविरुद्धेन इदमुपपद्यते, यद्यप्यत् विरोधकं विज्ञानं अभिप्रेति तन्मिष्येति । अभूतं हि तत् न शक्यमाभिवर्तुं इदं नाम तदिति । न च अभिप्रेतिपेक्षं तस्मिन् न पूर्वविरुद्धं समरति । तस्मात् अभिप्रेतिपेक्षं भविष्यति । यदा तु तत् भवति, तदा पूर्वविरुद्धं भाष्यतानमेव उच्यते । तद्विदानीं बाधितं न धनोति उत्तर बाधितुमिति । सृष्टितान् । यदि सृष्टं वैज्ञेन बाध्यते, तस्मात् यत् देय कारणम् । न अत्राधिरा पूर्वविरुद्धं वैज्ञेन संभवति इति । सृष्टं च पूर्वम् । यतो विच्छेदो तदपेक्षा । प्रत्यक्षत्वात् वैज्ञेनं, आनुमानिकं सृष्टं जायते इति चेत् । प्रत्यक्षत्वेऽपि एते नैव रात्रेव, यदि पञ्चार्थोद्गममाख्यातायो न भवेत् । सति पूर्वविरुद्धेन अव्यक्तत्वात् प्रत्यक्षं सृष्टं बाधेतेन । तस्मात् परमार्थीयस्य न्यायमेवेति ।

दृष्टं— वीरार्थोपपत्तारि निमित्तकोऽप्येतिविश्रुताती पूर्वोक्तं न्यायेन विरुद्धः इति पूर्वः पक्षः । अत्र पूर्ववरीयस्त्वेन वज्रात्मम् । उत, उदीरन्याय परमार्थीयत्वं इति सिद्धान्तः । यत् पूर्वं नित्यं परेण नैमित्तिकेन बाध्यते, तद्वत् नैमित्तिकविरुद्धं पूर्वं परेण नैमित्तिकविरुद्धेन बाध्यते । अतः इह उच्यते पूर्वविरुद्धस्य विधानानुसृत्य उक्तस्य उत्तरं विज्ञानेन कृत्वा प्रत्यक्षत्वं निश्चयमानस्य चात्रैव को को भवति यथावत्कृत्युपपत्तारि गम्यते । यत् अनुसृत्येन भवतान् अपर्यायेन-

अपशब्दाः । ' कृत्यस्मृतिसमन्वयमीमांसा-
 क्षारिणः । शिष्टा दृष्टाः प्रयुक्तानां अपशब्दान-
 शः ॥ ' ' समानमितरच्छेदेन ' इत्यादि तत्रा-
 यमान्तनुसङ्गप्रयोगेषु मशकेन (नाम प्राचीनसाम-
 त्त्वकारेण) तत्रैतत् प्रयुक्तं ' समानमितर ज्योति-
 त ' ' समानमितर गथा ऐकादिवेन ' इति ।
 उद्गोम) स्वकारेणपि अभिहितं ' अहीने बहि-
 म्मानेः सदसि स्तुवीरम् ' (लट्ठा. २।१।१) इति
 तस्मिन्नापक्रियाफलपर्यन्तेऽपि ऋषिकर्तृके सज्जने
 पञ्चमि काजकाः ' इतिवत् परस्परपदे प्रयोक्तव्ये
 मकरप्रमनपेक्ष आत्मनेपद प्रयुक्तम् । तथा आकल्प-
 त ' प्रत्यक्षित्वा प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् ' (८।१।२।४)
 इति समासेऽपि कल्प न प्रयुक्तः, ' आत्मनेपिणी
 शान्द ' (५।१।१६) इति व्यसमासेऽपि प्रयुक्तः ।
 तथा शिक्षाया नारदेन (द्वितीयाध्याये २ कण्डिकाया
 श्लो. १) ' प्रत्यये ब्रह्म जित्तयेत् ' इति गाम्यादिशब्दतुल्या
 एव प्रयुक्तः । (काराणसीमुद्रणे तु ' जीर्णाहारः प्रयुक्तः
 सन् उपसि ब्रह्म चित्तयेत् ' इत्येव पाठः । चार्तिक-
 मतेन तु ' प्रत्यये ' इत्येव पाठः स्यात् । ' प्रत्ययोऽहर्मुख
 कल्प ' इत्यमरात् प्रत्ययशब्दो न गाम्यादितुल्य इति तु
 वक्तव्यम् । परतु पिक्तामारसशब्दयोः अमरे पाठेऽपि,
 नेमशब्दस्य च सर्पादिगणे पाणिनिना पाठेऽपि विकनेना
 विकरणे तेषां श्लेषप्रतिद्वन्द्वमेवोक्तं, तद्वत् प्रयुक्त-
 शब्दस्यापि मन्तव्यम्) तथा मनुनाऽपि ' शतम्
 सन्ति मेयुक्ता ' (८।५७) इत्यत्र ' सन्ति म
 इयुक्ता ' इति वक्तव्ये व्याकरणमन्तेकैवैव संदिता
 कृता । तथा मीमांसामपि ' गम्यस्य च तदादिपु ' (८।१।१८) इति गोर्विकारावयवविषयसमुपयोगोप-
 शब्दः अन्यत्रैव गमामप्यने प्रयुक्तः । तथा ' शालोत्प्रेति
 चेत् ' (१।३।१९) इति चावार्थिक्यो इति वक्तव्ये
 लक्षणादीनोपेयं यत् प्रयुक्तम् । तथा छन्दकारेण ' मूर्धन्य-
 मिमाण ' इति वक्तव्ये ' मूर्धन्यमितिमाण ' इति अवि-
 गते त्रिमादेशः प्रयुक्तः । कारुण्येऽपि व्याकरणस्य निरुक्ते
 हीनलक्षणाः प्रयोगा यद्वत्, यद्वत् ' ब्राह्मणे ब्रवणात् ' इति
 ' संवत्सर शब्दाभावा ' इत्येतन्मत्तमतमण्डक-

विषयत्राक्षणाशब्दनिर्वचने त्रिविधायां (१।६) यचन-
 शीलस्यमित्येता दृश्यता ' भूयो वचिः ' (पा. २।४।१२) इति वचनादेशमङ्गलैव ब्रवणात् इति
 प्रयुक्तम् । (' संवत्सर ' इति ऋग्याजुसाने ' ब्राह्मणा
 प्रतचारिणो भुवणाः ' इति वाक्य लभ्यते, ' ब्राह्मणो
 ब्रवणात् ' इति तु नोपलभ्यते), ' अन्तो नास्त्यप-
 शब्दानामितिहासपुत्राणयोः । तयोर्माध्यादिरूपार्था
 हस्तिशिक्षादिकारिणाम् ॥ ' युगपत् उक्तव्या
 दन्ताभ्या यः प्रहरः, स उक्तव्यः इति सर्वं. पालकार्य-
 (काव्य) राजपुत्रादिभिः व्याकरणमन्तेष्वेव प्रयुक्तम् ।
 ' वेवेष्पवि प्रयोगास्ते भूयांसोऽपेदुर्लभाः ।
 सामान्यं छान्दसं चाऽपि तेषां नास्त्येव लक्षणम् ॥ ' वा.
 १।३।८।२४ पृ. २५९, * ' अपशब्दाश्च शब्देभ्यो
 भूयस्त्वेन व्यवस्थिताः ' । १।३।८।२४ पृ. २५९.

* ' अपशब्दोऽन्ये गोअश्वेभ्यः ' इत्यत्र पञ्चमत्त-
 निषेधेन गोअश्वेभ्यः श्रुतिः । सि. १।७।८।१. * ' अपशब्दो
 अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोमहा. ' इत्यत्र
 अजादीनां तन्मत्त विहितत्वात् पशुकार्ये प्रतिषेधस्य पूर्वम्
 दक्षस्य वा अनुपपत्तेः अर्थवादस्य । अपशब्दो पश्वो
 मुख्यः गवाक्षपशुमात्राभ्यामवयवगुणयोर्मादु अजादौ
 गौणः सन् लक्षणया गवाक्षप्रशब्दार्थः । प्राचां मते तु
 न्यस्तमात्रात्पशुपदेन गवाक्षपशुमात्रस्य लक्षणाया
 नञा तदभाववक्तुं गुण उपस्थाप्यते इति विरोधः ।
 सर्वथा प्रथमा गौणीमित्येवपक्षिण इति सिद्धम् । आह.
 १।४।१६. * ' अपशब्दो वा अश्वे गोअश्वेभ्यः ' इत्यादौ
 अपशब्दादिशब्दाः गवादिस्तुलयाः । ' गोऽभात्
 प्रयुक्तं अन्यथा पशूनां निन्द ' । मा. १।४।१।२१-४.

॥ अपभ्रंशधिकरणम् । एतस्य वैरिणे कर्मणि
 नाधिकारः ॥

चातुर्वर्ण्यमविशेषम् । ६।१।१।२५ ॥

माय्य — अग्निहोत्रादीनि कर्माणि उदाहरणम् ।
 तेषु सदेहः किं चतुर्णां वर्णानां तानि भवेयुः, उन अ-
 नाद्राया प्रथमा वर्णानामिति । किं तावत् मत्त ! चतु-
 र्धर्ममङ्गित्य सौत जुह्यान् इत्येवमादिशब्द उपरि

॥ अपच्छेदन्यायस्य स्वरूपं - 'परस्मान-
न्योत्पादादादाभावेन समः' इति । 'परमैमित्तिकेः सति
तस्मिन्निरोधोऽस्य' दुर्निवारप्रवृत्तिवत् तस्य च पूर्वोक्तत्वेन
अनुपपत्तेः पूर्वोक्तमर्देनैव उत्पत्तिरिति यावत् परमैमित्तिकमयेना-
नुपपत्तेः' इति च । पराक्रमः ७१-२. ॥ एकस्मिन्नि-
प्रयोगे क्रमिकाभ्यां निमित्ताभ्यां तत्तद्वैमित्तिककर्तव्यतयोः
प्रदत्तत्वे इयामरुक्कमयोरीय क्रमेण उत्पादात् रूपज्ञान-
द्वयान्त कर्तव्यताज्ञानद्वयमपि प्रमाणमेव, इति न परेण
पूर्वज्ञाननामे अपच्छेदन्यायः उदाहरणं इति यत्, तस्य ।
परिमलः ११११ पृ. १-२१ मसू. ॥ प्रयोगविधेः विनि-
योगः उत्पत्तिरपेक्षत्वात् तयोः पूर्वभावित्वेन तद्वि-
कथनान्वरस्य शीघ्रोत्पत्तिरुक्तत्वेन असंजातविरोधित्वात्
श्लेषस्यम् । अत एव प्रयोगविधेस्तत्तापेक्षत्वाभावात् अपच्छेद-
न्यायोऽपि । कौ. ११११/२१ पृ. १२०. ॥ अपच्छेद-
न्यायेन पूर्वस्य परेण बाधमाच्छङ्क्य । परिमलः ११११
पृ. १ मसू. ॥ 'अतश्च इदमत्र आसीत्' इत्यत्र अस-
च्छेदस्य अनमित्युक्तपरत्वेन अग्निपेक्षात् न अपच्छेद-
न्यायेन मानवपम् । अद्वैत. २/४/१५७. ॥ नापच्छेद-
न्यायेन विधिल्लपदानो प्राक्तन्य पूर्वोक्तमानवोः एकविंशि-
ष्टप्रमाणकत्वे सति उक्तान्यायप्रवृत्तेः । अद्वै. चन्द्रिका.
१५६. ॥ निर्मुखावाक्यस्य उगुणनाम्नात् अपच्छेदन्यायेन
मानवस्य प्रतीकोत्तेः । अद्वैत. २/४/१५२, १५५.
॥ 'वेदा अतुल्यन्तः...उत्पत्तिर्वा त्रियते' इति नेहो-
पमस्य प्राक्तन्यं, परत्वेन उपसंहारस्यैव अपच्छेदन्यायेन
प्रपक्षोपपत्तेः । न च तद्विद्वद् अर्थवादतापेक्षत्वेन पूर्व-
निरोधत्वाभावात् तन्नात्यायप्रवृत्तिः । विधेः श्रुत्येव तद्
वैततायामपि बाध्यार्थपरत्वात् तदपेक्षाऽभावात् । माऽ-
स्तु वा इहापच्छेदस्याप्यप्रवृत्तिः । कौ. ११११/११ पृ.
३१२. ॥ विधिय निरमेत प्रतीतस्यापि पूर्वस्य परेण बाधे
अपच्छेदन्यायोदाहरणं कुतश्च । परिमलः ११११
पृ. ९ मसू. ॥ 'अगो वेदा अजगन्त उपैकवा त्रियते' ।
न च उपपन्नगतस्यापि (वेदपरस्य) अपच्छेदाधिकरण-
न्यायेन परेण बाधः इति बाध्यम् । तस्य हि विधेय-
सुवितापेक्षात्वेन अर्थवादैकवाक्यतयाः आवश्यकतावात्
पूर्वविरोधे परस्परानुपपत्तयेव अपच्छेदः । मातृ. २/१११२.

॥ न चात्रापि (तेजो वै धृतं इत्यादि) अपच्छेदाधि-
करणन्यायेन 'उपसंहारप्राप्तत्वं शङ्क्यम् । तस्य मित्र-
वाक्यविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।' (इदं पूर्वपक्षे) ।
कौ. ११११/१११ पृ. २९४. ॥ विधिमन्त्रोद्योगे उत्तर-
बाल्यप्रवृत्तिकानां मन्त्राणांमेव प्राक्तन्यं स्यात् अपच्छेदा-
धिकरणन्यायेन । 'पूर्वात् परवर्तीदृश्यं तम् नाम प्रती-
यताम् । अन्योन्यनिरपेक्षायां यत्र जन्म विद्या भवेत् ॥'
'पौर्वापर्यं पूर्वदीर्घस्य प्रकृतिवत्' (६/५/११५४)
इति वचनानुसारत्वात् । सनातनधर्मप्रदीपः. विवाह-
प्रकारे पृ. २९१. ॥ उपक्रमगतस्य अपच्छेदाधिकरण-
न्यायात् परेण बाधः इत्यपि प्रत्युक्तम् । परस्य लक्ष्णान-
कत्वे एव तन्नायायप्रवृत्तेः । कु. ६/३/११२. ॥ अर्थवादानां
परैकवाक्यत्वात् अपच्छेदाधिकरणन्यायाविषयत्वेन
उपक्रमस्यविधिसामस्यावत्तावात् उपसंहारस्यवृत्तादिपदस्यैव
तदनुपपत्तेः कृत्तित्वं युक्तमाशयितुम् । कौ. ११११/११२९
पृ. २९३. ॥ न चैवं तस्य (अङ्गाधिनारस्य) अप्रतिपक्षस्य
तात्पर्यप्राप्तकरोपपत्तादपि प्रधानाधिकारस्यापि तथात्वेन
तथाऽऽपत्तिरिति बाध्यम् । अप्रतिपक्षपरिहारी तेन
पूर्वबाधस्य बाध्यन्यायविषयतात् । ११११/०१२० पृ. १९५.

॥ अपच्छेदयोगपथे अदाक्षिण्यसत्पर्यदाक्षि-
ण्ययोर्विकल्पः ॥

तत्र विप्रविधेपादादिकल्पः स्यात् । ६/५/१८/५१ ॥

भाष्यं— यदि उदात्तप्रतिहारोर्गुणपदपच्छेदो भवति,
तत्र संदेहः निरुदाक्षिण्य सर्वस्य वेति भवति विकल्पः,
तत्र समुच्चय इति । किं प्राप्तं । तत्र विप्रविधेपादात्
विकल्पः स्यात् । विकल्पो ज्ञेयो कल्पो संपत्समदाक्षिण्य
च । तस्मादिकल्पो भवितुमर्हति ।

प्रयोगान्तरे धोमन्यानुग्रहः स्यात् । ५२ ॥

भाष्यं— वाक्यः यत्र व्याकर्तयति । न चैतदस्मि
विकल्प इति, उभयोर्विधानात् । यदाहोपपत्तद्विधौ प्रयोग
वचनः प्रयुज्यते । विकल्पे हि पक्षे बाधः ।
तस्मात् समुच्चयः । अथ यदुक्तं विरोधात् विकल्प इति,
उच्यते । प्रयोगान्तरे का उभयापानुग्रहः स्यात् । 'तेन
पुनर्युक्तं' इत्युच्यते । द्विलस्य प्रयोगः । तत्र एव-

पठो, यतन्तादिः फाल्गु इति—) शुभद्रवधिधानाद्यं
वाक्यमेदः क्षित एव । भारद्वाज गणमयने यमरात्रयते,
अमीयतो ज्योतिषोमे, यामुत्तमं अश्वमेधे । निदेतपादा-
दनुदाहरणम् । (तस्मात् एवत्रपादात् 'पठो व्रतं'
इत्यादिनोदाहरणम्) ।

निर्देशानु पक्षे स्यात् । २९ ॥

भाष्यं— नैतदेवं दृष्टस्य अन्यभावात् अनधि-
कारः अमिहोनादिषु इति । अस्ति हि दृष्टस्य आपानं
'य एवं विद्वानग्निमाधये' इति शास्त्रं सामान्येन ।
इदमपि निमित्तायै भविष्यति । तस्मात् सर्वाधिकार आक्षेप-
गविनुमर्हतीति ।

वैगुण्याग्नेति चेत् । ३० ॥

भाष्यं— अयं यदुक्तं अत्रहोनामकं अमृतकं
अमृतनकं च दृष्टस्य फलं प्रयुक्तमपि फलं न साधयेत्
विगुणमिति, तत् परिहर्तव्यम् ।

न कान्यत्वात् । ३१ ॥

भाष्यं— त एव परिहारः । साम्यात्वात् । काम-
विषये दृष्टः अमीयते नाम प्रसक्तम् । तद्धि अना-
रम्य किञ्चित् आम्नातममिहोपेय । 'यजुर्मितिमाद-
प्यात्' इति अनियतप्रश्नेषु दृष्टस्य नियम्यते । अतो-
ऽपि 'मस्तु दृष्टस्य' इति संन्यदर्थनात् अप्यवशी-
यते । मस्तु एव दृष्टस्य (दधिभक्तो मण्डः मस्तु) ।
तस्मात् चातुर्वर्त्यमपि निषेधः ।

संस्कारे च सत्प्रधानत्वात् । ३२ ॥

भाष्यं— अतो च त्रितोगोऽवगम्यते तत्राचान्यम् ।
पुराणप्रधानं हि अतो । किमतो यत् पुराणप्रधानम् ।
प्रतदतो मवति, पुराणप्रधानः संस्कारो न राज्ञेति
अनुपसहितमागः तस्माधिकार न्यवर्तयितुम् ।
तत् कथमिति । मजेत इति हि सर्वाङ्गमे अभिधीयमाने
सकामः द्यतो नाभिहितः इति कथं मप्यते । किं हि य
यागस्य पुराणनिर्वर्त्ये न निर्वर्तयति । यतमिति चेत्, न,
शास्त्रोपपन्नमाय हि तत् । यस्मैत्येव, तस्मै तेन
विना न सामर्थ्यं, नान्यस्य । एवमेव हि प्रत्यङ्गमायः,
नन्वर्तार समर्थे कथेति । यमस्तु तेन न प्रयोजनं, य

तदनपेक्षैव यागमभिनिर्वर्तयति । तस्मादपि न दृष्टवर्त-
नम् ।

अपिवा चेदनिर्देशादप्युद्गातां प्रतीयेत । ३३ ॥

भाष्यं— एवं न प्रापकाणि श्रवणानीयुक्तम् ।
शक्यते तु वक्तुं प्रापकाणीति । न च सूत्रकारेण तत्
व्यपदिष्टम् । नैमित्तिकेभ्यसि तेषु सक्तुं शक्य एव दृष्ट-
पूर्वदातो यक्तुमिति न तदाहृतम् । हेतुन्तरं व्यपदिष्टम् ।
अपिचेति पक्षस्यावर्तनम् । एवमपि सति नैमित्तिके-
ऽपि प्रातःप्रादिक्रमणे सति अपभ्रंशानामेवाधिकारः ।
कृतः । वेदनिर्देशात् । वेदे हि त्रयाणां निर्देशो मवति
'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, शीमे राजन्वं, शरदि वैदवं'
इति । वेदाभावात् अवगम्यः शूद्रो यदुग् । तस्मात्
नाधिक्रियेत ।

दुष्— 'वसन्ते गर्माष्टमे ब्राह्मणमुपनयीत' इति
वसन्तो गर्माष्टमत्वं अन्ये च नियमा अप्यवनाश्रमः ।
पुराणस्य च 'स्वाध्यायोऽप्येतच्चः' इत्यप्यन विधीयते,
न प्रतोः (भुवाद्यभावात्) । अत ईदृश्या विधि-
तिरुक्तमप्यथा वेदोपादानं पुराणमर्थम् । कृत्वा अर्थात्
वेदोऽपेक्षितः आत्मनिर्हृत्यर्थम् । अतः ॥ वैश्वस्यपनं
प्रयोज्यत् प्रसङ्गात् विराज्ज्ञानिपते । अतो यादव-
मप्यनं तादरेन (कृत्वा) विराज्ज्ञानात्, दृष्टस्य
अभ्यवसायात् अनधिकारः इत्यन्तर्गीतामिमांशः
सिद्धान्तवादी आह अपभ्रंशमधिकारः इति ।

गुणार्थित्वाग्नेति चेत् । ३४ ॥

भाष्यं— (ननु) गुणोपाप्यनेन अर्थो गृहः
अनुगतीतः स्वप्रयुक्तं अप्येवते । यथाऽस्य सामर्थ्यं
जनिष्यते इति ।

दुष्— इतरस्तु अविदितमिमांश आह, गुणार्थ-
त्वाग्नेति चेत् । प्रत्यक्षमप्यनं (तत् अनुगतीतस्यापि
गृहस्य समवति । तस्मादनुपनीतः पठिष्यति) ।

संस्कारस्य तदर्थत्वाद्विधायां उक्तपक्षुतिः । ३५ ॥

भाष्यं— उच्यते । वित्राप्तमेव एषा पुत्रप्राप्तिः ।
उपनयनस्य संस्कारस्य तदर्थं तत् । विद्यायै उपाध्यायस्य
समीपमासीत्ये, नादृष्टान्, नापि कर्तुं दुष्टं वा कर्तुम् ।
तदर्थमेव तेषां वित्रायां पुत्रप्राप्तिः । कथमवगम्यते ।

वि— 'उद्रातुः प्रतिहर्तुश्च सहापच्छेदनेऽस्ति न ।
प्रागभित्तमुत्पत्त्य, न निमित्तविधातवः ॥, एतैकस्यैव
विच्छेदपर्यन्तं विहन्त्ये । कालमार्गं तु तत्रैकं प्रागभित्त-
मतो भवेत् ॥ '

भाट्ट— 'यत्तिष्ठोमे दक्षिणादानात् प्राक् बहिष्पव-
मानार्थे तद्देशं कर्त्तुं श्रुत्वा प्रसर्तता उद्रातुप्रतिहर्तुप्रत्यो-
श्रुता मध्ये 'पशुद्राताऽपच्छिन्नात् अदक्षिणं तं यशमिष्ट्वा
तेन पुनर्जनेत, तम तद्दयात् यत् पूर्वसिन् हास्यन् स्यात्,
यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदस दयात्, यदि प्रस्तोता ब्रह्मणे यत्
दयात्' इत्यादिना तत्त्ववृत्तकपच्छेदे निमित्ते प्रागभित्तं
श्रुतम् । तत्र अपच्छेदो नाम विभागरूपं कृत्तव्यं, यदि
या शान्तिका त्रिया, सर्वथा उच्छन्नकनिपातुंलादेवाप
तत्त्ववृत्तन्यन्तारः । तस्माच्च बान्यतरत्रियाकृते उभय-
नियोजन्ये च विभागे एतैकस्यापि प्रायेणमस्येव कर्त्तव्यं
इति उद्रातुप्रागभित्तनिपादव्यतिरिक्ते इत उभय
निष्ठमियाजन्यविभागेऽपि उद्रातुवृत्तकव्यपदेशोपपत्ते
भवत्येव तत्रापि प्रागभित्तं इति उक्तपदेन स्या प्राप्तये ।

मण्डन— 'अपच्छेदेऽपि तद्विधिः ।' १८. प्राग-
भित्तविधिः ।

शंकर— 'तद्वच्छेदे निमित्तता ।' १९.

● अवहगमात् । अपराधनिमित्तत्वं तदा (जीव)
अनुपपन्नोपयोगो भवेत्, न तु अवतानां वर्णसंज्ञः ।
वा. १।२।१२८. १०९.

● अवदेशो मा (अर्घ्यं विद्यमानयात् । ३।४।
१।२) इति लौक्यात् प्रसिद्धमिषीयते । पूर्वाह्णे हि
पूतः आदित्यं कृत्वा सुर्वं व्याधिवन्ते इति प्रसीचीप्रतिः ।
पा. ३।४।१।१८. ८९९.

● अपनयस्त्वेकदेशेय विद्यमानसंयोगात् ।
३।८।१।२४ ॥

सिद्धान्तप्रश्नः । 'पुरोडाशप्राक्तं वेन्द्रथापरस्य पात्रे
निदपात्रि, पात्रा आभित्तये, पश्यन् मैत्रावरुणस्ये' ।
इति वचनात् पुरोडाशप्राक्तपश्यन्नां प्राचीपुत्रोडाश-
गानात्तेन एतदेवमंशं मंत्रस्य अपनय. पिता अपनय
पात्रे निधनं कार्यम् । न तु पुरोडाशप्राक्तप्राचीनां मन्त्राय ।
मन्त्रादिपुत्रोडाशो विद्यमानः पुरोडाशप्राक्तपश्यन्नामि-

संयोगात् संस्कारस्य संकेच्छात् । पात्रनिधानस्य संस्कारः
पठत्वपुत्रोडाशदीनानामेव, न ऐन्द्रथाप्रादेः । तत्रान्तः
पशान्तरनिस्सरार्थः । के.

● अपनयो वाऽध्वान्तरे विधानाद्युपयोगवत् ।
५।४।१।४३ ॥

'यः पशुनामः स्यात् सोऽमवास्यामिष्ट्वा वत्तानपा-
कुर्वात्' इत्यादिना उक्तायां पशुनामेषो 'विष्णवे शिषि-
विष्टाय श्रुते चर्च, इन्द्राय प्रथमे दधंभर्च' इत्युक्तयोः
दधिसूक्तयोः प्रदेयधर्माणा अपनयः कर्त्तव्यः । प्रदेयधर्मा
न कर्त्तव्या इत्यर्थः । तथमेकं तत्तं पयः श्रुतं नाम ।
प्रदानात् अर्थात्तरे चक्षभपणे विधानात् । चक्षभपणार्थं हि
पयो दधि च, न प्रदानार्थम् । चक्षपयोः च, चरोः अप-
णार्थं पयः चक्षपयः । यथा प्रायणीयायां चरो, अपणार्थे
पवसि प्रदानधर्मा न निश्च्यते तत्रात् । यावन्तः पूर्व-
पक्षस्याङ्गत्वर्यः । वसन्त पशुनामेषो दधिगुप्तयोः इत्या-
धर्मा न कर्त्तव्याः इति सिद्धान्तः ।

लक्षणार्थो श्रुतभुक्तिः । ४४ ॥

पशुनामेषो श्रुते दधनि च इष्टाधर्मा न कर्त्तव्या
इति सिद्धान्ते हेत्यन्तरमाह । सिद्धत्वं श्रुतोपदेशात्
इत्यापमाः कर्त्तव्या इति यत् पूर्वपक्षो श्रुते तत्र । यतः
श्रुतभुक्तिः लक्षणार्था । अपणैव इयं लक्षयिष्यति ।
अभेदात्तं हि चरो अपणं, तत् पवसि संबद्धं लक्ष्यते ।
तस्मात् दधिगुप्तयोः प्रदानधर्मा भवेयुः इति सिद्धान्तः ।
के.

● अपन्यान् ॥ गच्छन्त्वं सोदरोऽपि विमुञ्चति
इति व्याख्यः ॥ यथा 'महाकनो येन गतः स पन्थाः'
इत्युक्तेर्मिषीयते वन्धानित्यर्थः । एव च अतिप्रवृत्तिपदा-
चारवर्द्धिमङ्गको मनुमिच्छाम्य एव । उक्तं च मनुना
'स साधुभिर्विहङ्गार्यो नातिहो वेदमिन्द्रः' इति ।
उक्तं चाऽनर्परापदे 'शान्तिं न्ययमाहृत्य त्रिंशोऽपि
सहायताम् । अपन्यान् ॥ गच्छन्तं शोदरोऽपि विमु-
ञ्चति ॥' इति । साहस्रो. १२२.

● 'अपवर्हिपः मयाजान् यजति' 'अपवर्हिपः
बहुपादो यजति' इति बर्हिर्वागद्वयप्राक्तपश्यामन्
अनेपिष्टोममने अपमृते बर्हिर्वागो पर्वणिता पितं

‘यथा साध्वनुत्पत्त्यात् प्रमादाद्यक्तित्वेऽपि ।’ आपते
वाचकप्रान्तिरूपेण स्लेष्ठभाषिते ॥ ‘शब्दापभ्रंशवदेव
गौणश्रान्त्यादिप्रयोगातिमिच्छा अर्थापभ्रंशः भवन्ति । ते
शास्त्रशेरेव अविप्लुतायैक्रियानिमित्तपुष्पाकार्यभिः शङ्क्यन्ते
परीक्षिणीर्विक्रमुम् । १११।१।९ पृ. २१९-२०,
० अपभ्रंशेन कश्चित् विशेषः प्रतिवेद्यं अपिधीयते ।
यथा—रैहिनिका शोः इति । १।१।१।१९ पृ. १९९.
० अपभ्रंशानां साधुशब्दस्मारकत्वेन उपयोगः । मणि.
पृ. १५१.

० अपभ्रष्टा. शब्दाः, साधुशब्दस्मरणत् अर्थ-
बोधकाः । ‘शब्दादिद्वयानात् शोशब्दस्मरणम् । ततः
शास्त्रादिमान् अवगम्यते ।’ भा. १।१।१।२९,
० शाब्दयाविप्रत्ययेषु पुनः यदपि किञ्चित्साधुशब्दाभिप्रायेण
अविनष्टवृद्ध्या प्रयुक्तं, तनापि प्रकृतिविकृतिपरयतातिष्ठ-
सतिप्राममयोगात् किं विदेव अविप्लुत कल्प्यते । विमुन-
यानि प्रसिद्धापभ्रष्टदेशभाषाभ्योऽपि अपभ्रष्टतराणि
‘भिवरात्रे’ इत्येवमादीनि । द्वितीयावतुषचनस्थाने हि
यवापान्त माहृत पद दृष्ट, न प्रथमानतुषचने सन्धोमे-
ऽपि । सङ्कृत-शब्दस्थाने च (सङ्कृत = सकृत् =
संकृष्ट = सकृष्ट) कदाचनप्रयोगः अनुस्मारकः
श्रुतार्थकारापसिमात्रमेव प्रकृतावप्रत्ययेषु दृष्ट, न उक्तरा
परिपि । भा. १।१।१।१९ पृ. २१८-२९.

० अपभ्रष्टादिकाल नियम. निष्पक्रमणम् । भा.
१।१।१।२५.

० अपभ्रष्टाने मत न नित्य व्योतिषोमे ।
भा. १।१।१।२९.

० अपभ्रष्टाहे ‘आश्रयैषण द्वादशकपाक निर्वपेत्
सारस्यतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुं’ अपभ्रष्टाश्रयणम् । भा.
१।१।१।२९.

० अपभ्रष्टाश्रयणायः । यथा दिनपर्यायस्थाय
प्रथमं लघ्वी पञ्चम्यद्वितीया, यथा सप्तम्येव । उक्तं च-
‘आरम्भगुर्वी हविषी प्रमेण लघ्वी शुभं बुद्धिमती च
पञ्चात् । दिनस्य भूर्गर्धराधर्मिणा छत्रेण मैत्री रात्रि
सम्पन्नायम् ॥’ इति । साहस्री. ३३२.

० अपभ्रष्टाहे च प्रधानागामि इति न्यायः ॥
(यस्मिन् मन्त्रादौ कस्य विदेवताविशेषस्य परिमदः
स्वीकारः निर्देशो नास्ति तत् अपभ्रष्टाहे, तच्च यत्
प्रधानं तस्मिन् गच्छति तत्प्रतिपादकं इत्यर्थः) ।
दुर्गाचार्यः निरुक्तं ७।४ पृ. ६२९.

० ‘अपभ्रष्टाहे च श्रेष्ठगामि’ इति न्यायः ॥
यस्मिन्नपि पक्षे नरासक्तो यत्, तस्मिन्नपि पक्षे
यत्प्रमवत्त्वात्स जगतो यत्स्य श्रेष्ठम् । अपभ्र० गामि
इति न्यायः । दुर्गाचार्यः निरुक्तं ७।४ पृ. ६२७.

० अपभ्रिमाणे च शिष्टस्य (अपभ्रिमिते शिष्टस्य
इति पाठः) ६।७।१।०२१. इत्यधिकरणे, आपाने ‘एका
देवा, यद् देवाः, चतुर्विंशतिर्देवाः, शत देव, सहस्रं देवं,
अपरिमितं देव’ इति आषाढदक्षिणाकल्पनेऽधुनो
अपरिमितशब्दः बहुलार्थकतया एकादिशब्दपदं दक्षिणा-
कल्पनेऽप्यः इति निर्णीतम् । पञ्चमः. २७।२.

० ‘अपरिमितं देवम्’ अयं शुभप्रतिषेधः प्रत्यक्षः
कल्प्यः आपाने (पूर्वपक्षे) । वाल. पृ. ६२. ० अपभ्रि-
मितत्वं नाम आपाने दक्षिणायाः सहस्राधिकत्वम् । भा.
६।७।१।०२१-२५. ० अपभ्रिमितत्वं नाम दानस्य उक्त-
संख्याभ्यः संख्यान्तरवत्त्वं आपाने । ६।७।१।०२१-२२,
० अपभ्रिमितशब्दः अनेकस्मिन् अशक्यपरिमाणे
सति बहुषु कटः । अपभ्रिमित अल्प भन नहु इति
गम्यते यथा मुखलं प्रलीनः इति । अशक्यपरिमा-
दत् एषुशक्यप्रतिरूपा अपभ्रिमितशब्दे अपयनप्रतिहिः
नाप्यते । ६।७।१।०२२.

० अपभ्रिमिताधिकरणम् । आपाने अपभ्रिमि-
तशब्देन संख्यान्तरवत्त्वं दानविधानम् ॥

अपभ्रिमिते शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधस्तच्छ्रुति-
त्वात् । ६।७।१।०२१ ॥

माध्यं—आपाने श्रुते ‘एष देवा, यद् देवाः,
द्वादश देवाः चतुर्विंशतिर्देवाः, शत देव, सहस्रं देवं,
अपरिमितं देव’ इति । तत्र संदेहः किं यत्परिमितंका
देवेत्येवमादि, तत्र दानव्यभिचि प्रतिषेधो विधीयते,
उत्तपरिमित नम किञ्चित्, तस्य दान विधीयते इति । किं
शतम् ॥ अपभ्रिमिते ध्यमाने ब्रूमः । शिष्टस्यैवादेः संख्ये-

पक्षिणोऽभिसंधिः । प्रसिद्धेऽवस्थानात् प्रवृत्तिविशेषप्रत्यक्ष-
गुणविधित्वमेवास्ति युक्तम् । तथाहि, यस्मिं लोके
समुदायप्रसिद्धान्ति, तथापि 'ऊर्ध्वं मिश्रति' इति
न्युक्त्या रानिमादिद्रव्यमुद्भिदादिपदार्थं प्रतीयते एव ।
तथा सति ॥ उद्भिदत्वद्वयमेकत्वं भवति, यस्मिन्पदार्था-
तिरिक्तार्थप्रतिपादनात् । एवं भिदापेक्षया पुरुषप्रवृत्ता-
वपि विशेषो भवति । तदुक्तं, 'प्रसिद्धेऽवस्थानात् प्रवृत्ति-
प्रयोजनमप्येव च । अधिकृत्यात् प्रवृत्तेः गुणरूपं
विधीयते ॥' इति । (वा. १।४।१ पृ. ३२१.)
नामधेयेत्येव न अवगताऽपि अवयवप्रतिस्तिहायिका ।
तथा यस्मिन्पदार्थान्तिरिक्तार्थत्वादनर्थक्यम् । अनतिरिक्ता-
र्थत्वादेव प्रवृत्तावपि न विशेषकरत्वं । ननु गुणो
विधीयमानः फले विशिष्टः, कर्मणि वा । तत्र न
साधकसौकर्यवत् फले, प्रयत्नवत् प्रवृत्ताभयमात्रात् ।
नापि कर्मणि, प्रवृत्तकर्माभावादेव । न च दूरत्वज्योति-
ष्टोमानुपपत्तौ वा गुणविधिः, दूरत्वोत्तमानुपपत्तेन आह-
नीयविधिरिति यत्कथ्यम् । उक्तचित्तिष्टानुपपत्तेन
निराकाङ्क्षं कर्मणि गुणान्तरविधानासम्भवात् । आह-
नीयविधाने न अवरोधविरोधाभावाद्गुणप्रसक्तो विधित्तिः ।
न च निष्कृष्टयामुदादात् आकाङ्क्षाप्रवृत्तेर्गुणविधानो-
पपत्तिरिति यत्कथ्यम् । यत्रोऽनुवादना पूर्वानुगतत्वं
विपश्यतात्, तदनुसंधाने च गुणान्तरवरोधात् आकाङ्क्षा-
पिरहस्य इत्यस्यात् । एतच्च चित्राऽधिकरणे प्रधानान्तर-
प्रतिपादनीयमिति । किंच ज्योतिष्टोमेऽपि 'तोमेन
यज्ञैत' इति तोमरूपगुणमवगच्छत् उद्भिदुत्पत्त्यमेव ।
अतः कथं तदनुवादेनापि गुणविधानम् । न चैवं सति
गुणविशिष्टकर्मविधिरुपायमस्ति यत्कथ्यं, विधि-
गौरवदोषात्, उद्भिदत्वेति मत्वर्थलक्षणाप्रवृत्त्या । तदुक्तं
'गुणो विधीयमानोऽपि फले कर्मणि वा भवेत् ।
विशिष्टविधिमुदाया या सर्वथा न च युज्यते ॥'
इति । (वा. १।४।१ पृ. ३२१.) यच्च ये, —
विशिष्टविधिरुपायम् । न चैवं विधिगौरवं मन्यन्त्येव
च दोषमाहति, सकलविधिष्वप्युपेक्ष्यमानम् । अप-
रमगत्या तत्र तदाऽऽवगच्छं, चक्षुषि समानम् । तेन
यथा 'दद्यात्विशेषं प्रदं संपादितं' इत्यादिष्वगत्याऽपि

विशिष्टविधानं, तदेतापि उद्भेदनतमयंतानिनादिविशिष्ट-
कर्मविधानमेवेति । एवं श्रुतेऽभिधीयते । अयमभि-
प्रायः । मवेदेवमगत्या मत्वर्थलक्षणा विशिष्टविधिगौर-
वाद्यर्थः, यदि नामधेयत्वेन न गतिर्भवेत् । तथाहि,
'उद्भिदा' इति कण्ठस्थानितुलीयान्तरद्वयं करणीभूत-
यावत्तममिच्छाद्वयत्वं तन्नामानाधिकृत्यं प्रतीयते । तत्र
तीव्रमपि हीयेत, यदि ब्रीहिसोमादिवत् उद्भिदप्रदमर्था-
न्तरे निरुद्धं भवेत् । अत्रयवप्रसिद्धिस्तु 'ऊर्ध्वं
मिश्रति' इति न्युक्त्या यथा रानिमादिद्रव्ये, तथा पशू-
नामुद्भेदनमनेन क्रियते इति यागेऽपि । तेन यज्ञिहोमा-
नाधिकृत्यात् उद्भिदादिपदार्थानां यज्ञानामपेक्षत्वमेव ।
तदुक्तं 'पदमहातसंदिग्धं प्रसिद्धेऽवस्थानात् ।
निर्णीयते निरुद्धं तु न स्वीकार्यवनीयते ॥' इति ।
अतोऽवयवप्रसिद्धेऽपि यज्ञानां तदाप्रसिद्धिर्मात्रं तदुक्तं,
तत् तावत् परिहृतम् । यदपि यस्मिन्पदार्थान्तिरिक्तार्थत्वा-
नर्थक्यमुक्तं, तदप्युक्तं, यस्मिन्विशेषप्रतीतिहेतुत्वेनैव नाम-
धेयत्वात्वं वच्चात् । अत एव अप्रसिद्धिविशेषकरत्वमपि
प्रयुक्तं, विधित्वव्याप्यविशेषप्रतिपादनेनैव प्रवृत्ति-
विशेषकरत्वाविति । ननु अर्थविशेषप्रतिपादनेन हि
पदान्तरस्य पदान्तरविशेषकत्वं भवति । यथा 'नील-
सुखल, शुक्लः पटः' इति । न च नामधेयस्य यत्र
पदार्थान्तिरिक्तमर्थान्तरमस्ति । अतः कथमस्य याग-
विशेषप्रतिपादित्वेऽनुपपत्तिः । न च स्वतन्त्रेण नामधेयं
यस्मिन्विशेषप्रतीति यत्कथ्यम् । तत्त्व शब्दान्तिरिक्तव्याप्यात् ।
शान्दाशब्दोऽश्वान्शब्दमवगच्छत् । अथ नामधेयं शब्द-
लक्षितव्यमस्मान् लक्ष्यवतीत्युच्यते, तदपि पदविशेष-
प्रत्ययमानस्य नृदमगुणितवतमानस्य । मानर्थलक्षणा-
भयेन हि गुणविधिरनुपपत्तिः नामधेयत्वमनुपपन्नम् ।
या चेयं नामधेयवेऽपि स्वीकृता, निरमगुण गुण-
विधिना । किंच गुणविधौ मत्वर्थलक्षणावपि और्ध्व-
मत्वर्थप्रत्यय न परिहीय, इह तु अत्रमत्वलक्षणा
ततोऽपि अप्रत्ययमिति गुणविधिरित्येव वक्तव्यम् ।
उच्यते—एकदेव यदि कृता नीलादिप्रत्यय विरोध-
नृदमगुणितवतमानस्य नृदमगुणितवतमानस्य । मानर्थलक्षणा-
भयेन हि गुणविधिरनुपपत्तिः नामधेयत्वमनुपपन्नम् ।
या चेयं नामधेयवेऽपि स्वीकृता, निरमगुण गुण-
विधिना । किंच गुणविधौ मत्वर्थलक्षणावपि और्ध्व-
मत्वर्थप्रत्यय न परिहीय, इह तु अत्रमत्वलक्षणा
ततोऽपि अप्रत्ययमिति गुणविधिरित्येव वक्तव्यम् ।
उच्यते—एकदेव यदि कृता नीलादिप्रत्यय विरोध-
नृदमगुणितवतमानस्य नृदमगुणितवतमानस्य । मानर्थलक्षणा-
भयेन हि गुणविधिरनुपपत्तिः नामधेयत्वमनुपपन्नम् ।
या चेयं नामधेयवेऽपि स्वीकृता, निरमगुण गुण-
विधिना । किंच गुणविधौ मत्वर्थलक्षणावपि और्ध्व-
मत्वर्थप्रत्यय न परिहीय, इह तु अत्रमत्वलक्षणा
ततोऽपि अप्रत्ययमिति गुणविधिरित्येव वक्तव्यम् ।

आधाने 'एका देया, पट् देयाः, द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिदेयाः, शतं देयं, सहस्रं देयं' इति विधाय 'अपरिमितं देयं' इत्युक्तम् । तत्र अपरिमिते अपरिमितशब्देन, पूर्वाधानेषु शिष्टस्य निहितस्य शोद्धस्य सत्येयस्य या एकस्यादिका सहस्रपर्यन्ता संख्या उक्ता, तस्याः प्रतिषेधः उक्तः स्यात् । न परिमितं अपरिमितं इति नम्रं— समासे परिमितशब्देन पूर्वोक्तां एकस्यादिकामनूय नशब्देन सर्वस्यास्तस्याः निषेधः कृत इति । तच्छ्रुतिनात् तस्याः पूर्वोक्तसंख्यायाः परिमितशब्देन अशङ्कात् । एवं च 'अपरिमितं देयं' इत्यस्य परिमितं न देयं इत्यर्थः । न तु अपरिमितशब्देन काचित् नवीना संख्या उक्ता । इति पूर्वं पक्षः । अपरिमाणे इति पाठेऽपि स एवार्थः ।

कल्पान्तरं वा, सुख्यवत् प्रसंखयानात् । २२ ॥

पूर्वपक्षे सुशेषे प्राप्त वाशब्देन निरसन् सिद्धान्तमाह । अपरिमितशब्दे पूर्वनिहितसंख्याप्रतिषेधो न कृतः किंतु कल्पान्तर उक्तम् । यथा शतं इति एकः कल्पः, सहस्र इत्यपरः कल्पः, तथा अपरिमितं इति अन्यः कल्पः । एक, पट्, द्वादश, चतुर्विंशतिः, शतं, सहस्रं, अपरिमितं, इति सुख्यवत् सप्तस्थानमिदं तुल्यं गणना एव । न तु केनचित् कल्पे चित् प्रतिषेधः । अनेके दक्षिणापथा अनोक्ताः । तत्र अपरिमितं नाम अन्तमो दक्षिणापथा इति । तस्मात् संख्यानन्तमेवेदं परिगणनादितं इति सिद्धान्तः । पूर्वेषु पक्षेषु परिगणनं, अत्र पक्षे तु परिगणनं नास्ति इति विशेषः । के.

• 'अपरिमिते न शिष्टस्य' (६।७।१०।२१) इत्यधिरण्ये अन्यायसंनिधानस्य आकाङ्क्षावशात् विशेषणत्वं पठे वर्जितम् । तत्र हि— 'एका देया, पट् देयाः, चतुर्विंशतिदेयाः, शतं देयं, सहस्रं देयं, अपरिमितं देयं' इति आधानदक्षिणाकल्पमेदंश्रुत्वा अपरिमितशब्दः बहुलायैकतया एकादिशब्दवत् दक्षिणाकल्पभेदपरः इति निर्णयः । पराक्रमः. पू. २७.

• अपवादस्य विषयं, उन्वयस्य अतिषयं ज्ञात्वा नाधः । सु. पू. १३८.

• अपवादे निषिद्धे सत्सर्गोऽपि न प्रवर्तते । इत्ययं न्यायः 'नहि देवदत्तस्य हन्तरी हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवति' इति न्यायेन समानार्थकः । जयैवं अपवादभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः इति निर्दिष्यं स्यात् । वृद्धौ इत्यादौ 'नादिनि' (पा. ६।१।१०४) इति पूर्ववर्गे निषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्तते इति वाच्यम् । 'मिषोद्रेणो नदे' 'तौ सत्' इत्यादिछिद्गेन 'अपवादे निषिद्धे उत्सर्गोऽपि न प्रवर्तते' इत्यस्य असर्वमिच्छाभ्युपगमात् । तदेतत् तत्रतनोन्वये 'नोसहते प्रतिषिद्धा सती नाधिदु' इति । शब्दः कौस्तुभः इकोणस्यते. • अपवादचिन्ताऽपि पठताऽन्यथायुक्त्या प्राप्तद्विचिन्तावत् । सु. पू. १५०.

• अपवादन्यायः । अधिग्रहे भाग्या तदतिरेकेणाभावनिश्चयोऽपवादः । यथा— स्यात्वादी प्रदीतस्य पुत्रपादेः स्यात्वात्यतिरेकेणाभावनिश्चय इति । साहस्री. ४१९.

• अपवादाधिकरणे प्रयोजनं न वक्तव्यम् । (अपवादेषु उन्वयस्यैव प्रयोजनम् ।) भा. २।१।७।१९.

• अपवादाभावादुत्सर्गरिष्यतिः इति न्यायः । 'दृष्टवैतिविधे तदेकदेशकसुभीरुपापवादाभावादुत्सर्गरिष्यतिः' इतिन्यायात् पूर्वोक्तस्य यस्तुल्यप्रज्ञात् अनवधिकनिषेधायोगात् । न्यायनिर्णयः. ३।२।६।२२ अस्. • अपवादभावे पुनरुत्सर्गरिष्यतिः इति न्यायमतुस्मदाह । सं. शरीरके रमनीयः ३।३।३६. • अपवादभावे पुनरुत्सर्गरिष्यतिः इति न्यायेन पूर्वनिर्दिष्टेन ज्ञाता इति निर्बन्धित्युः विन्ध्यः । पुरुषार्थचिन्तामणिः चतुर्दशी.

• 'अपवादो यस्यस्य चरितार्थः तद्वन्तरेण धाच्यते' (६६ परिभाषा पू. २५२) निरवकाशरूपस्य वाचकत्वरीकस्याभावात् । इति न्यायेन अन्तरद्वय अपवादपक्षकत्वात् । भूति. पू. १८८. • इति न्यायेन प्रकृतिपठनवृत्तिषयस्य अनुस्यूतेदेतोऽपि अतिदेयकत्वात् । पू. १८८.

• अपवादचिन्ता— यदपवादेन यमिन्ता नियते, तत्रमात्रो अपवादचिन्ता बुद्धिस्थीभवति । सु. पू. ८०६.

न्याये. 'अपिवा यजमानाः' इति । अनेन न्यायेन पर्याप्तम्. त एवेति । आ १०।६।१५।१४. न्यायसूत्रार्थस्तु—अपिवाशब्दः कृत्विजो यजमानान्यत्र न्यायतेयमिति । यजमाना एव कृत्विजस्तु, 'अथ्यसुगुहपतिं दीक्षाविन्वा प्रक्षाल्य दीक्षयति' इत्यादौ कृत्विजा अभिधाने. यजमानेषु संयोगात् संख्यात् संघपददानात् । तस्मात् तेषां कृत्विजा यजमानत्वं स्यात्, यजमानानामेव च व्यापित्य स्यात् इति । के.

॥ अपिवाऽन्यतिरेकाद् एवमशब्दाविभागाच्च गोत्व-
वैकल्यं स्यान्नामधेयं च सत्त्वत् । (६।१।३।१२)

(सूत्रार्थस्तु—निहितद्रव्यापचारे प्रतिनिधिप्राज्ञ इत्यभेदे-
ऽपि यागस्य अन्यतिरेकात् भेदाभावात्, रूपभेदाभा-
वात् दर्शपूर्णमासादिशब्दभेदाभावाच्च । तस्मात् प्रतिनि-
धित्वा नियमाग्रेऽपि कर्मणि ऐककर्म्यं स्यात् । अत्र भेदे-
ऽपि गोवैक्यत्वात् । गोवादिस्वस्वभेदात् यथा गौ.
इत्यादि नामधेयं न भिद्यते, तथा दर्शपूर्णमासादिनामधेयं
मपि न भिद्यते इति) । अत्र एकशब्दप्रत्यय प्रत्यभिज्ञानस्य
सादृश्यमिति चत्वाच्चान्वित्यस्यैव देवतोद्देशपूर्वकद्रव्य-
व्यापारकत्वाभेदात् तत्रतिपादकप्रत्ययादिवान्दभेदाच्च
कर्मभेदे प्रमाणाभावात् न सादृश्यमिति चत्वा इत्युक्तम् ।

॥ पु ३।४३. ॥ नापि एकशेषेण तथैवचरितम्, सत-
दस्य प्राजापत्यशब्दाः संभवन्ति । शब्दैकत्वप्रत्यभिज्ञानात् ।
यद्यपि च एवतासीयजमानमेकैव 'अपिवाऽन्यतिरेकात्'
इति । वा ३।१।१३।२६ पु ६२०. ॥ अपिवाऽन्यतिरेकात्
इति निहितद्रव्यापचारे इत्यान्तरेण इतस्यापि
यागस्यान्यतिरेकात् अष्टाकप्राद्व्यक्त्यन्त-अग्निदेवस्य
रूपादिप्रमाणस्यैव शब्दाविभागात्वात् प्रत्यभिज्ञानात् गोत्व-
वैकल्यं इति यद्वत् सूत्रद्वयं प्रत्यभिज्ञापमानानां अभेद-
वक्ष्यति । सु पु. ९६०.

॥ अपिवा शेषभाजा स्याद्, विशिष्टकारण-
त्वात् । ६।१।२।३ ॥

दर्शपूर्णमासादौ स्थिष्टहृदये अत्रत्यं जाते हि
पुनः शोषादवदेयं, किं वा नेति विचारे शोषा-
दयेय इति उक्त्यै पूर्वपक्षे तन्निर्णयार्थं. अपिवा-
शब्दः । स्थिष्टहृदये शेषकर्म । तदर्थमात्रस्य जाते

स्थिष्टहृदादीनां शेषभाजा कर्मणा लोपः स्यात् ।
हविर्द्वयस्य य ईषेः त भजन्ति यानि कर्मणि, तानि
शेषभाजाः । तेषां शेषभाजा लोपः स्यात् । विशिष्टकारण-
त्वात् । विशिष्ट प्रतिपत्तिरूप कारण तेषां स्थिष्टहृदादीनां
तानि विशिष्टकारणानि । तेषां मात्र. विशिष्टकारणत्व-
तस्मात् । नहि स्थिष्टहृदादीनि अर्थकर्मणि, प्रतिपत्ति-
रूपानि तु तानि । तेषां लोपेऽपि न का विद्वान्ति ।
अत्र लोपशब्दस्याप्याहारः । तदुक्तं श्लोकादिके
प्रतिष्ठासूत्रे 'शेषभाजा भवेत्लोप इत्यप्याहारकत्वात्'
(५४) इति । के.

॥ अपिवा शेषभाजा स्यात् (६।१।२।३)
इति न्यायविरोधः. उपकारत्वस्य शेषत्व इति मते ।
वा. ३।१।२।२ पु. ६५७ ॥ अपिवा शेषभाजा
स्यात् इत्येव नास्तीति कारणं नाम । के.

॥ 'अपिवा शेषभूतत्वात् सत्त्वत्कार. प्रती-
येत' (१०।१।१।११) । स एव व्याप्य इह
(उत्तमप्रधाने) य स्थाण्डिलौ 'अपिवा शेषः' इति ।
शेषभूताश्चाग्रादय आरमगाणि । आ १०।१।
८।१४ पु. १८११. न्यायसूत्रार्थस्तु—ताद्यत्र स्थाण्ड-
िलुर्निर्गता इति अपिवाशब्दार्थः । स्थाण्डिलं यूप-
शेषभूतत्वात् स्थाण्डिले एव यूपस्य संस्कार प्रतीयेत ।
इति । के.

॥ अपिवा श्रुतिसंयोगात् । २।१।२।२४ अत्र
प्रवृत्तदेवतात्पक्षणात्वे सति अभुतिष्वेवोद्योगोपायते इति
अत्राप्रत्यक्षेण सूत्रवशतो योजितं (वार्तिके) । भाष्य-
इत्याहस्यास्य पूर्वपक्षगृह्यते अत्राप्रत्यक्षेण विना योज-
यति 'यत्' इति (वा. पु ४२७) । प्रमिषते इति
कर्मन्तुल्यं प्रत्यक्षशब्दमिदं प्रवृत्ते मादेद्रवाग्न-
भूते श्रुत्यालोपे रश्मिस्तोदोद्योगानामभेदे एति
विना कथंता अत्रा येन स प्रयागस्याहन्नेन संयोगात्
इति सूत्रवशतो योजितं । सु पु. ६५०

॥ अपिवा सत्रकर्मणि गुणार्थेना श्रुति स्यात् ।
७।३।२।५४

कर्मनामधेय स्वदेवादन्यत्र कति भूषमाणं पर्माणं
मादक इति नियमस्य अपरादाच्च मृग्यम् । तदर्थं एव

वेदः । कुतः ? अविरोधात् । नहि कश्चित् विशेष उपा-
दीयते । तस्मात् सूत्रो न निवर्तते ।

निर्देशाद्वा श्रयाणां स्वादाग्न्याचेये ह्यसंघः
मनुष्यं ब्राह्मणश्रुतिरित्यादिभ्यः । २६ ॥

भाष्यं— श्राव्यः पक्षं व्यावर्तयति । श्रयाणाम-
पिकारः स्यात् । कुतः ? अग्न्याचेये निर्देशात् । अग्न्या-
चेये श्रयाणां निर्देशो भवति, 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादपीत,
ग्रीमे राजन्यः, शरदि वैश्यः' इति । सूत्रस्याधाने अति-
नासित इति अनभिः सूत्रः अयमर्थः अभिहोषादि निर्वर्त-
यितुम् । तस्मात् 'अभिहोषं कुतश्चात् स्वर्गनामः' इत्येवमा-
दिषु ब्राह्मणमापिका श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीनेत्यपि ह्य-
सा प्रवर्तते । ते हि स्वर्गं अभिममरात् । आहवनीया-
द्वयो न सूत्रस्य, अनिधानात्, संस्कारसम्बन्धाच्च आहवनी-
यादीनाम् । तस्मात् अनधिकृतः अभिहोषादिषु सूत्रः
इति आशयो मुनिर्मन्यते स्म ।

दुष्— वसन्तब्राह्मणश्रुतौ कृपापि सिद्धं आधानं अग्न्यु-
त्पत्तयाम् । स च (अभिः) यज्ञात् । न च सूत्रस्य
अस्तिरिति । विशिष्टेन कारणेन उक्तप्रमाना आहवनी-
यादयो भवन्ति अलीनिकृतात् । न च यूपयुक्तोऽयम् ।
तत्र (हि) कथनसमये यत् सद्व्यवर्तं, विनोपस्तु
अनगतः । स हि उपपदात् धावयन्तारा अनधावते
अथ यूप इति । इह तु होमेन आहवनीयस्य
अनाद्येवात् सामान्यारगतिर्नास्ति । तस्मात् अन्येन
अनाद्येवात् वेदात् कौऽवगम्यते स आहवनीयः । स च
वसन्तब्राह्मणश्रुतः (अगम्यते) । तेन अन्यकाल-
कृते न भवति आहवनीयः । तद्वधाने ण्यगमात्
सूत्रस्य अनपिकारः ।

निमित्तार्थेन श्रावितव्यत्वात् सर्वाधिकारी
स्यात् । २७ ॥

भाष्यं— यदुक्तं अनपिकारः सूत्रेणेति, तत्र ।
सर्वे हि अर्थितमपि ह्येव स्यात् इत्युच्यते । स. अग्न्या-
दिभिः श्रवणेन सूत्रम् न व्यावर्तते । यत् अयमर्थः अग्न्य-
मावादिभिः श्राव्येन अग्न्याभिः अर्थकम्, कामधुनिवदि-
यतीत्युक्तम् । अतएव, ननु अग्न्यादिभिः श्राव्य-
संज्ञाया, न सूत्रेणेति । उच्यते । निमित्तार्थेन सः

श्रव्यः, न प्रापिकाः । कथं ? निमित्तस्वभावा एते
श्राव्याः । ब्राह्मण आदधानो वसन्ते, राजन्यो ग्रीमे,
वैश्यः शरदि इति ब्राह्मणादीनां वसन्तादिभिः सन्त्यो
गम्यते । तेन वसन्तादिसंज्ञायाः ब्राह्मणादयः इत्येव
गम्यते । तथा च आदधातिः न वाक्येन सूत्रात् व्याव-
र्तितो भविष्यति । तस्मात् श्राव्यः सर्वाधिकारी ब्राह्म-
ण्यते स्मेति गम्यते ।

दुष्— आहवनीयादिभिः अर्थास्तितमाधानम् ।
नहि तेन विना आहवनीयादयः सन्ति । तस्मात् प्राप्त-
माधानमग्न्युत्पत्तयाम् वसन्तादिभ्यो विधीयते । तस्यानेन श्रुतेन
सगुणः, सूत्रस्य (उ) शुभाभावावगुणनेयः ।

अपिवाऽन्यार्थदर्शनाद् यथाश्रुति मतोयेत् । २८ ॥

भाष्यं— अपिबेति पक्षो व्यावर्तते । यथाश्रुति एव
प्रतीयेत, ब्राह्मणादयो हि आधाने भूयन्ते । तेन ब्राह्मणा-
दिकर्तृत्वाधानम् । वसन्तादिभ्यो गम्यते वसन्तादिकालम् ।
तथा चेदं सूत्रप्रतिज्ञानामेव अनुक्रमणं भवति । 'ब्राह्-
मणिराहवनीयं वैश्यस्य' इति । सूत्रस्य साम सामान्यः,
राष्ट्रोराजीयं वैश्यस्य' इति । सूत्रस्य साम सामान्यः,
तथा 'पयो घृतं ब्राह्मणस्य, यवायू राजन्यस्य, आमिषा
वैश्यस्य' इति । तथा आधाने 'अग्न्युत्पत्तयेषु ब्राह्मणो
ऽग्निनादपीत, यवायू राजन्यः, शरायु वैश्यः' इति ।
एवं अग्न्यादिभ्यो भवतः अप्रपञ्चं च सूत्रस्य प्रवृत्तमिति
कर्म निष्पद्यते स्यात् । तस्मात् सूत्रो लुपदात् योग्यतया ।

दुष्— निमित्ताभ्यां न पठते । नहि अर्थाश्रयानं
श्राव्येति । नदीदं लोके निशयने आधानेन आहवनीयो
भवतीति । ब्राह्मण अग्न्यावते । तथा (ब्राह्मणादयामग्न्यु-
त्पत्तयाम्) विशिष्टकालात् (आधाने) आहवनीयसंज्ञा-
दयो (इति गम्यते) । अन्यकालात् कथमुत्पत्तयेद्,
श्राव्येन अलीनिकृतात् । (हि च न निमित्तापि ब्राह्म-
णादिभ्यो गम्यते, हि उक्तप्रमाणेन इत्युक्तम्) आधानो
श्राव्यः कामधुनयः (वसन्तादिभिः श्राव्यमापिकाभि-
ह्युत्पत्तयेन, न तु श्राव्यमापिकामपि ह्युत्पत्तयेन)
विधिः । न च आधेरोऽपि ऐक्यमिच्छा इत्यादि-) न
वसन्तादिभ्यो वेदोऽग्न्यादिभिः श्राव्यः (आहवनी-
यस्यः) इति तद्व्यवधानम् । ब्राह्मणादिभिः

विप्रवृत्तौ देवतास्तु नैव सन्ति, अग्न्याद्यभावेऽपि अपूर्व-
सत्तादेव शोयोदी ऊहास्तिवम् । १।१।४. ० अपूर्व कर्म-
जन्या स्वर्गादिपञ्च शक्तिः, स्वर्गादिपञ्चस्य प्राक्तनी
रक्षमावस्था या । इदमेव अदृष्टं नाम । के. ० अपूर्व
नाम यागाद्यान्तर्यापारः सत्त्वा यागजन्या वा विच्छक्तिः
कर्तृवमगायिनी । वि. २।१।२. ० अपूर्व पुनरस्ति,
यत् आरम्भं सिध्यते— 'स्वर्गकामो यजेत' इति ।
इतरथा हि विधानं अनर्थकं स्यात्, भङ्गित्वात् यागस्य ।
भा. २।१।२।५. घ. २९०. ० अपूर्व कल्पाधनस्य कर्मणः
अवाप्त्यान्तर्यापारत्वं अङ्गानां च कल्पदुपकारसाधना
नाम् । एषा अत्र प्रक्रिया— प्रथमं तत्रात् कल्पाधनेन
कर्मणः 'यागेन स्वर्गं कुर्यात्' इति । 'कर्म विनश्व-
रेण फलं कर्तव्यं' इत्यपेक्षाया 'अपूर्वं कृत्वा' इत्युच्यते ।
'कर्मपूर्वं क्रियते' इत्यपेक्षया 'अङ्गादङ्गान्तर्यापारः'
इति । अत्राः पुरापरकालपरिधिः अङ्गान्यापारः
विपरीतस्य यागस्य अपूर्वसाधनस्य न स्वरूपेण समवति
इति अपूर्वान्तरमपि परिकल्प्यते । दर्शपूर्णमास
शेषे पक्षद्वयस्यैवाऽपि सप्तदायाम्या युगपत् कल्पापूर्वा-
रम्भादोपात्तं पक्षैकं प्रति छन्दोप्राप्त्यै कल्प्यते । तत्कर्म-
मात्रापेक्षाया अग्न्यान्तर्यापारान्तर्यापारदेशः । ततः पूर्ववदेव
पूर्वोत्तराङ्गसहितेत्यस्तदुच्यते, न स्वरूपेण समवति
इति प्रतिशिक्षां श्रीग्रीष्मिणी उन्वायपूर्वाणि कल्प्यन्ते । यदि
पुनः प्रथममेव पदस्यो यागेभ्यः पदपूर्वाणि कल्प्यन्तः,
ततः अपूर्वार्थत्वाद्द्वानामङ्गोपकृत्यो यागेभ्यः अपूर्व-
सिद्धये पुनरपि पदपूर्वाणि कल्प्यानि स्युः इति
गीरयः स्यात् । तत्पक्षेकमेव कल्पापूर्वम् । उपर्युक्तपूर्वाणि
तु प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते । तथा अङ्गान्यपि कल्प्यन्तः
त्वेन स्वीकृतानि क्षणिकत्वात् न स्वरूपेण छन्दोप्राप्त्यै
शक्त्युपनिवृत्तिः इति, अवाप्त्यान्तर्यापाररूपाणि तत्रात् अपूर्वा-
न्तर्यापार्यन्ते । ततः स्वर्गाणि छन्दस्य प्रथमस्य सामर्थ्योद्दि-
धत्तं कलाममोन्मत्तरूपं अनुग्रहं परमोक्तारुमिधानं
जनयति । तत्र तु अयं विभागः । सतिपक्षेपक्षरूपाणि
द्वयदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्यरूपेण शक्त्युपनिवृत्तिः दया-
नानि तदुत्तरपूर्वनिवृत्तौ व्याप्तिरन्ते, तद्वद्वारेण फल-
पूर्वम् । आद्यदुपकाराणि तु साक्षादेन उन्वायपूर्वम्.

कल्पापूर्वनिवृत्तौ । एवं प्रकारमेदे सत्यमि सर्वाण्यङ्गानि
यागापूर्वनिवृत्तौ अनुग्राहकाणि भवन्ति इत्येवं एकरूपेण
इत्येवमेव स्वीकृत्यन्ते । तस्मादुन्वायपूर्वम् । शा. २।१।२.

सोम— ननु यथा आग्नेयादीनां प्रधानानां फल-
साधनत्वनिर्वाहार्थं प्रथमं कल्पापूर्वमेकं सर्वप्रधानसाध्यं
कल्प्यते, पश्चाच्च अङ्गसाहित्यविद्वत्प्रथमं प्रातिस्विकानि
उन्वायपूर्वाणि कल्प्यन्ते, तथा अङ्गानामपि सर्वेषां कल्-
पकारजनकत्वनिर्वाहार्थं सर्वाङ्गजन्यमेकमपूर्वं कल्पनीयं,
पश्चाच्च परस्परसाहित्यविद्वत्प्रथमं अवाप्त्यान्तर्यापाररूपाणि
उन्वायपूर्वाणि कल्पनीयानि इति कर्म सर्वोद्गन्तव्य एवम-
पूर्वं कल्प्यमाणेन बोध्यते । अङ्गीकृतं च तथैव न्याय-
सुधाकारैः । इति चेदुच्यते । यथा स्वर्गस्य काल-
ान्तरभावित्वं एवं अङ्गजन्यस्य कल्पकारस्य न काल-
ान्तरभावित्वं, साक्ष्यसत्तर्पणाव्याप्तादङ्गानामन्तरमेव तदु-
च्यते । तत्रैव आग्नेयादिभिः कर्म कालान्तरभावि स्वर्ग-
स्य फलं साधनीयं इति सर्वसाध्यैककल्पापूर्वकल्पक-
विशेषावत् इदं कर्म सर्वैरङ्गैः कालान्तरभाविभूतप्रा-
कर्तव्य इति विशिष्टाया अभावेन सर्वसाध्यैकमपूर्वं न
कल्प्यते, किन्तु साधिकाभावेण कर्म साहित्य इत्येवम
विशेषा । सा च प्रातिस्विकापूर्वकल्पनमात्रेणापि
व्याप्यति । प्रधाने तु कल्पाकारत्वात् उक्तदत्तान् तस्य
च कालान्तरभावित्वात् तस्मिन्निर्वाहविशेषे प्रथममु-
देति । सर्वेषां कल्पाधनत्वनिर्वाहकं सर्वसाध्यमेव प्रथमं
कल्प्य इति वैयर्थ्यम् । ... अङ्गजन्यः प्रधानत्वानुग्रहः
कल्पजननसामर्थ्योद्देशनात्ता नान्य । घ. एव च परमो-
पकारं सर्वोद्गन्तव्येव परस्परं संतर्पणमेव इत्येवम-
द्वयः । एव च अवयवप्रथमादिजन्मदृष्टाद्वयतासं-
दनमेव अवाप्त्यन्तर्यापारः इति प्रत्यक्षप्राप्त्यः । २।१।२.
० अपूर्वं माययन्त्येव एकरूपमेव, न द्वयुत्प-
नन्त्येव । भा. २।१।२।१-४. ० अपूर्वं
यागसाधनद्वारेण कर्माविराजि । दुप. २।२।५।४०
घ. १०३५. ० अपूर्वं विष्येकममपरा विधिपेदे
मिद्यते । वि. १०।५।१. ० अपूर्वं दग्धदेवतास्यमेव
अवधीति । न प्राग् दग्धान् अन्वेन प्रमाणेन सर्वोत्पन्नावे ।
भा. १।१।२।३. वगै २ घ १६४६. ० अपूर्वं भुज्या

आचार्यस्तमेतदभिधीयते । कुतः ? आचन्येपदर्शनात् । कथं पुनः नवतिः आचार्यकरणे वर्तते ॥ तदर्थसंख्यात् । उपनयनं आचार्यकरणप्रयुक्तम् । वेदाध्यापनेन च आचार्यो भवति । तस्मात् वेदाध्ययने ब्राह्मणादयः श्रुताः । शूद्रस्य न भूत वेदाध्ययनम् । अतः अवेदत्वात् असमर्थः शूद्रो नाधिनिष्यते इति ।

दुष्— सत्त्वरो विधायः । विद्या य पुरुषार्था इत्यत्र पूर्वं एव न्यायो द्रष्टव्यः । (वर्षिणं श्रेयस्त्वं यथा अर्थज्ञानरयन्तमध्ययनं स्वाध्यायाध्ययनविधिना विधीयते, न तु तद्द्वारेण कालपूर्वपर्यन्तं, तन्माननपूर्वकानेनापि प्रयोजनादितः, न तदतिशङ्कयनेन दूरस्थ कल्पपूर्वं यावद्गन्तावद् । तस्मात् स्वाध्यायविधिविहित्वा विद्या काम-श्रुतेर्निर्दिष्टार्थिनीभिरुपजीव्यते । शूद्रस्य तु स्वाध्याय-विधिप्रयुक्तविद्याभावात् अनधिकार इति ।)

विद्यानिर्देशाश्रयेति चेत् । ३६ ॥

भाष्यं— इति चेत् पश्यति अवैद्यात्वादयामर्मात् अनधिकृतः शूद्र इति । नैप दोषः विद्यानिर्देशात् । विद्या निर्देश्यति । अनुक्तमपि अध्येयते इति । यक्यते हि अनुक्तमपि अध्येतुम् । तस्मात् चातुर्वर्ण्यस्यापि अधिकारः ।

दुष्— यस्य उपनयनादयः सरस्वरा विहितास्तस्य ते भवेयुः । इतरस्तु अनुपनीतः पठिष्यति । न च ऋतुवैयर्थ्यं, उपनयनादीनां पुरुषार्थावात् ।

अवेद्यात्वादभावं कर्मणि स्यात् । ३७ ॥

भाष्यं— न चैतद्विद्वि शूद्रोऽध्येयते इति । प्रति-पिदमस्याध्ययनं 'शूद्रेण नाध्येतव्यं' इति । अपीवान-स्यापि अध्ययनफलं न भवति, दोषश्च जायते । अतः अवैद्यः शूद्रः । अस्याभावः कर्मणि इति सिद्धम् । अपापि वैद्यत्वेन विधेत् तयापि अनमित्रादभावाः कर्मणि स्यात् । अथ कथमनमित्रेति । प्रापकानि हि ब्राह्मणादीनामाधाने वाक्यानि । ननु 'य एष विद्वान-मित्रमाचते' इति आधानस्य विधायकः, तत्र 'ब्राह्मणो वसन्ते अग्निमादधीत' इति निमित्तार्थानि वचनानीति गम्यते । अत्रोच्यते । 'ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' इति श्रुत्या विधानं गम्यते । 'य एवं विद्वानमित्रमाचते' इति

श्रुत्या । तत् आनुमानिकं प्रत्यक्षश्रुतात् दुर्बलम् । तस्मात् प्रापकानि वचनानि । अतः शूद्रस्य अनधिकारः ।

दुष्— अनुपनीताध्ययने कतोरंगुणम् । कथं ? 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति समन्वियमादिभिः अध्ययनं पुरुषार्थत्वेन अन्वयत तादृशमेव प्रवृत्तात् ऋतु-र्युक्ताति । न च अन्यथाऽनुपपत्त्या आक्षिपति, अन्यथाऽपि उपपत्त्यानत्वात् । अतो विधिद्वयेन अध्ययनेन निराकाङ्क्षीकृतत्वात् अन्यादयमध्ययनं न युज्यते । यथा गोदो हनं वर्त्तमानासाधुप्रगणयनेन नैतकादृश्यात् बहिःप्रणय-नेन विगुणं भवति, एवमिहपि अनिमित्तमध्ययनेन विगुणो भवति (ऋतुः) । अत आह— 'अपीया-नस्यापि अध्ययनफलं न भवति' इति (भाष्यम्) । इत्याज्जनात्वेऽपि अयमेव न्यायः । (यथा अग्नि-विद्ये विद्यन्तरसिद्धे, न ऋतुविधिभिः प्रयुज्येते, तथा इत्यमपि पुरुषार्थत्वेनैव अर्जितं ऋतुविधिभिः अर्होन्नियते, न तु तैरक्षिप्यते इति) ।

यथा चान्यार्थदर्शनात् । ३८ ॥

भाष्यं— अन्यार्थदर्शनं च भवति यथा न शूद्रसा-ध्ययनमिति । किं लिङ्गं भवति ? 'यत्तु वा एतत् समानं यच्छूद्रः, तस्माच्छूद्रसमीपे नाप्येतत्' इति अनध्ययनं शूद्रस्य दर्शयति । तस्मात् अपरशुद्धानामधि-कारः । ननु आह्वयनीयात् विनाऽपि वामो वचनप्रामा-ण्यात् शूद्रस्य विधीयते । उच्यते । नाम वागवज्ञानो विधीयते स्वर्गनामस्य । किं तर्हि ? स्वर्गपञ्चता विधि-रस्य वागस्य । तस्मात् अवर्गभवः शूद्रस्य अग्निहोत्रादियुः ।

शा—किं अग्निहोत्रादियुः चागुणोपनिषद्वागनामधि-कारः, उत अपरशुद्धानां नशावा इति । तर्पे इदं विचा-र्यते, किं कामभूमियुक्तं विद्याऽर्जनं, उत स्वाध्याय-विधिसिद्धविशेषजीविन्य-कामभूतव्य इति । 'सत्यम-ध्ययनं नाम्नां वक्तृत्वा त्वद्गमयेधीः । तद्वतः क्रतवो लुब्ध्या न सुयुरस्याक्षिपन्ति ताम् ॥'

सोम—यत्रमानविद्यया अनुश्रान्तसिद्धेः क्षिया विद्याऽनाद्येयात् मन्त्रात्मकैर्कर्तृतासंभवेऽपि, एतस्य विद्याऽऽरोपसंभवात् अस्तु अधिकारः इति अन्यत्रत्या-

तादृशक्रियाजन्यफलनिरूपकत्वं तादृशक्रियानिरूपकत्वं च इति निष्कर्षः । मणि पृ. १४०.

० अपापश्लोकश्रवणादीनां प्रसंगार्थत्वेन उपात्तानां पञ्चराभावः पर्णमध्यधिकरणे यश्चेति । सु. पृ. ३५.

० अपितु वाक्यशेषः स्यात् । (१०।८।१।४) अत्र पुनश्चोदयन्ति येषां प्रतिषेधः (न प्रथमयष्टे प्रत्युक्त्या इति) सत एव स्यात् । पर्युदासास्तु पर्यविधाः इति दर्शने यश्चेति 'अपि तु' इति । वा. १।१। ११। ३३ पृ. ८७८.

० अपितु वाक्यशेषः स्यात् (अन्यथाप्यन्त्यादिपान्त्यस्य विधानमेवोद्देशः स्यात् । १०।८।१।४) इत्यनेन न्यायेन 'न केचिदपि ददाति' इत्यत्र पर्युदासः । वा. १।१।४. दशमाष्टमपादाज्जन्वायेन पर्युदासत्वेन केचिदस्मिदिति संघटनं ददाति इति तद्वक्तृशेषोपपत्त्या नियमेनैव अत्रान केचिदपि । सोम. (अतितु इति पूर्वपक्षमाहुतिः । न येयजामहस्य अनुवाजेषु विरुद्धः । नानुवाजेषु इति नद्यन्तः वाक्यस्य वाक्यैकदेशस्य अनुवाजचन्द्रस्य शेषः स्यात् । अन्यथाप्यन्त्यादिस्वरस्य नानुवाजेषु इत्यादौ नञ् सञ्चित अनुवाजादिपदं विधीना 'नतितु येयजामह करोति' इत्यादीनां एकदेशः स्यात् 'नानुवाजेषु यजतिषु अनुवाजमिदेषु यजतिषु' येयजामह करोति इति न्यायसूत्रार्थः । के.)

० अपितु वाक्यशेषोपपत्त्याविरुद्धपर्युदासः स्यात् (१०।८।१।५) इति सिद्धान्तसूत्रेण पर्युदासत्वस्य पक्षमात्रत्वात् । सु. पृ. ९५०. न्यायसूत्र-अपि-सन्तः पूर्वपक्षमाहुतिः । 'दीक्षितो न ददाति, न श्रोति, ॥ यजते' इति प्रतिषेधः. 'अहरहर्पाद' 'अहरहर्मुद्रपाद' 'अतिपिमात्राद्ये' इतिप्रत्ययस्य शेषः । एवं वाक्यशेषोपपत्त्या इतरस्य दीक्षितादित्यस्य अदीक्षितस्य पर्युदासः स्यात् । दीक्षितो न ददाति इत्यादेः अदीक्षितो ददाति इत्यादिप्रत्ययः । 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादौ प्रतिषेधे स्वीरते ॥ विदितवतिविदित्वान् विदित्वः स्यात्, स चान्यस्यः इति । के.

० अपिवा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात् । (१।१।१।२) अनेन स्मृतिन्यायः ।

'अपिवा कर्तृसामान्यादुक्तो न्यायश्च'यः स्मृतेः । प्रमाणत्वे समानोऽस्ती वेदाह्नौष्वपि गम्यते ॥' वा. १।१।८।२७ पृ. २८६. न्यायसूत्रार्थ-अपिवा-शब्दः स्मृत्यप्रामाण्यपूर्वपक्षं व्यावर्तयति । अनुमानं स्मृतिः श्रुतिमनुसृत्य मानत्वात् प्रमाणत्वात् । तथा च अनुमानं स्मृतिः धर्मे प्रमाणं स्यात् । कुतः ? कर्तृसामान्यात् वैदिक-कर्मातुष्टानस्मृत्योः कर्तृणा समानत्वात् एकत्वात् इति । न तु 'श्रुतिस्मृत्योः कर्तृक्यात् इत्यर्थः' अपसिद्धान्त-प्रसङ्गात् । वेदानामप्यौष्यत्वस्य साधितत्वात् । के.

० अपिवा कर्मपृथक्त्वान्तेषां तन्त्रविधानात् साङ्गानामुपदेशः स्यात् (१।१।१।१६) इत्येतादौ वक्ष्यमाणप्रतिप्रधानावृत्तिन्यायामावेदपि । सु. पृ. ७३४. न्यायसूत्रार्थ-अपिवा इति पूर्वपक्षमाहुतिः । दर्शस्य वीर्णमासस्य च कर्मणोः कालमेवेन पुषकनात् तपोरङ्गानां न तन्त्रं तिष्ठति प्रतिप्रधानमाहुतिः । प्रधान-निष्ठये तु तेषां अङ्गानां तन्त्रेण विधानात् प्रधानां साङ्गानां उपदेशः स्यात् । तस्मात् मित्रहस्य अङ्गानां न तन्त्र, एतैर्मिन्त्रं विवेकं तु अङ्गानां यजत्वेन तन्त्रम् । इति । के.

० अपिवा कालमात्रं स्यात् (१।१।१।६) । नाशोभयानि कर्तारं प्रति पुरोडाशौ विधीयताम् । कुतः ? तन्त्रात् । ॥ दि न्यायः, योऽद्यायुक्तः 'अपिवा कालमात्रं स्याददर्शनवर्तितोरस्य' इति, इहापि स एव न्यायः. 'अशोभयानि कर्तारं दर्शपूर्णमासयोः एतौ पुरोडाशौ भवतः' इति । भा. १०।८।१।४।१. न्याय-सूत्रार्थ-अपिवा इति पूर्वपक्षमाहुतिः । 'पुरोडाशुपदेशां शोभने प्रवर्तते' इत्यादिना कालमात्रं सिद्धिं स्यात्, अन्येभ्यः कालविधानेभ्यो विनोदस्य मेदस्य अदर्शनात् इति । के.

० अपिवा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्त्यापूर्वम-विधायकत्वात् । १।१।१।२॥

अत्र नैकैकप्रतिषेधस्य उभयविधातामन्त्रात् प्रमाणोपपत्तिः । विष्णुदेवात्तत्वेन कापन्यमिदेषो सति इदमिदानीं विधाने किं गुणविधेयतायां कापना-शनिवेद्यं, अयम नन्वेवमेव ? इति । तत्र पूर्व-

ॐ आमेयायवान्तरपूर्वनि तु परमापूर्वसिद्धयज्ञत्वात्
पारंपर्येण स्वरूपान्ति । न च धर्मस्य प्राक् सिद्धानि
निर्ज्ञातोपायपरिमाणानि वा । वा. ३।१।४।१० पृ. ६६९.

■ प्रधानापूर्वोत्पत्त्यपूर्वाणां प्रधानानुग्रहानन्तरमेव उत्पत्तिः । सु. पृ. १५१२.

ॐ नियमापूर्वं क्रियाकृतं न भवति । वा. २।१।१३
 दृ. ३७१. ॐ अवधत्तेनैव तुषविमोक्षः कर्त्तव्यः इति
 यो नियमः, सः आहूतं हेतुनेन विधेयः । इदं नियमापूर्व-
 मित्युच्यते । वि. २।१।१३.

॥ यत् साक्षात् फलजनकं, तत् फलापूर्वमिति
भण्यते । इदमेव परमापूर्वमित्युच्यते । के. ॥ 'सनि-
पदोपरकारकाणि अव्यक्तादीनि द्रव्यदेयतास्वाक्षरेण
यामस्त्वत्पक्षैव अतिशयाभागेन तदुत्पत्त्यर्थमिच्छन्ती
व्याप्तिपक्षे, तद्वक्षरे फलापूर्वे । आगदुपकारकाणि तु
प्रयागादीनि उत्पत्त्यर्थैव्यः फलापूर्वमिच्छन्ती साक्षादेव
व्याप्तिपक्षे । वि. २११२.

॥ अपूर्याधिकरणम् ॥

बोधना पुनरात्मः । २१।२।५ ॥

आचार्य—कथं पुनरिदमवगम्यते अस्ति तदपूर्वमिति ?
उच्यते । चोदना पुनः आरम्भः । चोदना इति (अग्रे)
अपूर्वं सूयम् । अपूर्वं पुनरस्ति । यतः आरम्भः
शिष्यते 'स्वर्गनामो यजेत' इति । इत्यस्या विधानम-
नयेकं स्यात् भक्तिस्वाध्यायस्य । यदि अन्यदनुत्थाय यागे
विनश्यत्, पक्षं अस्मिन् निमित्ते न स्यात् । तस्मात्
उपादयति इति । यदि पुनः फलरञ्जनसामर्थ्यात् तदेव
न विनश्यति इति कल्प्यते, नैवं शक्यम् । नहि कर्मणः
अन्यद्विमुक्त्यभावादे ।

यत् आभवं देशान्तर प्रापयति तत् 'समं' इत्यु-
च्यते । न तत् आत्मनि सममेव, सर्वयत्कादामनः ।
समं कार्योत्पन्नमः सर्वं अवे लिङ्गम् । ननु तदेव
देशान्तरप्राप्तमनसः । (उत्तर-) नहि अस्मिन् आगमने
किं निदिष्टं दृश्यते । यत् समवेत्तप्राप्तीन् तदिदं
द्रव्यम् । तस्य विनाशस्तु तदपि विनश्यत्स्वरूपमेव ।
आत्मनोऽप्यविनश्यत् इति चेत्, मत्तत्त्वानुमानात् । अथपि
भस्मनि आसीदिति चेत् विद्यमानोऽगमनेऽपि अदृश्य-

नात् । कनकिका लिङ्गमिति चेत्, एवं सति अद्यानं
संभाषिर्वक्तव्यः । शौक्यादीनामन्यमात् (मं) भविष्यतीति
यदि चिन्त्यते, कल्पितमेवं सति किं निन्दयति, तत्रापूर्वं
वा कल्पयेत् तदा, इत्यविशेषकल्पनायामस्ति हेतुः, न
विशिष्टकल्पनायाम् (विशेषकल्पनायाः) । अनाश्रितं
कर्म भविष्यतीति चेत्, तदपि तादृशमेव । स्वभावान्तर-
कल्पनेन देयान्तरं न प्रापयिष्यति, इति तादृशमेव ।
तस्मात् भङ्गी यतिः, तस्य भङ्गीत्वात् अपूर्वमस्तीति ।
किं चिन्त्याः अवोक्तम् ? यदि द्रव्यगुणव्यापि
अपूर्वं चोदयन्ति द्रव्यगुणपदारे न प्रतिनिधिरूपादातव्यो
यथा तर्हि पूर्वः पञ्च । यथा तर्हि सिद्धान्तो द्रव्यं गुणं
वा प्रतिनिधाय भवोगोऽनुदातव्य इति ।

धा— सिद्ध कृत्वा अपूर्वं सर्वत्रित्पत्तुपायसम्-
विशेषविचारः कृतः । तस्य विद्वाननेयमसिद्धं, अतस्तत्रैव
तावन्निपादनीयमिदं आह—“कदापि विहितं कर्म
क्षणिकं चिरभाविने । तत्सिद्धिर्नाग्यपेक्षेयमपू-
र्यति गन्धते ॥” वेदयानयोरावत्स्वर्गायादिसंगत्या-
न्याशाऽनुपपत्त्या चोदनेनैरापूर्वमपि चोदितं मतिष्पतीति
प्रमाणम् । तस्यादस्तत्पूर्वमिति । अत्रापरे निगुणमन्या-
स्त्यिरावर्णमाहुः—“भ्रमाणपञ्चजातामपूषं पञ्च-
योगैः । तस्याद्वयैर्धनामैतन्न यस्तत्त्वेन गन्धते ॥”
एतत्त्वयोजनायांनि प्रपञ्चादीनि यत्र प्रमाणानि । तत्र न
तानि न प्रवर्तन्ते, तन् अभावोऽयमाश्रयने राशयगन्धते ।
न चापूर्वं तानि प्रवर्तन्ते । तस्मात् सर्वमाणापूर्वापाद-
न्यर्चनामैव अस्तूमापूषं प्रतिपद्यमाह । तत्र प्रत्येक
साराशयगन्धते, ह्यप्यतामस्यैव यगुपरिमिराशय-
पञ्च । नाशयगुमात्रेव, केन विविद्वेन ह्य अहस्यंगति
भाह । नहि विरोधतः । सामान्यतो या भव्य वेन
वि संवन्वोऽनुभूतपूर्वः । सर्वत्रैव च यगुयतामोपगु-
माशयमनर्गनं इत्युक्तं प्राक् । “यदाप्यये न चेत्तस्य
साधकं शून्यमः क विद्व । शब्दगन्धस्पर्शमन्यथा तेन
विरोधपद्यते ॥” आगतिव्यवस्थस्य यदेन पोषणा-
व्यक्त्युक्तं वास्तव्यमस्य वा । तत्र यद न तस्य नि
वेद्याशयैतस्य वास्तव्यमिति । यगु यद्वैदिकी, तद्वन्
नान्यत्तु यगुमयिर्न चापते । न च भ्रमोऽग्न्यन्यनरागते-

मिथ्याद्वयः तद्विरोपमभिदधति, सा यजेत्सुच्यते । यथा 'देवदत्तो ज्ञातयः' इति । स च विरोपो विरोपणस्य कस्य चित् संशयदातृपरिथक्तत्वात् एतच्छब्दवाच्यत्वेन संशयान्तरविषयवृत्त्या उपलक्षितो विद्यमानविरोपयोग्यः स्वमहिम्नैः संशयान्देनमभिधीयते । तेनैवंभूत एवाय यागनिरोपः प्रतीयते, न तु विरोपणविशिष्टः । तद्वत्त्वाभावात् विद्यमानविरोपणव्यावात् तद्विरोपणविशिष्ट-रूपसिद्धिः । अतो न किं चिदनुपपन्नमिति । अत्र यद्यपि उपासिताक्यानां साध्यभूतधारयपरत्वेन न गुणविधौ मत्वर्थलक्षणादौषः, नापि नामधेयतादेनः सामानाधिकरण्यां तथापि अधिभारतात्वेनैकव्यतादशाप्राप्तिद्वया यागेन स्वर्गमित्यन्वयसमताद्वयत्वं मात्वर्थलक्षणादौषः, इत्यनेनै-षाभिप्रायेण भाष्यकारेणैव सफलत्वसिद्धाकषयति-प्रदर्शनायै कल्पदं नोक्त्यलमिति । प्रयोजनं-तस्मिन्ना-दिद्रव्येणैव यागो यदि पूर्णः पक्षः । शिद्धान्ते तु-अन्य-कारात् तु सोमस्य' (जै. सू. ८।१।१६.) इत्यादि-तु सोमद्रव्येणैव । सूत्रं तु- 'उपसौ' प्रथमशाने 'यद्वर्त' न सोमादिपदयते क चिदर्थं प्रसिद्धमुद्रिदादि, तत् 'नामधेय स्यात्' । अन्यभाष्यसिद्धयने कस्य चित् गुणस्य 'अपिवाक्यात्' इति । उच्यते ।

० अपिवाऽन्यायपूर्वत्वाच्च नित्यानुपादयच-
नानि स्युः (७।१।१५.) । योषादी नैकिकी कर्तव्य
इत्यालोषादिनिर्वात्म्या आग्रयणशालीमपादी दृष्टप्रवृत्तित्वेन
अतिदेष्टव्या इति पूर्वपक्षिने कार्यत्वेन 'अपे बर्हिषो लुनाति'
इति बर्हिषो लुनादौषः, योषे च 'प्रकथ्येयमाने कृष्ण-
द्युतोति' इति प्रसाजदर्शनं वैदिकेतिर्जन्यकृष्णजनविदेरोन
मुच्येत इत्यादि 'अपिवा' इति सूत्रेण यथा बर्हि-
षं न प्रयच्छति, तत्र अर्थमिति, सोमरगमिरेषो
मिषाजुषादः, प्राजातक्यं कृष्णपरिशिष्टप्रसाजविधानार्थं
इति पूर्वपक्षी परिशिष्यति । (यज्ञे-योषादी वैदिकी
इतिर्जन्यता न सिध्यति अन्यथायुषं वा न्यायपूर्वक
प्राजातक्यं न्यायभाष्यम् । प्रत्यक्षेणैव कृष्णं इति
किं तु यत्र मिषाजुषादयजमानो गुः तत्र योषादम् ।
इति ।) सु. ७।१-१८.

० अपिवा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दस्योर्गाद्
गुणत्वान्मन्यो यथाप्रधानं स्यात् । (१०।८।१७।५४)
इति सूत्रेण प्रधानस्य उपागुण्याजस्य 'उपागु पौर्णमास्या
यजन्' इति शब्देन पौर्णमासीकालस्योर्गाद् पौर्णमास्यामेव
उपागुयाजः कार्यः । मन्यस्तु वैष्णवस्यानुवाक्यारूपः
अमावास्यान्यामास्यातोऽपि प्रधानानुसारत्वं पौर्णमास्यामेव
स्यात् इत्युक्तम् । सु. ४. ७५६.

० अपिवाऽप्येकदेशे स्यात् (प्रधाने द्वयनिर्वृत्ति-
गुणमाप्तमितरत्वं तदर्थत्वात्) ६।१।१२. सत्तामपि
विचाराय 'अपिवा' इत्यनेन यथैव अत्राक्षेः अन्यत्वं किं
चिद्वद् इत्युच्यते तथैव यजमानैस्त्वमपि कदाचित् परि-
हास्य द्वौ यज्ञौ वा यजेत् (इत्युक्तम्) । सूत्रार्थस्तु-
अङ्गानां एकदेशे सत्तामपि नित्यकर्मणः प्रयोगः स्यात् । दि-
यस्यात् प्रधाने कृते अति अर्थस्य कृतस्य निर्वृत्तिर्भवेति ।
इतरत् प्रधानादन्वत् अङ्गजातं तु गुणमात्रं, वदन्त्यात्
प्रधानार्थत्वात् । तस्यात् विगुणमपि नित्य कर्म स्यात् ।
इति । के.

० अपिवा प्रयोगसामर्थ्यात् (मन्योऽभिधान-
यान्ति स्यात्) इति द्वितीयमन्त्राधिकरणसुखन्यायेन
(२।१।६।११) सामर्थ्याधीनत्वात् भुनक्तिव्यक्तस्य,
मुन्ये च निरपेक्षसामर्थ्यावगतेः, तथैव भुतेः प्रवह-
कात् । सु. ४. १०८४. न्यायमनुपार्षस्तु-अपिराशब्दः
मन्त्रविधायकत्वपदमावर्तकः । आस्तातद्विद्विरोऽपि
मन्त्रः अभिधानात्तौ अभिधेयतायौ स्यात्, न विधा-
यकः । प्रयोगे प्रयोगतार्थ्यसाधने मन्त्राणां सामर्थ्यात् ।
इति । के. ० अपिवा प्रयोगसामर्थ्यात् इत्यनेन दि न्यायेन
अभिधेये तावत् विनियोगाय मन्त्रः भुति परिक्लृ-
यति । वा. १।२।१११ ४. ७५०. ० 'प्रवहकतोऽन्ये
तन्निधाने (मन्त्रः-) यथाप्रमाणमिति स तत्र तावत्
भूतः इत्येव गम्यते' । भा. १।१।३।१४ ४. ८४१,
तदेत् 'अपिवा प्रयोगः' इत्यत्र वर्तिता । वा.

० अपिवा यजमानाः स्मृतिविज्ञानमिधान-
संयोगात् (तेनैव स्मृत्ययमन्यात् । १०।१।५५.२)
इति न्यायः । एते स एव क यजमानाः कथिनाः, अन्ये
वा निनाः इति संशये, त एतेन न्यायम् । उच्यते

वत्काले कर्मफलज्ञानवियोगज्ञानकारणमस्ति । यद्य शास्त्र-
प्रवृत्तिरेत्यादि तदन्तर्गतत्वेन ज्ञातव्यमित्यर्थः, तत् उत्तरकाल-
मेवावधारयति इति कुत एतत् । अपि च, 'सर्वकर्तृष्व-
शक्तत्वाद्देवगुण्यं संप्रतीयते । तेन च प्रतिबद्धत्वा-
न्मार्थापत्तिरपूर्वभाक् ॥' इत्यनेन एकाग्रतत्त्वानुवृत्ति-
कारणदेवगुण्यं इति न फलान्तरफलसिद्धयर्थमपूर्वं कल्प-
नीयम् । अन्यैकान्तिही हि तदा अर्थापत्तिर्देवगुण्यमेव
यत्नननुभूतमपि कल्पयेत् । न च अन्तर्गतत्वेनैवत्यर्थ-
मपूर्वंकल्पना । कुतः, 'सुखदुःखान्तरकालेन समाने-
त्येष जन्मसु । क्रियान्तरमेवेह स्वः स्वर्गनरका-
वपि ॥' नहि स्वर्गनरकौ नाम निरतिशयसुखदुःख-
स्वभावाौ वेदाविशेषात्मकौ वा, यौ हरेव अन्येति ज्ञानु-
भूयेयाता, अलोकिना निहलोपादिनाऽनुपपत्तेः । ये
तु लौकिके प्रवृत्ते सुखदुःखे, ते कर्मान्तरमेव
संभाव्येते इत्यविशेषः । किंच, 'प्रतिषेधेषु चापूर्वं
न शास्त्रार्थेन ज्ञप्यते । तदतिशयजन्यं तु न भवे-
च्छास्त्रपूर्वकम् ॥' 'ब्राह्मणो न हन्त्य' इति हि
निवृत्तिः शास्त्रार्थः । न च तथा कालादरे किं विज्ज्ञ-
यितव्यमिति नापूर्वंकल्पनामपेक्षते । इत्यन्यत्र तु नरक-
पातः फलं, तथाहि तेनापूर्वं अन्येत, ततो इत्यनस्य
अन्वयितव्यत्वात् लौकिकनिराज्यं तत् अपूर्वं न वेदयु-
ज्यत् । कश्चित्तमपि च तत् निमित्तत्वादेन देशान्तरे
हारीयादिप्राप्यवसने इत्यनर्थकम् । न चास्य आभय-
संभारति, क्रियाऽऽभयस्य पुरोऽप्रागर्थादेर्नष्टत्वात् तदाति-
रिक्तो चारम्भानुपपत्तेः ।

यथमज्ञापूर्वाप्यपि निराकर्तव्यानि । इति च,
'अज्ञानि यदि चाऽप्यं कुर्वन्त्यादावपि तम् ।
असंमन्नात् प्रपानानां च इत्यात्तेनोपकार्यता ॥'
नहि कश्चित्तमपि अज्ञापूर्वप्रपानैस्तत्त्वमात्रमुपकर्तुं समर्थः,
न चातुर्लोकप्रपाने वर्यत्वं वा भिन्नितुं समर्थम् । यदपि
च भोजनदिनिमित्तं प्रपत्यमपि, तदपि तन्मन्त्रोच्चीय-
त्वात् नकारं रत्तु नैव फलप्राप्त्यनुपपत्तिरित्युच्यते । अथ
तु अज्ञापूर्वाप्यपि यथामानास्येनानुपपत्तिरेह, एव एहि
पुरोपायं वारते । कर्मात्रं वारमि । स्वम् । अपि च गुण-
पद्मयोगान्तरं प्रहन् अज्ञापूर्वपुरोपायं वारते ।

न च परस्परौपास्यद्वानां योगस्य सम्भवि । न चैवा
कश्चित् सन्ने हेतुरस्ति । एतेन प्रपानापूर्वाणां कते
योगस्य प्रत्युक्तम् । 'तस्मात्कृतत्वमात्रेण प्रपानं
पुरुषे फलम् । अज्ञानि च प्रपानेषु जनयन्तीति
गम्यते ॥' न चापूर्वलोचनसिद्धिर्निरूपयते । कुत ?
'न तावद्युगपज्जन्मं कर्माणि क्रमावर्तिभिः ।
न चानवयवत्वात् तत् क्रमशोऽपि प्रतीयते ॥'
एव तावदोपपत्तेः । न चाभिप्रेक्ष्यते । कथम् ? 'इति-
पार्थोभयेषां न संस्काराद्व्यतिरिच्यते । न च
यागादिभिः किं चित् संस्कृतं संप्रतीयते ॥' वर्ग-
भिन्नयोना ज्ञान्यतमसंस्काराद्व्यतिरिच्यते संस्कारान्तरमनवय-
वकल्पीय, तत् पुनः च एव ज्ञेयः, इत्यमगाता । यदि
च निर्याऽन्तरमपूर्वंमुपलभ्येत, ततोऽभिप्रेक्ष्यते इति
भूयान्, यदि चास्य प्रायस्तिवे प्रमाणं भवेत्, न तु
तदुभयमव्यतीति । सर्वथा नास्त्यपूर्वम् । न चैतत्स
तद्व्यतिपादने विषयमित्यवधारयानमेतत् ।

अत्रोच्यते । यदि स्वमतिपरिकल्पितं विमर्शविषय-
मपूर्वं भवद्विर्निर्गच्छियते, न तेनास्माकं किं विद्विरप्यते ।
यतो नैतत्साहचर्यं कस्य विद्विष्यत् । किं तर्हि, 'कर्मभ्य-
प्राप्तयोऽभयस्य कर्मणः पुरुषस्य वा । योग्यता
शास्त्रगम्या वा परा, साऽपूर्वमिच्छते ॥'
प्रपानकर्मणामप्युपपत्तिर्वा प्राकरणात् स्वर्गादिप्राप्त्ययोग्याः
पुरुषा श्रवणं स्वर्गादिप्राप्त्योग्याः । तामुपपत्तिमव्यतीत्यु-
क्तस्य प्रपानेदेव योग्यतावक्यते, इत्यस्य कर्मणाम्यु-
पपत्त्यम् । अतस्मात् तस्यो अज्ञानमप्युपपत्तिः । तेष
च पुरुषगता प्रपुण्यता वा योग्यता, प्राप्तेऽभिप्रा-
मपूर्वमित्यतिरिच्यते । यत्तु प्रपञ्चादिप्राप्त्युपपत्त्यस्य
नास्तीति, मय, भूताचार्यसिद्धिनिरीतेन गम्यते, ग
खगेयः । किं करणम् ? 'भूताचार्यसिद्धिरेवेवा
प्रपञ्चं तस्य वेद्यते । अष्टैश्वदेवशारायाश्च स्थाप्य-
ध्यागम एव न ॥' येन कश्चेन यागात् स्वर्गो भवति
प्रपञ्चादिभिश्च प्रपानोपायो भवति वेद्योपपत्तेः, तेन
यस्य विद्वत्प्राप्त्युपपत्त्यस्य विना यागात् प्रपञ्चादेर्
स्वादायविशेषादप्युपपत्त्यस्य, कर्मकाण्डप्राप्त्युपपत्त्या
वाच्यमप्युपपत्त्यम् । निरीत्यप्राप्त्युपपत्त्यादेर्दृष्टि-

अपिषाशब्दः । सन्नकर्मणि मगामयने 'वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवति' इति श्रयमाणः प्रायणीयशब्दः द्वादशाहप्रायणीयपर्यायं न यच्छति । किंतु सन्नकर्मणि एषा प्रायणीयः इति भ्रुतिः शब्दः शुभार्थं स्यात् । प्रयन्ति आरभन्ते प्रयन्ते अनेन घने इत्यनया बहुवचना प्रमाणनिरूपणगोचिषा स्यात् प्रायणीय-भ्रुतिः । तस्मात् प्रायणीयशब्दो न धर्मातिदेशकः । इति सिद्धान्तः ।

वाक्यशेषाश्च । ६ ॥

प्रायणीयशब्दः धर्माभातिदिशति इत्यन 'ज्योतिरेव पुरस्तादधाति' इति वाक्यबोधो लिङ्गम् । येन ज्योतिः प्रायणीयं भवति, तेन ज्योतिः पुरस्तात् क्रियते इति वाक्यबोधार्थः । तस्मात् प्रायणीयशब्दो धर्मात् नाति दिशति इति सिद्धान्तः । इदं वाक्यशेषाद्येति सूत्रं य-कु-पुस्तकपूर्वोक्तमन्यते नान्यत्र । भाष्ये तु 'वाक्यशेष-आत्म एतदेवार्थमाह' इत्यादिना इदमेव सूत्रं न्यास्या-तमिति स्पष्टम् । तस्मादस्याभिः सश्रुति इति शेषम् । के.

अपिषा सर्वधर्मः स्यात् सन्मयायत्वाद् विधानस्य (१११८१६) इत्यनेन न्यायेन वेदिके कर्मणि अनुनेयवेदस्य 'प्रहितं कर्म प्रकान्तं तत् नियमेन समापनीय' इत्येवरूपस्य 'अपिषा सर्वधर्मः' इति न्यायेन यदादिशपारम्भात् तदपि समापनीयम् (पूर्वपक्षे) । सोम. ६।२।४ छ. ४८४. तन्मायत्वात्, तस्य सर्वधर्मत्वस्य उपपादको न्यायः 'विषे. सर्वविषयत्वं' यस्मिन् कल्पे विधाने विधायाके वाक्येऽस्ति तत् तन्मायम् । तस्य भाष्यस्यान्यत्वम् । (विधा मरय अनुमितविधायाकस्य शब्दस्य तन्मायत्वात् होला कृदिः सर्वधर्मः स्यात् ।) ॥ पु. २४५.

० अपूर्वः तण्डुलानां येषमेव विना न निर्वर्तते ।

मा. १०।१।१२।५०.

० अपूर्वः अनुपपत्तिप्रमाणकम् । तन एकापूर्वकल्प-नया उपपत्तेः, न अष्टादन्तरकल्पनाया प्रमाणमस्ति, यो हि अनेकान्यपूर्वाणि कल्पयति, कल्पयत्यसौ एकम् । तच्चेत् वक्षितं, अर्थयत्पादात्मकस्य क्षीणा अन्यथाऽनुप-पत्तिः नापूर्वान्तरस्य प्रमाणं भवति । तस्मात् एकमेव

फलसंबन्धि, तस्माच्च अपूर्वमितरत् फलरूपकारि इत्य-ध्यवसीयते । एवं स्थिते कतारदैक संव्यवृत्ता इति सर्वथा अनेकादष्टकल्पनापरिहायात् अनियममाती उच्यते । 'प्रधानं फलसंबन्धि तत्संबन्ध्यङ्गमिष्यते । प्रधाना-ङ्गत्वमेकस्य न चैकत्रावकल्पते ।' नहि एकं सिन् वाक्ये तदेव कदा चित् फलसम्बन्धात् प्रधानं, कदा चित् फलरूपकारिणं मुख्यते, नियतरूपत्वात् अङ्गाङ्गि-मावस्य । बा. २।१।११ पु. ३७४. ० अपूर्वः अवधा-तादिजन्यं नास्ति, तेषा इष्टमेव तण्डुलनिष्पत्त्यादि फलम् । अवधातनिष्पत्त्याद्यं तु अपूर्वं विधत्ते एव । बि. २।१।१, ० अपूर्वं अस्ति । पूर्वाधिकरणे वर्णनाभ्या नदिद्व्युक्तं 'अपूर्वस्य एकमेव परं प्रत्यावर्त' । तस्य यजेत इत्याख्यातान्तभावायेपद' इति, तदनुपपत्तेः अपूर्वं सद्भावे मानाभावात्, यजेत इत्याभ्या प्रकृतिप्रत्ययाभ्या करणभावनपौरमिधानात् । अपूर्वाभावे क्षालान्तरभावि-स्वर्गसाधनत्व विनश्वरस्य यागस्यानुपपत्तिमिति चेत् न, शास्त्रप्रामाण्येन तदुपपत्तौ । इति भाष्ये शूनः । दशपूर्ण-माताभ्या इति तृतीयाश्रुत्या तावत् यागस्य स्वर्गसाधनत्व प्रमितम् । तत् यगोपपद्यते तथा अवश्य भवताऽपि कल्पनीयम् । तम किं यावत्तल यागस्यानुराग कल्प्यते, किंवा विनश्वरस्यापि स्वर्गात्पादकत्वम् ? नाद्यः, यागे क्षाधिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, मृतवोरर्पणस्य पुनोपपत्त्यदर्शनात् । अतो भवान्तरपिच्छात् भयरीप-न्यसनात् असरीप अविकल्पमपूर्वकत्वन उपायः । कल्पितेऽपि अपूर्वं तत्त्वैव स्वर्गाधनत्वात् यागस्य स्वर्गसाधनत्वभूतिर्विच्येत इति चेत् न, यागाधान्तर-व्यापारः अपूर्वं इत्यङ्गीकारात् । नहि उद्यमनिषातनयो अवान्तरव्यापारयोः सावे कुडारस्य साधनत्वमस्ति । यदि व्यापारवतो यागस्य नासौ व्यापारो न विद्येत्, तर्हि यागजन्यं वा निच्छजिः अपूर्वमपु । यत्किंन्ययधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविकल्प, जीवस्य यवहितेऽप्यसौ दाहक-त्वाङ्गीकारात् । यथा अङ्गारजन्यमौष्ण्य दान्तेनपि अङ्गारेषु बलेऽनुवर्तते, तथा यागजन्यमपूवं जेष्टेऽपि यागे कर्तारि आत्मनि अनुवर्तताम् । तस्मादस्यपूर्वम् । २।१।२, ० अपूर्वं एव फलप्रदम् । तदेव च धर्माणि प्रयोजकम् ।

अपूर्वाधिकरणं

फलानामात्प्रेषयिष्ये । किंच । 'अङ्गमध्योऽपि कर्तव्यं भवेद्येदुपकारकः । प्रसङ्गसिद्धेरङ्गानामप्राप्तिर्विकृतो भवेत् ॥' प्रयाजादीनामपि धर्मिकत्वात् स्वल्प-
सन्निध्यभावे भवत्येकैव प्रधानोपकारकः नर्तक्यः, इति
सोऽपि चापूर्वामावात् फलान्मन एतेषामारकः । तत्र येन
प्रज्ञतो प्रयाजादयः कृताः, तस्य विज्ञतिपु तदतोपकार-
कत्वात् विनाऽपि तन्मन्यविधानेन तत्फलप्राप्तेः प्रसङ्ग-
रुद्धगमनति, इति न पुनरङ्गान्यनुगतव्याप्ति । तत्र 'प्रयाजे-
प्रयाजे हृणाल जुहोति' इत्यादीनि नोपप्रेत्य । नन्वत्य-
न्वकारभेदाच्चैतत् प्रसज्यते । वक्ष्यमस्योत्तरे 'अर्थस्वा-
विज्ञतात्' (११११११४) इति । यदेव हि प्रयाजगानि
प्रति फलान्मन तदुपकारकत्वमिष्यते, तदेव दूखलाय-
मपि निह्वतो इत्यविरोधः । एते कर्मविनाशपक्षेऽपि
दोषाः प्रसङ्गतव्याः । वक्ष्यामि च कर्मविनाशदेव फलं
मविष्यतीत्यभिप्रायः तस्यापि द्युमातृभेदेनैककर्मत्वप्रयोग-
विनाशानां प्रागमत्यप्रत्यक्षानां गाना वा अवलम्बेनाविरो-
धात् फलभेदेवित्वानुपपत्तिः । तथाहि, 'एको रोगो
ह्रवो यस्य, यस्य वाऽपहृता दश । अतोनिस्ते
तयोर्मदो न कश्चिदपि दृश्यते ॥' यदि तु प्रति
कर्म विनाशानां वैविध्यमिष्यते, तथा सति वस्तुत्वापे-
क्षत्वात्तदगमायाय अपूर्वपक्षेण विनाशपक्षेनाविधीयते ।
'न च कर्मविनाशोभ्यः स्वर्गादि भूयते फलम् ।
विपर्ययाच्च नैतेभ्यो जातं वागम्य दह्यते ॥'
'यथेत स्मर्तव्यः' इति हि भूयते, न वाग-
मार्थं प्रतिपेक्षते । तत्र भार्गवगणपथाचनर्तव्यमिति
वाक्ये यत्नम अभ्यावादाद्यप्यत्राचनसंभवं कथयति,
तेन वेदस्याददम्यगणोद्भवः । कुत ? कर्मविनाशप्रस-
ङ्गं हि कर्तुं एतत् न कथं नित् कर्मवैरिष्य इति शङ्क-
यतिरु, अत्यन्तविपरीतरत्न । नदम्यगतप्रसङ्गे दाह-
रोपसंभवीत्युच्यते । अथवा यथैव दम्यत्तु तदम्य-
वात् कल्प्यते, तथैव सर्वे भूते तदम्यः फलमिति
कल्प्यते । अगुर्वपक्षेऽपि मुक्तमिति चेत् । न । तस्य
कर्मफलशक्तत्वात् कर्मैव अन्यत्वेनात्तम् । उक्तं देवतुर-
स्यात् 'अगुर्वेन किमप्यगं यमेनेव निष्यते, अगुर्वे वा
भूते फलमेव भूतं मयति' इति । न च त्येतेऽपि

कश्चिदभावः कारणत्वेन दृष्टः । यदि तु कं विदुःसाहित्येन,
 शक्यं तत्र भावान्तरं दर्शयितुं, न तु अत्र अपूर्वादेते
 तादृक्चिदस्ति । यत्तु अपूर्वस्थापि नैव कारणत्वं दृष्ट-
 मिति, तदुक्तम् । सर्वत्र शक्तितामान्योन्यरुग्मात् तदि-
 शेषमात्रावाप्यपूर्वस्य । यत्तु साक्षेण चलात्तरफल नाशिव,
 प्रयोगोत्तरफलकत्वात् वा शक्त्येऽन्तरमिति, तस्मादानन्त-
 रमेव बोधितमिति । तत्र यथाश्रुतशक्तिकानेककर्मोन्त्यै
 न समन्तीत्युक्तं प्राक् । स्वर्गनरकौ च निरतिशयसुख-
 दुःखात्मकत्वात् देशान्तररक्षान्तरपुनर्भवनीयौ, न कर्मा-
 नन्तरं संभवतः, इति पक्षो वक्ष्यामः । 'ऐहिकं पापि
 बुधादि क्रमजन्मस्वभावात्कम् । न कर्मानन्तरं कश्चित्
 फलं लब्धुं व्यवस्यति ॥ न च प्राप्तादिस्तप्राप्तिः
 केवलं फलमिच्छते । स्वयोगाश्रित्यैषां न निश्चि-
 तादिना भवेत् ॥' विरहालोभमोहाद्व्याप्तकत्वात्
 प्राप्यारोना, निवाऽनन्तरं तस्मात्प्राप्तमेव सति, यदेवान्-
 राते निमित्तं धीयः, तत्रैवापहृतः, प्रत्ययेतेत्यस्य समलो-
 पयोगः खल्वप्य अवस्थितेन येन चिद्विहितवत् ।
 तत्राप्य प्रत्येय प्रयोगादियमकारणत्वं कर्तुं नुपुण्यद्वय-
 अर्थापचतेत्येवमित्यन्वित्युक्तमेतत् । यत्तु प्रतिषेधेन न
 प्राप्यवत्त्वमपूर्वमिति, उच्यते । 'विषयेभ्यो यदाऽ-
 पूर्वं विधिभावेण गम्यते । तथैव प्रतिषेधेभ्यः
 प्रतिषेधेऽप्युच्यते ॥' यथा हि लोचिकानामेव द्रव्या-
 दीना वचिस्तुष्टरस्य वैदिकत्वात् वेदाभ्यामपूर्वमिति,
 एव ब्रह्मसत्यदीनामनवगतान्तरकालानां प्रतिषेधोत्तरफल-
 भाविना ऐहिकपदेनेन न तत्राश्रित्यमकारणत्वं तत्रोत्तरमिति ।
 (आनेव कर्तुं नादपूर्वाभवा) एतसि भाव्य चान्नादि-
 किंवादित्वेनैव कर्तुं न च यमप्येव तस्मान्नान्यत्राश्रित्या
 संकचाम्युपगम्य निधिपत्तादुक्तमनः । 'आत्मैव
 चाऽऽन्यत्वात् किंवाऽन्यत्वेन च विद्यता
 जात्यभावे स्थितं केनच कर्तुं सर्वं कार्यमिति ॥'
 दृष्टान्तनव्येवदीना हि सर्वेना संकचान्तरादिति
 अनेव कर्तुं न चान्नात् । अत्राप्येव तत्रोत्तरमिति : तत्र
 सप्तपुरमोगादिति न च प्राप्तेन द्रव्यमिति । न च
 विनश्यत्वं न च प्राप्तेन द्रव्यमिति । अत्रापि तत्रो-
 त्र यदि स्वसंभवेनैव शक्तिरित्येव कर्मणाम् । तदि-

भुतार्थापत्त्या वा प्रतीयते । वि. १।१।४. * अपूर्व
 सावयम् । 'आवृत्तिभिर्व्याख्याये संस्कारो भवति
 क्रमात् । साक्यावयवरूपेण तथाऽपूर्वं भविष्यति ॥'
 न चास्त्वस्य अवयवैर्न भवितव्यम् । अन्यैव हि
 अर्थापत्त्या साक्यते वक्तुं सूत्रावयवरूपेण तत् प्रतीयते
 इति । वा. २।१।२।५. ५. ३९९. सुधा-आत्मादौ अमूर्ते
 निरवयवत्वदर्शनात् अपूर्वस्य अमूर्तत्वेन निरवयवत्वं
 वाच्यं, न चामूर्तत्वं निरवयवत्वे प्रयोजकं भूतेष्वपि पर-
 माणुशु निरवयवत्वदर्शनात् अनेकप्रयोजकत्वस्याऽऽपत्तेः ।
 किंतु अवयवसंनिवेशानाम्भक्तता इत्याशयः । (मौढ्या
 सारवयवस्थानुपपत्तौऽप्यम् ।) पू. ६।११. * अपूर्व हि
 धर्माणां प्रयोजक निमित्त च । दुपू. ६।५।१९।५४
 ५. १४७७. * 'कर्मभ्यः प्राग्योग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य
 वा । योग्यता शास्त्राभ्यां वा परा साऽपूर्वमित्यते ॥'
 पुरुषगता कर्तृगता वा योग्यता शास्त्रेऽस्मिन् अपूर्वमित्यव-
 द्दिश्यते । (शक्तिविशेषः) । सा च भुतार्थापत्तिव्यति-
 रिक्तैः प्रमाणैः न गम्यते । वा. २।१।२।५. ५. ३९५.
 * 'फलैर्न यस्य संबन्धस्ततोऽपूर्वं प्रकल्प्यते' । यदि हि
 फलसंक्रमाश्रयवसाय्यैव साक्यं भवेत्, ततः कदा
 चिदपि सर्वाणि फलैर्न सज्येन् । इह तु तात्काल्येणा
 सिद्धेः अपूर्वमन्यत् कल्पयितव्यम् । तच्च अनुपपत्ति-
 प्रमाणकम् । २।१।१।१. ५. ३७३-७४. * परस्व हि
 सूक्ष्मसामान्यरूपावस्था अङ्कुराणां वा ध्यानुत्पत्त्या
 उपपत्तेः अपूर्वमित्युक्तम् । (वा. ५. ३९६) २।१।१।८,
 * यच्च येन धर्मेण विधीयमानेन अपूर्वमुपपत्तिप्रते, तत्
 तेना प्रयोजकं भवति न यावत्किञ्चित् । २।१।१।१०
 ५. ६००. * यत्र द्रव्यदेवते शुणभूते आख्यातस्य, तत्र
 अपूर्वम् । यत्र पुनः द्रव्यं देवता वा प्रधानं, तत्र तदर्थत्वात्
 आख्यातस्य नापूर्वम् । सदेवतासंकीर्तनं मन्त्रेण, तन् दृष्टा-
 र्थाय । त्यागस्तु अदृष्टार्थाय । तस्माच्च अपूर्वम् । दुपू.
 ४।१।१।१९. * यदा तु सर्वाण्यङ्गानि वृत्तानि, तदा तन्मन्य-
 पूर्वाणि समूह प्रधातेषु उक्तुर्भवति । भा. १।१।१।०।५७.
 * अपूर्वेषु क्रियमाणं यामेनैव क्रियते, अपूर्वं वा कृते
 फलमेव कृतं भवति । वा. २।१।२।५. ५. ३९७.
 * अपूर्वस्य अलग्नमदृष्टत्वात् एकस्त्वनया एव वाक्य-

स्योपपत्तौ अनेकस्थाने गौरवं स्यात् । वि. २।१।१
 वर्णकं १. * अपूर्वस्य अवयवादिनिमित्तात्वमपि
 अस्ति । गीहस्वरूपस्य च निमित्तत्वं नास्ति इति नीवार-
 षद्भवे उक्तः वर्तकः । २।१।१ वर्णकं ३. * अपूर्वस्य
 आश्रयः । सत्यमि चास्य (आत्मनः) चलनादिक्रिया-
 रहितत्वे 'कर्तृसंश्रयमात्रेण तदेष्टान्तरापापनादिक्रिया-
 संबन्धाम्बुपगमात् निमित्तकत्वाऽऽनुगल्भ्यः ।' आत्मैव
 चाश्रयस्त्वस्य क्रियाऽप्यत्रैव च स्थिता । आत्मवादे
 स्थितं होतव्यं कर्तव्यं सर्वकर्मसु ॥' ह्यवदानप्रक्षेपाधीना
 हि सर्वेषां संस्कारादिद्वारेण आत्मैव कर्ता इत्यवधारितम् ।
 अतश्च ते प्रतीयमानाः तत्र स्वर्गाद्युपयोगशक्तिमाभाप
 प्रतीयन्ते इत्यविरोधः । वा. २।१।२।५. ५. ३९७-९८.
 * अपूर्वस्य इतिकर्तव्यत्वाऽऽकाङ्क्षा भवति । इत्य-
 स्वरूपस्य नेतिकर्तव्यत्वाऽऽकाङ्क्षा । वि. १।१।५,
 * 'अपूर्वस्य एव धर्मेत्वात्' । २।१।१ वर्णकं १,
 * 'अपूर्वस्य एकमेव पदं प्रत्यायकम्' । इति प्रतिपदाधि-
 करणतात्पर्यम् । २।१।१. * अपूर्वस्य कर्मफलरक्त्यात्मक-
 त्वम् । सर्वत्र शक्तिस्त्वामान्यौपलम्भात् तद्विरोपमाप्रत्याश
 अपूर्वस्य । वा. २।१।२।५. ५. ३९७. * अपूर्वस्य
 दान्दं प्रयोजकत्वं सत्ये वर्णितं इह (नयमे) आर्थिकी
 निमित्तता वण्यति । वि. १।१।१ वर्णकं ३. * मावशब्दाः
 अपूर्वस्य बोधकाः इति ब्रूमः । न तु कश्चिच्छब्दः
 साक्षात् अपूर्वस्य वाचकोऽस्ति । भा. २।१।१।१. ५.
 ३७६. * वृत्त्यन्तराकारैः अपूर्वाभावेऽपि कर्मफलसंक्रो-
 पपत्तेः अपूर्वस्य नियमाणकत्वं इत्युक्तम् । सु. ५.
 ५९३. * कृते कर्मणि अनन्तरं फलमनुपलभ्य
 कालान्तरफलेणादृष्टा अपूर्वकल्पनम् । वा. २।१।२।५.
 ५. ३९२. * यत्निमित्ता यदा अपूर्वनिमित्ताः अपूर्व-
 प्रयुक्ताश्च । (इति सिद्धान्तश्रौतिसम्प्रदाया) भा. १।१।
 १।१. ५. ३६३८. * फलसंक्रो हेतुः, अपूर्वप्रति-
 पत्तेः । संबन्धश्च आकाङ्क्षापूर्वकः । सा च भाव-
 शब्देभ्यः प्रसङ्गती द्रव्यते न द्रव्यगुणशब्देभ्यः ।
 तस्मात् आख्यातेभ्यः अपूर्वगतानां गम्यते । तत्र च
 धात्वर्थस्य करणत्वप्रतिपत्तिः, प्रस्तापत्तेः । अतः तेनैव
 फलकरणभूतेन अन्यथाऽनुपपत्त्या अपूर्वं भावते इत्यव-

वाक्यस्योपकल्पना (स्यात् । चस्तुतस्तु) न चानुपपत्तिः
('दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति (पदेः स्वायं-
मिधानद्वारेण वाक्यार्थप्रतीतेः । परिसमाप्तेः । वाक्य
सोपानुपपत्तेश्च 'अपूर्वं कृत्वा' इति प्राग्यमात् अपूर्वो-
त्पत्तिप्रसङ्गः । 'योगेन अपूर्वं कृत्वा (योगेन फलं
कुर्यात्) इति द्विष्टाचारं यजेः (प्रसज्येत), पूर्वश्च
दोषः (न तावत् येनैव योगेन अपूर्वं कियते तेनैव
पश्चात् फलमपि, कर्मणो विरम्य व्यापारानुपपत्तेः । अथात्
यागान्तरेण, तथा च प्राग्यमात् फलसाधनात् अपूर्वोत्पत्ति-
प्रसङ्गः इति पूर्वोक्तो दोषः) उत्तरमापि श्रुतवया चेदनु-
पपन्नः (नाकार्यः), एवं एव विकल्पः (तेन सह
हृत्वाद्योपपत्त्या) स्वभावात्तरेण अनुपपत्तौ श्रुतविद्वद्बर्षे
अपूर्वकल्पना इत्यसमीचीन (स्यात्) । (अस्मिन्
अपूर्वविषयके पूर्वपक्षे कणिकाया एवमुपसङ्घतेः—' कोऽयं
दूषणयो वेद्यब्रह्ममणिभिरेव परिहरणीयः इति आवा
येन [मण्डनेन] नोदवारि, तत्र के चय ते, 'तत्त्व मम'
इति तस्योपहीनमिति विभक्तः इति) । विवि. पृ. २३०-२४.
● अपूर्वविशेषेण तत्कारणभूतयन्त्रिविशेषेण वा अन्यत्रः
प्रयागादिधर्माः ये यस्मिन् प्रकरणे समाभ्यन्ताः, ते
तत्रैव ध्यवतिष्ठन्ते एव सति प्रकरणमर्थवद्भवति । वि.
७।१।१. ● यागादिजनित पुत्रा फलप्राप्तिसामर्थ्यं अपूर्व-
शब्दवाच्यम् । यागानुष्ठानात् पूर्वं अभूत अनुष्ठानोत्तरकाल
जायते इति यौगिकवादेय अपूर्वशब्दमिधानं सर्वत्र
लभ्यते । वा. १।३।१।१० पृ. २९६. ● सर्वाणि यागानुवर्ति
स्वादिर्कार्योपादानसामर्थ्यकामर्थ्यं अपूर्वशब्दवाच्यम् ।
सु. पृ. १५२. ● अपूर्वसंयोगः मेदापादकत्वाय कर्म-
विषयकोपकः । पृ. ८२७. ● अपूर्वसंज्ञावचिन्त्यायाः
प्रयोजनं, यदि द्रव्यगुणधन्वा अपि अपूर्वं बोधयन्ति, द्रव्य-
गुणापचारे न प्रतिनिधिः, उपादातव्यः यथा तर्हि पूर्वं
पद्यः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, द्रव्य गुण वा प्रतिनिधाय
प्रयोगोऽनुष्ठानव्य इति । भा. २।१।२।१. नामधेयसिद्धि-
रपि प्रयोजनमेव । वा. प्रयोजनं तु यागदिह शब्दे
अपूर्वोत्पत्तिवि भवति अद्वानामपूर्वविशेषादिदेशादि क्
सर्वं योग्यम् । सोम. २।१।२. ● अपूर्वसाधनता
न वाक्यसामर्थ्येन प्रतीयते इति वा प्रकरणात्

लभ्यन्त्या । वा. ३।७।१।१ पृ. २०७४. ● 'अपूर्व-
साधनत्वांशलक्षणाऽवश्यमेव हि । सर्वेनैवाश्रिता भूत्या
विधिः स्वाधिष्ययोजनः ॥' ३।१।७।१४ पृ. ७१६.
● अपूर्वसाधनत्वाकारः (ग्रीहीणां अग्नये)
अग्नये विवक्षितव्यः । वि. ९।१।१ वर्णक २. ● अपूर्व-
साधनलक्षणायाः प्रकरणलभ्यत्वात् । वा. ३।१।८।२४
पृ. ९५४. ● अपूर्वाकाङ्क्षा प्रधानविधयेव,
न नित्यविधौ आग्नेयादिविधौ च । मणि. पृ. ८५.
● अपूर्वोन्तरे अपूर्वोन्तरधर्मान् न पृच्छति । दुप्. ९।१।
२।३ वर्णक २ पृ. १६४७. ● ग्रामाकलवत् कार्यनियोगा-
परपर्यायस्वतन्त्रपूर्वामुपगमे प्रयुक्ता दोषाः स्युः,
नासदभिमतयधिकरुणामुपगमे इति । सु. पृ. ५९८.
● अपूर्वार्था धर्माः इति स्थितं सनिपत्योपकारका
आरादुपकारकाश्च प्रकरणेन प्रमाणेन । दुप्. ९।१।१।१
वर्णक ३ पृ. १६४०. ● अपूर्वार्था धर्माः । तेषां चाम्
वार्था भेद उक्तः । अतस्तद्वेदात् यथाप्रकरणं व्यपतिष्ठन्ते
धर्माः । भा. ७।१।१।३. ● सनिपत्योपकारका ये धर्माः
तेऽपि अपूर्वार्था इति नवमे प्रतिपाद्यते ऊरुसिद्धे ।
दुप्. ९।१।१।१ पृ. १६३८. ● 'सूक्ष्मशक्त्यात्मक वा
तत् फलमेवोपचायते ।' सर्वमेव कार्यं दम्पादि हीनदेवस-
यमान न हर्तव्यं हर्तुलैवात्मना उल्लङ्घते । किं
तर्हि । सूक्ष्माणि तावत् रूपान्तराण्यनुभवति । एव
स्वर्गादयोऽपि अहङ्गपदिसानीका तावत्पूर्वोपस्थां प्रति-
पद्यन्ते । तथा चोत्तरसमानतया त एवोपस्था भवन्तीति ।
वा. २।१।२।५ पृ. ३९५. ● यथैव दम्पादीनि प्रति
क्रियाणां प्रधानाश्च, तत्रैव तद्वेदनिमित्तापूर्वसिद्धिः ।
२।१।१।१ पृ. ३७१.

● अङ्गापूर्वोपस्थामपि आत्मश्रितानामेव प्रकाशधम-
यायेन प्रकाशैः संवद्धानामपि उपपत्तिं वा आध्वरोपस्था-
भावात् आरादुपकारकत्वमिति । वा. २।१।२।५ पृ.
३९८.

● आग्नेयद्वयं यद्वा यागाः मिथश्चार्थवर्तिनो विनश्चरः
संभूय फलपूर्वे जनयितुं न शक्नुवन्ति, ततः तन्मन-
समर्थानि आग्नेयादिकृत्यानि पदं अवाप्तवत्पूर्वोप-
स्थान्यानि । इमान्येव उपपत्त्यपूर्वाणि उच्यन्ते । वि. ३।१।४.

पनेनोक्तं (भास्ते सावित्र्युपाख्याने) ‘ अद्गुप्रमात्रं
पुण्यं निश्चक्षणं मत्तयमः ।’ इति, तदपि काव्यश्लोभायै
विस्पष्टमुप्युप्यवहाप्रयत्नार्थं च पतिमताप्रसंगपरं याव्ये
प्रज्ञापतिषोऽप्येवनादितत् द्रष्टव्यम् । यथाहि तेनैव
गीतादिपुन्येकप्रकारं स्तवगतत्वं वर्णितम् । ननु च सर्व-
गतत्वे न्योमवत् सर्वशरीरेष्वेक एवात्मा प्राप्नोति । नैव
दोषः, शरीरभूदस्यात्, प्रतिशरीरं च मुक्तदुःखोपशब्द-
व्यवसादशङ्कात् । इतरथा होकारशरीरेणैव चरितार्थ-
त्वात् अनेनशरीरस्यैव स्यात् । जन्मान्तरशरीरवददोष
इति चेत् । न । तत्र जन्मान्तरवशेनोपयोगान्तरार्थं पुनः-
पुनरुपमात् । सर्वशरीरगतसुखानुपलब्धिश्च प्रतिशरीर
स्यात् । अन्यदीयैश्चेन्द्रियैः शरीरान्तरगतस्य आत्मीय-
त्वादुपलब्धेरुपशब्दविपरीतायमात्रः स्यात् । वर्णविशेष-
व्यवस्थायां च कर्मचोदनामेवो न स्यात् । एकस्यैवाऽऽ-
श्मनस्तेनतेन शरीरेण संन्यमानस्य सर्ववर्णोपपत्तेः ।
आत्मनादात्वे तदोषः । सर्वेषामपि च सर्वगतत्वे युक्ति-
रहितत्वात् समानदेशवृत्त्यविशेषः । तद्वेदस्यैव च चैत-
न्यात्मवत्त्वावनिभागाच्च उपनिषदु देवात्मवत्परिहारः ।

कथं पुनर्नानातेऽपि सर्वेषां सर्वशरीरे, सन्धानात्म-
दीपमुत्पु.पाद्यदुपलब्धिः । के चित्पाददृष्टः, ‘ यथा
शरीरमात्रेऽपि मातृगर्भात्मवर्तिनाम् । सुखादीनां
व्यवस्थैवैव सर्वत्रैवा भविष्यति ॥ ’ शरीरपरिमाण-
समादितोऽपि विहाय तुल्यो दीपः, तस्यापि गर्भात्मसमान
देशत्वात् मातृवैवशः तद्वृत्तानि सुखादीन्युपलभ्येत । तत्र
वततय परिहारः, स सर्वात्मना सर्वशरीरेषु भविष्यतीत्य-
विशेषः । यद्यप्यपचित्कथ्येत, न तु परपञ्चसाम्यव्यतिरेके
पपत्तिः, तस्य च तत्र बोधयोग्यत्वेन सर्वनुलोकात् । अदिव
तस्य त्वगिन्द्रियपरिमाणान्नादत्त.परशरात्रो जायवदेव
आत्मनोऽन्युपगमात्तत्र सर्वशरीरेण मातृवैवशस्य प्राप्ति-
रिति, येन तुल्यदोषत्वं स्यात् । तस्मादेव परिहर्तव्यं,
‘ देशप्राप्त्या यदीप्स्येत सुखादेरुपभोग्यता । ततो
दोषा प्रसज्येत योग्यमोगे त्वदुल्ला ॥ ’ यदि
ह्यात्मनः सुखादीनां च समानदेशवृत्त्य एव संन्य
उपभोगप्रणमिष्येत, ततोऽयं दोषः स्यात् । इह तु चतु-
रादीनामपि क्षेत्रयोग्यतात्पत्रयः संन्यः । तत्र यथैव

त्वगिन्द्रियेण स्पर्शव्यपनयेद्वानामपि रूपशरीरानामग्रहं,
एवमन्येनाऽऽश्मना अन्यदीयधर्माधर्मोपात्तमुत्पु.पाद्य-
ग्रहणम् । तस्मादात्मवादोक्तस्त्वामिमावप्यवस्थानाददोषः ।
एवं सर्वगतत्वात् सिद्धमात्मनो निश्चल्यम् । अयं (अपूर्व
नामसमवेतं, किन्तु) द्वयवदानसमवेतमासीत्त आह—
‘ तदिदं ’ इति । न च तस्याविनाशः, तदिपरीत-
द्रव्यान्तरोपलम्भात् । न चास्य ग्रहणप्रतिन्यपहेतुः
कमिदस्ति, येन न यज्ञेत । अथार्थापत्त्या ग्रहणप्रति-
न्यपत्तिरिति कथ्येत, तथापि त्वनि अपूर्वोद्भूतमदृष्टं दृष्ट-
विपरीतं च कल्पयितव्यं, तावद्विषयग्रहात्ते, तथा न ह्यपत्ते,
तथा प्रतिन्यपहेतुः, तस्याप्यदर्शनमिति चेत्तैव तस्य-
तस्यान्यादित्यनवस्था, तथा शक्तिरूप कर्मणः स्थानमुप-
लब्धिशरणं च कल्पयितव्यमिति, एवमनाधितकर्मण-
स्थानकल्पनापाम् । अथ आत्माधितमेव सयोगविभागी
अपूर्ववदासीत्, तथापि दृष्टविषयवाद्दृष्टकल्पने स्याताम् ।
तस्माद्भ्रमपूर्वकल्पनमेवेति सिद्धम् ।

मूलाधिकरणप्रयोजनं, द्रव्यादीनां वल्लभ्ये तेपाम-
दृष्टार्थत्वात् कर्मणामपि प्रतिनिधित्वान्नः । कर्मण्यसंन्ये
तु द्रव्यादेः कर्मण्यस्या दृष्टार्थत्वात् समानकार्यव-
शानादिति प्रतिनिधिः । कथं तर्हि पूर्वपक्षग्रहादिना प्रज्ञा-
न्तापरिमाणसिद्धोपायावः । समानदीपमेव कर्म येन येन
चित् द्रव्येण । तदोपादाने तु न वतितम् तदशब्दादि
कलाप्राप्तेः, कर्मण्यथापिद्विषयव्यतिरेकस्यानवशितगत-
त्वात् येन येन चित् सिद्धेः । न च तत् पूर्वपक्षस्य
प्रतिनिधिरित्युच्यते, अन्यार्थत्वाद्वाद्दृष्टत्वात् । पूर्वपक्षं हि
कल्पय प्रवृत्तमासीत्, इदानीमासीदयमानं तु प्रत्यक्षपरि-
हाराय नैमित्तिककल्पय या प्रवृत्तस्य कर्मणः सिद्धकर्ममिति ।
नापयोगमिदिरपि प्रयोजनमेव । सा तु पूर्वोक्तत्वात्
प्रदर्शिता ।

सु— (घ. ६२१) भाते. जन्मान्तरकरमात्राविवे-
क्येनादित्यद्वानां तत्राप्रमाणाधिकरणम् नामपेक्षाऽपि
मिद्वान्तप्रयोजनम् ।

अ— ‘ साधयसाधनमायो हि हृदये स्वर्ग-
यागयोः । वस्तुमन्तरव सङ्गाये कृतिरेव विशिष्यते ॥ ’
तस्मात् यय एव निनोऽपि कर्तुं शाक्यति, ग एव

ऽयं पदं प्रवर्तते । न च स्वातन्त्र्येण प्रमाणमिति स्थितम् । तथा च वाक्यस्य अवाचकत्वादेवाप्रामाण्यम् । न च के चित्पदार्थाः भ्रूयन्ते, येषां भेदः ससर्गो वा अपूर्व भवेत् । येऽपि शब्दान्तपदयः भ्रुतिस्त्रिङ्गादयश्च शब्दप्रसाराः, तेऽपि च स्वभावसिद्धं वस्तुनि भेदे विनियोगे वा कारणं, न सद्भावे कस्य चिदिति अपूर्वं प्रति अग्रमाणम् । उपदेशानवगते चातिदेशोऽपि न प्रवर्तते । विधिप्रतिषेधविषयत्वाच्च समस्तस्य वेदस्य, न ह चिदस्वरूपप्रतिपादनार्थेन भवतीति नागमगम्यपूर्यम् । न च अदृष्टपूर्वस्य अदृष्टसदृशस्य चोपमानविषयत्वम् । कामं वा अनुपलभ्यमानाद्यविषयाणादिसारूप्यात् अभावान्मन्त्रोपमानप्रसङ्गः । तस्माद्वृत्तूपेणोपगम्यम् । 'अर्थारत्न्याऽपि नैवैतद्वर्तमानं प्रतीयते । अन्यथाऽऽप्युपपन्नत्वात् फलवागादिसंगतेः ॥' दृष्टार्थोपनिस्तान् धर्मास्तिस्रस्रवदेव अत्रापि निराकर्तव्या, स्वभावादिनाऽपि ईश्वरदिशदिशैर्विचित्रोपपत्तेः । धृता-र्थात्तरपि कीदृशी भवति, यत्र प्रत्यक्षैवावतुल्यगति-हन्ते । न च कल्पमानोऽर्थः केन चिद्विरूप्यते, तदयमा 'सुषेणावधति' इत्युक्ते न च कस्य चिदपि माधुर्योद्भासादीनि तेनावदातुं शक्यन्ते इति, प्रत्यक्ष-गम्यत्वात् । अपि च तथापि प्रसङ्गेरेवं कल्प्यते द्रव्याणामिति । न चैषा कल्पना केन चिद्विरूप्यते, भूतद्वान्य-धुतपरिवर्तनाऽप्यावत् । अपूर्वं तु न कदाचित् कस्य साधनत्वेन समाम्यते, यतोऽन्यकारणनिषेधे यति तत्रिषया परिहोमसिद्धिः स्यात् । 'यदि त्वन्यनिश्चयैव परिहोयः प्रकल्प्यते । शब्दशुद्धनिमित्तत्वं फलानां किं न गम्यते ॥' यदि कारणान्तप्रतिषेधमात्रेण अपूर्वनिमित्तता गम्यते, शब्दविषयाणादिमिदं नान्यात् । अपि च यदि तावदपूर्वं दायस्य साध्यविरूप्यते, ततः धृत स्वर्गं परित्यज्य अभूत परिकल्पितं भवेत् । अथ फलं प्रति साधनभूतं, ततः धृतपागपरित्यागात् सैव गतिः । न च आक्षरान्तरेण तद्विरूप्यवितुं शक्यते । तेन आगम-प्रामाण्यात् यागादेव फलेन गम्यतव्यम् । कथं नष्टः साधव-र्तति चेत् । यदि शास्त्रादेवं गम्यते, किं भवतो विरूप्यते । त्रियमाणेन वा फलं साधनीयमित्यत्र किं प्रमाणम् । अपि

च आकाशादीनि नित्यावस्थितानि कस्मात् फलं न साधयन्ति । यदि च श्रूयमाणान्तरेकेण अवस्थायित्वसमवात् अपूर्वेण फलं साध्यते इति कल्प्यते, ततो वरमा-कशादेरेव कल्पितं, तस्य हि स्थानवद्भावो भवितावत् प्रसिद्धो, केवलं फलनिमित्तत्वमाश्रयणीयम् । अपूर्वं तु वद्भावप्रमृतिं सर्वं निष्प्रमाणकं कल्पनीयम् । अथ यागसंबन्धिना केन चिदवस्थितेन फलं दातव्यमित्य-मिष्यते, तथा कल्प्य 'यष्टुरेषाऽऽत्मनो यागोः संगतस्य स्थितव्यश्च । निमित्तत्वं वरं कल्पं लाघवं हि तथा सति ॥' यदि यागस्य विनाशित्वा-दन्वेन तत्संबन्धिना फलं साध्यमानं यागेन साधितं भवति, ततो व्यपरादतिकान्तवागेन आत्मनैव वरं साध-यितव्यम् । 'यद्वा कर्मविनाशोऽयं फलं नः साध-यिष्यति । भङ्गियागविधानादि तदयमेव कल्प्यते ॥' विनाशित्वं हि कर्मणि बोधिते किं हस्यते, कर्म च विनाश, शास्त्रप्रत्ययान्न कालान्तरे फलं मविष्यतीति निश्चीयते । यच्च यत् प्रतीत्य उपजायते, तत्र तस्य निमित्तत्वमित्यवधार्यते । तस्मादमाप-निमित्तमेव फलमस्तु । स्यादेतत् । न ह चिदवस्तुनः साधकत्वं दृष्टमिति । वस्तुच्यते । अपूर्वस्य वा क इदं, येनानाऽऽश्रीयते, तदवश्यकर्तव्यं लौकिकनिमित्तधर्माति-क्रमे किमपूर्वनिमित्तत्वं कल्प्यता, उत अभावनिमित्तत्व-मिति, कस्तथाभावनिमित्तत्वादिच्छेदनेन कालनिकापूर्व-निमित्तत्वपरिग्रहो न युज्यते । किंच, 'यदि चैका-ग्र्यतो ब्रूयुः शब्दाः फलान्तरे फलम् । तदन्तेनैव कल्प्येव विविधे वस्तु किं चन ॥' किमपल-लैक्यप्रतिपक्षिमात्राचार्योक्तं चोदनाद्यनुपपत्तेः काला-न्तरे, कर्मस्वभावादानन्तरे गम्यमाने, कुत एतत् काल-न्तरभावः फलं, तत्सिद्धयर्थं साधनं कल्प्यते इति । तत्रै-तस्यात् । कुते कर्मणि अनन्तरं फलमनुपलभ्य काला-न्तरफलोपादहारमपूर्वकस्यमिति । तदयुक्तम् । कुतः । 'पूर्वं निश्चितं साक्षात् प्रयोगे हि प्रवर्तते । प्रयो-गोत्तरकालं तु न शास्त्रार्थोऽवधार्यते ॥' 'नदा-विद्वाग्निद्विदोऽस्ति' (३।८।८।८) इति तावदवश्यं यावच्छब्दस्य, तस्यैव प्रागनुग्रहादवगन्तव्यम् । न च

(इतः परं अपूर्वशब्दः प्रायः 'कर्मपरः)

● अपूर्वे एव श्रमेणीयं कर्म ननुर्मात्येषु ।
भा. १०।७।१।२४-३३.

॥ अपूर्व च प्रकृतौ समानतन्त्रा वेदजित्वा-
दनर्थकं हि स्यात् । १२।२।१३।३३ ॥

प्रवृत्तिः विवृत्त्या समानतन्त्रा चेत् स्यात्, तदा
प्रवृत्तौ अपूर्वं वैकृतं तन्त्रं प्रसज्येत अनित्यत्वात्
विवृत्तेः । कामे निमित्ते कर्मिभिरुक्तं उत्पन्ने सति
विवृत्तिः प्राप्नोति । नैमित्तिकं च नित्यं चापेक्षते ।
यदि न चापेक्षते अनर्थकं हि अनर्थकमेव स्यात्
वैकृतं नैमित्तिकं वा काम्यं वा । तस्मात् वैकृतान्तेन प्रवृत्तेः
प्रवृत्तिरिति । इत्यादिभिरुक्तं । यत्तु तस्य प्रवृत्तिः विवृत्त्या
समानतन्त्रा नास्त्येव । के.

● नास्ति पूर्वं यद्य तत् कर्म अपूर्वम् । या स्वयमेव
प्रवृत्तिः, यस्याः अस्या वा चित् प्रवृत्तिः नास्त्येव,
तादृशं कर्म अपूर्वं दर्शपूर्णमासकर्मम् । के. ● अपूर्वं अर्थं
विदधत. अर्थवत्ता भविष्यति । भा. ३।१६।२१, ● अपूर्वं
अर्थं विधास्यति, तथा प्रवृत्तिविशेषकयोः भविष्यति (समान-
मितरत् इत्येतेन इति विधिः) । अनुवादः सन् अप्रवृत्ति-
विशेषपरः. अनर्थकः स्यात् । ७।१।२।१६. ● अपूर्वं.
उपश्रुत्यायः दर्शपूर्णमासयोः 'उपश्रुत्यायमन्तरा यजति'
इति । पि. २।२।४. ● अपूर्वं. एव अवयुय.
ज्योतिषोमे । यावदुक्तं कर्तव्यम् । भा. १०।७।
३५।४७-५०. ● अपूर्वं. पदार्थ. अश्रुष्यमाणः न
प्राचा अपकर्षाय कल्पते इति 'तथाऽपूर्वं' (७।१।
१६।२९ शा.) इत्यत्र अवहितम् । शा. ७।२।९.
● अपूर्वा पशुसोमी 'सोमेन यजेत' 'अग्नीरोमीयं यजु-
मात्येव' इति । बि. २।२।६, ● अपूर्वाः एव
आचारदयः, 'आचारमाचारपति' 'अग्निहोत्रं जुहोति'
इति । ३।३।५. ● अपूर्वाः एव दर्शहोमाः । भा. ८।
४।५।१०-२८, ● अपूर्वाः एव उपरक्तं ज्योतिषोमे ।
यावदुक्तं कर्तव्यम् । १०।७।१४।४३-४६

॥ अपूर्वास्तु शु संत्तयास्तु विकल्पः स्यात् सर्वा
सामर्थ्यवत्त्वात् । १०।५।५।१४ ॥

अग्निचयने उपस्थाः आपूनाभ्याः क्षीरपानार्थाश्च
मन्त्रं यजन् पठेताः । तत्र च 'यत्तमिगपूनाति'
'चतुर्दशमिवैपति' इत्युक्तम् । तत्र यत्तमं चतुर्दशत्वं
च पाठक्रमेण आदित एव प्राणमिति तत्तमः पूर्वं-
पथः । तन्निगद्यर्थः तुषादः । सत्तमादयः सत्तमाः
अपूर्वाः प्रमाणान्तरेण अगम्यताः । तास्तु अपूर्वास्तु संत्तयास्तु
आदितो वा मथ्यतो या यतः कुतश्चिद्वा इत्यत्र विकल्पः
स्यात् । न आदित एवेति अन नियमः । सर्वासा ऋचा
सर्वेषा मन्त्राणां अर्थवत्त्व एव स्यात् । आदित एव
ग्रहणे तु अधिकानामानर्थक्यं स्यात् । तस्मात् सर्वासा
मर्थवत्त्वार्थं विकल्पः स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

॥ अपूर्वे चार्थवादः स्यात् । १०।८।२।५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः आज्यभागी प्रकृत्य 'न तौ पशौ
करोति, न सोमे' इति श्रूयते । तत्र अपूर्वे प्रवृत्तिरिति
सोमे विषये भूयमाण 'न सोमे' इति वाक्य 'न तौ
पशौ करोति' इत्यत्र अर्थवादः स्यात् । यथा सोमे
आज्यभागी न नियेये, तद्वत् पशूनामि न नियेये इति
पशौ आज्यभाराप्रतिषेधस्य स्मृतिः । अथवा अपूर्वे
दर्शपूर्णमासिके कर्मणि 'न तौ पशौ करोति न सोमे'
इति अर्थवादः स्यात् । सोमे आज्यभागी न नियेये न
पशूनामि, दर्शपूर्णमासयोस्तु नियेये, इति दर्शपूर्णमासकर्म
प्रशस्तं इति स्मृतिः । के.

॥ अपूर्वे त्वधिकारोऽप्रदेशात् प्रतीयेत । १।३।
६।२१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'पौषणीरावादयः' इति निगदे 'पत्नी
सनत्रा' इत्युक्तम् । तत्र द्विपत्नीषु यत्पत्नीषु वा प्रयोगे
पत्नीरुन्दे यजन्तेहः कर्तव्यो न वेति विचारो कर्तव्यः
इति पूर्वं पथः । तत्रिगाराधेस्तुषादः । अपूर्वं अन्य-
प्रवृत्तिरुन्दे स्वयमवृत्तिरुन्दे दर्शपूर्णमासकर्मणि पत्नीरुन्दे
अतिशयः प्रतीयेत न विचारः उक्तः प्रतीयेत । अन्वे-
द्यात् अन्यस्य प्रवृत्तिरुन्दे प्रदेशस्य अभावात् । चोद-
केन अन्यतः श्रद्धे मध्ये अर्थानुसारेण उक्तः स्यात्,
अत्र तु स्वयं प्रवृत्तिचात् चोदकेन प्राप्तिरेव नास्ति ।
पत्नीरुन्दस्य आहुतिराज्यचयेन इत्योः वदनीनां वा
पत्नीनां वाचनत्वात् उक्तस्य न प्रयोजनम् । के.

रेष्टम्या । वृत्तः ? 'क्षणिकस्त्वेन सर्वत्र नैकस्यापि हि कर्मणः । कर्म चिरागपद्भ्युत्तिः फले किमुत भूय-
साम् ॥' यदेव हि कर्म गृहीतं, तदेव हि क्षणिकसुखभावस्य
त्यात् फले प्रति सुरापद्भ्युत्तिमुत्पत्तये, निजुत यान्येका
त्मकानि दर्शपूर्णमासप्रभृतीनि । यदा हि पूर्णमासो भवति,
न तदा दर्शः, यदा दर्शस्तदा पूर्णमासश्चरितवान् । तथैक-
स्मिन्नेव सप्तदशे यदा आग्नेयस्तदा अग्नीरोमीयोर्षांशुयानौ
न स्तः, यदा तयोरेकः तदेतौ न विद्येते, इति योगपद्या-
सम्भवं । तद्यदा दर्शपूर्णमासस्तदवयवो वा का चित् पुरुषे
क्षतिक्रियायाश्चैव दिनस्येव, ततः प्रागनस्थानुत्पत्त्याद्
उत्तरकर्मणा पूर्वैः सह रूपतः शक्तिरित्येव वा साहित्याभावात्
केवलकर्मणात् कश्चिद्विशेषः, इति सहितकर्मत्वेन भुतं
फलं साहित्यासंपत्त्या नोपपद्येत । नहि केवले दर्शः
तत्साधनत्वेन भूयते, तदन्य वा कर्म । नियोगतश्च कर्मनि-
न्तरफलोत्पत्तिरितिनाऽपि सर्वकर्मनो वा अभ्युपगम्यताम् ।
ततश्च मयैवान्वयः, तदेवैक साधनं प्राप्नोति नेतराणि,
चिरविनश्यत्वात् । अथ तु सर्वोपपत्त्यर्थ्याः शक्तयस्ति-
द्वन्ति, ततः स्वस्मान्नामवगन्त्यात् तेनतत्त्ववि शक्तिगत-
मेव योगस्य व्यवहाराङ्गत्वात् व्यापिरिष्यते । तथा च आह—
'शक्तिभिः सर्वभूतानां व्यवहारानुपातिता ।
तेनाप्यवशेःकालेऽपि रूपे तामि । स सिध्यति ॥
लौकिकं चापि यत्कर्म फले फलान्तरोद्भवौ ।
तत्रापि शक्तिरैवास्ते न त्वपूर्वमिदृश्यते ॥'
यान्यपि च लैनिनामि । वृषिद्वयनाप्यनप्रभृतीनि
कर्मणि कालान्तरकालत्वेन इष्यते, तेषामपि स्वरूपान-
ख्यानासम्भवात् सरस्वतैरेव तिष्ठतिर्महेश्वरशक्तिः । ते
ह अवैरिक्तत्वात् सरस्वता नापूर्वव्याप्तिरित्येव
प्रसिद्धाः । तेन प्रागेवानुग्रहात् शास्त्रब्रह्मवैलगाद्येव
क्षणिकानेकाग्रप्रधानमनोसम्यक् फले विविक्तं नात्रप्रत्य-
यादेवा लुप्तिर्भवति 'नूनं केनाप्यात्मना समसाम्यङ्ग-
प्रधानानि पञ्चाल यावन्ति' इति । अथवा च स्वस्म-
भद्रद्वर्तमानं शक्तिमतिरेजात्मवस्थानोपपत्तिः । यत्तु
भुतदाप्यधुतारूपनामश्च इति, ततः 'यागादेव फले
सद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति । सूक्ष्ममन्त्रस्यात्मकं
वा तत् फलमेवोपजायते ॥' यदि हस्तगन्धिना केन

चित्कृतं चाप्येत, ततो दोषः स्यात् । यागादित्यो तु
शक्त्या साध्यमानं यागेनैव साधितं भवति । सर्वेषां-
नानामिष्टकप्रभृती आन्तरालिकस्यापाठवश्यभावित्वात् ।
अथवा सर्वमेव कार्यं दद्यादि धीरादेरुपपत्तानं, न ह्य-
तैव स्थूलैर्नैवल्गुना जयस्ते, किं तर्हि, सूक्ष्माणि तान्
रूपान्तराण्यनुभवति । एव स्वर्गादयोऽपि अङ्गुलि-
स्थानीयां तापदपूर्वावस्थां प्रतिपद्यन्ते, तथा चोत्पद्यमाना
ते एवोत्पत्ता भवन्तीति । एतावानेव चान्न वर्तमानाः
कालः, यद्व्युत्तिः कर्मसंकल्पात् प्रभृति आ सर्वान्तरा-
वयवोपभोगात् । आह च— 'काष्ठे पक्ष्मव्यमि-
त्युक्ते निर्विष्टा व्यलनक्रिया । अङ्गुलिरे जायमाने
च वृक्षोऽप्युत्पन्न इत्यते ॥'

यत्तु संभावनापदमपूर्वं गारुडमिति । तदुक्तम् ।
कुतः— 'विनाशित्वेन विज्ञातं साधनं
लोकवेदयोः । असंभावितसामर्थ्याधायित्वं चोच्यते
कथम् ॥' (न संभावितं सामर्थ्यरूपेण स्वाधित्वं
यस्य इति विग्रहः) 'नूनं विनष्टस्याप्येतत्स
सामर्थ्यं कश्चिद्विरिकालावपि शक्तं आस्ते' इति
हि भावराजवार्ति, तावत् विनाशिनी क्रिया नोद-
यितुमेवाशक्या । तस्मात् संभावना अनपारणा च
प्रथममेव विद्येते । 'न याऽतिश्रान्तयागोभ्यः पुन-
पेभ्यः फलोद्भूतिः । अतिश्रान्तानदिकान्तविशेष-
स्त्वय नास्ति हि ॥' यदि हि अनाहितस्तत्कार एव
यागा नश्येत्तु, ततः प्रायवत्सङ्गत्वात् अतिश्रान्तानति
श्रान्तयागयोः को विशेषः स्यात् । आत्माव तावद-
विशिष्टमुभयोः । यागत्वमपि हि विनष्टाङ्गनायागो
काल्यम् । न च क्रियारहितस्य अवस्थान्तरावस्य वा कर्तुं-
त्वमवतिष्ठते । कर्तुंशक्तिसिद्धीति चेत् । न । तस्याः
प्रागपि यागप्रकरणं विन्यमानत्वेनानुरणत्वात् । अपि च
यदि पुरुषः फलछाधनं सर्वकर्मणा सुप्ताग्रप्रधानमविशिष्टः,
ह्येवैकस्यैकप्रकरणः । तथैवेन यागेन वदमिह तदनि-
व्यारण्यक्षयिद्वयविवेकात् बहुयतिनः फलविशेषो न
स्यात् । एतेनैव नृपयोगानुश्रयितः प्रमुक्ताः । कर्मनिष्ठा-
यिनि वा आस्थिते कर्मगतमर्थो विज्ञायते । यस्य त्वपूर्वाणि
क्रियन्ते, तस्य प्रतिकर्मं प्रतिप्रयोगं च तदेवाद् उपरान्ते

अपेक्षा

● अपेक्षा तावत् समानवादीयेषु भवति । यथा पल्लवान् देवदत्तः इति न । हस्तिनं विहं वा अपेक्ष्य भवति । किं तर्हि, समानवादीयान् पुरुषानपेक्ष्य । भा. ११।१।८।१८ पृ. २२२९. ● अपेक्षासु सर्वाणि प्रवृत्ता-संभवेन अप्रवृत्तमणम् । भा. ३।६।१६।४२ पृ. १०६४. ● अपेक्षाऽऽक्षिप्तस्य प्रतिनिधिः । दुष्. ६।३।४।१६ पृ. १४१६.

● अपेक्षापुच्छिः द्विरसंस्थानिमित्तं उत्पादितद्विधा निर्वर्तमाना द्वित्वमपि निवर्तयति । अस्ति हि किं चिन्मिच्छकारणमपि यदुपबन्धितार्यं निवर्तमानं कार्य-मपि निवर्तयति । कणिका. पृ. ३३४.

● अपेक्षितविधानादिरूपः न्यायः ॥ नहि समा-ख्यया क्रमस्य बाधः सुकोचो वा, तस्य बाध्यादिकार्यं निवेष्टोऽपि अविरोधात् । अपि तु अपेक्षितविधानादिरूपस्य न्यायस्यैव (समाख्यया बाधः सुकोचो वा) स तु नियमः समान्यतो दुर्बल एव । कौ. ३।२।७।२० पृ. १५९.

● अपेक्षितविधिना अनपेक्षितविधिः चाप्यते । यथा होमनमनेतिः वैदिकहोमस्य यमने, न तु लौकिकस्य । बाळ. पृ. १४४.

● अपेक्षितविधेः (इव पक्षमी) अनपेक्षित-विधानदौर्बल्यमात्रम् ॥ गीहियतायां वैतुष्यायै अवपातोऽपेक्षितः न आन्यतानायाया, इति अपेक्षित-न्यायेन अवपातस्य औपद्रव्यमात्रोपलब्धेः तेषामर्थवि-वरणे (१।१।४) दर्शितम् । पराक्रम. ४१।१

● अपेक्षितानपेक्षितविधानयोः अपेक्षित-विधानं बलवत् इति न्यायः ॥ तस्मात् प्रथमापेक्षित-कारणन्यतिमेव अन्यन्यतिरेको न्यायसहितो युवति । कार्यस्य कारणपेक्षा हि प्रथममुपपद्यते, न विरोधितसर्गा-भावापेक्षा । इति विवरणम् । पृ. ९० । उभाप-न्याय उक्तः । तत्त्वदीपने पृ. ९०.

● अयोहयादः । 'अगोनिवृत्तिः सामान्य बाध्य-वे. वरिचत्पिबम् । गोत्वं बल्लेव तैश्चमनोऽपोहमिण-स्फुटम् ॥ १ ॥ भावान्तरमभातो हि पुरस्तात् प्रति-

पादितः । तत्रास्मादिनिवृत्त्यात्मा मावः क इति कथ्य-ताम् ॥ २ ॥ सूत्रेवा.

रत्नाकरः—सौम्यतत्त्वमयसिद्धिमयोद्भूतं सामान्य-मिच्छकरोति—अगोनिवृत्तिरिति । ये तु आहुः—न तान् न्यायवृत्तस्याणा अत्यन्तविलक्षणानां स्वल्पगाना अनुवृत्तः कथिदास्या समरति । न च स्वल्पगानि अविश्व-त्वात् आनन्त्यम्यमिच्छास्यां शब्दाभिधानीयक रमन्ते । अतः अगोनिवृत्तिरेव सर्वाणुमता शब्दार्थ इति यथा शास्त्रेणैव अगोनावृत्तिः एवं गृह्येणैव इति । यथा आहुः 'यद्वृत्तं शास्त्रेणैव गृह्येणैव नास्ति तत् । अतद्रूपपदवृत्तिरिवेत्यपि न भिद्यते ॥' इति । एष च प्रयोगः 'यदस्तुविलक्षणानां साहचर्यापदकं तदत्य-न्यावृत्तिरूपं ह्य यथा गराश्वजुषणा अनुवृत्तं, तथा गौरवं इति विकल्पाकारो विलक्षणानां शास्त्रेणैव नास्ति' इति स्वभावेन । तस्मात् अगो-निवृत्तिरेव सामान्यं शब्दव्याप्यमिति । तैः गोत्वं बल्लेव शब्दान्तेषामिहितं, नार्थांतरम् । अथ च यद्व-भाषणानेऽप्युक्तिसंश्लेषोक्तः इति । कथमिहा—भावा-न्तरमिति । न च अगोनिवृत्तिरूपस्य अभावस्य आशय-भूतं भावान्तर भवन्तरे संभवति इत्याह—उच्यते । १।१। १।५ (श्लेषवार्तिकस्य अपोहपादस्य विवृतत्वात्, शास्त्रदीपिकास्य नापोहपादस्य कोशे आहृत्यादे-सुवृद्धीतत्वात् मोक्षारोऽस्माभिः कृत इति शेषम्) । ● अपोहवादेन सौम्यतत्त्वमय-अत्यन्तवृत्तगान्या-योद्भूतत्वादेव वेदाप्रामाण्यापत्ते आहृतेः भावस्त्वता-उत्पादितः । बाळ पृ. ७.

● 'अपेक्षमाने चामाने माप एवावधिप्यते' इति न्यायात् अवरणनिवृत्तिः कारणेव नास्ति । न मातो मावयुज्यति । रत्न. ६।१।१।२ पृ. ७१२.

● अपौरुषेयः शब्दार्थसंभवः । 'ओत्सवि-कन्तु शब्दस्यार्थेन संभवः' सूत्रं १।१।१५.

● अपौरुषेया वेदा, कर्तृत्वात्मायात् । विद्या-नाथ. १।१।८।२९. ● अपौरुषेये निनोगतिनिनोगो-अनुवृत्तिरूपकत्वात् अनपेक्ष्य शब्दम् । कणिका. पृ. २७३. ● अरीयेये वेदे कार्यमिपायक्य शब्दम्

नाशे ततो न स्यात्, कर्तृस्था तु न नश्यति ॥ ' कथमन्यथाचितिरन्यत्र सप्रवैतीति चेत् । न । क्रियात्मनोऽन्यत्वेदमावात् । अथि च, 'शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद् यद्वैवोपयुज्यते । तद्वैवाभ्युपेतत्वात् स्वाश्रयाऽन्याश्रयाऽपि वा ॥ ' यदा कर्मविनाशात् तद्वत् शक्तिरपि निष्प्रयोजना भवति, अथर्षं चाशौ फलपित्त्या, तदा अस्याः स्वरूपवदेव आश्रयविशेषोऽपि कार्यसमः एव प्रमातव्यः । तथा अङ्गापूर्वाणामपि आत्माश्रितानामेव एकार्थसमवायेन प्रधानः संज्ञानामभ्युपेक्षता आश्रयवेषाभावात् आरादुपकारकत्वप्रसिद्धिः । यत्तु पुरुषार्थेण प्रसज्यते इति । नैप दोषः, 'तादर्थ्येन हि शेषत्वं नाऽऽश्रयाश्रयिभावतः । राजार्थोपधिकं नित्यसुष्टौ बहति कुङ्कुमम् ॥ ' न चामूर्तानामाश्रयाश्रयिभावेन न भवितव्यं, 'आत्म-सुखादिवचतुपपत्तेः । यत्तु श्रीछादिद्वयमायिप्रोक्तदिनिमित्तं तत्पुलादिद्वयमायसंवरणपरंपरा द्वयदर्शनं यावत् गतं, तथापि प्रधानस्यापि केन चिदंशेन समवायात् तदीयापूर्वनिष्पत्तावेव व्यापृत्य निवर्तते । तेनैव चैषा नारादुपकारकवत् असौप्रधानापूर्वत्वमभ्युपगम्यते । यथैव एकार्थसमवायात् आङ्गप्रधानापूर्वाणां संज्ञाया, ध्वमङ्गापूर्वाणामन्येन्यं प्रधानापूर्वाणां च वक्तव्यः । तन्वत्तु युगपत् कार्यारम्भप्रसिद्धिः ।

कथं पुनः क्रान्त्यन्तर्गतं प्रधानापूर्वाणां क्रमवर्तिभिरैवाङ्गापूर्वैः प्रारम्भं बोधयामासः युगपदुपकृतं शक्यम् ? केचित्तावदाहुः । अङ्गमध्यमर्तितु प्रधानेषु पूर्वाङ्गापूर्वैर्निष्पद्ये, आगामिनिश्च प्रक्रमयत्वात् प्रचलितवस्थैरेकं प्रधानं स्वापूर्वं साधयति । आतिथ्यावर्तिवैव साधारण्यात् नैकप्रधानापूर्वनिष्पत्तौ त्वमि अपठ्यन्ते । कथं पुनरन्यगतामुपकारकत्वं भवति ? एकान्तावधारणा मोक्षप्रत्याप्तौ स्थालीपरिमारननिष्पत्तिवदिति प्रष्टव्यम् । ननु च पयनागतत्वेनेतेषु प्रधानापूर्वाणि निष्प्रयन्ते, ततो नैतोत्तराङ्गाणि कर्तव्यानि । कथं न कर्तव्यानि, यदा तत्करिष्यमाणतासंभानया तानि निष्प्रयान्यपि तदकरणापठ्यन्ते । अन्ये पुनरहुः । एकैकमङ्गं इतरेतर-निरपेक्षमात्मीयमात्मीयं तादृशं करोति, यथा प्रधानमपि

आग्नेयादि यथाश्रुतमस्ताङ्गापूर्वाभावात्तद्विरपेक्षं तदा अनुत्पन्नप्रधानान्तरनिरपेक्षं च प्रथमकृतसमवायिकाङ्गापूर्वमात्रानुगृहीतं स्वापूर्वमेव तावत् साधयति । एवं यदा दयापूर्वाणि तद्वद्वाङ्मायपि समस्तानि निष्प्रयानि, तदा तदीयान्तराण्यनन्तरं अपरार्थविधानात् युगपदयोगवचनोपसंहारकस्यैतं अङ्गानि प्रधानानि च प्रति हन्तभूतं, समस्तान्यङ्गापूर्वाणि अपूर्वार्थक्रमेण युगपत् मिश्रयत्वं प्रमाणोपकारं कृत्वा निवर्तन्ते । ततश्च तदंशेन प्रधानापूर्वाण्यपि एककलेवचिच्छक्तिभूतं संदृष्ट्य सर्वान्येकमपूर्वान्तरं जनयित्वा अपठ्यन्ते । तत्तु आफल्लभादजरं तिष्ठति । यदि पुनः प्रतिकल्पकरिषं वदन्तीं फलमेवोत्पद्यते, ततोऽपि किं कल्पनीयमेवापूर्वम् । बाह्यम् । नहि तस्मादेतं समस्तकले-पयोगसिद्धिरित्युक्तम् । अथ कस्मात् प्रात्ययिकान्येवाङ्गापूर्वाणि प्रधानोपकारकत्वं, मिथानि च प्रधानापूर्वाणि फलवीजत्वं न प्रतिपद्यन्ते ? सर्वं, नहि कश्चिदत्र दोषः । किन्तु 'अर्थोपचैरिहापूर्वं पूर्वमेकं प्रतीयते । तच्चस्तत्सिद्धये भूयः स्वादपूर्वातरप्रभा ॥ ' प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानां च प्रधानानि प्रति, युगपदुपादानात् अपेक्षावशेन एकार्थपूर्वकस्येन च तत्त-बन्धोपपत्तेर्निरकल्याणप्रमाणमस्तीत्येकमेव तावदवधारयते । ततः पुनः क्रमवर्तिभिः कर्ममिसादशक्यं युगपत्कर्तुमिति तत्तिद्वयं प्रत्यात्मिकपूर्वान्तरकल्पना भवति । सर्वत्र च, 'प्रसायवन्त्यहृष्टानि कल्पन्ते सुबहुभ्यपि । अहृष्टशतभागोऽपि न कल्प्ये ह्यप्रमाणकः ॥ '

के चित्स्वत्र बोधयति । यदि पीणमासा कृतान्यङ्गापूर्वाणि अमावास्या यावत् तिष्ठेयुः, ततस्तैरेव कृतार्थत्वानैवाङ्गानि पुनः प्रष्टव्येत् । एवं च तति 'न्योदत्तामावास्यायाम्' इत्याहुर्विचिन्त्येता वाप्येता । अन्ये तु परिहसन्ति । सप्रयोः पीणमासमावास्यायोः कालान्तरसंख्यात् सर्वैरद्वैतैः प्रयुक्तैः समुदायद्वयस्योपकृतत्वमित्यल-धारणात् पुनः प्रयोगः शेषस्तीति । अथवा एवं वक्तव्यं, आङ्गा पीणमासी अमावास्यावदिति स्यात् करोतीति करण-विभक्तिश्रुतेरवगमनात् पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रधानापूर्वत्वं स्वाङ्गापूर्वाङ्गुहीतमेकमपि कृत्वाऽपठ्यते । तत्पुनरेव निष्प्रयानैवामावास्याऽपूर्वेण सहायत्वापूर्वमारभेत । ततश्च

इति चाविरोधः (इत्यस्य चाविरोधः, वचनप्रकरणेऽपि सामर्थ्यसंभवात्) ।

परं तु धृतिसामान्यमात्रम् । ३१ ॥

भाष्यं— यय प्रावाहणिरिति, सप्त प्रवाहणस्य पुन-
यस्य अप्रसिद्धत्वात् न प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः । प्रशब्दः
प्रकर्षे सिद्धः, वहतिश्च प्रापणे, न तु अस्य समुदायः
कं जित् सिद्धः । इकारस्तु यथैरापये सिद्धः, तथा
क्रियायामपि कर्तरि । तस्मात् यः प्रवाहयति स प्रावा-
हणिः । भवर इति शब्दाद्युक्ततिः । तेन यो नित्योऽर्थः
(सायुः) तनेय एतौ शब्दौ परिच्यतः । अतः उक्तं
‘ पर तु भवितुमान्यभाषे ’ इति ।

कृतो वा विनियोगः स्यात्, कर्मणः संवन्धात् ।
३२ ॥

भाष्यं— अथ कथमवगम्यते नापसुमच
 योऽस्यकस्मिन् इति । तथाहि पश्यामः 'यनस्वतयः
 सन्मासत' 'सर्पाः सप्रमासत' इति । यथा
 'वरद्वयो गायति मत्तवानि' कथं नाम वरद्वयो
 गायेत् ? कथं वा यनस्वतयः सर्पा वा सप्रमासीरन् इति ।
 उच्यते । विनियुक्तं हि इदमेतत् परस्परं संप्रसार्यम् ।
 कथं ? योनिशेषः इत्यभिप्रायः कर्तव्यः इत्युच्यते ।
 केन ? इत्यापाङ्क्षिते लोपेन इति । विप्रत्ययिनि ?
 स्वर्गादिनि । इतिगिति । इत्थं अनश इति कर्तव्यतया
 इति । एवमवगच्छन्तः प्रदर्शयिषिः संसृत सिद्धिं
 यथावत् कथमुपमत्तयाऽस्यकस्मिन् इति पश्यामः । ननु
 अनुपपन्नमिदं द्वेदमेतत् 'यनस्वतयः सप्रमासत' इत्ये
 यमादि । नापुपन्नम् । नात्रेन 'अभिर्दोने जुहुयात्
 स्वर्गनाम' इत्येवमाद्यः अनुपपत्त्याः स्युः । अपि च
 'यनस्वतयः सप्रमासत' इत्येवमादयोऽपि नापुपन्नाः,
 जुहुयोः श्लेषः यत्पक्षः । यनस्वतो नाम अचेतनः इदं
 सप्रमासतिवन्तः, किं पुनर्दिदंशो ब्राह्मणः । तदुपा
 लोके संप्रसादात् युक्तं अपि न चरति, किं पुनर्दिदंशो
 ब्राह्मण इति । अपि न आविगीतः सुदृढपदेशः सुप्रति-
 ष्ठितः, कथमपि अत्राहकमेव उच्यते यत्तत्तत्तद्वत्
 इति । तस्मात् बोधनात्प्राप्तोऽप्येवमर्थः इति सिद्धम् ।

बृहदीति—बहुक्तं 'बवरः प्रावाहयिः' इति, स्थिते
प्रागाग्ये गुणसदं वक्ष्यति (गुणवादधृ १।१।१।१०
इत्यत्र), यक्ष्यमाणमेव च भाष्यकारेणात्र व्याख्यातम् ।
त्रिमये 'वक्ष्यमः' इति, नीकतं च ! (उत्तर-
अघनहन्त्रोपन्यासार्थम् । (अघनहन्त्रा परिहरति -) न
शक्यते ज्योतिष्टोमादिषु विष्णुदेहेषु कृत्पठितुं, तदेक-
वाक्यत्वाच्च 'वनस्पतयः' इत्येवमादीनाम् । अपि च
'अविधीतः लुहदुपदेयः' (इति भाष्यं) सार्वजनीनम-
विषयं दर्शयति । तस्मात् चोदनेव प्रमाणं धर्मस्येति
स्थितः प्रतिज्ञाऽयः ।

श्लोका— वचनान्वरसाधर्म्यान् कर्तुः सामान्य-
 संप्लवे । समान्यथा विशेषोऽयं कथाविरच-
 धार्यते ॥ १ ॥ (सामान्यसंप्लवः सामान्यगतिः । पच-
 नान्वरेण भावयन्ति) जनपक्षस्वसूत्रे (५) या
 रूपान् कृतकतोदिवा । वेदे सा दृश्यते स्पष्टा कृत-
 काधोमिधाधिनि । २ ॥ (कृतत्वं 'वपरा' भावादि ।
 इत्यापनित्यामिधाधिवेदेकस्मात् । इति पूर्वः पथः । अथ
 सिद्धान्तः) स्मृतिप्रयोजनाभावात् कर्तृभावेऽनपेक्षिते ।
 सामान्यसिद्धपक्षस्यात्र समाख्या निर्यामिषा । ३ ॥
 अन्यथाऽप्युपपन्नत्वादिवं प्रवचनादिना । न शक्या
 कर्तृमूलाय शोके च स्मरणं स्थितम् । ४ ॥ ('तेन शोके'
 इति पाणिनीय स्मरणम् (४३१०१) । श्रुत्यादेर्दुर्मूला
 वाली न शक्ता तानि चापितुम् । अन्नभूपांतमेकैवं
 कश्चदस्ति न याचते । ५ ॥ (अन्नवत् वेदादन्नम्
 भूयम् वाच्यम् इति न्यायस्याकारः । अग्न इति
 पूर्वपक्षिणः संशेधनायो मिथ्याः इति चेत्तः) पामं
 वा निर्निमित्तैवं शास्त्रमेषं वदित्व्यति । प्रुतिमामा-
 न्यमात्रं हि नात्र दृष्टेन धार्यते । ६ ॥ सति
 साधारणत्वे वा संभवेन विज्ञेयम् । यथा धेरूप-
 सामेति सत्यैव प्रतीयते । ७ ॥ (मित्रेण न
 स्वायत्तक्रमेव तितु सत्वाऽपि संभरदपि भवति । 'दध्यो
 वैरक्षन्ताम्' । 'एतस्मिन्' योदन्ती यैरक्षन्ताम्' इत्यत्र
 सत्वाद्वाक्यप्रामां निवृत्तिमात्राद्वयं प्रष्टव्यमेवेन १५५५-
 रिमन् विज्ञेयः, न कश्चिन्त्यामि, गतामोधैवैव
 वेदगादेः त्रुप्रतिरोपास्येत्यति । इति दशमे वरते

अत्राभिधीयते । 'उभयप्राविरोधिष्वं प्राप्तं नहस-
तीति यत् । पुनर्ग्रवीति घन्तूनं विरोध्यागमनं
मतम् ॥' परितल्यात्वेण अल्लवेवागमने न किं निदिश्यते,
एति तु बहु विरुद्धमित्यहं । तदुपपन्न्यते, 'स्ववस्त्वावद-
मूर्तत्वात् भूतैर्मिश्रताऽऽत्मनः । तत्र च वैरसंश्लिष्टो
न नेतुं शक्यते क्व चित् ॥' यदा मूर्तानामपि
सुखमाया चन्द्रादित्यप्रसादादीना न मूर्तिगुणादिभिः सह
मिश्रत्वमुपपद्यते, तत्र यत्रैव वा नयनं, तदा आत्मनः
स्वभावेनात्यन्तामूर्तस्य ज्ञानसंज्ञानस्य वा भूतैर्मिश्रत्व भवे-
दिति कुत एतत् । योऽपि स्याद्वादी यदात्मना शरीर-
दत्यन्ताभ्यतिरेकानुमादित्येन मूर्तत्वं जीवस्येति ब्रूयात्
तस्यापीतरेतराभयप्रसङ्गिकं, मिश्रत्वान्मूर्तत्वं मूर्तत्वाच्च
मिश्रत्वात् इति । तस्यात्युक्तत्वस्यानिर्देशेन लक्षणतोऽस्य
अमूर्तत्वात् शरीरसम्पर्कनिमित्तमूर्तत्वविधिः । तत्र च
शरीरादस्यः तेनासङ्गत्वात् । अस्य दोषाश्च अनाकृत्य-
मागः शरीरे गच्छति वदताकाशप्रदेशयदात्मा पश्चात्तिः
सत्त्वज्ञैव तिष्ठेत् । नहि तस्य बाधुना पृथिव्यादिभिर्वा
प्रेम, येन स्वतन्त्रः परमैरितो वा गच्छेत् । इत्याशङ्क्य
हीनां तु स्वर्गवत्यानां प्रेयमाणानामुल्लुख्यदिना वा
नीयमानानां युक्त गमनम् । तेन चेकलं शरीरं गच्छद्
चेतनं स्यात् । सर्वगतत्वे तु यत्रयम गम्यते, तत्र तत्र
आत्मानुसूतिरस्तीति युक्ता चैतन्यानुसूतिः, यथा पूर्वा-
काशप्रदेशस्थाने सर्वगतत्वेन परेणानुसूतिरस्ति ।
किंच, 'असर्वगतपक्षे स्याज्जीवो देहदुर्मिर्गतः ।
अणुः शरीरमात्रो वा, सर्वमाऽपि न युज्यते ॥'
ज्ञानसंज्ञितपञ्चानुसूतिरुक्तः । तत्र नित्यः स्वभावात् शरी-
रान्मन्तरवती 'शरणुः कल्पयते तत्र देहं न
व्यापुन्यादसी । तत्र च सर्वमात्रसंस्तुतपुष्टयायसं-
भवः ॥' यदा दण्डमात्र आत्मा भवति तदा यावानेन
प्रदेशविरोधस्तोनापिठिव, तन्मात्रगतानमेव मुमुक्षुः सादी-
गावुपलम्भिः प्राप्नोति, तत्रैकस्मिन्पक्षे शिर पादवेदना
ऽनुभूतो न स्यात् । अथ लघुव्यापित्वावप्रत्ययगम्यते
इत्युच्यते, न तत्र प्रमाणमस्ति । न च क्वात्प्रेक्षो
रस्यते, 'अनप्रीत्यस्योपलब्धिहास्यस्य ग्रहीत्यानुभू-
रस्यते । तसादकत्वमेवम् । शरीरप्रपञ्चानां चापरिचोपनं

पुष्ट्यादि च आभाषिष्ठिताना भवति, मृतावस्थाव
विषयवदर्शनात् । यत्र यः एवावयवत्तेनोत्पद्यते, स एव
मृतवच्छुभेत् । अथ शरीरपरिमित आर्हवपक्षेणानु-
गम्यते, तत्रापि बहुष्ट कल्पनीयम् । 'सद्भावोऽ-
वयवानां च तथा तेपाभनन्तता । संश्लेषश्च
विनाऽन्येन तद्भावेऽपि च नित्यता ॥ अतिसंकोच-
विस्तारौ पुस्तिकाहरितदेहयोः । अन्तराभवसंचार-
स्वभावाज्ञानकारणे ॥' एवं दण्डवत्तद्भावादयः
प्रत्यक्षाद्यविषयाः सन्तः उद्वेगमात्रेण कल्प्यन्ते, ते
यद्व्यपचेदपि प्रत्याख्येयाः । शरीरमात्राधिकारानां चैपा-
मुल्लेखितुमपि आनन्त्यादशक्यं, न चैषां द्रव्यादिना
विना कश्चित्संश्लेषोऽपि विद्यते । न चासंश्लिष्टानामेक-
जीवरसम्भवात्म्यम् । सर्वसंयोगानां च विद्योपाधिना-
भूतत्वात् यदादित्यस्यः कदा चिज्जीवस्य प्रत्यक्षो भवेत् ।
यत्राप्येदे च तद्वर्तिना जीवावयवमात्रा एते निःसृत्य
अशेषे शरीरभागे पुनः प्रवेश इत्येतदप्रमाणम् ।
यत् विरोधिकात्राणां हस्तादीनां स्फुरणं दृष्टं, तदभि-
धावप्रेरितशत्रुनिमित्तविधि न सन्ता जीवावयवशत्रुनि-
र्विहायते । तथा खनि 'संकोचविकासौ एतेषां भवताः'
इत्यत्र न किं चित् प्रमाणं पश्यामः । दीपमात्रमभूतीनां तु
कथंचित् प्रत्यक्षत्वादुपपद्यते । न च प्रदीपप्रमायाः
सकोचो भवति क्षणवदित्यदने दीपप्रभाविनायात् ।
अनादृष्टा हि बाल्य आत्मसमीपे प्रमाणमलम्भारब्धुं
यमर्था, नाप्यस्तिता । एतेनैव च विकसोऽपि
प्रयुक्तः । अन्ये एव स्वयवकात्म प्रवीयमाना विज्ञात
जनयन्ति, न वास्तवमेव विज्ञातः । स्वयंवातां च पर-
स्वरदेसप्रतिन्यादेरानुसूत्याप्या विज्ञाते पश्यते, जीवा
वयवता तु अमूर्तत्वात् सर्वेषां समानदेसाविषयतात्
नित्यमणुमात्रव्यपन्नः स्यात् । कथं चेत्स्य जीवस्य
पुस्तिकाहस्तिशरीरपरिमितो सकोचविकासौ युज्यते ।
मरणसत्वे चान्तधमशरीरवचरणं येन चित् प्रतिनयेन
वदपि न गम्यते, तेन च शरीरान्तरे जीवनिधेय इत्यादि
निष्प्रमाणम् । तस्मात् सर्वगमनम् । यत् स्वभावा-
त्तदुत्पत्त्यादिप्रधानमनुपनिषत्, तत्रावस्थानपर्याय-
विभुत्वस्यैव सत् सूत्रमदृश्योचरत्वात् । यदपि देवा-

अतोर्वासातिरात्रः

रणे अनुक्रमणात् । कु. ३।६।१६।४७. • अतोर्वासाः । यत्र अतिरात्रे चतुर्थो रात्रिर्वाच्यः स्तोत्रपाठको वधते वा अतिरात्रसंशये अतोर्वासापदवाच्या । (अत्र प्रवर्तितस्तु स्तोत्राणि) । भाट्ट. ३।६।१६.

• अतोर्वासातिरात्रः कर्त्तव्यम् । अयं च त्रयो-
दशसु अतिरात्रेषु एवावदः । वास. पृ. ३४.

• 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात् अति-
रात्रे ब्राह्मणस्य' । अग्निं च न वेत्त प्रकरणं अस्य
(पोडशिनः) साधकं, किं तर्हि वाक्यमपि तथा
'अप्यग्निः शस्य' इति । तस्मात् प्राकृतः जोडशी ।
भा. १०।५।१३०. • 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृही-
यात् अप्युक्त्ये' । अग्निष्टोमे जोडशी स्तुतश्रावविधि-
युक्ते । तेनाग्निष्टोमस्वरूपमदो भवति । तथा न
राजन्यस्य केवलाग्निष्टोमनिहितत्वे । भाट्ट. १०।५।१३,
नित्यसंज्ञायाः प्रकृतौ राजन्यस्य वाच्यः । १०।५।९,
• 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात्, अप्युक्त्ये'
'अतिरात्रे ब्राह्मणस्य गृहीयात्' इत्यादिचनेः ज्योति-
ष्टोमाङ्गत्वात्पुनरपि । नष्टोत्पत्त्यर्थवादरूपाणि, लिङ्-
भवनान्त, विनिगमनाविरहाच्च, राजन्यादिपदस्य स्तुता-
वस्तुपुनरुक्त्या । जोडशी प्रहः । १०।५।९, • 'अप्य-
ग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात्' 'अप्युक्त्ये' इति
वाक्याभ्यां जोडशिरुक्तायाः प्रकृत्यङ्ग उच्यते । १०।
५।१२.

• अप्रकरणे तु तद्वर्त्मस्तवो विज्ञेयात् ।
३।३।८।१० ॥

अनारम्य भवते 'तस्मात् सुवर्णे हिरण्यं भव्यं'
इति । इदं हिरण्यमणं किं प्रकरणधर्मं, उत पुरुष-
धर्मः । कर्मसु हिरण्यमणमनूय किं सुवर्णता विधीयते,
उत निशिष्टविधानरूपेण पुरुषधर्मो विधीयते इति
विचारे विद्वान्कण्ड । अप्रकरणे न कस्य चित् प्रकरणे,
अनारम्य विहितं सुवर्णधारणमिदं, उदमः पुरुषधर्मः
स्यात् । तत्र प्रकरणविहितम्, अस्य अनारम्याधीन-
रूपस्य विज्ञेयात् । पूर्वाधिकारविद्वान्तेल्लङ्घनार्थ-
शब्दः ।

अयं कुतूहलं—अयं एतदेव सूर्यं पूर्वपक्षपरमपि
योज्यम् । तुः अप्यर्थे । अप्रकरणे आम्नातामपि हिरण्य-
मणं तद्वर्त्मः प्रतुषमः । ततः तस्मात् पुरुषार्थत्वात्
प्रत्यर्थस्य निश्चोपात् विधिगृह्यत्वात् । पुरुषार्थत्वे वर्तमाना-
पदेवार्थवादतः फलरूपताऽपेक्षया नष्टप्रकारं नतुपरा-
र्थत्वाश्रयणस्य ज्ञातव्यत्वात् इत्यर्थः । नतु प्रतुषप्रकार-
रूपत्वाभावात् कस्य प्रत्यर्थता हिरण्यमणत्वेति । अत्रापि
एतदेव सूर्य उच्यते । ततः अविज्ञेयात् । प्रतुषमं
तसिः । सस्य हिरण्यमणस्य फलपेक्षस्य अविज्ञेयात्
वैदिकक्रियात्वेन सार्यात् प्रजापतिवत् नतुपराकर्त्त-
व्यवर्त्ते—इति ।

अङ्गव्यवसायुः शेषः स्यात् । २१ ॥
पूर्वपक्षमाह । सुवर्णः पुरुषार्थत्वात्पक्षमाह्वयः ।
सुवर्णमणं ततोः शेषः स्यात् न पुरुषधर्मः । अङ्ग-
त्वात् हविर्भवेण देवतायाः च शून्यत्वात् नार्थं मानः
कश्चित् । सत्कारस्तु अयं, स न प्रतुषोः, प्रतुषवद-
पुरुषस्य शेषो वा स्यात् । एव 'सुवासता मवितार्थं'
इत्यादिपि ।

वेदसंयोगात् । २२ ॥

'तस्मात् सुवर्णे हिरण्यं भाव्यं' इति विहितं सुवर्ण-
धारणं प्रतुषोः क्रतुसमुक्तपुरुषस्यो वा, वेदसंयोगात्
'आप्यर्चय' इति वेदसंयोगः प्रतुषोपभूतस्य युज्यते ।
कर्मणा साङ्गानामभ्युप- कर्ता । तस्मात् सुवर्णधारणं कर्म-
धर्म इति पूर्वपक्षे देवत्वम् ।

द्रव्यसंयोगात् । २३ ॥

'सुवर्णे हिरण्यं भाव्यं' इति विहितं सुवर्णधारणं
प्रत्यर्थं द्रव्यसंयोगात्, भाव्यं इति कर्मणि विहितप्र-
त्ययेन मणस्य हिरण्यमणद्रव्यप्रधानकधारणमेतदपि
धारणस्य द्रव्यसत्कारत्वावकाशात् । इति पूर्वपक्षे देवत्व-
म् । चतुर्थः समुच्चये ।

स्माद् वाऽस्य संयोगधत् फलेन संबन्ध-
स्तस्मात् कर्मैतिशान् । २४ ॥

पूर्वपक्षं सूक्ष्मेण प्राप्तं वाच्येन वारयत् प्रथमपक्षे
लोके सिद्धान्त उपरिहृतिः । संयोगात् 'प्रधानता हैतदा
विद्युतो मति' इत्यादिभिरुक्त्येन प्रजापतिमदानां

चा फले वायवदतिष्ठते इति शास्त्राभाष्यादवगन्तव्यं,
नापूर्वम् । इति प्राप्ते ब्रूमः । ' विनष्टस्यासत्त्वावयव
कार्यारम्भसमयः । क्षणिकत्वेन सिद्धस्य वायवस्थानं
च युक्तिमत् ॥ ' अतः अपूर्वमेव कल्पयितव्यम् ।

सोऽह— पूर्वाधेयात् संगतिः । प्रयोजनं तु वाय-
वदिह दाहने अपूर्वोपजीवि अहानामपूर्वार्थत्वादिदेशो
हादि, तत् सर्वं बोध्यम् । सूत्रार्थस्तु— चोदना अपूर्वं
पुनरस्ति । यतः कर्मणा फलारम्भश्चोद्यते इति ।

यि— ' अपूर्वसदसद्भाषस्येव सति, नास्ति तत् ।
मानाभावात् फलं यागात् सिध्येच्छास्त्रप्रमाणतः ॥, क्षणि-
कस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम् । विरुद्धं माऽन्तरेणातः
अर्थोऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥ अगान्तरस्याप्रातिर्वा चकिर्वा
यागजोच्यते । अपूर्वमिति तत्रैवः प्रक्रियतोऽवगम्य-
ताम् ॥ '

भाट्ट— धात्वर्थोऽपि अपूर्वमिति स्थिते, अपूर्वमेव
अस्ति न वेति चिन्ताया, कदापि यागार्थसद्वारेणैव
क्षणिकस्यापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वोपपत्तौ नापूर्वकल्पनं,
गौरवापत्तेः । न च नित्यत्वात् धात्वस्य ' धर्मः स्वरति
कीर्तनात् ' ' प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्त्यपि ' इति
कीर्तनप्रायश्चित्तनाशकत्वानुपपत्तिः, कीर्तनादेः फलोत्पत्ति-
प्रतिफलकत्वाङ्गीकारेण तदनुपपत्त्यात्, कीर्तनात्यन्ताभाव-
विशिष्टज्योतिरोमयत्वित्वेन कारणत्वकल्पनाया न कश्चि-
दोपः । अतो नापूर्वं किं चित् प्रमाणमस्ति । इति प्राप्ते,
स्वरतिनश्यत्प्रायश्चित्तानिः श्रमन्मते लक्षणाऽऽपत्तेः नाश-
योग्यमपूर्वमेव कल्प्यते, गौरवस्य फलप्राप्तयेन अशो-
कत्वात् । अतश्च प्रमाणेन स्वर्गादिपक्षे जननीये अपूर्वमवा-
न्तरस्यापारः । अत्रेन च प्रमादनिष्ठफलत्वानुस्यूतोपपत्ता-
रूपे स्वपक्षे जननीये तत् अघान्तरस्यापारः । स च फल्य-
दानमिन्द्रः । अगान्तरस्यापारत्वादेव च न यागदेरन्याया-
सिद्धिः । तदप्यय एकोमेव प्रमाणं, तत्र पूर्वोच्यगृह्यसि-
त्वात् समात् अपूर्वोच्यतेः प्रमादनागृह्येति एवमुक्त्यनुपूर्वं,
तेन च सर्वज्ञाने परमापूर्वमपरं, इति दे अपूर्वं । एवं
प्रमाणमेवेऽपि प्रतिप्रमाणं उच्यतानुपूर्वमेव, परमापूर्वं तु
एवमिति शेषम् । दर्शपूर्णमासवेद्युः ' योगमासां योग-
मासा यजेत ' ' अग्न्याश्रयायामाग्न्याश्रया यजेत '

इति वाक्यद्वयेन यागनयकरणताना विक्रान्तरनिरपेक्षाया
साहित्यावगतेः साहित्यस्य च एककार्यनिरूपितत्वं विना
अनुपपत्तेः प्रतिशङ्कदायं समुदायापूर्वमपरं, तेन च परमा-
पूर्वं, इति नवापूर्वसिद्धिः । एवमन्यत्रापि चातृमासदाद-
शाहादिषु अपूर्वकल्पना वेद्या । अत्रेयुः तु सतिपक्षोपपत्ता-
रुद्धजन्यापूर्वाणां प्रमाणे एव उच्यतानुपूर्वजननानुस्यूतोप-
पत्ताजनने उपयोगः । अन्तिमप्रमाणमयतोपपत्त्या च नाशः ।
आरादुपकारकजन्यानां तु उत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतदव्यवहितकार्य-
जनयानुस्यूतोपपत्ताजनने उपयोगः । अग्न्याश्रितं च कार्यं
समुदायापूर्वकत्वे तदेव । तदभावे परमापूर्वं ह्यगादिषु
वा शेषम् । अन्तिमयोग्यतोपपत्तौ च नाशः । यदि तु पर-
मापूर्वं न तथा किं चित् प्रमाणमस्ति इत्यादिभूत्येन, ततो
माऽस्तु तत् । अहाना तु आरादुपकारकाणां उत्पत्त्यपूर्वं
एव समुदायापूर्वभावे फलानुस्यूतोपपत्ताजननमेव कार्य-
यस्तु । सर्वथा सिद्धमपूर्वम् । २।१।३.

संप्रहण— ' विषेर्लक्षणावदपूर्वसिद्धिः । ' २.

शंकर— ' अपूर्वं ह्यारमस्ति नः । ' ३.

० एव तावत् सिद्धमपूर्वं तत्र धात्वर्थोऽपि इत्यपि,
धात्वर्थस्य अपूर्वजनकत्वे इत्यादेः तदर्थेन इत्यपि च ।
तदपवादस्तु तानिदेषाचाधिकरणेषु । कौ. २।१।४। ५.
६३०. ० अपूर्वाधिकरणे क्रियाजन्यादृष्टकजननाऽपेक्षया
नियमादृष्टकत्वेन रूपवस्तुपक्षद्विव्यापाम् । १।२।४। ५.
५. ७९. ० न्तु कृष्णविषाणाऽऽकुरे यागकार्येणायाकल-
कल्पनं, प्रयाजादावपि अकरणस्य अग्नेयादिकार्यानुत्पाद-
कत्वकल्पनाऽऽपत्तेः, अकरणत्वादेः कारणताऽप्यच्छेद-
कत्वकल्पने गौरवात् इत्यादि योच्यते अपूर्वाधिकरणे
क्षुण्णम् । भाट्ट. ४।२।०. ० सिद्धे हि अतिवक्तव्ये
(स्वर्गनामाधिकरणे) कर्त्तव्यतिरिक्तनियोगे तद्व्यपनत्वादेव
अपूर्वाधिकरणे क्रियातिरिक्तत्वमिति सिद्धिः । रत्न. ६।१।
१।१ ५. ६. ० ' समिधो यजति ' ' तनुपपातं यजति '
इत्यादी अर्धांतरपरप्राप्त्याणमेवदत् मान्यमेदसिद्धिः,
अपूर्वाधिकरणन्यायेन च अपूर्वमेदसिद्धिः । कौ.
२।२।२। ५. १५३. ० फलस्य कालान्तरमाविनः कार-
णत्वं यागादेः न संभवंती इति अपूर्वकल्पनं, परतु फल-
सिद्धौ अपूर्वाधिकरणलोपः । ५. ६।१।१।१.

प्रधानत्वात् । पदस्य गिरापदस्य यत् अन्यत्वं अन्यरूपत्वं
इरापदस्यत्वं तद्विधानार्थं इदं वाक्यं पदान्यव्य-
प्रधानम् । गानविषये तु नेदं वाक्यं विमर्षि भूते, स्थानितो
वा गीतिः, तां न निवर्तयति इदं वाक्यम् । तस्मात् इरापदं
प्रणीतमेव प्रयोक्तव्यं इति सिद्धान्तः ।

गानसंयोगाच्च । ५६ ॥

सिद्धान्ते हेतुन्तरमाह । चराष्टः समुच्चये । 'उद्रेयं
आईरा वा दाद्यारा' इति गानसंयोगात् गानस्य संयो-
गात् संयोगस्य विधानात् प्रणीतमेव इरापदं प्रयोक्तव्यम् ।

वचनमिति चेत् । ५७ ॥

पूर्वपक्षी आह—ननु तर्हि इदं गानस्यैव वचनं
'उद्रेय आईरा' इत्यादि । अनेन च गिरापदे एव
गानविषयो निर्दिष्टः, न प्रणीतगिरापदम् । इति चेत्
भूयात् ।

न, तत्प्रधानत्वात् । ५८ ॥

सिद्धान्ती आह—'उद्रेय आईरा' इत्यादिवचनेन न
गीतेर्विधानं, किं तु गीतिविशिष्टस्य इरापदस्यैव । अस्य
वचनस्य तत्प्रधानत्वात् इरापदप्रधानत्वात् । इरापदमेव
गिरापदस्थाने अनेन वाक्येनोपदिश्वते, गीतिस्वरूपमैव
स्थानितः अनुयते । आईरा इति निर्देशो हि इरापद-
स्यैव । अत एव इरापदस्यैवार्थमात्रो भवति, 'इरापदं
यजमाने दद्यामि' इति । इरापदस्यार्थमर्थमात्रो, न गीतेः ।
इव अनेन तदह उदात्तं यजमाने संपादयामि इरापद-
पठनेन ह्यर्थमात्रमाह । तस्मात् प्रणीत इरापदं गिरा-
पदस्य स्थाने प्रयोक्तव्यं इति सिद्धान्तः । कै.

● अप्रतिमाहान् प्रतिग्रहः प्रापमर्षित वैदिके-
ऽपि प्रतिग्रहे । भा. १।४।१०।१२८ पृ १५५

● अप्रतिपत्तिरूपः दृष्टार्थः गुणकर्मविधिः अर्थ-
कर्मविधिः प्रत्यक्षविधिः यथा 'श्रीदीनरहसि' ।
बाल. पृ. १३, ● अप्रतिपत्तिरूपः दृष्टादृष्टोभयार्थः
गुणकर्मविधिः प्रत्यक्षविधिः यथा पञ्चपुरोडाशादि
आभयिकर्म । पृ १३.

● अप्रतिपिद्वयमुक्तं भवति इत्यनेन न्यायेन
अनिराकृतोऽयः अङ्गीरवः स्यात् । सु. ॥ ७२.

● जीनीयादिति विधौ अन्त्यास्य ध्यानस्याभ्युपगमात्

तद्योचयप्रदानात् 'अपति०' इति न्यायात् जीनीयादि-
त्यत्र ध्यायेदित्यर्थः । नृ. पू. भा. १।२. ● 'स्त्रिाः
जीनति मर्षिणि तदनुमती, प्रोषिते मृते वा तदनुमतिं
विनाऽपि पुत्रकनप्रतिग्रहोपनिषाः । अनुमतिश्च अप्रति-
रोषेऽपि भवति, 'अप्रतिपिद्व०' इति न्यायात् । दृष्टक-
चन्द्रिका. पृ. १०.

● अप्रतिपत्तिमाधेयाङ्गवैकल्यस्य कर्मोपनिषाः ।
भा. ६।१।१०।४२.

● अप्रतीतिरस्य विशेषणत्वसंभवात् । वा. १।१।१५
२३ पृ. २१८, ● अप्रतीतिरस्य विशेषणत्व विशेषणत्वप्रतीतिः ।
१।१।१५।२३ पृ. २१८.

● 'अप्रत्याज्ञात्वा अननुयाजाः' इति ज्योति-
ष्टोमे उपसन्तु पठयते । अपूर्वा एव उपसदः, न प्रकृतिर्न
विकृतिः । प्रत्यावाहितिषेवोऽयं नित्यानुवादः । माषडुक
उपसन्तु अनुप्रेषम् । वि. १०।७।१५.

● अप्रयोजकः पुनर्निविधः । कश्चित् स्वाङ्गस्यापि
अप्रयोजकः यथा तुपोपवापः कालस्य स्वाङ्गभूत-
स्यापि अप्रयोजकः । कश्चित् पण्डितस्य स्तोत्रकारिणोऽपि
अप्रयोजकः यथा दध्यान्नपनस्य वानिनपाय । यथा
या अष्टाभ्यञ्जन एवहायनीनयनपाप्यमपि न तस्य प्रयो-
जकम् । यथा वा प्रतिपत्तिः । घट्टोहितनिरसन-
स्विष्टाहारा—सात्वात्प्राप्तमादिः प्रतिपाद्यस्य घट्टोहि-
तस्य स्तोत्रस्य वृष्णिपिपाषादेव अप्रयोजकः । तथा मधु-
अपि पञ्चपुरोडाशादि पराङ्गस्य प्रत्यावादे स्तोत्रकारि-
णोऽपि अप्रयोजकः । बाल. पृ. १०७, ● अप्रयोजकः
स्तविधः । 'प्रयोजकः स्तविधः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।
पृ. १०७.

● अप्रयोजकत्वादेकस्यान् क्रियेरन्, स्तोत्रस्य
गुणमुक्तत्वात् । १।४।१५।४२ ॥

दधेयपूर्णमासयोः स्विष्टाहृन् इवा कर्तुर्वाच्यता प्रादिन
इति स्तोत्रकार्याणि किं सर्वेभ्यो हविर्भ्यः कर्तव्यानि, उत
एकस्यदेव हविषः इति विचारे पूर्वपथमाह । स्तोत्रकार्याणि
हविषा अप्रयोजकानि न प्रयोजनानि । अप्रयोजक-
त्वात् प्रयोजकत्वमात्रात् स्तोत्रकार्याणि एवमादेव हविषः
क्रियेरन् कर्तव्यानि, न सर्वेभ्यः । स्तोत्रस्य हविःस्तोत्रस्य

० अपूर्वं त्वपश्येत । ३।१।१२१ ॥ गोत्रीयं नेष्टीयं
इत्यादी अपूर्वं कर्मणि तु अपचर्युः अपकृष्येत निचल्येत
विशेषमाख्यायानात् । द्वादशानां द्वंद्वानां तु आध्यात्मिकमेव
इति । अपूर्वत्वेऽपकृष्येत इति सुधाया पाठः
(३।७ पृ. ६५) । असद्वृक्षीतस्तु य-मातः ।
भाष्ये तु 'अपूर्वं त्वपश्येत' इति पठितम् । आन
न्दाभनादी तु नेदं सत्येन मुद्रितं, विंशु भाष्यत्वेन । के.
० अपूर्वत्वात् 'वपद्रुः' प्रथममक्षः' इत्यत्र नानेक-
गुणविधानं दुष्करम् । या. ३।५।१३।२८. ० अपूर्व-
विधिः उपपत्तिविधि- विनियोगविधि- अधिष्ठापविधि-
प्रयोगविधिमेवेन चतुर्धा । कर्मस्वरूपबोधको विधिः
उपपत्तिविधिः यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति । अङ्गता-
बोधको विधिः विनियोगविधिः यथा 'दद्यात् जुहोति'
इति । पञ्चमबोधको विधिः अधिष्ठापविधिः यथा
'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति । साङ्गानुष्ठान-
बोधको विधिः प्रयोगविधिः । स च नित्यकृतो मन्त्रः
उपपत्तिविनियोगविधिरुपगम्यते । न च नियमो तत्त्वत्वेन
इति वाच्यम् । सनादेष्टकालकर्मत्वात् 'अन्त्येन अला-
भात् । तस्मात् तस्य आचरणकृतात् । अङ्गप्रधान-
विधयेकवाक्यताबोध एव प्रयोगविधिः इत्यन्ते । मणि.
पृ. ९९. ० अपूर्वविधिः चतुर्विधः । जातिविधिः,
द्रव्यविधिः, गुणविधिः, क्रियाविधिश्च । तत्र
जातेः अपूर्वविधिर्यथा 'सादिर कीर्तकामस्य यूप
कुर्वीत' इति । द्रव्यस्य अपूर्वविधिर्यथा 'बोद्धोहनेन
पञ्चकामस्य प्रणयेत्' इति । गोदेहद्वन्द्वस्य यौगिक-
त्वेन द्रव्यवाचित्वात् । गुणस्य अपूर्वविधिर्यथा 'यदि
शामसेत शृङ्गः पञ्चनः स्यात्, नीचेः तदो मितुयात्'
इति । क्रियाया अपूर्वविधिर्यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति ।
देवताविधिरपि अपूर्वविधौ एकात्म्या, देवतायाः
यागसिद्ध्या अर्हदर्थत्वेऽपि विशेषप्रमाणत्वात् । आहव-
नीयादेः होमाधिकरणोक्तस्य विधिरपि अपूर्वविधौ
अन्तर्भूतः, आहवनीयादेरपि अधिकृतत्वेन दर्शयित्वाऽपि
होमविधिना अनाश्रितत्वेन अहर्होमस्य अपाश्रि-
होमविधिरुपगम्यते उक्तम् । देवताविधिरपि तद्वत्-
चतुर्धा-मन्त्रार्च-द्वितीया-अर्पवादभेदात् पञ्चविधः ।

तत्र आर्थवादिकः अर्थवादभेदेपु वक्ष्यते । अभ्ययनविधि-
रपि अपूर्वविधिः दृष्टार्थश्च । नहि अयं नियमविधिः ।
स हि अर्थज्ञानरूपो वा स्यात् ऋतुपूर्व वा । नाच,
नहि अभ्ययनेन अर्थज्ञानं इति नियमः संगती । उपा-
यान्तरेणापि तदर्थनात् । (इदं चिन्तय, उपायान्तरेणा-
र्थज्ञाने सति तत्पूर्वकानुष्ठानेन अपूर्वजननायोगस्य
सिद्धान्तितत्वात् । इति के.) । न द्वितीया, अनार-
भ्यापीतत्वेन ऋतुपूर्वानुपस्थितेः । अयमिच्छादिद्वारेण
हि कल्पस्थितिः स्यात् । न चात्र तदस्ति । भावे वा
पर्यन्तादिवत् कल्पज्ञापकः । अत एव अभ्ययने नियमा-
पूर्वं नास्ति । मूढव्याख्या तु कल्पतो नियमव्यवहारः
इत्येतत् सर्वं न्यायरत्नमालया मुक्तम् । अपूर्वविधिः
पुनर्द्विविधः कल्पार्थः पुराणार्थश्च । तत्र कल्पार्थः अपूर्व-
विधिर्यथा 'यमिषो यजति' इत्यदिः । पुराणार्थः अपूर्व-
विधिर्यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिः । याज्ञ. पृ. २२,
० अपूर्वविधिः नियमविधिना भाष्यते । यथा 'उत्तमं
यजुषा' इति नियमेपु अपूर्वविधिरुपपत्तेः यजुस्त्वरेपु
नियमविधिरिव अङ्गीकृतः । पृ. १५३, अपूर्वविधिः
प्रतिप्रवदविधिना भाष्यते, यथा 'यथा प्रविष्टभावाः'
इति वेषणस्य चरौ प्रविष्टत्वेन यमौ पुरोहता च अपूर्व-
विधिः । पृ. १५४. ० अपूर्वविधिः । यस्य यदर्थत्वं
प्रमाणान्तरेणाप्यतः, तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः, सः अपूर्व-
विधिः 'यजेत स्वर्गकामः' इति । यागस्य हि स्वर्ग-
धत्तं न प्रमाणान्तरेण ज्ञायते । किन्तुनेनैव विधिना ।
मीन्या. ० अपूर्वविधिः 'विधित्वन्तमप्राप्ते' । तत्र यः
अत्यन्तमप्राप्तः न च भाष्यस्य प्राक् यजनतदित्यनगम्यते,
तत्र निकोमः छद्म एव विधिः । यथा 'म्रीहीन् प्रीणति'
इति । या. १।२।४।१४ पृ. १५२, ० अपूर्वविधौ
अनेकार्थविधानं दुष्कं, नान्यत्र । ३।१।२।२७ पृ.
५६१, ० अपूर्वविनियोगः । पूर्वकृतापूर्वविनियोग-
मार्गं संगति, नापूर्वान्त कल्पिता तत्तापननाप्य-
सार्थं युक्तम् । ३।६।१६।२४ पृ. २०६४.

० अपेक्षणेपु च सर्वेषु पुरस्तादुपरितस्त मन्त्रानु-
गुणान् पूर्वमपरोचनं मर्त्यं । या. ३।१।१४।१४ पृ.
७४०.

स्वाहा, होत्रध्वमुपिकारत्वात् तयोः कर्मोभिसंबन्धात् । १९ ॥

यावद्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । स्वात् पशौ मैत्रावरुणस्य शेरमक्षः । तस्य होत्रध्वमुपिकारत्वात् । कथं ? तयोः होत्रध्वयोः कर्मोभिसंबन्धात् । 'तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेषति च अनु चाह' (मेष्यति मेष च प्रीति अनु आह च अनु चाक्या चाह) इति वचनात् यैत्रावरुणः प्रैरेषु अन्वयौ विररः । प्रैषाः अन्वयौ । कर्म, तेन अन्वयौ कर्मणा मैत्रावरुणस्य अनिसम्पन्नः । अनुचन च होत्रः कर्म, तेन होत्रः कर्मणा अनुचनेषु मैत्रावरुणस्य अभिसंबन्धः । तथा च तयोः कर्मोभिसंबन्धात् मैत्रावरुणः होत्रः अन्वयौष विकारः । तस्मान् तस्य शेरमक्षः स्वात् इति सिद्धान्ता । के.

● अप्राप्तिः पक्षी पक्ष्यस्यै भवति । यथा शाकस्य देहि शाकात् देहि इति या । तथा क नित् तृतीयायै, भूतस्य यजति धृतेन यजति । पक्ष्यस्यै, पक्षस्य नयति धृतात् यजति । द्वितीयायै वा, सोमस्य भिजति सोम पिबति सोमात् पिबतीति । भा. ४।२।१२.

● अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् इति न्यायः । अन्यतः प्रते तु शास्त्रे अनर्थकं स्वात् । ('अशास्त्रा नृपसमाप्तिः' इत्यादिभूतस्य (६।२।४।१९) 'अप्राप्ते वा शास्त्रमर्थवत्' इत्यत्र अन्तिम आशयः । नासादस्यका) अथ सर्वदोषसंग्रहे समानुजीये । तथाहि 'आगा वा अरे इष्टव्यः शीतव्यो मन्तव्यो निदिध्या सितव्यः' इति भुक्तिः । अत्र शीतव्य इत्यनुवादः । अध्ययनविधिना साधनस्य स्वाध्यायस्य ग्रहणे अधीतवैदस्य पुरुषस्य प्रयोजनउदयदर्शनम् । तन्निर्णयस्य स्वरस्य एव भवणे प्रवर्तमानतया तस्य प्रसक्तत्वात् । मन्तव्य इति चानुवादः भवणप्रतिष्ठाऽर्थत्वेन मननस्यापि प्रसक्तत्वात् अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति । साहस्री ७०८. ● अप्राप्ते शास्त्रमर्थवद् भवति इति न्यायेन याथार्थ्यरूपमेव प्राप्तव्य इति विचक्षितमशक्यत्वेन अनुवादत्वेऽपि नैष्कस्य-मात्रमेव, दात्रमाप्य इति वर्णनासम्भवात् । अद्वै. कतुर्थेयी ४ ४२८. ● अप्राप्ते० इति न्यायात् कर्तृत्वात्तत्र पञ्चमेदस्यरूपस्य शास्त्रानुसृत्यनामसि प्रसिद्धेः तत्र

वेदस्य अतत्पर्यात् यथाप्रसिद्धं भेदमादाय पुंसः पुरुषा-यैष्यधनमविसर्तं बोधयतः शास्त्रस्य नामाभाष्यत्वात् । उपदेशसाहस्री गणं समतीर्थैः १४२. ● अप्राप्ते० इति न्यायात् प्रमाणान्तरसिद्धस्य न शास्त्रविषयत्वम् । सिद्धान्तचन्द्रिका. १।१।२ ४. ७. ● कालादर्शोक्तिः न्यायमूलं वचोमूलं वा ? नायः, युगादिभ्रादस्य अमाभ्राद-विकृतित्वेन न्यायतः अपराह्णप्रतः वचनेन बाधात् । नान्यः, अतिदेशादेव अपराह्णप्रतेः वचनवैधर्ष्यात् अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् इति न्यायात् । निर्णयसिन्धुः पटि. २. ● यत्तु दृष्टार्थमन्तु स्वसामर्थ्यप्राप्त्यादेव अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् इति याचकभाषणविधानमनुपपन्नमिति, तत्रा-धिकरणैर्नैवोत्तर इत्युच्यते ' नियमार्था वा भुक्तिरूप्यते ' (४।२।१२४) इति । वा. १।२।१२७ ४. २८२.

● अप्राप्तपरिसंख्याविधिर्यथा— 'इमानपुष्पत्'.

इति । अत्र आर्षी परित्यक्ता । बाळ. ४. २५. ● अप्राप्त बाधः भुत्वादितु । वा. १।२।३४४ ४. ८६१. ● दुर्बलेन प्रमाणेन ज्ञानत् विनियोगः कर्तृमारभ्यते, तावदेव प्रत्येन प्रमाणेन विनियोगः निषेधे, इति दृष्टेयितेन इतरथाप अप्राप्तबाधः, दुर्बलप्रमाणस्य अप्रवृत्तत्वात् । मीमा. ● यत्र लिङ्गादौ भुक्तिरूप्यनामप्रतिबन्धात् ज्ञानौलक्षितरेव प्रतिनश्यते, स. अप्राप्तबाधः । स एव मूलोच्छेदलक्षणः इत्युच्यते । बाळ. ४. १११. ● अप्राप्तबाधभेदाः पुन द्विपञ्चासात् — १ स्थला विधिप्रभया अर्थवादप्रभया स्मृतिरूप्यते । २ असंदिग्धेन संदिग्धम् । ३ दुर्बलाद्य वलवादभवेन । ४ उपसहारस्य उपनमरुतेन । ५ अत्यन्तदृष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन । ६ आरादुपकारित्वं संनिगमित्वेन । ७ अनेकार्थविधानं अत्यार्थविधानेन । ८ अनेकार्थत्वं एकार्थत्वेन । ९ अनेक-उच्छेद एवमुच्छेदत्वेन । १० बहुबाधः अत्यबाधेन । ११ वेदान्तोपपन्न वेदान्तविहित्वेन । १२ परद्वारा विहित स्वरागादिहितेन । १३ अनात्मधीन प्रवृत्तिरूपेन । १४ प्रयोगवचनाभ्य चोदकप्रभवेन । १५ देवताऽऽद्य इत्याद्यभवेन । १६ पञ्चदशान्तं पूर्वमानतेन । १७ भुत्वा (अविषया) लक्षणम् । १८ भुत्वा (अविषया) गौणी । १९ लक्षणया गौणी । २० लक्षणया

लिङ्गादेरवर्त्तते । ऋजु. पू. ३५. ७ अपौरुषेयत्वं वेदानां दृश्यादर्शनादिना कर्तुरभावनिश्चयात्, समाख्यायाः प्रवचननिमित्ताया उपपत्तेश्च । सोम. १।१।१ पू. ३.

॥ अपौरुषेयत्वाधिकरणम् । वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् । वेदाधिकरणम् ॥

वेदांश्चेकं संनिकर्षं पुरुषाख्याः । १।१।१८२७ ॥

भाष्यं— उक्तं चोदनालक्षणेऽर्थो धर्म इति । यतो न पुरुषकृताः शब्दस्यार्थेन संबन्धः । तत्र पदवाक्याभ्यः आशेषः परिहृतः । इदानीं अन्यथा आख्येयत्वायः । पौरुषेयाश्चोदना इति वदामः । घनिकृष्टकालः कृतका वेदा इदानींतनाः, ते च चोदनानां समूहाः । तत्र पौरुषेयाश्चेत् वेदाः, अथवा पौरुषेयाश्चोदनाः । कथं पुनः कृतका वेदा इति । के चित् मन्यन्ते, यतः पुरुषाख्याः । पुरुषेण हि समाख्यायन्ते वेदाः, काठकं कालपरं पैपलादक इति । नहि सत्त्वाहते समाख्यानम् । न च पुरुषस्य अन्यः शब्देन अस्ति सक्रयः, यदतः कर्ता पुरुषः, कार्यः शब्द इति । ननु प्रवचनलक्षणा समाख्या स्यात् । नेति शून्यः । असाधारण हि विशेषण मयति । एक एव हि कर्ता, बहुवोऽपि प्रभूयुः । अतः अस्मर्यमाणोऽपि चोदनायाः कर्ता स्यात् । तस्मान्न प्रमाणं चोदनालक्षणेऽर्थो धर्म इति ।

बृहती— वेदांश्चेकं संनिकर्षं पुरुषाख्या । 'पदवाक्याभ्यः' इति (भाष्यं, तत्र—) निमायामिषानात् अविमर्त्तकार्त्वात्वा विवेकः । (विभागेन पदानामभिप्रायपन्नत्वात् पदव्यवहारः, अविमर्त्तं च सर्वेषां पदानामेकं कार्यं विशिष्टैकव्यतिप्रतिप्रतिरिति, तद्विचिन्त्यन्ते पदे पदे वाक्यव्यवहारः, तेन कार्यरतेन पदव्यवहारो वर्तमानः, कार्यरतेन च वाक्यव्यवहारः पदानामिति पुस्तो वाक्यपदयोर्विवेकः) । यदुक्तं 'अस्मरणात्' (बृहती, अस्तुतो वेद इति) तां विवद समाख्यायाः । किं कार्य-विचिन्त्यनेवेयं समाख्याः । वादः, असाधारणेन हि न्यरदेशो भवति, साधारणं च प्रवक्तव्यम् । कथं तर्हि 'कृते प्रत्ये' 'तेन प्रोक्त' इति च सूत्रद्वयं भगवतः । (पाणिनेः । उत्तर—) प्रोक्तप्रवचनमुक्तं 'समर्पणा' इति विरोधात् ('समर्पणा प्रथमाद्वा' इति सामर्थ्यं यति दक्षितो भवति, न च कठेन प्रोक्त इत्यस्य विग्रहावाक्यस्य, योऽर्थः, तं काठकशब्दादवगम्यते, तेन सामर्थ्याभावात् तस्मिन्धये तद्विरो नोभयते एव, तेनैवं वचनमयुक्तम्) तस्मात् कार्यरतेन वेदस्यावगम्यते ।

अनित्यदर्शनाच्च । २८ ॥

भाष्यं— जननमरणवन्तश्च वेदार्थाः भूयन्ते 'वरः प्रागाहणिकामयत' 'कुसुमनिन्द औदारालि-रकामयत' इत्येवमादयः । उदाहृतस्यापत्यं तस्य वेद औदारालिः, यथेव प्राक् औदारालि-वन्मनो नाप्यं ग्रन्थो भूतपूर्वः । एवमपि अनित्यता ।

बृहती— केयं कार्यता नित्यत्वान्छयाना, औत्पत्ति-कत्वाच्च सन्धयः । (उत्तर—) प्रमाणान्तरापेक्षिता (प्रमाणान्तरेण अयमर्थोऽनेन प्रतिपक्षः इति येन प्रमाणान्तरापेक्षिता वा कार्यता) तथा च तदनुकूलं वेदवचनो दृश्यते 'वरः प्रागाहणिक' इत्येवमादि ।

वक्तुं शु शब्दपूर्वत्वम् । २९ ॥

भाष्यं— (सिद्धान्तपरि—) उक्तमस्माभिः शब्द-पूर्वत्वमप्येतन्नाम् । केवलमाशेषपरिहारी परतयः सोऽभिधीयते ।

वाक्याः प्रवचनात् । ३० ॥

भाष्यं— यदुक्तं कर्तृलक्षणा समाख्या काठकादा इति । उद्वृत्त्यते, नैवमर्थपरिचितः । अकर्तृभिरपि हि एना-माचक्षीरन् । प्ररूपेण वचनं अनन्यसाधारणं कटादिभिर-नुष्ठितं स्यात्, तथापि हि समत्वयतावत् भवन्ति । स्वयंते च वैशयावतः सर्वसाधारण्यो, कठः पुनः इमा केनया धारया अध्यापयानमपेक्षति । ॥ बहुधासाधारण्यविना एभिषी एकसाधारण्यो भव्यां धारया अनप्रीयानः तस्मात् प्ररु-त्तात् असाधारणं उपपत्तये विरोधम् ।

बृहती— अनोच्यते स्यादेतदेव यदि अन्यथा असाधारण्यदेशो नोपपत्तये । प्रकृपादि हि अत्राधारण्यदेशो दृष्टो लोके, यथा साधारण्येन वेदप्रामाण्यं समाख्यायते । अत एव सूत्रद्वयमगवतं भगवतः कणिनेः ('कृते प्रत्ये' 'तेन प्रोक्त' इति च) 'समर्पणा'

‘वैरूप्यसामा अनुसंयोगात् मिष्टदेकसामा स्यात्’ इत्यप
१०।६।६।१५) । अज्यासद्धि च सर्वेषु प्रयत्नसु
कठारिषु । तेनैकव्यपदेश्यत्वं लक्ष्यते क्लृप्तमातृषु ।
८ ॥ (न च्यासद्धि न स्वासम्पत्ति । द्विषद्विषयोरसि
माता यथा द्वित्यमाता इत्युच्यते तद्वत्) । अन्यैस्तुल्येऽपि
संयन्त्रे यन् तेनैव व्यपदिश्यते । न शेष कर्तृसंस्कारः
पाराध्यै चैक इत्यते । ९ ॥ विद्यमानं निमित्तं च
कथ्यते नासत्तः । (नास्य या इति पाठः) क्रिया ।
साधारणं च सीर्षादि केन चिद् व्यपदिश्यते ।
१० ॥ (तीर्थे भगवत्तीर्थे कुमारिलतीर्थे इत्यादि) ।
यदि चापीरुपेय्येषा नानित्यप्रतिपादिनी ।
पीरुपेय्यास्तु सत्यत्वं कथमव्ययसीयते । ११ ॥
नित्यमेव निमित्तं या कठत्वं जातिरसि न ।
काठकादिप्रयुक्त्यर्थे व्यावृत्तं चरणान्तरान् । १२ ॥
(चरणान्तरान् शाणान्तरान्) । अनित्यार्थाभिधायित्वं
स्वयमेवैव मुञ्चति । नित्यानित्यविकल्पेन वेदस्ताद-
र्थ्यवर्जनान् । १३ ॥ (एष वेदः मुञ्चति । तादर्थ्यस्य
अनित्यार्थाभिधायित्वस्य वर्जनान् व्यापादः) । नित्यस्य
नित्यं पदार्थः कृतकशप्रमाणता । कथमव्ययत्वं
तु पूर्वमेव निराकृतम् । १४ ॥ (वर्तमानमनुपपन्नं
असिद्धप्रमाणप्राप्यार्थं संवत्सर्मन्वनायाह—) । इति
प्रमाणत्वनिर्दिष्टं प्रसिद्धं युक्त्येव धर्मं प्रति शोद-
नाया । अतः परं तु प्रतिभस्य वेद प्रेषा ततो
वक्ष्यति यस्य शोध्यः । १५ ॥ (प्रेषा निष्पद्यं
पादप्रमाणता अर्थगतमन्वनामपेक्षामात्रं वा प्रतिभस्य
सत्यत्वस्यैव वक्ष्यति माण्यतः) ।

शा— ‘वेदानां पीरुपेयत्वं वाक्यवत्त्वाद्
भारवादिषु । पाठफादिसमाख्याऽपि कृतकत्वे
समर्प्यते ॥’ अमभिधीयते ‘वक्तुं तु शब्दपूर्वक-
माख्या प्रवचनादिति । वाक्यवत्त्वान् पीरुपेयत्वं
हृदयादर्शनवाधिवत् । प्रतिहेतुविरुद्धा हेतुस्त-
स्मादकृत्रिमाः ॥’ (एतु योग्यं सत्यं यत्न इत्यते,
तस्मात्ति इति योग्यतुल्यत्वा पीरुपेयं वाधिवत् ।
प्रतिहेतु वेदाव्ययत्वं) । ‘तस्मादपीरुपेयत्वाच्छोद-
नानां प्रमाणता । शोदेति प्रतिज्ञार्थः पादेननेन
साधितः ॥’

वि— ‘पीरुपेयं न वा वैदवाक्यं, स्यात् पीरुपे-
यता । पाठफादिसमाख्यानात् । वाक्यवाक्यान्वाक्य-
वत् ॥, समाख्याऽप्यावक्यत्वेन (समाख्यानां प्रवचनात्
इति तैत्ति, मा—पाठः १।१।१ अन्ते) वाक्यत्वं तु पराह-
तम् । तत्कर्तृसम्पन्नेन स्यात् ततोऽपीरुपेयता ॥’

भाट्ट—वेदानां भारतादिकान्यवत् पीरुपेयत्वमेव
वाक्यवत्त्वात् युक्तम् । कर्तुः अस्मरणस्य चिरालिङ्ग-
रूपादिषु अनादौरेण उपपत्तेः । अन्यथा छन्दोगप्रसिद्ध-
ऊहग्रन्थस्यापि तयावापत्तेः । ‘तेभ्यस्तेपानेभ्यः’ प्रयो
वेदा भजयन्त’ इति श्रुतावेव उपपत्तिरुपनाया । पाठ-
कादिसमाख्यावशादपि पीरुपेयत्वमेव । इति प्राप्ते,
वाक्यत्वहेतुकानुमानस्य अप्रयोजकत्वेन, जन्मज्ञानमूलक-
त्वेन शोभाधिकृत्यापि । कर्तृरस्मरणाय अपीरुपेयत्वम् ।
न च अनादयात् कर्तुः अस्मरणम् । अश्वरथो विस-
रणाभासव शिष्टाजलाधरदीन् (छलारि इति माया-
वाक्यम्) रक्षितवता क्रूरिणा तदपीरुपेयत्वात्कृत्यकर्तु-
सामान्यमपि अविसरता सर्वज्ञानां वेदकर्मनादौहेतुनि-
साधयन्तात् । ऊहग्रन्थस्य पीरुपेयत्वं तु नरमे वक्ष्यते ।
समाख्या तु प्रवचननिमित्तैव । ‘तेभ्यस्तेपानेभ्यः’
इति भुविषु ‘छन्दांसि बहिरि वस्मात्’ इति मन्त्रवर्ण-
नियोगात् अन्यार्थित्वं । अत एव ‘अनादिनिष्पन्ना
वेदवस्तुन्युक्ता स्वर्पभूता’ इत्यादिरुपेयं वरयत्यते ।
युष्टिप्रत्येकवदधर्मादौरेण तु वत्सारी प्रवचननिमित्ता
भुविः समाति । इत्यपीरुपेय एव वेदा इति ।

मण्डन— ‘वेदज्ञानावधिपूर्वैः समाख्याप्रवृत्तान्
यत् । वेदज्ञानत्वमेवावृत्तिविधौरेण ता ॥’

शंकर— भीतंक्रमदे. इत्यपिपत्तय वाक्यापिपत्तये
प्रमाणताभिहितमिति सम्पन्ने हृदयगुणवत्तात् । के.

० अतोर्थमः वाक्यं अतिशोभनं शब्दातिशयः ।
अतिशोभनानुग्रहान् प्रहृष्टं अह ननुग्रहः । (शीतमपमंयते
अतोर्थमस्य शब्दात्तु शीतलान् शीतलमिति । इति
के.) वि ५।१।१. ० अतोर्थमः शब्दातिशोभनं शब्दा-
तिशय एव न तु शुक्तिशब्दः, अतोर्थमस्य शब्दा-
तिशयः । कर्तृमूलकादौरेण अतोर्थमः अतिशोभन-
शब्दात्तु इत्यत्र, शीतलमिति शब्देन शब्दातिशोभन-

सन्धवत् अथ हिरण्यधारणादेरपि 'पूर्वर्णोऽस्य
भ्रातृभ्यो भवति, रूपं विमर्ति' इत्यर्थवादिकेन
कृतेन सन्धः स्यात् । तस्मात् सुवर्णधारणादिकं कर्म
पुरषार्थं कर्म इति ऐतिहायण आचार्यो मन्यते छ ।
के.

७ अप्रकरणे तु तद्वर्गस्त्वतो विशेषात् इति
तृतीयाधिरणे 'सुवर्णं हिरण्यं धार्य' इत्येतत्सुत्वतया
आलम्भनिर्वापयोरपि सत्कारत्यन्तिषेन अशुद्धत्वं
मत्ता... । सु. दृ. १२६.

८ अप्रकरणे तु यच्छास्त्रे विशेषे ब्रूयमाणम-
विकृतमात्रमात्रायात् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् । १०।८।
१।१७ ॥

अविशेषेण यच्छास्त्रं इति पूर्वसूत्रे उक्तं, तद्वैलक्षण्यार्थः
तुदाब्दः । अप्रकरणे न कस्य चित् प्रकरणे अनारभ्य
पठितं यत् शास्त्रं, तत् अविकृतमेव यथापठितमेव
विकारमात्रं विशेषे विकृतिषामेव भूयमाणं चेत् प्राकृत
प्रतिषेधार्थं प्राकृतानां चोदकप्रधानां प्रतिषेधार्थं भवति ।
यथा अनारभ्य पठितं 'सप्तदश सामिषेनीरनुब्रूयात्'
इति शास्त्रं विकृतिविशेषे वैमृष्टाभ्यारकत्वादिभ्यः
तेन चोदकप्रधानं सामिषेनीभ्यो मिथमग्रहात् नाप्येते
'वैमृष्टादिषु सप्तदश सामिषेनीरनुब्रूयात्, नान्यत् प्राकृतं
कुर्यात्' इति । आन्यमात्रम् यथा यन्मेधीये उक्ता-
म्यामात्रमात्रागम्या इतराद्वर्गनि नाप्यन्ते तद्वत् । इति
पूर्वः पक्षः ।

विकारे तु तदर्थं स्यात् । १८ ॥

अनारभ्य पठितं शास्त्रं विशेषे अविकृतं चेत् भूयेत
यथा तत् प्राकृतप्रतिषेधार्थं श्लुचम् । विकारे तु विकृतं
चेत् विशेषे भूयेत इत्यर्थः । तदा तत् उदर्यं विशेषा
र्थमेव स्यात् । अन्यत्र तु प्राकृतप्रतिषेधार्थम् । तथाहि
सप्तदश्वे अनारम्भाधीते सति कस्या विद्विक्तौ यदि
प्राकृतं भूयेत, तदा तत् प्राकृतस्य तद्विकृत्यर्थमेव
स्यात् नान्यस्या विकृतौ इति । नाट्यं तु उदाहरण
अस्ति नास्तीत्यन्यदेतत् । पूर्वपक्ष एवमुच्यते ।

वाक्यशेषो वा वस्तुनाऽग्रहणात् स्यादनाारभ्य
विधानस्य । १९ ॥

वाच्येन पूर्वपक्षं व्याख्यं सिद्धान्तमाह । अनारभ्य-
विधानस्य ऋतुना अग्रहणात् वाक्यशेषः स्यात् इत्यन्यथः ।
'सप्तदश सामिषेनीरनुब्रूयात्' इति यत् अनारभ्य-
विधानं, तस्य वैमृष्टाभ्यारक्यः अन्येन विकृतिरूपेण श्रुतना
अग्रहणात् सप्तदशवाक्यं वैमृष्टाभ्यारकत्वादिविधेः वाक्य-
शेषः स्यात् । तस्मात् वैमृष्टाभ्यारकत्वादियु भूयमाणं
सामिषेनीसातदर्थं अनारम्भाधीतसातदर्थयोपसंहारार्थम् ।
तथा च यासु विकृतिषु सातदश्व पुनः पठ्यते, तास्वैव
अनारम्भाधीतस्यापि सातदश्वस्योपसंहाराः, नान्यासु
विकृतिषु इति सिद्धान्तः । के.

७ अप्रकृतिविकृत्यात्मकमोपविष्टयोः अभावयो-
र्विकृत्यो यथा आपाने वाजसनेयिना 'कथ-
नश्च-सभार-चातुष्पादस्य-बातार-इध्म-पूर्वाधाना-
रम्भ-धार्पणशीः न वा कुर्यात्' इति । बाल. दृ.
१६२, ७ अप्रकृतिविकृत्यात्मकमोपविष्टयोः भाष्यो-
र्विकृत्यो यथा-आपाने पक्वमेष्टीना पूर्णाहुत्या च
विश्वस्यः । दृ. १६२.

८ अप्रगणाच्छन्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः
स्यात् । १।११।१।५४ ॥

अग्निहोत्रे यथायतीये त्तेन 'गिरगिरा च दक्षते'
इत्यत्र गिरपदस्य स्थाने इरपदं प्रयोक्तव्यं इति पूर्वमन-
यतम् । तत् इरपदं किं प्रगीतं कर्तव्यं, उत अग्रगीत
इति विचारे पूर्वपक्षमाह । शम्भुनाम्बे गिराशब्दात्
अन्य. शब्दः इरशब्दः, तस्य भावः शब्दान्तर्यं, तस्मिन्
भूयमाणे अप्रगणात् हेतोः तथाभूतोपदेशः स्यात् ।
प्रकृष्टं गानं प्रगणं, तदस्मरः आश्रमाणम् । उपरिष्टे इर-
पदे प्रगणं नोपविष्टम् । प्रगणोपदेशमात्रात् तथाभूतस्य
गीतिसूत्रस्य इरपदस्य अवयवपदेशः स्यात् इति ज्ञायते ।
तस्मात् गिरपदस्थाने प्रयोक्तव्यं इरपदं अप्रगीतं स्यात् ।
यत्स्थाने वा तद्वीतिः स्यात्, पदान्तर्यव्यवधान-
त्वात् । ५५ ॥

पूर्वपक्षं प्राप्तं वाच्येन व्याख्ययति । आह सिद्धान्ती ।
यस्थाने यस्मिन् गिरपदस्य स्थाने इरपदं प्रयोक्तव्यं,
तद्वीतिः तस्य गिरपदस्य वा गीतिः । नैव इरपदस्य
स्यात् । 'येर इतोद्वेद' इति वाक्यस्य तु पदान्तर्य-

ग्न्यहार अयमवत्त्वं पर्याप्तम् । इदं हि भवान् निरूपयत्, य एष लौकिकानां क्व चिन्मास्तीति प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रमाणे ग्न्यहारः, विमप्यपरिच्छेदात्, उतन्यपरिच्छेदात्, उत तदभावपरिच्छेदात् । यदि अपरिच्छेदात् न इत्याभासं निरासेत्, अपरिच्छेदादेव नियतं न, अनिष्टसापरिच्छेदादेव प्रवर्तन् (निरासमानोऽपि एव अपरिच्छेदेव प्रामुखात्, तदतिरिच्य मानदेहस्य प्रमेयमात्रस्यान्यस्युपगमात् । स च प्रत एव इति प्रेषावता अभावविज्ञानं न स्यात् । शङ्कते-) प्रमा विषयवापरिच्छेदनिश्चयः एव व्यवहारः (नापरिच्छेदमात्रं अत्र निवक्षितं, अपि तु इत्येव्यं प्रतियोगिनः । निराकरोति-) न विशेषाभावात् । नहि तदतिरयोः अपरिच्छेदो विशिष्यते (नहि हदकवे अदकवे वा प्रतियोगिनोः अपरिच्छेदस्य प्रत्यक्षप्रतिषेधमन कर्त्तव्यत्वाविरहिणः कश्चित् विशेषः समवति, तत्समवे तु तुच्छत्वानुपपत्तेः । कृष्णान्तरमाह-) अप्रत्यक्षपूर्विकं च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यस्मीचीनम् । (ननु उभयो भूतत्वादौ सचित् सद्वितीयभूतत्वविषया च, एकाभिभूतत्वविषया चेति । उत्तराऽपि च द्वयो, दृश्ये प्रतियोगिनि, अदृश्ये च । हदकत्वात्वात्माय प्रत्यक्षान्तरात्मन्य स्वभावनविरोधश्च । स च स्वभावविरोध उच्यते, यस्मिन् सति सत्यु अन्येषु उपलम्भप्रत्ययेषु सङ्गादोऽनुभूयते । एवं च या हदये प्रतियोगिनि भूतत्वप्रदीतिः, सैन अभावान्तराधारत्वात् । तस्याश्च अनुच्छेदात् सभगति विरोधयोगः । तत्त्वित्यर्थं च सुगते सूक्ष्मक्रीकृष्टकादिविज्ञानां । इत्यत आह-) कल्पन्तव्यमयात् प्रवर्तन्ते निरवन्ते चेति मिथ्या । भावेऽपि प्रतियोगिनः ॥ प्रवृत्तात् (यदो नास्तीति निवृत्ते, कष्टो नास्तीति प्रवृत्ते) प्रवृत्तात् । शङ्कते-) भावे घटनशब्दयोः शायमानो तदवस्थने एव प्रवृत्तिनिवृत्ती (न भूतत्वाजानिर्गमने । निराकरोति-) इत्तं तद्वि सदभावविषयं (घटनशब्दयोरभावत्वात् इष्टानिष्टाद्यन्यज्ञानस्य विषयः) न वस्तुनन्तरभावत्वात् इष्टानिष्टाद्यन्यज्ञानस्य तदाऽपि भावात् (ज्ञानसमयेऽपि भूतत्वस्य भवान् । यदि इष्टानिष्टाद्यन्यज्ञानविरोधो भूतत्वस्यामिष्यत् तत्सङ्गात् तदनङ्क्यत्वं, न

तु अन्योर्विरोधः तन्मनसतत्वा सद् तस्य विरमरिथोः इत्यर्थः ।) पुरस्ताच्च (इष्टानिष्टाद्यन्यज्ञानस्य पुरस्तात् भूतत्वस्य भावाच्च । प्रवृत्तस्य परावृत्ति-) तस्मात् तान्यप्रतिवित्तिरूपेण, नापि अप्रतिवित्तिरूपेण 'अनभिमत अभिमतं नास्ति, अभिमतं नास्ति' इति प्रवृत्तिनिवृत्ती । अपितु अभावापिगमनिरूपेण । (पृच्छति-) नास्तिज्ञानस्य को विषयो निरूपितः । (अत्र आह-) ननु उक्तं (तत्र न तान् अदृश्ये प्रतियोगिनि वस्तुसङ्गाधनज्ञान, प्रतियोगिनोऽपि अप्रतिवित्तिः समवति इत्युक्तम् । अत्र, तद्व्यतिरिक्तानुबलम्भाभावे वक्तव्यं, तथा च) विमप्यप्रवृत्तं भवतो विषयाभावेन, यत् तं (प्रमेयमात्रं) अतिरिच्य प्रमाणाभावे विषयः इत्युच्यते । (शङ्कते-) वैयामात्रे न प्रमेयः (प्रतियोगिनि भेदानुत्तरत्वे-) निराकरोति-) मनुत्, यदि अस्ति तद्विरोधो हेतुः (तयोः ज्ञानहेतुभावात्विरोधः) नहि साक्षात् भावोऽपि अज्ञानतो भेदात्, तद्वेदस्यापि प्रतियोगिनि भेदाधीनत्ववत्त्वात् । तथा च 'वैमो नास्ति' इति प्रतियोगिनि तदभाववाक्यमात्राच्चकार्यसमधिगमनीया न कुर्वन्निवृत्तिरिव क्लेशेन कथं चित् प्रमाणाभावाविषयतया व्याख्यातुमुचिता । अथापि वैयामात्रुच्यते, न च तानतो नास्तीतिवृत्तिव्यवहारो सः, किन्तु-) शानाभावे ज्ञानभ्रम (चैत्रदर्शनाभावे चैत्रो नास्तीति ज्ञान भ्रम), ग्न्यहारभावे व्यवहारभ्रमः (वैमोचित्यवधारणाभावे व्यवहारभ्रम) आलोच्यार्थेन अन्वष्टाभ्रमम् । (तदेतद्विज्ञानरोति-) न, सुपुण्यापवत्स्यत्वं प्रवृत्तात् (यदि हि ज्ञानान्तराधारभावे तद्विज्ञानं, सुपुण्यावत्स्यत्वात् तथा प्रवृत्तं [उपभ्रमप्रवृत्तः] इत्यन्तरमाह-) अत्र क्लेशे च भ्रमयोगात् सुपुण्यादिषु । (प्रमिवत्त्वं हि यावत्स्य प्रमिते एव भावे समारोहप्रतिवित्तिः, न पुनरुक्तः, नापि ज्ञानाधारस्य, नापि अग्रदे । अन्वष्टाभ्रमज्ञानानुभावाविषय इत्याह-) तयोर्द्वयं तु भूतत्वादर्शनं, आलोच्यमात्रदर्शनं च इत्यमानन् (दर्शनिनेन । तद्वि प्रमाणाभावात् प्रमाणावयवः, यदि ना तद्विज्ञानं, तस्यैव अप्यसौ अभावे सद् अस्ति, इति तदापि सत्यमप्रम-) अयं स्वरूपनैकज्ञता एव, न या अभावे

स्विष्टकृदादि प्रति गुणभूतत्वात् च एकस्मादेव स्विष्ट-
कृदादीनि कर्तव्यानि इति पूर्वः पक्षः ।

संस्कृतत्वाच्च ॥ ४३ ॥

स्विष्टकृदादिना शोकापेक्षे च प्रधानस्य सकृत् सकृ-
तत्वात् पुनःसंस्कारानपेक्षानात् नापरस्मादपि कर्तव्यानि
शेषकायाणि । इति पूर्वपक्षे हेत्यन्तरमुक्तम् ।

सर्वेभ्यो वा, कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थ-
त्वात् ॥ ४४ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रान्वा प्राप्तं चाशब्देन परिरत्नं सिद्धान्त-
माह । सर्वेभ्यः प्रधानहविष्यं स्विष्टकृदादिशेषकायाणि
कर्तव्यानि । कारणाविशेषात् । एकस्य हविषः शेषकार्यं
त्रियापा पात् कारण प्रतिपत्तिर्नाम, तां सर्वेषां अवि-
शिष्ट समानम् । समानत्वे हेतुमाह संस्कारस्य प्रतिपादन-
रूपस्य तदर्थत्वात् हविष्यत्वात् । तस्मात् प्रतिपत्ति-
संस्कारस्य शेषकार्यक्रियासंस्कारस्य सर्वेषु समानत्वात्
सर्वेभ्य एव शेषकायाणि कर्तव्यानि नैकस्मादेवेति
विधानाः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

स्विष्टकृदादिवैयकार्यं लिङ्गदर्शनात्, 'देवा वै स्विष्ट-
कृतमनुवन् ह्य नो वहेति, सोऽमरीषा पर वृत्रै, अग्नौ
मेऽस्त्विति, वृणीष्वेति वेऽनुवन् । सोऽमरीषा, उत्तरा
धादिष मघ सहासहृदवपात्' । देवाः स्विष्टकृतं अग्नि-
मनुवन् । नः अरमभ्यम् । अग्रावैवादे सट्टुसट्टु इति
बोध्यात्मकस्य लिङ्गस्य दर्शनात् च सर्वेभ्यः प्रधानं
हविष्यं सत्ताशात् शेषकायाणि कर्तव्यानि इति गम्यते ।
तस्मात् सर्वेभ्य इति सिद्धान्तः । चकारः समुच्चये । के.

० अप्रयोजकादिदिव्य भाष्ये 'वाधारण भवेत्
तन्त्र परार्थे त्वप्रयोजक । एकमेव प्रवृत्तः स्वादिधमने
स्वके विधौ ॥' (भा. १.१.११.११ पृ. २०९६)
इति । अस्यायं, वाधारण अनेकेषा यम प्रयोजक वस्तुति-
रस्ति, कर्तुं कृतं, यथा प्रयागादेः सकृदनुष्ठानम् । तदि-
पमा हि अनेकेषामप्रेक्षादीना प्रयोजकत्वमस्तिरस्ति ।
परार्थे त्वप्रयोजक, अत्र परार्थे परमाश्रये इत्यर्थः,
अन्यथा तन्त्रे अतिप्रसङ्गात् । एवमपि पुरोडाशकपाले
अन्याति. 'नपादेयु अवयति' इति वक्तव्या परस्मिन्

अपणे इव कपालानां 'पुरोडाशकपालेन' इति तृती-
यया वृषोपवापेऽपि तादर्थ्यात् । अतः परार्थे इत्यस्य
परमाश्रयभूतं इत्यर्थः । 'एवमेव प्रवृत्तः स्यात्' ।
ह्युक्ते कदाहिं अप्रयोजकप्रवृत्तयोर्मेदः, इत्यत उक्तं
'विद्यमाने स्वके विधौ' इति । यद्यपि भट्टनये, पशु-
पुरोडाशे प्रवृत्तोपकारिप्रयागादेः अनङ्गत्वात् तदशो पुरो-
डाशीय. अतिदेशः प्रयोगान्नच कुप्यते, तथामि सिष्ट-
लेखपत्नीकरणज्यमागादिसाधारण्येन तावत् प्रयागादि-
प्रवृत्तिचमयो विधिरस्ति, वाजिनादिविधिल्लु वाजिनाद्येव
विपयीकरोति, न च तस्य तत्र प्रयोजकत्वात्ति-
रस्ति, अन्यन् किं विद्वैवासी विपयीकरोति इति वैयम्-
मित्यर्थः । अनेगार्थे द्वादशाध्यायाद्यभाष्यगतस्य तच्छब्दे
कन्यात्पानम-वस्य तावत्वं वर्णनीयम् । पाठ पृ. १०८.
० अग्रवृत्तस्यापि सान्त्वये, व्रतनियमः । भा. ६।१।
१३।११-४२.

० अप्रसक्तस्य प्रतिषेधयोगः । वि. ७।३।९.

॥ अप्राकृते तद्विकारात् विरोधाद् व्यव-
तिष्ठेत् ॥ १।२।१६।४७ ॥

वैयर्थ्येति नाम भवति 'कृष्णरथतरे पृष्ठ भवति'
इत्याह्वायते । तत्र कृष्णरथतरे पृष्ठे रथतस्य वा धर्माः
कर्तव्या वृद्धौ वा, उत उभयोरपि इति विचारे सिद्धान्त-
माह । कृष्णरथतरे वृद्धौ ऋषिद्विष्टेने मास्ति इति तत्
अप्राकृतम् । तस्मिन् अप्राकृते कृष्णरथतरे तद्विकारात्
तद्विकारत्वात् तयो वृद्धरथतरोरुभयोरपि विकारत्वात्
द्वयोरपि भविष्यदा धर्माः कर्तव्याः । विकृतासु विरोधात्
व्यवतिष्ठेत् व्यवस्थाया अवेयुः रथतरकार्ये रथतरधर्माः,
मुहूर्तार्थे च वृद्धधर्मा इति । तस्मात् अप्रिकृताया
समुच्चय, विकृताया च व्यवस्था इति सिद्धान्तः । के.

॥ अप्राकृतत्वान्मेशावस्थारथाभ्यस्तत्वात् । १०।
७।१।८ ॥

अग्नीषोमीये पद्यो मैत्रवरुणस्य शेषमश्वोऽस्ति न
वेति विचारे नास्तीति पूर्वपक्षमुक्तम् । अग्नीषोमीयाय
पद्यो. प्रवृत्तिर्दर्शपूर्णमाशौ । तत्र च मैत्रवरुणो नास्तेव,
इति स न प्राकृतः । मैत्रवरुणस्य अप्राकृतत्वात् अति-
देशाभागात् अवयवत मघद्वयत्वम् ।

नाभावसद्वत् । न च अन्यसद्वत्स्वरूपभावग्रहणात्, सूक्ष्मगुणकदियोगिनि भूतले स्वरूपमात्रेण गृहीते प्रचियसद्भात्, प्रयत्नपूर्विकाया जिज्ञासाया अयोगात् । तथा अभावस्य अप्रमेयत्वे शब्दविषाणादीनामपि अनुमानं निर्वाधमाशयेत् । तस्मात् अभावः प्रमेयः । न चैवमभावप्रतीतिः प्रत्यक्षा अनिन्द्रियवप्रयोगवत्यात् । ननु च भावप्रतीतियत् इन्द्रियप्रयोगानुविधायिनी कथं अनिन्द्रियता । उच्यते । भावग्रहणपुरःसरं अभावभावकः । भावग्रहणं च इन्द्रियेण, इति वद्वान्भावविर्य अन्यथासिद्धम् । किमत्र प्रमाणासिद्धि चेत्, गृहीतभावस्वरूपमाश्रय उपरतेन्द्रियव्यापकत्वादि देशान्तरगतकारणान्तरोपजातजिज्ञासस्य अभावप्रतिपत्तिरुच्यते । न चेदमनुमानमपि, संन्यधग्रहणानुपपत्तेः । नहि अप्रगृहीते चक्षुषिणि संन्यधग्रहणमः सुगमः । न चाभावस्य संन्यधिनो ग्रहणमस्ति । तदिदं अभावभावकं प्रमाणान्तर भाष्येणानेन लक्षित इति ।

बृहती— (आचार्य आह—) किमनेन प्रतीयते । (प्रतिपक्षी—) उक्तं ' नास्तीत्यर्थः ' इति (आचार्यो निराकरोति—) किं च तत्रास्ति । (प्रतिपक्षी—) प्रतीयमानस्य प्रमेयता । (आचार्य—) अतश्च अप्रमिते, प्रमाणता इत्यलौकिकमिव प्रतिभाति ।

शब्द— ननु भा भूत् यद्य प्रतीयते तस्य प्रमेयत्व, किंतु तस्य तु यथास्तित्व अभावशब्दवाच्य भूतलपथिकत्वे, तत् प्रमेयमस्तु इति । नेत्युच्यते । अप्रमीय-भाष्यमेव हि नास्ति, नाशय । योऽपि हि पृथग्भूत-मभावमाह तेनानि भूतलस्यापि प्रतीयमाणताऽपि अङ्गीकरोषीव । तमेव च नास्तित्वव्यवहारोपपत्तेः, किमप्यन्तराश्रयमेव । न च अप्रमीयमाणत्वेव प्रमेयं, यस्मात् वदपि उपपत्तुमवकुचतेव, आत्मनः सत्साम्यस्य अप्रमीयमाणता । सा च अवस्था आत्मनः स्वर्णवित्तैव । नातः प्रमेयमवस्थित्यते । किंच योऽपि अभाव प्रमाणमाह, तस्यापि तज्ज्ञानोच्यते तदसम्भारानु-भवनयोग एव कारणम् । स च न चतुर्दिवत् अशाव एव सत्तामात्रेण ज्ञानवन्नः । यत् संप्रति हृदयमाने ध्वनि भूतलादिषु क्षितिभिर्दृष्टं अद्यपि तदनुपलम्बेन

' आसीदिदं मागिह ' इति प्रतीतिर्दृश्यते । अतः संप्रति नास्तित्वइतिः श्रवतनादेव केचनोपलम्भात् अपुना धृतिमाम्नात्वात् उपजायते इति बलादनुपपन्नमीयम् । ततश्च केचनोपलम्भलक्षणमेव नास्तित्वमस्तु । किमप्यन्तर-परिप्रेक्षे । या च सा केचनोपलम्भयोगिता आत्मनः, सा च क वित् अर्थोपलम्भसामग्रीरूपेण, क विद्वाच्चक्षुष्येनैव । तत्र चैव अभावव्यवहारं प्रवर्तयति, तामेव हि तादृशीं दशा अनुसदधवः ' क्षितितले प्रत्ये नास्ति ' इति ग्यवहारः प्रवर्तते । न चात्र अतिप्रसङ्गोऽस्ति संयुक्तोऽपि अभावव्यवहारः स्वादिति, संयुक्तोपलम्भात् केचनोपलम्भस्य अन्यत्वात् । प्रयत्नपूर्विकाऽपि च जिज्ञासा भूतलादिषु सूक्ष्मगुणकदियु विषयोपलम्भहेतुताकल्पेऽपि एषा असत्य इति पर्येपितं, इति का अनुपपत्तिः । अन्यथा हि ' सूक्ष्मत्वात् इयमवस्था आत्मनः ' इति दृष्ट्वा निःशङ्को नामावगम्यवहारः स्यात् । अस्मात्तेन च प्रतिपक्षभूतया नास्तित्वाभिकाया सिद्धाया अनुमानं शब्दादिसंन्यधिनस्य विषाणादीनां न प्रवर्तते इति अभावस्य प्रमेयान्तरत्वं नास्तीति सिद्धम् । शब्दु. पृ. १२-१३.

बृहती— तद्वगमपि प्रमाणभाव इति प्रमाणभाव इत्येव लक्षयति । (पूर्वपक्षी—) अस्ति चेय प्रसिद्धिः जीमासजाना पट किलेद प्रमाणविति । न चास्य प्रत्यतो लोकवत् प्रमाणाता अवसीयते । अतो न विद्मः, प्रसिद्धिः किं नीचमिति । (सिद्धान्ती—) किमत्र न जायते । श्रवतस्त्वयत् प्रमाणभाव एव अवसीयते । नास्ति इत्युक्ते प्रमेयत्वैराभास लोचिनाः प्रतिपद्यते । (पूर्वपक्षी—) किं तर्हि अनेन लक्षितेन । प्रमाणानुगत्यः अप्रमाणरम्भः, तदनुवर्तते हि अर्थेनैवैव, यथ स्यादिति । (सिद्धान्ती—) अत एवेदमुच्यते, यस्मात् प्रमाणाय-गत्वर्थोऽवगारम्भः । (पूर्वपक्षी—) किमनेन पूर्वोक्तानां प्रमाणानां स्वरूपमवसीयते । (सिद्धान्ती—) यत् पूर्वोक्तैरेव स्वरूपैर्भावसीयते (-वदनेनापक्षीयते) । सर्वैरुपलम्भविधानावकरोरोऽयं ग्रन्थः । नहि उपाद-माजान् ज्ञानस्य अर्थं तस्मिन् प्रमाणस्य प्रमाणता अवसीयते । अतः स्वरूपमात्रविधानान् निश्चयः । स्वक्षणे प्रमाणस्य समधिगम्यमानत्वात् त्वंप्रमाणानाम् ।

लक्षितलक्षणा । २१ अजहत्स्वार्थया जहत्स्वार्थी । (उमे अपि प्रकृतियगते) । २२ अजहत्स्वार्थया जहत्स्वार्थी । (उमे अपि प्रकृतिप्रत्ययगते) । २३ निरुद्धलक्षणा अनिरुद्धलक्षणा । २४ एकलक्षणा अनेकलक्षणा । २५ अव्यलक्षणा बहुलक्षणा । २६ कद्वतया लक्षणा अकलुप्ता लक्षणा । २७ कार्यलक्षणा धर्मलक्षणा । २८ भूम-लिङ्गतमवायमूलमोण्या इत्यत्र गौणी । २९ भूम-गौण्या लिङ्गतमवायमौणी । ३० नियमविधिना अपूर्व-विधिः । ३१ नियमविधिना परिसंख्याविधिः । ३२ मन्त्ररूपेण प्राप्त्यक्रमः । ३३ उत्पत्तिशिष्टेन उत्पत्तिशिष्टम् । ३४ अनुवादेन विधित्वम् । ३५ अर्थवादान्तेन विधि-त्वम् । ३६ प्रतिप्रसवविधिना नियमविधिः । ३७ प्रति-प्रसवविधिना अपूर्वविधिः । ३८ वैदिकत्वसामान्योपल-क्षितेन अवैदिकम् । ३९ अपेक्षितविधिना अनपेक्षित-विधिः । ४० तद्वित्तेन चतुर्थी देवताविधौ । ४१ तद्वित्तेन मन्त्रवर्गः देवताविधौ । ४२ तद्वित्तेन द्वितीया । ४३ चतुर्थ्या मन्त्रवर्गः । ४४ चतुर्थ्या द्वितीया । ४५ मन्त्रवर्गेन द्वितीया । ४६ प्रतिनिधिनियमेन रूपनियम-विधिः । ४७ प्रतिनिधिनियमेन अभावविधिः । ४८ अनुपपन्नं अभ्याहारः । ४९ कृत्वा कृतया योगः । ५० योगेन अकलुप्ता कृतिः । ५१ कलुप्तयोगेन सत्कार-निमित्तानम् । ५२ नामधेयेन गुणविधित्वं यौगिकेषु ।
पृ. १४०-१४५.

● अप्राप्तविधानाच्च नियमविधानं कवीयः, व्यव-
कात् । पराक्रमः, पृ. ४०.

■ अप्राप्तविध्यपेक्षया प्रतिप्रसवविधिरर्थोक्तान् ।
समयमयूखः, पृ. ३८.

● अप्राप्त्यादिणी चक्षुःश्रोत्रे केया चिन्मतेन ।
श्लोका. वर्षापतिः ८३.

● अप्राप्तार्थं अननुष्ठानलक्षणं द्युतिविस्मृती-
नाम् । द्यु. १।३।३ वर्णकं २. ● अप्राप्तार्थं अप्राप्त-
यावत् साधकज्ञान-कारणदोषज्ञान-विषयादज्ञानैर्युक्तं इति
परतः । धातु. पृ. ६, ● 'अप्राप्तार्थं विधा मित्र मित्या-
त्वाज्ञानवैयर्थ्यः' । पृ. ५. ● अप्राप्तार्थं परतः उपपत्ते ।
एवं ज्ञानान्तरेण युक्ते । मणि. पृ. १४. ● अप्राप्तार्थं

ज्ञानवादिस्मृतीनाम् । द्यु. १।३।३ वर्णकं ३. ● अप्रा-
प्तार्थं स्मृतेः लोभादिदृष्टमूलिकायाः । वि. १।३।३.

● अप्राप्तार्थकारणं अयोधकत्वं वाधितत्वं च ।
वि. ३।३।६, ● अप्राप्तार्थकारणयोः अयोधक-
वाधितत्वयोरभावात् प्राप्तार्थं स्वतःसिद्धमेव प्राप्तार्थानाम् ।
३।३।६.

● अप्राप्तार्थं निन्दापदवाच्यं नाम बलवदनिष्ठान्-
वन्धित्वयोग्यता, अर्थवादेषु । भाट्ट. १।३।१.

● 'अप्सु वृणं प्रास्य (तस्मिन्) आधारमापार-
यति' अवश्ये । भा. १०।३।१।१. ● 'अप्सु वीक्षा-
तपरी प्रावेद्यप्ये' इत्यर्थवादे अप्सु वीक्षातत्त्वपरीत-
नात् वीक्षावाच्यं यमनियमपरिग्रहकृपायाः पुरुषसंस्कार-
कत्वस्य स्पष्टत्वात् स्नानस्य ऋतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । अत्र
एवास्व यावमानत्वम् । भाट्ट. ३।४।९. ● अप्सु साह्य
प्रधानानुष्ठानं अवश्ये ज्योतिष्टोमे । भा. ११।२।८।
३०-३४.

● 'अप्सवभ्येन चरन्ति' अग्निष्टोमे उत्तरवेद्या-
माहवनीये प्रथान, अन्नमरभ्य तु अप्सु इति देशभेदः ।
वि. ११।३।१. ● 'अप्सवभ्येन चरन्ति' इत्यत्र
अया देशत्वात् साह्यभारताविपयत्वप्रतीतिः प्राट्टेपु
प्रयाजादिषु अग्निवाचकत्वम् । भाट्ट. ३।७।२४. अया
देशत्वात् अन्नप्रधानत्वविवक्षम् । ३।३।१. साह्ये
समानकर्तृकत्वभवेन अग्निः आहवनीयादेशार्थः ।
१०।२।१३. प्राकृतसर्वहोत्रेषु अग्निवाचः । १०।३।४.

● 'अप्सुमन्तावाव्यभगौ यजति' ज्योतिष्टोमे
अवश्ये । अप्सवशे सपिष्टव० अप्सु मे सोमो अन्नवीन०
इति अप्सुमन्तौ मन्यौ । भाट्ट. १०।७।१३.

● अफलं फलवतोऽङ्गम् । फलवदनिधौ अफल
तदङ्गम् । फलवदफलवाप्य । एतत् नप एकार्यकमेव ।
के.

● 'अवद्धं मनो दृढिं चक्षुः' इति अयेष्-
दशते प्रतिमन्त्रमन्त्रोऽपि युगादनेकानेभ्यः दशते न
मिवते । भाट्ट. १।१।१७.

■ अवाधेन संपत्तौ बाधो न न्याय्यः इति
न्यायः ॥ अयं ज्योतिःशास्त्रे व्यवहृतः । तत्र हि ननु

रस्य देशान्तरप्रदं कारण' इति श्रुतं, ततः जावलेपरिषत् गोवं धावेत्येव नास्तीति व्यपह्रियेत, रक्षान्तरस्थितश्च वंशः रक्षान्तरेऽनुस्यूतोऽपि वयं नास्तीति व्यपह्रियेतः स्यात्, अतोऽप्राप्तव्य एव नास्तीति व्यपहारकारणं, नाम्न्य सद्भावः । सर्वमात्रे षटे भूतलदेनं नास्तीति व्यपहारकारणमिति चेत् । न । यद्यप्यस्यैव पार्श्वदेशो-
भ्यमाव्यप्यहारात् । संप्रत्यानीतस्य च पटस्य यद्यप्यस्य-
स्यैव 'प्राप्तमिदं नास्ती' इति प्रावर्त्तनीयमाव्यप्यहारात् । ननु भवन्मते प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्काली-
नाभावज्ञानं, मायप्रमाणभावो ह्यभावज्ञानकारणम् । न च प्रमीयमाणे प्रमाणभावः सम्पत्तिः । संप्रति प्रमीय-
माणोऽपि घटः प्राक्काल्पन्यमितया न प्रगीयते, अतः प्राक्काल्पन्यमोचप्रमाणानुदयात्, तत्प्राक्कालीनाभावज्ञान-
मुक्तमेवेति चेत् । न । असौम्यत्वात् । नहि प्राक्कालसंप्रत्यो-
ऽधुना प्रमादु योग्यः, योग्यप्रमाणमायप्राभावज्ञान-
कारणं, न प्रमाणभावमात्रम् । प्राक्काले तु योग्यस्यैव प्रमा-
णानुदयः आसीत्, नहि तदानीं घटमात्रं सन्नपि प्रमितं, प्रतियोगिनो पटस्यापराधमार्त्तं तदपेक्षत्वात्प्राभाव-
ज्ञानस्य । अत एव यद्यप्योऽधुना धर्मेति इति न युक्तं, अप्रमितस्य स्मरणयोगात् । यस्यां प्राक्कालीनः प्रमाण-
ानुदयः, सोऽधुना प्रमाणोदयेन नष्टो नामावज्ञानमुत्पादयितुं नर्हति, उद्धृतमिव नेत्र रूपमुद्दिष्टम् । अथ नष्टोऽपि प्रमाणानुदयः संप्रति परामृश्यमानोऽभावज्ञानं जनयेत्, दृष्टान्तः इव धूमो विमोहोऽपि संप्रति सर्वमात्रे स्थल-
नाशिराजम् । इत्यादिषु यदि प्रमाणभावो ज्ञापमान-
तया मेयमानं बोधयेत् लिङ्गमिव लिङ्गिनम् । न च तथा संभवति अनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रमेयाभाव इ-
ति प्रमाणभावो ज्ञापमानः । सोऽपि चाभ्रवत्त्वात् अन्ये नामावज्ञानेन ज्ञातव्यः, सोऽप्यन्येनेति न च महद्वेदोऽपि पटमात्रोऽवधार्येत । तस्मात् सत्त्वमात्रेण प्रमाणभावो-
ऽभावज्ञानमुत्पादयति नेमादिबुद्धिर्नृत्तव्यं, अतः प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावप्रामितिरेति वक्तव्यम् । उच्यते—सत्त्वमात्रेण ज्ञापमानो मेयमात्र-
बोधयतीति सम्प्रयुक्तं, अत्रैव तदधुना दृश्यमानस्यापि घटस्य प्राक्काल्पन्यमोचरयोग्यज्ञानानुदयः, स हि प्राक्काल-

संस्थितया स्मृतौ योग्यः सन्नपि न स्मर्यते । न चापरं प्रमाणमात्रं एवमात्रस्य बोधकः, स्मरणज्ञानस्यापि योग्यत्वे सति अनुदयः अभावः बोधकत्वेन । तेन संप्रति दृश्यमानोऽपि घटो यदि प्रागप्यासीत् ततोऽवरय तम स्थितेन प्रमितः स्यात्, प्रमितश्चाधुना स्मर्यमाः स्यात्, एव सत्यपि न स्मर्यते, सोऽयं सर्वव्यतिपत्त्यस्यानुदयः संप्रति विद्यमानः, संप्रतितन प्राक्कालीनाभावविषयं निरानं जनयतीति न किं विदनुपपत्तम् । भाष्ये च प्रमाणभाव-
शब्दः स्मरणभावस्याप्युपलक्षणार्थः । तथा धार्त्तिकेऽपि । यद्यप्यप्रमाणस्य स्मरणपत्त्वात्तदभावोऽपि कल्पः प्रमाण-
भाव एवेति शक्यते वक्तुम् । ननु न सत्त्वमात्रेण योग्या-
नुपलम्भेनमात्रबोधकं युक्तं, सत्त्वमात्रेण सत्त्वा कदा निद-
मावबुद्धयनुदयात्, अवस्थापि कदा विदुदयात् । तथाहि, योऽधुनीयकमुत्पन्नः सत्त्वमात्रस्यपरकदेश इत्याद्यां सर्वतः परामृश्यत्, तस्य तत्त्वत् सर्वदेशांतरमात्रात् वस्तुतो योग्यानुपलम्भित्वेति, अथ न किं सर्वं देशः परामृष्टः, किं वा कश्चिदेशो न परामृष्टोऽपि स्यादिति संदिहानी योग्यानुपलम्भेनविद्यमानं तस्यापि तस्यां नाधुनीयकस्या-
भ्रममपरिवर्ति । कदा चित्तु सर्वतः अपराधदयापि सर्वतः परामृष्टमिति भ्रान्त्या योग्यानुपलम्भे निमित्तं अवस्थामेव तथा भ्रान्त्या अधुनीयकस्याभ्रममपरिवर्ति । तस्याग्नाततमेव योग्यानुपलम्भः अभ्रमज्ञानकारणमित्य-
न्युपगतव्यम् । तथा चानवस्थाप्रसङ्गः । तस्मात् स्वसंवेद्या तस्याप्रतिवेद्य इत्यस्य प्रतियोगिनः अभावो न तस्यान्तरम् । (सिद्धान्तीत्याह—) ननु चाभावा-
नङ्गीकारे तस्याधीरपि न कदा विस्तरयितुं शक्यते । न च भूतलधीरेव तस्यावधी, संवृष्टविषयोऽपि तमात्र-
ताऽऽपत्तात्, सत्त्वमात्रं नृत्तवत्त्वात् । अतो यद्यदि-
वेदनाभावे सति या भूतलधी, सा तस्यावधी । एवं च ज्ञानमात्राङ्गीकारादभ्रमवत्त्वोऽनर्थकः । कथं तद्वै विस्तरयितव्यं, तदभिधीयते । सत्त्वमात्रोऽस्मिन् प्रमेयम् । योग्यप्रमाणानुदयश्च तस्य सत्त्वमात्रेणैव नेमादिबोधकः, न शक्यतया, यतोऽनवस्था स्यात् । ननु सत्त्वमात्रेण योग्या-
नुपलम्भो अभावज्ञानकारणं, अतः वा चावधारणमिति, तत्तु योग्यज्ञानानुदयम् । योग्यानुपलम्भो हि घटस्य, त-

दृष्टं इत्याद्यङ्क्याह—अदि त इति । गुणिकषाऽप्य-
ननुशनेन 'अहमवशातोऽस्मि' इत्यवशानिमित्तगुणो-
दरांनात् विहितावशाऽऽस्त्वभाववद्ब्रूवत्यै विहिताननु-
ष्ठानस्य ध्यानत्ववत्त्वना युक्ता इत्याशयः । अत एवा-
चार्यैः 'स्वकाले यदकुर्वैस्तत् करोत्यन्यदचेतनः ।
प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नामावेन स जन्यते ॥'
इति निहितमदुर्गन्धं यद्व्यक्तं करोति इति वदन्निः विहि-
ताकरणनिमित्तस्य अन्त्यरत्नस्य प्रत्यवायनिमित्तत्वामिवा-
नात् अवशायामेव या करणस्य निमित्तायोरपत्तेः विहिता-
वशानमेव प्रत्यवायदेतुत्वैवेत्येवम् । नामावेनैव जन्यते
इत्येवमदोक्त्येन केनलस्य हेतुत्वं निरसम् । एव च
'विहिताननुष्ठानादपि पतनमुच्छतिः' इति स्मृतिः
अनुपरीता भवति । निमित्तितावेस्तु हेतुत्वे विहिताकर-
णस्य किंचित्फलत्वाभावात् स्मृतितापपत्तिः । 'एता वाप
स देवतामपवदन्ति योऽस्त्वमिहोपाय सन् नाभिरोहं
पुशेति' इति वा अपरोपपत्त्येन अरक्षाऽभिधानात्
चेर प्रत्यवायदेतुत्वं दास्यते । निमित्तितावेस्तु हेतुत्वं
निष्प्रमाणमेव । तस्मात् अरक्षाऽऽख्यायविरोधरूपस्य
भाषान्तरस्य तत्र संभवात् न शुद्धस्य अभावस्य क चिदे-
वता दृष्टा, इति प्रथमैः । * अभावाः प्रत्यये प्रत्यर्पिनि
नोरपत्तेः । ब्रह्मती. पृ. १२९. * अभावेन अभावा
भाषो बाध्यते । अवं लीङिरो बाध. । बाळ. पृ. १३१.
* अभावे आर्पिणी प्यरता यथा— 'आवेयो ये
प्राप्तो देवता, स योगेनैव्वा अमीयोगीयो भवति, वदे-
यादः योगीनाम् इतिः सवद्येनैविवेत्, तर्हि स उभय-
देयतो भवति' इति । अमीयोगीयपुरोहातो ब्रूवतोम
यमपुनिरप्येन प्यरतापत्तेः अर्थाचदभवाः अङ्गनोम-
यमपुनिरप्येन प्यरतिपत्तेः भवति । इदमुदाहरण पद्धते
मिदं 'तथाप्युत्ते' इत्यन (५११११११११) । पृ. १९.
* अभावे प्रत्यर्पणं विधिर्वैध— विद्युद्व्यापनतापो
आग्निरितिः 'मा ये का विदेरग्नन्तरितत्वाया
अग्न्यन्ते आग्नेया देवताः परिगन्ताव यजे' इति । तथा 'अन्वभावे तु हिदस्य पन्थेनोरदये' इति । पृ. २०. * अभावे निषेधेन वा भवति (मूर्ति
निषेधेन) यथा 'इदं वा एतर्हि वाग्यवती,

वर्हि पृथ्वः पटहः संतिष्ठते, न बहु वदेत्, नान्यं
पृच्छेत्, नान्यस्य प्रतिभूयात्, मन्वाशयेत् वृत् वा'
इति । भा. १०५११११ पृ. १९०७.

* अभावविधिः कार्यपत्तिप्रमाणत्वेन नयमाध्याये
उक्तः । बाळ. पृ. ८, अभावविधिः क्रिया-गुण-जाति-
द्रव्य-विषयकत्वेन चतुर्विधः सन् प्रत्येकं उदेस्याद्य विषे-
याद्यो उदेत्यविषेयोमयाद्ये चेति त्रिविध इति सहस्य
द्वादशविधः । उदाहरणानि ॥ मृग्याणि । पृ. २१,
* अभावविधिः त्रिविधः प्रत्ययः पुरुषार्थश्च । पुनर्दिष्टविधिः
दृष्टार्थः अदृष्टार्थश्च । तम द्वयौ दृष्टार्थः । पुरुषार्थस्तु
अदृष्टार्थः । पृ. २१, * अभावविधिः प्रतिनिधित्व-
मेव बाध्यते यथा पूर्वोक्तेषु । पृ. १४४.

* अभावविषयः अन्यत्वेनोद्दिष्टास्तथा कौत्स्य-
रस्य आर्गिस्त्वयस्त्वयितिः प्रत्ययविधिः । अमीयोगीय-
पुरोहाद्ये इत्येवमप्यनुगुणित्वेन प्यरतापत्तेः अपान्
तदभावाः अङ्गनोमप्यनुगुणित्वेन प्यरतिपत्तेः भवति ।
बाळ. पृ. १९.

* अभाववामहस्य भाररूपत्वम् । मणि. पृ. ९३.

* अभावारसायः मात्राप्रत्ययपुरः । ऋजु.
पृ. ११.

* अभावः (अनुपलब्धिः) । अमि येष
प्रतिदिः गीमावतामां पदं हिलेदं प्रमाणमिति । (१४५)
प्रतिदिः वदवधप्रतिदिषत् । ब्रह्मती. पृ. १३, १४.

* अभावः आन्त्यप्रमाणप्रमाणमेव एव यथा ।
ऋजु. पृ. १२९. * अभावः प्रमाण लीङिमेव ।
बाळ. पृ. ८. * सर्वप्रमाणप्रमाणमेव स पदेन (प्रमाणेन)
अभावः परिचित्तये । भा. १०११११११११ पृ. ४९२.

* अभावस्यापि प्रमेयता । अनेदन्मात्रम् । योऽ-
नन्वभावावहातो लीङिहानां पदे गान्तीति निरुति-
रुत्तमः, कन्तरो नाम्नीति मृग्यापत्तयः, स न तद्वत्
तद्वत् पटह्यहारी भूमायमहमिषयः, इत्यनेनैः वि-
तते पट्यादी प्रवदन् । नदि अद्वयः, इत्यनेनैः वि-
वेताभूतमद्वयमिषयत्वात्तद्वयः इति चेत् । नि-
पुनरपि देवत्व । मन्त्रमिति चेत् । न । परस्पर-
विरोधेति तद्वयम् । तद्वत् इति चेत् । न । तर्हि

अपेदे तु प्रतियोगिनो शास्त्रात्मा निरासते । नैव, प्रिये
पुत्रादौ शब्देऽपि पुनरनेच्छासंभवात् भ्यहारप्रवृत्तात् ।
निशासायाश्च विलक्षणव्यवहारहेतुत्वं विलक्षणार्थज्ञानहेतुत्वात्
दृष्टं, अतो घटनिशासाया नास्त्यव्यवहारहेतुत्वं भूतत्वाति-
रिक्तपटाभावापरिच्छेदेनैव भवतीत्यङ्गीकृतं तत्त्वान्तरम् ।
अथ सदतिरिक्तसामग्रीविशिष्टं भूतलमात्रम्बन्धं, तद्यत्वे तु
चदभावात् प्रवृत्त इति । किमिदं सदतिरिक्तत्वम् ? यदि
ततोऽन्यथा, तर्हि संवृष्टावस्थाप्राप्तमि तत्त्वमभावात् नास्त्य-
व्यवहारप्रवृत्तः । यदि तदभावः, स्वीकृतमेव तर्हि
तत्त्वान्तरत्वम् । अतोऽपि एतत् भूतलमात्रविज्ञानं न
कारणं, अपि तु भूतलबुद्धिविशेषः । स च संवृष्ट
बुद्धेरित्युक्त एव । न चाप्यभावज्ञानं, अभाववादिभि-
रभावज्ञानकारणत्वेन विलक्षणबुद्धेरङ्गीकारात्, अतो
यस्याभावज्ञानोपादकत्वमङ्गीकृतं, तेनैव व्यवहारोऽस्त्विति ।
नैवं, अभावज्ञानोपादकस्य ज्ञानस्य न भूतलतिरिक्त-
विषयत्वं, भूतलमात्रविषयत्वेऽपि न संवृष्टावस्थाप्राप्तमभा-
वाज्ञानकारणं, सहकारिवैकल्यात् । पदानुपलम्बित्युक्तं
सह-
कारिणी, तेन अनुपलम्बितिविशिष्टं भूतलमात्रज्ञानमभा-
वाज्ञानोपादकम् । एवं तर्हि तदपे भ्यहारकारणमस्त्विति
चेत्, नैवं, विषयवैकल्याभावात् । तथाहि, भूतल
मानस्यैवास्तुल्यसहकारिसमवयवत्वात् ज्ञानान्तरोपपाद-
कचक्षुःपदाने, यथैकस्यैव घटस्य चक्षुःस्पर्शनमेवात्
ज्ञानमेदः । अतः समुद्युद्धिविलक्षणबुद्ध्युत्पादात्
अभावज्ञानहेतुत्वमुपपद्यते । तत्र तु भूतलमात्र
ज्ञानात् अनुपलम्बितसहकारात् विलक्षणव्यवहारो नोप-
पद्यते, विलक्षणव्यवहारस्य विलक्षणविषयवृत्तत्वेन दृष्टत्वात्,
यथा घटपटव्यवहारयोः । अतः अभावज्ञानकारणत्वेना
भावव्यवहार इति न प्रतिवन्निविदिः । अत्रोच्यते ।
नास्त्यव्यवहारस्य नास्त्यज्ञानकारणकत्वेऽपि नास्त्यज्ञानस्य
कारणत्वेन ॥ भावबुद्धिः अभाववादिनाऽप्यङ्गीकृता, सा च
संवृष्टज्ञानादभावविशिष्टज्ञानाच्च विलक्षणत्वेनाङ्गीकृता ।
तदुक्तं 'यदीत्या वस्तुसद्भावा स्मृता च प्रतियोगिनम् ।
मानस नास्त्यज्ञानं जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥' इति । अतो
वस्तुसद्भावप्रदानरूपतया मासुद्विषयवेदनादेव विलक्षण
व्यवहारोपपत्तिः, अतो न चक्षुःपरि प्रवृत्तः, तत्र

विलक्षणतन्मात्रानुदेरमावात् । यद्यपि कारणमेवात्
मेदः तथापि विषयवृत्त एव मेदो व्यवहारहेतुरिति चेत्,
सत्यं विलक्षणतन्मात्रानुदेरङ्गीकारादेव तद्विषयव्यति वैक-
ल्यत्वं अवश्यमङ्गीकार्यं, विषयविषयिमावस्य मेदात् । अतो
विलक्षणव्यवहारः उपपद्यते । यथा विलक्षणतन्मात्रज्ञानात्
विलक्षणभावज्ञानोत्पत्तिः, तथा विलक्षणव्यवहारोऽस्माक-
मिति न दोषः । यत्तु, कारणमेदमात्रेण ज्ञानमेदे न
विलक्षणव्यवहारो दृष्टः, यथा चाक्षुषप्रदानोपरो-
विषययोः इति । तदुक्तिमन्वं, चाक्षुषप्रदानात् 'दृष्टः
पटः' इत्यपि गतवन्तं उच्यते, स्पर्शानात् 'युद्धः पटः'
इति, अतस्तत्रापि विलक्षणव्यवहार इति । किंच
विलक्षणव्यवहारो विलक्षणार्थपरिच्छेदादित्यसि मन्वं,
'घटानां नास्ति,' 'घटो नास्ति' इति विलक्षणव्यव-
हारोपाभावमात्रपरिच्छेदवियन्यन्तत्वेन अनैकान्तिकत्वात् ।
अथ तत्रार्थक्यात् व्यवहारोपावसायमेव नास्तीत्युच्यते,
एवं तर्हि 'भूतलमस्ति' 'घटो नास्ति' इति व्यवहारोपा-
व्यर्थक्यात् वैकल्यं न स्यात् । ननु अस्यार्थं प्रतियोगि-
निशासायां तन्मात्रविषयो विशेषः, निशासायाश्च विलक्षण-
व्यवहारहेतुत्वं विलक्षणार्थपरिच्छेदादेव, अतो विलक्षण-
भावज्ञानादङ्गीकारप्रवृत्तः । नैवं, निशासाया न व्यवहार-
हेतुत्वं, किन्तु तन्मात्रबुद्धिविशेषः एव व्यवहारहेतुः । के
चित्तन्मात्रबुद्धिविशेषाः प्रतियोगिनिशासाऽनन्तरमायिनः,
के चिच्च नैति । ये च प्रतियोगिनिशासागन्तरमायिनो
विशेषाः, ते व्यवहारहेतवः । प्रतियोगिनिशासा
व्यवहारोपावसायमेव नास्तीत्युच्यते, न व्यवहारकारणम् ।
प्रवृत्तमपि प्रतियोगिनिशासायां अभावज्ञानहेतुत्वं
नास्ति, किन्तु तत्रावस्थितमात्रानुदेर उपलक्षणमेव,
वस्तुसद्भावप्रदानं प्रतियोगिसंज्ञा च कारणमित्युक्तत्वात् ।
यत्तु, 'प्रिये शब्देऽपि पुनरनेच्छा संभवात्, अत
वस्तुस्य वेऽपि व्यभिचारः' इति, तद्वृत्ततामपि स्थानम् ।
तथाप्युच्यते । न प्रतियोगिनिशासाप्राप्तप्रवृत्तः, किन्तु
अन्वयं ज्ञायमाने प्रतियोगिनि शास्येति निरोपितव्यं,
अतो न वस्तुसद्भाव इति । ननु वस्तुत्वं तन्मात्रानुदेर पि
कारणं । न चेत् निवृत्तमुपपत्त्यते, य विवृत्तमुपपत्त्यते,
य विवृत्तं विभक्तो घटः, य विवृत्तं कलत्राभावात्, य विवृत्तं

स्यैव अत्यन्तं अनुपपत्तेः । तस्मात् संस्काराभावेऽपि स्वरूपाहंशुपपन्नम् । न चोपलम्भानुपलम्भमयोर्विरोधः, अतमसमपवृत्तिमात्राभावज्ञानतया मित्रविपत्त्यात् । स्यादेतत् । उक्तमात्रेण अभावज्ञाने तु अनुपलम्भस्य दृश्यत्वमप्यस्य तथेति तज्ज्ञानसिद्धयर्थं सूक्ष्मरीटकादिसादिजिज्ञासा न स्यात् । मैथम् । दृश्यत्वसिद्धयर्थं हि सा । अजिज्ञासितस्य तत्त्वानुपपत्तेः । न तु दृश्यरूपज्ञानार्थम् । मनुष्यं वा दृश्यत्वज्ञानं हेतुः, भूतज्ञानवत्, विमाद्यतमनुपलम्भस्य ? नहि अलोरो ज्ञापमानः कारणमिति चक्षुषाऽपि तथा भवितव्यम् । न च धूमोऽवगताः अतमानज्ञानकारणमिति मनोऽपि तत्कारणे ज्ञातव्यम् । तस्मात् सत्तया अनुपलम्भः अभावज्ञानकारणमिति नान्वयः । नापि प्रमेयमावतिरिक्तवैयर्थ्याप्रीकारः, चक्षुरतलेपलम्भस्य चैवानुपलम्भे सति तत्कारणत्वात् । तदभयभाजन्यराशे वस्तुसङ्क्रान्तिगण-तम्यतिप्रोक्ततत्परणतदनुसन्धाऽतिरिक्तमिति तज्ज्ञानमा । यथा वस्तु अपि तन्वसु पक्वं चित् पठ. प्रावृत्तं तद् निरिक्ततत्त्वयोगमेदङ्गमेति । दृश्ये प्रतियोगिनि त्वर्थं मागे वस्तुसङ्क्रान्त्यदने सति अभावव्यवहारोऽनुरक्तमानीति हेतुरसिद्धः इति चेन्न । यद्यप्यप्यपि प्रतियोगिनि अस्त्वर्थागे विमासीदिति प्रश्नानन्तरं प्राप्ततदभावरपरहास्यद्वयेः । भयसु तर्हि उपपत्तिरिति प्रतियोगिनि शोभाहं वस्तुसङ्क्रान्त्यां अभावव्यवहारज्ञापनम् । अस्ति च दृश्यमागे चैव 'विमासीत्' इति प्रथममनन्तरं तत्र तद्विपत्तीनपञ्चदशमुत्तर्या । तदेतस्यां सत्यां श्रवणार्थं त्वरतत्त्वमृतिरेकाग्रदयं तदभावरपरहास्यप्रवृत्तिनिमित्तमित्यसिद्धता हेतोः । न । एतस्यामपि अवस्थमाप-मिषमाभावात् । प्रतीतिरप्यनुपपन्नयोः स्तोत्रेति नितान्त-वक्ष्यतया सुसुप्ताऽनुपपन्नोपनिषत्तया । तथा च प्रतियोगिनीऽनुपपत्तेरनुरक्तं च तत्त्वतः तदभावरपरहास्यप्रवृत्तेः । अतस्तत्त्वोऽनुपपत्तेरिति प्रतियोग्यात् दोष इति चेत् । अत्राहं तर्हि तदतिरिक्तमिति तज्ज्ञानः । तथाप्युक्तमभावरपरहास्यं न प्रमेयमावतिरिक्तः इति चेत् । अनुरक्तमनुरक्तद्वये वापि स्वप्रमेयार्थः । ननु अभावो नाम विमृष्टाव

कश्चित्तुभूयते इत्युक्तं, तत्तमयमावव्यवहारो नास्ति, नास्तिमिति वा ? न तावदास्तिमिति तज्ज्ञानः, कादाचित्क-त्वानुपपत्तेः । न च निमित्तान्तरमस्याप्युक्तम् । न च नास्ति, मावव्यवहारस्यापि अपहृत्प्रवृत्त्यात् इत्युक्तम् । निःस्वभावस्य कथमतुभूयमानता इति चेत् । तद्व्यावृत्तिरूपस्य तस्य प्रतीयमानत्वात् स्वतोऽमान्तर-विरोधानुपलब्धेः । निःस्वभावतेति चेत् । न । शान्त-शक्त्यादीनामपि तद्व्यावृत्त्यात् । तेषामपि हि न स्वतो भेदे निरूप्यते । उपपत्त्यपेक्षादीनां तद्वेदनिरूपणमिति चेत् । न इहापि प्रतियोगिमेवेन तद्वेदनिरूपणमिति सर्वमवधारय । कथिक्ता. पृ. ६८-७२.

७ अभावस्यापि प्रमेयत्वम् । (न रात्रि प्रमेयता सत्ता, तदनुपपत्त्यापि सत्तया अभावात् व्यावृत्तेः । चोदयः कोप-हासमाह-) अभाव प्रमेय इति सुव्यावृत्तम् । नास्ति, प्रतीयते न इति कथं ? (उदाहरणे कश्चित् उदाहृते-) यथा नाभावः प्रमेय. कण्टकादीनां, इति निरदृष्टि, कथं तर्हि नास्तीति व्याहारः ? (उदाहरणमाह-) विप-यावच्छेदत्वात् (प्रमाणस्य भूत्वप्राप्तिः) । अत्राह- विपयं हि प्रमाणं (एकाग्रभूतत्वमिति, न यदत्राह- सादि-सद्विषयभूतत्वमिति) तद्विरोधवत्, अन्यत् (यदत्राह- कारि) अनुरोधवत् ' नास्ति ' इति व्याहारवति । (तदेतत् विमर्शकं उदाहृते-) कथं अन्यविषयो व्याहारः अन्यविषयान् प्रमाणात् । (यद्यप्यभावविषयो व्यवहारः, भूतत्वादिविषयात् प्रमाणात् कथम् । अभाव-व्यवहारवत्तद्वयं सर्ववर्तीयो न निहामर्हति भावपर-हासवत् । तदनेन अभावादेन उपपत्त्य, अन्यव्यवहारस्य अन्यत् उपपत्तिरिति प्रवृत्त्यात् । परिहासको विपत्तोरिति-) मायमन्यविषयः । (न व्यतिरिक्तमात्रविषयः, तत्र मायान्तिप्रवृत्तः व्यतिरिक्तः) तत्र प्रमाणविषयवच्छेद-विषयत्वात्, तस्यः (नास्तीतिप्रतीतिः) निरक्षान्त-व्याप्यत्वात् । तथाहि ' नास्ति ' इति उपपत्त्यः, नेदं प्रती-यते, ' भूत्वा प्रतीयते, न यत्. ' इति । (उदाह- उदाहरणं-) अत्रापि ' अयमिति, प्रमाणं ' इत्येवैव-व्यतिरिक्तः । (विरोधवत् अत्रापि प्रमेयवत् तद्व्यावृत्ति-) उदाहृते, अतिरिक्ता-

अस्ति इति चेन्न अनुच्छलोपपदान्तात् । वि. वि. कणिना च पृ. ६३-८०.

७ अभाव- (अनुपलब्ध-) परिच्छेदः । अभावोऽपि प्रमाणभावः नास्तीत्यस्यैव असन्निकृष्टत्वात् । भा. १।१।५५ पृ. ३९. श्लोका- 'प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्ताऽवबोधार्थं तदाभावप्रमाणता । १ ॥ वस्तुसंकरसिद्धिश्च सत्प्रमाणसमाश्रया । २ ॥' प्रत्यक्षादिभिः सहपेण अप्रतीयमानमपि षट्पदिकं असद्रूपेण अभावस्य प्रमेयम् । अतः अतद्वत् अभाव इति यावत् । 'क्षीरे दधि भवेदेवं, क्षीरे क्षीरं, पटे पटः । एषो शुक्लं, दृष्टिव्याधौ चैतन्यं, मूर्तिरात्मनि । ५ ॥' अस्तु गन्धो, रसश्चाग्नौ, पाणौ रूपेण तौ सह । ज्योति संस्पृशिता ते च, न वेदित्वा प्रमाणता । ६ ॥' शोऽयं वस्तुसंकरः अस्ति अभावाप्रमाण्ये न सिध्यतीत्यभिप्रायः । 'न तावदिन्द्रियैरेवा नास्तीत्युत्पद्यते संति । भावोद्योनेन संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि । १८ ॥' गृहीत्या वस्तुसद्भावे स्मृत्वा च प्रतियोगितानम् । मानसं नास्तिताज्ञान जायतेऽक्षानपेक्षणात् । २० ॥ मानं कथमभावश्चेत् प्रमेयं चास्य कीदृशम् । मेयो यद्दभावो हि मानमत्येव निश्चयताम् । ४५ ॥ भावात्मके यथा मेये नाभावस्य प्रमाणता । तथाऽभावप्रमेयेऽपि न भावस्य प्रमाणता । ४६ ॥ भावात्मकस्य मानस्य न च राजाज्ञया सिध्यताम् । परिच्छेदकतत्वादि प्रामाण्यं स्याद् द्वयोरपि । ४७ ॥ अभावश्चत्तुर्वाच्यत्वात् प्रत्यक्षादेऽनिराते । प्रमाणानामभावो हि प्रमेयाणामभाववत् । ५४ ॥ अभावो वा प्रमाणेन स्थानुरूपेण मीयते । प्रमेयत्वात् यथा आकृतस्याद् भावात्मकात् पृथक् । ५५ ॥' अनुपलब्धे स्वतन्त्रोपयोगमाह- 'कर्माणि सर्वाणि फलेः समस्ते । सर्वैर्बन्धाद्य यद्वृत्तकण्ठैः । न संगतानीह परस्परं च नाहं तदेतत्प्रमर्षं क्रतूनाम् । ५६ ॥' सर्वप्रमाणोऽपि वस्तुसंकर अभावप्रमाणक एव । नहि दसदि. श्रुत्यादिनोदिताज्ञानैरेपेण अज्ञातताभावे कल्पन्तताभावे च अन्यत्

आयमाभावात् प्रमाणमस्ति । श्लोका. पृ. ४७३-९१. दृष्ट्यादर्शनं अभावे प्रमाणं, भावोद्योतमानम् । येन च अभ्यस्यते सूत्रादिकं वस्तु गृहीतं तस्यैव पटो दृश्यो भवति, नान्यस्य, उन्मीलितक्षयैव च तद्वद्गहनमिति तत्सिद्धये अक्षापेक्षा नाभावप्रमाणत्वात् । गृहीते चाभ्ये प्रतियोगिनि च स्मृते अक्षस्थानीयेन दृष्ट्यादर्शनसहायेन मनसैव अभावज्ञानजन्योपपत्तेः नेन्द्रियस्याभावे शक्तिः कस्या कल्पयितुम् । आपरोक्षं तु भावो एव, नाभावात् तवस्ति । विशिष्टस्योऽपि कारणवमाहारवेप उपपद्यते, प्रत्यभिज्ञायामिव भूतवर्तमानकालसंक्रमा । दृष्ट्यादर्शनं अक्षं च इद्विधं अभावविशिष्टं भाव बोधयति । तत्र भावात् अक्षस्य स्थापारः, अभाववदितत्त्वव्यप्योऽनुपलब्धिष्वप्यप्ययते । यथा क्षीरविद्रव्ये निह्नागते द्रव्यस्वरूपं तत्रा, माधुर्यं अक्षं च द्रव्यसंक्रयो रतनेन ह्युपमाया माधुर्यविशिष्टक्षीरबुद्धिः । रत्नाकरः अभावप्रमाण्यवादे २७ श्लोके.

'भूतले घटो नास्ति' इत्येव भूतलापिदरणकतया भूतलयतिरेकेण प्रतीयमानस्य घटप्रभावस्य प्रत्यक्षादिति-पपस्य बोधकं, प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकस्य उपपत्तौ योग्यस्यापि योऽनुवादः, दृष्ट्यादर्शन-योग्यानुपलब्ध्यादिप्राप्य, प्रमाणभाववन्वितम्, स एव अनुपलब्ध्यात्वं प्रमाणम् । वैयनायः पृ. ३९.'

बृहती- अभावोऽपि प्रमाणभाव इति विमिद प्रमावलयणः (पक्षेदोऽर्थं भाद-) ओमित्युच्यते ।

श्रुतिविमर्श- सूत्रादिषु पटादीनामपारवतान् प्रतीयते 'भूतले पटो नास्ति' इति । मदीयं प्रतीतिः भूतलमात्रलम्बना, तत्सर्वे घटे प्रपञ्चात् । न च निरालम्बना, स्वयमेव आलम्बनवाचकत्वात् । तेन इमं अभावमेव अवलम्बते । न चेयं अप्रमाणं, बाधनामाकाशं निश्चयात्मकत्वाच्च । अत एव अस्या प्रमाणाभिकार्या प्रतीतौ प्रतिभासमानत्वात् प्रमेयत्वमपि तस्य युक्तम् । यदि च अभावो न प्रतीयेत भूतलादिषु चरणव्यापारविन्यवहारो न स्यात् । नद्यौ सूत्रमात्रपरिच्छेदात् वण्ट्यादिमत्सि भावात् । न च चैतन्यभूतलमहणात्, अभावस्य अप्रमेयत्वे कैवल्यपरिच्छेदात् । कैवल्यं हि भूतले धर्मो

अभिक्रमणाधिकरणं

विरहेण प्रयाजकर्मात्मनायात् वाक्यभेदः प्रयाजवाक्यान्-
न्यचित्यं स्यात् इति ।

सु—आनयक्यापत्त्या भुतिक्रियाऽन्वयायोगेन तदह-
गावतारे स्थिते तद्विशेषमित्यात्वेन उत्तराधिकरणद्वयस्य
अनन्तरसंगतिः स्वया । पृ. १०५१.

चि—‘अभिक्रमं जुहोतीति युक्तं कर्माऽखिलस्य
तत् । किंवा प्रयाजमात्रस्य, कृत्यस्मर्तृकृतं भवेत् ॥
प्रयाजामिनमणोः क्रियात्वाद्भवयेति । मिथः एकवच-
राहित्या, न्यैर् तेऽपि समत्वतः ॥ कर्तृयोगाद्दोषभेद-
समानेय समाहितः । ततः प्रयाजग्राह्यात् तत्कर्तृमात्रस्य
संयुतिः ॥’ इदं भाष्यमेतत् । अथ चार्तिककारमतेन,
‘यद्वा बलित्वं ग्राह्याद्विधिं प्रक्रमेण ततः । दद्यादि
प्रनियाऽधीते क्रमणे स्यादद्वयता ॥, अत्रान्तरप्रकरणं
सन्निधौ दन्तीत्यतः । तन्मध्यपाठात् तस्याङ्गं तद्-द्वारा
दर्शयेत्ता ॥’ इति ।

भाट्ट—दर्शयैर्मात्रयोः प्रयाजसमीपे श्रुत ‘अभि-
क्राम जुहोति’ इति । तत्र अभिक्रमणस्य अपूर्वत्वात्
जुहोत्युपात्ते प्रयाजहोमे अन्यथानुपपत्तेः आख्यवच इह
कर्तृरूपस्य द्वयस्य अनुपादवात् तद्-द्वाराऽपि अन्वया-
नुपपत्तेः उक्तो विच्छिन्नस्य प्राकरणिकतर्कहीमाह्वयं
तदीयकर्तुः आह्वयनैवप्रत्यासत्तिरूपदृष्टवार्थद्वारा । इति
प्राप्ते, अनुपादवस्थि आख्यातगम्यस्य सद्भावात् तद्वा-
दैव जुहोत्यन्वयोरुपपत्तेः प्रयाजहोमाह्वयस्येति भाष्य-
कारेण सिद्धान्तितम् । तनु गनुत्तलस्य अस्मात् पूर्वकाल-
साऽऽदिशब्दभेदेन जुहोत्यन्वये नैतकाह्वयमावात्, जुहो-
तेषु अथ प्रयाजहोमाभावाच्चित्ते प्रमाणाभावात्, अन्यथा व्याख्या-
यणेन गतप्रमाणाया चार्तिककारेण अन्वया व्याख्या-
तम् । अथपि याचनीयशेभसंक्रमे उच्येति प्रमाणाभावात्
‘वेद्या हवीषि’ इतिवत् प्राकरणिकतर्कहीमाह्वयं,
‘पाननिष्काद्वयसंश्लेषावात्तपिनास्य वाक्यसंश्लेषावा-
नुपपत्तेः । यदि हि सादृश्यसदृशमये ‘अभिक्रामयति’
इत्येव भूयेत, ततः अत्रान्तरप्रकरणेन स्यादपि प्रयाज-
त्वम् । यद्यप्युक्तं नाप्युक्तं इतिवत्त्वमाऽऽह्वयान्तरस्य
मन्त्रेण फलमावात् । अन्यथा प्रयाजामिनमणादीनामपि
अनुपानावाह्यत्वापत्तेः । वाचनिकाह्वयं पक्षिद्वयं च

कश्चित्ताया अत्राह्वयाः समानाह्वयत्वेन अभिक्रमण-
माह्वयानुपपत्तेः । इति प्राप्ते, मानवाह्वयमात्रेण अत्र-
मानवान्वयि वृत्तपक्षमात्रवाक्यात् इतिवत्त्वमाऽऽह्वय-
वृत्तोरुपात्तेः अत्रानामपि अस्वेत्येव वा । सा पर प्रयाज-
गतकल्पत्वेन प्रतिपद्यते समिध्याग्नानविरपे । अतो न
परस्परद्वयत्वमप्यत्र । तदा तद्विवृतिः अतिदेरीन आक्षेप-
लभ्यत्वसंपादनेन साधारणैर्वा आचमनादिभिः । यत्र
तु वाचनिकाद्वयसदृशः, तत्र आचमन आनाह्वयवृत्तवत्,
अन्तिमेन च तत्राद्यः, न तु मध्यादादिव वाचनिकाद्वयमात्रं
प्रत्येकमुत्तमवृत्तं, तावदभाववृत्त्यपेक्षे गौरवात्, तद्विह
न्यभिचाराभावाच्च । अतो वाचनिकसदृशे भुताना अवा-
न्तरप्रकरणेन पश्यता अह्वयान्तरमेव । प्राक्ते तु होमा-
नुवादेन विहिते अभिक्रमणे होमस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ
अपूर्वसाधनत्वसंख्यातात्पर्यमाह्वयता वाचनिकाद्वयसदृश-
रूपावान्तराधिकारः एव तत्वेनाधीयते । न तु प्रधाना-
धिकारः अत्रप्रधानाधिकारो वा ‘वेद्या’ इतिवत् ।
अस्ति चात्र ‘समानपक्षे जुहोतीतिवत्’ इत्याद्युप-
क्रम्य मध्ये अभिक्रमणं विधाय अन्ते ‘प्रयाजतेति
हवीष्यभिपारयति’ इति अथवात् । अतः अभिक्रमणं
प्रयाजहोमाद्वयमेव । न च प्रक्रमेणु होमानाद्यः, प्रथ-
माह्वयस्येव त्यागारव वृद्धयर्थवारेण यजिवर्धत्वात्वात्ता-
यात् आक्षेपेन श्रवमाणयजिमात्रे होममाद्यनुपपत्तेः ।

मणहन—‘अभिक्रम, प्रयाजाह्वयः ।’

शंकर—‘प्रयाजाद्वयसमिधयः ।’

● अभिक्रमणाधिकरणेन अत्रावतारविशेषो अभि-
हितः । सु. पृ. १०७२. ● अत्रभूतप्रयाज-
शब्दस्युपात्तमप्यतित्वं तद्वदुक्तं अभिक्रमणादितमपि
उद्भूतावाह्वयाऽनुवृत्तिं विधानात् अत्रान्तरप्रकरणेन प्रमा-
णाङ्गं इति अभिक्रमणाधिकरणेन सिद्धम् । कु. ११.११।
२१. ● अत्रान्तरप्रकरणं तदंगोद्भूतमेतत् । यत्र प्रक्रमे-
नित्येव । प्रक्रम्यत्वस्य तु प्रधानादीनां अभिक्रमणाधिकरणे
उच्यते । भाट्ट. पृ. ११. ● वाक्यान्तरमप्यत्र च कर्तुं अनु-
पादवत्त्वेन रूपमाद्वयस्येव स्वराक्यान्तरवृत्त्यपि
यजमणे वाक्यान्तरत्वेन रूपमात्रात् त्रिभिर्विशेषादंगैः
विश्वयोगाभिप्रेत्येव आपत्तप्रकरणनिरासयोगात् पर-

एकदेशात् अनुगोपते । प्रजाज्ञाये विनिमुक्तस्य बुद्धस्य
आगमस्य एकदेशोऽयं शेष । स च अनुपशुक्वातामभि
चारणेन चरिताये । तथा च तदुत्तर शेषस्यैवामाकात्
कस्य चारणार्थं पानान्तरं स्यात् । अतो न पानभेद
कर्तव्य ।

हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य । ३५ ॥

उक्तस्य अत्राश्वस्य हेत्यन्तरमाह । चकार सहप्रयोग
हेतुत्वरूपदेवो युरोचिर्देवत्वहेतुना समुच्चयार्थं । इतश्च
अपाप्रत्यम् । सहप्रयोगस्य अनुपशुना प्राज्ञापत्यपह्नां च
सहानुष्ठानस्य अभिचारणामावहेतुत्वात् । 'तीर्थं वै प्रातः
स्वनं, यत् प्रातः स्वने पशव आलस्यन्ते तीर्थे एवेताना
रुभन्ते सपोनित्वाय, अथो यपानामभिवृत्ताय' इति
अर्थेवाद् प्रातः स्वनसंघर्षेनैव वषाऽभिचारणमतुषहन्
याज्ञपेये प्राज्ञापत्यवषाऽभिचारणं प्रयाजशेषेण नास्तीति
दर्शयति । अतश्च शेषोपपत्तेयं नास्ति इति निश्चये पानम् ।

अभाषदर्शनाच्च । ३६ ॥

तत्रैव हेत्यन्तरमाह । 'उभ्या वा एताहिं वषा, यहिं
अनभिपूता । ब्रह्म वै ब्रह्मसाम, यत् ब्रह्मसामि आल्मते,
तेन असया, तेनाभिपूता' । सया रुक्षा । अनया
क्षिप्ता । अनेन यथेनेन ब्रह्मसामनैव अभिपूतत्वात्
प्रयाजशेषेणाभिचारणस्याभावं सूच्यते । यत् प्रयाजशेषा
भिचारणामावस्य दग्धत्वात् न पानभेद ।

सति सव्यवचनम् । ३७ ॥

न तस्येति चेत् । ३८ ॥

'सति सव्यवचनं इति चेत्, न तस्य' इति
तस्यो वदनात्मकम् । तत्र चेदन्तो भागं दाह्या, न
तस्येयुचरम् । पूर्वपक्षी आह । अनु सव्येव अभिचारणे
'उभ्या वा एताहिं वषा' इति सव्यवचनं भवेत् ।
अस्ति हि वषाया अम्यदभिचारणम् । 'उपस्तुतानि
आय, हिरण्यकल, चपा, हिरण्यकल, ततोऽभिचार
यति' इति वषाऽवदानकाले कल्पज्ञावत्त्वमुक्तं, तत्राग्नौ
अभिचारणम् । अभिचारभिचारणे तस्येव पुन 'उभ्या
वा एताहिं वषा' इति उभ्या रुक्षा उक्ता । तथा च
तादृशव्यतानिष्ठार्थे प्रयाजशेषेण अभिचारणं कर्तव्य,

कर्तव्यं च शेषधारणार्थं पानान्तरं इति चेत् पूर्वपक्षी
ब्रूयात् ।

तथाह सिद्धान्ती न तस्येति । तस्य पूर्वपक्षिणा
उक्तमभिचारणस्य न सव्यतानिष्ठकरणसामर्थ्यं, विहितस्य
वषापानावत्तन्त्रसाधकत्वात् ।

स्यात् तस्य मुख्यत्वात् । ३९ ॥

ननु वषारुक्षत्वनिष्ठकरणसामर्थ्यं यदि अत्रानगता
भिचारणस्य न स्यात्, तदा प्रयाजशेषाभिचारणस्यापि न
स्यात् । यैवम् । तस्य प्रयाजशेषेणाभिचारणस्य रुक्षत्वं
निराकरणसामर्थ्यं स्यादेव तस्य इति-संस्कारत्वात्, अत्र-
दानगणाभिचारणस्य रुक्षत्वनिष्ठकरणे मुख्यत्वाभावात्,
प्रयाजशेषाभिचारणस्य च तत्र मुख्यत्वात् । प्रवृत्ते तु
यद्यपि प्राकारपत्यपाना रुक्षतानिरासार्थं प्रयाजशेषेणाभि-
चारणं कर्तव्यं, तथापि ब्रह्मसामसंघर्षेनैव रुक्षत्वनिष्ठा-
संस्कारत्वात् प्रयाजशेषेणाभिचारणं न कर्तव्यं, तदर्थं च
पृथक् पानमपि न गृहीतव्यमिति । सर्वथाऽपि न पानभेद
इति सिद्धान्तः ।

अत्र 'सति सव्यवचनं' इत्यादि सूत्रत्रयं कथं योजनीयं
इति दुर्हेयमेव । भाष्यं च मुखोक्षिणी च न मन
समाधापयति । सूत्रत्रयैव तावत् उद्देश्यमिति । सूत्रकार
एव समाधापयति ।

कुतूहलवृत्तौ तु 'सति सव्यवचनं' इति कथं
नान्येव । 'न तस्येति चेत्' इत्यस्य च चेदन्तत्वात्
उत्तरमूलेन एकीकरणम् । तदर्थंस्तु, तस्य सिद्धान्तित्वा
उक्तस्य प्रयाजशेषाभिचारणसामवदर्शनस्य न लिप्तत्वं ।
इति चेत् । तस्य प्रयाजशेषाभिचारणस्यैव न्नेनेन मुख्य
त्वात् इति । के

॥ अभिचारणे विप्रकर्षादनुपशुक्तत्वात् पानभेद
स्यात् । इत्यभिचारणे अभिचारणं प्रयाजद्रव्यप्रतिपत्तिरूप
प्रयाजार्थं इति न्यस्तसाधयिष्यते । कु ३१।१।१०।२०

॥ 'अभिचार्या अनभिचार्या इति मीमांसते
ब्रह्मादिन' इति चातुर्मास्येन सव्यवचनप्रयोगेन
सव्यवचनामया एककृत्वा पुरोडाशा बह्वो विहितः,
तान् ग्रहस्य भूयते । अत्र इतिशब्देन मीमांसा
प्रकारादिना विविचित्रेवचनो मीमांसका गृहीयते,

योग्यत्वं शततथैव कारणं, न सत्तामात्रेण, ततः सदेव योग्यत्वं कदा चिदशक्तं नाभावमवधारयति, कदा चित्तु अविविचमानमेव योग्यत्वं आन्त्या लिखित्य अभावमवधारयति । उपलब्ध्यभास्तु सम्प्राप्ततया कारणं न शततया, तेन नानवस्थाऽऽपत्तिरिति सर्वमवदातम् । अतोऽस्त्य-भावाख्यं प्रमेयम् । न च तदेन्द्रियकं, इन्द्रियव्यापार-भावेऽपि तज्ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । योऽइति श्रात.काले ग्रहे अवस्थितो मध्यदिनसमये पृच्छयने 'किमस्मिन् ग्रहे प्रातःकाले मायुरः कश्चिन् पुंवरः सुप्रवासा दीर्घ-रामो लोहितवर्णः समारक्तः' इति, स तदानीमेव योग्य-स्मरणानुदात्तं तस्याभावं प्रात.कालीनमवधारयति विनै-वेन्द्रियव्यापारेण । न च श्रातरवगतोऽभावस्तदा व्यपति इति वाच्यम् । प्रतियोगिनो मापुस्तस्य तदानीं कथं विदपि सुबुद्धे अनयोहात्, अनुदित्ये च प्रतियोगिनि भाये तदभावशान्तार्तमनात् । एष च यत्रापि इदानीमे-वानुपरतेन्द्रियव्यापारेणैव क्षणित्वदेवकालवर्त्यभावः प्रतीयते, तत्रापि योग्यज्ञानानुदवस्थैव कल्पमवधार्यस्य कारणत्वसमसारेन्द्रियस्य कारणव-कल्पयितुं शक्यम् । तस्मात् प्रत्यक्षः अभावः । नाप्यनुमेयः, अज्ञातेन तेन कस्य चिद्विज्ञस्य सन्नपमहणासमयात् । यद्वन्न कैश्चिदु-च्यते 'दृश्यस्य सत्ता दर्शनव्याप्ता, तेन व्यापरीभूत दर्शननिवृत्त्या व्याप्यस्य दृश्यस्य निवृत्तिरपरीयते' इति, क्षिरस्तम् । व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमनुमियमानेन, अवश्यं दृष्टान्तधर्मिणु निवृत्तिद्वयमगम्य तयोश्च नियम-मवधार्य साध्यधर्मिणि पक्षे च साधनभूता दर्शननिवृत्ति-केन चिद्यमाणेनावगतस्य ततो दृश्यनिवृत्तिरनुमातव्या, निवृत्तेश्च अमावाभिकाया न प्रत्यक्षेण ग्रहणं संभवि, निवृत्त्यन्तरेण तदनुमाने, छदपि निवृत्तिरूपमाभिव्यक्त्य-स्योपाणुमातव्यं, तदपि लोप्यनस्थाऽऽपत्तिः । अतोऽवश्यं क-चित् प्रमाणान्तरभूतया अनुपलब्ध्य अभावः प्रमेयतया । प्रमिते च क्षरिण्यु पञ्चान्नव्यनुमानम् । सिद्धं तावदभावरस्य प्रमाणान्तरत्वम् । शब्दोपमानायापत्त-यस्तु नाप्यङ्गीया एव । अतः सिद्धं पक्षं प्रमाप्यम् । एतावन्नेव च प्रमाणानि । यत्रापि संभवाख्यं प्रमाण-यश्चामिहस्यदा अनयनमूलयतादिसंस्थाऽवगतिः,

आदकप्रमाणेन अवयवमुद्वपरिमाणवगतिः वैश्वदिष्यते, तदविनाभावनिमित्तत्वादनुमानमेव । 'पटवटे वैभवंणु' इत्यादिकं चैतिह्यं प्रमाणमेव न भवति, निर्णयाभावात् । प्रामाण्येऽपि वा आगमेऽन्तर्मतत्वाच्च प्रमाणान्तरम् । प्राति-माख्यमपि प्रमाणं कैश्चिद्विहं 'श्वस्ते भ्राता आगता' इत्यादिकं, तन्तु लिङ्गावाभासज, अनिश्चायकत्वादेवाप्रमा-णम् । अतो यत् काश्यपीयैः प्रतिमागम्यनृपीणा धर्मा-धर्मत्वमाश्रितं तदकारम् । लोकप्रसिद्धिरपि मत्तयावन्त-र्गतैवेति न प्रमाणान्तरम् । अतः पक्षेय प्रमाणानि । तथा च भगवद्भाषणे 'एतम पदं युक्तयो लोके यामिः शर्णोऽनुदव्यते' इति । इत्यभाषायात् । १।१।५ पृ. ८३-८४.

॥ अभावप्रमाणनिरासः (अनुपलब्धिनिपटः) । इदानीमभावाख्य प्रमाण निरादिष्यते । 'मास्ति' इति व्याहारव्यवहारौ प्रमाणान्तरसन्तरेण नोपपद्येते इति चेन्न, भूतत्वविशिष्टोपादेवोपपत्तेः । तन्तु च नास्तित्वव्यवहारस्य अस्ति व्यवहारविषयभूत भूतं मूलमन, अस्तित्वास्ति-व्यवहारयोरेकविरपत्तप्रवहत् । भवेत्, अभावाख्य प्रमेयम-स्तीति वादिनाऽपि तदभावरस्य अस्तित्वव्यवहारविषयत्व-मङ्गीकृतं, इतरथा अभावभावरस्य नास्तित्वमवहात् । तत-श्चाभावोऽपि नास्तित्वव्यवहारे विषयो न स्यात् । अथ यद्यप्यभावस्य स्वापेक्षया अस्तित्वव्यवहारविषयत्वं, तथापि यद्यपेक्षया नास्तित्वव्यवहारविषय इति । एवं तर्हि भूतल-मपि स्वापेक्षया अस्तित्वव्याहारविषयः, यद्यपेक्षया नास्ति-व्यवहारविषय. इति किं तदन्तर्गताभ्युपगमेन । भूतल-मात्रस्य विषयत्वात् । नन्तु तर्हि कः स्वल्पवदार्थः । यदि भूतलमेव, तर्हि पटवत्यपि प्रसङ्गः । अप-ततोऽ-न्यत्, अङ्गीकृतं तर्हि तत्त्वान्तरम् । अपेक्षार्थं भूतलमिति चेत्, एवमर्थं चाप्यवगतिमिति पदार्थाभावात्तावत्प्रसङ्गः । अथ स्वयंभावेऽपि प्रतियोगिनि भूतलमेव आलम्ब्य, यद्यभावे तु स्मरतामावदेव न नास्तित्वव्यवहारः, एवं तर्हि देशान्तरस्य यद्यभावे, देशान्तरे तदभावरव्यवहारो न स्यात् । अथ तत्रापि देशान्तरेष्वभिन्नरस्य प्रतियो-गित्वात् तदवगतिवता धरमासंभवात् नास्तित्वव्यवहारो न स्यात् । अथ विज्ञापिते प्रतियोगिनि भूतलमात्रमनं,

(३।१।१८) इत्येवमवतरतो प्रधानहविष्वे च वृत्तेषु प्रवृत्ति । तस्मात् चतुर्होत्रा मन्त्रेण, पञ्चहोत्रा च प्रधान हविर्नाशमभिप्राय्यम् ।

गुणाभिधानात् सर्वार्थमभिधानम् । १० ॥

भाष्य—यदुक्त प्रधाननामत्वात् पौर्णमासीयन्दस्य अमावास्यायन्दस्य च, प्रधानहविषामभिधानमिति, नेत देवम् । अङ्गहविषामपि अभिमर्शनं स्मृतं । कुत ? गुणाभिधानात् । गुण अभिमर्शनमिति अभिधान भवति । कतमत् तदभिधानं, यदुक्तं अभिमर्शनमिति वृत्ते । पौर्णमासी अमावास्या इति च द्वितीयास्त पौर्ण मास्यायमभिधानं कर्तव्यं, अमावास्यायमभिधानं कर्तव्य मिति । अतो यन्मन्त्रं त्रियमाणं पौर्णमास्यामावास्याया वा उपवरोति, तत्रतमं कर्तव्यम् । यत्तत् पौर्णमास्यामावास्याया वा अभिमर्शयन्त्येता साक्षात् प्रगल्भया वा, तत्रतमं त्रियमाणं तत्रोपकरोति । तस्मात् प्रधानहविषा अङ्गहविषा च कर्तव्यमिति ।

यद्—द्वितीयया यस्मात् शुभभूमिभिमर्शनं विहायते, तस्मात् सर्वायै इत्युक्तम् । विधत्ते एव गुणये तद्वि शेषविधेयं प्रस्तुतम् । सुतरा च प्रातिपदिकार्थानुसारिण्य द्वितीयायैव प्रधानहविर्मात्रगुणश्च श्रज्योति । तस्मादनुच पत्तिरिव । यच्च पौर्णमास्यै अमावास्यायै, इति बोध (भाष्ये) तदपि पूर्णपक्षमेव साधयति । तेन एव वक्तव्यम्—‘पौर्णमासीमभिमुचोत्’ इत्यम कालनर्त तत्तदुदायानां अनभिप्रायवात् पौर्णमासी इति बोधेन भवितव्यम् । तम प्रवृत्तिप्रवचनयो यद्यपि प्रत्यक्षमेव प्रधानत्वात् प्रातिपदिकं गौत्र इत्यापन्नते, तथापि अम तावताऽपि अभिमर्शयन्विशेषाधानमभावात् समस्तसुखादि विमर्शययोग्यत्वे सति विशेषो भवति एव एवम्, इति साक्षादुक्तत्वात् असंदिग्धपरिग्रहायै प्रथमप्रतीतयेन च प्रातिपदिकार्थे मुख्यमाश्रित्य विमर्शितं समस्यैव अव कृत्ते पौर्णमास्यामिति । तदेव तत्रापि व्याकृतं, आसन्नदिवसिप्रातिपदिना अभिमर्शयन्विशेषस्य अव धारितत्वात् । अतः वाङ्मते प्रयोगद्वारेण वा न्यव स्ताऽप्येवेदं शक्यं, इति हविर्मात्रमिमर्थम् । अथपि

पौर्णमास्यादिशब्देन हविलक्ष्यते, तथापि तदुपकारमात्र एवमात् सर्वार्थत्वमिति ।

मुष्ठा—यथाविधेन प्रधानज्ञातिना अभिधानेन प्रधानार्थत्वं भवति, तथाविधेन मन्त्रतो संयोगात् प्रधानस्याङ्ग मन्त्रो इत्यत्र पूर्णपक्षत्वं प्राक्या । ‘वृथीनी होता । चौरम्यु । कद्रोऽमीत् । बृहस्पतिरुपनका’ इति ऋग्वेदोक्तम् । ‘अग्निर्होता । अश्विनाऽव्यु । ऋणाऽमीत् । मित्र उपनका ।’ इति पञ्चहोत्रम् । यत् पौर्णमासी अमावास्या इति चाभिधानं, तत् सर्वेयामङ्गप्रधानहविषा मन्त्रविशिष्टमभिधानमिति विषयः, द्वितीयाया अभिमर्शनस्य पौर्णमास्यमावास्ये प्रति गुणत्वाभिधानात् इति भाष्यानुसारीणी सिद्धान्तसूचयारम्भः । चार्तिस्तुत्यारेण तु कर्मत्ववाचिषा द्वितीयया कौत्सकगुणयोगेन सप्तम्य वाधिकरणत्वमभिधानात् अनेनाभिमर्शनस्य देवमर्शनव गते ‘सत्रानि हवीष्यमिच्छति’ इति विषयत्वात् सर्वार्थत्वमभिधानस्य न्यायविरुद्धमिति विषयः पौर्णमास्य मावास्याभिधानं इति । ३।१।१८-१९

सोम—नाम वार्थमश्वस्ये इव मन्त्रयन्त्यामाम विधि, दर्शपूर्णमासप्रकरणे मन्त्रयोरनाम्नात्तमेन तद्विधि मन्त्रो जमप्रमाणेन प्राप्त्यमाणात्, किंतु अत्रात्रमत्र विधिरिव । सिद्धान्ते प्रत्येकमङ्गप्रधानार्थं वेदि इति अग्नीषोमीयविहारे निरुद्धपक्षो प्रवर्तते इति । सूत्रे अभिधानमप्यङ्गं प्रधानमभिधानकपौर्णमास्यादि शब्दपरः ।

वि—‘चतुर्होत्रा पौर्णमासीं द्यूनेदायाभिमर्शने । मन्त्रो मुरय उताऽपि, मुख्ये सदाचिरान्तम् ॥, शब्दस्य चतुर्होत्रात् तस्य मर्यादामनात् । किमिति तस्यैव मन्त्रो मुरयान्नविषोद्वेयो ॥’

आह—दर्शपूर्णमासयो ‘चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमुचोत् पञ्चहोत्रऽमावास्याम्’ इति श्रुतम् । तत्रापि एतौ मन्त्रौ पौर्णमास्यामावास्यायामभिधानमभावेनोक्तात् तद्विधिमभिधानमभिवि । नद्यत्र पौर्णमास्यादिशब्दो कालपर्यं, तथापि द्वितीयाया सप्तम्यवाङ्मनाऽऽवृत्ते, ‘आसन्नानि हवीष्यमिच्छति’ इति प्रातिपदिकानां वादेन मन्त्रालोमपरिवर्तो वाक्यभेदापेक्ष, वाक्ये निमित्ते

चूर्णीभूतोऽवयवः, न चिच्च देशान्तरस्थितिः, अतः अनि-
यतेत्युक्त्यादेहेतुकमेव तन्मात्रज्ञानं, असम्भवे तु अभावः
अभावज्ञानकारणमिति । सैवं, भवतामप्येकत्र प्रागभावः,
अन्यत्र प्रपञ्चाभावः, अपरनेतरेतराभावः अमागन्त-
हेतुरित्यनियतहेतुत्वमपि सम्भवे । अथ घटप्रतियोगिका-
भावत्वेनैकत्वेऽपि अवान्तरभेद कल्पयित्वा कारणभेदः
सम्भवेति, तर्हि असत्कामपि घटतन्मात्रवृद्धिरूपेणै-
कत्वेऽपि अवान्तरभेदः कल्प्यताम् । अथ न
जातिभेदः, अभावानामेव कारणभूतानां गान-
विरोधित्वेनैकत्वेमेव, तर्हि मालानामप्यनेकेषां अभाव-
विरोधित्वेनैकत्वेन अभावविज्ञानं न संभवति । योग-
नुपलक्षितं किं कारणमेतदभिमतं, तस्यैव सत्त्वा कदा-
चार्थं, दायमानतया वा ? न तावद्व्यापमानतया, तस्य
अप्यभावेनैव अनुपलम्ब्यन्तत्वरूपप्रयत्नेन अनवस्थाप्रस-
ङ्गात् । न च सत्त्वा हेतुत्वं, तदभावेऽप्यभावज्ञानदर्श-
नात् । उपलम्ब्यमानेऽपि देयदत्ते, 'प्राक् नासीदयमिह'
इति दर्शानुपलम्भादेवामुपलम्भो निरस्तः । ननु मय
क्षोपलम्भात् प्रत्यक्षानुपलम्भविभागात्स्यैव निरुक्तः नानुप-
लम्बिमात्रस्य, अतस्तत्र तत्प्रभृत्यनुपलम्बस्य संभवादभाव-
ज्ञानमिति, सैवं, तस्याप्यभावेऽपि अभावज्ञानदर्शनात् ।
तथाहि, 'मप्यदिने दृष्टो देवदत्तः प्रातर्नास्तिदेवायमिह'
इति धारं श्रुत्वा तत्र तदा मप्यदिनमृत्वा स्मृत्यनुप-
लम्भो निरस्तः । तत्र ग्रहेणैव ग्रहानुपलम्भोऽपि
निरस्त एव । अतः अनुपलम्बिमात्रस्यैव व्यभिचारान्न
सत्त्वा हेतुत्वम् । अथ उल्लम्भात् तत्कालीनानुपलम्भ-
बाधः, न प्रातरनुपलम्बस्य, अतः प्रातरनुपलम्ब्या प्रा-
क् नासीदिति नास्तित्वं यद्वदेति । तत्र, उपलम्बकत्वेन
तदाभावकामानुपलम्भोऽप्येक एव, अत उल्लम्भे जाते
अनुपलम्भमात्रस्य नाशः । प्रातर्चेतिव्योपाधिरपि प्रातर्ना-
सादेव नष्टः । अतो यावदुपलम्भमप्यत्र प्रकृतः प्रागभावः
उल्लम्भादेव नश्यति । इतरथा प्रत्येऽपि श्रुतप्रहार-
शरीरं एव पटो नष्ट इति पूर्वकालीनो पटोऽनुवर्तते,
न चैतद् दृष्टान्तं वा । ननु पथि उल्लम्भोऽप्यनुपलम्भ-
निरुक्तः, तथापि प्रातरुपलम्बिभ्योऽनुपलम्भ्यापि अनुप-
लम्भात् अनुपलम्भो नास्ति, ततः अभावप्रमाणमस्ति ।

नैवं, नित्यतुल्यत्वात् तस्योपलम्भस्य तत्रतियोगिकोऽप्य-
नुपलम्भो नास्ति । तथाहि, न च तस्य प्रातर्कल्पितः, न
च पूर्व, न च पश्चात्, इत्युपलम्भजातीयत्वमेव तस्य
नास्ति । अतः अनुपलम्भस्य सत्त्वा कारणत्वमपि दूरे-
त्वारितमेव । अतः अभावादप्य प्रमाणान्तर नास्तीति
सिद्धम् । अथि, पृ. ५७-६१.

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते । १०५१३५३॥

अद्विष्टा दिवसे 'वैतानसं पूर्वेषुः' काम भवति,
'पोद्दुचरे' इति श्रूयते । तत्र पोद्दुचिणो विधानं,
उत प्रातस्तक परिकल्पनं इति विचारे 'पोदयिनः' यो-
देन प्रातेः अभावात् 'उत्तरेऽहन् दिवसस्य यद्वदेति'
इति वचनेन सर्वेषु अतिरात्रेषु योद्दुचि यद्वदेति । तस्मात्
अमात्रस्य विधान इति पूर्वः पक्षः । अथवा यदेतत्
प्राकृतं अतिरात्रेषु पोदयिप्रमाणं वैकल्पिकं, तत् विकल्पे-
नैव सर्वदिवात्रेषु प्राप्तं नियमेव 'उत्तरेऽहन् दिवसस्य
यद्वदेति' इति । तस्य उपसंहारे ह्येव अन्यदिवात्रेषु अभा-
वात् अद्विष्टा दिवसे नियतो यद्वदेति 'पोद्दुचरे'
इति उक्तत्वात् । इति पूर्वः पक्षः ।

अन्यथो याऽनारभ्यविधानात् । ५४॥

यद्यन्यः पूर्वपक्षस्याहत्वर्यः । सर्वदिवात्रेषु उत्तरेषु
अहन्तु पोदयिप्रमाणं अन्यथः स्मात् 'उत्तरेऽहन् दिवा-
सस्य यद्वदेति' इति अनारभ्यविधानात् । 'वैतानसं
पूर्वेषुः' काम भवति, 'पोद्दुचरे' इति परितोषार्थं
वचनम् । 'उत्तरेऽहन् दिवसस्य यद्वदेति' इत्यनारभ्य
विधानेन प्राते उपसंहारः विनियते । यदेतत् दिवसस्य
उत्तरे यद्वदेति, एतत् अद्विष्टा दिवसस्य उत्तरे यद्वदेति
नान्यत्र इति । अथवा । सर्वदिवात्रेषु उत्तरेयामहन्तु पो-
दयिना अन्यथः 'उत्तरेऽहन् दिवसस्य यद्वदेति' इत्यनारभ्य-
विधानात् । 'पोद्दुचरे' इति नैवेत्त विधानं पो-
दयिनः । तर्हि । वैतानस काम पूर्वेषुर्भवति इति
विधीयते, उत्तरे योद्दुचि इत्युक्ते अनारभ्यविधानेन
प्रातः कर्त्तुं । तस्मात् प्रातस्तक पोदयिणो ग्रहणम् । इति
सिद्धान्तः ।

अन पूर्वापूर्वां स्फाला इतिधारमतेन, द्वितीया-
द्वितीया तु भाष्यप्रत्ययत्वेन । के.

अभिधानं

इति च । प्रत्यस्तु चतुर्विधः सुप्-विङ्-कृत्-तदित-
भेदात् । उपसर्गनिपातयोस्तु चोत्तमत्वं वाचकत्वं इति
पक्षद्वयम् । बा. उ. ४१. ॥ अभिधात्री भुक्तिः ग्रीहपा-
दिभ्युक्तिः । मीन्या.

॥ अभिधानं गुणविशिष्टतया गुणिप्रसादनम् ।
मन्त्रः अभिघटे, अभिधानार्थो मन्त्रः । रस्त १२४११.

॥ अभिधानम् । विधि-विनियोगाभिधानात्मिका भुक्तिः ।
बा. १११४१११ पृ. ८१७. ॥ अभिधानं हि
प्रतिस्तिथेनैव रूपेण न्यक्तितं, तद्यथा अद्यमव
एकापवरकरस्य एकापवरकरस्थितेव उपलब्ध कश्चित्
कं विवाह, 'दे एतस्मिन्नपवरके स्थिताः, ते
अक्षराब्दाभिधेयाः' इति । तन यद्यपि प्लुत्वचिष्ठमये
अपवरकरस्थितिर्नाम एकमुपलक्षणं कथ्यते, तथापि
शब्दः तदनादरेण व्यतिरिक्तमेव स्वरूपेणाभिधाने, इति
भरति शक्तिव्ययम् । भा. ११११० पृ. ५१.

॥ अभिधानशक्तिः— अन्वेष च तेन (मन्त्रेण)
अर्थं तदभिधानशक्तिः कल्प्यते । अग्य च तद्व्यक्तेन
विनियोगादि । 'यो हि यस्याभिधानाय शक्त इत्यव
गम्यते । विनियोगोऽप्यतो वाचो नक्षत्रतो नियुज्यते ॥'
ततश्च द्वितीयसामर्थ्यात् विनियोगः कल्पयिष्यते न
प्रयमात् । बा. १११७१४ पृ. ८२५-२६.

॥ अभिधानशक्तियोगस्यापि 'अन्वयव्यतिरेकाभावं
निष्कृष्टेऽपि निवस्यते' इति अन्वयव्यतिरेकाभावं
आनुपगम्यते । सु. पृ. १४०८, ॥ अभिधानश्रुत्या
अस्तिवमाप्रपरिच्छेदात् कार्यं यद्युदयनुत्पादः । पृ. १००५.

॥ अभिधानार्था मन्त्रा 'एषोऽसि, त्वेषोऽसि'
इति । भा. १२४४११६, ॥ अभिधानार्थस्य ज्ञप्य
च मन्त्रस्य को विशेषः ? अने मननमात्रं मन्त्रस्य
नियते न सृज्यते । अभिधानेन त्र पर सत्ता अस्तवा वा
शुनेन आदिश्यते 'एषोऽसि' 'त्वेषोऽसि' इति ।
१२४४१११, ॥ अभिधानार्थेव मन्त्रस्य आत्मानं
तामर्थ्यात् अभिहितमनुद्वारे भवति । १११११४१०.

॥ अभिधानोपदेशाद् विपक्षिषाद् इत्येव
पुत्राब्दः स्यात् । (७१११४११६) इति सूत्रेण 'अभि
नय शब्द' इत्याद्यानामूनां पुत्राब्दो वाचकः इति

सिद्धान्तयिष्यते । 'उपान्मन्त्ररणे' (पा० १११२५)

इति उपपूर्वकात् तिष्ठतेर्मन्त्ररणेऽयं वतमानात् आत्माने-
पदस्मृतेः समीपस्थाने च मन्त्रस्य - कर्णस्थयोगात्
अभिधानार्थोपस्थानवाचित्वं धातोः कस्यापि उपस्थान-
नार्थे अभिधानं कुर्वतो मन्त्रस्य उपस्थानेऽपि यागस्य
कार्यफलं प्रति ग्रहणयोग्यत्वं कुर्वता वदमानसंस्वाराणां
यावे इव कर्णस्थोपपत्तेः, अभिधानार्थे अप्रिष्ठमीपे
तिष्ठेत् इत्याख्यातपदार्थावगाथात्, सममिष्याद्भवस्य
पुष्टयब्दस्य स्तोत्रिकावाचित्वे सति आत्मानेपदविप्रति-
पेक्षापत्तेः, तत्परिहाराय पुष्टयस्योक्तोपस्थानत्वेन अन्यत्र
विनियुक्तान् ऋतु लक्षणा प्रवृत्त्युपपत्तेः, 'कुत्रा द्रव्या-
दयो मन्त्रा नाक्षणाभ बहुभुताः । न ते निर्मात्यता
यान्ति विनियोगाः पुनः पुनः ॥' इति स्मृतेः मन्त्राणां
विनियुक्तविनियोगाविरोधात्, कस्यापि अन्तः पुष्टराज्यः
इति सूत्रार्थः । ... रथंतरारिगोतिविशिष्टानमेव ऋचा
पुष्टराज्यतया पुष्टयन्त्रेण लक्षयितुं शक्यत्वात् अन्यथा
च अभित्वापुष्टविशेषतयाविरोधं करणमात्रात् विशेषणे
च पूर्वसंप्रत्ययान् 'रथंतर पुष्ट भवति' इत्यादौ च
रथतरादिषु पुष्टयब्दप्रयोगात् सान्नेऽपि च अभि-
वायकाक्षरामिष्यतिद्यात् अभिधानेऽपि एतौ करणार्थोप-
पत्तेः न करणचित्वाभिधानात् रथंतरादिप्राति-
पुष्टयब्दस्य प्रसिद्धः, किंतु अनुज्ञातमेव । सु.
पृ. ४२७-२८.

॥ 'अभिधाभावनामाहु' इत्यादिषु लिङादयः
(बा. ११११११ पृ. १०८) । शब्दभवनानन्तर-
आविप्रवृत्तिहेतुप्राप्त्यपेक्षारिष्यापाठानुत्पन्नसैनानात्मा-
न्यामिधानेन तद्विशेषायेनैव अतीरेकेषु वेदे पुराधर्मस्य
प्रेषणादेरसंभवात् तद्व्यतिरिक्तमित्याख्याय विरोधस्य
प्रातिरोध्यात् लक्षणा शक्यमानस्य संप्रभमर्शानपेक्षे तेन
प्रातिरोधयनपेक्षयात् अविषदा एवमप्याराज इति
सूचनाय अभिधाशब्दः । कर्तुंयुक्तता करणव्युत्पत्त्या वा
अभिधापदस्य शब्दपरत्वमहीष्टय अभिधायाः शब्दस्य
आत्मनः भावनां व्यापार प्रवर्तनात्मा वपतिभूत
निष्ठाद्वय. प्रवर्तनात्मात्वं अभिधाना. निर्दिष्टगणाना-
न्यायोगात्, प्रेसादौ च लोकादृश विशेषणं पुराधर्ममेव

अभिक्रमणेन । तस्मात् अभिन्नमभ्युपकरोति होमस्य
इत्यनगमते । अतः प्रभाजेष्वेव विवेश इति ।

या—सर्वथा तत्तत् अभिन्नम् इत्येतत् पदं न त्रिया-
न्तरमन्त्रेण निरुक्तादृशी भवति (जमुले चातुस्रन्वाधि-
कारविहितत्वात्) । नहि एतत् द्रव्यसंग्रह कथं विदपि
शरीति । तस्मात् प्रकृतप्रयाजमाहिणा जुहोतिना एक-
वाक्यत्वात् तादृश्यं विश्रुते । शब्दोक्ति च कर्तृप्रत्यारुति-
करणेन तदुपकर्तुम् । अपेक्षिता च आहवनीयप्रत्यासक्तिः
अप्यर्थः प्रजाजैः । अरुणत्वपदेव वा अर्थात् द्रव्यसंग्रहः ।
इति कर्तृत्वसंबन्धेऽपि न कश्चिद् दोषः । एवं च उप-
काररूपेण कर्मापि कर्मसाध्य भवति इत्येतदपि सिद्धम्
(एवं भाष्यमनुसृत्य व्याख्यातम् । अथ स्वमतेनाह) ।
यदा तु अतिशूल्यात् नैव अभिन्नाम इत्येतत् पद-
माश्रित्येष्टेन पूर्वपक्षः प्रियते । कथं तर्हि । 'यत्
जुहोति' इति समस्तप्रकरणजुहोत्यनुवादेन अभिक्रमण-
विधानात् अवान्तरप्रकरणस्य च अभावात् महाप्ररण-
दिनियोगाभ्युपगमेन पूर्वपक्षाभ्युपगमे, सदा 'कर्तृगुणे तु'
अभिन्नमणे अवान्तरप्रकरणपुंस्यस्मात्प्रत्ययान- 'कर्म-
समस्यात्' तज्जननेनान्यत्रानान्यगममेव 'वाक्य-
भेदः स्यात्' इत्युक्त्या 'तादृशं तु' इति अवान्तर-
प्रकरणमेव प्रयाजचोदेनाप्रवृत्तयं भावानादृष्टासक्त्यद्वय-
तदेव वाक्यत्वेन सिद्धान्तोऽभिधीयते । यदपि 'असमाप्त-
दि पूर्वेण' इति, तत्र वाक्यसमाप्त्यभिप्रायेण । 'दि
तर्हि' । 'असमाप्तं दि' अवान्तरप्रकरण 'पूर्वेण'
प्रयाजस्वरूपगुणविधिना इत्यर्थः । 'येनाभिक्रमणादूर्ध्वं
प्रयाजानां गुणोऽवरः' । निष्ठास्यते प्रयाजानां
तस्मात् प्रकरणास्तदा ॥' (यस्मात् अभिक्रमणादूर्ध्वं
प्रयाजैरपि मिथ्याप्रमाण्यं प्रयाजानां गुणोऽभिधायने
तस्मात् प्रयाजानां प्रकरणं अद्यापि तादृशीत्येव इत्यर्थः) ।

सु—पूर्वपक्षेन अनिच्छेद्येन आप्तोक्त-
निरास्यरितेनात् सर्वं जुहोतिप्रकरणस्यमुपगम्यैव
इति कथं स्यात् । साहचर्यस्य वात् प्रकरणस्य, अत्रानां च
अद्वयत्वेन इति कथं स्यात् । अत्राह तादृशं प्रयाजानां
अवान्तरप्रकरणानुपगमेः महाप्ररणेन अभिक्रमणस्य
उपगमेः पूर्वपक्षेनैव अद्वयतामि कर्तृगुणमावनायां

करणत्वात् इति कर्तृत्वस्य ॥ ५५३ ॥ होमपक्षेः अवान्तरप्रकरण-
संभवात्, तस्य च महाप्रकरणत्वं वदीयत्वाया प्रमाणे-
धिकरणे बध्यमानत्वात्, अवान्तरप्रकरणेन प्रयाजप्राना-
त्यसिद्धान्तः अभिन्नधिकरणे वर्ण्यते ।

आ—पूर्वः पक्षः 'क्रियया कारकस्यैव नाम्यस्या-
स्त्येकवाक्यता । न चाभिक्रमणं मूर्तिवर्जितं कारणं
भवेत् ॥' सिद्धान्तस्य 'अनुपासोऽपि सद्भावमा-
त्रेण द्वारतां श्रजेत् । कर्ताऽभिक्रमणे तेन भवेद्धो-
मस्य साधनम् ॥' नतीकमतेन तु पूर्वः पक्षः 'कल-
यद्वापनोऽभूत्कथंभाववितरोहिताः । निषाङ्गानां
कथंभावाः प्रादुःपन्नि तगन्तरा ॥ प्रादुःप्युदेदि
चाङ्गानां कथंभावास्ततो मियः । वेपामङ्गाङ्गिता-
ऽऽपत्तेरवयवस्या प्रसज्यते ॥' अत्रामिषोपदे 'भवे-
देवं प्रयाजानां नास्ति प्रकरणं यदि । तेषां वषण-
संयुक्ता ये गुणा विहिताः पुरा ॥ पञ्चाश ये विधा-
स्यन्ते तेः सद्यमिदं सुतम् । अभिन्नाम जुहोतीति
न ततोऽवयव गच्छति ॥ न विद्यते तु संदर्शो यत्र
वाचनिकगुणैः । तत्राह्वानां कथंमायः सन्नप्यविनि-
योजकः ॥ निष्कलत्वेन सर्वेषां न विद्योऽव-
गम्यते । कः शेषः कस्य शेषित्वमसः सर्वं प्रधान-
गम् ॥ अवयवस्याप्रसक्तित्वा योक्ता सैवं निराकृत्य ।
संदर्शे सति संदर्शं वदन्नमितरत् पुनः ॥ सर्वं
प्रधानागामीति नाव्यवस्था प्रसज्यते ॥' (अथ
प्राभाकरमतनिराकार्यमाह—) 'यस्याह सापिका-
राणामित्येकत्वेनैव सति । नाम्येषामिति श्रयादि
प्रतिष्ठाभावेनैव वत् । अविज्ञातप्रकारस्याहमयेन
दि सा भवेत् ॥' अभिक्रमणं तु पदसारातितात्
अवान्तरप्रकरणोद्भूतेः प्रयाजादम् ।

होम—अभिन्नमभ्युपविधा. तादृशं होमार्थत्वा-
द्यमेन पूर्वपक्षेन कर्तृगुणाङ्गानुपदे तद्विधेयतायात्
संगतिः । स्यात्तादृश—अभिक्रमणे होमस्य कथंम-
भावानर्हत्वात् कर्तृगुणे एति वाक्यभेदः स्यात् । त्रयो-
विष्टेन स्यात् । इति मन्त्रशास्त्रे । आचार्येण तु,
कर्तृगुणे अभिक्रमणे अद्वयविधिर्वाक्यताऽऽसाहृता-

अभिध्यापकं

॥ धर्मिण्यापत्तं अधिभरणत्वं अयच्छेदपावच्छेदेन
 वृत्तिम् । यथा 'सर्वमिदं आत्माऽस्ति, तिलेषु तैल-
 मस्ति' इति । रहस्य. पृ. १५२.

मस्ति' इति । रहस्य. पृ. १५१.

● अमिश्रस्थमानः । उपहन्योऽनिरुक्तस्तोत्रं अमि-
 श्रस्थमानं याजयेत् 'अमिश्रो यो यः पञ्चदशस्तोमो रथं त-
 त्तामा, अश्वः श्वेतो दक्षिण' । आ. १०३११८६५.
 यस्मिन् पुत्रे प्रायश्चित्तार्थं दोषः कर्णोपवर्णकया आये-
 पितः नाधापि निर्जातः, सः अमिश्रस्थमानः । के.

पितः नावापि निर्जातः, सः अमिषपवः ।
 * अमिषपवः उत्तरयेवाः प्रवीचीने, सहस्रः प्राचीने
 मण्डपे भवति । वि. ३।५।११, * अमिषपवः होमस्य
 हविर्धानमण्डपगतहविर्धानयज्ञकर्मोमेत्ये दक्षिणयज्ञक-
 र्मणी भवति (उज्जटस्थापयज्ञात्) । ३।७।७, * अमिषपवः
 होमनाडीना दधमुष्टिपरिमिताना द्यदि प्रायश्चित्तमिच्छातः,
 तेन च रश्मिण्यादनम् (३।५।१२५) । के. * अमि-
 षपवः होमश्च मध्ये एकं निमित्तम् । 'अपरमपि भारण होमा-
 मिषवौ' 'ये अमिषपुष्पान्ति जुहति च ते मन्थयन्ति' ।
 भा. ३।५।११।३२, * अमिषपवस्य होमायणं
 होमस्य च पलायत्वम् । ३।५।११।३२,
 'अमिषपवः' 'मित्रो दायस्य' इति मन्त्रः ।

होमस्य च फलार्थत्वम् । ३।५।११।१२
 ॐ अमिषवे एष ' तिष्ठो यद्वस्य ' इति मन्त्रः
 प्रयोध्यः ॥

प्रयोग्यः ॥
 'सिद्धो यद्वाप्य सपिष इत्येतया सोम करोति'
 इति सोममहर्षिणी भूयते । इह करोतीत्य भावनार्थकतया
 तत्र सोमस्य भाव्यतया श्रवः कर्णत्वेन वाच्यो मात-
 रानोऽपि न युजः । सिद्धमनस्य साधनानाकाङ्क्षत्वेना
 सपिषतिमिति न्यायेन यागविशेषेव तत्र स्वमात्मकभावना
 इत्यतानाशेषात् । अतो निमित्तयोगमत्रेन सोमवर्णकमात्रमा-
 यामेव भव्यविधानाश्रयणात् प्रकृतमन्त्रमाधाय यागे भव्य-
 विधिः । यस्तु मायकरोः अस्तत्वापेक्षादतिरसते संस्वा-
 रात्मनः सतः सारूप्यात्मना स्तुतिर्वाद् समर्थ्यं सोमस्य
 स्वरूपतोऽपि सत्त्वेन तत्र मन्त्रस्य पत्रत्वेन विधाना-
 योगात् सोममहर्षि अयं भव्य उत्कृष्टेत्येवमुक्तं, सत्
 सोमोत्पादने यमान्तरेऽपि विनियोगसंभवेन 'साग्र-
 तरेत्' इत्यादिविधेरिव अग्रमायापादकत्वादुपेक्षितम् ।
 अतः यत्कृत्यायेन तृतीयान्तलक्ष्यनायको विनियोगः ।
 नोक्त्यर्थः । इति प्रातोः उषावाचिकयजिदिभेदेन मायस्य

अनेकविधताया शिष्ट्यकारः इत्यादिभ्य उद्धारसमर्पनापेमा-
पदयन्तया पूर्वाभिपारणन्यायेनोत्तिष्ठिषी लोमपदस्य
रसात्मनविघ्नरपत्त्वेन तदनुवादेन मन्त्रविधुषपत्तेः
अभिधदे एवायं मन्त्रः परगम् । संकर्ष. १३।१३.
अभिधदे एवायं मन्त्रः परगम् । संकर्ष. १३।१३.
अभिधदे एवायं मन्त्रः परगम् । संकर्ष. १३।१३.

वि. १।६।१५. अग्निपयक्यादिविधिः सोमपूतीनयोस्तुल्यः ।

वि. ३।६।१५
० अमिपुत्रशब्दः 'यानि वैवामिभूयन्ते पुष्यमूलतः
द्युमै.' इति मिथीकरणे अमिपुणोविप्रयोगदर्शनात्
मिथीहवापत्तिः । सु. पृ. ८०५.
(अमिपुत्रा हत्वा भक्षयन्ति' इत्यत्र कर्मदाये

सिमीह्वराची । सु. पृ. ८०५.
 * 'अभिपुत्र्य हुत्वा भक्षयन्ति' इत्यन समुदाये
 याक्यपरिव्रामासिः । भा. ३/११६/१२ पृ. ६९०.
 नियाप्राधान्ये तु 'वद्वीह्वविशेषणसमुदाये' याक्यपरि-
 व्रामासिः । भा.

* अमियेकः यजमानस्य राजसूयाद्वयम् । वि.
 ५।१।१०. * अमियेकः राजसूयागतमियेचनीयाख्य-
 शोमयागे ग्राह्यदिने खने माहेदस्तोत्रकाले भवति ।
 ५।१।१२. * अमियेकात् पूर्वं विदेवनाडीना प्रयोगः
 राजसूये । भा. ५।१।१०२१. * अमियेकस्य राज-
 सूयागतमियेनदीये अपहृष्टत्वात् विदेवनाडीनामपि ततः
 ग्राह्यकल्पः । वि. ५।१।१०.
 * अमियेकस्य (राज्यामियेकः) धर्मो हामिये-

प्रारणकपः । वि. ५२।१०.
 * 'अभिषेकोऽपि (राज्याभिषेकः) यन्तौ क्षत्रिय-
 स्त्रैव पठ्यते । स हासो राजराज्येन तेन नाद्यनिवे-
 मतः ॥' या. २।३।२ वृ ५८२.
 लेखितमस्य विकृतिः । वि.

मत्. ॥ 'या. २३१२३ इ ५८२.
 * अभिषेचनीयः ज्योतिषोमस्य विकृतिः । वि.
 ३१३१०. * अभिषेचनीयाः सोमयाग राजपुत्रान्त-
 र्गतः । यम. १. * अभिषेचनीयस्य द्वाविंशः पञ्च
 मानाः स्य नव राजवर्षाणि, एकादश राजवर्षाणि,
 बलीपञ्चमे, वशिष्ठस्य जनिमित्रे च षाकं प्रवेदना
 न्महुः । श्रद्धाश्रद्धाद्वये च संज्ञोपपदे चोमे । के. * अभि
 सेचनीयस्य संज्ञीया पठितानामपि विवेचनादीना प्रकरण-
 कटेन सर्वज्ञान्तरालम् । न तु अभिषेचनीयान्तरालम् ।
 अनुष्ठानदेशस्य अभिषेचनीयः । वि. ३१३१०. * अभि
 सेचनीयस्य सोमयज्ञोपपदेन दशपेयपानीयचयोर-
 संवापस्य साहस्य 'छद् सोमोऽग्नीमति' इत्युक्त्वा ।
 अभिषेचनीय संवापस्यः प्रमेय त्रिपदे, दशपेयस्य

संवादस्य साहित्य 'सह संमी नित्यं
अभिप्रेक्षनीय संस्थाप्यः प्रणेय त्रियते, दशपेयसु

प्रकरणपाठमात्रेण तद्विरासो वाच्यः । स च अभि-
क्रमणाधिसूत्रे निरुक्तिरप्यभावात् अयुक्तः । सु. ५.
७७, * अभिक्रमणाधिकारेण दर्शपूर्णमासप्रतिष्ठाना-
मपि प्रयाजानां अत्यन्तप्रकरणं व्युत्पादयिष्यते । पृ. ७६४.

* अभिक्रमं जुहोति अत्र जुहोतिपदोक्तं प्रयाज-
होमाङ्गत्वं अभिक्रमणस्य । होमानुवादेन अभिक्रमणं विधी-
यते । शा. ३।१।१०. * 'अभिक्रमं जुहोति' अय-
मस्तु विनियोगश्चैव भुक्तिः सोमेश्वरयते । बाळ. ५. ४५.
* 'अभिक्रमं जुहोति' इति वगतिचोदितानां प्रयाजा-
दीनां जुहोतिना अनुवादः । इति पूर्वपक्षे । भाट्ट. १।४।
१८. * 'अभिनामं जुहोति' इति सामान्यग्रन्थोऽपि
अपिनामत्वात् प्रयाजविषयो मनति । बा. ३।३।२०।२१
पृ. ८७०.

* अभिघारणं अन्वाहार्थं स्वादिसे क्रियते । स्वादिमा-
हिं परित्रये उपकरोति । भा. १०।१।१०।१८, * अभि-
घारणं अरक्षानधर्मः । 'उपस्तृणाति, शिर्विविषोऽनदाय,
अभिघारयति, चतुरन्तं जुहोति' । १०।८।१२।
१०-३१, * अभिघारणं आग्रजगदक्षिणारूपयोः वातो-
पातयोः न स्यात् । १०।३।१०।१८, * अभिघारणं
उपकरणं च कृष्णज्वरौ न वर्तमम् । सप्तमः शुचि
पुरोडाशचूर्णानां सूक्ष्माणां मा भूत् इति उपकरणेन
सूक्ष्मं रित्तथीक्रियते, अभिघारणेन हविः शुचि असंयुक्त
हस्तेन यथाऽग्नीं पतति । न तु कृष्णत्वेन शुचि संयोगो
मनति । १०।२।२।१९, * अभिघारणं चातुर्मास्येषु
पञ्चम्येषु एषां कल्पेषु पुरोडाशेषु वर्तम्येन । 'अभि-
घार्या अनभिघार्या' इति भौमाशा तु श्रुतयोः । व्यासक-
होम वैशाखपूर्वत्वात् अपूर्वमेवाभिघारणं विधीयते । १०।
८।५।८. * अभिघारणं जुह्वामाग्न्येनोपकरणं तदुपरि हवि-
तदुपरि पुनः आशयम् । इदं अभिघारणं तृतीयं कर्म ।
वि. १०।८।१२. * अभिघारणं प्रधान-विधीर्षवेन
क्रियते । भा. ५।५।२।३, * अभिघारणं प्रयाजोपेय
आग्नेयपुरोडाशस्य पूर्वं कर्तव्यं तत्त. सानायम्य, प्रवृत्ति-
क्रमोपेयस्य सुत्यक्रमस्य क्लीयत्वात् । ५।५।२।२-४,
* अभिघारणं प्रयाजोपेयं प्राजापत्यवरानां नमसि वाज-
रेषे । ५।१।१५।३३-३९. * अभिघारणं प्रयाजोपेयं

हविषा हवि.सत्कारश्च प्रतिपत्तिश्च इति उपपत्त्युक्तयोश्च-
माणोमसत्कारः । के. * अभिघारणस्य उपकरणस्य
च होमोऽपि दर्शपूर्णमासोत्पाद्यमाने हविष एव
चतुरवत्तर्षपतिः । भा. १०।८।१३।३३-३४.

ह्रौ अभिघारणे विप्रकर्षादनुयाजवत् पात्रभेदः
स्यात् । ४।१।१४।३३ ।।

वाजरेषु कृतपशवः प्राजापत्यपशवश्च प्रात.सवने
सहैव प्रक्रम्यन्ते, दशमपश्वजोत्तरं च प्राजापत्यपश्वानामनु-
ष्ठानं पर्यामिकरणान्ते विरम्य माध्यन्दिने सवने प्राजा-
पात्यसिधामकले पुनरपक्रम्य आलम्भादि क्रियते ।
अङ्गहोमस्तु सर्वसोमोत्तरं क्रियते । कृतपशुमि. सहैव
प्राजापत्यानामपि यथाहोमान्तमनुष्ठानमित्यपरः पक्षः ।
तत्र प्रथमपश्वभरणेन इदमधिकरणम् । प्रात.सवने तावत्
पशुप्रयाजोपेयं कृतपश्ववरानां अभिघारणं कृतम् । अथ
माध्यन्दिने प्राजापत्यपश्ववरानामभिघारणं परि वर्तम्य,
तदा प्रात.सवनादिप्रयाजोपेयधारणं कर्तव्यं स्यात्,
सुद्धाश्च अन्यस्य स्वाहृतरात् सत्रं प्रयाजोपेयधारणस्य
कर्तुमशक्यत्वात् पात्रान्तरं ब्रह्म स्यात् । तत्र प्राजापत्य
वषाऽभिघारणं कर्तव्यं न वा, कर्तव्यत्वे प्रयाजोपेयधार-
णार्थं पात्रान्तरं कर्तव्यं न वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह ।
प्रयाजोपेयं प्राजापत्यपश्ववरानां अभिघारणे अभिघा-
रणार्थं अभिघारणशोधनप्रयाजोपेयस्य धारणार्थं पात्रभेदः
स्यात् सुद्धाः प्रात.सवने एव आग्नेयमागदर्थं रिक्तत्वात्
तद्विधायं विना प्रयाजोपेयधारणार्थं भवति । तस्मात् एष
पात्रं ब्रह्मम् । अनुयाजवत्, चातुर्मास्येषु अनुयाजः
पृथदाग्नयेन यस्या मनसि, तत्र अनुयाजीवपृथदाग्नयेन
एषार्थं पृथदाग्नयेन यथा आग्नयेन यथा तदाग्नौ एष
क्रियते तद्वत् । अनुयाजेन इदं अनुयाजवत् इति सत्य-
त्वात् वतिः । अनुयाजशब्दश्च यद्यप्यत्र तदीयपृथदाग्नयेन
पृथदाग्नयेन यस्या मनसि पठ्यते ।।

न वाऽप्राजापत्यादुपकरणस्य स्वेकदेहात्वात् । ३४ ।।

सिद्धान्तराति । वाद्यन्तः पूर्ववत्वात्पूर्वार्थः । न पात्र-
भेदः स्यात् । पुनः ? आग्नयन्तः । अविद्यमानं पात्र-
वत्प्रयाजवत्प्राजापत्यस्य तदीयप्रयाजोपेयस्य च,
तदाग्नयन्तः । पात्रवत्प्रयाजं न पात्रभेदः । आग्नयन्तः

तथा यति तस्याङ्गनादेव तदपकर्षे सद्योपक्रम-
त्वस्यावर्जनीयत्वापत्तेः, विवृ प्रमुक्तौ यदि सोमविक्रयी
न हन्येत तस्योऽपि वा अधिकमर्थं याचेत्, तदा
प्रतुरेव न समेत इति बुद्ध्या क्रतुप्रयोगादहिरेव साध-
नान्तरसंपादनवत् विक्रेया सह लौकिके यो मूल्य
निश्चयः, स विवक्षितः, तस्य चानङ्गत्वात् न सहप्रयोगापा-
दकत्वमिति ।

वि— 'दशपेये चाभिप्रेचनीये तन्नं मिदाऽयथा ।,
त्रयसहितवस्तन्नं, कालभेदेन भिजता ॥ '

भाट्ट— राजसूये शिष्यमुक्तमेवागः सर्वे भिषतन्वाः,
क चित् कालभेदात् क विदेशमेदात् क विरक्षिता-
भेदात् इति वक्ष्यते । तत्राभिप्रेचनीयो नाम सोमवागः,
ततः, 'संसृपा हवीधि,' ततश्च पुनर्दशपेयः सोमवागः
भुजः । ताविमौ अभिप्रेचनीयदशपेयो समानतन्वौ
मिन्नतन्वौ वेति चिन्ताया 'सह सोम क्रीडास्यभिप्रेचनी-
यस्य दशपेयस्य च' इति वचनेन अभिप्रेचनीयसोम-
नयकाले दशपेयसोमकयः प्रतिवृज्यते । स च प्रतिवृज्य-
माणस्तदप्राप्तपदपेयत्वात् (५३११२) ततः प्राचोऽपि
पदार्थानयकयतीति आरम्भस्तथात् समानतन्व । यवो-
पक्रमं च समापने तदुत्तराङ्गनामपि क्तता । यदि तु
अभिप्रेचनीये 'अभिप्रेचनीयस्याप्यमम्यवयमिति'
इत्यनभ्यदर्शनात् नोत्तराङ्गना तन्वत्वा, तदा अस्य
पूर्वाङ्गनामेव सा । न च दशपेये 'सोम दीक्षयन्ति,
सद्यः सोम क्रियन्ति' इति पुनःसोमनयदर्शनादुप-
वादमात्रे 'सह सोमं क्रीडाति' इत्यनेन साहित्य विधी-
यते । उत्तरपादस्य मूल्यप्रतिष्ठापनार्थम् । तस्य क्रतो-
पूर्वमचरणे कदा चित् सोमविन्यस्तत्वाभेव क्रतुकरणतुप-
पत्त्या आरम्भकत्वादिति याच्यं, तथात्वे क्रीणतेदस्यवादे
लक्षणाऽऽपत्तेः । तद्वर सद्यःपदस्यैव एकतुंगतीनवे
लक्षणा, अभिप्रेचनीयदशपेयो हि एकक्रतुकातीनौ, सोम
यागान्तराणि तु सव-सद्यदूष्ये तन्वन्तरे इति तदभिप्रायेण
सद्यःपदम् । इति प्राप्ते, सधाले 'सद्यो दीक्षयन्ति'
इत्यदिवाक्यगोचर्यापत्तेः 'सह सोमं क्रीडाति'
इत्यनोपसर्गादे लक्षणासिद्धिः । अङ्गीकृत्य सहत्वमात्रविधिः ।
अगो मिन्नतन्वापेवौ । यत्तु 'समानो वा एष वज्रो

यदशपेयश्चाभिप्रेचनीयश्च' इति समानत्ववचनं, तत्
एकतुंगत्वात्प्राप्तमात्रेणेति न वक्ष्यद्विरोधः ।

भाट्ट— 'दशपेयकयः प्रयत्नः ।'

शंकर— 'सहसोमनयेऽङ्गमिति ।'

अभिसारिणी मिष्टु । पादेषु अष्टराणि १०१०
१२।१२ उदा० 'यो वाचा रिवाचो' (ऋग्वे.
१०।२१।१) । के.

अभिहितत्वं 'अनभिहितत्वं' इति विन्दौ
दृश्यम् ।

अभिहितान्वयः औत्कर्षितो भाट्टमतं, अन्विषा-
मिषान् ग्रामाक्रमतम् । अभिप्रातृत्वा शक्यता पदानि
स्वस्वार्थे स्वस्वमेण अभिदधति । पदानिहितत्वात्प्रा-
यः आराहृष्टाद्योम्यतासमिधितत्वर्यानुसरणं पश्चात् अनु-
पगच्छ । अभिहिताना अर्थानामन्यथा अभिहितान्वयः ।
अत्र अत्रे पदार्थानामन्यथा न अभिधानिदयः । अन्वि-
ताभिधानमते तु अर्थान्तरान्विते निष्कामिते वा अर्थे
एव पदस्य द्यतिः, न ह्यत्रे अर्थे । अत्र अन्वयोऽपि
शक्तिविषयः । अर्थान्तरेण क्रियया वा अन्वितस्य
अर्थस्य पदेन अभिधानं इति अन्विताभिधानमित्युच्यते ।
तत्रापि सामान्यान्वितत्वं विरोधात्-तत्रैव इति पश्यद्वयम् ।
के ॥ अभिहितान्वयः लौकानिषमते लक्षणीः । द-
शपदस्य अनेनार्थप्रत्यये कर्मवन्विधित्वान्मित्याया
भासनाया विधिः, सुपि च पणुना इत्यादी एकादशिका
म्यामन्वितस्य वरणदिकारकस्य, देयतावद्विते च देय-
तया अन्वितस्य इत्यस्य अभिधानाङ्गीकारम् । प्राठ.
पृ. ४२.

अमीमर्त एव दीक्षामिः' इति द्वादश्यादे
दीक्षावर्तं विहितम् । भाट्ट. ६१।१. 'अमीमर्त एव
दीक्षामि' इति भूतस्य दीक्षारूपस्य वाक्यतोयेण द्वादश
लक्षणाया पर्यवसानम् । वि. ६१।१.

अमीमर्तं नाम ब्रह्मसम, तदि अनारम्भ नि वि-
दाम्नातमविरोधेण । मा. ६।१।११. । (अत्र ब्रह्म-
चन्द्रेण ब्राह्मणचक्षुषी वृष्टते । ब्रह्मणः ब्राह्मणाच्छ्रित-
ताम ब्रह्मसम इति) । अमीमर्तं सद्यः प्राप्ते पादेषु
पादयमभेदेन च तुंगान्ते दीक्षते गद्यमपने, न तु

ततो विधिविधेयविशिष्टा मीमांसा विधिविहितार्थस्तुल्यै ।
तस्मात् एकवाक्यत्वादर्थवादः । वि. १०।८।५.
* 'दिपन्तं ध्रातुष्वं निपत्यादत्ते यममिचरन्ति द्येनेन' ।
भा. १।४।४।५. * 'गवाऽमिचरन् यजेत' । १।४।
४।५. * 'द्येनेनामिचरन् यजेत' । १।४।४।५. * 'संद-
शेनामिचरन् यजेत' । १।४।४।५. * 'सोमारीदं चरं
निर्वपेत् हृष्णाणां मीदीणां अभिचरन्' । १०।७।१९।६४,
* 'शुक्रामान् (ग्रहान्) रदणीयादभिचरतः' ।
१०।७।१९।६७.

* अभिचर्यमाणः । (यथाशार्थे केन विदमिचारः
कृतः सोऽभिचर्यमाणः) 'मन्यमान् (ग्रहान्) रदणी-
यादभिचर्यमाणस्य' । भा. १०।५।१९।६७.

* अभिचारः अदृष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारः ।
अभिचारः स्मृत्या निषिद्धः । अग्नि. पृ. ९. * अभि-
चारः तावत् अधिकारविशेषपञ्चया अधिकारे कारणम् ।
यद्योपादाने हेतुः, गती उपादेयः । तेनाभिचारे नौपा-
दानिकी प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । श्रु. पृ. ३०-३१.
* अभिचारः वैरिमरणानुकूल व्यापारः । वैरिमरणानुकूलः
रपेनादिकर्तृनिष्ठः विपदानादिकृतो व्यापारः । के.

* अभिचारकर्मणः अनर्थफलत्वेन अनर्थरूपत्वाच्च
धर्मत्वम् । वि. १।१।२.

* अभिचारपदस्य मरणानुकूलरपेनादिकर्तृनिष्ठविष-
यानादिकृतव्यापारवाचित्वम् । तस्यैव रपेनादिकृतत्वम् ।
वैरिनिष्ठो मरणानुकूलव्यापार एव अभिचारपदार्थः इति
कश्चित् । तन्न । वैरिमरणं अभिचारः इत्यपि न ।
भा. ४।१।२ वर्णकं २.

* अभिचारविशेषे शरमयवर्हिणा कौशवर्हिणो
वाचः । भा. १०।४।२.

* अभिचारार्थं कर्म पार्थ, तस्य तामसधर्मत्व-
संज्ञात् । भा. ४।१।२ वर्णकं २.

* अभिजनसंज्ञानेन अभिजातः श्रुतो भवति यथा
अदमसमिन्तो देवदत्तः अदमसेषु जन्ममन्तेषु शुद्ध-
मात्मानं मन्यते । भा. १।२।१।१०.

* अभिजित् नाम कद्रुः ज्योतिषोक्तविशेषः अष्टराणादी ।
वि. ६।७।८. * अभिजित् यागः । * आभिमुख्येन जयात्

अभिजित् । भा. १।७।१।२ पृ. ३२५. * 'अभिजिता
यजेत' अत्र सौमिको विध्वन्तः अयकचोदनत्वात् ।
८।१।१।१६. * 'अभिजिता यजेत' अभिजित्नामकेन
यागेन इदं भावयेत् । अभिजित् सोमविकृतिः ।
वि. ८।१।९. * अभिजिता यजेत इति अभि-
जित्शब्दः कर्मनामधेयम् । भा. १।७।१।१-२.

* अभिज्ञास्यैव वाचनं कलशानीं मानयेमादौ ।
'कलशानीचयति' । 'आयुर्धनेन कलश' इत्यादयो
पन्नाः कलशयो नाम । भा. १।८।८।८.

* 'अभितो दिवाकीर्त्य मयः स्वरसामानः' इति
गवामपने श्रूयते । तेषु च ग्रहास्तत्पुत्रतद्वशतोमादयो
धर्मा विहितः । दिवाकीर्त्यस्य विद्युतः अभितः पुर-
स्तात् परस्ताच्च त्रयस्त्रयः स्वरसामानः नाम यागा
भवन्ति इति श्रुतिवाक्यार्थः । यदीया मन्त्रा दिवैव
स्मिर्वनीया भवन्ति, न रात्रौ । यथा उपनिषदो रात्रौ न
पठनीयमज्ञात् । के.

* 'अभि त्वा शूर' इतीपमृत् छन्दोगप्रश्ने रथं-
वरस्य योगित्वेन पठित्वा । वि. १।२।५. * 'अभि त्वा
शूर' इत्यादिमन्त्रान् स्रोतवाचनमृतात् 'पृष्ठैवपतिष्ठते'
इति पृष्ठशब्दो लक्षयति । ७।१।१४. * 'अभि त्वा
शूर' इत्येषा बृहती प्रथमा स्रोतीया । ९।२।६ वर्णकं १,
* 'अभि त्वा शूर' ज्योतिषोपे माध्यादिने पृष्ठस्रोतेषु इदं
प्रगाथक्यं प्रथमे सूक्तम् । तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा स्रोत-
बृहती । तत्र रथवर गतव्यम् । ९।२।६ वर्णकं २,
* 'अभि त्वा शूर नोनुयः' इति सूक्ते सप्तदश-
स्तोमकमाप्राच रथैव स्तोत्रं गीयते । ७।१।१.

* अभिधास्त्रिका भावना विधिरितुष्यते । वा.
२।१।१।२ पृ. ३७८.

* 'अभिधात्री भुतिः वा पितृ' मरुतिप्रत्यय-
श्रुत्योः स्वस्वार्थमिहातुल्यम् । वा. १।१।७।१२ पृ. ७००.
* अभिधात्री भुतिः पञ्चविधा धातुः, प्रातिपदिकं,
कृदाविप्रत्ययः, उपसर्गः, निपातश्चेति । धातुरपि द्विविधः
'यूपादयो धातवः' इतिविहितधातुसंज्ञः, 'सनायन्ता
धातवः' इति च । प्रातिपदिकमपि द्विविधं 'अर्थान्द-
धातुप्रत्ययः प्रातिपदिकं' इति 'रुचिदितमभाष' ।

अभ्यनुज्ञाविधिभेदाः

एव दद्यात्, सति न दद्यात्' इति । अपर काले दारिद्र्याद्यवस्थास्ये न दद्यात् इति । अभ्यनुज्ञैव, अदत्तेः ईषदोपात् । बाल. पृ. ३३.

● अभ्यनुज्ञाविधिभेदाः विविचन्दे । वात्प्रत्ये प्रष्टव्याः ।

● अभ्यन्तराद्य समुदायेऽप्ययथा इति न्यायः ॥ यथा वृक्षः प्रचलन् सहाययैः प्रचलति, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम् । प्रत्याहारहाहिके महामात्रे इति । साहस्री. ८२८.

● अभ्यन्तरो हि समुदायेऽप्यय इति न्यायः ॥ तद्यथा वृक्षः प्रचलन्सहाययैः प्रचलतीति 'एकानो दे प्रथमस' (पा० ६।१।३) इति सूत्रमहामात्रेऽभिहितः । तथा 'लक्ष्यलक्षणे न्याकरणम्' इति वार्तिकसमहाभाष्ये प्रकाशान्तरेण ध्वनितः । तद्यथा 'समुदायेषु हि शब्दाः मूलाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा पूर्वं पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैले शुकं, घृतं शुकं, शूराः, नीलः, वृष्ण इति । एवमपि समुदाये न्यावरणशब्दः प्रकृतोऽप्ययैऽपि प्रवर्तते' । एवं प्रवर्तेऽपि । साहस्री. ४४५.

● अभ्यर्हितं पूर्वं इति न्यायः ॥ अल्पावतरे इति पाणिनिपदे (२।२।३४) वार्तिकमिदम् । अभ्यर्हितं पूष्य प्रथमं वा । तत् इदमत्रासे पूरे प्रयोगे यथा वृष्णाजुनी इत्यादि । के. ● अभ्यर्हितं पूर्वं इति न्याये आभित्य तन्मन्त्रप्रवृत्तिपादकयोः एतादृशद्वन्द्वान्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपपादितः । बि. द्वादशाध्यायस्य उपक्रमे. ● यद्यपि कामिषेभ्यः पूर्वमुक्ता अनुष्ठेताश्च, तथापि 'अभ्यर्हितं पूर्वं' इति वैपाकरणेतन्यायेन प्रजापत्याभ्यामां श्रीतिदेवतां अभ्यर्हिताम् ता एव आमीः प्रथमं विधत्ते । तैसंसा. ५।१।८.

● अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति इति न्यायः उक्तं च शिशुगुणशब्दे तद्विधेयिगुणान्तरविपर्ययस्यै वैधदेवाधिरूपे (१।४।१११०-१२) ध्युत्पादित्यन्मात्रः अत्र देवन्तरतमुन्मन्त्राय उक्तं । पाकनयेऽप्रमग्न एव न अत्र गुणैरदेवाज्योक्तैः प्रथमैरेव इति 'अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति' इति न्यायेन स्पष्टनीयः । सु.

पृ. ४१९, ● आधाराग्रिहोमयोः अन्नाहिर्जन्यामनेन 'अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति' इत्यास्य अविपद्यत्वात् अल्पान्तरत्वेन आपाराद्यन्दास्य, पूर्वनिपातो युक्त आधाराग्रिहोमं (२।२।५।१३) इत्यत्र सूत्रे । पृ. ७८८, ● पशुहोमयोः (२।२।१७ पृ.) इत्यत्र पशुशब्दस्य व्यन्तत्वे 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा० ३।२। २६) इत्यादौ व्यन्तस्य पूर्वनिपातव्यभिचारत् लोमस्य प्राधान्येन अभ्यर्हितात्वात् पशोः पूर्ववत्ताभिधानमयुक्तं इत्यास्यद्वय न्यायनिष्ठे शास्त्रे न्यायस्युत्पादनदरविपर्ययस्य अभ्यर्हितात्वात् पशोः पूर्वनिपातो युक्तः इत्याह । पृ. ७८८.

● अभ्यातानाः नाम होमाः सर्वहोमाः अपूर्वाः । बि. ८।४।४, ● अभ्यातानहोमाः 'अग्निर्हूतानामविपतिः' इत्यादिभिर्मन्त्रैः क्रियमाणा होमाः । १।४।१३.

● अभ्यातानहोमाः वैदिककर्मणां शेषभूताः, न लौकिकानां कृष्यादीनाम् । भा. ३।४।१२५-२७.

● अभ्यासाद्यर्थं परिधिर्मन्त्रः परिधिर्महत्तरेणाश्रय औपतृ इत्यादिमन्त्रैः वर्तन्त्यम् । भा. १।२। १०।२६.

● अभ्यासः अविरोधे पुनः पुनः । बि. २।४।१.

● पुनर्विधानम् । सु. पृ. ८२०. ● अभ्यासः कर्ममैदवं प्रमाणम् । बाल. पृ. ८. ● अभ्यासः धर्मभेदे प्रमाणम् ।

समि. पृ. २३. ● अभ्यासः अथवातादीनां द्वापरीनां प्रयोगेन निष्पातित्वान्तरम् । भा. १।१।१।२७, ● अभ्यासः

अथवातस्य आ तदुत्पत्तिर्नृतेः । १।१।१।२७.

● अभ्यासः उपरिहारादपि प्रवर्णः बहुपाठस्य अन्त्यावपत्वात् ।

पराप्रमः. ८. ● अभ्यासः एकपाठादप्युक्तं अभिप्रेतमात्रं

पशुगुणैः । भा. १।३।१।२९-३१, ● अभ्यासः वाद्यस्य

वर्माणः. १।३।१।२९-३१, ● अभ्यासः वाद्यस्य

वर्माणः. १।३।१।२९-३१, ● अभ्यासः वाद्यस्य

वर्माणः. १।३।१।२९-३१, ● अभ्यासः वाद्यस्य

वर्माणः. १।३।१।२९-३१, ● अभ्यासः वाद्यस्य

वर्माणः. १।३।१।२९-३१, ● अभ्यासः वाद्यस्य

वर्माणः. १।३।१।२९-३१, ● अभ्यासः वाद्यस्य

वर्माणः. १।३।१।२९-३१, ● अभ्यासः वाद्यस्य

वर्माणः. १।३।१।२९-३१, ● अभ्यासः वाद्यस्य

वर्माणः. १।३।१।२९-३१, ● अभ्यासः वाद्यस्य

वर्माणः. १।३।१।२९-३१, ● अभ्यासः वाद्यस्य

अभिमर्शनोद्देशेन मन्त्रविधौ प्रतिपदादिकादीनामियरोने मन्त्रानापचोक्ष । पौर्णमास्यामावासापदान्या पौर्णमास्या-
दिप्रयोगस्य अपिकरणविविधौ च उभयम प्रतिपदिके
प्रत्यये च लक्षणाप्रसङ्गे वाच्यमेवैव तदवस्य एव ।
प्रयोगस्य निमित्तत्वाद्गीकारे च लक्षणादयप्रसङ्गे विकृतौ
अमाप्तापत्तिश्च । अतो लाभान् प्रातिपदिकेनैव पौर्ण-
मास्यादिप्रधानमाश्रयन्निवृत्तिर्विषयानात् तदुद्देशेनैव मन्त्र-
विशिष्टमभिमर्शनं विनियुज्यते , मन्त्रमार्गं वा तदुद्देशेन
विधीयते, अभिमर्शनं तु प्रकरणप्रदानुवादः । उत्पत्ति-
वाक्ये च इतिःशब्देन प्रधानमाश्रयविषयप्रदानं उपसहार-
विधया न विवक्ष्यते, अतः प्रधानमाश्रयौ मन्त्रौ । स्वस्य
पौर्णमास्यादिशब्दान्या प्रधानसंज्ञेनैव विवृत्तलक्षणं, तथापि
संश्रयो नाङ्गत्वात्पयः, तथाप्ये वाक्यसंकोचापेक्षेः, अपि
॥ उपसहारकत्वात्पयः । शब्दप्रधानाविधौ मन्त्रौ ।

मन्त्रन— 'साङ्गायमभिमर्शनम् ।'

, शंकर— 'अभिमर्शमन्त्रं तथा ।', मन्त्रं मन्त्रौ ।
तथा साङ्गायौ ।

॥ अभियुक्ताः एवमुपदिशन्ति तन्महीनश्च द्वादशाह
इति । भा. ८।१।५।२४, ॥ अभियुक्ताः प्रणीति
मन्त्रवाक्ये सामशब्दमुपदिशन्ति, 'सामानि अपीगहि'
'सामानि अप्यापकामः' । 'सामानि वर्तन्ते' इति ।
२।१।१२।१६, ॥ अभियुक्ताः य शब्दमुपदिशन्ति एव
एव शापुः, अन्यः अशापुः इत्यणन्तत्वंम् । १।१।८।२७,
॥ अभियुक्ताः राज्ञः कर्म राज्यं इत्युपदिशन्ति ।
१।१।१२।१६, ५८०, ॥ अभियुक्ताः हि अग्निं नो
भवन्ति । दृश्यते चाभियुक्तानां शुभनृत्तामविसरणं, य
पक्षं प्रत्यक्षं चैतत् शुभ्यमान न भ्रम्यते इति । १।१।८।२७,
॥ नरोते (पौरोहितासिक्कादयः) अनिन्द्रियविषया
अर्थाः । उपपद्यते एषु अभियुक्तानां प्रामाण्यम् ।
ये तु अनिन्द्रियविषयाः, तेषु अभियुक्ताः न प्रमाणम् ।
१।१।७।१४ पृ. ८५७.

॥ अभियुक्ततराचारेण अभियुक्ताचारे वाच्यते ।
पा. १।१।७।१४ पृ. ८६०.

॥ अभियुक्तानामभियुक्तज्ञानयोः अभियुक्तज्ञानं
व्यवत् । इतरस्य मूलमपवादत्वात् । 'अतः शास्त्रा-

भियुक्तत्वादायावर्तनिवासिनाम् । या . मतिः, सेव
धर्माङ्गशब्दार्थत्वप्रमा मता ॥ वा. १।१।४।१७ पृ. २२०.

॥ अभियुक्तोपदेशः चान्दार्थाविगो प्रमाणम् ।
भा. ८।२।५।२४, ॥ अभियुक्तोपदेशश्च नः प्रमाणम् ।
२।१।१२।१६, ॥ अभियुक्तोपदेशात् हसः परः पाणिः
इत्येवमादिषु अनादिरथेन सङ्गमः । १।१।८।२६, ॥

॥ अभिवर्षणे । दीक्षितस्य शरीरे एककाले अनेकवारं
पर्जन्यामिव वर्षेऽपि सङ्घट्टेव मन्त्रपाठः, न प्रत्यमिवर्षण-
माहुतिः । मन्त्रस्तु 'उत्पत्तिर्वैलं द्यते' इति । वि.
१।१।१८.

॥ अभिवासनं कपालेषु श्रितस्य पुरोहिताश्ला-
च्छादनं 'मसनान् अभिवासयति' इति आम्नातम् ।
वि. ५।१।१६, ॥ अभिवासनान्तेन अभिधायगादिना
काण्डेन अनुष्ठमयः वाक्पञ्चगुणकपालपुरोहाद्ये । ५।२।२,
॥ अभिवासनान्ताङ्गसमूहस्य दत्तं देया सह
पूर्वेषुनापकः । ५।१।१६.

॥ 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वप्ना लो-
कविमुदाः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः, शब्देषु न तदु-
क्तिषु ॥' इति व्यायः । साहस्री. ७०. अभिव्यक्त-
पदार्था ये इत्यनेन गौणलक्षणिकव्याहुतिः । 'लोक
विमुदाः' इत्यनेन अप्रतिदसा व्याहुतिः । 'स्वप्ना' इत्यनेन
अप्रधानस्य व्याहुतिः । 'शब्देषु न तदुक्तिषु'
अनभिव्यक्तपदार्थेषु शब्देषु शास्त्रं न प्रवर्तते इत्यर्थः ।
अथ श्लोकः 'गौणलक्षणेभ्योऽप्येव संप्रत्ययः' इति-
न्यायमूलकः । चक्षुषप्रकाशिका. पृ. ९०. ॥ 'आती
इत्यादी' इत्यादी प्रत्ययव्यतिदेशात् । अतिदेशो
शापक इ 'व्यतिदेश्यः परिसारे' (पा. ५।१।१६)
इति सोननिर्देशः । नहि अत्र अतिदेशः विना त्यदा-
चलं भ्रम्यते । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इतिन्यायेन
लोचप्रतिदार्थपरतायामेव तज्जुष्टेः (अतिदेशमजुष्टेः)
तथा च प्रयुज्यते 'यद्यतोर्नित्यव्ययः' । इति ।
शब्दकोस्तुमे कलक-पट्टे.

॥ अभिव्यञ्जकानां अनेनविषया शक्तिः, यथा
दीपस्य । श्रुजु. पृ. २०९.

। कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥

। काम्येषु एकविंशत्यादिषु सामिपेनीकल्पेषु यदि आगमेन सत्यापूरणं स्यात्, उदा गावशविशेषरूपेषु पुरितामकर्मस्वपि अभ्यासो मा भूत् ॥ इति चेत् कश्चित् भूयात् ।

न, चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥

सिद्धान्ती उत्तरमाह । नैतदेवम् । पुरितामकर्मसु 'आहूतं धृतं सुचले' इति अभ्यासस्य चोदितत्वात् मुक्तोऽभ्यासः । तस्मात् एकविंशत्यादिषु काम्येषु सामिपेनीकल्पेषु 'निः प्रथमामन्वाह निरुक्तमा' इति यान-दुक्त अभ्यास्य ततोऽधिका संख्या कदागमेनेव पूर-यिताया इति सिद्धान्तः । के.

॥ अभ्यासेन सामिपेनीनां लिप्ता पञ्चदशसंख्या (आद्यन्तवोरभ्यासेन) निहिता 'निः प्रथमामन्वाह निरुक्तमा' इति, दध्यपूर्णमाख्योः । भा. १०।५।८।२७.

॥ अभ्यासात् भावनभेदः तेन च कर्मभेदः । वि. २। २।२. ॥ अभ्यासात् भेदः आप्रमगाना प्रयागाम् । संकर्म. ३।१।१६. ॥ अभ्यासस्य पुनर्विधानं भागस्य भेदकं युक्त विधेः अप्रवृत्तप्रार्तनसमाधत्वात् अन्यतः प्रातिः विधिलभ्यापातापत्तेः । सु. ४. ८२०.

॥ अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयो-गात् । १०।६।१०।२९ ॥

गगामयने 'आहूतं पूष्यं पङ्कजमुपयन्ति' इति श्रूयते । द्वादशादे श्रुतं 'संस्थिते पूष्ये पङ्के मध्याय चेत् पूव वा' इति, तत् चोदयेन प्राप्तम् । तत्र पङ्कजस्य अभ्यासे प्रतिपङ्कहान्ते तदभ्यासः मधुभोजनाभ्यासः स्यात् । कर्मणः पङ्ककर्मण एव पुनः प्रयोगात् पुनः पुनः प्रयोगात् । पङ्कहान्ते च मधुभोजनं विहितम् । तस्मात् पङ्कहाहूतो प्रतिपङ्कहान्ते मधुभोजन इति पूर्वः पक्षः ।

अन्यो वा, कृतकाष्ठत्वात् ॥ ३० ॥

'संस्थिते पूष्ये पङ्के मध्याययेत् पूव वा' इति द्वादशादे विहितं भोजनं चोदयेन गगामयने प्राप्तं आनन्तर्येण कृतानां पङ्कहान्ते सङ्ख्येव कार्यं, न तु प्रतिपङ्कहान्ते । कृतकाष्ठत्वात् । कृतो हि भोजनस्य कालो

निमित्तः 'संस्थिते पङ्के' इति । संस्थानं समाधिः पङ्कहस्यैव व्यापारस्य उपरमः । न च पुनः पङ्कहं कुर्वणः पङ्कहत्वात् व्यापाद्यत् उपरत इत्युच्यते । न च कर्तुं पुनरुपरो पङ्कहः संस्थिते । तस्मात् आनन्तर्येण कृतानां पङ्कहानां संप्रपामन्ते सङ्ख्येव मध्यायदानं, न प्रतिपङ्कहान्ते इति सिद्धान्तः । वाचस्पत्यः पूर्वपक्ष-व्यावृत्त्यर्थः । के.

॥ अभ्यासाधिकरणम् । अभ्यासस्यापः । अभ्या-साधिकरणस्यापः । अभ्यासात् कर्मभेदः ॥

एकस्वैवं पुनः श्रुतिरविशेषादन्वयार्थं हि स्यात् । २।२।२।२ ॥

भाष्यं— 'समिधो यजति' 'तदुत्पातं यजति' इत्येवमादिः पञ्चकृत्योऽभ्यासो यजतिशब्दः किमेकमपूर्वं चोदयति, किं प्रथम्यासमपूर्वमेव इति । शब्दान्ते कर्म-भेद उक्तः । इह च एष शब्दः पुनः पुनरुच्यते । तस्मादेकमेवामापूर्वम् । नन्वपुनरन्तरमविद्वद्भात् अनर्थको भवति । सत्येव अप्रयोजनो भवति, बहुकृत्योऽपि चोद्यार्थमात्रेण तात्पर्यार्थो भवति । यत् प्रथमे उच्चारणे गम्यते, यतस्ततोऽपि तदेव गम्यते । तस्मात् पञ्चकृत्योऽभ्यासो यजतिशब्दः एवमपूर्वं चोदयति । न चाभ्यासः अनर्थको न विनियति, तदुत्पादादीदेवता विधास्यति । तस्मादेवमपूर्वम् । एवं प्राप्ते श्रूयः । पङ्कहस्यैव पुनः श्रुतिः स्यात् । कर्मभेदं कुर्वदित्यर्थः । तावत्पुनः विधीयमाने, अस्ति कर्मविशिष्टश्रुते, पुनः श्रुतिरन्वयार्थं भवेत् । ननु न शब्दोक्त्यर्थान्तरं विधातुमिति । उच्यते । 'समिधो यजति' इत्यादि प्रथमः अनुवाद एव, 'ददौ-पूष्यमावास्यां यजेत' इति यागः प्राप्त एव । तत्र देवता न शक्या विधातुम् । श्रुतिमात्रा हि तत्र देवता । इह यावत्पङ्कजं प्रकृष्टाद्वा, तयोर्विकृत्यो न न्यायः । च एष देवतायागप्रवचो विधीयमानः अतिप्रमाणे यागे न शक्यः कर्तुमिवनर्थकः स्यात् । क्रियमाणे तु पक्षपते । तस्मादभ्यासितव्यो यागः । प्रथम्यासः पङ्कहभेद इति । न च यत् समित्यर्थेन श्रियते, तत् तन्मगार्थपेन, भिन्नत्वात्तयोः । अतो न विकल्पः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे पङ्कजं प्रयोग इति, सिद्धान्ते पुनः पुनः प्रयोग इति ।

अपीरयेवे चेदे अरिभवत्, प्रवर्तनासामान्यस्य च
प्रादिप्रवर्तकस्यापसवर्तित्वदर्शनात् लिङादेरेव च
प्रवर्तकत्वावधारणात् लक्षणया गमयन्तीत्यर्थः । अन्वा
इति अपरत्ववाचिना अन्यधन्वेन शब्दभावनायाः
पश्चात्प्रमिदयता अर्थभावनाविपक्षत्वेन तदपेक्षल-
सूचनात् विध्यभिधायित्वं नार्थभावनाऽभिधायित्वस्य
भाषकं, प्रत्युत बाधकं इति सूचितम् । सु. पु. ५५९.

• अभिधायकं आख्यातं 'नर्हिदेवचदनं दामि'
इत्यादिमन्त्रगतम् । वि. ११।१६. • अभिधायक
लिङ्गं यत् गमकत्वादेव गमयति । के.

• अभिधायका गन्ताः । अस्ति तृतीयः प्रकारः
यत् अभिधायकत्वं नाम । 'येषामाख्यातशब्दानां
पृच्छकानां पृच्छयानां' । विधिशक्तिः प्रणश्येत्तु
ते सर्वत्राभिधायकाः ॥' मन्त्रमतानां प्राप्तावगतानां च
आख्यातशब्दानां येषां शब्दावतरेण विधिशक्तिः
अपस्यति, तेषामभिधायकत्वम् । तत्र 'न ता
नयन्ति' इत्यत्र तावत् पृच्छयोरपहितो विधापकः
अत्रावर्तनं प्रार्थयते । तथा 'अदे बुधिमन्त्रं मे
योगाय' इत्यामन्त्रविधिसंख्या । 'दामि' 'शुद्धामि'
शुद्धमनुष्येण । 'यदि होममपहरेद्युः' इति पदिशब्देन ।
भा. १।१।६।३१.

• अभिधा-लक्षणायादार्थः 'अव्याख्यायः'
इति भाष्योदाचित्करणे द्रष्टव्यः । के.

• अभिधेयगम्यमन्त्रोद्योविषयकपदार्थचतुष्टयम् ।
(अभिधेयो गोत्यादिः । गम्यमानोऽर्थः स्मृतिः ।
चौत्यः लक्षणाभिः गमनादिः तिष्ठत्यादिवाक्यार्थः ।
विषयः योग्यशब्दानां पृच्छादिशब्दानां पृच्छादिः) । भा.
१।१।१।३ पु. १३३. • अभिधेयनाम्नात्वेन अनेत्र-
र्थत्वं न मन्त्रीत्युक्तम् । १।१।१।२।२ पु. ५५९.

• अभिष्टयः पदद्वयः ज्योतिर्गोरायुः गोरायुज्योतिः
इति पद्वयम् । रत्न. १०।५।२५।८५. • अभिष्टये
न (ज्योतिर्गोरायुः इत्यादिना) नामधेयेन देवादिषो
रिप्यन्तः प्राप्नोति । दुप. १०।५।२५।८५. • अभि-
ष्टयपदवधानेन पृष्ठपरश्वहृद्यौ गमामये मन्त्र-
कारेण्यवशिष्टः । भा. १०।६।१।३३.

• 'अभिमृतिमयादसूनवः सुखमुन्मत्ति, न
धाम मानिनाः' इति न्यायः । भाष्ये (२।२०) ।
मानिनो जनाः अन्यतः परमवयमकात् देवोः असून
स्वप्राणानपि मुनयं यथा तथा उन्मत्ति, धाम स्वतेजस्तु
नोन्मत्ति इत्यर्थः । साहस्री. १६९.

• अभिमन्त्रणं 'अनुमन्त्रणं' इति भिन्नी द्रष्टव्यम् ।

• अभिमर्शनं चतुर्होनादिमन्त्रेण अङ्गप्रधानाद्विरर्पे,
न प्रधानार्थमेव । भा. १।१।५।८-१०. • अभिमर्शनं
आग्नीमसरोहोविधानमन्त्राणां प्रवृत्ताभिरिव आग्नेय्या,
ऐन्द्र्या चैषान्या च ज्योतिषोये । वि. १।१।८।२०-२१.

• अभिमर्शनं चतुर्होतृपञ्चहोतृमन्त्राणां न समुदायमनुक्तं,
किंतु अपूर्वप्रयुक्तं दर्वपूर्णमासयोः । भा. १।१।५।११-१९.

• अभिमर्शनं 'चतुर्होनां पौर्णमासीमभिमृत्तौ, पञ्च-
होता अमानास्याम्' । पृथिवी होतृ चतुर्होतृनाम् ।
'अग्निहोता पञ्चहोतृनाम्' । वि. १।१।५.

• अभिमर्शनेन द्वयं दौर्गन्धौ चरी विनश्येन प्रवर्तते ।
अभिमर्शनं हि न समुदाययोः किंतु समुदायिनाम् ।
समुदायिषु आग्नेयोऽन्यत्र, आग्नेयविकारश्च दौर्गन्धः ।
आग्नेयश्च पौर्णमास्या नामावास्यायां चाप्युत । भा.
८।१।१५।२६.

• अभिमर्शनसम्बन्धः अप्रयुग्मतिप्रस्तावतया मेदेन
प्रयोक्तव्यः, न तन्ने यस्मिन्प्रकारेण विहारपुन्यत्वे । भा.
१२।१।५।२८. • अभिमर्शनेन मन्त्रस्य आग्नेयविकारेण
विकल्पः ऐक्यात् । ८।१।१५।२६.

• अभिमर्शनाधिकरणम् । दर्वपूर्णमासयोः इति-
रभिमर्शनेन अङ्गप्रधानोपयत्तव्यम् ॥

तथाऽभिधानेन । ३।१।५।८ ॥

भाष्यं—सो दर्वपूर्णमासी । तत्र धूयेन 'चतुर्होना
पौर्णमासीमभिमृत्तौ पञ्चहोता अमानास्याम्' इति । तत्र
संदेहः हि अङ्गप्रधानार्थमभिमर्शनं, उत प्रधानार्थमिति ।
हि तावत् प्रातः प्रधानार्थमिति । प्रधाननामधेयं च
तत् पौर्णमासी अमानास्या इति च । तस्मात् प्रधानमन्त्र-
मिमर्शनमिति ।

या—संयोगात् इति नवति । पौर्णमास्यामाश्रया-
शब्दयोः प्रधानमात्रवचनं तत् 'आगम्यकान् तदन्ते' ।

संस्तोत्रमिति विशेषः । ११।२।१४, * अभिषेचनीये माहेन्द्रस्तोत्रे अभिषेकान् प्राक् निवेदनादयः अपकरणं कर्तव्याः । ३।३।१०, * 'अयुतमभिषेचनीये ददाति' गवाम् । भा. १।१।३।७, * अभिषेचनीयदशपेयौ राजस्ये । तत्र अभिषेचनीयस्य दशमेऽहनि दशपेयः संपद्यते । ११।२।१।५६१, एकस्मिन् कृतौ एतौ सोमौ वर्तते । ६२, सोमकयः शब्दकृतः समदोरकदैव । अर्थकृतस्तु मित्रवाले । ५९, आदौ अभिषेचनीयः ततो दशपेयः नानयोस्तन्मम् । ५७.

॥ अभिषेचनीयदशपेययोर्मिश्रं तन्मम् ॥

दशपेये क्रयप्रतिफर्पात् प्रतिफर्पस्ततः प्राचां, सत् समानं तन्त्रं स्यात् । ११।२।१४।५७ ॥

भाष्यं—राजस्ये अभिषेचनीयदशपेयो एकाहौ । तत्र चित्स्यते किं तयोः तन्ममयोः, अथवा भेदेनेति । किं प्राप्तं ? समानं तन्ममनयोः । कुतः ? दशपेयस्य क्रयः प्रतिफर्प्यते 'सह सोमं नीणाति अभिषेचनीयदशपेययोः' इति । अभिषेचनीयस्य पूर्वकालीनत्वात् तत्कपवाले दशपेयस्यस्य प्रतिफर्पः । स प्रतिफर्प्यमाणः, ततः प्राग्भाविनः पदार्थान् प्रतिवर्पति 'तदादि वाऽभिसम्पन्नात् तदन्तमपकरणं स्यात्' इति (५।३।१९।२४) । अतस्तयोरेकाहयोः तन्मं प्रक्रमः । तन्मं प्रक्रान्तयोः प्रवृत्तिः तन्ममेव समाप्तिर्गुक्तः । तस्मात् समानतन्मौ ।

समानवचनं तद्वत् । ५८ ॥

भाष्यं—'समानो वा एष यवो यद् दशपेयश्चाभिषेचनीयस्य' इति तन्मस्य समानत्वात् यत्तयोः समानत्वं, आत्मना भिन्नात्वात् ।

अप्रतिफर्पो वाऽर्थहेतुत्वात्, सहस्यं विधीयते । ५९ ॥

भाष्यं—न वा प्रतिफर्पः क्रयस्य । कुतः ? अर्थहेतुत्वात् । द्वौ इमौ यवौ । एकः अर्थहेतुकः, अन्यः शब्दकृतः । यत् प्राक् क्रतुप्रवृत्तेः यत्तद्यप्यनोपार्जनकाले सोमविक्रयिणा सह संवादः सोमस्य परिक्रयणं मूलपरिच्छेदः, सः अर्थादवश्यं करणीयः । तस्मिन् अष्टौ यतोरेव प्रवृत्तिर्न मुक्ता । कुतः ? क्लृप्ते कदा भि

सोमो न स्यात् विज्ञेता वा अस्य (न स्यात्), नार्पणं वा दद्यात्, तथा ऋतुदेव न सवर्तेत । तस्य एतत् क्लृप्तमुच्यते । किं कारणं ? मुख्यत्वात् । तत्रैव च क्रयो निर्वृत्तकृत्यः, मूल्यापणमानं परिशिष्टम् । यदन्यत् तत्र 'कलया ते क्रीणामि' इत्येवमादि तत् धर्मेमानं, परतन्मत्वादेव विज्ञेताः । एवं च सति भिन्न-क्लृप्तयोः यथाफलमेव अङ्गानि भविष्यन्ति । दृष्टश्च तस्मिन्नुपसंगदे क्रयार्थं क्रीणातेः प्रयोगः 'देवदत्तेन सह अस्माभिर्याज्यं क्रीतं उपशा संवृत्ता' इति । अतस्तस्य संवादः । स च बहिः क्रतोर्वर्तते । तस्मात्प्राप्तिः प्रतिफर्पः । कालमेदात् यथोक्त एव तन्ममेदः ।

पूर्वस्मिन्नावभृद्यस्य दर्शनात् । ६० ॥

भाष्यं—पूर्वस्मिन् अभिषेचनीये अवभृथदर्शनं भवति । कथं ? 'समानं वा एतद् बह विच्छिन्दन्ति, यदभिषेचनीयस्य अवभृथमभ्यवर्पितं' इति । तदेव अवभृथदर्शनं पूर्वस्मिन् उपपद्येत, यदि भेदेन तन्म-प्रवृत्तिः । इतरथा दशपेयान्तो अवभृथः स्यात् ।

दीक्षाणां चोत्तरस्य । ६१ ॥

भाष्यं—दशपेयस्य ॥ पुश्कं दीक्षाणां दर्शनं 'तथा अभिषेचनीयस्य दीक्षा यवयिषुः, यथा दशमेऽहनि दशपेयः संपद्यते, सवो दीक्षयति, सवः सोमं नीणाति' इति । इतरथा अभिषेचनीये एव दशपेयस्यापि दीक्षाः स्युः, तत्र एतत् दर्शनं नोपपद्येत ।

समान. कालसामान्यात् । ६२ ॥

भाष्यं—यत् 'समानवचनं तद्वत्' इति, तत्र क्रमः । एकस्मिन् कृतौ एतौ सोमौ वर्तते, तत्र उत्तरे संब-त्सादृश्यम् । एतत्कालसामान्यमपेक्ष्य तत् समानवचनं अन्यथा उपपद्यते इति । तस्मात् तन्ममेदः ।

सोम—पूर्वेण आलम्भोत्कर्षविषयमवात् प्रवि-श्वत्तर पर्याश्रयणात्तद्वाङ्मलप्राप्तत्वापि इदमभिषेचनीयदशपेययोः समानतन्मत्वाद्याद्वाङ्मलः इत्युपिष्टः संगतिः । अत्र (सोमविक्रयिणा सह संवादः इति यदुक्तं तत्र) संवादशब्देन 'कलया ते क्रीणामि' 'भूयो वा अतः सोमो यथाऽहिति' इत्येवंरूपाः श्रेतुविनेत्रोर्थाः संवादः सोमप्रयक्रते वर्तन्तया विहितः, स न विवक्षितः,

रुचामेव प्रथयन्तम् । वि. १।२।६ वर्णकं ४. ७ अमी-
वर्तः, ज्योतिष्टोमे सगाम्नायते, साम । १. २. ३. ६।१।
७।२८. ७ 'अमीवर्तो ततसाम भवति' इति गग-
मने ब्राह्मणान्तेसिनः साम विहितम् । वि. १।२।६
वर्णकं ४. ७ 'अमीवर्तोऽन्यभ्यानाः' इन्द्रस्तुपग-
मस्य ब्रह्मसामस्तोत्रस्यैऽपि तत्र अमीवर्तसामायावात्
यचनायो न विवक्ष्यते । भाट्ट. १।२।६.

७ 'अभी पु णः सखीनामवित्तं जरितृणा' अत्र
आदितः चतुर्थांशरे न आयीभायः जायी इति । किं
जरितृणा इत्यनेन जरायी इति । वि. १।२।९.

७ 'अभीपूषा एतच्छस्य यदापारी, वर्म प्रयाचा.' ।
इति यज्ञहत्वभूतेः आपारयोः प्रयाचाह्वानाङ्गीकारः ।
भाट्ट. १. ०।१।६. ७ 'अभीपूषा एतो यक्षस्य यदापारी'
इति आचारयोः फलप्रतिः फलार्थयादः, न तु फलविधिः
दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।१।१।१-३.

७ अभीष्टस्त्रीयिषोमात्स्यं सविषेकोऽपि धाम्यते
इति न्यायः ॥ यथा—आतवत्तादिविरहपीडया वत्त-
पजादयो दृष्टान्तभूताः । स्पष्टप्रमाणोऽयमिति । साहस्री.
७११.

७ 'अनूदुपा' इति आतवत्तादिविरहपीडया वत्त-
(अन्ते अनूच्यमाना कर्तृ परिधानीया । केच निराव-
र्तते) । भाट्ट. ५।१।१३.

७ अभेदस्य सामानाधिकरण्यबुद्धिहेतुकत्वम् ।
(पदयोः सामानाधिकरण्ये पदार्थभेदेदो भावते इत्यर्थः) ।
सु. ट. ८७९. ७ अभेदातिरिक्तवर्णनं नामार्थ-
प्रकारणयो विभक्तिजन्योपस्थितेः हेतुत्वम् । (तेन
समसमानपदार्थयोः विभक्तिजन्योपरिधत्यभावेन परस्पर-
त्वयो न स्यात्) । सवि. ट. १४७.

७ अभेदोपचारलक्षणाहेतुत्वत्वलन्यायः ॥ यथापि
अभेदोपचारलक्षणाहेतु. द्विविधेऽपि सामानाधिकरण्ये
द्रव्यः, तथापि गुणियद्वयस्य गुणशब्दानुरोधेन सामाना-
धिकरण्यप्रयोगस्य अप्राप्त्यात् नैतत्सामानाधिकरण्य
गुणशब्दस्य गुणियद्वयानुरोधेन सामानाधिकरण्यस्य हीम
प्रतिभाति । अर्थप्रकरणशब्दो कथं चित् आपचयमानोऽय
प्रयोगः अभेदोपचारलक्षणाहेतुत्वत्वलन्यायेन अनुत्तर्त्तव्य-

तया उक्तः । सु. ट. १४२३. अत्र सुधाया मूलभूतं
वार्तिकमिदं : कदा चित् ययैव गुणचनः शब्दो गुणो-
पसर्जनद्रव्यप्रतिषिधादविषया तच्छब्दसामानाधिकरण्यो
भवति, एवमेव गुण्युपसर्जनगुणविवेकाया गुणशब्दानु-
रोधेन सामानाधिकरण्यं भवति । ह्यस्य हि हेतुः अभेदो-
पचारलक्षणयोः । तथापि तु एष प्रयोगो न प्रचुरः, इति
न हीम इतरवत् प्रतिभाति । यदा तु नाम कथं विदा-
प्यति, तदा एतेन न्यायेन अनुत्तर्त्तव्यः इति कथ्यते ।
तस्मात् अस्मिन् अन्तरेणापि भावप्रत्ययः, प्रत्यययोग्यवस्तु-
प्रधानो निर्देशः । ' इति (३।१।७।१३ ट १२४) ।

७ अभेदका गुणा इति न्यायः ॥ तथापि देव
ह्यतो गुण्यपि शिष्यापि स्वामात्म्या न जहाति, तथा
भावे सुधा इदो वक्ष्यो दम्पो वलीवर्द इति, एष महतेऽ-
पीति । ' इतिरादेव' सूत्रमात्रे । (गुणभेदेऽपि गुणी
न सिध्यते इत्यर्थः) । साहस्री. ८१२.

७ 'अभोवनविधिर्नूनमवस्थानोऽप्यान्तरालिकः' ।
भा. १।१।२।४ ट १९२

७ अभ्यङ्गो ज्योतिष्टोमे वीक्ष्यः । तत्र नवनीतं
ग्राह्यम् । तस्तुत्ये च 'इत देवाना, मल्ल वितृणा,
निष्यक्त मनुष्याणा' इत्यनुवादः । वि. ३।७।७.

७ अभ्यञ्जनं अन्नान्मध्यञ्जनाभ्ये सत्रे गौगुणवेन
(तैत्तिरेन) प्रातःसम्ये, वैतुदारभ्ये मार्गशिने खने,
गौगन्धिनेन वृत्तीकवचने । भा. १. ०।४।६।१०, १६
मुत्याकाल विस्तृतीकरणार्थम् । १२, ७ अभ्यञ्जन
ज्योतिष्टोमे यजमानसंस्कारः । १।८।२।४, ७ अभ्यञ्जन
नवनीतेन वीक्षाकालं मृगप्रचारस्य स्नेहनाभेत् । १. ०।४।
६।१२, ७ अभ्यञ्जनं शक्यशस्य न एकहागीनवनप्रयो
जक ज्योतिष्टोमे । ४।१।१०।२५, ७ अभ्यञ्जने 'मिर-
म्यङ्कते' इति श्रित् एकः पदार्थः । ततः अनेकयज-
मानवे शत्रौ शत्रुदायेनानुसमवाः । ४।२।१।४-५.

७ अभ्यञ्जनशब्दपर्यायस्य सप्रयश्चलस्य भैयुने
प्रयोगदर्शनात् अभ्यञ्जनशब्दस्यापि भैयुनतापिन
गम्यते । (इदं क चित्) सु. ट. १४७६.

७ अभ्यनुकारूपः प्रतिषेधः यथा 'एष पन्था
एतत् कर्म' इतिरेषद्वितीयपरम्परे 'तस्मात् कस्ते

अभ्यासो वा प्रयाज

दर्शनात् काललिङ्गानां कालविधानम् । २७ ॥

सिद्धान्ते लिङ्गदर्शनार्थे सूत्रम् । काललिङ्गानां काल-
विशेषनोपकालिङ्गानां दर्शनात् कालविधानं सायंप्रातरदि-
पात्यस्यैव होमार्थं विधानमिति ज्ञेयम् । 'अप वा
एष स्वर्गाद्योपाधिकृते यो दर्शपूर्णमासयज्ञी कन् पौर्ण-
मासीमन्मावास्या वाऽतिपातयेत्' इति । यदि सत्तते काले
होमः स्यात्, तदा वक्ष्यतिपतिः स्यात् । तस्मादपि न
सततमभ्यासः किन्तु विहिते काले ।

कालविधान इति पद य-कुपुस्तकयोर्नाहि । न च
तस्यापक्ष्यता । के.

॥ अभ्यासो वा प्रयाजयदेकदेशोऽभ्युदेवस्यः । १० ॥

१।१।३५ ॥ सौमाम्या आधिनसारस्वतेन्द्रेषु पशुषु ऐन्द्र-
साधिनसारस्वतेः पशुदेवतानां संस्कारकारणयोगमावाङ्म्य
समिप्रासार्थं अभ्यासोऽ इति सूत्रे 'तपसा पदौ पञ्चाना
प्रमाणानां चोदयेन प्राप्तानां एकप्रदस्यस्या विधीयते,
या च अन्तरेणाभ्यासं नावकल्पते, इति अभ्यस्वन्ते
प्रयानाः' इत्यभ्यासेन सत्यापूर्णं माध्यह्न्यं वक्ष्यति ।

सु पृ. ८०८.

॥ अभ्युच्चयः नाम (अय) न किं जित् वल-
स्वरूपं विधत्ते, किञ्च उपशेमेः अनुवाजा न जायते
इति बाधमात्रमात्र अभ्युच्चयः इत्युच्यते । दुपृ ११।
१।१।१ पृ. २०९६. ॥ अभ्युच्चयः नाम यत् 'इवमिह
भवति इति निश्चिते अपरमपि भवति' इति निश्चयम् ।
(यथा काष्ठान्याहर् शाकमपि आहर् इति । शाकलाये तु
शाकोऽप्याहर्तम्यः न तु शाकार्थे वृषात् काल्यापन-
मभिप्रेयते इति) । आ १०।१।१।१. ॥ अभ्युच्चयः ।
बाधाम्बुययानुनिष्ठाविनी शोकेयसाधिवन्ता दद्युगे । दुपृ.
७।१।१।१ पृ १५३३.

॥ अभ्युदये कालपराधादिभ्याचोदना स्याद्
यथा पञ्चशरामे । दृष्टा १।११ ॥

चन्द्राम्बुदितेष्टो विचारः किं कालपराधमिति
यागान्तरं योजयेत्, किञ्च दर्शनमेवेव नैमित्तिकः प्रावृत्त
देवताऽपनय इति । तत्र पूर्वपक्षस्यमिदम् । अत्रैव याग-
क्रान्त इति मन्वा दर्शेष्टः आरम्भ इति, वदुत्तरं च चन्द्र-
अभ्युदये सति कालस्य अपराधो भवति । कालपराधात्

हेतोः 'स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्, ये मध्यामाः स्युः
तानमये दाप्ते पुरोडाशमग्न्याह्वानं निर्वपेत्, ये सवि-
त्रास्तानिन्द्राय प्रदाप्ते दधन्वसं, ये सोदिप्रादान् विजणे
शिपिविष्टाय द्यूते चरं' इत्यनेन इत्याचोदना इत्यायाः
दर्शनात् यागान्तरस्य चोदना विधिः स्यात् । यथा हवि-
र्यतो ऐश्वरे पञ्चरात्रे ओदने इत्युदेवतासंन्धेन इत्या-
चोदना कर्मान्तरं विहितं तद्वत् ।

अपनयो वा, विद्यमानत्वात् । २ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाच्यत्वेन निरस्य सिद्धान्तमाह ।
प्रावृत्तदेवताऽवकृतेषु हविषु देव-
तानां कर्मान्तरविधिः प्रावृत्तदेवताऽवकृतेषु हविषु देव-
ताऽन्तरविधानासंभवात् । तस्मात् अत्र प्रावृत्तीनां देव-
तानां अपनयः क्रियते । अपनयः च इत्यादिष्वेव हविषु
देवताऽन्तरविधिं विधीयन्ते प्रावृत्तीनां हविषा विद्यमानत्वात् ।

तद्वृत्तत्वाच्च शब्दानाम् । ३ ॥

सिद्धान्ते हेतुवत्प्रकारः । 'ये मध्यामाः श्वरुतानमये
दाप्तेऽप्राकपालं निर्वपेत्' इत्यादीनां शब्दानां तद्वृत्तत्वात्
पूर्वदेवताऽपनयपूर्वकदेवताऽन्तरविधिरुपस्थात् । यकारः
हेतुवत्प्रकारेण । अपनयः आग्रहं त्यागः ।

आवञ्चनाभ्यासस्य च दर्शनात् । ४ ॥

सिद्धान्तसाधकहेतुवत्प्रकारं सूत्रम् । दधिमात्रार्थं
सिद्धान्तसाधकहेतुवत्प्रकारं सूत्रम् । दधिमात्रार्थं
पथति पूर्वसिद्धस्य दध्नः प्रक्षेपः आतन्त्रनम् । तस्य योऽ-
भ्यासः आहूतिः, तस्य दर्शनात् अभ्युदितेष्टिवाक्ये-
कर्मान्तरं न विधीयते, किञ्च तेष्वेव हविषु देवताऽन्तर-
विधीयते । 'यदि विधीयात् अग्नि मोदेष्यतीति महा-
रामे हवीणि निर्वपेत् । पट्टीद्वेस्तागुतेकरासीव, अर्धे
दधि हविषावतन्त्रमायं निदधात् अर्धे न, यदि अभ्युदि-
यात् तेन आतन्त्र्यं प्रचरेत् । यदि न, प्रातरेतेन प्रात-
र्यात् मोदयेत्' इत्यनेन आतन्त्र्यस्य आहूतिरुक्ता ।
यदि नैमित्तिकः प्रावृत्तदेवताऽपनयः, ततस्तस्मिन् प्रावृत्ते
दधनि चरुं हृत्, इति पुन आमावाक्ये सोदे आत-
न्त्र्येन कार्यम् । एव आतन्त्र्यनाम्पावस्य दयंनं देवता-
विधाने युज्यते, न कर्मान्तरविधाने । यकारो हेतुवत्
समुपकार्यः । श्रुतपशु सोमनाथेनोक्तः — यत्रमानो
यदि किं चन्द्रदर्शनमेव यथा दर्शनात् प्रकान्तं, ततः
चन्द्रमाः मां अग्नि मायमित्यत्र लक्ष्यति इति विनि-

॥ अध्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थान-
धर्मः स्यात् । १।१।१०।३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य 'निः प्रथमा-
मन्वाह विरुत्तमा' इति श्रूयते । तत्र किं निर्वचनं
कल्पमः, 'प्र यो वाता' इति ऋक् यजुष्य चर्तमानाऽपि
निरम्यसितव्या इति, किंच स्थानधर्मः या अन्याऽपि
प्रथममुच्यते सा निर्वचम्या इति विचारे विद्वान्त्वमाह ।
सामिधेनीनां प्रथमायाः योऽयमभ्यास उक्तः, स स्थान-
धर्मः स्थानस्य धर्मः स्यात् । प्रथमस्थाने या ऋक् उच्येत,
सा निर्वचम्या इति । प्राथम्यात् 'निः प्रथमामन्वाह'
इति अभ्यसनीयाया ऋक्सः प्राथम्यस्योक्तत्वात् । तस्मा-
त्तार्थं कनो धर्मः, किंतु प्रथमस्य स्थानम्येति । तेन यत्र
एकैव सामिधेनी स्यात्, ताऽपि प्रयोगाजीयायाः मित्रा,
ताऽपि निर्वचम्या । के.

* अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः
स्यात् । 'निः प्रथमामन्वाह विरुत्तमा' इति प्रथमोत्तम-
शब्दयोः प्रथमानुवाचकत्वात्प्रत्ययपरत्वात्तन्मन्त्रेणमात्रात् न
तदुपलक्षितप्रयोगाद्वा- आनुहोतेतिऋक्पूरता इति ।
सु. २. ४६९. ७ अभ्यासः सामानो विषूदस्तोमकृतौ
पदिष्यमाने । अ. १. ०. ५. १०।२६, ७ अभ्यासः स्वस्थानवि-
वृद्धया गणानयने ऋणीकामु । १. ०।५।२५।८३-८७.

॥ अध्यासेन तु संख्यापूर्णं सामिधेनीष्व-
भ्यासप्रकृतिवत्त्वात् । १।०।५।८।२७ ॥

'एकविंशतिमनुव्याह प्रसिद्धाकामस्य' 'चतुर्वि-
ंशतिमनुव्याह प्रसिद्धाकामस्य' इत्यादयः काम्याः
सामिधेनीकृत्याः दर्शपूर्णमासयोः श्रूयन्ते । तत्र एषा
दशम्यः अधिका संख्या ऋगागमेन पूरयित्वा,
अतः प्रथमोत्तमयोस्तावत्कृत्यः अभ्यासेन, अपवा याव-
दुक्तमन्वस्य रोपाणां पठ्यादीनामागमः इति विचारः ।
अन मूलतः एकादशसंख्या, तत्र दशादीनामागमेन
संख्यापूर्णं इति प्रथमः पूर्वपक्षः । तद्विपरीतस्तुतद्वन्दः ।
सामिधेनीषु काम्यासु, अभ्यासेन प्रथमोत्तमयोरेव याव-
त्संख्यापूर्णं अभ्यासेन, संख्यापूर्णं स्यात् । अभ्यास-
प्रकृतिवत्त्वात् । अभ्यासः प्रकृतौ यासां वा अभ्यासप्रकृतयः
इति स्पष्टिकरणे बहुमीहिः । तासां भावः अभ्यासप्रकृ-

तिव्यं, तस्मात् । प्रकृतौ तावत् एकादशैव सामिधेनीमन्त्राः ।
तत्र प्रथमोत्तमयोः त्रिचिरम्यसेन पञ्चदशानां संपद्यते ।
तथा सति सामिधेनीनां अभ्यासप्रकृतिवत्त्वात् एकविंश-
त्यादिकल्पेयस्य संख्यापूर्णं प्रथमोत्तमयोर्म्यसेनैव
स्यात् । पञ्चदशानां प्रथमोत्तमयोः त्रिचिरम्यसेन पञ्च-
दशव्यं, पञ्चदशपञ्चवारमभ्यासेन एकविंशतिव्यं, प्रप-
मायाः पञ्चवार उक्तमायाश्च नववार अभ्यासेन चतुर्वि-
ंशतिव्यं इत्यादि । इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

अविशेषाच्चेति चेत् । २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः एकविंशत्यदिषु काम्येषु सामिधेनी-
कल्पेषु संख्यापूर्णं अभ्यासेन कर्तव्यं इति पूर्वपक्षिणा
उक्ते, अविशेषात् प्रकृतौ विकृतौ च अविशेषमन्त्रात्
नाभ्यासेन संख्यापूर्णं इति चेत् कश्चित् नृपात् ।

स्वातद्धर्मत्वात् प्रकृतिवदभ्यसेताऽऽसंख्यापूर्-
णात् । २९ ॥

पूर्वपक्षी उक्तमाह । स्यात् अभ्यासः तद्धर्मत्वात्
प्रकृतिपर्यकत्वात् विद्वतेः । तस्मात् आ संख्यापूर्णात्
अभ्यसेत्, प्रथमोत्तमयोः तावत्कृत्यः अभ्यासः कर्तव्यः ।
प्रकृतिवत् यथा प्रकृतौ वा पञ्चदशसंख्यापूर्णात् अभ्य-
स्यते तद्वत् ।

यावदुक्तं वा, कुतपरिमाणत्वात् । ३० ॥

द्वितीयं पूर्वपक्षं यागन्देन ग्यातव्यं सिद्धान्तमाह ।
यावदुक्तं अभ्यस्य पञ्चदशानां ऋचा 'निः प्रथमा-
मन्वाह विरुत्तमा' इति उक्तया रीत्या पञ्चदशार्थं
संवाच्यं ततोऽपिकत्र संख्या ऋगागमेन पूरयित्वा । 'निः
प्रथमामन्वाह विरुत्तमा' इति कृतं परिमाणं अभ्या-
सस्य । ततोऽपिकत्रमभ्यासः कर्तुं न शक्यः । तस्मात्
यावदुक्तमभ्यस्य अवशिष्टानामागमः ।

अधिकानां च दर्शनात् । ३१ ॥

सिद्धान्ते युक्तमन्यत्रमाह । यतद्व्यगमिधेनीके अग्नी
षोमीये पत्नी 'पृथुपाशः ० वं यथायः ०' इति ऋचोः
अपिपयोः अगमितयोः दर्शनात् अन्वदपि अधिक-
संख्यापूर्णं ऋगागमेनेति गम्यते । अपिपाना इति
बहुवचनमुपलभ्यते ।

अर्पयति इत्यनेन संयुज्यते । यस्य यजमानस्य हविः
 द्यौर्दिकं निरतं तदा च पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा
 अमि निरतं हविरभिलक्ष्य उदेति, निर्वापोत्तरं
 च उदितश्चन्द्रो दहः इत्यर्थः । तादृशश्चन्द्रमाः एवं
 यजमानं प्रवशा पशुमिधं अर्पयति विमुक्तं करोति ।
 किंच अस्य भ्रातृव्यं शत्रुं वर्धयति प्रजया पशुमिधं । तथा
 सति यजमानस्य अफालकरणजन्यदोषनिराकरणं प्राय-
 क्षितिलिप्तं कर्तव्यम् । तादृश-त यजमानः अवहननादिना
 सेवादिनात् तण्डुलान् शेषां स्वविद्ध-मन्थन-अगिष्ठ-
 रूपेण विभजेत् यक्षपमाणरीत्य देवताऽन्तरेभ्यो विभक्तान्
 कुर्यात् । वयथा ये तण्डुला मध्यमपरिमाणाः स्युः तात्
 दातव्यगुणम् अग्नये अष्टम् कण्डलेषु सङ्घृतं पुरोडाशं
 निर्वपेत् कुर्यात् । मध्यमतण्डुलानां पुरोडाशः कर्तव्यः,
 स च अग्नये दामे । एवं स्वविधानां रक्षुतमानां तण्डु-
 लानां चर्चं प्रदातुगुणन्ते इन्द्राय निर्वपेत् । अयं चरश्च
 दधन् दधनि अपणीयः । एवं अगिष्ठानां अचुतमानां
 तण्डुलानां चर्चं विष्णवे सिधिविष्टुगुणाय निर्वपेत् । अयं
 च चरः द्युते सङ्घृते पयसि अपणीयः इति श्रुत्यर्थः । तत्र
 द्युते दधत् इति दधिपयोः प्रदानधर्माः कर्तव्या न वेति
 विचारे सिद्धान्तेनोपक्रमते । चन्द्रस्य अभ्युदये निमित्ते
 सति सोऽयं क्षुद्रुक्तो दोहापनयः दर्शदेवताभ्यः सका-
 द्यात् अपनयो विभागो दोहस्य, सोऽयं अपनीतो दोहः
 दधिपयोः स्वधर्मा स्वस्य दोहस्य धर्मोः यस्मिन्,
 तादृशः स्यात् । ' धर्मदनिञ्च येकलत् ' (मा० ५।४।
 १२४) इति अनिञ्च समाधान्तः । कुतः स्वधर्मस्य ?
 मनुष्यत्वात् इत्यर्थमेव दधिपयस्योः मनुष्यत्वात् । तस्मात्
 अभ्युदयेष्टी दधिपयस्योः प्रदानधर्माः इति सिद्धान्तः ।

श्रुतेपदेशाच्च । ४२ ॥

चन्द्राभ्युदितेष्टी द्युते दधनि च प्रदानधर्मा वत्सपा
 करणदयः कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेचन्तरमाह । ' द्युते चर्च ' इति
 द्युतस्य सिद्धत्वात् उपदेशात् दधिपयोः इन्द्रार्था
 धर्माः कर्तव्या इति ज्ञायते । अपनोऽपि सिद्धे पयसि
 द्युतशब्दः प्रयुज्यते । ययसि (४१-४२) इदं वृषद्वयं
 तुभ्यं वयसाभ्युदयत्वात् पूर्वपक्षप्रतिपादकं, उच्चर च सृज-
 ह्य वासाभ्युदयत्वात् सिद्धान्तप्रतिपादकं इति चतुःश्लोक-

येकमधिकरणमिति याति, तथाहि माय्यशौः अधिकरण-
 वेदमात्राभ्यं सूत्रवृत्तवर्षं व्याख्यातम् । ययसि च श्लोक-
 वार्तिके चोदनाख्ये तत्र दूषितं, तथाहि अत्र शाखाधि-
 करणाविरोधाच्च तदेव द्व्युदयत्वात् साधितमिति ध्येयम् ।
 के.

॥ अभ्युदितेष्टिः दर्शश्चेति द्वयोः धर्मणोर्भेदावर्य-
 मायात् हे एव यजेत न केनल अभ्युदितेष्टि इति पक्ष
 एव आशयणीयः । सुकर्ष. १।२।९. ॥ अभ्युदितेष्टिः
 दर्शस्यैव चन्द्रोदयनैमित्तिकः प्रयोगः, ॥ ॥ दर्शोपमाय-
 क्षिचम् । अतो नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमभ्युदयेष्टिकमनु-
 प्राय पश्चात् स्वराते निषेधो दर्शप्रयोगोऽनुप्रातन्यः । वि.
 ६।५।१, ॥ अभ्युदितेष्टिः ' दर्शकर्मणि प्रवृत्ते चन्द्रोदयं
 निमित्तीकृत्य तदेव दर्शकर्म अभ्युदयेष्टिविधेन नैमित्ति-
 कत्वेन कर्तव्यं भवति, न तु तत् कर्मान्तरम् । ६।५।१,
 ॥ अभ्युदितेष्टिः दर्शोपक्रमे सति निर्वापात् प्रागपि
 चन्द्रोदये सति कर्तव्या अवहितरात्रे कर्मोपनमात् ।
 ६।५।३.

॥ अभ्युदितेष्टी अर्धनिर्वापोत्तरं चन्द्राभ्युदये
 अवशिष्टनिर्वापस्तुली कर्तव्याः ॥

वितिरुते न मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् ।
 ६।५।५।१८ ॥

भाष्य-- अत्र प्रारब्धे चतुर्मुष्टिनिर्वापे अपरिणामते
 ययति सशयः । ययिष्य तत्तत्कर्मक, अगिष्ठं किं
 प्राकृतीभ्यो निर्वतयं, किं वैष्टीभ्यः, उक्तं तृणीभ्येति ।
 किं प्राग् ? विनिश्चेत सामि निरुते इत्यर्थः । न
 तत्र देवताऽपनयः स्यात् । कुतः ? तद्गुणत्वात् ।
 निर्वारणस्य गुणो देवता, न मुष्टीनाम् । स च निर्वापस्त-
 देवतायः । कुतः ? चतुःसंस्कारपूर्णात्येत्वात् । अन्याय-
 मान कर्तव्य, तद्य अन्यायमान पुनः निषेधे । पूर्व-
 मेव कुते तत्सिद्धिर्विधे न देवता अपनीता । ए प्रयायं
 पुनः विधत्ते पुनरपि क्रियमाणस्य अनपनीतस्य देवता
 मवितुमर्हति इति प्राकृतीभ्य एव निर्वतयम् । न चोचरो
 मुष्टिः वृषहृदयार्थः, येन देवताऽपनयो भवेत् । वृषस्य
 निर्वापस्य संख्यापूर्णं एतत् विधत्ते । तस्मादनपनय
 इति ।

या— शब्दान्तपथिः प्रमाणमुदाहरणरूपेण अप्यासस्य पूर्वपक्षः सुखमभिधीयते, इति तदन्तरमात्रम् । तत्र 'समिधो यजति, तनूनपातं यजति' इत्यादिषु समिदादियान्द्वयं अपोद्भूय 'यजति' इत्येव पञ्चगोऽभिहितं त्रिकैश्च कर्मणो नाचकं, अग्नयेकस्य इत्युदाहृतम् । तदाशिर्यते । 'गुणो वा नामधेयं वा समिदादिपदं भवेत् । ताभ्यामेव च भेदोऽत्र किमभ्यासः करिष्यति ॥' पक्षि भेदेऽत्रः पृथग्युक्तः स्वगामर्पमाण्यापारणः दृष्टव्यः, तत् याज्यं गुणनामधेययोर्भेदकत्वं नावर्तयते, न तदभ्यासस्य परमागामः अस्ति, इत्यनुदाहृतं त्वम् । न च तत् संभवति । कुतः ? प्रयुज्यते हि वेदेषु नाक्यातं कैषलं क विद् । नाम किं चित् प्रयुक्तं चेत् तस्य चोक्तं गतिद्वयम् । 'देवराज्यं पश्यति' इत्येवमादीनि हि वराणि परस्परसम्या औत्तचित्गुणयोगात् भिद्यन्ते । 'मित्रे जुहोति' 'स्वने जुहोति' इत्यादीन्यपि 'कर्म चारमं गतिरिति' इत्यनेन न्यायेन (२।१।२५) निमित्तं प्रति उपाशेषमागत्यात् भिद्यन्ते । निमित्तसन्धरतराया नाम्नासाधनैक्य इत्यभेदकत्वम् । ये तु पञ्चवार्येयम् 'तान् पर्यगृह्णन्, तान् पर्यगृह्णन्' इत्येव अभ्यासमुदाहरन्ति, तेषां प्राकृतपर्यागृह्णानुपादप्रसङ्गात्तमर्थं तत् । न वा अत्र यजतिः भूयते, यस्तस्यात् भेदः स्यात्, इति न किं विदुषाहरणम् । यथोदाहृत्येन तु समाधिः । 'प्रामेणाक्यातसंभविनामैष्टं चारमं यमाक' । तस्यैव प्रथमं तेन भेदाभेदमिति स्त ॥ 'गमि द्वादेशाप्रति नामवदति, तानि तावत् आगमातरस्तन्मात्रं तदनुगतिरिति समिधस्तुतिं प्रतीयन्ते । तेषां पठते निमित्तं, नामरदमपि शक्यं गुणविधिनमित्येव वा । अथ तेन अपूर्वं परिश्रितव्यं अतमात्रमि नामरदं, इत्येव भेदाभेदोपागतयोः पक्षान् आगन्तुं उच्यते इति । अतिविश्रवाद्वादाले, तेन हन् अग्रेष्वप्य आगन्तमात्रं विचार्यते । ननु एष गति संश्रुतः, अमेदकत्वमत्र । तत्र यो मेदही, एव आप्यातवत् न भविष्यति । तथा जोदाहरिष्यी 'अथेन गतिः' 'काश्चित् दत्तः' इति ।

वाग्निने तावत् नैनाप्यातवत् भूयते । ज्योतिरसौ अपि आप्यातस्य गुणकृत्यवत्पन्थापारणं प्रवृत्तिनिषेधसंभवे सति ततः पूर्वपट्टचया सहैव भेदो भविष्यति । यत्रापि आप्यातस्य स्वरत्नेन प्रवृत्तमग्निवेदोपात्रवे सति तत्रासंभवनं गुणो विधीयते, तत्राप्यसौ भेदः यथाऽत्रैव अभ्युपेत्यवादे वक्ष्यति 'स एव देवतायागसंश्रयो विधीयमानः' इत्यादि । तत्र आप्यातस्य भेदगती विहतायां भवति, इति तदेव तावत् प्रथमं परीक्ष्यते । 'किमेकमपूर्वं' इति (भाष्ये) कृतः कर्मभेदाभेदोपपत्ताः । यत्र निवेकं कर्म अपूर्वं बोधयति, तत्र पञ्चापि कर्माणि अपूर्वाणि इति । किं प्रातः । एकमपूर्वमिति । कुतः ? प्रत्ययार्थः समानोऽपि धातुभेदेन भिद्यते । धातोरपि समानत्वे केन भेदोऽप्यधार्यते ॥ अथैव 'पूर्वं तेनैव शब्देन बुद्धौ कर्म निवेशितम् । न भेदं प्रत्यभिज्ञातात् पुनः बुद्ध्या प्रवृत्तते ॥' परैव यजतिशब्दः सङ्ख्यपक्षेणापगतः, पुनः वक्ष्यते स एवेति प्रथमिज्ञानात् न विद्यते, यथा तदर्थोऽपि । यथा चाग्रे उदनीयनद्वयं प्रत्यक्षं अनर्थक्यमिति भावः न शनोति शब्दान्तरत्वं कर्तुं, एवं पुनः भूतिः अर्थान्तरत्वं । नहि आनर्थक्यं नाम क चित् प्रमात्रार्थं अन्तर्भवति । यथा वेदः अत्रोपपत्तिः, तन्मात्रमेव तत्रमात्रातिरिक्तबुद्धयन्तव्यम् । तद्विद एव शब्देन अमेदे वेदेनाश्रयिते योऽन्यत्र कल्पयति, तेन वेद एव अत्रमात्रोपात्रः स्यात् । न च प्रमात्रावयवमात्रार्थक्यं दोषः । अथैव यमपि गतिः, प्रयोगात्तत्तद्वत् । अथैव अपूर्वमवपत्त्यं तत्र प्रयोगेन पश्यते इति । अथवा आभीरुशक्तिरित्येतत् । अत्रात्रो भविष्यति । अग्निं हि एतेन द्विष्यन्तान् अतिरेकेणाति वारयन्, अत्रात्रो विरहितार्थप्रकाशनं भवति, तावत्तुः अत्रात्रः । यथा च पञ्चेनीतामस्येन इदमुनातिव्याप्येन 'पति वे देहि' इति पञ्चगः अत्रात्रः भूयो । न च यथा तत्र देवतायाः उपाद्विद, परमिह वपि विद, येन पतिरयमत्रा (बुधिरिति रयमत्रा) पञ्चगः कर्मात् । अथवा योऽपि तत्रात्रा विधी आभीरुमेव कर्मैव हि तत्रात्रा यथा एतन्मन्त्रेण

अनपयो घा प्रवृत्त्या, यथेष्टरेषाम् । ११ ॥

आर्यम् — याग्यम् : पञ्च भ्यामर्चयति । उपांशुयाज-
स्यापि अपनयः । केन कारणेन ? प्रवृत्त्या । अत्राले
तन्मप्रवृत्तिर्देवताऽपनयस्य कारणम् । कुतः ? नहि अथ
अभ्युदये कति तण्डुलानि यियाग्यार्थमुत्पादयन्ते । किं तर्हि ?
अभ्युदितस्य इवियो विभाग उच्यते अभ्युदयेन अपरा
इत्येति । कथमत्रागम्यते ? ' यस्य अभ्युदितात् ' इत्य-
विशेषप्रवृत्त्यात् । सर्वस्यैव हि अपराधेन अभ्युदेति ।
अपराधश्च अत्राले तन्मप्रवृत्तिः । एवं च सति न
तद्विधिः तण्डुलैः शक्यं विशेषम् । तस्मात् उपांशु-
याजस्यापि विभागः । ' श्रेष्ठा तण्डुलान् विभजेत् ' इति
हि अनेन वाक्येन देवताऽपनयः नियते । विधिर्हि अन-
विभजेदिति विभागं कुर्वीदित्यर्थः । कथमिति विभाग-
विशेषपराणि उत्तराणि वाक्यानि, इदमिदं च इत्थं अस्यै
देवतायै, इदमिदं चार्यै इति । वक्ष्ये इत्यस्य विशेषविभागो
नास्ति, वक्ष्यामि विभजेत् इति सामान्यविभागः । तस्मात्
यथैव इत्येता विभागः, एवं उपांशुयाजस्यापीति ।
अथवा उपांशुयाजद्रव्यात् पूर्वैण वाक्येन अपनीता
देवता । न तत् अपरेण वाक्येन देवताऽन्तरेण सयो-
जितम् । तस्मात् प्रहीणमेव तत् ।

उपु — अत्राले तन्मप्रवृत्तौ नैमित्तिक विधीयते ।
विभजेत् इत्यत्र वि-उपसर्गः कर्मण्यतिहायार्थः ।
अन्योर्यं देवताविशेष प्रति इत्यस्य भजनं सर्वस्यैव इत्यर्थः ।
एवं वि-शब्दः अत्यर्थवृत्तौ अभिप्रेत्यति । पात्रना च इत्य-
स्य अभिप्रेत्यार्थः । एवं अन्योन्यसम्पन्नमपनयं कुर्यात् इति
सामान्यवचनेन विभागः उपांशुयाजद्रव्यस्य (अपि
विहितः), मध्यमादिवत् विशेषपञ्चनाभावात् । अस्मिन्
पक्षे चतुर्गुणीं दिव्यानि यागेषु विभागेन प्रक्षेप्यम् ।
सोऽस्य सामान्यविभागः, अथवेति (आभ्य), अस्मिन्
पक्षे विभजेत् इति विभागार्थो वि-उपसर्गः कुर्वीद्वचः ।
स्वतिहारस्यैव तु समुक्तस्य कारणस्य विभागेन उत्तर-
संयोगं लभ्येत । लक्षणा च (लैविषी) उत्तरां गतौ
व्युत्पत्ता । ननु विभेयो भजनं च निषेद्धौ अपौ न
शक्यौ परस्परं विविष्टौ विपातम् । उच्यते । वि-
उपसर्गं केरलं निषाद्यथाः (येवमजलस्यार्थानुदानेन,

प्रावृत्तीनां देवतानां यत् भजनं तस्य विभेयो कुर्यात्
इति) । ननु वाक्यार्थः स्यात् (विभेयः), सममेतत्,
विविष्टविधानात् तण्डुलोऽसौ, यो पाल्ये विभेयोविधिः ।
अनपरादस्य (पुरुषस्य) यथाप्रवृत्तिं द्रव्यदेवताभजने
प्राप्ते अपराधे (कालस्य) निमित्ते नैमित्तिको भजन-
विभेयः शिष्यते । तत्र देवताभ्यः अपनीतेषु (सर्व-
द्रव्येषु), कृते नैमित्तिके, यस्य इत्यस्य पुनः सयोगवचन-
मस्ति, देवताऽन्तरेण युक्तं तत् । यस्य ॥ नास्ति, प्रहीणं
तत् । न च चतुर्गुणीवचनोऽस्ति (पुनः) । तस्मात्
प्रहीणं उपांशुयाजकर्मति ।

ह्या — ह्यत्राभिव्यक्तम् । उपवर्धस्तु ह्यतिकारो ध-
वृचनादगे अपराधस्यायामपि उपांशुयाजो विहित इति
तदभिप्रायेणैवं चिन्ता इत्याह । उपांशुयाजागं तान्मोऽ-
पनीत, देवताऽन्तरेण वचनामात्रात् अर्थयुक्तं, प्रहीणं
भवति । न च देवताऽभ्यावे यागः संभवति, इत्युपांशु-
याजो लप्यते ।

सोम — पूर्वोक्तदेवताऽपनयः हिनिरिषेरे आधिप्य
रमाधीयते इति संगतिः ।

वि — ' देवताभ्यस्तथोपाशाधुते देवताऽन्तरे ।
शान्तेऽप्यत्राकात् कृत्वाचिन्तेषमिष्यताम् ॥ '

भाट्ट — तत्रैव उपांशुयाजद्रव्यस्य आग्रास्य अपनयो
ऽस्ति न वा इति चिन्ताया, तण्डुलप्रद्वेष्य उपलक्ष-
णवे प्रमाणाभावात् देवताऽन्तरसयोगाभावाच्च नापनयः ।
इति प्राप्ते, तण्डुलप्रद्वेष्य निरसितत्वे वधिगुतयोः
हविष्प्राप्तुपलक्षा अविकरणत्वापत्तेः ' स ह अपयति '
इति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरेव तण्डुलप्रद्वेष्यस्य हविःपरत्वा-
त्तावत् आग्रास्यापि अपनयः । देवताऽन्तरसयोगा-
भावात् उपांशुयाजो लप्यते । प्रशस्यतिविधिः अपराध-
विषयत्वात् नैव प्रवर्तते ।

यत्तु अथ आग्रास्यस्य पञ्चान्तपुत्र, ' विभजेत्
इत्यनेन नापनयविधिः किन्तु पूर्ववागीय इतिः देवताभ्यो
देवताभ्यो दद्यात् इति सामान्यतो विभावरूपं दानं उपां-
शुयाजीवाग्यताधारत्वेन विधीयते । अत्रपण्डित पूर्वदेव-
ताना अर्थात् तत्र विशेषपञ्चनात् एवमन्यगर्भाप्यस्याया-
मपि आग्रास्य सामान्यतयादेव विभेयोऽपि दानं' इति,

वाक्यतया तदर्थसाधने केवलमावास्यावाक्यमेवानुवादः इति निशेषग्रहणात् विधिपुनःप्रवणामावाच नाभ्यास-
न्यायावतारः । कु. २।३।२९. * अभ्यासाधिकरणस्य
प्रत्युदाहरणं सत्याभिहितम् (२।३।२९) । कौ. २।२।
७।२०. ८. २३२. * अभ्यासाधिकरणे यत्तिसमभि-
व्याहृता संज्ञा न मेदिका इति चेत् । उच्यते, अनन्यपरा-
परातसमभिव्याहृता हि संज्ञा सत्यं न मेदिका । लौवा.
२।३।४।५. पूर्वपक्षे, * अभ्यासाधिकरणन्यायः ।
अनन्यपरपुनःअवगणस्य मेदकत्वमावश्यकं इति न्याय-
स्वरूपम् । अत्र 'समिधो यजति, तन्नुपात यजति, इडो
यजति, षड्विंशति, इडाहाकार यजति' इति यजति-
पदस्य अभ्यासात् कार्यभेदोऽभिधीयते । यद्यपि अभ्या-
सात् यागभेदवत् भावनाभेदोऽपि शक्यते वक्तुं, तथापि
शब्दान्तराणि तत्प्रमत्तात् असाधारण्याभावेन नोपन्यस्तः ।
कौ. २।३।२।२. ८. १२३, अत्र अभ्यासमात्रप्रमाणकः
धात्वर्थभेदः सिद्धः । भेदश्चान्न न व्यक्तियामस्य, अपि
तु तद्वत्कारिण्यसि, विधेयभेदे विधेयताऽवच्छेदकभेदस्य
ओल्यामिक्त्वात् । ८. १५१, * अभ्यासाधिकरणन्यायेन
भेदेनाहृतकत्वानुविद्धकर्मांतरत्वकल्पनाया अत्यन्तगौर-
वापत्तिः । १।३।६।१२. ८. ९०. * 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽ-
मावास्याया भवति' इत्यत्र किं कालद्रव्यव्युक्तविहितग्रेय
यागात् यागान्तरं विधीयते, उत स एष यागो विधीयते
इति सहाये अभ्यासाधिकरणन्यायेन कर्मभेदः
विध्यति इति पूर्वः पक्षः । कु. २।३।२७. * तत्रापि
उपवेद्यसंक्रंदे, न्यायस्वरूपे असाकर्मात् । अभ्यासे हि
उपादेयता अतर्नीक्य परितोन्मेष भावार्थे विधेयत्वा-
पादनमेव न्यायः । अत एव तत्र संनिधिः प्रतिन्यस्य,
न तु प्रकरणान्तरे इव प्रतिन्यस्यकः । प्रकरणान्तरस्थले तु
न परितोन्मेष विधेयत्वापादनं न्यायः । कौ. २।३।
११।२५. ८. ७९.

॥ अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात् पुरुषार्थो विधी-
यते । ६।२।७।२४॥

अग्निहोत्रस्य यावज्जीविकस्य यावज्जीव इति पदेन
योऽभ्यास उक्तः, स पुरुषार्थो विधीयते । तस्य अकर्म-
शेषत्वात् अन्यस्य कस्य चित् कर्मणः शेषत्वमस्य

नास्ति । तस्मात् सातत्येन होमः कर्तव्यः, न केवलं
यावज्जीवतरेण इति पूर्वः पक्षः ।

कुतूहले तु अभ्यासो वा, कर्मशेषत्वात् अकर्मशेष-
त्वात् इत्यपि च्छेदः, सायंप्रातःकालयोः कायमप्रयोग-
विषयत्वात्, नैमित्तिकप्रयोगविषयत्वाभावात् च इति
न्यायत्वात् । वाशब्दो निवेधे, सायमभ्यासः अकर्म-
शेषत्वात्, किंतु नियमः पुरुषार्थः तत्र सातत्येनानुष्ठानं
इति सोमसायेन न्यायत्वात् ।

तस्मिन्नसंभवज्यात् । २५ ॥

यावज्जीविकमग्निहोत्रं सातत्येनैव होतव्यम् । परंतु
तस्मिन् सतते काले निद्रास्नानाहारविप्राप्त्या सततं
होतुं न शक्यते । एवं असंभवत् प्रयोगः अर्थात्,
व्यवस्थेपे पञ्चमी निद्रास्नानाहारपरिरूप अर्थं परित्यज्य
अवशिष्टे सतते काले होतव्यम् । अर्थात् अर्थापत्त्या
निद्रादिकालव्यतिरिक्ते काले सततं होतव्यम् । इति पूर्वपक्ष
एव ।

न कालेभ्य उपदिश्यन्ते । २६ ॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं निद्रादिकालं परित्यज्य सततं
होतव्यं इति सूत्रम्या श्रुतं पूर्वपक्षं निषिध्य सिद्धान्तं
सूचयति । न निद्रास्नानाहारदीना कालेभ्यः अन्यत्र
सततं होतव्यम् । अथवा निद्रास्नानादिकालात् परित्यज्य
इतरस्मिन् काले सततं न होतव्यम् । कुतः ? यतः
'प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं सुधुषां प्रातः' इति काल-
विशेषो उपदिश्यते । किंच यदा अग्निहोत्रकालो उप-
दिश्यते तथा 'वीर्यमात्रा वीर्यमात्रा यजेत, अमा-
वास्याया अमावास्याया यजेत' 'यावज्जीवं दधोर्गू-
मसाम्या यजेत' इत्यपि काल उपदिश्यन्ते । न च
एकस्मिन् काले भिन्नकर्मणामनुष्ठानं संभवति । तस्मात्
सायंप्रातःकालयोः यावज्जीवं प्रयोगः अग्निहोत्रस्य,
पूर्वभाऽमावास्यायोः यावज्जीवं प्रयोगः दधोर्गूमावयोः ।
इति सिद्धान्तः ।

'कालो उपदिश्यते' इति एव कुतूहले प्रति-
यम् । हि वस्मात् कालः कालविशेषः उपदिश्यते तस्मात्
न सततं होमः । इति तदर्थः ।

अभ्युदितेष्टौ दर्श

प्रेषा तण्डुलान् विमयेत्' इति अमृदवाक्यमादनन्तरं
तण्डुलविषयागमाह । सः अतण्डुलभूतेषु नावकस्ते ।
वस्मात् अनिस्ते तण्डुलमायात्-अनपनीता देवताः
प्राकृत्यः इति प्राकृत्यीम्य एव निर्वपेदिति ।

व्यूह्यं (व्यूह्य) भाग्यस्तथा लेखनस्त
देयताऽपनयस्य । १७ ॥

देवताऽपनयस्य । १३ ॥
 भाष्यं— तुशब्दः पक्षं स्वायत्तयति । स्यूधं
 (चन्द्रोद्भास्यं) या भक्तो वर्म, ताम्यो निर्वपेत्
 इति आलेखन आचार्यो मन्यते सः । उतः ? तत्कारि-
 त्वात् देवताऽपनयस्य । यस्मात् अस्मै तन्महृच्चिका-
 रितो देवताऽपनयः, तस्मात् अपनीता देयता इति स्यूधं-
 भाग्यो निर्णयः । (अस्मिन् सूत्रे स्यूधंभाग्यः
 इत्येव पाठः सर्वत्र दृश्यते । भाष्ये च अनेकेषु स्थलैः
 य—पुस्तके बुद्धिपूर्वकं च स्यूधभाग्यं इति पाठः
 स्पष्टः । आपस्तम्बश्रौतसूत्रीकाया ह्रस्वदीपाया च
 स्यूधभाग्यः इत्येव पाठः स्वीकृतः । स एव चारामिः
 नीमासादर्शने स्वीकृतः, स एव चार्यतः हाणीयान् ।
 भाष्याक्षरप्रामाण्यात् स्यूधंभाग्यः इति पाठः स्वीयः
 इत्यनेयम् । के)

शा— प्राङ्निर्वापादम्युदये नेहृतीम्य एव निर्वापः।

शा— प्राङ्निर्वाणदम्युदये बहुतायम् इति ।
 सोम— निमित्तगतनिक्षपदस्य प्रवृत्तिर्निष्पल्ल-
 फवोद्भूतमन्तर भैमिचित्कगततण्डुलस्यपि उपलब्धक-
 कल्पनात् संगतिः । प्रवृत्तमाने हविषि देवताऽन्ये सति
 अपेक्षितत्वात् तदानीमेव देवताऽन्तरसंयोगात् तण्डुल-
 वक्ष्याया देवताऽन्तरसंयोगेऽपि प्रवृत्तिमात्रेण पूर्वदेवताऽ-
 पनुयात् अपनित्यताम्यो निर्वाणसंभवत्, अग्रे पदेवताम्यो
 हविश्यस्यते तदेतत्प्रवृत्तं निर्वाणस्य न्याय्यात्वात् ।
 देवतास्य प्रवृत्तिर्वाण इति ।

वि— 'प्राक् प्राहृतीभ्यो निवांरो वैजृतीभ्योऽपि वा, ऽमिम् । सङ्खलेजे, वैजृतीभ्यो हविर्मान्त्रोपलक्षणात् ॥'

भाट्ट— फर्मप्रवृत्तिमात्रस्य निमित्तत्वेऽपि नैमि-
त्तिके देवताऽप्यनयः, तदुल्लङ्घनात् तदुल्लासतापामेव
च कर्तव्यः । पूर्वं तु ग्राह्यताम्य एव निर्वापादि धार्यम् ।
इति प्राप्ते, तदुल्लङ्घनस्य निर्वर्जितत्वे दक्षिणवर्तते. अप-

नयामावेन देवताऽन्तरस्थापनापत्तौ 'सह भयति'
इति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः सख्य इति मात्रोपपत्त्यजलात् पूर्व-
मपि अयमुदये वैजृहीत्य एव निष्कर्षादि ।
मण्डन—'तत्रोद्वापो हविर्गहे ।' उद्वापोऽन-
निर्वापः ।

संकर—‘अविनशा तद्गुह्यनाम् ।’

शंकर— 'अविनाश तत्पुत्र्यनाम् ।'
 * अम्युदितैः निमिचे सति विभागे निवी-
 यते । यागलु विपते एव । वा. १०।१।११३३.
 * अम्युदितैः निर्वापात् प्राक् यदा चन्द्रोदयः, तदा
 दैह्युत्थो दानुत्पादिगुणसुषाम्यः अम्यादितेदेवताम्यो
 निर्वापः कर्तव्यः । न प्राकृतीम्यः । वि. ६।५।४.
 * अम्युदितैः नैमित्तिकः प्रावृत्तदेवताऽनयः दत्तः ।
 भा. ६।५।१११-९. * अम्युदितैः प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोः
 दधिद्वययोः प्रदेयधर्माः यत्प्राक्करणादयः कर्तव्याः । वि.
 १०।१११. * अम्युदितैः मध्यमादितगुहा उपादीय-
 मानत्वेऽपि प्रवृत्ता गच्छन्ते । तत्र प्रवृत्तागमिभिर्भक्ति-
 नाक्यविहितानां देवतात्वयोगात्कान्यानां तद्विषयत्वात्
 यच्छब्दोपेक्षद्वयमप्यमादिविनाशस्य च प्रवृत्तमत्ययानति-
 रेफात् अन्येषां न प्रवणम् । के. * अम्युदितैः विना-
 ऽपि तादर्थ्येन दधिपवतोः सत्पुकारनामदरीनात् प्रणीता
 धर्मप्राप्तिर्भक्ति इति वक्ष्यति । परार्थे स्वर्गधामान्य
 इत्यत्र (१।१।१५।४४) । वा. ३।३।१।४. * अम्यु-
 दितैः कानात्मायुर्धर्मपुत्रयोर्विषयतोः अणोद्देवाय
 प्रणीताधर्मोऽन्यवनादयः कर्तव्याः । वि. १।१।१४.
 अम्युदितैः कानात्मायुर्धर्मपुत्रयोर्विषयतोः अणोद्देवाय

॥ अभ्युदितेक्षिप्राप्तौ तां कृत्वा केवलदशोऽपि पुनः कार्ये ॥

पुनः कार्ये ॥
दशमस्कन्धे व्यमुदितेष्टी धृषटे 'न द्वे यजेत, यद्
पूर्वया संप्रति यजेत उत्तरया छम्बत् (नार्य) सुषां,
यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्वया छम्बत् सुषां, नैति
मयति न वय, तदनु हीतमुखी अग्रगल्भी जायते, एषा
मेव यजेत, प्रगल्भीऽस्य जायते । नाहय तद्, द्वे एव
यजेत ' इति । यद्यपि यागद्वयमेव यौगैर्गर्भानवचात्पारि-
दोषतस्मान्नादेव्यायवक्ष्येव प्रगल्भत, तथापि त पञ्च
प्रगल्भतरङ्गाबाधनादह्य यागद्वयमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
तद्विद् यागद्वयमभ्युदितेष्टिरेष्टिश्च, संत्यया, अनिदित

यात्, तदा महारथे विभागावशिष्टायां रानी बुद्ध्यां प्रयोगं प्रक्रम्य फलीकरणपर्यन्तं कृत्वा चन्द्रोदयतदभायौ प्रतीक्षमाण आसीत् । तदा सप्तदोहनिघणं यदपि, तत् द्वेषा विभज्य अथै प्रतिपदि स्वकाले कर्तव्यदर्शयि यदपि तदावख्यानं निदध्यात्, मर्षान्तरं च नावख्यानार्थं निदध्यात्, किंतु तूष्णीं परिपालयेत् । तदेवं सति यदि चन्द्रमा अभ्युदियात्, तदा आतख्यानार्थं निहितेन दाना प्रातर्दोहमातख्यं तन्निघणनेन नवीनदध्या प्रचरेत् यागं कुर्वन् । यदि चन्द्रो नाभ्युदियात्, तदा आतख्यानार्थं निहितेनाथेन दध्या ब्राह्मणान् भोजयेत् इति । भाट्ट-द्वीपिकायामपि— 'विभीयात् शुद्धकेत । महारथे चन्द्रोदयात् पूर्णम् । उपासीता प्रसीचेत् । आतख्यानार्थं स्वकाले क्रियमाणदर्शयिदध्यातख्यानार्थम् । अयं न, किंतु तत् अभ्युदितेश्चयेव विनियुज्यते, न च तत् खानाभ्य-यागे एव । तेन आतख्यानार्थं निहितेन । एतेन आत-ख्यानार्थं स्थापितेनैव इति व्याख्यातम् ।

अपूर्वत्याद्विधानं स्यात् । ५ ॥

ननु, यथा 'यः पशुग्रामः स्यात् सोऽमावास्यामिष्टवा चत्तानपा कुर्वाणः, ये स्वधियास्तान्नामये समितोऽष्टाकारं कुर्वाणः, ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्णम शूते चर्चं, येऽग्निष्ठास्तान्निन्नाम प्रदाने दर्पश्चरम्' इति कर्मान्तरं विधीयते तथा प्रकृतेऽपि कर्मान्तरेण स्यादिति । तथाह— प्रकृतमिष्टवा अपूर्वत्वात् अपूर्व-यामविधानात् कर्मान्तरस्य विधानं सक्तम् । प्रकृते तु दर्शयागः प्रकृत एव भवति, एन न सिद्धत्वेन द्रव्यस्य प्रकृतमित्येववत्तासंक्रमानं विधीयते इति न कर्मान्तर-रम् ।

पयोदोषात् पञ्चशरावेऽदुष्टं हीतरत् । ६ ॥

पूर्वपक्षोक्तं पञ्चशरावदुष्टत्वं विपश्यति । पयोदोषात् पयोधो वा दोषात् नासादिरूपस्य दोषस्योपपत्त्यात् पञ्चशरावे कर्मान्तरविधानं युक्तम् । इतरत् प्रकृतं तु चन्द्राभ्युदितेतिष्ठं प्रकृतं दधि शालं च अदुष्टं न दुष्टम् । हि यस्यात् अदुष्टं, तस्मात् दधान्तरेण्य्यात् नाम कर्मान्तरविधिः । अथवा नृजन्मस्यै हि यन्मः, अदुष्टं हि अदुष्टं तु इतरत् इति ।

खानाभ्येऽपि तथेति चेत् । ७ ॥

पूर्वपक्षी पुनः शङ्कते । यदि हविर्दोषात् पञ्चशरावे कर्मान्तरविधिः संभवति, तर्हि प्रकृतेऽपि कर्मान्तरं सक्तम् । कथं ? खानाभ्येऽपि तथा पञ्चशरावनिमित्तवत् दुष्टत्वमुपपद्यते । दध्नि शूते च चन्द्रोदयोपात् दुष्टत्व-मुपपद्यते । तस्मादपि कर्मान्तरं स्यात्, इति चेत् पूर्वपक्षी नृणात् ।

न, तस्यादुष्टत्वादविशिष्टं हि कारणम् । ८ ॥

दधिशूतरूपखानाभ्यमपि पञ्चशरायोदाहरणसमिप, चन्द्रोदयत्वेण दोषेण दुष्टं इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा, तन्न । तस्य खानाभ्यस्य अदुष्टत्वात् दौघदितत्वात् । पञ्चशरावे तु इत्थं स्वस्वोक्तं नृपमेव भवति, इह तु न तथा । ननु कालापरघनेन दुष्टं, न दुष्यति । अविशिष्टं तुल्यं हि यस्यात् कारणम् । अभ्युदये प्राप्यक्षित्तविधानं दुष्टेऽपि उपपद्यते, कालापरघनेन अदुष्टेऽपि तदुपपद्यते । नहि कालापरघनो दध्यादेः स्वल्पे दौघः । पण्ड अकाले प्रकृतस्य शङ्कते चेत्तदविधानं, न तु पञ्चशरावे विन-ष्टस्य । तस्मात् न कर्मान्तरविधानम् ।

लक्षणायां नृवश्रुतिः । ९ ॥

चन्द्राभ्युदितेष्टी प्रकृतदध्नेतिवेन देवताऽन्तरविधिः इति सिद्धान्तिना यदुक्तं तत्तुक्तम् । अभ्युदयकाले श्रय-णस्य अकृतत्वेन प्राकृतस्य नृतल्यामावात् उद्देश्य चासं-नात् इति चेन्न । अथवाश्रयचरितवत्तापराधपरिपन्-विशिष्टपयसः लक्षणायां श्रुतश्रुतिः इति नानुपपत्तिः श्रुत-मान्दरय । तर्थाऽपि अभ्युदितेष्टिः न कर्मान्तरं, किंतु प्राकृतदेवताऽपनवपूर्वकं अन्यदेवतासंक्रमविधानमात्रम् । के.

॥ अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मो स्यात् प्रकृत-त्वात् । १४११-१४११ ॥

'वि वा एनं प्रजया पशुमिदं भवति, यमपयस्य आतुल्यं, यस्य हविर्निस्तं पुरस्तात् चन्द्रमा अभ्युदति, स प्रेषा तदुल्लम् विभजेत्, ये मध्यमास्तान्नामये दामे पुरोरात्रमष्टकपालं निर्वपेत्, ये स्वधियास्तान्नाम प्रदाने दर्पश्चरं, येऽग्निष्ठास्तान्निन्नाम प्रदाने दर्पश्चरं, येऽभ्युदितेष्टिः । अथो वि ह्युपपन्नः

दूरत एव नष्टः सहभारः । अथोच्येत, पयसः पूर्वमेव दातुं तत्र चर्वयदानं निक्षिप्यते, एवं पथसि दधनि च (चर्वः) भविष्यति । तदपि न । नहि एतदवदाने अभ्युदये अभ्युदयेन निक्षिप्यते । किं तर्हि ? विभागोऽभ्युदये विधीयते । न च यच्चनमन्त्रेण दधि पयो वा चरोः शक्यं पूर्वमयदातुम् । तस्मादेवमेतत् विज्ञेयं, अभ्युदितेष्टिप्रकरणे चर्धपणविधात् वाक्यमस्ति 'सह अपयति' इति । अतः साहित्ये त्रियमणे अर्धप्रातः सतम्यस्योऽनुवादः । विविष्टविधानं तु निःस्तरणोपाकचैव भवति । 'स्यविद्यान्, इन्द्राय, प्रदाये, दधनि, चर्व' इति पञ्चपदविशिष्टा भाषणा विधीयते । यागस्तु भावपर्यः संनिहित एव । यदि संनिहितो न स्यात्, कर्मान्तरं भवेत् । अस्ति तु सः । एवं भाष्यकारेण नाङ्गीकृतं, यदर्थत्वात् वाक्यभेदस्वरूपमेव इति कृत्वा ।

(अन तन्मन्त्रेण—यत्तु भाष्यकारेणोक्तं 'असंनयतोऽपि अर्धपयस्तु अपयिष्यते' इति, न तत् चर्धपणमिति प्राप्य, चर्धपणमिति स्मृतत्वात् । किंतु प्रणीताभिः पुरोहताश्चपण संपादयिष्यन्तीत्यर्थः) ।

ज्ञा—असंनयतः दधिश्रुताभावेऽपि तण्डुलना देवताऽन्तरसंयोगः कर्तव्यः ।

सोम—सामिहृते वैष्टीना पदार्थसंयोगादेवमात् निर्वापनिष्ठसिक्तं असंनयतो दधिश्रुतगोसंमगात् नैमिषिकनिष्ठसिक्तं इति प्रत्ययसामान्यं संगतिः ।

धि—'सेष्टिः तानाधिनो वा न्यादन्त्यस्यापि, दधिभुते । नान्यथेतन्निमो, न्त्य । स्यात् देवमात्रविषा नतः ॥' उक्ते चर्धपणसंमगाच्च तानाधिनो अन्यस्यापि सेष्टिः ।

आहु—निमिष अभ्युदितेष्टिः संनयत एव, उव असंनयतोऽपि इति चिन्ताया द्रष्टव्येति देवतामात्र विधिपदे यदपि द्रव्यस्य साहित्यं अविवक्षितं, तथापि उद्देश्यतोक्त्वादेव श्रुतव्यापारितोषात्, आकन्ताऽन्तरविधिपदे च सादितोपपत्तौ दधिमयिष्यते । अतानिष्टयोश्च साहित्यस्य विवक्षितत्वात्, विधेयतामर्थानुरोधेन संनयमात्रविषयकम् । इति प्राप्ते, 'न चेदन्त्येन शिष्टा' इति न्यायेन (१५१६९) अप्राप्तविधेयत्वस्यैव कर्म्यविधेयत्व

विधिविधेयत्वेन द्रव्यसाहित्यस्य तत्तत्प्राप्तसाहित्यवदो-
नेव च प्राप्ततया विधेयविषयकत्वनात् अविवक्षितत्वेन
असंनयतोऽपि अभ्युदितेष्टौ अधिकारः । अतश्च ऐन्द्रा-
व्रस्यापि औपचर्यकत्वात् मध्यमादिभेदेन आग्नेयवत्
आवृत्तिः । तथापि 'सह अपयति' इति यच्चनेन
आग्नेय—ऐन्द्राव्रह्मविधौ, सहपणने विहिते अष्टाकपालस्य
द्वादशकपोलत्वयोः विरोधे मुख्यत्वात् अष्टाकपालत्वस्यैव
अनुप्रायेण नयोऽपि अष्टाकपाल एव वार्ताः । अपय
आय एव अष्टाकपाल, इतरौ तु जुले एव चर्व ।

मण्डन—'असंनयतोऽप्यव यमिः ।'

शंकर—'असंनयतोऽपीयमितिः ।'

अभ्युदितेष्टधिकरणम् । चन्नाभ्युदितेष्टौ
नैमिषिकः प्राकृतदेवताऽपनयः ॥

अभ्युदये कालापरभाविश्याचोदना स्याद्
यथा पञ्चरात्रे । ६।५।११ ॥

भाष्य—इदमनन्ति 'वि वा एनं प्रजया पञ्च-
मिरर्थयति, वर्षयत्यस्य भ्रतृस्य यस्य इतिर्निश्चितं पुरका-
चन्नाभ्युदियात् स यथा ऋण्डात् विभजेद्, ये
मध्यमा, स्थुक्तानामये दाधे पुरोहताश्चमष्टाकपालं निर्मयेत्,
ये स्वविद्यास्तान्द्राय प्रदाये दधश्च, ये रोदिष्टास्तान्
विष्णवे शिषिषिष्टाय द्याते चर्व' इति । तत्र उद्देशः किं
कालपराये यागान्तरमिदं चोद्यते, उव वेण्वेव प्रहणेन
कर्मसु निमित्ते देवताऽपनय इति । किं प्राप्तम् । अभ्युदये
य कालपराय, तथेष्टाचोदना स्यात् । कथम् ! पुरो-
हताश्चमये दाधे मध्यमान् कुर्वन्, ये स्वविद्यास्तान्-
द्राय प्रदाये दधनि चर्व भुजान्, शौरिष्टान् विष्णवे
शिषिषिष्टाय द्याते चर्वयन्ति । 'यजमिन् द्रव्यपणमोक्त-
संयोगात्' (२।१।५१४) इति यागविधानं गम्यते ।
यथा पञ्चरात्रे इत्येष्टासंनयने कर्मान्तरं गम्यते ।
यथा पण्डितोक्तं 'य, पण्डितस्य स्यात् गोऽमावास्या-
मिन्वा चन्नाभ्युदियात्, ये स्वविद्यास्तानामये तन्मिदोऽ-
ष्टाकपालं निर्मयेत्, ये मध्यमाणां विष्णवे शिषिषिष्टाय
द्याते चर्व, ये-पिष्टास्तान्द्राय द्याते दधश्च'
इति । परमिहादिनि । अत्र च न प्रहृते द्याते देवता

अप्राकृतेन हि संयोगस्तत्स्थानीयत्वात् ॥ १९ ॥

भाष्य—न प्राकृतीभ्यो निर्वेतव्यम् । काम्यस्तादृङ् । वैद्वीभ्यः । कुतः । अप्राकृतेन देवताविशेषेण सयोगः भूयते, नापिष्टेन । नेषा तण्डुलान् विमजेत् इति प्राकृतीभ्य आचिठ्य षड्वेतीभ्यो निर्वाण्यो विधीयते । ता इदानीं तत्स्थानीयाः । तस्मात् विनिरुते निवृत्ता देयता, अन्या अन्त्याधोपजाताः । तस्मात् वैद्वीनां सयोगेन निर्वाणयोगः कर्तव्य इति ।

अभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २० ॥

भाष्य—अभावादितरस्य अर्थस्य देवतासमुक्तस्य, न निर्वाणो भवति देवतासमुक्तः । यदि निरपि अर्थः अन्यदेवताः, अर्थोऽपि अन्यस्यै देवतायै, नैव निर्वाणः इतरदेवताकाः प्राकृताः, इतरदेवताको वा (वैद्वतः) । तस्मात् तूष्णीमेव निर्वेतव्यम् । अवश्य अन्यतरत्र संकल्पमेवो भवति ।

दुष्—तु-वाच्यार्थे च-वाच्यः । इतरथा (च-वाच्य) समुक्तं यदेत् । स चायुक्तः । नहि पूर्वोक्ते कस्य चिदभावे हेतुत्वेन (सम्भवति) । अपिच प्राकृतीभ्यो निर्वाणपदार्थमाश्रित्य प्रथमे मुष्टौ सयोगो निर्बुध् । तस्माद्भुदयेन निमित्तेन विमजेत् इति विभाग उच्यते । पदार्थ इति कृत्वा संयुक्तः पूर्व (प्राकृतीभिर्देवताभिः निर्वाणः), इदानीं एकदेशो विनोच्यते । वाच्यते च त्रयोक्तु विद्योगस्य समुक्तमानाप्रपत्त्यात् । न च अन्यथा देवताया सयोगः शक्यते कर्तुं, पदार्थाश्रयत्वात् तस्य । मुष्टि-तोपक्ष पदार्थकदेशः । तस्मात् प्राकृतनिवृत्ते, वैद्वता सयोगाच्च तूष्णीं निर्वाणः । अन्यथापि नह्यप्येव पदार्थे अप-मैव न्यायः । यथा प्रदाने, तस्यासि अनुवचनमपि पात्र्याहयोऽवयवः ।

भा—प्राकृतीभ्योऽप्यनिरुतः वैद्वीभिश्च असंयुक्तः अवशिष्टो निर्वाणः, तूष्णीं कर्तव्यः ।

सौम—इह प्रवृत्तेऽपि इतिभिः अभ्युदयेन पूर्वदेवता-पनय देवताऽन्तरसयोगो वा इति प्रत्यगस्यानात् संगतिः । सूचार्थस्तु—विनिरुते समिधिरुते चतुर्मुष्टीनामेकदेशस्य न पूर्वदेवताऽपनयः, इतर्निर्वाणस्य देवतागुणकारक-देशपनयपदंभरादिनि ।

मी. को. ७१

नि—प्राकृतीभ्योऽप्यनिर्वाणेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् । प्राकृतीभ्यो वैद्वीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वेपेदिह ॥ , प्राकृतीभ्यः प्रवृत्त्याद् वैद्वीभ्यो निमित्ततः । , शिष्टाशस्यपदार्थत्वादसयोगादिहन्तिमः ॥ '

भाट्ट—अर्धनिवृत्ते चन्द्राभ्युदये श्रुते अवशिष्टमुष्टयः न तावत् प्राकृतीभ्यो निर्वेतव्यः, निमित्तसत्त्वेन नैमि-त्तिकसम्पन्नपक्ष प्रवृत्तौ वाच्यमावात् । नापि वैद्वीभ्यः पदार्थकदेशस्य अवशिष्टत्वेन तान् देवताऽन्तरसयोगोत्ता-प्रवृत्तेः । यथैव हि 'फलं न भक्षयेत्' इत्यादिनिषेधाः अवयवव्यवस्थितान्तराण्येन प्रयन्ते, एव अपनयामको निषेधोऽपि । यथैव च 'फलं दद्यात्' इत्यादिविधयो अवयवित्वेन प्रयन्ते एव देवताऽन्तरसयोगोऽपि । अतश्च तूष्णीमेव अवशिष्टो निर्वाणः । याज्ञिकान्स्तु पदार्थक-देशस्यापि आर्थिकविधिविहितत्वमङ्गीकृत्य वैद्वीभ्य एवा-नुमिद्वन्ति ।

मण्डन—'अर्थोत्तैर्धर्माद्वैद्वीभ्यः ।'

शंकर—'तूष्णीमर्थमिद्वन्ति ।'

॥ अभ्युदितेष्टौ उपांशुयाजेऽपि देवताऽप-नयः ॥

उपांशुयाजेऽप्यचनाद् यथाप्रकृतिः ६/५/२/१० ॥

भाष्य—तस्मिन्नेन (चन्द्रस्य) अभ्युदये संयवः, किं उपांशुयाजेऽपि देवताऽपनयः भवेत्, नैति । किं प्रश्नः । उपांशुयाजे यथाप्रकृति स्यात् । कस्मात् । अनपनत् । यथा कबीरु वयनं, मध्यमानां अरुधे दाप्ते गुरोराद्याः, स्वशिष्टानामिन्द्राय प्रदाधे दपनि नयः, सोदिष्टानां पिण्डवे शिपिविष्टाय मुते चरः इति, नैतदु-पांशुयाजे अस्ति । तत्प्राग् न यथादेवतं स्यात् ।

दुष्—उपांशुयाजः शीर्षमास्यामेव तामायास्याया इति वक्ष्यति (१०/८/१७/५५) न चेय कृत्वापिन्त्या इति वृत्तिभरोऽमिल्यति । अधिस्तरागम्यो न गुरते । गुप्ते वा, नह्युच्यमाने (कौपीनतन्त्रादने ३६) एतेन नाम्नेन विदित्वाऽनुपांशुयाजस्य । यथं तादृं दाशविक्रम-नपेक्ष वचनं । न्यायमात्रमेतत् ।

अभ्युदितेष्टपधिकरणं

विभागेन निरूपेण चरणा, इन्नेण, प्रदातृत्वेन च विविष्टा भावना), यय-सोदितविष्णुदिविष्टिष्टा (पयसा च शोदिष्टदुलभायसिद्धचरणा च विष्णुना च आदिशब्दोक्तशिपिविष्टलेन च विविष्टा भावना विधीयते), मयमादिभयनात् (मयमादिवाक्यैरित्यर्थः)। एवं च (भायनाविधानात् गृह्णान्) अर्थात् अविभागाः (एतेनैव विधिना विधानं सिध्यति इति)।

भाय्यमाविष्टावसा (भाय्यनुसारेण अधिकरणं) वर्धते। अत्र (भाय्यमते) मृतेषु यानेषु इत्येवाविमर्शे (विमर्शे इति) देवताविभागमात्रं विधीयते (देवताभ्यः इत्यं तदुल्लिखितं विमर्शेति। ननु एव एति चरता सप्तम्यर्थेऽथ कथमन्वीयते, अत आह भाय्यकारः—) तत्र अर्थप्राप्ता अपने सति चरता (सह सप्तम्यर्थेन अर्थप्राप्तेनैव अस्मिन् वाक्ये अनूपते इति। बोधयति—) तस्मैतात् (अपने सति चरता प्राप्तेति। किंतु) दत्तः अपनमेव नास्ति। उच्यते, वचनात् अपन (गमिष्यति) सह अपनति इति। ननु (अनेन) भयमममूष सहस्रं विधीयते। (परिहरति—) लपयान् सहस्रं (प्राप्तं) एव। अनेन तु (वचनेन) दत्तः एव अपन (अन्यत्, अप्राप्तं) विधीयते। अर्थप्राप्ता चरता सप्तम्यर्थेऽथ (तस्मात् कर्मान्तरम्)।

आतश्चानाभ्यासस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥

आद्यं— आतश्चानाम्मात्रं च दर्शयति। कथम्? एव श्रूयते 'यदि यिमीयादमि मोदेवतीति महाराजे हवीषि निर्धयेत्। फलीकृतैस्तानुतेरपासीत। अत्रे द्विषि हविषातश्चानार्थं निदप्यात्, अर्थं न। यवाम्बुदिवानेनातच्य प्रचरेत्। यदि न, प्रातेतेन त्राक्षगान् मोबयेत्' इति। यदि कर्मान्तरमुपादेवाचने, तदा तदुल्लिखितं दत्तं न। तस्मात् लौकिकानुपादेवास्ति। नक्षत्रे तदा प्रवृत्तानां व्यापारः। तस्मात्किनष्टे दपनि, अपरेषु उपायास्ये क्रियमाणे विवर्ते दधीति नक्षत्रनामावर्तेन। तस्मात्तन्मयुक्तितेष्टो दधि दधीति नक्षत्रनामावर्तेन। अथ निमित्ते देवताऽपनयः, विच्यते, इति नातश्चानं स्यात्। अथ निमित्ते देवताऽपनयः, ततस्तस्मिन् दपनि चरः कृत इति, पुनरुपायास्ये दोषे आतश्चानेन कार्यम्। एतस्मात्तन्मय्यास्य दर्शनं देवता विधाने मुख्यते इति।

अपुपुत्वादिधानं स्यात् ॥ ५ ॥

आद्यं— अथ यदुक्तं, यथा पञ्चमिष्टे कर्मान्तरं 'यः पनुक्तमः स्यात् सोऽमायास्यमिष्ट्वा वस्तानपाजुयान्' इति। तत्परिहरतमम्। उच्यते। युक्तं मत्तन कर्मान्तरविधानम्। कुतः? अपुपुत्वात्। न तत्र कश्चिन् पूर्वप्राप्तो यागो चित्रते। सोऽमायास्यमिष्ट्वा इति परिश्रमाच्चे तस्मिन् इदमारभ्यते। तत्र इत्येति हि परिश्रमाच्चे तस्मिन् नात्तरेणोक्तं, इत्यं द्रव्यदेवतासमुक्तो निर्वपतिशब्दो नात्तरेणोक्तं, इत्यं देवतयोः संशयो पठते इति यन्मते गमयति। न विद्दे-यम्। इह हि यागः प्रतौ तम्यते। तस्मिन्नेव विधेयमानस्य द्रव्यस्य देवतासंशयमानं विधीयते इति न दोषो गमयति।

पयोदोपात्तं पञ्चमरावेऽपुष्टं हीतरत् ॥ ६ ॥

आद्यं—अथ यदुक्तमस्ति, यथा पञ्चमरावे कर्मान्तरं विधीयते, एवमिहापीति। तत्परिहरतममिति। अनेकपत्ते। युक्तं पञ्चमरावे कर्मान्तरम्। पुष्टं हि तत्र द्रव्यं, यथा देवता विधीयते तत्रावयं द्रव्यमुपादेयत्वेन बोधयति यम्। तस्मिन्पुपुत्वादीयमाने देवताऽन्तरे चापूर्वं सक्तो विधीयते, तदागन्तरं भजतीति। इतर-दिह द्रव्यगृहम्। तत्राप्यं प्रकृते यागे देवता विधीयते इत्युक्तम्। तस्माददोष इति।

सांताप्येऽपि कथेति चेत् ॥ ७ ॥

आद्यं— एव चेत्तममिति, सांताप्येऽपि दोषः। तदपि द्रव्यमुदये तत्पञ्चमरावेऽपि गृहयति।

न, तस्यादुष्टत्वादिबिधेः हि कारणम् ॥ ८ ॥

आद्यं— नैतदेवम्। पञ्चमरावे हि पुष्टं द्रव्यम्। इह तादृशमेवावतिष्ठते। ननु कालपत्रेण पुष्टम्। न पुष्टमिति। अविशिष्टं हि कारणम्। अभ्युदये प्राप्तमिष्ट-विधानं पुष्टेऽप्युपपत्तये कालपत्रादेन, अनुष्टेऽपि। तत् अत्रात्ते तस्मिन्पुष्टस्य शक्तये देवताविधानं, न तु विनष्टस्य।

लक्षणायां श्रवणमिति ॥ ९ ॥

आद्यं— अथ यदुक्तं, न मृते इत्ये देवता श्रवते, श्रुते चकमिति तत्र मयति वचनं, न चाप्युदयकाले भागं कृतमस्तीति। तत्परिहरतमम्। अनोच्यते। एतद्वर्णनं

तत् अपनयविषयभावे प्रकृतद्विर्ग्रहणे प्रगाणाभावात्
सामान्यवाक्यस्यापि कर्मान्तरविषयकसामान्यविधित्वापत्तेः
उपेक्षितम् । अस्तु वा कर्मान्तरे सामान्यविधिर्वैयर्थ्यापत्ते-
रेव तथा । सर्वथा आनयस्यापि पूर्वदेयताऽपनयः । न चेनं
प्रयानाविद्रव्यस्यापि तदापत्तिः, नन्वाभ्युदयकावीनकर्म-
प्रारम्भस्यैव निमित्तत्वेन चक्षयमाणत्वात् तादृशकर्मसंबन्धि-
द्विषय एव देयताऽपनयत् प्रयानादीनां च दीक्षणीया-
दिवत् रूपाकारम्भाभावात् तदीयद्रव्यस्य अपनयानुपपत्तेः ।
- इदं च उपाधुवाजत्रयस्य अपनयामिधानं शाङ्ख्या-
यनानां 'अथ यत् संनयत्तानामप्यस्य अन्तरेण उपाधु
आत्मस्य यजति हत्येकं ब्राह्मणं' (३१६) इति वच-
नेन अमायास्यायामपि उपाधुत्याजविधानात् अवगन्तव्यम् ।
वाचमिकं तु धौर्गमास्यामेव उपाधुवाजः इत्यधिकरणं
कृत्वाचिन्त्या । श्रयोदसामायास्यायां इति च अवयुत्या-
नुवादः । एतद्वलदेष च अमायास्यायां विकल्पः इत्यपि
गुरवः ।

मण्डन— 'उपाधुस्तान् दीयते ।'

शंकर— 'देयताऽपनयवत्त्वभावे ।'

ॐ अभ्युदितेष्टौ दधिपयसोः प्रणीताधर्मास्तु-
ष्टानम् ॥

परार्थे, न त्वर्थसामान्यं, संस्कारस्य तदर्थ-
त्वात् । १११।१४।४३ ॥

भाष्यं— 'वि वा एनं प्रवया पनुमिर्त्यवति, बर्ध-
यस्यस्य भ्रातृभ्यं, वस्य हविर्निर्गतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यु-
देति, स श्रेष्ठा तण्डुलान् विभजेत् ये मध्यमास्तानमये
दाने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्बपेत्, ये स्वयिश्वास्त्रनिश्राप
प्रदाने दधैर्धर्मं, ये खोदिश्वस्तान् विण्णवे सिधिविष्टाय
शूते चर्धं' (इत्यत्र) शूते चर्धं दधैर्धर्मं इत्येतदुदा-
हरणम् । तत्रापमर्थः सांख्यिकः किं शूते दधि (च)
प्रणीताधर्माः कर्तव्याः, उन न कर्तव्या इति । किं प्राप्तं ?
न कर्तव्या इति । परार्थमेतत् प्रशन्नार्थमिति, न प्रणी-
तार्थम् । दधि च तण्डुलविभागश्च एको भाग इन्द्राय
प्रदाने दातव्यः, शूतं च तण्डुलविभागश्च विण्णवे
सिधिविष्टाय । न सर्वार्थे दधि पयो वा विधीयते ।
तत्र हि सप्तमीसंयोगः अनुवाद एव । न च प्रणीता-

कार्ये विधीयते दधि पयो वा । तस्मात् प्रणीतानां धर्मैर्न
संयुज्येते । नहि प्रणीतानां दधश्च अर्थसामान्यं किं
चिदस्ति । तदर्थस्यायं संस्कारः अप्रयत्नकरः । तस्मात्
प्रणीतधर्माः पयसि दधनि वा भवेयुरिति ।

क्रियेरन् वाऽर्थनिर्वृत्तेः । ४४ ॥

भाष्यं— न चैतदस्ति प्रणीताधर्मा दधिपयसोर्न
कर्तव्या इति । अपनयसाधने हि ते (धर्माः) विधी-
यन्ते, न अपनयार्थे उत्पद्ये द्रव्ये, येनार्थो नियतैत । तत्र ते
अपूर्वप्रयुक्तत्वात् क्रियन्ते । क्रियते न दधिपयोर्मां
अपनयम् । तस्मात् तदर्थैः संयोगः स्यात् ।

सोम—युस्तं परिषेरूपस्यैव नियोजने वचनेन
विनियोगात् रूपधर्मकरणम् । इह तु 'शूते चर्धं' 'दधनि
चर्धं' इति सप्तमीश्रवणेऽपि न प्रणीताकार्ये विधानं
शूतदत्तोः प्रदेयत्वात्, सप्तमी च 'सह अपयति' इति
विहितसहस्रपणलब्धापि काधारत्वात्तुवादः, इत्युक्तं पृष्ठे ।
तस्मादिह न प्रणीताधर्माः । न च रोपत्वामात्रेऽपि
साधनत्वमादाय पूर्वधिकरणोक्तरीत्या साधननिर्वादिनो
धर्मा भवेयुरिति वाच्यम् । पूर्ववदन साधनत्वयोश्चक-
यचनभावात् इति शङ्कानौत्थानात् संगतिः । साधन-
त्वमात्रं धर्मप्राप्ती तन्त्रं, न तु साधनिकत्वं इत्याशयेन
सिद्धान्तः । सूत्रार्थेस्तु—परार्थे प्रकाशार्थे दधि शूते च
प्रणीताभिः सह अर्थसामान्याभावात् प्रणीताकार्यकरणदा-
भावात् प्रणीतासंस्कारस्योपपन्नादेः तदर्थत्वात् कार्यार्थ-
त्वादिति ।

वि— 'शूतदत्तोः प्रणीताना न धर्माः सन्ति वा,
नहि । अत्राकार्यस्तः, सन्ति वाक्येष्टुल्लभ्यताम्तः ॥'
अन्वार्थमूलतयोरपि दधिपयसोः अथ चन्द्रोदयं निमित्ती-
कृत्य चर्धश्चण्डेष्टुल्लं वाचमिकम् । ततः समानत्वात्
तदर्थः सन्ति ।

भाट्ट—अभ्युदितेष्टौ दधिपयसोः प्रदानार्थत्वात्
प्रदेयधर्माः कार्योद्देशादयः मन्त्येयः । तण्डुलधन्यमापनय-
स्यापि तु 'सह अपयति' इति विधित्वेन अर्थसिद्ध-
त्वात् अस्यपि उद्युक्तत्वे लक्ष्येकत्वे वा साधननसंब-
न्धेन अनुरूपसिधिमप्यवसंबन्धि रम्य सत्त्वात् दधिपयसोः
प्रणीताधर्मा अपि उपपन्नप्रपन्नादौ भवन्ति । नहि

तुप्— (ऐकचिकरणं सूत्रस्वरत्वात् विहाय
किमिति अधिकरणभेदे भाष्यकारेण आश्रितः । अत
आह, सत्य—) एते द्वे सूत्रे (अभ्युदये० श्रुतो०)
तुषाब्द-याशब्दरहिते (सती स्वरवतः) पूर्वपक्षे
(पूर्वपक्षतया) धर्मवती दधिपयसी प्रतिपा-
दयतः । उत्तरे (तु अपनयो वा० लक्षणायां०
इति) द्वे सूत्रे याचन्नेन एतं पक्षं न्यायार्थं न प्रदानधर्मैः
सुज्येते दधिपयसी इति (सिद्धान्तं) स्थापयतः (स्वरत्वेन) ।
एव (तु) सूत्रकारप्रशानमयास्य (ततः प्रतिपन्नमै-
वाधिकरण्यमपास्य पक्षविद्वत्) दृष्टिभारः (भाष्यकार
एव) पक्षविरोधिनीं न्यास्या चकार । तत्र हि उक्तं
तदेवेदं आमानास्य कर्म, चेन्न तु द्वय (पूर्व—)
देवतातः अपनीतं देवताऽन्तरेण सुज्यते नापनीतवर्गाय-
त्वमेव यत् । तस्य कश्च यागधर्मा न स्युः । (भुव्ये
च सूत्रकारेण ऋक्षस्वरत्वात्ता दोहवोर्निरस्य प्रदानार्थ-
तैव निर्गीता ' नातत्तरास्तानाह' ६।५।६।१५ इति) ।
अतः पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन (सतमीभूता अपनार्थे
दधिपयसी इति—) पूर्वपक्षस्य कृताय (द्वे) एते
सिद्धान्तसूत्रे । (तथा) उत्तरे अपि (सूत्रे) एवमेव
(अनेन सिद्धान्तेन कृतस्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तसूत्रे) । एव
पूर्वस्यापूर्वस्य न्यायस्य अवगादतया उत्तरोत्तरमधिकरण
इति (सगतायात्) युक्ततर आरम्भः । (अथ कस्यात्
आदायेन वस्तुनामेष्टियाक्य नोदाहियते, तथा सति यावौ
ऽपि न्यायो न विरुध्यते न्यायि च एकाक्यतया यथा
कृति न्यान्तातानि भवन्ति । अत आह—) इतरथा
(अधिकरणभेदानाश्रयणे) अभ्युदयोदाहरण (शीर्षं)
हेतुमेव स्मात् । (प्रवृत्ताधिकरणसिद्धान्तमाह—) न्यायस्तु
स एवेति (यः पक्षे) ।

सोम— (दहन्तरूपा अवान्तरसंगतिः) न च
अवार्थस्य पक्षे एव भूषादनेनाभाषिकरूपस्य वैषम्य-
मिति याच्यम् । तमापि पूर्वाधिकरणतीत्या सतमीभनयात्
मनीतार्थत्वमिति कस्य चित् न्यायोः स्यादिति तदि
राक्षसादीयेन अपेक्षया । सूत्रार्थस्तु— अभ्युदये
रोदानस्यः अनीतदेवताको दोहः प्रदेयधर्मः गन्तु
नयेयवेन दोहमृते इति ।

वि— ' पयोदधोरभ्युदिते न ते स्युरां, घुरेव नो ।,
प्रवृत्तान् देवयोगमात्रोक्तेः सन्ति तेऽन्यवत् ॥ ' अन्य-
वत् तदुल्लेखत् । ११.

माह— अभ्युदितेष्टावपि तर्हि (प्रायणीयेष्टिवत्)
सतमीनिर्देशान् दधिपयसोः अधिकरणत्वावगतेः प्रदेशधर्मा
भवेयुः, ' सह भपयति ' इत्यस्यापि पूर्ववदेव नित्या-
नुदाहरणेपक्षेः । न च लोदिष्ठादिद्रव्योद्देशेन तत्र देवता-
मानविधानात् दध्याद्यधिकरणत्वस्यापि विधौ बाध्यभेदा-
पक्षेः तस्य प्रदेयत्वं इति याच्यम् । इत्यत्रयोर्दोहोऽपि
बाध्यभेदतादसम्भ्यात् । तत् वर सतमीभूता विषेवाने-
कान्तमिदमात्रक्यभेदस्यैव अङ्गीकारः । वस्तुतस्तु भाग-
नाऽन्तरस्यैव तत्र पक्षे अङ्गीयात् अधिकरणत्वस्यापि
विधौ न बाध्यभेदः । इति प्राप्ते, ' यदि यदीत इतिः
अमि उदियात् अयो तर्हि एतानेव सहस्रान् सृष्टी-
कृतान् दधि पयस्य ' इत्यादिलिङ्गवत् अपनयविषेध
प्रवृत्तयासीपयोरेव दधिपयसोः भागनाऽन्तरेऽपि प्रदेयत्वमेव
अपदेयत्वस्य पक्षे न्यस्तापितं वात् अधिकरणविपक्षा-
ऽनुपपत्तेः भगव्येन प्रदेयधर्माः । ९.

मण्डन— ' ते स्युरभ्युदये पुनः । ' ते प्रदेय-
धर्माः ।

शंकर— ' अभ्युदयेष्टौ प्रदेयता । ' ११. दधि-
शुवयोः ।

॥ अभ्युदितेष्टौ दर्शप्रवृत्त्युत्तरं निर्यापात्
प्रागपि चन्द्राभ्युदये वेकृतीभ्य एव देवताभ्यो
निर्यापः ॥

अनिरुतेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्यवेदित्याह-
रथस्तान्द्रुद्रभूतेष्वपनयात् । ६।५।४।१६ ॥

भाष्य— प्रवृत्तमात्र निमित्त इति सिद्धम् । नि-
मित्तकृत देवताऽपनयो देवताऽन्तरत्वयोगश्च हि निरां
योत्तरद्वयं तदुल्लेखो हतिपि कर्तव्यः निरांरस्तु प्रा-
तीत्य एव न्यायः कृते अभ्युदये, उत वेष्टीत्य एव इति
संगतः । हि तावत् पातः । अनिरुते अभ्युदिते प्रा-
तीत्यो निर्यवेत् इत्यामरस्य आचार्यो मन्यते स्म ।
कुतः । तदुल्लेखोपपन्नत्वं तदुल्लेखितेषु भगवतः
भूयो । ' सस्य इतिदिक्क पुराणव्रजना अभ्युदयेति

कारकमेकमेव विधेयम् । अभ्युदयेष्टपचिकरणे च 'सह
अपयति' इति वचनमस्ति । तत् 'देवतैकात् दधि-
स्यविष्टयोः, घृताग्नियुक्तौ सहपाकं विधत्ते । ततश्च
अयं तः प्राप्तं चक्षुः दधिसूतयोश्च अधिष्ठाणत्वं अनु-
यते । केवलं तु देवताकारकं विशिष्टं विधीयते प्रकृते
इति, इति वाक्यभेदाभावात् न कर्मान्तरविधिः इति ।
(६।५।१२) । तदेववाक्षिपति (अप्पच्य) कीक्षिताः ।
दधिसाक्ये घृतसाक्ये च प्रतिद्रव्यं देवतासङ्गोपधानात्
वाक्यभेदो दुष्परिहरः इति कर्मान्तरस्यपूर्वपक्षो दुष्परि-
हरः । अङ्गीकृतं च पठे एव (६।५।१२२-२३) ।
वाक्यभेदप्रसङ्गपरिहाराय प्रकृतसागहानेन कर्मान्तरविधि
परत्वम् । यथा 'यस्योभयं हस्तिपतिर्माहेत् ऐन्द्रं पञ्च-
शरावभेदनं निर्वपेत्' इत्यत्र औदनद्रव्यविधानात्,
पञ्चशरावपरिमाणविधानात्, भेदेनैव च यद् विकल्पतः
प्राप्तस्य इन्द्रस्य नित्यवर्तिमानात्, वाक्यभेदमित्येव प्रकृत-
कर्मदानेन कर्मान्तरस्य दोहार्तनिमित्तकस्य विधिः सिद्धा-
न्तितः । अन्यथा अभ्युदये वाक्यभेदं सोढुवा देवता-
ऽन्तरमात्रविधिवत् यत्योभयं इत्यत्रापि आतंदोहप्रति-
निधिविधिः इति पूर्वपक्ष एव परकथित इति । तदेतत्
अनतिदुष्परिमाणान्वायानां । निमीयिकमात्रमेव ।
तथाहि । वाक्यभेदादपि शङ्कत् आनर्थक्य, अप्राप्त्या-
पत्तिः । अत एव भृत्यादीनामपि 'आनर्थक्यप्रतिहतानां
विपरीतं घृताफलं' इत्युक्तम् । तद्विह निष्पत्तैक-
कारकत्वाभावात् 'सह अपयति' इति सहपाकविधिः,
अभ्युदयसाक्यस्य कर्मान्तरविधित्वे 'दक्षद्वे' इति
चर्चं इत्यत एव सहपाकप्राप्तेः अनर्थकः स्यात् । न च
'प्राजापत्यं घृते चर्चं निर्वपेत् घृतद्विष्टरानुवृत्तम्'
इति प्रधानविधौ 'घृते अपयति' इति गुणविधियस्त-
घृतानुसद्वत् कर्मान्तरत्वेऽपि अभ्युदयसाक्ये सहअरण-
विधिमिद्वचकत्वावुपादः स्यात् इति आशयम् । उक्त-
प्राप्तौ अनुपपन्नतां वा चर्चप्राप्तिः इति हि जगन्पचि-
करणे (२।३।१०) उक्तम् । चर्चानुसदे च तदेवता-
सङ्गोपधानात् योगविध्यसिद्धिः । अतः सहपाक-
विधानस्यैकपरिहाराय उदयेनैव तात्पर्यमहम् निर्वपेत्
इत्युक्तानुपपन्नेन स्यान्निष्ठोदयदधिसूतकचदन्त्यनुष्ठानेऽपि

देवताऽन्यविधानार्थत्वात् प्रतिद्रव्यं वाक्यभेदेनैव अभ्यु-
पेत्य न प्रकृतकर्मदानं अप्रकृतकर्मान्तरविधानं च युक्तम् ।
तदुक्तं 'गौणं व्याख्ययितुं वाऽपि वाक्यभेदेन वा
स्थायम् । वेदो यस्माद्वयस्यार्थं को नु सं प्रतिकूलयेत् ॥'
इति । (वा. पृ. २।२३) । वाक्यभेदाभ्युपगमस्य हि
एतद्गार्तकीकस्य ईदृग्विधभेदोदाहरणं नान्यत् । गौणो-
दाहरणं तु 'यथा वै इत्येवो निवत्तादत्ते' इति ।
लक्षणोदाहरणं तु मत्वर्थलक्षणैव । आर्तिवाक्ये तु सहपाक-
विधिवत् आनर्थक्येन तात्पर्यमाहकस्य अभावात् वाक्य-
भेदपरिविधीर्यस्य कर्मान्तरविधिरेव न्यायः इति
वैयर्थ्यम् । पृ. २।२३-२।२५.

॥ अभ्युदितेष्टपनुष्ठानं दर्शप्रवृत्तुत्तारं निर्वा-
पात् प्रागपि चन्द्रोदये ॥

निरुक्ते स्यात् तत्संयोगात् । ६।५।३।१२ ॥

आशयः— अग्निमेव उदाहरणे सहायः किं यदि
निरुक्ते अभ्युदयोऽवगम्यते तदा अभ्युदितेष्टिः, उद
अनिरुक्तेऽपीति । किं प्राप्तं ? निरुक्ते, अपगतौ (चन्द्रो-
दये), अभ्युदितेष्टिः स्यात् । कुतः ? तत्संयोगात् ।
निर्वापसंयोगो हि भवति । 'यस्य हविर्निरुक्ते' इति ।
तस्मात् अनिरुक्ते नैव विधानमिति ।

तुम्— आर्या पदान्तरगतो गुणो विचारितः । इह
पदान्तरगता विद्या विचार्यते । एतावान् भेदः ।

प्रवृत्ते वा, प्रापणमिति च । १३ ॥

आशयः— साध्यः, एवं ध्यातव्यमिति । अत्राग्रे तत्र
प्रवृत्तिमात्रे व्यादेत्तर विधानम् । प्राप्तं हि तत्रान्येन
निमित्तं, यत्न हविरेभ्युदेति इति हविर्द्रव्यं स्थापयन् ।
यस्य हविः अग्नि उदेति इति हविर्लक्षितः उदयः निमित्तं,
प्रवृत्तं हविर्लक्षयति, नोदासीनम् । तस्मात् हविरेभ्युदेति
इत्युक्त्यनन्ते प्रवृत्तं हविः अभ्युदेति इति गम्यते । नहि
तत् विद्वज् इत्येतेन धर्क्यं त्रितोषवितुम् । भिद्येत् हि तदा
वाक्यम् । यस्य हविः निरुक्त इत्येवं अनपेक्षमाणो, हविः
अग्नि उदेति इति धर्क्यते विधानम् । तस्मात् अनिरुक्ते-
ऽपि इष्टिः इति ।

परामर्शित्वात्, दर्शस्य प्रकरणात्, संनिधिनाऽभ्युदितेष्टे-
श्वोपरिष्ठतत्वात् । वस्तुतस्तु अस्मिन्नेव प्रकरणे शास्त्रा-
न्तरे 'दे शोर्णमासौ द्वे अमावास्या येनतः, यः काम-
येत ऋष्युपमिति' इति श्रुतस्य द्विरम्यासस्य विधायक-
मेतद्वचनम् । अन्यथा विवृतिप्रकृत्योक्त्यालोपक्रमपरान्विच्छि-
द्यजीवनमिषिचयोर्विहितत्वेन निषिञ्चानन्तरमेव कर्तव्य-
त्वात् शताब्देन, सप्रति फलत् कर्तव्यमित्यार्षवादिकः
संशयोपन्यासो न समञ्जसः स्यात् । अम्यातपत्वे अमा-
वास्यापौर्णमास्योर्मध्ये कतरा प्रथममव्यसनीयेति सदेव-
मुच्यते । तस्मात् द्विरम्यानादः । इति प्राप्ते, ऋद्धि-
कामनदशमवगात् दशम्युदितेष्टयोरेवायं वादः । 'अर्थ-
द्विप्रातश्चनम निदध्यात्' इति विधानाच्छिद्वादेव दर्शेष्टि-
रपि प्राप्तेवेति चेत्, कृतमेवेति पुनरनं निमिषि कार्य-
मित्याद्वचनार्थमर्थद्वयः स्यात् । न्यवेमित्याद्वचनोऽपनिर्ना-
पया तच्छेषोऽयं वादः । 'एवमेव यजेत न द्वे'
इत्यादिः । पक्षं स्तुत्वाऽप्युच्यते । यत्पूर्वमेति ।
सप्रति कृतवमितिर्पदि पूर्वा दर्शेष्टिरेव, तदा अस्या
अशालोपक्रान्तत्वात् प्रायश्चित्तेष्टिरेव । यदि चैयमुत्तम
प्रायश्चित्तेष्टिरेव, तदा परदिने पूर्वमि कर्तव्यत्वात् अन्य-
करणाच्छ्रद्धाकारः । अतो द्वयोः कर्मणोर्भेदवचनं मात्र-
देवमेव न द्वे इति पक्षमनादृत्य द्वे एव यजेत, न वेत्यप-
मभ्युदितेष्टिमिति पक्षस्यैवाधक्यणीयत्वात् । अर्पमातन्व-
नाप निदध्यादित्यर्षवादर्थः । सकर्म, १।१।८।

इ अमभ्युदितेष्टिरूपं चन्द्राभ्युदयनिमित्तकं
प्रायश्चित्तं असंनयतोऽपि भवति ॥

सोनाप्यसंयोगात्संनयतः स्यात् । ६।५।६।२१॥

भाष्यं—अभ्युदितेष्टिरेव उदाहरणम् । तत्र श्रूयते
'दधनि चर्च' 'शते चर्च' इति । तत्र संदिहः किं
संनयतो मरति अभ्युदये प्रायश्चित्तं, अतः अवितोयेनेति
(संनयनः अयंनयतश्चेति) । किं प्रातः ? सनयतः
अभ्युदये प्रायश्चित्तम् । कुतः ? सनाप्यसंयोगात् । सोना-
प्यसंयोगो हि मरति 'शते चर्च' 'दधनि चर्च'
इति । श्रुताद्यमानात् न असंनयतो मरितुमर्हति । वैशुनं
हि तथा स्यात् ।

औपचसंयोगाद् वोमयोः । २२ ॥

भाष्यं—वाचस्पदः पक्षं व्यावर्तयति । उभयोरपि
स्यात्, न केवलस्य संनयतः । कुतः ? औपचसंयोगात् ।
ये मध्यमाः, ये स्वविद्याः, ये खोदिद्याः इति भवति
औपचसंयोगः । स च श्रवणः असंनयतोऽपि इति ।
तस्मात्प्रायश्चित्तं प्रकरणे असंनयतो निवर्तते । अतः उभयो-
रपि पञ्चमोः प्रायश्चित्तमिति ।

वैगुण्यामेति चेत् । २३ ॥

भाष्यं—इति यदुक्तं, असंनयतो दधनः श्रुतस्य
चामावात् तदधिकारणता नास्ति, तस्मात् वैगुण्यं तस्मिन्
पक्षे इति, तत् परिहर्तव्यमिति ।

नास्तत्संस्कारत्वात् । २४ ॥

भाष्यं—नैतदेवम् । नहि दधि अधिकारणं चतोः
अपने श्रूयते । किंतु यथा स्विष्टा इन्द्राय प्रदाते, एवं
दधि अग्निं देवतासंस्कारार्थं विधीयते, न चरुसंस्कारार्थ-
मिति । भिनेत हि तथा वाक्यं स्वविद्याः देवतायै, दधनि
च ते कर्तव्याः इति । सतमीसंयोगात् प्रातेऽपि अनुवादः ।
तस्मात् अग्निरहितं तेषां साहित्यम् । स्रष्टव्येन हि ते
श्रूयन्ते इति । नहि पयो दधि च नास्तीति स्विष्टा-
दीनां न देवताऽपनयो मरति । असंनयतोऽपि अर्पा-
दप्यु अपयिष्यते इति ।

दुप—'मिथेव हि तथा वाक्यं' इति (भाष्यं)
स्वार्थपरार्थवद्वाक्येभ्यस्तदुच्यते । देवतासंनये अस्व
स्वायंता, चरुसंनये वसयंतेति । 'सतम्यमः अनुवादः'
इति, 'भाष्ये द्वे' 'सतमीसंयोगात् प्रातेऽपि अनुवादः'
इत्येव वदुहिः । शुद्धीशक्त्यनयनोऽपि अर्पतोऽनुवादः
स्यात्, तन्मतेन भाष्येऽपि तपैर वा पाठः स्यात्)
कथमेतत् ? एतत्तद्वद् दर्शकर्मैर निमित्ते अन्यथा
कारम् (अन्यथाभूते इत्यर्थः) । 'अन्यथाऽप्यनियंतेषु
सिद्धयोगाभ्येत्' पा० ३।१।२० एतद् इतो गन्तुं)
तत्र पयः शोषमर्थमस्ति । औपचस्यापि अग्नौ शोष-
वर्मेः प्रातिनादिभिर्पमैरन् । ततोः प्रत्ययोगे चोदना-
वाक्येन निमित्तेन अग्नौश्रुतस्यते (औपचस्य कालेऽपि,
यपमन्तु उच्यते) कुतः साहित्यं, येन अर्पयतः सन-
यथो मरति ? दधन्यु अग्नयेन नाग्निः । तस्य

फलान्यतिरिक्तचन्द्रकालो मध्ये एवैकस्याः फलयाः
सूर्यमण्डलेन आदाययवविपरिहारस्य अन्तःस्थविम-
र्षः, आदाययवसंनिपादस्य अन्त्यायवसंनिपादो
या यापता कालेन जायते, तान् काले यथाक्रमं शुद्ध-
इष्ट्यायुधतः प्रतिपदद्वितीयादिचन्द्रप्रतिपादाः । अत एव
तिथिराष्टः प्रतिपदादिचन्द्राश्च फलात्वेव सन्ताः । काले
तु निरुद्धलक्षणयेति ज्ञेयम् । भाट्ट. ५४।७. ७ अमा-
द्यास्या उत्तरेणुः, वेदिः पूर्वतुः इत्यङ्गप्रधानयोः काल-
मैरो दधन्तात् । 'पूर्वेतुरमावास्यायां वेदिं क्तेति' । मा.
१।१।१।११. ७ 'अमावास्यां गुणं हन्ति शिष्यं हन्ति
चतुर्दशी । ब्रह्मादमीनोरामास्यौ तस्मात्तः परिवर्जयेत् ॥'
इत्यादिना धर्मजातस्य अप्यन्याद्भूतरूप अविष्कार्य-
स्मरणात् । सु. पु. ५१. ७ अमावास्या । चन्द्रार्ध-
नस्य ज्योतिःशालात् निवृत्तपरिमाणेन अमावास्या-
कालेन अविनाशायः । पु. ९७८, ७ अमावास्यां प्राक्
सोमात् सलाग्यरहितः । पु. ७१०. ७ 'अमावास्या
सुभगा सुखोपा पेयुरित भूय आप्यायमाना' अमावा-
स्यायां पार्षणहोममन्त्रोऽयम् । वि. ९।१।१८.

॥ 'अमावास्या' इति समुदायविधिः ॥

'अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासी, अमावास्यामभि-
चरत्' इति प्राकरणीक वाक्यद्वयम् । तन द्वितीये
यजेतात्मानुपपन्नेन वैरिमणोदेनेन अग्नीषोमीयपुरोडाश-
विधिष्टात्त्वर्थकरणक्रमावतारविधिः । तस्य प्रक्रमण्यो
मित्र स्वतन्त्रं, याक्नेन प्रक्रमणमाणात् (इत्येकः पक्षः) ।
वाक्यप्रचरणयोः अविरतोपाश्र वैमृश्यत्वात् अत्र, फलपदं तु
सर्वकामवाञ्छलभानुवादः । विधाने पष्ठप्रकारपक्षेः
वाक्यमैदाध (इति द्वितीयः) । अमावास्यासमुदाय-
पक्षमनायत्वेन वा सप्तम्यकलोदेनेन प्रक्रमणिन एव
नूनिर्विधिः (इति तृतीयः) । समुदायतत्त्वज्योः अन्य-
पक्षोदेनेन इत्येवमप्यं इति चेत्, यद्यै दार्ष्टिक्येयदेवतो
देनेन आतृम्यराशयेन सोममहाह्वयविधिः, प्राशापात-
वेयेकेन तथा पर्यवसानात् (इति चतुर्थः) । इति
भामि, एकमस्तस्माद्वाग्वा नावमपि पक्षो भुवः । इन्द्रि-
कामनाक्ये इय फलोदेनेन अग्नीषोमीय हविर्निवीयते
प्रक्रमणमप्यस्य धपस्य यविरनुवादः । स च दार्ष्टिके

समुदायमाने लाक्षणिकः । अमावास्यापदस्य तात्पर्यमाह-
त्वात् । चतुर्थश्रुतश्रवणात् (विधेः) त्वपरं च
वाक्यमतेभिन्नत्वात् । भाष्यमपि एवंपरमुन्नेयम् ।
संक्षेप. १।१।१६.

७ 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डविनुपेन चरन्ति'
अमावास्याचन्द्रीऽयं कालरात्री । वि. ४४।८.
७ अमावास्यायामपि उपाधुवाजसत्वं द्राष्टव्यमनाश-
जुतेष्वेन । (क्रौ. १।६) के. ७ 'अमावास्यायाम-
मावास्यायां यजेत' इति कालस्य नियमविधिर्ननुवादः ।
भा. ४।१।१२४-२४. ७ 'अमावास्यायाममावास्यायां
यजेत' इत्यस्य कालविधायकत्वात्तमेवेति एकस्य निकृष्य
सहप्रयोगविधायकानुम् । वि. २।१३. निचमविधि-
रपम् । ४।२।९. नाव उक्तविधिविधेयः, किंतु प्रयोगोप. ।
१।१।११. ७ अमावास्यायां आग्नेयस्य पुनःश्रुतिः
ऐन्द्राग्रस्तुत्यर्थं, न कर्मान्तरविधायिका । भा. २।१।१४
२७-२९, ७ अमावास्यायां आग्नेयपक्षान्ये प्रमाणम् ।
६।१।१५. ७ अमावास्यायां आन्वभागपौर्णमासीनाक्ये
बुधचरणी । 'अग्निः प्रजेन जन्मनां सोमं गीर्भि-
एजं वयं' इति । खा. २।१।११ पु. ४. ४५.

७ अमावास्यायां उपाधुवाजः स्यात् इति के चित् ।
नेति विद्वान्ताः । भा. १०।८।१७।५३-५४, ७ अमा-
वास्यायां ऐन्द्र दक्षि ऐन्द्र पयः इत्युभयं हाहं चोचते ।
एष सपरीहः, अर्थात् पूर्वतुरनुदीयते । स्वभाव एव
दम्नो कर् पूर्वतुष्यवत्तमं अपरेतुरमितिवर्तते । ३।६।
८।२९, ७ अमावास्यायां औपवसत्येऽहनि वेदिकर्म
निर्दिष्टं 'पूर्वेतुरमावास्यायां वेदिं करोति' इति । सर्वं,
पूर्वेतुरमावास्यायां वेदिकर्मणं भुवं, न परिमर्दणं, पचा-
काल्येव (उत्तरेणुः) श्रुते ब्रह्मणि प्रप्रिहः करिष्यते ।
अथवा अमावास्यायां वेदिकर्मणं पूर्वतुष्यवत्तमोर्ददितम् ।
तस्मिन्नपकृत्यमाने परिमर्देऽपि अपरः, प्रहोऽपि,
वसवराजमपि । प्रमाणदेयसालत्वात् गुणानाम् । १।१।
१।८।३८-३९. ७ अमावास्यायां यवोदस आहृत्य. । पञ्च
श्रवणाः, द्वौ आन्वभागौ, आग्नेयहविरेका, दक्षिणयतोः
संप्रतिपद्यदेवताकत्वात् एका, रिरहन्, यवोऽनूपाभाः
इति । सोम. १०।८।१८. ७ अमावास्यायां नित्य

भूयते । श्रुते चरमिति हि तत्र भवति वचनम् । न चाभ्युदयकाले अर्पणं कृतमस्ति । तस्मात् कर्मान्तरम् ।

तुप्— 'यस्य हविर्निस्त पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्' (इति) 'ये मध्यमास्तान्त्रये दानेऽष्टाकपाध' इति च द्वे वाक्ये । कुतः ? अयमेवेदात् (उभयनामि आख्यातभनगात् । अतः) न तयोः (निमित्तनैमित्तिकत्वं) सवन्धः इति केचित् । तत्र । अयैकत्वात् (प्रयोगनैकत्वात्) एवं वाक्यमित्युक्तम् (२१।१।४५ ४६) निमित्तनैमित्तिकत्वेन (च) एकोऽर्थः । न च अभ्युदयो विधीयते । इदानीं किं यत् निमित्तमिति (चिन्त्यते) । यत्, हविः, निस्त, (पुरस्तात्, चन्द्रमाः) इति पञ्चपदविशिष्ट निमित्त (अभ्युदयार्थं प्रतीयते) न च तावत्परिमाणं (पञ्चपदविशिष्टं) निमित्त (नैमित्तिकेन) संगच्छते । किन्तु यावानेव तस्याभयः, तावानपेक्षयते (वाक्यता विशेषणैव विना अभ्युदयस्य निमित्तता न पठते, वाक्यदेव श्रुते यथा हविर् अस्ति ।) उच्यते । सर्वमपेक्षितम् । (कथं ?) अभ्युदयस्य तावत् कर्ता (चन्द्रमाः) विशिष्टाः (एष) । निस्तद्विकल्पान्नाभ्युदयस्य 'पुरस्तात्' इत्यनुवादः । (ननु शुक्रादौ पश्चादपि चन्द्रमसोऽभ्युदयः । तत्राह—) यत्तु पश्चात् दर्शनं, न सोऽभ्युदयः । न च कदा नित्यं चन्द्रमा नोदेतीति हवि प्रक्रमेण विदौष्यते । अतः सर्वमीषित नैमित्तिकस्य (अतः सर्वं निरक्षितम्) । एवं निमित्तं विशेष्य नैमित्तिक विचार्यते किं कर्मान्तरं, किं प्रक्रमस्य (दर्शस्य) विशेष्यताय मिति । (पूर्वपक्षमाह—) यागे विधीयमाने नानेक विधान दोषः । प्रवृत्ते तु गुणे विधीयमाने वाक्यभेदः (स्यात्) । प्रवृत्ते तु (कर्म अगले प्रवृत्त) उच्यते इति ।

अपनयो या, विद्यमानावात् । २ ॥

भाष्यं— देवताऽपनयो का । कुतः ? विद्यमानावात् । विद्यन्ते हि कर्माणि प्रकृतानि । तेषु नियमानेषु पुनर्देवतासंज्ञयो हविषो नोपपद्यते, वस्तुतत्पत्त्या यागः कल्प्येत । तस्माच्च यागान्तरम् । तेज्येय हविः पुनर्देवताऽन्तराणि विधीयन्ते ।

श्री. को. ४४

तुप्— विद्यन्ते हि कर्माणि प्रकृतानि (येषु देवताऽन्तरमात्रं विधातुं शक्यते) । कर्तव्यानि तानि ? उच्यते । श्रूयते (ज्ञान) 'येषां तण्डुलान् विभजेत्' इति । तत्र 'येषां' इत्यनुवादः, निवात् दर्शनं यागानाम् । (तण्डुलान् इत्यपि शतपुक्रमस्य दर्शनार्थम् । विभागमपि न विधत्ते मध्यमादिविनियोगास्तेनैव अयै- सिद्धत्वात् । न च तण्डुलविशिष्टविभागजन्यं युक्तं, कल्पनात्पौरुषमयात् । अतोऽयं वाक्यार्थः 'विभजेत् । किं ? शतपुक्रमम् । केन शतपुक्रमं ? दर्शान्वदेवताकेन यागेन इति) । अतो विभागोत्तरकर्त्तुं दृष्ट्वा यागा विद्यन्ते (प्रकृत्यः) । इदानीं निर्दिष्टेति भावना ह्यन्वदेवता- गुणविशिष्टा (विशिष्टा) यागमन्त्रेण अनुपपद्यमाना याग कल्पयति, प्रवृत्त या उपादत्ते । तत्र कल्पयान् कल्पप्रत्ययो बलीयान् । प्रवृत्तस्य न च विधानाच्च (यथाकर्म) प्रथमभावनायाः प्रथमः (यागः) । उच्यते तु उत्तरयोः ।

तद्वृत्ताच्च शब्दास्मान् । ३ ॥

भाष्यं— देवताऽपनयवरूपस्यास्मी शब्दा भवन्ति । ये मध्यमास्तेषां देवताऽन्तरं विधीयते । तत्र द्वय प्रयातम् । अग्राता देवता विधीयते । कथं पुनर्देवताविधानार्थं नानेक गुणविधानदोषो जायेतेति । उच्यते । नैषामनेनो गुणो विधीयते कस्मिन्निदं । येषां तण्डुलान् विभजेदित्यत्र तावत् विभागमात्रं विधीयते, अन्यत् सर्वमनूद्यते । तस्माददोषः । ये मध्यमास्तेषां पुनर्देवता विधीयते, अन्यत् पुनर्देवतायाद अनुवृत्ते । ये सविष्टा तेषां हवि- शहितानामिदो देवता अस्मिन् वाक्ये विधीयते । तत्रार्थ- प्राप्ता अर्पणे एव चरता एव सप्तम्यर्थेनायामेतेनैवास्मिन् वाक्ये अनुवृत्ते । ये शोदिष्टास्तेषां शतपुक्रमानां रिणु- शिषिविधो देवता विधीयते, अन्यत् सर्वमनूद्यते । तस्मा- ददोषः ।

तुप्— नैरात्र मनेनो गुणो विधीयते (कर्मोदेतेन), किन्तु विद्यमानहविर्निष्पन्नमिदं नृत्पविशिष्टा (त्रिदया नस्य हविः तण्डुलाख्यस्य यो विभागः तेन, अग्निना देवतया दानुत्वेन च विशेषणैव विशिष्टा) भावना प्रवृत्तयागसंज्ञा विधीयते । तथा उत्तरे दृष्टिभेद- चर्मापारेन्द्रप्रशक्तविशिष्टा (दम्भा, सविष्टेन तण्डुल-

हि सा । अतस्ते शुभ्रतनुषे । शुभ्रतान् दीप्तवान् । आप
 इव दीर्घं, दधति प्रपाति अवाधाति । यान्त्राणैश्च प्रथम-
 तृतीययोर्द्वितीययन्त्रयोर्लोभ पदानां संज्ञकः । तत्र साहचर्येण
 दक्षिणः (सा इति सङ्ख्येन अपाक्षितः) यन्त्रद्वयः
 तृतीययन्त्रे कल्प्यते । शुभ्रतनुषे दीप्तोऽस्मिन्न वा लक्ष्यते
 तत्र सहाचारिणी नित्य वष्टिः तत्र वक्ष्मा, सा तावत्
 तत्र सहाचरेण जस्यस्यमेव । तेऽपि अग्नी (मरुतः)
 पुराणं जलं वृद्धिरूपेण विशिष्यन्तः आप इव द्वीपं अवा-
 धाति धारयन्ति तत्र प्रियवराः (रजगहःसखिभ्यः
 त्व्) तेऽपि अरुणाक्रमेव । स त्वमेवं साधारणजन्यः सन्
 अमरयन् न केवलं देहि (किन्तु धनमपि देहि) । वा.
 ११३५४१ ई. १५००-१५८०. इति पाठस्य सवनीयपत्रो

२१२. अयं सहस्रमानय इति ऋचा प्रगीतचैव
द्वादशाहस्य दशमेऽहनि आहवनीयोपस्थानं कर्त-
व्यम् ॥

भाष्य— एवं वा । (ब्राह्मणे दृष्टेऽहनि पत्नी-
 ध्याजोत्तर मागसतोऽग्नौ प्राक् आहवनीयोपस्थाने ।
 'पत्नी' संन्यास प्राप्त उदेल अथ सहसमानव इत्यर्थः
 चन्द्रहा आहवनीयमुपतिष्ठते । तावत् २१११)
 ब धितुं कर्मविशेषे ध्रुवते । अथ उदसमानव इत्येत्य
 आहवनीयमुपतिष्ठते । इति । अन्वयमर्थः साधनिय
 किं व्याप्रीतया उपस्थानस्य, उत प्रीतिवसेति ।
 प्राप्तः प्रीतिपथा व्यप्रीतया वा । कुतः । अविदेशो
 देहात् । प्रीतिताऽप्यसौ इत्येव कर्तुं, अप्रमीताऽपि
 भेदः । उपपत्त्या हि ता समानानि । तस्मात् त्वे
 आदत्तव्य इति । न चेद्विदेशः स्तुतिपरत्वात् कर्तव्य
 विकल्प इति ।

मपि । उपस्थानं स्तुतिं वा प्रगीताऽपि निर्वर्तयेत् अप-
गीताऽपि । तस्मात् विकल्पः ।

नाप्रगीता । भुतः । वयनात् । प्रगीता ।
 सदसमानव इत्येतया ॥ इति प्रहताग्रचमः शब्दः । प्रगीता
 न सामवेदे प्रहता । सा पयस्येति सप्रत्ये । ननु अप्र-
 गीताऽपि ताम पठन्ते । सत्त्वं, प्रगाप्रसद्व्यापी तु सा । नक्तु
 नहि अपठिताया प्रगात्र शक्यते यज्ञे इति । नहि अन्तरेण
 सामाधे, नक्तोऽध्ययन सामाधे भ्रमते । नहि अन्तरेण
 नक्त, सामनिवृत्तिर्भवति । अन्तरेणाऽपि तु साम, नक्तु
 निर्वर्त्यते । न नक्त, साम आकाङ्क्षते इति । तस्मादेव
 सामवेदे उपतिष्ठे वा स्याति वा इत्युक्ते प्रगीतायामेव
 नक्ति सप्रत्यये भवति, नाप्रगीतायाम् । आह, यदि
 प्रगीताया सप्रत्ययः प्रकरणात्, वचनादप्रगीतायाम् ।
 अप्रगीताऽपि हि शास्त्राऽन्तरे समाप्राप्यते । सो प्रकरणं
 बाधित्वा शक्येन पठ्यतेति । सच्यते । न वाक्येन नक्तु
 पठ्यते । प्रगीकृष्यण सेतत् । 'अम सदसमानव इत्येतया'
 इति गुनः प्रहताया नक्तो वाचको मुख्यः कर्तृशब्दः ।
 स्वत्यक्ते प्रगीकृष्यणस्य लक्षणा स्यात् । भुतिरलक्षणा
 विनश्ये वा भुतिरन्यथा न लक्षणा । तस्मात् प्रगीताया
 उपस्थात्प्रसिद्धिः ।

सोम—पूर्वैय विष्णुस्मृत्यादेऽपि इह विवस्वतः
 श्रुत्युक्तेः संगतिः । अथगीतापाः संदिताग्रये (साम.
 ४.८) पठितत्वेन प्रमाणार्थं पर पाठः, संदिता-
 ग्रन्थस्य कनकरूपावधारणद्वारा प्रमाणार्थः यत् ।

श्रुतधृतिः धर्मलक्षणायां, श्रुते श्रुतसहचरितधर्मके इति ।

दुष्— धर्माधिकं पथः श्रुतमित्युच्यते । अपनेन च सहचरिता धर्मा यस्मिन् वक्ष्यापकरणायः तद्विदुः श्रुतसहचरितधर्मके पथः ।

शा— ‘अनेकार्थविधायित्वात् कर्मान्तर-विधिर्भवेत् । आत्मकर्मानुवादेन नानेकार्थविधिः क्षमः ॥’ उच्यते । ‘प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात् कर्मान्तर-बोधना । प्राकृतीभ्यस्तदाच्छिद्य इन्द्रियमन्याभ्य उच्यते ॥’

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे अकारलोपकान्तवर्धप्रयोगं एव स्यात् संकल्पप्रभृति कर्मान्तर कर्तव्यम् । सिद्धान्ते तु अकारलोपनान्तवर्धप्रयोगः एव देवताऽन्तरप्रयोजनरूप विकारयुक्तः समापनीयः । तथा पूर्वपक्षे चरुत्वस्य विधेयत्वात् अष्टानामप्यवशिष्टोऽपि इन्द्राय प्रदाने विष्णवे मिषि विष्टाय च चरुर्भवेति । सिद्धान्ते तु पुरुषाय एवेति ।

वि— ‘इष्टिरन्युदये दशोत्तु कर्मान्युदुत देवताः । पूर्वास्त्याग्या, विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ॥, प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात् कर्मान्तरबोधना । देवताः प्रवृत्तास्त्यक्त्वा इन्द्रमन्याभ्य उच्यते ॥’

माह— दशपूर्णमासयोः ‘स्य इमिर्निरुतः’ इति धृतम् । तन निमित्तं तत्रात् चन्द्राभ्युदयावच्छिन्नदिने प्रारम्भ इति वक्ष्यते । ॥ च निमित्तत्वाभावादेवैव दशैव इत्यपि सिद्धमेव । नैमित्तिकं पुनरन किं कर्मान्तर, उत गुणान्तरयुक्तं तदेव इति चिन्ताया वाक्यभेदापादक गुणात् कर्मान्तराण्येव अन ग्रीणि तत्तद्वाक्यैर्विधीयते । नहि अग्न्यादयो देवताः, दधुत्वादयस्तद्गुणा, मध्यमादीनि द्रव्याणि, अष्टाकपालादयः, तद्वर्माः, दधिश्रुतयो अधिकरणाय, चरुत्वं च, इति अनेकार्थविधानं प्राप्ते धर्मेणि समरति । न च अष्टाकपालत्वस्य आग्नेये प्राशत्वेन अविधानं, तत्र प्राप्तयेऽपि ऐन्द्राग्ने अग्रातया विधेय-तापस्यकत्वात् । न च दानादिपदाना यौमिकत्वात् सामा-नाधिकरणत्वादेव अग्न्यादिपदार्थेषु अन्यथोपपत्ते दानु-त्वादिगुणविशिष्टाग्न्यादिविधानं, ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः,’ ‘पञ्चदशानि आग्नानि’ इत्यादिवत् इह असमस्त-

पदाना क्रियाव्यतिरेकेण परस्परान्वयस्य अभ्युत्पन्न-त्वात् । अत एव ‘प्रवृत्तमप्यमादिद्वयोर्देवो देवताऽ-न्तरमावधिः’ इत्यपास्त, ‘देवतातद्गुणरूपानेक-विधो वानमभेदतादवस्थात् । किञ्च ‘एव सविष्टादि-वाक्ययोः द्रव्यद्वयोर्देवता वाक्यभेदः, न चासौ स्वीक्रियते’ इति तन्नरुकोक्तं युक्तं प्रमाणाभावात्, सर्वत्रैव तदाप-तेष्व । किञ्च, मध्यमादिषु वच्छन्दप्रयोगेण प्रकृतप्रहणे-ऽपि दधिश्रुतयो तदभावात् प्रकृतग्रहणे प्रमाणाभावेन उद्देश्यत्वानुपपत्तिः । न च तथापि प्रयोगान्तरमात्रस्यैव स्वीकारेण कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभाव इति चाच्यम् । निमित्तत्वा निमित्तयोगान्वयित्वस्यैव यावज्जीवाधिकरणे (२।४।१) स्थापितत्वेन अत्र प्रयोगान्वयिगुणाभावेन वागिनवदेव तद्वेदानुपपत्तेः । अत एव उत्पन्नान्वयिने गुणस्य कर्मभेदकत्वादेव न वागिनवदेन भावनामानभेद-कत्वम् । अतः पञ्चधारवचदेव कर्मान्तराण्येव तत्तद्-इत्य-देवताविशिष्टानि तत्तद्वाक्यैर्विधीयन्ते । तत्प्रकृतिभूततद्गु-लना च ‘त्रैवा तद्गुल्यन् विभवेत्’ इत्यनेन मध्यमा-दिभावेन निषा विभायः प्रयोगान्तरापातया विधीयते, न तु देवताऽपनयादि, तथात्वे लक्षणाऽऽपत्तेः, देव-ताऽन्तरविधिवलेनैव तद्विद्वा अपनयविधिवैयर्थ्याच्च । अत एव सत्कारविधिवत्त्वादेव प्रसिद्धत्वात् ‘मे मध्यमाः’ इति वच्छन्दोऽप्यनुवादः । दधिश्रुतयोश्च न मन्मतेऽपि अधिकरणत्वेन विधिः । तथात्वे प्रणीताकार्याण्यत्वेन सह श्रवणस्य अर्थसिद्धत्वात् अभ्युदितेष्टवधिकरणस्यैव श्रवणत्वं लैतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अनेन हि सर्वेषां निवेदयता कानामपि इविषा एकान्तत्वच्छेदेन सहश्रवण विधी-यते, एकप्रयोगविधिवेनेव तत्राप्तेः । अतस्तेन समति पञ्चदेवताकाना सहश्रवण विधीयते । अत एव एक-द्रव्यमपि वैव उत्पत्तिवाक्ये दधिश्रुतयोः नाधिकरणत्वेन विधिः, किंतु कारणत्वेन । लक्षणाऽपि सिद्धान्तात् न दोषः अत चरुत्वाधिकरणत्वयोः अर्थप्राप्तत्वादेव अवि-धानम् । एतेषां च नैमित्तिकानां कर्मणा स्वकाले निय-मणदर्शान्तरं प्रकरणात् । तत्र अष्टागोत्रमिति निमित्तदोष-निर्वाहार्थं चात्र द्वादशाधिकरणत्वायेन (१।२।१५) विकल्प्यते । यदि तु अत्राले अनुष्ठितस्य अविहित-

शिषिविशिष्टाय श्रुते चरु, ये स्वविद्यास्तान्त्रये सनिमतेऽष्टा-
कपालं, येऽणिष्टास्तान्त्रिन्त्रयं प्रदत्ते दध्नश्चरु' इति-
यन्ननिदिताया पशुक्रमेष्टायपि च अपनयविधमानादेव
कर्मान्तरम् । यच्छब्दस्तु लोकप्रसिद्धयनुवादवत्सैव कथं
चित् तन व्याख्येयः । अतश्च अपनयविधिरेव पूर्वदेवता
चरुश्च पूर्वशरानामपनयन् तेषां देवताऽन्तरस्यैव उपपादयन् क्रिया-
ऽन्तरत्वं प्रतिबध्नाति, प्रवृत्तानामेव च मध्यभादीनां दधि-
पयसोश्च भावनाऽन्तरे उपपादेयमापादयति । 'यदि
अग्रहीत हविरभ्युदियात् एषैव व्रतचर्या, यदि गृहीतं
हविरभ्युदियात् अप्रो तर्हि एतानेव तण्डुलान् सुफली
कृतान् दधि पयश्च' इत्यादिलिङ्गाच्च अयमर्थो विज्ञायते ।
तेन मध्यमादिभेदेन आग्नेयस्य वायव्यमाह्वितिः, दधिययो-
यागयोश्च स्वविद्याविष्टास्यग्रेषाम्यासेन सह क्रमेण
करणं, 'सह अययति' इति वाक्याच्च अपनयमपि तेषां
समतिपन्नदेवताकानां सदैव । अत एव दधिश्रुतयोः
अपनामासांरि साहित्यविषयव्याहानुपपत्तयेन अपर्णं
शाखासाहित्यवरीन तत्प्रहरणवत् । साहित्यं हि येन
विद्यावरणक, तन समतिपन्नदेवताकल्पात् प्रदानवेलाया
तेन तदापचक्रावे अपनवेलावामपि तस्यैव साहित्य
मतिपोगित्यक्लपनात् । अतश्च अभ्युदितेष्टिः न कर्मा-
न्तर, अपितु निमित्ते नैमित्तिक, वसुगगनायेव भावना-
ऽन्तर स्वकाले नियमागदर्शप्रयोगाद्वा, तस्यैव अराले
मारम्भनिमित्तशेषपरिहारायै ग्रामभिक्ष, अराले प्रार-
म्भस्य शेषजनकत्वं सामान्यमुत्तेज, अत्रैव वा 'एन
मज्जा पशुमिरर्पयति, कथंयस्य ज्ञातव्य, यस्य हवि-
र्निरस्त' इत्यादिवक्ष्यशेषात् आगन्तव्यम् । एव
आवयनान्यावद्वानं 'यदि विमीयात् अग्नि मोदेप्य
तीति, महाएन एव हवीणि निर्वपेत्, फलीतेस्तण्डुले-
काहीत, अपे इमि इतिगुतप्रमाथं निदध्यात्, अपे
न, यदि अभ्युदियात् तेनाठव्य प्रचरेत्, यदि न,
प्रतरेतेन मासगान् भोजयेत्' इति अक्रमान्तरत्वे उप-
पद्यते । विमीयात् दृष्टकेत । महाएने चन्द्रोदयात्
पूर्वम् । उपागीत प्रतीयेत । आवयनार्थे स्वकाले त्रि-
मासदर्शाद्येदध्यातव्यनार्थम् । अपे न किञ्चिन् अभ्युदिते

एवेव विमिषुद्धीत, न च तत् शान्त्ययगो एव । तेन
आवयनार्थे निहितेन । एतेन आतव्यनार्थे स्थापितेनैव ।
इति हि तस्यार्थः । तद्यदि कर्मान्तर स्यात्, तदा तेन
अवात्प्रारम्भनिमित्तशेषपरिहाराय दर्शयिष्युपादितेन
दध्ना कर्मान्तरकरणानुपपत्तेः स्वभारत्रियमाणदर्शस्यैव तेन
करणपत्तेः, तन हविरन्तरोत्पादप्रसक्तौ तन आतव्यना-
प्रसक्तेः, अर्थविषयानुपपत्तिः । कर्मान्तरे च दध्यन्तरस्यैव
संस्कारविशिष्टस्य उत्पादनापत्तेः, दर्शयिष्युपादितस्य दध्नः
प्रसक्त्यभावात् अर्थविद्यानानुपपत्तिः ।

यसु मूले क्रियान्तरत्वपक्षे अतिरिक्तानेन दधिययलो-
विद्यानात् लौकिकस्यैव अर्धदध्नस्य दध्नो प्रहारापत्तेः
दर्शयिष्युपादितस्य प्रसक्त्यभावः इत्युक्तं, तत् 'सह
अययति' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः इत्यनेन हविष्ट्येनैव
विद्यानस्य आगश्यस्तानुपेक्षितम् । सिद्धान्ते तु प्रागभि-
नस्य दर्शयनपापात् अत्रैव सर्वस्य दध्नः प्रसक्तौ
स्वकाले क्रियमाणदर्शे च दध्यन्तरोत्पादनार्थे आतव्यन-
प्रसक्तौ अभ्युदयशब्दाया निमित्ते आतव्यनहापनत्वेन
अर्धमाश्रयविशेषपद्यते । अर्धान्तरस्य अर्धदेव अभ्युदितेष्टौ
प्राप्तत्वात् अनुरादौ विधिरेत्यवदेतत् ।

मण्डन—'देवताऽभ्युदयेऽन्या स्यात् ।'

शंकर—'अभ्युदये च न कर्ममिदम् ।'

॥ अभ्युदितेष्टयधिकरणे, नेमान अनेकगुणा विधी-
यन्ते, किं तर्हि विद्यमानस्यैव हवियो मध्यमभागमि-
दात्तचरिषिषा भावना प्रवृत्तयामर्षवदा विधीयते
इत्यादिवर्तिनेन प्रवृत्तदर्शयताभेदेऽपि तदस्थित-
भावनाऽन्तरस्युपपत्तेन वाक्यभेदः परिहरिष्यते । सु.
ट. ७७३.

॥ अभ्युदितेष्टयधिकरणसमर्थनम् ।

वाङ्—यथाप्राये 'यस्य हविर्निरस्त' श्रुते चरु'
इत्यन प्रसन्ने दर्शयिष्ये देवतातद्गुणवत्परविषो
वाक्यभेदस्य कर्मान्तरे इति पूर्वपक्षविज्ञा सिद्धान्त
मनार्थवादादौ 'शिषिविष्टो विष्णु' इत्यादिप्रामाण्य-
करणस्य निश्चित्य अत्रान्न देवता अस्ति । दातृ-प्रदातृ-
शिषिविष्टचन्दानां च वैमिश्रयेन भूयैव अम्भारिपद-
शामानाधिकरण्यात् पदद्वयमिनातिरिं विरिष्टं देवता-

प्रयाजान्तामदेवतानामुभयात् अभिधानम् । अत एव
'यदाह देवानामाज्यपानामिति, तन् प्रयाजान्ताज्जा-
नान्' इति शास्त्रान्तराद्यं वचनं न्यायसिद्धान्तमुप-
पद्यते । तस्मादप्रयाजे उदकनीयेऽपि न तपोरः ।
संकर्य. ४।३।१३.

● अयाश्चाप्रेरिति त्वंप्रायश्चित्तं लुहोति । मा.
११।१।१८.

● 'अयुषा युषा सुष्टौल्लेनाति' इत्यनेन दर्श-
पूर्णमाषयोः बर्हिर्लंघनमुक्तम् । तत्र प्रतिमुष्टि 'बर्हिर्देव-
सदनं दामि' इति एतन्मन्त्राश्रयः, न तु सङ्गं पठनम् ।
(अयुह विपमर्तस्यासङ्गं, युह समवस्थाफात् दर्श-
सुष्टौ) । वि. ११।४।१५.

● अयुतं गवा अभिषेचनीये (राजसूयघटे होम-
पागविरोधे) ददाति । मा. ११।४।२।७, ● अयुत गवा
अश्वत्थले च वौष्ट्रीके पागे चक्षुद्वेषम् । १०।१।१७।
६३-६८.

● 'अयोमुत्तं पिष्टच्छेदन' इत्युक्ते न सर्वान्
प्रतीयते (किन्तु मुक्त आयमेव हृणायसमर्थं यस्य, तादृशं
पिष्टस्य छेदकं प्रतीयते) । मा. ८।३।२५.

● अरणीं ब्राह्मोदमिके अग्नौ निष्टप्य मयिवा
सर्वेण मयितेन गार्हपत्यः एवापेयः, न तु सर्वे । संकर्य.
३।२।१, ● अरणिभेदः अग्निभेदेन न भवति ।
अनक्षपेह तु अरणिगमम् । ३।२।३२, ● अरणिस्समा-
रोपणोत्तरं पट्टिरस्मानस्य, ज्वलनस्य लोभिकत्वमेव, न
वैदिकावम् । ३।२।९

● अरण्यचन्द्रिकान्यायः । अरण्ये चन्द्रिका
व्यर्था ज्योतिस्तुरभावात् । रमण्यभावे यत्र क्षणी
सूत्रारब्धत्वा, तत्रास्य संचारः । अत एव 'स्त्रीणां
शियालोककले दि वेधः' इत्युक्तिः सगच्छते इति ।
साहस्री. १।५.

● अरण्यरोदनन्यायः । अरण्ये कृत रोदनं यथा
व्यर्थं भवति तदत्र । साहस्री ३०६.

● अरण्यस्यदण्डवत् । अरण्यदण्डस्य फलोपचान-
नेयस्यातायेऽपि स्वदण्डोपचयः (करणताऽन्यच्छेदकवर्ग-

वत्स्व) अल्पेन तथा विधेः प्रश्चित्तवन्नोपपत्तेः ।
भाट्ट. ६।१।१२ पृ. २१८.

● अरुणपराशरा नाम क्षात्रिनः । तेषां पति-
चरंभु स्मृतिरूपं ब्राह्मणं भवति 'ये दर्शपूर्णमासयो-
र्धर्मास्ते सर्वेष्टीना अग्नीषोमीयस्य च' इत्याख्यं यावत्
सर्वाः प्रष्टव्यविष्टयस्तुक्रान्ताः इति । (परिचयः नाम
ग्रन्थविशेषः) । मा. ७।१।१८. ● अरुणपराशरक्षार्या-
ब्राह्मणस्य कल्परूपत्वात् । वा. १।१।६।१२ पृ. २३१.

● 'अरुणया' इति गुणस्य नियमविधिः । पाछ.

पृ. २४. ● अरुणया इति शब्दः यस्मात् वरुणराजिन्या

विभक्त्या सपुण्य अरुणिमानं निर्दिशति, तस्मात् अरु-

णिमा करणम् । सु. पृ. १४२९. ● अरुणया इत्यन

द्रव्यपरिच्छेदद्वारा न्यसज्ज्यो लब्धः । वा. ३।२।१३

पृ. ७५२. ● 'अरुणया एकहायन्या पिद्वाक्ष्या होम

नीणानि' इति ज्योतिषोमे धृतम् । तत्र अरुणाशब्दे

अदण्डगुणजननः अरुणत्वजातिवचनो कः, न तु निरिष्ट

व्यक्तिजननः । तृतीयया च शक्यस्त्वेन करणव्युत्पत्तेः,

न तु तदर्थं द्रव्यलक्षणा । भाट्ट. ३।१।६, ● 'अरुणया

नीणानि' इत्यत्र आरुण्यस्यापूर्वसाधनीभूतन्यायस्यै

प्रमाणत्वं (सुतिगच्छप्रकरणानि), तत्रापि श्रुतेरेव

विनियोजनत्वं, न दण्डस्य । ३।३।७ पृ. २५५,

● 'अरुणया पिद्वाक्ष्या नीणानि' इत्यादौ व्यक्तिः नैव

पदवत् भावते, जातिगुणयोरेव व्यक्तिपरिच्छेदद्वारा न

ययोगपत्तेः । लिङ्गसाम्यमोरपि सामानाधिकरण्येन पाठिरी

जातिगुणसंबन्धः, अतः सुरुच्यविधयेव तत्र व्यक्ति

बोधः । १।३।१० ● 'अरुणया पिद्वाक्ष्यैकहायन्या'

इति परत्वेन अयनदानमपि नीणातिना अमिशन्याद्

एकताकत्वम् । वा. ३।२।६।१२ पृ. ७६९, ● 'अरुणया

पिद्वाक्ष्यैकहायन्या' पिद्वाक्ष्याशिलाय्या स्वरूपकतो

गुणानयनाभिमतं लक्षणे । तस्मिन्स्वरूपविद्वन्गुणलक्ष्यते ।

तत्र समाचार्यो भवति । ३।१।६।१२ पृ. ६७८.

● 'अरुणया पिद्वाक्ष्यैकहायन्या होम नीणानि' इति

अरुणिमा त्रये एव एकहायन्या निविशते, न तु वृत्त-

प्रसरणे । मा. ३।१।६।१२ पृ. ६७३. ● 'अरुणया

पिद्वाक्ष्यैकहायन्या होम नीणानि' इति ज्योतिषोमे

लक्षणमात्रमितरत् ॥ १४ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं, निरुपयोगो भवति 'यस्य हविर्निस्त' इति, लक्षणमात्रं एतत् निरुपमिति । अस्मिन् पदार्थे तस्य प्रवृत्ते इत्यर्थः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १५ ॥

भाष्यं— अन्वार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति 'स यदि अगृहीतं हविरभ्युदियात् प्रज्ञातमेव, तदैवा प्रतर्क्या, यत् पूर्वसुदृग् दधि हविरातस्त्रन तत् कुर्वन्ति, प्रति-सुञ्चन्ति यस्मान्, तानेव तत् पुनराकुर्वन्ति, तानपराहे पर्यव्यापय्या अपाकरोति, यद्येवाद्-प्रज्ञातममावासं हविः परमेव तत्, यत् प्रतर्क्या वा नोदाससेत गृहीतं वा हविरभ्युदियात् इतरथा, तर्हि कुर्वात्, एतानेव तद्वद्वत् सुकलीकृतान्' इति अगृहीते हविषि अन्वं विधिं ध्रुवन् गृहीतेऽपि अनिस्ते वा अभ्युदये प्रापञ्चितं दर्शयति ।

शा— अकालप्रवृत्तिमात्रं निमित्त इति प्रागपि निर्वापात् अभ्युदये कृते कान्यमेव नैमित्तिकम् ।

सोम— उपाधुयानत्वेन इहापि अक्रिया इति प्रत्यक्षानात् संगतिः । 'अभिराम्ने' (पा० १४/१९१) इति लक्षणे अग्निः कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगनिमित्त-द्वितीयान्तरदप्रतिपाद्य हविः लक्षणत्वेन चन्द्राभ्युदयस्य विशेषणं भवति ।

वि— 'कृत्वे चन्द्रोदये तेष्टिर्निर्वापात् पूर्वमभ्युत ।, उक्तेराद्यो, ऽन्तिमः पक्षो निरुपयोगिविषया ॥'

भाट्ट— 'यस्य हविर्निस्त' इति अवगात् निर्वापो चरकालीनचन्द्राभ्युदयस्यैव निमित्तत्वात् अमानास्याया च सूर्योदयात् प्रागेव इष्टाग्राम्भविषानात् निर्वापात् प्राक् चन्द्राभ्युदयाने नेदं प्रापञ्चितम् । इति प्राप्ते, 'हविरभ्युदियात्' इत्येतावतैव निमित्तत्वपर्यवसानेन निर्वापप्र-णस्य अविवक्षितत्वात् अभ्युदयावच्छिन्नदिनप्रारम्भस्यैव निमित्तत्वं लभ्यवात् । गौर्मासश्च न गित्यत्वादेव निमित्त-त्वानुपपत्तेः परितोपादेव दर्शयिष्यत्वम् । अतश्च निर्वापात् प्रागपि प्रक्रममात्रेण प्रापञ्चितम् । अत एव 'यपगृहीतं हविरभ्युदियात्' इति लिङ्गमपि उपपद्यते ।

मण्डन— 'अनिस्तेदेऽपीत्या' ।

शंकर— 'निर्वापश्चाविषकित ।'

* अभ्युदितसोममक्षणे इन्द्रस्याभ्युपलक्षणम् । वि. १२/१२२.

* अभ्युपगममात्रात् नहि हेतोर्दृष्टस्यापि दृष्टता वस्यते वक्तव्यम् । बृहदी. घ. १३०.

ह्यु अभ्युदयोपरिपाकार्यत्वात् ॥ १०११/१८/५९॥

दर्शपूर्णमासयोः 'वेदेन भस्मना अत्राग्नमभ्युदिति' इति श्रुतम् । और्वे चरी तत् बोधकेन मात्रां कर्तव्यं न वेति विचारे कर्तव्यं इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तस्त्वम् । 'न याऽप्यन्तरसयोगात्' इति सूत्रात् न-शब्दोऽनुवर्तते । चकारः पूर्वाकृष्टमुत्पलकत्वात्मा समुच्चयार्थः । और्वे चरी अभ्युदः 'वेदेन सह भस्मना अत्राग्नम् अभ्युदिति' इत्यनेन उक्तः न कर्तव्यः । उपरिपाकार्यत्वात् अभ्यु-दस्य । पाकजामीचीन्याय प्रतोडाशस्य उपरि भस्मवहिता-नामज्ञातया स्वापनं क्रियते स, अभ्युदो नाम । स च चरी नावश्यकः, इति न कार्यः । के.

* अत्राग्नौ च भ्रान्त्यभिधानं भ्रमादपि पापीयः । बृहदी. घ. २२७.

* अभ्यादाने चतुर्षो मन्त्राणां समुच्चयः अग्निचन्दने । ('अग्निः छी काष्ठकुहालः' इत्यमरः) । वि. १२/११४. * अभ्यादानमन्त्राणां समुच्चयान्ते कर्मसंति-पातः, न प्रतिमन्त्रं विकल्पः प्रथममन्त्रान्ते वा । तत्र प्रथममन्त्राणां कर्णस्य सस्कारद्वारा, अन्त्यस्य वाचात् । मन्त्राणां देवस्य त्वा०, अग्निरसि०, अग्निरसि०, इत्यु-आद्यः० इति चत्वारः । के. * अभ्यादानसमर्था मन्त्राः मन्त्राधिकरणोदाहरणम् । सा. ११/२४/११२/४५५.

* 'अमा योऽवसामेन देवि श्रेष्ठ महाकला । सखिता परमा मासा देहिना देहपारिणी ॥ अमादि-गौर्मास्यन्ता या एव शयिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः योऽवस्येय कथनने ॥ तत्र यथाऽभौ मासः क्षुब्धकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रशुद्धिः शुक्लः कृष्ण-अन्धश्यामकः ॥ पञ्चलाद्यास्तु तिथयः कमात् पञ्च-दशैव ताः । दर्शान्ताः कृष्णस्ये उ पूर्णिमात्ताश्च शुक्लस्य ॥' इत्यादिचक्रान्तं तिथिर्नाम अमासश्च चन्द्र-

सिद्धकृदिं सानायादवदीयते । वा. १।५।२।१३.

• 'अमावास्यायां निशि यजेत' अत्र राक्षोपी इष्टिर्विहिता ।

सा च दर्शकर्मतन्मध्यप्रातिनी, परंतु न दर्शाह्वय । वि.

१।२।१।५, • अमावास्यायां 'पञ्चदशेन अमावास्यायां'

इति पञ्चदशेन हविरभिमतमनम् । 'अभिहोता पञ्च-

होतृणाम्' । १।७।४. • अमावास्यायां पूर्वैर्गुरुपृष्ठं वेदिः

हविरभिमतमनान्तात् धर्मान् नापरुपेति, प्रमाणाभावात् ।

विशेषयचनस्य सामान्यप्रयोगनस्य बाधात् वेदेरपरुपेति ।

भा. ५।१।१६।२९, • अमावास्यायां दौर्णमस्या या

ऐन्द्रासादयो विहृतवः कर्तव्याः 'य इष्टया पशुना वा०'

इत्यादिप्रचनान् । ताश्च सधरन्ताः । ५।४।७।२४.

• अमावास्यायां प्रागुदयात् प्रागस्त्योपक्रमः ॥

'अन्वाधानामाग्रेष्व धनानां दैन्यफलत्वेऽपि चरितस्तत्र-

प्रक्रमस्य कालभेदे मानाभावात् अह्नां प्रधानत्वमान

देवाभालवनियमात् अह्नयेव प्रक्रमः । इति प्राप्ते, 'यस्य

इतिर्विद्वत् पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्' इत्यभ्युदिते-

ष्टेर्निमित्तत्वेन कीर्तनमप्याऽनुपपत्त्या दर्शोऽपि नैव

मनस्य कल्पनाऽवश्यभावात् दौर्णमस्या च कल्पना-

भावात् उचिते आदित्ये तन्मन्त्रमः, प्रागुदयादमा-

वास्यायाः । संकल्पः १।१।४.

• अमावास्यातन्त्रं प्रतिपदि अहनि (उमाप-

नीयम्) । भा. १।२।५।१५, • अमावास्यातन्त्रस्य

निशियज्ञे प्रवहः, परंतु इष्ट्यादिः पृथक् कार्यं

आम्यन्वाधानं च देवतायम् । १।२।५।१४-१८.

• अमावास्याविशारे सारंप्रस्थापीये आग्नेयादन्तर

तानाम्यं दध्यपति, नोपायुजानम् । भा. १०।८।१।७।६१,

• अमावास्याविशारे सारंप्रस्थापीये उपायुजानो न

भूयते । १०।८।१।७।६१.

• अमावास्याशब्दः फलशब्दः । कर्मणि तु

लाघणिकः । वि. ४।४।८. • अमावास्याशब्दः मित्र

आग्नेयादि यः समुद्रमत्तव (वर्तते) : भा. ४।४।१।१३.

• अमापमांसं बटुसर्पिकं (अक्षपिकं इति माटे)

मरुतो दसंपूर्णमापतोः उग्रपक्षिते । वि. ६।४।१२.

मी. को. ५५

• 'अमृतोवाहित्यं' इति सौर्वविधिशोभार्थवादे

एकमचनेन देवैक्यव्यपदेशः । अतः सूर्यः देवता अस्य

इत्येक्यवचनात्तेनैव निग्रहः । अतो देवतैस्मात् औपध-

द्रव्यकृत्वाच सौर्व आग्नेयस्यैव विध्यन्तः । वि. ८।१।१६.

• अमूर्तः अर्थः क्रियायाः साधनं भवितुं नार्हति ।

भा. १।१।६।१२ ट. ६७९, ६८१, • अमूर्तस्य

अपि द्रव्याभितत्वेन द्रव्यद्राघ करम्भोपपत्तिः ।

सु. पु. ७३८. • अमूर्तस्य सत्त्वमृदाद्यत्वात् । या.

१।१।७।१४ ट. ७१५.

• असुतार्थत्वम् । 'यथाऽमृतार्थत्वम्' (१०।८।

१८।७० सूत्रात्) । 'यथा उपलक्षणमभिधारणयोः अमृता-

सत्त्वं 'अमृतं वा आगम्यं, मय्यं इति, यदुपस्तृणाति

अभिधारयति अमृतादुतिमैवैना करोति' इति । "

यथा अमृतार्थं तथा अजामिरण्यं उपायुजाजस्य

प्रगलार्थम् । (नामिः उत्सादयत्यत्र । अजामिरण्यं

उत्साहजनम्) । भा. १०।८।१८।७०.

• अमेध्यदर्शने मरुतो दीक्षितस्य 'अनदं गनः०'

इति । वैशम्पेदेऽपि अमेध्यत्वावच्छिन्नस्वेष्टत्वात् न

मन्त्रादुक्तिः । वि. ११।११८.

• 'अम्यक्षानां दार्दिशिमिकी नाक्षत्र' इति स्मार्त-

होमे, 'दर्शिहोमं जुषात्' इति धृत्युक्ते च प्रयोगात्

'दर्शिहोमः' इति श्रौतस्मार्तयोश्चभयोपि नामवेद्य,

न स्मार्तस्येव । वि. ८।४।२.

• 'अम्यक् सा त इन्द्र कश्चित्मने कनेम्यन् मरुतो

जुनन्ति । अग्निश्चिदि प्याऽवते घुगुजनापो न क्षीर

दधति प्रयासि ॥' (ऋग्वे. १।२६९।३) इति अग-

स्त्यार्थम् । तेन रिक्त इन्द्रः अमरस्य पत्नं च प्राप्तिः ।

तथा च उपरितन्मां कश्चि 'त्य ए न इन्द्र त रवि दाः'

इति भूयते । तदेव अम्यमूत्रि अनुपदेव द्रष्टव्यम् ।

इय च चन्द्रोमादित्येऽहनि मरुत्तये दान्ते मिमिषुका ।

तत्र अम्यक् इति अमाशब्दः अम्यस्य साक्षित्यराशी, यतः

अमन्यः इति भवति । अमा एव अया इति अम्यक् ।

सा ते इन्द्र कष्टिः आपुषन्तिषः पाषिषेयः । अग्ने

इति अम्यारम् । कनेमि पुष्पम् । अमं सोमम् ।

मरुतो जुनन्ति धितन्ति । अग्निभिर् इति उपनामः ।

न्ययितायां परस्परान्यपक्षमर्थमावात् 'नीलोत्पलमा-
नय' 'नीलपटेन जलमाह' इत्यत्र समासानुपपत्तिः ।
न च पाठिस्परस्परान्ययात् सामर्थ्यमुपपादयं, तस्यैव दुर्बल-
त्वात् । नहि पाठिकः परस्परान्ययोषः शब्दः, सङ्-
द्वयान्वितस्य गुणशब्दस्य द्विवाया इत्येव च पर्यायशब्दया-
समावात्, शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापारमावात् । न
च प्रथमं शब्दमर्थादया गुणगुणिनोः क्रियाऽन्वयेऽवगते
पश्चात् तयोः परिच्छेदकपरिच्छेदघाटाच्छाब्दयात् परस्पर-
न्ययानुपपत्तौ मानविकं कल्पते इति याच्यम् । गुण-
गुणिनोः परस्परान्ययो हि समासमयोचकः, तस्यविच-
शब्दयोरेव समासविधानात् । सद्भावचनोरुपपत्त्यद्वयोस्तु
श्रवणायोः क्रियाऽन्वितायात् न परस्परान्यवयः । अतः
कल्पितयोस्तयोः पाठिकान्ययात् श्रवणायोरपि सामर्थ्यं
यत्नाम् । तत्र किं गुणगुणिकाचक्रयोः शब्दयोः विभक्त्य-
न्तयोरेव कल्पनं, उत विभक्तिरहितयोः, किंवा सम-
स्तयोः । नाथः विभक्त्यन्तयोः कारणविशिष्टप्रतिपादकरो-
क्तयोः मिथःसम्बन्धयोगात् । न द्वितीयः, विभक्तिरहि-
तयोः प्रयोगानर्थात् समासानुपपत्त्युक्तवाच्य, 'सुप सुपा'
इत्यधिरास्य विशिष्टस्य कर्मधारयसमासस्य नीलपट-
शब्दयोः अङ्गगतयोरनुपपत्तेः । न तृतीयः, समस्तपदा-
नुसंधानेन परस्परान्ययस्य सामर्थ्यं तेषां, सामर्थ्यशान्नाधी-
नश्च समासः इत्यन्योपपत्त्यात् । अविच सर्वत्र तादृश
योषद्वयकल्पने तदनुरोधेन कर्मधारयभाष्यद्वयकल्पने पुनः
कल्पितशब्दान्नानुसंधानरूपने च महत् गौरवं, इति
अरुणाशब्दस्यापि शक्तिबुद्धयनिरुद्धलक्षणा शुभविशिष्ट-
परत्वं स्वीकृत्य क्रमात्प्राप्तेन विशिष्टकत्वस्य विधानात्
न कोऽपि दोषः । न च अरुणाशब्दस्य शुभविशिष्ट
परत्वे कथं एतदधिकरणप्रवृत्तिः इति वाच्यम् । तत्राहुते-
रपि स्वप्नादयात् । तथाहि, अरुणाशब्दस्य शुभविशिष्टे
इत्येव व्यापिकत्वमात्रमवलम्ब्यैव पूर्वप्रवृत्तिः पूर्ववदे-
वोपपत्त्या, शक्तिबुद्धयलक्षणासंधानेन सिद्धान्तप्रवृत्तिः ।

। एवं तु एव योऽप्य- येकस्मिन्पाठे क्रियापदत्वैक-
तात् अर्थैकत्वे एववाचकत्वे सति वाक्यमङ्गे न न्यायः ।
अन्ये द्वयगुणयोः द्वयप्रधानस्य एकहायनीशब्दस्य गुणो
पसर्जनरुणाशब्दस्य च नियमः सामानाधिकरण्येन

विशिष्टैकार्यप्रतिपादकयोः द्वये अन्यवः स्यात् । इति रिक् ।
सोऽयं प्रमादकर-वैचार्यकरण- याशिशुनुमतः पन्थाः ।
कु. २।१।६।१२ पृ. २५४-२५९. * 'अरुणा
पिङ्गाश्व एकहायन्या रोमं जीगाति' इति वाक्ये
द्रव्यानुक्तेः आरुण्यस्य स्वभावयोगात्तद्वये एव अन्य-
प्रतिपादक अरुणाधिकरणम् । भूषणसारे धात्वर्थ-
निर्णये कारिका २. * अरुणाऽधिकरणे (२।१।६।१२)
गुणस्य विनियोगः कथ्यते । स च भूत्या । वा. १।१।४।७
पृ. ६६५. * अरुणाऽधिकरणे गुण्यना भुतदोषिष्योगेन
व्यवस्था अभिविना । के. * अरुणाऽधिकरणे नियम्य-
मानस्य स्वशब्दनेपोदानं न न्यायशरीरान्तर्गतम् । किंतु
यथाकथंचिदुपादानमेव । बाळ. पृ. १६७. * उक्ते च
मरुदेवेन अरुणाधिकरणे अभिधानरुक्तेरेव अभिवेषा-
विनाभाजनेत्यासितार्थतात्वर्थाः लक्षणगतिर्न इति ।
आद्यालंकारे पृ. ११. * ननु अरुणाधिकरणे दण्ड-
विधानमुक्तं भाष्यशरेण 'उरुवर्त्तनाथो विधीयते' इति ।
उच्यते । प्रकरणत्वं सर्वार्थं प्रसन्नं प्रैयानुवचनयोर्निर्दिश्यते,
एवं नास्ति विरोधः । वा. ४।१।६।१८ पृ. १२३७.
* ननु आहोयता इति भावयत्ययात् संबन्धस्यापि अविमलता
उक्ता प्रतिपाति । सा च सर्वत्राचार्यावस्य अरुणाऽधि-
करणे नियेत्यमानत्वात् अनुक्ता इत्याशङ्क्याह । सु.
पृ. ४६२. * नहि विधीयमानावस्यः नयः गुणेन संबन्ध-
मानं द्रव्यं विशिष्टाहि इत्युक्तं अरुणाऽधिकरणे । वा. १।१।७।
१४ पृ. ७१५. * सामानाधिकरण्यमात्रमवलम्ब्य अरुणा-
ऽधिकरणे वाक्यीयत्वाभिधानात् । सु. १।७. पृ. ७०.
* प्रथमप्रयोगस्यः 'तद्विदोषयोः संबन्धमानत्वात्' इति
हेतुः, वाचिगुणशब्दानां 'गोः शुक्रः, अरुणा स्त्री' इति
स्थितिद्रव्यविशेषगुणशक्तिद्वान्वयिनामपि आकृत्यरुणाऽ-
धिकरणयोः व्याधिद्रव्यानामित्यतिरुक्तत्वं अनेनान्वितः ।
पृ. १४६०. * यदपि गम्यमानस्य विशेषगुणस्य
नास्ति अवस्तारसंबन्धनात् अभिवक्ष्यमिति यदपि आह-
त्यरुणाऽधिकरणयोः उभयवाचापि दर्शनत्वं निराहृतम् । वा.
१।४।४।१३ पृ. ९५०. * उक्तप्रकरणे यति उभयवाचि-
परिहारी अरुणाऽधिकरणवत् (अभिधमगाधिकरणे
१।१।१०।१९-२०) द्रव्यो, कर्मणोऽपूर्वतात् वाक्येन

वि— 'गानस्य नियमो नोत्त, विद्यते बह्व्युप-स्थितौ ।, गान्मानद्वयोऽन्त्येव प्रकृतत्वाच्छ्रुतेरपि ॥' तस्मात् प्रगीता उपस्थानम् ।

भाट्ट— क चित् कर्मविशेषे (गवामयनगते द्वाद-शाहे दशमेऽहनि) 'अय सहस्रगानवः' इतीय कक् प्रगीत् अप्रगीता च पठिता । पुनश्च (पत्नीः सयाग्य प्राञ्च उदैव्य-) 'अयं सहस्रमानव इत्येतया (इत्यति-चञ्दसा) आहवनीयमुपतिष्ठते' (ताण्ड्य, ४।१।१) इत्यनेन विनियुता । सा द्विविधा (द्व्यया विधया) पठितत्वात् द्विविधाऽपि विकल्पेन विनियुज्यते । इति प्राप्ते, अप्रगीतायाः प्रगाथार्थ एव पाठः । नहि अनवचारित-स्वरूपाया स्त्रुय गानं अर्धगानोपो वा समवति । प्रगीता तु अनन्यायां प्रयोजनमपेक्षमाणा उपस्थाने विनियुज्यते इति सैन प्राप्ता । यः प्रगीताया एव क्षारसऽन्तरे पाठः, सोऽपि तत्पुत्र्यात् प्रति श्रक्त्यरूपज्ञानार्थ एव, इति न शाखाऽन्तरीयप्रमाणारूपवत्कारनिरोधः । ७.

गण्डन — 'उपस्थान प्रगीता ।'

शंकर— 'प्रगीतोऽय सहस्रेति ।' अय मन्त्रः ।

७ 'अयजुषा वत्सानपाकरोति' 'अवविनयति वा दोगिव' इति प्रातरस्तापास्त्यायजुषादेन यजुरादि-पशुंदापविषिरेव इति पूर्वपक्षे उक्तम् । भाट्ट. १।४।८.

७ 'अयश्चिषा वै माषाः वरकाः कोदवाः' इत्यन व्यशिक्षाः इति अनर्धार्थप्रत्ययेन सापेक्षत्वमाननिषेधात् विशेषविहितातिरिक्तस्यैव अर्थत्रयेन माषादिप्रतिषेधमतीतिः न प्रतिनिषेधाः । इत्यनवामान्यभागे तु प्राद्या एवेति ध्येयम् । भाट्ट. ६।३।६ ७ 'अशिक्षा वै माषाश्चरकाः कोदवाः' 'सौर्धं चक्र निर्वपेत् श्रीराम' इत्यन मुद्रा मने माषायाः प्रतिनिधित्वमस्ति मुद्रानये चरविष्वा-दने समर्थत्वात् । निवारकस्य प्रतिषेधजननस्यमावाच । इति चेन्नेतम् । 'अशिक्षा वै०' इति माषादिषान्दयव यशियवचनस्य तविषेधे पर्यवसानम् । तामावाहार् माषायाः । वि. ६।३।६.

अयनेषु चोदनाऽन्तरं संक्षेपन्यात् । २।३। ४९ ॥

दशपूर्णमासौ प्रह्व्यामनन्ति— 'दाशाययमेन

यजेत प्रजाकामः' । साकप्रस्थाधीनं यजेत पशुकामः' 'सकृमयमेन यजेतावाचकामः' इति । तत्र सदेहः किं दशपूर्णमासयोरेव गुणात् फलं, उत कर्मांतरमेव-कातीयकं इति । कर्मभेदापवादभूता गुणस्य निमित्तावस्था कुनास्ति कुत्र नास्तीति निरूप्य इदानीं फलार्थताऽपि गुणस्य कर्मभेदापवादभूतदध्नेन्द्रियाधिकरणप्रतिपादिताऽपि अधिनाशकानिरासार्थं पुनः प्रतिपाद्यते । अनायं पूर्वपक्षि-णोऽभिव्यधिः । गुणादृष्टौ हि विधिः कर्मपरित्यागेन गुण-मेव फले विषये । यथा— 'दध्नेन्द्रियकामस्य शुद्ध्यत्' इत्यादौ । न चेद दध्मावितन् दृक्कसिद्धौ गुणः कश्चित् प्रतीयते, दाशायययसं प्रस्थापययदृक्कमययययान्ता क चित् गुणविशेषो प्रसिद्धयभावात् । तेन 'प्रसिद्धेना-प्रसिद्धस्य नित्यमिष्टं विज्ञेयपणम्' इत्यनेन न्यायेन विश्व-विदादिपदवत् यवानामपेक्षयत्मेन प्रतीयाम् । तथा च सति अविवेकत्वात्तन्मः तदरच्छिन्नं कर्मन फले विधीयते इति सञ्जातः एव कर्मभेदः । ननु सञ्जादधिकरणे दृक्क भूता हि सञ्जा 'अथैव ज्योतिः' इत्यादिः, पश्चात् यजतिना सनध्यमाना भेदिनैयुक्तम् । यजिसमभिग्याहता तु सञ्जा न भेदिनैवम्यावाधिरण्ये एव निरूपितम् । अतः कथ-मन 'दाशायययमेन यजेत' इत्यादिका यजितमभि-ग्याहता सञ्जा भेदिनैवेति । उच्यते, अनन्यपरास्मात्-समभिग्याहता हि सञ्जा सत्य न भेदिना, आख्यातस्यै-वानन्यपरावेन तत्र भेदकत्वात् । इदं तु आख्यातस्य फलजनकत्वत्वेन प्रह्वनसमपेक्षायाम्वात् ससैर रज्जाऽन्तरययदध्ने कर्मणि प्रवेष्टव्यमभ्याना कर्मभेदिनैवेति । एतच्च एतदधिरण्यपूर्वपक्षसिद्धमेव तत्र प्रतिपादितमित्यन वधातम्यम् । तेनायमेव दाशायययययदिशु बोदनाऽन्तर कर्मान्तरयोग्य ज्योतिष्टोमप्रिकारभूत फले विधीयते, न तु गुणात् फलमिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते,

विकारो वा, प्रकरणात् । ८ ॥

अयमभिग्याय । भवेदेव, यदि दध्नेन्द्रियवत् गुण-संभ्रान्तो निषिर्नं यजेत् । यथाहि, प्रवेष्ट तारदमि-होवयत् इत्तपूर्णमासाभ्यां कर्म प्रवमिकायते । गुणश्च ययदि दध्मादिशुदृष्टसिद्धौ न प्रतीयते, ययदि ययरा-

संपन्नयति' इति लिङ्गस्य दर्शनात् दाक्षायण्यसादीनां विभक्त्यर्थं सिद्धं भवति । कर्मान्तरत्वे तु पञ्चदशभिर्वर्गैः निरास्तंख्यासंपत्तिर्नोपपद्येत । तस्यैव कर्मान्तरम् । श्रुतिस्तु स्पष्टार्थाः ।

गुणात् संशोषवन्धः । १० ॥

यत्तु पूर्वपक्षिणा संशोषवन्धात् कर्मान्तरं इत्युक्तं (२।३।४।५) तन्नोत्तरमाह सिद्धान्ती । संशोषवन्धस्तु न कर्मान्तरत्वात्, किंतु गुणात् । अयनं इति आश्रुतिरूप्यते । दक्षस्य यजमानस्य श्मे ऋत्विजः दाक्षः । दाक्षायणमयनं दाक्षायणम् । कः पुनर्दक्षः ? य उग्रहाही । दशो दक्षतेकसाहस्रकर्मणः । सार्धसंख्यायौ च दक्षिणपः कुम्भीनां सहस्रस्यायनं गुणः । एवं आहवनीयसमीपे संक्रमणं संक्रमः गुणः संक्रमयहे । एवं गुणात् दाक्षायणवित्तशानामुपपन्नः ।

समाप्तिरविशिष्टा । ११ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'समाप्तं च फले वाक्यं' (२।३।४।७) इति, तन्नोत्तरमाह । समाप्तिः वाक्यपर्यवसानं अविशिष्टम् । यानि अन्यानि वाक्यानि निःसंशयाणि गुणात् फलस्य विधावनानि पर्यवसितानि 'दधेन्द्रिय-फामस्य छुड्यात्' इत्येवमादीनि, तैरविशिष्टानि न विशिष्टानि विलक्षणानि, किंतु एवमन्येष तैस्तानि दाक्षायणादिवाक्यानि । अत्रापि गुणात् फलमुच्यते । तस्मात् दाक्षायण्यसादीनि अयनानि दर्शपूर्णमासकयोः विनारः । न कर्मान्तराणि इति सिद्धान्तः । के.

* अग्नेषु चोदनाऽन्तरं संशोषवन्धात् (२।३।४।५) इत्यधिकृत्य दाक्षायण्यवस्य दर्शपूर्णमासान्यव-पणनात् । कु. ३।४।२।१०.

॥ अयमपरो गण्डस्थोपरि स्फोटः । वि. वि. पु. १०४ । इति आमाणकः । यत्र एकस्मिन् सकटे प्राप्ते एष, अपरं सकटं निपतति तत्रापि प्रमुच्यते । गण्डः गडुलः शरीरं रोगात्मको मासपिच्छो य उलयते बद्धि-र्युग्मः स उच्यते । स एष वायव्यं दुःखदः । तदुपरि च पुनः स्फोटः । इति दुःखतपस्यैवेति व्यामाणक-शरण्यः । के.

॥ अयस्कान्तन्यायः । अयस्यसादीनां 'कर्मप्रवर्त-कत्वविपक्षायामवतरति । यथा कृष्णोऽप्यक्षः अयस्कान्त-कस्यः प्रवर्तकः सन् चराचरं जगदुत्पादयति, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यमिति । साहस्री. ९।९.

॥ अयस्कान्तसूचीन्यायः । निर्धर्मकस्य परमे-श्वरस्य जगत्प्रगमादिहेतुत्वाभावात् अयस्कान्तसूचीन्यायेन तत्र आरोपितप्रधानत्वेन तत्त्वत्वापेक्षात् जगत्प्रगम्यं संभवति । श्रीकर. १।१।१९. ब्रह्म. लोहस्य साक्षात् प्रेरकाभावेऽपि यथा कैवल्यानिरूप्यात् तत् अय-स्कान्तस्य सूचीं चालयति तद्वत् । के. * अयस्कान्त-सूचीन्यायेन दहरादिविधागुपासनां निरन्तरानव-च्छिन्नशाननिष्ठागौरिष्टानुग्रनविशिष्टाया चरमचारीणि पर-धिव्योतिर्लिङ्गैरुपपन्नपदम् । श्रीकर. ३।३।१८ ब्रह्म., * अयस्कान्तसूचीन्यायेन निर्गुणस्य ब्रह्मणः सत्त्वापेक्षात् प्रकृतिजगत्कारणत्वप्रतिपादकाद्वैतपक्षे दोषात् ... । कैवल्यस्य ब्रह्मस्य प्रधानस्य अयस्कान्तसूचीद्वान्तेन जगत्कारणत्वाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः निर्दिशेयत्वमुक्ताः । २।३।२९ ब्रह्म., * अयस्कान्तसूचीन्यायेन निर्जग-द्रासनां संततिविधागुपासनादितिविधानां चतुर्विधकर्म-नालो भवतीति निश्चीयते । ४।३।१३ ब्रह्म.

॥ अवाचितमण्डनन्यायः । अनवरप्रवर्तनरत्-वाच्या विनैव लब्धं बह्वविशेषमवाचितमित्युच्यते । मण्डनं भूषणम् । अवाचितं च तन्मण्डनं चेति हनासः । यथा ईश्वरमुहदः स्वप्नं निर्धेना अवि तदीयेन धनेन फल्गवः । तद्वत् 'यत्र न्यवहारस्तत्रास्य प्रवृत्ति-रिति । साहस्री. ४६२.

॥ अथाह देवानामाज्यपानां इति प्रयाजानु-याजोभयवैयतावाद् ॥

सिद्धकृद्भिर्गदे अथाह देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि हव्येन प्रयाजदेवता एवमभिधीयन्ते तासांमेवे-ष्टत्वात् । 'यदनिष्टाम्यः' इत्यस्यर्थेयदत्वेनाविबक्षितार्थ-त्वेऽपि मन्त्रस्य तत्तात्त्विकयोगात् । अत्रादिति भूतावर्गकृत्तर-अवगात् वाक्यगम्यार्थस्य लिङ्गेन बोधाय । इति प्राप्ते, सर्वकालेऽपि 'छन्दसि जुहुल्लुहितः' इति विधानदे-नात् इयनामनिष्ठानामपि सारणसंस्कार्यत्वस्याविशेषान्

द्रव्येण एकैकः कृपः इत्यनुपपन्नं, इत्येकहायन्यबादि-
वाक्येषु वाक्यान्तरोपवैकक्यानुवादेन गुणविधिः इत्येव
युक्तम् । न च एवं सति अरुणावाक्ये प्राप्तक्यानुवादेन
अनेकगुणविधाने वाक्यभेदः इति वाच्यम् । अभ्युदये-
ष्टयधिकरणे हि 'ये मध्यमाः स्युस्तानमये दान्ने पुरोडाश-
मष्टाकपालं कुर्यात्' इत्यादिवाक्येषु प्रकृतद्रव्योद्देशेन
अग्न्यादिदेवतामा दातुत्यादिगुणानां च विधौ वाक्यभेद-
माशङ्क्य अग्निदाशदिशब्दानां विधिष्टेकार्यप्रतिपादक-
तया विशिष्टमेव एकैकमग्न्यादिदेवताकारकं विधीयते
इति न वाक्यभेदः इति समाहितम् । तथाऽपि आरुण्य-
विशिष्टेकहायनीविधानात् न वाक्यभेदः । न च तत्र
सामानाधिकरण्यात् विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं युक्तं, इह तु
अव्ययैकहायनीपदयोः सामानाधिकरण्यभावात् कथं विशिष्टे-
कार्यप्रतिपादकत्वं इति पृथग्विषयः एव क्रियाऽन्वयः स्यादिति
वाक्यभेदो दुर्बलः इति वाच्यम् । अग्न्यादि सामानाधिकर-
ण्यस्य सत्तात् । तथाहि, 'गुणवचनेभ्यो मनुष्ये लुगिष्ट' इति
मनुष्यो लुगिषधानात्, लुक्त्वादिव्यञ्जनाद्वा इत्ये लक्षणिकत्वे
तद्वैयर्थ्यात्, उक्तव्यायेन च केवलगुणवाचनानां इत्ये
शक्यतुपपत्तेः । निरुद्धलक्षणैव तेषामभ्युपगमत्पत्त्या ।
कृतं च शार्त्तिके 'मनुष्येपक्ष अन्त्यलक्षणवशात्
अन्त्याख्यायते' इति (४ ६८३) 'इह वेपु चिद-
र्थेण अभिधानवदेव लक्षणाऽपि (लक्षणाशक्तिरपि इति
मूले) अनादिकालप्रवृत्तिरूपेण (प्रवृत्तत्वेन-इति मूले)
निरुद्धा यथा सुक्लादिषु' (४ ६८३) इति च ।
निरुद्धलक्षणा न निरुद्धशक्तिपुण्यशेषेमात्रात् न
सुक्लाद्यै तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिष्ठानमपेक्षते । ततश्च
अरुणाशब्दस्य सिद्धाक्षरेणहायनीशब्दोपेक्ष इत्ये श्रुति
इत्यनुपपत्त्ययोगेभ्यस्तया सामानाधिकरण्यत्वेन विशिष्टे-
कार्यप्रतिपादकतया गुणपदेव प्रीणातौ अन्वयात् न
वाक्यभेदः । न च अरुणापदे विधीमपेक्षया
प्रथमोपस्थितत्वात् आरुण्यस्यैव करणतयोपरिधितः
इति वाच्यम् । त्रयं प्रति अव्यभिचारेण तयोप-
स्थितोत्तमात् । न च साक्षात्करणवत्त्वं अप्रोगत्वेऽपि
एकहायनीद्वारा उत्तरणत्वसंभवं इति वाच्यम् । न्याया-
त्वात् । परत्वात् हि साधकत्वमत्र, तत्र साक्षात्साधनत्वमेव ।

नहि एतत् परपरत्वा साधकत्वे कथमपि पठ्यते । नापि
व्यापारवत्कारणत्वमपि करणत्वं आरुण्यस्य समर्थति ।
तत्रान्यस्तत्त्वजन्यजनको हि न्यायः । स च एकहायनी वा
तत्परिच्छेदो वा ? नायः, तस्याः आरुण्यजन्यत्वा-
भावात्, एकहायनीकार्यकथनकलाभावाच्च आरुण्यस्य
कथननायायोग्यत्वात् । न द्वितीयः, 'द्रव्यपरिच्छेदस्य कथं
प्रति जनकत्वस्य साक्षादसम्भवात् । न च द्रव्यद्वारा परि-
च्छेदस्य कथनकत्वमिति वाच्यम् । द्रव्यस्य गुणकृतपरि-
च्छेदजन्यत्वाभावात् । अनरण्यद्रव्यात् न्यायवृत्तया एक-
हायन्याः प्रतीतिरेव हि आरुण्यकृतः परिच्छेदः इत्युच्यते ।
न च गुणतः परिच्छेदात् इत्ये सामर्थ्यविशेष उपपद्यते,
तद्द्वारा परिच्छेदस्य कथनकत्व, तादृशपरिच्छेदद्वारा
च आरुण्यस्य कथं प्रति साधनत्वात् करणत्वसम्भवः
इति वाच्यम् । आरुण्यगुणतः परिच्छेदात् एकहायन्या
सामानाः सामर्थ्यविशेषो हि न दृश्यमानः, अनह-
णाया अपि एकहायन्याः कथनित्यसिद्धमात्रात् ।
परि अहृष्टरूपः, तर्हि अहृष्टद्वारा आरुण्यस्य
कथनसाधनत्वमापाति । तत् नर अरुणाशब्दस्य निरुद्ध-
लक्षणाऽपि द्रव्यपरत्वमेव स्वीकृत्य गुणविशिष्टेकहायन्याः
एव नये करणतया विधानम् । किंच परिच्छेदस्य इहा-
नुपादानात् कथं तद्द्वारा आरुण्यस्य कथं करणतया
अन्वयः ? । अग्न्याहारे च गौरवम् । न चाद्योपात्
तद्वत्ताम् । नहि एकहायनी परिच्छेदमाक्षिपति, आरुण्य
गुणेनापरिच्छिन्नाया अपि कथनित्यसिद्धमात्रात् । नापि
आरुण्यत् तदाद्योपः । आरुण्यं हि द्रव्यपरिच्छेद विना-
ऽपि क्वचित् नियायमानं वेति, यथा 'पदेऽङ्गोऽङ्गि'
इत्यादौ । अतो न तस्य स्वतन्त्रेण क्रियाऽन्वये द्रव्यपरि-
च्छेदापेक्षा, किन्तु साधनारूपेण क्रियाऽन्वये एव तद-
पेक्षा । ततश्च त्रयसाधनत्वे आरुण्यसाधनत्वे तदन्वयाऽ-
नुपपत्त्या परिच्छेदत्वात्, लब्धे च परिच्छेदे त्रयसाध-
नत्वावगमः इत्यन्वयान्वाश्रयः । किंच गुणस्य द्रव्यपरि-
च्छेदमुपेक्षे साधनतया क्रियाऽन्वये 'नीलमुपपत्त्यामानय'
इत्यत्र 'नीलेन' इति तुल्यीया स्यात्, नीलगुणस्य उपपत्त्य-
रूपकमेव द्रव्यपरिच्छेदमुपेक्षे आनयनक्रियायां साधन-
त्वात् । किंच गुणगुणिनोः परस्परानपेक्षमेव प्रथमं क्रिया-

च स्वसन्धोपादानात् । ३।१।१०।१९ पृ ७२९.

* अरुणाऽधिकरणवार्तिके बहुव्रीहिरन्यपदार्थे शक्ति-
रेव, न तु लक्षणा इति व्यवस्थापितम् । सोम

३।२।२०. * विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वं इत्यपि
असम्भेद, अमेदार्थकत्वस्य नैयायिकैः, प्रवेकमन्वयस्य

च भीमासकैः अरुणाऽधिकरणसिद्धस्याभ्युपगमात् ।

अद्वैत. २।२।१८-५१९

* न चारुणाधिकरणन्यायोऽत्र (स्वरे),

स्वरान्तरस्य स्वाध्यायसिद्धस्य द्वितीयस्य अदृष्टार्थता-

प्रसङ्गात् । तुप्. १।२।८।२१. * अरुणाऽधिकरण-

न्यायेन 'एककर्मानियमः स्यात्' (अर्थेऽस्त्वे

द्रव्यगुणयोरेककर्मानियमः स्यात् ३।१।६।१२) इत्यनेन

आरुण्यस्य एकहायन्येकसाध्ययोश्च अयोग्यनियमात्

समुच्चय । बाल. पृ १६६. * अरुणाऽधिस्मरणन्यायेन

करणेतिर्ज्ञानव्यत्ययो संवधः । तुप्. १।१।१।१

पृ १६३७. * एकहायनीमिह्याशीराब्दाभ्यां यौगिकाभ्यां

उत्तस्य द्रव्यस्य गोशब्दोक्ततायाश्च जाते. अरुणाऽधिस्मरण-

न्यायेन समुच्चयः । बाल. पृ. १६७. * शब्दवस्तुसामर्थ्ययो-

र्विरोधे अरुणाऽधिकरणन्यायेन शब्दसामर्थ्यादिव कथं नित्

आपादितार्थसामर्थ्यानुगृहीतात् निर्णयो युक्तः (पूर्वपक्षे) ।

कौ. १।४।२०।३० पृ. २९९. * सामानाधिकरण्यं च

द्वयोरपि एकविषयत्वे कल्प्येत, तेन यदि हि देवदत्तादय

सामानायत पञ्चतिशब्देन अभिहिता, ततस्तैः सामाना-

धिकरण्यं लभ्यते । लक्षणया आकृत्यरुणाऽधिकरणो-

क्तन्यायेन भविष्यति इति चेत् न, तदुल्लेखेन पारेण

लक्षयितुमशक्यत्वात् । तत्समवेतमेव हि एकत्वादि

लक्षयितुं शक्यते, नान्यसमवायि । वा ३।४।४।१३

पृ ९३०.